This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

BERKELEY
LIBRARY
UNIVERSITY OF
CALIFORNIA

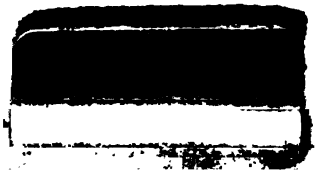

Сит
М 59

БИБЛИОТЕКА
СОФИЯ
М-во на просветата и Култ-ра

SOF-700

МИСЪЛЬ

Misul

ЛИТЕРАТУРНО-ОБЩЕСТВЕННО СПИСАНИЕ

ИЗЛИЗА ПОДЪ РЕДАКЦИЯТА

НА

Ив. Ст. Андрейчинъ, Т. Г. Влайковъ, Д-ръ К. Кръстевъ,
П. П. Славейковъ и К. Христовъ.

Година IX. — Януарий — Книжка I.

СОФИЯ
Печатница «Св. София»
1899.

AP
58
B & M 5
v. 9
MAIN

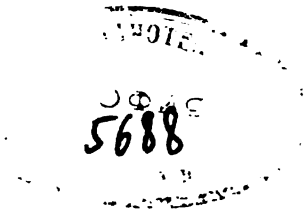

СЪДЪРЖАНИЕ

НА

ВТОРОТО ПОЛУГОДИЕ НА ДЕВЕТАТА ГОДИШНИНА

НА

„МИСЪЛЬ“

I. Стихотворения.

Стр

Ст. Михайловски. Стражари. Сатира 3

Змай Йованъ Йовановичъ. 1. Новъ свѣтъ; 2. Напжтсвие; 3. Зименъ день: (Прѣв. Б. Ивановъ). 4. Звѣзда 5. Море. 6. Бѣгай (Прѣв. А. Бѣлковски). . . 51

Куневъ. Вѣтъръ вѣе... Пѣсень 83

Шандоръ Петйофи. Стихове. Прѣвелъ Пенчо Славейковъ 129

Албумъ отъ лирически пѣсни 177

1. Пролѣтна пѣсень, отъ П. Кр. Яворовъ.
2. Прѣдвѣстници. Тжга. отъ А. Бѣлковски.
3. Шарки, отъ Ферхадъ Медахи.
4. Облаче. Раненъ юнакъ, отъ Сл. П. Петковъ.

Волфгангъ Гете. Стихотворения. Прѣвелъ отъ нѣмски Пенчо Славейковъ. 273

1. Едно за друго; 2. Измама; 3. Първа загуба; 4. Ней; 5. Морска тишина; 6. Утѣха въ сълзитѣ; 7. Сълзи; 8. Призивъ; 9. Нощемъ; 10. Къмъ мѣсеца; 11. На себе си; 12. Томление; 13. Пѣсеньта на Клара: 14. Близость; 15. Всѣкога и всждѣ; 16. Рибаръ; 17. Прометей.

Ив. Ст. Андрейчинъ. Пѣсни 382

Куневъ. Пѣсень 426

Ив. Ст. Андрѣйчинъ. Пѣсни 461

II. Повѣсти, разкази и драми.

Ив. Ст. Андрейчинъ. Угощение. Разказъ въ двѣ сцени 29

Н Г. Данчовъ. На Пазарището. Наброска съ вжгленъ . . 123

Г. П. Стаматовъ. Вѣстовой Димо. Очеркъ 184

Уелсъ. Печалната история на единъ театреленъ критикъ. Прѣв. Ек. Ст. Андрейчинъ 222

Кирилъ Христовъ. Алеко Константиновъ. Спомени . . . 309

Стр.

А. Стойчевъ. In memoriam. 328
П. Василевъ. Слѣдъ погребението. 340
*** Изъ дневника на една мома 331
П. Ю. Тодоровъ. Мишка расказъ 369
Августъ Стриндбергъ I. Несполучливъ опитъ. Расказъ. 397
А. Стриндбергъ II. Игра съ огъня. Комедия въ едно дѣйствие. Прѣвелъ Ив. Ст. Андрейчинъ 400
Н. Г. Данчовъ. Видна политическа личность . . . 468
Херманъ Судерманъ. La donna e mobile. Расказъ. Прѣвелъ Ив. Ст. Андрейчинъ 501
Херманъ Судерманъ. Фрицхенъ. Прѣв. Ив. Ст. Андрейчинъ. 505

Ш. Литературни студии.

Пенчо Славейковъ. Змай Йованъ. 54
Пенчо Славейковъ. Една пѣсень 139
Пенчо Славейковъ. Гетевитѣ пѣсни 283
Ив. Ст. Андрейчинъ. Августъ Сринбергъ, литеретуренъ портретъ 386
Б. Литцманъ. Херманъ Судерманъ. Прѣводъ отъ нѣмски 490

V. Философски, научни и социални студии.

П. Великовъ. Социализмъ и демокрация II. Икономическитѣ учения на Маркса 10
Василъ Кънчевъ. Една избирателна борба. Политико-обществени бѣлѣжки (Продължение отъ VI кн.) . . . 65
В. Т. Генчовъ. Общъ погледъ върху узаконенитѣ договори 84
Spectator. Революция и обструкция 103
П. Великовъ. Социализмъ и демокрация. III. Земледѣлческиятъ въпросъ 162
Т. Липпсъ. Егоистъ ли е човѣкъ? Прѣв. отъ нѣмски К. К. 207
В. Миролюбовъ Належащи реформи въ нашето просвѣщение I. За учителския персоналъ 255
Андрей Ляичевъ. Самозащитата на г. Ив. Ев. Гешова 230
П. Великовъ. Социализмъ и демокрация. Статия IV. Обществено развитие въ бѫджщето 293
П. Великовъ. Социализмъ и демокрация. V. Думитѣ и дѣлата на българския социализмъ 427
Spectator. Послѣднитѣ политически събития. 348
Борисъ Дяковичъ. Варнеската мраморна група Афродита и Адонисъ въ София. 442
Т. Липпсъ Дѣла и помисли. Публична популярна лекция. Прѣвелъ отъ нѣмски В. М. 476
Д. Ризовъ Руско-българскитѣ отношения. (По поводъ ст. на „Н. Время“ Багдатъ и Бургасъ 531
Spectator. Германия и Англия 542

V. Критика.

Стр.

П. Слав. Кървава кошуля. Поема отъ Жинзифовъ 113

П. П. Апология на Християнството, отъ Х. Лютардъ. Прѣвелъ М. Д. Балабановъ 116

П. П. Науката и нравственостьта, речь отъ А. Херценъ, Прѣвелъ Ив. Саламановъ 118

А. Б. Анна Каренина, романъ отъ графъ Левъ Толстой. Прѣвелъ Г. Х. Боневъ 191

П. Велиновъ. Конвенционалнитѣ лъжи, отъ Максъ Нордау. Преводъ отъ нѣмски 266

К. К. Христоматия (стилистически отдѣлъ). За четвъртитѣ и петитѣ классове. Часть I. Съставилъ Ив. Момчиловъ. — Христоматия по изучванье словесностьта. Съставили Ст. Костовъ и Д. Мишевъ. Ч. I и II. 265

К. К. Искуство. Год. II кн. 9 и 10. 271

Л. С. Критското възстание и Грьцко Турската война, отъ Анри Тюро. Прѣв. подъ ред. на А. Вълковъ 273

С. Скитнишни пѣсни. Нови лирически стихотворения, отъ Ив. Вазовъ. 363

С. Жилище въ пустинята. Романъ отъ капитанъ Маинъ Ридъ. 364

С. Р. Първи въздишки. Стихотворения. Отъ Н. Василиевъ — Нови врѣмена! Антология II. Отъ Ив. Димитровъ. 653

Т. Г. В. Юбилеенъ сборникъ на Добричското учителско дружество. 447

Т. В. Бирникътъ дошелъ (Изъ записките на ловоца). Отъ Falc Peregrinus 451

К. К. Емануилъ Кантъ Живота и философската му дѣятелность. Биографически очеркъ отъ М. М. Филиповъ. Прѣводъ отъ русски 452

В. Дневници на Висшия Учебенъ Съвѣтъ за сесията прѣзъ 1899 год. 454

В. М. Пѣвецъ, разказъ отъ П. Ю. Тодоровъ (Съврѣмененъ Прѣгледъ, год. I, кн. 19—20 551

С. С. Новата жена, отъ Жулъ Боя. Прѣводъ отъ френски. 558

Д-ръ Д. Пасманикъ. Възраженията на „Ново врѣме“ 554

ПРОДЪЛЖАВА СЕ ПОДПИСКАТА

ЗА СЕДМА ГОДИШНИНА НА

„УЧИТЕЛЬ“

ПЕДАГОГИЧЕСКО-ОБЩЕСТВЕНО СПИСАНИЕ

НА

УЧИТЕЛИ И ВЪЗПИТАТЕЛИ

„**Учитель**“ излиза всѣки мѣсецъ отъ учебната година. Годишната му цѣна е: **осемь** лева за въ България, **десеть** лева за въ странство. На ученици се отстжпва за 7 лева. Всѣки новозаписанъ абонатъ получава излѣзлитѣ книги отъ м. септември 1899 г. досега. — Абонираньето става: 1) Направо въ администрацията на „Учитель“, 2) Чрѣзъ г. г. настоятелитѣ на списанието въ градове и села, 3) Чрѣзъ агентитѣ г. г. Ив. Владовъ и П. Спасовъ.

Настоятель може да стане всѣки учитель, учителско дружество, читалище книжарь или друго лице, щомъ вземе върху си грижата да разпространява „Учитель“ и другитѣ наши издания, като *гарантира лично* за направенитѣ чрѣзъ него поржчки.

☛ *Всички настоятели и абонати на „Учитель“ се задължаватъ да уравнѣтъ смѣткитѣ си най-късно до края на м. мартъ 1900 г.*

Поржчкитѣ и всичко друго, що се отнася до „Учитель“, изпраща се до редакторъ-издателя Хр. Д. Максимовъ, въ г. София

Най-полезенъ и евтинъ подаръкъ. За да има възможность всѣки да си набави I, II, III, IV, V и VI-та годишнини съ 6-тѣ премии отъ списанието „*Природа*“ и го поднесе като подаръкъ за настжпающата 1900 година, Администрацията му е рѣшила да го отстжпи за съвсѣмъ намалената цѣна — *18 лева*. Адресъ: Редакция „Природа“ София.

Скоро ще се отпечата

ПСИХО-ФИЗИОЛОГИЯ НА ГЕНИЯ И ТАЛАНТА.

Отъ **Максъ Нордау**.

Прѣвелъ **Ив. Ст. Андрейчинъ**.

Отъ книжарницата К. Евстатиевъ.

Кандидатъ за лакей

Расказъ отъ **Веселинъ**.

—✧—

I.

Цвѣтко Калиновъ бѣше полегнѫлъ на посланото съ чипоровски килимъ канапе и четѣше вѣстникъ „Мълва“.

Калиновъ, срѣденъ мѫжъ, съ пълно, мургаво лице, прорѣзано по челото съ двѣ дълбоки бразди, съ ниско остригана посребрена коса, съ уморенъ и почти апатиченъ погледъ, — бѣше виденъ чиновникъ въ едно министерство.

Всѣки день по това врѣме, сиречъ, слѣдъ като се наобѣдва, той имаше обичай да си полежи на канапето въ обѣдната стая — половинъ часъ до три четвърти — дордѣ приближи два. Това слѣдобѣдно лежане доставяше истинско задоволство Калинову: то напълно удовлетворяваше както влечението на неговата флегматична натура, така сѫщо и тежнението на доста напрѣднѫлото му благоутробие. При това Калиновъ съ важность съзнаваше, че слѣдобѣдното лежане освѣнъ за удоволствие служи му още и за испълнение извѣстното хигиеническо правило. За да не би пъкъ, додѣто тъй лежи, да се отпусне и да заспи, Цвѣтко Калиновъ бѣше намѣрилъ за най-цѣлесъобразно и най-полезно да чете прѣзъ това врѣме вѣстникъ. И понеже вѣстникъ „Мълва“ за най-малко пари даваше най-много и най-прѣсни новини—и вѣрни, и невѣрни,—а при това съобщаваше и по единъ купъ тъмни интриги, скандалйозни истории и интересни масали, Калиновъ него най-вече обичаше и да чете. Наистина, когато станѣше дума между приятелитѣ му въ министерството за тоя вѣстникъ, и той заедно съ другитѣ го хулѣше и наричаше го „помия“, „язва“, „зараза“, и казваше, че се гнуси отъ него, като отъ жаба; но при всичко това той постоянно го получаваше у

дома си и рѣдко пропущаше день да не храни своето широко любопитство отъ неговитѣ тѣсни колони.

И така Цвѣтко Калиновъ, полегнѫлъ на канапето, четѣше вѣстникъ „Мълва“, като се поподигаше отъ врѣме на врѣме да сръбне кафе отъ шарената, турски фасонъ, чашка, която бѣ сложена прѣдъ него на масата.

Недалечъ отъ канапето, на което лежеше Калиновъ, до сѫщата дълга обѣдна маса седѣше, гърбомъ къмъ прозореца, госпожа Калинова и зашиваше на едно дѣтско рокле нова тантела. Изотзадѣ ѝ, отъ крайчеца на прозореца, се промичаше единъ ясно-свѣтливъ и веселъ лѫчъ, хлъзгаше се по лѣвото ѝ рамо, милваше часть отъ небрѣжно прибраната ѝ кестенева коса, половината отъ бѣлата ѝ шия, пълната ѝ и обла, малко позавѣхнѫла, страна и върха на косматата брадавичка надъ лѣвата ѝ устна, — заливаше послѣ жгъла на масата, дѣто стоеше празднатa кафяна чашка на госпожата и отиваше отъ тамъ, та играеше на срѣщната стѣна по картината, що прѣдставя двѣ босоноги дѣчица, че хранѫтъ съ млѣко едно котенце. Този лѫчъ внасяше въ умирисаната на госби обѣдна стая часть отъ оная мека и приятна свѣтлина, която пладнешкото слънце обилно разливаше навънъ, като прѣвръщаше късната и мрачна други пѫть есень на чудно и омайно сиромашко лѣто.

— Гледай, гледай я какъ наопаки истрива чиниитѣ! говорѣше сама на себе си госпожата, като се вгледваше сърдито къмъ отсрѣщното подвижно прозорче, изъ което се виждаше въ кухнята слугинята, какъ мие и шъта около омивалника. — Пакъ ще строши нѣкоя! Оня день строши една купа, завчера строши чаша, сега чиния... плѣнъ и пожаръ! И такова сгипаво момиче до сега не бѣхъ патила. — Ахъ, какво ли пакъ съборихѫ? продължи слѣдъ малко госпожата, като се услушваше на шума и тропота, що се донасяхѫ изподъ вратата на съсѣдната стая, дѣто играехѫ дѣцата. — Ето че и Ванйо заплака. Това Софчето трѣбва да го е тикнѫла, — немирницата нѐдна!

— Хѫхъ, и нашия министъръ сѫ пакъ цапнѫли, започнѫ отъ друга страна Калиновъ, като продължаваше спокойно да си прѣглежда вѣстника: той не обръщаше никакво внимание върху прикаскитѣ на жена си, понеже страшно мразѣше расправиитѣ съ слугиня и съ дѣца. — Ама и намѣрили сѫ за какво — за пияния помощникъ-архиварь: санкимъ, и него

го правѣтъ голѣма птица. Тие да знаѣтъ историята за Панкова и за Кошаровскитѣ търговци, дѣто освѣнъ министра сѫ замѣсени и нѣколко депутати, па да я украсѣтъ и накитѣтъ въ вѣстника, както си тѣ знаѣтъ, та да видишъ ти скандалъ и половина. Ами то — за единъ нищо и никакъвъ помощникъ архиварь... — И Калиновъ пакъ зачете вѣстника.

— Ето че се сбихѫ! — започнѫ пъкъ госпожата, като хвърляше тревоженъ погледъ къмъ съсѣднитѣ врата. Тя сѫщо тъй не обръщаше никакво внимание на мѫжовитѣ си думи, защото пъкъ тя отъ своя страна страшно мразѣше политиката. — Трѣбва да е за картинитѣ на „Модата“. Ще ги направѣтъ на парчета, пуститѣ дѣца... Я иди, мари Гено, викнѫ тя, като се обърнѫ къмъ прозорчето, иди та вижъ, защо се биѣтъ и какво правѣтъ.

Слѣдъ малко отъ съсѣдната стая се чухѫ оплаквания и глъчки между дѣцата — отъ една страна,—и строгия гласъ на слугинята — отъ друга: послѣднята, опълномощена отъ госпожата, правѣше между дѣцата сѫдъ и расправа.

— И-ихъ, пакъ се излъгахъ, да му се не види макаръ! започнѫ съ недоволно изражение Калиновъ. — Рекохъ че е нѣкой интересенъ расказъ тукъ за една екскурсия, а то—пакъ рекламата за пилюлъ пенкъ, пусти му остали! Нейсе... — И той продължи да прѣглежда вѣстника. — Ахъ, чакай, подхванѫ той слѣдъ малко, веселъ, съ свѣтнѫли очи; — Нотовичъ и Касаповъ тукъ пакъ се расправятъ и псуватъ! — И Калиновъ съ силно застървено любопитство продължи да чете псувнитѣ между Нотовича и Касапова.

Обаче своеобразниятъ този разговоръ между двамата съпрузи. както и любопитното четиво частно на Калинова. бѣхѫ прѣкѫснѫти отъ едно слабо и, сѣкашъ, нерѣшително издрънкване на електрическия звънецъ, който бѣ прикованъ въ кухнята, само̀ надъ подвижното прозорче къмъ обѣдната стая.

— Кой ли ще е пъкъ сега? каза Калиновъ, като се подигнѫ бърже и седнѫ на канапето, а вѣстника сви и го мушнѫ въ джоба си: той се срамуваше да не би нѣкой приятель да го завари, че чете „Мълва“.

— Гено мари, вижъ по-скоро кой звъни, викнѫ госпожата. като се обърнѫ къмъ вратата на дѣтската стая. Въ сѫщото врѣме тя сложи шева на колѣнѣтѣ си и зе да си прибира съ завититѣ гребенчета спуснѫтитѣ къмъ очитѣ и висулки отъ косата.

Втори пѫть се дръннѫ — пакъ тъй полѣка и слабо. „Кой ли ще да е, та се страхува, сѣкашъ, да дръне човѣшки!“ си каза Цвѣтко, обзетъ отъ нетърпѣние.

— Глуха ли си, мари Гено, та не чуешъ, че звънѫтъ, викнѫ сопнѫто госпожата. — Или искашъ азъ да станѫ, та да отварямъ?

— Ей сега отивамъ, како, ами рекохъ да съберѫ картинитѣ, че Ванйо ги бѣше пръснѫлъ, каза слугинята оправдателно, като прѣприпнѫ прѣзъ обѣдната стая. Слѣдъ нея оттърча и Софчето—русокосо петгодишно момиченце.

— Ти не биваше ли да си седишъ тамъ въ стаята? се обади госпожата.

— Ама искамъ да видѫ, кой е, — отвърнѫ русокосото момиченце, като се поспрѣ нерѣшително при вратата, що водѫтъ къмъ салончето.

— Той който е, и безъ твойто виждане ще влѣзе, ако му е за влизане, додаде недоволно майка му.

— Е, нека пъкъ да иде сега, па други пѫть вече да не ходи тъй, се намѣси Калиновъ, като съгледа жалкото и умолително личице на дѣтето. И Софчето, което това и чакаше, веднага оттърча.

— Сѐ така: каквото кажѫ азъ на дѣцата, ти напротивъ! — забѣлѣжи госпожата, като изгледа малко сърдито съпруга си. — И ние ще научимъ дѣцата на редъ, та ще чудо да е . . .

— Оня човѣкъ е, како, дѣто дохождà по-завчера, доложи слугинята, като се спрѣ ожидателно прѣдъ отворенитѣ врата.

— Че кой човѣкъ е дохождалъ завчера? запита госпожата. — Оправи свѣсно, де, та се не буткай такъва!

— Да не е Ценовъ, Еленке? Той нали дохождà по-завчера, се обърнѫ Калиновъ къмъ жена си. — Но не ще да е: той не звъни така.

— Не е, не е, отвърнѫ слугинята. — Какъвъ Ценовъ? Господинъ Ценовъ азъ нали го познавамъ! Тоя е оня, ма, како, черния, дѣто търсѝ байко — по-завчера ли бѣше, въ недѣля ли бѣше — и седя та го чака въ кухнята, поясни слугинята.

— Ха, така ми кажи, та не викай по-завчерашния, се обади госпожата, като се усѣти, за кого казва слугинята. — Тоя, бе Цвѣтко. . .

— Кой, джанъмъ? запита нетърпѣливо Калиновъ. — „Тоя", „оня„ — оправете добрѣ, та да ви разбере човѣкъ.

— А бе, отъ вашия Джбинъ дѣто, — не знамъ, какво каза, че работилъ . . . ахъ, да, платно тъчалъ, — единъ сухъ, черъ, единъ такъвъ сгипавъ . . . Димо ли го казвахѫ, Нанко ли?

— А-ха, Нанко, той ще да е, — вуйчовиятъ Димовъ Нанко! Та и завчера ли, кажешъ, ме е търсилъ?

— Търси те, ами; подсмърчà въ кухнята половинъ часъ: ти не знамъ кѫдѣ бѣше се забавилъ . . .

— Нанко, а? Гледай го ти! Пакъ за служба ще ме дръпка, види се. Не си гледа занаята—такъвъ хубавъ занаятъ! — ами като е рекълъ служба, та служба. Омръзнѫ ми вече: и въ министерството ме търси, и на улицата ме прѣсрѣща, и въ градината ме чака . . . Сега ето че и дома е зелъ да ме дири.

— Да му каже Гена, че те нѣма, забѣлѣжи госпожата рѣшително, като се залови пакъ за своя шевъ.

— Ама азъ му казахъ, че байко си е дома и че чете вѣстникъ, се обади наивно слугинята, исправена при вратата.

— Знаешъ и ти какво да кажешъ! се сопнѫ госпожата, като си искриви устата. — Не можà да речешъ баремъ, че си има работа, или че пише, та да иде въ министерството, ами вече да му го изсипешъ всичкото въ паница. Таманъ си да те остави човѣкъ самà да се сѣтишъ да откажешъ нѣкому или да излъжешъ . . .

— Е, де-де, то вече е минѫло. Сега да влѣзе — и толкова. Па нали сме и роднина, та нека пододе, човѣкътъ, пада му се . . . Ами това само, дѣто ме дръпка съ тия пусти служби. То да ги има човѣкъ службитѣ въ джоба си, па, иска ли ти нѣкой — роднина билъ, не роднина — давай: а то ги нѣма, пущинитѣ, та тамъ е неприятното . . . Ама и той пъкъ — има си добъръ занаятъ, що му трѣбва сега служба!

— Пъкъ ти му откажи веднѫжъ за всѣкога, та да те не дръпка вече. се обади госпожата . . . Ами ти, съ твоитѣ меки очи, обѣщавашъ всѣкому, па . . .

— Абе, не обѣщавамъ твърдѣ и азъ, ама . . . не иде пъкъ и токо тъй да срѣжешъ човѣка: сѐ ще му кажешъ, че ще потърсишъ, ще попиташъ . . . Ами ти още ли се маешъ тукъ? се обърнѫ той къмъ слугинята, която сé още стоеше исправена при полузатворенитѣ врата. — Иди му

кажи да влѣзе, де; толкова врѣме чака човѣкътъ на пѫтя — срамота е.

— Той не е на пѫтя, ами е вѫтрѣ въ антрето, отвърна простодушно слугинята, като се завъртѣ да излѣзе.

— Па да не земешъ да го прѣведешъ прѣзъ салона, та да ми изцапа дъскитѣ! Обиколете отвъдъ, прѣзъ кухнята, заповѣда госпожата. — Послѣ ела по-скоро, та прибери чашитѣ отъ масата, чу ли?

Слугинята оттърча бърже. Като отвори вратата на антрето, отъ тамъ се донесе гласа на Софчето,което важно и прѣсериозно приказваше съ непознатия за нея човѣкъ, като го запитваше за едно друго.

— Чувашъ ли го Софчето, Еленке? се обади самодоволно Калиновъ, който бѣ полегнѫлъ пакъ на канапето и бѣ зелъ вѣстника въ рѫка.

— Чувамъ го, да, че сѐ то ще се намѣри да приказва съ всички просеци и съ всички селяни, пое госпожата съ недоволство. като продължаваше да си шие. — Кога ни дойдѫтъ на госте свѣстни хора, то се срамува и крие, ама съ такива — като отвори уста . . . Не знамъ на кого върви и какво ще стане това момичище!

— Демократка! подметна Калиновъ, безъ да си дига очитѣ отъ вѣстника.

— Ама това е отъ тебе: сѐ ти й давашъ воля; не знамъ, какво има хубаво тука, та ти е драго.

— Е, нищо де, подхвана Калиновъ полушеговито. Сега не приказва съ просекъ, ами съ роднина. — Добрѣ, че баремъ дѣтето се намѣри да позаприкаже и да посрѣщне малко по-човѣшки Нанка, а то ние както го срѣщаме . . .

— Че какъ искашъ да го посрѣщна? — Да идѫ сега да го земѫ а-ла-браце и да го заведѫ въ приемната ли? — Благодаримъ! — И госпожата, както бѣ наведена надъ шева си, мръдна съ крайчеца на горнята си устна, надъ която стърчеше малката космата брадавичка.

— Нейсе, ха стига, че човѣкътъ е на вратата, каза Калиновъ, като се понамѣсти на канапето.

II.

Кухненскитѣ врата се отвориха бърже и въ стаята се втурна по-напрѣдъ слугинята, та прибра завчасъ отъ масата

чашитѣ, па слѣдъ нея — тихо и нерѣшително — влѣзе и човѣкътъ, когото Калиновъ наричаше Нанко. Той бѣ тънъкъ та високъ, съ мършаво длъгнесто лице, съ прѣгънатъ по срѣдата носъ, съ рѣдки мустаци и отдавна небръснята четинлива брада, доста прошарена отъ странитѣ, съ черни малки очи, влетѣли въ главата, които гледахѫ плахо и нѣкакъ-си прѣмрѣжено.

— Добъръ ви день, бае Цако — (Цако казвахѫ на Цвѣтка Калинковъ едно врѣме домашнитѣ и роднинитѣ му) — и вамъ, госпожо, поздрави Нанко, като си свали шапката и поклимнѫ малко съ глава — повече къмъ госпожата, отколкото къмъ Цвѣтка.

— Добъръ де-е-ень, Нанко, отвърнѫ Калиновъ съ единъ почти прѣнебрежителенъ тонъ, като си свали единия кракъ отъ канапето и хвърли къмъ Нанка само единъ, тъй да се каже, полупогледъ, защото въ сѫщото врѣме той продължаваше да гледа и вѣстника. — Каква е работата?

— Ехъ, добра е, бае Цако, вие какво правите? отвърнѫ Нанко, спрѣнъ близо до вратата. Той подигнѫ края на горнята си устна ужъ да се усмихне — за благоприличие, но, като хвърли въ сѫщия мигъ плахъ погледъ къмъ госпожата, която не си подигаше и главата отъ своята работа. и забѣлѣжи нейното недоволно и намусено изражение на лицето, веднага сбра устни, склони покорно глава и гузно се загледа въ истъркания край на плетения калпакъ, що държеше въ рѫката си.

Този убитъ и покоренъ видъ на Нанка засегнѫ, сѣкашъ, нѣкоя сърдечна струна у Цвѣтка и той, като си свали и другия кракъ на земята. обърнѫ се малко по-фамилиярно къмъ него и съ единъ полуинтименъ и полушеговитъ тонъ: — Ела, Нанко, ела седни тукъ да се повидимъ де, каза и му посочи праздния столъ до канапето.

Нанко си позавъртѣ шапката въ рѫцѣтѣ и за мигъ се поколеба: не знаеше, прилично ли ще да е, ако иде да седне или ще е по-добрѣ да постои; но, като съгледа малка една расположеность у Цвѣтка, той доби, сѣкашъ, куражъ и пристѫпи, макаръ и нерѣшително, къмъ посочения столъ.

Калиновъ въ това врѣме се исправи лѣниво и седнѫ на канапето, па, като сложи вѣстника на колѣнѣтѣ си, — Ха, добрѣ дошълъ сега, роднино, каза, и протегнѫ Нанку дѣсната си рѫка.

— Благодаримъ, — добрѣ васъ заварилъ, бае Цако, отвърна Нанко тихо и сложно, па се приближи и, като се понаклони почтително, стисна слабо съ костеливата си ржка меката и пълна дѣсница на Калинова, слѣдъ което седна на крайчеца на стола — безъ да се допира до възлегалото му — съ свити колѣнѣ и съ малко наведена глава. Госпожа Калинова, като си поизвъртѣ главата, погледна мжжа си нѣкакъ изниско и на-криво и въ сжщото врѣме мръдна пакъ прѣзрително и иронично съ брадавичния край на горнята си устна. „Вижъ пъкъ любезности!“ искаше, сѣкашъ да каже.

— Вие какво правите, госпожо, кърпите ли нѣщо? запита почтително и боязливо Нанко, като се обърна пъкъ къмъ госпожа Калинова и като се поподигна малко отъ стола, ужъ да се намѣсти по-добрѣ, а то, въ сжщность, за да постане и да се понаклони къмъ госпожата, въ знакъ на уважение.

— Х-м-мъ, кърпя зеръ, отвърна сухо и съ злобна нота въ гласа си госпожата, като направи пакъ прѣзрително мръдване съ устната си. „У васъ, санкимъ, сѐ ново шиятъ, та азъ тука кърпя, нали?“ искаше да каже съ това. Послѣ, за да се натъкми ужъ по-добрѣ при прозореца, тя зе та се извъртѣ тъй, щото се обърна почти гърбомъ къмъ гостенина.

„Гледай я ти сега, какъ явно и нахално изказва своето прѣзрѣние и прѣнебрѣжение къмъ човѣка!“ си помисли Калиновъ въ сжщия мигъ съ горчиво недоволство въ душата. И, за да омаловажи поне що-годѣ тази обидна постжпка на жена си, той се обърна къмъ своя роднина съ една още позадушевна привѣтливость.

— Е, още какъ си, Нанко? започна той да го пита участливо. — Домашнитѣ ти добрѣ ли сж? Невѣстата, дѣцата здрави ли сж?

— Благодаримъ, бае Цако, сѐ сме добрѣ, отвърна Нанко, като се поосвободи малко. — Жената само е нѣщо сѐ кефсизъ, сѐ слаба. Дѣцата и тия сж добрѣ,— слава Богу. Само Недка, и тя като майка си е нѣщо сѐ болнава тая есень.

— Ами Пешо какъ е? въ кой е класъ сега?

— Въ трети класъ е. Щѣхъ да го спра тая година, че не може вече, нѣма какъ да се подържа, па гледамъ, че много върви, много добрѣ се учи, проклетникътъ. Рекохъ, хайде да се помжчимъ баремъ и трети класъ да искара, па послѣ вече да му се дири нѣщо работа. Ама както се кара,

не ще можемъ да истраемъ до края на годината, ами ще го спремъ безъ врѣме — да го впрегнемъ и него въ теглото.

— Недѣйте. недѣйте го спира. Нанко. Гледайте тамъ, както и да е, да може да слѣдва баремъ то.... Ами съ ткането какъ я карашъ?

— Съ ткането ли? започнѫ Нанко, като погледнѫ подозрително къмъ госпожата, гърба на която малко пошавнѫ. — То мойто ткане... и не питай за него, бае Цако. Азъ... — Тукъ Нанко се поспрѣ и се попрокашля — приготви се да расправи по-надълго за своето положение. Но госпожата го прѣвари.

— Гено мари, викнѫ тя, като си поисправи главата и погледнѫ искриво и недоволно мѫжа си. — Иди вижъ дѣцата да не играѭтъ, па стегни Люба да върви на училището, че станѫ вече късно.

— Още 35 минути иска до два: приближава врѣме — каза Калиновъ, като си погледнѫ часовника. Той разбра на кѫдѣ биѭтъ думитѣ на жена му.

— Азъ дойдохъ пакъ да ви поглавоболѭ, бае Цако, започнѫ слѣдъ това Нанко съ единъ по-други тонъ — и сухо, и гузно нѣкакъ си, като се отмѣсти на самия крайчецъ на стола и като въртѣше въ ржка своята проскубана шапка....

— За оная работа пакъ, нали? го прѣсече Калиновъ, съ едно слабо недоволство и въ гласа, и въ израза на лицето: защото той видѣ, че дойде редътъ за службата. — Азъ питахъ, Нанко, на всѣкѫдѣ питахъ, продължи той малко сухичко — и въ гимназията за разсиленъ питахъ, и въ отдѣлението на косвеннитѣ данъци за по тютюнетѣ, и въ постоянната комисия за кантониеръ — и сѐ нѣма мѣсто!

— Нѣма, а? повтори угрижено Нанко.

— Нѣма, потвърди сухо Калиновъ. Щомъ се отвори нѣкѫдѣ ваканция, по 20 душъ чакатъ надъ нея — сѐ съ голѣми прѣпоржки — и тоя часъ тя се заима. Прѣдсѣдателътъ на постоянната комисия ми каза сега, че могѫтъ да се отворѭтъ нѣколко мѣста по нова година; но, това, кантониерството, — кой знае, — ама менъ не ми се харесва, и не ти го прѣпоржчвамъ: лѣтѣ-зимѣ — сѐ по кѫра да живѣешъ, по дъждъ, по снѣгъ — сѐ да обикаляшъ своя участъкъ, — това не си е дипъ за похвала; не знамъ, ама на менъ да остане, никога не бихъ промѣнилъ твоя хубавъ занаятъ за такъва хамалска работа. Па — ти както знаешъ:

— ако искашъ, азъ могѫ да поговорѫ пакъ съ прѣдсѣдателя . . .

— Азъ дойдохъ сега, бае Цако, да ви поглавоболѫ за друго, пое думата Нанко . . .

— Да не бѫдешъ узналъ за нѣкоя друга служба? го прѣсече бърже Калиновъ, който, виждаше се, че иска поскоро да се свършѫтъ тия службенски расправии. — Е добрѣ, кажи, та ако има ваканция и ако се познавамъ, азъ щѫ ти помогнѫ.

— То не е служба, продължи Нанко нѣкакъ си нерѣшително, — ама . . . пакъ е, вика се, служба. Съ господинъ Гологановъ нали се познавате добрѣ, бае Цако?

— Съ кой Гологановъ?

— Съ тоя де, нашенецътъ. Той ви е. сѣкамъ, нѣщо роднина, нѣщо зетъ или сватъ: Томата де, Тома Гологановъ, дѣто е въ двореца.

— А-ха, този, лакеятъ ли? попита съ полу-прѣзрителна усмивка Калиновъ, като се усѣти за кого е думата.

— Не го знамъ хасълъ какъвъ е, ама е нѣщо голѣмецъ въ двореца, продължи простодушно Нанко

— Е-е, та?

— Та имало мѣсто въ двореца за слуга и той ги назначавалъ или отъ него най много зависѣло . . .

— И ти ще искашъ сега да станешъ слуга въ двореца, нали? запита съ иронична важность Калиновъ.

— Ехъ, ще ти се молѫ, бае Цако, като сте близки съ господинъ Гологановъ, да му поговорите, та дано ме намѣсти, отговори Нанко, безъ да забѣлѣжи ироничния тонъ на Калинова.

— Санкимъ, да бѫдешъ лакей, нали? — съ бръснѫти мустаци, съ лъскави копчета . . . продължи Калиновъ съ сѫщата прѣзрителна и иронична усмивка.

— Кой му жали мустацитѣ и кой пъкъ ще му гледа лъскавитѣ копчета, бае Цако? отвърнѫ Нанко. — Тамъ да излиза плата, та това му е; па и дрѣхи. е че даватъ . . .

— Да ти кажѫ правото, Нанко, азъ не съмъ съгласенъ за тая лакейска служба, подхванѫ Калиновъ съвсѣмъ сериозно. — И нѣма никога да идѫ да търсѫ Томата, та да му се молѫ — за каквото и да е вече тамъ. — При тия думи Калиновъ сви вѣстника и го сложи енергично на обѣдната маса. Госпожа Калинова пъкъ, като разбра, че той вече от-

казва на неприятния гостъ и става да си върви, извърна кокетно главата си, та го погледна задоволно и му климна съ глава одобрително: „Така трѣбва“, санкимъ.

Нанко остана като попаренъ отъ това. — Че защо пъкъ така? запита той съ недоумѣние и съ единъ покорноумолителенъ видъ, като постана отъ стола. — Да не би нѣщо... такова... — съ господинъ Тома нѣщо да сте недобрѣ, нѣщо сърдити или...? продължи той нерѣшително.

— Не е за Тома работата, подзе Калиновъ малко раздразнено. — Що е той? — Нула. Единъ бивши нехранимайко и единъ настоящъ лакей, въ правия смисъль на думата, съ когото азъ, наистина, считамъ за унижение да идя да се расправямъ, а още повече пъкъ да му се молѣ за служба. Но това не е важното. А важното е туй, че азъ ти не давамъ, — то есть, не те съвѣтвамъ и не ти желая да ставашъ и ти лакей.

— Ама какъвъ лакей, джанъмъ? сѐ още съ недоумѣние запита Нанко.

— Ей такъвъ, какъвто теглишъ да станешъ, продължи Калиновъ съ още по силно раздразнение, но въ сѫщото врѣме и съ единъ видъ наставнически тонъ. — Защото тази служба, която сега искашъ, тя е лакейство. А знаешъ ли ти какво е лакейството? То е нѣщо ниско, нѣщо долно, много долно; то е по-долно и отъ нашенския измекярлѫкъ. Лакейството унижава човѣка, то уронва човѣшкото достоинство, — разбирашъ ли това? — твоето достоинство като човѣкъ потъпква то, обезличва те, сравнява те . . . съ земята, съ едно куче те сравнява, съ едно вързано животно, което нищо не смѣе да върши по своя воля и когато господарътъ му го бие, то трѣбва да го гледа въ очитѣ и да му лиже рѫцѣтѣ... — Тази филипика на Калинова противъ лакейството, сиречъ, противъ службата въ двореца, въ сѫщность не бѣше друго, освѣнъ изразъ на събраното и накипѣло въ душата му негодование и омерзение противъ лакейството въ живота, изобщо. Защото въ настоящия случай той несъзнателно смѣсваше второто съ първото, прѣносното съ буквалното.

Калиновъ говорѣше съ увлечение и почти съ жаръ. Нанко, седнѫлъ на крайчеца на стола, слушаше тия странни за него думи съ очудване, съ недоумѣние и съ страхъ. А госпожа Калинова, съ извърнѫта къмъ него глава, гледаше го съ сѐ по усилваще се недоволство.

— Туй е то лакей, разбра ли? продължи Калиновъ малко по-спокойно, но съ сжщия пакъ наставнически тонъ. — И сега ти искашъ да си оставишъ хубавия и благословенъ занаятъ, да напустнешъ своята честна и почтенна работа и да станешъ — не друго нѣщо, — а лакей!

— Защо сж сега тия философии и тия расправии? се намѣси грубо и съвсѣмъ хладно госпожа Калинова, като не можа да удържи своето недоволство. — Кажи на човѣка или така, или инакъ, па ха върви по-скоро въ министерството, че часътъ отъ кога е минжлъ!

Калинова като че го полѣхж съ студена вода—тъй го порази тая корава опекунска намѣса на жена му, която, като на лукъ, се изсипа върху му тъкмо слѣдъ искренно-въодушевеното му увѣщание. — То е моя работа, отвърнж най-послѣ той, слѣдъ едно минутно мълчание, като едвамъ сдържаше накипѣлото въ гжрдитѣ му негодование. — Слава Богу, не съмъ нѣкой писарь или разсиленъ, та да гонж часа: могж да идж и въ два и половина, могж и въ три . . .

— Па можешъ и хичъ да не ходишъ! добави жлъчно госпожата.

— Да, могж и хичъ да не ходж, повтори Калиновъ сухо.

— Прави що щешъ! ако искашъ, зарадъ хората, и службата си напустни! каза злобно и сопнжто госпожата, па грабнж шева си въ ржка и, безъ да погледне нѣкого, излѣзе бърже, като блъснж силно вратата.

Калиновъ я изгледа съ сбрани вѣжди и съ прѣхапана устна, дордѣто излѣзе, па зе отъ масата вѣстника и, като се тръшнж на канапето, захванж ужъ да чете; ржката му, обаче, що държеше вѣстника, нервно трепервше и вѣстникътъ усѣтно се мърдаше.

III.

Нанко, който прѣзъ това врѣме бѣше се снизалъ и смръзнжлъ на стола и не смѣеше да си подигне очитѣ, щомъ излѣзе госпожата, станж нерѣшително и, като прѣстжпи тихо една крачка, попрокашля се, за да го забѣлѣжи Калиновъ, па започнж плахо и гузно: — Ехъ, прощавайте, бае Цако, че ви забавихъ. Азъ не трѣбваше сега да дохождамъ, че вие си бързате, ама . . .

— Я . . . ставашъ ли Нанко? се обади Калиновъ, който скочи като тръпенъ отъ канапето; защото въ своето

силно душевно потресение той бѣ и забравилъ за· присѫтствието на Нанка. — Не, не бързамъ, Нанко; кой казва че бързамъ? Ти ще поседишъ току — продължи Калиновъ съ единъ съвсѣмъ промѣненъ гласъ, като хвърли вѣстника на масата и стана правъ.

— Недѣй ме, бае Цако, защо сега да закъснѣвашъ отъ работата си? се отърсваше Нанко.

— За менъ нѣма закъсняване, джанъмъ, нали казахъ? ха седни сега! настояваше Калиновъ сърдечно-роднински, като се испрѣчи прѣдъ Нанка и зе да го връща да седне.

— Остави, бае Цако, не дѣй да си правите зарадъ мене домашни безпокойства, продължаваше Нанко умолително, като при туй се колебаеше — да се върне ли, или да си върви.

— Ти не обръщай внимание на това, Нанко. Знаешъ, женски капризи: тия сѫ обикновенни работи. Азъ нали те канѫ тебе и ти казвамъ: ти менъ гледай. Седни сега! — И Нанко се вдаде, отстѫпи на Калинова и се върна, та седна на сѫщия столъ. При това, като гледаше искренното разположение на Калинова, той седна тоя редъ по-свободно.

— Ха, така де, та да се разберемъ сега, каза Калиновъ, като седна на канапето срѣщу Нанка, прѣзъ-страна, съ единъ кракъ спуснѫтъ на земята а другия прѣгънѫтъ.

— Ехъ, какво ще се разбираме, бае Цако? започна Нанко унило и въ сѫщото врѣме нѣкакъ си оправдателно. — Азъ рекохъ да ви се помолѫ, па ако може, — може, ако не — здраве.

— Не е то — може ли, или не може, Нанко, ами — бива ли, или не бива, продължи сложно и наставително Калиновъ. — А азъ ти казвамъ, че не бива. Казвамъ ти го не за друго, а защото не чини, зарадъ тебе не чини, за твоето човѣшко „азъ“, — разбирашъ ли? — за твоето човѣшко достоинство не чини това пусто лакейство, и особено при твоя занаятъ...

— При моя занаятъ! — го прѣсече Нанко съ горчива полуусмивка. — Ти токо го споменувашъ, бае Цако, „твоя занаятъ“, „хубавия занаятъ“ — ама знаешъ ли го ти, какъвъ е днеска за днеска моя хубавъ занаятъ?

— Какъвъ ще да е? Занаятъ, съ който честно и почтенно можешъ да си искарвашъ хлѣба, а не всѣки мѣсецъ да подлагашъ ръка готовански къмъ ковчежничеството — като васъ, отвърна Калиновъ самоувѣрно.

— То добро, бае Цако, ако можешъ да си искарвашъ хлѣба отъ занаята: разбирамъ го тогава и азъ, че е честно и почтенно, както каешъ и ти; ами ако не можешъ да си искарашъ хлѣба?

— Но, това не е възможно: има ли човѣкъ занаятъ, сѐ ще си искара хлѣба, заяви категорично Калиновъ.

— Така ти се чини, бае Цако, като гледашъ отдалечъ, възрази Нанко съ горчиво-печаленъ тонъ. — А то има хора, знамъ го това добрѣ, които и при най-добъръ занаятъ си оставатъ на улицата гладни — тъй, за едната хубость. Защо да отиваме на далечъ? — гледай мене. Добъръ ми е занаятътъ, нали? — това и ти го казвашъ. Но знаешъ ли ти, че при тоя добъръ занаятъ често пати — срамъ ме е даже да го кажа — ние замръкваме дома гладни, безъ петъ пари вкащи и безъ да знаемъ, какво ще правимъ утрѣ!

— Не думай, холанъ! го прѣкъсна Калиновъ, крайно очуденъ. — Че беки до тамъ сте дошле? Не може да бѫде, това! Съ вашия занаятъ... туй ми се вижда просто невѣроятно!

— Да, съ моя занаятъ, бае Цако, и на тоя редъ сме дошле. Казвамъ ти истината, ако ме вѣрвашъ, вѣрвай.

— Че какъ така, джанъмъ? продължаваше да се чуди Калиновъ, на когото сѐ още се не върваше горчивото признание на Нанка. — Тукъ трѣбва да има нѣщо друго, дѣто го не знамъ. Защото — чуждо да работишъ, пакъ ще искарашъ 20 аршина платно; по 20 пари — тия сж 2 лева.

— Не 20, бае Цако, а 30 аршина искарвамъ. Ама камъ ги? Камъ работа? Нѣма работа — тамъ е лошото, бае Цако, завърши съ печална увѣреность Нанко.

— Ами че беки и за единъ станъ нѣма работа? запита Калиновъ, който сѐ повече губѣше прѣдишната категоричность на своитѣ сѫждения и сѐ повече испадаше въ съмнѣние и недоумѣние. — Че прѣди години, сѣкамъ, 3—4 станове ти работѣхж и сѐ не оставше безъ работа, а пъкъ сега?

— Прѣди години, каешъ, бае Цако. Ехъ, камъ го онова, дѣто бѣше прѣди години! — и не прѣди много, прѣди десеть години дѣто бѣше! Камъ го, камъ!... Четери станове и денѣ-нощѣ май сѐ тупахж, трима калфи ми работѣхж, двама чираци сучехж цѣви и каламе — тропотъ, шумъ, пѣсни, — цѣла фафрика! — При тия спомени прѣмрѣженитѣ по-напрѣдъ очи на Нанка се изцъклихж и свѣтнжхж съ нѣкакъвъ живъ

огънь. — И какво нѣщо се не отхвърляше! продъжи той съ сѫщото оживление: — чершафе, авлии, бански такъме, платна сѣкакви. И сѐ на много се работѣше. Ама се харчеше тогава и дирѣше се. Каквото искарашъ, още отъ дома ти го зематъ търговцитѣ; па и други граждане — това чиновници, офицери, — отрупватъ ме съ поржчки. И, разбира се, широко ми бѣше тогава около врата, добрѣ ми бѣ, охоленъ бѣхъ. Държѣхъ цѣла кѫща — близо до чаршията. Дѣцата ми бѣха стегнати, па и жената се носѣше малко като свѣта. И вкѫщи да влѣзеше човѣкъ, имаше съ какво да го срѣщнемъ. Единъ пѫть и ти, като заминѫ прѣзъ тукъ за Джбинъ, въ отпускъ, — не знамъ, въ Плѣвенъ ли бѣ тогава на служба, кѫдѣ бѣ — нали се поотби и у насъ: — помнишъ ли, какъ гостувахме?

— Да, помнѭ го добрѣ тогавашното гостуване, потвърди Калиновъ: — Вий бѣхте наготвиле, като за кръщенѐ. Имаше, знамъ, и прѣсна риба, испържена и подлучена съ орѣхи, — помнѭ я като днеска: такава госба оттогава не съмъ ялъ.

— Ехъ, простичко бѣше, бае Цако, по нашенски, ама почете ни ти тогава, благодаримъ ти, и ние се отсрамихме.

— Не, много бѣ хубаво, додаде Калиновъ — па и едно залъвско вино имаше — за чудо!

— Нейсе, то било, каквото било — ами ще кажѫ, бае Цако, че ти знаешъ добрѣ тогавашното ни положение.

— Знамъ го, какъ да го не знамъ, забѣлѣжи Калиновъ. — Богато бѣхте се наредили.

— Знаешъ го ти него, продължи Нанко, и мислишъ си, бае Цако, че и сегашното е такова, или сѐ нѣщо като него, нали? И затова токо ми подказвашъ: „хубавъ занаятъ“ „благословенъ занаятъ“... Ехъ, благословенъ е, наистина, моя занаятъ, бае Цако, ама тогавашния! Камъ да имамъ сега — половинката не, — ами четвъртинката отъ онова, дѣто бѣше тогава, та не за слуга и за . . . какъ го казвашъ.. за локей въ двореца, ами и за най-добрата служба не бихъ помислилъ. Ама камъ го, бае Цако, камъ нѣкогашното! — При тия думи Нанко въздъхнѫ издълбоко, наведе глава и опрѣ загаснѫлитѣ си и изново прѣбулени отъ тѫга очи въ кръглитѣ кръпки на колѣнетѣ си.

— Ами че какъ тъй, джанъмъ, какъ изведнѫжъ се промѣниха работитѣ, и ти отъ такова хубаво и богато положе-

5688

ние да достигнешъ до такъвъ печаленъ халъ? го закачи съ любопитство, а въ сѫщото врѣме и съ искрено съчувствие Калиновъ.

— Нѣмà сѣкашъ, бае Цако, че изведнѫжъ се промѣни? започнѫ Нанко, като помълча малко. — То . . .

Но тукъ прикаската на Нанка се прѣкъснѫ отъ внезапното втурване въ стаята на русокосото Софче.

IV.

Ухилено и засмѣно, съ наклонено главенце, съ пръстче въ уста, то прѣминѫ покрай Нанка, като го погледваше крадешкомъ — малко дяволито, но въ сѫщото врѣме и гузно, — и, съ подскачане, отиде при Калинова и го улови за двѣтѣ рѫцѣ.

— Татко, кога ще идешъ на минесерсвото? попита Софчето, като гледаше хитро и засмѣно ту баща си въ очитѣ, ту Нанка.

— Азъ нѣма днеска да идѫ на минесерсвото, татковото, каза Калиновъ, като милваше Софчето по засмѣното личице и се вгледваше въ хитритѣ му оченца.

— Ами защо не щешъ да идешъ? запита любезнателното момиченце, като гледаше повече къмъ Нанка.

— Ехъ, тъй, защото днеска щѫ си седѫ дома.

— Ами тоя чичо кога ще си иде? продължи засмѣното Софче, като погледнѫ Нанка малко гузно и засрамено.

При тоя въпросъ и Нанко се засрами и безпокойно зе да шава и да се озърта около себе си.

— И той нѣма да си иде, татковото, му отговори Калиновъ сериозно. — Па той не е чичо, ами е вуйчо.

— Вуйчо ли? Ами какъ му е името?

— Името му е Нанко, — вуйчо Нанко.

— Вуйчо Нанко ли? Я какво смѣшно име! — Ами като е вуйчо Нанко, нека си иде де. Тукъ Софчето засрамено скри глава въ колѣнѣтѣ на баща си.

— Защото е вуйчо Нанко, та затова нѣма да си иде, ами ще поседи у насъ, му поясни Калиновъ. — Ти не обичашъ ли го, като ти е вуйчо?

— Обичамъ го, каза ухилено Софчето.

— Е, като го обичашъ, защо искашъ да си иде, а?

Но Софчето не отговори на този въпросъ, защото въ това врѣме се отворихѫ вратата и влѣзе майка му, госпожа

Калинова, и то, щомъ я видѣ, остави баща си, оттърча та я прѣсрѣщна и срамежливо си скри главето въ диплитѣ на роклята ѝ, като остави само половинката отъ лѣвото си око да му се вижда.

Навѫсена, съ стиснѫти устни, съ сърдитъ погледъ, носейки небрѣжно въ рѫцѣтѣ си одевешния шевъ, госпожа Калинова прѣминѫ тежко и важно покрай Нанка, безъ да погледне било него, било мѫжа си, па отиде та седнѫ при прозореца — гърбомъ пакъ къмъ госта — и мълчеливо започнѫ да прѣмята иглата.

Нанко, който и безъ това седѣше като на тръне, защото твърдѣ добрѣ разбираше на кѫдѣ бияхъ дѣтинскитѣ прикаски на момиченцето, щомъ влѣзе госпожата, скочи правъ и нѣкакъ си гузно и нерѣшително зе да си загръща вехтото шаечно палто — да се стѣга за излизане.

— Седи, седи Нанко, кѫдѣ ставашъ? се обърнѫ къмъ него съ сериозно-настойчивъ тонъ Калиновъ.

— Ехъ, бае Цако, да си вървѫ вече, закъснѣхте, — каза нѣкакъ гузно-оправдателно Нанко.

— Нищо, джанъмъ, ще седишъ. Нали го казахъ: нѣма сега да отивамъ на работа и толкова.

— Не е, да си вървѫ азъ, бае Цако. Не ме задържайте. Защо още да ви додѣвамъ и да ви правѫ безпокойства.

— Не, ще останешъ още, настояваше Калиновъ упорито, като станѫ и се испрѣчи прѣдъ Нанка. Ти менъ слушай. — азъ нали искамъ, — други не гледай. Сега тамамъ се запрiказахме, нека баремъ хубаво да си поприкажемъ. — И Калиновъ хванѫ Нанка за рѫката и май насила го накара да седне пакъ на стола, слѣдъ което и той отиде на първото си мѣсто на канапето, дѣто седнѫ тоя редъ почти гърбомъ къмъ госпожата.

— Мамо, татко рече, че тоя чичо е вуйчо Нанко, се обърнѫ къмъ майка си Софчето, което бѣ освободило главата си и ухилено гледаше къмъ Нанка. Майка му нищо не рече, но Нанко, по трепването на лѣвото ѝ рамо и по минутното наклоняване на главата ѝ, угади и за добрѣ извѣстното му прѣзрително мръдване на горнята ѝ устна.

— Ха, ти сега да си излѣзешъ, татковото, каза Калиновъ съ мекъ, но заповѣденъ тонъ, като се обърнѫ къмъ Софчето, което бѣ оставило майка си и идѣше при него.

— Не щѫ да си излѣзѫ, татко; искамъ да седѫ тукъ, отвърнѫ капризното Софче. — Дай ми моливчето си да попишѫ.

— Е, добрѣ, нѫ ти моливчето, ама да седишъ мирно и да мълчишъ.

Момиченцето пое отъ баща си моливчето, което той извади отъ записната си книжка, коленичи на канапето, па зе вѣстникъ „Мълва“, и захванѫ внимателно да дращи по празднитѣ му полета.

— Е, та какво приказвахме, Нанко? започнѫ Калиновъ съ напрѣжния роднински тонъ, безъ да обръща внимание върху присѫтствието на жена си. — Ахъ, да, за пропадането бѣше ни думата, нали? Та какъ така изведнѫжъ, питахъ, отъ оная богата работа, да испаднешъ сега въ такова лошо положение?

Нанко си исправи главата, попрокашля се, като да захване и зинѫ да отговори, па погледнѫ госпожата, видѣ наведената ѝ надъ шева глава, видѣ часть отъ набраното ѝ чело и крайчеца отъ навъсената ѝ вѣжда, хвърли му се въ очитѣ и върха на косматата ѝ брадавичка, която му се показа дори че се мърда, и—не се рѣши да заговори, а само промълви съ половинъ уста едно „Ехъ!“, придружено съ слаба въздишка, па отпуснѫ глава и мълчеливо загледа шапката си.

— А, Нанко? настойчиво запита пакъ Калиновъ, като видѣ неговата нерѣшителность. — Расправи какъ станѫ това бързо и даже невѣроятно промѣнение: азъ не могѫ да го разберѫ.

— Ехъ, бае Цако, и да го расправямъ и да го не расправямъ, сѐ то, каза Нанко съ единъ тихъ и като насила изваденъ отъ нейдѣ гласъ, безъ да си исправя главата.

— Сѐ то, ама не е досущъ сѐ то: като си поисприкаже човѣкъ, сѣкашъ че му стане сѐ малко по-друго, нали? добави Калиновъ.

— Истина, бае Цако, че малко поолеква, като си исприкажѫ нѣкому болкитѣ, започнѫ Нанко, като поисправи главата си и погледнѫ излека къмъ Калинова, безъ да се озърта къмъ госпожата. — То олеква малко, ама и домъчнява въ сѫщото врѣме. Защото, като помислѫ, какво бѣше нѣкога и какво е сега, та ми се свѣтъ завива! Право си е, дѣто го каешъ, че е невѣроятно. И мене биля, па по нѣкога не ми се

ще да го вѣрвамъ... Ама нѣма що, че си е така. Това е само, дѣто ти го заказахъ и по-напрѣдъ, че не станѫ изведнѫжъ . . .

— Не станѫ изведнѫжъ, а? вметнѫ Калиновъ, за да подържи приказката на Нанка.

— Какво ти изведнѫжъ? продължи Нанко — сега по-свободничко; защото при бѣглия погледъ, който хвърли къмъ госпожата, той не забѣлѣжи тоя редъ нищо подозрително. — То се и не сѣти биля, какъ станѫ. Полека-лека — днеска малко, заранъ малко, безъ да го забѣлѣжѫ, токо видѣхъ единъ день, че се изгубило първото и че се загазва, загазва—отъ лошо, сѐ на по-лошо. Знаете, какъ се изгубва лѣтото?— врѣмето се мѣнява малко по малко, пада слана, става студено и неусѣтно токо видишъ че дошла и зима. Ама кога и кой день е дошла, не можешъ да кажешъ.

— Но сѐ се знае, какъ и съ какво именно се захванѫ това нѣщо, нали? подхванѫ Калиновъ съ любопитство и съчувствие.

— Разбира се, че се знае, — продължи Нанко. — Та то си е аслѫ явно, съ какво се захванѫ. Захванѫ се съ това, че зѐ да намалява и да се губи работата. Додѣто не можехме понапрѣдъ да наваксаме, додѣто търговцитѣ ни зимахѫ стоката, вика се, още отъ становетѣ, а пъкъ чиновници и други частни мющерие се карахѫ и ни се сърдѣхѫ, че не можемъ по-скоро да имъ искараме поржчанитѣ платна или чершафе, — токо захванѫхѫ да ни изартисватъ стоки. Искарашъ една основа, турнешъ друга, и нея искарашъ, а никой не потърсва изработеното. Идешъ сами да молишъ по евреитѣ и по търговцитѣ: попиташъ тукъ, попиташъ тамъ — тоя не ще, други ти се назландисва, трети ти дава половинъ цѣна. Нѣкой пѫть те дойдѣе и си върнешъ стоката, — защо да ѝ побивашъ цѣната? Други пѫть пъкъ земешъ, та я дадешъ по-що-защо, като се мѫчишъ да ѝ искарашъ баремъ за работата; — ами какво да сторишъ? не иде да се задържатъ паритѣ въ нея,—трѣбва да се земе памукъ пъкъ за друга основа, че становетѣ не могѫтъ да седѫтъ.—И така—тръгнѫ тя сѐ назадъ. — Ама защо тръгнѫ така? ще кажешъ. Тръгнѫ, защото ни подлѣхѫ вода другоземски, чужди стоки. Зехѫ да искарватъ евреитѣ въ нѣмско авлии и пешкире два пѫти по-евтини отъ нашитѣ. Лигива сѫ, истина, и слаби като отъ трѣва, ама нали ги изгладиле, изчистиле, па ги накрасиле съ цвѣтя, съ пѣтлета, съ „добрутро“, па като имъ показале и цѣнитѣ наполо-

вина, да видишъ ти хората — зиматъ ли, зиматъ. Подпрѣхѫ се отъ тѣхъ нашитѣ стоки: търговцитѣ прѣстанѫхѫ да ги зиматъ, и — ето ти пропадане!

— Ами платната? запита заинтересуваният Калиновъ. — Тѣхъ баремъ европейцитѣ не могѫтъ да искарватъ, я?

— Платната ли? Тия надодохѫ пъкъ отъ Турция. Кой знае, въ Едренското ли ги тъчѫтъ, въ Анадола ли, ама токо зехѫ да ги прѣнасятъ на топове, на топове — и турци, и ерменци, и евреи. Платна за чудо — тънки, хубави, треперѫтъ отъ коприни, — а пъкъ евтини. Ние даваме хубавитѣ платна, дѣто сѫ само съ два-три копринени кенаре, по левъ; а пъкъ тѣ цѣли копринени ги даватъ по четери гроша. Какъ имъ износи, кой знае! Ехъ, а при тия евтини платна, кой ще ти зима нашитѣ? И така зехѫ и тия да спиратъ. Днеска, заранъ — сѐ по-зло иде, по-добро не иде. Запрѣхъ една станъ, запрѣхъ послѣ и другия. Останѫхъ само съ два стана: на една азъ работѫ и единъ калфа на другия. Намалихъ работата на половина — пакъ не ще, та не ще.

Тукъ Нанко се спрѣ и наведе унило глава.

— Ами частни поржчки не идѣхѫ ли, както отпонапрѣдъ? го запита слѣдъ кѫсо мълчане Калиновъ, който искаше, сѣкашъ, всестранно да изучи Нанковото пропадане.

— Идѣхѫ, каза тихо и като безъ сърдце Нанко—и за мигъ пакъ се смълча. Защото въ това врѣме госпожата се задвижи, постанѫ малко, намѣсти нѣкакъ по-друго-яче стола и, като хвърли къмъ Нанка единъ повече любопитенъ, отколкото студенъ погледъ, седнѫ пакъ, но така, щото само наполовина бѣше изгърбена къмъ госта. Нанко, който се сепнѫ отъ това размърдване на госпожата, погледнѫ пакъ плахо къмъ нея — слѣдъ като бѣше се намѣстила тя на стола; но тоя редъ той не забѣлѣжи нищо сърдито и прѣзрително у нея. Наистина, отъ лицето ѝ вѣеше пакъ една студенина, но нѣмаше нито сбрани бръчки по челото, нито наведена вѣжда надъ окото, нито мръдване на брадавичката. Това поуспокои Нанка и той, като си истри съ синия пешкирь набърченото чело, продължи по-свободничко прѣсечената си прикаска. — По-малко, наистина, идѣхѫ и тия, бае Цако, ама пакъ идѣхѫ. Единътъ станъ само такива поржчки тъчеше: това ни аслѫ и крѣпѣше. Но и то секнѫ. И, вика се, сами му помогнѫхме да секне.

— Сами ли, че какъ така? попита Калиновъ, силно заинтересуванъ.

— Сами, продължи спокойно Нанко, — защото зехме, та оставихме тая кѫща, дѣто бѣше при чаршията.

— Тя бѣше, сѣкамъ, стара, забѣлѣжи Калиновъ, та я белки растурихѫ, или?

— Не че бѣше стара, бае Цако, ами бѣше скѫпа: нали бѣ, то се каже, въ срѣдъ града. То дордѣто имаше добра работа, изнасяше да се плаща и по-голѣма кирия; ама като спрѣ работата, натегнѫ и кирията: не можехме вече и за нея само да искарваме. И ние, нѣма какво, оставихме тая кѫща.

— Татко, тука го сѣ исписахъ, се обади Софчето, като показа на баща си издрасканата „Мълва“: — сега кѫдѣ да пишѫ, а?

— Мирувай, Софке! и викнѫ строго госпожата, като си дигнѫ главата, та я изгледа недоволно.

— Сега пъкъ отъ тази страна, каза баща ѝ, като зе та ѝ разгънѫ вѣстника. — На, па мълчи. — Софчето зема вѣстника, но, намѣсто да почне пакъ да пише по него, тя зе да кѫса отъ крайщата му парченца и да ги лепи по срѣдата. Това я залиса.

— Е, та какъ секнѫхѫ порѫчкитѣ, като излѣзохте отъ кѫщата? подпита Калиновъ, като искаше да докара Нанка тамъ, дѣто го прѣсече Софчето.

— Ами тъй: като излѣзохме отъ тая кѫща, рекохме за по-евтино да идемъ на Юч-Бунарь — тогава го бѣхѫ таманъ направиле. Намѣрихме, истина, тамъ по-евтина кѫща, ама нали далечъ! — дѣ е чаршията, дѣ е другия край на Юч-Бунарь? И мюцериитѣ, които ни търсѣхѫ, кога бѣхме въ града, единъ по единъ ни изоставихѫ. Разбира се, кой ще ти отива отвъдъ рѣката, чакъ на Копйовица, за 2—3 авлии или за 10 аршина платно, когато ще ги намѣри и въ града — а при това и по-евтини. И така секнѫхѫ мюцериитѣ, първитѣ ни добри мюцерии. И още повече загазихме и затънѫхме . . . Па, не щешъ ли, — примѣсихѫ се и нужди: — дѣте ни умрѣ, — момиче за хубость, отгледано вече, въ третйо отдѣление бѣше, — бикнѫ се и за една недѣля отиде; послѣ пъкъ жената се поболи, — кой знае отъ влаги ли, отъ мераци ли, — залошавѣ жена, катури се, па не може вече да се дигне. Израсипахме си пъкъ по докторе

и по лѣкове... И така сѣ надолѣ и надолѣ се търкаляхме, сé по-дълбоко и по-дълбоко потъвахме, дордѣ потънѫхме вече хептенъ, дордѣ паднѫхме цѣли въ пропастьта.

Тукъ Нанко, който къмъ края говорѣше сé по-тихо и по-полека, спрѣ и наведе глава печално и безнадѣжно.

Калиновъ, унесенъ въ сериозни мисли, и не забѣлѣжи тоя редъ млъкването на Нанка. Госпожа Калинова, която въ туй врѣме нѣкакъ хлабаво държеше роклето и мудно прѣбадаше съ иглата, сложи за мигъ шева си, дигнѫ глава и погледнѫ Нанка — погледнѫ го този пѫть малко по-дълго. Лицето ѝ при туй бѣ спокойно. но въ погледа ѝ, освѣнъ любознателность, съглеждаше се още и сѣнка отъ състрадание. Слѣдъ тоя погледъ тя опрѣ очитѣ си не въ шива, а въ края на масата, дѣто се загледа въ едно мазно петно — загледа се безъ да мигне, но и безъ да вижда нѣщо; въ сѫщото врѣме и едно слабо мръдване се забѣлѣжи, ала не на горнята, ами на долнята ѝ устна.

V.

Това кѫсо и общо умълчаване се прѣкрати отъ Софчето, което бѣ оставило вѣстника и бѣ се заплеснѫло да гледа Нанка.

— Татко, започнѫ то ухилено и полузасрамено, като си държеше пръстчето въ устата. — Защо на тоя вуйчо има зашито на колѣното едно колело?

Нанко подигнѫ глава и погледнѫ съ тѫжна и горчива полуусмивка любопитната наблюдателка. Калиновъ трепнѫ като пробуденъ отъ сънь и съ недоволство изгледа палавата си дъщеря.

— Мари, проклетнице, това ли ти е работа да питашъ! се сопнѫ въ сѫщото врѣме госпожа Калинова, като стрѣлнѫ Софчето съ единъ малко сърдитъ погледъ.

— Това колело ли? каза ухилено, но и малко засрамено, Нанко, като посочи на кръпката, що бѣ зашита на колѣното му.

— То е зашито, защото . . такова . . . защото вуйчо ти си е изгорилъ на печката панталонетѣ, поясни Калиновъ, като искаше по-скоро да заглади и замаже неприятното впечатление отъ това неделикатно дѣтинско любопитство.

— Ами какъ си е изгорилъ панталонетѣ? продължи своето дознание малката изслѣдователка.

— Стига си бъбрала, де! викна пакъ госпожата. Я ела тука я, — ела да ти кажа нѣщо. И Софчето отиде. Майка му се наведе та му пришепна нѣщо на ухото, слѣдъ което момиченцето седна при краката ѝ кротко и, като зе да прѣмята въ рѫцѣтѣ си рѫкавчето на роклето, загледа Нанка съ нѣкакво усилено любопитство и съ едно мило дѣтско състрадание.

Настѫпи пакъ кратка пауза.

Нанку се постѣсни душата, стана му нѣкакъ чоглаво отъ това смълчаване и той зе да шава и да се огледа като да стане. Но въ това сѫщото врѣме и друго нѣщо прѣмина прѣзъ ума му. У него бѣ се зародила нѣкаква надѣжда, че, слѣдъ дългото расправяне за своя халъ, бае му Цако, който вече съвсѣмъ другояче се отнася къмъ него, може би ще се прѣвърне и ще се съгласи да му помогне. Тази мисъль го спрѣ; и той рѣче да закачи бае си Цака за това.

— Ами сега . . . — започна той, слѣдъ като се попрокашля; но тозчасъ замлъкна, защото въ сѫщото врѣме започна и Калиновъ.

— Ами послѣ, Нанко, невѣстата оправи ли се, сиречъ, мина ли ѝ оная болесть? запита Калиновъ, който, като почувствува неловкостьта отъ тази май дължка пауза, за да я прѣкрати, рѣче съ що-годѣ още да поразговори, Нанка.

— Оправи се тя, бае Цако — такова оправяне! подкачи Нанко тѫжно и грижовно. — Болестьта, хасълъ болестьта дѣто ѝ бѣше, тя замина; но сѣ си остана слаба и хилава, па, нали ти кажа, такъва си е и днеска . . . Та и вижда ли, клетата, рахатъ и що-годѣ човѣшки животъ, да се оправи я? — продължи той слѣдъ кѫсо замълчаване. — Храната ли ѝ е по угодата? — че много пати остава и гладна, като гледа само дѣцата да има да хапнѫтъ; — кѫщата ли ви е кѫща? — една ниска, влажна стая, по-малка отъ тая, а вѫтрѣ е и стана, и покѫщнината, колкото ни е остала, и спимъ тамъ . . . А пъкъ рабоги! — има ли патасване? — Вече остави расправитѣ на кѫщата и на дѣцата, ами и другого: имамъ ли азъ ткане, тя се ще суче и цѣви, и каламе; а ако азъ съмъ заетъ въ стана, тя ще и да снове; па не стига това, ами — да припомогне за вкѫщи — зима и чужди дрѣхи та пере и глади: ще си испогнои, отъ това пусто пране, рѫцѣтѣ и гърдитѣ . . . Цѣла мъченица, ти казвамъ! Срамъ ме е отъ роднинитѣ ѝ и грѣхъ ме е прѣдъ Бога зарадъ нейното тегло, бае Цако. Че като помисля, отъ какви е

хора тя, отъ какви добри и заможни хора, какъ е расла и живѣла при майка си, а пъкъ на какво е тегло сега испаднѫла — да гладува и да пере чужди ризи — та ми се кѫса чакъ на сърдцето!... Ама и тя види, клетата, че никой тукъ не е крив: нали и азъ се трудѫ и блъскамъ — повече биля отъ колкото могѫ, — па нали знае и какво бѣше на първо врѣме хубаво, и какъ бѣхме добрѣ... Но сега — ехъ късметъ! И тя търпи, горката, — гние, ала търпи: да речешъ за нѣщо да земе да натякне или да въздъхне — това го нѣма у нея; и менъ биля утѣшава и раздумва, кога ми много причернѣе прѣдъ очитѣ. Жена не, ами — два пѫти жена, ти казвамъ, бае Цако: такъва добра душа, дѣто на-дали ще я има на друго мѣсто! Ехъ, ама кога имала да тегли... За нея, ако питашъ, ми се най-свиди, та за това и гледамъ сега, каквато и да е друга работа да се намѣри, само да се куртулише и тя отъ това тегло, — за нея гледамъ, бае Цако, и за дѣцата: че и тия сѫ едни разумни, едни кротки — то не приличатъ на дѣца! — Като въздъхнѫ изъ дълбоко, Нанко климпѫ тѫжно съ глава и се смълча.

Калиновъ бѣ подпрѣлъ глава съ лѣвата си рѫка и, съ погледъ, неподвижно прикованъ къмъ една точка на пода, слушаше Нанка, силно задълбоченъ въ нѣкакви мисли. Госпожа Калинова, която неусѣтно бѣ се извърнѫла цѣла къмъ масата, често, често дигаше очитѣ си отъ шива и спираше погледъ — вече явно състрадателенъ — върху Нанка; при това, както долнята ѝ устна, така и подъ клѣпкитѣ на очитѣ ѝ, често често нѣщо помръдваше. Софчето — и то бѣ зарѣзало рѫкавчето на роклето си и, напослѣдъкъ, зѣпнѫло право въ устата на Нанка, слушаше неговитѣ прикаски съ такова внимание, като че ли нарочно нему расправятъ. И когато Нанко спрѣ, то се възползува отъ малката пауза и рече, сѣкашъ, да вмъкне и своя дѣлъ въ общия разговоръ.

— Ами имашъ ли си ти дѣца? запита то направо Нанка, като го погледнѫ срамежливо и съчувственно-засмѣно.

— Имамъ си, имамъ, отговори Нанко съ едно леко и благо усмихване.

— Ами какъ ги викатъ? продължи Софчето, безъ да слуша уговарянето, което правѣше шепнишкомъ майка ѝ, като я караше да мълчи.

— Едното викатъ Пешо, другото — Асѣнчо и третйото — Недка, прибърза да удовлетвори любопитството ѝ Нанко.

— Ами Недка колко е голѣма? успѣ да попита пакъ Софчето.

— Стига си приказвала, че е срамота, мари! и викнѫ съ гласъ — полусърдито и полуухилено — майка ѝ, като ѝ затуляше съ рѫка устата.

— Ехъ нищо, госпожо, дѣте е, не спирайте го, — се намѣси Нанко и послѣ, като се обърнѫ нѣжно и засмѣно къмъ Софчето, — И мойто момиченце, каже, е колко тебе; и то така сладко и хубаво приказва; само че — ехъ, болничко е то горкото! — И Нанко въздъхнѫ.

Софчето пакъ издаде гласъ — нѣщо още щѣше да попита, но майка му не даде да си искаже думата и май насила го уговори да млъкне, като му остави макарата да си играе съ нея.

— Ами . . . такова, Нанко, започнѫ Калиновъ, който си бѣ исправилъ главата и безучастно гледаше, дордѣ жена му се расправя съ момичето, — ами като станѫ тъй, не сте ли, такова, не си ли се, тоесть, опитвалъ, или не си ли мислилъ да се приберешъ въ Джбинъ, та да се поразслабишъ и ти, па и невѣстата съ дѣцата да се пораспуснѫтъ тамъ на широко у дома си, — па да си гледашъ пакъ занаята, а? Колко да е, сѐ ще искарашъ, мислѭ, и тамъ да поминешъ, — какъ поминуватъ тамошнитѣ платнаре? Но баремъ не ще има тамъ това притѣснение, по-свободни ще си бѫдете. А?

— Ехъ, бае Цако, започнѫ Нанко, като въздъхнѫ отъ сърдце. — Мислилъ съмъ го не, ами много съмъ го мислилъ това нѣщо, особено отъ какъ зехме да се бутаме по пустия Ючъ-Бунарь. И да знаешъ, колко ни се иска — и менъ, и на жената! Ама нѣма що — затръненъ ни е за тамъ пѫтя, бае Цако, съвсѣмъ ни е затръненъ.

— Че защо пъкъ? запита зачудено Калиновъ.

— Защото сами сме си го затръниле, бае Цако. — Да се приберемъ, каешъ — ами кѫдѣ ще идемъ, като нѣмаме тамъ нидѣ нищо? На ли си испродадохме имота . . .

— Ахъ, така зеръ, ти продава тамъ едно врѣме, нали? ами всичко ли испродаде?

— Всичко испродадохъ, бае Цако, колкото имахъ тамъ — и свое, и бащино — сѐ го продадохъ. Това бѣше, когато да се наредѭ тукъ. Защото, нали намислихъ да започнѫ работата по-широко, по-наедро, съ новитѣ станове? — А пъкъ трѣбваше капиталъ. И азъ зехъ, та продадохъ тамъ всичко — и кѫща, и мюлкъ. Мислѣхме, че работата тукъ ни е вече

наредъ и сѣ така ще върви и че тука ще бѫде вече живота. Думахѫ ми роднини и комшие да оставѭ нѣщо; азъ ги не послушахъ: нищо не оставихъ. Когато послѣ ни тръгнѫ назади, станѫ пъкъ жената, та отиде тамъ и зе та продаде и тя своя дѣлъ отъ бащинията си. Кой ѝ го е искалъ? — азъ ѝ не давахъ. Ама тя, каквато си е, рече да помогне, та дано се задържимъ. А то се задържахме, та не се видѣхме! Отиде и то, както и първото. И сега въ Дѫбино смѣткитѣ ни сѫ чисти — каквото и тука... А да идешъ тамъ като чужденецъ, безъ кѫща, безъ мюлкъ, какво ще правишъ? Кажешъ за тамошнитѣ платнаре. Тие работѭтъ и поминуватъ тамъ, истина, ама не гледатъ само на ткането: тие си иматъ и нивата, и ливадата, и кравата, па си сѫ и на кѫщата, и на градината; днеска ако тъче, зарань ще иде да копае, или да коси, па ще си намѣри и брашното, и благинята; и така — отъ тукъ малко, отъ тамъ малко — и живѣѭтъ; — то какъвъ е и тѣхния животъ, тѣ сами си го знаѭтъ, ама, шу живѣѭтъ. Ами да идемъ ние, какво ще правимъ съ едно ткане?... Не, бае Цако, не сме вече ние за тамъ. Ние въ Дѫбино сме едно дърво безъ корене: сади го ти него, както щешъ, то вече се не лови и не прихваща .. Намъ тука, тука ни се пише. Ще се свираме по Ючъ-Бунарь, ще работимъ, макаръ бадиава, ще се трепемъ за хората, ама тукъ, тукъ ще живѣемъ — и тукъ ще мремъ! — свърши Нанко съ единъ отчаянъ тонъ, като махнѫ рѫка безнадѣжно.

— А сега кому собственно тъчешъ, и какво? запита слѣдъ едно кѫсо замълчаване Калиновъ, като искаше съ тоя по-близъкъ до сегашния день и по-конкретенъ въпросъ да отвлече мрачното настроение на Нанка отъ горчивия край на токо що завършената отъ него прикаска.

— Ехъ, тъчѫ, бае Цако, — че тканe ли е това, дѣто го работѭ? отвърнѫ Нанко угриженъ, съ сѫщия печаленъ и безнадѣженъ тонъ.

— Джанъмъ, каквото и да е тамъ, сѣ е работа, сѣ е тканe, продължи Калиновъ. Та те питамъ, санкимъ, ти ли си купувашъ материяла, или работишъ чуждо, на парче?

— Кажешъ, материалъ, бае Цако, — ами че могѫ ли сега азъ да имамъ артъкъ пари, та да зимамъ самъ материялъ? То туй бѣше, наистина, ама бѣше нѣкога. А пъкъ сега . . . сега готова работа дѣто се позимва — на парче,

разбира се, — това е. Има, знаешъ, единъ калоферецъ тамъ въ Юч-Бунарь — та нему сега поткавамъ. Дошълъ е скоро отъ Пловдивъ; тамъ е билъ съ занаята нѣщо подобро, каквото бѣхъ и азъ тукъ, ама пропаднжлъ: опропастиле сж го него пъкъ европейскитѣ станове, дѣто ги докарахж тамъ отъ оная година. Тукъ сé още се крѣпи. Има тукъ нѣкой свой — братъ ли е, зетъ ли е — не знамъ, та отъ него се възкрѣпя и подържа. Ама сé пакъ е слаба работа и очуканъ е като насъ, само що — че не е толкова. Зима той отъ най-евтиния памукъ и тъче едни тѣсни и лигави основи, каквито едно врѣме азъ и въ стана си не бихъ турилъ. Искарва за дюшеци, за софри, за бохчи — ама слаби, до оня край, — само шарени гледа да бждятъ. Харчи ги кое по еврейкитѣ въ Юч-Бунарь, кое по пазара ги носи, та ги продава по-що за-що. Работи си самичекъ на единъ станъ, па дава и менъ, та му поработвамъ. — Ама работа ли се вика това? — Турнешъ днеска една основа и бързашъ да я искарашъ поскоро, та да земешъ ужъ нѣкоя пара за хлѣбъ. Идешъ, та му я занесешъ. Казва: „Ела утрѣ, ще ти платж и ще ти дамъ друга основа“. Идешъ утрѣ, нѣма го — отишълъ на пазара да продава бохчалъцитѣ. Седишъ, седишъ, чакашъ го — не иде. Върнешъ се убитъ — и безъ пари, и безъ работа. Идешъ други-день рано. Заваришъ го дома, ама навжсенъ, киселъ: защото, колкото пари е прибралъ вчера, испилъ ги е снощи и сега е махмурлия. „Не съмъ прибралъ всичкитѣ пари, казва. Ще идж днеска да ги приберж, та ела утрѣ.“ — „Ами друга основа, та да я нагодж баремъ до довечера?“ — питамъ го не, ами му се молж. — „Друга сега нѣма, казва малко намръщено. Като приберж паритѣ, ако земж повече памукъ, да-щж утрѣ и тебе“. Отивамъ си още по-отчаянъ и обезнадѣжденъ. И чакъ на третия или па четвъртия день, като идж, ако го заварж расположенъ, ще си земж паритѣ — ако не всичкитѣ; а то половината — и ще ми даде и друга основа; ама какъ ще я даде? — съ молби и прѣмаляния — и то като за хаирь. „Тя е малко, каже, работата, че се не харчи: тамамъ си е за мене, — ама нà, да поминешъ и ти“. И подхвърли ти памука. А ти не смѣешъ нищо да му кажешъ, или да му натякнешъ за нѣщо, — трѣбва сѐ да му вървишъ по угодата, да му слушашъ изумѣлитѣ прикаски, да го хвалишъ и възнасяшъ. Назландишешъ ли се малко, тоя часъ ще ти покаже вратата: па тогава дѣ ще идешъ да търсишъ друга работа? . . .

Казвашъ одсвѣ, бае Цако. унижение и туй, и онуй: какво по́-голѣмо унижение може да бѫде отъ това, каквото се азъ унижавамъ прѣдъ тоя пиянъ калоферецъ?... И дѣто споменувашъ за куче — мойто е сега досущъ такова: трѣбва да лижѫ рѫцѣтѣ на моя, кажи го, господарь, когато ме тъпче, и да го гледамъ сѐ въ очитѣ, та да ми подхвърли кора хлѣбъ: — асълъ куче!...

— Вуйчо, запита изведнажъ Софчето, което пакъ бѣше се зашнѫло въ Нанка, — вие имате ли си куче? Че ние си имахме едно куче, викахѫ го „Палячо", па ни го откраднѫ чичо млѣкарь.

— Мълчи, мари, я каква си непослушна! й викнѫ госпожата полушепнишкомъ, при което й лепнѫ и едно плесниче по бузето. Софчето наду малкитѣ си устнички и засрамено-сърдито сврѣ главичката си въ майчинитѣ си скутове.

Нанко гледаше сухо и апатично на тая расправия между майката и дѣтето. Той бѣ налегнѫлъ свититѣ си на юмрукъ рѫцѣ върху коленетѣ си, склонилъ бѣ глава малко на една страна, свърнѫлъ бѣ устни въ ледна и горчива полуусмивка, сбърчилъ бѣ челото си надъ дѣсната вѣжда и стоеше като смръзнѫтъ. Въ това положение той изглеждаше и отпаднѫлъ духомъ и злобно отчаянъ.

VI.

— Лошо, Нанко, лошо! каза — не, ами, сѣкашъ, изохка Калиновъ, — защото думитѣ му излѣзохѫ заедно съ една дълбока въздишка.

Нанко не отговори нищо. Той си останѫ сé тъй като вцѣпенъ: думитѣ на Калинова, сѣкашъ, че се отнасяхѫ не къмъ него. Послѣ изведнажъ трепнѫ, като че ли се събуди отъ дрѣмка, поклати глава, въздъхнѫ печално и, като погледнѫ Калинова тѫжно и унило: — Толкова лошо, бае Цако, дѣто повече не може да бѫде! се обади той съ единъ тихъ, но дълбокъ и проникнѫтъ отъ отчаяние тонъ. — И нѣма вече на кѫдѣ. Не може, бае Цако, на никѫдѣ вече не може да се кара съ тоя занаятъ. И никаква надѣжда не се вижда за нѣщо по-добро . . .

— Мѫчно е, дяволъ да го земе, да признаешъ една такава проклета истина! каза Калиновъ, като положи стиснѫтата си дѣсна рѫка на масата.

— Ехъ, мѫчно е, бае Цако, — продължи Нанко: — питай ти менъ, колко ми е мѫчно и тежко, като съмъ тръгнѫлъ сега да се молѭ за служба и да додѣвамъ на хората съ моитѣ ядове и кахъре; — ама нѣма що. Крѣпихъ се и държахъ се, бае Цако, много се държахъ: не искахъ по никой начинъ да напущамъ занаята. Виждамъ, че се пропада и че сѐ надоле отивамъ, ама не щѫ да търсѭ друга работа. Мислѭ си: занаятъ е, хранилъ ме е до сега, прѣкаралъ съмъ съ него, вика се, повечето отъ живота си, — както и да е, ще ме дохрани и отъ сега. Надѣвамъ се сѐ, — съ надѣждата живѣѭ — и държѫ се. Бае Пройчо, знаешъ го, дѣто е разсиленъ въ касацията, като ме гледа на кѫдѣ вървѭ, вика ми: „Остави го, тоя пущина! намѣри си служба, та се орахати!“ Не щѫ. Веднажъ бѣше се отворила тамъ при него и ваканция за разсиленъ. „Ела, вика, ще те назначѫтъ.“ Не щѣхъ. Майке, да се унижавамъ толкова, да ставамъ разсиленъ, дордѣ имамъ тоя занаятъ! Гордъ бѣхъ. Искахъ да си бѫдѫ самъ господарь. Не прѣкланяхъ глава.... И така, държахъ се, държахъ, дордѣ дойдохъ вече до края до сѣтния край. Ама кандисахъ най-послѣ. Видѣхъ, че не може вече, на никѫдѣ не може. Махни му това, че сме укѫсапи и голи, ами за хлѣбъ не можемъ да искараме. Зло! Ехъ, па нѣма що: прѣвихъ вратъ и кандисахъ. Дошло е до тамъ, че съмъ каилъ сега, да намѣрѭ каквато и да е работа. Каилъ съмъ да идѫ и на канализацията да копаѭ, само да се искара хлѣба; и отишълъ бихъ, ами пустия ми кръстъ — съсипапъ е отъ стана, та не държи. Дѣто викашъ „гордость,“ и „честолюбие“ и „унижение“ — кой ти ги гледа сега тѣхъ? Дай ми ти менъ най-долнята работа и азъ ще я приема съ благодарность — да има само да излиза хлѣбъ, само да могѫтъ жената и дѣцата да се поотслободѭтъ. . . .

Нанко бѣше се, сѣкашъ, забравилъ, кѫдѣ е. Той бѣ се отпустнѫлъ и говорѣше свободно, — тихо, но свободно, безъ стѣснение; при това думитѣ му като че излизахѫ отъ дълбочината на накипѣлата му душа, тъй силно и горчиво-тѫжно звучехѫ и, сѣкашъ, право въ сърдцето падахѫ.

Госпожа Калинова бѣ захвърлила шева си на страна и, като държеше на колене Софчето, бѣше опрѣла своя погледъ, пъленъ съ състрадание, къмъ Нанка; въ сѫщото врѣме надъ клепкитѣ ѝ нѣщо, сѣкашъ, играеше и очитѣ ѝ бѣхѫ овлажняли.

Калиновъ сѣдеше на своето мѣсто и по набърченото му чело и унесения му погледъ личеше, че е заетъ отъ важни и мжчителни мисли. — Да се чака до нова година за кантониеръ, — далечъ е, започнж тои слѣдъ кжсо мълчание, сѐ тъй унесенъ, като говорѣше, сѣкашъ, на себе си. — Да идж, та да подрънкамъ прѣдсѣдателя, дано сега намѣри мѣсто, — кой знае, може би ще ме послуша..... Ама и кантонерството е лошо, джанъмъ . . . Вижъ, по тютюна, тамъ е по-друго, — само че нѣма; и вчера говорихъ съ началника: нѣма, каже. Беля! . . . А тамъ готово ли е сега мѣстото, сирѣчъ . . . има ли ваканция? запита той, като се обърнж съ главата си къмъ Нанка, — но безъ да си дигне очитѣ отъ масата.

— Кждѣ, въ двореца ли? попита зарадванъ Нанко, който слушаше съ тревожно недоумѣние страннитѣ думи на Калинова. — Има, какъ да нѣма. Нали Мито Крайчовъ ми обади: той е тамъ ключарь на сребърнитѣ сждове. И оня день го видѣхъ пакъ: „мѣстото е, каже, готово“.

— Омразно ми е това пусто лакейство, ядъ ме е на него — и толкова! каза Калиновъ, като смачка съ лѣвата си ржка вѣстника. — Друга служба да е сега, отъ когото и да зависи, ще идж да тропамъ, ще молж, всичко ще направыж . . . ама за лакей — ядъ ме е и нà, не ще ми се и да го помислж!

— Защо пъкъ сега да те е ядъ на тая служба? се намѣси госпожа Калинова, като се обърнж къмъ мжжа си, малко надоволно! — Че що ѝ е лошото? Служба като служба! Биля и по-добра е отъ другитѣ, че е въ двореца: и храната ще бжде тамъ хубава . . .

— И дрехи има, прибави Нанко, който гледаше тоя редъ къмъ госпожата съ довѣрчивость и съ благодарность.

— Да, и храна, и дрехи . . . Какво по добро отъ това? Ами токо си рекълъ: лакейство, та лакейство, — втлъпило ти се е въ ума нѣщо, па и ти не знаешъ, какво е.

— Знамъ го азъ хубаво, какво е, ами ти го не разбирашъ! отвърнж Калиновъ, като станж и се отмѣсти отъ канапето.

— Каквото и да е сега, нали ще получава тамъ плата — да си гледа дѣцата и жената — това му е! Въ двореца трѣбва и да плащатъ повече . . .

— Седемдесеть лева ще бжде платата — и дрехи, и храна, прибърза да поясни Нанко.

— Е, видишъ ли? Такава хубава служба, и готова е, вика се, да я оставишъ, та да диришъ тепърва друга — и то кой знае каква ще намѣришъ. Я вижъ, вижъ ти та помогни сега по-скоро на човѣка да се намѣсти тука, та да не седятъ дѣцата му гладни, а то...

Калиновъ бавно се расхождаше изъ стаята, като бѣ се вгледалъ въ пода, сѣкашъ че търси нѣщо. Нанко съ тревога и съ нетърпѣние слѣдѣше стъпкитѣ на Калинова. Софчето бѣ оставило майка си и весело си търкаляше по стаята макарата съ концитѣ.

— Тежко ми е да го направя, дяволъ да го земе! зопочна Калиновъ, като махна съ ржката си, сѣкашъ че махва нѣщо отпрѣдъ си. Той говорѣше пакъ тъй, като че на себе си приказва. — Струва ми се, че нѣкакво прѣдателство ще извърша....

— Фантазии! подметна госпожата иронично.

— Па и тоя Гологановъ... както ми е противенъ – да ида сега при него... Не ще ми се, и толкова!

— Пъкъ като ти се не ще лично да се срѣщнешъ съ човѣка, ти земи та му напиши — сé толкова ще хване, забѣлѣжи госпожата, която, виждаше се, че иска, както и да е, да се помогне сега на Нанка.

— Да му се напише ли, кажешъ?.... Вижъ, това е по-друго, пó може.... И Калиновъ, слѣдъ като постоя тъй малко замисленъ, пристжпи бавно и нѣкакъ си нерѣшително излезе изъ стаята.

— Ще напише! каза госпожата задоволно, почти радостно, като го чу, че отвори вратата на своя кабинетъ. Нанку се засмѣха очитѣ, но нищо не рече на това. Той гледаше въ земята.

Настжпи мълчание. Нанку се искаше да погледне госпожата и нѣщо да ѝ каже, нѣкоя благодарна дума, за дѣто накара бае му Цака да земе сега да пише, — па не смѣеше, не се рѣшаваше, а и думи такива не му идеха. И страшно му бѣше мжчно за това. А и госпожата искаше да каже нѣщо Нанку, нѣкакъ да го поразговори, да го поутѣши, — но слѣдъ одевешнитѣ работи, та ѝ бѣше нѣкакъ чоглаво, нѣкакъ неприятно, — и не се рѣшаваше. И страшно бѣше я ядъ и нея за това. Но най послѣ тя надви своята нерѣшителность.

— Като влѣзешъ въ двореца, ще ли се прѣнесете тогава отъ Ючъ-Бунаръ? запита тя меко-съчувственно.

— Ехъ, госпожо, то токо да се влѣзе веднажъ на работа, та . . . отвърна Нанко, като хвърли къмъ нея единъ пъленъ съ благодарность погледъ; — па послѣ вече, разбира се, ще гледаме да си намѣримъ друга къща нѣйдѣ по-на сухо и по-на здраво мѣсто, че тамъ е много влажно.

— Дано се намѣстишъ! каза госпожата съ единъ сърдеченъ тонъ. — Азъ вѣрвамъ, че като пише Цвѣтко на оня човѣкъ, той ще го послуша: на Цвѣтко думата се чуе.

— Дай Боже! прибави Нанко, като въздъхна.

И пакъ се замълчаха.

— Мамо, ами дека ще влѣзе тоя вуйчо? запита Софчето, което бѣ се вслушало въ думитѣ на майка си.

— Въ двореца ще влѣзе, майка.

— На палата ли викатъ, мамо, дворецъ?

— Нему викатъ дворецъ зеръ.

— Тамо дѣто са князчетата, нали?

Бутнаха се вратата и влѣзе Калиновъ. — На, каза малко сухо, като подаде Нанку единъ пликъ. Пликътъ бѣ надписанъ: До Господина Тома Гологановъ, Тукъ.

— Ехъ, крайно много ви съмъ благодаренъ, бае Цако, захвана Нанко цѣлъ обрадванъ... — Тая добрина, дѣто...

— Нищо, нищо го прѣкаснa Калиновъ, като си туряше шапката да излѣзе.

— Татко, ами като иде вуйчо въ палата, ще ли да заведе и насъ при князчетата? запита Софчето, като улови баща си за палтото.

Този наивно-добродушевъ въпросъ на русокосото Софче поразведри хладното и малко навасено лице на Калинова и по устнитѣ му неволно заигра една слаба усмивка.

Душата на художника

Отъ Пенчо Славейковъ

Художницитѣ обичатъ често да се зовѫтъ избранници Божии, и не само да се зовѫтъ, а, въ наивно самооболщение, и да се имаатъ за такива. Критици като Карлейля и философи като Шопенхауера, за които поезията на истината е почти идентична съ самата истина, не пропущатъ случай да не поддържатъ художницитѣ въ тѣхното самомнение. Обаче модернитѣ психологически изслѣдвания ни показватъ твърдѣ ясно, че художникътъ е човѣкъ като всички други човѣци, съ тая малка разлика: той е надаренъ отъ природата съ особенна възприемчивостъ за ония нѣща отъ външния свѣтъ, които сѫ срѣдства или прѣдметъ на неговото художество.

На много нѣща отъ живота и природата обикновенният човѣкъ не би обърнѫлъ внимание, или пъкъ би обърнѫлъ дотолкова, доколкото тѣзи нѣща иматъ прѣко или посрѣдственно отношение къмъ неговитѣ научни или практически интереси. Отношението на художника къмъ тѣхъ е отъ съвсѣмъ друго естество. За художника иматъ значение само явленията (Erscheinung), а не и скритата задъ тѣхъ сѫщность на нѣщата; художникътъ, като такъвъ, е способенъ да възприема само онова, което е нагледно, което непосрѣдственно дѣйствува на неговитѣ чувства, непосрѣдственно бие въ очи. Само тия явления сѫ за художника сѫществени, тѣ сѫ за него изражения или символи на особенния характеръ на самитѣ нѣща, на тайната скрита въ тѣхъ, — сѐ едно, дали тоя характеръ и тайна дѣйствително ги има, или тѣ сѫ само фикции на самия художникъ. Дали явленията на нѣщата съвпадатъ съ самата сѫщность на нѣщата, това не интересува ни най малко художника; чрѣзъ своята творческа мощь, той хвърля мъгла надъ сѫщността на

нѣщата и съ това ни унася въ новъ миръ, въ тайнственото царство на символитѣ, въ които, по хубавото опрѣдѣление на Карлейля, лежи и тайнственость и откровение сѫщеврѣменно. Нека покажемъ това съ примѣръ. Обикновенният човѣкъ, кога види дървеса, боръ или букъ, едва ли непосрѣдственно ще си помисли нѣщо друго, освѣнъ какви дърва за горене, или дъски за градежъ би искаралъ отъ тѣхъ, т. е. въобще каква практическа полза би могло да се извлѣче отъ тия дървеса. Ученият специалистъ ще вземе да наблюдава листата, коренитѣ имъ, различнитѣ условия, въ които тѣ се развиватъ и живѣятъ, и резултатитѣ на неговитѣ наблюдения не ще иматъ сѫщо тъй никаква друга, освѣнъ пакъ практическа цѣль. Само художникътъ ще погледне на дървесата (както на всѣко друго нѣщо) съвсѣмъ съ други очи; боръ̀тъ и буката за него сѫ интересни не отъ практическа страна; той вижда въ тѣхъ само явленията на сѫщества съ особенно жизненно съдържание, символи, въ които за него е въплътенъ (или пъкъ той самъ въплътява) нѣкой лучъ или сѣнка отъ човѣшкий духъ, — лучъ или сѣнка, които ни даватъ възможность да проникваме, посрѣдствомъ явленията на нѣщата, въ онова, което е особенно значително за насъ и за познаване и съзнаване окрѫжающия насъ животъ. Или както би се изразилъ Шопенхауеръ: Искусството има за цѣль да рѣшава проблемата на битието[1]. Читательтъ, който знае стихотворенията на г. Вазова „Боръ“ и „Триумфална арка“, ще може да провѣри нагледно това, което по-горѣ изложихме.

Въ сила на своята особенно възприемчива нервна организация, всичко що художникътъ възприема — непосрѣдственно прѣживява, чува отъ други или исчита отъ книги — се втълпява и остава, въ видъ на прѣдставления, за дълго врѣме въ паметьта му. И тѣзи прѣдставления художникътъ може всѣкога (въ извѣстно настроение) да възкръси прѣдъ духовния си погледъ, за да ги употрѣби при случай. Драгоцѣненъ примѣръ за дълготрайно задържане на прѣдставления въ паметьта, което нѣщо е прѣимущество главно на художницитѣ, ни дава Гете: „Въ моята паметь се отпечатватъ извѣстни мотиви, — легенди, исторически прѣдания,— тъй дълбоко, че азъ ги спазвамъ живо до 40—50 години... Тѣзи образи се промѣнятъ, като вематъ по-ясна и по-ясна

[1] Schopenhauer, Werke, I, 130; II, 475 Ausgabe Grisebach.

форма, зрѣлъ за къмъ художественно възсъздаване. Тъй живѣхъ въ менъ и чакахъ възсъздаване „Коринтската невѣста“, „Богъ и Баядера“ и др.[1] Въ тази исповѣдь на Гете е особенно важно указанието, какъ става промѣната на еднажъ възприети прѣдставления: отъ смѫтно къмъ по-ясно, докато дойде до самото имъ прѣко възсъздаване. Така става у художника, а у обикновенния човѣкъ става най-често обратното: отъ ясни, прѣдставленията ставатъ съ врѣме потъмни, по-неопрѣдѣлени, докато най-сетнѣ безслѣдно исчезнѫтъ изъ паметьта. Фактъ отъ сѫщо такова естество, съобщи на послѣдне Л. Е. Оболенски за графъ Толстоя[2]. Той се отличава съ извънредна паметь относително деталитѣ на нѣкое съвсѣмъ незначително и отдавна отъ всички забравено събитие. Напримѣръ, той помни въ продължение на много години, какъ нѣкой е вървялъ прѣзъ двора, какъ при това си е държалъ ржцѣтѣ, главата, какво изражение на лицето е ималъ и пр. и пр. Психологическиятъ законъ твърди, че онѣзи явления отъ живота и природата, които при възприемание у насъ засегнѫтъ и възбудѭтъ емоции, тѣхъ ний найдълго удържаме въ паметьта си.

Паметьта не е нищо друго, освѣнъ способность да задържаме и да репродуцираме възприетитѣ отъ насъ нѣкога прѣдставления. Тия прѣдставления се боричкатъ безцѣлно, губѭтъ се и възникватъ пакъ въ нашето съзнание, но това възникване става спонтанно, чисто асоциативно, т. е. въ сила само на ония връски и отношения, които сѫ се създали при тѣхното възприемане; но освѣнъ тѣзи а с о ц и а т и в н и съединения на прѣдставленията, има и други, — а п е р ц е п т и в н и, — които се отличаватъ отъ първитѣ съ това, че тѣхнитѣ мотиви не лежѫтъ въ самитѣ прѣдставления, а въ активнитѣ стремления на нашето а з ъ.

Общото наименование, което психолозитѣ даватъ на всички активни елементи отъ нашето съзнание, както въ областьта на практическа дѣятелность, така и въ областьта на чисто вѫтрѣшни процеси, е в о л я. Волята е, слѣдователно, душевна мощь, която създава аперцептивнитѣ съединения и всички нови комбинации отъ прѣдставленията, възприети отъ нашето съзнание и съхранени въ паметьта. Отъ характера

---

[1] Göthe, Werke, v: 27, стр. 352 (Ausg. Hempel).

[2] Новости. 1898, № 330.

на материалитѣ, които волята съединява и комбинира, зависи, дали процесътъ на това съединяване и комбиниране трѣбва да се назове фантазия, или пъкъ логическо мислене. Природата на сами процесъ въ единия и въ другия случай е една и сѫща, — различни сѫ прѣдставленията, материалитѣ, съ които волята оперира. Въ единия случай—при фантазията — тѣ сѫ живитѣ конкретни образи на нѣщата, въ другия — абстрактнитѣ тѣхни знаци, понятията. Или, иначе казано, фантазията е процесъ на мислене чрѣзъ образи, а логическото мислене е процесъ на мислене чрѣзъ понятия; съ първото си служи художникътъ, съ второто ученията и мислителтъ. Когато духътъ на художника е обзетъ отъ нѣкой мотивъ, — напр. майчина любовь, тържество или падение на нѣкой силенъ духомъ човѣкъ и пр. — тоя мотивъ насочва и ржководи фантазията въ опрѣдѣлено направление, и подъ неговъ контролъ се извършва избора отъ сумата възприети вече у насъ прѣдставления, като отпѫжда едни, а улавя, славя и задържа други, които сѫ необходими за възсъздаване речения ржководящъ мотивъ, чрѣзъ образи, въ хармонично цѣло. И тъй отъ сумата прѣдставления, задържани въ паметьта, фантазията прави изборъ и избранитѣ ѝ служѫтъ за възсъздаване на нови прѣдставления, образи. Коя е обаче оная душевна мощь, която буди фантазията на художника къмъ работа? То е настроението, захласътъ, „божественний бѣсъ“, онова, на което естетицитѣ знаѫтъ името, но не знаѫтъ сѫщностьта. Въ извѣстни моменти душата на художника бива обзета отъ напънь на чувства, които го беспокоѫтъ, мѫчѫтъ или радватъ и които търсѫтъ исходъ, изразъ. Всѣкому, вѣрвамъ, ще се е случвало да види какъ, повидимому безъ всѣкаква причина, дѣцата чупѫтъ що имъ попадне подъ ржка, крѣщѫтъ, лудуватъ и плачѫтъ, та се кжсатъ: по този начинъ тѣ изразяватъ, даватъ исходъ, на напъньта отъ чувства, на своето настроение. Художникътъ, по единъ по-невиненъ начинъ, чрѣзъ прѣдставления, избрани и урегулирани отъ фантазията, исказва, въ една или друга форма, напъньта на чувствата си, на своето настроение.

До-тукъ ние се постарахме да покажемъ кои и какви сѫ характернитѣ елементи на душата на художника и на кратко да посочимъ условията, при които става възможно зараждане на едно художественно произведение. Външната работа, оформяването на художественото произведение е въ-

просъ отъ съвсѣмъ друго естество и той не ни интересува тука. Освѣнъ това то е въпросъ, за който могатъ да се изказватъ само мнения, безъ да се каже нѣщо положително. Мжката на тая работа е виновница, че толкова художественни творения сж оставали недовършвани, или пъкъ сж умирали при раждането си. Правъ е Боденщедтъ: Пжть до пжть — по тѣхъ вървжтъ съ потъ отъ мжка на челото... Най е мжченъ тъмний пжть отъ сърдцето до перото.

По-горѣ, когато говорихме за възприемчивостьта на художника, установихме, че нѣщата отъ природата и живота дѣйствуватъ на неговитѣ чувства само чрѣзъ своитѣ явления (Erscheinung). Тѣзи явления на нѣщата той прѣдава на читателя или наблюдателя въ произведенията си, слѣдъ като имъ даде извѣстно единство и ги оживи, както Богъ е оживилъ Адама — съ своя духъ. Съ други думи: прозведенията на художника живѣжтъ живота на самия художникъ. Ние не знаемъ ни едно истински-художественно произведение, което да противоречи на тоя основенъ естетически принципъ. Не само Омиръ, Данте, Шекспиръ и Гете съ своитѣ творения подтвърждаватъ това, но него ни показватъ, негативно, и мършавитѣ произведения на некадърни художници, каквито сж, за да не ходимъ далечъ за примѣри, произведенията на българскитѣ живописци. Тѣхната безжизненность се дължи на безжизненностьта на творцитѣ имъ... Художественнитѣ произведения сж прѣди всичко откровения на индивидуалитета на художника и ний мислимъ, че въ това е именно най-голѣмата имъ цѣнность, значение. Най-голѣмъ интересъ, може би, прѣдставляватъ за насъ художественни произведения, въ които ний виждаме отражение на свѣта и живота въ душата на художника. Безжизненни, студени сж онѣзи произведения на искуството, при чието раждане душата на художника е отсжтствувала. Вѣрвамъ, всѣкой би се считалъ честитъ ако би му се паднжло случай да прѣживѣе нѣколко момента въ общение съ нѣкой великъ човѣкъ; а не е ли сжщото и съ художественнитѣ произведения? — Чрѣзъ тѣхъ велики хора говорятъ съ насъ и ни посвѣтяватъ въ интимнитѣ движения на своята душа. Тия произведения сж за насъ откровения на темперамента, идеалитѣ, мирогледа на човѣка, който ги е създалъ. Даже произведенията на художници като Флобера или Зола (тѣ иматъ за принципъ да крижтъ въ произведенията си своя индивидуалитетъ, да не му даватъ изразъ), въпреки тѣхното же-

лание, сѣ пакъ говорѫтъ за тѣхний индивидуалитетъ. Да не е тъй, то въ тѣхнитѣ произведения ний не би виждали освѣнъ тривиалности; но, слава Богу, въ тѣхъ се откровява смѣлиятъ и страстенъ, дирящъ истината и въ грозотиитѣ на живота, художественъ темпераментъ — и това е което придава цѣна на произведенията имъ. Като партизанинъ на извѣстна школа въ искуството, Зола не ще да признае психологическата истина, че художественнитѣ произведения, както всѣки плодъ на душевна дѣятелность, сѫ най-първо изражение на художниковата душа, па сетнѣ вече и на други обстоятелства що обуславятъ създаванието имъ.

Наблюдателтъ, не заинтересуванъ отъ партийни школни принципи, ще види че художественнитѣ произведения, при всичкия имъ изгледъ на дѣйствителность, не прѣдставляватъ нито самата дѣйствителность, нито пъкъ сѫ нейно копие. Тѣ сѫ нейна прѣработка. Художникътъ прѣработва дѣйствителностьта и, въ своитѣ произведения, създава новъ свѣтъ.[1] Впрочемъ, ний докосваме пѫтемъ тоя въпросъ; за неговото основно разглеждане ще се повърнемъ другъ пѫть. Тукъ отбѣлѣзването на тоя фактъ ни служи само за по-ясенъ прѣходъ къмъ въпроса, който по-долу ще разглеждаме.

Между художницитѣ има както философски и научно развити личности, тъй и твърдѣ ограничени, безъ отъ прѣимуществото на еднитѣ, или отъ недостаткитѣ на другитѣ да зависи достоинството на самитѣ имъ произведения. Художникътъ, като чувствително отзивчива натура, възприема отъ живота и природата впечатления и само впечатления, и никакъ не се впуща въ анализъ на самитѣ нѣща, които сѫ донесли тѣзи впечатления, па даже и на самитѣ впечатления, до колкото тѣ не сѫ му нужни като художественъ материалъ. Той сѫди за всичко само по чувство, воденъ отъ минутни импулси на симпатия или антипатия. Защо тъй? — едва ли нѣкой отъ художницитѣ самъ ще да знае. Това ми харесва, а онова не — ето кое рѫководи художника въ неговото творчество, а не съзнаването, че това е право, а онова не, че това е добро, а онова не. Посрѣдствомъ своя умъ, художникътъ може да проумѣе много нѣща отъ живота и природата, но такова едно проумяване въ сѫщность нѣма прѣко отношение съ неговото художественно творчество. Примѣрътъ съ

[1] Volkelt, Aesthetische Zeitfragen, 109.

Гете най-ясно показва това. Напротивъ, философското мировъзрѣние на Шиллера, което е ржководило художественното му творчество повече по пжтя на логическо мислене, е спжвало творчеството му. Велики художници като: Омиръ, Шекспиръ, Бетховенъ, Верещагинъ, Торвалдсенъ и пр. не могжтъ се обвини въ художествения грѣхъ, че въ творчеството си сж били ржководени отъ нѣкакво философско мировъзрѣние. Наистина, въ послѣдно врѣме нѣкои художници, като Л. Толстой, излизатъ прѣдъ свѣта и като носители на философски мировъзрѣния; но тѣзи тѣхни мировъзрѣния сж интересни като куриози, като виходки на художници, у които божията искра е изгаснжла, или изгасва. Къмъ примѣра за Шиллера, чиито художественни произведения сж кръщавани отъ философско мировъзрѣние, тукъ ще прибавимъ Крайцеровата соната отъ Л. Толстой, или Царьтъ отъ Бйорнсонъ, произведения компромитирани художественно. Безъ мировъзрѣние (Weltanschauung) художникътъ не само че може, но нѣма и никаква нужда отъ него, освѣнъ въ случаи, когато има прѣка цѣль, чрѣзъ образи, да извади на свѣтъ борба на мировъзрѣния, както е въ Фауста, отъ Гете, или въ Ахасфера, отъ Хамерлингъ. Онова що е необходимо за художника, то е знание на живота, разбиране на всичко, що сжществува на свѣта и въздѣйствува на човѣшкитѣ чувства, и най-сетнѣ владение на външнитѣ срѣдства (езика и пр.), въ които явленията на нѣщата отъ живота и природата откровяватъ своя смисълъ.[1] Това е погледъ на живота (Lebensanschauung), а не мировъзрѣние (Weltansuhauung), и той стои въ прѣка свръска съ емоциалната, а не интелектуална страна у художника. Подиръ това, едвамъ ли е нужно да показваме, че и положителнитѣ науки не заематъ мѣсто между интереситѣ на художника, — не само това, но нарѣдко ще се намѣри художникъ, който да не се отнася съ прѣнебрежение къмъ тѣхъ. Отъ друга страна, образованието, многостранното и хармонично образование, е отъ голѣмо значение за художницитѣ; то имъ открива културнитѣ задачи на врѣмето, сближава ги още повече съ живота, изостря тѣхната наблюдателность. Най-вече въ творенията на образовани художници ний виждаме постигжата великата задача на искуството: да бжде отзивъ на живота, на ония негови явления, които сж отъ значение за самия животъ,

[1] Th. Lipps. Streit über die Tragödie, 11.

и ни служатъ за познаване и съзнаването му. Отъ съврѣменнитѣ намъ европейски художници, такива сж: Ибсенъ, Хауптманъ, Чеховъ, Рѣпинъ, Антоколски, Максъ Клингеръ, Ярославъ Върхлицки и много други.

Художницитѣ, чиито имена отбѣлѣзахме въ краткия си етюдъ, сж чеда на разни епохи и принадлежатъ, споредъ опрѣдѣленията на критици и художествени историци, на разни „школи“. Обаче всички истински художници принадлежатъ на една единственна школа — живота. И прѣдъ олтаря на живота, тѣ приносятъ жъртва рожбитѣ на своята душа.

Народно тържество

Скица отъ Василъ Кънчовъ

Глухоровъ е тихъ, спокоенъ и благочестивъ градецъ, сгушенъ въ една пазва на Стара-Планина. Щомъ зайде слънце, смиренитѣ Глухоровчени си затварятъ дюкянитѣ, прѣбиратъ се въ кѫщи съ наведени глави, похапватъ какво Господь далъ и лѣгатъ да спѧтъ едноврѣменно съ кокошкитѣ. Като се мрѣкне пазарьтъ опустява.

Глухоровчени казватъ, че нѣкога тѣхния градецъ билъ веселъ, даже расхайтенъ. — Тогасъ, — казваше ми единъ старъ и недоволенъ отъ новия редъ попъ, — хората се веселяхѫ и на „Богъ-да-прости“, а сега и по свадби подсмърчатъ. Тогасъ имаше и прѣзъ поститѣ Кина и елеа, а сега нѣма и прѣзъ месници! И дѣдо попъ съ въздишка повтаряше: Ницѣта духа смирѧетъ!

Всѣка вечерь азъ самъ-самичекъ блуждаехъ по кривитѣ Глухоровски улици и рѣдко срѣщахъ нѣкѫдѣ или постало псе, което дири забравено —отворени врати, или задрѣмалъ до нѣкой плетъ стражарь, или лудиятъ Минчо, който единичъкъ е спазилъ нѣкогашната безгрижность на Глухоровчени.

Глухоровскитѣ улици бѣха едно врѣме тѣсни и мѫчнопроходни, а сега, попеже сѫ съединени съ двороветѣ, може да се скита човѣкъ, на кѫдѣто му скимне. Изглежда, като че цѣли части отъ Глухоровъ сѫ едноградица, защото само по далечния крайща се виждатъ прѣживѣли стари плетища, правени въ турско врѣме, кое за луксъ, кое отъ страхъ. Сега, благодарение на родолюбивитѣ стремежи на властьта да прѣустроява заедно съ жителитѣ и градоветѣ, — и въ Глухоровъ се съглеждатъ признаци отъ нововъведения. По нѣкои посоки, намѣркани за бѫдѫщи улици, е насипанъ де-

белъ слой камънякъ, свлеченъ отъ планинскитѣ сипеи. Това е наистина яко незгодно за неупражнени крака, по никой не може да откаже, че то не е бѣлѣгъ за напрѣдъка на града.

И така азъ се скитахъ изъ Глухоровскитѣ мълчеливи улици, незабѣлѣзванъ отъ никого, и усѣщахъ душевно спокойствие, подиръ тежкитѣ свѣтовни бури, що ме налетѣха.

Навикналъ вече на Глухоровската тишина, азъ бѣхъ особенно изненаданъ, когато една вечерь съгледахъ въ гъстия мракъ свѣтлинка, която срамежливо се показваше изъ вратитѣ на нѣкой дукяни на пазаря. Наистина, и попрѣди внимателния наблюдатель можеше да забѣлѣжи блѣщукането на градскитѣ фенери. но затова бѣше потрѣбно напънь на зрѣнието. А сега, безъ особенъ трудъ, се забѣлѣзваше какъ изъ малки мъгливи фенерчета се подаватъ тихи лъчи и освѣщаватъ излизанитѣ отъ вѣковно ходение бѣлезникави калдърмни камъни.

Изъ начало азъ бѣхъ почти растревоженъ, но скоро се успокоихъ, като узнахъ високитѣ патриотически побуждения, които бѣха накарали Глухоровчени да смутятъ нощьта. Единъ стражарь умилно ми расказа, че тая вечерь има народно увеселение, понеже днесь било царски празникъ.

Колкото повече приближавахъ центра на града, толкозъ по-често се виждахя освѣтени дукяни. Стори ми се даже, че видѣхъ засмѣни граждани, въпрѣки твърдението на Глухоровския недоволенъ попъ, който казваше, че смѣхътъ билъ отдавна напуснялъ Глухоровъ, поради духосмирението. На нѣкои мѣста даже занаятчийски чираци, увлѣчени белкимъ отъ общото настроение, се подкачахя и гонѣхя покрай дукянитѣ. Надъ дългитѣ овѣхтѣли стрѣхи се развѣваха горделивитѣ народни знамена. Само мъчно бѣше да се распознаятъ тритѣ цвѣта на тѣхъ, едно отъ дълго и различно употрѣбление, а друго поради нощната дрезгавина.

Широкъ мегдань украшава срѣдината на Глухоровъ — и срѣдъ тоя мегдань бѣше центра на тържеството. На единъ дебелъ колъ е натъкнята, издянена отъ една страна, стара тенекиена печка, натъпкана съ запалени кясове отъ катранени бурета. Буйни кървави пламъци, размѣсомъ съ гъстъ димъ, фучятъ къмъ небето и освѣтляватъ широкия мегдань. Омайна картина се очертава околовръстъ. Къмъ една страна блѣщятъ увиснялитѣ прашни клоне на нѣколко зелени върби,

между които се подава бронзовата глава на великия герой, комуто патриотичнитѣ Глухоровчени сѫ увѣковѣчили паметьта не само съ статуя, но и съ шадраванъ. Червенитѣ подвижни пламъци правѣтъ страшно лицето на юнака и менъ ми се стори, като че той сърдито нѣкакъ клати глава. Види се той не знаеше, какви високи патриотически побуждения сѫ принудили Глухоровчени да развалѣтъ нощната тишина! На друга страна се освѣтлява пъстро кафене. На дървенитѣ му миндери сѫ насѣдали кръстатомъ стари и млади турци; тѣ сърбатъ кафе изъ широки багдатски филджани и на облаци димъ се вие отъ тѣхнитѣ дълги кехлибарени чибуци — горделиви останки отъ минѫло величие! Безсъмненно, и сърдцата на мухамеданскитѣ Глухоровчени сѫ почувствували своитѣ граждански длъжности. — Инъкъ какво би ги накарало и тѣхъ да отдаватъ данъ на народното тържество? Прѣдъ камането на мегданя се мѣркатъ самодоволнитѣ физиономии на почетни глухоровски първенци, гордость не само на Глухоровъ, а и на цѣлото отечество. Тукъ сѫ и прѣдставителитѣ на най-висшата гражданска и полицейска власти. А около горящия стожеръ десетина босоноги дечурлига, прѣдставители на възрастающето поколение, подскачахѫ, гонѣхѫ се и се смѣехѫ, давайки особена прѣлесть на картината.

Отдалечъ нѣйдѣ се чу гласъ на музика. Обществото настръхнѫ уши, а дѣцата се спуснѫхѫ съ ушераздирающъ писькъ на посока къмъ свирнята. Не се минѫ много и Глухоровский мегданъ се развесели още повече отъ неподражаемата градска музика. Всичко наоколо доби тържественъ видъ. Дѣцата замлъкнѫхѫ, отъ катраневитѣ дъски избухнѫхѫ нови голѣми пламъци, като езици на ламя. Глухоровскитѣ първенци се усмихнѫхѫ многодоволно, и турцитѣ отъ кафенето даже извихѫ глави къмъ достозабѣлѣжителното зрѣлище.

Музикантитѣ се отличаваха по пъстротата на лицата си, на облѣклото и на инструментитѣ си. Тѣ прѣдставяхѫ, може да се каже, подпълно модерната българска музика въ всичкото ѝ разнообразие. Начело вървѣше старъ ветеранъ, облѣченъ полу-военно полу-граждански, съ дълга широка жълта трѫба, прѣвита прѣзъ гърба му. Янъ Кошка отчаяно надуваше колосалния инструментъ и отъ широкото тенекиено гърло бухтѣше такъвъ буенъ гласъ, който може да стрѣсне и най-безстрашливото сърдце. По всичко личеше, че Янъ Кошка и трѫбата му, като сѫ служили дълго врѣме въ вой-

ската, добили сѫ особенно военно настроение. Слѣдъ него гордѣливо стѫпвахѫ другаритѣ му, двама по двама наредъ. Испърво дългоносъ флейтистъ и мургавъ зурладжия, послѣ цигулка и пискунъ, послѣ сантуръ и дааре, сетнѣ гръмогласния тѫпанъ, изцѣло изработенъ отъ магарешка кожа, и най-отдирѣ оглушителни звонки зилове.

Свирѣше се нѣкаква чудна източна мелодия, която унесе публиката и по всички лица се изрази дълбоко благоговѣние прѣдъ искуството. Очитѣ на градския кметъ се насълзихѫ отъ душевна радость, и той поржча да напоятъ, на смѣтка на благодоволната община, до сита славнитѣ глухоровски музиканти.

— Урраа! — извика огнепазителя.

— Урраа! — подзехѫ околнитѣ.

Музиката изведнѫжъ пригласи на възторженнитѣ възгласи. Тя нададе такъвъ величественъ ревъ, щото турцитѣ отъ кафенето се испоплашихѫ и единъ прозорецъ се строши, хласнѫтъ отъ една глава.

Янъ Кошка махнѫ съ костеливата си широкодланна рѫка и ревътъ моментално се прѣкѫснѫ.

Отсрѣща на грамадата камъне се исправи високъ, едъръ, мустакатъ мѫжъ, многоизвѣстниятъ глухоровски началникъ ни нощнитѣ пазванти, Дели Пашкулкйо, отвори юнашки устни и съ гърмливъ гласъ наченѫ тържественна рѣчь:

— Господа глухоровски граждани! Днесь е великъ народенъ праздникъ и велико веселие, затова народа се радва и тържествува съ отчаяно сърдце! . . .

Послѣдва тържественно мълчание. Ораторътъ, почервенялъ отъ душевно вълнение и отъ кървавитѣ катранени пламъци, съ треперящи рѫцѣ разгъваше нѣкакви написани листа, които трѣбваше да го рѫководятъ въ смѣлото му прѣдприятие.

— Достойни Глухоровски граждани! Тоя славенъ праздникъ, който е огледало на цѣлия народъ, показва, че ние знаемъ да почитаме народнитѣ тържества, които не сѫ нищо друго, освѣнъ народна слава, достойна за нашитѣ народни водители, които водятъ нашия достоенъ народъ къмъ . . . . къмъ . . . вѣчно спокойствие! . . .

Ново мълчание. Народа гледа съ благоговѣние. Оратора обръща бързо голѣмия написанъ листъ ту на една, ту на друга страна; отъ лицето му потече потъ като градъ.

Въ това врѣме се чу ненадѣйно весела пѣсень и всички обърнѫхѫ глави къмъ паметника. Тамъ лудия Минчо, заскачалъ като нощна хала, пѣеше съ всичкия си гласъ:

Не омръзна ли ти, Ботйо, не досади ли ти.
Сѐ правь да стоишъ, Ботйо, да гледашъ!
Сѐ да гледашъ, Ботйо, — рая пощурѣла,
Рая пощурѣла, Ботйо, рая оглупѣла!

Оратора бѣше онемѣлъ. Всички изглеждахѫ като вкаменени. По едно врѣме градскиятъ приставъ се досѣти за длъжностьта си, и врѣхлете херойски върху нарушителя на тържеството. Лудия Минчо не го дочака. Той отскочи, хвърли се на бѣгъ, като кошута, и дългата му бѣла долама се развѣ подиръ него, като гемеджийско платно! Сюрия дѣца, като вихрушка се впустнѫхѫ подиръ него. Едно извика: — Да живѣе Минчо! а другитѣ изпищѣхѫ — у р р а а!

* * *

Настанѫ полунощь и тържествующитѣ Глухоровчени се разидохѫ. Смиренитѣ занаятчии и разнопродавци тихо притворихѫ старитѣ потъмнѣли капаци и съ наведени глави полека заминавахѫ по домоветѣ си. Послѣднитѣ искри отъ катраневия стожеръ една по една се унисахѫ къмъ небето и за мигъ освѣтляваха мегданя, който вземаше пакъ обикновенний си изгледъ, — умилителенъ и достоенъ за тихия и спокоенъ Глухоровъ На една страна бѣхѫ налѣгали славнитѣ глухоровски музиканти, а на другата — градската нощна пазванска гвардия и, като че за продължение на тържеството, цѣпѣхѫ въздуха съ юнашкитѣ си хъркания. Глухоровъ отдавна спѣше.

А далечъ на небето надникнѫ островърхъ мѣсечко и усмихнѫтъ застла земята съ блѣдна свѣтлинка.

АЛБУМЪ ОТЪ ЛИРИЧЕСКИ ПѢСНИ

I.

Ц. Церковски

1.

Всѣка вечерь изъ полето
Азъ се скитамъ
И звѣздитѣ на небето
Прѣпрочитамъ.

Една вечерь двѣ звѣздици
Тамъ липсáхж:
Взрѣхъ се въ твоитѣ очици —
Да, тѣ бѣхж.

2.

Късна вечерь, на небето
Мѣсецъ грѣе;
Тя гѡ гледа — менъ сърдцето
Бий, лудѣе.

Гледай, гледай, дружке моя,
Мѣсецъ ясенъ,
А пъкъ азъ ще гледамъ твоя
Образъ красенъ.

Мѣсецъ скоро ще залети
Задъ горица, —
Моя мѣсецъ ще ми свѣти
До зорница.

3.

Сърдце си страдно изъ гѫрдитѣ
Азъ измъкнѫхъ,
И съ него въ твоята градинка
Се примъкнѫхъ.

Посѣхъ го тайно при цвѣтята.
То изникнѫ —
И ти отъ всички цвѣтя, него
Най обикнѫ.

4.

Равно по́ле пъстри цвѣтенца красѫтъ.
Тамъ изведохъ мойта дружка първи пѫтъ.

Сепнѫхѫ се цвѣтенцата този часъ
И приведохѫ челца си срѣщу насъ.

То бѣ, съ трепетъази схванѫхъ поразенъ, —
Цвѣтенъ поздравъ къмъ цвѣтенцето до менъ.

5.

Въ ранна утрина тръгна̀хме
Къмъ гората,
Съ друженъ поздравъ да посрѣщнемъ
Ний зората.

Пѣхѫ пѣтли, а тя още
Не изгрѣва, —
Дали се нарочно нѣйдѣ
Спотаява?

Ахъ, невѣрнице, не си-л'се
Спотаила —
За да грѣе днеска само
Мойта мила!

II.

II. Яворецъ

1.

Свърнѫхъ стадо, пиле Радо,
Снощи на полето,
Да полегнѫ, да подрѣмнѫ
Щѣше ми сърдцето.

И полегнѫхъ, — не подрѣмнѫхъ,
А заспахъ дълбоко;
Сънь сънувахъ, тебъ бълнувахъ,
Чедо слънцеоко.

Ужъ сѫ били тебъ годили
За Радой съсѣда, —
Тебъ годили, — менъ сватили
Съ мѫка сърдцееда.

Скокнѫхъ; болно — неповолно
Трепнѫ ми сърдцето;
Кръстъ направихъ и оставихъ
Стадо срѣдъ полето

Ахъ, че нѣщо ми зловѣщо
Шепнѣше въ душата:
Мисли черни, зли-невѣрни
Бѣхѫ ми въ главата.

Съ потно чѐло, стигнѫхъ въ село
И се спрѣхъ до вази;
Въ мрачината прѣзъ вратата
Понадзърнѫхъази . . .

Късни нощи, а пъкъ още
Свѣщь у васъ горѣше . . .
Имай жалость, моя радость! —
Кой ви госта бѣше?

2.

Повѣ горняка прѣзъ полята,
Залюшнѫ дървесата,
И отъ настръхнѫлитѣ клони
Листа повѣхнѫли оброни.

Горнякътъ распилѣ листата
Далеко низъ полята, —
Стърчѫтъ самотно черни стволи
И скръбно махатъ вѣйки голи.

III.

Сл. П. Петковъ

На Балкана

Тъмна мъгла паднѫ надъ балкани тъмни.
Мракъ е: сѣкашъ нѣма никога да съмне.

Нѣма, ахъ да съмне за юнака клетий, —
Въ тъмнитѣ усои крушумъ го сполете.

Сѫща честь постигнѫ вѣрни му другари:
По усои тъмни, по голи чукари.

Низъ мъгли се виждатъ три гарвана черни...
Тѣ му носѫтъ вѣсти отъ другари вѣрни:

Какъ сѫ имъ испили сърдцата, очитѣ,
Какъ сѫ имъ разнесли меса по скалитѣ.

Но не чуй юнакътъ, вперилъ взоръ въ небето,
Съ засъхнѫла люта рана на сърдцето....

Мракъ е; тукъ-тамъ само плахо звѣръ се мѣрне,
И зловѣщо гракатъ гарванитѣ черни,

Всрѣдъ мъглата тъмна въ тъмнитѣ балкани,
Кръвенъ дъхъ дозели отъ юнашки рани.

МОРИСЪ МЕТЕРЛИНКЪ

и

ДЕКАДЕНТСТВОТО ВЪ ЛИТЕРАТУРАТА

Отъ Ив. Ст. Андрейчинъ

Когато въ Франция натурализма доби гражданство и стжпи здраво на нозѣтѣ си, той се помжчи да завладѣе повече области отъ държавата на печатното слово. Въ романа и нувелата той нѣмаше съперници, ала на сцената още се даваxж надутитѣ драми на романтицитѣ и драматическитѣ машинации на Сарду и Скриба. Натуралиститѣ искахж да завладѣжтъ и тази область. Тѣ основахж Théatre Libre и започнжxж да даватъ пиеси съ реалистично направление. Тѣзи пиеси се отличавахж съ своята грубость, която често пжти достигаше до безсрамие, а най много съ педантическа вѣрность на декорациитѣ, сценичната наредба и съ еднообразната игра и говоръ на актйоритѣ, които ги испълнявахж. Опитътъ на този театръ не излѣзе сполучливъ. Той наистина даде много забѣлѣжителни произведения и успѣ да накара зрителитѣ да чувствуватъ истинността на драматическото въспроизвеждане, ала съ своитѣ груби и чувственни пиеси той скоро ги разомая и ги убѣди, че реалистичния калжпъ не е по-добъръ отъ другитѣ.

И Théatre Libre, въ силата на нѣщата, полека-лека и почти незабѣлѣжено, прѣминж отъ реализма къмъ символизма.

Натурализма черпѣше своята храна отъ живота на буржуазията. Започнжлъ да разравя язвитѣ и да ги изнася досущъ голи прѣдъ свѣта, той не се спрѣ прѣдъ нищо. Той вършеше своята работа съ такъвъ съкрушителенъ анализъ, щото сполучи да подкопае вѣрата въ сжществуването на каква-да-е обективна истина и да опълчи срѣщу си оная обществена група, чийто животъ подложи на своя скалпъ.

Тогава прѣдставителитѣ на тази група се отвърнѫха отъ натурализма. Дори нѣкои негови привърженици започнѫха да отстѫпватъ отъ него и тръгнѫха по други пѫтища, въ началото още неопрѣдѣлени. Започна се реформа въ всички области на словото. За тази реформа въ Франция най-вече спомогна литературното влияние отвънъ. Явиха се пионери на сѣверната и руската литератури. Произведенията на Ибсена, Бйорнсона, Елиота, Достоевски и Толстоя започнѫха да пъстрятъ литературния пазарь и тихо да вършатъ своята прѣобразователна работа. Главно Ибсенъ извика французския театръ, който тлѣеше въ нищожество, да служи на идеи, да изобразява борба между стремления, що служатъ за изказване на различни погледи върху живота и доброто. Той извади на сцената лица, които искатъ да се освободятъ отъ вѫтрѣшни необходимости, създадени въ тѣхъ отъ рождението или възпитанието — да тръснатъ отъ гърба си оня товаръ, съ когото обществото ги е натоварило. Въ своитѣ художественни похвати, Ибсенъ се явява символистъ, ала негова символизмъ е изразенъ въ конкретни жизненни форми на дѣйствията и чувствата.

Много естественно бѣше да се прѣмине отъ анализа къмъ синтеза. Само съ него можеха да сторятъ опитъ за съединяване несъединимото и за обгръщане на това, що не може да се обгърне. Картината на дѣйствителния животъ уплаши буржуазнитѣ писатели, и тѣ се отвърнѫха отъ него. Тѣ се обърнѫха къмъ сами себе си и започнѫха да дирятъ изражения, съ които да прѣдадатъ най интимната страна на личностьта и най дълбокитѣ трептения на душата, когато тя се сблъска съ външния свѣтъ и застане прѣдъ великата задача на живота.

И по този начинъ се роди символизма и декаденството.

Морисъ Метерлинкъ е единъ отъ прѣдставителитѣ на това направление въ литературата. Той е белгиецъ и е роденъ въ 1862 година. Първата му литературна работа е сборникъ отъ стихове — Les serres chaudes и двѣ малки драми — Les aveugles и L'intruse. Въ 1896 г. се яви драмата му La Princesse Maleine, и френската критика обърна внимание върху му. За тази драма белгийската Академия му опрѣдѣли награда, отъ която той се отказа. Слѣдъ това напечата още нѣколко такива малки драми, една отъ които е и прѣведената въ тая книжка отъ „Мисъль“ — Interieur.

Какво нѣщо е символистъ и декадентъ? Съ малко думи не може да се отговори опрѣдѣлено на този въпросъ, при всичко че това направление има много свои прѣдставители и много теоретици. Декаденството има дори свои герои въ литературата. Романиста Юисмансъ нарисува, въ романа си A Rebours, единъ такъвъ типъ, и азъ ще се възползувамъ отъ неговото описание за да отговоря по косвенъ пѫть на въпроса.

Като съзнава неясно страха отъ всичко банално и дребнаво, героя на романа си парежда земенъ рай посрѣдъ варварско общество, кѫдѣто го захвърлила сѫдбата. Той живѣе усамотено, като се задоволява отъ обществото на книги и художественни вѣщи, що удовлетворяватъ негова истънченъ вкусъ. Той досущъ е равнодушенъ къмъ политиката, защото, спорѣдъ него, на свѣтската сцена недомаслени актйори разиграватъ лоши комедии. Той може да бѫде религиозенъ, защо не, но общенародната религия го отблъсва, и за това той се надѣва, че слѣдъ гибельта на днешната култура, бѫдѫщето поколѣние ще бѫде спасено отъ нѣкаква нова, мистическа вѣра. Той прѣзира всички стремления, защото не довеждатъ до никакъвъ идеалъ, който — спорѣдъ неговото убѣждение — заслужва изгубеното подирѣ му врѣме. Впрочемъ, той прѣзира и себе си, защото се чувствува слабъ и безсиленъ, а това съзнание испълва неговото сѫществуване съ горчевина и тѫпа тегота. У жената той не цѣни здравата и силна хубость, а прѣзрѣлата, есенна, истерична хубость съ мъртвешка блѣдность и уморени очи, що скриватъ тайна омая. Той изучава врѣмената на отпаланието като историкъ. Той чака края на тази цивилизация, която умира отъ истощение, и около себе си гледа само варвари. Отъ писателитѣ той обича Апулея и Петрония отъ римлянитѣ, а отъ французитѣ — Бодлера, Гонкура, Верлена, Маларме и Вилйе. Той е поклонникъ на искуството и заедно съ Гонкура опрѣдѣля красотата тъй, че на образованитѣ хора не се харесва по инстинктъ. Уважаваното отъ него искуство говори съ другъ езикъ, а не съ оня, съ когото говори общепризнатото. То се обръща само къмъ избранници съ истънчени души и остава чуждо къмъ настроенията и възрѣнията на тълпата. Особно внимание той обръща на обонятелното чувство. Всѣкидневно се заобикаля съ прѣсни цвѣтя, ала не съ рози и кремове, а съ силно миризливи отровни растения.

Има ли нужда да се продължи това описание на декаденския типъ? Струва ми се, че ще бѫде бесполезно, ако не излишно. Общото понятие може да се сглоби и отъ тѣзи малко думи, а всестранно запознаване може да се постигне само като се изучатъ всичкитѣ произведения на символизма. Впрочемъ, това не е тъй страшно и непостижимо, както изглежда за непосвѣтенитѣ. Декаденството и символизма сѫ дали до сега малко цѣлни произведения, и стига човѣкъ да се запознае съ творенията на Стефана Маларме, Мориса Метерлинка, Реми де Гурмона и Марселя Швоба, за да може вече да си състави едно опрѣдѣлено понятие за това литературно направление.

Впрочемъ, тука трѣбва да направя една оговорка. Изброенитѣ сѫ само френски писатели. А декаденти и символисти иматъ и нѣмцитѣ и руситѣ... И ако си сторите труда да четете и тѣхъ, нѣщо ново едва ли ще намѣрите — за сѫщностьта на школата, а не за онова, което лично може да даде всѣкой талантъ.

Още една оговорка. Когато се говори за декаденство и символизмъ, не може да се отминатъ съ мълчание творенията на Мориса Метерлинка. Обаче ако изучи човѣкъ само него, той нѣма да има пълно понятие за тази нова струя въ литературата.

И Метерлинкъ бѣга отъ дѣйствителния животъ. Той сѣкашъ не вижда онова, което се върши около него, той сѣкашъ нѣма нищо общо съ вълненията, тревогитѣ и борбитѣ на обществото. Той сѣкашъ е човѣкъ отъ друго врѣме, или по-добрѣ той сѣкашъ е възрастно дѣте. Въ неговитѣ малки драми се изреждатъ тъмни митически крале, кой знай отъ кое врѣме и отъ кое царство, зли кралици, за които разказватъ прикаскитѣ, невинни дѣтски убийства, влюбени княгини, що пѫтуватъ съ своитѣ доилки, по незнайни земи, за да дирятъ тѣмъ орисани любовници... Въ неговитѣ малки драми се дочуватъ звуци отъ камбани, отъ черковни музики, отъ пѣющи калугерки... Отъ тѣхъ вѣе нѣкаква тайнственность, отъ чийто мракъ се донася шумолението на вѣтъра, скрипѣнието на стайни дъски, когато се ходи по тѣхъ, и бученето на кръвьта въ ушитѣ... Въ тѣхъ четете за нѣкакви неуловими чувства, що съединяватъ безгласната нощь съ нашитѣ души, или ни каратъ да прѣдусѣщаме станѫло нещастие.

Въ тѣзи усѣщания има доста незнаенъ страхъ за да не задрѣмемъ, когато четемъ Метерлинка. Той не прѣспива, — не... Но той сѫщо и не буди. Той прави само да испитваме онова, което нѣма име, и което не може да се оформи и да се прѣживѣе съзнателно.

Ала често неговото художество докарва усмивка на устата ни.

Защо?

Защото неговитѣ похвати сѫ дѣтински. Онова, което има да каже, той го казва досущъ безхитростно. Неговитѣ драми сѫ отъ едно дѣйствие, негова езикъ е съвсѣмъ простъ... Той е дори много еднообразенъ. Четете La princesse Maleine и вий ще намѣрите страници, кѫдѣто се изреждатъ едни и сѫщи изречения, само че сѫ исказани по различенъ начинъ. И ако това ви се покаже глупаво, не трѣбва да забравяте, че дѣцата и глупцитѣ винѫги тъй исказватъ истината.

И още друго нѣщо ще сторите, когато четете Метерлинка: ще поклатите недоволно глава. Вий ще се питате: защо поета ни говори по този начинъ? Защо не върви по отъпкания пѫть, а дири нови начини за да искаже онова, което мисли? Зеръ, отъ неговитѣ произведения вѣе нѣщо увѣхтѣло, изморено, распокѫсано, бесплътно вълшебно... Сѣкашъ прѣдъ нашитѣ очи се изреждатъ нѣкакви беспокойни души, или по добрѣ откѫснѫти душевни парчета, които въздишайки минаватъ покрай насъ и се скриватъ въ тъмнината...

Обаче такова питание нѣма смисъль. Именно това е новото, което символизма и декаденството вмъкнѫха въ литературата. Декадентитѣ сѫ фиданки на изсъхнѫли дървеса. Тѣ сѫ дѣца на единъ умиращъ свѣтъ, който линѣе въ убийствената нервозность на едно бескрайно раздразнено врѣме. И този свѣтъ е обзетъ отъ послѣднитѣ конвулсии на една религиозна трѣска.

Може ли тогава да се искажѫтъ тѣзи нѣща съ другъ езикъ, съ друго художественно построение?

Това е възвръщание къмъ тъмното врѣме на суевѣрията и тайнственостьта — сѣ такъвъ тъменъ и тайнственъ езикъ подхожда за да се изрази то. И собственно у декадентитѣ и символиститѣ новото не е въ онова, което ни говорѫтъ, а въ начина, по който ни говорѫтъ за това „непознато“ ново. Съ такива срѣдства и съ такъвъ езикъ още никой не

се е опитвалъ да искаже неизразимото и да потърси невидимото. А най главно у Метерлинка този езикъ е достигнѫлъ своето съвършенство.

И ако много врѣме считахѫ тѣзи „нови хора“ въ литературата за лъжци и шарлатани, то е сѐ заради този тѣхенъ тъменъ езикъ. У тѣхъ думитѣ не значѫтъ това, което сѫ сами по себе си — не, тѣ сѫ символи на нѣщо, което само писателтъ може да отгатва и ония, които сѫ посветени въ тайната. Дѣтинскитѣ блѣнове на символиста и декадента сѫ една нова религия, и тѣхъ не можемъ да разберемъ и приемемъ чрѣзъ разума. За да влѣземъ въ царството на тѣзи неуловими сѣнки, които надничѫтъ задъ редоветѣ на тѣхнитѣ произведения, ний трѣбва да вѣрваме слѣпо, дълбоко и несъзнателно. Зеръ, това е „божествено откровение“ и само избранитѣ души могѫтъ да почувствуватъ неговото величие и сила.

Въ съзнанието на дѣцата, непознатото взема образъ на сѫщество като тѣхъ. У декаденитѣ то взема образа на дѣте или на кукла. И самъ Метерлинкъ съ едно чудно съзнание нарича своитѣ драмички „игра на кукли“. Мигаръ дѣцата не смѣтатъ куклитѣ си за живи сѫщества? Тогава не е ли сѐ едно, дали непознатото излиза отъ устата на една кукла, или отъ устата на живъ човѣкъ...

Впрочемъ, Метерлинкъ е най-ясния отъ всички декаденти. Съ малко повече усилие вий ще разберете, или поне ще угадите тъмнитѣ му мисли. Но у другитѣ декаденти... Напримѣръ, опитайте се да разберете това:

„Задрѣмалъ въ гѫстогористъ сънь, обичахъ ли азъ блѣноветѣ? Моето съмнѣние, натрупване на старата нощь, се свършва въ безбройни тънки клончета, които, останѫли сами сѫщинска гора, доказватъ — уви! — че азъ самичъкъ съмъ видѣлъ своето тържество въ лъжовния идеалъ на розитѣ“.

Това е цитирано отъ най-забѣлѣжителното стихотворение L'après-midi d'un faune на Стефанъ Маларме — царя на декаденската и символическа поезия. И вий, може би, ще си помислите, че това е една поетическа глупость, която ни се дава за нѣщо тайнственно. Обаче, такава мисъль не съдържа самата истина. Декаденския поетъ не говори съ думи, той говори съ символи, и ако вий имате тѣхния ключъ, ще разберете онова, което самъ Маларме разбира. Могѫтъ ли всички да се похвалѫтъ съ разбирането на Апокалипсиса? До-

стѫпни ли сѫ пророцитѣ за всѣки смъртенъ? Въ „святая святихъ“ на религията не се влиза съ отворени очи — тамъ се влиза съ слѣпа вѣра...

За единъ символистъ буквата **а** е изразъ на черно, **е** на бѣло, **и** на синйо, **о** на червено, **ю** на жълто.

А пъкъ черното е черковенъ органъ, бѣлото арфа, синйото цигулка, червеното трѫба, жълтото флейта.

Органътъ изразява еднообразие, съмнѣние и простотия; арфата — спокойствие; цигулката — страсть и молитва трѫбата — слава и овация; флейтата — простодушие и усмивка.

И по сѫщия начинъ за символиста е точно опрѣдѣлено онова, което изразяватъ различнитѣ отсѣнки на звука, на тембра, на шарката и на чувството...

Не усѣщате ли, че започвате да вниквате въ тази религия? И ако сега поискатъ вашето мнѣние за скритата мѫдрость на едно декаденско произведение, вий, навѣрно, нѣма да го наречете глупаво, безъ да се замислите. Защото нѣма вече да разбирате думитѣ сами по себе си, а ще търсите символа, когото въплощаватъ. Декадентитѣ казватъ, че мисъльта не може да се искаже съ думи. Тѣ искатъ поезията да се прѣобърне на музика. И именно по това направление тѣ направихѫ една истинска реформа въ френската просодия. Стария стихъ, който бѣше задоволилъ толкова гениални художници, не бѣ сгоденъ за тѣхнитѣ цѣли, и тѣ го измѣнихѫ. Въ тѣхнитѣ пѣсни той получи необикновенна хармония. То вече не е стихъ, то станѫ на дивна музика, която смая читающия свѣтъ.

Това е една истинска заслуга на символизма. Но той има още една. Посрѣдствомъ него, французската мисъль и естетика се обогатихѫ съ нови елементи. Съ цѣлъ редъ произведения той начерта умственното направление, което се отрази твърдѣ различно въ искуството и нравственността на новото врѣме. Той внесе много нови нѣща въ френския езикъ.

Сега вече символизма и декаденството сѫ на залѣзване. Тѣхнитѣ талантливи носители дадохѫ всичко, каквото мо́жехѫ да дадѫтъ, и единъ по единъ заминаватъ въ страната на „незнайното“. Онія, които останѫхѫ слѣдъ тѣхъ, тръгнѫхѫ по различни пѫтища. Тѣ не сѫществуватъ вече като школа; тѣ се отдалечихѫ твърдѣ много въ своитѣ издирвания на нови чувства и разнитѣ имъ отсѣнки. Сега тѣ казватъ: „Nous

voulons la nuance encore, pas la couleur, rien que la nuance; la nuance seule fiance le rêve au rêve et la flûte au cor." (Не шарката, а нейната отсѣнка искаме ний, нейната отсѣнка; само отсѣнката може да сбере блѣнъ съ блѣнъ и флейта съ волторна). Тѣ пакъ си останѫхѫ поети на тайнственното и непознатото, ала повече отъ други пѫть започнѫхѫ да се различаватъ по своитѣ мировъзрѣния, темпераменти и по оня крѫгъ читатели, който всѣкой отъ тѣхъ има.

А Морисъ Метерлинкъ още върви по своя пѫть. Вижда се, че още не е испѣлъ своята пѣсень...

ВЖТРѢ

Драма отъ **Морисъ Метерлинкъ**

Прѣвелъ **Ив. Ст. Андрейчинъ**

—◈—

Лица:

Въ градината:		Въ къщата:	
Старецъ		Баща	безгласни лица.
Чужденецъ		Майка	
Марта	внучки на стареца.	Двѣ дъщери	
Мария		Дѣтенце	
Селянинъ			
Тълпа			

Стара градина съ върби. На дъното къща, съ три освѣтени прозореца на долния катъ Вжтрѣ се вижда ясно едно семейство, насѣдало около запалена лампа. Бащата седи край камината. Майката, облегнжта съ едната си ржка на масата, гледа въ пространството. Двѣ дъщери въ бѣли дрѣхи шиjжтъ, мечтаjжтъ и сегизъ-тогизъ се усмихватъ. Дѣтенцето спи, заврѣло главица подъ лѣвата ржка на майка си. По нѣкога става нѣкой отъ тѣхъ, ходи, или прави нѣкакво движение; по причина на далечината, свѣтлината и испотенитѣ прозорични стъкла, неговитѣ движения изглеждатъ важни, бавни и рѣдки.

Старецътъ и Чужденецътъ влизатъ прѣдпазливо въ градината

Старецътъ.

Ний сме сега въ това мѣсто на градината, що се пада тъкмо задъ къщата. Тѣ никога не дохождатъ тука. Вратата сж отъ другата страна. — тѣ сж закрити съ капаци. Ала отъ тука нѣма капаци, и азъ видѣхъ свѣтлина . . . Да, тѣ сж още будни и сж насѣдали около лампата. Добрѣ станж, дѣто не ни чухж: майката или дъщеритѣ можехж да излѣзжтъ въ градината, и тогава ний какво щѣхме да правимъ?

Чужденецътъ.

Ами сега какво ще правимъ?

Старецътъ.

Чакай да видѫ най напрѣдъ да-ли всички сѫ въ стаята... Бащата седи при камината. Той чака съ сложени на колѣнѣ рѫцѣ. Майката се облегнѫла на масата.

Чужденецътъ.

Нази ли гледа тя?

Старецътъ.

Не, тя не знае, кѫдѣ гледа; очитѣ ѝ не мигатъ. Тя не може да ни види, защото сме подъ сѣнката на голѣми дървеса. Но по навѫтрѣ не бива да отидемъ . . . Двѣтѣ сестри на умрѣлата сѫщо сѫ тамъ. Тѣ шиятъ полека, а малкото дѣте е заспало. Стрѣлката на часовника, що виси ей-тамъ въ кюшето, показва деветъ. Никой отъ тѣхъ не прѣдчувствува нѣщо, нито пъкъ говори.

Чужденецътъ.

Да можемъ да привлечемъ нѣкакъ погледа на бащата и да му направимъ нѣкакъвъ знакъ . . . Ето, той обърнѫ глава кѫдѣ насъ. Бива ли да му почукамъ на прозореца? Сѐ ще трѣбва нѣкой отъ тѣхъ да узнае по рано отъ другитѣ . . .

Старецътъ.

Не знаѫ, кого да изберемъ . . . Трѣбва да сѐ пипа прѣдпазливо . . Бащата е старъ и болнавъ човѣкъ . . . Майката сѫщо: а сестритѣ сѫ пъкъ много млади . . . И всички я обичатъ извънредно . . . Азъ не съмъ виждалъ по честито семейство отъ тѣхното . . . Не, не, не отивайте до прозореца — това е най лошо отъ всичко . . . По добрѣ да имъ съобщимъ за нещастието простичко, колкото можемъ по просто — като за най обикновенно нѣщо — и да не имъ исказваме тѫгата си въ тая минута. Инъкъ тѣхната горесть ще надмине нашата, и Богъ знае, какво ще стане съ тѣхъ . . . Хайде да отидемъ отъ другата страна на градината. Тамъ ще почукаме на вратата и ще влѣземъ, като че нищо не е станѫло. Азъ ще влѣзѫ по напрѣдъ; това нѣма да ги зачуди: понѣкога азъ дохождамъ вечерь при тѣхъ и имъ донасямъ цвѣтя и плодове, като се заседявамъ по нѣколко часа.

Чужденецътъ.

Че азъ защо да дойдѫ съ васъ? Идете самичъкъ; азъ ще почакамъ, докато ме повикате . . . Тѣ не сѫ ме виждали никога. Азъ съмъ простъ пѫтникъ — въ тази работа азъ съмъ досущъ чужденецъ.

Старецътъ.

Двама ще бѫде по добрѣ. Нещастието ще имъ се стори не дотолкова ясно и тежко, ако имъ съобщи за него не само единъ

отъ насъ . . . Азъ размислихъ за това по пѫтя . . . Ако влѣзнѫ самичъкъ, ще трѣбва да заговорѫ изведнѫжъ; тѣ ще разберѫтъ всичко още отъ първитѣ ми думи, и азъ не ще има за какво да говорѫ, а пъкъ азъ се страхувамъ отъ това мълчание, което настѫпва слѣдъ послѣднитѣ думи за станѫлото нещастие . . . Тогава сърдцето се кѫса на части . . . А влѣземъ ли наедно, азъ ще имъ кажѫ, напримѣръ, слѣдъ разни забикалки: намѣрихѫ я едикакъ-си. Тя плуваше по рѣката съ скръстени рѫцѣ . . .

Чужденецътъ.

Рѫцѣтѣ ѝ не бѣхѫ скръстени — тѣ лежахѫ край тѣлото ѝ.

Старецътъ.

Ето на, видите ли, какъ говорите неволно . . . И нещастието се изгубва въ дреболиитѣ . . . Инъкъ, ако азъ отидѫ самъ, знаѫ още при първитѣ думи, които ще кажѫ, че то ще бѫде страшно нѣщо . . . А пъкъ ако захванемъ да говоримъ единъ слѣдъ други, тѣ ще започнѫтъ да ни слушатъ и нѣма да погледнѫтъ нещастието право въ лицето . . . Недѣйте забравя, че тамъ е майката, и че живота ѝ виси на косъмъ . . . Трѣбва първата вълна да се разбие о нѣколко бесполезни думи . . . Трѣбва да се приказва на нещастнитѣ и да се залъгватъ. Дори хора равнодушни, безъ да разбиратъ сами това, съчувствуватъ на скръбьта . . . И така скръбьта се раздѣля безъ шумъ и безъ мѫчнотии, както въздуха или свѣтлината . . .

Чужденецътъ.

Вашитѣ дрѣхи сѫ мокри, и отъ тѣхъ капи на земята.

Старецътъ.

Само политѣ на намѣталото ми бѣхѫ въ водата. — Да не ви е студено? По гѫрдитѣ ви има каль . . . Азъ не забѣлѣжихъ това по прѣди въ тъмнината.

Чужденецътъ.

Азъ нагазихъ въ водата до поясъ.

Старецътъ.

Прѣди колко врѣме я бѣхте намѣрили, когато азъ дойдохъ?

Чужденецътъ.

Прѣди нѣколко минути. Азъ отивахъ въ село; бѣше вече късно и по брѣга бѣше настанѫло тъмнина. Азъ вървѣхъ и гледахъ въ рѣката, защото тя бѣше по свѣтла отъ пѫтя. Изведнѫжъ

гледамъ нѣщо чудно около тръстиката . . . Приближавамъ и виждамъ коситѣ ѝ — издигнѫли се бѣхѫ въ полукржгъ надъ главата ѝ, и криволичехѫ по бързея на водата . . .

(Въ стаята двѣтѣ момичета обръщатъ глави къмъ прозореца).

Старецътъ.

Забѣлѣжихте ли, какъ трепнѫхѫ коситѣ върху раменѣтѣ на нейнитѣ сестри?

Чужденецътъ.

Тѣ погледнѫхѫ кѫдѣ насъ . . . Тѣ само погледнѫхѫ. Може би да съмъ извикалъ високо (Двѣтѣ момичета заематъ първото си положение). Ала тѣ не гледатъ вече . . . Азъ нагазихъ въ водата до поясъ и можахъ да я уловѭ за ржка, па да я извлекѫ лесно на брѣга . . . Тя бѣше толкова хубава, колкото и сестритѣ ѝ.

Старецътъ.

Тя дори е още по хубава . . . Кой знае защо, но азъ изгубихъ куражъ . . .

Чужденецътъ.

За какъвъ куражъ говорите? Ний сторихме всичко, което човѣкъ можеше да стори . . . Тя бѣше умрѣла прѣди единъ часъ и повече . . .

Старецътъ.

Тази сутрина тя бѣше жива! . . Азъ я срѣщнѫхъ при черковнитѣ врата . . . Тя ми каза, че заминава; отиваше да се види съ баба си, оттатъкъ рѣката, дѣто сте я намѣрили . . . Казваше ми, че не знае, кога ще я видѭ пакъ . . . Изглеждаше, че ѝ се иска да ме попита за нѣщо; ала не посмѣ и отминѫ бързо. Азъ сега само за това мислѭ . . . Тогава не забѣлѣжихъ нищо! . . Тя се усмихваше, както се усмихватъ ония, които искатъ да замълчѫтъ нѣщо, или ония, които се страхуватъ, да не би да имъ узнаѫтъ тайната . . . Изглеждаше, че надѣждата бѣше я почти напуснѫла. Очитѣ ѝ бѣхѫ доста мѫтни и почти не гледахѫ въ моитѣ.

Чужденецътъ.

Селянитѣ ми расказвахѫ, че я видѣли, какъ се скитала по брѣга дори до мръквание . . . Тѣ мислили, че бере цвѣтя . . . Може би нейната смърть . . .

Старецътъ.

Нищо не се знае . . . И какво могѫтъ да научѫтъ? Може тя да е била отъ ония, които нищо не искатъ да расказватъ, а пъкъ

у всѣкого се намиратъ по нѣколко причини, що го каратъ да не живѣе... Въ душата не може да се вижда, както въ стаята. Тѣ сѫ сѣ такива... Говорѣтъ само дреболии, и никой не може да се усъмни, да-ли въ тѣзи дреболии не се крие нѣщо необикновено... По цѣли мѣсеци живѣешъ съ нѣкого, който отдавна е изгубилъ всѣкакъвъ интересъ къмъ тоя свѣтъ, и чиято душа е уморена отъ унижения; отговарятъ му какъ-да е, безъ да се замислюватъ, че той е пъленъ съ съмнѣния и мисли. И ето нѣ, вий виждате, какво става... Тѣ изглеждатъ като неподвижни кукли, а толкова случки минаватъ прѣзъ душата имъ!.. Тѣ сами не разбиратъ, какво нѣщо сѫ... И тя можеше да живѣе, както другитѣ... И тя можеше да говори до смъртьта си чакъ: „тази сутрина ще има дъждъ“, или „ний ще обѣдваме, ще седнемъ на трапезата тринайсетъ души“, или „плодоветѣ още не сѫ узрѣли“. Съ усмивка говорѣтъ тѣ за цвѣтята, окапали вече, и плачѣтъ въ тъмнината... Дори ангелъ не би видѣлъ това, което би трѣбвало да види, а човѣкъ започва да разбира тогава, когато нещастието е станѫло вече... Вчера вечерь тя е била ей тамъ, при оная лампа, дѣто сега сѫ сестритѣ ѝ, и вий нѣмаше да ги видите каквито сѫ сега, ако не бѣше се случило това... Струва ми се, че я виждамъ първи пѫть—толкова малко я разбирахъ... Всѣкидневниятъ животъ не е тъй простъ, както изглежда, и за да го разберемъ, трѣбва да се взираме въ него дълго и внимателно, трѣбва да му прибавяме по нѣщо... Тѣ сѫ около васъ денемъ и нощемъ, а вий ги виждате добрѣ само тогава, когато за винѫги се изгубѣтъ... Чудна душа трѣбва да е имала тя; ако говорѣше това, що трѣбваше да говори, и вършеше това, що трѣбваше да върши, каква мила, наивна и неисчерпаема душа ний бихме видѣли въ нея!..

Чужденецътъ.

Ето нѣ, тѣ се усмихватъ въ тишината на стаята...

Старецътъ.

Тѣ сѫ спокойни... Зеръ, тая вечерь не сѫ я очаквали...

Чужденецътъ.

Тѣ се усмихватъ, безъ да мърдатъ отъ мѣстата си... Но, ето, баща имъ допрѣ пръстъ до устни...

Старецътъ.

Той сочи дѣтенцето, заспало до сърдцето на майка си...

Чужденецътъ.

Тя не смѣе да дигне глава, отъ страхъ да го не събуди.

Старецътъ.

Тѣ оставихѫ работата си... Сега тамъ е дълбока тишина...

Чужденецътъ.

Тѣ истърваха кълбо съ бѣла коприна . . .

Старецътъ.

Тѣ гледатъ дѣтенцето . . . .

Чужденецътъ.

Тѣ не знаѭтъ, че други гледатъ пъкъ тѣхъ . . .

Старецътъ.

Тѣ гледатъ сѫщо и къмъ насъ . . .

Чужденецътъ

Ето на, издигнѫхѫ очи...

Старецътъ.

И сѐ пакъ тѣ нищо не могѫтъ да видѭтъ...

Чужденецътъ.

Тѣ изглеждатъ щастливи, а пъкъ сѐ има нѣщо ей-такова въ тѣхъ...

Старецътъ.

Тѣ сѫ увѣрени въ своята безопасность... Затворили сѫ вратата си; на прозорцитѣ има желѣзни скоби... Стѣнитѣ на старата имъ кѫща сѫ здрави; и на тритѣ си дѫбови врата сѫ сложили заключалки... Тѣ сѫ прѣдвидѣли всичко, що може да се прѣдвиди...

Чужденецътъ.

Трѣбва, най-послѣ, да имъ се каже; инъкъ може да узнаѭтъ ненадѣйно отъ нѣкого... На поляната, дѣто лежи умрѣлата, има цѣла тълпа селяни. Ако нѣкой отъ тѣхъ почука на вратата...

Старецътъ.

Марта и Мария сѫ при покойната. Селянитѣ започнѫхѫ да правѭтъ носилка и да я кичѭтъ съ зеленина; азъ казахъ на по старата да се затече тука тозъ-часъ, когато селянитѣ дигнѭтъ умрѣлата... Да почакаме моята внучка; тя ще влѣзе съ мене при

тѣхъ. Ний не ще можемъ да ги гледаме тъй... Азъ мислѣхъ испървомъ, че стига само да почукашъ на вратата, да влѣзешъ просто и да измислишъ нѣколко думи, за да кажешъ... Ала азъ ги гледàхъ много врѣме около тази лампа...

(Влиза Мария).

Мария.

Дѣдо. тѣ идѫтъ.

Старецътъ

Ти ли си? — Кѫдѣ сѫ тѣ?

Мария.

Тамъ долу, при послѣднята могила.

Старецътъ.

Полека и тихо ли вървѫтъ?

Мария.

Азъ ги помолихъ да четѫтъ молитвитѣ ниско. Марта е съ тѣхъ...

Старецътъ.

Много ли сѫ?

Мария.

Цѣлото село е около носачитѣ. Запалихѫ огнйове. Азъ имъ казахъ да ги изгасѫтъ.

Старецътъ.

По кой пѫть вървѫтъ?

Мария.

Тѣ вървѫтъ по пѫтечкитѣ. Наближаватъ много полека...

Старецътъ.

Врѣме е...

Мария.

Какво продума ти, дѣдо?

Старецътъ.

Знаешъ ли, ний още нищо не сме имъ казали... Тѣ още чакатъ около лампата си... Погледни, дѣте мое, погледни: ти ще видишъ нѣщичко изъ живота...

Мария.

О, колко спокойни сж тѣ!... Сѣкашъ ги гледамъ насънѣ ..

Чужденецътъ.

Азъ видѣхъ, че и двѣтѣ сестри потрепераxж ..

Старецътъ.

Тѣ ставатъ...

Чужденецътъ.

Както изглежда, приближаватъ се до прозореца...

(Една отъ двѣтѣ сестри, за която се говори, дохожда въ тази минута до първия прозорецъ, другата — до третия, и опрѣнж съ ржцѣ до стъклото, дълго гледатъ въ градината).

Старецътъ.

До срѣдния прозорецъ никой не се доближи...

Мария.

Тѣ гледатъ... Тѣ слушатъ...

Старецътъ.

По старата се смѣе на това, дѣто не вижда нищо.

Чужденецътъ.

А втората е съ досущъ исплашени очи.

Старецътъ

По прѣдпазливо. . . . Никой не знае, далече ли, или близо лѣти душата на умрѣлата...

(Дълго мълчание. Мария се притиска до Стареца и го пригржща).

Мария.

Дѣдо!

Старецътъ.

Не плачи, мое дѣте... И нашия редъ ще дойде...

(Мълчание).

Чужденецътъ

Тѣ сѐ продължавтъ да гледатъ...

Старецътъ

И хиляди години да гледатъ, пакъ нищо нѣма да видѣтъ, горкитѣ сестри... нощьта е тъмна... Тѣ гледатъ тука, а нещастието е отъ другата страна.

Чужденецътъ.

Добрѣ че гледатъ насамъ... Ами какво се приближава тамъ. хей, отъ поляната?

Старецътъ.

Трѣбва да сѫ хората. Дотолкова сѫ далече, щото едвамъ се распознаватъ...

Чужденецътъ.

Тѣ вървѣтъ по неравния пѫть... ето че се показахѫ на стръмнината, освѣтена отъ мѣсеца ...

Мария.

У, колко сѫ много... Когато дойдохъ тука, мнозина дотърчахѫ отъ долнята махала... Тѣ сѫ извървѣли кожамити мѣсто ..

Старецътъ.

На-ли пакъ ще дойдѫтъ... Азъ сѫщо ги виждамъ.... Тѣ вървѣтъ по поляната... Изглеждатъ дотолкова малки, щото едвамъ ги распознавамъ изъ трѣвата... Като дѣца, кога играѫтъ по мѣсечина... Ако ги видѣхѫ сестритѣ на умрѣлата, нищо нѣмаше да разберѫтъ... Ако пъкъ се отвърнѫтъ отъ тѣхъ, тълпата би приближавала съ всѣка крачка, и злочестината сѐ би расла, както расте вече два часа. Никой не може ѝ попрѣчи да не порасте, и тѣзи, що носѫтъ тази злочестина, не могѫтъ я спрѣ. Тя имъ заповѣдва и тѣ ѝ служѫтъ. Тя има своя цѣль и върви неуморно по своя пѫть, а тѣ ѝ отдаватъ силитѣ си . . . Тѫжно имъ е, жално имъ е, ала тѣ вървѣтъ и трѣбва да вървѣтъ . . .

Мария.

Дѣдо, по старата не се усмихва вече...

Чужденецътъ.

Тѣ се махватъ отъ прозорцитѣ.

Мария.

Тѣ цалуватъ майка си...

Чужденецътъ.

По старата милва кѫдравата главица на дѣтето, ала то не се събужда...

Мария.

О. погледнете, и бащата иска да го цалунѫтъ...

Чужденецътъ.

Сега млъкнѫхѫ всички...

Мария.

Тѣ се връщатъ при майка си...

Чужденецътъ.

Бащата гледа стрѣлката на часовника...

Мария.

Тѣ сѣкашъ се молѫтъ, но като че не съзнаватъ това...

Чужденецътъ.

Сѫщо като че се услушватъ къмъ гласа на своитѣ думи...

(Мълчание).

Мария.

Дѣдо, недѣй имъ казва сега!..

Старецътъ.

Ето че и ти изгуби куражъ... Азъ знаехъ, че не бива да ги гледаме. Азъ съмъ около на осемдесетъ и три години, а пъкъ за пръвъ пѫть ме поразява гледката на живота... Не знаѫ защо ми се струва всичко, което тѣ правѫтъ, нѣкакъ-си чудно и важно... Тѣ чакатъ врѣмето за сънь просто, при запалена лампа, както бихме сторили и ний на тѣхно мѣсто, а менѣ се струва, че ги гледамъ отъ височината на други свѣтъ, — чисто и просто за това, че знаѫ една малка истина, която тѣ не знаѫтъ... Не е ли тъй, мои дѣца? Кажете ми, защо сте блѣдни и вий? Да ли нѣма още нѣщо, което не може да се искаже, и което ни кара да плачемъ? Азъ не знаехъ, че въ живота има такива тѫжни нѣща, що навѣватъ страхъ на ония, които ги гледатъ... Сега нищо не може ме порази толкова, колкото това тѣхно спокойствие... Тѣ вѣрватъ твърдѣ много въ този свѣтъ... а отъ неприятеля ги отдѣлятъ само нищо и никакви стъкла... Тѣ си смѣтатъ, че нищо нѣма да се случи, защото сѫ затворили вратитѣ, и не мислѫтъ

за това, че почти винѫги се случва по нѣщо въ душата на хората, и че свѣта не се свършва при кѫщнитѣ врата... Тѣ напълно вѣрватъ въ своя мъничъкъ животъ и не мислѫтъ дори, че другитѣ знаѫтъ за него повече, и че азъ, бѣдния старецъ, държѫ тука, двѣ крачки отъ вратата, цѣлото имъ малко щастие, държѫ го като болна птичка въ моята старческа ржка, която се страхувамъ да растворѫ...

Мария.

Съжалете ги, дѣдо...

Старецътъ.

Ний ги съжеляваме, мое дѣте, но насъ никой не съжелява...

Мария.

Утрѣ имъ кажете, дѣдо, кажете имъ, кога стане видѣло... тогава тѣ ще бѫдѫтъ по-малко нещастни...

Старецътъ.

Може и да си права, мое дѣте... По добрѣ би било да се остави всичко за утрѣ. Свѣтлината дори и скръбьта смекчава... Но какво ще ни кажѫтъ тѣ утрѣ? Скръбьта е ревнива, и тѣзи, които тя наранява, желаѫтъ да имъ се каже за нея отъ по-рано, — прѣди чуждитѣ да се научѫтъ за това... Тѣ не обичатъ скръбьта имъ да остава въ чужди ржцѣ... Тѣ ще погледнѫтъ на насъ като на хора, които сѫ имъ отнѣли нѣщо-си...

Чужденецътъ.

Не може да се протака повече. Азъ чувамъ вече тихитѣ молитви на идущитѣ...

Мария.

Тѣ сѫ тамъ... Минаватъ задъ оградата...

(Влиза Марта).

Марта.

Ето че додохъ и азъ. Доведохъ ги тука и имъ казахъ да чакатъ на пѫтя. (Чуватъ се дѣтински викове). Ахъ, дѣцата пакъ крѣщѫтъ. Азъ имъ запретихъ да дохожджтъ... Но и тѣ сѫщо искатъ да видѫтъ, пъкъ майкитѣ имъ не ме послушахѫ... Азъ ще имъ кажѫ... Не, тѣ млъкнѫхѫ. — Готово ли е всичко? Азъ донесохъ единъ малъкъ пръстенъ, когото намѣрили на ржката ѝ... Носѫ и нѣколко плодове за дѣтенцето... Азъ сама я сложихъ въ носилото. Тя излежда като заспала... Много трудно ми бѣше — колко

мжчно и прибрахъ коситѣ, досущъ не се вдаваха . . . Накарахъ да набержтъ лай-кучки... Тжжни цвѣтя, ала други нѣмаше... Какво правите вий тука?... (Гледа къмъ прозорцитѣ). Тѣ не плачжтъ ли?... Тѣ... вий още не сте имъ казали?

Старецътъ.

Марто, Марто. въ твоята душа има твърдѣ много животъ, и ти не можешъ да разберешъ...

Марта.

Защо да не могж да разберж?... (Слѣдъ кратко мълчание, съ укоръ). Вий не можахте, дѣдо, да имъ кажете, не можахте?

Старецътъ.

Марто, ти не знаешъ...

Марта.

Тъй като е, азъ ще идж да имъ кажж сама.

Старецътъ.

Остани тука, мое дѣте, и ги погледай малко прѣзъ прозорцитѣ.

Марта.

О, колко сж нещастни тѣ!... Повече не могжтъ да чакатъ...

Старицътъ.

Защо?

Марта.

Не знаж... но това е невъзможно!...

Старецътъ.

Ела тука, мое дѣте...

Марта.

Какво търпѣние иматъ тѣ! . . .

Старецътъ.

Ела тука, мое дѣте...

Марта (оглежда се наоколо).

Кждѣ сте вий, дѣдо? Азъ съмъ дотолкова злочеста, че не ви виждамъ дори... Сама не знаж, какво да правж...

Старецътъ.

Недѣй ги гледа дотогава, додѣто всичко не узнаешъ ..

Марта.

Азъ ще дойдѫ тамъ съ вази...

Старецътъ.

Не, остани тука, Марто... Седни при сестра си, на тая стара каменна лавица, край стѣнитѣ на кѫщата, и не гледай... Ти си много млада, та не би забравила... Ти не можешъ узна, какво става съ човѣшкото лице, когато смъртьта се явява въ очитѣ му... Може би да викатъ... Ти не се обръщай... Па може и нищо да нѣма... А най вече не се обръщай тогава, когато нищо се не чуе... Не може по отрано да се знае, какъ ще тръгне нещастието... Най-често нѣколко дълбоки, трепетливи ридания — и това е всичкото... Азъ самъ не знаѫ, какво могѫ да сторѫ, когато ги чуѫ... Това вече не се отнася къмъ този животъ. Пригѫрни ме, дѣте мое, и азъ ще отидѫ...

(Шепнението на молитви се приближава постепенно. Една часть отъ тълпата испълва градината. Чува се глухо тичание и разговоръ съ нисъкъ гласъ).

Чужденецътъ. (къмъ тълпата)

Чакайте тука... Не отивайте до прозорцитѣ... Дѣ сѫ тѣ?

Селяни.

Кои?

Чужденецътъ.

Другитѣ... Носачитѣ?

Селяни.

Тѣ вървѣтъ по алеята, що води къмъ вратата на кѫщата.

(Старецътъ отминава. Марта и Мария сѣдатъ на лавицата, гърбомъ къмъ прозорцитѣ. Тихъ разговоръ въ тълпата).

Чужденецътъ.

Тс!... Не говорете!

(По-голѣмата сестра става и отива да подключи вратата).

Марта.

Тя отваря вратата?

Мария.

Не, тя ги затваря. (Мълчание).

Марта.

Дѣдо не е ли влѣзълъ още?

Чужденецътъ.

Не. Тя се върнѫ и седнѫ при майка си... Другитѣ не мърдатъ отъ мѣстата си. Дѣтенцето продължава да спи....

(Мълчание).

Марта.

Сестричке, дай ми ржцѣтѣ си...

Мария.

Марто!

(Тѣ се пригръщатъ и цалуватъ).

Чужденецътъ.

Той трѣбва да е почукалъ... Тѣ всички изведнѫжъ дигнѫхѫ глави... Гледатъ се едни други...

Марта.

О, о, горката ми сестричка... Азъ ще извикамъ!..

(Тя задавя плача си въ пригрѫдкитѣ на сестра си).

Чужденецътъ.

Той навѣрно пакъ е почукалъ... Бащата гледа часовника... Той станѫ...

Марта.

Сестричке, сестричке... И азъ ще идѫ... Не бива да сѫ самички...

Мария.

Марто, Марто... (Задържа я).

Чужденецътъ.

Бащата е при вратата... Отваря я... Прѣдпазливо надниква...

Марта.

О! . . вий не виждате . . .

Чужденецътъ.

Кого ?

Марта.

Тия, що носѭтъ . . .

Чужденецътъ.

Той само полуотвори вратата . . . Вижда се само часть отъ поляната и водоскока . . . Той не пуща вратата изъ рѫцѣтѣ си . . . дръпва се . . . Сѣкашъ говори: „а, това сте вий ?“ . . Той повдига рѫцѣ . . . Заключва грижливо вратата . . . Вашия дѣдо влѣзе въ стаята . . .

(Тълпата дохожда до прозорцитѣ. Марта и Мария сѫщо ставатъ полека и дохождатъ до прозорцитѣ пригѫрнѫти. Вижда се Старецътъ, който върви изъ стаята Двѣтѣ сестри на умрѣлата ставатъ: майката сѫщо става, като слага прѣдпазливо дѣтенцето въ онова кресло, отъ което станѫ. Отъ градината се вижда дѣтенцето съ малко наведена главица, заспало насрѣдъ стаята. Майката посрѣща Стареца и му протяга рѫка. ала я дръпва, прѣди да подаде той своята. Една отъ дѣвойкитѣ иска да вземе намѣталото на Старецътъ, а другата му привлича кресло. Ала Старецътъ съ тихо движение имъ дава да разберѫтъ, че нѣма да седне. Башата се усмихва зачудено. Старецътъ гледа кѫдѣ прозорцитѣ).

Чужденецътъ.

Той не се рѣшава да говори . . . Погледнѫ кѫдѣ насъ . . .

(Говоръ въ тълпата).

Чужденецътъ.

Тс! . . .

(Старецътъ, като вижда лица подъ прозорцитѣ, бързо отмахва очи отъ тѣхъ. Понеже една отъ дѣвойкитѣ продължава да му прѣдлага кресло, той най-послѣ сѣда и нѣколко пѫти си потърква челото съ дѣсната рѫка).

Чужденецътъ.

Той седнѫ.

(Другитѣ лица въ стаята сѫщо сѣдатъ, а башата говори словоохотливо. Най-послѣ Старецътъ отваря уста, и звукътъ на гласа му сѣкашъ привлича общо внимание. Ала башата го прѣкѫсва. Старецътъ започва изново да говори, и полека-лека останѫлитѣ оставатъ неподвижни. Изведнѫжъ майката потреперва и става).

Марта.

О, майката разбира! . .

(Тя се обръща и си затуля лицето съ рѫцѣ. Новъ говоръ въ тълпата. Блъскатъ се Дѣцата крѣщѫтъ за да ги подигнѫтъ. та да могѫтъ да виждатъ. Повечето майки ги повдигатъ).

Чужденецътъ.

Тс! . . Той още не е казалъ . . .

(Вижда се, че майката съ горесть распитва Стареца. Той продумва ощенѣколко думи; послѣ изведнажъ ставатъ всички други и се вижда, че всички го распитватъ. Тогава той прави съ глава бавенъ знакъ за потвърждение).

Чужденецътъ.

Той каза . . . Той каза най послѣ! . .

Гласъ отъ тълпата.

Той казалъ! . . Той казалъ! . . .

(Старецътъ сѫщо става, и безъ да се обръща, показва съ ржка къмъ вратата, която е отзадѣ му. Бащата, майката и двѣтѣ сестри се хвърлятъ къмъ тѣзи врата, които бащата не може да отвори изведнажъ. Старецътъ се мжчи да задържи майката).

Гласъ отъ тълпата.

Тѣ излизатъ. тѣ излизатъ! . .

(Тласканица въ градината. Всички се урватъ къмъ другата страна на къщата и се изгубватъ, освѣнъ чужденеца, който остава подъ прозорцитѣ. Въ стаята вратата се отварятъ най-послѣ цѣли; всички излизатъ накупъ. Вижда се звѣздно небе, поляна и водоскокъ, облѣни съ лунна свѣтлина; а пъкъ насрѣдъ празната стая дѣтенцето продължава да спи тихо въ креслото. — Мълчание).

Чужденецътъ.

Дѣтето не се събуди!

(Отминава и той).

ИЗЖИВЯВАНЕ

НА

ИСТОРИЧЕСКИЯ МАТЕРИАЛИЗЪМЪ

Отъ П. Великовъ

Въ досегашнитѣ си статии отъ тоя характеръ, ний сме разглеждали виножги нѣкое важно съчинение, непрѣведено на български. Това прѣдставява извѣстни неудобства: необходимо ни бѣ да привеждаме многобройни цитати, за да не бждемъ обвинени въ пристрастно отношение къмъ критикуемия авторъ. Но и това не стигаше, защото у насъ има „беспристрастни“ критици, способни да обвинжтъ даже въ невѣрно цитиране. Добродушниятъ читатель недоумѣва и най-сетнѣ не знае кому да вѣрва. Ето защо намъ бѣше особенно приятно, когато редакцията на „Мисъль“ ни покани да реферираме една книга, издадена на български, която се занимава съ единъ „животрептящъ“ наученъ въпросъ: въпроса за историческия материялизъмъ.

Тази книга ни зарадва и по друга една причина: тя ни доказа, че нашитѣ марксисти не сж тъй догматични, както другадѣ, че тѣ искатъ да прѣдставятъ на читателя всички доводи з а и п р о т и въ материалистическото мировъзрѣние. Трѣбва да признаемъ, че това е едно похвално явление. Или може-би тая заслуга е неволна, несъзнавана? Може-би прѣводачътъ е билъ убѣденъ, че съ тая книга ще даде на българския читатель нови доказателства за вѣрностьта на Марксовото учение? Поне така може да се заключи отъ прѣдговора му. А тогава ний сме му още по-благодарни. Защото, ако намѣримъ, че една книга, която има за цѣль „да прѣдстави едно кратко изложение на марксистскитѣ възгледи въ историята“, съдържа и критика на тѣзи възгледи, ний можемъ да бждемъ сигурни, че имами работа съ една беспристрастна критика, при това написана не отъ невѣжи, а отъ признати корифеи на марксистската партия. При това за насъ бѣше единъ особенъ сюрпризъ, че въ нашата литература се осмѣляватъ да излизатъ съ критика на историческата хипотеза на Маркса. Пжтемъ ще отбѣлѣжимъ, че и по други нѣкои въпроси ний намѣрихме съюзници у авторитѣ на тази книга.

Книгата, за която е дума, носи названието „Новото направление въ историческата наука“ [1] и съдържа петь статии, отъ които първитѣ три, прѣведени отъ руски, сж написани по поводъ на други статии, а останжлитѣ двѣ — отъ френски и прѣдставяватъ рѣчи на водачитѣ на френскитѣ социалисти Жоресъ и Лафаргъ.

Ще захванемъ отъ послѣднитѣ двѣ.

I.

Жоресъ захваща съ констатиране на двѣтѣ противоположни исторически мировъзрѣния: идеалистическо и материалистическо. Първото — идеалистическото — приема, че „прѣди да се създаде нѣкаква економическа система, човѣчеството носи въ себе си една прѣдварителна идея на справедливость и на право, то прѣслѣдва този прѣдварително даденъ идеалъ отъ по-нисши до най-висши форми на цивилизацията“. [2] Най-рѣзки прѣдставители на това мировъзрѣние сж Платонъ и Хегель. Цѣлото историческо развитие на човѣчеството е, споредъ послѣдния, осжществление на абсолютната идея, на абсолютния духъ. Прѣведено на по-простъ езикъ това ще рѣче: присжщитѣ на човѣка умствени и морални качества създадохж онѣзи обществени форми, прѣзъ които е минжло човѣчеството. Човѣкъ е тъй създаденъ, щото непрѣменно трѣбваше да се развие така, както се разви въ дѣйствителность. Да не помисли читательтъ, който чете съчинения на историческитѣ материалисти, че идеалистическото мировъзрѣние се проповѣдва само отъ реакционери, и отъ „буржуа“. Ний ще видимъ веднага, че и Жоресъ отчасти признава това мировъзрѣние, а Жореса вече никой нѣма да заподозре въ буржуазность. Но ний ще приведемъ и другъ примѣръ, не по-малко поучителенъ: Albert Richard, единъ много добъръ социалистъ, казва: „Идеята е всѣкждѣ и въ всички врѣмена; тя расте и се развива заедно съ фактитѣ. Не е възможно да схванешъ природата въ единъ моментъ, въ който тя ти се прѣдставя безъ цѣль, сирѣчъ безъ идеи. Съ своето начало (á son point de départ) тя е имала въ владѣние п л а н а и и д е я т а н а в с и ч к и с в о и б ж д ж щ и с ъ з д а н и я (créations), както и тѣхнитѣ зародиши и елементи“ [3]. Това е пѣлъ хегелианизъмъ: различнитѣ форми на обществения животъ не сж нищо друго освѣнъ осжществление на извѣстни прѣдопрѣдѣлени идеи.

До колко този едностранчивъ възгледъ е вѣренъ, е другъ въпросъ, за който ний ще говоримъ подиръ. За насъ е важно тука само да констатираме, че идеалистическото мировъзрѣние

---

[1] Новото направление въ историческата наука. Прѣвелъ Г. Бакаловъ Варна. 1898.

[2] Ibid. стр. 156. Ний поправяме прѣвода споредъ оригинала, понеже прѣводътъ на Г-на Бакаловъ не е точенъ.

[3] Albert Richard: Le réalisme Socialiste et l'idée du droit La revue socialiste. Decembre. 1896 p. 633.

не ще рѣче още нито реакционерство, нито невѣжество: Richard е социалистъ и професоръ. Но да минемъ пакъ къмъ Жореса.

Противоположно на идеалистическото мировъзрѣние е онова на Маркса и Енгелса, което у насъ се проповѣдва като послѣдния дума на науката, противъ която не смѣешъ да възразишъ, подъ страхъ да не паднешъ веднага въ недотамъ завидната класа на „реакционери и невѣжи“: материалистическо мировъзрѣние, споредъ което „въ историята важатъ главно икономическитѣ отношения, общественнитѣ отношения на производството“. [1] Тъй щото човѣкъ не създава самъ своитѣ идеи отъ главата си: идеитѣ за право, за моралъ, за хубаво, и т. н. сж само едно отражение на економическитѣ отношения. Ако искаме да обяснимъ, дѣ се е взела философията на Спиноза, или на Канта, чудниятѣ творения на Гете или Шекспира, ний трѣба да изслѣдваме економическитѣ отношения на хората въ съотвѣтственнитѣ епохи.

Впрочемъ това мировъзрѣние е само формулирано и докарано до своитѣ крайни послѣдствия отъ Маркса и Енгелса. Аналогични обяснения на историята, само че безъ тая послѣдователность и безъ тая неумолима логика на гения, ний срѣщаме и у други автори, прѣди Маркса. Тъй напримѣръ, френскиятъ писатель Saint-Simon, който е писалъ въ началото на нашето столѣтие, казва че „законътъ, който опрѣдѣля (constitue) властитѣ и формата на управление, не е толкозъ важенъ, нѣма толкова влияние върху щастието на народитѣ, както законътъ, който опрѣдѣля собственноститѣ и тѣхното ползуване (exercice). Парламентарната форма на управление... е само една форма, а собственността е основата, и нейното устройство служи въ дѣйствителность за основа на социалното здание“. [2] „Свободата почива върху собствеността“. [3] Разбира се, че отъ тѣзи несистематични възгледи на Сенъ-Симона е още далечъ до стройната историческа хипотеза на Марксъ-Енгелса. Но важното е, че признаването на економическитѣ отношения за основа на цѣлото развитие на човѣчеството, може да се вмѣсти въ различни политико-социални програми, даже и въ една най-реакционна, като се има прѣдъ видъ само досегашната история на народитѣ.

Това сж двѣтѣ крайни исторически теории, които отговарятъ на двѣтѣ крайни философски системи: спиритуализъмъ и материализъмъ. Жоресъ, който — прѣди да стане активенъ политически дѣецъ — е билъ професоръ по философия, самъ отбѣлѣзва тази аналогия. Той вижда и тукъ и тамъ, и въ природата и въ историята, една двойственность, която се стреми къмъ самоунищожение: душа

---

[1] Новото направление и т. н. стр. 155. Пакъ неточенъ прѣводъ. Въ оригинала е казано така: „Споредъ неговото (Марксово) възрѣние, най-сѫщественото за историческото развитие и двигателната сила въ послѣдна инстанция сж економическитѣ отношения, отношенията, въ които влизатъ помежду си хората при производството“.

[2] Oeuvres de Saint-Simon et d'Enfantin. Paris. 1865—1878 vol. 19 p. p. 81—83.

[3] Ibid. vol. 19 p. 127.

и тѣло, духъ и материя, идеи и икономически отношения — сѐ противорѣчия, които мжчжтъ човѣшкия умъ и го каратъ да дири тѣхното изравняване. Но нашия умъ ни най малко нѣма да се задоволи, ако унищожимъ това противорѣчие просто чрѣзъ прѣмахване на единъ отъ противорѣчивитѣ елементи, ако кажемъ напримѣръ, че въ природата всичко се свежда камъ материя или наопаки само къмъ душа. Спорѣдъ Жореса, човѣчеството се стреми отъ четири столѣтия насамъ къмъ една синтеза на тѣзи рѣзки противорѣчия, къмъ едно хармонично сливание на тѣзи двѣ крайности. Сжщото е и въ историята. Нашиятъ умъ нѣма да се успокои додѣто ний не бждемъ въ състояние да съединимъ въ едно хармонично цѣло идеитѣ и икономическитѣ отношения, не като подчинимъ едно подъ друго, но като ги съпоставимъ, координираме едно съ друго.

Жоресъ — философътъ и социялистътъ—не може да се съгласи съ догматичния марксизъмъ; той не може да се съгласи да подчини една елементъ на другия и ето той възклицава: „Е добрѣ, азъ питамъ, не може ли, безъ да погрѣшимъ противъ сжщностьта на марксовото историческо мировъзрѣние — да се развие понататъкъ философията на обединение на противоположности, хармоническо примирение на противорѣчия, не трѣбва ли да се търси основното примирение между материалистическото и идеалистическо възрѣние на историята“ [1]. Той не може да подчини идеитѣ на икономическитѣ отношения, понеже, ако приемемъ даже, че „цѣлото развитие на умственния, мораленъ и религиозенъ животъ на човѣчеството е просто отражение на икономическитѣ явления въ човѣшкия мозъкъ“, пакъ не трѣбва да забравяме, че „въ сжщото врѣме ний имаме човѣшкия мозъкъ, значи, — мозъчната преформация на човѣчеството“.[2] Да знаешъ, читателю, какъ азъ разбирамъ, какъ чуствувамъ този викъ на отчаяние! И азъ издадохъ този викъ прѣди нѣколко години. Да, това именно марксиститѣ не искатъ да разбержтъ, че икономическитѣ отношения отъ само себе не се създаватъ, че за тѣхното създаване е нуженъ именно човѣшкиятъ мозъкъ, мозъкъ съ извѣстна организация. Защо рибитѣ, кучетата, птицитѣ, въобще животнитѣ, нѣматъ икономически отношения, като онѣзи между хората? И у тѣхъ има гладъ, полови сношения, борба за сжществувание; всичката сжществена разлика между нази и тѣхъ е въ организацията на душевния животъ, и ето защо нашитѣ обществени отношения тъй силно се различаватъ отъ тѣхнитѣ. Тукъ се крие цѣлата сжщность на спора: защо именно човѣчеството се е развило тъй, а не инакъ, защо въобще човѣчеството се развива? Дѣ, се намиратъ причинитѣ на това развитие на човѣчеството освѣнъ пакъ въ самия човѣкъ? Външната природа е сжща и за нази и за животнитѣ. Слѣдователно, ако нашата общественость е зела други форми, а не онѣзи на животнитѣ, ний трѣбва да диримъ причи-

[1] Ibid. стр. 165 (Пакъ неточенъ прѣводъ).

[2] Ibid. стр. 168.

нитѣ въ насъ, а не другадѣ. Нашиятъ мозъкъ е основата на нашата душевна дѣятелность; въ сѫщо врѣме нашиятъ мозъкъ съдържа въ скрито (потенциално) състояние всички онѣзи форми на душевна дѣятелность, които ний въ дѣйствителность проявяваме. Тъй щото нашата душевна дѣятелность е прѣформирана, прѣдопрѣдѣлена, а съ това сѫ прѣдопрѣдѣлени отчасти и нашитѣ обществени отношения.

И ето че Жоресъ — horribile dictu! — иска да примири Хегеля и Маркса! „Материалистическото и идеалистическото разбиране на историята не трѣбва да се противополагатъ, извиква Жоресъ. Тѣ се сливатъ въ едно единствено и нераздѣлно развитие, понеже както човѣкъ не може да се абстрахира отъ икономическитѣ отношения, така и икономическитѣ отношения не могѫтъ да се абстрахиратъ отъ човѣка“ [1].

II.

Ний отъ сѐ сърдце благодаримъ на нашитѣ марксисти за напечатване на Жоресовата рѣчь. Българскиятъ читатель може сега да се убѣди, че не само гешефтари и невѣжи иматъ дързостьта да протестиратъ противъ догматизма и едностранчивостьта на историческия материализъмъ. Впрочемъ, ако Жоресъ не бѣше единъ блѣскавъ ораторъ, единъ горещъ агитаторъ, душата на социалистическата партия въ Франция, мислите ли, че и той нѣмаше да попадне за тази рѣзка критика на марксизма въ почетната класа на невѣжитѣ? Да, прѣдъ голѣмитѣ „грѣшници“ и правовѣрнитѣ марксисти пасуватъ. Отговарѫтъ имъ, критикуватъ ги, но анатеми не смѣѫтъ да произнасятъ надъ тѣхъ. Редомъ съ рѣчьта на Жореса е напечатанъ и отговорътъ на Марксовия намѣстникъ въ Франция, неговия зетъ Лафаргъ.

Да погледнемъ въ какво състои този отговоръ.

Лафаргъ се мѫчи да докаже, че никаква идея за справедливость не е сѫществувала въ първитѣ стадии на човѣшкото развитие, че тази идея се появи по късно, подъ влияние на появилѫта се частна собственность, че въобще идеитѣ нищо не създадохѫ, и че тѣ изобщо не сѫ създадени отъ човѣшкия мозъкъ, а наопаки тѣ сѫ втикани въ послѣдний отъ икономическитѣ отношения между хората. Всичко това Лафаргъ утвърждава, но не доказва. Наопаки: той ни привожда единъ примѣръ, дѣто една идея е била причина за срутване на цѣла една историческа епоха. „Но когато барутьтъ излѣзе отъ лабораторията на химика, казва той, за да мине въ областьта на промишленостьта, той въведе равенство въ бойното поле и подписа смъртната присѫда на феодализма“ [2].

Тукъ е и цѣлиятъ въпросъ: трѣбваше единъ химикъ, който да „измисли“ барутя, и чакъ тогава можеше да се създадѫтъ

---

[1] Jbid. стр. 177.

[2] Jbid. стр. 210.

такива срѣдства, щото феодализмътъ да бѫде побѣденъ. Сир. трѣбва да има човѣкъ, който, благодарение на своята специфична организация, на своя интелектъ, може да създаде нови идеи, да направи нови открития, за да може да се извърши единъ прогресъ. Въ всѣки случай барутътъ не е откритъ подъ влияние на нѣкакви икономически условия. Но да допустнемъ за минута, че и барутътъ е откритъ именно подъ влияние на икономиката, — нѣщо абсолютно недопустимо. Какво излиза отъ това? Излиза ли, че това откритие е *създадено* отъ икономиката? Ни най-малко! Човѣшкиятъ умъ се е опитвалъ много пѫти да направи подобно откритие, но не е сполучвалъ; особено изгодна комбинация на условията на производството прави *възможно* това откритие. Какво означава това? За да разбере читательтъ, ще му приведемъ другъ примѣръ: запали се отъ едно кибритче единъ цѣлъ складъ съ десетки хиляди килограми барутъ, който се намира до града; отъ взрива на барута послѣдва едно страшно разрушение въ града: хиляди хора убити, стотини кѫщи разрушени и т. н. Е добрѣ, всичко това станѫ вслѣдствие на кибритчето, сир. на съприкосновение на кибрита съ барута. Но нима кибритчето е въ състояние да произведе такива разрушителни слѣдствия? Ако запалите кибрита въ свободно пространство, нито човѣкъ ще убиете, нито кѫща ще запалите. Кибритътъ може да произведе такива страшни разрушения само благодарение на грамадната маса енергия, запазена въ барута. Кибритътъ тукъ изиграва само ролята на една освобождающа сила (Auslösungskraft). Икономическитѣ условия и при откритието на барута — въ краенъ случай — сѫ играли ролята на кибритчето, но не на основната причина. Но да отидемъ още по-далече и да искаме да припишемъ на икономическитѣ условия по-голѣмо значение. — сé пакъ откритието на барута не можеше да стане, щомъ унищожимъ другия факторъ — човѣка, съ негова интелектъ, съ неговото стремление да удовлетвори своитѣ душевни потрѣби, съ неговата способность да се развива. Ако искате, ний имаме тука примѣръ на една комбинация на икономика и идеализъмъ, на материалния и на интелектуалния факторъ, за които Жоресъ тъй настоява.

Но да сбърнемъ погледъ къмъ общата теза на Лафарга. Както вече казахме, той утвърждава, първо, че идеята за добро и справедливость се е появила подъ влияние на икономическия факторъ, на частната собственность, и второ, че тѣзи идеи съвсѣмъ не сѫ прогресирали, а наопаки: справедливостьта и нравственностьта сѫ регресирали, въпреки мнението на „буржуазни философи като Огюсть Контъ, Хербертъ Спенсеръ и др.“ Това ще рече, че извѣстната легенда за грѣхопадането на Адамъ и Ева е цѣла истина, че дѣйствително, щомъ нашиятъ прадѣдъ е вкусилъ отъ дървото на познание, сир. отъ частната собственность, той е паднѫлъ въ единъ дълбокъ грѣхъ. Това е горѣ-долу идеята на мнозина буржуазни философи, а особено на философски буржуа. И това не е ново. Жанъ-Жакъ Руссо е защищавалъ сѫщата теория още прѣди 100 години.

Прѣди всичко ний не можемъ да разберемъ, какъ може да се признава значението на еволюцията въ всички области на човѣшката дѣятелность, а да се отрича само въ една — моралната область. Това е вече цѣла метафизика. Едно отъ двѣтѣ: или человѣчеството прогресира — тогава то прогресира въ всички отношения, слѣдователно и въ морално, — или регресира — но пакъ въ всички отношения. Но да раздѣлимъ човѣшкото развитие на двѣ части и да кажемъ, тукъ човѣчеството прогресира, тукъ регресира, ни се вижда цѣла безсмислица. Впрочемъ, читателитѣ помнятъ, че единъ прочутъ английски писатель, почитанъ и отъ нашитѣ марксисти, Бенжаменъ Киддъ, утвърждава, че цѣлата наша цивилизация се основа именно на прогреса въ моралната область, на развитието на алтруистичнитѣ чувства. Обаче Лафаргъ грѣши не само противъ логиката, но и противъ фактитѣ. Новитѣ изслѣдвания надъ най-първобитни плѣмена, у които е запазенъ напълно комунизмътъ, показватъ, че и у тѣхъ има доста изразени идеи за добро, справедливость. Този фактъ е констатиранъ у веддахитѣ на островъ Цейлонъ, у аинитѣ въ Япония, и леичаситѣ, бодитѣ, джималитѣ и т. н. При това, тѣхната мораль не е само пасивна, сир. тѣ не само не правятъ несправедливости, но е и активна: тѣ защищаватъ честьта, реагиратъ, по единъ или другъ начинъ, противъ всѣка несправедливость. Впрочемъ да не забравимъ, че Жоресъ и не утвърждава, че човѣкътъ отъ самото начало има една ясна идея за справедливость, добро и т. н., а само, че едно случайно съзнание на доброто е имало още въ първитѣ стадии на човѣшкото развитие. Сжщо утвърждава, както вече видѣхме, и Richard. Както въ оплодотвореното яйце вече има цѣлъ планъ на сжществото, което ще се развие отъ него, тъй и въ първобитното човѣчество е прѣдопрѣдѣленъ цѣлъ планъ на неговото понататъшно развитие, между друго и на негова моралъ. Това ни се доказва отъ туй, че човѣчеството се развива всѣкждѣ по единъ и сжщи планъ, независимо отъ голѣмитѣ различия сжществующи въ свойството на външната природа, въ условията на производството, съ една дума, че развитието на човѣчеството прѣдставява пълно единство. Слѣдователно, ако допуснемъ даже, че идеята за справедливость се е появила само, когато се е създала частната собственность, това не значи още, че тя се е създала отъ послѣднята. Разбира се, ако оплодотвореното яйце не бжде поставено въ сгодни условия, то ще загине и нищо нѣма да излѣзе отъ него. Но че отъ дадено яйце излиза даденo сжщество, това се благодари главно на вжтрѣшнитѣ качества на яйцето, разбира се при съдѣйствието на сгодни външни условия. Дѣто човѣкъ е получилъ идеята за справедливость, туй се благодари на негова интелектъ, на неговитѣ душевни качества. Ако приемемъ твърденето на Лафарга за вѣрно, ще кажемъ само, че създадената отъ човѣшкия интелектъ идея за справедливость се е излупила отъ чурупката при появяване на частната собственность. Тукъ се крие най-голѣмата грѣшка на марксиститѣ: тѣ се турятъ на една грубоемпирическа почва и смѣсватъ post hoc (подиръ туй) съ propter hoc (заради

туй). Понеже идеята за справедливость ужъ се е появила слѣдъ частната собственность, ergo частната собственность е създала тази идея! Такова едно разсѫждение ни се вижда странно и въ всѣки случай не строго научно. Не стига да ни се констатира хронологическо съвпадение въ появяването на една идея и едни нови форми въ економически отношения, а трѣбва да ни се установи и причинната връзка между двѣтѣ. Както виждате, твърденията на Лафарга не сѫ вѣрни нито фактически, нито логически. Въобще цѣлата рѣчь на Лафарга прави впечатлѣние на едно повърхностно разсѫждение. Той нито веднѫжъ не се опитва да формирува по ясно, какво собственно той разбира подъ економически отношения, необходимости на производство и т. н. Какво нѣщо е производство, какъ се създаватъ економически условия и отношения, какъ се създава прогресъ на економиката, това собственно цѣлата марксистка литература не е разяснила. А това е най сѫществennото. Само веднѫжъ, доколкото ни е извѣстно, бѣше зачекнѫтъ този въпросъ отъ Кауцки, въ неговия споръ съ Бельфортъ Баксъ.

Ний другъ пѫть ще говоримъ за този интересенъ споръ и тогава ще видимъ, че щомъ захванемъ да анализираме економическия факторъ, да разслѣдваме неговото происхождение, ний сме принудени да признаемъ, че економиката не е едно просто явление, а крайно сложно, което се обуславя отъ многобройни други причини. Марксиститѣ най-повече се хвалѫтъ, че сѫ направили отъ историята една точна наука. „Notre doctrine naturalise l'histoire“ казва Лабриола. (Този цитатъ е единъ плагиятъ отъ статията на Каменски, прѣводъ на която е напечатенъ въ сборника на Г. Бакалова). Тъй щото марксистката хипотеза е придала на историята естественно-научень характеръ. Много добрѣ. Какво правѫтъ естественнитѣ науки? Тѣ свеждатъ всичкитѣ физически сили къмъ една, къмъ нѣкоя елементарна сила, която не може да се разлага по-нататъкъ, къмъ енергия, или, по точно казано, къмъ движущи се пунктове. Кой прочее, може да каже, че економическиятъ факторъ е едно такова елементарно явление? Дѣйствително, ако допустнемъ даже, че цѣлата история се обяснява съ економиката, тогава остава да се разрѣши единъ много важенъ въпросъ: съ какво се обяснява економиката, откѫдѣ се зима тя, *какъ* и *защо* тя се развива. На този въпросъ и Лафаргъ не отговаря. Ний сме убѣдени, че щомъ захванемъ да диримъ отговоръ на този въпросъ, ще трѣбва да се откажемъ отъ цѣлата марксистка хипотеза.

III.

Неохотно пристѫпваме къмъ разглеждане на другитѣ три статии и то по много причини.

Каменски пише по поводъ на една книга на Лабриола; тази книга ний нѣмаме подъ ржка, за да видимъ, до колко коментаторътъ е сумѣлъ да прѣдаде обективно мислитѣ на Лабриола. А това е крайно важно. Ний познаваме Лабриола като единъ крити-

чески марксистъ, който, макаръ че поддържа основната хипотеза на Марска, внася въ нея толкова поправки, щото тя почти изгубва своята първоначална форма.

Отъ друга страна, трѣбва да се знае, че въ руската литература сега се води една отчаяна борба между защитницитѣ и противницитѣ на историческия материализъмъ. Русия въ това отношение, както и въ всички други, върви подиръ Зап. Европа. Когато тукъ се раздаватъ критическитѣ гласове отъ срѣдата на самитѣ марксисти — Жоресъ, Баксъ, а най сетнѣ и Бернщайнъ, единъ отъ водачитѣ на нѣмската социалъ-демократия — тамъ още царува най-жестокъ догматизъмъ, всѣка критика противъ марксовото учение се взима като лично оскърбление, тамъ всѣки критикъ на марксизма е или „невѣжа“ или „гешефтаръ“. Съ такива догматици не може да се спори; никаква критика е невъзможна. Съ една дума, русската литература по този въпросъ прѣдставява сѫща картина, както нашата, само че е въ по-грандиозни размѣри, както качественно тъй и количественно.

И при сѐ това българскиятъ читателъ може да се убѣди и отъ статиитѣ, прѣведени отъ руски, че историческиятъ материялизъмъ не е още една научно доказана и фиксирана теория, а само една хипотеза, която не само допуска, но изисква критика.

Гледайте: споредъ Каменски излиза, че Лабриола е единъ строгъ марксистъ, който иска щото всичко въ исторіята да се обяснява съ екномическия факторъ, съ „състоянието на производителнитѣ сили“. И, въпреки това, той признава голѣмото историческо значение на расата. „Споредъ Лабриола, казва ни Каменски, резултата отъ непосрѣдственно приспособяване (на човѣка) къмъ естественната срѣда сж раситѣ, доколкото тѣ се различаватъ една отъ друга по физическитѣ си признаци..... Първобитнитѣ инстинкти на общественостьта и зачатъцитѣ на половия отборъ сж се породили пакъ като резултатъ отъ приспособяването къмъ естественната срѣда“.[1] Споредъ Лабриола „историческото развитие на идеологията... се усложнява отъ дѣйствието на расовитѣ особенности и въобще отъ влиянието на околната естественна срѣда върху хората“[2].

До колко Лабриола отстжпва въ това отношение отъ правовѣрния марксизмъ се вижда отъ това, че Каменски съсрѣдоточава всичкитѣ си стрѣли върху този пунктъ. Наистина великъ грѣшникъ е Лабриола. Съ признаване на расовото влияние въ историята въ сжщность се подкопва цѣлата марксова хипотеза. Щомъ расовитѣ особенности влияжтъ на идеологията, щомъ и първобитнитѣ инстинкти на общественостьта сж се появили не подъ влияние на екномиката, тогава едно послѣдователно мисление ще ни принуди да признаемъ, че тѣзи елементи не могжтъ вече никога да изгубжтъ своето значение прѣзъ цѣлата история на човѣчеството. Отъ една страна излиза, че за да обяснимъ разни продукти на

---

[1] Ibid стр. 17.

[2] Ibid. стр. 26.

идеологията — религия, моралъ, философия, наука, искуство — ний трѣбва да диримъ причинитѣ не само въ икономиката, но и въ расовитѣ особенности, създадени независимо отъ послѣднята, а отъ друга страна трѣбва пакъ, заедно съ Лабриола, да приемемъ, че, въ първата епоха на човѣшката история, въобще, формитѣ на производството не сж имали никакво влияние. Най-сѣтнѣ позволено ни е да попитаме, да ли расовитѣ особенности, които сж могли да повлияжтъ на идеологията, не сж повлияли и на човѣшкитѣ нужди, слѣдователно и на това, какво и какъ се произвеждаше. Въ дѣйствителность така и е: ний сега наблюдаваме едно подобно явление. Всѣкому е извѣстно, че сега ний присжтствуваме при една страшна борба между двѣ раси: германската и романската; ний виждаме, какъ романската раса, която е заемала първенствуващо мѣсто въ свѣта толкова столѣтия, захваща да отстжпва на германската раса. Ако ни се каже, това е слѣдствие на икономическитѣ причини, трѣбва да не се забравя, че формитѣ на производство сж еднакви въ Англия, Франция и Германия. Ако пакъ искате, може да се възбуди другъ единъ въпросъ: ако има разлики въ икономиката, защо ги има? Защо Германия, дѣто неотдавна е захванжлъ да се развива капитализмътъ, въ всѣки случай много по-късно отъ Франция, не само я е стигнжла, но я е и надминжла? Защо въобще романската раса не вирѣе, когато германската отъ день на день се усилва? Фактъ е, че романската раса прѣдставлява единъ непостоянъ, беспокоенъ, буенъ елементъ, когато германската има всички противоположни качества.

Впрочемъ, трѣбва да забѣлѣжимъ, че и ний сме за ученията върху расовитѣ особености въ тѣхната обща форма. За насъ расовитѣ особености иматъ историческа важность, доколкото тѣ се изразяватъ въ интелектуални, въобще душевни особености на хората, въ психологическата характеристика на хората, както се изразява Векеъ. Това е, въ всѣки случай, отъ много голѣмо значение. Тогава само ний избѣгваме тази мжчнотия, която произлиза отъ несжществуване на чисти, несмѣсени раси. Въ дѣйствителность нито французитѣ, нито испанцитѣ, нито италиянцитѣ не прѣдставятъ чиста романска раса, както англичанитѣ не прѣдставяватъ чисто германо-саксонска раса, нито пъкъ нѣмцитѣ чисто германска раса. Ако виждаме въ расовитѣ особености само специфични качества на психиката на хора, тогава за насъ не е важно, дали една дадена раса е чиста или смѣсена: психическитѣ особености се прѣдаватъ много леко. Къмъ каквато националность да принадлежжтъ янкитѣ, всички янки иматъ, изобщо зето, една и сжща психика. Той може да бжде черъ или русъ, кжсо или дълго-черепенъ, високъ или кжсъ, но той винжги се познава. Тъй сжщо винжги ще отличите романеца отъ германеца, макаръ да принадлежжтъ къмъ сжщата икономическа класа. Ето защо организацинтѣ на френскитѣ и германскитѣ работници се различаватъ тъй значително. Съ една дума ний сме съгласни съ Лабриола, че расовитѣ особености се създаватъ независимо отъ икономиката и че тѣ прѣди всичко влияжтъ на идеологията, на психическитѣ осо-

бености на народитѣ. Впрочемъ, и Лабриола утвърждава, че за пълно обяснение на историята ний трѣбва да обърнемъ внимание на обществената психология.

Ако Лабриола, въпрѣки всичко това, се смѣта за марксистъ, това за насъ не важи. За насъ е важно, че не всички марксисти сж догматични, че не всички гледатъ на Марксизма като на послѣдна дума на науката. Наопаки: именно това е интересно, че учени хора, които излизатъ отъ Марксова гледна точка, свършватъ съ критика, съ прѣдложения за прѣобразуване.

За насъ лично, статията на Каменски има още едно значение, което не е безъ интересъ за читателя. На сжщитѣ страници ний, прѣди година, критикувахме едно съчинение на другъ единъ италиянецъ, Ферри.

Въ тази критика ний указахме, че е много погрѣшно, дѣто се смѣсва биология съ социология, че биологическа еволюция не е идентична съ социологическа еволюция. За това единъ почтенъ и много ученъ критикъ доста жестоко ни връхлете на страницитѣ на сп. „Ново Врѣме“. И какво сега излиза? „Лабриола е горещъ противникъ на „политическия и социалния дарвинизъмъ“, който още отколѣ „като епидемия е заразилъ умоветѣ на много мислители, а особенно на адвокатитѣ и на декламаторитѣ по социологията“.[1] „Както къмъ „политическия и социалния дарвинизъмъ“ така отрицателно се отнася Лабриола и къмъ усилията на нѣкои „мили дилетанти“ да съединжтъ материалистическото разбиране на историята съ общата теория на еволюцията . . . . Забѣлѣжката за дилетантитѣ, казва Каменски, очевидно се отнася, между другитѣ, къмъ професора Енрико Ферри, авторъ на много повърхностното съчинение „Спенсеръ, Дарвинъ и Марксъ“ излѣзло въ французски прѣводъ подъ название „Socialisme et Science positive“ Ако приведохъ този цитатъ, то не за да удовлетворж своето самолюбие, а за да види читателтъ, че твърденията на нашитѣ марксисти не сж послѣдна дума на науката. Читателтъ вече видѣ, че не само азъ въ невѣжеството си искамъ да примиря материализма съ идеализма, Маркса и Хегеля, но че и прочутъ ученъ и социалистъ Жанъ Жоресъ се стрѣми къмъ това; че не само азъ отричамъ възможностьта да се идентифицира биологическа и социологическа еволюции, биологическитѣ и социологическитѣ закони, но и прочутиятъ италиански марксистъ, професоръ Лабриола. И Жоресъ и Лабриола могжтъ да грѣшжтъ, но азъ се утѣшавамъ, че и учени хора могжтъ да искажатъ такива невѣжества, като моитѣ.

Цѣлта на тая статия ще бжде постигнжта, ако тя убѣди читателя, че въ Европа захващатъ да се отнасятъ критически къмъ историческия материализъмъ не само противницитѣ на неговото практическо послѣдствие — социализма, но и най-горещи социалисти. Нѣщо повече: колкото по-много се распространи марксовата

[1] Ibid. стр. 16—17.

[2] Ibid. стр. 19—20.

хипотеза, колкото повече умове я приематъ, толкова повече тя ще се подвъргне на критика. И въ естественнитѣ науки едно врѣме ученитѣ мислѣхж. че атомитѣ прѣдставятъ послѣдната дума на науката. А сега кой поддържа догматичния материализъмъ въ природнитѣ науки! Историческиятъ материализъмъ прѣдставя сжщата прѣходна епоха и е една естественна реакция противъ крайния исторически идеализъмъ.

Примирение на материализма съ идеализма — ето послѣдната цѣль както на философията, тъй и на историческата наука.

ЗАКОНОДАТЕЛНИ РЕФОРМИ

ПО НАРОДНОТО ПРОСВѢЩЕНИЕ

Отъ **Т. Г. Влайковъ**

Ако има нѣщо, за което и обществото, и държавата би трѣбвало да полагатъ най-много грижи и най-малко да пестятъ народната пара, то сж. несъмнѣнно, училищата; и ако има нѣкой клонъ отъ държавното управление, който да се нуждае отъ най-сериозни и зрѣло обсѫждани реформи, то е, сигурно, управлението на училищното дѣло или народното просвѣщение. Тѣзи истини сж такива елементарни, щото нѣматъ нужда отъ доказване. И, на пръвъ погледъ, тѣ като че се съзнаватъ у насъ отъ всички — както отъ тия, които тъй или инакъ сж заинтересувани отъ дѣлото на народното образование, така сѫщо и отъ всички ония, които малкомного мислятъ и говорятъ за обществени работи: поне никой у насъ явно не оспорва тѣзи истини, никой не е иалѣзълъ до сега да ги отрича. Щомъ е тъй, очаквало би се, че тѣ, горнитѣ истини, безъ друго ще бѫдатъ единъ видъ ржководящи начала за нашитѣ държавни мѫже и законодатели, въ ржцѣтѣ на които се намиратъ сѫдбинитѣ на народното ни просвѣщение и че това послѣднето, тщателно и грижливо реформирано и щедро подържано отъ държавата, бърже и сигурно ще се движи сѐ напрѣдъ и напрѣдъ. Но въ сѫщность не е така. Съзнаването на горѣспоменѫтитѣ истини у насъ ще да е съвършенно повърхностно: то е, навѣрно, единъ случаенъ нàвѣй, а не едно твърдо и дълбоко вкоренено убѣждение. Това се вижда най-добрѣ отъ дѣлата на нашето правителство и прѣдставителство, които за нищо толкова не скѫпятъ и не пестятъ държавнитѣ срѣдства, колкото за народното просвѣщение и които нарочно, сѣкашъ, избѣгватъ или отлагатъ всѣкакви по-сериозни реформи въ училищното дѣло, а ако прѣдлагатъ и приематъ нѣкои такива, то или съвсѣмъ маловажни, или пъкъ съвсѣмъ... назадничави. Сѫщото се вижда и отъ студенината и безучастието на нашето общество и даже на изразителя на общественното мнѣние — печата — спрѣмо училищното и просвѣтително дѣло.

Въ тази си бѣлѣжка ние ще разгледаме, първо, какво не е направено отъ това, което е било необходимо и належаще да се направи за народното просвѣщение, и, второ, какво пъкъ е на-

правено отъ народното събрание въ послѣднята му сесия по тази часть и отъ какъвъ характеръ е направеното.

Реформитѣ, отъ които има нужда нашето просвѣщение, изобщо казано, трѣбва да бждатъ реформи съврѣменни и прогресивни, въ духа на най-новитѣ просвѣтителни течения; тѣ трѣбва да иматъ за цѣль да подигнжтъ колкото се може по-високо общото равнище на образованието: трѣбва да се стремжтъ, отъ една страна, постоянно да увеличаватъ броя на всичкитѣ родове училища, като ги уреждатъ и обставятъ по най-модеренъ и рационаленъ начинъ, а, отъ друга страна, да правжтъ ученето въ всичкитѣ училища колкото е възможно по-достжпно за всѣкиго, или, друго яче казано, колкото се може повече да демократизиратъ науката, просвѣщението. Това е за общото направление на реформитѣ. Но нека пристжпимъ по-близо къмъ дѣйствителното положение на училищното дѣло, къмъ неговитѣ конкретни нужди и потрѣби.

Прѣзъ 1891 г. се създаде и прие дѣйствующиятъ сега законъ за народното просвѣщение или така наречениятъ Живковъ законъ. Съ този законъ се направихж доста голѣми и коренни реформи въ учебното дѣло, нѣкои отъ които бѣхж и наврѣменни, и сполучливи. Но, компилиранъ на бързо и то почти отъ едно само лице, безъ да сж искани и зимани мнѣнията, ако не на всички, а то поне на кои-годѣ отъ по-опитнитѣ училищни дѣятели, прокаранъ и въ събранието безъ да се допустнжтъ какви-годѣ обсждания по него, Живковиятъ законъ, покрай нѣколкото добри наредби и полезни нововъведения, имаше и има и много слаби страни. Така, съ нѣкои законоположения той оставя едни или други полезни реформи недовършени или неуяснени, затова и безъ реално значение: такива сж, напр., реформитѣ за увеличаване курса на основното учение: други законоположения, така както сж поставени, се указахж неприложими, — каквито сж тия за допълнителното учение; съ трети пъкъ се въвежда бъркотия въ този или онзи клонъ отъ учебното дѣло, каквото станж съ трикласнитѣ училища; съ нѣкои най-послѣ се допустнжхж явно несправедливи положения, които злѣ се отразяватъ и върху общия вървежъ на учебното дѣло.—каквото е напр. безсмисленното различие между заплатитѣ на градскитѣ и селски учители. Слабитѣ страни на закона съ съзнахж отчасти още веднага, слѣдъ като се обнародва. Но още по-усѣтно се съзнахж тѣ отъ всички, що сж имали работа съ него, като се изминжхж 1—2 години отъ прилагането му. Туй съзнание бѣше тъй общо и толкова назрѣло, щото, кога прѣзъ 1894 год. се отстрани онзи кабинетъ, изъ срѣдата на който бѣ създаденъ въпросниятъ законъ, новиятъ министъръ на просвѣщението излѣзе и официално призна слабостьта и негодностьта на закона. При това общо и тъй назрѣло съзнание за негодностьта на единъ законъ и за нуждата отъ нови реформи, съзнание, признато и официално, помислилъ би човѣкъ, че още въ първата законодателна сесия ще бжде внесенъ и приетъ новъ законъ, който да поправи всички слабости на стария, да допълни всичкитѣ негови празднини и да удовлетвори всичкитѣ нови потрѣби отъ реформи,

Но — повече отъ четери години се изминѫхѫ отъ тогава, тъкмо нѣтъ сесии се свикваха и закриваха, а и до днесь нашето просвѣщение почти въ всичкитѣ си отдѣли се ржководи и управлява още по стария . . . Живковъ законъ.

А защо е това бавене и отлагане? — Не сѫ, може би достатъчно проучени реформитѣ, които би трѣбвало да се направѧтъ по училищното дѣло? — Но не, съвсѣмъ не: прѣдлежащитѣ реформи по народното просвѣщение сѫ, сравнително, тъй дълго и сериозно обсѫждани и изучвани, както не сѫ изучвани нито едни отъ реформитѣ по другитѣ клонове на държавното управление, които вече одавна сѫ узаконени. Долнитѣ редове ще ни увѣрѧтъ въ това.

Прѣзъ 94 година, токо що пое управлението новиятъ кабинетъ, г. Радославовъ, тогавашниятъ министъръ на народното просвѣщение, сѐ обърнѫ съ особенно окржжно, та покани всички учителски съвѣти, както и всички по-вѣщи въ учебното дѣло лица, да си искажѧтъ мнѣнието за недостатъцитѣ на стария законъ, както и за всички ония промѣни и реформи, които би било желателно да се въведѧтъ съ единъ новъ законъ. По поводъ на тая покана освѣнъ дѣто се испратихѫ въ министерството по официаленъ пѫть купове мнѣния и проекти, но и въ педагогическия печатъ, па и въ отдѣлни листове и брошурки, се появихѫ още сума такива. И, като е имало прѣдъ видъ, навѣрно, всички тѣзи мнѣния, министерството на просвѣщението изработи още тогава новъ законопроектъ за народното образование, въ който, до колкото ни е извѣстно, имаше доста хубави и цѣлесъобразни положения. Този законопроектъ се внесе и въ народното събрание; но прѣзъ врѣме на сесията, както е извѣстно, кабинетътъ се видоизмѣни, дойде за министъръ на просвѣщението г. Величковъ и законопроектътъ на г. Радославова, естествено, се остави безъ послѣдствие. Г. Величковъ обаче не се задоволи съ изучванията, направени прѣзъ Радославовото министеруване: той отиде още по-нататъкъ. Както се знае, още въ началото на 1895 год. г. Величковъ създаде при министерството два нови института, двѣ съвѣщателни тѣла: висши учебенъ съвѣтъ и постояненъ учебенъ комитетъ; — каквито недостатъци и да има избирането и съставянето на тия два института, но, въ всѣки случай, тѣхното създаване бѣше едно полезно нововъведение. Въ първата още сесия на висшия учебенъ съвѣтъ, въ който между многото му членове имаше и доста лица, дѣйствително опитни и искренно прѣдадени на учебното дѣло, г. Величковъ внесе за разглеждане и новоприготвенитѣ въ министерството отъ специални комисии два законопроекти — единъ за основнитѣ училища, другъ за срѣднитѣ, които, събрани заедно, обхващатъ цѣлата материя на първия законъ за народното просвѣщение и регулиратъ най-важнитѣ клонове на училищното дѣло. Съвѣтътъ, като новъ и отъ нищо още неизморенъ, съ прѣсни сили и съ голѣма енергия се залови за работа и употрѣби почти цѣлата сесия въ дълго и широко разискване и обсѫждане на споменѧтитѣ два законопроекта. Въ резултатъ се получихѫ — наистина, не нѣкои съвършенни и идеални работи — но сѐ пакъ едни проекти за реформи доста добрѣ обмислени и съставени,

които би могли да удовлетворѣтъ назрѣлитѣ нужди и потрѣби на нашитѣ училища и да приготвѣтъ условия за единъ малко-много по-сигуренъ напрѣдъкъ на учебното ни дѣло. Очаквалъ би човѣкъ че, слѣдъ такова обширно изучване на прѣдложенитѣ реформи, направено отъ хора, блиско запознати съ училищнитѣ нужди и събрани специално за това отъ всичкитѣ училища на България, тѣ, реформитѣ, още въ първата законодателна сесия сигурно ще бѫдѫтъ узаконени. Обаче пакъ напразни очаквания! Защото и двата тия законопроекти, най-важнитѣ за народното просвѣщение, и до днесь си сѫ мъртва хартия. Единиятъ отъ тѣхъ, наистина, се внесе въ народното събрание и една година даже се споменува и въ тронното слово; но — и неговата участь е сѫщата, както и на невнесения: единиятъ е захвърленъ въ архивитѣ на министерството, а другиятъ — въ архивитѣ на събранието. Сѫщата участь постигна и другъ единъ отъ голѣма важность за учебното дѣло актъ — законопроекта за трикласнитѣ училища, който урежда и реформира единъ доста забърканъ и занемаренъ клонъ отъ просвѣтителнитѣ учреждения въ страната: приготвенъ отъ постоянния комитетъ и обсѫденъ миналата година отъ сѫщия висши учебенъ съвѣтъ, сѐ тъй тщателно и всестранно, и този цѣненъ законопроектъ се изгуби изъ архивитѣ на министерството и, ето вече двѣ законодателни сесии се изминѫхѫ, а той ни се чу, ни се видѣ въ народното събрание.

И така, за дѣто се отлагатъ изъ година въ година най-важнитѣ реформи по народното просвѣщение, причината на това не е и не може да бѫде слабото или недостатъчно проучване на тия реформи: както важдаме, тѣ сѫ изучени и обсѫдени, може да се каже, повече отъ достатъчно.

Коя е тогава причината за това отлагане? — Двояка може да бѫде тя: или е желанието на правителствующитѣ хора да се правѣтъ икономии и да се пестѣтъ държавнитѣ срѣдства, или е незачитането отъ страна на ржководящитѣ кржгове важностьта на народното просвѣщение и несъзнаването нуждата и потрѣбата отъ реформи по него. Споредъ насъ, и едното прѣдположение, и другото сѫ вѣрни, — и сѫщинската причина се съставя отъ двѣтѣ заедно. Истина е, че всѣка една отъ въпроснитѣ реформи е свързана и съ едно по-голѣмо или по-малко увеличаване въ бюджета на просвѣщението; и затова правителството, въ своето стремене да направи общия расходенъ бюджетъ по-малъкъ или поне да го не увеличава, и като не е въ състояние, или по-добрѣ, като не желае да спести отъ тамъ, отдѣто може и трѣбва да се спести, постоянно отлага одавна назрѣлитѣ и приготвени вече реформи по просвѣщението. Но въ сѫщото врѣме не подлежи на съмнѣние, че споменѫтото отлагане и утикване на просвѣтителнитѣ реформи става затуй още, защото правителствующитѣ хора не съзнаватъ или не искатъ да съзнаѫтъ истинското значение на общото образование за благото и напрѣдъка на народа ни. Защото, ако тѣ цѣнѣхѫ потрѣбата и ползата отъ добрѣ уредени училища поне до толкова, доколкото цѣнѣтъ ползата... напр. отъ добрѣ уреденитѣ

дворци или отъ злѣ уредената флота — то по никой начинъ не бихѫ поискали да захвърлятъ на страна едни тъй необходими и толкова ползовити реформи. Ала дѣ го и толкова съзнаване и цѣнене!

Особено е странно и необяснимо въ случая държането и положението на министра на просвѣщението — и на бившия, и на сегашния. Той съзнава нуждата отъ реформи — туй не може да се откаже — и затова натоварва своитѣ органи и служащи да приготвятъ за тази цѣль особени законопроекти; повиква послѣ вѣщи хора отъ всичкитѣ крайща на страната и имъ прѣдлага да изучатъ и обсѫдятъ тѣзи законопроекти; и слѣдъ всичко това той нѣма волята и настойчивостьта да прокара тия свои реформи, ами се съгласява да се захвърли и забрави изработеното съ толкова трудъ и грижи дѣло, а пъкъ просвѣщението да остане да се ржководи споредъ признатия отъ всички за негоденъ и отживѣлъ врѣмето си — Живковъ законъ. Дѣйствително странно и . . . глупаво положение за единъ отговоренъ министръ![1]

* * *

Додѣто назрѣлитѣ и приготвени вече важни и сериозни реформи по народното просвѣщение се захвърлятъ на страна, въ народното събрание се внасятъ други по-малки законопроекти, които иматъ второстепенна важность, а при това бързе-бързе се приематъ. Такъвъ бѣше приетиятъ минѫлата година законъ за дипломитѣ, който испрѣвари внесения прѣди двѣ години законопроектъ за основнитѣ училища; такъвъ е и приетиятъ въ тази сесия законъ за училищна инспекция, който сѫщо така прѣвари както споменѫтия законопроектъ за основнитѣ, така и приготвения отъ минѫлата година такъвъ за трикласнитѣ училища.

Законътъ за училищна инспекция е доста важенъ, наистина, но неговата важность сѐ пакъ е второстепенна: защото инспекцията на училищата, колкото добрѣ и да е уредена, не може да потикне учебното дѣло напрѣдъ, ако училищата не сѫ уредени както трѣбва и ако самитѣ учители не сѫ добрѣ подготвени и

---

[1] Като сѫ разбирали, навѣрно, това безволно и безсилно положение на министра и като сѫ съзнавали, че той не ще пожелае и не ще може да настои да се узаконѧтъ наредитѣ отъ неговото министерство реформи, народнитѣ учители отъ цѣла България, по инициативата на учителския съѫзъ, приготвихѫ една особена просба до народното събрание. Съ тая просба тѣ подканихѫ законодателното тѣло да приеме една поне отъ многото реформи, приготвени отъ самото министерство на просвѣщението, която най-блиско засѣга по-голѣмата часть отъ народното учителство: тѣ искахѫ да се прѣмахне едно явно-несправедливо и вредоносно за учебното дѣло распореждане на Живковия законъ признато за такова отъ всички, та и отъ самото министерство, — искахѫ да се уравнѧтъ заплатитѣ на селскитѣ основни учители съ тия на градскитѣ. Тая просба, която въ продължение на двѣ недѣли се покри съ повече отъ 2500 учителски подписи, биде подчесена на прѣдсѣдателя на събранието, додѣто послѣдното още засѣдаваше. Но, както и очакваха блиско заповнатитѣ съ нашето законодателно тѣло хора, тази общоучителска просба останѫ — гласъ вопиющий въ пустинѣ.

добрѣ поставени. И затова много по-важно и по-необходимо бѣше да се урегулира и подобри по-напрѣдъ положението на училищата и на учителитѣ, па тогава на инспекцията. Но, както и да е, единъ пѫть приетъ, този законъ самъ по себе си не е лошъ: той внася доста добри и необходими реформи по своята часть. Трѣбва да забѣлѣжимъ само, че при него е испуснѫтъ единъ много удобенъ случай да се даде единъ малъкъ просторъ за самоуправление на нашето учителство, самоуправление, което би се отразило много благотворно върху вървежа на школното дѣло. Думата ни е, че въ тоя законъ много бѣ на мѣсто да бѣхѫ направени околийскитѣ инспектори изборни[1]. Но и безъ това — сѐ пакъ законътъ има своитѣ добри страни. Така напр. двойната система за инспектиране, послѣ. раздѣлението педагогическата работа отъ административната, сетнѣ. опрѣдѣлянето извѣстенъ цензъ както за околийскитѣ така и за окрѫжнитѣ инспектори, — това сѫ сѐ твърдѣ умѣстни и полезни за учебното дѣло нововъведения.

Освѣнъ закона за училищна инспекция въ тази сесия на народното събрание се приехѫ още четери прѣдложения за измѣнение или допълнение на нѣкои членове отъ... Живковия законъ. Самиятъ този фактъ, дѣто се правѫтъ промѣни и допълнения къмъ единъ признатъ отъ всички за негоденъ законъ, е многозначителенъ: той иде, сѣкашъ, да покаже, че нашитѣ правители и законодатели не мислѫтъ скоро да се простѫтъ съ живковото наслѣдие. Ала да продължимъ. Тѣзи четери прѣдложения сѫ кѫси и малки, толкова малки и на гледъ незначителни, щото всички онія, които не се интересуватъ отблизо съ работитѣ по народното просвѣщение, не сѫ. вѣрваме. и обърнѫли внимание върху тѣхъ. Обаче тѣзи дребни и незначителни промѣни иматъ много голѣмо и важно значение по своитѣ отрицателни резултати за учебното дѣло. а така сѫщо и по това, че даватъ да се разбере, какъ правителствующитѣ днесь хора клонѫтъ да насочѫтъ народното просвѣщение въ едно съвсѣмъ нежелателно направление. Но — нека разгледаме самитѣ прѣдложения.

---

[1] Нѣкои мислѫтъ и казватъ, че съ това надзоръ̀тъ надъ учителитѣ би се отслабилъ, тъй като избранитѣ отъ тѣхъ инспектори не ще имъ придирѫтъ на грѣшкитѣ и слабоститѣ. Обаче това твърдение не е право: учителитѣ и като избираеми, и като избиратели ще бѫдѫтъ сѐ хора до толкова разбрани и съвѣстни, щото не може да се допусне, че ще гледатъ на своитѣ обязаности тъй леко. И нима учителитѣ или поне много по-голѣмата часть отъ тѣхъ и сега не си вършѫтъ сами работитѣ и не си испълняватъ сами длъжноститѣ, ами чакатъ да ги подкани и накара инспекторътъ, който ще намине еднѫжъ или-два-пѫти въ годината при тѣхъ. — Народнитѣ учители очакватъ отъ инспектора не да имъ бѫде плашило или остенъ, а съвѣтъ другo.... Тѣ искатъ отъ него да ги упѫтва и съвѣтва, да ги улеснява въ трудноститѣ и да имъ улѣснява работата. А, не ще и дума, че когато инспекторътъ е излѣзълъ изъ срѣдата на самитѣ учители и когато послѣднитѣ доброволно сѫ го признали за най-способенъ и най-достоенъ изпомежду си, тогава отношенията между двѣтѣ страни ще бѫдѫтъ по-блиски. по-искренни и по-довѣрчиви, и инспекторътъ тогава ще има много по-благотворно влияние върху бившитѣ си другари, отколкото кое и да е друго вънкашно лице, което ще бѫде чуждо за тѣхъ и което ще гради своето влияние главно върху силата на властьта и страха отъ нея.

Съ първото отъ тѣхъ се узаконява, щото занапрѣдъ омъжени учителки да се не допущатъ да учителствуватъ [1]. Това прѣдложение, както отъ пръвъ погледъ се вижда, ще има за резултатъ туй, че ще лиши нашитѣ училища отъ едно голѣмо количество добри и достойни прѣподавателски сили, а въ сѫщото врѣме ще лиши и много оскудни семейства отъ главната, ако не и единствена материална подържка. А защо? Какви сѫ мотивитѣ, за да се прѣдложи едно такова законоположение? — Тѣ не могатъ да бѫдатъ други, освѣнъ слѣднитѣ два: първо, че омъженитѣ учителки поради домашнитѣ си грижи и поради естественнитѣ за пола имъ нужди не могатъ редовно да испълняватъ учителскитѣ си длъжности и второ, че омъженитѣ учителки, като иматъ мѫже, които да се грижатъ за тѣхъ и да подържатъ кѫщата имъ, трѣбва да отстѫпватъ мѣстото си на бѣднитѣ, нуждающи се моми — учителки. Тѣзи и само тѣзи мотиви могатъ да се приведатъ за подкрѣпа на горнето прѣдложение. Тѣхъ, сигурно, е ималъ прѣдъ видъ и авторътъ на прѣдложението: първиятъ мотивъ, до колкото се знае, е и исказанъ при внасянето на прѣдложението, а пъкъ вториятъ се разбира отъ прибавката къмъ това прѣдложение, споредъ която на вдовицитѣ се допуща да учителствуватъ. Да разгледаме и двата.

Нека се спремъ по-напрѣдъ на половитѣ нужди. Ние признаваме, че на една омъжена учителка ще се случва, наистина, по единъ пѫть въ 2—3 години да има нужда отъ 1 мѣсецъ отпускъ — при раждането. Но мигаръ на други учители и учителки не се случва прѣзъ толкова врѣме да иматъ нужда отъ такъвъ отпускъ! И страда ли много отъ това учебното дѣло? Слѣдователно, както се търпѧтъ подобни случай при другитѣ учители, така могатъ и трѣбва да се търпѧтъ тѣ и при омъженитѣ учителки. Послѣ, Ние допущаме сѫщо, че може да има омъжени учителки, които да си не гледатъ редовно работата поради грижи и главоболия съ домакинството си и съ дѣцата. Но общо правило ли е това? Можемъ ли да откажемъ, че една съвѣстна омъжена учителка, какъвито сѫ повечето, щомъ е зела върху себе си тежката и отговорна учителска длъжность, не ще да поиска и не ще да може така да нареди домашното си положение, щото то никакъ да не й прѣчи да бѫде редовна въ училищната си работа? Ние лично познаваме много омъжени учителки — и повечето отъ тѣхъ сѫ не само много вѣщи и опитни въ педагогическо отношение, но и съвършенно редовни и акуратни въ своитѣ учителски работи. Нередовнитѣ омъжени учителки, прочее, сѫ единични случаи. А такива случаи има доста и между другитѣ учителки, както и между учителитѣ. Знае се, напримѣръ, че измежду младитѣ неомъжени учителки има доста, които сѫ много слаби — поради своята младость и неопитность. Е сега, защото има между младитѣ учителки такива, трѣбва ли да се запрѣти на всички, които сѫ млади, да

[1] Исключение се прави само за вдовици и за жени на учители: за послѣднитѣ само въ селата.

учителствуватъ? Сѫщото е и съ омѫжените учителки. — Но какво да се прави, ще кажатъ нѣкои, съ тия отъ тѣхъ, които сѫ нередовни? Отговорътъ е простъ: — каквото се прави въобще съ нередовнитѣ учители. Ако има между омѫжените учителки нередовни — а ние не отказваме, че има — то затова сѫществува законъ, има инструкции, нека ги смъмрятъ съгласно съ тѣхъ, нека ги накажатъ за нередовността имъ, па, ако не се поправятъ, нека ги и уволнятъ, както става съ всички учители. Но защо зарадъ отдѣлни случаи да се издаватъ общи распореждания?

Вторият мотивъ въ самата си основа е погрѣшенъ. При назначаване лица за какви да било държавни или общински длъжности, всѣкога се гледа само тѣхната подготовка, вѣщина и лично достоинство, а не и материалното имъ положение — — освѣнъ въ рѣдки и изключителни случаи. Защото, ако се допустне горния принципъ, трѣбвало би всички богатски синове и всички обогатени и усигорени вече лица, които, поради своята подготовка и вѣщина, заематъ най-видни и отговорни длъжности въ държавното управление, да се махнатъ и да се замѣстятъ сѐ съ хора дѣйствително нуждающи се, каквито ще се намѣрятъ достатъчно количество. Но, естественно е, че подобно распореждание би било абсурдно, както е абсурденъ и самиятъ принципъ.

Слѣдователно и двата възможни мотива сѫ съвършенно неразумни и безосновни. А при това върху тѣхъ и само върху тѣхъ е издигнатото въпросното прѣдложение, което, отъ една страна се явява като прѣчка на училищното дѣло, а отъ друга — като една крайно реакционна въ социално отношение наредба, тъй като съ нея се отнема на нашата омѫжена жена единственното право за самостоятелно занятие, което е имала до сега наравно съ мѫжа.

Второто узаконено прѣдложение е насочено пакъ противъ учителкитѣ, тоя редъ противъ всичкитѣ; то гласи, че *на учителкитѣ въ нашитѣ училища платата се намалява съ 10 %*. Тази наредба явно си личи, че е съвършенно несправедлива. Учителкитѣ извършватъ една обществена служба, която въ нищо не се отличава отъ службата на учителитѣ; при това и подготовката имъ, и ценза, и условията при които работятъ сѫ сѫщитѣ, каквито и на учителитѣ. Отъ дѣ на кѫдѣ тогава да се прави такъва разлика въ заплатата имъ? Ще кажатъ нѣкои, че на учителкитѣ разноскитѣ сѫ по-малки, отъ колкото на учителитѣ, та затова и платата имъ трѣбва да бѫде по-малка. Но, първо, при опрѣдѣляние заплатитѣ за разнитѣ длъжности не се зематъ и не могатъ да се зематъ прѣдъ видъ нуждитѣ и потрѣбитѣ на лицата, които ги заематъ, — поне не се оправдава подобенъ принципъ отъ днешния обществен строй. Допустимо ли ще е, напр., щото на депутатитѣ селяне да се опрѣдѣлятъ дневни пари по-малко, отколкото на другитѣ, тъй като тѣ иматъ и по-малко разноски? — Та това едно. А, второ, и да приемемъ даже горният принципъ за основателенъ, то пакъ можемъ ли да утвърдимъ положително, че разноскитѣ на учителкитѣ дѣйствително сѫ по-малки отъ тия на учителитѣ? Ние знаемъ сума учителки — моми при това — които

гледатъ и хранятъ цѣли сѣмейства, които подържатъ братя или сестри въ училището, които исплащатъ бащини си дългове. Слѣдователно, горниятъ мотивъ, който сигурно е привежданъ и се привежда отъ виновницитѣ на тая реформа, е съвсѣмъ безосновенъ. Сжщинскиятъ обаче мотивъ, който трѣбва да се допустне че е прѣдизвикалъ и създалъ туй прѣдложение, това сж чисто и просто финансови съображения, това е желанието да се направи една каква-годѣ икономия въ бюджета. Но, при единъ осемдесеть милионенъ бюджетъ, при едни грамадни суми, суми отъ милиони, безразсждно хвърляни за съвсѣмъ непроизводителни работи, при цѣлъ единъ сонмъ отъ държавни служби съ високи и прѣвисоки заплати, да се не намѣри отнѣйдѣ другждѣ да се направятъ намаления и икономии, ами да се посѣгне върху скромната плата на едни несъмнѣнно полезни и производителни народни служителки, на едни истински труженици — това съ нищо, абсолютно съ нищо не може да се обясни и оправдае. И горното малко прѣдложение за всѣкога ще си остане едно голѣмо и несмиваемо петно за нашето законодателство, една възмутителна и прѣстжпно-несправедлива наредба, която при това въ основата си, както и първата, е съвършенно реакционна, — защото, ако първото прѣдложение посѣга върху равноправието на жената съ мжжа по отношение къмъ едно самостоятелно занятие, второто пъкъ посѣга върху равноцѣиностьта на женския трудъ съ мжжкия, когато той е напълно еднакъвъ.

Съ третйото прѣдложение се уголѣмява училищната плата за срѣднитѣ учебни заведения. *Нѣмьсто по 8 лева за долнитѣ класове и по 12 за горнитѣ, за напрѣдъ ще се плаща по 20 и по 30 лева.* Послѣдното пъкъ прѣдложение, или по-право, намѣнение, направено върху единъ членъ отъ закона за народното просвѣщение, се състои въ това, че *на учителитѣ отъ общинскитѣ и окржжни классни училища* нѣма да се плаща, както до сега, $^1/_3$ отъ общината или отъ окржжния съвѣтъ, $^2/_3$ отъ държавата, ами *ще се плаща* $^1/_2$ *отъ общината или окржга и само* $^1/_2$ *отъ държавата.* Третйото прѣдложение, както явно се вижда, е насочено да затрудни достжпа на ученицитѣ въ срѣднитѣ училища и съ това да ограничи броя на учащитѣ се. Така както е, то бие не толкова върху бѣднитѣ дѣца, за които и безъ туй срѣднитѣ училища сж почти недостжпни, а главно върху дѣцата на срѣдня ржка хора, каквито сж, напримѣръ, еснафлиитѣ или чиновници съ 100—150 лева мѣсечна плата, които не могжтъ да се земжтъ за бѣдни, та да се освободжтъ дѣцата имъ отъ плащане, а при това не могжтъ и да внесжтъ такъва голѣма плата. Четвъртото прѣдложение на гледъ се показва, като че не е насочено къмъ нищо друго, освѣнъ къмъ едно спестяване на държавнитѣ срѣдства, тъй като сумитѣ, които сж се харчили до сега за класнитѣ училища отъ държавата, ще се намалжтъ. Това ще и да е било главниятъ и единственъ мотивъ на законодателя. Но въ сжщность и този мотивъ е съвършенно безосновенъ, както и горѣуказанитѣ. Защото истинско спестяване на народната пара тукъ нѣма да има: това, което ще се спести за държавната хазна, то ще се похарчи

пъкъ отъ общинскитѣ и окржжни каси, слѣдов., пакъ ще налѣзе отъ народа. Но, като не постига никакво дѣйствително, а само едно фиктивно спестяване, малкото туй законоположение отъ друга страна има и ще има много по-усѣтни резултати: то ще направи да се затворятъ голѣма часть отъ класнитѣ народни училища: като не ще бждатъ въ състояние да понесатъ увеличения съ настоящата наредба материаленъ товаръ за поддържката на своитѣ училища, доста бѣдни общини ще бждатъ принудени съвсѣмъ да ги закриятъ — даже противъ волята и желанието на общинаритѣ си. Дѣто ще рече, както на едната, така и на другата отъ послѣднитѣ тия малки реформи резултатитѣ ще бждатъ еднакви или сродни: съ едната се затварятъ вратитѣ на голѣмо количество жедни за знание младежи, а съ втората пъкъ не само врати, ами цѣли училища ще се затворятъ и съ това още по-голѣмо количество бждащи граждани ще се лишатъ отъ възможностьта да разширятъ и допълнятъ своитѣ знания. Излиза, че, намѣсто да правимъ распоредби, съ които да насърдчаваме общинитѣ да отварятъ нови училища, намѣсто да увеличаваме разсадницитѣ на и тъй слабо распространеното у насъ образование, намѣсто да вършимъ всичко възможно, да жертвуваме всички нуждни срѣдства, за да направимъ науката, истинската наука достжпна и за най-бѣднитѣ граждане, и за най-сѣтнитѣ колибари, — както правятъ у всички напрѣднжли и просвѣтени страни, — ние, тъкмо напротивъ, зели сме да запрѣчваме и ограничаваме пжтя къмъ знанията, да унищожаваме разсадницитѣ на образованието. Ученето и училищата сж у насъ, сѣкашъ, едно зло,—поне за масата на народа — та сме се заели да прѣмахваме това зло: такъво е поне впечатлението отъ двѣтѣ тия распоредби.

И така, додѣто правителството и законодателното тѣло избѣгватъ да направятъ ония сериозни, назрѣли вече и достатъчно проучени реформи, що указахме по-напрѣдъ,—фактъ, който явно показва, до колко тѣ игнорираятъ и незачитатъ скжпитѣ интереси и задачи на народното просвѣщение,—сега горѣуказанитѣ четери членчета, приети въ послѣднята сесия на народното събрание, малки по форма, но голѣми по своитѣ послѣдствия, идятъ да ни покажатъ, че тѣзи скжпитѣ върховни ржководители на народнитѣ ни сждбини отъ безучастна незаинтересованость въ дѣлото на общото образование прѣминуватъ неусѣтно къмъ активна намѣса въ това скжото дѣло, но намѣса ограничвающа, спжвающа, намѣса, която повръща вървежа на просвѣтителното дѣло назадъ. Тѣ, дребнитѣ и нагледъ съвършенно незначителни тѣзи членчета, сж едни зловѣщи симптоми, които показватъ, че въ правителственната атмосфера се събира и готви една мрачна и задушлива реакция, реакция противъ свѣтлината, противъ училищния напрѣдъкъ, противъ просвѣщението.

За да може се прѣдотврати тази започнжта вече и още повече угрожающа за напрѣдъ реакция, за да се запази скжпото за насъ училищно дѣло отъ нечиститѣ замисли на нашитѣ законодатели, за да се направи, щото народното ни просвѣщение да се подига и разширява въ всѣко отношение, като се движи сé напрѣдъ и напрѣдъ въ пжтя,

по който върви то и у всички културни страни, потрѣбно е, споредъ насъ, едно разумно и съзнателно въздѣйствие отъ страна на общественото мнѣние — до колкото е възможно да го има у насъ. Но за да се създаде едно такова силно общественно мнѣние по нашата, ако може се ре така, училищно дѣло, мнѣние, което да бѫде въ състояние да въздѣйствува на когото трѣбва, необходимо е по-напрѣдъ, щото обществото да се заинтерасува отъ сѫдбата на школно-просвѣтителното дѣло, да го изучи по-добрѣ, да се запознае както съ това, което се върши, така и съ това което е потрѣбно да се върши. Ние обикновенно считаме въпроситѣ по народното просвѣщение като нѣщо специално, интересующе само учителитѣ. Това е една грѣшка. Въпроситѣ по народното просвѣщение сѫ отъ обща и при туй първостепенна важность. Защото, общепризнато е, че отъ вървежа и успѣха на народното образование въ най-голѣма степень зависи както гражданското и политическо развитие на държавата, така сѫщо и развитието на земледѣлско-промишленната производителность, или, съ други думи, и общиятъ економически напрѣдъкъ на страната. А щомъ е тъй, необходимо е всѣки гражданинъ, а още повече всѣки интелигентенъ гражданинъ, да се интересува отъ работитѣ по народното просвѣщение, ако не по-много, а то и не по-малко отъ колкото се интересува отъ другитѣ политически и обществени въпроси. Ала затова пъкъ е необходимо и друго едно нѣщо: — необходимо е, щото и нашиятъ общественъ печатъ — не говоримъ за учителския — по-живо да се заинтересува съ училищно-просвѣтителното дѣло, да го изучи по-добрѣ и, наредъ съ другитѣ обществено-политически въпроси, да се залови сериозно да обсѫжда въ своитѣ колони или страници и общитѣ въпроси по народното просвѣщение.

СѫДБАТА НА ЛИБЕРАЛИЗМА НА ЗАПАДЪ

Отъ Spektator

Распадане на либералната партия въ Англия. — Отказътъ на Харкура отъ водителство. — Либерализмътъ въ Германия, Австрия и Унгария. — Ново политико-социялно движение въ европейскитѣ културни държави.

Ний встѫпваме въ новата година! Какво ще ни донесе тя? Какво ще даде тя на народитѣ, или, по-добрѣ да кажемъ, какво ще даджтъ народитѣ въ 1899-та година? Нали ний сѐ напрѣдваме, нали народитѣ сѐ повече и повече се приближаватъ къмъ онова състояние, когато всички ще бѫджтъ щастливи, когато всички ще иматъ възможность да живѣѭтъ пълненъ животъ — въ материално, морално и умственно отношение? Тъй ли е? — Кой знае? Въ всѣки случай, когато хвърлимъ единъ ретроспективенъ погледъ на изминѫлата година, трѣбва да се въоръжимъ съ голѣма доза оптимизъмъ и беззавѣтна вѣра въ прогреса, за да не се отчаяме. Но да не забравяме едно нѣщо: животътъ на народитѣ не върви по една права линия или правилна сълба, която води сѐ на горѣ. Единъ мой остроуменъ приятель казваше: човѣчеството прилича на единъ човѣкъ, който върви сѐ напрѣдъ, само че по пѫтя често срѣща прѣпятствия. Върви, върви и срѣщне една широка вода; той се стѫписва, и като се засили хубаво, прѣскача водата; пакъ върви напрѣдъ, пакъ срѣща нѣкое прѣпятствие, пакъ се стѫписва, повторно се засиля и ето че прѣскоква и второто прѣпятствие. И така безъ край. Но въ резултатъ излиза, че се напрѣдъ върви.

Не знамъ, читателю, какъ ти харесва това сравнение, но мене се струва, че като се вгледаме добрѣ въ развитието на народитѣ прѣзъ послѣдното столѣтие, сѐ ще забѣлѣжимъ такива стѫписвания, засилвания и прѣскачания на прѣпятствия. Въ всѣки случай прѣзъ послѣднитѣ десетъ — петнадесетъ години народитѣ се връщатъ назадъ доста много, може би за да се подготвятъ да прѣскачатъ още по-голѣмо прѣпятствие. Минѫлата година прѣдставяше едно усилване на реакцията въ всички държави. Даже Англия не избѣгнѫ тази участь. Въ тази държава прѣди нѣколко седмици се случи едно събитие, което на пръвъ погледъ би се показало незначително. Но неговото голѣмо значение може да се

види по това, че всичкитѣ мѣродавни вѣстници се занимаваха доста дълго врѣме съ това събитие; въ всички крайща на свѣта телеграфътъ распрати извѣстие за него. Ний говоримъ за отказването на Вилямъ Харкура отъ водителство на либералната партия. Че какво има тукъ? Обаче не само Англия, но цѣлъ свѣтъ коментираше това събитие. Трѣбва, значи, да има нѣщо. Прѣди всичко трѣбва да се знае, че водительтъ на „опозицията на Нейно Британско Величество" заема почти една официална длъжность, — разбира се безъ заплата. Къмъ него се обръща короната, щомъ камарата изрази недовѣрие на министерството, и той съставя ново министерство. Такъвъ човѣкъ, който е министеръ — президентъ за утрѣ, разбира се интересува цѣлъ свѣтъ: утрѣ той ще води политиката на една отъ най-силнитѣ държави. Но не е това само, което придава голѣмо значение на самоволната оставка на Харкура отъ лидерство на английската либерална партия. Тукъ има много важни причини, интересни не само отъ чисто английска гледна точка, но и отъ общечовѣшка.

Както е извѣстно, въ Англия има двѣ партии: консервативна (тори) и либерална (виги). Либералната партия е създала сегашна свободна Англия: тя й е дала всичкитѣ политически реформи, които правятъ отъ нея най-свободната държава въ свѣта. Консерваторитѣ въ Англия не сж реакционери, тѣ само замедляватъ напрѣдъка: щомъ дохождатъ на власть, тѣ сами прокарватъ въ животъ всички реформи, прѣдложени по-прѣди отъ либералитѣ. Именно затова социялистическата партия е направила най-нищожни успѣхи въ Англия, макаръ че тамъ фабричнитѣ работница съставляватъ повече отъ половината на населението: както либералитѣ, тъй и консерваторитѣ полека-лека удовлетворяватъ исканията на работницитѣ, тъй щото при изборитѣ по-голѣмата часть отъ работницитѣ поддържа ту либералитѣ, ту консерваторитѣ. Поне тъй бѣше до прѣди нѣколко години. Но движущиятъ факторъ бѣше либералната партия. Постепенно, еволюционно (не даромъ Дарвинъ е англичанинъ) либералната партия е осжществявала нужднитѣ реформи, тъй щото консерваторитѣ бивахж принудени, като дойджтъ на власть, да слѣдватъ почти сжщата политика. Тъй бѣше до 1886 година. До тогава, може да се каже, либералитѣ реализирахж политическата си програма. За да се консолидира вжтрѣшно Англия, тогавашниятъ водитель на либералната партия бѣ прѣдложилъ Хомруль, — сир. да се даде самоуправление на Ирландия, която съ стотини години пъшка подъ игото на англичанитѣ. Обаче една часть отъ либералитѣ се обявихж противъ тази реформа и подъ водителството на Чемберлена се отдѣлихж отъ Гладстона и съставихж една нова — юнионистка — партия. Захванж се отчаена борба между Гладстона и съединенитѣ консерватори и юнионисти. Долната камара прие прѣдложената отъ Гладстона реформа, но горната камара на лордоветѣ я отхвърли. Когато Гладстонъ остави, по старость, политическата дѣятелность, лордъ Розберри пое водителството на либералната партия. Но тукъ излѣзе наявѣ всичката несъстоятелность на либералната партия.

Дордѣто тя имаше да прокарва реформи, които ползуваха и англійската буржуазия заедно съ работницитѣ, тя дѣйствуваше като едно хармонично цѣло съ пълна енергия. Но да се грижи за ирландскитѣ селяни, това много малко интересуваше либералната партия. Тъй щото, за сега либералната партия е останѣла безъ програма и е расцѣпена на нѣколко малки групи. За да получи либералната партия отново сила, тя трѣбваше да си постави нови задачи, които би могли да ѝ привлекѫтъ симпатиитѣ на по-голѣмата часть на населението, сир. на работницитѣ. Понеже политическата програма се е испълнила, тѣ би трѣбвало да изработѫтъ една социална програма. Това обаче не възбужда голѣмъ интересъ у либералитѣ, понеже тази програма ще трѣбва да се заеме съ уреждане на работническия въпросъ. Дѣйствително, англійската буржуазия, която сега има всички политически права, има само единъ интересъ въ социално отношение: да ѝ се доставятъ пазарища на стокитѣ. Въ това отношение обаче консервативни правителства работѫтъ не по-лошо отъ либералнитѣ, даже по-добрѣ. Консервативното правителство възбуди тъй нареченото империялитско движение, което има за цѣль да обедини по-добрѣ всичкитѣ части на голѣмата британска империя, да расширочи нейнитѣ колонии, да осигури за англійскитѣ стоки най-голѣми и най-добри пазарища. Една часть отъ либералитѣ, подъ водителство на лордъ Розберри (зетъ на Ротшилда), се е присъединила всецѣло къмъ това империялитско движение. Само една малка часть отъ либералитѣ, а именно радикалната, вижда raison d'être на либералната партия въ една социална програма, която ще намали по възможность антагонизма между буржуазия и работници: тукъ е осмочасовиятъ работенъ день за всички работници, създаване на дребни собственници-земледѣлци, осигуряване на прѣстарѣли и инвалидни работници, както и на такива, които сѫ останѣли безъ работа, подпомагане на работници за създаване кооперативни фабрики, съ една дума постепенно разрѣшаване на грозния социаленъ въпросъ. Но една подобна програма много малко привлича либералитѣ. И либерализмътъ банкрутира! А на смѣна нѣма още друга партия. Една демократическа партия, която да земе въ ржцѣ разрѣшаването и на социалния въпросъ, може да се каже, едва сега захваща да се образува. Не ще съмнѣние, че тя ще се образува, като рекрутира своитѣ партизани главно между работницитѣ. Но още много години ще се минѫтъ, додѣто тази нова партия стане толкова силна, щото да може да земе властьта въ ржцѣтѣ си, да стане ржководящъ факторъ въ англійската държава. А до тогава англійската либерална партия ще живѣе единъ жалъкъ животъ, понеже е станѣла импотентна. Оставката на Харкура е вече едно официално признание на банкрутството на либералната партия. Ето това събитие привлече всеобщо внимание: то е актъ отъ всесвѣтно значение.

Но кѫдѣто и да погледнемъ, вредъ сѫща картина: пълно безсилие на либералната партия. При това се забѣлѣзва едно много интересно явление: тамъ, дѣто либерализмътъ се е появилъ най-напрѣдъ, тамъ

той е билъ най-могъщественъ, тамъ е изигралъ най-блѣскаво своята историческа роля. Най-напрѣдъ либерализмътъ се появи въ Англия: още въ срѣднитѣ вѣкове, особено отъ края на XIV-то столѣтие, англійскитѣ общини, въ съюзъ съ дребнитѣ землевладѣлци, захващатъ да взиматъ най-живо участие въ борбата за политически правдини на цѣлия англійски народъ. Оттогава насамъ дори до послѣдно врѣме либералната буржуазия храбро се бори за своята свобода и за онази на цѣлия англійски народъ. Тя не се побоя да съедини своята съдба съ съдбата на цѣлия народъ и ето защо е имала такава сила.

По-късно излиза на сцена френскиятъ либерализъмъ: отначало и той защищава храбро своитѣ интереси и онѣзи на цѣлия народъ; тогава се извърши великата френска революция. Но много скоро, и особено отъ 1848 година насамъ, той захваща да се отдѣля отъ народната маса, и чрѣзъ туй да изгубва поддържката на народа. Ето защо ставатъ възможни такива държавни прѣврати, като онзи на малкия Наполеонъ III, ето защо сегашната республика прѣдставя картина на развратъ и кражби, на панамски и драйфусовски афери. Буржуазията прѣдпочита да се лиши отъ нѣкои свободи, само и само да е сигурна отъ притязанията на работницитѣ.

Още по-късно се явява германскиятъ и австро-унгарскиятъ либерализъмъ. Но каква жалка, каква позорна картина прѣдставява той! Какъ страхливо и какъ егоистично встжпихж тука въ борба съ абсолютизма и реакцията! Прѣди да одържатъ първата побѣда, тѣ прѣдадохж себе си и народа въ ржцѣтѣ на реакционеритѣ, подъ условие, че ще ги защищаватъ отъ „опасноститѣ на четвъртото съсловие“, сир. отъ народа.

Цвѣтето повѣхнжло прѣди да расцъфне! Слѣдъ побѣдата въ 1848 година, германската либерална партия безъ всѣка борба отстжпи прѣдъ пруситѣ юнкери, а въ шестдесетьтѣ години тя сконцентрира всичкитѣ си сили въ борба съ работницитѣ,—вмѣсто да издигне знамето на общенароднитѣ интереси и съ помощьта на цѣлия народъ да счупи силата на краля и на юнкеритѣ.

А австрийскиятъ либерализъмъ? За него даже не струва и да се говори: толкова низка роль игра той. Може да се каже, че австрийскитѣ либерали бѣхж по-голѣми джелати на австрийска свобода и отъ реакционеритѣ.

А въ Русия — най-младата между културнитѣ европейски държави — буржуазията се усѣща много добрѣ при сегашното положение и не мисли даже за нѣкаква борба за свобода.

И ако погледнемъ конкретнитѣ фактове ний ще срѣщнемъ най-силни доказателства на туку що казаното за ролята на либерализма въ разни европейски държави.

Какво става напримѣръ въ Германия?

Дѣйствително, тамъ има парламентъ, но той оказва малко влияние върху вървежа на държавнитѣ работи. Когато правителството, което заявява, че нѣма доста пари за построяване на народни училища, намира за добрѣ да уголѣми войската, винжги намира по-

слушно болшинство въ парламента, което, безъ да му мисли много, одобрява правителственнитѣ прѣдложения. Отъ друга страна виждаме, че цѣлата правителственна машина рекрутира своитѣ чиновници главно изъ редоветѣ на реакционери-юнкери. Въ конституцията ужъ писано равноправие, а въ дѣйствителность се гледа, при назначаване на граждански и военни длъжности, дали кандидатътъ има прѣдъ името си единъ „фонъ“; въ послѣдне врѣме работата отиде до тамъ, щото даже либералната пресса, която не се отличава съ храбрость, захванѫ да пѣе дълги неремняди върху туй флагрантно нарушение на конституцията.

Особенно интересенъ случай е слѣдния:

Пруското правителство намѣри за добрѣ да испѫди отъ завоеванитѣ прѣди 30 години датски провинции Шлезвигъ-Холщайнъ стотини семейства, датски поданници, на които всичкиятъ грѣхъ състои въ това, че не сѫ искали да ставатъ прусаци, а сѫ защищавали националностьта си. Фактътъ е самъ по себе възмутителенъ. Но още по-възмутително е, че пруското правителство се е осмѣлило да възбуди едно дисциплинарно прѣслѣдване противъ Делбрюка, бившия министръ и сегашенъ професоръ по история при берлинския университетъ, само затова, че той ималъ храбростьта въ една статия да протестира противъ варварското испѫждане на датчанитѣ срѣдъ зима и безъ всѣкакъвъ основателенъ поводъ. И не мислете, че Делбрюкъ е нѣкой социалистъ или радикалъ. Не! Той мрази социалиститѣ или радикалитѣ не по-малко отъ най-лютия реакционеръ. Това е то прѣхваленатa академическа свобода на Германия. Впрочемъ, не е пръвъ случай, когато пруското правителство нахално посѣга на академическата свобода, свѣтена съ вѣкове. Миналата година то прокара въ пруския ландтагъ единъ законъ противъ приват-доцентитѣ, който ги свързва за ржцѣ и нозѣ.

Отъ друга страна се прави всичко, що е въ интереса на широкитѣ джобове на юнкеритѣ землевладѣлци. Тъй напримѣръ, за да могѫтъ тѣ да продаватъ по-скѫпо своя добитъкъ, правителството не пропуща чуждъ добитъкъ, подъ прѣдлогъ да не се донесе нѣкаква зараза по добитъка. Месото е поскѫпнѣло толкова, че по-бѣдната часть на населението трѣбва да се откаже отъ тази необходима храна. Но правителството нито мисли за това: стига, само юнкеритѣ да печелѫтъ. Либералитѣ викатъ, но кой ги слуша!

Не е обаче работа въ тѣзи отдѣлни явления, а въ общата система. А тя е доста ясна: унищожаване на народнитѣ права, подчинение на държавния механизъмъ подъ волята на единъ човѣкъ, поддържанъ отъ милитаризъмъ и юнкери. Либералитѣ, макаръ че въ послѣдно врѣме сѫ направили нѣкои малки успѣхи, за които съобщавахме въ миналѣ хроники, прѣдставяватъ една жалка картина: отсѫтствие на една активна програма, пълна раздробеность, вѣченъ страхъ, отъ една страна, прѣдъ черния призракъ народната реакция, отъ друга страна, прѣдъ червеното знаме на социалиститѣ, вѣчно лутане ту въ една, ту въ друга посока.

И ако се попитаме, защо прѣдставява нѣмскиятъ либерализъмъ такава жалка картина, макаръ че Германия има най-развита интелигенция и силна фабрична промишленность, трѣбва да признаемъ, че причината на това лежи не въ външни обстоятелства, а въ самитѣ либерали. Либералитѣ не умѣяхѫ да земѫтъ въ своитѣ рѫцѣ защитата на народнитѣ права, да привлѣкѫтъ подъ своето знаме народната маса, както направихѫ английскитѣ и отчасти французскитѣ либерали. Тѣ забравихѫ, че за народа сѫ важни политическитѣ права, когато сѫ свързани съ социални реформи: свобода безъ хлѣбъ е — смъртъ. Даже и сега водительтъ на рѣшителнитѣ либерали въ Германия, Евгений Рихтеръ, е противъ всѣкакви ссциални реформи. Неговиятъ идеалъ е свободната конкуренция, сир. свободната експлоатация на народа. Съдбата на германскитѣ либерали доказва най-добрѣ, че една чисто политическа програма, колкото и да бѫде хубава сама по себе, е осѫдена на смъртъ; че за да може една политическа партия да се надѣва на народна поддържка, тя трѣбва да отговаря на реалнитѣ интереси на народа, сир. трѣбва да е въ сѫщо врѣме и социална. Тази истина, която до сега е била проповѣдвана само отъ социалисти, захваща въ послѣдно врѣме да прониква и въ либерални кржгове.

Но прѣди да свършимъ, нека погледнемъ, какво е положението на либерализма въ Австрия и Унгария. Събитията, които се извършихѫ въ тѣзи двѣ държави прѣзъ послѣднитѣ двѣ години, сѫ извънредно интересни. Когато говоримъ за Австрия, не трѣбва да забравяме, че австрийскиятъ либерализъмъ прѣдставява въ сѫщото врѣме една централистическа партия: като се бори за правдинитѣ на австрийския народъ, той въ сѫщото врѣме се стреми къмъ унищожаване на славянскитѣ националности. Въ едно сърдце двѣ противоположни души; либерална — по отношение къмъ нѣмцитѣ, реакционна — къмъ славянитѣ. Отъ подобно стълкновение на противоположни принципи побѣдитель излѣзе третиятъ: реакционниятъ автократизъмъ, който ту протежираше славянитѣ, за да смачка нѣмския либерализъмъ, ту издигаше нѣмцитѣ, за да укроти славянскитѣ патриоти. Тъй щото, австрийскиятъ либерализъмъ страдаше отъ една неизлѣчима болесть отъ самото начало на своето появяване. Още повече че той не проявяваше особенна храбрость и въ борбата си за чисто политически правдини. Той бѣше най-голѣмъ противникъ на всеобщото избирателно право. А колкото до социялни реформи, той не искаше и да чуе за тѣхъ. Сега той сѣща своята слабость, но народътъ се отвърнѫ отъ него. Цѣлата му дѣятелность сега е чисто отрицателна: обструкция, чрѣзъ която цѣлата парламентарна система се унищожава. И дѣствително, чрѣзъ внасяние на многобройни интерпелации, по които се изисква всѣки пѫть поименно гласуване, чрѣзъ дълги рѣчи при всѣки нищоженъ поводъ, чрѣзъ внасяне на разни прѣдложения, които изискватъ многодневни дебати, австрийскитѣ либерали достигнѫли своята цѣль: нито бюджетъ, нито други важни неотложни закони не можахѫ да бѫдѫтъ обсѫдени и приети

отъ парламента. Но спечелихж ли съ това австрийскитѣ либерали? Голѣмъ въпросъ, на който отговорътъ е доста съмнителенъ. Въ Австрия има единъ знаменитъ параграфъ 14-иятъ, споредъ който въ извънредни случаи всѣкакви закони и бюджети могжтъ да се промулгиратъ отъ короната, сир. може да се управлява съ абсолютизъмъ, подъ условие обаче че парламентътъ подиръ ще удобри направеното. Ако либералната партия бѣше силна, тогава едно управляване съ § 14 би било доста опасно. А сега даже таково нищожество, като сегашниятъ австрийски министръ-президентъ графъ Тунъ, може да бравира и да заплашва либералитѣ съ пълно унищожаване на парламента. Въ сжщность сега Австрия прѣдставява една абсолютна монархия, която държи парламента само отъ срамъ прѣдъ културнитѣ държави.

Но че отъ трагедия до комедия, отъ велико до смѣшно има само една крачка, доказва либералната партия въ Унгария Ако искате, като имате прѣдъ видъ голѣмитѣ исторически заслуги на либерализма въ други европейски държави, унгарскиятъ либерализъмъ възбужда въ васъ смѣхъ, но горчивъ смѣхъ, смѣхъ чрѣзъ плачъ.

Унгарскиятъ либерализъмъ, въ противоположность на Австрия и Германия, е въ апогѣя на могжществото си: той управява страната, отъ негова срѣда се зиматъ вече нѣколко десетки години министерствата, той има грамадното болшинство въ камаритѣ, цѣлата администрация е въ негови ржцѣ, при това той се поддържа отъ короната. И, о чудо! Това унгарско министерство, заедно съ грамадното болшинство въ камарата не можа да прокара бюджета и други неотложни закони, и понеже унгарската конституция не съдържа прочутия § 14, сир. не позволява на короната да промулгира сама бюджетъ, то отъ началото на 1899 година Унгария встжпва въ хаотическо състояние. И това всичко е достигнжло едно нищожно меншенство съ своята обструкция. Какъ е възможно това? Кждѣ се е чуло и видѣло, едно болшинство да бжде побѣдено отъ едно меншенство?

Но и това, читателйо, е много просто. Прѣди всичко, трѣбва да помнимъ, че всѣка дума има разно значение, споредъ обстоятелствата. Когато казваме либерализъмъ въ Англия и либерализъмъ въ Унгария, не трѣбва да мислимъ, че тукъ се означаватъ едни и сжщи нѣща. Унгарскиятъ либерализъмъ много прилича на разни други ориенталски либерализми, конто печелжтъ болшинство въ камаритѣ не отъ това, че болшинството на народа е съ тѣхъ, а отъ това, че иматъ въ свое распорѣждане жандарми съ саби, войници съ пушки, въобще всичкитѣ агенти на „морално“ и всѣкакви други влияния. Унгарскиятъ министеръ-президентъ баронъ Банфи е въ това отношение единъ протомайсторъ, отъ когото ориенталцитѣ още дълго врѣме могжтъ да се учжтъ. Въ послѣднитѣ избори, направени отъ него съ насилия и подкупи, възмутихж даже най-хладнокръвнитѣ елементи. Всѣки чиновникъ, който бѣше съмнителенъ, се исключваше веднага отъ служба. А

простата маса . . . на послушната даваха вино и ракия, на непослушната — камшикъ и куршумъ.

Това е първа характерна черта на унгарския либерализъмъ. Втората е, че носителитѣ и водителитѣна този либерализъмъ гледатъ на послѣдния отъ твърдѣ практическа гледна точка: почти всичкитѣ видни членове на унгарската либерална партия получватъ отъ различни прѣдприятия, които иматъ връзки съ държавата, голѣми заплати. Боже пази да не мислитѣ, че ги получватъ за разни „морални“ услуги на тѣзи прѣдприятия, не, тѣ сѫ членове на управителнията съвѣти на тѣзи прѣдприятия. И понеже за унгарски либералъ деньтъ не трае само 24 часа, а много повече, той хемъ може да засѣдава по — 8 —10 часа въ парламента, хемъ може да зима участие въ 10—15—20 управителни съвѣти на разни банки, желѣзници, фабрики и други прѣдприятия. Прочее, и въ това отношение унгарскитѣ либерали още за дълго врѣме могатъ да бѫдатъ учители на ориенталскитѣ.

Е добрѣ, една партия, която почива върху насилие и подкупъ, развратъ и продажность, може да има едно болшинство въ камарата, но не и истинско болшинство въ държавата. Напаки, едно меншенство, което при всички тѣзи стѣснения, е могло да си пробие пѫть въ камарата, е дѣйствително изразителъ на народната воля. Его защо меншенството е могло да побърка на приемане на бюджета и на други закони, ето защо Банфи се видѣ прѣдъ дилемата: или да си даде оставката, или да стѫпи на единъ пѫть, който води отъ беззаконие къмъ анархия. За честь на унгарскитѣ либерали трѣбва да отбѣлѣжимъ, че 25 членове (отъ 280), които най-сетнѣ сѫ забѣлѣжили опасностьта, сѫ излѣзли отъ либералната партия и явно сѫ се произнесли противъ политиката на беззакония и развратъ. Короната, обаче, още крѣпи прочутия Банфи, понеже той е много послушно орѫдие въ нейнитѣ рѫцѣ. Ето въ какъвъ видъ се прѣдставлява единъ правителственъ либерализъмъ, когато масата не е още подготвена къмъ конституционенъ животъ, когато масата е отъ една страна икономически зависима, отъ друга страна умственно неразвита, и се подчинява, като стадо овце, на вардачитѣ съ камшици.

Както читательтъ вижда, ний влизаме въ новата година подъ знамето на растяща реакция. Сѫща картина е всѣкѫдѣ. Ако пропустнѣхме Франция и Италия, то не за това, че тамъ е по-добрѣ, а просто да не утекчимъ вниманието на читателя. Впрочемъ, въ по-прѣжнитѣ хроники ний говорихме и за тѣзи държави.

Либерализмътъ е всѣкѫдѣ разнебитенъ: въ едни държави отъ старость (Англия и Франция), а въ други той си е немощенъ отъ самото раждане (Италия, Германия, Австрия и Унгария). Но ще ли кажемъ, че бѫдѫщето принадлежи на реакцията? Само единъ кѫсогледъ може да отговори утвърдително на този въпросъ.

Каквото и да се прави отъ силнитѣ на деня, но общественията животъ върви напрѣдъ; въ глѫбинитѣ на народната масса работятъ беспирно двѣ мощни сили, дѣйствието на които не може

да не се прояви по-рано или по-късно. Това е отъ една страна, просвѣщението на масата, проникването на свѣтлина, която я прави по съзнателна, която я прави способна да разбира своитѣ цѣли и срѣдствата за достигане на тѣзи цѣли, а отъ друга страна — развитието на икономическитѣ отношения между хората, което дѣйствува несъзнателно на масата; интелектътъ и икономиката сж най голѣми, най-съществени и най-неотразими разрушители на реакцията. Най-интересното е, че самата реакция помага за развитието на тѣзи два фактора — ще не ще, понеже и тя дълго врѣме не може да съществува безъ тѣхъ. Да вземемъ единъ примѣръ: сегашната реакция се опира на милитаризма. Тя е принудена да прави милиони пушки, хиляди топове, стотини параходи; за тази цѣль тя е принудена да има образовани работници и голѣми фабрики. Тъй щото сегашната реакция е врѣменна; ще дойде врѣме, когато народътъ ще я строши. Ако либерализмътъ не може да поведе народа въ тази борба, ще се явятъ други водачи. И тѣ се явяватъ: сж повече и повече се измѣнява характерътъ на тѣзи нови водачи. До скоро можеше да се мисли, че новитѣ водачи ще сж социалиститѣ. Обаче и това прѣдположение се оказва невѣрно. Съ изключение на Германия, която има една организирана социалистическа партия съ 57 души прѣдставители въ парламента, въ другитѣ държави социалиститѣ сж расцѣпени на многобройни малки партии, които се борятъ помежду си като най-ожесточени врагове (Франция, Италия) или сж въобще незначителни, тъй щото нѣматъ никакво рѣшающе влияние върху широкитѣ маси. Отъ друга страна се оказа, че социалиститѣ могатъ да повлекатъ подиръ себе си само една часть отъ населението, а именно фабричнитѣ работници, и то не всичкитѣ. Ний виждаме, че даже въ германската социалистическа партия се извършва прѣзъ послѣднитѣ години едно бавно, но рѣшително измѣнение, което има за цѣль да приспособи социалистическата програма къмъ реалнитѣ нужди на широката масса. Но щомъ това приспособяване се извърши, тогава социялистическата партия ще изгуби своя специаленъ характеръ, своята основна програма.

Това, което наблюдаваме сега въ европейскитѣ държави, ни показва именно нѣщо друго: полека-лека се създава една истинска демократическа партия, която като зима въ внимание даденото икономическо и умственно състояние на цѣлия народъ, изработва такава програма, която има прѣдъ видъ постигане и на една истинска политическа свобода и на социални реформи, изискуеми отъ сегашното икономическо състояние но народа. И тамъ, дѣто тази партия е най-развита, тамъ социалистическата партия е слаба. За примѣръ може да ни служи силно развитата въ индустриално и умственно отношение Швейцария. Тамъ именно работи младо-демократическа партия, и се бори и за политически правдини и за социални реформи; тамъ пъкъ социалистическата партия въ германски смисъль на тази дума е много слаба. Въ Англия една часть отъ либералитѣ сж вече разбрали, че само политическа борба е недостатъчна и сж написали на своето знаме социални

реформи. — Въ Германия виждаме, че една часть отъ партията на свободомислящитѣ захваща да не се съгласява съ манчестерскитѣ възгледи на Рихтера и сѣ по-настоятелно се стреми къмъ разширочаване на програмата въ тази смисъль, щото да обхване и осѫществи социални реформи. Ний виждаме тамъ една новообразувана националъ-социална партия, която поддържа отъ една страна принципитѣ на политическата демокрация, отъ друга страна сѫщеврѣменно социална реформа. — Въ Австрия се е образувала прѣди нѣколко години една социалъ-политическа партия, на която влиянието се уголѣмява всѣкой день. Това движение е проникнѫло даже въ редоветѣ на управляющата клерикална партия въ Белгия. Подъ водителството на единъ попъ, Даенсъ, се е образувало едно движение, което има за цѣль да осѫществи належащи социални реформи.

Дѣйствително, това ново движение е младо и още слабо, както по броя на послѣдователитѣ, тъй и по влиянието си върху държавнитѣ работи. Обаче, ний можемъ да бѫдемъ сигурни, че недалечното бѫдѫще принадлежи нему. Главниятъ принципъ на това движение състои въ туй, че сегашното социално положение на народа е ненормално; че то обаче не може да се измѣни отведнѫжъ; че всѣко социално измѣнение трѣбва да е въ съотвѣтствие съ степенъта на умственното развитие на масата; че само онази политическа реформа-солидна, осигурена, която се съпровожда отъ социални реформи; че политическата свобода, безъ економическо повдиганье на цѣлия народъ, е една химера, една мъртва буква, една илюзия; че всѣка реформа трѣбва да зема въ внимание не една извѣстна класа, но цѣлъ народъ, както градскитѣ тъй и селскитѣ работници, както занаятчиятъ, тъй земледѣлеца. Тя излиза отъ тази гледна точка, че само една съзнателна маса може да защищава своитѣ права, може да счупи окончателно реакцията. И колкото и да тържествува сегашната реакция, колкото тя и да се укрѣпва и расширочава, тя е осѫдена на смъртъ. Още е далече края на тази борба, не една жертва ще погълне тя, не веднѫжъ невѣжественна и икономически зависима маса ще служи като слѣпо орѫдие въ ржцѣтѣ на реакционери, не веднѫжъ ще се чува тѣхния грозенъ ревъ и тържествующи викания — но всичко ще е напразно: животътъ върви напрѣдъ, а съ него се уголѣмява и съзнателностьта на масата. Кой може да удържи изверженията на вулкана, падането на снѣжни маси отъ Алпитѣ, шумящитѣ вълни на морето?

НАШИТѢ СПИСАНИЯ

Прагъ, година първа I—VIII кн.

Вѣрвамъ, мнозина сж си задавали въпроса: „Коя е причината, че у насъ има много списания, когато писатели има отъ малко по малко?“ Безъ да изслѣдвамъ и рѣшавамъ тоя въпросъ, азъ ще посочж тукъ на единъ фактъ, надали извѣстенъ, поне на повечето отъ читателитѣ, който би освѣтилъ въпроса отъ най-характерната страна. Въ редакциитѣ на двѣ-три отъ нашитѣ литературни списания се испращатъ сума материали, едни отъ които, по единъ или по другъ пжть, авторитѣ си получаватъ назадъ, а други биватъ захвърлени въ редакционния кошъ. Минжтъ мѣсецъ-два, и ето че въ редакцията се получи съ надписъ „въ замѣна“, нѣкое ново списание, издавано въ Видинъ, Търново, Хасково, Руссе или даже въ Дивъ Дѣдово, подъ редакция на „едикого си“. И, за чудо голѣмо, въ такова едно списание сж печатани и печататъ почти всички материали, отхвърлени отъ редакциитѣ на двѣ-тритѣ наши по-добри списания, а сетнѣ вече и такива материали, които не сж ходили на гости по редакциитѣ, само отъ страхъ, че ще бждатъ исхвърлени на смѣта. Не ви се вѣрва? Прочетете тогава поне прѣдисловието на памфлета на г. Йорданъ С. Маринополски, Българската литература и пр., въ което наивниятъ авторъ наивно исповѣдва, че не испратилъ литературния си буламачъ на никое отъ българскитѣ списания, тъй като тѣ надали би го напечатали. Отъ сжщия характеръ е и фактътъ, че на г. Страшимирова се е прѣдлагало сътрудничество въ наши списания, но само съ условие да бжде по прибранъ, да не бъбре много (Прагъ, кн. III 177). Авторитѣ на разни браковани, по единъ или по другъ начинъ, произведения се залавятъ за свое списание — и работата върви на редъ.

Появяването на Прагъ се дължи, въ голѣма степень на сжщитѣ причини, на каквито се дължи появяването и на повечето отъ нашитѣ провинциални списания. И въ него има материали исхвърлени отъ редакциитѣ на столичнитѣ списания, а има и такива, които не сж спохождали казанитѣ редакции, — страха ради юдейскаго.

Прагъ се редактира и списва отъ нѣколко души. Между тѣхъ има лица скромни, безъ никакви претенции на писателство, но които сж несъмнѣнно полезни работници по своята спецыалность. За тѣхъ и за тѣхнитѣ трудове въ тая си бѣлѣжка нѣма да говоримъ, а ще се спремъ само върху г. А. Т Страшимировъ, защото той е душата на списанието. Собственно наредъ съ г. А. Т. Страшимирова душа на списанието е и злобниятъ критикъ г. К. Кѫнчевъ: но тъй като г. Кѫнчевъ е сѣ сѫщиятъ г. А. Т Страшимировъ, то излиза, че послѣдниятъ самъ е душата на Прагъ. Азъ не бихъ изваждалъ наявѣ факта за едноличностьта на това двуличие, ако тоя фактъ не бѣ характеренъ за днешнитѣ български литературни нрави. Единъ съвѣстенъ писатель никога и за нищо на свѣта не би си позволилъ да плете вѣнци хваления самъ на себе си — и то не бозна дѣ, а въ редактираното отъ сами него списание. Нѣма по отвратително нѣщо отъ самохвалствата въ една литература; тѣ прѣчѫтъ на нейното развитие, както паразитнитѣ бубулечици прѣчѫтъ на расцъфването на розата. На писателя, като писатель, е позволено да говори печатно за себе си, само когато той иска да даде разяснение по въпроси отъ чисто фактиченъ характеръ, каквито въпроси могѫтъ да възбудѫтъ неговитѣ трудове. Самохвалството, било въ живота, било въ литературата, показва или недостатъкъ на самосъзнание, или шарлатанско нахалство. Впрочемъ за самохвалствата на г. Страшимирова сж писали и други наши списания (Ново Врѣме, г. II, кн. XI, 130), та азъ не считамъ за нуждно повече да се спирамъ тукъ по тоя въпросъ.

Г. Страшимировъ е вече десетина годишенъ работникъ на литературно поле, а физиономията му като писатель е сѣ още неясна. Едно само е ясно: въ такъвъ дълъгъ периодъ писателство той не показва никакво развитие. Причината за това азъ ще покажж по-долу, а сега ще посочж нѣкои факти, достатъчно ясни за да покажемъ писателското му неразвитие. Разказитѣ му Хлопасе (Прагъ, I и II), Човѣкъ върши какви не глупости (кн. IV и V), Край младитѣ (кн. VII и VIII), наедно съ сума други, печатани прѣди години по разни списания, сж на една и сѫща тема, въртѫтъ се около единъ моментъ отъ нея тема. Ситуациитѣ сж почти сѣ сѫщи, дѣйствующитѣ лица сж сѣ тъй бѣгло обрисувани и сж сѣ онѣзи сѫщитѣ лица, дѣйствующи вече и въ по-прѣдишнитѣ му раскази. Общата тема е: първата любовь на млади хора — ученици, ученички, писарчета и други такива натури, които животътъ още не е окалжпилъ; животътъ още не се е докосвалъ до тѣхъ, за да би могли да се оформѫтъ у тѣхъ онѣзи зародиши на характеръ що тѣ носѫтъ въ себе си. Постжпкитѣ на такива „натури въ шера“ (in jugendlicher Fermentation) сж интересни, може би, но интересътъ за тѣхъ е ограниченъ, тъй както е ограниченъ за хората интересътъ за шерата, — за виното, което още не е прѣкипѣло, не е станжло бистро, не е взело такъвъ или онакъвъ опрѣдѣленъ характеръ. А само онова що е характерно въ хората (или въ явленията на живота) и то хора или явления отъ

типично самостоятелно значение за живота, — само то е и заслужва да бѫде прѣдметъ, на който писательтъ трѣбва да обърща внимание, защото искуството има задача да обяснява живота, — чрѣзъ характернитѣ негови проявления. Ако единъ художникъ испусне отпрѣдвидъ тая най-важна норма въ искуството, той се обръща на простъ бъбрица и на него хората не обръщатъ внимание, както на сѣкого, който се ораціисва съ незначителни нѣща, — само да се намира ужъ на работа. Такава е сѫдбата на ограничения писатель. Ограниченността на единъ такъвъ писатель блѣсва особенно ясно, когато той се заеме за нѣкаква по-сериозна, не по неговитѣ сили, работа. Такива сѫ у г. Страшимирова Кочаловската крамола, Легендата за Индже, Тревълненията на младостьта (Прагъ, VIII кн.) и пр., — впечатлението отъ първата е доста комично, отъ втората никакво — защото глупоститѣ въ художественна форма не правѧтъ никакво впечатление —, а отъ третото... пардонъ, то е парче отъ една още недошита дреха и трѣбва да се чака нейното доискарване, та тогазъ ще видимъ!

За развитието на темитѣ, съ които борави г. Страшимировъ, въпросъ, съ който е свързанъ въпросътъ за психологията на г. Страшимирова като писатель, ний ще се повърнемъ при сгода, а сега ще обърнемъ внимание на читателитѣ върху дѣйствующитѣ лица въ расказитѣ на г. Страшимирова. Лицата почти въ всички раскази сѫ сѐ едни и сѫщи. За да не отрупваме читателитѣ съ много примѣри, ний ще посочимъ на единъ отъ най-характернитѣ: Майсторъ Стойчевица (въ Край младитѣ, кн. VII. VШ.) и Бойчова майка (въ расказа подъ сѫщото име, въ Сълзи и Смѣхъ). Сѫщиятъ типъ, сѫщитѣ, буквално сѫщитѣ, душевни движения на една психически болна жена. Такъвъ единъ типъ жени, чийто животъ самъ по себе прѣдставя мѫчителна трагедия, а още по мѫчителна, кога се постави въ конфликтъ съ срѣда чужда за нейната душа, г. Страшимировъ изважда вече нѣколко пѫти въ расказитѣ си и изважда го съ една чудновата нехайность. Когато нѣкой писатель рисува въ различни свои произведения едни и сѫщи лица, той е дълженъ поне да освѣтли характеритѣ имъ отъ различни страни, а не да дрънка сѐ на сѫщата струна, на която е дрънкалъ вече, въ понапрѣжнитѣ си произведения. А какъ постѫпя г. Страшимировъ? Чедото на майсторъ Стойчевица люби, а тя, неудовлетворена на врѣмето въ любовьта си, терзае се и прѣчи на любовьта на чедото си; — това сѫщото прави и Бойчова майка, по отношение на своето чедо: сѫщитѣ чувства и пориви, съ разлика само въ деградацията на тѣхнитѣ външни проявления (вѫтрѣшна мотивировка на външнитѣ проявления на чувствата и поривитѣ у лицата въ г. Страшимировитѣ разкази или съвсѣмъ липсва или е тъй ефемерна, че не се и забѣлѣзва). Комуто сѫ потрѣбни още повече примѣри, примѣри за едни и сѫщи лица въ расказитѣ на г. Страшимирова, доста ще е да се взре въ Сийка и Райна Асѣнова (въ Край младитѣ и Хлопа се) въ Майсторъ Стойчо и Пустиникътъ и пр. и пр., и той ще види истинността на моето за-

ключение. Външни разлики, колкото щешъ, но вжтрѣшни — никакви.

Еднообразието на темитѣ и на лицата (особенно въ по-новитѣ разкази на г. Страшимирова) показватъ, че кржгътъ на неговитѣ наблюдения е твърдѣ тѣсенъ, а пъкъ знайно е, че фантазията безъ широка наблюдателность не прави писателя — както не е направила тя Поль де Кока, Понсонъ де Терайля, нашия Т. Х. Станчевъ и други тѣмъ подобни. Ако г. Страшимировъ милѣй за свея даръ, нека се сепне додѣ е врѣме.

Но и въ този тѣсенъ кржгъ на наблюдения г. С. се лута безсмисленно, на подобие на г. Василъ Шумаковъ, писатель равенъ на г. Страшимирова, ако не по талантъ, то по умъ и претенции. Безсъмнѣние, типътъ на Бойчева майка и Майсторъ Стойчевица г. Страшимировъ е копиралъ отъ дѣйствителностьта, отъ живота, но той не самo че не е разбралъ тая дѣйствителность, а некадърно я е искълчилъ — като е прѣдалъ на онова що е трагично въ тая дѣйствителность нѣкакво вабалмучно хумористично освѣтление. Даже като подзаглавие на Бойчова майка е турилъ „Смѣхъ и сълзи“ — види се, и съ думи да покаже още по-ясно, че не го е еня що върши.

Бѣлѣжкитѣ ми за расказитѣ на г. Страшимирова, излѣзохж по-дълги, отколкото азъ мислѣхъ, за това критикитѣ на alteregо-то на г. Страшимирова, както и други още нѣща отъ Прагъ остава да прѣгледаме дóпжти.

П. П. Сл.

Знание и умѣние, списание за училищна ржчна работа. Главенъ редакторъ Ил. Григориевъ. Год. I., кн. I—IV.

Въ послѣдно врѣме ученицитѣ навредъ почти сж твърдѣ много прѣтоварени съ умствени занятия. Съставителитѣ на училищнитѣ програми, въ желанието си да даджтъ на учащата се младежъ колкото се може повече знания, натрупали сж ги съ прѣмного материали по всички клонове на науката, които учителитѣ по единъ или по другъ начинъ се старажтъ да натъпчжтъ въ главитѣ на ученицитѣ. При тази прѣтрупаность трѣбва да се прибави и това, че и самитѣ занятия сж съвършенно едностранчиви: тѣ сж насочени главно да развижтъ разсждъка, като занемарватъ тѣлесното развитие, както и развитието на външнитѣ чувства. Вслѣдствие на всичко това отъ училищата въ днешно врѣме излизатъ младежи съ истощени нерви, слаби физически, нерасположени къмъ нѣкаква по-производителна дѣятелность и лишени отъ свойствената на възрастьта имъ жизнерадость.

Като цѣръ противъ това лошо и гибелно положение на училищното образование, освѣнъ намаляване часоветѣ за умствени занятия и увеличаване тия за гимнастика и игри, въ послѣднитѣ години е истъкнжто и едно ново срѣдство: — то е училищната ржчна работа.

Подъ името ръчна работа въ сегашно врѣме разбиратъ редъ систематични практически занятия въ училището, които се състоятъ прѣимуществено въ прости първоначални изработки отъ хартия, картонъ, дърво, глина и металъ. Цѣльта на ръчната работа не е да научи ученицитѣ на единъ или други занаятъ; — обучението по ръчна работа има главно възпитателно-педагогическа цѣль: то развива у ученицитѣ любовь и почитъ къмъ работата, къмъ честния и полезенъ физически трудъ, потиква ги къмъ самостоятелность и къмъ свободно творчество, приучва ги къмъ внимание, порядъкъ, точность и наблюдателность, развива у тѣхъ сръчность и способность да измѣрватъ растоянията само съ око. Така гледано на ръчната работа, тя, въведена като учебенъ прѣдметъ, ще внесе гомѣма хармония въ обучението, като ще усили физическото възпитание и ще спомогне, щото училищата да искарватъ младежи по-здрави, по-уравновѣсени, по-бодри и по-подготвени за всѣкаква дѣятелность въ живота.

Зародена и развита най-напрѣдъ у скандинавскитѣ народи, училищната ръчна работа отъ тамъ малко по малко се е распространила и у другитѣ културни страни, дѣто тя постоянно си печели правото на гражданство, като сѣ повече и повече си пробива пѫть въ училищата наредъ съ другитѣ учебни прѣдмети. За дѣлото на ръчната работа въ Германия, въ Франция, въ Швейцария и другадѣ, сж се заели днесь освѣнъ педагогическия печатъ още и много специални дружества. Съ това дѣло сж заинтересувани и ангажирани вече и доста правителства.

У насъ ръчната работа излѣзе на сцената отъ 92 год., когато тя се постави въ закона за народното просвѣщение като задължителенъ прѣдмѣтъ. Но тази грамадна крачка отъ страна на законодателя, каквато въ твърдѣ малко страни още е направена по такъвъ начинъ, се извърши безъ да бѣше приготвена ни най-малка почва за нея. Едвамъ слѣдъ това министерството на просвѣщението зе да търси срѣдства и пѫтища, за да може да се направи що годѣ за въвеждание поне отчасти на тоя вече общездължителенъ учебенъ прѣдметъ. Нѣма да говоримъ за опититѣ и дутканието на министерството въ тѣзи търсения. Ще кажемъ само, че едвамъ прѣзъ послѣднитѣ двѣ години зе да се пробужда дѣйствителенъ интересъ къмъ ръчната работа, която малко по-малко почна да се въвежда вече въ доста училища. До сега, за голѣмо съжаление, всичко се прѣдприемаше и вършеше само по инициативата на правителството: обществото и печатътъ бѣхж съвсѣмъ апатични къмъ това хубаво дѣло. Въ послѣдно врѣме, обаче, зе да се съглежда и проявява тукъ-тамъ и частна инициатива; зехж при това да се интересуватъ отъ тоя прѣдметъ и нѣкои общини, като почнѫхж да дѫватъ мѣрки и да отпущатъ срѣдства за въвеждането му въ тѣхнитѣ училища; най-послѣ виждаме и отрадния фактъ, че се появява даже специаленъ органъ, който да пропагандира идеята за ръчната работа и да залягa за нейното правилно и систематично въвеждане. Този именно органъ, названието на който сме поста-

вили на чело на тая си бѣлѣжка, ни даде поводъ да напишемъ горнитѣ редове.

„Знание и умѣние“ — така е името на тоя органъ, това ново списание за училищна ржчна работа, — започнж да излиза отъ м. септември 98 г. въ Кюстендилъ подъ главното редакторство на г. Ил. Григориева. Имаме прѣдъ насъ вече четери книжки. Въ първитѣ статии на всѣка книжка се излага историческото развитие на ржчната работа; подиръ тѣхъ слѣдватъ статии по въспитателното значение на прѣдмета; сѣтнѣ иде практически отдѣлъ по разнитѣ клонове на ржчната работа съ нужнитѣ иллюстрации и най-подиръ има хроника, въ която се съобщаватъ разни свѣдения по въврежа на този прѣдметъ въ чужбина и у насъ. Безъ да влизаме въ подробно разглеждане на отдѣлнитѣ му статии, ще кажемъ, че това малко списание се редактира и списва доста вѣщо и старателно.

Не ще и дума, че ще бѫде трудно подържането на едно списание по такъвъ специаленъ и новъ прѣдметъ, къмъ който интересътъ въ обществото е още твърдѣ слабъ, още се заражда. Но — всѣко пионерство е трудно А основателитѣ на това списание се явяватъ сѫщински пионери, пионери на едно ново и много полезно дѣло. И ние се надѣваме, че съзнанието за важностьта на това хубаво и благородно дѣло, ще крѣпи и насърдчава инициаторитѣ му — неговитѣ пионери — въ трудното имъ прѣдприятие и ще имъ дава сила да вървятъ неуклонно по начъртания си пѫть.

Като прѣпоржчваме отъ своя страна това полезно списание, желаемъ успѣхъ и по-широко распространение както на самото него, така и на дѣлото, за което ратува.

Т. Г.

КРИТИКА.

Изъ тѣснинитѣ. Повѣсть отъ А. Лудогоровъ. Съ прѣдговоръ отъ Я. Сакѫзовъ. Издаватъ книжарницитѣ: на Хр. Олчевъ въ София и П. Байновъ въ Шуменъ. 1898. Ц. 1 л. 20 ст.

Комуто тежи неприятната и денгубна длъжность да чете всѣкакви български книги и книжлета, той не може да не бѫде особенно благодаренъ на автора на горнята повѣсть за оная внимателность, за оная добросъвѣстность, които отличаватъ неговата книжка Правилниятъ, намѣстѣ дори сладъкъ езикъ; спрѣтнѫтиятъ слогъ, тукъ-тамъ доходящъ до поезия, или поне до сърдечность; ясното и непретенциозно изложение, — всичкото туй сѫ качества рѣдки у насъ и вы каратъ да мислите, да вървате, че имате работа съ произведение на човѣкъ, който уважава и читателя и призванието си, който е направилъ най-доброто, що е

могълъ съ своитѣ сили да направи. Да пишешъ, въобще да се занимавашъ съ такъвъ авторъ е, въ сѫщото врѣме, и дългъ и удоволствие. Внимателниятъ къмъ себе си, къмъ своя трудъ, е способенъ да оцѣни чуждия трудъ и да уважи чуждото убѣждение, даже когато то всецѣло би противорѣчило на неговитѣ замисли и идеи.

Въ основа на повѣстьта Изъ тѣснинитѣ лежи ясно съзнаваното стремление, да се влѣе въ нашата белетристика нѣщо отъ кипящия на улицата и въ кръчмата и въ частната стая животъ, да се открърти и да се внесе въ литературата единъ кѫсъ отъ най-груба и най-непосрѣдственна дѣйствителность. Това е задача, която—съзнателно поне—твърдѣ малцина отъ нашитѣ писатели сѫ си поставяли, още по-малцина сѫ разрѣшавали съ успѣхъ, но която заслужва всичкото ни внимание. Има критици, които съвсѣмъ не позволяватъ това на художника; които мислѫтъ, че само една дѣйствителность, отдалечена — по врѣме, па и по мѣсто — отъ художника е достатъчно „просвѣтлена“ и „очистена“, за да може да бѫде прѣдметъ на творческо възсъздаване. Ний не мислимъ така, — колкото и да цѣнимъ прѣимуществата на едно озарено отъ поезия далечно минѫло. Ний въобще не вѣрваме, че нѣкакви обйективни свойства правѫтъ дѣйствителностьта способна или удобна за цѣлитѣ на художника. Прѣди всичко за това, защото художникътъ нѣма работа съ обйективна дѣйствителность, сѫществующа нѣйдѣ вънъ отъ него, — сама въ себе, както би рекълъ Хегель, — а съ едно досущъ субйективно нейно отражение въ неговата душа. Бихме могли да отидемъ и по-далечъ и да кажемъ, че такава обйективна дѣйствителность не сѫществува за никого отъ насъ и че онова, което ний наричаме съ това име, е всѣки пѫть една индивидуално групирана и освѣтлена картина, испъстрена съ най-идивидуални краски . . . Нашето съзнание, съвокупностьта на всички наши чувства и идеи, създадени отъ хиляди и хиляди взаимодѣйствия между възприятия отвънъ и душевни реакции, създаватъ, отъ своя страна, дѣйствителностьта всѣкиму отъ насъ. Ето защо рѣшающиятъ факторъ, да ли една дѣйствителность е година или не за художнически концепции, е всѣкога — или почти всѣкога — самиятъ субйектъ, неговиятъ душевенъ строй. Властенъ ли е тоя субйектъ да „прѣтвори“ въ хармониченъ и самобитенъ миръ едно хаотично само по себе обйективно битие,—нека го направи и нека земе материалитѣ си отдѣто си ще. Не е ли властенъ, — никаква отдалеченость, никаква поезия на минѫлото нѣма да му помогне. Да би се крияла тайната художническа омая въ нѣкаква обйективна, идеализирана отъ врѣмената дѣйствителность, тогазъ нѣмаше литературитѣ на всички народи да гъмжѫтъ отъ тая необозрима маса мъртвородени „въскръсявания“ изъ отдавнашни и поетични старини, нито щѣхѫ да блѣстѫтъ съ толкова чарующи въплъщения на най-свѣжа, най-трептяща съврѣменность . . .

Ето защо ний не осѫждаме автора за цѣлитѣ, които си е поставилъ. За насъ важи само единъ въпросъ. То е въпросътъ: Постигнѫти ли сѫ тия цѣли?

Нашиятъ отговоръ на тоя въпросъ е едно рѣшително: Не. Нѣщо по-вече: Изъ тѣсницитѣ е, най-добриятъ примѣръ въ нашата литература, за това, какъ не могжтъ да бждтъ постигнжти такива цѣли, какъ не може да се изобразява животътъ. Читателтъ вѣрваме, разбира, защо „най-добриятъ“: защото тая повѣсть не е лишена отъ всѣка цѣна и има извѣстни общо-писателски добрини. Липсува ѝ обаче почти всичко онова, което прѣвръща единъ плодъ на фантазията, едно чедо на волната измислица — въ художественно създание. Животътъ у г Лудогорова въобще не се възсъздава, не се наподобява, а се повтаря,— сѣкашъ се взиматъ тежки, нерастопени въ „пещьта на вдъхновението“ блокове отъ него и се пъхатъ грубо между подпоритѣ и въ сводоветѣ на ефирния градежъ на белетриста. Естественно, тия „блокове“ отъ една жестока и брутална дѣйствителность разрушаватъ цѣлия градежъ до самитѣ основи . . .

Вий сте очаквали да видите едно подобие на живота, което всѣка минута да ви кара да извикате: ето сжщинскиятъ животъ! А авторътъ, вмѣсто това неплътно подобие, ви подноси самия животъ! Нѣма въ искуството измама по-непростима отъ тая. Защото, ако е противна илюзията, когато диримъ дѣйствителность, дважъ по-противна е дѣйствителностьта, когато диримъ нейния тихъ и безболезненъ отблѣскъ.

И най-голѣмиятъ натуралистъ въ живописьта, който е готовъ да падне въ екстазъ отъ картината, отъ подобието на най-нечистоплътното животно, би отстжпилъ въ негодование, ако отъ прѣдполаганото подобие до ухото му долетѣше грухтенето на — оригинала . . .

Впрочемъ модерната индустрия, която е създала восъчнитѣ фигури, що пълнжтъ паноптикитѣ и етнографическитѣ музеи, ни е показала най-добрѣ, че искуството не търпи нито точно сжщитѣ материали, нито точно сжщитѣ форми, които образуватъ дѣйствителностьта. Тия фигури, които не можемъ отличи отъ живия човѣкъ, не само не сж произведения на искуството, но и възбуждатъ потръсъ всѣки пжть, когато погледнемъ на тѣхъ като на такива. Съпоставете една Торвалдсенова скулптура съ една восъчна фигура, и вий ще видите пропастьта, която дѣли „кърпела“ на художествена некадърность отъ художественно въспроизвеждане на живота.

Общо казано, да творишъ художественно не ще рѣче — да намислишъ нѣколко имена, да дадешъ на тия имена разни мнения, да ги съберешъ подъ единъ или други претекстъ наедно и да ги оставишъ да говоржтъ нескончаемо за всички възможни хубави и добри работи на свѣта. Да творишъ художественно ще каже, да вълѣтишъ блѣновете и мимолетнитѣ внушения на своя духъ въ живи до илюзия човѣшки сжщества — характери, темпераменти, страсти — които да трепжтъ отъ индивидуаленъ животъ, като сжщитѣ божии създания, да живѣжтъ мощно и неудържимо съ неумолимата логика на единъ живъ индивидуумъ. Нѣма ли въ една повѣсть тоя животъ: не се ли врѣзва въ духа на четеца всѣко лице съ релиефностьта на конкретни явления: не сж

ли мнѣнията и думитѣ на лицата прости слѣдствия на тѣхнитѣ характери. — тая повѣсть не е никакво художественно творение, не е никакъвъ отблѣскъ или възвисѐно възсъздаване на живота, за каквото именно всѣка повѣсть иска да ни се наложи.

Такава е, заедно съ множество други, повѣстьта на г. Лудогорова, въпрѣки оная спрѣтнжта, грижлива обработка, която е далъ на своитѣ замисли. Общата нейна характеристика, която да обхваща най-основнията ѝ недостатъкъ, е тая: Тя не рисува, не прѣдставя живи хора и събития или дѣйствия, — тя само расправя и то не толкова за тѣхъ, колкото за тѣхни мнения по всевъзможни въпроси. И щомъ хората не сж обрисувани, не сж одухотворени, естественно е, че тѣзи мнения се явяватъ като нѣщо висящо въ въздуха, не като мнения на Х. и У. срасли съ самото тѣхно битие. Читателтъ ясно вижда, че авторътъ е онзи, който говори, — скритъ задъ прозирнитѣ гърбове на своитѣ герои. А онзи родъ книжовни произведения, въ които авторътъ ни излага свои мнения на разни дневни социално-политически въпроси, носи названието публицистика, — безразлично, въ каква прѣмѣна да се явява, да ли въ стихове или въ проза, да ли въ диалози отъ чуждо име или въ систематични монолози отъ авторско име. Такава диалогизирана публицистика сж почти всички раскази, които се печататъ — ту отъ убѣждение, ту отъ нужда — въ нашитѣ книги и списания. Такава е оная русска „беллетристика“, която въспитава художественния вкусъ на голѣма часть отъ нашитѣ младежи. Такъвъ е най-сетнѣ и прототипътъ на цѣлата тая беллетристика, романътъ „Что дѣлать?“ И когато тая „беллетристика“ не иска да бжде нѣщо повече отъ публицистика: когато тя иска да служи само като помощница на нейнитѣ благородни цѣли, — противъ нея нѣма що да се каже. Но налага ли се тя като художество, тя е по-лоша, по-антихудожественна отъ всички други литературни изроди: тя върви съ претенцията, че е излишно всѣко друго искуство, т. е. всѣко искуство, понеже тя не е никакво искуство. . .

За да бждемъ добрѣ разбрани, ний ще пояснимъ, че антихудожественността на цѣлата тая литература не произтича отъ това, дѣто тя борави главно съ съврѣменни и то социални теми, а отъ начина, по който прави това. Тоя начинъ е нехудожественъ, той нѣма нищо общо съ поетическо творчество. А на въпроса „Кой е художественниятъ начинъ и единъ ли е той?“ — може да се отговори: „Единъ, и състои въ това: да създаде художникътъ свой миръ, миръ отъ самобитни индивидуалности, да му вдъхне подобие на сжщински животъ и отъ тоя животъ да слѣдватъ съ неумолима психологическа необходимость всички думи и всички дѣйствия въ повѣстьта, — не да никнжтъ като нѣщо чуждо за самитѣ лица, — както е Изъ тѣснинитѣ Който чете Изъ тѣснинитѣ, не може да не си каже: А, азъ отдавна знаж, отъ книгитѣ и отъ вѣстницитѣ, тия сжщи нѣща! — Не че беллетристиката не трѣбва да засѣга сжщи нѣща. Само другояче. Въ нея тѣ не трѣбва да се явяватъ като суха теория, ни-

то въобще като абстрактна мисъль, а като жива дѣйствителность, въплътена въ мирогледа, въ характера, въ цѣлата природа на една създадена отъ автора личность. Тази е, най кратко изрѣчена, дълбоката разлика между беллетристика и публицистика, между поетическо творчество и прозаическа мисъль или прозаично „расправяне“ — родната стихия на нашата беллетристика. Тая разлика г. Лудогоровъ не е съзналъ, и неговиятъ литературенъ кръстникъ не му я казалъ, колкото и да е било на мѣсто да му я каже. Затова неговата повѣсть е побъркана въ основата си.

Отъ изложенитѣ до тука общи положения читателътъ вижда, че Изъ тѣснинитѣ не може да бѫде считано за художественна повѣсть. Къмъ сѫщо заключение води и деталното изучване. — Въпрѣки щастливитѣ замахи за създаване живи хора, нито едно отъ лицата не се е развило до жива човѣшка индивидуалность. Авторътъ е могълъ да имъ даде само по една сполучлива, но повече външна — характерна чертица. Нищо повече. И общото впечатление, което правятъ неговитѣ лица, е твърдѣ отчаяно: не можешъ отпѫди мисълта, че авторътъ въобще не е знаялъ какво да прави съ тѣхъ. Виждашъ, наистина, че той е ималъ сѐ добри намѣрения, че е искалъ всѣко лице да направи типиченъ носитель на нѣкоя идея или нѣкоя жизненна сила: Керкенеза — на... керкенезството, Тинчева — на капитала, който чрѣзъ грабежъ, власть и влияние, въобще машинаци и, се заражда и усилва, Бѣлѣзова — на ламтежа за уясняване нуждитѣ на живота, Стаменова — на прѣмия и живъ изобличитель, който не се стрѣска отъ нищо; Коля — на мъгляво еманципиране, достигнѫло до... дѣтински закачки и студентска слободия; Милка — на мълчаливо избиване, узрѣване на нови стремления. Катерина — на блага сестринска усмивка и на топла братска симпатия. Но всичко това той не е можалъ нито да загатне и дѣто се е опиталъ да го загатне, не е отишълъ по-далечъ отъ най-неясенъ дѣтски лепетъ, понятенъ само на майката, чувствующа съ чедовнитѣ чувства, болѣюща отъ чедовнитѣ болки. А доколко на автора липсува всѣки художниченски погледъ на живота, доколко той е неспособенъ да открие и да схване онова, което е недостѫпно за грубото око на публициста, — най-добрѣ показва обстоятелството, че въ тая „картина на нашия животъ“ нѣма никакъвъ поменъ за такива фактори, каквито сѫ — отъ една страна — оная безчувственно-пасивна интеллигентна тълпа и — отъ друга — хилядитѣ неуловими за нашето око дребулии на живота, които правятъ тоя животъ такъвъ какъвто го виждаме. Въобще, отъ всичко онова, което подъ името обществена срѣда реформира модерната беллетристика, напраздно ще дирите и най-малки слѣди Изъ тѣснинитѣ.

Но неясностьта, която намираме въ исходната точка и въ общата постройка на повѣстьта, се повтаря, само въ по-силна степень може би, и въ характеристиката и сѫдбата на главния герой, Бѣлѣзова. Нека се взремъ малко въ него. Какво прѣдстав-

лява той отъ себе си? Единъ интерниранъ учитель, който живѣе съ тъмнитѣ желания за нѣщо по-добро, приказва за него, когато се падне случай, негодува даже противъ повръхностното и бездушно просвѣщение, противъ безправието на личностьта, чака — съ една смѣсь отъ надѣжда и възмущение, — помощь отъ прѣзирана личность, нищо съ енергия и настойчивость не проповѣдва, за нищо не ратува, нищо не прѣдприема и понеже освобождението не иде само, най-сетнѣ рѣшава да побѣгне. Това бѣгство може да е било нужно на автора, за да свърши най-сетнѣ повѣстьта си, но то не рѣшава, нито уяснява ни единъ отъ многото ония въпроси, за които четемъ въ книгата толкова сладки прикаски. А ако за автора бѣгството е рѣшавало тия въпроси, каква нужда е имало да мжчи той героя си цѣли 123 страници, когато ония хора, които улесняватъ това бѣгство, сж на лице прѣди 50-та страница. Както казахме, Бѣлѣзовъ нищо не работи, нито пъкъ авторътъ постъпенно разкрива неговия характеръ, така щото, каквото знаемъ за него слѣдъ първата срѣща, съ него си оставаме. Никаква нужда, слѣдователно, не е имало да се отлага толкова неговото бѣгство, сир. развръзката. Ходатайството на Тинчева нито е достатъчно уяснено въ мотивитѣ и значението си за цѣлото, нито е необходимо. Още помалко е било необходимо викането въ общината, толкова повече, че отъ него нѣма никакви послѣдствия. Ако ли то има за цѣль да служи за примѣръ на произволи отъ страна на властьта, то е така блѣдно, че всѣко фактично вѣстникарско антрефиле е щѣло да бжде много по намѣсто. Най-сетнѣ и зарадъ Милка не е струвало да се размайватъ тъй дълго героятъ и авторътъ: между нея и Бѣлѣзова се продължаватъ до края почти сé тъй нѣми срѣщи и въ тѣхнитѣ души не ни се рисува никакъвъ ясенъ и прогресирующъ любовенъ процесъ. Наистина, ний ги виждаме наедно на брѣга на Женевското езеро (може би даже годени), но това е могло да стане и слѣдъ горвата срѣща прѣдъ насъ, особенно ако авторътъ бѣ ги накаралъ да размѣнжтъ двѣ топли думи, или ни разкрieше, какво става въ душитѣ имъ. Съ една дума, нека пълчо отсжтствие на планъ у младия авторъ, пълно незнание, какво да прави. Колкото за епилога, дѣто ни се казва, че Бѣлѣзовъ се готвѣлъ „всестранно за живота“ и др. п., туй отново истъква добритѣ помисли на автора, но съвсѣмъ не говори въ полза на неговото сърдцевѣдство. Бѣлѣзовъ ни се явява въ повѣстьта единъ доста сантименталенъ ж е л а т е л ь, каквито въ нашия животъ има множество, но той нѣма нищо отъ натюреля на единъ д ѣ я т е л ь, за какъвто авторътъ иска да ни го прѣпоржчва, както прѣко — съ това, че около него и зарадъ него групира другитѣ. — така и косвено, — съ изрази подобни на горния.

Разочарованъ, неудоволетворенъ слага читательтъ И з ъ т ѣ с н и н и т ѣ. Разочарованъ — въ своитѣ очаквания, понижжли слѣдъ първитѣ десетина страници; неудовлетворенъ въ ожиданията, възбудени отъ самото име на повѣстьта. И напразно дири той вълнитѣ, или поне дъха на онзи животъ, чието кротко и свѣтло отражение иска да ни даде авторътъ. Нѣкакви неорганиз-

чески, мъртви кжсчета отъ него се мѣркатъ салъ тукъ-тамѣ, за да ни каратъ само още по-живо да чувствуваме неговото отсжтствие. И отъ общата социална атмосфера, загатната тъй смѣло въ названието на повѣстьта, нѣма никакви слѣди. Нийдѣ, буквално авторътъ не ни е далъ да почувстваме общественитѣ т ѣ с н и н и, въ които живѣжтъ и се мжчжтъ нѣколцина отъ неговитѣ герои. Оная тежка и несносна обществена задуха, нераздѣлна въ нашата паметь отъ спомена за епохата на неговата повѣсть. — задуха, добрѣ позната на днешното поколение и очертана съ огнено перо отъ дневния печать, сжщо така липсува въ скицираната отъ автора картина. А това поне е било тъй лесно да се направи! Материалитѣ за това лежжтъ готови, жаждущи за художническа рѫка, въ колонитѣ на политическитѣ вѣстници. Но авторътъ едва ли е ималъ и най-смжтно съзнание за тая своя задача. Непроникнжлъ въ сърдцето на индивидуалния животъ, не нахвърлилъ ни една ясна картинка на индивидуална психология, той нито е помислилъ да дири сърдцето на епохата, да раствори прѣдъ нашия духъ психологията на колективния духъ.

Така, първиятъ опитъ за една социална повѣсть може само да ни кара да желаемъ, по-скоро да бжде той повторенъ.

Д-ръ К. Кръстевъ.

Тъкачитѣ. Драма въ петь дѣйствия, отъ Герхартъ Хауптманъ. Прѣводъ отъ 18-то нѣмско издание. Варна. Изд. на Ст. Георгиевъ и С-ie. 1899. Стр. 130 Ц. 1 л.

Тъкачитѣ не сж първото дѣло, но тѣ сж първиятъ подвигъ на тоя мощенъ и безкрайно симпатиченъ талантъ, който внесе въ толкова малко врѣме тъй много животъ и младость въ нѣмската литература отъ това десетилѣтие. Запрѣтени най-напрѣдъ отъ полицейскитѣ власти. Тъкачитѣ сж били поставени на берлинска сцена (въ Deutsches Theater) едвамъ подиръ сждебно унищожение на това veto. И на другата утрина слѣдъ първото прѣдставление Герхартъ Хауптманъ се е събудилъ — както и неговия съперникъ Херманъ Судерманъ, слѣдъ изиграването на Честьта — не вече като тъменъ, ако и даровитъ писатель, а като знаменитость, като стихийна литературна сила. И прѣди, но особенно слѣдъ Тъкачитѣ, Хауптманъ е далъ нѣколко цѣнни творения, ала за голѣмата публика той си остана творецъ на Тъкачитѣ. Само голѣмата популярность на неговата Märchendrama—Потъналата Камбана (Die versunkene Glocke), драма пълна съ най-свѣжа поезия, тайнственность и романтизъмъ, отъ които еднакво примира и нѣмскиятъ филистеръ и нѣмската мома. — само тая популярность може да заличи въ паметьта на масата твореца на Тъкачитѣ, за да постави на негово мѣсто твореца на Потъналата Камбана. Да ли и за потомството той ще остане творецъ на Потъналата Камбана, — е още твърдѣ рано да се прѣдрича. Хауптманъ е младъ човѣкъ, — той

е роденъ на 15 Ноември 1862 година — и всѣко едно отъ неговитѣ творения е било до сега едно откровение на съвсѣмъ нови, не само неподозирани, а за нашия умъ даже и несъединими съ досегашнитѣ негови способности и художнически мирогледи. Отъ послѣдователенъ „реалистъ", какъвто захваща, отъ краенъ натуралистъ, какъвто излиза въ Тъкачитѣ си, той слѣдъ 2—3 години изъ единъ пѫть се явява въ своята „Traumdichtung"[1] Hannele на висшитѣ стѫпала на психологическата мистика, а въ Потъналата Камбана — на върха на едно художественно съчетание между драма и лиризъмъ, романтика и реализъмъ, символъ и мистика, идея и природа. Всеобемность и смѣлость, свойственни само на гения! —

Тъкачитѣ сѫ една драматизирана картина на мизернята и причиненитѣ отъ нея бунтове на тъкачитѣ въ Шлезия, въ 1845 година. Расказитѣ на бащата на младия Герхартъ за живота и теглото на дѣдо му, който е билъ тъкачъ, както описанитѣ въ драмата клетници, сѫ дали първия потикъ за създаване на драмата. Самъ авторътъ казва това въ нѣколкото думи[2], отправени къмъ бащата, комуто и посвѣтява драмата си. Сѫщинската тема на тая картина е гладътъ и цѣлото окаянство, свързано съ него Съ краски и думи,—натуралистични и рѣзки до болка и до потръсъ, авторътъ ни рисува живота на своитѣ герои. Често се виждашъ принуденъ да сложишъ книгата, за да отдъхнешъ. И когато съ мѫка си прѣбродилъ тия ужаси, явяватъ се нови, все тъй мѫчителни: доведената до отчаяние и до гладна смъртъ тълпа захваща да отмъщава, да руши и да граби, и фабрикантътъ, довчерашнятъ всесиленъ господарь, едвамъ успѣва да спаси себе си и своитѣ. Колкото и да виждашъ всичката психологическа и социална естественость на тия сцени, това съ нищо не ти помага противъ тѣхния ужасъ, противъ непросвѣтния мракъ. Тая особенность на Тъкачитѣ е накара мнозина да осѫждатъ автора въ краенъ натурализъмъ, въ забравяне границитѣ, които дѣлѫтъ дѣйствителностьта отъ художественното въспроизвеждане на тая дѣйствителность Никой обаче, не отрича Хауптману силата на таланта, която му е позволила да одухотвори тая уморена отъ гладъ и страдания масса и да прѣдстави прѣдъ нашитѣ очи, съ поразителна психологическа правда една отъ хилядитѣ картини на социално бѣдствие, плодъ на човѣшка алчность и безсърдечие. Ако подобна социална заслуга е невъзможна или почти невъзможна, безъ да се накърнѫтъ художественни искания, то, струва ни се, че всѣки критикъ може, безъ да измѣнява на призванието си, да прѣклони смиренно глава . . . прѣдъ гласа на самата природа. Ни величието, ни светостьта на искуството нѣма да пострадатъ, ако върховни цѣли, въ името на които, най-сетнѣ, сѫществува и самото

[1] Тъй нарича самъ авторътъ своята драма. Приблизителнията прѣводъ на тоя изразъ би билъ „визионерна поема". И това опрѣдѣление напълно отговаря на съдържанието: драмата се движи въ виденията, халюцинациитѣ на болната дѣвица Ханнеле.

[2] Пропуснѫти отъ прѣводача, кой знае защо.

искуство, поискатъ да отстжпи то въ единъ великъ исторически моментъ, отъ своя вѣченъ пжть.

Прѣводътъ на Тъкачитѣ е свързанъ съ голѣми трудности, тъй като и литературното нѣмско издание, прѣведено отъ първоначалния (текстъ, писанъ на шлезийски диалектъ), е непонятно за обикновенни познавачи на езика. Особенна заслуга е, слѣдователно, ако този прѣводъ е направенъ отъ нѣмски и ако нѣкой русски прѣводъ не е лежалъ подъ нѣмския текстъ. Руссизми, въ всѣки случай, има. Но изцѣло прѣводътъ е срѣдна хубость, — каквито сж днесъ повечето наши прѣводи: безъ никаква стилистична обработка, безъ никакво изящество въ езика, безъ никакво придирване къмъ „нѣкакви си“ писателски дребулии. Нѣщо като — столарска работа съ топоръ и съ тесла.

В. М-л-въ.

Войната и нейнитѣ мними благодѣяния. Отъ Ж. Новиковъ, подпрѣдсѣдатель на международния социологически институтъ. Съ прѣдговоръ по прѣдложението на русския императоръ и въоржжения миръ. Прѣвелъ отъ френски Б. Лунговъ. Габрово. Издава книжарницата „Наука“. Стр. 118 + VII. Ц. 80 ст. 1898.

Колкото и да е нагледъ безполезна книжната проповѣдь противъ войната и военщината, тая проповѣдь трѣбва да се прави при всѣки сгоденъ случай: нейното дѣйствие е тъй бавно, но и тъй сигурно, както дѣйствието на стихийнитѣ сили. Безсилна да унищожи моментално злинитѣ, проповѣдьта, основана върху идеята за истинскитѣ блага и интереси на човѣчеството и върху просвѣтяването на масситѣ, създава съ врѣме такава общественна мощь, противъ която сж безсилни и байонетитѣ. Нужно е само настойчивость и неуморимость. На нашитѣ социялисти тия качества не липсуватъ и ний можемъ да бждемъ увѣрени, че тѣ ще продължаватъ съ сжщата енергия прѣвеждането и писането противъ тоя позоръ на човѣчеството, противъ това несмиваемо петно на културата. Тѣ сж ни вече дали десетина книги и брошурки отъ тоя характеръ и — което е по-важно — тѣ умѣжтъ да пръскатъ своитѣ издания на такава почва дѣто сѣменатa скоро се прѣвръщатъ въ корени . . .

Горната книжка, излѣзла отъ перото на единъ писатель съ европейска извѣстность, иде тъкмо на врѣме да разсѣе мъглата, която бѣ пръснжлъ извѣстниятъ циркуляръ на графа Муравьева по свѣта, а особенно въ нашата страна, богата и безъ туй съ нейросвѣтни мъгли. Прѣводачътъ е посвѣтилъ единъ дълъгъ прѣдговоръ на тоя циркуляръ, и така е свързалъ общитѣ положения и сжждения на автора съ единъ дневенъ въпросъ. Отъ това книгата не спечелила въ теоретическо отношение, но сигурно ще спечели повече читатели у насъ.

В. М.

Нѣколко думи за с. Осоица, отъ Ст. Христовъ. Берковица. Печатница на П. Н. Кадийски. Стр. 48+II.

Тия нѣколко думи сж написани за осоишката интеллигенция, — „ако за такава може да се говори въ едно село като Осоица", прибавя умѣстно авторътъ. Потикътъ, който за жалость си е останѣлъ само потикъ, е била мисъльта: да прѣдстави, какъ въ едно село, оставено подиръ войната отъ своитѣ жители-турци, се заселватъ двѣ-три групи българи и какъ тия бълґари, различни по диалектъ, обичаи, носия и др., се виждатъ принудени да се приближжтъ по всичко една до друга и да образуватъ едно „общество", въ което, въпрѣки всички индивидуални различия, да има общи, обединяющи елементи. Като виждате, въпросъ, крайно интересенъ и това именно ни кара да отбѣлѣжимъ книжката. Трѣбва да съжалимъ само, че авторътъ не е могълъ да събере по-цѣнни, психологически и социологически, материали, че не е умѣялъ да наблюдава или, може би, само да се ползува отъ набюденията си. Той ни разказва доста добрѣ за първоначалния антагонизъмъ между тия групи, за постъпенното приближаване, диктувано отъ индивидуални и социални нужди; посочва, коя отъ групитѣ въ кои области налага своето, по нѣйдѣ ни казва и въ сила на какви свои черти; отбѣлѣзва дори съ тънка внимателность ролята на половия инстиктъ или — да се изразимъ по-малко научно, но по-салонно — ролята на любовьта между млади отъ разни групи; рисува съ явно въсхищение и даже съ живость патриархалното кметуване на първия кметъ, дѣда Стояна, съ неговитѣ рабоши, неговата честность и редовность Но погледнато общо, той не е могълъ да истъкне особеното въ случая, нито да улови по-дълбокитѣ фактори на това миниатюрно прѣминуване отъ кратковрѣменна пре-социална (до-обществена) фаза на живота къмъ общественность. Сжщиятъ социологически процесъ се е извършилъ у насъ, прѣди двадесетина години, въ много села и може би още не е късно да се утилизиратъ за социологията неговитѣ драгоцѣнни данни. Въпросъ е само, да ли сж се намѣрили изъ селата достатъчно интеллигентни хора, способни сир. подготвени да наблюдаватъ социални явления отъ подобенъ характеръ.

В. М.

Майнъ Ридъ: Бѣла ржкавица, загубената сестра, ямайски маррони и др.

До скоро — прѣди пет-шест години — ний нѣмахме никаква дѣтска и юношеска литература. И както става съ всичко у насъ въ послѣдний врѣме, доста бѣше да се направи начало, за да се явжтъ сума работници, и работата да закипи. Въ едно най късо врѣме се създадохж нѣколко дѣтски и юношески списания, отъ които повечето и сега живѣжтъ, и се прѣведохж много произведения за малкитѣ читатели. Сѣ на тази инициатива ний длъжимъ и прѣвода на горнитѣ романи на Майнъ Рида, както и на много още, излѣзли по-прѣди.

Това явление е радостно, не ще съмнѣние. Потрѣбата отъ четиво отъ день на день расте, макаръ и по малко, и неусѣтно се заражда и у насъ литературенъ животъ почти въ всички общественни групи. Важното е само, какво е качеството на четивото Защото по нѣкога печатното слово е зараза и отрова. Стига да си спомнимъ за онія глупави прѣводи, съ които се залъгватъ повечето отъ възрастнитѣ четци, за да се усмихнемъ горчиво.

Обаче, отъ тая страна младежьта е по честита. За нашитѣ юноши отъ день на день се увеличава броятъ на приятни и полезни четива и се създаватъ благоприятни условия за умственно и сърдечно развитие. Романитѣ на Майнъ Рида сж отъ числото на онія книги, които младежьта най-обича. А за доброто влияние, което тѣ упражняватъ върху ума и сърдцето на младитѣ читатели, не можемъ да се съмнѣваме. Стига да видимъ, какъ жедно се залавятъ за тѣхното прочитане, какъ се увличатъ подиръ невинитѣ приключения на тѣхнитѣ герои, съ какъвъ дълбокъ интересъ четжтъ описанията на незнайни земи, племена, растения и животни . . . Стига да съгледаме онова непобѣдимо стремление къмъ дѣятелность, къмъ дирене на незнайното, къмъ излизане извънъ всѣкидневнитѣ дреболии . . . и ний ще разберемъ всичката възпитателна и образователна сила на четива отъ подобенъ родъ.

Едно нѣщо само е за съжаление: прѣводътъ на тѣзи юношески книги не е безукоризненъ. Изобщо той е удовлетворителенъ, понѣкога е дори добъръ, но това не е достатъчно. То щѣше да ни задоволи, ако бѣше прѣдначертано за възрастни читатели, но за младежьта . . . Нали отъ книгитѣ нашитѣ юноши изучаватъ родния езикъ? Нали отъ тѣхъ обогатяватъ ума си, развиватъ своя говоръ, научватъ се правилно да мислжтъ, да се изказватъ и да пишжтъ? . . Каква полза тогава ще извлекжтъ отъ една книга, чийто прѣводачъ нѣма изработенъ езикъ, нѣма мисли, нѣма изрази, нѣма дори послѣдователно правописание? А всичко това личи на всѣка страница отъ който искате прѣводъ изъ Майнъ Рида. Онова, що се дава на младежьта, трѣбва да бжде безукоризнено Най-малката грѣшка, най-малката неясность, негладкость или колебание сж цѣло прѣстжпление: всичкитѣ ученически похвати на прѣводачитѣ ще се отпечататъ въ душата на младитѣ читатели . . . и ний още дълго врѣме ще се оплакваме, че нѣмаме никакъвъ успѣхъ по родния езикъ . . .

Двайсетина романа вече имаме на български отъ Майнъ Рида, и почти всичкитѣ сж прѣведени отъ неопитни литератори — сѣ начинающи. Както казахме, да бѣхж тѣхнитѣ прѣводи за възрастни, тѣ щѣхж да бждатъ добри, и ний нѣмаше да кажемъ нищо лошо . . Но за младежьта . . . И важното е, че у насъ сѣ още не искатъ да разбержтъ мжчнотиитѣ на прѣвода, не искатъ да разбержтъ, че и за прѣвода трѣбватъ художници. Знаемъ ли криво-лѣво единъ чуждъ езикъ, и горѣ-долу своя, туку се залавяме да трупаме прѣводъ слѣдъ прѣводъ, авторъ слѣдъ авторъ, книга слѣдъ книга. И когато ни забѣлѣжжтъ, че още не

ме подготвени за тая работа, изблѣщимъ очи отъ очудване: санкимъ, празни работи сѫ тѣ тия, разбираме ги ний тѣхъ . . . .

По всичко изглежда, че ще се сдобиемъ съ прѣвода на всички съчинения на Майнъ Рида. Но дано поне останѫлитѣ намѣрѭтъ по-майсторски прѣводачи . . .

И. С. А.

Дѣтска Китка, отъ Стоянъ М. Поповъ София 1898.

Това е вече пета книжка съ пѣсни за дѣца. Сравнени съ прѣдишнитѣ — отъ В. Поповича, И. Вазова, П. Р. Славейкова и К. Величкова — пѣснитѣ на г. Попова, споредъ темитѣ, както и лекиятъ имъ езикъ и тонъ, правѭтъ впечатление на истински пѣсни за дѣца. На досегашнитѣ наши писачи на пѣсни за дѣца липсвать, освѣнъ доброто желание да отговорятъ на една наврѣмна нужда, всички качества за една такава работа. Тѣхниятъ езикъ е сухъ, неподвиженъ, формата тежка, а темитѣ сѫ почти всички вземани отъ сфери чужди за дѣтската душа, теми повече пригодни за докторски дисертации, отколкото за дѣтски пѣсни. Разбира се, че има исключения, и хубави исключения, но думата ни тукъ не е за тѣхъ, а за общия характеръ на досегашнитѣ български пѣсни за дѣца. Нѣколко пѣсни отъ такъвъ характеръ има и въ книжката на г. Попова, (Просякъ и О! о! о!), и той би трѣбвало да не ги печата, та съ тѣхъ да накърнява общото впечатление отъ другитѣ. Езикътъ и стихътъ на г. Попова сѫ повърѣдно леки, а наивниятъ тонъ на пѣснитѣ, показва дарбата на авторътъ имъ да се приравнява къмъ наивното дѣтско схващане на нѣщата. Желали бихме, ако г. Поповъ продължи да пише още пѣсни за дѣца, да зема за теми за пѣсни повече картини отъ природата и събития, които дѣтската душа лесно може да схваща, като избѣгва въ сѫщо врѣме да имъ дава каквито и да е морализаторски тенденции; такива тенденции не сѫ намѣсто въ поезията, а най вече въ поезия за дѣца. Книжката на г. Попова е издадена отъ редакцията на „Звѣздица“ — коледенъ даръ на неврѣстнитѣ ѝ абонати.

П. С.

Червенъ народенъ календарь за простата 1899 година (год. третя) Казанлѫкъ. Стр. 80 м. осм. Ц. 20 ст.

Въ България има вече цѣлъ клонъ книжна търговия — то е тая наречената литература за народа. Никой вѣстникъ и никое списание до сега не е посвѣтило ни думица за тая литература, не е прѣдпазило отъ оная книжовна отрова, оная глупа и тѫпа „мѫдрость“, която тя съдържа и която се влива като нѣкакъвъ жизненъ елексиръ въ главата на гражданина. Ний ще имаме случай да запознаемъ читателя съ нѣкои отъ тия книжлета, които се продавать и раздавать по улицитѣ и по кафенетата, за да види той [illegible] храна се храни, днесь още, българията, а тука искаме

само да отбѣлѣжимъ една отъ малкото полезни, просвѣтителни книжки отъ тоя родъ, „Червения народенъ календарь“. Въпрѣки изключително социалистическата си тенденция, тоя календарь съдържа много нѣща, които трѣбва да бждатъ повтаряни и потретяни на българския гражданинъ. Въ него нѣма никаква диря отъ традиционнитѣ календарски плоскости, пъкъ и не е лишенъ отъ извѣстна литературность За неговия общъ характеръ нека говорятъ тия два цитата:

Така говорятъ нашитѣ министри —
Чрезъ своитѣ подкупени драскачи, —
Чрезъ мерзкитѣ овези Фондоѣди
И базиргяни — Калчевъ и Централовъ, —
Чрезъ облизанковцитѣ на Печата. —
Козлакъ безокий, Попчевски неукий, —
Които сж готови да поддържатъ
Съ перото си и Чумата, — бакшиши
Ако захване Чумата да дава!

(„Народна Обичь“. Драгостинъ Истровъ, стр. 11).

Или тия още по-силни думи:

Далеко е Нардний Сждъ! Грабете!
Плячкосвайте единъ прѣзъ другъ безъ свясь:
Народътъ нѣма скоро да се сѣти —
Та смѣтка да потърси той отъ васъ!

(„Къмъ невѣдницитѣ“, Кир. Христовъ, стр. 17)

А за да види читателтъ какъвъ юморъ вѣе въ него, нека прочете тия редчета: „Третото ми прокобявание е, че и тази година „народнитѣ избраници“ ще дигатъ ржцѣ и ще викатъ урра.... Преди три години азъ ви прокобявахъ, че тѣ ще ви измамятъ и и продадатъ като нещавена кожа. Виждате ли сега че съмъималъ право? Другитѣ календарджии ви казвахж, че щѣла да се яви една голѣма звѣзда съ дълга опашка. Ето вече три години се изминуватъ оттогава — и никаква звѣзда, даже безъ опашка, не се явява. Вмѣсто това, явихж се опашати лъжи и прѣдприемачи“.

Л. С.

НОВИ КНИГИ.

Л. Бюхнеръ. Напрѣдъкътъ въ природата и историята. (Споредъ Дарвиновата теория). Прѣв. отъ нѣмски Р. G. Стр. 44. Цѣна 30 ст. Варна.

Д-ръ К. Г. Раковски. Заточеникътъ на дяволския островъ. (Страница изъ историята на Съврѣменна Франция). Популярна научна библиотека № 4. Стр. 134. Цѣна 1 л. Варна.

Н. Станевъ. Причини на Френската революция. Книга I. Стр. 324. Цѣна 2.50 ст. София.

Н. Христевъ. Читанка за вечернитѣ и недѣлни училища. (Стъкмена за II курсъ). Стр. 136. Цѣна 1 левъ. Варна.

Г. Баласчевъ. Климентъ, епископъ словѣнски и службата му, по старъ словѣнски прѣводъ, съ една часть отъ гръцки паралеленъ текстъ и едно факсимиле. София. Държавна печатница. Цѣна 4 л.

Петъръ П. Карапетковъ. Сбирка отъ статии. Стр. 391. Цѣна 2 л. Срѣдецъ.

Августъ Стриндбергъ. Бащата. Трагическа игра въ три дѣйствия. Прѣв. отъ нѣмски Р. Ст. Попова Стр. 78. Цѣна 70 ст. София.

Хр. Карапетковъ Низъ мрака. трагедия въ 4 дѣйствия. Стр. 72. Цѣна 80 ст. Хасково.

Проф. Д-ръ Л. Бюхнеръ. Богъ и науката. Прѣвелъ отъ 3 нѣмско издание Д Димитровъ. Хр. Олчево издание. Ц. 90 ст. Стр. 126 м. 8-на.

Карлъ Каутски. Парламентаризма. народното законодателство и социялдемокрацията. Прѣв. отъ нѣмски. Стр. 114. Цѣна 90 ст. Тутраканъ.

Ст. Момчиловъ. Изъ американския животъ. Скаска. Издание на друж. „Просвѣта“ въ Ст. Загора, № 38. Стр. 32. Ц. 15 ст.

Календарче св. Кирилъ и Методий за 1899 г. Издава книжарницата на К. Г. Самаржиевъ. Стр. 124, Цѣна 1 гр. Солунъ.

Червенъ народенъ календарь за простата 1899 год. (година третя). Ст. 79. Цѣна 20 ст. Казанлъкъ.

До г. Редактора на списанието „Мисъль“

Въ статията ми „За нѣкои врѣмена на глаголитѣ“, четена на 11 Ноември въ Историко — Филологический клонъ на Книжовното Дружество, и обнародвана въ послѣднята книжка (IX, X) на „Мисъль“, по погрѣшка и даже сбъркано сж наредени два зачертани въ ржкописа реда, които бъркатъ ясностата на текста. Редоветѣ се намиратъ на дъното на стр 688, тамъ дѣто, за да покажж че **бивамъ** не е условно наклонение на **съмъ**, правѣж сравнение въ употрѣбението на тия два глагола и твърдѣж, че тѣ показватъ едно и сѫщо дѣйствие — сѫществуване — измѣнено само въ вида си, и еднакво служатъ въ изрѣчението за връска. Двата тия реда сж: Различието имъ (на **съмъ**, **бѫдѫ**), отъ една страна, и **бивамъ** отъ друга) **се състои само въ това, че бивамъ може да служи като спомагателенъ глаголъ въ страд залогъ глаголи**“. Казахъ по горѣ, че тия зачертани въ ржкописа редове сж и погрѣшно наредени, защото има въ тѣхъ изпуснати думи, които измѣняватъ смисъльта имъ Въ ржкописа стои тъй: „Различието имъ се състои само въ това, че **бивамъ** не служи като спомагателенъ глаголъ, освѣнъ въ страд залогъ глаголи“, нѣщо което е вѣрно, но което азъ не искахъ да развиѫ, защото трѣбваше да се докоснѫ пакъ до вида на глаголитѣ, което нарочно избѣгвахъ, като имахъ и имамъ прѣдъ видъ да изложѫ мнѣнието си и наблюденията си по тоя въпросъ другъ пѫть.

София, 26 Дек., 1898 г.

Ив. П. Славейковъ.

ПРИЕМА СЕ ПОДПИСКА НА АБОНАТИ

ЗА III-ТА ГОДИШНИНА НА

СПИСАНИЕТО НА БЪЛГАРСКОТО ИКОНОМИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО

Списанието излиза всѣки мѣсецъ и по слѣдующата программа: I. Икономически въпроси. — II. Индустрия, Земледѣлие и Търговия. — III. Мѣроприятия по нашата икономическа политика. — IV. Съобщения изъ икономическия животъ на другитѣ държави. — V. Съобщения и Новости. — VI. Критика и библиография. — VII. Пазарни прѣгледи и съобщения. — VIII. Обявления.

Годишния абонаментъ на Списанието е: за частни лица — 8 л., за странство 10 л.; за дѣйствителнитѣ и основнитѣ членове на Др-то — 4 л. Единични книжки се продаватъ по 1 л. едната.

Забѣл. За Студенти и, изобщо учащи се — 6 л.

Слѣдъ получаването на 1-та кн. трѣбва да се внесе поне половината отъ годишния абонаментъ.

Поржчкитѣ и исплащанията се извършватъ направо въ Редакцията, както и чрѣзъ Пощенскитѣ Станции.

Най-добрѣ е абонаментитѣ да си испращатъ въ редакцията чрѣзъ *пощенски записи*.

На абониравшитѣ повече отъ 10 течения се прави остжпка 25%.

Останалитѣ пълни течения отъ II-та годишнина на Списанието се продаватъ по 6 лева.

Статии, пари и поржчки за Списанието се испращатъ до Редакцията.

София, януари, 1899 г

ОТЪ РЕДАКЦИЯТА.

МИСЪЛЬ

ЛИТЕРАТУРНО-ОБЩЕСТВЕННО СПИСАНИЕ

ИЗЛИЗА ПОДЪ РЕДАКЦИЯТА

НА

Ив. Ст. Андрейчинъ, Т. Г. Влайковъ, Д-ръ К. Кръстевъ,
П. П. Славейковъ и К. Христовъ.

Година IX. — Февруарий — Книжка II.

СОФИЯ

Печатница и книжарница «Св. София»

1899.

Българската книга

Отъ Д-ръ К. Кръстевъ

Да се говори за ролята на книгата въ едно общество, ще рѣче, да се говори за ролята на духовнитѣ интереси въ това общество; ще рѣче, да се изучва, до колко върховнитѣ въпроси на духа и на битието правятъ часть отъ негова интелектуаленъ животъ, до колко проблемитѣ на науката и блѣноветѣ на искуството живѣятъ въ духоветѣ. Мѣнливи сж врѣмената и прѣвратни сж човѣшкитѣ сждбини; вѣчно е само развитието на човѣшкия духъ. Животътъ, и най-блѣскавиятъ животъ на отдѣлни народи и държави е ефемерно видение срѣдъ вѣковѣчностьта на всемирната история и само трайнитѣ и велики завоевания въ областьта на духа даватъ мѣсто на единъ народъ въ лѣтописитѣ на тая история. Внесълъ ли е единъ народъ нови идеи, създалъ ли е той нови форми на живота, взелъ ли е той участие въ усилията на човѣшкия духъ да раскрие истината и да реализира нравственни и художественни идеали, — съ една дума, вълѣтилъ ли е той въ своето мимолетно историческо битие една фаза отъ вѣчната еволюция на „абсолютния духъ“, — той еималъ право на животъ; не е ли извършилъ нищо отъ всичко туй, неговото сжществувание е било само една прѣчка за развитието на човѣчеството и неговото исчезване ще бжде благодѣяние за всемирния исторически прогресъ . . .

Безспорно, не е само книгата, въ която човѣшкиятъ духъ влага своитѣ съкровища; тя е само една отъ многото съкровищници на тоя духъ. Безспорно, книгата не е послѣдня цѣль, а само срѣдство; но това срѣдство е, може би, най-вѣрниятъ признакъ за идейното богатство на живота. Едно-

странчивость би било да мислимъ, че вънъ отъ книгата не съществува нищо, достойно за нашето внимание, или че тя исчерпва цѣлата глъбина на живота. Но все тъй едностранчиво ще бъде, да умаловажаваме нейното културно значение. Глъбинитѣ на живота книгата не исчерпва, да; тия глъбини исчерпва пакъ само животътъ, но — книгата е часть отъ тоя животъ....

* * *

Нашиятъ въпросъ гласи прочее:

Каква е българската книга? Каква е нейната роля въ живота на българското общество?

На тоя въпросъ не е мъчно да се отговори, — поне на пръвъ погледъ. Какво по-лесно отъ туй, да се каже, че българската книга стои, по своето вътрѣшно достоинство, твърдѣ ниско, че тя не играе никаква или почти никаква роля въ нашия животъ. Но има отговори, които съдържатъ или с ъ щ и я въпросъ, само въ нова, прикрита форма, или н о в и, по-дълбоки и по-мъчно разрѣшими въпроси. Отъ тоя родъ ще бъде, струва ни се, и този отговоръ, и той никого не би могълъ да задоволи, защото би прѣдставялъ само едно повторение, едно просто констатиране на всепзвѣстната истина, че книгата, че въобще печатното слово у насъ не е обществена сила, не е факторъ въ живота. Подобно констатиране не ни казва нищо за причинитѣ. А дѣто не знаемъ причинитѣ, ний нищо не знаемъ, защото, както бѣ казалъ още лордъ Бекон: „Vere scire est per causas scire“ [1] Дѣ трѣбва да се търсятъ тия причини, не е, обаче, за никого тайна: очевидно, или въ нашата книга, или въ нашето общество, — или и въ двѣтѣ. Ний тѣхъ и ще се постараемъ да изучимъ. Казваме изрично „да изучимъ“, защото нашата задача не отива по-далечъ отъ едно спокойно и всестранно освѣтление на въпроса, — безъ никакво домогване да го разрѣшимъ. Намъ прѣдстои, на първо мѣсто, да характеризираме българската книга, да посочимъ фазитѣ, прѣзъ които тя е прѣминъла; да опрѣдѣлимъ, до колко тя може да служи за вѣренъ изразъ на интеллектуалния животъ на нашето общество и до колко е въ състояние да внася въ тоя животъ нови духовни елементи, ново съдържание, — да го

[1] „Истинско знание е знание на причинитѣ“.

обнорява и възвисява. Втората ни задача ще е, да характеризираме самото общество, въ неговото отнасяне къмъ българската книга, по-общо казано, къмъ българската книжнина. Нашето внимание ще бѫде насочено главно върху психологическитѣ и социални фактори, а сетнѣ и върху ония външни условия, отъ които зависи както българскиятъ писатель, така и отношението на обществото къмъ него и неговата дѣятелность. Ако въ нашето освѣтление на мотивитѣ и на външнитѣ условия читательтъ намѣри причинитѣ или нѣкои отъ причинитѣ на онова зло, което константирахме въ горния отговоръ, той най-добрѣ ще умѣе да потърси и срѣдствата противъ него. Нашитѣ бѣлѣжки, обаче, нѣма да съдържатъ нищо отъ тия срѣдства, защото тѣ не искатъ да бѫдатъ нѣщо по-вече отъ единъ опитъ да се постави на „зелената маса“, да се изучи тоя въпросъ.

I.

Зачатките на днешната българска книга не сѫ твърдѣ далечъ отъ насъ: само нѣколко десетилѣтия ни дѣлятъ отъ тѣхъ, и между насъ още живѣятъ послѣднитѣ живи свидѣтели на самото зараждане на новата наша книжнина. Но въ тая кратъкъ периодъ българската книга е прѣтърпѣла — въ своитѣ външни сѫдби и въ своята вѫтрѣшна сѫщность — такива дълбоки промѣни, каквито при обикновенъ ходъ на историята се извършватъ едвамъ въ продължение на цѣло столѣтие. Онова събитие, което обусловi и създаде тия промѣни, бѣше Освобождението. Прѣмахването външнитѣ прѣчки, що спирахѫ развитето на индивидуума, измѣни, сѣкашъ съ единъ махъ, и тая область на живота, както бѣ измѣнило и всичкитѣ други. Отъ изключително достояние на една малобройна élite, на една скромна аристокрацийка на духа, литературата станѫ, въ единъ периодъ отъ двѣ-три години, достояние на всички, на грамотни и неграмотни, на знающи и незнающи, — и на вторитѣ, естественно, по-вече нежели на първитѣ, — така, както прѣзъ тоя сѫщи периодъ и политическата дѣятелность бѣ станѫла достояние на всички, на разумни и неразумни, свѣсни и несвѣсни. Вмѣсто двата досегашни литературни центра, изразъ на двѣ дълбоки и непримирими течения въ самия народъ и неговата интелигенция до Освобождението: — центъръ на доволнитѣ, благоразумнитѣ,

лоялнитѣ, и центъръ на недоволнитѣ, неблагоразумнитѣ, революционеритѣ, — създаватъ се толкова литературни центра, колкото пишущи ржцѣ има въ страната. Нѣма нито признати отъ нѣкого вожди, нито въобще уважавани, авторитетни гласове. Еманципираниятъ отъ политическо робство гражданинъ счита за ново рабство всѣко подчиняване, даже всѣко признаване на чуждо върховенство. Протестътъ, „критиката“, бунтътъ бѣхж първото право и първиятъ дългъ. Само по отношение къмъ духовнитѣ отци на протеста и на бунта, по една всѣкогашна непослѣдователность на социалната психология, нѣмаше никакъвъ протестъ, даже отсжтствуваше и най-елементарната критичность: писателитѣ и дѣятелитѣ на емиграцията се ползуваxж съ безгранично обаяние. Идолитѣ на пишущата и на читающата младежъ бѣхж Христо Ботевъ и Любенъ Каравеловъ, и понеже нито единъ отъ тѣхъ — въпрѣки таланта на първия и прилежанието на втория — не притежаваше качествата на авторъ-възпитатель (— та нали и двамата бѣхж скорозрѣлъ плодъ на една скорозрѣла епоха!), то литературното имъ влияние не можеше да бжде благотворно, не можеше да не бжде даже гибелно до извѣстна степень. Днесъ Любенъ Каравеловъ писательтъ, белетристътъ, е почти забравенъ, поне отъ широката публика, Ботевъ — живѣе, и дълго ще живѣе, но никой вече не мисли да му подражава. Но тогава всичко що пишеше, имъ подражаваше, и тия подражатели, лишени отъ тѣхния талантъ, тѣхната култура и тѣхнитѣ велики цѣли, бѣхж помислили, че ако удвоятъ и утроятъ писателскитѣ имъ слабости, тѣ ще сж достигнжли идеала на едно литературно възраждане. Отъ насъ е далечъ всѣка мисъль да правимъ единъ Ботевъ и единъ Каравеловъ прѣко отговорни за оная печална разюзданость и оная още по-печална подивѣлость на нашитѣ литературни нрави, подивѣлость, настжпила скоро подиръ Освобождението (особенно подиръ злочеститѣ 84 и 86 година), но първитѣ нейни сѣмена ясно личжтъ въ тѣхнитѣ вѣстници и въ цѣлата система на тѣхнитѣ литературни и политически борби. Това може да е било — за тѣхното врѣме и за тѣхнитѣ святи задачи—една необходимость, не споримъ; но подражательтъ това не е способенъ нито да разбере. Той зима всичко — или само най-лошото. И така се роди оная „литература“, която въ полититическия печатъ и днесъ не е исчезнжла, но изъ книгитѣ и сериознитѣ научни и литературни органи е почти изго-

нена вече. Но както и да е, — въ нашата задача не влиза да очертаваме картината, която прѣдставяваше и отчасти още прѣдставява голѣма часть отъ българския печатъ; ний не можехме само да игнорираме тая мрачна картина, понеже се касае да посочимъ разликата между едноврѣмешното и днешното българско печатно слово и да потърсимъ причинитѣ на днешното отнасяне на българското общество къмъ българската книга. На читателя е извѣстно, че това отнасяне, отъ искренно и почти благовѣйно, каквото бѣше прѣзъ послѣднитѣ десетилѣтия прѣди Освобождението и първитѣ години слѣдъ него, скоро-скоро се прѣвърна въ противното. Старата интимна свръзка между читателя и книгата исчезна безвъзвратно, — заедно съ ония патриархални нрави, които я бѣха създали. И на нейно мѣсто не се яви, нито можеше да се яви нѣщо, което да би било въ състояние да я замѣсти. Едноврѣмешнитѣ литературни дѣйци бѣха оставили перото, а и да не бѣха го оставили, не можаха да помогнатъ. Нови нужди и нови интереси бѣха се родили, неизвѣстни и непонятни за старитѣ ветерани. Явяваха се не малко нови хора, наистина, но тия нови хора не носѣха никакво ново слово. Нѣщо повече: тѣ не носѣха съ себе си и никаква култура. Това бѣха прѣимущественно буйни младежи, захвърлили прѣди-врѣме своитѣ учебници и своитѣ училищни тетрадки, съ твърдата вѣра, че е достатъчно, вмѣсто тетрадки да начнатъ да пишатъ книги, за да станатъ учители на своитѣ учители. Всичко що-годѣ зрѣло и интеллигентно, бѣше се прѣдало на практическа дѣятелность, повикано отъ нуждитѣ на врѣмето и отъ пробудилитѣ се вече нови инстинкти... Въпрѣки литературнитѣ трудове на двама-трима почтенни писатели, общата физиономия си оставаше неизмѣнена. Новото поколение отъ истински писатели, отъ таланти, бавно растѣше и още по-бавно се организираше: цѣлото първо десетилѣтие се изминя въ кипежъ, въ лутане. Тия процеси на кипежъ и на лутане и днесъ не сж свършени, но въ края на второто десетилѣтие ний виждаме вече доста ясно очертани литературнитѣ физиономии на ония работници, нѣкои отъ които се явиха още въ края на първото, но които сж чада, главно, на второто десетилѣтие. Даже групитѣ, въ които тѣ естественно ще се распаднатъ — или организиратъ, се прозиратъ вече неясно въ общата мъгла, неосвѣтена още отъ лжчитѣ на една мощна литературна критика. Това — би казали, в ж т р ѣ ш н о — орга-

низиране е още много далечъ отъ интензивна и всестранна литературна работа, която единственно ще издигне българската книга до . . . обществена сила, до всесиленъ факторъ на живота. Но и при отсѫтствието на оная интензивна дѣятелность, която прѣвръща довчерашнитѣ литературни работници въ — литература, — въ единъ организъмъ, живущъ свой особенъ животъ, не може да не се забѣлѣжи грамадната разлика между онова, което имахме — не прѣди 15, не прѣди 10, а даже прѣди 5—6 години, и това което е сега прѣдъ очитѣ ни. Работнитѣ сили сѫ удесеторени, количеството на литературнитѣ, както и на научнитѣ публикации, е удвоено и утроено и сега сѫ потрѣбни, главно, само двѣ нѣща: първо, психологическиятъ моментъ; второ едно или двѣ отдѣлни литературни творения съ кондензиранъ животъ и гениална самобитность, — и набраната енергия ще избликне и тъмно желаното отъ двѣтѣ страни сливане между литература и животъ ще настѫпи. Несъмнѣнно, нуждно е и прѣмахването на много други прѣчки, лежащи не вече въ българската книга, а въ българското общество, въ „пазара“ на книгата, въ нейната търговска стойность, но то е друга страна на въпроса, която ще ни занимава въ втората половина на тая статия. Прѣди да прѣминемъ къмъ тая страна, намъ остава да направимъ една обща характеристика на днешната физиономия на българската книга.

Отражава ли българската книга — българския животъ? Бихме ли могли ний, възъ основа на тая книга, да нарисуваме една картина на българския животъ, която да съдържа поне по-главнитѣ негови елементи?

Нашиятъ отговоръ на тоя въпросъ е: не. И ако има нѣщо, което до нѣйдѣ поне да обяснява, ако не да оправдава апатията на обществото спрѣмо българската книга, то е именно това обстоятелство. Не че тукъ-тамъ нѣма да срѣщнете изучване на въпроси, познати вамъ, взети, така да рѣчемъ, изъ самия животъ; не че нѣма да намѣрите по нѣкога и беллетристика, която да ви напомня тоя животъ. Но това сѫ исключенията, а общото впечатление е: отчужденость отъ живота — или дѣтинско заглавикване съ сѣнки отъ сѣнкитѣ на живота. Като махнемъ дневната пресса, тая литературна клоака, която, съ малки исключения, тъй добрѣ отражава — не нѣкакъвъ политически животъ, а зловонната атмосфера на кръчмитѣ и на партизанскитѣ клюки и низости,

останѫлата часть отъ литературата, т. е. всичко онова, което единственно заслужва това название, има твърдѣ слаба връзка съ живота, макаръ да съдържа не малко отдѣлни цѣнни нѣща. Колко творения ще намѣрите, напримѣръ, въ нашата беллетристика, които да описватъ не дѣтински приключения, не лишени отъ всѣки по-дълбокъ смисъль плоски анекдоти, а да типизиратъ едно отъ хилядитѣ явления, що ни заобикалятъ, да въплътяватъ едно отъ неяснитѣ още за самитѣ насъ ламтения и вълнения на нашето врѣме, да разравятъ — ако не да разрѣшаватъ — една отъ безбройнитѣ проблеми на живота, — било на съврѣменния социаленъ животъ, или на вѣчния животъ на човѣшката душа. Колко творения ще намѣрите, които, съ силата на една художническа интуиция, да проникватъ дълбоко въ сърдцето на своето врѣме, — или да създаватъ характери, чада на едно ново, самобитно схващане на живота, на нови движущи свѣта идеи, — или да ви поставятъ прѣдъ най-потайнитѣ тѫнки на вашето сърдце. Както казахме, отдѣлни хубавки нѣща има, прѣзъ послѣднитѣ години, много по-вече, отколкото едно врѣме, но това сѫ игралца, които могѫтъ задоволи младежа, съ които и зрѣлиятъ мѫжъ може да прѣкара часъ-два въ приятна забава, по които нищо, абсолютно нищо не му даватъ, нищо не прибавятъ къмъ богатството на неговия духъ, защото не сѫ... етапъ на самия животъ, защото не сѫ били, нито могѫтъ да бѫдѫтъ факторъ въ по-нататъшното негово развитие. Ний нѣмаме нито Гетевия Вертеръ, нито Сервантесовия Донъ Кихотъ, нито Бомаршевия Фигаро, нито Пушкиновия Евгений Онѣгинъ, нито Лермонтовия Герой нашего времени или Гоголевия Ревизоръ, — кѫсове животъ, по-дѣйствителни отъ самата дѣйствителность, които сѫ станѫли неотдѣлимъ елементъ на животъ и които, на свое врѣме, сѫ революционирали тоя животъ. Опититѣ на Вазова да създаде съ Подъ Игото и Нова Земя подобни широки картини на животъ, които да кондензиратъ дѣйствителностьта, не можехѫ да не пропаднѫтъ, въпрѣки богатството на Подъ Игото съ битови картини и съ поетически страници и въпрѣки криворазбраната съврѣменность на Нова Земя. Защо? — Защото неговата психология е груба и фалшива; защото неговата способность да разбира живота не отива по-далечъ отъ външния маскарадъ; защото на неговото творчество липсува и интуицията на наивно творящия гений и

дълбокиятъ умъ на съзнателно комбинирующия талантъ. А това сж качества, безъ които сѐ може да се пишатъ отлични стихове и прѣвъсходни страници проза, но никога не може да се въплоти единъ моментъ, една фаза на живота. По-сполучливи бѣхж въ това отношение неговитѣ Драски: тамъ трептѣше поне всичката пустота и безсъдържателность на столичния животъ, а чрѣзъ тая съединителна нишка не бѣ мжчно да се спечели, да се заинтересува за литературата като литература поне онзи слой, който най-малко връзки има съ нея и върху който тя, затова, толкова малко влияе. Но тия Драски имахж, за жалость, единъ голѣмъ недостатъкъ: тѣ сами не бѣхж литература и не можехж да направятъ нѣщо повече отъ сензацията, която прави скандалната хроника на нашитѣ политически вѣстници. — Други отъ нашитѣ беллетристи не сж правили опити отъ тоя родъ и макаръ между тѣхъ да има хора съ по-голѣма творческа сила, съ по-ясенъ и по-дълбокъ мирогледъ (поправо казано животогледъ), съ по-философски умъ отъ Вазова, ний не виждаме нито едного, който да би билъ способенъ — такъвъ какъвто е сега — да повтори опита съ по-голѣмъ успѣхъ.

Това за художественната литература; ала не стои по-добрѣ и научната. Книги, които да импонират съ ерудиция, оригинални идеи, широки замисли или поне съ похарчения човѣшки трудъ, липсуватъ съвсѣмъ. Въ министерския Сборникъ, а по нѣкога и въ списанията може да срѣщнете, наистина, нѣкоя специална студия, която въ по-голѣма или по-малка степень притежава едно или друго отъ тия качества, послѣдното по-често, първото твърдѣ рѣдко. Но вий чувствувате инстинктивно, че това което четете не е плодъ на единъ животъ, всецѣло посвѣтенъ на науката, на мисъльта, и то не обхваща цѣлото ваше сжщество, нито прониква въ духа ви съ оная сила, която ви е тъй добрѣ позната отъ чужди литератури. Това чувство не ви оставя и когато научната стойность на четеното е безспорна и би могла да прави честь на по-богати литератури. Ако и смятно, вий съзнавате, че това не е цѣлиятъ човѣкъ; вий напрасно търсите живата, трептящата човѣшка личность, която задъ всичко частично съзира глжбинитѣ и безкрайнитѣ простори на живота; която никога не губи изъ-прѣдъ очи висшитѣ въпроси; която въ росната капчица вижда вселенната и въ незначителната

житейска дреболия — емблемата на живота. Широкиятъ философски погледъ, който въ видимото съзира невидимото и въ малкото — великото, който прѣвръща мъртвитѣ данни на специалиста въ жизненни сокове, обновляющи живота, намъ е почти непознатъ. Дѣйствително, на първо врѣме, когато за грамадното множество читатели тоя философски взоръ е още непонятенъ, той би могълъ съ успѣхъ да бѫде замѣстенъ — ако не въ своята сѫщность, то въ своето дѣйствие върху широката публика — съ блѣстящата форма, съ писателския талантъ на научния работникъ. Но и за такъвъ талантъ не можемъ да говоримъ, — освѣнъ у трима-четирма. А всичко това, заедно зето, лишава и науката отъ онова общо значение, отъ онова въздѣйствие върху живота, безъ които тя — и дѣто сѫществува — се прѣвръща въ мъртвешко натрупване на мъртви богатства.

Тая скица на състоянието на нашата оригинална книга би била крайно непълна, ако не прибавимъ поне двѣ думи за прѣводната и ако не отбѣлѣжимъ ролята на безграмотнитѣ писачи и още по-безграмотни книжлета, които тѣ издаватъ и съ хиляди пръскатъ главно между ученицитѣ и между массата.

Изобщо, прѣводната литература не прави отчаянно впечатление. Но вгледате ли се малко въ подробности, мжчно можете се въздържа отъ най-силно негодование. Редомъ съ нѣколкото добрѣ избрани и удовлетворително прѣведени книги, ще намѣрите десетки отлични съчинения и стотини нищо и никакви литературни дрипи, прѣвеждани и издавани съ една безграмотность и безсъвѣстность, каквито у насъ има, може би, само въ политически сфери. Има вече двадесетина жалки, тжпоумни драскачи и десетина книжари-печатари, все отъ пасминатa на Гребенаровци, които съ години вече исхвърлятъ въ българската литература книженъ смѣтъ, които убиватъ всѣки здравъ интересъ и притжпяватъ всѣко литературно чувство. Беспощадната и систематична критика липсува, но и да би се явила, рискувала би да бѫде побѣдена отъ организирания вече литературенъ гешефтъ, който има на расположението си днесъ не само агенти, за които книгата е нѣщо като изгнила стока, но и вѣстници и даже списания — или пародии на списания. Нѣма съмнѣние, всѣкадѣ сѫществува такава „литература“, но нийдѣ другадѣ тя не е въ такова количественно и въобще факти-

ческо надмощие надъ добрата книжнина, нийдѣ другдѣ тя не би се осмѣлила да се мисли за литература. Въ втората си статия ний ще посочимъ онія привички на нашата публука и онія своеобрѫзни уредби на нашата книжна търговия, върху които тежи вината за това положение на работитѣ.

Въ заключение трѣбва да споменемъ и една особенность на днешната българска литература, особенность, присѫща на всѣка млада литература и въ най-прѣка връзка съ общото нейно състояние, съ блѣсъка на името ѝ и съ силата на влиянието ѝ. Тая особенность или, ако щете, тоя недостатъкъ е: липсуването мощни, централни личности, които въ своитѣ стремления и въ цѣлата своя дѣятелность да концентратъ стремленията на своята епоха; които съ богатството на своитѣ нови, самобитни идеи да освѣжатъ духоветѣ и да оплодотворятъ всички области на живота. И онова, което ни липсува, не сѫ талантитѣ, нито пъкъ сѫ знанията. Ний би могли да наброимъ не по-малко отъ десетина талантливи и десетина знающи хора, но тѣхното влияние е почти равно на нула. Защо? — Защото ни липсуватъ всички условия, които създаватъ властни индивидуалитети: — и социалнитѣ и индивидуалнитѣ. По вината на обстоятелствата, политическиятъ животъ привлича всичкото обществено внимание; оная духовна култура, която прави, поне за интеллигентната маса, литературния животъ ако не толкова интересенъ, то поне толкова важенъ и нуженъ, липсува съвсѣмъ; по сѫща причина липсува и култътъ, искаме да кажемъ уважението, благоговѣнието прѣдъ човѣшката личность, вънъ отъ всѣкакви случайни и пошли аксессуари: идолитѣ се въздигатъ и събарятъ заедно съ пиедесталитѣ, на които случаятъ или щастието сѫ ги поставили, а опитътъ, да се създаде искуственно едно литературно божество, рухнѫ тъй жалко и тъй скоро. Но не е виновно само обществото: на самата личность, на самия талантъ у насъ липсува „безконечното“ развитие, — онова непрѣкѫснато рѧстене и разбогатяване, което достига да обгърне, да испълни цѣла область отъ живота и да ѝ наложи незаличимия печатъ на своята индивидуалность. Липсува ни и дълбоката и всестранна философско-критическа мисъль, която освѣтлява духоветѣ и расширява сърдцата, както ни липсува и творческо-философскиятъ умъ, който обновява живота, който му дава ново съдържание и отваря нови пѫтища. Липсуватъ писателитѣ, прѣдадени съ цѣлото

своє същество на своето призвание, — дишащи, живѣящи само въ мисъльта за родната книжнина, любящия тая книжнина съ онаи любовь, която свѣти въ погледа, въ усмивката, въ всѣко трептение на душата. Липсува ни, съ една дума, съчетанието на писателския темпераментъ на Алека съ продължителния трудъ на Вазова и съ художествената дълбина на Пушкина. Въ градитѣ на българския писатель кипи вече животъ, да; но то е животътъ на бурна рѣка подъ дебелия ледъ, останалъ отъ дълги зимни мразове. Нуженъ е пролѣтенъ дъхъ, нужна е топла слънчова лъча, за да се растопятъ и снѣговетѣ на нашитѣ души, за да се распукнатъ и ледоветѣ на нашитѣ сърдца. Но —

„Тоя дъхъ отъ нийдѣ днесь не вѣе,
Тоя лучъ отъ нийдѣ днесь не грѣе.“

Вечеринка у мадамъ Шумова

Расказъ отъ **Н. Висковски**

Това се случи прѣзъ зимата.

Снѣгътъ на едри парцали изобилно валѣше. Отъ врѣме на врѣме се подигаше страшна виелица. Кѫщитѣ и улицитѣ сѣкашъ бѣхѫ обвити съ бѣло платно. Азъ се връщахъ рано вкѫщи и то не особено веселъ. Бѣше се вече стъмнило. Покрай тротоара, дѣто прѣдпазливо крачахъ, се точехѫ цѣлъ редъ фенери; но отъ тѣхъ твърдѣ малко имахѫ право да носѫтъ това име. Изобщо столичнитѣ фенери могѫтъ се раздѣли на три категории. Първата можемъ да наречемъ фенери на дѣйствителна служба; тѣ, доколкото имъ позволявахѫ силитѣ, мъждѣехѫ прѣзъ снѣжната мъгла. Втората категория бѣхѫ фенери въ запасъ или, по-хубаво, псевдо-фенери, защото тѣ само денемъ могѫтъ измами нѣкого, че сѫ на служба. Третята категория числѣше фенери in spe. Това бѣхѫ недорасли до голѣмината на своитѣ събратия голи стълбове, които стърчахѫ между другитѣ насрѣдъ тротуара и търпѣливо дочакваха своето повишение. Градскиятъ съвѣтъ ги бѣше поставилъ да се практикуватъ. Дали тѣ можехѫ се надѣва да прѣминѫтъ нѣкога поне въ втората категория, бѣше съмнително; но нѣмаше никакво съмнѣние, че тѣ не учехѫ нищо отъ службата, защото се занимавахѫ само да спѣватъ хората—работа съвсѣмъ противна на тѣхното назначение. Тѣзи малки стълбчета, вѣрвамъ, ви сѫ познати; тѣ и васъ, вѣроятно, каратъ да си отваряте очитѣ на четири, когато ходите изъ софийскитѣ улици. София не търпи захласнѫти хора, ни мечтатели, ни философи. Всѣкой философъ, щомъ не върви съ всичкия си умъ, трѣбва да бѫде увѣренъ, че ако не си разбие главата у нѣкой стълбъ, сигурно ще скочи въ нѣкой трапъ.

Хората тука не се шегуватъ. Вземени съ всички мѣрки да направятъ гражданитѣ трезви и внимателни.

Слѣдъ мжчни и дълги скитания, най-послѣ азъ достигнахъ до жилището си. Пжтнитѣ врата бѣхж още отворени. И въ двѣтѣ стаи бѣше тъмно. Види се, нѣмаше никой ватрѣ. „Чуловъ, значи, не се е върнжлъ още“, помислихъ си азъ и отключихъ моята стая.

„Дяволъ да го вземе и този животъ и тази София! Кждѣ да отидешъ? Лутай се цѣль день, работи, вечерь се приберешъ между тѣзи голи стѣни... Животъ ли е това?“ си казвахъ азъ въ себе си и търсѣхъ кибритя по масата. Когато запалихъ лампата, една муха забръмча изъ стаята. Тя бѣше единчката другарка, която зимуваше съ менъ. Щомъ отворихъ прозорцитѣ и стане студено, тя се потаеше нѣйдѣ и чакаше тамъ, додѣ се затопли отново стаята.

Каква тишина! Чуе се само будилникътъ, който повтаря своето тикъ-такъ, тикъ-такъ, като че се разговаря съ огъня, който бучи монотонно. Азъ дръпнжхъ моето полусъдрано кресло, натъкмихъ се на него, протегнжхъ си краката върху другъ единъ столъ и се загледахъ въ пламъцитѣ, които немирно играехж въ печката. Една тиха, приятна скърбь ме обхващаше. Азъ чувствувахъ, че съмъ изоставенъ, запокитенъ, осамотенъ, и това чувство като мила нѣжна гостенка пристжпяше къмъ менъ, обвиваше ме съ своето въздушно тѣло и ме галѣше. Мечтитѣ, като вечернитѣ мъгли, нахлуватъ отвсѣкждѣ. Колко сж примамливи тѣ! И самотията има своята приятность. Ето и моята Дулчинея се мѣрка тукъ.

Трѣбва да ви се признажж, че и азъ имахъ своята Дулчинея. Тя не бѣше, наистина, толкова въздушна, толкова непозната като Донъ Кихотовата, но все пакъ азъ можахъ да я виждамъ обикновено само отдалечъ и твърдѣ, твърдѣ рѣдко съмъ ималъ случай да приказвамъ съ нея.

Печката тихо бучи, будилникътъ повтаря своитѣ научени думи. Моето положение на креслото става сé по-приятно и по-приятно. Стѣнитѣ потъватъ въ бѣла мъгла... Колко е хубаво тукъ!... Но кой тропа тамъ?...Нѣкой отваря вратата... И безъ позволение!... Нито чука даже!... Нѣщо шумоли... Що е то? Ахъ!... тя!... Усмихва се, затваря тихо вратата и се приближава къмъ моето кресло.

— Ето ме, азъ дойдохъ. Не ти ли е чудно това? Азъ съмъ при тебе!

Какъ сладко нѣжно звучи неинйятъ гласъ! Тя сѐ се усмихва. Сѣда при мене. Нѣщо меко се обвива около врата ми, нейнитѣ сладки, горещи устни се допиратъ до моитѣ . . .

— Азъ те обичамъ, шепне тя. Знаешъ ли, че азъ те обичамъ?

Азъ плувамъ въ блаженство... Искамъ да я цѣлунѫ, но тя ми брани това. Тя вдига малкото си пръстче и ми заповѣдва: „не е позволено!“ А очитѣ ѝ гледатъ тъй мило, тъй сладко... Но какъво е това? Чудно! Защо тя начена да говори изведнѫжъ тъй дебело? Какъвъ дивъ гласъ! Какво става съ нея? Тя прилича на нашия войникъ!

— Господинъ професоръ! се чува явно вече въ ушитѣ ми гласътъ на войника.

— Що искашъ? казахъ азъ, като погледнѫхъ недоволно къмъ така непривлѣкателно промѣнения образъ на моята Дулчинея.

— Кумуръ да донесѫ ли?

— Не трѣбва.

Въ стаята пакъ нѣма никой. Часовникътъ цъка монотонно. Отъ врѣме на врѣме вѣтърътъ тропа на прозорцитѣ. Да, това е сънъ. Огново се натъкмявамъ на креслото и се загледвамъ въ печката. Пламъцитѣ бѣгатъ единъ слѣдъ другъ. Стѣнитѣ блѣднѣѫтъ. Кучето лаенѫ. Нѣкой вѣроятно влѣзе. Чува се глъчка. Нѣкои минаватъ по улицата. Отминѫхѫ. Пакъ настанѫ тишина. Чуватъ се ура. Испърволъ далечни, но малко-по-малко приближаватъ къмъ нашата улица. Подъ прозорцитѣ ми ясно се чува: „Да живѣе! Да живѣе! Ура-а!“ Азъ ставамъ. На улицата народъ Поменува се моето име: „Блѣновъ! Блѣновъ“! „Да излѣзе Блѣновъ“! чуватъ се много гласове. Излизамъ на улицата. „Тихо! тихо“! раздаватъ се гласове. „Нека говори ораторътъ!“ — Нѣкой говори. Чува се: „Основателю на българската драма! Благодарната публика днесъ иде да поднесе.... „Нѣкой прѣкѫсва оратора. „Триумфъ! Триумфъ“! „Да возимъ файтона“! — Сега се сѣщамъ. Днесъ се дава на сцената първото мое драматическо произведение. Тѣзи почести сѫ за това Качвамъ се въ колата. Нѣкѫдѣ ме возѫтъ. Чудно! И тя е тукъ, при мене! Но какво се киска тя такъвъ? „Философе“! вика тя.

„Философе-е! Спишъ ли“? крѣщи нѣкой въ ушитѣ ми.

Що е то? Чуловъ ме вози на креслото изъ стаята.

— Ставай де, какво си се припекълъ тукъ край печката.

— Ти ли си?

— Азъ зеръ, ами кой? Ха-ха-ха! А ти кой мислишъ, че е? Да не съпувашъ, че нѣкоя фея те люлѣе? Ставай! Какво си се скрилъ толкозъ рано въ тази дупка? Сега сж праздници. Хайде да те водьж на гости.

— Кждѣ?

— Ще идемъ на вечеринка у мадамъ Шумова.

— Че азъ малко се познавамъ.

— Ще се запознаешъ повече. Тѣ казахж да поканьж и тебъ. Какво ще дремешъ цѣла вечерь тукъ? Ха, ставай да влѣзешъ малко въ хора! Тамъ се събира цвѣтътъ на интелигенцията, учени, литератори.

— Въ този снѣгъ?

— Е-е-е! Ще те стопи снѣгътъ. Не бой се, не си отъ захарь!

Нѣмаше какво да се прави, трѣбваше да се върви. Па и мене отдавна блазнѣше мисъльта да влѣзьж въ хора.

Додѣто азъ се стѣгахъ, Чуловъ се гледаше на огледалото. Той завиваше единия си мустакъ ту нагорѣ, ту надолу, дордѣ останж задоволенъ, че му е далъ приличната форма. Като свърши съ единия, той почнж съ другия. Поправи си сѣдъ това вратовръската, оглади си косата, и ние тръгнжхме.

Съ Шумовъ азъ се познавахъ отдавна, но на мадамъ Шумова бѣхъ прѣдставенъ прѣди нѣколко врѣме. Тя е чуждънка,—отъ каква народность, не могж ви каза,—но въ България е доста отдавна и говори добрѣ български. Тѣ живѣехж много далечъ отъ насъ, та трѣбваше да газимъ полвинъ часъ до колѣнѣ снѣгъ, дордѣ стигнемъ до тѣхната кжща.

— Дяволъ да ги вземе и Шумови, и тебе, мъмрѣхъ азъ по пжтя.

— Е-е! Не шавай! На умъ ще те учимъ ний тебе. Съ голѣми хора ще те запознаемъ.

Най-подиръ ние се запрѣхме прѣдъ една добрѣ освѣтена кжща.

— Върви ти напрѣдъ, рекохъ азъ на Чулова: ти си по-добрѣ запознатъ — и го смушкахъ въ вратата. Слѣдъ него влѣзохъ и азъ

— Види се, още гоститѣ не сж се събрали, каза Чуловъ, когато влѣзохме въ коридора.

Азъ погледнжхъ на галошитѣ и мълчаливо се съгласихъ съ него.

Поканихѫ ни да влѣземъ. Една голѣма лампа, окачена на срѣдъ, освѣтяваше салона. До стѣната бѣше поставено пияното, а въ жгъла една етажерка съ ноти, портрети и др. дреболии. На голѣмата кржгла маса лежахѫ два албума и една малка вазичка за цвѣтя. Покривката на масата, пердетата, килимътъ, столоветѣ бѣхѫ съ тъмночервенъ шаръ. Прозорцитѣ бѣхѫ замъглени малко. На канапето седѣше единъ 30 годишенъ мжжъ съ червено лице и дълъгъ носъ. Това бѣше, както узнахъ по-послѣ, Фудуловъ. Мадамъ Шумова бѣше се исправила край етажерката и нѣщо търсѣше. Подплеснѫтъ близо до печката на едно кресло седѣше Шумовъ, 35 годишенъ, писко остриганъ, съ бръснѫта брада, доста угоенъ. Той пушеше изъ хубаво цигаре и наблюдаваше кѫлбетата димъ, които испущаше цигарата му.

— Господинъ Блѣновъ! извика весело госпожа Шумова, когато влѣзохме въ стаята, и ми подаде любезно рѫка. Съ сѫщатѫ любезность тя посрѣщнѫ и Чулова.

— Тука се повдигатъ и рѣшаватъ научни въпроси, пришепнѫ ми съ една дяволска усмивка Чуловъ. — Отваряй си очитѣ, да не покажешъ своята босота!

Азъ погледнѫхъ злобно на Чулова. — Гледай го ти него, учения! казахъ си азъ ядосано. — Не бой се, господине: познаваме те, колко си обутъ.

Съ Чулова ние се познавахме отъ дѣца. Едно и сѫщо бѣхме учили и почти едни и сѫщи книги бѣхме чели. Но сѐ пакъ послѣднитѣ му думи ме жегнѫхѫ. Обхванѫ ме нѣкакво прѣдчувствие, и азъ плахо се огледахъ наоколо, като напрѣгахъ всичкия си умъ да узнаѫ, съ какво ме плаши толкова Чуловъ. Но ни креслата, ни масата, ни етажерката, ни пияното нѣмахѫ нѣщо особено: тѣ си стоехѫ мирно, както въ всѣка кѫща. Това ме успокои и азъ смирено се примъкнѫхъ къмъ печката, та завладахъ мѣстото на Шумова, който бѣше го напустнѫлъ, за да ни посрѣщне и запознае съ Фудулова. Мадамъ Шумова сѫщо седнѫ или по-добрѣ се пообтегнѫ на креслото, тури отстрани рѫцѣтѣ си и издигнѫ хубавитѣ си очи къмъ тавана.

— Азъ никога нѣма да се съгласѫ съ васъ, че Alfred de Musset не е Alfred de Musset, каза тя, като се обърнѫ къмъ Фудулова. Види се, продължаваше прѣкъснѫтия отъ нашето дохаждане разговоръ.

— Да, но вие ще признаете, че той често не прилича на себе си.

— Тогава, какво ще кажете за Daudet?

— Че прилича ли той на Gautier и сходенъ ли е най-малко съ Goncourt?

— А какъ ви се види Houssaye, Flaubert?

„Daudet прилича ли на Gautier, сходенъ ли е съ Goncourt?! A. de Musset не е A. de Musset! Добрѣ, че не ме питатъ мене за това“, си помислихъ азъ съ страхъ.

— Та що Houssaye? Houssaye ще си остане Houssaye. А Flaubert? Можете ли вие да кажете, че Flaubert има нѣкакво лице?

Фудуловъ се обърнѫ къмъ мене, тури рѫцѣтѣ си на колѣнѣтѣ и ме загледа право въ очитѣ. Азъ истръпнѫхъ на мѣстото си и се обърнѫхъ неволно къмъ мадамъ Шумова, но и тя бѣше вперила своитѣ испитателни очи въ мене.

„Азъ никога не съмъ виждалъ Flaubert'а въ лицето, но, дяволъ да го вземе най-подиръ, трѣбва да има и той нѣкакво лице?“ си помислихъ азъ и искахъ да кажѫ: „Безъ съмнѣние“; ала въ този мигъ прѣминѫхѫ прѣзъ ума ми думитѣ на Чулова: „Пази се да не покажешъ своята босота!“ и азъ замълчахъ сконфузено. Мълчахѫ и другитѣ: види се, разговорътъ се бѣше свършилъ.

Тѣзи тайнствени за менъ изречения, тѣзи испитателни погледи, които говорящитѣ хвърляхѫ къмъ менъ и единъ къмъ другъ, ми внушихѫ неописуемъ страхъ. Каква ученость вѣе тукъ! Стори ми се, че се намирамъ прѣдъ нѣкоя испитателна комисия.

— Страшна глупость направихъ, дѣто послушахъ Чулова и дойдохъ тукъ, си помислихъ азъ. Въ всѣки случай рѣшихъ да бѫдѫ прѣдпазливъ и да внимавамъ, какво говорѫ.

Мълчанието се продължаваше. Погледитѣ на всички често се обръщахѫ къмъ менъ. Види се, чакахѫ да кажѫ и азъ нѣщо. Наистина, трѣбваше да проговорѫ, защото досега дума още не бѣше излѣзла отъ устата ми. Но за какво? Мислитѣ ми се бъркахѫ. Нищо не ми идѣше на умъ. Да, ето:

— Госпожо, вие на метъръ ли купувате дърва или съ кола? Азъ купувамъ съ кола, а мислѫ, че е и по-износно.

— А! каза мадамъ Шумова. Вие се интересувате отъ икономически въпроси.

„Боже упази!“ си помислихъ азъ. „Ни най-малко!“ Но не успѣхъ да кажѫ нищо, защото тя продължи:

— Не сте ли чели послѣдното съчинение на Petit по това? Капитална работа!

— Недавно се прѣведе на руски знаменитото съчинение на Гайсра, рече Фудуловъ и погледнѫ къмъ мене.

— Рѣдко съмъ челъ книги съ такива ясни мисли, като послѣдното съчинение на Maurot по този въпросъ, каза Шумовъ.

Азъ се озъртахъ наоколо: не само не бѣхъ челъ, но нито бѣхъ сънувалъ за тѣзи автори. За голѣмо мое очудване обади се и Чуловъ:

— Тъкмо тази вечерь дочетохъ знаменитата книга на божествения Turgot и тъй се бѣхъ захласнѫлъ въ нея, че щѣхъ да забравѭ да дойдѫ у васъ, ако не бѣше влѣзълъ Блѣновъ въ стаята ми.

— Прѣкрасна книга, каза мадамъ Шумова.!

„Кой е този Turgot? Каква книга е челъ Чуловъ тази вечерь? Да не разбира подъ това име креслото, на което ме возѣше изъ стаята?“

Рой имена продължаваха да се трупатъ върху главата ми. Не знамъ, докѫдѣ щѣше да отиде това замѣряне съ автори, и какъ щѣхъ да се избавѭ отъ моето тѫпо мълчание, което ме обхванѫ слѣдъ онова нещастно мое мнѣние за дървата, ако не бѣше ми дошелъ на помощь единъ случай: въ стаята нахлухѫ шумно и весело нови гости. Това бѣхѫ Луковъ, Грамотовъ, Боровъ, Травовъ и Балканджийски съ женитѣ си. Между новитѣ гости само мадамъ Лукова бѣше чужденка.

Домакинитѣ радостно посрѣщнѫхѫ гоститѣ.

— Днесь за васъ станѫ прикаска въ двореца, каза Шумовъ, като се ржкуваше съ Грамотова. Азъ говорихъ за вашитѣ литературни трудове, и Негово Царско Височество се много заинтересува.

Думитѣ „Негово Царско Височество“ Шумовъ произнесе бавно и тържествено, и неговото лице се промѣни като на щастливецъ, който чувствува завистливитѣ погледи на всички.

— А-а! каза Грамотовъ и едва не заплака отъ радость. — Благодарѭ ви, благодарѭ ви.

— Вие ще бѫдете поканени, каза Шумовъ. — Азъ говорихъ.

Тази новина толкова замая Грамотова, че той туку се въртѣше наоколо и не знаеше, какво да прави.

Азъ се възползувахъ отъ движението, което стана въ стаята, напустнахъ своята опасна позиция и, като погледнахъ ненавистно къмъ дървата въ печката, които станаха причина за моето бламиране, натъкмихъ се до масата.

— Въ недѣля сме канени въ двореца, каза мадамъ Шумова. — Да знаете колко ми се не ходи. Но какво да се прави? . . . и погледна нѣкакъ особено къмъ госпожа Лукова.

— А пъкъ моята жена, подкачи наивно Луковъ, туку се сърди, че . . . — Той не успѣ да довърши думата си, защото доби такъвъ единъ мушникъ изотзадъ отъ мадамъ Лукова, щото едва не охна съ гласъ. Недоволенъ малко отъ това произшествие, той наведе глава и седна срѣщу мене до масата. Мадамъ Лукова хвърли единъ прѣзрителенъ погледъ къмъ Шумова и седна. Насѣдаха и другитѣ гости. До менъ отъ едната страна бѣше Чуловъ, а отъ другата — което почна отново да ми вдъхва страхъ—мадамъ Шумова. Като помнѣхъ добрѣ, какъвъ край взе моето мнѣние за дървата, азъ твърдо рѣшихъ да не се излагамъ вече на никаква опасность. Ето защо прѣзъ всичкитѣ буйни прѣпирни, които наскоро обхванаха цѣлото общество, азъ краснорѣчиво мълчахъ.

Първиятъ въпросъ, който се сложи на масата, бѣше за желѣзницитѣ. Гоститѣ сѐ повече и повече се распалваха. Настана страшна буря. Имената на авторитѣ лѣтѣха като свѣткавици. Моятъ Чуловъ триумфираше. Той даже малко остана да спъне мадамъ Шумова съ единъ френски авторъ. Мадамъ Лукова също храбро стоеше на своята позиция. Едничъкъ, който силно пострада, бѣше Луковъ и то за голѣмо неудоволствие на мадамъ Лукова. Туй, което ме най-много очудваше въ него, е, че той не падаше духомъ: подиръ първото поражение, той има смѣлостьта да излѣзе пакъ и то съ едно френско съчинение — не знамъ, отдѣ го измъкна—; но тукъ бѣше смазанъ съвършено: той произнесе невѣрно ударението въ името на автора: Морáндиеръ вмѣсто Морандиéръ.

— Morandière, Morandière, Господинъ Луковъ! завикаха отъ всички страни: авторътъ е френецъ. Слѣдъ това се изсипаха отгорѣ му: „a Martin? a Sax?...“.

Не знамъ, какво щѣше да прави Луковъ, ако мадамъ Шумова не бѣше укротила духоветѣ съ звуковетѣ на пияното. Тя засвири нѣщо отъ Листа. Види се, всички обичаха музиката, защото се умълчаха и слушаха.

— Нека говори, кой каквото ще, но класическата музика си е класическа, каза мѫдро Боровъ.

Тази дълбока мисъль накара всички да заклиматъ удобрително глава.

— Има голѣма разлика между Шопена и Листа: единиятъ плѣнява, другиятъ заробва, единиятъ поразява сърдцето, другиятъ вълнува чувствата, каза Фудуловъ. Въ тази минута той бѣше по-важенъ и отъ Аристотеля.

— Ахъ, божественията Листъ! Колко го обичамъ! извика мадамъ Шумова.

— За да бѫде по-точна характеристиката, нужно е да се прибави, каза Грамотовъ, че единиятъ обзема цѣлото ваше сѫщество, а другиятъ прониква въ най-затънтенитѣ кѫтчета на вашата душа.

— Когато величието на Шопена вий почувствувате веднага, това на Листа разбирате тосчасъ, прибави Травовъ.

— Шопенъ дѣйствува върху васъ ненадѣйно, каза мадамъ Лукова.

— А Листъ неочаквано, рече Балканджийски, слѣдъ като помисли малко.

Никога не съмъ се чувствувалъ толкова тѫпъ, колкото тази вечерь, никога не съмъ скърбѣлъ тъй дълбоко за своята простащина и невѣжество, както въ тази минута. Азъ седѣхъ като дърво. Напразно напрѣгахъ всичкитѣ си мисли, да разберѫ този ученъ разговоръ, напразно триехъ потънѫлото си въ потъ чело — таинственията смисълъ на думитѣ, които тѣзи дълбоки познавачи на искуството употрѣбяваха, оставаха за мене тайна. Очевидно моето невѣжество бѣше голѣмо: азъ не можехъ да схванѫ онази поразителна разлика, която означаваха думитѣ: „плѣнява“ и „заробва“, „тосчасъ“ и „веднага“, „обвзема цѣлото ваше сѫщество“ и „прониква въ всѣко ваше кѫтче на душата ви“, съ каквито се правяше тънкия анализъ на Шопена и Листа.

— Шопенъ, Листъ, Вагнеръ, Хуммелъ.... — това сѫ моитѣ божества. Само такава една музика ме плѣнява, възниса, опоява до забравяне, каза Шумовъ.

Травовъ гледаше съ умиление на Шумова и клатѣше одобрително глава, съ една усмивка на устата, която изказваше замайване, очудване, възхищение отъ тѣзи велики имена. Въ стаята всичко утихнѫ, настѫпи едно опоение. Очевидно, всички съзерцаваха небеснитѣ хубости на музиката.

Въ тази именно минута дяволътъ сѣкашъ, пришепна на госпожа Травова да наруши това божествено омайване.

— А моятъ мѫжъ туку ме кара да му свирѭ „Трендафилчето“, каза тя наивно, вѣроятно, като видѣ сега, колко ниско стои тая пѣсень прѣдъ тѣзи гении . . . .

— Че и азъ, право да си кажѫ, по-обичамъ „Отдѣ да паченѫ, ахъ любезна моя“, прибави чистосърдечно Луковъ — и сѐ карамъ жената да ми я свири.

Ужасъ! Като че нѣкой изведнѫжъ хвърли змия на масата. Всичкитѣ гости трепнѫхѫ на мѣстата си. Лицето на мадамъ Шумова пламнѫ отъ възмущение; тя повдигнѫ рѫцѣтѣ си, като че искаше да извика: „Mon Dieu! какво светотатство? Листъ и Трендафилчето!“ Мадамъ Лукова скочи отъ стола съ явно намѣрение да се хвърли върху мѫжа си и да му запуши устата. Боровъ, уплашенъ, загледа жена си. Азъ знаехъ, че и той имаше слабость къмъ „Запретни, Вело моме“, но госпожа Борова бѣше по-благоразума и не каза нищо. Усмивката исчезнѫ отъ устата на Травова; той наведе причервенъ глава и си рече:

— Ето какво значи да имашъ глупава жена. Плеще, каквото ѝ дойде до устата, — и дѣто трѣбва, и дѣто не-трѣбва.

Балканджийски, види се, искаше да заглади работата и да успокои възмутенитѣ гости, та прибави:

— У насъ въ кѫщи сѐ тѣзи компонисти свиратъ: Листъ, Шопенъ, Вагнеръ — Станка ги свири, като распрана, лесни ѝ се виждатъ даже, като играчка. Туку гледашъ — пращи пияното подъ рѫцѣтѣ ѝ. Той погледнѫ на жена си, която наведе глава съ задоволна усмивка, че я хвалѫтъ.

Неприятностьта, докарана отъ думитѣ на Луковъ и Травова, скоро се изгладѝ. Малко-по-малко разговорътъ прѣминѫ къмъ литературата. Почнѫхѫ да разглеждатъ произведенията на нѣкой-си американски романистъ Томсонъ. Разговорътъ бѣше много ученъ и дълбокъ. Той обхващаше, тъй да се каже, Томсона отъ всички страни, „улавяше го отъ корена“, споредъ думитѣ на Чуловъ.

— У Томсона, каза Грамотовъ дълбокомислено, нѣма никакъ сърдечность и фантазия.

— Да, каза Шумовъ, неговитѣ „Топли источници“, послѣдниятъ му романъ, на края, като че се охлаждатъ. Той иска да ни порази съ силата на цѣлото. Началото свързва съ края, като остава срѣдата.

— Подробноститѣ като че унищожаватъ сами себе си, прибави Боровъ.

— Високото се губи въ божественото, каза мадамъ Лукова.

— А мечтитѣ въ идеитѣ, прибави Чуловъ.

— Той не умѣе да наблюдава, но отбѣлѣзва всичко съ тънка внимателность, каза Фудуловъ.

Разговорътъ минаваше бързо отъ единъ писатель къмъ други: Cooper, Burns, James, Tennyson, Шекспиръ, Байронъ, Шиллеръ, Гете..... Едничко, което ми стана ясно въ цѣлия този литературенъ разговоръ, бѣше, че Гете е Гете. Съ това се съгласиха всички. Дѣйствително и азъ разбрахъ, че Гете не може да бѫде други, освѣнъ Гете.

Така почнатиятъ тихо разговоръ скоро се обърна на цѣла буря, когато заговорихъ за разнитѣ школи и посоки въ литературата. Имената на авторитѣ залетѣха прѣзъ масата като свѣткавици. Моето положение тукъ бѣше най-опасно: азъ се намирахъ между двѣ най-дѣятелни батерии по този въпросъ — Чуловъ и мадамъ Шумова. По едно врѣме огънътъ се толкова усили, че азъ въ всѣка минута бѣхъ изложенъ на опасность — да бѫдѫ тропнатъ по главата съ нѣкой авторъ. Азъ рѣшихъ най-подиръ да напусна позицията и тихо станахъ отъ мѣстото си. Гоститѣ истълкуваха това като знакъ за отиване и станаха всички. И наистина бѣше вече късно. Мадамъ Шумова и Чуловъ продължаваха прѣстрѣлката прави. Въ коридора още слушахме

— Musset . . .
— Daudet . . .
— Banville . . .
— Bonnetain . . .
— Fricot . . .
— Malot . . .
— Gigot . . .

Ние излѣзохме на улицата.

— Добрѣ че ми дойдоха на умъ нѣколко френски яденета изъ листата на нашата гостилница, та ги употрѣбихъ вмѣсто имена на автори, — каза Чуловъ, като се отдѣлихме отъ другитѣ гости и прихна съ такъвъ смѣхъ, че едва не се търколи въ снѣга. И, наистина, азъ си спомнихъ послѣднитѣ Fricot и Gigot, съ които Чуловъ замѣряше мадамъ Шумова въ коридора.

ИЗЪ МИЦКЕВИЧА

Прѣвелъ К. Х.

I

Народната пѣсень

Що може вече тебе да затрие,
О пѣсень, щомъ поробений народъ,
Като въ ковчегъ въвъ тебъ доспѣхи крие,
Скрижали на безрадостенъ животъ?
Що значѫтъ зарадъ тебе вѣковетѣ, —
Що може твоя гласъ да заглуши,
Когато ти и твоитѣ завѣти
Сѫ вгнѣздени въвъ хиляди души?

Пропадатъ, чезнѫтъ писмена свещенни
На най-могѫщи умове, но васъ,
Васъ само, о съкровища бесцѣнни,
Не ще покрий забвене нито часъ:
Сѐ тъй тѫжовно горди вий стоите,
Катъ ангели край райскитѣ врата,
Прѣдъ скѫпи спомени на дни честити —
И носите се отъ уста въ уста.

А щомъ прѣстане васъ да ви разбира
Пропаднѫлий народъ и да ви пѣй —
Съкровищница нова се намира
За васъ и тамъ, дѣ пустошьта владѣй:
Вий скривате тогава въ гробоветѣ
Завѣтни, незабвенни красоти —
И въвъ ущелията, въ лѣсоветѣ,
О пѣсни, пакъ напѣвътъ гордъ ехти....

Тъй щомъ се задимятъ спокойни стрѣхи,
Накичени съсъ милички гнѣзда,
Искача, пръпва орлякъ птички плахи
И пръсва се въ небе на свобода —
И щомъ надъ огъня дважъ-тричъ се свиятъ
Тѣ впущатъ се прѣзъ искри и прѣзъ пламъ —
По-скоро въвъ горитѣ да се скриятъ
Та нова пѣсень да запѣятъ тамъ.

II

* * *

Защо? — Сждбата намъ не щя да ни обади:
Но ние съ тебе сме — посрѣдъ море двѣ ладий:
Едната, нова, съ нови мачти и платна
Лети и пори тамъ вълна подиръ вълна.
А другата — игра е тя на вѣтроветѣ;
На никой брѣгъ за нея маякъ вечъ не свѣти,
На никой брѣгъ... И ей въ най-страшнитѣ бѣди,
Когато червъ проеде нейнитѣ гжрди,
Кога исчезнжхж кормилото, платната,
Компасъ морякътъ самъ захвърли въвъ водата...
Раздѣла! свърши се! Но ще л' се срѣщнемъ пакъ? —
Ти не желайшъ, а азъ... за мене нѣма брѣгъ!

III

Акерманскитѣ степи

Потъвамъ, скривамъ се въ зеленитѣ простори.
Колата — лодка всрѣдъ смарагдови води —
Лети; а сплѣтенъ буренъ често тамъ се бори
На снажнитѣ коне съ широкитѣ гжрди.

Тъмнѣй. На нигдѣ се не вижда бѣлѣгъ пжтенъ:
Пжть по звѣздитѣ трѣбва азъ да дирж самъ...
Но що е туй? Денница? Или облакъ мжтенъ?
Не! Днепъръ! Днепъръ! Фаръ привѣтно блѣска тамъ!

Стой!... Господи, какво безмълвие дълбоко! —
Та тукъ и жерави се чуятъ какъ летятъ, —
А тѣхъ не би съзрѣло и орлино о́ко...

Чуй и шумътъ на насѣкомитѣ въ трѣвата...
Ахъ, дѣ сж родни гласове да позовжтъ? —
Тукъ чутъ ще да сж тѣ дори отъ Литва свята...

IV

Бахчисарай

Паши тамъ днесь не скланятъ до земя чела:
Забравенъ е Гирей. Всрѣдъ залитѣ раскошни
Погребени сж въ пу́стошь славнитѣ дѣла —
Отъ паяци, змии и бухали срѣднощни!

Брашлянъ въ прозорци вврѣ се, сводове обви
И сплѣтено провиснж. Мжки той съ години
Наслѣди — за да се сплете и налови
Въ слова пророчески: „мрътвило! развалини!“

Единчъкъ само е останжлъ тамъ фонтанъ —
И биятъ пакъ струи въ мозайковий таванъ
И ронятъ се, на бисерни сълзи разбити

Тѣ ронятъ се и сѣкашъ шепнятъ: слава, власть,
Любовь, — не е, не е туй мѣсто вечъ за васъ...
Увы! за мене само продължаватъ днитѣ.

V

Чатирдагъ

Изгубилъ си се ти въ простори неизмѣрни,
О. Чатирдагъ великъ, надземенъ падишахъ! —
А твоитѣ поли цалуватъ правовѣрни
И въвъ свещенъ захласъ чело прѣкланятъ въ прахъ.

Като страшний Гавраилъ на рая прѣдъ вратитѣ,
Исправилъ си се ти прѣдъ небесата самъ —
И само буритѣ отъ облаци сърдити
И огненни лжчи чалма ти свиватъ тамъ.

Задýшенъ ли е день, или пъкъ нощь прохладна;
Гяуръ ли побѣди, илъ' падне съсъ позоръ —
Ти сé унесенъ си слѣдъ свойта гордость жадна.

Ахъ, може-би между небето и земята
Ти драгоманъ си — та не хвърляшъ долу взоръ.
А слушашъ сé гласа на Бога въ небесата?

VI

Тримата Будрисовци

Балада.

Викнж старъ юначина три сокола — три сина
И такава имъ заповѣдь даде:
„Хай коне назобете, па ги харно стъкмете —
„Та да видиж сърдцата ви млади.

„Старъ ви татко испраща — трима сина въ три крайща;—
„Ала нѣма азъ днесь да ви водиж:
„Пазъ ще бие поляци, панъ Олгердъ пъкъ прусаци,
„А московци — Кейстутъ-воевода.

„Подъ три славни байрака, трима млади юнака
(Богъ ви пази за честь и за слава!)
„Днесь Будрисъ ще да гледа, какъ печелжтъ побѣда—
„И какъ всѣки по царство плѣнява.

„Плячка, чада, съ товари! Некъ единъ да удари
„Къмъ Русия, Русия да бие:
„Тамъ дѣвойки засмѣни, въ драгоцѣнни прѣмѣни
„А и злато ще той да сдобие.

„А къмъ Прусия втори! Щомъ сърдцато се бори —
„Той накиченъ ще дойде богато:
„Тамъ се всичко намира, тамъ отъ цѣлъ свѣтъ се сбира
„И сукна, и коприни, и злато.

„Трети Полша да сгази, но добрѣ да се пази:
„Въ Полша сабли — желѣзо салтъ има. —
„А е, Бога ми, харно . . . Но отъ тамо навѣрно
„Ще се върне той съ булка любима.

„Като тамшна дѣвица нѣма даже царица. —
„Ехъ, чутовни сж тамъ хубавици:
„Бузки — рози червени, устни — али мерджени,
„А очитѣ пъкъ — ясни зорници.

„Едно врѣме и ази, кога бѣхъ като вази,
„Въ Полша ходихъ мома да си сгледамъ —
„Па и днесь, отъ тогава, ме сърдце наболява
„Зарадъ нея, натамъ като гледамъ".

Войни татка оставатъ, катъ орли отлетяватъ,
А да чака самъ старецъ останж.
Ей година минува: Будрисъ вже да тжгува:
„Ехъ, раздръфа месата имъ врана . . ."

Пада снѣгъ отъ небето, конь лѣти прѣзъ полето:
Кейстутъ въ бурка огьнжлъ е плячка —
„Бре кога се промъкнж и какво ми домъкнж?
„Я да видимъ?" — „Ехъ, татко, полячка!"

Буря зла е, студъ стѣга. Конникъ прѣзъ поле бѣга,
А въ ржцѣтѣ му бурка е черна.
„Я да видимъ пъкъ тоя, що ми носи отъ боя?"
— „Снаха, татко, — полячка е вѣрна."

Буря зла не прѣстава; другъ се конникъ задава,
Ала вечь се Будрисъ не втелесва.
А имъ казва „честито" — па засмѣнъ дяволито
За три свадби той гости калесва.

Адамъ Мицкевичъ

Етюдъ отъ Пенчо Славейковъ

Поезията е съкровище въ което всѣкой народъ влага на съхранение всичко онова що има той с в о е, всички чувства и мисли що сж радвали или тровили живота му, всичко що му е свидно въ тоя животъ. И когато животътъ на народа прѣстане въ дѣйствителность — той остава спазенъ въ поезията му. Тъй исчезнжлата прѣди вѣкове Елада живѣе и до день-днешенъ, въ творенията на нейнитѣ гениални пѣвци. — най-вече въ И л и а д а, дѣто е сбрано всичко характерно както за духа на тоя животъ, тъй и за въпшнитѣ негови проявления. Сжщото можемъ каза смѣло и за поляцитѣ: и да исчезнѣхж тѣ, както старитѣ Еллини, за прѣдъ духовния погледъ на человѣчеството тѣхния животъ, животътъ на една велика нация, е съхраненъ въ произведенията на нейнитѣ гениални пѣвци — най-вече въ П а н ъ Т а д е у ш ъ. За поляцитѣ творенията на Мицкевича сж по святи и отъ самата Библия; че въ тѣзи произведения гордия духъ на единъ ясновидецъ е излялъ въ образи и слова всичко що е свидно за скърбното сърдце на поляка: страданията на гибпящий народъ и великитѣ му падѣжди за бжденъ свѣтълъ животъ, искупенъ чрѣзъ тѣхъ страдания. Никой отъ свѣтовнитѣ поети, освѣнъ Данте, не би могълъ съ толкова право да каже за себе си: моята душа е въплътена въ моя роденъ край, — въ моето тѣло е душата на моята родина. Моя роденъ край и азъ сме едно! — За поляцитѣ, Мицкевичъ е не само великъ поетъ, а и народенъ херой, въ чийто животъ и дѣла сж въплътени идеалитѣ на единъ народъ, останжлъ, по зла сждба, да живѣе само съ идеали...

I. Задушница

Испъкнѫлото сърчано чело на Мицкевича, обкрѫжено съ раскошни коси, изражението на уморенитѣ му очи, въ които е отсѣнена прѣживѣна скърбь, цѣлиятъ му гордъ ликъ е сѣкашъ пластиченъ образъ на Полша, колкото горда толкова и нещастна. Великиятъ поетъ е роденъ въ литовския градецъ Новогрудекъ, на 24 декемврий 1798 год., отъ родители принадлежащи къмъ тъй наречените дребни шляхтичи, изъ чиято срѣда сѫ излизали и излѣзватъ до деньдневенъ повечето прѣдставители на полската поезия и култура. Той е отрасълъ и въспитанъ въ дълбоко религиозна срѣда и прѣзъ цѣлия си животъ е запазилъ религиознитѣ впечатления отъ дѣтинство. Наедно съ религиозното въспитание, бѫдѫщия националенъ поетъ е въсприелъ дома си и първата поетическа храна — литовскитѣ народни пѣсни и сказания, пѣни и расказвани нему отъ домашнитѣ ратайкини. Походътъ на Наполеона въ Русия, който походъ оживи за мигъ надѣждитѣ на поляцитѣ, прибавилъ у Мицкевича къмъ впечатленията отъ патриархалния семеенъ и общественъ животъ, съвсѣмъ нови, особенни впечатления, отразени на много мѣста въ неговитѣ произведения. Въскаченъ на черковната звънарница, той пръвъ видѣлъ и пръвъ извѣстилъ въ бащиното си село приближаването на наполеоновитѣ войски и много години слѣдъ това, исподъ перото му се истъргва вдъхновения химнъ за пролѣтьта — оная пролѣть прѣзъ 1812 — въ която, наедно съ жеравитѣ, прѣлѣтѣхѫ дружини по дружини многоочакванитѣ избавители на родния му край. Като сладъкъ сънь, азъ и днесь те виждамъ пакъ! Роденъ въ робство, още като кърмаче обвързанъ въ окови — уви, въ живота си азъ видѣхъ и помнѭ само една такава пролѣть! (Панъ Тадеушъ, XI пѣс., встѫпление). Но слѣдъ шесть мѣсеца той ги вижда пакъ да се връщатъ разбити — отнасяйки съ себе си и послѣднитѣ надѣжди на поляцитѣ. — По-послѣ, като студентъ, дошелъ прѣзъ ваканциитѣ у дома си въ Новогрудекъ, той се влюбва за пръвъ пѫть въ Мария Верещака (въспѣна отъ него подъ името Марилка) и тази негова нещастна любовь остава за дълги години развредена рана въ сърдцето му. Оттогава още участьта на Полша, излъгана въ надѣждитѣ си, и личната сѫдба на поета обзематъ всецѣло блѣноветѣ му и окри-

ляватъ неговото вдъхновение. И въ най-рано замисленото му творение, въ лично нему най-обичната поетическа рожба, Задушница (Dziady), както и въ по-послѣднитѣ му, тѣзи два мотива, личното му нещастие и нещастието на полския народъ, лежѫтъ въ основа на твореният му. Нещастната любовь довела Мицкевича до отчаяние, родила въ ума му мисъль за самоубийство, и тази мисъль той подхваща като мотивъ за своята поема Вампирь, въ която единъ самоубиецъ, въ образъ на вампирь, съ вледенено сърдце и мъртвешки очи, всѣка година на задушница излиза изъ гроба и броди по свѣта да дири своята възлюбена. Слѣдъ като я намира и отново прѣживѣва съ нея прѣжнитѣ страдания, той пакъ, както и приживѣ, се самоубива — и се връща наново въ гроба „съ кървава, сѣкашъ туку що раскѫсана грѫдь“. — Отъ такъвъ единъ отчаено романтически замисълъ за поема, по вкуса на най-разбурменитѣ гробокопателни прикаски и поеми на нѣмскитѣ романтици, въ които дѣйствующи лица се явяватъ цѣли дузини зли и добри духове, съ врѣме у Мицкевича узрѣва плана на Задушница. Както обяснява самъ той, названието Задушница е заето отъ литовския едноврѣмешенъ обичай на празника на мъртвитѣ, по католишки обредъ падащъ на 12 ноември, когато народътъ се събиралъ нощемъ на гробищата да пирува, въ честь на умрѣлитѣ и за успокоение на тѣхнитѣ мѫки. Поемата е плапирана да се напише въ четири части. И наистина ний имаме четири части, едни пълни а други откѫслечни, отъ които третята часть нѣма абсолютно никакво отношение къмъ другитѣ. Въ първата и въ втората части се описва главно народния обичай на задушница, намѣстѣ въ извънредно пластични картини и образи, а въ четвъртата часть е въспѣна споменѫтата вече нещастна любовна история на Мицкевича. Тая четвърта часть отъ Задушница, въ която сѫ излѣни възторженитѣ порыви на безумна любовна страсть, заема особенно мѣсто между любовнитѣ поеми не само въ полската поезия. Резигнираннтѣ любовни излияния на Петрарка, Хайне и Мюссе блѣднѣѭтъ прѣдъ всепожирающия пламъкъ на воплитѣ и любовний възторгъ на Мицкевича, както блѣднѣй закъснѣлия на небето мѣсецъ, прѣдъ огненитѣ лучи на изгрѣваще слънце. Густавъ, херояътъ на I, II и III часть отъ Задушница, като човѣкъ е нескопосенъ, както сѫ неско-

посни въобще хероитѣ на всички лирически поеми, писани въ каквато и да било външна форма. Но не като херой на поема, въ когото да сж въплътени типични черти на жива личность, е интересенъ той за насъ, а само като фигура, прѣзъ чийто уста творецътъ на поемата е изразилъ съ вдъхновенна рѣчь чувствата на единъ самоубиецъ отъ нещастна любовь, който люби своята изневѣрница даже и въ задгробния си животъ и който — по собственното му увѣрение, въ края на четвъртата часть, — ужъ не търси рай на небото, тъй като приживѣ на земята е видѣлъ рай . . .

Третята часть, както казахъ вече, нѣма никакво отношение къмъ другитѣ части отъ Задушница. Тя е, сглобена отъ цѣлъ редъ монолози и видения, самостоятелно полудраматическо произведение, съ другъ херой, Конрадъ, който нѣма нищо общо съ сантименталния егоистъ Густава, обзетъ всецѣло отъ своитѣ лични страдания и за когото не сжществува нищо друго въ свѣта, освѣнъ бѣсътъ на неговата любовна страсть. Конрадъ, несравненно по-живъ, по-конкретенъ като образъ, е много по-характерно отражение на основния душевенъ строй на Мицкевича. Той не мисли ни най-малко за себе си; неговата денонощна мисъль е за народа, него трови общото народно страдание, което той, като по-мощенъ духомъ и по-впечатлителенъ, чувствува много посилно. Конрадъ е олицетворение на страданията на полския народъ. Прѣко за тема на третята часть отъ Задушница на Мицкевича сж послужили арестуването и сждбата на тъй наречените филарети (дружество чийто членове сж прѣслѣдвали невинни литературни и филантропически цѣли), въ което събитие той е намѣрилъ за сгодно да символизира сждбата на цѣла Полша. Това е поема на съмнението и безнадѣжността. Фаустовитѣ и Манфредови избухвания на отчаяность, сравнени съ тия на Конрада, се показватъ просто като дѣтински лепетъ. Въ тази пѣсень — която, по думитѣ на Конрада, въ импровизацията, е достойна само за Бога — се пущатъ върху самия Богъ, слѣпъ къмъ страданията на полския народъ, такива натяквания, каквито ги нѣма въ никое друго поетическо творение . . . Азъ се отказвамъ да резюмирамъ съдържанието на третята часть отъ Задушница — защото знамъ, че такива творения не се резюмиратъ, — блазѣ на онзи, който чрѣзъ непосрѣдственно четение проникне въ тѣхъ, и чийто духъ е способенъ да се

унесе, по слѣдитѣ на въображението на Конрада, тамъ дѣто се творятъ човѣшкитѣ сждбини — надъ звѣздитѣ, надъ въртежа на сферитѣ, тамъ дѣто единъ другъ се досѣгатъ, Твореца и Творението![1] Цѣлата поема, а най-вече третата ѝ часть, не се отличава съ ясность, но нима всѣкога ясностьта е признакъ на гения? Най-често водата бива бистра и ясна . . .

И слѣдъ като поета е работилъ до послѣдни дни на живота си надъ нея, Задушница исцѣло си остава сѐ тъй халтава откъмъ външна и вжтрѣшна композиционна страна; но въпреки този ѝ недостатъкъ, тя, по високопоетическитѣ си достоинства, заема мѣсто между малкото поетически творения, въ които трепти безумната усмивка на гения. Задушница е отъ рода на Гетевия Фаустъ, Байроновия Манфредъ и Ибсеновия Брандъ. Въ творения отъ подобенъ характеръ да се дири опрѣдѣленъ планъ въ тѣхното външно и вжтрѣшно развитие, хармония на отдѣлнитѣ части, съ една рѣчь да се прилага на тѣхъ обикновенното мѣрило на критиката е просто прѣстжпление. Колкото откжслечни и несвързани да сж тѣ на гледъ, въ тѣхъ е видетъ гордия полетъ на гения — а за него обикновенитѣ граници сж незнайни. Той се възема надъ тѣхъ и неговата пѣсень е звѣзда отвъдъ тоя свѣтъ.[2] При естетичната наслада отъ четението на такива поетически творения се примѣся и мжка, защото обикновенно тѣ сж рожби на страданията на твореца имъ, страдания на неуравновѣсенъ духъ, довожданъ до иступление отъ тѣхъ. И не една страница отъ Задушница е писана отъ Мицкевича въ състояние на иступление. Така напримѣръ, знаменитата импровизация, въ третята часть на Задушница, е написана въ една нощь и когато на утриньта Одинецъ, най-блиския приятель на Мицкевича, влиза въ стаята му, намира го простянъ на пода до леглото, изнемощенъ паднжлъ въ безсъзнание. Та и цѣлата тая дивна драматическа поема носи характеръ на импровизация, на нѣщо излѣно непосрѣдственно отъ кипежа на чувства, въ състояние на екстазъ, близъкъ до екстаза на библейскитѣ пророци, и съ такъвъ мощенъ визионеренъ езикъ, какъвто го има само въ Библията и въ Ницчевия Зара-

[1] Стихове отъ Импровизацията. Задушница III ч.

[2] Пакъ тамъ.

т у с т р а. Обикновенно импровизаторитѣ сж карагйози между поетитѣ, способни да направѣтъ минутенъ ефектъ само чрѣзъ звучни разглаголствувания; но когато импровизаторската способность е въ власть на гения на истински художникъ — тогава биватъ създавани епохални поетически произведения, откровения, каквито човѣчеството твърдѣ рѣдко вижда и чува. Словѣнитѣ, по своята нервна организация и оная мистичность на духа си, каквато вѣе въ творенията на художници като Гоголя, Толстоя, Мицкевича, Словацки, Върхлицки и др., сж най-способни за такива импровизации, и отъ знайнитѣ менѣ поети-импровизатори само словѣнскитѣ сж импровизирали произведения съ трайно художествено значение. Азъ поне не зная тавива импровизации у поети отъ други раси, каквито сж у Мицкевича, Словацки и Ярославъ Върхлицки, въ които да има, при външна художествена форма, толкова искренность и глжбина на чувство — толкова душа... Освѣнъ лирични стихотворения и балади, Мицкевичъ е импровизиралъ веднжжъ, въ присжтствие на многочисленни слушатели, цѣла една драма, С а м у и л ъ З б о р о в с к и, отъ която само първитѣ двѣ дѣйствия сж имали около двѣ хиледи стиха. Единъ отъ слушателитѣ, художника Орловски, при самото импровизирване иллюстриралъ нѣколко сцени, други отбѣлѣзали нѣкои стихове, а трети записали съдържанието ѝ — и днесь само това е спазено отъ нея. Самъ Мицкевичъ рѣдко е помнилъ и записвалъ своитѣ импровизации. Слушателитѣ на импровизатора Мицкевичъ казватъ че въ такива минути той приличалъ на vates, в ѣ щ и й, впаднжлъ като-чели въ безсъзнателно състояние, вдъхновяванъ отъ нѣкаква в ж т р ѣ ш н а м о щ ь. Ще кажете че както творчеството, тъй и самитѣ херои, като Густавъ и Конрадъ, въ творенията на Мицкевича сж болезнени явления и, може би, съ това ще искате да натекнете на поета. както е на мода днесь у мнозина благорасположени критици да натякватъ на художницитѣ за такива нѣща. Отговорътъ на това е много прѣкъ и ясенъ: искуството е единъ отъ коментаторитѣ на живота, а за упознавание живота има толкова значение здравото, колкото и болното. То сж двѣ страни на единъ медалъ — за да го познаемъ, трѣбва да го гледаме и отъ двѣтѣ страни.

Съ такава болезнено-впечатлителна душевна организация, каквато ни я констатиратъ биографитѣ на Мицкевича и показватъ неговитѣ произведения, при религиозното въспи-

тание що е получилъ дома си и слѣдъ такива неволи каквито сѫ го сполитали въ живота, ясно е онова душевно настроение у Мицкевича въ послѣднитѣ години на живота му, илюстрация на което сѫ III-та часть отъ Задушница, Книгитѣ на полския народъ, Полското пилигримство и своеобразнитѣ постѫпки прѣзъ послѣднитѣ му свѣтовни дни. Въ третята часть на Задушница, като контрастъ на Конрада и неговитѣ вопли на отчаяние, е изваденъ на сцената единъ монахъ, който вселява въ душата на бѣснующия Конрадъ покорность къмъ волята на провидението и увѣренность за свѣтло бѫдѫще. Той му открива, че страданието е необходима стѫпень къмъ блаженство; всички рани ще бѫдѫтъ излѣчени и ще настанѫтъ ясни дни на невъзмутимо щастие. А за да се постигне то, трѣбва вѣра и надѣжда въ Бога, комуто трѣбва само да се молимъ и да чакаме — въ сгоденъ часъ. Той ще ни яви какво да правимъ... И въ Книгитѣ на полския народъ и полското пилигримство, написани въ възторжена библейска проза, той проповѣдва на своитѣ сѫотечественици да вѣрватъ, че Богъ ще направи чудо за да спаси прѣдания нему народъ, който съ сегашнитѣ си мѫки искупва своето бѫдѫще — и бѫдѫщето на цѣлото човѣчество. Религиозностьта на Мицкевича, по него врѣме — отъ 1834 насетнѣ — достига до върха на мистически ентусиазмъ. На всички явления отъ духовния и физически свѣтъ той гледа прѣзъ очилата на католицизма, който, както у него, тъй и въ голѣма часть отъ полскитѣ емигранти, е замъглилъ здравия разумъ и развилъ особенъ видъ патриотически мистицизмъ.

Когато избухнѫ кримската война, Мицкевичъ помислилъ, че е дошелъ вече прѣдопрѣдѣления отъ Бога часъ за въскръсване на Полша. И той, който не отдавна се подсмивалъ на своитѣ другари емигранти за тѣхнитѣ прищѣвки да подигнѫтъ просвѣтително българитѣ,[1] самъ, съ подкрепа отъ Наполеона, се наема да въоржжи и подигне българитѣ въ Турция противъ Русия, идва въ Цариградъ — заболява отъ чума и умира тамъ, на 26 ноември 1855 г. Негови другари прѣнасятъ тѣлото му въ Парижъ, дѣто го и погребватъ въ Монморанси, редомъ до гроба на жена му. Минѫлата година, за стогодишнината отъ рождението му, неговиятъ прахъ биде прѣне-

[1] Вж. Сборникъ на М. Н. П., кн. X, 44.

сенъ въ Варшава, дѣто му се откри и великолепенъ паметникъ.

II. Панъ Тадеушъ

На чужбина, въ най-усилнитѣ дни на своя животъ, Мицкевичъ се унасялъ съ блѣнове въ родния си край и въ въспоменанията си за него, се отървалъ отъ злобитѣ на деня, които тъй резко нарушавали душевното му равновесие. Рожба на тѣзи му спасителни блѣнове е епосътъ Панъ Тадеушъ. Въ него сж художествено възсъздадени онѣзи врѣмена отъ живота на родния му край, които сж свързани съ най-свиднитѣ дѣтински спомени на поета: походътъ на Наполеона прѣзъ Полша, въ 1812 г., и брожението на духоветѣ по него врѣме. Подъ влияние на нови битови условия, животътъ въ Полша зема другъ характеръ, тръгва по нови пасоки, явяватъ се нови хора, а старитѣ безвъзвратно исчезватъ, заедно съ своитѣ навици, възрѣния и стремления. Спрѣнъ на синура между тия двѣ поколения, Мицкевичъ обхваща миналото, прониква въ смисъльта му и, възвисенъ надъ него, съ спокойния възторгъ на единъ свещенодѣецъ, възславя това незабравимо минжло на своя роденъ край. Прѣдъ нашия погледъ се раскрива цѣлата раскошна картина на живота на полската шляхта, съ всичкитѣ нейни свѣтли и тъмни страни, семейниятъ и общественията ѝ битъ, отъ най-дребнавитѣ до най-високитѣ му проявления. Двѣ години слѣдъ завършване на Панъ Тадеушъ, Мицкевичъ пише на свой единъ приятель, че настава врѣме, когато човѣкъ ще трѣбва да бжде светецъ за да бжде поетъ, та да може възбуди у хората уважение къмъ искуството... Струва ми се често, че азъ виждамъ, като Мойсея, обѣтованата земя на поезията и чувствувамъ че съмъ недостоенъ да проникнж въ нея. — Но за него това врѣме не настава, а е туку що минжло. Както съ горѣприведенитѣ думи, тъй и съ прѣдпочитанието на Задушница прѣдъ Панъ Тадеушъ, Мицкевичъ ясно показва че е билъ слабъ цѣнитель на своитѣ творения, че не е съзнавалъ подвига направенъ съ своя епосъ. Той не е гледалъ отдалечъ обѣтованата земя на поезията, а е проникнжлъ въ самото ѝ сърдце, както рѣдко нѣкои сж прониквали. — Отъ самото появяване на Панъ Тадеушъ та и до день-днешенъ, както полската,

тъй и европейската критика признаватъ него за най-велико творение на полската поезия, — народна епопея, въ която формата и съдържанието достигатъ до висша художественна хармония. Отъ отзивитѣ на европейската критика особенно значение иматъ думитѣ на Фолкелта, който казва че Панъ Тадеушъ прилича на Омировски епосъ [1] и на Брандеса, който признава че той е единствената сполучлива епическа поема създадена прѣзъ 19-и вѣкъ [2].

Може да се мисли че теми за епосъ, въ характерното значение на думата, едва ли могжтъ се намѣри днесь въ живота на европейскитѣ народи, както едвали ще се намѣри вече и поетъ съ такава нервна организация, който да се наеме съ възсъздаване на пъленъ културенъ образъ отъ живота на единъ народъ, съ всичкитѣ подробности които именно правжтъ интересенъ и характеренъ тоя образъ. Въ нашето столѣтие това сж постигнжли само двамина: Мицкевичъ — съ Панъ Тадеуша и Левъ Толстой — съ Война и Миръ. За фонъ и на двата е послужилъ Наполеоновския походъ въ Русия. И наистина, въ нашето столѣтие то е едничкото събитие, което може да послужи за фонъ на епосъ изъ живота на коя да е отъ европейскитѣ нации. Наполеоновитѣ походи заключихж смѣткитѣ на минжлото, събудихж народитѣ отъ прозебанието имъ и ги тласнжхж напрѣдъ, въ пжтя на самосъзнание и самостоятелно културно развитие. До и въ врѣме на наполеоновата епоха, животътъ на еврепейскитѣ народи не бѣ изгубилъ още своя наивенъ епически характеръ. Общественнитѣ и семейни отношения не сж биле тъй урегулирани, както въ наше врѣме, и волята на индивидума не е била стѣснявана толкова отъ установени закони, колкото отъ неписанитѣ установения на обичая, консеквенция отъ основния душевенъ строй на дадения народъ. Епохитѣ на обичайно право сж епическитѣ епохи въ живота на народитѣ. И хероитѣ на тѣзи епохи, поетически възсъздадени, като Ахилесъ, Одисей, нашия Крали Марко, или пъкъ познати по исторически описания, като Александръ Велики, Цезаръ и пр., — сж въплощение на народния духъ, прѣдставители на народа отъ чиято срѣда сж излѣзли. Въ епоса не се въспѣватъ случайни единични постжпки, не се истъкватъ чувства

[1] Volkelt. Aestetische Zeitfagen, 21.

[2] Brandes. Polen, 356.

и страсти на затворени въ себе си индивидуалитети, както е въ лириката или драмата, а се въспѣватъ движения и борби на цѣли народни маси. Въ епоса заедно съ героя дѣйствува цѣлъ народъ и се откровява цѣла една епоха. Това дава прѣимущество на епоса прѣдъ другитѣ видове поетически произведения, прави го национална Библия, на която се въспитаватъ поколения, както сж се въспитавали въ Гърция едно врѣме на Илиада, както се въспитаватъ и до днесь въ Италия на Божествената Комедия и въ Полша — на Панъ Тадеуша. Епическиятъ поетъ, по характера на неговата задача, отбѣгва да се впуща въ психологически анализъ на дѣйствующитѣ лица, въ онова распжвание човѣшката душа, което повечето отъ художницитѣ сж се затирили да правжтъ въ модерната литература; той расказва и изобразява, безъ да се вдълбочава, безъ лично да коментира онова което изобразява. Колкото и да сж блиски основитѣ въ построението на Панъ Тадеушъ и Война и Миръ, толкова различни сж впечатленията отъ завършенитѣ постройки, отъ тѣхния вжтрѣшенъ характеръ: първиятъ е, да се изразж образно, живописна кжща, въ която слънцето прониква прѣзъ всички нейни растроги, втората — великолепенъ домъ, чийто прозорични штори и завѣси прѣчжтъ на божието слънце да проникне въ него. Още отъ вратата намъ се прѣдставя ясно цѣлата вжтрѣшность на кжщата и за да се запознаемъ съ нея нѣма нужда отъ помощьта на ступанина, — въ домътъ има много врати и отъ която и да влѣземъ сé за дълго врѣме ще се лутаме прѣзъ сума коридори, по които гостолюбивиятъ ступанинъ ни води и на дълго и широко ни коментира своитѣ съображения при построяването. Съображенията могжтъ да бжджтъ и философски и религиозни и економически и каквито искате, но, главно, тѣ не сж поетически. Непростото, неясното, дълбокомисленото — това е то модерното, въ контрастъ на простото, ясното, поетичното . . . Но и самитѣ модерни читатели най-малко дирjтъ поезия въ поетическитѣ произведения.

Мицкевичъ е единственiятъ поетъ въ наше врѣме, комуто е паднжло сржки да създаде народенъ епосъ, въ който, освѣнъ конкретностьта на изобразения животъ, е прѣдадена и всичката негова поезия. На това му е спомогнжло перспективата, отъ която той е гледалъ тоя животъ. Неволенъ скитникъ по чужбина, комуто провидението не е сждило да се върне и

види повторъ родния си край, той до послѣднитѣ си свѣтовни дни е живѣлъ само съ дѣтинскитѣ си впечатления за него и единството на тѣзи му впечатления не е било накърнено отъ непосрѣдствено запознаване съ послѣшното развитие на живота въ тоя тъй скжпъ за него роденъ край. Това е спазило наивността на неговия поетически погледъ, необходимо условие за единъ творецъ на народенъ епосъ.

Канвата на Панъ Тадеушъ, на която е ошито толкова дивни картини отъ природата на Литовския край, толкова оригинални нрави отъ патриархалния му животъ и толкова живи характерни образи, е распрята на Соплица съ графъ Хорешко за единъ порутенъ замъкъ, непотрѣбенъ ни на една ни на другия Отъ тая распря се развива нататъкъ дѣйствието на епоса. Ожесточението на неприятелитѣ дохажда до тамъ, че графъ Хорешко, съ помощьта на една часть отъ мѣстната шляхта, напада нощемъ на Соплица, завзема съ штурмъ дома му и се располага тамъ по свои прищевки. Друга часть отъ шляхтата. отстрана на Соплица, дохажда на помощь, но руски войски, стоящи татъкъ въ ближно село, разбрали за мятежа на шляхтата, идватъ и се намѣсватъ въ расправата. Тогава патриотическото чувство сдружава и двѣтѣ враждующи страни, тѣ се опълчватъ заедно срѣщу общия врагъ, руситѣ, и слѣдъ упоритъ бой ги побѣждаватъ. Руската власть не сварва да накаже своеволницитѣ, тъй като наполеоновитѣ войски вече навлизатъ въ Литва и наедно съ тѣхъ се подига поробениятъ народъ за да ги спроводи въ похода имъ срѣщу Москва. Наедно съ развитие на дѣйствието, въ което е затворена идеята на самия епосъ, се развиватъ паралелно три мотива, които взаимно се допълватъ и освѣтляватъ.

Първиятъ, основниятъ мотивъ, най-тѣсно свързанъ съ идеята на епоса е — освобождението на Полша. Той остава скритъ отъ начало и мудно, наедно съ развитие на дѣйствието, ясно и по-ясно излиза наявѣ, до като най-сетнѣ наддѣлѣй и остави въ сѣнка другитѣ мотиви, завърши всички борби, завърже всички възли, развързани отъ другитѣ мотиви, обедини всичко — и, съ тържественъ химнъ, открива перепективата на бждащето: показва зората на полското освобождение. Носительтъ на тоя мотивъ е Яцекъ (Ксензъ Робакъ) хероятъ на епоса.—Вториятъ мотивъ е загатнатата по-горѣ распря между графъ Хорешко и сждията

Соплица за разрушения замъкъ, за когото дълги години е водено процесъ и когото най-сетнѣ графъ Хорешко завзема силомъ. Тъкмо въ развитието на тоя мотивъ е показанъ и обрисуванъ духа на оная епоха отъ живота на Полша, която се отдѣля отъ послѣдующата съ наполеоновия походъ, а се завършва едвамъ съ послѣднето полско въстание 1863 год.: епохата на обичайнитѣ патриархални обществени и семейни отношения. едни-единственни които могжтъ, както вече казахъ, да бжджтъ прѣдметъ на епическо възсъздаване. Въ распрята ние виждаме проявленията на оная сприхавость, гордость и несмисленна упоритость, на оная вироглавщина, която най-вече е виновница за злочеститѣ сждбини на Полша. Носители на тоя мотивъ сж всички дѣйствующи въ епоса лица, освѣнъ единъ-едничекъ—Мацекъ, чийто думи сж думи на самия Мицкевичъ и съ които думи той произнася сждъ надъ полскитѣ обществени неразбории. — Третиятъ мотивъ има, тъй да рекжъ, чисто личенъ характеръ и той, заедно съ втория мотивъ, служи повече като външна нишка, която свързва отдѣлнитѣ отъ различенъ характеръ епизоди въ хармонично цѣло. То е любовьта, безъ която и лоши и добри поетически произведения не могжтъ. Обаче въ Панъ Тадеушъ, въ разни лица, е извадена любовьта въ разнитѣ нейни типични проявления, отъ най-наивнитѣ и нѣжнитѣ, до буйнитѣ пориви на пламенна страсть: любовьта на Тадеуша и Зося отъ една страна, отъ друга — на Яцека къмъ дъщерята на Столника Хорешко. Между тия два полюса сж поставени комичнитѣ любовни шмекерии на прѣкараната вече кокетка Телимена, сантименталнитѣ въздишки на графъ Хорешко и сдържанитѣ благоразумни домогвания на пана Реента да се сдобие съ жена. Всѣко отъ тия проявления на любовьта е обрисувано до нѣмай-кждѣ ясно, типично и високо художественно.

Това разнообразие на мотиви, развити въ Панъ Тадеуша, е дало възможность на Мицкевича да освѣтли многостранно характеритѣ на дѣйствующитѣ лица, да ги покаже въ тѣхния интименъ и общественъ животъ, и чрѣзъ тѣхъ да ни запознае съ срѣдата, съ навицитѣ, възренията и отношенията на оная бесчетна маса хора, които понасятъ на своитѣ плѣщи великото дѣло на освобождението. Слѣдъ като се спознаемъ съ тѣзи нѣща, на чело изстжпва първия мотивъ, настроението мѣрно и величествено се повисява чакъ

до края на епоса, гдѣто поетътъ прѣкѫсва разказа, като ни оставя подъ впечатление на общия тържественъ подемъ на духа на своитѣ херои.

Картината на живота, която се раскрива прѣдъ насъ, показва Мицкевича първа ржка реалистъ, поетъ на живата дѣйствителность, който съ еднаква любовь и майсторство възсъздава както най значителнитѣ събития, тъй и най-дребнавитѣ. Сцени и епизоди изъ минѫлия и настоящъ животъ на Полша изобилватъ въ епоса, а такава галерия отъ ландшафти нѣма до днесь въ никое поетическо творение.

Не би ми постигнѫлъ цѣлъ томъ, ако се завземехъ да анализирамъ и характеризирамъ дѣйствующитѣ лица въ Панъ Тадеушъ; тѣ не сѫ едно ни двѣ, а цѣла масса. Ще взема само двѣ-три отъ тѣхъ, и то главно да посочѫ личната имъ връска съ тѣхния творецъ. Въ зрѣла възрасть, Мицкевичъ е възсъздавалъ художественно, като Гете, само онова що е прѣживявалъ. Но въ Панъ Тадеушъ онова що е лично Мицкевичево, е тъй обективирано, та отъ непосрѣдственно четене, безъ коментаръ, едва ли нѣкой би подозрѣлъ че на много мѣста въ това тъй спокойно обективно творение сѫ затаени личнитѣ, най-интимни чувства на твореца му. Въ Зося поета е възсъздалъ образа на незабравимата за него Марилка; въ Ева, изгорницата на Яцека, — дъщерята на графъ Анквичъ, Ева, и своитѣ отношения къмъ нея. Самия графъ му е послужилъ за прототипъ на столника Хорешко. Яцекъ, хероятъ на епоса, е въ много отношения отражение на Мицкевича, както Конрадъ въ Задушница; внимателниятъ читатель би забѣлѣжилъ че Яцекъ, който въплощава въ себе си идеята на раскаянието за младежкитѣ заблуждения, се явява единъ видъ продължение на Конрада, развитие и расцвѣтъ на сѣмето вложено въ него. Най-сетнѣ въ думитѣ и постѫпкитѣ на добжинеца Мацекъ, тоя гордъ старополецъ, непримиримъ врагъ на всѣкакви неразбории и новаторски донкихотства, Мицкевичъ е вложилъ свои задушевни чувства и мисли, напримѣръ като знаменития укоръ къмъ буйствующата шляхта: Безумци! кога е работа за Полша, за нейното освобождение, вие подигате само шумъ и се залавяте за распри! А падне ли ви сгода лично нѣкому да отмъщавате — врагъ ви зелъ, тогава сте всички съгласни![1] — или сетова-

[1] Панъ Тадеушъ. Пѣсень седма.

нието му, че всичко що се върши въ родния край, вършатъ го разни чужденци — нехранимайковци и че поляцитѣ нѣма защо да възлагатъ надѣжди на разни чужди господари, които правятъ всичко за свой кефъ и интересъ. Да диримъ упование сами въ себе [1].

Между всички поетически творения въ полската литература отъ първата половина на нашия вѣкъ, Панъ Тадеушъ е единственното здраво творение.. И той стои на чело, отъ него се развива сетнешната полска литература. Основнитѣ черти на различни типове отъ полското общество, каквито Мицкевичъ е подзелъ въ Зося, Тадеуша, Яцека, Соплица и др., и до день-днешенъ подематъ и развиватъ полскитѣ художници на словото, отъ Крашевски та чакъ до съврѣменния най-виденъ повѣствователь, Хенрикъ Сенкевича. Художествената простота и естественность на Панъ Тадеуша служатъ за идеалъ, къмъ когото се домогватъ чакъ и до днесь полскитѣ писатели. По здравина на чувство, равенъ на Омира и Гете, Мицкевичъ се явява достоенъ прѣдставитель на полския гений прѣдъ чуждия свѣтъ и на това се основава неговото общечеловѣческо значение. Като вдъхновенъ пѣвецъ на природата и вѣщъ тълкователь на найдълбокитѣ човѣшки настроения, радости и страдания, разочерования и надѣжди, които се таятъ въ всѣка душа и намиратъ отзивъ въ всѣко сърдце, — Мицкевичъ е заслужилъ обичьта на всички, които сж се запознали съ творенията му и упознали скръбьта на неговия земенъ дѣлъ.

---

[1] Пѣсень дванадесета.

Съученици

Очеркъ отъ **Кириłъ Христовъ.**

I.

Не е Богъ-знай какво чудо нашата градска градина. но не е пъкъ и лоша. Тя даже хваща око, когато, слѣдъ юлски пекове, я прѣобрази модра лунна нощь. Ако вий сте се скитали само денемъ по нейнитѣ прашни и задушни алеи (напримѣръ когато свири военна музика и столичани обикалятъ по една и сѫща алея, като воденичарски коне) — вий нощемъ не можете я позна. Защото нощемъ нейнитѣ алеи, облѣни отъ спокойния лунепъ блѣсъкъ и поржбени — дѣ по-вече, дѣ по-малко — съ игриви или неподвижни сѣнки, добиватъ видъ на сѫщински горски пѫтеки. Борики, диви кестени, ясики, трепетлики — всичко въ такава нощь се прѣобразява, всѣка шубрака израсва въ вашитѣ очи и се прѣвръща на тропически гигантъ. Даже глупаво подстриганитѣ акации тогава изглеждатъ по-гордо и по-самоувѣрено.

Но и снощи градската градина, както обикновенно, бѣ съвършенно пуста. Музиката си бѣ отишла, а слѣдъ нея не бѣ останѫла нито една двойка, нито единъ мечтатель. Дървенитѣ пейки, по които навредъ другѫдѣ, освѣнъ у насъ. прѣзъ такава хубава нощь човѣкъ не би намѣрилъ педя праздно мѣсто, изглеждахѫ така сиротно рѣдкитѣ минувачи, влѣзли само за да съкратѭтъ пѫтя си и да излѣзѭтъ отъ другата страна...

Само на малката могилка прѣдъ павилйончето на Чипевата книжарница двамина добри приятели, Стойковъ и Главанаковъ, се бѣхѫ излегнѫли, съ заложени задъ главитѣ рѫцѣ, на една пейка. По това лѣниво положение и по глупавото мълчание, което отъ цѣлъ часъ насамъ пазехѫ, тѣхъ чо-

вѣкъ би взелъ по-скоро за двама вѣтърничави поети, отколкото за пъргави и сприхави народни учители — камо ли пъкъ за испѫдени народни учители, каквито въ сѫщность бѣхѫ. Защото нищо не показваше, че тия безгрижни младежи, на такова мѣсто и въ такова врѣме би занимавала даже учителната мисъль за... министерската чакалня. Тѣхъ като че нищо друго не интересуваше въ тоя мигъ, освѣнъ сънното шушурканье на градинското водопадче и провиснѫлия надъ главитѣ имъ мѣсецъ, задъ когото се бѣ продънила цѣла бездна отъ синева, дѣто на разни висини блѣщукахѫ мириади искрици, отфръкнѫли сѣкашъ отъ самия мѣсецъ... Какъвъ просторъ за младитѣ мечти...

— Ехъ, дяволъ да го земе! — обади се по едно врѣме по-младиятъ приятель, Стойковъ, като се протегнѫ. — Не е ли глупаво сега да си самъ-самичъкъ... — И той замлъкнѫ нѣкакъ смутено. Другиятъ, вмѣсто отговоръ, спустнѫ крака отъ пейката, седнѫ и драснѫ една кибритка, за да запали угаснѫлата си цигара, при което се освѣти неговото умно, строго, но жлъчно и прѣди врѣме уморено лице.

— И най-сухото сърдце — подхванѫ пакъ сантименталио Стойковъ — трѣбва въ такава нощь да се съживява, да усѣща нужда отъ любовь...

Главанаковъ опънѫ два-три пѫти отъ угарката, която държеше между сухитѣ си устни, хвърли я и отвърнѫ жлъчно насмѣшливо:

— Масрафлии приказки приказвашъ, приятелю. Ставай по-добрѣ да си вървимъ, че безъ малко щѣхъ да заспѫ.

Стойковъ се издигнѫ, тропнѫ на крака и двамата приятели се отправихѫ къмъ единъ отъ исходитѣ на градината.

— Е? ще отидемъ ли или не? — попита Стойковъ, щомъ излѣзохѫ на тротуара. Личеше, че той подновява нѣкой неотдавна прѣкъснѫтъ разговоръ.

— Кѫдѣ? при ония приятели ли? — отвърнѫ пакъ насмѣшливо Главанаковъ.

— Стига се гевези най-послѣ! Обѣщахме и трѣбва да отидемъ! — настоя другиятъ съ едвамъ сдържано внезапно раздразнение. — Съученици сме, бѣ Главанакъ, не струва...

— Съученици! — прѣсече го почти злобно Главанаковъ. — Та какво като сме съученици? Нима това значи, че ний пакъ можемъ да си разбираме отъ приказката, поне колкото едно врѣме?

— Какво има да си разбираме отъ приказката, бе диване? — избухнѫ най-сетнѣ Стойковъ. — Хората ни поканихѫ, като толкова годишни съученици, да се посъберемъ на чаша-двѣ бира, да си подрънкаме за едно врѣме, да се посмѣйме, а той, побратимътъ, мисли, че го викатъ тамъ да философствува...

— Наизустъ приказвашъ, приятеллю — отвърнѫ съ досада другиятъ. — Не мислѫ азъ, че ме викашъ да философствувамъ, а да прѣкарамъ часъ-два именно както ей-сега каза. Но между приятели, между свои хора! Разбирашъ ли? А ти видѣ днесь, колко ний сме си вече свои. Ти видѣ, че както и да се мѫчишъ да се държишъ непринудено, естественно — не върви-и-и. Сѐ туку вижъ че си истърсилъ нѣкое „вий“. Не забѣлѣжи ли, напримѣръ, мене, какъ мѫчно ми бѣ днесь да говорѫ па ти съ оня палячо Щъркеловъ? А боричкали сме се нѣкога най-малко сто пѫти. И защо, кажи ми, ще отидѫ да се мѫчѫ, да дирѫ тонъ за всѣка дума? Ти самъ одѣвѣ призна, че си се чуствувалъ съ тѣхъ „нѣкакъ терсене“. Ехъ, Стойка — продължи Главанаковъ съ неспрѣдѣлено промѣненъ тонъ на гласътъ — пѫтищата ни се кръстосахѫ, еднѫжъ само и нѣма вече да се съберѫтъ. Азъ ти казвамъ, че ний не се разбираме вече (не дѣй сумтя, че пакъ употрѣбявамъ тази дума: по добра не намирамъ!)... Не си разбираме вече отъ езика, ти казвамъ азъ, даже за зевзеклъци. Ний сме вече чужди единъ за другъ. Но, ти самъ виждашъ...

— Нищо не виждамъ азъ, освѣнъ нашата българска дебелащина! — прѣсече го пакъ ядосано, Стойковъ — Главанакъ, ти ще се съгласишъ — продължи той тутакси по-спокойно — че тия приятели, макаръ и да се скитатъ отъ три години насамъ въ странство, не сѫ кой-знай колко повече поумнѣли отъ насъ, за да . . .

— Та кой казва, че сѫ поумнѣли? Менѣ ми се струва даже... Но работата не е тамъ. Живота, приятелю, живота! Тия хлапаци се поскитахѫ по чужбина, видѣхѫ свѣтъ, поутъркахѫ се, поживѣхѫ си и сѣкашъ удвоихѫ и младость, и надежди. А ний? Та насъ още отъ училищната скамейка животътъ ни даде да разберемъ, че, каквито сме си, ний прѣди всичко трѣба да се боримъ за насѫщния и че голѣмитѣ мечти и кроежи въ нашитѣ глави ставатъ смѣшни. Ще мечтайшъ да оправяшъ свѣта, а? Оправяй го сега де, когато за

тебе става идеалъ и послѣднето учителско мѣсто въ нѣкаква си Дупница, Враца, или Харманлий, гдѣто въ двѣ години рискувашъ да се прѣвърнешъ на идиотъ. Но, ще ми кажешъ ти, нима тия приятели ги чака нѣщо по добро? — продължи слѣдъ малко Главанаковъ.—Не. Може би даже по-зло. Разликата е само тая, че тѣ не си прахосахъ на вѣтъра младинитѣ. А че и тѣ скоро ще се разочароватъ — знамъ. Тѣхното разочарование даже ще бѫде много по-тежко отъ нашето, когато ги чукне горния да погледнатъ долния. Защото тѣ вече сж се срасли съ глупостьта, че само тѣхъ чакатъ въ България, за да тръгне всичко по медъ и масло — продължаваше почти съ злоба и злорадство Главанаковъ.

— Боже мой! та ти завиждашъ! . . . — извика неволно Стойковъ.

— Завиждамъ? — възрази внезапно замислено и почти безъ изненада Главанаковъ. — Не, не мислѫ, че може да се нарече завистъ чувството, което испитвамъ. Азъ съмъ просто озлобенъ... Да, озлобенъ съмъ къмъ всичко, което има голѣми надежди ... И струва ми се, че е нужно човѣкъ да има велико, велико сърдце, за да не се озлоби въ тая проклета България! — прибави той живо, сѣкашъ че се извиняваше.

Като се разговаряхѫ така, двамата приятели се спрѣхѫ прѣдъ една кѫща край Перловската рѣкица, срѣщу рускитѣ гробища, дѣто живѣеше Главанаковъ у едни свои роднини.

— Лека нощь, — каза доста сухо Главанаковъ и подаде рѫка на своя приятель; но изведнѫжъ прибави поласкаво:—Върви спи. Не дѣй идва у дома, защото ще дрънкаме до срѣдъ нощь, а ти знаешъ, че съмъ се заелъ на здраво да издържѫ конкурсъ за стипендия. Ако щешъ... ако мислишъ, че умѣешъ да се веселишъ — иди намѣри ония... Но мене не закачай. Не се осѣщамъ днесъ достатъчно младъ — прибави той фанфаронски. — Ще развалѭ само компанията.

— Но по-добрѣ ще направишъ да отидешъ да спишъ — подхванѫ той пакъ значително слѣдъ малко. — Не ни бива насъ и двамата тия дни...

— Не, азъ обѣщахъ и ще отидѫ.

— Тогава добъръ ти часъ! — отвърнѫ Главанаковъ пакъ внезапно раздразненъ и изгледа своя другарь съ такъвъ запаленъ отъ злобна насмѣшка погледъ, че на Стойкова стана съвѣстно и побърза по-скоро да се отдалечи.

— Стойка! върви спи ти казвамъ! — извика подирѣ му Главанаковъ, влѣзнѫ си въ кѫщи и тръшнѫ вратнята.

II

Щомъ останѫ самъ, Стойковъ се почуствува просто измѫченъ отъ тоя прѣкалено откровенъ разговоръ съ най-добрия свой приятель, съ когото така на радо сърдце той бѣ дѣлилъ прѣзъ послѣднята година своитѣ мършави надежди въ едно затънтено градче на България, дѣто ги бѣ събралъ случаятъ. И той неволно се опѫти сега камъ бирарийката, дѣто бѣхѫ назначили да се съберѫтъ неговитѣ съученици. Въ ума му се мотаехѫ хиляди откъслечни, мѫчителни мисли, които той нѣвга, една по една, искуственно може би, е задържалъ по-за дълго въ главата си, а сега съ все сила поиска да пропѫди.

Той имаше истинска нужда отъ веселие.

Ала щомъ се доближи до усамотената край града бирарийка „Прѣславъ“ и чу ощѐ прѣзъ една улица крѣсъцитѣ и скокливия смѣхъ на своитѣ другари — той почувствува нѣкакво странно стѣснение . . . Една внезапна неловкость обхванѫ всичкитѣ му членове. Той се доближи нерѣшително до оградата и надникнѫ между зеленитѣ ѝ пармаклѫци.

Компанията се бѣ събрала още въ осемъ часа, навечеряла се бѣ съ кебабчета и даже бѣ успѣла да се поразвесели. Тя се бѣ разположила около една маса, обкована съ цинкова тенекия, край зашуменото съ росна зеленина шадраванче — най-голѣмата гордость на бай-Иванчовата градинка.

И каква компания, дяволъ да го вземе! На всѣки нѣмски студентъ бихѫ потекли лигитѣ...

Най напрѣдъ се хвърляше въ очи Щъркеловъ, студентъ по правото въ нѣкой южно-френцуски университетъ, — въ Ексъ, или въ Тулуза. Той бѣ седнѫлъ наопаки на стола си, съ кръстосани на облегалото му рѫцѣ. Двадесетъ и двѣ или и три годишенъ момъкъ, живипякъ, съ не твърдѣ красиво, но свѣжо и весело лице, съ буденъ умъ и съ развързанъ езикъ — той отдавна вече бѣ навикнѫлъ да не гледа на живота отстрана. Едно врѣме въ гимназията него величаехѫ, и съучениците му и многобройнитѣ му приятели отъ всички класове, съ прѣкора харамия, за дѣто почти

всѣки день имаше разправии въ дирекцията; но сега той е настоящи испански разбойникъ.

Щъркеловъ и тая вечерь се прѣпираше, както обикновенно, главно по „женския въпросъ". Разбира се.

— Проста ти е работата, Драгоевъ! — викаше той, като гледаше насмѣшливо и нѣкакъ покровителственно отсрѣщния приятель. — Любовь и... ха-ха-ха... и... нѣмски кухарки! Ей Богу, не ми го побира главата...

— Ама ти билъ ли си въ Германия поне единъ день, като хортуваш? — защищаваше се прѣкалено сериозно и прибрано Драгоевъ, студентъ по медицината въ Берлинъ.

— Позволи, бе братко, баримъ отъ тия пущини да разбираме малко повече! — прѣсичаше го Щъркеловъ, безъ да го чуе.

— Виждамъ, колко разбирашъ! — настояваше спокойно хилено другиятъ. — Ако е за еврейки, слава Богу и въ София ги има.

— Добрѣ! да оставимъ на страна испанкитѣ! Има ли да кажешъ нѣщо за провансалкитѣ? Виждалъ ли си ти, какво нѣщо е провансалка? — викаше въ кокетно иступление Щъркеловъ.

— Сѐ сѫщата стока — отговаряше Драгоевъ. Но щомъ забѣлѣза, че Щъркеловъ захванѫ наздраво да се дразни, той минѫ на съвсѣмъ благо-ирониченъ тонъ: — Пъкъ най-послѣ въ оная мъглива Германия, кѫдѣ ще ти разбираме ний...

— Да, да, за туй имашъ пълно право! — прѣсече го съ смѣхъ Щъркеловъ.

— ... Кѫдѣ ще ти разбираме ний — продължи добродушно другиятъ — отъ вашата „огненна" хубость. Но пакъ можемъ да кажемъ, че насъ не ни топли май тоя огънь. Вкусъ! И главно простотия. Кѫдѣ ще ти разбираме ний, че може... днесъ съ тебе, утрѣ съ мене... Вижъ нѣмката — кухарка я кажи, каквато щешъ, ама едного знае! . . .

— Половина ако ще да знае, пакъ е кухарка! — отсече Щъркеловъ. — А бе, Драгоевъ, защо дрънкашъ на вѣтъра? — продължи той живо. — Колко Маргаритини на день, въ Берлинъ напримѣръ, се хвърлятъ отъ петия етажъ на кѫщята, по любовь...

Драгоевъ погледнѫ сепнѫто своя противникъ, послѣ изгледа съ дѣтинско добродушие цѣлата компания и отвърнѫ:

— Поезия — и туй то! Какво ще му правишъ? — И такава нѣмска благость, такова дѣтинско простодушие зазвуча

въ гласа на тоя скроменъ момъкъ, така прилично и прибрано той се позавъртѣ на стола си, че самъ Щъркеловъ се сѣпнѫ и се вгледа удивенъ въ него. Драгоевъ, тихия, благия, обичливия, прѣданния на своитѣ приятели Драгоевъ, какъвто всички го знаяхѫ още отъ гимназията, бѣ цѣлъ цѣлниничъкъ прѣдъ тѣхъ. И тѣ всички чувствуваха, че въ живота той ще бѫде най-щастливия отъ всички тѣхъ. Младъ, хубавелекъ, веселъ (въ нѣмския смисъль на думата), приятенъ събесѣдникъ, безъ никакви особени способности, но и безъ никакви претенции — той бѣ неспособенъ да отблъсква отъ себе си сърдцата. И всичко у него така ясно се бѣ вече опрѣдѣлило, че като го погледнете сега, вий бихте могле да си прѣдставите до най-малкитѣ дреболии негова спокоенъ и щастливъ животъ даже слѣдъ двадесеть години. Добра клиентела, въ скоро врѣме състояние, послѣ жена, дѣца, далечни и близки приятели и многобройни почетни познати . . . Отъ всички уважаванъ, отъ всички любимъ. Да, Драгоевъ бѣ душа, която и най-придирчивиятъ и нервозенъ blasé можеше всѣкога почти безотчетно и незабѣлѣзано да търпи.

Щъркеловъ спрѣ за малко своя удивенъ и замисленъ погледъ върху тая щастлива и отдавна вече примирена младость, па туку изведнѫжъ неговото вирнѫто нагорѣ носле се понабърчи незабѣлѣзано отъ страни и горда насмѣшка заигра въ лѣвия жгълъ на устнитѣ му.

Ала щомъ чашитѣ отново се напълнихѫ, Щъркеловъ отмахнѫ погледъ отъ Драгоева, подигнѫ своята чаша, истърси му едно „прозитъ! ексъ!“ и се ухили наивно. Санкимъ и отъ тия имаме хаберъ . . . Слѣдъ тая гаврътнѫта наведнѫжъ чаша, Щъркеловъ подхванѫ съ удвоено оживление да расправя за Южна Франция и за провансалкитѣ.

— Драгоевъ, азъ пакъ ще ти кажѫ (ако щешъ даже со пàрдонъ), че твоята Германия не струва... таквозинака. Какво? Германия ли? — викаше той на Драгоева, който се бѣ вече рѣшилъ да го остави да си ораторствува до когато му дýша сака. — Азъ само день до пладнѣ бѣхъ въ Мюнхенъ и до тука ми доде. А бе, че има ли на свѣта по-глупавъ народъ отъ баварцитѣ? Натѫпчи ти на бавареца въ устата една лула, поне колкото фасулено гърне, подложи му устата подъ чепа на нѣкоя бирена бъчва (salwator bier!) па стой да гледашъ. Панорама. Какъвъ ти мохамедовъ рай? И за да влезешъ въ тоя рай теле, а

да излезешъ волъ, нѣмеца ти иска коджамити *такова* (и той направи извѣстно движение съ пръститѣ). Прѣдстави си! А въ Франция . . . Ей, побратиме! та ти да померишешъ само Франция, ще ти капне носътъ отъ удоволствие! Разбирашъ ли. какво ти казвамъ? Ако щешъ вѣрвай, ако щешъ не, но най-непотрѣбно нѣщо за единъ чужденецъ-студентъ въ Франция сж паритѣ. Ей го, напримѣръ, азъ . . . Не съмъ се никога прѣпоржчвалъ пито за генералски синъ, нито за министерски братъ, както правятъ нѣкои отъ нашитѣ, и пакъ навредъ ми е било отъ добро по добро. Въ която къща отидж да живѣж, въ двѣ недѣли съ десетини сѣмейства ще се запознаж. А въ Германия, нѣмашъ ли парѝ — сври се на нѣкой таванъ, на петия или шестия етажъ, яжъ картофи и чакай да благоволи хазяйката ти поне на годината еднажъ да поизлѣзе съ тебе. Санкимъ schaziren. Французитѣ сж друго нѣщо. дяволъ да го вземе. Щомъ не си съвсѣмъ безсловесно животно, щомъ умѣйшъ сегись-тогись да си отваряшъ за въ работа устата и да се смѣешъ отъ все сърдце, като младъ човѣкъ — на ржцѣ ще те носятъ. Та, право да си кажж, менѣ при майка и при баща не ми е било тъй добрѣ, както, напримѣръ, при послѣднитѣ ми хазяи. И можешъ да бждешъ сигуренъ, че азъ не съмъ бивалъ никога Богъ знай какъвъ добъръ платецъ. Ама . . . да въздъхнешъ бе, да въздъхнешъ, туку тъй — по два часа ще те питатъ какво ти е. Да си вземешъ беля на главата отъ ихтибари. А ако пъкъ нѣкога по-речко се поудрѣмешъ. ако напримѣръ не отидешъ нѣкоя вечерь при хазяитѣ си на приказка, а се затворишъ въ стаята си и се замислишъ, напримѣръ, като какъ ще свържешъ и тоя пѫть цата края на мѣсеца — бе триста дяволи ще съберятъ, ама пакъ ще те развеселятъ. Но видѣлъ ли, че нищо не помага (или. съ други думи, вземешъ ли хептенъ да дяволувашъ) — туку старата ще те истика на вънъ, ще истика подирѣ ти и двѣтѣ си дъщери и . . . подъ едната ти ржка нѣкоя Наталѝ, подъ другата нѣкоя Мимѝ, — скитайте се по градини, по концерти, или просто по улицитѣ, ако щете до зорѝ. Слава Богу баримъ мѣсечината е безъ парѝ. А нощи, майка му мечка, сѐ като тая. Дрънкай, закачай се, смѣй се, — подмладявай. Не ти ли пъкъ харесва това „счастье втроёмъ“ — ти можешъ да се исплъзнешъ изъ кѫщи само съ едната. Майката нѣма да ти се сърди, нито пъкъ ще ти дири смѣтка. Не бой се. Тамъ майкитѣ не се мѣсятъ въ работитѣ на

дъщеритѣ си. Само на сутринатa слугинята, нѣкоя тантурестичка мехлемлия Леонѝ, ще ти пооскуби коситѣ, като влезе въ стаята ти, догдѣ си още въ леглото, да ти донесе ужъ кафе. . .

И дълго още Щъркеловъ клепа, като щъркелъ. Бирата бѣ ударила вече оратора въ главата, но затова пъкъ езика му се бѣше дважъ по́-развързалъ. И всички слушахѫ съ любопитство къмъ кѫдѣ ще я откара съ тая логохолера, която — очевидно — имаше претенции на парперкание на нѣкоя пъстрокрила птица. Даже болниятъ и винаги намрѫщенъ Славчевъ не бѣ го още изругалъ А това можеше да се смѣта за чудо, защото отъ Славчева нарѣдко се чуваше друго нѣщо освѣнъ ругатни. Сега той бѣ седнѫлъ на едно ниско дъсчено столче, бѣ прѣвилъ почти нàдвѣ неджгото си тѣло, бѣ подпрѣлъ брада на кръстосанитѣ си рѫцѣ върху единъ дебелъ черенъ бастонъ и гледаше съ мѫтенъ, недобъръ погледъ на словоохотливия свой другарь. Неговото красиво, но безъ врѣме увѣхнѫло, набърчено и изжглено като на старецъ лице, съ гриженливо засукани черни мустаци (които вмѣсто да го красѫтъ още го повече загрозяваха) съ лобно стиснѫти сухи, сѣкашъ изгорени отъ трѣска, устни и съ исфръкнѫлъ напрѣдъ брънѫтъ чоканъ, бѣше почти зловѣщо. Той и едно врѣме си бѣше такъвъ; него и въ гимназията безобидно търпѣхѫ вѣчно намрѫщенъ и вѣчно готовъ да се ругай (съ което още повече го озлобяваха, защото Славчевъ не бѣ глупавъ да не разбира какво значи тая отстѫпчивость); — но послѣднитѣ три години. особено минѫлата, го съвършенно съсипа и душевно, и физически. Защото слѣдъ двегодишно учителствуванье въ Македония той взе че отиде, съ съвсѣмъ незначителни срѣдства, въ Русия, ужъ да се учи и, слѣдъ като се натегли и нагладува, едвамъ намѣри пари да се върне. Наистина, щомъ се върнѫ, той получи значително наслѣдство отъ единъ свой чичà, което му даваше възможность да поживѣе двѣ-три годинки охолничекъ студенчески животъ, ала късно бѣ вече. Вмѣсто да се посъживи, Славчевъ отъ день на день сé повече отпадаше и, безъ никакви особени външни причини, се озлобяваше противъ всичко и всички. Другаритѣ му мислѣхѫ, че освѣнъ общо разтройство, него проядa и нѣкакъвъ особенъ, скритъ отъ всички недѫгъ.....

Славчевъ най много се мръщѣше, когато нѣкой неговъ другарь, който се ползува съ слава на сърдцеядъ, захване

ia расправя своитѣ любовни подвизи. Затова и сега, отъ какъ се бѣ расприказалъ Щъркеловъ, той изглеждаше мрачно наоколо си. Но никой не обръщаше на него внимание, — а туй го още повече сърдѣше и го правеше отъ цѣлъ часъ насамъ да мисли каква дързость, каква ругатня да каже за да си отмъсти. Но прѣди той да намисли своето отмъщение, случи се нѣщо, което съвсѣмъ го извади изъ търпение.

Отдѣсно на Славчева се бѣ твърдѣ удобно обтегнѫлъ на стола си единъ нашенски студентъ, когото всички наричахѫ „на Тупурдуто братъ му“ (сѫщинското му име малцина знаехѫ). Крали-марковскитѣ мотовили на тоя приятель, обути въ чизми съ скрити подъ панталонитѣ кончуви, бѣхѫ вирнѫти халисъ по американски на единия жгълъ на масата, едва ли не подъ носа на Славчева. Тоя послѣдния на нѣколко пѫти псува и се мѫчи да се отърве отъ миризливитѣ ботуши на антиката, но напусто. „На Тупурдуто братъ му“ не бѣ расположенъ тая вечерь да се лишава отъ подобенъ родъ удоволствие. Най-послѣ Славчевъ го зарѣза и се изви на другата страна. А „На Тупурдуто братъ му“ продължи съ вирнѫти крака да върши това, което вършеше откакъ се бѣ събрала компанията: т. е. да се хили на готово съ своитѣ дебели и червени, сѣкашъ току що разрѣзани и още неоформени устни, да дига чашата си и сегисъ-тогисъ да прѣсѣга къмъ отворената насрѣдъ масата кутия съ папироси. Така че и тоя пѫть той отпи отъ бирата си, погледнѫ съ масленъ замаенъ погледъ компанията, засмѣ се безъ причина и посегнѫ да си вземе цигарка. Ала при напъна да достигне цигаритѣ, краката му се отплеснѫхѫ отъ масата и двата чукана на ботушитѣ се стоварихѫ въ хълбока на Славчева. Славчевитѣ рѫцѣ и брада отхвръкнѫхѫ отъ бастона и той се капичнѫ назадъ отъ стола си. Едноврѣменно съ него, отъ другата страна, се обърнѫ съ краката нагорѣ и „На Тупурдуто братъ му“.

Това „прѣнебрѣжие“ вече бѣ извънъ мѣрката. Та то даже не можеше да се нарече прѣнебрѣжие, — защото Славчевъ бѣше отъ сигуренъ по сигуренъ, че „На Тупурдуто братъ му“ нарочно остави мотовилитѣ си да се отплеснѫтъ....

И всички псувни и ругателства, готвени отъ цѣлъ часъ насамъ за другиго, се посипахѫ върху „На Тупурдуто братъ му“, който захъхра като конь въ акомпанименъ на смѣха на останѫлитѣ троица. —

Най-послѣ, побѣснялъ отъ ядъ, Славчевъ обърна по общи адресъ:

— Смѣйте се де!... Ха де!... На, смѣйте се!... — давѣше се той, махаше съ ржцѣ и се сърдѣше, че не му иде на умъ да каже нѣщо, съ което да накара всички да се почешатъ, дѣто не ги сърби. — Келеши съ келеши!... Вагабонти!... Серсеми!... Да ви ядатъ кучета и компанията и главитѣ! — заключи най-подирѣ той, грабна си шапката, която бѣ отфръкнала при падането му, плюна съ все сила и отиде та се не видѣ.

„На Тупурдуто братъ му“ дълго хълца и се прѣвива надвѣ отъ смѣхъ, па най-послѣ се наведе да събере наоколо и подъ масата цигаритѣ, които при падането си бѣ дръпнала и разсипалъ по земята.

— Е, господа, на туй отгорѣ струва да му хвърлимъ още по една! — каза Щъркеловъ.

— Не-не-прѣ-мен-но-о! подтвърди Борисъ Коцевъ, като се искикоти пакъ и заблъска съ бастоня си по масата.

Тоя Борисъ Коцевъ завършваше и закръгляше компанията. Синъ на единъ богатъ софийски прѣдприемачъ, въ три години врѣме той бѣ обиколилъ шесть-седемь швейцарски, френцуски, белгийски и германски университети и най-послѣ се бѣ отвѣлъ чакъ въ Петербургъ — ужъ все да учи Богъ знае що. Но за работа той бѣ момъкъ съвършенно неспособенъ, защото бѣ хемъ глупавичекъ, хемъ нѣмаше никакво намѣрение да навиква на трудъ. Колкото да живѣе — той се бѣ поиспекълъ. Хубавелекъ, облѣченъ винаги изящно, всѣкога съ пълненъ джебъ (Борисъ бѣ единъ на майка), той още въ гимназията се бѣ научилъ да не си отказва въ нищо,— макаръ че почти никога неговитѣ удоволствия не струваха паритѣ, които пръскаше. Прочее най-голѣмото достоинство на Коцева бѣ, гдѣто никога не се обиждаше лесно. Той мжчно разбираше и чувствуваше даже най-открититѣ закачки, най-оскърбителното прѣнебрежение. Ето сега, напримѣръ, той стоеше между Щъркелова и Драгоева и прѣзъ всичкото врѣме все нѣщо бърборѣше и дърпаше ту единия, ту другия за ржкавитѣ, но него никой не слушаше. Сегись-тогись ще поклати нѣкой глава, безъ да обърне внимание, какво му се хортува, или пъкъ ще отговори, между приказка, каквото попадне на езика — и Коцевъ бѣ доволенъ.

Ала тоя пѫть, щомъ донесохѫ пълнитѣ чаши, той така настоятелно поиска всеобщо внимание, така отчаено задърпа за ръкавитѣ своитѣ съсѣди (които пакъ бѣхѫ успѣли да се вчепкатъ по „женския въпросъ“), че тие се извърнѫхѫ къмъ него, като сепнѫти на сънѣ.

— Господа! Една идея! Една велика идея, господа! — викаше и повтаряше той ту на лѣво, ту на дѣсно.

Всички, даже „На Тупурдуто братъ му“, укокорихѫ очи. Може пъкъ най-сетнѣ да е дошла на момчето нѣкоя велика идея...

— Господа! прѣдлагамъ да си испийме бирата... Прѣдлагамъ да пийме ексъ, а послѣ да отидемъ да продължаваме въ градината на Червения-Ракъ. Тамъ тая вечерь свири музиката на конвоя — издекламира той съ такава комична важность, като че всички трѣбваше да останѫтъ съ отворени уста

Обаче заразата на смѣха не бѣ още минѫла.

Но сиромаха Коцевъ помисли, че приятелитѣ му се смѣятъ, защото сигурно не вѣрватъ да свири музика въ Червения Ракъ... Та затова той настоя съ една сериозность, която накара даже Драгоева да се улови за хълбоцитѣ отъ смѣхъ.

— Да, да, увѣрявамъ ви! Музиката на конвоя!

— Ехъ, щомъ като ни увѣрява момчето, не остава освѣнъ да вървимъ — каза Щъркеловъ, като го изгледа съ съжаление.

И чашитѣ весело чатнѫхѫ.

— Ами ония, нераздѣлнитѣ? Нѣма ли да ги чакаме? — попита на ставане Драгоевъ.

— Кои? Главанакова и Стойкова ли? По дяволитѣ! Нѣма на сила да ги довлека я! Можемъ и безъ тѣхъ — отвърнѫ добродушно-нехайно Щъркеловъ.

— Можемъ и безъ тѣхъ, — повтори машинално Коцевъ и се обърнѫ да се расплаща съ бай Иванча, съдържателя, когото „На Тупурдуто братъ му“ (за да услужи споредъ силитѣ си) бѣ накаралъ, съ нѣколко блъскания на врачанската си цѣпеница по тенекиената маса, прѣзглава да довтаса.

III.

Това видѣ и чу Стойковъ прѣзъ зеленитѣ пармаклѫци на оградата — и, Богъ знае защо, не се рѣши да влѣзе.

На нѣколко пжти той понечи да прѣстжпи прага на бай Иванчовата градинка, но сѣ нѣщо, което той нито ясно съзнаваше, нито пъкъ мислѣше, че трѣбва да се помжчи да разбере, го спираше. Ала послѣднитѣ думи на Щъркелова — „може и безъ тѣхъ“ — го сѣпнжхж и като че му отворихж очитѣ . . .

— Ехъ, и безъ мене може . . .

И прѣди разгевезенитѣ крака на компанията да понесжтъ приятелитѣ къмъ вратата, той закрачи по облѣната отъ лунния блѣсъкъ улица Патриархъ Евтимий къмъ Перловската рѣчица.

Облѣченъ въ широки шаечени дрехи, прилични на постническо рубище, съ нахлупена надъ самитѣ вѣжди широкопола черна шапка, съ размахани рѫцѣ и наведена глава, той приличаше на нѣкакъвъ никому непознатъ отшелникъ, който бърза да се отдалечи отъ хората и свѣта.

И пакъ Стойковъ не бѣгаше отъ хората, а ги дирѣше.

Но при кого можеше да отиде той сега, посрѣдъ нощь, освѣнъ пакъ при своя единственъ приятель Главанакова?

И той се спрѣ прѣдъ привѣтливо свѣтнжлото прозорче на неговата стая, което бѣ нѣколко педи само надъ улицата. Прѣзъ тънкото хасяно перде се ясно виждаше газената лампичка и прѣгърбената надъ масата фигура на Главанакова. Главанаковъ учеше, готвѣше се за конкурсъ, — заканваше се съ стиснжти юмруци на сждбата . . .

Стойковъ се вгледа, постоя — и въ ума му се мѣрнж неволно: „Нимà и тука не може безъ мене?“

И той кривнж надѣсно край рѣката, минж по стария турски мостъ и се опжти прѣзъ полето къмъ пипинерата.

* * *

Мѣсецътъ отдавна бѣ залѣзълъ задъ Люлинъ Планина, а на градинския пазачъ, задрѣмалъ задъ една шубрѣка, още се счувахж, въ просъница, нѣкакви самотни стжпки изъ най отдалеченитѣ и тъмни аллеи на пипиниерата. . . .

АЛБУМЪ ОТЪ ЛИРИЧЕСКИ ПѢСНИ

А. Бѣлковски

1.

Цъвтѣше нѣжна теменужка
Въ долината засмѣна;
Притѫпкана въ калта, да вѣхне
Я видѣхъ отзарана.

Дали нехайно нѣкой пѫтникъ
Я стѫпка и отмина?...
Увѣхва тя, — а зеленѣй се
Засмѣната долина.

2.

Сърдцето ми е гробъ. Но още въ него
Светѝятъ пламъкъ грѣе и трепти
И тамъ вълшебний образъ освѣтлява
На тази, що така го запусти.

И плачѫ азъ надъ туй сърдце, надъ гроба
Отъ тебе тъй жестоко запустенъ, —
Отъ сълзи сплитамъ пѣсни и обкичамъ
Съ тѣхъ образа въвъ него съхраненъ.

В. Ивановъ

1.

Скръбьта ми въздишкитѣ скритни
Прѣвърнѫ въвъ малки пѣснички, —
Вземете ги вий на крилца си,
Вий прѣлетни пролѣтни птички.

Далечь ги на сѣверъ отнесте,
Гдѣ моята мила купнѣе
И денемъ и нощемъ за мене,
Погинѫлъ за нея, жалѣе.

Прѣдайте ги неи, да види
Въ какви съмъ азъ скърби унесенъ,
И въ споменъ за нея какъ чезнѫ,
Катъ пролѣтно цвѣте прѣзъ есень.

2.

Така ги ориса сѫдбата —
Да чезнѫтъ раздѣлно двамина:
Тя дома при свои въ неволя,
Той съ млада нерадость въ чужбина.

Но пакъ сѫ и денемъ и нощемъ
Тѣ заедно — въ болка нечута.
Мечтитѣ имъ волни ги носѫтъ
На свиждане всѣка минута.

И въ нѣкакви смѫтни надѣжди
Брояѫтъ тѣ, залисани, днитѣ...
Животътъ край тѣхъ прѣминува,
А тѣ се залъгватъ съ мечтитѣ!

Ц. Церковски

1.

Утринь ставамъ, прѣзъ прозорецъ се навеждамъ
И къмъ ваш'тѣ равни двори се заглеждамъ.

Нѣма никой, никой тамъ се не вѣстява, —
Само яворъ нѣщо съ листи нашумява.

Дали нѣкакъ ти прѣдъ два дни станѫ чужда? . . .
Ахъ, къмъ вази да поглеждамъ каква нужда!

„Каква нужда, каква нужда!“ азъ нарѣждамъ . . .
А защо ли пакъ къмъ вази сé поглеждамъ?

2.

На Бога дълго азъ се молихъ
Да ме вземе,
Смърть да прѣкжсне мойтѣ мжки
Прѣголѣми.

Но той ми каза: „Страдай, страдай,
Душо млада, —
Ти влюбилъ си се въ моя ангелъ—
Тъй се пада.“

П. Кр. Яворовъ

* * *

Като звѣздица свѣтла въвъ нощний мракъ, внезапно
Налучила кжтъ таенъ, отъ гдѣто да погледне
Прѣзъ облаци застлали небото необятно,
И пакъ се скрий безслѣдно въ тъмитѣ непрогледни,—
Яви се ти прѣдъ мене въ нощьта на самотата
За мигъ едничекъ само и — радостенъ — догдѣто
Взоръ пъленъ съ благодарность да дигнж къмъ небето,
Изгубихъ те! — исчезнж и скри се срѣдъ тълпата.

Звѣздицата пробужда въ гжрдитѣ на моряка
Надѣждата послѣдна да найдѣ брѣговетѣ,
Кога, изгубилъ пжтя, безъ спиръ го тласкатъ въ мрака,
Къмъ страшната незнайность, вълнитѣ, вѣтроветѣ;
Но тя угасне бърже; по-гжсти тъмнинитѣ
Обграждатъ го тогава, а волята исчезва,
Че сетнята надѣжда се губи и залѣзва
И той отчаенъ хвърля вѣслата срѣдъ вълнитѣ . . .

Тъма беззрачна, черна бѣ въ менъ и околъ мене;
Сърдцето ми бѣ въ рани, душата ми — въ тревога,
Подъ острий клюнъ на страшно, мжчително съмнѣнье,
Въ мощьта на свѣтлината — бѣ правдивостьта на Бога:
Че нивга още радость не бѣше ме съгрѣла
И нигдѣ околъ менъ я не срѣщаше окото . . .
Но, Боже мой, кога е въ тазъ юдоль на теглото —
На тазъ земя-пустиня, лжча отъ щастье грѣла?...

Тогазъ те срѣщнѫхъази; ти, пѫтйомъ, си ржката
На клетника подаде. Въ усмивката ти драга
И въ погледа ти ясенъ, по-свѣтълъ отъ зората,
Познахъ душа спокойна, душа невинна, блага;
А тѣзъ гѫрди болнави и тазъ душа унила
Жадувахѫ утѣха, жадувахѫ почивка,
Тѣ искахѫ прѣгръдки, тѣ чакахѫ усмивка
И помощь, и подкрѣпа, че нѣмахѫ вечъ сила.

Все пакъ, звѣздице моя, изгубихъ те тогава, —
Небото бѣше бурно и облакъ те обгърнѫ.
Исчезнѫ ти. Азъ лудо, — въ безумие, въ забрава, —
Слѣдъ тебъ ржцѣ простирахъ — дано да те повърнѫ.
А то едвамъ що бѣше, тъй хубава, зората
И менѣ лучъ дарила . . . По-гѫсти тъмнинитѣ
Тогазъ ми се видѣхѫ: станахѫ нощь и днитѣ,
Треперѣхѫ ржцѣтѣ . . . но стискахъ азъ вѣслата!

И, въ нощь една бъзсънна, чухъ пѣкждѣ у мене
Откликнѫ се гласътъ ти на моя зовъ отчаенъ;
Азъ сѣтихъ, прѣвъзмогнѫтъ отъ трепетъ и вълненье
Гѫрдитѣ ми да пари дѫхътъ ти тихъ, потаенъ.
И ей съзрѣхъ тогава прѣзъ облаци небото,
Отъ лучъ неземенъ бѣше надмощний мракъ оборенъ. —
Въ сърдцето си въздигнѫхъ олтарь нержкотворенъ,
На този олтарь ти станѫ кумирътъ, божеството.

Азъ земното изгубихъ — спечелихъ небесата.
И днесь — отшелникъ блѣденъ отъ радоститѣ леки
На лѣйната почивка — безстрашенъ въ тъмнината,
Вървѫ напрѣдъ въ живота: най-стръмнитѣ пѫтеки
На тоя свѣтъ за менъ сѫ желанни и приятни —
Че ти си въ менъ! А съ тебъ ли не ще съмъ неуморенъ?
Владичице безплътна! на твоя гласъ покоренъ,
Съ тебъ жрецътъ ти се носи въ простори необятни...

Нѣколко думи по поводъ бюджета за 1899 година

Отъ * * *

Бюджетътъ за държавнитѣ приходи и расходи на Княжеството прѣзъ текущата 1899 година е вече отпечатанъ. Ние го разгледахме и намираме за добрѣ по тоя случай да сподѣлимъ съ читателитѣ на „Мисъль“ своитѣ мисли.

До скоро врѣме малцина у насъ се занимаваха и интересуваха съ финансови въпроси, къмъ които спада и бюджетътъ; рѣдко се рѣшаваше да се докосне до тѣхъ и периодическиятъ печатъ. Причината на това, по наше мнѣние, е била, или че финансовитѣ въпроси сж били малко познати въобще, или че обществото по-малко се е интересувало съ тѣхъ, или пъкъ и едното и другото. Днесъ съ въпроси отъ категорията на тия за държавнитѣ приходи и расходи се интересува май всѣки единъ гражданинъ; така и трѣбва да бжде, защото подобни въпроси засѣгатъ доста чувствително всѣкиго; и затуй вниманието, което сега обръща върху него нашиятъ периодически печатъ, като отдѣля почетно мѣсто между друго и за разглеждане финансови въпроси, е напълно заслужено и оправдателно.

Понеже въ списанието „Мисъль“ сега за пръвъ пжть става дума за държавния бюджетъ, ние мислимъ, че ще е умѣстно, прѣди да пристжпимъ къмъ цѣлта си, да посочимъ на онія бюджетни начала, които трѣбва да се знаятъ прѣдварително и които трѣбва да лежатъ въ основата на всѣка финансова добрѣ наредена организация.

Бюджетътъ е рожба на конституционното управление на народитѣ. Френската революция създаде условията за единъ правиленъ и методиченъ бюджетъ за всички страни, които можаха да досегнатъ прогласенитѣ отъ тая революция права, съ исключение на Англия.[1] Когато народътъ не е ималъ право на участие въ държавното управление, или това право се е състояло само въ покорното даване исканитѣ отъ него данъци, които пъкъ отъ своя страна сж били обратно пропорционални на платежната способность на лицата, тогава за бюджетъ въ модерната смисъль на

[1] Гл. за това бѣлѣжкитѣ на Д-ръ В. С. „Що е държавенъ бюджетъ?“ (Бълг. Сбирка, год. VI, кн. 1).

думата не е могло да става и рѣчь; но щомъ народътъ е придобилъ правата самъ да опрѣдѣля данъцитѣ, които трѣбва да плаща, самъ да посочва начина за тѣхното събиране, да назначава разходитѣ, нужни за поддържане управлението на страната и заедно съ това да контролира правилността на събирането и употрѣблението тия данъци — то всички тия права сж били изразени, по извѣстенъ методъ, въ единъ особенъ родъ законъ, нареченъ бюджетъ, и въ всичкитѣ ония законоположения, които уреждатъ най-рационално упражнението на тия права отъ страна на народа. И тъй въ една конституционна държава правото на народа самъ да си опрѣдѣля бюджета е най-важното негово право, защото чрѣзъ бюджета той опрѣдѣля срѣдствата, нужни за управлението на държавата; безъ бюджетъ такъво управление не може да сжществува. По сжщитѣ причини и най-важната работа на народа въ една конституционна държава е да вотира чрѣзъ своитѣ прѣдставители държавния бюджетъ, или съ други думи, да разрѣшава срѣдства на правителството за управлението на страната. Не помалко важно е и правото на народа — което въ сжщото врѣме му е и длъжность — да контролира, щото тия срѣдства да се употрѣбятъ въ размѣритѣ и за цѣлитѣ, означени въ самия бюджетъ.

Истина е, че и въ други държави, не конституционни, сжщо се приготовляватъ бюджети, като се стараятъ и тамъ да усвоятъ много формални страни отъ бюджетитѣ на конституционнитѣ държави; но при всичко това тѣ не могатъ да се считатъ за правилни и истински бюджети. Бюджетътъ, както казахме, е дѣло на народния суверенитетъ и, за да може една държава да има истински бюджетъ, трѣбва да се радва на ония конституционни права, които сж необходими, за да могатъ да сжществуватъ истинскитѣ бюджети. Единъ бюджетъ може да бѫде истински само при наличността на извѣстни условия, най-важнитѣ отъ които сж двѣ: да изразява волята на народа, изказана чрѣзъ неговитѣ прѣдставители, и да сжществува правото и възможността да се контролира редовното испълнение на тая воля. Въ Турция напр. тоже приготовляватъ бюджетъ всѣка година, но тамъ иматъ само единъ скелетъ, само една форма на бюджетъ, но не и неговата сжщность. Тамъ, а сжщо и въ други деспотически държави, както е извѣстно, бюджетътъ не прѣдставлява волята на народа, а волята на монарха и на неговитѣ приближени, интереситѣ на които никакъ не хармонираятъ съ тия на управлявания отъ тѣхъ народъ. По тия причини въ такива деспотически държави, макаръ и да има опрѣдѣленъ бюджетъ, но той може произволно да се измѣнява, когато това го поиска неговиятъ екзекуторъ, който е и неговъ съставитель. При това никаква контрола и отъ никого не се допуска тамъ, по която причина какъвто и да бѫде бюджетътъ, той губи всѣко значение.

Въ Русия бюджетътъ стои малко по-близо до модернитѣ бюджети: той се приготовлява, испълнява и контролира, както бюджетитѣ въ другитѣ конституционни държави; нѣма само народнитѣ прѣдставители, които да го разгледатъ и вотиратъ, но тѣхното

мѣсто е заелъ „Государственный Совѣтъ“.[1] Разбира се, че въ това сѣ има разлика и твърдѣ голѣма. И по причина на тая разлика колкото и да е голѣмо старанието на руското правителство да испълнява и контролира бюджетитѣ си, по подражение на конституционнитѣ държави, сѣ не може да се каже, че тамъ има истински бюджетъ, — понеже му липсва най-сѫществennото: не е вотиранъ и контролиранъ отъ прѣдставителитѣ на народа.

Освѣнъ това единъ бюджетъ трѣбва да е приготвенъ, вотиранъ и испълненъ по извѣстенъ, напълно конституционенъ начинъ. Прѣди всичко той трѣбва да бѫде приготвенъ така, щото въ него да бѫдатъ прѣдвидени всички приходи и расходи, които ще събере и расходва правителството прѣзъ годината. Въ приходната му часть не може да фигурира никакъвъ приходъ, ако по-рано народното прѣдставителство, чрѣзъ законъ, не е установило събирането на такъвъ и не е опрѣдѣлило размѣритѣ на подлежащитѣ на тоя данъкъ обекти. Въ расходната му часть трѣбва да фигурират само такива суми, които, слѣдъ основателно изучване отъ страна на правителството и прѣдставителството, се намѣри, че сѫ необходими, като се има при това прѣдъ видъ, че не могѫтъ да се прѣдвиждатъ суми за удовлетворение на по-малко важни държавни нужди, а да се оставятъ неудовлетворени много по-важнитѣ. При съставяне на бюджета трѣбва още да се гледа, щото прѣдвиденитѣ приходи да не сѫ фиктивни цифри, а да сѫ колкото е възможно по-близо до истинскитѣ и тѣхното реализиране да не е далечъ отъ прѣдполагаемото. Това се иска отъ естеството на расходитѣ: понеже тѣ винаги сѫ напълно реални, то е съвършенно необходимо да се прѣдвиждатъ на приходъ суми, които най-вѣроятно ще може да постѫпѫтъ. Ето защо, умѣнието да се прѣдвидѫтъ точни и вѣрни суми въ приходния бюджетъ е едно отъ най-важнитѣ изисквания отъ съставителя на бюджета — финансовия министъръ. За да може да се каже, че единъ министъръ на финанситѣ е испълнилъ по отношение къмъ бюджета най-добрѣ своята длъжность, трѣбва още, расходната обща сума на приготвения отъ него бюджетъ да не прѣвишава въ никой случай приходната обща сумма. За да бихѫ могли да се постигнѫтъ успѣшно всички тия цѣли, а главно, за да не се докарва финансовото положение на държавата въ растройство съ постоянни дефицити, происходящи отъ злѣ съставенитѣ бюджети, на много мѣста като приходи за идущата година поставятъ реализираната срѣдна цифра на приходитѣ отъ нѣколко прѣдшествующи години и съобразно съ тая цифра нареждатъ и расходнитѣ суми въ расходната часть на бюджета. Тия сѫ въ общи черти условията които трѣбва задължително да се иматъ прѣдъ видъ при съставяне единъ бюджетъ отъ страна на правителството.

Вотирането на бюджета сѫщо е подчинено на извѣстни принципи. Народното събрание трѣбва да получи приготвения бюджетъ

[1] Тая реформа води началото си още отъ 1862 година, когато една комисия, подъ прѣдсѣдателството на В. А. Татаринова, е изработила формитѣ на държавния бюджетъ и всичкитѣ правила по испълнението и контролирането му.

на врѣме, за да може да го изучи. Въ Франция бюджетътъ се внася въ камарата почти една година по-рано отъ годината, за която е бюджета. Това се прави съ цѣль да може народното прѣдставителство съ пълно разбиране и слѣдъ всестранно и обстоятелно изучване да вотира бюджета. Въ нѣкои държави пъкъ, като въ Англия, сж регулирани и правата на народното прѣдствителство по отношение къмъ бюджета. Тъй напримѣръ, камарата тамъ нѣма право да увеличава сумитѣ въ бюджета и ако правителството, да речемъ, иска 100 лева за една държавна нужда, нѣма право да му разрѣшава повече отъ исканата сума: тя може само да намалява, кждѣто се убѣди, разбира се, че трѣбва да стори това. Подобно регулиране сѫществуваше и въ първия нашъ законъ за отчетностьта по бюджета; но отпослѣ, кой знае по какви причини, се изостави. И вслѣдствие на тази неограниченость ние имахме случай да видимъ Народното Събрание да увеличава расходнитѣ пера на много бюджети, поради което послѣднитѣ излѣзваxж отъ събранието съ сигурни дефицити. Това станж неодавна и съ единъ приходенъ бюджетъ у насъ: Народното Събрание увѣличи едно перо отъ прихода съ цѣль да балансира поне нагледъ бюджета и министърътъ не се въспротиви за това, вслѣдствие на което опрѣдѣлената сума не можа да се реализира и бюджетътъ се сключи съ грамаденъ дефицитъ; а послѣ сѫщиятъ тоя министъръ имаше смѣлостьта да се извинява за този дефицитъ прѣдъ събранието съ погрѣшния вотъ на послѣдното, когато той е трѣбвало или да не допусне увеличаване или да се оттегли още при самия вотъ. Едно ограничение на Народното Събрание въ тая смисъль, както е въ Англия, е твърдѣ полезно и умѣстно за насъ, защото иначе постоянно може да се развали равновѣсието на бюджета, а заедно съ това и финансовото положение на държавата. Освѣнъ туй мжчно е да се утвърди, че единъ министъръ, който специално и съ всички срѣдства на ржка е изучилъ нуждитѣ на държавата, ще прѣдвиди недостатъчни кредити за тѣхното удовлетворение и че единъ народенъ прѣдставитель, който е далечъ отъ работата и чуждъ на всички подробности по бюджетното дѣло, ще бжде въ състояние да опрѣдѣли по-добрѣ тия кредити отъ министъра.

И у насъ, както и въ другитѣ държави, вотиратъ първо расхода, че послѣ прихода; когато по-разумното и цѣлесъобразното е да става наопаки. Рувие, единъ френски финансистъ, казва, че народнитѣ събрания даватъ твърдѣ лошъ примѣръ на частнитѣ лица, които, по подражание на правителствата, ще земжтъ да удовлетворяватъ нуждитѣ си безъ да обръщатъ внимание върху размѣритѣ на источницитѣ, съ които разполагатъ за покриване тия расходи.

Въ нашитѣ Народни Събрания до сега е добрѣ оцѣнявана важностьта на бюджета — поне на думи. Ний прѣгледахме дневницитѣ на Събранието и намѣрихме нѣкои максими, изказани отъ разни лица, които намираме за добрѣ да изложимъ тукъ за потвърждение на горното.

„Трѣбва да знаемъ, че бюджетътъ е най-важно дѣло“ (П. Каравеловъ). „Първата обязаность на Народното Събрание е да удобри

бюджета" (сѫщиятъ). „Безъ редовни смѣтки бюджетътъ е нѣщо немислимо, а безъ бюджетъ — то е анархия въ Държавата" (Г. Д. Начевичъ). „Бюджетътъ е най-важниятъ проектъ" (Ос. А. Ковачевъ). Знаемъ отъ колко голѣма важность е бюджетната коммисия" (П. Р. Славейковъ). „Вие ще се съгласите съ менъ, че ако има въпросъ, който трѣбва да привлече прѣставителитѣ да обърнѫтъ най-сериозно внимание върху него, той е бюджета, защото парàта е жилата на бюджета., жилата на народа" (Д. П. Грековъ). „Най-главната работа ще ни бѫде бюджета" (С. Стамболовъ). „Най-важното дѣло, което има да рѣшава едно Народно Събрание, е гласуването на бюджета, сирѣчъ пълномощието, което дава на правителството да събира пари отъ народа и да ги харчи" (Т. Китанчевъ). Приблизително сѫщото е казвано въ камарата и прѣзъ послѣднитѣ години. Обаче, при всичката правота на тия истини, почти никога Събранието не се е отнасяло достатъчно сериозно къмъ вотирането на бюджета и, макаръ и да е признатъ той за най-важенъ проектъ, прѣминавалъ е прѣзъ Събранието обикновенно за 5—6 часа въ два-три деня или по-право въ двѣ-три нощи. Ще се минѫтъ още доста години, до като Събранието напълно и сѫщински проумѣе важностьта на това свое право и на тая си първа длъжность и земе да изучва основателно всички въпроси, свързани съ бюджета, или, съ други думи, да изучва състоянието и нуждитѣ на държавата въ всѣко отношение. А до тогава ние ще биваме свидѣтели на най-чудновати самопризнания, подобни на това, което се чу въ сеснята отъ минѫлата година, дѣто единъ народенъ прѣдставитель наивно заяви, че въ продължение на 4 години като народенъ прѣдставитель той нищо не е разбиралъ отъ цифритѣ въ бюджета, а е вотиралъ за него, защотоималъ билъ довѣрие въ правителството.

Третото и четвъртото условия сѫ — испълнението на бюджета и контролирането на това испълнение. При испълнението на бюджета главната задача на министритѣ се състои въ това — да употрѣбяватъ кредититѣ въ размѣритѣ и за цѣлитѣ, посочени въ бюджета, като вършѫтъ това по едни правила, които даватъ възможность на контролата да слѣди за испълнението му и да може да се увѣри въ правилното и законно употрѣбление на тия кредити. Тѣзи условия обаче не могѫтъ да иматъ никаква стойность, ако не сѫществува контролата, която у насъ е повѣрена на Върховната Смѣтна Палата. Контролата, или, както е у насъ, Смѣтната Палата, трѣбва да бѫде съвършенно независима отъ правителството и да има пълна власть въ законнитѣ си рѣшения. Такъва независимость е необходима, за да може да бѫде дѣйствителна, а не илюзорна. Това е потрѣбно не само за избѣгване всѣкакви погрѣшки и злоупотрѣбления съ държавнитѣ служби, но и за освобождение отъ всѣка отговорность министритѣ, когато тѣ сѫ испълнили правилно и добросъвѣстно единъ бюджетъ. При това правата на контролата трѣбва да бѫдѫтъ ясно опрѣдѣлени и да съотвѣтствуватъ на дѣлото, съ което тя е натоварена. У насъ обаче независимостьта на Върховната Смѣтна Палата, както и пълната власть и сила на нейнитѣ рѣшения, сѫ доста разнебитени и

отслабени и иматъ нужда отъ сѫществена коректура. Па не само това, но и всичкитѣ указани по-горѣ условия, необходими, за да може да има и у насъ истински бюджетъ, трѣбва да бѫдатъ въ подробность опрѣдѣлени и регламентирани, така щото да не може да се нарушава или забикаля правото и волята на Народното Събрание.

Нека се обърнемъ сега къмъ нашия бюджетъ.

Едно подробно запознаване съ бюджета за 1899 година, чрѣзъ сравнението му съ другитѣ минѫли бюджети, не можемъ да направимъ сега, колкото и да ни е желателно, понеже мѣстото не ни позволява; заради това ние сме принудени да се ограничимъ само върху нѣкои общи негови части.

Бюджетътъ за тая година не се различава почти въ нищо отъ нѣколкото прѣдшествующи бюджети. Едно нѣщо особено не ни харесва въ тоя бюджетъ — то е, дѣто бюджетитѣ на държавнитѣ желѣзници, мината „Перникъ“ и държавната печатница сѫ отдѣлени отъ общия държавенъ бюджетъ, или по-добрѣ, прѣдвидени сѫ въ бюджета само излишъцитѣ, които тѣ даватъ. Наистина, туй зависи отъ направенитѣ по рано отъ другъ министъръ неумѣстни измѣнения въ бюджетното дѣло; но, както и да е, а това много разваля цѣлостьта на бюджета. Самото това обстоятелство не би значило още много нѣщо, ако тия учреждения заедно съ това не бѣхѫ изяти отъ контролата на върховната смѣтна палата. Но, кой знае по какви съображения, и това е направено А по горѣ видѣхме какво значение има контролата за правилното испълнение на бюджета. Ще рече, слѣдователно, че освобождението на тия учрѣждения отъ контролата на върховната смѣтна палата е една погрѣшка отъ капитална важность за бюджетното дѣло. И необходимо е часъ по-скоро да се поправи тя.

Като вземемъ прѣдъ видъ и бюджетитѣ на тия учрѣждения, общиятъ държавенъ бюджетъ ще се изрази въ слѣдующето положение. Ние ще се стараемъ да избѣгваме колкото е възможно цифритѣ, защото въ такова списание, като нашето — не специално финансово, — не иде да се впускаме въ отегчителни за нашия читатель изчисления.

	Приходъ	
Отъ прѣки данъци	33,836,145	лева
„ косвенни „	31,951.000	„
„ берии „	5,617.000	„
„ глоби „	910,000	„
Доходи отъ съобщения	11,435.200	„
„ „ държавни имоти и капитали.	5,768,282	„
Случайни постѫпления	2,815.900	„
Всичко . .	92,333,527	лева,

което се пада на глава около по 27 лева.

Нѣкои сѫществени увеличения или намаления по прѣкитѣ данъци въ тазгодишния бюджетъ въ сравнение съ минѫлогодишния нѣма. Само бегликътъ е намаленъ съ 100.000 лева вслѣдствие намалението данъка върху овцетѣ и козитѣ, прѣдложено отъ най-върлия врагъ на тоя данъкъ — г. Вълко Нейчовъ, и за попълнение, види се, на тая сума е увеличенъ военния данакъ съ сѫщата

сума. Ако сѫдимъ отъ постѫпленията по бюджета за 1896 година, трѣбва да заключимъ, че прѣдвиденитѣ приходи въ бюджета за 1899 не сѫ много прѣсилени; но сѫ се вижда, че едно намаление на общото перо по прѣкитѣ данъци отъ около 3 —4 % е било необходимо, за да прѣдставляватъ тѣ истинската цифра, която може да се получи отъ тѣхъ при това имъ положение.

Сѫщо и въ косвеннитѣ даньци нѣма голѣми измѣнения. Най-важно е намалението мито отъ вносни и износни стоки—първото съ 700.000 лева, а второто съ 300.000 лева. Но срѣщу това намаление увеличенъ е акцизътъ отъ мѣстни и иностранни пития и колониални стоки съ 500.000 лева, вслѣдствие измѣненията въ закона, така щото и тия данъци оставатъ почти сѫщитѣ, както сѫ били прѣзъ 1898 година. А щомъ въ прѣкитѣ и косвеннитѣ нѣма сѫществени измѣнения, то ще рече, че бюджета за 1898 година не се измѣня и финансовата политика на правителството си остава сѫщата, както и прѣзъ прѣдшествующата година.

Ако сѫдимъ отъ постѫпленията по бюджета за 1896 година, трѣбвало би да речемъ, че прѣдвиденитѣ въ текущия бюджетъ косвени даньци прѣвишаватъ истинската цифра съ около 20 %; но защото косвеннитѣ даньци иматъ тенденцията да се увеличаватъ отъ година на година, то тоя процентъ би трѣбвало да намалимъ съ около 10 %.

Другитѣ приходи се намиратъ почти въ сѫщото съотношение къмъ дѣйствителнитѣ, както и прѣкитѣ даньци къмъ сумата, която въ сѫщность ще може да се събере. И ако вземемъ пакъ за мѣрило дѣйствително постѫпилата сума по бюджета за 1896 година, като прибавимъ къмъ нея и едно възможно увеличение по разнитѣ приходи отъ 2—3.000.000 лева, дохождаме до заключение, че прѣдвиденитѣ въ бюджета за 1899 година приходи въ обща сума ще сѫ съ повече отъ дѣйствителностьта съ ококо 8—10%.

Нека видимъ сега расходитѣ. По учрѣждения тѣ се подраздѣлятъ както слѣдва:

Върховно правителство	1,748,686	лева
Държавни дългове	20,881,146	„
Върховна Смѣтна Палата.	196,369	„
Министерство на Външнитѣ Работи и Изповѣданията	3,966,890	„
Министерство на Вжтрѣшнитѣ Работи . .	7,847,343	„
„ „ Народното Просвѣщение .	7,973,736	„
„ „ Финансиитѣ	4,392,877	„
„ „ Правосѫдието	4,587,572	„
„ „ Войната	22,465,500	„
„ „ Търговията и Земледѣлието	3,279,347	„
„ „ Общитѣ Сгради, Пжтищата и Съобщенията	6,547,780	„
Експлоатация на държавнитѣ желѣзници .	6,594,022	„
Държавната мина „Перникъ“	699,384	„
„ печатница	644,650	„
Всичко .	91,825,292	лева.

Сравнена тая сумма съ указания по-горѣ приходъ, виждаме, че съставителътъ на бюджета очаква отъ него единъ излишъкъ отъ 508.235 лева. Въ сравнение съ миналогодишния бюджетъ, сумата по Върховното Правителство е намалена съ нищожната сума отъ около 13.000 лева. Държавнитѣ дългове обаче сѫ се увеличили съ около 2.000.000 лева, а въ бѫдѫще вѣроятно ще се увеличаватъ още повече. Държавнитѣ дългове у насъ съставляватъ вече почти $^1/_4$ отъ общия расходенъ бюджетъ. Каква е сѫщинската цифра на тия дългове, това не може точно да се познае отъ бюджета, но, прѣсмѣтнѫто приблизително по лихвитѣ и погашенията, прѣдвидени въ тазгодишния бюджетъ, ще получимъ обща сума около 200 милиона, която е най близо до истинската цифра. Раздѣлимъ ли тая сумма на числото на населението, ще намѣримъ, че отъ нашитѣ държавни дългове на глава се падатъ по 65 лева. Въ бюджета по държавнитѣ дългове се спада една сума отъ 863 000 лева, вѣроятно, съставляюща часть отъ откупенитѣ отъ насъ права по Руссе-Варненската линия. Не знаемъ само защо се спада по такъвъ начинъ, когато би трѣбвало тази сумма да се прѣдвиди на приходъ, което щѣше да бѫде, увѣрени сме, повече съгласно съ правилата на счетоводството и закона за отчетностьта по бюджета. По другитѣ учрѣждения не забѣлѣзваме нѣкои промѣнения въ бюджета за 1899 отъ тоя за 1898 година. Министерството на Финанситѣ прѣхвърля една сума въ Министерството на Търговията, а другитѣ министерства правѫтъ твърдѣ незначителни намаления съ исключение на военното министерство, което показва едно намаление отъ около 900.000 лева.

Сега, ако допуснемъ, че цѣлата сума, прѣдвидена на расходъ въ бюджета, ще се похарчи и че отъ приходната не ще бѫде възможно да се реализира до 8%, както се каза по-горѣ, то испълнението на тоя бюджетъ ще ни даде тоже единъ дефицитъ отъ нѣколко милиона. Тукъ искаме да направимъ една уговорка. Бюджетътъ за 1898 година въ всичко си прилича на бюджета за текущата година и би трѣбвало слѣдователно да прѣдположимъ, че и тоя бюджетъ ще ни даде приблизително сѫщия дефицитъ. По наблюденията, обаче, които сме правили върху исълнението на бюджета отъ 98 г., по распорежданията на министерството на финанситѣ относително събирането на данъцитѣ и другитѣ берии, по ограниеченията въ расходитѣ, които финансовиятъ министъръ се е мѫчилъ да упражнява по бюджетитѣ за 1897 и 1898 година, ние сме наклонни да вѣрваме, че тия бюджети ще даѫтъ несравнено по-малъкъ дефицитъ отъ прѣдшествующитѣ тѣмъ бюджети. А не може да се откаже че въ сегашно врѣме и при това неочаквано и нежелаемо нарастване на расходитѣ, да се направи намаление на дефицититѣ е една значителна заслуга за финансовото положение на държавата. По тази причина, като вѣрваме, че и новиятъ министъръ на финанситѣ ще държи точна и строга смѣтка при испълнението на бюджета, че и той ще има прѣдъ видъ, какво спасението на държавнитѣ наши финансии и на общото положение на страната лежи между друго въ намалението на расходитѣ.

ние се надѣваме, че и той ще се старае за намалението на тия станжли вече хронически дефицити. И дано бѫдемъ честити скоро да констатираме, че държавнията нашъ бюджетъ е поставенъ въ своитѣ естествени рамки и че е избавенъ отъ тия фатални дефицити. А това е волята на обществото, то е общъ викъ отъ всички четири страни, това го изисква нашето бѫдѫще като народъ и като държава. Ако не се стрѣмимъ да постигнемъ това, ние ще укрѣпимъ вѣрата на народа въ ония проповѣди, че държавата е една дѣйствително кротка крава, която трѣбва най-старателно да дои кой както меже и както му прилегне, и ще подкопаемъ основитѣ на неговата мораль, като го заставимъ да гледа на всѣка власть, на всички народни управители като на необуздани експлоататори и деморализатори на обществото.

Не казахме тукъ нищо за тъй наричанитѣ „свърхсмѣтни кредити", както не можахме, по нѣмане мѣсто, да направимъ подробенъ анализъ и на всѣки приходъ и расходъ въ бюджета отдѣлно. Вѣрваме, че ще имаме случай да се повърнемъ другъ пѫть върху тия бюджетни въпроси, макаръ въ форма не така специална, както самиятъ прѣдметъ, може би, го изисква.

БЪЛГАРСКИТѢ РАБОТИ ВЪ ТУРЦИЯ

Отъ В. К.

При истичането на една година сѐ е потрѣбно да прѣгледваме хода на политическия и умственъ животъ на нашия народъ — и то не само въ княжеството, но и вънъ отъ него. Ако имаме на лице такива прѣгледи, изложени вѣрно, ще можемъ да съдимъ съ извѣстна сигурность, какво ни очаква като народъ въ бъдеще. Тукъ ние ще хвърлимъ погледъ върху живота и положението на българитѣ въ Турция прѣзъ истеклата вече година и ще посочимъ опасноститѣ, които се прѣдставляватъ за тия българи и за народа ни изобщо въ близко бъдеще.

Политическото положение на българитѣ въ Турция прѣзъ 1898 год. не се е подобрило. Наистина, ония кървави трагедии, които станъха по-миналата година въ сѣверо-източния край на Македония, не се повториха; но затова пъкъ обикновени насилия и грабежи си слѣдватъ безпрѣпятствено. Особено злѣ съ изложени ония покрайнини въ Македония, които се досѣгатъ съ албанскитѣ земи и тия въ Македония и турска Тракия, които граничатъ съ Княжество България. Кичевската котловина пострада извънредно много. Тамъ арнаутски шайки явно върлуваха почти цѣлата година. Отъ тоя злочесть край всѣка недѣля дохождаха извѣстия за грабежи, плѣнявания и убийства. Бѣха убити прѣзъ годината повече отъ 120 души българи, а плѣнени съ — дѣ повече, дѣ по-малко — почти всичкитѣ български села. Арнаутскитѣ села Заяцъ и Сълпъ съ се прѣвърнали на разбойнически гнѣзда, които внушаватъ страхъ и трепетъ на околното население; тѣ съ същеврѣменно грамадни складове на оплячканитѣ имоти и жителитѣ имъ иматъ вече грабежа

като специално занятие. Сѫщото нѣщо бѣше въ Дебъръ, дѣто по едно врѣме злочинствата бѣхѫ толкова усилени, щото нѣкои отъ европейскитѣ отъ Битоля консули бидохѫ заставени да отидѫтъ на мѣстото и да се увѣрѫтъ лично въ тѣхъ. Арнаутското население въ града Дебъръ обаче направи буйни демонстрации противъ тѣхъ и мѣстниятъ мутесаривъ трѣбваше да употрѣби извънредни усилия, за да спаси неканенитѣ европейски гости въ оня дивъ край. Въ Тетовската околность положението на християнското население става просто нетърпимо. Между многото жертви, които тамъ даде българското население, особено тежка бѣше загубата на х. Езекийлъ, игуменъ на Лешовския мънастиръ, и на Духовския български свещеникъ, убити отъ арнаути.

Изминѫлата година бѣше особено лоша за източнитѣ окрѫзи на Македония. Въ тия мѣста редовно се появяватъ български чети всѣко лѣто. Планинската мѫчно-достѫпна мѣстность и близостьта на княжеската граница имъ способствуватъ да се движѫтъ доста свободно. а пъкъ турскиятъ тиранически режимъ създава постоянно отчаяни глави. Турското правителство, по старъ навикъ, вмѣсто да се разправя съ четитѣ, разорява мирното селско население. Така напр. въ Кресненскитѣ села турски войници и заптии направихѫ голѣми насилия прѣзъ лѣтото по случай появяването на подобна чета въ Кресна планина. Отъ Мечкулъ, Влахи, Хощава и Кресна прѣзъ мѣсецъ юли сѫ били събрани около 250 души най-видни селяни и всички паредъ сѫ малтретирани открито посрѣдъ селскитѣ стъги отъ воения началникъ, който прѣслѣдваше четата Споредъ достовѣрни свѣдения, около 17 души сѫ умрѣли вслѣдствие на побоитѣ. А селата сѫ платили по 5 — 10 хиляди гроша на своитѣ мѫчители откупъ. Прѣзъ м. августъ е билъ намѣренъ убитъ единъ полицейски чиновникъ въ Демир-хисарската пиринска околность. Заради това убийство сѫ съсипани цѣли села; повече отъ 200 души първенци сѫ били бити публично и голѣма маса невинни селяни и сега пълнятъ сѣрскитѣ затвори. Отъ бититѣ 7 души сѫ умрѣли на мѣстото като сѫ истезавани. Не по-малко плачевно е положението въ Разлога и Неврокопско. Въ главното българско село на Разлога, Банско, тая година е билъ малтретиранъ селския кметъ публично, нѣщо, което въ тоя край не е ставало и прѣзъ най-критическитѣ врѣмена на миналата война и на разложкото въстание. Отъ

Неврокопската околия голѣмо число селяни пълнѫтъ сѣрския и солунския затвори, а една часть биде испроводена на заточение. Отъ тоя край всѣка недѣля ни пристигатъ извѣстия за убийства и изнасилвания. Наскоро слѣдъ есеньта сѫ убити около 14 — 15 души гурбетчии, връщайки се на зимовище по домоветѣ си. Насилията сѫ прѣминѫли даже и въ Драмско, дѣто до скоро българското население живѣеше сравнително добрѣ. Убитъ е напослѣдъкъ между другитѣ и просоченския свещеникъ Георги и убийцитѣ му, както обикновено, не сѫ наказани.

Отъ осѫденитѣ по винишката афера 25 души бѣхѫ испроводени на заточение въ Мала Азия, повечето учители и интелигентни български селяни. Това станѫ вѣроломно, понеже турското правителство бѣ дало тържественно обѣщание, че осѫденитѣ ще бѫдѫтъ помилвани, обѣщание, което бѣше съобщено вече на мѣстното население отъ българския търговски агентъ въ Скопие. Турското правителство съ тази измама изложи злѣ българския прѣдставитель въ Скопие.

Въ Одринския вилаетъ, изобщо земено, положението на християнитѣ до скоро бѣше несравнено по-добро, нежели въ Македония. Отъ 3 — 4 години насамъ обаче и тукъ постоянно се влошаватъ работитѣ, и сега селянитѣ, особено въ Малкотърновската околия, сѫ поставени извънредно злѣ.

Турското правителство не е направило прѣзъ цѣлата година нищо, за да подобри участьта на раята. Забѣлѣжително е, че даже ония нищожни постановления, които Високата порта обяви по-лани ужъ за подобрѣние участьта на християнитѣ, не се турихѫ въ дѣйствие. Даже прѣкупничеството на десетъцитѣ не можа да се измѣни. Това е много характеренъ бѣлѣгъ за неспособностьта на турската администрация да направи каквито и да било подобрения въ управлението. Българинътъ моавининъ при скопския валия биде замѣненъ съ нѣкакъвъ левантинецъ, а българинътъ сѫдебенъ инспекторъ за Битолския и Скопския вилаети биде проводенъ въ Шкодра — да защищава интереситѣ на българското население! Въ солунския вилаетски мезличъ не се допуснѫ българинъ членъ, въпрѣки явнитѣ постановления на закона.

Тукъ му е мѣстото да поменемъ единъ фактъ, който много добрѣ характеризира поведението на турското правителство спрѣмо искапитѣ отъ него реформи. Султанътъ е

натоварилъ скопския валия Хафъзъ паша да приготви проектъ за прѣобразования, които да се въведѫтъ въ европейскитѣ вилаети. Самъ Хафъзъ паша обаче се числи въ редоветѣ на ония паши отъ старотурската партия, които, не само че не искатъ и да чуватъ за нѣкакви нови права на християнитѣ, но се домогватъ да имъ отнемѫтъ и онія, които до сега законитѣ на държавата имъ даватъ. Хафъзъ паша е явенъ противникъ на вилаетския мезличъ, въ който засѣдаватъ християни. Той е принуденъ да ги търпи, но всѣкога игнорира тѣхното мнѣние, каквото и да би било то. Може ли да се очакватъ отъ него нѣкакви реформи? Султанското правителство се подиграва съ исканията на населението, подкрѣпвано отъ общественото мнѣние въ Европа. Турското правителство не желае и не може да въведе каквито и да сѫ прѣобразования въ държавата.

И въ черковно-училищно отношение минѫлата година не бѣше добра за българитѣ въ Турция. Наистина, българската църква има вече 8 епархии, като смѣтаме и Одринската, но за по-добра организация на църковно-общинскитѣ работи не е направено нищо особено. Турскитѣ власти се стремѫтъ да омаловажѫтъ значението на владицитѣ, като прѣдставители и защитници на покореното християнско население, както ги считатъ турскитѣ закони. И успѣватъ въ това си стремление. Положението на българскитѣ владици е много тежко, пъкъ и като нѣма между тѣхъ особено видающи се личности, не могѫтъ сами да се наложѫтъ на турската администрация, а сѫ принудени да отстѫпватъ отъ правото си на защитници на християнския елементъ прѣдъ властьта. Съ това тѣ губѫтъ и престижа си прѣдъ подвѣдомственното си паство. Ето дѣ трѣбва да търсимъ причината на неудоволствията, които често се явяватъ въ Турция отъ българското население срѣщу българскитѣ владици.

Има още една рана, която трови успѣхътъ на българското общинско дѣло въ Турция и която си останѫ и прѣзъ минѫлата година отворена: на българскитѣ общини се недаватъ тѣмъ принадлежащитѣ църковни и училищни помѣщения, ако има каквото и да е друго християнско малцинство, което да ги оспорява. На това основание въ градъ Кукушъ около 90 униятски кѫщи сѫ отнели отъ българската православна община, която брои 1220 кѫщи, и училищнитѣ помѣщения, и църквитѣ, и всичкитѣ други общински имоти.

Съ училищното дѣло прѣзъ истеклата година българското население е направило добри стѫпки — назадъ. Причинитѣ за това сѫ различни; но най-главна е липсуването на срѣдства за подържка на училищата. Самитѣ общини сѫ материално много истощени, а екзархийскитѣ помощи сѫ сериозно намалени и крайно нередовни. Слѣдъ като българското правителство почнѫ да прави икономии въ екзархийския бюджетъ, екзархийскитѣ срѣдства съвсѣмъ оскудѣхѫ. Единъ явенъ бѣлѣгъ за лошавото положение на българскитѣ училищни работи въ Турция е фактътъ, че на всичкитѣ екзархийски учители въ страната не бѣ плащано нищо за 6 мѣсеци до новата година, а на голѣма часть отъ тия учители е платено отъ миналата учебна година едвамъ за 5 мѣсеци, а отъ настоящата — нищо! Лесно може сега да се разтълкува това общо недоволство на македонскитѣ учители срѣщу тѣхното прѣко началство, което ги държи гладни, голи и немощни. Кой е кривъ за това положение на работитѣ, свѣстната българска читающа публика добрѣ знае.

Борбата на българското население съ сърбизма изобщо се усилва. Сърбското правителство се постара да настани въ Македония енергични консули, които разполагатъ съ добри парични срѣдства. Лошавото економическо положение на страната, стремежътъ на турскитѣ власти да дѣлѫтъ населението на слаби групи и растройството на българското учебно дѣло сѫ много пригодни условия за успѣха на сърбската агитация. Сърбскиятъ консулъ въ Сѣръ отвори училище дори въ политѣ на Пиринъ планина! Такива училища се отворихѫ прѣзъ послѣднята година още въ нѣкои битолски, прилѣпски и дебърски села. Въ сѣверна Македония обаче, дѣто сърбизмътъ е по-старъ, прѣзъ тая година не е напрѣднѫлъ, а има добри бѣлѣзи, че е ослабнѫлъ. Въ Скопие, Куманово, Кратово, Кочани българскитѣ общини прѣзъ истеклата година сѫ повърнали назадъ сърбската пропаганда. Добри признаци за това сѫ: спечелването на църквата въ Куманово и испъждането на сърбскитѣ училища отъ християнскитѣ махли въ Скопие, слѣдъ енергическото настояване на българскитѣ еснафи въ тоя градъ и борбата въ Скопската Черногория за Побоженския мънастиръ.

Прѣзъ истеклата година българското монашеско братство въ мънастиря Хилендаръ скѫса окончателно всѣкакви връски съ сърбското правителство.

Българското консулско тѣло въ Турция, което има задача отъ една страна да увѣдомява българското правителство за хода на работитѣ въ Турция, а отъ друга да противодѣйствува на сърбската пропаганда въ сѣверъ и на гърцката на югъ, е поставено въ доста незавидно положение. Турското правителство не признава никакви дипломатически права на нашитѣ агенти и съ това чувствително се накърнява тѣхния авторитетъ. Дѣто нѣма австрийски пощенски бюра, даже кореспонденцията на нашитѣ агенти не е сигурна. Намъ е извѣстно напр., че нѣкои български вѣстници не се допущатъ ни въ бюрата на нашитѣ агентства, като се спиратъ отъ турската поща. Българското правителство нѣмà умѣние да уреди тоя важенъ въпросъ въ врѣме на гърцко-турската война, когато турцитѣ бѣхѫ принудени да сѫ отстѫпчиви. Сега мѫчно се поправятъ грѣшкитѣ. Ослабването авторитета на нашитѣ агенти въ Турция дѣйствува злѣ на българското население тамъ.

Икономическото положение на областитѣ въ Турция, населени прѣимущественно съ българи, се е влошило. Инакъ и не може да бѫде при всестранния упадъкъ на държавния строй и при липсуването на всѣкаква сигурность за живота и имота. Въ турска Тракия цѣлата търговия е съсрѣдоточена въ Одринъ и Деде-Агачъ. Градъ Одринъ постоянно отпада и сега е заприличалъ на единъ полупустѣлъ градъ. Стърчѫтъ високи полуразрушени кѫщи покрай стари тѣсни улици, пълни съ бѣдно население, което нѣма поминъкъ. Пазарътъ е посърнѫлъ и неподвиженъ. Постоянните наводнения на Марица и Тунджа разрушихѫ цѣли кварталы отъ тоя градъ и опустошихѫ грамадни пространства плодородни градини въ околностьта му. Никакви мѣрки не сѫ земени за отстранение на злото. Така е съсипанъ и малкия пограниченъ градецъ Мустафа паша, дѣто царува страшна бѣдность. Въ Македония плодородието прѣзъ изтеклата година бѣше срѣдно, но цѣнитѣ на мѣстнитѣ продукти — писки, поради общия паричен кризисъ. Катагодишното увеличаване на „гурбетчилъка“ е най-добро доказателство за осиромашяване на страната. Повече отъ половината на мѫжкото население отъ източна, сѣверна и западна Македония търси какъвъ-годѣ поминъкъ въ странство. Голѣмиятъ напливъ на македонски работници въ България, Румѫния и отчасти въ Сърбия има коренътъ си въ осиромашяването

на родната страна. Македонскитѣ работници сѫ понижили работната плата съ 50% въ съсѣднитѣ свободни страни. Особена нищета владѣе въ Кратовско, Паланечко, въ чифлицитѣ около Битоля и Прилѣпъ и въ разоренитѣ край-албански области. Полуголитѣ немили-недраги скитници, които всѣка пролѣть и есень съ хиляди прѣминаватъ прѣзъ София, сѫ най-доброто доказателство за икономическата мизерия въ богато надарената природна крайвардарска область.

Едно отрадно явление е, че лошавото положение на християнскитѣ области въ Турция е признато сега въ цѣла Европа и никой не се осмѣлява вече да говори и пише каквото и да било въ полза на турската система на управление, както това често ставаше прѣди години въ нѣкои заинтересувани европейски кржгове. Особено очевидно е станѫло несносното положение въ Македония. Заинтересуванитѣ правителства въ източния въпросъ виждатъ ясно, че работитѣ въ Македония водѫтъ къмъ неизбѣжни катастрофи, заради това начесто почнѫхѫ да се чуватъ гласове въ полза на угнетеното християнско население въ тая най-злочеста провинция на Европейска Турция. Положително се знае, че на Султана сѫ правени вече настоятелни напомнювания отъ страна на Германия, Русия и Австрия да потърси радикални мѣрки за подобрѣние участьта на Македония. Германското правителство иска миръ въ Турция за да закрѣпи търговското си прѣобладаване въ нейнитѣ провинции, къмъ което се стреми съ голѣма енергия. Австрия и Русия желаѫтъ миръ, защото не сѫ приготвени за дѣлежъ на турската държава. Русия извънредно е занята да си усигури новопробититѣ вратни къмъ Китайскитѣ води, а Австрия има дома си голѣми главоболия, които излагатъ на рискъ цѣлия сегашенъ строй на държавата. Ето отдѣ произтича сговора, направенъ между Русия и Австрия за запазване териториалното status-quo въ Турция. Споредъ мѣродавни австрийски вѣстници двѣтѣ държави сѫ се съгласили задружно да дѣйствуватъ за умиротворение на Македония. Вижда се, че има разногласия въ начина, по който двѣтѣ сили ще искатъ да се умиротворява страната. Австрийската официална и полуофициална преса говори, че Австрия дѣйствува въ Цариградъ да се направѫтъ такива прѣобразова-

ния въ Македония, щото положението на християнитѣ да стане „сносно“, а руситѣ като че се застѫпватъ за нѣщо повечко, но неясно опрѣдѣлено. Интересни сѫ по тоя въпросъ погледнтѣ на два важни вѣстника, които, при всичко че не сѫ официални, имать досѣгания до най-високитѣ кржгове въ Австрия и Русия, именно — на клерикалния „Fatherland“ въ Австрия и на аристократическия „С.-Петербурскія Вѣдомости“ въ Русия. Въ единъ отъ послѣднитѣ си бройове „Fatherland“, като говори за революционнитѣ български македонски комитети, напомнюва на българитѣ въ Македония, че всѣки бунтъ въ тая страна ще бѫде гибеленъ за тѣхъ. „Българитѣ, казва попския листъ, черпѫтъ надежди отъ успѣхитѣ на критянитѣ, но нека не забравятъ и Армения; българитѣ се лъжѫтъ, като вѣрватъ, че Македонскиятъ въпросъ особено много интересува силитѣ. Европейскитѣ държави искатъ да се въведе въ турскитѣ провинции сносно положение, но до военно вмѣшателство, нѣма да дойдѫтъ работитѣ“. „С.-Петерб. Вѣдомости“ отъ 5-и януари като разглежда заявлението на австрийския листъ константира, че положението въ Македония е ужасно, че турцитѣ сѫ неспособни да турѫтъ редъ въ областьта и завършва така: „само едно провъзгласяване на Македония като автономна провинция може да направи сносно положението на македонскитѣ християни“.

За насъ е по-интересно да знаемъ, какви мѣрки взиматъ още сега най-заинтересуванитѣ сили спрѣмо възможнитѣ смущения въ Македония. Турцитѣ усилватъ войскитѣ отъ II-ия и III-ия корпуси, които сѫ расположени въ Тракия и Македония, увеличаватъ артилерията, поправятъ одринскитѣ укрѣпления, приготвятъ скопскитѣ и въоружаватъ поголовно мухамеданското население. Отъ това ние вадимъ заключение, че тѣ се готвѫтъ да умиряватъ духоветѣ не съ правдини, а съ груба сила. Всичката турско-критска войска е сега вече въ Македония. Австрийското правителство се е завзело съ най-енергически мѣрки да си приготви пѫть за югъ чрѣзъ Албания, въ случай че събитията доведѫтъ до военни вмѣшателства. Насилственото отстраняване, съ помощьта на новосъздадената австрийска арнаутска партия, на албано-католическия архиепископъ Трокши отъ Призрѣнъ, който бѣше голѣмъ противникъ на австрийцитѣ, е много знаменателно събитие. То трѣбва да покаже и на слѣпитѣ въ Балканския полуостровъ, къмъ какво се стремѫтъ австрий-

цитѣ. Сърбското правителство централизира и гражданска и военна власть въ ржцѣтѣ на краль Милана, който намира, че настжпва моментъ, въ който Сърбия трѣбва да се бори на смърть и животъ при разрѣшаването на македонския въпросъ. Какво поведение ще държжтъ другитѣ двѣ сили, които всѣкога сж се срѣщали неприятелски въ Балканския полуостровъ, именно Русия и Англия, мжчно е да се прѣдсказва отъ сега; но че тѣ бихж могли да гледатъ хладно кръвно на събитията, никой не може да вѣрва. Руситѣ искахж миръ и въ Критъ, както го искатъ сега въ Македония, но когато тамъ англійскитѣ симпатии и оржжия произведохж послѣдното въстание, руситѣ се намѣсихж и, благодарение на това стечение на обстоятелствата, Критъ спечели автономия.

Подиръ това, за насъ е интересно да знаемъ, могжтъ ли да станжтъ смущения въ Македония прѣзъ настжпающата година. Ние вѣрваме, че могжтъ. Толкова много горливъ материалъ има въ тая область, щото най-незначителна искра може да запали пожаръ. Положението на християнското население е така отчаяно и духоветѣ на мухамеданитѣ така наострени, щото кървави разправии сж възможни всѣки моментъ. Годината, която настжпваме, ни прѣдвѣщава бури. Българското правителство и българското общество изобщо трѣбва да бжджтъ приготвени за това. Желаемъ ли ние смущения или не желаемъ, то е другъ въпросъ. Работата е сега, че теченнето къмъ изострюване на положението е така силно, щото не само ний, но и други много по-голѣми сили мжчно могжтъ да отклонжтъ сждбоноснитѣ събития. Има ли сила, която е въ състояние да спре разрушаването на турската държава? Има ли сила, която е въ състояние да застави по миренъ начинъ Турция да се прѣобразува въ модерна държава, отговаряюща на новото врѣме? Отговорътъ е единъ и сжщъ отъ Петербургъ до Берлинъ, до Лондонъ, до Парисъ, до Виена и даже до самия Цариградъ: Не! Това ние трѣбва да помнимъ добрѣ и да се стѣгаме да посрѣщнемъ рѣшителни моменти въ Полуострова, които ще рѣшаватъ не само сждбата на Македония, но и оная на цѣлия български народъ.

Сравнително съ двѣтѣ по-минжли години сега обстоятелствата за насъ българитѣ изглеждатъ малко по-добри. Ето защо. Най-напрѣдъ разрѣшаването на Критския въпросъ разби илюзиитѣ на турцитѣ и ги много смекчи. Послѣ, кри-

тическото вътрѣшно положение на Австрия ни дава нѣкакви надѣжди. че временно опасността отъ тамъ е намалѣла. И най-сетнѣ, ние искаме да вѣрваме, че българското правителство съ българския князъ могатъ да гледатъ сега по-трѣзво на работитѣ, които се развиватъ около насъ. При все това ние трѣбва съ тревога да очакваме развитието на работитѣ. И има защо да се тревожимъ. Нека само си зададемъ слѣдующитѣ съдбоносни въпроси, отъ удовлетворителния отговоръ на които зависи запазването на нашитѣ народни интереси въ Балканския полуостровъ.

Стои ли на нужната висота българската войска, за да запази съ сила българскитѣ права, вслучай че се заплашатъ тѣ отъ чужди интереси?

Има ли българското княжеско правителство външна опора, на която би се облегнало, вслучай че неговитѣ сили се окажатъ недостатъчни за запазване българскитѣ интереси?

Нѣкои лековѣрни хорица ще се усмихнатъ, може би, прѣдъ втория въпросъ; но ние имъ напомняваме, че днесь и най-силнитѣ държави въ Европа не смѣятъ да стоятъ безъ съюзници.

Прозорливиятъ четецъ ще забѣлѣжи лесно, че ние гледаме на разрѣшението на македонския въпросъ въ строга зависимость отъ общебългарскитѣ интереси; и тукъ именно срѣщаме често противници въ нѣкои българо-македонски кржгове. Едни викатъ отъ болки: ние ги разбираме; други, защото не могатъ да гледатъ на далечъ; трети викатъ, понеже не ни разбиратъ; а четвърти отъ шарлатански патриотизмъ. Въ новогодишния брой на „Народни Права“ единъ подобенъ патриотъ дори отъ Женева е излѣлъ патриотическия си гнѣвъ срѣщу неприятелитѣ на македонската свобода. неприятели, които той намира не вече у турцитѣ, а между български дѣйци, които цѣли години работятъ неуморно за тая страна, и иска унищожаването имъ. Споредъ тоя женевски герой даже речьта, казана въ „Славянска Бесѣда“ за „Положението на Македония“ била прѣдателска и българското общество, което й ръкоплескало, било се състояло отъ глупци, а българскитѣ органи, които я похвалили (въ това число, разбира се, и „Народни Права“) извършили прѣдателски актъ. Кажете, че това не е шарлатания?

Ужасното, почти анархическо положение на страната, за която е дума, кара много хора да търсятъ смущения въ Турция на

всѣки случай. „Ние имаме необходима нужда, пише редакторътъ на „Гласъ Македонски“ въ броя на своя вѣстникъ отъ 21-и юни истеклата година, да се промѣни сегашния режимъ съ единъ другъ, който би ни гарантиралъ най-малко поне живота, честьта и имота въ татковината ни. Въ случая ние (македонскитѣ българи) се намираме прѣдъ двѣ злини, отъ които едната, — по малката — трѣбва да изберемъ: турската тирания, която ние вече нѣмаме сила да търпимъ и нѣмско влияние, а, недай Боже, и нѣмска власть, която може да бѫде доста неприятна, но живота, честьта и имота ни сигурно ще пази и защищава...“ Други казватъ: „Нека огъня се запали, нека настане пожаръ, па сетнѣ . . . каквото има да става, да става! Намѣсто да гинемъ поединично, нека изгинемъ купно! Освобождаванието на народитѣ не се ржководи отъ мислителитѣ и отъ теоритицитѣ, а отъ рѣшителнитѣ революционни глави. — Нека се пролѣе кръвь, Европа ще бѫде принудена да измѣни положението на Македония и, най-малкото, което ще направи, то ще да е една автономия. Колкото по-малко свързваме сега македонскитѣ интереси и ония на княжеството, толкова по-лесно е постижима тая автономия“. [1])

Ние осѣщаме охканията, стенанията и плачоветѣ отвъдъ Рила; но свѣтовнитѣ работи ни учѫтъ, че отъ зло има по-зло. Несравненно по-зло ще бѫде, ако полетата на хубавата Македония се покрѫтъ съ труповетѣ на нейнитѣ синове, както злата сѫдбина уриса злочеста Армения; несравнено по-лошаво ще бѫде — за българския народъ, — ако по долината на Вардаръ полумѣсецътъ се замѣсти съ австрийския орелъ, както злата сѫдба уриса злочеста Босна и разсипа естественото развитие на сърбския народъ. Не ще съмнѣние, че на много бошняци сега е по-добрѣ. отъ колкото бѣше нѣкога, но на сърбското плѣме, не е по-добрѣ: то е разорено.

Ние не сме отъ ония, които могѫтъ да допущатъ, че при една автономия македонскиятъ българинъ ще загуби народностьта си. Ние знаемъ по-добрѣ отъ всѣки другъ, че това не може и нѣма да стане. Доказателства за това сѫ — цѣлиятъ народъ и неговитѣ борби отъ 80 години на самъ. Ето защо общобългарскитѣ интереси нѣма да бѫдѫтъ накър-

---

[1]) Вж. въ статията „На славянскомъ востокѣ“ (Новое Время отъ 15-января, 1899 г.) единъ разговоръ съ нѣкой си македонецъ.

нени, ако такова нѣщо се постигне. Ако въ тая посока дѣйствува българското правителство, то ще испълнява и благородна християнска и човѣшка, а въ сѫщото врѣме и народна дължность.

Тогава какво да правимъ, ще ни попитате.

Отъ всичко написано до тукъ, отговорътъ се разбира самъ по себе си: Да се пазимъ отъ главоломни авантюри, които не само хвърлятъ тронове на въздуха, особено ако сѫ като тия на малкитѣ балкански държавици, но разрушаватъ и държави, особено ако сѫ като нашата, още не добила гражданско право на сѫществуване, па разсипватъ и бѫдѫщето на народи, особено, ако не сѫ още възмѫжали; да напрѣгнемъ всички сили, които имаме като народъ и като държава, за да се извоюватъ гарантиранитѣ въ берлинския договоръ автономни права на Македония. Понеже послѣдното нѣщо трудно може да стане по миренъ начинъ и поради това могѫтъ да се появятъ осложнения, ние трѣбва да стегнемъ военнитѣ си сили за всѣкой случай — и съ строго опрѣдѣлена външна политика да си усигуримъ външна подържка вслучай на нужда. Нека помнимъ знаменателнитѣ думи на френския министъръ Делкасе: „Прѣдстоѫтъ голѣми прѣврати въ свѣта; ние трѣбва да водимъ умна и прѣдпазлива политика и да се пазимъ да прахосваме безполезно силитѣ си“!

Коституционализъмъ на книга и въ дѣйствителность

Отъ Spectator

Що е конституция? Дѣйствителна и писана конституция. Политически промѣнения въ Сърбия. Тѣхнитѣ причини. Обществената организация на сръбския народъ. Прикритъ абсолютизъмъ въ Сърбия и неговитѣ причини. Кризата въ Унгария Нейнитѣ причини Правителственната партия и опозиционната Въ какво се различаватъ тѣ? Кого прѣдставлява унгарскиятъ парламентъ? Английската конституция Империализъмъ — народно искание. Стремления къмъ примирение съ Франция.

Има истини, които всѣки прѣдполага че знае, но които въ дѣйствителность много леко се забравятъ; има пъкъ истини, които всѣки трѣбва да знае, но не ги знае. По този начинъ се образуватъ често голѣми недоразумѣния, които могатъ да се избѣгнатъ само, ако се намѣрятъ нуждитѣ въ даденъ случай истини.

Какъ често четемъ по вѣстницитѣ, че въ еди-коя си държава правителството нарушава конституцията, работи противозаконно, не зачита народната воля. И наивниятъ читатель клати глава въ знакъ на съгласие, ако е противникъ на правителството, или се възмущава противъ „разюздания печатъ", ако по едни или други причини поддържа критикуемото правителство. Но мислящиятъ читатель не се задоволява отъ това. Той се пита: защо въ едни държави правителствата най-строго се съобразяватъ съ прѣдписанията на конституцията, а въ други пъкъ постоянно ги нарушаватъ или ги измѣняватъ споредъ „желанията" си? Защо въ Англия се пазятъ не само писанитѣ закони, но и обичаитѣ даже, а въ Сърбия, напримѣръ, само прѣзъ послѣднитѣ 15 години станаха, ако не се лъжемъ, шестъ прѣврата? А нима е тъй трудно да се разрѣши гатанката? Съвсѣмъ не. Работата е много проста и умнитѣ хора отдавна сж я разрѣшили; а въ цивилизованитѣ държави това знае и послѣдниятъ работникъ. Знаемъ и ние тия истини, само че много ги забравяме. Хубаво е затова сегисъ-тогисъ да си ги припомняме.

Прѣди 37 години Прусия е прѣкарвала единъ конституционаленъ конфликтъ. Всички прусаци тогава денонощно се занимаваха съ разсѫждения върху конституцията. Но двама хора най-

добрѣ и най-ясно сж опрѣдѣлили, какво нѣщо е конституция. Тѣ сж: Лассаль, прочутъ агитаторъ и организаторъ на нѣмската работническа партия, и Бисмаркъ, прочутъ държавенъ мжжъ и организаторъ на германската империя.

Ето какво е говорилъ тогава Лассаль: Всѣка държава даже и най-монархическата, има една конституция. Само че не всички държави имать писани конституции. Дѣйствителната конституция прѣдставлява отношенията, които сжществуватъ, отъ една страна, между различнитѣ обществени групи — землевладѣлци, търговци, фабриканти, земледѣлци, работници, а отъ друга, между различнитѣ обществени фактори — корона, войска, чиновничество и т. н. Тя опрѣдѣля формата на управление споредъ могжществото и значението на различнитѣ обществени елементи. Тъй щото „конституционалнитѣ въпроси сж прѣди всичко не въпроси на право, а на сила (Machtfragen)". Когато се измѣнява дѣйствителната конституция, това става поради туй, че отношенията между обществennитѣ групи сж се измѣнили, че силата е прѣминжла отъ единъ класъ къмъ другъ, напр. отъ едритѣ землевладѣлци къмъ фабрикантитѣ. Не е сжщото съ писана конституция. Тя е прѣди всичко едно парче книга и нищо повече. Такъва конституция се появява тогава, когато условията сж се тъй измѣнили, че силата е прѣминжла въ ржцѣтѣ на друга една класа, която обаче нѣма една организирана брутална сила да се защищава противъ нападкитѣ на властьта. Писаната конституция прѣдставя не само едно парче книга, но едно дѣйствително право само тогава, когато „тя отговаря на дѣйствителната конституция, на реалнитѣ, сжществующитѣ въ страната съотношения на силитѣ (Machtverhältnisse)". Съ други думи, писаната конституция е едно дѣйствително право само тогава, когато тя е извоювана, когато задъ нея има една реална сила, готова всѣка минута да я защищава. Силата върви прѣди правото. Щомъ една конституция не почива върху една реална сила, тя прѣдставя едно парче книга, което силниятъ може да раскъса, или, най-малко, да не се съобразява съ него — послѣдното най-често се случва; и тогава ние имаме работа съ единъ лъжливъ конституционализъмъ. Но и той понѣкога все пакъ има голѣмо значение и ето кога: да прѣдположимъ, че конституцията дѣйствително не отговаря на реалнитѣ сили на обществennитѣ групи, обаче сѣ пакъ послѣднитѣ сж вече толкова развити, щото искатъ извѣстни права; тогава имъ се дава една конституция, която имъ гарантира едни иллюзорни права, които нѣматъ никакво реално значение, но които успокояватъ, успиватъ хората. И ако тѣ виждатъ, че тѣзи писани права се потъпкватъ, тѣ се утѣшаватъ съ бжджщето — ще дойде най-послѣ врѣме, когато правата имъ ще се уважаватъ, — и не захващатъ веднага борба за тѣхната защита. Това е едно психологическо явление, което обаче има грамадно обществено значение.

Ето приблизително идеитѣ, които е проповѣдвалъ Лассаль прѣди 37 години. Сжщитѣ мнѣния е исказвалъ не веднажъ и Бисмаркъ: та и цѣлата му държавна дѣятелность се е ржково-

дила не отъ друго, а само отъ принципа, че силата върви прѣди правото.

Любопитниятъ читатель ще ме попита, отдѣ на кждѣ сега въ една вънтна хроника азъ се занимавамъ съ разглеждане въпроса, какво нѣщо е конституционализъмъ.

Малко търпѣние! Това е единъ много важенъ въпросъ, върху който читателтъ не веднажъ и не дважъ трѣбва да се позамисли. И когато слѣдъ туй погледне около себе си, той ще се убѣди, че теорията на Лассаля още има актуално значение за нѣкои държави . . . поне, напримѣръ, за Сърбия. Ний много повече се занимаваме съ живота на отдалечени отъ насъ народи, отколкото съ онзи на нашитѣ съсѣди; а това не е твърдѣ добро. Найсетнѣ Сърбия много прилича на България и по извѣстни исторически традиции, и по общественната си организация, и по съотношенията на силитѣ въ различнитѣ обществени группи. Да, сѐ е добрѣ да се вгледаме по-внимателно въ живота на сърбитѣ; може би, ще забѣлѣжимъ тамъ и нѣщо родно! А прѣзъ послѣднитѣ 15 години Сърбия ни прѣдставлява много и прѣлюбопитни истории!

Слѣдъ сърбско-българската война краль Миланъ трѣбваше да абдикира; но прѣди туй той даде на Сърбия една много демократическа конституция, толкова демократическа, че нито англійската, нито швейцарската можеше да се сравни съ нея по своя демократизъмъ. Радикалитѣ тържествуваха. Но, о чудо небесно! Дойде едно младо кралче и, безъ да прави голѣми приготовления, безъ всѣка борба, я уничтожи и възстанови една староврѣмска конституция. Сега свободата на прессата, на събранията и всички други хубави свободи сж унищожени. И мислите ли че въ страната пламнж една грозна революция, както, напримѣръ, въ Англия прѣзъ 17-то столѣтие? Наопаки. „Отъ всички крайща на страната сж били испратени до краля хиляди благодарственни телеграмми, за дѣто е възстановилъ реда въ измжченото отечество". Вчерашната камара, която състоеше само отъ радикали, днесь състои само отъ правовѣрни напрѣдняци, а други день пъкъ отъ чистокръвни либерали. Какъ е възможно такова чудо? Тъй бързо ли се измѣнява мнѣнието и симпатията на народа? Сега разбирашъ ли, любезни читателю, какво нѣщо е една писана конституция? Прѣдставете си, че подиръ хиляда години отъ насъ нищо нѣма да остане освѣнъ по единъ екземпляръ отъ конституциитѣ на разнитѣ държави. И ето че единъ бждащъ Спенсеръ ще иска по тѣхъ да напише единъ ученъ трактатъ върху нашия общественъ животъ. „Най-демократично управление е сжществувало въ една малка държава на балканския полуостровъ, Сърбия", ще пише той. И какви ли теории ще строи, за да обясни происхождението на тѣзи захвърленъ въ една далечна държавица демократизъмъ! А ние, съврѣменницитѣ, виждаме, че сърбскиятъ демократизъмъ е нѣщо толкова въздушно, щото единъ малъкъ вѣтрецъ го отвѣва. Защо така? Но сега читателтъ може да отговори самичъкъ на този въпросъ; той ще каже: сърбската демократическа конституция не отговаряше на реалната сила на заинтере-

суванитѣ въ нейното създаване обществени классове; тя не бѣше извоювана отъ народа, за това и той не я оцѣни: той не се яви да я защити, когато младото кралче я унищожи. Защо Вилхемъ II не се рѣшава да унижожи омразното нему всеобщо избирателно право, макаръ че толкова пѫти е билъ подбужданъ къмъ туй отъ вѣрнитѣ юнкери, а Александръ Обреновичъ можа въ една минута да унищожи цѣлата конституция? За това, че нѣмскитѣ работници и въобще всичкитѣ граждани ще се възбунтуватъ, ще се захване едно движение, което може да стане много опасно даже за могѫщественния Вилхелмъ, който се опира на една 500-хилядна армия, въоржжена съ най добри пушки, а пъкъ сърбитѣ и не мислѣхѫ да протестиратъ противъ унищожението на конституцията, а си останѫхѫ тъй спокойни, като че нищо особено не се е случило. Едва-ли сърбскиятъ селенинъ е разбралъ даже, какво е станѫло, нито пъкъ неговиятъ интересъ се е докачилъ отъ това: данъцитѣ сѫ си останѫли сѐ сѫщитѣ, а да плаче за унищожаване свободата на пресата, едва ли има основание, понеже той не чете вѣстници, нито пъкъ го интересува особено, дали ще се избере въ скупщината Йовановичъ или Стефановичъ.

Какви сѫ общественнитѣ групи у сърбския народъ? Отъ една страна широката маса на селенитѣ, които иматъ само единъ интересъ — да плащатъ по-малъкъ данъкъ, и които нѣматъ никакви особени искания: тѣхнитѣ умственни интереси сѫ тъй ограничени, щото тѣ не чувствуватъ нужда нито отъ свободенъ вѣстникъ, нито въобще отъ свободно слово. Изобщо тѣ нѣматъ ясно понятие нито за своитѣ нужди, нито за начина, по който могѫтъ да ги удовлетворѫтъ, нито пъкъ за нѣкакви права, — въобще нѣматъ съзнание за своето обществено значение. Фабрична промишленность не е развита въ страната: липсва, значи, онзи факторъ, който много способствува за събуждане на общественото самосъзнание. Остава градското население. Занаятчиитѣ и дребнитѣ търговци обичатъ да политиканствуватъ, но само колкото за по-бързо смилане на храната, или при чаша бира слѣдъ вечеря. Обществено самосъзнание у тѣхъ липсва съвършенно или се изразява въ стремлението да бѫдѫтъ на власть тѣхни приятели, за да могѫтъ да извлекѫтъ нѣкаква лична полза. Ами интелигенцията? — ще ми възрази читательтъ. Съ нея ще се занимаемъ сега. Понеже нѣма фабрична промишленность, а пъкъ едро землевладѣние липсва, то интелигенцията нѣма срѣдства за материяльна независимость, а дири удовлетворение на своитѣ материяльни потрѣбности или въ „либералнитѣ“ професии или въ държавна служба. Но адвокати и доктори не могѫтъ да станѫтъ всички: нѣма да има хлѣбъ за всичкитѣ. Остава държавната служба. И ето що опрѣдѣля главно политическия интересъ на разнитѣ интеллигентни. Споредъ случайнитѣ условия на възпитанието и образованието единъ е напрѣднякъ, другъ либералъ, трети радикалъ. Аслѫ за всички нѣма мѣсто при „държавното корито“, тъй щото става необходимо, да се наяде най-напрѣжъ една часть отъ „интел-

лигентитѣ", па подирѣ пъкъ друга. Обаче много често нѣкои отъ тѣхъ се ухитряватъ да бѫдатъ винѫги при коритото: ето защо сѫ тъй чести тамъ промѣнения на убѣжденията.

Сега се разбира, вѣрвамъ, защо Александъръ можа безъ най-малко сътресение да унищожи радикалната конституция. Слѣдъ унищожението обаче на тая конституция той остави една слѣда отъ лъжливъ конституционализъмъ: той остави старата конституция отъ 1869 година, но въ дѣйствителность властьта е само въ неговитѣ ржцѣ, понеже скупщината не смѣе да критикува нито едно отъ прѣдложенията на неговото правителство. Но защо е тази комедия? ще се попита читательтъ. Защо не се обяви открито, че Сърбия се управлява самодържавно, абсолютистически? Ний по-горѣ вече указахме, че новитѣ правителства обикновенно запазватъ сѣнката на конституционализма — за успокоение на духоветѣ. Но има и друга една, по-важна причина. Въ абсолютна държава всичко исхожда отъ волята на монарха и за всичко отговаря той. За да се избѣгне тази отговорность, задържа се едно ужъ конституционно министерство, което въ дѣйствителность испълнява волята само на короната, но което юридически е отговорно за своитѣ дѣйствия прѣдъ народното събрание и прѣдъ народа. И ако сѣ появи случайно нѣкакво народно недоволство, короната жертвува министерството и цѣлия гнѣвъ на народа се обръща къмъ паднѫлото министерство, а пъкъ короната си излиза чиста. Прочее, нека не се лъжемъ отъ писани конституции, а винѫги-когато искаме да разберемъ сѫщностьта на държавното управле, ние въ една страна, нека разгледаме различнитѣ обществени групи и съотношенията на тѣхнитѣ сили. Много често ний ще бѫдемъ принудени да константираме господаруване на абсолютизъмъ и тамъ, дѣто има една много радикална конституция . . . на книга. Нека имаме храбростьта да константираме правдата, да признаемъ т о в а, к о е т о е, както проповѣдваше Лассаль. Това би трѣбвало да се константира и отъ депутатитѣ, отъ прѣдставителитѣ на народа. Но дѣ сѫ онѣзи депутати, които иматъ тази храбрость? Тѣхъ ги нѣма не само въ Сърбия, но и въ съсѣдната ней държава, въ Унгария.

Въ минѫлата хроника ние горѣ-долу описахме реалнитѣ обществени сили и дѣйствителното управление въ Унгария. Сега нека се опитаме да вникнемъ въ сѫщностьта на тежката криза, която тя прѣкарва отъ нѣколко мѣсеца насамъ.

Както е извѣстно, Унгария се намира отъ нова година насамъ въ едно ненормално положение: благодарение на упоритата опозиция и на нейната безспирна обструкция, Унгария нѣма бюджетъ, тъй щото държавата нѣма никакви приходи; парламентътъ е безъ прѣдсѣдатель, цѣлата държавна машина е спрѣла. Ще отбѣлѣжимъ една дребна, но много интересна чертица, която обаче като мълния въ тъмна нощь отведнѫжъ освѣтлява цѣлото поле; не само правителственнитѣ депутати сѫ дошли тѣзи дни въ парламента да получатъ своитѣ диети (дневни пари), но и опозиционнитѣ, които именно сѫ причината, дѣто министерството е турено въ едно

незаконно положение, споредъ което юридически нѣма право да събира никакви данъци, нито да прави каквито да било разноски. Това едно показва, че и опозицията не се бори за нѣкакви идеални принципи, а за — лични облаги. Какви сж тѣ?

Официално борбата се води за двѣ нѣща: за самостоятелността на Унгария и за подобрение на изборната система. Колкото до първия пунктъ, то Унгария за сега, макаръ че има отдѣлно министерство и свой парламентъ, все пакъ е свързана съ Австрия не само въ лицето на краля, но и чрѣзъ едно общо управление — относително външната и економическа политика, както и войската. Всѣки десеть години между Австрия и Унгария се заключава единъ договоръ, съ който се опрѣдѣля по колко трѣбва да плаща всѣка отъ тѣхъ за общедържавнитѣ разноски. Прѣдвидено е принципиално, щото това съглашение да не може да се налага отъ короната, а да се приема отъ парламентитѣ въ двѣтѣ половини на Австро-Унгарската монархия. Както е извѣстно, въ Австрия парламентската дѣятелность е парализирана чрѣзъ обструкцията на нѣмскитѣ депутати, тъй щото въ Австрия догогорътъ не можа̀ да се приеме по парламетаренъ редъ, а ще се санкционира само отъ короната на основание чл. 14-и отъ конституцията. Ако унгарскитѣ политикани бѣхж истински либерали, а не фалшиви, тѣ можехж да принудижтъ австрийското правителство да възстанови парламентския редъ, понеже Унгария има право да отхвърли едно съглашение, не удобрено отъ австрийския парламентъ Обаче Банфи, този унгарски мамелюгъ въ политиката, за да угоди на короната, се съгласи да прокара въ унгарския парламентъ единъ договоръ, който отъ страна на Австрия ще се наложи само отъ короната. Унгарската опозиция отъ начало стжпи ужъ на честна гледна точка и настояваше, щото австро-унгарското съглашение да има законна сила само слѣдъ като се приеме отъ двата парламента. Но тази честность не трая дълго. Нали за да се дойде на власть, трѣбва подръжката на короната, ето че се захваща пазарлъкъ съ послѣднята въ този смисълъ: ний, унгарскитѣ опозиционери, позволяваме на короната да управлява въ Австрия абсолютистически: нѣма нужда австрийскиятъ парламентъ да приема нашето съглашение; само че тогава искаме, щото Унгария да получи пълна економическа независимость, да може да сключва самостоятелно търговски договори съ чуждитѣ държави Но и тукъ още не е голѣма бѣдата: най-сетнѣ, унгарската опозиция е готова да жертвува австрийския конституционализъмъ само да придобие извѣстни изгоди за своето отечество. Обаче и това не е тъй: както се вижда отъ послѣднитѣ прѣговори между правителството и опозицията, послѣдната е готова да отстжпи и по този пунктъ, като се задоволява съ една̀ нищо не значуща декларация, която нѣма никаква практическа полза. Болкитѣ на опозицията сж другждѣ: тя вика за честни избори, за честна бюрокрация, за прѣмахване продажността и азиятщината въ управлението. Много добрѣ. Но тъй ли е въ сжщность? Отъ дѣ сж се зели тѣзи нечестни работи? Първо, отъ

туй, че собственно унгарцитѣ съставляватъ меншинство въ Унгария; болшинството е славянско. Всичкитѣ стремления на маджаритѣ сж насочени да унищожатъ всичко славянско, да маджаризиратъ всички народности, живущи въ Унгария. Но ромжни, сърби, хървати не се маджаризиратъ тъй лесно. При едни свободни избори болшинството въ парламента не ще бжде унгарско. Ето защо всички унгарски правителства считатъ за позволително да фалшифицираттъ, да изнасилватъ изборитѣ, както отъ друга страна цѣлата бюрократия употрѣбява всички мѣрки да унищожи всѣко проявление на национална самостоятелность отъ страна но неунгарскитѣ елементи. Въ началото работата бѣше тъй. Но единъ пжть правителството и бюрократията навикнжли да изнасилватъ изборитѣ, тѣ не се спиратъ, и употрѣбяватъ сжщитѣ мѣрки и противъ всички елементи, които не искатъ да се подчинжтъ на тѣхната воля, даже и противъ чисто унгарскитѣ елементи. Собственно, унгарската опозиция нѣма нищо противъ фалшификацията на изборитѣ, когато се касае до ромжнитѣ или до славянитѣ: да е тя на власть, и тя ще употрѣби сжщитѣ мѣрки; тя се бори само за честни избори въ своя полза. И ето защо, когато говори за честни избори, тя попада въ фалшивъ тонъ. Ако Банфи би далъ пълна свобода на изборитѣ въ онѣзи окржзи, дѣто се кандитира чисто-унгарска опозиция, послѣднята не би протестирала противъ азиятщината въ окржзитѣ съ славянско или румжнско население. Съ една дума всички жестокости, безчестия и фалшификации се оправдаватъ отъ 30 години насамъ съ туй, че „честни избори означаватъ загиване на унгарската държава“, както се изрази единъ маджарски министръ. „Inter arma silent leges“ (въ война мълчжтъ законитѣ)—ето принципътъ на всичкитѣ маджари — и на болшинството, и на меншинството. Само че до прѣди нѣколко години болшинството позволяваше и на меншенството, — което се отличава отъ първото само въ туй, че се стреми къмъ пълно отцѣпване на Унгария отъ Австрия — да зима участие въ плячката. Но който е навикнжлъ единъ пжть на безчестие, той не се спира на срѣдъ пжтя: и Банфи, най-сетнѣ, за да стане по-угоденъ на короната и да се задържи по дълго врѣме на власть, примѣни своя прочутъ методъ на избори и къмъ оппозиционеритѣ-маджари. Ето отъ кждѣ е този гнѣвъ на оппозицията.

Другиятъ изворъ на безчестия въ унгарското управление е борбата между едритѣ землевладѣлци и селенитѣ. Обезземеленитѣ селени, като се прѣхранватъ само отъ труда си, се експлоатиратъ по най-жестокъ начинъ отъ землевладѣлцитѣ, къмъ които принадлежжтъ и болшинството и меншенството въ унгарския парламентъ. И едното и другото е заинтересувано въ туй, да не се чуе гласътъ на тѣзи смачкани селени, да не се избере като депутатъ нѣкой отъ тѣхната срѣда. Та до послѣдно врѣме тѣзи селени и не протестирахж противъ притѣсненията. Но при послѣднитѣ избори тѣ за пръвъ пжть тукъ тамъ се опитахж да заявжтъ своитѣ желания. Банфи, разбира се, ги „укроти“ по най-варварски начинъ: но оппозицията противъ туй не е протестирала. Забѣлѣ-

жително е, че въ програмата на опозицията не се намира искание за всеобщо избирателно право.

Накжсо, борбата между правителственната партия и опозицията въ Унгария не е борба за принципи, а за плячка, за държавното „корито". Единъ извѣстенъ унгарски публицистъ Hugo Penz казва много ясно: „Отъ тридесеть години насамъ унгарското народно събрание не е прѣдставлявало нацията, даже не и една класа отъ нея, а само волята на правителството, назначено отъ короната". А защо е така? Читателътъ сега и на този въпросъ ще отговори самъ: за туй, че Унгария има една писана конституция, която служи само за успокояване на духоветѣ, а въ дѣйствителность се управлява чисто абсолютистически. Да не забравимъ, че унгарската конституция не е харизана, но извоювана, само че не отъ народа, а отъ една класа — отъ онази на землевладѣлцитѣ. Народътъ — массата — може-би е ненавиждалъ нѣмцитѣ, но съзнателно участие въ борбата съ нѣмското владичество той не е зималъ — поради невѣжеството си. Та той и сега е още толкова некултуренъ, че не може по никой начинъ да защити интереситѣ си Ето защо короната е прѣдпочела да сключи единъ миръ съ унгарскитѣ землевладѣлци, износенъ и за двѣтѣ страни, но много неизносенъ както за унгарския народъ, тъй и за всички немаджарски народности, живущи въ Унгария. Отъ горното слѣдва, че не е достатъчно една конституция да е извоювана, но трѣбва да е извоювана отъ цѣлия народъ: инакъ тя ще бжде полезна само за една малка часть отъ народа.

Ако прослѣдимъ и конституциитѣ на всички други държави, ний всѣкога ще намѣримъ една разлика между писаната и дѣйствителната конституция, съ исключение, до колкото ни е извѣстно, на Англия и Швейцария. Тукъ, въ тѣзи двѣ държави, писаната конституция се е придобивала слѣдъ като нейнитѣ искания сж били реализирани въ живота. Единъ примѣръ: Англия, която най-напрѣдъ е встжпила въ конституционенъ животъ, която има най-развито население, най-честна и най-енергична интеллигенция, най-културни работници, нѣма и до сега още всеобщо избирателно право, което иматъ и най-младитѣ конституционни държави. И ако се вгледаме къмъ борбитѣ на английскитѣ политически партии, ще забѣлѣжимъ, че исканието за всеобщо избирателно право не играе особено важна роля въ програмитѣ нито на една партия. А защо? Затова, че сегашниятъ парламентъ, и при ограниченото избирателно право, пакъ прѣдставлява много точно исканията и възгледитѣ на английския народъ. Но когато животътъ, реалнитѣ обществени отношения, подготвжтъ почва за всеобщо избирателно право, ще се запали една силна борба, която ще се свърши съ удовлетворение и на това искане. Разбира се, че при такива условия писаната конституция е дѣйствителна, понеже задъ нея стоятъ извѣстни обществени сили, готови да я защищаватъ. И ако сега ние забѣлѣзваме, че въ Англия се развива едно империалистическо движение, което има за цѣль расширочаване и по-интимно обединение на колониалнитѣ владѣ-

ния, то това не е продуктъ на амбиции на англійската кралица, нито пъкъ на „лудата" глава на колониялния министръ — Чемберленъ, а е народно искане. Пѫтьомъ ще забѣлѣжимъ, че и либералнитѣ министерства, даже самъ Гладстонъ, не можахѫ да противостоѣтъ на това движение: самъ Гладстонъ е зималъ най-горещо участие въ расширочаването на англійскитѣ колонии. Ако казваме „народно искане", то това трѣбва да се разбира въ буквалънъ смисълъ: не само буржуазията е империалистична, за да придобива повече пазарища за своитѣ стоки, но и работницитѣ се отнасятъ симпатично къмъ това движение, като се надѣватъ да намѣрѫтъ по-голѣмо поле за своитѣ ржцѣ: колкото повече колонии, толкова повече пазарища; колкото повече пазарища, толкова повече фабрики; а колкото повече фабрики, толкова по-скѫпо се заплаща работническия трудъ Ето защо ние виждаме, че англійскитѣ работници никакъ не поддържатъ Харкура и Морли, които сѫ за „малка Англия", които сѫ противъ аггресивната политика на Англия, съ цѣль за расширочаване на колониялнитѣ владѣния, а горещо апплодиратъ рѣчитѣ на Чемберлена. Послѣдниятъ не би и могълъ да се държи на власть, ако би прѣслѣдвалъ идеи, несъгласни съ онѣзи на грамадното болшинство на англійския народъ Сѫщо и когато Англия се готвѣше за война съ Франция поради Фашода, пакъ това не бѣше по желанието на кралицата, която не ще и да чуе за една война на стари години, нито по желание на правителството, а подъ натиска на общественото мнѣние. Подъ сѫщото влияние ний съгледваме сега едно обратно движение въ Англия: отъ нѣколко седмици насамъ се забѣлѣзва едно стремление както на англійското, тъй и на французското правителства да дойдѫтъ до едно съглашение по всички спорни въпроси.

Послѣдниятъ фактъ самъ по себе е едно много важно явление, което сигурно ще има грамадни послѣдствия за общата политика. Но ние нѣма да разглеждаме сега това явление, понеже то не се отнася къмъ нашата тема, която, струва ни се, достатъчно илюстрирахме съ горѣприведенитѣ примѣри изъ съврѣменния политически животъ въ чужбина.

НАШИТѢ СПИСАНИЯ

Животъ. Мѣсечно илюстровано научно-литературно списание. Редакторъ-издатель С. Гидиковъ. Година II (1898—99). Книжки I—II. Ноември-Декември, № 13—14. Сливенъ.

Отъ по-новитѣ наши списания Животъ е единственото, което се развива, което напрѣдва. Наченжто въ съвсѣмъ скромни размѣри и съ досущъ скромни задачи, то се явява, въ първитѣ двѣ книжки на II-та си годишнина, вече списание, пълно съ животъ, съ интересни и разнообразни материали. Дѣйствително, първитѣ книжки на списанията често обѣщаватъ по-много отъ онова, което даватъ подирнитѣ; но както I год. на Животъ, така и общиятъ духъ на бодрость, на енергия, на жизнерадость, който вѣе въ тѣзи двѣ книжки, ни дава право да очакваме въ случая повече отъ онова, което вече имаме. Този общъ духъ на списанието, който прониква въ всички по-важни негови статии — статиитѣ, които му даватъ физиономия,—е най-доброто негово качество, и то рѣско го отличава отъ другитѣ наши списания. Прибавимъ ли къмъ това качество и образцовата толерантность на Животъ спрямо чужди мнѣния, толерантность, на която би трѣбвало да завидѣтъ и да подражаѣтъ много наши списания, ний ще имаме пълна обща характеристика на Животъ. Наистина, толерантность има и въ Българска Сбирка, но това е май толерантностьта на блазирания квпетистъ и на индиферентния, немилѣющъ и невѣрующъ въ нищо скептикъ. Наистина, бодрость и енергичность има и въ Ново Врѣме, но това е енергията на остервенението, което не признава ни чуждо право, ни чуждо убѣждение, ни чужда — искренна и неподкупна — мисъль.

Това изобщо за списанието и за неговото редактиране. Но прѣминемъ ли къмъ частности, ще трѣбва да направимъ на редактора нѣколко крайно неласкателни бѣлѣжки. Какво да кажемъ напримѣръ за помѣстването на такъвъ прѣводъ, какъвто е прѣвода на „Психология на подмѣтаньето“ отъ Max Nordau? Една ученическа работа, на която мѣстото е въ редакционния кошъ! — Какво да кажемъ върху статията за Мишле, въ която езикътъ

съперничи съ езика на „Психологията на подмѣтаньето“, но която не прѣдставлява нищо цѣло, нищо обработено. Не всѣко пришиване на парчета отъ платъ дава дреха и не всѣко нареждане на тиради образува статия, която една редакция, уважающа читателитѣ си, може да ни поднесе. Не стига че млади и стари писачи пращатъ по редакциитѣ и сами печататъ недъгави недоносчета, та и редакциитѣ трѣбвало още да имъ помагатъ, трѣбвало да печататъ тия недоносчета, вмѣсто да ги захвърлятъ, или да кажатъ на авторитѣ, че тѣхнитѣ работи не сж за прѣдъ хора! А до когато нашитѣ списания не разберятъ, че сж длъжни не само да прѣслѣдватъ и да бичуватъ чирашкитѣ кърпели, но и сами никога да не поднасятъ на публиката слаби, незрѣли, неуработени трудове, до тогава нашата литература не може да претендира да бѫде уважавана отъ истински цѣнители, отъ хора съ вкусъ и знания, до тогава тя ще служи само за залъгалка на безработни хлапетии.

Но ако, зарадъ напечатването на тѣзи двѣ непретенциозни работи, ний само осждаме г. Гидикова, — публикуването на претенциозния „Откѫслекъ отъ необнародванъ ржкописъ“ просто ни възмущава. Тука вече нѣмаме работа съ младежки трудъ, съ неукрѣпнѫли още млади писатели, които единъ съвѣтъ може да поправи, а съ единъ писачъ, който ви говори съ надменния и самоувѣренъ тонъ на нѣкакъвъ наученъ авторитетъ, врѣлъ и кипѣлъ въ въпроситѣ, за които пише. Какви срѣдневѣкови дивотии пише той, читательтъ ще види ей сега. Но по-напрѣдъ трѣбва да отбѣлѣжимъ, че въ тоя „Откѫслекъ“ нищо не се казва, нищо не се обяснява, нито уяснява на читателя. Дѣйствително, г. П. Бахметьевъ е поставилъ въпроса — по единъ колкото своеобразенъ толкова и повръхностенъ начинъ[1] — но отговора му напраздно ще търситe. Възможно е тоя отговоръ да се намира нѣйдѣ въ необнародвания ржкописъ, това намъ не ни влиза въ работа. Щомъ се печата „Откѫслекъ“ отъ едно тъй важно необнародвано съчинение, тоя откѫслекъ трѣбва да прѣдставлява нѣщо цѣло или поне да не състои отъ несвързани и, въ литературно отношение, просто дрипави фрази, а да казва и да доказва нѣщо. Впрочемъ, да не бѫдемъ голословни. Четете и вижте, какво и какъ пише г-нъ Бахметьевъ:

„Офицеръ изважда сабята си и говори на войницитѣ: „Четиредесеть вѣка гледатъ на васъ отъ тия пирамиди. Напрѣдъ! — и войницитѣ, като единъ човѣкъ, се спущатъ въ убийственъ бой.

Нѣколко души пѣшъ подиръ 11 часа (полицейски часъ). Явява се жандарминъ и всички, подъ влиянието на неговото з а п л а ш в а н е, се разбѣгватъ, макаръ да сж тѣ и 20 пѫти по-силни отъ него

---

[1] „Но въ що се състои хипнотизмътъ, тая отрасъль на „тайнитѣ науки“, ще попитате вий.

— Стани, вземи си одъра и ходи, ще отговорѫ азъ с ъ д у м и т ѣ на С п а с и т е л я (!!)

— Но азъ не съмъ хромъ, казвате вие.

— Толкозъ по-добрѣ. Но ако вий сте хромъ . . .

Тя (публична жена) поглѣднжла него, и раскаяла се
И пала грѣшница младая
Передъ святынею Христа".

„Който отъ васъ е безгрѣшникъ, нека пръвъ й хвърли камъкъ" — и всички фарисеи се спрѣли като оцѣпенени" (Стр. 30). [1]

„Въ Омеровата Илияда (да не е Одиссея?) е казано, че когато Одиссей плавалъ на кораба, той, за да не се прѣлъсти отъ пѣнието на женитѣ (?) които се намирали на острова, и по тоя начинъ да се погуби въ водовърта, запушилъ ушитѣ си и ушитѣ на съпѫтницитѣ си съ восъкъ" (Стр. 31).

Забѣлѣжете, че и туй послѣдното ни се расправя като примѣръ за хипнотизация. Дълбоко ще е проникнжлъ г. Бахметьевъ въ сѫщностьта на хипнотизма, нѣма що да се каже! Но това сѫ дребни работи, върху които не си струва много да се бавимъ. Много по-важно и по характерно както за претенциитѣ, така и за научната некаджрность на г. Бахметьева е онова, което ни говори той за педагогическото и общото културно значение на хипнотизма. Ний ще прѣпишемъ цѣлия пасажъ тука, но прѣдварително ще обърнемъ вниманието на читателя, че тоя пасажъ изобличава единъ колкото ненаученъ, толкова и ограниченъ умъ.

„Въ таквозъ хипнотическо състояние вий му заповѣдвате, щото той, напр., да си лѣга всѣки день въ 10 часа вечерь и (да) става въ 6 утринь, а прѣзъ деня да прави това и това — и вий ще получите, напр. образцовъ ученикъ въ гимназията Въ хипнотическо състояние той нѣма собственна воля, вий му правите внушение, т. е. прѣдавате му своята воля и той, като се събуди, е длъженъ да испълни вашето желание, безъ самъ да знае това. Какво поле за хипнотизма! Какво значение (? — полза искате да кажете, вѣроятно) отъ това за обществото! Нѣма повече мързеливци (охо!), нѣма нервни болести, пороцитѣ исчезватъ (има си хасъ!), нравственостьта се повдига (!!!) . . ." (Стр. 29).

И тъй, г. Бахметьевъ мисли, че съ помощьта на хипнотизма ний ще имаме, изъ единъ пжть, . . . „образовани ученици въ гимназията", образцови граждани, въобще образцови хора, и никакви пороци, и никакви човѣшки слабости, и никакви вѣчно-неразрѣшими въпроси на човѣшката душа и на човѣшкото общество нѣма вече да сѫществуватъ. Жално е само, че въ . . . математическитѣ исчисления на г. Бахметьева за едно . . . хипнотизирано човѣчество има една малка и съвсѣмъ елементарна грѣшка: той е забравилъ, че това ще бжджтъ не образцови хора, а . . . съвсѣмъ обикновенни добичета или, ако щете, образцови — сити и доволни — свини. Нека читательтъ извини за тия несалонни изрази, но ний не знаемъ, какъ другояче да иллюстрираме всичката безсмислица, всичката дѣтинщина, всичкото невѣжество на тоя господинъ, който се е осмѣлилъ да прѣпоржчва на българската публика мракобѣсни срѣдневѣкови дрипи — за послѣдня дума на модерната наука! Потънжлъ въ своята дълбока наука, г, Бахметьевъ, види се, не е ималъ врѣме да просвѣти своя умъ толкова, щото да разбере че образцовъ — ученикъ, човѣкъ, гражданинъ — не е и не може да

[1] Прѣпоржчваме тия редове за образецъ на изложение, — на „дрипаво" писане и на писане за работи, тъмни за самия авторъ.

бѫде нито онова тѫпоумно двуного сѫщество, което лѣга и става сѐ въ единъ и сѫщи часъ, нито оня автоматъ, който върши всичко безъ всѣко съзнание и воля, безъ всѣки вѫтрѣшенъ мотивъ. Даже нѣщо повече. Това полу-животно и получовѣкъ не само не е нѣщо образцово, но въобще не заслужава името човѣкъ и онзи, който го нарича съ туй име, или самъ не разбира какво говори или пъкъ, по своитѣ психологически и социологически понятия, е останѫлъ по-назадъ и отъ единъ петокласникъ. Образцовъ ... ученикъ, гражданинъ, човѣкъ — нека го кажемъ на г. Бахметьява, защото, както изглежда, той нѣма никакво понятие за това — нѣма и не може да има тамъ, дѣто нѣма с о б с т в е н н а, вѣчно будна мисъль, дѣто нѣма воля, дѣто нѣма пълно и ясно съзнание. Хипнотическитѣ явления сѫ добрѣ извѣстни и достатъчно уяснени вече отъ двѣ десетилѣтия на самъ. Но до сега не се е намѣрилъ нито единъ сериозенъ изслѣдователь, въобще мислитель, който да допусне, че едно ... хипнотизирано човѣчество е идеалътъ на нашето социално развитие. Това е въобще такава чудовищна и толкова антинаучна мисъль, че ние просто се чудимъ, какъ се е побрала тя въ главата на тоя уменъ и практиченъ и положителенъ и дълбокъ умъ, и сѐ не ни се вѣрва че г. Бахметьевъ не е рѣкълъ само да се пошегува било съ пословичната простотия на българския читатель, било съ редакцията на Ж и в о т ъ. Но както и да бѫде, а ние сме длъжни, като български писатель, да му кажемътова дресирайте си, колкото обичате, вашитѣ молекули, г. Бахметьевъ възпитавайте си вашитѣ брѫмбари, но не се осмѣлявайте да подхасяте на българската читающа публика подобни ръждясали мисли, нито въобще да ѝ говорите за работи, отъ които вий, както показва и тоя откѫслекъ, и други ваши подобни „трудове“, нищо, не разбирате. Защото, първо и първо, не всичко може да се внушава; но даже да би допуснѫли за минута такова прѣдположение (което вие тацитно приемате за нѣщо доказано, нѣщо несъмнѣнно), ония културни чудеса, за които ни говорите като за нѣкакви велики и провѣрени научни истини, нѣма нито да додѫтъ на умъ на човѣкъ съ научна култура, който е колко годѣ посвѣтенъ въ психологическитѣ и социологически проблеми на днешната наука.

Но и подиръ всичко туй за насъ остава най-непонятно това, какъ г. Гидиковъ, който е добрѣ запознатъ съ въпроси отъ тоя родъ, е могълъ да помѣсти такъвъ „Откѫслекъ“.

Другитѣ статии въ двойната книжка на Ж и в о т ъ сѫ: едни — прѣвъсходни, а други — поне напълно задоволителни. Върху подробности ний обаче не можемъ да се спираме, а ще отбѣлѣжимъ само пѫтемъ най-хубавитѣ и най-характерни нѣща. На първо мѣсто трѣбва да поставимъ статията „Долу догмитѣ!“ — една статия, излѣзла отъ социалистическо перо и насочена противъ догматизма, за да не кажемъ фанатизма, на Марксовитѣ послѣдователи спрямо доктринитѣ и хипотезитѣ на учителя. Прѣпорѫчваме тая статийка както на несвѣсни и невѣжи противници на историческия материализъмъ (за да видѫтъ, какъ се подлагатъ на кри-

тика собственни убѣждения), така и на ония отъ по-младитѣ социалисти, които още не сж озарени толкова силно отъ сиянието на историческия материализъмъ, щото да ослѣпѣжтъ за всички други хипотези и да станжтъ неспособни въобще за всѣка свободна мисъль. — Заслужватъ да се прочетжтъ внимателно и слѣднитѣ нѣща: статията на Челпанова за „Стойностьта (да не е „Цѣнностьта“?) на живота“, рецензията на г. Гидикова за книгата на Юнга „Хипотизъмъ и Спиритизъмъ“, книжовния прѣгледъ, даже всеобщата хроника и смѣсьта. Особено съдържателенъ е тоя пжть книжовниятъ прѣгледъ на чуждия печатъ и би желателно да бѫде всѣкога такъвъ, — ако ни размѣритѣ, ни силитѣ, съ които разполага списанието не би му позволили да расте. Даже бихме исказали едно желание относително книжовнитѣ прѣгледи на Животъ: вмѣсто посрѣдственни оригинални работи, вмѣсто недозрѣли компилации, вмѣсто научни бай-ганювщини нека г. Гидиковъ ни дава повече реферати върху наши и чужди литературни явления и той ще бѫде много по-полезенъ.

Д-ръ К. Кръстевъ.

Учитель. Педагогическо — обществено списание за учители и възпитатели. Нарежда и издава Хр. Д. Максимовъ. Год. VI, кн. I—V.

„Учитель“ е най-старото измежду сжществующитѣ у насъ педагогически списания: то кара вече шеста година. Още при самото му започване редакцията е поставила за задача на списанието „да служи като живъ отгласъ на нашия училищенъ животъ“. [1] Слѣдъ тригодишно издаване на списанието редакцията прави едно ново опрѣдѣление на неговата задача: „крайното назначение на това списание е да бѫде прѣдставитель на свободната учителска мисъль“ — е казано въ послѣсловието къмъ кн. X на III-та година. Както първото, така и второто опрѣдѣляне задачата на списанието е много вѣрно. „Учитель“ дѣйствително е билъ и е отгласъ на нашия училищенъ животъ и прѣдставитель на свободната — казали бихме още на будната — учителска мисъль. И ако той не прокарва нѣкои нови и цѣнни педагогически начала и идеи, ако не ни дава нѣкои солидни и оригинални научно педагогически трудове, то е защото такива не ражда нашиятъ училищенъ животъ, не ги създава нашата учителска мисъль.

Най важната, най „педагогичната“ часть на това списание (както и на всичкитѣ наши педагогически списания, безъ да изключваме и официозния „Училищенъ прѣгледъ“) съставятъ прѣводитѣ изъ чуждия педагогически печатъ. При избора на прѣводния материялъ редакцията на „Учитель“ прѣдпочита, вижда се, да дава мѣсто на

---

[1] Гледай ст. „Първата дума“ кн. I, год I на „Учитель“.

статии по възпитанието изобщо и частно по физическото възпитание. Това направление на прѣводнитѣ работи е хубаво и намѣсто избрано, защото, ако има нѣщо, което най-много да е занемарено въ нашитѣ училища, както и въ сѣмейството ни, то е възпитанието, най-вече физическото. Статии отъ тоя родъ въ тази годишнина сж: „Възпитанието на характера“ отъ Ф. Кейра, „Физическото възпитание на дѣцата“ (не е указано отъ кого е), „Капризитѣ на дѣцата“ отъ Ю. Маркова и др.

Въ оригиналнитѣ статии се разглеждатъ повечето въпроси, които засѣгатъ текущия училищенъ животъ, въпроси отъ обществено-педагогически и училищно-административенъ характеръ. Нѣкои отъ такивато статии сж написани доста трезво и обйективно, каквото сж напр. „По неуспѣха въ нашитѣ селски училища“ (кн. I) и „Инспекторскитѣ ревизии въ основнитѣ училища“ (кн. II). Други сж изложени малко или много едностранчиво и субйективно, особено когато засѣгатъ нѣкои въпроси, които сж злоба на деня: такива сж въ тази годишнина, напр.: „Едно мнѣние за обществената дѣятелность на учителя“ (кн. IV) и „Двѣ думи за директоритѣ на класнитѣ училища“ (кн. V). Цѣнна е оригиналната статия на М. Гераскова—„Влиянието на улицата върху възпитанието на дѣцата“, съ която се подига въпроса за урегулирване уличнитѣ игри на дѣцата. Оригинална и по идея и по замисълъ е и статията, написана отъ редактора на списанието, г. Максимова — „Народната педагогия като основа на училищното възпитание“. Въ нея сж пръснѫти много хубави и умѣстни мисли върху нашето училищно възпитание; но изобщо идеята на тая статия, струва ми се, не е вѣрна. Подъ народна педагогия г. М. разбира „мировъзрѣнието на народа върху възпитанието на дѣцата“, „изработвано въ продължение на дълга редица вѣкове, подъ влиянието на най разнообразни условия“ и изразено въ „всички обичаи и вѣрвания, всички народни умотворения, които какъ да е се отнасятъ къмъ възпитанието на дѣцата“ — отъ раждането дори до постѫпването имъ въ училището. Така разбираната народна педагогия трѣбва, споредъ автора, да издиримъ и изучимъ въ всичката ѝ пълнота и отъ нея да „отпочнемъ нашата педагогическа самодѣйность“. При това г. М. се надѣва, че когато такъвато народна педагогия се турне въ основата на училищното възпитание, тогава послѣдното ще се постави на неговата естественна почва и — всичко ще тръгне по медъ и масло. Но авторътъ, чини ми се, прѣувеличвава значението на „народната педагогия“, като ѝ придава нѣкаква магическа сила. Всичко това, което той разбира подъ названието „народна педагогия“, не ще и дума, е полезно да се събере и да се знае; но едва ли може да се твърди, че то е тъй необходимо че въ нашитѣ училища даватъ на ученицитѣ само знания, само образование, а твърдѣ малко или почти никакъ не и възпитание — това е вѣрно. Но причината на туй не се крие тамъ, че възпитанието у насъ не е „самостойно“, че то е подражателно, а просто въ това, че не се обръща внимание въобще на възпитанието, безъ да се гледа родно ли е то или чуждо, че го нѣма никакво въ нашитѣ училища. Така

поставенъ въпросътъ. — а така го поставя и г. М. — естествено е, че трѣбва да се иска отъ нашитѣ училища и учители прѣди всичко — повече възпитание. Дойдемъ ли до тамъ, спр. до възпитанието, ние най-напрѣдъ ще се натъкнемъ на общия и основенъ принципъ, който се налага на всѣки истински възпитатель — именно: прѣди да се заеме да въздѣйствува възпитателно върху едно дѣте, той трѣбва да изучи по-напрѣдъ неговитѣ индивидуални психически и физически особености и неговото сѣмейно и обществено положение. А това ще каже, че той ще изучи почвата, върху която ще сѣе, ще узнае основитѣ, върху които ще гради по-нататъшното възпитание. И не може слѣдъ туй да се твърди, че възпитателтъ ще подражава, че той ще върви по единъ шаблонъ. Прочее, това ново понятие „народна педагогия“, което се иска отъ г. М. и съ което той мисли че може да се започне ново направление въ училищното ни възпитание, споредъ мене е само една гръмка дума, безъ никакво особено значение.

Въ списанието „Учитель“ има и отдѣлъ за училищна практика, къмъ който, освѣнъ шаблонитѣ и посрѣдственитѣ „примѣрни уроци“ тазъ година е прибавенъ новъ дѣлъ — принципиални методически упжтвания по прѣподаването на единъ или други учебенъ прѣдметъ, който ще бжде твърдѣ полезенъ за нашитѣ учители.

Цѣненъ и много интересенъ е отдѣлътъ „хроника“, дѣто отъ страна на редакцията се даватъ съдържателни бѣлѣжки, доста живо и силно написани, за всички по-важни факти изъ учил. животъ у насъ, а тъй сжщо и вѣсти за всички проявления на частната инициатива, слѣдъ което се редятъ бѣлѣжки и съобщения за важни работи изъ чуждия учил. животъ.

Въ списанието има и литературенъ или по-точно беллетристиченъ отдѣлъ, който се състои отъ разкази изъ учителския животъ или „изъ училищния свѣтъ“, както общо ги озаглавява редакцията въ послѣдно врѣме. Въ досегашнитѣ книжки на тази годишнина има помѣстени три такива разкази.

Най-цѣненъ и най-значителенъ измежду тритѣ е очеркътъ на Мирча — „Подъ тежкия кръстъ“. Авторътъ ни прѣдставя единъ типъ на учитель-емигрантъ, ако може се ре́ така. — учитель, отъ душа и сърдце прѣданъ на свещенното си звание, разбирано най-широко, но който бива принуденъ най-послѣ да емигрира, да избѣга изподъ тежкия кръстъ на учителството. Този очеркъ е продължение на напечатания прѣди 7-8 години отъ сжщия авторъ разказъ „Една срѣща“. Сегашниятъ емигрантъ изподъ тежкия кръстъ е прѣставенъ въ „срѣщата“, като едно рѣдко изключение, като единъ нравственно силенъ и здравъ елементъ посрѣдъ хилитѣ и неврѣдни тогавашни селски даскали, като единъ истински селски учитель, който има и подготовката и дълбокото съзнание и силната воля, да се посвѣти всецѣло на работа за общо подигане и свѣстяване на селската маса. Наистина и тогава той е мѣстенъ и гоненъ отъ селскитѣ голѣмци и тогава е търпѣлъ неволи и лишения — но това не го е стрѣсвало, нито отчайвало: отъ тукъ ако го испждятъ, той отива пакъ на друго мѣсто,

дѣто никой му не прѣчи да го приематъ, и пакъ продължава да работи. А какво го е накарало послѣ да се отчае до толкова, щото да се рѣши да напустне учителството? Това е прѣдставено въ очерка, който сега разглеждаме. Най-напрѣдъ Бждниковъ, така се казва героятъ на Мирча, се разочароваа въ младото и честно ужъ поколение отъ обществени дѣйци въ селата, които новитѣ политически събития издигатъ въ замѣна на старитѣ селски чорбаджии. Той имъ е вѣрвалъ, възлагалъ е на тѣхъ надѣжда, че тѣ сж, които ще оправыктъ и уредыктъ селскитѣ общи работи и помагалъ имъ е въ борбата, съдѣйствувалъ имъ е да отнемжтъ властьта отъ старитѣ. Не слѣдъ много, обаче, той вижда, че горчиво се е мамилъ: младитѣ и честни селяне излизатъ по-лоши отъ старитѣ чорбаджии, съ които послѣ тѣ се сдружаватъ и започватъ заедно да грабыктъ селото. И за дѣто той ги изобличава, като имъ напомня прѣжнитѣ обѣщания, тѣ му отплащатъ съ това, че хвърлятъ прѣдъ инспектора за него най-позорни клевети — обвиняватъ го въ развратъ, пиянство, правене скандали . . . Не по-малко е разочарованието му и въ неговитѣ добри и ужъ идейни другари-учители, които до нѣйдѣ му съчувствували и работили съ него, но послѣ, като се измѣнили обстоятелствата, измѣняватъ се и тѣ и започватъ да гледатъ само какъ да угодыктъ на силнитѣ, — за да станжтъ градски учители. Но не стигатъ тия нравствени измжчвания — къмъ тѣхъ се прибавятъ и други още по-чувствителни: прибавятъ се жестоки прѣслѣдвания отъ страна на по-горното училищно началство, на инспектора, подъ прѣката власть на когото се намира днесь учителя; намѣсто да намѣри при него, като при единъ образованъ и разбранъ агентъ на просвѣщението, насърдчение, подкрѣпа и защита противъ несправедливитѣ гонения на селскитѣ първенци, Бждниковъ посрѣща отъ него още по-обидни унижения и подигравки. Всичко това, съединено съ грубия физически гладъ, на който се излага той и цѣлото му сѣмейство, сломява най-послѣ нравствената мощь на впечатлителния дѣецъ. И когато слѣдъ нѣколко-мѣсечно физическо и морално терзание Бждниковъ намира най-сѣтнѣ учителско мѣсто въ нѣкое си далечно и затънтено селце — ние го виждаме вече затворенъ между четеритѣ стѣни на училището, апатиченъ къмъ всѣкаква обществена и извъншколна-педагогическа дѣятелность, виждаме го вече „да си гледа работата“ като простъ „надничаръ“. Отъ тази негова работа сж доволни и мѣстни голѣмци, и инспекторъ. Но самъ той — съвсѣмъ, съвсѣмъ, не е доволенъ: да бжде „надничаръ“, да „кощунствува“ съ свещенното и високо призвание на учителя — това той не иска да върши, това не може да търпи. И започва се у него една вжтрѣшна борба, която се свършва съ това, че, когато най-послѣ щастието му се усмихва и обстоятелствата му помагатъ да се прибере за учитель въ родния си градъ, дѣто ще може да заживѣе тихо и доволно, той изведнажъ зема и напуща учителството. И когато при раздѣлата неговиятъ приятель му подхвърля шеговито: „Страхъ ме е, че отъ тебе нѣма да излѣзе добъръ търговецъ“ (— Бждниковъ става нѣщо като помощникъ на нѣкой прѣд-

приемачъ) — той му отговаря: „По-добрѣ е да бѫдѫ лошъ търговецъ, отколкото лошъ учитель“. — Това е накѫсо съдържанието на разказа. Както се вижда отъ него, учительтъ Бѫдниковъ е напълно реаленъ типъ; грозната картина на неговитѣ прѣслѣдвания, унижения и разочарования, — това е печалната история на една голѣма часть отъ свѣстното и дѣятелно наше учителство. Изходътъ на неговата нравственна борба — избѣгване изподъ тежкия учителски кръстъ — туй е единственния неминуемъ исходъ за много отъ най добритѣ сили между народнитѣ, истинскитѣ народни учители. Не ще и дума, че това е едно скръбно и при туй крайно пагубно за общественния прогресъ явление. Дѣйствително, работата за народното свѣстяване, за пробуждането тъмната народна маса, едвамъ сега, то се вика, се започва; работницитѣ, сѫщинскитѣ работници на това трудно поприще се борятъ на пръсти, тѣ се губятъ между масата „надничари“ и „чиновници-карьористи“; и, намѣсто да улеснимъ и подкрѣпимъ тия истински труженици, намѣсто да имъ създадемъ, ако не най-благоприятни, а то поне що-годѣ сносни условия за работа, ние ги обграждаме съ тръне и бодили, ние ги правимъ, щото, противъ волята си, да бѫдатъ принудени единъ по-единъ да напущатъ това неблагодарно поле. Кѫдѣ ще му излѣзе края тогава? Каква сѫдба чака въ такъвъ случай дѣлото за умственното и политическо въспитание на заспалия нашъ народъ! Картината, която ни показва Мирчо, е такъва, че всѣки единъ съзнателенъ гражданинъ, който милѣе за истинския прогресъ на страната, трѣбва сериозно да се замисли върху нея.... Въ художественно отношение очеркътъ на Мирча не е твърдѣ издържанъ. На много мѣста авторътъ е вмъкналъ излишни свои мисли и разсѫждения, които прѣчатъ на цѣлото. Душевното състояние на героя въ послѣдния периодъ на учителството му и неговата вѫтрѣшна борба, която го е довела до рѣшението да избѣга изподъ тежкия кръстъ, не сѫ прѣдставени така живо и дълбоко, както би могло и както би трѣбвало да се изобразятъ. Но въ всѣки случай разказътъ е правдивъ и по своята идея твърдѣ цѣненъ.

Останалитѣ два разказа сѫ дребни и незначителни. Първиятъ отъ тѣхъ, ловчискиятъ очеркъ на Falco Peregrinus — „Подивѣло“ покрай безпретенциозното изобразяване на единъ отживѣлъ вече учителски типъ съ джандармски въспитателски приеми, има и извѣстни художествени достоинства — нѣколко живи картинки и майсторски „драски“. Послѣдниятъ пъкъ — „Неблагодарно потомство“ — е съвсѣмъ слабъ въ художествено отношение, а при това и тенденцията му е дребнава, макаръ и много претенциозна.

Т. Г. Вл.

Съврѣменъ Прѣгледъ. Обществено-научно-литературно списание. Редакторъ: Д-ръ Хр. Мутафовъ. Руссе. Год I, бр. 1—4.

Въ срѣдата на мѣсецъ ноември минѫлата година захванѫ да излиза въ Руссе едно двунедѣлно списание, което си поставя

за задача да бѫде „дѣйствителенъ прѣгледъ за всичко, което вълнува днесь умоветѣ въ областьта на живота, науката и искуството“. Колкото и да е екзалтирано и самонадѣяно това обѣщание, но отъ излѣзлитѣ до сега четири броя ний можемъ да се увѣримъ въ това, че редакцията има доброто желание да го испълни, или поне да направи всичко що е по силитѣ ѝ. Че нѣма да ѝ бѫде възможно да испълни нито една десета отъ замислитѣ си, е твърдѣ естественно и редакцията най-скоро ще съзнае това.

На чело на всѣки брой „Съврѣменъ Прѣгледъ“ дава по една уводна статия върху обществено-политически въпроси: въ 1 бр. — върху „Парламентизма и демокрацията“, въ 2-ия — върху „Държавната инициатива“, въ 3-ия — върху „Новитѣ течения въ аграрната политика и въ 4-ия — върху „Истеклата година“ . . . . По своя характеръ, тия статии сѫ нѣщо срѣдно между добри журналистически статии и чисто теоретически изучвания, обсѫждания. И като всѣко срѣдно нѣщо, тия статии страдаятъ отъ извѣстна раздвоеность: тѣ нито сѫ боеви публицистически манифести, нито широки научни стрдии. Но тѣ иматъ добра основа, добра исходна точка и тѣхниятъ авторъ, който изглежда добрѣ ориентиранъ въ държавно-финансови въпроси, ще може съ врѣме да намѣри тона. За тая цѣль той ще трѣбва, между друго, да се приближи повече до живота, до по-конкретни подробности отъ нашия обществено-политически битъ, така щото развитието на общитѣ принципи да не остава нѣщо чуждо, а да се извършва надъ самитѣ живи, днешни факти. И каквито сѫ сега, тия статии сѫ изобщо задоволителни, но тѣхното дѣйствие ще зависи прѣимущесвенно отъ тѣхното измѣнение въ горния смисълъ.

Научнитѣ статии на Съврѣменъ Прѣгледъ не показватъ до сега никаква самостоятелна работа; тѣ сѫ или просто прѣводи или прости съкращения на дадена чужда статия. Изборътъ имъ обаче е добъръ и работата доста умѣла, така щото могѫтъ винаги съ полза да бѫдѫтъ прочетени. Желателно е само редакцията да избѣгва това повтаряне сѐ на едни и сѫщи имена, — че то и омръзва на читателя, и прави само по себе недобро впечатление.

Не можемъ обаче да кажемъ сѫщото за литературния отдѣлъ: и расказитѣ и стиховетѣ сѫ крайно слаби, а първитѣ дори несносни. Само критическиятъ отдѣлъ и външниятъ прѣгледъ сѫ, при тия размѣри, напълно задоволителни и допълнятъ доста сполучливо уводнитѣ статии на журнала.

В. М.

КРИТИКА

Огледайте се!—Хумористически отъ Василъ Шумаковъ. Вратца. 1898.

Освѣнъ автора на тия тъй наречени хумористически, въ тѣхъ едва ли ще може нѣкой другъ да се огледа. А оглежда се той цѣлъ-цѣлеличекъ — и умственно и нравственно: като списатель, съ всичката си некадърность, и като человѣкъ, съ всичкитѣ диви инстинкти на единъ Чардафонъ. Горчиво съмъ се лъгалъ, че сквернословията въ нашата литература умрѣхж наедно съ З. Стоянова, че вѣнцехвалението на нравствени уроди нѣма вече да се повтаря у насъ, поне печатно. И ето отъ Вратца, ако се не лъжемъ единъ учитель, се наема за тоя подвигъ, види се насърдченъ отъ примѣра на З. Стоянова и г. Ив. Вазова. — Въ разказа Въ междуцарствието, г. Шумаковъ расправя за редъ подвизи и юначества на най-мжжественитѣ студенти, на брой около 15 души, на 19 Май 1894 г. (както тѣзи, тъй и всички понататъкъ подчеркнжти думи, принадлежатъ на г. Шумакова). Храбриятъ вождъ на тая храбра дружина е нѣкой си Ламбо, студентъ по правото, херой съ свирепъ погледъ и съ два разкривени зжба, комуто, при сѐ това, офицеритѣ — долни и висши чинове — любезно стискатъ ржка... Дружината, както увѣрява г. Шумаковъ, самъ членъ отъ нея, е капнала отъ умора, защото — лесно ли е да се управлява въ врѣме на междуцарствие? Нека тукъ читательтъ самъ види лесно ли е или не управлението на г. Шумаковитѣ студенти:

Обѣдъ не бѣше дошелъ още, а ние броехме вече нѣколко подвига. Шмитикулю, началника на шпионитѣ, бѣше оплютъ публично въ градската градина; кжщата на Стамболовия другарь Петкова бѣше щурмувана нѣколко пжти съ камъни; Зонето, вѣренъ слуга на Стамболова три пжти на всеуслишание бѣше заставенъ да се отрече отъ своя господарь; бабинския депутатъ, който по това врѣме случайно се намѣрваше въ столицата бѣше смъкнжтъ отъ квартирата си по бѣли гащи и, слѣдъ като му се направи обискъ и му се удариж десетина юмрука — биде арестуванъ по заповѣдь на Ламба въ една стая. (стр. 64).

Слѣдъ всички тѣзи подвизи, дружината погва нѣкого си Асланова, комуто рѣшава да свети маслото. Горкиятъ Асла-

новъ е изваренъ въ една бирария. Войводата Ламбо и г. Шумаковъ, нему най-ближнитѣ, влизатъ въ бирарията. Азъ потреперахъ отъ изобилие на прѣприятни чувства— се хвали г. Шумаковъ — и попипахъ испитателно камата си: бѣхъ готовъ, ако дотрѣбва, да пролѣя и кръвь... Нататъкъ въ разказа се описва екзекуцията надъ горкия Аслановъ, отъ която екзекуция той се отърва само съ два избити зжба, и най-накрай г. Шумаковъ исповѣдва съ гордость, че, гудени въ една кибритена кутия, зжбитѣ сж повѣрили нему.

Това гнусно литературно произведение, по тенденцията си, може да съперничи само съ Чардафонъ Великий отъ З. Стояновъ и Народътъ отъ г. Ив. Вазова и, види се, тѣ сж му послужили за образецъ, на тѣхъ г. Шумаковъ е въспиталъ литературния си вкусъ. Въ една възраждающа се литература, като българската, появяването на такива произведения е фактъ отвратителенъ. Г. Ив. Вазовъ, когото, споредъ както самъ той вѣрва, народа увѣнча, пише само пасквили за тоя народъ, подиграва се и плюй на лицето му, а ето че и единъ младежъ, единъ народенъ учитель, въспитанникъ на българския университетъ, дохожда съ още по-мръсенъ пасквилъ да сквернослови — българскитѣ студенти, като ги рисува най-послѣдни улични вагабонти. — Откждѣ произлиза това, коя е причината на тая литературна нехранимайковщина? ще попита, може би, нѣкой. Има два отговора на тоя въпросъ. Първиятъ: отъ литературнитѣ понятия на нашитѣ доморасли драскачи, които, по рецепта че всичко що хвърчи се ѣде, мислжтъ че и всѣка дребнава случка отъ живота по улицитѣ е достойна за литературно въспроизвеждане — стига такава една случка да е сгодна за було, задъ което писательтъ може да скрие своитѣ ниски егоистични тенденции. Илюстрация на тоя пръвъ отговоръ е Народа отъ г. Вазова. — Вториятъ: Отъ хлапешкото скудоумие на хора, които иматъ хаберъ отъ писателство, колкото свраката отъ геометрия, и които пишжтъ всичко на пръмница, какъ-да е и било-било, само да се чуе по комшинитѣ че и тѣ, Манчо или Йорданчо, писвали и типосвали нѣщо-си. Да си помахж сврака опашката, па какво ще се види — малко я е грижа. Примѣръ за такова писателство сж хумориститѣ на г. Шумакова. — Въ книжката Огледайте се, сж напечатани четири такива хумористи, послѣднята отъ които азъ скицирахъ вече по горѣ. Въ първата, Какъ щѣхъ да станж училищенъ инспекторъ, г. Шумаковъ расправя какъ цвъкването на една муха върху една телеграма му дало причина да помисли, че е назначенъ за инспекторъ, и свършва расправянето си съ молба: г-да телеграфисти, пазете бланкитѣ отъ мухитѣ, че ставатъ голѣми пакости! Въ третата, Едно Скарване, е разказано скарването и сдобряването на два капризни студента, като покрай това не е пропуснжтъ пакъ случай да се кажжтъ троми думи по адресъ на студентитѣ изобщо. Въ тѣзи три своего рода хумористи, въ неджгавата имъ композиция, както и въ испълнението имъ,

се оглежда единъ славоохотливъ господинъ, който, подобно на всички словоохотници, дръпка безъ самъ да знае защо. Едва ли би си струвало трудътъ да се занимава човѣкъ съ дръпканици като тѣзи на г. Шумакова, ако тѣ да не бѣхж характерни, освѣнъ за него, и въобще за българската съврѣменна белетристика. Въ послѣдне врѣме особенно сж се наплодили писачи, които като че ли нарочно сж си поставили за цѣль да изобразяватъ нашия животъ на пригледку — на прицица, — безъ да го изслѣдватъ, безъ да се вглеждатъ въ него: а сжщо тъй и лицата които взематъ за херои — да ги взематъ не въ типичнитѣ имъ проявления, споредъ положението което заематъ тѣ въ живота. Всичко туй свидѣтелствува за усѣкждне на наблюдателность у нашитѣ тъй наречени писатели. Каквото събитие и да изобразяватъ, тѣ го прѣвръщатъ въ анекдотъ, каквото и лице да извадятъ въ произведенията си — ще извадятъ сѣ карикатура, или пъкъ портретъ, който ужъ понамязва на нѣщо, но въ сжщность на нищо не прилича. Такива сж и такива ще бждатъ произведенията на литератори, като нашитѣ, които гледатъ на литературата и като на нѣщо съ което да се заглавикватъ, когато случайно нѣматъ друга работа, — и като на бездѣлица съ която могжтъ да заглавикватъ онѣзи които тоже нѣматъ работа, пъкъ имъ се иска нѣщичко да попрочетжтъ. — Запознавайте хората съ живота, съ дѣйствителния животъ, въ неговитѣ типични характерни проявления, а не съ своитѣ смахнжти измислици, и тогава само ще имате право да кажете: огледайте се!

П. Слав.

Стаю Малиновъ. Разказъ отъ Н. Василевъ-Границки. София. 1898 г.

Това е, както личи, първата още недоносена литературна рожба на нѣкой младъ и зеленъ писатель, който има донѣкждѣ художественъ похватъ, владѣе перото и може да скицира съ него свободно, но който е излѣзълъ съ прѣголѣми за възрастьта и подготовката си литературни претенции

Разказътъ се върти около взаимнитѣ отношения на младия учитель Стаю Малиновъ и още по-младата селска учителка, Невѣна Бинева: тѣ се запознаватъ, сближаватъ се и между тѣхъ се явява дружба, която неусѣтно прѣминува въ искрено и чисто любовно влечение. Зараждането на любовното чувство между младитѣ е доста вѣрно и хубаво отбѣлѣжено, само че е замъглено съ много излишни дреболии. Но авторътъ не се е задоволилъ само съ скицирането на тази любовна драмичка: покрай нея той е искалъ да ни прѣдстави и картина отъ общественитѣ неправди, искалъ е именно да ни покаже часть отъ прѣслѣдванията, на които сж подложени по-дѣятелнитѣ учители, и съ това да възбуди у читателитѣ чувство на протестъ и негодование. Обаче тази страна на разказа е съвършенно слаба. Наистина, ние виждаме, че нѣ учи-

телката се прави „строго мъмрѣние“, отъ което Малиновъ силно се възмущава, а пъкъ послѣдния се уволнява отъ инспектора по некоректно поведние спрѣмо училищнитѣ власти: но нито едното нито другото наказание сж прѣдставени така, щото да се разбере, че това е прѣслѣдване за нѣкаква дѣятелность, за нѣкакви убѣждения. Първото — наказанието на учителката — е нѣщо съвсѣмъ необяснимо: главниятъ учитель помага, на учителкатата да приготвитъ вечеринка, съдѣйствува й и госпожата му, и послѣ, изведнажъ, само зарадъ скаската „върху причинитѣ на застоя въ земледѣлието“ — скаска, наистина, съвсѣмъ странна за устата на една млада учителка, но въ всѣки случай безврѣдна, — да се обърне до тамъ противъ нея, щото да накара инспекторътъ да й прави строго мъмрение — това дѣйствително е непонятно и нестественно. Но още по-непонятно и неестесвенно се явява уволнението на Малинова. Сцената на скарването му съ инспектора е съвършенно нереална: единъ пѫть послѣдниятъ разгнѣвенъ на него до тамъ, щото да му каже: „Господине, вий сте учитель!“ — не може да се допустне, че ще земе слѣдъ това да му прави нѣкакви цинични загатвания — за пущане младата учителка на лично обяснение; и не само слѣдъ това, ами и въобще по никой начинъ не може да се допустне, че единъ инспекторъ, какъвто и да е той, ще земе да прави подобни загатвания за една учителка прѣдъ единъ чуждъ за него младъ учитель, който, както явно се вижда, показва нѣкакво участие къмъ сждбата на учителката. А на тази именно нереална сцена и само на нея се основава уволнението на Малинова. Слѣдов, както причинитѣ му така и самото уволнение сж нѣщо нереално.

Героятъ на расказа — Стаю Малиновъ — е единъ претенционзенъ пустоцвѣтъ или, както го казватъ руситѣ „краснобай“, който още отъ рано, безъ да е видѣлъ живота, е разчорованъ отъ него, който скептически или пъкъ иронично се отнася къмъ всичко, що се върши около му и който само говори или по-право само мисли съ хубави думи и фрази, а пъкъ нищо не прави. Така напр. още въ първата глава, като поставя своя герой въ една приятелска компания отъ столични основни учители, авторътъ тъй високомѣрно и прѣнебрѣжително се отнася камъ послѣднитѣ, къмъ тѣхнитѣ обикновенни прикаски и къмъ невиннитѣ имъ желания да си устроятъ едно приятелско забавление, щото човѣкъ ще си помисли, че богъ-знай какъвъ ли необикновенъ дѣятель ще противопостави тѣмъ като положителенъ типъ. А пъкъ то неговиятъ герой прѣзъ всичкото врѣме на учителствуването му въ града само се кани да възобновява учителското дружество, и токо обикаля често-често сѣмейството на симпатичната нему учителка — а нищо друго не виждаме да върши. Наистина авторътъ съ особена тяжесть влага въ устата на своята героиня оцѣнение на „минжлогодишния трудъ на Малинова“, зарадъ който той едвамъ не билъ уволненъ отъ селото. Но понататъкъ, отъ дневника му, ние узнаваме, че и прѣзъ цѣлата минжла година освѣнъ едно дѣтско забавление нищо друго той не е направилъ за селенетѣ. Двѣ думи и за дневника. Авторътъ съ особена внуши-

телность загатва за него, като за нѣкъкъвъ кой-знае колко цѣненъ документъ на неговия герой и кара послѣдния цѣли двѣ недѣли да го прѣписва на чисто — за да го покаже на милноликата си приятелка. Въ сѫщность обаче този дневникъ не е нищо друго освѣнъ едни глупави и почти безсмислени бѣлѣжки, писани, сѣкашъ, отъ нѣкой ученикъ. Въ края на расказа авторътъ ни прѣдставя своя герой съ една цѣла редица обществено-политически максими въ ржка, приготвени като постулати за една скаска въ столицата, съ която скаска той ще иска, сѣкашъ, да начъртае за интелигенцията ни нѣкакви нови, нечути до сега задачи. Обаче читателътъ, който е узналъ героя отъ по-напрѣдъ, ще се усмихне иронично на този несполученъ подвигъ и ще каже: „праздни работи!"

Но може би, ще рече нѣкой, авторътъ нарочно е искалъ да прѣдстави и изобрази единъ такъвъ пустоцвѣтъ, може би той ни дава една сатира на разочарованитѣ — още отъ зелени — герои на фразитѣ. Ала съвсѣмъ не. Защото отношението на автора къмъ геѓоя е положително, той се възхищава отъ него, той го респектира. — Това е главнията недостатъкъ на расказа.

Малко по-реална е учителката. Въ нейното лице авторътъ е искалъ да ни прѣдстави зараждающия се типъ на нова, идейна мома. И не може да се откаже, че до нѣкѫдѣ изображението й е сполучливо: нейната простота и естественность въ обноситѣ, свободното й некрепно говорене, жаждата й за четене, увличането й отъ смѫтно исказванитѣ възвишени мисли на Малинова, неясното й ламтене за нѣкаква обществена дѣятелность — това сѫ сѐ характери чърти, доста вѣрно скицирани.

На младия авторъ ние бихме прѣпоржчили — отъ една страна повече да изучва и наблюдава живота, като не гледа на него прѣзъ призмата на едни или други прѣдвзети, книжни идеи, отъ друга — по-просто, по-прѣко и по-непретенциозно да изображава това, което е изучилъ и най послѣ – повече да обработва и окастрюва и подълго да износи своитѣ юношески творения.

Т. В.

Поль Жане. Съврѣменний материализъмъ. Прѣвелъ отъ V-то френско издание Н. Д. Юрдановъ. Издание на Ив. С. Вителовъ. Търново. 1898. Стр. 156.

Слѣдъ по-подробно разглеждане прѣвода на горната книга, ний се увѣрихме, че тя собственно не заслужва честьта да бѫде критикувана. Но — бѣхме обѣщали да се повърнемъ и трѣбва да испълнимъ обѣщанието си. Впрочемъ, не само за това. Прѣводачътъ е младъ момъкъ и, ако той не бѫде отъ пасмината на непоправимитѣ драскачи: Московци, Трифоновци, Визиревци и пр. и пр., нашата строга критика може да му бѫде много полезна. Не че тя ще го научи какъ се прѣвежда, но поне ще му каже, какъ не бива да се прѣвежда. А ако, като чете бѣлѣжкитѣ ни, прѣводачътъ съзнае, колко безсмисленно, колко машинално е работилъ и че никаква мисъль не му е минавала прѣзъ ума, да търси

смисъла на това що прѣвежда. — тогава той не е изгубенъ. **Не стане** ли, обаче, това, той може отъ сега да бѫде увѣренъ, че **ще служи** само за литературно посмѣшище, ако ще би и двадесеть **години** да драше.

Мѫчно е да се рецензиратъ книги, въ които всичко **е лошо**. Струва ти се, че, ако не си прѣписалъ двѣтѣ третини отъ **нея**, то не си могълъ да дадешъ нито приблизително понятие **за нейната** лошевина И повечето нѣща, именно ония, които **правятъ** тъй характерна физиономията на всѣка безграмотна книга, **не могатъ** се почувствува друго-яче, освѣнъ ако се вземе въ **ржка** самата книга А отъ тоя родъ е безъ всѣко съмнѣние и българскиятъ прѣводъ на „Съврѣменний материализъмъ“. Прочее, ний я **прѣпоржчваме** на вниманието на ония, които желаѫтъ нагледно да **видѫтъ**, какво на подобни книги ще рѣче образцова несвѣстна работа. При това, който иска, като чете прѣвода, да разбере **и съдържанието** на книгата, той трѣбва да има при себе си или оригинала, или нѣкой другъ прѣводъ.

Най-малкиятъ недостатъкъ на г. Юрданова, като прѣводачъ, е тоя: той не е ималъ никакво понятие че когато се прѣвежда отъ френски, чуждитѣ думи и имената на нефранцузски автори не трѣбва да се транскрибиратъ на нашия езикъ така, както ги четѫтъ французитѣ (по правилата на свое произношение), а както се четѫтъ и произнасятъ въ родния тѣмъ езикъ. Признаваме, че въ нашата литература има голѣма бъркотия въ туй отношение, но като неключимъ класическитѣ невѣжи-писачи, другитѣ пишѫтъ съ неголѣми разлики, происходящи само отъ общата неустановеность на нашето правописание. Той е пофранцузилъ повечето отъ чуждитѣ думи и почти всичкитѣ нѣмски имена така добрѣ че не можете ги позна, ако и да сѫ ваши стари познайници. Тренделенбургъ е станѫлъ на Транделанбургъ. Циммерманъ — на Зиммерманъ, Гетингенъ — на Гьотингъ, Дробишъ — на Дробичъ (по какво произношение?), Хелмхолцъ — на Хелмоцъ. Хушке — на Хюшкъ. Руге — на Рюге, а математикътъ Айлеръ (Euler) е станѫлъ даже — нѣма да го повѣрвате! — на Полеръ. Само Карлъ Фохтъ се е спасилъ отъ това прѣкрѫщаване, види се, по тая проста случайность, че прѣводачътъ е ималъ случай да чува името му въ Женева. Но и за французскитѣ писателски имена не можемъ много да го похвалимъ: дѣто е могълъ, и тѣхъ е развалилъ: Фуко (Foukault) е станѫлъ на Фуколтъ, Сентъ-Бевъ е станѫлъ на Сенъ-Бьовъ, Клодъ Бернаръ — на К. Бернардъ, Роае Колларъ — на Роаеръ Колларъ. Подобни метаморфози сѫ прѣтърпели и чуждитѣ думи, научнитѣ термини, които у насъ сѫ приети въ русската, resp. нѣмската си форма. Емпиризъмъ е станѫлъ на амприизъмъ, субстанция — на сюбстанция (поне да бѣше послѣдователенъ и да кажеше сюбстансия!) сензуализъмъ — на сансуализъмъ Види се, г. Ю. мисли — ако въобще е мислилъ, кога е писалъ — че това сѫ все думи отъ френско происхождение и че въ нашия езикъ трѣбва да се транскрибиратъ по френски изговоръ.

Но, както казахме, това е най-малкиятъ му недостатъкъ. Вижте сега какъ е прѣвеждалъ г. Юрдановъ, какъвъ български

езикъ е писалъ той и какво знание на френския езикъ притежава. Предупреждаваме, че онова, което ще отбелѣжимъ, е само една стотна.

„Единъ пѫть върху тази наклонность (pente) нищо не пречеше...“

„Мнѣнието (L'opinion, въ случая = общественното мнѣние) се отдалечи отъ нея (стр. 8)

„Неблагоприятностьта (La défaveur) на тая система бѣше толкова, щото името философия на натурата е вече“. . . .

До какви дивотии води подобно превеждане, въ което не участвуватъ никакви умствени сили, и какви неразбранщини се раждатъ отъ него, най-добрѣ може да се види отъ превода на чутовнитѣ материалистически дефиниции на психическото: „Мисъльта е испражнение на мозъка“, пише г. Ю и мисли, че превежда думата secrétion. По-долу, на сѫщата, 14 стр. това се повтаря пакъ, само въ друга форма, още по-ясна въ своята безмислица: „Мозъкътъ испразва мисъльта, както черния дробъ испразва жълчката и т. н. Идете та казайвте, че преводачътъ е разбиралъ що е писалъ!

„Материята и силата сѫ недѣлими“ (inséparables) се пише на 22 страница; види се за преводача не сѫществува разлика между indivisible и inséparable.

Но ето нѣколко по-голѣми пасажа:

„Малко прикритъ партизанинъ, въпрѣки тази хипотеза, на произволнитѣ зараждания, докторъ Бюхнеръ е еднакво партизанинъ, да се предвиди това, на прѣобразуването на видоветѣ: понеже, дѣто и да е расположенъ човѣкъ да се съгласи съ производителнитѣ сили на материята, мѫчно е да се подържа да е могла природата да произведе произволно . . .

„Инерцията, ни казватъ, е абстракция; признавамъ да не разбирамъ добрѣ какво значи това. Искатъ ли да кажатъ съ това, че инерцията е едно отъ свойствата на материята, но че това не е самото: че, на страна отъ инерцията има други . . .“ и т. н. (стр. 58.

„Тукъ му е мѣстото да се попита, какво трѣбва да се разбира отъ привличание. Тази дума има двѣ много дълбоки различни значения, на които разбъркването хвърля голѣмо смущение и тъмнота въ умоветѣ. Трѣбва да се привикне да се различаватъ. Думата привличание означава отвачало единъ фактъ, ... и на който законътъ е билъ открить отъ Ньютона.“ (Стр. 59).

„Организиранитѣ (вм органическитѣ) тѣла тъй сѫщо, както други, неживѣщитѣ едни и сѫщи, освѣнъ на гледъ, и не както се говори буквално“ (Стр 119, бѣл.)

„Ето хипотезата, на която трѣбва да се поставимъ: двѣ молекули материя, които, разгледани отдѣлно и всѣка въ себе си, сѫ индифирентни къмъ движението и къмъ покоя, ставатъ една на друга, щомъ като сѫ въприсѫтствие, обратни причини на тѣхното движение: съ други думи че едно тѣло което не може да се движи само може да движи друго и да бѫде движено отъ него“ (Стр. 73).

Подчертанитѣ думи гласятъ въ оригинала така: „. . . Deviengent l'une à l'autre, aussitôt qu'elles sont en présence, causes réciproques de leur mouvement“. Тѣхниятъ смисълъ е: „Двѣ молекули . . . ставатъ, щомъ сѫ наедно, взаимно, една на друга причина на движение.“

„Авторътъ се подпира главно върху тѣзи два факта... (Стр 27).

„Това сравнение не е благополучно. (Стр. 32).

„Началникътъ (защо не войводата?) на германския материализъмъ . . . .“ (Стр. 107).

„Това е, слѣдователно (donc), една материя, която избѣгва отъ опита, и която слѣдователно (par consequance), пада подъ възражението даже, което правите на душата. Това е една безплатна и поржчана отъ нуждитѣ на вашето дѣло хипотеза, но никакъ посочена съ фактитѣ “

Но по-долу, на сжщата страница, има още по-характерни мѣста:

„Азъ се ограничавамъ съ прѣдидушитѣ разглеждания, **истеглени** отъ идентичностьта на мислящия субектъ; колкото за тѣзи, които се **истеглятъ** отъ . . .“

„Единството на вжтрѣшното азъ е единъ несъмнѣнъ фактъ. Цѣлиятъ въпросъ е да се знае, да ли това единство е една **съставна сила** (résultante) или единъ недѣлимъ фактъ“.

„Вжтрѣшно азъ“ — като да има и „външно“; „Съставна сила“ — вмѣсто „нѣщо производно, съставено“ — противоположно на недѣлимото, сир. първичното. Че това изопачаване на смисъла е слѣдствие на пълно невѣжество въ въпроса, е, струва ни се, очевидно. Човѣкъ, който разбира смисъла на онова, което прѣвежда, не може да напише фрази безъ никакъвъ смисълъ. На сжщата причина се дължатъ и тия сжществени неточности, като „частична комбинация“ (126) вмѣсто „комбинация на частитѣ“. „отличително, вм. „отчетливо“, (съзнание)“ „сжществено“ (134). вм, „по сжщество“ или „по своята сжщность“. „животински“, вм. „животенъ“, „невѣжество“, вм. „незнание“ и пр. и пр.

Но да продължаваме по-вече, би значило да хабимъ хартията и врѣмето. Нашето заключение е, че г. Юрдановъ се е наелъ за работа, която е надминувала силитѣ му, че неговия прѣводъ е въ висша степень невѣжественъ и изцѣло негова трудъ стои по долу отъ всѣка критика. Такива трудове у насъ се явяватъ по нѣколко всѣки мѣсецъ, признаваме туй, а той, ако иска, нека въ това признание търси утѣха за себе си.

К-ръ К. К.

Въздишкитѣ на бай Ганюва синъ. Отъ Никола Балабановъ. Русе 1898.

Още единъ, който носи гащи и се наелъ да дращи. На стр. 12 отъ тоя дрипелъ сж се укузмили и молятъ читателя за внимание слѣднитѣ стихове:

В' тентерчето си азъ сега
Погледнжхъ. Чуденъ споменъ
Намѣрихъ тамъ. Плѣни ме ти
Дѣвице, в' оня мраченъ день,
Корабетата кога
Направи. — Ахъ, цалувки!
Какви не спомени тая
За твоитѣ приструвки? . . .

Въ книжката сѫ нанизани сѐ такива поетически перли, на които азъ не би обърнѫлъ никакво внимание, ако тѣмъ на чело не стоеше едно прѣдисловие, — отъ кого мислите? — отъ Алеко Константиновъ! Ето ви го цѣло:

Г-да читатели,

Не се чудете на моя прѣдговоръ, защото азъ станѫхъ кръстникъ. На мода е у насъ — да пишемъ прѣдговори на новоначинающитѣ писатели. Г-нъ Вазовъ, мисльѫ, че бѣ кръстникъ на автора на Бай Ганюва братъ, „Г-нъ Стани". И какъвъ поетиченъ прѣдговоръ написа той?! Всички казвахѫ: Ето нова книга, хубава, като „Бай Ганя", — защото най-видния поетъ е писалъ похвала" . . . А какво направи критиката? Ахъ, тая неумолима мѫчителка! . . .

Г-да, прочетете тая книжка и сѫдете за нея, както щѣте; само поразмислете: 1) Схванѫти ли сѫ любовнитѣ трѣвоги на нашитѣ младежи, като започнешъ отъ 15—25 год.? 2) Има ли нѣкои неправилни стихове, които да олицетворяватъ неправилноститѣ на пѣсни, помѣстени въ нашитѣ списания?

Послѣ си отговорете:

Какво да се прави съ тия моми, които съ любовнитѣ си писма сѫ заминѫли безграмотната Маринетка, която либила трима ефрейтори, защото тъй заржчала баба ѝ?

Каква язва въ днешното практично поколение! Образована мома да замѣсти Маринетка; а трима учители — тримата ефрейтори.

Останѫлото нека каже критиката. — Поздравъ на младия авторъ!

Ст. София, 25-й Мартъ, 1897 г.

Алеко Константиновъ.

За нищо на свѣта, азъ не вѣрвамъ, че Алеко би написалъ прѣдисловие на една идиотска книжка стихове. А и самото това прѣдисловие е тъй глупаво, та отъ пръвъ погледъ се вижда, че то е оригинално съчинение на г. Никола Балабановъ. Много нѣща сѫ ставали и ставатъ у насъ, но, поне досега, не се е кощунствувало съ имена на благородни писатели, — а ето че се почва и тая мръсна байганювщина.

П. Слав.

А. Стриндбергъ. — Бащата, трагическа игра въ три дѣйствия. Прѣв. отъ нѣмски Р. Ст. Попова. — София, печ. Вълковъ, 1899 год.

Когато партизанитѣ на чистото искуство харесватъ нѣкое произведение, тѣ поглеждатъ многозначително и продумватъ тайнствено: „Ахъ, то е прѣлестно . . . Какво художество има тука"!.. И ако вий не можете да ги разберете и ги попитате, кое е собственно „художество" и „искуство", тѣ ще се искажѫтъ тъй, щото вий ще разберете сѐ толкова, колкото ако бѣхѫ си мълчали.

Впрочемъ това не е най-голѣмата имъ мѫдрость. Тя отстѫпа прѣдъ друга една: осѫждане на нѣкое творение поради неговата тенденция. Тѣ не искатъ да разберѫтъ, че нѣма нито два реда писани, въ които да липсва тенденция. За тѣхъ сѫ тенденциозни онія произведения на човѣшката мисъль, които не сѫ имъ симпатични поради идеята, прокарана въ тѣхъ.

Който нека, нека намира че тѣ сж прави въ своето гледище. Що се отнася до мене, азъ турямъ по-високо много съчинения „компрометирани художественно“ отъ онія, които всемирно сж признати за художественни рожби на дивно искуство. . . .

Онія редове, които бичуватъ, които осмѣдатъ, които отбулватъ лъжата и откриватъ голата истина, не могжтъ да се напишжтъ отъ нѣкой Семковъ... Не може да не бжде художникъ онія, който мѣри право въ сърдцето на неправдата и абсурдитѣ въ живота. Не може да не бжде художественно онова творение, което възбужда нашитѣ мисли и ни вдъхва куражъ за борба съ установенитѣ злини и затвърденитѣ съ вѣкове лъжи и притворства.

Озаглавената книга е отъ онія, които будѣжтъ. Нейнятъ авторъ е отъ онія, които говорѣжтъ не тъй, както е прието въ порядъчно общество. Наричатъ го циниченъ, дори мръсенъ, но всички четжтъ неговитѣ съ поразително майсторство написани съчинения, отъ които всѣко едно отбулва по една обществена рана. Трагическата игра „Бащата“ искарва прѣдъ очитѣ на четеца и слушателя единъ абсурденъ бракъ, дѣто между мжжа и жената лежи цѣла бездна отъ различия въ въспитанието и мировъзрѣнието. Впрочемъ азъ се отказвамъ да говорѣж върху съдържанието на драмата: страхъ ме е да не попаднѣж въ такава грѣшка, въ каквато паднѣж единъ нашъ вѣстникъ, който нарече това творение „нѣмски боклукъ“ (за тѣхъ и китайската литература е нѣмска!), и прѣдаде съдържанието му тъй, щото го искара по глупаво отъ Бертолдовитѣ хитрости и дяволии... Не е чудно въ такъвъ случай, дѣто най-много се четжтъ романи отъ рода на „Графиня Просекиня“ и „Капитанъ Драйфусъ“ . . .

Прѣводътъ е направенъ отъ нѣмски — най-голѣмъ шансъ да се доближи до оргинала. Ала той е само удовлетворителенъ. За начинающъ прѣводачъ не е лошъ, но не е и художественъ. Изглежда, че прѣводачътъ е бързалъ и не се е заглеждалъ твърдѣ. Отъ това сж, навѣрно, и многото печатни погрѣшки, които още повече го загрозяватъ. Пъкъ и правописанието не е послѣдователно. И при всичко това прѣвежданието на тази трагическа игра е единъ хубавъ даръ за оная часть отъ нашитѣ читатели, които страдажтъ отъ мжката на мисъльта . . .

Н. С. А.

The Peasant State, an accannt of Bulgaria in 1894, by Edward Dicey, C. B. (Селска Държава, положението на България прѣзъ 1894 г., отъ Едуардъ Дисей).

Това е една книга, която, ако бѣше написана за Сърбия, шовинистътъ сърбинъ отдавна би я прѣвелъ на езика си, или пъкъ би проглушилъ свѣта съ нея. А ето вече четири години отъ нейната поява на свѣтъ и българската с к р о м н о с т ь още не я е удостоила поне съ своето внимание!

На пръвъ погледъ човѣкъ би помислилъ, че тая книга непрѣменно ще да е отъ рода на онія, на които авторитѣ — пж-

тешествениции, покрай другото удоволствие, си правѫтъ и онуй — да гощаватъ свѣта съ своитѣ мимолѣтни пѫтни впечатления. Но още отъ повръхностното прѣлистване читательтъ вижда, че тя нѣма нищо общо съ пѫтния дневникъ на туриста, а е една книга съ ясно опредѣлена цѣль, — всестранно изучване, до колкото е възможно за единъ чужденецъ, народния битъ на българина.

Прѣди да посѣти България, авторътъ се е отнасялъ крайно недовѣрчиво къмъ балканскитѣ народи, като възможни наслѣдници на Турция. Затуй той е виждалъ само два начина за разрѣшението на източния въпросъ. „Първиятъ, най-вѣроятниятъ и, споредъ мене, най-нежелателниятъ, е замѣстването на Турция отъ Русия, като владѣтелка на Цариградъ; вториятъ, не до тамъ вѣроятенъ, и, споредъ мене, най желателниятъ, е замѣстването на Турция отъ Австро-Унгарската империя“. Обаче, туй негово мнѣние не се споделяло отъ мнозина негови знаменити приятели, между които и Съръ Уилямъ Хуайтъ, който не веднажъ го увѣрявалъ, „че държавитѣ на Балканския полуостровъ, стига да имъ се даде нуждното врѣме да се развиѫтъ и да консолидиратъ своитѣ сили, могѫтъ да станѫтъ непрѣодолима прѣчка на руското спущане къмъ Босфора. Той често ми исказваше своето мнѣние, че България е една страна, която има напрѣдъ си едно бѫдѫще, — досущъ прилично на онуй, което направи Пиемонтъ центръ на една съединена Италия“.

Туй и много други нему подобни мнѣния на хора незаинтересовани и отблизо запознати съ положението на работитѣ на Полуострова, го заставили да прѣдприеме едно пѫтешествие изъ България, съ цѣль да се убѣди „да ли българитѣ сѫществено се различаватъ отъ другитѣ християнски народи подъ турско владичество и, ако такава разлика наистина сѫществува, то кои сѫ нейнитѣ главни причини и характеристики“. Той най-послѣ посѣщава България и намира, че подобна, въ благоприятна смисъль, разлика дѣйствително сѫществува, нѣщо, което измѣня взглядоветѣ му по източния въпросъ въ полза на балканскитѣ народи. И той си туря за цѣль „да обясни особенитѣ и исключителни условия, що сѫ направили България така коренно различна отъ останѫлитѣ християнски държавици, които, слѣдъ упадъка и паданието на Византийската империя, прѣминѫхѫ подъ, властьта на Исляма“. Но него го поразява и друго едно нѣщо. „Моитѣ изслѣдвания така сѫщо ме доведохѫ до заключението, съвсѣмъ ново за менъ, че България е най-съвършенния типъ на една селска държава въ настоящето или минѫлото. Въ разнитѣ съчинения върху България, къмъ които прибѣгнѫхъ за освѣтление, азъ нигдѣ не срѣщнѫхъ каквито и да било подробности относително тая страна на нейната вѫтрѣшна организация. Вижда се, че прѣзъ ония смутни врѣмена, когато Европа почнѫ да се занимава съ участьта на България, вниманието на външния свѣтъ е било повече занято съ въпроса за истинностьта или неистинностьта на „Българскитѣ ужаси“, съ колебанията на Руско-Турската война, паданието на Плѣвенъ, прѣминаването на Шипка, а послѣ — съ романтичното царуване на Сливнишкия герой, съ

неговото първо и второ абдикиране и пр. Освѣнъ това, дълго врѣме слѣдъ освобождението на България отъ турското владичество се е мислило, че нѣй не е сѫдено за дълго да се радва на независимъ животъ и че, за добро или зло, тя трѣбва да бѫде погълнѫта отъ Русия, или най-малко — да сѐ движи като единъ видъ мъничка планета въ орбитата на московското слънце. При тия условия, не ще съмнѣние, че нѣйното вѫтрѣшно устройство никого другиго нѐ е интересувало освѣнъ нѣйния собственъ народъ. Въ послѣдне врѣме, обаче, станѫ явно, че е възможно и даже вѣроятно, щото България да завземе едно постоянно и независимо мѣсто въ лика на европейскитѣ държави. Ето защо въпросътъ за нѣйната вѫтрѣшна организация доби общеевропейска важность".

Задачата, която авторътъ си е поставилъ, е твърдѣ трудна, даже за единъ българинъ, добъръ познавачъ на народа ни, а камо ли за единъ чужденецъ, който иде да изучва вѫтрѣшния животъ на единъ народъ, на когото той прѣдварително само името е знаялъ. Съ туй се и обясняватъ многото невѣрности и въобще слабитѣ страни на неговия трудъ. При все това може да се каже, че той е могълъ да схване, въ тѣхнитѣ сѫществени чърти, както характера и нравственната мощь на българина, така и неговия цѣлокупенъ народенъ битъ.

Ето съдържанието на книгата: I История на селската държава: българската националность; происхождението на съврѣменна България; ерата на турското владичество. II Организация: земна собственость; изгледъ на народа; селски животъ. III Наредби: българската църква; законодателство; просвѣщение; обществена служба; войска. IV Управление: конституцията; князътъ; събранието; министерството. V Финанси: бюджетътъ прѣзъ 1894 г.; Бълг. Нар. Банка IV Поминъкъ: търговия и индустрия; желѣзници. VII Общественъ животъ: столицата; дворецътъ; софийското общество; VIII Политика: народна политика; положението спрямо Русия. IX Провинции: Русе, Варна, Бургасъ, Пловдивъ. X Съсѣди на селската държава: Румжния и Сърбия.

По всички тия области отъ нашия народенъ животъ авторътъ е направилъ нѣкои твърдѣ интересни наблюдения и е дошълъ къмъ общи заключения, до такъва степень благоприятни за настоящето и бѫдѫщето на България, щото послѣдниятъ отдѣлъ отъ книгата си, дѣто прави сравнение мѣжду българи, румжни и сърби, той завършва съ тия многозначущи думи: „И тъй, като сѫдѣхъ по онуй, което видѣхъ въ Сърбия — въ лицето на Бѣлградъ, и въ Румжния — въ лицето на Букурещъ, азъ твърдо вѣрвамъ, че ако нѣкога се въдвори една конфедерация на Балканския полуостровъ, то по силата на самия естественъ подборъ, хегемонията въ тая конфедерация непрѣменно ще принадлѣжи на държавата, която при князъ Александра грабнѫ побѣдата при Сливница".

*Зарин*ъ.

МИСЪЛЬ

ЛИТЕРАТУРНО-ОБЩЕСТВЕННО СПИСАНИЕ

ИЗЛИЗА ПОДЪ РЕДАКЦИЯТА

НА

Ив. Ст. Андрейчинъ, Т. Г. Влайковъ, Д-ръ К. Кръстевъ,
П. П. Славейковъ и К. Христовъ.

Година IX. — Мартъ. — Книжка III.

СОФИЯ

Печатница и книжарница «Св. София»

1899.

Лариновъ

Расказъ отъ Г. Стаматовъ

По случай завръщането на Рада отъ Европа родителитѣ ѝ даваха нѣщо като вечеринка. Салонътъ бѣше пъленъ съ жени и мѫже, граждани и офицери; едни играеха на карти, други глецаха, трети пиеха. Млади госпожици си шепнѣха нѣщо въ стаята на Рада. Съ една дума, всички бѣха весели. По едно врѣме влѣзе едно важно политическо лице и тържественно заяви:

— Знаете ли новината? Знаете ли? Всички го заобиколиха и съ либопитство и нетърпѣние питаха: какво, какво има? Младитѣ мислѣтъ, да не се е родила нѣкоя тѣхна приятелка, старитѣ, — да не е прибралъ Господь нѣкого отъ тѣхнитѣ; всички напрѣгнато чакатъ отговоръ.

— Ужасно нѣщо, продължава новиятъ гостенинъ, Лидаровъ си даде оставката. — „Чудно нѣщо“, шепнѣтъ успокоенитѣ старци; „дяволъ да го вземе“, мислѣтъ младитѣ госпожици и слѣдъ двѣ секунди всички спокойно приематъ оставката на господина Лидарова.

Старцитѣ се залисаха пакъ съ картитѣ, младитѣ пакъ зашушкаха въ полусвѣтлитѣ коридори. Само новиятъ гостъ, като хвърли погледъ ту на едната страна, ту на другата, промърмора нѣщо ядосано, извади дневния нумеръ на официозния вѣстникъ, седна до една маса и потъна въ него. Той остана самъ, и нищо нѣма чудно въ туй. Еднитѣ още нѣмаха понятие отъ живота, за да ги интересува туй нѣщо; другитѣ твърдѣ добрѣ го знаеха, за да ги смае нѣщо въ тоя свѣтъ. Еднитѣ едвамъ излизаха отъ люлката, на другитѣ единиятъ кракъ бѣ въ гроба. Какво може да бѫде за тѣхъ министеръ Лидаровъ и неговата оставка!

— Стига сте си шушукали тамъ, каза по едно врѣме новиятъ гостенинъ, като надникна въ коридора, гдѣто мла-

дитѣ госпожици повѣряваха една на друга своитѣ тайни или по-право, една отъ друга искаха да изкопчатъ нѣщо.

— Стига, стига, повтори той нѣкакъ по-фамилиарно, понеже се познаваше съ тѣхъ отдавна и бѣше женен. Елате въ салона тамъ има толкова ергени, загатна той за младитѣ офицерчета, които ужасно скучаеха до играющитѣ старци и не смѣеха да се присъединятъ при младитѣ госпожици.

— Ний ще отидемъ при тѣхъ, когато станатъ свѣсни, обади се пъргавата двайсеть и двѣ годишна госпожица Мария.

— Какъ тъй? попита очудено секретарьтъ на Лидаровъ.

— Когато бждатъ женени, отговори единъ гласъ.

— Ха, ха, засмѣ се секретарьтъ, макаръ и не отъ сърдце, — че направете ги такива.

— Ний не искаме да се натрапваме, каза една дебеличка госпожица, Елена, която, по думитѣ на майка ѝ, била върнала двама годеника—нѣкждѣ въ провинцията,—че не били за нея. Тази дума „ний не искаме да се натрапваме“ тъй миришеше на натрапване, че липсваше само попъ, за да има България, тъкмо слѣдъ деветъ мѣсеца, единъ гражданинъ повече.

— Наистина, какво сме се задрънкали тукъ, каза високата госпожица Рада, която бѣше свършила по нѣщо въ странство, говорѣше френски и, за чудо, бѣше хубавичка. Почнаха се оправяния на рокли и коси, гледане въ огледалото и слѣдъ туй, доволни отъ себе си, тѣ прѣкрачиха прага на салона. Офицеритѣ моментално измѣниха умисленитѣ си лица и добиха воинственъ изгледъ. Единъ си засука мустака, другъ се опрѣ на сабята си, която бо-зна защо никога не искаше да снима, трети удари шпоритѣ, но госпожицитѣ взеха такива покорни изражения, тъй скромно си отпустнаха, очитѣ като да казваха: нѣма нужда отъ такива воинственни пози, ний и безъ туй нѣма да се противимъ, стига да има само нѣколко чифта пръстени. И прѣдъ очитѣ имъ въ въздуха се мѣрнаха, като нѣкой близъкъ призракъ: Иванъ-Мария, Никола-Елена, Петъръ-Стефанка . . . Само Рада не наведе очи, нито мечтаеше за пръстени, и цѣлата ѝ фигура като че ли говорѣше: азъ съмъ била въ Швейцария. Всички насѣдаха около една голѣма маса и се почнаха онѣзи бесконечни разговори за годежи и разгодявания, за свадби и парясвания, отъ които би могло да се издаде цѣло томче, подъ заглавие: „Българска любовь“. На-

празно се мѫчеше секретарьтъ на Лидарова сегизъ-тогизъ да вмъкне въ разговора нѣщо за скорошнитѣ избори, никой не го слушаше, — като да говорѣше за избори въ Китай. Помѫчи се единъ младъ студентъ съ сериозно лице да каже нѣщо за романа на Гюи де Мопасана „Bel-ami“, но единъ офицеринъ го прѣкѫсна съ расказа за новия офицерски клубъ: „Нѣщо грандиозно, нѣщо страшно“! казваше той. Бѣднитѣ госпожици впиваха очи въ расказвача и устнитѣ имъ като че шепнѣха: „дали ще бѫдемъ нѣкога тамъ“? Наистина, госпожица Рада обърна внимание на думитѣ на студента и даже му каза: хубавъ романъ, само че тежко се чете, но тя почти му се расърди, когато я попита за мнѣнието ѝ върху натуралистическата школа.

— Ехъ, пъдпадѫци, пъдпадѫци, проговори едно старче, като се обърна къмъ госпожицитѣ. Недѣйте ги слуша тѣзи, — посочи той на офицеритѣ. Шегуватъ се, лъжатъ. Днесъ пиленце, ангелче, а като се ожени — по цѣлъ день въ кафенето ще кисне, като насъ, па като се върне нѣкоя вечерь чакъръ-кефлия, вий ще плачете — той ще крѣщи, па и лобутецъ може ще има, каза сарецътъ весело, като дигна очи къмъ стола, на който дрѣмѣше жена му. — На́, питайте я?

— Какво имъ се бъркашъ въ работитѣ, каза сопнато старата, която се гордѣеше съ туй, че до сега не е развалила ни една свадба, ни единъ годежъ, а е помагала даже. Госпожицитѣ лукаво се спогледаха и като че ли помислиха: тѣ нека ни зематъ, та другото е наша работа.

— Ce serait très fort, проговори като че сама на себе си Рада, защото бѣше убѣдена, че никой не разбира тѣзи думи. Не дай Боже мѫжъ да ме удари; такъвъ човѣкъ не се е родилъ още.

— Ти си друго, Радке, оправдаваше се старчето, — ти си ходила по мѣста, дѣто женитѣ биятъ мѫжетѣ. Всички се засмѣха, само госпожицитѣ се понамръщиха. Тѣмъ бѣше вече омръзнало да слушатъ, че Радка била сé друго, Радка знаяла повече, Радка говорила френски. Че какво отъ туй? Нима за да се ожени човѣкъ трѣбва да знае френски. Така, съ една невинна дума старецътъ имъ развали кефа. Но офицерскитѣ погледи, блѣстящи не по малко отъ тѣхнитѣ пагони, постепенно разсѣяха мрачнитѣ облаци отъ сърдититѣ имъ чела. Само единъ отъ тѣхъ, поручикъ Лариновъ, не спущаше очи отъ Рада, само отъ нея. Другитѣ за него не съ-

ществуваха. Играта между старцитѣ, пакъ се прѣкъсна за нѣколко минути и едно кжсичко, дебело човѣче, весело като годена мома, се обърна къмъ офицеритѣ.

— Млади, млади!.. не ви е работа, не се женете, пазете си ергенлжка повече и отъ мома. Влѣзешъ ли единъ пжть въ човала, — бѣше! Минжха се онѣзи врѣмена, когато човѣкъ трѣбваше да се жени. Сега човѣкъ се жени за хората.

— Защо бе, дѣдо Иване?

— Защо! На какво ми мязатъ тѣзи ваши клубове, балове, вечеринки. Какво е туй? . . Смѣешъ ли тамъ да рѣчешъ нѣщо на жена си? Твоя ли е тя тамъ? Ти седишъ въ буфета, а тя се хили горѣ. И погледнешъ, — нѣкое кюсе се увива около нея, като котка за риба. Какъ хубаво танцувате, госпожо, каква рокля имате, какви пръстени, какви ржчички, а сетнѣ — хе, хе, хе, . . . или туй е нищо, че и загледва въ пазвата? Не бѣше тъй едно врѣме, — чуждо куче до плета не смѣеше да пристжпи.

— То зависи отъ мжжа, дѣдо Иване.

— Зависи отъ мжжа! — каза иронично дѣдо Иванъ. Ще ще видимъ, и почна да играе!

— Колкото за мене, азъ не се боя, проговори величественно Лариновъ. Пази Боже да ми измѣни жената, че азъ . . . . зжбитѣ ще и искъртя! — искаше навѣрно да каже той, но видѣ че не е въ казармитѣ и спокойно довърши: тоя часъ ще се намѣри на пжтя.

Госпожицитѣ — нито Рада — не посмѣиха да земжтъ участие въ този деликатенъ разговоръ.

Часътъ удари два. Трѣбваше да се ходи. На Ларинова се сви сърдцето. Колко би желалъ той да остане така цѣла нощь срѣщу Рада — своята Рада — както той почна да я нарича въ ума си. Лариновъ бѣше послѣдниятъ, който и стисна ржката, като нарочно, за да остане само отъ неговата ржка споменъ въ ржката и. Той я стисна по-силно, като че ли искаше съ туй да унищожи диритѣ на другитѣ стискания.

— До виждание! каза той нѣкакъ си таинственно.

— До виждание, отговори тихичко тя, сѣкашъ да не чуятъ други.

II.

Пръвъ пжтъ вѣстоватъ на Лариновъ, който винаги присжтствуваше при утрѣшния туалетъ на поручика си, забѣлѣжи нѣкаква угриженость на лицето му. Той не викаше

не псуваше, напротивъ, гласътъ му бѣше тихъ, даже сладъкъ, като че ли той не говорѣше съ вѣстовоя си, а съ своята Рада. Туй очуди и зарадва войника. Никога, никога той не го е видѣлъ тъй деликатенъ. Вечерьта сѫщо, на другата заранъ — пакъ. Трѣбва да има нѣщо, разсѫждаваше войникътъ — не му е чиста работата на моя поручикъ. И наистина, Лариновъ много се промѣни, почнѫ да закъснява на учение. Милиятъ образъ на Рада го задържаше всѣка заранъ въ леглото.

Понѣкога даже никакъ не стѫпваше въ казармата прѣзъ деня, станѫ мечтателенъ, мълчеливъ и даже прѣстанѫ да бие войницитѣ. Както виждате, даже любовьта на офицеритѣ дѣйствува благоприятно на армията. Почнѫ да обръща повече внимание на себе си, по-често се бръснѣше, десетъ пѫти си оправяше косата, прѣди да излѣзе, най-малкиятъ прахъ на чизмитѣ немедленно се махваше съ ржкава на вѣстовоя, и само слѣдъ най-критическо прѣглеждане прѣдъ огледалото, усмихнѫтъ, сияющъ излизаше изъ кѫщи. Каква е тази работа? питаше се войникътъ, — да не се жени поручикътъ? Втасахме тогава! И войникътъ не се излъга. Защото единъ день, слѣдъ обѣдъ, поручикътъ влѣзе тъй развълнуванъ, че вѣстоволтъ се уплаши.

— Приготви парадната ми форма!

Войникътъ я приготви.

— Ела да ми полѣешъ! — И тука се почнѫ генерално миене, което надали е било и надали ще бѫде никога прѣзъ живота на поручика. Той като че ли конкурираше съ нѣкого въ хубость, макаръ отдавна да се бѣ увѣрилъ въ своето прѣвъсходство. Всичкитѣ кюшета и гънки на носа, ушитѣ, очитѣ, другъ пѫть не забѣлѣзвани даже, бѣхѫ старателно измити и прѣгледани прѣдъ огледалото. Сѣкашъ правѣше смотръ самъ на себе си. Самодоволенъ, гордо постоя той нѣколко минути прѣдъ огледалото и блаженна усмивка заигра на устнитѣ му. И мѫчно би могло да се каже, отнасяше ли се тя до образа на Рада или до собственното лице на поручика. Като излѣзе отъ кѫщи, той се запѫти къмъ улицата, въ която се намираше кѫщата на Рада. По пѫтя изъ прозорцитѣ до самата кѫща се мѣркахѫ познати глави на Ларинова. Той имъ се кланяше, но умътъ му бѣше далечъ. Когато влѣзе въ градината на двора, сърдцето му тракнѫ по-силно отъ самата порта. Отъ прозореца майката на Рада го видѣ.

— Раде, Радке, по-скоро се обличай! — Радка се растича, а слугинята, кой знае защо, хукнѫ у комшиитѣ. Майката отдавна чакаше тая парадна визита, защото Лариновъ често ги посѣщаваше; но бѣше рѣшила да играе роль, че не подозира такова нѣщо — да не помисли той, че, безъ него, Радка не би могла да се ожени. Ахъ, да имахме малко пари, се мѣрнѫ въ умѫ ѝ, — Радка съ нейното образование . . . . Но поручикътъ позвъни и прѣкѫснѫ мечтитѣ ѝ.

— Заповѣдайте, г-нъ Лариновъ! покани го тя въ салона. Лариновъ седнѫ, оправи си галстуха, извади чиста кърпичка и като че да се готвѣше да говори нѣщо дълго, дълго.

— Ний туку що се канѣхме да излѣземъ съ Рада, тя се облича. Туй име му даде куражъ.

— Госпожо, почнѫ той, туй не е проста визита. — Азъ додохъ да ви кажѫ нѣщо, отъ което зависи може би цѣлиятъ ми животъ.

— Да не ви се е случило нѣщо? попита въ ужасъ майката.

— Нищо не се е случило, госпожо, но азъ съмъ принуденъ да не таѭ повече, туй което криѭ въ сърдцето си... и той си дигнѫ лѣвата рѫка, като че ли искаше да ѝ покаже сърдцето си. — Азъ додохъ за туй ... азъ обичамъ госпожица Рада и . . . чакамъ вашия отговоръ.

— Видите ли, г-нъ Лариновъ, — моя Радка не е като другитѣ моми, тя е образована, била е въ Европа, говори френски — била е въ университета. Ний не смѣемъ да я прѣсилваме, ако ще — добрѣ, ако не — нейна воля. — Поручикътъ, отчаянъ отначало, отъ атестацията на Рада, въздъхнѫ сега свободно. Тя ли нѣма да иска? Ами думитѣ ѝ въ клуба: „Азъ ви видѣхъ вчера на улицата“. Ами погледътъ?

— Азъ напълно съмъ съгласенъ съ васъ и ще чакамъ съ търпение отговора на госпожица Радка.

— Тя скоро ще доде. Па и великитѣ пости не сѫ далечъ, господинъ Лариновъ, каза старата, за да каже нѣщо. Но въ тия думи се забѣлѣзваше такова тънко загатване, че ще трѣбва да се бърза съ свадбата, на каквито сѫ способни само жени, които иматъ дъщери за женене.

— Да, да! отговори Лариновъ. Той горѣше отъ нетърпение и сѐ поглеждаше къмъ вратата на салона, прѣзъ които ще влѣзе тя, Рада. Колко грозни му се виждахѫ сега всичкитѣ други женски имена: Мария, Олга, Елена. Рада — какъ сладко звучи туй малко име. Най-сетнѣ, тя влѣзе. По-

ручикътъ станѫ, поклони се, пое протегнѫтата ржчица, стиснѫ я лекo и пакъ седнѫ.

— Че азъ забравихъ да ви почерпѭ, каза старата и, подъ този прѣдлогъ, исчезнѫ изъ салона, като майсторски остави малко открехнѫта вратата.

— Госпожице! — поручикътъ съ нея бѣше по-смѣлъ — госпожице Радке, всичко зависи сега отъ васъ. Азъ говорихъ съ уважаемата ви майка, всичко зависи отъ вашето да или не. Кажете ми да или не? Искате ли да бѫдете моя жена?

Тя издигнѫ къмъ него хубавитѣ си очи, пакъ ги свали, направи едно неволно движение, съ което като да казваше: „че отъ дѣ да знамъ?“ До вратата се чухѫ стъпки.

— Госпожице, кажете ми да или не? Едно да само.

— Да, каза бързо Рада и се зачерви тъй, както не вѣрвамъ да се е червила даже на своитѣ екзамени. Съ туй да ней се стори като че се хвърля въ обятията му. Майката влѣзе, но нищо не носѣше.

— Е, какъ е нашата учена? — попита тя.

— Съгласна, съгласна! извика тържествено поручикътъ, като цѣлуваше ржката на бѫдщата си тъща.

Когато, честитъ като десетъ полкови командири, Ларионовъ излѣзе на улицата, той бѣше толкозъ доволенъ, че да бѣше му се попаднѫлъ въ тази минута неговия вѣстовой, той би го расцѣлувалъ. Пъленъ съ щастие въ гѫрдитѣ, той минѫ покрай съсѣдната кѫща на Рада и най-вѣжливо се поклони на двѣ познати госпожици, другарки на Рада, които даже не му отговорихѫ. За тѣхъ той бѣше вече, както казватъ военнитѣ, бракуванъ. Но той не забѣлѣжи туй.

III.

И почнѫхѫ се онѣзи безгрижни дни, които се наричатъ годежъ, — когато за васъ спанта на годеницата е цѣлата вселенна, а свѣтътъ състои само отъ двама души — ти и тя. Каква чудна поезия има въ туй постепенно минуване отъ едно галене къмъ друго. Какъ лесно се прѣскача по тази вълшебна стълба — отъ малкитѣ бѣли ржчици до тънки червени устнички и какви хубави нѣща се срѣщатъ по тоя кѫсъ пѫть! Когато Всевишниятъ ни е изгонилъ изъ рая, той съвсѣмъ не искалъ да накаже човѣка, защото инакъ би му отнелъ и туй. Но това врѣме е тъй кѫсо, тъй кѫсо, че и най-

спокойниятъ годеникъ едва ли запазва въ паметьта си двѣ три минути отъ всичко туй. А послѣ — послѣ мжчителенъ дълъгъ животъ, — искупление за нѣколко щастливи часове — искупление на сладъкъ полусънь съ най-груба дѣйствителность. Но нито Лариновъ, нито Рада не заглеждахж въ бждащето. За тѣхъ всичко въ свѣта ще бжде, както си е било, само че тѣ ще бждатъ заедно. А какво по-хубаво отъ туй? Всѣки прѣминжтъ день отъ годежното врѣме донасяше новъ порой отъ нѣжности. Рада въ нѣколко дена се обърнж на Радке, Раденце, Радушенце; до вчера простото име Петъръ Лариновъ, стана Петенце . . . и нервитѣ имъ тъй се напрѣгнжхж, че не ставаше вече и дума за отлагане на свадбата слѣдъ велики пости.

Настанж най-сетнѣ тържественниятъ день въ живота на всѣки човѣкъ. Дълъгъ редъ файтони съпровождахж младоженцитѣ отъ черквата до въ кжщи. Бѣше поканена полковата музика, която загърмѣ единъ маршъ, нарочно написанъ за тоя случай, споредъ думитѣ на капелмайстера, т. е. специално откраднжтъ за туй отъ една забравена италианска опера. Музиката гърмѣше тъй силно, като да крѣщеше на цѣлия градъ: внимавайте хора — офицеринъ се жени!

— Грѣхота, грѣхота, бе, младо, казваше попътъ на младоженека.

— Какво бе, попъ Георге? попита очудено Лариновъ.

— Хичъ прѣкарва ли се сладкия мѣсецъ — прѣзъ великитѣ пости! каза той усмихнжтъ когато Лариновъ му спуснж въ ржката петь наполеона.

— Нейсе, нейсе, — на младитѣ Богъ прощава! продължи той, като усѣти сумата съ свойственна на попове опитность. — Да сте живи само . . . и той се опжти къмъ масата съ закуски и протегнж ржка къмъ руската водка. Ядохж, танцувахж, пихж, надпиваxж се чакъ до три часа зараньта и, между друго, проектирахж се още много други годежи. Но тсть! — както казва Викторъ Юго, тържественната минута настжпва. До вратата на брачната стая стои единъ ангелъ. Вѣстовоятъ го нѣма. Тази вечерь поручикътъ самъ си сне ботушитѣ.

IV

Нѣма нужда да се описва медения мѣсецъ, защото на онѣзи, които го знажтъ, отдавна е омръзнжлъ, а които не го знажтъ, не може имъ се описа.

Произведенъ, скоро слѣдъ свадбата, въ капитанъ, Лариновъ заминѫ въ провинцията. Много причини го побуждахѫ да направи туй: отъ една страна — за икономия, а отъ друга — той смѣташе да се готви за академия; па и френскиятъ езикъ на Рада почнѫ да го плаши по вечеринкитѣ, а пъкъ за жалость въ негово врѣме въ военното училище курсътъ на френски езикъ състоеше само отъ avoir и être, но и за тѣхъ той пазѣше смѫтни въспоминания. Помѫчи се Радка да му дава уроци въ първо врѣме, но още на първата лекция той запилѣ граматиката настрана и извика на вѣстовоя: „Иване, донесъ коняка“!

Животътъ имъ бѣше такъвъ, какъвто си е животътъ на нашитѣ офицери до самия гробъ или до пенсия. Сутринь до единайсетъ на учение, отъ единайсетъ до дванайсетъ у бай Кочо или у нѣкой другъ бай, дѣто ходи цѣлиятъ полкъ да си отваря ищахъ; въ дванайсетъ часа обѣдъ; отъ два до шестъ пакъ въ казармитѣ, отъ шестъ до осемъ пакъ у нѣкой Кочо. Сетнѣ вечеря и — пълно, заслужено наслаждение. И тъй всѣки божи день, освѣнъ празницитѣ и вечеринкитѣ. Радка, въ отсѫтствието на мѫжа си, или прѣглеждаше нѣкои момински албуми и други сувенири, или пъкъ ходѣше въ кухнята, дѣто вѣстовоятъ готвѣше подъ нейно ржководство — или тя подъ негово.

Всичкото зависѣше отъ обѣда:

— Проклетиятъ Иванъ, пакъ изгори кюфтетата! казваше по нѣкога Радка. Или:

— Нали хубава супа направихъ днесь, Петре?

Но не се минѫхѫ и четири мѣсеца и на лицата имъ паднѫ нѣкакъвъ си тъменъ облакъ. По-напрѣдъ тѣ като че ли само усѣщахѫ съвмѣстния животъ, а сега почнѫхѫ да мислѫтъ върху него. Колко, колко милиони души почватъ сѫщо така да мислѫтъ за брака, — само слѣдъ него.

Често, като отиваше въ казармитѣ, Лариновъ си мислѣше изъ пѫтя: И съ какво се измѣни живота ми слѣдъ свадбата? Сѫщо както и напрѣдъ. Съ една разлика само — сега имамъ жена при себе си! — прибавяше той съ циниченъ смѣхъ.

Не рѣдко и Рада, като почиваше въ спалнята на канапето, си задаваше въпросъ: Нимà туй е всичко? Нимà туй се нарича бракъ? Нимà той състои само въ туй, да живѣешъ въ една стая, да обѣдвашъ заедно, да излизашъ съ мѫжа

си на расходка? Нимà вънъ отъ туй нѣма нищо друго?“ А тя съвсѣмъ, съвсѣмъ друго очакваше отъ този животъ, друго расчитваше да види въ мжжа си; а какво е туй друго, — тя сама не знаеше. Но тя осѣщаше, че нѣщо ѝ липсва, че ако продължава тъй, то ще бжде ужасно.

Даже когато понѣкóга надникваше въ тѣхнитѣ най-интимни отношения, вмѣсто сладки въспоминания, ледени тръпки пъплѣхж по кожата ѝ и тя си шепнѣше: нимà тъй трѣбва да бжде? И спомняше си, какъ тя седи на туй сжщо канапе, а той пише нѣкакви разписки до масата, — какъ се обръщаще къмъ нея съ пламнàли очи, доближаваше до нея, пригращаше я, шепнѣше Раденце, устата имъ се залѣпвахж и наставаше мълчание. И сетнѣ, какъ доближаваше до масата и най-спокойно я питаше: кое число имаме днесь, Радо? Той я оставяше на канапето, както се оставя на масата чаша, слѣдъ като испижтъ водата . . . Като съпруга тя не можеше да се оплаква, но като жена тя страдаше. Тя позна страститѣ на брака, но не позна милувкитѣ му.

Едничкото развлечение, което имаше тя, бѣхж вечеринкитѣ. Но той не може да ги търпи, особенно откакъ въ полка имъ биде назначенъ за докторъ единъ младъ французинъ. Лариновъ излизаше отъ кожата си, когато тѣ си говорѣхж френски.

— Азъ, право, не могж да разберж, каза ѝ той единъ день на обѣдъ, — какво дрънкате вий по цѣли часове въ клуба съ този французинъ, дяволъ да го вземе!

— Какъвъ си смѣшенъ! — каквото другитѣ дрънкатъ на български.

— Че защо съ други не говори?

— Крива ли съмъ, Петре, че тѣ не знажтъ френски. Той е такъвъ любезенъ!

— Любезенъ! каза иронично капитанътъ. Не можешъ ли да му кажешъ, че не знаешъ френски!

— Ей Богу, ти си смѣшенъ. Азъ не те разбирамъ.

— Не ме разбирашъ? А него разбирашъ! крѣснж ядосано Лариновъ, облече се и, безъ да каже дума на жена си, излѣзе изъ кжщи.

— Да го земжтъ дяволитѣ, този френски езикъ! въздъхнж капитанътъ и като никога не отиде на ученис, а въ кафенето.

Една недѣля, слѣдъ обѣдъ, капитанътъ сладко бѣ заспалъ и даже засънувалъ, когато вратата на коридора се отвориха и въ въздуха прозвуча проклетиятъ френски езикъ. Лариновъ се събуди и исправи на леглото.

— Сънувамъ ли азъ?

Но то не бѣше сънь.

— Петре, каза Рада, като влѣзе въ стаята, — докторъ Dunoyer доде на гости, азъ го поканихъ въ салона.

— Да го земятъ чортоветѣ! Не ми дава и да спя вече. Кой дяволъ го доведе тукъ!

— Обличай се по-скоро, каза Рада и исчезна.

— И какво ще правя азъ съ него! изрева капитанътъ, бързо зе гащитѣ и ботушитѣ и почна да се умива.

— Иване, Иване!

Иванъ влѣзе.

— Занесъ коняка въ салона.

Лариновъ се обличаше и псуваше, псуваше и се обличаше и, най-сетнѣ, закопчалъ не закопчалъ всичкитѣ копчета, тръгна къмъ салона.

— Доберъ день, каза усмихнато и наивно младиятъ докторъ. Всѣки би се засмѣлъ на туй оригинално произношение, но на капитана не му бѣше за смѣхъ. Нему се показа, че се подиграватъ съ него и той най-сериозно, даже строго отговори „добъръ день“ и седна до жена си. Разбира се, говорѣха докторътъ и Рада. Лариновъ слушаше, зѣпаше и се тровѣше. Радка му прѣвеждаше; докторътъ сегись-тогись се обръщаше къмъ него съ каса, проста фраза, като смѣташе че непрѣменно ще го разберятъ. Но когато Рада му прѣвеждаше нѣщо, разбира се на каво, той си мислѣше, — какво ли и дрънка той? А тя му расправя, че България му харесвала. Когато докторътъ се обръщаше къмъ него, нему се струваше, че той говори: магаре съ магаре, азъ въртя тука жена ти, а ти зѣпашъ. Той не можеше да търпи повече. И почна да се върти на стола.

— Радке, до кога ще кисне той тука? каза той — най-сетнѣ сопнато. Радка нищо не отговори, но докторътъ навѣрно разбра, че и тѣ иматъ да правятъ визити, и слѣдъ половинъ минута почна да се прощава.

— Сбогомъ! каза пакъ докторътъ усмихнато, като подаваше ржка на капитана:

— Je crois que ce n'est pas la dernière fois que nous nous voyons.

— Ний никѫдѣ не ходимъ, — каза Лариновъ, който сѣкашъ инстинктивно разбра фразата му.

Още докторътъ не си отишълъ, капитанътъ се развика.

— Азъ не щѫ туй магаре въ кѫщи! Чувашъ ли, не щѫ, че дяволъ ви взема.

Рада нищо не отговаряше. Туй още по-силно ядоса Ларинова, то като че ли го убѣди въ нѣщо и тази вечерь той се върнѫ въ два часа и пиянъ. Рада се стрѣснѫ въ сѣня си, когато той, съвсѣмъ облеченъ, се тръшнѫ на креватя. Боже, на какво мязаше лицето му при свѣтлината на лампата! Нѣкакъвъ ужасъ, смѣсенъ съ отвръщение, се пронесе по цѣлото й тѣло и тя, безъ да мисли да го събужда, си зе възглавницата и единъ шалъ, легнѫ на канапето и заспа при-зори.

V.

Клубътъ бѣше вече освѣтенъ. Войницитѣ прѣстанѫхѫ да пръскатъ по дъсчения паркетъ спермацета, за да могѫтъ още по-лесно да падатъ крѣхкитѣ млади създания. Нѣколко подпоручици вече отдавна нетърпеливо се расхождахѫ, свалях и гуждахѫ ръкавицитѣ и сѐ поглеждахѫ къмъ вратата, готови да скочѫтъ, щомъ се покажеше нѣкоя госпожа сияюща подъ скѫпото Sortie de bal, или нѣкоя сгушена въ шала госпожица. Гоститѣ захванѫхѫ вече да идѫтъ. Госпожицитѣ бързо, бързо прѣминуваха танцувалната зала, за да се освободѫтъ по-скоро отъ ненавистния шалъ и да блѣснѫтъ съ новата рокля, испросена съ толкова сълзи.

Докторътъ Dunoyer сѫщо бѣше въ клуба и макаръ че седѣше въ буфета, сѐ хвърляше погледи прѣзъ отворенитѣ врата къмъ входа. Той като да чакаше нѣкого.

Въ туй врѣме въ кѫщата на Ларинова, Рада, полуоблечена, въ бална рокля, седѣше прѣдъ едно огледало. Щипцитѣ, приготвени за косата, повече отъ петнайсетъ минути висѣхѫ надъ стъклото на лампата. Капитанътъ сърдито крачеше отъ кюше въ кюше.

— Безобразие, свинщина е туй, а не животъ!

— Право, азъ съвсѣмъ не те разбирамъ. Какво има? Защо се сърдишъ? — казваше Рада.

— Какво има?! Що се сърдѫ! Че на какво мяза туй? Не смѣешъ отъ кѫщи да излѣзешъ, още не си излѣзълъ и той се влачи.

— Че кога, кога, Петре?

— Кога? Ако не е било — то ще бъде. Знаѣ ги азъ тѣзи французски контета. Една трѣска не може да исцѣри, а се смѣта Богъ знае за какво. По гости се влачи. Че кой го е канилъ? Въ клуба отъ него нѣмамъ спокойствие. Още не сме влѣзли, той тича при тебъ. Азъ не щѣ тъй, чувашъ ли? Не щѣ! Не щѣ! Азъ не те взехъ за туй. Азъ те взехъ . . . ако те взехъ, азъ не те взехъ за него! развика се той, доволенъ отъ хубаво намѣрения отговоръ.

— Че да не ходимъ тогава въ клуба, каза спокойно Рада.

— Да! — и той утрѣ ще се истърси въ кѫщи да пита, защо не си била.

— Азъ ще кажѣ на Ивана да каже че ни нѣма.

— Той ще доде на другия денъ. О, да го зематъ чортоветѣ! — и въ провинцията почнѣхѫ да пращатъ французи. Дѣ ще му излѣзе краятъ? . . . Обличай се по-скоро!

И Рада почнѣ да се кѫдри, като внимателно разглеждаше всѣка кѫдрица въ огледалото. Лариновъ стоеше отстрана и като я гледаше мислѣше си: дяволъ да я земе! Като че ли за свадба се готви. Азъ, азъ ще му прѣчупѭ свиркитѣ, довърши мислитѣ си той.

Вратата на клуба се отворихѫ. Влѣзе Рада, весела, доволна. Клубътъ бѣше за нея едничко мѣсто, както и за повечето жени, дѣто тѣ се забравяхѫ поне за нѣколко часа, въ прилични полупригрѫщания съ хора, които случайно не имъ бѣхѫ мѫже.

Слѣдъ Рада, мраченъ, влѣзе Лариновъ.

Погледътъ му бѣше толкова грозенъ, страшенъ, като че ли нарочно приготвенъ за доктора Dunoyer.

Но докторътъ, който повече отъ единъ часъ се скиташе като нѣмъ посрѣдъ публиката, защото на неговитѣ: s'il vous plaît, ayez la bonté etc., повечето пѫти му отговаряхѫ съ „а“? — щомъ видѣ Рада, радостно я посрѣщнѣ, прѣдложи ѝ рѫката си и я заведе до дамския будуаръ. Лариновъ нервно стиснѣ юмруци. Злоба кипѣше въ душата му, и по едно врѣме му минѣ прѣзъ умъ да отиде при Рада и да ѝ каже да си ходѭтъ. Но въ туй врѣме музиката засвири валсъ и Рада, склонена до рамото на доктора, бързо се пронесе прѣдъ наведения му носъ.

— Да я зематъ дяволитѣ, скърцнѫ той съ зѫби, — като че ли Рада, негова жена, му бѣ измѣнила въ този мигъ — и отиде въ буфета.

— Бутилка бира! искрѣщѣ той ядосано на войника.

Музиката млъкнѫ; щастливитѣ госпожици, облегнѫти на рѫцѣтѣ на своитѣ храбри кавалери, весело се промъкваха въ буфета, търсѣха съ очи по-уединено мѣсто, дѣто да продължатъ прѣкъснатитѣ въ салона разговори.

И дяволскитѣ очи говорѣха повече, много повече отъ устата. Влѣзе и докторътъ съ Рада, и като видѣ капитана самъ, запѫти се къмъ неговата маса.

— Аа! уплаши се, помисли си Лариновъ.

— Comment ça va?

Но Лариновъ вмѣсто отговоръ си налѣ бира. Докторътъ отиде да зарѫча нѣщо.

— Радо, азъ ще танцувамъ съ тебе първия кадрилъ.

— Ти си смѣшенъ. Прѣди всичко, ти не го знаешъ.

— Голѣма работа, да знаешъ да се глѣзишъ на лѣво и на дѣсно.

— Добрѣ, каза Рада, като си помисли, „какво ли ще бѫде този кадрилъ“.

Засвириха полка. Капитанътъ схвана движението на доктора, но го спрѣвари.

— Ела, Радо, да му ударимъ единъ валсъ на стари години! — и той завлѣче жена си въ салона, дѣто малкитѣ крачка на Рада по едно врѣме се намѣриха подъ ботушитѣ на Ларинова.

— Не могѫ, не могѫ повече, Петре. Ти ми смаза нозѣтѣ.

— Comme il est gai, ce capitain! Malheureusement, que je ne le comprends pas, каза докторътъ, като се смѣеше и гледаше танцующия.

Въ врѣме на кадриля, особенно въ втората фигура, капитанътъ по команда à droite, смахваше ту на лѣво, ту на дѣсно — понѣкога даже къмъ буфета. Дирижеръ̀тъ се сърдѣше, Рада се червѣше, но другитѣ се смѣехѫ — и капитанинътъ бѣше доволенъ отъ себе си. Всѣко balancez! бѣше за Рада цѣло наказание отъ нѣжнитѣ pas на съпруга.

Когато кадриля се свърши и Рада измѫчена го завлече въ буфета, той гордо каза:

— Не съмъ знаялъ кадриля! Голѣма работа!

Докторътъ доближи до стола на Рада и ѝ каза:

— Madame, permettez moi de vous engager au second quadrille.

Капитанътъ разбра думата кадрилъ и усѣти, че той иска да я ангажира и побърза да ѝ каже:

— Радке, ний ще си ходимъ прѣди вторния кадрилъ.

Рада се смути и нѣкакъ си неловко се извини прѣдъ доктора, като му каза че скоро ще си ходятъ, — parce que son mari était un petit peu mal disposé.

Доктора се замисли; капитанътъ тържествуваше.

На Рада ѝ стана криво като че ли тя докачи доктора.

Въ сърдцето на Рада се появи нѣщо като състрадание къмъ този човѣкъ, който никого не можеше да разбира и когото сѫщо никой не разбираше. Заедно съ туй чувство въ нея се роди друго — гордость, че само тя можеше да говори съ него. Тѣзи двѣ чувства я приближаваха къмъ доктора и още повече отдалечиха отъ ревнивия капитанъ. Да имаше капитанътъ поне малко понятие отъ психология или малко да разбираше какво нѣщо е жена, той би се раскаялъ за всичко туй, — но той гордо седѣше до Рада, като че ли я избави отъ нѣщо, като че ли спечели нѣкакво сражение.

Оркестрътъ отново засвири Дирижерътъ, малко пийналъ, почти изрева, а не искомандува: Les dames invitent les messieurs.

Буфетътъ остана празенъ. Всички госпожи, особенно госпожицитѣ, като луди хукнаха въ салона. Бѣднитѣ госпожици, съ какъвъ трепетъ, съ каква радость тѣ поканиха най-напрѣдъ тѣзи, на които най-много расчитаха, съ които би желали да прѣминатъ не единъ, но два живота. Сетнѣ каниха, разбира се, и други, — едни отъ вѣжливость, а други на всѣки случай. Отъ много къща не се разваля, казватъ българитѣ. Не е злѣ да се има резервъ.

Въ туй врѣме когато госпожицитѣ съ бѫдащитѣ си повѣлители хвърчаха изъ салона, бѣдниятъ докторъ, като нѣкое сираче, забравенъ отъ всички, стоеше подпрянъ до вратата на буфета. Лицето му бѣше тъй меланхолно, и Рада, която още никого не бѣ канила, стана и право отиде при него.

— Monsieur Dunoyer каза тя тихо, даже нѣжно. Той като че ли се събуди отъ нѣкой сънь, щастливо се усмихна и цѣли три тура направи съ Рада, слѣдъ което ѝ каза нѣколко пати: merçi, merçi, merçi bien. Капитанътъ стоеше блѣденъ. „Азъ ще я науча, азъ ще я науча!“ — и свършилъ се,

не свършилъ валсътъ, той грубо каза на Рада — обличай се Напразно слѣдъ малко докторътъ я търсѣше.

Още не влѣзълъ въ спалнята си Лариновъ, Рада още не почнѫла да раскопчава тѣсната рокля, вѣстоваятъ още не сварилъ да запали собата, капитанинътъ му изрева, маршъ отъ тука! Съ благоговѣние и радостъ исчезнѫ войникътъ. Рада — като че ли му позавидѣ, съ такъвъ погледъ го испрати.

Още войникътъ не захлопнѫлъ вратата, капитанътъ избухнѫ.

— Ти маскара ли искашъ да ме правишъ прѣдъ цѣлия свѣтъ. А? Маскара! Той треперѣше отъ ядъ.

Рада прѣблѣднѣ като платно. Тя осѣти такъвъ страхъ, какъвто чувствува едно дѣте, прѣдъ истървано отъ синджирь куче.

— За туй ли, за туй ли азъ се оженихъ за тебе! Проклетъ да е този день, — ревѣше побѣснѣлиятъ капитанъ. „Нашата Рада е била въ Европа, нашата Рада знае френски.“ О! Да го земе дявола, за туй ли ходите въ Европа, туй ли ви учѫтъ тамъ? Нима на френски само за любовь се говори?

Рада мълчеше и уплашено слушаше гърмящитѣ философии на мѫжа си.

— Що мълчишъ, що мълчишъ сега? А? Кажи ми! Защо го покани? Не видѣ ли, че никой другъ не искаше да го знае? Отговаряй. Ще се пукнѫ, ще се пръснѫ!

— Защо се сърдишъ, Петре? Какво има отъ туй? Човѣкътъ толкова пѫти танцува съ мене, защо да го не поканѫ. Какво има въ туй?

— Какво има въ туй! Той само съ тебе танцува. Защо само съ тебъ, — нѣма ли други жени въ клуба? Какво има въ туй, че утрѣ цѣлиятъ градъ ще гръмне за мене? На какво мяза туй, кажи ми, на какво мяза? Или те взехъ да осквернишъ името ми? За туй ли?

Негодование пръвъ пѫть закипѣ въ гѫрдитѣ на Рада. Тя осквернявала името му!?

— Какво каза? . . . повтори го, — издума тя като се исправи прѣдъ него. Азъ ти осквернявамъ името?

Въ очитѣ ѝ блѣснѫ гордость на жена, върху която хвърлятъ първия камъкъ. Капитанътъ отначало се смая. Пръвъ пѫть му се случи да види прѣдъ себе си угрожающа, ядосана жена. Но съзнанието за физическитѣ му сили го успокои и той злобно-иронично извика:

— Какво ми се перишъ? Отгорѣ на туй краставици ще ми продавашъ! Азъ не съмъ французинъ. И рога не съмъ научепъ да носѫ, чувашъ ли? Азъ не съмъ французинъ!

— Ти си подлецъ! каза прибѣлѣла Рада.

Казарменният инстинктъ се събуди въ нервитѣ на капитана и, безъ да си даде отчетъ, като че ли вѣстоводтъ се намираше прѣдъ него, дѣсната му рѫка тръпнѫ и се залѣпи на лѣвата страна на Рада.

Той се сѣпнѫ, но бѣше вече късно. Рада лежеше почти въ безсъзнание на канапето . . .

Ларионовъ намѣри за благоразумно да излѣзе слѣдъ това. „Женски сълзи не изсъхватъ, ако има до тѣхъ единъ мѫжъ", помисли си той. Но едно смѫтно чувство, чувство че той направи нѣщо подло, ниско, пробѣгнѫ въ душата му. За щастие първата чаша ракия въ кафенето изгони и него, заедно съ Рада, изъ главата му. „Другъ пѫть ще помни", бѣше послѣднята му мисъль за Рада тази вечерь.

Рада се мѣташе като луда на канапето, ридаеше, кѫсаше си косата и, въ сѫщо врѣме, като че ли не вѣрваше че туй станѫ. „Ни една минута, ни една секунда въ тази проклета кѫща. Всичко е свършено между насъ". И тя станѫ, почнѫ да прибира всичко, което принадлежеше ней. Всичко друго тя хвъргаше настрана: неговитѣ подаръци, гривни, даже рокли, които е купувалъ той, даже вѣнчалния пръстень снѣ и го хвърли съ прѣзрѣние на масата.

Тя прибра само туй, което имаше като момиче, прѣди да живѣе съ тоя звѣръ. Тя бѣше тъй нервна, че не бѣше въ състояние да направи ни единъ възелъ.

— Иване, ела тука. — Иванъ влѣзе.

— Земи туй и го занесъ . . . . .

— Кѫдѣ, госпожо?

— Кѫдѣ? Че тя и сама не знаеше кѫдѣ. Родителитѣ ѝ бѣхѫ далече, и тѣ бѣхѫ еднички хора на свѣта, които би я разбрали. — Кѫдѣ? Кѫдѣ? — повтори тихо Рада и отчаяно се отпуснѫ на стола.

А вънъ като че ли нарочно валѣше силенъ дъждъ, който биеше въ прозорцитѣ, като че казваше усмихнѫто: „Кѫдѣ си ми тръгнѫла, госпожо?" Иванъ отъ вѣжливость излѣзе.

„Кѫдѣ"? Пакъ минѫ прѣзъ ума ѝ. „Но азъ не могѫ, азъ не щѫ да останѫ съ него въ тази кѫща, азъ го мразѫ, прѣзирамъ, — гнусъ ме е да го гледамъ".

Часътъ удари единайсетъ. Той може би ще се доде и само една тази мисъль я накара наскоро да отиде въ салона.

Тя бѣше тъй развълнувана, тъй убита, че не можеше да стои на нозѣ.

„Утрѣ! Утрѣ, непрѣмѣнно ще телеграфирамъ на мама“, каза си тя рѣшително, като легна на канапето въ салона и се зави само съ своето моминско одѣяло, което донесе съ себе си отъ София. „Всичко е свършено между насъ“, повтора тя и заспа. Капитанътъ се върна въ три часа, като никога до сега и както винаги прѣди свадбата. Той забѣлѣжи всички тѣзи приготовления, осѣти по лицето на вѣстовоя, че нищо особенно нѣма въ кѫщи и даже се усмихна на тази комедия, както я нарече той и тихо си помисли: кѫдѣ на дяволитѣ ще ходи? Туй бѣше казано съ такъвъ тонъ, като че ли вънъ отъ прага на капитанската кѫща за жена му нѣмаше нищо на свѣта. Слѣдъ десетъ минути той прѣспокойно захърка, като да бѣ извършилъ нѣкое благотворително дѣло и ни най-малко не се смути отъ своята самотия въ леглото, защото знаеше, бѣше сигуренъ дѣ е жена му. Салонътъ бѣше до самата спалня. Най-малко скърцане би се чуло.

На другия день, макаръ и рано, Рада се събуди, продължаваше да лежи и да мисли. „Хубаво, тя ще ме земе. Сетнѣ?“ И тя си припомни цѣлия моминski животъ, слѣдъ като се върна отъ Швейцария . . . Любовь, любовь безгранична, на родители — и само една рокля въ година.

„Тамамъ се освободихъ отъ мене и сега пакъ. Боже, Боже мой, какво ще правъ азъ?“ И тя скри очитѣ си, прѣпълнени съ сълзи, въ възглавницата на канапето. Въ туй врѣме нѣкой почука на вратата. Туй бѣше вѣстоноятъ.

— Госпожо, азъ ви носъ чая.

— Влѣзъ, каза тихо Рада.

Иванъ бѣше може би единчкиятъ человѣкъ, отъ когото капитана не завиждаше Рада. Не се минаха петь минути, вратата на салона грубо се отвориха и прѣсилено сърдитиятъ гласъ на капитана се донесе до ушитѣ на Рада.

— Менъ не ми даваше да седна на новото канапе, а сама спишъ на него. Сто и петдесетъ франка за единъ капризъ — много ефтино.

Рада не отговори.

— Прави ти честь туй, да оставишъ мѫжа си самъ да спи.

И той даже се усмихнѫ при туй. Рада си даде дума да мълчи, но капитанътъ, който се убѣди че всичко върви благополучно въ кѫщи, доволенъ извика: Иване, шашката! — и излѣзе вънъ.

Рада се успокои и се разсърди за неговото скоро излизане. Успокои се, защото мислѣше, че той дълго ще остане, а тя просто не искаше да го гледа, а се разсърди, защото ѝ се искаше да му каже всичко, всичко, — че го мрази, че не го счита за човѣкъ. Но капитанътъ безъ да иска направи туй, отъ което най-много се боеше.

Той бѣше причина че днесь Рада първъ пѫть помисли за доктора Dunoyer.

Образътъ му доде отначало като сравнение съ капитана, сетнѣ полека-лека капитанътъ исчезнѫ и останѫ самъ той, докторътъ, вѣжливъ, прѣдупрѣдителенъ, добъръ.

„Такъвъ мѫжъ да имамъ“, минѫ ѝ прѣзъ ума и тя си припомни разговоритѣ съ него, най-незначителни, най-кратки, и този човѣкъ ѝ се видѣ като нѣкой близъкъ, като че ли между тѣхъ има отдавна нѣщо общо.

И тя, честита, се усмихнѫ, като си припомни послѣдния валсъ, на който го бѣ поканила. Какъ той бѣше доволенъ! прошепнѫ тя.

И въ половинъ часъ мислитѣ ѝ тъй се измѣнихѫ, че да я гонѣше капитанътъ отъ града, тя не би искала да замине.

Ней ѝ се показа, че тя непрѣмѣнно трѣбва да се види съ доктора слѣдъ тая сцена въ кѫщи. И тя даже почти весела се облече, накара Ивана да ѝ стопли чая и, като че ли нѣщо не бѣ се случило, почнѫ да си кѫдри косата и когато капитанътъ се върнѫ и видѣ Рада почти усмихнѫта, очуденъ отначало, той сетнѣ си каза: „Хубаво е нѣщо боятъ. Най-умна жена вкарва въ пѫтя“.

За ужасната случка ни той, ни тя не загадвахѫ.

Само вѣстоваятъ—навѣрно по глупость—най-наивно попита: въ салона ли да ви постелѫ тази вечерь, госпожо?

Капитанътъ и Рада тъй се изсмѣхѫ, че бѣдниятъ вѣстовой се зачерви.

Една помирителна философия

(Alfred Fouillée)

Очеркъ отъ **П. Д.**

Минѫлата година се възбуди въ българската литература въпросъ за материализъмъ и спиритуализъмъ. При това се забѣлѣжи тоя интересенъ фактъ: материалистическата хипотеза въ Европа се отхвърля отъ множество учени естествоиспитатели, химици, физици, физиолози, както и отъ професионални философи; съврѣменната европейска мисъль признава, че тѣло и душа, материя и духъ сѫ още двѣ неразрѣшими гатанки, но че истината трѣбва да лежи въ примирение на тѣзи двѣ крайности, въ обединение на тѣзи противоположности, — а у насъ излизатъ съ догматични, на нищо не основани твърдения, че материализмътъ билъ послѣднята дума на западно-европейската мисъль. Че това е невѣрно, знае всѣки, който е що годѣ запознатъ съ западно-европейската философска мисъль. Въ Англия Спенсеръ, основателтъ на еволюционното учение, авторъ на прочутъ трактатъ по психология, туря въ основа на своята философска система „Непознаваемото“ (L'Inconnaissable) — принципъ, противенъ на всѣки материализъмъ. Въ Германия Ланге, историкътъ на материализма, Вундтъ, глава на физиологическата психология, Авенариусъ, Дюбуа-Реймонъ, прочутъ берлински физиологъ, отхвърлятъ догматичния материализъмъ и въ краенъ случай признаватъ само единъ паралелизъмъ между тѣлесни и душевни процеси, който обаче е необяснимъ. Въ Франция прѣзъ цѣлото сегашно столѣтие материализмътъ не намѣри сгодна почва. Но съврѣменна Франция има единъ писатель, който е посвѣтилъ цѣлия си животъ на това, да примири материализма съ спиритуализма. Този мислитель е Алфредъ Фуйе, съ когото искаме да запознаемъ читателя.

Фуйе не е собственно професионаленъ философъ, а е въ сѫщо врѣме и социологъ, а освѣнъ туй е основателно запознатъ съ всички резултати на научната мисъль.

I.

За да разберемъ по добрѣ ученията на Фуйе, трѣбва да хвърлимъ единъ ретроспективенъ погледъ на френската философия прѣзъ послѣднитѣ 120 години. Въ края на миналото столѣтие френската философия е била чисто материалистична и намѣри своя краенъ изразъ въ съчинението на Ламетри (De la Mettrie): „Човѣкъ-машина“. Едноврѣменно съ него дѣйствуваше Кондийякъ, който учеше, че всички наши идеи, мисли, чувствувания, страсти и т. н. сѫ продуктъ само на онѣзи осѣщания, които възприемаме чрѣзъ нашитѣ външни чувства, нашитѣ органи за осѣщане (сензуализъмъ). Едвамъ въ началото на нашето столѣтие захваща една реакция противъ материализма на Ламетри и сензуализма на Кондийяка. Въ литературата въ тоя смисълъ сѫ писали Шатобрианъ, М-me Сталь, Бенжаменъ Констанъ, въ философията — Ламене, Де Местръ, Роайе́ Колларъ, Биранъ, Жоффруа и Кузенъ [1].

Въ 1811 година Колларъ захваща съ критиката на Кондийяковата философия и основава една спиритуалистическа философия на нови начала. Той гради върху нашето понятие за врѣме, което понятие, споредъ него, ний не възприемаме отвънъ, а отвѫтрѣ. Но най-много е влиялъ на френския спиритуализъмъ Биранъ. Той захваща съ констатиране на това явление, че ний имаме не само прѣдставления отъ външни прѣдмети или осѣщания отъ разни части на нашето тѣло, но и непосрѣдственно съзнание на нашето „азъ“, — сир. душата осѣща въ себе си вѫтрѣшна сила, независима отъ външния миръ. Душата наблюдава не само външния миръ, но и себе си. Външниятъ миръ сѫществува за насъ само благодарение на нашето вѫтрѣшно „азъ“. Непосрѣдственно понятие ний имаме само за нашето „азъ“, за нашата мисъль. Най-сигурниятъ фактъ за насъ е нашето самосъзнание. По този начинъ Биранъ се възвръща къмъ философията на Декарта, за която най-първото и най-сигурно познание бѣше познанието, съзнанието на нашето собственно азъ, (cogito, ergo sum). Ний знаемъ само това, върху което ми-

[1] Taine: Les philosophes français au XIX siècle. Paris.

слимъ. Но въ първото проявление на нашето съзнание се крие една сила, една дѣятелность: азъ мисля, понеже искамъ да мисля. Волята е прочее сѫщностьта на нашето „азъ“.

Тъй щото за насъ дѣйствително сѫществующе е само нашето „азъ“, нашето самосъзнание, нашата душа.

Слѣдъ Бирана доде Кузенъ. Той искаше да съедини англійската философия съ германската. Но той нѣмаше никакви твърди принципи, а искаше да асимилира въ своята система всички сѫществующи системи, освѣнъ материализма. Кузенъ бѣ еклектикъ и като такъвъ той не внесе нищо ново въ философията. Напаки, той причини голѣма вреда на френската философия: въ Англия и Германия философията се прислушва къмъ гласа на науката и захваща да провѣрява всичкитѣ си заключения отъ гледна точка на новитѣ научни открития, — а Кузенъ се страхуваше отъ науката. Вмѣсто да прѣнесе философската мисъль на широкото поле на дѣйствителностьта, да сключи съюзъ съ науката, той, напаки, изолира философията отъ всѣко общение съ новитѣ открития на науката. Тукъ се захваща една силна опозиция противъ спиритуализма, и то отъ двѣ страни; отъ страна на позитивизма и на критицизма. Основательтъ на позитивизма е Контъ. Той исхвърли изъ своята философия всѣка философия, като нѣщо самостоятелно, и гледаше на нея само като на единъ отдѣлъ на науката, въ която сѫ съединени всички общи принципи на наукитѣ. За причината на причинитѣ той и не искаше да мисли, понеже никога не можемъ я узна. Най-важно послѣдствие на позитивната философия е нейната социологическа страна: Контъ именно създаде идеята за „социаленъ организъмъ“. Ний ще видимъ, че именно тая страна на Контовото учение е имала грамадно влияние върху философията на Фуйе Отъ друга страна, въ втората половина на нашето столѣтие се явява въ лицето на Ренувие ново направление въ френската философия: критицизмъ, и се основава специаленъ журналъ: „La critique philosophique“.

Но въпрѣки всички критики, спиритуализмътъ не е умрѣлъ въ Франция. Той се възобнови подъ нова форма, като се примири съ науката. Както е извѣстно, въ 1859 год. се яви главното съчинение на Дарвина и отъ тогава насамъ еволюционната теория прониква въ всички науки, въ всички области на мисъльта. Сега имаме всички елементи, отъ които се слага философията на Фуйе: спиритуализмътъ, оплодотво-

ренъ отъ социологическитѣ идеи на Конта и прѣобразуванъ подъ влияние на еволюционното учение на Дарвина и Спенсера.

II.

Алфредъ Фуйе не принадлежи къмъ никое опрѣдѣленно философско направление: той иска да примири всички направления, безъ обаче да падне въ еклектицизмъ.

Прѣди всичко той е еволюционистъ: той изучва всички явления въ тѣхното развитие, въ тѣхното постоянно прогресирующе измѣнение; само че той не се спира на механико-физическа еволюция, както Спенсеръ, но иска да обясни естественната еволюция съ помощьта на психологически понятия. той ввежда въ еволюцията една нова, психическа сила, а именно идея-сила (idée-force).

Той дава въ своята система извѣстно мѣсто и на Контовия позитивизъмъ, но съ извѣстни измѣнения. И Фуйе е съгласенъ, че задачата на философията трѣбва да състои въ обединение на резултатитѣ, придобити въ разнитѣ области на науката, само че метафизиката, споредъ него, трѣбва да съставява отдѣлна часть на философията. Въ своето социологическо мировъззрѣние той приема идеята на Конта върху социалния организъмъ, но не се задоволява съ това: за него общество, държава не е само организъмъ, но и едно договорно учреждение, — сир. въ образуване на обществото участвува и психическиятъ елементъ. Тъй щото Фуйе иска да примири спиритуализма, който обяснява природата чрѣзъ духа и споредъ който материята е само едно проявление на духа, съ еволюционизма, споредъ който цѣлата природа, духъ и материя, постоянно се развиватъ и измѣняватъ, и най-сетнѣ съ позитивизма, който въобще не иска да зима въ внимание метафизиката.

Не е ли това противорѣчие? Ами какво ще каже читательтъ, като прочете слѣднитѣ цитати: „Днешната физиологическа психология вижда въ животнитѣ прадѣдитѣ... на човѣка; а сравнителната психология скъсва искуственнитѣ прѣгради между животнитѣ и човѣка и обяснява божественнитѣ способности (на човѣка) чрѣзъ развитие на най-проститѣ психически процеси, които сж общи на човѣка и на животното; физиологическиятъ и психологическиятъ механизъмъ сж достатъчни за да обяснятъ всичко“. Всѣки натуралистъ би се подписалъ подъ това мнѣние, но ето че и идеалистътъ е удовле-

творенъ: „Всѣкждѣ, дѣто има движение, казва на друго мѣсто Фуйе, има и осѣщане; цѣлата материя е оживотворена; вредъ взаимодѣйствие на сили и стремления. Всѣкждѣ въ вселенната животъ и движение, вредъ съзнание въ една безконечна градация отъ тъмни, неопрѣдѣлени и елементарни начала до най-ясното, съзнающе своето могжество съзнание; слѣпитѣ сили съдържатъ вече онова, което тѣ при благоприятни условия ще произведатъ: животъ, осѣщане, мисли“.

Въпрѣки тази очевидна противоположность тукъ нѣма никакво противорѣчие; тѣзи двѣ мнѣния се допълватъ взаимно и изразяватъ само двѣ страни на едно и сжщото мировъзрѣние, на психическия монизъмъ, който намира горещи защитници и между естественици, физици, химици и физиолози.

Прѣди всичко, Фуйе, въ отличие отъ напрѣжни френцуски спиритуалисти, признава напълно значението на обективно-научнитѣ изслѣдвания: той самъ помага за тѣхното распространяване. Той мисли даже, че една философия, отдѣлена отъ науката, прилича на единъ откжснатъ клонъ, който умира отъ недостатъкъ на сокове. Всичкото наше стремление, споредъ него, трѣбва да състои именно въ съгласуване на философскитѣ хипотези съ научнитѣ данни. Мипж врѣмето, когато можеше да се мисли, че философията сама може да познае природата и човѣка. Но, пита понататъкъ Фуйе, възможно ли е, щото човѣшкиятъ духъ да се растопи само въ наукитѣ, възможно ли той да се откаже отъ идеала?

Задачата на Фуйе, която той прѣслѣдва въ всички свои съчинения, е именно разрѣшение на тази „трагическа антиномия“, както се изразява Кантъ, между двѣтѣ главни течения на новата мисъль: между натурализъмъ, върху който почиватъ всички точни науки, и между идеализъмъ, на който се основава моралътъ. Фуйе иска да разрѣши всичкитѣ основни противоположности, които произлизатъ отъ противоположността на патурализма и идеализма, като напр. спекулативна философия на историята и позитивна философия, дедуктивна и индуктивна метода, учение за свободна воля и детерминизъмъ, индивидуализъмъ и социализъмъ. Той иска да направи това примирение чрѣзъ ввеждане цѣлъ редъ „посрѣдствующи членове“ (moyens-termes). Неговата мисъль не може да се примири съ този вѣченъ дуализъмъ: той се стреми къмъ по-висока синтеза, къмъ монизъмъ, който да упищожи всички тѣзи противорѣчия. Ето защо неговата ме-

тода е една посрѣдствующа, прогресивна синтеза (methode de conciliation).

Щомъ ний имаме прѣдъ видъ монизма, който прѣслѣдва Фуйе и въ който да се съдържатъ всички елементи, тогава лесно се обясняватъ всички противорѣчия въ неговитѣ съчинения.

III.

Много съчинения е написалъ Фуйе, но първото негово съчинение оказа влияние на всичкитѣ му по-подирни трудове, както и върху цѣлата му философия. Това съчинение е посветено изключително на Платоновата философия (La philosophie de Platon. 1869). Собственно Фуйе, въпрѣки голѣмитѣ измѣнения, които е прѣтърпѣлъ неговиятъ умъ отъ 30 години насамъ, сé още платонизира. Впрочемъ, той не отрича това. „Има единъ видъ платонизъмъ, казва той, който ще запази своето значение за всички врѣмена, само че всѣки трѣбва добрѣ да го схване. Какъвъ е този важенъ и за бѫдѫщи врѣмена жизненъ елементъ на истинския платонизъмъ? То е Платоновата вѣра въ основното единство на нѣщата, въ едно единство на дѣйствителность и свърхчувственното (intelligible), на идеалното и на разума и най-сетнѣ най-високо единство между дѣйствителното, свърхчувственното и доброто“, съ една дума — монизмътъ. Стремлението къмъ единство е най дълбоко вкоренено въ нашето съзнание. Не единъ кантианецъ ще каже: това стремление къмъ единство, къмъ обединение на мисъльта и на свѣта, е само субективна потрѣбность, а въ дѣйствителность нѣма никакво единство. Ний сме тъй създадени, че диримъ всѣкѫдѣ единство: това е една форма на мислене (категория), присѫща на нашия духъ, но реалниятъ миръ не съдържа никакво единство; той остава за насъ загадъченъ, проблематиченъ. Дѣйствително, това възражение отъ послѣдователитѣ на Канта като че е вѣрно; но тогава ний ще дойдемъ до тамъ, че въобще трѣбва да се съмнѣваме въ реалното сѫществуване на всичко. Ний виждаме, че науката прогресира именно по този пѫть: чрѣзъ внасяне единство въ природата. И когато нашата мисъль напълно би хармонирала съ дѣйствителността, когато би се явила една философска система, въ която всички явления на мисъльта и битието да намѣрѫтъ мѣсто, когато натурализъмъ и идеализъмъ се допълнѫтъ, за да съставѫтъ едно цѣло,

тогава всички съмнѣния въ реалното единство нѣматъ никакво значение, понеже ний никога не ще можемъ да се освободимъ отъ нашитѣ форми на мислене, никога не ще можемъ да видимъ разнообразие тамъ, дѣто нашата мисъль е внесла единство. Впрочемъ, трѣбва да прибавимъ друго едно съображение, което е прѣко послѣдствие на монистическата философия: щомъ признаемъ, че духъ и материя сж двѣ страни на едно и сжщо явление, че мисъль и битие сж идептични, тогава законитѣ на човѣшката мисъль сж въ хармония съ законитѣ на всеобщата природа. „Човѣкъ е създаденъ по подобие Божие"; ще каже, че неговата материална и духовна природа е подобна на общата природа. Тъй щото, щомъ стремлението къмъ единство е вкоренено въ човѣшкото мислене; щомъ на човѣшкия духъ единството е присжщо, трѣбва да се приеме, че това единство се крие и въ вселенната, въ цѣлото битие. Но ако платонизмътъ е оказалъ най-голѣмо влияние на мировъзрѣнието на Фуйе, то това не исключва всички други влияния. Както вече казахме, той иска да помири всички философски системи. [1] Редомъ съ платонизма върху неговата философия е влиялъ и английскиятъ еволюционизъмъ.

Платоновиятъ идеализъмъ и английскиятъ еволюционизъмъ доведохж Фуйе къмъ неговата теория върху идеи-сили (idée-force). Като развива психологията, еволюцията и моралътъ на своитѣ идеи-сили, той дохажда до своята система на реалния и психически монизъмъ. Съ тая хипотеза на идея-сила Фуйе извършва синтезата между мисъль и битие, въ която синтеза Платонова идеалъ е снетъ отъ небето и помѣстенъ на земята.

Подъ идея-сила Фуйе разбира нашето стремление къмъ онова, което трѣбва да бжде, което ний желаемъ да стане, и което полека-лека се осжществява съ помощьта на индивидууми, въ които се въплътява.

Да земемъ единъ примѣръ.

Въ вселенната господарува пълна причинность, абсолютенъ детерминизъмъ. Исключва ли това свободната воля? Фуйе отрича това. Споредъ него идеята за свобода дѣйствува върху нази като сила и ни дава такава власть върху нашитѣ страсти, както и дѣйствителната свобода. И колкото

[1] Глед. Мисъль, 1898. Кн. IV и V: Алфредъ Фуйе. За методата въ историята на философията и за помирението н. системитѣ. Прѣв. Н. Д. Юрдановъ.

повече тази идея се развива въ насъ, толкова по-голѣмо влияние тя има върху всички наши дѣйствия, толкова повече тя се обръща въ едно желание на свобода. Както виждаме, тукъ вече идеята нѣма онова значение, което ѝ приписва Платонъ, а е нѣщо реално, съществующе въ насъ, и прѣдставлява форма на съзнателенъ животъ, въ който сж концентрирани възприятие, прѣдставление и желание.

Силата на всѣка подобна идея може да има трояко значение: 1) психологически тя (идеята-сила) прѣдставлява онзи активенъ елементъ, който се съдържа въ всѣки съзнателенъ актъ; всѣко прѣдставление е свързано съ по-голѣмо или помалко стремление къмъ своето реализиране, къмъ своето осжществление. Както всѣко осѣщане се съпровожда отъ извѣстенъ афектъ, тъй и всѣка идея е свързана съ извѣстна енергия; 2) Физиологически силата на всѣка идея състои въ туй, че всѣки съзнателенъ психически процесъ е свързанъ съ съотвѣтствующъ паралеленъ материаленъ процесъ въ нашата первна система и въобще въ нашето тѣло, който процесъ въ сжщность е движение на материя; 3) Философски силата на идеята състои въ туй, че духовниятъ елементъ е дѣйствующата съставна часть на всѣка физическа и химическа еволюция; духовниятъ факторъ не е, както мислѣтъ Хжксли и Спенсеръ, просто успоредно явление на всеобщата еволюция, не е само рефлективно движение, но е единичекъ истински и първиченъ факторъ въ еволюцията. Механизмътъ е само символъ на извѣстни отношения, които, като издирваме тѣхнитѣ най-дълбоки основания, ще се окажѫтъ отношения между духовни съставни части, като осѣщане, мислене, искане, желане и т. н. Механическата еволюция прѣдполага вжтрѣшна еволюция, а тя е само външна форма на психическата еволюция. Съзнателната идея не е, както учи Спенсеръ, едно безполезно освѣтляване на абсолютно независимъ механизъмъ. Идеята е способна къмъ самостоятелна дѣятелность, която влияе на механизма. Както виждаме, идея-сила е, споредъ Фуйе, двигателната сила на всички механизми. И той признава еволюцията, само че той я обяснява чрѣзъ духовния елементъ. Физиологътъ, напримѣръ, нѣма нужда да зема въ внимание идеята, понеже всички други физически фактори сж тъй добрѣ свързани помежду си, че сж напълно достатъчни за тѣхното разбиране. Но въ очитѣ на единъ философъ меха-

нистическото обяснение е съвършено недостатъчно и не дава пълно обяснение на явленията; едно механистическо обяснение прилича на една алгебрическа формула, дѣто нѣщата сж обозначени съ знакове. Но само чрѣзъ една илюзия ученията може да прѣдположи, че той не се нуждае отъ нѣщата, че му стигатъ само знаковетѣ. Обаче философътъ ще прѣвърне алгебрическата формула въ реално уравнение, като внесе психически елементи: воля и желание, - тогава външното се обяснява чрѣзъ вжтрѣшно, количеството — чрѣзъ качество.

Но идея-сила има още грамадно социологическо значение. И тукъ е собственно цѣлата оригиналность на мировъзрѣнието на Фуйе. Дѣйствително, ако се съгласимъ съ Спенсера и неговитѣ послѣдователи, че съзнанието и нашитѣ идеи сж чисти рефлексии, че тѣ напълно се обясняватъ чрѣзъ материални органически процеси, независими отъ нашата воля, тогава индивидуумътъ изгубва всѣко значение въ историята, тогава не може да се говори за борба за нѣкакви идеали и всѣко стремление къмъ по-разумно устройство на индивидуалния и обществен животъ става илюзорно. Противъ това най-много се бори Фуйе. Идеята не е простъ рефлексъ, мисли той, тя не е едно пасивно, безполезно освѣтляване на независимъ отъ нея механизъмъ, а е една сила, единъ активенъ факторъ въ универсалната еволюция: ето защо ний трѣбва да признаемъ грамадното значение на всѣки съзнателенъ индивидуумъ; на човѣшкия духъ се открива широко поле на дѣятелность, понеже съзнанието опрѣдѣля цѣлата дѣятелность на личностьта. Съ туй е логически свързано и общественното значение на идея-сила.

Хората дѣйствуватъ подъ влияние на идеи, които сж въ сжщото врѣме причини и слѣдствия; мислящитѣ сжщества внасятъ цѣль въ свѣта.

Идеитѣ сж призовани да управляватъ хората. Свѣтътъ е единъ организъмъ съ тенденция да бжде познаваемъ и желаемъ; обществото е единъ организъмъ, който се стреми къмъ самоосжществение чрѣзъ своитѣ идеи-сили. И макаръ че идеитѣ, като свобода, човѣщина, справедливость трѣбва да се разглеждатъ като резултати на еволюция, тѣ сж били вече отдавна нейни могжественни фактори. Съ една дума идеитѣ сж главни двигатели на човѣшката еволюция. Подъ влиянието на свободни и съзнателни идеи се обединяватъ и уреж-

дать чисто емпирическитѣ и отначало несистематизирани морални дѣйствия на хората.

Фуйе издига своитѣ идеи-сили до единъ категорически императивъ, тъй щото всѣки, който не се ржководи отъ тѣхъ, е за него прѣдметъ на психиатрия, а не на психология. Той дълбоко вѣрва въ бждащностьта на човѣшки родъ именно благодарение на благотворното влияние на идеи-сили.

IV.

Ето въ кжси чертици философията на Фуйе, който има днесъ грамадно влияние въ Франция.

Неговата философия се характеризира: 1) чрѣзъ стремлението да помири всички философски системи; 2) чрѣзъ свеждане на всички явления къмъ едно цѣло, — психическия монизъмъ; 3) чрѣзъ хипотезата на идеи-сили, които създаватъ синтеза на духовното и материалното и по този начинъ унищожаватъ оная рѣзка противоположность между натурализъмъ и идеализъмъ, която дѣли културното човѣчество на два враждебни лагера.

Успѣлъ ли е Фуйе въ това си намѣрение?

Има мислители, като Декартъ, Спиноза, Кантъ и др., за които казваме, че откриватъ истината, — че отварятъ нови пжтища, раскриватъ нови перспективи прѣдъ човѣшката мисъль, които отъ своя страна могжтъ да послужжтъ за начало на едно ново развитие. Фуйе не принадлежи къмъ тѣзи мислители, а къмъ онѣзи, които съсрѣдоточаватъ въ себе си, като въ единъ фокусъ, всички расхвърлени лжчи на съврѣменното тѣмъ знание. Благодарение на това обстоятелство тѣ най-добрѣ изразяватъ общитѣ тенденции на своята епоха; тѣ формулиратъ господствующитѣ идеи съ такава енергия и при това въоржжени съ таквозъ грамадно знание, че резюмиранитѣ отъ тѣхъ идеи получватъ особенна сила и даватъ ново освѣтление на извѣстни вече, но спорни истини. И ако въ бждаще реакцията противъ материализма побѣди окончателно, Фуйе ще трѣбва да се смѣта за единъ отъ главнитѣ виновници на тази еволюция въ философската мисъль.

Но ще ли побѣди спиритуализмътъ, даже въ онази форма, въ която ни го прѣдлага Фуйе?

Отговорътъ на този въпросъ не само е мжченъ, но просто е невъзможенъ. Отрицателенъ или положителенъ —

въ всѣки случай той би билъ догматиченъ. А догматиченъ той непрѣменно ще бѫде, понеже нито въ единъ, нито въ другъ случай не може да се основава на сигурни доказателства. Който не може да се примири съ скептицизма, който не се удовлетворява съ скромното признание на своето незнание, сир. съ общото невѣдение, който непрѣменно иска да има едно положително философско мировъззрѣние, той може да избира между тия двѣтѣ: материалистическия монизъмъ, който утвърждава, че духътъ е продуктъ на материята, че мирозданието, заедно съ цѣлата психика, е резултатъ на постоянно движуща се материя, — и идеалистическия монизъмъ, който утвърждава, че материята е само едно въплъщение на духа, че цѣлата природа е одухотворена, че едничко вѣчно и неразрушимо е духовното начало. Всѣки е свободенъ да избира между тия двѣ мировъззрѣния, но никой нѣма право да утвърждава, че притежава цѣлата истина.

Врѣмето, когато материализмътъ се смѣташе за една несъмнѣнна истина, мина безвъзвратно. Интересно е, че сега най-голѣмитѣ му противници излизатъ изъ редоветѣ на природоиспитателитѣ, — тѣ сѫ химици, физици и физиолози. Мина и врѣмето, когато можеше да се утвърждава, че мисъльта е сѫщо така функция на мозъка, както пикочьта е функция на бѫбрецитѣ (Фохтъ). Сѫ повече и повече се натрупватъ факти, които никакъ не могатъ се обяснн въ рамкитѣ на догматичния материализъмъ. Стига само единъ нищоженъ фактъ на влияние, на хипнотизъмъ върху разни хора, дѣто психическото внушение може да влияе непосрѣдствено на органически процеси, за да се катури цѣлото здание на материалистическата философия. Впрочемъ, нѣма нужда да отиваме тъй далече и да искаме да ни обяснятъ материалиститѣ, какъ материята създава мисъль; нека тѣ ни обяснятъ появяването на първия и най-елементаренъ психически елементъ: на осѣщането. Материалистическото мировъззрѣние е основано на вѣра, ако искате на воля, но по никой начинъ не е продуктъ на научни, доказани данни. А една вѣра може да бѫде фанатична, но никога не и научна. Съ вѣра може да се апелира къмъ чувството, а не къмъ разума.

Не е обаче въ по-добро положение и спиритуализмътъ. И той е повече постулатъ на морала, на наши афекти, на

нашия емоционаленъ животъ, отколкото на нашия разумъ Съ неговото одухотворяване цѣлата природа той още нищо не разрѣшава, а наопаки: създава голѣми мжчнотии. И спиритуализмътъ дѣйствително всѣкога апелира къмъ нашия моралъ. Погледнете, какво прави Фуйе: неговитѣ „идеи-сили“ сж прѣдизвикани главно отъ практически съображения, както той самъ отчасти признава. Съ помощьта на идеи-сили той създава свободна воля. Ще забѣлѣжимъ при това, че ако нашето прѣдставление за свободна воля и нашето стремление къмъ нея дѣйствително ни прави свободни, тогава единъ пияница, който подъ влияние на алкохола се възбужда, би трѣбвало да има най-силната свободна воля [1]. Има множество психически болни, у които прѣдставлението за свободна воля, както и стремлението къмъ нея, сж най-развити, а въ дѣйствителность всички тѣхни дѣйствия сж обусловени отъ болѣзненни измѣнения въ нервната система. Впрочемъ, ний сега не искаме да се спираме върху този въпросъ, а искаме само да покажемъ, че терминътъ идеи-сили е прѣдизвиканъ отъ практически съображения, а не е резултатъ на обективни наблюдения. Идеи-сили служжтъ на Фуйе да основе своята етика и социология. Но съ това ни най-малко не се доказва обективно-научния характеръ на спиритуализма. А ако нито материализмътъ, нито идеализмътъ не могжтъ да ни обяснжтъ всички явления на материалния и духовния животъ, тогава не остава друго нищо, освѣнъ да се откажемъ за сега отъ едно общо философско мировъзрѣние и да застанемъ на чисто скептическа гледна точка, която ни позволява да се отнасяме критически къмъ всички философски системи, и да избѣгваме всѣки догматизъмъ, въ каквато форма и да се явява той.

Това е нашата гледна точка. Но не можемъ да скриемъ отъ читателя, че въ днешно врѣме спиритуализмътъ намира много повече послѣдователи, нежели материализмътъ. Даже въ Англия, родината на утилитаристи, еволюционисти и религиозни рационалисти, въ послѣднйо врѣме спиритуализмътъ сѐ повече и повече се распространява. Не ще съмнение, че това се дължи отчасти на социални причини, но само отчасти. А главната причина се крие въ това несъмнѣнно обстоятелство, че материализмътъ не оправда възлаганитѣ на него надежди; и съ негова помощь ний стоимъ прѣдъ

[1] Ch. Féré. Dégénérescence et criminalité. 1895. Paris. p. 99.

гатанката на живота, както Шиллеровиятъ ученикъ прѣдъ забулената статуя. И струва ни се, че додѣто виждаме всѣкадѣ атоми и движение, додѣто и къмъ психически явления прилагаме материалистична мѣрка, до тогава ще бѫдемъ далечъ отъ истината.

Но каква мѣрка да прилагаме? На това човѣшкиятъ умъ до сега не е отговорилъ. Ще ли отговори той нѣкога? Кой знае! Това е въпросъ на вѣра. Ний не искаме да бѫдемъ догматични и въ това отношение.

А на нашитѣ материалисти ще кажемъ само: бѫдете малко по-скромни, господа! Недѣйте вика, като че сте зели цѣлата наука въ монополъ. Критикувайте, но не утвърждавайте.

Абсолютната истина е още забулена.

Квартирантъ

Скица отъ Н. Г. Данчовъ

Студентътъ Гаговъ се втурнѫ запъхтѣнъ въ стаята си, която бѣ наелъ прѣди три дни, хвърли записките си на една страна, шапката и дебелия си бастунъ — на друга и се простнѫ уморенъ на кревата. Но тутакси се изправи и, като притаи дѫхъ, наостри уши.

Въ съсѣднята стая ступанката му високо и прочувственно говорѣше:

... Да, постигнѫхъ го и сега съмъ доволна ... Ще потекѫтъ и за мене свѣтли дни ... Ахъ, колко съмъ честита. ...

Гаговъ се очуди и се заинтересува. Ступанката му говорѣше тъй високо, тъй развълнувано и страстно! Тихо той приближи до вратата, що раздѣляше неговата стая отъ съсѣднята и съвършенно ясно чу:

— Ахъ, Боже мой, ... колко е хубавъ! ... Азъ го обожавамъ ... Миличкия, ти си всичко за мене! ... Ний ще живѣемъ прегърнѫти отъ сутринь до вечерь. Павелъ тѣзи дни ще замине отъ тука и „може би“ три, четири и повече мѣсеца да не се върни. Никой не ще ни прѣчи ... Всичкия си любовенъ жаръ, който съмъ сдържала до сега, сдържала съмъ го за тебе. Има ли нѣкой по честитъ отъ насъ на тоя свѣтъ ...

Една дълбока-дълбока въздишка се разлѣ и тя млъкнѫ.

Гаговъ, поразенъ, се намѣри въ страшно недоумѣние. Какво е това? Такива въсклицания, такава любовь, страстность?! Дѣ е дошълъ той да живѣе? Не е ли това едно развратно семейство? Тя е измѣнница. Нейния мѫжъ заминава, и това е за нея голѣма радость, защото не ще има кой да ѝ прѣчи на сношенията съ любовника ѝ. Той се намръщи. Но мигновенно взе сериозенъ видъ и се замисли ...

И помисли: не е ли той самъ причинительтъ на туй? Много възможно. Да, това е вѣрно. Нима тя не търсѣше съ него срѣщи. А нейнитѣ погледи, говори! . . . Той добрѣ разбра всичко сега. Думата „измѣнница“ се спотаи нѣйдѣ въ душата му и една сладка мисъль го обзе.

— Нима азъ съмъ любила до сега? — почна пакъ тя. — Не, никакъ! Азъ бѣхъ една машина, едно орждие, което работѣше, споредъ както го управляваха. Азъ се омъжихъ, азъ взехъ Павла, защото тъй трѣбваше да направя, но не и защото го обичахъ. А нима азъ нѣмамъ право да обичамъ? Нима ти, Боже, ще ми запрѣтишъ това? Защо тогава си ми далъ сърдце? . . . А обществото? . . . Това ме малко интересува . . . Нека да говори то каквото ще, нека да ме обсипва съ хули! Нека! Щомъ то разрѣшава азъ безъ капка любовь да отида при едного, то трѣбва да разрѣши и да обичамъ другиго . . .

Слугинчето влѣзе вжтрѣ и каза нѣщо на госпожата. Тя излѣзе.

Гаговъ постоя тъй още малко, па се оттегли и замисли. Той бѣше цѣлъ развълнуванъ, растреперанъ. Въ главата му се въртѣше голѣмо едно въпло. Но минута — и то се распръсна отъ една ясна мисъль, като мъгла отъ слънчевитѣ лъчи, и прѣдъ него застана ступанката, съвсѣмъ не такава, каквато си я помисли въ началото. И рѣчи си на ума: — „такава душа, тъй онеправдана! Истина, тя е съвършенно права въ думитѣ си! . . .

И той я съжали.

И се прѣдаде на младежки мечтания. . . Той си прѣдстави, какъ бихъ тѣ живѣли. Той тъй жаденъ за любовь, а и тя . . . Какъ честити би били! . . Той я види седнала до него, колѣно до колѣно прѣдъ пламтящата печка. Вънъ силна виелица, студъ, а тѣ, зачервени отъ топлината, сладко си говорятъ . . . Тя протѣга своята мека полугола ржка и я слага на рамото му. Пригрящатъ се. Той се наклонява и я цѣлува . . . И устнитѣ му се приготвиха за цѣлувка . . .

Но всичко въ мигъ се прѣкрати.

— Тукъ, казвашъ, сме уединени? — проговори въ сжщата сѣдня стая единъ дебелъ дрезгавъ мъжки гласъ.

— Съвършенно! Бади най-свободенъ!

Послѣднятъ бѣше ступанинътъ на кжщата.

Гаговъ сърчи вѣжди и помисли: „истина, това е отъ моя страна безчестно. Азъ вършѫ прѣстѫпление.“ И се накани да излѣзе. Но се успокои: че какво е кривъ той, ако тѣ не сѫ прѣдпазливи! Той си е въ стаята. Свършено! И съ чиста съвѣсть чу нататъкъ:

— Ти ми обаждашъ, че скоро ще заминешъ отъ тука.

— Да.

— Че напослѣдъкъ особенно сте недобрѣ съ жената.

— Да.

— Че много ти се харесва новия ти познайникъ.

— Еее??

— Азъ, като твой приятель, се виждамъ задълженъ да ти кажѫ слѣдующето: този младежъ, който се е увилъ около васъ, съвсѣмъ не е такъвъ — светецъ, какъвто ти се прѣдставя. Азъ го знаѫ много добрѣ, ако и да не съмъ ималъ много работа съ него.

Силно смущение обзе Гагова. Кой е този, който тъй се изразява за него? Гаговъ дойде пакъ до вратата и се наведе да види прѣзъ дупката на ключалката, но тя бѣше заприщена отъ ключа. Напрегнѫ се да го познае по гласа. Напраздно — послѣдният му бѣше съвършенно чуждъ. Ядъ го обзе и той още повече се растрепера.

— Той е отритнѫтъ и отъ приятели и отъ всички за своята развратность. Той е развратникъ до мозъка на своитѣ кости. Всѣка вечерь ще избиколи всичкитѣ шантани, тунели и, пиянъ до забрава, спи изъ улицитѣ или 'участъцитѣ. Но туй не е всичко: той е растроилъ и двѣ порядъчни семейства.

Гаговъ позеленѣ.

— И двѣтѣ тѣзи семейства ти сѫ познати: Кепови и Танчарови. Той лежа́ за туй въ затворъ. Пустнѫхѫ го — пакъ сѫщиятъ. Пакъ го затворихѫ и сега, макаръ че нѣма повече отъ два мѣсеца, откакъ е излѣзълъ отъ затвора, сé си бара своята.

Този човѣкъ лъжеше безобразно. Гаговъ не знаеше какво да прави.

— Че не изглежда да е такъвъ! — подзе развълнувано ступанинътъ.

— Що, не изглежда? Чакай, ти не си чулъ още нищо. Азъ те молѫ да ми позволишъ да бѫдѫ откровенъ, и ти всичко, най-ясно ще разберешъ.

— Говори, молѫ те!

— Ти се познавашъ съ този елементъ отъ скоро, но госпожата ти трѣбва да се познава по-отдавна. Инъкъ не е мислимо таквозъ блиско приятелство съ нея.

— Какво говоришъ? Бѫди, молѭ те, внимателенъ!

— Ако не ти е желателно, азъ могѫ да прѣстанѫ.

— Съ какво ще потвърдишъ думитѣ си?

— Съ моето досегашно приятелство и съ писменъ документъ.

Настанѫ кратка пауза. Нѣкой станѫ отъ стола и почнѫ бързо да се расхожда. Слѣдъ като спрѣхѫ крачкитѣ, ступанинътъ остро отсѣче:

— Говори!

— Снощи минавамъ край васъ. Бѣше се смрачило доста. На пѫтнитѣ врата—той и госпожата ти. Прѣдстави си, единъ до другъ. Той я хванѫлъ за рѫцѣтѣ и си говорѭтъ. Азъ си отминѫхъ безъ да ме забѣлѣжѫтъ. Връщамъ се кѫсно, около десеть и половина часа, прѣдъ полунощь! Гледамъ, госпожата ти до този прозорецъ, при ниско спуснѫта лампа. Рекохъ си, „тукъ ще има нѣщо“ и се запрѣхъ до единъ тъменъ кѫтълъ. Слѣдъ минута тихо се приближава господинътъ, озърта се, и хвърга нагорѣ едно писмо, но несполучва: писмото пада. Той се навожда да го търси, но задаватъ се нѣколко души и той, безъ да го намѣри, тръгва. Тя се обажда: „ще слѣзѭ да го вземѫ“ и се махва отъ прозореца. Азъ се спущамъ, взимамъ писмото и бѣгамъ.

— Дѣ е то? — попита свирепо съ нервенъ гласъ ступанинътъ.

— Ето го!

Пакъ кратка пауза и разгъване на книга.

— Заповѣдай!

— Дай!—каза ступанинътъ и слѣдъ малко почнѫ да чете:

—„Бесцѣнна Марийке, азъ съмъ ослѣпенъ отъ твоята хубость. Откакъ се запознахъ съ тебе, азъ не живѣѭ вече на земята. Всѫду и всѣкога ти си единственната ми мисьль, о мой ангеле. Смили се надъ мене, поне за моята дълбока обичь. О, азъ те обичамъ до полуда...“

Съ опулени очи, растреперанъ като есененъ листъ, Гаговъ бѣше готовъ всѣка минута да избухне, да се втурне въ стаята и да обясни всичко. Обаче, нѣщо като че ли го задържаше, да чуе какво ще стане по-нататъкъ.

Ступанинътъ продължаваше да чете:

— „Когато тази вечерь азъ бѣхъ самъ до тебе, азъ бѣхъ най-честитиятъ човѣкъ на земята. Нали ти нѣма да ми откажешъ такива срѣщи за напрѣдъ? Ти ми обади, че г-нъ Мавровъ щѣлъ да замине отъ тукъ. О, колко хубаво ще бѫде тогава! Тогава никой нѣма да ни прѣпятствува да бѫдемъ постоянно единъ до другъ. Не отказвай, молѭ ти се, да приемешъ моитѣ цѣлувки. Лека нощь. Твой Х“.

— Това не могѫ да го търпѭ..... Азъ прѣдвиждахъ такова нѣщо. Ето дѣ билъ изворътъ на нашитѣ постоянни свади... — начена съ отчаянъ гласъ ступанинътъ и закрачи бързо. — Ахъ, ще научѫ азъ този мерзавецъ, туй подло човѣче... Ще го дамъ подъ сѫдъ, да разбере той съ кого има работа.....

— По-тихо, молѭ те, да не чуѭтъ нѣкои, да не се разнася.

— Защо, мене не ме е страхъ отъ никого — наченѫ да крѣщи още по-силно ступанинътъ. — Нека чуѭтъ. Ще имъ дамъ азъ да разберѫтъ и на него и на нея. Затова ми се цупи тя мене. . . .

Гаговъ изгуби вече всѣко търпение. Чашата бѣше прѣпълнена. Силно растревоженъ, почти машинално, той си грабнѫ шапката и бастуна и отвори вратата, за да отиде въ другата стая... Но силниятъ тропотъ и звънтене го спрѣхѫ до прага.

— Какво правишъ? Успокой се! — почнѫ онзи другиятъ мѫжъ съ дебелия гласъ.

— Остави ме!.. Азъ не могѫ да прѣтърпѭ това нѣщо... Ще повикамъ и него и нея и тукъ ще ги прѣмахнѫ и двамата... — крѣскаше като бѣсенъ първиятъ.

Въ това врѣме нѣщо стъклено падна и се строши, и силенъ тропотъ се размѣси съ крѣсъка.

Гаговъ се сепнѫ и намѣсто да отиде въ съсѣднята стая, измъкнѫ се на улицата и съ бързи крачки се пустнѫ по нея. Той не вървѣше, а припкаше, сѐ тъй позеленѣлъ, растреперанъ. Нѣколко души го поздравихѫ, но той не ги забѣлѣза. Той минѫ много улици и, сѐ тъй бързо, излѣзе почти на край града.

Въ главата му бѣше цѣлъ хаосъ отъ мисли, въ сърдцето му — отъ чувства. Той се ровѣше изъ тѣхъ и не можеше нищо да разбере.

Най-послѣ дойде въ пепиниерата. Тукъ прѣсенъ въздухъ го полъхнѫ и като че ли го поразвѣдри.

Той седнѫ на една пейка, свали си шапката и растри потната коса надъ челото си.

Бѣше пладнѣ. Ноемврийскитѣ мъгли току що бѣхѫ разгонени. Попаренитѣ отъ слана пожълтѣли листа се ронѣхѫ отъ клонитѣ и пъстрѣхѫ земята. Край него бързо заминѫ една госпожица.

Гаговъ не обръщаше внимание на нищо. Прѣдъ себе си той не виждаше нищо, освѣнъ единъ отъ другъ по-чудни и по-грозни въпроси.

Дѣ е попаднѫлъ той? Какво е туй семейство? Каква е тая жена тъй страстна, тъй жадна за любовь, тъй онеправдана? Какъвъ е тоя свирепъ мѫжъ? А този подълъ човѣкъ, този безобразѣнъ лъжецъ?... Какъ въ три дни тя е могла да отиде до тамъ? Той не е далъ такъвъ поводъ. А коя негова постѫпка е накарала онзи подлецъ да крои такива лъжи, да измисля такива писма?...

Той опнѫ още единъ пѫть расчорленитѣ надъ челото си косми и като че ли разбра загадката: тя е една на сила омѫжена за единъ деспотъ, когото мрази. Вслѣдствие на това у дома имъ е постояненъ раздоръ. Настанява се Гаговъ у тѣхъ. Нейната жадна за любовь душа се влюбва въ него. И замечтава тя за щастие. Но другъ е влюбенъ въ нея. Той е нискиятъ онзи человѣкъ, който се страхува, че Гаговъ ще развали плановетѣ му и измисля за това срѣщата прѣдъ вратата, любовното писмо и всичко друго...

Слѣдъ като си даде този отчетъ, Гаговъ се исправи и тръгнѫ изъ пуститѣ алеи на градината.

Какво да прави? Да се изнесе отъ кѫщата? Да остане? Че защо да се изнесе? Какво е виновенъ той за смута? Ако си излѣзе, съ това ще потвърди думитѣ на лъжеца. Не, той нѣма да си излѣзе! Той ще отиде още сега и ще обясни всичко. Чудно, какъ ступанинътъ, който се гледа тъй уменъ, повѣрва на такива глупости. — „Защо азъ ще отидѫ да приказвамъ съ нея на пѫтнитѣ врата, когато могѫ туй да направѭ вѫтрѣ? Защо ще отидѫ да ѝ хвърлямъ писмото прѣзъ прозореца, отъ пѫтя, когато могѫ прѣспокойно да ѝ го дамъ всѣка минута вѫтрѣ?! Глупости! Ще отидѫ още сега и ще разяснѫ работата!“ И машинално кривнѫ за вкѫщи.

Изъ пѫтя той мисли много върху обяснението и рѣши, че по-добрѣ ще бѫде, ако прѣдварително се посъвѣтва съ

приятеля си Крачиталовъ. Това му се видѣ много практично и той забърза къмъ дома на Крачиталова.

Когато Гаговъ отиде у приятеля си и потропа на вратата на стаята му, послѣдниятъ се бѣше съблѣкълъ и си миеше гърдитѣ по системата на Кнайпа, затова се сепнѫ и попита:

— Кой е?

— Азъ съмъ, отвори! Какво си се заключилъ?

Крачиталовъ се разсмѣ и, безъ да се облече, отключи да влѣзе Гаговъ, който като не обърнѫ внимание на състоянието на приятеля си, защото много пѫти го бѣ заварвалъ тъй, почнѫ:

— Азъ дойдохъ за една много важна работа: да ти искамъ единъ съвѣтъ.

— Казвай!

И Гаговъ започнѫ историята отначалото съ всичкитѣ ѝ подробности.

Крачиталовъ падаше отъ минута на минута въ недоумение и туку въсклицаваше. Най-послѣ Гаговъ даде и обяснения и, като свърши, попита:

— Какво да правѫ?

А Крачиталовъ, вече облеченъ, седнѫ на стола до масата, кръстоса крака, и увѣрено каза:

— Азъ мисльѫ, най-добрѣ ще бѫде, още сега да отидешъ у дома си, да обяснишъ всичко на ступанитѣ си, па да си натоваришъ дрѣхитѣ, та да те нѣма тамъ: разберѫтъ ли те, не те ли разберѫтъ; оправи ли се работата, не ли—ти недѣй стоя въ тази кѫща, защото ще си навлечешъ пакость на главата. А заплашванията на ступанина ни най-малко да не те тревожѫтъ: щомъ си ти чистъ, никой нищо не може да ти направи. За два-три дена, до като си намѣришъ друга стая, можешъ да прѣкарашъ у дома. Това могѫ да ти кажѫ.

— Истина, тъй ще направѫ. Тъй е най-добрѣ. Да. Да, — каза Гаговъ.

Слѣдъ половинъ часъ Гаговъ, съ помощьта на единъ коларь, свързваше дрѣхитѣ си. А прѣдъ пѫтнитѣ врата, съ клюфнѫлъ конь, чакаше една кола. Въ съсѣднята стая бѣше тишина.

Когато коларьтъ нарами единъ вързопъ и двамата излѣзохѫ на салона, ступанинътъ съ госпожата си ги прѣсрѣщнахѫ и се очудихѫ.

Ступанинътъ удивено, но учтиво попита:

— Кѫдѣ, господине?

Гаговъ изгуби всичкия куражъ, съ който дойде и нервно, като приглътнѫ слюнката си,

— Изнасямъ се, — каза.

— А? Че защо? — но съ такъвъ благъ тонъ, съ такава добродушность и спокойствие попита госпожата, като да не е имало прѣди малко никаква крамола, нито най-малка.

Чудно!

Гаговъ бѣше поразенъ.

Той издигнѫ очи и изгледа нея, послѣ и него.

Нищо друго по лицата имъ, освѣнъ удивление. Какъ е възможно? Какъ е възможно туй?! Одевѣ у нея такава страсть, — у него такава свирепость; одевѣ такава крамола, заканвания, трошене на лампи. бой, а сега, сега?...

Какъ е възможно това?...

Гаговъ не знаеше какъ да начене. Той се забърка съвсѣмъ. Прѣдния куражъ и ядъ се прѣтопихѫ въ смущение. И устата му несъзнателно се раствори и той изрече:

— Че прѣди малко... на обѣдъ. нали... азъ чухъ... не знамъ кой за мене говори... разни...

А ступанинътъ напери, напери очи, смушка жена си, па киснѫхѫ та се залѣхѫ въ смѣхъ и двамата. Тъй се смѣеше госпожата, че не можа да се удържи на крака, ами влѣзе въ стаята.

Като вкаменень стоеше Гаговъ и чакаше краятъ, който никакъ не можеше да разбере.

А ступанинътъ се прѣвиваше отъ сърдеченъ смѣхъ.

— А, бе... а бе... господине... — начеваше той, но смѣхъ го задавяше пакъ. Най-послѣ, като се успокои малко, той додаде:

— Ний репетирахме пиесата, която наскоро ще прѣдставимъ.

. . . . . .

БѢЖАНЦИ

Баллада отъ **Кирилъ Христовъ**

Посвѣщава се на г. И. Мръквичка

Догдѣто вѣсть грозна селата обходи,
Догдѣто се чуе навредъ,
Че сбирать се кържали въ нови походи —
И ето ги идѫтъ: Еминъ-аа води
Пакъ самъ кръвопийци безъ четъ.

И черенъ се димъ пакъ въ небето извива,
И слънце се пакъ замъгли; —
А село Владано все още се свива
Въвъ пазва планинска настръхнѫла, дива,
Задъ сипѣйни голи скали.

И гледатъ владанци села и градища
Отвредомъ какъ въ огънь горѫтъ —
Па чакатъ покорно тѣ родни огнища
Да станѫтъ прѣдъ тѣхни очи пепелища, —
Покорно си чакатъ редътъ.

Тѣ трети день днесь сѫ край село събрани
На равно хорище: а тамъ
Старѣя и днеска ще рѣчь да подхване, —
Че както и други пѫть съ думи отбрани
Една е надѣжда той тѣмъ.

Но ей тичишкомъ се задава изъ друма
Къмъ сбранитѣ селский пѫдарь —
„Бре бѣгайте! идѫтъ!“ — тамъ нѣкой издума--
И хукватъ селяцитѣ като прѣдъ чума
Да бѣгатъ отъ плѣнъ и пожаръ.

Тѣ втурватъ се прязъ-глава, млади и стари,
Съсъ свити, примрѣли сърдца,
Запрѣгатъ воловетѣ кой както свари
И струпватъ въ колята завчасъ, катъ чергари.
Покѫщнина, дрипи, дѣца . . .

И теглѫтъ нагорѣ. Но ей планината
Нощь черна наскоро покри.
Тогасъ се отбива керванътъ въ гората,
Притулва се тамъ и распрѣга колята
Та лѣтни да чака зарѝ.

Прѣзнощь е дълбока. Дѣцата заспахѫ
Отдавна безъ грижа, безъ страхъ;
Прѣгѫнѫти подъ чергилата на стрѣха,
Но майки посърнѫли, блѣдни остахѫ —
Да охкатъ, да хленчѫтъ надъ тѣхъ.

А между колята, край плахи огньове,
Навѣли сѫ мѫже глави: —
Припомнятъ си клетници стари и нови
Теглила — и всичко, животъ що отрови,
Що младость юнашка надви . . .

Въздъхнѫтъ, замислѫтъ се, пакъ се сприказватъ,
Надвѣсени околъ жарьта. —
Па диґнѫтъ се и нанагорѣ възлѣзватъ
И взрѫтъ се, и нѣщо къмъ село показватъ
Спотаѐно още въ нощьта.

А тамъ, въ равнината, догдѣто достига
Въвъ мрака вторачений взоръ,
Димѫтъ и догарятъ по цѣла верига
Селата — и димъ се люлѣе и дига
Къмъ свѣтлия звѣзденъ просторъ . . .

И тъй имъ сърдцата пакъ сгрѣва:
„Ехъ, всичко е въ огънь отвредъ, —
А читаво още Владано остава
Та кой знай дали не за Божия слава
Не иде намъ тоя пѫть редъ.“ —

„Да слѣземе, чада, да срѣщнеме гости
И тоя пѫть съ хлѣбъ и съсъ соль —
Той дума имъ кротко — „Било и прѣзъ пости,
Приемешъ ли кържали харно нагости —
Глава не побиватъ на коль!“

И пакъ се повръщатъ тѣ околъ женитѣ —
И пакъ сѫ тѣ бодри: цѣлъ свѣтъ
Да би тѣмъ тазъ нощь изгорѣлъ прѣдъ очитѣ
Пакъ жаждали бихѫ въ зорѝ бѣжанцитѣ
Да слѣзѫтъ въвъ село назадъ.

И надатъ се клетитѣ . . . Ала догдѣто
На истокъ зора да изгрѣй,
Тѣ гледатъ . . . подъ самъ планината въ полето,
Извиватъ се стълбове димъ къмъ небето
И пламъци вѣтъръ люлѣй . . .

Въ мигъ дигнѫ се глъчка и кучета диво
Завихѫ, като глутница пакъ;
Жени занареждахѫ клѣтви; сънливо
Писнàхѫ дѣца; — а мѫже мълчаливо
Запрѣгатъ и теглѫтъ по мракъ . . .

* * *

Въ небето зора златокоса свѣтлѣе. —
На върхъ планината керванъ
Прѣваля отвъдѣ: - а ужасътъ вѣе
Задъ тѣхъ въ оплѣнено поле и люлѣе
Пожаритѣ, като океанъ.

Гюи де Мопасанъ

Литературенъ портретъ отъ **Рене Думикъ**

Прѣвелъ **Ив. Ст. Андрейчинъ**.

I.

Гюи де Мопасанъ криеше своя животъ. Той не го изнасяше на показъ и въ книгитѣ си. Той не тщестлавѣше нито съ онова, което прѣдпочиташе, нито съ онова, което му се харесваше. Той никога не говорѣше отъ свое име. Никой не избѣгваше толкова тази мания, която въ наше врѣме порасна успоредно и у четцитѣ и у художницитѣ — у четцитѣ отъ желание да открыятъ лицето, когато би трѣбвало да се чудятъ само на таланта, а у художницитѣ отъ готовность да се отзовятъ на това любопитство, което дразни у тѣхъ нѣкакво почти женско кокетство, или скритъ инстинктъ къмъ комедианство. Закачахъ ли го съ распитвания върху живота му, той мълчеше упорито. Той дори затваряше вратитѣ си за ония, които бѣхъ прѣкалено любопитни. Отнапрѣдъ още започваше да протестира срѣщу всѣко брътвене. Той издигаше стѣна между хората и себе си.

Това произлизаше донѣкадѣ отъ онова болѣзненно недовѣрие, което лежеше въ негова темпераментъ. Никога и никому той не се повѣряваше напълно. Между хората сдържанъ и студенъ, той на драто сърдце бесѣдваше за всичко, само не и за това, което отъ малко-малко се касаеше до него. Въ неговитѣ писма нѣма нито излияния, нито признания. Той нѣмаше другари. Напълно убѣденъ въ тая истина, че намъ е невъзможно да проникнемъ въ душата на другитѣ, но че всѣко сѫщество посрѣдъ своитѣ подобни стои като нѣщо цѣло, непроникливо и усамотено, той наистина живѣеше саможиво.

А това произлизаше сѫщо отъ твърдѣ високото и донѣкѫдѣ надутото понятие, което си бѣше съставилъ за своето писателство. Той външно показваше, че писателството за него е само занаятъ и изворъ за печала. Ала това не можеше да измами никого. Това бѣше само нѣщо като протестъ противъ глупавото тщеславие и истритата надутость на мнозина други, които говорѣтъ за литературата съ смѣшни прѣструвки, че на нея посвѣщавали свободното си врѣме, и че тѣ сѫ жреци на нѣкаква особенна религия, която ги въздига надъ човѣчеството.

Мълчеливъ относително своя животъ, Мопасанъ не бѣше по-говорливъ и относително начина на своята писателска работа. Той се бои да разсѫждава и да влиза въ разяснения за смѣтка на каквито и да било принципи, макаръ самъ той често да обмисльоваше прѣдмета и условията на искуството. Той мисли, че на четцитѣ не принадлежи нищо друго отъ писателя, освѣнъ неговитѣ произведения, безъ връска съ първоначалнитѣ извори на тѣхното потекло, съ елементитѣ, отъ които сѫ образувани, съ похватитѣ, чрѣзъ които сѫ изработени — нищо, освѣнъ произведенията, които съставлявать, както органическитѣ сѫщества, нѣщо цѣло живо и безлично.

И това безличие е характерна черта, която прѣди всичко друго поразява въ произведенията на Мопасана. Авторътъ се мачи сѣкашъ да липса, да не покаже съ нищо своитѣ чувства, никога да не издаде своето присѫтствие съ какво-годѣ разсѫждение, но се задоволява съ това, че прѣдставя прѣдъ нашитѣ очи сѫщества и събития по примѣра на плодородната и равнодушна природа. Други автори, упорито потопени въ самосъзерцание, само това вършатъ: описватъ въ различни форми историята на своята собствена душа. А пъкъ той, наопаки, се труди да се отърве отъ своето азъ, за да живѣе съ живота на досущъ различни отъ него и едно отъ друго лица. Той завзема какви-ли не щешъ положения и всѣка минута промѣня тонъ. И ако при всичко това читательтъ сполучи да разбере истинския характеръ на автора, рода на негова темпераментъ, чувствува му веселото или тѫжовно настроение на духа, това се случва затуй, че всѣко литературно произведение, стига само да не е посрѣдственно и да не е лишено отъ всѣко значение, непрѣмѣнно ни запознава съ направлението на авторовия умъ. Слѣдователно, авторътъ, който не е заетъ съ своята личность и не се ста-

рае единственно — макаръ и по околни пѫтища — да извади себе си на сцената, прѣслѣдва тази едничка цѣль: да създаде цѣлъ миръ отъ лица, които живѣѭтъ свой собственъ животъ. Такова творчество е вънкашно, обективно.

Единъ пѫть казано това, трѣбва този часъ да се добави, че никой повече отъ Мопасана не дължи на жизнения опитъ и — ако можемъ да се изразимъ тъй — на съставнитѣ части, на положението на този опитъ: зрѣлищата, на които е присѫтствувалъ, случайнитѣ срѣщи, слушанитѣ отъ други анекдоти . . . Тъй щото ако нѣкой пожелае, както е рѣчено, да даде подробна смѣтка за сѣмето на неговитѣ произведения, то ще трѣбва да тръгне по диритѣ му крачка по крачка, да изреди всички видени отъ него среди, всички случаи, на които е билъ свидѣтель, всичкѥ лица, които му сѫ служили за моделъ . . . Обаче, такова исчисление ще стане просто каталогъ на неговитѣ раскази. Това е, поне, любопитно, и върху него трѣбва да се обърне особенно внимание, защото по такъвъ пѫть ний ще стигнемъ до тамъ, щото да упознаемъ специалното направление на Мопасановия умъ, онова природно настроение, което прави човѣка писатель и то писатель отъ опрѣдѣлена плеяда.

Гюи де Мопасанъ е роденъ въ Нормандия, дѣто прѣкаралъ цѣлата си младость, и дѣто по-послѣ на нѣколко пѫти е живѣлъ дълго врѣме. Нормандия е дала най-много храна на неговата наблюдателность. Тя му даде сума пейзажи и лица, като пѫтища насадени съ ябълки, вѫтрѣшни изгледи на чифлици, пазарни мегдани, механи и зали на сѫдебни засѣдания, мѣстнио бичаи, продължителни свадбени угощения, кръщавки и погребения, испратени пакъ съ ядения и пиения, и всичката тая паплачь, родена тамъ и състояща се отъ дребни градски болѣри, чифликчии и тѣхнитѣ слугини, хитри и присмѣхулни селени. Самъ той бѣше отъ средата надребната буржуазия, макаръ неговиятъ родъ да имаше дворянско происхождение, за което той си припомни по-късно, когато вече започнѫ да ослабва умътъ му. И ето че въ неговитѣ произведения се явяватъ тия дребни буржуа съ тѣхнитѣ неприятни лица, съ тѣсни души, потънѫли въ грижитѣ на долния и тѣсния всѣкидневенъ животъ. Като свърши наукитѣ си, той служи нѣколко години като чиновникъ въ едно министерство. И ето че въ неговитѣ раскази единъ слѣдъ другъ се изреждатъ обезнаслѣдени — бюрократи,

клюкари и вѣчно подозрителни, що вършатъ неблагодарна работа и трепержтъ прѣдъ началството, като живѣятъ само съ надежда за повишение и мечтаятъ само за награди — това сж произведения на особенъ родъ извръщение, вмъкнато въ човѣчеството отъ административната дисциплина. Той самъ обичаше много физическитѣ упражнения и морския спортъ и описваше ония, които обичатъ да се расхождатъ съ лодка, като не излизаше вънъ отъ границитѣ на тѣхнитѣ подвизи, които ставахж по Сена, между Буживалъ и Медонъ. Исходилъ всичкитѣ мѣста, дѣто любовьта е прѣдмегъ за купуване и продаване, той изнася отъ тамъ най-точни и най-вѣрни описания. Като се сблъсквaше по неволя съ служащитѣ въ редакцинтѣ на булевардпитѣ вѣстници, той вземаше отъ тѣхъ живи типове на мжже и жени, изнесени прѣдъ читателя въ Bel-Ami. На своитѣ военни въспоминания дължи той расказитѣ си за неприятелското нахлуване на Пруссацитѣ въ неговото отечество. Принуденъ да отиде поради здравието си на Югъ, той донася отъ тамъ раскази за пжтешествия, нови картини и нови типове. И по-послѣ неволно, като се покоряваше на омаята на свѣтския раскошень животъ, той става отъ своя страна историкъ на човѣчеството, което се срѣща въ свѣтскитѣ салони. Съ една рѣчь, той исцѣло зависи отъ оная среда, въ която се движи и прѣзъ която минава. И като изучва човѣкъ живота и творенията му, получава такова впечатление, че той непрѣмѣнно и упорито се е стараялъ да истегли отъ всѣка среда онова „литературно“ произведение, което трѣбва безъ друго да се заключава въ нея и което редовно му се натрапва отъ всѣка изъ тия среди.

Пъкъ и почти всичкитѣ създадени отъ него лица наистина сж сжществували, живѣли и прѣживѣли ония приключения, които той имъ приписва. Boule de Suif, тая „лояна топка“, е живѣла тъкмо такава, каквато ни я описва той, напълно достойна за това име, и именно тя е била героинята на тоя единственъ подвигъ, който достойно увѣковѣчи нейната паметь. „Муха“ е сжщо сжществувала, както и оня младежъ — героятъ le Rosier de M-me Husson.

La Maison Tellier се намира въ Руанъ и нейнитѣ обитателки наистина сж присжтствували при такова набожно шествие, което тъй дълбоко ги трогнжло. Приключението на „тоя шопарь Моренъ“ е станжло между Жизоръ и Анде-

лиса. Съдържанието на много други разкази е съобщено Мопасану отъ неговитѣ другари, и ний дори знаемъ отъ кои и кога. Обаче, съ това не се свършва всичко. Когато въ сборницитѣ отъ разкази на Мопасана ни се попадатъ тия дълбоко смущающи душата истории за нощи, прѣкарани въ незнайна тъга, за халюцинации, привидѣния на чудни лица и задгробни случки, за чудесата на двоеличието, когато се случва, че човѣкъ, тъкмо кога се готви да седне на креслото си прѣдъ своята маса, вижда себе си вече седнѫлъ на това кресло; за всичкитѣ тѣзи мѫчителни осѣщания на невидимото, станѫло изведнѫжъ осезателно и враждебно, когато четѣхме тия треперящи страници, що вълнуватъ съ безуменъ трепетъ, — ний мислѣхме обикновенно че авторътъ просто експлоатира, както и много други, съ такива разкази и съ тоя фантастически „жанръ“. Нѣкои го дори осѫждахѫ за това. Уви! И въ тѣхъ той описва тъкмо онова, което наистина е станѫло; ала тоя пѫть той разказва виденото отъ самия него, като самъ е наблюдавалъ себе си, и благодарение на своето ясновидство, могълъ е да се наблюдава и изучва самъ.

Ето на̀ какви сѫ сюжетитѣ на Мопасана. Той не измисльа, не съчинява. Читателтъ се досѣща, разбира се, че като твърдьа това, азъ съвсѣмъ нѣмамъ на умъ да омаловажавамъ неговото творчество Но азъ съмъ длъженъ да кажѫ, че писателитѣ трѣбва да раздѣляме поне на двѣ категории. Едни отъ тѣхъ турятъ въ основа на всичко каква да е идея; тѣзи идеи сѫ бескрайно различни и образуватъ обширна гама, като се почне отъ мечтитѣ на поета и се свърши съ отвлеченитѣ концепции на моралиста; тази идея е и родоначалница на цѣлото творчество, тя именно извиква, поражда, събира и нарежда около себе си заетигѣ отъ нея елементи отъ дѣйствителностьта; тя ги и поправя и оживотворява и сама си създава начини за изображението имъ Такива писатели испрѣварватъ и подчиняватъ на своята воля всѣко впечатление, възприето отъ дѣйствителностьта. Други пъкъ наопаки, исцѣло зависѫтъ отъ това впечатление. Исходна точка за тѣхъ е единъ какъвъ да-е фактъ, тѣ разработватъ тема, която исхожда за тѣхъ отвънъ. Мопасанъ принадлежи къмъ тая категория. Въ едно отъ своитѣ произведения той самъ опрѣдѣля особнитѣ свойства на писателя тъй: „Очитѣ му приличатъ на смукало, което всичко всмуква въ себе си, или на хай-

душка ржка, вѣчно заета съ кражби. Нищо не имъ избѣгва; тѣ неуморно късатъ и прибиратъ; вървешкомъ тѣ късатъ движения, жестове, намѣрения — всичко що минава край тѣхъ или става около тѣхъ; тѣ събиратъ най-дребнитѣ думички, най-малкитѣ постжпки, най-малкитѣ дреболии“ [1]. Ала такова свойство е само възприемлива чуствителность, която събира образи. За живописеца това стига, ала за писателя е много малко. За него всѣко мръдване само тогава има смщинско значение, когато то изразява нѣкакво движение на душата; всѣки стоежъ се цѣни дотолкова, доколкото въ него се отразява вжтрѣшно вълнение; всѣка външность струва само тогава, когато дава вжтрѣшния характеръ на даденото лице. Камъ тия данни, които е добилъ чрѣзъ усѣщането, трѣбва непрѣмѣнно да се прибъви и работата на мисъльта. И тая работа на мисъльта става у Мопасана много скоро и освѣнъ това много силно. Срѣщне ли той непознатъ човѣкъ или когото отдавна не е виждалъ, съ него става ето що: „Съ едно мисленно сепване, по-бързо отъ движението на ржката ми, протегнжта да стисне неговата, азъ тозъ-часъ узнахъ цѣлия му животъ, всичкитѣ му навици, направлението на ума му и негова мирогледъ“ [2]. И това е тъкмо тъй. Щомъ гледа прѣдъ очитѣ си единъ провинциалъ, той изведнжжъ вижда цѣлия му провинциаленъ животъ. Напримѣръ, като съглежда въ една кръчма единъ старецъ че се търкаля по пейкитѣ, той изведнжжъ угажда цѣлия му характеръ, минжлия му животъ, вродената слабость на неговата воля, и оня прѣживѣнъ кризисъ, изъ който тоя слабъ човѣкъ е излѣзълъ навѣки побѣденъ. Мършавото лице и ржбатиятъ профилъ на домакинята му обяснява по-добрѣ отъ всѣкакви откровености, какъвъ дребнавъ, тѣсенъ и пъленъ съ нужди животъ е прѣкарала тя. Съ фактитѣ се повтаря смщото. Ако за насъ толкова често въ живота много случки се чинжтъ безразлични и прѣминаватъ незабѣлѣжно, безъ да възбуджтъ нашето внимание, то е именно затова, че тѣхниятъ смисълъ е неразбранъ за насъ, както ни сж непознати звуцитѣ на чуждъ езикъ, които нашето ухо пръвъ пжть чува. Но щомъ съзремъ подбудителнитѣ причини на каквото и да е събитие и забѣлѣжимъ откждѣ происхожда това събитие, то изведнжжъ

[1] Sur l'eau.

[2] Le Rosier de M-me Husson.

добива въ нашитѣ очи своето сѫщинско значение, а сѫщо и интересъ. Тъй се случва и съ всѣки наблюдатель на живота, за когото всѣко дадено прѣдставление е сборъ отъ по-напрѣжна, дълга работа на мисъльта, която полека-лека събира дреболиитѣ отъ живота и хорскитѣ характери.

Мопасанъ е надаренъ въ най-висока степень съ „тѣзи двѣ прости чувства: ясновидѣние на външната форма и инстинктивно прозрѣние на вѫтрѣшния потикъ“ [1]. Тази дарба за прозрѣние на вѫтрѣшния животъ чрѣзъ бързо схващане на външностьта е първото и главно природно качество на Мопасана, чийто авторски трудъ е станѫлъ възможенъ чрѣзъ него и то е опрѣдѣлило още отрано неговото призвание. Той не е подбуденъ да пише отъ каква-да е идея, а отъ побуждения, които му идѫтъ отъ явленията, хората и случкитѣ, и той се държи близо до дѣйствителностьта. И тази дѣйствителность се явява за него подраздѣлена на картини или на дѣйствия, отъ които всѣко прѣдставлява отъ себе си нѣщо отдѣлно и цѣло.

Литературното въспитание на Мопасана усилило още повече въ него това вродено настроение. Ето какъ той самъ излага прѣподаденото нему учение отъ Флобера: „Необходимо е — казва Флоберъ — да гледашъ на всичко онова, което желаешъ да прѣдадешъ, толкова дълго и внимателно, щото да откриешъ страни, дотогава още отъ никого не видени и не описани. Въ всичко по свѣта има по нѣщо още не изслѣдвано... За да опишешъ пламнѫлъ огънь или дърво всрѣдъ поле, трѣбва да седишъ прѣдъ този огънь или прѣдъ това дърво дотогава чакъ, додѣто тѣ за насъ прѣстанѫтъ да сѫ прилични на други нѣкой огънь или друго нѣкое дърво... Послѣ, слѣдъ като установѣше веднѫжъ за винѫги тая истина, че нѣма на свѣта двѣ зърна пѣсъкъ досущъ еднакви помежду си, той ме караше да опишѫ съ нѣколко думи нѣкой човѣкъ или нѣкой прѣдметъ тъй, щото точно да го охарактеризирамъ“ [1]. И тъй, всичко се съединило така, щото да накара Мопасановитѣ очи да се спиратъ върху всѣко отдѣлно явление на дѣйствителностьта, послѣ да го изучаватъ и да вникватъ въ неговото побуждение.

И какво влияние въ сѫщность е ималъ авторътъ на Madame Bovary върху тогова, когото той наричаше свой

[1] Notre coeur.

ученикъ? И бѣше ли това влияние полезно или зловредно за Мопасана? Едно е безспорно: това влияние бѣше много дълбоко Мопасанъ длъжи на Флобера много отъ своитѣ качества, ала пакъ нему е длъженъ, между другото, за нѣкои най-несъмнѣнни свои недостатъци. Ипохондрията на учителя, напанагонъ на ипохондрията на ученика, направи това, че ученикътъ започна да се отнася по-прѣзрително къмъ човѣчеството, сѣкашъ човѣкъ има право да прѣзира хората и сѣкашъ първиятъ дългъ на художника не е съчувствие къмъ хората. И ученикътъ безусловно възприемаше нѣкои отъ най-слѣпитѣ прѣдубѣждения на своя учитель, и въ неговитѣ произведения твърдѣ често се срѣща ехо отъ Буваръ и Пекюше. За щастие, обаче, благодарение на свойствата на своята собственна, ясно опрѣдѣлена личность, той за много нѣща сé пакъ не се поддава на това влияние. Той никога не мислѣше, както и Флоберъ, че литературата е ядката на живота, или поне че животътъ е създаденъ само за това, щото литературата да го описва. Той сѫщо не се поддаде на тази дребнавость, съ която Флоберъ се отнасяше къмъ стила на езика, като праьѣше отъ най-малкитѣ му погрѣшности едва ли не държавенъ въпросъ. Въ нѣкои нѣща той можà да се отърве колко годѣ отъ това влияние; така напримѣръ, като си бѣше съставилъ отначало прѣдставление за реализма по рецептата на Education sentimentale, той съ врѣме замѣни това прѣдставление съ друго, по лично и по-сродно на неговитѣ художественни инстинкти. Нека забѣлѣжимъ още и това, че като стѫпи на летературното поприще тогава, когато влиянието на Зола бѣше най-силно, когато натурализмътъ тържествуваше, той длъжи на това влияние почти всичкитѣ си първоначални заблуждения и печалнитѣ прѣднамѣрения на тогавашния си писателски похватъ, като — напримѣръ, манията да описва ограничени кѫсове отъ човѣчеството, да избира типове само отъ най-долнята среда, или излишно прѣувеличаване въ прѣдаване нѣкои нѣща, измѣнени до карикатурность, или пъкъ употрѣбява груби изражения, които усилватъ и безъ това голѣмата грубость на сюжета. Натурализмътъ извърши отъ своя страна чудо, — той размѫти бистротата на погледа у тоя зорькъ наблюдатель. Впрочемъ, Мопасанъ се расправи съ всичко това много скоро.

---

[1] „За романътъ“, прѣдисловие къмъ Pierre et Jean.

Най-голѣмата нагледъ услуга, която другаритѣ на Мопасана, Булйе и Флоберъ, му направихѫ, като го увлѣкохѫ да се учи отъ тѣхъ, е именно самиятъ фактъ на това увлечение. Булйе постоянно му повтаряше, че стотина безукоризненни стиха стигатъ за да се добие поетическо име; той му даваше да разбере, че постоянната работа и дълбокото познаване на запаята, съединени съ честита случайность, могѫтъ да родѫтъ онова кратко, единичко и съвършенно произведение, което човѣкъ е способенъ да произведе. Както се вижда, като му даваше тоя добъръ съвѣтъ, той го исказваше много по-убѣдително, защото самъ като бѣше честенъ литературенъ занаятчия, даваше си смѣтка за това и намираше, че това желанно съвършество той никога не е достигалъ. Флоберъ пъкъ, въ течение на седемъ години, накара Мопасана да прѣмахне сума стихотверения, раскази, повѣсти, драми и всѣкакви опити на перото, отъ които много, разбира се, щѣхѫ да бѫдѫтъ приети добрѣ отъ читателитѣ. Той го запази по този начинъ отъ първитѣ прѣдателски успѣхи, чието най-голѣмо зло се крие въ това, че забъркватъ художника и го отстраняватъ отъ сѫщинския му пѫть, като го тласкатъ по пѫтя на неговитѣ собствени недостатъци. Въ наше врѣме тѣзи сурови уроци на искуство и добросъвѣстно подготвяне сѫ съвсѣмъ редки! Когато Мопасанъ започнѫ да печата своитѣ произведения, той вече се владѣеше напълно, защото имаше много врѣме, далечъ отъ хорскитѣ очи, испъкнѫло да отдѣли своето оригинално „азъ“. И тази оригиналность бѣше дотолкова силна, щото той можеше да върви срѣщу модата, или понѣкога дори да ѝ отстѫпа безъ да загуби нѣщо. Отъ първия до послѣдния сборникъ на неговитѣ раскази вдъхновението му никога не измѣнява на себе си въ главната сѫщность. А що се отнася до формитѣ и похватитѣ, то той ги измѣняваше дотолкова, доколкото това му пе бъркаше да си остане сѐ сѫщиятъ.

II.

Мопасанъ започнѫ съ писане на стихове. Такъвъ му е редътъ. Стихотворната форма е начало на всѣка литература, която се заражда и на всѣкой начинающъ писатель. Дори и Александъръ Дюма е писалъ стихове. Всѣкой отъ тѣхъ по-послѣ е показвалъ своя тактъ съ това, че е прѣставалъ да ги пише. Двѣ стихотворения на Мопасана —

Край брѣгътъ и Селска Венера — помѣстени въ сборника на стиховетѣ му сѫ — най-добри отъ всички. Макаръ и да не сѫ отъ числото на посрѣдственнитѣ творения, ала все пакъ тѣ не ни каратъ да съжаляваме, че Мопасанъ е прѣстанѫлъ да пише стихове. Защото ний не намѣрваме въ тѣхъ нищо прилично на неговитѣ по-късни произведения. Това сѫ чисто и просто сладострастни истории, написани въ такъвъ стегнѫтъ езикъ, щото макаръ да сѫ римувани, все пакъ сѫ много близки до прозата. Мопасанъ не бѣ роденъ за поетъ. Впрочемъ, това още не ще рече, че той не е способенъ да чувствува като поетъ. Защото поезията не се заключава исцѣло въ лиризма, а камо-ли въ нѣкакъвъ лиризъмъ, посветенъ на сантиментални излияния и мечтания. Мопасанъ пише:[1] „Азъ осѣщамъ въ себе си нѣкакво животинско трептение отъ всичкитѣ породи звѣрове, отъ всичкитѣ инстинкти, отъ всичкитѣ смѫтни желания на долнитѣ сѫщества. Азъ обичамъ земята, както я обичатъ звѣроветѣ, а съвсѣмъ не тъй, както я обичате вий, хората; азъ я обичамъ, безъ да се въсхищавамъ отъ нея, безъ да я въспѣвамъ, безъ да я въсхвалявамъ. Съ любовь животинска и дълбока, прѣзрена и священна — азъ обичамъ всичко, което живѣе и мисли, всичко, което виждаме, защото всичко това, безъ да нарушава спокойствието на моя духъ, вълнува сърдцето и очитѣ ми, всичко безъ исключение: дни и нощи, рѣки, морета, бури, гори, зора, погледъ и тѣло на жена". Тука той самъ себе си лъже съ думи, като расправя за своята любовь къмъ природата, безъ да я „въспѣва", защото това чувство на симпатия къмъ всички сѫщества е именно сѫщинското поетическо чувство, онова чувство, което блика въ поезията на старитѣ народи. Ала работата е тука че поетътъ се отличава отъ не-поета не по чувствата, а съ дарбата да изобразява и да прѣдава чувствата. Човѣкъ става поетъ не чрѣзъ помощьта на ума и сърдцето, а съ помощьта на ухото и окото. За да станемъ поети трѣбва да сме способни да въсприемемъ своеобразната хармония на рѣчьта, звучностьта на слоговетѣ, ефектитѣ на римитѣ и размѣра. Освѣнъ това трѣбва да сме прѣдрасположени къмъ прѣдаване на своитѣ мисли въ образи. Езикътъ на Мопасана е пъленъ съ хармония и ясна опрѣдѣленность,

[1] Sur l'eau.

ала той не е музикантъ. Въ негова стилъ има много повече точность, отколкото картинность.

Boule de Suif, Maison Tellier, Mademoiselle Fifi, Les contes de la Bécasse, Clair de Lune, Les Soeurs Rondali, при които трѣбва да се прибавятъ Une vie, Bel Ami, Mont Oriole — това съ книги, по които еднажъ за винаги може да се опрѣдѣли личностьта на Мопасана като писатель. То сж творения на човѣкъ, който има цвѣтущо здраве, всѣкога е веселъ, шумно и буйно веселъ: четката му е груба, смѣхътъ циниченъ. Boule de Suif е спокойно хвърлена закачка къмъ всичкитѣ обществени условности, буржуазно пжчене и свѣтско лицемѣрие, нѣщо като обзалагане и наивна реабилитация на жена съ леко поведение, въ която се олицетворява борба съ естественъ врагъ. Le Maison Tellier е сжщо упражнение отъ този родъ. Въ това произведение авторътъ, очевидно, се забавлява съ това, да оскандаля лапнимуховцитѣ, като имъ показва човѣчеството отъ проститутска гледна точка. Авторътъ самъ ни прѣдизвѣстява въ кжси прѣдисловия къмъ своитѣ раскази — често срѣщани и твърдѣ полезни — че ужъ де това се расказва слѣдъ бекярски обѣди, когато умоветѣ се разгорещяватъ отъ пàритѣ на виното и се замъгляватъ отъ дима на цигаритѣ. Въ такива часове отъ дълбочината на човѣшката душа се повдига и изплува навънъ това животинство, което безъ друго се намира и въ най-възвишенния човѣкъ. Само оня може да не знае това, който никога не е оставалъ слѣдъ ядене да пуши съ умни и сериозни хора. Въ всѣкого отъ насъ живѣе ниска потрѣбность къмъ остри двусмислени шеги: и нѣкои отъ Мопасановитѣ раскази принадлежжтъ къмъ тъй наречения „игривъ“ жанръ. На всички сж познати любимитѣ, малко разнообразни теми на тѣзи нѣщица, и може би, въ дадения случай неговата най-велика заслуга е тази, че той е избѣгнжлъ еднообразието. Ала този жанръ ще се харесва винаги въ тая страна, кждѣто свободно развилата се народна фантазия се е облѣкла въ дрѣхитѣ на басни, — на тоя народъ, който числи къмъ перлитѣ на своята литература расказитѣ на Лафонтена и Волтера. Въ извѣстна епоха тази gauloiserie бѣше изгълчена и прѣднамѣрена, и тогава въ литературата нѣмаше нищо по-противно и по-отвратително отъ такъвъ жанръ. Ала отъ тази опасность Мопасанъ поне бѣше заварденъ, благодарение на бодростьта на своето въобра-

жение. Той въ сѫщность, както и нашитѣ неразвалени прадѣди, чисто и просто разказва за любопитни похождения, за смѣшни шеги, чиято цѣль е само да повдигнѫтъ смѣхъ, смѣхъ простъ, звънливъ, безъ задни мисли. И ето че въ тия шеговити истории минаватъ едно слѣдъ друго лица тривиално сакати, безобразни дори до смѣшность, прѣкалено комични, а тъй сѫщо и здрави юначаги съ поразително взискателенъ темпераментъ, що вѣчно гонѫтъ женитѣ, чието съпротивление — впрочемъ рѣдко срѣщано — безъ друго се надвива. Ту тукъ, ту тамъ се срѣщатъ и трагически истории, защото не бива да се забравя, че човѣкъ по природа е зълъ, хищенъ и сладострастенъ, надаренъ съ наклонность къмъ разрушение. Срѣщатъ се понѣкога и такива етюди, въ които излиза на сцената основния хорски егоизъмъ, или неговата несъзнателна безнравственность, или пъкъ извратеното въ него понятие за нравственность. Нѣма върху какво да си огдъхнешъ — никога не срѣщашъ нито нѣжна, нито състрадателна нота. Това е непрѣкъснѫто, бѣсно избухване на наблюдателенъ човѣкъ, лишенъ отъ всѣкакви иллюзии отъ безмилостно присмѣхуленъ моралистъ.

Макаръ всички тия характерни черти и да си оставатъ до край отличителни свойства на Мопасана, сѐ пакъ, полекалека, тѣ се смекчаватъ или се допълватъ съ други, чието присѫтствие намалява общата грубость на цѣлото. Прѣзъ послѣднето десетилѣтие литературата носѣше на себе си нѣкакъвъ печатъ на душевно умиление, което силно расширочи нейнитѣ рамки. Нашитѣ писатели разбрахѫ, че ако наистина, както науката се мѫчи да докаже, необходимостьта — не оная външна необходимость, която е тласкала старитѣ народи къмъ юнашка борба, а друга, вѫтрѣшна, происходяща отъ инстинктитѣ на нашата природа и наслѣдственни наклонности, що влѣкѫтъ слѣдъ себе си сума тайни отстѫпки — владѣе надъ всичко, то трѣбва да съжаляваме човѣчеството за неговата жалка подчиненность подъ онова, отъ което нѣма сили да се избави. Такова прѣзрѣние е цѣла несправедливость, а умразата е безполезно нѣщо. Мопасанъ не останѫ на страна отъ това ново течение, а сѐ повече и повече му се отдаваше. Той прѣстанѫ да се отнася обективно къмъ изобразяванитѣ отъ него лица, като се мѫчи да искара прѣдъ очитѣ на читателя тѣхнитѣ смѣшни и лоши страни, да освѣтли колкото може по-силно ония кѫтове на тѣхнитѣ души, дѣто се крийтъ

могѫщи или ниски побуждения, или да ги унизи чрѣзъ безполезността на тѣхнитѣ усилия и нищожеството на опова, което постигатъ чрѣзъ най-добритѣ си намѣрения. Сега вече той вниква въ душата имъ и ги придружава по трудния имъ пѫть „И в е т а“ е история на дъщерята на една падшѫла жена; и тя е принудена — по силата на своето сѫдбоносно произхождение — да тръгне сѫщо по пѫтя, по който е вървѣла майка ѝ. Нейнитѣ опитвания да стане честна жена, инстиктивното възмущение на нейното природно цѣломѫдрие, отчаяният опитъ за избѣгване — всичко излиза безполезно. Тя отъ напрѣдъ е осѫдена безъ пощада. Това е Le Demi-Monde на Дюма-синъ съ какъвто трѣбва свършекъ; г-ца де-Сансено тука не се омѫжва за Оливйе де Жаленъ, а става негова любовница. И това е расказано чудесно, безъ лигавене и празни прикаски, щото най-послѣ ти домѫчнява отъ тая каль, въ която животътъ удавя човѣшкото сѫщество.

Monsieur Parent е единъ отъ онія добродушни и лековѣрни буржуа, чиято глупость ги обрича отъ напрѣдъ още на Жоржъ-Данденовата участь. Обаче тоя пѫть авторътъ не се подсмива на тоя добродушенъ човѣчецъ, а наопаки, той го описва твърдѣ симпатично; той е обичливъ още, заради самото си довѣрие къмъ ближнитѣ си, къмъ подлостьта на онія, които го мамятъ; той е достоенъ за уважение, заради оная бащинска нѣжность, която се ражда въ сърдцето му къмъ дѣтето, родено не отъ него, а отъ другиго. Нещастието на Monsieur Parent не е проста обикновенна случка; то е такова нещастие, което затрива цѣлъ животъ, отнема на човѣка мѫжеството и достоинството, и го обръща на жалки останки. Другъ единъ расказъ — Mademoiselle Perle е почти сантиментална работа; въ него се чува задушеното тупкане на едно кротко сърдце, което доброволно се е принесло въ жертва. Въ расказа La Petite Roque Мопасанъ се мѫчи да отгатне една отъ най-мѫчителнитѣ гатанки, а именно, по кой начинъ въ минута на заблуждение честниятъ човѣкъ може да стане най-страшенъ прѣстѫпникъ, слѣдъ което навѣки се мѫчи отъ угризенията на съвѣстьта и трепери всѣки день съ настѫпването на вечерьта, въ чиято тъмнина той постоянно гледа яркия призракъ на своето прѣстѫпление.

Сега той вече знае, че въ човѣшкото сърдце се борятъ най-различни и противни чувства, че ставатъ сблъсквания; той знае колко е тежка борбата съ една неотстѫпна мисъль.

Това именно придава такава трагическа отсѣнка на романа Pierre et Jean, въ който ний виждаме, какъ единъ синъ се обхваща полека-лека отъ подозрѣние, а най-послѣ се и убѣждава, че майка му е имала любовникъ. И изведнажъ се разбърква цѣлия му мирогледъ и се обръща надолу съ главата. Споредъ прѣкрасното изражение на Мопасана, той видѣлъ „другата, опаката страна на нѣщата“, и оттогава той завинаги избѣгва тоя лъжливъ и лицемѣренъ животъ. Съ разбито сърдце той заминава далечъ отъ ония, които могатъ да живѣятъ спокойно посрѣдъ подлостьта, доволни отъ богатството си, добито съ цѣната на срама. И тъкмо въ минута на тръгването, слѣдъ цѣли мѣсеци мжчения, измжчилъ сжщо и ближнитѣ си, той изведнажъ усѣща — отъ умора или отъ жалость — че въ него става любопитна промѣна, умиротворение — умраза нѣма вече въ него, тя се испарява. Въ романа Fort comme la mort, въ който се описва сърдечната агония на старъ човѣкъ, влюбенъ въ младо момиче, състраданието положително наддѣлява. Когато художникътъ Оливйе Бертенъ, побѣденъ отъ мощьта на безнадѣждна и безумна страсть, испитва потрѣба поне да извика отъ болка, той намира прибѣжище въ напустнатата отъ него любовница, която той вече не люби и която силно страдае отъ това. Въ послѣднитѣ му творения ний виждаме, че Мопасанъ, досущь излѣзъль отъ попрѣдишното си равнодушие, се интересува отъ душевни кризиси. Той се завзема сжщо за психологически романъ, романъ на душевния анализъ, въ такава форма, каквато употрѣбяватъ другитѣ. Въ романа Notre coeur е отдѣлено за описване на свѣтски подробности и обичаи не по-малко мѣсто отъ онова, което е отдѣлено за сжщото въ най-познатитѣ отъ тая страна романи на Бурже. Мопасанъ винажи се стараеше да бжде разнообразенъ, ала това стремление не бѣше добрѣ забѣлѣжено. Най-послѣднитѣ му опити бѣхж драматически опити. Ако азъ не се спирамъ нито върху Мюзота, нито върху La Paix du ménage, правж го затова, защото въ първата много страници принадлежатъ на Жакъ Норманъ, а въ другата наднича прѣзъ редоветѣ Александръ Дюма. Пакъ нито едната, нито другата пиеси не прибавяхж нищо ново къмъ ония раскази, отъ които сж заети.

(Край въ IV книжка).

САМОТЕНЪ

Пѣсни отъ **Пенчо Славейковъ**

1.

Спи езерото; бѣлостволи буки
Надъ него свеждатъ вити гранки
И въ тихитѣ му тъмни глъбини
Прѣплитатъ отразени сѣнки.

Трепержатъ, шепнжтъ бѣлостволи буки.
А то, замрѣло, нито трепва . . .
По нѣкога му салъ повърхнини
Дълга отъ листъ отроненъ сепва.

2.

Надъ мойто чело лавъръ се не вий
Съсъ свойтѣ твърди листи тежкодъхни —
Надъ друго чело нека той изсъхне,
Плетивъ лобъ нѣкой нека той закрий.

Цвѣтенце друго менъ е по сърдце.
И всѣки день въ зори съ туй цвѣтенце

Ме кичи съ поздравъ мойта дружка —
Благоуханна, росна теменужка.

3.

Заглъхнжлиятъ сѣнчестъ дворъ
Е мѣсечко огрѣлъ,
Въ лучитѣ му изстжпва домъ
И глухъ и запустѣлъ.

О, не такъвъ го помнѫ азъ
Запуснѫтъ глухъ и нѣмъ —
Отъ прозорцитѣ му съ привѣтъ
Блѣщукалъ ми е пламъ.

Знакъ отъ животъ тамъ нѣма днесъ,
Въ прозорци пламъ не грѣй . . .
Загѫрнѫла го й пустошьта
И хладъ отъ него вѣй.

Салъ мѣсечко кога огрѣй,
Кръзъ есенна мъгла, —
Отблѣскватъ блѣдни му лучи
Прозорчнитѣ стъкла.

4.

Сърдцето ми е чуждо за свѣта,
Подобно древенъ храмъ въ развалини,
И свойтѣ тайни пази то ревниво
Въ свята светихъ на свойтѣ глѫбини.

То пази ги, и чака съ тѣхъ смъртьта,
Подобно древенъ храмъ въ развалини . . .
Свѣтовний шумъ въ тѣзъ храмове глумливо
Проникнѫлъ би — за да ги оскверни.

5.

Погребенъ, и въ гроба все пакъ е
Душа ми унесена въ блѣнъ—
За свидний, макаръ че въвъ земни
Неволи животъ прѣживѣнъ.

Азъ сѣщамъ прѣзъ земна покривка
Какъ слънцето божие грѣй . . . —
И моята пѣсень тѫжовна
Дочувамъ тамъ нѣкой да пѣй.

6.

Вървиме ний самотни на свѣтътъ,
Катъ двѣ звѣздици — всѣка въ своя пжть :
Единъ за други въ тайна желба крѣемъ,
Единъ за другъ, — и отчуждени грѣемъ.

Ти съ своята тѣлесна красота,
Азъ съ виший бѣсъ душевенъ — гордостьта :
Свѣтътъ ни гледа въ нѣмо изумление
И се чужди отъ тебе и отъ мене.

И ний вървимъ самотни на свѣтътъ.
Дано не се присрѣщнемъ нѣкой пжть! —
Съединени ний ще угаснѣемъ . . .
На насъ самотность трѣбва — за да грѣемъ.

7.

Спомени за младинитѣ —
Като вѣтрецъ въ лѣтенъ зной . , .
По широкий пжть свѣтовенъ
Скита се бездоменъ той.

И въ душата му възставатъ
Тъмни очи — погледъ плахъ —
Сладки срѣщи въ ведри нощи . . .
Шепотъ тихъ — безгриженъ смѣхъ.

Като вѣтрецъ въ зноя лѣтенъ
Нему лъхнж младостьта . . .
Съ трепетна ржка той мълкомъ
Счепка бѣла си брада.

Два расказа отъ Гюи де Мопасанъ

Прѣвела **Е. Каравелова**

1. По мѣсечина[1]

Войнското име много прилягаше на аббата Маринянъ. Той бѣ високъ, сухъ, фанатикъ свещенникъ, съ екзалтирана, винаги права душа. Всичкитѣ му вѣрвания бѣха уталожени, безъ какви да е колебания. Той искренно си въобразяваше, че знае своя Богъ, че е проникналъ всички негови намѣрения, воля, прѣдначертания.

Когато той съ голѣми раскрачи се расхождаше по алеята, въ малката си селска градина, наврѣмени въ ума му възникваше въпросъ: „Защо ли Господъ е създалъ това“? И той упорито търсѣше, като се туряше мисленно на мѣстото на Бога, и почти винаги намираше отговоръ. Въ избликъ на благочестиво смирение, той не би пошепналъ; „Господи, твоитѣ сждби сж неисповѣдими“! Той казваше: „Азъ съмъ служитель Божи, длъженъ съмъ да знаж неговата воля и да я отгатвамъ, ако не я знаж“.

Въ природата всичко му се виждаше да е създадено съ положителна и чудна логичность. Всѣко „защо“ за него си имаше „защото“. Зоритѣ сжществуватъ, за да бжде всичко при съзоряване весело, днитѣ — за да зрѣжтъ жетвитѣ, дъждоветѣ — за да ги поливатъ, вечеритѣ — за да се приготвимъ за сънь, и тъмнитѣ нощи — за спане.

Четиритѣ годишни врѣмена до нѣмай-кждѣ отговарятъ на всичкитѣ нужди на земледѣлието. И никога на свещеника нито прѣзъ умъ минуваше, че природата нѣма нищо прѣдначертано, но че всичко, що живѣе, се е прѣклонило прѣдъ тежкитѣ условия на врѣмето, климата и материята.

Но той мразѣше жената, мразѣше я безсъзнателно, ненавиждаше я инстинктивно. Той често повтаряше думитѣ на Спасителя: „Жено, какво общо има между тебъ и мене“? и добавяше: „Види се, самъ Господъ като да е останалъ недоволенъ отъ това свое творение“. За него жената бѣ като оная дванадесеть пжти нечиста

[1] Макаръ и прѣвожданъ вече — твърдѣ посрѣдственно — на български, ний помѣстваме новъ прѣводъ на тоя прѣвъсходенъ расказъ. *Б. ред.*

рожба, за която говори поетътъ. Тя бѣ прѣлъстителката, която съблазни първия човѣкъ и която, създание слабо, опасно, таинственно безпокойно, все продължава своето пъкленно дѣло. Но той мразѣше нейната любяща душа, по-вече отъ гибелното ѝ тѣло

Тѣхната нѣжность често се е обръщала къмъ него, и макаръ той да чувствуваше себе си неуязвимъ, възмущаваше се отъ това тѣхно трепетно влечение да обичатъ.

Споредъ него, Господъ е създалъ жената само за искушение и испитание на мжжа. При нея би трѣбвало да се доближава съ отбранителни прѣдпазвания и съ страхъ отъ примка. И наистина, тя прилича на примка — съ своитѣ протегнжти ржцѣ и растворени устни срѣщу мжжа.

Той бѣше снисходителенъ само къмъ монахинитѣ, защото тѣхниятъ обѣтъ ги правѣше безопасни; но пакъ и съ тѣхъ се отнасяше грубо, защото все чувствуваше, че въ дѣнъ тѣхното унижено, свързано сърдце живѣе тая вѣчна нѣжность, която се проявяваше и къмъ него, макаръ той и да е свещенникъ.

Той я чувствуваше въ тѣхнитѣ умилени погледи, каквито монаситѣ нѣматъ, въ екстазитѣ имъ—въ които се таеше нѣщо отъ тѣхния полъ — въ тѣхната екзалтирана любовь къмъ Христа, която го възмущаваше, защото бѣ женска, плътска любовь; той чувствуваше тая умразна нѣжность въ самата имъ кротость, въ сладостьта на гласа имъ, — кога му говорѣхж, въ наведенитѣ имъ погледи и сдържани сълзи, — кога той строго ги мъмрѣше.

На излизане отъ монастирскитѣ порти, той оттърсваше расото си и ускоряваше ходъ, като да бѣга отъ опасность.

Той имаше една сестреница, която живѣеше наедно съ майка си въ малката съсѣдна кжща. При сърдце му бѣ да я направи милосърдна сестра.

Тя бѣше хубава, насмѣшлива, шалава. Кога аббатътъ я наставляваше, тя се смѣеше; кога ѝ се разсърдѣше, тя го прѣгржщаше, притискаше го силно къмъ сърдцето си, а той неволно се мжчеше да се отърве отъ тия прѣгржди, които му навѣваxж тиха радость, будѣйки въ сърдцето му онова родителско чувство, което дрѣме въ всѣкой човѣкъ.

Често той ѝ приказваше за Бога, за своя Богъ, кога вървѣше наедно съ нея низъ полето. Тя не го слушаше, а гледаше небото, трѣвитѣ, цвѣтята, и жизнерадостно чувство се четѣше въ нейнитѣ очи. Наврѣмени тя припнѣше да хване нѣкое насѣкомо и, като го донесѣше, извикваше; „Вижъ, вуйчо, колко е хубаво; ще ми се да го цѣлунж“. И това желание „да цѣлува мушици“ или люлекови цвѣтовце безпокоеше, възмущаваше свещенника, който виждаше все оная неизкоренима нѣжность, що се таи въ женското сърдце.

Единъ день, жената на клисаря, която се грижеше за стопанството на аббата Мариняна, прѣдпазливо му съобщи, че сестреницата му има любовникъ.

Той дойде въ неописуемо вълнение; съ насапунено лице — тъкмо се бръснѣше — той останж като гръмнжтъ.

Като се посъвзе и можа да проговори, той извика: „Това не е истина, Мелани, вие лъжете“!

Но селенката се вѣрѣше и кълнѣше: „Господъ Богъ да ми отплати, ако лъжа, свети отче. Казвамъ ви, тя излиза всѣка вечерь, щомъ сестра ви си легне. Тѣ се срѣщатъ при рѣката. За да се увѣрите, идете тамъ между десеть и дванадесеть часа“.

Той спрѣ да бръсне брадата си, и почна бързо-бързо да ходи, както правѣше въ минути на тежки размисли. Когато се залови изново за бръснача, той се порѣза на три пѫти между носътъ и ухото.

Цѣлъ день той мълча, гнѣвенъ и сърдитъ. Къмъ неговото свещенническо негодование противъ непобѣдимата любовь се прибави отчаянието на духовенъ баща, опекунъ, възпитатель, слѣганъ, измаменъ, изигранъ отъ едно вчерашно дѣте; това бѣ егоистично изненадване на родители, чиято дъщеря извѣстява, че безъ тѣхъ си е избрала съпругъ, противъ тѣхна воля.

Слѣдъ обѣдъ, той се помѫчи да чете, но не можа; отчаянието му растѣше. Щомъ часътъ удари десеть, той взе бастоня си, грамадна дѫбова сопа, съ която си служеше въ своитѣ нощни обиколки, отивайки при нѣкой боленъ. Той я изгледа съ усмивка и заканително я завъртѣ въ яката си селашка дѣсница. Сетнѣ я издигна, скръцна зѫби и я стовари върху единъ столъ, чието облѣгало се распилѣ на парчета по пода.

Сетнѣ отвори външната врата и застана на прага, поразенъ отъ мѣсечния блѣсъкъ, какъвто до тогава като че не бѣ виждалъ никога.

И надаренъ съ екзалтиранъ умъ, какъвто трѣбва да сѫ притежавали църковнитѣ отци, онѣзи поети-мечтатели, той изведнѫжъ се почувствува омаянъ отъ величественната и ясна хубость на тая блѣдна нощь.

Въ малката му градина, цѣла облѣна въ ясно сияние, овощнитѣ дървета, насадени редъ по редъ, хвърляха надъ алеята сѣнката на своитѣ крѣхки, едва облѣчени съ зеленина клоне, а пъкъ исполинскиятъ каприфолий, искатеренъ по стѣната на кѫщичката, лъхтѣше въ топлата и свѣтла нощь своя чуденъ и сладостенъ дъхъ, като диханието на нѣкоя благоуханна душа.

Той поемаше изъ-дълбоко, като че пиеше въздуха,—както пияниците пиятъ вино, и прѣхласнатъ, омаянъ, тръгна полека, почти забравилъ за сестренницата си.

Като излѣзе въ полето, той се спрѣ, за да се нагледа на поляната, облѣна съ омилна свѣтлина, потънала въ нѣжната и чаровна прѣлесть на ясната нощь. Въ въздуха всѣка минута се чуваше прѣсѣкливото, металическо квакане на жаби, а отдалечъ се расипваше бисерната пѣсень на славей, леката, трепетна пѣсень, която унася въ блѣнове безъ мисъль, създадена за цѣлувки, за омаята на лунния блѣсъкъ.

Аббатътъ тръгна пакъ; сърдцето му като че ли примираше. Той се почувствува изведнѫжъ омаломощенъ, уморенъ; щѣше му

се да сѣдне, да се побави тамъ, за да се нагледа, да въсхвали Бога въ неговото творение.

Далечъ, покрай криволицитѣ на малката рѣкица, се извиваше дългъ редъ тополи. Прозирна мъгла, като бѣла пара, прѣсѣчена, посрѣбрена, освѣтлена отъ лучитѣ на мѣсеца, висѣше надъ и около брѣговетѣ, забуляше лжкатушния токъ на рѣката като съ тънка прозрачна вата.

Свещенникътъ се спрѣ още веднжжъ, обзетъ до дънъ-душа отъ нѣкакво нарасващо надмощно умиление.

Нѣкакво съмнѣние го обхвана, нѣкакво смжтно безпокойство; той чувствуваше да се заражда въ него единъ отъ ония въпроси, които го налитахж отъ врѣме на врѣме.

Защо Господъ е създалъ това? Понеже нощьта е прѣдопрѣдѣлена за сънь, за безсъзнание, за почивка, за забрава на всичко,— защо я е създалъ по-омайна отъ деньтъ, по-сладостна отъ зоритѣ и вечеритѣ, и защо това мѣрно оболстително, по-поетично отъ слънцето свѣтило, като че ли прѣдназначено, съ своята мека свѣтлина, да освѣтлява онова що, е тайно, що се крие отъ свѣтлина, — защо прави то мрака тъй прозраченъ?

Защо най-искусната отъ пойнитѣ птици да не почива, както другитѣ, а оглашава съ пѣснитѣ си тие нощни сѣнки?

Защо е замѣтнато това було надъ цѣлия свѣтъ? Защо тие сърдечни трепети, душевно вълнение, томление на плътьта?

Защо това двойно оболщение, което човѣцитѣ не могжтъ да виждатъ, тъй като ще сж прѣдадени на сънь? За кого това дивно зрѣлище, тая чудна поезия, поронена отъ небето надъ земята?

И аббатъгъ се намѣри въ недоумѣние. А ето че тамъ, на край поляната, подъ заслонътъ на дървесата, обгърнжти въ свѣтла мъгла, се вѣстихж двѣ сѣнки, вървещи една до друга.

Мжжътъ, по високъ, бѣше прѣгърнжлъ своята другарка и отъ врѣме на врѣме я цѣлуваше по челото. Изведнжжъ тѣ оживихж безжизненния пейзажъ, който ги обгръщаше като божественна рамка, нарочно направена за тѣхъ. Двамата тѣ съставляваxж сѣкашъ едно сжщество, сжществото, за което бѣ прѣдназначена тая тиха безмълвна нощь; — и тѣ изстжпвахж срѣщу свещеника като живъ отговоръ, отговоръ, който Създателтъ пращаше на неговия въпросъ.

Той стоеше недвиженъ, изненаданъ, съ раступтѣно сърдце, и струваше му се, че вижда нѣщо библейско, като любовьта на Руть и Вооза,—испълнение Господнята воля—въ една отъ ония величественни сцени, които сж описани въ Свещенното Писание. Въ ума му се отекнахж стихове изъ пѣсень пѣсней, пламенни пориви, плътски призиви, цѣлата знойна поезия на тая страстно-нѣжна поема.

И той си каза: „Богъ, може би, е създалъ тие нощи за да покрие съ идеално було любовьта на человѣцитѣ.“

Той се дръпнж назадъ прѣдъ тая прѣгърната двойка, идяща на срѣща му. Това бѣ неговата сестренница. Но сега той се питаше, не ще ли е незачитане Господа, ако иде на срѣща имъ?

И не самъ Господъ ли е разрѣшилъ тая любовь, като явно я загръща въ подобно великолѣпие?

И развълнуванъ, почти засраменъ, той избѣга, — като че ли бѣ надникнѫлъ въ храмъ, въ който нѣмаше право да встѫпи.

---

2. Нощь

Кошмаръ

Страстно обичамъ нощьта. Обичамъ я както човѣкъ обича отечеството или любовницата си, съ любовь инстинктивна, дълбока, надмощна. Обичамъ я съ всичкитѣ си чувства,—съ очи, що я виждатъ, съ обоняние що я диша, съ уши, що се вслушватъ въ нейната тишина, съ цѣлата си плъть, която мракътъ милва. Чурулигитѣ пѣѫтъ при слънце, въ лекия, модъръ и топълъ въздухъ; въ ясни зори бухалътъ търси нощьта, онова черно пятно, което просича тъмното пространство, и зарадванъ, опияненъ отъ мрачната необятность, надава своя трепетенъ злокобенъ викъ.

Деньтъ ме уморява и ми дотегва. Той е шуменъ, несносенъ. Насила ставамъ, обличамъ се съ мѫка, излизамъ съ съжаление, и всѣка стѫпка, движение, дума, мисъль, всичко ми тегне, като че ли подигамъ непосиленъ товаръ.

Кога залѣзе слънце, нѣкаква смѫтна радость, всетѣлесна радость ме обзема. Азъ се пробуждамъ, съвземамъ се. Съ сгѫстяването на сѣнкитѣ, азъ се усѣщамъ съвсѣмъ другъ, по-младъ, по-силенъ, по-лекъ, по-честитъ. Гледамъ, какъ се сгѫстява великата сладостна сѣнка, спусната отъ небето: градътъ потъва въ нея, като подъ неуловима, непроницаема вълна. Съ своето леко докосване, тя затуля, затрива цвѣтове, образи, загрѫща кѫщи, създания, паметници.

Тогава ми иде да крѣщѫ отъ удоволствие, като кукумявка, да скачамъ по покривитѣ, като котка, и въ жилитѣ ми се запаля страстно непрѣодолимо желание за обичь.

Излизамъ, ходѫ изъ мрачнитѣ прѣдмѣстия или изъ околнитѣ на Парижъ гори и чувамъ какъ наоколо бродѫтъ моитѣ побратими, горскитѣ животни и бракониеритѣ . . . .

Чакай винаги смъртъ отъ онова, което безумно обичашъ. Но какъ да расправѫ, какво става съ мене? Какъ даже да дамъ да се разбере, че могѫ да го раскажѫ? Не знаѫ, не знаѫ, — знаѫ само, че това е тъй! — Ето го.

Вчера, — да ли бѣ вчера? — да, тъй ще е, ако не е било по-рано, другъ нѣкой день, прѣди мѣсецъ, година — не знаѫ. Ще е било вчера, защото отъ тогава не се е съмвало, слънце не е изгрѣвало. Но отъ кога трае нощьта? Отъ кога? . . . Кой ще каже? Кой знай?

И тъй вчера, както всѣка вечерь, азъ излѣзохъ, слѣдъ вечеря. Бѣше прѣкрасно, тихо, задушно. Като вървѣхъ къмъ булевардитѣ, гледахъ надъ главата си черната звѣздна рѣка, прѣрѣзвана въ вишинето отъ покривитѣ на кѫщята. Тя се извиваше, а съ нея

заедно лѫкатушеше, като истинска рѣка, този подвиженъ токъ отъ свѣтлина.

Въ топлия въздухъ всичко свѣтѣше, отъ планетитѣ до газовитѣ фенери. Толкова огнйове горѣхѫ и горѣ и въ градътъ, щото самия мракъ изгледваше свѣтълъ. Яснитѣ нощи сѫ повесели отъ слънчевитѣ свѣтли дни. Кафенетата по булеварда свѣтѣхѫ, хора се смѣехѫ, расхождахѫ, пиехѫ. Влѣзохъ въ единъ театъръ, за нѣколко минути; въ кой? не помнѭ. Тамъ бѣ толкова свѣтло, щото ми домѫчнѣ и азъ излѣзохъ съ сърдце омрачено отъ тая рѣзка свѣтлина, блѣснѫла върху позлатата на ложитѣ, отъ ослѣпителното отражение на грамадния кристаленъ полилей, отъ огнената прѣграда на рампата, отъ всичкия този лъжовенъ, рѣзъкъ блѣсъкъ. Стигнѫхъ до Champs-Élysés, тамъ, посрѣдъ дървесата, кафенетата приличахѫ на пожарища. Кестенитѣ, облѣни съ желта свѣтлина, изглеждахѫ като нарисувани или фосфорни дървета. А електрическитѣ кѫлба, като блѣдни сияйни мѣсеци, като мѣсечни яйца отронени отъ небето, като чудовищни живи маргарити, съ своята седефна, таинственно-царственна свѣтлина правѣхѫ да блѣднѣѭтъ фенеритѣ и разноцвѣтнитѣ лампиони, гдѣто горѣше газъ, мръсенъ, отвратителенъ газъ.

Спрѣхъ се подъ Триумфалната Арка, за да се нагледамъ на дългия чуденъ звѣзденъ пѫтъ, насоченъ къмъ Парижъ, между два огнйове и съзвѣздията! А тамъ горѣ оние незнайни звѣзди, хвърлени нехайно въ безконечностьта, гдѣто образуватъ такива чудни фигури, които ни каратъ да се захласваме въ блѣнове.

Влѣзохъ въ Булйонския лѣсъ и стояхъ тамъ дълго, дълго врѣме. Тръпки ме побихѫ, обзе ме непонятно силно вълнение, мислитѣ ми се напрѣгнѫхѫ до полуда.

Вървѣхъ дълго, дълго врѣме; послѣ се върнѫхъ назадъ.

Колко бѣ часътъ, когато пакъ минавахъ подъ Триумфалната Арка? Не знаѭ. Градътъ заспиваше, и голѣми черни облаци бавно застилахѫ небето.

За пръвъ пѫть сѣтихъ, че ще се случи нѣщо чудно, небивало. Стори ми се че е студено, че въздухътъ се сгѫстява, че нощьта, многообичната ми нощь, тегне на душата ми. Пѫтьтъ бѣ пустъ по него врѣме. Само двама градски стражари обикаляхѫ около мѣстото, гдѣто стоѣхѫ файтонитѣ, и по шосето, едвамъ освѣтено отъ фенеритѣ, мъждѣящи като на угасване. Къмъ пазаря отивахѫ върволица кола съ зеленчукъ. Тѣ вървѣхѫ полека, натоварени съ моркови, рѣпа и зеле. Коларитѣ сгушени спѣхѫ, конетѣ пристѫпвахѫ полека, като слѣдвахѫ безшумно по дървения пѫть подиръ прѣдидущитѣ кола. Червенитѣ моркови, бѣлитѣ рѣпи и зеленитѣ зелки блѣсвахѫ прѣдъ всѣки фенеръ; и прѣминавахѫ едни слѣдъ други тия кола ту червени, като пламъцитѣ на огъня, ту бѣли като сребро, ту зелени като изумрудъ. Азъ тръгнѫхъ подиръ имъ, послѣ свърнахъ въ улица Ройалъ и се върнѫхъ на булевардитѣ Нѣмаше вече никой; въ кафенета огнйоветѣ изгасени, само нѣколко закъснѣли скиталци бързахѫ да се приберѫтъ. Никога не бѣхъ

виждалъ Парижъ тъй мъртавъ, пустиненъ. Погледнѫхъ на часовника си — часътъ бѣ два.

Нѣкаква неудържима сила ме тласкаше да вървѫ. Стигнѫхъ до бастилията. Тамъ азъ забѣлѣзахъ, че никога не съмъ виждалъ такава мрачна нощь; не можахъ да различѫ дори юлската колона, чийто златенъ гений се губѣше въ непроницаемата тъма. Сводъ гѫсти облаци затули звѣздитѣ и надвиснѫ надъ земята, като да я погълне.

Върнѫхъ се назадъ. Наоколо ми вече нѣмаше никой. Истина, на площада Шато-До, единъ пияница насмалко не ме сблъска, — и се изгуби нѣйдѣ. Дълго счувахъ неговитѣ неравни и ясни стѫпки. Азъ все вървѣхъ. Горѣ, въ прѣдмѣстието Монмартръ, прѣминѫ единъ файтонъ слизайки къмъ Сена. Извикахъ,—файтонджията не се обади. Въ улица Друо ми се мѣрнѫ една жена: „Господине“! . . . Азъ ускорихъ ходъ, за да отминѫ нейната протегната ржка. Послѣ пакъ нищо. Прѣдъ Водевилъ единъ веташаръ тършуваше нѣщо изъ-нотока. Малкото му фенерче блѣщукаше сложено на земята. Попитахъ го:

„Колко е часа?“

Той измърмора: „Отгдѣ да знамъ! нѣмамъ часовникъ“.

Едвамъ тогава забѣлѣжихъ, че фенеритѣ бѣхѫ угасени. Знаѣ, по това врѣме ги гасѫтъ рано, зарадъ економия, — но до зори бѣ още далечъ, твърдѣ далечъ.

„Къмъ пазаря, помислихъ си азъ, — тамъ поне ще намѣрѫ животъ.“

Подпѫтихъ се, но не виждахъ, кждѣ отивамъ. Пристѫпвахъ полека, като въ гора, распознавайки улицитѣ, като ги броехъ една по друга.

Прѣдъ Креди-Лионе изръмжа едно куче. Влѣзохъ въ улица Граммонъ и се изгубихъ. Лутахъ се, — послѣ распознахъ Борсата, по нейната желѣзна ограда. Цѣлия Парижъ спѣше въ дълбокъ, ужасенъ сънь. Отъ далечъ се счу тътнене на файтонъ, само на единъ, вѣроятно на оня, който прѣди малко бѣ минѫлъ покрай мене. Помѫчихъ се да го стигнѫ, опѫтванъ по звукътъ отъ неговитѣ колела и влѣзохъ въ осамотени улици, черни, черни като смъртьта.

Тамъ се изгубихъ. Гдѣ се намирахъ? Полудѣли ли сѫ, та сѫ изгасили тъй рано фенеритѣ? И ни закъснѣлъ пѫтникъ, ни скитникъ, ни пъкъ мяукъ на влибена котка. Нищо.

Кждѣ ли бѣхѫ градскитѣ стражари? „Ще извикамъ, тѣ ще дотърчѫтъ“ думахъ си. Извикахъ. Никой се не обади.

Завикахъ по-силно. Гласътъ ми исчезнѫ, безъ отекъ, слабъ, прѣмалѣлъ, сдавенъ отъ нощьта, тая непроницаема нощь.

Нададохъ викъ: „На помощь! На помощь!“

Отчаяниятъ ми зовъ останѫ безъ откликъ. Колко ли е часа? Извадихъ си часовника, но нѣмахъ клечка кибритъ да драснѫ. Съ незнайна, чудна радость чухъ слабото цъкане на малкия механизъмъ. Той като че ли живѣеше. Не съмъ билъ тъй самъ. Каква тайнственность! Впуснѫхъ се пакъ да вървѫ, като слѣпецъ, съ тоягата

си налучвахъ стѣнитѣ, поминутно издигахъ очи къмъ небото, като се надѣвахъ да видѫ съзоряване; но пространството бѣ черно, черно, по-черно отъ самия градъ.

Колко ли ще бѫде часа? Трѣбва да съмъ вървѣлъ много, много врѣме, нозѣтѣ ми се подкосяваха, бѣхъ се запъхтѣлъ; мѫчѣше ме страшенъ гладъ. Рѣшихъ да дръпнѫ звънеца на първата врата. Натиснѫхъ мѣдното копче; рѣзъкъ звукъ се счу въ кѫщата, и стори ми се, като че ли вънъ освѣнъ трепетния звукъ въ тая кѫща нѣмаше нищо.

Почакахъ, не се обади никой, нито вратата се отвориха. Отново позвънихъ; пакъ почакахъ, — нищо!

Достраше ме! Впуснѫхъ се къмъ съсѣднята кѫща, и двадесеть пѫти наредъ дрънкахъ звънецъть за въ тъмната стая, гдѣто ще е спѣлъ вратаря. Но той се не събуди, — и азъ тръгнѫхъ нататъкъ, като отъ вси сили натискахъ копчета и дърпахъ халки, като блъскахъ съ ржцѣ, съ тояга и нозѣ всички тия глухо затворени врати.

Изведнѫжъ забѣлѣжихъ, че пристигамъ при пазаря. Той бѣ пустъ, ни шумъ, ни движение, ни кола, ни човѣкъ, нито стржкъ зеленчукъ, нито цвѣте. — Той бѣ празденъ, недвижимъ, напуснѫтъ, мъртавъ!

Невъобразимъ ужасъ ме обзе. Що ставаше? О, Боже мой! Що ставаше?

Пакъ тръгнѫхъ. Но часътъ? часътъ? Кой ще ми каже колко е часътъ? Ни единъ часовникъ не удари, нито отъ камбанария, ни отъ нѣйдѣ другадѣ. Помислихъ: „Да отворѫ стъкленото капаче на часовника си и да видѫ опипомъ съ пръститѣ си“. Извадихъ часовника . . , не цъка . . . спрѣлъ. И нищо, нищо,—въ градътъ ни шепотъ, ни искра свѣтлина, въ въздуха ни звукъ. Нищо, нищо! Не се счува дори далечно тънтене на файтонъ — нищо!

Бѣхъ при кейя, — ледена влага лъхтѣше отъ рѣката.

Дали и Сена още тече?

Поискахъ да узнаѫ; налучихъ стълбата, слѣзохъ . . . Не чувахъ вълнитѣ въ течението си да се удрятъ о раклитѣ на моста . . . още стѫпала . . . сетнѣ пѣсъкъ . . , тиня . . . сетнѣ вода . . . потопихъ ржката си . . . да, тя тече . . . студена . . . . студена . . . почти ледена . . . прѣсѣкнѫла . . . мъртва.

И чувствувахъ, че нѣма вече да имамъ сила да се искачѫ назадъ . . . и че ще умрѫ тука . . . отъ гладъ, отъ умора — и отъ студъ.

Послѣдната криза и новиятъ кабинетъ

Отъ В. Т. Генчовъ

Въ послѣдно врѣме въ нашия държавенъ и обществен животъ се извършиха редъ работи, които, на пръвъ погледъ, би трѣбвало силно да радватъ всѣки гражданинъ, който желае на младото ни княжество пъленъ и истински конституционенъ животъ.

По поводъ на прочутитѣ два крупни и съдбоносни акта на Стоиловото правителство и на Народното Събрание — Договора за откупуване експлоатацията на източнитѣ желѣзници и Конверсията на заемитѣ — въ страната, както е извѣстно, се подигна силно вълнение и голѣмо негодование: въ много градове, па и въ доста села се направиха митинги, въ които, като се осѫждаше и договора и конверсията, изказваше се недовѣрие къмъ кабинета на г. Стоилова и се искаше уволняването му и растуряне Народното Събрание: наскоро слѣдъ това князътъ — по единъ или по други начинъ — застави г. Стоилова да подаде оставката на кабинета и назначи ново министерство, начело съ г. Грекова. Това сѫ фактитѣ. При едно повърхно гледане на работата, на тѣзи факти може да се даде слѣдното оптимистично тълкуване: нашиятъ народъ е узрѣлъ вече политически, стѫпилъ е на собственитѣ си крака; той слѣди съ интересъ за управлението на държавата и, щомъ забѣлѣжи, че правителството тръгва по лошъ и гибеленъ за страната пѫть, вдига си гласа, осѫжда го и поисква махването му; и князътъ, като истински конституционенъ глава на държавата, даде ухо на народното негодование, зѣ прѣдъ видъ народното желание, изказано чрѣзъ опозиционния печатъ и главно чрѣзъ резолюциитѣ на митингитѣ, и най-подирѣ го испълни: съ една дума — пъленъ народенъ суверенитетъ! И какво повече може да желае човѣкъ за страната ни! Защото, има ли такъвъ суверенитетъ, такъво върховно господство на народа, ние можемъ да бѫдемъ сигурни за правилния вървежъ на държавния корабъ по пѫтя къмъ общия прогресъ.

Обаче, така ли е въ дѣйствителность? Наистина ли се е проявилъ въ горния случай многожеланниятъ народенъ суверенитетъ? — Нека вникнемъ по-добрѣ въ работата.

За да може да се каже, че послѣднитѣ митинги дѣйствително сѫ изразъ на народната воля, отзивъ на народния гласъ, трѣбвало би да допустнемъ, първо, че въ тѣхъ е зела участие поне по-голѣмата часть отъ народа и, второ, че тѣзи, които сѫ участвували въ тия публични събрания, направили сѫ това съзнателно. Но, за съжаление, нито, първото е вѣрно, нито второто. Митинги се направихѫ, дѣйствително, въ повечето отъ нашитѣ градове и въ доста села: наистина, още много градове, както и всички почти села, останѫхѫ глухи на това движение, но, като се земе прѣдъ видъ, че отзовалитѣ се градове и села сѫ най-голѣмитѣ и най-събудени центрове въ страната, то сѐ пакъ на станѫлитѣ митинги би могло да се отдаде онова значение, което по-горѣ се посочи. — ако само можехме да утвърдимъ, че въ тѣхъ сѫ участвували повечето или поне по-съзнателнитѣ отъ мѣстнитѣ граждани. Обаче това послѣдното по никой начинъ не може да се утвърди. Наистина, въ резолюциитѣ на митингитѣ обикновенно се констатираше доста внушително количество участници, но, това количество, сѫществующе само на слово или на книга, както добрѣ знаемъ, е резултатъ на голѣмата ревность у инициаторитѣ да прѣувеличаватъ значението на извършеното отъ тѣхъ дѣло; а въ сѫщность фактъ, горчивъ, но неоспоримъ фактъ е, че въ всичкитѣ почти митинги сѫ присѫтствували само по една малка часть отъ мѣстното население; а по-голѣмата часть, въ която доста често влизатъ и най-интеллигентнитѣ елементи, и въ този случай, както и въ всички подобни случаи, оставаше на страна — индиферентна и безучастна; при това и отъ присѫтствующитѣ ужъ на митингитѣ една голѣма часть сѫ отишли тамъ за любопитство, както бѣше и на Софийския митингъ, други пъкъ — за хатъра на тѣзи или онѣзи свои блиски или познати и само за твърдѣ малцина отъ тѣхъ може да се каже, че съзнателно сѫ излѣзли да искажѫтъ своя протестъ, че съзнателно сѫ подкрѣпили приетитѣ резолюции. Характерно е въ случая, че повечето отъ митингитѣ станѫхѫ по инициативата на хора отъ Радославовскитѣ либерални дружини — и то по инструкции, разбира се, отъ централното имъ бюро; туй послѣдното личи и по това, че резолюциитѣ на всичкитѣ почти митинги по духъ сѫ еднакви. Съ това обаче азъ нѣмамъ прѣдъ видъ да хвърлямъ нѣкакво обвинение върху дружинитѣ или върху централното бюро на радославовата партия, а искамъ само да кажѫ: а) че въ митингитѣ се е проявило желанието не на народа изобщо, а главно на една само партия и б) че тѣ сѫ ставали не толкозъ по инициатива, излѣзла отъ мѣстната срѣда, колкото по поржчка отъ вънъ; — а пъкъ всичко това, не ще и дума, въ голѣма степень умаловажава малкото и безъ туй значение на митингитѣ. Характерно е при това още и слѣдното: на първитѣ митинги, свикани въ най-събуденитѣ измежду всичкитѣ български градове, дѣто при туй опозиционниятъ духъ бѣше най-силенъ и дѣто радославиститѣ иматъ най-добри водители — въ Разградъ и въ Шуменъ — присѫтствувахѫ съвсѣмъ малко хора (въ Разградъ само 300 души); когато отпослѣ, слѣдъ като зачес-

тихъ митингитѣ, видѣхме и въ много по-малки и по-заспали градовци да се събиратъ повече хора. Послѣдниятъ фактъ показва, че, додѣто на митингитѣ се е гледало просто като на срѣдство за осѫждане едни или други дѣла на правителството, като на единъ протестъ отъ страна на обществото, безъ да се расчита на нѣкакъвъ усѣтенъ резултатъ отъ този протестъ, до тогава твърдѣ малцина се присъединяваха къмъ протестирующитѣ; а когато на митингитѣ зе да се гледа като на срѣдство, чрѣзъ което се вѣрваше, че ще се свали правителството и ще дойде на власть „нашата партия", тогава и на по-много мѣста зеха да ставатъ митинги и отъ повече хора да се посѣщаватъ. . . .

Всичко това, що казахъ за митингитѣ, казахъ го не защото съмъ противъ тѣхъ изобщо, нито пъкъ защото мисля, че въ дадения случай нѣмаше причини да се осѫжда въ публични събрания Стоиловото правителство зарадъ послѣднитѣ му дѣла:—азъ напълно цѣня значението на митингитѣ и като срѣдство за политическо възпитание на народа, и като срѣдство за въздѣйствие отъ страна на обществото върху хода на държавнитѣ работи; отъ друга страна азъ напълно признавамъ, че управлението на Стоиловия кабинетъ бѣше лошо, че то всѣваше въ народа политически развратъ и влечеше за страната економически упадъкъ и че послѣднитѣ му два акта — договора за источнитѣ желѣзници и конверсията на заемитѣ — бѣха крайно гибелни и съсипителни; ето защо позивътъ да се свикватъ и събиратъ гражданитѣ на митинги, за да осѫждатъ пагубнитѣ дѣла на правителството, бѣше и твърдѣ умѣстенъ, и твърдѣ наврѣмененъ, — той бѣше просто необходимъ. Съ това, обаче, което изложихъ по-горѣ, азъ искахъ само да покажа, че би било голѣма самоизмама, като излизаме отъ многото станали въ послѣдно врѣме митинги, да заключаваме за дѣйствително проявяване на народната воля, за дѣйствително издигане на народния гласъ и да си правимъ иллюзия за зрѣлостьта и политическото съзнание на нашия народъ, — и че напротивъ, фактътъ, дѣто при такива най-наложителни обстоятелства, при такъвъ удобенъ и толкова благовиденъ поводъ не станаха наврѣдъ митинги, а и дѣто станаха, толкова малко съзнателни хора зеха участие въ тѣхъ, този фактъ най-убѣдително иде да потвърди печалната истина, че нашиятъ народъ е още твърдѣ незрѣлъ и невъспитанъ въ политическо отношение, че той е още твърдѣ слабо подготвенъ за активно и съзнателно участие въ политическия животъ на държавата, безъ което, разбира се, не може и да се мисли за истински народенъ суверенитетъ . . .

Но да прѣминемъ по-нататъкъ.

Наскоро подиръ голѣмото наводнение отъ митинги, князътъ, както е извѣстно, уволни Стоиловия кабинетъ. Наистина, г. Стоиловъ самъ е подалъ оставката на всичкитѣ министри, но за да направи това, той, споредъ признанието на неговия органъ, в. „Миръ", е билъ заставенъ, отъ княза, който искалъ недовѣрие къмъ двама отъ главнитѣ стълпове на кабинета, г. г. Тодоровъ и Беневъ, — а, споредъ другитѣ вѣстници, билъ имъ искалъ и нѣщо повече

отъ недовѣрие. По поводъ на тая близость на събитията явява се въпросъ: второто отъ тѣхъ, уволняването на Стоиловия кабинетъ отъ княза, свързано ли е съ първото, сирѣчъ, кризата да ли е послѣдствие на митингитѣ, споредъ както пишатъ нѣкои вѣстници и както мнозина мислятъ? И понеже митингитѣ, както и да гледаме на тѣхъ, сѣ си оставатъ едно — по-голѣмо или по-малко — проявление на народна воля, единъ изразъ на народно негодование, то, ако е така, сирѣчъ ако допустнемъ, че тѣ именно сж накарали княза да уволни кабинета на г. Стоилова, тогава тази княжева постжпка ще бжде напълно въ духа на сжщинския конституционализъмъ, и разбира се, не може да се не счита за едно много отрадно явление. Но дали е така?

Знае се, че главниятъ поводъ за митингитѣ и въобще за усилившето се напослѣдъкъ общо негодование противъ г. Стоилова и другаритѣ му, бѣхж договоритѣ за желѣзницата и за конверсията: по тѣхъ и само по тѣхъ се зехж на всѣкждѣ опрѣдѣлени и категорични резолюции, додѣто по другитѣ дѣла на правителството се изказвахж само общи думи и осжждания. Щомъ е тъй, ако князътъ дѣйствително се е вслушвалъ въ гласа на народа, ако е искалъ да върви по правия конституционенъ пжть, първото нѣщо, което трѣбваше да направи, бѣ, съгласно най-главното желание на народа, изразено въ печата и въ митингитѣ, да не узаконява сключенитѣ отъ правителството и приети отъ Нар. Събрание два договора — да ги не подписва. Още повече би трѣбвало да постжпи така, понеже, както се знае отъ мотивираната оставка на финансовия министръ, той се е билъ усъмнилъ въ полезностьта на въпроснитѣ два акта, което съмнѣние далъ и да се разбере отъ когото трѣбва. Не щж да споменувамъ при това и за ония мълви, които се пущахж отъ нѣкои чужди и наши вѣстници и съ които се указваше, че князътъ ужъ билъ узналъ и за нѣкакви комисионни или провизионни, отпуснжти отъ заинтересуванитѣ банки на тогова или оногова; защото и като оставимъ на страна тия мълви, сѣ пакъ голѣмото народно негодование, подкрѣпено и отъ споменжтото съмнѣние, би било достатъчно основание за княза да не дава възможность на правителството да испълни сключенитѣ договори. Това послѣдното князътъ би могълъ да направи не само по горѣуказания начинъ — като откаже да санкционира двата контракта, но и като приложеше сжщитѣ онія срѣдства, които употрѣби послѣ, за да накара кабинета да подаде оставка. А той ги е ималъ на ржка тия срѣдства и по-напрѣдъ: съмнѣнието му въ полезностьта на договоритѣ не може да се каже, че се е зародило у него въ навечерието на кризата, защото нашиятъ печатъ доказа тѣхната безполезность и гибелность още прѣди да се приемжтъ тѣ отъ Народното Събрание; сжщо така и недоволството му отъ шефа на полицията не може да се каже, че се е възбудило у него само отъ Добричкото убийство: нима̀ поведението на полицията въ столицата на 6-и декемврий бѣше по-малко осждително? Въпрѣки всичко това князътъ на 21-и декемврий, споредъ както тържественно оповѣстихж нѣкои отъ тогавашнитѣ опо-

зиционни, а сега официозни вѣстници, „въпрѣки направенитѣ протести и многолюдни митинги", санкционира и двата акта, съ което даде своето съгласие за тѣхното реализиране, и послѣ това държа кабинета дори до 16-и януарий. А щомъ е тъй, може ли и имали мѣсто да се допуща, че князътъ въ тоя случай е послушалъ изразеното въ митингитѣ народно желание, че той е испълнилъ народната воля?... Но защо пъкъ, ще възразятъ, може би, нѣкои, по-послѣ той накара кабинета да се оттегли, ако не именно за да испълни волята на народа? — Долнитѣ редове ще бѫдатъ отговоръ на това възражение.

Ако приетитѣ отъ Народното Събрание договори бѣхѫ като всички законодателни актове — да влизатъ въ сила щомъ се подпишатъ отъ князя, тогава на 21-и декемврий всичката история съ тѣхъ щѣше да бѫде свършена: продажбата на експлоатацията щѣше да си е законна продажба, контрактъ за заемъ щѣше да си е контрактъ и нищо вече не можеше да ги отмѣни, нито да ги унищожи — и България щѣше вече да бѫде впрѣгнѫта въ ярема на австрийскитѣ и германскитѣ банки или, както се изразяваха тогава днешнитѣ официози, щѣше да бѫде вече поробена икономически: — князътъ направи вече каквото зависѣше отъ него за узаконяването имъ. Обаче при сключването на договора съ компанията на источнитѣ желѣзници, освѣнъ условията да се одобри той отъ Народното Събрание и да се подпише отъ князя, било е прѣдвидено още едно условие — да се получи и съгласието на Високата Порта. И понеже вториятъ актъ — конверсията на заемитѣ — е билъ поставенъ въ свързка съ първия, то излиза, че като послѣдня инстанция, прѣзъ която е трѣбвало да прѣминатъ и двата тия акта, за да влѣзатъ въ сила, е било, турското правителство. Да се земе одобрението на Народното Събрание, за това имахѫ грижата нашитѣ министри, начело съ г. Теодорова; да се подкрѣпятъ договоритѣ съ подписа на князя, това, разбира се, зависѣше само отъ волята на послѣдния; но да се добие съгласието на Портата — това вече не зависѣше нито отъ правителството, нито отъ князя. И, като на зло, това шумно дѣло, което съ такъвъ трудъ и мѫка нашитѣ управници прокарахѫ прѣзъ всичкитѣ митарства, тъкмо въ най-послѣднята инстанция срѣщнѫ съпротивление и то съпротивление такова, което идѣше да унищожи издъно всичко направено по-напрѣдъ: както е вече извѣстно, по едни или други съображения, султанътъ отказа да даде своето съгласие за договора, сключенъ между компанията на источнитѣ желѣзници и бълг. правителство И какво щѣше да излѣзе подиръ туй? Датата 20 януарий (1-и февр. н. с.) приближаваше; тя щѣше да дойде и никакво съгласие нѣмаше да се получи, както се и не получи: подиръ туй на Стоиловото правителство оставаше или да заеме насила источната линия и по такъвъ начинъ да испълни само договора, за да може да получи заема по конверсията, или пъкъ, ако не направи това — а то едва ли би се рѣшило на такъва рискована авантюра при днешното заплетено международно положение — трѣбваше да се оттегли отъ властьта; на това по-

слѣдното то щѣше да бѫде накарано отъ силата на външнитѣ обстоятелства. — Но тогава не можеше да става и дума за активна намѣса на княза въ уволняването на „омразния“ кабинетъ—нѣмаше да истъква тогава и никакво с п а с и т е л с т в о, нѣмаше мѣсто и за благодарности отъ страна на втори или трети пѫть освободения народъ. А да се прѣдставишъ като спаситель на страната и освободитель на народа отъ „гешефтарския режимъ“. — при който случай можешъ да получишъ и много хиляди благодарственни телеграми отъ всички крайща на Княжеството — това, неще и дума, е много по̀ за прѣдпочитание, отколкото да оставишъ да се извърши единъ актъ тъй просто и банално, по силата на самитѣ обстоятелства. Ето защо и князътъ постѫпи така, както би постѫпилъ на негово мѣсто всѣки малко-много прѣдвидливъ и съобразителенъ човѣкъ: той не дочака, щото кабинетътъ на г. Стоилова самъ да се сгромоляса, но зе та наврѣме още го накара да си даде оставката. Това показва, че князътъ много добрѣ схваща и разбира своитѣ лични интереси — и като човѣкъ, и като държавенъ глава. Туй обаче, не ще и прикаска, съвсѣмъ не е нѣщо ново за насъ: тази истина никой и никога не е отричалъ. И ако азъ написахъ горнитѣ редове, това направихъ не за да доказвамъ такъва една неоспорима истина; — моята цѣль бѣше малко по-друга: азъ искахъ само да покажѫ неоснователностьта на прѣдположението, че ужъ князътъ билъ уволнилъ Стоилова кабинетъ не за друго, а само за да удовлетвори народното желание и да избави страната отъ ярема на гибелнитѣ онѣзи договори, и че ужъ тази негова постѫпка била актъ на най-чистъ и искренъ конституционализъмъ. —

Че дѣйствително горното прѣдположение не е нищо друго, освѣнъ едно грубо заблуждение, това може да се докаже и друго яче. Слѣдъ уволняването на г. Стоилова и другаритѣ му, князътъ, естественно, трѣбваше да натовари друго лице да състави кабинетъ. Споредъ духа на истинския конституционализъмъ, въ случай, подобенъ на този, при който станѫ отстраняването на г. Стоилова, държавниятъ глава би трѣбвало непрѣменно да се посъвѣтва съ шефоветѣ на всички опозиционни партии и да натовари съ мисията да състави новъ кабинетъ тогова отъ тѣхъ, за когото, по единъ или по другъ начинъ, би се увѣрилъ, че има най-голѣма поддържка въ народа. Въ дадения случай, като се имать прѣдъ видъ причинитѣ за свалянето на Стоилова кабинетъ, които лежѫтъ главно въ безисходното финансово положение, въ което той доведе страната ни, имало би смисълъ и това, ако князътъ поискаше отъ шефоветѣ на опозиционнитѣ партии да му прѣдставѧтъ своитѣ финансови проекти или програми, споредъ които тѣ смѣтатъ да избавѧтъ страната отъ критическото положение, и който би прѣдставилъ най-добра, най-цѣлесходна и най съгласна съ проявенитѣ въ митингитѣ народни искания програма, нему да възложи съставянето на кабинета. Може да се говори и за трети единъ случай — да се състави кабинетъ отъ лица, стоящи на страна отъ политическитѣ борби, не ангажирани въ минѫлата си дѣятелность съ никоя отъ полит. партии, който кабинетъ да има

врѣменно назначение — да произведе само свободни избори, отъ които послѣ да може да се види, кому именно ще даде народътъ своето довѣрие и кои ще посочи за постоянни ржководители на своитѣ сждбини. Послѣднятъ случай при други обстоятелства би билъ най-прѣдпочителенъ за нашата страна; защото инакъ едва ли е възможно свободно да се прояви дѣйствителната воля на народа: знае се вече, че у насъ която партия държи властьта, тя именно излиза и изъ избирателнитѣ урни — и то всѣкога съ абсолютно болшинство; но, прѣдъ видъ на това, че страната днесь се намира въ тежка финансова криза, отъ която за да се излѣзе, необходимо е сега още да се прѣдприемжтъ сериозни и капитални мѣроприятия. — прѣдъ видъ на това, да се повѣри кормилото на управлението на едни чужди за политическитѣ партии лица, на единъ почти неотговоренъ кабинетъ, би било една голѣма и сждбоносна грѣшка. Ето защо послѣдното срѣдство за разрѣшение кризата за сега бѣше непрѣпоржчително и неприложимо. Оставахж, прочее, първитѣ двѣ срѣдства, първитѣ два пжтища. Кое срѣдство обаче употрѣби князътъ слѣдъ като прие оставката на г. Стоилова, — по кой пжть тръгнж при съставянето новъ кабинетъ? Отговорътъ на тоя въпросъ е общеизвѣстенъ: той не отиде нито по една, нито по другия отъ дѣйствително конституционнитѣ пжтища, а тръгнж по своя собственъ пжть: той не вика̀ шефоветѣ на опозиционнитѣ партии, не се съвѣщава̀ съ тѣхъ, не иска̀ отъ тѣхъ никакви финансови или общи програми; той не търси да узнае кое лице има най-голѣма поддържка въ народа, на кого му се сочи, макаръ и косвенно, въ проявената чрѣзъ митингитѣ народна воля; нищо подобно не направи князътъ, а просто повика единъ свой човѣкъ и него накара да му състави министерство. Защото, какво друго прѣдставя г. Грековъ, освѣнъ единъ човѣкъ на княза, единъ дворцовъ човѣкъ — какъвто бѣше и г. Стоиловъ, какъвто е и г. Начевичъ, какъвто е и Д-ръ Станчевъ!... Съ народа той, г. Грековъ, нѣма нищо общо, той е чуждъ за него. Своя партия не притежава и не е притежавалъ; — наистина, извѣстно врѣме той стоя като шефъ на овдовялата народно-либерална партия, но то бѣше само за очи, при туй и то бѣ пакъ по назначение отъ двореца, и въ сжщность той си останж чуждъ и за тази, както е чуждъ и за всички партии, въ които врѣменно е влизалъ като министерь; наистина, сега народно-либералната партия пакъ го признава за свой човѣкъ, но това тя прави не поради нѣкакви дѣйствителни морални връски съ него, а поради връскитѣ, които желае да има съ властьта, що е сега въ ржцѣтѣ му. По своята минжла общественна дѣятелность той не само че нѣма никакви достойнства и заслуги, но има тъкмо противното: нѣма да указваме тукъ на участието му въ прѣврата прѣзъ 1881 г.; доста е да споменемъ само това, че той бѣше виденъ стълпъ и сподвижникъ на прочутия Стамболовъ режимъ, противъ който прѣди петь години бѣше се подигнжло такова народно негодование, прѣдъ което послѣдното негодование противъ Стоилова режимъ блѣднѣе, и за спасяването отъ който князътъ бѣше получилъ повече отъ 20 хиляди благодарственни телеграми; притуй ако не бѣше общата амни-

стия, наложена отъ г. Стоилова прѣзъ 96 год., той, заедно съ още нѣкои свои достойни другари, въ силата на дебелия томъ, нададенъ отъ парламентарната комисия, трѣбваше да носи на плещитѣ си тежката и позорна прѣсѣда на държавния сѫдъ . . . . И ако сега князътъ измежду всички наши по-видни мѫже отъ опозицията избра именно г. Грекова и нему възложи съставянето новъ кабинетъ, то това говори . . . за много лични достоинства на княза: и за голѣмата му съобразителность, и за дипломатическия му умъ, и за тънкото познаване на своитѣ хора, и за доброто разбиране на своитѣ интереси . . . . . и за много още нѣща, — не говори само за нѣкакво услушване въ народния гласъ, за нѣкакво зачитане на народна воля, до колкото е могла тя да се прояви напослѣдъкъ, — не говори и за никакъвъ конституционализъмъ. А това именно и искахъ азъ да потвърдя съ горнитѣ редове. —

И тъй, какво уволняването на г. Стоилова, така и назначаването на г. Грекова е чисто и просто дѣло на княза. Да се мисли за нѣкакво проявяване на народенъ суверанитетъ въ една или въ другия случай, е грубо заблуждение. И слѣдователно, кабинетътъ, който замѣсти Стоиловия и който днесь управява страната, е такъвъ сѫщо дворцовъ кабинетъ, какъвто бѣше и Стоиловиятъ. Наистина, повечето и по-важнитѣ мѣста въ кабинета сѫ заети отъ водителитѣ на една партия, която нагледъ има най-силна подържка въ народа, която е най-добрѣ организирана и която при това не помалко отъ другитѣ опозиционни партии се е борила противъ досегашнитѣ дворцови кабинети. Това е така. Но всичко туй губи всѣко значение щомъ тѣзи водители се съгласихѫ да влѣзатъ въ колата на г. Грекова. Защото, единъ пѫть влѣзли въ тия кола, тѣ, макаръ да сѫ и повече, и по-силни, всѣкога ще вървятъ натамъ, на кѫдѣто г. Грековъ ще кара колата, сирѣчь, на кѫдѣто рече князътъ,—инакъ и не може, защото коларьтъ когато поиска, или когато пожелае господарьтъ му, може да свали своитѣ другари отъ колата, сирѣчь да подаде оставката на кабинета. Това условие не сѫ могли да не зематъ прѣдъ видъ либералнитѣ министри, на чело съ г. Радославова. И ако сѐ пакъ тѣ сѫ се съгласили да станатъ министри на г. Грекова, то ще каже, че тѣ съзнателно сѫ вложили вратоветѣ си въ златния дворцовъ яремъ, съ други думи, че съзнателно сѫ станѫли участници въ единъ дворцовъ кабинетъ. А че тѣ напълно сѫ влѣзали въ ролитѣ си, това се вижда вече отъ първия пробенъ случай, който сѫдбата имъ прати, сѣкашъ, за испитание, въ самото начало на управлението имъ: въпрѣки постояннитѣ тѣхни заявления, като водители на опозицията, че трѣбва да се пестятъ народнитѣ пари, въпрѣки това, че постоянно сѫ осѫждали досегашнитѣ правителства, за дѣто безмилостно сѫ пръскали хиляди и милиони за разни височайши расходки и луксозни тържества, и, безъ да гледатъ окаяното положение на народа, безъ да гледатъ и тежката криза, въ която се намиратъ нашитѣ държавни финансии, тѣ, нашитѣ млади либерали, по случай смъртьта на княгинята, широко растворихѫ касситѣ на празднитѣ ковчежничества и изметохѫ отъ тамъ всичко,

каквото бѣше се запазило по кюшетата имъ отъ дългитѣ ржцѣ на паднжлия режимъ, само и само да направѫтъ височайшето погребение колкото се може по-блѣскаво и по-тържественно. Въ своята щедрость тѣ надминѫхѫ даже и правителството на Велика Франция, което за погребението на общолюбимия и многозаслужилъ президентъ се оказа много по-скжпо и по-пестеливо отъ нашето. При тоя случай, който тъй зловѣщо отбѣлѣжи началото на тѣхната кариера, нашитѣ либерални министри, водителитѣ на „най-силната у насъ партия", прѣдставителитѣ на „млада и идеална България", тръгнѫхѫ досущъ по стжпкитѣ на своитѣ прѣдшественици: тѣ направихѫ сега сѫщото, каквото Стамболовъ направи при женидбата на княза и каквото г. Стоиловъ — при покръщението на прѣстолонаслѣдника: и еднитѣ, и другитѣ направихѫ всичко що можахѫ, за да прѣдставѫтъ съ „подобающия" блѣсъкъ величието и достолѣпието.... на короната; всички еднакво — едни при радость, други при скърбь. — се показахѫ достойни служители... на двореца. И така, каквито и отъ която партия и да сѫ лицата, отъ които е съставенъ днешниятъ кабинетъ, той оѕ́ пакъ не е нищо друго, освѣнъ дворцовъ кабинетъ, А какво може да се очаква отъ единъ дворцовъ кабинетъ за благото на народа, за неговия политически и економически напрѣдъкъ, това кѫсата наша политическа история много добрѣ го е доказала.

Слѣдъ всичко горѣизложено, поражда се питане: кому трѣбва да се стовари главната вина и отговорность, за дѣто управлението на страната постоянно се намира въ ржцѣтѣ на дворцови правителства, които се смѣняватъ едно друго, безъ да измѣняватъ самия режимъ? На това питане обикновенно отговарятъ, че винага за сѫществуването на това положение лежи не другдѣ, а у княза, който именно създава и крѣпи такивато кабинети. Азъ обаче мисльѫ, че подобно твърдение не е право и не е до тамъ основателно. Князътъ, споредъ нашата конституция, е лице неотговорно. Той, по своитѣ вродени и наслѣдени инстинкти и наклонности, по своето въспитание, по духа и традициитѣ, всадени у него отъ срѣдата въ която е израсълъ, може да проявява разни желания и искания, които, не ще и дума, напълно ще проистичатъ отъ неговата натура и ще се съгласяватъ съ неговитѣ лични интереси, както и съ интереситѣ на неговия тронъ и на цѣлата му династия. Обаче отговорността за испълнението, за реализирането на княжевитѣ искания и вината за тѣхъ, когато тѣ сѫ въ врѣда на народнитѣ интереси, лежи не вече у княза, а у тия, които сѫ се съгласили да бѫдѫтъ испълнители на неговата воля. Така сѫщо и по въпроса за дворцовитѣ кабинети вината и отговорността би трѣбвало да се търси не у княза: — нима е кривъ той, за дѣто иска да има правителство, което да го слуша, което прѣди всичко да има прѣдъ видъ интереситѣ на двореца? — Нима това му искане, което е тъкмо споредъ характера му и което при туй е най-износно за положението му, не е напълно естественно? — Не, вината и отговорността за режима на дворцовитѣ кабинети лежи главно върху онѣзи политически дѣйци, които се съ-

гласяватъ да влѣзатъ въ такива кабинети; при това не сж толкова отговорни дворцовитѣ хора, които се поставятъ на чело: — тѣ, чужди за народа, черпящи мощь и вдъхновение само отъ короната, въ такива случаи сж напълно въ своята сфера и повече нѣма какво да се иска отъ тѣхъ; отговорни и виновни сж най-вече онія „шефове“ и „главатари“ на разни нашенски партии, излѣзли отъ народа, поддържани отъ народа и работящи ужъ въ името на народа, които, зарадъ обаянието на министерскитѣ кресла забравятъ минжли борби и обѣщания, забравятъ службата, дѣйствителната служба на народа и на неговитѣ интереси и се цѣняватъ да служатъ — на двореца. Не по-малко сж виновни за този режимъ и всички онія интелигентни членове на тази или онази партия, които, зарадъ благата, що имъ дава властьта, отиватъ и съзнателно поддържатъ своитѣ шефове и водачи и тогава, когато тѣ вече сж се прѣвърнжли въ дворцови служители. Въ случая, който тукъ разглеждаме, главни и единствени почти виновници за създаването сегашния дворцовъ кабинетъ сж г. г. Радославовъ и другаритѣ му. Защото тѣ сж, които му дадохж плъть и кръвь: ако и тѣ не бѣхж се съгласили да влѣзатъ въ кабинета на г. Грекова, както се не съгласихж и другитѣ отъ поканенитѣ политически дѣйци, князътъ, може би, щѣше да се види принуденъ да натовари съ съставянето новъ кабинетъ нѣкого отъ водителитѣ на тая или оная политическа партия. Кое би могло да бжде това лице, туй, споредъ гледището на което стоимъ, е безразлично: може би, то щѣше да бжде и самъ г. Радославовъ, който дѣйствитетно най-много имаше право за такъва миссия; — за насъ е важно, че то би било лице, издигнжто отъ тази или онази партия, отъ народа, а не отъ двореца. Не искамъ при това да кажж, че единъ кабинетъ, съставенъ отъ този или онзи шефъ на нѣкоя партия, напр. направо отъ г. Радославова, непрѣменно би билъ по-добъръ отъ сегашния; не, той може да бжде отъ сжщото достоинство като този, може да бжде и по-лошъ отъ него: важното за случая е само това, че той би могълъ, ако иска, да бжде независимъ отъ двореца и да се грижи за интереситѣ на народа самостоятелно, споредъ своето разбиране, безъ да е длъженъ да прави това споредъ чуждо разбиране . . . Та виновницитѣ на днешния дворцовъ режимъ, който се наложи на страната отъ 18-и януарий, както се каза, сж г. г. Радославовъ и неговитѣ другари по водителство на партията,—а слѣдъ тѣхъ и всичкитѣ имъ по-интелигентни и по-съзнателни послѣдователи. Тѣхната виновность и отговорность става още по-голѣма и по-тежка като земемъ прѣдъ видъ, първо, че тѣ довчера, вика се, и въ вѣстницитѣ и въ митингитѣ най-жестоко осжждахж бившия режимъ за неговия дворцовъ характеръ и ратуваxж за въстановяване на истински народенъ суверенитетъ; не бѣше отдавна напр. когато единъ отъ столичнитѣ опозиционни, а сега официозни либерални органи, заявяваше най-тържественно, че програмата на борбата му ще бжде — „въ всичкитѣ си дѣйствия да исхожда отъ основния принципъ, върховенството на народа“; това едно, а второ, че партията на

Радславова брои въ своитѣ редове доста интелигентни сили и честни хора, че тя се счита за една отъ най-прогресивнитѣ и демократични партии у насъ и че тя претендира да е прѣставителка на „млада и идеална България“ . . . . Добри ще бѫдѫтъ, наистина, тѣзи интелигентни и прогресивни елементи и тази „млада и идеална България“, водителитѣ на които при първия прѣдставенъ тѣмъ случай се даватъ подъ наемъ на двореца и то — чрѣзъ посрѣдството на единъ Грековъ!

Явява се въпросъ: защо бѣше всичко това, сирѣчъ, какво именно е накарало г. г. Радославова и другаритѣ му да постѫпѧтъ така? Отговорътъ на тоя въпросъ е твърдѣ простъ и ясенъ: — нищо друго, освѣнъ примамката на властьта. Наистина, една политическа партия, която ратува за въстържествуване на нѣкакви принципи, да желае да дойде на власть, за да реализира своитѣ принципи — това е напълно естественно. И додѣто г. г. Радославовъ и другаритѣ му се борѣхѫ за властьта въ името на своята програма, каквато и да бѣше инакъ тѣхната борба, сѐ нѣмаше въ себе си нищо осѫдително, както не щѣше да има нищо осѫдително и дохождането имъ на власть, ако то бѣше станѫло по единъ нормаленъ пѫть, по силата на своята партия, чрѣзъ довѣрието на народа. Но за да дойдѫтъ на власть — да земѫтъ да се откажѫтъ отъ своята самостоятелность, да си вържѫтъ ржцѣтѣ, да стъпчѫтъ своитѣ принципи и да се отрекѫтъ отъ довчерашната си програма — това вече е нѣщо съвсѣмъ друго, съвсѣмъ особено. И тази тѣхна постѫпка съ нищо друго не може да се обясни, освѣнъ съ горѣуказания кѫсничъкъ отговоръ . . . Това сѫщото положение може да се потвърди и друго-яче. Знае се, че партията на радославиститѣ въ послѣдно врѣме бѣше най-силната и най-добрѣ организирана политическа партия въ страната ни — туй не може да се откаже. Като е така, ако г. Радославовъ бѣше отказалъ г-ну Грекову своето съучастие въ сегашния кабинетъ и слѣдъ това князътъ не натоварѣше него или нѣкого отъ неговитѣ хора съ мисията да състави новъ кабинетъ, а оставѣше това или пакъ на г. Грекова или на другиго нѣкого, то при първитѣ избори, които при единъ или при другъ случай непрѣмѣнно би трѣбвало да станѫтъ, партията на г. Радославова щѣше да има най-голѣмъ шансъ—не, ами щѣше да бѫде почти сигурна, че ще спечели. А стане ли това, тогава вече тя съ достоинство би се наложила комуто трѣбва и нейнитѣ водители съ гордость и съ открито чело бихѫ заели днешнитѣ министерски кресла въ кабинета. За да можеше, обаче, да стане това, изискваше се отъ партията и отъ нейнитѣ водители — не много нѣщо, а само да се отърсѫтъ за сега отъ съблазъна на властьта и да се въорѫжѫтъ съ търпѣние още за нѣколко мѣсеци — до първитѣ избори. Но, както се вижда, това единственно и при туй неособенно тежко условие, се е показало непоносимо за водителитѣ на партията: тѣ не сѫ могли да се избавѧтъ отъ примамливия съблазънъ, не сѫ могли вече да търпѧтъ — и затова, безъ много мислене, прибързаха да поемѫтъ по-скоро подадената тѣмъ отъ г. Грекова ржка,

— додѣто не сж ги прѣварили други. А това показва, че тѣ трѣбва да сж били силно, много силно изжъднѣли — за властьта. . . Таквази сжщо жажда, види се, е измжчвала и всичкитѣ почти послѣдователи на партията, та затова, щомъ узнаватъ новината, че тѣхнитѣ главатари сж влѣзли въ новия кабинетъ, безъ да се замислжтъ поне що-годѣ върху тази тѣхна постжпка, безъ да искатъ да узнажтъ, какъ сж направили това и съ кого сж се сдружили, безъ да се спрятъ и да поразсждятъ, дали направеното заслужва одобрѣние напълно, или само отчасти, или пъкъ никакъ го не заслужва.—тѣ съ единъ слѣпъ възторгъ приематъ извършения фактъ и бързатъ единъ отъ другъ по напрѣдъ да честитжтъ на своя шефъ „побѣдата“, сирѣчъ, властьта, и послѣ всички вече се загрижватъ по какъвъ начинъ по-скоро да добижтъ и тѣ своя пай . . .

Послѣднитѣ факти изъ живота на Радославовата партия ни навеждатъ на печални размишления. Наистина, силна бѣше тази партия, най-силна и най-добрѣ организирана бѣ тя въ цѣлата страна; въ нейнитѣ редове влизатъ много интелигентни, честни и прогресивни елементи; тя бѣше единственната у насъ политическа партия, подиръ социалъ-демократическата, която имаше програма, която свикваше конгреси . . . Помислилъ би човѣкъ, че такъва една партия навѣрно ще се издига и крѣпи само върху достоинството и общеполезностьта на принципитѣ, що лежжтъ въ нейната програма, че тя ще черпи мощь единственно отъ политическото съзнание на своитѣ послѣдователи, които тя старателно трѣбва да е въспитавала въ своитѣ начала. Но, излиза сега, че нищо подобно не е имало; излиза, че принципитѣ на програмата сж били нѣщо съвсѣмъ чуждо не само за масата на партията, ами и за нейнитѣ водители; че никакво съзнание, никакво политическо въспитание не е било давано и развивано между послѣдователитѣ на партията. Защото дѣйствителностьта, горчивата дѣйствителность, както вече видѣхме, явно показа, че главниятъ стимулъ който е привличалъ голѣмото количество членове подъ знамето на партията и който е подбуждалъ къмъ борба и водители, и послѣдователи, е била — властьта. А една партия, която толкова силно жадува за власть и тъй слѣпо и безразсждно я прѣгръща при първия прѣдставенъ случай, такъва партия не може да се земе за друго, освѣнъ за едно ненормално, за едно болно обществено явление. И ако при това тази партия е единственната най-силна и най-многочисленна въ страната, то това показва, че и цѣлата страна се намира въ ненормално положение, въ ненормални политически условия. А че това послѣдното е вѣрно, не подлежи, чини ми се, на никакво съмнѣние. Нима ако страната ни се намираше въ нормални политически условия, та би било възможно, напримѣръ, да се крѣпи и да вирѣе единъ дворцовъ кабинетъ, какъвто бѣ вчерашнятъ, какъвто е и днешнятъ! А ненормалнитѣ политически условия въ страната ни се дължжтъ на политическата незрѣлость на нашия народъ, на липсването у нашата народна масса онова съзнание, онуй политическо въспитание, безъ които е немислимъ единъ правиленъ конституционенъ животъ.

Прочее искаме ли да прѣсушимъ изворитѣ на дворцовитѣ кабинети, искаме ли да приготвимъ почва и условия, за да може да се установи единъ правиленъ конституционенъ режимъ, за да може да въстържествува народния суверенитетъ, — необходимо е, прѣди всичко и повече отъ всичко, да се погрижимъ за духовното събуждане и за политическото възпитание на голѣмата народна масса. Ето една свещенна и благородна, една велика задача за всички онѣзи честни, безкористни и ламтящи за работа интелигентни младежи и обществени дѣйци, които, разочаровани отъ грозното настояще, съ болка и тжга на сърдцето се питатъ: „какво да правимъ“ ?

ИНТЕРНАЦИОНАЛНАТА ПОЛИТИКА

ВЪ НАЧАЛОТО НА XX-ТО СТОЛѢТИЕ

Отъ **Spectator**

Основитѣ на сегашната интернационална политика.—Основитѣ на тройния съюзъ.—Причина на распадането на тройния съюзъ.—Отношенията между Австрия и Русия, между Италия и Франция. — Разочарование въ двойния съюзъ: въ Франция, въ Руссия и причинитѣ на това. Примирение между Франция и Англия е невъзможно.—Сближение между Германия и Франция.—Съединение на европейскитѣ континентални държави противъ Англия и Сѣв. Американскитѣ Щати.—Влияние на руското прѣдложение за разоржжаване върху бждщата интернационална политика. — Прѣдложението на г-на Донатъ.

Мнозина отъ моитѣ читатели ще се зачудятъ, като прочетатъ заглавието на настояща статия. „За какво ни е интернационална политика?“ — ще кажатъ тѣ. Даже нашата дневна политическа пресса много малко или, подобрѣ да се каже, никакъ не се интересува отъ въпроситѣ на интернационалната политика, ако оставимъ на страна отживѣлитѣ „филства“ и „фобства“. Обаче извѣстни измѣнения въ интернационалнитѣ отношения на голѣмитѣ държави трѣбва да ни интересуватъ не само като „любопитни нѣща“, но и като нѣща, които много близко досѣгатъ интереситѣ на нашето отечество. Още повече, че България не е една „закржглена“ държава, която да нѣма други задачи освѣнъ вжтрѣшно уреждане, а е държава съ извѣстни аспирации, надѣжди, които, отъ една страна, много близко интересуватъ нѣкои голѣми държави, а отъ друга, могжтъ да се осжществжтъ само при прѣкото участие на тѣзи държави, при извѣстни интернационални условия. Читательтъ, вѣрвамъ, ще се съгласи съ менъ, че вжтрѣшнитѣ политически борби не трѣбва да скриватъ отъ очитѣ ни поотдѣлеченитѣ цѣли на България, а щомъ е така, става необходимо да слѣдимъ за ония измѣнения, които се създаватъ полекалека въ отношенията между разнитѣ държави. Тогава ще можемъ поне да дискутираме по́-правилно нашитѣ „филства“ и „фобства“.

А че на свѣтовната сцена ставатъ извѣстни измѣнения, които ще дадѫтъ слѣдъ врѣме важни, даже много важни резултати, е вънъ отъ всѣко съмнѣние за всѣки внимателенъ наблюдатель. Но тѣзи работи не ставатъ отведнѫжъ. Прѣди да дойде единъ общественъ фактъ до съзнание на хората, става едно дълго безсъзнателно подготвяне и работата на единъ внимателенъ наблюдатель състои именно въ туй, да схване отдѣлнитѣ признаци на скритото движение, на наближающитѣ измѣнения, за да може по тѣхъ да прѣдвиди, като въ какви конкретни форми ще се излѣе новото.

За тия измѣнения има вече много и характерни признаци.

Досегашната интернационална политика се основаваше на тройния антагонизъмъ: — между Франция и Германия, между Австрия и Руссия и най-сетнѣ между Англия и Руссия. Съвършенно естественно сѫ израсли на почвата на тѣзи различни антагонизми и тройниятъ и двойниятъ съюзъ. Но между тѣзи два съюза има една много важна разлика: тройниятъ съюзъ състоеше отъ държави, отъ които всѣка една се стремѣше прѣди всичко къмъ запазване на придобитото, на statu quo; а въ двойния съюзъ влизаше една държава, която прѣди всичко се стремѣше къмъ измѣнение на настоящето: Франция се надѣваше, чрѣзъ съюзътъ съ Руссия, да си върне изгубенитѣ въ 1870 година Алзасъ и Лотарингия. Англия при това заемаше особенно положение: ту се доближаваше до единия, ту до другия съюзъ — споредъ нейния моменталенъ интересъ. Но за главна цѣль тя си тури да се освободи отъ всѣка конкуренция на Франция, съ която тя се бори отъ столѣтия! Англия успѣ въ това си намѣрение, като прикова очитѣ на Франция къмъ Вогезитѣ, задъ които блѣщукатъ върховетѣ на прочутата черква въ Страсбургъ.

Но както всѣко органическо създание съ своето явяване въ свѣта носи сѣмена на смъртъ, тъй и всѣко обществено явление.

Хронологически взето, най-напрѣдъ се основа тройниятъ съюзъ (въ 1879 година). Германия се бѣ убѣдила, че побѣдената отъ нея Франция не загинва, а, наопаки, много бързе се възстановява и укрѣпва, че богатата Франция не само е могла да изплати въ кѫсо врѣме 5-тѣхъ миллиярда контрибуция, но е намѣрила и срѣдства за реорганизация на своята армия, че и вѫтрѣшно републиката сѐ повече и повече заяква. Тъй щото Франция пакъ ставаше единъ опасенъ противникъ. Ето защо Германия подирва съюзници и ги намира въ Австрия и въ Италия. Австрия, слѣдъ нещастната война отъ 1866 година, бѣ изгубила всѣко значение въ Германия и биде тласнѫта отъ Бисмарка на Истокъ, дѣто ѝ спомогнѫ да получи безъ всѣка война двѣ богати провинции: Босна и Херцеговина. Той знаеше много добрѣ, че по този начинъ той създава такъвъ антагонизъмъ между Австрия и Руссия, щото първата ще бѫде принудена да дири съюза на момогѫществената Германия. Ако Германия имаше нужда отъ Австрия, въ случай на война съ Франция, то пъкъ Австрия се нуждаеше отъ защитата на Германия въ случай на нападане отъ страна на Руссия. Къмъ тѣзи двѣ държави се присъедини и Ита-

лия, по много причини: отъ една страна, тя се гарантираше отъ претенциитѣ на Австрия за изгубенитѣ отъ послѣднята италиански провинции, Венеция и Ломбардия; отъ друга страна Италия се надѣваше да получи при едно общо сгромолясване на Франция нѣкои провинции съ италианско народонаселение; отъ трета страна Италия дирѣше защитата на Германия противъ домогванията на папата, който и до сега притендира за свѣтска власть въ нѣкои италиански провинции, а особенно въ Римъ. Съ една дума: тройниятъ съюзъ е билъ продуктъ на една дѣйствителна необходимость, на реалнитѣ интереси на тритѣ срѣднеевропейски държави. И, въпрѣки това, ний забѣлѣзваме сега важни признаци на разлагане на тройния съюзъ, които произлазятъ отъ вжтрѣшната еволюция въ всѣка отъ тѣзи държави.

Прѣди всичко, Австрия се измѣни радикално отъ 20 години насамъ: тя захваща да става славянска държава. Съ събуждане на австрийскитѣ славяни къмъ съзнателенъ националенъ животъ, централистическа Австрия, която се основаваше върху нѣмския елементъ, изгубва всѣка почва и полека-лека се прѣвръща въ една федералистическа държава, въ която славянскиятъ елементъ, благодарение на своята численность, прѣобладава. При тия условия австрийскитѣ нѣмци захващатъ да прѣминуватъ въ лагера на пангерманизма, да мечтаятъ за присъединение къмъ Германия. Такъвъ фактъ, като массово прѣминаване на австро-нѣмски католици къмъ протестанизъмъ, е много знаменителенъ фактъ. Ако не сега, то при извѣстни условия Германия може да бжде принудена да земе австрийскитѣ нѣмци подъ своя защита. Ний и сега виждаме такива непонятни на пръвъ погледъ факти, какъвто е този, че австрийскитѣ нѣмци се обявихж противъ собственното си правителство, за германското, когато министръ-прѣдсѣдатель Тунъ протестира противъ испждането на стотини невинни австрийски поданници изъ Германия. При други условия и при други обстоятелства, това би означавало измѣна на отечество, а сега е съвършенно естественно, че цѣлата австро-нѣмска пресса нападаше Туна и аплодираше рѣчьта на германския министеръ на външнитѣ дѣла, фонъ Бюловъ. Тъй щото колкото повече Австрия става славянска, толкова по-опасна става за нея именно Германия.

Отъ друга страна отношенията между Австрия и Русия сж изгубили прѣдишната си враждебность. Руссия има сега поважни интереси на крайния Истокъ, отколкото на Балканския полуостровъ. Единчкиятъ интересъ на Русия тукъ е за сега само запазване на statu que, да не ставатъ никакви измѣнения въ полза на която и да е голѣма държава, нито даже въ полза на която и да е о т д ѣ л н а балканска държава. Русия се е примирила и съ завладѣването на Босна-Херцеговина отъ страна на Австрия, тъй щото едно мирно съглашение между Австрия и Русия е станжло възможно, както и станж дѣйствително прѣди нѣколко врѣме, когато Францъ-Иосифъ посѣти русския царь въ Петербургъ. Веднжжъ Австрия осигурена отъ къмъ Руссия, тя нѣма голѣма нужда отъ съюза съ Германия.

Каквото и да се казва, много данни говорятъ за едно вече сѫществующе охлаждение между Австрия и Германия. Тукъ не е важно само това, което виждаме сега, а тенденцията на бѫдѫщето. Въ това отношение е крайно интересна една статия на бившия подпрѣдсѣдатель на австрийския райсхракъ, г-нъ Крамаршъ, който сравнява тройния съюзъ съ едно остарѣло пияно.

Сѫщото явление забѣлѣзваме въ Италия по отношение къмъ Франция. Влизането на Италия въ тройния съюзъ бѣше за нея абсолютно безполезно и не ѝ е помогнѫло да спечели нищо, а ѝ причини голѣми загуби. Тия загуби сѫ били двойни: отъ една страна, тя бѣше принудена да се нагърби съ такива военни разноски, които не сѫ въ съотвѣтствие съ нейнитѣ економически сили; отъ друга страна, Франция затвори своитѣ граници за италианскитѣ стоки и своитѣ бурси — за италиянски цѣнни книжа, а туй нанесе на Италия по голѣма вреда, отколкото би ѝ нанесла една голѣма война. Италия бѣше финансиално разнебитена до такава степень, щото се принуди да дири примирение съ Франция. Това и стана прѣди малко, чрѣзъ сключване на единъ търговски договоръ между двѣтѣ романски държави. За сега ний виждаме въ Италия едно пълно охлаждение къмъ тройния съюзъ. В. „Opinione", органъ на бившия италиански министръ-прѣдсѣдатель Рудини, сега пише слѣдното: „Каква полза ни донесе тройниятъ съюзъ въ нашата политика въ Африка и въ Срѣдиземното море? Подобри ли той нашето стратегическо положение по отношение къмъ Австрия, която съ единъ замахъ може да ни испѫди задъ Етшъ и да завземе цѣла Венеция . . . Какви изгоди ни дава той за защита на нашето 600 мили дълго прибрѣжие? Въ какво положение той ни тури въ Адриатическото море? . . . Каква защита ни дава противъ интригитѣ на Ватикана (папата)?" И италианскиятъ посланникъ въ Лондонъ държа една рѣчь на банкета, даденъ отъ тамошната френска търговска камара въ сѫща смисъль. — нѣщо, което произведе особенно впечатление. Не трѣбва да се забравя, че въ италианския народъ е вкоренена вражда къмъ всичко нѣмско и че участието на Италия въ тройния съюзъ се дължи главно на династически интереси.

Както виждате, тройниятъ съюзъ изгубва своето прѣдишно значение, понеже е лишенъ отъ онъзи почва, върху която бѣ сграденъ прѣди 20 години.

Не въ по-добро положение е обаче и много по-младиятъ, двойния съюзъ, който още открай е билъ основанъ на невѣрни начала. Франция дирѣше единъ съюзникъ, за да си възвърне Алзасъ-Лотарингия, Руссия дирѣше съюзникъ, за да се осигури отъ нападки на тройния съюзъ и на Англия. Колкото се касае до Руссия, тя може-би е намѣрила своята смѣтка, но Франция — никакъ. Не само че Русия нѣма да ѝ дойде на помощь, въ случай на война заради Алзасъ-Лотарингия, но даже и въ колониални въпроси Руссия никакъ не ѝ бѣше полезна.

Както е извѣстно на читателя, Франция трѣбваше да напустне Фашода, отъ страхъ да не бѫде нападнѫта отъ могѫще-

ствената флота на Англия. Но Франция, като заемаше Фашода, нима не знаеше, че ще прѣдизвика съ туй Англия? Сигурно е знаяла. И ако въпрѣки това френскиятъ майоръ Маршандъ издигнѫ френското знаме върху стѣнитѣ на Фашода, то това е стѫнжло защото Франция се е надѣвала на поддържката на своята съюзница — на Руссия. Обаче послѣднята се отказа да поддържа Франция въ нейната борба съ Англия. Това бѣше първата проба на русско-френския съюзъ отъ гледна точка на френскитѣ интереси. Тази проба обаче не бѣ сполучлива. Тѣзи дни Франция прѣтърпѣ втора една подобна несполука. Тя се опита да завземе едно пристанище на аравийския полуостровъ, именно въ Маскатъ. Тамошниятъ френски консулъ сключва договоръ съ единъ отъ аравийскитѣ султани, но що се случва: дохожда единъ английски воененъ параходъ и принуждава тоя султанъ да скъса договора, сключенъ съ французитѣ. А Руссия сѣ не иде на помощь. Сѫщо явление се повтори и въ Южния Китай. Ето защо французитѣ захванѫхѫ да се питатъ, за какво имъ служи тогава тѣхниятъ съюзъ съ Руссия? Щомъ той не имъ служи за нападателна война съ Германия и слѣдователно всѣка надѣжда на възвръщане Алзасъ и Лотарингия трѣбва да се изостави, щомъ той не служи за защитителна война съ Англия — той изгубва всѣко значение за французитѣ. Ето вървежъ на мисли, който може да се констатира у френския печатъ и въ разговори съ французи.

Но и Руссия не е толкова въ възторгъ отъ тоя съюзъ, но много причини. Трѣбва да знаемъ, че русското правителство и русското интеллигентно общество се отнасяхѫ отначало еднакво симпатично къмъ тоя съюзъ, но по различни причини. Когато Катковъ бѣ повиканъ въ 1885 година отъ Александра III да даде своето мнѣние върху единъ русско-френски съюзъ, московскиятъ публицистъ прѣдстави единъ меморандумъ, въ който горещо защищаваше тоя съюзъ по слѣдующи причини: Французката република ставала сѣ повече консервативна, когато въ Германия социализъмъ сѣ се развива. Тъй щото отъ самодържавна гледна точка, Франция прѣдставляваше по́-малко опасности за Руссия, отколкото Германия. А отъ друга страна Германия прѣдставлява съ своето гигантско економическо развитие по-голѣма опасность за Руссия отколкото отдалечена Франция. Това подѣйствува на русския самодържецъ и той спокойно изслуша гологлавъ революционната Марсейлеза. Може-би ще дойде врѣме, когато всички ще се убѣдѧтъ въ далекогледството на Каткова, но за сега русското правителство е разочаровано въ френскитѣ правителства, които сѫ тъй слаби, че всѣка минута се очаква единъ прѣвратъ. Аферата на Драйфуса доказа на русското правителство, че цѣлата френска армия е дезорганизирана, че въ случай на война ще захванѫтъ сѫщи распри между френскитѣ полководци, както въ 1870 година.

Русското общество тъй сѫщо се разочарова въ френцитѣ, но по противоположни причини. Културътъ на Франция е билъ тъй силенъ въ Руссия благодарение само на нейнитѣ демократически учреждения. Но панамската и драйфусовската афери показахѫ прѣдъ

цѣлия свѣтъ, на какви гнили основи почива цѣлото френско ржководяще общество, което се явява като дегенерирано, продажно, безпринципно, дори отвратително. Прѣди малко единъ френски вѣстникъ е испратилъ свой корреспондентъ въ Руссия, за да изучи тамошното настроение на духоветѣ. И той се убѣдилъ, че Франция е изгубила всички симпатии въ либералното русско общество. Когато наопаки Германия импонира съ своя икономически, наученъ и литературенъ напрѣдъкъ, тъй щото „западната свѣтлина“ дохажда въ Руссия не отъ Франция, както понапрѣдъ, а отъ Германия. Ще ни кажатъ, че русското общество нѣма никакво влияние върху рѣшенията на царя и на неговото правителство. Това е вѣрно само по отношение къмъ вжтрѣшната, но не и къмъ външната политика. За да бжде единъ съюзъ между двѣ държави траенъ, необходима е и искренна симпатия между двата народа. Нали и ний правихме съглашение съ Сърбия, но колко трая то? Щомъ липсва взаимно довѣрие и уважение между два народа, не е възможенъ единъ траенъ съюзъ между тѣхнитѣ правителства. Но и непосрѣдственнията интересъ на Руссия говори противъ голѣма интимность съ Франция: силата на Руссия е въ мира; тя избѣгва войната, затова и прѣдложи конференция за разоржжаване. А Франция всичко очаква отъ една война — ту съ Германия, ту съ Англия.

Френско-русскиятъ съюзъ захваща да се распада по-скоро, отколкото можеше да се прѣдположи отначало. Франция рѣшително дири нови съюзници, нови пжтища за своята външна политика. Тя трѣбва да избере едно отъ двѣтѣ нѣща: или съглашение съ Англия противъ Германия, или съглашение съ Германия противъ Англия. Отначало можеше да се мисли, че Франция ще избере първия пжть, който има много горещи защитници между френскитѣ държавни мжже, особенно бившия и бждящия министръ-прѣдсѣдатель Рибо. Главниятъ споръ между Франция и Англия е Египетъ, въобще африканскиятъ въпросъ. Англия систематично се стреми къмъ пълно завладѣване на богатия Египетъ, чрѣзъ който тя става господарка на Срѣдиземно море, като владѣе Гибралтарския и Суецкия каналъ; тя освѣнъ туй се стреми къмъ пълно завладѣване на Нила и чрѣзъ туй става фактическа господарка почти на цѣла Африка. Но до сега винжги тя срѣщаше противодѣйствие отъ страна на Франция. Щомъ послѣднята се откаже отъ всички притезания за Египетъ и Нилъ и даде поне своето мълчаливо съгласие за заемане тѣзи области отъ Англия, всички други спорове между двѣтѣ държави ще се уредятъ много лесно. Ако тѣ се съгласятъ, тогава Англия ще има свободни ржцѣ за борбата съ Руссия, а Франция пъкъ си усигурява неутралитета на Англия въ случай на война съ Германия за Алзасъ-Лотарингия.

Не ще съмнение, че едно подобно съглашение между Англия и Франция е много неизгодно както за Руссия, тъй и за Германия. Едно съглашение между двѣтѣ най-голѣми морски държави може да стане много опасно за Руссия, която не е въ състояние да се бори самичка съ Англия по море, а туй може да накара по-

слѣдната да стане по-смѣла въ своята борба противъ Руссия както въ Китай, тъй и на Босфора. Но и Германия не може да гледа спокойно, какъ се укрѣпва Англия на морето: тогава Германия не ще може да конкурира съ Англия въ търговията. Обаче въ послѣдно врѣме се забѣлѣзва, че въ Франция се отказватъ отъ всѣкакви окончателни съглашения съ Англия по причина на туй, че послѣднята показва такъвъ ненаситенъ егоизъмъ, щото отъ едно подобно съглашение само англичанитѣ ще спечелятъ. И Франция се нуждае отъ обширни колонии за своитѣ стоки и тя се нуждае отъ африкански и китайски владѣния — а едно съглашение съ Англия, при сегашнитѣ условия, би означавало намаление на френското колониално могѫщество. И понеже отъ друга страна едно подобно съглашение е невигодно за Германия, то естественно възниква другъ въпросъ: сближаване между Франция и Германия противъ Англия. Вече отдавна германскиятъ императоръ не пропуска ни единъ случай за да подготви почва за примирение съ Франция, но неговитѣ опитвания биваха всѣки пѫть отблъсквани отъ френцитѣ, особенно отъ когато се сключи съюза съ Руссия. Но отъ когато случката за Фашода показа, че френцитѣ много малко могѫтъ да очакватъ отъ Руссия, въ Франция захванѫха сѣ повече и повече да говорятъ за едно примирение съ Германия. Споратъ между двѣтѣ държави е за Алзасъ-Лотарингия и може да се каже, че тоя споръ е главната причина на сегашния милитаризъмъ. Ако Франция се рѣши да се откаже веднѫжъ за винѫги отъ изгубеннитѣ провинции, тогава всички недоразумѣния между двѣтѣ държави се унищожаватъ. Щомъ тѣ се споразумѣятъ, тогава може да захване една успѣшна борба съ Англия, въ която борба тѣ сигурно ще бѫдатъ поддържани отъ Руссия, тъзи вѣчна съперница на Албиона. По този начинъ Франция би могла да запази своята дружба съ Руссия, а Германия не би се нуждаяла отъ своитѣ невѣрни съюзници — Австрия и Италия. Тогава би могълъ да се осѫществи планътъ на австрийския министеръ на външнитѣ работи, графъ Голуховски, а именно: да се образува една коалиция на всички континентални европейски държави, съ цѣль да се счупи силата на гордия Албионъ, който става още по-опасенъ отъ когато може да се надѣва на дѣятелна помощь отъ страна на Сѣв. Американски Съединени Щати.

И каквото и да се говори, френското общественно мнѣние е вече подготвено за едно примирение съ Германия. Не говоримъ за туй, че цѣлиятъ френски печатъ свободно обсѫжда този планъ, безъ да бѫде обвиненъ отъ „патриотитѣ“ въ продажность; но ний виждаме и нѣкои факти отъ официаленъ характеръ, които подтвърждаватъ това и които много значатъ, като вземемъ въ внимание почти болѣзнената чувствителность на френцитѣ, особенно въ всичко, що се отнася до Германия. На нова година се разболѣ Вилхелмъ II. Веднага френскиятъ посланникъ въ Берлинъ отива въ името на Фора да се освѣдоми върху „драгоцѣнното“ здравие на императора. Послѣдниятъ щомъ оздравѣ, веднага отива въ кѫщата на френския посланникъ да му поблагодари за тази лю-

безность, и не се ограничава само съ това, а остава при него цѣль часъ; а пъкъ извѣстно е, че врѣмето на коронованитѣ особи е много „скжпоцѣнно“: слѣдователно, въ този часъ се е говорило за много важни работи. Шегата на страна, но сé пакъ това е единъ знаменателенъ фактъ, който занимава нѣколко дни печата на цѣлия свѣта.

Прѣди нѣколко врѣме единъ германски воененъ параходъ е посѣтилъ френскитѣ пристанища въ Срѣдиземно море и при това германскитѣ войници слѣзли въ френскитѣ градове, гдѣто били и посрѣщнжти доста любезно, а пъкъ офицеритѣ чествувани чрѣзъ банкети, нѣщо нечуто и невидѣно отъ 1870 година насамъ. Прѣди нѣколко години таквизъ факти би били невъзможни, ако това би допуснжло тогава едно френско министерство, сигурно щѣше да падне веднага и не просто да падне, а съ най-голѣмъ позоръ. И най-сетнѣ слѣдъ смъртьта на френския президентъ, Форъ, Германия е направила всичко да удовлетвори самолюбието на французитѣ: една отъ най-прочувствованитѣ телеграмми по този случай бѣше онъзи на Вилхелма II, който веднага самъ отиде да посѣти френския посланникъ въ Берлинъ. Германската депутация, която е присжтствувала въ Парижъ при погребението на Фора, бѣ посрѣщнжта съ всеобщо уважение. Това сж сé дреболии, но до когато интернационалната политика се води въ нѣкои държави отъ тѣхнитѣ монарси, тѣзи дреболии много ще важжтъ.

Сега ний дохождаме до интернационалната политика въ XX столѣтие. Ний сме убѣдени, че едно недалечно бжджще ще ни донесе това: съединение на европейскитѣ континентални държави съ цѣль да съборжтъ морската и колониалната сила на Англия, която се испрѣчва прѣдъ всичкитѣ държави въ всички крайща на свѣта. До когато Англия и Франция бѣхж единичкитѣ фабрични държави, европейскитѣ държави не се бъркахж въ тѣхнитѣ спорове. Ето защо Наполеонъ I не успѣ съ своя грандиозенъ планъ да обедини континентална Европа въ борба противъ Англия. Но сега, когато всѣка държава е принудена да дири пазарища за своитѣ фабрики, когато всички искатъ да заграбжтъ по нѣкое парче въ Азия и Африка; сега е настжпилъ рѣшителниятъ моментъ за борба съ Англия. Спорътъ между народитѣ се прѣнася сега отъ Европа въ други части на свѣта, главно въ Азия и Африка. Но тамъ, както вече казахме, всички се срѣщатъ съ могжщественната Англия. Освѣнъ Руссия и Франция, най-много е заинтересувана Германия въ тази борба, понеже тя, по своята фабрична производителность, заема сега второто мѣсто слѣдъ Англия. Обединението на европейскитѣ континентални държави ще стане толкова по-естествено и по-необходимо, колкото повече Сѣв. Америк. Съединени Щати захващатъ да излизатъ отъ границитѣ на Америка и да се вмъкватъ въ Азия, което вече станж чрѣзъ завладѣване на Филипинскитѣ острови. И това е станжло пакъ по необходимость. По-прѣди Сѣверна Америка бѣше прѣимущественно земледѣлческа страна, която прѣдставляваше едно богато пазарище за европейскитѣ стоки. Но въ послѣдно врѣме това се измѣнява:

Сѣверна Америка захваща да произвожда сама толкова фабрични стоки, че не само може да удовлетвори своето вѫтрѣшно потрѣбление, но скоро ще бѫде принудена да дири външни пазарища. Може би Макъ-Кинлей и да не се е ржководилъ съзнателно отъ тази цѣль, когато излъга Филипинцитѣ и вмѣсто обѣщаната независимость имъ испрати добра войска, която да имъ отнеме всѣка свобода; но по логическата сила на нѣщата той е билъ принуденъ да го направи, понеже независимость на Филипинскитѣ острови би била равносилна съ тѣхното прѣобръщане въ свободно пазарище за всичкитѣ фабрични държави, което съвсѣмъ не е згодно за Американцитѣ: както тѣ се оградихѫ съ тежки мита отъ чуждитѣ стоки, тъй искатъ съ помощьта на сѫщитѣ мита да монополизиратъ Филипинското пазарище за своитѣ стоки. Но както френцитѣ казватъ: „L'appetit vient en mangeant“ (апетитътъ дохожда, когато ядешъ): американцитѣ нѣма да се задоволѫтъ съ завоеванитѣ вече пазарища, а ще дирѫтъ и други. Тѣ ще посрѣщнѫтъ отпоръ отъ страна на всичкитѣ европейски държави съ изключение само на една: на Англия. Не че послѣдната държава много обича американцитѣ; разнитѣ прикаски за родство на раситѣ сѫ именно просто хубави прикаски, които правѫтъ впечатление само въ тържественни събрания или на тълпата, но не и въ дипломацията. Родство на раситѣ не побърка на Германия да води война съ Австрия, на Франция — да враждува съ Италия, на поляцитѣ — да ненавиждатъ русситѣ. Неумолимиятъ интересъ, жестокиятъ егоизъмъ — ето що искарва отъ устата на англійския министеръ Чемберленъ хубавитѣ рѣчи за още по-хубавото родство на раситѣ между Англия и Сѣв. Американски Съединени Щати. Англия се нуждае отъ помощьта на една морска сила — а Америк. Щати много скоро ще станѫтъ такива. Англия се бои да изгуби своята богата колония — Канада, и ето защо тя е принудена да бѫде въ добри отношения съ най-сигурния прѣтендентъ на тази колония, сир. съ Щатитѣ. Англия знае сега, че тя ще има да издържа една рѣшителна борба съ европейскитѣ държави и тя е принудена да се откаже отъ своята „блѣскава изолираность“ и да дири съюзници. Прочее, несъмнѣнно е, че най-изгодниятъ съюзникъ за Англия е Сѣв. Америка, която нѣма никакви претенции на Африка и която не може да стане много опасенъ конкурентъ и въ Азия. Но за то пъкъ Англия, подкрѣпена отъ Американскитѣ Щати, е абсолютно опасна за всѣка отдѣлна европейска държава. Ето още една важна причина, която ще накара европейскитѣ континентални държави да се съединѫтъ за съвмѣстна борба съ Англия. Това е тенденцията на интернационалната политика, която ще се осѫществи въ идущето столѣтие.

Но, ще ме попита читателътъ: какво ще стане съ разногласията между континенталнитѣ държави?

Азъ излизамъ отъ тъзи гледна точка, че разногласията между Германия и Франция ще се уравнѫтъ по миролюбивъ начинъ. Франция ще бѫде принудена къмъ туй отъ необходимостьта да запази

сегашнитѣ и да спечели нови колонии: това е по-важно отъ всѣкакви Алзасъ-Лотарингии. Но щомъ се уреди този въпросъ, ще се унищожи всѣки поводъ за война между европейскитѣ континентални държави. — Ами източниятъ въпросъ? Отъ когато се е възбудилъ Крайно-Източниятъ или Китайски въпросъ, Босфорътъ изгуби своето прѣдишно значение. Или по-добрѣ да кажемъ, той сега допуска едно мирно разрѣшение. За сега въ Цариградъ не се борятъ само двѣ или три държави, както по-прѣди, но всичкитѣ европейски държави. Освѣнъ голѣмитѣ, захванахъ да играятъ тукъ роля и малкитѣ балкански държави. Тъй щото твърдѣ е възможно, щото Източниятъ въпросъ да се рѣши по миролюбивъ начинъ: началото въ тази посока ний имаме вече въ русско-австрийското съглашение, което има голѣмо значение. Но има и друго обстоятелство, което ни кара да гледаме оптимистично на бѫдѫщето.

Можемъ да се отнасяме скептично къмъ прѣдложението на русския царь за намаление на милитаризма, могатъ даже да иронизиратъ надъ туй прѣдложение, като виждатъ, че Германия уголѣмява значителни своята армия именно сега, че Франция и Русия трѣскаво работятъ надъ своята флота, че Сѣв. Американскитѣ Щати създаватъ една 100-хилядна постоянна армия, — но сѐ трѣбва да се признае голѣмото м о р а л н о значение на русското прѣдложение. Ний не очакваме никаква п р а к т и ч е с к а полза отъ конференцията, която ще се събере, вѣроятно прѣзъ мѣсецъ Мартъ, въ холандската столица, както се исказахме и въ по-прѣжнитѣ си статии. Едва-ли и графъ Муравиевъ, който прѣди малко распрати русската программа за конференцията, очаква непосрѣдственни практически резултати. Той говори само за единъ „прелиминаренъ обмѣнъ на идеи“, съ цѣль да се намѣратъ веднага срѣдства за намаление на войската. Но за сега той прѣдлага само: 1) съглашение да не се уголѣмяватъ сега сѫществующи армии, а да се обсѫдятъ мѣрки за тѣхното намаление въ бѫдѫще; 2) да се забрани въвеждането на нови огнестрѣлни оржжия и експлозивни вещества; 3) да се забрани строенето на подводни разрушающи параходи. Другитѣ петь пункта иматъ второстепенно значение. Както казахме, едва ли ще се приематъ тѣзи пунктове, поне за сега. Но това не значи още, че прѣдложението на русския царь ще остане безъ никакви послѣдствия. Въ программата има и единъ пунктъ, който има всички шансове да се приеме сега: този пунктъ прѣдвижда „принципиално приемане на добри услуги на посрѣдничество и на факултативни третейски сѫдилища при сгода, за избѣгване на въоржжени сбивания“. Това прѣдложение е най-популярно въ всички обществени слоеве и се подържа даже отъ военнитѣ. Интересно е, напр., прѣдложението на единъ германски майоръ (въ резерва) г-нъ фонъ-Донатъ. Той прѣдлага образуване на единъ общеевропейски парламентъ при всеобщо избирателно право, по единъ депутатъ на всѣки милионъ жители: депутатитѣ да се избиратъ за 10 години, заедно съ три замѣстника. Парламентътъ избира 4 прѣдсѣдателя и 10 постоянни членове, които образуватъ една

„Постоянна комисия“. Тази комисия ще има за задача, да слѣди за всѣко възникване на опасни интернационални спорове и ако спорящитѣ страни не бихѫ приели нейното рѣшение, тя свиква веднага парламента, въ който иматъ право да говорѧтъ само членоветѣ на комисията, а депутатитѣ иматъ право само въ 5 мунути врѣме да мотивиратъ тѣхното мнѣние. Парламентътъ нѣма никаква реална сила да принуди спорящитѣ страни да се подчинѣѫтъ на неговитѣ рѣшения, но той ще прѣдставлява такава морална мощь, на която мѫчно ще може да се противостои.

Азъ приведохъ и това ново, но споредъ менъ доста практично прѣдложение, като интересенъ симптомъ на една нова епоха. Азъ го приведохъ въ сѫщо врѣме да докажѫ своето прѣдположение, че спороветѣ между европейскитѣ континентални държавище могѫтъ да се уредѧтъ и безъ война, по миренъ начинъ. Ако исхвърлимъ френско-германския споръ, нѣма други поводи за война между европейскитѣ държави, съ исключение на Англия.

Отъ тъзи гледна точка распадането и на двойния съюзъ не означава влошаване на интернационалнитѣ отношения на европейскитѣ държави, а наопаки: една крачка къмъ тѣхното подобрение, къмъ освобождение отъ сегашното тежко положение, богато съ опасни усложнения.

НАШИТѢ СПИСАНИЯ

Прагъ, мѣсечень литературенъ и научно-популяренъ журналъ за самообразование. Кн. I — IX. *

До колкото е сгода въ една кратка критична бѣлѣжка, азъ очертахъ главнитѣ недостатъци на г. А. Страшимирова като повѣствователь, какъвто той се явява въ повѣститѣ си, печатани въ Прагъ. Прѣди да почне да тъпче страницитѣ на него списание съ разни „навѣи", г. Стр., съ обнародванитѣ до тогава разкази, особенно съ Данилъ, На широкъ пѫть, На нивата и др., обѣщаваше твърдѣ много, обѣщаваше да влѣй живителна струя въ нашата повѣствователна литература, изсушена до нѣмай-кѫдѣ отъ разни литературни облизанковци на чело съ г. Вазова. Тая жива струя е настроението, свидѣтель за отзивчивостьта на душата на поета спрѣмо проявленията на живота. Проявленията на живота, възсъздадени поетически за да произведѫть впечатление на читателя, трѣбва да бѫдѫть привождани въ единство, — външно, посрѣдствомъ художествена форма, — вѫтрѣшно, чрѣзъ настроението. Тѣзи качества на поетъ г. Стр. ги има повече отъ други наши повѣствователи, но за жалость, намѣсто да култивира тѣхъ, той се оставя да го вѣнѫтъ разни „навѣи" и насила мѫти запартъкъ повѣсти, гъделичканъ отъ мания, че нашия заглъхналъ въ катадневната дреболия животъ (види се, г. Стр. иска да каже: нашия животъ, заглъхнѫлъ въ катадневни дреболии) би могълъ да се сгрѣе и раздвижи най-чувствително съ единъ силенъ и потресающъ навѣй на страстность. (Прагъ кн. 1, 19). И какво ще сгрѣе нашия студенъ, заглъхнѫлъ въ дреболии животъ? — Любовната поезия! отговаря г. Стр. А за да потвърди и на дѣло това си велико откриe, г. Стр. се залавя за перото и написва цѣлъ редъ любовни раскази, въ вкуса на фейлетоннитѣ историйки на нѣкой провинциаленъ нѣмски Tageblatt, когото четѫтъ само подпухнѫлитѣ нѣмски кухарки, чийто животъ дѣйствително е заглъхнѫлъ въ катадневни дреболии и които иматъ нужда отъ силенъ и потресающъ навѣй на страстность . . . А че г. Стра-

* Вижъ Мисъль, кн. 1.

шимировъ дѣйствително има сериозно намѣрение (такъвъ навѣй му дошло на човѣка) да удовлетворява съ послѣднитѣ си брътвежи нѣмскитѣ кухарки, това ясно показва очеркътъ му На пѣвчески праздникъ (Прагъ, кн. IV), очеркъпъ ленъ съ цитати отъ нѣмски пѣсни, заети отъ фейлетонитѣ на нѣкой кухарски Tageblatt.

Азъ твърдо вѣрвамъ, че смахнѫтия навѣй на страстность, чийто горѣщъ проповѣдникъ се явява г. Стр въ Прагъ, ще му мине твърдѣ скоро, както сѫ му минавали и други навѣи. Не му ли мине, — толкова по-злѣ за него. Послѣдниятъ навѣй на г. Стр. е повлиялъ неблагоприятно не само на външната художественна форма на расказитѣ му, както и на вѫтрѣшната имъ концепция, но е исхайтилъ и езикътъ му, направилъ го е небреженъ и многоглаголивъ, като езика на нѣкой газетарски клюкарь. Безсмисленни изрази, като молебенъ монотонъ, грухналъ, (свинята е грухнѫла, а човѣкъ е грохнѫлъ, г. Стр.), „пѣсни отъ устата на самъ единъ цѣлъ народъ“ „окококори долната джука“, и пр. и пр. перли, показватъ такова писателско нехайство и незачитане българския езикъ, каквото го има само у наши филолози . . . За да покажѫ още веднѫжъ, какъ г. Стр. се окалпавява съ новия си навѣй, и като художникъ, ще процитирамъ единъ изъ многото подобни пасажи въ послѣднитѣ му раскази:

Азъ се задоволихъ да я разглеждамъ крадишкомъ отъ страни. — 19—20 сочеше тя, лека и стройна — съ антично лице: широко жглесто чело, подъ вити вежди замислени черни очи, тънъкъ носъ, тънки алени устни и едва млѣчна бѣлѣзнина по нѣжнитѣ бузи, надъ които (надъ бузитѣ, т. е. на слѣпитѣ очи? б. р.) играѣше непостоянна розова червенина И цѣло о туй чудно лице се овенчаваше съ леки кѫдри отъ черната ѝ коса що назадъ бѣ сплетена въ дебела красива дълга плѣтка. — Не мисли, че рисувамъ Омировата Елена; думата ми е за Райна Асѣнова. (Прагъ I 5).

Не на нехайната синтактична распоредба на думитѣ въ тоя пасажъ искамъ да обърнѫ внимание, а на образа, който г. Стр. иска да истъкне прѣдъ очи на читателя. Омирова Елена съ широко жглесто чело и съ червенина надъ бузитѣ, не само у Омира нѣма, но нѣма такава даже и въ печалния Душановски прѣводъ на Омира. Но въ тоя пасажъ не само омировска Елена нѣма, а нѣма никакво подобие на человѣчески образъ, — то е паспортъ за жена: 20 години, жглесто чело, вити вежди, черни очи, тънъкъ носъ, тънки устни, черна коса и пр. Вмѣсто да прѣдава впечатлението отъ образа на героинитѣ си, нѣщо което правѫтъ не само великитѣ майстори, а и всѣкой съвѣстенъ литераторъ, той ни дава само тѣхнитѣ — паспорти. Че г. Стр. е можалъ (вѣрвамъ че може и сега, доста е да погледне по-съвѣстно на работата си) не само паспорти, а и образи да дава, ще покажѫ пакъ съ примѣръ отъ неговия разказъ Данилъ, разказъ писанъ не по рецепта на нѣкакви навѣи, а подъ непосрѣдственно впечатление отъ дѣйствителностьта.

Тя е сиромахкиня, отрасла при мащиха . . . по хубость Нанка е мургавичка и лека сипанчава, туку всичко прѣкупуватъ очичкитѣ ѝ — черни,

еленови! Ала недѣйте смисля да имъ се порадвате, младата невѣста дипъ ги скѫпи, не си ги издига отъ земя. (Смѣхъ и сълзи, стр. 55).

Тукъ наистина нѣма Омирова Елена, но затова пъкъ има живъ образъ, живъ за това, че, безъ паспортни означения и безъ хлапашки апломбъ, е прѣдадено впечатлението отъ образа на плаха невѣста, която скѫпи очитѣ си и не ги издига отъ земя. — Но доста за разказитѣ на г. Страшимирова.[1]

За стихотворенията печатани въ Прагъ азъ не бихъ казалъ ни дума, ако тѣ не бихѫ печатани въ списание, въ което ръмжи такъвъ сърдитъ критически церберъ. Тоя церберъ не само че цитира най-глупавитѣ стихотворения отъ г. Вазова и ги въсхваля като перли на бълг. поезия; не само че печати стихотворнитѣ безсмислици на г. Богданова, Костова, Правдолюбова, Ружкина и прочая братия во Узуновѣ, но и самъ е разтършувалъ прашнитѣ си тетрадки и е измъкнѫлъ отъ тѣхъ разни мечти (кн. 1) и откраднѫти жребци (кн. II). За юрнекъ на хубость, както се изразява единъ отъ българскитѣ филолози, азъ ще посочѫ на едно стихотворение, взето отъ първа кн., 14 стр.

Какъ дивна й нощьта! Въ Алпийски върхове,
По долье, води ми взорътъ блуждай.
Лѣти тамъ сѣнка . . . въ Тунъ ли лодка плува?
Младежь ли щастлива тамо мечтай?

— Мечтитѣ рухнѫхѫ, гѫрди замиратъ,
Не жажда духътъ простора, буря, вой:
Сълзитѣ ми само се все проливатъ . . .
Небо, душа ми ти вечъ успокой!

Взорътъ ми блуждай *въ* Алпийски върхове! И като блуждай *въ* Алпийскитѣ върхове, взорътъ вижда да лѣ(е)ти тамъ сѣнка. Каква ли е тая сѣнка, се пита прочее поетътъ? Дали е лодка що плува въ Тунъ? или щастлива младежь тамъ мечтай? Хубаво, дяволъ да го вземе! Нали? Сѣнката може да бѫде и лодка и щастлива младежь!! — Въ втория куплетъ, негова милость, чийто взоръ блуждай *въ* алпийски върхове, се е въобразилъ нѣщо като песъ и исповѣдва, че духътъ му, бозна защо, не жажда... вой! — И г. Страшимировъ, който е печаталъ въ Прагъ тази глупость глупостѣй, възима смѣлость да издава критически присѫди за стиховетѣ на г. Вазова и К. Христова, както и да се жѫби на нѣкои български критици, че тѣ говорили това или онова за поезията на реченитѣ господа!

Тъй пише белетристътъ, тъй пѣй поетътъ, да видимъ сега какво говори критика. Една отъ цѣлитѣ на критиката, казва г. Стр., е да натъква самитѣ автори на тѣхнитѣ

---

[1] Мойтѣ бѣлѣжки за расказитѣ на г. Стр. сѫ ядосали критика на Ново врѣме (1899 год. I, 86) и той намѣрилъ сгода да ме гади, че азъ, за литературнитѣ си мнения, съмъ се допитвалъ у Фолкелта и Шопенхауера. Когато ми трѣбва и гдѣто му е мѣсто, азъ и занапрѣдъ ще се допитвамъ, разбира се не у г. Димитрова, който още незнай даже да ми пише правилно името, и който не може научи нѣщо ни у Фолкелта, ни у Шопенхауера, тъй като той — досущъ като Гоголевия Петрушка — довсего своимъ собственнымъ умомъ дошолъ.

слабости (Прагъ V, 308). Съ други думи казано: критиката е единъ видъ кържалия, който натжква авторитѣ на тѣхнитѣ слабости, като на ножъ. И дѣйствително, г. Стр. въ критиката си се явява сжщински кържалия и всичко що му се испрѣче, натжква го на своя ножъ, — бозврѣдно, защото ножа му е кутупъ Г. Стр. се наема да критикува литературни творения, безъ да има понятие даже за елементарнитѣ литературни термини, извѣстни и на ученицитѣ; той смѣсва стихъ съ стихотворение („Петьофи е написалъ до 800 стихове“ Прагъ, II, 91); въ пѣсеньта на Гетевата Гретхенъ, споредъ г. Стр., имало строфи, (?) които не се пѣятъ, защото не сж пѣсень (строфитѣ?) отъ непосрѣдственни нейни (на Гретхенъ) думи, а раскошно поетско рисуване на душевното ѝ копнение. (Прагъ III, 178). Нѣмамъ врѣме ни желание да пробирамъ и цитирамъ повече критически изрази отъ г. Стр., а като му посочж ржководствата по словестность, гдѣто той може да научи що е стихъ, стихотворение, строфа и пр., азъ ще се спржа пообстоятелствено на пѣсеньта на Гретхенъ отъ Гете, за да покажж какъвъ критически буламачъ е забъркалъ г. Стр. И тъй, споредъ строгия критикъ на Прагъ: пѣсеньта на Гретхенъ, въ която думитѣ не сж непосрѣдственни нейни думи, а само раскошно поетско рисуване . . . . — не се пѣй! Види се, г. Стр. си е мислилъ — читателитѣ я знажтъ я не, пѣе ли се пѣсеньта на Гретхенъ: чакай да разбиж азъ калпавия грошъ на своитѣ знания, па тѣ да си мислжтъ що щжтъ —На мѣсто да ходиж въ нѣмско за примѣри, азъ ще попитамъ критика на Прагъ: пѣе ли се въ България Ботевата пѣсень Хаджи Димитъръ? Е, нима думитѣ на тая пѣсень сж негови (на Х. Димитра) думи, а не сж само раскошно поетско рисуване . . .? Не само пѣсеньта на Гретхенъ, а и повечето отъ Гетевитѣ пѣсни се пѣжтъ въ нѣмско, макаръ тѣ и да не сж нищо друго освѣнъ само раскошно поетско рисуване на душевни копнения на едни или други лица, като Гретхенъ у Гете, — като и указанията отъ менъ примѣръ — Х. Димитъръ у Ботева.

Ще минж сега на примѣри отъ другъ родъ. Въ Прагъ кн. 1, г. Страшимировъ е натжкнжлъ г. Стрѣзова на слабоститѣ въ неговата статия Чертици за съврѣменната литература въ Швеция и Норвегия, статия, печатана въ Бълг. Прѣгледъ. „Пълна недобросъвѣстность“, „профанство по литература“ сж хули, които г. Стр. хвърля г. Стрѣзову и наистина много отъ укоритѣ на строгия критикъ сж напълно справедливи, — но укоритѣ че г. Стрѣзовъ говори за скандинавската литература, а нищо не спомина за Андерсена, и че Бйорнсоновата драма „Свърхъ човѣшкитѣ сили“ била издадена още въ 1883 г., показватъ отъ своя страна, че г. Стр. не знае какво брътви. Сжщо тъй на халость брътви строгиятъ критикъ, че Ибсенъ и слѣдъ написването на първитѣ си драматически опити е билъ принуденъ да ученичествува въ аптеки . . . и че билъ изгоненъ изъ

отечеството си за своитѣ „Призраци“. — Г. Стрѣзовъ е знаялъ, види се, че Андерсенъ не е ни Шведъ ни Норвежецъ, а е Датчанецъ и не принадлежи на съврѣмената шведска ни норвежка, а на миналата датска литература, — и за това не ще да е споменалъ нищо за него. Г. Стрѣзовъ е знаялъ, види се, само за втората часть отъ Бйорнсоновата драма, излѣзла прѣзъ 1896 г., а г. Страшимировъ знае само за първата часть, излѣзла прѣзъ 1883 г. . . . А отъ биографията на Ибсена, г. Стр. би научилъ, че първата драма на знаменития поетъ, Катилина, е писана и печатана прѣзъ 1850 г, когато Ибсенъ е билъ вече въ Християния студентъ и, второ, че той не само никога не е гоненъ отъ отечеството си, а му е дадена отъ норвежския стортингъ литературна стипендия, съ която Ибсенъ е можалъ да прѣживѣе десетина години въ разни европейски градове, като е биваль и пълномощникъ на норвежкото правителство по нѣкои работи. Ибсенъ не само че не е изгонванъ отъ отечеството си, но колчемъ се е връщалъ тамъ, бивалъ е блѣскаво посрѣщанъ и въ негова честь сж бивали устроявани тържества. Азъ не знаж какъ да окачествж нахалството на г. Стр. да хули хората за незнаене на нѣща — отъ които самъ той нѣма хаберъ, затова най-добрѣ ще е да му напомнж неговитѣ собственни думи, че кривитѣ свѣдения изобличаватъ авторитѣ имъ въ профанство по литературата (Прагъ I. 60). И г. Стр. смѣе да обвинява г. Стрѣзова въ пълна недобросъвѣстность (1, 59), когато самъ той не е по-добъръ отъ него! Отъ сжщото качество е и авторитетниятъ брътвежъ на г. Стр. за Едгаръ По, чийто поетически талантъ билъ служилъ на съвсѣмъ помрачена отъ алкохолизъмъ душа, която дава на трудоветѣ му не романтизма само на чудесното, а и узкостьта на вѣрванието въ нѣкакъвъ таинственъ невидимъ миръ — нѣщо великолѣпно за спиритицитѣ (Прагъ III, 180). На сжщата страница, г. Стр. пита: кой авторъ нѣйдѣ, като не отрича таланта на Едгардъ По, го величае като перлъ на поезията . . . Ако г. Стр. би билъ по-малко претенциозенъ, — и не толкова профанъ въ литературата, той щѣше да намѣри готовъ отговоръ на въпроса си въ критическитѣ етюди на Ola Hanson (Seher und Deuter) и на Hennequin (Ecrivains francisés). Азъ бихъ посочилъ г. Страшимирову и сума още автори, но вѣрвамъ въ неговата исповѣдь, че нему не сж дотрѣбвали упжтвания (кн. III, 180) и че той, както всѣкой самонадѣянъ профанъ по литературата, нѣма нужда отъ съвѣти (стр. 177) Увѣренъ съмъ още, че мнѣнията, които цитирахъ до тукъ, г. Стр. ги е написалъ и печаталъ само и само за да има удоволствието да се подпише подъ абсурди (V кн., 313).

Още една бѣлѣжка за г. Стр. като критикъ, па ще свършж вече. Азъ и толкова не бихъ се занимавалъ съ него, ако той не пишеше въ Прагъ, — журналъ прѣдназначенъ главно за тия, които прѣстжпватъ прага на **широкото поле на познанията** — за зрѣящата вече младежъ (III, 177). Че-

стита младежь, че глупцитѣ и литературнитѣ профани ще я водятъ по широкото поле на познанията! Но поврага глупоститѣ, тѣ сж нѣщо обикновенно въ България! Но когато глупоститѣ, биватъ подквасяни и съ безсъвѣстни инсинуации, плодъ на болния мозъкъ на автора имъ, тогава всѣкой има право да наплѣска морално инсинуатора, да поиска отъ него да си попрѣцѣжда той мислитѣ (III, 178). — Тъкмо въ три рецензии — за Бълг. Прѣгледъ (V, 311), за Мисъль (V, 304) и пакъ за Мисъль (III, 172) — г. Стр. е проявилъ високия си даръ да инсинуира и да брътви за нѣща които се съешватъ само въ неговата фантазия. Отвратителниятъ навикъ на нашитѣ политически вѣстници да инсинуиратъ, когато въ звѣрската си злоба единъ противъ други не сж способни да кажатъ ни дума за свѣтъ, се въвежда вече и въ списанията. Като неможе да възрази нищо пятно г ну Милетичу и г-ну Кръстеву, за тѣхнитѣ отзиви върху Прагъ, г. Стр. се впуща въ безпятни инсинуации за поменятитѣ господа. Инсинуациитѣ сж тъй ниски, тъй хлапашки задорни, че азъ се отказвамъ да се мърсж съ тѣхното цитиране. Който иска да се запознае съ тѣзи перли на полемика, въ които е изобразена низостьта на душа съ широкъ творчески размахъ и планъ, нека самъ прочете посоченитѣ погорѣ страници отъ Прагъ, или второто имъ поправено издание — Бълг. Литература отъ г. Маринополски. Профанитѣ по литература мислятъ, че въ литературата, като на улицата, онзи е вѣщъ и правъ, който дига повече врѣва. Г. Стр., ако му е кефъ, може да дига димъ чакъ до бога, но само трѣбва да знае че съ врѣва и литературни шашарми не се издава журналъ, прѣдназначенъ главно за тия, които прѣстжпватъ прага на широкото поле на познанията — за зрѣящата вече младежь. Инакъ той ще си дрънка само, а както казва народната пословица: дръндаръ свѣта не плаши — дѣто сѣди тамъ праши.

П. Слав.

Училищенъ Прѣгледъ. Мѣсечно списание. Издава Постояннията Учебенъ Комитетъ при Министерството на Народното Просвѣщение. 1899. Януарий и Февруарий (Книжка I и II).

Въ официалния отдѣлъ на тая двойна книжка на Училищенъ Прѣгледъ е помѣстено едно „Упятване за общо правописание". Това „Упятване" е било вдъхнято на министерството отъ благото желание да се тури единъ день край на нашата правописна анархия въ училищата и извънъ тѣхъ. Като съчувствуваме напълно на цѣлитѣ на министерството, ний не можемъ обаче да одобримъ прѣ-бързото прилагане на негова правописенъ проектъ, както въ самото списание, така и въ нашитѣ училища, и особенно въ тѣхъ. Щѣше да бжде колкото умѣстно, толкова и полезно за дѣлото, струва ни се, ако министерството оставѣше поне 2 — 3 мѣсеца врѣме, за да може да се произнесе нашиятъ печатъ върху прѣд-

лагания правописъ. А колкото за неговото въвеждане въ училищата, то не е трѣбвало по никой начинъ да стане по-рано отъ началото на идущата учебна година; това се е налагало на министерството отъ най-елементарни падагогически съображения, забравянето на които, нагледъ нѣщо маловажно, разрушава най-дълбокитѣ основи на добрия, правилния ходъ на всѣка възпитателна дѣятелность. Не знаемъ каква е въ случая вината на Пост. Учеб. Комитетъ, но за насъ е просто непонятно, какъ сж възможни отъ страна на министерството подобни анти-педагогически дѣйствия, когато при него сжществува специаленъ учебенъ съвѣтъ. Защото, ако подобни съвѣти въобще иматъ нѣкакви задачи, то първата отъ тѣхъ трѣбва да състои въ това, да прѣдпазватъ, — не, да не допущатъ распорежданія, които подкопаватъ въ самитѣ й основи всѣка учебно-възпитателна дѣтелность. Единъ примѣръ. Прѣдставете си, че учителитѣ по физическа географія въ нашитѣ учебни заведения прѣподаватъ тая наука отъ Птолемеева гледна точка, или учителитѣ по зоологія — отъ библейска точка, и че единъ день, срѣдъ годината — тъкмо когато, слѣдъ много трудъ и мжки, ученицитѣ вече сж били усвоили общитѣ основи, — получжтъ прѣдписание да прѣподаватъ за напрѣдъ физическата географія възъ основа на Коперниковото мировъззрѣние, а зоологията — възъ основа на еволюционната теорія. Че отношението между два правописа, и въобще, значението на единъ правописенъ въпросъ, какъвто и да билъ той, не може нито отдалечъ да се сравнява съ отношението и значението на двѣ астрономически или биологически теории, това за случая никакъ не важи. Тукъ е важно самото измѣнение и начинътъ на измѣнението, а не — какво се измѣнява. А измѣнението състои, и въ едина и въ другия случай, въ това: учительтъ се принуждава днесь да прѣподава за истина онова, което, може би вчера, е прѣподавалъ като неистина, и обратно. Защото, какъвто и да е единъ правописъ, каквото и да е нашето мнѣние за него, — въ училището, за ученика той е една истина. Учительтъ не е прѣподавалъ произволно и безосновно правописание; напротивъ, вредъ, дѣто развитието на ученицитѣ е позволявало, той е давалъ и граматическитѣ, научнитѣ основи за своитѣ учения. Гледището, че единъ правописъ е нѣщо условно, нѣщо въ извѣстна смисъль даже произволно, — това гледище не е нито достжпно на ученика. Голѣмъ въпросъ е дори, да ли това гледище сжществува за много отъ самитѣ учители по български езикъ... Така щото въ училището въпросътъ се свежда къмъ простата формула: „отъ днесь нататъкъ вий нѣма да пишете, както ви учехъ до сега, а както ще ви учж отъ сега". Да ли учительтъ самъ ще направи тая исповѣдь, или ще остави ученицитѣ сами да тълкуватъ фактитѣ, е безразлично, т. е. едното е тъй лошо и опасно, както и другото А да ли и въ двата случая ученицитѣ, склонни по своята младежка природа всичко да обобщаватъ, нѣма да си направятъ нѣколко по-далечни изводи и размишления,—на тоя въпросъ оставаме да отговори (не прѣдъ насъ, а прѣдъ Министерството на Просвѣщението) Постояннията Учебенъ Комитетъ.

Това за педогическата страна на работата. Колкото за самия правописъ на министерството, ний ще направимъ само нѣколко бѣгли бѣлѣжи; той е вече приложенъ и нашитѣ възражения идѫтъ post festum...

По нѣкаква филологическа орисия у насъ никое зачекване на правописния въпросъ никога не минува... безъ история. Така е станѫло, че и това съвсѣмъ кѫсичко Упѫтване има една малка историйка. Ето тая историйка: Въ сѫщность ний имаме работа не съ едно, а съ двѣ „Упѫтвания", доста различни едно отъ друго. Първото е било испратено до училищата на 15 Януарий, отъ г. Ив Вазова, а второто—на 5 февруарий, отъ негова замѣстникъ, г. Т. Иванчова. Г. Вазовъ си написалъ... собственнымъ умомъ едно „Упѫтване", съ всичкитѣ недостатъци и наивности на единъ самоукъ и побързалъ да го „оповѣсти". Да ли прибързването на г. Вазова е трѣбвало и е могло да се поправи съ второ прибързване, ний много се съмняваме. Само належащата необходимость, да се прѣмахнѫтъ нетърпящи критика параграфи въ I-то „Упѫтване"., прави извинимо второто прибързване. Но както и да е, проектътъ бързо-бързо е станѫлъ нѣщо като законъ и ний, въпрѣки нашето несъгласие съ нѣколко важни точки, не можемъ да не признаемъ, че министерското „Упѫтвание" прѣдставя най-приемливия днесъ правописенъ проектъ и би могло да поведе къмъ едно общо правописание. Желателно би било само, щото Министерството на просвѣщението да се въздържи отъ всѣко,—и прѣко и косвено — опитване да прокарва, да налага своя правописъ вънъ отъ своя кръгъ. Струва ни се даже, че колкото по-малко непросени отечески грижи проявява министерството спрямо нашата неучебна литература, толкова по-скоро негова правописъ ще начене да прониква въ . . . свободната литература. Една любезна покана да нашитѣ печатни органи, да се произнесѫтъ върху правописа и, ако желаѫтъ, да го приложѫтъ. би трѣбвало да бѫде най-многото.

Доста и не само незначителни поправки е внесло второто „Упѫтване" въ първото. Не всички отъ тѣхъ сѫ обаче еднакво сполучливи. Но най-несполучлива е поправката, прѣдприета съ злочестия **ѫ**, паднѫлъ въ немилость, зарадъ своята староврѣмска пъстрота, и у естетици и у филолози. Първото „Упѫтване" бѣ задържало буквата **ѫ** само въ 1-во и 3-то лице на сег. вр. на глаголитѣ отъ I и II спр., а второто го исхвърля отвредъ изъ окончанията на глаголитѣ, — освѣнъ изъ формата **сѫ**! Защо? Очевидно, не вслѣдствие на нѣкое етимологическо съображение, защото такова нѣма. Сигурно нѣкаква великодушна отстѫпка въ полза на естетиката на говора. Но щомъ тая отстѫпка е била направена за **сѫ**, защо сѫ били исключени формитѣ *щѫ* и *щѫтъ*, когато тия форми, писани споредъ второто „Упѫтване" (*ща* и *щатъ*), сѫ много по-груби и по-грозни отъ формата *са*, — поне за всички ония, които намиратъ грубость въ *са* и които искатъ чрѣзъ правописа да възвисѫтъ, а не да *ионизѫтъ*, да унищожѫтъ и малкото благозвучие, останѫло още въ българската рѣчь. Че авторитѣ — или съвѣтницитѣ—на втория проектъ сѫ чувствували затруднението, създадено

отъ разликитѣ въ акцентуването на глаголитѣ отъ I и II спр., се вижда отъ една малка хитрина, до която сж прибѣгнжли. Въ I-то „Упжтване", подиръ правилото за *ж-то*, сж дадени тия примѣри: *берѫ*, *четѫ*, *вървѫ*, — сѣ глаголи, въ които ударението пада надъ *ж-то* и които, ако се напишжтъ съ *а*, ще се получи съвсѣмъ несалоненъ изговоръ; *берà*, *четà*, *вървя*. За да се избѣгне туй, II-то „Упжтване" просто... мѣнило примѣритѣ и поставило глаголитѣ *уча*, *пиша*, *сѣдя*, които, както и да ги напишетъ, изговорътъ имъ е единъ и сжщи,—затворенъ, понеже *а*-то остава безъ ударение. За да станжтъ излишни всички подобни хитрини, за да нѣма нужда да се прави такова комично исключение зарадъ нѣкакво си *сѫ*, както и, най-сетнѣ, за да не погрубяваме езика си за хатъра на една грамматическа послѣдователность, каквато въпросниятъ проектъ и не съдържа, не е ли било най-разумно да се остави въ тая точка I-то „Упжтване" безъ всѣко измѣнение и само да се прѣредактира по грамотно бѣлѣжката на 9-та му страница! Съгласни сме, че тогава ще трѣбва да пишемъ викнѫ, но викнàхъ и викнàха, но туй е непослѣдователность само отъ етимологическа гледна точка, а „Упжтването" съвсѣмъ не е исцѣло стимологическо и самото правило, за което е дума, не трѣбва и не може да се обосновава етимологически [1].

Други тъй злѣ разрѣшени въпроси въ „Упжтването" нѣма, но има нѣколко, които е било възможно да се разрѣшжтъ другояче, — и по-добрѣ и по-близко до изговора. Така, не виждаме никаква необходимость да се замѣстя окончанието *ъе* съ *е*, както въ думи отъ рода на *сиане*, така и отъ рода на *цяре*. Не можемъ одобри и правилото за писане на чуждитѣ думи (и имена?), сжщо и правилото за удвояване на *н* въ прилагателнитѣ имена и др. т. Но както върху тия, така и върху особенно добрѣ разрѣшенитѣ въпроси, не можемъ да се спираме тука повече. Трѣбва да свършимъ съ двѣ думи за самия Учпилищенъ Прѣгледъ, думи, които повторно да напомнжтъ на Министерството и главно на Пост. уч. комитетъ нѣкои отъ мислитѣ, исказани въ нашата статия „Министерството на Просвѣщението и неговата литературна дѣятелность" („Мисъль", год. VIII, книжка VIII, IX и X).

Ако не иска вмѣсто полза да принесе врѣда, министерството е длъжно да направи възможно сжществуването на неофиц. списания отъ сжщия родъ, както е Учил. Прѣгледъ, — не съ раздаване пари, разумѣва се, а съ унищожаване на всѣка сѣнка отъ прѣко и отъ най-косвено натрапяне на своето. Никое министерство, което разбира своето призвание и своята въспитателна роля, не трѣбва да допуска да се развива, — още по-малко да се експлоатира — страхливостьта и бесхарактерностьта на неговитѣ подвѣдомственни, обезличени и унизени отъ десетина годишенъ произволенъ „просвѣтителенъ" режимъ. Възражението, че

---

[1] Има и втора възможность, впрочемъ: да се задържи *ж* въ сег. вр. само на онния глаголи, въ които ударението пада на послѣдния слогъ. Изборътъ между тия двѣ възможности не е труденъ.

министерството само́ не е направило нищо отъ тоя родъ зарадъ Учил. Прѣгледъ. нищо не струва: прѣми негови органи постоянно го правятъ и то търпи това. А има злини, търпението на които е по-осждително отъ тѣхното вършене. Вече три години излиза Учил. Прѣгледъ, прѣзъ туй врѣме печатътъ изнесе доста недостолѣпни инспекторски разпореждания за Учил. Прѣгледъ, а въ самия него не видѣхме нито единъ циркуляръ, който да ги осжжда и прѣмо запрѣщава. Това какво значи? Не бѣше ли длъжно м-вото да каже на инспекторитѣ, че тѣ иматъ по-важни работи отъ издаване покани, съобщения и напомнювания, че Учил. Прѣгледъ щѣлъ да излиза и слѣд. год. и че и т. н... Не знае ли, не може ли да знае това всѣки учитель и не е ли той достатъчно възрастенъ, да намѣри начина, какъ да се абонира, ако желае. Или може би, ще ни се отговори: но той е длъженъ! Ако е длъженъ или м-вото го мисли длъженъ, тогава да ни го каже явно, за да можемъ върху туй да споримъ, а не да се занимаваме съ инспекторски угодничества и произволи.

На туй искахме да привлечемъ вниманието на редакцията въ началото новата годишнина; нашитѣ основания ще бѫде излишно пакъ да повтаряме, — тѣ сж изложени доста ясно въ горѣпоменжтата статия.

К. К.

КРИТИКА.

М. Ковалевски: Происхождение и развитие на семейството и собственността. Прѣвелъ отъ русски: Г. Георгиевъ. Варна. Издание на К. Евстатиевъ. 1899.

Книгата на Ковалевски, който заема видно мѣсто между европейскитѣ социолози, прѣдставлява най-голѣмъ интересъ, особенно за онзи, който не може да слѣди голѣмата литература. Въ петнадесеть лекции авторътъ ни рисува цѣлата еволюция на семейството и на собственността отъ началото на сжществуването на човѣшкото общество до нашитѣ врѣмена. Безъ да влиза въ подробности, той ни дава всички доказателства за защищаванитѣ отъ него мнѣния, които се схождатъ изобщо съ мнѣнията на Морганъ, Жиро Тейлонъ, Бахофенъ и др. Като човѣкъ на строгата наука, Ковалевски не обича едностранчиви хипотези, а обгръща цѣлата истина.

Исходната точка на автора на тая книга е еволюционната гледна точка, която учи, че обществото, както и цѣлата природа, не стои на едно мѣсто, а се измѣнява постоянно, като се развива при това; понятно е, слѣдователно, че и сегашнитѣ форми на семейството и собствеността не сж сжществували вѣчно такива, какъвто сж сега, нито ще останжтъ неизмѣняеми и въ бѫджще. Се-

гашното семейство и сегашната собственость не сѫ отъ Бога създадени нѣща, както искатъ да ни убѣдятъ „религиозни“, а особенно разни нерелигиозни хора, ами сѫ резултатъ на дълго развитие и прѣдставляватъ стѫпала въ една дълга стълба. Впрочемъ, който изучва безпристрастно организацията на семейството у дивацитѣ, както напримѣръ Морганъ; който изучва разни паметници и законници, останѫли отъ старо врѣме, както Бахофенъ, — той се убѣждава много лесно, че нашето еднобрачно семейство и нашата частна собственость сѫ сравнително нови явления въ човѣшкото общество, че е имало врѣме, когато не е сѫществувала нито моногамия, нито частна собственость. Читательтъ, като чете книгата на Ковалевски, не може си прѣдстави, каква борба се води въ науката, до гдѣто се приемѫтъ новитѣ възгледи върху еволюцията на семейството и собственостьта. Но и до сега има учени, които съ най-голѣма ерудиция доказватъ, че сегашната частна собственость е сѫществувала всѣкога и че ако се намиратъ слѣди отъ първобитенъ коммунизъмъ, то само у нѣкои племена (Фюстелъ де-Куланжъ). Обаче сравнителниятъ методъ ни доказа, че всички племена сѫ се развивали еднакво, и че човѣшкиятъ родъ се е подчинявалъ на едни и сѫщи закони на развитие, — което е съвършенно естественно, като имаме прѣдъ видъ, че основитѣ на физическата и психическата организация на човѣка сѫ еднакви у всички народи (Морганъ). Човѣшкиятъ родъ прѣдставлява едно цѣло, едно нераздѣлно единство.

Има сѫщо и до сега учени, които сѫ убѣдени, че при първото появяване на човѣшкия родъ семейството е имало сегашната форма, и че Адамъ и Ева сѫ образували първото семейство. И когато имъ указвахѫ на многобройни факти изъ живота на разни диваци, които факти противорѣчѫтъ на библейската легенда, тѣ се защищавахѫ съ туй, че трѣбвало да приемаме, какво сегашнитѣ диваци не сѫ запазили първобитната чистота, а сѫ се развалили, развратили. Забѣлѣжително е само, че дивацитѣ на австралийскитѣ острови, индиянцитѣ въ Сѣверна Америка, дивитѣ народности въ кавказскитѣ планини и народитѣ на античния миръ сѫ се — развалили все по единъ и сѫщи начинъ. Но еволюционното учение на Дарвина, което си е намѣрило приложение въ всичкитѣ области на науката, а главно, грамадната масса нови факти и точни наблюдения, сѫ принудили и скептицитѣ да млъкнѫтъ. Все по-рѣдки и по-рѣдки ставатъ защитницитѣ на вѣчната неизмѣняемость на семейството и на собственостьта . . . поне до сега. Колкото се касае до бѫдѫщето, то повечето учени сѫ убѣдени, че сега сѫществующитѣ форми сѫ най-висшиятъ идеалъ, който можалъ да достигне човѣшкиятъ родъ. Тоя възгледъ защищава даже единъ отъ основателитѣ на еволюционното учение — ний говоримъ за Спенсера. Ковалевски не оставя и послѣднята възможность: той е убѣденъ, че както сегашното не прилича на минѫлото, тъй и бѫдѫщето нѣма да прилича на настоящето. Но въ разглежданата отъ насъ книга Ковалевски не се занимава съ бѫдѫщето, а само съ минѫлото; той иска да ни покаже, какъ сѫ се развивали семейството и собственостьта до сега.

За семейството той признава три главни епохи въ досегашното му развитие: матриархатъ, патриархатъ и сегашната моногамия.

По-прѣди мислѣхѫ, че у дивацитѣ, у които нѣма еднобрачие, владѣятъ разбъркани полови отношения; обаче Баховенъ, Морганъ и Физонъ доказахѫ, че и у най-дивитѣ племена има единъ строгъ редъ въ половитѣ сношения, който се пази много по-точно отколкото въ нашето общество. Този редъ състои въ слѣдующето: роднинството се признава по майка (за туй митриархатъ). Вѫтрѣ въ една група бракове не се допущатъ. Всичкитѣ мѫже отъ една група сѫ мѫже на всичкитѣ жени отъ друга една група и наопаки. Групата прѣдставлява всичкитѣ роднини, произлѣзли отъ една обща майка. Тъй щото мѫжъ отъ група А има за жени всичкитѣ жени отъ своето поколение изъ групата Б, а женитѣ отъ група А сѫ негови сестри или майка или сестрини дѣца, за които той не може да се жени (екзогамия). Въ тъзи епоха бащата не играе никаква роля; негóвото мѣсто заема вуйчото. Матриархатътъ е най-първата фаза на семейната организация.

Три причини обаче сѫ разрушили матриархата и сѫ основали патриархата, гдѣто роднинството се познава по баща: 1) естественното размножаване, което распръснѫло първобитната група, тъй щото се изгубило съзнанието на родство по майка, а се заякчили отношенията между мѫжа и жената, както и между дѣцата и бащата. 2) религиозният факторъ, който принуждавалъ всѣки мѫжъ да принася жертви за своитѣ умрѣли прадѣди, както и да се грижи да остави синъ, който да се грижи за баща си слѣдъ като умре този. Какво влияние е ималъ този религиозенъ факторъ въ образуването и развитието на патриархата е показалъ Фюстель де Куланжъ въ своето съчинение „La cité antique“. 3) Икономическиятъ факторъ: образуване на собственността, която е карала всѣки човѣкъ да се привързва къмъ онѣзи роднини, които оставахѫ при него, сир. къмъ синоветѣ си, на които и оставяше своята собственность. Обаче, споредъ Куланжъ, третиятъ факторъ е билъ въ пълна зависимость отъ втория: бащата оставяше имуществото си на онзи, който зимаше грижата за него слѣдъ смъртьта му. Ковалевски, като строго-обективенъ ученъ, признава, че не е лесно да се рѣши въпроса за происхождението на патриархата. — Най-сетнѣ отъ патриархата се е образувало сегашното еднобрачно и изолирано семейство. Но и до сега намираме, даже и въ най-цивилизованни държави, останки отъ матриархалното семейство.

Колкото се касае до собственността, трѣбва да признаемъ, че въпрѣки утвърденията на почитаемия авторъ, не е още доказано, да ли всѣкѫдѣ, въ всичкитѣ народности първата форма на собственность е била коммунална. Но най-новитѣ изслѣдвания доказватъ, че общинска собственность е имала и у всички арийски народности и не до сега има тукъ-тамъ слѣди отъ нея. Врочемъ, щомъ признаемъ матриархата за първична форма на семейството, ний аргіогі трѣбва да приемемъ коммунизма за първоначална форма на собственность. Изниква само единъ въпросъ: да ли не

е имало и епоха, когато не е съществувала никаква собственность, нито частна, нито комунална? Собственость се поражда, когато нѣкои нѣща могжтъ да служжтъ за по-дълго врѣме, а не само за моментално удовлетворение на глада: но това е станжло, когато вече е имало нѣкои орждия на производството, а не отъ самото начало на появяването на човѣшкия родъ.

Както и да е, трѣбва да се съгласимъ, че у извѣстнитѣ намъ племена първата форма на собственность е била комуналната. Но на какво се основава този комунизъмъ, отъ гдѣ произлиза той? Ковалевски отговаря на този въпросъ ясно и безъ всѣкакви заобикалки: „ний трѣбва да признаемъ, че умственната и физическата слабость (к. н.) на първобитнитѣ хора неизбѣжно ги е карала да съединяватъ своитѣ сили за борба съ природата, което отъ своя страна е водило къмъ общность на имуществата.“ (Стр. 51).

Отъ комунална форма собственностьта е прѣминжла въ сегашната форма на частна собственность; послѣднята, обаче, отъ първото ѝ появяване до сега е прѣтърпѣла много измѣнения, подъ влияние на разни фактори. Изникването на частна собственость се длъжи на пораждающето се раздѣление на труда, което, отъ своя страна, се длъжи на развитието на човѣшкия интеллектъ, изнамѣрвахж нови орждия на производството. Обаче раздѣлението на труда не е единичката причина за появяване на частната собственость, както утвърждава самъ Ковалевски. Въ шестата лекция той, въ пълно съгласие съ Ф. де Куланжъ, указва на голѣмото влияние на религиозния факторъ — поклонението на мъртвитѣ — върху поникването и развитието на частната собственость.

Слѣдъ туй той ни рисува еволюцията на патриархалната община до нейното распадане.

Ний не можемъ да прѣдадемъ въ една къса рецензия тази богата съ съдържание книга. Ний само искаме да обърнемъ вниманието на нашата читающа публика върху една много интересна книга, — върху научния методъ, върху научната обективность на русския изслѣдователь. Той разглежда всѣки въпросъ отъ всички възможни гледища и привежда за всѣко положение единъ купъ доказателства. Неговата книга има за насъ и друго значение: у насъ по селата се намиратъ още многобройни останки отъ по-прѣжни форми на семейството и собственността: самъ Ковалевски привежда примѣри, почерпани отъ наблюдения правени върху нашия селски животъ. Може-би тъзи книга ще възбуди интересъ къмъ етнографически изслѣдвания на нашитѣ села, на владѣющитѣ тамъ свадбени обичаи, роднински отношения, наслѣдственни обичаи и т. н. Скоро тъзи слѣди ще се изгубжтъ подъ влияние на зараждающия се капитализмъ и на писанитѣ закони. Дано книгата на М. Ковалевски има и този резултатъ, да възбуди интересъ къмъ изслѣдване на татковинатa ни. Но въ всѣки случай ний най-горещо прѣпоржчваме тази книга, която се чете много леко, прѣведена е образцово и прѣдставя единъ цѣненъ вкладъ въ нашата прѣводна научна литература.

П. Велиновъ.

Матейко Дончевъ. Политически нули. Повѣсть изъ съврѣменния политически животъ на българитѣ. София, печатница на Т. Пѣевъ 1899.

Рѣдко ни се е падало да четемъ, даже на български, такава несносна, такава противна книга, като книгата на г. Дончева. Погледнѫта като беллетристично творение, тя прави впечатление на нагла подигравка съ всички, — и съ най-елементарнитѣ искания отъ тоя родъ произведения. Погледнѫта като картина на политически нрави и отношения, тя има всичкитѣ злини, присѫщи на вѣстникарско освѣтляване на въпроситѣ, — минусъ оная безочливость, която прави вѣстникарскитѣ гнусоти по-малко възмутителни, — по сѫщата причина, по която за насъ звѣрството на звѣра е по-малко ужасно отъ човѣшкото. Погледнѫто, найсетнѣ, като литературно произведение изобщо, то кара само да съжалявате за грамадата човѣшки трудъ, похарченъ за него, и за онова заблуждение, онова самозаслѣпение, което е позволило на автора, инакъ отличенъ момъкъ, да помисли, че той може да бѫде — не добъръ, а само търпимъ въ обществото даже на такива скромни беллетристи, каквито сѫ по-многото негови братя у насъ.

Това е нашето мнѣние за тия печални „Политически нули". Да влизаме въ подробности и да убѣждаваме — автора или другиго — би било не само бесполезно, но непростимо. Пъкъ и тогава би трѣбвало да счетемъ тая повѣсть не за заблуждение на неиспитала силитѣ си младость, а за „съчинение" на претенциозенъ, пъленъ съ съмомнѣние писатель. А счетемъ ли я за нѣщо подобно, тогава би трѣбвало да прибѣгнемъ до оня тонъ и оная жестокость, които се налагатъ всѣки пѫть, когато имаме работа съ съзнателни прѣстѫпления. При втори „беллетристиченъ" опитъ, това би било умѣстно, сега не.

Ако авторътъ бѫде способенъ да се отнесе критически къмъ своята рожбица, той слѣдъ 2 мѣсеца ще начене да се срамува отъ нея и слѣдъ 3 ще забрави, че е сѫществувала. Не е ли способенъ да погледне тъй, — толкова по-злѣ за него. Насъ, като критикъ, той вече нѣма да интересува, освѣнъ, може би, само като назидателенъ примѣръ за литератори, лишени отъ всѣка литературна култура.

К. К.

И. Н. Потапенко. Разкази на единъ старъ студентъ. Прѣвелъ Стоянъ Н. Коледаровъ. Търново 1899.

На българскитѣ прѣводачи, види се, твърдѣ харесва плодовитиятъ русски повѣствователь Потапенко, — у когото наистина има повѣсти за харесване — та доста често го прѣвождатъ. Ето ви даже една цѣла книжка раскази отъ него. Но не можеше ли други нѣща да си прѣведѫтъ? Расказитѣ на единъ старъ студентъ сѫ анекдоти изъ студенческия животъ, и, като таквизъ, може би за мно-

зина ще сѫ интересни. Но отъ художественно гледище, тѣ сѫ простъ брътвежъ, за какъвто словоохотливия Потапенко е голѣмъ майсторъ. Тоя благорасположенъ повѣствователь, колкото и добри качества да има, колкото неговиятъ слогъ да е увлекателенъ и поръсенъ съ благодушенъ хуморъ, все пакъ прави своеобразно впечатление. Почти всѣка негова повѣсть и разказъ се свършва благополучно, всичко въ живота на неговитѣ херои е толкова случайно, колкото и смѣшно, и на читателя се ще при края на всѣка негова повѣсть, ако я дочете до края, да извика: „Тоя приятель дрънка! Но... подиръ обѣдъ, кой ще му задиря! Той е тъй добродушенъ!“ Повѣститѣ и романитѣ на Игнатъ Николаевичъ Потапенко сѫ най-желанна духовна храна за читатели отъ срѣдна ржка. Читатель съ посериозни художественни интереси ще прочете може би неговитѣ повѣсти На истинска служба, Капитанска дъщеря и още двѣ-три други, ще види отъ тѣхъ, че Потапенко знай да изобразява два-три свещеннически типа, ще се убѣди, че отъ благото сантименталничане на такъвъ повѣствователь нѣма какво да се очаква и ще го прѣпоржча за четене на ограничени мжже и сантиментални жени, които се итересуватъ само отъ такива книги, въ които все обстоитъ благополучно. Който намира удоволствие да чете такива повѣсти — той може и да ги прѣвожда, разбира се, ако има достатъчно врѣме... Остава да се прѣведе, слѣдъ Потапенко, и Вл. Нем. Данченко, та колекцията на рускитѣ литературни бръгвачи да бжде пълна. — Не се съмнявамъ, че на повечето нашенски читатели Разказитѣ на единъ старъ студентъ ще се харесатъ, макаръ че единственото достоинство на тѣхния оригиналъ — лекиятъ хумористиченъ слогъ — на български е исфирясало.

П. Сл.

О. Балзакъ. Евгения Гранде. Романъ. Прѣвелъ отъ френски А. Т-евъ. София 1899.

Отъ година насамъ, подъ редакция на Велчо Велчевъ, излиза въ София нѣкаква си Библиотека за прочитъ, отъ която досега сѫ печатани 12 книжки. Отъ всички тѣхъ заслужва внимание само Евгения Гранде, между друго и за това, че тя е едвали не единъ̀ката, прѣведена отъ оригинала. Другитѣ, като: Камо Грядеши отъ Сенкевича, Макбетъ отъ Шекспира, Чичовата Томова колиба отъ Бичеръ-Стоу и пр., сѫ прѣвождани отъ русски или френски битпазарски прѣводи и неиздържатъ найнепридирчива критика. Езикътъ на тия прѣводи е тъй нелитературенъ, тъй нескопосенъ, че ний се очудваме какъ такива книги могжтъ да намиратъ читатели. Най-позорния отъ всички тѣзи прѣводи е прѣводътъ на Макбета. Г. Величковъ го е прѣвождалъ още прѣди десетина години и ето че отново прѣпечатва своя прѣводъ, безъ да поправи поне тромитѣ му стихове. Да се прѣвождатъ Шекспировитѣ драми не отъ ориги-

нала. а бозна отъ какви прѣводи, е непростително, тъй като и на български почнѫхѫ вече отдавна да го прѣвождатъ отъ оригинала. Г. Величковъ ще направи една истинска услуга на българската литература, не съ своитѣ прѣводи, а съ своето заричане да гади тая литература съ произведенията на своята „муза“ . . . .

За другитѣ прѣводни литературни произведения, влѣзли въ миѫлогодишната серия отъ Библ. за прочитъ, нѣма какво да се каже — тѣ сѫ тъй убоги (прѣводитѣ имъ), че да се впущашъ въ расправии за тѣхъ е чисто и просто губи-врѣме. И добрѣ сѫ сторили прѣводачитѣ имъ, че сѫ скрили имената си, защото за своята безграмотность тѣ скоро би се озовали да другаруватъ съ името на знаменития Сѣмковъ. Въ всѣка литература, безименнитѣ прѣводи иматъ лоша репутация, такава ще иматъ и нашенскитѣ прѣводи, тъй като такива прѣводи се правѫтъ главно — чрѣзъ тѣхъ да се ископчи нѣкоя и друга пара отъ наивнитѣ читатели. Че съ прѣведенитѣ повѣсти, романи и драми въ Биб. за прочитъ се гони само „ископчване нѣкоя и друга пара“, е ясно още и отъ безсмисленното редактиране на тая библиотека, въ която редомъ съ Шекспира се мѫдрѫтъ имена на автори като госпожа Бичеръ-Стоу и други подобни благородни, но сантиментално-глупави писатели, и се прѣвождатъ, бозна отъ кой языкъ, драми отъ Калдерона, безъ да се кажѫтъ поне нѣколко пѫтни думи за ориентиране на читателитѣ.

Види се, романътъ на Балзака ще е попадѫлъ случайно въ тая Библиотека за прочитъ. Той е прѣведенъ отъ оригинала и прѣвода му е не само добъръ, а даже много добъръ. Отъ сравнението което направихъ съ оригинала видѣхъ, че ни една характерна дума и фраза не е испусната. Това прѣимущество на българския прѣводъ прѣдъ русския (прѣведенъ отъ Достоевски и твърдѣ четенъ у насъ), въ който сѫ пропуснѫти десетина отъ най-характернитѣ страници и сума отдѣлни хубави мѣста, дава особенно значение на г. А. Т.-евия трудъ. Г. Т.-евъ е извършилъ добросъвѣстно своята работа и българскиятъ читатель не може да не му бѫде благодаренъ за удоволствието що му доставя той, — да прочете единъ отъ най-хубавитѣ французски романи и, може би, най-хубавия отъ Балзака. Художественно възсъздаденнятъ образъ на Гранде—тоя вариклечко надъ вариклечковцитѣ — има това прѣимущество надъ Молиеровския Скѫперникъ, че неговия характеръ не е изобразяванъ съ широки щрихи, а чрѣзъ възпроизвеждане на дребни, незначителни на гледъ нѣща, каквито нѣма у Молиера, и отъ които само първостепенъ талантъ може да създаде цѣленъ образъ, безъ да се смутолеви и забърка въ художественни неловкости. До и слѣдъ Балзака, почти всички художници, които сѫ изобразявали такива характери като Гранде, сѫ ги поставяли изолирани въ срѣдата гдѣто тѣ живѣѫтъ, и само Балзакъ е показалъ гнетителното влияние що упражняватъ вариклечковцитѣ надъ тая срѣда. Подъ това влияние изнемогва, увѣхва живота на жената на Гранде, тая безропотна неволница, и (редомъ съ други влияния) се обезличава, прѣвръща въ дрипелъ благородството на ду-

хътъ на дъщеря му. — Слѣдъ Скжперника отъ Молиера и Ев. Гранде отъ Балзака, желателно е да се прѣведе на български още Скжперника отъ Hello, за да имаме при Шейлока, Харпагона, Гранде, тѣхния най-младъ достоенъ братъ по душа Людовикъ, — за да имаме пълна галерията на скжперницитѣ въ литературата. — Струва ми се, у насъ, гдѣто твърдѣ много клеткы се варжтъ, би се прочели съ полза подобни книги, въ които тъй майсторски се жигосва единъ отъ най-отвратителнитѣ човѣшки пороци.

П. Слав.

Вернеръ Зомбартъ. Социализмътъ и социалното движение въ XIX вѣкъ. Прѣвелъ отъ нѣмски Гаврилъ Георгиевъ Цѣна 1 левъ Варна. Изд. на Ст. Георгиевъ и С-ие. 1899.

Ето една колкото основателна, толкова и трѣзва социологическа книга, която убѣждава и успокоява духа, — не съ нѣкакви искуствени и иллюзорни срѣдства, а съ тихия, благия гласъ на истината, непомрачени отъ страститѣ на увлечени партийни оратори и адвокати. Въпроситѣ, съ които ни запознава Зомбартъ, сж отъ рода на ония, за които всѣки интеллигентенъ човѣкъ трѣбва да има ясни и точни познания, — това сж въпроси отъ първостепенна научна и общечовѣшка важность. Ясното и легко изложение на автора, хубавиятъ езикъ на прѣводача и занимателностьта на самия прѣдмѣтъ правжтъ четенето на книгата крайно приятно.

С. С.

НОВИ КНИГИ.

Майнъ-Ридъ. Мексиканскитѣ разбойници. (Главатаря на Гвариялиститѣ) Романъ. Прѣв. отъ русски И. Михайловъ. Стр. 131. Цѣна 80 ст. Варна.

Albert Moll. Нервозната жена. Прѣв. отъ нѣмски Д-ръ К. Камбосевъ. (Медицинска библиотека № 1). Цѣна 1.20 лева Сливенъ.

Л. Толстой. Анна Каренина Романъ въ 8 части. Прѣв Г. Х. Боневъ. Издава Георги А. Ножаровъ. Цѣна на вс. кн. 40 ст. София.

Никола Балабановъ. Въздишкитѣ на Бай Ганюва синъ, съ прѣдговоръ отъ Ал. Костадиновъ Руссе.

Чарлзъ Дикенсъ. Оливеръ Твистъ. Романъ съ 15 картини. Прѣв. отъ съкратеното русско издание на А. Шелгунова. Издание на Стеф. Мирчевъ. Стр. 100. Цѣна 65 ст. Казанлжкъ.

Ив. Г. Шилковъ. Окопитеното село. Полезна приказка. Стр. 16. Цѣна 15 ст. с. Килифарево.

Д. Тодоровъ. Кара Фензъ (кърджалийски войвода). Драма въ 5 дѣйствия. Стр. 72. Цѣна 80 ст. Плѣвенъ.

Дѣтски театръ. Драми, комедии и сцени. Прѣв. Д. Тончевъ. Стр. 96. Цѣна 50 ст. Ломъ.

С. Момчиловъ. Единъ съюзъ между балканскитѣ народи по примѣра на Американскитѣ Съединени Държави. Стр. 39. Цѣна 15 ст. Ст. Загора.

Вернеръ Зомбартъ. Социализмътъ и социалното движение въ XIX вѣкъ. Прѣв. отъ нѣмски Гаврилъ Георгиевъ. Издание на Стефанъ Георгиевъ. Стр. 147. Цѣна 1 левъ.

Проф. Севедъ Рибингъ. Половата хигиена и нейнитѣ нравственни послѣдствия. Прѣв. отъ русски. Издава книжарницата на П. Байновъ. Библиотека „Общественно Здравие“ № 1 Стр. 139. Цѣна 1 левъ. Шуменъ.

Ф. Фейзиръ, докторъ по медицината. Ржководство за фелдшери, фелдшерици, милосердни сестри, прислужници и за всѣко семейство, относително глѣданието на болни, ранени, умоповрѣдени, родилници и новородени и подаване помощь въ опасни за живота случаи. Съставена споредъ Рибеля, Шмелбума, Якоби и Панша. Съ 41 рисунка на края. Прѣводъ отъ 3-то руско издание. Стр. 161. Цѣна 2 лева. Видинъ

А. В. Ждановъ. Сократъ като педагогъ. Очеркъ по историята на педагогията. Прѣв. Н. Василиевъ. Цѣна 40 ст. Пловдивъ.

Д-ръ А. Вайсбахъ. Таблици за опрѣдѣляние минералитѣ по външнитѣ знакове. Прѣв. Стойчо Каравеловъ. Стр. 105. Ц. 2 л.

Г. Б. Пазѣте се отъ социалиститѣ. Дѣйствието става въ село. Библиотека „Народно Четиво“ № 1. Стр. 23 Цѣна 15 ст. Варна.

Жюлъ Пейо. Самовъспитанието на волята (l'education de la volonté) Прѣв. Д. Димитровъ. Стр. 128. Цѣна 1 левъ. Варна.

*** Солонъ. Прѣв. отъ русски Д Икимовъ. Стр. 57. Ц. 40.

Л. К. Поповъ. Животътъ като движение. Прѣв. отъ русски Г. Бакаловъ. Издава Стефанъ Георгиевъ. Популярно-научна библиотека № 6 стр. 285 Цѣна 2 лева. Варна.

Викторъ Хюго. Морски труженици. (Les travailleurs de la mer). Съ портрета на автора и 16 рисунки. Прѣв. Ив. П. Кеповъ. стр. 240. Цѣна 2 50 лева. Търново.

Майнъ Ридъ. Приключенията на Юнга Вилияма. Романъ. Стр. 262. Цѣна 1.80 Търново.

Д-ръ К. Раковски Науката и чудесното. Издава Стефанъ Георгиевъ. Стр. 48. Цѣна 40 ст. Варна.

В. Т. Авенариусъ. Прикаска за Мравя-Воевода. Прѣв. Т. Тинковъ. (Илюстрована библиотека отъ прикаски подъ редакцията на Д. Велковъ и Т. Тинковъ). Стр. 64. Цѣна 30 ст. Шуменъ.

И. Потапенко. Два таланта. Расказъ. (Сжща библиотека). Стр. 161. Цѣна 1 левъ. Шуменъ.

Карлъ Каутски. Земледѣлческий въпросъ. Прѣв. Янко Сакъзовъ. Часть I съдържа: 1. Уводъ. 2. Селенина и индустрията. 3. Земледѣлието въ феодалнитѣ врѣмена. 4. Капиталистический характеръ на модерното земледѣлие. 6. Едро и дребно ступанство. Цѣна 2 лева.

История на майката[1]

Неиздадена повѣсть

Отъ Графа Л. Н. Толстоя

Прѣводъ отъ стенограма.

Азъ познавахъ Мария Александровна още отъ дѣтинство. Случи се тъй, както често се случва между млади хора: въ нашитѣ отношения нѣмаше нищо, което да прилича на любовь. Само еднажъ азъ си въобразихъ, че съмъ влюбенъ: то бѣ на една вечеринка, дѣто бѣхъ се срѣщналъ съ нея, още когато тя бѣше 15-годишно момиче съ голѣми червени рѫцѣ. Но тая моя любовь се продължи само нѣколко часа. Всичкото останало врѣме — почти 40-годишно познанство, — ний бѣхме просто въ добри и другарски отношения. Тия другарски отношения ми доставиха много приятни минути и много нѣщо ме научиха. Тя бѣ типъ на добра жена и добра майка, въ пълното значение на тия думи. Нѣщо прѣди година, мѣсецъ прѣди смъртьта ѝ, ний се видѣхме съ нея за послѣденъ пѫть. Тя току-що бѣ се поселила близо до единъ мънастирь, наедно съ своята готвачка Варвара. Странно бѣ да гледа човѣкъ въ такава самотия тая майка на осемъ дѣца и баба на петдесетина внуци, толкозъ повече, че дѣцата ѝ, доколкото ми бѣ извѣстно, не веднажъ я бѣха канили (по-вече или по-малко искренно) да живѣе при тѣхъ. Отначало, това нейно поселяване при мънастиря ми се видѣ не-

[1] Въ тая неиздадена още повѣсть, великиятъ руски писатель е замислилъ да напише историята на майчинитѣ отношения къмъ дѣцата и да изобрази оня разладъ, който лека-полека расте между стари и млади въ всички почти семейства. Днесь ний печатаме само първитѣ двѣ глави отъ тази дълбоко-замислена и крайно интересна повѣсть, които глави съставляватъ нейното встжпление. Печатаме ги, споредъ както сж били прочетени въ литературно-музикалната вечеринка, дадена въ честь на Толстоя, на 19-и Декемврий м. г. въ Москва. — Б. Р.

ственния си трудъ. И разбира се, той бѣше правъ. Но Алексѣй Николаевичъ само се смѣеше на подобни увѣщания. Истина е, че не бѣ възможно да се прѣвърне всичко наведнажъ, както той желаеше. Ний продължавахме да живѣемъ, както и попрѣди, нъ какво излѣзе отъ туй? . . . Тукъ, въ самотията, азъ много нѣщо размислихъ, и не само размисляхъ, но и го записахъ . . .

И Мария Александровна погледна на мене, усмивайки се свѣнливо.

— Азъ записахъ тукъ цѣлия си почти животъ. Още като бѣхъ мома, азъ държахъ дневникъ. Като се омажихъ, пакъ го продължавахъ, и едва прѣди 10 години, когато се наченя онова . . . (азъ разбрахъ, че тя искаше да каже за разладътъ съ дѣцата си), азъ прѣстанахъ да пиша. Неотдавна азъ прочетохъ тукъ написанитѣ тетрадки. Въ тѣхъ има много нѣщо младо и необмислено, но и много нѣщо хубаво. Азъ дълго врѣме мислихъ, какво да направя съ тия тетрадки, и даже се съвѣтвахъ за туй съ отца Никодима . . . Той ме посъвѣтва да ги изгоря. Но това е глупаво, и, разбира се, азъ не го послушахъ и не ги изгорихъ. И не само не ги изгорихъ, но и дописахъ още цѣли двѣ тетрадки. Азъ записахъ тукъ всичко, каквото съмъ испитала и прѣмислила, та кога умря (макаръ и да не се готвя за туй), ще поржчамъ да прѣдадатъ вамъ тѣзи тетрадки. Прочетете ги и ако въ тѣхъ има нѣщо за въ работа нека и другитѣ знаятъ всичко, що съмъ прѣживѣла. А то никой не знае туй. Мячимъ се, мячимъ се, испърво за дѣцата, послѣ съ тѣхъ . . . Всичко туй не би било още голѣма бѣда, ако тѣ бихя отговаряли на любовьта ни съ любовь, ако бихя били сами тѣ щастливи; но работата е, че и това го нѣма. Впрочемъ, азъ съмъ записала всичко въ дневника си, и вий ще го прочетете.

Слѣдъ това ний се раздѣлихме, а слѣдъ мѣсецъ азъ узнахъ за смъртьта ѝ. Като е била на вечерна служба въ мънастиря, станало ѝ злѣ, тя се прислонила до стѣната и умрѣла. Сърдцето ѝ не било здраво. Дѣцата ѝ бѣхя отишли всички въ мънастиря и бѣхя ѝ устроили такъво тържественно погребение, щото калугеритѣ започнали да се отнасятъ къмъ нейната паметь съ по-голѣмо почитание, отколкото са се отнасяли къмъ нея, додѣто бѣ жива. Вещитѣ на покойната тѣ раздѣлили по между си — повече за споменъ. На менъ прѣдадохя шесть стари тетрадки, подвързани

съ кожа, и четири нови. Въ тия тетрадки азъ намѣрихъ описанъ цѣлиятъ и животъ. Много нѣщо въ тѣхъ азъ могѫ да обяснѫ и допълнѫ, тъй като всичкитѣ описани тамъ събития се случихѫ прѣдъ мои очи.

А ето и самиятъ дневникъ.

Днесь, 3-и Май 1857 г., азъ започвамъ новъ дневникъ. Въ стария, азъ отдавна съмъ прѣстанѫла да пишѫ. Па и що имаше да се пише тогазъ? Нимà да седнѫ да расказвамъ, какъ бѣхъ влюбена въ Захара Ивановича? Да говорѫ за своето тщеславие, за желанието ми да се прославѫ или да отидѫ въ мънастирь? Сега е друго. Азъ съмъ на 20-години и любѫ. Наистина, любѫ. Не дразнейки себе си, както правѣхъ нѣкога, ала съ страхъ чувствувамъ, че сегашната ми любовь е „истинска“ любовь, че азъ силно любѫ и не могѫ да не любѫ. Всичко туй е толкозъ тържествено и така е свързано съ него, съ неговия гласъ, съ неговото лице... Смѣшно и тържествено. Само той умѣе да говори така, щото да изглежда и грациозно, и умно, и въ сѫщото врѣме смѣшно. А задъ неговитѣ думи има и нѣщо друго... Срѣщнемъ се ний, и очитѣ ни се вперватъ едни въ други. Но да опишѫ всичко по редъ.

Той, моя Алексѣй — да, „моя“ — е синъ на Анна Павловна Лутковска, родница на Облонскиевитѣ и Микѣшинитѣ. По-стариятъ му братъ е единъ отъ Севастополскитѣ херои. И той, моя Алексей, е билъ тамъ, но не отъ честолюбие: щомъ се е свършила войната, той подалъ оставка и сега служи въ нѣкакъвъ си комитетъ. Когато първи пѫть бѣ у насъ, мама го посрѣщнѫ много ласкаво, а тате, както всѣкога правѣше съ зейтоветѣ, отнесе се къмъ него хладно. Той веднага започнѫ да задирва Надя, както се задирватъ 15 годишни момичета; но азъ още тогава се сѣтихъ, че той мене има на око. По-кѫсно, той започнѫ по-често да идва у насъ, и азъ вече знаехъ, че идва за мене.

Туй се случи вчера при стълбитѣ. Той ми подаде рѫка, погледнѫ на менъ крадишкомъ, почервенѣ цѣлъ и истърва шапката си. Азъ почувствувахъ, че тоже почервенѣхъ. Послѣ, той избѣга по стѫпалата на стълбитѣ, и азъ отъ прозореца съгледахъ, какъ той стоя дълго врѣме правъ, като захапваше брадата въ устата си. Азъ не можехъ да се дръпнѫ отъ прозореца, но се боехъ да не би да се обърне и ме съгледа.

Слѣдъ нѣколко секунди азъ чухъ стѫпки, — той бързо и смѣло се качваше по стълбитѣ. Сърдцето ми не биеше вече, а като да бѣ се застояло, и радостно и мѫчително притискаше гѫрдитѣ ми. Разбира се, че той можеше да се връща, за да ми каже: „азъ забравихъ тукъ цигаритѣ си“; но азъ чувствувахъ, защо се той връща. Лицето му бѣ въстържено и радостно, очитѣ му свѣтѣхѫ.

— Мария Александровна, каза ми той, когато се спрѣ на послѣднето стѫпало на стълбата. По-добрѣ наведнѫжъ, съ единъ харчъ, отколкото да се мѫчѫ и да ви тревожѫ...

Азъ гледахъ въ добритѣ му очи, видѣхъ, какъ треперѣхѫ устнитѣ му и чувствувахъ, като да ме сдавяше нѣщо за гърлото.

— Вие трѣбва да се сѣщате, Мария Александровна. какво искамъ да ви кажѫ?

— Не знаѫ... не, знаѫ.

— Можете ли вий да ме обикнете така, както азъ васъ обичамъ... да бѫдете моя жена?...

Азъ му подадохъ рѫката си. Той я цалунѫ. Азъ му казахъ, че го обичамъ, и ний се цалунѫхме. И чудно: тая цѣлувка, попаднѫла нѣйдѣ въ ѫгъла на устнитѣ, по-скоро ми се видѣ неприятна отколкото приятна.

Азъ излѣзохъ да кажѫ на тате и на мама. Всичко бѣ свършено. Ний сме вече годеници. Въ първитѣ минути, тате бѣ, не толкозъ недоволенъ, колкото загриженъ, неестественъ... Азъ не разбирамъ, какъ може да не се обича моя Алексѣй. Той е цѣлъ ясность и чистота. Той е неспособенъ нищо да скрие... Старае се да скрие само високитѣ черти на своя характеръ. Той не обича да говори за своето херойство въ Севастополь и даже почервенѣ веднѫжъ, когато азъ му заговорихъ за Мишя...

Благодарѫ ти, господи! Азъ нищо повече не искамъ отъ тебъ...

7-и Май. Алеша се завърнѫ отъ Москва, все такъвъ, какъвто си бѣше — съ дѣтинска и свѣтла душа. Забѣлѣзвамъ, че той се мѫчи, защото не е богатъ за мене... Вечерьта станѫ дума за дѣца, за нашитѣ бѫдѫщи дѣца... Азъ не могѫ да повѣрвамъ, че ние ще имаме дѣца, но ако... какъ бихъ искала азъ да обичамъ и тѣхъ и него еднакво... Но едва ли е възможно и едното и другото наедно....

Впрочемъ, да става, каквото ще става!...

Българската книга[1]

Отъ Д-ръ К. Кръстевъ

II.

Когато говоримъ за читающа публика, винаги трѣбва да помнимъ едно важно обстоятелство, — една скрѣбна, но неоспорима истина. Тази истина е, че публиката, че самото общество се дѣли въ всички страни на двѣ съвсѣмъ нееднакви половини, — че съ други думи, вредъ четенето е плодъ на крайно различни, а често и противоположни мотиви: отъ една страна, на дѣйствителни, висши духовни потрѣби, — безразлично, да ли научни или литературно-художественни; отъ друга, — на случайни, въобще външни побуждения, които нѣматъ почти нищо общо нито съ върховнитѣ потрѣби на човѣшката природа, нито пъкъ съ нѣкакви стремления на индивидуума къмъ по-идеенъ, къмъ по-съзнателенъ животъ. Празность, желание да се убие врѣмето, ординарно любопитство, ламтежъ за силни нервни дразнения и чувственни емоции, обществени искания, классови приличия и прѣдразсѫдъци, а най-сетнѣ и проста мания, — ето побудителнитѣ причини за четене у грамадното множество и то не само — или, по-право да кажемъ — не толкова у насъ (защото въ нашия животъ още нищо не е станѫло на рутина), колкото въ други, по-културни страни, въ които всичко се е прѣвърнѫло на вкаменени, мъртви форми, и книгата, изобщо печатното слово е добило неодолима обществена сила и е проникнѫло въ всички слоеве на живота. —

Истъкваме тия особености на публиката въ самото начало на втората половина отъ тая статия, защото искаме да от-

[1] Гледай книжка II.

бѣлѣжимъ, че ний не гледаме на четенето като на нѣщо, което само по себе вече би могло да се счита за послѣдня цѣль въ културното развитие на единъ народъ. Напротивъ, четенето е, както и всички благодѣяния на културата, едно двуостро оржжие, което може да бжде изворъ както на обществени блага, така и на обществени злини. Колкото по-високо стои единъ народъ въ културно отношение, толкова по-голѣма е за него възможностьта да прѣвърне това (само по себе доста индиферентно) срѣдство въ мощенъ двигатель на прогресъ и на свѣтлина. Но колкото по-ниско е общото интеллектуално развитие на единъ народъ, толкова по-голѣма е опасностьта, че това благодѣяние на човѣчеството ще служи само за разсадникъ на ниски инстинкти и на умственъ мракъ; толкова по-невъзможно е за ратника на свѣтлина даже да издържи борбата, камо ли да въстържествува — въ едно недалечно бждще — надъ грубитѣ страсти, нискитѣ стремления и егоистичнитѣ интереси, които одушевяватъ мнозинството отъ пишущитѣ. За да не ходимъ далечъ за примѣри, достатъчно ще бжде да отбѣлѣжимъ ролята на дневния печатъ у насъ и да я съпоставимъ съ ролята, значението и благотворното влияние на тоя печатъ въ една страна като Швейцария, или въ страни като Англия, Франция и Германия. До като у насъ дневниятъ печатъ служи (поради невѣжеството на массата и още по-вече поради невѣжеството, нескрупульозностьта и кжсогледството на нейнитѣ водачи) едва ли не прѣимущественно на злото и уголѣмява обществennитѣ язви, — въ горѣпоменжтитѣ държави той е, въпрѣки сжществуването на множество органи на умственъ мракъ, носитель на свѣтлина и мощенъ, ако и бавенъ факторъ на прогресъ. Нито въ една отъ тия държави единъ мислящъ човѣкъ съ колко-годѣ напрѣдничави идеи не би могълъ даже да допусне мисъльта, че дневниятъ политически печатъ влияе зловрѣдно върху духовното, върху политико-социалното просвѣтяване на тъмнитѣ народни масси, — а у насъ, вслѣдствие ниското интеллектуално ниво̀ на массата, вслѣдствие пълното отсжтствие на всѣко социално съзнание и на всѣка политическа зрѣлость у „интеллигенцията“, — у насъ, казваме, мисъльта за положителната зловрѣдность на тоя печатъ — какъвто е днесъ — обхваща все по-вече и по-вече умоветѣ. Ако, при все това, не би се намѣрилъ между насъ свободолюбивъ човѣкъ, който да пожелае пълното прѣмахване,

унищожаването на тоя печатъ, то причината на туй трѣбва да се търси не въ страха отъ нѣкакво обществено негодование, а само въ съображението, че онова, което подиръ туй би настжпило, не само би било хиляди пжти по-лошо и — за човѣшкото достоинство на българскитѣ граждани, — по-несносно; а въ съзнанието, че по тоя начинъ всички условия за по-добро бждще би били лекомисленно прѣмахнжти. Великитѣ бждщи блага, залогъ за които е свободната мисъль и свободното слово, — ето какво кара да търпимъ всички злини, всички язви и да се помиряваме съ единъ печатъ, който позори едно отъ най-скжпитѣ приобрѣтения на нашия вѣкъ.

* * *

Подиръ това необходимо отклонение, ний се повръщаме къмъ нашия въпросъ. Въ първата си статия ний дадохме една бѣгла характеристика на българската книга и указахме на една важна нейна особенность, по-право да кажемъ, важенъ недостатъкъ, който обяснява поне малка частица отъ общественната индиферентность, що тежи върху българската книга, върху българското печатно слово. За да бжде картината колко-да е пълна — въ тия тѣсни рамки, които ѝ поставяме тукъ — остава ни да охарактеризираме тъй бѣгло и обществото, въ ония негови особенности и недостатъци, които иматъ прѣко отношение къмъ книжнината. Но по-напрѣдъ — нѣколко думи за единъ общъ въпросъ, който се касае, ако можемъ тъй се изрази до генезиса, до общитѣ условия на развитието на новата българска книжнина.

По какъвъ пжть е вървѣло нашето литературно развитие прѣзъ послѣднитѣ двѣ десетилѣтия — отдолу на горѣ ли, или отгорѣ на долу? Дѣ сж извирали побудителнитѣ мотиви за онова сравнително бързо разбогатяване на нашата литература? Въ оная масса ли, която чете, която „консумира“ литературнитѣ продукти, или въ самитѣ продуценти? Съ други думи казано, наврѣменни духовни нужди на обществото ли създадоха, извикаха това сравнително голѣмо множество писатели, или обратно, отъ никого не дирени и — за насжщнитѣ духовни нужди на четящата масса — още непотрѣбни литературни работници сж произвеждали и изнасяли на литературния пазаръ стоки, за които тепърва е трѣбвало да се създаватъ консуматоритѣ, като се развижтъ прѣдварително

ония потрѣби, които пораждатъ и регулиратъ консумирането на духовни продукти отъ тоя родъ?

Достатъчно е, струва ни се, да зададемъ тия въпроси, за да стане почти излишно да се отговаря на тѣхъ, — тѣй сж ясни и вънъ отъ всѣки споръ тия отговори. — Читателтъ, вѣрваме, ще се съгласи съ насъ, че въпросътъ за еволюцията на нашата литература слѣдъ Освобождението е само часть отъ въпроса за общата културна еволюция на нашия народъ прѣзъ тоя периодъ и че процесътъ, пѫтьтъ на тая еволюция не може да не бѫде единъ и сѫщъ, въпрѣки неизбѣжнитѣ „индивидуални“ забавяния или ускорявания въ една или въ друга отъ ония групи явления, които обозначаваме съ общото име к у л т у р н и явления. Както въ политическо, економическо и социално отношение се създадоха о т г о рѣ (— отъ държавата, въ случая) множество институти, които въ продължение на двѣ десетилѣтия реформираха въ самата основа живота на массата (безъ тая масса да е проявила или даже съзнала нуждата отъ нови форми на живота), така сѫщо въ областьта на литературата и чрѣзъ нея се внесоха въ живота (отъ отдѣлни единици, израсли не на родната почва и хранени не отъ нейнитѣ духовни сокове) произведения на духа — прѣводни и оригинални — които може да сж били понятни на отдѣлни единици, отрасли все въ такива изключителни условия, но отъ които четящата масса не е усѣщала никаква потрѣба и които, по тая причина, не сж могли да възбудятъ даже обикновенното нейно любопитство.

И тукъ и тамъ тласкане напрѣдъ чрѣзъ декрети, и тукъ и тамъ създаване на жизненни съдържания, на елементи и фактори на животъ чрѣзъ копиране, чрѣзъ просто прѣнасяне на съдържания, фактори и елементи изъ чужди срѣди. И както държавата може, съвсѣмъ произволно, безъ шумъ и безъ опасность отъ сътресения, да отнима, ч р ѣ з ъ и б е з ъ декрети, подаренитѣ права и институти, безъ массата и да почувствува тѣхната загуба, така сѫщо би могло, струва ни се, и изъ литературата да исчезне всичко онова, което за литератора и за критика е най-цѣнно, безъ грамадното множество на четящата масса да пожали за него, безъ и да го потърси. Та и сега това „най-цѣнно“ за массата не сѫществува, както не сѫществува за нея онзи миръ, който то изображава, както не сѫществуватъ ония души, които то отражава. Идеитѣ и чувствата, въплътени въ тия „най-цѣнни“ нѣща, не сж идеи и чувства

на публиката, за която сѫ били назначени, когато сѫ били писани, когато сѫ били печатани. Тая публика може даже да ги чете — и случаятъ често я кара да ги чете — но тѣ си оставатъ чужди и непонятни ней. Тя никога не ги е живѣла и всички условия за прѣживяване ѝ липсуватъ.

Такава е сѫдбата на всѣко социално явление, не поникнало органически, съ оная постъпенность, съ оная опипность, които сѫ свойственни на една органическа еволюция. И противъ това днесъ за днесъ нищо или почти нищо не може се направи. Нито писателитѣ могатъ да се върнатъ назадъ къмъ литературния кржгозоръ на четящата масса, нито тая масса може, въ своята цѣлость, да прѣкрачи ония стѫпала, които я дѣлятъ отъ по-добритѣ ѝ писатели. Само врѣмето може да искорени злото, а до тогава на мислящата часть и отъ двѣтѣ страни остава само да се бори, до колкото силитѣ ѝ позволяватъ, съ отдѣлни крайности въ срѣдата на писатели и на читатели, особенно пъкъ съ ония „литературни“ навици на нашето общество, на така наречения по-интеллигентенъ и най-интеллигентенъ свѣтъ, навици, които сѫ станѫли вече сѫщинска литературна, за да не кажемъ общо-социална язва; които сѫ направили почти невъзможно сѫществуването на всѣки сериозенъ печатъ, и въобще всѣко достолѣпно отношение между писатели и читатели; които най-сетнѣ заплашватъ да прѣвърнатъ нашата литература въ пазарище на безграмотни драскачи и на безочливи книжовни пѫдари...[1]

III.

Отъ многото, крайно отлични една отъ друга обществени групи, за които българската книга... не сѫществува, най-малка е оная, която дѣйствително я е „надрасла“, на която тая книга не може дѫ нищо или почти нищо. Тая групица състои отъ една малобройна élite, отъ нѣколко, броящи се на пръсти единици съ висша духовна култура, стоящи високо

[1] Въ горнитѣ сѫждения читателятъ ще намѣри и отговоръ на въпроса, защо у насъ се четѫтъ и продаватъ най-много такива книги които по мнѣнието на всички, способни да иматъ мнѣние по такива въпроси, стоятъ подолу отъ всѣка критика, както и обяснение на факта, че горѣ-долу такива книги се „удостояватъ“ съ отзиви, съ похвални антрефилета отъ страна на политическитѣ вѣстници. Литературната, както и изобщо интеллектуалната култура на нашитѣ вѣстникари не само не е по-голѣма, но често е и помалка отъ тая на срѣдния български четецъ. Освѣнъ туй, „литературнитѣ“ антрефилета обикновенно се дължатъ на сѫщитѣ достопохвални мотиви, отъ които се диктуватъ и политическитѣ...

надъ срѣдния български писачъ, лишенъ и отъ литературенъ вкусъ, и отъ хармонично развитие, а често дори и отъ елементарна грамотность [1]. — Но ако ония, които би имали извѣстно право да се отнасятъ съ прѣнебрежение къмъ българската книга, сж нищожно малцинство, толкова по-много на брой сж ония, които прѣзиратъ българската книга или поради своята умствена закжснѣлость, или защото с е м и с л ѭ т ъ неизмѣримо високо н а д ъ всичко, що може да се роди на тая бѣдна и скромна родна почва. Тая грамадна група се състои, първо, отъ недоучената и вече затжпяла по канцелариитѣ бюрокрация, и второ, отъ ония прѣдставители на млада България, които сж прѣкарали по нѣколко години въ чужбина — въ учебнитѣ или веселитѣ и заведения — и които въ нея срѣда сж изгубили, забравили старитѣ, попатриархални добродѣтели, безъ да сж могли или да сж искали да усвоѭтъ по-висшитѣ индивидуални и социални добродѣтели на новата, по-културна срѣда.

Върху първата половина отъ тая група нечитатели е излишно да се спираме дълго И да би се спрѣли, не би могли да кажемъ много ново нѣщо. И ето защо. Макаръ бюрокрацията да е скорошно явление въ нашия животъ, тя ни е вече доста добрѣ позната, понеже е една и сжща въ всички страни. Пасмина паразитна и врѣдителна, пасмина противна, лишена и отъ малкото свѣтли черти, свойственни на срѣдната човѣшка природа. Отличителниятъ признакъ на всѣка бюрокрация е едно почти животинско доволство, само че то не е „индивидуално“ доволство (напротивъ, бюрократътъ никога не се мисли достатъчно високо въ държавната иерархия), а — ако можемъ тъй да се изразимъ — доволство „социално“. Това е тжпиятъ, бездушниятъ социяленъ оптимизъмъ, съединенъ винаги съ високомѣрната, по нѣкога и великодушна и снисходителна, усмивка къмъ ония „заблудени“, ония „зелени“ умове, които мислѭтъ, че въ свѣта още и м а и м о ж е нѣщо да се поправя. Всички духовни интереси, всички идейни

[1]) Несправедливо би било при тоя случай да не погледнемъ и на обратната страна на медала. — Макаръ мнозинството отъ нашитѣ писатели дѣйствително да не задоволява и най-скромни искания, но между тѣхъ има и хора, които не само съ своята литературна култура, но и съ своя талантъ би правили честь на всѣка литература, които, слѣдователно, могжтъ задоволи и най-тънкия естетиченъ вкусъ. Ако, при все туй, се намиратъ хора, за които въ българската литература нѣма нищо добро, които нищо не харесватъ, причината на туй трѣбва да сж самитѣ тѣ, — тѣхното рабско придържане о образци, тѣхната неспособность да оцѣнѭтъ и онова, което още не е било прѣвъзнесено въ никоя „история на литературата“.

ламтения, които и тѣ нѣкога сѫ имали, съ които и тѣ нѣкога сѫ заплатили — съ плюшкиновска щедрость — данъка на младостьта („тая безполезна епоха въ човѣшкия животъ"), отдавна вече сѫ исчезнѫли и сѫ били замѣстени съ „зрѣли", „разумни", „реални" интереси и стремления. Безъ трудъ и безъ вѫтрѣшни борби тия „щастливи" натури сѫ реализирали въ своя животъ онзи идеалъ, за който сѫ тъй жадни всички низменни, всички егоистични души; тѣ сѫ се освободили отъ всѣкакъвъ видъ мѫчащи духа проблеми — за нѣкакво свѣтовно щастие, за нѣкакви въпиющи социални рани, за нѣкакви общечовѣшки блѣнове. Тѣхният миръ, кѫгозорътъ на тѣхнитѣ стремления и домогвания отдавна-отдавна се е слѣлъ съ границитѣ на тѣхното мъничко а з ъ и никакви връзки вече не ги свързватъ съ духовния животъ на обществото. Съвсѣмъ други мотиви, за които говорихме въ началото[1], могѫтъ да накаратъ, и дѣйствително накарватъ, бюрокрациитѣ на по-културни и по-стари държави да поддържатъ извѣстни връзки съ литературата, но отъ това съприкосновение съ нея, съ най-четенитѣ, най-сензационнитѣ книги на врѣмето, бюрократътъ въ нищо не става подобъръ и не пригръща нито единъ отъ по-дълбокитѣ интереси на врѣмето. Прочее, отъ тая страна не е загуба, дѣто, по нѣмане на литературни традиции, нашата бюрокрация не се намира нито въ тия чисто външни връзки съ българската книга; но има друга една страна, — материялната, зарадъ която би било желателно, щото и най-тѫпиятъ бюрократъ да има извѣстна връзка съ литературата на своето врѣме, макаръ тая връзка да бѫде... модата. Това би било добро срѣдство за създаване на книжовенъ пазаръ, за материално обезпечаване на литературния трудъ.

Прѣминуваме къмъ втората половина на групата, къмъ оная литературно индиферентна часть отъ нашето общество, която има, поне на гледъ, всички условия, за едно живо и благотворно участие въ духовния животъ на страната. Но само на гледъ, — както, вѣрваме, ще убѣди четеца едно подълбоко вникване въ психологическитѣ условия на развитието на нашата интелигенция и въ общитѣ културно-политически фактори на нашия животъ. —

Фактъ е, че грамадното мнозинство отъ днешната българска интелигенция е получило своето образование вънъ

[1] Освѣнъ рангови, классови изисквания, най голѣма роля играе въ такива случаи модата.

отъ България, между народи и култури, крайно различни не само отъ насъ, но и една отъ друга. Колкото и да е било това — за новитѣ нужди на живота — неизбѣжно; колкото и добри страни да има, — но въ извѣстно отношение то си остава голѣмо обществено зло. И то въ двѣ посоки.

Първо, защото по тоя начинъ нахлуватъ въ живота почти едноврѣменно прѣ-голѣмо множество индивидууми, различни по своитѣ идеи, начинъ на гледане и умствени навици. Всѣки единъ отъ тия индивидууми претендира да бѫде духовенъ вождъ и да насочва развитието на формирующия се животъ. И всѣки сполучва да стане такъвъ, въ една или друга область, — въ едно или друго учреждение. Излишно е да истъкваме тукъ, че за всестранното развитие на едно общество подобни индивидуални различия въ ржководящитѣ духове могатъ да бѫдатъ крайно полезни, но само при извѣстни условия, които именно у насъ съвсѣмъ липсуватъ: трѣбва, отъ една страна, самото общество да е добило вече трайни и опрѣдѣлени форми; трѣбва, отъ друга страна, тия индивидууми да не бѫдатъ недозрѣли младежи, които считатъ за единственно добро онова, съ което случаятъ ги е запозналъ и които не само не сж способни да го разберѫтъ въ неговитѣ особенности, но и да се издигнѫтъ до мисъльта, че то може да е все тъй разумно и добро, както и тѣхното. А липсуватъ ли тия условия, слѣдствието е онзи хаосъ въ главитѣ и въ нѣщата, оная неразбрянщина, оная невъзможность за задружна идейна борба, на каквито сме свидѣтели ето вече двадесеть години.

Това е първото. Второ. Чрѣзъ такива массови скитания изъ чужди по всичко намъ общества се прави единъ много опасенъ социяленъ скокъ, създава се искуственно дълбока пропасть между массата и нейнитѣ вожди, въобще нейнитѣ по-интеллигентни синове. Ще ни се възрази, може би, че подобни пропасти сѫществуватъ въ всички по-културни общества, и че никѫдѣ массата не стои тъй високо, както вождитѣ ѝ. Има обаче извѣстна разлика между пропасть, която животътъ и врѣмето сж изровили, въ продължение на вѣкове, която е слѣдствие на естественни, бавни и постъпенни, диференцирания на една хомогенна въ своето начало масса, и една пропасть, създадена вѫтрѣ въ десетина години между членоветѣ на една и сѫщата челядь, между хора, които до вчера сж били еднакви въ всичко, — между братъ и братъ, между синъ и баща. Очевидно е, че тая пропасть не може

да не бѫде искуствена, че тя въ повечето случаи не е слѣдствие толкова на дълбоки духовни различия въ природата, въ умоветѣ, колкото на външни навици, на външно лустро, подъ което често се крийтъ груби, потънѫли въ дълбоко невѣжество и прѣдразсѫдъци душа . . .

Но да минемъ по-нататъкъ. Юношата е напусналъ, на двадесеть годишна възрасть, родната стрѣха, безъ да е могълъ да занесе съ себе си въ новата срѣда никакви равносилни ней културни елементи. Първото съприкосновение съ тая срѣда ще захване да отнѫжда, да накърнява, всички дотогавашни основни елементи на неговото битие и да ги замѣстя съ нови, които, въ скобки казано, никога нѣма да добиятъ дълбокитѣ корени и интимността на по-прѣжнитѣ. Несъмнѣнно, има и юноши, които не прѣживяватъ тоя процесъ, но това сѫ онія, които въобще не могѫтъ усвои нищо отъ богатствата на духа, срѣдъ които ще живѣятъ, — това сѫ онія, които виждаме да се връщатъ такива, каквито сѫ отишли, — само по-арогантни, може би. А всички възприимчиви души, всички способни за по-висока култура умове, трѣбва да прѣживѣятъ тоя процесъ и да испитатъ послѣдствията отъ него. Тия послѣдствия сѫ бързото, почти внезапно откѫсване отъ отечественния духовенъ животъ и частно отъ отечествената литература. Най-многото, което остава на юношата отъ духа на родината — прѣзъ всичкото врѣме на неговото студентство — сѫ нѣколко български политически вѣстника (не винаги по-добритѣ!) и, въ рѣдки случаи, двѣ-три списания, за които той обаче нѣма нужния интересъ, — както затова, че новото го поглъща всецѣло, така и затова, че и прѣди, като ученикъ, той не е ималъ по-яки връзки съ литературата.[1] Така живѣе младежътъ три, четири и петь години — най-добритѣ години — безъ никакво общение съ онзи животъ, съ оная срѣда, въ която е минѫлъ своитѣ младини и въ която се подготвя да живѣе и да дѣйствува. Естественно слѣдствие на туй е — пълно забравяне нуждитѣ и особеноститѣ на тая срѣда, което съ врѣме се прѣвръща въ невъзможность да влѣзе въ тия нужди, да почувствува на себе си болкитѣ,

[1] Нашитѣ ученици четѫтъ по-много отъ всички, но — какво и какъ четѫтъ! Тѣхнитѣ учители или никакъ не се грижѫтъ за туй, или пъкъ по такъвъ начинъ, че се получаватъ само обратни резултати. Най-първата и най-важна длъжность на учителя, — да бѫде посрѣдникъ между книжнината, между книгитѣ и ученика, като му указва най-доброто, — тая длъжность у насъ нито се съзнава.

недѫзитѣ на оная масса, изъ която е излѣзълъ и на която се готви да посвѣти живота и силитѣ си. И нека четецътъ не мисли, че това твърдене е плодъ на пессимизъмъ или на долно мнѣние за личнитѣ достоинства на българската младежь. Не! Индивидуалнитѣ качества твърдѣ малко значѫтъ въ подобни въпроси, защото има фактори много по-мощни. Тая отчужденость неминуемо ще настѫпи — въ 99 на 100 случая — не само у оногова, който като студентъ е прѣкарвалъ празенъ свѣтски животъ, но и у оногова, който е билъ прѣданъ на своята наука. Че като индивидуумъ послѣдниятъ стои високо надъ празния хлапакъ, — не измѣнява много въ случая, защото като личность, като бѫдѫща обществена единица той почти не се отличава отъ първия: нито отъ една, нито отъ другия нѣма да стане добъръ, искаме да кажемъ, съзнателенъ гражданинъ, готовъ да пожертвува личното си щастие на обществения, готовъ да прѣзре частното за общото — всѣки пѫть когато неговото съзнание би му казало, че тѣ сѫ несъединими. У грамадно множество интеллигентни хора самото съзнание се намира на такава примитивна степень на развитие, че всѣко манифестиране е невъзможно; но не сѫ по-малко ония, които прѣвъсходно съзнаватъ, какво би трѣбвало, какво би били д л ъ ж н и да направѧтъ, — но страхътъ отъ лични неприятности е въ състояние да имъ наложи не само пассивно мълчание, но и активно дѣйствуване противъ тѣхното собственно по-добро чувство. Скрѣбно и твърдѣ скрѣбно е, че има общества, въ които гражданинътъ трѣбва да избира между глада и правдата, между унижението и гласа на съвѣстьта. Но не е само нашето общество такова; такива сѫ, въ по-голѣма или помалка степень, всички общества, и такива ще си останѫтъ, до дѣто върховниятъ, послѣдниятъ принципъ на държавата бѫде сѫщиятъ, додѣто с и л а т а господарува, — въпрѣки многото частични завоевания, които би си спечелило правото. Ний оставяме тука съвършенно па страна, като неважень за случая, въпроса, кой е послѣдниятъ виновникъ на тоя редъ на нѣщата, за да искажемъ само своето дълбоко убѣждение, че колкото общественитѣ условия на една страна правѧтъ по-малко възможна борбата съ неправдитѣ, че колкото е по-трудно да се живѣе съгласно съ веленията на съвѣстьта, толкова по-неблагоприятни сѫ въ тая страна условията за едно здраво и правилно културно развитие. Въ това отношение положението на българския

интеллигентенъ младежъ не е никакъ розово. Освѣнъ въ малкото изключителни случаи, той е принуденъ да дири своята прѣхрана въ държавна служба. А тамъ не всѣки е щастливъ да избѣгне за дълго врѣме дилеммата: потъпкване на нравственния дългъ — или бѣдственъ, често обрѣченъ на унижения животъ. А че въ 99 на всѣки 100 случая младежътъ избира първото, не трѣбва и да ни очудва. Нийдѣ обществото не се състои отъ герои на дълга и на правдата. И ако при все туй другждѣ има много по-вече борящи се, това се дължи на обстоятелството, че тамъ държавата не е единственниятъ изворъ на животъ; че тамъ не е нуждно даже да бждешъ герой, за да живѣешъ въ съгласие съ идеитѣ си и да бждешъ полезенъ. У насъ е най-голѣмиятъ въпросъ, да ли би могълъ човѣкъ да бжде полезенъ — не на себе си, а на другитѣ, — даже да би билъ герой, даже слѣдъ като съзнателно би пожертвувалъ личното благо на единъ мистично съзнаванъ обществен дългъ . . . .

Ний знаемъ какъ и въ каква посока, но не знаемъ по какъвъ начинъ би могли да се измѣнятъ къмъ по-добро условията на нашия животъ. Едно нѣщо обаче ний ясно съзнаваме: че тѣ трѣбва да се измѣнятъ — или България е осждена неминуемо да загине и то не отъ външни врагове, а отъ вжтрѣшно разтлѣние.

Въ горнитѣ редове читательтъ може да намѣри нѣкои насочвания, за да си обясни оная необяснима на гледъ пропасть, която дѣли нашата младежь — додѣто е на училищната скамейка, отъ тая сжщата младежь — въ практическия животъ. Който е ималъ случай да наблюдава тая младежь на чужбина, той не е могълъ да се нарадва на нейното отвращение отъ всичко що се върши у насъ — и отъ карьеризма, и отъ партизанското заслѣпление, и отъ апатията, и отъ алчностьта на нашата интеллигенция. На младежа тъй се е ревнжлъ оня формиранъ, уталоженъ животъ, съ неговитѣ многообразни удобства и духовни блага, че той не единъ пжть си е мечтаялъ, всичко да пожертвува, само да може съ единъ махъ да го прѣнесе и въ своето отечество. И връща се той, одушевенъ отъ най-благи желания, — търси отзивъ у една — у друга душа, похлопва на една, похлопва на друга врата — и лъхне го нѣкакъвъ страненъ, вдѣпеняющъ хладъ, и въ тоя хладъ сѣкашъ внезапно му се испрѣчва фаталниятъ въпросъ, който прѣди би му се видѣлъ

връхъ на тѫпоумие, — въпроса „какво да прави“ [1]. И все повече и по-вече му става ясно, че на тоя въпросъ има само единъ отговоръ: да се намѣри нѣкаква служба. Сполучи ли въ това, той е гарантиранъ за дълги години отъ всички мисли, тревожащи покоя на една заспала съвѣсть... Така ще живѣе той, доволенъ отъ всичко — до тогава, до дѣто нѣкоя случайность не наруши покоя му, не измѣни живота му, а заедно съ него, често поне, и идеитѣ му. Не сполучи ли, той ще бѫде цѣлъ недоволство и ропотъ, той ще вижда въ своето мъничко обидено „азъ“ върха на народнитѣ бѣдствия или даже на свѣтовното безредие, — до дѣто пакъ нѣкоя случайность не измѣни живота му, сир. не задоволи амбицията му. И така безъ край. Мисъльта, че нашето щастие или нещастие, че нашата ситость или гладъ не сѫ мѣрило за състоянието на обществото, е тъй далечъ отъ умоветѣ, че за повечето отъ тѣхъ е просто непонятна. А то е първата мисъль, която отличава съзнателния гражданинъ отъ вегетирующето, сито или гладно, човѣшко сѫщество. Въ способностьта за тая мисъль, въ способностьта да отдѣлимъ своето „азъ“ отъ колективното, като го подчинимъ подъ колективното, се крие онова мистично „нѣщо“, което отличава етическия идеалистъ отъ етическия материялистъ, алтруиста отъ — явния или прикритъ — егоистъ, което създава общественнитѣ служители, както и почвата, на която тѣ единственно се раждатъ и вирѣятъ. То е сѫщата индивидуално-социяльна способность, безъ която нѣма читающа публика въ истинското значение на тая дума, (— публика, която да се чуствува една плъть съ своитѣ писатели, своитѣ духовни вождi), както нѣма и общественно мнѣние, защото обещественно мнѣние не означава мнѣния, тлѣящи мъртви въ мъртвешки души, а агрегатъ отъ живи индивидуалности, мислящи като единъ човѣкъ и готови да вложатъ цѣлото свое сѫщество, за да реализиратъ, или (дѣто това е още невъзможно) внушително да манифестиратъ своята мисъль и да въздѣйствуватъ на сѫществующето.

Читательтъ вижда, че, макаръ нагледъ нѣщо маловажно и отдѣлено отъ живота, четенето е по своята сѫщность — поне въ всички ония случаи, въ които то не служи на модата и на нашитѣ слабости — единъ актъ, свързанъ ако съ

---

[1] Възпитанницитѣ на нашето Висше училище прѣдставляватъ явление отъ съвсѣмъ други типъ. Тѣ ще бѫдатъ прѣдметъ на особенна студия.

най-дълбокитѣ гънки на човѣшката душа; че то пълни ония кратки минути въ нашия животъ, които ний прѣкарваме лице срѣщу лице съ най-задушевнитѣ свои чувства или въ общение съ най-свѣтлитѣ умове на човѣчеството. Читательтъ вижда, че, погледнѫто по-дълбоко, едни и сѫщитѣ основни свойства на душата създаватъ както *читателя* — човѣка, който живѣе въ идеитѣ, въ идеализирания отблѣскъ на живота, така и *дѣятеля* — човѣка, който създава тоя животъ, който реализира тия идеи; че причинитѣ, които правѧтъ, щото въ едно общество *книгата* да не се счита за залъгалка, а за нѣщо по-дѣйствително и по-високо отъ самата дѣйствителность, сѫ сѫщитѣ, които прѣвръщатъ *идеята* въ обществена сила, въ факторъ на живота. Читательтъ знае, че културната висота на едно обществото се мѣри единственно съ жизнетворната мощь на идеята и за него ще бѫде аксиоматична истина, че онова общество най-малко ще заслужва да се нарече *културно*, въ което идеята още не движи душитѣ, въ което книгата, съкровищницата на човѣшката мисъль. нѣма никакво или почти никакво реално, жизненно значение. — Това съзнание ще бѫде, вѣрваме, достатъчно, за да оправдае въпроса, който повдигаме и значението, което му даваме. Това не е, както на пръвъ погледъ може би се е сторило на четеца, въпросътъ на нѣколцината български граждани, които пишѫтъ и на писането на които никой не дава ухо; това е въпросътъ на културния, духовния прогресъ на българския животъ, на българското общество.

Съ това ний свършваме. Въ нашия планъ влизаше да очертаемъ и ония чисто външни релации, които сѫ се създали отъ нѣколко години у насъ, ония своеобразни обичаи въ нашата книжна търговия, обичаи, които, до колкото на автора е извѣстно, не само не сѫществуватъ нийдѣ другѫдѣ, но сѫ и сами по себе несъединими съ най-непретенциозно професионално достолѣпие. Необходимостьта да посвѣтимъ по-вече мѣсто за освѣтляване основнитѣ психически фактори на явлението, което ни занимава, разшири прѣ-много размѣритѣ на статията и ний се виждаме принудени да направимъ външнитѣ, търговскитѣ недѫзи на българската книга прѣдметъ за особенна статия, въ която редомъ съ изложението трѣбва да върви безпощадната критика на виновницитѣ на тия недѫзи.

ВЕЧЕРНИ СѢНКИ

Отъ **Кирилъ Христовъ**

Жерави

Спущатъ се жерави, кацатъ на морския брѣгъ, —
Сбиратъ се въ орляци тѣ и подигатъ се пакъ
Дружно въ небето.

Губятъ се татъкъ далеко полета, гори,
Брѣгове морски — и орлекъ слѣдъ орлекъ се скри
Въ ясни лазури.

Скрихж се тѣ. А какъ дълъгъ е тѣхния пжть!
Колко ли дена тѣ има така да летятъ —
Все надъ морето!? —

— Малко ли тамъ ще се свиятъ могжщи крила —
Въ слънчевий блѣсъкъ, ввъ нощния мракъ и мъгла —
Въ гръмове, въ бури!

Виръ тъ

Надъ скали и сипеи балкански,
Гдѣ не стжпвалъ е човѣшки кракъ,
Блика виръ — и ручей се разлива
Въ буренъ, въ каменякъ.

И се губи той, и пѣй, — блѣнува
За поле, кждѣто въ зноенъ день
Моренъ пжтникъ хладенъ виръ намира, —
Виръ благословенъ.

Старата пѣсень

На синора на златокласа нива,
Подъ шуместа и бѣдна трънка слива
Цѣдилка стара тихо се люлѣе, —
А въ нея кротко младенецъ почива.

Наблизо тамъ, всрѣдъ класове високи,
Запѣли сѫ жетварки чернооки
Тѫжовна стара пѣсень, що се пѣе
Наврѣдъ по български поля широки.

Но нека спи дѣте — да не научи,
Съсъ млѣко майчино да не изсуче —
Тазъ пѣсень, що се като сълзи лѣе...
То нѣкога само ще я налучи.

Самотенъ гробъ

Самотенъ се гробъ покрай друма издига,
Обраснѫлъ съсъ диви цвѣтя; —
Надъ него рѫцѣ е кръсть дървенъ расперилъ
И пази го денемъ, нощя.

Минуватъ си пѫтници мирно по друма
Въ зори и прѣзъ день и по мракъ:
Чий е тозъ гробъ? — тѣ отдавна не питатъ; —
Но всѣки поглежда го пакъ.

На връхъ тополата

Кацнѫла е пъстрокрила птичка
На тополата, на голъ вършецъ,
Кацнѫла е — и отъ ранно утро
Пѣе, кърши сребъренъ гласецъ.

Слуша я тополата печално —
И листецъ да пошуми несмѣй; —
Голъ вършецъ се само кротко свежда
Та пѣвецътъ тихичко люлѣй.

Подъ сѣнката на облака

Задава се облакъ надъ сини балкани;
Засѣнятъ се тъмни гори;
Благъ вѣтрецъ полъхнѫ — и сѣнка широка
Поле изгорѣно покри.

И сепна се радостно пѫтникъ изъ друма:
Той отдихъ не чакаше йощъ —
(Дръвце се не мѣрка въ тазъ пуста пустиня, —
Далеко е лѣтната нощь).

Но доклѣ въздъхне, додѣто поседне
На сѣнчица моренъ юнакъ —
Понесе се облакъ и сѣнката хукнѫ
Катъ луда подирѣ му пакъ.

Отдавна какъ пѫтникъ се моренъ повлече
Отново по прашния пѫть; —
Но още тѫжовно очи уморени
Измѣнница сѣнка слѣдѫтъ.

?

Трѣсна гръмъ, отпира скала въвъ планината
И събори я надолу изъ гората.

Буки, дѫбове, мъхнати канари —
Всичко свлече тя иль съ каменякъ покри.

Всичко трѣпнѫ, като че свѣта пропада.—
— Но едва ли мравка нѣкѫдѣ пострада.

Къмъ ланското гнѣздо.

Посрѣдъ гората, въ клонитѣ на дѫбъ столѣтенъ,
Въвъ хаоса на перести листа,
Гнѣздо си птичка сви и пѣ, догдѣто есень
Прокуди я къмъ топлитѣ мѣста.

Но дойде пролѣть и прѣхвъркнѫ птичка легка
Пакъ къмъ гдѣздото, що си лани сви
И около дѫба тя пръпнѫ съ пъстри крѝлѣ
И го съсъ нова пѣсень поздрави.

А гледа я столѣтникътъ, катъ непозната:
Зеръ, може ли да си я спомни той:
Една ли луда гостенка отъ толкосъ вѣка
Смущавала е неговий покой?

Вихрушка.

Покрай ливади, между ниви
Се вий, промъква прашенъ пѫть
А тамъ самотни, мълчаливи
Двоица пѫтници вървѫтъ.

Отъ невиделица вихрушка
Наскочи право върху тѣхъ —
И ниви катъ море разлюшка
И сви по пѫтя стълпи прахъ.

Но щомъ я прашно око зѣрнѫ
Тя сви пакъ въ жълтитѣ нивя:
Еднѫжъ прѣзъ пѫтя йощъ се мѣрнѫ —
И се на край поле отвя.

Припадъкъ

Очеркъ отъ **Александъръ Стойчовъ**

Съ пѫтна чанта и бастонъ въ рѫка, младиятъ момъкъ скочи отъ послѣдния вагонъ на току-що спрѣлия тренъ, направи нѣколко стѫпки и се спрѣ, като търсѣше съ неспокоенъ погледъ нѣкого си, когото бѣше може би съгледалъ отъ вагонния прозорецъ. Цѣлата му висока, стройна фигура, движенията му, издаваха ясно умореность, а изражението на блѣдното му лице — напрѣгнатость и нѣкаква нетърпеливость. Изведнѫжъ той, като че ли чу познатъ гласъ, се обърна — баща му и братъ му, промъкнати прѣзъ навалицата, бързаха къмъ него. Тѣ го прегърнаха и цѣлунаха, а той, слѣдъ бързъ въпросителенъ погледъ, попита съ растрѣперанъ гласъ: „Ами другитѣ“? Старецътъ, слѣдъ като поиска отъ сина си багажния билетъ и го подаде на другия си синъ, отговори:

— Нали знаешъ, сега виенскиятъ тренъ пристига съвсѣмъ неопрѣдѣлено, поради срутения тунелъ при Нишъ. Пъкъ освѣнъ това азъ се научихъ късно, че днешния ще пристигне на $11^1/_2$ часа, та нѣмаше врѣме да отидѫ въ кѫщи и да доведѫ поне майка ти.

И бащата, съ радостно лице и влажни очи, се приближи до сина си и му стисна рѫката. Погледитѣ имъ се срѣщнаха и останаха спрѣни единъ въ други.

— А пъкъ ний те чакахме прѣди петь деня, споредъ послѣднето ти писмо.

Подвижното лице на момъка се засѣни съ измѫчено изражение, сетнѣ се сви досадно. Той останѫ единъ мигъ вгледанъ въ релситѣ, проведе дѣсна рѫка по челото си, като

че ли искаше съ това да се освободи отъ нѣкаква мжчителна мисъль.

— Да, да, азъ щѣхъ да тръгнж по-рано, но . . . . — Той повдигнж глава и се вгледа съ прояснено лице въ баща си — нали съмъ вече тука.

— Пъкъ нѣмаше и защо да бързашъ но ти не пристигнж въ опрѣдѣления отъ тебе день и ний всички, особено майка ти се уплашихме доста; само телеграмата ти ни поуспокои.

— И всички у дома сж добрѣ, и здрави нали? И майка, и Анна, и Мара и Вѣра?

— Всички сж добрѣ, и здрави, слава Богу, само Вѣра . . . . . Но какво се бави Иванъ още съ багажа? И той се отправи къмъ по-младия си синъ безъ да чуе Георгия, който го питаше смутенъ: „Вѣра? . . . какъ е Вѣра? . . . да не . . .“

— Какво значи туй!? — се питаше Георги, като издаде долнята си устна на напрѣдъ и гледаше къмъ баща си съ полузатворени очи; ядъ го обхванж за единъ моментъ и той би му се отдалъ, да не бѣ си спомнилъ веднага думитѣ: „Всички сж добрѣ, и здрави, слава Богу, само Вѣра . . .“ „Само Вѣра . . .“ шепнѣхж едва чуто блѣднитѣ му устни. — „Защо прѣкжснж той наченжтата фраза? Защо отиде той тъй внезапно при Ивана? Защо ги нѣма тѣхъ тука, макаръ че сж получили телеграмата ми?“ И тия въпроси, послѣдвани отъ други, които тъй сжщо се въртѣхж около една и сжща мисъль, испъкваxж съ такава бързина единъ слѣдъ други, че той нѣмаше врѣме да отговори на тѣхъ. „Да не е пъкъ болна?“ И слѣдъ единъ моментъ, прѣзъ който той нито виждаше нѣщо, нито пъкъ мислѣше, испъкнж единъ послѣденъ въпросъ, който му се стори като отговоръ на всичкитѣ прѣдишни въпроси: „Да не е пъкъ умрѣла?“ И веднага слѣдъ това се прояснихж погледа и мисъльта му; сърдцето му силно заби, като че ли нѣкой го удряше съ чукъ по слѣпитѣ очи. Той повтори два пжти „Ами ако Вѣра . . . „ами ако Вѣра е . . .“ безъ да доискаже цѣлия въпросъ. Струваше му се, че послѣднята, рѣшителната дума е далечъ, далечъ отъ него и го привлича тъй силно. „Умрѣла“ — произнесе той почти чуто. Неговиятъ погледъ се спрѣ върху баща му, чиято висока, слаба, прѣгърбена фигура, коса и брада, печално изражение на испитото набръчкано лице, влаженъ

погледъ, говорѣхѫ ясно за прѣтърпѣнитѣ мѫки. Георги натисна слѣпитѣ си очи и се облегна на ближния желѣзенъ стълбъ. Лицето му, посъживѣно отъ срѣщата съ бащата и съ брата, прие отново прѣжната умореность и отпадналость; колѣната му се свихѫ, като да бѣхѫ безъ стави; главата и рѫцѣтѣ увиснѫхѫ; погледътъ на угаснѫлитѣ му очи бѣ спрѣнъ на тротоара, нѣколко крачки прѣдъ него. А страхътъ, че баща му ще му съобщи истината тука, а не у дома, обзе напълно Георгя и го накара да се вдаде въ прѣдположението си като въ нѣщо дѣйствително.

Слѣдъ малко седѣхѫ и тримата въ файтона и той, безъ да смѣе да погледне баща си, — струваше му се че ще прочете въ неговитѣ очи истината относително Вѣра — отговаряше съвсѣмъ на кратко, само съ „да“ и „не“ на въпроситѣ му: — какъ е прѣкаралъ изъ пѫтя, и бавилъ ли се е въ Мюнхенъ и Виена.

— Ти трѣбва да си уморенъ, както отъ работа, тъй и отъ пѫтя — каза баща му, като слизаше отъ файтона още въ началото на Витошка улица. — Азъ трѣбва да се отбиѫ тукъ; до виждане! — Той стиснѫ рѫката на сина си и усмивката му и влажнитѣ му очи приковахѫ погледа на Георгя и приехѫ странно, за него съвсѣмъ ново, изражение.

На Георгя като че ли поотлекна малко. Той се облегна хубаво, наведе надъ горящитѣ отъ едва удържими сълзи очи сламената си шапка, която стѣгаше като обручъ челото му. А нестърпимата горещина, сухиятъ въздухъ, облацитѣ прахъ, повдигнѫти отъ изминѫлитѣ на-напрѣдъ файтони, взехѫ влатата на устата и гърлото му, прѣсушихѫ кожата му, която изглеждаше сега гладка, лъскава, готова да се пукне. Нискитѣ нееднакви кѫщи, расхвърляни тукъ-тамъ по Витошка улица, като че натискахѫ гѫрдитѣ му и ги правѣхѫ недостатъчни да побератъ необходимия за дѫхъ въздухъ. А братъ му, отъ чиито погледи се бѣше освободилъ той, седѣше сега редомъ съ него и му разправяше на дълго и широко за свидѣтелството, испититѣ и учителитѣ си, безъ да го е грижа, слуша ли го нѣкой или не.

— „И азъ идвамъ тука, за да прѣкарамъ спокойно ваканцията?! Мислѣхъ, че ще си отпочинѫ тукъ. И още не влѣзълъ въ града ме посрѣща подобна новина!“ И прѣдъ очитѣ му испъкнѫ картината, която го очакваше у дома: по двора, въ коридора, изъ стаитѣ — въ всичко — пълна без-

редица; смъртьта на Вѣра, на най-малката му и най-обична сестра, е турила отпечатъкъ на всичко. Майка му, почти постоянно болна, сега съсипана отъ жаль, и сестритѣ му го посрѣщатъ въ антрето; плачътъ имъ, който избухва съ нездържима сила, схваща гласоветѣ имъ и не имъ позволява да му расправятъ за Вѣра.

Георги потърси главата си, трепнѫ съ цѣлото си тѣло и безсиленъ да удовлетвори единственото си желание — да се върне назадъ, въ Парижъ, безъ да отиде у дома, — отпусна глава на гѫрди, като шепнѣше: „Боже мой! Боже мой!“ И той си спомни Вѣра такава, каквато я остави миналата година, прѣди деветъ мѣсеца, когато напускаше София; тя седѣше до него у файтона, и тѣ всички, и сестритѣ и братъ му, я дразнѣхѫ. „Ама ти, Вѣро, нѣма ли да плачешъ както миналата година!“ — „Аха́, ще плачѫ?! — нѣма да плачѫ!“ отговаряше тя; рѫцѣтѣ ѝ, измръзнѫли отъ октомврийския вѣтъръ, държеше той, и гласътъ ѝ треперѣше, и пълнитѣ ѝ съ сълзи очи се спирахѫ въ неговитѣ. И когато той я цѣлуваше, малко прѣди да издрънка третия звънецъ, сълзитѣ ѝ се допрѣхѫ до бузитѣ му, и той се почувствува тогава обзетъ отъ такава нѣжность къмъ Вѣра, сестритѣ и родителитѣ си, щото наистина му дожалѣ, че се раздѣля съ тѣхъ!.... Тренътъ тръгнѫ. Вѣра плачеше вече съ гласъ; той имъ извика нѣщо, развѣ кърпата си, и дълго врѣме се мѣркахѫ образитѣ имъ прѣдъ него, особенно Вѣриниятъ, макаръ че София останѫ далечъ, далечъ задъ него... Можеше ли и смѣеше ли да си помисли той тогава, че не ще види нѣкого отъ тѣхъ? И тѣ не му писахѫ за нейната смърть! „Ами азъ? — споменѫхъ ли името ѝ поне веднѫжъ въ писмата си, попитахъ ли какъ е тя?“ И той си припомни неволно прѣкаранитѣ 9 мѣсеца въ Парижъ и отношенията къмъ родителитѣ си.... Прѣзъ първитѣ мѣсеци имъ пишеше той редовно, почти всѣки двѣ недѣли; но сетнѣ, отъ края на Януарий, ги бѣше забравилъ съвсѣмъ, — той не принадлежеше вече на тѣхъ. Не бѣше ли той, който не имъ писа цѣли 9 мѣсеци, нито два реда? А възможно ли му бѣше да имъ пише въ началото на първата си любовь?! Можеше ли да изгуби той половина часъ за писма до тѣхъ тогава?. — „За първи пѫть обичанъ!?“ проговори той почти съ гласъ и горчива ироническа усмивка искриви устнитѣ му, когато си спомни онова щастие, гордость и самодоволство,

които го бѣхѫ обхванѫли слѣдъ любовното му обяснение съ Ема, слѣдъ първото нейно писмо, слѣдъ първото му rendez-vous, и онази готовность да прѣнесе всевъзможни нещастия безъ да му трепне окото. (Но кой мислѣше тогава за нещастия?). — И всичко туй, защото тя го обичаше?! За една жена, която слѣдъ два мѣсеца щѣше да напустне Франция! И мисъльта, че човѣкъ може да падне тъй ниско, като се отдаде безусловно на една жена, заради която той забравя всички и се подлага на всевъзможни унижения, го тласнѫ въ такова негодование, че той се опомни и се опита да мисли за нѣщо друго; той взе бастона си, облегнѫ се съ двѣтѣ рѫцѣ на него, изви главата си на страна и спрѣ погледъ върху брата си, който тъй сѫщо мълчеше и мислѣше — може би за Вѣра.

. . . . И какъ се сърдѣше той, и какъ оставаше изненаданъ, когато съглеждаше, че донесеното отъ хазяйката писмо бѣше не отъ Ема, а отъ тѣхъ! Само понѣкога — съвсѣмъ рѣдко — му бѣше съвѣстно. Но да имъ пише? — не! той само се утѣшаваше съ мисъльта, че щомъ напусне тя Парижъ, той ще получи прѣдишното си спокойствие и първата му работа ще е, да пише у дома. Тя напустнѫ Парижъ, тѣ се раздѣлихѫ за три недѣли и той ходѣше като побърканъ изъ улицитѣ, или лежеше на софата, мислѣше само за нея, пишеше ѝ всѣки день дълги писма, а когато наближи деньтъ Ема да напустне Франция, той прѣкарваше цѣль день на прозореца си, като очакваше пощенския раздавачъ съ писмо отъ нея, да му съобщи, кога ще замине отъ Хавръ, дѣто щѣше да я види за послѣденъ пѫть. Тѣ се срѣщнѫхѫ въ Руенъ, пѫтувáхѫ заедно до Хавръ и той я придружи до парахода. Тя заминѫ, за да не се върне никога, а неговата нѣкогашна надѣжда да спечели прѣдишното си душевно спокойствие и равновѣсие, не само че исчезнѫ съвсѣмъ, но той даже и не мислѣше за подобно нѣщо. — Безсиленъ да задържи Ема близо до себе си, безсиленъ да я възвърне назадъ или да я послѣдва, лишенъ отъ възможностьта да я види, той се отдаваше ту на моментална умраза къмъ нея, ту съ дѣтинско упорство повтаряше, когато съзнаваше въ какво състояние се намира и къмъ какво води то: „Нека да се мѫчѫ и страдаѫ! Щомъ като я нѣма нея, нѣмамъ нужда нито отъ спокойствие, нито отъ нищо!“ Късно, късно слѣдъ като останѫ самъ, слѣдъ за-

минаването на тази, която бѣше за него всичко, забѣлѣза той послѣдствията на тази любовь, която го докарваше въ начало въ такъвъ възторгъ и която го направи за кѫсо врѣме, и то само на моменти, щастливъ. Неговото раздразнение, нетърпеливость, неспокойствие се усилихѫ до крайность; той напуснѫ пансиона, изолира се съвсѣмъ отъ съотечественницитѣ си, отъ познатитѣ си, чието любопитство възбуждаше въ него отвращение; посѣщаваше само гостинници, въ които бѣше сигуренъ че ще е самъ, и съ грубия тонъ, съ раздразненитѣ си отговори отласкаше всѣкого отъ себе си и станѫ съ това нетърпимъ за ония, съ които се дружеше прѣди. Склонностьта му къмъ постоянно мечтание се разви напълно и той бѣше вече неспособенъ за работа, нѣмаше абсолютно никаква енергия, посѣщаваше лекциитѣ, но едва устояваше на едно мѣсто, не можеше да внимава, и по нѣкога го обземаше такава умственна тѫпота, че не разбираше какво чете; главоболието му, което вече не го напускаше никога, се усилваше; той натискаше глава съ рѫцѣ, шепнѣше все нейното име и испълваше тетрадкитѣ си съ него, съ името на тази, която бѣше дванадесеть дена далечь отъ него и която нѣмаше да види никога, никога! Въ него бѣше убитъ всѣки интересъ; за дома съвсѣмъ и не му идваше на умъ, или, ако си спомняше, той констатираше съвсѣмъ равнодушно само единъ фактъ, — че има баща, майка тамъ далечь, и нищо повече! Никакво желание да се върне при тѣхъ, да ги види по-скоро!... „Вроденията“ въ него страхъ и недовѣрчивостьта му прѣминѫхѫ въ развитието си всѣка мислима граница: той се страхуваше вече отъ всичко, — въ началото на любовьта си, че Ема не го обича, че ще го забрави още утрѣ, че всички сѫ влюбени въ нея, че тя кокетира съ него, че нѣма да дойде на опрѣдѣленото врѣме и мѣсто за да се видѫтъ, че ще напустне Франция, безъ да му се обади; — и слѣдъ като заминѫ тя, — че ще се влюби скоро въ нѣкого другиго, че тя се смѣе на неговитѣ страдания. Страхътъ, че родителитѣ му сѫ узнали вече защо не имъ пише той и какъ прѣкарва врѣмето си, растреперваше рѫцѣтѣ му, когато отваряше писмата имъ; заедно съ това и съвѣстьта на примѣрния нѣкога синъ го обзе тъй, че той не смѣеше да прочете цѣли три недѣли една отворена карта отъ баща си; едва слѣдъ като получи телеграма отъ домашнитѣ си, които раз-

тревожени и уплашени, искахѫ отъ него писмо, се рѣши той на смѣлата стѫпка — готовъ вече да истърпи укоритѣ на баща си; никое писмо не го е изненадвало така и не му е произвеждало по-силно впечатление: „Ти трѣбва да си занятъ много съ лекциитѣ си, особенно сега, на края на семестра“ прочете той, и тия редове като че ли го опомниха; той се расхождà дълго врѣме изъ стаята си, безъ да посмѣе да прочете писмото още веднажъ, мисли, за пръвъ пѫть отъ толкова мѣсеци, за родителитѣ си. Но всичкитѣ тия чувства къмъ тѣхъ исчезнѫха на другия день, когато имъ пишеше, че е здравъ и че ще се върне при тѣхъ, въ началото на Юлий. Въ писмото си не бѣше споменѫлъ за никого, не бѣше попиталъ какъ сѫ тѣ всички, но когато отговоритъ имъ закъснѣ десетъ деня, той се испълни съ нетърпение; и страхътъ, че нѣкой отъ тѣхъ е боленъ, че може би му се готвѣтъ нови душевни страдания, започнѫ да противодѣйствува на любовьта му къмъ Ема. Той съзна малко по-малко състоянието си, и единственниятъ исходъ, да се избави отъ послѣдствията на тази „щастлива любовь“ бѣше, да се върне прѣзъ ваканцията въ София; но не за да види и зарадва родителитѣ си щѣше да отиде той при тѣхъ, — съвсѣмъ не, — само за себе си, за да възвърне изгубенитѣ сили, за да получи прѣдишното си спокойствие и удоволствие въ работа, занемарена отъ шестъ мѣсеца. Той очакваше съ нетърпение деня да тръгне и когато тоя день настѫпи, какъ мѫчно му стана, че напуска града, съ който го свързваха толкова въспоминания; струваше му се, че ще бѫде двойно по нещастенъ и напълно усамотенъ щомъ излѣзе изъ Парижъ и споменитѣ за щастливитѣ минути, прѣкарани само тука, взеха върхъ надъ мѫчителнитѣ и неприятнитѣ и го испълниха съ такава нѣжность къмъ Ема, каквато той бѣ чувствувалъ съвсѣмъ рѣдко, съ такова томление къмъ нея, че той се хвърляше изъ стаята съ протегнѫти молящи рѫцѣ . . . . Но не съ такова душевно настроение трѣбваше да тръгне той: — една приятелка на Ема го срѣща въ сѫщия день и му съобщава, че била получила писмо отъ нея; той отива тичешкомъ на пощата, но не намира нищо за себе си, нито пъкъ получава нѣщо, макаръ че отлага пѫтешествието си за нѣколко дни. И най-сетнѣ, развълнуванъ, обхванѫтъ отъ бѣсна умраза къмъ Ема и горящъ отъ единственно желание да се срѣщне съ нея, само за да я рас-

търси за рамо: „Писмото! . . . . обѣщаното писмо! . . . . . Знаешъ ли какво става съ мене! . . . .“ и тръгна. Той се чувствуваше напълно боленъ; свитъ въ единъ ъгълъ на купето, съ завряна въ окаченото до него пардесю глава или съ допрѣно до джама чело, съ стиснати челюсти и съ замедленъ дъхъ, усѣщаше той какъ умразата му отстъпваше малко по-малко на любовно томление — както всѣкога; — лицето му се проясняваше и той се усмихна, като си спомни послѣднитѣ два часа прѣкарани заедно, отъ Руенъ до Хавръ. „Ема“ — шъпнѣше той съ гласъ, чиято мощь като че ли бѣше взета отъ нейния погледъ, впиенъ въ очитѣ му! Но той се опомняше, скачаше отъ мѣстото си и мисъльта, че пътуваше въ направление, напълно противоположно на онова, което би го извело при нея, го хвърляше въ трѣскаво неспокойствие. „По-скоро въ София! Веднажъ да стигна дома!“ повтаряше той прѣзъ цѣлия пътъ до Мюнхенъ и се хвърли тамъ въ първия тренъ, който заминаваше за Виена, и едва слѣдъ като прѣкара 14 часа въ трена отъ Виена до Бѣлградъ и въ послѣдния градъ 12 часа, съсипанъ, почти безчувственъ, съ единственното желание, да се намѣри по-скоро въ София, легна въ вагона, безъ да обърне на нѣкого внимание и впадна въ беспокоенъ сънь и блѣнуване: . . . Той напуска отново Парижъ, пътува прѣзъ Германия, Австрия и Маджарско: вагонътъ е пъленъ съ нѣмци, тѣ говорятъ езикъ, когото той не разбира, смѣятъ се високо и отвратително, дъвчатъ суджучета и шумка, чиято миризма испълва купето и го задушава, той не може да се задържи и ги изглежда прѣзрително, прѣдизвикателно, а тѣ съ своитѣ пълни, доволни лица се усмихватъ на срѣща му, спиратъ глупаво — добродушнитѣ си погледи въ него . . . . Той трепна и отвори очитѣ си; нощьта е съвсѣмъ тъмна и свѣтлината на фенеритѣ отъ станцията, въ която се бави тренътъ нѣколко минути, уморяваше очитѣ му; той ги затвори и заспа отново — . . . . пристига въ Бѣлградъ, отправя се къмъ буфета, но го поправятъ и той влиза въ една съсѣдна станца съ нѣколко маси и подобна на кръчма, той се отпусна на първия столъ, поржча си ядене, а келнера застава на срѣща му и започва да му расправя за София, дѣто билъ служилъ тъй сжщо като келнеръ, прави сравнение между нея и Бѣлградъ, расправя му за българитѣ — студенти, прѣкарали тука по нѣколко дена поради на-

воднението. Той го попитва само, ще трѣбва ли да прѣнощува въ Нишъ, и само мисъльта за подобно нѣщо го докарва въ отчаяние, но той е тъй уморенъ, че слага глава на масата и задрѣмва безъ да дочака отговоръ на зададения въпросъ . . . Той сѣща, че нѣкой му говори и го дърпа за ржкава; растърка очитѣ си и първата му мисъль е, че се намира въ Бѣлградъ, но когато се видѣ въ вагона попита: „Пристигнжхме ли вече, наближихме ли София?“ — Единъ господинъ му съобщи, че наближаватъ срутения тунелъ при Нишъ. Той дойде напълно въ себѣ си, изгледа спжтницитѣ си продължително, като треперѣше отъ студъ. „Да не сте болни“? го попита една госпожа и го намѣтна съ шала си. „Да, да!“ — отговори той, зави се машинално, безъ да благодари и едва устоя да не заспи отново. Единъ отъ пжтницитѣ му подаде конякъ и му разправи, че е спалъ лошо, че изглежда не особено добрѣ. „Да, да, азъ съмъ вече боленъ, азъ съмъ вече боленъ“ — шъпне той. Изминжхж срутения тунелъ; студениятъ вѣтъръ го разсъни съвсѣмъ; той облегнж чело на хладния джамъ и впи погледъ въ тъмната дълбока нощь. . . . Тренътъ пристигнж въ Цариброд и нетърпението да тръгне по-скоро тъй го обзема, че той се скара съ паспортния приставъ, изглеждаше съ кървавъ погледъ онія, които по невнимание го тласкахж и нему се щѣше да исплѣска и набие съ бастона си всички, които му се испрѣчвахж на пжтя. Още два часа — и той е въ София. Условията, обстоятелствата, кржгътъ въ който ще прѣкара той три мѣсеца, ще освежжтъ духътъ, ще намалжтъ значително силата на въспоминанията, които го измжчватъ по-силно и отъ безосновната ревность, която увеличаваше любовьта му, но и сжщеврѣменно подготвяше нему и на оскърбената Ема непоносими страдания. И той, като наближаваше София, се посъживяваше, радваше се почти, че ще види своитѣ си още на станцията, и когато съгледа само Ивана, брата си, въ него се яви минутно съмнѣние, страхъ, че може би се е случило нѣщо у дома. Баща му потвърди това. . . . . .

Георги не забѣлѣза съзнателно, кога оставихж почти цѣлата София задъ себе си; забравенъ въ мислитѣ си, плъзгаше той погледа си отъ здание на здание, спираше го въ хората по улицата, безъ да испустне мисъльта, на която се бѣше отдалъ, безъ всѣко желание да ѝ противостои. Първото

вълнение, което малко по-малко се бѣше уталожило, се поднови: — слѣдъ нѣколко минути щѣше да се спрѣ файтонътъ прѣдъ кѫщата имъ. Братъ му се обърна къмъ него — Георги нито знаеше дали бѣше мълчалъ Иванъ до сега — :

— Ти трѣбва вече да знаешъ за наводнението, рѣката дотече толкова, че завлече моста къмъ военното училище.

— Кой мостъ?

— Дѣто е до нашата кѫща; направенията отъ солдатитѣ! Той бѣше тъй здраво съграденъ, но бурята дойде — и бѣше!

Георги се замисли за единъ мигъ, но файтонътъ зави въ тѣхната улица и кѫщата имъ се показа. Вълнението го обзе изведнѫжъ съ такава сила, че растрепера цѣлото му тѣло, като че ли той се намѣри изведнѫжъ въ студена стая. Той вземаше бастона и чантата си въ рѫка, оставяше ги пакъ на мѣстото имъ; извади портмонето си, пари изъ него, — и се яви мисъльта да испита брата си за Вѣра. И той наистина се обърна къмъ него, но не можа да произнесе името ѝ даже, изгледа го смутено и каза „плати на файтонджията!“ Файтонътъ се спрѣ, той взе нѣщата си, но свититѣ растреперени пръсти едва ги държехѫ; нѣкой се показа на прозореца, но Георги не повдигна главата си, а се спрѣ прѣдъ портата, която отвори слѣдъ малко бавене. „Георги!“ вика майка му задъ стъклената врата на антрето; той се оставя да го прегѫрне тя и най-голѣмата му сестра, спира се въ срѣдата на стаята, изглежда ги съ уплашени очи, безъ да даде нѣщата си на слугинята. „Георги! Георги!“ се чува Вѣриниятъ гласъ отъ двора и тя тича по стълбитѣ, повтаря името му, плѣска съ рѫцѣ и се хвърля на шията му. „Вѣра! Вѣра!“ шепне нечуто той, като я цѣлува и прегѫща слѣдъ внезапно сепване. И той повдига сестра си, взема я въ прегрѫдкитѣ си, като малко дѣте, и погледътъ му, който се спира ту върху Вѣра, ту върху майка му, се замъглява все по-вече и по-вече, рѫцѣтѣ и краката му отмаляватъ, и той пада бавно на блиского канапе, безъ да испусне рѫцѣтѣ на Вѣра и безъ да затвори напълно очитѣ си. „Вѣра! Вѣра!“ шепне той и отпуска глава на страна. Майка му, сестритѣ му уплашени донасятъ студена вода, наплискватъ челото му, раскопчаватъ палто, жилетка, яка; студената вода образува брѣздици по почернялото отъ димъ лице, съживява го, и той, лишенъ отъ сили да стане се

отдава да го заведатъ въ съсѣдната стая, до леглото му.

— Но добрѣ ли ти е, Георге? — пита майка му.

Той отваря очи: „Вѣра!“

— Вѣра е сега много добрѣ.... Баща ти ще ти е казалъ, че тя ни бѣше малко болна; туй ли бѣше работата!

Георги не чу, какъ бѣше схванала майка му причината на негова припадъкъ.

Сънувахъ те...

Отъ **П. Кр. Яворовъ**

I.

Сънувахъ те и тая нощь, о мила, —
Сънувахъ те, че ужъ си пакъ при менъ
И шепнешъ ми съ гласъ сладъкъ, вдъхновенъ —
На рамото главица наклонила:

— „... Да, мили мой, единъ о другъ допрѣни –
Не щемъ блѣднѣ прѣдъ никакви злини;
Съ любовь, кажи, какви ли тъмнини
Не могатъ би най-ярко озарени? . . .“

Тъй нѣвга бѣ! — то бѣхж дни честити . . .
Догдѣто ти разумно се смири,
Догдѣто ти на всичко се насити . . .

Пробудихъ се и въ горестно томлене
Заплакахъ азъ . . . и плакахъ до зори
За твоя дѣлъ — и мойто пробуждене

ПАРЛАМЕНТАРИЗЪМЪ И ДЕМОКРАЦИЯ

Отъ П. Великовъ

I.

Който е слѣдилъ внимателно политическия животъ на сегашнитѣ парламентарни държави, той не може да не е забѣлѣжилъ едно явление, или, по-добрѣ да кажемъ, едно течение, което става все по-силно, по-распространено: разочарование въ парламентаризма. Той е изгубилъ онова значение, което имаше прѣди 100, даже прѣди 50 години, въ очитѣ на всички партии, съ исключение на една: на социалистическата и то главно въ Германия. Не че германскитѣ социалисти смѣтатъ сегашния парламентъ за идеалъ, а защото само съ негова помощь тѣ се надѣватъ да съборятъ сегашния общественъ строй. Всички други партии, обаче, се отнасятъ скептично, често и прѣзрително къмъ парламентарнитѣ учреждения, които не задоволяватъ никого. Фактъ е, че въ всички страни народътъ показва прогрессивно растящъ индиферентизъмъ при депутатскитѣ избори; фактъ е, че срѣдниятъ уровенъ на избирателитѣ става все по-нисъкъ, тъй щото се образува една клика отъ профессионални „политикани“ — френскитѣ politiciens — които нѣматъ нищо общо съ талантъ, честность, енергия, държавнически умъ. Особенно рѣзко е изразено това явление въ Сѣв.-Американскитѣ Съединени Щати и Франция, въобще въ романскитѣ държави, но не липсва и въ Англия и въ Германия. Можеше да се мисли, че парламентътъ е излъгалъ надѣждитѣ само на „народа“, но не и на „буржуазията“. Обаче това не е тъй: френската буржуазия, напримѣръ, се отнася съвършенно отрицателно къмъ своя парламентъ.

И ето ний виждаме да се появяватъ все по-често мнѣния и разсѫждения върху цѣлесъобразността на парламен-

таризма, върху начинитѣ, по които той трѣбва да се реформира и да се подобри, върху съсловно прѣдставителство споредъ интереситѣ, върху пропорционални изборни системи, върху гарантиране правата на меншенствата, върху народна инициатива въ прѣдлагане на нови закони и референдумъ, чрѣзъ който народътъ би могълъ да контролира своитѣ прѣдставители.

Несъмнѣнно е, че парламентаризмътъ въ сегашната си форма нѣма дълго врѣме да съществува: въ демократически държави той ще прѣтърпи измѣнения въ тази смисъль, че народътъ ще захване да зима по-голѣмо участие въ законодателството, — както е станѫло вече отчасти въ Швейцария; въ други държави забѣлѣзваме всички признаци на наближающе реакционно прѣобразуване на парламента въ този смисъль, да прѣдставлява той само извѣстни привилегировани класси на обществото, както напримѣръ въ Германия [1]. Може да се каже, че присѫтствуваме при първитѣ симптоми на банкрутството на парламентарния режимъ. Толкова по-голѣмъ интересъ иматъ за насъ възгледитѣ на единъ човѣкъ, който още прѣди 50 години е прѣдвиждалъ това и е прѣдлагалъ прѣмахване на парламентаризма и неговото замѣстване съ „прѣко народно законодателство“: ний говоримъ за Мориц Риттингхаузенъ.

II.

Риттингхаузенъ е роденъ въ 1814 година въ Германия. Своята публицистическа дѣятелность той захваща съ една защита на необходимостьта да вземе държавата желѣзницитѣ въ свои рѫцѣ, и да не позволява на частни компании да строѭтъ желѣзници. Слѣдъ малко той издава заедно съ К. Марксъ и Ф. Енгелсъ „Новия рейнски вѣстникъ“, прочутъ въ свое врѣме органъ на рѣзкитѣ демократи. Въ 1848 год. той зема живо участие въ революцията и се избира за депутатъ въ франкфуртския парламентъ. Тукъ той защищава искането да се обедини цѣла Германия въ една държава съ едно демократическо правителство на чело. Но неговиятъ гласъ остава гласъ въ пустиня и само прѣдизвиква горещитѣ

[1] Прѣди малко въ прусската горна палата сѫ излѣзли два благородни графа да искатъ унищоженне на всеобщото избирателно право и на тайното гласоподаване. Присѫтствующитѣ министри сѫ изразили пълното си съгласие съ тѣзи „революционни“ възгледи. Moritz Rittinghausen: Die direkte Gesetzgebung durch das Volk. Fünfte Auflage. 1893. Zürich.

протести на плашливата буржуазия. Тогава той се обявява противъ парламентаризма. Слѣдъ побѣдата на реакцията въ Германия, той я напуща и се прѣселва въ Франция (Риттингхаузенъ по происхождение е билъ французинъ), дѣто захваща съ голѣма страстность да проповѣдва своето учение, което въ начало не обърна върху си никакво внимание, но слѣдъ малко намѣри горещъ защитникъ въ водача на фурииериститѣ, Викторъ Консидеранъ. Обаче водачитѣ на републиканската демокрация, особенно Луи Бланъ, както и Прудонъ, се обявиха противъ него. Държавниятъ прѣвратъ, направенъ отъ Наполеона въ 1852 г., тури край на всички тия спорове. Обаче Риттингхаузенъ не прѣстана да проповѣдва своето учение до 70 годишната си възрастъ. Макаръ че водачитѣ на германскитѣ социалъ-демократи — Марксъ и Лассаль — бѣха противъ неговитѣ възгледи, той успѣ да прокара на социалистическия конгресъ въ Айзенахъ (1869 г.) прѣкото народно законодателство като единъ отъ основнитѣ пунктове въ програмата на нѣмскитѣ работници. Но, както ще видимъ подиръ, нѣмскитѣ социалдемократи за сега се отнасятъ не само скептично, но просто отрицателно къмъ това искане.

Но какво собственно иска Риттингхаузенъ?

Прѣди всичко той се мжчи да докаже, че първопачално всички народи сами сж правили своитѣ закони, а не чрѣзъ прѣдставители, както е сега въ парламентитѣ. Тъй е било у старитѣ гърци, римляни, германци и др. Но лека-полека прѣкото участие на народа въ законодателството биде ограничено и слѣдъ като цѣлата законодателна власть бѣ узурпирана отъ князетѣ съ тѣхната бюрокрация, появи се парламентаризмътъ, който обаче принася полза само на буржуазията, но не и на цѣлия народъ. Една истинска демокрация ще се осжществи само, ако „законодателството се развива органически отъ самия народъ; всѣко изработване на законопроекти чрѣзъ една специално за тази цѣль опрѣдѣлена корпорация (Körperschaft), която да прѣдлага своитѣ произведения на народно гласуване, трѣбва съвършенно да се прѣмахне. Въ природата на нѣщата лежи, че всѣка корпорация отъ този родъ сигурно ще бжде одушевена отъ свщия духъ, какъвто господарува и въ нашитѣ прѣдставителни камари, и ще се стреми къмъ запазване властьта на буржуазията.“ Само когато народътъ самъ прѣдлага и об-

сѫжда законитѣ, ще можемъ да реформираме всичкитѣ учреждения въ народенъ, или, както се изразява авторътъ, въ социалъ-демократически духъ. Тъй щото Риттингхаузенъ не е голѣмъ приятель и на онѣзи форми на народно законодателство, които сѫществуватъ въ Швейцария. Както е извѣстно тукъ законитѣ се изработватъ отъ камаритѣ и подиръ се подлагатъ на народно гласуване, даже въ случаи, когато законопроектътъ излиза отъ народа и е билъ поддържанъ отъ 50000 граждани (народна инициатива). Риттингхаузенъ и това не иска: законитѣ излизатъ непосрѣдственно отъ народа, отъ него се обсѫждатъ, отъ него се приематъ. Възможно ли е това въ една голѣма държава съ 50—100 милионно население? Авторътъ настоява на практическата изпълнимость на своя планъ. Той си прѣдставлява работата така: На чело стои едно чрѣзъ всеобщо народно гласуване избрано министерство. Щомъ извѣстенъ, опрѣдѣленъ отъ закона, брой отъ граждани заявѣтъ, че трѣбва да се прѣдложи на народно обсѫждане такъвъ или онакъвъ въпросъ или законопроектъ, министерството е задължено да свика народа, да се събере въ единъ опрѣдѣленъ день, но този день трѣбва така да се опрѣдѣли, щото да има врѣме да се освѣтли законопроектътъ въ прессата и въ събранията, тъй че да може народътъ да се подготви за рѣшителни дебати. За рѣшителното обсѫждание на прѣдложения законопроектъ народътъ трѣбва да бѫде раздѣленъ на секции, отъ които най-добрѣ ще е всѣка да състои приблизително отъ около 1000 граждани. Всѣка секция си избира единъ прѣдсѣдатель. Всѣки гражданинъ може да земе думата и слѣдъ като се свършватъ дебатитѣ, всѣки гражданинъ дава своя вотъ. По този начинъ се опрѣдѣлятъ колко гласове сѫ за, колко противъ. Отъ всичкитѣ секции, които съставляватъ една община, се събиратъ гласове заедно, отъ всичкитѣ общини се събира въ окрѫгътъ и най-сетнѣ министерството събира гласоветѣ отъ всичкитѣ окрѫзи. И той привежда примѣри, какъ ще функционира този апаратъ. Разбира се, че особенно въ първо врѣме все ще сѫществуватъ извѣстни различия въ разнитѣ държави, както и сега сѫществуватъ въ прѣдставителнитѣ събрания на различни държави. Ето въ кѫси думи планътъ на Риттингхаузенъ, който даже непосрѣдственно е ималъ грамадно влияние на развитието на народното законодателство въ Швейцария. Авторътъ разглежда възможнитѣ възражения и

противъ неговиятъ планъ. Всичкитѣ възражения могатъ да се раздѣлятъ на три категории:

1. Народътъ не е още толкова развитъ, щото да може самъ да земе въ ржцѣтѣ си законодателството. Прѣди всичко не трѣбва да забравяме, че и въ сегашнитѣ парламенти не попадатъ най-способнитѣ, най-талантливитѣ и най-образованитѣ граждани. Отъ друга страна пъкъ въ прямото народно законодателство участвуватъ абсолютно всички талантливи хора, тъй щото тѣхното влияние нѣма да се изгуби. Народътъ обаче най-добрѣ знае и осѣща, какво му трѣбва, кждѣ го боли. За туй нѣма нужда отъ особенно голѣмо образование: тукъ стига здравъ разсждъкъ и отсятствие на измамници; народътъ нѣма самъ себе си да мами, да експлоатира, както сега правятъ парламентитѣ. Но и да направи народътъ нѣкои грѣшки, което е възможно, той нѣма да се посрами да поправи своята грѣшка, щомъ осѣти врѣдата отъ нея. Той по този начинъ ще се възпитава. „Трѣбва да ковешъ, за да станешъ ковачъ“, привежда авторътъ една френска пословица. Най-сетнѣ, само при прѣкото народно законодателство ще може народътъ да земе най-радикални мѣрки за распространяване на образованието. Сега при парламентарната система ний виждаме, какъ прѣдставителитѣ се мжчатъ да ограничатъ образованието на масата, като прѣдаватъ училищата въ ржцѣтѣ на духовенството, като запазватъ сегашния екопомически редъ, който лишава работницитѣ отъ възможностьта да се развиватъ умственно, да уголѣмяватъ своитѣ знания. Но като сравнимъ сегашнитѣ разноски за войска и за народното образование ще разберемъ, колко малко се прави за послѣднето. Прочее, щомъ народътъ е узрѣлъ да разбере, че самъ трѣбва да урежда работитѣ си, щомъ той е узрѣлъ да поиска прѣкото законодателство, той е способенъ и да го упражнява.

2. Второто възражение е, че народътъ не ще има врѣме да обсжда и приема всички закони, необходими за правилно функциониране на държавния механизъмъ. Но, отговаря Риттингхаузенъ, ако сега има толкова много закони и разни прѣдписания, щото юриститѣ не могатъ се ориентира въ тѣхъ, то по-голѣмата часть отъ тѣзи закони се създаватъ съ специална цѣль за ограничение правата на народа. Народътъ нѣма да има онѣзи дълги прѣпирни, които испълватъ многобройни засѣдания на парламентитѣ сега и които

прѣпирни иматъ за цѣль само борбата за власть на разнитѣ клики. Народътъ ще опростотвори цѣлото законодателство, понеже не ще има нужда да влиза въ компромиси съ разни устарѣли принципи и личности. Разгледайте парламентската дѣятелность и ще видите, че, освѣнъ гласуване на бюджета, много малко полезни работи се вършатъ въ тѣхъ. Но да не забравяме едно нѣщо: ако даже прѣдположимъ, че народътъ ще запази сегашната економическа организация, пакъ той ще спечели отъ прѣкото законодателство: унищожение на войската, на огромната бюрокрация, прѣдупреждение на разнитѣ войни — колко всичко това ще намали разноскитѣ на народа? смахнатата камара на Наполеона III причини френско-прусската война въ 1870 г., която струва на Франция около 10 милиарда лева, сир. повече отъ 300 лева на глава. И колко други милионни разноски ще се прѣмахнатъ, когато народътъ самъ законодателствува? А щомъ на народа нѣма да тежатъ толкова разноски, неговото благосъстояние ще се уголѣми, тъй щото той ще има възможность да откаже по нѣколко часа въ седмица за обществени работи. Но не трѣбва да се забравя, че народътъ нѣма да пази сегашната економическа организация като светиня, а ще издаде такива закони, които да установятъ по-равномѣрно распрѣдѣление на богатствата и по този начинъ ще обезпечи материялното съществуване на всѣкиго до такъвъ степень, щото ще има врѣме да пожертвува единъ-два пати въ седмицата по нѣколко часове за законодателната дѣятелность. Риттингхаузенъ е увѣренъ, че въ кѫсо врѣме народътъ ще си нареди тъй добрѣ работитѣ, че не ще има материялъ за чести събирания съ законодателни цѣли.

3. Най-сетнѣ, Риттингхаузенъ въ една гореща полемика съ Прудона се защищава отъ обвинение въ анархизъмъ, съ който неговата система на прѣко народно законодателство нѣма нищо общо.

Ний изложихме накѫсо принципитѣ на Ритингхаузеновото учение, за да можемъ по-добрѣ да разберемъ критиката, направена върху това учение отъ Каутски, чието съчинение се появи прѣди малко и въ български прѣводъ.[1]

---

[1] Карлъ Каутски: Парламентаризма, народното законодателство и социалдемокрацията. 1898. Тутраканъ Издание на Н. Мавродиновъ (Прѣводачътъ не се казва).

III.

Критиката на Каутски е толкова по-важна, че прѣдставлява мнѣнията на социалъ-демократическата партия, която иска да реорганизира обществото на съвършенно нови начала. Изобщо германскитѣ социалисти приехж искането на Риттингхаузенъ, но на ерфуртския конгресъ въ 1891 година сж опрѣдѣлили по-точно своето отношение къмъ прѣкото народно законодателство. А именно пунктъ 2-и на ерфуртската програма гласи: „Прѣко народно законодателство е правото на прѣдлагане и отхвърлане (Vorschlags-und Verwerfungsrecht)“. Слѣдъ туй слѣдва пълно самоуправление на народа, избиране на чиновници чрѣзъ народа. Както виждаме социалиститѣ не сж съгласни съ Риттингхаузенъ, понеже „прѣкото народно законодателство не може да направи излишенъ парламента, поне въ една модерна голѣма държава“, както се изразява коментаторътъ и създателтъ на ерфуртската програма, К. Каутски. Пълно съгласие върху този въпросъ нѣма да намѣримъ у социалиститѣ. Либкнехтъ напримѣръ заявява, че социалиститѣ не искатъ „щото центрътъ на политическия животъ да дойде въ парламента. Споредъ демократическия принципъ центрътъ се намира въ самия народъ, който не трѣбва да чака дордѣто дойдатъ отгорѣ, отъ народното прѣдставителство, необходимитѣ или желанитѣ закони и прѣдложения[1]“. Ний веднага ще видимъ, че Каутски не стои съвсѣмъ на тази гледна точка. Ний нѣма да разглеждаме цѣлата книга на Каутски, а ще се ограничимъ съ онази часть, която съдържа критиката на Риттингхаузеновото прѣдложение. Прѣди всичко, Каутски смѣта за невъзможно, щото отъ хилядитѣ секции, на които Риттингхаузенъ раздѣля народа, да се приеме единъ еднообразенъ законъ, едно еднообразно рѣшение — вслѣдствие на противоположности въ интереситѣ на различни групи на населението. Второ, изработване на закони не е толкова лека работа, която самъ народътъ, безъ участие на юристи, да може да извърши. Въ законодателството трѣбва да има единство, което може да се упази само отъ една група опитни юристи. Инакъ ще имаме въ разнитѣ секции най-разнообразни рѣшения.

---

[1] Erfurter Protokoll 1891. Berlin, стр. 345.

Но най-важно е испълнението на законитѣ. „Колкото и внимателно да е съставенъ единъ законъ, той бива безполезенъ, щомъ остава само написанъ на книга или не се прилага правилно“, казва Каутски. Необходимъ е контролъ надъ испълнителната власть: сегашнитѣ парламенти извършватъ този контролъ. Но щомъ прѣмахваме парламентитѣ, гдѣ е гаранцията, че едно министерство, даже избрано отъ народа, нѣма да злоупотрѣби съ своята власть, нѣма да прилага приетитѣ отъ народа закони съвършенно неправилно, въ ущърбъ на народнитѣ интереси? Въ парламента — разбира се при свободни избори — сж прѣдставени всички партии, различни класови и съсловни интереси, чрѣзъ което взаимно се контролиратъ. Но едно министерство трѣбва да бѫде хомогенно, еднородно, което да работи спордъ единъ и сѫщи принципъ, тъй щото контролътъ между отдѣлнитѣ министерства става невъзможенъ. Прочее, развитието на държавитѣ, сир. на обществото, води къмъ диференциране на различни функции; тъй напр. сега имаме едни хора за сѫдии, други за законодатели, трети за испълнители. Цѣлиятъ народъ не може да върши всичко самъ, а ще трѣбва да делегиратъ извѣстни хора, които да вършатъ нѣкои работи вмѣсто него, а съ това се възстановява принципътъ на прѣдставителната власть. Съ една дума, Каутски дохожда до заключение, че „Риттингхаузеновото народно законодателство е една безсмислица“ и че социялиститѣ „трѣбва да се откажатъ отъ прѣкото народно законодателство. То не може да направи . . . парламентътъ излишенъ . . . .“ Додѣто сѫществува модерната голѣма държава, п а р л а м е н т ъ т ъ щ е и м а н а й - г о л ѣ м а т я ж е с т ь“. Но не само че прѣкото народно законодателство е невъзможно, то е още излишно, понеже страхътъ на Риттингхаузена, че парламентаризмътъ служи само на цѣлитѣ на буржуазията, е неоснователенъ. Парламентътъ може да служи на най-различни обществени класи и партии споредъ обстоятелствата. Бѣше врѣме, когато той служеше специално на аристокрацията и едритѣ землевладѣлци, както бѣше отначало въ Англия; отъ извѣстно врѣме насамъ той служи за буржуазията, а въ послѣднитѣ години захваща да служи — за сега само косвенно — и на цѣлитѣ на работницитѣ. На чии интереси служи парламентътъ, зависи отъ силата и организацията на разнитѣ класове и партии. — „Днесъ

почва да се вижда, че истинско-парламентарния режимъ може да бѫде оръдие на пролетарията сѫщо тъй, както и на буржуазията“, казва Каутски. Но има много по-важна причина, по която този писатель и водачъ на германскитѣ социалисти се обявява противъ прѣкото народно законодателство: послѣднето не гарантира побѣдата на пролетарията, сир. на социалиститѣ. Това е най-важниятъ и най-интересенъ моментъ въ разсѫжденията на Каутски. Тукъ изпъква цѣлата разлика между демокрацията и социалъ-демокрацията. Послѣднята „е прѣдставителка на интереситѣ на пролетарията, но пролетариятъ не е еднозначущъ съ народъ“ (к. н.[1]) Не че пролетариятъмъ е толкова лошъ, щото да не защищава интереситѣ на цѣлия „народъ“; не! — колко великодушно и самоотвержено! — „ний (сир. Каутски и социалиститѣ) ще приемемъ гражданитѣ и селенитѣ съ отворени рѫцѣ, стига тѣ да тръгнѫтъ съ насъ (кой се съмнява въ това!), но направлението винѫги ще указва пролетариятъ“. Туй то! Но прѣкото народно законодателство ще даде силата въ рѫцѣтѣ на народа, а не на пролетарията, отъ туй слѣдва, „че да се дадѫтъ на народа политически права, още не значи да се пазѫтъ интереситѣ на пролетарията и тия на общественното развитие“ [2]. Каутски съвършенно открито заявява, че „прѣкото народно законодателство отнема отъ населението въ голѣмитѣ градове (чети отъ пролетарията) особенното му политическо влияние и го подчинява подъ селското население“ и затова „ний (сир. социалъ-демократитѣ) нѣма защо да работимъ съ особенна ревность за прѣкото народно законодателство [3]“.

Тукъ има едно противорѣчие: ако Риттингхаузеновото прѣдложение е „безсмислица“, тогава нѣма нужда да се работи за него, нито съ „особенна“, нито съ неособенна ревность. Кои работи сѫ безсмислии? Ако социалиститѣ, погорѣизложенитѣ причини, нѣма защо да работѫтъ съ „особенна“ ревность за прѣкото народно законодателство, значи, послѣднето не е толкова безсмисленно. Каутски излиза отъ това противорѣчие съ туй: „за щастие, Риттингхаузеновото прѣко законодателство е невъзможно [4]“). Истината е, че въ социалистическата партия мнѣнията върху полезностьта

[1]) Каутски l. c. стр. 100.
[2]) Ibid. стр. 101.
[3]) Ibid. стр. 104.
[4]) Ibid. стр. 113.

на прѣкото народно законодателство съ крайно противоположни. Когато за Либкнехта „центра на тяжестьта лежи споредъ демократическия принципъ въ самия народъ (забѣлѣжете „народъ“, а не пролетариятъ), за Каутски „центрътъ на тяжестьта въ една голѣма модерна европейска държава по необходимость лежи въ парламента“. Тукъ не е распря за безсмисленностьта на прѣкото народно законодателство, а распрята е за пригодностьта на послѣднето за цѣлитѣ на пролетарията, като особенъ классъ. Само отъ тази гледна точка разглежда Каутски Риттингхаузеновото прѣдложение, сир. само отъ тази гледна точка ний можемъ да разберемъ отношението на Каутски къмъ това прѣдложение. Интересно е да се забѣлѣжи, че когато се появи за пръвъ пать разглежданата отъ насъ книга на Каутски (въ 1893 год.), тя прѣдизвика цѣла буря, както въ социалистическия, тъй и въ демократическия лагеръ, особенно въ Швейцария.

IV.

За да си съставимъ вѣрно понятие върху значението на Риттингхаузеновото прѣдложение, ний трѣбва да се туримъ на онова гледище, на което стои и авторътъ на прѣдложението: да имаме прѣдъ видъ цѣлия народъ, а не само една класса, даже и онази на пролетариятитѣ. Само интереситѣ на цѣлиятъ народъ е ималъ прѣдъ видъ Риттингхаузенъ, като е проповѣдвалъ прѣкото народно законодателство. Прочее, ний сме принудени да се поставимъ на това гледище, понеже ний не вѣрваме, че пролетариятътъ ще съставява, когато и да е, грамадното болшинство въ цѣлата масса на народитѣ; ний не вѣрваме, че пролетариятътъ ще може да има голѣмо болшинство въ камарата на депутатитѣ, което Енгелсъ прѣдсказваше, че щѣло да стане въ края на сегашното столѣтие. А социалъ-демократътъ Бернщайнъ ни увѣрява, че количеството на дребнитѣ собственици се уголѣмява, слѣдователно, пролетариятътъ не се уголѣмява. Но даже и да се уголѣмява, народонаселението се уголѣмява още повече, понеже емиграцията изъ гъсто населенитѣ страни се рекрутира главно между фабричнитѣ работници. Тъй щото ний не допускаме, че пролетариятътъ, изолиранъ отъ останалата класса на народа, ще може да реформира нѣкога обществото. И ако сега по нѣкои мѣста дребнитѣ земледѣлци и занаятчии гласуватъ при депутатскитѣ избори заедно съ социа-

листитѣ, то е само за да изразятъ най-рѣшително своя протестъ противъ сегашната реакция; но щомъ дойде работа за до организиране на новото, веднага ще испъкнатъ всичкитѣ разногласия между разнороднитѣ елементи. Па и сега тѣзи разногласия въ социалистическата партия сж тъй голѣми, че ний, споредъ мнѣнието. изразено отъ Бебеля въ рѣчьта, държана прѣди малко въ Иена, трѣбва да очакваме едно рѣзко расцѣпление въ социалистическия лагеръ. Всичко това е примѣнимо само къмъ Германия. Въ други държави пролетариятъ и сега е расцѣпенъ на дребни секти. Съ една дума пролетариятъ самъ за себе не може да се надѣва да поведе подире си цѣлия народъ. Риттингхаузенъ съвършенно логично е създавалъ своя планъ, като е ималъ прѣдъ видъ цѣлия народъ, съ една дума той се е поставилъ на чисто демократическа гледна точка. Въ това и състои разликата между социалъ-демократизъмъ и демократизъмъ: първиятъ зема въ внимание интереситѣ само на пролетариятитѣ, на една класса, — послѣдниятъ има прѣдъ видъ интереситѣ на цѣлия народъ — не само фабричнитѣ работници, но и на дребнитѣ земледѣлци и занаятчии.

Сега нека се попитаме: Отъ демократическата гледна точка испълнимо и приемливо ли е Риттингхаузеновото прѣдложение или не?

Прѣди всичко, единъ принципиялень въпросъ: истинскиятъ демократизъмъ се основава върху съзнателна маса, която знае какво иска и какъ да достигне исканото. Само онова е трайно, което е извоювано отъ народа. Въ тази смисъль ний сме напълно съгласни съ Риттингхаузена, че щомъ народътъ е билъ въ състояние самъ да си извоюва прѣкото законодателство, той сигурно е узрѣлъ за тази реформа. Сщо е прочее и съ парламентаризма: колкото повече той е продуктъ на съзнателната дѣятелность на народа, толкова той е по-демократиченъ. Обаче сигурно е, че парламентаризмътъ не може да защищава тъй добрѣ интереситѣ на цѣлия народъ, както самъ послѣдниятъ. Несъмнѣно е, че и народътъ може да прави грѣшки, но той много по-скоро ще може да ги поправя, отколкото който и да е парламентъ. Ний тукъ нѣма нужда да защищаваме теории, а можемъ да се основаваме на практиката. Както е извѣстно, въ Швейцария народътъ вече отдавна участвува

въ законодателството, чрѣзъ референдумъ и народна инициатива[1]. Разбира се, че това още не е прѣкото народно законодателство, както го прѣдлага Риттингхаузенъ. Но сé пакъ ний въ Щвейцария можемъ да видимъ, какъ испълнява народътъ своята законодателна миссия. Курти, единъ отъ първитѣ швейцарски държавни дѣйци и водачъ на младодемократическата партия, ни даде единъ малъкъ отчетъ[2] върху този въпросъ. И какво излиза на явѣ? Първо, че народътъ много се интересува отъ всѣки законодателенъ актъ: прѣзъ годинитѣ 1879—1891 сж гласували срѣднйо 63 3% отъ всички пълноправни граждани. Второ, излиза, че народътъ не е отхвърлялъ никоя прогресивна реформа, щомъ тя бѫде наврѣменна. Единъ интересенъ фактъ: прѣди нѣколко години парламентътъ рѣши да се откупи една (централната) желѣзница. Обаче народътъ почска гласуване и унищожи това рѣшение на парламента. А прѣди малко сѫщиятъ народъ рѣши да откупи всичкитѣ желѣзници, макаръ че съ това се натоварва съ дългъ отъ 1 милиярдъ и нѣщо. Това се обяснява много просто: въ първия случай цѣната бѣше много висока, и щѣше да обогати само нѣколко капиталисти, въ втория случай парламентътъ, подъ натиска на народа, изработилъ много по-износни условия за откупуване желѣзницитѣ. Съ една дума „невѣжественнията“ народъ не се оказа по-реакционевъ отъ „просвѣтения“ парламентъ. Толкова за швейцарския народъ. Изобщо зето, може да се допусне, че народътъ не е толкова либераленъ, колкото едно просвѣтено прѣдставителство: доказателството е, че водачитѣ на католишкитѣ кантони въ Швейцария сж били най-горещи защитници на расширочаване народнитѣ права, въпрѣки мнѣнието на народното прѣдставителство. Но тѣ се излъгахж, както се излъга Бисмаркъ въ своитѣ надежди, когата даде всеобщото избирателно право въ Германия. Но не трѣбва да забравяме, че прѣкото народно законодателство е най-добрата школа за политическо възпитание на масата: тука тя се научва да се отнася съзнателно къмъ своитѣ интереси, да избира най-добри срѣдства за тѣхната защита, да познава добрѣ своитѣ защитници и врагове, съ една дума, тукъ тя се подготвя къмъ една съзнателна обществена дѣятелность. Но

[1]) Глед. Писма отъ Швейцария. Писмо пето. „Мисъль“, 1895. кн. IX.
[2]) Th. Curti: Zur Geschichte der Volksrechte. Neue Zeit. 1893. № 40.

да прѣдположимъ противното: тя не разбира своитѣ интереси. Добрѣ! Тя ще гласува закони, които отговарятъ на нейното развитие и разбиране. Но тѣзи закони ще бѫдѫтъ трайни, не ще се измѣняватъ споредъ капризитѣ на отдѣлни хора, или интереси на отдѣлни класове. И ако народътъ усѣти лошитѣ послѣдствия на нѣкой приетъ отъ него законъ, той нѣма да има възможность да ги сваля на други плѣщи — депутатитѣ, чиновници и властьта, а ще знае, че той самъ е виновенъ въ всичко, че той самичъкъ си е причинилъ една болка. Веднѫжъ, дважъ така, и той ще знае, какво да прави. Но най-важното послѣдствие на народното законодателство е по-правилниятъ вървежъ на общественното развитие, което само въ тоя случай може да се извърши безъ всѣкакви сътрѣсения, безъ революции отъ една страна, безъ внезапни скокове назадъ, отъ друга страна. Прогресътъ става въ тоя случай органически, понеже той ще израства отъ народното съзнание и ще се поддържа отъ народната воля.

Разбира се, че прѣкото народно законодателство не може да унищожи отведнѫжъ борбата между класоветѣ и различни обществени групи, нѣма да прѣмахне отведнѫжъ всичкитѣ социални злини; но само то е въ състояние да приведе рѣшението на всичкитѣ обществени въпроси къмъ единъ траенъ резултатъ. Страховетѣ на Луи Бланъ, че то ще довежда често къмъ граждански междуособици, вече затова сѫ безъ всѣко значение, че и парламентарниятъ режимъ не малко ги е създавалъ, а най-главното е, че рѣдко гражданската война излиза отъ самия народъ, а винѫги отъ партийни спорове. Но и да ги има: нимà това е доказателство противъ самия принципъ на прѣкото законодателство? Нимà американската гражданска война е послужила за доказателство противъ парламентаризма? Гражданскитѣ войни се коренѫтъ въ противоположностьта на интереситѣ на различни класи, а не въ тази или онази форма на законодателството. А както вече казахме, само при прѣкото народно законодателство ний можемъ да очакваме по-бързо разрѣшение на социалния въпросъ, по-скоро изглаждане на классовата борба.

V.

До тука ний говорихме за народно законодателство въ онази форма, въ която сега сѫществува, напр. въ Швейца-

рия. Ний бѣхме принудени да направимъ това, понеже Каутски не само е противъ Риттингхаузеновото прѣдложение, но критикува всѣко народно законодателство, макаръ че то е прието въ програмата на социалиститѣ. Но възможно ли е въобще едно чисто народно законодателство, безъ всѣки парламентъ, както прѣдлага Риттингхаузенъ? Именно това прѣдложение Каутски обявява за „една безсмисленность".

Трѣбва да различаваме двѣ нѣща: настоящето или блиското бѫдѫще и далечното бѫдѫще. Ако говоримъ за настоящето, и ний сме съгласни, че пълно унищожение на парламентаризма е невъзможно; най-доброто доказателство е, че народътъ още не е изявилъ желание да земе властьта въ рѫцѣтѣ си, слѣдователно, не е въ състояние да извоюва прѣкото законодателство. Но не за настоящето говори Риттингхаузенъ, не за него говори и Каутски, а за далечното бѫдѫще.

Тогава може да се попита: да ли прѣкото народно законодателство е по-фантастично отъ идеала на Каутски — социалистическата организация на обществото? Ако е възможна планомѣрна организация на производството въ цѣлия свѣтъ, ако е възможно пълното унищожаване на експлоатацията и на всичкитѣ социални злини и то безъ да се употрѣби насилие, ако Кутски смѣта, че хората тогава ще бѫдатъ на такава умственна и морална висота, че икономическата неправда ще исчезне, — защо да не допуснемъ, че въ бѫдѫще народътъ ще съзнава толкова своитѣ интереси, щото да може да си урежда своето законодателство самъ, безъ участие на всѣкакви прѣдставители, че избранитѣ отъ него министри и чиновници ще испълняватъ своята длъжность както трѣбва, че най-сетнѣ, самиятъ народъ ще ги контролира. Да не забравяме едно нѣщо: когато говоримъ за бѫдѫщи нѣща, ний не трѣбва да земаме нѣщата тъй, както тѣ се прѣдставляватъ сега. Тукъ важното е принципътъ; неговото практическо прилагане ще зависи отъ констатиранитѣ обстоятелства, при които той ще се прилага. Каутски се поставя къмъ всеобщото избирателно право въ сѫщо отношение, както Рихтеръ къмъ социализма: понеже Рихтеръ гледа на всичко съ очитѣ на единъ почитатель на настоящето, той нарича социалистическия строй безсмислица; и Каутски не може да си прѣдстави нѣщо по-добро отъ парламентаризма, и за туй Риттингхаузеновото прѣдложение е за него пакъ безсмислица. Всички възражения, направени отъ него противъ

туй прѣдложение, се основаватъ върху сегашнитѣ хора, нрави и обичаи, и затова му се види, че нѣматъ никакво значение.

Ний не мислимъ, че Риттингхаузеновото прѣдложение е испълнимо тъкмо въ тая форма, както той го прѣдлага, съ всичкитѣ му подробности, но защищаваме неговия принципъ: замѣняване на прѣдставителното управление съ прѣко народно законодателство. Този принципъ е истинно-демократическия, той е въ състояние да усигури едно нормално обществено развитие, развитие на всичкитѣ класи, а не само на пролетариата. А заедно съ Каутски ще кажемъ, че „пролетариятъ не е еднозначущъ съ народа“. Истинскиятъ демократъ обаче трѣбва да има прѣдъ видъ цѣлия народъ, а не само една класа, не само пролетарията, особенно пъкъ въ една страна, дѣто послѣдниятъ е съвършено незначителенъ. Риттингхаузеновиятъ принципъ, като всѣки принципъ, е примѣнимъ постепенно,[1] споредъ умственното развитие на народа: отначало факултативния референдумъ, слѣдъ туй задължителенъ референдумъ въ опрѣдѣленъ случай, подиръ народна инициатива. Но не да се налага отгорѣ, да се даватъ подаръци. Народътъ трѣбва да се подготви така, щото да разбира напълно значението на тѣзи реформи, да може да ги изиска, да ги извоюва. Това подготвяне е задачата на една демокрация. Навикне ли веднажъ народътъ да зема участие въ законодателството, той по-скоро ще съзнае своитѣ интереси, по-скоро ще прокара въ живота онѣзи реформи, които още повече ще го подготвятъ къмъ неговата законодателна дѣятелность. Възможно е, че на първо врѣме той ще бѫде само едно послушно орѫдие: не врѣди. Той ще стане ковачъ, само като кове, макаръ и да се удари нѣколко пъти по пръститѣ: като ще го заболи, той ще се научи, какъ да маха съ чука.

Постигане на прѣкото народно законодателство, което единичко може да ни гарантира благоприятно разрѣшение на социалния въпросъ, трѣбва да съставлява първата и най-главна задача на единъ демократъ.

---

[1]) Желателно би било да се прѣведе на български и съчинението на Rittinghausen, щомъ е прѣведена неговата критика, — за да може читательтъ да наслуша двѣтѣ страни.

Не е на добро

Очеркъ отъ Кирилъ Христовъ

— Жено марѝ, на какво ти играй тебе окото? На добро ли, или на лошо? — попита Иванчо Илчевъ жена си, като проточи шия изподъ дребената черга и потърка гуреливи очи съ опакито на рѫцѣтѣ си.

Йонка, жената на скромното писарче Илчевъ, бѣ приклекнѫла, сгушена въ исхлузената каплама на старото си кожухче, прѣдъ тенекиената печка и бързаше да я накладе прѣди мѫжъ ѝ да стане. Но щомъ чу такъвъ важенъ въпросъ, тя зарѣза печката, прѣмига нѣколко пѫти съ насълзени отъ дима очи и се доближи до мѫжа си.

— Кое око? Дѣсното ли, или лѣвото?

— Лѣвото, Йонке, лѣвото... Гледай какъ ми пърперка вѣждата!

Йонка се повзрѣ, помисли малко, па отвърнѫ угрижено:

— Не е на добро, мѫжо. На дявола куршумъ въ ушитѣ, ама не е на добро. Менѣ кога ми поиграй лѣвото око, сé ще се случи нѣкоя проклетия. По оная година, когато лисица издави кокошкитѣ въ кокошарника, цѣлъ день ей тъй ми игра окото; а пъкъ оная година, кога ми скѫсахѫ турунджиената рокля на Радкината свадба, два дена наредъ ми трепера лѣвата вѣжда. Не е на добро ти казвамъ. Хубавѣ да се вардишъ днесь.

— Не думай, марѝ жена! — обърнѫ ужъ на шега Иванчо, а самъ туку се умисли.

— „Хай дявола! Има си хасъ да направѫ нѣкоя беля въ министерството...“

И той скочи да се облича, тоя пѫть прѣди да се разгори печката.

Цѣлъ часъ по рано отколкото други день, писаря Илчевъ прѣстжпи прага на канцеларията, дѣто отъ седемъ години насамъ смирено прѣписваше, съ красивъ овалент почеркъ, черновкитѣ на своитѣ началници. Седнж си той прѣдъ масичката, постлана съ избѣлѣло и попъстрено отъ мастилени пѣтна зелено сукно, остарѣло навѣрно подъ лактитѣ на нѣкой по-голѣмецъ отъ Илчева, и се залови на работа — безъ да испуши даже утринната си цигарка.

А лѣвата му вѣжда сѐ туку сегисъ-тогисъ се поподръпне дяволито . . .

Скоро надойдохж и другитѣ писари за да прѣкаратъ въ прихлупената мрачна канцелария и тоя работенъ день, който до най-малкитѣ си подробности ще прилича на вчерашния и онзиденшния. И захванжхж се пакъ, подобно на самата канцеларска работа, вчерашнитѣ . . . оназнедѣлешнитѣ . . . оназгодишнитѣ прикаски за нѣкакви си уволнения и новоназначения; за слуха, че министра щѣлъ да си дава оставката и за това, кой щѣлъ сега да стане министъръ . . . . Исказахж се по този поводъ плахи мнѣния за уволненията отъ бждщия министъръ, който щѣлъ билъ да смѣни даже и разсилнитѣ . . . . Но скоро, по твърдѣ естественъ пжть, разговорътъ минж отъ политиката къмъ прѣдстоящия тиражъ на нѣкаква си лотария, отъ която даже разсилния Свраката Горчо ималъ осминка билетъ. Около тоя прѣдметъ разговорътъ се въртѣ повече отъ часъ, а послѣ, пакъ твърдѣ естествено и незабѣлѣзано, минж върху сждбата на нѣкаква си пѣвачка Любица, която по прѣди била въ шантана „Неаполъ“, а сега се прѣмѣстила не знамъ кждѣ-си. Запрѣплитахж се пакъ вѣчно сжщитѣ шеги на канцеларския клоунъ Фитнето (канцелария безъ клоунъ неможе!), комуто всички признавахж за най-голѣма житейска гордость дѣто е шурей на нѣкогашния прочутъ приставъ Дунгула. И всичкия този полушепотенъ порой на чувства, мисли, интереси се прѣсичаше сегисъ-тогисъ отъ плахо безмълвие, — щомъ се мѣрнѣше, задъ млѣчнитѣ стъкла на вратата, нѣкоя горда началническа или подначалническа фигура.

Обѣдъ наближаваше, а нищо необикновенно не се случи, макаръ че лѣвото око на писаря Илчевъ не прѣставаше да играе.

Обаче Иванчо Илчевъ, който бѣше работилъ безъ отдихъ цѣла сутрина, (въпрѣки повтарянатa всѣки день, — отъ

двѣ години насамъ, — острота на Фитнето, че „Ванката иска да свърши въ единъ день царската работа“) затъкнѫ най послѣ перо задъ ухото и исправи прѣвития си гръбнакъ. Той се накани да си свие цигарка. Ала най-първо той се полюбува за послѣденъ пѫть на туку-що прѣписаната грижливо „бумага“ (едно уволнение) и чакъ тогава извади табакерата си съ портрета на негова шефъ-министъръ. Сви си той една цигарка, запали си я, испустнѫ двѣ-три кѫлба димъ и отплѣснѫ замисленъ погледъ къмъ вратата. Той пакъ се замисли, — защо ли аджеба му играе лѣвото око? . . .

А както се бѣ заплѣснѫлъ така съ цигара въ устата, стъклената врата се отвори и на прага се появи единъ сербесъ господинъ. Той изгледа всички писари безъ никакво стѣснение, като вѫтрѣшенъ човѣкъ, и се отправи съ едно парче хартия въ ржка къмъ Илчева. А тоя още продължаваше да си пуши захластнѫто цигарката, безъ да забѣлѣжи, че другаритѣ му наскачахѫ почтително на крака.

— Ще прѣпишешъ това още ей сега и ще го донесешъ на подписъ! — сепнѫ го единъ строгъ гласъ.

Илчевъ подскочи като ужиленъ на стола си, смачка цигарата въ ржка и облѣщи уплашено очи. Прѣдъ него стоеше подначалникътъ му.

— Ей сега, господинъ подначалникъ. — отвърнѫ покорно писарчето и присѣгнѫ съ растрѣперена ржка да поеме листа.

Подначалникътъ разбра, че това бѣдно момче, което се страхуваше даже отъ сѣнката си и на което не бѣ правена до сега никаква бѣлѣжка за нередовность, не показа нарочно непочтителность, а просто се бѣше кой знай дѣ захласнѫло, — та затова се задоволи само съ едно намръщване. Ала сѐ пакъ зайчето сърдце на Иванча Илчевъ се прѣкапичнѫ съ глава надолу . . .

— „Йонка има право. Това ваджийско око ще ми докара нѣкоя беля днесь“, — помисли си той, като захванѫ да прѣписва съ удвоена ревность нѣколкото реда, съ които се назначаваше негова подначалникъ за началникъ на отдѣление . . .

„Съобщава ви се . . .“ — захванѫ Иванчо, а вѣждата му туку пакъ мръднѫ дяволито. Той я потърка ядосано съ дланьта на лѣвата си ржка и продължи: „че се уволнявате, като подначалникъ на отдѣление . . .“

Прѣгледа той еднажъ и дважъ прѣписаното, остана доволенъ, занесе го пъргаво на подначалника си и се върна въ канцеларията съ нѣколко нови книжа за прѣписване.

Врѣме за обѣдъ бѣ дошло и всички очакваха да чуятъ въ коридора тежкитѣ стжпки на по голѣмцитѣ отъ тѣхъ за да стават и тѣ, когато разсилния, Свраката Горчо, влѣзе въ стаята и съобщи на Илчева, че го вика подначалникътъ му.

— Сега я оплѣскахме! — мина прѣзъ умъ на Иванча, заедно съ едно тежко прѣдчувствие, което обикновенно съ такава внезапность обхваща страхливитѣ хора.

Той бутна плахо вратата на подначалниковата си стая и изведнажъ му се зави свѣтъ отъ злобно свититѣ уста и скъмени вѣжди на послѣдния.

— Я си отвори мигалитѣ, бре муле! — сопна се разлютения подначалникъ и му тикна подъ носа *уволнението*, което министра бѣ вече подписалъ, *по докладъ*, — както обикновенно министритѣ подписватъ служебнитѣ книжа.

Илчевъ облѣщи въ недоумѣние очи, послѣ се вгледа по внимателно — и мравки му полазиха по гърба.

А подначалникътъ, безъ да обръща внимание на неговия ужасъ, взе едно друго листче хартия отъ масата, туку що напъстрено съ сърдитъ почеркъ, па му тикна и него подъ носа.

— Дръжъ сега да прѣпишешъ твоето уволнение.

Илчевъ прѣблѣдня, въ очитѣ му се примѣрджеля и той едвамъ проплака:

— Смилете се, господинъ началникъ... Срѣдъ зима е... Жена, дѣца... Убийте ме, не ме уволнявайте...

* * *

На другия день, рано прѣди зори, Иванчовата булка Йонка, сгушена въ капламата на старото си кожухче, пакъ бѣше приклекнала прѣдъ тенекиената печка. Но тоя пжть тя не кладѣше огънь, а тикаше отстрана, въ мървата на насвѣтлената още отъ срѣдъ нощь печка, едно старо жълто кафениче и варѣше кафе на мжжа си.

Иванчо пъкъ, героя на вчерашното страшно происшествие, се търкаляше още по дъсчения креватъ съ заложени задъ тила ржцѣ и гледаше мечтателно тавана. Той днесь се чувствуваше просто вдѣтененъ отъ блаженство, — за дѣто началника му се бѣ смилилъ и го бѣше простилъ...

Отъ щастие тѣ и двамата тая нощь не бѣха мигнѫли, — за да расправятъ, да повтарятъ и потретватъ чакъ до съмнѫло, най-малкитѣ подробности на вчерашния фаталенъ день.

Йонка отъ своя страна сѫщо нѣколко пати още бѣ разказала историята за лѣсицата въ кокошарника и за турунджиената рокля, скѫсана на Радкината свадба...

— Жено марй! пакъ ми играй лѣвото око! — викна по едно врѣме Иванчо.

Йонка се сепна, захарената вода отъ кафеничето зацвъртѣ по вѫгленитѣ, а Иванчо се весело искиска.

Дяволъ бѣше тоя пусти Иванчо: той рѣче на тоя кефъ отгорѣ да се пошегува съ жена си, па тогава съ още по голѣмъ кефъ да си пие кафето.

— Ухъ да те прази, дано! Уплаши ме! — Отвърна добродушно Йонка и доля кафеничето.

А Иванчо продължаваше крѣхко-крѣхко да се смѣе и да гледа безгрижно тавана, дѣто играехѫ и се прѣплитахѫ множество тъмни и свѣтли пѣтна отъ треперливия отблѣскъ на огъня, проникнѫлъ прѣзъ прóрѣзитѣ на печката.

Гюи де Мопасанъ

Литературенъ портретъ отъ **Рене Думикъ**

Прѣвелъ **Ив. Ст. Андрейчинъ**

(Край)

III.

Но, слѣдъ като прочетешъ тѣзи творения и затворишъ тѣзи книги, отъ които повечето сж отъ една до другия край забавителни и само весели, ти чувствувашъ, че сърцето ти се свива отъ най-мжчителна болезненна тжга. За да се изясни това явление, не стига само да се каже, че Мопасанъ, ужъде, полека-лека ставаше мраченъ и достигнж дори до ужасна исповѣдь, която изнесе прѣдъ свѣта въ расказа си Horla. На това впечатление блика отъ всичкитѣ творения на нашия писатель — тѣ въ самия си коренъ приличатъ на безводна и бесплодна пустиня. Въ нашето врѣме на всеобщо отчаяние, никой повече отъ Мопасана не отбули пустотата на всичко и не даде такова чувство на безусловно „небитие“.

Всѣкой би помислилъ, че той нарочно отбѣгва всичко, което служи на човѣка за надежна цѣль на неговата дѣятелность, за подслядяване и подпорка на неговата енергия. И това вършеше той не защото бѣше надаренъ съ особна прѣдвидливость, която му позволяваше да вниква изведнжжъ въ тайната на най-труднитѣ загатки, а тъкмо наопаки. Мопасанъ съвсѣмъ не е мислитель, и това се виждя изведнжжъ всѣкой пжть, когато той се помжчи да искаже своето мнѣние по какъвто и да е отвлеченъ въпросъ.

Всичко, което принадлежи на интелектуалностьта, което е създание или побѣда на ума надъ нѣщо — всичко това е недостижно за Мопасана. И както се случва често, той отрича онова, което не разбира. „Ний — казва той — нищо

не знаемъ, нищо не виждаме, нищо не можемъ, нищо не догаждаме, нищо не измислюваме; ний сме затворени вътрѣ въ себе си, като въ тъмница. И има още хора, които сж възхищаватъ отъ човѣшкия гений!... Човѣшката мисъль е неподвижна. Когато той стигне до нейнитѣ точни и блиски граници, които щомъ достигнемъ, не можемъ да прѣминемъ, той започва да се върти като цирковъ конь, или като муха, затворена въ стъкленица и лѣтяща само между нейнитѣ стѣни, въ които непрѣстайно се удря". Но ако това е тъй, тогава защо е философията, която често е сглобена отъ чудни обяснения, винаги недостатъчни, чрѣзъ които хората се мжчатъ да изяснятъ неизясненитѣ за тѣхъ загатки, защото може би въ тѣхъ да нѣма никаква смисъль? За какво е тогава науката, която, колкото далечъ да отива въ своитѣ издирвания, всѣкога се облѣга върху незнайното и ни служи само за да можемъ да чувствуваме по-добрѣ, доколко не знаемъ онова, което най-много ни е потрѣбно? Защо е тогава искуството, което е просто едно безполезно подражание и банално възпроизвеждание на нѣщата, сами по себе си печални? — „Поетитѣ — казва той — правятъ чрѣзъ думитѣ това, което живописцитѣ се мжчатъ да достигнатъ чрѣзъ боитѣ. Какво ново ще създадатъ? Като прочетешъ творенията на четирма най искусни поети, безполезно е да надничашъ въ други произведения. Ти нищо повече отъ тѣхъ нѣма да узнаешъ". Споредъ него, всички усилия на хората сж на всуе, безполезни, ако не сж дори и вредни за тѣхъ самитѣ. Хората си наредили общество за да се трудятъ наедно въ полето на цивилизацията, която донася напрѣдъкъ и смекчение на нравитѣ; но само че отъ това общество се поражда война, която не само че е връщание назадъ къмъ първобитната диващина, но дори и нѣщо повече, защото „сащински диваци не сж ония, които се биятъ, за да изедатъ побѣденитѣ, а ония, които се биятъ чисто и просто за да се убиватъ". Всѣко общество се управлява по закони, и тѣзи закони поддържатъ, като ги и освѣтляватъ въ сащото врѣме, тѣхнитѣ възмутителни обичаи и прѣстжпни прѣдрасждъци. Нравственостьта се туря още по-високо отъ законитѣ, и въ нейно име се извършватъ най-ужасни неправди. Ако това е тъй, тогава каква полза отъ цѣлия трудъ на човѣшката мисъль, тая вѣчна работница, която безброй вѣкове се бъхти до сега? Ахъ, да бѣше този трудъ само бесплоденъ! Ала работата е тамъ, че тъкмо той

прави нашия животъ толкова горчивъ, и благодарение на него, отъ всичкитѣ същества, що населяватъ земята, само ний сме наистина нещастни. Защото животнитѣ не мислятъ, затова и не страдаятъ". [1])

А що се отнася до ония хора, които Мопасанъ срѣща въ живота, или изважда въ своитѣ раскази, то тѣхъ той толкова по-малко уважава, колкото повече е развита тѣхната мозъчна дѣятелность, съ едно слабо исключение въ полза на артиститѣ и писателитѣ, — навѣрно отъ приятелство и братско съгласие. Отъ многобройнитѣ лица, които се изреждатъ въ неговата „човѣшка комедия", нито едно не се отличава съ умствена висота. Истънченитѣ и свѣтски хора, които водятъ раскошенъ животъ, особенно се прѣзиратъ отъ него. Въ неговитѣ творения тѣ всѣкога прѣминаватъ край всичко, безъ да разбиратъ нѣщо. Тѣхнитѣ стремежи, вкусове, симпатии и дори удоволствия сж искуственни, дребни, условни и лъжливи. Сé толкова сж смѣшни, а още повече безобразни буржуата и чиновницитѣ. Дори ако искате, Мопасанъ е готовъ да прѣдпочете прѣдъ тѣхъ ония лукави селяни, които — за да наситятъ своята жадность — се впущатъ въ различни искусни и хитроумни игри. Но сжщинскитѣ му симпатии се падатъ на най-проститѣ хора, силни и здрави физически, и заети главно съ развиване на своитѣ мускули и съ ползуване отъ земнитѣ блага, като слушатъ само своитѣ инстинктивни влечения и се възвръщатъ по тоя начинъ къмъ истинския, отъ сждбата приготвенъ човѣшки пжтъ.

Едничкото чувство, къмъ чието описване Мопасанъ постоянно се възвръща, е любовьта. Въ нея вижда той едничка сладость въ живота, ала и нея лишава отъ всѣкаква идеалность. Човѣчеството, което учѣе само да се лъже, мечтае за съединяване на душитѣ чрѣзъ любовьта, за самозабрава, за бескористие и пожертвование, за мистически съюзи, извънъ материалнитѣ потрѣбности, що стоятъ по-горѣ отъ изненадванията на чувственностьта и еднички способни да уцѣлѣятъ въ всемирното унищожение и разрушаване. Това сж само дивни мечти. Това е мрѣжа отъ измами, съблазнителна наистина, но толкова лесно се скжсва! Това е идеалъ, „слѣдъ когото ний вѣчно тичаме, безъ да го стигнемъ нѣкога, който се крие задъ всички изненади на красотата, въ която ужъ

[1] Sur l'eau.

се крие нѣкаква мисъль — напримѣръ, въ дълбочината на погледа, която зависи само отъ отсѣнкитѣ на зѣницата, въ хубостьта на усмивката, която се поражда отъ гънкитѣ на устата и бисерния блѣсъкъ на зжбитѣ, въ гиздавината на вървежа, която се създава отъ случайното хармонично съединевие на формитѣ“ — който идеалъ никога не ни се вдава, и бесполезното тичане слѣдъ него само ни изморява, — този идеалъ, както се вижда, е проста химера. Колко вѣкове истекохж, а Жокопда още не откри тайния смисъль на своята усмивка, като докарва до отчаяние своитѣ поклонници, които съвсѣмъ не могжтъ да отгатнжтъ тази гатанка безъ ключъ. Въ Сиракуския музей има една чудна статуя на Венера. „Тя не опоетизирана, не е идеализирана жена, божественна, величественна като Венера Милоска, но е чисто и просто жена, каквато си е — такава именно любжтъ, такава желажтъ и такава се стрѣмжтъ да пригжрнжтъ[1]. Това е плътска селска Венера — селянка въ богински образъ. Тя е божественна, не защото въ нея се въплощава нѣкаква мисъль, а само защото е хубава. Това е самата хубость, примка, която природата залага човѣку за въспроизвеждание на рода. Нея именно ний търсимъ въ тѣзи несъвършенни форми, въ които се облича тя въ нашитѣ несъвършенни тѣла, тя ни и привлича съ непобѣдима прѣлесть. Тя събужда въ самата дълбочина на душата ни необясними страстни ламтения, особно въ онова годишно врѣме, когато възродилата се природа влага въ всѣко сърдце едно и сжщо влечение, една и сжща жажда за животъ и ний тъкмо тогава присжтствуваме при страстния съюзъ на ония, които се привличатъ единъ другиго съ своитѣ любовни пориви, при които у тѣхъ се истръгватъ ридания, — ридания на наслаждението, на бѣснотата или умразата.“

Любовьта въ такъвъ образъ, лишена отъ онова, което Мопасанъ въ други единъ расказъ нарича „любовна музика“. докарана само до плътско влечение и чувственна наслада, безъ друго се обръща на най-разомайна вѣщь, защото свойството на плътското желание е саморазрушение, а паслаждението оставя слѣдъ себе си само умора и отвръщение. Ала има още нѣщо: дори самата красота, въплощена за насъ за малко врѣме въ хармония на линиитѣ и очертанията на на-

[1] La vie errante.

шата земна плъть, при това вѣхне, увѣхтява, разлага се. Самата младость, която ни кара да жадуваме любовь и ни прави достойни за нея, пропада тогава! И въ насъ остава само съжаление за вѣчно-изгубенитѣ блага, които никога вече нѣма да дойдатъ при насъ. И ний тъжовно мислимъ тогава, *че всичко* е свършено, и отъ всички изминати отъ насъ пътища на живота, и отъ ония, които ще минемъ за напрѣдъ пълзишкомъ, на срѣща ни се испрѣчва само единъ образъ — образа на Смъртьта.

Тоя призракъ на Смъртьта минава прѣзъ всичкитѣ произведения на Мопасана, като хвърля навсѣкждѣ мрачната си сѣнка, въстава срѣщу ни въ най-неочаквани минути, испъква като неканена страшна гостенка. Нека си спомнимъ само, какво чудно впечатление произвежда въ Bel-Ami, слѣдъ цѣлъ редъ двусмислени скитания, неочакваната рѣчь на Норберъ де Варенъ за смъртьта. „Всѣкога, казвамъ ви, дохожда такъвъ день, когато каквото и да погледнешъ, виждашъ задъ него смъртьта . . . Ето вече петнайсеть години откакъ азъ усѣщамъ въ себе си нейната глуха работа — сѣкашъ въ мене се е вмъкналъ нѣкой гризачь. Азъ усѣтихъ нейното присжтствие полека-лека, отъ мѣсецъ на мѣсецъ, отъ година на година, тя ме подяжда като клща, осждена да рухне ... Всѣка моя крачка ме приближава до нея; всѣко движение, всѣко дихание тика напрѣдъ нейната отвратителна работа. Да дишаме, да спимъ, да ядемъ, да пиемъ, да работимъ, да мечтаемъ — съ една рѣчь, да вършимъ всичко, което ний изобщо вършимъ, то значи да умираме . . . Сега азъ я виждамъ толкова близо до себе си, щото често ми се иска да я отблъсна съ ржцѣ“.[1] И той живѣе цѣлъ погълнатъ отъ тази мисъль, която е дотолкова противна на живото сжщество, щото то не може дори съвършенно да си я усвои — мисъльта за пълно унищожение. Свѣтътъ, мисли си той самъ, ще продължава да си живѣе; хиляди и хиляди сжщества още ще се народятъ, и слънцето пакъ ще изгрѣва за тѣхъ, тѣ ще виждатъ сутрѣшната и вечерна зора. Но самъ той никога вече нѣма да види това, и него съвсѣмъ нѣма да го има вече. Младичката Ивета, прѣдъ самото си самоубийство, облаква своята красота, жалѣе за своето тѣло, лице, очи, бузи, които скоро ще станатъ на нищо въ черната

[1] Bel-Ami.

земя! Даже това мѣсто, дѣто Monsieur Parent сѣда всѣкой день въ кръчмата, като облѣга до стѣната своя черепъ, що всѣки день оголѣва повече, отражава сѫщо въ себе си „разрушителната работа на врѣмето, което вървешкомъ изяда хората, тѣзи бѣдни хора.“ [1] Анна де-Гилйеруа, прѣди да погребе майка си, обръща се мисленно къмъ себе си, като си казва, че ще дойде, и може би скоро, оня день, когато и тя ще отиде тамъ. Ей това отравя всичкитѣ човѣшки радости. „Ако постоянно мислимъ за това, ако човѣкъ не се залисваше, не се радваше и не се заслѣпяваше съ всичко онова което става прѣдъ очитѣ му, щѣше де бѫде невъзможно да се живѣе, защото изгледа на това вѣчно избиване би ни полудилъ.“ [2] Още нищо би значило, ако тая смърть бѣше само вѣроятна, ала не! Тя е неизбѣжна, толкова неизбѣжна, колкото настѫпването на нощь слѣдъ деня. „Не е ли чудно, че можемъ да се смѣемъ, да се веселимъ, да се радваме, при тая вѣчна увѣренность въ бѫдѫщата смърть.“ [3] Тука при жалбитѣ на материалиста се прибавятъ и разсѫжденията на християнинъ, изказани съ сѫщитѣ мисли, съ сѫщитѣ форми и дори почти съ едни и сѫщи изрѣчения; а то произлиза отъ туй, че и религията и философията изхождатъ отъ едно и сѫщо убѣждение, че смъртьта е неизбѣжна, като ни довеждатъ — макаръ и по различни пѫтища — до едно и сѫщото съзнание на неминуема сѫдба.

Отъ тука се вижда като отъ какъвъ видъ е мрачната тѫга, що се крие въ дълбочината на Мопасановитѣ творения. Зеръ, случва се и такава възвишена скръбь, която издига нашата душа и ни придава мѫжество. Тѫгата може да бѫде цѣлесъобразна и плодовита; не помнѭ кой бѣше казалъ намѣсто, че песимизмътъ е най-голѣмия лостъ за напрѣдъка, защото той ни тласка — по силата на нашето недоволство отъ реда на нѣщата — да търсимъ промѣнение, като приготвяме съ това настѫпване на нѣщо по-добро. Ала въ такива минути хората мислѭтъ за величието на човѣшката сѫдба и измѣрватъ растоянието, което ни отдѣля отъ цѣлта, що се мѣрка надалечъ. А пъкъ Мопасановата скръбь ни подчинява на унизително, тежко робство. Всички човѣшки открития се

---

[1] Monsieur Parent

[2] Fort comme la mort.

[3] Regret (въ сб. Miss Harriet).

мячатъ не само да задушатъ инстинктитѣ и да отслабятъ природното животинство, но и да забулятъ отъ насъ ужаса на послѣдния часъ. Религиитѣ ни говорятъ за бждащъ животъ, въ когото земния ще намѣри вѣчно продължение. Нравственостьта пъкъ ни прѣдлага такива принципи, които сладкодумно ни расправятъ, че съвѣстьта си остава съвѣсть, безъ да обръщаме внимание на каквито щемъ душевни промѣни. Литературата, искуствата, науката потвърдяватъ вѣчностьта на човѣшката мисъль, въпрѣки всеобщото разрушение. Ала подъ натиска на мрачния материализъмъ всичко това се губи, и смъртниятъ застава лице срѣщу лице съ оная тайна, чието зрѣлище е толкова непоносимо, колкото гледането срѣщу слънце — тайната на смъртьта, която върши неумолимо своята работа, като не отстжпя дори прѣдъ любовьта, прѣдъ нищожната любовь на двѣ сжщества, които се съединяватъ за да дадатъ животъ на друго сжщество, когато пъкъ въ сжщата минута — както, впрочемъ, и въ всѣка минута, въ всѣка секунда — тѣ сами крачатъ къмъ пълно разрушение.

IV.

Тази философия — ако можемъ да я наречемъ тъй — философия на тѣсенъ хоризонтъ, но чиито груби и безутѣшни заключения Мопасанъ си присвоява съ нѣкакво сурово убѣждение, е именно отличителната черта, която дава значение и цѣна на неговитѣ произведения. Що се отнася до тѣхното исключително литературно значение и цѣна, то тѣ сж голѣми, защото Мопасанъ бѣше художникъ, по-вече отъ всѣки други писатель изъ съврѣменното нему поколѣние.

У насъ има доктрини, които подъ маската на литература се обѣщаватъ да ни дадатъ история, естествознание и социология; у насъ има романисти, които ни прѣдставляватъ дѣйствителностьта гола, каквато си е, несвързана, неприлична и хаотическа; има драматурзи, които ни поднасятъ странички, откжснжти отъ живота; поети, които ни внушаватъ, чрѣзъ просто съединение на звуковетѣ, цѣлъ миръ отъ усѣщания; и както ми се чини, имаме още живописци, ваятели и музиканти на пустословието. Ала най-много ни липсватъ писатели, които знаятъ, че писанието е искуство, което има свои особенни начини за исказване, свои правила и закони, чието испълнение само по себе си е прѣкрасно, и че прѣди всичко

това е занаятъ, на когото трѣбва да се научимъ, прѣди да станемъ майстори — за което, обаче, трѣбва да напишемъ майсторско, образцово произведение. Върху тази тема Мопасанъ малко ни е съобщилъ, ала сѣ пакъ ни стигатъ редове като слѣднитѣ: „Ония отъ насъ, казва той, които нищо не задоволява, на които всичко е противно, защото тѣ бълнуватъ за нѣщо по-добро, на които всичко се вижда още отначало развалено, и на които онова, което излиза исподъ перото имъ, произвежда впечатление на бесполезна и обикновена работа, достигатъ дотамъ, че гледатъ на литературата като на нѣщо неуловимо, тайнствено, едвамъ поотворено за насъ чрѣзъ нѣколко страници на най-великитѣ майстори. А пъкъ ние, сегашнитѣ, не сме повече нѣщо, а само добросъвѣстни, упорити работници и можемъ да се боримъ съ отпаданието на духа само съ голѣми усилия“ [1].

И най-краснорѣчиви, най-убѣдителни отъ всѣкакви увѣрения сж неговитѣ непрѣкжснжти усилия въ полето на литературата.

Първото нѣщо, съ което всѣкой артистъ се отличава, е това, че той има опрѣдѣлено понятие за своето искуство, знае какво иска, какъ да се залови на работа, какво тъкмо трѣбва да се върши, и именно по кой начинъ се достига сполука. Обикновенно поетитѣ и романиститѣ и изобщо всички, които сами се наричатъ „оригинални писатели“, нѣматъ обичай да си признаватъ това. Тѣ искатъ да увѣржтъ другитѣ, че сами не знажтъ какво създаватъ — това сж единъ видъ прѣструвки у тѣхъ. Всѣко тѣхно прѣкрасно произведение имъ се струва още по-прѣкрасно, ако сж го създали не нарочно, а неочаквано. Тѣ безъ друго искатъ да си спечелжтъ правата на бъзсъзнателни писатели, прилични на слѣпитѣ природни сили. Ала фактитѣ противоречжтъ явно на това, защото всѣкой великъ писатель е бивалъ въ сжщото врѣме и тънъкъ критикъ. Що се отнася собственно до Мопасана, то макаръ и да казахж за него, че той пише раскази толкова естественно, колкото естественно раждатъ плодове ябълкитѣ въ неговота родна Нормандия, ала това не е вѣрно. Азъ дори не знаж, дали ще е прѣувеличение твърдението, че той еималъ свои собственни теории, макаръ и самъ — както стотина други писатели — сжщо протестираше противъ теориитѣ въ литературата. На всѣкой случай той много е мислилъ за ония

[1] За романътъ (въ Pierre et Jean).

теории, които други прокарвахж; неговата оригиналность се крие въ ония поправки и ограничения, които той внесе въ теорията на писателитѣ съ реалистично или материалистично направление, — а това происхожда отъ по-правилно разбиране задачитѣ на искуството.

Претенцията на такива писатели се състои въ това „да се пише правдиво“, и нищо по-законно нѣмаше да има, ако тая грижа за правдата не би послужила толкова пати за причина на чудни истънчености, еднакво далечни както отъ правдата тъй и отъ красотата. Тѣ претендиратъ още и това, че като описватъ само правдата, описватъ я цѣла-цѣлненичка, т. е. излагатъ цѣлия животъ въ досущъ вѣрна картина. Но животътъ е съставенъ отъ дребни факти, посредъ които има сума дреболии неинтересни, нелогични или противни едни на други. Художникътъ взема отъ този животъ, прѣтрупанъ съ случайности и непотрѣбности, само такива характерни подробности, които ще му бѫдатъ полезни за избрания отъ него прѣдметъ, и тъкмо съ сполучливия имъ изборъ той показва че е художникъ. Животътъ туря всичко на единъ планъ, ту натрупва фактитѣ единъ върху другъ, ту пъкъ всичко протака за неизвѣстно врѣме. „Искуството прави наопаки; то се състои въ това, щото да умѣемъ да се ползуваме отъ прѣдпазливоститѣ и постепеннитѣ подготвяния, като поправяме съ тѣхъ тънкитѣ и грижливо прѣкрити прѣминавания отъ едно събитие къмъ друго, та по тоя начинъ да искараме въ силно освѣтление най сѫществennитѣ случки и да прѣдадемъ на всичко останѫло нуждната испъкнѫлость“. Искуството неуморимо внася поправки въ фактитѣ, въ полза на правдоподобието и въ врѣда на правдата. И тъй то сполучва, „вмѣсто да ни дава обикновенна фотография на живота, да ни го прѣдстави въ такъвъ видъ, щото писаното да излѣзе по-пълно, по-силно и по-убѣдително отъ самата дѣйствителность“. Ала какъ да се говори за дѣйствителностьта и именно за каква дѣйствителность да се говори, ако е вѣрно това, че всѣкой отъ насъ я вижда другояче? „Всѣкой отъ насъ си прѣдставлява свѣта... съгласно съ своята природа. Едничката мисия на писателя е да възпроизведе тия прѣдставления по всичкитѣ правила на своето искуство и умѣние“.[1] Всички тия доказателства довеждатъ до явно отдѣлване на искуството

[1] За романътъ (въ Pierre et Jean).

отъ живота, като правѣтъ отъ първото въспроизвеждание на втория, толкова по-цѣнно, колкото по-малко прилича на рабско копие. И това си остава сѐ пакъ реализъмъ, ала реализъмъ разясненъ отъ художника.

Най-сетнѣ искуството има още една послѣдня грижа: стремление да се прѣкрива скромно. Почти всичкитѣ днешни писатели съ най-антипатична упоритость растварятъ прѣдъ нашитѣ очи пълна картина на цѣлата си подготовителна работа. Натуралиститѣ струпватъ въ своитѣ романи цѣла камара забѣлѣжки, набрани въ тетрадкитѣ имъ. Психолозитѣ ни водѣтъ по всичкитѣ пѣтечки, изъ които сѫ минѫли за да стигнѫтъ онова свършено откритие, което едничко ни интересува. Обаче художникътъ отлично разбира, че ако се е нагърбилъ самъ съ тоя прѣдварителенъ, дълъгъ и тежъкъ трудъ, то го е сторилъ затова, щото да избави отъ него читателя. Щомъ е свършенъ портретътъ, по него не бива да личѫтъ нито приготовленията, нито подплатата. Ето нà, това е методата на Мопасана, който винѫги ни дава само резултати и нищо друго.

V.

Въ романитѣ си Мопасанъ е по-малко оригиналенъ, отколкото въ своитѣ раскази, защото въ тѣхъ той повече зависи отъ най-блискитѣ примѣри на другитѣ романисти. Не съставляватъ тѣ най-личната часть отъ неговата лепта въ днешното литературно движение. И ако Мопасанъ не бѣше ги написалъ, литературата безъ друго би се лишила отъ нѣколко чудесни страници и дори отъ цѣла прѣкрасна книга Pierre et Jean, ала тя сѐ пакъ не би се лишила отъ нищо сѫществено. Освѣнъ това, много ясно личи, че нашиятъ писатель не се чувствува добрѣ въ твърдѣ широкото за него крѫжило на романа. Привикнѫлъ да вижда дѣйствителностьта въ малки, отдѣлни, но пълни картинки, той и романа съгражда отъ расширочена повѣсть, или отъ цѣлъ редъ раскази. Като се уморяваше скоро, както нервнитѣ хора, той не обичаше да живѣе по-дълго врѣме между своитѣ дѣйствующи лица. Той прѣдпочиташе, като нарисува смѣло единъ какъвъ да е типъ, да прѣмине къмъ други упражнения; разнообразнитѣ работи за него сѫ много по-приятни, отколкото единъ бавенъ трудъ. Освѣнъ това, тъй като той не признава че има само единъ типъ романи, а твърди че всичкитѣ видове сѫ добри,

стига авторътъ да испълни добрѣ своята задача, то и ний ще сядимъ за него по неговитѣ собственни намѣрения. Подъ заглавието на романа си Une vie той слага второ заглавие „скромна истина“, тъй щото той е искалъ съ него да ни прѣдстави картината на единъ животъ, който прилича на много други. Обаче, като струпва върху главата на едно и сѫщо лице какви-ли не щешъ житейски промѣни, той създава лице, което рѣдко се срѣща; и макаръ че всичко, което се случва съ неговата героиня, е досущъ възможно и правдиво, обаче такава правда е твърдѣ нескромна, защото е изключителна. Въ романа си Bel-Ami той намислилъ да раскрие прѣдъ насъ цѣлъ редъ разнообразни случки изъ живота на нѣкой-си литературенъ авантюристъ; и сѐ пакъ отъ всичкитѣ му произведения този романъ ни дава най-еднообразно впечатление, дори понѣкога, — а това не се случава нито съ едно отъ другитѣ му произведения — той ни докарва тегота. Това става затуй, че журналиста Дюруа добива успѣхъ само защото е хубавецъ и защото това е едничкото му орѫдие въ полето на жизнената борба, та постоянното повтаряние на еднакви скитания става най-послѣ уморително. Въ романа Mont Oriol кръжилото е много широко за расказаното въ него приключение, което би спечелило много отъ единъ по-стегнатъ расказъ, както на дѣло това е прѣдавано много пати отъ самия Мопасанъ, или пъкъ, което е още по-вѣрно, тука се чувствува манера, която Мопасанъ е взелъ отъ натуралистическата школа, — и щѣше да бѫде по-добрѣ, ако бѣше имъ я оставилъ; тази манера се състои въ това, че къмъ една каква да е история, попаднѫла първа прѣдъ очитѣ ни, която би можела прѣкрасно да се замѣни съ друга, — дотолкова е незначуща само по себе си — натрупватъ цѣла грамада плаутакъ отъ набюдения и забѣлѣжки за нѣкоя общественна среда. Най-послѣ Мопасанъ прѣминѫ отъ оня романъ, когото самъ наричаше „обективенъ“, къмъ други, тъкмо противоположенъ на него — къмъ „психологическия“ романъ, и доказа съ успѣха на Pierre et Jean, че талантътъ му не само че е силенъ, но е още гъвкавъ и може да прѣтърпи всѣкакви промѣни и видоизмѣнения. И макаръ — въпрѣки това — да нѣмахѫ сѫщия успѣхъ нито Fort comme la mort, нито Notre cœur, това може би е затуй, че макаръ той и да е билъ способенъ да се вмъкне въ областьта на психологическия етюдъ, но че въ сѫщность тази область не е негова, понеже

той може да разбира най-добрѣ по-малко сложнитѣ лица, а тѣзи чувства, които той особенно хубаво умѣе да изучва, съвсѣмъ не се вдаватъ на твърдѣ тънъкъ анализъ.

Ала въ едно нѣщо Мопасанъ нѣма съперници, и нему се пада безспорно първенство — това сж дребнитѣ раскази. Въ тѣхъ той е сѫщински създатель, а това е необходимо условие за да бѫде майсторъ. Той поднови този литературенъ родъ и го направи съврѣменень и моденъ. И на тази подновена отъ него мода ний длъжимъ тоя купъ отъ посрѣдственни раскази и глупави повѣсти, съ които всѣкидневно ни гощаватъ, защото расказътъ стана търсена стока на творчеството, и нему е дадено мѣсто въ вѣстницитѣ, помежду забавителнитѣ истории и сериознитѣ статии.

По тоя начинъ се потвърдява онова правило, което гласи, че ний скѫпо плащаме за всѣко наше удоволствие, а сѫщо се прилага и законътъ, споредъ когото всѣкой тласъкъ даденъ отъ нѣщо примѣрно, се продължава дотогава, додѣто не се истощи въ цѣлъ редъ подражания, сѐ по-слаби и по-слаби. L'Histoire d'une fille de ferme, En famille, L'Heritage, Mon Oncle Jules, Les bijoux, L'Enfant и още много други раскази произвеждатъ върху ни тъкмо онова впечатление, което се мѫчи да произведе истинскиятъ художникъ: впечатление на пълнота и съвършество въ прѣдаването, което иде отъ тамъ, че намѣрението на автора е испълнено до край и ефектътъ е достигнѫтъ съ срѣдства, които безусловно прилѣгатъ къмъ цѣлта. Въ тѣхъ нѣма нито празднина, нито нѣщо излишно — въ тѣхъ всичко е правилно, съгласно, изравнено. Прѣди всичко кръжилото е тъкмо споредъ съдържанието — а това има голѣмо значение, макаръ на това често да не се обръща внимание и да се срѣщатъ много прости анекдоти, сложени въ кръжилото на голѣма историческа картина. Самата среда е означена ясно, тъй щото лицата сѣкашъ сами влизатъ въ нея и се освѣтляватъ съ приличната имъ свѣтлина. Тия лица ни се прѣдставляватъ съ нѣколко твърди черти, които напълно стигатъ за да бѫдѫтъ испъкнѫли. Външностьта на всѣко описано лице изведнѫжъ ни дава понятие за неговото вѫтрѣшно съдържание, което полека-лека излиза сѐ по-ясно и по-ясно, споредъ туй, какъ това лице говори и дѣйствува. Мопасанъ владѣе въ висша степень дарба за да развие какво да е забавително и трагическо събитие и да го доведе, като слѣдва

естественния редъ на нѣщата, до бърза развръска. И той толкова скоро се прѣобразява въ всѣко отъ своитѣ лица, тъй умѣе да ни вкара заедно съ себе си въ тѣхната интимность, въ оная интимность, поради която само всичко, що се отнася до тѣхъ, не ни се вижда безразлично, щото най-послѣ ний започваме да намираме интересъ и въ случката съ Ce cochon de Morin и въ историята на La Bête à Maît'Belhomme. При това още то е расказано въ такъвъ ясенъ, стегнатъ и особно съ такъвъ простъ езикъ, въ такива щастливи изражения, които зависятъ не отъ ненадѣйностьта имъ, а отъ тѣхната правилность, щото ни се струва, че други изражения аслъ не могатъ да се употрѣбятъ, и че тѣ досущъ не сж избрани отъ купъ други, а сж дошле сами по себе си, защото други съвсѣмъ и не сѫществуватъ. Мопасанова стилъ почти не може да се изучи: той завинѫги ще остане дивенъ за всички, които обичатъ хубавъ френски езикъ, и ще отчайва ония, които търсятъ граматически куриози. Сѫщото може да се каже и за неговитѣ раскази. Колкото по-дълбоко ги цѣнишъ, толкова по-малко усѣщашъ желание да говоришъ по-дълго за тѣхъ. Волтеръ бѣше казалъ, че Расинъ не може да се тълкува, защото подъ всѣка негова страница ще трѣбва да се напише „прѣкрасно, дивно, божественно!“ — което, впрочемъ, направихѫ неговитѣ тълкуватели. Почти подъ всѣкой Мопасановъ расказъ би трѣбвало да се напише: „това е цѣло съвършенство.“

Мопасана сравнихѫ съ Ла-Фонтена, — обаче у него нѣма нито онова леко перо, нито оная безгрижность, нито оня умъ, които срѣщаме у Ла-Фонтена. Сравнихѫ го и съ Мериме, — ала у него нѣма нито изяществото, нито равнодушния скептицизъмъ, нито истънчената жестокость на Мериме. Но важното не е на кого прилича той — на една ли, или на другия, — а важното е туй, че той е гений, както го изисква традицията. Той има прадѣди отъ всичкитѣ породи писатели съ чисто француски калѫпъ. Неговото вдъхновение води своето начало направо отъ старитѣ француски повѣствуватели. Защото и Вилйонъ, който говори съ сѫщата чувственна горещина за женското тѣло „толкова нѣжно и елейно“, сѫщо тъй трепери отъ ужасъ, като си помисли за смъртьта. У Мопасана има всичкитѣ черти, които характеризиратъ тази порода — други черти у него нѣма. Въ неговата блѣскава гениалность нѣма нито най-малка диря отъ

другоземенъ гений. Само това би могло да му прѣдаде оригиналность въ днешно врѣме. Прѣдѣлитѣ на неговий умъ сж тъкмо ония, задъ които френскиятъ умъ рѣдко прѣскача. Нито мечтатель, нито мистикъ, неспособенъ да разбере твърдѣ отвлечена или многосложна идея, малко чувствителенъ къмъ играта на боитѣ, или музиката на думитѣ, той особно се интересува отъ зрѣлищата на живота, като се мжчи да прѣдаде въ цѣлата имъ пъстрота безбройнитѣ дѣйствия на тая голѣма комедия. И ето нà съ какъвъ истинно-французски темпераментъ той прѣминж прѣзъ живота на днешното общество. Като се яви на свѣта въ врѣмето на крайната цивилизация и бескрайната всеобща умора, той — благодарение на своята видна природа — прѣдаде по-силно отъ всички други отвръщението къмъ всѣко произведение нà ума, а сжщо и отчаянието на живото сжщество, осжденo да не вижда подалече отъ промѣнитѣ на материята. Като излѣзе на литературното поприще въ такова врѣме, когато литературата, като се занимаваше по-малко отпрѣди съ вжтрѣшния животъ, най-много описваше взаимнитѣ отношения на хората, а сжщо и тѣхнитѣ отношения съ вънкашнитѣ прѣдмети, той прѣдаде на живота такова изображение, а на искуството такова изражение, щото — безъ да обръщаме внимание на дълбоката разлика, която произлиза отъ разнитѣ епохи — тѣ се присъединяватъ чрѣзъ минжлитѣ вѣкове къмъ реализма на класическитѣ майстори[1].

---

[1] Отъ произведеннята на Мопасана имаме на български: 1 Нашето сърдце (романъ). 2. Пйеръ и Жанъ (романъ). 3. Сбирка отъ раскази и 4. Раскази, пръснжти изъ разнитѣ ни списания. *Бѣл. прѣв.*

НОВИЯТЪ ДОГОВОРЪ

Отъ **В. Т. Генчевъ**

Подиръ нѣколко седмици българскитѣ граждани ще бѫдатъ призовани да упражнятъ своята най-висока власть — да изберѫтъ народни прѣдставители. Прѣдстоящитѣ избори по своето значение надминаватъ всички избори, станѫли прѣзъ послѣднитѣ години. Съ резултата отъ тия избори въ голѣма степень ще бѫдатъ свързани сѫдбинитѣ на българския народъ, или поне, — за да избѣгнемъ станѫлитѣ у насъ банални изражения, — съ тѣхъ ще се опрѣдѣли за дълги години вървежа на нашето обществено развитие. Тази важность на изборитѣ всички усѣщатъ: и въ столицата, и въ провинцията, и въ градоветѣ, и по селата. А защо така? Защото сегашнитѣ избори иматъ за лозунгъ единъ отъ голѣмо значение икономически въпросъ — договора съ европейскитѣ банки за единъ заемъ отъ 260 милиона лева; изборната парола въ настоящия случай, за пръвъ пѫть, може би, е строго опрѣдѣлена, конкретна, достѫпна въ своята обща форма за всички и се касае до най-реалнитѣ интереси на всѣкиго.

Собствено нашиятъ печатъ, и правителственниятъ и опозиционниятъ, свързватъ съ изборитѣ и други още най-разнородни въпроси, които на пръвъ погледъ доста сѫ примамливи, като пазене конституцията, реформи, напрѣдъкъ, честность. Но въ дадения моментъ всички тѣзи хубави нѣща отстѫпватъ, по значение, прѣдъ въпроса за заемитѣ. Затова и ний въ нашата прѣдизборна обществена статия нѣма да говоримъ за друго нищо освѣнъ за заемитѣ.

Характерно е, че едно правителство, което — поне ф о р м а л н о — дойде на власть поради негодованието, възбудено противъ едни договори, и което прави избори главно за удобряване на нови договори, не счита за нуждно да ги публикува на врѣме, за да може народната маса поне горѣ-долу да се запознае съ тѣхъ прѣди изборитѣ и тогава да направи с ъ з н а т е л н и избори. Наистина официозниятъ органъ „Новъ Вѣкъ“ ни обѣщава, „че въ д е н я н а и з б о р и т ѣ всѣкой избиратель, който се интересува за тѣхъ (за договоритѣ), ще ги знае исцѣло“ (бр. 16). Дали обаче ще бѫде испълнено това обѣщание и какъ ще бѫде то испълнено — това е въпросъ на врѣмето. За насъ въ дадения случай

е важно това, че сега не можемъ да направимъ една пълна критика на договоритѣ, понеже не сж още публикувани. Но все пакъ и това, което ни е извѣстно, стига за нашитѣ цѣли.

Прѣди всичко не трѣбва да забравяме, че както паднжлитѣ, тъй и новитѣ договори иматъ за прѣдметъ двѣ различни нѣща: отъ една страна чисто финансовия въпросъ, сир. конвертирането на старитѣ заеми и получване единъ новъ малъкъ заемъ, а отъ друга страна въпроса за южнобългарскитѣ желѣзници. Фактътъ, че европейскитѣ банки не искатъ да ни даджтъ пари, въобще не искатъ да водятъ прѣговори съ насъ за заемъ, — додѣто не се съгласимъ де уредимъ въпроса за желѣзницитѣ, — доказва ясно, че желѣзнопжтниятъ договоръ има извънредно важнс значение, много по-важно, отколкото онзи за заемитѣ. Тъй щото, ако би билъ даже заемътъ много износенъ, той все пакъ става врѣденъ, щомъ покрай него въпросътъ за желѣзницитѣ се рѣшава не въ наша полза.

Доколкото официозниятъ печатъ е съобщилъ за новитѣ договори, ний знаемъ, че нашето правителство е сключило единъ заемъ отъ 260 милиона лева съ 89½ емисия, 5% годишна лихва и съ тримѣсечно ползуване на банкитѣ отъ купона на новия заемъ (droit de jouissance de 3 mois). Понеже годишната лихва е 5%, то тримѣсечно ползуване отъ купона означава, че банкитѣ ще си зематъ процентъ още 1¼ (5:4), или, като извадимъ тази цифра отъ емисионната цѣна 89½, ще останжтъ всичко 88¼% емисия. А това ще каже, вмѣсто всѣки 100 лева, съ които ний ще се задължимъ на банкитѣ, ще получимъ отъ тѣхъ само 88 лева 25 стотинки, или срѣщу дължимитѣ отъ насъ 260 милиона лева ний ще получимъ 229,450,000 лева $\frac{(88{\cdot}25 \times 260{,}000{,}000).}{100}$ Въ дѣйствителность обаче ний ще получимъ още по-малко, понеже разноскитѣ по гербовия сборъ, по печатане облигациитѣ, по публикации и т. н. възлизатъ най-малко на 1% върху цѣлия заемъ или на 2,600,000. Като спаднемъ и тая сума оставатъ чисти пари 226,850,000 лева. Нека обаче забѣлѣжимъ тукъ, че както емисионната цѣна, тъй и общитѣ разноски не сж нѣкакви изключителни условия за този заемъ: тѣ сжществуватъ при всѣки заемъ; при туй сами по себе си тѣ не опрѣдѣлятъ достоинството на единъ заемъ. Обикновенно се смѣта, че е по-добрѣ да получишъ 90 вмѣсто 100 лева и да плащашъ 5% лихва, отколкото да земешъ 100 за 100 лева (al pari), но да плащашъ 6% лихва. Даже Франция, когато прави заеми, плаща емисия. Тъй щото читательтъ да не мисли, че емисията и разноскитѣ, свързани съ единъ заемъ, сами по себе не прѣпорjчватъ тоя заемъ. Щомъ правишъ заемъ, щешъ-не-щешъ, ще платишъ и емисия, и други разноски. И така, ние ще получимъ 226,850,000 лева, срѣщу които ще плащаме чиста лихва (освѣнъ погашение) 13 милиона лева. Но понеже ще употрѣбимъ тоя заемъ за изплащане старитѣ борчове, то чисти пари ще получимъ твърдѣ малка сума. Ако смѣтаме, че вече сме зели V и VI опция на заема отъ 1892 година, ний дължимъ.

6% заемъ отъ	1888	година	46.777.500
„ „	1889	„	30 000.000
„ „	1892	„	142.780.000
		Всичко	219 557.500

Отъ този дългъ е погасено до 1-и февруарий т. г. 19,013,000; остава слѣдов. да длъжимъ още 200,544,500 лева. Като исплатимъ съ новия заемъ този дългъ, ще ни останѫтъ чисти пари 26,300,500 лева.

Ако сравнимъ нашитѣ досегашни задължения съ тѣзи, които се създаватъ съ послѣдния договоръ, ще видимъ, че на стария дългъ ние бихме плащали по 12.032,670 лева годишна лихва, а на новия заемъ ще плащаме лихва (безъ погашение) 13.000,000 лева или съ 967,330 лева, въ кръгла цифра около 1 милионъ, повече отъ напрѣдъ; срѣщу този милионъ обаче получаваме повече отъ 25 милиона лева. Слѣдователно, погледнѫтъ изобщо, новиятъ заемъ се вижда, като че не е лошъ. Но при това не трѣбва да забравяме и слѣдующето. Въ дѣйствителность ний не сме още получили отъ прѣдишния заемъ V и VI опция, които правѫтъ 48,800,000 лева. А какво става съ тѣхъ? Банкитѣ ще ни даджтъ сега тѣзи опции, като си прихванѫтъ най-напрѣдъ емисия по 87, (вмѣсто прѣдвиденитѣ въ стария контрактъ 89), сир. първоначално ще платимъ на тая сума за всѣки сто лева 13 еммисия; слѣдъ това веднага ще конвертираме тая сума, заедно съ всичкитѣ стари дългове и споредъ новия договоръ на конверсията банкитѣ ще си удържѫтъ още 11 ¾ % емисия; и така цѣлата емисия на тѣзи двѣ опции ще възлѣзе на 24 ¾ % или, намѣсто общата имъ сума 48,800,000, ще получимъ само 36,722,000 л. Тази точка е най-болната часть въ договора за конверсията, — както въ този на сегашното министерство, така и въ онзи на падналия кабинетъ, защото излиза, че само на тѣзи двѣ опции ние ще изгубимъ отъ насъ 6,344,005 лева — първата емисия, $\left(\frac{48.800,000 \times 13}{100}\right)$ — безъ никаква абсолютно полза за насъ: тѣзи почти 6 ½ милиони сѫ просто единъ подаръкъ на банкитѣ. Но нека и тукъ да не се мамимъ. Отъ морална гледна точка ний можемъ и трѣбва, наистина, да се възмущаваме; ала това нѣма никакво влияние за финансовитѣ смѣтки, това нѣма никакво значение; за тѣхъ то си е твърдѣ естественно нѣщо. Банкитѣ разсѫждаватъ така: „Ако ние се не съгласимъ да ви направимъ конверсията, или пъкъ ако вие направите другѫдѣ единъ малъкъ заемъ отъ 50 милиона, то, като ви дадемъ само двѣтѣ опции, вие ще ни платите слѣдуемата емисия; и когато слѣдъ една или двѣ години конвертирате цѣлия вашъ заемъ, ще бѫдете длъжни да платите на тая сѫща сума още единъ пѫть конверсия. Е хубаво, ние ви правимъ сега конверсията, но затова пада ни се да ни платите два пѫти емисия на недодаденитѣ двѣ опции, още повече че срѣщу тѣхъ ние ви заехме вече 15 милиона лева". Тъй щото, колкото и да се възмущаваме, ние не можемъ обаче да се не съгласимъ, че което правителство и да бѣше дошло на власть, сѣ не можеше да избѣгне тази неприятность, тази загуба

отъ двойната смисия. Но щомъ е така, излиза, че между конверсията на Грековия кабинетъ и онази на Стояловия нѣма никаква разлика и слѣдователно, малко нѣщо ... необмислено е било отъ страна на днешнитѣ властвующи да викатъ, додѣто бѣхж въ опозиция, противъ единъ договоръ, който е трѣбвало да приематъ и тѣ сами, щомъ станжхж правителство. Ние даже мислимъ, че въ нѣкои отношения старіятъ договоръ е билъ и малко по-добъръ отъ новия — но само въ подробности; защото аслж различията между двата договора се състоятъ въ подробноститѣ. Голѣмата разлика между тѣхъ захваща главно по отношение къмъ желѣзницитѣ. Тукъ вече пжтищата имъ явно се раздѣлятъ. Между желѣзнопжтната политика на Тодорова и на Начевича има не само различия, но тѣ сж просто рѣзко противоположни. Първиятъ е защитникъ на принципа — желѣзницитѣ да бждатъ държавни, а вториятъ е за частни желѣзници. Първиятъ мисли, че ний трѣбва да испждимъ чуждата ориенталска компания, даже и да би ни струвало това градмадни жертви, вториятъ пъкъ не само оставя тази компания, но дава за експлоатация и едно градмадно парче (около 90 километри) отъ нашата построена вече паралелна желѣзница Чирпанъ—Нова Загора. Кой отъ тѣхъ е правъ? Прѣди всичко трѣбва да забѣлѣжимъ, че отъ принципиална гледна точка ний сме абсолютни защитници на Караведовия законъ отъ 1885 година, споредъ който желѣзницитѣ у насъ сж държавна собственость и трѣбва да се експлоатиратъ отъ държавата. Този принципъ ний защищаваме не само заради туй, че така изисква и прѣпоржчва съврѣменната доктрина, но и по практическо-културни съображения. Една частна компания никога нѣма да се ржководи отъ народнитѣ интереси, а само отъ своитѣ собственни. А пъкъ интереситѣ на цѣлокупния народъ и интереситѣ на една компания не може и да се допустне че сж едни и сжщи. Ето защо виждаме, че днесъ, както най-монархичнитѣ, така и най-демократичнитѣ държави еднакво се стремятъ да откупятъ своитѣ желѣзници отъ частнитѣ компании. Та затова и напълно се присъединяваме къмъ онѣзи, които поддържатъ принципа — желѣзницитѣ да бждатъ държавни. Явява се въпросъ: какво може да накара единъ Начовичъ да се съгласи, щото нашитѣ най-доходни южно-български желѣзници да се прѣдадатъ въ ржцѣтѣ на една компания, която по чисто материялни и политически съображения не може да бжде полезна за България? За да може да получи заемъ ли? Но тогава не е ли подобрѣ да се потърси единъ малъкъ даже и по-тежъкъ заемъ другждѣ, като се изостави за сега не особено износната конверсия, отколкото да се създаватъ нови частни желѣзници? Или за да се освободимъ отъ недоходни желѣзници? Но и това не ще да е, защото тогава трѣбваше да се захване съ отдаване най-недоходната желѣзница. Остава да допустнемъ чисто политическо съображение: желанието да се заинтересува съ нашето самостоятелно сжществуване нѣкоя западно-европейска държава, за да имаме една защита противъ източнитѣ държави, главно противъ Русия.

Но това се постига и само съ заема: Австрия, която има вече у насъ стотини милйона левове, е достатъчно заинтересувана въ нашето самостоятелно сжществувание, за да нѣма нужда да ѝ прѣдаваме и нашитѣ желѣзници. Слѣдователно, отъ която страна и да разгледаме въпроса, все е непонятно и съ нищо неоправдано желанието на г. Начозича да отстжпи на чужда компания експлоатирането наши държавни желѣзници.

Но нека разгледаме по-отблизу договора за желѣзницитѣ, доколкото е вече извѣстенъ. Споредъ него не само че на ориенталската компания се гарантира досегашната нейна желѣзница за цѣли 59 години, не само че ѝ се отдава за такъвъ сжщо срокъ часть отъ паралелната желѣзница, ами ѝ се гарантира още, че прѣзъ този периодъ нѣма да се правжтъ никакви желѣзници въ Южна България безъ нейно съгласие. Ние допущаме, че компанията ще направи нѣкои отстжпки въ наша полза относително тарифитѣ; но може ли това само да искупи всичкитѣ врѣди, които ще ни принесжтъ горнитѣ условия? Ние мислимъ, че даже и г. Начовичъ не вѣрва, че ще да е възможно, щото ориенталцитѣ да станжтъ тъй добродѣтелни, та да не се грижжтъ вече за своитѣ лични интереси. А тѣхнитѣ интереси изискватъ, щото цѣлиятъ трафикъ по южно-българскитѣ желѣзници да прѣминава на тѣхнитѣ линии въ Турция. Това не подлежи на никакво съмнѣние. Но съ това естественно за ориенталцитѣ стремление Бургаскиятъ портъ, както и линията Ямболъ—Бургасъ, губжтъ почти всѣкакво значение. Отъ друга страна, г. Начовичъ не ще да не знае, че Австрия гледа съ лошо око на всѣко българско движение въ Македония и въобще въ Турция. А едно подобно движение, едно стълкновение даже съ турцитѣ е, може да се каже, неминуемо. Не ще ли се явжтъ ориенталскитѣ желѣзници въ единъ такъвъ моментъ като прѣчка на нашитѣ национални интереси? При това ние се обвързваме съ компанията, както споменжхме, за 59 години. А кой отъ насъ може прѣдвидѣ, до каква степень ще се развие индустрията и търговията у насъ прѣзъ този периодъ и какви нови нужди ще се явжтъ? Тѣзи нови нужди, обаче, както и интереситѣ на нарастнжлата индустрия и търговия, могжтъ се удовлетвори само чрѣзъ държавни желѣзници А между туй държавата, освѣнъ дѣто не ще да има въ ржцѣтѣ си готовитѣ линии, но още прѣзъ цѣлия този дълъгъ периодъ тя не ще бжде свободна да строи и нови линии тамъ, дѣто поиска, дѣто ѝ налагатъ нейнитѣ собственни интереси. Най-сетнѣ чрѣзъ послѣдния договоръ съ компанията на источнитѣ желѣзници ние ще прѣтърпимъ голѣми загуби не само въ бжджще, но и сега още: съ напущане готовото парче Пловдивъ—Чирпанъ ний изгубваме 2 милйона лева, а съ построяване на парчето Чирпанъ—Скобелево, което инакъ нѣмаше да се строи, ний ще изгубимъ още около 1 и половина милйона или заедно всичко $3^1/_2$ милйона лева.

И така, по всичкитѣ горѣуказани съображения ние смѣтаме, че и новиятъ договоръ, сключенъ отъ сегашното министерство, трѣбва да се отхвърли тъй сжщо, както трѣбваше да се отхвърли и договорътъ на паднжлия кабинетъ.

Но какъ ще може тогава да се излѣзе изъ сегашната тежка и почти безисходна финансова криза?

Прѣди да отговоримъ на тоя въпросъ, нека видимъ на какво се дължи тази финансова криза. Нека забѣлѣжимъ по този случай, че малко... странни не се виждатъ йеремиадитѣ на в. Миръ за тежкото финансово положение на страната, тъй като това положение е създадено отъ неговитѣ инспиратори. Но въ сѫщото врѣме не по-малко странни сѫ и филипикитѣ на въ „Новъ вѣкъ“ противъ падналия кабинетъ, тъй като началото на кризата е положено отъ Стамболовия режимъ, на който сегашнитѣ инспиратори и редактори на вѣстника тогава бѣха главнитѣ стълпове. Да, началото на сегашната финансова криза е турнато отъ Стамболовия кабинетъ, който, поради своето разсипническо стопанствуване, употрѣби отъ заема на 92 г. около 45 милиона за покриване бюджетни дефицити, намѣсто да ги употрѣби за назначената цѣль — за желѣзници и портове. Сѫщото лошо стопанствуване продължаваше послѣ и Стоиловиятъ кабинетъ, който не е сключилъ нито една бюджетна година безъ дефицити; послѣднитѣ прогресивно си усилвахѫ, като започнахѫ отъ 2 милиона прѣзъ 94 и достигнахѫ до 9 милиона въ 98 година. А при това ежегодно се правѣхѫ и толкова още непроизводителни разноски! Но... това още не стигаше, ами при тѣзи хронически и постоянно растящи дефицити и при извѣстното заплитане на интернационалната политика Стоиловитѣ камари се надпрѣварвахѫ да гласуватъ постройката и на нови още желѣзници, необходимостьта отъ които едва ли бѣше тъй наложителна. Нима не можеше, напр., да се почака нѣколко години съ построяването на паралелна желѣзница? Нима не можехме да потраемъ и съ Руссе—Търновската желѣзница, икономическото значение на която е твърдѣ проблематично? И ето какъ се разви и усили финансовата криза, та достигнѫ до послѣдния остъръ характеръ. А слѣдъ като докарахме работата до такова финансиялно растройство, естественно е, дѣто европейскитѣ банки се ползуватъ отъ случая и ни налагатъ най-тежкитѣ за насъ условия. Да, най-тежкитѣ, каквито само единъ побѣдитель може да налага на побѣдения. Чуло ли се е и видѣло ли се е нѣкждѣ, напр., да се напуща една вече построена желѣзница, както се прѣдвижда въ новия договоръ съ парчето Пловдивъ—Чирпанъ.

Но нека се повърнемъ къмъ поставения отъ насъ по-горѣ въпросъ: какво да се прави, за да се излѣзе изъ тежката финансова криза България има нужда отъ пари, има нужда най-малко отъ 50—60 милиона лева, както за да се посрѣщнѫтъ всички хвърчащи дългове, така и за да можемъ да исплатимъ всичкитѣ разноски по захванѫтитѣ вече постройки. Трѣбва затуй непрѣменно да се намѣри единъ заемъ на такваза сума, но заемъ безъ никакви ангажименти относително южно-българскитѣ желѣзници. Ний съзнаваме, че при настоящето ни положение и при враждебното отношение къмъ насъ на австрийскитѣ банки, и този заемъ ще стане само при едни тежки условия. Но, както и да е, макаръ и при тежки условия, ние сме сигурни, че ще може да се

намѣри единъ такъвъ заемъ. Щомъ бѫде веднѫжъ направенъ подобенъ заемъ, — слѣдъ туй ще е необходимо да се заемемъ сериозно да уредимъ финансиалното положение на страната, да направимъ, щото да прѣстанѫтъ хроническитѣ дефицити. Понеже за сега не могатъ се намѣри нови приходи, необходимо ще да е да се намалѣтъ расходитѣ. И слѣдъ като докараме финанситѣ си въ нормално положение, слѣдъ като захванемъ да имаме бездефицитни бюджети, тогава ние вече можемъ да се явимъ прѣдъ европейскитѣ банки за единъ голѣмъ заемъ, съ цѣль да конвертираме всичкитѣ наши дългове. Тогава конверсията ще може да бѫде отъ голѣма полза за насъ: тя дѣйствително ще облекчи нашия бюджетъ. Тогава вече ние ще можемъ по-лесно да се расправимъ и съ ориенталската компания: като се добие възможность да се искара цѣлата паралелна желѣзница, ориенталцитѣ щѫтъ не-щѫтъ ще се съгласѫтъ да ни прѣдадѫтъ експлоатацията на тѣхната желѣзница не за 24, а за 17—18 милиона лева, колкото дѣйствително струва. Непростима държавна грѣшка направихѫ ония, които настояхѫ да се захване паралелната желѣзница; но втора грѣшка ще бѫде, ако се изостави тя сега съвършенно. А да се прѣдаде направената часть отъ нея въ рѫцѣтѣ на една австрийска компания за единъ периодъ отъ 59 години и да се увърже България да не строи въ своята южна полвина никакви линии — това ще бѫде, страхуваме се, вече фатално за бѫдѫщето развитие на страната.

Тази е истината за новия договоръ. Финансовата му часть не е по-добра отъ договора на бившето министерство; но условията за желѣзницитѣ сѫ рѣшително по-лоши отъ прѣжнитѣ.

Прѣстоящитѣ избори ще рѣшѫтъ нашето бѫдѫще развитие за дълги години. Ето защо тѣзи избори сѫ тъй важни. Не трѣбва при туй да се забравя едно още: каквото и да се направи за врѣменното изваждане страната изъ финансовата криза, сѐ ще е необходимъ единъ новъ заемъ, слѣдов. сѐ ще стане едно увеличение на бюджета, а съ това ще се създаде още по-удобна почва за уголѣмяване и на хроническитѣ дефицити. И затова при настоящето положение на работитѣ, за да може да се постигне едно пълно и трайно исцѣрение на финансовитѣ рани, които, не ще съмнѣние, се отразяватъ и върху цѣлия ни държавенъ организъмъ, необходимо е да се избержтъ за народни прѣдставители хора, които не се домогватъ до депутатския мандатъ за лични облаги или за по-добро уреждане чрѣзъ него на своитѣ частни интереси; които нѣма да бѫдѫтъ слѣпо привързани къмъ това или онова лице, къмъ този или онзи шефъ, които по-високо отъ всичко ще поставятъ благото и интереситѣ на цѣлия народъ, — такива които ще бѫдѫтъ способни да установѫтъ едно равновѣсие въ нашитѣ финанси, които да бѫдѫтъ дотолкова самостоятелни, щото да могатъ да запазѫтъ държавната пара, даже и въпрѣки волята на този или онзи.

Това е първото условие, за да може въ нашето отечество да се установи единъ нормаленъ редъ, за да може нашиятъ народъ да развие своитѣ економически и интелектуални сили.

Реакционни вѣяния въ Западна Европа

Отъ Spectator

Прѣдъ-великденско резюме на вѫтрѣшната политика въ Германия, Франция, Италия, Австрия, Англия. — Проявления на реакцията въ всѣка отдѣлна страна. — Причинитѣ на реакцията. — Цѣрътъ противъ нея. — Настоящето и бѫдѫщето.

Западна Европа празднува прѣди нѣколко дни великиятъ праздникъ на човѣшкитѣ надѣжди. Свѣтлото Възкресение, което съвпада въ Европа съ първото събуждание на природата, е символъ на надѣждата, на едно ново, по-свѣтло бѫдѫще. Но като прѣгледаме западно-европейскиятъ печатъ прѣди праздницитѣ, нѣма да забѣлѣжимъ нищо отъ онѣзи свѣтли надѣжди, съ които тъй лесно се храни измѫченото человѣчество. Нѣщо тежко, мрачно, душно се осѣща всѣкѫдѣ; вижда се една нервна, бърза, безотчетна дѣятелность, на която липсватъ пролѣтни надѣжди. Въ Англия, Франция, Италия, Германия, и Австрия печата срѣщнѫ праздницитѣ безъ особена радость. Всѫдѣ печатътъ резюмираше политическитѣ събития за прѣзъ истеклата зима и всѫдѣ дойде не до весели, — а до чисто печални изводи. И нашиятъ читатель, който е навикнѫлъ да слѣди за общественния животъ въ цивилизованитѣ държави, нѣма да остане съвършено безучастенъ къмъ тѣзи резултати А резултатитѣ сѫ доста печални.

Ако захванемъ съ Германия, която сега заема първо мѣсто въ културно отношение, ще констатираме само едно: реакцията всѣкидневно сѐ повече укрѣпва, сѐ по-високо заявява своитѣ претенции. Три въпроса сега вълнуватъ цѣлия германски народъ: всеобщото избирателно право съ тайно гласоподаване, правото на сдружаване и аграрнитѣ претенции.

Както е извѣстно, всеобщото избирателно право е било дадено на германския народъ отъ Бисмарка, може да се каже, по собствената негова инициатива. Той искаше съ туй да удари два заяка: отъ една страна, той искаше да има, въ едно събрание отъ народни избранници, поддържка противъ коронитѣ въ дребнитѣ германски държавици; отъ друга страна се надѣваше да сдобие въ работницитѣ, за конто всеобщото избирателно право е било отъ най-голѣма полза, единъ може би неволенъ съюзникъ въ борбата

противъ буржуазията. Че това е тъй, че Бисмаркъ се е ржководилъ именно отъ тѣзи възгледи, се вижда отъ неговитѣ лични заявления, а най-главно отъ факта, че въ Прусия той не даде всеобщото избирателно право, понеже тукъ той нѣмаше да се бори противъ непокорни князе, нито противъ една самостоятелна буржуазия. А доказателство, че това право не е било извоювано отъ народа, а е било д а д е н о отъ Бисмарка, имаме въ туй, че пруският народъ има едно устарѣло избирателно право, което е изгодно само за аристокрацията и едрата буржуазия. И не може да се прѣдвиди, кога Прусия ще се сдобие съ единъ по-справедливъ избирателенъ законъ.

А ето че сега нападкитѣ противъ обще-германското избирателно право захванѫхѫ да ставатъ сé по-рѣшителни, по остри и по-явни. Работата е тази: когато Бисмаркъ даряваше на германския народъ това право, никой не прѣдполагаше, че то ще създаде една силна социалъ-демократична партия. Поне въ едничката държава, дѣто дотогава сѫществуваше всеобщо избирателно право, въ Франция, — послѣднето не създаваше никакви опасности за сѫществующиятъ общественъ строй, или ако спомагаше за революции, то само за такива въ обратна смисъль, както държавнията прѣвратъ на малкия Наполеонъ. Но Бисмаркъ се излъга. Той отсѣче една глава на хидрата — той сломи буржуазната опозиция — но въ скоро врѣме израстнѫхѫ нови глави, по-опасни за сѫществующия строй. Сега искатъ да се върнѫтъ назадъ; обявяватъ велегласно, че работницитѣ трѣбва да се лишѫтъ отъ политическитѣ партии, че социалиститѣ, които съставляватъ най-силната партия въ Германия, трѣбва да се третиратъ като граждани отъ 2-ра класа. И министрътъ на вѫтрѣшнитѣ работи напълно удобрява рѣчитѣ на тѣзи демагози-реакционери и само съжалява, че не може да прави всичко безъ съгласие на райхстага. Ще ли се удържи всеобщото избирателно право съ тайно гласоподаване? Това не е тъй лесно да се рѣши. Собственно едрата буржуазия е напълно съгласна съ аристокрацията за ограничението на политическитѣ права на работницитѣ; послѣднитѣ могѫтъ се надѣва само на поддържка отъ дребната буржуазия и то въ много ограниченъ размѣръ. Но при сé това, едва ли Вилхелмъ II ще се рѣши на единъ държавенъ прѣвратъ, какъвто би било ограничението на избирателното право: той и до сега има въ райхстага единъ силенъ съюзникъ противъ сепаратизма въ отдѣлнитѣ малки държави. Читательтъ трѣбва да знае, че Прусия не внушава май голѣма обичъ нито въ Бавария, нито въ Хесенъ, нито въ Хановеръ, ако искате въ никоя отъ юго-западнитѣ германски държавици. Ако сега, въ мирно врѣме, Прусия нѣма какво да се страхува отъ тѣзи скрити пражди, то въ слу́чай на конфликтъ съ нѣкоя чужда държава, може да възникнѫтъ отъ туй доста голѣми опасности за нея. Тъй щото ний не вѣрваме, че правителството ще се рѣши на една рѣшителна стѫпка противъ всеобщото избирателено право. Но шикани сѫ възможни. Възможно е да унищожѫтъ тайното гласоподаване за да се направи възможно влияние върху избира-

телитѣ. Ний допускаме тази възможность, като имаме прѣдъ видъ приготвения вече законопроектъ, който има за цѣль да лиши работницитѣ отъ доста вече ограниченото право на сдружаване (коалиционно право). Официално този законопроектъ се мотивира съ туй, че по нѣкой пѫть, при стачкитѣ, недоволнитѣ работници нападатъ онѣзи, които искатъ да работѫтъ, и насилственно ги спиратъ въ работата. Ако фабриканти се съединяватъ задружно за да монополизиратъ нѣкоя стока, като захарь, газь, желѣзо, вѫглища и т. н., за да ги продаватъ по една висока цѣна и при това заплашватъ всѣки свой невѣренъ членъ съ голѣми глоби, правителството мълчи. Но когато работници искатъ да се защищаватъ отъ експлуатация на своитѣ господари, чрѣзъ стачки, и при това се борѫтъ противъ собственнитѣ измѣнници, Вилхелмъ държи една огнена рѣчь, въ която уграждава работницитѣ съ тъмниченъ затворъ. Скоро ще се внесе този законъ въ парламента и малко липсва за да бѫде приетъ: единъ подаръкъ на католишката партия, и болшинството е за правителственото прѣдложение. Да бѫдемъ обаче справедливи: не цѣлата буржуазия е за послѣднето. Въ списанието на бившия министъръ и сегашенъ професоръ Делбрюкъ е напечатана тѣзи дни една статия върху тъй нарѣчената „Zuchthausvorlage“. Въ тази статия се доказва, че коалиционното право на работницитѣ и въобще на народа не само не е врѣдно, но е крайно полезно за държавата. Само въ съюза работникътъ се научва да съобрязява своитѣ искания съ практическитѣ условия; само тукъ работникътъ се научва да цѣни значението и силата на една държава; само тукъ той се приучава къмъ единъ нормаленъ политически животъ; само тукъ той навиква на мирна борба. Но едва-ли тази статия ще има нѣкакво влияние върху правителството, което съвсѣмъ не иска мирна борба на работницитѣ, а иска да ги прѣдизвика къмъ бунтове, за да може подиръ да ги умори съ новитѣ топове, създадени съ паритѣ и труда на народа.

Но ако реакцията успѣе да осѫществи този законъ, то отчасти вината пада и върху самитѣ работници. Толкова врѣме тѣ се отдѣляхѫ отъ другитѣ обществени елементи, които се борихѫ противъ реакцията, толкова врѣме тѣ се противопоставяхѫ на народа, като че пролетарията не е часть отъ народа, щото сега послѣдниятъ много малко се интересува отъ всичкитѣ работници. Това расцѣпление между градското и селското население е причина, че селското население въ цѣла Германия съ много малки исключения поддържа протестанскитѣ и католишкитѣ реакционери. За това реакцията е толкова силна; не че Вилхелмъ искуственно я създаде, но тя се крѣпи отъ онази грамадна селска маса, която е лишена отъ всѣкаква съобственна инициатива, а покорно слѣдва подиръ едритѣ землевладѣлци и чиновницитѣ. Това е основата на сегашния споръ между землевладѣлцитѣ и фабрикантитѣ, между селата и градоветѣ. Наистина, земледѣлието въ Германия, както и всѫдѣ, прѣкарва отъ нѣколко години насамъ една тежка криза. Отъ това несносно положение аграрнитѣ искатъ да излѣзѫтъ съ помощьта на държавата: чрѣзъ високи мита на

вносната храна, чрѣзъ озаконение една опрѣдѣлена цѣна на житата, чрѣзъ забрачявание внасянието на добитъкъ и месо отъ вънка, чрѣзъ прикрѣпявание селенитѣ къмъ земята, да не могѫтъ се изселва въ градищата, за да иматъ землевладѣлцитѣ ефтини работници, чрѣзъ специално приспособявание на тарифитѣ по желѣзници къмъ интереситѣ на аграрнитѣ, — въобще чрѣзъ такива мѣрки, които ще ползуватъ землевладѣлцитѣ въ ущърбъ на другитѣ обществени класси: скѫпа храна, недостатъкъ въ работници и високи тарифи могѫтъ да съсипѫтъ каквато и да е индустрия. Макаръ че интереситѣ на селянитѣ не въ всичко съвпадатъ съ онѣзи на едритѣ землевладѣлци, сѐ послѣднитѣ се поддържатъ отъ първитѣ — главно вслѣдствие недостатъчно политическо въспитание. Правителството, колкото и да изглежда беспартийно, въ дѣйствителность зима страната на аграриитѣ противъ индустрията и прави всичко да задоволи първитѣ. Въ тази борба между аграри и индустрията, интересътъ на германскитѣ социалисти е да защищаватъ послѣднята. Но съ това тѣ се обричатъ на едно пълно изолирание отъ селското население. Ето що прѣдизвика ново течение въ германската социалистическа партия, което има за цѣль да събуди селското население. Защитницитѣ на това течение — особенно силно въ южна Германия, — настояватъ на необходимостьта да се приспособи социалистическата програма къмъ интереситѣ на селянитѣ; тѣзи прѣдставители не сѫ принципиални противници и на митата. Въобще тѣ внасятъ въ своята програма опортюнистическия елементъ, противъ който въставатъ младитѣ елементи на партията. И може да се каже, че расцѣпване на германскитѣ социалисти на двѣ партии — една по умѣрена и една крайна революциона — е належаще, както се изразява Бебель въ една отъ послѣднитѣ си рѣчи.

Ето резултата на германската вѫтрѣшна политика: усилване на реакция отъ една страна, подготвявание на едно прогресивно народно движение отъ друга страна. Но послѣднето принадлежи още на бѫдѫщето, а реакцията царй въ настоящето. Тази зима още веднѫжъ се доказа, какъ силна е за сега реакцията въ Германия. Даже съ вѣкове гарантираната свобода на университета е поколебана: чрѣзъ единъ законъ, законътъ за доцентитѣ, правителството получи възможностьта да контролира убѣжденията на професоритѣ. И когато извѣстниятъ берлински професоръ Делбрюкъ се осмѣли да искаже, въ една статия, порицание на правителството за изгонванията на датски поданници изъ Шлезвигъ-Халщайнъ, той бѣше даденъ въ сѫдъ; дѣйствително, послѣдниятъ не се съгласи съ правителството и берлинскиятъ университетъ не е изключилъ „виновния“ още, а само му наложи една глоба отъ 500 марки, но сѫдътъ се е изказалъ, че професоритѣ могѫтъ да бѫдѫтъ наказани за печатни критики на правителството — съ прѣмѣстване отъ единъ университетъ въ други. Дѣйствително, у насъ такъвъ професоръ се наказва съ испѫждане изъ университета, но въ Германия, дѣто професоритѣ сѫ си извоювали извѣстна независимость, и това постановление на сѫда е

единъ признакъ на силна реакция. Сѫщо явление ний забѣлѣзваме и въ народнитѣ училища: полека-лека, просто по административенъ редъ, строго се слѣди за „волнодумството“ на учителитѣ. А консерваторитѣ открито заявяватъ: по-малко образование на народа, особенно на селянитѣ.

Дълго ли още ще трае тази реакция? Това ще зависи главно отъ народа, отъ селската маса: градскитѣ работници и да прѣминѫтъ всички въ социалистическия лагеръ, сѫ абсолютно безсилни прѣдъ бруталната сила на властьта, която намира за сега една опора въ невѣжеството на масата.

Не по-добра зима прѣкара и Франция. Каква печална картина прѣдставляваше нейниятъ парламентъ прѣзъ тая зима! Вѣчни интерпеляции, кавги, распри, взаимни обвинения, а бюджетътъ — най-главната задача на всѣки парламентъ — едвамъ прѣди нѣколко дни е приетъ само въ едната камара. Нито една отъ налѣжащитѣ политико-економически реформи не е обсѫдена. Кошмарътъ — Драйфусовата афера — до сега тежи надъ френската нация. Да расправяме на читателя всичкитѣ перипетии на тази печална афера, смѣтаме за излишно. Само двѣ обстоятелства ще отбѣлѣжимъ, като характерни за Франция, понеже сѫ невъзможни въ никоя друга културна държава. Забѣлѣжете: когато углавното отдѣлене на касационния сѫдъ вече завършвало цѣлото разслѣдване по Драйфусовата афера, парламентътъ, противъ своето убѣждение, приема единъ законъ, споредъ който цѣлата афера се зима отъ естественния й сѫдия и се прѣдава на цѣлия касационенъ сѫдъ за ново разслѣдване. Напраздно Валдекъ — Руссо е умолявалъ правителството и сенаторитѣ да не извършватъ единъ актъ на най-груба неправда — нищо не помогнѫ: законътъ се прие. И който познава френската нация, той разбира това на пръвъ погледъ непонятно явление: французинътъ нѣма чувството на законностьта. Щомъ законътъ прѣчи, гледатъ да го обиколятъ; ако и това е невъзможно, прѣмахватъ го. Съ туй се обяснява извънредната лекость, съ която се извършватъ въ Франция държавни прѣвърати, съ която държавни мѫже — пазители на законностьта — прѣстѫпватъ законитѣ; стига да си припомнимъ панамската афера. И като слѣдите внимателно френския животъ, ще се очудите, какъ често и какъ лесно се прѣстѫпватъ законитѣ, като захванете отъ министра и свършите съ послѣдния гражданинъ. Това ни обяснява и друго едно забѣлѣжително явление, на което обръщаме особенно внимание: при разслѣдване на Драйфусовата афера, всички по долни офицери извиняватъ своитѣ незаконности съ заповѣди на висшето началство. Естерхази заявява: „Азъ съмъ билъ само слѣпо орѫдие на генералния щабъ“; Пати де Кламъ казва: „Питайте моитѣ началници; азъ съмъ испълняваль тѣхнитѣ заповѣди“. Заедно съ чувството на законность, на французина липсва и инициятивата. Нито единъ английски, нито даже единъ германски чиновникъ не би се извинявалъ съ заповѣдитѣ на висшето началство, или ако направи това, нѣма кой да го слуша. А въ Франция това дѣйствително служи за извинение! Из-

вѣстно е впрочемъ, какъ малко инициатива показахѫ френскитѣ офицери въ френско-пруската война; извѣстно е, колко е нищожна французката инициатива въ колониитѣ. И до сега всѣки французинъ очаква всичко отъ властьта; до сега той дири една силна ржка, която да го ржководи въ всички негови дѣйствия. Може-би, това е продуктъ на вѣковния деспотизъмъ, който намѣри своето продължение въ централистическия якобинизъмъ, но това е неоспоримъ фактъ, който ни обяснява, защо французитѣ сѫ тъй наклонни къмъ обоготворение на нѣкоя видна личность. Френскиятъ народъ жажда за единъ Наполеонъ и е готовъ, по нѣмане на герои да се прѣкланя и прѣдъ една кукла, като Буланже. Само че тази личность трѣбва да персонифицира силата, властьта и рѣшителностьта. Характерно: когато рускиятъ царь Николай бѣше въ Парижъ, азъ много пѫти имахъ случай да констатирамъ разочарованието на французи отъ различни класи .... за неговата непрѣдставителность.

Липсването на инициатива и на чувство на законность у френския народъ се признава и отъ неговия печатъ. Впрочемъ, фактитѣ сѫ тъй ясни, щото не допущатъ никакви спорове. Като вземемъ въ внимание тѣзи национални качества на френския народъ, става ни ясна цѣлата печална картина, която Франция прѣдставлява — за опитнитѣ наблюдатели отъ много години насамъ, а за всичкитѣ отъ една година насамъ. И тая зима прѣминѫ, безъ да се прокара въ живота поне една отъ най-необходимитѣ реформи: данъчната система, бюрокрацията, централизъмъ — всичко си остава както си бѣше Но за това пъкъ се занимаваха съ държавния строй на страната — едни да го запазѧтъ, други да го развалѧтъ. Феликсъ Форъ умрѣ. Любимецътъ на клерикалитѣ и интригантитѣ, покровительтъ на иезуититѣ и военщината умрѣ. Даже и въ нашия печатъ срѣщнѫхъ умилително-почитателни статии върху Фора слѣдъ неговата смъртъ. Съ какъвъ възторгъ указвахѫ на това, че той произлизалъ отъ едно бѣдно семейство, че билъ въ младитѣ си години работникъ и само съ своя трудъ и умъ можалъ да достигне честьта да бѫде расцѣлуванъ отъ руския царь. Да, ако всѣки който умѣе да се устрои добрѣ, е гений, то ний таквизъ гении ще намѣримъ много. Но какъ всичко това станѫ, какъ Форъ отъ простъ табакъ станѫ краль въ фракъ — ето кое е интересно! И като си припомнимъ, защо той е протежиралъ клерикалитѣ и интригантитѣ, като си припомнимъ, че тѣзи елементи го заплашвахѫ по едно врѣме да издадѧтъ нѣкакви негови семейни тайни отъ миналото му — тогава ще бѫдемъ принудени да се отнасяме къмъ всичкитѣ апологии на този краль—работникъ малко скептически. Впрочемъ, не е това важно, а любопитно е, какво става слѣдъ неговата смъртъ. Първо, тълпата посрѣща враждебно новия президентъ Лубе, макаръ че този нѣма никакви тайни за раскриване, както неговия прѣдшественникъ. Полицията е „безсилна“ да спре тази буйна тълпа. И най-сетнѣ Деруледъ, тоя слуга на всички авантюристи, се е помислилъ за една минута способенъ самъ да

направи една авантюра. Той хваща единъ генералъ — не отъ храбритѣ дипъ — и го моли да отиде да завземе Елисей (двореца на президента). Разбира се, генералътъ се отказва, и всичко се свършва съ арестуването на Деруледа. Както щете, но когато слуга се облича въ господарски дрѣхи, той става само смѣшенъ: всѣки веднага ще разбере, че прѣдъ него е слуга, а не господарь. Деруледъ, като диктаторъ - това е смѣшно даже за французитѣ. Първо, той вече отдавна омръзнѫ на парижанитѣ, а диктаторъ може да стане само човѣкъ, който изведнѫжь изплува отгорѣ. Второ — диктаторътъ задължително трѣбва да носи единъ блѣскавъ офицерски мундирь, а Деруледь носи само фракъ, какъвто носи всѣки парижки келнеръ. Съгласете се, че такъвъ човѣкъ не може да хипнотизира въображението не само на парижкитѣ жени, но даже на мѫжетѣ имъ. Ето защо Деруледовата авантюра не се удаде. Неговата несполука обаче не е доказателство, че авантюриститѣ въ Франция сѫ станѫли невъзможни. А французскиятъ народъ? Той работи и за нищо не се грижи. Френската политика се прави въ Парижъ, а въ Парижъ я правѫтъ нѣколко стотини хора. Цѣлата нация спи сега! Дълго ли ще трае тоя сънь? До слѣдующия държавенъ прѣвратъ? . . . Да, търпеливъ е френскиятъ народъ, но като се разлюти, кой знае? — Може би единъ диктаторъ... само че между френскитѣ генерали нѣма Наполеоновци, па даже и Буланже нѣма, а има само най-прости Буадефри.

На генерали сега аслѫ не върви. Ето и генералъ Пеллу, италиянскиятъ министеръ-прѣдсѣдатель, не може да оправи своята страна. Нито напрѣдъ, нито назадъ. Дѣйствително, отчаяно е положението на този генералъ-президентъ, който управлява страната съ единъ чудноватъ парламентъ, който нито бламира, нито пъкъ поддържа правителството. Въ всички важни въпроси парламентътъ не е съгласенъ съ министерството, но не се рѣшава на една рѣшителна битка. И така продължаватъ да вегетиратъ, безъ да обсѫждатъ внесенитѣ вече законопроекти отъ политически и финансовъ характеръ. Генералъ Пеллу внесе разни законопроекти, които иматъ за цѣль да ограничѫтъ политическитѣ права на италиянския народъ, за да се успокои страната, за да станѫтъ невъзможни такива бунтове, каквито станѫхѫ миналата година въ разни италиянски провинции. Парламентътъ знае много добрѣ, че по този начинъ страната нѣма да се уталожи, но не смѣе да прѣдложи нѣкои радикални реформи. Послѣднитѣ, за да постигнѫтъ желаемия резултатъ, трѣбва да бѫдѫтъ отъ такъвъ характеръ, щото да засѣгнѫтъ интереситѣ на мнозина депутати. Да не забравяме, че между италиянскитѣ либерали има едри землевладѣлци, които създаватъ гладъ чрѣзъ откупуване на храната, която пазѫтъ въ хамбари, дордѣто цѣната се качи до една извѣстна височина. Истински реформи ще направѫтъ невъзможни разни вѣтрени банки, на чело на които стоѫтъ разни барони и херцози. Но и реформитѣ на Пеллу не задоволяватъ депутатитѣ, понеже тѣ създаватъ една Италия въ вѣчно обсадно положение. Италиянцитѣ не се плашѫтъ отъ строгости: въ послѣднитѣ допълнителни

избори народътъ избра за депутати хора, които сѫ осѫдени на дългогодишенъ затворъ за участие въ манѫлогодишния бунтъ въ Миланъ. Но какво да се прави? Да се бламира правителство, което се подкрѣпва отъ довѣрието на краля е малко рисковано, понеже... и въ Италия правителството умѣе да распуща камари и да прави такива свободни избори, щото нито единъ отъ шефоветѣ на опозиционнитѣ партии да не попадне въ камарата. А пъкъ отъ друга страна... и въ Италия депутатството е свързано съ такива изгоди, които не сѫ прѣдвидени въ никаква конституция. Мислите, че лесно е да се рѣши такава дилема? По добрѣ тогава да се чака случай, да се чака такъвъ моментъ, когато кралътъ самичъкъ ще даде на министерството да разбере, че не се нуждае отъ неговитѣ услуги. И струва ни се, че този моментъ вече наближава: министерството е повело така неудачно своята политика въ Китай, щото скоро ще има нужда отъ почивка. Но кои ще дойдѫтъ тогазъ? Нимà ще дойдѫтъ хора, които дѣйствително ще се погрижѫтъ за уреждането на страната? Това едвали ще бѫде: министерствата и въ Италия вече прави кралътъ, а не народътъ, нито даже парламентътъ. А, както е извѣстно, интереситѣ на краля и на народа не сѫ съвсѣмъ идентични. Стара история, добрѣ позната, но вѣчно нова. Тъй нова, че и въ Австрия я расправятъ, като най-прѣсна новина. Ето вече три години и повече, откакъ въ Австрия всичко тъй се е се разбъркало, щото и Александъръ Македонски не би могълъ да разрѣже този Гордиевъ възелъ. Ето вече три години австрийскиятъ парламентъ отъ врѣме на врѣме се сбира, депутатитѣ направятъ нѣколко скандали и се разотиватъ, безъ да има нужда отъ абсолютизъмъ, само на основание § 14 отъ конституцията. И всичко това защото чехитѣ и нѣмцитѣ не могѫтъ да се съгласѫтъ помежду си. Нѣмцитѣ искатъ да запазѫтъ своето първенство въ държавата, да се централизира цѣлото управление въ нѣмската Виена, чехитѣ пъкъ искатъ най-широка автономия на отдѣлнитѣ области, между други и на Чехия, пълно равенство между чехитѣ и нѣмцитѣ и организиране на Австрия въ една федеративна държава. Несъмнѣно е, че справедливостьта е на страна на чехитѣ. Само срѣдствата, които тѣ употрѣбляватъ за постигане на тѣхнитѣ цѣли, сѫ съвършено отрицателни: тѣ дирѫтъ помощь въ деспотизма на австрийското министерство, като забравятъ, че за уреждане на всички национални спорове въ Австрия е необходимо прѣди всичко едно демократично, поне едно конституционно правителство. Послѣднето нѣма никакъвъ интересъ да уталожи националнитѣ спрове, понеже тѣ сѫ едничката сила на австрийския монархизъмъ. Историята ни показва, че Виенското правителство задоволява една народность само дотогава, докато успѣе да смачка демократичнитѣ искания на нѣкоя друга народность. Нимà чехитѣ забравихѫ поведението на централното правителство прѣзъ 1849 г.?

Но и нѣмцитѣ не се ржководѫтъ отъ демократични принципи. Стига правителството да земе тѣхна страна и тѣ ще станѫтъ най-голѣми поддържачи и на най-абсолютистично министерство.

Това ни доказва цѣлото министерување на Таафе, а още повече коалиционното министерство. За жалость, нито конституционализъмъ, нито демократизъмъ нѣматъ почва въ Австрия. Отъ една страна ний имаме тамъ едни неразвити економически условия, които оставатъ грамадно поле за дребни занаятчии, които могжтъ да поддържватъ и най-реакционо и най-демократично правителство: въ Франция дребниятъ занаятчия е билъ до послѣдне врѣме, па и сега отчасти — радикаленъ демократъ; въ Австрия той винжги е билъ главна опора на реакцията. Отъ друга страна австрийскиятъ селенинъ, съ малки исключения, е още крайне невѣжественъ, подъ исключително влияние на попове, калугери и иезуити; нему липсва всѣкакво политическо възпитание и разбиране на своитѣ интереси. По тѣзи причини ний мислимъ, че австрийската реакция ще трае още дълго врѣме. Социалистическата партия въ Австрия е още много слаба и, при настоящето положение на австрийската индустрия, е едва-ли способна да се развие до такива размѣри, щото да може сама да се бори срѣщу реакцията. Да не забравяме, че при послѣднитѣ избори даже добрѣ организиранитѣ виенски социалисти не можахж да прѣкаратъ нито единъ депутатъ въ събранието. А отъ друга страна, социалистическата партия и тукъ, както и другадѣ, не е въ състояние да влияе на селското население: това е вече невъзможно по исключителностьта на нейната — чисто работническа — програма.

Както споменжхме въ една отъ нашитѣ минжлогодишни хроники, въ Австрия въ послѣдни години се основа една нова демократическа партия, която има за цѣль да обедини цѣлата прогресивна интелигенция, чрѣзъ която да се въздѣйствува на народната маса. Но до сега тази партия води едно жалко сжществуване.

Ако напустнемъ континента, едва ли ще ни удовлетвори и онова, което виждаме въ Англия, класическата страна на законность и конституционализъмъ. Англия сега интересува наблюдателя повече съ нейната външна, отколкото съ нейната вжтрѣшна политика. Обаче и послѣднята заслужава нашето най-сериозно внимание. Напримѣръ, какъ ви се харесва слѣдующиятъ фактъ: сегашното консервативно министерство иска да разруши сегашното градско самоуправление на Лондонъ, като раздѣли града на нѣколко самостоятелни общини (струва ни се на 16), всѣка отдѣлна съ едно самостоятелно самоуправление. Тази на пръвъ погледъ даже демократична реформа, има за цѣль уничтожаването на прогресивното лондонско самоуправление. Но — това е именно характерно за Англия — ако тази реформа ще се осжществи, сигурно е, че болшинството на лондонското население я удобрява, е съгласно да я приеме. Противъ волята на народа нищо не може да стане въ Англия. Това е истинскиятъ демократизъмъ. Ако народътъ самъ не иска прогресивни реформи, не можешъ го накара да ги приеме, или, ако се осжществжтъ, оставатъ мъртвородени, както ни доказа най-добрѣ епохата на просвѣтенията деспотизъмъ, въ краятъ на XVIII-то столѣтие Ако до сега не се осжществи желанието на англійскитѣ либерали за реформиране на

палатата на лордоветѣ, то не зарадъ туй, че правителството е реакционно, а за туй че народътъ самъ въ болшинството си не признава необходимостьта на тази реформа.

Но какъ можемъ обясни тази всѫдѣ усилваща се реакция? А не можемъ да не признаемъ, че съ много малки исключения, реакцията всѣкѫдѣ се усилва и се осмѣлява да оспорява такива права на народа, които до послѣдне врѣме сѫ били недосѣгаеми. Споредъ нази, тукъ трѣбва да различаваме двѣ причини: отъ една страна, борбата между настоящето и бѫдѫщето зима рѣшителни форми; сега не споряѫтъ за никакви отдѣлни права, но за основитѣ на сегашния общественъ строй. Даже тамъ дѣто на пръвъ погледъ борба се води за нѣкое отдѣлно право, напримѣръ за тайно гласоподаване въ Германия, всичкитѣ разбиратъ, че въпросътъ не е за това право, отдѣлно зето, но за едно срѣдство за постигание извѣстни по-нататъшни цѣли, а именно за реформиране на цѣлия общественъ строй. Не всуе германскиятъ канцлеръ Каприви е казалъ веднѫжъ, че прѣди да прѣдложи или земе нѣкоя мѣрка отъ общественъ характеръ, той се пита, какво влияние ще има тя на социалиститѣ. Борбата е достигнѫла апогеята си и не допуща вече никакви компромиси. Единъ трѣбва непрѣменно да побѣди окончателно.

Отъ друга страна, трѣбва да знаемъ, че досегашната политическа борба се водѣше само между извѣстни интелигентни слоеве на обществото; народътъ или стоеше съвсѣмъ на страна, или само безсъзнателно, експлозивно участвуваше въ тѣзи борби и при това той винѫги оставаше излъганъ. Ето защо бѣ възможно, слѣдъ голѣмъ напрѣдъкъ да дойде голѣма реакция. За да стане прогресътъ по-устойчивъ е необходимо, щото борбата да земе по-широки размѣри, да се развие не само въ дълбочина — интензивно — но и въ широчина — екстензивно. Това ще стане само, когато политическото съзнание ще стане общо достояние на цѣлия народъ, както го срѣщаме до извѣстна степень въ Швейцария Тогава само общественното развитие ще придобие едно постоянство. Но ако говоримъ за народъ, трѣбва да разбираме цѣлия народъ, а не само една — чрѣзъ извѣстни економически причини — обособлена часть на народа.

Читательтъ нѣма да иска отъ насъ да расправяме въ тази кѫса статия, какъ може да се постигне политическото въспитание на народа. Това е специаленъ въпросъ Ний само искахме тукъ да разяснимъ причинитѣ на сегашната реакция въ цивилизованитѣ държави. Не ще съмнение, че блиското бѫдѫще ще ни донесе още по-голѣма реакция: и въ Германия, и въ Франция, и въ Австрия и другадѣ. Но тъй сѫщо не ще съмнение, че общественията животъ ще изработи и цѣръ противъ нея, който ще се създаде отъ народната маса.

Не сѫ весели прѣгледитѣ на вѫтрѣшната политика, които се появиха въ печата на почти всичкитѣ цивилизовани държави. Но който би помислилъ, че побѣдата на реакцията е дълговрѣмена, той би само доказалъ, че е дипъ кѫсогледъ песимистъ. А

който би захванѫлъ да проповѣдва, че западно-европейската цивилизация е изгнила, че тя е осѫдена на загинване, че тя ще се оправи само съ едно геройско кръвопускане, както се каза прѣди малко отъ единъ авторитетенъ държавенъ мѫжъ, би показалъ, че той не може да се освободи отъ оковитѣ, съ които настоящата дѣйствителность е стиснѫла неговата мисъль. Тамъ, дѣто има уничтожаване, има и създаване; по край гниене явяватъ се и нови зародиши. Слѣдъ 30 годишната война френскиятъ канцлеръ Ришелйо мислилъ, че Германия е смачкана завинѫги; а 222 години по-подиръ германскиятъ канцлеръ Бисмаркъ е прѣдполагалъ, че Франция не ще може повече да се издигне. Вече и Германия е жива и Франция още не е умрѣла. И въ смъртьта лежи животъ!

Ако настоящето е мрачно, бѫдѫщето е свѣтло.

НАШИТѢ СПИСАНИЯ

Ново време. Мѣсечень прегледъ на умственния и обществения животъ. Година втора, кн. 1—2

Списанието на нашитѣ социалъ-демократи отъ година на година се подобрява — нагледъ, защото отъ вѫтрѣшна страна то си остава и сега все сѫщо, както и прѣзъ минѫлитѣ години: замрѣзнѫло въ своята марксистка правовѣрность и сербезъ въ прокарването на догмитѣ на велики учитель, както е сербезъ всѣкой мухамеданинъ, борящъ се во славу Аллаха и неговия единственъ пророкъ Мухамеда.

Догмитѣ на Маркса, както и своеобразниятъ начинъ на тѣхното пропѣдване отъ нашенскитѣ социалъ-демократи, сѫ биле и ще бѫдатъ не веднѫжъ обсѫждани въ Мисъль, тъй че азъ нѣма защо да се впущавамъ тукъ въ расправии за тѣзи нѣща; моята цѣль е ограничена отъ рамкитѣ на отдѣла въ който пишѫ. Както при прѣгледа на други наши списания, азъ ще обърнѫ вниманието на читателя главно върху литературния отдѣлъ въ Ново Време, а, възползуванъ отъ случая, ще отбѣлѣжа и нѣкои отъ шмекериитѣ на неговитѣ редактори, на притиснѫтия имъ въ марксистко менгеме умъ. Подобно на китайски мандарини, насмукани съ висша мѫдрость, пишащитѣ братя въ Ново Време се отнасятъ съ високомѣрие къмъ всички и всичко незамъглено отъ догмитѣ на тѣхното правовѣрие. Въ тая си надутость тѣ стоѫтъ на равна нога съ една отъ нашитѣ остървенени политическитѣ партии, за която всички недишащи спарената атмосфера на тѣхния патриотизъмъ сѫ невѣжи, недобросъвѣстни, слабоумни... Такива и тѣмъ подобни прозвища би били вѣрни и характерни, когато сѫ подкрѣпени съ ясни доказателства че сѫ употрѣбени на мѣсто, а не се подхвърлятъ токутъй, както ги подхвърля Ново Време, споредъ класичното изражение на приснопаметниятъ Сѣмковъ, — за да произведе гръмогласие въ природата Едно такова гърмогласие въ природата почва да подхвърля неотдавна Ново Време и по адрессъ на редакцията на Мисъль, което при това не е поне оригинално, а е взето на вересия, извадено изъ благовонннитѣ улеи на нѣкоя отъ добрѣ извѣстнитѣ столични газети. Редакцията на Мисъль се нарича именно „дружество за взаимно възхваление“ (I. 86), види

се, защото въ нея сж помѣствани лестни отзиви за произведенията на този или онзи неинъ сътрудникъ. Споредъ отзиви на самото Ново Време, нѣкои отъ сътрудницитѣ на което сж сътрудничили и въ Мисъль въ нашето списание пишатъ голѣма часть отъ добритѣ български литератори: а както е извѣстно и може да се провѣри отъ всѣка книжка, Мисъль е единственото българско списание, въ което се дава най-много мѣсто на литературна критика; — значи, за хатъра на нѣкакво „гърмогласие въ природата", редакцията на Мисъль не би трѣбвало да помѣстя критични отзиви върху произведенията на голѣма часть отъ добритѣ български литератори? Не това ли искатъ г-дата отъ Ново Време? Та и, какво ще прилича едно литературно списание, което въ критическия си отдѣлъ мълчи, за произведенията на добри литаратори, а говори и обсѫжда главно дрипели... съ каквито се пълни, напримѣръ, Ново Време? Прѣди години разни литературни подемъркачи сж прѣкоросвали редакцията на Отечественни записки, като такова едно дружество за самовъзхваление: но за това прѣкоросване, ако не се лъжемъ, Бѣлински ги жигоса съ заслужено име шарлатани. Впрочемъ, има едно важно обстоятелство, за което ще бѫде дума подолу и което добрѣ илюстрира нравитѣ на хората около Ново Време.

Литературнитѣ въпроси се разбиратъ и третиратъ отъ критицитѣ на Ново Време по доста своеобразенъ начинъ: прѣди всичко, трѣбва да се знае дали единъ писатель е отъ нашитѣ или отъ не-нашитѣ. Съ това расковниче въ ржка – всичко е лесно. „Яви се въ литературата единъ тѣхенъ човѣкъ .. итѣ, знаменитото дружество за взаимно възхваление, не разбрахж, не оцѣнихж своя човѣкъ" (I.86), ни натяква критикътъ на Ново Време, безъ да ще да знае, че литературнитѣ критики въ Мисъль не се пишатъ за угода и удоволствие на наши, свои хора — което е върховно начало на критицитѣ въ Ново Време, както литературни тъй и нелитературни. Произведенията на българскитѣ писатели ще бѫдатъ всѣкога критикувани и оцѣнявани въ Мисъль, по литературното имъ достоинство, а не по съображения за наши и ваши, както не и по своеобразното разбиране на утилитарния принципъ въ искуството отъ г. Т. М-ова (II. 204), който спи още надъ писаревската фраза за ботушитѣ и Шекспира, макаръ че и въ неговата зашеметена глава се е промъкнжла контрабанда мисъльта, че литературата указва извѣстно благотворно влияние върху съврѣменницитѣ и потомството II.205) Литературата, както всѣко друго културно срѣдство, извършва своята задача, указва извѣстно благотворно влияние върху човѣка, като обзема всички явления на живота — въ най широкъ смисъль на думата, — а не се ограничава само съ възсъздаване явленията отъ кржга на икономическитѣ отношения на човѣцитѣ онзи тѣсенъ кржгъ, въ който сж увили широкитѣ си литературни желания нашитѣ социалисти. Казвамъ нашитѣ, защото европейскитѣ социалисти иматъ съвсѣмъ друго, ясно мнѣние за основата и задачитѣ на художествената дѣятелность. Ако у насъ нѣкой се осмѣли да упомене без-

спорната психологическа истина, че „художественната дѣятелность е резултатъ на извѣстна напънь на чувствата“ или че „искуството ни служи за запознаване и съзнаване окржжающия насъ животъ“, този часъ ще се появятъ въ Ново Време кръстници съ нѣкаква социалистическа благословия за него и ще се усъмнятъ въ нормалността на психическия мужи-вотъ (П. 204). А въ Германия, напримѣръ, отдѣто ужъ нашитѣ социалисти черпятъ поучения и вдъхновения, сжщо такива възгледи се проповѣдватъ не само отъ „буржуазни“ мислители, но и отъ социалисти на дѣйствителна служба, като Edgar Steiger и др. За всичката мъгла въ понятията на нашитѣ социалисти върху философскитѣ и частно естетичнитѣ въпроси е виновенъ тѣхниятъ заслѣпенъ отъ теоретически догматизъмъ и партиенъ фанатизъмъ умъ, безсиленъ да ги уравновѣси съ материалистическитѣ възрѣния върху душевния животъ на човѣка... Но вмѣсто да обрѫщамъ внимание на брътвежитѣ на Ново Време по отвлечени литературни въпроси, нека посочж на единъ възгледъ, който главниятъ критикъ на списанието иска да внуши на читателитѣ си като нѣщо много умно. Той гласи:

Развитието на българската беллетристика трѣбва да се започне отъ тамъ, гдѣто се е завършило или спрѣло развитието на беллетристиката на напрѣднали-тѣ народи. Нѣма никакъвъ смисъль да се мжчимъ ние да възсъздаваме преминати епохи отъ литературното развитие, ако ние можемъ да усвоимъ създаденитѣ вече произведения. Ние трѣбва да доведемъ Европа близо до нашитѣ очи и да усвоимъ, а не да се мжчимъ да откриваме на нова смѣтка това, което е отдавна вече открито (I, 87).

Ще си позволж сега да попитамъ редакторитѣ на Н. Време, които се считатъ за архиеволюционисти: гдѣ на свѣта е ставало такова чудо — „гдѣто се е спрѣло развитието на литературата, въ една страна, отъ тамъ да се почне развитието на литературата въ друга?“ Дали въ Англия, Франция, Италия, Германия, Руссия, или най-сетнѣ въ Сърбия? Несъмнѣнно, литературитѣ на разни страни влияятъ една върху друга въ развитието си, но да сж правили назарлжкъ да почне една тамъ, гдѣто е спрѣла друга — такава гениална идея може да се роди само въ умоветѣ на .... български социалъ-демократъ. Абсурдността на такъвъ единъ възгледъ блѣсва най-ясно на примѣри. Ето ви единъ. Литературното развитие въ Франция и Германия („напрѣднали народи“) се е спрѣло днесь за днесь на тъй нареченото Декадентство, т. е. на художественното възсъздаване най-тънкитѣ душевни движения у хора съ най-изострена нервна организация, каквато е създалъ животътъ на модернитѣ европейски общества. Сега, вземете та прѣнесете това Декадентство въ — България, дайте истънчена, прѣфинена духовна храна на нашитѣ хора и вижте какво ще излѣзе. Такова едно несвѣстно продължаване развитието на чужди литератури, не само че нѣма да укаже никакво влияние на развитието на българската литература, но ще даде само материалъ за смѣхъ, какъвто материалъ даде и на самитѣ наши социалъ-демократи знаменитото Рисувално Училище, което единъ министъръ, считайки се самъ достатъчно облагороденъ, ос-

нова съ ясно исказаната цѣль, да облагороди българитѣ. Както въ живота, тъй и въ литературата, само онова има значение за развитието имъ, което е пригодно и по съдържание и по форма за възприемане отъ дадената срѣда. Този е пжтьтъ на всѣка еволюция, била икономическа или литературна, а не нѣкакво заемане на вересия онова, което никому не трѣбва. Разорете почвата, па тогава купувайте сѣме, инакъ догдѣ разорете почвата, то ще се сплуе. Критикътъ на Ново Време би сторилъ добрѣ да се поучи у простия българинъ: Не пържи лука — догдѣ не си хванжлъ рибата.

Азъ съмъ убѣденъ, че и самитѣ наши социалисти — колкото тѣ и да стоятъ въ умствено отношение по-високо отъ „поинтелигенченото" българско общество — едва ли сж способни да разберятъ и възприемятъ кое-да-е отъ разнообразнитѣ течения изъ съврѣменнитѣ литератури на европейскитѣ напрѣднжли народи, та камо ли обикновеннитѣ нашенци? А че тѣ дѣйствително не сж способни да проумѣятъ твърдѣ прости научни истини, ясни и за дѣцата на напрѣднжли народи, — ето ви примѣри.

Въ първа книжка отъ Мисъль, азъ помѣстихъ една кратка статия върху Душата на художника, гдѣто изложихъ модернитѣ научно-психологически издирвания по въпроса за художественото творчество. Азъ се мжчихъ, до колкото ми бѣ възможно, да бжда обективенъ, т. е. да не вплитамъ мои, лични мнѣния въ въпроситѣ, които излагахъ въ нея статия, въпроси отъ чисто научевъ характеръ; а ето че въ втората кн. отъ Н. Време се разглежда моята статия и се вади заключние че тя изваждала наявѣ моята способность — да се крия задъ бездушни фрази, когато влеза въ областьта на неизвѣстното, незнайното (II, 201).

Прѣди всичко, г. Т. М-овъ, ака би билъ способенъ да разбира онова що чете, ще види че азъ не влизамъ въ область на нѣкакво неизвѣстно и незнайно, а въ областьта на твърдѣ добрѣ извѣстни и научно обяснени явления изъ психическия животъ на човѣка, съ които явления всѣкой интересующъ се може да се запознае даже отъ такива популярни и добрѣ извѣстни съчинения, като лекциитѣ на W. Wundt'a (Vorlesungen über Menschen- und Thierseele) или „Чуството" отъ Th. Ziegler (Das Gefühl. 1893). И който се наема да исказва мнѣния върху научни въпроси, трѣбва най-първо самъ да е запознатъ съ тѣхъ. Но г. Т. М-овъ не само това не е направилъ, но и не се е постаралъ да изучи по-добрѣ терминитѣ съ които оперира науката; напримѣръ, да не смѣся мировъзрѣние (Weltanschauung) съ погледъ на животъ (Lebensanschauung). Отъ смѣсването на тия двѣ понятия и отъ произволното имъ терминуване ту съ мировъзрѣние, ту съ мирогледъ, ту съ свѣтогледъ, свѣтовъзрѣние — произлиза онази попара, която г. М-овъ е надробилъ на стр. 207—8 отъ Ново Време, която попара е кжвардисана и съ слѣднята глупость глупостей: „Нуждитѣ на врѣмето,... изискватъ отъ всѣкиго изъ насъ, па билъ той художникъ, публицистъ или търговецъ,... щото всѣки да има извѣстно свѣтовъзрѣ-

ние, както къмъ физическата природа психическитѣ явления, тъй и къмъ социалния и индивидуалния животъ на хората, или съ други думи: *извѣстно субективно схващание на цѣлото, главнитѣ елементи на което сж обективната природа съ нейнитѣ явления и психическитѣ явления* (II, 207). Нуждитѣ на врѣмето едва ли изискватъ, г. М-овъ, всѣки да има свѣтовъзрѣние, т. е, да бѫде философъ, но положително изискватъ, както отъ васъ, тъй и отъ повечето сътрудници на Ново Време да не мелите глупости като горѣпроцитиранитѣ, които, особенно подчертанитѣ, неможе проумѣ и самъ Соломонъ, даже и съ вашата помощь. — Но би било много да се очаква отъ г. М-ова каквода-е разбиране на онния въпроси, за които се наима да говори и да дава мнѣния, когато той не е въ състояние да разбере даже разликата между *наука и образование, ученъ и образованъ човѣкъ* (II. 209). Да се влиза въ сериозна распарва съ тъкъвъ човѣкъ би значило да се расправя на дѣца за физически или психологически закони; затова азъ се ограничихъ само съ отбѣлѣзване на нѣколко фрази отъ г. М-ова и прѣминавамъ на друга една статия въ Ново Врѣме, именно на *Изъ живота и литературата*, въ която, да се изразж съ езика на автора ѝ, се *компромете тира човѣшкитъ умъ*. Тая статия, написана за утѣшение на мисъльта на автора ѝ, е насочена противъ статията на г. П. Велиновъ, *Изживяване на историческия материализъмъ*, печатана въ кн. I на Мисъль, гдѣто се очертаваше кризиса въ възгледитѣ на извѣстни европейски марксисти

На г. Благоева не се ще да има изживяване на историческия материализъмъ, като доктрина, недостжпна за научна критика, като „послѣдня дума на науката“. И не само че не му се ще, но и не вѣрва, че има такова страшно нѣщо. Работата, обаче, не се касае до вѣра или невѣра, а до ясния конкретенъ фактъ, за който г. Велиновъ говори, а именно, че „въ Европа захващатъ да се отнасятъ критически къмъ историческия материализъмъ.“ Г. Благоевъ докарва работата тъй, като че ли къмъ истор. материализъмъ почватъ да се отнасятъ критически нѣкои европейски професори, съ което съзнателно икономисва истината: не професоритѣ, които и прѣди сж се отнасяли тъй, а именно *самитѣ марксисти*, г. Благоевъ, почватъ да се отнасятъ критически къмъ историческия материализъмъ. Или Жоресъ и Бернщайнъ сж професори? Наистина, г. Благоевъ отрича правото на Жореса да се нарича марксистъ (II. 241), но види се, че марксиститѣ въ Франция малко ги е еня за г. Благоевото отричане, и тѣ си вървятъ подъ негово водителство, както нѣмскитѣ подъ водителството на Бебеля. А щомъ такива досегашни марксисти, като *Жоресъ, Бернщайнъ, Белфортъ Бексъ* и др. почватъ да се отнасятъ критически къмъ истор. материализъмъ, то не само „недобросъвѣстни опоненти като г. Велинова“, но и „добросъвѣстниятъ“ г. Благоевъ, колкото природно умътъ му и да е якъ, т. е. опърничавъ, би трѣбвало да признае, че *самитѣ*

марксисти (въ Европа) почватъ да се отнасятъ критически къмъ истор. материализъмъ. И ако г. Благоевъ се осмѣлява да отрича този фактъ, това значи че той ни най-малко не е запознатъ съ голѣмия споръ на послѣдния социалистически конгресъ въ Щутгартъ, въобще понятие нѣма отъ новитѣ вѣяния въ марксистския лагеръ. Може би г. Благоевъ иска едно още по-сигурно доказателство. Тогава, ето какво казва Каутски . . . . . г. Благоевъ знае вече кой Каутски: „. . . Отъ нѣкое врѣме насамъ даже въ социалистическитѣ кржгове се издигатъ гласове, които обявяватъ гледната точка на Маркса и Енгелса за остарѣла. Тѣ били направили въ свое врѣме много, което заслужавало внимание и още днесь тѣхнитѣ трудове подтиквали къмъ плодотворни мисли, но този, който не иска да се вцѣпѣнѣе въ догматизъмъ, трѣбвало би да ги превъзмогне и да се вдигне надъ тѣхъ до повисоки възгледи. Това било ни се налагало даже и отъ гледна точка на марксическата диалектика, споредъ която нѣмало вѣчни истини и всѣко ново развитие проистичало отъ отрицанието на сжществующето."[1]

Така говори папата на марксиститѣ. А нима такъвъ единъ фактъ не означава кризисъ и не води къмъ изживяване на доктрината като цѣлно мировъзрѣние, като догматична система? Разбира се, въ ума на г. Благоева не може да има нѣщо за изживяване, защото подъ влияние на правовѣрната догматичность у него всичко е вкаменено.

Но г. Благоевъ не се задоволява само съ оборване на фактитѣ и мислитѣ на г. Велинова, а отива да провѣрява метрическото му свидѣтелство, цитира и брадата му и дохажда слѣдъ това до заключение, че „неговитѣ сжждения . . . придаватъ на цѣлата му статия характеръ на извънредно недобросъвѣстно отношение къмъ истината, къмъ фактитѣ и къмъ въпроситѣ, които се е наелъ да разглежда". (II. 245).

Ето нѣкои факти и въпроси, които ясно ще докажжтъ, че г. Благоевъ знае . . . много знае, но малко разбира и самъ що казва и други що говорижтъ:

1. „Първата физиологическа потрѣбность на организмитѣ била, споредъ г. Благоева, да се нахранижтъ, да удовлетворижтъ глада" (П. 247). Интересно е да се знае, отъ дѣ знае той, че първата потрѣбность на организмитѣ е да се нахранижтъ. Прѣди всичко, г. Велиновъ не говори за организми въобще, а за човѣка. Какъвъ критерий има г. Благоевъ за опрѣдѣляне важностьта на различни потрѣбности? Ако земемъ хронологически, то първата дѣятелность, която проявява едно дѣте, не е удовлетворяване на глада, а реагиране на свѣтлината, първата основа на чисто духовна дѣятелность, първата основа на образующи се впечатления, прѣдставления и идеи. Да ли нашитѣ идеи сж продуктъ исключително на материални потрѣбности, както твърдижтъ мнозина

---

[1] Каутски: Земледѣлческий въпросъ. Прѣв. на Я. Сакъзовъ стр. 7.

догматични марксисти, като впадатъ при това въ грѣшкитѣ на старитѣ сензуалисти, е въпросъ който заслужва да се третира въ отдѣлна статия. Едно само ще попитаме сега г. Благоева: какви материални потрѣбности сж създали, напримѣръ, нашитѣ идеи за врѣме и пространство?

2. „Лафаргъ доказва... съ цитати отъ авторитетния изслѣдователь Менъ, че идеята за справедливость и право можала е да се яви само слѣдъ появяването на частната собственность“ (250).

— „Авторитетния изслѣдователь“ Менъ твърди това, тъй сжщо, както „авторитетно“ отрича първобитния комунизъмъ. Разбира се, че като отречешъ първобитния комунизъмъ, то на идеята за справедливость и право не остава освѣнъ да се яви — слѣдъ явяването на частната собственность! Но, г. Благоевъ, отричате ли вие, като правовѣренъ марксистъ, първобитния комунизмъ?

3. „Човѣшкиятъ умъ би билъ миого простъ, ако сѣднеше да търси такъвъ синтезъ (252)“, — т. е. — да съединява въ едно хармонично цѣло идеалистическото и материалистическото възрѣние, както иска г. Велиновъ. Боже пази! Това желание на г. Велинова е плодъ на „дѣтински сжждения.“ Само че такивизъ „дѣтински сжждения“ има и социалистътъ-философъ Жоресъ, който мисли, че можемъ и трѣбва да търсимъ „основното примирение между материалистическото и идеалистическото възрѣния на историята, че може да се обединятъ тѣзи двѣ възрѣния, че може „да се развие по-нататъкъ философията на обединение и противоположности“ (стр. 244). Къмъ сжщия „дѣтински“ идеалъ се стремѣше и Спиноза, стреми се сега и социалистическия спинозистъ (марксистъ!) Щерцъ и – horribile dictu – дългогодишниятъ редакторъ на официалния органъ на германската социалъ-демокрация Бернщайнъ. Но г. Благоевъ е запазенъ отъ подобни „дѣтински“ сжждения, — той си има старешки.

4. За да докаже, че не само икономиката, а и идеитѣ нѣщо създаватъ, г. Велиновъ се ссилава на примѣра даденъ отъ Лафарга за изнамирането на барутя.

— Защо се отклѣсвате отъ дадения фактъ, г. Благоевъ? Дали не защото е лесно да успоконте ума си на фактъ отъ съвсѣмъ друго естество, какъвто е фактътъ за механическитѣ машини?

Никой не отрича, че механическитѣ машини сж изнамѣрени подъ влияние на чисто економически причини. Въобще г. Велиновъ не отрича основното значение на економиката. Ако г. Благоевъ твърди, че г. Велиновъ мисли, какво ужъ първиченъ факторъ е мозъкътъ, интелектътъ (255), то г. Благоевъ „добросъвѣстно“ икономисва истината. Велиновъ винжги е твърдилъ (нали Велиновъ е Деборовъ?), че основнитѣ фактори въ човѣшкия общественъ животъ сж два: економиката и интеллектътъ. Но да оставимъ тази Благоевска „добросъвѣстность“. Нека ни каже той, каква економика е карала хората да изнамиратъ барутъ, Галилея и Нютонъ — да правятъ най-великитѣ открития въ физиката и астрономията?

Можеше ли да се конструира и най-проста механическа машина безъ знаяние на онѣзи физически закони, които сж открили тѣзи умове, не водени отъ економически съображения?

5. „Французитѣ, германцитѣ и англичанитѣ . . . понеже живѣятъ при еднаква економическа организация . . . по идеология, както и по нуждитѣ, си приличатъ“ (Ново Време, II, стр. 255).

Но, г. Благоевъ, много кжса паметь имате! Какъ тъй забравяте писаното прѣди единъ мѣсецъ въ вашето списание? Прочетете още веднажъ статията на вашия сътрудникъ Г. Б „Социаленъ прѣгледъ“, кждѣто ще видите, че самъ Каутски — твърди, че реалнитѣ (чети: економическитѣ) отношения въ Англия не сж сжщи, както въ Германия. „Английскитѣ отношения ги нѣма нийдѣ въ свѣта, даже въ Америка, която има толкова общо съ Англия“ (Ново Време, 1899, кн. I, стр. 126). Значи, г. Благоевъ, невѣрно е, първо, че „французитѣ, германцитѣ и англичанитѣ . . . живѣятъ при еднаква економическа организация. А съвсѣмъ вече е абсурдно, че тѣ си приличатъ по идеология. Дали въ политиката, въ искуството, въ религиозно отношение — въ какво именно тѣ си приличатъ?

Подиръ всичко до тукъ казано, явява се въпросъ: Дали г. Благоевъ не разбира онова що чете, или нарочно икономисва истината? Азъ съмъ убѣденъ, че той нарочно икономисва — защото тъй му понася! Въ такъвъ случай, вѣрвамъ, че г. Благоевъ е ималъ себе си прѣдъ очи, като е писалъ слѣднитѣ думи: „недобвосъвѣстенъ опонентъ, който на основание всичко, което до сега е писалъ, се отличава, независимо отъ образованието му, съ умъ природно слабъ, защото единъ опонентъ, който има срѣдне образование, не може да не знае общеизвѣстни факти и истини . . .“ — Ако г. Благоевъ не желае да бжде недобросъвѣстенъ опонентъ, нека тогава поне признае, че не разбира онова що чете. Че не разбира — това доказватъ горѣотбѣлязанитѣ факти; а че не е добросъвѣстенъ — ето още два факта: 1. „никой не е жестоко връхлетѣлъ въ страницитѣ на Ново Врѣме П. Велинова, а е доста жестоко връхлетенъ П. Добровъ“ (II, 242). — Не обича ли г. Благоевъ да разгърне Ново Врѣме, г. I, и да се убѣди, колко кжса паметь има! — 2. „Г. Велиновъ иска да каже, че економиката не е първичния факторъ (съ който се обяснява историята) и че отъ него има по-първиченъ — мозъкътъ, интелектътъ“ (II, 255). — Това е вече явна безсъвѣстность, г. Благоевъ. Защо не покажете гдѣ казва Велиновъ, че интелектътъ биль по-първиченъ? И не се свѣни да казва това тъкмо подиръ цитиранитѣ отъ самия него, г. Велинова, думи, че историята се обяснява съ „хармоничното координиране на интелекта съ економиката“.

Кой прочее компрометира човѣшкия умъ? Вие, г. Благоевъ, казвате, че на вашитѣ противници не се харесвало когато ги наричате невѣжи (II, 251); значи на васъ се харесва? Тогава нека ви е халалъ това, което ви се харесва! Защото, който е безсъвѣстенъ, той е невѣжа, а невѣжествата, както сами

вий увѣрявате (П. 251), свидѣтелствуватъ за умственна слабость. Не се сърдете за тѣзи отбрани епитети, г Благоевъ — вий сте тѣхниятъ авторъ.

Сега да дойдемъ пакъ на литературата. Г. Т. Мовъ казва, че художественнитѣ произведения трѣбвало да иматъ точно опрѣдѣлена цѣль, която се налага отъ нуждитѣ на врѣмето (П, 204) и че Ново Време се придържало о тоя възгледъ на искуството, — „ако се съди по всичката помѣстена въ него белетристика“ (пакъ тамъ). Не обича ли г. М-овъ, или другъ нѣкой отъ редакцията на Н. В., да ни обясни: каква опрѣдѣлена цѣль, наложена отъ нуждитѣ на врѣмето, има расказътъ Твърдѣ късно? Това сантиментално-писарско разказване за една писарска любовь има само това достоинство, че е напечатано съ черно буке на бѣло книже; такива раскази показватъ, че белетристиката на Н. Време нѣма за цѣль да отговаря на боана какви нужди на врѣмето, а на нуждитѣ на редакцията на Ново Време — да пълни страницитѣ. — Не по хубавъ отъ горния расказъ е и разказътъ отъ г-жа В. Благоева. Въ него се описва любовьта не вече на писаръ, а на управитель и една хаджийска дъщеря; въ него става дума и за Яго, и за Фаустъ, и за Мефистофель и за сума други работи, но туй което е главна работа въ единъ расказъ — художественна правда — въ Засвати се нѣма. Било би губи-врѣме критикуването на такива раскази; доста е и това, че за тѣхъ може да се каже — въ тѣхъ е изобразено относително сказатъ некоторое поле жизни, сказочная шехеразада, понимаете, этакая! — Главниятъ литературенъ критикъ на Н. Време, май не харесва, че „буржуазнитѣ“ писатели все съ любовь се занимавали, а съ какво се занимаватъ белетриститѣ въ Ново Време? — И тѣ съ любовь! Да не би, защото и „тѣ нѣматъ нѣщо друго, годно за проявление въ литературата?“ (78). Бива си го г. главниятъ критикъ за брътвежи; но за да придаде значение на своитѣ брътвежи, негова милость се залавя съ фрази, думи и подмѣтания да инсинуира по адресъ на всички лица, които му попаднѫтъ подъ перото. Главна инсинуация, съ която той оперира, когато му падне дума за Мисъль е, че тя се редактира изъ дружество за взаимно хваление. Въ начало на настоящитѣ си бѣлѣжки, азъ вече показахъ, до колко остроумно е такова едно прозвище, тукъ ще посочѫ колкото може да бѫде право, още повече въ устата на онѣзъ, които не само на дребно, единъ по единъ, се хвалѧтъ, но и en gros се прѣвъзнасятъ едвамъ ли не до небеса. Искате примѣри? Ето ви единъ: „Ний (социалиститѣ) приличаме на водни капки, които проникватъ въ гранитнитѣ скали и съ едничкото си напрягание разрушаватъ това, което сѫ създали вѣковни мѫки на прѣградата“(?!) (1, 19). Това е едно самохвалство en gros — ето ви и друго: „Както е извѣстно, Ново Време не малко спомогна (гдѣ, съ какво?) за да осуети съ всички срѣдства усилията му (на г. Кръстевъ) да създава литературни „божества“ „централни личности“ „властни индивидуалитети. Впрочемъ, тѣ не се създаватъ, а самото усилие да ги създава человѣкъ е явно доказателство за неискрен-

ността му“ (II, 226). — Първото азъ ще оставѫ настрана, тъй като „воднитѣ капки“ не сѫ доказали до сега, че иматъ право да се велеречѫтъ; но за другото ще кажѫ това, което трѣбва да се каже. Най-първо азъ ще попитамъ г. автора на цитирания пасажъ: кой, кога и дѣ въ Мисъль се е силилъ да създава „божества“? Ако пишащитѣ братя въ Ново Време не бѣхѫ тъй безочливи въ икономисване на истината, тѣ би видѣли въ статията, която имъ е дала поводъ да напишѫтъ тази глупость, само едно очертание на мъртвешкото прозябание на българската литература — съ посочване причината на това: „Липсуването на мощни, централни личности които, въ своитѣ стремления и въ цѣлата своя дѣятелность да концентриратъ стремленията на своята епоха и пр.“ (Мисъль, II, 140). До колко такава една мисъль е вѣрна, социалъ-демократитѣ могѫтъ да провѣрѫтъ на централнитѣ личности въ коя-да-е отъ европейскитѣ литератури: Гете, Пушкинъ, Байронъ, Зола и пр.: могѫтъ да вземѫтъ предъ видъ и Маркса — „мощна централна личность“ „властенъ индивидуалитетъ“, — безъ влиянието на когото социализмътъ щѣше да прозябава и до день-днешенъ, безъ да дойде до желаемъ разцвѣтъ. Когато писачитѣ на Н. Време дращѫтъ, тѣ трѣбва малко нѣщо и да мислѫтъ, за да не даватъ на хората поводъ справедливо да ги считатъ за ..... само за драскачи! — Остава сега да попитамъ редакторитѣ на Ново Време: като наричате редакцията на Мисъль „дружество за взаимно хваление“, — съ какво подкрѣпяте това си твърдение? Дали съ нѣкой фактъ? Ще ми кажете: „та вие не давате ли лестни отзиви за произведенията на своитѣ сътрудници?“ Да, — отговарямъ азъ, — понѣкога даже твърдѣ лестни! Но излѣзохте ли вие да докажете, че лестнитѣ или нелестнитѣ отзиви, печатани въ Мисъль, сѫ невѣрни, несправедливи, безосновни, че тѣ сѫ само фрази — като вашитѣ въ Н. Време? Кажете, гдѣ сте направили това? Вий г. Т. М-овъ? Вий г. Димитровъ? Вий г. Благоевъ? Вий всички, които сте запасали умъ за поясъ, т. е. за Н. Време? До когато вие не направите това, а само подсмърчате подиръ „умственния и общественъ животъ“ — Ново Време е прѣгледъ на умственния и общественъ животъ — то всѣкой ще има право, за пъстритѣ ви, взети на прокатъ фрази — да ви жигоса съ термина на Бѣлински.

Но доста за сега. Ако пишащитѣ братя въ Ново Време иматъ намѣрение и за напрѣдъ да красѫтъ статиитѣ си съ пъстри, взети на прокатъ фрази, тѣ ще бѫдѫтъ отбѣлѣзани въ Мисъль, като документи за хармонията между безсъвѣстностьта и невѣжеството — т. е. интелектуалния и материалния факторъ въ обяснение на шмекериитѣ на Ново Време. Кой отъ тѣхъ е първиченъ е все едно, — доста е, че тѣ дѣйствуватъ заедно.

П. Слав.

Въ **Съврѣмененъ Прѣгледъ**. № 9. е печатано едно „възстановление на истината“ отъ г. А. Т. Страшимировъ, насочено противъ менъ и моитѣ бѣлѣжки за Прагъ, печатани въ третя кн. Мисъль.

Въ това „тънко възстановление на истината“ има слѣднитѣ дебели лъжи:

1. „Въ коя и да е биография на Ибсена може да се види че г. Славейковъ твърди невѣрно, че Ибсенъ е писалъ първата си драма, Катилина, като студентъ въ Християния.“ *Моятъ отговоръ*: Ибсенъ е планиранъ Катилина прѣзъ зимата 1848/9 въ Гримстатъ, а я е писалъ и печаталъ прѣзъ 1850, когато е билъ студентъ въ Християния. За тия сухи факти не се говори въ цитираната отъ г. Страшимирова книга Ibsen als Idealist отъ A. v. Hanstein, нито на 8 стр., нито на друга нѣкоя. Но тия факти сж отбѣлѣзани изрично у Ibsens Dramen. Sechzehn Vorlesungen von D-r. Emil Reich. 1894, стр. 11, и въ най-пълната до сега биография на Henrik Ibsen, von H. Jaeger, 1897, стр. 25 – 30.

2. „Ибсенъ за драмата си Призраци е билъ изгоненъ отъ родината си . . . билъ е нападнѫтъ отъ тълпи съ камъни и отъ тукъ е взелъ сюжета за новата си тогазъ драма Единъ народенъ прѣдатель. Странно е какъ г. Славейковъ отрича това, когато то стои сѫщо въ всѣка биография на автора . . . . вижъ A. v. Hanstein, стр. 121.“

Моятъ отговоръ: Драмата Призраци е писана и печатана прѣзъ 1882 г., т. е. когато Ибсенъ вече отъ нѣколко години си е живѣлъ спокойно въ Дрезденъ, дѣто нито сж могле да го нападатъ тълпи съ камъни, нито е имало нѣкаква възможность да го изгонватъ изъ отечеството му (Дрезденъ е въ Саксония, а не въ Норвегия). За изгонване, както и за нападане съ камъни не се поменува ни на 121 стр., ни на коя е да е друга, въ книгата на A. v. Hanstein. Сѫщо и въ никоя извѣстна мене друга биография на Ибсена.

3. „Когато се говори за скандинавската литература, не може да се изключава датската, а щомъ се говори за датската литература, профанство е да не се знае Андерсенъ“ *Моятъ отговоръ*: Кой ви е говорилъ за скандинавска или датската литература г. Страшимировъ? Думата и у г. Стрѣзова и у мене (Мисъль III, 137—8) е за литературата въ Швеция и Норвегия. Види се, г. Страшимировъ, или спите кога четете, или пъкъ намирате голѣмо удоволствие да лъжете по пладнѣ.

4. г. А. Т. Страшимировъ питаше въ Прагъ (III кн, 180): „Кой авторъ, като не отрича таланта на По, го величае като перлъ на поезията?“ Въ отговоръ на тоя въпросъ азъ му посочихъ (Мисъль III, 338), имената и съчиненията на двама първостепенни европейски критици, Hennequin и Ola Hansson. Какво брътви сега г. Страшимировъ за По, не ме интересува; но изражението му, че „романтизма има високо талантливи (какво?), които никой днесъ

не признава за перли на поезията", показва още веднѫжъ, че е заплѣснѫтъ профанъ по литературата. Защото твореният мнозина „романтици", напримѣръ Грилпарцера, Хюго, Мицкев и пр. и пр. — и днесь се признаватъ отъ всички (може би. исключение на г. Страшимирова) за перли на поезията. Или и т ще отречете?

5. За пѣсеньта на Гретхенъ, дали тя се пѣе или не, считамъ за достолѣпно да говорѭ още веднѫжъ г. Страшимиро Защото, онзи който пише глупости като тая: „една пѣсень дал не губи своята лирическа стойность и може да се пѣе вънъ като епическа пѣсень." (Съвр. Прѣг. № 9 стр. 151) не заслужава честьта да му се говори и отговаря.

6. „Непристойно плагиатство на цѣла Хайнева драма, мак и да е тя най-слабо Хайнево творение" било нѣщо, което азъ с извършилъ. — *Моятъ отговоръ*: Нѣма ли да бѫде тъй любезен Страшимировъ да ми посочи кое е най-слабото Хайне творение, което азъ тъй непристойно съмъ плагиа ралъ? Може нѣкой побратимъ на г. Страшимирова, нѣкой проф по литературата, да е направилъ и такова едно откритие, но г. Страшимировъ, кое е най-слабото Хайнево творение, което тъй непристойно съмъ плагиатиралъ?

7. Относително циничния езикъ, за който г. Стра мировъ ми натяква, има да кажѫ слѣднето: Има писачи, ко казватъ правдата съ забикалки, види се отъ боязнь за оби Дали нѣкой ще се обиди или не, това никакъ не ме трѣво когато говорѭ правдиво (говорене подкрѣпено и съ факти) азъ считамъ за достолѣпно да го осуквамъ, а всѣкога говорѭ спор народната поговорка — право, куме, та въ очи! Ако правдат цинична, тогазъ нѣма защо да ми се натяква, че азъ я нарич съ собственото ѝ име.

Позволете ми, г. Страшимировъ, подиръ всичко това, да поблагодарѭ, че Вие ми дадохте още единъ пѫть случай да увѣрѭ, че у духовно малолѣтни литератори, като Васъ и Вамъ добни, има толкова „чувствувана добросъвѣстность въ душата думитѣ, колкото и човѣшки разумъ въ главата.

П. Славейковъ.

КРИТИКА

Богдановъ. Кратъкъ курсъ по економическата наука. Прѣвежда Г. Бакаловъ. Съ прѣдговоръ отъ Д. Благоевъ. Варна. 1898 год. Популярно-научна библиотека № 1.

Колкото е интересна книгата, толкова е интересенъ и прѣдговорътъ.

Книгата на Богданова прѣдставлява едно популярно изложение на принципитѣ на политическата економия отъ социалистическа гледна точка. Но авторътъ не се задоволява само съ това, а иска да ни даде и популярна история на културата въ свръзка съ економическото развитие. Безъ да влизаме въ подробно разглеждане на излаганото отъ автора учение, ний трѣбва да признаемъ, че той дѣйствително е сумялъ да прѣдаде въ най-популярна форма принципитѣ на политическата економия, както я основа Карлъ Марксъ. Обаче ако читательтъ мисли, че авторътъ му дава „послѣднята дума на науката“ той много се лъже, по простата причина, че економическитѣ принципи на К. Марксъ по никой начинъ не могатъ да се приематъ за послѣднята дума на науката. Третиятъ томъ на „Капиталътъ“ отъ Маркса не само не ни донесе доказателствата на принципитѣ, приети a priori въ първия томъ на сѫщото съчинение, но даже противорѣчи на послѣднитѣ. Споредъ третия томъ излиза, че ний не можемъ да приемемъ за абсолютно вѣрна трудовата теория на стойностьта, споредъ която трудътъ употрѣбенъ за произвеждане на една стока опрѣдѣля стойностьта ѝ. Ученицитѣ на Маркса (Конрадъ Шмитъ и др.) тъй сѫщо доказахѫ, че и печалбата (Profitrate) зависи отъ многобройни фактори, които Марксъ не е зелъ въ внимание.

Но отъ друга страна, трѣбва да признаемъ, че въ политическата економия е възможенъ прогресъ, само ако се излиза отъ теориитѣ на Маркса, който е развилъ послѣдователно ученията на А. Смита, Д. Рикардо, Томасона и др. За насъ въпросътъ стои така: политическата економия на Маркса прѣдставлява най-голѣмо приближение къмъ обективната наука, но за да стане наука се изисква още много работа, която ще внесе многобройни измѣнения въ ученията на Маркса. Богдановъ обаче е станѫлъ на догматично гледище: за него Марксовото учение е едно еван-

гелие, което не допуща никаква критика. Ний намираме, че е ж
лателно по-критическо отнасяне дори и къмъ социалистическат
политическа економия.

Но ако Богдановъ е вѣренъ тълкователь на политико-еко
мическитѣ учения на К. Маркса, той сигурно не прѣдава вѣр
възгледитѣ на послѣдния върху историята на човѣшката култур
Тукъ вече Богдановъ е отъ онѣзи популяризатори, които жертв
ватъ науката въ полза на популяризация. Отъ дѣ е зелъ то
че първата религия на първобитнитѣ хора е фетишизмътъ? Нѣ
нужда да се ссилаваме на М. Мюллера, Лѫббока, Спенсера, К
валевски, Летурно, но стига да разгърнемъ една популярна истор
на религията, като, напримѣръ, онази на Марксиста Лютгена
за да се убѣдимъ, че това утвърждение на Богданова не е вѣр
Тъй сѫщо не е вѣрно, че „скотовъдството се е появявало слѣ
земледѣлието". Морганъ, който споредъ марксиститѣ е най-голѣм
авторитетъ въ въпроситѣ по история на първобитната култур
утвърждава тъкмо противното: „Че опитомяването на домаш
животни, казва Морганъ, е прѣдшествувало изнамѣрването и ку
тивирането на хлѣбнитѣ растения, се доказва отъ факта, че
обозначение на тѣзи животни сѫществуватъ въ различнитѣ д
алекти на арийската рѣчь общи знаци, когато за хлѣбни и ку
турни растения [1].

Едва ли, отъ друга страна, ще се съгласѫтъ догматич
скитѣ марксисти съ утвърждението на Богданова, че „прѣди
се зароди размѣната и правото на частна собственность е сѫщ
ствувало *чувството на собственность*", сир. „че първобитната личн
собственность е основана на навика". (Стр. 36).

Интересно е тъй сѫщо утвърждението на автора: „Първ
битното равенство все повече се нарушаваше отъ растящата влас
на главатаря на рода". И Енгелсъ, и Ковалевски нѣма да се съгл
сѫтъ съ подобно прѣдположение. Впрочемъ, авторътъ не обръ
никакво внимание на развитието на първобитното семейств
въобще на половитѣ и родствени отношения у първобитнит
диваци, които отношения сѫ имали рѣшающе значения и за ек
номическитѣ отношения въ онази епоха, както ни доказватъ то
Морганъ, Ковалевски и др. Още повече: авторътъ ни дава прост
невѣрни свѣдения върху организацията на патриархалното с
мейство. За да се увѣримъ въ това, ще стига само да сравним
неговитѣ утвърждения съ фактитѣ, които привежда Ковалевс
въ своето изслѣдване върху происхождение на семейството. Нѣм
възможность да се привѣдѫтъ тука всичкитѣ несъобразности
противорѣчия, които се срѣщатъ въ книгата на Богданова, ос
бенно дѣто той говори за културната история.

Отъ дѣ е зелъ той, напримѣръ, че въ феодалната епох
„селското население е носело главния товаръ на войнитѣ"? Пр
тивното е вѣрно: именно земледѣлцитѣ, въ желанието си да
освободѫтъ отъ тежкия товаръ на войнитѣ, сѫ отдавали своят

---

[1] L. Morgan. Die Urgesellschaft. 1891. Stuttgart p. 19.

земя на нѣкой феодалъ — подъ условие, че този ще ги защищава отъ всички нападки, сир. ще ги освободи отъ необходимостьта да водятъ войни. И по туй читательтъ ще намѣри вѣрни данни у Ковалевски.

Длъжни сме прочее да прѣдупрѣдимъ читателя, да не зема популяризацията на Богданова за вѣрно отражение на науката, а още по-малко за „послѣднята дума на наука". Не бихме направили това, ако г. Благоевъ не бѣше я прѣпоржчалъ въ своя прѣдговоръ за такава. Ний намираме, че най-научната часть въ цѣлата книга е именно прѣдговорътъ на г. Благоева. Ний ще си позволимъ да му обърнемъ вниманието на едно „тънко" обстоятелство. За г-на Благоева е „забѣлѣжителенъ тоя фактъ, че даже въ деспотическа Русия социалистическото направление брои видни прѣдставители на науката", и той вижда въ това едно доказателство за научната сила на марксизма. Но марксески въпроси се дебатиратъ и въ разни *официални* дружества, както бѣше прѣди малко въ „Общество содѣйствія русской промышленности и торговли", въ присѫтствие на разни знатни русски аристократи! Струва да се позамисли надъ това явление г. Благоевъ и ще забѣлѣжи че марксизмътъ въ Русия се протежира не само отъ „видни прѣдставители на науката", но и отъ сфери, които нѣматъ нищо общо съ науката. Защо? На този въпросъ не му е мѣстото да отговаряме тукъ

П. Велиновъ.

The Future of the Balkan States by S. J. Shoomkoff (Бѫдѫщето на Балканскитѣ Държави, отъ С. И. Шумковъ).

Подъ туй заглавие още прѣзъ м. Юлий 1897 г. се е появила въ Филаделфия (Америка) една твърдѣ интересна книга, написана отъ българинъ. При все това до сега тя е минѫла незабѣлѣзано за нашата критика. На туй до нѣйдѣ е виноватъ и самъ авторътъ, който не е счелъ за нуждно да испрати книгата си поне на нѣкои отъ нашитѣ по-главни редакции. А тя напълно заслужва вниманието на българския читающъ свѣтъ, като единъ цѣненъ приносъ по источния въпросъ, който прѣди всичко е български въпросъ.

За сега ний ще запознаемъ читателя на кратко съ съдържанието на тоя хубавъ трудъ, а при пръвъ сгоденъ случай ще дадемъ въ прѣводъ, ако не цѣлата книга, то поне по-важнитѣ глави отъ нея. Чудно, защо авторътъ не я издалъ едноврѣменно и на български. Съ туй книгата му щѣше да стане достѫпна и на българския читатель и би принесла много по-голѣма полза отъ сега.

* * *

Г. Шумковъ е раздѣлилъ книгата си на петь части. Първата часть се занимава съ причинитѣ на турското величие въ минѫлото и съ ония на днешния отпадъкъ и неизбѣжна погибель на

турската империя. „Не трѣбва ни най-малко да ни очудва фактътъ, че турцитѣ нѣкогажъ сж нахлули въ Европа, завладѣли сж Балканския полуостровъ и въ продължение на цѣли вѣкове сж владичествували надъ побѣденитѣ тамъ народи. Въ туй отношение поразително сходство ни прѣдставлява имиграцията на хунитѣ и тѣхното поселение въ днешна Унгария; обаче туй не ни дава право да считаме маджаритѣ за пришелци въ Европа, когато отоманскитѣ турци винаги сж били считани за такива. Защо туй да е така? Кои сж отличителнитѣ характеристики на турцитѣ и хунитѣ? Извѣстно е, че и двѣтѣ тия племена сж отъ туранско потекло; че и двата тия народи сж били тласкани отъ обстоятелствата къмъ по-благоприятни тѣмъ области, дѣто, съ силата на оржжието си, сж покорявали по-слабитѣ и невоинственни народи и че и еднитѣ и другитѣ сж дошли въ Европа еднакво варвари; при все това ний днесь считаме маджаритѣ за цивилизована нация, когато, напротивъ, турцитѣ сж си останжли такива сжщи варвари, каквито сж биле и прѣди 500 години, когато за пръвь пжть сж нападнжли на балканскитѣ държави".

Като прави тоя паралелъ, авторътъ си задава въпроса: „Какъ да си обяснимъ тогава тая поразителна разлика между хуна и турчина? Защо първиятъ е станжлъ цѣлъ Европеецъ, когато послѣдниятъ и до день днешенъ е останжлъ и продължава да бжде варваринъ? Отговорътъ на тоя важенъ въпросъ ний трѣбва да диримъ въ факта, че турчинътъ е дошълъ въ Европа мохамеданинъ, а хунътъ — езичникъ. Значи, мохамеданството е главниятъ виновникъ, за дѣто турчинътъ още отъ начало се оказалъ неспособенъ да влѣзе въ семейството на европейскитѣ народи."

И наистина, мухамеданската религия, на която турчинътъ дължи своята военна слава въ минжлото, е главната и постоянна причина на неговия отпадъкъ отъ самата минута, когато той е прѣстанжлъ да бжде завоеватель, — вѣченъ войникъ. Тя е сковала ума му и живота му до неподвижность и го е направила неподатливъ, неспособенъ на никакво културно развитие, на никаква цивилизация. Тя е причината на онуй безправие, на оная анархия въ управлението на държавата, която пречи и прави невъзможна всѣка реформа, освѣнъ една — „оная, която би изринжла веднажъ зи винаги и турскитѣ реформи и турскитѣ реформатори." Тя е най-послѣ причината да бжде той бичъ за подвластнитѣ нему народи.

Покрай раздоритѣ и несъгласията на балканскитѣ народи, които още въ началото сж улеснили нейното завоевателно дѣло, Турция дължи своето досегашно сжществуване главно на европейската дипломация, на антагонизма на великитѣ сили. „Великитѣ европейски народи винаги сж били крайно снисходителни въ своитѣ дѣйствия спрямо Турция; и то не че се боjжтъ отъ турцитѣ, а защото винаги сж завиждали единъ на други. Като сж имали прѣдъ видъ своитѣ противоположни интереси, тѣ сж се прѣстрували, че вѣрватъ, какво Високата Порта ще въведе най-послѣ нужднитѣ реформи въ държавата си, като дари еднакви

права на разнитѣ народности подъ нейно владичество. А султанътъ, отъ своя страна, като се е ползувалъ отъ туй несъгласие въ европейската дипломация е продължавалъ да постоянствува въ своето кърваво поприще".

Но тая заинтересувана подръжка на европейската дипломация нѣма да спаси отъ неминуема смъртъ една държава основана не на нѣкоя политическа и социална правда, но на дивия произволъ и на прѣдразсждъцитѣ на една отживѣла религия, — врагъ на всѣка цивилизация. Нѣкои отъ поробенитѣ народи отдавна вече сж се освободили и отдѣлили отъ нея; останжлитѣ постоянно се пробуждатъ и се готвжтъ да ѝ нанесжтъ послѣдния и смъртоносенъ ударъ.

* * *

Втората часть има за прѣдметъ тъй нарѣчения европейски концертъ и отношенията на съставляющитѣ го държави спрямо източния въпросъ. Тукъ първо мѣсто заема Руссия, която винаги е играла най-важна роль въ разрѣшението на тоя въпросъ. Но тя никога не е имала прѣдъ видъ интереситѣ на поробенитѣ народи, а всѣки пжть е прѣслѣдвала свои егоистични цѣли — завоеванието на Цариградъ. За тая цѣль тя е водила редъ побѣдоносни войни противъ Турция. При все това тя и до днесь не е могла да постигне своята завѣтна цѣль. Причината на туй е съпротивлението на другитѣ велики сили, които, съ война и по дипломатически пжтища, винаги сж осуетявали нейнитѣ завоевателни планове. Примѣръ, Кримската война и Берлинския договоръ. Послѣденъ и най-важенъ опитъ за постигане на своитѣ замисли спрямо турската империя, ни прѣдставлява войната прѣзъ 1877 г., когато русското оржжие, както и други пжти, биде увѣнчано съ успѣхъ. Въ Санъ-Стефанския договоръ по-голѣмата часть отъ европейска Турция биде отстжпена на България, но съ тацитното условие, че по всички въпроси отъ външната политика тя ще признава властьта и ржководството на Царя. Както и трѣбваше да се очаква, тоя договоръ се показа крайно неприятенъ на другитѣ сили, съставляющи европейския концертъ; така щото въ Берлинския конгресъ Санъ-Стефанскиятъ договоръ биде унищоженъ и сключенъ новъ договоръ. Съ него Руссия биде безцеремонно лишена отъ плодоветѣ на своитѣ побѣди. Макаръ и крайно унизително за нея, тя, по-силата на обстоятелствата, биде принудена да прѣклони глава прѣдъ рѣшенията на тоя ареопагъ и да чака бжджщето развитие на събитията. Произволнитѣ дѣйствия на тоя конгресъ ни даватъ една типична иллюстрация на нескрупулознитѣ методи на „европейската дипломация".

Завоевателнитѣ стремления на Руссия я правжтъ неискрена въ отношенията ѝ спрямо освободенитѣ отъ нея малки балкански държавици. Нейнитѣ интриги и постоянни бъркания въ вжтрѣшнитѣ имъ работи сж причинили маса злини на тия народи и прѣчжтъ на тѣхното правилно развитие. На тия интриги и вмѣшателства Сърбия длъжи абдикирането на Милоша прѣзъ 1857

г., както и заговоритѣ противъ Карагеоргиевича. Съ туй Руссия е имала за цѣль да ослабва сръбската държава, та да я има въ постояна зависимость и контролъ.

Но най-ярка характеристика на руската дипломация авторътъ вижда въ поведението на Русия спрямо България отъ самия день на освобождението ѝ. Той особенно истъква поведението на Русия по отношение къмъ нашето Съединение, като констатира факта, че всичкитѣ Сили, въ туй число и Турция, бѣхѫ наклонни да го признаѫтъ, а само тя искаше неговото унищожаване.

Ромѫнитѣ тоже сѫ патили отъ „надмѣнното и деспотическо поведение на Руситѣ".

Знаменателно е така сѫщо и поведението на Руссия по врѣме на арменскитѣ кланета. Тукъ въ своята заинтересуваность руската дипломация отиде толкова далече, че, когато турцитѣ колѣхѫ арменцитѣ съ хилядници, тя отказа да имъ помогне, на простото основание, че не желае да създава „втора България" въ Мала-Азия. Отъ такъвъ характеръ е и нейното поведение прѣзъ врѣме на гръцко-турската война. Тоя моментъ бѣше най-сгоднiятъ, за да се съкрушеше веднѫжъ за винѫги турската сила. Но Руссия свърза ржцѣтѣ на Българитѣ и Сърбитѣ и Турция избѣгнѫ фаталностьта. Даже нѣщо повече. За да отвлече съвсѣмъ вниманието на Българитѣ отъ Югъ, тя намѣри причини, въ единъ толкова важенъ моментъ, да прѣдизвика обтѣгнатости въ отношенията на България и Ромѫния. На русски интриги, споредъ автора, се длъжи прѣдизвикателната рѣчь на българския пръвъ министръ по поводъ на нѣкакви си гонения противъ българитѣ въ Добруджа.

Въобще, авторътъ намира стремленията на Руссия на Истокъ твърдѣ опасни и несъвмѣстими съ независимостьта на балканскитѣ народи, особенно пъкъ на България, която лѣжи на пѫтя ѝ за Цариградъ. Въ туй, може да се каже, той е напълно съгласенъ съ голѣма часть отъ българската интелигенция, която отдавна се е освободила отъ обаянието на освободителната война и е привикнѫла да гледа критически и, слѣдователно, по-трѣзво на дѣйствията и стрѣмленията на руската дипломация.

Нѣма да се впущаме въ подробно изложение възгледитѣ на автора относително източната политика на другитѣ европейски сили. Туй би ни завело твърдѣ далече. Ще кажемъ само, че той обяснява тѣхното наврѣмени благоприятно, наврѣмени неблагоприятно отнасяне къмъ източния въпросъ главно съ дѣйствията и намѣренията на руската дипломация. Тѣ, особено Англия, иматъ голѣми интереси на Истокъ и се боѫтъ отъ извънмѣрното разширение и усилване на Русия, и се стремѫтъ да я ограничаватъ. За тая цѣль тѣ сѫ прибѣгвали къмъ нѣкои извънредни мѣрки, като напр. Кримската война и Берлинския конгресъ. Наистина, Австрия изглежда малко по-друго яче заинтересована, тъй като тя показва извѣстенъ апетитъ за Солунъ. Но тоя нейнъ апетитъ, заключава авторътъ, не е твърдѣ опасенъ, тъй като славянскиятъ елементъ и безъ туй прѣобладава въ империята, та надали ще е въ интереса ѝ да го увеличава още.

* * *

Третята часть се занимава съ взаимнитѣ борби на балканскитѣ народи, които съставляватъ не малка прѣчка за бързото и правилно разрѣшение на източния въпросъ. Вмѣсто да сгрупиратъ своитѣ слаби сили и задружно да дѣйствуватъ противъ своя вѣковенъ и общъ врагъ, тѣ распиляватъ своитѣ оскждни срѣдства и енергия въ безсмислени и суетни съперничества. Причинитѣ на туй неотрадно явление въ живота на тия народи сж наслѣденитѣ, исторически вражди, а главно — Македония, за която Гърци, Сърби и Българи еднакво претендиратъ. Ний бихме направили множество интересни извадки отъ тая часть на разгледванатa отъ насъ книга, но струва ни се, че и безъ туй сме излѣзли изъ тѣснитѣ рамки, които си поставихме отъ начало. Ще кажемъ само, че при разглежданието спора за Македония, симпатиитѣ и аргументитѣ на автора сж на страната на Българитѣ. Сърбитѣ и Гърцитѣ, казва той, основаватъ своитѣ притенции главно, ако не и изключително, на нѣкакви си исторически права; когато Българитѣ, освѣнъ историческата правда, иматъ на страната си и етническата правда, — най-важната въ случая. „Притенциитѣ на България върху Македония, така завършва той своитѣ доводи, се основаватъ на много съображения, по-главни отъ които сж: че масата на народа въ Македония сама нарича себе си Българи; че македонцитѣ говорятъ български языкъ, обичатъ българската литература и пѣятъ български пѣсни; че тѣ се облачатъ въ българска носия, поддържатъ български училища и признаватъ българската църква, и то въпрѣки всички страдания и гонения отъ страна на гърцитѣ и турцитѣ; и че най-послѣ тѣ горещо се надѣватъ и задружно работятъ съ всички българи за постигането на своя най-великъ народенъ идеалъ, изразенъ въ Санстефанския договоръ, — една велика, свободна и съединена България".

* * *

Четвъртата часть е посвѣтена на разрѣшението на източния въпросъ отъ гледна точка на русскитѣ и австрийски стремления, а така сѫщо и отъ панславянско гледище.

Идеята за единъ всеславянски съюзъ, който би сплътилъ въ едно могѫще цѣло всичкитѣ славянски народи, е твърдѣ симпатична на автора. Но той намира, че такъвъ съюзъ е абсолютно невъзможенъ. Невъзможенъ е по много причини, а главно и за туй, че самата Руссия, която партизанитѣ на тая идея искатъ да правятъ центръ на съюза, не обича да съюзва, но да подчинява и асимилира славянскитѣ народи. Примѣръ — Полша, Мало-Руссия, Бесарабия и пр. Но сѫществуватъ и много исторически и религиозни прѣчки за това. Въобще немислимъ е „всѣкакъвъ всеславянски съюзъ, до като Руссия постоянствува въ своята досегашна система на управление, и до като славянскитѣ народи не бѫдатъ достатъчно просвѣтени за да се освободятъ и издигнатъ

надъ всички религиозни и традиционни прѣдразсѫдъци, които така силно ги раздѣлятъ днесь."

Видѣхме по-горѣ какви сѫ намѣренията на Руссия. Като има прѣдъ видъ интереситѣ на другитѣ велики сили на истокъ, Авторътъ не вѣрва, че тия русски намѣрения единъ день ще бѫдатъ осѫществени. Но въ случай че обстоятелствата й помогнѫтъ и Руссия наслѣди Турция, тежко и горко на балканскитѣ народи. Като описва грознитѣ послѣдствия за тия народи отъ таквозъ едно събитие, той възкликва: „Ако, не дай Боже, Балканитѣ единъ день бѫдатъ окупирани отъ Руссия, то най-жестокиятъ ударъ за патриотитѣ ще бѫде мѫчителниятъ спомень, че, ако подъ несносното иго на турчина балканскитѣ народи все пакъ се надѣехѫ, че рано или късно, ще могѫтъ да повърнѫтъ изгубената си свобода, то подъ русската тирания — никога!"

Авторътъ, така сѫщо, не счита за твърдѣ благи намѣренията на Австрия. Той не вѣрва въ искренностьта на нѣкои нейни държавни мѫже, които заявяватъ, че Австро-Унгария не желае да увеличава, чрѣзъ нови присъединения на славянски земи, числото на славянския елементъ, който и безъ туй е застрашително прѣобладающъ въ империята. Напротивъ „много политически и търговски съображения до таквазъ степень сѫ увлѣкли Австрийската империя въ работитѣ на Източна Европа, щото едно случайно спущане отъ нейна страна въ полуострова по направление къмъ Солунъ е повече отъ вѣроятно. Австрия не изглежда недоволна отъ окупацията на Босна и Херцеговина, та нѣма защо да се отказва отъ нахлуването въ Македония, ако е сигурна въ успѣха си. Завземането на Нови-Пазарь, единъ твърдѣ стратегически пунктъ, и голѣмото съсрѣдоточаване тамъ на военни сили, иматъ, може би, за цѣль именно таквазъ една случайность."

„Че австрийското владичество, продължава той, ще се отрази благотворно върху нещастното население въ оня турски край, не подлежи на никакво съмнение; то е много по-прѣдночгително отъ русския абсолютизмъ: но че то ще отиде за дълго, е твърдѣ съмнително. Прѣди всичко, за да може да държи тия разнородни елементи, тя ще бѫде принудена да имъ отстѫпи мѣстно самоуправление." А това е достатъчна гаранция, че тия народи бърже ще дойдѫтъ въ съзнание и ще тръснѫтъ чуждото иго, като се присъединѫтъ къмъ своитѣ сънародници. Освѣнъ това не трѣбва да се испущатъ прѣдъ видъ и постоянните сътрѣсения въ самата империя, причинени отъ борбата между славянския и нѣмско-маджарския елементи, — сътрѣсения, които придаватъ нетраенъ, приврѣменъ характеръ на империята. А туй сѫ обстоятелства, които правѫтъ Австрия не така опасна, както Руссия, която не допуща и не търпи подобенъ родъ волности.

* * *

Най-послѣ въ петята и послѣдня часть авторътъ дохажда до разрѣшението на източния въпросъ отъ гледна точка на интереситѣ на самитѣ балкански народи. Като признава, че тия на-

роди не сѫ достатъчно напрѣднѣли въ своя политически животъ, той не вѣрва, че тѣ доброволно би се федерализирали, макаръ интереситѣ имъ и да сѫ идентични. „При днешнитѣ обстоятелства, казва той, най-добрѣ е създаването и подържането на независими държавици. Нека тия народи сами опрѣдѣлятъ своитѣ сѫдбини и тѣ постепенно ще се издигнѫтъ до по-високо стѫпало на политическо развитие.“

А малко по-долу, като отбѣлѣзва придобитата вече отъ нѣколко балкански държавици самостоятелность, авторътъ казва по отношение на Македония: „Най-практичното и най разумното отстранение на мѫчнотиитѣ на Истокъ щс бѫде, ако се допустне, щото ония турски области, въ които прѣоблдава българскиятъ елементъ, да се присъединѫтъ къмъ България; а ония, съ прѣимущественно сръбско или гръцко население — къмъ Сърбия и Гърция. Създаването на автономни административни центрове въ Македония, както прѣди година Лордъ Дерби е съвѣтвалъ, е съпрегнѫто съ голѣми опасности, тъй като никоя отъ балканскитѣ държавици нѣма да се съгласи и откаже отъ свойтѣ претенции надъ ония спорни турски области, до като не ги видятъ слѣти съ своитѣ общи отечества“.

Що се отнася до Тра́кия съ Цариградъ, авторътъ е на мнението на нѣкои германски и австрийски публицисти, които мислѫтъ, че най-доброто срѣдство да се прѣкрати движението на Русия къмъ Югъ е създаването на едно хрисиянско княжество, което да обгръща Цариградъ и съсѣднитѣ нему области.

Като прѣдлага тоя начинъ на разрѣшение на трънливия и до висша степень тревоженъ източенъ въпросъ, авторътъ ни посочва процесътъ, който би довелъ сливането на разнитѣ сродни народности на полуострова въ една държава, и се спира на въпроса за една Балканска конфедерация. Въ тая конфедерация той вижда бѫдѫщето, спасението на балканскитѣ народи Безъ нея тѣ рано или късно ще станѫтъ плячка на окржающитѣ ги голѣми народи. Съ исключение, може би, на Русия, на такъва единъ съюзъ не би се противили даже и самитѣ велики сили, тъй като прочути държавни мѫжи, — Бисмаркъ въ Германия, Криспи, въ Италия, Глядстонъ и либералната партия въ Англия, както и Тица въ Австро-Ѫнгария, сѫ виждали най-правилното рѣшение на източни въпросъ именно въ една такъва конфедерация между Румѫния, България, Сърбия, Гърция и Черна-гора. Тѣ даже би се радвали и би помогнѣли за нейното осѫществение, понеже съ туй се туря веднажъ за винаги прѣграда на русскитѣ егоистични стремления на полуострова

Що се отнася до самитѣ балкански държави, авторътъ не вижда нѣкакви особени прѣчки за това отъ страна на Румѫния, България и Гърция. Друга е работата съ Сърбия, която до сега неохотно е посрѣщала тая идея, тъй като, споредъ нея, силитѣ на балканскитѣ народи не били уравновѣсени, за да се пристѫпи къмъ подобенъ родъ политическа организация. Даже въ името на туй равновѣсие тя не отдавна нападна на България. Но и тя ще

разбере най-послѣ, ако още не е разбрала, че принципътъ на нѣкакво си равновѣсие между балканскитѣ народи, който тя по подражание е заела отъ прѣпирнитѣ на великитѣ нации, е безъ всѣко реално значение, и ще отстжпи.

* * *

Не ще съмнение, че идеята за една конфедерация между балканскитѣ народи е и добра и спасителна за тѣхъ. Но за дълго врѣме тя ще си остане гола идея, — безъ всѣко практическо значение. Въ сегашно врѣме да се говори за конфедерация между тия народи, особенно пъкъ между Българи, Сърби и Гърци, е даже смѣшно. Достатъчно е да споменемъ името на Македония, — тая ябълка на раздора между тѣхъ, — за да се убѣдимъ въ тая горчива истина. Споредъ насъ сега за сега е възможенъ само единъ съюзъ — оня между България и Румжния, съ която нашитѣ исторически и сегашни смѣтки сж най-незабъркани. Такъвъ съюзъ би обезоржжилъ нашитѣ съперници, на първо мѣсто Сърбитѣ, и би станжлъ зародишътъ на бжджщата Балканска конфедерация. Но нашитѣ държавни мжже не обичатъ такива ситни съюзчета. Тѣ прѣдпочитатъ великитѣ съюзи и, възсѣднжли на своитѣ росинанти, клюскатъ ту слѣдъ тройния, ту слѣдъ двойния съюзъ . . . . .

*Зарин*ъ.

Ж. М. Гюйо Искуството отъ социологическа гледна точка. Прѣведе отъ русски Т. Х-рбовъ. Търново. Скоропечатницата на Т. Х. Панайотовъ. Стр. 104, ц. 80 ст.

Горнята книжка прѣдставлява доста произволно съкращение на една книга на рано починжлия французски мислитель, М. Гюйо, която носи сжщото заглавие. Нашиятъ прѣводачъ обаче намѣрилъ за добрѣ да поднесе на българската публика туй съкращение като сжщински трудъ на французския авторъ. Дали тая постжпка е по-вече слѣдствие на невѣжество, или на литературна недобросъвѣстность, не се наемаме да рѣшимъ, но въ всѣки случай тая постжпка заслужва да се отбѣлѣжи като нѣщо много характерно за печалното състояние на днешната българска литература. Не стига, дѣто първокласни научни и художественни творения се прѣвеждатъ отъ прѣводи, доброкачественността на които е често съмнителна, ами трѣбвало литературното нехайство да отиде до тамъ, че да наченжтъ да ни поднасятъ дрипитѣ, отрѣзани оттукъ-оттамъ отъ една царственна мантия — като сжщинска мантия. Малко искаме да знаемъ въ случая, да ли русскиятъ авторъ, отъ когато е прѣвеждалъ г. Т. Х-рбовъ, е извършилъ фалшификацията, али самъ г. Т. Х. Отъ бѣлѣжката, която послѣдниятъ прави на 13-та стр. на прѣвода си, изглежда, като че руссинътъ е фалшифицираль, а българското невѣжество само е спомогнжло да се распространи фалшификацията. Едното толкова похвално, колкото и другото.

В. М.

Сократъ, като педагогъ. Очеркъ по исторнята на педагогията. Отъ А. В. Ждановъ. Прѣвелъ: Н. Василиевъ. Пловдивъ. Друж. печат. „Трудъ“. ц. 40 ст.

Редакцията на сп. „Учитель“ покрай другитѣ си задачи и грижи се е наела съ още една трудна задача, да дава на българския учитель редъ книги, които се докосватъ до неговата работа. Казваме „трудна“, защото знаемъ добрѣ колко е трудно у насъ да се прокарватъ книги, които нѣматъ бедетристично съдържание. Прѣдъ насъ е втората книжка отъ сборника на „Учитель“— „Сократъ като педагогъ“, прѣведена, вижда се, отъ русски. Книгата дава кратки биографически черти за Сократа, мнѣнието на Сократъ за Сократа, всѣгдашната му задача да изслѣдва и проповѣдва добродѣтелта и истината, говора му, начина, по който се убѣдилъ, че е мждъръ и вѣрването му въ своето божественно призвание, неговия издържливъ характеръ, обществено-политическата му дѣятелность, метода на учението му и прѣпирнята му, отношенията му къмъ чуждитѣ мнѣния и къмъ религията, безкористието му и трагичната му смъртъ.

По начина за изложението книжката е повече легка биография на Сократа, отколкото специално изслѣдване и обмисляне педагогическитѣ му идеи и похвати. Та и Сократъ ако се числи къмъ педагозитѣ, то е само зарадъ негова индуктивенъ методъ, който и днесь се признава за най-добъръ и който носи името му. Той не е билъ учитель въ специалната смисъль на думата, не еималъ свое училище, не е ималъ ученици, които да е трѣбвало систематически да развие, за да основе своя педагогическа система. Макаръ и въ своитѣ разговори да се е докосвалъ до въспитанието, но не това е което го е направило знаменитъ, нито пъкъ педагогъ, въ нашата смисъль на думата. Сократъ е по-важенъ като мораленъ проповѣдникъ, като философъ, а най-много, като човѣкъ, като необикновенно силна нравственна личность, подобни на която твърдѣ малко ще намѣримъ въ историята. Добрѣ би било, ако книжката съдържаше вкратцѣ и неговитѣ философски възърѣния, както и влиянието му върху по-нататъшното развитие на старата философия, за да не се стори на четеца, че съ умирането на Сократа умиратъ и неговитѣ идеи.

М. Герасковъ.

Цариградски Сонети. К. Величковъ. София 1899.

Това е една изящно издадена книжка. Нѣколко отъ помѣстенитѣ въ нея сонети сж печатани понапрѣдъ, по разни наши списания, и трѣбва да кажж, тѣзи понапрѣдъ печатани сонети сж най-лошитѣ. Съ особено художественно достоинство не се отличаватъ и новитѣ, сега за пръвъ пѫть напечатанитѣ сонети, но безъ съмнение нѣкои отъ тѣхъ, като: VI, XII. XIV, XLVIII. Въ църква, Пролѣтъ Карль, V и Тициано, Римъ-Неаполъ, Волъ (отъ Кардучи) и Антоний и Клеопатра

(отъ Хередия), сѫ най-хубави отъ всички до сега извѣстни стихо
творения на г. Величкова. Право да си кажѫ, г. Величковъ кат
поетъ за пръвъ пѫть ме заинтересува съ Цариградскитѣ си со
нети, които при всичката трома форма, въ която сѫ написани, п
съдържание и оригиналенъ дѫхъ изобщо, стоѫтъ неизмѣрно по
високо отъ фалшиво възхваляванитѣ гладки стихоплетения на
Вазова. Надѣвамъ се, ще имамъ случай да разгледамъ подробн
Цариградскитѣ сонети въ нѣкоя отъ слѣднитѣ книжки на Мисъл

П. Слав.

Ив. Хаджиевъ. Нуждата отъ политическо въспи
тание. (Библиотека „Свободенъ Гражданинъ", № 1). Ямболъ
Цѣна 20 стотинки.

Отъ множеството занемарени въпроси въ нашия обществен
животъ, най-занемаренъ е сигурно въпросътъ за политическот
въспитание на массата. Горнята брошурка има тая заслуга, ч
носи на корицитѣ си тая хубава дума, тоя великъ въпросъ. Друг
заслуга обаче — никаква. Защото тя даже не се занимава съ об
сѫждане на срѣдствата, чрѣзъ които може и трѣбва да се работ
за политическото въспитачие, а расправя, убѣждава за нуждат
отъ него. Това е съвсѣмъ безцѣлно, — особенно въ тая форма
въ която го прави авторътъ. Той иска да убѣди массата в
тая нужда. Даже да би допустнѫли, че за нашата проста масс
сѫ достѫпни такива въпроси, — което ний не допущаме, пак
отъ това нѣма да има никаква полза: за политическо самовъс
питание на нашата народна масса не може нито да се мисли
Все би имало смисъль, ако се убѣждаваше интеллигенцията в
тая нужда. Но то е излишно, защото даже и немислящата часть
отъ интеллигенцията е убѣдена въ това и за нищо не обича тол
кова да говори, колкото за полит. въспитание на массата. Но с
прикаски работа не става: иска се дѣло, иска се практическа дѣ
ятелность. А за нея именно българската интеллигенция се оказв
неспособна. Поне до сега тя толкова малко е направила, че всичк
остава да се направи отъ бѫдѫщето. Литературата би могла д
бѫде що-годѣ полезна, но не съ доказване на тези, като горнята
а съ изучване, съ посочване срѣдствата. Не че книжното рѣше
ние на въпроса ще помогне нѣщо на дѣлото, но то пон
би било въ състояние да заинтересува, да внесе въ самия живот
въпроса и да го прѣвърне отъ прѣдметъ за охолни платонически
прикаски — въ жизненна задача, въ прѣка, лична нравственна
длъжность на индивидуума.

В. М.

МИСЪЛЬ

ЛИТЕРАТУРНО-ОБЩЕСТВЕННО СПИСАНИЕ

ИЗЛИЗА ПОДЪ РЕДАКЦИЯТА

НА

Ив. Ст. Андрейчинъ, Т. Г. Влайковъ, Д-ръ К. Кръстевъ,
П. П. Славейковъ и К. Христовъ.

Година IX. — Май. — Книжка V.

СОФИЯ

Печатница и книжарница «Св. София»

1899.

Потаената скръбь на поета

За стогодишнина отъ рождението на Пушкина

Очеркъ отъ **Пенчо Славейковъ**

—◇—

> Il y a des choses dont nous ne pouvons nous détacher: c'est lá ce qui fait le fond de toute tragédie.
>
> *Lenau.*

Прѣди да стигне пъленъ разцвѣтъ, да стане изразителка на националния духъ, всѣка една отъ новитѣ европейски литератури е прѣминала епохи на недъгавость, на духовна немощь. на садене и прѣсаждане посѣви отъ чужда на своя почва, съвсѣмъ непригодна за възприемане нѣща расли и отгледвани подъ други условия. То сж прѣходни епохи, епохи на ученичествуване, дни на мудна и тягостна подготвителна работа за отваряне пътища — по които да мине триумфалната колесница на бъдещето. За примѣръ, — такова едно врѣме, отегчително за онѣзи които го съзнаватъ, прѣкарва днесъ-за-днесъ българската литература, „врѣме прѣзъ което“ — споредъ думитѣ на единъ отъ характернитѣ му прѣдставители — „се нанася торъ на народната нива“.

Въ колесницата на бъдещето се вози онзи, въ чиито творения найде изразъ душата, характерътъ, мисъльта на нацията, типиченъ прѣдставитель на която бива той. Такъвъ единъ прѣдставитель на своята нация е Александръ Сергѣевичъ Пушкинъ, комуто цѣла Русия съ небивали тържества ще празднува стогодишнина отъ рождения день — 26 Май.

На рускитѣ поети до Пушкина, макаръ тѣ твърдѣ много да сж направили за езика и формата, макаръ често и да се чувствува дъхъ на поезия въ тѣхнитѣ произведения, липсва онова което служи за основа на всѣка поезия, — художническия мирогледъ. Всичко е случайно — и поетитѣ

и творенията имъ. И ето въ такъвъ единъ исторически м
ментъ се явява Пушкинъ — установява литературенъ ези
и застава на чело на една плеяда отъ художници на слово
въ чийто гласъ се заслушва цѣлиятъ образованъ свѣтъ
края на нашето столѣтие: Гоголь, Тургеневъ, Достоевск
Толстой, Чеховъ. Колкото далечъ отъ Пушкина и да е отиш
въ развитието си руската художественна литература,
каквито нови чувства и настроения да е вѣщателка тя
мощното си движение напрѣдъ — все и до днесъ въ н
явственно звучи, като ехо отъ пастирска цафара изза
тъмни гори, гласътъ на Пушкина. Какво е това ехо, — к
е невидимата нишка що свързва Пушкина съ дошлитѣ слѣ
него художници на руското слово? То е оная вжтрѣш
сила, която води тѣзи художници все по-дълбоко и по-дъ
боко въ проникване живота на своя народъ и общест
оня художественъ мирогледъ, който за истънчения вкусъ
европейската bête humaine е интресенъ поради своята „вели
ствена диващина“, — т. е. поради звучащия въ него гла
на социална съвѣсть. — Пушкиновата поезия, ка
въобще русската поезия, е исповѣдь искренна, прѣдъ себе
и прѣдъ свѣта. Отъ нея лъхти онзи особенъ реализъмъ на я
вота, съ който е сплътена дълбоката субйективность на худо
ника и отъ което сплътение произлиза извънредно оригиналния
идеализъмъ, тъй чуждъ и тъй примамливъ за европееца. Тоя ид
лизъмъ, прѣзъ който се отйеква сжщиятъ гласъ на социал
съвѣсть, а не само развитието на темитѣ и образитѣ подзети о
Пушкина, е връзката между него и послѣдвалитѣ слѣдъ не
художници, великитѣ меланхолици на руската земя. А имен
въ този идеализъмъ — коренитѣ на който се тжкътъ въ ре
гиозното чувство на русския народъ — лежи значението
Пушкина като националенъ поетъ, като изразитель на най-
вѣтнитѣ чувства на своя народъ, безъ да се гледа на други чер
въ художественното му творчество, въ които по-вече или
малко се отразява всичко що е свидно на русина като русин

Отъ деня на неговата ранна смърть до днесъ, наед
съ развитието на живота и общественното съзнание,
развива, расте и уяснява великото значение на Пушки
който, въ минута на гордо самосъзнание за извършения п
вигъ, вѣщо е прорекълъ:

Я памятникъ себѣ воздвигъ нерукотворный,
Къ нему не заростетъ народная тропа...

Тѣсната връзка между живота и творенията на истинския художникъ дава справедливъ поводъ на критиката да твърди, че биографията на художника е най-добриятъ коментаръ на неговитѣ творения, както и обратното, че творенията му сѫ негова най-добра биография. И самитѣ художници, напримѣръ Гете, подсѣщатъ критицитѣ на такъвъ погледъ къмъ творенията имъ. Но когато чуваме Гете да казва, че всѣко отъ неговитѣ произведения — дори и най-малкото — е резултатъ на прѣживѣно нѣщо, за насъ е ясно, че това прѣживѣно не сѫ външнитѣ факти отъ неговото живуване, а фактитѣ отъ живота на неговия духъ — изворъ както на неговото, тъй и въобще на всѣко творчество. При художественното творчество, външнитѣ прѣживявания служатъ само за причина, за потикъ къмъ вѫтрѣшни прѣживявания и послѣднитѣ въ повечето случаи изгубватъ на видъ причинната връзка съ първитѣ—сѫщо както желѣзната руда, минала прѣзъ калилото на ковача, приема другъ обликъ, съвсѣмъ различенъ отъ прѣжната груба масса, отъ която е произлѣзла. Такъво едно прѣживяване на художественнитѣ творения отъ тѣхния творецъ е най-вѣрниятъ залогъ за тѣхната искренность; а искрѣнностьта е която дава значение на художественнитѣ творения. Но значението на творения, въ които поета е вложилъ всичко що е прѣживѣлъ и прѣчувствувалъ не придава още особенна цѣна на тѣзи творения. Колкото и да е интересно да знаемъ чувствата и настроенията на една видна личность, на единъ поетъ, все пакъ интересътъ за тѣхъ е ограниченъ, ако поетътъ не е можалъ да ги обобщи, да ги искаже тъй, че слушателтъ и читателтъ да видѫтъ, да сѣтѫтъ чувства и настроения родни на тѣхното сърдце. Духовното единение на читателя съ поета — ето везнитѣ, на които се мѣри обйективностьта на поета, това което дава най-голѣма цѣна на неговитѣ творения. Колкото повече личностьта на поета отстѫпва на заденъ планъ, или се закрива задъ онова що може да бѫде общо за мнозина, толкова повече той става обйективенъ, толкова повече може да се надѣва той, че ще постигне цѣльта си като художникъ — да говори отъ сърдце на сърдца. Пушкинъ е именно такъвъ поетъ и колкото неговата поезия да е лична исповѣдь — даже произведения като Скѫперникътъ рицарь и Моцартъ и Сальери сѫ такива — тя служи сѫщо тъй за исповѣдь и на всички онѣзи които жадуватъ за такава.

Фактътъ, че Пушкинъ е пѣлъ само за онова което прѣживѣлъ и прѣчувствувалъ, ни показва ясно на какво дължи грамадното разнообразие на произведенията му. въ настоящия очеркъ азъ нѣмамъ на омисъль да говоря изоб за поезията на Пушкина, нито само за поезията му, а връзката между нея и вътрѣшния животъ на поета. Кой з защо, на това нѣщо се е обръщало до сега най-малко в мание отъ руската критика. Още и до днесъ, тая крит гледа на Пушкина почти само като на жизнерадостенъ дожникъ, за когото дѣйствителностьта, правдата на живо има до толкова значение, до колкото тя може да бѫде пр метъ на свѣтло художественно съзерцание и възпроизвеж ние. Неще съмнѣние, че въ много отъ своитѣ творения Пу кинъ се явява свѣтълъ олимпиецъ, съ жизнерадостенъ погл на живота; но за жизнерадостность изобщо на Пушки вата поезия, рускитѣ критици си правятъ една малка и зия. Бѣлински на нѣколко пати поменава за скръбьта Пушкина и, безъ да я анализира, да вникне въ нея, наст чиво повтаря, че тя е свѣтла, ясна скръбь. Това м ние на великия критикъ може да се обясни само съ нез нието свръзката на живота съ поезията на Пушкина [1], сѫщо и съ общия възгледъ на Бѣлински върху поезията споредъ който, за да отгатнемъ тайната на Пушкиновия тосъ, доста ни е да разберемъ артистичностьта на негов стихъ [2], да не забравяме, че Пушкинъ като мислитель (р бира се, художественъ!) е не особенно нѣщо [3], и най сет да знаемъ, че той принадлежи къмъ тази школа въ иску вото, което... не може вече да произведе ни единъ вели поетъ [4].

Като натура извънредно отзивчива, Пушкинъ не е м гѣлъ да гледа равнодушно на околната дѣйствителност която — стига да си спомнимъ политическото и култур състояние на Русия въ първата половина на нашето ст лѣтие — едвали нѣкого, който е можелъ да чувству като Пушкина, би пастроила жизнерадостно. И ний ви

---

[1] Първи подробни биографически свѣдения за Пушкина сж виде свѣтъ десетина години слѣдъ смъртьта на Бѣлински: П. В. Анненковъ. М терналы для біографіи А. С. Пушкина. Спб. 1855.

[2] Бѣлинскій. Сочиненія, т. VIII, 366.

[3] Ibid. 404.

[4] Ibid. 402.

даме, както отъ биографията, тъй и отъ произведенията му, че наедно съ отлагването на неговото самосъзнание, съ окрѣпването на неговия гений, отлага се и крѣпне у него онова настроение, онзи погледъ на живота, който би трѣбвало да се взема като основенъ, при обяснение творчеството на Пушкина. То е скръбьта. И тя е основното настроение на Пушкина, не само въ неговитѣ луди младини, а и въ днитѣ, когато вече отъ кипежа на младостьта не бѣ останало освѣнъ блѣдъ споменъ. Тая скръбь обзема поета изъ день-въ-день все повече и повече, за което, покрай други причини, способствуватъ и обстоятелствата на неговия личенъ животъ, до като прѣзъ послѣднитѣ дни отъ неговата лира се счуватъ само звуци на дълбока меланхолия, на безутѣшна размисъль върху живота. И тази скръбь не се явява само въ лирическата му поезия, а и въ най-обмисленнитѣ му зрѣли творения, като Полтава, Евгений Онѣгинъ (пѣсень VI, VIII), Скжперникътъ рицарь и пр. Що се отнася до лирическитѣ му стихотворения, то — съ исключение на подражанията, патриотическитѣ му висприености и пѣснитѣ му съ лекъ анакреонтически характеръ — всички онѣзи високо художественни пиеси, въ които гениятъ на Пушкина е манифестиралъ своята мощь, сж изразъ на скръбь, на дълбока меланхолия. — Нерадостниятъ животъ убива радостьта на твореца.

А съвсѣмъ не такава е била зората на тоя тъй засѣненъ отъ скръбьта и залѣзълъ въ нея животъ.

Въ компанията на петербургскитѣ великосвѣтски безобразници, членове не Зеленатa Лампа — оргически клубъ. дѣто се прѣдставлявали въ живи картини изгонването Адама и Ева изъ рая, гибельта на Содомъ и Гомора и пр. — Пушкинъ се е отличавалъ съ буйството си между буйнитѣ; — и излишествата, на които се е прѣдавалъ, сж го довождали прѣзъ три години (1818—) на два пжти едвали не до гроба. По-послѣ въ Кишиневъ, гдѣто е билъ прѣпратенъ поради своитѣ петербургски лудории, Пушкинъ е билъ прозванъ бѣсъ арабски (каламбуръ на думата бессарабски), навождалъ е ужасъ на щедушнитѣ и плахи Кишеневски граждани и чиновници, не само съ постжпкитѣ и думитѣ си, а дори и съ екстравагантната си вънкашность: чорлавъ, необръснатъ, сж молдовански фесъ на глава, обутъ въ кадифяни шалвари, съ желѣзна тояга въ ржка.

До колко безгрижно и лекомисленно се отнасялъ то
дори къмъ лица, отъ които прѣко е зависела сждбата му
показва фактътъ, че когато прѣзъ 1823 г. Пушкинъ е бил
пратенъ да изслѣдва опустошенията на скакалцитѣ въ юж
нитѣ степи на Новоросия, той се връща прѣдъ началството
си съ слѣдния стихотворенъ рапортъ:

Саранча летѣла, летѣла
И сѣла.
Сидѣла, сидѣла — все съѣла
И вновь улетѣла.

При всички свѣтовни несгоди, Пушкинъ дори до триде
сетъ годишна възрасть нерѣдко е изненадвалъ своитѣ познати
съ веселостьта си, за която немалко цѣнни бѣлѣжки има въ
Записките на А. О. Смирнова. Въ обществото на
цвѣта отъ Петербургския висши свѣтъ, той билъ не рѣдко
тъй веселъ и тъй заразявалъ всички съ своя смѣхъ, че една
вечерь гостолюбивата стопанка, у която той е бивалъ почти
всѣкидневенъ драгъ гостъ, се обърнѫла къмъ него съ думитѣ
„кога умирамъ, за по-голѣма храбрость, ще пратѭ да повикатъ Пушкина при мене“.

Но животътъ набира капка по капка ядъ въ душата на
тоя нѣкогажъ безгриженъ синъ на музитѣ и чувствата на
огорчение и тѫга тъй изострятъ духовния му погледъ, че
той прозира въ своитѣ бѫдни дни — и пророчески въспѣва
собственната си смърть (Евгеній Онѣгинъ, пѣсень VI).

Съ отпращането на Пушкина на югъ, въ Бессарабия и
Одесса, — прѣзъ 1820 г. — зазвучава ясно първата тѫ-
жовна струна въ неговата поезия. Въ стихотворението Къмъ
Овидия, той тѫжи наедно съ римския изгнанникъ, съ ко-
гото и сравнява себе си — не по слава, а по зла сждба.
„По своя вина изгнанникъ, недоволенъ и отъ свѣта и отъ себе
си и отъ живота... азъ посѣтихъ края, гдѣто ти нѣкога
си прѣкарвалъ тѫжовнитѣ си дни“. — А какъ се е чувствувалъ Пушкинъ въ срѣдата, гдѣто вълнитѣ на живота го изхвърлили, това ни повѣрява неговиятъ Затворникъ, когото
ще си позволѭ да процитирамъ изцѣло, въ хубавия прѣводъ
на Алеко Константинова:

Въ тъмницата влажна стоѭ нажаленъ.
На воля отхраненъ мощенъ орелъ
Подъ моя прозорецъ тѫжовно се спрѣлъ.
И своята плячка ръве настървенъ.

Помахва съ крило си и взоръ устременъ
Пронизливо остъръ, обръща къмъ мень,
И вика ми съ хищний си орлешки звукъ,
И иска да каже: „Да хвръкнемъ отъ тукъ!“

„Ний волни сме птици; да хвръкнемъ тогазъ!
Тамъ гдѣто задъ облакъ гората бѣлѣй,
Тамъ гдѣто се бурно морето синѣй,
Тамъ гдѣто залитатъ салъ вихри — и азъ!“

Но въ тѣзи, както и въ много други стихотворения отъ днитѣ на Пушкиновото скитничество, тъгата е лека и ясна, подобна на утренна сѣнка, несгъстена още отъ размислитѣ на поета за онова, на което тя е прѣдвѣщателка. — И ето че Пушкинъ е пуснатъ отъ своя „затворъ“ — за да влѣзе въ другъ, много по-тежъкъ отъ първия: на 9 августъ 1824 той, като заточеникъ, пристигва въ родното си село. Едно писмо, писано до Жуковски въ Петербургъ, ни рисува най-релефно душевното състояние на поета и неговия животъ въ бащиния му домъ. „.... Когато пристигнахъ тукъ, азъ бѣхъ посрѣщнатъ отъ добрѣ по-добрѣ; но скоро всичко се промѣни. Баща ми, уплашенъ отъ моето заточаване, все това ми натяква, че и него очаква сѫща участь. Пещуровъ, натоваренъ да слѣди кѫдѣ ходя и що върша, еималъ безочливость да прѣдложи на баща ми длъжностьта самъ той да отваря моитѣ писма, съ една рѣчь — да бѫде мой шпионъ... Азъ рѣшихъ да мълча, да бѫда сдържанъ. Баща ми почна да мъмри и на брата ми, че азъ съмъ го училъ на безбожие. Азъ все мълчахъ... Но най-сетнѣ, за да се отърва отъ това отегчително положение, отивамъ при баща си и поисквамъ позволение да му говоря искренно, откровенно — ни дума повече не му казахъ. Баща ми кипна. Азъ се поклонихъ, мѣтнахъ се на коня и се махнахъ. А той повиква брата ми и му запрѣтява да дружи съ менъ, avec ce monstre, ce fils dénaturé. Жуковски, помисли си за моето положение и сѫди. Свѣсь ми се зави, когато се научихъ за това. Отивамъ пакъ при баща си и му исказвамъ всичко, що ми бѣ натежало на сърдце прѣзъ цѣлитѣ три мѣсеца, като завършихъ съ това, че му говорѣ за сетенъ пѫть. Баща ми, възползуванъ отъ обстоятелството, че всичко това ставаше безъ свидѣтели, искача и разгласява на всички въ кѫщи, че азъ съмъ го билъ... послѣ пъкъ че съмъ искалъ да го бия!... Прѣдъ тебъ азъ не се оправдавамъ... Спаси ме,

па макаръ въ затворъ нѣйдѣ, макаръ въ Соловецкия мона
стиръ . . .“ [1] Въ сѫщото врѣме той пише и на Псковския гу
бернаторъ: „ . . . Рѣшавамъ се, за бащино и свое спокойствие
да помолѫ Н. Им. Вел. да съизволи и ме испрати въ нѣко
крѣпость. Отъ Вашето посрѣдничество очаквамъ тази пос
лѣдня милость.“ [2] Но, види се, и на бащата е дотегнѫло
та, единъ мѣсецъ слѣдъ расправиитѣ съ тоя fils dénaturé, то
се прѣселва въ Петербургъ, като остава сина си самъ в
родния домъ. Какъвъ животъ е живѣялъ Пушкинъ прѣзъ това
врѣме на село, вижда се ясно въ IV пѣсень отъ Ев. Онѣ
гинъ, гдѣто той описва живота на своя херой. Цѣли дв
години живѣлъ той въ Михайловско и тамъ сѫ написани
повечето отъ най-добритѣ му творения. Въ тишина и самот
ность, тука той прѣживява мисленно своитѣ минѫли дни
посвѣтява тѣмъ нѣколко отъ най-хубавитѣ строфи въ Онѣ
гина, испъстрени съ стихове отъ лична исповѣдь, като: „Чес
титъ, който е билъ младъ на младини... но теж
ко на оногова, който, проживѣлъ дълги години
въ минѫлото вижда само слѣда отъ безумно пра
хосани години... Тѫжно е да мислишъ, че мла
достьта ни е дадена напусто.“ Но скърбьта на своята
самотность той е въспѣлъ най-силно въ стихотворението 19
Октомврий, въ което пакъ оплаква днитѣ на минѫлото
съ тѫжовни думи спомня своитѣ другари, и за пръвъ пѫт
отронва отъ душа вдъхновенния стихъ: Служенье музъ
не терпитъ суеты! — свидѣтель на укрѣпнѫлото му
художественно самосъзнание. — Прѣзъ всичко врѣме въ
Михайловско той лѣлѣй мисъльта да избѣга на воля и
ето че, заболѣлъ отъ аневризъмъ, той ходатайствува да го
пуснѫтъ въ Дерптъ да се лѣкува при единъ тамошенъ про-
фесоръ по хирургията, хранейки надѣжда, че отъ тамъ лесно
може избѣга — прѣзъ граница. Но тази надѣжда отива на-
пусто. Намѣсто въ Дерптъ, Пушкинъ получава позволение да
се лѣкува въ Псковъ — при нѣкой-си авторъ на Съкра-
тена патология на скотоврачебната наука, — по от-
зивъ на самия Пушкинъ, „лѣкарь твърдѣ искусенъ по вете-
ринарството“.[3] Този, колкото дребнавъ толкози и грозенъ, фактъ

---

[1] Сочиненія Пушкина, т. VII, 88.

[2] Ibid. 89.

[3] П. В. Анненковъ.

за безчеловѣчна подигравка, е достатъченъ да покаже отношението на тогавашното руско общество къмъ великия поетъ.— Но най-сетнѣ, прѣзъ авг. 1826 г.. слѣдъ възцаряването на Николая I, нему се позволява да се прѣмѣсти въ Москва. Ала при всичката благосклонность на Императора къмъ Пушкина, распритѣ му съ цензурата, оскърбителнитѣ шпионства и прѣслѣдвания на полицията и затруднителното му материално положение влияятъ убийственно на него. Веселость, радо настроение на духа, като послѣдни проблѣски отъ младини, рѣдко и по-рѣдко посѣщаватъ Пушкина, бързо смѣнявани пакъ съ тревожно и мрачно настроение. Безпокойство го обзема и той незнае кждѣ да се дѣне; като обжегнятъ се скита той отъ мѣсто на мѣсто, безъ да може по за дълго да засѣдне вѣйдѣ. И често почватъ да го налитатъ мисли за смъртьта. Прѣзъ 1829 г. той, скритомъ отъ властитѣ, заминава за Кавказъ и се излага на неприятелскитѣ куршуми прѣдъ Ерзерумъ, види се нарочно дирящъ смъртьта.

Мрачното настроене на Пушкина прѣзъ това врѣме е намѣрило художественъ изразъ въ много стихотворения. Найхарактерни и хубави отъ тѣхъ сж: Въспоминание, Анчаръ, 26 Май 1828, Станси (Брожу ли я вдоль улицъ шумныхъ) и знаменитата ода Чернь. Три отъ тѣхъ читатель ще намѣри прѣведени въ тая книжка на Мисъль[1] и ще може самъ да сжди за силата на скръбьта изразена въ тѣхъ.

Прѣзъ другата, 1830 година, ний виждаме Пушкина жененъ за знаменитата по него врѣме московска хубавица Наталия Гончарова. Но вмѣсто семейно щастие, тоя нещастенъ бракъ и условията на живота въ каквито го поставя той, сж имали гибелни сетнини, както лично за поета, тъй и за творчеството му. Нагледъ, всичко би се показало отъ добро по-добро: той се ползува съ уважението и довѣрността на Императора, който му е самъ цензоръ, — но безъ да го избави чрѣзъ това отъ безобразнитѣ своеволия на обикновеннитѣ цензори[2], намира се на върхъ своята слава като

---

[1] Часть отъ стихотворението Въспоминание е прѣведено на български отъ г Вазова (Христоматия отъ И. В. и К. В), Чернь отъ П. Р. Славейкова, „Читалище“ г. Ш

[2] Ето исповѣдьта на единъ цензоръ: Пушкина жестоко жметъ цензура. Онъ жаловался на Крылова и просилъ себѣ другого цензора, въ подмогу первому (Крылову). Ему назначили Гаевскаго. Пушкинъ раскаивается,

поетъ и заема видно положение въ обществото. Всички тия нѣща би съставили щастие за всѣкой обикновенъ смъртенъ... но не за великия художникъ. И още прѣзъ първата женидбенна година се вижда отпадане въ неговото творчество — съ изключение на стихотворението 19 октомврий 1831, въ което е чутъ прѣжният гласъ на вдъхновение, всичко друго е блѣдно, фразисто или поръсено съ патриотически светена вода. Откъмъ творчество сж твърдѣ оскждни и слѣднитѣ години (напр. прѣзъ 1833 само двѣ прѣводни стихотворения), и всички написани нѣща, достойни за името на Пушкина, сж исключително мрачни, като че ли навѣяни на поета отъ прѣдчувствието за близка раздѣла съ живота. Положението, което заема той при двора на императора, положение на което всѣкой другъ би се радвалъ, го поставя въ разладъ съ чувството за собственно достоинство: единъ великъ поетъ, гордъ жрецъ на Аполона и — камеръ-юнкеръ, придворенъ лакей! Когато го запитвали, доволенъ ли е отъ своето камеръ-юнкерство, Пушкинъ отговорилъ че е доволенъ, защото съ това императорътъ е ималъ намѣрение да го отличи, а не да го направи смѣшенъ. Още повече горчивина личи въ отговора му на честитяването отъ Великия Князъ: Покорно благодарж, ваше височество; всички до сега ми сж се подсмивали, вие сте пръвъ, който ме поздравявате! Но най-дълбоки нравственни оскръбления Пушкинъ е истпитвалъ въ своята семейна срѣда — отъ жена си и нейната рода. „Наталия чете безъ охота всичко, което пише той, а пейната рода е тъй малко способна да цѣни Пушкина, че е нѣкакъ по-доволна отъ него, откакъ той е назначенъ за камеръ-юнкеръ... Това положение прави Пушкина да скърца съ зжби... Въ семейството на жена му, нему сж казвали: Най-сетнѣ, и ти си наредъ съ другитѣ хора!“ [1] Тъй сж гледали тѣзи пустоцвѣти на Пушкина, като на човѣкъ. Не по-достойно и като на писатель: „Той трѣбва да искарва пари, — натъртва единъ неговъ по жена роднина — иначе

но поздно. Гаевскій до того напуганъ гауптвахтой, на которой просидѣлъ восемь дней, что теперъ сомнѣвается, можно ли пропускать въ печать извѣстія, въ родѣ того, что такойто король скончался. Записки и Дневникъ А. В. Никитенко. 1893. стр. 368.

[1] Записки А. О. Смирновой. Спб. 1895, часть I. стр. 312—313. Руската критика твърдѣ малко или съвсѣмъ не обръща внимание на тази книга, а между това тя е тъй безцѣнна, за проумяването на Пушкина, както Разговоритѣ на Екермана — за Гете.

каква смисъль има да пише!.. Той пише безполезни нѣща, тѣ не му помагатъ да напрѣдне по служба... да получи ордени“.[1] Твореният на Пушкина докарватъ скука на жена му — бѣлѣжи на друго мѣсто А. О. С. — и слѣдъ като той ни ги чете, азъ я отвождамъ съ кола на разходка, за да я докарамъ въ добро расположение“.[2] „Жалъ ми е, че тя е тъй необразована; отъ всички негови стихотворения тя цѣни само онѣзъ, които сж посветени ней“.[3] Между великитѣ европейски поети не само Пушкинъ еималъ глупава жена, но съ негова темпераментъ, съ неговата открита, жадна за отзивъ и съчувствие душа, това е едвали не най-тежко чувствувано отъ него нещастие: най-близкиятъ да бѫде най-далечъ, да бѫде чуждъ за тебъ! За единъ спокоенъ затворникъ въ себе си, като Гете, чиято жена стои по-близо до кухнята, отколкото до него, съжителството съ една дебела zweibeinige Kartofel може и да не е тъй... оскърбително; но Пушкиновата натура е много далечъ отъ нѣмщината на Ваймарския олимпиецъ: ето гдѣ е коренътъ на душевния разладъ у художника Пушкинъ и трагизмътъ на негова животъ. Освѣнъ това, ако Гете би могълъ да се почувствува нещастенъ въ семейния си кржгъ, доста е било да се озърне наоколо си — и да почувствува обърнатитѣ къмъ него отъ близо и далечъ погледи, да сѣти изведнажъ ония тѣсни духовни връзки съ своята нация, да намѣри симпатии и духовна подкрѣпа за подвигътъ що е понесълъ ни своитѣ плѣщи. А Пушкинъ? — отрѣдъ само хладъ, подсмивъ и злоба сж го посрѣщали. И изъ дълбоко ранената грждь на поета се истръгва прѣзрителниятъ стонъ къмъ сганьта:

Подите прочь — какое дѣло
Поэту мирному до васъ...[4]

Той се отвръща отъ обществото, отъ срѣдата въ която по неволя е испаднѫлъ да живѣй, все повече и повече се загржща въ себе си, дири утѣха въ самосъзнанието си, което му шепне: Ти царь — живи одинъ![5] За чувствата на тоя

[1] Записки А. О. С. 339.
[2] Ibid. 181.
[3] Ibid. 183.
[4] Стихотворението Чернь.
[5] Вижъ въ тая кн. на Мисъль прѣвода на сонета Поетъ.

царь, осамотенъ на своя тронъ, ясно ни говорятъ стихотворенията отъ послѣднитѣ му години, истински исповѣди, скръбни по тонъ и мрачни по колоритъ. Недай Боже да полудѣя! извиква той въ едно отъ стихотворенията си, а въ сжщо врѣме излива скръбьта на своята самотность и отчужденость въ Облакъ и Пакъ въ родний кжтъ. Придворната служба, семейнитѣ неприятности, великосвѣтскитѣ интриги, унизителнитѣ сплетни за жена му, — всичко това засѣня като облакъ ясниятъ му духъ, разслабва така нервитѣ му, че той на праздника на лицейската годишнина не може дори да изчете стихотворението си 19-и Октомврий 1836, расплаква се и се оттегля, и другъ вмѣсто него искарва зачетеното. Смъртьта на майка му усилва още повече неговото мрачно настроение; поетътъ я погребва въ Святогорския монастиръ, и самъ опрѣдѣля своя гробъ при нейния. Пушкинъ се задушава въ смрадьта на окржжаващия го животъ, рве се да иде да се разсѣй, да отдъхне на чужбина, и когато разни ходатайства прѣдъ силнитѣ на деня отиватъ напусто, той се моли на своята отдавнашна добра познайница, А О. Смирнова, при нейното отпжтуване: „Отнесете ме въ единъ отъ своитѣ чемодани!...Струва ми се, че много по-силно, отколкото въ младини, ми се иска да се отмахна нѣйдѣ далечъ, твърдѣ далечъ... Впрочемъ, азъ имамъ прѣдчувствие, че скоро ще свършя. Откакъ умрѣ майка ми, азъ много мисля за смъртьта“ [1]. .

Прѣдчувствието на великия поетъ не остава само прѣдчувствие. Великосвѣтскитѣ пустоцвѣти и жандармски правоучители, на които Пушкинъ не е пропущалъ случай да искаже прѣнебрежението си, съставятъ цѣла хайка противъ него. Тѣ распръскватъ и цѣла мрѣжа гнусни сплетни за жена му, а него отрупватъ съ анонимни писма, пълни съ оскърбителни подмѣтания.[2] Като резултатъ отъ всичко това се явява свадата на Пушкина съ едно отъ псетата на тая хайка, барона Жоржъ Дантесъ. На 27 ян. 1837 г., между двамината противници става дуелъ, Пушкинъ пада тежко раненъ и слѣдъ едно денонощие умира, на 37 годишна възрасть, което той, въ единъ приятелски разговоръ, като че ли е прѣдвидѣлъ, съ

[1] Записки А. О. С., ч. I, 340.

[2] „Поэтъ получалъ... письма.. въ которыхъ его поздравляли рогами. Въ одномъ письмѣ даже прислали ему патентъ на званіи члена въ обществѣ мужей-рогоносцевъ...“ Никитенкс, Зап. и Днев. I, 381.

възклицанието си: нима тази възрасть е съдбоносна за геніитѣ?[1]

Прави съ думитѣ на единъ младъ руски критикъ, че, може би въ цѣлата русска история нѣма по-горестна и по-знаменателна трагедия. отъ живота и смъртьта на Пушкина.[2] Куршумътъ на Дантеса завършва тази трагедия, а като епилогъ й служатъ послѣсмъртнитѣ ликувания и злорадства на великосвѣтската хайка. Ето и нишката на развитието на тази трагедия: за Пушкина всѣка една стѫпка напрѣдъ въ своето самоусъвършенствуване е значело — стѫпка остраняване отъ срѣдата. въ която съдбата му е отсѫдила да живѣе, отстраняване отъ оная диващина, въ която е намирало удоволствие да живѣе тогавашното руско общество, културно не по-високо стояще — за примѣръ — отъ днешното наше. И твърдѣ ясно е като какъ може да се отнася такова общество къмъ единъ поетъ, въ думитѣ на когото трепти прѣзрение къмъ него, и на когото самото присѫтствие въ такава една срѣда е било оскърбление — за нейната диващина. Въ извѣстното стихотворение отъ Лермонтова. На смерть Пушкина, е изложенъ мотивътъ на тая трагедия — борбата на гения съ неговото варварско отечество.

Както вижда читательтъ. азъ се опитахъ съ широки щрихи да очертаѫ живота на Пушкина — вѫтрѣшното негово съдържание, — възъ основа на факти и лични исповѣди отъ самия поетъ, за да извадѫ на лице тѣсната връзка на тоя животъ съ творенията на поета, — както той, така и тѣ съвсѣмъ не жизнерадостни. Да позволяваше характеръть на моя очеркъ, бихъ могълъ да струпамъ още сума факти, за да покажѫ колко грѣши руската критика, като счита Пушкина за такъвъ художникъ, какъвто той не е; но вѣрвамъ, че и само тѣзи факти, които извадихъ тукъ, съ доста да увѣрѫтъ всѣкого, че — най-високохудожественнитѣ творения на Пушкина съ изразъ на дълбока скръбь, и че основата на неговата скръбь е неговиятъ пера-

[1] Записки А. О. С. I. 273.

[2] И. Перцовъ. Философскія теченія русской поэзіи. Стр. 8. Статията на Д. С. Мережковски.

достенъ животъ. Както отбѣлѣзахъ и по-прѣди, Бѣлинск
счита тая скръбь свѣтла, ясна. Не е въ духътъ на Пуш
кина, казва той, да се отдава на скръбни чувства...[1] но ни
видѣхме какъ именно това е въ негова духъ; и ако Бѣлин
ски знаеше живота на поета, тъй както той днесь се знаі
безсъмнѣнно съвсѣмъ иначе би погледналъ на неговата поезия
както и не току тъй съ леко сърдце би казалъ, че на Пуш
кина липсва съврѣменно европейско образование[2] и че кат
мислитель той не е бозна какво нѣщо.[3] За опровержение н
послѣднитѣ двѣ мнѣния на Бѣлински служатъ записки т
на А. О. Смирнова, гдѣто собственнитѣ думи на Пушкин
показватъ, че може би и на самия великъ критикъ би сто
рило честь съврѣменното европейско образова
ние на поета и че възмогването му до степень национален
поетъ е резултатъ колкото на непосрѣдственния даръ божи
толкова и на прѣимуществата му като мислитель, на мощьт
на мисъльта — която е ржководила творчеството му. И главн
тази мощь на мисъльта не е позволила на художника-Пуш
кинъ да се разкаши въ свойта скърбь, както се разкашватъ обик
новеннитѣ щедушни поети, не го е допуснала до мекушав
меланхолничане, — а е подкрѣпила художественния му такт
при възсъздаване на прѣживяното. Не свѣтла, не ясн
е тая скръбь, а е тъй обйективирана, съ такова чувство н
мѣрка въплътена въ художественно слово, че и великият
критикъ, зашеметенъ отъ външната ѝ форма, не е можал
да схване нейната глжбина.

---

[1] Соч. Бѣл. VIII, 382.
[2] Ibid. 405.
[3] Ibid. 404.

СТИХОТВОРЕНИЯ ОТЪ ПУШКИНА

1. Станси

Лутамъ ли се по улици шумни,
Или влѣзѫ въ многолюденъ храмъ,
Седнѫ ли при юноши безумни,
На мечти си азъ се вдавамъ тамъ.

И си думамъ: въ денье недалечни,
Всички ние, всѣкой тукъ отъ насъ,
Ще да слѣземъ подъ сводове вѣчни —
Кому да е приближава часъ.

Гледамъ ли на мощенъ дѫбъ въсправенъ,
Азъ си мислѭ: съ гордия си дѣлъ,
Прѣживѣ ще моя вѣкъ безславенъ,
Както други той е прѣживѣлъ.

Малко л' дѣте милвамъ, мислѭ често:
Сбогомъ, рожбо ненагледна ти!
Тебе азъ упразнямъ свойто мѣсто:
Азъ ще тлѣѭ, ти вирѣй, цъвти.

Всѣкой новъ день нова носи рана,
А го пакъ испращамъ нажаленъ
И се мѫчѫ въ бѫднини да схванѫ
Смъртния си прѣдуреченъ день.

Гдѣ л' ще ми е минута послѣдня:
Въ чужди край ли, на море, ил' въ бой?
Или тамъ долината съсѣдна
Ще прикѫта прахътъ хладенъ мой?

И макаръ, кога угаснѫтъ сили,
Все едно е гдѣто да би тлѣлъ, —
Но по-близо до прѣдѣли мили
Да почивамъази би желалъ.

Нека тамъ на гроба ми прѣдъ входа
Охолно живота младъ играй,
Нека равнодушната природа
Съ вѣчната си хубость да сияй.

---

2. Зименъ вечеръ

Буря въ небеса вилнѣе,
Вихъръ лудъ се влачи:
Ту като звѣръ за мигъ завие,
Като дѣте заплаче;
Ту по сламената стрѣха
Зашумтѝ, затропа,
Ту на порти като пѫтникъ
Закъснѣлъ захлопа.

И тѫжовно е и тъмно
Въ наш'та вехта хижа. —
Дал' и тебе, мила бабо,
Зла налегнѫ грижа?
Или пъкъ те буря плаши,
Що бучи отвънка?
Ил' те дрѣмка наддѣлява,
Вратено като брънка?

Да си сръбнемъ, свидна дружке,
По́врага неволи! —
И съ виното да удавимъ
Бѣда ли е, зло ли . .
Я попѣй ми какъ гърлица
Прѣзъ-море живѣе, —
Какъ въ зорй дѣвойка бърза
Стомни да налѣе.

Буря въ небеса вилнѣе,
Вихъръ лудъ се влачи:

Като звѣръ замигъ завие,
Катъ дѣте заплаче . . .
Да се чукнемъ, свидна дружке
Поврага неволи! —
Нека виното удави
Бѣда ли е, зло ли!

---

3. Ехо

Реве ли звѣръ въ гората гѫста,
Тржби ли рогъ, ил' гръмъ гърми,
Или пъкъ татъкъ задъ хълми
Запѣй жетварката чевръста:
У всѣкой звукъ се ти залавяшъ —
И тутакси се отзовавашъ!

Овчарьтъ селски ли крѣщи,
Далечъ свѣткавица ли тресне,
И на вълнитѣ морски бѣсни —
На всичко отзивъ ставашъ ти:
Единъ си ти безъ отзивъ, клетий . . .
Не си л' такъвъ и ти, поете?

---

4. 26 Май 1828

О, даръ безцѣненъ, даръ случаенъ,
Животъ, защо си ми даренъ?
По чий ли ти завѣтъ незнаенъ
За мѫка си ми отреденъ?

Кой ме изхвърли на разпѫтье?
О, и коя враждебна власть
Умътъ съ съмнѣние размѫти,
Душата ми испълни съ страсть?

За моя умъ и сърдце нѣма
Цѣль да ги мами ввъ свѣта . . .
И скърби ми докарватъ само
Свѣтовний шумъ и суета.

---

5. Кавказъ

Кавказъ е подъ мене. Сами въ висоти
Стоѫ азъ надъ пропасти съ снѣгъ навалени:
Орелъ, татъкъ емнѫтъ отъ върхъ отстранени,
Недвиженъ наравно съсъ мене лети.
Оттукъ виждамъ извори дѣ се пробиватъ,
И какъ се обвалитѣ страшни низриватъ.

Подъ мене смирено се стелѫтъ мъгли:
Прѣзъ тѣхъ провалени, бучѫтъ водопади;
И голи подъ тѣхъ се въсправятъ грамади;
Тукъ шубраци сухи, тамъ мъхъ по скали;
А тамъ пъкъ дѫбрави и сѣники зелени,
Гдѣ птички чурликатъ и скачатъ елени.

А ей и колиби на горский сиракъ;
И овци се рѣѫтъ по злачни стръмнини,
И пастиръ се спуска въ зелени долини,
Тамъ дѣто Арагва мий сѣнчестий брѣгъ,
И дрипавъ ѣздачъ изъ клисури се крие,
Дѣ буйниятъ Терекъ се мѣта и вие.

Реве той и вие, катъ звѣръ въ стръвнини,
Съзрѣлъ тамо плячка прѣзъ клѣтка желѣзна,
И брѣгове блъска съ вражда безполезна
И лиже скалитѣ съсъ гладни вълни . . .
Напусто се блъска той съ пориви млади:
Безмълвно притискатъ го грозни грамади.

---

6. Анчаръ

Всрѣдъ пѣсъцитѣ, въ вѣчний жаръ
На пустошъ грозна, безпрѣдѣлна,
Стои на стража гордъ анчаръ,
Огънѫтъ въ красота безцѣлна.

Пустинята въвъ день на гнѣвъ
Е него нѣкога родила:
Родила го е строенъ, правъ,
Но коренъ съ ядъ му напоила

Деня подъ лютий слънчевъ пекъ
Отрова прѣзъ кора избива,
И щомъ повѣе вѣтрецъ лекъ —
Смола клонóветѣ покрива.

Тамъ птичка никога не пѣй,
Отъ него сѣнка звѣръ не проси,
А вихъръ ли го разлюлѣй —
Зараза смърна врѣдомъ носи.

Случаенъ облакъ нѣкой пѫть
Листа му блѣдни оросява —
Отровенъ лѣе се дъждътъ
И алченъ пѣсъкъ напоява.

Но робъ тамъ робътъ на властьта
Испрати съ заповѣдь могѫща.
Заминѫ той прѣзъ вечерьта —
И се на утрото завръща.

Съ отровната смола назадъ
Влече се клѣтникъ, бърза смѣло —
И капи потъ студенъ катъ градъ
Отъ смъртно-блѣдното му чело.

Но щомъ застава вѣрний робъ
Прѣдъ царя — съ пѣна на устата
Той пада и намира гробъ
На своя властелинъ въ краката.

А царя впуща се въвъ бой,
Облива съ ядъ стрѣли побѣдни —
И гибель съ тѣхъ испраща той
Къмъ всичкитѣ царства съсѣдни.

---

7. Облакъ

Ти сѣтенъ си облакъ отъ пръсната бура!
Самичъкъ ти още летишъ по лазура,
Самичъкъ повлѣкълъ си сѣнка сърдитъ
Въ лѫчитѣ на день тържествующъ, честитъ.

До скоро загръща ти врѣдъ небесата.
До скоро блѣстяхѫ тебъ молний въ недрата
И гръмъ те трѣсѣше на ширъ и на длъжъ, —
До скоро пролива ти пороенъ дъждъ.

Но стига! Лети си! Земя отпочинѫ,
Насити се вече, — а бу́ря отминѫ:
Благъ вѣтрецъ, що сипе елмазна роса
Тебъ гони отъ свѣтнали пакъ небеса.

---

8. Къмъ поета

Поете, не жаднѣй къмъ слава да те води
Народниятъ въсторгъ! Минутенъ шумъ е той!
Ще чуйшъ ти глупий смѣхъ на слѣпи и нероди,
Но съхранѝ тѫжовний си и гордъ покой!

Ти царь си: самъ живѣй! По своя пѫть свободенъ
Върви, кѫдѣ зовѫтъ те свѣтлитѣ мечти.
Награда не търси за подвигъ благороденъ:
Величье гордо некъ въ тебъ грѣе и блѣсти.

Наградата е въ тебъ. Ти самъ си висший сѫдъ:
Най-строго ти умѣйшъ да си цѣнишъ трудътъ:
Доволенъ ли си ти отъ свойтѣ пѣсни святи?

О, некъ тълпата да не слуша твоя химнъ, —
Олтарьтъ да скверни, дѣ святъ се вие димъ:
Тя твоя тронъ не ще досѣгне и разклати.

---

9. На гробищата

Когато покрай градски гробища заминѫ —
Азъ влизамъ да си помечтаѫ и починѫ. —
Да видѫ купъ отъ мавзолеи, стълбове,
Дѣ тлѣѫтъ тѣзъ, конто вече не зове
Животътъ суетенъ на шумната столица, —
Да видѫ струпани гробница до гробница,
Катъ гладни гости прѣдъ трапеза. Тука кръсть
Отъ мраморъ скѫпъ стърчи надъ хлътнѫлата пръсть:

Тамъ паметникъ е взелъ надмѣнна горда поза,
Покритъ съсъ надписи въвъ стихове и проза
За добродѣтелитѣ и високий санъ
На въ гроба свръния сановникъ-великанъ:
А по-натамъ — вдовица въ скърби лицемѣрни
Оплаква вѣчно своя рогоносецъ вѣрни . . .
Тукъ урна зѣй обрана, тамо — прѣсенъ гробъ,
Що чака гость — било велможа или робъ. — —
И гледамъ азъ, и визирамъ се: а мисли черни
Налитатъ ме така мжчителни, невѣрни —
И тъй ме правятъ безучастенъ и студенъ,
Че... плюй па бѣжъ.

Но колко мило ми е менъ,
Кога край селски гробища, прѣзъ тжжна есень,
Блуждаяъ надвечерь, прѣхласнжтъ и унесенъ,
Смъртьта тамъ спи въвъ сънь тържественъ и дълбокъ:
За скромность мила тамъ просторътъ е широкъ!
Краделъ не дебне тамъ край мраморни харити,
А покрай камънацитѣ съсъ мъхъ покрити
Умисленъ и тжжовенъ селенинъ се рѣй. —
И вмѣсто стълбове, глупешки мавзолей,
Безноси ангели, харити натжжени —
На дѣбъ столѣтенъ тамо листитѣ зелени
Шумятъ надъ гробоветѣ нѣми . . .

ТРИ РАСКАЗА

1. Чернитѣ очи

Скица отъ **Н. Г. Данчовъ**

Когато госпожица Савка свърши до край и трети пѫть „Чернитѣ очи“, упоена отъ възхищение, сложи тя своитѣ полуголи рѫцѣ на клавишитѣ и облегнѫ върху тѣхъ пламнѫлото си чело, което красѣхѫ леки кѫдрици. Тя бѣше тъй унесена, щото ѝ се искаше да пригѫрне пианото, което можеше да издава такива чудесни звуци. Нейниятъ духъ плуваше въ единъ особенъ миръ, дѣто се усѣщаше цѣла въ една прозрачна трептяща приятность. Тя постоя само една минута тъй, па безмощна, но грациозно прѣкрачи, та се отпустнѫ на креслото, що бѣ отлѣво до пианото. Примижала, тя облегнѫ глава назадъ и полуотвори малкитѣ си уста, които ограждахѫ тънки устни и вѣнецъ отъ гѫсти бѣли зѫби. А рѫцѣтѣ си скръсти на гѫрди . . .

Тя бѣше самичка въ стаята. Часътъ бѣ около $9^1/_2$, една лѣтна вечерь. Само свѣщитѣ на пианото бѣхѫ запалени. Завѣситѣ на прозорцитѣ спустнѫти, освѣнъ на този, що гледаше къмъ двора. Той бѣше отворенъ.

Тя едва дишаше. Тъй бѣше развълнувана. Току що навършваше деветнадесеть години; висока, съ тънъкъ кръстъ. Живѣеше само съ пѣсни и рисуване. Страстно обичаше пейзажитѣ и умѣеше да ги рисува, особено съ акварелъ. Всичкитѣ ѝ приятелки имахѫ въ албумитѣ си по нѣщо за споменъ отъ нея. Но пò обичаше тя музиката. По цѣли часове, по цѣли нощи стоеше прѣдъ пианото. Плакала е отъ възхищение надъ Моцарта, Бетховена, надъ Рубинщайновия „Дѣмонъ“, надъ Вердиевата „Аида“ . . . Но нищо не я е увличало тъй, възхищавало тъй, както „Чернитѣ очи“. Тази пиеса ѝ я донесе

рѣди десетина дена една приятелка, която я прѣписала отъ друга. Тя бѣше съчинение на младъ българинъ, наскоро свършилъ консерватория въ странство. Още първия пѫть, когато я изсвири, тя ѝ направи особно впечатление. Отъ тогава я свирѣше по нѣколко пѫти всѣки день и всѣкога ѝ се харесваше все повече и повече. Пиесата бѣше чудесна смѣсь отъ страсть и любовь, отъ буйность и нѣжность. Бѣли гълѫби, които бърже, съ вихъръ се издигатъ нагорѣ и, когато очаквашъ пакъ тъй да се спустнѫтъ, тѣ се прѣвръщатъ на свѣтло сияние и исчезватъ. Но вече въ това врѣме други орлякъ се издига; ти чакашъ и отъ него сѫщото, но той искусно завива и образува единъ кръгъ. Не, това е вѣнецъ отъ звѣзди. И докато се упивашъ отъ блѣсъка имъ, забѣлѣзвашъ, че не звѣзди, а вѣнецъ отъ рози е то, който леко се снишава, прѣвръща се въ букетъ и една нѣжна ръчица го доближава до твоитѣ устни. Ти се опивашъ отъ аромата. Но не рози се впиватъ въ твоитѣ устни, а други устни, надъ които свѣтѫтъ двѣ голѣми черни очи. И ти се упивашъ отъ страстна нѣга.

Може би, „Чернитѣ очи“ да не бѣхѫ нѣщо тъй съвършенно, но тази пиеса отговаряше тъкмо на Савкиния темпераментъ. Тя бѣше най-живо, релефно изражение на трепетитѣ на една млада душа. Когато госпожица Савка я испълняваше, звуцитѣ като че ли не излизахѫ изъ пианото, а изъ нейнитѣ гръди, изъ-дънь нейната душа.

Тази вечерь пиесата особно ѝ се хареса. Навѣрно, защото видѣ автора ѝ. Посочи ѝ го една другарка въ градската градина. Високъ, съ права снага, съвършенно русъ; черни дрѣхи, капела сѫщо черна, златни очила, прѣвързани съ тънка верижка отдѣсно. Вървѣше съ други двама и разговаряше. Какъвъ ходъ, какви движения! Сѫщински художникъ... А каква душа трѣба да има той! този, който е можѫлъ да компонира такава една пиеса!... Какъ ѝ се щѣше ней да се запознае съ него. Да поговори съ него. Да размѣни своитѣ мисли върху искуството съ него. Да проникне въ тази отзивчива, трептяща душа..... Тогава тя би могла по-добрѣ да разбере, да прѣчувствува неговитѣ работи.

Една мисъль!..... Каква щастлива мисъль..... Истина!.... Ахъ, тя ще го помоли за учитель по пиано... Той сигурно ще приеме. Защо да не приеме? Той скоро се е завърнѫлъ отъ странство, не се е още настанилъ. И да е,

пакъ ще приеме. Тя ще го възнагради добрѣ. Най-послѣ и да не приеме, поне ще се запознае съ него. Каква щастлива мисъль!.. И тя се усмихнѫ отъ доволство. И рипнѫ та дойде пакъ до пианото.

Искаше ѝ се да чуе още единъ пѫть тази божественна мелодия. Особенно единъ пасажъ. — „Чернитѣ очи“ бѣха компонирани върху стихотворението съ сѫщото заглавие. Най се харесваше ней откъслека, на който отговарѣхѫ думитѣ

„— Да ме убие!... нека!... остави ме!...
И тигъръ ревнѫ въ моето сърдце —
И хубостьта, която подлуди ме,
Азъ грабнѫхъ на рѫцѣ.“

Прѣдшествующиятъ пасажъ бѣше нервенъ, пълненъ с страхъ, смаяность, срамежливость, — и свършваше тихо неравно, продълговато. А този, обратно, почваше извед нѫжъ съ най-голѣма нездържаность, пламенна страстност и съ демонична сила се издигаше високо-високо...

Тънкитѣ пръсти на госпожица Савка заиграхѫ по кла вишитѣ и глухата стая се испълни отъ мелодични вълни Тя изсвири още веднѫжъ този пасажъ и въ забрава с хвърли пакъ върху мекото кресло.

Нѣкой, като че ли нерѣшително, потропа на вратата

Госпожица Савка се услуша, стрѣснѫта.

Още едно, все тъй нерѣшително потропване.

Кой ще е по това врѣме?! Тъй неочаквано?... Таквоз нерѣшително похлопване?...

— Entrez!...

Вратата се открѣхнѫ страхливо и една рунтава, не остригана и необръснѫта мѫжка глава се показа. Послѣ тѣлото: кѫсо едно, закѫтано въ охлузенъ вече рединготъ.

Човѣкътъ ниско се поклони, но Савка го не забѣлѣжи

— Майчице-е-е — исписка тя колкото можà, щомъ г видѣ... Тъй се тя уплаши... И скри своитѣ голи рѫцѣ в прѣстилката си. „Пиянъ или разбойникъ“ — помисли си тя цѣла растреперана криеше главата си, като викаше колкот и гласъ държи и натискаше звънеца...

Влѣзлиятъ човѣкъ останѫ за минута като вцѣпенъ Той се изненада съвършенно отъ това, що ставаше.

— Азъ, госпожо... госпожице... — поправи се той и гла сътъ му се задави. Той се уплаши повече и отъ Савка..

А тя продължаваше да вика...

Той се озърнѫ. Не знаеше що да стори. И машинално, като видѣ, че вратата е отворена, и като нѣмаше що друго да прави, излѣзе... Коридорътъ гърмѣше, но бѣ пустъ. Мѫжътъ слисано се запрѣ малко и помисли... Помисли, че за да го не обвинѭтъ, ще е по-добрѣ да слѣзе долу. Затова минѫ прѣзъ коридора и почнѫ да слиза по стълбата... Долу пакъ се спрѣ и озърнѫ. Никого нѣмаше. Какво да прави?... Да стои?.. Да излѣзе... Какъ неумѣло постѫпи той!... Ако го не повѣрватъ? Ако го обвинѭтъ?... Какъвъ срамъ ще бѫде за него!... Тогава?...

Коридорътъ все ехтѣше отъ звънежъ. Той погледнѫ пѫтната врата. Тя бѣше само на нѣколко крачки... Дали не ще е по-добрѣ... И веднага го обзе мисъльта — да се изплъзне, безъ да го знаѭтъ кой е... Той се спустнѫ къмъ вратата... Но тутакси се расколеба... Защо, нима той е нѣкой злодѣй... Ако го уловѭтъ! Тогава ще бѫде за него по-злѣ... Спрѣ се на прага... Все никой... Що?... Да става каквото ще!... — Съ бавни крачки той тръгнѫ изъ улицата... И тя пуста... Слѣдъ всѣки двайсетина крачки той се запираше и обръщаше назадъ, и като виждаше, че никой го не слѣди, продължаваше... Да се взрѣше нѣкой въ него, би видѣлъ, че тоя човѣкъ, който имаше повече отъ двадесеть и шесть години, трепереше като листъ, едвамъ пъхаше... Като че бѣ извършилъ бозна що.

Кой ли бѣше този човѣкъ?

Госпожица Савка, сгушена въ креслото, цѣла трепереше... Тя си прѣдставяше, че разбойникътъ тършува изъ стаитѣ и обира... Отъ врѣме на врѣме пакъ надаваше викъ.

Коридорътъ ехтѣше отъ гласа и отъ звънтенето ѝ, но никой се не обаждаше.

Най-послѣ тя изписка още по-силно; стори ѝ се, че разбойникътъ сложи своята тежка, твърда рѫка върху рамото ѝ, и плахо съ полуотворени уста се изправи. Видѣ, че никой нѣмаше въ стаята.... Ослуша се — гробна тишина.... Тогава нѣщо като че я тласнѫ; тя се спустнѫ, и заключи вратата. Послѣ изгледа цѣлата стая, всичкитѣ ѝ кѫти, и, като се убѣди, че е сама, отдъхнѫ си... Но все бѣше цѣла растреперана...

Кѫдѣ сѫ домашнитѣ ѝ, слугата, слугинята?... Толкова вика, звъни!?... Кѫдѣ сѫ отишли?... Прѣди половина часъ

всички бѣхѫ тукъ. Тя бѣше при тѣхъ... Ако онзи ги е прѣмахнѫлъ?... Какви звѣрски очи имаше той! Каква черна, расчорлена коса!

Божичко!...

Тя скръсти ржцѣтѣ си на гѫрди и обърнѫ погледъ къмъ небето.

Бързи стѫпки се чухѫ по коридора, и се натиснѫ ключалката на вратата.

Савка се сѣпнѫ пакъ.

— Кой е? — въздържано и задавено попита тя.

— Отвори! Отвори скоро, ще ти кажѫ новина!... — съ радостенъ, нетърпеливъ гласъ се обади майка ѝ отвънъ.

Савка отключи, и майка ѝ, засмѣна, се втурнѫ вжтрѣ.

— Знаешъ ли че Кинка.... — Но изведнѫжъ се запрѣ, и лицето ѝ прие сериозенъ видъ, като видѣ какъ бѣше блѣдна и растревожена Савка. Искаше да ѝ обади, че Кинка, съсѣдката имъ, е добила момченце, — отъ тамъ идѣше тя, а тамъ бѣхѫ и слугата и слугинята — но вмѣсто туй, тя съ удивление попита:

— Какво е това отъ тебе? Какво ти е? Защо си се такава уплашила?

— Разбойникъ... Обра ни... Сега... Рошавъ...

— Нѣма нищо! Вижъ каква си се растреперала. Пий малко вода!.. Тъй ти се е сторило! . . . успокояваше я майка ѝ, но сама извика слугата и затвори вратата.

Слугата Коста тутакси дойде. Кжсичекъ единъ, съ широко лице, плѣщестъ. Обадихѫ му. Той мжжествено, като че съвсѣмъ не иска да знае, взе една лампа и секирата и всичко избиколи; обръщаше дори и малкитѣ бъчви. Нѣмаше никой. Всичко бѣше наредъ и се върнѫ, та съобщи:

— Нѣма никакъвъ дяволъ. Всичко обърнѫхъ.

— Може да е билъ другъ нѣкой! Може баща ти да е търсилъ! А ти, изведнѫжъ, разбойникъ, — рече майка ѝ.

Савка не можеше да се успокои.

— Видѣхъ го — повтаряше тя — рошавъ, брадатъ, черенъ, съ звѣрски очи... — разбойникъ бѣше...

Пакъ прѣтърсихѫ. И въ зимника.

Пакъ нищо.

Повикахѫ и стражара отъ улицата.

И съ него сжщото.

— Какъвъ бѣше, като си го видѣла? — попита стражарътъ госпожица Савка.

Тя му го описа.

— Нисичекъ — добави стражарътъ — съ вѣхти дрѣхи.

Госпожица Савка потвърди.

— И като ходи, малко е приведенъ напрѣдъ, нали?— попита пакъ стражарътъ.

— Това не знаѫ — каза тя.

— Бѫдете спокойни. Отъ полицията нищо не може да се укрие. Той ми е извѣстенъ. Хемъ добрѣ: знаѫ го като очитѣ си. Отъ 4—5 дена насамъ той постоянно минава отъ тука. Всѣки день по нѣколко пѫти. Спира се, изглежда кѫщата ви. Азъ съмъ доложилъ за него и на старшията. Бѫдете спокойни! Той ще бѫде уловенъ незабавно. Нищо не може да избѣгне отъ рѫцѣтѣ на полицията. Сега-е ще се распоредѫ.

Излезе и почнѫ да свири. Дойдохѫ нѣколко отъ стражаритѣ на блискитѣ постове. Съобщи имъ потрѣбното. Съобщихѫ и на старшията отъ този участъкъ, който постави часови по всичкитѣ жгли наоколо.

Слѣдъ малко се прибрахѫ и Савкиниятъ баща и братъ ѝ. Тѣ сѫщо прѣтърсихѫ и видѣхѫ, че нѣма нищо.

Баща ѝ даже малко се поскара, дѣто сѫ се вглупили всички, та сѫ дигнѫли толкава врява.

Но Савка сѐ не можеше да се успокои. — Видѣла разбойника.

Тя не спа тая нощь у дома си, а у приятелката си съсѣдка.

Когато на сутриньта, придружена отъ приятелката си, тя, блѣдна отъ неспокойно прѣкараната нощь, се върнѫ вкѫщи, — слугинята ѝ подаде единъ голѣмъ пликъ, като каза, че прѣди нѣколко минути едно момченце го донесло.

Госпожица Савка го пое. На него, съ красиво отвѣсно писмо бѣше написано: „За госпожица Савка Костова, тукъ“.

Отъ гдѣ ли ще е? Пликътъ бѣше доста тежичакъ.

— Е, нѣмà ли, нѣмà ли нищо прѣзъ нощьта? — попита Савка.

— Нищо — отговори слугинята.

— Нищо, а?

И двѣтѣ приятелки се качихѫ въ стаята на Савка. Послѣднята взе ножичкитѣ си и отрѣза внимателно единия край на плика.

Отъ него извади най-напрѣдъ едно писъмце и го прочете. Ето го:

„Многоуважаема госпожице Савка Костова,

Молѭ, простете ме, дѣто снощи въ такъвъ неудобенъ моментъ дойдохъ у васъ. Азъ съвършенно не прѣдполагахъ, че ще Ви заваръ тъй и че ще прѣдизвикамъ толкова неприятности. Азъ не останѫхъ слѣдъ това да обяснѭ работата, защото бѣхъ страшно и растревоженъ, та рѣшихъ за подобрѣ да Ви се искажѫ писменно. — Нѣколко пѫти вече минавамъ край васъ и Ви чувамъ да свирите моята скромна пиеска „Черните очи“. Трѣба да Ви се е харесала. Но, Уважаема Госпожице, позволете ми да Ви забѣлѣжѫ, че Вий грѣшите на едно мѣсто, което азъ отдавамъ на това, че трѣба да имате неточенъ прѣписъ. И то именно тамъ грѣшите, дѣто мислѭ, че съмъ до нѣйдѣ сполучилъ. Азъ се канѣхъ нѣколко пѫти да дойдѫ да Ви поправѭ, но не посмѣхъ. Снощи Ви чухъ пакъ и се рѣшихъ да влѣза, главно защото тази сутринь заминавамъ съ трена отъ тукъ, а не искамъ да се распространява пѣсеньта ми погрѣшна. Въ този пликъ ще намѣрите „Черните очи“ исцѣло. — Виждате, Госпожице, цѣлта на дохожданието ми. Мислѭ. че тя ми дава право да Ви просѭ прошка за беспокойствието и да вѣрвамъ, че ще я получѫ.

Съ отличенъ почитъ

Дареновъ“.

Като свърши писмото, госпожица Савка бѣше цѣла пламнѫла. Радостно, гърлесто тя се искиска и го подхвърли на приятелката си:

— Прочети го!...

Тя го взе.

Послѣ Савка раствори плика и намѣри тамъ пѣсеньта...

И лудо се хвърли прѣзъ вратата, като викаше майка си колкото я гласъ държи...

2. Изъ дневника на една мома

Отъ **Д. Невѣнова**

Днесь тайно празднувамъ 25 години. Рожденъ день! Хубава цифра за момъкъ, но не и за мома. Макаръ че съмъ прѣкарала четвъртъ столѣтие, не знаѫ защо не се чувствувамъ още много стара. Но кой ме пита какъ се чувствувамъ? Фактъ е, че съмъ стара мома!.. Не ми е позната точната нещастна възрасть, когато момата става, както казватъ нѣмцитѣ, alte Jungfer; но сѐ ще е около 25-тѣхъ години. Горчивъ хапъ, ама ще се глътне. Отъ ядъ ще почнѫ да завиждамъ на мѫжетѣ — блазѣ имъ! И тукъ иматъ прѣднина прѣдъ насъ. Тѣ никога не остаряватъ. И на 30, и на 35, та и на 40 години все не били стари, когато ние, особенно момитѣ, вече отъ 25-та година не сме млади. Жена или вдовица на тая възрасть е още млада, но и тѣ минѫтъ ли 30-тѣхъ — ето ги въ пенсия. — А колко скоро минаватъ годинитѣ! Струва ми се, че вчера бѣхъ на 16 години. Съ какви очи гледахъ тогава на свѣта и съ какви днесь! Тогава идеалътъ ми бѣше да се оженѫ за нѣкой русъ офицеръ, — да, непрѣменно русъ съ дълги мустаци, сини очи, дълги клѣпки, парфюмиранъ, фризиранъ, съ тънка талия. На тая възрасть идеалитѣ ми бѣхѫ само съ лакени ботуши и шпори. Измисляхъ какво ли име би трѣбвало да има избранникътъ ми. По никой начинъ не искахъ нѣкое просто име, като Драганъ, Петъръ, или не, дай Боже . . . Лука.

Минаватъ годинитѣ, мѣнятъ се идеалитѣ. Една година по-късно азъ вече се присмивахъ на по-малката си сестра, която въздишаше за единъ русъ офицеръ. Ба, такива глупави офицерчета, кой може да ги харесва, ако не малкитѣ момичета — а като се считахъ за възрастна сериозна мома, гледахъ (разбира се отъ далече само!) мѫже, които ми отговаряхѫ — не по-млади отъ 35 год. Сега идеалътъ ми имаше кестенява дълга брада и златни очила — не pince-nez. Чудно нѣщо какъ тогава обрѫщахъ внимание само на външностьта! Когато шиехъ, и мама биваше увѣрена, че дъщеря ѝ мисли за приятелкитѣ, или за пианото си, азъ по цѣли часове мечтаехъ надъ шева си — и то какви не глупости. Съзнавамъ днесь, че тогава бѣхъ честита, считахъ

мѫжа за кукла и мисленно си играехъ съ безопаснат
играчка.

Да можехъ да съвѣтвамъ майкитѣ, казала бихъ имъ д
женытъ дъщеритѣ си до 20 години; защото, минѫтъ ли та
възрасть, мѫчно ще ги задомытъ. Не че никой вече не г
ще — за утѣха на насъ, старитѣ моми, все се намиратъ умн
мѫже (тъй ми понася!), които прѣдпочитатъ сериозна мом
— не дѣте — защото знаѫтъ, че тя, ако ги обича, то е з
винѫги; когато едно 16-годишно момиче мѣнява често наклон
ността си и е готово да си въобрази, че обича нѣкого, без
само да знае защо. Колко е пъкъ мѫчно за момата, когат
стане по-разумна, да се рѣши на тая крачка! Да ли това
слѣдствие на въспитанието, което получаваме? — Чуден
обичай имахѫ, напримѣръ, родителитѣ ми, че никога не м
даваха възможность да видѫ отблизо туй загадочно Божие съ
дание „мѫжътъ“. До 19-та ми година, единичкиятъ мѫжъ, кой
идѣше у дома, бѣше... пощаджията; но той не можеше д
задоволи любопитството ми, тъй щото черпѣхъ познанията
си почти само изъ книгитѣ (раскази, нувели и понѣког
нѣкой исторически романъ!).

Сега ми е смѣшно, като си спомнѫ какви ангелск
добродѣтели прѣдполагахъ у всѣки младъ човѣкъ (старит
таксирахъ тоже за добри, умни, но не толкова интерес
ни). Кой бѣше кривъ, ако не азъ сама, дѣто се ра
зочаровахъ сетнѣ на всѣка стѫпка. Кой би могълъ да из
държи конкуренция съ тогавашния ми идеалъ? Сега с
радвамъ, като срѣщнѫ нѣкой що-годѣ благороденъ „чо
вѣкъ“, а тогава само „ангели“ дирѣхъ. Подиръ двѣ
три разочарования все още не губѣхъ куражъ: всѣко но
вопознато лице разглеждахъ съ голѣмо любопитство и с
довѣрие. Нѣмамъ влюбчива натура, но и сега на стари го
дини, като намѣрѫ у нѣкого сродна душа, могѫ искренно д
го обикнѫ, само че сега вече, колкото и да прѣзирамъ в
други случаи двоеличието, знаѫ много искусно да крия
чувствата си. Нѣма опасность, че нѣвга ще рече нѣкой з
мене: „ако тая г-ца се е влюбила въ мене, какъ да ѝ дам
да разбере, че ми е равнодушна?“ Азъ поддържамъ равен
приятелски тонъ съ познатитѣ си, и никой не се сѣща да
ли прѣдпочитамъ единия прѣдъ другия. Защо да турн
нѣкого въ неловкото положение, да загуби апетитъ отъ страхъ
— Нека ме мислѫтъ за горда и студена, при всичко че н

съмъ нито едното, нито другото, само да се не лъжа въ никого; — това ми е най-мжчно.

Сигурно не съмъ едничката, която на 25 години вече е погребла идеалитѣ си. Колко сж мжжетѣ, съ които една жена може да бжде щастлива, които считатъ жената за сжщинска другарка, въ всичко равна съ тѣхъ, и сподѣлятъ съ нея доброто и лошото? Въ повечето случаи забѣлѣзвамъ, че жената заема само двѣ служби вжщи: при единъ тиранинъ — мжжъ (нѣкога и да не е „тиранинъ“) тя е нѣщо малко различно отъ готвачка и бавачка на дѣца, т. е. испълнява, покрай другитѣ си домакински длъжности, и тия, само че не получава заплата, сѣда на сжщата трапеза, има позволение да взема участие въ разговора, въ нѣкои дни излиза на расходка съ господина и съ дѣцата, а пъкъ за възнаграждение получава всичко потрѣбно: храна, облѣкло, докторъ, ако се разболѣе и т. н. . . Не малко жени водятъ такъвъ животъ и се считатъ щастливи, доволни, щомъ испълняватъ свѣстно службата си, не сж унизени отъ това; — и защо не? Нали и бабитѣ ни разбиратъ тъй семейния животъ? „Ехъ, тежко е, но такъвъ е женскиятъ късметъ!“

Несравненно по-малко сж женитѣ, които вематъ въ ржцѣтѣ си „командата“ — и туку вижъ, че нѣкой мжжъ, който като ергенъ се е хвалилъ какъ щѣлъ да държи „строго“ бждещата си жена и е осждалъ нѣкой „слабъ“ приятель, сега се подчинява охотно на капризитѣ на жена си — но не отъ обичъ (то би било недостойно за единъ мжжъ), — а защото госпожата е донесла . . . „зестра“ . . .

Колко печално за едната и за другата страна! Какъ тогава да не губятъ куражъ и мжжътъ и момата, ако тѣ имать други понятия, — ако мислятъ женидбата като щастливъ, хармониченъ животъ, дѣто мжжътъ, по-опитенъ, ржководи жена си, приятелски, не надмѣнно, — дава и възможность да сподѣли всичко, което го занимава, и отъ своя страна се старае да вникне въ нейния миръ. Трѣбва да сжществуватъ и такива честити двойки, само че за жалость не сж много. Тамъ, дѣто жената е добра, нѣжна, — та съ любовь и търпѣние иска да запази малкото фалшиво благорасположение, което господинътъ се е мжчилъ да покаже прѣзъ първитѣ мѣсеци — ето, че той е грубъ, омръзнало му на човѣка да играе комедия. „Най-сетнѣ нѣма пъкъ вѣчно да прѣдставлявамъ влюбенъ годеникъ“. . .

Ако ли пъкъ мѫжътъ е мечтаялъ да вземе мила, благородна жена, другарь за прѣзъ цѣлъ животъ, и попадва на нѣкоя външно изгладена, добрѣ облѣчена проста душа, която освѣнъ въ сплѣтни и клѣвети не намира въ нищо интересъ; или пъкъ е избралъ въ нѣкой моденъ магазинъ кукла за свѣтъ, която го взима да има само кавалеръ за балове и визити — и нѣма врѣме да обръща внимание, че мѫжътъ ѝ ималъ и други желания, че не му стигало съмнителното удоволствие, дѣто госпожата се обличала съ вкусъ и била царица на бала.

Не знамъ кое е по-отвратително: „жена кукла“ — или „мѫжъ-отрѣпка“, който е винаги на колѣнѣ прѣдъ богатата си жена и не е въ кѫщи нищо друго освѣнъ дресиранъ лакей. — Тежко му. Тогава прѣдпочитамъ да съмъ мома, — колкото и да не съмъ въсхитена отъ положението си. Не съмъ мѫжъ да могъ да вникна въ душата на такъвъ нещастникъ, — какъ е въ нея всичко ниско, тъмно. — Но пъкъ и такива жени не сѫ за уважение. Кой е кривъ, че за такава несъвършенна тварь нѣма neutre название, — за да не влиза въ категорията на високомислящитѣ, сѫщинскитѣ жени. Колкото пати се замислямъ върху разнитѣ видове жени, все достигамъ до сѫщия резултатъ. Каквито и да сѫ женитѣ — то е само отъ желание да угодятъ на мѫжетѣ. Жена съ рабска послушность е напълно увѣрена, че е идеална жена. Само въ гърдитѣ на такава прѣданна робиня тупало нѣжно сърдце; — и тя се бои отъ всичко ново, избѣгва да погледне по-внимателно въ душата си, страхува се и да мисли малко по-самостоятелно, само защото мѫжетѣ прѣдпочитали такива „наивни“ (сирѣчъ, „глупави“, ама нейсе, тъй е по-мило) жени. Па и защо да „мисли“? Това е работа на мѫжа.

Жени-кукли, — само отъ желание да се харесватъ. Додѣто е мома, тя желае да я харесватъ всичкитѣ ергени, — колкото повече, толкова по-голѣма честь, — а като се ожени, и тогава често пати не може да забрави миналото величие и продължава да има „успѣхъ“. Ако жертвува при туй и семейно щастие — що е то въ сравнение съ „succès“ въ обществото?

Имамъ достатъчно почетъ къмъ умнитѣ мѫже, за да вѣрвамъ, че тѣ не харесватъ едно „игралце“, колкото и да е то приятно за гледане отдалече; но тѣзи куклички не пробиратъ аслъ кому да харесватъ: у тѣхъ количеството замѣства качеството.

Колкото за богатата жена, която е независима и има завидната възможность да не обръща себе си нито на „наивна добрѣ възпитана дъщеря и съ всевъзможни добродѣтели“, нито на „кукла“ въ шарени парцалчета — тя може, ако има малко самоуважение, да тръсне отъ себе си вѣчния страхъ „ще хареса ли туй и на тѣхъ“. Разбирамъ, да си зададе една мома въпроса „ще хареса ли туй и на н е г о“. То е естествено, понеже всѣка желае да угоди на любимото лице; но желанието да привлече внимание на цѣла тълпа „той“-овци е такова унизително за жената ... — Най ме е ядъ на нѣкоя богата жена, която има срѣдство да възпита дъщеритѣ си другояче, да имъ даде по-свѣтско образование, по-широки възгледи, да не ги държи толкова изолирани отъ мжжкото общество, та да не имъ се вгнѣздятъ съвършенно криви понятия за тѣхъ. Защо да не дамъ на дъщеритѣ си случай да гледатъ съ свои очи и добритѣ и лошитѣ страни на мжжетѣ, да се увѣрятъ, че и тѣ сж като насъ смъртни сжщества съ сжщитѣ пороци, та да се исцѣрятъ отъ манията да се обръщатъ на автомати, само за да привлекатъ вниманието имъ. Знаж отъ опитъ, че когато се стараехъ съ най-невинно кокетство да спечелж благорасположението на нѣкого, не успѣвахъ никога, — а при това толкова се мжчехъ, щото — благодаримъ покорно. Може би венното. И много нетърпѣлива, та ми е досаждало неестестъмъ била сетнѣ ми се чини, че така губж уважение не само прѣдъ хората, но и въ своитѣ очи. Не бихъ се радвала на любовь, постигнжта чрѣзъ кокетство.

Не възвамъ кусуръ на никой мжжъ, ако се двоуми да се жени. И азъ на мѣстото му не бихъ се рѣшила безъ мислене. И за насъ, момитѣ, женењето е цѣла лотария, та при все, че лазарницитѣ се увеличаватъ — все още не бързамъ. Не страдаж отъ страхъ, че ще се смѣятъ хората, дѣто съмъ „стара мома“ — нали все още ми се прѣдставя могжеството да „авансирамъ“ на степень „млада“ булка.

Да си кажж искренно, нѣмамъ голѣмъ шансъ, че ще постигнж туй почетно мѣсто, при всичко че не гледамъ вече мжжетѣ съ очитѣ на 16-тѣхъ си години. Когото не искамъ — той се явява, а когото обичамъ — нѣма ни хаберъ! ... Тогава е по-честно да останж мома, — но не отъ едноврѣмешнитѣ: съ сума кучета и котки; — това ме е отвращавало всѣкога, — а отъ „модернитѣ“ стари моми .... Въ сърд-

цето си чувствувамъ една горчива тъга, като помислѭ: ами ако съмъ пъкъ наистина опрѣдѣлена да останѫ вѣчно мома?! Все трѣбва да нѣма по-голѣмо щастие отъ честитъ семѣенъ животъ. Колко ли е приятна грижата да любимъ мѫжъ и дѣца; — колко бихъ ги галила всичкитѣ, какъ се бихъ старала да отмахвамъ всичко неприятно, да ги гледамъ все доволни, весели.

Ето сега пакъ фантазирамъ, та ще си развалѭ расположението; а всѣки е длъженъ да бѫде веселъ на рождения си день, ако ще да е и 25-иятъ.

---

3. Нѣма вече...

Очеркъ отъ П. Ю. Тодоровъ

Добъръ човѣкъ е Койчо, ала — както всѣкой — и той си има свой кусуръ: играе на карти; страстно, забравено прахосва той и послѣднйо петаче, което исчовърка съ игла. И колко пѫти вече Койчо се връща смутенъ, тѫжовенъ вкѫщи, какъ му се къса сърдце, кога погледне повѣхнѫлото изсмукано лице на жена си... Кълне се Койчо, кръсти се плачишкомъ: до като е живъ, нѣма да похване той карти, — нѣма да прѣскочи прага на Дончевото кафене.

Но кога въ сѫбота вечерь си дойде вкѫщи, съ заплата за цѣла недѣля, сѣкашъ паритѣ го бодѫтъ; той вземе нѣкакъ странно да гледа, да чофили рѫцѣ, да свива раменѣ; — и тогава сѫ напрасни всички молби и сълзи на жена му. Той като че ли оглушава и безъ да гледа исхвръква изъ вратата.

Жена му не смѣе дори на роднини да се оплаче. Всички знаѭтъ Койча за добъръ мѫжъ: и занаята си знае добрѣ, и всичко му иде о́тръки; само нѣкакъ не му върви... Ехъ, кога се ожени, той бѣ единъ отъ първитѣ шивачи: дюгень съ петима калфи, чираци държеше... И какъ полека-лека се исхули занаятътъ отъ рѫцѣтѣ му, никой не видѣ, — туку го забѣлѣзахѫ единъ день, че отиде и той да шие, като наеменъ въ еврейската шивачница. А като напукъ, оттогава взе да попийва, да се позаплѣсква изъ кафенетата... — намѣри нѣщо изъ кѫщи — заложи го... проиграй го... И какъ не му

се моли жена му? — Тласне я на една страна, изсумти, и да го нѣма. . . .

А нѣкога той е тъй милъ, тъй добъръ кога се върне. Вижди съ трънъ да се завъртишъ, нѣма що да закачишъ. Жена му се свила, прѣгърбила, дѣцата заглозгали сухия хлѣбъ, и той унило се прилепи къмъ тѣхъ. — Нѣма вече, каже, нѣма, Донке . . . Чувашъ ли? — Ей, нѣма . . . Въ сжбота, щомъ си вземж паритѣ, право тука и на тебе . . . Ти ще ги вземешъ, ще ги крийшъ . . . Ще се расплатимъ . . . Всѣка сжбота на тебе ще давамъ мойтѣ пари . . . Ти ще ги вземашъ . . . ще ги крийшъ . . . Азъ само ще работиж . . .

И посъживи се Донка, позатупа и доволно сърдце. Койчо е тъй милъ тая вечерь. И мирно, съ свѣтли надѣжди тѣ се прѣгърнжтъ въ ниската вѣхта стая и унася ги сънь къмъ . . . тъй очакваната сжбота.

* * *

Нощьта е прихлупила запустѣлия край. Всичко мълчи; нищо се не вижда. Тукъ-тамъ само въ прозорцитѣ се мѣрне плахъ свѣтликъ и неуловимо се изгуби. А виелицата бѣснува и засипва съ снѣгъ вкоченясалата земя.

Въ одаята е тихо. Огъньтъ, който съ усилие се подигнж въ широкото огнище, разлива треперлива свѣтлина и смжтно се очертава скудната покжщнина: на отсрѣщната страна, до закрития прозорецъ, висжтъ двѣ котлета, оттатъкъ въ тъмния жгълъ стои ракла, а по насамъ, насрѣдъ, е сложена върху истрита рогозка паралия, къмъ която сж обърнжли гърбъ, съ простреми къмъ огъня ржцѣ, двѣ дѣца.

Донка влиза отъ врѣме на врѣме, принася нѣщо и пакъ излиза. Тя е залисана въ своята шетня.

Всички очакватъ Койча. И защо ли той още къснѣй? — Дѣ ли е? Прѣзъ Донкината глава неволно минава мисъльта за Дончевото кафене и тя трепва — жжчи се по-скоро да се освободи отъ нея.

„. . . Ехъ, и този ли пжть — замисля тя, като разбутва дѣцата и се приближава къмъ огъня — ще ли излъже? . . . Не . . . Той сега ще дойде . . . ще донесе маслини — риба“. — Тя извръща глава: очаква кога да го види. . . .

Дѣцата задрѣмватъ, майката стъква огъня.

Ето най-подиръ пѫтнитѣ врати се трѣсватъ; Койчо с
растропва по калдаръма; Донка става да го посрѣщне. Влиз
той побѣлѣлъ отъ снѣгъ, расхвърля се, засуква увиснѫлит
си кестеневи мустаци, по които висѭтъ вече шушулки лед
и като погледва усмихнѫто трапезата, машинално и съ удо
волствие прѣгѫва турски крака до нея. Растварятъ книгата
всички се растреперватъ: далакъ — хайверь! Улавятъ се
хлѣба — праза, та сладко-сладко заѣдѫтъ. . . .

— Нà, Донке, — казва Койчо, като дояда послѣднят
хапка, като ѝ подава поша си, въ едина край на койт
виси вѫзель — нà, вземни ги: цѣли педесеть гроша сѫ . . . Н
даде онзи чуфутинъ повече за илгията... Ехъ... хайд
вземни — скрий ги; азъ да ги не виждамъ, да ги не знаѭ

Донка поема замислено възела и става да го скѫта
Неволно Койчо отдѣля очи и скришомъ, съ нѣкакъвъ с
трепетъ на сърдце, заслѣдява жена си: тя отваря раклата
бърже пъхва паритѣ въ джеба на кожухчето си.

Нѣщо зашумѣва въ Койчовитѣ гѫрди. Донка се връща
раздига паралията, — дѣцата дрѣмливо се протѣгатъ, заспи
ватъ, а заедно съ тѣхъ бърза да лѣгне и бащата. Той с
мѫчи по-скоро да заспи, а сѣкашъ нѣщо го човърка . . .
Иска да заспи, да замре, да не мисли . . .

Лѣга и Донка, и вси, уморени отъ деня, скоро заспиватъ

Не се спи само на Койча. Той стиска очи, върти с
ту на самъ, ту нататъкъ, потегли чергата, па се зави
прѣзъ-глава, ала нѣщо го човърка — не му дава мира . .
Прѣдъ неговитѣ очи испъква масата на Дончевото кафене,
той постоянно гледа какъ летѭтъ прѣдъ него: момиче пика
момче спатия, карò . . . и ето че и той издига своя пока
залецъ: бута, и му даватъ една „рѫка“: попъ каро, момич
каро, бирликъ спатия, — хайде и втора: бирликъ каро, деветк
каро, момче купа; слагатъ косътъ: десетка каро. Койчо чете
четирсетъ, петдесетъ, шейсеть, седемдесеть . . . У-у стигат
му! . . Той се забравя, отмѣстя настрана картитѣ — затваря
Па изглежда надменно-засмѣно Димитра музикантина и из
дига рѫка, залюшва картитѣ:

— Дай една спатия, едно каро, още едно каро—четири
десеть и стигатъ! . . .

И Койчо радостно прибира паритѣ.

И има прѣдъ себе си Койчо една камàра гологани
левове... петолевки... И играе той и тъй му върви, върви..

И съсипва ги всички — задигва си паритѣ, иде си дома: всичко наредъ . . .

Зашумѣ още по-силно въ Койчовитѣ гѫрди нѣщо — загорѣ; той се подигна, огледа се: не бѣ изгаснѫла още жаравата въ огнището, — спрѣ очи на жена си, на дѣцата си и като да му прималѣ нѣщо на сърдце. Легна пакъ, обърна се на друга страна, потегли пакъ чергата и стисна очи — чака да заспи . . .

Стои той, спотайва се въ себе си, но не пада сънь на неговитѣ клѣпки.

. . . Бирликъ купа, — десетка каро, момчето... косътъ... — всичко това сѣкашъ искача изъ мѫгла прѣдъ него, просвѣтва полска-лека, и ето че прѣдъ Койча сѫ пакъ Дончовитѣ хора: пѣятъ, пиятъ, играятъ — тамъ е свѣтло, весело . . .

И прѣдъ него непрѣкѫснато летятъ карта слѣдъ карта. Ето че иде и Алтелели. И той смѣта: ще му дамъ да вземе, азъ ще допипамъ момата, ще му развалѫ четирсетѣхъ, — ще истеглѫ бирлика, — обявявамъ двайсетъ, и пакъ играта е моя.... И пари . . . печалба . . . веселба . . .

Унася се Койчо, и въ него все по-силно и по-силно загорѣва нѣщо — обхваща го. Той съ спрѣно дишане се подига; нахлува тихо калевритѣ, хвърля на гърбъ кожуха — налага калпака, па се доближава до раклата — издига капака — който искърцва остро. Донка, като прободена отъ скърцането на раклата, скоква въ съня си, отваря очи и се хвърля съ плачъ отгорѣ му.

— Нали ще спишъ . . . нали ми ги даде... нали нѣма... — подхваща тя, като се улавя о него.

Но Койчо, взелъ вече паритѣ, тласва настрана жена си и искача изъ вратата . . .

Дончевото кафене се е замъглило вече отъ облаци тютюновъ пушъкъ, и едвамъ се виждатъ насѣдалитѣ развеселени гости; викъ, шумъ, тракане на зарове, пляскане на карти — всичко туй зашеметява Койча, и той забравенъ инстинктивно се присламча до една отъ маситѣ.

— О-о, Койчо, — издига очи единъ въ войнишка форма играчъ — какво се тъй забави?... Днесъ сѫбота... Хѫ да те видѫ . . . .

И пое Койчо картитѣ сѣкашъ съживенъ, па се залюлѣ съ сѣ сила играта . . . .

— — — — — — — — — — — — — — — —

* * *

На другата вечерь около оскѫдна трапеза стоѣтъ дрѣ
мливо двѣтѣ дѣца. Койчо намръщенъ е привелъ глава към
земята, а Донка съ нажалено лице повдига сухъ комат
къмъ уста.

— Ти нѣма да се оставишъ, — захваща ниско тя —
менъ ако не жалишъ, баримъ за дѣцата не те ли е грѣхъ . .

— Нѣма вече — я прѣсича глухо Койчо — азъ ти каз
вамъ — не ми ли вѣрвашъ. — Въ сѫбота, щомъ ни дадат
платата, право при тебе . . . Нѣма . . .

БУРЯ

Отъ П. Кр. Яворовъ

Безспиренъ вой, — стихийна буна!
Несмълкно зимната фъртуна
Прозорцитѣ ми блъска съ бѣсъ,
Съ растяща злость отъ часъ на часъ.

Ту нѣщо бъбри тя злобиво,
Ту писне ядно заканливо,
Ту на стотини гласове
Зловѣщо ядно зареве . . .

И струва ми се, че не хала —
Разсвирепена, побѣсняла —
Лудува вънка съ адска мощь;

Но че — настръхнѫлъ — въ тая нощь
Цѣлъ свѣтъ си е надулъ гѫрдитѣ,
Съсъ ревъ да заглуши тѫгитѣ!...

Една страница отъ нашата финансова политика

Пише Г. Т. Данаиловъ

I.

Държавата по своето естество има извѣстни функции, изникнѫли отъ съотношението на елементи, които влизатъ въ състава ѝ. Правилното испълнение на тия функции е и цѣлта, животътъ на държавата, — като битие, като социаленъ организъмъ. За да може обаче нормално да отправлява тия свои функции, държавата, при извѣстна стадия на икономическа култура, има нужда отъ материални срѣдства, отъ държавни разноски. Искуството да се покриватъ материалнитѣ срѣдства, потрѣбни за едно правилно функциониране на държавния организъмъ, по начинъ най-съотвѣтственъ за икономическото състояние на този организъмъ, наричатъ финансова политика. Задачата на финансовата политика изглежда да е двойна:

Отъ една страна — тя се занимава съ държавнитѣ разноски, като опрѣдѣля какъ трѣба тия разноски да бѫдатъ размѣрени, за да съотвѣтствуватъ най-добрѣ на функциитѣ, които държавата, по своята социална структура, има да испълни; съ други думи финансовата политика има за задача най-напрѣдъ да опрѣдѣли естеството и съставнитѣ части на държавнитѣ разноски;

Отъ друга страна пъкъ финансовата политика се занимава съ срѣдствата, които трѣбва да покрижтъ нормално размѣренитѣ веднѫжъ държавни разноски; съ други думи, тя трѣбва да опрѣдѣли естеството и съставнитѣ части на държавнитѣ доходи по такъвъ начинъ, щото тѣ да могатъ най-добрѣ да съотвѣтствуватъ на установенитѣ веднѫжъ държавни разноски.

Нашата задача тукъ е да изучимъ първата часть отъ финансовата политика на България — нейнитѣ държавни разноски, характерътъ на тѣхното развитие, съставнитѣ имъ части и най-подиръ отношението имъ къмъ естественнитѣ функции на държавата. Нашето желание е обаче да бѫдемъ досущъ ясни въ понятията, съ които има да оперираме и затова, прѣди да пристѫпимъ къмъ прѣката си задача, смѣтаме за потрѣбно да кажемъ нѣколко думи за естеството на държавнитѣ разноски изобщо.

Държавнитѣ разноски въ днешната имъ голѣмина и структура сѫ продуктъ на най-нови врѣмена. Разноскитѣ на по-голѣмитѣ европейски държави, които днесь възлизатъ на милиарди левове, прѣди 50—100 години не сѫ достигали нито до стотина милиона; а биле сѫ и врѣмена въ историята на сѫщитѣ тѣзи държави, когато тѣхнитѣ разноски сѫ се покривали изцѣло отъ „доменитѣ“ или имотитѣ на царската власть. Това бързо развитие на държавнитѣ разноски се дължи на ръста на държавнитѣ фунции. Държавата, като социаленъ организъмъ, се намира въ постоянна еволюция; отношенията на ония елементи, които влизатъ въ състава ѝ, ставатъ отъ день на день по-сложни, а това дохожда да разшири, да уголѣми и функциитѣ на държавата. Едно врѣме, когато държавата, като органическо цѣло, се е намирала въ зародишно състояние, и функциитѣ ѝ сѫ били скромни, зародишни. Прѣдставительтъ на държавната власть, главатарьтъ-князь, е билъ и управитель, и воененъ началникъ, и сѫдия. Когато държавата захваща да расте и по население и по прѣдѣли, порастватъ и нейнитѣ функции; затова държавната власть се вижда принудена да търси помощници въ лицето на своитѣ приближени. Всички тия елементи сѫ били испърво имотници — владѣтели на голѣми пространства земя, обработвана отъ хора несвободни — та сѫ имали пълна възможность да се прѣдаватъ изцѣло на държавнитѣ функции, къмъ които върховната власть ги е призовавала. Когато обаче, поради сблъскването на едни и сѫщи икономически фактори, тѣзи хора изгубватъ своята имотность, виждатъ се принудени да се обърнатъ за материална помощь къмъ държавната власть. Така изниква първиятъ моментъ на държавнитѣ разноски. Когато функциитѣ на държавата — отъ ръста на отношенията между елементитѣ, които я съставятъ — порастватъ още по-вече, тогасъ става нужда и по-вече лица

да се отдадатъ на отправлението на държавнитѣ функции, което пъкъ отъ своя страна уголѣмява държавнитѣ разноски. Никога обаче държавнитѣ функции не сж вземали толкова широки размѣри, както отъ 20—30 години насамъ: всичко, що засѣга било материалния, било моралния животъ на човѣка е станѣло прѣдметъ на държавна грижа. Ето защо и държавнитѣ разноски прѣзъ послѣднитѣ години сж достигнали такива голѣми размѣри и продължаватъ дори още да се уголѣмяватъ.

Ние виждаме по този начинъ, че за финансиста-историкъ държавнитѣ разноски сж едно битие, тѣсно сързано съ битието и правилното функциониране на държавата. Тѣ сж изниквали естественно — отъ стълкновението на самитѣ онния елементи, които влизатъ въ състава на държавата — и сж въ постоянно развитие, защото и първичнитѣ причини, които сж ги прѣдизвикали, постоянно се развиватъ.

II.

Ние захващаме изучването на нашитѣ държавни разноски отъ 1880 година, когато и княжеството и Източна Румелия се явяватъ горѣ-долу сформирани политически. Отъ това врѣме има редовни документи за нашитѣ финансови операции, макаръ самостоятелниятъ животъ и на двѣтѣ тѣзи половини да се захваща по-отрано. Потрѣбно е да се отбѣлѣжи тукъ още, че официалнитѣ издания на нашата държава за финансии, отъ които сме се ползували,[1] даватъ до 1886 година само операцинтѣ, които се отнасятъ до сѣверна България, когато за тия на Южна България прѣди това врѣме не се споменува. Ние мислимъ, че е необходимо да се обърне внимание и върху бюджетнитѣ операции на Южна България до Съединението, за това навредъ, дѣто по-нататъкъ става дума за финансиви операции и цифри до 1886 г. тѣ се отнасятъ, както до Сѣверна България, тъй и до Южна.[2]

Двадесеть години се изминжхж вече, откакъ свободната часть на нашето отечество — испърво въ двѣ отдѣлени по-

[1] „Бюджетитѣ на България". „Главнитѣ опити за финансовото състояние на страната", „Законопроектитѣ за окончателното сключване на финансово-бюджетни упражнения" и пр.

[2] Смѣткитѣ на Южна България сж въ грошове; ние сме ги прѣобръщали въ левове, като сме смѣтали — Лира = 100 гр. = 22.70 л., безъ да сме обръщали внимание на ажиото, отъ което разликата едва ли ще бжде тъй голѣма за да побърка на правилнитѣ прѣсмѣтания.

ловини, а послѣ заедно — е захванѫла своя политически жи
вотъ, като държава. Тоя периодъ е наистина достатъченъ, з
да могѫтъ и нашитѣ държавни разноски да вземѫтъ своят
естественна физиономия и да дадѫтъ по тоя начинъ материал
за едно по-основно изучване на нашата финансова политика

Ний ще се обърнемъ най-напрѣдъ къмъ цифритѣ з
нашитѣ държавни разноски, тъй както ги намираме въ бю
жетитѣ, установени отъ нашето законодателно тѣло. Так
изразени, тѣ се явяватъ до извѣстна стѫпень като мѣрило з
нуждитѣ на страната ни, тъй както ги е разбиралъ въ мо
мента законодателтъ, — което нѣщо издига тѣхната цѣн
прѣдъ очитѣ на изслѣдвателя.

ТАБЛИЦА № 1.

Години	Разноскитѣ въ левове	Ръсть на разноскитѣ въ %
1880	44,114,882	0
1881	48,340,151	9_5
1882	47,506,749	7_6
1883	47,906,004	8_5
1884	49,511,072	12_2
1885	51,140,277	15_9
1886	46,991,683	6_5
1887	47,437,434	7_5
1888	61,707,944	39_8
1889	78,496,418	77_9
1890	81,093,175	83_8
1891	80,208,233	81_8
1892	88,248,070	100_0
1893	89,369,334	102_6
1894	102,270,982	131_8
1895	89,830,969	103_7
1896	90,957,609	106_2
1897	90,562,580	105_3
1898	91,969,158	108_5
1899	91,825,292	108_1

Дадената тукъ табличка № 1. прѣдставлява отъ едн
страна абсолютнитѣ числа на нашитѣ държавни разноски з
всѣка една финансова година, отъ друга пъкъ тя дава в
% ръста на държавнитѣ разноски — отъ година на година

Както може да се види и на самата таблица държавнит
ни разноски прѣзъ 1880 година сѫ били 44 милиона лев

и отъ тогава на самъ сѫ продължавали да растѫтъ всѣка година, додѣто прѣзъ 1899 година достигатъ до 91.825.292 лева.[1] Ще рѣче прѣзъ единъ периодъ отъ двадесеть години нашитѣ разноски сѫ се удвоили. Но третята колона на тая таблица ни дава едно много по-ясно прѣдставление за това, какъ сѫ расли нашитѣ държавни разноски. Ние бихме могли да различимъ тукъ три периода: 1) периодътъ до съединението; 2) периодътъ отъ Съединението до 1895 година и 3) периодъ отъ 1895 год. насамъ. Прѣзъ първия периодъ — до съединението — ръстътъ е билъ бавенъ, съ повръщания дори. Така напр. прѣзъ 1882 г. разноскитѣ сѫ по-малки отъ колкото прѣзъ 1881 год. и въ продължение на 5—6 години — до 1885 г., държавнитѣ розноски порастватъ само съ 15%, т. е. срѣдньо по 3% на година. Прѣзъ 1886 год. забѣлѣзваме единъ голѣмъ скокъ назадъ. Когато напр. прѣзъ 1885 год. ръстътъ е достигалъ 15_9 %, прѣзъ 1886 година той възлиза едва на 6_5 %. Причината, която е докарала това намаление, е съединяване на централнитѣ управления на Сѣв. България и Южна въ едно, което е свързано и съ едно намаление на държавнитѣ разноски.

Вториятъ периодъ се характеризира съ голѣми скокове въ нарастване на нашитѣ държавни разноски; отъ 1886 и до 1895 година разноскитѣ, както показватъ самитѣ цифри, нарастватъ най-много; въ него периодъ спада и maximum'тъ на нашитѣ държавни разноски — 1894 година. Прѣзъ третиятъ периодъ — отъ 1895 година насамъ — ръстътъ на нашия бюджетъ става пакъ бавенъ и съ повръщания назадъ — прѣзъ 1897 и 1899 година.

Както и да е, но цифритѣ ясно говорѫтъ, че за единъ 20 годишенъ периодъ нашитѣ държавни разноски сѫ се увеличили съ 108 %. Нараствание на бюджетитѣ се забѣлѣзва наистина у всички държави, но тъй силно, както у насъ,

---

[1] Въ бюджета тая сумма е по малка — 83.887.236 л., — но тя не е истинската цифра. По подражание на нѣкои съсѣдни държави и съ цѣль да се намали прѣдъ очитѣ на външния свѣтъ нашия бюджетъ, въ 1897 год. се допустнаха нѣкои измѣнения въ „закона за отчетността“, които отдѣлиха бюджета на Държ. печатница, Мината Перникъ и държавнитѣ желѣзници и съ това само развалиха единството на нашия бюджетъ. Или трѣбваше да се отдѣлѫтъ отъ бюджета Регалиитѣ изцѣло, или пъкъ да си останѣше бюджета, както си бѣ и по-отрано Инакъ какъ може да се оправдае тая постѫпка и отъ науката и отъ практиката — която отъ една страна дойде да образува отъ „желѣзницитѣ“ отдѣлни бюджети, а пъкъ „пощитѣ и телеграфитѣ“ остави въ обикновения бюджетъ. Това сѫ нѣща недѣлими въ финансово отношение!

то рѣдко се срѣща. Така напр., споредъ прѣсмѣтанията на Max von Yeckel, бюджетитѣ на Германия за 20 години — отъ 1874—1895 е порасълъ съ 50 %; наистина бюджетътъ на Франция отъ 1822 година насамъ е порасълъ съ 300 %, но отъ 1880 до днесъ той, може да се каже, се е намалилъ.[1] Причинитѣ за този ръстъ въ нашитѣ разноски трѣбва да се търсятъ, разбира се, въ ръста на нашитѣ държавни нужди и задачи, въ развитието на нашитѣ държавни функции.

ТАБЛИЦА № 2.

Години	Приходи въ левове	Разноски въ левове	+ излишъкъ — дефицитъ
1880	39,670,166	44,114,882	— 4,444,716
1881	47,722,874	48,340,151	— 617,277
1882	44,932,829	47,506,749	— 2,573,920
1883	46,956,887	47,906,004	— 949,117
1884	47,979,949	49,511,072	— 1,691,123
1885	50,258,953	51,140,277	— 881,324
1886	47,150,916	46,991,683	+ 159,233
1887	47,218,266	47,437,434	— 219,168
1888	53,676,046	61,707,944	— 8,031,898
1889	63,484,952	78,496,418	— 15,011,466
1890	72,549,030	81,093,175	— 8,544,145
1891	80,478,700	80,208,233	+ 270,467
1892	82,647,400	88,248,070	— 5,600,670
1893	80,435,760	89,369,334	— 8,933,574
1894	101,077,550	101,270,982	— 1,193,432
1895	89,849,425	89,830,969	+ 18,456
1896	91,143 910	90 957,609	+ 137,301
1897	90,564,940	90,562,580	+ 2,360
1898	92,038,896	91,969,158	+ 69,738
1899	92,333,427	91,825,292	+ 508,235

За да имаме по-нататъкъ, едно по-ясно прѣдставление за характера на нашитѣ държавни разноски. трѣбва да знаемъ отъ една страна — какъ нашето законодателно тѣло посрѣща тѣзи разноски, т. е. какъ ги балансира то съ приходитѣ, които прѣдполага че ще може да събере и — отъ друга — до колко нашиятъ държавенъ организъмъ, при днешното наше икономическо положение, е въ състояние да понесе разноскитѣ, които му се налагатъ съ необходимость отъ ес-

[1] 1880 разноскитѣ на Франция сж били 3,760,696,000 лева.
1895 „ „ „ „ „ 3,542,483,000 „

тественнитѣ му функции. Таблица № 2 дава отговоръ на първия отъ тѣзи два въпроса. Тукъ отъ една страна сж дадени приходитѣ за всѣка финансова година, тъй както ги намираме въ нашитѣ бюджети, отъ друга — разноскитѣ и най-подиръ — отношението между еднитѣ и другитѣ, което може да се изрази или въ излишъкъ, който ние отбѣлѣзваме съ + или въ дифицитъ, отбѣлѣзанъ съ —. Както не е мжчно за самия читатель да забѣлѣжи дори съ едно бѣгло разглеждане на тая таблица, между 20 финансови години само 7, споредъ бюджетнитѣ цифри сж балансирани съ излишъци, а останжлитѣ 13 още отъ самия бюджетъ даватъ дефицити. Този въпросъ за балансирането на нашитѣ бюджети е твърдѣ интересенъ. Ако разтворите страницитѣ на нашитѣ бюджети особенно отъ 1888 година насамъ, ще видите, че тѣ напълно се балансиратъ — и безъ друго ще се попитате, защо на нашата таблица се явяватъ дефицитъ. Едно твърдѣ интересно явление, което исчезнж вече отъ нашитѣ държавни бюджети, но въ общинскитѣ и окржжнитѣ продължава още и до днесь да се повтаря, е това, дѣто между категориитѣ за приходъ се прѣдвиждатъ за доходна статия „недоболи отъ минжлитѣ години.“ И послѣдниятъ профанъ по финансовитѣ въпроси знае, че „недоборитѣ“ трѣбва да си оставатъ за смѣтка на оная финансова година, за която тѣ сж трѣбвали споредъ бюджета,—за да покритъ извѣстни разноски. Ако тогава не сж постжпали, тѣ сж оставали неиздължени извѣстни разноски и сж образували единъ истински дефицитъ за държавното съкровище. Излиза, че ако нѣкой бюджетъ прѣдвиди „недоболи отъ минжли години“, като доходи, той записва въ държавнитѣ книжа д в а п ж т и една и сжща сумма. И тѣзи „недоболи отъ минжли години“, макаръ никой въ нашата журналистика да не е обърнжлъ на това внимание, сж п ъ р в о т о и най-голѣмо зло за нашитѣ финансии. Като захванемъ отъ 1882 и 83 година, когато за пръвъ пжть нашитѣ финансови министри, г. г. Желѣзковичъ и Г. Д. Начевичъ, сж дали животъ на тая злина, та дори до 1894 год.; само за три години — 1885 и 1886, при министерствуването на г. П. Каравеловъ и 1891 год. при министерствуването на Хр. М. Бѣлчевъ не си уравновѣсва бюджетътъ съ „недоболи отъ минжли години.“ Едва отъ 1894 год, насамъ тоя родъ „приходъ“ изчезва. А че тия „приходи“ не сж за игнориране, може да се види отъ слѣдния редъ цифри:

Прѣзъ	1883	тѣ	достига	до	934,147	л.
„	1884	„	„	„	1,531,125	„
„	1888	„	„	„	8,031,898	„
„	1889	„	„	„	15,011,466	„
„	1890	„	„	„	8,544,145	„ и т. н.

Тия цифри, както забѣлѣзва читательтъ, съотвѣтствуват горѣ-долу на дефицититѣ, които нашитѣ бюджети даватъ.

Вторият въпросъ, на който има да отговоримъ въ слу чая, е до колко държавният организъмъ е въ състояние д понесе разноскитѣ, които му се налагатъ отъ неговитѣ функ ции. И понеже, при днешното състояние на ступанската кул тура, разноскитѣ се вематъ отъ народа — ако не всички поне по-голѣмата тѣхна часть — подъ видъ на разни данъц или берии, трѣбва да видимъ, какъ тѣзи разноски се распрѣ дѣлятъ между самитѣ поданици на дадената държава.

Въ тоя случай ние ще имаме работа само съ срѣдни числа Отъ смѣтката, която правимъ, излиза, че на единъ българин изобщо съ се падали срѣдно отъ държавнитѣ разноски:

Прѣзъ	1880	—	13_{78}	лева
„	1888	—	19_{55}	„
„	1899	—	26_{25}	„

Ние нѣмаме цифри за дохода на страната изобщо и за това не можемъ да направимъ заключение, като каква част отъ дохода си българинътъ отдѣля за държавни разноски и до колко тежко пада тая часть върху него; но отъ срав нение съ туй, което другитѣ народи плащатъ, ние можемъ да направимъ заключение, че българинътъ плаща най-малко данъци. Така, споредъ бюджетитѣ за 1898 и 99 г.

На	Германеца	се	падатъ	120_{10}	лева	държавни	разноски
„	Френеца	„	„	89_{50}	„	„	„
„	Англичанина	„	„	81_{75}	„	„	„
„	Белгиеца	„	„	67_{50}	„	„	„
„	Австриеца	„	„	59_{37}	„	„	„
„	Италиянеца	„	„	54_{75}	„	„	„
„	Швейцареца	„	„	49_{25}	„	„	„
„	Ромънеца	„	„	40_{80}	„	„	„
„	Гръка	„	„	39_{50}	„	„	„
„	Руссина	„	„	37_{87}	„	„	„
„	Сърбина	„	„	28_{50}	„	„	„
„	Българина	„	„	26_{25}	„	„	„

Да не се забравя, че тия цифри могатъ да иматъ само относително значение, защото богатствата на различнитѣ нации не сж еднакви. Единъ англичанинъ, напр., може съ по-голѣма леснина да заплати своитѣ 81 л. за държавни разноски, отколкото българинътъ — своитѣ 27 л., защото богатството и доходътъ на единъ англичанинъ надминаватъ нѣколко пъти богатството на единъ българинъ.

Но макаръ и да е невъзможно да се опрѣдѣли съ точность тежината на нашитѣ държавни разноски — защото нѣмаме цифри за дохода на нашата страна — читательтъ ще може отъ приложената тукъ таблица, по косвенъ начинъ, да разбере, доколко тежко падатъ нашитѣ държавни разноски върху населението.

Въ първата колона на тая таблица сж цифритѣ, които видѣхме и по-горѣ и които показватъ по колко лева държавни разноски се падатъ на 1 житель отъ нашата страна изобщо. Но тукъ влизатъ и мжжетѣ, и женитѣ, и дѣцата,

ТАБЛИЦА № 3.

Години	Колко държ. разноски се падатъ на 1 житель л. изобщо	Колко държ. разноски се падатъ на 1 житель отъ 15—70 год. възр. л.	Колко държ. разноски се падатъ на едно домакинство
1880	13_{78}	?	?
1888	19_{55}	36_{32}	110_{90}
1893	26_{99}	49_{55}	154_{06}
1899	26_{25}	48_{10}	150_{90}

послѣднитѣ отъ които не сж способни да произвеждатъ ступански блага и не плащатъ никакви данъци; а тамъ дѣто относителното число на дѣцата е много голѣмо, както е и по нашенско, цифритѣ — добити по такъвъ начинъ, не даватъ вѣрно понятие за тежината на държавнитѣ разноски. Ето защо и ние прибавихме двѣтѣ послѣдни графи, първата отъ които показва по колко лева се падатъ на единъ мжжъ или жена отъ възрастното — работоспособно — население.[1] Тая ко-

[1] Ние взехме само годинитѣ, прѣзъ които е ставало прѣброяване на населението, за да бждемъ по тоя начинъ по-близо до истинскитѣ цифри.

лона дава цифри по-блиски до истинскитѣ, защото тя раз-
прѣдѣля разноскитѣ между индивидууми, които сѫ способни да
плащатъ данъкъ и които наистина плащатъ. Ние виждаме
редъ цифри, че днесь единъ възрастенъ човѣкъ носи около
48 л. държавни разноски. Третята колона обаче дава ци
фри отъ които може да се добие най-ясно прѣдставление
за тежината на нашитѣ държавни разноски. Тѣ показ
ватъ по колко лева отъ държавнитѣ разноски се падатъ
срѣднйо на едно домакинство по нашенско, било то
градско или селско, било — богато или бѣдно. Всѣко бъл
гарско домакинство, напр. прѣзъ тая година, трѣбва да от
дѣли отъ дохода си около 151 л. за държавни разноски
Ако сега си припомнимъ, че 70 % отъ нашитѣ домакинства
сѫ селски, чистиятъ доходъ на които едва ли надминава 300
л. годишно, ще трѣбва да заключимъ, че ½ отъ тоя доходъ
се поглъща отъ държавнитѣ разноски, а това не може да
не говори за една прѣсиленость на тѣзи разноски. Това за
ключение не бива да се смѣта, разбира се, за абсолютно вѣрно
но сѐ пакъ то не е далечъ отъ истината, защото 150 лева
за едно наше селско домакинство сѫ, както казватъ, цѣлъ
капиталъ.

Сѫщата тая таблица № 4 ни дава материалъ за друго
едно заключение. Макаръ абсолютната величина на държав
нитѣ разноски да расте отъ 1880 год. насамъ постоянно
тежината на тия разноски, както показватъ цифритѣ за 1899
година, се намалява по отношение на 1893 година. Това
твърдѣ естественно, защото отъ 1895 год. насамъ разноскит
не растѫтъ вече съ такава сила, както до тоя периодъ, а от
друга страна населението и неговитѣ работни и имотни сили
вижда се, не прѣставатъ да растѫтъ.

Още единъ косвенъ пѫть — да сѫдимъ за тежината
на нашитѣ държавни разноски и тѣхното отношение изобщо
къмъ икономическитѣ сили на народа — ни даватъ цифрит
за търговията — вноса и износа — на страната. Признаваме
че измѣнението на тия цифри — вноса и износа — не всѣ
кога дава понятие за съотвѣтственни измѣнения въ иконо

А пъкъ за 1899 г. ние прѣсмѣтнѫхме само колко трѣбва да бѫде числот
на населението и домакинствата врѫзъ основа на прогресията за нарастван
между 1888 и 93 г. Вѣрваме, че и тукъ грѣшката нѣма да бѫде голѣма
Колкото се отнася до прѣброяването прѣзъ 1881 год., то не дава нито чис
лото на възрастното население (15—70 г.), нито домакинствата.

мическото състояние на една страна; а това може още по-положително да се каже за нашата страна, дѣто величината на износа може да има съвсѣмъ случаенъ характеръ, както е напр. прѣзъ 1896 год. — врѣме, когато житата имахж високи цѣни по външнитѣ тържища, или 97 год. — врѣме на стихийни нещастия, но сѣ пакъ вносътъ и износътъ иматъ тенденция да растжтъ, когато растжтъ икономическитѣ сили на страната и обратно, та и могжтъ да послужжтъ за материалъ на едно сравнение, като слѣднйото:

Години	Колко лева отъ държавнитѣ разноски се падатъ на 1 жит. изобщо	Колко лева отъ вноса и износа се падатъ на 1 житель изобщо
1880	13_{78}	40_{52}
1888	19_{55}	41_{89}
1893	26_{25}	55_{88}

Отъ това именно ний заключаваме, че държавнитѣ разноски сж расли много по-бърже отколкото икономическитѣ сили на страната, защото когато относителната величина на държавнитѣ разноски — тежината имъ удвоява се — прѣзъ периода отъ 1880—1893 г., относителната величина на външната търговия пораства едва на 66_9 %.

Лудвигъ Якобовски

Литературна бѣлѣжка отъ **Георгъ Адамъ** [1]

Лудвигъ Якобовски, който заема видно мѣсто въ кржга на нѣмскитѣ Модерни, е роденъ прѣзъ 1868 г. въ Стрѣлно, едно малко́ селце въ Иновpацславската околия, Позенски Край, близо до руската граница. Той е слушалъ дълго врѣме лекции по философия и литература въ Берлинския и Фрайбургския университети и живѣе днесъ-за-днесъ въ Берлинъ, дѣто още отъ ранни младини се е прѣселилъ и се занимава исключително съ литературна дѣятелность. Той е редакторъ на модерното списание Gesellschaft, едно отъ онѣзи списания, които най-много сж способствували за прокарване и укрѣпване на модернитѣ идеи въ нѣмската литература.

Прѣзъ 1888 г. той се яви въ литературата съ една сбирка стихотворения подъ заглавие „Aus bewegten Stunden", а прѣзъ 1890 г. съ втора сбирка — подъ име „Искри".

Слѣдъ нѣколко години, прѣзъ които неговото художественно развитие доби пълненъ расцвѣтъ, той се яви съ третя сбирка стихотворения „Aus Tag und Traum" (второ издание 1896 г.)

Характерни черти на неговата лирика сж меланхолична мечтателность, силно бияще въ очи стремление къмъ философствуване и истинска поетическа символизация. Макаръ не рѣдко въ неговата лирика да се счуватъ и весели тонове на младежка безгрижность, сѐ пакъ меланхолното настроение прѣобладава, както ясно се изразява това въ слѣднитѣ стихове:

Това е жребий най-жестокъ свѣтовенъ:
Отплата зарадъ всѣкоя усмивка —
Горчиви сълзи и животъ отровенъ
Отъ ранитѣ разврѣдени въ душата;
Бѣди и скърби — за една обвивка
Съ които' ще ни заровятъ въвъ земята.

---

[1] Горнята бѣлѣжка е испратена за „Мисъль" отъ автора ѝ, г. Георгъ Адамъ. Нека отбѣлѣжимъ пжтемъ, че г. Г. Адамъ е единъ отъ малкото нѣмски писатели, които слѣдятъ съ интересъ и симпатия съврѣменнитѣ славянски литератури и единчкиятъ нѣмски критикъ, който познава добрѣ българската книжнина. Г. Адамъ владѣе отлично нашия езикъ и е постояненъ сътрудникъ на списанията Gesellschaft и Das Litterarische Echo за отдѣла по българската и др. славянски литератури.

Б. ка р.

Обаче не само въ лириката, а и въ други родове отъ поезията и литературата, Якобовски е ималъ значителенъ успѣхъ. Затова свидѣтелствува новиятъ романъ „Вертеръ еврейнътъ“ — 1892-1893 — съ когото авторьтъ прониква въ съврѣменнитѣ общественни движения на Германия и дава единъ цѣненъ приносъ къмъ разрѣшението на еврейския въпросъ. Като нахвърля една характерна картина отъ живота на своитѣ съплѣменици, картина написана съвѣстно и беспристрастно, той застжпя въ тоя си романъ гледището, че евреитѣ трѣбва да се стремятъ къмъ пълно асимилиране и да отхвърлятъ отъ себе си каквито и да било расови свойщини.

Между другитѣ съчинения на Якобовски видно мѣсто заема романтическата драма „Диябъ халостникъ“, която е излѣзла прѣзъ 1894 г. и, прѣдставена на една отъ Берлинскитѣ сцени, е намѣрила добъръ приемъ въ публиката. И въ тази романтическа драма, дѣйствието на която се извършва подъ знойното слънце на Арабия, и чийто герой отначало е усмиванъ като халостникъ, но най-послѣ удържа побѣда, като герой и мждрецъ, — и въ тази романтическа драма тъй сжщо се хвърля най-вече въ очи дълбокото лирическо чувство на поета.

Отъ съчиненията на Якобовски, които сж се появили слѣдъ тази драма, видно мѣсто заема новелата »Ана-Мария“, въ която художественно е въспроизведено щастието и сждбата на една берлинска рожба, и прѣвъсходнитѣ, пълни съ настроение „Черти изъ живота на Сѣверна Африка“ и „Мждриятъ шехъ“, съ които поетътъ ни прѣнася подъ ясното небе на орнента. Въ послѣднитѣ двѣ новели, въ които е изобразенъ трагизмътъ на любовьта и ревностьта, Якобовски си е далъ задача да очертае незавидното положение на жената у мухамеданскитѣ пустинници — Кабили.

Послѣднята книжка отъ него е сбирката отъ раскази, подъ име „Сатаната се усмихнж“, излѣзли прѣзъ минжлата година и посрѣщнжти най-ласкаво отъ нѣмската критика.

Като редакторъ на Gesellschaft, Якобовски е обнародвалъ и нѣколко литературно-критически етюда и е успѣлъ да направи отъ Gesellschaft едно отъ най-интереснитѣ нѣмски литературно-общественни списания.

И Сатаната се усмихнѫ

Отъ Л. Якобовски

Прѣвелъ отъ нѣмски М. К.

Тежко паднѫ единъ портокалъ, та удари Сатаната по кѫдра
вата глава. Сепнѫ се той отъ дрѣмката си, погледнѫ счумрен
нагорѣ, дѣто портокалевитѣ клони едвамъ се досѣгахѫ д
широката корона на перястата палма и прозѣвайки се, стана
Ясниятъ въздухъ трептѣше и кротка топлина се разливаш
на свѣжи вълни. Златното слънце надничаше прѣзъ рàстро
гитѣ на широкия листенъ заслонъ и посипваше тъмно-кѫдра
вата му коса съ ярки свѣтли петна и играящи сѣнки. Ет
че двѣ лучи се плъзнѫхѫ по блѣдното му испито лице, чер
нитѣ му очи блѣснѫхѫ въ слънчевото сияние, и съ свѣтка
вична бързина се склопихѫ; — и тогава закрачи той бавн
по мекия мъхъ, безъ да го е еня, че боситѣ му нозѣ потъвах
въ влажната папрать и притъпкѫхѫ дребнитѣ чашки на синчеца

Най-сетнѣ той излѣзе на една поляна въ рая, дѣто н
пладнѣ почиваше Архангелъ Михаилъ. Тукъ се растилаше ши
рока равнина посипана съ непознати цвѣтя, червени, желт
сини, позлатени, цѣли облѣни отъ веселия слънчевъ блѣсък
Безоблачно и блаженно се синѣеше небето отгорѣ, и нѣм
стоехѫ гигантскитѣ палми отстрани, въспирайки вѣтро
ветѣ, на които се щѣше да разнесѫтъ омайнитѣ благоухани
Далеко татъкъ лъкатушехѫ сребриститѣ води на Гионъ
Фратъ, низъ долината на райската градина, и тѣхния кро
тъкъ ромонъ тъй слабо се отекваше въ тишината, че сам
добрѣ вслушано ухо можеше да го чуе. Търсѣйки нѣщо блуя
даехѫ чернитѣ пламтящи очи далечъ покрай стройнитѣ палм
Най-сетнѣ той съгледа до дънера на една сѣнчеста палм
единъ строенъ образъ, чиято ярка бѣлизна блѣстѣше ясн
прѣдъ тъмнозеленитѣ очертания на дървото.

Сатаната се сѣпнѫ.

Бавно се потътра той нататъкъ. Навеждахѫ се ниско папратовитѣ листа подъ стѫпкитѣ му.

На лицето му се мѣрнѫ бескрайно удивление. Прѣдъ него стоеше непознато нему сѫщество, стройно и израстно, малко по-дребно отъ самия него. Очитѣ му сини бѣхѫ, и надъ широкото му чело се спущахѫ на вълни златожълти кѫдри.

Това бѣше Адамъ, сътворенъ отъ Бога, когато Сатаната спѣше.

Погледътъ му е благъ и челото му ясно. Нему бѣ чудна исполинската фигура на Сатаната и палящия погледъ на чернитѣ му очи; но Богъ бѣ озарилъ сърдцето на Адама съ кротость и слога, та никакъвъ страхъ се не появи въ неговитѣ благочестиви гѫрди.

„Кой си ти?“ запита го строго Сатаната.

„Божие създание“.

Грозно се сви челото на Сатаната.

„Тъй...“

Така Богъ бѣ испълнилъ обѣщанието си. До тогазъ господарь на рая бѣше Сатаната, ала нему твърдѣ се ревнѣше да развали и унищожава всичко, що творѣхѫ трудолюбивитѣ ангелски рѫцѣ. Тѣ прокарахѫ рѣката Гионъ прѣзъ Рая; а той я прѣпрѣчи съ една огромна скала. Тѣ бѣхѫ посадили горди палми; неговата дѣсница ги прѣломи, като крѣхки гранки. Тигърътъ и пантерата ходѣхѫ дружно да пиятъ вода; той тъй ги настърви единъ противъ другъ, че кръвь покри синитѣ цвѣтица по земята. Тогава Архангелъ Михаилъ се исправи прѣдъ Божия тронъ, за да призове неговата божественна помощь противъ пакостника. А Сатаната бѣ застанѫлъ прѣдъ Бога и само съ подсмивъ повдигнѫ горнята си устна, когато Господь рѣче: „Оставете го. Да се не вдигне никоя небесна рѫка противъ него. Но азъ ще сътворѭ създание отъ пръсть, то ще бѫде отсега господарь на земята, и не нему, а само на менѣ ще се покорява то...“

„Що диришъ тука?“ екнѫ остриятъ гласъ на Сатаната.

„Бога“ — отвърнѫ спокойно Адамъ; погледътъ му бѣ великъ и благъ.

„Тука е м о е царство!“

„Тука е Божие царство! Ти не си Богъ, не си и като Архангелъ Михаила. Защото ти имашъ грозна бръчка на челото, и очитѣ ти иматъ зълъ погледъ.

Въ хлътнѫлитѣ очи на Сатаната загорѣ злораденъ огънь. Той сѣти — изъ устата на това създание говорѣше Божие

дихание, на лицето му личеше силата на Всевѣчния. Т
посегнѣ къмъ ствола, о който се бѣ опрѣлъ Адамъ, но кога
дръпнѣ съ единъ замахъ да го искубне, Адамъ сложи лѣв
цата си на зеленатa му кора и дървото останѣ неподвижн

Сатаната поблѣднѣ.

Сега той знаеше, че не е вече господарь на земята
на рая; дърветата вече не се покоряваха на негова знак

Тогазъ се врѣцнѣ той и полетѣ, като подплашенъ дивеч
по трѣвата.

Адамъ гледа подирѣ му, додѣ исполинската фигу
на Сатаната се затули задъ тъмнозеленитѣ храсти. Но т
не видѣ какъ се тръшнѣ Сатаната на росната трѣва и се м
чеше съ юмруци да сдави запъхтенитѣ си гръди.

Бавни стѫпки се счухѫ край него. Повдигнѣ глава Сат
ната и видѣ че минува Архангелъ Михаилъ.

„Хей!“ извика Сатаната.

Спокойно се обърнѣ Архангелътъ. Какво искаше Сат
ната отъ него? Не бѣхѫ ли тѣ смъртни врагове още от
сътворението на свѣта? Като се взрѣ въ дълбокитѣ му оч
които блѣстѣхѫ съ ужасенъ огънь, Архангелъ Михаилъ разбр
че той ще да е видѣлъ вече лицето на Адама.

„Видѣ ли го?“ попита той, и срамъ го обзе, че потай
радость испълни сърдцето му.

Сатаната се задъхваше.

„Свърши се твоето царство, Сатана. Нито сламка, ни
водна капка е вече подъ твоя власть. Господарь на земя
е Адамъ, а Адамъ е рабъ Божи“.

„Той ще загине, както загинва сламка, ще исчезне ка
дъждовна капка!“ извика зловѣщо Сатаната и вдигнѣ глав
„Отъ земя е Адамъ и земя е неговия дѣлъ!“

„Да“, отвърнѣ тихо Михаилъ, „но още днесь Богъ п
му сътвори жена, и ще расте и ще се множи адамовот
потекло во вѣки вѣковъ.

„Жена?“

Като ревъ се истъргнѣ изъ гърдитѣ въпросътъ на Са
таната. Тогазъ се отпустнѣ главата му пакъ на трѣвата,
погледа му се унесе по огрѣнитѣ отъ слънцето простор

Зачуденъ го погледнѣ Архангелъ Михаилъ, поклат
глава и отминѣ...

Пакъ лежеше надъ Рая вѣчниятъ блѣсъкъ на слънцет
и пакъ се луташе Сатаната изъ палмитѣ...

Странно. Сега вече не бѣше тихо както прѣди.

Шепотъ се носѣше низъ стъбла и храсти, и листата шумолѣхѫ, по всичкитѣ коронки лъхтѣше едно странно шумолене, а райскитѣ рѣки влечахѫ дважъ по-бързо и дважъ по-шумно своитѣ вълни.

Голѣми пъстроцвѣтни пеперуди лѣтѣхѫ по двѣ по двѣ надъ синитѣ и червени цвѣтове, бубулечки се лутахѫ изъ папрата и се гонѣхѫ, а високо по върховетѣ на дърветата славеи пѣехѫ нѣжната си пѣсень.

По нѣкога смаяното око на Сатаната виждаше прѣзъ свѣтлитѣ пролуки на стройнитѣ палмови стъбла, какъ летѫтъ сърни, и слѣдъ тѣхъ други, а отъ врѣме на врѣме прозвучаваше и тѫгующиятъ зовъ на елена въ разлюлѣнитѣ ширини, огрѣни отъ слънцето.

И той се спрѣ. Напрѣдъ му бѣше расклоненъ храсталакъ, който го затуляше. Прѣдъ разрѣденитѣ клоне лежахѫ въ трѣвата два образа и прѣхласнѫти впиваха очи единъ въ другъ. Русата коса на Адама почиваше на Евинитѣ скути; нехайно тя бѣ прострѣла дѣсна рѫка въ трѣвата, а съ лѣвата гладѣше косата на мѫжа

Тя бѣ стиснѫла една папратна вѣйка между зѫбитѣ си тъй, че голѣмитѣ и широки листа падахѫ хладно на нейната пълна бѣла гръдь, и очитѣ ѝ блуждаехѫ блаженноморни изъ въздуха.

Сега Сатаната я чу: „Дай ми вода, да пиѫ!“

И Адамъ скочи. Затече се къмъ рѣката и донесе хладна вода въ единъ кухъ корень.

Нехайно пи тя и не обърнѫ внимание, какъ Адамъ съ искрящи се очи слѣдѣше движенията на нейната млада, стройна снага.

„Горѣ виждамъ плодове. Дай ми ги!“ — чу се пакъ морниятъ ѝ гласъ, и Сатаната пакъ видѣ, какъ Адамъ съ трудъ се покатери по дървото и захванѫ да хвърля долу ябълки, за да ги събере като слѣзе и да ѝ ги сложи мирно въ рѫцѣтѣ.

Тя захапа една ябълка и я захвърли.

„Не щѫ!“ каза и отметнѫ наназадъ хубавата си главица, та черната коса се растла по бѣлитѣ ѝ плещи.

„Тука трѣвитѣ бодѫтъ, и слънцето пече!“ прозвуча отново нѣжниятъ гласъ, и Адамъ пакъ станѫ и отиде на далечъ, до края на полянята, за да ѝ приготви легло подъ една сѣнчеста палма.

Съ двѣ рѫцѣ изскуба той бодливитѣ трѣви, измъкн изъ твърдата земя дебелитѣ корени; потече потъ по негово пламнѫло, но пакъ весело лице.

Бездвижна лежеше Ева и лѣниво гледаше напрѣдѣ

Сега Сатаната раствори излеко храсталака и изъ-за тъмносинитѣ листи се подаде неговото блѣдно мрачно ли Ева го съзрѣ, и като магйосанъ се закова погледътъ й неговитѣ пламтящи очи. Тя повдигнѫ малко глава, — Са ната й кивнѫ тихо... Тя се исчерви, и папратниятъ ли паднѫ изъ устата й.

А Сатаната откѫснѫ една роза и я допрѣ до уст си. Сетнѣ я хвърли ней. Тя паднѫ на гѫрдитѣ й. Съ черв като пурпуръ лице, взе Ева розата и я доближи до устата

„Отдѣ взе тая роза?“ попита Адамъ, който бѣ дот чалъ запъхтянъ отъ своята работа.

„Вѣтърътъ ми я донесе!“ рѣче тя и се зачерви.

„И той те обича!“ каза съ усмивка Адамъ. Той н не знаеше, че има лъжа на свѣта, и че Ева бѣ изрѣ първата.

„Да!“ — отговори тя.

„Искашъ ли сега да минешъ тамъ? Тамъ има мека стеля и сѣнката е нѣжна и прохладна“.

„Не!“ отвърнѫ тя, ще останѫ тукъ. „Ела, полегни менъ и спи. Задуха е! И ти трѣбва да си уморенъ.“

Адамъ легнѫ до нея въ трѣвата и скри пакъ лице скута й. Тя го погали нѣжно съ двѣ рѫцѣ, и въ блаж ство той заспа. Тогазъ Ева подигнѫ глава и се взрѣ вни телно въ храсталака. Надъ главата на спящия прѣхвърква нейнитѣ погледи къмъ Сатаната, и послѣдвахѫ тихи думи:

„И тъй, утрѣ при дървото на познанието!“ пришеп Сатаната.

Ева се усмихнѫ и кивнѫ съ глава.

Тогава Сатаната се исправи. Очитѣ му блѣстѣхѫ устнитѣ му шепнѣхѫ:

„Моя е жената, — моя е и земята“.

И Сатаната се усмихнѫ.

Новонайдениятъ най-старъ славянски паметникъ въ Македония

Съобщава Г. Баласчевъ

Още минѫлото лѣто се пръснѫ слухъ, че въ Прѣспенско билъ откритъ отъ врѣмето на царь Самуила нѣкакъвъ много интересенъ славянски паметникъ. Откритъ билъ той отъ г. Теодорь Ив. Успенски, директоръ на руския археологически институтъ въ Цариградъ, който заедно съ професора П. Н. Милюкова бѣ прѣдприелъ научна екскурзия изъ Македония. Естественно е, че щомъ се споменѫ името Прѣспа, — старата столица на Българския царь Самуила, — всѣки, който се интересува съ минѫлото ни, си припомня поотдавнашни извѣстия за славянски старини изъ тѣзи крайща. И дѣйствително, въ IV кн. на „Сборникъ за народни умотворения и книжнина“ въ недотамъ научната статия „Битолско. Прѣспа и Охридско“, стр. 40 се съобщава слѣднето: „Особенно внимание заслужава да се обърне на село Германъ. То е построено въ една хубава долина на рѣката съ сѫщото име. Има 200 кѫщи, отъ които 150 сѫ български и 50 арнаутски. Името е зето отъ българския патриархъ Германъ, който е живѣлъ тукъ или, може би, е само погребенъ въ тукашния мънастирь. Селянитѣ казватъ, че едно врѣме въ тѣхното село живѣлъ „Патриката св. Германъ“, който билъ много добъръ човѣкъ. Кога умрѣлъ той билъ погребенъ въ мѣстностьта Германска Църква. Сега гробътъ му е подъ новата Църква, която е съградена неотдавна. Надъ коститѣ на светията, дълбоко въ земята, има плоча съ български надписъ. Единъ господинъ отъ Рѣсенъ билъ снѣлъ надписа, когато още плочата не била заровена подъ новата църква. Прѣписътъ е изгубенъ. Г-нъ Китанчевъ е видѣлъ този прѣписъ. Буквитѣ били много заличени, но при все туй той могълъ да прочете думата „Самуилъ“. Ала въпрѣки горнето извѣстие, човѣкъ би могълъ да допусне че тукъ става дума за съвсѣмъ ново откритие, тъй като положително се знаеше, че въ Прѣспанско не е прѣдприемана ни отъ едно лице съ специална подготовка чисто научна екскурзия. (вж. Иречекъ, Истор. на Българитѣ стр. 61, заб. 87). Поставени въ такъво недоумѣние, не ни оставаше нищо, освѣнъ да очакваме да ни се съобщи нѣщо по това откритие отъ самитѣ посѣтители на тази мѣстность.

И дѣйствително, сега притежаваме вече свѣдѣния върху екск
зията на руския археологически институтъ изъ Македония, съ
щени отъ г. Успенски на Императорското Московско Археологиче
общество въ засѣданието му на 19 февруари 1899 г. „Експедиция
въ Македония, както трѣбваше да се очаква, ни обогати съ раз
образни научни приобрѣтения и при това толкова по отношение къ
срѣдневѣковнитѣ християнски паметници, колкото и къмъ гръц
римскитѣ. Македония прѣдставлява обширно, но твърдѣ малко
слѣдвано поле за археологията: тукъ сѫ възможни още много отк
тия въ истинското значение но тази дума... Найдени сѫ били
колко стари надписи; между тѣхъ особенно привлича внимание с
вянскиятъ надписъ на царь Самуила (!) 993 год., написанъ съ
рилица. Този надписъ се намира върху една надгробна пло
украсена съ кръстове и съхранена въ с. Германъ, на Прѣсп
ското езеро, кѫдѣто е била столицата и дѣто е погребенъ Са
илъ. Надписътъ е приблизително слѣдния:

Въ имя отца, сына и святаго духа. Азъ Смуи
рабъ Божии полагаю паметь на крестахъ си
отцу, матери, брату, чыи имена усопши, Нико
рабъ Божи...я (отъ името на майката е запазено само окон
нието *я*), Давыдъ. Написася въ лѣто отъ сотворе
міра 6501 индикта".[1])

„Палеографията на надписа напомня гръцката. Кири
цата тукъ си е запазила юсоветѣ. Въобще като най-старъ
до сега извѣстнитѣ паметници на славянски езикъ и пис
този надписъ прѣдставлява грамаденъ филологически и палеог
фически интересъ. Освѣнъ това той е любопитенъ и въ истори
културно отношение: указва сѫществуването тогава на пис
ность и прави съмнително извѣстието, че Самуилъ убилъ с
баща и по-старъ братъ, извѣстенъ подъ името Шишманъ, кой
както се указва въ надписа, се е наричалъ Никола. Мѣстност
около Прѣспанското езеро е интересна въ много отношени

Тѣзи кратки извѣстия за най-стария слав. надписъ намира
въ Археологическія Извѣстія и Замѣтки №№ 1–
Москва 1899 г. За да се впусне човѣкъ въ по-дълги разиск
ния върху значението на прѣдметния надписъ, трѣбва да има бо
друго на ржка самия оригиналъ, който вѣрваме че скоро ще
бѫде обнародванъ. Но за сега, само въз основа на горн
извѣстие, може да се каже, че надписътъ трѣбва да се см
Самуиловъ, че той носи най-стара дата (освѣнъ оня не дота
ясенъ глаголически надписъ отъ 982 г. въ Ивирския мънасти
за който съобщава Срезневски), че той ще бѫде отъ голѣ
важность при разрѣшаване въпроса за отечеството на Църков
славянския езикъ, благодарение правилното употрѣбени, ка
носовнитѣ звукови знаци, тъй и ероветѣ, и голѣмия и м
кия. Откритието на тоя памѣтникъ е голѣма печалба за с

---

[1] Фотографиранъ и обясненъ този надписъ ще се публикува въ
книга отъ Извѣстията на института.

вянската филология, тъй като сега сигурно ще се знае, кои сж били езиковитѣ форми въ X вѣкъ. Значи този надписъ ще служи, ако не като единъ видъ мѣрило, сѐ пакъ като важна основа при опрѣдѣляне старостьта на многобройни недатирани книжовни паметници. При туй не по-малко печели палеографията ни. Узнава се сега най-точно какво е било начертанието на писменитѣ знакове прѣзъ X вѣкъ. Установява се сжщеврѣменно, че Кирилицата, чието авторство се приписва на св. Климента (+916), е била вече въведена въ Македония даже за общественно употрѣбление прѣзъ X вѣкъ. Ще каже, глаголицата доста отрано е отстжпила мѣсто въ България на гръцко-славянската азбука. Значението на тоя паметникъ пъкъ за историята ни се заключава въ това; благодарение на него става съвсѣмъ съмнително извѣстието, което се срѣща въ Пинциусовата грамота, — именно че Самуилъ билъ извадилъ очитѣ на баща си Шишмана, (excaecauerat enim patrem suum... Sismanum imperatorem), а подирѣ го и удушилъ (at ipse strangulauit eum). Farlati, Illyricum Sacrum, II. 111. Отъ историцитѣ първъ г. Дриновъ се усъмни въ горнята Латинска грамота ужъ отъ 994 г. 9 февруари, издадена отъ единъ болѣринъ и сродникъ на Самуила, по име Пинций, който избѣгалъ отъ България въ Хърватско, за да се спаси отъ прѣслѣдванията на Самуила. Г-нъ Дриновъ доде до заключение, че тя е била прѣправена въ XIII вѣкъ, когато градътъ Търново станж резиденция на българскитѣ царе (гр. Търново не се споменува въ хрисовулитѣ на Василя II). Сжщото по късно прие и Rački: „Tabulam panc ex autegrapho tardius, haud ante saeculum XIII. confectam retractatamque fuisse non absque ratione suspicatur M. S Drinov". Съгласява се и г. К. Иречекъ (Истор. на Българ. стр. 224, бълг. изд.). Така щото съ помощьта на нашия надписъ се потвърждава съмнението на г. Дринова относително оригиналностьта на Пинциусовата (Пенчовата?) грамота и сжщеврѣменно се отстранява онова тежко обвинение, което се хвърляше по адресъ на царь Самуила, като убиецъ на баща си. Надписътъ още има и това историческо значение, че се опровергава досегашното приемание дѣ е била Самуиловата столица. У Иречека четемъ; „Резиденцията е била кжсо врѣме на острова. Самуилъ се прѣселилъ отсетнѣ въ прѣлестната Охрида." Сега значи трѣбва да приемемъ, че столицата му се е намирала дълго врѣме въ Прѣспа, и че прѣселяването въ Охридъ трѣбва да е станжло прѣзъ 993 г. Между туй пита се, може ли селото Германъ да се приеме като мѣсто, дѣто се намира царската гробница? Знае се положително, че още Князъ Борисъ е построилъ въ Прѣспа великолѣпна църква: ἡύ ὁ χρισηανικώ τατοσ ἐκέινοσ Βαρίσησ ὁ Βουλγαρίασ Βασιλεύσ μίαν και αἰίον τήν ἑπτά καθολικίν, ἐδομήσατο, (Patrol. Mign. t. 126 стр. 529.) споредъ писмото на архиепископа Теофилакта. Тоже и самъ Самуилъ построилъ на острова Ахилъ, въ Прѣспенското езеро, великолѣпна църква въ честь на св. Ахила, която, споредъ послѣднитѣ открития на руската експедиция, трѣбва да е служила като съборна църква въ Прѣспа, понеже тамъ сж се намирали и 21 прѣстоли съ надписитѣ за всѣки отъ еписко-

питѣ, подвластни на Прѣспенския патриархъ, — чиито епар
сѫ съставлявали часть отъ Самуиловото царство. Тогава как
могълъ царскиятъ мавзолей да се намира въ една неокрѣпена д
мѣстность. Въ този случай трѣбва да се мисли, че плочата, е б
прѣнесена въ Германската църква по-късно. Селенитѣ отъ туй с
даже не знаѭтъ и съдържанието ѝ, а я смѣтатъ — види се пор
кръстоветѣ, — за надгробна плоча, поставена върху гроба на пат
арха Германа. Филологическото значение на тоя скѫпоцѣненъ Са
иловъ надписъ ще да опрѣдѣли г. проф. Флорински, който вече е п
готвилъ специална студия по тоя въпросъ. Върху надписа ще да
повърнемъ, слѣдъ като се обнародва фотографическата сним
за да запознаемъ читателитѣ по точно съ грамадната му нау
стойность. Едно трѣбва тукъ да отбѣлѣжимъ, че г. В. К. ав
ръть на статията, „Битолско, Прѣспенско и Охридск
ако и да описва селото Германъ (по слухъ: той самъ не г
виждалъ) имѧ щастието първъ да съобщи на учения свѣтъ
сѫществуванието на този скѫпоцѣненъ паметникъ отъ минѫл
на южнитѣ славяни. Тоже и австрийкиятъ пѫтешественикъ
G. Hahn ни доставя свѣдѣние за селото Германъ: даже и
чулъ какво говори народното прѣдание за мѣстния светия. Т
споменува за Прѣспанския патриархъ Германа въ хорограф
ческата часть на съчинението си: Reise dirch die Gebiete des D
und Wardar, ала не е могълъ да узнае за сѫществуванието
паметника.

Цариградъ, 23 априлий 1899 г.

Четвъртата художествена изложба

Отъ М.

Слѣдъ като си заплатихме 50-тѣ стотинки за билетъ, който между друго ни показа, че вече шестстотинъ приятели на искуството сж прѣминжли прага на тазгодишната художествена изложба — и то само прѣзъ първатѣ осемъ дена — ний влѣзохме въ самото изложение. Съ извънредно ожидание влѣзохме ний. „Като вѣщи Тиванци“ прѣминжхме съ бѣгълъ погледъ дреболиитѣ на разни начинающи, изложени отдѣсно на входа, и се опжтихме прѣко, къмъ най-блиската картина на единъ отъ майсторитѣ.

Тъзи картина носи име „Бѣжанци“. Господинъ Мръквичка, нейнятъ творецъ, би сторилъ по-добрѣ да я нарѣчеше „Прѣслѣдване“, тъй като централниятъ образъ въ нея е прѣслѣдователтъ, а не бѣжанецътъ. Съ него е свързанъ и главниятъ мотивъ на картината. Смисълта, душата на картината споредъ това е смутолевена, неясна на пръвъ погледъ. Главата на бѣжанеца, издадена надъ водата, заедно съ изблѣщенитѣ ѝ очи, прилича на отсѣчена глава, и никакви рефлексии отъ водата не се забѣлѣзватъ по нея. Перспективнитѣ отношения между прѣслѣдователя и коня що води той, не сж правилни. Само скалата, върху която прѣслѣдователтъ се е облегнжлъ и отъ която наднича да издебне жертвата си, подобно на всички други такива партии въ изложенитѣ отъ г-нъ Мръквичка картини, е прѣвъсходно испълнена по колоритъ. По испълнение „Бѣжанци“ прилича на пародия на нѣщо сериозно замислено. — Втората картина отъ сжщия живописецъ, „Въ Балкана“, прѣдставлява една група мжже, разположени нощемъ въ гората. При освѣтлението на накладения буенъ огънь, сбранитѣ разглеждатъ раната на единъ съблѣченъ свой другарь. Типоветѣ на човѣшкитѣ фигури въ тая картина сж нѣщо второстепенно. Гората обръща най вече вниманието на зрителя. И наистина, ний виждаме тукъ могжщи дървеса, но . . . Кротката свѣтлина на мѣсецътъ пада върху изображаемото като остра електрическа свѣтлина — не твърдѣ отъ високо — върху дървеснитѣ клони, и заедно съ отражението отъ накладения долу огънь, си играе съ природата . . . по волята на живописеца. Не трѣбва да

се подиграва съ природата тозъ, който се домогва да създаде художественно произведение. — Ето и третя картина отъ г-нъ Мръквичка. За нея, колкото и голѣма да е тя, не би могло да се каже и толкова добро, колкото нѣкой би се осмѣлилъ да каже за другитѣ. Тя е една група отъ тъй наречени салонни селени. Фигуритѣ сж тъй хубави, но заедно съ това, тъй безъ всѣки изразъ по лицата, че тѣ като да сж излѣзли отъ ржката на нѣкой нѣмски симитчия (Zuckerbäcker). Да липсваше попа отъ тази група, едва ли нѣкой би се сѣтилъ, че това е „Свадба". — Като анатомически куриозъ трѣба да отбѣлѣжимъ и картината „Размирни години", отъ сжщия живописецъ. Една седнжла жена кърми дѣтето си. Въ тоя моментъ доближава до нея единъ мжжъ и й сочи въ кърпа една отрѣзана глава . . . Чия? — Въ ужасъ испуска тя дѣтето и . . . забравя да закрие съ нѣщо раскопчанитѣ си гжрди. Работата говори за нѣкакво неясно художественно домогване на ржка доста сигурна въ рисунката; но види се живописецътъ е писалъ наизусть: нѣнката на жената се е падналa не на естественото й мѣсто. За всички тия картини отъ г. Мръквичка може да се каже, че издаватъ недостатъчно изучване на природата, и че сж работени повече по фантазия, т. е наизусть, или пъкъ по недобри модели.

Въ единъ жгълъ на салона съзираме едно произведение отъ г. Шацъ, което е досущъ не за предъ хората и за което собственно отъ уважение къмъ покойната княгиня, не може повече да се говори. Въ друга една студия „Човѣкътъ съ мотиката"), г. Шацъ е далъ нѣщо крайно фалшиво. Именно той е направилъ по-голѣмо окото отъ оная страна на лицето, която е облегнжта на мотиката и която вслѣдствие на това естествено е притиснжта, отколкото окото на другата страна, която не е изложена на никакво налѣгане. Въобще и другитѣ работи на тоя художникъ по пластика и живопись изглеждатъ — дѣла на тромъ дилетантизъмъ. Като напълно сполучено може обаче да се отбѣлѣжи черковното кандило, стъкмено отъ различни български джунджурии, свързани, сковани и слепени отъ ржката на г. Шаца.

За съжаление не можемъ каза нищо добро и за албума съ образитѣ на паметници отъ руско-турската война. И като цѣло, и въ частности, то е недостолѣпна работа. Коричитѣ на този албумъ сж украсени съ една калайдисана солдатска фигура, на която всѣка черта е — подигравка съ искуството. Ясно, хубаво (само че малко безочливо въ случая) е изрѣзано името „Б Шацъ." Ще бжде дѣйствително върхъ на безобразие, ако онѣзи, отъ които зависи това, допустнжтъ да се подари една калайджийска работа — на Руския Императоръ. Съжаляваме, че нѣма автора на Бай Ганя — а той съ единъ фейлетонъ би прѣпратилъ този албумъ тамъ, дѣто му е мѣстото: на смѣта.

Но ето и Алека, нарисуванъ отъ г. А. Митова. Г. Ив. Карастояновъ има право да се сърди че неговата хубава фотографическа снимка е — лошо боядисана. Не можете ли още повече синило да се ягмоса? . . Картинитѣ „Пазарь" и „Вакарелка", отъ сж-

щия живописецъ . . .Schwamm darüber. Колкото пъкъ за паметницитѣ отъ руско-турската война, тѣ ни заставятъ да подозираме, че тия паметници сж съзидани на много ронлива почва, защото, поне ако сждимъ по чъртежа, още отъ сега силнитѣ вѣтрове сж ги наклонили на една страна. „Tres faciunt Collegium“ — би могло да се каже, при изброяване творенията на поменжтитѣ трима живописци.

„Kritik, Kritik! verdamtes Wort!
Jch hab' es lange schon im Magen;
Und diesen Journalistensport
Kann oft der Zehnte nicht vertragen.

Непосрѣдственно слѣдъ лика на незабравимия авторъ на Бай Ганя — хвърля ни се въ очи снѣжния пейзажъ „Срѣща“ отъ Г. Вѣшинъ, съ прѣвъсходната си хармония въ цвѣтоветѣ и съ съвършенството си въ рисунката.

Като изминемъ горния редъ на изложенитѣ картини, погледътъ ни се спира на едно хубаво по техническо испълнение на рисунката и колоратурата копие отъ „Христовото распятие“ на Van Dyck, работено отъ г-на Улрихъ.

Групата на пластическитѣ работи, въ срѣдата на салона, привлича по неволя вниманието на посѣтителитѣ. Тукъ има три хубави бюста и една женска фигура, въ естествена голѣмина, всички отъ г-на Спиридонова. Бюстътъ на дѣда Славейкова, прилича доста на портрета му. Главниятъ трудъ на този художникъ е женската фигура. Цѣлата фигура на тая „Самодива“, хармоничната распоредба на частитѣ къмъ цѣлото, ни говорятъ за чувството на твореца й къмъ хубавото. Хубавото е било цѣлта на художника, и той я е постигнжлъ. Стройни, добрѣ схванжти па и изящни сж формитѣ на тая самодива. Сжщо тъй добъръ и сполучливъ декоративно е бюстътъ на покойната Княгиня Мария Луиза, отъ Г-на Василевъ. Работата е много грижливо извършена. Гжнкитѣ и гантелитѣ сж прилѣжно испълнени и иматъ изгледъ на меки и слѣгнжти, а чъртежътъ е прѣкрасенъ.

За произведенията на другитѣ художници, които взематъ участие въ IV изложба, нѣма защо да расправяме и толкова, колкото за отбѣлѣзанитѣ по горѣ. Само за работитѣ на г-на Берберова ще кажемъ, че тѣ, по домогването на автора имъ да прѣдаде чрѣзъ бои настроения, сж еднички работи въ тая изложба, съ които ни се прѣдставятъ опити отъ живопись на модеренъ манеръ. Само че г-нъ Берберовъ трѣбва още да поизучи природата, ако не иска да остане само съ опити за нейно възсъздаване. За произведенията на г. г. Кефаловъ, Илиевъ, Станчевъ, Хорейши, Обербауеръ, Биненбаумъ и пр. нѣма какво особенно да се каже.

Слѣдъ всичко до тукъ казано, намъ ни идватъ на умъ думитѣ на Рихардъ Вагнера, казани отъ него на публиката, слѣдъ едно отъ прѣдставленията на „Götterdämmerung“: Видѣхте какво можемъ ний; искайте сега отъ насъ. — Само когато вий ще искате — ще имаме искуство.

Източнитѣ желѣзници[1]

Отъ Хр. Ст.

Нашата задача е да разгледаме най-напрѣдъ политическитѣ права на България като държава, да обяснимъ, чия собственность сж въ сжщность Източнитѣ желѣзници, да опишемъ какъ е проиалѣзло Дружеството на Източнитѣ желѣзници, като оставимъ на читателя самъ да си прави заключения за ползата отъ сжществуването у насъ на подобни могжественни експлуататорски частни дружества.

Грубата дѣйствителность ни прѣдставя едно такова положение: отъ една страна виждаме нѣкогашната привилегирована область на Турската Империя „Източна Румелия" присъединена къмъ Княжеството България и слѣна съ нея по всички отрасли на държавното управление, а отъ друга — сжществуването на Дружеството на Източнитѣ желѣзници, безъ то да признава държавното право на България въ Румелия.

Докогато Южна България се считаше за нераздѣлна часть отъ Турската Империя, дотогава тя минаваше за „Източна Румелия". А споредъ чл. 21 на Берлинския Договоръ нейнитѣ желѣзници трѣбваше да се подчиняватъ на Централното управление въ Цариградъ.

Историческиятъ день 6-и септемврий 1885 година унищожи „Източна Румелия" и то по начинъ, който я направи плъть отъ плътьта и кръвь отъ кръвьта на България, защото съединението на двѣтѣ части отъ българския народъ се запечата съ пролѣтата кръвь по височинитѣ на Сливница, Драгоманъ, Цариброд, Трънъ и Пиротъ. И Южна България просто увеличи съ шесть (6) окржзитѣ на Княжеството. Единъ пжть положението доведено до тая степень, на България оставаше, по силата на чл. 10 отъ Берлинския Договоръ, да въдвори своитѣ държавни права спрямо Дружеството на Източнитѣ желѣзници, като застави това послѣднйото за частьта отъ желѣзницитѣ си въ княжеската територия, да приеме спрямо България сжщитѣ отношения, които то е

[1]) Материялитѣ за тая статия сж взети изъ кн. „Das Eisenbahnwesen auf der Balkanhalbinsel, von D-r R. Dimtschoff и отъ нѣкои непосрѣдственно намъ извѣстни документи.

имало спрямо Турция. Ако има въ тоя случай нѣкоя анормалность, тя се състои въ стрѣмлението на Дружеството на Източнитѣ Желѣзници да не признава създаденото положение отъ Съединението. А съществуването въ Княжеството на едно дружество, което иска да постави самото съществуване на България въ зависимость отъ своето, е една неестественность, която колкото по-рано исчезне, толкова по-добрѣ ще бѫде. Кога и какъ трѣбва да се прѣмахне тая неестественость е задача прѣдоставена на политическия тактъ и умѣние на нашитѣ държавни мѫже. Безспорно е, че не може да се счита тактично и мѫдро, ако за разрѣшението на такъвъ важенъ въпросъ се избиратъ моменти на политическо изолиране, а още по-малко моменти на финансиално маломощие.

Нека минемъ сега на въпроса: въ какво се състоятъ правата и задълженията на Княжество България, отъ какъ то замѣства Турция, спрямо Дружеството на Източнитѣ Желѣзници?

За да отговоримъ на тоя въпросъ, ще направимъ единъ кратъкъ исторически прѣгледъ върху происхождението на Дружеството на Източнитѣ желѣзници.

Източнитѣ желѣзници сѫ построени съ държавни пари и като такива тѣ сѫ държавенъ имотъ. И то държавенъ имотъ, **свободенъ отъ всѣка ипотека, свободенъ отъ каквито и да е претенции спрѣмо турскитѣ кредитори.**

За това има два държавни документа:

1. Особенното ирade отъ 18 май 1872 г. при самото пласиране на трипроцентовия лотариенъ заемъ отъ 720 милиона франка за постройката на желѣзницитѣ; и

2. Рѣшението на комисията отъ турскитѣ кредитори относително уреждание въпросътъ за държавнитѣ турски дългове въ 1881 година.

Въ ирадето отъ 18 май 1872 година четемъ:

„Le gouvernement Impérial déclare que la rétrocession qui lui a été faite „de la Concession des chemins de fer de la Turquie d'Europe ne modifie en rien „la situation des porteurs de 1,900,000 obligations á primes de l'Empire Ottoman, „dont le Gouvernement Impérial **reste débiteur unique et direct** tant „pour le paiement des intérêts que pour l'amortissement des primes."

(„Императорското правителство обявява, че прѣотстѫпването, което „му се направи отъ концесията на желѣзницитѣ въ Европейска Турция, не „измѣнява въ нищо положението на притежателитѣ на 1,900,000 лотарийни „облигации на Отоманската Империя, на които облигации Императорското Правителство **остава единственъ и прямъ длъжникъ**, както за „исплащанието на лихвитѣ, така и за погашаването на печалбитѣ.")

Отъ това ирade ясно се вижда, че Източнитѣ желѣзници сѫ свободни отъ ипотека и отъ каквито и да били други претенции на турскитѣ кредитори.

По-важно е, обаче, рѣшението на Комисията отъ турскитѣ кредитори прѣзъ 1881 година. Понеже Турция отъ 1876 година бѣше прѣстанѫла да посрѣща купонитѣ на своитѣ дългове, прѣдставителитѣ на Австрия, Германия, Франция, Англия, Италия

Руссия въ 18-ия протоколъ на Берлинския конгресъ вписахѫ слѣдующето рѣшение:

„Les puissances représentées au Congrès sont d'avis de recommander à la „Sublime Porte l'institution à Constantinople d'une commission financière, composée „d'hommes spéciaux nommés par les gouvernements respectifs et qui serait chargé „d'examiner les réclamations des porteurs de titres de la Dette Ottomane et de „préparer les moyens les plus efficaces pour leurs donner la satisfaction compatible „avec la situation financière de la Sublime Porte".

(„Прѣдставенитѣ Сили на Конгреса сѫ на мнѣние да прѣпоржчѫтъ на „Високата Порта устройването въ Цариградъ на една финансова комисия, „съставена отъ специални хора, назначени отъ респективнитѣ правителства, „и които да бѫдѫтъ натоварени да изучѫтъ оплакванията (рекламациитѣ) „на притежателитѣ на цѣнни книжа отъ Отоманския Дългъ и да приготвѫтъ „най цѣлѣсъобразнитѣ срѣдства, за да имъ се даде съотвѣтствующето съ „финансовото положение на Високата Порта удовлетворение.")

Съгласно това рѣшение, Портата прѣзъ мѣсецъ октомврий 1880 г. повика едно събрание отъ прѣдставителитѣ на своитѣ кредитори. На 6/18 ноемврий 1881 година се доде до едно окончателно споразумѣние между Турция и нейнитѣ кредитори. Това споразумѣние се утвърди съ ираде отъ 8 декемврий сѫщата година. Споредъ това ираде турскитѣ дългове — съ исключение на лѣтящиятъ дългъ и обесщетението на Руссия — се намалихѫ отъ петь милиярда и триста милиона франка на два милиярда и шестотинъ милиона. За исплащание купонитѣ отъ лихви и погашения на така намалениятъ дългъ се задържахѫ приходитѣ отъ особенни даждия. Тия приходи се управляватъ отъ особенно учрѣждение, извѣстно подъ името Dette Publique Ottomane. Важното за насъ е това, че *заемътъ* за желѣзницитѣ отъ 760 милиона лева влиза въ намаленитѣ дългове на Турция, а пъкъ въ приходитѣ за посрѣщане лихвитѣ и погашенията на тия дългове не влиза *нищо* отъ тѣзи желѣзници. Така щото въпросътъ за турскитѣ дългове относително Источнитѣ желѣзници е окончателно разрѣшенъ, като сѫ освободени тия послѣднитѣ отъ всѣка ипотека или каквото и да било задължение спрямо турскитѣ кредитори.

Единъ пѫть освѣтленъ капиталниятъ въпросъ за правото на собственость надъ Источнитѣ желѣзници, ще минемъ по-нататъкъ.

Още прѣзъ 1869 година, прѣди турското привителство да се рѣши да прави голѣми заеми за построяване на многожеланитѣ отъ Срѣдна Европа — особно отъ Австрия — 2500 километра желѣзници, то биде умишленно излъгано. Дружеството на Южно-Австрийскитѣ желѣзници обѣща на турското правителство да сключи единъ договоръ съ концесионера на неговитѣ линии, споредъ който то да вземе всичкитѣ построени въ Европейска Турция желѣзници подъ наемъ, като плаща за всѣки километъръ годишно 8.000 лева, а ако пъкъ суровиятъ приходъ надмине 30,000 на година (пакъ за километъръ), то печалбата да си дѣлѫтъ наполвина! Кратко казано, на Турция се обѣщаваха златни гори, — показваше ѝ се една съблазнителна перспектива, споредъ която тя още отъ самото начало ще може отъ приходитѣ на наема да намали

почти съ 4/5 разноскитѣ, които ще послѣдватъ отъ годишнитѣ лихви и погашения на вложенията капиталъ за постройката на линиитѣ, — а по-послѣ и да може да печели.

Прочее, едноврѣменно става сключването на два договора:

Единъ — съ барона Хиршъ, който срѣщу три процентовъ лотариенъ заемъ отъ 760 милиона франка номинални, се задължава да построи 2500 километра желѣзници въ Европейска Турция.

Другъ — между концесионера Хиршъ и дружеството на Южно-Австрийскитѣ желѣзници, което наéма тия линии при горнитѣ условия: 8,000 лева годишенъ наемъ на километъръ. Понеже отпослѣ Хиршъ прѣотстжпи линиитѣ на Турция, ний ще считаме послѣдния договоръ като сключенъ направо съ самата Турция.

Смѣтката бѣше много ясна. Даже въ първитѣ години Турция, — която трѣбваше да плаща около 28 милиона франка лихви и погашения на своя грамаденъ заемъ, — щѣше да получи чистъ наемъ: 2500 к. × 8,000 фр.=20 милиона фран. Отъ това слѣдва, че Турция щѣше да има 2500 километра желѣзници, за които въ началния само периодъ щѣше да плаща годишно 8 милиона франка, или на километъръ $\frac{8,000,000}{2500}$=3,200 франка, — една нищожна сума. А по-послѣ щѣше да има излишекъ.

Обаче, додѣто Турция и баронъ Хиршъ да сключжтъ окончателно договора за постройката и заема, главното акционерно събрание на дружеството на Южно-Австрийскитѣ желѣзници отхвърли договора, сключенъ между управителния му съвѣтъ и Турция за наемане желѣзницитѣ на послѣднята. Слѣдъ това отказване и Турция искаше да се откаже отъ договора съ Хирша, който бѣше прибързалъ вече да отдаде постройката по разни части на прѣдприемачи. За да се попрѣчи на това турско искание, яви се на сцената единъ не по-малъкъ спекулантъ отъ баронъ Хирша. Именно Paulin Talabot, прѣдсѣдатель на френското желѣзно-пжтно дружество Paris-Lyon-Méditerranée, който отпослѣ незабѣлѣзано исчезва и задъ него испъква пакъ баронъ Хиршъ. За голѣмо удивление на цѣлия финансовъ свѣтъ, той, отъ името на едно Société Générale pour l'Exploitation des chemins de fer Ottomans пое върху си договора за наема на експлоатацията, който договоръ бѣше сключила Турция съ дружеството на Южно-Австрийскитѣ желѣзници, но пое го съ нѣкои малки измѣнения. Тия измѣнения се отнасятъ до установлението, отъ кога почва да се плаща наемътъ, т. е. че той почва отъ деня, когато се свърже източната часть на желѣзницитѣ съ линията Русе-Варна и западната часть — съ Австрийскитѣ желѣзници прѣзъ Босна. Тия условия сж прѣдвидени въ договора за експлоатацията отъ 1872 година.

Споредъ тѣзи условия построената часть Цариградъ—Сарайово и Търново-Сейменъ—Ямболъ, за да почне да плаща наемъ трѣбваше Ямболъ да се свърже прѣзъ Шуменъ съ Русе-Варненската линия. Но баронъ Хиршъ — строительтъ — се погрижи да не се построи цѣлата мрѣжа отъ 2500 километра. Съ силата на па-

ритѣ. съ подкупъ, той склони Великия Везирь Махмудъ Недимъ Паша на единъ новъ договоръ за постройката, споредъ който баронъ Хиршъ си задържа всичкитѣ 760 милиона франка отъ заема срѣщу една мрѣжа отъ 1263 километра. вмѣсто срѣщу уговорената по основния договоръ мрѣжа отъ 2500 километра. Това грабителство, извършено надъ постройката, даде възможность на Société Générale pour l'Exploitation — на което прѣдсѣдатель е пакъ баронъ Хиршъ, — да ограбва приходитѣ отъ експлоатацията на тия желѣзници прѣзъ цѣли 10 години безъ да даде на Турция нито стотинка наемъ и то съ подвиженъ материалъ, купенъ на срѣдства на самото турско правителство; защото единъ пѫть условенитѣ свързвания не станѫли, разбира се, и уговорениятъ наемъ отъ 8,000 франка на година и километъръ паднѫ самъ по себе си. Това положение трая отъ 1874 година до 1885 година 17 декемврий, въ който день Генералното Дружество за експлоатацията на турскитѣ желѣзници се съгласи да достави на Турция единъ авансъ отъ 23 милиона франка, погасимъ отъ наема на желѣзницитѣ; а пъкъ самия наемъ се уговори на 45 % отъ чистия приходъ, като се установи за разноски по експлоатацията и пр. цифрата 7000 франка годишно. Обаче въ никой случай наемътъ не може да бѫде по-малъкъ отъ 1500 лева на година за километъръ.

Споредъ договора отъ 1872 г. концесията за експлуатацията трѣбваше да трае 50 години, като се захване отъ деня, когато станѫтъ горѣупоменѫтитѣ свързвания. Но прѣди Турция да успѣе да направи тия свързвания, на Балканския полуостровъ настѫпихѫ извѣстнитѣ политически събития, които намалихѫ територията на Европейска Турция. Поради това по-послѣ Генералното Дружество за експлуатацията на турскитѣ желѣзници съ извѣстната декларация отъ 31-и май 1883 г., подписана отъ прѣдсѣдателя му баронъ Хиршъ, се отказва отъ правото си да експлуатира всичкитѣ линии, що би се построили на територииитѣ, заети отъ други държави, които територии при сключването на договора прѣзъ 1872 г. сѫ съставяли часть отъ Турската Империя.[1] Затова именно Генералното дружество за експлуатация

---

[1] Ето документътъ, за който е дума:

ДРУЖЕСТВО

ЗА

ЕКСПЛУАТАЦИЯ ИСТОЧНИТѢ ЖЕЛѢЗНИЦИ

№ 44.

Декларация

Дружеството за Експлуатацията на Източнитѣ Желѣзници се отрича относително Българската територия отъ какво да е право, както върху построяването и експлуатацията на желѣзнитѣ пѫтища, прѣдвидени въ конвенцията отъ 18-и май 1872 година между (Високата Порта и казаното Дружество, тъй и за работитѣ, които трѣбва да се извършѫтъ въ Варненското пристанище, — или отъ всѣко друго на Княжеското Правителство задължение, което происхожда отъ казаната конвенция, безъ да претендира по тоя пунктъ

на Източнитѣ желѣзници считаше, че 50-годишниятъ срокъ на концесията почва отъ датата на поменатата декларация, 31-и май 1883 г. Това поддържаше то слѣдъ като успѣ да достави на Турция единъ авансъ отъ 23 милиона франка, — слѣдъ 17-и декември 1885 година, — като казваше, че то има право да експлуатира линиитѣ до 31 май (1883+50=) 1933 г. Турция оспорваше това право, като твърдѣше, че спогодбата отъ 17 декември 1885 г. има врѣмененъ характеръ относително исплащанието на аванса отъ 23 милиона франка. А относително срока на концесията за експлуатацията, тя не признаваше никакви 50 години, които сж задължителни за нея при спазването договора отъ 1872 година, който въ сѫщественната си часть — наема, — е нарушенъ. Спорътъ между Хирша и Турция вървѣше сé повече въ полза на послѣднята, когато пок. Стамболовъ завзе парчето Вакарелъ—Бѣлово още прѣди даже да бѫде то исплатено. Това обстоятелство отъ една страна, отъ друга — заплашването на Портата, че ще тури ржка на всичко принадлежаще на барона Хирша, накарахж тоя послѣдния да търси исходъ. И отъ 1889 година искокнж на сцената Синдикатътъ за експлуатацията на Източнитѣ желѣзници (Société des chemins de fer Orientaux), на чело на който стои една Банка на Източнитѣ желѣзници съ сѣдалище Цюрихъ. Въ тоя синдикатъ главната роль игражтъ Deutsche Bank, Wiener Bankverein, Länderbank и Banque de Paris et des Pays-Bas.

Считаме, че не влиза въ кржга на настоящето да се простираме върху начина на съставянието на тоя гешефтарски синдикатъ, който е издалъ за 12,500.000 франка привилегировани беспарични акции!!

На тоя споръ за срока на експлуатацията, стоящъ върху такава благоприятна почва за Турция, синдикатътъ на Източнитѣ желѣзници е успѣлъ да тури край чрѣзъ едно писмо на Тефикъ Паша отъ 1/13 мартъ 1894 година, споредъ което 50 годишниятъ концесионеренъ срокъ за експлуатацията се започва не отъ исканата отъ самото дружество дата, 31-и май 1883, а отъ 1-и януарий 1908 година — и трае до 1958 г.

за нѣкакво удовлетворение, нито за възнаграждение подъ какъвто и да е видъ Но, разумѣва се, тая декларация не се отнася до линията Руссе-Варна.

Дружеството, като желае щото настоящата декларация да не дава мѣсто за нѣкаква мжчнотия между Отоманското Императорско Правителство и него, разбира се, че тази декларация не ще има дѣйствие относително пунктоветѣ, които интересуватъ Отоманското Правителство, освѣнъ когато прѣговоритѣ, които сж сега въ течение между това Правителство и Дружеството, бѫдатъ доведени до добъръ край.

Парижъ, 31 Май 1883 г.

Прѣдсѣдатель на административния Съвѣтъ:

(Подп.) **М Хиршъ**.

За повече подробности да се прочетатъ дневницитѣ на III обикновено Събрание отъ втората му сесия прѣзъ 1883 година.

Приведенитѣ по-горѣ два документа — съглашението отъ 17-й декемврий 1885 годино и писмото на Тефикъ Паша отъ 1894 година, което урежда срока за експлуатацията, — сж прѣдшествувани отъ оная дата — 6-и септемврий 1885 година, — която слѣ въ едно двѣтѣ части на Българския народъ и измѣни фактически положението на „Източна Румелия“, като я прѣвърнж отъ Имперска областъ въ нѣколко български окржга. Наистина споредъ Топханенската конвенция, сключена на 24 мартъ 1886 година между Княжеството и Турция, тая послѣднята си запазва всички права по финансовитѣ въпроси въ „Източна Румелия“; но фактъ е, че постановленията на тая конвенция сж останжли мъртва буква въ най-сжществennитѣ си части. Слѣдователно, и стремлението на българскитѣ държавни мжже трѣбва да бжде къмъ унищожението на всички други постановления, особено на тия, съ които турскитѣ паши прѣслѣдватъ нашето икономическо съсипване.

Най-сетнѣ, ако Турция е трѣбвало да запазва своитѣ права, то Княжеството, което управлява тая область, има върховното и свещенно право да се грижи за благоденствието на нейнитѣ жители, като не допуска на разни турски паши съ едно парче хартия да я заробватъ икономически на вѣчни врѣмена, както е случая съ писмото на Тефикъ Паша отъ 1894 година. Тоя паша писменно прѣдоставя всичкитѣ линии въ ржцѣтѣ на едно експлуататорско дружество, основано отъ най-голѣмия спекулантинъ баронъ Хиршъ, за цѣли 50 години, и то считани не отъ 31 май 1883 г., както е искало самото дружество, не отъ датата на писмото, 1894 г., а отъ 1908 година до 1958 година! Тоя договоръ (ако едно министерско писмо може да се счита за договоръ) е единъ единственъ примѣръ, и по формата си и по съдържанието си. Но той доказва още единъ пжть, колко гибелно, колко съсипателно ще бжде за страната ни, ако оставимъ прищѣвкитѣ на турски паши да уреждатъ нашитѣ най-жизнени интереси. Самото обстоятелство, че турското правителство бърза да сключва договори въ 1894 година, които влизатъ въ сила слѣдъ 14 години отъ сключването имъ, го изобличава въ нечисти работи и стремления. И най-малкото право, което туй поведение на турскитѣ паши дава на Княжеството, е това, да не признава валидностьта на подобни писма. Къмъ тая именно цѣль трѣбва да бжде насочена дѣятелностьта на нашитѣ държавни мжже, а не къмъ свързване на договори, съ които се у з а к о н я в а т ъ разни писма на турски паши и се припознаватъ, легализиратъ отъ самитѣ насъ на нищо не основанитѣ претенции и домогвания на Дружеството на Източнитѣ желѣзници.

Значението на колониалната политика у цивилизованитѣ държави.

Отъ Spectator

Едно Киплингово стихотворение. Колониалната политика на Сѣв. Американскитѣ Съедин. Щати и нейнитѣ мотиви. Английски добрини въ Индия. Англо-руска спогодба: нейното економическо и политическо значение. Италия въ Китай. Неконституционно министерство. Основитѣ на сегашната интернационална политика. Уроци за България.

Прочутиятъ английски писатель Киплингъ е напечаталъ едно стихотворение подъ заглавие: „The White Man's Burden", въ което той възпѣва хумантата цѣль на английската колониялна политика и кани Сѣв.-Американскитѣ Съединени Щати да послѣдватъ примѣра на Англия, като распространяватъ култура и цивилизация между дивитѣ племена. Беспристрастниятъ читатель, който знае, отъ какво се ржководятъ европейскитѣ държави и американцитѣ въ тѣхната колониялна политика, — който знае, че до сега поне колониитѣ сж служили на цивилизованитѣ нации само като пазарища, като центрове на най-ужасна експлуатация, че дивацитѣ познаватъ новата култура само по спиртливитѣ питиета и разврата, — този читатель сигурно би помислилъ, че авторътъ на споменатото стихотворение е искалъ само да иронизира надъ лицемѣрнитѣ носители на културата и да имъ свали маската. Но стихотворението е написано на такъвъ възторженъ тонъ, щото това предположение е неприемливо, и трѣбва да заключимъ, че Киплингъ дѣйствително е възпѣлъ въ единъ химнъ културното значение на сегашната колониялна политика. Нека! Ний знаемъ, че нито Англия, нито Германия, нито Русия, нито Сѣв.-Американскитѣ Съединени Щати се ржководятъ отъ хумании цѣли, като разширяватъ своитѣ колонии, а отъ ония груби реални интереси, които се налагатъ отъ икономическото значение на метрополиитѣ. И понеже борбата за колонизация опрѣдѣля не само интернационалната политика, а и вжтрѣшната, отдѣлна отъ голѣмитѣ държавни стремежи, то намираме за добрѣ да посветимъ една хроника на този въпросъ, който засѣга и основитѣ на сегашния икономически строй въ цѣлия културенъ свѣтъ. То-

гава ще разберемъ и хуманностьта на англичанитѣ, и борбата между Русия и Англия, както и станжлото помежду тѣхъ прѣди нѣколко недѣли съглашение. Ще разберемъ и разнитѣ течения въ вжтрѣшната политика на нѣкои държави; ще разберемъ и нѣкои въпроси, които засѣгатъ много близо нашитѣ интереси.

Прѣзъ декемврий 1897 година Макъ Кинлей, прѣдсѣдательтъ на Сѣверо-Американската република, е заявилъ въ своята прокламация, че той „не говори за насилствено присъединение" (I speak not of forcible annexation), което е безнравственно, а се стреми само къмъ извоюване независимостьта на кубанцитѣ и филипинцитѣ". Ний тогава още се усъмнихме въ искренностьта на тѣзи думи: не затова, че Макъ Кинлей е лошъ човѣкъ! Той е толкова незначителенъ, щото не допускаме, че съзнателно е излъгалъ свѣта. Ний даже допускаме, че той дѣйствително е вѣрвалъ въ своитѣ думи. — и че ги е забравилъ, щомъ обстоятелствата сж го принудили. Прѣзъ декемврий 1898 сжщиятъ Макъ Кинлей цинично заявява, че понеже той е к у п и л ъ филипинцитѣ отъ Испания, той иска да ги владѣе и ще продължава да праща войски и флота, додѣто филипинцитѣ не му се подчинжтъ. Сега той вече не расчита на „насилственното присъединявание" за „нарушение на нравственния законъ", а само увѣрява филипинцитѣ, че имъ е приятель. Каква ирония! Но нека читательтъ не мисли, че всичко това се дължи на глупостьта или вѣроломството на Макъ Кинлей! Той е само орждие въ ржцѣтѣ на други хора, които знажтъ що искатъ: той удовлетворява извѣстни нужди на „държавата".

Но защо различни държави се стремжтъ къмъ колониални приобрѣтения? Отговорътъ на този въпросъ е лесенъ: за да създаджтъ нови пазарища за стокитѣ си. Сжщата цѣль гони сега и Сѣв.-Американската република. До скоро тя бѣше главно земледѣлска страна; нейната фабрична промишленность бѣше незначителна, тъй щото не стигаше за удовлетворение на вжтрѣшниятъ пазарь. Тогава тя искарваше само жита, месо и други сурови продукти и, слѣдователно, нѣмаше нужда отъ никакви колонии, които сами иматъ всичкитѣ нуждни сурови продукти. Но съ уголѣмяване на народонаселението фабричната промишленность се разви значително и въ скоро врѣме не ще може да се задоволи съ вжтрѣшния пазарь. Да не забравяме, че сжщиятъ Макъ Кинлей е авторъ на единъ митнически законъ, съ който се затрудни вносътъ на чужди стоки и се създаде силно покровителство за вжтрѣшната промишленность. Безъ да привождаме много цифри, ще укажемъ само на това, че прѣзъ 1890 година съ земледѣлие сж се занимавали само 40% отъ всички работящи хора, когато прѣзъ 1880 година сж се занимавали съ земледѣлие повече отъ 50% (Kautsky). Това показва, какъ Сѣв.-Американскитѣ Съединени Щати се измѣняватъ и отъ земледѣлска държава ставатъ промишленна. Ето защо тѣ захванжхж да дирижтъ колонии, нови пазарища за своитѣ стоки.

Трѣбва да признаемъ, че почти всички обществени класи въ Америка — съ много малки исключения — сж за политиката на Макъ Кинлей, макаръ че инициативата принадлежи на едритѣ

фабриканти, които имать най-голѣмъ интересъ въ колониитѣ. Даже работницитѣ — изобщо зето — не сж противъ своя „мъничекъ“ президентъ: съ приобрѣтение на нови колонии ще се увеличатъ фабрикитѣ, ще се създадатъ нови — и по този начинъ се дава работа на всички, като даже се има надѣжда за уголѣмяване на работническата плата. Но който гледа по-далече, знае, че за колониитѣ трѣбватъ голѣми армии, голѣма флота и слѣдователно голѣми данъци, — които тъй или инъкъ ще легнатъ прѣди всичко на плѣщитѣ на работницитѣ. Тъй щото въ сжщность едва-ли значително ще се подобри положението на работницитѣ. Но за сега, на пръвъ погледъ, новитѣ пазарища се харесватъ не само на фабрикантитѣ, но и на работницитѣ.

Като имаме това прѣдъ видъ, ний ще разберемъ, защо въ Сѣв.-Американската република малцина сж протестирали противъ вѣроломната политика на Макъ Кинлей и спокойно гледатъ, какъ той сега насилствено присъединява Филипинскитѣ острови. Впрочемъ, Американцитѣ въобще не се отличаватъ съ голѣма търпимость спрѣмо разни „диваци“. Извѣстно е, съ какво варварство и вѣроломство тѣ унищожаваха туземцитѣ-индийци: най-строгиятъ критикъ на нашата прославена хуманность е единъ индиецъ. Тъй сжщо е извѣстно, какъ американцитѣ третиратъ негритѣ, които сж получили прѣди 35 години равноправие: споредъ заявлението на единъ върховенъ сждия, негритѣ нѣматъ никакво такова право, което бѣлитѣ сж длъжни да уважаватъ. Дори сега негрътъ въ Америка не е сигуренъ да не го убие нѣкой безнаказано на улицата. И това става, когато вече американскитѣ негри иматъ свои университети и църкви, свои учени и проповѣдници, слѣдъ като показаха храбрость и на бойното поле. Естествено е тогава, дѣто американскитѣ негри въ едно събрание, държано на 6-и декемврий 1898 година въ Чикаго, сж протестирали противъ завоюването на Филипинскитѣ острови, — понеже „правителството на Съединенитѣ Щати е неспособно, или не иска да защищава чернитѣ граждани противъ беспирнитѣ и явни нарушения на тѣхнитѣ законни, гарантирани отъ конституцията права“. Не ще съмнѣние, че американцитѣ ще се укажатъ неспособни да управляватъ справедливо и чернокожитѣ тагалци на-Филипинитѣ. Но правото отстжпва прѣдъ силата. Макаръ че американцитѣ още не сж господари на Филипинитѣ, макаръ че тагалцитѣ умѣло и храбро се борятъ противъ новитѣ завоеватели, но резултатътъ е сигуренъ: Американскитѣ Щати ще пожертвуватъ още хиляди хора, още милиони долари, и тагалцитѣ ще бждатъ побѣдени, — понеже тъй т р ѣ б в а да бжде, понеже Филипинскитѣ острови прѣдставляватъ богато пазарище за американскитѣ стоки. Да говоримъ за право, справедливость и истина тамъ, дѣто въпросътъ се касае за икономически интереси, е много наивно въ н а ш а т а епоха на ожесточена борба между разни народи и разни класи. Да се надѣваме, че ще достигнемъ нѣщо, което да има за основа нашето морално право, е смѣшно з а с е г а, когато всѣкждѣ владѣе грубата сила. И понеже правого на тагалцитѣ е въ конфликтъ съ

икономическитѣ интереси на американцитѣ, а при това силата е на страна на послѣднитѣ, то можемъ да бѫдемъ сигурни, че правото на първитѣ ще бѫде стѫпкано отъ силата на послѣднитѣ. Тукъ е именно проклятието на нашия вѣкъ, петното на нашата култура, позоръ̀тъ на нашата цивилизация.

И ако има какво да-е оправдание за американцитѣ, то е само това, че тѣ сѫ научили тоя занаятъ отъ други по-стари държави, — прѣди всичко отъ Англия.

Киплингъ въ своето стихотворение признава, че „дивитѣ“ народи съвсѣмъ не сѫ благодарни на своитѣ цивилизатори, че туземцитѣ силно ненавиждатъ англичанитѣ; но това ужъ доказвало само, колко дивацитѣ сѫ невѣжествени, колко тѣ се нуждаѣтъ отъ английска култура. И дѣйствително, колко сѫ невѣжествени тѣзи индуси! Толкова години Англия управлява Индия, а хроническиятъ гладъ и грозната чума още не прѣставатъ! И съ какво самопожертвуване англичанитѣ отиватъ въ Индия да распространяватъ култура! Дѣйствително, говори се, че това самопожертвуване било ужъ продуктъ на тлъститѣ заплати, които получаватъ английскитѣ чиновници ... отъ джеба на индуситѣ, че всѣки англичанинъ слѣдъ нѣколкогодишна служба се връща въ отечеството си като прѣбогатъ човѣкъ. Но това е клевета! Англичанитѣ тъй сѫ готови на самопожертвуване, щото не оставатъ мѣсто за индуситѣ: тѣзи могѫтъ да заематъ само най-долни служби съ най-нищожни заплати, — и то слѣдъ като издържѫтъ испити непрѣменно въ Англия. Иматъ ли право да негодуватъ индуситѣ? Ако тѣ сѫ принудени да поддържѫтъ голѣма бюрокрация и голѣма армия, то е пакъ за тѣхна полза: бюрокрацията распространява култура, а армията расширява „индийскитѣ“ владѣния. Колко сѫ грижливи тѣзи англичани! Когато турскиятъ султанъ посѣти Лондонъ, тѣ му дадоѫ раскошенъ балъ, който сторѝ много хиляди английски лири .... за смѣтка на индийския бюджетъ. Защо? Може би за туй, че и въ Индия има мохамедани. А сѫщата политика на най-безбожна експлуатация и политическо притѣснение се прилага и въ всички колонии, дѣто населението не състои отъ англичани.

Разбира се, че туземцитѣ всѣкѫдѣ ненавиждатъ англичанитѣ. Но това не бърка на Англия да се стреми къмъ нови колониялни приобрѣтения: Англия работи едноврѣменно въ Китай, въ Суданъ и въ Австралия (на Самоа). Най-голѣмиятъ интересъ за нея сега е свързанъ съ китайскитѣ колонии, дѣто, както е извѣстно, Англия се борѣше до скоро съ Русия. Прѣди нѣколко дни телеграфътъ ни донесе извѣстие, че между Русия и Англия е станѫла спогодба, споредъ която първата получава пълна свобода въ Манджурия, втората пъкъ — въ долината на Янгтсе. Тази спогодба има голѣмо значение и въ економическо и въ политическо отношение. Економическото ѝ значение се състои въ слѣдующето: както е извѣстно, Англия не налага никакви мита на чужди стоки; съ малки исключения тя прилага сѫщата система и въ колониитѣ си. Това е понятно: нейната промишленность е тъй развита, щото

тя не се бои отъ никаква конкуренция. Жита и други сурови продукти тя сама произвежда толкова малко, щото има нужда още да купува отъ другадѣ; ако тя ги обложи съ мита, ще пострада англійскиятъ потрѣбитель, който ще бѫде принуденъ да плаща скѫпо за своята храна: тогава и работникътъ ще има по-голѣми разноски и ще иска по-голѣма плата отъ фабрикантина, чрѣзъ което стокитѣ ще ставатъ по-скѫпи. Но за да издържатъ англійскитѣ стоки конкуренция съ другитѣ, необходимо е да се произвеждатъ ефтино. Тъй щото Англия до сега не затваряше своитѣ колонии за никого: който може да конкурира, нека вкарва стоки. Този е нейниятъ прочутъ принципъ на „отворена врата“. Дълго врѣме Англия се борѝ съ Руссия, да не облага послѣднята съ мито стокитѣ, които се внасятъ въ нейнитѣ колонии. Но Русия, съ своята слабо развита промишленность, не можеше да остави стокитѣ си на еднакви условия съ чуждестраннитѣ и обявява, че тя ще прилага въ колониитѣ сѫщитѣ принципи, които прилага и въ самата Руссия. Най сетнѣ едвамъ сега за пръвъ пѫть Англия призна принципа на „раздѣлени сфери“: Руссия е пъленъ господарь въ сѣверния Китай. Англия си запазва изключителното влияние въ срѣдния Китай. Това е началото на края. Англия вижда, че скоро ще настѫпи моментътъ, когато не ще може да конкурира съ други държави безъ мита: англійскитѣ стоки срѣщатъ сега много силна конкуренция въ германскитѣ и френскитѣ колонии, а слѣдъ малко и руската промишленность ще стѫпи на крака. Англия е принудена да вземе мѣрки за защита на своята промишленность чрѣзъ мита. Скоро ще дойде врѣме, когато и Англия ще налага, както другитѣ държави, мита на чуждитѣ стоки, ако не въ самата Англия, то сигурно въ нейнитѣ колонии. А съ развитието на колониитѣ, по-голѣмата часть отъ производимитѣ стоки ще намѣрятъ пазарь само въ тѣхъ, не въ метрополиитѣ. Но щомъ всички се оградятъ съ митнически тарифи, промишленностьта ще се развие еднакво и едновременно навсѣкадѣ, въ всички голѣми държави.

Англо-русската спогодба има обаче и голѣмо политическо значение, за което сега говори цѣлиятъ европейския печатъ. Тукъ се вижда пакъ, колко лицемѣрна е нашата епоха, на какви гнили основи почива нашата цивилизация! Всѣки би помислилъ, че цѣлиятъ печатъ посрѣща съ голѣма радость тази спогодба, която унищожава повода за една ужасна война — по мнѣнието даже на Салисбюри, — като гарантира поне за извѣстно врѣме миръ. Дѣйствително, всички заявяватъ съ сладко кисела мина своето доволство за станѫлата спогодба. Но интригитѣ захващатъ тутакси: едни подмѣтатъ, че Англия е излъгана отъ Русия; други инсинуиратъ, че послѣднята се била уплашила отъ Англия, трети доказватъ, че Руссия е принудена да отстѫпи, за да може да направи заемъ въ Англия; — излиза, че всички би били по-доволни, ако това съглашение не бѣше станѫло. И не е ли странно: всички искатъ миръ, всички викатъ противъ тежкитѣ въоружения, а щомъ видятъ нѣщо, което ни приближава що-

годѣ къмъ мира, всички сж недоволни и скърцатъ зжби! Ет
едно отъ най-позорнитѣ противорѣчия на нашата епоха! Ники
ама абсолютно никой, не е доволенъ отъ тази спогодба. Нѣмци
прѣди всичко се бояжтъ, че Англия, освободена отъ страх
прѣдъ Руссия, ще подхване съ по-голѣма енергия конкуренция
съ Германия. Франция, която бѣ помислила, че е излъгала своя
голѣма приятелка съ сключването на едно френско-английс
съглашение, остава сега измамена, като вижда, че Русия се осв
бождава отъ неприятели. Австрия, която винжги се е радвал
когато Руссия е бивала въ опасность, сега съ голѣмо недоволст
констатирва изравняването на споровете между Англия и Руси
Всички искатъ миръ за себе си, а война за другитѣ. Всички пр
повѣди за миръ сж беспочвенни дотогава, докогато народит
не ще бждатъ въ състояние сами да се управляватъ. А сега всѣ
крачка къмъ миръ се посрѣща съ една едва скривана вражде
ность. Ний можемъ да кажемъ, че англо-руското съглашени
което не унищожава всичкитѣ спорни пунктове между Англия
Руссия, но което прѣмахва една остра криза, която можеше да
свърши съ ожесточена война между двѣтѣ най-силни държави, -
туй съглашение е прѣдизвикало всеобщо недоволство. Това н
доволство прѣди всичко е обусловено пакъ отъ колониалнит
въпроси.

Щомъ между Англия и Руссия има съглашение, Китай -
най-богатата плячка за европейскитѣ държави — ще попад
главно въ ржцѣтѣ на тѣзи двѣ държави. Не само че на Итали
и Австрия нѣма нищо да се падне отъ тази плячка, но даже
Германия трѣбва да се откаже отъ своитѣ широки планове. Ге
манскиятъ печатъ вика вече, че трѣбвало една отъ китайскит
провинции да се обявяла като сфера на исключително германс
влияние; но даже и да стане това, тя е неспособна да запа
тамъ своето влияние: обиколена и стиснжта отъ двѣ силни дъ
жави, тя рано или късно ще бжде принудена да отстжпи. Полит
ческото значение на англо-руското съглашение състои, както
вижда, въ неговото влияние върху цѣлата европейска интернаци
нална политика.

Но едно да не забравяме: въ нашето врѣме на бързи промѣ
нения въобще всѣкакви съюзи сж нетрайни и иматъ повечет
бързопрѣходяще значение. Англо-русското съглашение не е ощ
унищожаване на англо-рускиятъ антагонизъмъ, който може утр
да избухне зарадъ Персия или зарадъ Босфора. Но за сега то
съглашение означава прѣмахване на една опасна криза и пр
димство на Англия и Руссия въ заграбване на разни колони
Че колониялниятъ въпросъ е продуктъ на вжтрѣшното съст
яние на различни държави, и отъ друга страна, че той влияе н
посрѣдственно на вжтрѣшната политика, се доказва съ най-голѣм
очевидность отъ послѣднитѣ събития въ Италия.

Нашиятъ читатель знае, въ какво печално положение се на
мира Италия, какъ хроническиятъ гладъ създава тамъ хроническ
бунтове. Читателтъ знае, какъ ржководящитѣ сфери се борятъ

тамъ противъ това зло: съ нови пушки и съ затваряние на хиляди хора. Но при все това и Италия се стрѣми къмъ колонии. Извѣстно е, какъвъ печаленъ край зехж нейнитѣ стрѣмления да основе колонии въ Африка. Слѣдъ този печаленъ край Италия се опита да завземе една китайска провинция, защото даже слабата италиянска промишленность не може да продава своитѣ стоки въ осиромашалата Италия, та е принудена да дири пазарища въ чужди крайща. На пръвъ погледъ би се виждало по-естественно, щото Италия да се погрижи за подобрѣнието на икономическото положение на самиятъ италиянски народъ, за да може той да купува самъ произведенитѣ въ Италия стоки. Да, това е естественно за здравия разсѫдъкъ, но не и за разсѫдъка на италиянската буржуазия. Тя съ всички сили се бори противъ едно равномѣрно и справедливо распрѣдѣление на данъцитѣ, противъ подобрѣнието на економическото положение на народа — и съ това истощава неговитѣ потрѣбителни срѣдства.

По този начинъ се получва едно магйосано колело, отъ което нѣма исходъ: вѫтрѣшното положение на страната, голѣмата сиромашия на народа принуждава италиянската буржуазия да дири чуждестранни пазарища за своитѣ стоки, които пазарища, разбира се, не могѫтъ се намѣри въ държави съ развита промишленность, а трѣбва да се дирѫтъ въ онѣзи далечни крайща, които още нѣматъ никаква промишленность, — сир. трѣбва да се извоюватъ колонии. Но колониитѣ искатъ парѝ, много парѝ: трѣбва армия, флота и бюрокрация. Поддържанието на тѣзи нѣща пъкъ още повече истощава икономически италиянския народъ, още повече намалява неговата покупателна сила. Ето отъ този кржгъ не може да излѣзе италиянското правителство. То се опита да завземе една провинция въ Китай; но китайцитѣ доброволно не даватъ своята земя на чужденци; трѣбва да се испрати флота, войска, трѣбва да се направѫтъ тамъ разни укрѣпления. — въобще трѣбва да се харчѫтъ много парѝ безъ да допасятъ тѣ веднага нѣкакви облаги на Италия. Но държавата нѣма парѝ; нейното финансово положение е дотолкова плачевно, че не само социалиститѣ и радикалитѣ се обявихж противъ нови колониялни стрѣмления, а дажо благородниятъ маркизъ де Рудини, бившиятъ министъръ-прѣдсѣдатель. Министерството на Пелу падна. Самото му падане е характерно и много поучително. Въ камарата се внася интерпелация по поводъ на китайския въпросъ. Естественно би било, министерството да чака края на обсѫждането на въпроса, додѣто камарата чрѣзъ едно гласуване покаже ясно своитѣ желания. Какво прави обаче министерството? Щомъ забѣлѣзва, че болшинство на камарата е противъ него, то подава оставка прѣди рѣшающето гласуване. А додѣто се състави ново министерство, додѣто се обсѫди отново въпросътъ въ камарата, флотата завзима провинцията въ Китай и работата се свършва; повръщане е не възможно. И друго още: камарата опрѣдѣля на краля, кого да повика за съставяние на ново министерство. Ала когато на бившето министерство още не е било изразено въ изрична форма

недовѣрието на депутатитѣ, кралътъ може да повика даже пакъ сѫщитѣ министри. Дѣйствително въ момента, когато пишемъ тѣзи редове, телеграфътъ ни съобщава, че щѣлъ билъ да се повика сѫщиятъ Пелу да състави ново министерство. Подобна по стѫпка на министерството е, разбира се, антиконституционна и е възможна само въ такива държави, дѣто има лъжливъ конституционализъмъ, дѣто въ сѫщность управлява волята на монарха както е въ Италия. Обаче колкото и да защищава галантниятъ Хумбертъ интереситѣ на италиянскитѣ капиталисти, той все ще трѣбва да се откаже отъ китайскитѣ колонии — по една много проста причина; по нѣмане парѝ. Всѣка колония, както вече казахме костува, поне въ началото, твърдѣ много парѝ, а държавнитѣ каси на Италия сѫ праздни.

Прочее, не само въ Италия, но всѣкѫдѣ дирението и завзиманието на колонии е продуктъ на вѫтрѣшното състояние. Нашиятъ съврѣменъ капиталистически строй принуждава правителствата да дирѝтъ нови пазарища: отъ тѣхъ зависи понататъшно развитие на промишленностьта. Разликата между разнитѣ държави е само тая: богатитѣ държави, съ добрѣ развита промишленость извличатъ отъ колониитѣ полза не само за фабрикантитѣ, но и за работницитѣ. Ето защо не само английскитѣ работници, но даже и нѣкои нѣмски социалисти се отнасятъ съ симпатия къмъ колониитѣ. Английскитѣ работници поддържатъ империализмътъ на консервативното министерство на Салисбюри. И това явление е понятно. Колониитѣ ползуватъ прѣди всичко капиталиститѣ, но до извѣстна степень и работницитѣ. Тегобитѣ пъкъ за поддържание на колониитѣ, безъ да се получаватъ насрѣщу нѣкакви сѫществени ползи отъ тѣхъ — носи селската, сир. земледѣлческа маса и дребнитѣ занаятчии, които сѫ главнитѣ данъкоплатци въ всѣка държава. Селенинътъ страда отъ колониитѣ, и то непосрѣдствено: послѣднитѣ получаватъ отъ метрополията фабрични произведения, въ замѣна на които испращатъ жита и други сурови продукти, сир. онѣзи нѣща, които произвеждатъ селенитѣ всѣкѫдѣ. Европейскитѣ жита станѫхѫ ефтини затуй, че английскитѣ колонии — Индия и Австралия — захванѫхѫ да донасятъ ефтини жита въ Европа. Естественно е, че при тѣзи условия колониитѣ сѫ най-полезни за онѣзи държави, които иматъ незначително земледѣлческо население и добрѣ развита промишленостъ, — както е напримѣръ Англия. Но Италия, гдѣто $^4/_5$ на населението е земледѣлческо, може само да пострада отъ нови колонии: ще обогати само нѣкои и други фабриканти. Естествено е, че италиянскиятъ народъ е противъ колониитѣ и проклина авантюритѣ на Криспи въ Африка, както и онѣзи на Каневаро въ Китай. За Италия нови колонии означаватъ пълно разорение на страната, главно на селенитѣ. Сега чакъ само ний можемъ да оцѣнимъ всестранно горѣспоменѫтото стихотворение на Киплинга, въ което така поетически се въспѣватъ колонизаторскитѣ добродѣтели на цивилизованитѣ държави. Не, г. Киплингъ, лъжа е, че европейскитѣ държави въ тѣхнитѣ колонизаторски стрѣмления не се ржководѫтъ отъ егоизъмъ, отъ жажда за печалба и за

по-широка експлуатация! Лицемѣрни сж думитѣ, че англичанитѣ искатъ само доброто на дивацитѣ

To seek another's profit
And work another's gain.

Колониитѣ сж само продуктъ на най-грубия егоизъмъ на буржуазията, която дири нови източници за обоготяване: тя истощава прѣди всичко своитѣ съотечественици, които сж принудени да харчжтъ грамадни суми за култивиранието на нови колонии, а слѣдъ туй тя експлоатира безбожно и туземното население въ колониитѣ. Упропастяването на англійскитѣ селени въ XVII и XVIII столѣтие е станжло благодарение на разни колонии; а индійското население се намира сега въ много по-лошо положение, отколкото прѣди три столѣтия, благодарение на „алтруистическитѣ" чувства на англійскитѣ колонизатори. Не просвѣщение и култура распространяватъ европейцитѣ между дивитѣ племена, а гнили стоки, (които промѣнятъ съ естественитѣ богатства на туземцитѣ), спиртливи питиета и разни хубави болести.

И сега, когато въ всичкитѣ европейски държави, както и въ Сѣв.-Американскитѣ Съединени Щати се развива промишлеността, става буржуазията една обществена сила — всички дирижтъ колонии. Даже шовинистическа Франция забравя изгубенитѣ провинции Елзасъ и Лотарингия, само да запази и да расширочи своитѣ колонии: тя се готви да сключи съюзъ съ Германия, за да защищава своитѣ колонии отъ притезанията на Англия. Сегашната интернационална политика се опрѣдѣля само отъ колониялнитѣ въпроси. Само отъ тази гледна точка можемъ да разберемъ всичкитѣ промѣни на отношенията между различнитѣ държави: и съглашението между Руссия и Австрия — за да остане Руссия съ свободни ржцѣ въ Китай; и сближение на Франция съ Германия — за да се борятъ заедно противъ англійското прѣдимство; и англо френското съглашение — за да си подѣлжтъ по миролюбивъ начинъ Африка, като изблъскатъ Италия отъ сѣверна Африка (Триполисъ), а Германия отъ централна, и англо русското съглашение — за да се осигури Китай за двѣтѣ спогодени държави. Каратъ ли се, дружатъ ли двѣ държави — трѣбва да диримъ причината въ нѣкоя колония. Ето защо старитѣ съюзи, които иматъ прѣдъ видъ само европейскитѣ дѣла, сж изгубили всѣко значение. Италиянскиятъ печатъ писа, каква полза има Италия отъ тройственния съюзъ: нито въ Африка, нито въ Китай италиянцитѣ не сж били поддържани отъ своитѣ австро германски съюзници. На това австро-германската преса отговаря много ясно: тройственията съюзъ има прѣдъ видъ само чисто европейски въпроси, — никакви колониални. Въ Европа Франция враждува съ Германия, а въ Азия тѣ заедно съ Руссия се борижж противъ Япония.

Френскиятъ печатъ слѣдъ случката съ Фашода пишеше, каква полза има Франция отъ двойственния съюзъ; а русскиятъ печатъ веднага отговори, че този съюзъ нѣма нищо общо съ

колониялнитѣ спорове на Франция. И тройственнията и
ственнията съюзи нѣматъ за сега никакво значение.

Истинско здрави сж за сега само онѣзи съюзи, коит
чиватъ върху общностьта на икономическитѣ интереси. И то
бжде дотогава, додѣто трае сегашната капиталистическа ор
зация съ своето стрѣмление къмъ откриване на нови пазар
Само когато се създаджтъ нови обществени условия, при
стокитѣ се произвеждатъ прѣди всичко за удовлетворение по
ноститѣ на населението вжтрѣ въ страната, — когато раб
къмъ зхване да работи за себе си — само тогава ще прѣ
борбата за пазарища, ще се махне вѣчно заплашителната
мирна война.

За насъ обаче това положение на работитѣ въ Европа
голѣмо значение въ много отношения. Прѣди всичко то ни по
посоката на нашето вжтрѣшно развитие: ний не можемъ
надѣваме на голѣми външни пазарища и слѣдователно не мо
да очакваме широко развитие на нашата промишленость.
ще останемъ една прѣимуществено земледѣлческа страна. Ос
това то ни указва и посоката на нашата външна политика
трѣбва да диримъ приятелството на онази държава, която
или косвено е въ състояние да ни помогне въ икономическо
шение, — която не гледа на България само като на едно паза
за своитѣ стоки. Само единъ добрѣ разбранъ икономическ
тересъ може да послужи за добра основа на нашата въ
политика.

КРИТИКА

Процессъ. Романъ отъ В. Благоева. Издава книжарницата на Ив. Г. Игнатовъ въ Пловдивъ. Цѣна 1 левъ 20 ст.

Най-малкиятъ недостатъкъ на тоя романъ е, че той не отговаря на името си. Дѣйствително, противъ героя, Чуковъ, се повдига единъ процессъ, по единъ поводъ, по-нищоженъ и отъ поводитѣ на дѣйствителнитѣ политически процесси у насъ, поменува се три-четири пѫти въ течение на расказа — а на стр. 23—27 авторътъ даже му посветява десетина-двайсетъ реда; но всичко туй е пѫтемъ, а изобщо взето, тоя процессъ е пето колело, лишенъ е отъ всѣко централно значение за цѣлото. Епизоди, отъ такъвъ характеръ, които все тъй малко влияѫтъ върху лицата и събитията, има въ романа петь-шесть, а намираме и два-три такива, които иматъ по-голѣмо значение за цѣлото и за сѫдбата на отдѣлни хора и които съ по-голѣмо право сѫ могли да бѫдѫтъ поставени на корицитѣ. Такива сѫ: случката между инспектора и учителката Носова, отвратителната женидба на тая сѫщата Носова за бѫдѫщето столично свѣтило Кѫню, халосиитѣ на Кѫнюва синъ и др. п. Но, както казахме, това е най-малкиятъ недостатъкъ на романа. Защото, даже да бѫде името на единъ романъ избрано съвсѣмъ случайно или безразборно — стига самиятъ романъ да бѫде нѣщо добро, или поне да има здравъ смисъль, да има какво-годѣ литературно значение — и никому нито би дошло на умъ да се спира върху побъркания етикетъ, който му е залепилъ авторътъ. А за Процессъ това именно не можемъ да кажемъ. Той не само не е никакъвъ романъ, но въобще не е никакво литературно, още по-малко беллетристично произведение. Това сѫ едни зашити съ бѣли конци разговори, расправии и происшествия; това сѫ волни и нерѫководени отъ никаква художественна концепция съпоставяния на лица, безплътни въ своята обрисовка и лишени — въ своитѣ помисли и дѣйствия — отъ всѣка психологическа правда и отъ всѣко подобие на дѣйствителния животъ; това сѫ нанизани по каприза на автора, безъ всѣка вѫтрѣшна необходимость, случки, характери — или по-право сѣнки отъ характери—отношения, перипетии, скандали, въ които напразно ще търсите каквато и да било диря не само отъ типизиране на явления изъ

нашия животъ, но въобще на живи, възможни хора. Наи
повечето отъ героитѣ на романа, както и ония обществени
стояния, които авторътъ се е помжчилъ да ни нарисува,
нѣщо чуждо за насъ: тѣ ни наумяватъ познати намъ хора
стояния, — тѣ сж сигурно навѣяни отъ дѣйствителния живо
има ли въ сжщность литературно творение, па било то и на
дарното, което да не е било, въ единъ или други смисълъ
вѣяно отъ тоя животъ? Въпросътъ е само, какъ е било
вѣяно, сир. какво нѣщо се е получило? Да създадемъ едно
летристично творение, което да отражава живота, какъвто
въ даденъ исторически моментъ отъ еволюцията на едно общ
не ще рѣче да загатнемъ, или даже да истъкнемъ тъмнитѣ
на тоя животъ — поне то никога не може да бжде
тъчно; не ще рѣче само да припишешъ на героитѣ си бес
терности, въобще качества, каквито често се забѣлѣзват
характерни прѣдставители на тая епоха, — и едното и др
може отлично да извърши дневната пресса; — а ще
прѣди всичко, да освѣтлишъ, да уяснишъ, да обосновешъ
това съ психологията на индивидуумитѣ и на обществените
вия, срѣдъ които той е повиканъ да дѣйствуватъ. Нищо по
въ Процессъ нѣма, и ако сжднмъ по оная лекость и онов
грижие, съ които авторътъ рѣшава всички въпроси отъ тоя
трѣбвало би да прѣдположимъ, че въ самия авторъ не е
ствувало никакво съзнание за необходимостьта отъ такова
освѣтляване на живота. Всички герои на Процессъ, като
чимъ може би, само двамата любимци на автора, Чуковъ и
вата жена Лиза[1], сж отначало идеални хора, съ високи за
и чисти души, и всички отсетнѣ измѣняватъ подло на своята
воначална природа, на своя добъръ гений. Самй по себе то
факти, които всѣки отъ насъ е наблюдавалъ не единъ пж
около си. Но единъ беллетристъ, който би се задоволилъ са
констатиране на подобни факти, не би ни далъ нито частиц
онова, което е длъженъ да ни даде. Именно единъ беллет
който заслужва името си, трѣбва, първо, да внесе въ характ
на своитѣ герои такива елементи, които да правятъ възмо
даже неминуемо бждащето падение; второ, да истъкне

---

[1] Който иска нагледно да се убѣди, въ каква степень е фалшива
логията на Процессъ и до какви невѣроятни размѣри тамъ е нат
— дѣто попаднжло — всичко що е дошло на ума на автора му и
що е било нѣкога исчетено изъ книгитѣ отъ него, — който иска
уб ди въ туй, ще стига да се повзре малко въ тая невъзможна Лиза
въобще може да дочете романа до край. — Въспитана по единъ
който би направилъ нейния животъ почти невъзможенъ (безъ сътре
дезиллюзии) даже въ сжщата срѣда — Руссия —, тя дохожда въ Бъ
(— и какъ? както ставатъ тия работи въ фантастични прикаски! и
не прѣживява никакви борби, никакво мжчително за нея приспосо
къмъ живота, но даже не можете позна освѣнъ, може би, по пия
отначалс, че тая жена е расла другждѣ и другонче. Досѣща се п
врѣме авторътъ, та я кара да си казва, че я считатъ за чужденка —
кова! За вжтрѣшенъ процессъ нѣма ни поменъ.

обществени фактори, които спомагатъ или дори тласкатъ индивидуума къмъ погазване по-добритѣ елементи на неговата природа. Но липсва ли това психологическо мотивиране, ние трѣбва да подозремъ, че авторътъ или не разбира своитѣ задачи, или се прѣкланя още прѣдъ оная ръждясала „философия“, която счита човѣшкия характеръ като нѣкаква дрипель, сгодна за всичко или пъкъ, най-сетнѣ, иска да ни храни и въ поезията съ не особенно добросъвѣстнитѣ площадни проповѣди и теории за „буржуазна“ мораль, за вроденото бесчестие на всичко що не вѣрва въ божествата, въ които вѣрва социалистътъ. Не се, наимаме да рѣшимъ, съ кой отъ тритѣ случая имаме работа въ Процессъ, но сме длъжни да отбѣлѣжимъ, че ако може да се говори за отдѣлни недостатъци на едно произведение, побъркано въ самата си основа, то тоя недостатъкъ трѣбва да се признае за единъ отъ най-капиталнитѣ, защото той лишава романа и отъ неговата литературна и отъ неговата социална стойность и придава на цѣлото характеръ на немотивирани и слѣдователно произволни разглаголствувания. Единъ примѣръ ще докаже това на читателя.

Учителката Райна Носова е, подиръ двойката Чукови, най-важното лице. Между това, като изключимъ първата ѝ постѫпка спрѣмо безочливостьта на инспектора: всичкитѣ ѝ други постѫпки или не сѫ никакъ мотивирани, или пъкъ сѫ невѣроятни, психологически недопустими. Прѣскачаме отношението ѝ къмъ родителитѣ, прѣскачаме срамътъ ѝ отъ бѣдностьта, който сѣкашъ пада отъ небето, оставяме на страна и това, че качествата, които други ѝ приписватъ, въ самата нея не се съзиратъ,[1] — за да се спремъ върху женидбата ѝ На Лизина въпросъ „Защо направи такъвъ изборъ?“ тя отговаря: „Защото искамъ да живѣѫ“. (Стр. 59). А до тоя моментъ тя не е проявила никакви ламтения за животъ въ тая смисъль на душата. Напротивъ, има изгледъ на една, ако и „заурядна“, но все пакъ несравненно по-добра отъ срѣднитѣ български моми. Тукъ обаче става съ нея нѣкакъвъ магически прѣломъ, който я прави несравненно по-лоша и отъ тѣхъ. Не само не е вече оная Райна Носова, която съ доблесть и пълна душевна ясность говори прѣдъ сѫда въ полза на Чукова, но много се доближава до прѣзиранитѣ отъ нея: инспекторъ Пройчо и прокуроръ Бълховъ. Оныя чувства и блазнения, които ѝ се приписватъ на стр. 64 и 66, а особенно пъкъ оная дивотия, която ни се расправя на стр. 66 и 67, сѫ нѣщо, което не само съ нищо не е обоснование, но и съ нищо разумно и психологически приемливо не би могло да се обоснове. Прѣпоржчваме послѣднитѣ двѣ страници на читателя като образецъ на писане, лишено отъ всѣки допиръ на логиката и въобще на здравия смъсъль и минуваме по-нататъкъ, да отбѣлѣжимъ нейното кокетничане „съ изящни кавалери“ и съ „названия“ синъ (на стр. 76 и др.), кокетничане отъ най-долния проба и равносилно съ една съпружеска измѣна

[1] Лиза я нарича между другото, „сатанински горда“, а нищо подобно тя не проявява нито въ дѣла, нито даже въ помисли.

но все тъй немотивирано и несъгласено съ нейнитѣ каче
и въобще нейната природа, както тѣ ни се рисуватъ до т
Съ досегашната нейна природа не хармонира и умилкването й
да прѣхвърли мѫжътъ на нейно име кѫщата, както и сканда
на 77 стр.[1] и всичкиятъ й по-нататъшенъ животъ, безъ да иск
ваме и оженването за Маркова, второто създадено наизустъ
въ романа. Не че въ живота не могатъ се намѣри жени, спос
да вмѣстятъ въ себе си всички тия несъобразности, вслѣдс
на съвършенна фриволность и безхарактерность, но литерату
не може да ни рисува такива екземпляри, освѣнъ съ ясно изя
замисъль да въплъти самитѣ тия качества въ тѣхната психол
ческа природа. И, разумѣва се, отъ начало до край да про
тая замисъль, а не да ни рисува прѣзъ цѣли 50 стр. единъ
пълно порядъченъ човѣкъ и сетнѣ внезапно да го прѣвъ
въ демонъ на зло и на развратъ, безъ да е растворилъ прѣдъ
онзи процессъ, който би билъ дѣйствително въ състояние да
волюционира по такъвъ начинъ една човѣшка, една женска д

Изложеното до тука важи, mutatis mutandis, и за анархиста
кова, и за г-ца Пенка, сестра на Райна ,която прѣтърпѣва двѣ
таморфози, безъ нито съ една дума да ни се раскрива душат
да се посочватъ факторитѣ, психическитѣ мотиви на туй. Най-се
и любимцитѣ на автора, Чукови, не се отличаватъ много отъ дру
лица, освѣнъ може би съ туй, че не испадатъ до подлости.
какви сѫ напр. тѣхнитѣ отношения? Какъ се колебаятъ тѣ и
що се колебаятъ? Отъ какво естество сѫ неговитѣ отноше
къмъ Райна? — Не можемъ да се спираме на тия въпроси, н
би се подвоумили да утвърдимъ, че и психологията на тая дво
е распънята на кръстъ.

Не по-високо отъ психологията на романа стоятъ негов
социални картини, сир. опитванията на автора да рисува о
ственни нрави. Особенно сѫ любопитни въ това отношение
пасажи, въ които ни се рисува столичниятъ животъ. За да с
излишно ний да характеризираме, нека читательтъ прочете
тоя цитатъ:

„И Райна сѫщо развива голѣма дѣятелность въ своя салонъ. Мн
ство гости пълнятъ нейния блѣстящъ салонъ. Между тия гости личатъ по
политици, важни чиновници и още по важни дами. Всички бързатъ д
свидѣтелствуватъ своето уважение на златната кесия и да се поклонят
красотата. Поета приподнася на прѣкрасната домакиня данъ отъ св
лира. Тя чете съ наслаждение лекитѣ сонети, въ които блика живнерадо
чуство. Въ тѣхъ се рисува милия образъ, като въ оглелало. Тя уз
себя си въ тия чудни стихове и честита се усмихва. За тая чудна усми
за единъ погледъ на нейнитѣ очи, които тъй страстно горятъ, не е
стихъ бѣ написанъ съ жаръ. Драголюбната домакиня подава ржка на у
политикъ, който обезумява отъ тая милость; дълбокий финансистъ заб
цифритѣ на държавнитѣ дългове, кога държи нейната малка ржчиц
своята. Бѣло-мряморната ржичка трепне нервно и се испълзне отъ негов

---

[1] Съ „названия“ синъ. Дѣйствително, авторътъ е подвелъ скандала
„отмъщение“, но какъ хармонира такова отмъщение съ досегашната й
рода, той не ни казва, както не ни казва и дѣ исчезнахѫ всички нейни
ства на человѣчность, на честь и на нравственъ дългъ.

Сърдцето му болѣзнено се свие. Ето тя се скрива между китка отъ хубавици, потънали въ изящни накити отъ всички бои, съ високо издигнати крилѣ, съ ржкави балони и змиеобразни, съ изящни цвѣтя и кордели сплетени, катъ небесната дъга. И въ тоя букетъ нейната хубость блѣсти. нейния накитъ е най-прѣкрасенъ, защото е на нейната чудна тънка снага. „Колко ви прилича свѣтломорава боя! въсклицава една, и гривната ви е нова, колко струва? И ламба нова сте покачили, пита втора — колко струва? Ахъ, какъ хубавичко сте наредили сега салона си! въсклицава трети. Въсклицания, безкрайни въсклицания. Политикътъ я слѣди съ мазни очи, но нататъкъ чиновникъ нетърпѣливо засуква мустакъ ухиленъ. чака я да се доближи. Даже не чува дъщеря си, която го дърпа за лакетя на ржката: „дай ми кърпата си, тате; запознай ме съ оня високия, видишъ дѣто отива кждѣ Райна. Тѣ пакъ ще сѣднатъ двамата и нѣма ставание, нѣматъ свършване тѣхнитѣ приказки, и тази вечеръ ще пропусна! Какво си се захласналъ!“ вика въ отчаяние горкото момиче“.

Да забѣлѣжимъ пжтемъ, че малко по-долу авторътъ толкова се е забравилъ, че е събралъ въ Райнина **салонъ** „министри, генерали, архирея“ — въ София, дѣто има всичко единъ генералъ на дѣйствителна служба! Това „свободно“ отнасяне къмъ дѣйствителния животъ, е, впрочемъ, характерно за цѣлия романъ.

На свършване двѣ думи за езика. Той би могълъ да се нарече изцѣло сносенъ, намѣстѣ дори добъръ. Но въ частности той е испъстренъ съ такива руссизми, каквито нѣма да намѣрите и въ книжлета, писани или прѣвеждани отъ единъ вчера дошълъ отъ Руссия български студентъ. Ето нѣколко: Надчерпца, прости безумца, пихтѣше, ломотящъ, да стане помѣха, бѣ се разложила на канапето, нѣма да сдобрува, неговитѣ (Чуковитѣ) милвания носятъ нѣкаква снисходителность къмъ стария другарь (Лиза), захваща (захватываетъ) и най-коравата душа, ситната (ситата?) вечеря и мн. др. Тая непростима немарливость, както и по-дребнитѣ грѣшки противъ езика, заедно съ нестѣсняванитѣ отъ никакъвъ литературенъ тактъ (— и отъ никакво стремление къмъ единство и закржгленость на цѣлото —) разглаголствувания, — подпомогнжти отъ първобитната му психология, правжтъ четенето на романа почти мжчителна работа.

Д-ръ К. К.

Около вишнята и край огъня. (Българска Сбирка, год. VI• 1899, кн. V.

Въ този очеркъ г-нъ Бобчевъ ни повѣрява личнитѣ си интимни чувства, но основата на тия чувства е тъй общечовѣшка и писательтъ е съумѣлъ да ни ги прѣдаде тъй, че заедно съ него ний ги прѣживяваме, като че ли тѣ сж и наши. Чрѣзъ възсъздаване на минжлото — безгрижнитѣ дѣтински дни — и съпоставянето имъ съ послѣшнитѣ дни на живота и грижитѣ — на читателя се дава да види и почувствува оная пропасть що дѣли тѣзи два брѣга и която пропасть докарва не рѣдко до тжжни размисли онѣзи които я чувствуватъ. Наистина и на този брѣгъ расте вишня и днесъ, както казва авторътъ, на огнището гори огънь, но други сж тѣ и не единъ въздъхъ ще ни прѣнася къмъ тѣхъ,

къмъ онзи брѣгъ. Честитъ е който може да спомня за тѣх
па макаръ и съ въздишка. — „Около вишнята и край огъня“
кжсъ отъ споменитѣ на г. Бобчева, но ако авторътъ продължа
да печата такива, — особенно спомени отъ минжлото, което от
день на день се забравя, а тъй добрѣ би трѣбвало да го знаемъ, -
било би желателно тѣзи спомени да сж написани не въ такъ
тонъ, не тъй фразисто, а по-спокойно, въ онова меко освѣтлен
въ каквото самитѣ спомени се спазватъ въ душата на всѣко
Фразата увлича писателя и често го кара да отбѣлѣзва таки
нѣща на каквито не би трѣбвало да се обръща внимание, би
защото сж незначителни сами по себе, било защото съ отбѣлѣзв
нието имъ се накърнява общото впечатление. За автора на Окол
вишнята и край огъня ще бжде ясно това, за което то
що говорихъ, като му посочж на стр. 203 фразата — „менъ
бѣше студено, но . . .“ която тъкмо слѣдъ *но*-то би трѣбвало
се прѣкжсне, за да се избѣгне протестанщината на слѣднитѣ д
реда, на които и мисъльта и джхътъ покварятъ впечатлението о
цѣлата прѣдшествующа епизода. Картини като оная край огън
стр. 205, би трѣбвало да се възсъздаватъ още по-грижовно и
пълно, а не тъй бѣгло; още повече, че на много мѣста изъ цѣл
очеркъ се поменува тато и мама, а когато пада сгода тъй
мѣсто да се истъкнжтъ релефно цѣлитѣ имъ образи, г. Бобче
направя това съвсѣмъ бѣгло, отърва се само съ нѣколко реда.

Има ли, или не писателски грѣшки въ очерка на г. Бобче
но все пакъ той е най-хубавото нѣщо между до сега напечат
нитѣ, въ тазъ годишнина на Б. Сбирка, както спомени тъй
чисто беллетристични нѣща. Отъ тоя родъ интимни исповѣ
имаме въ нашата литература до сега само Мечти и дѣйстви
телность отъ Веселина, сега се притуря и г. Бобчевата Окол
вишнята и край огъня. Дано не останжтъ само тѣ; дано
другитѣ, които би се написали, бжджтъ тъй хубави като тѣзъ.

П. Слав.

Юбилеянъ Сборникъ по случай 25-годишнината отъ учите
ствуването на Андрей Игнатиевъ отъ с. Медковецъ. Изда
комитета по отпразднуване на юбилея. Ломъ. Стр. 58 ц. 50

Скромниятъ народенъ учитель, въ чиято честь е издадено в
стоящето сборниче, е намѣриль твърдость и воля въ себе си
учителствува цѣли 25 години все на едно и сжщо мѣсто, въ ед
глухо селце край Дунава! Тая срасналость съ родната земя не
слѣдствие на проста неподвижность, а на дълбоко съзнание св
длъгъ. Свършилъ „курса“ на бѣдна келия, той става още на
години възпитатель въ сжщата келия, мѣни се съ врѣмето, м
нава отъ *азъ, буке, веде* къмъ *бе-а=ба, бе-о=бо* и достига да ста
цѣлъ хербартиянецъ-педагогъ. Освобождението на България
го откжсва отъ неговата училищна дѣятелность, както 99 на сто о
горѣ-долу по-интелигентничкитѣ тогава хора. Напротивъ: той

радва и съ интересъ слѣди подобряването на училищното дѣло. Това е подвигъ на характеръ, какъвто трѣбва да има всѣки учитель на народа.

Сборничето е твърдѣ скромничко — и именно затова мило. Къмъ него сж приложени биографически бѣлѣжки за юбиляра, заедно съ портрета му. То съдържа, между другото, едно раскасче отъ Василъ Кънчевъ на твърдѣ належаща тема, откъслекъ отъ Заимовитѣ записки по революционнитѣ движения въ България прѣди освобождението („На пжть за Хасково“) и пр.

Сборничето е безспорно интересно не само за учители, а за всѣкого.

Х. К.

Жюль Пейо Въспитание на волята. (L'éducation de la volonté). Прѣвели отъ второто руско издание: П. П. Георгиевъ и Н. Василевъ. 1897 г. Пловдивъ.

— **Самовъзпитание на волята**. Прѣвелъ Д. Димитровъ „Образов. библиотека“ № 5 Варна. 1899 год.

Ученикътъ на видния съврѣменень французски мислитель Th. Ribot, Жюль Пейо е написалъ едно рѣдко съчинение. Къмъ края на увода самъ авторътъ казва: „Често ми се е случвало да слушамъ младежи да се оплакватъ отъ отсжтствие на метода, съ която да достигатъ владение надъ себеси. Азъ имъ прѣдлагамъ заключенията си, които съмъ можалъ да исчерпж прѣзъ моитѣ четиригодишни изслѣдвания по тоя въпросъ“. Той не говори за волята in abstracto, а за въспитанието на волята, като нѣщо потрѣбно за продължителния и упоритъ умственъ трудъ. Прѣди всичко ще забѣлѣжимъ, че по своитѣ философски убѣждения Ж. Пейо спада къмъ школата на тъй наречените отрицатели на свободната воля у човѣка, или детерминиститѣ. Въ глава III. отд. I. стр. 29, като се мжчи да опровергае лъжливитѣ и безсъдържателни теории относително въспитанието на волята, авторътъ поддържа мнението, че нравственността се нуждае само отъ свобода, а туй не е едно и сжщо съ твърдението на индетерминиститѣ. Нравствената свобода, казва той, може да се постигне съ и въ прѣдѣлитѣ на детерминизма. Въ гл. II. отд. I стр. 51 и 52, кждѣто изслѣдва ролята на емоциитѣ той поддържа мнението на мнозина съврѣменни педагози, че въ областьта на общежитието, ний можемъ да си помагаме съ свои закони. „Врѣмето, или по добрѣ бждщето, казва той, ще ни помогне да си извоюваме тая свобода, която настоящето не ни дава. Врѣмето е нашъ великъ спаситель и висша власть, която освобождава ума, като му дава възможность да отхвърли отъ себе си игото на страститѣ и на

---

[1] Въспитание на волята има вече три прѣвода на български.

животинскитѣ инстинкти; защото, казва по-нататъкъ Пейо, всѣка емоция е слѣпа и груба сила, и хората, които не познаватъ живота — макаръ и да иматъ херкулесова нравствена сила, въ тоя случай трѣбва да слѣдватъ по-умнитѣ хора. По-нататъкъ въ гл. III, сѫщи отд. (стр. 52—3), като узаконява възможностьта да се владѣе умътъ, Ж. Пейо пита: „Що е напр. възпитанието, ако не възбуждане къмъ дѣятелность могѫщественнитѣ чувства, съ цѣль да се изработи привичка за мислене и дѣйствуване, т. е. съ цѣль да се организиратъ въ дѣтския умъ здрави асоциации между идеи и идеи, идеи и чувства, идеи и постѫпки? Като дѣйствува отначало подъ влиянието на страха, себелюбието и желанието да угоди на родителитѣ си, дѣтето малко по-малко завладѣва вниманието си, задържа наклонностьта си да вдига шумъ и да лудува, старае се да бѫде по-спрѣтнѫто и да се учи; съ други думи, възпитательтъ, за да раскѫса свръската между извѣстни влечения и тѣхнитѣ естествени изражения и за да установи нова, дотогава несѫществующа трайна връска между извѣстни идеи и постѫпки, прибѣгва до посрѣдничеството на емоциитѣ“.

Изобщо казано, въ първата, теоретическа часть на съчинението си Жюль Пейо иска да си разчисти пѫтя, както самъ заявява, отъ двѣтѣ философски теории. Първата отъ тѣхъ е тая, която поддържа неизмѣняемостьта на характера, а втората — свободата на волята. Слѣдъ това той апелира къмъ учащата се младежь, а особенно къмъ студентитѣ и въ II-та практическа часть имъ дава всички практични и цѣлесъобразни срѣдства, съ които могѫтъ напълно да постигнѫтъ своя идеалъ въ своята бѫдѫща дѣятелность. Така въ гл. I, кѫдѣто се говори за сантименталностьта и чувственностьта, като врагове, съ които трѣбва да се бори всѣки младежъ, той дава съвѣти, които би могли да послужѫтъ като програма на практическия животъ. Въ гл. IV Ж. Пейо илюстрира добрѣ послѣдствията за всѣки умственъ работникъ отъ умѣренитѣ занятия. На стр. 193 срѣщаме много умѣстни упрѣкания къмъ тия младежи, които не умѣѫтъ да си извоюватъ като своя пълна собственность извѣстно число часове за размишление. Въ отд. V авторътъ разглежда изключително срѣдствата, които дава средата за възможното възпитание на волята у младежитѣ-студенти. Тука на първъ планъ се истъкватъ общественното мнение и професоритѣ. „Общ. мнение, казва той, не само надува платната на кораба, но управлява кормилото като ни лишава даже отъ свободното избиране пѫтя и ни атрофира волята“. Въ тая глава авторътъ е зачекнѫлъ и въпроса за образованието и ученността. „Студентитѣ се оплакватъ, че трѣбвало да поглѫщатъ много мѫчносмилателни материи и отъ това, че не сѫ привикнѫли къмъ правиленъ, систематически и организиранъ трудъ; ако това е тъй, то не ще да е никой другъ виновенъ, освѣнъ лошата система на прѣподаване въ университетитѣ“. Чрѣзъ примѣри изъ живота на Нютона и Дарвина, Пейо се мѫчи да увѣри младитѣ умственни работници, че ученостьта не е наука, а по̀-скоро отрицание на науката (к. н.) „При

думата наука въ съзнанието ни възниква прѣдставление за натрупани свѣдения, когато, споредъ сегашното ѝ понятие, тази дума би трѣбвало да извиква прѣдставление за силенъ и смѣлъ умъ, богата инициатива, но въ висша стѫпень прѣдпазливъ въ провѣрка на заключенията си. За повечето първокласни учени, на които длъжимъ велики открития, можемъ да кажемъ, че по своитѣ фактически свѣдения, тѣ сѫ по́-невѣжествени даже и отъ самитѣ си ученици. Човѣкъ не може да бѫде сѫщински ученъ, ако неговиятъ умъ се отрупва само съ факти; само неуморимото мисление въ едно опрѣдѣлено направление води къмъ откритие“ (стр. 208). По-нататъкъ: „Човѣкъ не се научава да работи, ако само слуша какъ се работи, защото, ако се ограничаваме само да слушаме професора въ аудиторията, ние никога нѣма да направимъ сѫщински успѣхъ въ науката, никога нѣма да се проникнемъ отъ духъ на науката, както неуспѣваме нито на косъмъ въ гимнастиката, ако присѫтствуваме само на акробатически прѣдставления“ (к. н. 211). Практическитѣ работи и дружениятa на ученици и учители, студенти и професори придаватъ, казва Пейо, висока цѣна на всѣко желателно подигание уровена на истинския стремежъ къмъ образование и самообразование. Всички велики движения въ областьта на мисьлта дължѫтъ своето сѫществуване не на прѣдаване на знания, а на умѣнето на наставника да влѣе въ душата на своитѣ слушатели гореща любовь къмъ истината или къмъ едно велико, общо дѣло, и да имъ прѣдаде най-добрата метода за работа. На това общение между професори и студенти авторътъ отдава факта, дѣто толкова велики гении на науката сѫ излѣзли главно изъ малкитѣ университетски центрове на Германия, въ които общението между професори и студенти сѫществува въ най-силна стѫпень.

Въ заключение, ще пожелаемъ широко распространение на тая полезна книга между нашата интелигенция, а особенно между нашитѣ студенти и ученици.

Б. Н. Б.

Сензационнитѣ романи у насъ и тѣхното нравственно въздѣйствие. Литературни бѣлѣжки отъ *Б. А.* (Съврѣменъ Прѣгледъ, бр. 11).

Въ горнята статия твърдѣ на врѣме се повдига въпроса за широкото распространение, което отъ день на день добива така наречената сензационна литература, оная литература, която фабрикуватъ бездарни въ художественно и безсъвѣстни въ нравственно отношение драскачи, оная литература, която се стреми да притѫпява умственнитѣ способности, да парализира волята, да погрубява чувствата. Като прави кратъкъ анализъ на „литературнитѣ“ фактори, съ които си служи сензационниятъ романъ, авторътъ очертава съ една сигурна ржка онова „естетическо опусто-

шение", ако можемъ така да се изразимъ, което се причиняватъ тия изроди на истинската естетична култура: —

„Прѣди всичко, сензиционитѣ романи затъпяватъ, или поне не съдѣйствуватъ за развитието естетическото чувство: у тѣхъ и краскитѣ, и ситуациитѣ, и героитѣ — всичко е натъкмено, за да порази, за да зачуди и раздразни едно бѣдно въображение, едно нечувствително сърдце, една тъпа нечувствителна нервна система. Тази литература е за хора безъ всѣки вкусъ, безъ всѣкаква интелектуална или естетична подготовка — тя е литература за файтонжиитѣ, за стражаритѣ, за загрубѣлитѣ въ физически трудъ хора, които не сж могли да се ползуватъ отъ една систематична умствена култура. Колкото пъкъ за читателитѣ съ по чувствителна и богата душевна организация, съ по-висока културна подготовка, тя е врѣдна, защото убива вкусътъ къмъ истинското хубавото! Тя изнѣжава нервитѣ, убива ги, прави ги безсилни, тя распалва въображението: нервитѣ търсѣтъ тогава само силни усѣщания, въображението не се задоволява съ обикновенното, реалното, простото, защото драстичното, шареното, чудното, новото и пикантното го дразнѣтъ и му даватъ по-богата храна. Единъ читатель, възпитанъ въ този родъ произведения не може да оцѣни хубавото въ всѣкидневнитѣ отношения; оня, който досита се е напилъ съ отровата на фантастичното, небивалото и невъзможното, не може да оцѣни хубавото въ спокойствието, мира, правилнитѣ, редовнитѣ отношения на живота, въ нормалнитѣ отношения на мъжътъ и жената. Такъвъ читатель има нужда отъ герои, като графинята просякиня, отъ тъмничарн безчовѣчни и жестоки, отъ идеални образци за патриотизмъ и резигнация, като Драйфуса, отъ прѣстѣпницитѣ като Естерхази, отъ чудовищни джелати; него не могѣтъ да го задоволѣтъ хубавитѣ, идилични изгледи на околната природа: той има нужда отъ картината на раскошни, дѣвствени тропически гори, отъ блата, пълни съ змии, гущери и други подобни чудовища, които могѣтъ да се родѣтъ само въ главата на автора; той не може да бѫде задоволенъ отъ обикновени дѣвици, тѣй сдържани, тъй скромни и неподатливи въ проявата на своитѣ любовни чувства: нему му трѣбватъ героини и тъй създава въ своето въображение невъзможни сѫщества, които съединяватъ съ сдържаностьта и самообладанието на една дѣвица и поетическото безсрамство и агресивния характеръ на единъ мѫжъ. Такива сж героитѣ на романиста-сензационистъ: когато сж богати, тѣ живѣѣтъ единъ раскошенъ, блѣскавъ и распѫтенъ животъ; когато сж бѣдни, вмѣсто да работѣѣтъ, вмѣсто да се трудѣѣтъ и съ потъ на чело да живѣѣтъ, вмѣсто да водѣѣтъ една честна, открита, доблестна борба, тѣ тръгватъ по тъмни пѫтища, тѣ ставатъ разбойници, които обиратъ хората по улицитѣ, тѣ ставатъ убийци, които умъртвяватъ жертвитѣ си въ леглата, най-послѣ тѣ ставатъ полицейски агенти или шпиони".

Авторътъ е истъкнѫлъ, между друго, и това обстоятелство, че ония ефери, между които прониква и отъ който най-жадно се

поглъща тая „литература“ сж ученическитѣ и въобще младежкитѣ сфери. Той не се спира върху специално педагогическитѣ вреди, които тя поражда, като парализира всѣко облагодяющо влияние на училището и прави невъзможна една истинска духовна култура, но отъ онова, що то е казано изобщо за въпроса, читательтъ ясно вижда тия вреди. Важно упущение, обаче, диктувано въ случая отъ самата задача на автора, е това, дѣто той нищо не говори за срѣдствата, съ които нашето училище би могло и би трѣбвало да се бори противъ тая язва. Върху тая страна бихме желали ний да привлечемъ вниманието на самия авторъ, и както на нашитѣ учители по български езикъ и литература.

В. М.

К. Вагнеръ, Младежь. Часть I. Прѣвелъ съ разрѣшение А. В. София, Печатница на Ив. К. Цуцевъ, 1899. Стр. 153, ц. 1 левъ.

Ако тая книга не бѣ издадена тъй спретнато, тя сигурно нѣмаше да ядоса никого: тя благополучно щѣше да мине незабѣлѣзана. Но изданието така располага, че читательтъ е принуденъ да се запознае съ всички „сполуки, загуби и противоречия на вѣкътъ“, съ „свѣтътъ на младежьта“, съ разни попски (г. К. Вагнеръ е пасторъ, споредъ както казва прѣводача въ прѣдговора си) „интелектуални и морални направления“ и съ дидактическия качамакъ, озаглавенъ „Училището на живота“. И отъ всичко туй вий ще разберете, че автора на тая книга може да бѫде отличенъ пасторъ, блѣскавъ духовенъ ораторъ, може даже да има похватенъ и изискано тъменъ афоризматически слогъ; но при все туй, не е имало нужда г. А. В. да си блъска главата да го прѣвежда и издава така хубавко. Такава строгость къмъ една книга, която все ще се намѣри читатель да прочете съ полза, може би не би била задължителна за критиката, ако не ни се проповѣдва, съ такъвъ апломбъ на демократизъмъ, най-ржждиви езуитски догми, — пръстнати тукъ-тамъ ужъ en passent. Четете, напримѣръ:

„Азъ считамъ, че военната служба е твърдѣ полезна и прави най-голѣмо добро на младежьта, поради хиледи причини“ (Стр. 150). Повиновението прѣди всичко, нѣщо скжпоцѣнно, което не обикаля улицитѣ (?) и което е необходимо на една демокрация, защото то е майка на всѣка свобода (Стр. 154). Трѣбвало би да се испратятъ на военно училище всички скептици, всички дилетанти, всички безполезници.“ (Стр. 151).

Такъвъ духъ вѣе отъ цѣлата книга, такива радикални рецепти господство̀ му прѣдписва на младежьта, а г. А. В., съ всичкото си гражданско съзнание, ги прѣдлага и на българската младежь, която е и безъ това доста рабска.

Колкото за прѣвода — той е толкова невъзможенъ и безсмисленъ, колкото и прѣдговора на прѣводача му, дѣто се разправя за „потеклóто“ на книгата на г. Вагнера, за това, какъ г. А. В. се научилъ да го (автора) познава (?) въ една отъ съсѣднитѣ на тая (на Франция) страна, гдѣто неговата визита била прѣдметъ

и пр. . .“ Прѣводача навѣрно е училъ езика заедно съ прѣвежда нето на тая книга. Четете:

„Това което испъква най много въ сегашната младежь, то, е, че тя с вижда да прави на живота единъ приемъ доста въздърженъ“. (Стр. 11). „Ма териялистическото понятие за свѣта и странитѣ на нашата цивилизаци които сж неговия врѣменен резултатъ, ни се явяватъ въ конфликтъ съ мо дерния духъ върху всички точки. Качеството модеренъ прѣдставлява сам неговото стремление и неговата метода, но не неговото съдържание, прѣне сено отъ всѣкждѣ (Стр. 50). „Почти подъ всичкитѣ си форми голѣмата пр блема на живота е облѣкла сега единъ остъръ характеръ. (Стр. 76). „В една извѣстна епоха силнитѣ духове се самооболщавахж да окачжтъ морал на въздуха“ (Стр. 96) и пр. и пр.

Съ такива дивотии е пълненъ прѣвода на А. В. Милостьт му не се е смислилъ да се съобрази поне съ елементарнитѣ ортогра фически правила. Той пише, напр.: обширнечки (стр.7); скжпечк (стр. 7); идѣя (стр. 7, 21, 26 и наврѣдъ); валъ (стр. 17; не стрѣл бищенъ валъ иска да каже човѣка, а вуалъ, було); идѣялъ (ст 20, 22 и пр.); сфѣри (стр. 112); филозофетѣ (стр. 22); прѣгърн (стр. 23); всѣленна (стр. 25); утилитаретѣ (ст. 152); досъдителн (стр. 140) и пр. и пр. и пр.

Ако г. А. В. умѣе да слуша прави думи, ний му бихм казали да не злоупотрѣбява съ наивностьта на българския чита тель и да не си хаби паритѣ да издава останжлитѣ двѣ част на тая книга — па ако ще би да сж короновани отъ сто французск академии.

Х. К.

НОВИ КНИГИ.

Кирилъ Христовъ. Вечерни сѣнки. Издание на К. Ев статиевъ. Цѣна 1 л. Варна.

Отто Гаупъ. Хербертъ Спенсеръ, живота му и неговит произведения. Прѣвелъ Д. Димитровъ. Издание на К. Евстатиевъ Стр. 169. Цѣна 1.40 л. Варна.

Ив. Хаджиевъ. Нуждата отъ политическо въспитание (Би блиотека Свободенъ Гражданинъ, № 1). Стр. 25. Цѣна 20 ст. Ям болъ.

К. Вагнеръ. Младежь. Частъ I. Прѣвалъ А. В. Стр. 153 Цѣна 1 л. София.

Марселъ Солинеръ. Борбата. Драма въ три дѣйствия Прѣвела отъ френски М. Христова. Стр. 90. Цѣна 60 ст. Русс

Ж. М. Гюйо. Искуството отъ социалогическа гледна точка Прѣв. отъ руски Т. Х-бовъ. Стр. 104. Цѣна 80 ст. В. Търново.

Генчо Тошевъ. Залѣсявание праздни и голи мѣста. Стр 32. Цѣна 20 ст. Дубница.

К. Фламарионъ. Пѣтни бѣлѣжки на една комета. Астрономически разказъ. Прѣв. Г. С. Гиневъ. Стр. 153. Цѣна 70 ст. Ст. Загора.

Поминъкътъ въ Родопитѣ. Издание на образователно-спомагателното дружество „Родопска Искра". Стр. 24. Цѣна 25 ст. Пловдивъ.

П. Ханзенъ. Обществена самопомощь въ Дания, Швеция и Норвегия. Прѣвелъ Хр. Д. Максимовъ. Часть първа. Стр. 56. Цѣна 50 ст. Пловдивъ.

Капитанъ Х. Селвелиевъ. За клѣтвата. Рѣчь. Стр. 21. Цѣна 20 ст. София.

Капитанъ Н. Радевъ. Дуела. Военно-Юридически етюдъ. Стр. 103. Цѣна 1.50 л. София.

Густавъ Ле Бонъ. Психологическитѣ закони за развитието на народитѣ. Прѣв. отъ френски С. Дженгозовъ и Д-ръ К. Тончевъ. Стр. 168. Цѣна 1.40 л. Ломъ.

Алфонсъ Доде. Писма отъ моята мелница. Прѣводъ отъ френски. Стр 167. Цѣна 1 л. София.

Юбилеянъ Сборникъ по случай 25 год. отъ учителството на Андрей Игнатиевъ. Стр 58. Цѣна 50 ст. Ломъ.

Хр. Генадиевъ. Малъкъ Френско-Български рѣчникъ. съдържащъ 22.000 думи съ обширна фразиология. Стр. 332. Цѣна 3.50 л. Пловдивъ.

Г. Плехановъ. Бѣлински. Прѣв. Г. Б. (Научна Библиотека № 8). Издание на Ст. Георгиевъ и С-ie. Цѣна 40 ст. Варна.

С. Степнякъ. (С. М. Кравчински). Попрището на нихилиста. Романъ. Съ прѣдисловие отъ Г. Брандесъ. Прѣв. Г. Георгиевъ. Издание на Ст. Георгиевъ и С-ie. Варна.

Генералъ Клаузевицъ. Теория на голѣмата война. Прѣв. отъ френски капитанъ Лѣсовъ. Стр. 64. Цѣна 40 ст. Севлиево.

РАСПРОДАЖБА НА КНИГИ.

Продавамъ съ половина цѣна плюсъ пощенскитѣ ра
носки долуозначенитѣ книги:

1. **Наполеонъ Бонапартъ**, илюстро-ванъ романъ	Цѣна	34.50 л.,	пощ. разн.	1.70
2. **Три типа отъ душевно развитие**	„	1.20 „	„ „	10
3. **Практически уроци**	„	2 „	„ „	15
4. **Димъ**, романъ	„	1.70 „	„ „	10
5. **Борба за право**	„	1.30 „	„ „	10
6. **Съ какво живѣятъ хората** .	„	0.25 „	„ „	5
7. **Богданъ войвода**	„	9.50 „	„ „	5
8. **Чичо Радъ**	„	0.20 „	„ „	5
9. **Пѣснопойка**	„	1.00 „	„ „	10
		Всичко 42.65		

10. Продава се и ржководството „Отглеждание на пчели и Пчел
въдски календарь".

Който вземе отъ всичкитѣ по единъ екземпляръ, н
пращатъ му се за 21 левъ и 70 ст. съ мои пощ. разноск

Адресъ: **Г. Герговъ. — Пирдопъ.**

НОВИ ИЗДАНИЯ НА К. ЕВСТАТИЕВЪ

Въ **ВАРНА.**

Образов. библиотека № 5. **Самовъзпитание на волят**
Отъ *Ж. Пейо*. Цѣна 1 левъ.

Образов. библиотека № 6. **Хербертъ Спенсеръ.** — О
Отто Гаупъ. Цѣна 1·40 л.

Вечерни сѣнки — Отъ *Кирилъ Христовъ*. Цѣна 1 лев

Май, 1899 г.

МИСЪЛЬ

ЛИТЕРАТУРНО-ОБЩЕСТВЕННО СПИСАНИЕ

ИЗЛИЗА ПОДЪ РЕДАКЦИЯТА

НА

Ив. Ст. Андрейчинъ, Т. Г. Влайковъ, Д-ръ К. Кръстевъ,
П. П. Славейковъ и К. Христовъ.

Година IX. — Юний. — Книжка VI.

СОФИЯ

Печатница и книжарница «Св. София»

1899.

Пушкинъ въ България

Очеркъ отъ **Пенчо Славейковъ**

Празднуването стогодишнина отъ рождения день на Пушкина намѣри отзивъ чакъ и у насъ, гдѣто вече нѣколко списания посвѣтиха по една или повече статии за живота и литературната дѣятелность на великия поетъ. Честуване паметьта на единъ чуждъ поетъ у насъ е интересно изключително явление. То се случва за пръвъ пѫть, но никакъ не случайно. Когато прѣди нѣколко мѣсеца се падна юбилеятъ на другъ великъ славянски поетъ, на Мицкевича, едвамъ тукъ-тамъ се обадиха самотни гласове, едвамъ единъ-двамина казаха топли думи за негова паметь, а намѣри се даже литературно списание — Български Прѣгледъ —, което не се посвѣни да се издѣва съ името и дѣлата му; и изведнажъ, за негова събратъ по духъ, за Пушкина, се заговори и шумно и много по-достолѣпно. Причината за едно таково отнасяне отъ страна на нашето общество, на нашитѣ литератори и журналисти спрямо двамата великани на Славянската поезия е ясна и проста. Мицкевичъ е знаенъ у насъ почти само по име, а на твореният му дори и имената не сѫ знайни, когато Пушкина знаятъ мнозина. неговитѣ творения се четатъ по насъ не само въ прѣводи, а и въ оригиналъ,[1] слѣдователно неговото влияние върху развитието на нашата поезия би трѣбвало да бѫде отъ голѣмо значение.

Но това влияние не само е неуяснено, а дори и дума нѣйдѣ не е ставало за него. И въ тоя си очеркъ, като подземамъ да говорѫ за него, азъ нѣмамъ на омисъль да се

[1] Споредъ отчета на Бълг. Народна Библиотека въ София, прѣзъ 1897 г., Пушкинови съчинения сѫ искани 170 пѫти.

впущамъ въ подробности — което и не е възможно днес днесь, — а само да поставѫ едно начало за изслѣдван тоя важенъ въпросъ. Влиянието на Пушкина у насъ е т свързано съ влиянието въобще на русската литература в нашата; но има нѣща, има факти, които сочѫтъ ясно дѣлното прѣко влияние само на Пушкина. Отбѣлѣзахъ по-напрѣдъ че освѣнъ дѣло имаме въ български прѣ най-цѣнитѣ творения на Пушкина — всички, освѣнъ гений Онѣгинъ —, тѣзи творения се четѫтъ у насъ русски оригиналъ. Какво намиратъ нашитѣ читатели въ творения? Съ какво привлича Пушкинъ тъй нашето внима Какъ дѣйствува, влияе той на насъ? — Прѣди всичко, кинъ е такъвъ художникъ на словото, за проникване чиито произведения се изисква висока духовна култура каквато твърдѣ малцина отъ нашитѣ читатели, писате поети иматъ. При такива обстоятелства на работата, ком е несгодно да се говори за истинско влияние на Пуш у насъ, но — каквото се има, за такова и ще говорѫ.

Пушкинъ е изключително явление на русския духъ, к казва Гоголь. Русската природа, русската душа, русск езикъ и русскиятъ характеръ сѫ се отразили въ него с кава чистота и такава избистрена красота, съ каквато отражава ландшафтътъ на испъкнѫлата повръхность на тическо стъкло. Въ това Гоголево опрѣдѣление е казан кратко всичко що може да се каже за Пушкина като дожникъ. Но онзи елементъ отъ това опрѣдѣление, който цѣлта на настоящия очеркъ, е най-важенъ, се таи въ митѣ избистрена красота. Настроението, мислитѣ и ствата на Пушкина сѫ облечени въ такава художест форма, съдържанието и формата у него сѫ тъй хармон слѣни, както това бива само у първостепенни художн като напримѣръ у Гете. Не единъ отъ русскитѣ кри дори твърди, че Пушкинъ, откъмъ тая страна въ т нията си, наддѣлява и самия Гете. И не едного отъ критици високата художественность на Пушкиновата по така е омайвала, че тѣ въ тая поезия — вънъ отъ худо венностьта ѝ —, не сѫ виждали, па и не сѫ искали да ви нищо друго, — нито искренностьта на настроенията, глѫбината на общечовѣшкитѣ чувства вложени въ нея. С самиятъ фактъ, че подъ непосрѣдственното влияние на дух Пушкиновата поезия въ Русия сѫ се възродили и въс

ли художници на словото като Гоголь, Лермонтовъ, Тургеневъ и др., самиятъ тозъ фактъ явно оборва горѣотбѣлѣзания едностранчивъ възгледъ върху Пушкиновата поезия. Високата художественность на тая поезия е едно отъ нейнитѣ прѣимущества, но не и единственното, на което тя дължи своето значение. Отъ друга страна, художественностьта на Пушкиновата поезия, — тая хармония на съдържанието съ формата, тая стройна распореда, завършенность и пластичность сѫ нищо друго, освѣнъ резултатъ на творческа концепция, на дълбоко съзнана мисъль, каквато може да има само единъ геніаленъ художникъ. Доста наивно би било, да се мисли, че единъ поетъ, когото съзнанието на цѣла нация счита като висшъ изразитель на своитѣ стихийни особености, е само единъ художникъ на формата, само единъ form-vollendeter Künstler, както казватъ нѣмцитѣ.[1] Казваме доста наивно, защото такова едно схващане на художникъ, чиито творенія сѫ откровение на основнитѣ национални особенности на русскія народъ, на могѫщія гордъ размахъ на неговата душа и тихата, резигнирана скърбь, на чувството му за реалностьта и религиозното му томление, показва явно неспособность да проникваме, прѣзъ външната обвивка, до сѫщностьта на нѣщата.

Но несъмнено е, че проникване въ духътъ на художественнитѣ творенія е възможно главно чрѣзъ формата на самитѣ творенія, въ широкія смисъль на тая дума. Тоя общъ принципъ важи и относително проникването въ духътъ на Пушкиновитѣ творенія. И всѣкой внимателенъ наблюдатель на развитието възгледитѣ на русската критика относително поезията на Пушкина, ще забѣлѣжи, че тая критика най-испърво — въ лицето на Бѣлински — е схванѫла формата на тая поезия, а вече послѣ, едвамъ въ наши дни, е проникнѫла и въ духътъ ѝ. Но ако критиката тъй мудно е достигнѫла до истинско разбиране на Пушкина, сѫщото неможе да се твърди за русскитѣ художници на словото; тѣ отъ рано сѫ проникнали въ неговий духъ, и сѫ се развивали подъ неговото непосрѣдственно влияние. „Творецъ тво-

[1] И Георгъ Брандесъ, който твърдѣ често говори за нѣща които не знае, има подобно мнѣние за Пушкина. Неговитѣ сѫждения за Пушкина, както въ Menschen und Werke, тъй и въ книгата му Aus dem Reiche des Absolutismus, сѫ повече отъ дѣтински. Тѣ приличатъ да сѫ писани отъ нѣкой български филологъ.

реца само проумява", е една истина, която въ тоя, както и въ много други случаи се хвърля въ очи. За проникване въ творенията на Пушкина се изисква висока духовна култура и чувство, живо и свободно, като самото чувство на поета. Творенията на Пушкина сѫ свободни отъ всѣка риторичность, отъ шмекерии на словото; въ тѣхъ нѣма и слѣда отъ фалшивъ патосъ, отъ воднисто сантименталничане; тѣ сѫ прости както е проста хубостьта, неподправяна съ никакви купешки бѣлила и червила; тѣ сѫ чисти, както е чиста истината, истинната поезия, — тѣ сѫ самата поезия. Тѣзи творения — ще се възползувамъ пакъ отъ едно Гоголево изражение — могѫтъ да се нарекѫтъ пробенъ камъкъ за испитване вкуса и естетическото чувство на всѣкого.

Слѣдъ това очертание характера на Пушкиновата поезия, азъ ще поставѭ прѣко въпроса: какво влияние е ималъ и може да има у насъ единъ такъвъ художникъ на словото? Въ изложението на фактитѣ лежи отговорътъ на въпроса.

До колкото ми е извѣстно, за първъ пѫть на български името на Пушкина се споменува въ едно писмо отъ П. Р. Славейкова, датирано 21 Мартъ 1853 г. и писано до Н. Палаузовъ въ Одесса. Въ това писмо 26 годишниятъ издатель на „Смѣсна Китка", заврѣнъ въ затънтеното балканско селце Трѣвна, се оплаква на своя познайникъ, че има пристрастие да чете и че пише стихове, но че прави това *както може*, а нѣма отъ гдѣ да научи *какъ трѣбва*, слѣдъ което се моли да му прати, между други книги, *съчиненията на Пушкина*. Въ сѫщото писмо се поменува, че той има на рѫка Христоматията на Галахова, отъ гдѣто види се ще му е било извѣстно името на руския поетъ, както и нѣкои отъ неговитѣ стихотворения. Той обаче надали ще е получилъ исканитѣ книги, иначе едва ли би имало защо да прѣписва въ особенна тетрадь стихотворения отъ Пушкина, и то безизборно, каквито му сѫ падѫли подъ рѫка, види се отъ прѣписи, или отъ чужди нѣкакви книги[1]. Кога и какъ отпослѣ вече П. Р. Славейковъ се е запозналъ по-добрѣ съ произведенията на Пушкина, не ми е извѣстно; но началото на

[1] Тази тетрадь е спазена и до сега въ книжата на П. Р. С. Въ нея има, прѣписвани между 1852—56 г., стихотворения отъ Языкова, Баратински, Лермонтова и др. русски поети. Отъ Пушкина има прѣписани 18 отъ найраннитѣ му стихотворения, между които и най-хубавитѣ отъ нея епоха: Ненастній день потухъ..., Погасло дневное свѣтило, Уединеніе, Вольность, и Посланіе къ Чаадаеву.

едно стихотворение (вписано въ сѫщата тетрадь, вѣроятно прѣзъ 1854 г.) дава да се проумѣй силното впечатление щото му е направилъ рускиятъ поетъ, — Пушкину.

. . . . . не бѣ ми братъ. —
По муза бѣше ми познатъ,
Но милъ ми бѣ отъ братъ по много.
. . . . . азъ молихъ Бога . . .

Че Пушкинъ ще е влиялъ още въ него врѣме на П. Р. Славейкова, това мислѣ се вижда въ стихотворенията му отъ нея епоха (1852—60), които по форма и съдържание сѫ първи български добри стихотворения. Скоро слѣдъ това, животътъ тласва развитието на поета по другъ пѫть, и цѣлъ прѣданъ на интереситѣ на деня, тъй смѣло нареченият „по муза братъ“ е изгубилъ значение за него. Въ Цариградъ (1867—75) П. Р. Славейковъ макаръ и да е ималъ вече на ржка всичкитѣ Пушкинови съчинения, макаръ и да е прѣвождалъ доста отъ стихотворенията му (Я пережилъ свои страданья, Цвѣтокъ, Въ деревнѣ, Чернь и пр.), вече никакво влияние отъ Пушкина ясно не се забѣлѣзва. Въ това врѣме той изпада подъ други влияния, за които не му е мѣстото тукъ да говорѫ. Въ изгорѣлитѣ поетически произведения на П. Р. Славейкова, които той смѣташе като най-добри, може би и да е имало нѣща които да сочѫтъ за Пушкиново влияние на него, но отъ печатанитѣ, извѣстнитѣ това не може да се констатира. А прѣводътъ на Чернь (Поетъ и Сгань; Читалище, год. III, стр. 961) даже явно ни показва, че формата и духътъ на Пушкиновата поезия сѫ му били вече съвсѣмъ чужди. Това стихотворение, тъй характерно за Пушкина, въ което той исказва открито прѣзрението си къмъ сганьта отъ просвѣтени глупци, и гордо имъ махва съ ржка: „Подите прочь — какое дѣло поэту мирному до васъ!“ . . . и което свършва съ стиховетѣ:

Не для житейскаго волненья,
Не для корысти, не для битвъ,
Мы рождены для вдохновенья,
Для звуковъ сладкихъ и молитвъ, —

въ прѣвода на П. Р. Славейкова добива съвсѣмъ другъ смисълъ, характеренъ отъ една страна за врѣмето и срѣдата въ които прѣводачътъ е живѣлъ, отъ друга — за неговото собственно credo като общественъ дѣецъ.

Махнете се отъ менъ, махнете;
Кои, какви сте знамъ ви азъ;
Тамъ дѣт' сте тамъ си уплъзнете —
Не щѫ да имамъ нищо съ васъ . . .
Наставникъ ли? водитель умний?
За васъ що страда той е лудъ!
Достойни вамъ сѫ тѣзъ безумни
Що тичатъ да цѣлуватъ скутъ,
Да клатѫтъ шапки съ поклони шумни, —
За васъ е туй — полезенъ трудъ . . .

Но тамъ той дѣт' ги гадеше,
За тѣхъ пакъ съ сълзи плачеше.

Крайнитѣ стихове отъ оригинала, съ вложената въ тѣхъ идея за висшето признание на поета, не сѫ могли да бѫдѫтъ по сърдце на Славейкова, който е разбиралъ поета само като непосрѣдственъ общественъ борецъ, какъвто е билъ самъ той и въ живота и въ сериозната си поезия. И той е измѣнилъ тѣзи стихове, чрѣзъ което се е измѣнила съвсѣмъ и смисъльта на цѣлото стихотворение. — Дълги години слѣдъ тоя прѣводъ, вече на старини, П. Р. Славейковъ си смомня пакъ за Пушкина и се залавя за прѣвождание на стихотворения отъ него. Отъ тѣзи прѣводи има печатани само приказката О рыбакѣ и рыбкѣ, Птичка (изъ „Цыгани“) и Станси („Мисъль“ год. IX, кн. 5.) — едни отъ най-хубавитѣ прѣведени на български Пушкинови стихотворения.

Подиръ Славейкова другъ отъ българскитѣ поети въ чиито произведения ясно личи Пушкиново влияние е Ботевъ. Освѣнъ на Гергйовдень, вдъхнато непосрѣдственно отъ Пушкиновитѣ стихове:

Паситесь мирные народы,
Васъ непробудитъ чести кличъ!
Къ чему стадамъ дары свободы?
Ихъ должно рѣзать или стричь . . .[1].

много отъ свободолюбивитѣ поетически мисли и дори изрази у Ботева сѫ очевидно навѣяни нему непосрѣдственно отъ четенето на Пушкиновитѣ стихотворения. Напримѣръ, началнитѣ стихове на Ботевата „Борба“:

---

[1] Тѣзи стихове служѫтъ като мото на Ботевата пѣсень. Тамъ тѣ сѫ цитирани, види се, по паметь, затова и погрѣшно, както погрѣшно е турено подъ тѣхъ и името Языковъ. Вижъ Соч. А. С. Пушкина (изд. П. О. Морозова т. I, 299.

Въ тѫги въ неволи младость минува,
Кръвьта се ядно въ жили вълнува,
Погледътъ мраченъ нищо не види,
Добро ли, зло ли, насрѣща иди . . . и т. н.,

както и други извѫтрѣ въ стихотворението, сѫ очевиденъ отзивъ на стиховетѣ отъ Пушкиновата Ода Вольность:

Увы, куда ни броу взоръ,
Вездѣ бичи, вездѣ желѣзы,
Законовъ гибельный позоръ,
Неволи немощныя слезы.
Вездѣ неправедная власть
Въ сгущенной мглѣ прѣдразсужденій
Вездѣ неволи грозный геній . . . .

На развитието на Ботевата поезия, както и на социалната му мисъль, сѫ влияли исключително разни русски волномисленници; а отъ Пушкиновата поезия той е цѣнилъ само онѣзи стихотворения, отъ първия периодъ на художественното му творчество, въ които е намѣрила енергиченъ изразъ младежки-недозрѣлата политическа мисъль на поета.

Отъ Ботева може да се мине прѣко къмъ Вазова, тъй като другитѣ наши поети и стихотворци прѣди освобождението, въ това число и Л. Каравеловъ, нѣматъ никакво, ни явно, ни спотаено отношение съ Пушкина. Съмнително е да ли тѣ сѫ знаяли дори и името на русския поетъ. Само Л. Каваеловъ е знаелъ Пушкина. но негова погледъ на живота, както и естетическото му въспитание сѫ го държали далечъ отъ влияния на художникъ като Пушкина.

Но и у Вазова, който се ползува комахай отъ всѣкой поетъ и стихотворецъ що му падне подъ ржка, не може да се констатира истинско влияние отъ великия русски поетъ. Поетъ чието главно прѣимущество е афектация, и на чувството и на формата, едва ли може да се вчита въ поезията на такъвъ художникъ и да се повлияе отъ нея. Пъкъ и слабото знание на руския езикъ е прѣчило на Вазова за такова вчитание. Самъ за себе си, Вазовъ исповѣдва че — „Пушкинъ и Лермонтовъ сѫ ми откривали тайната на стихотворството, давали ми сѫ уроци по музиката на рѣчьта, по красотата на формата, по изразителната краткость на мислитѣ (sic); но духътъ на тѣхната поезия ми остана чуждъ — духъ на резигнация и разочарование — и песимизмъ у послѣдния — който не отговаряше на моята жажда.

Той бѣ несъвмѣстимъ съ младежкитѣ пориви и идеали, конт
трѣбваха на моето поколение, извикано на борба, урисан
да исковава бѫдѫщето . . ."[1]

И наистина Вазову не може се натякне, че той се
влиялъ отъ духа на Пушкиновата поезия; но едва ли мож
да се приеме за истинско и твърдението му, че той е нау
чилъ нѣщо отъ формата отъ стиха, отъ музиката на сло
вото: първото у него е доста, и доста тромо, а отъ второт
нѣма поменъ. За „музика на словото" у Вазова, очевидн
свидѣтелствуватъ както неправилнията му стихъ (напримѣр
въ Епопеята на Забравенитѣ), тъй и употрѣбяванет
въ лирически стихотворения думи подобни на грухти ил
коткамъ, толкова музикални, колкото и правилно писани
Поетическа хубость и музика на словото не може да има в
стихотворни упражнения, въ които мѣстото на патоса заем
афектацията.— Но четенето на Пушкиновитѣ творения все пак
е оставило слѣди у Вазова. Тѣзи слѣди най-ясно личат
въ неговата ода Общество и Пѣвецъ.[2] Великитѣ поет
не влияятъ на дребнитѣ, а ги рабски подчиняватъ на себе с

---

[1] Драски и Шарки. Кн. II, 221.

[2] Това стихотворение на Вазова е конгломератъ отъ Пушкинова Черны и Лермонтовото Не вѣрь себѣ. Втората часть отъ Лермонтово стихотворение — отъ стиховетѣ:

Какое дѣло намъ, страдалъ ты иль нѣтъ?
На — что намъ знать твои волненья . . . —

до края е мълкомъ прѣписана въ Вазовото Общество и Пѣвец

Какво ни трѣбва да знаемъ ний
Що мислишъ, или страдашъ ти? и т. н.

Въобще, Вазовъ повече се е влиялъ отъ Лермонтова, отъ колко отъ Пу
кина. Ето единъ примѣръ отъ такова своего рода влияние:

Есть рѣчи — значенье	Знай име неизвѣстно,
Темно иль ничтожно,	То не е до толкосъ лично,
Но имъ безъ волненья	Ни богинско, ни небесно,
Внимать невозможно.	Нито пакъ е романтично.
. . . Но въ храмѣ, средь боя	. . . То за мень не е нищожно
И гдѣ я ни буду,	То и негово значенье,
Услышавъ, его я	Нито ми е пъкъ възможно
Узнаю повсюду;	Да го слушамъ безъ вълненье.
. . . Не кончивъ молитвы,	. . . Въ бой да бѫда, въ страшна бит
На звукъ тотъ отвѣчу	Срѣдъ гърмѣжа него чувамъ,
И брошусь изъ битвы	И дор' въ моята молитва
Ему я на встрѣчу.	Безъ да щѫ го споменувамъ.

Лермонтовъ. *И. Вазовъ (Майска Китка,*

Същото може да се каже и за Паисий — едно отъ добритѣ Вазови стихотворения — чийто патосъ е почрепнѫтъ изъ монолога на отца Пимена, въ Пушкиновата драма Борисъ Годуновъ. Стихотворението Пушкинъ [1], въ което Вазовъ се е помѫчилъ да даде единъ видъ характеристика на Пушкина. ясно показва едноврѣменно и неразбиране на великия поетъ и стихотворна нехайность.

И казахъ си: о смъртъ, земи ме,
Този адъ въ гѫрди ми прѣкрати!..
Но ето муза посѣти ме
Небесна и ме укроти.

Тя нѣжно, сладко ме прѣгърна,
Прикотка ме съ вълшебенъ гласъ,
И, вдъхновенъ, въвъ пѣсни азъ
Излѣхъ душата си кахѫрна.

Пѣвецъ! на Бога не гълчи!
Той въ тебъ два дара чудни лѣе:
Сърдце — отъ язви да болѣе,
Поезия — да ги лѣчи.

Тука „музиката на словото“ е достигнѫла до висше съвършенство, както чрѣзъ думата прикотка, тъй и чрѣзъ прочувствания и логиченъ изразъ: „Пѣвецъ! на Бога не гълчи, защото той лѣе въ тебе сърдце и поезия!“ „Освенъ рабскитѣ подражания на Пушкина, Вазовъ е прѣвелъ отъ него нѣколко малки стихотворения, двѣ-три строфи отъ Евгений Онѣгина, монолога на Скѫперника Рицарь и началото отъ Мѣдний Конникъ. Прѣводитѣ сѫ доста близки до буквата на оригинала. — и далечъ отъ духа. Отъ малкитѣ стихотворения най-добрѣ прѣведенъ е откѫслекътъ отъ Въспоминание, види се, защото е прѣвожданъ доста свободно; а Удавений, чието заглавие дори е прѣведено лошо, прави впечатление на Бетховенова соната — тананикана на тамбура.

За отношенията на другитѣ, сегашнитѣ, наши поети къмъ Пушкина още не е сгода да се говори, защото относително интересующия ни тукъ въпросъ, нищо опрѣдѣлено

[1] „Зора“ 1885 г, кн. II. Изъ цикъла Поетъ (въ збиркага Звукове) това стихотворение е исхвърлено, види се, защото самъ Вазовъ не го е счелъ за достойно.

сега не може да се схване, не е greifbar както казватъ нѣмцитѣ.

Прозаическитѣ съчинения на Пушкина, до колкото ми е извѣстно, сж нѣмали никакво влияние на нашитѣ писатели. А вѣрвамъ че нѣма и да иматъ, тѣхното врѣме е отдавна минало . . . Прозата на Пушкина, както прозата на Гете, е интересна, може би, само за литературнитѣ историци. Дори у Л. Каравелова — прѣводачъ на Капитанската дъщеря — не се забѣлѣзва каквото и да е влияние.

Отъ казаното и показаното до тукъ може да се заключи, че поетитѣ на нашето минало 1) сж имали доста ограничено понятие за поезията на Пушкина, 2) че едни сж се влияли само отъ извѣстни страни на поезията му, а не отъ общия духъ на тази поезия (Славейковъ, Ботевъ), и 3) други само се хвалжтъ да сж се влияли отъ нея (Вазовъ). Съ една дума— истинско влияние на Пушкина върху досегашнитѣ български поети нѣма, а има само извѣстни отношения, доста прилични на отношенията между „шапочни знакомци“: срѣща — поклонъ — и всѣкой по своя пжть. А истинско влияние отъ художникъ на художници е възможно само тогава, когато онѣзи, върху които благодатьта на влиянието ще се излѣе, би били способни да проникнжтъ въ духа и се вдъхновжтъ отъ идеала на своя учитель. Тѣ трѣбва да бжджтъ апостоли на своя Христосъ, а не случайни подловачи на отдѣлни негови думи, изрази, или пъкъ реноматори съ неговото име. „Не онзи е мой ученикъ, който случайно подлавя моитѣ думи, а онзи който живѣе въ духа на моитѣ дѣла — въ когото е моето учение“.

P. S. За нашитѣ специални прѣводачи на Пушкиновитѣ творения, нека ми бжде позволено да прѣмълчж, — или да кажж само нѣколко думи, да дамъ изразъ на своето възмущение отъ гѣхъ. Освѣнъ прѣводитѣ на А. Константинова, прѣводи добри, но не и хубави, всички други сж позорна подигравка съ Пушкиновитѣ творения и — съ българския езикъ.

Въ прѣмеждие

Очеркъ отъ Г. Стаматовъ

И воровать все-жъ не забуду
Казенныя дрова.

Пушкинъ.

Слънцето като че нарочно проникнѫ прѣзъ гѫститѣ сутренни облаци, и испрати първитѣ си лѫчи въ една отъ най-шумнитѣ, най-голѣми улици, на ѫгъла на която се издигаше двуетажна кѫща съ по шестъ прозорци отъ всѣка страна. Нѣкакъ-си лукаво, макаръ и весело надничаше слънцето въ нея, като че търсѣше нѣкого въ стаитѣ.

Небето бѣше безоблачно като най-безумна мечта; цѣлата природа посрѣщаше новия день. Птичкитѣ весело пѣехѫ, сѣкашъ чувствувахѫ че сѫ по-честити отъ хората. Даже метачитѣ, станѫли отъ твърдо легло съ лекъ стомахъ, се шегувахѫ помежду си. Но прѣзъ единия отъ прозорцитѣ слънчевъ лѫчъ паднѫ на единъ блѣденъ отчаенъ човѣкъ, лежащъ на меки възглавници въ широкъ креватъ, обиколенъ съ разни масички, столчета, канапенца и др. такива скѫпи дреболии. Часътъ бѣше 6 $^1/_2$. Той цѣла нощь не е спалъ; напраздно още въ 9 ч. вечерьта той се силѣше да заспи, нарочно си затваряше очитѣ, прѣструваше се че спи, даже че сънува, обаче намѣсто сладки сънища, картини — прѣдъ него се рисуваше грозната дѣйствителность, и до ушитѣ му звучахѫ безпрѣстанно, монотонно страшнитѣ думи: „писмото е хванѫто!“ Тѣзи двѣ думи бѣхѫ по-остри отъ ножъ; напраздно той се мѫчеше да имъ придаде друго значение, като си казваше: „туй е нищо“, „то ще мине“, „само азъ ли съмъ, — кого сѫ осѫдили до сега?“ и той на минута се успокояваше, сгуш-

ваше се подъ одѣялото, даже по-легко дишаше. Но изведнажъ като отъ нѣкой врагъ той чуваше до себе си тихо като дѣтски шепотъ: писмото е хванато! Отново студенъ потъ го избива и ни нѣжнитѣ покривки, ни мекото легло не махваха страшната мисъль: „Сждъ! Сждъ!“ „И защо? Защо? Само азъ ли съмъ?“

Безъ да иска, той става отъ леглото, машинално запалва цигара, прѣминава отъ стая въ стая и пакъ се връща въ спалнята. Креватътъ е мѣсто за покой — само не за него; той се мжчеше отъ мисъльта, че другъ на негово мѣсто би се счелъ за най-честитъ да се простре на туй раскошно легло и съ ядъ отмѣташе покривкитѣ, като че тѣ му прѣчехa да заспи.

Лѣга той отново, пакъ сжща история, — желание да заспишъ, да забравишъ всичко, да се забравишъ поне прѣзъ нощьта, да спрешъ ужасната мисъль поне на минута, да излъжешъ самъ себе си, че си спокоенъ и пакъ вѣчното пошепване: писмото е хванато! Лампата гори и прѣзъ нѣколко голѣми огледала той гледа блѣдното си лице и пакъ става и се расхожда. Отдѣсно е работниятъ му кабинетъ, пъленъ съ книги, книжа, — до него стая за ядене, голѣма, за 20-тина, даже парфюмирана, понататъкъ библиотеката, сетнѣ, салонъ — прѣзъ прозорцитѣ на който нѣкакъ хитричко поглеждатъ кжщи, — исписани отъ Европа цвѣтя, исписани, Богъ знае защо, понеже той надали имъ знаеше и названията. Отлѣво двѣ стаи: едната за другари, другата специално за него, за най-затъптенитѣ му мечти и, макаръ че той рѣдко мечтаеше, имаше 2—3 канапета покрити съ персидски килими . . . . . .

На разсъмване той лежеше неподвиженъ, но очитѣ му бѣха отворени, нѣкакъвъ нечовѣшки погледъ блѣстѣше въ тѣхъ, той мязаше на крадецъ, попаднжлъ случайно въ чужда стая. Макаръ че организмътъ му почиваше на мека възглавница, мозъкътъ се свиваше отъ една и сжща мисъль. На вратата тракаха, той чуваше тѣзи удари, но тѣ му се виждаха тъй противни, че той мълчеше. Слугата бесцеремонно внесе сутрѣшния му чай, сложи го на масичката и излѣзе. Тракането на чаши го накара да стане, но той не се докосна ни до чая, исписанъ отъ Руссия отъ единъ неговъ другарь полковникъ, ни до хубавитѣ бисквити, които Сташевски пазѣлъ за него и за още нѣколко свои любимци. Той се облѣче тъй както се обличатъ хора, които воджтъ за испълнение на смъртна присжда,

— не усѣти ни кога си обу чепицитѣ, ни кога си облече дрѣхитѣ, — излѣзе на улицата и тръгна. Никога той не е ставалъ тъй рано; улицитѣ, прѣзъ които често е минавалъ, кѫщитѣ, които тъй хубаво познаваше, градътъ, въ който имаше толкова и толкова познати —всичко му се виждаше отдалечено отъ него, откѫснато отъ сърдцето му, чуждо. Край „Панаха“, дѣто толкова пѫти безгрижният му смѣхъ веселѣше другаритѣ му, той бързо отмина, отъ страхъ да не го дръпне нѣкой навѫтрѣ, и все вървѣше по-нататъкъ и по-нататъкъ. Въ една улица тъкмо отваряха кафенето. Слугата нареждаше столове. Убитъ, истощенъ, машинално сѣдна Онетовъ до една масичка и може би пръвъ пѫть въ живота си заржча ракия. Устнитѣ му се свиха, слѣдъ като я испи, — по негова несвикналъ организъмъ пропълзѣха тръпки, но умътъ му остана спокоенъ отъ тази нова отрова, и той почти сърдито каза: още една! Испи и нея; гладниятъ стомахъ лесно прѣдаде чашитѣ въ главата; той взе да става малко веселъ и заржча още една. Слѣдъ туй четвърта, пета, шеста и пръвъ пѫть почувствува нѣкакъвъ сладострастенъ гъделъ по жилитѣ си, като че нѣкой старъ приятель го утѣшаваше, и той безсъзнателно се вслушваше въ тоя гласъ, който му шепнѣше нѣщо весело и неволно казваше: — А, нищо, то ще мине. Какво отъ туй!? — Момче! дай още една, извика той, като испи послѣднята ракия Часътъ бѣше вече около деветь; изъ улицитѣ минаваха кола, работници, но нищо не примамваше вниманието му. Сегисъ-тогисъ се мѣркаха прилично облѣчени господа, по всѣка вѣроятность чиновници. Нѣкои отъ тѣхъ си търкаха очитѣ, кои отъ снощна работа, кои отъ вчерашенъ гуляй, но въ очитѣ имъ се виждаше нѣкакво мирно спокойствие. нѣкакво доволство отъ сждбата. Той ги гледаше, и въ мигъ всичкитѣ ракии искочиха изъ главата му, като че нищо да не бѣ пилъ, и остра болка отново сви сърдцето му и като че нѣкой го ударяше съ чукъ по главата и му викаше: Ами ти, ами ти! — и сълзи Богъ знай отдѣ блѣснаха въ очитѣ му.

— Момче! бързо извика той, като бръкна въ джеба си да се разплаща. но отведнажъ звукътъ на златни монети зави свѣса му и той отново седна. Момчето доде.

— Какво обичате?

— Още една, каза той машинално. Въ туй врѣме тъкмо минаваше Кърпачевъ, единъ отъ неговитѣ другари, който

съвсѣмъ малко познаваше всичкитѣ тѣзи истори, които пр
чиняваха толкозъ страдания на ново-испечения аристократ

— Какво правишъ тука, Онетовъ? каза весело то
Часътъ е десетъ, ти още не си въ министерството, — впрочем
защо ли те питамъ, вий сте голѣмци, и безъ васъ се свърш
работата тамъ. Бре! отъ кога си пропилъ.

Отнетовъ нищо не отговори, а вижда се, и не чу д
митѣ му, защо го попита колко е часа.

— Що ви е часовникъ, да не чакашъ нѣкоя? Санки
казватъ че си ачигйозъ въ тѣзи работи, даже май расправят
че не ти е била чиста работата съ прокуроршата. — Он
товъ пакъ нищо не отговори и нѣкакъ инстиктивно, за да пр
крати бръщолевенията на веселия си другарь, продума:

— Пийвашъ ли една?

— А ха! ти черпишъ днесь, трѣбва да има нѣщо, —
и безъ да чака искрѣщѣ на момчето:

— Донесъ двѣ ракии, господинътъ черпи, прибави т
на всѣки случай. Тѣ се чукнаха, испиха ракиитѣ и Онето
зарча още по една.

— Слушай бе, Онетовъ, истина ли е, че нашиятъ ко
чежникъ е даденъ подъ сждъ? Казватъ злоупотрѣбилъ нѣщ
дребна работа. петь, шесть, хиляди лева. Министеръть о
давна търсилъ случай, макаръ че едно врѣме ужъ билъ др
гарь, — заедно са служили и много пари са прахосал
Чудна работа, не може да се намѣри ковчежникъ, — всѣ
краде, краде и краде. Вижъ, вий сме рахатъ, петь пар
казионни нѣмаме, какво ще крадешъ, — добави той нито
ирония, нито съ съжаление. — Най-сетнѣ дяволъ да ги зем

— Момче! извика той високо. Отъ менъ по една
Онетовъ мълчеше.

— Слушай бе! Да ги зематъ дяволитѣ, чудни са нашит
банки! Два дена не те чакатъ, — миналиятъ мѣсецъ пл
тихъ 600 лева — каза той и самъ си прѣхапа устнит
защото никога не е виждалъ въ ржцѣтѣ си такава сума..

— Шестъ стотинъ лева, повтори той за да увѣри са
себе си, че не може . . .

— Пий бе, Онетовъ! И прѣдстави си, този мѣсец
пакъ ми искатъ триста! Вагабонти, вагабонти навредъ! Зап
не пиешъ? Пий, че да му ударимъ още по една. Момче
Разгеле, Онетовъ, можешъ ли ми дà за два три дена трист
и петесеть франка? Ти баремъ не си като мене сиромах
Парици ти далъ Богъ.

Като раненъ тигъръ скочи Онетовъ отъ стола си и запъхтенъ отъ испитата ракия, ядосанъ отъ тежкитѣ мисли, застанѫ срѣщу Кърпачева като изрѣва:

— Какво, какво искашъ да кажешъ съ туй? — Другарьтъ му се смути.

— Ти полудѣлъ ли си, Онетовъ?

— Какво, какво искашъ да кажешъ съ туй?

— О, да му се невиди, че ти отъ петъ ракии се надрънка. Що пиешъ, ако не ти държи главата; я вижъ на какво мязашъ, отъ такива хора и пари не щѫ — проговори той, като видѣ, че нищо нѣма да го огрѣе.

— Какво, защо не щешъ отъ такива хора пари? А? И отговаряй защо? Всичко като да му казваше: „Азъ такива пари не щѫ» и първъ пѫть стигнѫ до ушитѣ му едно ново име, което той не смѣеше даже да помисли, но то се набиваше въ главата му. Ракията произведе своето дѣйствие. Другарьтъ му не знаеше какво да го прави, защото истощенъ и почти пиянъ, Онетовъ припаднѫ до масата и заспа. Въ туй врѣме хазяинътъ излѣзе, усмихнѫ се и се доближи до тѣхъ. Въ умътъ на Кърпачева минѫ гениална мисъль.

— Докарайте единъ файтонъ, каза той на стопанина. „Пиянъ като говедо, но нейсе, ще го заведемъ въ кѫщи“.

— Кой ще плати всичко туй? попита хазяинътъ. Кърпачевъ го изгледа, помисли и каза: азъ, — и сложи петъ лева на масата.

— Нищо, съ петтѣхъ ще искарамъ триста. Да отрезнѣе само по-скоро, дяволъ да го земе, че довечера да помнѫтъ кога сме играли на бакара. — Файтонътъ дойде и съ помощьта на стопанина натоварихѫ Онетова на колата. Слѣдъ малко той лежеше почти бесчувственъ въ леглото си. Другарьтъ му забрави службата и не се отдѣляше отъ него. Днесь ли намѣри врѣме да пропие? Какво ще се прави, какво ще се прави, ако не стане!“—си думаше той. Отведнѫжъ той прати момчето въ аптеката, разбърка изъ стаята различни шишета съ непознати нему жидкости, като ги тикаше една по една подъ носа му. Най-добросъвѣстниятъ докторъ не би се мѫчилъ да приведе своя пациентъ въ съзнание, както се мѫчеше той.

Момчето донесе амониакъ. Нещастниятъ Онетовъ нѣколко пѫти подскачаше въ кревата си, съ такова усърдие Кърпачевъ поднасяше стъкълцето до носа му. По едно врѣме си отвори очитѣ.

Кърпачевъ се усмихнѫ и като чуваше тракането в златнитѣ пари въ джеба на Онетова, мѫчеше се да го на кара да говори. Онетовъ мълчеше. Безъ никакво изражени гледахѫ мѫтнитѣ му очи и като че ли питахѫ „какво съмъ дѣ съмъ?“

— Онетовъ, Онетовъ, позволявашъ ли да земѫ трист лева отъ джеба ти?

Онетовъ нѣщо промърмора, но въ всѣкой случай ту не бѣше за паритѣ.

Кърпачевъ не можеше повече да чака, защото знаеш че въ това врѣме го чака една компания, дѣто той съ тѣз триста лева — той ги смѣташе вече въ джеба си — ще не кара шестъ стотинъ лева, може би, хилядо, па дяволъ да з земе, може би и нѣколко хиляди. Не е нѣщо невъзможно.

И въ ума му тъй неопрѣдѣлено, смѫтно минѫхѫ десе тина, петнайсетъ проекта, съ каквито се пълнѫтъ въобш бѣднитѣ чиновнически глави. Онетовъ почнѫ да се търкаля златнитѣ пари, повечето наполеони, почти нови, като че ли на рочно се разсипахѫ изъ джеба му по креватя. Искушениет бѣше много силно, та и паритѣ не бѣхѫ малко. Опитното ок на другаря наброи до четиристотинъ и петдесетъ лева.

— Момче! извика той, като прибираше паритѣ, — момче повтори той, като ги туряше въ джоба си, — момче, закрѣщ нетърпеливо той, търсящъ шапката си. Момчето влѣзе.

— Стой тука, азъ ще додѫ слѣдъ малко, — и излѣз като си мислѣше: утрѣ или ще му пишѫ, или ще му кажѫ И честитъ като никога въ живота си, той взе първия файтон и тръгнѫ къмъ Панаха.

Тая вечерь ще има благотворителенъ балъ. Въ голѣми салонъ на Бесѣдата се мѣркахѫ вече нѣколко редингота съ безъ ръкавици, десетина копринени рокли, и оркестрътъ почн да испълнява всевъзможни валсове и мазурки на мѣстния маe стро, който, възползуванъ отъ музикалното невѣжество н публиката, бесцеремонно пишеше въ програмата валсъ „J t'aime“ отъ маестро Х. Лека полека салона взе да се пълн съ млади офицерчета, обязателно съ шпори, млади госпожици мечтающи за военна кариера, ако може да се рече тъй женени жени, — доволни, весели, съ вѣчнитѣ си спѫтниц на живота въ малко по-истъркани дрѣхи.

Музиката засвири, растичахѫ се изъ салона онѣзи т подпоручици и поручици, заскачахѫ госпожицитѣ подъ веселит

звукове на военната музика, която като че ли имъ шепнѣше: отваряй си очитѣ и ще имашъ вѣстовой. И тѣ не дрѣмѣхж, — не единъ подпоручикъ, склоненъ до стола, й расправяше какво горещо сърдце бие, каква свободна любовь кипи въ тоя тѣсенъ на гледъ мундирь. И туку погледнешъ чифтъ слѣдъ чифтъ се влачѫтъ тѣ въ буфета и веселиятъ антрепренеръ събира проценти на българската любовь и капиталитѣ на господа офицери. По едно врѣме, когато музиката свирѣше единъ отъ най-любимитѣ софийски валсове, въ салона влѣзе Онетовъ. Едвамъ отвори вратата и останж като вкованъ, нему се показа, че туй е сънь, хвърчащи пари, — струваше му се, че всичко туй бѣше една картина, — той се боеше да се пипне, като мислѣше че нѣма да намѣри своето азъ. И само тогава доде въ себе си, когато една ржка го хлопнж по рамото, и единъ гласъ, полупиянъ, му каза: хайде въ буфета.

Той тръгнж, и чакъ въ буфета забѣлѣжи че до него стои Кърпачевъ.

— Нейсе, ритнѫхме пакъ, отидохж ти парицитѣ на гюрултия, каза той, когато седнѫхж до масата.

— Кои пари? попита смаяно Онетовъ. И нѣкакво нервозно трѣптение пробѣгнж отново по жилитѣ му. Този човѣкъ непрѣмѣнно има нѣщо. И пакъ главата му се напълни съ стари мисли,—той го гледаше, като че ли искаше да прочете нѣщо въ очитѣ му.

— Какви пари?! извика Кърпачевъ,—които зехъ днесь отъ тебе, до послѣдня стотинка отидохж. Хвърлиж всичко, ама баремъ пихъ безъ пари. Четиристотинъ и петдесетъ лева, дължж ти ги, ама не си да нѣмашъ, ще чакашъ, богатъ си. Гарсонъ! Дай една бутилка шампанско. Плащай бе, Онетовъ, не си вчерашенъ, все си имашъ парици. — Гарсонътъ донесе шампанското, но нѣмаше кой да го пие, защото Кърпачевъ почти захърка на масата, а Онетовъ, пъленъ съ нови тревожни мисли, макаръ че съвсѣмъ отрезнѣлъ, станж отъ стола си. Той отвори вратата и влѣзе въ салона, дѣто танцуваxж, тъй както влиза единъ подчиненъ, повиканъ ненадѣйно отъ началника си, — минути, въ които сърдцето трепти отъ страхъ и въ сѫщо врѣме отъ желание да узнаешъ туй, което те чака. Пиянството му бѣше почти съвсѣмъ минжло, но въ главата му се тълпѣше такъвъ хаосъ отъ мисли, той бѣше тъй разсѣянъ, че изгуби и слухъ и зрѣние. Пъстрата публика, която хвърчеше прѣдъ очитѣ му, мѣзаше на свѣтли

звѣзди, които често виждаме въ съня си, които бѣгатъ една слѣдъ друга, смѣняватъ се, и ти ги виждашъ, но въ сѫщо врѣме нѣма нищо прѣдъ тебе. Високиятъ гласъ на мѫжетѣ се сливаше въ ушитѣ му съ тихо произнасяни нѣжни думи на хвърчащи въ гарнизонни облаци госпожици. Той като че ли не познаваше никого въ тази тълпа; машинално напусна салона и отиде въ една смежна празна стая. Въ кюшето ѝ на едно канапе седѣше младъ момъкъ, когото Онетовъ познаваше. Той бѣше бѣденъ, изгоненъ отъ служба, и доде въ клуба ужъ да се развесели, поканенъ отъ другаритѣ си, макаръ че може би не е вечерялъ днесь.

Нѣкаква си спокойна тѫга се четѣше въ очитѣ му, той страдаше, но въ тѣзи страдания нѣмаше ни капка отъ онази горчевина, която терзае измѫченото сърдце. Когато Онетовъ доближи до него, той даже се усмихна.

— Какво правишъ? попита Онетовъ.

— Нищо.

— Е, какъ смѣташъ, ще ли намѣришъ служба?

— Не е извѣстно още. Ама ний сме навикнали да чакаме. Не съмъ пръвъ, не съмъ и послѣденъ.

— Че що не отидешъ при Иванова, той баремъ може да ти помогне, каза Онетовъ, безъ даже да обръща внимание на думитѣ си.

— Съ вагабонти нѣмамъ работа, отговори съвсѣмъ спокойно младиятъ момъкъ. Думата „вагабонти“ пакъ жегна Онетова, и той бързо прѣмина въ другата стая. Ето го, мислѣше той, хлѣбъ нѣма да яде, страда и пакъ има поне едно утѣшение, — „вагабонти“ ни нарича, и туй го утѣшава, и гладенъ той може би спи по-спокойно отколкото самия Ивановъ или азъ, тихо пришепна той. О, какво не бихъ далъ азъ за неговитѣ страдания и за негова гладъ, но да не чувствувамъ всѣка минута това, що чувствувамъ сега. Никой още нищо не знае, а менъ се струва като че всѣки ми казва: какво направи ти? Но на́, не съмъ пръвъ, не съмъ послѣденъ, повтори той машинално думитѣ на другаря си. Че нима́ азъ съмъ пръвъ, нима́ азъ съмъ послѣденъ? Че кой, кой не краде! — помисли си той съ ярость. Нима́ само азъ трѣбва да отговарямъ за туй? — почти високо каза той, като влизаше въ буфета.

Кърпачевъ седѣше прѣдъ полуизпразднена бутилка съ шампанско.

— Дѣ се губишъ бе, Онетовъ? Двѣ пари не струва туй шампанско, я заржчай варненско вино.

— Гарсонъ! Двѣ чаши, една бутилка вино и порция жамбонъ.— Кърпачевъ напълни чашитѣ залови се най-сериозно за жамбона и даже не обръщаше внимание на Онетова, който испи чашата, налѣ си още една и слѣдъ десетина, петнайсетъ минути въ главата му се почнж онази история, която той прѣживѣ тая сутринь въ кафенето. Убийственната мисъль пакъ исплува, той продължаваше да пие, но въ ума му оставаше вѣчно едно кжтче трезно, отдето чуваше: ти си пиянъ, ама помнишъ всичко — и той продължаваше неподвижно да седи на стола, и край него въ антрактитѣ миноваж негови другари, колеги и познати.

— Какво си се одрѣмалъ така? казваше му единъ.

— Що не танцувашъ бе, Онетовъ,—що не доде да играешъ днесь? — да не си се влюбилъ, шепнѣше му другия.

— Дай ми 50 лева на заемъ, мърморѣше му третия. А нѣкои просто го тупажж по рамото и си заминаважж.

— Истина ли е туй, дѣто казватъ, Онетовъ? — попита го единъ, но въ туй врѣме минж една госпожа и той не можа да свърши фразата си. Онетовъ нищо не отговаряше, той само мърморѣше нѣщо; всички тия запитвания, тъй незначителни, тъй прости, тъй случайни създаважж въ ума му цѣли обвинения. „Истина ли е туй бе, Онетовъ“, му минж прѣзъ ума, и той неволно продължи: истина ли е бе, Онетовъ, че си кралъ? Всѣко потупване на другаритѣ като да му казваше: аха, пипнжжж те и тебе най-сетнѣ?

И той не можа да издържи нахлуването на всичкитѣ тѣзи мисли.

— Не, не, не могж, почти извика той и искаше да стане, но краката му не държехж, защото услужливиятъ Кърпачевъ четири, петъ пжти викаше гарсона, заръчваше варненско вино и като сочеше съ пръста Онетова, наливаше му чаша слѣдъ чаша. Той се отпуснж, блѣденъ, на стола си и навѣрно щѣше да падне, да не бѣхж го поддържали нѣколко души, които забѣлѣжихж туй.

Убитъ, отчаянъ като осжденъ на смърть, комуто остава да живѣе нѣколко часа, той излѣзе отъ буфета, безъ да се расплати, безъ да обръща внимание на нѣкого. Кърпачевъ, който дрѣмѣше, като забѣлѣжи отсжтствието му, хукнж слѣдъ него на улицата.

— Онетовъ, Онетовъ, крѣщеше той — хичъ остава ли се така безъ да платишъ? Дай ми два наполеона.

И Онетовъ не можеше да му откаже, нему се струваше, че ако не даде тѣзи пари, Кърпачевъ ще му наговори нѣщо страшно и той побърза да извади два наполеона. Кърпачевъ забѣлѣжи купчинка златни монети въ кесията.

— Дай три бе, все едно. — Онетовъ даде три. Десетъ да бѣше поискалъ, десетъ би му далъ. Той се боеше отъ него. А въ сѫщность Кърпачевъ нищо не знаеше и даже не обръщаше внимание на страданията на другаря си. Онетовъ съ мрачни мисли тръгна къмъ своята квартира; но едвамъ влѣзе въ стаята, тъмнината произведе на него неприятно впечатлѣние, като че ли криеше нѣщо въ себе си — и той заповѣда на момчето да запали и лампата въ спалнята, и люстрата въ салона. Но и силно освѣтенитѣ стаи го навеждахѫ пакъ на сѫщи мисли. Той почна да се бои отъ нѣщо, отъ нѣкого. Като се расхождаше отъ стая въ стая, понѣкога му се струваше, че ей сега вратата ще се отворѫтъ, и той ще чуе: „въ името на закона вий сте арестувани“ и посрѣдъ богато накиченъ салонъ му се прѣдстави малко, тѣсно кюше въ Черната Джамия. Мозъкътъ му тъй силно работѣше, мислитѣ тъй бързо се смѣняваха, че той чувствуваше потрѣбность да ги разбърка, да ги унищожи и прати момчето за бутилка конякъ. Щомъ испи Онетовъ първата чаша въ него се яви желание да испие втора, третя и той отново усѣти онуй сладко гъдаличкане на алкоола въ мозъка, което на минута прѣспива най дотегливата мисъль. Той продължаваше да се расхожда отъ салона въ спалнята и обратно, спираше се въ салона, паливаше конякъ и пакъ продължаваше да ходи.

По едно врѣме той почувствува, че краката му едвамъ държѫтъ. Той се облегна на канапето, но мозъкътъ му продължаваше да работи като въ мъгла, като въ полусънь. Нагледъ той бѣше съвсѣмъ пиянъ, но въ главата му като че ли остана една трѣзва гънка, която съ нищо не се опояваше, която не искаше да заспи и не му даваше мира. Тъй казватъ военнитѣ: най-стариятъ пияница истрѣзнява и не може да се опие, щомъ запищютъ куршумитѣ. Той седѣше неподвижно, и прѣдъ очитѣ му като че ли се дигна нѣкаква завѣса, и той видѣ една зелена маса, на нея кръстъ, до нея трима души, лица познати, строги. Отъ дѣсната имъ страна

единъ исправенъ човѣкъ, който сочи нѣщо, и Онетовъ слѣди пръста му — и ужасъ го обзе. Човѣкътъ, на когото сочехѫ, бѣше той. Главата му почнѫ да се върти. Салонътъ сѫщо. Креслата, столоветѣ, масата ту се издигахѫ, ту се спущахѫ надолу, очитѣ му безсъзнателно блуждаехѫ по стаята, исправениятъ човѣкъ все се приближаваше и приближаваше къмъ него и ставаше по-страшенъ и по-страшенъ; задъ тримата седящи той виждаше още други, отначало нѣколко, все повече, цѣла тълпа. Исправениятъ човѣкъ по едно врѣме отвори уста и Онетовъ чу, чу ясно: крадецъ! крадецъ! Той не се движеше, а цѣлата тълпа крѣщѣше: крадецъ! крадецъ!—даже въртящитѣ се въ въздуха столове, кресла, маса— и тѣ се доближавахѫ до него и като че ли му шепнѣхѫ; и ний сме крадени, всички сме крадени. Само тримата нито се движехѫ, нито говорѣхѫ, мрачни като привидения, заковани до зелената маса. Той станѫ блѣденъ като платно, почти не дишаше. Сѫдъ! сѫдъ! Тюрма! шепнѣше всичко наоколо му; голѣмата блестяща люстра приличаше на хиляди сатанински очи, които го гледахѫ страшно, злобно ухилени. Всичко туй като дѣйствителность удари на нервитѣ му и той въ безсъзнание паднѫ на канапето . . .

Да не бѣше се случило едно неочаквано нѣщо, Онетовъ навѣрно би полудѣлъ отъ страхъ, прѣди още да е видѣлъ грозния прокуроръ, или би потънѫлъ въ пиянство, едничкото утѣшение за прѣстѫпници и страдалци. Но единъ день, когато звънецътъ дрънѫ и той се вкамени, както бѣше привикнѫлъ да се вкаменява при вѣчната мисъль: «въ името на закона азъ ви арестувамъ", —въ двора влѣзе единъ господинъ, когото Онетовъ познаваше и който въ никой случай не би могълъ да бѫде страшенъ за него. Една малка, незначителна личность. Онетовъ го покани въ салона. Гостенинътъ, прѣди да начне да говори, внимателно огледа стаята.

— Охо! Да не смѣташъ да се женишъ? Страшно нѣщо! Колко струва всичката тази мебель?

— Право, точно не знамъ, каза Онетовъ, около седемъ, осемъ хиляди лева. Е, какъ върви работата? — Гостенинътъ, вмѣсто отговоръ, хвърли още единъ погледъ наоколо и каза:

— Бай Онетовъ, въ ржката ми случайно попадѫ едно твое писмо, писано прѣди двѣ години прѣзъ декемврий.

Онетовъ отначало нищо не отговори.

Езикътъ му се схванѫ.

— Седемнайсети декемврий, каза той нѣкакъ безъ да ще.

— Да, да, отговори гостенинътъ.

— Дай ми го, извика Онетовъ.

— У менъ то е на сигурно мѣсто, не се плаши и не питай, какъ попаднѫ то въ рѫцѣтѣ ми. Тѣ сѫ дребни работи. Всичко е наредъ — цѣлото дѣло сега двѣ пари нѣма да струва, тѣ даже го запушихѫ вече, толкова повече, че освѣнъ мене никой не е видѣлъ туй писмо.

Онетовъ не знаеще какво да прави, да се радва ли или окончателно да се отчае. Ту му идѣше да падне на колѣнѣ и да го моли да му даде писмото, ту да го хване за гушата и силомъ да го ископче. Ами ако не е въ джеба му . . .?

— Бай Онетовъ, зарѣжи тия глупави писма, единъ кибритъ и всичко е свършено.

Онетовъ се съвземаше.

— Но сега азъ не идѣхъ за туй, — ами едно нѣщо да те помолѭ. Намислихъ кѫща да правѭ, пъкъ мѣсто нѣмамъ, а ти освѣнъ кѫща имашъ двѣ мѣста, продай ми едното.

— Кое?

— Туй голѣмото, искамъ да си направѭ градина, нали пусто имамъ дѣца, нека си тичатъ. Тебъ що ти е такова мѣсто.

Онетовъ почнѫ да сияе.

— Хубаво, ама колко смѣташъ да дадешъ?

— Петнайсетъ хиляди левчета, каза тържественно гостенинътъ.

Мѣстото струваше двойно повече, но Онетовъ въ тази минута безъ пари би го далъ, стига той да бѣше му протегнѫлъ само фаталното писмо.

— Хайде у нотариуса, рѣче гостенинътъ.

Когато Онетовъ се готвѣше да подпише акта, той зѣрнѫ писмото между парите го позна, и бързо се подписа. Новиятъ собственникъ на прощаване тихо му каза:

— Както виждашъ, не съмъ забравилъ старата дружба, другъ на мое мѣсто кѫщата ти би поискалъ — свърши той весело.

Но Онетовъ не го слушаше. Той бързо се върнѫ вкѫщи и почнѫ да чете писмото съ такова хладнокръвие, съ каквото навѣрно щѣше да го чете прокуроръ, — да нѣмаше бай Онетовъ туй мѣсто. . . .

СОЦИЯЛИЗЪМЪ И ДЕМОКРАЦИЯ

Социологическа студия

Отъ **П. Велиновъ**

„Bevor der Socialismus möglich sein kann, müssen wir eine Nation von Demokraten aufbauen.“ *

СТАТИЯ ПЪРВА

Теория.

Който говори днесъ за социялизъмъ, непрѣменно има на умъ марксизма. Не че другъ социялизъмъ нѣма! Въ Франция социялиститѣ сж разцѣпени на много групи, които се борятъ по между си и които много рѣдко могатъ да се похвалятъ съ една опрѣдѣлена програма; марксизмътъ е захванѫлъ да прониква въ френскитѣ социялистически крѫгове едвамъ отъ 10—12 години насамъ, но и до сега той не е твърдѣ распространенъ въ Франция. Но даже между марксиститѣ има голѣми различия въ теорията, а особено въ практическитѣ искания. Сѫщото може да се каже и за Англия съ нейното най-развито работническо движение: тукъ социялизмътъ е още тъй слабо распространенъ, щото въ английския парламентъ нѣма нито единъ социялистически депутатъ. Но и колкото социялисти има въ Англия, тѣ сж пакъ разцѣпени на нѣколко различни групи, отъ които само една часть е марксистска. Въ Италия и Испания редомъ съ разноцвѣтни социялисти намираме и многобройни анархисти.

* „Прѣди да стане възможенъ социялизмътъ, трѣбва да създадемъ единъ народъ отъ демократи“. (Взето отъ английския социялистически органъ и цитирано отъ Бернщайна).

И при все това, когато въ литературата се говори
социялизъмъ изобщо, въ $^{9}/_{10}$ отъ всички случаи можемъ
бѫдемъ сигурни, че се говори за марксизъмъ. Защо така
Безъ всѣко съмнѣние затуй, че послѣдниятъ прѣдставя е
ничката форма на социялизъмъ, която се основава на твър
и опрѣдѣлени принципи, на едно завършено и окржглено м
ровъззрѣние, което импонира съ своята строга логичнос
и систематичность. Съ философия, история, политическа екон
мия, па и всички други науки се доказва вѣрностьта на мар
сизма. При това всичкитѣ практически искания сж обосн
вани строго научно, тѣхната необходимость е продуктъ
обективното развитие на нѣщата, а самъ социялизмътъ бил
единъ естествено-необходимъ постулатъ! Всичко това е и
понирало на умоветѣ до такъвъ степень, щото не е остава
мѣсто за критика, за провѣрка на неговата теоретичес
научность, практическа послѣдователность и вѣроятно ос
ществление Обаче отъ нѣколко години насамъ, съ разрас
ване на германската социялистическа партия, захванж да
проявява все повече и повече[1] критическо отнасяне и къ
теоретическитѣ основи и къмъ практическитѣ искания
онзи социялизъмъ, чиито създатели сж Марксъ и Енгелс
На тази критика сж посвѣтени и слѣднитѣ редове.

I.

Който е запознатъ не само съ литературата, но и
хората на германската социялъ-демокрация, знае много добр
че вече отъ отдавна между послѣдователитѣ на марксизма
се явявали съмнѣния въ вѣрностьта на историческия матер
ализъмъ — основата на Марксовото учение — споредъ кой
всички исторически събития, въобще цѣлото обществено ра
витие се обуславя отъ економическия факторъ, сир. о

[1] Моитѣ противници отричатъ, че отъ срѣдата на самитѣ марксис
излиза критиката на марксизма. Вече въ 1895 година Каутски се оплак
че „не само противницитѣ на Маркса и Енгелса . , . но и онѣзи, които х
лжтъ Маркса и Енгелса по нѣкой пжть до крайна степень (in überschwäng
chem Masse) не намиратъ за съединимо съ тѣхното достоинство на свобод
мислители да прокарватъ тѣзи (марксистски) учения послѣдователно“. Ne
Zeit. XIY Jahrg. № 47 стр. 652. А въ прѣдговора къмъ послѣднята си кни
той отново указва на този „печаленъ фактъ“, че „отъ нѣкое врѣме наса
даже въ социялистическитѣ кржгове се издигатъ гласове, които обявява
гледната точка на Маркса и Енгелса за остарѣла“ Глед. Карлъ Кауцк
Земледѣлчески въпросъ, часть I Прѣводъ на Янко Сакжзовъ 1899 г. стр.
Смѣтамъ, че съ тоя цитатъ поне тоя споръ ще се свърши.

формитѣ на производството и распрѣдѣлението, или както се изразява самъ Марксъ: „Формата на производството на материялния животъ обуславя социялния, политическия и духовния жизненъ процесъ изобщо“.[2] Това аподиктическо опрѣдѣление е прѣтърпѣло голѣми измѣнения даже у самия Енгелсъ.

Така на едно мѣсто[3] той казва: „Послѣднитѣ причини на всички обществени измѣнения и политически прѣврати трѣбва да се търсятъ.... въ измѣненията на формитѣ на производството и размѣната“. Както справедливо забѣлѣзва Бернщайнъ, „послѣднитѣ причини“ не исключватъ вече други причини, ако и не толкосъ важни, колкото първитѣ, но въ всѣки случай независими отъ тѣхъ. Енгелсъ пъкъ отива още по-далече. Още въ 1890 година той пише, че „производството и прѣпроизводството на материялния животъ е въ послѣдня инстанция опрѣдѣляющиятъ моментъ въ историята“[4]. Друго-яче — той пише въ 1894 година[5]: „Подъ економически отношения, които ний смѣтаме за опрѣдѣляюща основа (base déterminante) на обществената история ний разбираме начина, споредъ който хората на едно дадено общество произвождатъ своитѣ срѣдства за сѫществуване и обмѣняватъ продуктитѣ между себе си. Трѣбва слѣдователно да разбираме подъ туй изобщо техниката на производството и на срѣдствата на съобщения... Освѣнъ туй, подъ економически отношения трѣбва да се подразбира и географическата основа, на която тѣ ставатъ... Политическото, юридическото, философското, религиозното, литературното, артистическото и др. развития се основаватъ върху економическото развитие. Но тѣ всички реагиратъ (влияятъ) едно на друго и на економическата основа. Не е истина че економическото положени е единичката активна причина и че всичко друго не е освѣнъ едно пассивно слѣдствие“. Характерно е неговото признание, че той и Марксъ сѫ били принудени да обръщатъ особенно внимание на основния принципъ (економическия), който е билъ отричанъ отъ противницитѣ и зарадъ туй не сѫ имали врѣме да оцѣнятъ споредъ тѣхното достоинство, другитѣ моменти,

---

[2] K. Marx. Zur Kritik der politischen Oekonomie, Vorwort.

[3] Fr. Engels: Umwaelzung der Wissenschaft. 1886 стр. 253.

[4] Цитирано у Labriola: Socialisme et Philosophie. 1899. стр. 241.

[5] Ibid. стр 257—259.

които зематъ участие въ историческото взаимодѣйствие. Отъ друга страна, обаче, той порицава онѣзи марксисти, които се задоволяватъ само съ усвояване — често неточно — на основнитѣ принципи (на марксизма). [5]

Вече отъ туй се вижда, че възгледитѣ на Маркса и Енгелса върху сѫщностьта на историческия процесъ сѫ прѣтърпѣли голѣми измѣнения даже въ тѣхнитѣ собственни печатни трудове. Но принципиално все остава „въ послѣдня инстанция“ икономическиятъ факторъ. Обаче и противъ това възставатъ нѣкои отъ марксиститѣ. Прѣди всичко трѣбва да отбѣлѣжимъ Белфортъ Бексъ, единъ отъ водачитѣ на английскитѣ марксисти. Той пръвъ се осмѣли, бидейки марксистъ, да излѣзе явно противъ основитѣ на марксизма.

Бексъ излиза отъ тази гледна точка, че „стремлението да се свожда цѣлия човѣшки животъ само къмъ единъ елементъ, да се обяснява цѣлата история възъ основа на икономиката не зема въ внимание факта, че всѣка конкретна дѣйствителность (Realität) трѣбва да има двѣ страни (к. н.), материялна и формална, значи: поне два основни елемента“ [6]. Въ човѣшката история дѣйствуватъ успоредно два елементи: материялниятъ или икономическиятъ и идеологическиятъ или психологическиятъ (psychologischer Antrieb), — само че въ едни епохи дѣйствува повече единътъ, а въ други — повече другиятъ елементъ. „Даже въ онѣзи (исторически) периоди, за които ний имаме исторически данни (Ueberlieferung), намираме извѣстни епохи, въ които „идеологическиятъ моментъ надминава по значение другия (сир. икономическия). [7] При това Бексъ обръща голѣмо внимание върху единъ фактъ, отбѣлѣзанъ прѣди всичко отъ насъ, а именно: икономическитѣ условия често сѫ само една отрицателна причина, или, както ний се изразихме, една „освобождающа сила“, а не активна причина. Това значи: при извѣстни икономически условия се явява извѣстенъ идеологически факторъ; този обаче не е слѣдствие на първитѣ, не е билъ създаденъ отъ тѣхъ, а само сѫ били прѣмахнати извѣстни прѣпятствия за неговото появяване. Активниятъ,

---

[5] Ibid. стр. 245.

[6] Bax: Die materialistische Geschichtsauffasung. Zeit № 93. стр. 20. (Писано въ 1896 год.).

[7] Ibid. стр. 21.

съзидающиятъ елементъ лежи въ сѣмето, сир. въ „идеологическото възрѣние," казва Бексъ.

И какво отговарятъ на това марксиститѣ?

Историческото възрѣние, казва Каутски,[8] има само да обясни различнитѣ измѣнения, които сж прѣтърпѣли разнитѣ фактори въ историята. Споредъ Каутски излиза, че нито човѣшкиятъ организъмъ съ неговитѣ мислителни и естетически способности, нито природата не сж се измѣнили въ историческата епоха, а се е измѣнило само обществото, сир. икономическитѣ отношения. „А до колкото природата и хората сж се измѣнили, това е станжло подъ влияние на икономическитѣ отношения". Само че послѣднето е едно petitio principii. Именно това трѣбва да се докаже, че послѣднитѣ сж измѣнили хората и природата. Колкото се касае до природата, то всѣки разбира, че нито спадането на брѣговетѣ на Скандинавския полуостровъ, нито различнитѣ измѣнения въ температурата на земното кжлбо, нито новопоявили се коралови острови зависжтъ отъ нѣкакви екеномически причини. А колкото се касае до човѣка, то би било едно отричане на еволюционната теория да се допусне, че той не се измѣнява: той се измѣнява не само количественно, но и качественно, не само умственно, но и морално, — въпрѣки противоположното мнѣние на Бокля. Въ всѣки случай Каутски не взема въ внимание, че даже ако идеологическиятъ елементъ се измѣнява съ измѣняване на икономическитѣ условия, това не доказва още, че първото е слѣдствие на второто, а може да бжде резултатъ на самопроизволното развитие, освободено отъ прѣпятствия, създадени отъ извѣстни икономически условия. Впрочемъ, Бексъ самъ отговаря[9] на Каутски въ една статия, — която обаче не обхваща цѣлия споръ.

Но слѣднята забѣлѣжка на Бекса е дѣйствително много вѣрна. „Крайнитѣ марксисти, казва той, сж като вюни: не можешъ ги улови; тѣ ту се прѣдставляватъ (entpuppen) като застжпници на едно невинно общо изражение, ту пъкъ като борци на една спекулативна теория, която се вижда тъй дързка (gewagt) въ своята едностранчивостъ, щото едва можешъ повѣрва, че я зиматъ за сериозно нѣщо." Никой не

[8] Kautsky: Die materialistische Geschichtsauffassung und der psycholog. Antrieb. Neue Zeit. XIV Jahrg. Heft 47.

[9] Belfort Bax: Synthetische contra Neumarxistische Geschichtsauffassung. Neue Zeit. Band. XV. Heft 6.

мисли да отрича, че марксиститѣ признаватъ значението на идеологичеститѣ фактори въ историята; отъ друга страна пъкъ, никой — поне за сега — не отрича основното значение на икономическия факторъ. Въпросътъ е само за относителното значение на разнитѣ фактори въ историята. Важенъ е фактътъ, че марксизмътъ обяснява даже происхождението на различни идеи съ формитѣ на производството. „Ако Кауцки пита, казва Бексъ, какъ сж се образували първоначалнитѣ зародиши на философскитѣ идеи, то азъ отговарямъ: чрѣзъ наблюдаване процесситѣ (Vorgänge) въ външната природа и въ човѣшкия духъ и чрѣзъ анализъ на условията на познанието и на съзнанието изобщо". Материалистичната теория на Маркса е невѣрна още и затова, че тя по никой начинъ не може ни обясни цѣлата човѣшка история или, както се изразява Бексъ, „цѣлото на човѣшкия животъ". Не е вѣрно, казва той, че историческата теория не се зинимава съ туй: „ний имаме право да искаме отъ една историческа теория да ни даде едно достатъчно (gebührende) обяснение на цѣлия човѣшки животъ". Ето защо той приема два основни фактори въ историята: в ъ н ш е н ъ факторъ — непосрѣдственното влияние на икономическитѣ условия върху човѣка, и в ж т р ѣ ш е н ъ факторъ — влияние на идеята, която произлиза непосрѣдственно отъ рефлексия. Марксиститѣ не трѣбва да забравятъ, че истинската категория въ историята не е причина и слѣдствие, а онъзи на в з а и м о д ѣ й с т в и е.

Отъ голѣмия отговоръ[10] на Кауцки, който прониква въ въпроса много по-дълбоко, отколкото Бексъ и за това достатъчно искусно разбива слабата аргументация на послѣдния, безъ обаче да разрѣши въпроса, ний ще отбѣлѣжимъ само слѣдующитѣ пунктове: прѣди всичко Кауцки протестира противъ мнѣнието на Бекса, че една историческа теория трѣбва да можала ни обясни „цѣлия човѣшки животъ" по тая проста причина: „човѣшкиятъ животъ, до колкото той е анималенъ животъ (thierisches Leben), животъ на единъ индивидуаленъ организъмъ, се подчинява на други закони, и съвсѣмъ на други, до колкото той е общественъ животъ. Само законитѣ на послѣдния трѣбва да изслѣдва историческата наука. Човѣшкото общество е единъ своеобразенъ организъмъ,

[10] K. Kautsky: Was will und kann die materialistische Geschichtsauffassung leisten. Neue Zeit. Jahrg. XV. Band. I Heft 7—9.

който има свои собствени закони, свой собственъ животъ". И ний сме съгласни съ това опрѣдѣление и сме го защищавали въ нашата литература, въпрѣки нападкитѣ на нашитѣ социалисти. Само че Каутски забравя едно дребно обстоятелство: историческиятъ материализъмъ не само не е въ състояние да ни обясни човѣшкия животъ изобщо — това той не е длъженъ и не може — но не може даже да ни обясни цѣлата човѣшка история или, по-точно казано, цѣлото обществено развитие на човѣка отъ първото появяване на обществность. Марксизмътъ е принуденъ да прибѣгва къмъ единъ чисто биологически принципъ — възпроизвеждание на непосрѣдственния животъ, сир. размножаване на народонаселението — за да ни обясни първитѣ стадии на човѣшката история. Марксизмътъ като че е приспособенъ само къмъ извѣстни епохи на човѣшката история, а не къмъ цѣлата история. Бексъ е правъ, като настоява, че една историческа теория трѣбва да ни обясни цѣлото човѣшко развитие въ обществено отношение. И Каутски на това нищо не може да възрази.

Другъ много важенъ пунктъ въ разсѫжденията на Каутски е слѣдниятъ: като обяснява, какво нѣщо е икономическо развитие, той казва: „икономическо развитие не е нищо друго освѣнъ развитие на техниката, сир. цѣлъ редъ отъ изнамѣрвания и открития. Какво е това, ако не „взаимодѣйствия" между духа и икономическитѣ условия? Историческиятъ материализъмъ, далечъ отъ тенденцията да отрича двигателната сила на човѣшкия духъ въ обществото, дава само едно особенно обяснение — отличающе се отъ всички досегашни — на дѣйствието на тая сила. Духътъ движи обществото, но не като господарь на икономическитѣ условия, а като тѣхенъ слуга". Добрѣ! Но — кой другъ освѣнъ закоравѣли идеолози — утвърждава, че духътъ е господарь на икономическитѣ условия? Бексъ като говори за „взаимодѣйствие" на двата фактора, не прави единия отъ тѣхъ господарь, другия слуга, а ги туря въ отношения на равенство.

Това е вѣчниятъ грѣхъ на марксиститѣ: тѣ доказватъ своята едностранчивость, като оборватъ противоположната едностранчивость. Това е много лесно. Материализмътъ е наученъ, понеже идеологията е невѣрна! Но има и трети исходъ, защищаванъ отъ Бекса, Жореса, Бернщайна, — тоя именно, който и азъ поддържамъ: нито

материализмътъ, нито идеологията, като едностранчиви, не сж вѣрни. Духътъ не е нито господарь, нито слуга на икономическитѣ условия, — отъ съединение на тѣзи два фактора се получва единъ паралелограмъ на обществени сили, които опрѣдѣлятъ общественото развитие. Външниятъ (икономическитѣ условия) и вжтрѣшниятъ факторъ (духътъ) се комбинираятъ като равноправни сили.

До колко догматичниятъ марксизъмъ е изгубилъ своя кредитъ между по-виднитѣ марксисти се вижда отъ малката статия на Конрадъ Шмидтъ [11] върху тоя споръ между Бекса и Каутски. Шмидтъ ужъ защищава Каутски, но при това той прави всички усилия да примири противницитѣ. Споредъ Шмидта икономията само въ извѣстни случаи има значение на опрѣдѣляющъ мотивъ (Bestimmungsgrund), въ други случаи тя е само едно отъ многото условия. Още по-критично се отнася къмъ историческия материализъмъ единъ другъ социалъ-демократъ, — а имено Поль Ернстъ. [12] Како критикува едно съчинение на единъ догматиченъ марксистъ, той изразява сжщитѣ идеи, както и Бексъ, сир. че освѣнъ външниятъ факторъ дѣйствува и вжтрѣшниятъ, който той нарича „човѣшка природа“, и подъ която разбира психическата дѣятелность на човѣка. Ернстъ е даже на мнѣние, че има многобройни случаи въ историята, гдѣто „чисто духовни моменти сж причинявали икономическо развитие“ — тъй щото не може да се каже, че цѣлата идеология е само продуктъ на икономическия факторъ.

Даже онѣзи социалистически писатели, които по принципъ защищаватъ историческия материализъмъ сж принудени да правятъ толкова отстжпки, щото отъ догматичната формулировка на Маркса и Енгелса не остава нищо цѣло. Характерно е, че тѣзи отстжпки се правятъ главно отъ онѣзи писатели, които се занимаватъ съ изслѣдване на първобитни народи, като, напримѣръ, Куновъ. [13] И той собственно утвърждава, че въ послѣдня инстанция всички исторически фактори се обясняватъ чрѣзъ икономическия факторъ (колко далечъ е тази формулировка отъ онъзи, която е далъ първона-

[11] 2 Beilage des „Vorwärts“ отъ 13 Мартъ 1897.

[12] Dr. P. Ernst: Mehring's „Lessinglegende“ und die materialistische Geschichtsauffassung. Neue Zeit XII Jahrg Band II. Heft 27 и 28.

[13] H. Cunow: Sociologie, Ethnologie und materialistische Geschichtsauffassung Neue Zeit XII Iahrg. II Band. Heft 45.

чално самъ Марксъ), но при това той прави много важни оговорки. Прѣди всичко той указва на туй, че „ний намираме сега често между онѣзи, които сами се смѣтатъ за послѣдователи на историческия материялизъмъ, най-противорѣчиви мнѣния върху неговото съдържание". Второ, той указва на туй (азъ нѣколко пати обрѫщахъ на това особно внимание), че икономическиятъ факторъ — производството на материялния животъ — самъ е въ зависимость отъ други причини, които не сѫ едни и сѫщи въ различни исторически епохи. Тъй напр., на най-долното стѫпало на развитие произвождането на материялния животъ състои само въ присвояване на готови продукти на природата и затова е обусловено отъ околната природа, — климатъ, флора, фауна и т. н. По-късно захващатъ да влияѫтъ на икономическия факторъ искуственно създадени отъ човѣка учреждения. Съ една дума „това, което сега е много важенъ моментъ въ общественното производство, не е било може-би таково прѣзъ минѫли периоди на развитие; а това което сега се струва съвършенно безъ всѣко влияние на икономическата структура, това може-би е имало рѣшающе значение нѣкогажъ". Собственно възърѣнията на хората, — напримѣръ религиознитѣ — се опрѣдѣлятъ чрѣзъ тѣхнитѣ чувства (Gefühlsleben), нрави и нравствени понятия, които отъ своя страна сѫ свързани съ социялни състояния, занятие, начинъ на животъ и само въ послѣдня инстанция могѫтъ да се сведѫтъ къмъ икономически отношения.

Както се вижда, Куновъ е много далечъ отъ мисъльта да гледа на историческия материялизъмъ като на научна теория: още повече, че марксиститѣ не могѫтъ да се съгласѫтъ нито върху нейното съдържание нито върху нейната формулировка. Тъй сѫщо се вижда, че въобще между самитѣ марксисти отдавна вече, — отъ 6—8 години насамъ — захваща да се появява една все по-опрѣдѣлена критика на Марксовата историческа теория. Но само въ послѣдне врѣме единъ германски социялъ-демократъ ни даде всестранна критика на маркизма: ний имаме прѣдъ видъ книгата на Бернщайна,[14] която направи толкова шумъ по цѣлъ свѣтъ. Ще забѣлѣжимъ само, че който познава Бернщайна, знае, че той никога не е билъ

[14] Ed. Bernstein: Die Voraussetzungen des Socialismus und die Aufgaben der Socialdemokratie 1899. Г-нъ Сакъзовъ обѣщава да ни даде прѣвода на тази интересна книга.

защитникъ на догматичния марксизъмъ, а винаги се е мъчилъ да внесе въ него повече критически елементи: но докато бѣше живъ Енгелсъ, неговъ близъкъ приятель, Бернщайнъ все се стѣсняваше да излѣзе съвсѣмъ открито противъ марксизма.

Интересно е слѣдующето признание на Бернщайна: слѣдъ като обяснява, че неговитѣ възгледи съ били извѣстни на Енгелса, и че само сега, слѣдъ смъртьта на своитѣ учители, той може свободно да се бори съ своитѣ другари, които, като него, съ излѣзли отъ школата на Маркса и Енгелса, той все пакъ не можа да се рѣши (ich habe es nicht immer über mich bekommen) да избере онъзи форма и онѣзи доказателства, чрѣзъ които неговитѣ мисли би получили най-рѣзко изражение." [15] Съ туй се обясняватъ нерѣшителностьта и неясностьта на нѣкои мѣста въ неговата книга. Както ще видимъ, тъзи прѣдпазливость е била съвършенно излишна: сегашнитѣ марксисти, както и папата, не прощаватъ и най-малкото отстъпление отъ догмата.

Бернщайнъ захваща своята критика съ „най-важния членъ въ основата на марксизма", съ историческата теория.

Той указа прѣди всичко на онъзи еволюция въ възгледитѣ на Маркса и Енгелса, която споменахме по-горѣ: — отъ аподиктичното опрѣдѣление на Маркса въ „Критика на политическата економия" до онази много ограничена формула, която даде Енгелсъ въ своитѣ писма отъ 1890 и 1894 год., и въ която формула се признава голѣмото значение въ историята даже на чисто идеологическитѣ фактори. Прочее „не може да се утвърждава, че Марксъ и Енгелсъ кога-да-е съ испуснали изъ внимание, какво неекономически фактори влияятъ на историческото развитие... Но тукъ се касае до степеньта, а не до туй, да ли въобще трѣбва да се признаятъ идеологически фактори, касае се за въпроса: к а к в о влияние, какво значение за историята трѣбва да имъ се припише. А въ това отношение по никой начинъ не може да се отрича, че Марксъ и Енгелсъ отначало признаваха на неекономическитѣ фактори много по-малко съдѣйствие при развитието на обществата, много по-малко обратно влияние (Rückwirkung) върху производственитѣ отношения, отколкото въ по-сетнѣшнитѣ си съчинения." [16] Съ една дума, Бернщайнъ се мъчи да оправдае

[15] Bernstein l. c. стр. X.

[16] Ibid. стр. 7,

своята критика съ съчиненията на Маркса и Енгелса. Прѣдъ строгия сѫдъ на Каутски, това ни най-малко не му помогна: все еретикъ. И какъ може да бѫде инакъ, когато Бернщайнъ се осмѣлява да твърди, че историческиятъ материялизъмъ „можа да стане въ ржцѣтѣ на Маркса единъ лостъ за грамадни исторически открития, но даже негова гений се заплете въ различни невѣрни заключения . . . Всички примѣнения (на Марксовата историческа теория), които се правѣтъ безъ всѣко, или безъ достаточно зимане въ внимание указаното взаимодѣйствие на материялнитѣ и идеологическитѣ фактори . . ., трѣбва съотвѣтствено да се поправѣтъ.“ [17] Намъ се вижда малко наивно, да се говори за исторически материялизъмъ и въ сѫщо врѣме да се приема взаимодѣйствието на економически и идеологически фактори. Това доказва, че нашиятъ авторъ нѣма голѣма храбрость въ избиране на формата, която най-добрѣ съотвѣтствува на неговитѣ мисли. Въ сѫщата грѣшка пада и единъ другъ социялистически писатель, Хайне, който признава че трѣбва да се отдаде по-голѣмо значение на идеологията, и при все това продължава да говори за вѣрностьта на марксовата историческа теория! Колко мѫчно е да се освободи човѣкъ отъ клещитѣ на една догматична теория! Впрочемъ, тъй е било и тъй ще бѫде съ всички устарѣли теории. Новитѣ факти отдавна вече сѫ измѣнили нейното съдържание, но формата ѝ все се пази като светиня. Прочее, трѣбва да признаемъ, че отъ единъ социялистъ изобщо, — и главно отъ единъ германский социялистъ — се изисква много голѣма храбрость, да заяви откровенно, че историческиятъ материялизъмъ, продуктъ на хегелевата диалектика и на врѣменни явления въ економическия животъ на Европа, е невѣренъ, несъотвѣтственъ на историческата дѣйствителность. Но за насъ е важно да констатираме само едно: и Бернщайнъ защищава принципа, че историята на човѣшкитѣ общества е резултатъ на взаимодѣйствие между идеологически и економически фактори, — принципъ който ний вече нѣколко години се мѫчимъ да прокараме въ нашата литература. Важно е тъй сѫщо, дѣто и Бернщайнъ защищава възгледа, че въ историята дѣйствуватъ много фактори и че „съвсѣмъ не е всѣкога леко да се раскриятъ тѣхнитѣ връзки тъй точно,

[17] Ibid. стр. 12.

щото да може съ сигурность да се опрѣдѣли, дѣ трѣбва да се дири най-голѣмата двигателна сила (Triebkraft) въ всѣки отдѣленъ случай.“ [18] Само че Бернщайнъ трѣбваше да бѫде малко по-послѣдователенъ: този неговъ вѣренъ възгледъ по никой начинъ не може се примири съ историческия материялизъмъ, който въ всѣки отдѣленъ случай дири „най-голѣмата двигателна сила“ само въ единъ факторъ: въ икономическия. Въ едно отношение Бернщайнъ много вѣрно забѣлѣжилъ недостатъка на всичкитѣ почти досегашни критици на марксизма, които приематъ, че, изобщо взето, въ послѣдне врѣме икономическиятъ факторъ дѣйствително играе първенствующа роль. Споредъ него, противоположното е вѣрно: „Модерното общество, казва тъй, е по-богато отъ прѣдшествующи общества относително идеологията, която не се опрѣдѣля отъ икономията и отъ природата, дѣйствующа като икономическа сила. Наукитѣ, искуствата, — цѣлъ редъ социялни отношения — сж сега много по-малко зависими отъ икономията, отколкото когато и да е по-прѣди.“ [19] Да, но слѣдъ всички тѣзи поправки, какъ може да се говори още за историческия материялизъмъ като за една теория? Защо да втискаме вѣрни наблюдения въ една отживѣла теория? Защо да допускаме, че „историческиятъ материялизъмъ съдържа въ себе си едно обединение на материялни и идеологически сили“, както мисли Бернщайнъ? Кауцки е съвършено правъ, като казва въ послѣднята книжка на Neue Zeit, че „ако Бернщайнъ продължава да върви по пѫтя, който е избралъ, тогава той трѣбва колкото може по-скоро да се освободи отъ своя материялизъмъ. Стремлението да се показва и за напрѣдъ като марксистъ, е за него само едни окови и една измама (Täuschung) за публиката.“ Бернщайнъ ужъ поправя, а въ сѫщность унищожава историческия материялизъмъ.

Това се доказва и отъ неговото отношение къмъ диалектическия методъ, заетъ отъ Хегеля, който споредъ признанието на Енгелса е игралъ много важна роль при създаване на цѣлото марксово мировъззрѣние. А Бернщайнъ посвѣщава цѣла глава на „капанитѣ на хегелиянския диалектически методъ.“ Той указва, че Марксъ, като Хегеля, е зелъ про-

[18] Ibid. стр. 9.

[19] Ibid. стр. 10.

изволнитѣ противорѣчия на съзнанието и ги е прѣнесълъ въ дѣйствителностьта. Абстрактно, въ наши разсѫждения, ний много лесно можемъ да намѣримъ антитези между двѣ положения, да направимъ отрицание на едно положение и подиръ — отрицание на отрицанието. Но въ дѣйствителностьта, въ реалния животъ тѣзи антитези нито сѫ тъй чести, нито тъй рѣзки, нито тъй ясни. Марксъ бѣше принуденъ да конструира противорѣчия тамъ, дѣто съвсѣмъ ги нѣма, — както и самъ Хегелъ.[20] Това е всеизвѣстенъ фактъ, че Хегелъ цѣлиятъ си животъ се е мѫчилъ да приспособи реалнитѣ явления, сир. дѣйствителностьта къмъ законитѣ на своята диалектика, безъ да се удовлетвори самичъкъ отъ своитѣ доста остроумни опитвания. И това е много понятно: диалектика ще рѣче еволюция, развитие,—но затворено въ извѣстни рамки, не основани обаче на наблюдения надъ реалния миръ, а конструирани логически, априорно. Между естествено-научната еволюция, която въведохѫ въ науката Дарвинъ и Спенсеръ, и диалектиката, създадена отъ Хегеля и распространена отъ Маркса и Енгелса, нѣма нищо общо. Диалектиката на Хегеля не само не се признава въ науката, но се исхвърли даже отъ чистата философия.

Съвършено справедливо слѣдователно, Бернщайнъ вижда въ диалектиката единъ недостатъкъ на марксизма. Този недостатъкъ има не само теоретическо значение, но, както ще видимъ по-подиръ, и грамадно практическо значение. Може да се каже, че Марксовиятъ социялизъмъ се основава почти всецѣло на диалектиката: бѫдѫщето социялистическо общество ще се създаде чрѣзъ едно отрицание на сегашнето капиталистическо общество. Но за това по-подиръ. А за сега ний само констатираме, че теоретическата основа на марксизма — историческиятъ материялизъмъ — се опровергава отъ самитѣ социялъ-демократи, непосрѣдствени ученици на Маркса и Енгелса. Това вече никой не може да отрече сега, слѣдъ появяването на книгата на Бернщайна, при все че той се мѫчи да запази поне старата форма.

Ний се постарахме до тукъ да укажемъ на онѣзи критики на историческия материялизъмъ, които исхождатъ отъ социялистически лагеръ, като оставяхме на страната различни

[20] Глед. моята статия: Zur Kritik der materialistischen Geschichtstheorie. Zeit XI Band. № 141.

„буржуазни“ критици, които се въодушевляватъ само отъ „вражда“ къмъ социалиститѣ или сж „невѣжествени“. Впрочемъ отъ тѣзи укори нѣма да избѣгнжтъ и социалистическитѣ критици. Бексъ е невѣжа за Кауцки, Ернстъ за Мерингa, а Бернщайнъ за . . . Плеханова. Това е естественно . . . за догматици. Но това малко важи. Колкото науката повече се развива, толкова по-ясно ще става, че въ историята дѣйствуватъ успоредно икономическиятъ факторъ и психологическиятъ инстинктъ (Бексъ), икономиката и човѣшката природа (Ернстъ), икономиката и идеологията (Бернщайнъ). Послѣдниятъ съвършенно вѣрно забѣлѣзва, че е смѣшно да се обвиняватъ въ еклектизъмъ онѣзи, които приписватъ и на неекономически фактори основно влияние върху историческото развитие. „Еклектизъмъ, казва той, е често само естествената реакция противъ доктринарното стрѣмление всичко да се извожда отъ едно и да се третира по единъ и сжщи методъ... Той е протестъ на здравия разсждъкъ противъ наклонността, свойствена на всѣка доктрина, да втиска мисъльта въ испански ботуши.“ [21] Ний мислимъ обаче, че тая защита на еклектизма е съвършенно излишна. Ако се отказваме да признаемъ научността на марксизма, то не е отъ любовь къмъ еклектизъмъ, а защото историческиятъ материализъмъ противорѣчи на реалния животъ, на историческата дѣйствителность. Намъ се вижда смѣшно, когато Плехановъ рекламира за историческата философия на Маркса названието „monistisch“. Монизъмъ,—затуй ли, че всичко въ историята се обяснява само чрѣзъ единъ факторъ? Но тогава, както иронично забѣлѣзва Бернщайнъ, защо да не дадемъ на марксизма името „Simplistisch“? Не, признаването на два основни фактори въ историята нѣ е еклектизъмъ, а е наученъ постулатъ, който полека лека ще се приеме отъ всички марксисти, които още не сж се вдървили въ своя догматизъмъ. Но първото условие за това е, да се откажжтъ социалистическитѣ критици не само отъ старото съдържание, а и отъ формата, да не прѣдставятъ своитѣ критики само като „поправки“ на марксизма. На друго мѣсто азъ още прѣди двѣ години писахъ: „не е възможно да се „поправи“ материалистичното историческо възгрѣние. Марксизмътъ е едно завършено мирозрѣние, което не допуща никаква „поправка.“

[21] Bernstein l. c. стр. 9.

Трѣбва или да го приемемъ или да го отхвърлимъ исцѣло". [22] Не трѣбва да се задоволяваме съ твърденията на марксиститѣ, че и тѣ ужъ „признавали влиянието на идеологията въ историята." Било би смѣшно, ако отказвахѫ и това. Ний настояваме не само на това, че идеологията въобще е единъ исторически факторъ, но че тя, по происхождението си, е независима отъ всѣка економика и че въ историята тя е ту слуга, ту господарь на „формитѣ на производството" Развитието на идеологията, измѣнението на човѣшкото съзнание не е продуктъ на економиката, а 1. на присѫщата на човѣшката организация тенденция къмъ развитие и 2. на околния миръ, въ който, разбира се, влизатъ и економическитѣ отношения между хората.

Тѣзи утвърждения по никой начинъ не могѫтъ да влѣзѫтъ въ „испанския ботушъ", създаденъ отъ историческия материялизъмъ. Като признаваме напълно голѣмото значение на марксовия принципъ за науката, защото е станѫлъ причина именно чрѣзъ своята доктринарна изключителность — да се обърне по-голѣмо внимание върху ролята на економическия факторъ въ историята, ний трѣбва обаче да признаемъ, че сега този принципъ не само не прѣдставлява послѣднята дума на науката, но се явява като прѣпятствие за прогреса на историкофилософската и социологическата наука.

Обективната наука въобще никога не е признавала вѣрностьта на историческия материялизъмъ. Но днесъ и досегашнитѣ му адепти захващатъ да го критикуватъ, да го поправятъ, да го примиряватъ съ новитѣ данни и въобще съ дѣйствителностьта, а слѣдъ малко ще се откажѫтъ отъ него окончателно. Ако това не е станѫло до сега, то се дължи на онѣзи радикални отстѫпки, които направи въ послѣдне врѣме самъ Енгелсъ и които отвориха вратата за разни мнѣния. Отъ това обаче пострада само принципътъ. Вмѣсто рѣзко опрѣдѣлената, ясна и принципиална формулировка на Маркса ний имаме сега една неопрѣдѣлена, неясна и оппортунистична формулировка на Енгелса, за която може да се каже, че би могла да служи и на Бога и на Мамона. Това ли не е доказателство на изживяване на историческия материялизъмъ? Както съвършенно вѣрно забѣлѣзва професоръ Масарикъ [23], послѣднята формула на Енгелса не

---

[22] Synthetische Geschichtsauffassung. Die Zeit. № 144.

[23] Prof. Masaryk: Zur Krise innerhalb des Marxismus. Die Zeit. XIX Band № 240.

е само едно „допълнение“ къмъ първата формулировка на Маркса, а е цѣло отрицание, пълно унищожаване на историческия материялизъмъ.

Но ако теоретическата основа на марксизма е невѣрна, и практическитѣ изводи сж несъстоятелни. Въ общи думи казано, социялно-политическата программа на една партия по никой начинъ не може да се опрѣдѣли само отъ икономиката, но и отъ идеологията, която намираме въ една държава. Българскиятъ общественъ животъ е най-добро доказателство за това. Прѣди обаче да прѣминемъ къмъ разглеждане на практически въпроси, ний трѣбва още да разгледаме политико-икономическитѣ (принадена стойность—Mehrwert) и социологическитѣ теории (классова борба) на Маркса, които непосрѣдственно свързватъ теорията съ практиката. При това ще видимъ, до колко реалниятъ животъ се съгласява съ теоретическитѣ положения на Маркса. И въ това отношение ний прѣди всичко ще се основаваме на критики излѣзли отъ срѣдата на самитѣ социялисти. Бернщайнъ, макаръ и да се стѣснява, събра цѣненъ материялъ и върху тѣзи въпроси. Конрадъ Шмидтъ и Зомбартъ не скриватъ слабитѣ страни на Маркса като политикоекономъ. Но и многобройни „буржуазни“ критици, които ни най-малко не сж враждебни на социялизма, сж дали такива критики на Марксовото учение, на който до сега социалиститѣ не сж намѣрили, що да отговорятъ. Впрочемъ, ний ще черпимъ нашитѣ данни и отъ книгитѣ на Марксовитѣ защитници-ученици, които въ своята ревность ни раскриватъ слабитѣ страни на марксизма: напримѣръ отъ послѣднята книга на Каутски върху аграрния въпросъ. И само къмъ края ще разгледаме българския животъ, и до колко той потвърждава теоритѣ на Маркса и Енгелса.

СЪЛЗИ*

Стихотворения отъ **Свѣтославъ Миларовъ**

I.

Още вчера младъ бѣхъази
Гордъ и съ весело лице;
Мили страсти, зли умрази
Врѣхж буйно въ туй сърдце.

Въ кѫсо врѣме остарѣхъ азъ,
Извѣтрѣ ми веселъ нравъ,
Прѣгърби се моя пегазъ
Умрѣ любовь, свиснѫ гнѣвъ.

Едно само въ мен' се й свило —
Скърбь дълбока, скърбь безъ ядъ:
Кат' злочестникъ подъ бѣсило,
Като грѣшникъ въ вѣчний адъ.

София, 1 февр., 86.

II.

О честитъ съмъ! — Снощи четохъ
На Султана ирадето.
Сърдце сви се, отъ очитѣ
Тежка сълза се покити.

* Г. Георги А. Кѫржиевъ има любезността да ни прѣдаде една тетрадка отъ Св. Миларова, съдържаща тукъ печатанитѣ негови пет стихотворения. Въ втора годишнина на издаваемия отъ г. Кѫржиева вѣстникъ „Напрѣдъ“ сѫ били печатани двѣ отъ тѣзи стихотворения, но тъй като вѣстникъ „Напрѣдъ“ е вече почти библиографическа рѣдкость, то ний се осмѣлихме да прѣпечатаме и тѣхъ, — за да се иматъ сбрани наедно всичкитѣ лирически стихотворения на злочестия поетъ.

Бѣл. Ред.

Люта болка обзе мене,
Сѣтихъ сърдце че не дрѣме.
О честитъ съмъ! Азъ осѣтихъ
Стари страсти, болки вети.

Срамъ ужасенъ, срамъ проклети
Схванѫ мойтѣ нѣдра клети.
О честитъ съмъ! азъ угадихъ
Че нѣдрата йощ' сѫ млади.

Въвъ грѫди ми страхъ се всели,
Въ тѣз' грѫди всегда тъй смѣли.
Пропасть страшна гледахъ слисанъ
Прѣдъ себе си . . . О честитъ съмъ!

Кремиковский монастирь, 6 февр., 86.

III.

Едно врѣме, въ утрената
На злочестий мой животъ,
Кога слънце, срѣдъ позлата,
Почна свѣтлий си походъ.

Сѣнки чудни, трепетливи
Хвъркахѫ изъ небосклонъ,
Като ангели красиви
Що облитатъ божи тронъ.

Тихи пѣсни сладкогласни
Слушахъ смаянъ и прѣвзетъ,
Отъ богинитѣ прѣкрасни
Съ тозъ омайни тѣхенъ летъ.

И съсъ погледи надѣжни
Дарявахѫ мене тѣ,
И съ усмивки мили, нѣжни —
Както майка къмъ дѣтѐ.

Свѣтътъ тогазъ бѣ ми чуденъ,
За честитъ мечтахъ животъ:
Да извършѫ подвигъ труденъ,
Да избавѩ свой народъ.

Да му вдъхнѫ доблесть здрава
Да дочака свѣтли дни.
Името му да прославѫ
До въ най-късни сетнини.

Дѣло мислѣхъ да напишѫ
На врѣмето траенъ ликъ,
Всички други да надвишѫ
Съ младость вѣчна, съ духъ великъ.

О, свѣтътъ ми бѣ чудесенъ:
Всичко вѣрвахъ за добро —
Не познавахъ тая плесень:
Свѣтска глупость, свѣтско зло . . .

*

Това бѣхѫ идеали,
Младо врѣме безъ печаль.
Ахъ, туй врѣме кой не жали?
Кой сълза не е пролялъ! . . . .

Кремиковский монастирь, 6 февр., 86.

IV.

Днесь е седми февруарий, —
Казватъ, днесь че ще рѣшѫтъ,
Да ли война ще ни свари,
Или миръ ще ни дарѫтъ,

Неизбройни сърдца днеска
Тупатъ силно, сѫ на щрекъ —
И мен' хваща скрита трѣска,
Краткий часъ се струва вѣкъ.

А духътъ ми поразвѣва
Прѣтоварени крила —
Още може той да плава
Изъ въздушнитѣ моря.

Той се впуща надъ полени
И гори съсъ полетъ смѣлъ,
До подъ облаци сгѫстени
Що закриватъ весь прѣдѣлъ.

Ахъ, но нийдѣ несъглежда
Просвѣтнѫло кѫтче той, —
Морни си крила навежда
Пада въ тежкий си покой...

Азъ невѣрвамъ че ще бѫде
Миръ редовенъ и честитъ, —
Зла сѫдба за насъ отсѫди
Вишний, право ядовитъ...

Черно кръстче се задава —
Въ пусто поле гробъ безъ вѣсть...
Мъртва тамъ лежи държава,
И свобода, ахъ и честь!

Тозъ гробъ нашъ е. Бурно вѣе
Вѣтъръ тръните безъ брой —
Кой ще гробътъ да полѣе
И накити съ цвѣтье, кой?

Насъ да жали, кой е? Гдѣ е?
Смѣе л' нѣкой туй каза! . . .
Кой отъ милость ще пролѣе
На тозъ гробъ една сълза? . . .

Ахъ, защо се, душо, кѫсашъ,
Каква полза, каква лесть?
Защо, сърдце, ти възджашъ,
Замри глухо у несвѣсть.

Кремиковский монастирь, 7 февр., 86.

V.

Нощь е тиха. Душа е разбита,
Ахъ, не е кат' тѫпъ, безжизненъ пънь —
Страшно нея плашило налита
И я стрѣска отъ сладкия сънь:
Божий даръ е съньтъ за злочестни,
Азъ лишенъ съмъ отъ тозъ даръ небесни —
Ахъ, защо съмъази най-злочестъ!?

Мила майко, пакъ къмъ теб' поглежда
Мойто болно, разбито сърдце,

Виждамъ твойто око безъ надѣжда
Че блуждае отъ блѣдно лице;
Виждамъ, виждамъ скръбьта ти безмѣрна,
Скърбь ужасна, отчаяна, черна...
О, не съмъ азъ, не съмъ най-злочестъ.

Има вече четиресть години
— Може пóвечь, ако не грѣша —
Откакъ сраснѫ съ народни сѫдбини
Твойта горда, доблестна душа.
О, ти всички ужаси прѣкара,
Всички борби за българска вѣра.
Отъ начало до самъ днешенъ день.
Колко обичь и колко страданья,
Колко бѣдность, колко отчаянья
Е прѣпатилъ твоя духъ калѐнъ!
Не мойта ли сѫдба безнадѣжна
Е раздрала твойта душа нѣжна?
А отъ мене старини охóлни
Сѫ чакали твойтѣ дни неволни!
О, не ти си, азъ съмъ най-злочестъ!

Мила майко, молѭ те, прости ме,
Къмъ теб' мойто припада сърдце —
Мойта зла честь бѣ неумолима,
Едно спазихъ — чистото лице.
Що? очи ти като изгорѣли
Гледатъ мрачно въ безкрайни прѣдѣли,
На чело ти фатална тѫга.
Ахъ... разбирамъ... Твойта скърбь безмѣрна
Е ужасна, мълчалива, вѣрна —
Ти за себе не мислишъ сега . . . .
Мен' покапватъ по нѣкой сълзици —
Нито влажни сѫ твойтѣ очици;
Мене все пакъ полъгватъ надѣжди —
Нито трепватъ твойтѣ черни вѣжди . . .
Уви! ази не съмъ най-злочестъ!

Кремиковский монастирь, 9 февр., 86.

ЖАНЪ РИШПЕНЪ

Литературна бѣлѣжка отъ **А.**

Той е отъ днешнитѣ видни френски писатели. Роденъ е въ 1849 г. и е синъ на единъ военененъ докторъ. Отпървомъ започнѫлъ съ медицината, той я напуща и постѫпва въ École normale, отдѣто излиза прѣди френско-пруската война. Литературната си дѣятелность започнѫ като журналистъ. Станѫ извѣстенъ главно слѣдъ напечатването на стихотворната си сбирка La chanson des Gueux (пѣсень на окаянитѣ). За тази сбирка той търсѝ дълго врѣме издатель, додѣто най-послѣ Деко се рѣши да я извади на бѣлъ свѣтъ. Тая книга съ прѣвъсходни стихове повдигнѫ цѣла буря въ печата. Обвиниѫ автора ѝ въ „нарушение на добритѣ нрави“, и Жанъ Ришпенъ трѣбваше да заплати скѫпо за ония бодли, съ които растревожи доволнитѣ и сититѣ. Обществото, чрѣзъ сѫдиитѣ на поправителната полиция, отмъсти на Ришпена, като го надари съ едномѣсеченъ затворъ въ тъмницата Sainte Pélagie.

И дѣтинство и младини Жанъ Ришпенъ прѣкара въ скитничество. Той е отъ поколѣнието на ония поети и писатели, които Анри Мюрже описа въ романа си Vie de Bohême. Своитѣ скитнически наклонности, обичьта си къмъ нередовния, пълненъ съ прѣвратности животъ, той пази още и сега, въ зрѣлата си възрасть. Ако посѣтите неговото жилище, вий ще помислите — по удобността и сгодата му —, че нѣкогашниятъ „царь на окаянитѣ и на дриплювцитѣ“, както наричатъ Ришпена, е вече уталоженъ и влѣзълъ въ хумотя на баналния буржуазенъ животъ. Ала стига да го видите че декламира прѣдъ васъ нѣкое свое стихотворение, и щѣ разберете, че той си е сѐ Жанъ Ришпенъ, „дебелоглавиятъ бретонецъ“, както често се нарича той самъ. Вий ще го намѣрите винѫги готовъ за пѫть по незнайни страни, защото и той, като извѣстния римски мѫдрецъ, носи всичкото си богатство съ себе си.

Жанъ Ришпенъ е революционеръ безъ опрѣдѣлена боя. Като въспѣва своитѣ дриплювци, той не остава безучастенъ, а заедно съ тѣхъ хлопа по вратитѣ на доволнитѣ и разваля тѣхното спокойствие. Въ поезията по форма той е романтикъ, а по съдържание натуралистъ и реалистъ. Въ драмитѣ си сѫщо се приближава до романтизма. Но въ расказитѣ си той е... само Жанъ Ришпенъ. У него дѣйствителностьта тъй е размѣсена съ фантазията, жизнената правда тъй е приплетена съ художествената, щото често не може да се разбере, отдѣ почва у него изображението на живота и дѣ се свършва. Въ езика си той е смѣлъ и парадоксаленъ. Често употрѣбява въ стиховетѣ си народни изрази.

Не принадлежащъ тѣсно къмъ никоя литературна школа, този поетъ на окаянитѣ смѣта за свое вѣрую обожаването на живота, на душевнитѣ вълнения, на борбата, на сражението. Главно това го тласнѫ да опита щастието си въ драматургията. Той усѣти толкова сладостни чувства, когато попаднѫ въ кулиситѣ на театра — по случай прѣдставлението на пиесата му La Glu — щото самъ станѫ актйоръ и излѣзе въ ролята на Nana Sahib — отъ драмата му съ сѫщото име. „Единъ мѣсецъ азъ прѣживѣхъ свърхчовѣшки животъ“, казва той често за тази своя авантюра.

Той написа за театра, освѣнъ поменатитѣ, още Monsieur Scapin, Le Flibustier (морски разбойникъ), Par le Glaive (чрѣзъ мечъ), за която получи награда, и др. Всичкитѣ сѫ написани въ стихове.

Освѣнъ La Chanson des Geux, той създаде още нѣколко стихотворни сбирки — Les Caresses, Les Blasphèmes, La Mer и др.

Отъ романитѣ и новелитѣ му по-забѣлѣжителни сѫ: Madame André, La Glu, Miarka, La Fille à l'ourse, Césarine, Braves Gens, la Cadet, l'Aimé, les Morts bizarres. Отъ послѣдния сборникъ сѫ прѣведени на български нѣколко расказа (между тѣхъ и прѣведеният въ тази книга на „Мисъль“). Прѣведена е и драмата му „Старият морякъ“.

Метафизическа машина

Расказъ отъ **Жанъ Ришпенъ**

Прѣвелъ **Ив. Ст. Андрейчинъ**

I.

Fiat lux!
Un inconnu.

Защо казватъ че азъ съмъ лудъ?

Защото не живѣя, както живѣе цѣлиятъ свѣтъ, защото не излизамъ цѣли седмици, цѣли мѣсеци — трѣбва ли заради това да ме наричатъ лудъ? Знаятъ ли тѣ, защо азъ живѣя тъй? Попитвалъ ли се е нѣкой, какво правя азъ въ моето усамотение? И ако нѣкой би поискалъ да узнае, а азъ не желая да му кажа, трѣбва ли заради това да ме наричатъ лудъ?

Азъ се мисля, наопаки, за разуменъ, поради живота, когото водя, а най-вече поради идеята, която съмъ постигналъ въ този животъ. И наистина, когато тази идея се зароди въ мене, азъ съвсѣмъ не бѣхъ лудъ.

Азъ много съмъ челъ, много изучавалъ. А най-много ме привличаха философитѣ. Обаче азъ не обичамъ днешнитѣ философи, защото тѣ не биха знаяли да бждатъ истински философи. За да постигнемъ една система, изисква се съзерцателенъ животъ, усамотенъ, задълбоченъ. А какъ можете намѣри тѣзи условия за издирване въ днешния неспокоенъ свѣтъ, прѣзъ чиито пори се лѣе разсѣяность? И азъ се заловихъ, прочее, съ старитѣ философи. Чрѣзъ едно тънко изучване, азъ прѣтърсихъ ония отъ тѣхъ, на които осакатенитѣ съчинения сж дошли до насъ само на откслеци, или чрѣзъ устни прѣдания: Лйосипъ, Демокритъ, Емпедоклъ, Хераклитъ, Парменидъ. Азъ усѣщахъ особенна радость, ко-

гато въстановявахъ тѣзи стари системи съ помощьта на тѣхнитѣ остатъци, както Кювйе възстанови по нѣколко кости само прѣдпотопнитѣ животни. Само ония, що се занимаватъ съ такива нѣща, бихѫ могли да разберѫтъ онова щастие, което испитвахъ, когато изнамѣрихъ по този начинъ теорията на Анаксагоровитѣ Омеомериди, и други още. Заедно съ тѣзи откѫслеци, азъ цѣнѣхъ сѫщо пълнитѣ системи, ала тъмнитѣ, на мистици и теолози, въ чиито тайни дълбочини съ наслаждения плува единъ духъ разбитъ въ метафизически опити. Александрийцитѣ, Плотенъ, Порфиръ и Ямбликъ ме плѣняваха; и азъ испитвахъ неисказано сладострастие съ свети Анселма и свети Тома Аквински.

Ако говорѫ за такива съчинения, отъ които най-малкото прави човѣка ученъ, азъ не правѫ това отъ суетно тщеславие; прѣди всичко това е доказателство, че азъ бѣхъ просто работникъ, а не лудъ; а най-главно за да покажѫ по кой начинъ се роди въ мене оная идея, за която ще ви говорѫ ей сега. Ето нà!

Въ всичкитѣ изброени съчинения азъ забѣлѣзвахъ едно нѣщо, което е началото на моята система: именно това, че всрѣдъ космогоническитѣ и теологически хипотези, човѣшкиятъ духъ се движи не толкова чрѣзъ разсѫждение, колкото отъ само себе си. Работата тука съвсѣмъ не е до силогизми, защото не се отива отъ съдържащето познато къмъ непознатото съдържимо. Работата е да се установи съдържащето непознато, сирѣчь, съ други думи, да се види абсолютното. Доказвамъ не значи нищо; трѣбва да се види. Вижда се, или не се вижда. Азъ го опитвахъ всѣка минута върху си. Такава увѣреность, въ която и до сега не можàхъ да уловѫ какъвъ годѣ смисълъ, блѣсваше изведнѫжъ прѣдъ моитѣ очи слѣдъ всѣко дълго размишление. Абсурдътъ ставаше очевидна истина. Азъ испитвахъ това, което трѣбваше да усѣща единъ слѣпецъ, комуто дълго врѣме сѫ говорили за боитѣ, безъ да сѫ можли да го накаратъ да разбере какво нѣщо сѫ тѣ, и който е прогледалъ ненадѣйно.

Ако азъ разбрахъ по този пѫть метафизическитѣ истини, то е затова, защото и тѣ сѫ били открити по тоя пѫть: такава бѣ първата ми стѫпка. Отъ тукъ азъ додохъ до заключение, че абсолютното бѣше за насъ не слѣдствие, а явление. Единъ фактъ, при първото чудно и безрасѫдно пристѫпване, ме вразуми: азъ искамъ да говорѫ за свърхчо-

вѣшкия смисълъ, когото вематъ понѣкога думитѣ. Една дума, едно подобие на дума, една фраза е тука, прѣдъ мене; това става абсурдно; ероглифи, би казалъ нѣкой; азъ повтарямъ думата, фразата, безъ да ѝ давамъ повече нѣкакъвъ смисъль; азъ приковавамъ по нѣкой начинъ духа си къмъ материалната форма на думата, въ полза на азбучнитѣ знаци, къмъ звука на сричкитѣ, една седмица, единъ мѣсецъ, още много — мѣсеци азъ достигнѫхъ по този начинъ по волята си да се обхождамъ съ една невразумителна абсурдность; единъ прѣкрасенъ день човѣшкиятъ смисълъ на тая абсурдность се изличи, формата и звукътъ на думата станѫхѫ на символи, и азъ разбрахъ непостижимото.

Азъ бѣхъ намѣрилъ ключа на метафизиката.

Азъ нѣма да ви расправямъ, какъ полека-лека идеята се опрѣдѣли точно за да се сгѫсти тъкмо на врѣме въ теория. Освѣнъ че това ще излѣзе много дълго, но има още въ бавнитѣ и тъмни промѣни на една идея цѣль лабиринтъ отъ рефлекси, на които изгубвашъ края, когато си вече вънъ. Слѣдъ като показахъ какъ бѣхъ доведенъ до вратитѣ на този лабиринтъ, азъ ще прибавѫ само това, което намѣрихъ при исхода — моята система на чувствена метафизика.

Дори до днесь въ човѣка сѫ разглеждали само три нѣща: чувства, съвѣсть и разумъ. За по-голѣма ясность на рѣчьта си, азъ ще нарекѫ сѫщинскитѣ чувства външни чувства, толкова повече че тѣ се отнасятъ до външни прѣдмети, а съвѣстьта и разума ще съединѫ подъ едно име — вѫтрѣшни чувства, толкова повече че и двѣтѣ се отнасятъ къмъ моето азъ и къмъ неговитѣ видоизмѣнения.

Метафизическото заблуждение, което още тежи върху ни, по този начинъ става очевидно; материалиститѣ прилагатъ къмъ абсолютното външнитѣ чувства, а спиритуалиститѣ вѫтрѣшнитѣ. Обаче, абсолютното не е нито въ външнитѣ прѣдмети, нито въ моето азъ. Отъ тукъ произлиза безсилието на човѣшкитѣ издирвания върху абсолютното, безсилие, което е съзнавано въ всѣко врѣме. Скептицитѣ изостриха въпроса като отрѣкохѫ метафизиката. Искреннитѣ издирвачи се опитахѫ да излѣзѫтъ отъ заблуждението, мистицитѣ чрѣзъ екстаза, а теолозитѣ чрѣзъ вѣрата. Мистицитѣ и теолозитѣ бѣхѫ прави въ издирването на ново срѣдство, но и еднитѣ и другитѣ се заблуждавахѫ, като подлагахѫ екстаза и вѣрата въ работитѣ на разума.

Единъ само човѣкъ прѣди мене е досѣтилъ непогрѣшимия пѫть, който води къмъ абсолютното. Той е теологътъ Томасенъ, що е написалъ тия думи:

Mens, sola sibi reddita, naturœ suœ ingenium et prœstantiam totam obtinens, naturaliter ominatur **sentit** que summum aliquid et **inexcogitabile** principium.

Душата, оставена сама на себе си, сама, въ притежание на цѣлото си сѫщество и цѣлата си сила, разбира естественно и **усѣща** това нѣщо-си, тоя върховенъ принципъ **непостижимъ за разума.**

Думитѣ сѫ точни, и азъ мисля, че най простиятъ умъ може да ги разбере. Тази фраза улеснява досущъ онова, което ми остава да кажа за да допълня моята теория, която може вече да се изложи въ едно само утвърждение:

При външнитѣ и вѫтрѣшни чувства има едно друго чувство, което е едноврѣменно и външно и вѫтрѣшно, що обхваща прѣдмета си като външнитѣ чувства, безплътно като вѫтрѣшнитѣ чувства, но което нѣма нищо общо съ еднитѣ и съ другитѣ и което е **чувство на абсолютното.**

Но що думамъ? Какво написахъ сега? Наистина, страхъ ме обзема. Азъ задържамъ духа си дотолкова спокоенъ, доколкото могя, за да изразя простичко моето откритие. И щомъ направихъ това, азъ се стрѣснѫхъ. Прочетохъ ли добрѣ това, което исказахъ? То е сѫщо едно да напиша, че човѣкъ има още едно третйо око! Това е дори по-лошо! Азъ написахъ че човѣкъ има едно ново чувство. Чудовищность! Струва ми се, че чувамъ смѣхове около себе си. Говорѫтъ: лудъ, лудъ, лудъ! Обаче, азъ съмъ съ ума си. Мозъкътъ ми е здравъ, азъ съмъ увѣренъ. Не, азъ не съмъ лудъ, това не е истина. Азъ виждамъ. Азъ виждамъ, казвамъ ви. Но тѣ не искатъ да вѣрватъ, че азъ виждамъ, защото сами сѫ слѣпи. Злощастие! злощастие! Ахъ, кой ще ме изслуша безъ смѣхъ? Какъ да изявя това? Това е нищо за тѣхъ. Очитѣ не го виждатъ никакъ. Ушитѣ не го чуватъ никакъ. Ржцѣтѣ не го похващатъ никакъ. Съвѣстьта не говори за него. Ужасъ! Дори самиятъ разумъ не може да го разбере. Ахъ! ти виждашъ добрѣ, ти признавашъ че си излѣзълъ вънъ отъ разумното; ти си лудъ! Не, не, хиляди пѫти не. Кой, прочее, ме нарича лудъ! Вий лъжите! Всички се смѣятъ, нали? Хубаво!

Ако азъ съмъ лудъ, ще бѫдѫ до край такъвъ; ако е нуждно, дори ще умрѫ такъвъ; но това, което виждамъ, ще го видите и вий единъ день. Моето чувство на абсолютното е тукъ, то живѣе, то е. Това ново чувство азъ ще испитамъ, ще пожертвувамъ всичко за него, ще напишѫ нѣща, които ще смаѫтъ всички, и тѣзи нѣща ще бѫдѫтъ толкова чудни, толкова блѣскави, толкова истински, щото ще заслѣпѫтъ цѣлия свѣтъ. И тѣ ще ме изслушѫтъ безъ друго, когато чуѫтъ очевидния апокалипсисъ!

Аналогията изведнажъ ми прѣдлага срѣдство да опитамъ наздраво това ново чувство. Азъ забѣлѣжихъ, че слѣпитѣ иматъ чувството осезание бескрайно истънчено, и че глухонѣмитѣ наопаки разбиратъ чрѣзъ гледане, по движението на устнитѣ, думитѣ които не чуватъ. Лесно се подразбира отъ тука, че липсването на едно чувство е за въ полза на другитѣ.

Азъ разбрахъ вече, защо жрецитѣ на Буда впадатъ въ усамотена и тиха неподвижность, и азъ не намирамъ вече глупаво стоението на тѣзи прозорливци върху пѫпа си. Тѣ дирѫтъ въ съзерцателенъ екстазъ забрава на чувственния свѣтъ. За нещастие, екстазътъ не трае; и въпреки тѣхното юначество, тѣзи неподвижни иматъ чувствувания въ междинитѣ на каталептическитѣ припадъци. Сетнѣ, макаръ тѣ да иматъ само тъмни и безредни чувствувания, тѣ винѫги иматъ въ себе си съвѣстьта и разума, които работѫтъ, и тъй тѣ сѫ вѣчно разсѣяни, ако не чрѣзъ външнитѣ чувства, то поне чрѣзъ вѫтрѣшнитѣ.

Трѣбваше, прочее, да се намѣри едно състояние, въ което духътъ да не е заетъ нито съ усѣщания, нито съ мисли.

Възможно ли бѣше това?

За усѣщанията, да. Лесно е, когато имашъ твърда и непрѣклонна воля, да се направишъ слѣпъ, глухъ и нѣмъ. Парализирай си нервитѣ и нищо друго. Когато искамъ, азъ могѫ да се лишѫ отъ чувствата си, като запазѫ дотолкова осѣзанието си, колкото ми е потрѣбно да записвамъ въ тъмнината моитѣ видѣния. По тоя начинъ ще достигнѫ дотамъ, щото да имамъ само спомени отъ усѣщания, които ще се изгубватъ полека — лека въ паметь, оставена безъ по нататъшно развитие.

За мислитѣ работата бѣше по трудна. Щомъ прѣстанѣхъ да мислѫ, нѣмаше ли да прѣстанѫ да живѣѫ? Да, въ

обикновенния смисълъ на думата; ала споредъ мене не. Какъва нужда имамъ азъ отъ навика да мислѫ споредъ както е обичай? Какво ме интересува разсѫждението въ всичкитѣ си форми? Прочее, трѣбваше да прѣстанѫ да мислѫ, или поне да мислѫ колкото е възможно по-малко. Заради това, за да се исцѣрѫ отъ тази болесть, азъ имахъ лѣкъ досущъ приготвенъ въ своята idée fixe. А тази идея се състоеше въ умъртвяване на всичкитѣ други мисли въ полза само на една. Това влизаше въ моя планъ за умъртвяване на чувствата.

Този планъ, който отъ день на день ме завладяваше повече, се свеждаше къмъ това: да унищожѫ, доколкото можехъ да сторѫ това, всичкитѣ си вѫтрѣшни и външни чувства, за да расчистѫ пѫтя на своя опитъ и да дамъ една извънредна острота на чувството на абсолютното.

Оставаше, прѣди да прѣдприема главната работа, да опрѣдѣлѫ точно обстоятелствата, при които това чувство щѣше да бѫде най-силно и най-добрѣ би се упражнило. По това азъ направихъ дълги размишления и издирвания. Единъ споменъ отъ моята младость ме опѫти къмъ онова, което исках да намѣрѫ. Колкото и гѫделичлива да е сѫщностьта на този споменъ, азъ сé пакъ се осмѣлявамъ да го изложѫ въ интереса на науката и за да може да се разбере по-добрѣ срѣдството, което намислихъ да употрѣбѫ.

Всѣкой знае, че има въ нервното наслаждение единъ мигъ твърдѣ кратъкъ, и слѣдователно най-слабо изученъ; прѣзъ траението на този мигъ цѣлото ни сѫщество се стопява като металенъ телъ въ електрически токъ. Въ този мигъ има нѣщо като свѣткавица, когато човѣкъ се проваля въ материята, на която той е нѣщо като проводникъ въ тази минута. Творението исцѣло живѣе въ тази свѣткавица; и тя е, ако могѫ така да се изразѫ, микрокозмътъ на абсолютното. Азъ намѣрихъ това тънко разяснение, като си припомнихъ самото усѣщание.

Отъ друга страна, азъ смѣтамъ, че този мигъ е, както вече вазахъ, една свѣткавица, и че нѣма никакво срѣдство, съ което да се направи продължителна тази единъ видъ свѣткавица. Ала азъ обърнѫхъ внимание, че нервното наслаждение има тая чудна особенность, не толкова че е наслаждение, колкото че е нервно. Ориенталцитѣ сѫ разбрали добрѣ това, понеже падатъ въ екстазъ чрѣзъ страданието. Въ нервното страдание, наистина, ако свѣткавицата е не толкова силна,

то е поне по-трайна, по-продължителна. По тоя начинъ може да се постигне едно растръсване, въ което всичко се унищожава, единъ видъ токъ, който стопява цѣлия човѣкъ. То ще бѫде тъкмо оня случай, когато уплашеният духъ ще принадлежи всецѣло на абсолютното.

Оставаше ми само да си въобразѫ единъ видъ продължително нервно страдание, доста силно за да ме докара въ такова състояние, и единъ апаратъ, който — като се въздържамъ чрѣзъ него всецѣло отъ избѣгването на това страдание — да ме улесни въ записването на моитѣ видѣния. Страданието, върху което спрѣхъ избора си, бѣше продължително раздразнюване на зѫбнитѣ нерви, и тоя изборъ въ нѫсо врѣме ми вдъхнѫ търсения остроуменъ апаратъ, въ когото щѣхъ да седнѫ тутакси.

И тъй, сега вече ето кое е окончателно опрѣдѣлено: ще се отдамъ на абсолютното. Отъ петнайсетъ години насамъ, откакъ съмъ измислилъ моята система и съмъ турнѫлъ на дѣло плана си, азъ вѣрвамъ, че съмъ вече въ необходимото състояние за да испитамъ послѣднитѣ и велики опити. Азъ си направихъ всичкитѣ умъртвявания, които бѣхѫ нужни. Азъ съмъ слѣпъ и глухъ. Отъ петнайсеть години вече азъ не могѫ да продумамъ една думица. Азъ се отказахъ отъ употрѣблението на дебелашкитѣ и несъвършенни чувства, къмъ които спадатъ съвѣстьта и разумътъ, които можехѫ да побъркатъ на моето ново чувство. Отъ по-прѣдишния човѣкъ азъ запазихъ само вниманието и волята. Азъ знаѫ да пишѫ въ тъмно. Въ тъмнина ще запишѫ азъ думитѣ на свѣтлината.

Първиятъ ми опитъ ще трае около единъ часъ. Сега е седемъ часа сутринъта. Стариятъ ми слуга ще дойде въ моята стая въ осемъ часа. Тука той ще намѣри записани моитѣ заповѣди, както вече е навикнѫлъ да прави това всѣки день. Въ тия заповѣди азъ му казвамъ да слѣзе въ оная долня стая на моята кула, кѫдѣто никога не е влизалъ, и му показвамъ какъ да ме измъкне отъ машината ако ме намѣри прѣмрѣлъ. Азъ написахъ тука всичкитѣ подробности за да установѫ добрѣ, че дѣйствувамъ въ пълна свобода и много добрѣ знаѫ какво вършѫ.

Понеже може и да умрѫ прѣзъ врѣме на опита, азъ трѣбваше да съобщѫ кратко и ясно историята на моята теория. Сѐ по сѫщата причина азъ ще опишѫ сега моята метафизическа машина, като не желаѫ да оставѫ нищо скрито слѣдъ себе си.

Тази машина е единъ фотейль, чиито части азъ самъ измислихъ. Краката ми стоятъ досущъ неподвижни, задържани отъ единъ калѧфъ, въ когото ще ги вмъкна, когато сѣдамъ. Щомъ седна, азъ ще сложа лѣвата си ржка върху държалото на фотейля, а главата си по дължината на облегалото, отдѣсно. Въ такова положение азъ ще отворя устата си, които ще се държатъ отворени чрѣзъ една здрава запушалка отъ чугунъ, покрита съ еластична гума, въ която могя да си забивамъ зѧбитѣ, безъ да си счупя челюстьта. Откждѣ облегалото, въ пространството, което ще се образува отъ отвора на устата ми, азъ ще поставя малъкъ механизъмъ, който ще ми прави болежката, и който е съставенъ отъ единъ свръделъ съ бързо и трайно движение. Този свръделъ трѣбва да се вкара въ единъ продупченъ зѧбъ, отъ когото страдамъ, тъй щото да измине половина сантиметъръ пѧть прѣзъ единъ часъ врѣме. Други единъ механизъмъ ще мѣсти подъ ржката ми, свободна да се движи отъ китката до пръститѣ, единъ цилиндъръ, върху когото азъ ще записвамъ прѣзъ врѣме на опита това, което ще видя. За да избѣгна природната човѣшка страхливость, която можеше да ме принуди да спра механизма на свръдела, азъ наредихъ всичко по този начинъ: едно копче се намира до лѣвата ми ржка. Съ едно натисване на копчето машината тръгва. Азъ ще бѧда изведнажъ прикованъ къмъ фотейля чрѣзъ желѣзнитѣ връски, които ще заобикалятъ ржцѣтѣ ми и ще задържатъ главата ми, а въ сѫщото врѣме двата механизма ще дѣйствуватъ. Започнатъ ли единъ пѧть, ще ми бѧде невъзможно да ги спра. Движението е нагласено за единъ часъ.

. . . . . .

. . . Тука съмъ. — Всичко отива добрѣ . . . .

. . . Това го пиша върху цилиндра, за да опитамъ.

. . . Люта болежка. — Добъръ. — Начало. — . . . . .

Чакамъ . . . . . .

. . . Радость. — Ужасъ. — Абсолютно. — Абсолютно. — Думи?

Най-послѣ виждамъ. — Snexcogitabile. — Лудъ. — Лудъ. — Лудъ.

. . . Радость. — Радость . . . . . .

Думи за казване. — Очевиденъ. — Бога ми. — Да.

. . . . . .

. . . Стига. — Триѫгълникъ. — Стига. . . . . Абсолютно. — Ето. — Най-послѣ. — Ето. — Ето.

. . . . . .

. . . . . .

II.

Въ осемъ часа старият слуга влѣзе въ стаята на господаря си, намѣри тамъ заповѣди написани и слѣзе въ долнята стая.

Лудиятъ бѣше въ своя фотейль. Умрѣлъ бѣше. Треперящитѣ му крака бѣхѫ скѫсали калѫфа безъ да могѫтъ да излѣзѫтъ. Дланьта на лѣвата му рѫка бѣше раздрана цѣла отъ желѣзния рѫкавъ, отъ чиято власть напразно се мѫчила да се освободи. Сухожилията се виждахѫ досущъ, дебели като жицитѣ на цигулка. Дѣсната му рѫка бѣше стиснѫта отъ рамото до лакѫта, но бѣше свободна отъ лакѫта надолу; като не стигнѫла до главата, тя се бѣше впила въ гѫрдитѣ, които бѣше раздрала съ ноктетѣ си, и два прѣчупени пръста се бѣха забили чакъ до ребрата. Главата, клюмнѫла и закрѣпена върху облегалото, бѣше искривена най-ужасно. Кървава пѣна покриваше устнитѣ. Зѫбитѣ бѣхѫ прѣминѫли каучука и се бѣхѫ строшили отъ чугунената запушалка.

Цилиндрътъ се движеше още, и сврѣделътъ продължаваше въ пробития зѫбъ неуморно да извършва своето невидимо скърцание: б з и, б з и, б з и.

Това бѣше смѣхътъ на абсолютното.

Една избирателна борба

Политико-обществени бѣлѣжки

Отъ **Василъ Кънчовъ.**

1. Кандидатиране.

Прѣзъ априлъ тая година азъ се кандидатирахъ за народенъ прѣдставитель въ Вратчанската околия и рано тръгнѫхъ по избирателна борба. Въ тая борба азъ видѣхъ работи отъ голѣмъ общественъ интересъ, затова ги излагамъ прѣдъ българския читатель.

Знаехъ отрано, че е мѫчно въ днешно врѣме единъ независимъ човѣкъ да си спечели депутатско мѣсто, а съвършенно мѫчно, ако той е и опозиционеръ; но тежкитѣ испитни, които прѣживѣва нашето отечество, и добриятъ приятелски приемъ, що намѣрихъ въ Вратца, ме окуражихѫ, и азъ се впуснѫхъ безогледно въ борбата.

Много отдавна не бѣхъ зималъ прѣко участие въ политико-общественния животъ на княжеството, но постоянно го слѣдѣхъ и всѣкога бѣхъ въ доста близки отношения съ нѣкои видни и добри политически кржгове въ София. По обичая въ България, трѣбваше по-напрѣдъ да явѫ къмъ коя партия принадлежѫ. Това имаше и нравственно и практическо значение. А бѣше много мѫчно. Лично азъ вѣрвамъ, че на нашия народъ е потрѣбно демократическо управление, съ основа съвършенно независими общини, които да иматъ широка автономия. Такава основа е по славянския духъ на нашия народъ и по вѣковнитѣ му традиции. Бихъ билъ ревностенъ поддържатель на една **народническа** партия, която би си турила за задача да освободи нашитѣ общини отъ администрацията, да имъ повърне всички отнети права, да осигури личната свобода на гражданина и да сломи дворцовитѣ режими, които заплашватъ бѫдѫщето на отечеството. Такава партия би могла да се образува отъ Цанковата политическа група, до която азъ съмъ близъкъ, и която въ провинцията има истинско народническо тежнение и демократитѣ, които се ржководѫтъ сега отъ г. Каравелова. Никакви компромиси съ нравственно компрометирани хора и съ кржгове, на които очитѣ гледатъ къмъ двореца, а гърбътъ къмъ народа. Такава народническа партия би притеглила бързо въ редоветѣ си всички напрѣдничави младежи и цѣлото селско насе-

ление, поне отъ чисто българскитѣ околии, и би се наложила. Въ тая смисъль азъ се бѣхъ исказалъ на ближнитѣ си въ София. Съ тия мисли азъ се прѣдставихъ и на приятелитѣ си въ Вратца. Тѣ се удобряваха отъ силния цанковистически лагерь въ града. Ето защо моята кандидатура се приемаше и отъ старитѣ партийни вожди, побѣлѣли между народа и отъ градската добра младежь. Другари по кандидатура ми бѣха водительтъ на цанковиститѣ, Ст. Савовъ и моятъ другарь отъ ученичество, Д-ръ Хр. Йордановъ.

2. Подготовка за борбата.

Трѣбваше да почнемъ рано избирателната борба и да я водимъ съ упорство. Изискваха се голѣми усилия да се окуражи населението да се яви на изборитѣ и да гласува за кандидати, противъ които стои властьта. Тежкиятъ Стамбуловъ режимъ е оставилъ дълбоки отрицателни слѣди въ парламентарния режимъ на страната. Побоищата, извършени въ Бѣла-Слатина, прѣзъ 1895 година, сж сплашили още повече населението отъ цѣлия Врачански окржгъ, и то е свикнало вече да гледа на изборното мѣсто като на арена за насилия надъ мирнитѣ граждани. Влиянието на лошави кметове и на още по-лошави Окржжни съвѣтници и Постоянни комисии, заплашвания отъ бирници и всѣкакъвъ видъ държавни чиновници, продължаватъ да се отражаватъ на изборитѣ въ най-лошава форма дори до днесь.

Още на 7 априлъ написахме нашето възвание, въ което посочихме, какво поведение има да държимъ въ Народното Събрание по най-главнитѣ въпроси, които тревожатъ страната. Обявявахме се противници на конверсията, на договора за желѣзницитѣ, на коронната външна политика, която се води отъ години въ врѣда на народнитѣ интереси. Съобщавахме, че ще ратуваме за пълно общинско самоуправление, за независимъ о т г о р ѣ парламентаренъ строй, и за икономии въ бюджета, за вжтрѣшна политическа и икономическа независимость и за външна полититика искрено добра къмъ Русия.

На 11 априлъ, въ една публична рѣчь, азъ разяснихъ нашитѣ погледи върху политическото и икономическо положение на Българското Княжество. Обърнжхъ внимание на гражданитѣ, че отъ лошавия парламентаренъ режимъ въ насъ излизатъ главнитѣ злини, които спъватъ успѣха на държавата въ вжтрѣшно и външно отношение. Министерствата, дошли на власть не по довѣрие на народа, злѣ разполагатъ съ приходитѣ на Княжеството, и затова разсипваха въ кжсо врѣме кредита на държавата. Народнитѣ прѣдставители, избрани отъ полицията, не могжтъ да контролиратъ дѣйствията на министритѣ. Появи се единъ лошавъ режимъ, който се продължава вече много години и се характеризира ту съ насилничество, ту съ разсипничество. Въ това врѣме се въведе нравствена развала въ горнитѣ редове на чиновничеството, и България бѣ честита да види явни комарджии, прѣлюбодѣи и грабители даже на министерскитѣ кресла. Чиновничеството се увеличи прѣко мѣ-

рата, и заплатитѣ на голѣмитѣ чиновници далечъ не съотвѣтствуватъ на икономическия равнежъ на другитѣ класи на населението. Заедно съ това властителитѣ на България поведохѫ външна политика, която не отговаря нито на желанието на населеннето, нито на интереситѣ на страната. Тая политика въ Стамболовия режимъ застави малкото Княжество да увеличи прѣкомѣрата своитѣ военни сили и съ това да увеличи прѣко мѣрата военнитѣ си расходи. Стоиловиятъ режимъ не поправи злото. Станѫ помирение между княза и Русия, но отношенията на България спрѣмо голѣмата славянска държава не се измѣнихѫ. Благодарение на това България не смѣе да намали военнитѣ си сили и да уравновѣси годишнитѣ си бюджети. България има недовършена политическа задача на Балканския Полуостровъ; тя трѣбва главнитѣ си сили да насочи къмъ обединяването на Българския народъ; затова ѝ сѫ необходими външна подкрѣпа, икономическо и военно прѣдимство прѣдъ нейнитѣ съперници съсѣдки. Къмъ тая посока трѣбва да сѫ устремени дѣянията на българскитѣ държавни мѫже. Българскиятъ народъ трѣбва да потърси срѣдство да застави върховното управление да държи такъвъ чисто националенъ пѫть, а това може да се постигне, ако тоя народъ умѣе да запази своитѣ изборни права и да проважда въ оградата на Народното Събрание мѫже, които да изражаватъ подпълно народнитѣ желания и стремежи.

Такова бѣше въ кратки чърти съдържанието на рѣчьта.

Общественото мнѣние въ града бѣше въ наша полза, оставаше да се организира обществото за изборитѣ.

Безсъмнѣние е, че духътъ на града се отразява и въ селата, но да се има сигурность за резултатитѣ на изборитѣ, трѣбваше да се обиколи избирателната околия.

3. Изборна обиколка.

Още на 7 априлъ почнѫхме изборната обиколка. Азъ пѫтувахъ съ по-стария си другарь, добрѣ познатъ съ селата.

Околията бѣше раздѣлена на 4 изборни секции, отъ които една бѣше въ Вратца и три въ селата. Една отъ секциитѣ завзимаше селата около коритото на р. Ботуня, съ центъръ с. Галатинъ, другата завзимаше планинскитѣ села около исхода на р. Искъръ отъ Стара-Планина, съ центъръ с. Лютъ-бродъ и третята завзимаше по долнята часть отъ дѣсния брѣгъ на Искъра и селата по коритото на р. Скѫтъ, що влизатъ въ Вратчанската околия, съ центъръ с Долня-Кремена.

На 7 априлъ вечерьта бѣхме въ с. Чиренъ. Селото е расположено до западния край на Милинъ-Камъкъ на карива мѣстность, около единъ голѣмъ поноренъ изворъ. Има около 250 кѫщи Извѣстно е по хубавитѣ си жени и по красивата женска носия. Поминъкътъ му е срѣденъ. Селенитѣ сѫ почнѫли да правятъ дългове въ земледѣлческата каса. Прѣзъ послѣднитѣ години съ станѫли малки изселвания, къмъ по-богатото Орѣховско поле.

Лихварството е още слабо. Селенитѣ сж доста развити и хитри. Иматъ малка църквица. Училището е правено неотдавна, но не е поправяно, дворътъ е нечистъ. Има двама интелигентни учители и една учителка. Селскиятъ попъ е младъ и разуменъ мжжъ. Селото се намира още подъ единъ кметски режимъ, прѣко наслѣдие отъ насилническата стамбуловска епоха.

Чиренскиятъ селски кметъ държи властьта въ ржцѣтѣ си, съ малки опускания, вече 8 години. Той е типиченъ кметъ н а с и л н и к ъ; подобни кметове има доста у насъ. Изначало е билъ слуга, послѣ горски стражарь и въ стамбулово врѣме станжлъ кметъ. Винаги благъ, сладкодуменъ и гостоприменъ за стражари, пристави, околийски, бирници, сждебни пристави и всѣкаква чиновническа сгань, която тършува изъ селата, слѣдователно винаги добъръ съ конака. Партизанинъ на тая партия, която има властьта въ ржцѣтѣ си, успѣлъ е да си създаде въ селото малка партия, съ която дѣли благата на властьта: безконтролно ползуване отъ селскитѣ гори, безнаказаность за всѣкакви простжпки, стражарски служби за оголѣлитѣ. Противницитѣ си той гони безъ милость; глоби ги за нечистота по двороветѣ, за ненаврѣменно сѣчение гори и др. п.; тѣхниятъ добитъкъ се лови въ селския капанъ и пр. Съ една рѣчь, къмъ противницитѣ се прилагатъ държавнитѣ закони въ всичката строгость, а къмъ своитѣ хора се гледа прѣзъ пръсти. Додѣ отива това развращение на населението, може да се види отъ слѣдующето: кметътъ глобява само онния отъ бащитѣ, що не пращатъ дѣцата си въ училище, които сж негови противници. Затова само дѣцата на противницитѣ му и посѣщаватъ редовно училището. Кметътъ има влияние и върху земледѣлческата каса и той е въ положение да попрѣчи на свои противници да се ползуватъ отъ нея. Той е неприятель на училището. Не отпуща нищо за поправка, не отпуща пари за слуга, даже и не иска да построи нужникъ, та единъ отъ учителитѣ самъ се е заелъ да съгради такъвъ за дѣцата. Кметътъ прѣслѣдва вечерното училище, отваряно въ селото, и гони учителитѣ. Клѣвети ги като безбожници, и единъ отъ тѣхъ, за да се спаси отъ зла участь, живѣе на квартира у свещенника.

За да се закрѣпи повече, тоя кметъ се е промъкнжлъ и като членъ въ Окржжния съвѣтъ. До прокарването на новия законъ за изборитѣ, той е бивалъ избиранъ съ явни насилия. Бждещето ще покаже, да ли ще успѣе да намѣри сгода да си служи и съ новия законъ, който доста осигурява изборното право на населението. Съ една рѣчь въ Чиренъ нѣма селски кметъ, който да управлява селото и да се грижи за селскитѣ имоти, ами — единъ турски чаушъ отъ най-лоша категория.

Правителственитѣ партизани въ Вратца намѣрили добра сгода въ Чиренъ да се ползуватъ за прѣдстоящитѣ избори. Тѣ подбудили населението да иска събаряне на кмета, а отъ друга страна нему обѣщали помощь, ако при изборитѣ гласува за правителственни кандидати. Бързо се съставила „Дружинка“, въ селото и срѣщу кмета била подадена жалба на Окржжния Управитель, въ която се

изброявали всички негови пакосничества и се искало неговото сваляне. Между другото въ жалбата се посочва, какъ кметътъ завзелъ часть отъ училищнитѣ гори, какъ глобявалъ селени безъ да издава разписки за глобитѣ и пр. и пр. Билъ проведенъ единъ членъ отъ Постоянната Комисия да изучи жалбата на селянитѣ. Съ това надѣждата на недоволнитѣ порасла. Отъ друга страна, сѫщитѣ правителствени партизани обѣщали на кмета пълна сигурность, стига той съ своитѣ хора да гласува при изборитѣ за тѣхната листа. И тъй ние заварихме и двѣтѣ партии въ селото спечелени вече отъ нашитѣ противници. Тоя най-осждителенъ начинъ на дѣйствие отъ страна на правителственитѣ хора ние срѣщахме често въ обиколкитѣ си по нататъкъ.

Събрахме населението още вечерьта и му говорихме върху изборитѣ. Главната наша задача въ изборната обиколка бѣше да посочимъ на народа неговитѣ права, да му пояснимъ, че докато избирателитѣ не се свѣстѫтъ и разберѫтъ, че отъ тѣхъ зависи да се подобри или влоши положението на държавата, работитѣ ни нѣма да тръгнѫтъ на добро. Ние искахме да насърдчимъ хората да отиватъ безбоязнено на изборитѣ и да противостоѫтъ на измами, подкупи и заплашвания; искахме най-сетнѣ да пояснимъ на данъкоплатцитѣ, колкото е възможно просто и ясно, гибелнитѣ условия на новитѣ заеми. Говорихме на открито мѣсто, за да може всѣки да слуша. Влиянието на живата открита рѣчь върху населението бѣше чудодѣйна. Имахме възможность скоро да разберемъ, че народътъ не ще се остави слѣпо на кметове, стражари и бирници да го водѫтъ.

На 8 априлъ обихолихме селата Осенъ, Дѣвене, Трикладенци и Лѣсура, разположени сѣ по нанадолищата отъ Милинъ-Камъкъ къмъ р. Ботуня. Мѣстностьта е прѣлестна. Горитѣ сѣ още сѫ доста запазени, но истребяването не се спира. Селското население е простичко, но е запазило чистотата на нравитѣ си, славянската доброта и довѣреность. Полицейскиятъ режимъ не е могълъ още да повлияе въ тоя край, но има вече опити. Поминъкътъ на населението е срѣденъ. Лихварство нѣма и задължнѣлостьта къмъ земледѣлската каса е още слаба. Земя за рабата има доволно и доста добра. Въ Осенъ (Дѣвенска община) единъ грабитель успѣлъ да се докопа до общината и при правене на селската църква и на училището ограбилъ селцето. Но единодушието на селянитѣ побѣдило, и той е отстраненъ отъ общинскитѣ работи. Той ни посрѣщнѫ съ лишни почести. Лукавата му физиономия говорѣше повече отъ устата му. Той търси пѫтища да се докопа пакъ до селското управление и понеже чрѣзъ селенитѣ не може, търси външна помощь. Сѫщо тъй намѣрихме единодушни селянитѣ въ селата Дѣвене и Трикладенци — безъ спорове, безъ селски борби. Въ послѣднето село чухме за първъ пѫть оплаквания срѣщу селския учитель. Той не се интересувалъ нито съ селото, нито съ църквата, нито съ дѣцата. Жена му била учителка въ ближното село Лѣсура и той всѣка вечерь отивалъ тамъ да нощува. Сутрина си дохождалъ късно, слѣдъ обѣдъ напущалъ селото рано и

селянитѣ не го виждали въ селото си. Имахъ и други случаи да чуя оплаквания срѣщу такива учители. По-сетнѣ ще кажа нѣщо повечко по тоя въпросъ.

Нощувахме въ Лѣсура (ок. 250 къщи), разположено надлъжъ въ красивата долина на р. Рибина, която събира водитѣ си отъ Милинъ-Камъкъ и отива въ р. Ботуня. Селянитѣ иматъ добъръ поминъкъ. Въ селото сж останали малко отъ старитѣ бурдеи. Къщитѣ сж вече на върха земи и керемидници. Заварихме въ селото кмета пиянъ, съ червени подути очи. Той е младъ човѣкъ, но достатъчно опороченъ. Държи се въ селото съ сѫщитѣ срѣдства, съ които се държи и чиренския кметъ. И тукъ намѣрихме селенитѣ подлъгани отъ правителствени хора да отиватъ съ тѣхъ за да ги освободятъ отъ лошавия кметъ. И тукъ кметътъ бѣше осигуренъ, че нѣма да се покатне, ако слушалъ правителството въ изборитѣ. Той ни посрѣщна и испроводи добрѣ и постояно се подмилкваше около насъ. Лѣсурци бѣха много сдържани. На вечерьта имаше селско събрание, на което присѫтствувахъ и многина отъ Трикладенци.

Тука селянитѣ повдигнахъ прѣдъ насъ важния за тѣхъ въпросъ за тютюна.

Споредъ единъ законъ, всѣки финансовъ чиновникъ и всѣки стражаръ, който улови тютюнъ контробанда, получава половина отъ глобитѣ. Това е настървило жаднитѣ за обогатяване чиновници и тѣ сж станали истински бичъ за населението. Бирницитѣ сж плашила за селенитѣ. Настигатъ селяни по пѫтищата и ги прѣтърсватъ за тютюнъ. Тѣ влизатъ по къщата и тършуватъ безцеремонно по сандъци и по изби за тютюнъ. Събиратъ лулитѣ имъ и ги прѣглеждатъ. Разказватъ случай, дѣто единъ стражаръ черпи селенина съ тютюнъ, другъ го обискира и тютюнътъ се оказва контробанда. Стотина процеси се заваждатъ всѣка година и стотини селени се съсипватъ съ глоби. Много селски семейства сж разрушени по тоя начинъ. Вратчанското Окражно Сждилище се е принудило да търси опростяване на глобитѣ, за да запази много данъкоплатци отъ окончателна гибель. И, наистина, каква полза за държавата, която за да запази единъ тежъкъ за населението законъ, глобява единъ баща на семейство съ 300 лева и съ това го расипва материално и го прави неспособенъ данъкоплатецъ за прѣзъ цѣлия му животъ! Отъ гледна точка на една разумна финансова политика, тия непомѣрни глоби сж убийствени за хазната. Или трѣбва саденето на тютюна да се унищожи у насъ окончателно, или трѣбва бандерола да се прѣмахне. Другъ, срѣденъ пѫть азъ не виждамъ. Сегашното състояние на работитѣ е нетърпимо. Да има единъ селенинъ тютюнъ у дома си и да си купува отъ пазаря, е нѣщо мжчно испълнимо. Тютюнътъ е станалъ необходимость за работното население, той е едно отъ малкото удоволствия за бѣдния човѣкъ. Да би се продавалъ свободно, населението ще пуши по-добъръ тютюнъ и това ще бѫде по-добро за здравието. Държавата може да наложи даждия на работната тютюнова земя, споредъ качеството на произведението. Тютюнопроизводството въ

нась би се много увеличило и ние бихме имали добри приходи отъ износа. Сега на много мѣста селянитѣ вече не работятъ тютюнь. Въ Вратчанската околия едно врѣме с. Игнатица и други нѣкои села имаха голѣми добиви отъ тютюнь. Сега не получаватъ нищо.[1]

Относително кметския въпросъ моятъ другарь обясни на селянитѣ, че то е чисто селски въпросъ. Селянитѣ трѣбва да си отварятъ очитѣ, кога избиратъ кметове. Ако имъ се попаднатъ лошави кметове да се борятъ сами съ тѣхъ, а да не допущатъ външни лица да се мѣсятъ въ селскитѣ имъ работи.

Късно вечерьта се разотидохѫ селянитѣ, другата сутринь рано ний бѣхме въ с. *Галатинъ* (около 150 кѫщи), което се прострѣло въ една хубава долина, богато съ плодородна земя и добри пасища. Ний сме въ най-старото село на околията. То е за насъ много важно поради единъ поземелень въпросъ, който игра роль вече при изборитѣ и който заслужава особенно внимание.

Прѣзъ 1873—74 години въ селата отъ коритото на Ботунята имало гладъ По това врѣме спахия (прѣкупникъ на десетъка) въ Галатинъ билъ нѣкой арнаутинъ. Голѣмата нужда накарала селянитѣ да взиматъ отъ спахията си храна на почекъ при тежки условия. Прѣзъ размирнитѣ 1875—6 години арнаутинътъ се завзелъ да събира дълговетѣ съ най-брутални срѣдства. Тотава излѣзълъ на сцената единъ богатъ вратчанинъ, българинъ, който почнѫлъ да купува земи отъ селянитѣ. Нуждата заставила мнозина да продадѫтъ частъ отъ имотитѣ си за ефтини цѣни. Въ кѫсо врѣме вратчанинътъ купилъ около 1500 дюлюма отъ добра селска земя, ниви, ливади и гори. Слѣдъ освободителната война трудолюбивитѣ галатинчане се попридигнѫли икономически и почнѫли да търсятъ срѣдства да си откупятъ земитѣ, но новиятъ землевладѣлецъ не ги давалъ. Той даже желаялъ да купува още земя за да о к р ѫ г л и своя имотъ. Почнѫла се интересна борба, която се продължава и до сега и която заслужава специално изучване. Вратчанинътъ се постаралъ да сдобие нѣкои отъ селянитѣ на своя страна, но безъ особенъ успѣхъ. Селото останѫло противъ него. Въ послѣднитѣ години борбата се ожесточила. Селянитѣ не искатъ да работятъ земитѣ на „чужденеца“, а той ги глобява чрѣзъ сѫдилищата. Извѣстно е, че въ нашитѣ села, щомъ се покосятъ ливадитѣ, селскиятъ добитъкъ се пуща на паша по косидбитѣ. Дотогава пасението става въ селскитѣ пасища. За да се избѣгнатъ пакости, селянитѣ събиратъ окосената трѣва, правятъ я на голѣми купни и я загражданъ съ плетъ. Така прибрано сѣното, може едно малко дѣте да пасе волове или овци. Ржцѣтѣ на възрастнитѣ селяни сѫ потрѣбни прѣзъ това

[1] Тѣзи свои мисли азъ не смѣехъ да развиѫ прѣдъ селянитѣ, едно да не се дава на властьта поводъ за оплаквания отъ насъ, а друго защото още не съмъ си уяснилъ, дали би могло лесно да се унищожи бандеролътъ у насъ. Сетнѣ намирахъ, че е опасно да се даватъ на селянитѣ надѣжди, които надали ще бѫдатъ испълнени. Пъкъ да обѣщаваме, каквото и да било съ агитационна цѣль, не желаехме. Твърдо бѣхме рѣшили да не си служимъ никѫдѣ съ обѣщания и съ каквито и да било неморални срѣдства.

врѣме за жетва, за кукуруза и за харманъ Галатинскиятъ пришелецъ обаче оставя сѣното си пръснѫто на малки купчета и незаградени. По такъвъ начинъ селскиятъ добитъкъ е изложенъ постоянно на съблазънь да яде чуждото сѣно. Пѫдаритѣ бдѣятъ добрѣ. И за всѣко улавяне добитъкъ на сѣното се завождатъ процеси. Всѣки селянинъ се глобява по 1—2 пѫти прѣзъ годината. Притежателтъ на сѣното взима, казватъ тѣ, стойностьта му, отъ глоби и не хае за него повече. Посочихѫ ни около 60 купчета изгнило вече сѣно по ливадитѣ. Минѫлата година селянитѣ поискали даже сами да съберѫтъ сѣното му и да го оградѫтъ бесплатно, но той не се съгласилъ. Направени били оплаквания и въ София до Министерството, но никакви резултати до сега.

Землевладѣлецътъ-вратчанинъ се е числилъ до скоро къмъ Цанковистката партия и е минувалъ за виденъ нейнъ членъ. Сега той е близъкъ на шефа на Радославовата либерална партия, който му защищава многобройнитѣ процеси. Като се е вѣрвало, че той има влияние въ Галатинъ, прѣдпочетено е било това село за центъръ на секцията, макаръ че за прѣдпочитане въ всѣко отношение бѣше с. Криводолъ.

Спрѣхме въ една механа. Събрахѫ се много селяни. Кметътъ не дойде. Говорихме върху положението на страната и значението на изборитѣ. Постарахме се съ най-прости думи да обяснимъ на селянитѣ тѣхнитѣ длъжности за прѣдстоящия изборъ.

Селянитѣ отъ своя страна ни се оплакваха отъ горскитѣ стражари и отъ тежината на беглика За пръвъ пѫть отъ насъ се поискахѫ разяснения върху п е н с и и т ѣ. Тоя въпросъ по-послѣ често се повдигаше въ разговоритѣ ни съ населението. На всѣкѫдѣ се забѣлѣзва умраза срѣщу пенсиитѣ. За българина е чудно и непояснимо, какъ може единъ човѣкъ да получава пари отъ държавата безъ да работи нѣщо.

Отъ Галатинъ слѣзохме въ самата долина на р. Ботуня и посѣтихме селата Ракьово, Криво-долъ и Лиляче.

Ракьово с е л о, расположено по лѣвия брѣгъ на рѣката. Брои около 160 кѫщи. Селянитѣ располагатъ съ добра земя около долината на р. Ботуня. Въ селото има голѣма воденица съ добри земи, едно врѣме турско притежание, а сега на българинъ отъ Вратца. Особени спорове и борби между селянитѣ и вратчанина нѣма, поне азъ не узнахъ нищо. Младиятъ момъкъ, който управлява имотитѣ на баща си и живѣе повечето въ село, има социалистически наклонности. Земята на воденицата се работи отъ селяни на испольща. Господарьтъ освѣнъ земята дава ораньта и сѣмето. Исполичаритѣ работѫтъ посѣяното, прибиратъ плода и го дѣлѫтъ наполовинь съ господаря.

Събрахме доста селяни прѣдъ една механа и имъ расправихме цѣлта на дохождението си. Тукъ се появи единъ нашъ опонентъ, бившъ Стамболовски кметъ. Той ни възразяваше относително външната политика на България. Стояновъ споредъ него водилъ русофилска външна политика и отъ това нищо добро не излѣзнѫло. Стояновъ обѣщавалъ на народа, че слѣдъ помирението съ Русия

ще потече медъ и масло въ страната, па то по-лошаво станѫло. Моятъ другарь поясни на събранитѣ, че наистина Стоиловъ е обѣщавалъ много, но жалното е, че не е испълнилъ обѣщаното. Много хора повѣрвали на Стоилова на първо врѣме, но когато видѣли, че той насилва изборитѣ, не се взира въ гешевтарствата, не прѣслѣдва лошавитѣ чиновници, прави голѣми държавни расходи за бесполезни прѣдприятия, харчи грамадни суми пари за коронни тържества, разсипва държавнитѣ финансии — всички по свѣстни човѣци се оттеглили отъ него. Азъ говорихъ на селянитѣ, че нашата външна политика трѣбва да бѫде искрено приятелска на Русия, защото това ни се налага отъ положението, което завзимаме като държава и отъ нашитѣ стремежи да обединимъ цѣлия български народъ. Обаче съ това ние не искаме руска намѣса въ нашитѣ домашни роботи. Ако успѣемъ да се поставимъ добрѣ съ Русия, ще можемъ безъ страхъ да намалимъ войски и да олекчимъ бюджетъ. Прѣзъ врѣме на Стоилова режимъ князътъ се помири съ Руския дворъ и се въдворихѫ правилни дипломатически отношения между България и Русия; обаче нашата държава неможе́ да се постави въ по-блиски, по-правилни и по-естествени отношения съ Русия.

Трѣбваше да бързаме, деньтъ прѣваля, а ние имахме още дълъгъ пѫть. Прѣминѫхме леко на лѣвия брѣгъ на Ботунята, маловодна отъ пролѣтната суша. Излѣзохме на Ломския друмъ. Още турцитѣ сѫ проектирали шосе отъ Ломъ за Вратца, но и до сега не е доправено. Вървѣхме покрай рѣката, прѣзъ плодородната ѝ долина, и за 1 $^1/_2$ часъ стигнѫхме въ Криво-долъ.

Криводолъ, едно отъ най-голѣмитѣ села въ Вратчанската околия (220 кѫщи), е расположено по дѣсния брѣгъ на Ботунята, около 2 км. на длъжъ. Ломското шосе минава прѣзъ селото и образува дълга улица, около която сѫ наредени селскитѣ мехни. Тукъ е и новото селско училище. Селото е по-питомно отколко другитѣ села. Между мехнитѣ има нѣкои доста угледни, има и по-добри кѫщи. Има нѣколко кѫщи прѣселници отъ Трънъ, които се занимаватъ съ дюлгерство и добрѣ поставени. Около селото се намиратъ воденишки земи, едно врѣме турски, а сега притежание на българи и се работятъ на исполици. Селянитѣ располагатъ съ добра своя работна земя. Нѣкога тукъ се работѣше тютюнъ отъ срѣдно качество; бандеролътъ го съсипа. Отбихме се на една отъ добритѣ мехни, но събрахме малко селянь. Едни бѣхѫ по работа, а други по риба за Връбница. Наистина, ловидбата прѣзъ това врѣме е забранена, но населението нарушава забраната. Цѣлъ мѣсецъ отъ великитѣ пости нашитѣ селяни се хранѫтъ само съ сухъ хлѣбъ и бобъ. Крайно несправедливитѣ мита на зехтина и маслинитѣ правѫтъ тия храни скѫпи и недостѫпни за масата. Само два дена — на Благовецъ и Връбница — могѫтъ християнитѣ да ядѫтъ риба и тогава ловенето ѝ запрѣтено! Още по-възмутително е за селското население, когато вижда, че прѣзъ неловитбеното врѣме нѣкои чиновници нарушаватъ закона. Въ мехната се расправяше за много такива случаи. Събрахѫ се около

30 души селяни и прѣдъ тѣхъ ние говорихме за значението на прѣдстоящитѣ избори. Понеже въ селото има спорове по кметския въпросъ и има партизани, които искатъ да експлуатиратъ съ тия спорове, ние напомнихме на селянитѣ да не допущатъ външни намѣси въ чисто селски работи, а да се старѣятъ сами да уравняватъ възникналитѣ недоразумения.

Бѣше вече доста късно, когато напуснѣхме Криво-долъ и се опѣтихме по пѣтя къмъ Вратца. Отъ Криво-долъ до града шосето е направено и даже скоро поправяно. Отбихме се малко на истокъ отъ пѣтя да посѣтимъ село Лиляче, красиво село въ карсивата мѣстность, която продължава отъ Милинъ-Камъкъ дори до долината на Ботуня. Всрѣдъ селото има голѣмъ пещеренъ изворъ, подобенъ на Чиренския. Около извора сѫ расположени селскитѣ мехни. Въ селото има доста хубавички керемидни кѫщи и 2—3 солидни кръчми. Селянитѣ сѫ по развитички. Селото се хвали съ красиви жени както и Чиренъ. Въ околностьта му има живописни панори, всрѣдъ гѫсти дѫбови гори. Извѣстенъ е тукъ Божиятъ мостъ, естественъ мостъ надъ дълбокъ панораъ съ криющъ се потокъ.

Въ една нова удобна кръчма се събрахѫ на бързо много селяни, дойде и кмета селски, подобенъ на Чиренския, само че помалко извѣстенъ отъ него. Слѣдъ $^1/_2$ часъ разговоръ оставихме селото и въ тъмна нощь пристигнѣхме въ Вратца.

Тая първа наша обиколка даде добри резултати. Навсѣкѫдѣ се съживихѫ селянитѣ и почнѣхѫ да се интересуватъ за приближающитѣ избори.

Слѣдъ Врѣбница излѣзохме повторно на работа. Тоя пѫть отидохме само до село Романъ, крайна сегашна станция на Централната недовършена линия. На станцията Мездра посрѣщнѣхме Дѣдо Цанкова, който, придруженъ отъ своя партиенъ наслѣдникъ г. Даневъ, отиваше къмъ Плѣвенъ. Заедно отпѫтувахме до Романъ, дѣто въ една нова кръчма се събрахѫ доста селяни и старията партиенъ водитель почнѫ да „проповѣдва“. Той силно въставаше противъ намѣсата на властитѣ въ прѣдизборнитѣ борби и съвѣтваше селянитѣ никога да не слушатъ властитѣ, когато се касае до изборъ, защо властьта има всѣкога свои особени интереси и обича тѣхъ да прѣдпочита прѣдъ народнитѣ Двама млади момци се намѣсихѫ въ разговоритѣ. Оказа се, че това сѫ студенти социалисти, които по случай на ваканцинтѣ заминаватъ за дома си. Тѣ страстно заспорихѫ съ стареца. Напразно той се мѫчеше да ги убѣди, че първата грижа на интелегенцията е да осигури личната свобода на населението и послѣ тя може да си бие главата съ всѣкакви партийни доктрини. Естественно, селянитѣ бѣхѫ на страна на стареца. Това особено дразнѣше една отъ момцитѣ, който бѣше неутѣшимъ, че народътъ не може да разбере великитѣ всепризнати истини, които той проповѣдва.

Слѣдъ заминаването на Цанкова и Данева, говорихъ азъ на селянитѣ. Когато свършихъ, буйниятъ младежъ пое думата и каза, че му се харесвали повечето мои възгледи, но той силно въстава

противъ всѣкакви съглашения на България съ Русия, понеже послѣднята държава е прѣдставителница на грозния абсолютизъмъ, понеже тя души дома си всѣки напрѣдъкъ, понеже нейното приятелство къмъ насъ ще се обърне на лошаво назадническо влияние. Между присѫтствующитѣ селяни се повдигнѫ неприязненъ ропотъ срѣщу младия момъкъ, който непрѣдпазливо закачаше болна сърдечна струна. Желателно е, наистина, да се не проповѣдва на селянитѣ безрасѫдно русофилство, да не имъ се втълпява въ главитѣ, че сме некадърни сами да се управляваме; но още по-желателно е да се не говорѫтъ хули за Русия, защото се добиватъ резултати противни на онова, що гонѫтъ проповѣдницитѣ. Нищо друго не се постига, а само се увеличава въ масата ненавистьта къмъ младежьта. Врѣме е нашата интелигенция да се постави на разумна почва по тоя въпросъ, жизненъ за нашето бѫдѫще, а нашитѣ партии да приемѫтъ едничката възможна външна политика, която да има за исходна точка обединяване на българитѣ и икономическа независимость.

Азъ се помѫчихъ да успокоѭ развълнуванитѣ селяни, като имъ казахъ, че младиятъ момъкъ, кога поотрасте, ще поузрѣе и, ако иска да се бори за „Българския“ народъ, както той ярко заявяваше, ще се измѣни.

На 14 априлъ тръгнѫхме за Кременската секция.

На сѣверъ отъ Вратчанската планина и успоредно съ източната ѝ часть се издига едно бърдо отъ 600 до 700 метра високо, извѣстно подъ разни имена, но най-обикновено наричано Веслешки камъкъ, или Вѣнецъ. Отъ къмъ югъ бърдото се снишава бавно къмъ Искърската долина. Единъ редъ малки потоци се стичатъ отъ него къмъ Искъра и по тѣхнитѣ долини сѫ наредени хубави селца, главно между които е с. Долна Кремена. Откъмъ сѣверъ бърдото е скалисто и стръмно. Въ подножието му се простира живописната мѣстность Веслецъ, позната на българския свѣтъ отъ врѣме на Ботевия походъ. Ние трѣбваше да обиколимъ отъ двѣтѣ страни тая височина.

Отивахме право на истокъ отъ Вратца; оставихме на лѣво отъ насъ с. Косталево и на дѣсно с. Крапецъ, а продължихме пѫтя направо за с. Върбешница, отстояще около 7 км. отъ града.

Върбешница има около 150 кѫщи. Отъ освободителната война до сега, селото не се е увеличило. Земята му е малко и прираслото население се прѣселва въ Орѣховското поле Самитѣ кѫщи сѫ мазаници, както на всѣкѫдѣ по насъ, покрити съ плочи. Двороветѣ сѫ обградени съ сухи зидове. Около селото се получава добъръ, синозърнестъ, набитъ и лесноработенъ варовникъ, който намира добро употрѣбление въ Вратца подъ името Върбешки камъкъ. Всрѣдъ село има ново училище съ испотрошени прозорци и мръсенъ дворъ безъ нуждникъ. Азъ видѣхъ много нови училища въ Вратчанскитѣ села, но рѣдко срѣщнѫхъ сграда, нагледвана слѣдъ направата ѝ, съ зачувани здрави стѣни,

здрави прозорци, почистени подове и уреденъ дворъ. На всѣкѫдѣ занемареность. До училището има малка църквица. Въ двора намѣрихъ часть отъ античенъ стълбъ, груба обработка. Поминъкътъ на селянитѣ е труденъ. На земледѣлческата каса има доста дългове, но лихварски нѣма. Имало малко турски земи, раскупени отъ селянитѣ. Земята се обработва старателно и нивитѣ се торѭтъ.

Събрахме колкото селяни се намѣрихѫ въ селото и имъ говорихме както и по другитѣ села. Още веднѫжъ тукъ се подигнѫ отъ селянитѣ въпроса за сѣчението на горитѣ. Азъ имъ расправихъ, че пазенето на горитѣ е необходимо за страната. Селянитѣ казвахѫ, че сѫ убѣдени въ това, но вѣрватъ че закона е лошавъ, врѣди на населението и неосигурява лѣсоветѣ.

Продължихме пѫтя къмъ югозападъ къмъ Долна Кремена. На всѣкѫдѣ земята е добрѣ обработена. Нѣма голѣми слогове между нивитѣ, нито широки коловози. Едва е оставено мѣсто за минуване на една кола Вижда се, че земята е тѣсна за гѫстото население въ тоя край.

Долна Кремена е въ всѣко отношение най-важното село въ Вратчанската околия. То има около 220 кѫщи, расположено е въ една удобна долина, която слиза отъ Веслешкия Вѣнецъ къмъ Искъра и се омива отъ малки рѣкички. Захваща голѣмо пространство. Кѫщитѣ сѫ доста угледни. Има двѣ училища. Едното е само за двѣ смѣсени отдѣления, а въ другото има 6 отдѣления (4 първоначални и 2 класа). Зданията сѫ добри. Главното училище е чисто, има добъръ дворъ, заграденъ и уработенъ. На срѣдъ село стои малка църквица, останѫла отъ стари врѣмена. Такива църквици има и въ околнитѣ села и тѣ ни свидѣтелствуватъ, че селата отъ Кременския край сѫ стари. Населението на Кремена и на околнитѣ села обработва земята много по-добрѣ, отколкото въ всички други части на Врачанския окрѫгъ. Нивитѣ се торѭтъ редовно. Кременското жито има най-добра цѣна на вратчанския пазарь. Селянитѣ сѫ по-развити отъ населението на другитѣ села. Това е едничко село, въ което отъ дълги години прѣди войната е имало училище, затова то е дало много попове и учители въ околията; и до сега се срѣщатъ начесто такива, които се отличаватъ по-развитието си отъ другитѣ. Селото е зимало участие въ политическитѣ движения прѣди освободителната война, затова и найвече пострада прѣзъ 1876 год. Подиръ освобождението, Кременчане сѫ зимали дѣятелно участие въ политическитѣ борби срѣщу насилническитѣ режими. Единъ отъ най-негоднитѣ околийски началници, П., при Стоиловия режимъ употрѣбяваше всички усилия да се убие духътъ на Долно-Кременчане и натрапи на селото кметъ насилникъ, а за главенъ учитель бѣ настаненъ извѣстния пияница и злодѣй Шарапчиевъ, който, въ качеството си на околийски началникъ, изби селянитѣ въ Кутловица прѣзъ 1887 г. и даде поводъ да се измѣни старото историческо име на градеца. Послѣдниятъ отърва селото съ смъртьта си, а кметътъ още буйствува. При кметскитѣ избори отъ минѫлата година той фалшифицираль

бюрото. Теглилъ фалшиво жребие. Селянитѣ го уловили и съ доказателства се обърнѫли къмъ сѫда въ Вратца. Но постановило се прѣкращение на дѣлото, понеже закона не билъ прѣдвиждалъ наказание за фалшифициране на бюро! Дѣлото е сега въ кассацията.

До вечерьта се срѣщнѫхме съ най-първитѣ селяни. На другата утрень — Распети Петъкъ — имаше голѣмо селско събрание, на което говорихме по-широко върху прѣдстоящитѣ избори и върху нашата програма. Присѫтствуваше кметътъ и неговия помощникъ. Тѣ поискахѫ да ни възразяватъ. Селянитѣ върхлетѣхѫ ядосано срѣщу своето началство. Ние умирихме духоветѣ и поискахме отъ кмета да изложи тихо и спокойно своитѣ възражения.

Кметътъ посочи, че въ кандидатската листа на опозицията сѫ турени само граждани, а това е направено съ цѣль да се не дава на селянитѣ прѣднина. Гражданитѣ обикновено не сѫ работници и не могѫтъ да защищаватъ работницитѣ. Отговорихме му, че тая листа, въ която влизаме ние, е съставена по едно общо съгласие на главнитѣ прѣдставители на опозицията отъ Вратчанската околия, че тя не е положителна, че може кметътъ и други хора да прѣпоржчатъ друга листа на населението, че при кандидатиране на хората не се гледа да ли тѣ сѫ селяни, или граждани, а на това да ли сѫ хора добри, честни, способни.

Кметътъ потърси други аргументи срѣщу насъ. — Ако сте добри, казваше той, защо сте тръгнѫли сами да се прѣпоржчвате и съ лъжи да придумвате хората до гласуватъ за васъ?

Отговорихме му, че ние като кандидати сме длъжни явно и открито да развиеме нашата програма прѣдъ населението, та да знае то добрѣ за какво ще гласува. Ако бѫдемъ избрани, населението ще трѣбва да знае, да ли нашитѣ проповѣди сѫ поддържани отъ насъ и въ Народното Събрание, или тамъ друго сме вършили; ето защо ние сега явяваме на населението, за какво ще се боримъ, ако то ни избере, а послѣ пакъ ще дойдемъ, ще съберемъ населението и ще му кажемъ, какво сме могли да извършимъ. Така е редовно въ една истинска демократическа конституционна държава.

Слѣдъ тия обяснения, моя другарь обясни на селянитѣ да се не възмущаватъ яко много отъ възраженията на кмета, понеже той „по дължность“ намира за добрѣ да ни възразява.

И за мое голѣмо очудване, когато си тръгнѫхме отъ Д. Кремена, тоя сѫщи кметъ пошушнѫ на моя другарь да не взимаме за истина това що е говорилъ, и му далъ да разбере, че ще е нашъ човѣкъ. Видѣхъ самъ какъвъ голѣмъ развратъ е вникнѫлъ въ селскитѣ кметства и какъ въ основа се трови народното самоуправление.

(Ще слѣдва).

Учителскитѣ сдружавания и окржжното на г. Иванчева

Отъ **Т. Г. Влайковъ**

Извѣстно е, че по поводъ уволняването на единъ учитель отъ Разградската гимназия, за дѣто не носилъ трауръ за княгинята, г. Т. Иванчевъ, новиятъ министъръ на народното просвѣщение, издаде едно дълго окржжно, което въ „Училищенъ Прѣгледъ“ (кн. III, т. г.) е озаглавено: „Общи задължения и права на учителитѣ“.

Въ това си окржжно, като иска да оправдае многошумното наказание на разградския учитель, г. Иванчевъ е намѣрилъ за нуждно да изложи своитѣ особени възрѣния върху въпроса за „разликата между учителя като общественъ служитель и гражданина, който не е общественъ служитель“, разлика, която, споредъ г. Иванчева, не се разбира както трѣбва отъ нашето учителство и отъ цѣлото ни общество. Отъ разглеждането на тая разлика г. Ив. изважда нѣкои общи положения, възъ основа на които той опрѣдѣля по-нататъкъ отношенията на учителя спрѣмо религията, спрѣмо държавата и обществения строй, спрѣмо партиитѣ и спрѣмо училищнитѣ по-високи власти; най-послѣ г. Ив. се спира въ окржжното си и върху въпроса за учителскитѣ сдружавания, като опрѣдѣля какви трѣбва да бждатъ отношенията на тѣзи послѣднитѣ спрѣмо Министерството на Народното Просвѣщение.

Това окржжно на г. Ив., както се вижда отъ горното изложение на съдържанието му, има твърдѣ голѣма важность и широко обществено значение. Твърдѣ е естественно за това, дѣто то прѣдизвика, веднага слѣдъ появата си, много и разнообразни критики и сжждения — и то не само въ учителската срѣда и отъ учителския печатъ, но и въ дневната наша политическа преса, а сжщо така и въ общолитературнитѣ ни списания.

Като исхождаме отъ важностьта и обществения интересъ на туй окржжно, рекохме и ние да сподѣлимъ съ читателитѣ на „Мисъль“ своитѣ възгледи върху него; — само че ние ще направимъ това не за цѣлото окржжно, за всичкитѣ негови точки — макаръ и всичкитѣ да сж важни и интересни —, а ще разгле-

даме само послѣднята часть отъ него, която се отнася къмъ въпроса за учителскитѣ сдружавания.

Учителскитѣ сдружавания, за които се говори въ окржжното, — това не сж друго нищо, освѣнъ учителскитѣ дружества; и не нѣкои прѣполагаеми или възможни въ бждщето, а сега сжществуващитѣ учителски дружества, които като една мрѣжа обхващатъ цѣлата ни страна и които, свързани въ една обща организация, носятъ името Български Учителски Съюзъ. Тази именно учителска организация, въ състава на която влизатъ днесь повече отъ 50 околийски дружества, е ималъ прѣдъ видъ въ своето окржжно и г. Иванчевъ, макаръ и никждѣ да не споменува името ѝ. Защото тя, тази организация на учителския съюзъ, която навършва вече четири години отъ своето сжществуване, макаръ и далечъ още отъ онова желанно положение, което се стреми да достигне, все пакъ и днесъ вече е единъ сериозенъ факторъ въ нашия общественъ животъ, главно въ дѣлото по народното образование; и тоя факторъ не може вече да се игнорира отъ нашитѣ обществени дѣйци и особено отъ тѣзи, които ржководятъ сждбинитѣ на народната просвѣта; не е могълъ, естественно, да се игнорира и отъ новия министъръ, г. Иванчевъ, който неодавна пое управлението на народното просвѣщение, та затова въ своето окржжно той е рекълъ и по него да се искаже.

Прѣди да разгледаме отношенията, които г Ив. опрѣдѣля, между учителскитѣ сдружавания и Министерството на Просвѣщението, нека видимъ, какви отношения сжществуваха при прѣдшественницитѣ на г. Ив. и какви отношения завари той.

Движението къмъ общо сдружаване, както е извѣстно, се започна въ началото на 95 г., когато министъръ на просвѣщението бѣше г. Величковъ. Защо и какъ се породи това движение, не му е тукъ мѣстото да расправяме. Важното е само туй, че г. Величковъ по причини, които ние сме изложили другъ пжть въ страницитѣ на това сжщо списание [1], отъ самото начало на учителското сдружаване се обяви за неговъ врагъ. Движението между учителитѣ се насочи къмъ основаване околийски учителски дружества. Въ продължение на 3—4 мѣсеци такива се появиха нѣколко десетки. Прѣзъ лѣтото сжщата година въ София, се събрахж делегати отъ всичкитѣ учит. дружества на първъ учителски конгресъ. Конгресътъ единодушно прие да се учрѣди, отъ отдѣлнитѣ дружества единъ общъ Български Учителски Съюзъ. Съюзътъ се организира и заживѣ. Г. Величковъ, който отначало бѣше противъ самото движение, възненавидѣ и роденитѣ отъ движението учителски дружества, а послѣ прѣнесе своята ненависть и върху цѣлия съюзъ. И започна той да прѣслѣдва както дружествата по отдѣлно, така и съюза изобщо Всички водители на движението, всички по-дѣятелни членове на дружествата, по желанието и вну-

[1] „Едно противоконституционно распорежданиe", Мисъль, год. VII. кн. VI стр. 381 и слѣд.

шението на г. В. бѣхж уволнени и размѣстени. Размѣстени и уволнени бѣхж и почти всичкитѣ учители, които, като делегати на околийскитѣ дружества, влизахж въ състава на учрѣдителния конгресъ. Движението обаче се не спрѣ. Дружествата и съюзътъ, въпрѣки прѣслѣдванията на г. В., продължавахж да живѣжтъ. Около това врѣме прѣдстоеше да се издаде отъ Министерството на Просвѣщението одавна готвената инструкция за основнитѣ училища. Г. В. се възползува отъ този случай и рече да създаде отъ тази инструкция законенъ поводъ, за да може да унищожи учителското сдружаване. За тази цѣль той помѣсти въ инструкцията единъ особенъ параграфъ, добилиятъ отъ тогава обща извѣстность — § 24. Споредъ този § „учителитѣ могжтъ да образуватъ дружества и да свикватъ събрания, само ако уставитѣ на тѣзи дружества сж удобрени отъ Министерството на Просвѣщението". Нагледъ съ този § се прѣслѣдва простата и благовидна цѣль да се учрѣди единъ контролъ надъ учителскитѣ дружества. Но, вникжто по-дълбоко, не може да се не съгледа сжщинския замисълъ на автора му спрѣмо учителския съюзъ.... Съюзътъ или ще поднесе устава си за утвърждение, или не ще да го поднесе. Ако го поднесе, г. В. нѣма да го одобри и съюзътъ ще остане извънъ този §; ако ли не го поднесе, той самъ по себе си ще бжде вънъ отъ него; значи, и въ единия и въ другия случай съюзътъ ще бжде въ противорѣчие съ инструкцията и слѣдов. на законно основание ще бжде осжденъ на загиване. Че тѣзи сж били вжтрѣшнитѣ побуждения за създаването този §, се доказа послѣ отъ самата дѣйствителность. Наскоро слѣдъ издаването на инструкцията, управителниятъ комитетъ на Бълг. Учителски Съюзъ поднесе въ Министерството на Просвѣщението съюзния уставъ за одобрение, съгласно § 24. Но г. Величковъ, не само че не одобри устава, но не щѣ и да отговори на управителния комитетъ, какво не харесва на устава и защо го не одобрява. Обаче и самиятъ съюзъ по-послѣ се отрече отъ постжпката на своя управителенъ комитетъ, като я призна за една грѣшка и я осжди. Третиятъ конгресъ на съюза разгледа § 24 и го намѣри за противоконституционенъ, вслѣдствие на което рѣши, че съюзътъ не трѣбва да се подчинява на распорежданието на този §. И така, съжзътъ продължаваше да сжществува и да живѣе, въпрѣки непрѣкжсванитѣ прѣслѣдвания на училищната власть и въпрѣки изричното постановление на § 24 отъ инструкцията.

Прѣзъ 97 год., както се знае, г. Величковъ се оттегли отъ Министерството на Просвѣщението. За неговъ замѣстникъ дойде г. Вазовъ. Като излѣзълъ отъ сжщата политическа група, отъ която бѣ и г. Величковъ, и като интименъ приятель на послѣдния, г. Вазовъ не можеше да не слѣдва по всичко сжщия пжть, по който вървѣше и г. Величковъ. Между другото г. Вазовъ продължи и сжщитѣ отношения на министерството спрѣмо учителската организация, които бѣхж установени отъ неговия прѣдшественникъ — сжщата враждебность спрѣмо съюза, сжщитѣ прѣслѣдвания на сдруженитѣ учители. Наскоро слѣдъ встжпва-

нието на г. Вазова на министерския столъ, нему се падна непріятната длъжность да оправдае прѣдъ Народното Събрание както съществуванието на § 24, така и особенитѣ отношения на министерството къмъ учителския съюзъ. И г. Вазовъ безъ колебание излѣзе и съ най-голѣма ревность защити дѣлото на своя приятель. Извѣстна е неговата рѣчь, прочетена въ Народното Събрание прѣзъ 97 год. въ отговоръ на интерпелацията отъ страна на Павликенския народенъ прѣдставитель. Въ тази своя рѣчь, като оправда напълно създаването на § 24, г. Вазовъ има рѣдката откровенность да искаже и публично тайния замисъль на г. Величкова, а именно, че учителскиятъ съюзъ „не само не трѣбва да се удобрява, а и не трѣбва да се оставя да съществува." И Народното Събрание, като всѣко наше Народно Събрание, изрѫкоплѣска на тия думи на г. Вазова и съ това даде своята върховна санкция както на § 24, така и на исканието на министра да се унищожи съюза Обаче г. В., който има смѣлостьта да направи прѣдъ събранието това рѣшително заявление, да произнесе тази жестока присѫда спрѣмо съюза, нѣма нужднатa смѣлость и да я испълни, не посмѣи да дигне рѫка и да унищожи съюза: той чувствуваше своето безсилие за такъвъ рискованъ подвигъ. И съюзътъ, въпрѣки узаконения вече отъ върховната власть § 24, въпрѣки санкционираната отъ Народното Събрание присѫда и въпрѣки продължающитѣ се, макаръ и въ по-слаба степень, прѣслѣдвания отъ страна на ревностнитѣ училищни власти, не загина, не се унищожи: прѣзъ всичкото врѣме додѣто министерствува г. Вазовъ той продължаваше да живѣе и, слѣдъ като прѣкара безврѣдно една тежка вѫтрѣшна криза, продължаваше да се развива и да расте.

И така, когато прѣди нѣколко мѣсеци г. Иванчевъ пое Министерството на Народното Просвѣщение, той намѣри — отъ една страна една широка организация на учителскитѣ дружества, свързани въ общъ учителски съюзъ, организация, прѣживѣла вече много бури и несгоди, много гонения и испитни, доста улегнѫта вече и доста закалена, организация, постоянно растяща и усилвающа се; отъ друга страна г. Иванчевъ намѣри въ министерството една жестока враждебность противъ учителската организация, намѣри единъ § 24, непризнаванъ отъ сдруженитѣ учители и неприложенъ отъ самото министерство, намѣри най-послѣ една узаконена вече смъртна присѫда за учителския съюзъ, която министерството не смѣе да испълни. Съ други думи, г. Иванчевъ намѣри едни крайно ненормални отношения между министерството и съществующето учителско сдружаване, отношения, които по никой начинъ не можѣха вече да се продължаватъ по-нататъкъ.

При това положение на работитѣ г-ну Иванчеву прѣдстоѣха струва ни се, само два пѫтя: или да приложи напълно § 24 и да испълни свързаната съ него присѫда за унищоженето на съществуюшия учителски съюзъ, или пъкъ да направи противното — да унищожи самата присѫда заедно съ § 24 и да остави съюза свободно да живѣе и да се развива, безъ да има спрѣмо него нѣкакви задължения.

И, като се земѣше прѣдъ видъ: 1) че за г. Иванчева бѣхж съвсѣмъ чужди ония лични чувства и побуждения спрѣмо съюза, които накарахж г. Величкова да създаде § 24, а неговия приятель и прѣемникъ — да проклѣсе споменжтата присжда и 2) че г. Иванчевъ излиза изъ срѣдата на една политическа партия, която чрѣзъ своя органъ на врѣмето осжди противоконституционния § 24, а чрѣзъ своитѣ прѣдставители въ Нар. Събрание гласува противъ заявлението на г. Вазова, дадено въ отговоръ на интерпелацията на г. Габровски, — имаше сериозно основание да се вѣрва, че новиятъ министръ на просвѣщението непрѣменно ще тръгне по втория отъ указанитѣ пжтища.

Кой пжть обаче избра г. Иванчевъ? Отговорътъ на туй питане се намира въ тази часть отъ окржжното на г. Ив., която е прѣдметъ на настоящата ни статия. Прочее, нека пристжпимъ къмъ разглеждането на тази часть отъ окржжното, сирѣчь къмъ самия прѣдметъ на статията ни.

„Могжтъ ли учителитѣ да се сдружаватъ?“ — пита г. Ив. въ своето окржжно. И тозчасъ си отговаря: „Не само могжтъ, а и трѣбва да се сдружаватъ и да работжтъ съ съединени сили.“ Съ други думи той не само признава правото на учителитѣ да се сдружаватъ, но признава и необходимостьта отъ подобно сдружаване. И понеже учителитѣ иматъ вече едно свое сдружавене — учителския съюзъ — то само по себе си се разбира, че г. Ив. признава правото и полезностьта и на сжществующия вече съюзъ. Слѣдъ горното признание, г. Ив. по-нататъкъ се пита: „Учителскитѣ сдружавания трѣбва ли да се намиратъ подъ контрола на Министерството на Просвѣщението или не?“ Като върви по единъ особенъ логически пжть и като зима за основа извѣстни отъ понапрѣдъ положения, г Ив., въ отговоръ на току-що споменжтото питане, изважда заключението, „че учительтъ трѣбва и въ своитѣ сдружавания да се подложи подъ контрола на министерството.“ Още една стжпка и г. Ив. дохожда до своето крайно заключение: „Щомъ тия дружества трѣбва да се намиратъ подъ контрола на министра на народното просвѣщение, какъ трѣбва да се извърши тоя контролъ?“ — пита той и отговаря: „Разбира се, по начинъ, чрѣзъ който гонимата цѣль се постига най-лесно . . . За тая цѣль въ инструкцията за управлението и уредбата на основнитѣ училища се прѣдвижда § 24 . . . Споредъ мене (това го казва г. Ив.) тоя параграфъ разрѣшава най-добрѣ въпроса.“

Това е то сжщностьта на всичко, което г. Ив. казва по въпроса за учителскитѣ сдружавания.

Сега на горѣпоставеното питание — кой отъ двата пжтища е избралъ г. Ив.? — отговорътъ е ясенъ: той не е избралъ втория пжть, по който се вѣрваше отъ нѣкои, че ще тръгне, — той не унищожава § 24; а щомъ не е избралъ втория, понеже нѣма трети, разбира се, че е избралъ първия пжть. И дѣйствително,

отъ горното изложение явно се вижда, че г. Ив. одобрява посоката, по която сѫ вървѣли прѣдшественницитѣ му, г. г. Величковъ и Вазовъ; той намира, че съдадения отъ г. Величкова и подкрѣпенъ въ нар. събрание отъ г. Вазова § 24 най добрѣ разрѣшава въпроса за отношенията на министерството спрѣмо учителскитѣ сдружавания. Наистина, г. Ив. не върви досущъ по пѫтя на прѣдшественницитѣ си: като потвърдява распорежданието на § 24, той не е далъ още поводъ съ постѫпкитѣ си да се мисли, че сь този § иска унищожението на съюза както го искаше авторътъ на параграфа; освѣнъ това, като потвърдява споменѫтия параграфъ, той не потвърдява и присѫдата за съюза, произнесена отъ г. Вазова въ Нар. Събрание: напротивъ, както видѣхме, той иска живота за учит. сдружавания изобщо, слѣдов. и за съюза. Но все пакъ отношенията, които той опрѣдѣля спрѣмо съюза, не сѫ нови: това сѫ по форма сѫщитѣ ония отношения, които сѫ установени още отъ г. Величкова. Нѣщо повече даже: нѣкои отъ положенията и мотивитѣ, съ които г. Ив. подкрѣпя своитѣ заключения, по смисъль сѫ досущъ еднакви съ подобни положения и мотиви въ споменѫтата рѣчь на г. Вазова[1]. Послѣдниятъ фактъ дава поводъ на нѣкои да прѣдполагатъ, че, както въ рѣчьта на г. Вазова, така и въ окрѫжното на г. Иванчева е боравила една и сѫща ржка и отъ това послѣ да правѫтъ разни догадки върху въпроса, защо г. Ив. е тръгнѫлъ по пѫтя на своитѣ прѣдшественици. Ние обаче оставяме настрана тѣзи догадки и прѣдположения и, като считаме окрѫжното на Иванчева за негово лично дѣло, за което той носи всичката отговорность, пристѫпяме по-близо къмъ прѣдмета на нашата статия.

Своето заключение за контрола на учителскитѣ сдружавания г. Ив. гради върху едно главно и основно положение, което служи за краеѫгленъ камъкъ и на цѣлото му окрѫжно. Това положение е слѣдното: „Учительтъ е обществень служитель и като такъвъ

---

[1] Ето два примѣра:

Въ рѣчьта на г. Вазова.

„Той (г. Габровски) не прави разлика между единъ обикновенъ гражданинъ и гражданинъ учитель, който е служитель на свои народъ". (Уч Пр. 98 г. кн. I стр. 13)

„Днесъ цѣлата училищна система се гради върху това златно начало, че въ училищния животъ по-добрѣ е злото да се прѣдупрѣждава, отколкото да се наказва. Въ името на това именно начало Министерството на Просвѣщението е рекло съ чл. 24 отъ инструкцията да се натоварятъ . . . да прѣглежда прѣдварително всички устави на учит. дружества". . . (Тамъ, с. стр.)

Въ окрѫжното на г. Иванчева

„Въ нашето общество още не се е очертала ясно разликата между учителя като обществень служитель и гражданина, който не е обществень служитель.". (Уч. Пр. 99 г. кн. 3 стр. 365).

„Защото споредъ него (§ 24) злото се прѣдупрѣждава, а не наказва, слѣдъ като бѫде извършено, което се и диктува отъ здравата педагогика" (Тамъ, стр. 378).

той не прѣдставя нѣщо независимо отъ държавата, той не е свободенъ вжтрѣ въ училището и вънъ прѣдъ обществото да върши каквото си иска, въ съгласие само съ своитѣ частни убѣждения, както е свободенъ да върши това гражданинътъ, който не е общественъ служитель: учительтъ е ограниченъ въ своята дѣятелность и се намира подъ контрола на училищната власть". — Това положение не е изразено буквално по такъвъ начинъ, но така се схваща и разбира отъ разнитѣ умозаключения въ окржжното.

Така схванжтото главно положение на г. Иванчева, макаръ на пръвъ погледъ и въ общи чърти да ни се показва вѣрно, въ основата си обаче има една капитална грѣшка, която влече подиръ себе си погрѣшность и въ всичкитѣ заключения, извадени отъ него, а слѣдов. и въ заключението за учит. сдружавания. Грѣшката се състои въ туй, че, като се прави разлика между учителя като общественъ служитель и свободния гражданинъ, който не е общественъ служитель, не се прави разлика между учителя, когато учи и въспитава дѣцата въ училището и между учителя когато не учи дѣцата; а такъва разлика има и тя е грамадна: тя влече подиръ себе си разлика и въ ограниченията на учителя, и въ контрола, на който е подложенъ.

Нека, прочее, се спремъ и да разгледаме по-обстоятелно, главното положение на г. Ив., като се постараемъ да исправимъ неговата основна грѣшка.

Учительтъ е общественъ служитель — това не подлѣжи на съмнѣние. Като такъвъ той има извѣстни задължения спрѣмо народа, който му плаща. Какви сж тѣзи задължения? Или, съ други думи, какви сж условията на контракта, който, споредъ сполучливото изражение на г. Ив., се сключва между учителя и народа. — Тѣ не сж и не могжтъ да бжджтъ други, освѣнъ слѣднитѣ: учительтъ, срѣщу извѣстна заплата отъ страна на народа, се задължава да учи и въспитава дѣцата на една часть отъ този сжщия народъ. Това и само това сж задълженията на учителя спрѣмо народа, само тази своя работа той продава, за нея само му се плаща. Вънъ отъ тая работа, учительтъ нѣма никакви други задължения къмъ народа. Слѣдъ като испълни добросъвѣстно всичката си задължителна работа по обучението и въспитанието на повѣренитѣ му дѣца, той е свободенъ да употрѣби останжлото си врѣме както си иска и за каквото си иска: може да го употрѣби въ своя домашенъ и частенъ животъ, може да го употрѣби и за обществена работа; — народътъ обаче не може, нѣма основание по контракта, да претендира и за това врѣме на учителя.

Въ работата си по въспитанието и обучението на дѣцата учительтъ е ограниченъ: той трѣбва, длъженъ е, непрѣменно да извършва тая работа и да я извършва не по своята воля, а така, както народътъ и държавата — чрѣзъ законодателното тѣло и чрѣзъ правителството — искатъ, сир. така, както е опрѣдѣлено въ закона, правилницитѣ и програмитѣ. Но, вънъ отъ задължителната си работа, въ работитѣ, които учительтъ върши въ

свободното си врѣме, той нѣма никакво ограничение, той е свободенъ: тамъ народътъ и държавата не могжтъ да задължжтъ учителя нито какво да върши, нито какъ да го върши, — не могжтъ, защото нѣматъ право, защото това е изключено отъ условията на контракта. Единственното ограничение, което, ако не прѣко, а то косвенно се налага на учителя вънъ отъ задължежението му да обучава и възпитава дѣцата, е ограничението, което произтича отъ самото негово звание, а именно: каквото и да върши, съ каквото и да се занимава въ свободното си врѣме, учительтъ трѣбва винаги да пази авторитета и достолѣпието на учителското звание, трѣбва винаги да има поведение и обноски, прилични на единъ възпитатель. Това — и само то — е едничкото ограничение за учителя въ неговата частна и обществена дѣятелность, ограничение, което му се налага по силата на контракта съ народа. Въ сжщность обаче това ограничение даже не е нѣкакво особено, присжщо само на учителя, ограничение: то е ограничението, което доброволно си налага всѣки порядъченъ гражданинъ, що цѣни своето човѣшко достоинство.

Учительтъ, като общественъ служитель, е подложенъ на контролъ отъ страна на държавата. И това е твърдѣ естественно. Защото, щомъ той има извѣстни задължения къмъ държавата, послѣднята, по силата на контракта, който се прѣдполага, че е сключенъ съ него, има право, разбира се, да контролира, да ли той испълнява своитѣ задължения както трѣбва, както е прѣдвидено въ контракта. Контролътъ на държавата обаче не може да се простира върху всичко, каквото работи учителя: той може и трѣбва да се простира само върху задължителнитѣ работи на учителя, върху тия, които сж прѣдвидени въ контракта, за които му се плаща, — съ други думи, само върху работитѣ му по обучаване и възпитаване на дѣцата; а вънъ отъ тѣхъ държавата нѣма никакво право на контролъ върху учителя: тя не може да се бърка въ работитѣ, които той върши въ свободното си отъ задължителнитѣ занятия врѣме, — били тѣ частни или обществени, — не може да ги прѣглежда и провѣрява, не може да изисква за тѣхъ нѣкакво прѣдварително одобрѣние, нѣкаква санкция, — не може, защото нѣма основание, защото нѣма прѣдвидено подобно условие въ контракта. Единственията контролъ, който допущаме, че може да се упражнява отъ страна на държавата върху учителя прѣзъ врѣмето, когато послѣдниятъ не извършва задължителната си работа въ училището, — то е контролътъ върху неговото поведение прѣдъ обществото. Защото, щомъ учительтъ не само въ училището, но и вънъ отъ него е длъженъ всѣкога да пази авторитета и достолѣпието на своето звание и да има поведение прилично на единъ възпитатель, естественно е, че училищната власть има право да контролира, сир. да наблюдава, да не би учительтъ при тази или онази извънучилищна работа да извърши нѣкоя недостолѣпна, нѣкоя уронваща учителския авторитетъ постжпка, да не би да прояви поведение, неприлично за единъ възпитатель. Този контролъ обаче е само единъ косвенъ контролъ, единъ пас-

сивенъ или по-точно наблюдателенъ контролъ, а не единъ прѣкъ и активенъ, какъвто е контролътъ върху задължителната учителева работа.

Като изхожда изъ горѣспоменѫтото свое общо положение, че учительтъ всѣкога трѣбва да се намира подъ контрола на министерството на народното просвѣщение, като привежда и прѣходната посилка, че учительтъ, както кога е въ училището така и кога е прѣдъ обществото, както кога е самъ, така и кога е сдруженъ, не може да ни се прѣдстави друго-яче освѣнъ като учитель, — г. Ив. заключава, че учительтъ трѣбва да се подложи и въ своитѣ сдружавания подъ контрола на министерството. Пѫтьтъ, по който се добива това заключение, логически е вѣренъ: не сѫ вѣрни обаче, или по-право, не сѫ точни и опрѣдѣлени — самитѣ посилки. Че учительтъ трѣбва да се намира подъ контрола на министерството — това не подлежи на съмнѣние; но че в с ѣ к о г а той трѣбва да се намира подъ този контролъ, — това е казано вече по-много, отколкото трѣбва: учительтъ, както видѣхме, подлежи подъ дѣйствителенъ контролъ на министерството само въ своитѣ работи по обучението и възпитанието на дѣцата, а въ другитѣ негови частни и обществени работи министерството не може да му се бърка, не може да го контролира — въ широкия смисъль на думата. Така неточна и неопрѣдѣлена е и втората посилка: учительтъ е учитель, наистина, както кога е въ училището, така и кога е въ обществото, както кога е самъ, така и кога е сдруженъ — той е всѣкога учитель, да, защото всѣкога носи званието на своята обществена служба; обаче не всѣкога и всѣкѫдѣ той учителствува, сирѣчъ, не всѣкога и всѣкѫдѣ той испълнява оная задължителна работа, на която носи името и за която му се плаща; учительтъ учителствува, сирѣчъ испълнява учителската служба, само въ училището, а вънъ отъ училището, макаръ и да носи пакъ името на учителската служба, но той не върши самата служба: вънъ отъ училището той е братъ или баща въ семейството си, стопанинъ въ кѫщата си, той е писатель, ако борави съ перо въ книжнината, той е човѣкъ на науката, ако се занимава съ нѣкои научни изслѣдвания, той е ловецъ, ако ходи по . ъ, и музикантъ, ако свири на нѣкой инструментъ, той е комарджия, ако е посѣтитель на нѣкой граждански, сирѣчъ комарджийски клубъ, и политикъ, ако е членъ на нѣкоя либерална, или каквато и да е друга, дружинка; — а всичкитѣ тѣзи занятия, не ще и дума, нѣматъ нищо общо съ учителската служба и съ учителското звание, освѣнъ простото съвмѣщаване на едното и другото въ едно и сѫщо лице; не учителствува учительтъ, сирѣчъ не испълнява учителската служба, и тогава когато той се сдружава съ когото и да е — било съ учители, било съ други лица; и сдружаванията на учителя, както и горѣизброенитѣ занятия, съвсѣмъ не спадатъ къмъ задължителнитѣ негови работи, които подлежѫтъ на контролъ. А щомъ допустнемъ тѣзи поправки и прибавки къмъ двѣтѣ посилки, тогава вече и заключението, което се вади отъ тѣхъ, не ще е вѣрно; тогава вече съв-

сѣмъ не е очевидно, „че учителтъ трѣбва и въ своитѣ сдружавания да се подложи подъ контрола на министерството“, споредъ както твърди г. Ив., а е очевидно напротивъ, че и въ сдружаванията на учителя, както и въ всичкитѣ негови извънучилищни или незадължителни занятия, министерството нѣма никакво право на контролъ, въ пълната смисъль на думата, нѣма никакво основание да се бърка въ тѣхъ и да иска да се подлагатъ тѣ на нѣкакво прѣдварително или непрѣдварително одобряване. Единственното, което министерството може и има право да върши и при сдружаванията, както и при всички учительови работи, то е само да бди и наблюдава върху негового поведение; но това си се разбира отъ само себе си: никой и никога не е оспорвалъ това право на министерството. И понеже не може да се допустне, че при сдружаванията именно учителтъ има нѣкакъвъ особенъ поводъ да се отклони отъ своята порядъчность, че тука той е подложенъ на особено нѣкое искушение да накърни своя възпитателски авторитетъ, да унизи своето учителско достолѣпие — то, споредъ насъ, съвсѣмъ си нѣма мѣстото да се отлъчватъ отъ всичкитѣ извънучилищни занятия на учителя сдружаванията му и за тѣхъ само да се истъква особена нѣкаква нужда отъ контролъ и да се урежда специално постановление.

Слѣдъ като установява общото заключение за потрѣбата отъ контролъ върху учителскитѣ сдружавания, г. Ив., както вече споменѫхме по-напрѣдъ, направо прѣминува къмъ § 24, чрѣзъ който, споредъ него, гонимата цѣль на контрола се постига най-лесно и въпросътъ за учителскитѣ дружества се разрѣшава най-добрѣ.

Че този §, отъ гледището, на което ние стоимъ, е безосновенъ, това нѣма нужда, струва ни се, да доказваме, подиръ всичко туй, що е изложено по-горѣ. И не това ще имаме прѣдъ видъ съ долнитѣ редове.

Когато се спомене § 24, първиятъ въпросъ, който се асоцира у насъ съ него, е въпросътъ за неговата противоконституционность. Да, той е противоконстатуционенъ: това се вижда твърдѣ нагледно и отъ простото му съпоставяне съ чл. 38 отъ конституцията [1]. Ние обаче нѣма да излагаме тукъ основанията, поради които считаме тоя § за противенъ на конституцията — това сме

---

[1] Българскитѣ граждани иматъ право да съставляватъ дружества безъ всѣкакво прѣдварително разрѣшение, стига само цѣлта и срѣдствата на тия дружества да не принасятъ врѣда на държавния и обществень порядъкъ, на религията и добритѣ нрави.

(Чл. 83 отъ Конституцията).

Учителитѣ могѫтъ да образуватъ дружества и да свикватъ събрания, само ако уставитѣ на тѣзи дружества сѫ одобрени отъ Министерството на Просвѣщението. Когато се свикватъ учители на събрания, съобщава се на училищния инспекторъ.

(§ 24 отъ Инструкцията за управлението и уредбата на основнитѣ училища).

направили единъ пѫть въ споменѫтата си вече статия по сѫщия въпросъ —, а ще се спремъ да разгледаме само основанията, съ които защитницитѣ на това распореждание, хората отъ Министерството на Просвѣщението, оспорватъ неговата противоконституционность.

Двѣ сѫ тѣ.

Първото отъ тѣхъ се състои въ това, че учительтъ, като държавенъ служитель, не може да се ползува съ такъва свобода и съ такива права, съ каквито се ползуватъ другитѣ граждани. Г. Ив. не привежда това основание направо и въ свързка съ § 24, но той указва на него косвенно. „И може ли, пита той, учительтъ да се остави напълно свободенъ да върши каквото си иска . . ., както е свободенъ да върши това гражданинътъ, който не е общественъ служитель?“ По-прѣко и тъкмо на мѣсто е посочено сѫщото основание въ спомѣнѫтата рѣчь на г. Вазова. „Както виждате, измамата на г. Габровски, който мисли, че е нарушена съ чл. 24 отъ инструкцията нашата конституция, се състои въ това именно, че той не прави разлика между единъ обикновенъ гражданинъ и гражданинъ-учитель, който е служитель на своя народъ. Въ деня, въ който обикновениятъ гражданинъ се нарами да носи кръста на народния учитель, въ тоя день той прѣстава да бѫде тъй неограниченъ, както е обикновенниятъ гражданинъ.“ Нека разгледаме това основание. Че учительтъ не е напълно свободенъ да върши всичко, каквото иска, както е свободенъ гражданинътъ, който не е „общественъ служитель“, че той не е тъй неограниченъ, както е „обикновенниятъ гражданинъ“ — това ние признахме единъ пѫть, нѣма да го отречемъ и тукъ. Ние ще идемъ по-нататъкъ и ще кажемъ даже нѣщо по-вече и по-опрѣдѣлено отъ това, което е казано въ рѣчьта и въ окржжното: ние признаваме, че учительтъ, когато се съгласи да нарами кръста на общественната служба, съ това доброволно се отказва за прѣзъ врѣмето, додѣто трае неговата служба, отъ нѣкои свои права и свободи, гарантирани отъ основния законъ Казвамъ отъ нѣкои, а не отъ всички. Отъ кои именно? Отговарямъ: отъ всички онія права и свободи, упражнението на които ще му попрѣчи да испълни както трѣбва оная задължителна работа, която се е обѣщалъ и увързалъ да извършва и за която държавата му плаща. Ето два примѣра. Всѣки гражданинъ, който отговаря на извѣстни условия, има право да бѫде избранъ за кметъ, за окржженъ съвѣтникъ, за народенъ прѣдставитель; учительтъ, обаче, макаръ и да отговаря на другитѣ условия, додѣто е учитель, не може да се ползува отъ това право, понеже нѣма възможность сѫщеврѣменно да испълнява и изборната, па и специално учителската си длъжность. Другъ по-канкретенъ случай. Въ едно село или въ единъ градъ се свиква нѣкакво политическо събрание. Учительтъ, като всѣки гражданинъ, има право да участвува въ едно подобно събрание. Но събранието става въ такова врѣме, когато учительтъ, съгласно установения редъ, има занятия съ дѣцата въ училището. Въ такъвъ случай само по себе се разбира, че учительтъ не ще остави задължителната си работа,

за да упражни едно свое право; той доброволно ще се откаже отъ своето право, за да испълни своето задължение като общественъ служитель. Слѣдъ горния отговоръ, естественно слѣдва питането, отъ кои права и свободи пъкъ не се отказва учительтъ, или по-точно, кои права и свободи си запазва той и като учитель. На това питане отговорътъ испъква отъ само себе си — тъй опрѣдѣленъ и категориченъ, както бѣше и на по-първото: учительтъ и като общественъ служитель, запазва всички ония свои граждански и политически права, гарантирани отъ основния ни законъ, упражнението на които не му прѣчи да испълни както трѣбва своята задължителна работа. Единъ примѣръ за пояснение. Печатътъ у насъ, съгласно конституцията, е свободенъ: всѣки има право да пише и издава каквито ще книги, списания или вѣстници. И учительтъ, който, слѣдъ като испълни задължителната си работа въ училището, има доста свободно врѣме, може, безъ ущърбъ на задължителната си работа, да посвети свободното си врѣме на списване едно или друго нѣщо. Но затова само, защото той е общественъ служитель, можемъ ли и имаме ли основание да го лишимъ отъ неговото гражданско право, отъ правото му да се ползува отъ свободата на печата? Можемъ ли, напр. да искаме отъ него, щото той, прѣди да издаде нѣкое свое съчинение да го прѣдстави на своето началство за прѣдварително одобрение[1]? . . . Подиръ този примѣръ слѣдва въпросътъ: сдружаванията на учителя, които сж работа извънучилищна, дали прѣчѫтъ нѣкакъ и съ нѣщо на задължителнитѣ учителеви занятия, или не прѣчѫтъ? Отговорътъ на този въпросъ е очевиденъ: учителскитѣ сдружавания по-точно — учителскитѣ дружества, не само че не прѣчѫтъ на учителя за испълнението на задължителнитѣ му работи, но, напротивъ, тѣ именно най-много му спомагатъ за по-успѣшното и цѣлесъобразно испълнение на учителскитѣ му задължения. А щомъ е така, може ли да става и дума, че има нѣкакво основание, по което учительтъ, като общественъ служитель, да се лишава отъ гарантираното отъ конституцията на всички граждани право за свободно сдружаване или да му се туря нѣкакво особено ограничение, вънъ отъ общитѣ ограничения указани у самата конституция?

Второто основание, съ което се оспорва противоконституционностьта на § 24 се състои въ това, че послѣдниятъ дава сѫщитѣ права и сѫщитѣ ограничения, каквито и чл. 83 отъ конституцията, че той е напълно съгласенъ съ него . . . „Въ чл. 83 отъ конституцията се гарантира на бълг. граждани правото за свободно сдружаване, като сж указани сѫщеврѣменно и извѣстни ограничения на това право („стига само цѣлта и срѣдствата на тия дружества да не принасятъ врѣда на държавния и общественъ порядъкъ и пр.“); съ § 24 сѫщо така се дава право на учителитѣ да си основаватъ свободно учителски дружества, като се прѣдполагатъ отъ

[1] Тукъ не влиза случая, когато единъ писатель доброволно прѣдставя нѣкое свое съчинение дѣто трѣбва за одобрение, съ цѣль да се ползува неговото съчинение съ нѣкои особени права, напр. съ правото да се въвежда за учебникъ, или да получи субсидия.

него и сѫщитѣ ограничения, прѣдвидени въ втората половина на чл. 83 — съ тази само разлика, че контролирането да не би да се прѣскочѫтъ опрѣдѣленитѣ граници—въ този § е прѣдоставено на Министерството на Просвѣщението намѣсто на общоустановенитѣ за тая цѣль публични власти, както се разбира отъ чл. 83 на конституцията,— което замѣстване, споредъ г. Иванчева, „би трѣбвало да се смѣта повече за привилегия, отколкото за отнимане нѣкакво право . . .“ Тъй схващаме ние второто основание. Ако всичко въ него бѣше така, както е изложено, имало би наистина право да се твърди, че § 24 не е противоконституционенъ. Обаче горното доказателство е погрѣшно въ самата си основа. Първо, не е вѣрно прѣдположението, че ужъ ограниченията на § 24 сѫ сѫщитѣ, каквито сѫ и тия на чл. 83 отъ конституцията. Ако бѣхѫ сѫщитѣ, трѣбваше и да сѫ исказани съ сѫщитѣ или почти съ сѫщитѣ думи, както сѫ исказани и въ конституцията. Обаче ние виждаме, че, додѣто въ послѣднята ограничинията сѫ ясно опрѣдѣлени, въ § 24 сѫ исказани съвсѣмъ общо и неопрѣдѣлено: тамъ тѣ сѫ почти безгранични . . . „Ако уставитѣ на тѣзи дружества сѫ одобрени отъ министерството“ . . . но какъ ще одобрява министерството тѣзи устави, възъ каква основа, какво мѣрило ще има прѣдъ видъ — нищо не е казано; всичко е прѣдоставено на добрата воля и на благоусмотрѣнието на министра на просвѣщението. И може ли въ такъвъ случай да става и дума, че на учителитѣ е запазено правото, гарантирано отъ чл. 83 на конституцията, когато това право всецѣло и безгранично е прѣдадено въ ржцѣтѣ на едно само лице, па макаръ ще би това лице и най-добросъвѣстния министъръ? Това е първата погрѣшность на доказателството. Втората е още по-важна. Различието между контрола, прѣдвиденъ въ § 24, отъ този на чл. 83 не се състои само въ нееднаквостьта на органитѣ, отъ които той се произвежда; ако бѣше само това, то дѣйствително би било незначително. Различието обаче между единия контролъ и другия е много по-дълбоко: то се проявява, както въ самия начинъ на контролирането, така и въ врѣмето, когато то става. Споредъ чл. 83 контрольорътъ не се бърка въ работитѣ на гражданскитѣ сдружавания, не иска да ставатъ тѣ по такъвъ, а не по инакъвъ начинъ: той само наблюдава да не би чрѣзъ своитѣ сдружавания гражданитѣ да принесѫтъ нѣкаква врѣда на държава, общество и пр.; когато споредъ § 24 контрольорътъ се намиса въ самитѣ работи на учителскитѣ сдружавания, като иска щото дружествата да нагласѫтъ своята наредба и да пригодѫтъ своята дѣятелность споредъ желанието и благоусмотрѣнието на контрольора, спрѣчъ на министра на просвѣщението. Отъ друга страна споредъ чл. 83 контролирането на сдружаванията става всѣкога п о с л ѣ, то се отнася само къмъ и з в ъ р ш е н и работи: съ този членъ изрично е запрѣтено всѣкакво п р ѣ д в а р и т е л н о контролиране,— което запрѣщение въ сѫщность и съставя с в о б о д а т а н а с д р у ж а в а н и я т а; а споредъ § 24, напротивъ, контролирането се отнася не къмъ и з в ъ р ш е н о т о отъ дружествата, а къмъ з а м и с л е н о т о; то става всѣкога п р ѣ д-

варителнo; съ него изрично се отнима онази именно свобода, която се дава съ чл. 83.

Излиза слѣдователно, че, както първото, така сѫщо и второто отъ основанията, съ които се оспорва противоконституционностьта на § 24, сѫ невѣрни. А щомъ е така, само по себе се разбира, че противоконституционностьта на въпросния § си остава безспорна.

За да докаже, че съ § 24 най-добрѣ се разрѣшава въпроса за учителскитѣ дружества, г. Иванчевъ привежда въ окржжното си три мотива. Нека да разгледаме и тѣхъ.

Въ първиятъ мотивъ се казва, че „споредъ § 24 министерството веднъжъ за винаги посочва, какво одобрява и какво не одобрява“ . . . Този мотивъ, споредъ насъ, съвсѣмъ не подхожда къмъ случая. Ако министерството, което е създало тоя §, дѣйствително е имало прѣдъ видъ горния мотивъ, то би означило въ самия този §, какви именно дружества сѫ свободни да основатъ учителитѣ и какви не трѣбва да основаватъ, съ което дѣйствително веднъжъ за винаги би посочило какво одобрява и какво не одобрява. Сега обаче, съ този §, министерството не веднъжъ за винаги, ами, напротивъ, при всѣко особено основание на дружество и при всѣка една промѣна на уставъ трѣбва поотдѣлно да исказва своето одобрение.

Споредъ третия мотивъ § 24 е добъръ, защото „той е въ съгласие съ общеприетия иерархически редъ“, защото сирѣчъ, въ него се прѣдвижда, че подчиненията именно ще отиде прѣдъ своето началство да иска разрѣшение за съставяне нѣкакво учителско дружество, а не ще началството да ходи да дири своитѣ подчинени, за да имъ даде нуждното одобрение. Не знаемъ други какъ ще погледнѣтъ на този мотивъ, но ние, колкото и да се напрѣгахме, не можахме да намѣримъ въ него никаква сериозность . . . Намъ се струва, че, когато е дума за § 24, съвсѣмъ безъ важность е въпроса за реда, по който ще става одобрението на уставитѣ, а важенъ е самиятъ принципъ за одобрението, важно е сирѣчь, трѣбва ли или не уставитѣ на дружествата да се подлагатъ на нѣкакво одобрение. Колкото за първия въпросъ, мигаръ може да има какъвгодѣ съмнѣние, че въ едно разпореждание, издадено отъ най-висшето началство, ще бѫде допустнѣто да се игнорира „общеприетия иерархически редъ“, та сега, за дѣто въ дадения случай не е допустнѣто подобно игнориране, това да се счита за достоинство? Прочее, ний не вѣрваме че и самъ съставительтъ на окржжното е придавалъ нѣкакви сериозность на този мотивъ.

Най-важенъ и най-сериозенъ изглежда да е вториятъ мотивъ, въ който е казано за § 24, че той най-добрѣ разрѣшава въпроса, защото „споредъ него злото се прѣдупрѣждава, а не наказва, слѣдъ като бѫде извършено, което се и диктува отъ здравата педагогика“. Че съставительтъ на окржжното придава на този мотивъ особена важность, това се вижда прѣди всичко отъ самата му външность:

една часть отъ него (думитѣ „се прѣдупрѣждава“) е подчъртана; познава се още и по туй, че този мотивъ е поставенъ подъ авторитетната закрила на „здравата педагогика“; най-послѣ особената важность на мотива испъква и сама по себе си, когато земемъ прѣдъ видъ, че съ него се защищава най-сѫщественната часть отъ въпросния §, — основателностьта на прѣдварителния контролъ за учит. дружества. Нека, прочее, и ние разгледаме по-сериозно и по-обстоятелно този най-важенъ мотивъ на г. Иванчева.

Както вече споменѫхме, този мотивъ е подкрѣпенъ отъ авторитета на „здравата педагогика“ — и тази подкрѣпа, навѣрно, се брои отъ автора на окрѫжното и за най-голѣма сила на мотива. Споредъ насъ обаче това именно подкрѣпване отъ „здравата педагогика“ е най-слабата страна на мотива. Наистина, принципътъ да се прѣдупрѣждава злото е единъ отъ основнитѣ принципи въ науката за въспитанието. Но науката за въспитанието има за свой обектъ дѣцата и юношеството, а не възрастни и зрѣли хора. За дѣцата, които нѣматъ ясно съзнание за доброто и злото и за тѣхнитѣ послѣдствия, които нѣматъ силна воля и установенъ характеръ, е потрѣбно, безъ съмнѣние, да се намиратъ постоянно подъ контрола на своитѣ въспитатели, та да се не допущатъ да правѫтъ зло, потрѣбно е за тѣхъ, съ други думи, прѣдупрѣждаване на злото. Но да се допустне сѫщия принципъ и за възрастнитѣ, и особено пъкъ за самитѣ въспитатели на дѣцата, то ще рече да допустнемъ, че и възрастнитѣ, — въ дадения случай учителитѣ, — сѫ безволни, безъ съзнание за доброто и лошото, че и тѣ сѫ дѣца. А подобно допускане, не ще и дума, е цѣлъ абсурдъ. — Ала не е само това: горниятъ мотивъ, освѣнъ другото, е и крайно реакционенъ въ своята основа. Излѣземъ ли отъ него, сирѣчъ отъ началото, че злото въ обществото трѣбва всѣкога да се прѣдупрѣждава, тогава ние ще дойдемъ до тамъ, че ще трѣбва да допустнемъ всичкитѣ онія охранителни ограничения въ общественния и политически животъ, които си иматъ мѣстото въ най-деспотическитѣ страни, каквото напр. цензурата на печата, прѣдварително одобрение и разрѣшение за всѣкакви събрания и сдружавания на гражданитѣ, — съ други думи, ще трѣбва да се опростимъ съ всичкитѣ онія скѫпи права и свободи, които сѫ освѣтени отъ нашата конституция и да оправдаемъ всичкитѣ онѣзи върховни произволи, които се вършѣхѫ прѣди нѣколко години при извѣстния спасителски режимъ . . . Но като оставимъ настрана абсурдностьта и реакционностьта на този принципъ, нека видимъ, дали поне се постига съ него онази цѣль, която е ималъ прѣдъ видъ авторътъ на окрѫжното. Въ послѣдното е казано: „Съ § 24 злото се прѣдупрѣждава“ . . . Ние заминуваме сега мълкомъ въпроса, може ли да има дѣйствително нѣкакво зло отъ сдружаванията, и питаме: съ какво и по какъвъ именно начинъ ще се прѣдупрѣждава то? Его какъ: Ако речемъ, че нѣкои учители поискатъ да основѫтъ учит. дружество съ цѣль, между другото, да прѣслѣдватъ съ него — съзнателно или несъзнателно — и нѣкакво зло, то министерството при прѣглеждането устава на това друже-

ство не ще допустне, разбира се, да се помѣсти въ цѣлитѣ или срѣдствата на устава и прѣслѣдването на това зло и по такъвъ начинъ дружеството не ще може да прави замисленото зло —, злото ще бѫде прѣдупрѣдено. Така ни се прѣдставя отговорътъ на горния въпросъ отъ духа на разглеждания мотивъ. Но така ли ще бѫде и въ дѣйствителность? Наистина ли, съ прѣдварителното одобряване устава на това дружество ще се прѣдупрѣди и сѫщинското зло? Да видимъ. Слѣдъ като се одобри окончателно отъ министерството, уставътъ на дружеството разбира се, не ще, да съдържа въ себе си вече нищо, което да напомня за първоначалния злъ замисълъ: той ще има най-благообразенъ видъ. Но сигурно ли е слѣдъ това министерството, че този уставъ ще се испълнява? Ако у насъ е твърдѣ обикновенно нѣщо да се не испълняватъ държавнитѣ закони, за неиспълнението на които се прѣдвиждатъ често пѫти и наказания; ако въ много свои постановления даже и основниятъ ни законъ — конституцията — е само една бѣла книга, то какво е остало за нѣкакъвъ уставъ на нѣкакво си дружество, на който и самитѣ членове на дружеството обикновенно придаватъ твърдѣ маловажно значение? Та и не виждаме ли, какъ на повечето отъ нашитѣ дружества цѣлитѣ и срѣдствата, прѣкрасни сами по себе си, оставатъ само мъртва буква — и то не по злонамѣреность на ржководителитѣ на дружествата, а просто по нехайство. А щомъ е така, то, допустнемъ ли горното прѣдположение, — че нѣкои инициатори на учителско дружество, по едни или други побуждения, иматъ ниското намѣрение да правѫтъ съ него нѣкакво зло, не можемъ да не признаемъ, че тѣ ще иматъ възможность да правѫтъ това зло и при одобрения уставъ — като работѫтъ вънъ отъ устава и въпрѣки устава. Слѣдователно, съ това, дѣто уставитѣ на дружествата прѣдварително ще се одобряватъ отъ министерството съгл. § 24, съвсѣмъ нѣма да се прѣдупрѣждава злото, което би могло, споредъ г Иванчева, да се роди отъ дружествата: това зло ще заобикаля и прѣскача одобренитѣ устави. . . . . Но ако г. Ив. сериозно мисли, че учит. дружества наистина ще произвеждатъ нѣкакво зло и ако твърдо желае да прѣдупрѣждава това зло, трѣбвало би тогава да не се задоволява съ § 24, който съвсѣмъ не постига тая цѣль, а да създаде и други допълнителни распореждания въ инструкцията, съ които да постанови, напр.. щото не само уставитѣ на дружествата прѣдварително да се одобряватъ, но да се одобрява прѣдварително и дневния редъ на всѣко дружествено засѣдание, да се прѣглежда и всѣка скаска, която би се държала въ нѣкое събрание, да се утвърждава и всѣко дружествено рѣшение; трѣбвало би най-послѣ и за всѣко засѣдание да се праща по единъ прѣдставитель на властьта, който да бди да не би прѣзъ врѣме на засѣданието случайно нѣкакъ да се роди нѣкакво зло: така само прѣдполагаемото зло отъ дружествата би могло, ако не напълно, а то поне донѣйдѣ да се прѣдупрѣди. . . . . Ние не допущаме, че г. Ив. би далъ съгласието си за подобни распореждания; но, тъй или инакъ, тѣ сѫ необходими логически послѣдствия отъ неговия принципъ; и отрѣче ли се отъ тѣхъ, ще трѣбва да се отрѣче и отъ самия принципъ.

Ние сме вече къмъ края на своята работа. Прѣди да свършимъ, обаче, нека хвърлимъ единъ погледъ назадъ.

Загатнѫхме въ началото, че побуждението, което е накарало г. Ив. да разгледа въ своето окрѫжно и въпроса за учителскитѣ сдружавания, е било желанието му да тури съ това край на заваренитѣ отъ него съвършенно ненормални отношения между Министерството на Просвѣщението и сѫществующата учителска организация, да покаже исходъ отъ неприятното положение, въ което е било поставено първото спрѣмо учит. съюзъ. Постигнѫто ли е, обаче, желанието на г. Ив.? Указанъ ли е исходъ отъ досегашното положение? На тѣзи питания смѣло можемъ да отговоримъ: не и не. Защото онѣзи отношения, които г. Ив. установява между учит. сдружавания и министерството, както вече видѣхме, не се отличаватъ принципиално отъ отношенията, сѫществующи при неговитѣ прѣдшественници; отъ друга страна мотивитѣ и основанията, съ които той излиза да подкрѣпи и да оправдае установяванитѣ отъ него отношения, споредъ както се опитахме да докажемъ чрѣзъ горѣизложенитѣ си сѫждения, не почиватъ на здравия смисълъ и на логиката и съвсѣмъ не сѫ убѣдителни. А щомъ е така, не ще и дума, че сега сѫществующитѣ учителски сдружавания, организирани въ Учителския Съюзъ, ще запазѧтъ и занапрѣдъ сѫщитѣ отношения спрѣмо министерството, каквито сѫ имали и до сега, сир. пакъ не ще признаватъ распорѣждането на противоконституционния и безосновенъ § 24 — на сѫщото основание, на което и до сега не сѫ го признавали — и пакъ не ще пожелаѧтъ да се съобразѧтъ съ него. Въ такъвъ случай, и слѣдъ това окрѫжно на г. Иванчева, министерството ще бѫде поставено въ сѫщото ненормално положение спрѣмо учителскитѣ сдружавания, въ каквото е било то и по-напрѣдъ — да държи въ сила едно распорѣждание, което не може да приложи, и да търпи една организация, която сѫществува въпрѣки неговото распорѣждание и върху която е безсилно да наложи своята рѫка.

А какъвъ би билъ най-добрия и най-правия исходъ отъ това ненормално положение на министерството? — ще попита нѣкой. — Като се земе прѣдъ всичко, изложено до тукъ, отговорътъ на това питане ще се разбере отъ само себе си: трѣбва да се унищожи § 24 отъ инструкцията. Да, иска ли дѣйствително г. Ив. или другъ който и да е министъръ на просвѣщението да постави министерството въ нормални и — ще прибавимъ още — легални отношения спрѣмо учителскитѣ сдружавания, трѣбва непрѣменно да унищожи § 24. Другъ разуменъ и законенъ исходъ нѣма.

Но какво ще стане слѣдъ унищожението на § 24 съ оставената на свобода учителска организация? — ще попитатъ нѣкои. Отговарямъ. Тя ще заживѣе единъ по-правиленъ и по-нормаленъ животъ, ще укрѣпне и ще се усили още повече и ще бѫде въ състояние много по-успѣшно да прѣслѣдва своитѣ задачи. — А какви ще бѫдѫтъ тогава задачитѣ на съюзната организация? — Това ние не можемъ да знаемъ, защото задачитѣ на съюза, както и на всѣка една организация, не могѫтъ да се опрѣдѣлѧтъ веднажъ за всѣ-

кога или да се наложжтъ отъ тогова или оногова: дѣйствителнитѣ задачи на съюза за всѣко едно врѣме ще бжджтъ вѣренъ изразъ на прѣобладающето въ това врѣме съзнание между сдруженитѣ учители; а понеже това съзнание, споредъ врѣмето и обстоятелствата, може да се измѣнява, разбира се тогава, че съобразно съ промѣната на общоучителското съзнание ще се измѣняватъ и задачитѣ на учителската организация. Каквито и да бжджтъ обаче тия задачи, не трѣбва да се испуща изъ прѣдъ видъ едно само, а именно: учителитѣ не сж врагове на обществото и никога нѣма въ своитѣ сдружавания да замислжтъ нѣщо лошо за обществения благо и най-малко за учебното дѣло; напротивъ, учителитѣ сж едни отъ най-прѣданнитѣ и най-искреннитѣ доброжелатели на обществото и на народа и затова, както когато сж поотдѣлно, така и кога сж сдружени, тѣ всѣкога и по-вече отъ всички други иматъ и ще иматъ прѣдъ видъ благото на обществото и всестранния напрѣдъкъ на народа.

Невинниятъ Драйфусъ и болната Франция

Отъ Spectator

—✦—

Ето вече 14 — 15 мѣсеца откакъ цѣлиятъ цивилизованъ свѣтъ слѣди съ най-напрегнѫто внимание перипетиитѣ въ драмата, която се нарича „Драйфусова афера“.

Защо? Що възбужда толкова интереса на мислящитѣ хора въ цѣлия свѣтъ? Какво общо има Японската интелигенция съ Драйфуса, какво възбужда любопитството на египетскитѣ араби, безъ да споменуваме вече интелигенцията въ европейскитѣ държави? Осѫждане на единъ невиненъ? Колко ги има и кой обръща внимание на тѣхъ!—Личностьта на невинно осѫдения? Но Драйфусъ, като личность, едва ли се отличава отъ стотини други френски офицери. Наопаки: всички го рисуватъ като единъ ограниченъ човѣкъ, макаръ и способенъ офицеръ, който съ нахалство се е стремилъ винѫги да се проври въ прѣднитѣ редове, който е гледалъ на армията, както гледатъ всички други печални герои на френската армия. Характерно е, че братъ му веднѫжъ казалъ: най-мѫчната задача, която ни прѣдстои, слѣдъ възвръщането на брата ми, ще бѫде да го направимъ „драйфусаръ“. Първиятъ викъ, който ще се чуе отъ устата на Драйфуса на френска земя сигурно ще бѫде: „Да живѣе армията!“

Прочее, ни самиятъ фактъ: осѫждане на невиненъ, ни личностьта на осѫдения не бихѫ могли да прѣдизвикатъ онзи интересъ къмъ тази афера, който фактически можеме да констатираме. Или може би интересътъ се възбужда искуствено отъ нѣкой „синдикатъ“? Но защо тогава тази афера хвърли цѣла Франция въ една страшна криза, която трае повече отъ една година и унищожи вече единъ прѣдсѣдатель на республуката, двѣ министерства и петь военни министри? Защо тази афера е турила въ съмнѣние сѫществуването на самата република?

Всичко това доказва, че Драйфусовата афера не се касае до една личность, но до цѣла една нация, до цѣлия френски народъ. Да! Драйфусовата афера е огледалото на Франция. Въ тази драма сѫ излизали на сцена всичкитѣ елементи на френското общество; армията и духовенството, буржуазията и работницитѣ, бюрокрацията и магистратурата, масата и виднитѣ личности, реакцио-

неритѣ и радикалитѣ. Драйфусовата афера хвърли една рѣзка свѣтлина на всички тѣзи елементи, и който е слѣдилъ аферата, той се е запозналь добрѣ съ френския народъ.

Ето дѣ сж причинитѣ на голѣмия интересъ; ето що кара и насъ да посвѣтимъ една статия на тая твърдѣ любопитна афера. Ний малко ще говоримъ за невинния Драйфусъ, ний ще се занимаемъ съ болната Франция.

Да, Франция е болна, много болна, и има хора, които се съмняватъ въ нейното оздравяне. Може ли да се случи подобно нѣщо у единъ здравъ народъ? Сждете сами:

Констатира се веднжжъ, че нѣкои чужди държави получаватъ документи върху военната организация на Франция. Тѣзи документи могжтъ да бжджтъ издадени главно отъ нѣкой офицеръ. Случайно се намира и единъ офицеръ-евреинъ на служба при щаба, който при това е силно ненавиждант отъ своитѣ другари не само затуй, че е евреинъ, но и затуй, че е много нахаленъ карииеристъ, надменен съ своитѣ подчинени, нископоклоненъ прѣдъ по-горнитѣ. Подозрѣнието пада на него; това подозрѣние не се основава на нѣкои факти, но е диктувано отъ ненависть. До тукъ вече всичко е нормално и би могло да се случи всѣкждѣ, въ всички държави. Но сега захващатъ разни ненормалности. Прѣдаватъ го на сжда. Министрътъ избира за сждии офицери съ ограничено образование и съ ограничени материялни средства, които трепержтъ за службата си. И това още може да се случи и другждѣ. Но въ самото засѣдание на сжда се случва нѣщо непонятно на пръвъ погледъ, нѣщо недостойно за хубавото име на републиканска Франция: понеже сждиитѣ не сж били достаточно убѣдени въ вината на Драйфуса, военниятъ министеръ заповѣдва да се занесе въ сжвѣщателната стая на сждиитѣ единъ документъ, който не е билъ извѣстенъ нито на обвиняемия, нито на неговия адвокатъ: този документъ, който исключително е послужилъ за осжждането на Драйфуса, е билъ фалшифициранъ, а другиятъ документъ—бордерото—билъ писанъ отъ единъ другъ човѣкъ. Пита се, какъ е възможно, единъ воененъ министеръ на една цивилизована държава да направи подобно ужасно беззаконие? Ето първиятъ болезненъ признакъ на Франция. Да го анализираме по-внимателно.

Тогавашниятъ воененъ министеръ, Мерсие, се е компромитиралъ силно въ приготовленията за войната на Мадагаскаръ. Хиляди войници сж умирали по липса на лѣкари, лѣкарства, болнични принадлежности и т. н. Захванжхж да говоржтъ даже за прѣдаване на сждъ. Той трѣбаше да направи нѣщо, което да истрие това петно: и той откри единъ държавенъ прѣдатель. Той направи всичко, за да се осжди „прѣдательтъ“ Драйфусъ, и съ това той удовлетвори желанието на антисемититѣ и националиститѣ, останки на буланжистката партия. Мерсие се спаси, като осжди единъ невиненъ. Общественното значение на този фактъ лежи въ туй, че въобще е възможно едно подобно явление, че Мерсие

можа да се надѣва съ туй да омие грѣховетѣ си. Това е възможно само тамъ, дѣто липсва чувството на законность, дѣто шовинизмътъ е развитъ до такъвъ степень, че помрачава общественното съзнание. Не е чудно това, че антисемититѣ искахѫ да погубѭтъ единъ офицеръ — евреинъ: това е възможно и въ Германия, и въ Австрия, въобще всѣкѫдѣ, дѣто има антисемитизъмъ. Но специфично френско е, че единъ воененъ министеръ е могълъ да се надѣва да прикрие своята прѣстѫпна некадърность чрѣзъ удовлетворение на шовиниститѣ.

Драйфусъ е осѫденъ, испратенъ на Дяволския Островъ. Минава се една година. Единъ писатель, Бернаръ Лазаръ, издава една брошура, която доказва, че Драйфусъ е невиненъ. Какво става? Подполковницитѣ Анри и Дюпати, а особено първиятъ, захващатъ да събиратъ нови данни за доказване вината на Драйфуса: фалшифициратъ нови документи, — писма на германския императоръ, телеграми на италиянското правителство.

Намира се обаче единъ офицеръ, който иска беспристрастно да разслѣдва работата: това е подполковникъ Пикаръ. Той хваща разни писма на единъ другъ офицеръ, Естерхази, които доказватъ, че послѣдниятъ е отдавна въ сношение съ военнитѣ агенти на чужди държави. Слѣдъ туй се раскрива, че почеркътъ на бордеротомного прилича на почерка на Естерхази. Естественно е било да се остави този офицеръ да води слѣдствието до края. Какво обаче става? Пикаръ се испраща въ Тунисъ, дѣто нѣкой случаенъ куршумъ би свършилъ онова, което не може да стане въ Парижъ. Но това всичко още не е характерно за Франция: въ краенъ случай, това може да служи за характеристиката на шефоветѣ на френската армия, като развалени хора, лишени отъ най-елементарна честность и порядочность, но шефоветѣ на армията още не сѫ цѣлата армия, и сигурно не сѫ цѣла Франция. Но ето аферата захваща да става общественъ въпросъ, който интересува цѣла Франция, цѣлиятъ цивилизованъ свѣтъ. Единъ подпрѣдсѣдатель на сената иска ревизията на процеса. Единъ писатель, извѣстенъ въ цѣлия свѣтъ, публикува едно писмо, въ което иска ревизия на процеса. Единиятъ е осмѣянъ, другиятъ прѣдаденъ въ сѫдъ и осѫденъ на една година затворъ. Ний виждаме, какъ офицеритѣ, поддържани отъ реакциони, антисемитически и шовинистически елементи, отъ магистрати и отъ една камара, правѭтъ всичко за да унищожѭтъ всѣкиго, който се усъмнява въ виновностьта на Драйфуса. Цѣлата страна е въ вълнение и въ сѫщность поддържа офицеритѣ.

Защо толкова шумъ за едно толкова просто явление, като ревизията на единъ процессъ? Защо толкова политически борби за единъ юридически въпросъ? Това е понятно за компрометиранитѣ офицери, които сѫ се страхували, да не излѣзѭтъ на бѣлъ день тѣхнитѣ машинации и фалшификации; това е понятно най-сетнѣ за антисемититѣ, които сѫ се страхували, да не изгубѭтъ едно орѫдие въ борбата противъ евреитѣ. Но непонятно е на пръвъ погледъ това избухване на страститѣ въ всички слоеве на населението.

Тукъ е гатанката. Обаче актйоритѣ на тази драма тъй често се откривали задкулисните работи, щото не е тъй мжчно да се разбере сжщността на работата.

Да не забравяме, че цѣлиятъ въпросъ е за единъ прѣдполагаемъ офицеръ-измѣнникъ, или, отъ противоположна гледна точка, за едни фалшификатори-офицери, между които бѣхж и нѣкои отъ шефоветѣ на армията. Споръть станж спюръ за армията. Тукъ се показа вториятъ болезненъ признакъ на френския народъ: неговото идолопоклонство прѣдъ армията. Всички се прѣкланятъ прѣдъ нея: даже една грамадна часть отъ работницитѣ. Френскиятъ народъ все още се надѣва, че съ помощьта на армията ще отмъсти на историческитѣ си врагове: всѣки, който напада единъ офицеръ, напада цѣлата армия; а който напада армията, посѣга на държавната сигурность. Това е, тъй да кажемъ, очевидната страна на въпроса. Но има и друга страна, за която всички мислѣхж отъ самото начало, но никой не се осмѣлява да го каже открито — поне въ началото: ний говоримъ за ролята и значението на армията за цѣлия държавенъ строй на Франция. Тукъ е третиятъ и най-важенъ болезненъ признакъ . . . на френската република.

Тя не задоволява никого освѣнъ едрата буржуазия, която държи цѣлата власть въ рѫцѣтѣ си и безбожно експлоатира тази власть въ своя полза. До сега буржуазията не е направила нито една полезна реформа, до сега тя не е искала да приеме едно по-равномѣрно распрѣдѣление на данъцитѣ, не е искала да приеме социални реформи, които да сж полезни не само за нея, но и за работницитѣ. И ако при все това буржуазната република продължава да сжществува, то само благодарение на страха прѣдъ една монархия, отъ една страна, благодарение на поддържката на армията, отъ друга страна. Селянитѣ и работницитѣ еднакво се боѭтъ отъ монархия и въ момента на опасность поддържатъ републиканската буржуазия противъ интригитѣ на монархиститѣ. А армията е републиканска по инерция, а не отъ убѣждение. Мнозина отъ висшитѣ офицери сж убѣдени монархисти, но безъ всѣка рѣшителность. Тази именно неизвѣстность, къмъ кого ще се присъедини армията въ рѣшителния моментъ кара отъ една страна всички републикански правителства да бѫдѫтъ много прѣдпазливи съ армията, сир. съ офицеритѣ, тъй щото всѣки се грижи да увѣри цѣлиятъ свѣтъ въ своята обичъ къмъ армията. Но сжщата причина кара всички елементи, които сж противъ републиката и за една монархия да гъделичкатъ сжщата армия, да защищаватъ всички нейни грѣшки. Противници на Драйфуса не сж толкова самитѣ военни (освѣнъ компромитираннтѣ), колкото духовенството, монархиститѣ и разни авантюристи, бивши поддържатели на Буланже.

Аферата на Драйфуса съдържа въ себе си борба за републиката. Ето дѣ е нейното всемирно значение, ето защо исходътъ на аферата интересуваше не само сантиментални хора, но и замръзнѫли дипломати.

Драйфусовата афера раскри една цѣла криза на френския народъ. Каквото и да се каже, всичкитѣ горѣизброени со-

циални причини не сѫ достатъчни за обяснение на цѣлата афера. Тукъ несъмнѣнно играе голѣма роль и психологическиятъ моментъ: състоянието на френския националенъ духъ.

Не е ли за очудване, като виждаме, какъ единъ цѣлъ народъ — при това народъ, отъ който до сега сѫ се распространявали по цѣлия свѣтъ най-високитѣ и най-благороднитѣ идеи и чувства — ни най-малко не се възмути отъ факта, че единъ човѣкъ е осѫденъ по най-незаконенъ начинъ? Не е ли просто непонятно, когато чуваме, какви фалшификации сѫ правили разни офицери съ знание на тѣхнитѣ началници — най-грозни фалшификации за да обвинятъ единъ свой другарь въ едно отъ най-позорнитѣ прѣстѫпления? Не е ли възмутително, да видимъ прессата на най-цивилизованитѣ държави въ ролята на интригантъ, който разнася клевети, хули, човѣконенавистничество дори и въ най-затънтенитѣ кѫтове на Франция, да проповѣдва открито че фалшификациитѣ сѫ патриотизъмъ? И какво да кажемъ за една магистратура, която съзнателно съдѣйствува да се прикрие истината, да се унищожатъ всички, които се осмѣляватъ да се усъмнятъ въ виновността на Драйфуса? Когато едно цивилизовано общество може да протежира единъ Естерхази, който не само е бесчестенъ, като човѣкъ, но и подълъ като офицеръ и гражданинъ, когато образовани хора, дори професори и академици можехѫ да събиратъ пари за единъ паметникъ на фалшификатора Анри, когато Парижъ може да бѫде ето вече една година сцена на безобразни побоища и на скандали — тогава вече не може да се говори само за социални причини на злото, а трѣбва да се дири неговата причина въ душевното израждание на цѣлия народъ. Да, ний съзнателно казваме „народъ", понеже въ начало цѣлата камара и цѣлиятъ народъ сѫ били съ фалшификаторитѣ. Даже онѣзи, които сѫ защитници на правдата и справедливостьта kat-exochen — социалиститѣ, въ начало сѫ били хладнокръвни зрители на тази ужасна драма. Грамадната часть на френската социалистическа партия е гледала на тази драма, като на една борба между двѣтѣ части на реакционеритѣ и е останѫла спокойна зрителка, дордѣто правдата е излѣзла съвършенно наявѣ и дордѣто сѫ се сѣтили, че тукъ въпросътъ не е вече за Драйфуса, а за републиката. Да, Драйфусовата афера доказа, че Франция е болна, душевно болна и при това тежко болна.

Обаче явихѫ се и лѣкари, които сѫ се нагърбили съ тежката задача да исцѣрятъ болната Франция.

Съ рискъ да изгубятъ спокойствие, имотъ, честь и животъ отдѣлни хора еѫ се рѣшили да се борятъ за правдата: да спасятъ Драйфуса, да излѣкуватъ Франция.

Първото е вече направено, второто ще докаже бѫдѫщето. Когато Зола публикува своето знаменито писмо, което захващаше съ думитѣ „J'accuse" (азъ обвинявамъ) малцина бѣхѫ онѣзи, които дързнѫхѫ да го поддържатъ: тѣ сѫ рискували не само да бѫдатъ исхокани, но и да попаднатъ въ затворъ; не само да бѫдатъ оплюти, но и да бѫдатъ убити. А подполковникътъ Пи-

каръ, който се осмѣли да раскрие фалшификациитѣ на Анри и измѣната на Естерхази, изгуби кариера, биде позорно изключенъ отъ армията, и отгорѣ на всичко хвърленъ въ затворъ. Къмъ тѣхъ се присъедини блѣскавиятъ водачъ на социалиститѣ, Жоресъ, Прессенсе и др. Но особено помогнѫ на раскритието на правдата Брисонъ, бившиятъ министеръ-прѣдсѣдатель, който срѣдъ бѣснующата тълпа е неуморно работилъ за въстържествуване на правдата. Трудътъ на тѣзи неустрашими борци не пропаднѫ даромъ: полека-лека тъмнината захванѫ да исчезва. Но при това бѣше необходимо да се дава цѣра въ малки дози подъ страхъ въ противенъ случай да се отрови болниятъ. Това е най-добро доказателство, че френскиятъ народъ е тежко боленъ. Фактъ е, че той и до сега не е напълно оздравѣлъ. И ако въобще оздравя, то само слѣдъ голѣми усилия на отдѣлни личности и на цѣли партии.

Ревизията на процеса на Драйфуса е вече рѣшена: тя е приета едногласно отъ всичкитѣ 46 члена на французскиѧ касационенъ сѫдъ. Отначало съ тази афера се занимаваше, споредъ закона, само углавното отдѣление на касационния сѫдъ. Като се забѣлѣжи, че това отдѣление е наклонно къмъ ревизията, цѣлата компания на реакционери, антисемити и националисти захваща да вика, че тѣзи сѫдии сѫ продажни, подкупени. „Ний имаме довѣрие само въ цѣлия касационенъ сѫдъ.“ Правителството, уплашено отъ тѣзи викове, създаде единъ законъ ad hoc съ обратна сила, тъй щото аферата на Драйфуса се отнимаше отъ углавното отдѣление и се прѣдаваше на цѣлия касационенъ сѫдъ. „Антиревизионистиτѣ“ ликуваχѫ: сѫдиитѣ отъ гражданското отдѣление сѫ ужъ противъ ревизията. Може би това е било вѣрно; но когато сѫдиитѣ сѫ се запознали съ ужаснитѣ факти, съ позорнитѣ фалшификации, тѣ сѫ промѣнили мнѣнието си и сѫ рѣшили ревизията въ таквази форма, щото на военния сѫдъ, който ще разгледа отново аферата на Драйфуса, не остава друго, освѣнъ да испълни една формалность, сир. да го оправдае. И кой сега вика противъ това рѣшение? Именно онѣзи, които сѫ се напъвали порано да увѣрѭтъ свѣта въ беспристрастието на цѣлия касационенъ сѫдъ, които сѫ били защитници на случайния законъ на Дюпюи. А сега? О, сега Рошфоръ пише, че цѣлиятъ касационенъ сѫдъ е подкупенъ!... Дотамъ отиде умопомрачаванието и нечестността на тѣзи „спасители на отечеството“. И не мислете, че само Рошфоръ вика тъй: поддържатъ го всички рицари на тъмнината.

Ще ли настѫпи слѣдъ туй едно отрѣзвяване на Франция? Не бихме вѣрвали много въ това, ако противницитѣ на републиката, които сѫ въ сѫщо врѣме противници и на ревизията, не бѣхѫ захванѫли една отчаяна политика, която раскрива тѣхнитѣ планове. Една случка много повече помогнѫ за разрѣшението на кризата, отколкото хиляди рѣшения на републиканцитѣ: ний говоримъ за нападението на Лубе.

Варварството на тази случка е толкова голѣмо, щото прѣдизвика цѣла буря на възмущение не само въ Франция. Случ-

ката сѣстои въ слѣдното: парижкитѣ аристократи правѫтъ надприпускане съ автомобили (самодвижащи се кола) и поканватъ прѣдсѣдателя на републиката да присѫтствува при това, тъй щото той бѣше тѣхенъ гостенинъ. И ето цвѣтътъ на монархическата младежь, разни графове и князе нападатъ трибуната на Лубе, а единъ се опитва да го удари съ бастуна си. Даже френската аристокрация, която не е изгубила самосъзнание, се възмути отъ тази постѫпка. Но случката принесе грамадна полза: всички републикански партии, дори и социалиститѣ се сплотихѫ около Лубе и сѫ рѣшени да защищаватъ републиката. Сега министерството не що може да се извърта съ разни извинения, а е принудено да дѣйствува рѣшително. Фалшификаторътъ Дюпати е арестуванъ, бившиятъ воененъ министръ Мерсие, който за своето спасение си е позволилъ да осѫди Драйфуса по незаконенъ начинъ, ще бѫде прѣданъ въ сѫдъ, а заедно съ него всички други фалшификатори, като генералитѣ Пелие, Гонзь, Буадефръ. Съмнителнитѣ генерали сѫ испратени отъ Парижъ въ провинцията, а варварскитѣ аристократи прѣдадени въ сѫдъ, който ще ги испрати за нѣколко години въ затвора, да се научѫтъ малко на приличие. Знаменателно е, че всички републикански партии сѫ се съединили да подадѫтъ единъ адресъ на Лубе, който тъй стойко защищава републиката. Парижкитѣ студенти сѫ вече изразили своитѣ симпатии на Лубе, а работницитѣ се готвѫтъ да му направѫтъ една грамадна овация.

Но за да може републиката да побѣди всичкитѣ си врагове, тя трѣбва да прѣстане да служи само на интереситѣ на егоистичната буржуазия: тя трѣбва да стане по-демократична. Тя трѣбва наскоро да приеме такива реформи, които бихѫ задоволили цѣлия народъ. Че буржуазията може да го направи, безъ да убие себе си, ни доказва английската буржуазия, която всѣкога е отстѫпвала прѣдъ настоятелнитѣ искания на работницитѣ и ги е удовлетворявала. Само тогава републиката е сигурна. Драйфусовата афера е болестьта на Франция. Справедливото разрѣшение на тази афера много спомогнѫ за оздравяването на Франция, но само отчасти. Пълно оздравяне на Франция е възможно само чрѣзъ едно срѣдство: демократизирането на републиката, на нейнитѣ учреждения и нрави.

КРИТИКА

Алфонсъ Доде. Писма отъ моята мелница. Прѣводъ отъ френски. София. 1899. Печатница на П. Калѫчевъ.

„ . . . У Алфонсъ Доде имаше доста собственъ огънь, за това теориитѣ не повредихѫ неговия талантъ. Той написа нѣколко днесь за днесь. най-трогателни и увлекателни романи. Всичко онова. което въ произведенията му отразява неговото лично и прѣживѣно впечатлѣние, — всичко. което той не само е видѣлъ, но и чувствувалъ, отъ което е трѣптѣла душата му. посрѣдъ радости и страдания — всичко това е прѣкрасно. Той описва чудесно всичко което възбужда неговото съчувствие. Безличностьта на ученитѣ никога не е била негово достояние, ала той умѣеше да обективира своитѣ впечатлѣния. да намира външна причина на вълненията си, да ги задържа, макаръ тѣ и да избѫхватъ всѣкой часъ. Той се стараеше да опрѣдѣли най-точно прѣдметитѣ. съ които се срѣщаше, и които го отблъсвахѫ или привличахѫ. По тоя начинъ той сполучваше да напише произведения обективни, ала не безлични. Провансалецъ по происхождение, той описваше Провансъ, неговото слънце, неговитѣ изгледи, неговитѣ типове, като започнемъ отъ карикатурния Тартаренъ, па свършимъ съ напълно жизнения Нума Руместанъ. Той живѣ дълго врѣме въ Лионъ и Парижъ въ гѫсто населенитѣ махли, между дребната буржуазия. много се трудѝ и дълго врѣме прѣкара между хора работни, търговцы, чиновници, надничари — и послѣ започнѫ да описва старитѣ кѫщи. шумнитѣ улици на Лионъ и Парижъ. шумния и тежъкъ животъ по фабрикитѣ. досадното очаквание на дневната заплата — съ една рѣчь, всѣкидневната мѫчителна и съсипателна борба съ сиромашията. „Малката черквица“. „Джекъ“, „Фромонъ младиятъ и Рислеръ стариятъ“, нѣкои части отъ „Набабъ“ и „Евангелиска“ сѫ прѣлестни и силни картини изъ живота на буржуазията и народнитѣ маси. Доде имаше психологическа интуиция и добъръ писателски похватъ. Той пишеше своитѣ произведения. като се ползуваше отъ онова. което самъ бѣше прѣкаралъ и прѣживѣлъ. но безъ да разкрива своето „азъ“. Може би тъкмо той да открі сѫщинската реалистическа поезия, която ний дирѣхме.

Освѣнъ това Доде се опита ни даде голѣми исторически картини на съврѣменнитѣ нрави: обществото прѣзъ Втората Империя е описано въ „Набабъ“, разнитѣ господари, лишени отъ власть, въ „Царетѣ въ изгнание“, академическия свѣтъ въ „Безсмъртенъ“. Този романъ, впрочемъ, е съвсѣмъ несполучливъ. Ала по-прѣжнитѣ, макаръ да иматъ откжслечна и неиздържана постройка, въ отдѣлнитѣ си части сж прѣкрасни. Доде съ голѣма тънкость и нервно схващане сполучи да опише Парижъ, какъвто бѣше прѣди трийсеть години. Той нарисува чудни и живи фигури и въплъти въ трогателни или величественни сцени онова прѣдставление, което ний можемъ — съ помощьта на съобщения отъ дневници или сждебни дѣла — да си съставимъ за живота на княжетѣ посрѣдъ днешнитѣ условия. Ала той ни даде още по-точни и още по-дивни анализи въ романа си „Евангелистка“, дѣто се рисува пагубното влияние на религиозния фанатизъмъ върху съврѣменни души. Въ неговото малко прибързано творчество, въ което твърдѣ ясно се съглежъдат бѣлѣжкитѣ изъ всѣкидневната му паметна книжка, този романъ е наистина силно произведение. Може би още повече му се удаде „Сафо“, чийто даликатенъ и тжженъ сюжетъ той разви съ несравнимо умѣние, сила и увѣреность“.

Ето какъ хубаво характеризира професоръ Лансонъ знаменитий авторъ на „Писма отъ моята мелница“. Тѣзи писма сж първо произведение на Алфонса Доде. Тѣ сж редъ раскази и очерки, единъ отъ други по-мили. Напримѣръ, сладостната идилия „Звѣздитѣ“, печалната „Арлезианка“, сатирическата прикаска за „Козата на г-нъ Сегинъ“, веселата история за „Папското муле“... Всичко това е художественно, и симпатично, и мило. Но само не въ прѣвода, разбира се . . . Не че прѣводътъ е досущъ безграмотенъ, но не е художественъ. Може би, това да е първиятъ опитъ на прѣводача. Ала той щѣше да постжпи благоразумно, ако ги прѣвеждаше отначало единъ по единъ и ги помѣстяше въ списанията, за да се възползува отъ поправкитѣ и опжтванията на по опитнитѣ отъ него. Освѣнъ това, и външностьта на изданието не располага читателя. Нито хартията, нито печатътъ сж както трѣбва. Не е и безъ печатни погрѣшки. И при всичко това, който не може да ги прочете въ оригиналъ, нека си купи прѣвода и да се наслади отъ тѣзи хубави и мили писма отъ мелницата на Доде.

И. С. А.

Л. К. Поповъ: Животътъ като движение. (Популарно-научна библиотека № 6) Прѣвелъ отъ руски Г. Бакаловъ. Варна. Издание на Стефанъ Георгиевъ. 1899.

„Всичко ни принуждава да заключимъ, пише прочутиятъ берлински биологъ Хертвигъ, че биологията е едно поле, на което механиката, както я разбира физикътъ, намира много ограничено примѣнение и че ученето за развитието на организмитѣ се оказва

най-малко сгодно за едно точно механическо обработване". Ако често ни говорятъ за разни механизми въ биологията, то „не заради туй, че нѣщо знаятъ за механизма на клѣтката, на яйцето, на зародишната плазма, на унаслѣдването и т. н., но за туй, че като прикриватъ много удобно незнанието съ една дума, прѣдполагатъ, че, както въ всички други области на природата, тъй и тукъ най-сетнѣ все ще се намѣри нѣкой механизъмъ" [1]. Тѣзи редове сж писани въ 1897 година по поводъ на една книга отъ австрийския биологъ, Ру, който отъ нѣколко години се мжчи да създаде една „механика на развитието," по примѣра на Лотце.

Извѣстно е, че до прѣди 40—50 години ученитѣ мислѣхж, че явленията на органическия миръ се отличаватъ отъ онѣзи на неорганическия миръ съ туй, че първитѣ се управляватъ отъ една особена сила: жизнена сила (Lebenskraft—vis vitalis), когато послѣднитѣ сж подчинени на механически закони. Тази „жизнена сила" се е явявала на сцената всѣки пжть, когато науката не е могла да обясни нѣкое явление; съ една дума, тая сила е играла ролята на единъ таинственъ духъ, способенъ всичко да направи. Обаче съ развитието на науката все повече и повече се ограничаваше ролята на този духъ: множество явления намирахж едно естественно обяснение, безъ да има нужда отъ нѣкоя таинствена сила. Най-сетнѣ се явихж Лотце, Дюбуа-Реймондъ, Майеръ и други, които обявихж война на „жизнената сила." Лотце написа своята знаменита „Обща физиология на тѣлесния животъ", въ която ни говори за „механика на живота". Но особено падна значението на „жизнената сила" слѣдъ появяването на Дарвиновото учение, което даде естественно обяснение на най-таинствени процеси въ органическия миръ. Отъ тогава метафизическата „жизнена сила" е била изгонена изъ областьта на природнитѣ науки, включително и изъ биологията.

Разбира се, че съ това ни най-малко не се разрѣшавахж гатанкитѣ на природата, ни най-малко не се прѣдопрѣдѣляше, какво нѣщо е животъ. Съ испжждане на „жизнената сила" науката само дигнж булото отъ своето незнание, призна, че „жизнената сила" нищо не обяснява и че трѣбва да се мжчимъ съ бавенъ трудъ, съ точни наблюдения да намѣримъ естественнитѣ причини на природнитѣ явления. Нѣмаме нужда отъ метафизика, а трѣбва да диримъ обяснение на жизненитѣ явления въ материялни процеси. А каквото не можемъ да обяснимъ по естественъ начинъ, нека признаемъ открито, че не можемъ. И ето Дюбуа Реймондъ, който толкова силно се борѣше противъ виталиѕма, сир. противъ приемането на една метафизическа „жизнена сила", възстава противъ увѣреностьта на ученитѣ да раскрижтъ всичкитѣ тайни на природата. Въ своята знаменита рѣчь: „Седемтѣхъ свѣтовни гатанки" той прѣко заявява, че и въпросътъ, какво нѣщо е животъ, ще остане за ви-

[1] Prof. Oscar Hertwig: Zeit-und Streitfragen der Biologie. Heft 2: Mechanik und Biologie. Jena 1892. 2) Prof Wilhelm Roux: Gesammelte Abhandlungen über Entwickelungsmechanik der Organismen. 1895.

нѫги неразрѣшимъ. Макаръ че можемъ да не се съгласимъ съ тая сигурность на отрицанието, но едно трѣбва да признаемъ: науката за сега не може да разрѣши, какво нѣщо е животъ.

Има обаче и неспокойни глави, които нѣматъ търпение да чакатъ, а искатъ веднага да разрѣшѫтъ всички въпроси. Тогава тѣ прибѣгватъ къмъ разни хипотези, и главно къмъ онѣзи, които сѫ на мода, които изглеждатъ научни. Прѣди нѣколко години именно Ру захванѫ да говори за механика въ биологията. Само че този ученъ е много скроменъ: той нарича механиката на развитието „наука на бѫдѫщето", която, като всѣка нова позока въ науката, трѣбва полека-лека да си извоюва приличното положение", на която „въобще липсва всѣки планъ", която има нужда отъ единъ Нютонъ, който обаче „не ще бѫде тъй щастливъ, да приведе всички движения въ организмитѣ само къмъ три закона и двѣ компоненти. Тъй щото и Ру, като говори за механика на живота, има прѣдъ видъ далечно бѫдѫще, но не се осмѣлява да доказва сега, че животътъ е механика.

Тая заслуга има единъ русски ученъ,—не до тамъ извѣстенъ, за жалость, — който прѣди 17 години билъ разрѣшилъ въпроса, що е животъ. Споредъ този непризнатъ ученъ, животътъ е механика или по-точно казано: „въ своята съвокупность жизненитѣ явления сѫ различни с ъ с т о я н и я н а д в и ж е и и е т о и нищо повече" (стр. 285). И прѣдставете си: явяватъ се учени, които твърдѫтъ, че животътъ не може се обясни чрѣзъ механика, че само едно далечно бѫдѫще ще открие механиката на живота —- безъ да обърнѫтъ внимание, че г. Поповъ отдавна вече е доказалъ механическата основа на живота. Щѣше да пропадне едно велико научно откритие, ако не бѣхѫ ни го открили още веднѫжъ ... българскитѣ прѣводачи, като „послѣдня дума на науката", разумѣва се. Да се вслушаме малко въ тая стара „нова дума". Г. Поповъ е врагъ на всѣка метафизика. Той иска да я изгони и изъ областьта на живота. Хубаво намѣрение, само че и въ 1882 година, когато е билъ издаденъ оригиналътъ, е било малко късно:—много по-рано дарвинизмътъ бѣ подкопалъ почвата на всѣка метафизика въ биологията. Той обаче не се задоволява съ туй: той открива нови истини; той ви увѣрява, че животътъ е движение, че жизненитѣ явления се подчиняватъ на механически закони. Основниятъ механически принципъ е споредъ автора, алфа и омега за биологията, както и за всѣка наука. Този принципъ е движение на протоплазмата, което движение обаче не е слѣдствие на външно влияние, а на единъ вѫтрѣшенъ стимулъ, а именно „на саморазлагањето на протоплазмата, което отъ своя страна се опрѣдѣля отъ вѫтрѣшната молекулярна подвижность" (стр. 280—281.)

И така: животътъ е движение, което се опрѣдѣля отъ друго едно движение (молекулярна подвижность на протоплазмата). Но понеже движение безъ причина нѣма, то се пита, отъ какво се опрѣдѣля послѣднето движение?—Отъ неговата цѣлесъобразность, ни казва авторътъ (стр. 142). „Жизненитѣ явления сѫ именно само затова цѣлесъобразни, увѣрява той, защото тѣхнитѣ опрѣ-

дѣляющи моменти сѫ вѫтрѣшни, а не външни" (стр. 142). Авторътъ ни дава „основания, по които е необходимо да се признае произволностьта, самостоятелностьта на протоплазматическитѣ движения" независими отъ външни фактори (стр. 187). И ето всичко е обяснено: „плазмодия се движи въ противоположна страна на оная, къмъ която я тегли тази или онази външна сила . . ., защото това е полезно за плазмодия. (стр. 196). Всичко туй е много хубаво, само че авторътъ е забравилъ да ни каже, какво общо има това движение (независящe отъ никакви външни фактори, произволно и цѣлесъобразно) съ механиката? Дѣйствително, може да се каже съ Хертвига: тукъ тъй често се употрѣбяватъ думитѣ механика, механизъмъ, механическо, като че ли отъ тѣзи думи излиза нѣкаква особена силѣ". Какъ е възможно едно движение, независимо отъ външни причини? Авторътъ е забравилъ сѫщностьта на механическото мировъзрѣние, споредъ което всички природни явления се намиратъ въ взаимодѣйствие, сир. сѫ свързани като причина и слѣдствие, че всички явления могѫтъ да се приведѫтъ въ послѣдня инстанция къмъ движение, и че слѣдователно, едно движение е винѫги прѣдизвикано отъ друго движение. Авторътъ ни прѣдставлява живота, като едно независимо отъ останѫлия миръ движение, като едно произволно движение, — нѣщо като онзи герой, който самъ се истѣглилъ, за косата си, изъ калъта. Прочее, авторътъ грѣши противъ основния принципъ на механиката.

Въобще, въ тая книга движението играе ролята на фетишъ: като каже движение, авторътъ мисли че е обяснилъ всичко. Въ сѫщность движение безъ по-нататъшни опрѣдѣления е за насъ една гатанка, както и жизнена сила: то нищо не обяснява. Не е ли все едно за мене, да ли ще нарѣкѫтъ сѫщностьта на живота движение или жизнена сила, — щомъ не ми се казва, отъ кѫдѣ се зима това движение, на коя причина е то слѣдствие; какъ и защо дѣйствува тъй или инакъ. Можемъ ли ний да измѣримъ това движение, да го сведемъ въ една математическа формула? Не! Може ли движението да ми обясни наслѣдственностьта, раздразнителностьта, инстинкта, съзнанието, волята? — Не! — Тогава въ какво се отличава движението отъ жизнената сила?

Авторътъ се е помѫчилъ да ни обясни и произхождение на живота. И тукъ той открива Америка, Той отрича твърдо установения биологически законъ, че „животътъ произлиза само отъ животъ и отъ нищо друго" (omne vivum ex vivo), и иска да ни увѣри, че „фактътъ за преобръщанието на безжизненитѣ вещества въ жизнено вещество е несъмненъ" (стр. 120). Чуйте само неговитѣ лесни-лесни доказателства: „хранителнитѣ вещества, били тѣ даже органически, сѫ безжизнени, а пъкъ именно отъ тѣхъ се изработва жизненото вещество—протаплазмата". Да! Но това се изработва отъ едно живо сѫщество. Обяснението на происхождението, сир. на първото появяване на живота трѣбва да ни покаже единъ примѣръ, въ който отъ неживи вещества се явява едно „самопроизволно" движуще се живо вещество, безъ всѣко

участие на едно друго живо същество За насъ днесъ е неоспоримъ и научно доказанъ фактътъ, че животътъ произлиза само отъ животъ. Само туй стига, за да разберемъ, че съ механика нищо нѣма да направимъ за обяснение на живота.

Нека укажемъ още на нѣкои оригиналности на нашия авторъ. Той е, както и прилича на единъ прѣдставитель на „послѣдната дума на науката", и противъ дарвиниститѣ, които мислятъ, че прогресътъ въ органическия миръ става чрѣзъ приспособяване къмъ околната срѣда. „И така, казва авторътъ, да живѣешъ, ни най-малко не значи да се приспособявашъ, както прѣдполагатъ дарвиниститѣ, и приспособляемостьта никакъ не изражава стремленията на живота. Тъкмо напротивъ: животътъ се стреми да приспособява; околнитѣ условия го каратъ да се приспособява" (стр. 72). Да указваме тукъ на факти, е излишно слѣдъ всичкитѣ открития на Дарвина и на неговата школа. На едно обаче искаме да укажемъ: дѣйствително, животното не е пасивно същество, което безпрѣкословно се подчинява на околнитѣ условия; най-висшиятъ прѣдставитель на животното царство — човѣкътъ — ни доказва на всѣка крачка своята способность да подчинява околнитѣ условия. Но отъ тукъ до утвърждението, че всѣко подчинение на околната срѣда означава регресъ е още много далече. И какъ това явление, ако то дѣйствително съществува, ще се подведе подъ механически закони, които прѣди всичко прѣдполагатъ взаимодѣйствие на силитѣ и природнитѣ явления? И тукъ се вижда, че авторътъ се стреми да отдѣли живота като нѣщо особено, което не прилича на останялия миръ, а при все това говори за механика. Друга една оригиналность е неговото раздѣление на органическия миръ: животнитѣ, както и растенията, происхождатъ отъ единъ и същи източникъ, — жизненна протоплазма. Само че животнитѣ сж продуктъ на прогресъ, а растенията — на регресъ. И това се доказвало съ туй, че у животнитѣ самоподвижностьта все повече и повече се развива, а у растенията тя липсва. Тъй щото, споредъ този възгледъ, едно плодно дърво стои по-долу отъ една гжба, понеже послѣднята е по-подвижна. Ето къмъ какъвъ абсурдъ привежда едностранчивото разглеждане на явленията: авторътъ зема въ внимание само подвижностьта на индивидуума. Логически трѣбва тогава да приемаме, че птицата е едно посъвършенно създание на природата отъ човѣка: птицитѣ иматъ по-голѣма подвижность отъ човѣка

Като прочете читательтъ цѣлата книга и се попита: „какво научихъ?" той ще трѣбва да си отговори: „нищо, абсолютно нищо". Истината, че животътъ е движение, е въ тази обща и неопрѣдѣлена форма, една тривиялность. А поискаме ли да си послужимъ съ тая истина за обяснение на каквото и да е биологическо явление, нищо нѣма да направимъ. Даже най-простиятъ биологически процесъ — храненето — ний още не сме въ състояние да обяснимъ съ движение. А какво да кажемъ за психическитѣ явления, които тъй сщо принадлежатъ къмъ живота? Любопитно е, че за тѣхъ авторътъ и не споменува.

Ний се спрѣхме само на главнитѣ въпроси, които зачеква тази книга; да влизаме въ подробности не ни позволява мѣстото. Но нека ни бѫде позволено да направимъ слѣдующата забѣлѣжка: издателъть на тази книга, както и на цѣлата популярно-научна библиотека, ни заявява че за да се даде „сериозно четиво“ на нашитѣ читатели „съвсѣмъ не сѫ достатъчни случайнитѣ издателски опити, които се правятъ у насъ, а се изисква единъ грижливъ изборъ на съчинения... които да съдържатъ, така да се каже, послѣднята дума на науката“. Но съ горнята книга ни се поднася като такава „послѣдня дума“ едно съчинение, както е издадено въ Руссия прѣди 17 години и което не съдържа нито една истина, общеприета въ науката. Да ли една такава книга може да удовлетвори нуждата на нашитѣ читатели отъ „сериозно четиво“, оставаме да рѣши самъ читателъть. Нашето заключение за нея е, че тя не само „нѣма нищо общо съ метафизически сѫщности“, а нѣщо повече: — че нѣма нищо общо и съ научнитѣ истини.

* * *

П. Мутавчиевъ. Сънь и съновидение. Психофизиологически етюдъ. Разградъ, Изд. на С. Икономовъ. Ц. 40 ст. Стр. 52.

Оригинални — или компилативни — научни книги и брошури у насъ тъй рѣдко се явяватъ, че ний сме наклонни да не бѫдемъ строги и придирчиви, а да поблагодаримъ и за малкото добро, което би намѣрили въ тѣхъ. Колкото за горнята брошурка, тя не се нуждае отъ снисхождение, — не защото е съвършенна, а защото не излиза съ никакви претенции и защото доста добрѣ изпълнява скромната задача, която си е поставилъ авторътъ: да даде едно популярно, повече дескриптивно изложение на единъ феноменъ, тъй ежедневенъ и тъй малко обясненъ и обяснимъ въ своитѣ причини, въобще въ своята психологическа природа. Естественно е прочее, че теоретическата страна на очерка на г. Мутавчиева ще бѫде малко слаба, не толкова защото за самия него, може би, не сѫ напълно ясни ония основни въпроси, отъ които въ послѣдня инстанция зависи разрѣшението на всѣки по-общъ психологически въпросъ, а защото тѣ за него не сѫ тъй важни въ случая. Като казваме това, ний имаме на умъ не онзи малко наивенъ — като прѣсериозенъ — тонъ, съ който той доказва, че сънищата не сѫ нѣщо свърхестественно (стр. 35—37). Като постѫпва така, г. Мутавчиевъ прави една твърдѣ обикновенна грѣшка, — именно забравя, че такива нѣща не се доказватъ: тѣ сѫ прѣдметъ на вѣра, а тя, както е знайно, нито сама дава нито пъкъ зима отъ докази. То е единъ отъ многото въпроси, които, поставени на логическа, рационална, изобщо строго научна почва, правятъ всѣки споръ досущъ излишенъ, — толкова сѫ тѣ очевидни. Но всичкото зло е тамъ, че вѣрующитѣ не могатъ ги постави на тая почва и вслѣдствие на туй нашитѣ логически доказвания не могатъ достигнѫ до ушитѣ имъ, камо ли да мѣнятъ

убѣжденията имъ. И тъй ний нѣмаме на умъ тая твърдѣ честа и много вкоренена грѣшка, а други по-специални въпроси, два отъ които ще стига да поменемъ тука: 1. Обяснението на лековѣрието, на безкритичността ни въ врѣме на сънуване и 2. Разрѣшението на въпроса, да ли спането съдържа моменти на абсолютна несъзнателность. Относително точка 1. авторътъ съ извѣстно право бѣлѣжи (стр. 28), че фактътъ *не може* да се приписва на „отсѫтствие на логически мисления (?)“ въ врѣме на съня, обаче той се задоволява съ постулиране на „ослабване на апперцепцията“ (и волята стр. 29), безъ да каже нито дума за самото понятие „апперцепция“, което едва ли не у всѣки психологъ си има особенно значение, по-блиско ту до Лайбницовото, респ. Вундтовото, ту до Хербартовото схващане на термина, а тѣ сѫ досущъ различни едно отъ друго. Но независимо отъ това, ослабване на апперцепцията (въ какъвто смисъль и да се схваща) и на волята не може да ни обясни всичката чудатость и абсурдность на сънищата. Да твърдимъ, че апперцепцията е парализирана въ сънищата, би значило да утвърждаваме, че тогава сме лишени отъ *всѣка* критичность, отъ всѣка способность да обсѫждаме, да съобразяваме, сравняваме. А всѣки знае отъ своя непосрѣдственъ опитъ, че много нѣща въ неговитѣ сънища го *озадачватъ*, и той си ги *обяснява и обосновава*, — не тъй, както въ будно състояние, но туй не важи. Да бѣ казалъ авторътъ вмѣсто апперцепция — „съзнание на причиннитѣ връзки между явленията“, „чувство или съзнаване на реалнитѣ отношения“, той би билъ може би по-близо до истината, но само по-близу, защото и тогава би останѫло необяснено пълното исчезване, „заличване“ на всички *етически* чувства въ врѣме на съня. Ето защо извѣстни психолози, които твърдѣтъ сумарно, че въ съня се депотенциратъ (понижаватъ, обезсилватъ) въобще *активнитѣ* състояния и сили на духа, стравнително най-добрѣ обхващатъ разнитѣ особенности на сънуването. Трѣбва обаче да забѣлѣжимъ, че въ тия активни сили на първо мѣсто сѫ логическитѣ, само не бива да се схващатъ така формалистично, както ги схваща авторътъ, а гносологически, за да обгрѫщатъ не само законитѣ на формалната логика, но и така нар. материални принципитѣ на познанието: причинность, цѣль и др. п.

Въ точка 2. авторътъ, безъ да се досѣти, може би, е вмъкнѫлъ цѣла метафизическа теория за душата. Той счита абсолютна несъзнателность въ врѣме на спане за „положително невъзможна“, *защото* туй било „равносилно съ прѣкратяване на всѣка психическа дѣятелность, особно като се има прѣдъ видъ идеята за самостоятелната сѫщность на душата (стр. 22)“. Това „защото“ е умѣстно само ако исхождаме отъ метафизическата теория за самостоятелна сѫщность на душата. Не сподѣляме ли тая теория, нищо не ни прѣчи — но и нищо не ни кара — да приемемъ абсолютна несъзнателность, стига само да ни позволяватъ фактитѣ. Но понеже „абсолютно несъзнателното“ е нѣщо, за което ний не можемъ да имаме ни прѣки, ни косвени наблюдения, то собственно и не можемъ да споримъ върху въпроса, поне въ

психологията. [1] Въобще авторътъ е желалъ всичко да рѣшава (между другото и въпроса за физиологическитѣ основи на спането, върху които сѫществуватъ само противополонжни хипотези и нищо повече),—нѣщо, което въ множество психологически въпроси е възможно само въ ущърбъ на изучване на въпроситѣ, на фактитѣ,—чрѣзъ едностранчиви изложения. Впрочемъ, тая слабость иматъ едва ли не $^4/_5$ отъ днешнитѣ психолози, безъ да исключимъ Вундта и Хефдинга.

Но всички тия теоретически, философски недостатъци на брошурката не намаляватъ значението ѝ за онія, които искатъ да се запознаѫтъ съ психо-физиологическата . . . физиономия на спането и сънуването, на които я и прѣпоржчваме.

К. К.

Албертъ Моль. Нервозната жена. Прѣвелъ отъ нѣмски Д-ръ К. Камбосевъ. Сливенъ. 1899. Медицинска библиотека № 1.

Още до сега се води споръ въ европейската литература, да ли трѣбва да се популяризира научната медицина, — или не. Има авторитетни мнѣния, които сѫ противъ всѣкакво популяризиране. Намъ се струва че тѣзи мнѣния сѫ вѣрни само относително обикновенитѣ популяризирания, които освѣнъ че не съдържатъ нищо научно, но прѣко заблуждаватъ умоветѣ, като ги учѫтъ да зиматъ полуистината за цѣла истина. Но когато имаме прѣдъ себе една талантлива популяризация, както тази на Д-ръ Моль, не може да се има съмнѣние върху нейната полезность.

Още самата тема, нервозната жена! Нѣкой наивенъ читатель може да помисли, че тази тема ще да е интересна само за Германия или Франция, гдѣто самия животъ създава нервозната жена, но не и за България, гдѣто условията на живота сѫ много прости. Този възгледъ е съвършенно невѣренъ. Всѣки що-годѣ наблюдателенъ лѣкарь знае, че и у насъ нервозността, въ нейната обща форма, е распространена не само между женитѣ на нашето висше общество, но и между селенкитѣ. Хистерия, неврастения и разни други нервози извънредно често се срѣщатъ между нашитѣ селянки. Дали това винѫги било тъй, или то е продуктъ на послѣднитѣ години, ний, млади лѣкари, не можемъ да рѣшимъ, а старитѣ въобще подозрително се отнасятъ къмъ нервозни болѣсти, като че тѣ сѫ измислица на хора, които сами сѫ не до тамъ здрави. Като да е, за сега всички сѫ съгласни, че и у нази „нервозната жена“ е едно много често явление и между дамитѣ на „висшето“ софийско общество, както и между селянкитѣ, които нито на балове ходѫтъ, нито истощаватъ своитѣ чувства съ „дълбоко-психологически“ романи, нито грѣшѫтъ противъ приро-

---

[1] Кратко и ясно формулира въпроса Friedrich Jodl въ своя Lehrbuch der Psychologie, (Stuttgart, 1896, стр. 129), една отъ най-новитѣ нѣмски психологии, посрѣщнѫта твърдѣ съчувственно.

дата, като жени и майки. Тъй щото не може да има съмнѣние върху полезностьта на книгата, която ни дава въ прѣводъ Д-ръ Камбосевъ, стига само тя да се чете отъ нашитѣ образовани хора. А дори и самитѣ лѣкари могжтъ да извлекжтъ грамадна полза отъ тази книга, която въ основа е строго научна.

А. Моль, спецпалистъ по нервни болѣсти, въ книгата си ни дава едно общо описание на нервозната жена. И той е на мнѣние, че нервозната жена се срѣща въ всички обществени класове. „Една работническа жена, казва той, може да прояви сжщитѣ признаци, каквито срѣщаме въ една аристократка и една нервозна селянка показва често пжти сжщитѣ признаци, каквито една нервозна дама отъ висшитѣ кржгове“ (стр. 23). Обаче ний мислимъ, че макаръ сжщностьта на нервозностьта да е една и сжща не само за всичкитѣ жени, но и за всичкитѣ хора, а имено „ненормално реагиране на раздраженията“ (стр. 27), сé има разлика между проявления на нервозностьта у жени отъ различни обществени класове. Това зависи отъ различнитѣ причини, които прѣдизвикватъ нервозностьта. Споредъ нѣкои учени, главната причина лежи въ характерната за нашата епоха, усилена борба за сжществуване. Авторътъ не е съгласенъ съ това мнѣние, а мисли, че „борбата за сжществуване си е останжла сжщата, относително силата си; само че тя се проявява другояче днесь“. (стр. 41). Това мнѣние е положително невѣрно, особено колкото се отнася до жената, която само въ наше врѣме е принудена да зема активно участие въ борбата за сжществуване. Прочее Моль самъ указва, че неудовлетворение на половитѣ потрѣбности е една отъ причинитѣ на женската нервозность. Но именно борбата за сжществуване е довела до това, че мжжетѣ късно се оженватъ, а много мжже съвсѣмъ не се женжтъ, и ето че жената е принудена да остане стара дѣва, неволна весталка; сжщата борба за сжществуване води къмъ ужасающата проституция, която разяжда нашето общество и която е една отъ най-важнитѣ причини за нервозностьта. Борба за сжществуване гони женитѣ въ фабрикитѣ, нуди ги да ставатъ учителки, телефонистки, телеграфистки и т. н. И понеже борба за сжществуване се изразява въ различни форми, споредъ социалното положение на различнитѣ обществени класове, то и нервозностьта зема различни форми. Споредъ основнитѣ фактори на човѣшкия организъмъ, можемъ да различимъ нервозность: 1) вслѣдствие на умствена умора или истощение, 2) вслѣдствие притжпяване и истощение на чувственната дѣятелность и 3) вслѣдствие тѣлесна умора. И понеже тежкитѣ физически болести, заедно съ тѣлесната умора, най-често се срѣщатъ между по-бѣдното население, то тѣ именно сж причина за нервозностьта между нашитѣ селянки. Авторътъ указва на слѣдующитѣ инфекциозни болести, като причина за нервозностьта: инфлуенца, периодическа трѣска, тифусъ и охтика. (56). А имено нашитѣ села много страдатъ отъ блатната трѣска, която ний смѣтаме за най-главна причина на нервозностьта на наши селянки. Други сж причинитѣ за нервозностьта на „нашитѣ дами“: тѣ нито

страдатъ често отъ блатна трѣска, нито се уморяватъ отъ тежка физическа работа. Но тѣ прѣкарватъ друга борба за сѫществуване: дордѣто нашата „аристократка“ улови единъ мѫжъ, тя искуственно се истощава въ полово отношение; слѣдъ оженване захващатъ балове, стѣгание въ корсетъ, борба противъ раждание, дребни и едри, грубо-физически и тънко-психически романи . . . Разбира се, споредъ разликата въ причинитѣ ще има и разлики въ проявление нервозностьта у една софийска дама и у една тракийска селенка. У първата господствуватъ психически, у втората тѣлесни признаци.

Авторътъ подробно и въ удобопонятна за всѣкиго форма разглежда тѣлеснитѣ и душевнитѣ признаци на нервозностьта, върху които ний нѣма да се распространяваме. Особенно интересна е послѣднята глава, която се занимава съ прѣдпазванието и лѣчението на женската нервозность. И Мель страда отъ сѫщиятъ недостатъкъ, отъ който страдатъ почти всички невропатолози: и той не обръща внимание на туй, че женската нервозность се корени, прѣди всичко, въ ненормалноститѣ на нашиятъ социяленъ животъ и че, слѣдователно, нейното прѣдпезвание и лѣчение зависи прѣди всичко отъ прѣмахване на многобройни социялни злини, като чрѣзмѣренъ физически и умственъ трудъ на непълнолѣтни момичета, проституцията, неволното безбрачие, професионалното бездѣлничане на нашитѣ дами, браковетѣ за пари и т. н. При сегашни условия ний можемъ да цѣримъ нервозни жени, но не можемъ да прѣмахнемъ нервозностьта: ний сме осѫдени на една Сизифова работа. Като помнимъ това добрѣ, ний ще знаемъ какъ да се отнасяме къмъ съвѣтитѣ, които дава Моль по прѣдпазване на нервозностьта- Особенно сполучливо е онова което казва за въспитанието. Ний бихме съвѣтвали нашитѣ интелигентни хора да зематъ присърдце казаното отъ автора по този поводъ (стр. 123—130) и да послѣдватъ неговитѣ съвѣти. Не е злѣ и нашитѣ лѣкари настойчиво да пропагандиратъ идеитѣ на Моля въ нашето общество.

Като благодаримъ Д-ръ Камбосеву за полезната книга, която е направилъ достѫпна на нашето образовано общество, не можемъ да скриемъ нашето очудване по поводъ на многобройни небрѣжности въ прѣводътъ (безъ да говоримъ за безбройни етимологически грѣшки, за които авторътъ се извинява). Напр. на стр. 47 намираме изражение „неволни въображения“, нѣщо непонятно за никого. Zwangsvorstellungen трѣбва да се прѣведе „принудителни прѣдставления“, а не „неволни въображения“: неволно въображение е една психологическа безсмислица. Освѣнъ туй би било добрѣ, ако прѣводачътъ поне въ забѣлѣжки, би разяснилъ нѣкои не до тамъ понятни за всѣкиго термини и чужди думи. Всичко това ще може да се направи при второто издание на книгата. Ний вѣрваме, че тя ще намѣри най-широко распространение между нашата читающа публика, а особенно между нашитѣ лѣкари и учители, които не трѣбва да забравятъ слѣдующето: „съ помощьта на правилни въспитателни мѣрки, често пѫти можемъ да попрѣчимъ

на пораждането на нервозни явления, къмъ които е наклоненъ индивидуума, вслѣдствие наслѣдственното си прѣдрасположение". (стр. 50).

Лъкарь.

Отто Гаупъ. Хербертъ Спенсеръ. Живота му и неговитѣ произведения. (Образователна библиотека, № 6). Прѣв. Д. Димитровъ. Изд. на К. Евстатиевъ, Варна, Ц. 1.40 л.

Когато ви обземе мрачно униние; когато сте готови да се отчаете въ всѣка възможность за успѣшна борба между индивидуума и условията, въ които случаятъ го е поставилъ; когато изнемогвате подъ чувство на безсилие, — прочетете онія параграфи отъ горнята книжка (стр. 17—27), които просто, но трогателно рисуватъ перипетиитѣ на постепенното изработване и публикуване на Спенсеровата „Система на Синтетическата философия", прочетете въобще цѣлата първа часть. Сторете това, даже ако вашето развитие или вашитѣ занятия не бихж ви позволили да прочетете и да вникнете въ втората часть на книгата. — изложението на ржководящитѣ идеи на Спенсеровата система.

Единъ историкъ на философията, като говори за значението на Дарвина въ развитието на философията, сравнява извършения отъ него прѣвратъ съ прѣврата извършенъ отъ Коперника, Галилея и Нютона въ XVI и XVII вѣкъ въ физическитѣ науки. Ако това е вѣрно изобщо за еволюционната идея и за Дарвина, като нейнъ емпирически обоснователь, дважъ по-вѣрно е то за Спенсера, не само затова, че той по рано отъ него бѣ схванжлъ всичкото значение на тая идея за духовния миръ, но и защото именно Спенсеръ, съ тридесеть и петь годишенъ трудъ, приложи тая идея върху всички области на науката за духа и по тоя начинъ оползотвори доктрината въ такива проблеми, за които самъ Дарвинъ, по цѣлия строй на своя умъ, не е могжлъ да мисли. Въ изложението на Гаупа тая страна на Спенсеровата философия е минжта твърдѣ на кжсо и нѣйдѣ схематично (напримѣръ въ отдѣла за психологията), но и отъ това кжсо изложение читателътъ ще почувствува, колко плодотворно за тия науки е било тѣхното подвеждане подъ тая съвсѣмъ нова и богата гледна точка, съ обширни изгледи и резултати За читателя, вѣрваме, не е ново, че еволюционниятъ принципъ е проникнжлъ днесь и въ такива научни области, до които самъ Спенсеръ не се е докосвалъ, че тоя принципъ е признатъ за неотемна съставна часть (по-право начинъ на изучване, Betrachtungsweise) на всички почти науки, — ако и не за единственна, както е у Спенсера. Но тая изключителность е свойственна на всѣка система и ако тя у него особно рѣзко бие въ очи, то е затова, защото мжчно може да се примири съ втори единъ неговъ основенъ принципъ, принципа на релативность и съ ржководящата негова мисъль въ първата часть на First principles („непознаваемото"), мисъльта за „истината въ заблуждението", за правотата и не противоположни

намъ възгледи [1]. Но и това вѫтрѣшно, неизбѣжимо противорѣчие не е присѫщо само на Спенсера, а на всѣка систематична мисъль. Разликата е само тая, че мислители като Спенсера и Вундта поне въ принципъ най-дълбоко съзнаватъ границата на своето мислене. Истина е, че и тѣ не рѣдко забравятъ, до колко всѣка система е само е д н о отъ многото възможни и дѣйствителни отражения на битието, но едва ли би и могли разумно да искаме отъ единъ систематикъ, на всѣка стѫпка да ни увѣрява, че не претендира за абсолютность.

Най-цѣнната глава въ книгата на Гаупа е глава първа отъ втората часть [2]. Тамъ за пръвъ пѫть е прослѣдено, какъ постепенно, единъ изъ други възникватъ отдѣлнитѣ елементи на бѫдѫщата мощна дедукция на доктрината, защото не е искалъ да даде нищо повече отъ едно просто въвеждане въ изучване на Спенсера, като че ли да насочишъ новака въ слабоститѣ на една система не ще рече да му дадешъ най-добрия ключъ за нейното разбиране и изучване.

К. К.

А. С. Пушкинъ. К а в к а з с к и п л ѣ н н и к ъ. Съ критически разборъ отъ В. Г. Б ѣ л и н с к и. Прѣв. Н. Д. Ю р д а н о в ъ. Второ, поправено издание. В. Търново 99 г. Стр. 32. Ц. 30 ст.

Ний слушаме какъ г. Н. Д. Юрдановъ анатардисва на български Пушкиновата поема „Кавказски плѣнникъ“ — и, при всичката добра воля, не можемъ да разберемъ смѣлостьта му да турне на такъва калпавъ по всички направления прѣводъ: второ, п о п р а в е н о издание. Но да не говоримъ изусть. Ето примѣри:

Въ аула си по праговетѣ
Стоятъ въ нощьта черкези праздни
Говорятъ си тѣ, синоветѣ
Кавказски, за трѣвоги и разни . . . и пр.

Това сѫ първитѣ стихове на поемата! На сѫщата страница:

„Ей руссинъ!“ хищникътъ гълчеше
Отъ глъчката му се берѣше
Аулътъ въ купъ ожесточенъ.
Но плѣнникътъ нѣмъ и студенъ,
Въ главата образенъ,
Катъ неподвиженъ трупъ стоѣше:
Не вижда врагове съ очи
Не чуй заплахи ни гласътъ:
Надъ него смъртенъ сънъ хвърчи
И диша врѣдно той мразътъ.

---

[1] Гледай особенно § 3.

[2] „Къмъ п р о и з х о д а на еволюционната философия“ — е нареченъ нарочно тя въ българския прѣводъ; съвсѣмъ не е произходъ, а генезиса, постепенно пораждане и развитие на идеята. Въ оригинала е казано Entstehungsgeschichte

И навредъ, на която страница по тоя оригиналенъ . . . . . прѣводъ да спрете очи — вий сѣ ще се натъкните на нѣкой образцово-безсмисленъ стихъ (като: И диша врѣдно той мразътъ), на нѣкое прѣгълнато ударение като въ стихътъ: плѣникътъ нѣмъ и студенъ), или на дузина търсени думи, употрѣбени само за ритми (като: обезобразенъ). Но ний — макаръ, че тия два цитата могжтъ да задоволжтъ и най-придирчивия документалистъ — ще прѣведемъ още два: една тъкмо отъ срѣдата на книжката, другия отъ самия край, — за симетрия.

Цвилбата конска и мученье
Говеждо буря заглушава . . . (Стр. 17)

Поезия! А ето и друга:

Покой вождѣ Въ долини само
Отъ вѣтъръ вой се чуй сърдитъ,
И надъ води плѣснали тамо
Единъ се пръстна кржгъ завитъ . . . (Стр. 32),

Анализа на Бѣлински е прѣведенъ горѣ-долу човѣшки; но ний не разбираме каква реклама може да бжде той на такъва класически глупавъ прѣводъ, — особсно когато Бѣлински признава въ тоя анализъ „всичката незрѣлость на таланта, която тъй често проглежда въ „Кавказския плѣнникъ". (Стр. 4).

Впрочемъ най-накрай ний трѣбва и да похвалимъ прѣводача на „Кавказския плѣнникъ": той отлично е избралъ кому да посвети прѣвода си. Посвещава го побратима на своя „бившъ учитель М. Московъ". Достоенъ ученикъ на великия „буламачистъ" въ нашата сиромашка литература.

Х. К.

Въ **Историческій Вѣстникъ**. Май 1899 г., е печатана библиографическа статия Пушкинъ въ переводахъ, отъ П. Д. Драгановъ, въ която статия на двѣ мѣста (стр. 671 и 677) се говори за пушкинови прѣводи на български. Ако се не мамжж, автора на тая статия е извѣстния филологъ-Донкишотъ, който все още бълнува за македонско-славянско нарѣчие, и който знае това нарѣчие толкова колкото и — българската литература, за която отъ врѣме на врѣме подраства по нѣкой лафъ. Такъвъ единъ лафъ е истърсилъ господство му и сега, въ горѣ отбѣлѣзаната статия, въ която той е възималъ, между друго, мисъль да покаже че „въ сонмѣ языковъ и нарѣчій міра, болгарскій языкъ съ своею словесностью занимаетъ тридцать третье мѣсто, въ славянскомъ же мірѣ... послѣднее". Това твърдение е толкова вѣрно, колкото ще е вѣрно, ако си позволи нѣкой да каже, че П. Драгановъ има здравъ смисъль въ главата си. Съ какъвъ аршинъ е мѣрилъ той мѣстата на свѣтовнитѣ езици, само той може да си знай, както само той си знае смѣткитѣ за македонско-славянското нарѣчие... и за своето ренегатство. Но било що било, нека си дода на думата за съдържанието на П. Драгановата статия.

Библиографическитѣ отчети и статии, както е извѣстно, сѫ цѣнни и иматъ значение само когато съобщаванитѣ въ тѣхъ свѣдения сѫ вѣрни и точни. А каква вѣрность има въ съобщаванията отъ П. Драганова фактъ (?). че Райко Жинзифовъ билъ прѣвождалъ стихотворения отъ Пушкина на македонско нарѣчие, когато и на дѣцата у насъ е извѣстно, че тоя великъ безграмотникъ е прѣвождалъ и писалъ вирши на нѣкакъвъ си измисленъ жинзифовски езикъ? Отъ друга страна, само П. Драгановъ може да твърди, че стихотворенията на Жинзифова „Недай Боже, да залудѣитъ“ и „Гарванъ“ сѫ прѣводъ отъ Пушкина, види се, за да покаже че и буквата и духа на Пушкиновата поезия му сѫ съвсѣмъ непознати. Който се интересува да види нагледно това, доста е да сравни поменѫтитѣ Жинзифови стихотворения (Братский трудъ, 62 г. IV, 30—32) съ Пушкиновитѣ (Соч. Пушкина, изд. Морозова, т. II, 32, 154). Ясно се вижда, че П. Драгановъ е извадилъ Жинзифова изъ архивата, само и само още веднѫжъ да има случай да пошарлатанствува съ въпроса за македонско-славянското нарѣчие. — Не по-малко нахално твърди П. Драгановъ, че стихотворението на г. Вазова „Невѣжи и Пѣвецъ“ (Браилското Период. Спис. кн. II, 103) било „вольный перекладъ знаменитаго стихотворнаго ямба Пушкина Поетъ и Чернь“, когато това е едно дѣтинско упражнение, толкова далечъ отъ Пушкиновата ода, колкото е далечъ отъ истината и твърдението на господство му, че г. Вазовъ „тогда только що оставившій константинопольскій султанскій лицей, гдѣ онъ получалъ свое образованіе“ . . . Азъ ще посоча на още една „истина“ въ библиографическата каша на П. Драганова, за да нѣма нужда слѣдъ това да показвамъ и доказвамъ, че всички негови дрънкания сѫ на вѣтъръ. Въ 1873 г., казва той, К. Великовъ (П Драгановъ незнае даже името на г. Величкова!) прѣвелъ Русалката отъ Пушкина, и че той, г. Величковъ, билъ привърженикъ „дѣлу русско-болгарской литературной взаимности и отличній знатокъ, какъ русской литературы, такъ и русскаго языка . . . къ тому же образованія онъ западно-европейскаго, точнѣе американскаго“ (защо ли не и африканскаго?) . . . Между българскитѣ прѣводачи на Пушкина П. Драгановъ е втикнѫлъ дори и . . Ионковъ-Владикина!

Такива библиографи като П. Драганова, които нѣмать хаберъ отъ онова за което говорѫтъ се наричатъ у насъ невѣжи, въпрѣки протестътъ имъ, че тая дума е немислима въ българския езикъ, (Истор. Вѣстникъ Май. 1899, 678); а тая дума не само че е мислима, но е и често употрѣбявана у насъ, напримѣръ, въ случаи когато се има работа съ хора като П. Д. Драганова.

Пенчо Славейковъ.

На таквизъ глави — такъвъ бръсначъ. Въ априлската книжка на **Български Прегледъ** (излѣзла кѫдѣ края на Май), г. Дерманчевъ е намѣрилъ случай да си разбие и той калпавиятъ банъ — за моя смѣтка. Той цитира слѣднитѣ мои изрази, извадени изъ

единъ подлистникъ, печатанъ нѣщо прѣди година въ в. „Знаме:“ „Въ Мисъль се печататъ най-малко лоши, а най-много хубави стихотворения. Доста е да посочимъ имената на сегашнитѣ ни най-добри поети, г. г. Михайловски, Славейковъ, К. Христовъ, които пишатъ въ нея. Завело се е обичай у нашитѣ критици, първиятъ да го ругаятъ, вториятъ да не го удостояватъ съ внимание, а третиятъ само да го хвалятъ“. Като цитира горнитѣ думи, г. Дерманчевъ дохажда до заключение, че „по тоя начинъ азъ съмъ се домогналъ да обърна вниманието на обществото върху себе си — а това не е ли самохвалство отъ най-чиста проба?“ И за да покаже всичката грозотия на такова едно самохвалство, г. Дерманчевъ е съпоставилъ на горѣотбѣлѣзанитѣ други пакъ мои думи, че „нѣма нищо по отвратително отъ самохвалствата въ литературата.“ Всичкитѣ цитирани отъ г. Дерманчева думи сж мои, и ако азъ съмъ ги казалъ, то не е за да се самохвалѫ, а да констатирамъ извѣстни **факти**, — споредъ недоцитираниятъ отъ г. Дерманчева пасажъ изъ „Мисъль“, дѣто е отбѣлѣзана извѣстната истина, че „на писателя, като писатель, е позволено да говори печатно за себе си... по въпроси отъ фактически характеръ . . .“ (Мисъль г. IX, кн. 1, стр. 110).

За въпроси отъ чисто фактически характеръ съмъ говорилъ азъ и, когато ми падне сгода като днесь, ще говорѫ пакъ. Но може би г. Дерманчевъ незнае **фактитѣ**? — да заповѣда да ги види. Не бихъ ги вадилъ наявѣ, да не бѣхъ прѣдизвиканъ.

Първо: Ако г. Дерманчевъ незнае хърватски, може да накара своя достоенъ другарь-съмисленикъ, г. Милетича, да му прѣведе слѣдниятъ пасажъ отъ Vienac (God. XXXI borj 14, стр. 227): Penčo Slavejkov . . . danas je najpopularniji pesnik bugarski . . , On je pesnik, koji se kreće u idealnim krajevima velikih misli i osećaja . . . Въ своитѣ творения той se pokasue kao neki predstavnik duševne veze izmed bugarskog istoka i evropskog zapada... Ако и тия думи сж слаби за г. Дерманчева, да го увѣрѫтъ, че азъ не се самохвалѫ, а прѣдавамъ (и то въ сто пѫти по мека форма) **факти**, мнения исказани отъ лично непознати мени писатели, то той може да се обърне къмъ г. Д-ръ Ив. Шишманова, тоже неговъ съмисленикъ, и той ще е въ състояние да му прѣведе буквално слѣднитѣ думи: Pentscho Slavejkoff . . . der in seinen Dichtungen voll tiefer schwerer Gedanken neue Bahnen in der bulgarischen Poesie eingeschlagen hat . . . (Gesellschaft, XIV Iahrg. Heft X, 722). Ако и това не е достатъчно за г. Дерманчева и за интелектуалнитѣ виновници на неговитѣ глупости, той може да се обърне още къмъ г. Цонева, за разяснение на слѣднитѣ думи изъ критики върху моитѣ поетически творения: Blenowe — Ein Büchlein von hervorragender Bedeutung für die bulgarische Letteratur, von hohen interesse auch für das Ausland, besonders für Deutschland; тъй че... darf P. S. Anspruch erheben, einen hervorragenden Anteil dazu beigetragen zu haben, die Litteratur seines Vaterlandes aus engen Grenzen zu europäi-

scher Bedeutung zu heben. (Gesellschaft XIV, lahrg. Heft VIII. 571—572). А ако и това не е доста г. Дерманчеву, нека той прѣгледа тазгодишнитѣ броеве отъ нѣмското списание Das Litterarische Echo, издавано подъ егидата на Prof E. Schmidt, дѣто на десетина мѣста ще срѣщне отзиви върху моитѣ литературни работи, между друго и цѣль очеркъ, придруженъ съ моя портретъ. Това сж **факти**, г. Дерманчевъ, факти на които единъ дребнавъ умъ неможе разбра значението, но които ми даватъ право, при сгода, да отбѣлѣжи **факта**, че Славейковъ принадлежи къмъ сегашнитѣ ни най-добри поети! Ако г. Дерманчевъ, или другъ нѣкой отъ редакторитѣ на Български Прегледъ, слѣдъ това разяснение би се осмѣлили да ми натякнжтъ, че азъ (прѣдизвиканъ) посочвамъ тѣзи чужди отзиви върху моитѣ творения, за да се самохвалиж, и че по-добрѣ би било да бждж скроменъ, не ми остава друго освѣнъ да отговорижъ съ думитѣ на Гете, думи казани за хора като високоинтелгентнитѣ редактори на Български Прегледъ, — Nur die Lumpen sind bescheiden!

Второ: Българската критика не ме удостоява съ внимание. — И г. Дерманчевъ има безочливостьта да твърди, че азъ съмъ казвалъ това за да обърнж по тоя начинъ вниманието на обществото върху себе си! Наистина, съ тия думи азъ съмъ искалъ да обърнж внимание, но не върху себе си, а върху гламавщината на литературното списание Бълг. Прегледъ, който печати резензии за всевъзможни диви книжлета, а не е удостоилъ съ внимание (въ продължение на четиригодишното си сжществувание) български литературни творения, които чужди журнали прѣподробно ги разглеждатъ? Или и това не е **фактъ**? Или и г. Дерманчевъ мисли, че Бълг. Прегледъ — литературно списание — е испълнилъ длъжностьта си, като се е изтървалъ да каже, че моитѣ пѣсни сж **статии**[1] и лъже читателитѣ си че ще говори за тѣхъ, а не казва ни буква поне за тѣхното съдържание? Не е литературно шарлатанство да се спотаваштъ като... а послѣ, когато ти наврижтъ въ очи факта за твоето спотаване, да дигашъ врѣва.

Вѣрвамъ че езикътъ и тонътъ на настоящия ми прѣдизвиканъ отговоръ, нѣма да се харесатъ г. Дерманчеву. Но азъ съмъ убѣденъ, че докогато у насъ се говори „леко и меко", или пъкъ се опѣва съ благия зевзешки езикъ на г. Цонева, до тогава ще бжде възможно и — и сжществуването на безсмисленни и безфизиономни литературни списания, като Бълг. Прегледъ, редактирани отъ — перушинести спасители на Римъ.

За сега толкозъ.

Пенчо Славейковъ

---

[1] „Отъ новитѣ оригинални статии въ тая книжка (Мисъль), отбѣлѣзваме Конярь" Бълг. Прегледъ г. I, кн. X, 169. За моитѣ Епически пѣсни (1896) и Блѣнове (1898) никой отъ критикаритѣ на „Б. П." не е казалъ ни бъкелъ.

ОТВАРЯ СЕ ПОДПИСКА

ЗА

ВТОРОТО ШЕСТМѢСЕЧИЕ

НА IX-ТА ГОД. НА

„МИСЪЛЬ“

(Подробности гл. на слѣд. стр.)

Излѣзе отъ печатъ:

КРИТСКОТО ВЪЗСТАНИЕ

И

ГРЪЦКО-ТУРСКАТА ВОИНА

Отъ Анри Тюро.

Прѣводъ отъ французки подъ редакцията на А. Вълковъ.

128 страници на 8-ка съ 40 картинки и 5 карти.

Цѣна 2 лева.

Продава се въ печатница и книжарница „Св. София“, ул. Раковски — София.

ВЕЧЕРНИ СѢНКИ

Отъ Кирилъ Христовъ

Издава книжарницата на К. Евстатиевъ въ Варна.

Цѣна 1 левъ.

СЪДЪРЖАНИЕ

НА

ПЪРВОТО ПОЛУГОДИЕ ОТЪ IX-ТА ГОДИШНИНА НА

„МИСЪЛЬ“

I. Стихотворения.

Ц. Церковски, П. Яворовъ и *Сл. П. Петковъ*. Албумъ отъ лирически пѣсни 48
Адамъ Мицкевичъ. 1. Народната пѣсень. 2. * * *. 3. Акерманскитѣ степи. 4. Бахчисарай. 5. Чатирдагъ. 6. Тримата Будрисовци. Прѣв. К. Х. . . 153
А. Бѣлковски, Б. Ивановъ, Ц. Церковски, и *П. Кр. Яворовъ*. Албумъ отъ лирически пѣсни 185
Кирилъ Христовъ. Бѣжанци. Баллада 283
Пенчо Славейковъ. Самотенъ. Пѣсни 300
Кирилъ Христовъ. Вечерни сѣнки. Стихотворения . . . 374
П. Кр. Яворовъ. Сънувахъ те 388
А. С. Пушкинъ. 1. Станси (Прѣв. П. Р. Славейковъ). 2. Зименъ вечерь 3. Ехо. 4. 26-ий Май. 5. Кавказъ (Прѣв. П. П. Славейковъ). 6. Анчаръ. 7. Облакъ. 8. Къмъ поета. 9. На гробищата (Прѣв. Кирилъ Христовъ) 481
П. Кр. Яворовъ. Буря. Сонетъ 504
Свѣтославъ Миларовъ. Сълзи 601

II. Повѣсти, раскази и драми.

Веселинъ Кандидатъ за лакей. Разказъ 3
Василъ Кънчовъ. Народно тържество. Скица 43
Морисъ Метерлинкъ. Вжтрѣ. Драма. Прѣв. Ив. Ст. Андрейчинъ. 52
Н. Висковски. Вечеринка у мадамъ Шумова. Разказъ. 142
Кирилъ Христовъ. Съученици. Разказъ 172
Г. Стаматовъ. Ларионовъ. Разказъ 243
Н. Г. Данчовъ. Квартирантъ. Скица 275

Гюи де Мопасанъ. Два разказа. I. По мѣсечина. II. Нощь. Прѣвела Е. Каравелова 303
Графъ Л. Н. Толстой. История на майката. Прѣводъ отъ стенограма 355
Александъръ Стойчовъ. Припадъкъ. Очеркъ 378
Кирилъ Христовъ. Не е на добро. Очеркъ 404
Н. Г. Данчовъ. Чернитѣ очи. Скица 488
Д. Невѣнова. Изъ дневника на една мома 495
П. Ю. Тодоровъ. Нѣма вече. Очеркъ 500
Лудвигъ Якобовски. И сатаната се усмихнѫ. Прѣвелъ отъ нѣмски М. К. 518
Г. Стаматовъ. Въ прѣмеждие. Очеркъ 573
Жанъ Ришпенъ. Метафизическа машина. Разказъ. Прѣв. Ив. Ст. Андрейчинъ 608

III. Естетически и литературни студии.

П. Славейковъ. Душата на художника 35
Ив. Ст. Андрейчинъ. Морисъ Метерлинкъ и декаденството въ литературата 52
Д-ръ К. Кръстевъ. Българската книга 131,361
П. Славейковъ. Адамъ Мицкевичъ. Етюдъ 158
Рене Думикъ. Гюи де Мопасанъ. Литературенъ портретъ. Прѣв. Ив. Ст. Андрейчинъ 286,409
П. Славейковъ. Потаената скърбь на поета. . . . 367
Георгъ Адамъ. Лудвигъ Якобовски. Литер. бѣлѣжка . . 516
П. Славейковъ. Пушкинъ въ България. Очеркъ . . . 563
А. Жанъ Ришпенъ. Литературна бѣлѣжка 606

IV. Философски, научни и обществено-политически статии.

П. Велиновъ. Изживѣване на историч. материализъмъ 76
Т. Г. Влайковъ. Законодателни реформи по Народното Просвѣщение. 88
*** Нѣколко думи по поводъ бюджета за 1899 г. 109
Д. П. Една помирителна философия (Алфредъ Фуйе). 262
П. Велиновъ. Парламентаризъмъ и демокрация. . . 389
В. Т. Генчевъ. Новиятъ договоръ 423
Г. Т. Данаиловъ. Една страница отъ нашата финансова политика. I, II 505
Г. Балашчевъ. Новонайденията най-старъ славянски паметникъ въ Македония 522
Хр. Ст. Источнитѣ желѣзници 530
П. Велиновъ. Социализъмъ и демокрация. Социологическа студия. Статия първа 585
Василъ Кънчовъ. Една избирателна борба. Политико-обществени бѣлѣжки. 616
Т. Г. Влайковъ. Учителскитѣ сдружавания и окржното на г. Иванчева. 630

V. Обществено-политическа хроника.

Spectator. Сждбата на Либералазма на Западъ . . . 92
В. К. Българскитѣ работи въ Турция 198
Spectator. Парламентаризъмъ на книга и въ дѣйствителность 210
В. Т. Генчевъ. Послѣднята криза и новия кабинетъ. 311
Spectator. Интернационалната политика въ начало на XX столѣтие 323
Spectator. Реакционни вѣения въ западна Европа. . 430
Spectator. Значението на колониалната политика въ цивилизованитѣ държави 537
Spectator. Невиннятъ Драйфусъ и болната Франция. 648

VI. Нашитѣ списания, прѣгледи и полемика.

П. Славейковъ. Прагъ. Год. I, кн. 1—9 . . . . . 109, 334
Т. Г. Знание и Умение. Год. I, кн. 1—4 112
Д-ръ К. Кръстевъ. Животъ. Год. II. кн. 1—2 219
Т. Г. Вл. Учитель. Год. VI, кн. 1—5 223
В. М. Съврѣменень Прѣгледъ. Год. I, брой 2—4 . . 227
К. К. Училищенъ Прѣгледъ. Год. 1899, кн. 1—2 . . 339
П. Слав. Ново Време. Год. III, кн. 1—2 440
П. Славейковъ. Едно „Възстановление на истината" . 457
М. Четвъртата художественна изложба 527
П. Славейковъ. На таквизъ глави — такъвъ бръсначъ. 669

VII. Критика.

Д-ръ Кръстевъ. Изъ тѣснинитѣ. Повѣсть отъ А. Лудогоровъ 114
В. М-а-въ. Тжкачитѣ. Драма отъ Герхардъ Хауптманъ 120
В. М. Войната и нейнитѣ мними благодѣяния, отъ Ж. Новиковъ 122
В. М. Нѣколко думи за с. Осоица, отъ Ст. Христовъ 123
И. С. А. Майнъ Ридъ: Бѣла ржкавица, Загубената сестра, Ямайски Маррони и пр. 123
П. С. Дѣтска китка, отъ Ст. Поповъ. 125
Л. С. Червенъ народенъ календаръ 125
П. Слав. Огледайте се. Хумористически отъ В. Шумаковъ . 229
В. Т. Стаю Малиновъ. Разказъ отъ Н. Василиевъ — Гранички . . . . . ,
К. К. Съврѣменний материализъмъ, отъ Полъ Жане. Прѣв. Н. Д. Юрдановъ 233
П. Слав. Въздишкитѣ на бай Ганйова синъ. Отъ Никола Балабановъ 236
И. С. А. Бащата. Трагическа игра въ III дѣйствия, отъ А. Стриндбергъ. Прѣв. отъ нѣмски Р. Ст. Попова. . 237
Зарин. The Peasant State an acconnt of Bulgaria in 1894 by Edward Dicey 238

П. Велиновъ. Происхождение и развитие на семейството и на собственността. Отъ М. Ковалевски. Прѣв. Г. Георгиевъ 343
К. К. Политически нули. Повѣсть изъ съврѣмения политически животъ на българитѣ. Отъ Матейко Дончевъ 347
П. Слав. Разкази на единъ старъ студентъ. Отъ И. Потапенко. Прѣв. Ст. Н. Коледаровъ 347
П. Слав. Евгения Гранде. Романъ отъ Оноре де Балзакъ. Прѣв. А. Тевъ 348
С. С Социализмъ и социалното движение въ XIX вѣкъ, Отъ В. Зомбартъ. Прѣв. Г. Георгиевъ . . . 350
П. Велиновъ. Кратъкъ курсъ по икономическата наука. Отъ Г. Богдановъ 453
Заринъ. The Future of the Balkan States, by S. I. Shoomkoff (Бѫдещето на Балканскитѣ Държави отъ С. И. Шумковъ). 455
В. М. Искуството отъ социологическа гледна точка. Отъ Ж. М. Гюйо. Прѣводъ отъ русски 462
М. Герасковъ. Сократъ като педагогъ. Очеркъ по историята на педагогията, Отъ А. В. Ждановъ. 463
П. С. Цариградски сонети. Отъ К. Величковъ . . 463
В М. Нуждата отъ политическо въспитание. Отъ Ив. Хаджиевъ. 464
К. К. Процессъ. Романъ отъ В. Благоева 548
П. С. Около вишнята и край огъня. Отъ С. С. Бобчевъ. 552
Х. К. Юбилеянъ сборникъ. По случай 25 годишнината отъ учителствуванѣто на Андрей Игнатиевъ 553
В. Н. Б. Въспитание на волята. Отъ Жюлъ Пейо. . . 554
В. М. Сензационнитѣ романи у насъ и тѣхното нравственно въздѣйствие. Литературни бѣлѣжки отъ Б. А. 555
Х. К. Младежь. Отъ К. Вагнеръ. Прѣвелъ А. В. . . . 557
И. С. А. Писма отъ моята мелница. Отъ А. Доде 655
* * * Животътъ като движение. Отъ Л. К. Поповъ. Прѣвелъ Г. Бакаловъ 656
К. К. Сънь и съновидение. Отъ П. Мутавчиевъ . . . 661
Лѣкарь. Нервозната жена. Отъ А. Моль. Прѣв. Д-ръ К. Камбосевъ 663
К. К. Хербертъ Спенсеръ. Отъ Отто Гаупъ. Прѣв. Д. Димитровъ 666
Х. К. Кавказски плѣнникъ. Отъ А. Пушкина. Прѣв. Н. Д. Юрдановъ. 667
Пенчо Славейковъ. „Историческій Вѣстникъ". Пушкинъ въ преводахъ 668
Нови книги 127, 350, 558

МИСЪЛЬ

ЛИТЕРАТУРНО-ОБЩЕСТВЕННО СПИСАНИЕ

ИЗЛИЗА ПОДЪ РЕДАКЦИЯТА

НА

Ив. Ст. Андрейчинъ, Т. Г. Влайковъ, Д-ръ К. Кръстевъ
и П. П. Славейковъ.

Година IX. — Юлий. — Книжка VII.

СОФИЯ

Печатница и книжарница «Св. София»

1899.

„Че кой ли пъкъ отъ сабя нѣма нужда —
„Самаръ когато на рода си гужда?

„Политици — безъ брой . . . Но, вкупомъ взети,
„Безъ менъ не могатъ, — ближатъ ми нозетѣ.

„Сѐ азъ за всички, — всички откъмъ мене:
„Това е то — държавно управленье!

„Министри падатъ, всичко се мѣнява; —
„Едничъкъ азъ съмъ вѣченъ въ тазъ държава!

„Азъ съмъ въ човѣшката рѣка утайка, —
„Па съмъ доволенъ, веселъ, стара майка!! —“

— „Вий сте диваци! Да не ви е криво!“. . .
Задума вторий бабаитинъ Иво.

„Вий пипате открито, — маскарите
„Властьта, — и си излагате главитѣ!

„Пъкъ ази тайничко се подвизавамъ, —
„И въ мръсоти кат' бъркамъ — чистъ оставамъ!

„Поржчатъ ми: Натупай газетаря
„Ивана — и Димитра печатаря . .

„И азъ — готовъ . . . Но какъ? Прѣдрѣшенъ! Въ кащи
„Не бихж ме познали! Манго сящи!

„Намѣрих хорицата си тогива —
„Па ги направих бъзье и коприва! . . .

„И туй за туй! . . . Кой бѣше? . . . Неизвѣстно! . . .
„Таквозъ безчестие е дѣло честно!

„Узнаих ли пъкъ, че се готви нѣщо,
„За паднжлитѣ партии зловѣщо, —

„Отивамъ, па го съобщавамъ — тридни
„Напрѣдъ — на нѣкои водачи видни . . .

„Ей-какъ и съ ангелитѣ другарувамъ,
„И съ дяволитѣ — па се не страхувамъ!

„Не съмъ азъ мжжъ бозна съ каква наука;
„Но слушайте отъ менъ добра поука:

„Да пипашъ — явната — глупавина е;
„На бѣлъ день щото става — сé вина е!

„Нà, примѣръ и министритѣ ви даватъ:
„Контрати сключватъ, — па ги потаяватъ;

„Отъ буюржийски нѣкакви мандати[1]
„Отбѣгватъ; трѣбали имъ депутати

„Ужъ независими: — да не разбиратъ
„Що вършятъ — тѣзъ които ги избиратъ!

„Ужъ въ конституцията туй стояло, —
„Че въ избори разбранщина не щѣло!

„Да кажешъ на избранника що искашъ,
„То било — съвѣстьта му да притискашъ!

„Законътъ пишалъ, — (хе! тъй имъ отърва!)
„Сé въ мятна вода да ловимъ пъстърва!

„Вредъ двоеличие и лъсть; фалшиво
„Е всичко що вирѣе, всичко живо!

„Вземете примѣръ и отъ Оногова . . .
„Хиляда лева далъ на Цинцарòва —

„Да го подкупи; па му писалъ: „— Друже!
„Тазъ скромна сумица ще ти послужи

„Да уредишъ една добра газета! —“
„А Цинцарòвъ — тазъ гивиндия клета —

„Всрѣдъ Камарата взелъ свѣта да мами,
„Че туй било заплата за реклами!

„У насъ, рѣчьта е було; тя маскира —
„Въ душата мръсно щото се намира . . .

„А тъй като е, — азъ, стражарь-отрепка,
„Въ единъ Богъ вѣрвамъ днесь,— въ лъжата крѣпка!—“

„— Какви сте вий мискини! — заговори
Тогава третий бабаджанъ, Григори . . .

---

[1] Стражарьтъ иска да каже императивни мандати.

„Хаберъ вий нѣмате — що значи царство!
„Не е то грубость — нито е коварство!

„Побойникътъ сѐ отъ побой умира,
„А хитрий — по-голѣмъ хитрецъ намира!

„Душмани зли за да си не създавашъ —
„Спи буденъ, гледай сѐ да се втелявашъ!

„Отъ олелия нѣма прокопсия!
„Връхлетишъ въ гнусна сдѣлка, — замълчи я!

„Не злото нѣщо зло е: проклетия
„Е туй — при зло да вдигашъ дандания!

„Съ простѫпки — Княжеството се позори,
„Ще кажете . . . Па нека не говори

„За тѣзъ простѫпки никой, — и тогава
„Ще придобийме всесвѣтовна слава!

„Азъ, ей-нà — тази вѣрица си имамъ:
„На работа ли ходѫ — позаспивамъ!

„И сѐ не виждамъ нищо, сѐ не знаѫ . . .
„Па гдѣто ще да му излѣзе края . . .

„До менъ — на седемь крачки — Владъ нападa
„Първана, Кочо — Петка . . . Страшна свада!

„Азъ се подръпнѫ на страна, па зяпамъ
„Къмто кирмидитѣ — мухитѣ лапамъ . . .

„Владъ ослѣпява, Петко окуцѣва; —
„Менъ — сѐ ме нѣма тамъ, — не знамъ що става . . .

„Тазъ нощь единъ касапинъ, либералецъ,
„Промуши нѣкакъвъ си бесарабецъ;

„Азъ бѣхъ тамъ близо . . . Вмъкнѫхъ се при Пенка,
„(Готвачката на фотографа Генка), —

„Стояхъ при нея двадесеть минути, —
„И послѣ припнѫхъ . . . дирѫ ужъ хайдути . . .

„Открихъ убийства сумма, и познавамъ
„Безъ четъ злотворци: всичко потаявамъ!

„Гробъ само гърбавитѣ ще исправи; —
„А менъ — краката ми да бѫдатъ здрави,

„Па бѣжъ отъ пакость! . . . Всѣки ме нарича
„Добъръ чилѣчецъ, — всѣки ме обича! —“

„— Млъкъ! . . . викнѫ, най-подирѣ, и четвъртий
Пазитель на реда, прочутий Гѫрди . . .

„Вий сте побългарени ченгенета!
„Тежкó на тази Българ̀ия клета

„Отъ васъ която чака управия!
„Това що брътвите е лудория!

„Вий сте бездушни твари, въвонени
„Въ безвѣрие, отъ всѣка свѣсть лишени!

„Азъ, байновци, съмъ сѫщество морално, —
„Въ духа си не търпявамъ нищо кално!

„Моралътъ е единъ, — а не сѫ триста:
„Покорность слѣпа — то е съвѣсть чиста!

„Азъ мислѭ тъй: на дълга си робъ бивай!
„Убий!“ когато ти рекѫтъ: — убивай!

„Азъ съмъ най-благий поданникъ на князя:
„Исколвамъ всичко за да го запазѭ.

„Честьта, — навънъ отъ нея нищо нѣма;
„Въ устата права дума, — честь въ корема!

„На много партии да служишъ, то е
„Издайничество, — и голѣмо зло е:

„Едничка партия признавамъ ази:
„Короната — и нейнитѣ гавази,

„И до гавазитѣ — седемь министри!
„Тя има само правото да бистри

„Политиката . . . За онѣзь бербанти
„Що крѣскатъ по кръчми и по локанти —

„Сѣчь, моръ и огънь, — и шесть педи яма
„Въ Орландовци! Ей моята програма.

„Разбира се, че всѣко псе желае
„На царскитѣ капии да пролае, —

„Но има псе и псе: едното милвашъ.
„А другото пъкъ ритвашъ и патирвашъ!

„Тѣзъ болгарановци сѫ побѣснѣли! . . .
„Правà, — и сѐ правà! . . . Па заревали —

„Га-чели земний гробусъ се пропукалъ!
„Правà ли?? — Нà бре, патка, нà бре, пукалъ!

„Нà-ти една плѣсница, нà ти друга!
„Ха сега, тичай, па си гледай плуга!

„ . . . И друго. Занаята вий не знайте, —
„Или ако го знайте — пъкъ нехайте . . .

„Стражарство — да ви кажѫ азъ — що значи:
„То е елмазъ — и калпаво петаче . . .

„Елмазъ е то, — ако си лице вѣщо,
„Сирѣчь, спациялистъ ако си въ нѣщо.

„Петаче калпаво е то, — когато
„Си хаплю и говедо мустакато.

„Берете паметь, умъ и майстория!
„Менъ вижте; — (знаньето си азъ не крия!)

„Не ходѫ азъ низъ всѣки долъ за дрѣнки!
„Двѣ спациялности си имамъ, — двѣнки:

„Умѣѫ митингитѣ да развалямъ
„И изборитѣ да изопачавамъ!

„Събиратъ се хлапаци, дирѫтъ смѣтка
„Отъ царщината: прѣдизвиквамъ схватка!

„Какъ? — Лесно! Съ шайка! Двайсеть души имамъ,
„И съ тѣхъ — митингитѣ съ пристѫпъ призимамъ.

„Хе-хе! расплаквамъ ти, съ подобна шайка,
„Дѣтето въ търбуха на свойта майка! . .

„А изборитѣ? Тамъ е марифетя!
„Отивамъ азъ при кметоветѣ: „— Петя

„Ще изберете! Иначе — мислете!
„За дань калпакя си ще продадете!

„Тозъ, който не харесва Петя, — Царя
„Напада, върши мърсота въ олтаря!

„Безъ Петя — чума, шарка и градушка!
„Безъ Петя — на бостаня трънь, не чушка!

„А Петя ако изберете — Царя
„Ще ви присрѣща — въ петъкъ — на пазаря

„Съ торби жълтици, и ще ви купува
„Кокошкитѣ, — па всѣки ще добрува! . . —“

„ . . . При урнитѣ пъкъ, — да живѣй юмрука! . .
„— Бре ти, негоднико, що диришъ тука?

„Що правишъ бунтъ, бре ти, държавни враго?
„Момци, удрете! . . —“ Па да ти е драго

„Да гледашъ: задници прибити, — тлъсти
„Тумбаци дупчени съ колове, — пръсти

„Прѣсѣчени, прѣхапани носо̀ве,
«И избалакани очи . . . Ското́ве

„На залханата! . . Изборъ тъй се прави —
„У насъ — и въ уреденитѣ държави . . .

„Едничъкъ избиратель трѣба, — сопа
„Се той зове, — и дава умъ на шопа!

„Народъ защо е? Само да се гази!
„Хе-хе! . . На силата слугувамъ ази,

„А не на сѣнки! . . Който ми заплаща, —
„И азъ подкрѣпата си нему да-щж!

„Щомъ нѣма господарство безъ стражари, —
„Стражарство не вирѣй безъ господари! . .

„ . . . Разбрахте ли, поплювковци? Вървете
„Сега, и честни людие бѫдете! . . —“

София. 21 Юний 1899.

СОЦИЯЛИЗЪМЪ И ДЕМОКРАЦИЯ

Отъ П. Великовъ

—✦—

> Явно е, че въ онзи моментъ, въ който работната стойность (Arbeitswerth) може да има значение само като формула на мисление или като една научна хипотеза, принадената стойность още повече става една проста формула, която се основава на една хипотеза.
>
> (Bernstein: Die Voraussetzungeu des Socialismus und die Aufgaben der Socialdemokratie. Стр. 38).

СТАТИЯ ВТОРА.

Икономическитѣ учения на Маркса.

I.

Въ прѣдидущата статия ний видѣхме, колко е основателна историко-философската хипотеза на Маркса, че основниятъ факторъ въ историята е икономиката. Въ тази статия ний абстрахираме отъ всѣкакви съмнѣния въ вѣрностьта на тази „научна теория“ и само ще разгледаме, въ какво състои този икономически факторъ, сир. до колко сж вѣрни ученията на Маркса върху икономическитѣ закони.

Ний ще изложимъ на кжсо възгледитѣ на Маркса върху този въпросъ.

Основата на икономическото учение на Маркса състои въ учението върху стойноститѣ. Всѣка стойность се създава чрѣзъ човѣшки трудъ (ний говоримъ за стойности въ капиталистическия строй, сир. когато всѣки създава стойность не за собствено упнтрѣбление, а за обмѣнъ, за продань). Стойностьта на различни стоки се опрѣдѣля отъ употрѣбения за тѣхното създаване човѣшки трудъ, който може да се измѣрва съ врѣмето, прѣзъ което е траялъ трудътъ. Но понеже

не всички хора работятъ еднакво добрѣ, то за сравнение на различни стойности се зима не конкретното врѣме, което е било употрѣбено за тѣхното създаване отъ Ивана или Драгана, които, може-би, сж много мързеливи хора, а „общественo-необходимиятъ“ трудъ, който може да се опрѣдѣли за всѣка една епоха. Напр. при сегашнитѣ машини, които се употрѣбяватъ въ обущарския занаятъ, трѣбватъ 12 часа трудъ за приготвяне единъ чифтъ обуща. Това е една абстрактна формула, която въ дѣйствителность никога не се осжществява, както ще видимъ по-подиръ. Тази формула споредъ Маркса е примѣнима къмъ всѣкакъвъ трудъ: и физически, и умственъ. Но щомъ всѣка стойность се опрѣдѣля чрѣзъ работата, употрѣбена за нейното създаване, която работа може да се измѣрява съ врѣмето на нейното траяне, то става ясно и значението на „принадената стойность“. Въ онази епоха и у онѣзи общества, гдѣто работникътъ работи съ собствени орждия и съ собствени сурови продукти, въ собствената си работилница, той е собственикъ на всичкитѣ стойности, които той създава. Но чрѣзъ единъ исторически процесъ, до който ний нѣма да се коснуваме тукъ, многобройни хора сж били лишени отъ всѣкакво имане: тѣмъ сж останали само ржцѣтѣ и главата за работа. За да се прѣхранятъ, тѣ сж принудени да приложатъ своя трудъ къмъ суровитѣ продукти, принадлежащи на единъ другъ човѣкъ, въ неговата работилница (фабрика) и съ негови орждия. Понеже този богатъ човѣкъ (капиталистъ) не е филантропъ, той нѣма да се задоволи съ това, работникътъ да му заплаща отъ създаденитѣ стойности само толкова, колкото струватъ суровитѣ продукти, наемътъ на помѣщението и поврѣждането орждията на производството. Щомъ нѣма печалба, богатиятъ човѣкъ нѣма да си създава главоболия и да открива фабрика, да купува сурови продукти и отгорѣ още да зима върху себе си риска при продажбата на стокитѣ. Капиталистътъ работи за печалба. А отъ кждѣ ще я искарва? Марксъ отговаря: чрѣзъ „принадената стойность“. Работникътъ работи, да кажемъ, 12 часа въ деня. За да се покриятъ разноскитѣ за построяване фабриката (сир. лихвитѣ на употрѣбения за тази цѣль капиталъ), за сурови продукти и за орждията (машинитѣ) — стигатъ онѣзи стойности, които работникътъ създава въ 4 часа. За труда на работника капиталистътъ плаща такъва часть отъ стойностьта

на изработеното, която първиятъ създава пакъ въ 4 часа. Значи, фабрикантинътъ покрива всичкитѣ си разноски съ онѣзи стойности, които работницитѣ създаватъ въ 8 часа. Но тѣ работятъ по 12 ч. всѣкидневно: слѣдователно прѣзъ 4-тѣхъ останѫли часове тѣ създаватъ печалбата на фабрикантина или принадената стойность. По-простъ примѣръ. Единъ работникъ направя въ день единъ чифтъ обуща, които струватъ 12 лева; понеже той работи 12 часа, то всѣки работенъ часъ струва 1 левъ. Обущата продава майсторътъ-стопанинъ и зима 12 лева. Отъ тѣхъ той плаща 4 лева надница на работника, 3 лева му костува кожата и другитѣ принадлежности на обущата, а 1 левъ на всѣки чифтъ се пада за покриване разноскитѣ по купуване и подържане на орѫдията (инструментитѣ). И така майсторътъ исхарчва всичко 8 лева, а зима 12 лева; слѣдов. той печели 4 лева, които сѫ създадени отъ работника, но се прибиратъ отъ майстора, понеже той е стопанинъ на работилницата и на инструментитѣ. По този начинъ фабрикантинътъ натрупва богатства чрѣзъ присвояване една часть отъ стойноститѣ, създадени отъ наемния работникъ, сир. чрѣзъ присвояване принадената стойность. Капиталистътъ не исхарчва за себе си всичката печалба, а само една малка часть; останѫлото той употрѣбява за расширочаване своята фабрика, и за наемъ още работници и по такъвъ начинъ присвоява още повече принадена стойность. Това би могло да върви безъ край и капиталистътъ вѣчно би уголѣмявалъ богатството си, ако нѣмаше конкуренция. Но послѣднята го спъва. Той създава стоки за продань. Ала не само той създава такива, но и други подобни на него капиталисти. Всѣки отъ тѣхъ иска да продаде своята стока. Който по-ефтино продава, той повече стока ще продаде. И ето стрѣмлението да се създаватъ ефтини стоки. За да станѫтъ ефтини стокитѣ има двѣ срѣдства: или да се намали заплатата на работницитѣ, или, при сѫщата заплата, работницитѣ да създаватъ повече стоки. Бѣше врѣме, когато се употрѣбяваше първото срѣдство. Но отъ когато работницитѣ сѫ се организирали въ съюзи, капиталистътъ не смѣе да намалява заплатитѣ имъ, безъ да прѣдизвика голѣмо противодѣйствие отъ тѣхна страна. Той се принуждава да поефтинява стокитѣ си по втория начинъ, а именно: въвежда машини, които му даватъ възможность да създава съ сѫщитѣ работници и въ сѫщото работно врѣме повече стоки: единъ

обущарь, който работи само съ рѫцѣ, ще направи въ 12 часа 1 чифтъ обуща; а онзи който работи съ една проста машина, ще направи въ сѫщото врѣме 2 чифта, а съ най-новитѣ машини — 3 чифта. По този начинъ стокитѣ стават по-ефтини.

Разбира се, че между капиталиститѣ, които изнасятъ на пазаря своитѣ стоки за продань, ще побѣди онзи, който произвежда стокитѣ си по-ефтино. Онѣзи капиталисти, които нѣматъ достатъчни срѣдства за купуване машини, произвождатъ сѫщитѣ стоки съ по-голѣми разноски, а сѫ принудени да продаватъ тѣзи стоки по най-ефтината цѣна, сѫществующа на пазаря: ето защо тѣ не могѫтъ да сѫществуватъ и — банкрутиратъ. Побѣдитель въ тази борба остава едрият фабрикантинъ, който има най-усъвършенствуванитѣ машини, който има най-голѣма фабрика: колкото е по-голѣма фабриката, толкова повече е раздѣленъ трудътъ, толкова повече се специализира всѣки работникъ въ своята особена работа, толкова по-бърже той работи, толкова повече стойности създава той. Тази всемирна конкуренция води къмъ туй, че все повече и повече се концентриратъ капиталитѣ и все по-малъкъ става броятъ на капиталиститѣ, които господаруватъ надъ цѣлото производство; а отъ друга страна толкова повече самостоятелни производители се лишаватъ отъ орѫдията на производството и ставатъ наемни работници. Броятъ на доволнитѣ и сититѣ става все по-малъкъ, а броятъ на недоволнитѣ и гладнитѣ става все по-голѣмъ. Капиталиститѣ (не капиталитѣ!) се намаляватъ, а работницитѣ, които притежаватъ само глава и рѫцѣ, се уголѣмяватъ. Най-сетнѣ всичкитѣ богатства се концентриратъ въ съвършено малко рѫцѣ, а отъ друга страна наемниятъ пролетариятъ се уголѣмява до такава ужасна степень, щото катастрофата става неизбѣжна: извършва се експроприяцията на експроприаторнитѣ, сир. унищожава се собственостьта на капиталиститѣ, които прѣзъ цѣли вѣкове сѫ присвоявали стойноститѣ, създадени отъ работницитѣ и всичкитѣ капитали се турятъ на расположение на цѣлото общество: частната собственость се унищожава и се въвежда коммунистическата собственость.

Този исходъ ще ни се покаже още по-естественъ, като земемъ прѣдъ видъ, че капиталистическата организация крие въ себе си таквизъ противорѣчия, които водятъ къмъ неговото

разрушение. Ето въ какво състоятъ тѣзи противорѣчия: капиталистътъ гледа само да произвежда повече и по-ефтини стоки; той не знае, колко отъ неговитѣ стоки могатъ да се продадатъ на всемирния пазарь. Тъй постѫпва всѣки капиталистъ. До извѣстно врѣме продажбата на стокитѣ върви добрѣ. Съ придобитата печалба се расширочава производството, на пазаря се хвърлятъ още повече стоки. Но ето че настѫпва моментътъ, когато пазарьтъ е наситенъ, когато потрѣбноститѣ на масата сѫ удовлетворени, а на пазаря оставатъ грамадни купища непродадени стоки, които падатъ неимовѣрно въ цѣната: настѫпва криза; безброй стойности изгубватъ всѣкаква цѣнность; много капиталисти банкрутиратъ. Слѣдъ това производството се намалява, дордѣто се изравни съ сѫществующитѣ потрѣбности. Послѣ отъ ново се захваща усилено производство. И пакъ слѣдва нова криза. Тѣзи периодически кризи сѫ една неискоренима язва на капиталистическата организация.

Друго едно противовѣчие на капиталистическия строй се състои въ това, че въ борбата на пазаря побѣждава онзи, който продава най-ефтино стокитѣ си. Когато всички работятъ еднакво интензивно, съ сѫщи машини, при еднаква организация на труда, онзи ще може да продава най-ефтино, който се задоволи съ най-малка печалба; и ето захваща се борба между разни капиталисти; печалбата (Profitrate) найсетнѣ се намалява до такъвъ степень, че капиталиститѣ се отказватъ да произвеждатъ стоки, като прѣдпочитатъ да турятъ своитѣ капитали въ разни държавни заеми, които гарантиратъ ако и малъкъ, но сигуренъ приходъ. Намалява се конкуренцията, отново се повдига печалбата, отново се създаватъ прѣдприятия; пакъ захваща конкуренция и пакъ намаляване на печалбитѣ.

Най-сетнѣ третото противорѣчие е особено очевидно въ наше врѣме: съ развитието на капитализма намалява се все повече и повече и броятъ на самостоятелнитѣ производители, все повече ставатъ наемнитѣ работници, които получаватъ такава плата, която имъ стига само за удовлетворяване на най-необходимитѣ потрѣбности; съ една дума, съ развитието на капитализма намалява се и покупателната сила (ако не абсолютно, то поне относително) на потрѣбителната маса. Капиталистътъ е принуденъ да дири нови чуждестранни пазарища. Но понеже сега капитализмътъ се разви въ много

страни, то виждаме да се захваща една борба за пазарища сир. за колонии. Всичкитѣ европейски държави се борятъ сега за Китай, за Африка, три държави се борятъ даже за Самоанскитѣ острови. Но само онзи може да завладѣе въ тази борба най-добритѣ колонии, който е най-добрѣ въоржженъ, който има най-многобройна флота и най-организирана войска. Всички държави се надпрѣварватъ въ харчене пари за въоржжаване. Тѣзи пари се събиратъ въ форма на различни данъци пакъ отъ народа, а съ туй още повече се намалява неговата купувателна сила и слѣдов. нуждата отъ чуждестранни пазарища става още по-голѣма. По този начинъ капитализмътъ въ самото си развитие носи сѣмето на разлагане: той умира като расте, той се задъхва въ собственната си тлъстина. Отъ една страна капитализмътъ си нанася смъртоносни рани, отъ друга страна той уголѣмява и организира пролетариата, своятъ страшенъ противникъ, който въ удобенъ моментъ ще му нанесе послѣдния — смъртенъ — ударъ. Капитализмътъ безсъзнателно създава социялизма.

II.

Ето въ кратки чърти сжщностьта на Марксовото икономическо учение. Сега ще изложимъ пъкъ критиката на това учение, както ни я даде социялъ-демократътъ Бернщайнъ въ цитираното вече забѣлѣжително съчинение [1].

Прѣди всичко трѣбва читателтъ да знае, че Марксъ не основава своитѣ политико-социални искания, сир. своята практическа программа на този фактъ, че работникътъ не получва пълната стойность на създаденитѣ отъ него продукти. Принадената стойность е единъ фактъ, който може да възмущава нашето нравственно чувство, може да прѣдизвика въ насъ протестъ противъ една социална несправедливость, но това още не може да послужи за основа на социялизма. Марксъ се страхува отъ сантименталность, отъ всѣкакви „благородни чувства“. За него социялизмътъ трѣбва да се основава на едни обективни явления, независящи отъ нашитѣ чувства, а дѣйствующи съ силата на природни закони, на една „природна необходимость“. Принадена стойность соб-

[1] Глед. Bernstein: Die Voraussetzungen des Socialismus etc. III глава: Die wirtschaftliche Entwickelung der modernen Geselschaft.

ственно сѫществуваше, ако и въ измѣнена форма, и въ античното общество, когато робътъ произвеждаше стоки за своя господарь, отъ които получваше само една малка часть, необходима за подържание на живота му. Това, което прави, споредъ Маркса, социялизмътъ една фатална необходимость, то сѫ онѣзи противорѣчия на капиталистическия строй, които подкопаватъ неговото сѫществувание: кризитѣ, концентрацията на капиталитѣ, организиранието на работницитѣ, прѣдизвикано отъ голѣмитѣ фабрики. Прочее Марксъ и Енгелсъ сѫ заявявали нѣколко пѫти, че всѣкакво опитване да се дедуцират социялистическитѣ искания отъ учението за принадената стойность, е фалшиво, понеже „това би означавало примѣнение на моралъ къмъ икономиката“ . . . Ако ний казваме: „това не е справедливо, това не трѣбва да бѫде“, то това нѣма нищо общо съ икономията. Ний само казваме, че този икономически фактъ (принадената стойность) противорѣчи на нашето нравственно чувство. Ето защо Марксъ никога не е основавалъ своитѣ комунистически искания на този фактъ, а на необходимото, все повече и повече извършваще се прѣдъ нашитѣ очи, сгромолясване (Zusammenbruch) на капиталистическата форма на производството:

Понеже ний си поставихме за цѣль да разгледаме критически учението на Маркса, като практическа програма, то ний бихме могли съвсѣмъ да не разглеждаме неговото учение за стойностьта и за принадената стойность. Обаче за да охарактеризираме Маркса като мислитель, необходимо е да погледнемъ, какъ е дошълъ той до своитѣ идеи за стойностьта. Разбира се, че нѣма защо да се впущаме въ голѣми подробности: ний тукъ не пишемъ политико-икономическа критика.

Ако бихме искали да привеждаме мнѣнията на буржуазни писатели, стигало би да посочимъ мнѣнието на Ланге[2], който въобще отрича всѣкакво значение на Маркса, като теоретикъ въ политическата икономия. Но тукъ, може би, говори не единъ безпристрастенъ ученъ, а единъ страстенъ защитникъ на буржуазнитѣ интереси. Ний допущаме това, макаръ че многобройнитѣ възражения на този писатель ни се виждатъ много основателни, особено върху създаването

[2] Ernst Lange: Karl Marx als volkswirtschaftlicher Theoretiker. Conrad's Jahrbücher für Nationalökonomie. 1897. XIV Band, 4 Heft.

на капиталитѣ, върху отношението на печалбитѣ къмъ основния капиталъ и т. н. Прѣди всичко, какво ни казва самъ Марксъ? Въ първия томъ на съчинението си „Капиталъ“ той ни доказва, че стойността на всѣки продуктъ се опрѣдѣля отъ траянето на употрѣбения за неговото създаване трудъ (обществено-необходимъ): тукъ стойността на продукта се абстрахува напълно отъ неговата потрѣбителна полезность. А въ третия томъ на сѫщото съчинение той измѣнява значително това си опрѣдѣление: тукъ той вече приема, че стойността на продуктитѣ, както и принадената стойность, се опрѣдѣлятъ не само отъ работата, а и отъ други причини. Въ първия томъ Марксъ ни е далъ една абстрактна формула; но щомъ се е опиталъ да я примѣни на практика, констатиралъ е нейната неприложимость; така: двѣ фабрики, които работятъ съ равни капитали, печелятъ приблизително еднакво, макаръ че едната фабрика употрѣбява $^1/_4$ отъ своя капиталъ за работническа плата, а втората употрѣбява за тази цѣль $^1/_2$ отъ капитала; както видѣхме, споредъ принципитѣ въ I-я томъ на „Капиталъ“, принадената стойность се създава отъ работническия трудъ; а на практика излиза, че количественно не еднакъвъ работнически трудъ създава еднакви печалби. Това противорѣчие между I и III томъ на „Капиталътъ“ е доказало, че първото опрѣдѣление на Маркса не е вѣрно, че стойността на продуктитѣ и принадената стойность не сѫ слѣдствие само на труда.

Зомбартъ се е помжчилъ да обясни това противорѣчие, като казва, че първата формула на Маркса дѣйствително нѣма никакво практическо, а само едно теоретическо значение, като едно ржководяще начало, като единъ „регулятивенъ принципъ“ [3]. Още по-рѣзко се произнася англійскиятъ социялистъ — но не марксистъ — Shaw. Той казва:, старата теория на стойността . . . е била приета въ онази форма, въ която е изложена въ първия томъ на „Капиталъ“ отъ Маркса, до колкото тази форма въобще може да се разбере популярно. Тази теория е безнадежно невѣрна и устарѣла, тя бѣ исхвърлена отъ самия Марксъ въ третия томъ на „Капиталъ“ (к. н.); ако тя бѣше вѣрна, тя би говорила противъ сѫществуването на „припа-

[3] Masaryk: Wissenschaftliche und philosophische Krise innerhalb des gegenwärtigen Marxismus. Wien. Die Zeit. № 177.

дената стойность". По-нататъкъ сжщиятъ авторъ казва, че нейното распространение се благодари именно на нейната популярность: всѣки може да разбере, че стойността на всѣка стока се опрѣдѣля отъ употрѣбения за нейното създаване трудъ.[1]

Естественно е слѣдъ това, че Бернщайнъ е могълъ да дойде до онова заключение, което се съдържа въ мотото на тази статия. Той указва на туй, какъ марксовата теория на стойността е лишена отъ всѣкакво конкретно съдържание, сир. отъ всѣкакво практическо примѣнение. А заедно съ това и нейното слѣдствие — теорията на принадената стойность — става една проста формула, която се основава на една хипотеза. Той указва по-нататъкъ, какъ несполучливо Енгелсъ се е опитвалъ да докаже, че ако теорията на Маркса не е примѣнима сега, въ капиталистическия строй (забѣлѣжете, че Марксъ се е занимавалъ само съ капиталистическия строй), тя обаче е била примѣнима по-рано, прѣди столѣтия. Бернщайнъ тукъ се ссилава на другъ единъ социялъ-демократъ, Парвусъ, който е опровергалъ това тълкуване на Енгелса. Трѣбва да се признае, че въ опрѣдѣлението стойността на продуктитѣ влиза и елементъ на полезността и съотношение между прѣдлагането и търсенето.

Като резултатъ на тѣзи бѣлѣжки ний имаме: основата на икономическата теория на Маркса е само една абстрактна формула, която има извѣстно — твърдѣ ограничено — научно значение, каквото, споредъ изражението на Бернщайнъ одухотвореният атомъ има за материализма. Това сега се признава не отъ закоравѣли буржуа, а отъ много добри социялисти. Ако ний това приведохме, то само за да покажемъ методата на цѣлото мисление на Маркса: той е вѣренъ ученикъ на Хегеля, който интуитивно съзиждаше цѣли системи, абстрактни схеми, въ които подиръ се мжчеше да вмѣсти конкретнитѣ факти като въ едно прокрустово ложе. За цѣлта на нашата статия обаче този резултатъ нѣма голѣмо значение, понеже, както се каза вече, социализмътъ не се основава на теорията на стойността, нито на фактътъ на принадената стойность. Споредъ Маркса социялизмътъ е необходимо слѣдствие на концентрацията на капиталитѣ, която ужъ се уголѣмява все по-вече и по-вече, като въ сжщото

[1] Bernard Shaw. Die Illusion des Socialismus. Die Zeit № 109

врѣме се уголѣмява и армията на пролетарията; социялизмътъ е слѣдствие на онѣзи неизбѣжни противорѣчия, които крие въ себе си капиталистическиятъ строй, независимо отъ съзнанието и волята на капиталиститѣ, даже противъ тѣхната воля. Ний сега ще разгледаме този въпросъ, отъ разрѣшението на който зависи не социялизмътъ изобщо, а марксовиятъ социялизъмъ.

III.

Въпросътъ е много простъ: като оставимъ на страна всѣкакви теории, а само чрѣзъ едно просто наблюдение върху живота, констатираме ли ний едно постоянно намалявание на собственници, сир. едно натрупвание на богатствата все въ по-малко ржцѣ или не? Или съ други думи: унищожава ли се срѣдната класа, която не принадлежи нито къмъ онази на едритѣ капиталисти, нито къмъ онази на наемнитѣ работници? Бернщайнъ смѣло и съ доказателства въ ржцѣ отговаря на този въпросъ отрицателно.

Прѣди всичко да не забравяме, че производството може да се концентрира и при все това капиталитѣ да се разцѣпватъ на много дребни части: това ний наблюдаваме всѣкидневно при акционернитѣ дружества. Макаръ че фабриката е много голѣма, тя обаче принадлѣжи не на единъ капиталистъ, а на стотини, хиляди собственици на акции. Бернщайнъ ни съобщава извънредно интересни данни върху това явление. Извѣстно е, че въ послѣдно врѣме въ Америка и Англия се образуватъ цѣли дружества на капиталисти, които се уславятъ помежду си да не си правятъ конкуренция, а да монополизиратъ цѣлото производство (Trust). Въ това до скоро виждахъ най-изразената форма на концентрация на капиталитѣ. И какво се оказва? Дружеството за произвеждание конци за шиене състои отъ 12300 членове, отъ които 6000 души участвуватъ въ прѣдприятието съ по 1500 лева, 4500 души—съ по 3755 лева, 1800—съ по 7875 лева. Броятъ на акционеритѣ на голѣмия Манчестеровъ плаваталенъ каналъ възлиза на 40,000, а на друго едно прѣдприятие даже на 74,262 души. Изобщо числото на акционеритѣ въ Англия възлиза приблизително на 1 милионъ души. Но и това не е достатъчно. Важно е да се знае, каква е тенденцията на капиталистическото развитие: намалява ли то имотната класа или не. Цифритѣ, приведени отъ Берн-

щайнъ, ето що показватъ: броятъ на хората, които плащатъ данъкъ отъ единъ приходъ по-голѣмъ отъ 3750 лева, възлиза на близо единъ и половина милионъ. Въ 1851 година въ Англия имало само 300,000 сѣмейства съ единъ приходъ 150 до 1000 английски лири (3750 до 25000 лева), а въ 1881 година 990000, сир. близо единъ милионъ. Това значи, че броятъ на тѣзи сѣмейства се е уголѣмилъ въ 30 години на $233^1/_3$ %, когато народонаселението на Англия прѣзъ сжщия периодъ се е уголѣмило само на 30%. А въ 1898 година подобни сѣмейства се наброяватъ до $1^1/_2$ милиона.

Тѣзи данни показватъ, че не се измѣнява концентрацията на капиталитѣ даже и въ най-фабричната държава. Въ всѣкои случай това ни доказва, че пророкуванията на Маркса за бързата концентрация на капиталитѣ, сж абсолютно невѣрни. Трѣбва слѣдователно да прѣстанжтъ вече да доказватъ научността на Марксовитѣ хипотези съ туй, че Марксъ е вѣрно прѣдсказвалъ бждщето.

Обаче читателтъ може да помисли, че тъй става само въ Англия [5]. Бернщайнъ привежда слѣдующитѣ данни за Франция: на 8,000,000 сѣмейства тамъ има 1,700.000 съ единъ срѣденъ годишенъ приходъ отъ 6500 лева, 160,000 съвсѣмъ богати и 6 милиона работници. И тази картина е далечъ отъ концентрацията на капиталитѣ. Въ Прусия въ 1854 година при едно население отъ 16·3 милиона души само 44,407 души сж били съ единъ годишенъ приходъ отъ повече отъ 3750 лева, а въ 1894 година при едно население отъ 33 милиона — подобенъ приходъ сж имали 321,296 души. Сирѣчъ населението се е уголѣмило два пжти, а приходитѣ отъ 3750 лева — седемъ пжти. Характерно е, че само за три години — отъ 1894 до 1897 година — подобнитѣ доходи сж се уголѣмили на 26,032 или на повече отъ 8%. Даже да земемъ въ съображение абсолютно всичкитѣ данни, особено поскжпяването на разнитѣ храни, все ще излѣзе, че срѣднитѣ имоти се уголѣмяватъ два пжти по-скоро отъ

---

[5] Както е извѣстно, на послѣдния социялистически конгресъ Каутски именно това възрази на Бернщайна, че послѣдниятъ билъ зималъ въ внимание само Англия, къмъ която дѣйствително Марксовата теория не е напълно примѣнима. Каква ирония! Марксъ е основалъ своето учение именно на факти изъ обществения животъ на Англия. При това какви сж тѣзи исторически закони, които не сж примѣними ни за всѣко врѣме, ни за всѣко мѣсто: въ Англия не сж примѣними, въ XIX вѣкъ не сж примѣними Материялистическата теория непримѣнима къмъ материята!

ръста на населението. Сѫщото явление се забѣлѣзва и въ Саксония, най-промишлената часть отъ цѣла Германия.

Разбира се, че на основание на тѣзи данни Бернщайнъ има право да заключи, че не само относително, сирѣчъ при сегашното капиталистическо развитие, количеството на имотнитѣ хора не се намалява, но напаки: „количеството на имотнитѣ расте и абсолютно и относително". Противъ този абсолютно доказанъ фактъ нищо не може да се възрази: цифритѣ сѫ сухи, но многозначителни.

Да погледнемъ сега на въпроса отъ друга страна. Концентрация на капиталитѣ ще рече — концентрация на производството, унищожаване на дребнитѣ занаятчии и фабрики. Вѣрно ли е това? Признавамъ самъ, че цифритѣ, приведени отъ Бернщайна по този въпросъ, очудихѫ и менъ, който винаги се отнасямъ скептически къмъ Марксовитѣ хипотези. Оказва се слѣдующето: въ Англия, гдѣто фабричната промишлиность е най-развита, отъ 9 милиона индустриялни работници тъкмо 3 милиона сѫ заети въ дребни работилници, които не сѫ турени подъ контрола на фабричната инспекция, подъ който сѫ подчинени приблизително $4^1/_2$ милиона работници, раздѣлени на 160948 фабрики и работилници, или срѣдне по 28 работника на едно фабрично заведение. Даже ако исключимъ работилницитѣ, отъ които на всѣка една се падатъ по 8 работника, то все пакъ на една фабрика се падатъ по 49 работника. Това показва, че „промишленитѣ заведения и въ британската държава прѣдставятъ най-голѣмо разнообразие; никаква голѣмина не изчезва отъ стълбата": редомъ съ голѣми фабрики, ний срѣщаме срѣдни и дребни фабрики и занаятчийници.

Сѫщото явление ний можемъ да константираме и въ другитѣ държави. Въ Германия отъ $10^1/_4$ милиона хора, заети въ промишленностьта (прѣзъ 1895 година), само 3 милиона се падатъ на едритѣ фабрики, $2^1/_2$ милиона на срѣднитѣ, а $4^3/_4$ милиона на дребнитѣ. Прости занаятчии имаше $1^1/_4$ милионъ; при това се оказа че послѣднитѣ въ петь еснафа сѫ се уголѣмили въ сравнение съ прѣдшествующитѣ години — и абсолютно, и относително (въ сравнение съ уголѣмяването на народонаселението). При това е важно да се помни, че промишленостьта играе въ Германия почти сѫщата роль, както въ Англия.

Въ Франция, гдѣто въ промишленостьта сж заети само 25·9% отъ цѣлото население, има на 1 милионъ самостоятелни хора (сир. капиталисти) само 3·3 милиона служащи (пролетариятъ), въ Австрия на 600,000 самостоятелни — 2¼ милиона служащи; въ Швейцария — на 127,000 самостоятелни —400,000 служащи; даже въ Сѣверо-Американскитѣ Съединени Щати, гдѣто производството е значително концентрирано, ний намираме на 355,415 промишлени заведения 3½ милиони работници или срѣдно по 10 работника на едно заведение; но въ тѣзи цифри не влизатъ дребнитѣ занаятчии. Въ Прусия въ 1895 г. на 5,876,082 души, заети въ промишленостьта, 1,648,633 сж били стопани на промишленитѣ заведения, 252,862—лица отъ управлението, надзора и техническия персоналъ и 3,974,588—работници, сир. на единъ стопанинъ се падатъ по 2½ работника. Голѣма концетрация![6]

Отъ всички тѣзи данни слѣдва ясно, че не може да става и дума за интезивно концентриране на производството, че ужъ едритѣ фабрики безспирно убиватъ чрѣзъ своята конкуренция всичкитѣ еснафи и дребнитѣ фабриканти, като ги прѣобръщатъ въ наемни работници. Слѣдующитѣ данни доказватъ това най-очевидно. Ако сравнимъ 1882 и 1895 години, то ще намѣримъ че въ тѣзи 13 години въ Германия

1) дребнитѣ занаятчийници	(1—5 работ.)	сж	се	уголѣмили	на	24,3%
2) срѣднитѣ фабрики	(6—10 „)	„	„	„	„	66,6%
3) едритѣ „	(11—50 „)	„	„	„	„	88.8%

отъ което се вижда, че дѣйствително едритѣ промишлени заведения се уголѣмяватъ по количество по-скоро отъ другитѣ, но не на тѣхна смѣтка, понеже и дребнитѣ и срѣднитѣ заведения тъй сщо сж се уголѣмили, ако и не въ такъвъ размѣръ. Това показва, че едрата промишленость не е въ състояние да погълне дребнитѣ занаятчии, сир. концентрацията на производството не се извършва въ такъвъ степень и въ такъвъ посока, както прѣдполагаше Марксъ, вслѣдствие на което нѣма и очакваната отъ Маркса концентрация на капиталитѣ.

Остава още да се обясни и това явление: какъ е възможно сществуването на дребнитѣ занаятчии редомъ съ едритѣ фабрики? Това обяснение е крайно важно, за да се разбере тенденцията на икономическото развитие. При това

[6] Karl Jentsch: Die Zukunft unsrer Volkswirtschaft. Die Zeit. № 193.

ще забѣлѣжимъ и нѣкои много интересни явления. Бернщаинъ дава слѣдующето обяснение: 1) Има цѣлъ редъ занаяти, които сѫ по-сгодни за дребно производство, отколкото за едрото; за примѣръ той привежда обработването на дървенъ, хоженъ и металически материялъ. Намъ ни се виждатъ тѣзи примѣри недостаточни. Ний си припомняваме една друга статия[7] отъ сѫщия авторъ, въ която той дава извлечение отъ една статия на фабиянеца[8] Хобсонъ. Послѣдниятъ се пита, могатъ ли всички родове на промишлностьта да зематъ формата на коллективното производство, и дохажда до заключение, че само онѣзи продукти могатъ да се произвеждатъ на голѣмитѣ фабрики, които сѫ еднообразни, които се произвеждатъ споредъ една рутина. Има нѣща, които сѫ еднакво необходими — и въ еднаква форма — на всички хора. Всички иматъ нужда отъ пощата, за това тя може да стане обектъ на коллективна експлоатация. Ако всички хора бихѫ имали нужда отъ еднакви дрехи, то шивачи занаятчии не можехѫ да сѫществуватъ. Но който иска да има една дреха, която да му „седи добрѣ“, нѣма да купи фабриченъ костюмъ, а ще си заржча дрехата у частенъ шивачъ. Всѣкѫдѣ, дѣто трѣбва да се удовлетворятъ индивидуални потрѣбности, тамъ колективното производство е невъзможно. Единъ добъръ часовникъ, който да удовлетворява вкусътъ на нѣкой любитель, не може да се направи и на най-добрата фабрика, а непрѣмѣно ще да е ржчна работа. Тамъ, дѣто се иска искуство, а не рутина, тамъ фабриката пасува. Ако сега сѫ вече многобройни хората, които не се задоволяватъ съ фабрични произведения, то съ развитието на общото благосъстояние ще се развие още повече индивидуалностьта у всѣки човѣкъ, а заедно съ това и естетическиятъ вкусъ. Тъй щото бѫдѫщето нѣма да ни принесе уголѣмяване на колективното производство, а наопаки — нейното ограничение. Сега многобройни хора сѫ принудени да се задоволяватъ съ безвкуснитѣ фабрични дрехи, но подиръ, при по-голѣмо благо-

---

[7] Ed. Bernstein: Probleme des Socialismus. Neue Zeit XV Jahrg. B. 1. № № 6 и 7.

[8] Fabian Society или фабиянско дружество състои отъ хора, които признаватъ, че сегашниятъ политико-икономически строй трѣбва да се реформира; само че тѣ не признаватъ марксизма, нито се надѣватъ на революции: тѣ прѣдставляватъ споредъ насъ критическия социализмъ, който нѣма нищо общо съ догматичния марксизмъ. Къмъ фабиянцитѣ принадлежи и горѣцитираниятъ Shaw, който е писалъ върху „илюзиитѣ на социализма“.

състояние, ще има повече хора, които ще си правятъ дрехи на мѣрка, — което не може да стане на една фабрика. „Културниятъ напрѣдъкъ на една нация състои въ постоянното развитие на различията въ работата и въ удоволствията“, казва Хобсонъ. А „историята на новото врѣме не дава никакво доказателство, че искуствата или поне онѣзи отъ тѣхъ, които, ако и да не сж тъй утънчени, всѐ пакъ служатъ за удовлетворяване на индивидуални вкусове, — иматъ тенденцията да прѣминатъ отъ малкитѣ въ голѣмитѣ (съ коллективенъ трудъ) работилници“. Ето що е важно не само за нашата епоха, но много по-важно и за бждащето. Това ни доказва, че извѣстни занаяти не могатъ да зематъ форма на едрото производство. 2) Втората много по-важна причина е тази, че едрото производство всѣкогажъ самò създава нови дребни занаяти. Това може да се наблюдава всѣкидневно и слѣдъ горѣказаното за развитието на индивидуалнитѣ вкусове, то се лесно разбира. Ний обаче смѣтаме, че има още по-важни причини, за които Бернщайнъ не споменува, може-би зарадъ туй, че тѣ сж врѣменни. Марксъ е прѣдставилъ економическото развитие, като единъ фаталенъ процесъ, независящъ отъ волята на хората. Това не е истина: човѣшкиятъ процесъ, споредъ изражението на Уорда, състои отъ два елемента: обективенъ и субективенъ. Човѣшкото съзнание и човѣшката воля могатъ не само да ускорятъ или да забавятъ историческиятъ процесъ, но и да го измѣнятъ. Ний виждаме сега, че въ страни съ висока култура, като напримѣръ, въ Швейцария и Германия, съзнателно се зематъ мѣрки за повдигание на занаятчиитѣ. На първо врѣме дѣйствително едрото производство е смачкало занаятчиитѣ; но послѣднитѣ полека лека сж се приспособили къмъ новитѣ условия: започнали сж да се ползуватъ отъ напрѣдъка на техниката, отъ ефтиния кредитъ и отъ държавното посрѣдничество при продажбата на стокитѣ си. Градътъ Женева, напр., устроилъ едни заведения, които даватъ ефтино моторни сили и на занаятчиитѣ. Въ Америка сжщо е направено съ електро-моторната сила. Държавата съзнателно зима всички мѣрки за повдигането на дребнитѣ занаятчии: едритѣ фабриканти не могатъ нищо да направятъ противъ това. И много е възможно, че съ това ще се измѣни економическото развитие значително. Тъй щото догматичнитѣ фрази за пропадането на занаятчиитѣ нѣматъ сериозно значение. Цифритѣ и съображенията ясно доказватъ,

че прѣдположението на Маркса за бързото развитие на едрото производство е неоснователно, понеже не отговаря на дѣйствителността.

IV.

Остава ни още послѣдният пунктъ: икономическитѣ кризи, които играятъ такъвъ голѣма роль въ хипотезитѣ на Маркса и Енгелса, а особено въ статиитѣ на тѣхнитѣ догматични ученици. Тѣзи кризи сж, споредъ марксиститѣ, най сигурното доказателство, че капиталистическиятъ строй е осѫденъ на загинване. Извѣстно е, че отъ 1815 до 1847 година кризата се повтаряше всѣки 5 години, отъ 1847 до 1867 всѣки 10 години, а отъ тогава насамъ е имало само локални кризи, които, въобще, не сж се распространявали по всичкитѣ области на икономическия животъ. Прѣдсказванията на Маркса не сж се сбѫднѫли; а Енгелсъ се е принудилъ по-послѣ да се ограничи съ прѣдположението, че ний, може би, се намираме въ една подготвителна стадия на единъ ужасенъ общъ кризисъ. Отъ когато Енгелсъ е изказалъ това прѣдположение, изминѫли сж се вече доста години, но ужасната криза и не мисли да дохожда. Напаки, ний сега се намираме въ една епоха, когато капиталитѣ намиратъ най-широко примѣнение въ разни индустрии и колониални прѣдприятия, когато се осѣща даже голѣма нужда отъ свободни капитали. Допустимо ли е, прочее, че кризитѣ ще се повторятъ?

Но пита се: отъ кѫдѣ произлизатъ кризитѣ? Двѣ причини сж възможни: а) недостатъчното потрѣбление на произведенитѣ стоки (Unterconsumption): работницитѣ получватъ много малка заплата, за да могатъ да купуватъ разнитѣ произведени отъ тѣхъ нѣща, купувателната сила на народа отслабва и ето че произведенитѣ стоки оставатъ непродадени; б) излишно производство (Ueberproduction): стремлението къмъ печалби кара капиталистътъ да произвожда стоки безъ край, които хвърля на пазаря, когато послѣдният е вече наситенъ отъ тѣзи стоки и затова тѣ не намиратъ купувачи. Собствено Марксъ повече се е изказвалъ за втората причина. Но, както въ всички други въпроси у Маркса се намиратъ по двѣ противоположни обяснения, така и по въпроса за произхождение на кризитѣ той дава двѣ обяснения: въ втория томъ на „Капиталъ“ за причина

на кризитѣ се приема излишното производство и строго се критикуватъ еретицитѣ, които дирятъ тази причина въ недостатъчното потрѣбление; а въ третия томъ на „Капиталъ“ Марксъ самъ пише: „послѣднята причина на всичкитѣ икономически кризи остава винаги сиромашията и ограничението на потрѣблението у масата“. Това е само още едно отъ многобройнитѣ противорѣчия въ Марксовата система. По причини, върху които ний не можемъ тукъ да се распространяваме, ний смѣтаме, че причинитѣ на кризитѣ сж многобройни и че въ всѣки случай едноврѣмено дѣйствуватъ и двѣтѣ основни причини: намаление на потрѣблението и излишно производство.

Пита се слѣдъ туй, какъ сж дѣйствували по-рано и какъ дѣйствуватъ сега тѣзи причини?

Първо: фактъ е, че икономическото положение се подобрява, ако и не строго пропорционално съ общото икономическо развитие. Потрѣбноститѣ на работната маса се уголѣмяватъ и съ развитието на капитализма тѣ все повече и повече се удовлетворяватъ. Потрѣбноститѣ на единъ английски работникъ сж по-многобройни отъ онѣзи на единъ руски работникъ и по-лесно се удовлетворяватъ. Купувателната сила на английския работникъ е много по-голѣма отъ онази на руски работникъ. Тъй щото развитието на капитализма дѣйствува не въ смисълъ на намалявание, а на уголѣмявание на купувателната сила на народа. Само тамъ, дѣто капитализмътъ е още недостатъчно развитъ, дѣто той може да процъвтява при една безбожна експлоатация на работника (Италия, Русия), ний виждаме да се намалява потрѣблението. Слѣдователно съ развитието на капитализма расте и купувателната сила на народа и всѣ повече се унищожава една отъ основнитѣ причини на кризитѣ.

Второ: въ първитѣ стадии на капиталистическото стопанство ний дѣйствително можемъ да констатираме едно анархическо производство, което произвежда стоки, безъ да се грижи за пазара, безъ да се съобразява съ потрѣблението. Но сега, при небивалото развитие на пѫтищата за съобщение, тази анархия въ производството все повече изчезва. Найсетнѣ новитѣ пѫтища на съобщения сж създали всемирния пазаръ, създали сж новитѣ колонии. Както се вижда, развитието на капитализма не е уголѣмило опасността отъ кризитѣ, а ги е намалило. Ето защо прѣжнитѣ периодически кризи сж изчезнѫли, поне сж изгубили общиятъ характеръ.

Пада, слѣдователно, и послѣдната основа на Марксовата икономическа система. Марксъ не е зелъ въ внимание голѣмата приспособимость на капитализма къмъ новитѣ условия.

Съ исключение на земледѣлческия въпросъ, който има особена важность за България и върху който ще говоримъ въ слѣдующата статия, ний изложихме критиката, направена отъ Бернщайна върху икономическитѣ учения на Маркса. Не трѣбва да забравимъ, че Бернщайнъ не се е рѣшилъ да даде на своята критика онази остра форма, която дава ясность и опрѣдѣленость на изводитѣ. Ний не искахме да привеждаме други автори, които сж „буржуа", нито да развиемъ широко нашитѣ собствени възгледи върху зачекнжтитѣ тукъ въпроси. Само ще констатираме, че горѣ-долу тази критика на Бернщайна съвпада съ неведнажъ изразенитѣ мнѣния на други двама теоретици на германската социялъ-демократия: Конрадъ Шмитъ и Шенланкъ.

А какво доказва тази критика? — Че сегашниятъ икономически строй е образецъ на съвършенство? че капитализмътъ е едно вѣчно учрѣждение, което е осжществило идеалитѣ на человѣчеството? че социялизмътъ е утопия? Не, това тази критика не казва и не може да го каже. — Тази критика казва само едно, а, именно, че икономическото учение на Маркса е пълно съ противорѣчия, а въ много части е невѣрно, че тенденцията на икономическото развитие съвсѣмъ не е тази, която е прѣдвиждалъ Марксъ, че неговитѣ изводи относително бжджщия социялизъмъ сж утопични. Утопия може да има не само въ идеализма, но и въ материялизма. Утопия е всѣко противорѣчие съ дѣйствителностьта; утопия е, слѣдователно, и да се очаква социялистическо бжджще отъ намалявание на общественото богатство. Бернщайнъ отговаря на туй съ слѣдующитѣ думи: „Не отъ намалявание (Rückgang) а отъ уголѣмявание (Zunahme) на общественото богатство зависжтъ надеждитѣ на социялизма." Ний отиваме още по-нататъкъ и казваме: утопия е да се очаква само отъ икономическото развитие каквато и да е сериозна реформа на сегашния обществен строй. Икономческото развитие е много гъвкаво, еластично и може да се приспособи къмъ разни условия, безъ обаче да измѣни сжщностьта. Това, което дава на икономическото развитие въ извѣстни критически мо-

менти нова посока — то е нравствената сила. „C'est ma conviction profonde et je ne cesse de le crier à mes frères en socialisme que la revendication-économique des prolétaires n'aboutira qu'en s'appuyant sur la force morale“ вика френскиятъ социялистъ Малонъ. (Мое дълбоко убѣждение е и азъ не прѣставамъ да го казвамъ на моитѣ братя по социялизмъ, че икономическитѣ претензии (revendication) на пролетариитѣ ще се свършатъ съ нищо, ако нѣма да се опиратъ на моралната сила). Въ сѫщия духъ проповѣдва Ренаръ, главатарътъ на швейцарскитѣ социялисти, Р. Зайделъ, а особено белгийскитѣ социялисти. „Changez les moeurs avant de changer les institutions“ (измѣнете нравитѣ, прѣди да измѣните учрѣжденията) каза веднажъ единъ френски министъръ. И макаръ че той е буржуа, той обаче не е билъ далечъ отъ истината.

Марксовиятъ социялизмъ е утопиченъ не само зарадъ туй, че Марксъ невѣрно е схванѫлъ икономическото развитие на човѣчеството! Даже ако цѣлото му икономическо учение би било вѣрно, социялизмътъ пакъ би билъ утопиченъ, понеже никаква реформа не е възможна безъ „моралната сила“. Че икономическото развитие съвсѣмъ не е съгласно съ абстрактнитѣ принципи на Маркса, става особено очевидно, като изучваме земледѣлческия въпросъ: върху този въпросъ ний ще говоримъ въ слѣдующата статия.

УГОЩЕНИЕ

Разказъ въ двѣ сцени

Отъ **Ив. Ст. Андрейчинъ**

Приемна стая въ богата провинциална кжща. На дъното и отдѣсно врати. Отлѣво прозорци. Пиано. Канапета и кржгла маса. По стѣнитѣ нѣколко картини.

Г-нъ Сомовъ (влиза отъ вратата надѣсно. Той е облѣченъ празнично).

Ти не си ли на черква?

Сомова.

Не сколасахъ отъ работа. Рекохъ да прѣгледамъ и приемната, че днесь може да ни дойдатъ повечко гости.

Сомовъ.

Бре, да пропуснешъ черквата, и то на Гергйовдень . . . Още единъ грѣхъ ще ти се запише на смѣтка. А пъкъ да знаешъ днесь какво е било интересно! Пълно е било съ офицери и чиновници — всички съ парадни дрехи и окичени съ ордени.

Сомова.

Хайде, не ме дразни. Ти защо не отиде?

Сомовъ.

Мойта работа е друга . . . Азъ баремъ парада ще видѫ, като излѣзѫ ей-сега.

Сомова.

Ами г-нъ Добровски да ли е билъ съ новия си орденъ?

Сомовъ.

Разбира се, ако днесь не го турне, кога други пѫть. (Сѣда на едно кресло). Иди кажи, че наша Еленка не е късметлия. Такъвъ мѫжъ рѣдко се намира.

Сомова.

За мене и за тебе е тъй, ама . . .

Сомовъ.

Мигаръ за хората не е тъй . . . Не ни ли завиждатъ всички за това? Я ми кажи, кои не бихѫ искали да го иматъ за зетъ . . . Не е ли той тука първото лице? Въ София го слушатъ за всичко, и той може да те въздигне до небето, или да те изравни съ земята, когато поиска.

Сомова.

Тъй е . . . ама да не бѣхѫ нѣкои работи, щѣше да бѫде по-добрѣ . .

Сомовъ.

Какви работи?

Сомова.

Е чи . . . ето на . . . това дѣто се приказва за него . . .

Сомовъ.

Какво се приказва . . .

Сомова.

Е, за Слава, де . . . учителката. Нали казватъ, че дѣтето ѝ е отъ него . . .

Сомовъ.

Па какво като казватъ . . . Кой нѣма неприятели на този свѣтъ. А най-много иматъ тѣзи, които седѫтъ на високо — тѣхъ всѣкой ги замѣря . . .

Сомова.

Ами дали наистина той е прѣлъстилъ горкото момиче, та го очерни прѣдъ свѣта?

Сомовъ.

И той да е, какво отъ това . . .

Сомова (Поглежда го съ очудване и укоръ).

Сомовъ.

Де, де . . . това е лъжа — то сж само хорски приказки. Кой знае, съ кого си е вадила очитѣ. Г-нъ Добревски е честенъ и порядъченъ човѣкъ. (Загрижено и сериозно). Особено за насъ е той много добъръ, и ний не трѣбва да го испущаме. Да знаешъ колко много ми е помогнжлъ той! . . .

Сомова.

Досѣщамъ се . . . за дѣлото ти въ окржжния сждъ.

Сомовъ.

Досѣщашъ се ти, ама много малко се досѣщашъ. Нито една работа не може да стане безъ Добревски. Той е прѣдсѣдатель на сжда, ама всичко е въ неговитѣ ржцѣ: и окржженъ управитель, и кметъ, и постоянна комисия . . . Не е шега да те слуша първиятъ министъръ . . . (Изважда една папироса и става, за да вземе кибритъ отъ масата). Половината си богатство азъ дължж на него . . . Да . . . истината си е истина . . . Пъкъ и за дѣлото . . . хм! . . . това дѣло каква бела щѣше да ми навлѣче! И ако да не бѣше Добревски, сега щѣхъ да съмъ . . . (Замълчава, походва малко, запалва папиросата си, като я засмуква силно, и бавно сѣда на канапето). Помежду ни скрито нѣма: това дѣло щѣше да ме закара въ тъмницата . . . .

Сомова (изглежда го зачудено, като че иска да каже: „мигаръ до тамъ е дошла работата“).

Сомовъ.

Ти не знаешъ какъ станж всичко това. Азъ защо ти казвамъ, че Добревски не е за испущане . . . Хм . . . ти мислѣше, че това дѣло е на шега и че е измислено отъ моитѣ неприятели . . . Пъкъ то . . . (засмуква папиросата съ ожесточение). Ти нали знаешъ, че прѣди три години, когато бѣхъ прѣдприелъ моста надъ Зли-Долъ, работитѣ ми бѣхж малко забъркани. На туй отгорѣ и постоянната комисия не искаше да го приеме . . . Тогава азъ пищѣхъ за пари, а нѣмаше

откѫдѣ да ги вземѫ . . . Кредиторитѣ ми даваха зоръ, и азъ насмалко щѣхъ да фалирамъ, да пропаднѫ, да изгубѭ всичко . . . Бутнѫхъ тукъ, бутнѫхъ тамъ — не би . . . Мислихъ, мислихъ . . . притъмнѣ ми на очитѣ . . . па като зажумѣхъ . . . (Мълква. Сомова го гледа съ напрѣгнѫто вълнение). Тогава фалшифицирахъ една полица . . . (Става и закрачва нервно изъ стаята). Уловихъ се въ капана и въ хубави ржцѣ бѣхъ попаднѫлъ . . . Да-а-а . . . и ако не бѣше Добревски, азъ сега щѣхъ да си испащамъ грѣховетѣ на топло, а вий щѣхте да се скитате немили-недраги по чуждитѣ врати . . .

Сомова.

Не разбрахъ всичко, но цѣла треперѫ . . . И сега ако те сѫдѭтъ Добревски ще те оправдае, нали?

Сомовъ (съ нетърпеливо движение).

Не е работата за оправдаване! . . . Ако стигне до тамъ, е-хе . . . съвсѣмъ ще я забъркамъ азъ . . . Ами дѣлото ще се закрие и потули, защото полицата липса . . .

Сомова.

Какъ липса . . .

Сомовъ.

Ей тъй липса . . . нѣма я при дѣлото вече . . . Добревски я унищожи . . .

Влиза слугинята.

Иде оная . . . Златкова . . . Сега минава прѣзъ градината...

Сомовъ.

Пакъ ще клюкарствува. Азъ ще избѣгамъ, не могѫ да я слушамъ (излиза отъ вратата на дъното).

Сомова.

Хайде сега пъкъ други ядъ . . .

Влиза Златкова.

Добъръ день. Не те видѣхъ отзарана въ черква, та рекохъ да наминѫ. Защо не дойде? Имаше много калабалъкъ. И парадъ станѫ — мегданя е още пъленъ съ хора.

Сомова.

Не бѣше ми твърдѣ добрѣ . . . пъкъ и шетнята ми не е малко . . . Е, поседни дѐ, ще се почерпимъ по едно сладко . . . Петро! . . .

Златкова.

Я недѣй се беспокои, не трѣбва сладко. Азъ ей-сега ще си отидѫ, нали наближава обѣдъ.

Сомова (на влѣзлата слугиня).

Донеси сладко. (къмъ Златкова) Въ черква имаше много хора, а? Ами госпожи много имаше ли?

Златкова.

У-у! Пълно бѣше . . . Дори и Стефчова бѣше тамъ — майката на Слава, учителката. Близо бѣше до мене. Облѣчена въ черно — да не би да жали за дѣтето на дъщеря си?

Сомова.

Че за кого другиго. И не я е срамъ отъ хората! . . . Нѣма да си гледа сиромашията, ами . . .

Златкова.

Ехъ, не е виновна жената . . . Мило ѝ е, макаръ и да нѣма баща, нали е на дъщеря ѝ . . . Пъкъ и ди ти кажѫ ли, менъ сѐ ми се струва, че това дѣте е на Добревски.

Сомова (мжчи се да скрие смущението си).

На прѣдсѣдателя на сѫда ли? Тѣ сѫ празни прикаски. Надали ще се намѣри нѣкой да имъ повѣрва. Това нарочно го пущатъ тѣ сами — майката и дъщерята . . . . Г-нъ Добревски нѣма да се унижи до тамъ . . . за нѣкаква си учителка . . .

Златкова.

Кой знае . . . но като живѣжтъ до насъ, азъ сѐ повече ги познавамъ отъ тебе. Тѣ нищо не говорѫтъ, особено Слава . . . Зеръ, тя и напрѣдъ си бѣше скромна и мълчелива — не зѣпаше твърдѣ и не миткаше . . . Какъ станѫ това съ нея, кой знае . . .

Сомова.

Ба, скромна... Не ги знаешъ какви сѫ тѣ. Гледашъ я, мълчи и навежда очи, а пъкъ вѫтрѣшно... нали си чувала: да те е страхъ отъ скритъ вѫгленъ...

Златкова.

Санкимъ тѣзи работи сѫ аталии... Влѣзълъ ѝ нѣкой подъ кожата, измамилъ я... Обѣщалъ ѝ, белки, че ще я вземе за жена... Пъкъ тя, сиромашко момиче... И азъ пакъ ще кажж, че това е работа на Добревски. Той нали седѣше у тѣхъ, и често сѫ ги заварвали сѐ наедно...

Сомова.

Кой ги е заварвалъ?

Златкова.

Е, че ето нà — баба Дона ги е виждала често да приказватъ сами въ неговата стая.

Сомова.

Отъ прикаски нищо не става.

Златкова.

Ба, отъ прикаски всичко става... То най-напрѣдъ тъй се захваща.

Сомова (къмъ влѣзлата слугиня).

Остави тука сладкото, па ще дигнешъ, когато те повикамъ. (Слугинята излиза).

Златкова.

Днесь едно си кажжтъ, утрѣ друго... Днесь погледъ, утрѣ усмивка... па туку вижъ, че станѫло нѣщо...

Сомова (примъква едно столче до Златкова и слага табличката съ сладкото).

Ти баба Дона недѣй слуша, тя е клюкарка. Хората я съжаляватъ като бѣдна, затуй я прибиратъ да имъ слугува, та я приглеждатъ кое съ парици, кое съ друго, а тя само разнася прикаски за тѣхъ... Храни куче да те лае.

Златкова.

Пъкъ не само тя расправя — всичкитѣ имъ комшии казватъ сѫщото. Не знаешъ ли, колко го дрънкахѫ. Нали се чуваше, че момичето щѣло да го сѫди и се оплакало на началството му.

Сомова.

Ще го сѫди ли? Джуки за кюфте само... Толкова врѣме се минѫ, защо нѣма нищо... (Мѫчи се да смекчи гласа си). Заповѣдай отъ сладкото.

Златкова (взема лъжичката въ ржка.)

Може да го обича много, та не иска да дойде работата чакъ до сѫдъ. А можеше да го осѫди — казватъ, че имала много доказателства... имала писма, свидѣтели... Нали расправятъ, че имало една рецепта за нѣкакво лѣкарство, дѣто се помѣтало отъ него. Той го купилъ, ала тя не се съгласила да го приеме, че работата ще излѣзе наявѣ. Па послѣ пуснѫлъ тукъ-тамъ, че тя миткала съ единъ учитель... (Взема сладко).

Сомова (прави усилия да се покаже спокойна).

Наздраве... Па не си развалявай кефа за хората... Който ходи изъ кривитѣ пѫтища, сѐ си счупва краката. Ако е права тази хубостница Слава, щѣше всичко да направи, само да я вземе г-нъ Добревски. Ами тя е виновна за всичко — нали я уволниха за безнравственность... А г-нъ Добревски си е пакъ човѣкъ и половина. Пъкъ и началството му го знае, какъвъ е и кой е, та скоро сѫ го наградили съ още единъ орденъ. Отзарана трѣбва да го е билъ турнѫлъ...

Златкова (прѣсторено наивно)

Ами азъ чувахъ, че той ще ви стане зетъ...

Сомова (едвамъ сдържано).

Никой не знае, какво има да стане за напрѣдъ... Кой не би искалъ да има за зетъ такъвъ човѣкъ, като г-на Добревски...

Златкова.

Тъй, тъй... И азъ туй искамъ да кажѫ... Отзарана ми казваше г-жа Славкова, че довечера ще имате гости и ще направите годежа... Ами Еленка какво прави? Радва ли се, че ще стане млада булка?

Сомова.

Кой знае... (на подсмивъ). Ако се радватъ другитѣ, и тя ще се радва.

Златкова.

Хайде да ви е честито. (Става). Пъкъ хорскитѣ прикаски се не свършватъ. На мѫжетѣ е всичко простено, а момитѣ, ако искатъ да сѫ честни, нека си прибиратъ политѣ... Да си ходѫ, че се замаяхъ много. Сбогомъ. Па заповѣдай и у насъ нѣкога, скоро не си ни идвала.

Сомова.

Благодарѫ, сбогомъ. И ти заповѣдай и други пѫть... (слѣдъ излизането на Златкова). Уфъ! Откѫдѣ се допиля!... Петро!... Щѣхъ да се пръснѫ... (къмъ влѣзлата слугиня.) Изнесъ подносника. Ами Еленка какво прави — облѣче ли се?

Слугинята.

Тука е, въ стаята... Сѣкашъ плаче...

Сомова.

Плаче ли? Че защо? (Затичва се къмъ вратата на дъното, растваря я и отъ вратата извиква; — прѣзъ това врѣме слугинята прибира и изнася всичко) Я гледай ти!... Че какво е това отъ тебе! Да не ти е станѫло нѣщо? Ела тука, де! (Излиза и слѣдъ малко се връща съ дъщеря си — уловила я за ржка). Ела, ще посвиришъ малко на пианото, додѣ се върне баща ти за обѣдъ. Ама по-напрѣдъ ми кажи защо си плакала.

Еленка.

За нищо... Ей тъй...

Сомова.

Че какъ тъй за нищо! Туку тъй не се плаче... И то днесь, когато те чака радость... Нали знаешъ, че довечера може да те годимъ — това угощение защо е...

Еленка (въздъхва).

Сомова.

Какво е това отъ тебе, джанъмъ! Какви сж тия въздишки . . . Тъй ли правятъ хората въ такива случаи . . .

Еленка. (Трие си очитѣ съ кърпа).

Азъ не искамъ г-на Добревски.

Сомова.

И тазъ хубава!... Само кажи това на баща си, че ще видишъ . . . И защо? Не ти ли харесва? Кажи де, не мълчи тъй . . . До сега нищо не си казала, а пъкъ знаешъ отдавна, защо той идва тука . . .

Еленка.

Азъ го мислѣхъ само за прикаски, пъкъ то било истина . . .

Сомова.

Ти го знаеше добрѣ, но днесь кой знае какво ти е скимнжло . . . Пакъ нѣкое офицерче ти е завъртѣло главата.

Еленка (оскърбено).

Нали знаешъ, че нѣма нищо такова . . .

Сомова.

Е, тогава защо?

Еленка.

Не ми се иска още да се женж . . . Нищо не разбирамъ отъ живота . . . Туку тъй . . .

Сомова.

Ба, млада си мигаръ . . . Нали подиръ мѣсецъ ще сторишъ двайсеть години . . .

Еленка.

Ами той като е на четиресеть?

Сомова.

Кой ти каза това? Той нѣма и трийсеть и петь още . . . Нали видишъ колко е младоликъ . . . Пъкъ и нищо не е това. Азъ като се оженихъ на петнайсеть години за баща ти, че какво — злѣ ли ми е . . . И той бѣше на негова пора . . .

Еленка.

Не искамъ азъ развратенъ мажъ . . .

Сомова. (Силно очудена).

Ти трѣбва да си полудѣла . . . Кога си говорила такива мръсотии . . . Хм . . . досѣщамъ се — ти трѣбва да си подслушвала какво говорѣше Златкова . . .

Еленка.

Да, азъ всичко чухъ, но не е само това.

Сомова.

Добрѣ, ти слушай хората . . . Не знаешъ мигаръ, че Златкова обикаляше г-на Добревски за своята хубостница. Па като видѣ, че нѣма да го бѫде, започна да пуща мухи . . . Хм . . . азъ не знамъ отдѣ се допилѣ тука да ни отрови хубавия празникъ. И ти съ глупавия си умъ . . .

Еленка.

Не, мамо, не съмъ глупава азъ. Ти само да знаешъ какво ми е на сърдцето . . . Г-нъ Добревски никога не ми се е харесвалъ . . . А сега ми е дори противенъ . . . Ахъ, това що усѣщамъ въ негово присѫтствие, не е . . . Не, азъ не го обичамъ . . .

Сомова.

Ба, ти не разбирашъ още нищо. Любовьта отпослѣ дохожда. Че какъ тъй ще обичашъ нѣкого, додѣ не ти е свой . . .

Еленка.

Че нали по-напрѣдъ се обичатъ, па тогава се женятъ. Помисли си какъвъ ще ми бѫде животътъ, когато постоянно ще съмъ при човѣкъ, който ми е противенъ . . .

Сомова.

Че защо да ти е противенъ? За него всѣка мома ламти. Само да поиска ржката на нѣкоя, и тя ще мисли че е на небето . . .

Еленка.

Нека друга стане щастлива . . . Азъ не искамъ такова щастие, което не познавамъ . . . Не, ти не би ми говорила тъй, ако знаеше всичко . . . Този човѣкъ е досущъ развален . . .

Сомова.

И ти не се червишъ, като бъбрешъ такива глупости, които сж прилика на хубостници като Слава . . .

Еленка.

Тя не е хубостница, мамо . . . Тя е честно, но нещастно момиче . . .

Сомова.

Браво, честно момиче! . . . Ти трѣбва да си побъркана . . . Честно е да имашъ дѣца още неженена, а? Тфу! . . . Какъвъ свѣтъ настанж? . . . Ти отъ училището ли спечели тѣзи дивотии? . .

Еленка.

Ахъ, мамо, не се сърди, а ме разбери . . . Постжпката на Слава не е отъ добритѣ, ала вината е у оногова, който я е съблазнилъ. Охъ, да знаешъ какви мръсотии ми е шепнжлъ този Добревски, ти би разбрала, кой е честенъ и кой е бесчестенъ . . . Азъ се червѣхъ и избѣгвахъ . . . Мълчахъ, защото никой нѣмаше да ме разбере. Вий сте далече отъ това, което азъ усѣщамъ и прѣживявамъ. — „Моминскиприкаски“ — това често съмъ чувала отъ татя и отъ тебе. А тѣзи моминскиприкаски сж нашата душа и нашето сърдце . . . Какво се върши тамъ, вий нито искате, нито пъкъ можете да разберете . . . Той се примъква като змия при своята жертва, говори ѝ тъй, че цѣла трепери . . . Смущава моминското ѝ цѣломждрие, и отъ день на день отровата му захваща да

я омайва... И ако азъ не го мразѣхъ отначало, ако не стояхъ по-високо отъ неговитѣ плоскости, кой знае дали не бихъ постѫпила като...

Сомова.

Мълчи, не споменувай името на една безобразница... И това го дрънкашъ безъ да се зачервишъ...

Еленка.

Не, азъ се червѭ, ала се червѭ, че съмъ мълчала... Азъ напълно разбирамъ положението на Слава... Не се потръсвай — нейното име е по-почтенно отъ много други, които се ползуватъ съ хорското уважение... Тя е любила, затова е паднѫла... И ако той не бѣше я излъгалъ, постѫпката ѝ нѣмаше да бѫде падание... Всички щѣхѫ да кажѫтъ: „браво, че умѣла да го впримчи“. А сега, излъгана отъ него, всички я прѣзиратъ и се отвръщатъ отъ нея. А пъкъ той като напрѣдъ ходи съ вирнѫта глава и продължава на други да шепне онова, което е казвалъ кой знае на колко още излъгани отъ него дѣвойки...

Сомова.

Но ти говоришъ, — сѣкашъ че разбирашъ тѣзи работи... Това отъ книгитѣ, белки, си събрала... И защо да се грижимъ за нѣкого-си — нека гледаме нази-си.

Еленка.

Тамъ е работата, че този нѣкой-си се готви да стане близъкъ намъ. На този нѣкой-си вий искате да дадете дъщеря си...

Сомова.

Но г-нъ Добревски...

Еленка.

Не го защищавай, азъ знаѭ всичко. Той я лъгалъ, че ще я вземе за жена, като мислилъ постѫпкитѣ си за играчка. И ето че сега работата се свръшва печално, ала не за него... Той пакъ е угоенъ и веселъ, пакъ се сбира съ всичкитѣ честни хора... Дори го награждаватъ съ ордени... Дали

за дѣто умѣе да мами невиннитѣ дѣвойки? . . . А тя, която е имала честьта си за едничко богатство, сега е отритната отъ всички, отъ всички поругана и осѫдена . . .

Сомова.

Но ти ме очудвашъ . . . Азъ не съмъ слушала отъ тебе такива работи . . . Захванѫхъ да не те разбирамъ . . .

Еленка.

Ахъ, колко е тя нещастна! . . Да те излъжѫтъ подло, да се подиграѫтъ съ твоето довѣрие и наивность, да откраднѫтъ твоята невинность и да те захвърлѫтъ като парцалъ . . . Той искалъ да отрови дѣтето ѝ, а тя не позволила . . . Понесла всичкото хорско подсмиване и жестокосърдечие и безропотно тръгнѫла по пѫтя на теглото . . . Тя дори не искала да го сѫди — за нея струва любовьта, а не пустия блѣсъкъ . . . Тя би се отдала и на сѣтенъ сиромахъ, ако го любѣше тъй . . . Не, не! Тя е светица, а той е мръсникъ . . . Той е . . .

Сомова. (Уплашено и въ недоумѣние).

Боже Господи! Какво е това отъ тебе . . . Бълнувашъ ли, или какво . . . Че такива работи азъ първи пѫть чувамъ . . .

Еленка.

И като утрова на нейната рана, дѣтенцето ѝ умира . . . Тя го обичала до полуда. Три дни откакъ сѫ го заровили, а тя само мълчи, плаче и ходи като побъркана . . . Сѣ него споменува . . . А Добревски е още по-веселъ и по-безсраменъ. Той знае, че сега вече и до сѫдъ да отиде работата, нѣма нищо да му стане . . . Впрочемъ, тѣ знаѫтъ сами да осѫждатъ ония, които несъзнателно и отъ невѣжество правѫтъ прѣстѫпления, а тѣхъ, истински палачи и разбойници, нѣма кой да ги сѫди . . . Тѣ заематъ най-добритѣ мѣста на свѣтската трапеза, и всичкитѣ блага сѫ за тѣхъ . . . Могѫтъ да откѫсватъ не само единъ плодъ, а колкото обичатъ . . . На това и градинаритѣ имъ помагатъ . . . Сега азъ възбуждамъ неговия апетитъ, и той се готви да оползотвори моята младость по своему . . . И за да спечели другитѣ за свои помощници,

той ги ласти и милува тъй искусно, щото сполучва да ги омае и да имъ стане най-близъкъ и най-милъ... Но азъ виждамъ ноктетѣ му, колкото и да ги крие... и неговитѣ комплименти, що ги шепне съ милаимъ гласъ и присторено прѣмрѣжени очи, възбуждатъ моето най-дълбоко отвръщение... Между мене и него има бескрайна пропасть, която не може испълни нищо на свѣта...

(Зачува се шумъ навънъ. Еленка иска да продължи. Сомова ѝ затуля съ ржка устата). Ст!.. Баща ти си дойде... Иди си по-скоро, да не те види, че не знамъ какво ще стане съ насъ...

Еленка.

Кажи му, че азъ не искамъ да станѫ жена на... на на единъ закоренѣлъ безсрамникъ... (Излиза прѣзъ вратата на дъното).

Сомова.

(Улавя се за слѣпитѣ очи) Страхъ ме е и да помислѫ за онова, което ми наговори... Сѣкашъ нѣщо се разруши прѣдъ мене... Ахъ, какви нѣща какви думи!.. Не смѣѫ да ги разберѫ... (Гласътъ на г-нъ Сомовъ: Станке, тамъ ли си?) Тука съмъ, тука... Ей ме идѫ... (Тръгва къмъ вратата на дѣсно, послѣ се спира за минутка и излиза отъ вратата на дъното).

Градина. Тукъ-тамъ тополи. На дъното кѫща. Около градината каменна ограда. Налѣво, близо до срѣдата, врата. По срѣдата нѣколко маси наредъ, около които седѫтъ до 30 души — мѫже и жени. По маситѣ лампи, изъ градината фенери. Когато се дигне завѣсата, угощението е въ разгара си. Мнозина отъ гоститѣ сѫ подпийнали. На чело на трапезата е г-нъ Сомовъ. Отдѣсно до него е г-нъ Добревски, отлѣво г-жа Сомова, до нея Еленка Сомова. Тя е блѣдна и замислена. Сегисъ-тогисъ нѣкои отъ гоститѣ ставатъ отъ трапезата, расхождатъ се изъ градината, говорѫтъ си, излизатъ, и пакъ сѣдатъ на мѣстата си. Слугината, една жена и едно момче услужватъ.

Сомовъ

Хайде да пийнемъ още по веднѫжъ отъ черното вино, че ще дадѫтъ сладки работи, а тѣхъ обичамъ съ бѣло винце.

Единъ гостенинъ.

Ба, и черното е хубаво, особено съ такива тлъсти агнета.

Други гостенинъ.

Любезността на хазяина нѣма граници. Растворилъ е зимника си, па иска да му испиемъ всичкото вино.

Сомовъ.

(Гърлесто се засмива.) Ако двама могатъ да ми испиятъ бъчвитѣ, добъръ хазяинъ ще бъдж азъ . . .

Едно момиче.

(На другарката си.) А пъкъ г-ца Сомова е съвсѣмъ умислена. Сѣкашъ не за годежъ се готви, а за нещастие.

Другарката ѝ.

Не е чудно. Доколкото разбрахъ отстрана, тя не го обича твърдѣ.

Първата.

Пъкъ и по право ако гледашъ, той не е голѣмъ келепирь. Ето на́, какво направи съ учителката Слава. Съсипа горкото момиче, и туй то . . .

Другарката ѝ.

Никой не знае наистина негова работа ли е това.

Първата.

То е тъй . . . Неуловенъ крадецъ по-голѣмъ е и отъ царя . . . Ама сѣ нали всичкитѣ знаятъ това . . . (Помълчава малко, послѣ се засмива излека).

Другарката ѝ.

Какво каза?

Първата.

Нищо . . . Нѣщо ми хрумна на ума (Навежда се и започва да ѝ шепне тихо).

Единъ младежъ.

(На другаря си.) Ти пъкъ тази вечерь ептенъ си замисленъ. Азъ не разбирамъ — да дойдешъ на веселба и да стоишъ като облѣнъ съ студена вода.

Другарьтъ му.

Право имашъ. Азъ не биваше да дохождамъ.

Младежътъ.

Но азъ не могѫ да те разберѫ, ей Богу . . . Що за чортъ те хваща понѣкога . . . Нищо не ти липсва, всичко наоколо весело, а ти си оклюхнѫлъ тъй, че сѣкашъ всички ни тукъ очаква нечувана опасность, която само ти виждашъ.

Другарьтъ му.

Хайде сега остави ме. Не могѫ да се радвамъ, защото не ми е тука мѣстото! Малцина отъ събранитѣ ми сѫ симпатични. Пъкъ ето че угощението приема видъ на оргия, а азъ това отъ душа мразѫ.

Младежътъ.

Ти въ всѣко веселие сé оргии виждашъ. Не могѫтъ всичкитѣ хора да бѫдѫтъ по твоему сериозни. И слѣдъ това азъ се чудѫ що щешъ тука?

Другарьтъ му.

Това е, което не могѫ да си простѫ. Но пустата моя неопрѣдѣленость и малодушие . . .

Младежътъ.

Хайде, хайде — не дръпкай глупости.

Другарьтъ му.

То не е глупости за оня, който чете въ душитѣ на другитѣ . . . Най-голѣмата глупость ти ще видишъ въ края на угощението — когато Добревски стане годеникъ на Еленка Сомова.

Младежътъ.

Е, та какво чудно има тука?

Другарьтъ му.

Не чудно, а печално . . .

Младежътъ.

Че защо?

Другарьтъ му.

Сега пакъ ще започваме отначало . . . Сѣкашъ не знаешъ, че той е виновникъ за нещастието на нашата другарка Слава . . . И за нея ний нищо не сторихме — сé отъ малодушие . . . Уволнихѫ я, а пъкъ ний си мълчимъ — зеръ, до насъ не се касае . . . Казватъ, че тя май досущъ се побъркала . . .

Младежътъ.

Намъ не ни влиза това въ работа. Азъ съмъ тамъ, дѣто имамъ полза и дѣто ми е добрѣ. Всѣки отговаря за себе си. И разни сантименталности именно до лудость докарватъ . . .

(Млъкватъ и двамата).

Една жена (на мѫжа си).

Какъ ти се види днесь г-нъ Пейчевски?

Мѫжътъ

Както всѣкога.

Жената

Ба, наопаки . . . Сега е много по-интересенъ отъ други пѫть . . . (Слѣдъ малко мълчание). Знаешъ ли, че той много изглежда нашата Радка? Ами н'амъ какъ се случи, та не седнѫ до нази близо.

Мѫжътъ.

Я не дрънкай глупости. Вижъ да разбъркашъ ума на момичето . . .

Жената.

Нѣма да го разбъркамъ азъ . . . Ти само гледай, какъ ще ни стане зетъ. (Слѣдъ малко мълчание на дъщеря си). Ти гаче ли се сближи изново съ Пейчевски?

Дъщеря ѝ.

Не . . . Но той ми прдума, пъкъ азъ нѣмаше защо да мълчѫ.

Жената.

Разбира се . . . Ако започне да идва пакъ, Петровата Донка ще умрѣ отъ ядъ . . .

Дъщеря ѝ.

Да, да идва, ама . . .

Жената.

Ще идва, ще . . . Гледамъ го сега, че сé къмъ тебе поглежда . . . Ти си отваряй очитѣ — недѣй испуща този случай.

Дъщеря ѝ.

Но той не гледа мене . . . Нали виждашъ, че зѣпа сé въ оная . . .

Жената.

Нà, ето че пакъ погледнѫ. (Шепне ѝ нѣщо).

Сомовъ (на жена си).

Кажи на Еленка да гледа по-весело, че е срамота. Какво е това, нѣма да я колнѫтъ. Тъй не става то.

Сомова.

Казахъ ѝ . . . пакъ ще ѝ кажѫ . . . (Шепне на Еленка).

Единъ гостенинъ.

Г-да! внимание, че ще се пие нова наздравица.

Нѣколцина.

Ш-ш-ш! . . .

Настава тишина.

Пейчевски (става съ чаша въ ржка).

Уважаеми г-ци, г-жи и г-да! Прѣждеговорившиятъ пи наздравица за любезнитѣ хазяи, които бѣхѫ тъй добри да

ни нагостьтъ славно тази вечерь. Азъ пъкъ просѫ вашето позволение да пиѫ за едного испомежду насъ, който главнимъ образомъ е виновникъ на днешното тържество. Този нашъ другарь е г-нъ Добревски, когото виждате при любезнитѣ хазяи. Като гледамъ орденитѣ на неговитѣ гѫрди, азъ се въодушевлявамъ отъ благи надежди за нашата служба и длъжность къмъ отечеството ни, къмъ земята, що ни е родила, къмъ милата ни майка България. Г-ци, г-жи и г-да! Да живѣе любовьта къмъ отечеството и ония доблестни служители, които я въплощаватъ и единъ отъ които е г-нъ Добревски! Урра!

(Нѣкои отъ гоститѣ извикватъ „урра“. Повечето пиѫтъ. Настава за нѣколко минути голѣмо оживление).

Единъ гостенинъ.

Г-да, тишина! Г-нъ Добревски има думата.

Добревски (става съ чаша въ рѫка).

Почитаеми г-ци, г-жи и г-да! Благодарѫ на любезния си другарь, за дѣто ме удостои съ своята наздравица. Азъ, макаръ и да не заслужвамъ тази голѣма честь, но пакъ се усѣщамъ поласканъ и чувствувамъ нѣщо, което не може да се изрази съ думи. Всѣкой отъ насъ, г-да — простете г-ци и г-жи, че не се обръщамъ къмъ васъ, защото което ще кажѫ не се отнася до вашитѣ длъжности, които на друго мѣсто сѫ потрѣбни — всѣкой отъ насъ, повтарямъ, е длъженъ да жертвува всичкитѣ си сили, за да служи на нашето младо отечество. Особено сега, когато настанѫхѫ тежки врѣмена, когато нашата млада държавица се заплашва отъ разни външни и вѫтрѣшни врагове, особено сега, казвамъ, г-да, всѣки отъ насъ е длъженъ да стои на щрекъ и да е готовъ да жертвува мило и драго, ако отечеството и дългътъ го поискатъ. И бѫдете увѣрени, г-да, че нашитѣ заслуги не оставатъ безъ награда, че ний не се трудимъ на вѣтъра и не харчимъ напразно младини и енергия. Освѣнъ паметьта и примѣра, който ще завѣщаемъ на потомството, ний се радваме на награди и почести за нашето честно служение. Земамъ за примѣръ своята скромна особа, г-да! Отечеството много добрѣ цѣни моитѣ дългогодишни заслуги по сѫдебното вѣдомство и ме надари съ още единъ орденъ за

заслуга, за което азъ се гордѣѫ, както трѣбва всѣки да се гордѣе, когато го заслужи и спечели. Азъ могѫ да се похвалѫ, г-ци, г-жи и г-да, че честно съмъ се обхождалъ въ обществото и вѣрно съмъ . . .

(Додѣто Добревски говори, градинскитѣ врата се отварятъ, и влиза Слава Иванова. Тя е блѣдна. Облечена въ черни прости дрѣхи. Гологлава. Косата ѝ навита, ала малко разрошена. Гоститѣ я виждатъ не изведнѫжъ. Единъ по единъ, чрѣзъ побутване и показване, тѣ се обръщатъ къмъ нея. Добревски я съглежда при послѣднитѣ си думи и млъква като поразенъ отъ гръмъ. Настава мѫчителна тишина).

Слава.

Ето че и азъ дойдохъ. Още малко и щѣхъ да закѫснѣѫ. О, колко сѫ лоши хората! Измѫчиха ме днесь. „Твоя Добревски ще се годява — казватъ ми всички — и довечера ще има угощение у момата . . . Тебе защо не поканѫтъ? Той защо ти е сърдитъ вече . . .“ Зеръ, тѣ не знаѫтъ, че ний се обичаме, и че сме си дали дума да свържемъ живота си навѣки . . . Тѣ мислѫтъ, че ти си ме оставилъ . . . Ухъ! колко бързахъ само дано сварѫ всичко! . . . Искахъ да доведѫ и дѣтенцето си — мигаръ бива да се веселимъ безъ него? . . . Азъ много имъ се молихъ да го не носѫтъ на гробищата . . . Далечъ е, викахъ имъ, не ще могѫ да ходѫ . . . Но тѣ — нали сѫ корави и безсърдечни — не ме послушахѫ . . . Азъ ще си го взема . . . То си спи сладко тамъ и нѣма да се събуди . . . (Съ смѣхъ). Колко ще се разгнѣви мама, да чуе че пакъ ще си имамъ дѣтенцето . . . Тя се радваше, че е умрѣло . . . Да не тегли — казва — и ти да се поутърсишъ отъ срама . . . А пъкъ то не е умрѣло, само спи дълбоко . . . Нали е тъй миличъкъ? . . . Съ скръстени ржчички и склопени очи, то е заспало като ангелче . . . Нашата любовь . . . Ахъ, колко е хубаво, колко е мило . . . Ти ще му купишъ копринени дрѣшки, нали? Ти често ми повтаряше, че ще ги гиздимъ като князе — нашитѣ дѣца . . . Кога се оженимъ и ги добиемъ . . . Тогава . . . Сега сме женени, нали? . . . Ами мама кѫдѣ е? . . . Хм, само тя не иска да ме види щастлива. — „Пази се, дъще, вий вършите нѣщо съ г-на Добревски, ама не ти се бъркамъ отослѣ“ . . . Ти ѝ прости, тя не знае колко се обичаме . . . и ми казваше, че ще си окайвамъ днитѣ нѣкога . . . Не те вѣрваше, горката мама . . . Но ти мълчишъ, нищо не продумвашъ . . . Не помнишъ ли . . . или ги забрави вече, оння сладки думи, които проникваха чакъ въ сърдцето ми . . .

Пейчевски излиза изъ вратата незабѣлѣжено.

Слава.

Но тука има много хора... Защо не си отиджтъ? Ухъ! колко много, колко много!... Нѣма ли да останемъ сами? Тѣ не разбиратъ нашата любовь, нека си иджтъ... Идете си всички, никой да не остане. (Слѣдъ малко мълчание). Не искатъ! О Боже, колко ме измжчва това! Хайде да избѣгаме, миличъкъ... да си отидемъ. Нека останжтъ тукъ сами...

(Вратата се отварятъ силно и влиза Пейчевски съ единъ стражаръ. Уморени сж и ноемать често. Гоститѣ си отдъхватъ. Чуватъ се въсклицания и тихъ говоръ).

Единъ гласъ.

Не, това не може да се търпи...

Други.

Амма че неприятенъ край...

Пейчевски шепне нѣщо на стражара.

Стражарътъ (приближава се до Слава и боязливо си слага рѫката на рамото й).

Даскалице, я хайде да те заведж у васъ... Тука сж чужди хора.

Слава (изглежда стражара очудено. Послѣ се стресва изведнжжъ).

Ахъ, какво искашъ отъ мене? Кждѣ ще ме закарашъ? Миличкий, запази ме — тука никой не ме обича, всички ми искатъ злото... (тръгва къмъ Добревски). Ела, да си отидемъ... Да бѣгаме отъ тука... Сами ний ще бждемъ по честити (иска да се притисне до гжрдитѣ му).

Добревски (тласва я силно и прави знаци на стражара).

Махни се, не те познавамъ!...

Слава (стои нѣколко минути като вкаменена, послѣ заплаква буйно и неудържимо. Говори съ задавянъ отъ ридания гласъ).

Ахъ, отритнжта, оставена, напуснжта... Сега разбрахъ всичко... Това бѣше само сънь, само забрава... Боже

мой, Боже мой... Защо изново ми върнѫ това остро съзнание... Въ забравата си азъ бѣхъ честита, защото бѣхъ забравила, че се подиграхѫ съ моето незнание и невинность... Забравила бѣхъ, че азъ съмъ дълбоко нещастна, че всички ме прѣзиратъ... а той пакъ е щастливъ и доволенъ... Но това не може да бѫде... Мигаръ има толкова ниски хора на свѣта?... Ахъ, повтори пакъ, кажи че не ме познавашъ, откажи се прѣдъ всички отъ мене... Какво ти струваше да вземешъ честьта на едно бѣдно момиче?... Дори смъртьта на нашето дѣтенце не искара сълзи отъ твоитѣ очи... Вмѣсто единъ тласъкъ, който ме извади отъ сладката забрава, защо не ми нанесе уларъ съ остъръ ножъ?... Ахъ, стори ми тази милость, убий ме... (пада на колѣнѣ).

Добревски (къмъ стрѫжара).

Какво чакашъ още? Исхвърли на вънъ тази развратница!... Стига сме слушали нейнитѣ дивотии... Тя е полудѣла и незнае какво бъбри...

Еленка Сомова (почти задавено, като се опира о майка си).

Не, злочеститѣ не лъжѫтъ — ти си убиецъ!...

СТИХОТВОРЕНИЯ

Отъ Змай Йованъ Йовановичъ

1. Новъ свѣтъ

Въ небеса третятъ звѣздици.
Спи земята въ сънь блаженъ,
Само любовьта е будна,
Съ нея азъ — и ти до менъ.

Погледъ въ небеса потъва —
Тамъ ме носи блѣнъ крилатъ . . .
Дружке, дай да си направимъ
Свое небо и свой свѣтъ.

Ази давамъ свойтѣ скърби —
Въ тъмна нощь да се сплътятъ.
Ти придай и твойтѣ — нека
Повече да я сгжстятъ.

И въздишкитѣ ни дружно
Да се унесжтъ въ висьта,
Да се стелятъ — сине небо
Надъ тъмата на нощьта.

Нашитѣ цѣлувки — ето
Въ ясни небеса звѣзди . . .
Да ли много тѣ да бждатъ,
Тължбко, какъ мислишъ ти?

Трѣбва, трѣбва! че отъ двойни
Скърби гжстъ се спуснж мракъ, —
Че за влюбенитѣ нощемъ
Звѣздний блѣсъкъ е най-драгъ . . .

Ето нà, цѣлъ свѣтъ създаденъ
Въ мигъ едничъкъ вдъхновенъ —
Тиха нощь, грѣй мѣсечинка . . .
По́-врага му ясний день!

---

2. Напѫтствие

Пѣсни мои, китки пъстроцвятни,
Пѣсни мои нѣжни, ароматни,

Всички сърдца не сѫ още мрътви —
Позна щѫтъ ви, пѣсни, по дъхътъ ви!

Тѣ позна щѫтъ, че ви й откърмила
Любовь, майка отъ майки най-мила,

И е скрила въ вази, ароматни,
Сладки тайни съ думи неотгатни!

Пѣсни мои, по свѣта вървете,
Пѣсни мои, въ свѣта обадете

Тѣзи тайни на сърдца честити,
Що любовь ги като вази кити.

---

3. Зименъ день

Сѣкашъ нивга не е било день,
Стръвенъ вихъръ вѣе разярено
И е мѫтно зимното небо,
Кат' око отъ сълзи замъглено.

И прѣзъ тая тма се взирамъ азъ
Въвъ небесни простори високо,
Въ туй мъгливо бездънно небо,
Въ туй и мѫтно и сълзливо о́ко.

Гледамъ този непрогледенъ мракъ,
Въ тази пустошь грозна и голѣма,
И сѣкаше азъ дочухъ въздъхъ
На потайната й жалба нѣма.

И усѣтихъ ази въ този въздѣхъ
Нѣщо родно на сърдце да трепнѫ,
Съ скрита радость болна ми душа
Сѣкаше се отъ сънь тежъкъ сепнѫ.

Сѣкаше ли нищичко добро
То отъ слънце не е ни видѣло,
Сѣкаше ли слънце никой пѫть
Прѣзъ живота не ме е огрѣло.

---

4. Звѣзда

„Виждашъ ли оназъ звѣздица?“
Астрономъ единъ ми рече, —
„Смаялъ би се, да би знаялъ
Колко е отъ насъ далече!

„Тъй далечъ и тъй високо,
Че додѣто да прѣмине
Нѣжний лучъ отъ тамъ до тука
Трѣбватъ цѣли сто години.

„Ний я гледаме надъ нази
Ясна, мила затрептяла,
А пъкъ тя отдавне вече
Може би е угаснала.

„Вѣрувашъ ли?“ — Вѣрвамъ, вѣрвамъ! . . .
Често прѣзъ такива нощи
Гласъ потаенъ ази счувамъ
Да ми шепне сладко още . . .

Често тъй и ази виждамъ
Моята звѣздица ясна
Трепка хубава и мила . . .
А отдавна тя угасна!

---

5. Море

Чу молбата ми Всевишний
И ржка надъ менъ прострѣ,
Та душата ми страдална
Прѣобърна на море.

То е мирно, то е гладко.
Стихна бурний ураганъ,
Спѫтъ вълнитѣ — Богъ погали
Челото имъ съ нѣжна длань.

Трепкайте звѣздици мили,
Нека тиха нощь владѣй!
Туй море — душата моя —
Съ васъ ведно ще да се слѣй.

И оглеждайте се вие
Въ тихи му повърхнини . . .
Кой ли ще узнай що тае
То въвъ тъмни глѫбини?

Кой ли иска и да знае,
Че тамъ мъртви крiешъ ти
Толкозъ блѣнове, надѣжди
И желанья и мечти!

---

6. Бѣгай . . .

Тѫжна е пустиня тозъ животъ за мене,
Храмъ порутенъ — мойтѣ гѫрди разрушени.
И надъ гроба тамо цвѣтенцето мило
Сѣкаше отровна гѫ й роса поила;
На сухитѣ гранки птичка веч' не пѣе
Само въ храма плахо пламаче мъждѣе.

Дѣ отивашъ, момне, въ тая пустошь черна?
Другадѣ живота вика, дружке вѣрна;
Тука е и хладно и грозно кат' въ ада,
Тукъ е всичко мъртво, а ти си тъй млада,
Тукъ любовь, надѣжда спѫтъ подъ съсипнитѣ
Тукъ не е за тебе — не черни си днитѣ!

Но когато вече си дошла, вижъ тамо
Плочата надгробна, — името си само
Издълбай на нея: плахий пламъ да грѣе
И го освѣтлява — самъ дор' огаснѣе . . .
А ти бѣгай, бѣгай, неволнице мила,
Забрави че тука нѣкога си била!

Змай Йованъ

Отъ **Пенчо Славейковъ**

Има поети, които пѣятъ хубаво, чийто езикъ е хубавъ, и формата на изпѣнитѣ отъ тѣхъ пѣсни е хубава, и чувствата що будятъ тѣ въ читателитѣ и слушателитѣ сж хубави — и всичко е хубаво. Обикновенно такива поети сж умни; — глупавятъ само че пѣятъ. Чуете ли ги веднажъ-дважъ, вий се отвръщате отъ тѣхъ, и по съ присърдце се вслушвате въ гласа на другъ нѣкой поетъ, въ чийто пѣсни, може би, не всичко е хубаво, но има нѣщо което ви привлича вниманието, даже въпрѣки това, че тѣ може и да не ви се харесватъ. На поети отъ първия видъ липсва онова, което прави поета — свой собственъ, оригиналенъ джхъ. Помните ли Тургеневия Хамлетъ отъ Щигровската Околия? — Той е нищоженъ, макаръ и уменъ човѣкъ, както всички лишни човѣци, тъй майсторски изображавани отъ Тургенева. Ето какъ рѣшава своето to by or not to by тоя съзналъ своето нищожество праправнукъ на измисления датски принцъ: „Я того мнѣнія, милостивый государь, что вообще однимъ оригиналамъ житье на землѣ: — они одни имѣютъ права жить ... Что мнѣ въ томъ, что у тебя голова велика и умѣстительна, и что попимаешь ты все, много знаешь, за вѣкомъ слѣдишь, — да своего-то, особеннаго, собственнаго, у тебя ничего нѣту! Однимъ складочнимъ мѣстомъ общихъ мѣстъ на свѣтѣ больше, — да какое кому отъ этого удовольствіе? Нѣтъ, ты будь хоть глупъ, да по-своему! Запахъ свой имѣй, свой собственный запахъ, вотъ что!“ —

А малко по-послѣ, тоя нещастникъ исказва съ въздъхъ и съмнѣнието си, че той, види се, „се е родилъ по подражание на други . . .“ Въ това си съмнѣние той би билъ

правъ — да бѣше поетъ. Защото всички онѣзи умни и „хубави“ поети, на които липсва свой собственъ дѫхъ, сѫ се родили по подражание на други: все едно, дали тѣ сѫ даровити и се зовѫтъ Хенри Лонгфело, или посрѣдственности и се именуватъ Иванъ Вазовъ.

Такъвъ единъ поетъ е и Змай Йованъ Йовановичъ — роденъ въ Нови Садъ на 24 ноември 1833, — комуто сърбитѣ празднуватъ петдесеть-годишенъ книжовенъ юбилей. Неговото първо стихотворение, Пролѣтно Утро, е печатано прѣзъ пролѣтьта 1849 г. и отъ тогава до днесь той е въспѣвалъ не една пролѣть, и услаждавалъ сърдцата на своитѣ сръбски читатели, кога съ веселитѣ, кога съ тѫжовнитѣ звуци на своята гусла. Неговата гусла е давала отзивъ на всѣко по-видно събитие изъ обществения животъ на сърбитѣ — въ Сърбия и задъ границитѣ ѝ —, вслушвала се е чакъ въ комунарскитѣ гърмежи въ Парижъ, тетевата ѝ (сръбскитѣ гусли сѫ съ една тетева) се е закачала даже и у знаменититѣ три косъма на Бисмарка . . . Задоволенъ отъ дълги и уморни лутания насамъ-натамъ, Змай настроява гуслата си на другъ ладъ: „Давахъ ѝ сърдцето си, само за една цѣлувка . . . Не щѣ да ме цѣлуне — а отне сърдцето ми. Но съ праздни гѫрди азъ не могѫ да живѣѫ между хората; какво да правѫ, прочее, съ празднитѣ си гѫрди? Ще ги напълнѫ съ вино!“ [1] Всички тия лутания тамо-вамо, всички тия праздни гѫрди — напълнени съ вино, всички тия безчетни подражания на разни извѣстни и неизвѣстни нѣмски и маджарски стихотворци, не показватъ нищо друго, освѣнъ че Змай, поради липса на свой собственъ дѫхъ, ходи да души разнообразния дѫхъ на другитѣ . . . Но такова дирение все докарва нѣщо полза. Ползата е, че покрай нищо и никаквитѣ свои, той е прѣвелъ прѣвъсходно и много отъ хубавитѣ пѣсни на Хафиза, Беранже, Хайне, Петйофи, Арани, Боденщедта и други поети съ свой собственъ дѫхъ. Способностьта на Змая да се пригодява подъ чуждъ тонъ, да прѣпѣва, вмѣсто самъ да пѣй, най-ясно показва неговата несамобитность като поетъ. Който само нѣщо подражава на други, той нѣма своя индувидуалность, а, както вече отбѣлѣзахъ, само тя дава цѣна на поета или писателя. Прѣводачитѣ и подражателитѣ — все

[1] Певанија З. Йовановича 1882. стр. 27.

едно, дали тѣ се зовѫтъ Жуковски, М. Л. Махайловъ или Змай Йовановичъ — иматъ само врѣменно значение, и то ако сѫ майстори на формата, както е случаятъ съ току-що показанитѣ прѣводачи. Оригиналнитѣ упражнения на тия господа . . .

По оригиналнитѣ стихотворения на Змая. едвамъ ли нѣкой може да си състави нѣкакъвъ ясенъ образъ на поета, едвамъ ли може улови оная общность, каквато иматъ произведенията на поети съ опрѣдѣленъ поетски темпераментъ и мирогледъ. Прѣдъ мене е грамадния томъ отъ 600 стр. folio — Певанија Змаја — и азъ напусто се мѫчѫ да намѣрѭ каква-да-е вѫтрѣшна свръзка въ безбройнитѣ стихотворения печатани въ него. Певанията на Змая приличатъ на пъстра антология, събрана, но не и избрана, отъ трудолюбива, ала невѣща ржка. Тази антология е раздѣлена, по доста наивенъ начинъ, на XV отдѣла, въ които сѫ помѣстени, да се изразимъ съ обикновенни школски термини оди и балади, елегии и пѣсни, поеми и епиграми и пр. и пр.; има и една повѣсть, която, исповѣдвамъ си грѣха, не съмъ челъ, и най-сетнѣ — комедията Шаранъ, позната менъ по прѣвода на знаменития Т. Х. Станчевъ, комуто тоя шаранъ е служилъ като „юрнекъ“ за чутовнитѣ негови трагедии-комедии. Пази Боже, отъ колко-да-е подробно разглеждание на тоя разнообразенъ материялъ; това би измѫчило безполезно читателя, както измѫчи мене. Азъ ще се ограничѫ тука само съ характеризиране на онѣзи оригинални нѣща върху които се гради славата на Змая въ Сърбия: то сѫ неговитѣ Рози, Увѣхнѫли Рози и епико-лирическитѣ стихотворения, помѣстени въ 4-ия дѣлъ отъ Певанија. Всичко колко-годѣ оригинално и що-годѣ заслужващо внимание е сбрано въ тия три дѣла.

Рози сѫ циклъ лирически пѣсни въ които Змай, както увѣряватъ, е въспѣлъ любовьта си къмъ Невросима Ружица Личанинова, отпослѣ негова жена, чиято пъкъ смърть той е въспѣлъ въ Увѣхнѫли Рози. Г. А. Хаджичъ, патриотъ и критикъ, вѣренъ изразитель на чувствата на Змайовитѣ читатели, вижда въ Розитѣ — образцови лирически пѣсни, изрази на най-нѣжни чувства, истинско евангелие на чиста, честита, блажена, сръбска любовь[1]. Никой отъ пѣвцитѣ на любовьта, — ни Хафизъ, ни Петрарка, ни Хайне, ни Фетъ

[1]) Певанија, прѣдговоръ, V.

— до сега не е ималъ щастие да бѫде отрупанъ съ такива комплименти. — А тия Рози, съ изключение на двѣ-три, не сѫ образцови лирически пѣсни, тъй както тѣмъ липсва дѫхътъ на непосрѣдственъ лиризъмъ, оная задушевность на тона, каквото качество трѣбва да иматъ истинскитѣ лирически пѣсни и каквито иматъ не само пѣснитѣ на великитѣ майстори, но даже и на мнозина обикновени любовни пѣвци. Такива пѣсни, както казва единъ нѣмски естетикъ, сѫ като искуственитѣ цвѣтя; по изгледъ и цвѣтъ тѣ могѫтъ да приличатъ на истински цвѣтя, но тѣмъ липсва дѫхътъ на истинскитѣ. Тия пѣсни сѫ само размишления върху любовьта, нѣкои даже доста остроумни; но остроумието стои много далечъ отъ истинския лиризъмъ, лиризма на непосрѣдственото чувство. Ето една Роза, образецъ на много други:

„Може л' сунце сјати
И у црној ночи?"
— Отговор че дати
Твоје црни очи.

Това, както вижда читателя, е стихотворенъ майтапъ, може би, за сърбитѣ остроуменъ, но все пакъ майтапъ, а не пѣсень. Въ тая, както и въ сума подобни Рози, нѣма и поменъ отъ какво-да-е чувство. Има само bons mots, на ориенталски манеръ.

Въ прѣводитѣ, помѣстени въ тая книжка на Мисъль, читательтъ ще види нѣколко отъ най-хубавитѣ Рози на Змая, по които може да сѫди за характера на всички останѫли.

Но нека ми бѫде позволено да приведѫ тука още една Роза въ оригиналъ.

Ноч је тиха — месичина сија,
Хајде, луче, да бројимо звезде.
Звезде много, да не забројимо,
Пољупцама да их бележимо.

До колко такива и тѣмъ подобни стихотворения, дѣйствително чисти — чисти и отъ всѣкаква поезия —, могѫтъ да бѫдѫтъ „евангелие на любовьта" читателя може да сѫди самъ. Въ едно е напълно правъ Хаджичъ: любовьта въ Змайевитѣ Рози, до колкото я има въ тѣхъ, е чисто сръбска любовь. Сърбитѣ сѫ патриоти въ всичко — даже въ глупоститѣ си; защо да не бѫдѫтъ и въ любовьта? На една дѣвойка може да липсва всичко съ което природата я укра-

сява за да омае чувствата на нейний избранникъ, само едно да е налице: тя трѣбва да е сръбкиня! Иначе тя едва ли ще е достойна за любовь. Наистина, това е патриотично, но и доста глупаво, не само като поетически мотивъ. „Да ти ни си сербска мома, — притиг'о бих друге жице . . .“ — като че ли у сръбската мома нѣма нищо друго за въспѣване, освѣнъ че тя е сръбкиня. Нима Змай е правъ съ твърдението си, че надъ всички красоти „тебе нешто лепше краси, — што те краси: сербкиња си!?“ До такива наивности въ поезията, до колкото знаемъ, се е заплѣснѫлъ само Змай, а може би и неговия побратимъ-брътвачъ, хърватина Dr. Августъ Харамбашичъ. Розитѣ сѫ най-оригинални отъ пѣснитѣ на Змая; негли за това сѫ и най-неджгави, като поетически творения. Несамобитнитѣ поети сѫ най-слаби тамъ гдѣто сѫ домогватъ да бѫдатъ или поне се показватъ като оригинални. Посрѣдственността, както дилетантизма, може донѣйдѣ да се скрий само когато носительтъ ѝ върви по утъпкани пѫтища: кривне ли отъ тѣхъ настрана — безпомощността излѣзва наявѣ. . . Любовнитѣ пѣсни на Змая — не само помѣстенитѣ въ цикла Рози — при добрата техника, обличаватъ голѣма доза безвкусие. Защото тѣ сѫ рожби не на чувство, не на поетическо настроение, а на доста наивни игриви хрумвания. Цѣлъ редъ прозаични стихове се нижѫтъ и прѣплитатъ, единственно за да може найнакрай на пѣсеньта да се истъкне нѣкое игрословно хрумване, нѣкой комплиментъ, за когото само е писана цѣлата пѣсень. Въ това затирване подиръ разни поанти, bons-mots. Змай види се явно има за примѣръ Хайне, въ чиято поезия играѫтъ голѣма роля такива нѣща; но почти всѣка пѣсень у Хайне е поетична и прави впечатление на нѣщо цѣлно, даже и когато отхвърлите отъ нея поанта. А у Змая всичко се концентрира само въ поанта — отмахнете го: лъсва яснозвонна безсмисленность.

Любопитно е че у Змая, най-популярния сърбски поетъ, както и у нашия Вазовъ, не се забѣлѣзва поне що-годѣ влияние отъ народната любовна лирическа пѣсень, не баналната, уличната, распасаната, а оная народна пѣсень, въ която се крияѫтъ, като бисери въ мидена черупка, свѣнливи и чисти движения на интимни любовни чувства. За читатели на поезия, каквито сѫ сръбскитѣ и нашитѣ, види се е цѣнно онова което има високъ курсъ — на улицата.

Не толкова оригинални, но несъмнѣнно по хубави сж Змайевитѣ Увѣхнжли Рози. Отъ тѣхъ вѣе тиха скърбь на сърдце засѣнено отъ смъртьта на другарката, що му е била прижнвѣ утѣха и радость. Въ сръбската лирическа поезия тѣзи Увѣхнжли Рози би заели първо мѣсто — да би биле оригинали, да не напомнжтъ тѣ, и по духъ и по буква, тъй явно извѣстни европейски образци. Розитѣ иматъ това прѣимущество прѣдъ Увѣхнжлитѣ Рози, че отъ тѣхъ лъхти колко-годѣ оригиналенъ джхъ, не бозна какъвъ, но все пакъ . . . поне патриотически. Не една, не двѣ отъ тия хубави пѣсни сж почти буквaленъ прѣводъ[1], и несъмнѣнно за това сж хубави. Змай, както по много други нѣща, и въ това прилича на нашия Вазовъ. Тѣ и двамина сж типични прѣдставители на онзи родъ поети, чийто дребничъкъ макаръ и хубавъ талантъ, въ немощь да създаде свое нѣщо, — облизва чужди паници. Честитата филистерия се доволствува и въсхищава отъ тѣхъ, защото ги разбира . . . защото тя вижда въ тѣхъ себеподобни невольници на посрѣдственностьта.

Но Змайевата посрѣдственность като поетъ най-вече личи въ неговитѣ епико-лирически пѣсни. Тѣ сж истински „юрнекъ“ на стихотворенъ брътвежъ, досущъ като г. Вазовитѣ пѣсни отъ тоя родъ. Ни въ една отъ тѣхъ, буквално ни въ една, нѣма нѣкакъвъ планъ и мотивировка въ развитие на дѣйствието, нито има образъ, който да испъква колкогодѣ релефно прѣдъ погледа на читателя, да привлече вниманието му, да подсѣти за нѣкаква творческа концепция. Стихътъ на тѣзи пѣсни е безóбразенъ, а отъ картинность въ тѣхъ нѣма и поменъ. Тѣ не сж рожба на поетическа инспирация — поне на такава на каквато сж рожба г. Вазовитѣ Раковски и Паисий, — а сж проста прозаична расправия за случки,

---

[1] За примѣръ може да послужи пѣсеньта Звѣзда, прѣведена въ тая кн. Мисъль. Ето и оригинала, неизвѣстенъ може би на сърбитѣ.

Siehst du den Stern in fernsten Blau,
Der flimmernd fast erbleicht?
Sein Licht braucht eine Ewigkeit,
Bis es dein Aug' erreicht!
Vielleicht vor Tausend Jahren schon
Zu Asche stob der Stern,
Und doch steht dort sein milder Schein
Noch immer still und fern.
Dem Wesen solchen Scheines gleicht,
Der ist und doch nicht ist,
O Lieb, dein anmuthvolles Sein,
Wenn du gestorben bist.

Gottfried Keller

извънредно интересни, но и извънредно недъгаво расправени. Такива сж Сентомаш (достоенъ за другарка на нѣкоя отъ Епопеята на Забравенитѣ), такъвъ е Потоп (много по калпава отъ извѣстнитѣ сръбски и наши народни пѣсни за потопа), завършенъ съ наздравица за дѣда Ноя, „който посадилъ първата лоза“ и др. и др. Поезия, поетическа мотивировка и възсъздаване на Змайевски манеръ, читателя може да види въ слѣднята малка балада — Селим-бег:

Нема таке луле.
Нема таке буле
У цара.

К' о що има лулу,
К' о що има булу
Селим бег.

Ал' Селиму сада
Из царева града
Стиже гост.

„Из овог пехара
Пи у здравље цара,
Селиме!“

Селим очи склопи.
Златан пехар попи
До капи.

Силно ј' срце стег'о,
Па замишљан лег'о
На душек.

Запалио лулу,
Пољубио булу
Па — умрьо.

Види се, за сръбския читающъ свѣтъ всичко що е написано въ стихове е поезия, стига тѣзи стихове да сж гладки и да иматъ що-годѣ смисъль; инакъ не може да се разбере онази негова безсвѣсть да прославлява Змая, не само като поетъ, но комахай и като пръвъ сръбски поетъ, безъ да зачита за нѣщо поети като Воислава Илича. Или на сърбитѣ се ревне примѣра на нашитѣ литературни падари, които въ телешки възторгъ провъзгласихж единъ посрѣдственъ стихотворецъ за народенъ поетъ?

Между прѣводитѣ на Змая първо мѣсто заематъ поемитѣ на Арани — Толди и Смъртьта на Толди, — Стихотворенията на Петйофи и пѣснитѣ на Мирза Шаффи. Въ тия прѣводи Змай е показалъ всичката си сржчность като техникъ на формата и способность да схваща и прѣдава настроението на оригинала. Това, види се, дава поводъ на мнозина сърби да поставятъ нѣкои отъ прѣводитѣ на Змая по горѣ отъ самитѣ имъ оригинали; такива прѣводи сж Людиятъ отъ Петйофи и пѣснитѣ на Мирза Шаффи. Макаръ въ такова едно твърдение и да се хвърля въ очи прѣкаленъ патриотизъмъ, все пакъ въ него има донѣйдѣ и правда. Мнѣнието на Л.

Недича, че прѣведенитѣ пѣсни Мирза Шаффи сѫ по-добри, отъ колкото нѣмскиятъ имъ оригиналъ[1], е вѣрно само отъ една страна: — сръбскиятъ езикъ (както и нашиятъ) пъленъ съ турски думи и изрази, е много по-сгоденъ отъ нѣмския да прѣдаде источенъ дѫхъ на пѣсни като тия отъ М. Шаффи; но вънъ отъ това качество, сръбскиятъ прѣводъ стои много далечъ отъ оригинала, както по своеобразность на формата, тъй и по нѣжность на тона. Боденщедтъ (авторътъ на пѣснитѣ отъ М. Шаффи) е най-видниятъ прѣводачъ на персийскитѣ поети, и у тѣхъ той е научилъ тайната на формата въ такива пѣсни, които, безъ свойственната тѣмъ форма, губятъ поетическа хубость. Формата, която иматъ въ оригинала пѣснитѣ отъ Мирза Шаффи, е извънредно характерна за колорита на онзи миръ, който е изобразенъ въ тѣхъ, — и ако нѣкога се прѣведѫтъ и на български тия хубави пѣсни, прѣводачътъ би сторилъ добрѣ да избѣгне тая основна грѣшка на Змая. — Прѣводитѣ отъ Петйофи и Арани сѫ и по езикъ и по форма прѣвъсходни; по отзиви на добри критици, въ тѣзи прѣводи е прѣдадено майсторски настроението на оригинала, за това тѣ ще останѫтъ за винаги украшение на сърбската прѣводна поезия.

Змай е принесалъ извѣстни заслуги на сръбската поезия, но тѣзи заслуги съвсѣмъ не сѫ отъ такова естество, та да би могли да му дадѫтъ особенно и трайно значение въ сръбската поезия. Главната му заслуга е — **външната обработка на стиха** и, до колкото то е свързано съ обработка на стиха, — **окършването на сръбския стихотворенъ езикъ**. Както виждате, заслуга не малка. Но неговия окършенъ езикъ нѣма нищо общо съ поетически езикъ, какъвто е езика на всѣкой истински поетъ, какъвто е, напримѣръ, езика на неговия прѣдшедственникъ Бранко Радичевичъ или по-младъ съпоетъ Воиславъ. Наистина неговия езикъ е окършенъ и плавенъ, но това не е поетическия живъ и изразителенъ езикъ, прѣзъ който се огледва вѫтрѣшностьта на творението излѣно въ него; той е распасанъ — за това се кърши тъй добрѣ; той тече плавно — защото е воденъ. Съ такъвъ езикъ се пишатъ гладки стихове, — само посрѣдственни, които гъделичкатъ слуха и брѫмчѫтъ, безъ да заронятъ нѣщо въ душата на читателя, безъ да събудятъ въ нея какъвъ да-е отзивъ.

[1] Л Недич. Из новије Српске лирике, 183.

За да бѫде единъ езикъ поетиченъ, художественъ, той трѣбва да е най-първо прегнантенъ, картианнъ, характеренъ, — та послѣ вече може да бѫде, ако щете, окършенъ и плавенъ. Великитѣ художници на словото сѫ ни оставили безброй примѣри отъ неокършенность и даже неправилность въ езика на своитѣ творения; защото тѣ добрѣ знаѣтъ, че хубостьта на поетически езикъ се крие не въ неговата правилность и гладкость, — нѣща необходими при изказване на логическа, екзактна мисъль, — а въ характерностьта му, въ хармонията на формата съ съдържимото. Вгледайте се въ езика на Гете, езикъ който повече загатва за нѣщата отколкото ясно да говори за тѣхъ; вижте какъ той въ своя поетически езикъ не говори правилно и окършено, а всѣкога е бързъ, прегнантенъ, прѣкѫслеченъ (abgebrochen), — че всѣкога у него езика се движи наедно съ движението на чувствата. Разбира се, че да се търси у Змая, както у нашия Вазовъ, такъвъ езикъ е комахай смѣшно; той у него е правиленъ, гладъкъ, както у всѣкой обикновенъ стихотворецъ комуто единственна цѣль и наслада е само бъбрежътъ.

Езикътъ на Змая, съ всичкитѣ негови добри и лоши страни, е образецъ за — какъвъ нетрѣбва да бѫде поетическиятъ, художественниятъ езикъ. Той е езикъ какъвто се говори на пазаря, по улицитѣ, въ кръчмата. Езикъ не вече простъ, — а просташки. Цѣла фаланга филолози — подбутнати най-вече отъ патриотични омисли,—тласнѫхѫ сръбския езикъ въ пѫть не на развитие, а на распасване (на развой както г. Д-ръ Ив. Шишмановъ се изразява), прѣко противно на художественнитѣ, както и изобщо на културнитѣ задачи що има единъ езикъ. Тѣ прѣдварихѫ съзнанието на обществото, и създадохѫ езикъ на прищѣвки, съ когото попрѣчихѫ на развитието и на самата сръбска културна мисъль. Така е станѫло въ Сърбия, къмъ това се домогватъ и у насъ разни опърничави филолози — некултурни умове, блазнени отъ културни задачи. Комуто трѣбватъ примѣри за да види до какво нищенство е докаранъ сръбския езикъ, не отъ злата воля, а отъ добрата глупость на филолозитѣ, доста е да отвори коя да е страница отъ Шекспировитѣ драми, прѣведени отъ Д-ръ Л. Костича, или пъкъ Лермонтовия Демонъ, прѣведенъ отъ Змая, за да се наслади отъ зрѣлището — какъ душевнитѣ движения, тъй дивно и характерно изобразени отъ великитѣ художници на словото, прѣдаде-

ни на сръбски езикъ, се прѣвръщатъ на — художественни зевзещини . . . Единственниятъ художникъ между сръбскитѣ Певанија'джии, Воиславъ Иличъ, е чувствувалъ много добрѣ недъгавостьта на сръбския поетически езикъ и пръвъ се е помѫчилъ да внесе ония елементи, които филолозитѣ сѫ изхвърлили изъ него; и несѫмненно езикътъ на Воислава ще послужи за образецъ на всички ония, които съзнаватъ потрѣбностьта и изгодитѣ отъ художественъ езикъ.[1] Езикъ като срѣдство за култура, трѣбва да бѫде самъ културенъ; инакъ той ще се обърне на срѣдство за подигравка съ културата.

Слѣдъ като очертахъ изобщо поезията на Змая, нейната външна и вътрѣшна страна, нейната форма и съдържание, а и на примѣри посочихъ каква е тя, възниква прѣко въпросътъ: какъ е възможно единъ такъва поетъ да бѫде прѣвъзнасянъ като „великъ народенъ поетъ“, „сръбски гений“ и пр. и да му се празнува всенародепъ юбилей? Отговорътъ е твърдѣ простъ. Това е възможно въ Сърбия, тъй сѫщо както биде възможно и въ България интелигентното общество съ редъ тържества, адреси и пр. да прѣвъзнесѫтъ единъ посрѣдственъ поетъ въ „гений“. Общества млади, прозяващи се още въ културна просъница, като сръбското и нашето, иматъ меракъ да се покажатъ прѣдъ другитѣ че сѫ нѣщо, та при сгòденъ и несгòденъ случай търсѫтъ все голѣмъ пологъ да снесѫтъ — своето малко яйце. Всенароднитѣ юбилеи на такива пѣвци като Змая и Вазова показватъ само всенародна несвѣсть.

---

[1] Стојан Новаковић, — въ „Бранково Коло“, брой 3, стр. 88. год. 1859 — указва на распасаностьта на сръбския литер. езикъ и прѣдрича възвръщанието му пакъ назадъ, къмъ дореформенностьта му.

Една избирателна борба

Политико-обществени бѣлѣжки

Отъ **Василъ Кънчовъ.**

(Продължение отъ кн VI).

Прѣзъ тоя день посѣтихме още селата Влашко село и Старо село и нощувахме въ с. Долна Бешовица. Двѣтѣ първи села сж блиско едно до друго и по всичко приличатъ на Кремена. Въ първото селянитѣ се оплакваха отъ върхнинитѣ, които сж тежки и разсипватъ данъкоплатцитѣ. За тия мѣстни даждия ще кажемъ нѣщо наособно. Въ второто село ни питахж, какво мислимъ за попскитѣ пенсии. Бива ли богати попове да получаватъ пари отъ държавата? Отговорихме на селянитѣ, че ако се е случило нѣкждѣ богати попове, както и други лица, да сж пенсонирани, неправедно е, и понеже има доста такива случаи, трѣбва и въ Народното Събрание да се повдигне въпросъ.

Привечерь напуснахме Искърската долина, прѣминахме с. прѣзъ Веслешкото Бърдо и слѣзохме въ Бешовишкото Корито. Това е наистина едно корито, заградено отъ всѣкждѣ съ високи бърда и продължено около десетина километра отъ истокъ къмъ западъ. Дъното му е много плодородно, дава добро жито, грозде и е чудно пригодно за овощарство. Въ него сж расположени селата Долна Бешовица, Горна Бешовица и Каленъ. Въ първото село нощувахме. Тукъ имахме случай да видимъ единъ другъ родъ полицейски партизански произволъ, за който струва да се каже нѣщо. Въ селото има нѣколко селяни, които сж въ по-блиски отношения съ правителственнитѣ партии. Единъ отъ тѣхъ билъ особенно усърденъ агитаторъ. Тоя господинъ билъ осжденъ за безнравственность на 9 мѣсеца затворъ, но за чудо на селянитѣ той оставалъ ненаказуемъ. Нѣкои заинтересовани селяни писали писмо до Министерството на Правосждието. Минжло се нѣколко врѣме и осжденнятъ билъ повиканъ отъ полицията въ Вратца, но скоро се върнжлъ пакъ въ селото. Оказало се, че по забърканость или по скроено нехайство виновнятъ билъ „заборавенъ“. Когато отишълъ сега въ Вратца, шефътъ на партията, къмъ която той се числи, успѣлъ да издѣйствува още 20 дневно отлагане на

затвора, Минѫли се и тия 20 дена, осѫденията отишълъ въ Вратца и пакъ се върнѫлъ свободенъ. Трѣбваше ние да обърнемъ вниманието на прокурора, за да се привлече злодѣятъ въ тюрмата. Това станѫ на 19 того, на втория день отъ Свѣтлата Недѣля, за голѣма нравствена утѣха на селото. На вечерьта имаше голѣмо селско събрание, а на другия день, 16 априлъ, рано се опѫтихме къмъ западъ прѣзъ хубавото коритo. Сега пѫтувахме по сѣверната му страна между добри лозя. Филоксерата и маната сѫ опустошили и тая мѣстность. Надъ лозята има ливади и рѣдка гора. Стигнѫхме за 1 часъ въ село Горна Бешовица. То е по-малко отъ прѣдишното и е центъръ на община, въ която влиза и друго ближно село Цаконица. Въ една широка и удобна кръчма намѣрихме много селяни, които били прѣдизвѣстени и чакахѫ нашето дохаждане. Съ искренна радость и съ голѣма вѣра, селянитѣ ни слушахѫ и распитвахѫ за разни работи. Тѣ сѫ готови да отидѫтъ на изборитѣ, но ги плашѫтъ Бѣло-Слатинскитѣ побоища. На много мѣста като увѣрявахме селянитѣ, че по новия законъ изборитѣ ще станѫтъ правилно и мирно, тѣ клатѣхѫ недовѣрчиво глава и ни напомняхѫ ужаситѣ, станѫли въ Бѣла Слатина прѣзъ 1895 година.

Продължихме пѫтя си на западъ и стигнѫхме за $^1/_2$ часъ въ с. Каленъ. То е красиво расположено въ политѣ на Косматица и е потънѫло въ зеленина. Тукъ е имало по-голѣми турски имоти. Извѣстна бѣше въ Вратца голѣма турска фамилия, каленскитѣ турци. Тя е била спахийска фамилия и е имала владѣния и въ околнитѣ села. Слѣдъ дигането на спахилъка, Каленския ага е запазилъ за себе половината отъ селската земя. Слѣдъ освобождението всичкиятъ турски имотъ е купенъ и сподѣленъ отъ селянитѣ. Спрѣхме на единия селски ханъ. Събрахѫ се около 60—70 души селяни, съ които разговаряхме близо единъ часъ.

Още прѣдъ обѣдъ, весело испроводени отъ Каленчени, тръгнѫхме за с. Горна Кремена. Първоначално ние не искахме да се отбиваме въ това село, но послѣ намислихме да го споходимъ, понеже тамъ противницитѣ ни сѫ доста силни. Връщахме се къмъ юго-западъ. Минѫхме ридоветѣ, подъ най-високия имъ върхъ Косматица, и прѣзъ красива гориста долина, наречена Богдановъ долъ.

Стигнѫхме кѫдѣ обѣдъ въ Горна Кремена. Селото е расположено близо надъ Долня Кремена. Подъ него се зѫбѫтъ голи каменисти зареди. Слѣзохме на кметския ханъ. Бѣхме приети студено, или по-право, ние слѣзнѫхме на хана като чужди пѫтници безъ, да обърне нѣкой на насъ внимание. Това се случваше първъ пѫть въ нашата обиколка и заслужва да се обяснѫтъ причинитѣ му. Въ Горна Кремена кметува стамбуловистъ кметъ. Той е още младъ мѫжъ, но е доказалъ своята енергия въ управлението на селото, като е внушилъ страхъ на всички селяни къмъ себе. Изначало се ползувалъ съ полицията да тероризира селото, а въ послѣдно врѣме само страхътъ отъ него е достатъченъ. При бившето правителство той намѣрилъ силни защитници

въ Вратчанскитѣ консерватори и продължавалъ насилията си върху селото. Подиръ послѣдното министерско промѣнение много селяни се поокопитили и рѣшили да почнѫтъ борба съ страшния кметъ. Изложили въ едно оплакване пакоститѣ, които вършилъ кметътъ имъ и го поднѣли на окрѫжния управитель. Послѣдниятъ поискалъ разяснение отъ Постоянната комисия. Единъ отъ едва грамотнитѣ членове на окрѫжния съвѣтъ билъ испроводенъ да изучи оплакванията. Испроводениятъ, като търговецъ на овни, направилъ добри пазарлъци въ селото. Единъ селянинъ, отъ противницитѣ на кмета, ми расправяше твърдѣ интересно за това нѣщо. — Ние му продавахме — казваше ми той — по-евтеничко овнитѣ, като мислѣхме съ това да го омилостивимъ, та дано ни помогне да се избавимъ отъ нашия разбойникъ! Така направи и кметътъ и помощницитѣ му. Дѣдо М., като си накупи овни, събра ни да пита, какво зло сме видѣли отъ кмета и какво е откраднѫлъ отъ селото. Расправихме му всичко що знаемъ. Той си отиде, а ние си останѫхме пакъ, както си бѣхме по-напрѣдъ, само дѣто ни отидохѫ овнитѣ на по-ефтено.

Слѣдъ тоя несполучливъ опитъ кметътъ вдѫхнѫлъ още по-голѣмъ страхъ въ селото и уплашенитѣ селяни не щѣхѫ сега да се явяватъ при насъ, макаръ че кметътъ отсѫтствуваше отъ селото.

Слѣдъ обѣдъ тръгнѫхме право на сѣверъ. Пѫтьтъ върви изъ каменисто селско пасище и постоянно се издига на високо. Тукъ отъ лѣво и дѣсно се виждатъ каменоломни, отъ които се получава добриятъ върбешки камъкъ. Достигнѫхме единъ проходъ нареченъ Клисура, по който се минава отъ Искърската долина въ Веслецъ. Правено е шосе, но както всѣка друга работа на Постоянната комисия, не е доправено. Мѣстностьта е живописна. Красивъ лѣсъ покрива височинитѣ на Веслешкия Вѣнецъ. Всрѣдъ Клисурата има новъ ханъ. Той принадлежи на Горно Кременския кметъ, когото и намѣрихме тукъ. Кметътъ ни прие много любезно. Той удобряваше на думи нашата кандидатура. Нѣмахме причини да просимъ неговото съдѣйствие, па и не искахме да влизаме въ по-блиски отношения съ дребнитѣ селски властелини, затова и хладно приехме кметскитѣ обѣщания.

Малко по на сѣверъ отъ хана ние се надвесихме надъ великолѣпния Веслецъ: това е едно весело приятно и много живописно хълмодолие, заградено отъ югъ съ Веслешкия Вѣнецъ, а отъ сѣверъ съ Милинъ Камъкъ и Пещенското бърдо. Подъ вѣнеца се започватъ хубави лѣсове, състоящи отъ дѫбъ, липа, червенъ лилякъ, бръстъ, габъръ и разни други. По-ниско се простиратъ лозя, ниви, ливади, промѣшани съ голѣми гори и прорѣзани съ водни долини. Тукъ се събиратъ много поточета съ бавнотекущия Искъръ, който лѣниво се вие прѣзъ землистовито корито къмъ Дунава.

Всрѣдъ хълмодолието сѫ расположени 4 села: Тимевица, Мраморенъ, Горно и Голѣмо Пещене. Ние отидохме въ Тимевица. Селото е расположено на равно мѣсто, около ма-

лъкъ притокъ на Искъра, обиколено съ дѫбови гори. До него достига и новото шосе, което на много мѣста е още непослано съ камъкъ. Бѣхме причакани сърдечно отъ селянитѣ. Бързо се събра цѣлото село около насъ. Тимевичени сѫ развити селяни; тѣ сѫ зимали участие въ политическитѣ борби на страната, разбиратъ добрѣ положението и сѫ готови да се борѫтъ упорито и за въ бѫдѫще. Слушахѫ съ голѣмо внимание това, що имъ расправяхме по нашата програма и обѣщахѫ, че ще отидѫтъ всички на изборитѣ при всѣкакъвъ случай.

Вече деньтъ прѣваляше, когато се отправихме още по на сѣверъ за с. Голѣмо Пещене. Вървѣхме прѣзъ веселата мѣстность, покрай долината на р. Скѫтъ и за 1 часъ стигнѫхме селото. Голѣмо Пещене има около 200 кѫщи. Населението е попростичко и по бѣдно. Тукъ виждахъ доста селски кѫщици покрити съ слама и кукуружище. Спрѣхме прѣдъ една пирдопска мехна, пълна съ селяни. Много отъ тѣхъ бѣхѫ пияни. Събрахме набърза ржка нѣколцина и почнѫхме да имъ проповѣдваме. Пиянитѣ излѣзохѫ изъ мехната и дигахѫ шумъ. Азъ се обърнѫхъ къмъ тѣхъ и ги смъмрахъ: „До като се опивате по мехнитѣ и не се грижите за общитѣ работи, сѣ ще има кой да ви обира да ви скуби, а вие ще си оставате диви, прости и исиромаси!“ Думитѣ ми подѣйствуваха и тълпата се утихнѫ.

Продължихъ рѣчьта си.

— Всички ни лъжѫтъ! — рече единъ отъ множеството.

— Ще ви лъжѫтъ, до като вие си отворите добрѣ очитѣ — казахъ азъ — и почнете да пробирате хората не само по сладкитѣ прикаски, що ви приказватъ, ами по тѣхнитѣ дѣла и по тѣхното минѫло. Ще ви лъжѫтъ, до като между васъ има прости, слаби и страшливци. Но когато вие ще имате куражъ да въставате противъ ония, що ви сѫ излъгали, когато ще можете да не дозволявате на никаква власть да ви тъпче правата, тогава не ще има кой да ви лъже!

— Всички тия борби сѫ за кокалъ! — каза другъ нѣкой.

Моятъ другарь, който е воювалъ за освобождението на тоя народъ отъ турцитѣ, който никога не е ималъ прѣдъ видъ каква и да е служба въ борбата си, който 13 години стои на чело на опозицията срѣщу тѣжкитѣ правителствени режими и който е излагалъ живота си въ борбата срѣщу тия режими, се възмути този пѫть и страстно заговори на събравшитѣ се селяни противъ кокалановцитѣ и противъ страха на селянитѣ къмъ тѣхъ.

Общи удобрения отъ събравшето се множество възнаградихѫ обидения народенъ борецъ.

Събранието, което се наченѫ злѣ, се свърши много добрѣ. Събрахѫ се около насъ нѣкои млади момци и ни увѣряваха въ своята прѣданность, нѣщо, което ние вѣрвахме.

На тръгване единъ повечко пийнѫлъ селянинъ се обърнѫ къмъ менъ: — за тютуна, господине, нищо не казахте — рече той.

— Азъ го не пушѫ; — му отговорихъ шеговито.

— Ние го пиемъ!

— Не го пийте, по-добрѣ ще е!

— Не може господине,!
— Другъ пѫть ще приказваме и за тютуна.
— Е, тогава на добръръ часъ!

Заминѫхме късно, добрѣ испроводени отъ множеството и се опѫтихме назадъ къмъ Вратца прѣзъ с. Мраморенъ, безъ да се бавимъ въ него.

На втория день на Великденската седмица трѣбваше на ново да обиколимъ нѣколко села. Оставаше ни да споходимъ Лютбродската секция, която бѣше и най-несигурна за насъ, понеже планинскитѣ села на дѣсно отъ Искъра се влияехѫ много отъ единъ селски чорбаджия. Тоя човѣкъ е успѣлъ економически да увърже планинското население и да го държи въ подчиненость. Той дава на селянитѣ пари на почекъ и зима отъ тѣхъ кози, овци, вълна, сирене и масло срѣщу дълговетѣ имъ. Полскитѣ села въ околията сѫ избавени отъ подобна търговия. По тия мѣста имаме и единъ другъ сериозенъ противникъ, който живѣе въ с. Типченица, а притежава богати имоти въ с. Мездра до станцията.

На 19 априлъ сутриньта много рано тръгнѫхме да обиколимъ крайпланинскитѣ села отъ лѣво на Искъра. Отивахме на югоистокъ прѣзъ политѣ на планината. Пѫтьтъ върви ту между млади хубавички гори, ту между голи каменаци. Въ една долинка, пълна съ бигори, е расположено малко селце Паволче. Въ селото има само една мехна, и ние спрѣхме прѣдъ нея. На стѣната имаше залѣпено голѣмо възвание на червена книга, което канѣше селенитѣ да избержтъ социалъ-демократи прѣдставители. Прѣди насъ бѣхѫ дохождали социалисти въ селото да търсѫтъ привърженици. Събрахѫ се малко селяни на нашата бесѣда. Повечето отсѫтствувахѫ отъ село. Тоя день Паволчени ходѣли по гости въ Вратца, а пъкъ младитѣ момци не искахѫ да си оставѫтъ дългоочакваното хоро заради насъ.

По много лошавъ пѫть тръгнѫхме право на югъ за с. Челопекъ. Минѫхме една долина, по която Ботевата дружина се е искачила на планината. Другарьтъ ми, като сѫратникъ на Ботева, си спомни за тия мѣста, които видѣхѫ нѣкога една шепа юнаци да се борѫтъ съ силния тиранъ на нашето отечество. Единъ интелигентенъ младъ момъкъ отъ Вратца ни придружаваше на конь. Той е учителствувалъ въ тия села и познава добрѣ селянитѣ. С. Челопекъ е расположено по ребрата на планината на открито мѣсто. Въ върховетѣ надъ него е паднѫлъ убитъ Христо Ботевъ и отъ тамъ се е пръснѫла малката му дружина. Слѣзохме на единъ новъ ханъ. Събрахѫ се много селяни около насъ, изслушахѫ ни съ внимание и ни исказахѫ горещо привързаностьта си.

Прѣзъ стръменъ пѫть слѣзохме по политѣ на планината къмъ с. Моравица, потънѫло въ зеленина и красиво расположено до малка рѣкичка. Всичкитѣ пѫтници отъ станцията Мездра за Вратца се любуватъ на това село, което гледать на лѣво отъ пѫтя. Насрѣдъ село имаше хоро. До хорото селяни копаехѫ трапъ за варница. Моравичени се готвѣхѫ да си правѫтъ

църква и, възползувани отъ празницитѣ, когато не се лови полска работа, приготвяхѫ материали за църквата. Въ кѫсо врѣме се събра много народъ прѣдъ селската механа, дѣто ние говорихме около $^1/_2$ часъ. С. Моравица е отъ немногото честити села, дѣто още нѣма кметски насилия. Кметътъ е младъ мѫжъ, който поминува добрѣ съ селянитѣ си.

На $^1/_2$ часъ растояние на сѣверъ отъ Моравица се намира с. Руска Бѣла. Бѣляни сѫ по-събудени и по-хитри отъ околнитѣ селяни; тѣ се занимаватъ съ кираджилъкъ, пѫтуватъ съ кола по околнитѣ градове, и повечко научаватъ. Тукъ при насъ се събра скоро почти всичкото мѫжко възрастно население на селото. Говорихме на селянитѣ, защо сме дошли. Бѣляни не само нѝ изслушахѫ съ внимание, но поискахѫ отъ насъ разяснения по много въпроси, които интересуватъ селското население. Най-първо единъ отъ присѫтствующитѣ говори, че за селянитѣ сѫ много тежки върхнинитѣ. Самитѣ селски общини иматъ много разноски и трѣбва да се групиратъ повече села въ една община. Той исказа справедливо желание, селянитѣ сами да опрѣдѣлѭтъ заплатитѣ на кметоветѣ и управителитѣ да имъ се не мѣсѭтъ въ това; за горскитѣ стражари на общинитѣ исказахѫ мнѣние да се назначаватъ отъ самитѣ тѣхъ, понеже тѣ ще бѫдѭтъ наполовинъ по евтини.

Другъ отъ селянитѣ ни разказа, че тѣ обсѫждали нашата програма и на нѣкои се видѣло не добрѣ, че ние ще настояваме за по скорошното прокарване на линията Мездра-Вратца — Видинъ, едно че линията ще имъ отнеме много земя, а друго че ще поврѣди на кираджийството имъ. Ние обяснихме, че земята, която се отнима отъ селянитѣ, имъ се плаща отъ държавата. Колкото се касае до кираджилъка, тѣ трѣбва да знаѭтъ, че желѣзницитѣ се правѭтъ за повдигание на търговията и благосъстоянието на цѣлата страна, а когато страната богатѣе, богатѣѭтъ и всичкитѣ ѝ жители. Намѣсто тогава да прѣвозватъ селянитѣ товари на далечни растояния, ще могѭтъ да правѭтъ по чести прѣвози до ближнитѣ станции и пакъ ще искарватъ толкози, колкото сега искарватъ. Освѣнъ това обяснихме имъ, че тая линия е потрѣбна и за защита на държавата.

Трети селянинъ ни попита, може ли да се иска намаление срока на военната служба. Отговорихъ му че това е невъзможно. До като България не обезпечи обединението на българския народъ и своята самостоятелность, опасно е да се ослабва войската. Сега нашитѣ войници служѭтъ въ пѣхотата около 20 мѣсеци редовно и едва могѭтъ да се обучѭтъ добрѣ. Не намалене на службата трѣбва да се иска, а е потрѣбно да се настоява, щото войницитѣ да се не употрѣбляватъ за други работи, освѣнъ на военни обучения.

Другъ единъ отъ присѫтствующитѣ попита, не е ли добрѣ, намѣсто да се плаща на стражари, да се иска, щото войници да испълняватъ стражарската служба. Ние не можахме да удобримъ и това мнѣние, понеже намираме, че не е добрѣ войницитѣ да се отвличатъ отъ прѣката работа, за която сѫ повикани, и да ставатъ умразни на народа поради стражарски расправии.

Слѣдъ тия продължителни бесѣди ние отпѫтувахме отъ селото добрѣ испроводени. Тръгнѫхме да отидемъ въ с. Крапецъ, което влиза въ Бѣлянската община и е много близо до Бѣла, но понеже то е заселено въ мѫчнодостѫпна долина, ние обикаляхме много до като го стигнемъ

Крапецъ е малко селце, но има много гиздава околность. То е расположено полегато по лѣвия брѣгъ на една живописна дълбока долина, окичена съ хубави гори. Прѣзъ долината тече шумна рѣкичка, която кара много воденици и влиза въ Искъра при станцията Мездра. Селскитѣ кѫщи иматъ чистъ изгледъ и сѫ огради съ суки каменни стѣни. Спрѣхме на едничката селска мехна и скоро събрахме около си много селяни. И тукъ ни се оплакахѫ отъ горскитѣ стражари. Единъ селянинъ, като говорѣше за трудния поминъкъ на населението, очудваше се, какъ е възможно въ нашата държава едни данъкоплатци да се съблѣчатъ отъ голѣми даждия, да осиромашаватъ и да се прѣхранватъ съ мѫка, други да получаватъ нечувано голѣми плати, а пъкъ трети да получаватъ такива голѣми пенсии. Обяснихме на селянитѣ нашитѣ погледи и върху пенсиитѣ и върху голѣмитѣ чиновнически и офицерски заплати.

На тръгване всрѣдъ мехната се исправи единъ приличенъ срѣдня възрасть мѫжъ и ни благодари, дѣто сме дошли въ селото имъ и сме ги поучили.

Въ тъмнина се прибрахме въ града.

Имаше да се посѣтѧтъ още прѣзискърскитѣ села, но азъ бѣхъ уморенъ и не можахъ да отидѫ въ оня край. Моитѣ двама другари прѣзъ праздницитѣ обиколихѫ по-важнитѣ тамкашни села и намѣрихѫ на всѣкѫдѣ добъръ приемъ.

4. Партиенъ прѣгледъ.

Прѣди да говорѫ за борбата, която се води въ града, трѣбва да кажѫ нѣколко думи за дѣйствията на нашитѣ противници отъ правителственія лагеръ

Освѣнъ цанковистическия лагеръ въ Вратца има още стамболисти, радослависти и консерватори. Още въ врѣме на турското владичество въ града сѫществуваше силна чорбаджийска партия, която имаше надмощие въ всички градско-обшински работи. Тя държеше общината, даваше аази въ конака и владѣеше църквитѣ и училищата. Младитѣ се организирахѫ около читалището и бавно печелѣхѫ мѣсто. Въ тѣхъ намѣри почва революционната пропаганда. Слѣдъ освобождението старата чорбаджийска партия подъ името консервативна завзе пакъ първенство въ всички градски работи. На чело ѝ се показа покойниятъ Иванчо Николакьовъ, човѣкъ уменъ, хитъръ и гъвкавъ. Отъ младитѣ се образува либералната партия, която още въ самото си начало имаше за главатари всичкитѣ прѣдни революционери, участвующи въ Ботевата чета и въ опълчението. Отъ по-старитѣ чербаджийски родове, само Бошняшкия исцѣло влизаше въ либералитѣ, заедно съ стария си вождъ Димитъръ Бошнякъ.

До Цанковото заточване въ Вратца прѣзъ 1883 год. консерваторитѣ държехѫ прѣвесъ. Въ тѣхъ имахѫ по-голѣмо довѣрие окупационнитѣ власти, а и сетнѣ тѣ се прѣдпочитахѫ отъ дворцовитѣ консервативни министерства. Прѣзъ врѣме на Цанковото заточване въ Вратца, либералната партия се организира, усили и взе надмощие въ града, а въ окржга тя станѫ прѣобладающа. На чело ѝ стоехѫ сѐ още старитѣ революционери, но къмъ нея се прилѣпвахѫ всички млади сили, които пжквахѫ между народа. Въ сждбоносната борба, която се повдигнѫ прѣзъ 1884 година между Цанкова и Каравелова, врачанскитѣ либерали взѣхѫ страната на първия и, когато Каравеловъ пое властьта прѣзъ тази година, тѣ минѫхѫ въ опозиция и въ главния си съставъ останѫхѫ опозиция на всички послѣдующи режими, дори и до днесь — цѣли 15 години! Съдинението на Източна Румелия се посрѣщнѫ добрѣ въ Вратца, макаръ че имаше мнозина, които клатѣхѫ глава и се боехѫ за послѣдицитѣ.

Не се посрѣщнѫ злѣ по-сетнѣ и падането на князъ Александра, макаръ че врачанскитѣ либерали не сѫ имали прѣко или косвено участие въ това погрѣшно дѣло.

Стамбуловиятъ режимъ се посрѣщнѫ неприятелски отъ всичкото население. Докждѣ достигаше опозицията срѣщу тоя режимъ, може да се прави заключение отъ това, че при изборитѣ за Великото Народно Събрание, които станѫхѫ прѣзъ 1886 год. цѣлнятъ врачански окржгъ не взе участие. Цѣль день стоехѫ урнитѣ въ Вратца и Бѣла-Слатина и ни единъ човѣкъ не пристѫпи къмъ тѣхъ! И тъй за избирането на днешния князъ Врачанския окржгъ не испрати свои прѣдставители.

На Стамболова трѣбваше въ града човѣкъ, какъвто и да билъ той, да му състави партия. Такъвъ си намѣри той въ лицето на покойния Гьошо Антоновъ, младъ мѫжъ, доста умент, но лукавъ и коваренъ. Още въ бунтовническата епоха тоя господинъ бѣ игралъ недобра роль. Слѣдъ освобождението той се присъединявà къмъ консерваторитѣ, когато бѣхѫ силни и къмъ либералитѣ, когато бѣхѫ на власть. Скоро при Антонова дойде още единъ отцѣпникъ отъ цанковиститѣ. Когато владѣющата партия се раздѣли и се образуваха отъ нея стамбуловисти и радослависти, тогава и въ Вратца станѫ подобно раздѣляване. Гьошо Антоновъ останѫ съ Стамболова, а другаря му съ Радославова. Обаче и двамата бѣхѫ безъ привърженци. На края на Стамболовата епоха къмъ Гьошо се присъединихѫ още други двама адвокати цанковисти.

Когато прѣзъ 1894 година дойде на власть Стоиловъ, останкитѣ отъ старата консервативна партия се прибрахѫ въ купъ; но тази партия бѣше много слаба. При първитѣ радостни пориви въ града, цанковиститѣ подадохѫ ржка на консерваторитѣ, но още прѣзъ сѫщата година тѣ се обявихѫ опозиция. Всѣкиму сѫ паметни още изборитѣ прѣзъ 1895 година, когато се извършихѫ груби насилия въ Вратца и Бѣла Слатина за да се въспрѣпятствува на опозицията да избере свои хора. Консерваторитѣ тогава

прибѣгнжхж за помощь къмъ стамбулиститѣ, като имъ дадохж три депутатски мѣста въ Вратчанския окржгъ. Така останжхж работитѣ до тазъ година.

Като дойдохж на власть Грековъ и Радославовъ, цанковиститѣ си останжхж въ опозиция, консерваторитѣ взехж очаквающе положение, а стамбуловиститѣ се обявихж за властьта. Но понеже и Радославовъ имаше свой човѣкъ въ града, то и той излѣзе наявѣ и поиска не само дѣлъ, но и прѣднина въ управлението на града.

Въ врѣме на стамбуловия режимъ между другитѣ злини, които сполетѣхж страната въ вжтрѣшно отношение, главно бѣше партийната тирания. Състави се убѣждение, че която партия е на власть, само тя има право да дава чиновници на държавата, че тя може да прави безнаказано всѣкакви прѣстжпления. Сжщо както турцитѣ знаехж, че тѣмъ законитѣ прощаватъ прѣстжпленията къмъ раята, така и властвующитѣ партии въ насъ вѣрватъ, че тѣмъ законитѣ прощаватъ прѣстжпления къмъ опозицията. Ето защо оставахж ненаказани много насилия, вършени спрямо държавната хазна и опозицията.

Новиятъ кабинетъ не направи нищо, което да показва, че той е противъ партийното владичество и партизанската тирания. Ето защо въ провинцията се повдигнж борба между двѣтѣ правителствени групи за първенство: кой трѣбва да владѣе. И кабинетътъ влѣзе въ пазарлъци за дѣлба на властьта. Въ Вратца се назначи стамболистъ окржженъ управитель, а радославистъ околийски началникъ. Така станж, защото въ града стамболиститѣ сж по-силни.

Радославовиятъ човѣкъ не бѣше доволенъ и поиска да покаже на правителството, че той е по-силенъ; затова събра митингъ въ града на 4 априлъ. Противницитѣ му отъ правителствения лагеръ разбрахж опасностьта и бързо взехж мѣрки да покажжтъ, че тѣ сж по-силни. Тѣхната шайка нападнж митинга и го пръснж. Водительтъ на радославиститѣ бѣше обруганъ, битъ, а единъ неговъ човѣкъ — тежко раненъ. Хората около Радославова разбрахж, че тѣхниятъ човѣкъ въ Вратца е много слабъ. Ето защо едно проявено по-рано желание да се дири другъ човѣкъ за водитель на радославиститѣ, сега бѣше усилено Направихж се опити въ една група еснафски младежи, но не успѣхж. Младитѣ хора ламтжтъ за по-добро управление и въ Вратца тѣ можехж да намѣржтъ съдружници само въ редоветѣ на цанковиститѣ, дѣто се числжтъ граждани, неопятнени въ досегашнитѣ политически борби и въ своитѣ търговски и занаятчийски прѣдприятия.

5. Правителствени кандидати и правителствена шайка

На 10 априлъ дойдохж двамата министри шефове въ Вратца и уредихж споветѣ между своитѣ послѣдователи. Състави се и листа за депутати. Положена бѣше кандидатурата на шефоветѣ на стамболиститѣ, радославиститѣ и консерваторитѣ въ Вратца. Една

малка часть отъ малкото консерватори останѫ недоволна, но никой не намѣри за нуждно да протестира срѣщу постѫпкитѣ на партийния водитель. Неговото кандидатиране съ другитѣ шефове се прие мълчеливо отъ партията му. Благодарение на това и Постоянната комисия, и Кметството въ Вратца останѫхѫ небламирани.

Правителственитѣ кандидати не намѣрихѫ за добрѣ да излѣзѫтъ прѣдъ населението съ своя програма. Тѣ тръгнѫхѫ слѣдъ насъ да обиколѫтъ селата. Пѫтуваха водителитѣ на стамболиститѣ и радославиститѣ заедно. Консерваторътъ си стоеше въ града. Въ обиколката тѣ се стремили да си осигурѫтъ кметоветѣ. Много отъ тия кметове и безъ това бѣхѫ на тѣхна страна, както се вижда отъ по-прѣднитѣ страници. На селянитѣ говорили, че е опасно да се борѫтъ срѣщу властьта, защото по-добро нѣма да видѫтъ, а по-лошево е възможно. „Не е умно да се рита съ боси крака срѣщу остъръ ножъ!“ бѣше забѣлѣжилъ водительтъ на стамболиститѣ на селянитѣ въ Голѣмо Пещене. На селянитѣ се внушаваше още, че опозицията нѣма довѣрието на Княза и затова, тя никога не може да дойде на власть. Бѣхѫ се направили несполучливи опити да се очернѫтъ кандидатитѣ на опозицията.

Околийскиятъ началникъ прѣдприе тоже обиколка по селата. Той е говорилъ на селянитѣ, че изборитѣ ще бѫдѫтъ свободни, а на кметоветѣ и на писаритѣ е напомнилъ, че трѣбва да подкрѣпѫтъ правителствената листа. Обаче заплашвания никѫдѣ не бѣше употрѣбилъ. Макаръ че постѫпката на Околийския началникъ не бѣше законна, ние не намѣрихме за нуждно да протестираме срѣщу неговото вмѣшателство въ изборитѣ. Административнитѣ власти у насъ толкова сѫ се срасли съ убѣдението, че тѣ сѫ, които приготовляватъ и правѫтъ изборитѣ, щото имъ се види чудно, какъ е възможно да стоѫтъ неутрални, когато се рѣшава сѫдбата на партията, която имъ е дала власть! Всѣкакви протести се виждатъ смѣшни на тия хора.

Ние не се беспокоехме отъ обиколкитѣ както на околийския началникъ, така и на правителственитѣ кандидати, а се тревожехме отъ подготовката на изборна шайка, за която заслужава да се напише нѣщо. Днешното поколение познава добрѣ тия изборни диви ордии, съставени отъ най-разваленатa часть на населението, но за бѫдѫщето поколение трѣбва да се оставѫтъ писмени паметници, та да види то, съ какви ужасни прѣпятствия е трѣбвало да се бори българскиятъ народъ слѣдъ освобождението си въ пѫтя къмъ политическото си напрѣдване.

Въ Вратца, както и по други мѣста на България, още при първитѣ избори ставахѫ каранници и сбивания, въ които зимахѫ участие покварени граждани, но нарочно организирана изборна шайка се появи прѣзъ 1887 год. Тя испърво бѣше слаба и при градскитѣ избори нея година бѣ пръснѫта отъ населението, ако и да имаше полицията задъ гърба си. Прѣзъ послѣдующитѣ години отъ стамболовския режимъ, когато опозицията се окопити, и организирането на шайката направи успѣхъ. Въ нея постепенно се прибрахѫ всички извѣстни градски негодници и на чело ѝ се по-

ставихѫ двама млади момци, отъ извѣстни сѣмейства, злѣ възпитани, и отъ рано още прѣдадени на буйства и пиянство. Като паднѫ Стамболовъ, всѣки повѣрва, че Стоиловиятъ режимъ не ще си служи съ такива долни, гибелни за страната срѣдства, съ каквито си служеше властьта по-рано. И наистина, тероръть въ затворитѣ се прѣмахнѫ, сигурностьта на личностьта се увеличи. Но сигурностьта на изборитѣ си останѫ лоша, както и прѣди. За да се спечели избора въ гр. Врацца прѣзъ 1895 год. властьта си послужи съ старата стамболовска шайка. Тя, подкрѣпена отъ полицията, и защищена отъ малко войска, направи голѣми насилия надъ мирнитѣ избиратели. Цѣлъ редъ граждани и селяни сѫ били бити по улицитѣ Азъ срѣщахъ често селяни въ обиколката си, които ми говорѣхѫ за тия побои. Още по-голѣмъ тероръ извърши тая сѫщата шайка въ прочутия допълнителенъ Бѣлослатински изборъ. Отъ тогава до сега, като нѣмаше избори, нѣмаше нужда и отъ шайката. Нѣкои отъ нейнитѣ членове бѣхѫ настанени на служба при Врачанското кметство, други като стражари, а нѣкои се бѣхѫ заловили за работа. Съ приближаванието на тая годишнитѣ избори и шайката станѫ нуждна. Единъть отъ водителитѣ ѝ се повика чакъ отъ Бургасъ, дѣто бѣше се захванѫлъ за работа. Другиятъ бѣше готовъ подъ ржка, като чиновникъ въ кметството. Въ една седмица тия водители събрахѫ всичко, що е нехелито въ града, около себе си. Образува се шайка отъ около 50 души Слѣдъ съгласието между тримата партийни главатари, които образуваха правителствената листа, шайката трѣбваше да служи вече за прокарване на тая листа въ града. Нейната боева тактика бѣше опрѣдѣлена отрано: заплашване и тероризиране на гражданитѣ, съчувствующи на опозицията. Всѣка вечерь членоветѣ на тия насилници се напиваха и буйствуваха по мехнитѣ, биехѫ, хулѣхѫ нѣкои граждани, заканваха се на други, че ще ги испотрепѫтъ, ако се явѫтъ на изборитѣ и вече прѣдъ Великденъ бѣхѫ успѣли да сплашѫтъ мирнитѣ граждани.

6. Изборна борба въ града.

Трѣбваше да се вземѫтъ мѣрки за противодѣйствие. На първия великденски день, вечерьта, се събрахѫ около 50 души млади момци, цвѣтътъ на градското юношество, които рѣшихѫ съ гърди да противодѣйствуватъ на злочинцитѣ и да окуражѫтъ населението срѣщу тѣхъ. Строго бѣше рѣшено да не се търси помощь отъ развалени хора, т. е. да не се образува контра-шайка. Распрѣдѣлихѫ се улицитѣ — и младежитѣ се завзехѫ съ голѣма любовь за работа. Всѣки съзнаваше, че испълнява дългъ къмъ народа си и доброволно работѣше. Ни единъ отъ тия момци не бѣше подбуденъ къмъ дѣйствия отъ нѣкакви користни мисли, понеже всѣки имаше своя работа: едни търговска, други занаятчийска.

Освѣнъ това, намѣри се за добрѣ да се направѫтъ 4 махленски събрания въ 4-тѣ главни градски части. На 19 априлъ вечерьта станѫ първото махленско събрание въ единъ ханъ на

II-ия градски отдѣлъ. То излѣзе сполучливо. Събра се много народъ. Говори се, че трѣбва гражданитѣ юнашки да противостоѫтъ срѣщу ония, които искатъ да ги лишѫтъ отъ гражданскитѣ имъ изборни правдини. Тукъ присѫтствуваха нѣколцина отъ шайката, но не смѣеха да направѫтъ неприятности. На 20 априлъ слѣдъ църква станѫ второто събрание въ IV-ия градски отдѣлъ. Тамъ имаше малко слушатели. По-късно се обясни причината на това. Членоветѣ на шайката обиколили въ тъмно кѫщята и заплашвали хората, че на събранието ще станѫтъ голѣми побоища. Бѣше оплашенъ и стопанинътъ на дома, дѣто щѣхме да имаме сбора, за това намѣрихме вратитѣ затворени и трѣбваше да се събираме въ друга ближна кѫща. Стопанинътъ на тая кѫща си испати посетнѣ. Финансовитѣ власти го обвиниха, че е отворилъ фурня безъ патентъ, додѣто той още сушеше новата пещь. Сѫщия день вечерьта трѣбваше да имаме събрание въ III-ия отдѣлъ. Младежьта се завзе да приготви гражданитѣ отрано и събранието станѫ много добрѣ. Тукъ пръвъ пѫть ние укорихме правителственитѣ кандидати, дѣто искатъ да бѫдѫтъ избирани безъ да обяснѫтъ, какво мислѫтъ по двата най-главни въпроса, които трѣвожѫтъ страната: конверсията и желѣзницитѣ. И на това събрание присѫтствуваха нѣкои отъ шайката, но се държаха мирно. Оставаше да се направи подобно събрание въ I-ия градски отдѣлъ. Това бѣше най-трудната работа. Въ тоя отдѣлъ е центъра на шайката. Бѣха вземени мѣрки да се осуетѫтъ нашитѣ опити. Трѣбваше да се приготвимъ по-добрѣ, затова събранието се отложи за гергйовдень.

Прѣзъ свѣтлата недѣля шайката редовно всѣка вечерь буйствуваше по всичкитѣ крайща на града. При всички наши распорѣждания да не се влиза съ нея въ спрѣчквания, такива почнѣха да ставатъ и даже понѣкѫдѣ се случаваха малки сблъсквания. Полицията стоеше хладнокръвна. Ние направихме изложение за буйствата на тѣзи немирници до прокурора на сѫда и друго до министра на вѫтрѣшнитѣ работи. На послѣдния съобщавахме, че ако полицията не смири смутителитѣ, на изборното мѣсто могѫтъ да станѫтъ кървави сцени, които ще компрометиратъ най-вече него, не само като министъръ, но и като шевъ на конституционна партия. Прокуроръ̀тъ повика водителитѣ на шайката и ги заплаши съ наказание, но това не подѣйствува.

На 23 априлъ слѣдъ църква ний потеглихме къмъ мѣстото, дѣто щѣхме да правимъ събрание. Събра се много народъ. Появи се на мѣстото и шайката. Азъ току що почнѣхъ да говоря на населението, и шайката повдигна ужасенъ шумъ. Чуваха се грозни викове: „Долѣ!“ „Не го слушайте, той е такъвъ, има пенсия!“ „Долѣ!“ „Долѣ!“ и събранитѣ се раздвижиха и връхлетѣха върху шайката. Съ голѣма мѫка нашитѣ хора спрѣха сблъсквањето. Менъ се прѣдложи да говоря отъ една маса. Азъ почувствувахъ страхъ, но стѫпихъ на масата и казахъ: „Тежко на българския народъ, че между синоветѣ му има такива, които се продаватъ за вино и за ракия. Тежко на гражданитѣ, ако допуснѫтъ нѣколко

пияници да имъ отнематъ гражданскитѣ правдини! Отблъснете тия негодници! Не ги бийте, прѣзирайте ги и ги отстранете. Тѣ сж злочести! Тѣ сж днесъ голи, утрѣ ще бждатъ по-голи! Тѣ не знаятъ какво вършятъ!" Въ това врѣме единъ отъ шайката бѣ успѣлъ да се промъкне до менъ. Качилъ се бѣ на масата и ме насърдчаваше да говорьж, като хулѣше своитѣ другари. Това ме стрѣснж, но азъ нѣмахъ врѣме да разсждавамъ и продължихъ да говорьж. Шайката се впуснж отчаяно съ грозенъ ревъ къмъ масата, но бѣше отблъснята енергически. Повдигнж се страшенъ шумъ и моя гласъ не можеше да се слуша. Слѣзохъ отъ масата. Качи се другъ приятель и почнж да говори. По едно врѣме се утиши, и той можа да каже нѣщо. Но главатаритѣ на шайката, които искахж по какъвъ да е начинъ да прѣдизвикатъ смущения, бѣхж недоволни и налетѣхж трети пжть, но пакъ бѣхж отблъснжти. Почнж да попръсква дъждъ. Ние се прибрахме въ кафенето на хана, което се напълни съ хора. Вънъ останжхж други наши хора, които се расправяхж още съ шайката. Тукъ на тишина говорихме на населението, защо правителственитѣ кандидати искатъ да се избиратъ съ шайки, а се боятъ отъ народния гласъ. Събранието се свърши добрѣ. Шайката бѣше побѣдена и посрамена, тя се оттегли на улицата, но не цѣла. Часть отъ нея, посрамена, напуснж мѣстото и се разнесе. Населението се окуражи и ние напуснжхме I-ия отдѣлъ. На улицата ни испроводи много народъ, който бѣше веселъ. Имаше нѣколко полицейски стражари, които стоехж хладнокръвно.

Вечерьта шайката направи послѣднитѣ буйства. Раздѣлена на части, тя направи шумъ на нѣколко мѣста Не далеко отъ полицейския домъ бѣ нападнжтъ единъ фабрикантъ на сода Той извадилъ ножа си, ранилъ едного отъ шайката, а другитѣ се разбѣгали. Виждаше се явно, че духътъ на немирницитѣ е паднжлъ, а въ населението е повдигнжтъ. Това бѣше необходимо нужно за добрия исходъ на избора.

Въ сжбота прѣдъ изборитѣ ние можехме да се броимъ вече като побѣдители. Успѣхътъ ни бѣше осигуренъ. Прѣдъ обѣдъ управительтъ ни повика като кандидати за изборитѣ и ни говори, че правителството желае мирни избори и ще вземе мѣрки да станжтъ такива. Ние му съобщихме, че опозицията се е държала образцово до сега, така ще се държи и на избора; напомнихме му за шайката и за нейнитѣ буйства минжлия день. Управительтъ изказа съжаление за станжлото. Тоя денъ азъ се видѣхъ и съ околийския началникъ, който ме увѣри, че полицията нѣма да се мѣси въ изборитѣ. До вечерьта дойде при менъ и единъ отъ правителственитѣ кандидати да ми говори, че сж желателни мирни избори. Всичко това сочеше на добро. Но прѣдъ видъ на всѣкакви случайности ние стоехме будни и наблюдавахме, що става въ града. Шайката прѣстанж да буйствува. Всичкитѣ й членове обикаляхж градскитѣ улици, събирахж хора и ги прѣкарвахж прѣзъ чаршията въ адвокатското писалище на единъ отъ правителственитѣ кандидати и прѣзъ търговското писалище на другия. Въ града се понесе мълва,

че се плаща по 4 лева на всѣкиго, който ще гласува за правителствената листа отъ шефа на консерваторитѣ. Това плашеше нѣкои отъ нашитѣ хора. Изборниятъ день показа, че страхътъ имъ е билъ неоснователенъ. До вечерьта монтѣ другари заминяхъ за селскитѣ секции, а азъ останяхъ да ръководя градскитѣ избори.

7. Социалъ-демократи.

Прѣди да опиша самитѣ избори, потрѣбно е да кажа нѣщо за една третя кандидатска листа, която се яви въ Вратца. Социалиститѣ поискахя да си прѣмѣрятъ силитѣ въ околията. Въ града има малка социалистическа група подъ водителството на единъ момъкъ, свършилъ нашето Висше училище, и адвокатъ въ града. Тя се състои отъ нѣколко по-интелигентни момци-между които има 2—3-ма даровити младежи, за жалость недовър. шили образованието си. Има още нѣкои млади хора отъ еснафитѣ. Силата обаче на вратчанскитѣ социалисти е въ основнитѣ училища, дѣто значителна часть отъ учителитѣ и учителкитѣ исповѣдватъ тѣхното учение. Неприятно е, дѣто социалистическа дѣятелность се развива и между невъзрастнитѣ още ученици. Азъ забѣлѣзвахъ много момчета отъ 3, 4 и 5 класове, които четятъ социалистически книжки и вѣстници въ Врачанското читалище и споратъ съ гражданитѣ по общественни въпроси! Това свидѣтелствува за ненормалното развитие на нашата младежь. Злото има коренитѣ си въ лошавото положение на нашитѣ класни училища и въ слабия имъ учителски съставъ. Повечето отъ учителитѣ на класнитѣ училища не се интересуватъ сериозно отъ въспитанието на дѣцата, нито отъ своето саморазвитие. Не четятъ, занимаватъ се като прости надничари съ работата, която ги интересува само за това, че имъ дава хлѣбъ. Учителитѣ социалисти прѣдставляватъ друга крайность. Тѣ четятъ много, но четятъ главно социалистическитѣ прѣводни книжки и нѣкои отъ рускитѣ заграничи издания. Не могятъ да се ползуватъ отъ голѣмитѣ европейски литератури, и оставатъ едностранчиви сектанти, които не допущатъ да се спомену за грѣшки въ тѣхната политическо-социална вѣра. Послѣднитѣ много лесно увличатъ младитѣ дѣтски души, жадни за наука вънъ отъ сухитѣ учебни книги. Социалиститѣ иматъ учители въ околията, които се трудятъ да проповѣдватъ социализма и на селското население. Тамъ тѣ нѣматъ успѣхъ. Сѫщо така въ града социалиститѣ нѣматъ успѣхъ между еснафитѣ. За фабрична работническа класа у Вратца още не може да става приказка. Въ началото на м. априлъ врачанскитѣ социалисти излѣзохя съ своитѣ кандидати. Единъ отъ тия кандидати посѣти града и държа публична рѣчь при стеченията на много народъ. Покъсно социалистическата група издаде възвание, съ което съобщаваше на народа, че ще се бори за 8 часовата работа, за правилно распрѣдѣление на труда, за осигуряване старинитѣ на всички бѣдни граждани, за бесплатна медицинска помощь, за отмахване на постоянната войска и други нѣкои. Въ това възвание

тѣ укоряваха другитѣ партии като „богаташки“ и слѣдователно експлоататорски за народа.

Рано още азъ се помѫчихъ да отклоня водителя на социалиститѣ, (мой добъръ приятель) отъ бесцѣлната постѫпка, като му напомнювахъ, че интереситѣ на страната изискватъ сега съвокупна борба на всички демократични елементи срѣщу опасния цезаризъмъ. Моя другарь не искаше да ме разбере, Неговитѣ млади сподвижници тичаха по града и проповѣдваха своето учение, като единствено спасително за сиромашьта,

8. Изборниятъ день

Настана изборниятъ день. По уговорения планъ множество избиратели отъ 2-ия отдѣлъ рано тръгнаха къмъ изборното мѣсто Трѣбваше да се даде куражъ на гражданитѣ съ едно групирано множество. По пѫтя достигнаха и сдруженитѣ избиратели отъ 3-ия отдѣлъ. Образува се силна внушителна дружина, която съзнаваше своето надмощие. Докато достигна до изборното мѣсто. тя се увеличи много и завзе господствующе положение въ двора. Ние добрѣ знаехме, че насилия върху избирателитѣ могѫтъ да станѫтъ и вънъ отъ оградата на изборитѣ, и вѫтрѣ въ нея, затова завзехме рано позициитѣ. Явиха се и нашитѣ противници съ около 100 души избиратели. При тѣхъ бѣше само часть отъ шайката. Другата часть събираше хора по махлитѣ. Изведнъжъ се усѣти нашата сила отъ всички, и „деньтъ се позна отъ зутриньта“. Въ късо врѣме се събрахъ около 1200—1300 души наши хора прѣдъ които противницитѣ останахъ много слаби.

Въ 7 часа бюрото се намѣри на изборното мѣсто, въ голѣмото централно първоначално училище. Съ врачанската община имаше да гласуватъ още 4 селски общини, По азбученъ редъ двѣ стоехъ прѣди Вратца. Тѣ не успѣхъ да достигнѫтъ на врѣме, затова се повика да гласува градската община.

На вратата се натрупа множество и избирателитѣ бѣхъ притиснѫти. Въ налѣганието можехъ да станѫтъ сбивания. Между тълпата се забѣлѣзахъ най-якитѣ хора отъ шайката. Гласуването вървѣше бавно. Въ една минута гласуваха обикновено 3-ма души, а можехъ да гласуватъ 5 до 6 души. Причината на бавежътъ бѣхъ лошавитѣ избирателни списъци на градското кметство, лошаво написанитѣ избирателни карти и несрѫчностьта на оня членъ отъ бюрото, който четѣше картитѣ. Бюлетинитѣ се отличаваха много едни отъ други и можеше добрѣ да се вижда, кой за кого гласува. До обѣдъ изборътъ вървѣ спокойно. Появяваха се доста правителствени бюлетини, което даваше куражъ на правителственитѣ партизани, Отъ обѣдъ насетнѣ работитѣ почнаха да се измѣняватъ, Забѣлѣжи се ясно, че опозицията прѣодолѣва. Появи се беспокойствие между правителственитѣ хора. Менъ се съобщи, че шайката се събира въ кметството и замишлява насилия. Направихъ се распореждания — най-смѣлитѣ момци да сѫ на щрѣкъ около кметството. По едно врѣме се яви въ изборното

мѣсто околийскиятъ началникъ. Азъ не направихъ бѣлѣжки, като вѣрвахъ, че началникътъ нѣма да направи пакость. Той се постара да направи редъ при влизането на гласоподавателитѣ. По-късно началникътъ се отстрани. Правителственията кандидатъ почнѫ да пише записки и да ги испраща нѣкѫдѣ. Въ изборния дворъ станѫхѫ дребни спрѣчквания. Употрѣбихѫ се най-голѣми усилия отъ страна на опозицията да се запази миръ. Енергически хора завзехѫ заднята часть на двора, отъ дѣто се появи заплашване. Изборътъ продължи безъ особени происшествия до 8 часа. Гласувахѫ 1705 души отъ градската община и едвамъ 30 души отъ общината на село Бистрецъ. Не успѣхѫ да гласуватъ около 300 избиратели.

Прѣди да се почне броенето на избирателнитѣ карти и бюлетинитѣ, азъ съ очудване забѣлѣжихъ, че изъ заднитѣ врати се вмъкнѫхѫ при бюрото главнитѣ хора на шайката. Направихъ енергическа постѫпка прѣдъ прѣдсѣдателя на бюрото. Той отстрани неканенитѣ гости, заключи вратитѣ, постави по двама стражари на всѣкоя. Успокоихъ се и азъ вѫтрѣ и останѫлитѣ другари вънъ, които бодърствувахѫ цѣла нощь около училищното помѣщение. Прѣброяването гласоветѣ се свърши едва около $4^1/_2$ часа сутриньта. Резултатитѣ надминѫхѫ нашитѣ надежди. Опозиционнитѣ кандидати получихѫ отъ 1270 до 1287 гласа, правителственитѣ — отъ 406 до 411, а социалиститѣ отъ 44 до 50 гласа.

Въ селскитѣ секции изборитѣ станѫхѫ тоже мирно и въ полза на опозицията. Галатинския пунктъ даде на правителственитѣ кандидати едва 75 гласа, Кременския 357, а Лютобродския 538. Общитѣ резултати отъ изборитѣ бѣхѫ: за правителственитѣ кандидати около 1380 гласа, за социалъ-демократитѣ около 140 гласа, а за опозиционната наша листа около 5230 гласа.

Правителственитѣ кандидати вѣрвахѫ, че ще иматъ голѣма сполука въ Лютбродската секция: така мислѣхме и ние; но резултатитѣ показахѫ, че и тамъ населението се е отърсило отъ полицейското опекунство.

Социалиститѣ имахѫ надежда да получатъ повече гласове особено въ Вратца. Въ Галатинската секция сѫ получили 6 гласа, въ Кременската 7 гласа, а въ Лютбродската секция, въпрѣки всѣко очакване, за социалистическата листа сѫ гласували 85 души. Указа се, че тия гласове сѫ дадени отъ едно малко планинско селце, поведено отъ учителя си, който се ползувалъ съ добро име между селянитѣ, като почтенъ и добъръ мѫжъ.

Гласоподаването се свършило на уреченото врѣме въ Лютбродската и Кременската секции, а останѫ недовършено въ Галатинската и Врачанската. Въ Галатинската останѫхѫ двѣ голѣми общини съ около 400 гласа. Тамъ сѫ гласували всичко на всичко едва 1450 души. Причината на тоя бавежъ се състои въ грѣшката, дѣто бюрото е викало поименно гласоподавателитѣ отъ всѣка община, вмѣсто да пусне да гласуватъ членоветѣ отъ общинитѣ,

които се явѣтъ. Гласоподаването въ селскитѣ секции върви много бързо, понеже списъцитѣ лесно се провѣряватъ. Въ градскитѣ общини съ дълги списъци провѣрката става мѫчно, затова тамъ трѣбва да се увеличѣтъ секцнитѣ.

9. Заключителни мисли

Отъ всичко, което видѣхъ и чухъ въ врѣме на едномѣсечната изборна борба, азъ си съставихъ по-добро понятие за кадърностьта на нашия народъ да се самоуправлява, нежели имахъ до тогазъ. Благодареніе на самоуправлението, което запазихѫ селскитѣ общини прѣзъ дълговрѣменното турско владичество, нашиятъ селянинъ добрѣ знае, какво нѣщо е изборъ. Турското владичество е уравнило българската маса и нашиятъ селянинъ нѣма понятие отъ родово различие. И сега смѣшенъ и ненавистенъ става всѣкой, който се стреми да се отдѣли отъ народа. Въ економическо отношение българскиятъ дребенъ земледѣлецъ е поставенъ въ понезависимо положение, отколкото земледѣлцитѣ въ западна Европа, понеже ранното махване на спахилъка е повело къмъ правилно распрѣдѣление на земитѣ между ония, които могѫтъ сами да ги работѣтъ. Всичко това е направило, щото нашиятъ неученъ българинъ да не е нито простъ, нито тѫпъ, а напротивъ да се отличава съ една добра смисленость. Дългото робство, съединено съ недовѣрие къмъ властьта, е направило българина скритъ и често пѫти хитъръ. Подиръ освобождението нашитѣ правителства не направихѫ досега нищо особено, за да укрѣпѣтъ добритѣ народни качества и да прѣмахнѫтъ недовѣрието къмъ властьта Единични опити сѫ ставали, но понеже сѫ били кратковрѣменни и не систематически прокарвани, не сѫ дали особени резултати. Въ нѣкои отношения нашитѣ правителства сѫ направили много работи, за да повърнѫтъ народа назадъ. Главното съзнателно прѣстѫпление на нашитѣ правителства е тѣхния стремежъ да централизиратъ властьта въ София и да ослабѣтъ общинското самоуправление. На селскитѣ кметства е отнето първоначалното значение, на което се крѣпи общественнията битъ на нашия народъ. Селскитѣ избори бѣха подвъргнѫти на вмѣшателство отъ полицията и на всѣкѫдѣ единъ околийски началникъ можеше да искара избранъ кметъ, когото си иска. Беззакония при изборитѣ ставатъ и сега при новия изборенъ законъ. За примѣръ азъ посочихъ минѫлогодишния изборъ на Долнокременското кметство. Избранитѣ кметства не сѫ независими отъ властьта, както бѣха въ турско врѣме. Мѫчно бѣше тогава единъ каймакамъ да смѣни кмета, а сега окрѫжнитѣ управители правѣтъ това съвсѣмъ лесно. Тия управители или не знаѣтъ, или не искатъ да знаѣтъ каква голѣма пакость правѣтъ на народното самоуправление като тероризиратъ кметствата! Способенъ добъръ кметъ още може да попадне въ едно село, но не може да се задържи. Въ Мездра напр. селянитѣ иматъ кметъ отличенъ момъкъ, съ добро образование и безукоризнено поведение, но подиръ изборитѣ той бѣ произволно

отстраненъ. Сѫщо така подиръ изборитѣ администрацията отстрани кметствата въ Влашко село, Бѣла, Моравица, Дѣвене и други села. Това вмѣшателство на администрацията въ кметскитѣ работи отъ друга страна е дало възможность да има ненаказани прѣстѫпници кметове прѣзъ всички режими отъ Стамбулова до днесъ, каквото сѫ въ Вратчанската околия, Чиренския, Лѣсурския Горно-Кременския и други.

Селското население разбира тия стремежи на властьта, разбира че администрацията е лошава, разбира че чиновническата бюрокрация има желание да вземе икономическо прѣвъсходство надъ населението, за което нѣщо си е създала и добри заплати и добри пенсии.

Селското население познава вече и по-развититѣ хора, които излизатъ като водители и, щомъ сѫ тѣ неопятнени, то ги послѣдва. Въ станѫлитѣ избори на 25 априлъ имаме много примѣри за това. Тамъ, дѣто начело на населението се поставихѫ честни и почтени борци, населението ги послѣдва безъ двоумие. Така станѫ въ Видинъ, Ломъ, Враца и Орѣхово. Населението не се интересува толкова много на коя фракция принадлежѫтъ неговитѣ водители; то се интуресува отъ това, дали тия хора сѫ добри или лошави, дали се борѭтъ за народнитѣ интереси, или за своитѣ. Когато водителитѣ иматъ куражъ да поведатъ населението безстрашливо срѣщу шайкитѣ и полицията, то ги слѣдва безобзирно. За това имаме добъръ примѣръ въ Сърбенишката секция (Орѣховска околия). Ако водителитѣ не сѫ отбрани, иматъ какви годѣ черни точки въ дѣятелностьта си, тѣ не могѫтъ да повдигнѫтъ масата подиръ си.

За да усигуримъ нашето самоуправление отдолѣ, остава ни една много важна работа; тя е да се повдигне масата до толкова, щото въ даденъ случай да може съ сила да защищава свободнитѣ избори. Когато властитѣ ще знаѫтъ, че да насилватъ избирателитѣ, ще трѣбва да воюватъ съ тѣхъ и да лѣѭтъ кръвь, тогава шайкитѣ сами по себе си ще исчезнѫтъ, полицейскитѣ насилия ще паднѫтъ, а и войсковитѣ ще станѫтъ мѫчни. За това се изисква трудъ и врѣме. Всички ония, които милѣѭтъ за народното самоуправление, трѣбва да работѭтъ въ тая посока.

Страхътъ прѣдъ полицейскитѣ насилия е още голѣмъ въ масата. По тия причини населението въ повечето случаи се бои открито да заяви, че отива съ опозицията. Има съзнание, но нѣма още достатъчна доблесть! Главната грижа на интелигенцията е да подигне тая доблесть.

Много нѣщо би могло да направи едно добро правителство за усигуряване на народното самоуправление. Азъ обаче не вѣрвамъ, че скоро можемъ да имаме закрепено такова правителство, което искрено да работи за въстановление на народния суверинитетъ. Трѣбва затова безспирно да се работи отдолѣ. Ако дойде благо и отгорѣ, ние трѣбва да се броимъ много честити, по-честити отъ нашитѣ съсѣди сърби, власи и гърци.

Додѣто не усигуримъ добро самоуправление, не ще можемъ да направимъ икономически успѣхи, не ще можемъ да си уредимъ

евтина и добра администрация, нито ще може държавата да си постави солидна външна политика, отговаряюща изключително на националнитѣ и икономически интереси на българския народъ.

Прочее, главната задача на нашата добра интелигенция е да работи дѣятелно и енергично за организиранието на селската маса, съ която ще можемъ да побѣдимъ неестественитѣ насилнически режими, да спремъ прахосничеството на народния имотъ и да въстановимъ народния суверенитетъ. Касае се за борба не срѣщу отдѣлни партии или отдѣлни принципи, а срѣщу една обща реакция, която излага на опасность бѫдѫщето на страната. Заради това сѫ потрѣбни общитѣ усилия на всички демократически елементи, които иматъ присърдце напрѣдъка на българския народъ.

ПѢСЕНЬ

Отъ **Куневъ**

Вѣтъръ вѣе
Гори листье клати;
Младъ овчаринъ
С' мѣдна свирка свири, —
Свири леко —
Чува се далеко.
Младъ овчаринъ
Милно вѣтру дума:
„Вѣтре буйни,
Вѣтре, братъ да ми си,
Я да емнешъ
Мойта кръшна пѣсень:
Прѣнеси я
Прѣзъ гори, прѣзъ долье;
Занеси я
До моето либе:
Първо либе
Буйна нива жъне,
Буйна нива, —
Огънъ загарѝя . . . .
Леко, вѣтре,
Леко да му кажешъ,
Испо́дтихомъ,
Вѣтре, да пришъпнешъ;
Въ полунощи
Да ми се надѣе, —
Да ме чака
Въ малата градинка.
Ще оставя
Вакло, сиво стадо.
Сиво стадо,
Новата колиба;
Вакло стадо,
Витата кошара;
Въ полунощи
Мълкомъ ще прѣскочѫ
Стари прѣлезъ
Въ момина градинка. . .“. .
. . . . . .
Вѣтъръ вѣе
Буйно нивье люшка;
Младъ овчаринъ
Съ мѣдна свирка свири. . . .

Общъ погледъ върху узаконенитѣ договори

Отъ В. Т. Генчовъ

Многошумнитѣ договори, които въ продължение на нѣколко мѣсеци силно и необикновенно вълнуваха духоветѣ въ цѣлата страна, сега вече сж единъ свършенъ фактъ, едни узаконени и санкционирани контракти.

Прѣстанѫли да съставятъ злоба на деня, изгубили значението си като главно боево орѫдие или по-право като прицѣлна точка въ ожесточената партийна борба, договоритѣ не сж изгубили и своето жизнено значение за интереситѣ на страната. Напротивъ, сега именно, слѣдъ като се узаконихж вече и слѣдъ като изгубихж острия си и врѣменень характеръ, най-ясно ще испъкне сѫщинското тѣхно значение и най-вѣрно ще може то да се прѣцѣни.

Въ тази си статия, безъ да излагаме подробноститѣ по договоритѣ, които вече сж извѣстни отъ дневния печатъ, ние ще укажемъ въ общи черти тѣхното значение за цѣлокупнитѣ интереси на държавата и народа, като ще направимъ прѣдварително единъ бѣгълъ прѣгледъ на ония факти и обстоятелства, които сж прѣдшествували и подготвили тия договори; при това ще се опитаме да намѣримъ и посочимъ сѫщинскитѣ побуждения, що сж ржководили лицата и партиитѣ, които сж прѣдизвикали, създали и приели договоритѣ.

* * *

Авторитѣ и защитницитѣ на послѣднитѣ договори намиратъ тѣхното главно значение въ туй, че съ тѣхъ страната се избавя отъ трудното финансово положение, отъ заплашителната финансова криза. Тѣ признаватъ при това, че условията на договоритѣ изобщо не сж леки и изгодни за страната: но въ сѫщото врѣме тѣ се оправдаватъ съ това, че при финансовото положение, въ което бѣше испаднѫла напослѣдъкъ страната, по-други договори не е било възможно да се сключатъ: а пъкъ за лошото финансово положение не тѣ, авторитѣ и защитницитѣ на договоритѣ, били виновни, а виновенъ билъ кабинетътъ на г. Стоилова, който съ

своята разсипническа и гешевтарска политика докара финанситѣ ни до този халъ.

Вѣрно ли е обаче горното обяснение и оправдание на споменжтитѣ защитници на договоритѣ? — Нека го разгледаме.

Че положението на нашитѣ финанси бѣше и още е крайно затруднително, това е безспоренъ фактъ. Но дали при това финансово положение не е било възможно да се сключжтъ другадѣ и други по-износни договори, това вече съвсѣмъ не е така безспорно. Ала туй е особенъ въпросъ, който ще разгледаме понататъкъ. Тукъ ще се спремъ прѣди всичко върху въпроса, коя е причината на необикновенно трудното финансово положение на страната, що прѣдизвика въпроснитѣ договори? Тази причина, не ще и дума, не може да се търси въ управлението на днешния кабинетъ; защото, знайно е, че послѣдниятъ наслѣди това положение отъ своя прѣдшественникъ: тя трѣбва да се търси по-напрѣдъ. И дѣйствително, въпросната причина се крие не другадѣ, а въ Стоиловия режимъ — това не подлежи на съмнение. Не е вѣрно обаче, че тя се състои именно въ разсипническата и гешефтарска политика на Стояловото правителствво, както се твърди отъ страна на днешнитѣ правителственни хора. Нѣмаме за цѣль да защищаваме управлението на Стоилова: заедно съ другитѣ и ние признаваме, че той водѝ разсипническа политика и че гешеотарството бѣше една отъ главнитѣ му отличителни чърти, както признаваме, че то прави и сума още безакония и партизански произволи; ала при всичко това не можемъ да не признаемъ и туй, че горѣспоменжтото твърдѣние за причината на финансовата криза, е неоснователно. Разсипничеството на бившия режимъ, проявявано въ необмисленото започване много постройки и прѣдприятия изведнажъ, въ безмилостното пилѣяне държавни срѣдства за непроизводителни работи и най-послѣ въ нежелаенето да се прѣдприемжтъ и направжтъ сериозни економии — водѣше наистина, къмъ едно общо влошаване на нашитѣ финанси; но то нѣмаше да доведе до тази остра криза, въ която испаднж страната напослѣдъкъ. Не многото постройки, не всичкитѣ вкупомъ, а една само прѣдизвика кризата, една едничка създаде онази внезапна липса на финансови срѣдства, която постави въ затруднително положение цѣлата страна: туй бѣше постройката на така наречената паралелна линия. Ако не бѣше започнжло правителството тази линия, то можеше спокойно да продължава другитѣ захванжти постройки — били тѣ потрѣбни и своеврѣменни или пъкъ безцѣлни и ненуждни за сега — можеше даже да започне и нови, и все пакъ нѣмаше да усѣти тая остра нужда отъ срѣдства. Защото то безпрѣпятственно щѣше да разполага съ останжлитѣ двѣ опции отъ заема на 92 г. Само започването на паралелната линия накара нашата заемодателка — извѣстната Лендербанкъ — да спре послѣднитѣ двѣ опции отъ заема; а това собственно и докара финансовото затруднение.

Дойдохме, прочее, до началото на кризата. Но нека отидемъ още понататъкъ, нека видимъ, защо правителството на г. Стоилова за-

почнѫ постройката на паралелната линия. Този въпросъ е много-важенъ, защото, както се вижда, въ него лежѫтъ зародишитѣ, въ него сѫ скрити причинитѣ и на финансовата криза и на самитѣ договори. А при това между обществото ходѫтъ съвсѣмъ криви и извратени понятия по тоя въпросъ. Понеже както този, така и всичкитѣ въпроси свързани съ договоритѣ, влизатъ вече въ историческа фаза, желателно е и нему, както и на другитѣ въпроси, да се даде едно по-обективно освѣтление.

Съ присъединяването прѣзъ 85 год. бившата Източна Румелия къмъ Българското Княжество, въ прѣдѣлитѣ на послѣдното влѣзе и една часть отъ така нарѣченитѣ Източни Желѣзници, експлоатирани отъ особена една компания. Тази компания, която е присвоила правото за експлоатация на турскитѣ желѣзници по единъ явно грабителски начинъ[1], останѫ вѫтрѣ въ свободното княжество като една независима държава, непризнаваща правата и независимостьта на съединеното княжество. Създадена съ цѣль колкото се може повече да експлоатира дивия ориентъ, колкото се може повече да се обогатява на гърба на населенията въ турската империя — Калифорнията за извѣстнитѣ културтрегери — тази компания и въ прѣдѣлитѣ на княжеството продължаваше сѫщата експлоататорска тактика спрѣмо мѣстното население. Нарушающа съ самото си сѫществуване узаконения у насъ принципъ, щото желѣзницитѣ въ държавата ни да се експлоатиратъ отъ държавата и да служѫтъ не за обогатяване на частни лица и дружества, нито даже за обогатяване на държавната хазна, а да служѫтъ на интереситѣ на народа, източната компания се явяваше като фатална прѣчка срѣщу всѣко опитване на държавата да направи нѣщо чрѣзъ своитѣ желѣзници за подобряване икономическото положение на страната. Враждебно настроена срѣщу нашата икономическа политика, компанията, въодушевявана отъ политическитѣ замисли на своитѣ патрони, е била, па и сега е враждебно настроена и срѣщу нашитѣ национални идеали, срѣщу нашитѣ общонародни ламтежи. Най-послѣ компанията, чрѣзъ надмѣнностьта на своитѣ служащи, събрани отъ най-долнокачественни елементи, ежедневно унижава, нагрубява и истезава нуждающето се отъ услугитѣ на желѣзницата мѣстно население, което отъ това е доведено до крайно нетърпимо положение спрѣмо нея. Съ една дума компанията на източнитѣ желѣзници у насъ е единъ грабливъ врагъ, загнѣзденъ въ страната ни, една неприятелска държава, вмъкнѫта вѫтрѣ въ нашата държава. А щомъ е така, само по себе се разбира, че стрѣмлението на българската държава и на българския народъ спрѣмо тая компания не може да бѫде друго, освѣнъ — по какъвто и да било начинъ да се освободи отъ този свой вѫтрѣшенъ врагъ. И дѣйствително виждаме, че общото желание и на ученията, който се занимава съ финансово-икономически въпроси, и на политика, който иска прѣко да

[1] Гледай статията на г. Хр. Ст. „Източнитѣ Желѣзници"- Мисъль, т г. кн. V.

въздѣйствува върху вървежа на общественнитѣ дѣла, и на търговеца, който е прѣкарвалъ стока по експлоатиранитѣ отъ компанията желѣзници, и даже на най-сѣтния селякъ, който е ималъ нѣкога случай да испита грубата и надмѣнна сила на тая компания, всѣкога е било — да се махне послѣднята часъ по-скоро отъ страната ни. Естественно е затуй да се очаква, щото и всѣко едно наше правителство, покрай другото, да има за задача и това — да търси начинъ и срѣдства, за да испълни всенародното оный желание.

Такъва именно задача си е било поставило и правителството на г. Стоилова. А поставило си е то тази задача, освѣнъ по споменѫтитѣ общи съображения, но още и за това, защото тя му се е налагала отъ долу, отъ неговитѣ подържници. Знае се, че Стоиловиятъ кабинетъ прѣзъ всичкото си траяне се възсланяше главно и върху партията на така нареченитѣ съединисти: отъ тази партия прѣимущественно се състоеше болшинството му въ народното събрание, отъ тази партия бѣхѫ и половината почти отъ членоветѣ на кабинета му. А партията на съединиститѣ — това е чиста южно-българска партия, състояща се само отъ населението въ Южна-България. И понеже източната компания развива своята експлоататорска дѣятелность именно въ Южна България, естественно е, че една партия, въ която влиза исключително южно-българско население, оный население което най-вече носи тегобитѣ отъ игото на компанията, ще иска — и длъжна е даже да иска — да се възползува отъ положението си като властвующа партия, за да отхвърли отъ своя край — и отъ своитѣ плещи — умразното и нетърпимо иго на чуждата компания. Ето защо съ увѣреность може да се каже, че на Стоиловия кабинетъ горѣспоменѫтата задача е била наложена колкото отъ общонародниитѣ интереси на страната, толкова и отъ подържащата го съединистическа партия, която по своитѣ връски съ страната най-блиско и най живо се интересува отъ тоя въпросъ.

А какъ би могла да се испълни тази задача, сирѣчъ, да се освободи държавата отъ компанията?

— По четери начина. Първо, като се земе прѣдъ видъ отъ една страна, че правата на компанията върху всичкитѣ изобщо източни желѣзници сѫ фиктивни, и отъ друга страна, че тѣзи права, макаръ и фиктивни, се отнасятъ само къмъ линиитѣ на Турция, а не и къмъ тѣзи, които фактически се намиратъ въ български владения — могло би при единъ сгоденъ случай и при благоприятни условия да се отнеме съ сила или друго-яче нѣкакъ експлоатацията на находящитѣ се въ България източни линии отъ компанията, да се испъди послѣднята отъ страната и да се поеме експлоатацията отъ дѣйствителния владѣтель на желѣзницитѣ, отъ държавата ни. Второ, при невъзможность да се испълни народното желание по първия начинъ и, при едно добро и благосклонно расположение на компанията, могла би да се уговори послѣднята да отстѫпи на Българското Княжество правото за експлоатиране въпроснитѣ линии срѣщу едно справедливо възнаграждение. Третьо, ако компанията съ

добромъ не се съгласи да отстжпи по такъвъ начинъ правото си за експлоатиране на своитѣ линии въ българска земя, то правителството би могло да прѣдприеме постройката на една паралелна конкурентна линия и съ това да принуди най-послѣ компанията — ще не ще — да отстжпи по горнитѣ условия. Четвъртото срѣдство е — да се откупи отъ компанията правото ѝ на експлоатация, като се удовлетворжтъ всичкитѣ нейни парични претенции, сирѣчъ като и се платжтъ и надплатжтъ всичкитѣ ѝ възможни печалби отъ експлоатацията

Нѣма нужда да се казва, че първиятъ начинъ е и най-справедливъ, и най-износенъ за народнитѣ ни интереси; но въ сжщото врѣме, като се земе прѣдъ видъ, какви могжественни патрони стожтъ задъ компанията, не може да се не признае, че този начинъ е и най-рискуванъ и най-мжчно приложимъ: само едно мощно правителство, подкрѣпено отъ цѣлъ народъ, при добрѣ уредени финансии и при най-щастливи международни отношения, би могло да се възползува отъ това срѣдство. Вториятъ начинъ би билъ най-лекъ за испълнение и, сравнително съ останжлитѣ, най-износенъ за страната; но, като имаме прѣдъ видъ хищната политика и хищния характеръ на компанията, не може и да се допусне възможностьта за едно такова мирно и справедливо потъкмяване. Отъ двѣтѣ послѣдни срѣдства, не ще и дума, че е по за прѣдпочитане третьото, понеже то ще даде възможность да се откупи експлоатацията съ по-износни условия, а при това то повече отговаря и на народното ни достолѣпие.

Правителството на г. Стоилова въ своето силно и наложително желание да освободи страната отъ игото на компанията, — като се чувствуваше безсилно да приложи за тази цѣль първото срѣдство и при несъгласието на компанията да отстжпи своето право по втория начинъ, намисли да употрѣби третия отъ горѣказанитѣ четери начина: да прѣдприеме постройката на така нарѣчената паралелна линия — конкурентна на експлоатираната отъ компанията часть на източната линия. Въ първата още сесия на Стоиловата камара прѣзъ 94 г., когато въ коалиционния кабинетъ на г Стоилова влизахж и трима отъ днешнитѣ министри, — това трѣбва да се помни! — биде претъ единъ законъ за желѣзнопжтната мрѣжа въ страната, въ който законъ правителството биде натоварено, наредъ съ други линии, да построи и линията Нова-Загора — Ст.-Загора — Чирпанъ — Пловдивъ или Сарамбей, сирѣчъ паралелната линия. Двѣ години слѣдъ това правителството на г. Стоилова дойде да испълни постановлението на тоя законъ, като отдаде на търгъ постройката на тая линия. Сжщата година търгътъ се утвърди отъ Народното Събрание и веднага слѣдъ туй постройката се започнж.

Започването паралелната линия обаче не бѣше нищо друго, освѣнъ едно прѣдизвикване компанията на източнитѣ желѣзници къмъ война. Компанията прие хвърлената ржкавица. И започнж се войната, онази фатална война, която доведе и финансовата криза, и договоритѣ.

Отъ всичко това, което по-горѣ изложихме, явно се вижда, че побужденията, които сж накарали правителството на г. Стоилова да захване постройката на паралелната линия, сир. да започне сждбоносната война, не сж и не могжтъ да бжджтъ нито користни, нито злонамѣрени: тѣ сж патриотични. И ако има да се обвинява Стоиловия кабинетъ зарадъ тази война и да се стоваря върху него нѣкаква отговорность за нея, то съвсѣмъ не е зарадъ побужденията му: отговорността и виновността на Стоиловия кабинетъ се състои въ това, че той е започнжлъ войната съвсѣмъ не наврѣме и съвсѣмъ необмислено, сирѣчъ безъ да прѣдвиди всичкитѣ възможни перипитии и резултати отъ нея. Отговорността за тази война на Стоиловия кабинетъ — главно на съединистическата партия — много прилича на отговорността, която щѣхж да понесжтъ въ 85 г. противницитѣ на съединиститѣ — казіонницитѣ — съ необмисленото и ненаврѣмешно прогласяване на съединението, ако тѣхната кауза не бѣше спасена отъ съвсѣмъ непрѣдвидената сръбско-българска война.

И така съ започването постройката на паралелната линия българското правителство съзнателно е обявило война на източната компания, като е вѣрвало, че съ тази война ще принуди компанията да капитулира. И не може да се не признае, че ако то имаше на срѣща си само компанията, и то такъва, каквато я прѣдполагаше, изходътъ на войната, навѣрно, щѣше да бжде този именно, който се желаеше отъ правителството ни. Обаче, за крайно очудване на нашитѣ недалековидни политици, компанията се оказа много по-могжщественна отъ колкото се е прѣдполагало: за нейни съюзници, — или по-право — съучастници въ войната се обявихж нѣколко голѣми и влиятелни банки, заедно съ извѣстната Лендербанкъ, която има въ ржцѣтѣ си нашитѣ държавни заеми отъ 88 и 92 год. И войната се прѣнесе върху финансова почва, на която ние се указахме съвършено слаби и твърдѣ злѣ поставени. Както е извѣстно, Лендербанкъ прѣди всичко, по единъ вѣроломенъ начинъ, отказа да ни исплати останжлитѣ двѣ опции отъ голѣмия заемъ на 92 г. и съ това ни лиши отъ потрѣбнитѣ и прѣдвидени за тази цѣль срѣдства не само за постройката на паралелната линия, но и за продължаване другитѣ започнжти постройки. А когато нашето правителство се обърнж къмъ други банки да потърси новъ заемъ, оказа се, че компанията и нейнитѣ мощни съюзници — банкитѣ — на всѣкждѣ ни сж затрънили пжтя, на всѣкждѣ ни сж скомпрометирали кредита и сж направили невъзможно сключването какъвто и да е заемъ. Тамъ пъкъ, дѣто влиянието на нашитѣ противници не достига, оказа се, за голѣмо злощастие, че самото наше правителство си е затворило пжтя съ своя една некоректна постжпка: думата ни е за голѣмата и влиятелна банка Кредй Лионѣ, която би могла въ този случай да ни услужи, но съ която Стоиловото министерство не прѣди много врѣме, по заема за земледѣлческитѣ каси, бѣше се отнесло непочтенно. Лишено отъ прѣдвиденитѣ външни срѣдства отъ заема и като не искаше да даде видъ, че е побѣдено, че отстжпва, правителството

все пакъ продължаваше както строението на паралелната линия, така и всички други започнѫти постройки, като зимаше за тази цѣль срѣдства отъ Народната Банка, отъ земледѣлч. каси, и отъ дѣто вече намѣри. Съ това то е мислило, навѣрно, да подържи външния кредитъ на страната, за да може по такъвъ начинъ по-лесно да намѣри отъ нѣкѫдѣ заемъ или пъкъ за да принуди воюющата страна да отстѫпи; но нито едната, нито другата цѣль се постигаше, а само финансовото положение на страната още повече се влошаваше. И най-послѣ, слѣдъ като исчерпи всички вѫтрѣшни срѣдства, на които можеше да турне ржка, слѣдъ като постави страната въ крайно затруднително финансово положение и като не можа все пакъ никѫдѣ другадѣ да сключи заемъ, Стоиловото правителство, макаръ и противъ желанието си, се принуди да капитулира прѣдъ компанията и прѣдъ нейнитѣ съучастници — Лендербанкъ и другитѣ банки И по такъвъ начинъ войната, що бѣше започнѫло съ компанията, се свърши съ извѣстнитѣ договори на г. Теодорова,

Какви бѣхѫ тѣзи договори, това много добрѣ се знае отъ всички,—защото нѣколко мѣсеци подъ редъ съ тѣхното коментиране се пълнѣхѫ колонитѣ на всички вѣстници. Отъ текста на договора съ източната компания знаемъ, че послѣднята, като отстѫпваше на княжеството правото си за експлоатация на източнитѣ линии въ наша територия, земаше срѣщу тѣхъ отъ българското правителство една сума, която съ повече отъ 10 милиона надминува сумата, нуждна за да се направѫтъ сѫщитѣ линии съвсѣмъ нови и несравнено по-солидни. Споредъ договора пъкъ, сключенъ съ синдиката на банкитѣ, както се знае, прѣдвиждахѫ се едни твърдѣ неизносни условия за конверсията на заемитѣ, правѣхѫ се едни гибелни увързвания на страната спрѣмо банкитѣ и най-послѣ даваха се на сѫщитѣ банки като единъ видъ контрибуция 6 милиона и нѣщо — повторната емисия на неисплатенитѣ опции. Съ една дума, и двата договора на Стоиловия кабинетъ, прѣцѣнявани отъ къмъ интереситѣ на нашитѣ финанси, бѣхѫ, безспорно, крайно тежки и съсипателни. И само едно правителство, силно притиснѫто до стѣната, е могло да приеме такива едни договори. Но при всичката гибелность и съсипателность на тия договори, тѣ имахѫ и една много добра страна. Поставени въ съвършенно безисходно финансово положение, Стоиловъ и другаритѣ му сѫ се съгласили — щѫтъ не щѫтъ — да приемѫтъ всичкитѣ условия на побѣдителя, колкото и да сѫ били тежки; обаче тѣ не сѫ испустнѫли изпрѣдъ видъ онова общонародно желание, което ги е подбудило да захванѫтъ паралелната линия, не сѫ испустнѫли крайната цѣль на започнѫтата отъ тѣхъ война; и затова, като сѫ приели всичкитѣ жертви, които имъ сѫ били наложени отъ компанията и банкитѣ, успѣли сѫ да запазѫтъ върховния интересъ на отечеството ни, да постигнѫтъ крайната цѣль на войната — освобождението на страната отъ източната компания. Скѫпо, наистина, много скѫпо бѣхѫ купили тѣ това освобождение съ договоритѣ, но въ всѣки случай купили бѣхѫ го; и постигаше-

се завѣтното желание на всички българе, особено отъ Южна България, — държавата ни оставаше пълна господарка у дома си.

Но, както е извѣстно, народътъ, или по-право по́-съзнателната часть отъ него, въстанѫ противъ договоритѣ на Стоиловото правителство и — както чрѣзъ печата, така и чрѣзъ редъ митинги, силно ги осѫди.

Защо въстанѫ народътъ противъ тия договори и за какво ги осѫди? Отговоритъ на тия питания се знае: въстанѫ, защото тѣ бѣхѫ тежки; осѫди ги, защото бѣхѫ съсипателни за страната. Но, като се осѫждахѫ тия договори като тежки и съсипателни за страната, пита се: дали се указваше какво да се прави слѣдъ тѣхното отхвърляне — какъ да се излѣзе изъ финансовото затруднение и какъ да се свърши войната съ източната компания? На това питане не може да се отговори тъй леко, както на първото, защото нито въ печата, нито въ резолюциитѣ на митингитѣ не намираме този отговоръ изразенъ така категорично, както първиятъ. Но все пакъ, по духа на писаното и говорено по този случай може да се заключи, че народътъ чрѣзъ своитѣ по-съзнателни прѣдставители искаше: а) да се не прави конверсия на заемитѣ съ извѣстнитѣ банки, а да се направи другадѣ единъ помалъкъ заемъ, който да удовлетвори неотложнитѣ финансови нужди на страната, па при по-благоприятни обстоятелства да се направи конверсията при съвсѣмъ други условия и б) да се не кукупува сега отъ източната компания никакво нейно право, нито да ѝ се продава или отстѫпва нѣщо, съ други думи, да се не прави никакъвъ договоръ съ нея, а, ако нѣма срѣдства да се доправи паралелната линия, да се отложи достройката ѝ за друго по-охолно въ финансово отношение врѣме, когато да се разправимъ и съ компанията. На кѫсо казано, народътъ осѫждаше капитулирането прѣдъ компанията и банкитѣ и, като посочваше другъ изходъ, не искаше да се признае страната за побѣдена.

И народътъ имаше право: страната, макаръ и поставена въ трудно положение, не бѣше побѣдена. И ако Стоиловото правителство поради свои грѣшки и ангажименти не е могло да намѣри другадѣ заемъ, освѣнъ при съучаствующитѣ въ войната съ компанията банки, то не ще каже ле и цѣлата държава въ никой случай не би могла да намѣри нѣкѫдѣ такъвъ заемъ. И това, за което Стоиловото правителство е толкова отговорно, колкото и за самото започване на необмислената война, то е, че, когато слѣдъ несполучливитѣ опити да сключи нѣкѫдѣ заемъ докара работата до капитулиране прѣдъ воюющата страна, не зѣ да се оттегли, съгласно искането на една голѣма часть отъ народа, и да даде възможность щото други държавни мѫже, неангажирани въ тѣхнитѣ грѣшки и нетактичности, да се опитатъ да намѣрѫтъ нуждния заемъ, ами прѣдпочете да капитулира прѣдъ народния врагъ, отколкото да се раздѣли отъ властьта.

Но най-послѣ — макаръ и противъ волята си — кабинетътъ на Стоилова биде принуденъ да напустне властьта. Крайно печаленъ и осѫдителенъ е фактътъ, че това станѫ, споредъ както

обяснихме въ своята мартенска политическа статия,[1] не за да се испълни волята на народа, която правителството игнорираше, а за да се испълни желанието на княза. Но, както и да е станѫ: паднѫ Стоиловото правителство, а заедно съ него паднѣхѫ и договоритѣ.

* * *

Дойде правителството на г. Грекова, подкрѣпено отъ „грамадната" либерална партия на г. Радославова, както и отъ въскръснѫлитѣ останки отъ партията на покойния Стамболовъ. Първата и най-важна работа, която се налагаше на новото правителство отъ самитѣ обстоятелства, при които биде повикано, бѣше да извади страната отъ финансовото затруднение и да турне край на войната или спора съ източната компания. При испълнението на тази задача нему прѣдстоехѫ два пѫтища: или да не влиза въ никакви прѣговори съ банкитѣ и съ компанията, съ които Стоиловото правителство бѣше сключило договоритѣ, а да потърси и намѣри кѫдѣто и да е и какъвто и да е другъ исходъ отъ трудното финансово положение, или да се обърне пакъ къмъ сѫщитѣ банки, да влѣзе въ прѣговори съ тѣхъ и съ източната компания и — да капитулира тъй, както и бившиятъ кабинетъ.

Като се земеше прѣдъ видъ, че партията, която подкрѣпи новото правителство, додѣто бѣше въ опозиция най-остро осѫждаше бившитѣ договори — и въ печата, и въ митинги — и осѫждаше ги не зарадъ тѣзъ или онѣзъ подробности, а защото изцѣло бѣхѫ лоши, защото бѣхѫ една капитулация, естественно бѣше да се заключи, че правителството на г. Грекова непрѣмѣнно ще отиде по първия пѫть: това го вѣрвахѫ всички чужди на партизанството хора, вѣрвахѫ го приятелитѣ на правителството, вѣрвахѫ го даже и самитѣ правителственни партизани. Обаче, за голѣмо очудване на всички вѣрующи, правителството не тръгнѫ по първия пѫть, не отиде да търси другадѣ заемъ, а направо се обърна къмъ сѫщитѣ банки и съ тѣхъ започнѫ да води прѣговори, — съ тѣхъ и съ компанията на източнитѣ желѣзници. Резултатъ отъ тѣзи прѣговори бѣхѫ новитѣ договори, които сега вече сѫ законни контракти.

Какви сѫ могли да бѫдѫтъ тия договори, това a priori може да се заключи, като се земе прѣдъ видъ само туй, че тѣ сѫ сключени съ сѫщитѣ страни, съ които бѣхѫ сключени и първитѣ договори, — съ сѫщата компания и съ сѫщитѣ банки, които нарочно създадохѫ трудното положение на страната, които въ финансовата война съ бившето правителство излѣзохѫ побѣдители. Защото, ако по-напрѣдъ тѣ, като побѣдители, наложихѫ на българското правителство едни договори, въ които сѫ прѣдставени главно тѣхнитѣ интереси, може ли да се допустне, че по-послѣ, когато тѣ пакъ сѫ побѣдители, и даже явно се признаватъ за такива отъ самото правителство, — тъй като когато българ. правителство излага открито и даже прѣувеличено безизходното

[1] „Послѣдната криза и новия кабинетъ" — Мисъль, г. IX, кн. III.

положение на страната, то съ това вече явно признава и побѣдата на своитѣ противници. — може ли да се допустне, че при тия още по благоприятни за тѣхъ обстоятелства тѣ ще игнорираътъ своитѣ интереси и за хатъра, да речемъ, на новитѣ министри, ще заболѣятъ за нашитѣ народни интереси? Новитѣ договори, слѣдов., не сж могли, по силата на самитѣ обстоятелства, да бждатъ подобри и по-износни за страната отъ първитѣ. Но да ги разгледаме въ общи чърти.

Отъ нашата априлска статия върху сжщата тема[1] се вижда, че договорътъ за конверсията на заема, сключенъ отъ сегашното правителство, макаръ на гледъ и да има нѣкои условия по-износни отъ подобнитѣ на стария (процентътъ на емисията), обаче съ друго едно условие — правото за тримѣсечно ползуване съ купона – горното прѣимущество почти се унищожава. По отношение пъкъ къмъ неоправданата съ нищо двойна емисия на неиспълатенитѣ двѣ опции на дълга ни отъ 92 г., съ която, както казахме по-горѣ, на банкитѣ се дава единъ видъ контрибуция отъ 6 милиона и нѣщо, новиятъ договоръ е еднакъвъ съ стария. Но има въ новия договоръ и условия, които, когато питехме първата наша статия не се знаехж още, но които, въ сравнение съ подобнитѣ отъ първия договоръ сж много по-тежки: това сж сроковетѣ, съ които държавата се увръзва да не прави другадѣ новъ заемъ и да не прави нова конверсия. И при първия договоръ тия срокове сж твърдѣ ограничителни — 3 и 9 години — ала при новия тѣ сж още по-ограничителни — 5 години за новъ заемъ и 12 г. за конверсия. Като се прибави къмъ тѣзи увързвания и обстоятелството, сжщо неизвѣстно отъ по-напрѣдъ, че срѣщу новия конвертиранъ или слѣтъ заемъ се залагатъ и линии още не направени, каквито сж Радомиръ — Границата, Вратца—Видинъ, Търново—Стара или Нова Загора, и за които отъ тоя заемъ нѣма да има срѣдства да се направжтъ, обстоятелство, споредъ което за постройката или достройката на тѣзи линии слѣдъ врѣме ще имаме нужда отъ новъ заемъ, а пъкъ не ще можемъ да го правимъ отъ другадѣ, освѣнъ отъ тѣхъ; като се земе прѣдъ видъ още и туй че банкитѣ си запазватъ свободата да изваджтъ на публична подписка на веднажъ или на нѣколко пжти цѣлия или часть отъ настоящия 5% заемъ и че тѣ „нѣма да бждатъ задължени .. да обявяватъ, че купуватъ една каква да е часть отъ облигациитѣ 5%, върху които тѣ иматъ право на покупка“, а че тѣ „ще се обявяватъ купувачи на такова количество облигации, което тѣ укажжтъ“ което ще каже, че ние съвсѣмъ не сме сигурни, какво стариятъ заемъ непрѣменно и на врѣме ще бжде конвертиранъ и че когато държавата се намѣри въ нужда, тя непрѣмѣнно ще може да добие отъ този заемъ прѣдвиденитѣ суми, — като се земе прѣдъ видъ всичко това, не може да се не признае, че съ този договоръ страната, слѣдъ като плаща на банкитѣ споменжтата контрибуция, така здраво и яко се впримчува въ тѣхнитѣ мрѣжи, щото едва ли ще може нѣкога да се избави отъ тѣхъ.

---

[1] „Новиятъ договоръ“, Мисъль, г. IX. кн, IV.

Ако договорътъ за заема е почти сходенъ съ сѫщия договоръ на бившето правителство и е сключенъ възъ сѫщитѣ основи, както и първия, то договорътъ съ източната компания е съвсѣмъ различенъ отъ първия, поставенъ е върху съвсѣмъ други отнови. Додѣто съ договора на Стоилова кабинетъ отъ източната компания се **откупваше**, макаръ и прѣскѫпо, правото за експлоатация **на източнитѣ линии въ наша територия**, съ узаконения вече договоръ на днешното правителство, както се знае, **съвсѣмъ напротивъ**, не само че нищо не се откупва, ами още и се продава за сѫщия срокъ и експлоатацията на нашата държавна линия Нова-Загора — Чирпанъ — Скобелево.

Погледнѫто отъ интереситѣ на държавнитѣ финанси, както гледатъ и както прѣдставятъ работата защитницитѣ на договора, този послѣдниятъ дѣйствително е несравненно по-добъръ отъ онзи на Стоилова: споредъ Стоилова договоръ държавата плаща на компанията 28 милиона, отъ които 10—15, както вече споменахме, и се даватъ токо тъй — просто и се харизватъ; а пъкъ споредъ новия договоръ не само че нищо нѣма да се плаща на компанията, ами, напротивъ, тя ще плаща на държавната хазна една сума годишно отъ по нѣколко десетки хиляди лева. Грѣшката на този изводъ обаче е въ това, че въпроси за желѣзници изобщо не трѣбва да се смѣтатъ за финансови въпроси и да се обсѫждатъ отъ финансово гледище: желѣзници не се правѫтъ, не се купуватъ и не се експлоатиратъ отъ държавата по финансови побуждения, за печалба на държавната хазна; защото зематъ ли се прѣдъ видъ само горнитѣ побуждения, само финансовитѣ интереси на държавата, тогава би трѣбвало да се дойде до абсурдния принципъ — съвсѣмъ да се не строѭтъ желѣзници отъ държавата. Желѣзничнитѣ въпроси, обаче, сѫ прѣди всичко, въпроси политико-економически — това е безспорно. А щомъ е така за всички желѣзнични въпроси, не можемъ да не приемемъ, че горното положение е още повѣрно и по-важно и за занимающия ни въпросъ—за източнитѣ желѣзници. И дѣйствително, българскиятъ народъ ако е искалъ и иска да се прѣмахне отъ страната източната компания, това го прави не съ цѣль да се обогати държавната хазна, а защото туй го искатъ и налагатъ неговитѣ економически интереси, защото го иска политическата самостоятелность на държавата, защото го искатъ и неговитѣ национални стрѣмежи. Сѫщо и правителството на г. Стоилова ако се е рѣшило да започне постройката на паралелната линия, сирѣчъ да обяви война на източната компания, то е направило това не по едни или други финансови побуждения, а, както обяснихме въ началото, по побуждения економически, политически и национални.

И така, при опрѣдѣляне значението на узаконения договоръ за желѣзницата трѣбва да се излиза не отъ гледището на финансовитѣ интереси въ страната, а отъ гледището на общонароднитѣ економически и политически, а въ случая и национални интереси, като се не испуща при това изпрѣдъ видъ и крайната цѣль на войната съ източната компания—споменѫтото общонародно желание.

А поставимъ ли се на горното гледище и земемъ ли прѣдъ видъ и послѣдното съображение, не можемъ да не признаемъ въпросния договоръ за крайно лошъ и съвършенно противенъ на народнитѣ интереси. Споредъ него източната компания, която, както расправихме въ началото на статията си, е единъ ограбвачъ на народа ни, единъ врагъ на народнитѣ ни интереси, една непріятелска държава, загнѣздена вжтрѣ въ нашата държава, тази компания не само че не се испъжда, споредъ както се желаеше и желае отъ цѣлото южно българско население и отъ цѣлъ народъ, не само че си остава въ страната ни, като се гарантира нейната неприкосновеность за цѣли 25 години, ами ѝ се дава за експлоатиране и наша линия отъ стотина километри. Наистина, правителството е сполучило да добие съгласието на компанията да намали прѣвознитѣ тарифи по експлоатиранитѣ отъ нея линии въ българска територия, съ което то прѣдставя работата, като че ли е прѣмахнжло всичкитѣ лошавини и несгоди на компанската експлоатация, като че е запазило всичкитѣ интереси на страната и като че ли даже не компанията е побѣдителката, а то, правителството ни. Обаче работата не е съвсѣмъ така. Намаленията въ прѣвознитѣ тарифи, прѣдвидени въ договора, сж доста значителни, наистина: чрѣзъ тѣхъ населението дѣйствително ще бжде облекчено до една степень; но тѣзи намаления въ сжщность сж значителни само спрѣмо досегашнитѣ тарифи, — което показва колко сж били високи и експлоататорски послѣднитѣ, — а не и спрѣмо тѣзи, които сж установени по нашитѣ държавни линии и съвсѣмъ не пъкъ спрѣмо тѣзи, които икономическитѣ интереси и промишленното развитие на страната ще поискатъ да се въведжтъ утрѣ или слѣдъ година. При това, като сж прѣдвидени извѣстни общи намаления въ тарифитѣ, все пакъ компанията си е запазила свободата, щото въ установяването подробни и частични тарифи да може да води такъва политика, каквато тя намѣри за добрѣ; а щомъ е така, тя, не ще и дума, ще нагажда своята тарифна политика не споредъ интереситѣ на нашата страна, на нашитѣ държавни линии и портове, а тъкмо напротивъ — така, щото да запази интереситѣ на експлоатиранитѣ отъ нея линии въ Турция. Освѣнъ това и при този договоръ компанията си остава все въ сжщото отношение спрѣмо нашата държава, въ каквото е била и до сега, сирѣчъ все тъй не признава нашитѣ закони и нашата държавна независимость. Най-послѣ съ договора съвсѣмъ не се прѣмахва и досегашната враждебность на компанията и на нейнитѣ служащи спрѣмо народа ни и спрѣмо националнитѣ ни стрѣмежи. Съ една дума компанията и подиръ тоя договоръ си остава пакъ такъвъ народенъ непріятель, какъвто е била и до сега: та и може ли нѣкакъвъ договоръ да направи вълкътъ пріятель на овцетѣ?

По поводъ на тоя договоръ най-много се писа и говори противъ даването на компанията експлоатацията на парчето Нова-Загора — Чирпанъ. По този въпросъ и ние се исказахме на врѣмето въ страницитѣ на това списание. За оправдание на тази клауза г. Тончевъ, министрътъ на общитѣ сгради, при защитата

на договора въ народното събрание каза, че имало много свѣтли умове, които подържали прѣдимството на частната експлоатация прѣдъ държавната. Ние тукъ нѣма да споримъ по тоя въпросъ и за минута се съгласяваме съ твърдението на г. Тончева. Обаче дали може г. Тончевъ да допустне, че ще се намѣри въ свѣта нѣкой умъ — не свѣтълъ, ами какъвто и да е, — който да твърди, че може да се прѣдаде експлоатацията на една държавна линия на — единъ народенъ врагъ?

Отъ горното кѫсо изложение явно става, струва ни се, какво е значението на узаконенитѣ договори, колко сѫ тѣ гибелни и съсипателни за общитѣ интереси на страната ни. Впрочемъ нà-дали имаше нужда и това даже да излагаме и доказваме: — лошотата и тежкитѣ условия на тия договори явно се признахѫ въ народното събрание и отъ самитѣ тѣхни автори и защитници. И ако при все това тѣ говорихѫ дълги рѣчи за да докажѫтъ тѣхнитѣ изгоди и добри страни, това го говорихѫ — по длъжность, както по длъжность говори прѣдъ сѫда и единъ адвокатинъ, назначенъ ex officio да защищава нѣкой прѣстѫпникъ. Единственното най-важно и най-сѫществено оправдание, което се каза отъ защитницитѣ на договоритѣ, бѣше това, което ние приведохме въ самото начало на статията си, — че при трудното и безизходно положение, въ което бившето правителство е било докарало страната, по-добри договори не сѫ могли и не могѫтъ да се сключѫтъ. Нека разгледаме и това най-сѫществено оправдание.

Вѣрно е, както признахме и въ началото, че днешното правителство завари страната въ трудно финансово положение. Ала не е вѣрно, обаче, че това положение бѣше толкова трудно и безизходно, колкото го прѣдставляваше правителството на г. Грекова. Финансовото затруднение не бѣше общо и органическо, не бѣше слѣдствие отъ истощаване финансовитѣ сили на страната: то бѣше врѣменно и частично, създадено по искуственъ начинъ отъ воюющитѣ съ насъ банки съ цѣль — да ни наложѫтъ тѣзи именно договори; и не може да се допустне, че отъ такова едно врѣменно и искуствено финансово затруднение една, инакъ млада, неистощена и жизнеспособна държава, ще бѫде заставена да фалира, както заплашвахѫ авторитѣ на договоритѣ. Не е вѣрно и това, че при туй положение на финанситѣ ни не било възможно да се сключѫтъ по-изгодни договори. Даже при тѣзи сѫщитѣ банки и при сѫщата компания не е било невъзможно да се направи по-изгоденъ договоръ, ако не за заемитѣ, а то поне за желѣзницитѣ: нима̀ може да се откаже, че Стоиловиятъ договоръ за желѣзницитѣ, сравнително, не е по-изгоденъ за интереситѣ на страната отъ сегашния? Но да речемъ, че и Стоиловитѣ договори сѫ толкова лоши, колкото и послѣднитѣ, и даже по-лоши: въ такъвъ случай ще излѣзе, наистина, че съ тѣзи банки и съ компанията по-добри договори не могѫтъ да се свържѫтъ; но това не ще каже още, че, като не могѫтъ съ тѣхъ да се свържѫтъ по-добри договори, та и съ никои други банки на свѣта не могѫтъ се сключи такива. Длъжность на правителството бѣше да по-

търси другадѣ нужния заемъ: това му се налагаше между друго и отъ народното желание, проявено при осѫждането договоритѣ на бившето правителство: туй послѣдното и въ печата и въ митингитѣ най-много се осѫждаше освѣнъ за друго и за това, че е отишло да търси заемъ при тия именно „коварни“ банки, а не е потърсило другадѣ, дѣто непрѣменно би намѣрило. Но да допустнемъ даже, че правителството на г. Грекова и това е направило, — че е търсило и другадѣ заемъ и не е могло да намѣри; слѣдва ли че подиръ туй то не е имало вече какво друго да прави, освѣнъ да сключи сегашнитѣ тежки и лоши договори, да капитулира прѣдъ банкитѣ и източната компания? — Съвсѣмъ не. Додѣто въ страната има държавни мѫже и партии, които подържатъ, че може да има и другъ исходъ отъ трудното финансово положение, че може да се избѣгне капитулирането прѣдъ воюющитѣ съ насъ банки, правителството не би трѣбвало да прави послѣднята стѫпка. Когато се обсѫждахѫ и осѫждахѫ договоритѣ на бившето правителство, органитѣ на партията, която е сега на власть, казвахѫ на Стоилова и на другаритѣ му: „оттеглете се“! и на княза: — „свали този кабинетъ — и ще се намѣрѭтъ други, които да сключѫтъ подобри договори!“ Този именно съвѣтъ трѣбваше да приложи и исходящето отъ сѫщата партия правителство, въ случай, че то дѣйствително е търсило другъ исходъ и не е могло да намѣри. Но — работата съвсѣмъ не е така. Правителството на г. Грекова не е имало случай да не намѣри другадѣ заемъ, защото, както положително се знае, то не е и търсило другъ исходъ, не е и търсило заемъ на друго мѣсто, ами направо се е обърнѫло къмъ банкитѣ, съ които и бившето правителство бѣше сключило договора за заемитѣ. Наистина, по-послѣ то се е обърнѫло и другадѣ, къмъ Креди Лионе, отъ дѣто дѣйствително би могло да получи заемъ; но това обръщане не може да се земе за сериозно: ако правителството гледаше на него сериозно, то би се обърнѫло тамъ най-напрѣдъ, а не слѣдъ като е започнѫло вече и почти привършило прѣговоритѣ съ други банки. Слѣдов, настоящето правителство е сключило съсипателнитѣ за страната договори съ извѣстнитѣ банки и съ източната компания не защото е било заставено отъ безисходното положение на нашитѣ финанси, нито защото не е могло да намѣри отъ другадѣ и по-другъ начинъ заемъ: — отъ горния фактъ явно се вижда, че то нарочно си е искало да сключи договоритѣ не съ други, а съ тѣзи именно банки и съ компанията.

Пита се въ такъвъ случай: какво ще да е карало правителството да иска непрѣменно съ тѣзи банки да сключва договоритѣ? — Да видимъ.

Знае се, че слѣдъ като се приехѫ отъ есенешното народно събрание договоритѣ на бившето правителство, князътъ е викалъ тогавашния директоръ на Народната Банка, а сега министъръ на финансиитѣ, г. Тенева, за да се съвѣтва съ него, дали да утвърди гласуванитѣ договори или да ги не утвърдява. Г. Теневъ, споредъ както самъ призна въ сегашното народно събрание, е съвѣтвалъ княза да ги утвърди, защото по-добри отъ тѣзи договори при тогаваш-

нитѣ обстоятелства не могли да се свържѫтъ, — което е равносилно съ това, че другадѣ не може да се намѣри заемъ. Защо е казвалъ това г. Теневъ, дали защото дѣйствително е билъ убѣденъ въ туй, или защото, като директоръ на нашата Банка, е ималъ и има нѣкакви ангажименти спрѣмо извѣстнитѣ ония банки, както твърдѣхъ нѣкои, това не е важно за случая. Важното е, че г. Теневъ тогава е ималъ горното убѣждение. Не много подиръ това, слѣдъ като утвърди вече договоритѣ, князътъ, по едни или по други съображения, накара Стоиловия кабинетъ да се оттегли и натовари г. Грекова да състави новъ кабинетъ. Както е извѣстно, като е възложилъ г. Грекову мисията да състави кабинетъ, князътъ го е задължилъ непрѣменно да земе въ тоя кабинетъ, освѣнъ г. г. Иванчева и Начевича, още и г. Тенева — и то за министъръ на финанситѣ: съ други думи постътъ министъръ на финанситѣ князътъ е билъ ангажиралъ за г. Тенева. Новиятъ кабинетъ, който трѣбваше да състави г. Грековъ, щѣше да има първа и най-сѫществена задача, — да търси срѣдства за излизане отъ трудното финансово положение или, казано другояче, да турне единъ край на финансовата война съ компанията и банкитѣ. Лицето, което щѣше да има главната длъжность да търси срѣдства или да продължава войната, безъ съмнѣние е бѫдѫщиятъ финансовъ министръ. Слѣдов. още съ избора на финансовия министъръ почти би се прѣдрѣшилъ въпроса за исхода на войната, за начина по който ще се свърши финансовата криза. Князътъ е знаялъ какво мисли по тоя въпросъ г. Теневъ. Но той е знаялъ или е могълъ да знае чрѣзъ печата, какво мислѣхъ по сѫщия въпросъ и други наши политически мѫже, които имать съвсѣмъ други възгледц. И ако той измежду всичкитѣ ни държавни мѫже е избралъ именно г. Тенева и го е прѣдназначилъ за министъръ на финанситѣ, то това не значи друго нищо, освѣнъ че князътъ самъ е искалъ да се свърши спорътъ съ компанията и банкитѣ така, както се свърши, сир. да се сключѫтъ съ тѣхъ извѣстнитѣ договори... Горното твърдѣние се подкрѣпва и съ друго. Когато г. Грековъ влѣзълъ въ прѣговори за съставяне или по-право за дотъкмяване кабинета съ водителитѣ на така наричанитѣ цанковисти, нѣкой отъ послѣднитѣ зелъ да изказва мнѣние, какъ би могло и какъ би трѣбвало да се излѣзе отъ финансовото затруднение, сир. кѫдѣ би трѣбвало да се търси заемъ; на това г. Теневъ, ангажираниятъ министъръ на финанситѣ, заявилъ, че той не може да допустне, щото да се прѣкъснѫтъ сношенията съ извѣстнитѣ банки, съ други думи, че той, като непрѣменъ министъръ на финанситѣ, отъ тѣхъ пакъ ще търси срѣдства, съ тѣхъ ще свързва договори. И слѣдъ това прѣговоритѣ съ цанковиститѣ се прѣкъснѫли. Послѣдното обстоятелство се заяви тържественно отъ трибуната на народното събрание отъ самото лице, прѣдъ което г. Теневъ е направилъ горното признание.

Слѣдъ горѣизложеното не подлѣжи на съмнѣние, струва ни се, че, ако правителството на г. Грекова не е искало да търси другадѣ заемъ, освѣнъ при Лендербанкъ и С-не, то е направило

това не за друго, а защото такова е било желанието на княза. Съ други думи, князътъ е, който е искалъ и който е направилъ да се сключатъ въпроснитѣ договори съ банкитѣ и източната компания. Защо е искалъ князътъ това — не му е мѣстото тукъ да се спираме. Та не е то и важно. Важенъ е самиятъ фактъ. И така, ако всичкитѣ министри бѣхж такива дворцови хора, чужди за народа и за народнитѣ интереси, каквито сж г. г. Грековъ, Начевичъ и Теневъ, то отговорностьта за сключването (не още и за приемането!) на въпроснитѣ договори, щѣше да лежи изключително върху княза. Обаче въ кабинета на г. Грекова има и хора, излѣзли изъ срѣдата на народа, прѣдставляющи една организирана и голѣма ужъ народна партия. Тѣзи хора не могатъ вече да се брожтъ за дворцови служители и не могатъ тѣ да стоварятъ отговорностьта за своитѣ постжпки върху княза. Слѣдов, ако и тѣзи хора — разбираме г. г. Радославовъ, Тончевъ, Пешевъ, а до нѣйдѣ и Иванчовъ — сж се съгласили да подпишатъ сключенитѣ договори, то, макаръ и да се знае, че това сж направили по искането на княза, — за да си запазятъ министерскитѣ кресла — все пакъ отговорностьта за тази имъ фатална постжпка лежи върху тѣхъ самитѣ — и върху тѣхнитѣ приближени другари по водителство на партията.

Но ако отговорностьта за сключването на договоритѣ пада еднакво и върху княза, и върху водителитѣ на либералната партия, то отговорностьта за тѣхното приемане лежи вече изключително върху цѣлата партия, която съ своя вотъ ги узакони.

Явява се въпросъ: какъ така и защо либералната партия, която до сега се показваше, че най-много милѣе за народнитѣ интереси, която едвамъ прѣди нѣколко мѣсеци най-енергично водѣше борба противъ Стоиловитѣ договори, която имаше една дѣйствително либерална програма, чл. 6 отъ която „не допуща никакви конвенции“, слѣдов, не допуща и договора съ източната компания, който договоръ не е друго, освѣнъ една конвенция, — какъ така се е съгласила тази партия да приеме въпроснитѣ договори и да земе върху себе си такъва тежка отговорность и прѣдъ настоящето и прѣдъ бждщето? — Отговорътъ на това питане ще се разбере отъ долуизложеното.

Нека забѣлѣжимъ прѣди всичко, че либералната партия не изведнажъ и не безъ извѣстна борба се е рѣшила да направи тая сждбоносна стжпка, да влѣзе въ приготвения й яремъ: доста се е мѣтала и борила тя, дордѣто се принуди да прѣклони глава, да си подпише черната присжда. А интересно е това нейно мѣтане и борене, интересно е да се прослѣди пжтя, по който о дошла тя до послѣдното рѣшение. Отъ прѣгледа на този пжть най-добрѣ ще се разбержтъ сжщинскитѣ побуждения, що сж накарали партията да се съгласи най-послѣ да приеме договоритѣ.

Когато либералнитѣ министри въ Грековия кабинетъ сж подписали сключенитѣ отъ тѣхнитѣ колеги договори, дали сж съзнавали сжщинското имъ значение за страната или не, това не може навѣрно да се знае. Едно само се знае: тѣ сж вѣрвали, че отъ това, дѣто нѣма да се откупува експлоатацията на източнитѣ линии

и нѣма да се хвърлятъ въ ржцѣтѣ на источната компания 28 милиона лева, а напротивъ ще се получва отъ компанията, безъ никакви рискове и загуби, една чиста рента за експлоатацията на линията Н.-Загора—Чирпанъ, — вѣрвали сж, че отъ това всички ще останѫтъ доволни. Но, когато послѣ се дигнѫ между обществото онова силно и почти стихийно негодование и то най-главно противъ договора за желѣзницитѣ, водителитѣ на либералната партия се разколебали въ своето гледище. А когато и между нѣкои отъ тѣхнитѣ партизани зе да се издава недоволство и осѫждане противъ договоритѣ, водителитѣ на партията почти се отказали отъ тѣхъ, като се извинявали, че тѣ сж дѣло на тѣхнитѣ другари, които нѣматъ нищо общо съ тѣхъ.... Въ прѣдизборнитѣ агитации, додѣто опозиционнитѣ кандидати истъкваха като лозунгъ на изборната борба договоритѣ именно, които категорично осѫждаха, кандидатитѣ на либералната партия, като говорѣха за всичко друго, избѣгваха да расправятъ нѣщо на населението за договоритѣ. А ако нѣкѫдѣ ги запитваха за тѣхъ и поискаха да се произнесѫтъ категорично, ще ги подържатъ ли или ще бѫдатъ противъ тѣхъ, либералнитѣ кандидати отговаряха съвсѣмъ неопрѣдѣленно: „има въ договоритѣ нѣкои добри страни, но има и лоши; не ги знаемъ добрѣ, не сме ги изучили още; като идемъ въ събранието ще ги изучимъ по-добрѣ, послѣ ще изслушаме както опозиционнитѣ депутати, така и министритѣ и, ако сж добри, ще ги приемемъ, ако ли не сж добри — не ще ги приемемъ". Въ сѫщото врѣме въ официознитѣ органи на партията се оповѣсти, че правителството нѣма да прави кабинетенъ въпросъ отъ договоритѣ. Всичко това, както сега добрѣ се знае, е произлизало отъ едно партийно рѣшение, споредъ което, ако резултатитѣ на изборитѣ бѫдатъ въ полза на чистата либерална партия — на радославиститѣ, сирѣчъ, ако тѣ добиятъ абсолютно болшинство, тогава либералнитѣ депутати да се обявятъ противъ договоритѣ и съ това, като прѣдизвикатъ паданието на кабинета, да заставятъ княза да натовари г. Радославова да състави по конституционенъ начинъ чистокръвенъ либераленъ кабинетъ; съ това и общото народно желание да удовлетворятъ, и въ сѫщото врѣме да отхвърлятъ отъ себе си укора, че сж влѣзли въ единъ дворцовъ кабинетъ. Изборитѣ обаче дадоха съвсѣмъ неочаквани резултати: въпрѣки тѣхнитѣ най-сигурни надѣжди, либералитѣ радослависти добиха, наистина, болшинство, но не абсолютно, а само относително. И скроениятъ планъ пропадна. За да останѫтъ на власть, трѣбваше да се не дѣлятъ отъ стамболиститѣ, а слѣдов. и отъ Грекова. Ето защо тъкмо прѣдъ откриването на събранието тѣ се принудиха да направятъ втори пѫть компромисъ или „пазарлъкъ" съ своитѣ едноимци по партия. Обаче по-крайнитѣ и по-добри сили на партията съвсѣмъ не можеха да се примиряватъ както съ съюза съ стамболиститѣ, — сега вече парламентаренъ, така и съ мисъльта, че ще трѣбва да приемѫтъ договоритѣ. И тѣ заплашваха своитѣ шефове министри, че непрѣменно ще гласуватъ противъ договоритѣ. За

да намѣрѧтъ исходъ отъ това безисходно положение. водителитѣ на партията, въ съгласие съ своитѣ по-близки послѣдователи, скроявать тогава единъ особенъ планъ: да касиратъ отъ опозиционнитѣ депутати едно достатъчно количество, така щото да останѧтъ тѣ абсолютно болшинство, слѣдъ което безпрѣпятственно да могѧтъ вече да испълнѧтъ първоначалнията си замисълъ — да отхвърлѧтъ договоритѣ и да свалѧтъ Грекова. И испълниха плана си. онзи коваренъ и пъкленъ планъ, подобенъ на който не е виждало нашето Народно Събрание. въ което до сега сѧ вършени всевъзможни други безакония: махнаха цѣла четвъртъ отъ опозиционитѣ депутати, повечето по единъ най-несправедливъ и крайно произволенъ начинъ — нѣкои просто за това, че при избора имъ не е направено желаемото отъ правителственнитѣ кандидати беззаконие — и утвърдиха всичкитѣ свои избори. при нѣкои отъ които сѧ ставали несравненно по-голѣми закононарушения и насилия, отколкото сѧ ставали при най опорочентѣ опозиционни избори, и останаха тѣ пълни господари въ Народното Събрание. Но. когато слѣдъ това рекоха да испълнѧтъ своя планъ до край, да се обявѧтъ противъ договоритѣ и да накаратъ Грекова да се оттегли — даде имъ се да разберѧтъ отъ дѣто трѣбва, че Грековъ въ такъвъ случай ще се оттегли, като подаде оставката на кабинета. но не той е, който ще остане послѣ вънъ отъ него... Слѣдъ туй буйнитѣ и самонадѣяни либерали присмирѣха и се замислиха. И прѣдъ перспективата да сѐ лишѧтъ отъ скѧпитѣ и многожелании облаги на властьта, да видѧтъ и хилядитѣ свои най-смѣли — и много гладували — партизани, токо що натъкмени на топли мѣста около държавната трапеза, исхвърлени пакъ на пѧтя или пъкъ да се видѧтъ изоставени отъ тѣхъ — прѣдставителитѣ на „най-многочисленната партия“, на „млада и идеална България“, прѣклониха глава и, за да запазѧтъ за себе си и за своитѣ партизани властьта, заглушиха и послѣдния протестъ на своята съвѣсть, стѧпкаха и послѣдния чистъ крайчецъ отъ своето либерално знаме и всички, съ исключение само на нѣколко единици, съгласиха се и рѣшиха да дигнѧтъ ржцѣ за договоритѣ.

Горнята кѧса, но характерна история на задкулиснитѣ мѣтания и кривуличения, който е прѣминѧла либералната партия, дордѣ се рѣши да приеме договоритѣ, най-явно показва, каква е моралната сила и какво е политическото значение на една партия, която не е свързана органически съ онѣзи политически и икономически начала, които стоѧтъ на знамето ѝ, ами само се кичи съ тѣхъ като врана съ паунови пера, която не е изучавала сѧщинскитѣ нужди и интереси на народа, та съ тѣхъ да свърже бѫдѫщата си дѣятелность, а е говорила по-напрѣдъ за народа и за народнитѣ нужди напузустъ, която не си е била поставила за задача да въспитава политически масата и отъ нейното съзнание да черпи мощь и подържка, ами е прибирала безразборно всички лица. отстранени по една или друга причина отъ държавната трапеза. и всички нови лица, ламтящи за по-голѣми и по-топли мѣста на

сѫщата трапеза, и отъ тѣхъ е създавала своята сила, — една партия, която има единъ само ясно-опрѣдѣленъ и отчетливо схващанъ отъ всичкитѣ ѝ членове идеалъ — властьта.

Моралътъ отъ горнята историйка, както и отъ цѣлата изобщо история на узаконенитѣ договори е очевиденъ. Искатъ ли всички видни членове и съзнателни дѣйци отъ редоветѣ на борящитѣ се наши партии да не испадатъ въ горѣизложеното смѣшно и печално, а въ сѫщото врѣме и прѣстѫпно, положение на властвующитѣ либерали, искатъ ли тѣ, както и всички ония интелигентни сили, които стоѫтъ вънъ отъ редоветѣ на партиитѣ, но които не помалко отъ първитѣ се възмущаватъ отъ произволитѣ на властьта и сѫщо като тѣхъ осѫждатъ и князъ, и правителство за натрапването на страната ни фаталнитѣ договори, искатъ ли да станѫтъ невъзможни тѣзи възмутителни произволи и натрапвания — трѣбва и еднитѣ, и другитѣ да насочѫтъ своята дѣятелность главно върху политическото възпитание на народа: нека се свѣсти и съживи народната маса, нека ѝ се вдѫхне гражданско самосъзнание и гражданска доблесть, нека се организира тя въ името на нейнитѣ добрѣ разбрани икономически интереси и въ името на потъпкания народенъ суверенитетъ, нека се създаде партия, силна съ подържката на тази съзнателна и организирана маса и проникнѫта цѣла отъ ония политически начала, които ще си постави на знамето — и тогава не ще могѫтъ вече да се свъртѫтъ партии, подобни на тая, която вчера по исканието на княза прие договоритѣ, нито пъкъ ще може князътъ да диктува, какви договори да се сключватъ и приематъ.

Революция и обструкция

От Spectator

Хроническа революция въ Белгия. Парламентско болшинство и меншество Значение на обструкцията като противореволюционо срѣдство. Събитията въ Белгия Съюзъ на социялиститѣ съ либералитѣ въ Белгия, а съ клерикалитѣ въ Бавария Легендата за „компактната реакционна маса". Френското министерство Валдекъ-Галифе-Милеранъ. Обструкцията въ италиянския парламентъ. Кога обструкцията постига своята непосрѣдствена цѣль. Заговоритѣ въ Сърбия. Културна работа и партизанство.

Началото на настоящето лѣто се характеризира съ безпорядъци: безпорядъци въ Барцелона (Испания), безпорядъци въ Римъ. въ Белгия, въ Франция. Случайно ли е това обстоятелство, че всички тѣзи безпорядъци сж станжли само въ романски държави? Едва ли. Но разрѣшението на тази гатанка нѣма да ни занимава сега; ние ще разгледаме другъ единъ за сега по важенъ въпросъ, а именно: отношението между парламентарната обструкция и революцията. Принуждаватъ ни да се занимаваме съ този важенъ въпросъ събитията, станжли въ разни държави прѣзъ послѣдния мѣсецъ.

Нека разгледаме тѣзи събития.

Прѣди всичко Белгия. Въ тази държава ето вече повече отъ 15 години господарува клерикаленъ режимъ. Както е извѣстно, клерикалната партия е не само реакционна, но, като защитница на католицизма и папската власть, тя е и противъ прогреса. Белгийскитѣ клерикали обаче господаруватъ само благодарение на едно нечестно избирателно право, което искуствено имъ създава едно болшинство въ камарата. Отъ друга страна клерикалната власть е усигурена още и чрѣзъ расцѣпването на опозиционнитѣ партии, които се дѣлжтъ на либерали, радикали и социялисти. Послѣднитѣ избори сж почти уничтожили либералната партия, смачкали сж радикалната и сж усилили клерикалната и социялистическата. Въ сега сжществующата камара клерикалитѣ иматъ повече отъ $^2/_3$ отъ всички депутати. При все това тѣ не сж били сигурни за прѣдстоящитѣ избори, въ които всичкитѣ опозиционни партии щѣха да се борѣжтъ рамо до рамо. За да си усигури властьта за дълги години, клерикалното министерство на Неребомъ е внесло въ камарата единъ новъ избирателенъ законъ, който, по своето лице-

мѣрие ще остане за винаги като образецъ. Сѫщностьта на работата състои въ слѣдующето: едно отъ исканията на радикалитѣ, отчасти и на социялиститѣ, е пропорционални избори, при които рѣшава не болшинството, а дѣйствителното количество на избирателитѣ. При сегашната система на избори една партия може да има стотини хиляди членове и да не може да прѣкара нито единъ депутатъ въ камарата, щомъ не съставлява въ никой окржгъ едно абсолютно болшинство. Ето защо, напримѣръ, белгийскитѣ либерали иматъ много малко прѣдставители въ камарата, макаръ че въ цѣлата страна нейнитѣ членове броятъ съ стотина хиляди. Какво прави сега клерикалното министерство? То прѣдлага пропорционални избори! Какво искате повече? Нали толкова врѣме сте викали за тѣхъ! И ето този папски лакей Пееребомъ внася въ камарата новъ избирателенъ законъ, който прѣдвижда пропорционални избори... но само въ голѣмитѣ градове, дѣто сега клерикалитѣ не могатъ да прокаратъ нито единъ депутатъ, а при пропорционални избори сигурно ще сполучатъ. Ето цѣлата гатанка. Въ селата и малкитѣ градове, дѣто болшинството е клерикално, но има и голѣми либерално-радикални меншенства, гдѣто слѣдователно при пропорционални избори могатъ да спечелятъ опозиционнитѣ партии, тамъ не се въвеждатъ пропорционални избори. А пъкъ въ голѣмитѣ градове, дѣто болшинството е социялистическо, или поне опозиционо, и дѣто, слѣдователно, клерикалното меншенство се губи при настоящата избрателна система, тукъ се именно въвождатъ пропорционални избори.

Разбира се, че единъ такъвъ избирателенъ законъ не само не можеше да възбуди съчувствие въ опозиционнитѣ партии, а трѣбаше да прѣдизвика тѣхното негодувание. Хвърлената отъ клерикалитѣ ржкавица бѣ подзета отъ опозицията, а особено отъ социялиститѣ. Министръ-прѣдсѣдателятъ Пееребоомъ се надѣваше на парламентското болшинство. Но той е забравилъ, че парламентската опозиция има въ ржцѣтѣ си едно страшно орждие: обструкцията.

Ний веднажъ вече говорихме въ нашитѣ хроники за сѫщностьта на обструкцията. Но въ послѣдне врѣме тя се прояви съ таквазъ сила въ разни парламенти (дори и въ пруския ландтагъ), че струва да се поспремъ малко върху нейното значение и происхождение: обструкцията засѣга най-важнитѣ социологически явления.

Парламентарниятъ режимъ се основава на една много опасна фикция: че волята на болшинството е рѣшающа. Въ основата си това прѣдположение е невѣрно, понеже всѣко общество трѣбва да се грижи да задоволи всичкитѣ си членове. Това е поне идеалътъ. Принципътъ на болшинството не черпи своето оправдание въ правото, а въ силата, въ това именно, че болшинството има силата да принуди меншенството да се подчини. Принципътъ на болшинството е несправедливъ, понеже съвсѣмъ не е доказано, че парламентското болшинство всѣкога прѣдставлява и болшинството на народа. Фактически малко сж онѣзи страни, дѣто тѣзи два фактора сж въ хармония. Най-леко може това да се провѣри

въ онази държава, дѣто съществува народното гласуване (референдумъ): въ Швейцария. Тамъ често закони, приети отъ парламента съ грададно болшинство, се отхвърлятъ отъ народа пакъ съ грададно болшинство. Тукъ вече съ пълна очевидность се констатира, че парламентското меншенство прѣдставя грададното болшинство на народа. Това става въ таквазъ демократическа държава, като Швейцария. Какво тогава да кажемъ за страни, дѣто парламентското болшинство е искуствено, създадено чрѣзъ едно несправедливо распрѣдѣление на избирателнитѣ участъци, чрѣзъ влияние на правителственитѣ агенти, чрѣзъ насилия и подкупи? Можемъ ли да твърдимъ, че рѣшенията на парламентското болшинство винаги сж задължителни за цѣлата страна, понеже тѣ отговарятъ на интереситѣ на болшинството на народа? Разбира се, че не. Даже ако допустнемъ за една минута, че болшинството въ парламента дѣйствително отговаря на онова въ народа, слѣдва ли отъ туй, че болшинството има право да налага волята си на меншенството? Не трѣбва ли за благото на цѣлата страна болшивството да земе въ внимание и интереситѣ на меншенството? Ще ми кажжтъ, съ това се проповѣдва политиката на вѣчни компромиси! Да, демокрацията е школа̀та на компромиси, казва единъ германски писатель. Азъ ще прибавиж, че всичко въ природата е продуктъ на компромиси. Законътъ за приспособяване, който владѣе въ цѣлата природа, не е нищо друго освѣнъ единъ компромисъ. Цѣлиятъ човѣшки прогресъ е създаденъ чрѣзъ единъ цѣлъ редъ компромиси. Всичко, което противорѣчи на този принципъ, се унищожава. Това най-добрѣ ни доказватъ разни революции и голѣми реформи. Тъй щото само онова е трайно и яко, което удовлетворява всички обществени групи. Обаче много често болшинството, въ моментъ на заслѣпение, иска да наложи волята си на меншенството. И колкото повече парламентското болшинство е въ дисхармония съ народното болшинство, толкова по-малко зачита волята на парламентското меншенство. Такова явление ний наблюдаваме сега въ Белгия.

Какво да прави при тѣзи условия меншенството? Тукъ има двѣ срѣдства: обструкцията, която не дава възможность на парламентското меншинство да издава нежелателни закони, или революцията. Въ по-отдавнашни врѣмена, когато отъ една страна парламентаризмътъ е билъ слабо развитъ, а отъ друга милитаризмътъ не е билъ тъй силенъ, единичкото орждие на оппозицията е била революция. Но сега не е тъй: прѣди да прибѣгне опозицията къмъ революция, тя се мжчи да вразуми болшинството съ обструкция. Разбира се, тамъ дѣто това е възможно, дѣто парламентарниятъ режимъ е пустижлъ дълбоки корени. Тъй стана въ Унгарая, дѣто миналата година меншинството принуди едно министерство, което се опираше на едно грададно парламентско болшинство, да подаде оставка и да се образува едно ново правителство, което се е обѣщало да земе въ внимание и исканията на опозицията Но щомъ обструкцията е невъзможна, щомъ законитѣ се приематъ безъ всѣкакво обсѣждане, при най-голѣмъ шумъ, тогава опозицията, ако

тя дѣйствително се опира на една съзнателна маса, е принудена да излѣзе на улицата, да прѣнесе борбата отъ трибуната на барикадитѣ. Колкото по-вкорененъ и по-законенъ е парламентаризмътъ, колкото по-възможна е парламентската обструкция, толкова по-рѣдки сж революционнитѣ избухвания. Това е единъ общественъ законъ, който трѣбва да се знае добрѣ въ всички парламентарни държави. Нека не ни се казва, че при тѣзи условия никаква парламентарна дѣятелность е невъзможна, понеже опозицията винаги ще прибѣгва къмъ обструкцията. Това е невѣрно. Обструкция ще се възбужда само при обсѫждане на таквизъ закони, които сж вредни поне за едно грамадно меншенство въ народа, или когато трѣбва да се прѣмахне единъ режимъ, който нѣма истинска подържка въ страната. Безпочвената обструкция ще се уничтожи чрѣзъ распущане на камарата и чрѣзъ нови избори. Ний нѣмаме до сега примѣри на една неоправдана обструкция: всѣкога тя е била продуктъ на народния протестъ противъ единъ несносенъ режимъ или несправедливъ законъ.

Слѣдъ тѣзи общи бѣлѣжки ние можемъ по-добрѣ да разберемъ станѫлитѣ неотдавна събития въ Белгия и Италия. Опозицията въ белгийския парламентъ, която съставлява само една трета часть отъ всичкитѣ депутати и състои главно отъ социалисти, бѣше, както казахме, възмутена отъ лицемѣрната избирателна реформа на Нееребома. Той обаче се рѣши съ всички срѣдства да прокара този законъ въ камарата, като се надѣваше на своето болшинство. Той не е разбралъ, че щомъ обструкцията стане невъзможна, ще дойде революцията. Той много се надѣваше .. а въ резултатъ отстѫпи позорно. Хилядна народна маса излѣзнѫ по улицитѣ и захванѫ да строи барикади. Тази маса, която състоеше главно отъ работници, не се уплаши отъ жандармерията. Между виковетѣ противъ ненавистния законъ, се чувахѫ и викове: „долу краля! долу Леополдъ Кобургски!“ Тоя зловѣщъ викъ не бѣше вече насоченъ противъ закона, а противъ режима. Въ тази борба социалиститѣ бѣхѫ подържани и отъ цѣлата буржуазия, която тъй сѫщо ненавижда клерикализма. Но най-важенъ признакъ, който много уплаши краля и неговитѣ съвѣтници, е било това, че „гражданската гвардия“ съчувствуваше на народа; още повече: гвардейцитѣ вървѣхѫ по улицата съ щикове, насочени надолу къмъ земята, въ знакъ, че тѣ нѣма да стрѣлятъ въ народа; тѣ се явяваха въ пълна униформа въ народнитѣ събрания, дѣто се държали пламенни рѣчи противъ закона и режима. Макаръ че въ тридневната борба народътъ е далъ многобройни жертви, той не се е уплашилъ: борбата едвамъ се е била захванѫла въ столицата, а провинцията туку-що започнѫла да се размърдва . . . Но отведнѫжъ Нееребомъ заявява въ камарата, че той оттеглюва закона и го прѣдава на обсѫждане на една комисия. И изведнажъ станѫ тихо: отъ цѣлата революция не останѫ никакъвъ поменъ, освѣнъ разваленитѣ улици. Да! една маса, която показа таквозъ геройство и таквази дисциплина.

трѣбва да се слуша. Уплашеният краль принуди своя министър-прѣдсѣдатель да оттегли ненавистния законопроектъ. Отъ сега нататъкъ Пееребомъ ще знае, че тамъ дѣто е невъзможна обструкцията, се появява революция. Той ще знае, че парламентското болшинство нѣма никакво право да потжпква волята на меншеството. Впрочемъ не ще има вече нужда да знае това: бурята ще го измете за винаги. За сега положението на работитѣ въ Белгия е слѣдующето: собствено съ законопроекта на Пееребома не сж съгласни даже всички клерикали. По-благоразумнитѣ измежду тѣхъ сж наклонни да направжтъ нѣкои отстжпки на либералитѣ, което меже да се постигне чрѣзъ въвеждане на еднолични окржзи, спр. да се раздѣли цѣлата страна на малки окржзи съ по единъ депутатъ, тъй щото либералитѣ да не бждатъ побѣждавани отъ клерикалитѣ на всѣкждѣ. За този проектъ е и кралътъ, който е заявилъ, че нему сж потрѣбни еднакво и либерали, и клерикали въ борбата съ республиканцитѣ — социалисти. Други пъкъ прѣдлагатъ пропорционални избори за всички окржзи, а не само за голѣмитѣ градове, както се прѣдвижда въ законопроекта. Социалиститѣ сж за простото всеобщо избирателно право: тѣ не сж горещи защитници на пропорционалнитѣ избори. Но въ всѣки случай цѣлата опозиция е противъ приеманието каквото и да е рѣшение прѣди общитѣ идущи избори за парламента, за да може народътъ да се произнесе върху основитѣ на желаемата отъ него избирателна реформа. Разбира се, че при горнитѣ условия не е възможно комисията да дойде до едно съглашение, което да удовлетвори всички. Но че комисията нѣма да земе рѣшение, противно на желанието на меншеството, за това ни гарантира белгийската стохилядна работническа маса, която всѣка минута е готова пакъ да излѣзе на улицата, за да защити своитѣ права. Белгия се намира за сега въ едно хроническо—революционно състояние, което нѣма да се свърши, дордѣто не се удовлетворжтъ желанията на народа.

Кралътъ много се бои отъ социалиститѣ; но той ще бжде принуденъ да ги удовлетвори.

Пжтьомъ искаме да обърнемъ вниманието на читателя върху едно много интересно явление. И социалисти, и буржуа, грѣшжтъ като мислжтъ, че въ политиката важи изолирането на партията. Социалиститѣ ни викатъ, че сегашното общество е раздѣлено на двѣ части: отъ една страна „компактната маса реакционери", къмъ които тѣ брожтъ и консерватори, и либерали, и радикали и даже демократи, а отъ друга страна ангелски-чистата партия на социалиститѣ. До колко това не е вѣрно, доказва ни именно борбата на белгийската опозиция, дѣто социалистическитѣ работници сж сключили единъ формаленъ съюзъ съ либералнитѣ фабриканти и радикалнитѣ адвокати, за да се боржтъ противъ клерикализма. А въ Бавария пъкъ нѣмскитѣ социялисти сж се съединили съ католишкитѣ клерикали при послѣднитѣ избори за баварския ландтагъ, за да се боржтъ съ общи сили противъ либералитѣ! Трѣбва ли по-забѣлѣжителенъ компромисъ, за да се

докаже, че той е основата на демокрацията! И ако прѣди двѣ седмици чернокапцитѣ отъ цѣлъ свѣтъ, съ очи обърнѫти къмъ небето, се възмущаваха отъ този фактъ, че белгийскитѣ либерали поддържахѫ социялиститѣ, сега е дошълъ редъ за всички лицемѣрни буржуа да се възмущаватъ отъ факта, че баварскитѣ католици сѫ сключили компромисъ съ социялиститѣ. Но тъй сѫщо правовѣрнитѣ социялисти ще трѣбва да турѫтъ въ архивата легендата за „компактната реакционна маса“. Това ни доказа вече фактътъ, че противъ закона, който имаше за цѣль ужъ да защити работницитѣ, а въ сѫщность искаше да унищожи съвсѣмъ правото на работницитѣ да съставѫтъ съюзи, да правѫтъ стачки, който законъ е билъ внесенъ въ германския парламентъ по изричното желание на императора, сѫ гласували освѣнъ социялиститѣ още и цѣлиятъ центръ (католическата партия), цѣлата партия на свободомислящитѣ (либерали) и по-голѣмата часть отъ националъ-либералитѣ, които сѫ повечето едри фабриканти, единъ отъ които е държалъ една блѣскава рѣчь противъ закона, който е билъ отхвърленъ при първо четение, спр. безъ даже да се прѣдаде на една комисия. Може ли тукъ да се говори за една компактна реакционна маса?

Още по-характеренъ фактъ е новото френско министерство съ Галифе, убиецътъ на комунаритѣ и Милеранъ, водачътъ на френскитѣ социялисти, подъ прѣдводителството на Валдекъ-Русо, който толкова врѣме се бореше, ако и съ прилични срѣдства, противъ социялиститѣ. Ще ни се каже, че това нищо не доказва, понеже това министерство е създадено само за една цѣль, а именно да ликвидира Драйфусовата афера. Но читателитѣ ни знаѫтъ вече отъ юнската хроника, че тази афера не се касае до личности, а до принципи, до сѫщността на режима. Сѫщитѣ социалисти, които едно врѣме говорѣхѫ, че тази афера е „лична разправия между двѣ фракции на реакционната буржуазия“, сега подаватъ ржка на буржуата Валдекъ и реакционера Галифе за ликвидиране на аферата. Че този фактъ е знаменателенъ, ни доказва недоволството отъ една страна на ограниченитѣ буржуа, а отъ друга страна на доктринарнитѣ социялисти: и единитѣ и другитѣ викатъ противъ влизането на Милерана въ министерството Не! тамъ дѣто се касае до защита на едни идеални искания, партиитѣ не се дѣлѫтъ вече на буржуа и работници, а на реакционери и демократи. И особено характерно е за нашето врѣме, че демократизмътъ, който се стрѣми къмъ изглаждане всички икономически и политически противорѣчия, все повече и повече се растространява и укрѣпва въ съзнанието на народитѣ, въпрѣки скоропрѣходящитѣ оргии на реакцията. Не трѣбва да се увличаме отъ врѣменното, а трѣбва да се вгледаме въ вѣчното, въ т е н д е н ц и я т а на историческия процесъ. А тя е чисто демократическа, макаръ въ отдѣлни страни да тържествува реакцията. — както напримѣръ сега въ Италия.

Послѣднитѣ събития въ Италия, сравнени съ онѣзи въ Белгия, сѫ тоже много поучителни и за социолога, и за практическия политикъ.

Миналата година, както е извѣстно на читателя, станаха голѣми безпорядъци въ Италия, които доказаха, че въ народа има голѣмо незадоволство отъ режима и отъ династията, която поддържа този режимъ. Народътъ, който е икономически разоренъ отъ непомѣрни данъци и безбожна експлоатация отъ страна на богатитѣ землевладѣлци и фабриканти, дойде до крайна степень на отчаяние и стана опасенъ за „държавния редъ“. Разбира се, истинско успокояване на недоволната маса би могло да се постигне само чрѣзъ редъ реформи, които биха подобрили нейното материално положение: справедливо распрѣдѣление на данъцитѣ при общо намаление на държавнитѣ разноски, снабдяване безземелнитѣ селяни съ земя; строги закони противъ експлоататоритѣ, съ една дума реформи, които би уничтожили основната причина на недоволството. Вмѣсто това кралътъ повиква за свой министръ прѣдсѣдатель единъ воененъ, генераль Пеллу, който прѣдлага пълно уничтожаване на народнитѣ правдини. Прѣди нѣколко мѣсеца той внесе въ парламента 4 законопроекта, които имать за цѣль ограничение свободата на печата, уничтожаване правото на работницитѣ да се съюзяватъ (коалиционно право); единъ отъ тѣзи закони туря работницитѣ и служащитѣ по желѣзницитѣ, пощитѣ и телеграфитѣ на воененъ кракъ, сир. сравнява всички тѣзи служащи съ войници, като ги лишава всички почти граждански права.

Дѣйствително, вмѣсто хлѣбъ — камъкъ.

Какво оставаше да прави онази политическа партия, която милѣе за народнитѣ правдини, — освѣнъ да употрѣби една безспирна, неуморима, жестока обструкция? Италиянската опозиция блѣскаво испълни своята задача, макаръ че е малочислена: тя не допустна, щото прѣдложенитѣ проекти да се приемать отъ парламента.

Читателътъ знае отъ вѣстницитѣ до какви размѣри дойде тази обструкция; депутатитѣ се биеха вжтрѣ въ свещената ограда на парламента, като послѣдни улични хамали. Ний нѣма да описваме тукъ подробно всичкитѣ перипетии на тази борба; важенъ е само резултатътъ: парламентътъ се закри, безъ да могатъ да се обсѫдятъ прѣдложенитѣ законопроекти. Обаче тѣ сѫ били узаконени чрѣзъ единъ кралевски декретъ, сир. чрѣзъ революционенъ актъ отгорѣ.

И сега читателътъ, като сравни резултатитѣ отъ обструкцията въ Белгия и Италия, ще констатира едно: обструкцията достига непосрѣдствената си цѣль — прѣмахване на единъ нежеланъ законопроектъ — само тогава, когато задъ обструкцията стои революцията отдолу, когато обструкционирующитѣ депутати сѫ въ състояние да турнатъ отведнажъ въ движение народната маса, готова да се бори до край за своитѣ правдини. Само въ този случай правителството отстѫпва: то не се плаши отъ дългитѣ рѣчи на недоволнитѣ депутати, а отъ твърдитѣ юмруци на кипящата маса. Ето защо белгийското правителство се е уплашило и отстѫпи. Но въ Италия, дѣто политичес-

което съзнание въ масата е още незначително, дѣто едно народно въстание е възможно само като избухване, но не като резултатъ на една силна организация, дѣто, слѣдователно, задъ протестующитѣ депутати не стои една маса, готова на бой, тамъ обструкцията не постига своята непосрѣдствена задача: правителството декретира законитѣ въпрѣки волята на парламента. Нестанжлата революция отдолу се замѣства съ революция отгорѣ. Правителствата страшно се възмущаватъ противъ революцинтѣ само тогава, когато послѣдництѣ излизатъ отъ народа противъ правителствата. Колкото се касае до революцинтѣ, правени отъ правителствата, то тѣ се ползуватъ съ пълна обичь отъ властвующитѣ. Какво означава декретирането на закони, които унищожаватъ гарантиранитѣ отъ конституцията права, ако не революция? Но ако италианската обструкция не е достигнжла непосрѣдсвената си цѣль, тя постигнж обаче косвени цѣли, които сж не по-малко важни Тази революция отгорѣ подготовлява революцията отдолу. Тя събужда масата, тя размърдва недоволнитѣ, възбужда тѣхното съзнание, указва имъ очевидно, дѣ е злото. Декретиранитѣ закони сж вече прѣдизвикали недоволството на всички интелигентни слоеве на народа и даже се говори, че сждилищата нѣма да ги признажтъ като незаконни, понеже противоречжтъ на конституцията. Дали италиянскитѣ сждилища ще се окажжтъ толкова храбри, ще ни покаже най-близкото бждеще. Това обаче не е толкова важно за сега. Важно е, че обструкцията е принудила правителството да стжпи на революционна почва, безъ да мисли понататъкъ за послѣдствията; а най-важното послѣдствие е народната революция. Отъ каквато страна да погледнемъ, трѣбва да признаемъ, че парламентарната обструкция е едно могжществено срѣдство за борба противъ едно несправедливо, незаконно, насилническо и противонародно правителство; отъ друга страна обструкцията въ строго парламентарни държави е единъ прѣдохранителенъ клапанъ противъ революцинтѣ. Тамъ, дѣто парламентарната обструкция е невъзможна, тамъ срѣщаме чести революции и заговори.

Най-добра иллюстрация за това положение ни даде тѣзи дни нашата съсѣдка — Сърбия.

Събитията въ Сърбия иматъ особенъ интересъ за насъ по много причини: и интернационални, и вжтрѣшно политически Както се знае и балканскитѣ държавици сж — тъй да се каже — парламентарни. Но това е особенъ родъ парламентаризъмъ.

Имаше въ Сърбия една радикално-демократическа конституция, каквато едва-ли другадѣ има. Единъ день сръбскиятъ народъ се събуди безъ тази хубава конституция и — нищо, ама абсолютно нищо: нито революция, нито въстание, нито даже платонически протести. Не е ли „своего рода“ парламентаризъмъ? Но даже и тукъ, при пълно липсване на съзнание въ народа, тази революция отгорѣ е имала важни послѣдствия: въ народа се вкамени една страшна ненависть противъ династията, която е извършила тази революция. Тази ненависть обаче си оставаше

тайна. И ето че изплува единъ заговоръ! Едно отъ двѣтѣ: ако дѣйствително този заговоръ е създаденъ и ржководенъ отъ радикалитѣ, тогава той ни доказва още веднажъ, че тамъ, дѣто не е възможна мирната парламентарна работа, революции и заговори сж неизбѣжни. Не е ли правилъ заговоръ и кралтъ, когато е уничтожавалъ конституцията? Но ако сегашниятъ заговоръ не е направенъ отъ радикалитѣ? . . . Ако той е продуктъ на хитрия Миланъ? Да не мисли читателтъ, че това е само едно прѣдположение. Ето факти: нападателтъ, който прѣди да направи покушението, се е расхождалъ въ Унгария, не сполучва да убие Милана. Той е арестуванъ. И веднага, ама положително веднага, той захваща да издава своитѣ „ржководители". На другия день още, безъ да се провѣржтъ даннитѣ на този прѣдатель, извиква се сръбския посланикъ въ Петербургъ, генераль Груичъ, като обвиняемъ. Ако дѣйствително той е виновенъ, неговата виновность трѣбваше да се докаже по-друго яче, не само съ голословнитѣ обвинения на единъ прѣдатель, и чакъ тогава да се вика като обвиняемъ. И веднага се провъзгласява Бѣлградъ въ военно положение, за да могжтъ всичкитѣ заговорници да се разстрѣлятъ като кучета.

Впрочемъ, даже вѣнскитѣ и маджарски вѣстници явно говорѫтъ, че цѣлиятъ заговоръ е скроенъ. Така само се обяснява, защо краль Александръ се показа толкова храбъръ — да отиде веднага на мѣстото на случката безъ всѣки конвой: той знаеше много добрѣ, че въ града нѣма истински заговорници, а само единъ подкупенъ прѣдатель.

Не му е тукъ мѣстото платонически да се възмущаваме отъ това безподобно прѣстжпление отгорѣ, ако заговорътъ е дѣйствително скроенъ съ цѣль да се разстрѣлятъ всичкитѣ водачи на радикалната партия: много по важно е да обърнемъ вниманне върху социялното значение на факта.

Радикалната партия е била на власть нѣколко години. И при все това, тя нищо не направи за икономическото и интелектуално повдигане на масата, а се ограничаваше съ настаняване радикални чиновници и съ партизански борби. Културната работа — основата на всѣка здрава, спр. жизнеспособна политическа партия — е била съвсѣмъ занемарена. Народътъ, широката селска маса, ни най-малко не е билъ свързанъ съ този или онзи режимъ: за него бѣше сѐ едно кой ще бѫде министръ. Естествено е слѣдъ това че той ни най малко не се обезпокоява при уничтажаването на конституцията: той даже не разбира значението на факта.

Това е вѣчното нещастие на всички страни съ неразвитъ парламентаризъмъ; а особено въ балканскитѣ държавици политическата дѣятелность е лишена отъ всѣкаква колтурно-социяльна основа, тя се ограничава съ тѣсногражда партизанство. Врѣме е вече да се разбере, че само онази политическа партия е силна, която се опира на една съзнателна маса, която трѣбва да се въспитава, подготовлява, организира чрѣзъ една упорита, безспир-

на и активна пропаганда, която не се ограничава съ прѣдизборния периодъ, а е непрѣкѫсната. Една пропаганда, която се распространява отъ градъ въ градъ, отъ село въ село, отъ човѣкъ къмъ човѣкъ. Да, това е една бавна работа, която не блѣщи, но която едничка може да даде сигурни резултати. Ако сръбскитѣ радикали бихѫ извършили на врѣмето си тази работа, ако бѣха доказали съ цѣлата си дѣятелность, че тѣ се грижѫтъ за народното благосъстояние, тѣ, несъмнѣнно, нѣмаше да зависѫтъ отъ прищевкитѣ на любимеца на парижкитѣ кокотки, и конституцията не можеше да се уничтожи отъ едно момче. Тогава организираната и съзнателна маса би отговорила не съ заговори, а съ открѣто въстание, съ революция. Който има народа съ себе си, има силата; а който има силата, има и правото. Macht vor Rocht! Силата прѣди правото! Който въ политиката апелира къмъ чувството на справедливость, доказва, че не е политически мѫжъ, а.... политическа баба.

А политическа сила пъкъ се придобива чрѣзъ културна работа.

Да ли само сръбскитѣ радикали трѣбва да запомнѫтъ това правило? Sapienti sat.

КРИТИКА

Кървава кошуля. Поема отъ Р. Жинзифовъ. Съ портрета и кратка биография на автора. Издание ан в „Автономия". София 1899 г. —

Въ христоматиитѣ за изучване българския езикъ и словесность и до день-днешенъ се помѣстятъ, като образци, разни откѫслеци отъ поемата на Жинзифова, а въ учебницитѣ по бълг. литература прѣподробно се расправя, какъ поетътъ „на чужбина, въ влажна стая и съ гладенъ стомахъ изказва въ стихове своето тегло, споменитѣ си и пр." (А- Теодоровъ. Истор. на Б. Лит., стр. 204). Кой знай дали Жинзифовъ „съ гладенъ стомахъ изказва своитѣ стихове", но туй което се знай, а може да се провѣри и по новоиздадената му поема, е че той „изразява" своитѣ стихове — безъ да се допита понапрѣдъ съ човѣшкия разумъ. Книгата е търпѣлива, както казватъ нѣмцитѣ, та всѣкой може каквото пише и да го печата: но читателътъ и критикътъ, които не сѫ книги, а живи хора, не сѫ задължени да бѫдѫтъ търпѣливи, особенно когато имъ се прѣдлагатъ на чиста книга — чисти глупости. А съвсѣмъ нетърпѣливи ще се покажѫтъ живитѣ хора, когато въ разни учебници и учебни помагала се помѣстятъ, като художественни образци, — юрнецитѣ на духовна неджгавость. Че г. Тодоровъ говори за Жинзифова и за неговитѣ стихотворни заплѣси, това се поне оправдава отъ характера на негова учебникъ, който по право трѣбва да се нарѣче История на Бълг. Библиография; но какво дирѫтъ Жинзифовитѣ стихове и въ христоматиитѣ за изучване бълг. езикъ и словесность? Господа, не ви ли е грѣхъ отъ — отъ Кръстя Пишурката? Ако е за право, той има повече право отъ Жинзифова за благосклонно приемане въ учебницитѣ, — ако и глупавъ, той поне не е безграмотенъ!

Любопитно би било да се узнае нѣкакъ, защо българскитѣ христоматажии иматъ пристрастие къмъ всѣкакъвъ родъ литературенъ смѣтъ? Азъ знаѫ два отговора на тоя въпросъ. Първиятъ е: Българскитѣ христоматажии не се интересуватъ за умственото и литературното развитие на ученицитѣ. Вториятъ отговоръ на въпроса се крие въ обстоятелството, че умътъ и вкусътъ на христоматажиитѣ се намира въ инвалидно състояние. Инвалидитѣ живѣѫтъ въ въспоминания „за едно врѣме", когато и глупоститѣ сѫ имали

значение, и кървавитѣ кошули сж можали да минаватъ за поетически творения, както онзи „съ отрепката на поясъ“, минавалъ барабаръ съ мжжетѣ. Кървава Кошуля е инвалидна вещь; да видимъ сега колко е тя валидна.

Въ нея една бабичка расправя за убийството на сина си, което убийство, споредъ увѣряването на Жинзифова, —

Не било то отдавна
У насъ въ България,
Било е въ година, моми,
Педесетъ и седма,
Катъ притуримъ ощъ хиляда
И осемъ стотини. (Стр. 22).

Но прѣди бабичката да раскаже за убийството, тя оревава орталъка и сълзитѣ ѝ текжтъ по обилноводни и отъ рѣка Вардаръ. Жинзифовъ расправя за сума ни за въ клинъ, ни за въ ржкавъ нѣща, ала забравя нѣкакъ да загатне поне отъ гдѣ сж се зели у стара бабичка толкова сълзи.

Гинитъ редъ единъ отъ сълзи,
Втори се показватъ,
Гинитъ втори, а редъ други
Хвана себе мѣсто . . .
Натопила шаренъ ржкавъ,
Бришитъ ги со лѣви,
Натопила ржкавъ лѣви,
Бришитъ ги сополи,
А за нейзинъ поясъ виситъ
Селска дълга кърпа:
Тя натопена ѝ бѣше
И тя бѣше мокра — (Стр. 27).

Тукъ сълзитѣ се прѣкжсватъ (види се бабичката ще е отишла за чершавъ у комшийкитѣ, тъй като два ржкава, кжрпа и поли не сж стигнжли да избришитъ . . . .) — и се почва укоръ къмъ момитѣ (комшийки; види се тѣ не сж ѝ дали нищо . . .) —

Гиздави дѣвойки градски,
Вечъ васъ стигна, чукна
Европейска поразия,
Френски луди моди,
И ви гиздави момчета
Бълкарчета градски
Гълтате ви думи френски
Исто папагали.

Слѣдъ такива, и тѣмъ подобни, расправии, които заиматъ първата и втората часть на поемата, части, които нѣматъ никаква вжтрѣшна връзка съ третята ѝ часть, доходжда найсетнѣ тази третя и послѣдня часть, гдѣто бабата расправя вече

за убийството на сина си. Тукъ е срѣдата на ябълката; но нека ми е просто, че нѣма вече да цитирамъ самитѣ стихове а ще расправѫ работата съ обикновенни думи. Синътъ на бабичката, Божинъ, залюбилъ мома Грозда и майка се радва на любовьта му, но н'амъ защо все се бои да не го убиѭтъ турцитѣ, та го учи да не прѣкѫрша дума на турци и всичко що с а к а т ъ ага-турчинъ — всичко да му дава . . . С л у ч в а *се* обаче неканени гости турци идватъ у бабата и нейното свидно чедо се озовава въ сламата; отъ тамъ излиза, вѣроятно, кога спи Господъ. С л у ч а в а с е обаче че тоя херой на сламата отива на пазарь да продава царевица, и като я продава връща се дома си — тука вече турцитѣ го присрѣщатъ и, кое наистина, кое на шега, го убиватъ. Чака го бабата двадни, чака го тридни и дочаква само кървавата му кошуля; туря я тя въ една торбичка и тръгва по свѣта да расправя историята ѝ. Цитатитѣ които по-горѣ отбѣлѣзахъ, показватъ ясно (за който може ясно да вижда), колко неджгаво е расправена тая случайна и глупава история, и ако глупоститѣ могѫтъ да се смѣтатъ за литературни творения, тогава нека българскитѣ христоматажии все още ги поднасятъ на ученицитѣ, и въспитаватъ съ тѣхъ художественнияѣ имъ вкусъ. Когато на нанашитѣ гимназисти се дава таквъзъ духовна храна, никъкъ не е чудно, че тѣ завършватъ образованието си и си оставатъ . . . (Висшия Учебенъ Комитетъ и екзаменаторитѣ иматъ дума да опрѣдѣлѭтъ какви, мене ме е срамъ печатно да ги окачествѭ). — Теорията за художественнитѣ творения учи че езикътъ на едно такова творение трѣбва да е хубавъ, характеренъ и пр., — въ К ъ р в а в а К о ш у л я той е просешки; теорията учи, че въ едно художественно творение трѣбва да има планъ, хармония на частитѣ, концепция и пр., — въ К ъ р в а в а К о ш у л я нито съ телескопъ, нито съ микроскопъ нѣщо подобно не би могло да се намѣри. Теорията учи, че едно художествено творение трѣбва да има херой, чиито постѫпки да отговарятъ на неговия характеръ, — въ К ъ р в а в а К о ш у л я има бабичка която незнай какво брътви и своего рода херой, който се крие въ сламата, когато трѣбва да дѣйствува; теорията учи че . . . учи че смѣтътъ трѣбва да се хвърля тамъ гдѣто му е мѣсто, а българскитѣ христомажни го исхвърлятъ — въ училищата! Не се чудете слѣдъ това, че отъ т а м ъ излиза смѣтъ, че оттамъ излизатъ младежи, неспособни да разбиратъ и най-прости нѣща, некадърни не само за какво да е развитие, но незнаящи правилно да напишатъ дори и името си.

Като литературно-филологически документъ, за интрепретацията на нѣкой духовно кекавъ български филологъ, К ъ р в а в а К о ш у л я може да бѫде доста инетересна; но книги не се издаватъ само за удовлетворение нѣкому несвѣстнитѣ прищѣвки! — Ето защо е безцѣлно новото издание на поемата на Жинзифова. И ако казваме тукъ нѣколко думи за нея, то е само защото тя все още се мѫдри изъ българскитѣ христоматии.

П. Славейковъ.

Хр. Е. Лютардъ. Апология на християнството. Прѣвелъ отъ нѣмски Марко Д. Балабановъ. Т. I, часть 1 и 2. Издание на Св. Синодъ. Стр. XXXII + 360 + 278. Цѣна 2 лева.

Нѣма нищо по-лесно отъ туй, да се хвърлятъ обвинения противъ християнството, било зарадъ ония едноврѣмешни крайности, които сж били прѣко слѣдствие на неговата сжщность, било зарадъ думитѣ и дѣлата на недостойни негови тълкуватели и послѣдователи, било най-сетнѣ за неговата несъединимость, непримиримость съ основнитѣ принципи и постулати на съврѣмената наука изобщо и въ частность на геологията, биологията и др. Станжло е дори, бихме могли да кажемъ, обичай да се счита отрицателното, повръхното, прѣнебрѣжителното отнасяне къмъ християнството за нераздѣленъ признакъ на по-голѣма свобода на духа, на „истинско“ (чети едностранчиво) научно образование. Като че отрицателностьта, скептичностьта не сж и немогжтъ да бжджтъ сжщо така безкритични и догматични, както „положителностьта“, както лекото приемане. Не отричаме, че ония привички на ума, на логическия и строго наученъ умъ, култивирани отъ положителното знание и отъ научната философия, сж дѣйствително враждебни на догматичностьта и изобщо на теоретическата часть на християнството; че единъ и сжщиятъ умъ—безъ да си противорѣчи, безъ да се самоунищожава—не може да вѣрва, напримѣръ, въ еволюционизма и въ библейското учение за сътворението на човѣка. Но да не приемашъ величествената космическа поезия на Библията за научна истина; да не можешъ, въпрѣки най-силна воля, въпрѣки най-искренно желание, да сподѣляшъ повече наивната вѣра на младинитѣ си, въ несъгласни съ физическитѣ закони чудеса, още не ще рѣче да отхвърляшъ християнството. Съвсѣмъ не! Самиятъ фактъ, че въ Св. Писание сж търсили и още търсжтъ разрѣшение на въпроси, които и днесъ чакатъ своето разрѣшение, — откровение на закони и знания, които сж плодъ на хилядогодишни сетнѣшни усилия на човѣшкия умъ; че въобще на Св. Писание сж гледали и като на наученъ авторитетъ, доказва само, че и много велики умове не сж си давали смѣтка за психологическата сжщность на религията. Да търсишъ въ Библията биологически и космологически доктрини е все едно, както да търсишъ у Нютоновитѣ Naturalis philosophiae principia mathematica или у Лапласовата Mécanique Céleste — религиозно откровение. Признаваме, че ревностни апологети сж мислѣли и още мислжтъ, че св. Писание може да сжществува само и л и непокжтнато и л и никакъ; допускаме, че официялната черковна власть всѣкога е била наклонна да обожава буквата, — но за мислящия човѣкъ това нищо не значи. Той нѣма да отхвърли християнството, защото отхвърля извѣстни мнѣния за него; той нѣма да отхвърли великитѣ негови религиозни истини и великата негова мораль, защото отхвърля неговата зоология или неговата физика.

Но християнството има противници не само за своята теоретическа часть. Има хора убѣдени, че не само неговата наука е

примитивна, но и религиознитѣ блѣнове, въплътени въ него, сѫ врѣдни за модерната култура, а моралътъ, който проповѣдва, е несъединимъ съ онзи моралъ, който се налага на човѣка отъ изучване на природнитѣ закони. Това отвличане на човѣшкитѣ надѣжди и стремления къмъ задгробни цѣли, ни се казва, е гибелно за тукашното, земното добруване и развитие на човѣка и може да има за слѣдствие само добруването на хитри експлоататори; тия индивидуални и социални добродѣтели, които краснѣтъ християнина, ни се казва още, не сѫ достойни за свобсдния гражданинъ. Безъ да влизаме тука въ оцѣнка на истинностьта и неистинностьта на тия твърдения, които се чуватъ вече и у насъ, безъ да отричаме и правото на убѣденитѣ въ тѣхъ да ги исповѣдватъ, трѣбва да напомнимъ едно твърдѣ важно и често забравяно обстоятелство. Именно: тая проповѣдь не трѣбва да става между простата масса,— както не трѣбва да става и между дѣца, защото нито еднитѣ, нито другитѣ не сѫ въ положение нито да разберѫтъ, нито да оцѣнѫтъ тия проповѣди Азъ могѫ да мислѭ, да бѫдѫ даже дълбоко убѣденъ, че напримѣръ убийството не трѣбва да бѫде запрѣтено, а трѣбва да се счита добродѣтель; но, ако съмъ що-годѣ добросъвѣстенъ и научно-дисциплиниранъ умъ, който съзнава всичката възможность на едно заблуждение, азъ нѣма да отидѫ да проповѣдвамъ това нито на дѣца, нито на умственно неразвити хора и ако го сторѭ, съ право би се усъмнили въ нормалностьта на моитѣ умственни способности. Но между хора равни на менъ, хора, които могѫтъ да мислѭтъ като мене и да оцѣнѫтъ всички послѣдствия на това убѣждение, азъ имамъ правото да го проповѣдвамъ, и никой, нито държавата, не може и не трѣбва да ми запрѣти това.—прѣди всичко въ нейна собствена полза: за да не бѫде отнѣта всѣка възможность за разубѣждаване. А проповѣди противъ християнската мораль сѫ, по убѣждението на грамадното множество мислящи и немислящи хора, равносилни съ проповѣди за убийството като добродѣтель, и нейнитѣ противници сѫ длъжни да уважѫтъ това убѣждение, колкото и неоснователно да би го считали. Защото, очевидно, само при такава търпимость спрѣмо това множество, само при такова признаване на н е г о в и тѣ права, тѣ могѫтъ да претендиратъ за свобода и уважение на своето убѣждение. Другъ е въпросътъ, когато мнозинството или държавата поиска да отнеме тая свобода, когато си присвои правото, т я да опрѣдѣля еднѫжъ за винаги, що е истина и запрѣти всѣка проповѣдь на онова, което т я счита неистинно.

Но не е само това. Ний можемъ да бѫдемъ убѣдени противници не само на християнската религия, но и на всѣка религия Можемъ и да мислимъ, че т я е изворътъ на всички нещастия. Това, обаче, още не ни дава право да тръгнемъ по кръстопѫтищата и да проповѣдваме иррелигиозность. Отъ психологическа гледна точка нѣма по-голѣмо свѣтотатство отъ това, да унищожишъ една вѣра, да разрушишъ едно „наивно", простичко, но дълбоко вкоренено мировъззрѣние, — не чрѣзъ бавно и постъпенно положително съзиждане на ново, по-висшо, а чрѣзъ прѣко подравяне, чрѣзъ

отрицателна критика и чрѣзъ възбуждане съмнѣния, които индивидуумътъ не може да разрѣши, ни да уталожи. Никой способенъ да си даде смѣтка за душевния миръ на наивно-вѣрующия нѣма да посѣгне на тоя миръ, даже при най-дълбоко теоретическо убѣждение въ едно неминуемо „исчезване“ на религията. Но защо сж толкова думи! Не е ли безспорна истина, че онзи, у когото това мнѣние не е само една празна фраза, взета на заемъ, а е прѣчувствувано, прѣживѣно убѣждение, плодъ на собствена мисъль, — той най-добрѣ ще знае, че една жизнена мощъ отъ глѫбината и значението на религията е мислимо да „исчезне“, само ако бѫде замѣстена съ друга равна ней, или бѫде мѣнена издъно душевната природа на човѣка. —

Идеитѣ, които исказахме тука, не се схождатъ съ ония, които читательтъ ще намѣри въ горнята инакъ отлична и учена книга. Като всѣка, теологическа въ своята основа книга, тя приема всички ония християнски догми, за които ний по-горѣ утвърдихме, че строгонаучниятъ умъ не може да ги допусне. Не всички мислятъ обаче като насъ. Но понеже и тѣ се основаватъ сѫщо така, както и ний — на необорими непосрѣдственни прѣживѣвания, — то споръ не е възможенъ, защото е и безуспѣшенъ. Въ туй обаче нѣма нищо удивително; напротивъ, удивително би било, ако по такъвъ въпросъ бѣ възможенъ само единъ възгледъ. То е въпросъ на мировъзрѣние, въпросъ, рѣшението на който не проистича отъ никой отдѣленъ аргументъ, а отъ личностьта, отъ цѣлото наше сѫщество. До тогава, до когато тия „сѫщества“ бѫдатъ различни, до тогава тия мирогледнитѣ въпроси не само ще допускатъ, но и ще изискватъ различни, и най-противоположни отговори.

Но макаръ моето гледище да е диаметрално противно на гледището на книгата, азъ четохъ съ удоволствие много отъ блѣстящитѣ тиради на автора и съжалявамъ само, че не могж да прочетж цѣлата книга. Нека това направи читательтъ, особенно, ако той не е съгласенъ съ автора. Нека бѫде увѣренъ, че това нѣма да попрѣчи на книгата да му достави едно върховно наслаждение. При това, тя е книга, написана въ философски духъ и съ удивителна ерудиция, па е тъй разбрана и тъй лека, както нѣмцитѣ не пишатъ нито едва на хилядата отъ своитѣ книги. Не можемъ прочее да не поблагодаримъ на прѣводача и на св. Синодъ за нейното издаване. То е едно украшение на нашата литература и заслужва най-голѣмо распространение. Крайната ѝ евтиния ще улесни това.

К. К.

А. Херценъ. Науката и нравственността. Общедостѫпна лекция. Прѣвелъ отъ русски Ив. К. Саламановъ. Стр. 28, цѣна 30 ст.

Колкото е прѣвъсходна — и полезна — тая рѣчь, толкова е недобросъвѣстенъ прѣводътъ ѝ. Да не бѣхме видѣли тоя прѣводъ, не

можехме повѣрва, че у насъ още сѫ възможни подобни прѣводи, и при това отъ русски. Прѣди всичко, прѣводачътъ е испъстрилъ книжката съ множество скобки, за да пояснява, да прѣвежда употрѣбенитѣ отъ самия него думи, — по една чисто ученическа манера. Наистина, нѣкои отъ тия скобки съдържатъ просто прѣводи на чужди думи, — за читатели, които не би ги разбирали. Тия скобки все щѣхѫ да бѫдатъ извиняеми, но поне да съдържахѫ вѣрни и свѣсни прѣводи. Но тѣ и това не съдържатъ. Така напр. думата отправление ни се прѣвежда въ скобки съ начертано дѣйствие и съ упражнение, массивно[1] — съ множественно, индивидуална — съ частична (съвѣсть!?), петиция — съ прѣдложение и др. подобни безсмислици. Но освѣнъ това, ще срѣщнете и много български или сковани думи, прѣвеждани съ други, пакъ наши или чужди, все тъй вѣрно и внимателно. Четете: поправникъ (!?) — (корективъ), на панагонъ (въ прибавка на това), расклатенъ (разнебитенъ), впрочемъ (между това), безъ да ги знае нѣкой (мълчишката), непристройни (неприлични), умразни работи (скверности) и пр. и пр.

Но това не е всичко. Виждте на какъвъ езикъ пише прѣводачътъ: „Съ своего рода(?!) нравственна (?) изповѣдь на убѣжденията си“,[2] — „да се стреми да се нареди едно равновѣсие“. — „съгласно съ изискванията отъ най-голѣмото благо“, — „по-рано отъ колкото (вмѣсто прѣди) да узнае“, — „дѣцата да получаватъ разяснения доста по-рано отъ колкото много по-късно“, — „почти нелошо се чувствуватъ“, — „отгорѣ това“. — „нееднопжтни обѣщания“. — „недостойно се прѣправѣлъ въ любовь“, — „отъ тѣзъ изъ тѣхъ, които несъвършенно сѫ развратени“ — и пр.

И тия езиковни дивотии ни се поднасятъ отъ единъ човѣкъ, който, както научаваме пжтемъ отъ прѣдговора, е издалъ вече учебникъ по български езикъ!

Какъ не ви е срамъ, господа!

К. К.

Анна Каренина. Романъ отъ графъ Л. Н. Толстой, прѣвелъ отъ оригинала Г. Х. Боневъ София 1899 год.

Романътъ на графъ Толстоя не се нуждай отъ прѣпоржка, както и всички други негови художественни творения, и неможе да ни не радва неговото появяване въ български прѣводъ. Още прѣди години, другъ единъ неизвѣстенъ прѣводачъ бѣ се опиталъ да го издаде на български, но тоя прѣводъ бѣ тъй лошъ, та подобрѣ станѫ че само съ прѣвожданието на първитѣ двѣ части се прѣкжснѫ. Романитѣ на Толстоя сѫ отъ художественна и нравственна страна творения, които би трѣбвало да намѣрѫтъ най-

---

[1] Прѣводачътъ е искалъ да каже массово, навѣрно, но или не внимателно го е прѣписалъ отъ русски или пъкъ не е чувствувалъ разликата.

[2] Това е прѣводъ на френското profession de foi morale!

голѣмо распространение у насъ, гдѣто литературнитѣ интереси сж тъй неопрѣдѣлени и гдѣто всѣка печатна гадость, всѣка Воденичарска Усойка или всѣкой Симеонъ Великий може да привлече внимание, и това що е за смѣта да се счита за нѣщо достойно за прѣдъ хора. Прѣвождането на творенията отъ Толстоя не е толкова мжчна работа, тъй като художественность въ езика на Толстоя почти нѣма, той е обикновенъ, простъ, дори и доста грубъ езикъ. Толстой не се домогва да дѣйствува на читателитѣ си чрѣзъ езика, както и въобще чрѣзъ външни художественни похвати; за него е важно съдържанието, а не формата, на която той обръща малко внимание.

Прѣводътъ на Анна Каренина е удовлетворителенъ, чете се доста леко и нѣма такива волни и неволни погрѣшности, съ каквито обикновенно се отличаватъ българскитѣ прѣводни книги.

А. Б.

НОВИ КНИГИ.

Иванъ Блокъ. Бждящата война. Извлечение отъ едноименното руско съчинение и пр. Прѣв. отъ нѣмски Д. П. Дабковъ. Стр. 104. Цѣна 80 ст. Кн. IV. Домашна. библиотека Търново. 1899.

Иванъ Хаджиевъ. Кой и какъ трѣбва да въспитава политически. Стр. 21. Цѣна 10 ст. Библиотека „Свободенъ Гражданинъ“ № 2. Ямболъ. 1899.

Професоръ д-ръ Албертъ Хаукъ. Борбата за свободата на съвѣстьта. Прѣв. отъ нѣмски Петроновичъ. Стр. 38. Цѣна 25 ст. Сливенъ 1899.

Вико Мантегацца. Два мѣсеца въ България. Октомврий и Ноемврий 1886 г. Бѣлѣжки на единъ очевидецъ. Прѣв. отъ италиянски *** Стр. 138. Цѣна 1.50 ст. Пловдивъ. 1899 г.

К. Злобата въ человѣчески образъ. Стр. 16. Бургасъ. 1899 г.

С. С. Бобчевъ. Юридически книжки. Кн. първа. За вѣчния миръ (Очеркъ по международното право. Отпечатъкъ отъ Юрид. Прѣгледъ кн. VI 99 г.) Пловдивъ. Стр. 33.

Ив. П. Бързаковъ. Земледѣлци! Отчайване не трѣбва! Стр. 14. Цѣна 5 ст. Варна.

Л. Паяковъ. Едно мнѣние по случай конгресса на социалиститѣ, свиканъ въ гр. Габрово на 11 Юлий 1899 г. Стр. 12. Цѣна 10 ст. Габрово

Анри Тюро. Критскотото възстание и Гръцко-Турската война. Прѣв. отъ френски подъ редакцията на А. Вълковъ. Стр. 124. Цѣна 2 лева. София.

Ст. Х. Тодоровъ. Потайноститѣ на Соф. Клас. Лотария. Стр. 23. Цѣна 30 ст. София.

МИСЪЛЬ

ЛИТЕРАТУРНО-ОБЩЕСТВЕННО СПИСАНИЕ

ИЗЛИЗА ПОДЪ РЕДАКЦИЯТА

НА

Ив. Ст. Андрейчинъ, Т. Г. Влайковъ, Д-ръ К. Кръстевъ
и П. П. Славейковъ.

Година IX. — Августъ и Септемврий — Кн. VIII и IX.

СОФИЯ

Печатница и книжарница «Св. София»

1899.

На пазарището

Набросна съ въгленъ отъ **Н. Г. Дамчовъ**

Пурпурният западъ, прѣсѣченъ съ нѣколко растѣгнати, златорамни облачета, бавно тлѣе. И силуетитѣ на перяститѣ върби и на тънкитѣ високи тополи все повече и повече чернѣятъ.

Глухота обвива тази извънградска махалица отъ двайсетина къщици, разтурени изъ широкитѣ бостани край рѣката. Само вслушано ухо схваща рѣчното пълзене, довѣваната отъ вѣчерника пѣсень на далечнитѣ рибари, тропотътъ на конетѣ, натоварени съ тежки кошове зеленчукъ, що постоянно отминуватъ къмъ пазарището; счува то сегисъ-тогисъ и кръшния смѣхъ на младитѣ бахчованки . . .

Между бахчитѣ, по тѣсната пътека, на мѣста глъхнала въ буренакъ, върви напета мома въ червеникава рокля, а подирѣ ѝ, на нѣколко крачки — двама ергени. Тѣсни и спрѣтнати съ тѣхнитѣ потури, а ясно-зеленитѣ имъ пояси обвиватъ дори до горѣ и гърдитѣ имъ. Кривнали съ тѣ шапки на страна, мѣтнали единъ другиму ржка на рамо, па шеговито подхвърлятъ закачки къмъ момата.

— Хей — каже единиятъ — коя боя ти обичашъ най-вече, Камене?

— Червеникавата — се обади тоя малко срамежливо.

— Червеникавата? Истина, и азъ я обичамъ, ама знаешъ ли? да я носятъ нея жълтитѣ, че тя хвърля отъ боята си на лицето. А тѣзи, що си съ и тъй румени, по̀ имъ прилича бѣлото. Какво ще кажешъ?

— Червеникавото прави жълтата румена, а румената, като моята Минка, още по-румена — подметна Каменъ и пламна цѣлъ отъ срамъ.

А Минка, доволна, поизви усмихнѫто лице на страна, но не посмѣ да ги погледне — бързо се извърнѫ пакъ и наведе глава къмъ земята . . . .

— И-хи — рѣче първиатъ и подскочи на единъ кракъ — сега-е ще натоварямъ, па на пазарището . . . Тамъ ще дойде моята Николина — и до зори заедно . . . И-хи-хи! — И подскочи пакъ.

— Азъ ще си бѫдѫ самъ . . . Минка не я пущатъ . . . Ей, камъ да дойде и тя! . . . .

— Не я пущатъ, че не ще! И Николина не я пущахѫ, ама нѧ! — направи да я пущатъ. И-хи-хи . . . . цѣла нощь . . . И-хи-хи! . . . .

— Е, стига, стига! . . . Може пъкъ да дойде и Минка тази нощь . . . . Нали, Минке, ще дойдешъ, а? . . . .

Минка се обърнѫ, погледнѫ засмѣна Камена съ своитѣ голѣми, влажни очи, па припнѫ въ лѣво отъ пѫтеката, изъ високия магданозъ, който сѣкашъ и правѣше пѫть . . . И скоро дотърча до малката имъ, измазана съ червена пръсть, кѫщица. Поспрѣ се тя на прага, дяволито обърнѫ глава пакъ къмъ Камена и се мурнѫ вѫтрѣ . . . .

— Не знамъ баща и какъ . . . — се обърнѫ Каменъ къмъ другаря си като отминавахѫ нататъкъ, — той е май такъвъ че. . .

Небесното сръпче, забило врѣхъ въ едно кѫдраво облаче, блѣдно огрѣва широкия мегданъ, дѣто става всѣки четвъртъкъ пазаря. Още отсега по него сѫ стоварени грамади зеленчукъ, които отхвърлятъ трепливи сѣнки отъ голѣмия огънь, протакащъ дълги езици срѣдъ мегдана . . . Тамъ чорлавъ, брадатъ силуетъ разказва нѣщо съ рѫкомахания и туку кара да се кискатъ слушателитѣ . . . Сегисъ-тогисъ нѣкоя сѣнка се щурне между грамадитѣ и се спотаи . . . . А отстрани, хей татъкъ, конетѣ поиспрухтяватъ . . .

Вмигъ се чу отдолу кавалъ и всички млади нахрипкахѫ . . . . Скоро стигнѫ весела дружина и се нахванѫ около огъня ситно тропливо хорце. Стражаръть дойде да ги умири ужъ, но дръпнѫхѫ и него, та и той доста похрипка съ тежкитѣ си широки чизми . . . .

Хей, май съ лудетинитѣ н'едни! . . . .

Хрипкалъ е съ всички другъ пѫть и Каменъ, но сега е седнѫлъ на края самъ на единъ кошъ и туку се вторача

въ полумрака, дано зърне нѣщо . . . По нѣкога се счуватъ стѫпки . . . и запъхѫ се той . . . но други излѣзватъ . . .

Защо ли се още бавятъ? . . . Късно е толкозъ вече! . . . Безъ друго тази нощь и тя ще дойде — неговата Минка хубава . . . Нѣщо му обажда туй на сърдцето . . . Но защо ли, защо ли се още бавятъ? . . . .

Ето отъ тамъ тропотъ пакъ се счува . . . — приближаватъ нѣкои . . . Каменъ е цѣлъ само зрѣние и слухъ . . .

Тѣ сѫ, тѣ! . . . Позна ги Каменъ. И Минка, на, ето! . . . Минка съ майка си! . . . .

Баща ѝ го нѣма! . . . Ето спиратъ конетѣ на сѫщото мѣсто, дѣто всѣкой пѫть тѣ растоварятъ . . . Тѣ сѫ, тѣ! . . .

И Каменовото сърдце лудо затупва подъ стегнѫтия му поясъ.

Отдавна спрѣхѫ да приждатъ нови товари, не извива вече и кавалътъ . . Старцитѣ и бабитѣ хъркатъ край камаритѣ.

Момчетиитѣ само не мирясватъ — растлали сѫ жарьта на широко и боси я прѣскачатъ . . .

Каменъ знаеше, че навѣрно и старата Минкина майка отдавна приглася на общата пѣсень, но все чакаше. Чакаше да пукне пустото ревниво сръпче, къмъ което отдавна се бѣше спуснѫлъ единъ тъменъ облакъ, едно рунтаво трикрако животно.

И мислѣше си той за своята Минка, че и тя сега него споменя. А може и нейнитѣ очи мѣрѫтъ — кога не ще го има вече издайника проклетъ . . . — нейнитѣ очи — черни череши. Ихъ, какъ е милава, дяволската Минка! . . .

Но ето, нѣма го вече него — сръпчето — въ вишнето! То е погълнѫто . . . И черна сѣнка се пръснѫ по цѣлия мегданъ . . .

Хрипнѫ Каменъ на пръсти и прѣкрачи къмъ Минка. Лудо се мѣта младо сърдце, лудо се мѣта, та прѣмира . . . Но куражи се Каменъ. Дойде, та надзърнѫ надъ Минкината камара зеле: старата сгушена спи върху една рогозка, а Минка, облегнѫта назадъ, извила лице къмъ небето и гледа звѣздицитѣ.

— Минке, — повика я тихо Каменъ.

А тя, сѣкашъ, знае отъ по-рано, че нѫ, ще да извика — та не се обърнѫ, а леко прѫкнѫ и дойде при него.

— Ихъ, ти . . . чакъ сега, Камене! . . . — рече тя запъхано.

Каменъ смутено понаклони глава, поизви малко дѣсна ржка, па продума едва чуто:

— Азъ, Минке . . . сега, защото . . . мѣсечината одеве . . . — и посочи къмъ небето.

И двама дигнжхж погледи нагорѣ. Послѣ ги срѣщнжхж, усмихнжхж се, свалихж ги на земята . . . .

Каменъ искаше да каже нѣщо на Минка; Минка искаше да каже нѣшо на Каменъ, но пустото — вързахж имъ се езицитѣ. Вързахж имъ се тъй, на, че нищо не може . . .

Но ухрабри се той, изправи глава:

— Да седнемъ, Минке, тамъ — каже и уловн я за ржката тъй, безъ да си ще.

Седнжхж тѣ на единъ камъкъ, до една висока камара лукъ.

Гледа я Каменъ, какъ хубаво е отпустнжла ржцѣ на скути и накани се да подмѣтне нѣщо, ще му се да я позакачи, но спрѣ му се думата.

Напоконъ пригоди уста:

— Минке — рече той и се побара по пояса — вижъ! . . .

— Какво е?

— За тебе.

— Какво?

— Налучкай!

— Шекеръ . . .

— Не!

— Дъвка . . .

— Не!

— Нищо, нищо нѣма — лъжешъ!

— Хи, хи-хи — па извади едно шишенце, подаде и го — на!

Тя го пое.

— Ливанто, ахъ! . . . Ти все купувашъ . . . Колко хубаво мерише . . . .

Каменъ ѝ подаде и едно сапунче и една кутийка съ огледалце.

— Ихъ, ти пъкъ, Камене! . . . едвамъ продума зарадваната отъ дароветѣ Минка.

Тя не можеше да имъ се нагледа. Помирисваше ту сапунчето, ту шишенцето, ту кутийката отваряше . . . . Па обръщаше очи честита къмъ Камена.

А той, трижъ по-честитъ отъ нея, едва поима.

— Всичко ли на мене, Камене? . .

— Всичко!

— Ихъ, пъкъ ти, колко ли пари си далъ сега?

— Левче цѣличко!

— У-у! . . .

Минка прѣмѣташе подаръцитѣ въ ржцѣ, прѣмѣташе ги, па рѣче:

— И азъ съмъ ти ушила, — нѣщо, такова . . .

— Какво? — попита Каменъ.

— Такова — не казвамъ го . . .

— Защо?

— Тъй, послѣ ще го видишъ . . .

Мѣсечко съ остритѣ си рогчета бѣше промушилъ утробата на дявола, който сега приличаше на риба и искочилъ на вънъ, се вторачаше въ двойката . . . А тя го и не забѣлѣзваше.

— Ти, Камене, завчера на хорото . . . — поде Минка.

— А, онзи ли? само да посмѣе той пакъ да ти каже, че послѣ да си мисли . . .

— Азъ не го чухъ . . .

— Азъ го чухъ добрѣ; пакъ да посмѣе, ще му изабинъ зжбитѣ! . . .

— Ухъ! . . . — допрѣ ржката си до рамото му тя.

Слѣдъ дълга пауза, Каменъ пое:

— Какъ можа да дойдешъ, Минке? — попита той.

— Излъгахъ тато.

— А, какъ?

— Че човѣкъ го дирилъ и щѣлъ да дойде у дома . . . — за сега — рекохъ.

— Ей . . . вижъ! . . .

Нито Камеиъ, нито Минка, усѣтихж какъ имъ се сбрахж главитѣ. Той почувствува нейната горяща буза; тя — неговата по-хладна. Лъхнж я нея дъхатъ му, и него — нейниятъ. Но завчасъ разбрахж, че това бѣше направилъ другъ нѣкой, — бѣхж го направили двѣ треперящи ржцѣ.

Каменъ се дръпнж и станж, а Минка скри глава въ прѣстилката си.

— Хванжхъ ви — каза непознатиятъ човѣкъ.

Каменъ видѣ, че този човѣкъ бѣше Минкиниятъ баща: тя го позна по гласа.

Прѣкрачи старият баща. улови ги за ржцѣ. И погледне ту нея, ту него: навели и двама глави надолу . . . .

— Мари Минке, луда Минке! . . . Що ме лъжешъ, мари дѫще? . . . Кажи ми ти що ти е на сърдце, та вижъ кършѫ ли ти азъ хатъра. И азъ съмъ, мари, младувалъ, та отъ туйкана разбирамъ . . .

Поизгледа ги пакъ той и напълниха му се очитѣ: тя черноока, милава таквасъ; той — левентъ цѣлъ . . .

— Де, елате, чада мои — дръпна ги той къмъ огъня.

Тръгнаха тѣ безпротивно съ него.

Отдавна сѫ пѣли първи пѣтли и втори. Нѣма вече мѣсечко на небето и едно-по-едно гаснатъ мигащитѣ божи кандилца. А тамъ, срѣдъ мегдана, пръщи буйниятъ огънь и отхвърля искри на високо. Около него съ кръстосани крака седятъ старци. По-отстрана другитѣ. Тукъ сѫ и Каменовитѣ родители и Минкинитѣ; и роднинитѣ имъ — извикаха ги. Всички, що спѣха изъ пазарището — разбудиха ги, дойдоха тукъ.

Кавалътъ високо-високо извива и лудото хоро потропва, не спира.

Минка, навела надолу очи, черпи ракия.

Всички благославятъ годежа и съ Камена . . .

— Брей-хей, хайде да му потропнемъ и ний — провикна се дѣдо Петю, Минкиниятъ баща. — Де, едно криволѣво старешко . . .

И нахрипкаха старцитѣ и завиха още едно хоро . . .

И така дори до зори . . . .

СТИХОТВОРЕНИЯ

Отъ Александръ Петйофи.

Прѣвелъ **Пенчо Славейковъ**

Подъ пантофа

На вишнята хиляди виснѫтъ
Плодове —
Съ единъ-едничъкъ азъ исплащамъ
Грѣхове.
И той ми стига, да вгорчиви
Дѣлътъ мой! . .
Кога да е, все ще ме срине
Въ гроба той.

Таквазъ жена — да пази Богъ и
Моя врагъ!
Треперѫ щомъ се тя вѣсти на
Кѫщний прагъ.
По волята ѝ вършѫ всичко
Що желай...
А тя по цѣли дни и нощи
Все пакъ лай!

Тукъ, мисляхъ, думи не помагатъ,
А даякъ — —
Даякътъ неи, а белата
Менѣ пакъ!
И стига тя да ме погледне
Салтъ веднажъ —
И пусулата въ мигъ изгубвамъ
И куражъ.

Съ една нога три пѫти стѫпва
Въ гроба тя;
Ей, Господи, какъ би ми свѣтнѫлъ
Менъ свѣта!
Но дявола не я отмъкнѫ —
Хѫ, тамамъ!
Отъ вѣщица такава бѣга
И той самъ.

Умътъ си събери —

„Умътъ си събери въ главата!
За Бога, всичко туй що значи?
Така и да ослѣкнешъ, нѣма
За тебе никой да заплачи.

„Я погледни се, — на какво си
Ти заприличалъ, синъ пилешки!
Не е останжло у тебе
Ни свѣнь, ни образъ человѣшки.

„Приятелю, я остави се
Отъ тозъ животъ догдѣ е пора!
Нима неможешъ да живѣешъ,
Както живѣятъ всички хора?

„Пий, ала пий съсъ мѣра, — нѣма
Нито да те боли главица!
Жаднѣйшъ ли за любовь — защо си
Не сгледашъ своя си женица?“

— Женица?! Съ мѣра пий!? Мирише
Това май-май на попска книга...
Женица? Съ мѣра пий! Вижъ, мене
Това ми само не достига.

Не, не! Съ животъ редовенъ — самъ азъ
Край на живота си ще турж...
Пѣвецъ съмъ азъ — пѣвецъ на бури,
Нек' и животътъ ми е буря.

Едничкиятъ ми приятель

Едничкий ми приятель, младостьта,
Отива си, напуска ме и тя,
И никой, знамъ, не ще ми я замѣсти.
Боже правий,
Осиротѣлъ, какво ли въвъ живота
Ще се прави?

Бож се азъ, че, тъй осиротенъ,
Ще да странжтъ дѣвойкитѣ отъ менъ;

Ако ли пакъ ме нѣкоя обикне,
То едвали
Въ сърдце ми нейний ясенъ погледъ обичь
Ще въспали.

Боѫ се, че и никого тогазъ
Не ще да могѫ съ гнѣвъ да мразѫ азъ...
Ахъ, пóврага, че ще да кажѫтъ благъ съмъ
И приятенъ,
Когато самъ прѣдъ гадоститѣ хорски
Бѫдѫ хладенъ!

Ахъ, нека си отива младостьта:
Дано ми салъ въ душа остави тя
Мощьта — любовь къмъ за любовь достойни
Да запазѫ,
И съ гнѣвъ достойний за омраза мѫжска
Пакъ да мразѫ!

Есенна нощь

Погледни . . . ехъ, що ли ще да гледашъ,
Нищо се не вижда въ тазъ тъма —
Облацитѣ и нощьта съ черъ саванъ
Сѫ обвили божьята земя.

Вѣтърътъ, бездоменъ духъ, отвъргнѫтъ
Отъ земята и небето съ гнѣвъ,
Като лудъ се помежду имъ лута —
Чуешъ ли злокобниятъ му ревъ?

Охолно е, драга, намъ двамина
Въ стаята, прѣдъ буйния огънь;
И покоятъ наший не смущава
Бурята вилнѣяща отвънъ.

А колцина немили-недраги
Скитатъ се въ тазь хала по свѣта, —
Бурята коситѣ имъ размѣта
И съсъ пискъ замайва имъ свѣстьта.

Огънецъ тукъ-тамо отъ прозорци
Мѣрва имъ се може би съ привѣтъ —
Скитникътъ се тътре . . . Кой ли въ кѫщи
Ще да пусне сиромахътъ клетъ?

Кой го знай отъ гдѣ е и какъвъ е
И какво въ душа си носи той? . . .
Самъ и азъ до вчера бѣхъ такъва,
Та го знаѫ, по дѣлътъ си свой.

Самъ, калта загазилъ, азъ опърпанъ
Скитахъ се, уморно чело свѣлъ —
А духътъ ми смѣлокрилъ летѣше
Въ небесата, като гордъ орелъ.

И какви съкровища мечтаяхъ
На край роденъ ще оставѫ азъ — —
А пъкъ колко ли души и мене
За крадецъ сѫ смѣтали тогазъ.

Смъртьта на хѫшлака

Като звѣрь, прѣдсѣтилъ часъ послѣденъ.
Старий дриплю влачи се едвамъ
Въ родний край, та тамо да почине,
Да остави коститѣ си тамъ.

Лешътъ му въ степьта съгледалъ, тамо
Го зарови другарь по сѫдба
И забучи надъ гроба му пърта
Съ праздната му просешка торба.

И чернѣй се въ пустошьта далеко
Тозъ самотенъ и тѫжовенъ знакъ,
Като призракъ нѣкакъвъ надъ гроба,
Глъхнѫлъ въвъ цвѣтя и буренакъ.

Ехъ сѫдба! Прѣзъ цѣлъ животъ се скита
Той опърпанъ и немилъ--недрагъ,
А сега завитъ е съ дивенъ губеръ
Тѫжний гробъ на стария хѫшлакъ.

Все едно . . . Нали се отъ неволи
Най-подирѣ отърва и той . . .
Слѣдъ живота безпокоенъ, благъ е
Отдихътъ на стария херой.

А ржката старческа, до вчера
Прътътъ що едвамъ държеше вечъ,
Гордо, съ млада сила, въ младини е
Махала въ войни побѣденъ мечъ.

Мечъ побѣденъ въ битви за свобода
На онѣзъ мазници — що, въвъ знакъ
Благодарственъ, не дадохж даже
Кжшей хлѣбъ на стария хжшлакъ.

Той умрѣ! Вечъ нужди и неволи
Не гнетжтъ отритнатий херой . . .
Тиха е степьта. И не смущава
Нищо въ гроба сладкий му покой.

Само птичка нѣвга тамо кацне
И запѣй — и мигомъ млъкне пакъ . . ,
За какво ли и да пѣй надъ гроба —
Тжжний гробъ на просека-хжшлакъ!

Смъртъ

Сполетя ме пакъ старата неволя,
Дойде пакъ вѣстникътъ отъ онзи свѣтъ,
И казва ми той: ставай, приготви се
На дълъгъ пжть да тръгнешъ, пжть нерадъ.
Послѣдни сили, като плахо войнство,
Оставятъ ме самъ, поваленъ въ прахьта;
И, сѣкашъ сетнйо сбогомъ да си вземе,
Отдръпва се въ сърдцето ми кръвьта.

Защо се бавишъ, смърть? Защо въ неволи
Да се гърчѣж ме оставяшъ самъ?
Или не смѣйшъ да приближишъ при мене —
И салъ ме плашишъ? Ази страхъ не знамъ!

Тозъ който е живота като мене
Испиталъ, страхъ отъ смъртъ не знае той!
Животътъ е кѫсъ отдихъ. дълга мѫка,
Смъртьта — слѣдъ мѫки вѣченъ е покой.

Но, ахъ, тъй младъ, тъй рано да загинѫ!
Въ душа ми сѣмена на пѣсни спѫтъ —
И тѣ, израсли, сѣнка бихѫ дали
На морни пѫтници въ свѣтовний пѫть.
Пѣхъ до сега, но съ пѣснитѣ си само
Великий бѫденъ прѣдвѣщавахъ часъ, —
Дали ще го дочакамъ, ахъ, съ кръвьта си
Да поздравѫ възходътъ му и азъ?

Ще доживѣѫ л'? Ахъ, или не сварилъ
На вихренъ конь да полетѫ въвъ бой.
На моя гробъ ще промърмори вече
Присипнѫлъ гласъ „съ святими упокой"!
Ако смъртъ ранна ми е отредена —
Ела, о пролѣть съ благодатенъ дѫхъ,
Поне за сетенъ пѫть пакъ да те видѫ
И поздравѫ съ послѣдний си въздъхъ.

Ела, ела! Югъ напусни, побързай
Къмъ родний край отъ зима вкоченень . . .
Животътъ ми бѣ облаченъ — да бѫде
Поне пъкъ слънчевъ моя смъртенъ день.
Ела, ела! Цвѣтя донесъ; земята
Отъ мразоветѣ зимни опустѣ —
Цвѣтя нѣмà за мене прѣзъ живота,
Поне на моя гробъ да цъвнѫтъ тѣ!

Просторъ

Просторъ, просторъ! За подвигъ азъ купнѣѫ —
За благото човѣшко да загинѫ!
Светиятъ пламъкъ що въ сърдце ми грѣе
Не искамъ да угасне той мърцина.

И този пламъкъ що гори въ сърдце ми
Той на кръвьта придава жарь върховна;

И всѣкой ударъ, трепетъ на сърдцето
Молитва е за благото свѣтовно.

Да можахъ, ахъ, не само тъй на думи,—
Да можахъ да покажѫ и на дѣло!
Па нека ми е кръстъ една награда
Кръстъ тежъкъ и трънливъ вѣнецъ на чело.

Смърть за свѣта, за благото свѣтовно,
Желанна смърть и хубава и свята —
Какво прѣдъ нея значѫтъ всички, всички
Изгоди на живота отъ благата?

Просторъ, просторъ! О, да бихъ знаялъ ази
Че ще умрѫ за свойтѣ идеали —
Самъ бихъ стъкмилъ азъ кръстътъ, на когото
Би тѣлото ми нѣвга приковали.

Ако ще бѫдешъ —

Ако ще бѫдешъ, мѫжъ бѫди —
А не поплювко плахъ,
Когото вѣтърътъ свѣтовенъ
Подмѣта като прахъ.
Сѫдбата псе е, — на страхливий
За часъ ще налети,
Прѣдъ силния тя свива опашъ —
За туй ти мѫжъ бѫди!

Ако ще бѫдешъ, мѫжъ бѫди —
И нека за хвала
Не твойтѣ думи да ти служѫтъ,
А твоитѣ дѣла.
Руши и зидай, като буря
Въвъ порива си лихъ, —
Завършишъ ли що трѣбва, бивай
Пакъ като нея тихъ.

Ако ще бѫдешъ, мѫжъ бѫди —
Що храни духътъ твой,
Кажи го и заради него
Съ живота си отстой.
Безъ мѫжка честь, катъ на животно

Животътъ е несвѣсть —
По дяволитѣ! За какво ми й
Такъвъ животъ — безъ честь.

Ако ще бждешъ, мжжъ бжди —
Пази си волностьта
И никому не я залагай
За нищо на свѣта.
Прѣзирай всѣкой, що продава
Духътъ свободенъ свой . . .
„Свобода и сирашка гордость“
Девизъ да бжде твой.

Ако ще бждешъ, мжжъ бжди —
Духъ бодъръ запази
Да те не изненадватъ въ нищо
Тебъ никакви врази.
Бжди подобно джбъ, когото
Поваля гръмъ едвамъ.
Но който нивга и прѣдъ нищо
Стволъ не привѣжда самъ!

Брътвачи

Кога най-сетнѣ ще прѣстанжтъ ваш'тѣ
Брътвежи все отъ име на народа?
Сърдцето васъ не ви боли за него —
За врѣва само той ви дава сгода!
Все сжщи думи и на халось фрази
Изъ день-въ-день, отъ година на година.
Принесохж ли полза тѣ народу?
Вдобрихж ли тѣ злата му сждбина?

Не се постига съ думи нищо — само
Съсъ тѣхъ на халось се прозѣпватъ днитѣ!
Напусто Богъ съ лучитѣ благодатни
На слънцето ви грѣе надъ главитѣ.
И вий веднжжъ на дѣло покажете,
Че сте чеда на бѣдний край свой роденъ —
Спасете го, тъй както е спасявалъ
Самъ не веднжжъ той вази въ часъ незгоденъ.

Дѣла и жертви — тѣ показватъ само
Кои сѫ и какви сѫ патриоти;
Дѣла и жертви! Но за тѣхъ сѫ чужди
Сърдца подобно ваш'тѣ, идиоти.
Народа съ млади сили се възражда,
Като при пролѣть на гора листетѣ,
А вий, като гѫсеници, на тѣхъ се
Натрупвате за да ги опасете.

О слѣпота! Самичъкъ тѣмъ народа
Вѣнци плете, въ наивността си свята,
И тѣхъ като спасители ги носи
На ржцѣ — и гордѣй се съ тѣхъ тълпата.
Спасители! Тѣзъ, тѣзъ брътвачи нагли
Ще доведѫтъ неволитѣ до краятъ;
По тѣхъ врагътъ за наш'та слабость сѫди —
Страхливи псета знаѫтъ салъ да лаѫтъ!

Не съмъ отъ тѣзъ, които придружаватъ
На тази ниска сгань триумфътъ съ врѣва:
Но ако се намѣсѫ съ тѣхъ, ще бѫде
Намѣсата ми само съ цѣль такава —
Да могѫ да катурнѫ на земята
Азъ колесницата имъ триумфална,
И на гнѣвътъ си огнений съсъ бичътъ
Да ги нашибамъ въ муцуната кална!

Едничка мисълъ —

Едничка мисъль ми душа тревожи:
Че вкѫщи ще умрѫ на меко ложе:
Че ще увѣхнѫ, като цвѣте въ сила млада
Потайно чийто коренъ червъ подяда:
Че ще мъждѣѫ тихо, като свѣщенъ пламъ,
Оставенъ въ пуста стая да угасне самъ.
Не ми отсѫждай, Боже, да загинѫ
Такава смъртъ мърцина!
Азъ дѫбъ могѫщъ съмъ — нека ме изтръгне
Изъ коренъ гръмъ — и тъй да ме низвъргне;
Скала съмъ азъ — отъ гордитѣ върщини
Да се срупаѫ съ трѣскъ въ долини...

Когато робътъ разърве окови,
И въ гнѣвъ свещенъ съсъ сили нови
Слѣдъ кървавото знаме полети,
Съсъ мечъ въ ржка тиранину да мсти —
На знамето съсъ думи: „Смърть или Свобода"
И сящи думи цѣпнятъ небосвода,
На боя въ стръвния кипежъ,
На бурята срѣдъ вихърний вртежъ,
Тамъ, тамъ да падна азъ;
Да се излѣе тамъ и менъ кръвьта —
Тамъ съ радость азъ ще поздравнж смъртьта,
Па нека моя викъ да заглушятъ
Звънътъ на сабитѣ, на пушкитѣ гръмътъ;
Надъ трупа ми тогава,
На вихренни коне, летящи къмъ побѣда и къмъ слава,
Да минятъ моитѣ другари, безъ да ме сържатъ,—
Притъпканъ, смачканъ въвъ прахътъ...
Та дойде ли тържественъ день честитъ,
На чело съсъ прѣпорецъ, въ трауръ обвитъ —
Тогазъ да сбере и погребе народа
Въвъ общия гробъ и останкитѣ мои
Съ останкитѣ святи на други херои,
Загинжли въ бой за свобода.

Една пѣсень

За петдесетъ годишнината отъ смъртьта на Петйофи

Очеркъ отъ **Пенчо Славейковъ**

Er ist ein Künstler und kein Handwerker, ein Mensch und kein Buch, ist. wenn Du willst, ein verkörpertes Gedicht.
Karl Beck.

I. Утро

Една есенна вечерь двама млади другари — единътъ студентъ, другиятъ простъ войникъ — се разхождатъ по улицитѣ на малкия венгерски градецъ Иоденбургъ, унесени въ живъ разговоръ. Разговорътъ се върти все около бждащето; естественно, — и на двамината настоящото не е май отъ завиднитѣ. И изведнжжъ студентътъ улавя дългошиястиятъ, мършавъ войникъ за ржка и го повлича къмъ освѣтления прозорецъ на близкото кафене: „Я повтори, — да видж нѣма ли да се исчервишъ!“ И още по-увѣрено повтаря опърпаниятъ войникъ: „Азъ чувствувамъ въ себе си, че не съмъ роденъ за обикновенъ човѣкъ на свѣта.“ — Студентътъ много добрѣ знае своя другарь, — за да повѣрва че това могжтъ да бждатъ думи на човѣкъ проникнжлъ съ духовенъ погледъ въ своето бждще; знае той, че Александъръ Петровичъ е синъ на пропаднжлъ, заможенъ нѣкога, касапинъ; че е избѣгалъ отъ училището; че голъ, босъ и гладенъ се е скиталъ отъ село на село, отъ градъ на градъ; знае какъ самъ баща му се е отрекълъ отъ него, поради лекомислието му; знае още, че тоя дриплю до вчера е билъ слуга, при едни поопърпани и отъ него скитници-актйори, — и че едва ли не за да се спаси отъ гладъ и отъ бащинъ гнѣвъ е постжпилъ по своя воля войникъ.

Но що значи за такъвъ човѣкъ като Шандора онова, що знажтъ и мислжтъ другитѣ за него! Нему е свидно това що самъ той за себе си чувствува и мисли. И залутанъ по тъмнитѣ и криви свѣтовни пжтища, нему свѣти, него води една при-

мамлива звѣзда. — А при всичката му самоувѣреность, червеятъ на съмнѣнието разяжда и неговата гръдь. Въ една дивна пѣсень, той ни посветява въ мъката отъ това съмнѣние. „Азъ имамъ другарка“ — казва той — „и когато моята сждба, или сждбата на моя народъ ме доведе до отчаяние, тя идва при мень — всѣка нощь идва тя — и шепне ми бодри думи: търпи — ясни сж бждницѣ дни! И леко дишамъ азъ, и вмагйосана е всѣка моя грижа. Но, ахъ, мойта другарка има братъ, безсърдеченъ и безмилостенъ; той я пъди отъ мене и прѣдъ мои очи не се свѣни да удря плѣсници на сестра си. Тя бѣга въ зори — когато се дотътря при мень братъ й — но всѣка нощь се връща пакъ. Нейното име е Надѣжда, неговото — Дѣйствителенъ животъ!“ — И наистина дѣйствителниятъ животъ удря плѣсница подиръ плѣсница на домогванията и надѣждитѣ на гордия голтакъ. Той не би му мислилъ много, — че „не се бои отъ смъртьта този, който е живѣлъ такъвъ животъ като мене“, — но все пакъ нѣщо го удържа въ тоя животъ, а то е — поезията. Тъй поне той се исповѣдва, въ едно писмо до свой единъ приятель. „Изъ адътъ на моя животъ ме истръгва сегисъ-тогисъ само поезията, небесната, възвишената. Да не носѣхъ нея въ гръдитѣ си, отчаението би врѣзало ножъ въ тѣхъ.“ Но въ сжщность не поезията храни надѣждитѣ на младежа за ясни бждни дни; — той мечтае да стане великъ актйоръ. И дори когато вижда напечатано първото си стихотворение, въ най-видното по него врѣме маджарско литературно списание Атенеумъ, той пише на свой другарь, че не мисли да се отдава на поезията, тъй като „въ такова едно врѣме, да се посвети човѣкъ на поезия значи сигурно да лѣга и става гладенъ. Отъ нареждане на рими, приятелю, азъ се отказвамъ и това ми стихотворение е първо и послѣднйо.“ Между поетитѣ, Петйофи не е нито пръвъ нито послѣденъ, когото сждбата е мѣтала и отхвърляла въ пътища, рѣдко водящи къмъ честитъ брѣгъ; но рѣдко нѣкому такова едно мѣтане низъ морето на живота е било тъй благотворно за калѣнето на неговия гений. Такова цвѣте, каквото е неговата поезия, може да изникне само на почва на единъ животъ люлянъ отъ вихритѣ на лекомислие, кърменъ отъ буритѣ на безгрижие, горѣнъ отъ пламъка на непотулени страсти — животъ на немилъ-недрагъ vagabond, който запраща мило и драго по дяволитѣ, за да искупи само свободата на своя

духъ, — съ която не всѣкога и самъ той знае какво да прави. Или не! Божиитѣ пѫтища сѫ тъмни само за онѣзъ въ чиято душа не грѣе Божия искра. Той знае — все едно дали смѫтно, дали неясно — че прѣзъ чистилището на неразумноститѣ трѣбва да мине онзи духъ, комуто е отредено да свѣти въ живота: неразумности, обаче, които не сѫ слѣдствие отъ нравственна развала, а отъ още необуздана енергия на духа. Най-хубаво вино, най-буйно кипи — за да се избистри най-ясно. Само скромниятъ духъ, обреченъ на скромна сѫдба, — само товарното животно — въ дѣйствителния животъ, и филологътъ — въ умственния, само тѣхния духъ не кипи; бистрина тѣмъ не е потрѣбна: доста имъ е якъ гръбъ и яка паметь за дребнавости.

Той е роденъ — 1 януарий 1823 година — сѣкашъ само да причинява сълзи на своята любяща майка и да буди гнѣвътъ на баща си, — досущъ както нашия Ботевъ, рода нему по духъ. Пратенъ на учение въ другъ градъ, далечъ отъ майчини грижи и отъ бащината си тояга, него е малко грижа за уроцитѣ, още по-малко отъ заплашването на професоритѣ, че ще му дадѫтъ пѫтя отъ училището. Види се, нему твърдо е засѣднѫла въ умътъ мисъль, че училището може и безъ него, но не и театрътъ. На семестралното му свидѣтелството за успѣхъ се редѫтъ все единици подиръ единици, а „пандуринътъ въ оставка“, въ чиято кѫща той живѣй, колчемъ се събуждалъ трезвъ нощемъ, все го издѣвалъ да се измѫква изъ кѫщи. И тоя грижовникъ за доброто на повѣрения нему момъкъ не се забавя да посвети строгия баща въ хайманалѫцитѣ на неговото хрисимо чедо. Безъ много забикалки, той писва на бащата, че Шандоръ се е обърнѫлъ на пладнешки хайдутинъ и че нѣма що да се очаква друго отъ човѣкъ, комуто все актйори и актриси сѫ въ главата, който все въ театри се мѫкне. Прѣдставямъ си какъ бащата, безъ да се сѣти, по навикъ посѣгва за тоягата си, но негова прокопсаникъ е далечъ — и вмѣсто тоягата, той долавя перото: „Да не си се вѣстявалъ прѣдъ очитѣ ми; азъ нѣмамъ вече синъ. Пилѣй се по̀-врага!“ Такъвъ е тонътъ и смисълътъ на писмото, което шеснайсетъ годишния Шандоръ получава отъ баща си. Майката скритомъ плаче за своето първо чедо, — защото строгиятъ баща е запрѣтилъ и името му да се не поменува вкѫщи.

Широкъ е божиятъ свѣтъ и всички пѫтища водѫтъ — този пѫть не къмъ Римъ — а къмъ Пеща. Тамъ тегне сърдцето на Шандора — защо? — и самъ той не знай. Намѣрватъ се добродушни патери да му повѣрватъ, че той отива въ еди-кой-си градъ „да се покръсти“, да мине въ лоното католишко, та съ тѣхната милостиня той се дотътрува до тамъ гдѣто му се ще — въ Пеща: при бродницитѣ актйори, на врѣме свъртени тамъ. Шандоръ завзема при тѣхъ вакантната вече отъ нѣколко столѣтия „длъжность на Шекспира“ — статистъ и слуга. Слѣдъ едно годишно скитане тукъ-тамъ и безъ надѣжда да може пакъ да се залови за учение, той постѫпва по воля войникъ (6 септ. 1839). Между друго, него мами надѣжда, че полкътъ въ който той постѫпва, ще отпѫтува за Италия, та поне по тоя начинъ да се падне и нему да види оная страна, която е прѣдставала тъй дивна въ неговитѣ младежки блѣнове. Но и тая му мечта остава само мечта. Двѣ години той прослужва войникъ, прѣзъ което врѣме е ималъ за най-вѣрни другари: луличката си и една книга стихотворения отъ Шиллера. И тия нераздѣлни другари облегчаватъ тежестьта на неговата служба. И на стража когато е — тѣ сѫ при него. „Не знамъ какво бихъ правилъ безъ тютюнъ“, — се исповѣдва той прѣдъ единъ свой познатъ,—„нищо друго не ми донася забрава въ бѣди и размисли. Той е моя утѣха и радость“. Прѣзъ врѣме на войнишката му служба, неговитѣ познайници го снабдяватъ съ книги и той ги чете нощемъ, когато е запрѣтено въ казармитѣ да гори свѣщь, натъпкалъ свѣщьта на байонетата висяща надъ лѣглото му. Но той дѣли лѣгло съ другъ войникъ, циганинъ. Една нощь тоя циганинъ се събужда и дигва врѣва противъ ненавистния си другарь; безъ да му мисли много, Шандоръ долавя байонетата и запрасва съ нея своя другарь — безъ да го умѣри, за добра честь. Но и тежкото наказание за това пакъ не го отучва отъ навика да чете скритомъ. — Слѣдъ двѣ годишна служба, него уволняватъ по болѣсть, кръвохракане, и той се залавя за учение, — за да го напусне скоро пакъ, да се залови още веднѫжъ—и вече за сетенъ пѫтъ да го напусне и отиде да дѣли сѫдба съ скитници актйори. Обаче, прѣди да стори това, той се вѣстява прѣдъ бащини очи. Минѫло е доста, гнѣвътъ на строгия баща е уталоженъ и него иematъ радушно дома. Баща му, мислейки че Шандоръ

доста се е напатилъ по свѣта, се помѫчва да го прѣдума да остане дома, да се залови за занаятъ. За това придумване поетътъ си спомня отпослѣ и по свой начинъ ни го повѣрява:

Ти отъ дѣтинство още, татко,
Залѣгаше касапъ да станѫ,
Но твоя синъ те не послуша
И за писателство се хванѫ.

Различни имена — но сѫщъ е
Намъ и на двама занаята:
Говеда трепишъ ти съ сѣкира,
И азъ говеда — съ рѣчь въ главата!

Това бащата; желанието на майката е — Шандоръ да стане пасторъ. Но синътъ отдавна вече има свои желания, които го водѫтъ по свой пѫть. При все това, и бащината и майчината желби се испълнятъ, само че не както тѣ сѫ си мислили: не слѣдъ много врѣме той става проповѣдникъ — на свободата, на любовьта къмъ отечеството, и касапинъ — съ своето огненогнѣвно слово да унищожава всѣкой врагъ на свойта вѣра. — Но прѣди това, за дълго врѣме още неговата сѫдба е тѣсно свързана съ сѫдбата на онѣзи нѣщастни служители на искуството, които отъ голѣма любовь къмъ него сѫ търпѣли и голѣмъ гладъ. Прѣди шестдесетъ години, драматическото искуство въ Венгрия е било не по-добрѣ поставено, отколкото днесь у насъ — неговитѣ жреци сѫ били и велики постници, но едва ли незаслужено. То сѫ били сганъ бродници, сбрани отъ колъ и отъ въже нехранимайковци, безъ какво и да е понятие и любовь къмъ дѣлото на които сѫ се посвѣтявали. Не единъ отъ нищитѣ духомъ другари на Шандора се е дивилъ що дири той между тѣхъ, и явно му е казвалъ: „Сиромахъ Петйофи, какво те е накарало да изберешъ тоя пѫть. Ти си роденъ за по-добро нѣщо. Какво още има да пати главата ти, ако ти останешъ между насъ!“ Още! та той вече всичко е испатилъ, каквото може да испати човѣкъ между такава отборна сбродь: гладъ, унижения . . . Но съ упоритость, достойна за по-друго дѣло, той се държи за актйорството, при всичко че и нему това искуство идва толкова отрѫки, колкото и на другаритѣ му. Може би, въ себе си той е чувствувалъ и схващалъ както трѣбва своитѣ роли, но пази-боже отъ тѣхното прѣдаване на сце-

ната: дѣто трѣбва да се смѣй, той плаче — и наопаки; подсвиркания и подигравки нѣматъ край; но той все е увѣренъ че публиката не го разбира, че тя нищо не разбира. Дори и когато той става любимецъ на тая публика, като поетъ, тя не прѣстава да му подсвирка на сцената . . . Найсетнѣ и нему дотегва гладътъ и умръзватъ неуспѣхитѣ. Провинциялниятъ неудачникъ — актйоръ — извѣстенъ вече по цѣла Венгрия съ своитѣ дивни пѣсни—се рѣшава да си пробие другъ пѫть, и се опѫтя отново за Пеща. Пръвъ пѫть ли той тръгва за тамъ! Но сега той тръгва апостолски, прѣзъ постланата съ снѣгъ Пуста, къмъ града отъ гдѣто неговата слава ще гръмне по свѣта. Кой знай колко му е било леко на душата, но сигуръ е че торбата не е тежала на гърба му; нозѣтѣ му свободно сѫ се провѣтряли — прѣзъ окѫсанитѣ отврѣдъ обувки . . . Три години по-послѣ той описва самъ това си пѫтешествие: „Азъ пѫтувахъ отъ Дебрецинъ за Пеща — прѣзъ Февруарий 1844 — опърпанъ, пѣшкомъ, съ нѣколко гроша въ джебъ и една книга стихотворения. На тѣзи стихотворения ми бѣше надѣждата; азъ си мислѣхъ: могѫ ли постигнѫ нѣщо съ тѣхъ — добрѣ! не ли — пакъ добрѣ... или гладътъ, или студътъ ще ме отпѫдѭтъ отъ тоя свѣтъ и ще турѭтъ край на бѣдитѣ ми. Самъ самичъкъ, безъ да срѣщнѫ жива душа, вървяхъ азъ прѣзъ Пуста. Всѣкой се криеше подъ заслонъ, че халата бѣ грозна, вихри вияхѫ и гонѣхѫ снѣга, шибахѫ го насрѣща ми, въ очитѣ ми. На очитѣ ми се смръзвахѫ сълзи, бликнѫли отъ вихра и неволята . . .“—Буквално сѫщото той ни расправя и въ пѣсеньта си Скитникъ: «Празенъ джебъ — празенъ стомахъ, тъй е то на свѣта! Ѣдохъ вчера, наистина малко ѣдохъ, но това да му е грижата. Нали другитѣ сѫ ѣли и за менъ! Утрѣ ще хапнѫ, — ако найдѫ що—, днесъ ми стига и насладата отъ надѣжда че ще ѣмъ . . . Какво пѣй виелицата? „Гледай поскоро да се приберешъ на подслонъ, че ще замръзнешъ по пѫтя; ей тамъ, видишъ ли мехната!“ Я теглете Чернйо, Сивчо, мои нозѣ — мои вихрени коне, макаръ че кой знай отъ кога не сте виждали зобъ! . . . Чернйо, Сивчо: това сѫ моитѣ крачоли отъ два разни цвѣта, на бърза рѫка смайсторени отъ два чифта изтъркани панталони. Имахъ и нови, но да не се истъркатъ и тѣ, азъ ги дадохъ въ механата, на сигуръ... Ето ми джеба; сто дуката давамъ ономува, който би намѣрилъ петаче въ него! Празенъ ми е джебътъ, то е истина,

но затова пъкъ ми сѫ пълни очитѣ: пълни съ сълзи — мразътъ ги изстиска. . . Шегата си е шега, ала вихърътъ се не шегува: ще сѫ се сговорили противъ менъ дъждътъ, вихърътъ и снѣгътъ. Слава богу че босъ вървѫ, а то май не е лесно да газишъ съ обуща тая каша по пѫтя... Нека си го опѣва бурята, нека ми се смѣй, до-ще врѣме и азъ ней да се посмѣѫ... Все, кога-и-да е, и менъ Господъ ще сподоби съ кѫща и женица и момчана рожба. Нека бухти тогава вихърътъ; тогава и азъ ще се искискамъ насрѣща му тъй — че да се пръсне отъ ядъ!“ —

Скитникътъ не се излъгва въ надѣждитѣ си. Той намира издатель за своитѣ стихове,—и работа, като съредакторъ при единъ Пещенски журналъ. Нищожно е възнаграждението що получава той за своята работа — шестъ гулдена и квартира—, но той и на това е радъ: поне гладътъ не зѣй насрѣща му, а за друго малко го е грижа. Тозъ пѫть той идва въ Пеща вече съ маджарско име: Петровичъ е промѣнено на Петйофи. За да помаджари бащиното си име нему не е било никакъ тежко, че работата е била чисто външна. Стариятъ Петровичъ, макаръ и сърбинъ по рода, по душа и сърдце е билъ вече отдавна добъръ маджаринъ, какавъто е билъ и неговиятъ баща. Въ историята на Венгрия сѫ отбѣлѣзани не малко имена на знаменити дѣятели по родъ не маджари, и съ това маджаритѣ сѫ въ право да се гордѣѫтъ: само една духовно и политически мощна нация може да всмуче въ себе си чужди сили, да ги кали, да имъ вдъхне енергия необходима за тѣхния подвигъ. Ний българитѣ знаемъ много добрѣ това, по нашата си история: въ разцвѣта си, Османската Империя е всмукала много отъ нашитѣ сили, които сѫ умножили славата ѝ; по-послѣ тя не е могла вече нищо да земе отъ насъ.... Но което е всмукала, то е било нейно и духомъ и тѣломъ.

Съ идване въ Пеща, пѫтьтъ на Петйофи завръща на друга страна. Въ жестокитѣ незгоди на неговия досегашенъ животъ, истински ангелъ хранитель му е било — лекомислието. Безъ него, хора като Петйофи, се зашеметяватъ въ бѣдитѣ и свършватъ съ коршумъ въ челото или сами повисватъ на бѣсило; а съ него, по-често и отъ мѫдрецитѣ, тѣ изплаватъ на честитъ брѣгъ — особенно когато спѫтникъ имъ е беззлобниятъ смѣхъ къмъ свѣтовната и своята орисия. Тоя смѣхъ е изворътъ на сума отъ Петйофевитѣ пѣсни, най-вече отъ първия

периодъ на неговата поетическа дѣятелность, тъкмо въ най-нерадостнитѣ дни отъ живота му; по-сетнѣ смѣхътъ се изгубва отъ неговитѣ устни — че на тѣхъ затрѣптява гнѣвъ . . . Младежкото лекомислие е мъгла що забуля прѣдъ очитѣ сериозниятъ характеръ на нѣщата, дѣйствителниятъ ликъ на живота. Не ми е думата за обикновенното лекомислие, за безгрижието на безхарактерни млади и стари хлапаци, а за това което е пѣна отъ кипежа на душевна енергия: лекомислието на художницитѣ и онзи родъ бохемци, чието сърдце е стоплено съ искри отъ божия духъ — съ идеалъ. Петйофи не е билъ лекомисленъ въ дългътъ си къмъ другитѣ, като човѣкъ: никой не би могълъ да го обвини въ простжпки, които накърняватъ неговата сиромашка гордость и мжжка честь; още по-малко е той такъвъ относително себе си, своето художническо азъ. Неговото „самомнѣние“ и горда вѣра въ своето призвание на свѣта, не потушватъ а още повече разгарятъ жаждата къмъ онова, което училището му е отрѣкло, а живота не е можалъ да му даде. Между друго, той залѣга да изучи разни чужди езици, и прибранъ въ схлупената си нетоплена стаичка, грѣящъ ржцѣ на лулата си, той се забравя въ наслада отъ произведенията на Шекспира, Шилера, Хюго, Хайне и всички онѣзи чародѣйци на словото, които не се губятъ въ парнаскитѣ мъгли, а твърдо стоятъ на земята. Гигантътъ Гете не му е билъ по сърдце. „Азъ не го обичамъ — исповѣдва се той: — който не обича другитѣ, и другитѣ не могжтъ да го обичатъ — и тежко на онзи великъ мжжъ, комуто хората ще се удивляватъ, но не ще го обичатъ. Любовьта е вѣчна като Господа, удивлението е прѣходно като свѣта“. Единъ бохемецъ въ чиято душа живѣятъ такива чувства, безъ съмнѣние самъ е достоенъ и за удивление и за любовь.

2. Пладнѣ

Петйофи сполучва да издаде своитѣ стихотворения въ отдѣлна книжка — Пеща 1844 г. — и тя разнася името му на длъжъ и ширъ по Венгрия. Слѣдъ нея и други двѣ. Въ тѣхъ сж събрани пѣсни за любовь и вино, за младость, за прахосвана въ безгрижие мжжка сила, за животъ и смъртъ за идеалъ. Не съдържанието на самитѣ пѣсни, а характерътъ на тѣхната външна и вжтрѣшна форма е онова що имъ придава такава цѣна, на което се дължи тѣхната популярность. За такива

нѣща, за каквито пѣй Петйофи, е пѣлъ и ще пѣй не единъ поетъ, но тъй както той е пѣлъ, рѣдко нѣкой другъ ще може. Прѣди него, венгерскитѣ поети сж пѣли на чуждъ ладъ, и тѣхнитѣ произведения сж маджарски само по езикъ: тѣ сж хубави, може би прѣвъсходни, но поръсени съ парфюмъ, исписанъ по пощата изъ чужбина; Петйофевитѣ пѣсни сж цвѣтя израсли на свободна родна почва, тѣ опиянявать всѣкого, който иска да се наслади отъ тѣхния прѣсенъ дъхъ; слънцето и буритѣ на живота сж ги кърмили и отглеждали, а не грижовна ржка на майсторъ изучилъ по книги своятъ занаятъ. Никой отъ тъй нарѣченитѣ природни пѣвци — дори ни Бърнсъ — съ своитѣ пѣсни не би могълъ мѣри мегданъ съ пѣснитѣ на тоя бардъ, въ които се огледва животътъ на народа, както ясно и мило се оглеждатъ, съ всичката си дивна разнообразность, ландшафтитѣ въ бистритѣ вълни на въспѣната отъ него Тиса. Никакви многотомни описания животътъ на венгерския народъ не би дали такова ясно прѣдставление за него, както пѣснитѣ на Петйофи. Той ни въвежда въ хижата на венгерския селенинъ, разказва ни за неговитѣ всѣкидневни грижи и радости; повожда ни по диритѣ на нѣкой нощенъ халосникъ, яхнжлъ на вихренъ конь или дѣбнешкомъ промъкващецъ се, маменъ въ блѣноветѣ си отъ двой черни очи; отварѣ ни вратитѣ на задименитѣ кръчми, да ни покаже какъ нѣкой безгриженъ бекрия-бекяръ скратява дългитѣ нощи съ своята кръчмарка, изгора, или какъ луди млади сж се събрали да му сръбнжтъ юнашки на юнашка вересия; сочи ни скривалището на хайдутина, показва ни го послѣ какъ варди по друмища на пусия — а изпрѣчва прѣдъ очитѣ ни и бѣсилката на която виси, облитанъ отъ черни гарвани. Сега се подсмѣй на ревнивъ нѣкой мжжъ, сега пъкъ на нѣкой херой на чехъла; тукъ прѣкара прѣдъ очитѣ ни дългокракъ овчаръ, яхнжлъ на ниското си магаре; гамъ нѣкоя стара мома, млада жена, спрѣтната слугиня какъ жаднѣй по нѣщо, като земята въ лѣтния зной по нѣкое мимолетяще облаче; вади ни наявѣ помислитѣ на селенина, на гражданина, на трепетка, храбреца, патриота — и пѣй ни за тѣхната сждба: ту за тѣхното лѣниво истѣгане съ луличка въ уста, ту за тѣхната сприхавость, ту за самотния имъ гробъ, заглъхнжлъ нѣйдѣ въ буренака на Пуста.

Никой прѣди него не е вникналъ подъ дрипитѣ въ гордата и свободна душа на своя народъ, никой прѣди него

не е пѣлъ за него тъй, както тоя довчерашенъ скитникъ — че никой като него не е стоялъ тъй твърдо на своята родна почва. Пакъ той за пръвъ пѫть въвожда въ венгерската поезия родния ландшафтъ, тъй прѣнебрегванъ отъ пѣвцитѣ прѣди него, за хатъра на конвенционалнитѣ ландшафти, може би хубави само като документи за силата на въображението на онѣзи, които не сѫ имали друга задача въ поезията освѣнъ да се оращисватъ съ изображаване на картини изъ природата, колкото венгерски, толкова и китайски. Роденъ и отраснѫлъ срѣдъ безкрайната дива унгарска степь — Пуста — той още отъ дѣте се е побратимилъ съ нея; и като че ли тя му е въспитала онзи гордъ размахъ на духътъ, оная необузданость на поривитѣ, съ които той тъй омагйосва всѣкого, които придаватъ такава омая на пѣснитѣ му; той се е скиталъ по нейното ширине, другарувалъ съ дрипавитѣ овчари и вардачи на ергелета — и какъ дивно ги е възсъздалъ отпослѣ въ своитѣ пѣсни! — И денемъ и нощемъ, зазѣпанъ въ причудливо струпанитѣ степни облаци, той е сѣдѣлъ на брѣга на Дунава, на Тиса, слушалъ е и се е заслушвалъ въ ромона на муднитѣ имъ вълни, въ шепота на крайбрѣжната тръсть, — първитѣ негови учители на ритма, първи будители на поетическитѣ му блѣнове. По-послѣ, вече прославенъ поетъ, той се исповѣдва: „Природата и азъ разбираме единъ другиго чудесно и затова сме добри приятели. Азъ разбирамъ ромонътъ на потока, бученето на рѣката, шепотътъ на гората, воятъ на бурята. На всичко това ме научи поезията, тази граматика на мистерията на вселенната“.

Природата на Венгрия — това е всѣкогашниятъ фонъ на пѣснитѣ, въ които Петйофи изобразява венгерскиятъ животъ. — Но покрай всичко това, най-свидното що се оглежда въ тия дивни пѣсни — то е самиятъ пѣвецъ, съ своята свѣтовна орисия, и свѣтла и тъмна, и тъй завидна: този пѣвецъ не се е потилъ да измисля думитѣ, образитѣ, сценитѣ, които разгрѫща прѣдъ насъ, а всичко това той рисува на свободно слънце, отъ натура — тъй както го е самъ видѣлъ и прѣживѣлъ. И надъ всѣки образъ, надъ всѣка картина трепти усмивката на неговото благо, любящо сърдце, която като че ли казва: обичай този опърпанъ, този обездоленъ, но не и обиденъ отъ сѫдбата народъ, обичай го съ всичкото му добро и зло, обичай го както го обичамъ азъ, азъ чийто пѣсни те зашеметяватъ, чиято сѫдба те изненадва и сепва.

— Защо? Защото който обича менъ трѣбва да обича и народа, изъ чийто недра съмъ излѣзалъ азъ: и ето такъвъ народъ ражда такова чедо. Ще кажете, това е вече вироглаво самомнѣние! Но този който се исповѣдва така не е духовенъ постникъ и нѣма защо да се прѣструва скроменъ; освѣнъ онова що дължи Богу, всичко друго той е извоювалъ самъ на свои плѣщи — и вие искате отъ такъвъ човѣкъ да бѫде скроменъ и не тъй невъздържанъ въ самомнѣнието си! Вие знаете ли знаменития изразъ на Хелвеция: L'homme qui n'est pas passionné est stupide? Вий, убоги духомъ проповѣдници на скромностьта, придружете Петйофи въ разходкитѣ му по родния край, вижте какъ народа се радва на своето свидно чедо, та послѣ кажете, ако ви е кефъ, че той се самообол-щава. — Вижте какъ го посрѣщатъ вредъ като царь.... Жителитѣ на това или онова село, на този или онзи градецъ, научени за идването му, излизатъ да го посрѣщнѫтъ. Съ викъ и залпове поздравляватъ идването му младежитѣ, яхнѫли на коне; момитѣ поднасятъ лавровъ вѣнецъ на пѣвѣца на любовьта. Вечерьта въ негова честь има шедствие съ факли. Градскитѣ комитетски конгрегации му даватъ най-почетни длъжностни титли.... „Признавамъ, това никакъ не ме изненадва“ пише той — „когато още небѣхъ виждалъ печатано своето име, а го дращахъ по книгитѣ само за свое удоволствие, когато бѣхъ сатистъ въ Пещенския театъръ и принасяхъ бира и сюджуци на актйоритѣ, когато стоехъ на стража или варѣхъ качамакъ за моитѣ другари войници и на мраза мияхъ паницитѣ, та и мивката замръзваше въ рѫцетѣ ми..... всѣкога и вредъ азъ носѣхъ въ себе си ясно съзнание за това което ще бѫде, което ще доживѣя. Лежащъ на голия одъръ въ стражарницата, блѣнувахъ азъ какъ ще си извоювамъ име, което и ръмжащата глутница критици по цѣлия свѣтъ не ще може да унищожи. И тоя блѣнъ става дѣйствителность, по скоро отколкото самъ азъ мислѣхъ. Кѫдѣто и да отидѫ, мене ме прѣгръщатъ, обичатъ ме. И азъ възимамъ смѣлость да кажѫ на народа, който ми исказва така съчуствията си, че той не пилѣй напусто своитѣ съчуствия!“ — Охо! счува се въ сѫщо врѣме ръмженето на критицитѣ: — и тоя дриплю, тоя недоученъ ученикъ, тоя гнѣвенъ демократъ, чийто стихове дори не се скандиратъ правилно — споредъ еди-кой-си учебникъ за стихосложението! — този самонадѣенъ хвалипръцко, който не употрѣбява отъ десеть и двѣ правилни рими — той, той и такова

самомнѣние! Охо! Ако искашъ да постигнешъ нѣщо, приятелю, бѫди по-скроменъ; бѫди като насъ—тогава ний и другитѣ ще те признаемъ.... А Петйофи отъ день на день още повече ги дразни: на високоученитѣ нищи духомъ брътвачи той подхвърля сегисъ-тогисъ по нѣкой кокалъ, нѣкоя пѣсень: да има, горкитѣ, какво да гложданъ и тѣ. Въ пълно съзнание на своитѣ сили той не ще да знае за въздържаность. „Ако пишахъ все тъй както тѣмъ се ще, за какво ще се давосватъ тогава тѣ по вѣстницитѣ? Та тѣ би ослѣкнали тогава отъ гладъ! Празнитѣ куфалници на критицитѣ все ще трѣбва съ нѣщо да се натъпчѫтъ. Та кой знай, най-сетнѣ и тѣ може да сѫ — човѣшки сѫщества! Дори може и да сѫ даскали!“— Азъ не пишѫ за васъ пѣсни!—провиква се той, въ своитѣ Дрипави херои: „Мислите ли, че азъ не бихъ могълъ да облѣкѫ въ хубава одѣжда свойтѣ пѣсни, свойтѣ огнени идеи? И тѣ би могли, като благородни хаплювци, да се явѫтъ въ изискана прѣмѣна прѣдъ обществото. Но моитѣ пѣсни не сѫ хаплювци, на които по цѣли дни и нощи само това имъ е работата съ накѫдрена коса и въ рѫкавици, да се прозѣватъ и да дрънкатъ неврѣли-некипѣли. Оржжията почиватъ за сега... спѫтъ саби и пушки, лѣлѣяни отъ ръждивъ сънь; но наближава врѣме. Пушки, саби — намѣсто тѣхъ сега идеитѣ се борѫтъ!— И азъ съмъ въ редътъ на борцитѣ, които моятъ вѣкъ е извадилъ да дѣлѫтъ мегданъ: азъ се биѫ съ пѣсни и всѣка пѣсень е херой за свобода! Макаръ и дрипави, тѣ сѫ смѣли, и тѣхниятъ мечъ удря на мѣсто,—не въ прѣмѣната е тѣхната слава, а въ юнашката имъ мощь. Не щѫ и да знамъ, да ли ще ме прѣживѣѫтъ мойтѣ пѣсни—херои. Нека, нека загинѫтъ въ самата борба — все пъкъ и тогазъ ще бѫде свещенна книгата гдѣто ще лѣжѫтъ една до друга мойтѣ пѣсни: гробъ, въ който единъ до другъ почиватъ хероитѣ паднѫли въ бой за свобода.“

Критицитѣ сѫ лаяли срѣщу Петйофи отъ една страна поради сюжетитѣ, отъ друга поради ритмътъ и тонътъ на неговитѣ пѣсни; тъкмо противъ онова, което въ тия пѣсни е най-цѣнно, най-хубаво, онова което е резултатъ отъ непосрѣдственното влияние на народната поезия: тѣсната имъ връзка съ дѣйствителния животъ, непринужденостьта на формата и страстниятъ субективенъ тонъ. Всичко това го поставя въ конфликтъ съ характера на съврѣменната нему поезия, художественна по форма, но безцвѣтна, безжизнена.

Пламва борба, водена рѣзко, безъ озъртане и отъ двѣтѣ страни. Петйофи е на чело на младитѣ волентири, които воюватъ за бждящето; противницитѣ сж въоржжени съ тежкитѣ доспехи на традицията и теорията, и за тѣхъ е цѣнно минжлото. Тѣ дигатъ врѣва: — какъ може да се пѣе тъй? Това е селащина, груба, нечиста. А нали поезията трѣбва да бжде спрѣтна по форма, трѣбва да бжде изразъ на отложени чувства, прѣчистени вече отъ пѣната на брожението; тя трѣбва да стои надъ живота, ако може дори вънъ отъ живота. Това е просто признакъ на упадъкъ — да се въвожда толкова животъ въ поезията. По-малко животъ — по-вече искуство! . . Но иди расправяй ти за книжни работи на едно „диво цвѣте на природата“ което чете и разбира само великата книга на живота и за когото висшъ разумъ е сърдцето. „Grau ist, mein Freund, die Theorie,—и който намира удоволствие въ нея, нека му е просто; но мене ме оставете на мира“, — ще ви отвърне той за да ви очуди още повече, и за инатъ вамъ ще испѣе слѣднята пѣсень на младостьта: „Клатятъ глава старитѣ и викатъ ми: „Момче, по-сдържанъ бжди!“ Старостьта е ехо отъ живота . . . сдавено ехо — що ме е за него еня! Буенъ билъ съмъ, тъй да бжде; може и безуменъ? То се знай . . . , не разумътъ азъ слушамъ, а сърдцето. Нека то ме води, макаръ че то не тъй ясно, ала подалеко вижда. Сърдцето на младежа гори буйно, като факелъ, та отъ него се стъмняватъ и самитѣ небеса. И не само като факелъ служи пламътъ на сърдцето: въ зимната нощь на нашата обща неволя, смѣлостьта се смръзва — разумътъ би ни оставилъ да измръзнемъ съвсѣмъ, и само живиятъ огънь на сърдцето ощъ ни топли. И недѣйте вѣрва, вий уталожени старци, че май врѣди ако понѣкога младежкиятъ огънь го прѣкалява; често пожаръ опустошава цѣли поля — слѣдъ пожаръ тѣ биватъ още по-плодородни.“ — Какво може да се каже на единъ такъвъ поетъ, на единъ такъвъ пакостникъ? Вий би били напълно прави — като уталожени хора — ако свиете раменѣ, оставащи при своето мнѣние, и признаете че и той има право! А има право той, защото е младъ, защото вѣрва въ себе си, защото всичко онова което вамъ не ви харесва, у него не е афектация, а е изразъ на неговий идивидуалитетъ,—на каквото сж, може би, изразъ и вашитѣ теории, вашето трѣбва. Най-стнѣ, да ли сте съгласни съ него, или не, за поета е все едно; но пази-боже да на-

стоявате да чуй вашитѣ съвѣти този който и баща си не е слушалъ! Той самъ твърдѣ добрѣ съзнава що е потрѣбно да знай и върши. И вгледайте се какво прави, откато сѫ е свъртѣлъ въ Пеща. Той живѣе отъ своето перо, и макаръ да не спи на гладно сърдце, както прѣди, но това що искарва съ перо, едвамъ му стига за храна. Животътъ го е научилъ да живѣе по спартански и той се доволствува отъ онова що има; ако пъкъ случайно му паднѫтъ лишни пари на ржка — той си спомня за своитѣ осиромашели родители. При все това, тѣзи незгоди никакъ не влияѫтъ гнетително на Петйофовия духъ; той е винаги веселъ, енергията му за работа не се прѣчупва. „Ако ще и да умрѫ отъ гладъ, нѣма пакъ и до гробъ зѫбъ да ме заболи отъ това; за разноски по погребението ми нека други се погрижѫтъ. Да, нерадостенъ занаятъ е венгерското писателство. Азъ би могълъ да се настаня нѣйдѣ на служба, но завива ми се свѣтъ само като помисля за това; — не ми остава, прочее, нищо друго, освѣнъ да ямъ тогава, когато има какво. Що ще да става, свободата си не залагамъ“. И тая скѫпа свобода той употрѣбява найвече въ четение, въ грижовно самоусъвършенствуване. Както вече понапрѣдъ отбѣлѣзахъ, Петйофи отрано се е проникнѫлъ отъ истината че „Богъ въ кошара не вкарва:“ геният е божи даръ, но геният е и трудъ; за да произвежда, той трѣбва и да възприеме, да учи отъ всичко и всички. Баснята че Богъ учи гения, че той му е далъ всичко що му трѣбва, е толкова вѣрна, колкото и че Богъ е далъ всичко що трѣбва на мързеливеца . . . И той се труди, старае се да не прозѣпва напусто свободата си, която му струва тъй скѫпо. Това „диво цвѣте на природата“ съ своя трудъ твърдѣ напомня Флобера, онзи аристократъ на духа, който пъхти като товарно животно, подъ тежестьта на своя упоренъ трудъ; като него се тръшка той на леглото си съ пламнѫло чело, става прѣзъ нощьта — и въ зори рождата на негова измѫчванъ духъ е готова: нѣкоя наивна пѣсень, нѣкой възвишенъ химнъ, нѣкоя порывиста и страстна рапсодия. И едната и другата и третята сѫ прѣвъсходни, но най-дивна е пѣсеньта: Тая смѣсь на живопись и музика, подъ чиято проста наглед прѣмѣна испъква хармонична разпореда на формитѣ на висше създание. То ви поглежда — и омайва, прѣгрѫща — и зашеметява свѣсътъ, цѣлува — и вий пиете висшата наслада отредена човѣку на свѣта.

Богъ е тишина, казва едно старо изрѣчение; Петйофи е испѣлъ своитѣ пѣсни, сѣкашъ да ни убѣди че вихърътъ е Богъ. Тозъ, чийто животъ е вихъръ, неможе инъкъ да разбере Бога.

---

3. Вечерь

Нему неостава врѣме да се сепне отъ вихъра.

Февруарската революция, 1848, въ Парижъ найде ехо почти навредъ въ Европа. Едвали не най-силно се счу това ехо въ Венгрия, тъй жестоко гризана отъ Метерниха, тоя плъхъ на реакцията, чиято муцуна се е пъхала въ всички държавни хамбари, далеко и задъ границитѣ на самата Австрия, сѫщинскиятъ му пологъ. Настроението на духоветѣ въ Венгрия, подготвено главно отъ пламеннитѣ рѣчи и вѣстникарски статии на Кошута, и още по-пламеннитѣ пѣсни на Петйофи, е било тъкмо згодна почва за възприемание на лозинката на февруарската революция — Народна свобода! Не се минава мѣсецъ, и първиятъ прѣдвѣстникъ на близка буря се показва на небосвода. Той е посрѣщнѫтъ отъ вдъхновения пѣвецъ на свободата, тъй както само левътъ посрѣща изгрѣвътъ на слънцето, което растваря прѣдъ него свободнитѣ простори на пустинята. Вече година прѣди това той пише на свой единъ приятель: „Азъ прѣдчувствувамъ революцията, като куче — землетресението. . . . Азъ я прѣдсѣщахъ вече отдавно; за това свидѣтелствуватъ мойтѣ пѣсни; азъ виждахъ ясно, съ пророческия възторгъ, какъвто живѣе въ душата на поета, какъ Европа върви и се приближава къмъ необикновенни, велики сътрѣсения. Не веднѫжъ съмъ пѣлъ и говорилъ за това и колцина ми се смѣехѫ въ очи, колцина ме наричахѫ заплѣснѫтъ безумецъ — а все пакъ моята вѣра въ това не заглъхнѫ въ гѫрдитѣ ми.“ Да, съмнѣние може да се промѫкне въ неговото сърдце, но — за да умре тамъ; това сърдце е жертвеникъ на живота, — какво дири тамъ съмнѣнието?

На 15 Мартъ 1848 год. тълпа отъ студенти и младежи, на чело съ Петйофи и петтима негови другари, нахълтва въ една отъ пещенскитѣ печатници и силомъ напечатва знаменитата дванадесеточленна прокламация, съ която се обявява свобода на печата и въ която, между друго, отъ Виенския дворъ се изискватъ: отговорно министерство

въ Пеща, годишно народно събрание, национална гвардия, военна клетва въ конституцията и пр. Наедно съ прокламацията, напечатва се и Петйофовата пѣсень „Стани маджарино, отечеството зове!“ Тъкмо е пладнѣ и силенъ дъждъ плиска събралитѣ се, а тѣ не само че не се разиждатъ, а се трупатъ повече и повече. Още мокри, набързо отпечатаната прокламация и пѣсеньта на Петйофи — тая маджарска марселеза — се распръскватъ между навалицата и завчасъ биватъ налепени по улицитѣ на Пеща. И тръгва тая навалица подиръ Петйофи, прѣдстава прѣдъ управителя на крѣпостьта, обажда за станжлото въ града, изважда отъ тъмницата неотдавна затворения тамъ писатель Танкентъ и го повлича триумфално изъ града. Херой на деня е Петйофи, чийто портретъ, обкиченъ съ вѣнци, е изложенъ на нѣколко мѣста изъ града. „Този день наричатъ маджаритѣ деньтъ на Петйофи, бѣлѣжи Йокай, защото прѣзъ него день той спрѣ слънцето, разбира се съвсѣмъ иначе, не както нѣкога-си пророкъ Иозиа“. Настава дълбока нощь, смлъкватъ буйнитѣ eljen, освѣтленията градъ глъхне лека-полека, само стжпкитѣ на градската стража се счуватъ какъ бавно и мѣрно отминаватъ изъ улица въ улица. Въ това врѣме Петйофи се е свилъ въ своята стаичка и пише прокламация — вдъхновено стихотворение въ проза — която на утрото ще се распръсне на четери страни по Венгрия. При него е само младата ентузиастка Юлия Цендрей — вечѐ отъ нѣколко мѣсеца негова обожавана жена. (Щѣхъ да упустнж да отбѣлѣжж, че Петйофи е женень. Слѣдъ смъртьта му, венгерцитѣ сж прѣдали на забрава тая жена, промѣнила великото име на мжжа си — за нѣкакво друго нищожно име). Той пише: „Днесъ се роди маджарската свобода, защото днесъ бѣхж отнети веригитѣ отъ печата . . . . или ще има още нѣкоя наивна отрепка да вѣрва, че безъ свобода на печата единъ народъ може да бжде свободенъ? Поздравъ на тебе, свободо, въ деня на твоето рождение! Азъ те поздравявамъ пръвъ, и тебе прѣди всичко, азъ който за тебъ живѣхъ и се борихъ — азъ те поздравявамъ съ толкова по-възвишена радость, колкото по́-дълбока бѣ болката ми, когато бѣхме лишени отъ тебъ. О наша свободо, ти благородна новородена, живѣй за насъ, докато венгерецътъ живѣй на земята — и умре ли послѣдниятъ отъ насъ, тогава спусни се като саванъ върху него. Но ако понапрѣдъ те сполетя смъртъ, по-

влечи съ себе си въ гроба и цѣлиятъ народъ, че безъ тебъ да живѣемъ — какъвъ позоръ, съ тебъ да умремъ — какво блаженство! . . . “ Изъ день въ день той вписва въ своя дневникъ събитията на деня, и все съ такива думи въ такъва възвисенъ тонъ. Изъ день въ день събитията се прѣплитатъ и заплитатъ, и бѫдѫщето повече и повече се съмява. Наистина, изискванията отбѣлѣзани въ „12-тѣхъ члена“ съ почти всички дадени и въ Пеща е свикано Народно Събрание, което реди и разпорежда, а националното отговорно министерство се ржководи отъ Кошута, но... въ събранието се брътви само и работитѣ се протакатъ, а Кошутъ каточели се домогва повече по околни пѫтища да върви къмъ крайната цѣль. При това, придворнитѣ интриги въ Виена — ниски, макаръ вършени на високо мѣсто — подбутватъ слабохарактерниятъ Фердинанда V да се домогва съ разни срѣдства да отнеме и отрече онова що е дадено и обѣщано за даване на маджаритѣ. Гнѣвътъ на пѣвеца на свободата кипи и се излива въ огнени и злъчни думи. Той още отъ начало не се надѣва твърдѣ на добъръ край, когато се върви тъй полека по лояленъ пѫть; не такава се е прѣдставяла нему въ поетическитѣ блѣнове свободата, за която тъй вдъхновено пѣй. Той не ще черупки отъ свобода — и свещенъ гнѣвъ пламва пакъ въ душата му, когато вижда че тѣзи хвърлени отъ Виена черупки се грижливо прибиратъ отъ довчерашнитѣ борци, та съ тѣхъ да се гради бѫдѫщето; още по-буйно пламва гнѣвътъ му, когато той вижда че ржката на хабсбугския треперко посѣга и къмъ тѣзи черупки — да си ги вземе назадъ. Прѣдъ народния музей се сбира пакъ младежьта за да чуе грьмовититѣ рѣчи на Петйофи и неговитѣ другари, които не искатъ да слушатъ, а да диктуватъ на онѣзи братвачи, които, доволни отъ достигнатото, бързатъ да прйстжпватъ къмъ реформации и се домогватъ да дадѫтъ на работитѣ поспокойно развитие. Разчорленъ, гордъ изтжпва Петйофи прѣдъ събрания народъ, кръвьта се дръпва отъ лицето му, очитѣ блѣщатъ съ пламътъ на вдъхновението, трепетнитѣ устни — устни на холерикъ — изригватъ рѣчи каквито не сж се чували до тогава въ Венгрия, рѣчи каквито може да каже само единъ залюбенъ въ доброто на своя народъ ентузиастъ, чуждъ за смѣткитѣ на опитни въ работата си политици: „Богъ на мойта душа е свободата, и азъ пѣжъ и пишж това което

този богъ ми заповѣдва. Нека потомството каже за мене, че азъ съмъ билъ лошъ поетъ, но то не ще може да не ми признай, че азъ съмъ билъ строго нравственъ, т. е. — което все сѫщо значи — че съмъ републиканецъ... Принципътъ на републиканеца е твърдъ характеръ и нравствена чистота: това е незибленията базисъ на републиката... безъ тѣхъ вий можете да взимате съ пристѫпъ тронове, както титанитѣ небесата, но вие все пакъ съ гръмъ ще бѫдете низвъргвани, — а съ тѣхъ вий ще низвърнете на земята монархии, като Давидъ Голиата... Азъ и по вѣра съмъ републиканецъ. Монархиститѣ не вѣрватъ въ развитието, въ напрѣдъка на свѣтовния духъ, или пъкъ се домогватъ да го въспрѫтъ, — и това е светотатство. Азъ пъкъ вѣрвамъ, че свѣтовнията духъ стѫпка по стѫпка се развива, виждамъ какъ се развива виждамъ и пѫтьтъ по който върви. Само че той прѣстѫпва полека, той прави стѫпка папрѣдъ веднѫжъ въ столѣтие, понѣкога въ хиляда години, — защо и ще бърза? Той има врѣме, че вѣчностьта е негова. Ето той повдига днесъ нога да направи една крачка — отъ монархия къмъ република. Нима да му се прѣпрѣчѫ на пѫтя, за да ме прокълне и унищожи той? Не! Азъ падамъ на колѣнѣ прѣдъ него и ще станѫ само когато той ме благослови. Азъ се държѫ у неговия свещенъ плащъ и вървѫ по неговитѣ славни слѣди". Въ свойта вѣра, той е по вѣронетърпимъ и отъ Мухамеда. И тежко оному, на чийто глава се изсипе неговий гнѣвъ. Той не шокалкави съ думи, а като добъръ стрѣлецъ, бий право въ челото. Единъ гърмежъ на аристократитѣ и на онѣзъ които искатъ да се покажѫтъ такива: „Ако фалангата за васъ е низка — хайде на бѣсилката"! Другъ: на онѣзи които бѣгатъ отъ родния край и го забравятъ: „Вий, чумни петна по снагата на отечеството!" Трети: „Онзи несъ на трона, нека лочи кръвь — нека се задави и очумѣй съ нея!" Четвърти: „Вие чужди народи, които, като гарвани на лешъ, налитате връзъ Венгереца, вий се мамите жестоко; Венгерецътъ не е лешъ и той ще смогне съ вашата кръвь да изобрази на небесата зората на своята свобода." Но на най-високата цѣль най-право ударя куршумътъ. Въ своята пѣсень Царь и Джелатъ „гнѣвният Петйофи" сбарабарява тѣзи двѣ личности и накарва послѣдният да каже на първия унизителната истина: „Насъ ни свързватъ сродни интереси и изгоди: Джелатътъ не може безъ царь, както

царьтъ безъ джелатъ". Петйофи не се задоволява да печата само по вѣстницитѣ своитѣ политически революценерни пѣсни; той ги издава и на отдѣлни листове и съ хиледи распръсква между народа. И тѣ извършватъ отъ добрѣ по добрѣ свойта мисия: за това имъ помагатъ сами онѣзи, къмъ които тия пѣсни сж адресирани. Противъ пѣвеца се вдига нечувана олелия, която той отбѣлѣзва въ дневника си: „Безсъвѣстнитѣ псета сега най-вече противъ мене лажтъ. Едни пръскатъ слухъ, че азъ съмъ избезумѣлъ, други че властьта искала да ме хване, но азъ съмъ билъ избѣгалъ. До-ще врѣме да видимъ кой е избезумѣлъ: а да бѣгамъ азъ не съмъ навикнжлъ, дори и ешафотъ да висне надъ главата ми . . . Замѣряйте ме колко щете съ камъни" . . . И защо не? Той е прѣдвиждалъ много нѣща, той прѣдвижда и това — че отъ тия камъни нѣкога ще му съзидатъ паметникъ. Злобата противъ него отива до тамъ, че по вѣстницитѣ Петйофи хокатъ „разбойникътъ Петйофи" и насъскватъ народа да изгаря по мегданитѣ неговитѣ пѣсни. Кому не ще е ясно по това, че Петйофи е билъ напълно правъ да бжде тъй жестокъ къмъ тая глутница псета, която безумствува, а нарича него безумецъ! Единственията Петйофевъ грѣхъ по онова врѣме е билъ, — че той като човѣкъ не е двуличилъ, а открито дѣйствувалъ, тъй както неговата „революционерна вѣра" му е заповѣдвала; а като пѣвецъ,—че неговитѣ пѣсни сж грѣшили противъ извѣстни — е с т е т и ч е с к и з а к о н и! Но патриотическитѣ и политически пѣсни сж въобще беззакони, взето строго естетически: въ тѣхъ всичко е прѣкалено! Испѣйте една патриотическа пѣсень, безъ прѣкаленость, сдържано, както го изискватъ онѣзи чийто духъ е сдържанъ — защото е кекавъ, чийто пулсъ бий спокойно — защото кръвьта имъ е говежда, чиято любовь не ги докарва до екстазъ — защото тѣ сж духовно импотенти, и страститѣ имъ сж забъркани въ смѣткитѣ на свѣтовния-практически разумъ. Испѣйте такава пѣсень — за да заспите и сами вий надъ нея! Гдѣто има гореща, безавѣтна любовь, ще има и гнѣвъ жестокъ и безуменъ, ще има и патриотически и политически пѣсни. като тѣзи на Петйофи, — които може да засѣгнжтъ и оскърбжтъ много и много честолюбия; но единственно съ такива пѣсни се буди единъ духовно заспалъ народъ, — съ бичъ, а не съ съблюдение на естестически закони! Кроткодушно написана патриотична пѣсень може да задоволи потрѣбно-

ститѣ и вкуса на нѣкой кабинетенъ ученъ, но на бойното поле ней и е толкова мѣстото, когато костенурки при надпрѣварване съ бѣгъ. Като ноздритѣ на вихренъ арабски жребецъ, патриотическитѣ пѣсни трѣбва да изригватъ душевната енергия, подъ която се задъхва пѣвецътъ. Тѣ трѣбва да дъхатъ на кръвь, трѣбва да отекватъ звънътъ на сабитѣ; трѣбва да сж военни тржби, които стрѣскатъ, будятъ, зовятъ на бой — а не на спане. Politisch Lied, ein garstig Lied. Тя не е клепало, а камбана що бий набатъ.

На край есеньта — прѣзъ сжщата 1848 г. — знамето на революцията е високо издигнато. И като гарвани на мърша, стичатъ се отвредъ върху Венгрия: нѣмци, сърби, хървати, власи,—готови да я раздърпатъ. А като чели и тѣ не стигатъ, та напомощь тѣмъ биватъ испращани казацитѣ отъ придонскитѣ степи. „Борба, борба, на смърть или животъ!“ се провиква Петйофи — „Напрѣдъ противъ тая сгань! Ний сме се борили противъ лъвове, та тѣзи ли въшки ще ни уплашатъ! Спомнете си за славнитѣ дѣди; бждете наполвинъ храбри като тѣхъ — и доста сж сѣнкитѣ ни да засѣнимъ задавенитѣ въ кърви врагове!“ Самъ Петйофи е въ редоветѣ на една група борци, а баща му—стария Петровичъ,— знаменосецъ на друга. Петйофи праща поздравъ на баща си — съ пѣсеньта Стариятъ знаменосецъ: „Моя баща! Разбитъ отъ грижи и старость, прикованъ на легло: когато той видя отечеството въ бѣда — неговитѣ сили се възвърнаха. Той върви на чело на другитѣ, крѣпко държащъ знамето въ дѣсница. До днесъ, татко мой, твоя гордость бѣхъ азъ, сега ти моя. Тебъ се пада джбовиятъ вѣнецъ. Ако азъ та видя слѣдъ войната, ще цѣлуна съ радостенъ трепетъ твойта ржка, скжпий мой татко, ржката която издига гордо прѣдъ нашитѣ трупи знамето на отечеството!“

Това е послѣдното желание на поета, — и то се не сбждва. Когато се връща въ Пеща, Петйофи не сварва вече родителитѣ си между живитѣ: баща му се е поминалъ отъ тифъ, а майката отъ холера: само гробътъ имъ намира той, и надъ тѣхния гробъ испѣва една отъ най-задушевнитѣ си пѣсни — На смъртьта на моитѣ родители. А революцията се разгаря все по-вече и по-вече. Венгрия се обявява република, на чело съ Кошута. Австрийскиятъ дворъ, за да смаже венгерцитѣ, настървява противъ тѣхъ другитѣ подчинени нему народности — хървати, сърби, власи — но вен-

герскитѣ вълци юнашки отстояватъ противъ всички върху имъ насъскани австрийски псета, и самата Австрия така сдрефя въ тази борба, че се вижда принудена противъ вълцитѣ да привика на помощь Сѣверната мечка. Съ появяването на руситѣ на австрийска земя работата се обръща на опаки: отъ день на день венгерцитѣ губятъ; уморенитѣ борци изнемогватъ прѣдъ напънъта на изстрѣлитѣ противъ тѣхъ прѣсни сили. Задъ димътъ на пушкитѣ венгерскиятъ Богъ, комуто Петйофи е пѣлъ такива вдъхновенни химни, неможе да види вече какво става съ неговия народъ, а прѣзъ трѣсъка на сабитѣ нечува и отчаения вопъль на народа — когото враждебнитѣ богове сж осждили на погибель. . . Петйофи — поради лични незгоди съблѣкълъ не прѣди много врѣме офицерскиятъ си мундиръ — се явява отново на бойното поле. Вечерьта, прѣдъ 31 юлий 1849 год., той прѣкарва въ кжщата на свой единъ старъ познайникъ въ Сегешваръ, и, помолба на домашнитѣ да рецитира нѣкоя отъ своитѣ пѣсни, той вдъхновенно продекламирва написаната прѣди години пророческа рапсодия. —

Едничка мисъль ми душа тревожи:
Че вкжщи ще умрж на меко ложе. . . .
— — — — — — — — — —

Не тамъ желаж, а —

На боя въ стръвния кипежъ,
На бурята срѣдъ вихърний въртежъ,
Тамъ, тамъ да паднж азъ;
Да се излѣе тамъ и менъ кръвьта —
Тамъ съ радость азъ ще поздравьж смъртьта,
Па нека моя викъ да заглушжтъ
Звънътъ на сабитѣ, на пушкитѣ гръмътъ;
Надъ трупа ми тогава,
На вихренни коне, летящи къмъ побѣда и къмъ слава,
Да минжтъ моитѣ другари, безъ да ме съзржтъ. —
Притъпканъ, смачканъ въвъ прахътъ . . .

Както съ испѣването тъй и съ издекламирването на тази рапсодия Петйофи е испълнилъ заповѣдьта на сждбата— изъ глжбинитѣ на неговата душа шепняща за прѣдотредения нему край на живота!

4. Край на пѣсеньта

Генералъ Бемъ, при когото служи майоръ Петйофи, съзнавайки неговата цѣна, е лично заповѣдалъ на поета да

не взема участие въ битви гдѣто той би билъ изложенъ на сериозна опасность. За тая заповѣдь сѫ знаели и другитѣ офицери отъ щаба на стария генералъ, и когато единъ отъ тѣхъ вижда Петйофи — призори на 31 юлий 1849 год. — да отива пѣшкомъ къмъ бойното поле, той му извиква. „Майоръ Петйофи, забравихте ли заповѣдьта на генерала?“ — Не! но другъ ми заповѣдва да отидѫ! Да отидѫ тамъ гдѣто е самъ генералътъ! —отвръща своеволниятъ поетъ и, безъ повече разправии, продължава пѫтя си къмъ бойното поле, гдѣто 4200 маджари вече сѫ отворили огънь срѣщу 18000 руски войници. Той да остане назадъ! Той, който снощи е слушалъ самъ войницитѣ, расположени на бивакъ, какъ четѫтъ и пѣѭтъ вдъхновенитѣ му пѣсни, съ които всички се привикватъ на бой, а самъ той, който вдъхновява другитѣ на подвигъ — да стои съ сгѫрнати рѫцѣ настрана!? „Другъ ми заповѣдва да отидѫ“ а този другъ е онзи, който му е вдъхнѫлъ бойния химнъ: „Чуй, екъ на войната трѫба, привиква всички на борба, — Напрѣдъ! Пищѫтъ куршуми, ножъ блѣсти, сърдцето воину трепти, — Напрѣдъ! Високо вѣй се наший стягъ, и плахъ се взира въ него врагъ. Напрѣдъ! На него „свобода“ свята рѣчь, той нек' я види отдалечь—Напрѣдъ! Венгерецъ нѣма страхъ отъ смъртъ, въ очитѣ гледа на врагътъ, — Напрѣдъ! Венгерецътъ е вредъ херой, и той е пръвъ отъ първи въ бой, — Напрѣдъ! Земята й кървава прѣдъ мень: другарьтъ ми е поваленъ, — Напрѣдъ! Макаръ и да загинѫ самъ, азъ страхъ отъ смъртъ що е не знамъ, — Напрѣдъ! Куршумъ гѫрди ми л' провали, и ме въвъ гроба повали,—Напрѣдъ! Загинемъ ли, нек' всѣкой знай, ний гинеме, не родний край, — Напрѣдъ!“ Съ цѣпящи въздухътъ eljen се впущатъ венгерцитѣ върху рускитѣ войски, смутени отъ убиването на генералъ Скарятина, поваленъ съ единъ отъ първитѣ куршуми на начинаящия се бой. Но не слѣдъ много, въ първитѣ редове на нападащитѣ венгерци се почва ужасна бърканица. Единъ отрядъ казаци, спотаенъ татакъ задъ едно бранище, забикаля венгерскитѣ дружини и почва изотзадъ и отъ дѣсно да коси съ своитѣ саби, — отлѣво налитатъ пъкъ неприятелскитѣ улани. Нападащитѣ сили обгръщатъ отвредъ отряда на генералъ Бема — и който не е бивалъ притъпканъ отъ копитата на вихренитѣ коне, той е падалъ промушенъ отъ копие или повалянъ разсѣченъ отъ казашката сабя. Малцина сѫ се отървали

живи — за да разказватъ за ужаситѣ на тоя бой, въ който и пѣвецътъ на свободата е намѣрилъ края на своя буренъ животъ. За послѣдния часъ отъ живота на Петйофи има много и твърдѣ противорѣчиви мълви. Отъ тѣзи мълви излиза наявѣ: че не се знае какъ е загинѫлъ той и че е погребенъ на бойното поле, въ общия гробъ —

Съ останкитѣ святи на други херои,
Загинѫли въ бой за свобода!

До скоро само единъ не е вѣрвалъ че Петйофи е загинѫлъ, и този единъ е—цѣлиятъ венгерски народъ! Легенди подиръ легенди расказва той за своя незабравимъ пѣвецъ-херой: ту че се скита бозна кѫдѣ немилъ-недрагъ по чужди краища, ту че въздиша въ подземелията на сибирскитѣ рудници.

* * *

Съ своята наивна вѣра, че хероя-пѣвецъ на свободата не е умрѣлъ, венгерскиятъ народъ потвърдява великата истина, тъй вдъхновенно исказана отъ поета: „Тозъ който падне въ бой за свобода — той не умира!“... не умира въ онѣзи души и сърдца които той е възвисилъ съ своя подвигъ. Омаята на поезия трепти надъ неговия кратъкъ и буренъ животъ, и тоя животъ-поезия се испрѣчва прѣдъ погледитѣ на венгерския народъ като собственъ неговъ синволъ. Отъ висотата на която го е взелъ богъ той извиква къмъ своя народъ: „Ако свѣтътъ би могълъ да се нарече шапка божия, то на тая шапка китката е — венгерскиятъ народъ!“ Въ своето патриотическо увлечение Петйофи би сторилъ по добрѣ да кажеме: „венгерскиятъ народъ е шапка божия!“ — и да остави мѣсто другиму да допълни тоя възкликъ съ истината, че на тая шапка китката е — Петйофи.

СОЦИЯЛИЗЪМЪ И ДЕМОКРАЦИЯ

Отъ П. Велиновъ.

СТАТИЯ ТРЕТЯ.

Земледѣлческиятъ въпросъ.

Wer den Grund und Boden in der Hand hat, hat die Gesellschaft in der Hand[1].

Der Parteitag erkennt an, dass die Landwirtschaft ihre eigentümlichen von denen der Jndustrie verschiedenen Gesetze hat[2].

Die Frage: ist der Grossbetrieb dem Kleinbetrieb überlegen . . . . . ist eine unter den Fachleuten durchaus unentschiedene Frage[3].

Цитатитѣ приведени като мотто на тая статия сѫ всички зети отъ рѣчитѣ на социалъ-демократи, държани на социялистическия конгресъ въ Бреславъ въ 1895 година, на който конгресъ нѣмскитѣ социялиститѣ за пръвъ пѫть сѫ се опитали да опрѣдѣлѧтъ своитѣ отношения къмъ толкозъ важния земледѣлчески въпросъ. Отъ приведенитѣ цитати ний виждаме, че и най правовѣрниятъ марксистъ, Карлъ Кауцки, признава, какво развитието на земледѣлието е подчинено на закони съвсѣмъ различни отъ онѣзи, на които се подчинява индустрията, макарь въ послѣдното си съчинение той да твърди, че въпрѣки всичкото това различие „съвсѣмъ неслѣдва, че развитието на земледѣлието стои въ противорѣчие съ онова на индустрията“ [4]) Това е излишно: който казва *различие* той не казва още *противоположность*. Важно е за насъ обаче да установимъ, че онѣзи, които се задоволяватъ съ неосновани твърдения, като тия: земята се концентрира въ малко ржцѣ, както и индустрията, нѣматъ нищо общо съ

---

[1] Който има въ ржцѣ земята, той има обществото въ ржцѣтѣ си. Рѣчь на Бебеля. (Протоколъ на Бреславския конгресъ стр. 117). [2] Конгресътъ признава, че земледѣлието се подчинява на своеобразни закони, различни отъ онѣзи на индустрията. Прѣдложение на Кауцки. (Jbid. стр. 105) [3] Въпросътъ: има ли едрото земледѣлие прѣимущество прѣдъ дрѣбното . . . е още нерѣшенъ между специалиститѣ. Рѣчь на Давида. (Jbid. стр. 135).

[4]). К. Кауцки: Земледѣлческий въпросъ. Преводъ на Янко Сакъзовъ. 1899 стр. 17.

науката, даже съ онази на догматични, но умни марксисти. Това трѣбва веднажъ за винаги да служи за аксиома: земледѣлието и индустрията сж двѣ различни нѣща, които се управляватъ отъ различни закони. Това се вижда и отъ факта, признатъ пакъ отъ единъ социялъ-демократъ, че до сега науката не е рѣшила, да ли едрото земледѣлие има прѣимущество прѣдъ дребното, който въпросъ е отдавна вече разрѣшенъ по отношение къмъ индустрията. Фактически не само агрономи, но и безпристрастни националъ-економи, сж на мнѣние, че въ земледѣлието концентрацията на владѣнието не може да има голѣмо значение. „Твърдението на нѣкои социалъ-демократи, казва Карлъ Ентшъ, че и въ земледѣлието едрото стопанство има прѣимущество (überlegen) надъ дребното и че послѣдното не е жизнеспособно, е само една фантазия (ein reines Phantasieerzeugniss)[1]“. Разбира се, ний тукъ нѣмаме прѣдъ видъ онова дребно земледѣлие, което служи само като спомагателно срѣдство за поддържане на живота, а имаме прѣдъ видъ онова дребно земледѣлие, което може да прѣхрани едно селско семейство. Даже ако не се съгласимъ, че дребното земледѣлие е единъ идеалъ, който трѣбва да се пази като свѣтиня—съ това и ний не сме съгласни,— все пакъ трѣбва да признаемъ, че a priori ний не можемъ да кажемъ, кое земледѣлие — дребното или едро — е за прѣдпочитане. Ний ще докажемъ това по-подиръ, а за сега само констатираме, че самитѣ социялисти, съ малко исключения, сж съгласни съ това положение.

Третото заключение, което можемъ да извадимъ отъ приведенитѣ по-горѣ цитати, има грамадна важность именно за България. Ако Бебель може да твърди, че и въ Германия съ толкози развита индустрия „онзи има обществото въ ржцѣтѣ си, който има земята въ ржцѣтѣ си“, колко повече може да се твърди това относително България, която не само нѣма развита индустрия, но която въобще е една исключително земледѣлческа страна. Това да не се забравя.

Да погледнемъ сега, какъ се развива фактически земледѣлието въ европейскитѣ държави. Бернщайнъ се занимава и съ този въпросъ. Както вече знаемъ, марксизмътъ се основава на прѣдположението, че както въ индустрията, тъй и въ земледѣлието собственостьта, сир. ступанствата се концентриратъ, ставатъ все по голѣми, тъй щото дребнитѣ ступанства все по-вече и по-вече изчезватъ.

[1] K. Jentsch: Die Zukunft unserer Volkswirtschaft. Die Zeit. № 193 стр. 164

Вѣрно ли е това?

Бернщайнъ, като се основава на статистически данни, дохожда до заключение, че „земледѣлието показва или застой или даже намаление на голѣмината на ступанствата [1].“

Това заключение е основано на необорими статистически дани. Най напрѣдъ за Германия. Прѣди всичко се оказва, споредъ направеното изброяване въ 1895 год., че повече отъ $^2/_3$ отъ цѣлата земя се намира въ ржцѣтѣ на дребнитѣ и срѣднитѣ земледѣлци (отъ 2 до 100 хектара) и само $^1/_4$ се намира въ ржцѣтѣ на едритѣ землевладѣлци. Още поважно е едно сравнение между даннитѣ на статистиката отъ 1882 и 1895 година, понеже то ни показва тенденцията на землевладѣние. сир. да ли то се концентрира въ все помалко ржцѣ, или наопаки, сир. да ли едрото землевладѣние се раздробява. Отъ сравнението, направено отъ Бернщайна излиза: *срѣдното селско землевладѣние* (отъ 5 до 20 хектара), което може напълно да прѣхрани едно семейство, *се е уголѣмило на* 8% прѣзъ периодътъ отъ 1882 до 1895 год., а завзетата отъ него земя се е уголѣмила даже на 9%. Слѣдъ него по уголѣмяване върви дребното землевладѣние (отъ 2 до 5 хектара): 3, 5% по количество на ступанството и 8% по завзета земя. Когато едрото селско землевладѣние (20 до 100 хектара) се е уголѣмило само на 1%, —*едрото землевладѣние* (погорѣ отъ 100 хектара) *се е уголѣмило само на* $^1/_3$%. Отъ тѣзи данни се вижда ясно, че прѣди всичко се уголѣмява срѣдното и дребното селско землевладѣние; дѣйствително, това уголѣмяване не става за смѣтка на едрото землевладѣние, понеже и то не се намалява; обаче тенденцията на досегашното развитие ни показва, какво има да очакваме отъ бѫдащето. Да не забравяме, че тази тенденция се забѣлѣзва въ една държава, въ която едритѣ землевладѣлци (юнкери) иматъ въ ржцѣтѣ си политическата властъ, изобщо цѣлата държавна машина. Ний можемъ си прѣдстави, какво ще стане, ако германскиятъ държавенъ строй бѫде демократизиранъ, ако юнкеритѣ прѣстанѫтъ да получватъ отъ държавата разни премии и други помощи, които ги поддържатъ искуствено, — когато земледѣлческитѣ банки не ще бѫдѫтъ монополъ на едритѣ землевладѣлци, когато държавата ще уреди ипотекарния въпросъ на дребнитѣ землевладѣлци. Това, което ний сега наблюдаваме, не е продуктъ на естествено, обек-

[1] Ed Bernstein: Die Voraussetzungen des Socialismus etc стр. 61

тивно развитие въ областьта на землевладѣнието, а се видоизмѣнява значително подъ влияние на искуствени мѣрки, които държавата зима за укрѣпване на едритѣ землевладѣлци. Даже когато държавата ужъ помага на дребното землевладѣние (купуване на голѣми чифлици въ Позенъ и раздаване на колонизирани селени), това се прави така, че прѣди всичко да се ползуватъ отъ тѣзи мѣрки едритѣ землевладѣлци. И при всичко това, при всички технически прѣимущества на едрото землевладѣние, все пакъ виждаме, че отъ 1882 до 1895 година най-повече се е уголѣмило числото на срѣднитѣ и дребнитѣ селски ступанства. Може ли тукъ да се говори за нѣкаква концентрация въ землевладѣнието? До колко обаче икономическото развитие е въ зависимость отъ политическия факторъ, се вижда отъ изслѣдванията на Закъ [1]: въ онѣзи германски провинции, въ които юнкеритѣ (едритѣ землевладѣлци) играятъ главната политическа роль, гдѣто населението е безправно, както напримѣръ къ сѣверо-източнитѣ пруски провинции, въ тѣзи провинции се забѣлѣзва единъ упадъкъ на селското землевладѣние. Другояче е въ западна и южна Германия, гдѣто юнкеритѣ играятъ съвсѣмъ нищожна роль: тукъ селското земледѣлие се развива на смѣтка на едрото землевладѣние. И слѣдъ всички тѣзи данни идятъ да ни проповѣдватъ непогрѣшимость на Марксовото учение, че собственността се концентрирала въ все по-малко и по-малко рѫцѣ! Правъ е Шенланкъ като казва, че „догматическиятъ фанатизъмъ (на нѣкои марксисти) е много по-лошъ отъ владѣлческия фанатизъмъ (Eigenthumsfanatismus) на дребнитѣ селени“ [2].

Но може да помисли читательть, че горѣприведенитѣ данни иматъ значение само за Германия, а не и за други държави. Да погледнемъ какво ни показватъ аграрностатистическитѣ данни за други държави. Да земемъ Франция.

Прѣзъ десетолѣтието 1870—1880 е станѫла слѣдующата промѣна:

въ 1870 г. имало 2.659.985 ферми съ 407.735.041 акри земя.
въ 1880 „ „ 4.00 8.906 „ „ 536.081.835 акри земя.

Сирѣчь: числото на фермитѣ се е уголѣмило на 51%, когато обработаната земя се е уголѣмила само съ 31%, което

[1]. Л. С. Закъ: Нѣмецкій крестьянинъ послѣ освобожденія. Русское Богатство. 1897, кн. XII.

[2] Protokol des Partcitages zu Breslau стр 152.

показва голѣмо дробение на земята: въ 1870 година една ферма състояла срѣдно отъ приблизително 153 акри, а въ 1880 година отъ 133 акри [1].

Барнщайнъ пакъ привежда слѣдующи дани за земледѣлието въ Франция. Три четверти отъ цѣлата земя е заета отъ дребното, срѣдното и голѣмото селско ступанство. По точно казано: 60% отъ цѣлата земя сѫ распредѣлени на участъци отъ 1 до 40 хектари (сир. дребното и срѣдното селско земледѣлие). Но най-ьажно е, че отъ 1862 до 1882 ступанствата отъ 5 до 10 хектара сѫ се уголѣмили по количество на 24%, а онѣзи между 10 и 40 хектари на 14,28%. Още по интересно е, че въ 1892 сѫ константирани 30,000 ступанства повече (въ сравнение съ 1882 година), което указва на голѣмо раздробление на земелната собственость.

Да прѣминемъ сега къмъ Англия, която се смѣта за классическа родина на едрото землевладѣние. Оказва се, че и тукъ концентрацията на земелната собственость не е достигнѫла още онази степень, която можеше да се прѣдположи на пръвъ погледъ. Бернщайнъ привежда слѣдующитѣ интересни дани: ако сравнимъ 1885 и 1895 година ще видимъ, че прѣзъ това десетилѣтие: —

стопанствата	отъ 2 до 20	хектари	сѫ се	уголѣмили	на	2526
„	„ 20 до 40	„	„ „	„	„	1910
„	„ 40 до 120	„	„ „	„	„	1672
„	„ 120 до 200	„	„ „	намалили	„	307
„	„ 200 и повече	„	„ „	„	„	270.

Тѣзи дани показватъ едно очевидно уголѣмяване на дребното и срѣдното селско ступанство, и наопаки, едно намаляване на едритѣ ступанства. Съ други думи 66% отъ цѣлата английска земя сѫ заети отъ селското землевладѣние.

Че въ други европейски държави, като Италия, Австрия, Унгария и Русия дребното селско ступанство играе главната роль, не ще и доказателства. Статистиката ни доказва, че едрото (помѣщиче) землевладѣние въ Русия се намалява отъ година на година, и че дребното и средното селско землевладѣние се уголѣмява [2]. Съ построяване на сибирската желѣзница е захванѫла една сериозна колонизация на Сибиръ

---

[1]. Труды Вольно-Экономическаго Общества. С. Петербургъ. 1889 № 6 стр. 201.

[2]. S: Der Untergang des adeligen Grosgrundbesitzes in Russland. Neue Zeit XI Jahrg. II Band. стр. 356.

и Туркестанъ съ руски селени, чрѣзъ което селското земле-владѣние още повече се уголѣмява.

Най-сетнѣ нека погледнемъ и върху аграрното положение въ Сѣв.-Американскитѣ Съедин. Щати, гдѣто едритѣ ступанства сж могли най-лесно да се развиятъ. Съ тази държава се занимава Рудолфъ Майеръ, и дохожда до заключение, че „и въ Сѣв. Америка съ исключение на Калифорния, ступанството на голѣми ферми става незгодно и ще трѣбва да исчезне“. Това заключение се основава на краснорѣчиви статистически данни, които доказватъ, че най-много се умножаватъ селскитѣ ступанства [1].

Прѣзъ 1880—1890 години сж се образували 3000 нови голѣми ферми (съ повече отъ 1000 акри), когато селскитѣ ступанства (50 до 500 акри), прѣзъ сжщитѣ години сж се умножили на 1.316.000, при все че икономическитѣ условия прѣзъ това врѣме сж били згодни и за едрото земле-владѣние. Тъй щото излиза, че най-изгодното земледѣлческо ступанство въ Сѣв. Америка е именно селското. Още по-важно е това обстоятелство, че $^2/_3$ отъ голѣмитѣ ферми не се занимаватъ съ обработване на жита, а съ развъждане на памукъ и захарни злаци. Сжщиятъ писатель привожда мнѣнието на други изслѣдователи на земледѣлческия въпросъ въ Сѣв. Америка, отъ които единъ прѣко утвърждава, че дребнитѣ и срѣднитѣ ступанства имаатъ най-главно значение относително произвождане на житата. Другъ единъ изслѣдователь показва, че голѣмитѣ ферми не принасятъ сжщитѣ приходи, както дребнитѣ и срѣднитѣ. Съ една дума: въ Съединенитѣ Щати, гдѣто въ индустрията се забѣлѣзва една тенденция къмъ концентриране на капиталитѣ, въ земледѣлието виждаме обратното: голѣмитѣ ферми отстжпватъ прѣдъ дребнитѣ и срѣднитѣ ступанства.

Отъ всички тѣзи дани, които бихме могли още да уголѣмимъ, слѣдва слѣдующето: землевладѣнието фактически не се концентрира въ по-малко ржцѣ, а даже се забѣлѣзва тукъ-тамъ една ясно изразена тенденция къмъ децентрализация на земята. Многобройни изслѣдователи,—буржуазни и социялистически — сж съгласни, че много е съмнително, да ли едрото землевладѣние е по-изгодно отъ срѣдното и дребното. Но ако това е тъй, ако трѣба да отхвърлимъ като фантастично прѣдположението на Маркса, че съ „необходимостьта на при-

[1]. Dr. R. Meyer: Ueber Latifundien-Landwirtschaft in Nordamerika .Neue Zeit XII Jahrg. B. II стр. 682—8.

родни закони“ икономическата еволюция ще доведе отъ една страна къмъ концентрация и на земелната събственность въ малко ржцѣ, а отъ друга страна и пролетаризиране на грамадната селска маса — тогава цѣлото здание на марксовия социализъмъ рухва.

И пакъ ще повторимъ: не трѣбва да забравяме, че почти всѣкждѣ едрото землевладѣние се поддържа не отъ „обективната икономическа еволюция“, а чрѣзъ искуственни мѣрки, като високи житни мита, привилегировани дворянски банки и т. н. При дѣйствителна свобода на икономическото развитие едрото землевладѣние не би могло да се удържи и на онази височина, на която го виждаме сега.

II.

Нека погледнемъ сега, какво ни казватъ онѣзи социалисти, които искатъ непрѣмѣнно да докажжтъ вѣрностьта на марксизма. Да забѣлѣжимъ, че изобщо социалистическата литература има едностранчивъ характерь — индустрияленъ. Тя има прѣдъ видъ главно индустрията, понеже до сега социализмътъ се е распространявалъ исключително между фабричнитѣ работници. Ето защо конгресътъ на германскитѣ социалисти въ Бреславъ въ 1895 година ни даде едно доволно непонятно явление: този конгресъ се събра да изработи една аграрна програма, а при това всички почти заявяваxж, че не сж запознати достатъчно съ земледѣлския въпросъ. Една партия, която всичко обяснява съ икономическия факторъ, заявява слѣдъ 30 годишна практическа дѣятелность, че тя не е запозната съ една отъ най-главнитѣ основи на икономическото развитие на народитѣ! Не е ли това вече едно достатъчно доказателство, че марксизмътъ не е обоснованъ индуктивно, чрѣзъ едно пълно изучване на дѣйствителностьта? И ето отъ тогава насамъ германскитѣ социалисти захващатъ да се занимаватъ съ земледѣлческия въпросъ и като продуктъ на това изучване ний имаме сега поменатото съчинение на Каутски. Какво ни доказва този авторъ? Главната му цѣль е да докаже, че едрото землевладѣние е по-изгодно отъ дребното, понеже само първото е въ състояние да намали своитѣ разноски и да уголѣми своя приходъ чрѣзъ въвеждане на машини. Само че това е едно теоретическо разсждение, което нѣма никакво практическо значение: статистическитѣ данни, както признава самиятъ Каутски, ни доказватъ, че не дребното, а едрото землевладѣние се намалява. Напримѣръ:

той ни показва, че въ Германия отъ 1882 до 1895 година собственнитѣ ступанства сѫ се намалили на 2338, когато аренднитѣ ступанства сѫ се уголѣмили на 284311 [9]). Какво означава това? Нищо друго, освѣнь че едритѣ землевладѣлци като намиратъ неизгодно собственното обработване на владѣнията си, даватъ ги въ наемъ на дребни земдедѣлци, сир. *че се укрѣпява именно дребното земледѣлие.* Но да прѣдположимъ, че дѣйствително *собственостьта* на земята се концентрира. Какво отъ това, щомъ *производството* не се концентрира? Да кажемъ, цѣлата земя въ една държава принадлежи на краля, на единъ човѣкъ, но че тая земя е раздробена на малки парчета, които се даватъ подъ наемъ на земледѣлци: въ такъвъ случай ний имаме работа пакъ съ дребно земледѣлие. Въ земледѣлието не важи кой е собственникътъ, а *какъ* се обработва земята. Да принадлѣжи цѣлата земя на държавата, това не би означавало социялизиране на производството, щомъ земледѣлцитѣ сѫ навикнали да обработватъ всѣки отдѣлно своето малко парче земя. Всичко което ни казва авторътъ въ VI-та глава на съчинението си, пропада напраздно прѣдъ сухитѣ цифри, които самъ авторътъ привежда въ VII глава и които цифри го принуждаватъ да признае „че онова бързо исчезване на дребното земледѣлско ступанство прѣдъ едрото ступанство, което исчезване се очакваше, по образецъ на Англия и на континента, отъ когато капиталистическото едро производство се е появило въ по голѣмъ размѣръ, сир. отъ петдесетитѣ години — не е настѫпило. Даже повече: въ нѣкои(?) мѣста се забѣлѣзва по-скоро тенденцията къмъ умножаване на дребнитѣ ступанства“ [9]. Нека читательтъ не забравя, че концентрацията на земледѣлческото *производство* (а не на собственостьта), въ Англия принадлежи къмъ легендитѣ, както се вижда отъ таблицата [10] приведена отъ самиятъ авторъ, която именно показва, че и въ Англия отъ 1885 до 1895 години сѫ се намалили най-дребнитѣ (по малки отъ 2 хектара) и най-едритѣ отъ 120 хектари нагорѣ ступанства, когато дребнитѣ и срѣднитѣ ступанства (отъ 8 до 20, отъ 20 до 40 и отъ 40 до 120 хектара) сѫ се значително умножили. Сѫщото явление констатира авторътъ и относително Америка. Обаче Каутски не иска да се примири съ цифритѣ: тѣ ужъ нищо не до-

[9]. Jbid. 132. [10]. Jbid. стр. 133.

казвали: разбира се, понеже не хармонират съ неговата априорна теория. О, ако цифритѣ бихѫ доказвали противоположното, а именно, ако отъ тѣхъ би слѣдвало, че дребнитѣ ступанства се намаляватъ, а едритѣ се уголѣмяватъ, тогава ний би чули отъ Каутски цѣли дитирамби за „краснорѣчивитѣ цифри", тогава ний би били принудени да се поклоняме прѣдъ тѣхъ, като диваци прѣдъ фетиша. Разбира се, че тоя начинъ на аргументиране не издържа никаква критика и доказва само, че догматизмъть на Каутски е толкова голѣмъ, че той прѣдпочита да прѣнебрѣгне фактитѣ, само да спаси своята теория. Едно трѣбва да признаемъ: Каутски е единъ обективенъ изслѣдователь, който правдиво ни съобщава всички факти, даже когато тѣ го изобличаватъ въ противорѣчие. Слѣдъ като ни говори въ VI глава за прѣимуществото на едрото производство, той е принуденъ да ни даде една глава съ заглавие: „Поедрото ступанство не е необходимо и по-доброто". [11].

Тукъ той ни съобщава онѣзи причини, по които концентрацията въ земледѣлието въобще може да се развива само до извѣстна степень. Като се основава на изслѣдванията на Тюненъ, той ни показва, че земелната рента се намалява съ уголѣмяване на ступанството: щомъ земята се намира 5 километра далечь отъ дворъть, то тя не дава абсолютно никаква печалба, даже ако единъ хектаръ дава 25 хектолитра ръжъ, понеже разноскитѣ се уголѣмяватъ. Ако прокарване на електрически желѣзници и други технически подобрения намаляватъ разноскитѣ, отъ друга страна тѣ пакъ се уголѣмяватъ отъ нуждата да се разнася торътъ на далечни разстояния. И колкото повече ще бѫдѫтъ принудени да водѫтъ едно интензивно, а не екстензивно ступанство, толкова по-малко износни ще бѫдѫтъ едритѣ ступанства. „Въ източна Елбия (въ Пруссия), прѣминаване къмъ по-интензивно обработване принуждава да се съкратѫтъ ступанскитѣ площади (Betriebsflächen) на по-голѣмитѣ чифлици" [12]. И какво излиза отъ туй? Че концентрация на земята не се изразява въ уголѣмяване на единъ и сѫщия чифликъ, а въ туй, че въ ржцѣтѣ на единъ и сѫщи собственникъ секонцентриратъ много чифлици, но раздѣлени, расхвърлени, съ самостоятелни ступанства. Пакъ *концентрация* на собственость, а не *на производство*. И ето Каутски

[11]. Jbid. 144—150. [12]. Jbid. стр. 149.

е принуденъ да дойде до заключение, „при капиталистическата форма на производството, ний тъй малко можемъ да очакваме края на едрото земледѣлческо ступанство, както и края на дребното землевладѣние“ [14] И напраздно се мжчи Каутски да примири този резултатъ съ теорията на Маркса. Фактътъ си остава фактъ, че „*не може и да се мисли*, какво дребното землевладѣние ще исчезне въ сегашното общество и ще бжде замѣстено отъ едрото земледѣлие“ [15]. За да може при все това да конструира своя социалистически идеалъ, Каутски е принуденъ да прибѣгва къмъ дискредитиране на земледѣлието въ капиталистическия строй. Прѣди всичко той указва на туй, че селенинътъ се пролетаризира безспирно. Понеже болшинството на селенитѣ иматъ толкова малко земя щото тя не може да ги прѣхрани, то селенитѣ сж принудини да се занимаватъ съ други вънкашни занаяти, съ помощьта на които да могжтъ да се прѣхранятъ. Това е истина: не ще съмнѣние, че съ 2 хектара земя само въ рѣдки случаи може да се прѣхрани едно семейство. Но отъ това не слѣдва още, че дребниятъ землевладѣлецъ е кандидатъ за социалистъ, че той е защитникъ на коммунистическа собственность. При все че 2 хектара не сж достатъчни за прѣхрана на едно семейство, обаче ний виждаме именно тѣзи ступанства да растжтъ неимовѣрно бърже: въ Германия за 13 години (отъ 1882 до 1895 год.) на 174536 и при това не както мисли Каутски чрѣзъ разцѣпване на по-голѣмичкитѣ но все още дребни селски ступанства, понеже и тѣзи ступанства сж се уголѣмили както по количество, тъй и по размѣра на обработваната земя. Въ Англия ний пакъ виждаме че тѣзи ступанства (по-долу отъ 2 хектара) сж се намалили значително прѣзъ 1885—1995 година, като сж се уголѣмили онѣзи ступанства, които горѣ-долу сж достатъчни за прѣхрана на едно семейство. Това уголѣмяване сигурно е станжло на смѣтка на едрото землевладѣние (нагорѣ отъ 120 хектара), което прѣзъ сжщия периодъ значително се е намалило.

Но до колко е вкоренено стремлението къмъ собственность се вижда въ Белгия, гдѣто най-дребнитѣ ступанства се умножаватъ значително и безспирно. Отъ 1866 до 1880 година сж се намалили по брой всички ступанства съ исклю-

[14]. Jbid. стр. [15]. 161· Jbid стр. 163.

чение именно на най-дребнитѣ, сир. на онѣзи които иматъ само до 2 хектара земя. Тукъ обаче не трѣбва да се забравя, че въ Белгия е силно развито градинарството, тъй щото и 2 хектара могатъ да задоволятъ едно селско семейство. Но въ всѣки случай болшинството отъ тѣзи собственици сж принудени да дирятъ попълване на своя бюджетъ въ други занаяти; но при все това тѣзи хора по стремленията си не сж пролетарии, а най-горещи защитници на частната собственость: тѣхниятъ идеалъ е прикупуване на земя, за да могатъ да станатъ напълно обезпечени самостоятелни ступани. Това е констатирано не само отъ буржуазни, но и отъ социалистически наблюдатели. Даже и самъ Кауцки съобщава, какъ тѣзи селени цѣлиятъ си животъ економисватъ залакътъ отъ устата си, само и само да съберятъ една сума, достатъчна за купуване едно парче земя. За насъ този фактъ не прѣдставлява никакъвъ идеалъ; ний само го констатираме, за да покажемъ, каква е тенденцията на тия най-дребни собственици. Колкото и да сж пролетаризирани, тѣ все сж защитници на частната собственость и ако поддържатъ тукъ-тамъ социялиститѣ, то е само понеже се надѣватъ на подобрение на своето положение—*както самитѣ го разбиратъ*, — което нѣма нищо общо съ социялизма. Идеалътъ на тѣзи хора не е социалистическа организация на производството, а унищожавание на едрото, дворянско землевладѣние, повторение на онъзи аграрна революция, която стана на краятъ на 18-и вѣкъ въ Франция. И сега още повече отъ една трета отъ всичката обработвана земя се намира въ ржцѣтѣ на нѣколко едри землевладѣлци.

Ако слѣдъ всичко това, Кауцки може да завърши своето изслѣдване съ фразата, че „общественото развитие се извършва въ земледѣлието въ сжщата посока, както въ индустрията“, то това не е резултатъ на обективнитѣ изслѣдвания, а на субективни желания. Това се разбира у единъ писатель, който безъ всѣка критика повтаря стереотипната фраза, че сегашното производство концентрира въ градоветѣ капиталитѣ въ все по-малко ржцѣ и буквално гони къмъ експроприяция на експроприаторитѣ. Ний видѣхме въ втората статия, до колко това утвърждение е вѣрно. Но още по-невъзможно е да се говори за концентрация въ земледѣлието: тукъ едрото земледѣлие се поддържа искуствено, отъ политическата власть, а не чрѣзъ економи-

ческата еволюция. При едно основателно демократизиране на нашитѣ обществени отношения, когато ще се прѣмахнатъ всички премии, мита и привилегировани банки, когато държавата ще се грижи за ефтинъ кредитъ за всички земледѣлци, — тогава едрото землевладѣние ще исчезне.

Каутски впрочемъ твърдѣ много не вѣрва въ социялистическитѣ чувства на земледѣлцитѣ, а се надѣва на градския пролетариятъ, който щѣлъ да земе държавната власть въ рѫцѣтѣ си. Само да не забравяме, че въ рѣшителния моментъ селенинътъ може да стане много опасенъ за пролетарията. Това не е наше опасение, то е изразено отъ стари, опитни социялисти на Бреславския конгресъ.

III.

Ний дохождаме до заключение, че ако прѣдположението на Маркса относително концентрацията на капиталитѣ въ индустрията не сѫ вѣрни, то още по-фантастично е да се говори за концентрацията на земледѣлието и слѣдователно още по-малко надежда има, щото селянитѣ да се появятъ на сцената като осѫществители на социалистическия идеалъ. Че това е тъй, доказва ни бреславскиятъ конгресъ на германскитѣ социялисти (въ 1895), на който се обсѫждаше аграрната програма, която да послужи за социялистическа агитация между селенитѣ.

Въ какво състоеше тази програма? Нищо социалистическо нѣма да намѣримъ въ нея, а само такива искания, подъ които може да се подпише всѣки демократъ. Ето тѣзи искания: 1) Унищожаване на всички функции и привелегии свързани съ землѣвладѣнието (тукъ се подразбиратъ разни привелегии на чокои-землевладѣлци въ Германия, едно искане безъ всѣко значение въ България). 2) Поддържане и уголѣмяване на публичното землевладѣние (държавни и обществени имоти). . . . Даване правото на общинитѣ да иматъ прѣимущества при купуване имоти, които се продаватъ публично (Zwangsversteigerung) 3) Обработване на държавни и общински имоти за собствена смѣтка или отдаване въ наемъ на дружества отъ селски (безземни) работници и отъ дребни земледѣлци, а кѫдѣто това не е възможно, на самостоятелни ступани (сир. които сами ще обработватъ земята) — подъ контролъ на държавата или на общината. 4) Държавенъ кредитъ или задължителни съюзи

съ цѣль на подобрение почвата, очистване полета, построяване и поддържане на язове и насипи. Държавата да земе върху себе разноскитѣ по построяване и поддържане на пѫтища, улици, водни съобщения и желѣзници. 5) *Всички ипотекарни и основни дългове (сир. направени у лихвари) да се прѣвърнѫтъ въ държавни съ опрѣдѣление лихвата споредъ височината на собственнитѣ разноски.* 6) Застрахуването на подвижна и неподвижна собственность да стане държавно. . . и распространение на застрахуването върху всички родове ступанство. 7) Закрѣпяване и расширочаване на сѫществующитѣ права за ползуване отъ горитѣ и пастбищата, като се дадѫтъ равни права на всички членове на общината (едно искане безъ всѣко значение за България). 8) Право на свободенъ ловъ въ собственната и наета земя (и това е остатъкъ отъ феодални врѣмена и слѣдователно нѣма значение за България). Освѣнъ това се иска: Устрояване на земледѣлчески училища, пѫтующи курсове (нашитѣ пѫтующи земледѣлчески надзиратели), образцови чифлици и опитни станции; унищожаване на всички реални налози (данъкъ на земята, на кѫщята, на лозята и пр.) и тѣхното замѣняване съ прогресивенъ подоходенъ данъкъ; распространяване законътъ за защита на работници и върху землѣдѣлчески работници. Разбира се, още и пълна свобода за събиране и съюзване на селскитѣ работници. — Сега, какво има социялистическо въ тѣзи искания? Съ удовлетворение на тѣзи искания ний ще достигнемъ само едно: подобрение на положението на дребнитѣ земледѣлци, ще имъ дадемъ възможность да се борѫтъ съ едрото землевладѣлие, но по никой начинъ нѣма да ускоримъ тѣхното пролетаризиране единичката гаранция на възможностьта да станѫтъ селенитѣ социялисти. Най-главнитѣ отъ тѣзи искания сѫ приети даже отъ нѣкои реакционни партии, които иматъ нужда отъ селенитѣ. Това, разбира се, нищо не говори противъ полезностьта на тѣзи искания, но сигурно говори противъ тѣхния социалистически характеръ. И при все това за тази аграрна програма се изсказахѫ такива хора, като Либкнехетъ, Бебель — побѣдоноснитѣ полководци на социялистическата армия въ Германия, и Д-ръ Шенланкъ, най-силниятъ теоретически умъ въ тази армия. Програмата биде отхвърлена отъ конгресътъ подъ влиянието на Кауцки и Шипиелъ, но въ дѣйствителность, практически, тамъ гдѣто въобще соция-

листитѣ могжтъ да роботжтъ между селени, тѣ проповѣдватъ само принципитѣ, които сж изложени именно въ тая програма. Другояче и не е възможно. Единъ дребенъ землевладѣлецъ много добрѣ ще ви разбере, като му укажете, че данъкътъ трѣбва да се разпрѣдѣли по-справедливо, че държавата трѣбва да земе на себе си всичкитѣ негови дългове, като зима отъ него най-евтината лихва, но ще ви изненада съ бой, или просто нѣма да разбере, ако захванете да му расправяте, че неговиятъ имотъ трѣбва и ще бжде погълнжтъ отъ едрия земледѣлецъ, но че ще дойде врѣме, когато земята ще принадлѣжи на всички безразлично. Характерно е, че болшинството отъ ораторитѣ, които говорихж на бреславския конгресъ противъ аграрната програма, сж се ржководили отъ туй, че прокарването на тази програма ще уголѣми данъкътъ върху пролетариятътъ. „Да не пострада моето обично дѣтенце“ — чува се отъ рѣчитѣ на Кауцки, Шиппелъ, Цеткинъ и т. н. Ний вече веднажъ указахме, че Кауцки винжги има прѣдъ видъ само интереситѣ на фабричния пролетариятъ: щомъ нѣкоя мѣрка може да се отзове вредно на послѣдния, Кауцки не одобрява мѣрката (напримѣръ, въ въпроситѣ за прѣкото народно законодателство).

Но теоретически зето Кауцки, като марксистъ, е попослѣдователенъ отъ Либкнехта. Отъ марксистска гледна точка, която вижда спасението въ концентрация на капиталитѣ и пролетаризиране на массата, е абсурдно да се поддържатъ едни мѣрки, които закрѣпяватъ дребния земледѣлецъ. Наопаки: единъ послѣдователенъ марксистъ трѣва да се радва, когато вижда обземеляване на селянитѣ, тѣхното прѣобрьщане само въ работници, които нѣматъ нищо свое освѣнъ главата и краката си. Либкнехтъ и Бебель сж се ржководили отъ повѣрни практически съображения, но тѣ сж станали въ противорѣчие съ марксистската хипотеза. Ако и теоретикътъ Шенланкъ е поддържалъ аграрната програма, то е за туй, че той е за една ревизия и на марксизма. „Става една ревизия на самия начинъ на схващане (Vorstellungsweise) въ нашата партия, вика той; ний сме прѣстанжли да бждемъ партия само на фабричния пролетариятъ. Социялъ-демокрацията е партия на всички притѣснени пролетарии, на страждущи отъ всички классове на населението, а политиката, която искатъ да правжтъ противницитѣ на аграрната

програма (Кауцки и други), е чиста политика на индустриял ни работници“ [15] Шенланкъ е послѣдователенъ, понеже захваща съ ревизия на основата, на самия марксизъмъ. И ако бреславскиятъ конгресъ е отхвърлилъ аграрната програма, съ това въпросътъ не е рѣшенъ: подиръ нѣкое врѣме той пакъ ще се появи на сцената и тогава неговото разрѣшение ще поведе къмъ основателна ревизия на Марксовата теория.

Съ това ний свършваме критическото обозрѣние на теоретичекитѣ основи на марксизма. Ний видѣхме, че както историко-философската, тъй и икономическата хипотеза на Маркса не сѫ научни, понеже не се потвърдяватъ отъ реалния животъ. Марксъ е конструиралъ гениални абстрактни формули, които сѫ били ползотворни за науката на свое врѣме, но сега падатъ подъ ударитѣ на критиката не само на заинтересуванитѣ „буржуа“, но и на партийнитѣ „другари“.

Това е фактъ, който не може да се отрѣче. И ако нѣкой се осмѣли да ми възрази, че вѣрностьта на Марксовата теория се доказва вече чрѣзъ едно обстоятелство: голѣмиятъ успѣхъ на социялъ-демокрацията въ Германия, то азъ ще му отговорѫ, че този успѣхъ е станѫлъ не *благодарение, а въпрѣки* Марксовата теория. Както е извѣстно, програмата на германската социялъ-демокрация до 1891 година *не е била одобрена отъ Маркса, а напаки е прѣдизвикала неговата най-строга критика*, която. . . благоразумно бѣ напечатана *слѣдъ* неговата смъртъ, слѣдъ като приетата въпрѣки неговото съгласие програма е била въ сила дълги години. Една програма въ съгласие съ Марксовата теория германската социялъ-демокрация има само отъ 1891 година, сир. отъ врѣмето на Ерфуртския конгресъ, и ето че въ 1895 година вече сѫ принудени да дойдѫтъ съ една програма, която пакъ не е въ съгласие съ марксизма.

Слѣдъ туй е смѣшно да ни се проповѣдва той като „послѣдня дума на науката“. Ний нѣма нужда да приповтаряме цѣлото развитие станѫло въ Европа — особенно въ интелектуално отношение. Като научна теория, марксизмътъ е сега дискредитиранъ даже между неговитѣ най-вѣрни — бивши — послѣдователи.

Слѣдующата статия ще посвѣтимъ на разглеждане демократическитѣ основи на развитието.

---

[15] Breslauer Protokolle стр. 152.

АЛБУМЪ ОТЪ ЛИРИЧЕСКИ ПѢСНИ

П. КР. ЯВОРОВЪ

Пролѣтна пѣсень

Стопи се вечъ послѣдний снѣгъ,
И селската рѣчица — довчера заледена,
Облива съ пѣна своя брѣгъ,
Отъ топлий вѣтрецъ съживена.

Отъ ранно утро още грѣй
Паляще, ярко слънце на модрий сводъ небесенъ;
Ей чувамъ птичка нѣгдѣ пѣй
И пролѣтьта здрависва съ пѣсень.

На всѣкждѣ животъ и шумъ.
Нивята се пробуждатъ за своитѣ юнаци . . .
И пълни се широкий друмъ
Отъ работливитѣ селяци.

Въ полето! — Тоя кара торъ,
Другъ съ ралото забързалъ, а трети носи сѣме. . . .
И ето чувамъ разговоръ: —
„Хе, свато, вижъ!“ — „За чудо врѣме!“ . . .

— „И чуденъ врагъ на лѣностьта“, —
Пошепвамъ азъ за себе и съ радость на сърдцето, —
„Добрѣ дошла“, на пролѣтьта
Да кажж, — бързамъ къмъ полето.

А. БѢЛКОВСКИ.

М. Т. Добровскому

1. Прѣдвѣстници

Грозни врани, черни врани
Свихѫ върху наш'та стрѣха;
Сѫдбина ржка испълни
Туй що тѣ ми прѣдвѣщахѫ!

Дни минахѫ; запустѣло
Е кат' гробъ сърдце ми клето; . . .
Мила дружка, — спи тя вече
Тамъ подъ кръста на полето

Черни врани, грозни врани,
Дигнѫхѫ се, отлетѣхѫ
Татъкъ прѣзъ поле широко . . . .
Надъ чия ли кѫща спрѣхѫ?

---

2. Тѫга

Скърбни мисли въ морна паметь не запиратъ,
Тѣ душата и сърдцето ми раздиратъ:

„Не люби я, не губи се, тя не щé те, —
Не за тебъ се хубавѣе красно цвѣте".

Скърбни мисли въ морна паметь не запиратъ,
Ситни сълзи отъ очитѣ ми извиратъ.

На сълзитѣ ми горчиви тя се смѣе,
А сърдце за нея, лудо, пакъ купнѣе.

ФЕРХАДЪ МЕДАХИ

Шарки

1.

На най-хубавитѣ пѣсни
Е зародишътъ забуленъ
Въ тъмна груба обививка, —
Като червеятъ пашкуленъ.

Спотаенъ той спи, дордѣ го
Непозната сила стѣсне—
И ето ти златна свила,
И ето ти златни пѣсни!

——

2.

Сърдцето си открий за мждростьта,
Очитѣ си — за любовьта,
И пожелай —

Тогазъ пакъ лай,
Че всичко тука на свѣта,
Било по блѣнъ измамлива мечта!

——

3.

Хорскитѣ сълзи и смѣхъ и проклятья
Стръвно ги вихърътъ на врѣмената

Смита съсъ устрема свой мимолетенъ;
Грозно бушуватъ и съ екъ беззавѣтенъ

Тѣ надъ свѣтовнитѣ стогни минаватъ . . .
Новитѣ вихри ги тѣхъ заглушаватъ,

Съ бурний си устремъ и грозно бученье,
Глъхнейки въ сжщата пропасть—забвенье.

——

4.

Не се грижи за онзи свѣтъ,
На тозъ си отживѣй;
Откжсвай розовия цвѣтъ
Догдѣ не увѣхнѣй.

Догдѣто още листовце
Той пери и цъвти, —
Догдѣто въ твоето сърдце
Желание трепти.

Че за милувка розовъ цвѣтъ
Цъвти и хубавѣй . .
Не се грижи за онзи свѣтъ —
На тозъ си отживѣй.

——

5.

Аллахъ ме прати мѫдростьта
На дюнията да въспѣѫ —
А да не би, въвъ тъмнота,
По крива пѫтя да зарѣѫ.
Азъ сдругарихъ се сѣ любовьта—
Най-пъргавий водачъ къмъ оня.

——

6.

Чудовищни талиги има —
Отпрѣдъ, отзадъ съ ярмо и жегли —
Отъ гдѣто мулетата впрѣгнешъ,
Нататъкъ тѣ щѫтъ я потегли.

Умътъ е този бичимъ талига,
А мулета сѫ — наш'тѣ страсти;
Отпрѣдъ или отзадъ ги впрѣгнешъ —
Талигата все джасти-прасти!

Държи юздитѣ талигаринъ,
(Чакъ до тилътъ си крехнѫлъ феса)
И мулетата съ бичь подкарва;
Този талигарь е — интереса!

——

7.

И небото и земята,
Въ тъменъ губеръ обивити,
Спѫтъ, — и само стрѣвна Гйопса
Вий съ вълни си страховити.

Сѣкашъ е Аллахъ задрѣмалъ,
Уморенъ отъ дневно бдене . . .
Дѣбе въ мракъ шайтанъ, — кому ли
Той рогове ще надени?

——

8.

За услуги разнородни,
Миралай Тити-Тифити
Окаченъ е съсъ нишани
Отъ главата до петитѣ.

Новъ нишанъ пакъ прѣзъ денье-си,
Казватъ Шаха му обрекълъ. —

Зарадъ гѫстий разумъ, който
Изъ носа му е протекълъ!

———

9.

Като великъ поетъ те славѭтъ
Кѫдѣто и да се вѣстишъ;
Ти драгъ си ми когато пѣешъ,
Драгъ и замисленъ 'га мълчишъ!

Ала когато ме цѣлувашъ,
Най-драгъ, най-милъ си ти тогазъ;
Изчезватъ думитѣ; — въ сърдце си
Цѣлувкитѣ ти спазвамъ азъ.

Мисли за себе си, пѣй пѣсни
Каквито искашъ за свѣта, —
При менъ когато си, съ цѣлувки
Ми говори за любовьта!

— —

10.

Този който знае, на свѣта
Че има салъ добро и зло—
И въ тѣзъ кѫпони хубостьта
Окача за тегло:
Сьсъ своя вкусъ и разумъ груби,
Той само врѣмето си губи

———

11.

Невиненъ като гълѫбица
И скроменъ като полски злакъ:
На такава птица
Истинското име е — глупакъ.

———

12.

На пѫть и кръстопѫть ревниви
Пъстрѣѭтъ цвѣтовце —
Честитъ край тѣхъ този който мине
Съ купнѣяще сърдце.

И онова отъ тѣхъ откъсне,
Кое съ дѫхътъ си свѣжъ

Би уталожило въ сърдце му
Мѫчителний купнежъ.

И охолность пакъ би му далъ.
Та по свѣтовний пѫть
Единъ до другъ, единъ за други
Тѣ бодри да цъвтѫтъ.

— —

13.

Съсъ въздишка дойдохъ на свѣтъ,
Съсъ въздишка заминавамъ —
Безъ трайна нѣкаква слѣда
Слѣдъ себе да оставямъ.

Оставамъ само пѣсень — дарь
На вдъхновенность свята,
Въ която влѣхъ, като въ пахаръ,
Скръбьта си на душата.

Да ли тя ще ме прѣживѣй?
Ил' ржка на нехаря
Елеятъ святъ ще да разлѣй
Нехайно изъ пахаря?

И него ще попий пръстьта,
Свѣтътъ ще го забрави . . .
Както пѣвецътъ, пѣсенъта
Слѣда не ще остави!

СЛ. П. ПЕТКОВЪ

1. Облаче

По Лермонтова.

Синѭо облаче застанѫ
На самотний върхъ въ балкана.

Милва го и му ромони,
На гѫрди му сълзи рони —

Дори утреникъ повѣя
И го въ далнини отвѣя.

И самотний върхъ въ балкана
Пакъ самотенъ си останѫ,

Въ скърби и въздишки тайни,
Зарадъ никого незнайни.

---

2. Раненъ юнакъ

Вариантъ

Този който падне въ бой за свобода,
Той не умира.

Ботйовъ.

На самовилски скутъ, тамъ горѣ на Балкана,
Лѣжи юнакъ на гржда съсъ люта смъртна рана —
Сърдце му въ пламъ гори, очи прѣбуля мракъ . . .
Надъ блѣдното чело на своя братъ-юнакъ
Приведена, така му шепне самовила:
— Не смърть юнаку е сждбата отредила!
Тихъ вѣтрецъ ще повѣй, тихъ сънь ще му навѣй
На морнитѣ очи и на душата морна;
Роса ще зароси за него благотворна
И люти рани тя съ живъ балсамъ ще облѣй.
И сладкий горски дъхъ ще му повърне въ блѣна
Завѣтната мечта въ душа, недомечтана.

Щомъ мѣсецътъ изгрѣй на модрий сводъ небесенъ,
Балканътъ щомъ запѣй хайдушката си пѣсень,
Подмогнѫтъ съ дружний хоръ на тъмнитѣ гори,
И скършѫтъ танецъ лихъ пакъ моитѣ сестри —
Азъ тмата отъ очи съ цѣлувка ще отмахнѫ,
И ще ги видишъ ти, ще чуешъ пѣсень тѣхна:
„Юнашка майко, за юнака не жалѣй,
Надъ него гриженъ бди побащимъ старъ Балкана!
Не всѣка рожба е за тази честь избрана:
Подиръ свѣтовна смърть въ свѣта да оживѣй,
Въвъ гордитѣ сърдца на свойтѣ живи братя —
И да ги вдъхнови на подвизи въ борбата.“ —

ВѢСТОВОЙ ДИМО.

Очеркъ отъ **Г. П. Стаматовъ**

Има вече цѣлъ часъ, ако не повече, откакъ батареята е наредена и все чака командиря си, а той не иде. Новобранцитѣ, притурени на лѣвия флангъ, — макаръ че командуваха: „стой свободно,“ бѣха неподвижни, угрижени, развълнувани. —

Слѣдъ малко ще ги распрѣдѣлятъ изъ батерията.

— Ехъ, шорникъ да стана, мисли единъ.

— Само да не съмъ ѣздовой, трепери другъ, като гледа манежа, въ който ездятъ войницитѣ на едни попони.

— Дали мене, или онзи ще назначатъ писарь, мечтае трети.

Другитѣ нищо особенно не мислѣха и не мечтаеха, но мраченъ облакъ лежеше на челата имъ; цѣлиятъ строй мѣзаше на фотографическа група прѣдъ генерално сражение.

Редоветѣ се размърдаха; зададе се фелдфебелътъ, който бѣше приказалъ да му се командува винаги щомъ нѣма на близо офицери.

Важно, важно доближи той да поздрави войницитѣ, защото отдалече се мѣркаше вече фигурата на подпоручика.

— Мирно... равняйся... прибери си корема, че .....

— Мирно! искрѣщѣ фелдфебелътъ, но дигна ржка до фуражката съ такова прѣнебрежение, като че ли искаше да рече: „и туй ти е много, хлапе недно, чунки не познавамъ баща ти!“ Подпоручикътъ не обичаше да поздравява.

Слѣдъ малко доде поручикътъ, който имаше адетъ три-четири пѫти да повтаря: „здравейте, юнаци!“ Все не му се харесваше. „Много протакатъ отговора, или бързатъ! — караше се той на фелдфебела — или пъкъ не можешъ да разберешъ бързатъ ли или протакатъ.“

— Здравѣйте, юнаци, повтаря той ядосано.

— Здравія желаемъ, господинъ поручикъ, отговарятъ уморено войницитѣ.

—Е, така! казва самодоволно новопроизведениятъ поручикъ.

Старшиятъ офицеръ още отъ 50 крачки замаха съ ржцѣ — да не му командуватъ.

Снощи той изгуби двѣ жалвания и никакви пожелания здравие на войницитѣ не би могли да му върнжтъ ни единъ сантимъ; при туй въ батерията знаяхж и усѣщахж отдавна здравието му. Най-сетнѣ пристигнж батарейниятъ командиръ. Батареенъ командиръ! Тѣзи двѣ думи сж всичко, поне за тази батарея. И пристигнж той съ собственото си файтонче, ново, чисто, спрѣтнжто, спечелено прѣди една седмица. Писаръ̀тъ, фелдфебелъ̀тъ, старшиятъ офицеръ скочихж на срѣща му, защото той винжги спираше прѣдъ полковата канцелария, размѣняше двѣ-три думи съ адюганта, шепнѣше съ казначея и отъ̀тамъ, слѣдъ половинъ часъ, тръгваше до батарията си. Съ особенно удоволствие тогава старшиятъ офицеръ ясно, високо, сърдито за войницитѣ, сладостно за батарейния командиръ, се провикваше: „Батарея смирно!... Господа офицери!...·.“ Колкото звукъ̀тъ „Батарея смирно“ бѣше грубъ и натъртенъ — толкова думитѣ: „Господа офицери“ бѣхж изговаряни деликатно и особенно погледъ̀тъ му къмъ началника — смиренъ — нѣженъ.

— Здорово, братци—снисходително, казва командирьтъ, но нито гледа, нито обръща внимание на единодушния отговоръ, въ който даже фелдфебелъ̀тъ взе участие.

— Какви занятия има днесь, — пита той тихо старшия офицеръ, който още по тихо му казва, че днесь нѣма занятие, а ще распрѣдѣлятъ новобранцитѣ.

— Знаж, знаж....

— Ето списъка, господинъ майоръ.

Фелдфебелъ̀тъ прочете имената на ездовитѣ и строеви. Батарейниятъ командиръ не направи никакви измѣнения, само забѣлѣжи на младитѣ ездови да трепержтъ надъ конетѣ, като надъ очитѣ си, защото единъ конь струваль 600 лева,— а войници далъ Господъ. Рѣчьта му не бѣше дълга; той се заекнж, цифрата 600 му науми единъ срочень дългъ, па и бѣше сигуръ, че фелдфебелъ̀тъ ще я продължи много по внушително въ самата конюшня. Нѣколко души се ухилихж, по-

вечето наведохѫ глави, слѣдъ прочитането на списъка; особенно този, който се боеше да не попадне въ *ездовитѣ* съ още по-голѣмъ ужасъ гледаше на конетѣ въ двора. Мечтающиятъ за *шорникъ* и той се удрѣма. Слѣдъ туй доде на редъ най-важниятъ въпросъ—избиране на писарь, съ други думи, единъ видъ министърь на просвѣщение въ батареята. Имаше двама кандидати; единиятъ бѣше почти увѣренъ, че него ще назначѫтъ; но фелдфебелътъ не искаше отведнѫжъ да земе подъ свое покровителство този който расчиташе на него повече, отколкото нѣкой депутатъ на своитѣ избиратели, тъй щото протежето му даже се раская, че му зае 50 лева, когато фелдфебелътъ прѣдстави и двамата на командиря.

—Кой е по-интелигентенъ отъ тѣхъ? попита началникътъ.

Фелдфебелътъ почнѫ да описва тѣхнитѣ достойнства и разликата имъ, като каза въ заключение за протежето си, че прѣди нѣколко дена му написалъ такоза писмо за дома, че самиятъ чиновникъ не можалъ отъ единъ пѫть да разбере адреса — тъй майсторски го уйдурдисалъ.

— Да, такива дѣятелни писари ни трѣбватъ, не като миналата година,—на какво мѣзахѫ отчетноститѣ.

Бѫдѫщиятъ писарь вече си рисуваше голѣмата батарейна канцелария, съ леглото си въ нея . . . учение нѣма . . . постоянна срѣща съ фелдфебела, офицери, а пакъ даже младши и старши фейерверкери ще влизатъ съ озъртане при него, въ *неговата стая*, ще има порционъ и ако черпи по-честичко фелдфебела, до година още навѣрно ще стане *младши*, ще му даватъ честь . . . и ни една мрачна мисъль не му минѫ прѣзъ ума, макаръ че прѣди 5 дена единъ *старши*, на когото той зае 5 лева, му свѣтнѫ такъвъ шамаръ, че бѫдѫщиятъ младши забрави и отъ гдѣ е родомъ.

— Ти смѣташъ, като си ми далъ 5 л. на заемъ, та и противъ отечеството можешъ да възставашъ? А?

Запитването бѣше толкова ясно, че сиромахътъ забърка кой на кого дължи.

До самия край на редоветѣ, отъ страна, стояхѫ двама войници. Лицата имъ не се отличаваха особенно отъ другитѣ, но по облѣкло тѣ по-скоро мѣзахѫ на русски каторжници, отколкото на храбри синове на българската армия.

— Кои сѫ тѣзи? попита майоръть, като ги посочи.

— Единиятъ ще бѫде хубавъ вѣстовой, — другиятъ за нищо не го бива, до сега гледа батарейнитѣ свине.

— Ти знаешъ ли да четешъ, обърнѫ се командирътъ къмъ първия.

— Цъ!! . . бѣше отговорътъ и главата му отсѣче нагорѣ.

— А защо се не учеше, продължава самодоволно началника.

— Па имаше момчетия, учехѫ и мене пращахѫ, ама нали е книга пусто, не е чилякъ, гдѣ ще се разберешь...

Батарейниятъ командиръ не намѣри какво да каже.

— Ами ти?

Вмѣсто отговоръ войникътъ го погледнѫ, отпустнѫ очи и се зачерви. Скъсаниятъ му шинелъ съ дветѣ копчета като да казваше: що ли се подигравашь съ менъ?

— Знаешъ ли да броишъ? настояваше началникътъ.

— Знамъ . . . 1. . . 2. . . 4. . . . 6. . . и той спрѣ; туй бѣхѫ всичкитѣ му познания, на 21 година.

Майоръть и старшиятъ офицеръ отъ душа се засмѣхѫ; фелдфебелътъ само се ухили подъ мустакъ.

— Тогава кажи ми колко свине има въ батареята?

— Шесть, господинъ дядка! — той всичкитѣ наричаше така. Виждa се, първиятъ му дядка бѣше му оставилъ силно впечетление.

— Ти и себе си навѣрно броишъ, каза командира. Този пѫть даже фелъфебелътъ се засмѣ високо, а войникътъ още повече се зачерви, погледнѫ на горѣ, на долу и проговори като виновенъ въ нѣщо: не могѫ да ги броѭ . . . всичкитѣ ги знамъ като гледамъ . . . ама не могѫ да броѭ . . .“ и пакъ се зачарви. . . .

— Ето ви вѣстовой, обърнѫ се майоръть къмъ поручика, който се намръщи, но нѣмаше какво да се прави, тѣ отдавно конкурирахѫ по вечеринкитѣ и баловетѣ; тамъ поручикътъ бѣше непобѣдимъ, тука трѣбваше да прѣкланя глава.

Командиръть постоя още малко, искаше да рече нѣколко силни убѣдителни думи на войницитѣ за тѣхното назначение, но поразмисли, извика старшия офицерь и тръгнѫ къмъ файтончето, като остави всѣкиго съ свойтѣ мечти и разочарования. Дисциплината съдържа въ себе си щастие, немилость, затваранія, повишения,—съ една дума всичко, отъ което трепери или за което ламти човѣкъ. Не напразно прѣди година единъ капитанъ крѣщеше на батареята си: „молчатъ, не разсуждать! Азъ съмъ Господъ на трета батарея!“

Толкосъ Господи сѫ завъдихѫ по земата, та не е чудно, че хората прѣстанѫхѫ да вѣрватъ въ небесния.

II

На другия день Димо влизаше въ кѫщата на поручикъ Миловидовъ. Старият вѣстовой Велко радотсно го посрѣщнѫ и почнѫ да расправя длъжноститѣ му. Сутринь, щомъ докаратъ коня, ще събужда поручика: одѣялото силно ще дръпа, понеже той спѣлъ тежко и, на всѣки случай, въ туй врѣме да стои малко на страна; чизмитѣ да не туря никога близо до креватя, защото и рѫката на поручика не била легка. . . . Като се мие, продължаваше Велко, внимавай да не разлѣешь капчица вода на ботушитѣ му; вечерьта когато ги снемашь отваряй си очитѣ да не е кефлия — тогава той не се държи за леглото; единъ пѫть така азъ го смъкнѫхъ на земята заедно съ ботуша . . . че като скочи . . . още ме боли едното ребро. — И цѣла върволица други такива длъжности прѣдаваше щастливиятъ Велко. По едно врѣме пѫтната врата се отвори и въ двора влѣзе Миловидовъ. Вѣстовитѣ замръзнѫхѫ, особенно старият: той замяза на подсѫдимъ при излизане на сѫдиитѣ изъ съвѣщателната стая.

— Здравѣйте, юнаци, каза той величествено.

Тѣ отговорихѫ.

— Донесъ ми рѫкавицитѣ.

Велко хукнѫ, като стрѣла и слѣдъ малко стоеше вече исправенъ, блѣденъ прѣдъ поручика.

— Що не ги опра? — изрева, като гръмотевица пазителтъ на българскитѣ огнища . . . а . . .?

— Слънце нѣмаше, господинъ поручикъ, прошепнѫ, войникътъ и по навикъ замълча.

— Слънце нѣмаше! . . . нали . . . . ядосанно крѣщеше Миловидовъ, като подигаше съ юмрука си брадата на войника все по-горѣ и по-силно; чуваше се само тракане на солдашки зѫби и псувни слѣдъ псувни . . . Поручикътъ усѣщаше удоволствие да псува, когато хазяйчето се намираше въ градината: нему се струваше, че туй е отъ негова страна единъ видъ „намеквания“ на чувствата му къмъ нея, — единъ видъ обяснение въ любовь . . .

Удари 12 часа, той хвърли рѫкавицитѣ въ лицето на вѣстовоя и излѣзе на улицата. Ученици, учители, чиновници бързахѫ, срѣщахѫ се, разминаваxѫ се, отбиваxѫ се, кой въ

кафене, кой въ гостилница; слънцето се показа задъ облацитѣ, небето почнѫ да се прояснява, въ улицитѣ цѣлата атмосфера, като че миришеше на обѣдъ. Нѣколко души работници, подпрѣни на сѣнка до стѣната, жедно гълтахѫ този въздухъ като хвъргахѫ, завистливи и злобни погледи къмъ вратитѣ на гостилницитѣ. Поручикътъ влѣзе въ най-голѣмото кафене въ града. Щомъ отвори вратата, отъ вѫтрѣ се чу каране между двама души; единиятъ, штатски, за нѣщо се оправдаваше; другиятъ, съвсѣмъ младъ подпоручикъ, дигаше щеката. Миловидовъ минѫ прѣзъ кафенето, влѣзе въ ресторана, сне шапката, грациозно и почтително се поклони къмъ едно кюше, въ което седѣше дивизионниятъ командиръ, направи общъ поклонъ на другитѣ офицери и сѣднѫ. До дивизионния ядѣхѫ началникътъ на штаба и адютантътъ. Наистина, присѫтствието на такъвъ началникъ, който можеше когото ще отъ тѣхъ въ два дни да прати въ гостилница „Послѣденъ грошъ“, смущаваше мирнитѣ обѣди на офицеритѣ . . . Но за туй пъкъ, какво неземно наслаждение да имашъ възможность—не да му отдавашъ честь, а да му се кланяшъ както на дамитѣ по вечеринкитѣ. И съ каква любезна снисходителность той имъ прощаваше минутното прѣкѫсване на обѣда.

Разговоритѣ се водѣхѫ шумно и бѣхѫ най-разнообразни—говорѣхѫ за казйонно-офицерски коне, емеритурната касса, танцовални вечеринки, настѫпающия полковой праздникъ, даже единъ се докоснѫ до литературата, като расправи 2—3 пушкински анекдота и все поглеждаше на страна, дали дивизионниятъ командиръ се смѣе. За жалость, началникътъ яростно осѫждаше поведението на Италианцитѣ при Адуа и не чу анекдотитѣ.

— Азъ не могѫ да разберѫ, защо пращатъ въ Италия нашитѣ офицери като че у насъ не може вече да се основе една Военна Академия на културни начала . . . . Нима ний нѣмаме достатъчно способни висши офицери? Туй е просто срамъ за насъ. Висше Училище имаме, Военна Академия нѣма! (Туй бѣше негова галена мечта, защото той бѣше сигуръ, че нѣма кому освѣнъ нему да далѫтъ висшата стратегия, военната история и особенно войнитѣ на Наполеона..) Офицеритѣ съ внимание и почтителность слушахѫ, но щомъ той млъкнѫ пакъ се раздадохѫ:

— Момче! Мисирка! Чорба отъ пиле! Шише вино!...

По едно врѣме началникътъ сложи на масата салфетката и стана, столоветѣ се задвижиха, офицеритѣ се дигнаха приподигна се даже учителтъ по историята, съ когото подполковникътъ се ржкува; на другитѣ само легко кимна съ глава.

Миловидовъ, слѣдъ като се наядѣ, поиска една цигара отъ сидящия до него другарь (той не обичаще нищо да носи въ джебоветѣ си) и мързеливо се дигна, но на излизане не се кланяше вече, защото прѣяде и главно, командиръть го нѣмаше вече тамъ.

Щомъ влѣзе въ градината на кжщата си, той забѣлѣжи опранитѣ ржкавици и отведнажъ му доде на умъ, че те не бѣха опрани на врѣме; но и поручикътъ имаше свои принципи, — никога той не биеше слѣдъ обѣдъ: туй го ядосваше и прѣчеше на правилното смиляне на храната.

Миловидовъ сне мундира, отпустна ремика на гащитѣ, свободно се, оригна лесна, на креватя, като тури отъ едната си страна Воененнъ Журналъ, отъ другата Военнитѣ Извѣстия и слѣдъ малко заспа.

Димо като статуя дрѣмеше до вратата.

III

Честитъ като нѣкоя жена избѣгала отъ харемъ, старията вѣстовой се опжти къмъ казармитѣ, като хвърли послѣденъ съчуственъ погледъ на замѣстника си. Радостьта му бѣше тъй силна, че той даже не мислѣше отначало за батареята, дѣто го чакаше съврѣменнията драконъ, състоящъ отъ безчисленно количество юмруци на разенъ видъ старши, младши, ефрейтори, дядки — било свои, било чужди: чакъ като наближаваше казармитѣ Велко си науми, че пакъ ще се срѣщнатъ съ поручика на учение... „Но тамъ баремъ нѣма да бие само мене“, утѣшаваше се той.

А Димо въ туй врѣме грижливо дрѣха—по дрѣха, чаша по чаша—нареждаше нѣщата на поручика съ такова старание, като че ли всичко туй му бѣ останжло въ наслѣдство отъ баща му; чизмитѣ, чипицитѣ, стари и нови, лъщѣха като огледало. Той примете стаята си, прибра леглото, сѣдна отгорѣ му и се замисли.

—„Дали често ще бие. За кое най-много? Тази вечерь, като се върне, дали ще ме удари?“ И той прѣброяваше въ

ума си да не е забравилъ нѣщо да исчисти. Всички тѣзи мрачни въпроси не би изникнѫли въ главата му, да не бѣше му показалъ Велко такива черни дъмги до едно отъ ребрата си. По природа Димо бѣше жизнерадостенъ— на самѣ, срамѣжливъ—прѣдъ хора, мълчаливъ; и при всичко че само до 6 знаеше да брои и то съ прѣскачаници, неразвитиятъ му мозъкъ работѣше и той все се надѣваше, че за три години въ полка ще се научи да чете и да пише; на всѣка книга или писмо, въ ржцѣтѣ на войницитѣ, той гледаше, като на заровено имане, което искаше да раскопае. Грабнѫтъ отъ широко поле, гдѣто даже теглата се прѣнасяхѫ по-лесно, до свои хора, тласнѫтъ въ казармитѣ, тѣзи усъвършенственни народни затвори, въ които веселитѣ хорá въ празднични дни му се виждахѫ безъ сърдце и навѣвахѫ само хубави въспоминания — Димо имаше единъ идеалъ: да може той съ ржката си, самъ да напише писмо до тѣхнитѣ си. И никой не би подозрѣзъ деликатна душа въ туй сѫщество, което въ батареята считахѫ способно само свини да пасе, а пъкъ веднѫжъ, когато единъ отъ войницитѣ търсеше два лева да прати въ село и отъ човѣкъ на човѣкъ ходѣше и все „нѣмамъ, нѣмамъ“ бѣхѫ отговоритѣ — Димо свинаря, както го наричахѫ другаритѣ, извади изъ джеба си голѣма кърпа, развърза я и протегнѫ паритѣ на войника.

— Бре!.. Бре!.. Свинарьтъ отъ старшията е по богатъ.

— Колко печелишъ на свиня? — подиграваха го нѣкои; но Димо нищо не отговаряше, само се червеше, сякашъ че е докачилъ нѣкого, а вечерьта въ леглото си мислеше: „защо ме закачатъ тѣзи хора, какво съмъ имъ сторилъ?“..

По едно врѣме той доближи до вратата на поручиковата стая и пакъ се върнѫ, хванѫ се за дръжката и я пустнѫ; не се рѣшаваше да влѣзе вжтрѣ. Нему му се струваше, че тамъ има нѣщо такова страшно, необикновенно, което не е за него.

Той продължаваше да се расхожда, като си задаваше новия въпросъ, по-ужасенъ отъ хамлетовия: „ще бие ли, или нѣма да бие?“... „А то тука въ града е хубаво, ако не бие“.... но той не свърши мислитѣ си, защото на дворскитѣ плочи задрънкахѫ шпори. Миловидовъ весело влизаше, тънаникащъ единъ френски романсъ: „c'est moi... c'est moi“ ... Както е извѣстно въ послѣдне врѣме у насъ заставятъ офицеритѣ, по висше желание, да знаѫтъ или

французски или нѣмски езикъ. Идеята, т. е. приказанието е прѣкрасно и дава хубави резултати. Рѣдко ще се намѣри офицеринъ да не знае jusqueau tombeau je te serai fidèle“.. »ma mère est ici, mon père est à Paris« . . . или Fischerin du kleine« . . . Много души познаватъ единъ почтенъ майоръ, който, макаръ прѣхвърлилъ четиредесетьтѣ години, залови се да учи французски; намѣри учитель, накупи книги, книжа, и почнѫ. Професоръть му расправяше басни, расказчета, които майоръть трѣбваше да повтаря съ собствени думи . . . . Но уви! Майоръть не бѣше кривъ: слѣдъ 15 годишна служба той нѣмаше ни една собствена дума — всичкитѣ бѣха казйонни, пронумеровани и прошнуровани.

Поручикъть даже не обърнѫ внимание на вѣстовоя, а право отиде въ стаята, извади една записчица и почнѫ да чете: „ангажирайте ме днесь на кадриля и азъ на всичко ще Ви отговорѫ. Ваша Катина“.

— Хмъ! . . . мислеше си той, не е злѣ . . . 60.000 левчета . . . не е шега. Дано само оня да го нѣма. „Вѣстовой!“ извика той, сѣднѫ на креваля и си протегнѫ краката, като четеше пакъ записчицата. Вѣстовоятъ доде.

— Само че ний ще ги искаме въ брой, инакъ не ни минаватъ, знаемъ ги ний голитѣ обѣщания“... продължаваше сладострастно да мечтае Миловидовъ и, като забѣзѣжи войника, приповдигнѫ единия си кракъ. Вѣстовоятъ не разбра знака.

— Какво дзяпашъ, снемай ботушитѣ, говедо!

Едвали докторъ се залавя за операция съ такова внимание съ каквото Димо се хванѫ за ботушитѣ на поручика. „Въ сѫщность много ли сѫ 60,000 лева . . . Ивановъ зе 80.000 х. Петковъ 120.000 . . . но какво да се прави, нѣма друга, па тѣ и кѫща иматъ, разбира се, тамъ ще живѣѫ при баща ѝ, той не е лошъ човѣкъ и май слабичъкъ вече“. . . .

— Приготви ми парадната форма и орденитѣ.

Думата орденитѣ бѣше произнесена съ такъвъ тонъ и въ множественно число, като че ли поручикъть бѣ пролѣлъ поне два литъра отъ драгоцѣнната си кръвь, а туй се отнасяше до орденътъ, раздаванъ по случай посрѣщането на благополучно царствующия днесь князъ. Димо донесе приготвенитѣ нѣща за вечеринката отъ стария вѣстовой и поручикъть почнѫ да се облича; стоящъ до умивалника въ очакване, Димо гледаше началника и си мислеше: бе той не е толкова лошъ!

— „На кой ли кадрилъ да я ангажирамъ, смяташе Миловидовъ, . . . на първия не щѫ . . . и си наведе главата надъ легена съ такъвъ видъ, съ какъвто навѣрно ще се навождатъ хората въ 25-ия вѣкъ, когато съ едно движение ще се натиска пружинка и човѣкъ ще се омива. Наистина, той съ своитѣ рѫцѣ си триеше лицето, но водата сѣкашъ отъ небето падаше, сапунътъ ту изчезваше, то се появяваше въ рѫцѣтѣ на Дима, а слѣдъ свършване, като хвърленъ отъ нѣкоя фея, пишкирътъ покри главата на поручика. Миловидовъ бѣше почти готовъ. Завалѣ дъждъ.

— Донесь ми галошитѣ. Тука вѣстовоятъ замръзнѫ. „Ще бие, ще бие,“ минѫ му бързо прѣзъ ума. Никакви галоши не сѫ му прѣдавали.

— Какво ме гледашъ, донесь ми галошитѣ.

— Иванъ не ми е прѣдалъ . . . господинъ поручикъ . .

— Какво не ги е прѣдалъ, сукинъ синъ, скоро да ги намѣришъ.

Войникътъ изчезнѫ, но нищо не намѣри, защото хозяйката отдавна, като ги видѣ на двора скъсани на 3 мѣста, хвърли ги на боклука — хичъ носи ли офицеринъ такива галоши, казваше тя на Велка, който дойде въ ужасъ. Поручикътъ вечерно врѣме ги туряше за въ клуба, даже единъ пѫть случайно бѣше ги промѣнилъ. За щастие отъ тогава въ сѫбботи дъждъ не валѣ, хозяйката и стария вѣстовой ни дума за тѣхъ—и всичко се струпа сега на бѣдния Димо. Отчаенъ се вмъкнѫ той въ стаята и, като видѣ лицето на поручика, бѣ готовъ да се съгласи отъ кожата му да направѫтъ галоши само да го нѣма тука.

— Нѣма, г нъ поручикъ. . . .

— Нѣма а? . . . Нѣма? . . . тъй ви учѫтъ да пазите офицерскитѣ нѣща . . . Прѣзъ главата му минѫ, че вали дъждъ, той е съ лакировани чипици, 2 лева трѣбва за файтонъ. . . . Гдѣ сѫ тѣ? . . . а?. . . говедо съ говедо, крѣщеше по-ядосано Миловидовъ и още влажната му рѫка се замаха въ въздуха надъ главата на Димо.

— Маршъ свиня, на вънъ, да умрѣшъ, а безъ галоши да се не връщашъ. Димо изчезнѫ като призракъ.

— Навѣрно свирѫтъ вече валсъ, прошепнѫ поручикътъ, тя е тамъ—и пакъ 60-тѣ хил. лева заблѣстяхѫ прѣдъ очитѣ му.

— Вѣстовой, извика той, докарай кола!

Колата додохѫ. Миловидовъ, потънѫлъ въ о-де-колонъ, се готвеше да излиза и когато Димо му отваряше вратата

пакъ му доде въ ума, че хвъркнахѫ 2 лева и искаше му се да стовари за сбогомъ на вѣстовоя още една; но съ наметнатъ шинель бѣше неудобно, та и ржкавицитѣ му сѫ съвсѣмъ нови.

* * *

Слѣдъ половинъ часъ поручикътъ вече се носеше изъ салона съ шейсетьтѣхъ хиляди лева на рамо, чупеше се на дѣсно прѣдъ дамитѣ, на лѣво прѣдъ началството и на 2-ия кадриль, който той дирижираше, сияеше до тази, която за него бѣше по-горѣ отъ всѣкакви конкурси за Италия, даже Белгия. Колко нѣженъ той бѣше съ нея, въ врѣме на антракта, който нарочно протакаше. Ржката, сѫща ржка, която прѣди малко смазваща войнишки зѫби, сега страстно стискаше малка ржчица, на всѣко балансе грубия гласъ се мѫчеше да става сладъкъ като ѝ говореше:

— Вий само когато ме познаете пò отъ близо тогава ще ме оцѣните — и тя, прѣнесена въ мечти довѣрчиво се облѣгаше на ржката му; сърдцето ѝ биеше тъй сило, тъй близо до него, че той се вслушваше въ туй удряне, — като че наполеонитѣ единъ по единъ падахѫ въ джеба му.

* * *

Въ сѫщо врѣме Димо, облѣгнѫтъ на желѣзата на креватя, си мислеше: „удари ме, удари; имаше право Велко, и защо?... И Димо си припомни своята радость; — като пристигне въ полка, ще види градъ, ще живѣе въ него, ще се научи да чете — и станѫ му криво, криво на душата; той се отпустнѫ на възглавницата: мислитѣ му го отнесохѫ отново къмъ село, послѣ въ казармитѣ и той, който никога не мислеше, съ гласъ прошепнѫ: „при свинетѣ по-хубаво ми бѣше, много по-хубаво“!

IV

Отъ този день на челото на Дима легнѫ нѣкакъ въ мраченъ облакъ. Мълчаливъ и порано, той сега почти прѣстанѫ да говори и още повече се съсрѣдоточи въ себе си.

Ни крѣщенията, ни псувнитѣ, ни ударитѣ на поручика не извикваха нищо на лицето му. Той сѣкашъ бѣ загубилъ най-простото чувство — да усѣща физически болки, и Миловидовъ отдаващъ всичко туй на грубитѣ му нерви и дебелата му кожа, продължаваше да му присажда дисципли-

ната, съ тайна гордость, че надали въ цѣлата армия има такъвъ образцовъ офицеринъ.

Като знаеше Миловидовъ, че батарейниятъ командиръ му е назначилъ този вѣстовой на инатъ, той искарваше злобата си на войника и въ сѫщо врѣме прѣдъ командира се чупеше тъй, както прѣдъ годеницата си, до официалния годежъ. Слѣдъ годежа той ходеше у тѣхъ най-много кѫдѣ обѣдъ, или вечерьта, но държеше се вече като въ кѫщи си: Ползуваше се съ файтонътъ имъ, пушеше само бабалъковитѣ папироси, които намираше най-подходящи за него и най-сетнѣ би се прѣнесълъ съвсѣмъ да не бѣхѫ тѣзи пусти български прѣдразсѫдъци, които му костуваха 25 лева въ мѣсеца за кирия. Съ другаритѣ си той прѣкъсна всѣкакви сношения, годеницата си запозна само съ полковия командиръ и женени офицери, и то не съ всички. По вечеринкитѣ я слѣдеше по-строго отъ майка и едно врѣме, запрѣщаваше и́ да танцува съ нѣкои, да не влиза съ кого и да било въ буфета, макаръ че самъ щомъ видѣше нѣколко души да се черпѫтъ полегичка се примъкваше до тѣхъ, нѣкакъ си небрѣжно си напълняше една чаша, отведнѫжъ се вмѣсваше въ разговора, още по небрѣжно испиеше бирата и като видѣше гарсона съ книжка въ рѫка, исчезваше въ тълпата. Годеницата не можеше да разбере туй ревнуване. И единъ пѫть, когато младъ, пъргавъ подпоручикъ като пружина се исправи прѣдъ нея и елагантно произнесе, удрящъ шпоритѣ: „ще ли ощастливите, госпожице, единъ простъ смъртенъ съ единъ валсъ?“ — тя се озърна, зачерви се и тихо каза:

— Не знамъ, право, питайте годеника ми.

Любовьта на Миловидова бѣше сериозна, зрѣла; той не обичаше никакви сантименталности, купуване гривни, бонбони, цвѣтя, при всичко че съ радость прие отъ бабалъка си срѣбърната кутия за цигари, толкова повече че неговата кожена мязаше вече на тъй безслѣдно загубенитѣ галоши.

Отъ своя страна поручикътъ пращаше, въ свободно врѣме Димо да мете у тѣхъ двора, да кълца месото. да мие файтона. Но щомъ се явяваше Миловидовъ вѣстовоятъ исчезваше.

— Остави го бе, казваше често старият, нека си хапне послѣ съ слугинята.

— Не може, отговаряше внушително поручикътъ. Войникътъ трѣбва да яде тамъ гдѣто му се полага; тѣ сѫ военни работи, вий ги не разбирате, довръшваше той, като си пъл-

неше ченията. И Димо доволенъ се махваше. Него не съблазняваше ни миризмата на печено пиле, ни бѣлия хлѣбъ, ни младата готвачка. която го обикаляше

— На, на, Димо, казваше винаги тя и му подаваше нѣщо за ядене завито въ вѣстникъ.

Той земаше само да не се разсърди момичето и отиваше въ едно малко дюкянче, гдѣто се хранѣха вѣстовитѣ отъ тази махала. . . . .

Въ едно кюшенце, до мръсна отъ години маса, седѣха четири души. Трима отъ тѣхъ държаха въ рѫцѣтѣ си по голѣмъ комать солдашки хлѣбъ; на масата бѣха сложени тенекиенни чении съ порции фасуль за 20 пари. Сѣдна и Димо, зарѫча половинъ порция, гуди прѣдъ всичкитѣ вѣстника, прѣзъ който стърчаха пилешки крака и почна да яде.

— Ти ептенъ си зелъ акъла на тази готвачка, каза 4-ия вѣстовой, Станко, който дохаждаше тука само да се види съ другаритѣ си.

— Сама ги даде, тихо отговори Димо.

— Че туй му е морафета, засмѣ се аристократическиятъ вѣстовой. Той служеше при единъ ординарецъ, комуто носѣха ядене въ кѫщи отъ най-добрата гостилница. Офицерина повечето пѫти ядеше въ двореца или на гости, тъй щото Станко унищожаваше ординарския обѣдъ, пиеше вино съ сода, пушеше папироси съ мундштукъ и почти всѣки праздникъ получаваше 2-3 лева бакшишъ.

— И до сега, хвалеше се той, съ пръстъ не ме е бутнѫлъ, па ботуши що ми е далъ. . . щомъ малко се скъсатъ — „на Станко;„ вчера едни продадохъ за 8 лева.

— Ти при моя подпоручикъ да постоишъ, че да видишъ ботуши — като ти зашари съ тѣхъ по сурата, каза „битиятъ Иванъ“, защото всѣки денъ се явяваше съ новъ бѣлѣгъ на лицето.

— Азъ пѫкъ биля и незнамъ гдѣ се храни поручика ми. . . . страшна стипца. . . Ама за бой не могна се оплача, до сега петь пѫти само ме е билъ. . . па и удря като жена, подскача на горѣ. . . да умрешъ отъ смѣхъ! — расправяше комшията на Ивана.

Вѣстовоятъ на ординареца заръча 1 ока вино, 5 чаши и важно, като поручика си навѣрно, почна да си човърка зъбитѣ съ тънка дълга клечица. И този процесъ, вѣрвамъ, му доста-

вяше по-голѣмо наслаждение отъ самото ядене, тъй самодоволно и небрѣжно той прѣмѣстваше клечицата.

— Е ти какъ си съ твоя отъ вчера? попита той Дима. много ли те би?

— Вчера не ме е билъ, каза Димо.

— Бре . . . че какъ така?

— Нѣмаше го цѣлъ день въ кѫщи, а днесъ право отиде тамъ и сѣднѫ да яде.

— Бе ти що му мълчишъ! обади се едно кѫсо съ живи очи македонче, като е офицеринъ та не е Господъ я!

— Че какво да го правѭ? кому да се оплачѫ?

— Много си сербезъ ти, проговори Иванъ, че не те бъхти твоя. . . .

— Нека ме удари само, скърцнѫ съ зѫби македончето.

Никой не му възрази, защото всички знаяхѫ какъ чакаше той една нощь, съ ножъ въ рѫка, старшия си въ конюшната, за гдѣто го напсува на майка и благодарение само на случайна командировка сѫща вечерь старшиятъ се отърва отъ мстителния подчиненъ.

Слѣдъ свършване на обѣда, Димо отиде въ кѫщата на поручиковата годеница Иванъ съ другаря си тръгнѫхѫ да соскатъ коне; вѣстовоятъ на ординареца продължаваше да си чисти зѫбитѣ, а македончето се облѣгнѫ на масата, като каза за офицерина си: може да почака малко.

V

Настѫпи есень. Листята попадахѫ отъ дърветата, цѣлата природа се удрѣма, като нѣкой изгоненъ отъ служба чиновникъ; но още повече се е умислилъ Димо, въ душата му нахлъта зима, хладна, неутѣшителна.

Миловидовъ се готвеше за свадба и съ помощьта на вѣстовоя, брачната стая въ кѫщата на бабалъка заприлича на малъкъ павильонъ въ нѣкое изложение. Широки дюшеци, копринени юргани, новъ за 2-ма души креватъ, нѣколко долни дрѣхи – било купени, било изработено съ ржичкитѣ на годеницата, два чифта чехли—едни за всѣкий день, други въ споменъ на първата цѣлувка. Всичко туй говореше за безконечното щастие, което очакваше поручика; но той повечето се въртеше послѣдно врѣме въ кабинета на стария, гдѣто се

чернѣеше голѣма американска несгоряема касса, която отъ толкова мѣсеци му горѣше сърдцето.

Настанѫха студове; Миловидовъ единъ день се връщаше отъ казармитѣ не особенно расположенъ, тамъ имъ прочетоха конфидиціално писмо отъ Военното министерство: да наблюдаватъ за вѣстовитѣ си зимно врѣме и да не имъ позволяватъ употрѣбяване на мангали, понеже тѣ сѫ опасни и може да има смъртенъ случай.

Той влѣзе въ стаята на вѣстовоя си. Димо седѣше замисленъ на кревата си и нѣкакъ отчаяно гледаше прѣдъ себе си, той не усѣти поручика.

— Какво си се опуйчилъ, свиня; гемиитѣ ти ли сѫ потънѫли нѣкѫдѣ . . . не ме ли виждашъ? — Димо скочи.

Днесь, особенно днесь той не искаше да го биятъ. Вчера му писаха отъ дома, че баща му умрѣлъ, а съ него умрѣла и работата и хлѣба.

— Баща ми се поминѫлъ, Г-нъ Поручикъ.

Тука на минута въ офицерина се събуди съзнание, че прѣдъ него стои сѫщество, което сѫщо знае да страда и да тѫжи, като другитѣ; но туй бѣше за минута.

— Баща ти умрѣлъ!.... На служба нѣма бащи и майки; чунки азъ нѣма да умрѫ и ти нѣма да пукнешь единъ день. Скоро да ми приберешъ нѫщата въ сандъка! Но отведнѫжъ приказъ му минѫ прѣзъ ума, като видѣ мангала и затворенитѣ прозорци — той кипнѫ.

— Не ти ли казвахъ да не палишъ мангалъ! —

Димо мълчеше.

— Не ти ли казвахъ?.. като куче ще прострешь крака, а ний утрѣ пакъ зарадъ васъ да се влачимъ да ни го опѣватъ . . . и още отпускъ ми искашъ, говедо съ говедо а?..

И този „човѣкъ-звѣрь“ въ униформа доближи до вѣстовоя. Съ нѣкакво сладострастие той слагаше ударъ слѣдъ ударъ по лицето му.

Въ очитѣ на Дима се показахѫ сълзи, сълзи войнишки, едри каквито сѫ и самитѣ имъ тегла. Миловидовъ съ прѣзрѣние го ритнѫ съ ботуша си, излѣзе и отиде у годеницата си, която испращаше поканитѣ за вѣнчалния обрядъ.

Той видѣ, че тамъ бѣхѫ готови,—слугинята вече се готвеше да ги занесе на пощата и безъ да се спрѣ при годеницата влѣзе при стария.

— Добъръ день, зете, каза весело той.

Зетя спокойно седнѫ срѣщу него.

— Да нѣмашъ нужда отъ пари? Колко ти трѣбватъ?... Азъ искамъ свадбата да се помни.

—За свадбата азъ имамъ колкото ми трѣбва, отговори поручикътъ, но азъ додохъ да ти наумѫ нѣщо. Когато се годявахъ за Катина, хората казвахѫ, че ти давашъ за нея 60.000 лева.

Старецътъ се стрѣснѫ.

— Кой ти каза?

— Хората, спокойно произнесе зетьтъ.

— Хората не сѫ те излъгали, азъ записахъ на нейно име 60.000 л., па като умрѫ всичко е нейно . . .

— Нѣма що да мрешъ, дѣдо Иване, само азъ искамъ да се запишѫтъ и на мое име 80.000 лева.

— Ти лудъ ли си, извика старецътъ... 80.000 лева!..

— Че ти лудъ ли си, като ги имашъ 400.000, още по-спокойно каза Миловидовъ.

Дѣдо Иванъ почнѫ да се ядосва.

— 80.000 лева! Че азъ съ 80.000 лева ще намѣрѫ двайсеть като тебе.

— Хубаво.

— Ще намѣрѫ!

— Прѣкрасно.

— И не щѫ да те знаѫ!

— Добрѣ, само че ти забрави — поканитѣ сѫ распратени вече.

— Демекъ, ти искашъ резилъ да ме направишъ?

— Защо, дѣдо Иване, брой ми сега въ злато 20.000, дай ми полица за 60.000 л. и нѣма никакъвъ резилликъ.

Дѣдо Иванъ отпустнѫ глава на масата; нему идеше да заплюе, да исхвърли на вънъ като послѣденъ негодникъ този блѣстящъ офицеринъ, но той си прѣдстави всичкия скандалъ слѣдъ туй . . . Язъкъ тогава и за момичето и за старата и за него—най-почтенниятъ гражданинъ въ окржга.

— Ако не щешъ, дѣдо Иване, обади се Миловидовъ, прощавай тогава, ето ти и пръстеня на дъщеря ти...

Старецътъ станѫ отъ стола, устнитѣ му трѣперѣхѫ отъ ядъ, той извади 2 торбички съ наполеони отъ кассата, написа чекъ — хвърли всичко прѣдъ поручика и излѣзе, като

каза: още днесь да ми се пилѣете отъ тукъ, азъ въ кѫщата си не щѫ янкесиджии!

Но поручикътъ не го слушаше, той внимателно разглеждаше подписа на чека и теглеше златото . . . А въ туй врѣме годеницата, честита, весела, се обличаше въ вѣнчална рокля и мечтателно поглеждаше къмъ кабинета на бащата. Млада, хубава, безгрижна, гордѣливо застанѫла прѣдъ голѣмо огледало, тя никога не би повѣрвала, че може би още при първа срѣща на самѣ съ мѫжа си — той ще ѝ пришепне и за нейнитѣ 60.000 лева.

Блаженъ се връщаше Миловидовъ въ кѫщата си да се облича.

— Димо, да ми испратишъ послѣ нѣщата съ хамалинъ на гарата. Азъ заминавамъ днесь. Лицето на вѣстовоя свѣтнѫ.

Поручикътъ тракаше въ джеба си пари и по едно врѣме извади цѣла шепа срѣбърни монети по 5 л., по 2 л., по 1 л. и по 50 стотинки.

— Димо, каза той. Димо доде.

— На ти туй да испиешъ за мое здравие, и той му хвърли 50 ст. Димо ги дигнѫ.

Слѣдъ малко Миловидовъ тържественно влизаше въ черквата. А Димо нагласи нѣщата на една количка, прати ги на гарата и весело тръгнѫ въ казармитѣ. Изъ пѫтя той извади 50-тѣхъ стотинки на поручика, погледнѫ ги и, поскоро съ прѣзрѣние, отколкото съ ядъ, ги хвърли на земята.

VI.

Когато испращахѫ Миловидова на гарата, слѣдъ като тренътъ изчезнѫ съ младоженцитѣ, офицеритѣ заговорихѫ за тѣхъ.

— Удари кьораво, каза единъ завистливо.

— Язъкъ за жена му, на втория день ще я прѣбие . . .

— Ако не я е билъ вече . . .

— Азъ не бихъ желалъ да бѫдѫ ни на мѣстото на жена му, ни на вѣстовоя му.

— Че то е едно и сѫщо. . .

— Аманъ отъ вашитѣ хуманни идеи, обади се офицеринътъ на „бития Иванъ“. Ако искате да имаме армия, трѣбва да има дисциплина, а дисциплината безъ бой е свадба безъ жена — и той самъ се засмѣ на остроумието си.

Батарейниятъ командиръ и старшиятъ офицеръ на Миловидова вървѣхѫ отъ страна.

— Азъ би желалъ да земѫ вѣстовоя му, каза старшиятъ офицеръ.

— Онуй диване гдѣто пасеше свинетѣ? . . . . засмѣ се командира.

— Той е много кротъкъ и главното научи се да готви при дѣдо му.

— Както щете, но азъ ви увѣрявамъ, че той е по-глупавъ отъ чепиками, усмихнѫто произнесе майорътъ, доволенъ вижда се, че е по-уменъ отъ чепицитѣ си. Впрочемъ земете го, азъ го назначихъ вѣстовой при Миловидова на шега, не е чудно да се е поправилъ сега. Войската е школа за народа, не напраздно каза туй Наполеонъ — и той истръпнѫ при звука на името Наполеонъ.

— Тъй щото, продължаваше командирътъ, вий нѣма да забравите да ми донесете 20 наполеона, на ли?

— Бѫдете спокойни, толкова повече че утрѣ, слѣдъ туй, азъ бихъ желалъ да отидѫ на ловъ малко по-далечъ.

— Да, да, можете. Тъй щото вий ще кажете, или ще пишете въ батареята, понеже азъ нѣма да додѫ, подпоручикътъ да гони ѣздовитѣ. И тъй до виждане, до утрѣ, азъ ще ви чакамъ, добъръ апетитъ.

— Mercі! и подобно, господинъ майоръ. И тѣ се раздѣлихѫ.

* * *

Слѣдъ 2 дена Димо бѣше назначенъ вѣстовой при старшия офицеръ. Но този пѫть той съ отчаяне напустнѫ казармитѣ, макаръ че цѣлата батарея хвалеше капитанина. Ни единъ зѫбъ до сега не е избилъ, ни едно ребро; дипъ ако много се разсърди на учение, земе войника за яката и го изхвърли изъ строя.

— Капитанинътъ обича да се шегува, говореше фелдфебелътъ за него.

VII.

Старшиятъ офицеръ живѣеше въ голѣма кѫща, съ градина на около. Распрѣдѣлението и назначението на стаитѣ бѣше най-строго: спалнята на капитаншата, стая за по-голѣмитѣ дѣца, за слугинята на пеленачето, салонъ за гости, въ който никой освѣнь госпожата нѣмаше право да влиза, по стѣнитѣ

закачени около 20 фотографии на капитанина, въ различни форми, чинове и пози, особенно една, най-голѣмата, въ която той убива мечка,—намѣрена отъ селенитѣ въ не знамъ кое, село умрѣла срѣдъ гората. Но на старитѣ фотографии, както и на послѣднитѣ, съ брада и безъ брада, изразътъ на очитѣ си е останѫлъ сѫщия: — сладичъкъ, кротичъкъ, като че ли въ тѣзи минути прѣдъ него се мѣркаше полковоя, или батарейния му командиръ. На кръгла маса лѣжеше срѣбърна чения, пълна съ визитни картички, до тѣхъ поканитѣ отъ двореца и фигурки отъ котильона. Отъ срѣща—висѣхѫ, по-голѣми отъ самитѣ прозорци—портретитѣ на Княза и Княгинята, украсени съ цвѣтя. Подъ тѣхъ, въ рамка, офицерскиятъ аттестатъ на капитанина. До салона частниятъ му кабинетъ — въ него той рѣшава тактическитѣ задачи, критикува Наполеона, чете приказитѣ и си почива слѣдъ обѣдъ. Въ едната половина на стаята бѣхѫ окачени пушки, ловджийски ножове, мрѣжи за дивечь. . . . Капитанинътъ се гордѣеше съ туй, повече отколкото съ ордена за храбрость. „Война! —. На война те каратъ зорланъ, има си хасъ да не бѫдешъ храбръ, а тука самъ на самѣ съ мечка“.... говореше той като сочеше картината.... Сетнѣ идѣхѫ: обѣдната стая, коридорътъ и кухнята, съ кюше за вѣстовоя. Въ градината всѣкакъвъ видъ фруктови дървета, дъсчена барака за птици, гълѫбарникъ, яхъръ за файтончето,—конетѣ живѣхѫ и се хранѣхѫ въ полка; за колата мѣсто не се намѣри, понеже командиръ̀тъ държеше тамъ своята. Три кучета се расхождахѫ изъ двора, доволни, прѣяли, защото повече отъ недѣля капитанинътъ не ги е закачалъ.

Всичко туй удряше до нейдѣ си на малко чифличе на руски помѣщикъ, а самиятъ притѣжатель мязаше ту на Собакевича,—разбира се, съ подчинени, ту на Ноздрева, макаръ че въ образованието си не отиде по-далечъ отъ Петрушка: на 35 години старши офицеръ, той не можеше, кога чете, да не чете на гласъ....

Ето какво хозяйство чакаше Дима. Но Димо съ ревность се залови за новата си работа. Въ 5 часа той ставаше, чистеше самовара, кухнята, прибираше кабинета и салона, метеше двора, хранеше или колеше пилета. Въ $8^1/_2$ ч. правеше чай на капитанина; послѣ ходеше на пазаря. Въ 10 ч. туряше чайника за госпожата, която слѣдъ туй слизаше въ кухнята, даваше распореждания за обѣдъ, качваше

се пакъ въ спалнята, караше се на слугинята да гледа хубаво малкото дѣте и отиваше у комшиитѣ, да види какво ново има по махалата. Въ 12 ч. слагаше масата и служеше въ врѣме на обѣда. Слѣдъ обѣдъ, ялъ-не-ялъ, капитанинътъ или госпожата ту го викахѫ за нѣщо, ту го пращахѫ нѣкѫдѣ Но тѣ не го правѣхѫ отъ зло сърдце. Капитанинътъ смѣташе, че на войника стигатъ петь минути и да се наяде и да смели храната, а на госпожата даже не ѝ дохождаше на ума, че човѣкъ може да бѫде гладенъ, когато тя се е наяла. Миенето на чениии кухнята заемаше около два часа, слѣдъ което той хранеше кучетата, чистеше колата, пушкитѣ и подиръ туй до самата вечерь бѣше само на расположение на капитаншата: ту въ аптеката, ту при жената на нѣкой поручикъ, при шивачката, при нѣкоя си баба Фона и т. н. Вечерьта тѣ почти винаги ходѣхѫ на гости, а Димо въ туй врѣме приспиваше по-голѣмитѣ дѣца, като имъ расправяше за село.

— Тебъ, Димо страхъ ли те е отъ тате? пита го седмогодишниятъ синъ на капитанина.

— Не, Петре.

— Защо?

— Той е добъръ, не бие никого.

— И азъ, като станѫ офицеринъ, нѣма да те биѫ, Димо, шъпне съньливо дѣтето.

Хитричко, съ усмивка, полека Димо се дръпва отъ креватчето му, като забѣлѣжи, че то не го слуша вече и си затваря очичкитѣ; сетнѣ отива, лѣга на сламенника си и при най-малъкъ шумъ се стрѣска всѣки петь минути, понѣкога до три часа зараньта, да не се е върнѫлъ капитанинътъ, за да му снѣме ботушитѣ. Въ съвсѣмъ свободно врѣме, когато Димо нѣмаше никаква работа или слугинята пере пелени, или ходеше на баня съ госпожата, на Дима повѣряваха малкото момиченце. И въ рѫцѣтѣ на този человѣкъ, който нищо не е челъ за гледане на дѣца, безъ въспитание и образование, дѣтето не само че плачеше по-рѣдко, отъ колкото у самата майка, но бѣше винаги весело. Какво не измисляше Димо само да го залъгва. Лаеше му като куче, прѣструваше се че плаче, носеше го на рамото си, даваше му паритѣ си да играе съ тѣхъ, топлеше му млѣко и го хранеше, когато друго не помагаше.

Но спокойствието на Дима бѣше само видимо. Наистина Капитанинътъ винаги весело минаваше край него, поздравя-

ваше го и като че ли говореше съ очитѣ си: виждашъ ли, Димо, колко съмъ добъръ, толкова пѫти минавамъ по край тебе и ни единъ пѫть не съмъ те ударилъ Но пъкъ съ госпожата бѣше инакъ. Той почна да се бои отъ нея, повече нежели отъ капитанина, стоеше прѣдъ нея по-смирно, отколкото прѣдъ него, нѣколко пѫти дори неволно и отдава честь и най-сетнѣ работитѣ се обърнѫха така, като че ли тя бѣше старши офицеръ въ батареята. Тя го пращаше на баня, не го пущаше въ отпускъ и цѣли часове му обясняваше страницитѣ на Дисциплинарния Уставъ: Жената на офицерина е офицерша—значи началникъ, и войникътъ нѣма право прѣдъ нея да пуши, да сѣди и да се смѣе безъ приказание. Капитанинътъ, който прѣдпочиташе лова отъ всичко, даже не обръщаше внимание, че военниятъ му авторитетъ се подкопаваше отъ собствената му жена. Колко пѫти той даваше приказание на Димо да докара коня, да отиде при фелдфебела и слѣдъ малко гледаше, че вѣстоваятъ се връща отъ нѣкѫдѣ съ нѣкоя бохча.

Никѫдѣ Димо не намираше спокойствие отъ воинствената госпожа, прѣдъ която и самиятъ капитанинъ понѣкога мѣзаше на вѣстовой. Въ кухнята ченитѣ били не омити, ненаредени, самоваръ не лъщѣлъ, дъскитѣ били мръсни, яхнията прѣгоряла, като че ли Димо е свършилъ нѣкѫдѣ висши курсове по стопанство. Дворътъ билъ пометенъ на-двѣ, на-три, тръндафилитѣ не цъвтѣли, салонътъ миришълъ на казарми отъ какъ той го прѣбира. Уручасвалъ дѣтето когато го държи, едвамъ заспивало слѣдъ туй. И когато единъ день намѣри въшка на дрѣшкитѣ му, тя го изгони отъ кѫщи.

— Вънъ, вънъ, свиня, мръсникъ, маршъ отъ тука, маршъ!— извика тя така величественно, че и самиятъ полковой командиръ би и позавидѣлъ. Въ сѫщия день Димо, разбира се, пакъ се върна; какво е офицеринъ безъ вѣстовой? Но отъ тогава госпожата, като Людвикъ XI, ходеше въ кухнята винаги щомъ и трѣбваше да излѣе жлъчката си на нѣкого.

— Туй е яхния, туй мяза на яхния! Жена си да хранишъ съ такъвзъ яхния!

И Димо се убѣди, че тукъ е по-лошо и отъ свинетѣ и отъ поручика. Единъ день капитанинътъ покани гости на обѣдъ; вечерьта съ тѣхъ заедно щѣха да отидѫтъ на вечеринка.

Отъ самата зарань Димо се бѣ растичалъ. Нареждай масата въ салона, коли гѫски и пилета, на пазаръ, дѣцата гледай да не паднѫтъ нѣкѫдѣ въ градината, при шивачката на госпожата, при военния портной за ржкавици, при майорша тази и онази, на фурнята, за вино, гледай конетѣ на офицери, пристигнѫли канени-не-канени. Отъ 5 часа сутрьнта до 4 вечерьта Димо нито сѣднѫ, нито хапнѫ нѣщо. Краката се отказвахѫ да ходѫтъ, мозъкътъ работеше усилено, биеше като нѣкой електрически токъ въ главата.

— Скоро за дрѣшката! — извика госпожата.

Димо излѣзе, но надали помнеше какъ отиде, какъ я зе, какъ единъ офицеринъ го срѣщнѫ на улицата, спрѣ го че не му отдалъ честь и почнѫ да го бие, като развали нѣколко гънки надрѣшката. Той дойде въ себе си само когато госпожата като тигрица се спустнѫ отгорѣ му.

— Какво си ми направилъ дрѣшката, мръсникъ, въшлю. Тя мѣзаше на змия въ тази минута, способна да ухапе собственното си дѣте.

— Туй дрѣшка ли е, куче съ куче?

— Че азъ не съмъ я шилъ госпожо, произнесе Димо.

— Какво, какво, краста недна! — и деликатната ржичка, прѣдназначена за нѣжни цѣлувки на пламенни свѣтски кавалери, рѣшително се залѣпи до страната на Димо. Тя още посилно се разядоса и хвърли къмъ него ютията що държеше въ другата ржка. Ютията опари пръститѣ му и паднѫ на краката.

— Скоро, скоро, свиня, да я занесешъ назадъ и сега да додешъ.

Слѣдъ малко тя се кѫдреше въ салона.

Димо машинално сѣднѫ и като снопъ се стовари на леглото.

„Боже, Боже, мислеше той, и азъ съмъ човѣкъ. Какъ ще се върнѫ сега въ село. Димо свине пасълъ, Димо поручика го билъ, Димо жена го ударила, Димо е магаре, куче, мръсникъ, въшлю, краста“.—Той не усѣщаше физическа болка отъ опарването, но цѣлиятъ му организъмъ трепереше.

„Защо ли ме докарахѫ тукъ ако за нищо не ме бива? А още 2 години, цѣли 2 години!“ И той се зарови въ възглавницата си и заплака като дѣте. И минѫ му прѣзъ ума всичкиятъ войнишки животъ и той видѣ, че никой освѣнъ малкото дѣтенце на капитанина не му се усмихваше и само кучетата тичахѫ слѣдъ него по двора, като имъ носеше ѣде-

не. Той ставаше по-мраченъ и по-мраченъ и сълзи, може би всичкитѣ му сълзи, се полѣхж по лицето му.

Зе да се мръква.

— Що ли го нѣма онуй говедо, каза госпожата, като се оглеждаше въ огледалото. Аманъ отъ такива вѣстовой, утрѣ ще го смѣнж! Чакай да видж дали е стоплилъ баремъ ѣденето. Пакъ ще рече, че не сварилъ!

Тя зе свѣщь и отиде въ кухнята, но щомъ отвори вратата, извика като луда и паднж. Майката гости, ком-, шийки се събрахж на този викъ, кой съ ламба,,кой съ свѣщь.

Прѣзъ полуотворенитѣ врата. въ полутъмната стая се мѣркаше Димо, увиснжлъ въ въздуха до самия си креватъ; на земята, подъ краката му, се бѣлѣеше дрѣшката на капитаншата.

— Дъще, Еленке, чедо . . . доди въ себе си. . . мамино погледни ме. . . не се тревожи отъ такива работи. . . На ли знаешъ че страдашъ отъ сърдцебиене. —И всички присжтствующи, кой за докторъ, кой за лѣкарство, се разтичахж и разшетахж около капитаншата. . . . . .

А бѣдниятъ Димо исчезнж безслѣдно, безъ шумъ, безъ да каже нѣкому послѣдня дума, послѣдно прости, своитѣ тегла или проклятия. Той нѣмаше никого наоколо си да му се оплаче и да пише — не свари да се научи.

——

На другия день накапитанина назначихж новъ вѣстовой.

Егоистъ ли е човѣкъ?

Публична лекция отъ Т. Липпсъ [1]).

Какви сж мотивитѣ на човѣшкитѣ дѣйствия? Една теория твърди, че всички възможни човѣшки мотиви сж въ крайната си сжщность необходимо е г о и с т и ч н и. Да би било тъй, тогава щѣше да има само една егоистична етика. Егоизмътъ щѣше да бжде едничкиятъ възможенъ нравственъ принципъ. Всички нравственни искания би се съдържали въ заповѣдьта: „бжди егоистъ," само съ прибавката: р а з у м е н ъ егоистъ; помни, какво най-много въ всѣки отдѣленъ случай служи дйствително на твоитѣ своекористни интереси.

Но вѣрно ли е това твърдене? Хората егоисти ли сж и нищо друго освѣнъ егоисти? Не можемъ отговори на тоя въпросъ, безъ да сме установили, какво ще разбираме подъ думата „егоистъ." Не е невъзможно, тая дума да е отъ многото двусмислени думи. А въ такъвъ случай има опасность, спорътъ за егоизма да не се прѣвърне въ споръ за думи.

Да съпоставимъ два случая. Минувамъ покрай една рѣка и виждамъ, че едно дѣте пада въ водата. Азъ бихъ могълъ да го спасж, но се бойж за здравето си. И оставямъ го д а се удави.— Другъ пжть виждамъ сжщото. Тоя пжть се хвърлямъ подиръ дѣтето и го спасявамъ, съ рискъ за живота си. Правж това, за да повърнж дѣтето на живота и на родителитѣ му.

Въ първия случай сигурно съмъ егоистъ, но и въ втория ли? Имало е моралисти, които сж отговаряли да на тоя въпросъ. Азъ се хвърламъ по дѣтето.—„Защо? питатъ тѣ. Безъ съмнение затуй, че мисъльта, да спасе дѣтето и да го повърнж на родителитѣ му, ме задоволява по-вече нежели мисъльта да го оставж да се удави. Прочее въ тая моя постжпка менъ ме ржководи мисъльта да „задоволж" себе си. А който търси да задоволи себе си, той постжпва е г о и с т и ч н о."

Въ това има една вѣрна мисъль. Дѣйствително, не бихъ спасилъ дѣтето, ако мисъльта да го спасж и повърнж на родителитѣ му, не ми се прѣдставаше приятна, задоволителна. Сжщото можемъ да приложимъ и върху други, аналогични случаи. Всѣки, който се жертвува съзнателно за едно добро дѣло, прави това, защото мисъльта, да се пожертвува, му доставя извѣстно задоволство. Който дѣйствува отъ съзнание на своя дългъ, не би дѣй-

[1]) Професоръ въ Мюнхенския университетъ —Горнята лекция е часть отъ I-та лекция на неговата книга: Die ethischen Grundfragen. Zehn Vorträge. Thailweise gehalten in Volkshochschule verein zu München — публикувана прѣди два-три мѣсеца.

ствувалъ така, ако мисъльта за испълнение на дългъ не му доставяше по-голѣмо задоволство отъ мисъльта за нарушение на дългъ. Или общо казано: Всѣки пѫть когато моята воля съзнателно бива насочена къмъ една цѣль, това винаги съдържа, че мисъльта, тая цѣль е постигнѫта, е съединена у менъ съ извѣстно задоволство. Можемъ да кажемъ: всѣки съзнателенъ волевъ актъ (volition), всѣко дѣйствие цѣлй (въ указания тука смисълъ) непрѣменно къмъ задоволство, и то задоволство на дѣйствующето лице. Въ това нѣма нищо чудно. Не само че е тъй, но тъй трѣбва и да бѫде. То е една неизбѣжна психологическа необходимость. Човѣшка воля, желание и човѣшко задоволство се намиратъ въ това законосъобразно отношение.

Нека не се разбира криво смисъльта на тоя фактъ. Моята воля „цѣлй къмъ задоволство“ не значи: „когато искамъ, то прѣдставяваната отъ мене цѣль на моята воля е задоволство. Съвсѣмъ не. Когато искамъ да спасѫ едно давяще се дѣте, азъ не си прѣдставямъ задоволството, което ще се породи за мене, та сетнѣ или вслѣдствие на туй да искамъ да го спасѫ. Но прѣдставяваната отъ мене цѣль на моята воля е спасението на дѣтето, запазването на негова животъ, радостьта на родителитѣ му. Но сѫщеврѣменно, като си прѣдставямъ тая цѣль и я антеципирамъ въ мисъльта си, азъ не си прѣдставямъ задоволство, а въ дѣйствителность го прѣживявамъ. Или, казано другояче: азъ не искамъ да спасѫ дѣтето, за да черпѫ задоволство отъ това, а искамъ да го спасѫ, за да живѣе. А мисильта че това се извършва и се извършва чрѣзъ мене, ми доставя задоволство като я имамъ, съ самото й сѫществуване въ мене. Или най-сетнѣ, казано кратко: задоволството не е прѣдметъ на волевия актъ, а то се съдържа непосрѣдственно въ самия волевъ актъ, като една негова страна.

Пита се сега: какво слѣдва отъ всичко туй—относително въпроса за мотивитѣ на човѣшкитѣ дѣйствия? Отговорътъ е: съвсѣмъ нищо! Кажѫ ли: „Съзнателнитѣ човѣшки дѣйствия цѣлѫтъ къмъ задоволяване на дѣйствующия“, то това е сѫщото като да кажехъ: „Съзнателнитѣ човѣшки дѣйствия сѫ всѣки пѫть мотивирани“. Мотивътъ, който въ даденъ случай опрѣдѣля моята воля, състои по необходимость въ мисъльта за една цѣль, чието реализиране за менъ е задоволяюще.

Пѫтемъ туй ни казва и какъ се отнася опрѣдѣляющиятъ волята „мотивъ“ къмъ нейната „крайна цѣль“: Мотивъ не е нищо друго освѣнъ мисъль за крайната цѣль. Искамъ ли да се расхождамъ за здравето си, то запазването на моето здраве е моя крайна цѣль, а мисъльта за него — опрѣдѣляющиятъ мотивъ. Мотивъ и крайна цѣль сѫ едно и сѫщо нѣщо, само че гледано отъ двѣ различни страни.

Сега е съвсѣмъ ясно, че психологическиятъ фактъ за който е дума тукъ, не включва въ себе си никакво етическо гледище. Той не е етически принципъ: етиката нито изисква сѫществуването на тоя психологически фактъ, — т. е.

неизисква щото цѣлта на волевия актъ всѣки пѫть да ни се мѣрка като нѣщо задоволително — нито пъкъ го запрѣщава. Тя просто казва, щ о бива прѣдметъ на нашето задоволство, к а к в о ни се мѣрка като нѣщо приятно и задоволително, и къмъ к а к в о бива насочвана нашата воля, нашитѣ волеви дѣйствия.

* * *

Да се върнемъ сега къмъ „егоизма“. Когато съ рискъ на живота си спасѭ отъ удавяне едно дѣте, не ржководенъ отъ никакъвъ другъ мотивъ, а само защото мисъльта за неговото спасение и за радостьта на родителитѣ ме испълня съ задоволство, — нѣкои наричатъ това е г о и з ъ м ъ, Схващаме ли термина „егоизъмъ“ така, тогава той е просто друго име за туку-що отбѣлѣзания психологически фактъ.

Разбира се, че м о ж е м ъ по тоя начинъ искуственно да разширяваме понятието егоизъмъ. Но съ това ний го лишаваме отъ всѣко етическо значение. И освѣнъ туй грѣшимъ противъ езика. А ний искаме тукъ да познаемъ — не какво м о ж е да се нарече егоизъмъ, когато се и г р а е съ значението на добрѣ установени понятия, а какво се разбира въ дѣйствителность подъ думата егоизъмъ.

Поставимъ ли се на туй гледище, тогава оная постѫпка нѣма да бѫде егоистична, а досущъ неегоистична. Ще бѫде алтруистична. Алтруистична постѫпка е прѣко противоположна на егоистична. Названието не е много сполучливо, Но езикътъ противопоставя „алтруизма“ на егоизма като неговъ антиподъ.

Но какъвъ е този установенъ и цѣненъ въ етическо отношение смисъль на думата егоизъмъ? Ето го: „Цѣлта на моята воля ми се мѣрка всѣки пѫть като нѣщо, чието реализиране ме задоволява или радва. Но цѣлта на моята воля, въ случая когато азъ, за да запазѭ своето здраве, оставѭ да потъне едно дѣте, е запазване на моето собственно здраве. А цѣлта която ме ржководи, когато спасѭ дѣтето, за да го запазѭ за живота и за родителитѣ му, е радостьта на дѣтето и радостьта на родителитѣ му. Ясно е какво е сѫществено въ туй противопоставяне. Въ първия случай задоволството, което търсѭ е м о е задоволство. Въ втория случай моето задоволство е свързано съ задоволството, радостьта, щастието на д р у г и. Да задоволѭ д р у г и е тукъ онова, което м е н ъ задоволява. Моята радость е зимане участие въ радостьта на други, тя е съ-радость; щастието, което доставямъ на д р у г и, е именно онова, което ме прави щастливъ.

Съ туй ясно се очертава противоположностьта между егоизъмъ и алтруизъмъ. Всички мои волеви актове цѣлѭтъ, въ опрѣдѣления горѣ смисъль, къмъ мое задоволяване. Но е г о и с т и ч н и сѫ ония, които и до колкото—тѣ иматъ прѣката цѣль да задоволѭтъ менъ, или казано отрицателно, въ които — и до колкото — съмъ съвсѣмъ индиферентенъ къмъ задоволяване на други. Моитѣ волеви актове сѫ а л т р у и с т и ч н и, когато задоволяването, къмъ

което сѫ насочени, е задоволяване отъ чужда радость, участие въ чуждо щастие.

Но туй опрѣдѣление още не е достатъчно. Да допуснемъ такъвъ случай: Азъ се отказвамъ отъ всевъзможни изгоди и удоволствия, или се жертвувамъ, за да не изгубѭ у в а ж е н и е к ъ м ъ с е б е с и. Цѣлта ми въ подобни случаи е: да могѫ да се уважавамъ, да бѫдѫ личность, на която самъ азъ да гледамъ съ задоволство. И това задоволство е прѣко свързано съ цѣлта на постѫпката. Азъ търсѭ своето задоволство непосрѣдственно въ с в о я погледъ, с в о е т о̀ мнѣние за себе си. Не го търсѭ въ задоволството, което би имали други. При все туй никой не би нарекълъ такова поведение егоистично.

Отъ тука слѣдва, какво по-нататъшно опрѣдѣление трѣбва да дадемъ на егоизма.

Егоистични сѫ не ония волеви актове, които цѣлѭтъ къмъ нѣщо цѣнно въ една л и ч н о с т ь, а само ония, които цѣлѭтъ къмъ нѣщо независимо отъ самата личность, нѣщо ц ѣ н н о в ъ м а т е р и я л н о, в е щ н о о т н о ш е н и е. Егоистичното чувство е в е щ н о чувство (Sachwertgefühl), — то се отнася до цѣната на нѣщо вещно. Егоистичнитѣ цѣли сѫ вещни. Егоистичнитѣ мотиви лежѫтъ въ мисъльта за реализиране на нѣщо извънъ личностьта, нѣщо вещно, вещественно.

Резюмираме ли това, ще трѣбва да кажемъ: егоистична е оная воля, която цѣли къмъ нѣщо вещно, което се прѣдставя на дѣйствующия като нѣщо прѣко него задоволяюще.

По-кратко казано: нѣщо вещественно, което доставя задоволство, ний наричаме съ името „б л а г а“. Блага, които и до колкото доставятъ на менъ приятность, сѫ за мене мои „собственни“ блага. Егоистичната воля и постѫпки сѫ насочени прочее къмъ притежаване, сдобиване и запазване на с о б с т в е н н и б л а г а.

Това по-точно опрѣдѣление на егоистичната воля включва въ себе си и едно по въ точно опрѣдѣление на алтруизма. Сега подъ алтруизъмъ разбираме цѣлене къмъ реализиране на ч у ж д и б л а г а, т. е. къмъ реализиране на такива в е щ н и ц ѣ н н о с т и, които доставятъ приятность на други. Азъ съмъ алтруистъ, до колкото реализирането на вещни или извънлични цѣнности е прѣдметъ на м о е удоволствие, з а щ о т о доставя удоволствие на други.

* * *

Повтарямъ въпроса: хората егоисти ли сѫ и само егоисти? Или сѫ и алтруисти? Изключително егоисти ли сѫ — не вече въ отблъснатия отъ насъ искуственно разширенъ, а въ по-точно установения сега сѫщински смисълъ на думата „егоизъмъ“?

Нѣкои като да сѫ наклонни и на тоя въпросъ да отговорѭтъ съ д а. Обаче въ основа на тия мнѣния не лежѫтъ много ясни прѣдставления. И съ право може да се каже, че теорията на егоизма — въ тая по-точенъ смисълъ на думата — никога не е бивала ясно формулирана. Но то не е чудно: пълната ясность

би била смърть за нея. Ала толкова по-често срѣщаме различни твърдения и увѣрявания, които, като да истичатъ изъ подобна теория.

При това не се отказва, че хората обръщатъ внимание на чуждото „благо". Само че се твърди, че и при това мотивътъ въ крайната си цѣль бива винаги егоистиченъ. По-подробно тия увѣрения гласятъ: човѣкъ е по природа като диво животно, като вълкъ. Той е наклоненъ всичко да присвои за себе си. Но същеврѣменно е способенъ и да съобразява. Той вижда, че стремлението му да си присвои всичко, би повело къмъ една борба на животъ и смърть на всички противъ всички. Накърни ли чужда собственность, и неговата ще накърнятъ. Иска ли да бѫде сигуренъ за своето, той трѣбва да уважава и чуждото. И той това и прави, — до колкото е разуменъ. Прочее, той е въ своитѣ дѣйствия алтруистъ отъ егоистично съображение.

Такива възгледи мнозина сж слисвали. Но тѣ не издържатъ критика: тѣ почиватъ на едно криво мнѣние за човѣшката природа, въ особенность на вжтрѣшнитѣ отношения между човѣкъ и човѣкъ. Не само историята и ежедневниятъ животъ учятъ, че алтруистични или социални интереси, че въобще сподѣла на чуждо щастие и скърби, сж присящи човѣку, но е и самоочевидно, че така трѣбва да бѫде. Противоположното твърдене противорѣчи на единъ установенъ психологически фактъ.

Естественно, алтруистични интереси сж възможни за менъ единственно при прѣдположение, че има и други хора и че азъ з н а ж за тѣхъ. Обаче все тъй сигурно т р ѣ б в а да сжществуватъ и тия интереси, щомъ това прѣдположение почива на истина. Моето знание за сжществуването на други хора в к л ю ч в а н е и з б ѣ ж н о и сжществуването на такива интереси.

Ний виждаме наоколо си хора, които приличатъ на насъ. Тая фраза е, точно погледнжто, невѣрна. Ний съвсѣмъ не „виждаме" хора наоколо си. Виждаме само човѣшки тѣла и движения на такива и отъ такива тѣла. Освѣнъ туй чуваме човѣшки гласове, най вече говоръ.

Но не това разбираме ний, когато говоримъ за „хора". Човѣкъ не е тѣло; което се движи и издава разни звукове. Човѣкъ е личность, сжщество, което усѣща, прѣдставя, чувствува, иска, надѣе се, бои се и пр. Но отъ всичко това ний нищо не „виждаме"; всичко това отбѣгва отъ нашето сензитивно възприятие. Могли би съгласно съ туй да кажемъ: Никога единъ човѣкъ не е „видѣлъ" другъ човѣкъ, т. е. друга личность.

При все това ний имаме „образъ" (Bild) за чужди личности. Отдѣ добиваме тоя образъ? Отъ какви елементи се сглобява той?

На тоя въпросъ има само единъ едничъкъ отговоръ. Никоя личность освѣнъ нашата собственна не ни е непосрѣдственно позната и достжпна. Само за неж непосрѣдственниятъ опитъ ни дава образъ. Всѣки образъ за чужда личность трѣбва прочее да бѫде заета отъ нашата собственна личность. Туй що намираме у насъ, него прѣдполагаме и въ чуждото тѣло. Не непромѣнено, а,

споредъ разнитѣ проявления за чуждата личность, тъй или инакъ мѣнено или видоизмѣнено. Въ тоя образъ на чуждата личность биватъ ту усилени, ту ослабени, черти отъ нашата собственна личность.

Въ това нѣма нищо чудно. Ние знаемъ, какъ можемъ да се мѣняваме мисленно: Можемъ да желаемъ или да допускаме, че въ това или онова отношение сме други. Въ такова желание или допускане лежи всѣки пѫть подобно мисленно измѣнение на самитѣ насъ. Ний можемъ, отъ друга страна, да се прѣнесяме мисленно въ изминали епохи или далечни страни. По тоя начинъ можемъ да се прѣнасяме и въ чужди тѣла. И ний правимъ това всѣки пѫть, когато мислимъ една чужда личность. Чуждата личность не е за нашето съзнание нищо друго, освѣнъ нашата собственна личность, прѣнеса въ чуждо тѣло и сѫщеврѣменно така или инакъ видоизмѣнена.

Ще кажѫ туй и малко по-специално: виждамъ единъ човѣкъ наскърбенъ. И тая фраза е неточна. Въ дѣйствителность азъ виждамъ само извѣстни промѣни въ държането и чертитѣ на лицето му. Виждамъ може би сълзи, Съ една дума, виждамъ извѣстни знакове на скърбь. Тия знакове азъ си тълкувамъ. Но азъ могѫ да ги тълкувамъ само съ помощьта на моитѣ собствени п р ѣ ж и в я в а н и я. Това тълкуване състои въ туй, че споменътъ за собствени мои скръбни състояния оживява въ мене и се съединява съ възприетитѣ знакове и съ сензитивното впечатление отъ лицето, на което ги съзирамъ. Но ако допуснемъ, че никога не съмъ прѣживявалъ нищо скръбно, че слѣд. не знаѫ отъ собственъ опитъ що е скръбь, тогава знаковетѣ на чуждата скърбь ще бѫдѫтъ за менъ безъ всѣки смисълъ, както думата боя е безъ смисълъ за който никога не е виждалъ бои. Въ такъвъ случай за мене не би имало скърбни или скърбящи хора.

Но още едно трѣбва да се добави. Да допуснемъ туй: азъ си прѣдставямъ, че прѣживявамъ нѣщо скръбно; но въ сѫщото врѣме знаѫ, че на туй прѣдставление не отговаря никаква дѣйствителность; че прѣдставлението е плодъ на фантазия. И туй прѣдставление обаче не остава съвсѣмъ безъ дѣйствие въ менъ. То поражда въ менъ извѣстно емоционално състояние: съ въпросното прѣдставление се свързва едно чувство, подобно на онова, което би се породило, ако сега прѣживявахъ дѣйствително тая скърбь.

То се знае, туй чувство ще бѫде слабо. Може дори да бѫде съвсѣмъ изличено и прѣвърнѫто въ противното нему чрѣзъ ясното съзнание, че сега, за щастие, у насъ не сѫществува подобно нищо. Но допуснемъ ли, че онова прѣдставление по-силно испъква, тъй че се приближава до дѣйствително прѣживяване (както и става често), тогава и психологическото въздѣйствие на прѣдставлението възраства, особенно емиционалното.

Нѣщо подобно е напрѣдѣ ми всѣки пѫть, когато знаѫ, че д р у г ъ п р ѣ ж и в я в а н ѣ щ о с к р ъ б н о, се вълнува вѫтрѣшно отъ подобно нѣщо. Това „знание“ е, както всѣко знание,

съзнание на нѣщо фактично или дѣйствително. „Азъ имамъ туй знание“ значи не само: „въ мене се възбуждатъ или възпроизвеждатъ собственни еднородни състояния, и тия възпроизведени собственни състояния ми се явяватъ прикрѣпнѫти къмъ чуждото тѣло“, но значи сѫщеврѣменно: „Като се явяватъ прикрѣпнѫти къмъ това тѣло, тѣ на срѣща ми стоѫтъ като нѣщо дѣйствително. Тѣ притежаватъ прочее за менъ особенната настойчивость и психологическо дѣйствие, упражняватъ върху ми оня натискъ, който съдържа въ себе си всѣко нѣщо, признато отъ менъ за дѣйствително.

Но ако това е тъй, тогава трѣбва познатото на менъ чуждо състояние или вѫтрѣшно прѣживяване да упражни върху менъ съотвѣтственото с п е ц и я л н о д ѣ й с т в и е. Трѣбва да бѫде аналогично на онова, което испитвамъ, когато си прѣдставямъ въ в ъ о б р а ж е н и е т о едно подобно нему мое собственно прѣживяване, като да го прѣживявамъ дѣйствително въ тая минута. Т. е., споредъ казаното по-горѣ, знайното менъ чуждо вѫтрѣшно състояние трѣбва въ по-силна или по-слаба степень да дѣйствува върху мене или въ мене сѫщо така, както би дѣйствувало сега върху мене или въ мене сѫщото мое собственно прѣживяване.

Съ това азъ въ сѫщность нищо ново не казвамъ. Но тукъ се касае само за едно точно установяване на фактитѣ. Често говорѫтъ наистина, че ний „подражаваме“, „наподобяваме“ чужди състояния или чужди вѫтрѣшни явления. Поставя се въпросътъ: какъ е възможно такова „подражаване“, „наподобяване“ на чуждото въ насъ? Тоя въпросъ е, строго взето, криво поставенъ: въ дѣйствителность то никакъ не се извършва въ насъ. Т. е. не трѣбва да се мисли, че чуждото прѣживяване сѫществува за менъ изпърво като чуждо, а сетнѣ се наподобява въ менъ, — че второ, едно собственно прѣживяване се възсъздава по неговъ образецъ отъ мене. Но, че отъ самото начало има само едно едничко прѣживяване. И това едничко прѣживяване не е прѣнесено въ мене чуждо, а е напротивъ наше собственно прѣживяване, приписано сѫщеврѣменно на чуждата личность. Въпросното прѣживяване е мое, именно мое възпроизведено прѣживяване; и то си о с т а в а т а к о в а. Отъ това нищо не измѣнява и замечателния фактъ, че азъ свързвамъ това прѣживѣване въ своята мисъль съ чуждата личность и въ тая свръзка дѣйствително го испитвамъ. При това азъ не отдѣлямъ своето прѣживяване отъ себе си, та да не бѫде вече мое прѣживяване, не го „проицирамъ“, както казватъ, въ чуждото тѣло въ смисъль, че го отдѣлямъ — дору пространственно—отъ себе си и го прѣсаждамъ тамъ; не го „обективирамъ“ по тоя начинъ, че да прѣстава да бѫде субективно. Подобно отдѣляне, подобно наивно-сензитивно прѣдставяно проициране или обективиране нѣма психологически никакъвъ смисъль. Цѣлиятъ актъ състои въ това, че възпроизведеното наше собственно прѣживяване се прѣнася сѫщеврѣменно въ чуждата личность или — безъ да прѣстава да си бѫде мое—въ сѫщото врѣме се слива за менъ съ чуждата личность въ единъ хармониченъ комплексъ отъ прѣдста-

вления. Чрѣзъ туй за моето съзнание (не фигуративно, а въ пълна фактичность) чуждата личность става въ една точка едно съ моята собственна. Като добивамъ знание за чуждата личность или какви-годѣ вълнения въ нея, азъ се прѣживявамъ непосрѣдствено въ другиго, именно въ тая чужда личность.

Да назовемъ тоя фактъ съ името „симпатия“. Тогава симпатия ще означава непосрѣдственото прѣживяване на нашето азъ въ другиго. И ний знаемъ, че тая симпатия не е нѣкой фактъ, породенъ отъ моето знание за други личности, а се съдържа непосрѣдственно въ тоя фактъ.

Тоя фактъ би могълъ лесно да бѫде прослѣденъ по-нататъкъ. Но азъ ще се задоволѭ да припомнѭ само още едно: Всѣка естетическа наслада почива на такава симпатия. Азъ прѣнасямъ въспроизведени вълнения на моята собственна личность въ всѣки прѣкрасенъ прѣдметъ, напр. въ пейзажа, въ архитектурни форми, въ звуковетѣ и ритмуситѣ на музиката и даже въ простата линия или боя. Азъ „одухотворявамъ“ тия прѣдмети въ сѫщия смисълъ, въ който одухотворявамъ и възприетото отъ менъ чуждо човѣшко тѣло. Когато се наслаждавамъ отъ тия прѣдмети, азъ се наслаждавамъ отъ себе си, не отъ моето фактически дадено, настоящо, а отъ едно идеално Азъ. И тука прѣживявамъ „себе си непосрѣдственно въ другиго“.

Но все има една разлика между тая естетическа симпатия и оная, на която се отдавамъ въ дѣйствителностьта. Животътъ който приписвамъ на пейзажа или на музиката; както азъ много добрѣ знаѭ, не сѫществува дѣйствително въ тия естетически прѣдмети, а само въ моето въображение. Но това именно има за насъ тука положително значение. Никой не се съмнява, че настроенията, които приписваме на пейзажа, или душевнитѣ вълнения, патосътъ, страстьта, които внасяме въ едно музикално творение, сѫ въ насъ сѫщо така дѣйствителни, както обикновенно биватъ такива настроения, вълнения, патоси или страсти. Тогава това въздѣйствие трѣбва да сѫществува въ още по-висока степень, когато прѣнесемъ нѣкои вѫтрѣшни явления и състояния въ човѣка и тамъ имъ припишемъ дѣйствителность.

Притурете още, че хората сѫ — хора, като насъ; и че подобни намъ сѫщества ний испълняме съ много по-опрѣдѣлено и по-конкретно съдържание, заето изъ нашитѣ собственни прѣживявания, нежели пейзажа или музиката. Пейзажътъ и музиката ставатъ, чрѣзъ туй прѣнасяне, за насъ нѣщо аналогично на човѣшката личность; а хората чрѣзъ него ставатъ за насъ човѣшки личности.

Послѣднята разлика се изглажда, когато си припомнимъ най-висшитѣ прѣдмети на естетическа симпатия. Думата ми е за човѣшкитѣ фигури, каквито ни ги рисува поезията и особенно сценическото искуство. Но азъ и тука ще кажѭ: Ако ний прѣживяваме живота на тия човѣшки фигури, който животъ въ дѣйствителность не сѫществува, а само ни се рисува, и го прѣжи-

вяваме по такъвъ начинъ, че скърбитѣ, радоститѣ, страховетѣ, надѣждитѣ да дѣйствуватъ върху насъ като наши собственни — а че е тъй, знае всѣки—тогава въ дѣйствителния животъ такава симпатия трѣбва толкова повече да бѫде въвможна.

Отбѣлѣзаната разлика между естетическата симпатия и симпатията въ реалния животъ има и своето опако. Че изобразеното сѫществува само идеално, само въ нашето съзнание, това е, отъ друга страна, благоприятенъ за естетическата симпатия моментъ. Идѣалниятъ миръ на художественното творение не е тоя реаленъ миръ, на който принадлежимъ. Това означава: изобразенитѣ фигури не могѫтъ ни да ме ползуватъ, ни да ми вредѣтъ, не могѫтъ си мѣри силитѣ съ мене, нито пъкъ могѫтъ да конкурират за обладание на разни блага. Щото тѣ придобиватъ, не се зима отъ менъ; щото губѣтъ, не ползува мене. Тѣхнитѣ желания не се кръстосватъ съ моитѣ. Прѣди всичко, защото азъ съвсѣмъ нѣмамъ такива собственни желания прѣдъ художественното творение, — защото естетическото съдържание по самата си природа е пълно потъване въ мира на художественното творение, потъване, въ което се забравя собственното наше реално азъ съ неговитѣ интереси, желания и страсти. Напротивъ онова, което прѣживяватъ дѣйствителнитѣ човѣшки сѫщества, което тѣ желаѫтъ и не жалѫтъ, всѣки пѫть може да се кръстоса съ моитѣ собственни желания, може да породи за мене полза или вреда.

Но и това говори за истинността на онова, което искамъ тука да докажѫ. Въ естетическото съдържание симпатията се проявява чиста, непомѫтена, въ цѣлата своя природа, когато въ практическия животъ егоизмътъ може да я помѫти, да я въспира, дори съвсѣмъ да я унищожи. Така щото ний имаме въ естетическата симпатия сѣкашъ единъ експериментъ, въ който можемъ да видимъ симпатията чиста, въ сѫщинската ѝ природа. И явно е, какво ни учи прѣди всичко тоя експериментъ. Ако симпатията се явява въ пълната си сила именно тамъ, дѣто е елиминирана всѣка мисъль за егоистични интереси, за полза и вреда, които би могли да проистекѫтъ за насъ отъ щенията и желанията, радоститѣ и болкитѣ на другитѣ, тогава симпатията непрѣменно трѣбва да е нѣщо самостоятелно, различно отъ егоистичнитѣ интереси. Тогава по никой начинъ не е допустимо да изваждаме, да обясняваме симпатията изъ егоизма.

А тогава е недопустимо и да изваждаме изъ егоизма нашитѣ алтруистични интереси, тъй като тѣ сѫ дадени съ симпатията. Симпатията, съчувствието къмъ другитѣ ни кара да постѫпваме алтруистично. Ако прочее симпатията е самостоятеленъ фактъ, то и алтруизмътъ си има у насъ особенъ, самостоятеленъ корень.

При все туй сѫ правени опити, да се сведѫтъ алтруистичнитѣ интереси досущъ къмъ егоистичнитѣ Нека се повърнемъ още единъ пѫть къмъ тия опити.

Естетическата симпатия се оказа за насъ най-ясното доказателство за самостоятелностьта на симпатическитѣ чувства изобщо, слѣд. и на алтруистичнитѣ мотиви спрѣмо егоистичнитѣ. Това не

значи, че и практическиятъ животъ не би могълъ да ни покаже тая самостоятелность. Той ни показва даже нѣщо по-вече:—че хората могжтъ да се вдъхновяватъ за чужди блага и неволи, дори когато тѣхнитѣ собствени интереси възставатъ противъ това. Какъ често става то, — е въ случая досущъ безразлично.

Било ли би възможно това, ако въ човѣшката природа живѣеше само егоизмътъ? На това може би ще отговоржтъ така: „Въ практическия животъ алтруистичнитѣ постжпки често се оказватъ въ своитѣ послѣдствия полезни за самитѣ насъ. Тѣ служжтъ на нашитѣ интереси. И дѣто ни служжтъ, тамъ ний постжпваме алтруистично. Впослѣдствие ний така привикваме къмъ такъвъ начинъ на дѣйствие, че постжпваме алтруистично и тамъ, дѣто отъ това нѣма да послѣдва никакво задоволяване на егоистични интереси.“

Противъ туй трѣбва на първо мѣсто да се възрази, че тукъ съвсѣмъ не се касае за привични алтруистични постжпки, а за едно топло, може би даже и страстно вжтрѣшно участие въ чуждо щастие и неволи, което участие сетнѣ, колчимъ обстоятелствата позволяватъ, се прѣвръща въ дѣло—Или нѣкой сериозно твърди, че това участие може да се роди и просто отъ задоволяване на егоистични интереси и сетнѣ, слѣдъ като се е родило, по навикъ да трае, даже и ако отъ егоистично, гледище бжде безсмисленно, дори абсурдно?

Нито едното, нито другото е обаче възможно. Прѣди всичко тукъ се играе съ думата „навикъ“. Такава сила навикътъ не притежава. Навикътъ, напротивъ, притжпява всѣки интересъ. И обратно, не е възможно, щото нѣщо индиферентно да добие значение за мене само чрѣзъ навика.

За по-нататъкъ нека се има прѣдъ очи слѣдното: нека Х. У. бжде по природа съвсѣмъ невъсприимчивъ, за музиката, толкова невъсприимчивъ, колкото споредъ егоистичната мораль човѣкъ е — за чуждитѣ интереси. Но нека бжде ревностенъ посѣтитель на музикални вечеринки, защото тамъ може да се покаже, да види много хубави нѣща, да срѣщне приятели, да приказва, да играе роля на любезенъ кавалеръ, въобще да се наслаждава отъ всевъзможни нѣща, които нѣматъ нищо общо съ музиката. Може ли такъвъ ревностенъ по сѣтитель на концерти чрѣзъ силата на навика съ врѣме да стане ентузиастъ за музика,—човѣкъ, комуто тя да бжде вжтрѣшна потрѣбность?

Да допуснемъ, че у него има извѣстна музикална възприимчивость, но неразвита, потенциална; чрѣзъ упражнение тя може безъ съмнение да се развие. А по-нататъкъ би могло да се постигне и другия резултатъ. Не сжществува ли обаче (потенциялно) подобна възприимчивость, то такъвъ човѣкъ ще продължава да търпи музиката, до когато го привличатъ ония извънъ-музикални радости. Но той все тъй сигурно ще я напусне, щомъ послѣднитѣ липсатъ. А никога нѣма да се случи, щото той да пожертвува

за музиката ония радости, които именно му лежатъ на сърдцето. И психологически отъ нищо не може да се създаде нѣщо; и силата на „навика“ не може да извърши туй чудо.

Но все тъй сигурно може, който отъ егоистиченъ интересъ прави другиму добро, отсетнѣ да достигне до тамъ, щото да прави туй добро безъ такъвъ интересъ. Но само при предположение, че склонностьта къмъ туй, диспозицията, е тлѣяла предъ и въ неговата природа. Когато азъ, отъ егоизъмъ, слѣдователно, безъ да мислѣ за радостьта или скръбьта на други, имъ доставямъ радость, или ги освобождавамъ отъ една скръбь, азъ имамъ случай да прѣживѣѣ, да прѣчувствувамъ самъ оная цѣнность (Wert), която има за менъ чуждата радость или избавване отъ една скърбь. Така може отъ практикуване на егоизма да се пробуди въ мене едно алтруистично чувство. И отсетнѣ самостоятелно да дѣйствува въ менъ. Но за туй е потрѣбно именно да е тлѣяло въ мене (потенциялно) едно такова алтруистично чувство. Не е ли тлѣяло, азъ ще продължавамъ да правѣ добро на другитѣ само тогава, когато отъ това могѣ да очаквамъ за себе си нѣкаква полза.

Не по-добрѣ стои съ други единъ опитъ да се извлече, да се дедуцира алтруизма изъ егоизма. Той гласи така: „отъ врѣме още хората естественно сѣ провъзгласявали за полезни такива постѣпки на другитѣ, които, ако и диктувани отъ егоистични мотиви, сѣ идѣли тѣмъ на смѣтка. Дѣто и да погледнемъ, ний намираме предиката „похвално“ съединенъ съ дѣйствия, които сѣ полезни и на други, не само на ония, чиито сѣ. Това свързване на понятията или това сѣждение ний усвояваме, сѣщо както усвояваме и други сѣждения, които слушаме отъ всички страни. Ний считаме слѣдователно за похвални такива постѣпки, които сѣ полезни на други. И като ги считаме за похвални, чувствуваме се подбуждани да ги вършимъ.“ — Но въ основа на тая аргументация се крие едно смѣсване на двѣ разни понятия. Истина е, че когато отъ всички страни слушамъ едно и сѣщо сѣждение върху единъ физически или исторически фактъ, най-сетнѣ и азъ повѣрвамъ въ него. Чуждото сѣждение става непосрѣдственно мое собственно. Обаче сѣждението: „едно дѣйствие е похвално“ не е такъво обективно сѣждение за фактъ, а сѣждение, което се отнася до етическата цѣна на нѣщо, въобще до цѣнность (Werthurtheil—„цѣнностно сѣждение“). То не казва, че дѣйствието притежава нѣкакво свойство, но че то се посрѣща вѣтрѣшно, отъ съзнанието на сѣдящия, по извѣстенъ начинъ. А такива сѣждения не могѣтъ да бѫдѣтъ непосрѣдствено прѣдавани чрѣзъ думи.

И естетическитѣ сѣждения сѣ сѣждения за цѣнности. Да приемемъ, — Х. ме увѣрява, че една картина, която ме оставя съвсѣмъ равнодушенъ, била хубава, чудесна, възхитителна. Азъ слушамъ тия думи. Може би и вѣрвамъ, че говорящиятъ самъ дѣйствително е възхитенъ отъ картината. Може даже, най-сетнѣ, за да не го увреждамъ, самъ да рѣкѣ: Да, имате право. Но нимà

чрѣзъ туй нѣкога картината ще стане за менъ хубава, нима може отъ думитѣ да добие за менъ оная естетическа цѣна, която отговаря на тѣхния смисълъ?

Само ако допуснемъ, че той не само се въсхищава, но и обръща вниманието ми върху черти, които до сега сж отбѣгвали отъ моето внимание, или чрѣзъ своитѣ въсхваляния ме кара въобще да се вгледамъ по-добрѣ въ картината и, понататъкъ, да се вживѣж въ нея, — само тогава неговитѣ думи могжтъ да породжтъ въ мене собственно чувство за тѣхната естетическа цѣна, стойность. Но туй чувство тогава ще происхожда отъ мене: то ще се яви едвамъ когато азъ откриж въ картината нѣщо, което намира откликъ въ самия мене.

Това вече казва, какъ може да се яви естетическото сжждение или нека — за да избѣгнемъ всѣко недоразумение — кажемъ по-добрѣ естетическото цѣнене:—чрѣзъ собственно вжтрѣшно прѣживяване, почуствуване, съзнаване тая цѣнна.

Сжщото е и съ етическитѣ сжждения. Нека хиляди да наричатъ една постжпка благородна. Това може би ще ме убѣди, че тия хиляди я намиратъ благородна. Но за мень тя ще стане благородна само въ оня моментъ, когато самъ азъ я намѣржж благородна, т. е. когато прѣживѣж, прѣчувствувамъ едно вжтрѣшно съгласие между нея и моето собственно правственно сжщество.

Това не исключава, както въ естетическата, така и въ етическата область, едно извикване, възбуждане, на собственни „цѣнностни“ чувства чрѣзъ чужди отсжди, мнѣния. Но и тукъ чрѣзъ тѣхъ само се е раскрила на моето съзнание всичката природа на факта, подлежаща на етическа оцѣнка.

Или: азъ принадлежж на единъ народъ, една класса, една профессия, и виждамъ и слушамъ да се цѣнжтъ човѣшки качества и постжпки всѣкога въ една извѣстна, нека рѣчемъ, едностранчива посока. Сжщеврѣменно чувамъ и основитѣ на тия оцѣнки, естественно, всѣкога положителни. Въ тия качества или постжпки се истъква все една страна, която сама по себе оправдава това отнасяне къмъ тѣхъ.

По тоя начинъ привиквамъ и азъ да гледамъ отъ своя страна на всичко това по такъвъ едностранчивъ начинъ. Привиквамъ къмъ туй, да игнорирамъ други страни, които би оборили тая оцѣнка, това мнѣние за тѣхъ. Резултатътъ е, че и азъ захващамъ да цѣнж въпроснитѣ качества и постжпки сжщо така, както ги цѣнжтъ ония, подъ чието влияние стож.—

По тоя начинъ могжтъ нрави, нравственни традиция, владѣющи около мене убѣждения и прѣдубѣждения дѣйствително да опрѣдѣлжтъ моитѣ етически оцѣнки. И при все туй, все си остава вѣрно, че изворътъ на това цѣнене съмъ азъ. Намъ само ни се струва, че етическото цѣнене се прѣдава непосрѣдственно. Само на гледъ то е заразително или „суггестивно“. Въ дѣйствителность менъ се прѣдава или внушава само разглеждането и освѣтляването. Само фактическата страна на нѣщата.

Най-сетнѣ азъ могѫ да се подчинѫ подъ чуждо цѣнене, защото съ туй подчинение сѫ свързани извѣстни послѣдствия. Онзи кржгъ, на който принадлежѫ, може би не само признава извѣстни постѫпки за добри, прилични, почтенни, но и ми отрича всѣко значение, уважение, ако на практика не се съобразявамъ съ тия оцѣнки. Може би дори, ако настоѫ на своето, животътъ ми да стане просто невъзможенъ въ моя кржгъ. Мисъльта за такива послѣдствия на моя начинъ на дѣйствие може тъй тѣсно да се свърже съ мисъльта за тоя начинъ на дѣйствие, щото азъ, безъ усилено мислене или неподкупно испитване на себе си да не могѫ да отдѣлѫ моето цѣнене на искания отъ менъ начинъ на дѣйствие, отъ цѣненето на социялнитѣ послѣдствия, които той има или може да има за менъ. Тогава азъ мислѫ, че ми е по сърдце самиятъ начинъ на дѣйствие, когато въ сѫщность цѣнѫ само неговото послѣдствие.

А моето чувство на цѣнене фактически пакъ си остава свързано съ тия послѣдствия. Психологическа грѣшка е и това, че едно такова чувство можало нѣкога да се прѣнесе отъ послѣдствията на едни постѫпки върху самитѣ постѫпки. Достатъчно е мисленно да изолирамъ двѣтѣ, начина на дѣйствие и неговитѣ послѣдствия, или да фиксирамъ отдѣлно начина на дѣйствие, и той ми се явява въ оная цѣна, която, като такъвъ, има за мене.

Нека резюмираме всичко до тукъ: Алтруистични наклонности — въ чието сѫществуване никой не се съмнява — въ никой случай не могѫтъ да бѫдѫтъ обяснени чрѣзъ егоизъмъ. Тѣ не сѫ прикритъ егоизъмъ, нито сѫ произлѣзли по какъвто и да е начинъ отъ егоизма. Тѣ не сѫ образувани въ насъ отъ околния свѣтъ, отъ традиция, навикъ или каквито и да било въздѣйствия на други хора върху насъ. Тѣ си иматъ собственъ корень. И тоя корень е оная симпатия между човѣкъ и човѣкъ, онова психологически понятно и необходимо вѫтрѣшно единство на нашето Азъ съ чужди личности, за които азъ знаѫ.

Сега можемъ още да попитаме: Като иматъ алтруистичнитѣ наклонности такъвъ самостоятеленъ корень, какъ е възможно тѣ тъй често да играѫтъ второстепенна роль?

На тоя въпросъ има различни отговори. Най-напрѣдъ тоя: Егоистичнитѣ мотиви стоѫтъ не само до алтруистичнитѣ, но тѣ иматъ, при еднакви обстоятелство, едно естественно надмощие. Онова което азъ—въ акта на симпатия—прѣнасямъ въ други и затова го намирамъ, откривамъ въ тѣхъ, сѫ мои собствени въспроизведени душевни състояния. А такива възпроизведени или само въ нашето въспоминание дадени състояния сами по себе упражняватъ всѣки пѫть по-слабо дѣйствие, нежели едно настоящо, фактическо прѣживяване. Вслѣдствие на туй неизбѣженъ фактъ е, моитѣ интереси да бѫдѫтъ за менъ всѣки пѫть най-близки.

То се знае, азъ могѫ да си прѣдставямъ тия въспроизведени и приписани на други мои собственни прѣживявания ту по-сигурно и по-живо, ту по-малко сигурно и живо. И колкото по-живо си

ги прѣдставямъ, толкова повече могжтъ да се доближаватъ, относително своето дѣйствие върху мене, до фактични, сега прѣживявани състояния. Колкото по-живо се прѣнасямъ въ чуждата скрьбь, толкова по-вече може туй да дѣйствува — не само по сжщия начинъ, но и приблизително съ сжщата сила, както скрьбьта, която въ тая минута досѣга непосрѣдственно самия мене.

Но туй „прѣнасяне“ трѣбва по-напрѣдъ дѣйствително да е станжло. И съвсѣмъ не се разбира отъ само себе, че то става всѣки пжть.

Азъ казахъ, това прѣнасяне лежи въ нашето знание за една чужда личность. А туй знание е нѣщо придобито. То почива върху тълкуване на възприети признаци за сжществуването на една такава или инаква личность, която прѣживява туй или онуй въ себе си.

И макаръ че всѣкога можемъ съ сигурность да извършимъ туй тълкуване, онова знание обаче може да бжде много различно. Азъ могж да знаж много нѣщо, безъ да имамъ за знайното едно ясно съзнание. Напримѣръ, гледамъ електрически акумулаторъ и знаж, че е такъвъ. Обаче азъ нѣмамъ никакъвъ вжтрѣшенъ образъ за туй, какво собственно означава тая дума. Моето знание е знание вербално — знание, че извѣстни понятия важжтъ, но не знание за нѣщото, знание реално, — не вжтрѣшно схващане, вникване въ него.

И моето знание за чужди скърби и радости може да бжде просто вербално знание: да знаж, че на думитѣ „радость“ и „скрьбь“ е тукъ мѣстото. Но онова нѣщо, което означавамъ съ туй, — самата скрьбь и радость — не сж вжтрѣ въ моето съзнание, или пъкъ и да сж въ него, но само като бѣгли сѣнки. Такова знание нѣма никаква сила.

Най-сетнѣ не бива да се забравя най-първото условие за дѣйствието на алтруистичнитѣ мотиви. То състои въ енергията на нашето собственно прѣживяване: който самъ не може да чувствува своето нещастие въ всичката му глжбина, той не е способенъ и чуждитѣ чувства да прѣчувствува въ всичката имъ сила.

Радость и скрьбь за собственни радости и неволи сж сами по себе нѣщо егоистично. Силно егоистично чувство, би могли слѣдователно да кажемъ, е първото условие за алтруистични чувства.

Това егоистично чувство се развива. То се разширява и вдълбочава. Съ него могжтъ тогава вече и алтруистичнитѣ чувства да се разширяватъ и вдълбочаватъ. Отъ друга страна развитието на послѣднитѣ е въ зависимость отъ отношенията между индивидуума и човѣчеството. Колкото по-разнообразни и по-тѣсни стават тия отношения, толкова по-якъ става мостътъ между индивидуумитѣ, чрѣзъ който се извършва и улеснява „прѣнасянето“ и вживяването на единъ индивидуумъ въ други, а съ него и алтруистичната сподѣла на чужди чувства. Егоизмътъ е, по указания горѣ начинъ, възможна исходна точка за алтруизма: връзки се завързватъ изпърво изъ егоистични интереси за взаимна защита

и помощь. Ефектуирането на тия интереси обаче създава поводъ за пробуждане на симпатически чувства.

Къмъ туй се прибавя, че съ разширяването на ония отношения човѣкъ все по-вече се научва да познава и да разбира човѣка като нему не само външно, но и вѫтрѣшно родственъ. Общото понятие „човѣкъ“, което изпърво означава прѣимущественно външното образование и хабитусъ, се вглѫбочава и добива побогато съдържание. „Хора“ захваща да означава сѫщества съ еднакви потрѣби и общи цѣли. За гърцитѣ бѣхѫ всички други варвари. За християнството всички еднакво сѫ синове божии или призвани да станѫтъ такива.

Хвърлимъ ли сега единъ погледъ върху казаното за отношението на алтруизма къмъ егоизма, и за насъ егоизмъгъ ще бѫде първичното, алтруизмътъ — вторичното. Прѣдположението за първобитно изключително царуване на егоизма е, разумѣва се, проста фикция. Но първобитно прѣобладаване на егоистични мотиви е нѣщо естественно—у примитивния човѣкъ, както и у дѣтето.

Въ извѣстна смисъль то ѓи остава такова и у насъ, именно въ онзи смисълъ, въ който всѣка тѫпота, лѣность и неразумность сѫ естественни. Затварянето въ егоистични метиви е именно такава тѫпость, лѣность и неразумность.

И пакъ, отъ друга страна, такова едно състояние на нашия духъ не е естественно.

Естественно е, дѣто мѣсецътъ ми прави впечатление като да е тъй голѣмъ и такъвъ какъвто го виждаме невисоко надъ кѫщата на сѫсѣда ни. Но никакъ не би било естественно да останемъ на туй и да поискаме да се рѫководимъ въ дѣйствията си отъ това впечатление. Напримѣръ, съвсѣмъ не би било естественно, ако послѣдѣхме онова непосрѣдственно впечатление за далечината на мѣсеца, и поискахме да се качимъ на стрѣхата на сѫсѣда си, за да разгледаме отъ тамъ мѣсеца по̀-отблизу. Но е естественно, ако сѫщеврѣменно не вземемъ въ внимание и астрономическитѣ факти, които ни се прѣдставятъ тъй прѣко и сѫ тъй пригодни да поправѧтъ онова първо и най-близко впечатление.

Тъкмо тъй не е естественно, а е неестественно, когато ний въ своитѣ сѫждения за позволеното и непозволеното, а споредъ туй и въ нашитѣ дѣйствия се опрѣдѣляме, влияемъ само отъ непосрѣдственни прѣживявания; ако напримѣръ, защото ни зове собственно удоволствие, минемъ нехайно край бѣдняка, който лежи безпомощенъ на пѫтя ни. Нашето удоволствие е сигурно единъ фактъ; но чуждата нужда е сѫщо такъвъ фактъ. И може да се случи ,че тоя послѣдниятъ фактъ, ако го обмислимъ добрѣ, да ни наложи като желателенъ и справедливъ единъ начинъ на дѣйствие, различенъ отъ тоя, който сме имали на умъ първоначално; сѫщо така както астрономическитѣ факти ни карать да считаме за истинно друго сѫждение за голѣмината и мѣстото на мѣсеца, а не онова, което ни налагатъ фактитѣ на непосрѣдственното впечатление. Въ тоя случай непоглеждането на лежащия на пѫтя нещастникъ или забравяне че има нещастия въ

свѣта, би било една неразумность, както би било неразумность и наивното сѫдене за голѣмината и далечината на мѣсеца.

Лесно е обаче да се види, че първата неразумность въ по-голѣма степень заслужва това име. Ний не сме всички астрономи но всички сме хора. Астрономическитѣ факти ний трѣбва да приемаме на д о в ѣ р и е отъ астронома. А за фактитѣ, които доказватъ свѣтовнитѣ бѣдствия, можемъ сами да се убѣдимъ. А струва ли ни прѣ-много трудъ да се убѣдимъ въ тѣхъ съ очитѣ си, има достатъчно други факти, изъ които съ достовѣрность можемъ заключи за тѣхъ. И тогазъ нищо не ни прѣчи, да се прѣнесемъ въ душата на страждущия и да си прѣдставимъ вѫтрѣшнитѣ състояния на скърбь и на непрасни мѫчения и да ги прѣживѣемъ въ себе си. Слѣдователно, очевидни факти сѫ фактитѣ, къмъ които оставаме глухи, когато сме егоисти.

И още едно. Какво ни е грижа насъ — не астрономитѣ, а другитѣ — за мѣсеца, до когато има хора, за които можемъ и трѣбва да ни е грижа. Познанието на природни факти, колкото и важни да бѫдѫтъ тѣ, има цѣна за насъ, само защото отговаря на една вѫтрѣшна човѣшка потрѣбность. Слѣд., човѣшкитѣ потрѣбности и човѣцитѣ, които иматъ тия потрѣбности сѫ за насъ отъ първа важность. Нищо не може да бѫде за насъ хората по-близко отъ човѣка.

Тукъ неразумностьта на егоизма достига до върха си. То не е само неразумность, а безумие, защото да правимъ отъ егоизма етически принципъ, ще рѣче да въздигаме безумието въ принципъ.

Най-сетнѣ такъвъ етически принципъ би се самоунищожилъ. Бѫдѫ ли послѣдователенъ егоистъ, азъ могѫ само да искамъ, щото всички н а м е н ъ да служѫтъ. И обратно, искамъ ли отъ другитѣ, щото и тѣ да бѫдѫтъ егоисти, слѣд. и да служѫтъ сами на себе си, съ това азъ признавамъ тѣхното право да служѫтъ на своитѣ собственни интереси. Самото това признание обаче ме прави а л т р у и с т ъ.

Печалната история на единъ театраленъ критикъ.

Юмористически разказъ отъ **Уелса.**

Прѣвелъ **Вж. Ст. Андрейчинъ.**

Наричахъ ме,—вие ей-сега ще узнаете защо вече не ме наричатъ тъй, — Егбертъ Крадокъ Куминсъ. Името азъ помнѣ! Азъ и до сега (Богъ да ми е на помощь!) съмъ театраленъ критикъ при вѣстника „Fiery Cross" Какъвъ ще станѣ въ най-блиско бѫдѫще, не знаѣ. Изобщо.. главата ми като че ли е замаяна. Но при всичко това азъ ще се постараѣ да надвиѣ всички затруднения и да се обясниѣ какъ да е; само почакайте малко; човѣкъ, който внезапно се е побъркалъ, не може веднага да се искаже ясно. Но азъ ще обясниѣ всичко, ако само могѣ да завладѣѣ добрѣ мислитѣ си. На какво се спрѣхъ? А, да, на това, кой съмъ азъ! Егбертъ Крадокъ Куминсъ.

Азъ по́-рано не можехъ да търпиѣ да пишѣ за себе си, както сега съмъ принуденъ да направиѣ това. Въ цѣлата тая история ще се говори само за мене. Моитѣ вкусове се измѣниха, откакъ станѣхъ театраленъ критикъ и изучихъ свѣтилата на театралното искуство. Оттогава, впрочемъ, всичко се измѣни. Да, и азъ трѣбва да разказвамъ сега не за това, какъвъ съмъ, а за това, какъвъ бѣхъ,—значи, не за мене сегашния, па даже и съвсѣмъ не за мене.

Моето миналло... Азъ бѣхъ едно врѣме твърдѣ красивъ юноша: тънки мустачки, „интересно" лице, облѣченъ всѣкога въ пепеляви дрѣхи и злѣ произнасѣхъ съгласнитѣ букви, — привичка, приета отъ единъ училищенъ другарь. Моята годеница, едно твърдѣ красиво момиче, се наричаше Делия. Тя бѣше досущъ съврѣменна дѣвица: пушеше папироси и ме обикна зарадъ моята оригиналность и хуманность. Споредъ нейнитѣ думи, азъ приличахъ на агънце,— вѣроятно по гласа. Баща ѝ бѣше добъръ познавачь на пощенскитѣ марки, а тя сама работѣше въ Британския музей. Ний се обичахме, тъй да се каже, интелектуално и хранѣхме голѣми надежди на бѫдѫщето (всичко това се миналло вече!) А баща ѝ ме обичаше за това, защото азъ охотно слушахъ неговитѣ раскази за маркитѣ. Майка тя нѣмаше. Рѣдко може човѣкъ да има такива блѣстящи надежди на бѫдѫщето, каквито имахъ азъ! А въ театъръ азъ никога не ходѣхъ: леля ми Шарлота ми бѣ запрѣтила това, когато умираше.

Но ето че Бернеби, издателя на „Fiery Cross", ме направи театраленъ критикъ, въпрѣки моитѣ старания да се откажѫ. Тоя Бернеби е единъ красивъ, здравъ мѫжъ, съ огромна глава, покрита съ черна кѫдрава коса, и говори много убѣдително. Той ме

срѣщнѫ на сълбата на редакцията, като се връщаше отъ обѣдъ, поради което и бѣше малко по́-веселъ отъ обикновенното.

— А! Куминсъ! — извика той. Тъкмо вий ми трѣбвахте!

Послѣ той ме хванѫ за рамото и, като ме повлѣче прѣзъ тѣсното коридорче, почти ме повали на едно голѣмо кресло при една голѣма кошница съ ненужни книжа.

Послѣ той отиде на другия край на стаята и, като се върнѫ съ цѣлъ пакетъ розови и желти билети, пѫхнѫ ми ги въ ржцѣтѣ и каза:

— Въ четвъртъкъ—комическа опера, въ петъкъ — Серри и въ сѫбботa Фриволити. Това е всичко,

— Но... — почнѫхъ азъ.

— Твърдѣ ми е драго, че въ тия дни сте свободни, — ме прѣкѫснѫ той, като взе отъ масата коректуритѣ и се задѫлбочи въ тѣхното четение.

— Азъ не разбирамъ добрѣ...

— Какво? — извика той, като да не знаеше даже, че азъ съмъ още тукъ.

— Вие искате да давамъ бѣлѣжки за тия прѣдставления?

— Да... да напишите нѣщо за тѣхъ.

— Но азъ не могѫ.

— Да не ме мислите за лудъ? Нимà азъ бихъ ви натоварилъ съ това, ако вий не можехте?

— Но азъ ни единъ пѫть не съмъ ходилъ на театъръ.

— Толкозъ по́-добрѣ: дѣвственна душа.

— Но азъ никакъ не съмъ запознатъ съ тия работи!

— Тъкмо това ми и трѣбва: нови взглядове. Никакви привички, никакви отживѣли врѣмето си нѣща. Никаква рутина. Моя вѣстникъ е живъ, а не е торба съ гнили ябълки. Въ него нѣма да срѣщнете никакъвъ професионаленъ журнализъмъ. Азъ напълно расчитамъ на вашата искренность.

— Но съвѣстьта ми запрѣщава....

Бернеби ме хванѫ пакъ за рамото и ме тласнѫ вънъ изъ кабинета си, като ми каза:

— Приказвайте за това съ Уембли; той ще ви обясни всичко.

Докато азъ, замаянъ отъ станѫлото, стояхъ при вратата, Бернеби пакъ я отвори, пъхнѫ ми въ ржцѣтѣ още единъ билетъ, като каза, че безъ малко щѣлъ да забрави да ми го даде, и съвсѣмъ спокойно се скри пакъ въ кабинета си.

Вижда се, че азъ не съмъ създаденъ за борба, защото веднага се подчинихъ на бернебиевото внушение и станѫхъ театраленъ критикъ. Навѣрно, азъ изобщо съмъ склоненъ къмъ подражание, както се вижда и отъ навика ми да произнасямъ злѣ съгласнитѣ букви.

Какъ-да е, но, като видѣхъ, че послѣдния полученъ билетъ бѣ за сѫщия день вечерьта, азъ незабавно тръгнѫхъ за вкѫщи да се облѣкѫ. Вижда се, че сѫдбата ми била такава.

Нѣма да утекчавамъ читателитѣ, като имъ излагамъ взглядоветѣ си върху пиеситѣ, които гледахъ. Това тѣ могѫтъ да про-

четѫтъ въ нашия вѣстникъ. Нѣма да расправямъ и за това, какъ въ врѣме на първия антрактъ се изгубихъ изъ театралнитѣ коридори и трѣбваше да прѣстоѭ цѣлъ единъ актъ въ галерията, кѫдѣто се намѣрихъ неочаквано. Ще раскажѫ само какво впечатлѣние ми произведе играта на актйоритѣ; но при това молѭ да не се забравѭ, че азъ никога по́-рано не съмъ ходилъ на театъръ и още отъ дѣтинство бѣхъ много чувствителенъ къмъ зрителнитѣ осѣщания.

Прѣди всичко менъ ме очуди и даже, ако щете, ме исплаши чудовищната неестественность, прѣстореность на всичко, което гледахъ на сцената. На хора, които още отъ дѣтинство сѫ привикнѫли да ходѭтъ на театъръ, това не бие така въ очитѣ. Тѣ вече сѫ се свикнѫли съ фантастическитѣ жестове, съ искуственния тонъ, съ молниеобразнитѣ погледи, съ скърцание на зѫбитѣ, съ стискание на юмруцитѣ, съ скубание на косата, съ трагическитѣ пристѫпания и, изобщо, съ всички необходими принадлежности на сценичния символизъмъ; но за мене всичко това бѣше ново. Пиесата, която азъ първи пѫть видѣхъ, се наричаше комедия изъ съврѣменния английски животъ. Актйоритѣ бѣхѫ облѣчени съ нѣ какви си американски дрѣхи, и мене ми се стори, че тѣ съ всичкитѣ си сили се стараехѫ да приличатъ на сѫщински хора, макаръ и да не успѣваха въ това. Азъ излѣзохъ изъ театра раздразненъ и съ пълна увѣренность, че на мене прѣдстои да реформирамъ драмата. Въ сѫщата нощь азъ написахъ една много остра статия пълна съ „нови взглядове“. Бернеби останѫ въ въсторгъ отъ нея.

Азъ не можахъ да спѭ прѣзъ тая нощь. Прѣдъ очитѣ ми постоянно скачахѫ и се кълчехѫ актйори и актриси, които се биехѫ въ гѫрдитѣ, скубѣхѫ си коситѣ, затуляхѫ си очитѣ, простирахѫ рѫцѣ съ расперени пръсти, — актйори, които горчиво се усмихваха, безобразно и неумѣстно се смѣехѫ, неестественно падахѫ и неестественно скачахѫ, съ една дума, които се държахѫ тъй, както никой въ обикновенния животъ не се държи. Въ единайсеть часа азъ станѫхъ отъ леглото съ леко главоболие, прочетохъ театралнитѣ си бѣлѣжки и се приготвихъ да се бръснѫ (азъ се бръснѫ всѣка сутринь), но. . . тука се случи съ мене нѣщо за пръвъ пѫть. . .

Като отидохъ при туалетната маса, азъ не намѣрихъ на нея бръснача, и като помислихъ нѣколко секунди, спомнихъ си, че той е въ чекмеджето. Като си спомнихъ това, азъ съвсѣмъ непроизволно тръснѫхъ главата си, извикахъ: „ба“! и направихъ едно неестественно движение съ дѣсната рѫка, — съ една дума, постѫпихъ тъй, както постѫпватъ актйоритѣ на сцената, когато трѣбва да си спомнѭтъ нѣщо. Това ме порази, тъй като то се извърши прѣдъ огледалото, и азъ имахъ възможность да се полюбувамъ на себе си като на чуждо лице. Слѣдъ една минута азъ повторихъ движението и останѫхъ напълно доволенъ отъ съвършенството въ неговото испълнение.

Слѣдъ като се обърнѫхъ, азъ пакъ почнѫхъ да мислѭ за пиесата и за актйоритѣ. Даже се опитахъ прѣдъ огледалото да повторѭ нѣкои особенно рисковани жестове. При това азъ осѣтихъ едно особенно болезненно чувство. „Сѫщински сценически Витовъ танецъ“ *) си помислихъ азъ. Послѣ, доколкото помнѭ, азъ посѣтихъ Уембли, и оттамъ отидохъ въ Британския музей при Делия на обѣдъ. Слѣдъ ядене ний разговаряхме за нашето бѫдѫще.

Такова бѣ началото на моето падание. Оттогава азъ станѫхъ усърденъ посѣтитель на театра и почти неусѣтно почнѫхъ да се измѣнявамъ постепенно. Слѣдъ жеста, който направихъ, когато си спомнихъ кѫдѣ бѣ бръснача, първото нѣщо, което забѣлѣжихъ въ себе си бѣше привикването ми да се покланямъ на Делия и да я взимамъ по́дръжка. Азъ помнѭ, че на самия мене бѣше неловко като чувствувахъ своята прѣстореность на всѣка крачка, но не можехъ да се борѭ съ нея. Делия сѫщо забѣлѣжи моето промѣнение и съ очудване го наблюдаваше. Послѣ въ редакцията, когато Бернеби ми зададѣше нѣкой въпросъ, на който е мѫчно да се отговори веднага, азъ се исправѣхъ, извивахъ глава настрана и почвахъ нервно да чукамъ съ пръсти по масата, както правѣтъ първитѣ любовници, заварени отъ мѫжа на героинята въ нѣкакво дѣяние, което мѫчно може да се обясни съ нѣкои невинни причини. Послѣ, при всѣко спрѣчкване съ Делия азъ почвахъ да кършѭ рѫцѣ въ отчаяние. Малко-по-малко цѣлиятъ ми животъ се обърнѫ въ сценическа игра. Азъ не можехъ вече да направѭ ни едно естественно движение, даже и когато оставахъ самъ.

Не могѫ да кажѫ, че това не ме беспокоеше отначало; но, по причина на вроденото ми лекомислие ли, или по особенната склонность на моята натура къмъ подражание, беспокойствието ми скоро отиде на заденъ планъ, и азъ даже почнѫхъ да изучвамъ сценическитѣ движения и интонации, увлѣкохъ се отъ тѣхъ до такава степень, щото всичко естественно почнѫ да ми се струва извънредно грубо, еднообразно, неинтересно. Азъ не можехъ да живѣѭ безъ актйорски кълчения. Само отъ врѣме на врѣме у мене се събуждаше съзнанието на неестественността на тоя животъ, и тогава азъ тичахъ при Бернеби, за да се откажѫ отъ сътрудничеството въ вѣстника, но Бернеби ме угостяваше съ цигара отъ кескинъ тютюнь, почваше да говори за нѣкоя „злоба на деня“, и азъ си отивахъ, безъ да се обяснѭ съ него.

Най-послѣ работата дойде до тамъ, че и Делия почнѫ да страни отъ мене. Нашитѣ срѣщи станѫхѫ съвсѣмъ принудени. Азъ чувствувахъ, че тя ме е разлюбила, и проявявахъ скрѣбьта си чрѣзъ трагически пози и жестове, при всичко че съзнавахъ много добрѣ, че тѣ само влошаватъ работата. По едно врѣме азъ още единъ пѫть се опитахъ да се обяснѭ съ Бернеби, но съ сѫщия несполучливъ резултатъ.

*) Danse de Saint Weith, нервна болесть, наричана още *хорея*. Тя се състои въ припадъкъ, придруженъ отъ непроизволни свивания на мускулитѣ. Въ старо врѣме за нейното исцѣряване се обрѫщали съ молитви къмъ Св. Вита. Б пр.

Тогава азъ рѣшихъ да се обясня съ самата Делия, и като отидохъ въ Британския музей, трагически пристжпихъ къмъ Асирийската галерия, кждѣто тя трѣбваше да бжде.

— О Боже! Това сте вие? — извикахъ азъ, като расперихъ ржцѣ и отстжпихъ двѣ крачки назадъ при срѣщата съ годеницата си.

Чувството, което вложихъ въ тоя жесть и въ това възклицание би било достатъчно за срѣща съ покойната ми майка, ако тя неочаквано би станжла отъ гроба.

Делия спокойно и хладно си протегнж ржката, като ме гледаше внимателно въ очитѣ. Азъ се готвѣхъ да проявж чувство на нѣжно възхищение. но нейнитѣ думи не отговаряхж на сцената.

— Егбертъ, — каза Делия, — вие прѣстанжхте да приличате на себе си.

Азъ чувствувахъ, че въ отговоръ на тия ѝ думи трѣбваше да станж първия Егбертъ: простъ, веселъ и малко злѣ произнасящъ съгласнитѣ отъ подражателность. Но това се указа положително невъзможно. Азъ бѣхъ се обърнжлъ вече на нѣкакво мистическо сжщество, у което чувствуванията се явяватъ безъ всѣкаква причина и дохождатъ до крайность, — съ една дума, на едно отъ тия сжщества, които живѣятъ само на сцената. По тая причина, вмѣсто да се разсмѣя добродушно или поне да се сконфузя малко, азъ съвсѣмъ непроизволно пакъ отстжпихъ една крачка назадъ, прострѣхъ едната си ржка, сложихъ другата на сърдцето си, и като растворихъ колкото можахъ очи, извикахъ:

— А-а-а!

— Ето на, вижте! — каза Делия.

—Какво искате да кажете съ това?—произнесохъ азъ натъртено, като отпуснжхъ едната ржка, а съ другата се хванжхъ за главата.

Азъ, впрочемъ, отлично знаехъ, какво иска да каже тя, и самъ разбрахъ нелѣпостьта на своето поведение, но не можехъ вече да се борж съ навика да се кълчж.

—Какво искате да кажете? Азъ не разбирамъ!—повторихъ азъ.

Признавамъ се, тя ме погледнж съ дълбоко отвръщение и забѣлѣжи:

— Защо се кършите така? Азъ не обичамъ това. По-рано вие не се кършехте.

— По-рано азъ не се кършехъ? Не се кършехъ? — произнесохъ азъ бавно, като отсичахъ думитѣ. Послѣ, като се огледахъ бързо наоколо (както правятъ на сцената заговорницитѣ), азъ прибавихъ съ единъ тайнственъ гласъ:

— Ний сме сами! Слушайте! Надъ мене тежи проклятие!

— Какво проклятие ви е патило! Вие просто се намирате подъ нѣкакво лошо влияние, — каза тя, като почнж вече явно да се сърди. Съвѣтвамъ ви да го отхвърлите отъ себе си. Никога не съмъ виждала човѣкъ да се промѣни като васъ.

— Делийо! — извикахъ азъ съ крайно патетически тонъ като кършехъ ржцѣ.—О Делийо! съжалете се надъ мене! О!. . . съжале-е-те се надъ мене!

— Не разбирамъ, защо се правите на такъвъ глупакъ, — отговори тя, като ме гледаше иронически. Както и да е, азъ рѣшително съмъ длъжна да се откажа отъ честьта да се расхождамъ съ човѣкъ, който се държи като васъ. И безъ това въ срѣда всички ни се смѣха. Откровенно да си кажа, азъ не обичамъ такива хора, какъвто сте станали вие. Азъ дойдохъ тука именно за да ви кажа това. Тука, поне, сме сами. Никой нѣма да види вашето кършение.

— Делийо! — казахъ азъ, като стискахъ юмруци. Нима вие искате да кажете че. . . .

— Да, азъ именно това искамъ да кажа. Сждбата ми, като жена, и тъй е незавидна, а съ васъ. . . .

Азъ се хванахъ съ двѣтѣ ржцѣ за косата и се дръпнахъ назадъ.

— Затова прощавайте, — каза Делия хладно и спокойно.

— О Делийо! извикахъ азъ, като растворихъ очи колкото можахъ.—Нимà?

— Прощавайте, г-нъ Куминсъ, — каза ми тя още веднажъ.

За минута азъ като че дойдохъ въ себе си и даже се готвѣхъ да се обясня, но Делия ми протегна ржка и, като каза, че е длъжна да постжпи тъй, обърна се и тръгна изъ галерията.

Боже мой! Та азъ я обичамъ! Но любовьта ми, уви, не можеше вече да намѣри естествено изражение. Нѣколко секунди азъ стояхъ мълкомъ и послѣ издумахъ съ половинъ гласъ: „Прощавайте“; послѣ, като повторихъ още единъ пжть тая дума, като въ забрава, азъ изведнажъ издадохъ единъ дивъ викъ, паднахъ при най-блиската статуя и се прѣструвахъ на безутѣшно ридающъ..., „Магаре! магаре!“ говорѣше нѣщо въ дълбочината на душата ми.... Дивиятъ викъ и позата, която бѣхъ взелъ при статуята, направиха да се притекжтъ служителитѣ въ музея, които ме смѣтнаха за пиянъ. Едвамъ можахъ да ги убѣдя, че не съмъ пиянъ, а само съмъ малко боленъ.

Даже скжсването сношенията съ Делия — голѣмо и сжщинско злощастие — не можа да измѣни печалната ми сждба. Азъ самъ съзнавамъ това, пъкъ и всички го виджтъ. Всѣкой день азъ ставахъ сé „пó-театраленъ“, при всичко че нàдали нѣкой питае такова отвръщение къмъ театралностьта, каквото питаж азъ. Спокойниятъ и веселиятъ, макаръ и малко нервенъ, Егбертъ Крадокъ Куминсъ исчезна. Азъ не могж да го спася, вѣтърътъ ме унася съ себе си като увѣхналъ есененъ листъ. Даже шивачатъ ми почна да се съобразява съ общото направление на моето душевно растройство (той изобщо е много догадливъ човѣкъ). Прѣзъ пролѣтьта азъ му заржчахъ да ми направи тъмно-сиви дрѣхи, а той ми донесе свѣтло сини и даже панталонитѣ направилъ съ подчипичници, както ги носжтъ всички актйори. Когато отидж на бръснарницата, всички, като да сж се сговорили, настояватъ само по външния ми видъ, че азъ трѣбва да кждрж косата си.

При такива обстоятелства нищо друго не ми остава, освѣнъ да водж познанство само съ актйори. Азъ ги ненавиждамъ, но само въ тѣхното общество съмъ умѣстенъ. Тѣхниятъ примѣръ ме

заразява още по́-вече. Моята рѣчь всѣки день добива сѐ по́-голѣма драматическа краткость и става като мѣрена, прѣкѫсвана съ многозначителни паузи; а по жестоветѣ и позитѣ, които заемамъ при говорението, азъ по нищо не се отличавамъ вече отъ който искате провинциаленъ трагикъ. Даже Бернеби забѣлѣжи това, толкозъ повече, че азъ го нарекохъ веднѫжъ по актйорски „драгий приятелйо“. Съ какво ще се свърши всичко това, — не знаѭ. Но както и да е, азъ се плъзгамъ по наклонена плоскость и не могѫ да се спрѫ.

Работата, както виждате, се състои въ това, че азъ, или, по́-добрѣ казано, моето „азъ“ съвсѣмъ се изгуби. Това „азъ“ не бѣ успѣло още да порасте и стане нѣщо опрѣдѣлено, когато азъ попаднѫхъ въ театра. Силнитѣ шарки на сценическия животъ легнѫхѫ въ видъ на дебелъ слой върху бѣлѣзникавия фонъ на моята натура и съвършенно закрихѫ слабитѣ очертания на нейната индивидуалность. Ние всички забравяме до каква степень сѫ заразителни маниеритѣ и начина на исказването. Азъ и по́-рано бѣхъ чувалъ за хора, погубени отъ сцената, но считамъ това за шега, за хипербола. Но сега вече знаѭ, че „театралностьта“ не е шега, а е цѣла болесть. Въ дълбочината на душата си азъ протестирамъ противъ измѣненията, които тя внесе въ моята индивидуалность, но тоя протестъ за нищо не може да ми послужи. Три пѫти седмично азъ съмъ длъженъ да посѣщавамъ театра, и внушението, което ми произвежда играта на актйоритѣ, е толкова силно, щото не могѫ да се борѭ съ него. Маниеритѣ и чувствованията ми ставатъ тъй чудни, тъй се измѣняватъ, щото самъ не могѫ да се познаѭ.

Дали не трѣба да прѣстанѫ вече да се борѭ съ сѫдбата? Дали не трѣбва да напусна́ѭ съвсѣмъ обикновенния животъ, за който, очевидно, не съмъ го́денъ, и да се прѣдамъ исключително на театра, като замѣнѭ името си съ нѣкой псевдонимъ? Това, струва ми се, е едничкото ми спасение. Въ самотния ми животъ сега никой не гледа на мене като на здравомислящъ човѣкъ. Само на сцената азъ ще могѫ да бѫдѫ умѣстенъ. Тогава — край на всѣка непохватность и безсмислица. Тогава моя животъ ще има смисъль... Да... А при сѐ това, трѣбва да си призна́ѭ, че ненавиждамъ ония чърти, които отличаватъ актйора отъ простия смъртенъ. Сѐ пакъ азъ продължавамъ да сподѣлямъ мнѣнието на леля си Шарлота, че посѣщението на театра, а още повече участието въ игра на сцената, е работа недостойна за единъ порядъченъ човѣкъ. Азъ и сега на драго сърце би се отказалъ отъ длъжностьта театраленъ критикъ, но тамъ е лошото, че никога не могѫ да се открия́ѭ на Бернеби. Писма той никога не чете, и признава прѣписката съ сътрудницитѣ за неприлично нѣщо; при лична срѣща пъкъ той ме угощава съ ракия и цигари и завежда разговоръ за злобата на деня, тъй щото азъ рѣшително нѣмамъ възможность да се обяснѭ съ него....

Самозащитата на г. Ив. Ев. Гешова.

Отъ **А. Ляпчевъ.**

За лошото финансово положение на държавата общественното мнѣние стовари вината главно върху г. Ив. Ев. Гешова. Това мнѣние на обществото за г. Гешова се длъжи не толкова на убѣждението, че той е първиятъ виновникъ за разстройството на държавнитѣ финанси, колкото на това, че той, вмѣсто да увѣнчае своитѣ „думи“ съ „дѣла“, профанира дѣлата съ думи. Това обвинение не може да не тежи на г. Гешова, който нѣма причина да се оплаква отъ народното негодуване, защото той се наслаждава и на народното уважение. Личностьта на г. Ив. Ев. Гешова бѣше обаяла голѣма часть отъ българското общество, та нищо чудно, ако голѣмитѣ надѣжди се послѣдватъ отъ жестоко разочорование Азъ пръвъ пѫть четохъ Гешовитѣ статии за „Даначния товарь“ и за „Расходния Бюджетъ“, малко прѣди паданието на Стамболовия режимъ въ Bad-Kissingen, отъ болничното легло, и още тогава ме обзе едно чувство на негодование противъ лековѣрието на нашето общество, защото въ тѣзи двѣ статии срѣщнѫхъ голѣми нелѣпости. Откривамъ това свое впечатление въ всичката му голота, защото г. Гешовъ казва, че „за безумнитѣ и пристрастни (людие) не искамъ и да зная.“ Но за „умнитѣ и безпристрасни людие“ г. Гешовъ е обнародвалъ своята книжка **„Думи и Дѣла“**, за разглеждането на която редакцията на „Мисъль“ покани мене. Г. Гешовъ самъ е билъ единъ отъ сътрудницитѣ на „Мисъль“, та се надѣвамъ моя опитъ да се не счете за светотатство.

Своитѣ дѣла г. Гешовъ е изложилъ въ прѣдговора на книгата, чиято арабска нумерация започва съ „Финансовитѣ и икономически студии.“ Финансовитѣ и икономически студии на г. Гешова, въ по-голѣмата си часть, не сѫ въ прѣко съотношение съ неговитѣ дѣла, които собствено и прѣдставляватъ интересъ. При все това трѣбва да разгледаме тия студии, поне въ тѣхнитѣ общи положения, за да уловимъ нишката, която ще ни улесни при разбора дѣлата на г. Гешова. Едно разглеждане теоритическиятъ багажъ на г. Гешова е толкосъ по-желателно, тъй като, добрата теория обикновенно дава добри практически резултати, а лошитѣ теоретически знания даватъ всѣкога и лоша практика. Баналната фраза, че теорията му била добра, а практиката лоша, е признакъ само за нашето неумѣние да расѫждаваме. Разбира се, моето убѣждение е вѣрно, ако се не забравя, че тоя който се наема да прилага теорията на практика, трѣбва

да пази поне редътъ на оня, който е извлѣкълъ тази теория отъ практиката. Подиръ това, ний можемъ да прѣбродимъ студиитѣ на г. Гешова.

***

Нека прѣдварително се забѣлежи, че събранитѣ въ тая книга студии далечъ не исчерпватъ писателската дѣятелность на г. Гешова. Тамъ е грижливо събрано всичко обнародвано по списанията, а г. Гешовъ усърдно се е подвизавалъ и по вѣстницитѣ. За негова честь, той не е билъ хладнокръвенъ къмъ общественитѣ борби и особенно въ раннитѣ години слѣдъ освобождението, неговото вѣстникарско перо има своитѣ заслуги. Моята задача, обаче, не е да дамъ отчетъ за писателската дѣятелность на г. Гешова, който има и трудове отъ изящна литература, ни подробно да разгледамъ събранитѣ въ Думи и дѣла студии. Както казахъ вече, азъ искамъ да разгледамъ само неговитѣ дѣла, които собствено и интересуватъ обществото, слѣдъ като вкратце подложж на критика теоретическитѣ, научнитѣ основи на неговата политико-икономическа мисъль.

Три студии на г. Гешова иматъ претенция на извѣстна научность. Това сж неговитѣ опити да опише три отъ икономическитѣ институти, които сами по себе би били достатъчни да охарактеризиратъ стъпенъта на нашето социялно положение, ако тѣ не съставляваxж исключение отъ общото правило. Това сж Задругата въ Западна България; Нашитѣ градинарски дружества и Задружното владение и работение въ България. Не е безъ интересъ причината, която е прѣдрасположила г. Гешова къмъ тоя родъ издирвания. Тази причина г. Гешовъ обяснява въ въведението на студията върху Задругата. Тамъ той отбѣлѣзва нашата слабость „да прѣдпочитаме отвлеченното отъ конкретното, далечното отъ ближното.“ И като привежда мнѣнието на единъ южнославянски филологъ: — „господа Българитѣ много обичатъ да се занимаватъ, както въ политиката, тъй и въ науката, съ най-високитѣ задачи на человѣчеството,“ г. Гешовъ, за да не подпадне подъ това обвинение, прѣдприема „изучване на наши въпроси, които сж пълни съ животрепещущъ интересъ за насъ.“

Но г. Гешовъ—е заслужилъ съ тия свои студии върху животрептящи въпроси друго, много по-тежко обвинение, — затова, че не ги е прѣдприелъ съ потрѣбната подготвеность въ основнитѣ принципи на науката. Вслѣдствие на това, колкото опитътъ и да бѣ похваленъ, въ резултатитѣ си той останж безплоденъ. Не само за това, че г. Гешовъ много бързо и много рано спрѣ своитѣ изслѣдвания (1887—89), ами и за това, че тѣ сж съвсѣмъ повърхностни и поскоро обобщения на чужди трудове, нежели самостоятелни издирвания. Съ това не искамъ да кажж, че г. Гешовъ трѣбваше да напише томове върху едни тъй прости прѣдмети; но това, че той трѣбваше да ни даде една пълна картина на Задругата или на Задружното владѣние и работение въ всичкитѣ имъ съприкосновения съ обществения строй. Това го нѣма, а има декламации;

а гдѣто и тѣ сѫ били невъзможни, тамъ извлѣчения пъкъ изъ компилятивни трудове или описания все въ рамкитѣ на извѣстни образци. Вслѣдствие на всичко това студиитѣ на г. Гешова не прѣдставляватъ нищо пълно, нищо свързано, а още по-малко нѣщо цѣнно въ научно отношение, макаръ г. Лавеле и да ги обсипа съ комплименти.

Г. Гешовъ е привърженикъ на историческата школа въ Политическата икономия. Тая школа учи, че историята е изключителната емпирическа основа, както за теоретическото учение на Политическата икономия, така и за практическитѣ ѝ приложения. Тази тенденция е отъ голѣмо значение относително практическата Политическа икономия, която единственно въ случая ни интересува. Но нека дадемъ дума на най-яркия ѝ прѣдставитель, берлинскиятъ професоръ Шмолеръ: „Практическата Политическа икономия може напълно да отстрани булото на искуството, ако тя въ подробности, по причини и слѣдствия, прѣдстави специялното развитие на германското, пѫтемъ и на французско-англійското стопанство прѣзъ послѣднитѣ столѣтия отъ гледище на земледѣлческата, промишленната и търговска политика. Тя се ограничава да бѫде по сѫщество описателна, но навѣрно по тоя начинъ тя е така сѫщо добро и даже по-добро срѣдство за въспитание или за образование бѫдѫщи чиновници, както ако остане само искуство, т. е. ако раздава съвѣти за свободна търговия или за държавенъ социялизмъ«[1]. Молѭ, читателътъ да се не смущава отъ това, че въ една българска распра замѣсвамъ мнѣнията на такива авторитетни лица, защото е врѣме и за българскитѣ читатели да мислѭтъ, когато четѭтъ. За да може практическата Политическа икономия да стане подобно срѣдство, професоръ Шмолеръ описва още какво тя върши. „Тя дава, казва той, на учащия се една конкретна индивидуална картина, но построена споредъ понятията, типоветѣ, отношенията, които се извличатъ отъ общата теория на Политическата икономия, специялизирана дори до прѣслѣдване подробноститѣ на явленията и причинитѣ, които въ обикновената и поради това истъркана картина на общата Политическа икономия или съвсѣмъ липсвѫтъ или оставатъ на заденъ планъ. А сѫщото важи за финансовата наука.....“ Отъ приведеното личи, че историческата школа се надѣва чрѣзъ добититѣ отъ историята на стопанството понятия, типове, отношения и пр., да замѣни общитѣ норми на практическата Политическа икономия отъ классичесата школа. И ако учащиятъ се бѫде въ положение сполучливо да комбинира всички тия понятия, типове и отношения съ общата теория, т. е. съ принципитѣ на Политическата икономия, то той може да се надѣва че е уловилъ юздитѣ. Като оставимъ на страна недостатъкътъ на тази теория (който се състои главно въ невъзможността за историята да бѫде универсална, т. е. да ни опише подробно всички отдѣлни явления по

[1]) Jahrb. f. G. gesch. unb Volksw. 1883 Zur Methodologie der Staats und Socialwissenschaften. Von G. Schmoller.

отдѣлно, освѣнъ при условието да ни дава картини на к о л е к т и в н о прѣдставени явления), а обърнемъ внимание само на онова, което тя иска,—щото учащиятъ се да съпоставя отдѣлнитѣ понятия и пр. съ общата теория на Политическата икономия, ние виждаме на каква опасность се излага единъ теоретически слабъ и особно исторически неподготвенъ умъ. За единъ умъ слабо въоръженъ съ теоретически и исторически познания нѣма нищо по-естественно отъ това, да вземе срѣдството за цѣль и вмѣсто картинитѣ изработени при колективно прѣставление да му служатъ като срѣдство за съставяне на желателния образецъ, тѣ сами се взиматъ за образци, и по тоя начинъ се изгубва практическото значение на прѣдпазванието, което г. Гешовъ е почувствувалъ нуждата да каже на стр. V: „У насъ повече отъ колкото всѣкждѣ другадѣ, относителностьта, своеврѣменностьта на ступанственнитѣ форми и на данъчнитѣ системи, тъй драга на историческата политико-економическа школа, трѣбва да бѫде исходната точка на законодателството.“ Това мждро прѣдпазване, което г. Гешовъ се е сѣтилъ да приведе по поводъ неприложимостьта на подоходния данъкъ, съвсѣмъ е игнорирано при масса други случаи на неговата практическа дѣятелность. Да посочж на факти, това би значило да изброявамъ почти всичкитѣ финансови, а особно икономически мѣрки на г. Гешова. Така напримѣръ, какво общо може да има икономическото и социялно положение на Ромжния съ България, та г. Гешовъ се погрижи да въведе, или по-право да поиска въвеждането у насъ ромжнския законъ за подигане на индустрията? Това ли, че единственниятъ прѣдметъ на Ромжния, за размѣна на всесвѣтовниятъ пазаръ, сж житнитѣ храни и че тя почти всичко добива чрѣзъ размѣна, поради отсжтствието на домашното-кжщно производство, или же това, че въ Ромжния нѣма едно срѣдно национално съсловие и слѣдователно не се държи особна смѣтка за дребнитѣ индустриалци? Па най-послѣ, поставенъ ли е тоя законъ у насъ въ такъва хармония съ тарифната политика, както това е постигнжто въ Ромжния, гдѣто отъ фабрикантитѣ не създаватъ търговци-контрабандисти, както това искуственно става у насъ, поради аномалията въ законитѣ? На свое мѣсто ще упоменемъ и разнитѣ зокони за градобитнини, златни еталони и др., при съставянето на които г. Гешовъ никакъ не се е грижилъ за спазване горното правило за относителность, своеврѣменность и пр., а слѣпо се е водилъ отъ най-грубъ емпиризъмъ, като, безъ да обръща внимание за врѣме и мѣсто, обърнж България за пробно поле на чуждитѣ закони и законо-проекти. Ако експериментацията въ държавнитѣ въпроси не е добра нито за Австралия, нито за южно-африканскитѣ или американскитѣ републики, то тя е съвсѣмъ гибелна за държави, макаръ и млади по политически животъ, но стари по своитѣ икономически и социялни условия. Но г. Гешовъ не се смущава отъ лошитѣ послѣдствия на своитѣ реформи и ето че той обѣщава да введе въ България института Old age pensions (пенсии за стари земледѣлци), както—гдѣ, мислите?—както въ Нова Зеландия!

Оставаше ни още това да сторимъ, за да докажемъ всичката си умственна некадърность за самостоятелна работа. Когато г. Т. Теодоровъ наслѣди г. Гешова въ министерството на финанситѣ, пжтътъ му бѣше опрѣдѣленъ. Г. Теодоровъ не можеше да не спре реформаторската мания на г Гешова, и макаръ отъ сжщата политическа партия, дѣятелностьта на г. Теодорова взема обратно направление. Вмѣсто да търси образци отъ закони и да кичи себе си съ наунови пера, г. Теодоровъ рѣши да стегне расклатената административна машина, и при всичката своя босота въ политико-икономическитѣ въпроси, той стана надѣждата на Народната партия. Достатъченъ бѣше обикновенниятъ практически умъ на г. Теодорова, за да се изгуби научната популярность на г. Гешова. Причината, главната причина на тоя печаленъ резултатъ за г. Гешова, по мое разбиране, е въ неговото дилетанство. Въ това именно, че той се яви съ претенции на научно подготвенъ човѣкъ, когато въ сжщность си е билъ тъй слабъ по теория, както се оказа слабъ по практика. Навѣрно практиката му щѣше да бжде по-щастлива, ако не бѣше се поддалъ на историческата школа въ Политическата икономия, защото тя, като дава голѣмо значение на отдѣлнитѣ явления, залъгва слабитѣ умове до толкова, че тѣ изгубватъ нишката на здравия природенъ разсждъкъ и захващатъ да си служжтъ въ своята практическа дѣятелность съ паралелизми, вмѣсто да си освѣтляватъ пжтя чрѣзъ общи положения. Ако г. Гешовъ бѣше по-добрѣ запознатъ съ принципитѣ на политико-икономическата наука, ако той имаше по-добра историческа и философска подготовка, то навѣрно нѣмаше съ такава самоувѣреность да прѣвъзнася историческата школа, а главно, въ случая, нѣмаше така много да пада въ грѣшкитѣ на лъже-историческото направление, защото днесь историцитѣ по профессия най-малко сж наклонни да говоржтъ за исторически закони. Поради всичко това, теорията на г. Гешова никакъ не е отъ много добритѣ, тя е дори отъ най-лошитѣ, като се има прѣдъ видъ фактътъ, че г. Гешовъ е взелъ само слабитѣ й страни. При такава лоша теория каква практика може да се очаква, — ще видимъ по-долу.

* * *

Двояка е практическата дѣятелность на г. Гешова. Той бѣше Министръ на Финанситѣ отъ 19 Май 1894 до 26. Авг. 97, т. е. $3\frac{1}{4}$ г. Толкова дълго врѣме никой до сега не е заемалъ тоя постъ. Съ едно прѣкжсване отъ шесть мѣсеци (10 Февруарий 1896 до 1 Августь 1896) отъ г. Начовича, г. Гешовъ на $2\frac{1}{2}$ год. билъ е и управляющъ Министертвото на Търговията и Земледѣлието. Тая двояка практическа дѣятелность г. Гешовъ е раздѣлилъ на десеть точки, въ прѣдговора на своята книга. Тѣзи десеть пункта и обгрѣщатъ по-важнитѣ му дѣла. Азъ ще гледамъ да спазя неговия редъ и да бжда кратъкъ.

1. На първо мѣсто г. Гешовъ отбѣлѣзва своята реформаторска дѣятелность въ данъцитѣ на Княжеството. За да оцѣнимъ данъчнитѣ реформи на г. Гешова, необходимо е да си припомнимъ неговитѣ „думи“ исказани въ статиитѣ му Данъчний Товаръ въ България (сп. Ю Прѣгледъ, Септемврий 1893) и Наший Расходенъ Бюджетъ (idem, 15 Мартъ 1894). Въ първата си статия г. Гешовъ приказва за „брашнения чувалъ“ и намира че у насъ данъчниятъ товаръ съставя 12 ½ % отъ прихода на страната, което, споредъ теорията на г. Поль Лероа Болье, ще рѣче, че въ „България процентътъ 12 ½ % (sic) е огроменъ“. — „Прѣувеличенията на данъцитѣ, цитира г. Гешовъ отъ Емилъ де Лавле, съсипахѫ двѣтѣ най-силни империи на свѣта, римската империя и оная на Карла V“. Макаръ съвсѣмъ да не сподѣлямъ мнѣнието на Лавле, относително съсипването на реченитѣ империи, но туй не важи тука. Важното е, че г. Гешовъ намира брашнения чувалъ за иступанъ и смѣта всѣко по́-нататъшно тупане гибелно за страната. Въ втората си статия той обѣлѣзва бързото нарастване на расходния бюджетъ, който отъ 1886 до 1892 е добилъ едно процентно увеличение отъ 126, като се е въскачилъ отъ 36 ½ милиона, за 86 г., на 82 ½ милиона за 92 год. Г. Гешовъ прави нѣколко съвсѣмъ лишени отъ научна основа сравнения за нарастването на нашия расходенъ бюджетъ съ оня на другитѣ държави и намира това нарастване съвсѣмъ анормално и опасно. Една подобна опасность той съглежда и въ факта, че нашиятъ вносъ и износъ не отговаряли въ такъвъ размѣръ на расходния бюджетъ, както това било въ Гърция и Ромѫния! Като оставимъ на страната неговитѣ исчисления за прихода на земледѣлческата фамилия и пр. съвсѣмъ пусти трудове, които свидѣтелствуватъ за научната неподготовка на автора, нататъкъ г Гешовъ разчленява расходния бюджетъ. Тоя анализъ, направенъ на бърза ржка, не дава другъ резултатъ освѣнъ характерното, и въ случая много важно за оцѣнка на г. Гешовата дѣятелность, заключение: „За увеличението въ разноскитѣ на Върховното Правителство (1,260,397 за 1886 и 1,766,800 за 1894) нѣма (!) какво да се каже; щастие за България щѣше да бѫде ако процентътъ на уголѣмяването въ расходитѣ на разнитѣ министерства бѣ сѫщий“. Интересно е това заключение на г. Гешова, както за неговото лекомислие така и за неговата поддатливость. Прѣди всичко въ Върховното Правителство влизатъ расходи за цивилната листа на Княза, за Народното Прѣдставителство и за канцеларията на Министерския Съвѣтъ. Тѣзи расходи сѫ отъ такъво естество, че всѣко увеличение за тѣхъ е прахосничество, защото то се прѣдизвиква не толкова отъ необходимостьта да се посрѣщнѫтъ расходитѣ на нови длъжности, колкото да се увеличѫтъ платитѣ на службашитѣ, както е случая съ цивилната листа на Н. Ц. Височество. Ще забѣлѣжѫ още, че хората правѫтъ сравнения съ сѫщинскитѣ расходи, т. е. съ дѣлата, а не съ думитѣ. Ако такъво нѣщо бѣше се погрижилъ да направи г. Гешовъ, той сигуръ не можеше се рѣши на горнята сантименталность. Това на страна, но Г. Гешовъ намира възможно и даже

необходимо намалението на расходитѣ, толкозъ по-вече, че той иска да исхвърли или намали нѣкой тежки за земледѣлческото население дандци, като същеврѣменно се произнася противъ свърхсмѣтнитѣ кредити и противъ злоупотрѣбленията съ заемитѣ. Споредъ това, г. Гешевъ е ималъ прѣдъ видъ: първо, едно значително намаление на расходитѣ, т. е. икономии въ расходния бюджетъ и, второ, едно прѣустройство на данъчната система въ полза на земледѣлческото население. Това искаше г. Гешовъ прѣди да бѫде министеръ.

Като станѫ министръ, ето какво приказва въ своята рѣчь отъ 2 Декември 1894 год. по първия пунктъ, по икономиитѣ: „Господа народни прѣдставители! Достатъчно е да хвърли човѣкъ единъ бѣгълъ погледъ върху бюджетитѣ, вотирани отъ прѣдишнитѣ събрания, за да види, че е заминѫла безвъзвратно (к. н.) епохата въ която ний можехме да сключимъ нашия бюджетъ съ сумма отъ 50 или 60 милиона лева. . . Отъ тогава (1886 год.) насамъ имаме да плащаме единъ новъ расходъ отъ 19,000,000 лева само за лихви и погашения, които ние сме длъжни и рѣшени (?) да плащаме. Като притурите тия 19 милиона на $47^1/_2$ милиона лева (на която сумма достигаше бюджета за 1887 г.), ще намѣрите изведнѫжъ цифрата $66^1/_2$ милиона лева. Но не сѫ само тѣ. Отъ тогава насамъ има единъ бюджетъ за експлоатиране желѣзнопѫтни линии, които въ 1886 лѣто нѣмахме " Има и единъ расходъ отъ 5—6 милиона споредъ закона за Народното Просвѣщение, — да резюмирамъ казаното отъ г. Гешова. „Имаме най-послѣ, продължава той, и естественното развитие на държавния организмъ. Ако направиме, слѣдователно, смѣтка (к. н.) ще видите, че трѣбва да се простимъ съ идеята да имаме бюджетъ отъ 60—70,000,000 лева. Бюджетопроектътъ за 1895 год. се въскачва, както имахъ честь да кажѫ, на 87,259,000 лева". Желателно е да се попита: не е правилъ ли г. Гешовъ смѣтка, когато година прѣди това, писа статията си за Дънъчния товаръ? Нѣмаше нужда отъ голѣмъ умъ за да се досѣти всѣки отъ малко-малко запознатъ съ работата, че г. Гешовъ, като е писалъ Данъчния Товаръ, както и Нашия Расходенъ Бюджетъ никакъ не е държалъ смѣтка за „думитѣ" си, защото иначе нѣмаше така безконтролно да ги лансира. Това бѣше причината на моето негодуване, което ме обзе при прочитането на г. Гешовитѣ статии и което упоменахъ по-горѣ. Бюджетътъ за 1894 год. прѣдвиждаше, при приходъ отъ 101,077.550, расходи отъ 102,270,980. Намалимъ ли прихода съ новонасѣченитѣ сребърни монети отъ 15 милиона лева, а расхода съ прѣдвиденитѣ 10,300,000 лева за приготовление на щитѣ, ще получимъ като приходъ сумата отъ 86 милиона, а за расходъ — тая отъ 92 милиона, което прѣдсказва единъ дефицитъ отъ 6 милиона. За щастие при сключване на бюджета тоя дефицитъ се намали на 4,330,861 лева. *) Бюджетътъ на г. Гешова за 1895 г. прѣдвиждаше единъ приходъ отъ 89,845,425 л.:

*) Ако прибавимъ спечеленитѣ 6 милиона отъ насичанието на монетитѣ то дефицита ще порасне на 10 милиона.

(а не 87.259.000 както казва г. Гешовъ) срѣщу единъ расходъ отъ 89,830,969 или при единъ излишъкъ отъ 18,456 лева. По нещастие за г. Гешова тоя бюджетъ се сключи при расходъ безъ постройкитѣ отъ 85,102,250 срѣщу приходъ отъ 77,790,867 или при дефицитъ отъ 7,311,383 л.! Сѫщото станѫ съ бюджета за 1896 г., който прѣдвиждаше излишъкъ отъ 186,301, при приходъ отъ 91,143,910, срѣщу расходъ оть 90,957,609. Тоя бюджетъ се сключи при текущъ приходъ отъ 82,132.258 л. 64 ст. срѣщу обикновенъ расходъ безъ постройкитѣ отъ 89,425.552 л. 28 ст. или при дефицитъ отъ 7.293.293 л. 64 ст.! Така печално се прояви на практика първата часть отъ реформитѣ на г. Гешова относително икономиитѣ въ полза на брашнения чувалъ.

Некадъренъ да нареди единъ бюджетъ безъ дефицити, г. Гешовъ се рѣши да прави реформи въ данъчната система въ епоха на развалени държавни финанси. Тази грѣшка е най-голѣмата, която като министръ г. Гешовъ направи. Да намалявашъ реалнитѣ приходи, когато бюджетитѣ се сключватъ съ дефицити, безъ да си намалилъ расходитѣ, е недобросъвѣстность съ гибелни послѣдствия. Наистина, нашата данъчна система отъ социално и главно отъ техническо гледище имаше потрѣба отъ реформи, но данъчнитѣ реформи не ставатъ въ врѣме на лоши държавни финанси. Като страна съ слаба култура, като страна съ бѣдно население, чието главно производство сѫ зърненитѣ храни, България бѣше въ естественния си пѫть, ако въ нейнитѣ приходи първо мѣсто заемахѫ прѣкитѣ данъци. Наистина, прѣкитѣ данъци имаѫтъ голѣми недостатъци, но за бѣдни държави съ голѣми задачи тѣ сѫ приемливи, даже и добри, защото иначе не ще има отъ гдѣ да се вземе. Най-важното перо отъ прѣкитѣ данъци е прѣдставлявалъ у насъ десетъкътъ, подиръ който идѫтъ емлякътъ и бегликътъ. Десетъкътъ е билъ прѣдмѣтъ на постоянни измѣнения до реформата на г. Гешева: той се е събиралъ ту въ натура, ту въ пари; но той не си е губилъ качествата на данъкъ върху прихода. Г. Гешевъ направи първата сериозна реформа. Той отне сѫществения качество на десетъка, правото на държавата да взима едната десета часть отъ земледѣлческитѣ произведения, амалгамира го съ емляка, който, прѣвърнатъ въ поземеленъ данъкъ, тоже изгуби своето качество на събирателенъ данъкъ. Амалгамиранитѣ въ поземеленъ данъкъ десетъкъ и емлякъ имахѫ за цѣль да намалѣтъ данъчния товаръ на селското население. Главната причина за това даде слѣдното обстоятелство. Прѣзъ годинитѣ 1889—1892 десетъкътъ се събираше въ натура. Тѣзи години бѣхѫ едни отъ най добритѣ за земледѣлцитѣ и то, както по плодородие, така и по добрата цѣна на зърненитѣ храни. Правителството, което събира прѣзъ това врѣме десетъкътъ въ натура, получи почти въ двоенъ размѣръ онова, което то получаваше прѣди 1889 година. Общиятъ приходъ отъ десетъка, емляка и поземлениятъ налогъ за лозята, които данъци се стоварвахѫ главно на земледѣлческото население, се удвои, приходътъ отъ десетъка едвали не се утрои: отъ близо 13 милиона прѣзъ 1887 година до 32 мил.

прѣзъ 1891! И възъ основа на тѣзи исключителни по своя приходъ години станѫ замѣняването на десетъка съ поземеленъ налогъ. „Очевидно е за всички ни, бѣлѣжи г. Гешовъ въ мотивитѣ на закона за поземелния данъкъ, че сега (1894) плащаният общъ облогъ, опрѣдѣленъ на основание четиритѣ години, 1889 — 92, е твърдѣ обрѣменителенъ, и той трѣбва да се намалява отъ година на година, споредъ колкото ще допущатъ това бюджетнитѣ срѣдства, и то до тогава, до когато се направи съотвѣтственъ на доходностьта на земитѣ (к. н.)“ Споредъ това въ бюджета за 1895 год. г. Гешевъ бѣше прѣдвидѣлъ суммата отъ 20,342,000, която по прѣдложение на народнитѣ прѣдставители той се съгласи да намали на 19,342,000, при която, като прибавимъ 2,310,000 отъ данъка върху сградитѣ, ще получимъ обща сумма отъ 21,652,000 за 1895 срѣщу слѣтитѣ три данъци (поземеленъ налогъ, за лозята и емляка), които въ приходния бюджетъ за 1894 година прѣдставляваха общата сумма отъ близо 29 милиона. Споредъ това, намалението на десетъка достигаше 30 $_0$/^{0} отъ прѣдвидения приходъ за 1894 г., а отъ постѫпилото срѣдно прѣзъ 1889—92 намалението достигаше 45 ^{0}/$_0$. Като съмъ увѣренъ, че голѣмиятъ приходъ на десятъка прѣзъ годинитѣ на събирането 1889—92 въ натура не се дължи исключително на плодородието и на добритѣ пазарни цѣни, а и на обстоятелството, че производството е порасло спрямо годинитѣ 1881—1882, считамъ намалението на 45 ^{0}/$_0$ за прѣкалено и никакъ нехармонирующе съ приведеното желание на г. Гешова, щото десетъкътъ да се намалява до тогава, „до когато той се направи съотвѣтственъ на доходностьта на земитѣ“. Прѣдполагамъ да се е постигнѫло противното. Никой нѣмаше да осѫжда това намаление, ако да не бѣше слѣдното своеобразно по дивотата си оправдание на г. Гешева: „Достатъчно е да бѣхме заявили и ние, както заявихѫ нашитѣ прѣдшественници, че понеже косвеннитѣ данъци не можахѫ да се увеличатъ, то и прѣкитѣ неможахѫ да се намалѫтъ, и отъ 1895 г. на насамъ не дефицити, а излишъци щѣхме да имаме“. Не намалението на данъцитѣ е първата грижа на финансиста, а покриването неизбѣжнитѣ расходи. Ако може тѣзи послѣднитѣ да се съкратѫтъ, тогава случайнитѣ излишъци ще посочтѫъ нормата, по която могѫтъ се намали приходитѣ безъ щета за държавата. Реформитѣ, които г. Гешовъ направи съ увеличението на косвеннитѣ данъци, бѣхѫ на врѣме и потрѣбни, макаръ и въ тѣхъ да има работи, като напримѣръ законътъ за акциза на мѣстната и иностранна соль, който на нѣколко Гърци отъ Анхияло дава една премия отъ 300^0/$_0$ за смѣтка на държавната хазна и на българскитѣ потрѣбители. Обаче, и тукъ грѣшката на г. Гешева е голѣма, гдѣто той се показа така слабъ при опрѣдѣляне възможния приходъ отъ косвеннитѣ данъци. Това профанско мнѣние за неисчерпаемата доходность на косвенитѣ данъци е толкова по-печално, че се е усвоявало и отъ г. Гешова, който даже въ книгата си поменува, какъ англійскиятъ финансовъ министръ, г. Хиксъ-Бичъ, за текущата година прибѣгнѫлъ до косвеннитѣ даждия за покриване дефицита. Тука е мѣстото

да кажемъ г. Гешову, че той съвсѣмъ забърква относителностьта и своеврѣменностьта на ступанственнитѣ форми и на данъчнитѣ системи. Така напримѣръ, законътъ за данъка върху занятията, както и оня за октроата които не сж въ свързка съ мѣстнитѣ условия. Сщо така смѣшна се явява прогресивностьта на данъка върху сградитѣ, която има за минимумъ 4 ‰ за имоти до 5,000 лева, а максимумъ 6‰ до 20,000 и на горѣ. Ще бжде непростимо, ако не спомена любопитния фактъ, че опозицията прѣзъ 1894 година съвсѣмъ мълча, за тѣзи реформи на г. Гешова когато се касаеше до прѣкаленитѣ намаления въ прѣкитѣ данъци, а ропта само при увеличаването на косвенитѣ, — обстоятелство, което налага по-голѣма отговорность на финансовия министръ, и по-голѣмо внимание при намалението на приходитѣ. Има една траги-комична сцена въ нашия парламентаризмъ. Прѣзъ 1895 г. при дебатитѣ за бюджета на идущата 96 година, финансовиятъ министръ, г. Гешовъ, се съгласява на исканитѣ отъ депутатитѣ намаления на приходитѣ, а опозиционниятъ депутатъ г. Каравеловъ заявява, че не може да се допуска намаление на приходитѣ до като не се види нѣкакво съотвѣтствующе намаление въ расходитѣ. Разбира се, че по начина на г. Гешова бюджетътъ не можеше да не се заключи съ дефицитъ

2. Г. Гешовъ ни расправя причината за измѣняване закона за отчетностьта на бюджета, благодарение на което се развали добриятъ принципъ за универсалностьта на бюджета, като отъ общия държавенъ бюджетъ се отдѣлихж три специални бюджети: за държавнитѣ желѣзници, за мината въ Перникъ и за държавната печатница. „Полезно бѣше, казва г. Гешовъ, да се изваджтъ тия бюджети отъ общия държавенъ бюджетъ, за да се не прави въ странство (съ цѣль да се убива кредита ни) криво сравнение между нашия бюджетъ и бюджетитѣ на други държави, които или не експлоатиратъ желѣзници и пр. (като Англия, Швейцария и Гърция), или експлоатиратъ, но отдѣлятъ бюджетитѣ имъ (като Германия и Румжния).“ — Ако този е билъ главниятъ мотивъ за измѣнението на закона, менъ се чини, че г. Гешовъ много за прости е считалъ европейскитѣ финансисти. Такава мотивировка считамъ толкова несъстоятелна, че не желаж да се впускамъ въ оборването ѝ, а ще апелирамъ къмъ здравия разсждъкъ на читателя—да ли ние така лесно можемъ лъга европейскитѣ финансисти? — Напротивъ, чрѣзъ отдѣлване на специални бюджети може да се лъже само широката публика, а това не сж европейскитѣ финансисти, които знаятъ и зжбитѣ ни, но наивнитѣ и простодушни български данъкоплатци, прѣдъ които г. Гешовъ нѣма куражътъ да излиза открито и да апелира къмъ тѣхниятъ дългъ спрямо държавата, а имъ хвърля прахъ въ очитѣ, като ги залъгва съ мними намаления на бюджета. Така напримѣръ, г. Гешовъ на стр. XVI казва: „Расходний бюджетъ на държавата се намѣри отъ мене въ 1894 на 102.270.000. а се остави въ 1897 г. на лева 83.425.000, па и оня за текущата (1898) година е отъ 84.395.000! . .“ Г. Гешовъ нека прости, но тука вече съвсѣмъ го е прѣкалилъ. Наистина, бюджетътъ

за 1894 г. се балансирва съ единъ расходъ отъ 102 миллиона, но не трѣбва да се забравя, че отъ тѣзи 102 миллиона трѣбва да се извадятъ 10 миллиона срѣщу приготовлението на 15-тѣ милиона сребърни лева, така щото нормалниятъ расходенъ бюджетъ за 1894 се намалява на 92 миллиона. А при сѫщитѣ условия какъвъ е расходниятъ бюджетъ за 1897 година? — Ако въ бюджета за 97 г. прибавимъ цѣлия бруто приходъ на държавнитѣ желѣзници, мината въ Перникъ и държавната печатница, то ние ще получимъ не 83,425,000, ами 90,564.921: Защо това? Защото г. Гешовъ, поради отдѣлянето на бюджетитѣ за желѣзницитѣ, мината и печатницата, вписва въ общия бюджетъ прѣдполагаемия, за 97 г. напримѣръ, чистъ приходъ отъ 1,480,359, вмѣсто да впише тѣхния бруто приходъ отъ 8,620.280, като впише и расхода по експлоатацията и пр. отъ 7,139.921 въ расходния бюджетъ. Ето истинската причина, защо г. Гешовъ измѣнява закона за отчетностьта на бюджета, та чрѣзъ специални бюджети да може прикри сѫщинската величина на расходитѣ и прѣдъ българскитѣ данъкоплатци да се похвали, че билъ намалилъ бюджета. Относително твърдението му, че съ специализиране на бюджетитѣ не се билъ накърнявалъ контрола на Смѣтната Палата, и това съвсѣмъ не е вѣрно. Не е вѣрно затова, защото специализирането на бюджетитѣ по принципъ влече слѣдъ себе си навикътъ у чиновницитѣ, все за „икономии“, да стопанствуватъ чисто по домашно, като си създаватъ разни приходи за да могѫтъ покрива нови расходи, както тѣ намѣрѫтъ за добрѣ. Разбира се, че по тоя начинъ бюджетътъ губи своята универсалность, която се състои въ това, че всѣка изразходвана стотинка трѣбва да влѣзне въ общия расходъ на бюджета, както и всѣка прибрана пара трѣбва да бѫде отбѣлѣзана въ общия приходъ. Понеже г. Гешовъ говори за Англия, та се надѣвамъ да си спомни, че тамъ тоже се даватъ отдѣлни приходо-расходни смѣтки за нѣкои прѣдприятия, напримѣръ за постройката на флота или за разнитѣ войни; но тамъ тѣзи отдѣлни смѣтки въ своя и т о г ъ, а не въ своята р а з л и к а, се вмѣстяватъ въ общия бюджетъ, който по тоя начинъ запазва своята универсалность. А какво става у насъ? — Ние имаме цѣли здания отъ по милионъ лева, като Военното Министерство и Военния Клубъ, за които напразно бѫдѫщиятъ историкъ ще рови да намѣри отъ кѫдѣ сѫ се взели паритѣ за построяването имъ. Да, тѣ сѫ се взели отъ сѫщия народенъ гърбъ, само че тѣ не фигурирать въ никой бюджетъ нито като приходъ, нито като расходъ. Причината на това? — Причината е въ желанието да специализиратъ расходитѣ, да правѫтъ „икономии“, да скриватъ сѫщностьта на работата отъ обществото и да правѫтъ расходи по свое усмотрение. По тѣзи и по други съображения днесь е прието да има единъ само бюджетъ, а не отдѣлни, специални бюджети. Има единъ батакъ по тоя въпросъ у насъ съ Строителния Отдѣлъ, който кой знае дали нѣкогашъ ще се очисти. Но мисъльта на г. Гешова съ специализирането на бюджетитѣ далечъ още не е развита. На стр. XIX той бѣлѣжи пѫтемъ: „И тия малки

дефицити прѣзъ 1895—1897 не щѣха да се явятъ, ако и ние, като Австрийцитѣ, Маджаритѣ и Румжнитѣ, правѣхме нашитѣ нови сгради и купувахме нашитѣ нови оржжия съ заеми, а не съ обикновеннитѣ бюджетнитѣ срѣдства". То ще каже, че г. Гешова залъгва идеята да се създаватъ у насъ „извънредни бюджети", които, разбира се, ще регулиратъ „извънреднитѣ расходи", които пъкъ отъ своя страна ще се покриватъ съ „извънредни приходи" т. е. заеми. Тамъ води специализацията на бюджетитѣ. А това е пжтьтъ, който България тъкмо трѣбва да избѣгва.

3. „Съ въвеждането на Златний Еталонъ — приетъ напослѣдне въ Австрия, Россия, Япония и Мексико, пише г. Гешовъ, ще се принесе такъва полза на страната, каквато само хора, които не виждатъ що става подъ носа имъ, въ Ромжния, не могжтъ да разбержтъ. Щомъ почне всичко да се плаща въ злато, банкнотитѣ на Българската Народна Банка ще се пръснжтъ въ цѣлата ни страна и наший емиссионенъ институтъ ще може да развие една невидена до сега дѣятелность, като намали лихвата си и до 5%." — Наистина, и азъ съмъ единъ отъ тѣзи, които не могжтъ се съгласи съ всемогжеството на г. Гешовата магьоническа пръчица. Прѣди всичко въпросътъ за еталона има да се разглежда отъ много страни. Но да оставимъ теорията и да се съгласимъ, че въвеждането на златния еталонъ е прѣдпочително Сега се пита, какъ може той практически да се въведе въ една страна съ закъснѣла култура; въ страна, която се нуждае отъ дребна размѣнна монета; въ страна, която по една или друга причина е насѣкла достатъчно сребърни монети за да може безъ особна загуба ги замѣни съ златни? — Австрия, Россия, Ромжния, то добрѣ; но тѣ прѣди всичко имахж въ обръщение не толкова срѣбърни монети, колкото сребърни хартии. Хартинтѣ лесно се унищожаватъ, защото тѣхното приготовление е евтино и особно при привикнжло население тѣ ще се замѣнжтъ пакъ съ хартии отъ другъ етикетъ. Тъй ли е, обаче, у насъ? — Г. Гешовъ намираше потрѣбна продажбата на три милиона отъ нашитѣ петолевки или 15 миллиона лева сребърни монети, за да може среброто така да се намали, щото осжществяването на златния еталонъ да станѣло възможно Тѣзи 15 миллиона лева, ако г. Т. Теодоровъ не бѣше почулъ викътъ на опозицията и не бѣше отмѣнилъ назначения вече търгъ, щѣхж да се продаджтъ най-много за 6 милиона, което за тѣзи гладни години щѣше да причини едно намаление на държавната касса отъ 9 милиона лева. Да, отъ 9 миллиона, защото държавата поне своитѣ служащи плаща въ сребро. Но г. Гешовъ може да каже, че тогава държавата можеше да заплаща съ банкноти. Благодаримъ за такива експерименти. Нашата държава отъ два мѣсеца не е платила заплатата на чиновиицитѣ по нѣмане на пари, но защо се не опита да имъ заплати съ банкноти? Слава Богу, тѣхъ поне и нашата държавна печатница може да фабрикува? — Среброто може да има доленъ курсъ, но то е все нѣщо, което струва и българинътъ се не бои отъ него; но хартията не струва нищо, до

като Народната Банка не е готова за дълги години всѣка вечерь или най-много всѣка сѫбота да върне злато срѣщу ония хартии, които е пустнѫла въ ходъ зарaньта или, въ понедѣлника. — Колкото се отнася до голѣмата печалба за Банката отъ лихвитѣ на пуснѫтитѣ въ обращение банкноти, тя тоже не прѣдставлява първостепенна важность. Не банкнотитѣ, а безлихвеннитѣ и сравнително съ по-малѫка лихва товаренитѣ влогове сѫ източници за печалба на банковитѣ учреждения. Г. Гешовъ не е така рѫждясалъ въ своитѣ знания, за да не знае, какво става отъ 20 годрни насамъ съ банкерското дѣло.

Като става дума за златенъ еталонъ, не могѫ да не упомена причината за ажиото, което тъй много расте напослѣдъкъ у насъ. Тази причина за сега не е въ това, че въ България имало много сребро, а въ това, че отъ двѣ години насамъ поради лошитѣ реколти злато малко влиза. За бѫдѫще, като прѣстанемъ чрѣзъ заеми да посрѣщаме нашитѣ задължения въ Европа, ние ще трѣбва да имаме единъ вносъ съ 20 милиона по малѫкъ отъ нашия износъ та по тоя начинъ да оставатъ въ Европа до 20 милиона лева злато срѣщу нашитѣ произведения, съ които единственно ще трѣбва да посрѣщаме службата за лихви и погашения на заемитѣ. Тогава собственно ще настѫпѫтъ гладнитѣ години за България и тогава ажиото още по-вече ще расте и всичкото едно о друго ще се заплита. Всичко това ще настѫпи, ако въ бързо врѣме не се рѣшимъ на сериозни икономии, та да поправимъ нашитѣ финанси. Не законътъ за златния еталонъ ще може да намали ажиото на среброто, когато ние не ще имаме достатъчно произведения, за да посрѣщнемъ нашитѣ задължения въ злато къмъ Европа.

4. Съ особно удоволствие г. Гешовъ отбѣлѣзва нарастването капитала на Земледѣлческитѣ Касси, отъ като е влѣзълъ въ сила законътъ отъ 1894 год., споредъ който печалбитѣ се капитализиратъ. Не ще съмнѣние, че съ закона отъ 94 г. се постигнѫ една подобра наредба на Касситѣ; но тѣ далечъ още не сѫ поставени на такива здрави начала, които да уредѫтъ въпросътъ за земледѣлческия кредитъ. Па освѣнъ това, не е достатъчно да се каже, че капиталътъ се увеличавалъ, когато е извѣстно, че тоя капиталъ е само на хартия. Законътъ за Земледѣлческитѣ Касси, вънъ отъ принципа на тѣхното централизиране и до негдѣ безразборно амалгамиране, има една голѣма непълнота относително положението на централното имъ управление, както и на цѣлия институтъ спрямо държавата.

Голѣмото значение, което г. Гешовъ приписва на 5% заемъ отъ 30,000,000 за подобряване на нашето земледѣлие е съвсѣмъ странно за мене. Обстоятелството, че вносътъ на земледѣлческитѣ машини у насъ се е увеличилъ, никакъ не дава право да се заключава, че това се дължи на заема. Вѣрвамъ всѣки, който е изучвалъ положението на нашитѣ земледѣлци, ще да е дошълъ до моето заключение: машини се купуватъ само тогава съ полза, когато паритѣ сѫ спечелени съ допотопнитѣ дървени сѣчива. Заеми у Касситѣ се правѫтъ за съвсѣмъ други цѣли, а пъкъ ония,

които рискуватъ срѣщу пари заети подъ лихва да купуватъ машини, т. е. да въвеждатъ ново земледѣлие, е въпросъ дали постжпватъ много благоразумно. Колкото за 30 милионния заемъ, азъ не смѣтамъ, че той изобщо е отъ полза за земледѣлцитѣ. Напротивъ, съмъ на мнѣние, че той е опасенъ, защото става причина нашето население по-лесно да задължнява на чужденцитѣ и да работи за тѣхъ. При това тоя заемъ учи на прахосничество централното управление, което отиде да купува вършачки за да ръждясватъ безполезно и за които г. Гешовъ тоже не прѣстава да се хвали! Признавамъ само една полза отъ тоя заемъ, а именно това, че за бжджще г. Гешовъ ще знае какво значи „troi mois de jouissance", незнанието на което струва на държавата близо милионъ. Всички сме убѣдени въ полезностьта на Касситѣ и всички се надѣваме на подобрѣнието имъ; но оптимизмътъ на г. Гешова и тукъ е безграниченъ. Той обѣщава покрай училища и университетъ, още и пенсии, макаръ и „за стари само и неджгави земледѣлци"... Азъ пакъ мисльк едно по-точно опрѣдѣление положението на Касситѣ спрямо държавата и единъ по-внимателенъ контролъ отъ централната власть върху дѣятелностьта на това учреждение ще бжде отъ голѣма полза, защото иначе има се опасность отъ анархия. При едно евентуално прѣустройство на административното подраздѣление на Княжеството, — ако се съкратяватъ окржзитѣ, желателно е да се поразмисли, да ли при едно по-укрѣпнжло самоуправление не ще бжде полезно да се даде на Касситѣ едно децентрализаторско направление.

5. Законътъ за насърчаване мѣстната индустрия е прѣдметъ на особна реклама отъ г. Гешова. Азъ намирамъ тоя законъ за непълненъ, за несправедливъ и въ много отношения за опасенъ. Той е опасенъ, ако управницитѣ на България отъ желание, бързо да поддигнжтъ индустрията, не държжтъ смѣтка за пагубитѣ не само на фискътъ, но и за икономическитѣ интереси на мѣстното население, при раздаване концеси на чужденци. Разбирамъ, че една захарна фабрика е полезна, защото тя ще заинтересува земледѣлческото население на нѣколко околии, даже и окржзи, че тя може много да способствува за подобрѣние и на самото земледѣлие и пр.; но никакъ не виждамъ ползата напримѣръ отъ концесията за кибритна фабрика, въ която едвамъ ще работьктъ двадесетина надничари и то за да си тровжтъ здравето отъ фосфора, до като пъкъ населението нѣма да купува по-евтино кибрита, макаръ че държавата ще губи прихода отъ митото на кибрита. — Тоя законъ е несправедливъ, защото у него има тенденция да се поддържатъ лицата, а не индустриитѣ. Молькъ читателя да не дава криво тълкувание на мисълта ми. Нашия законъ за индустрията казва: Ще се ползува отъ правата му оня, който засвидѣтелствува, че притѣжава тѣзи и тѣзи качества. А по мое мнѣние трѣбвало би да се каже, че всѣкой, който внася, произвожда или прѣнася такива и такива артикули, се ползува отъ закона за насърдчение мѣстната индустрия. Разбирамъ, че има специални индустрии, за които много сж важни качествата на лицата както и

количествата на капиталитѣ имъ и други подобни условия; но такивато индустрии желателно е да се не регулиратъ съ общия законъ, а съ специални закони. Тогава ще могатъ се прѣмахнѫ много погрѣшки, и не ще се допускатъ злоупотрѣбления. — Законътъ за насърдчаване мѣстната индустрия, казахъ още, е и непъленъ. Той е непъленъ по двѣ причини. Първо, като направенъ по образеца на ромѫнския той игнорира нашето дребно производство, до което ромѫнскиятъ, поради особното социално положение на населението въ Ромѫния, не можеше и да се докосва. Второ, нашиятъ законъ за индустрията е лишенъ отъ една рационална митническа политика. Г. Гешовъ може да прѣвъзнася колкото ще; но неговитѣ търговски договори продължаватъ да иматъ характеръ чисто фискаленъ, а никакъ не такъвъ на протекционизъмъ. И това е не само поради отсѫтствието на специфична митническа тарифа, ами поради отсѫтствието на каквото и да е проучване въпросътъ за индустрията, поне въ по-главнитѣ му отрасли, отъ нашитѣ законосъздатели. Защо, напримѣръ, суровата вълна по-принципъ да не бѫде освободена отъ мито или синилого и др. употрѣбявани отъ нашата индустрия сурови произведения? А въжарскитѣ издѣлия отъ Лѣсковецъ и Враня, слѣдъ търговския договоръ на г. Гешовъ съ Сърбия въ сѫщность плащатъ по-малко мито въ България, до като пъкъ е за всички ни извѣстно, че канапената индрустрия у насъ беспорно има почва и, слѣдователно, трѣбвало би да се защити.

6. „Градъ гладъ не носи, тежко когото хване," казва народната поговорка. Градобитнината е едно такова стихийно нещастие, което, макаръ и безъ голѣмо значение за общото състояние на земледѣлческото производство на една страна, се отличава съ своята интензивность въ повредитѣ. То обикновенно не обхваща голѣми райони, но гдѣто падне, случва се всичко да унищожи. Ако градобитнината не донася гладъ за страната, то съсипва, когото сполети. Нашата държава отколѣ е съзнала своя дългъ да дойде въ помощь на ония отъ нейнитѣ поданници, които, по едно или друго стихийно нещастие, испадатъ за извѣстно врѣме въ крайно лоше положение. За да имъ се помогне прѣдвиждаше се една сумма обикновенно отъ 500 хиляди лева, която трѣбваше да се раздава на пострадалитѣ отъ разни стихийни нещастия, като градобитнина, наводнение и пр., но само на бѣднитѣ, т. е. само на ония, които нѣматъ свое, нито пъкъ чуждо могатъ зае за да се прѣхранятъ. Тази държавна помощь бѣше напълно оправдана, както отъ хуманитарно, така и отъ чисто икономическо гледище. Обаче, стихийнитѣ нещастия сѫ врѣдителни не само за съвсѣмъ бѣднитѣ, —тѣ често биватъ съсипателни и за по-състоятелнитѣ. И днесъ, когато стопанството все по-вече и по-вече се рационализира, всѣки се старае да обезпечи своя доходъ отъ нещастния случай, който макаръ и рѣдъкъ, но обикновенно е опрастителенъ. Прѣдъ видъ на това, хората се рѣшаватъ прѣзъ дълги години да правятъ по извѣстна жертва, та да може се намали загубата отъ нещастния случай. На тоя прииципъ е основано застрахователното дѣло.

Нищо по-желателно отъ неговото распространение по всички отрасли на икономическия миръ, а особно пъкъ по ония, гдѣто то има да регулира поддържане живота на хората. Такъвъ е случаятъ съ земледѣлческото население, което, изложено на стихийни нещастия, може въ единъ часъ да изгуби труда на цѣла година и да се лиши даже отъ прѣхрана. Ето защо г. Гешовъ е правъ, когато казва, че законътъ за застрахуване земнитѣ произведения отъ градобитнина не е билъ критикуванъ за цѣлта, която гони, а само за начина, по който се приспособява. Г. Гешовъ отдава голѣмо значение на тоя законъ и го нарича дори „бисеръ на нашето социално законодателство". Той се надѣва още, че нѣкои отъ недостатъцитѣ на закона ще могатъ да се поправятъ, та по тоя начинъ да се прѣмахнатъ мѫчнотиитѣ при приспособяването му. Азъ обаче мисля, че г. Гешову въ случая не е простено да бѫде такъвъ оптимистъ. Мѫчнотиитѣ за прилагането на такъвъ единъ законъ лежатъ въ самото естество на това стихийно нещастие. Прѣди всичко, градобитнината, колкото и да не се поддава на единъ статистически опрѣдѣленъ коефициентъ отъ загуби, все има извѣстна връзка съ климатическитѣ условия на разнитѣ мѣстности въ една и сѫща страна. Колкото по-вече тѣзи мѣстности се отличаватъ въ климатическитѣ условия, толкова се различаватъ тѣ и въ загубитѣ отъ градобитнина. Тия сѫ причинитѣ, гдѣто застрахователнитѣ дружества обикновенно поставятъ тежки условия и тамъ е причината, гдѣто тѣ за всѣка почти околия иматъ особна тарифа. Това г. Гешовъ не може да не знае. Нѣщо по-вече. Тѣзи именно мѫчнотии сѫ и мотивитѣ на г. Гешова да се натовари държавата съ това застрахование, и то по задължителенъ редъ за всички земледѣлци и при една обща нивелировка на повръдитѣ и вносоветѣ. Азъ не смѣтамъ за разумна мѣрка задължителностьта въ случая, гдѣто съвсѣмъ безпричинно се ограничава принципа на индивидуалната свобода. Ако нѣкой не застрахува посѣвитѣ си отъ градобитнина, съ това той никому другому не може да причини загуба освѣнъ на себе си. Слѣдователно, задължителностьта по принципъ въ случая икономически не се оправдава. Тя не се оправдава и социално-етически, защото тя нѣма за цѣль да застрахува поминъка на хората, а цѣлта ѝ е чисто икономическа — то е по-вече застрахуване дохода отъ произведението на имотитѣ. Ако се застрахува дохода на имотитѣ, а не поминъкътъ на хората, то пита се, защо силистренскиятъ земледѣлецъ-селенинъ да бѫде длъженъ да плаща 5% отъ поземелния данъкъ за застрахуване отъ градобитнина, която той почти не вижда, когато пъкъ богатащътъ-притежатель на нѣкой софийски чифликъ, гдѣто градушката е най-редовниятъ лѣтенъ гостъ, благодареніе на това неправилно застрахуване, увеличава дохода на своитѣ имоти, слѣдователно, поддига и цѣната имъ? Може ли това да бѫде справедливо? Имали такъва мѣрка нѣщо социално разумно?—Но какви сѫ резултатитѣ отъ тоя законъ? — Най-добрѣ ги опрѣдѣли наслѣдникътъ на г. Гешова, г. Т Теодоровъ, който въ Народното Събраніе заяви, че тоя законъ е създаденъ за „ачикгьозитѣ", т. е.

зи ония, които съ силата на влиянието знаѫтъ тъй да устроѫтъ оцѣнката на повръдитѣ, щото да получѫтъ много по-вече отъ колкото би получили безъ всѣка градобитнина. Ето защо тоя законъ не може да прѣдставлява никакъвъ бисеръ, а трѣбва или коренно да се измѣни, или съвсѣмъ да се прѣмахне. Нека приведѫ най-силния аргументъ на Бюрото, което е натоварено съ испълнение на закона. Въ едно свое съобщение до публиката, то говори: „Въ всѣки случай пострадалиятъ (к. н.) отъ градобитнина получава всѣкога за обезпагубване една много по-голѣма сумма отъ оная, която му е била удържана (?) за градобитнина, когато е плащалъ поземленото си даждие и намира по-добра смѣтка отъ това осигурително дружество (?), отъ колкото ако то да не сѫществуваще." Привѣдохъ това извлечение, защото не мога да се налюбувамъ на бюрократическата аргументация, както и на тѣхната терминология. — Вѣрно, пострадалиятъ ще получи, ами непострадалиятъ или по-право оня, който плаща безъ да е видѣлъ нѣкога градобитнина въ своята околия?

7. Относително Търговскитѣ Договори г. Гешовъ е наредилъ въ видъ на параграфи нѣколко положения, догматическата форма на които и азъ ще запазѫ, макаръ и въ отрицателна смисъль.

„Съ Търговскитѣ Договори, казва г. Гешовъ, ние постигнахме:

а) Да можемъ и ние да третираме на равна нога съ чуждитѣ сили. — Това е голѣмо самохвалство, ще отговорѫ азъ. Този въпросъ има двѣ страни. Ако е дума за това, че ние, макаръ и васална държава, чрѣзъ търговскитѣ договори сме си извоювали правото да третираме международни въпроси безъ посрѣдничеството на Турция, то това не прѣдставлява нѣщо ново въ нашето фактическо положение спрямо Турция, толкосъ по-вече че г. Гешовъ не може да не знае, какво наскоро слѣдъ Съединението, още прѣзъ 1886 г., Германия прѣдлагаше да сключи съ насъ направо търговски договоръ, надѣвайки се да извлече по-голѣма полза за себе си. Значи, въ това отношение нищо особно не е постигнѫто. Ако ли пъкъ е дума, че ние сме успѣли „на равна нога", т. е. еднакво съ контрактующитѣ страни да запазимъ интересотѣ си, то това е невѣрно. Че това е невѣрно, личи отъ факта, че тѣзи договори сѫ съставени не за нашитѣ стоки както и отъ факта, че не нашитѣ икономически интереси сѫ спазени съ тѣхъ, а чуждитѣ;

б) Да можемъ да облагаме съ непрѣки даждия нѣкои отъ нашитѣ прѣдмети, право, което нѣмахме прѣди 1895 год., казва г. Гешовъ. — Това не е истина. Съгласно Търговския Договоръ между Англия и Турция отъ 9 августъ 1861 год. бѣше прѣвиденъ единъ срокъ отъ 28 год. начиная отъ мѣсецъ октомври 1861 т. е. бѣше постановено, че до октомври 1889 освѣнъ по 8% мито върху опрѣдѣлената тарифна стойностъ на вноснитѣ стоки, други даждия нѣма да се налагатъ. Съ истичане срокътъ на договора, губѣше значение и обязателството да не се товарѫтъ вноснитѣ прѣдмети съ непрѣки даждия. Срокътъ истече въ октомври 1889 и, слѣдователно, ние имахме право да облагаме внесенитѣ стоки, съ каквито даждия намѣрѣхме за добрѣ. Въ Тър-

говската спогодба отъ 1890 съ Англия, която се прие и отъ Германия, Франция, Швейцария и Австро-Венгрия, имаше слѣднята клауза: „спиртнитѣ пития, сольта, барутя, тютюня и всички други стоки, които споредъ законитѣ на Княжеството се облагатъ съ акцизъ, или съ монополъ, освѣнъ съ прѣдвиденитѣ въ първия пунктъ облагания (8% мито ad valorem), плащатъ още и слѣдуемитѣ се отъ специалнитѣ закони за тѣхъ даждия". Значи, ако не се облагахж съ други непрѣки даждия, като акциза напримѣръ, то е не защото не сме имали право, ами защото правителството не бѣше прѣдвидело таково даждие, както прѣдвидѣ законътъ отъ 1894 год. на г. Гешова. Казахъ го и другждѣ, че изобщо законътъ за акцизитѣ е единъ напрѣдъкъ въ фискално отношение. Едно голѣмо неудобство на тоя законъ е това, че поради съществуването на винната и ракийна индустрия у насъ, които прѣдмѣти не се облагатъ съ акцизъ, а които напълно замѣстятъ спирта, въ плодородни съ грозде години приходътъ отъ акциза прѣтърпѣва колосални намаления. Тази нередовность въ прихода е много опасна за баланса на бюджета, особно при непрѣдвидливи финансови министри;

в) „Да можемъ да облагаме и ние, както всѣка самостоятелна държава, чуждитѣ поданици, казва г. Гешовъ. — Законътъ за патентитѣ отъ 1885 г., наистина, облагаше съ данъкъ чужденцитѣ: но въ тая си точка останж не испълненъ, поради дипломатическитѣ намѣси основявани върху постановленията на дѣйствующитѣ търговски договори, чийто срокъ едвамъ въ 1890 истече. Нека кажемъ, че това е една печалба, но която много се намалява съ забѣлѣжката къмъ чл. 26 отъ закона за данъка върху занятията. Споредъ нея забѣлѣжка, не българското правителство прѣдвижда данъка, който трѣбва да плати, единъ чужденецъ, а делегатътъ на надлѣжния консулъ дава окончателно рѣшение въ контролната комисия;

г) „Да можемъ постъпенно да се освѣбодимъ и отъ капитулациитѣ, продължава г. Гешовъ. — Това е много казано, защото почива само върху едно платоническо съгласие на Австрия да се откаже отъ капитулациитѣ, ако другитѣ се откажели. До сега никоя отъ Великитѣ Сили не е сторила това;

д) „Да можемъ да повишимъ нашитѣ приходи отъ митницитѣ съ 120 съ 145%, казва г. Гешовъ. — Това твърдѣние иска малко поправки, а именно съ 92% за 1897 год. и съ 81% за 1898 г., ако искаме да земемъ въ основа на нашето сравнение „стария режимъ" отъ 1890 до договоритѣ, когато се взимаше мито по $8^1/_2$% ad volorem. Обаче, съвсѣмъ обратното ще излезе, ако искаме да направимъ сравнение съ онова мито, което би се получило (макаръ при 8%, но споредъ тарифната оцѣнка на прѣдмѣтитѣ) до 1890 година. Отъ фискално гледище Правителството направи една загуба съ въвеждане прѣзъ 1890 год. едно мито отъ $8^1/_2$% по стойность. Ако е въпросъ да се говори исключително отъ интереса на фиска, то азъ се съмнѣвамъ, да ли митната система до 1890 год., приложена върху стокитѣ отъ 1897 и 98 год. не

щеще да даде много по-голѣмо мито отъ събраното. Мѣстото му е да се каже, че що се отнася до шивачитѣ и кондураджиитѣ, търговскитѣ договори, даже каквито ги сключи г. Гешовъ, сж отъ голѣма полза: вносътъ на готовитѣ дрѣхи и готовитѣ обуща се е значително намалилъ, като се е увеличилъ оня на платоветѣ и кожитѣ. Но отъ друга страна пъкъ по една невнимателность у авторитѣ на договоритѣ поощри се вносътъ на грубитѣ и калпави английски шаеци, които заплашватъ да измѣстятъ нашитѣ шаеци даже отъ домашния пазаръ;

е) Г. Гешовъ бѣлѣжи още какъ търговскитѣ договори щѣли били да дадатъ добра база за съставяние на специфични мита, ако искаме да ги въведемъ слѣдъ 1903 год. — Това ще рѣче, умори волътъ за да му узнаешъ болѣстьта. Доста скжпа експериментация.

ж) Г. Гешовъ не е можалъ да се не похвали и съ това, че се било успѣло да не зематъ въ Ромжния — на нашитѣ 25 хиляди пжтници — по 5 лева виза на паспортъ. Една печалба отъ 125 хиляди лева за държавата! — Съгласни.

Неуморимиятъ поощритель на нашата индустрия обаче нищо не ни казва, какво е спечелилъ напримѣръ съ Сърбия, като благодарение на търговския му договоръ, почти безъ мито се пуснжхж въжарскитѣ стоки — близо милионъ лева, когато при малко разумъ трѣбваше всичко да се направи за да се развие у насъ тази индусурия.

8. Относително „законопроектитѣ“ му за лихварството и семейнитѣ имоти, тукъ не могж каза нищо, понеже разглеждамъ дѣлата му, а не намѣренията му.

9) Къмъ края г. Гешовъ е оставилъ двата най-сериозни въпроса отъ своята три-четири годишна дѣятелность като министръ на финанситѣ. На първо мѣсто е въпросътъ по бюджета и по дефицититѣ. Обвинението, което общественното мнѣние прави на г. Гешова, почива върху резултатитѣ отъ дѣятелностьта му като министръ на финанситѣ. И тритѣ бюджетни години (1894, 95 и 96,) испълнени отъ него, завършвахж балансътъ си съ дефицитъ отъ по 6—7 милиона. Г. Гешовъ, като не може да отхвърли това обвинение, може само да го смекчи. И въ такъвъ случай азъ съмъ съгласенъ да кажж, съ едно малко измѣнение, наедно съ г. Гешова, че това което се направи на финансиитѣ ни прѣзъ трилѣтието 1895—97, д о н ѣ г д ѣ (а н е рѣ з к о, както бѣлѣжи г. Гешовъ) се различава отъ това, що бѣ извършено за прѣдшедствующето трилѣтие 1892—1894 г. Това различие азъ отнасямъ донѣгдѣ и къмъ старанието все така да се направи нѣщо и за ограничение на нѣкои просто лудешки прахосничества на Стамболовия режимъ. Обаче, старанието оставаше само обѣщание, а ни една сериозна реформа въ расходниятъ бюджетъ не се направи, до като приходниятъ се обърнж съ краката на горѣ. Г. Гешовъ, както изобщо кабинетътъ на г. Стоилова, пое властьта въ единъ отъ най удобнитѣ моменти за правене сериозни реформи по организацията на нашата млада държава. Не стигнж, обаче нито подготовка, нито храбрость, и г. Гешовъ исхаби по-голѣмата

часть отъ своята дѣятелность въ експериментация съ държавнитѣ въпроси и въ назначаване и отчисляване на служащитѣ и разсилнитѣ. Вмѣсто да улови вола за рогата, той увиснѫ о опашката: вмѣсто той, като Министръ на финанситѣ, да държи ключа на кассата, той останѫ да води книгитѣ на своитѣ колеги. И въ резултатъ не можеше да се получи друго освѣнъ лефициты. Но казахъ, че ще слѣдвамъ редътъ на г. Гешова.

а) „Расходниятъ бюджетъ на държавата, казва г. Гешовъ, се намѣри отъ мене въ 1894 г. на 102,270.000, а се остави въ 1897 г. на лева 83,425,000, па и оня за текущата (1898 г.) е отъ 84, 395.000... — Азъ вече отбѣлѣзахъ невѣрностьта на приведенитѣ цифри. Когато се прави сравнение на два бюджета, то изключватъ се приходо-расходитѣ отъ извънреденъ характеръ. Въ прихода за 1894 г. се прѣдвиждатъ „случайни постѫпления“ на сумма отъ 18,839,500 лева, въ които влиза прихода отъ насичанието на 15 милиона лева сребърни монети, срѣщу които за набавянието имъ изразходвали сѫ се по-вече отъ 10 милиона. Значи, г. Гешовъ не е заварилъ единъ бюджетъ отъ 102 милиона, а бюджетътъ не е могълъ по никой начинъ да бѫде по голѣмъ отъ 92 милиона. Отъ друга страна не е оставилъ единъ бюджетъ отъ 83,425,000 за 1897 г., ами единъ такъвъ отъ $90^1/_2$ милиона, като вземемъ не чистия приходъ отъ държавнитѣ желѣзници, мината въ Перникъ и държавната печатница, а тѣхниятъ суровъ приходо-расходъ, както това се е смѣтало при съставение на бюджета за 1894 г. Обаче, придадемъ ли къмъ тѣзи $90^1/_2$ милиона единъ милионъ вслѣдствие съкращението, което г. Гешовъ е направилъ въ запаснитѣ фондове като се е ограничилъ да взима $2^0/_0$ само отъ суммата на веществennитѣ расходи, което за 1897 дава общо 682.094, до като прѣзъ 1894 вземало се е $2^0/_0$ отъ общата сумма на всички расходи, което е дало за 1894 една сумма обща отъ 1,625,356. Прибавимъ ли още 372,000 л. за купуване на соль, което перо поради Гешовия законъ отъ 1894 г. не личи въ слѣдующитѣ бюджети: то ще видимъ, че бюджетътъ за 1897 е стигналъ оня за 1894. Г. Гешовъ обича да фокусничи!

б) „Това бюджетно намаление (102—83=19 милиона!) казва г. Гешовъ, стана въ години, когато имахме арменското и македонското движение, Турско-Гърцката война и кога всичкитѣ сили, малки и голѣми, си увиличаваха бюджетитѣ. — Всичко това би се приело, ако сѫжденията ни ставаха a priori. Но по нещастие за г. Гешова, даннитѣ твърдѣтъ противното. Гръцко—Турската война свари насъ много по-злѣ приготвени, що се касае до военитѣ потребности, отъ колкото г. Гешовъ свари армията. Причината е много проста. Г. Гешовъ прави икономии, които не е простено да се правѣтъ: войската прѣзъ първитѣ 2 години на г. Гешовото управление се облича, обува и стрѣля съ материали отъ по-прѣдишнитѣ години, безъ да се направи нѣщо за допълнявание на потребеното. Ние достигнахме до такова положение, че прѣзъ 1896 год. въ столицата станѫ тоя ужасенъ скандалъ: първиятъ и шестиятъ пѣши полкове върнахѫ по единъ отъ свиканитѣ три випуска

запасни защото нѣмаше съ какво да се облѣкатъ войницитѣ! Това незавидно положение на войската бѣше единъ отъ силнитѣ мотиви на Правителството да мирува прѣзъ Гръцко—турската война, за което днесъ вѣрвамъ и г. Гешовъ да съжалява.

в) „Ако обстоятелствата (?) бѣха помогнжли и на монтѣ другари да намалжтъ и тѣ бюджетитѣ си, колкото азъ, казва г. Гешовъ, намалихъ бюджетитѣ на министерствата, които управлявахъ, общето намаление щѣше да бжде още по-значително. Ето и по тоя въпросъ едно сравнение:

	бюджетъ за 1894 *)	бюджетъ за 1895 *)
Министер. на Финан.	5.529.667	4.266.290
„ на Търг. и др.	4.215.358	3.896.704
Върх. См. Палата.	270.397	217.776

— Г. Гешовъ тукъ се нуждае отъ три поправки. Първо, той не е сторилъ добрѣ, като е взелъ за Министрството на Фин. само постжпилитѣ расходи, а пакъ за онова на Търговията и Землед. и врѣменнитѣ. Второ, въ бюджета за 1894 год. влизатъ пера напр. за покупка на соль 372 хиляди, запазенъ фондъ (по 2% отъ общата сумма) 333,323 и пр., които за 1895 год. или съвсѣмъ ги нѣма, като за сольта, понеже се прѣкрати държавната продажба или пъкъ прѣдставляватъ блѣдни суми като 35,870 лева запазенъ фондъ (по 2% отъ общата сумма на вещественнитѣ расходи)! Трето, сжщинското сравнение става слѣдъ испълнението на единъ бюджетъ. Ако сторимъ това ще намѣримъ, че бюджетътъ на Мин. на Фин. за 1894 г. се е сключилъ съ единъ расходъ отъ 5 мелиона лева, а оня за 95 г. отъ 4,650.000. Сжщинското намаление е отъ 350 хиляди.—разбира се безъ врѣменитѣ. А бюджетътъ за Мин. на Търг. и Земл. за 1894 г. се е сключилъ съ расходъ отъ 3,452,366 л., до като пакъ за 1895 — съ единъ такъвъ отъ 3.661,011. Значи, тукъ г. Гешовъ е увеличилъ расхода на 200 хиляди лева. Отъ друга страна пъкъ дѣйствителниятъ разходъ на Министр. на Финанситѣ за 1896 г. се е въскачилъ на 5.126.826 т. е. съ 125 хиляди л. по-вече отъ оня за 1894 г. и съ около 500 хиляди по-вече съ оня отъ 1895 г.! Слѣдователно, съвсѣмъ невѣрно е неговото твърдение, че билъ намалилъ бюджетитѣ на онія министерства, които той е управлявалъ. Намалилъ на финанситѣ съ 350 хиляди, но увеличилъ на Търговията и Земл. съ 200, тъй щото всичкото му намаление е отъ едвамъ 150 хиляди. Навѣрно, г. Гешовъ е забравилъ, че бюджетитѣ не сж частнитѣ му тефтери, та да нѣматъ интересующитѣ се възможность да ги сравняватъ. Иначе, надали би се изложилъ на тази неприятность да бжде тъй флагратно уловенъ въ невѣрни работи.

Най-осждителното е понятието на г. Гешова за правата и отговорностьта на Министра на Финанситѣ. Той се оплаква, че „обстоятелствата“ не били помогнали на неговитѣ другари да

*) Безъ врѣменнитѣ. Но това е вѣрно само за М. на Финан., и то за 94 г., като се поставятъ 5,901,667.

намалѫтъ и тѣ своитѣ бюджети . . Ние видѣхме, че г. Гешовъ въ сѫщность не е намалилъ своитѣ; но. ако приемѣхме неговото твърдене за вѣрно, то все пакъ той нѣма защо тукъ да се оплаква отъ своитѣ другари, понеже той има послѣднята дума при съставянето на бюджета, а не тѣ. Па най-послѣ единъ министръ не е достойно да стоварва кривитѣ дърва върху своитѣ другари, защото него никой не е могълъ силомъ да държи на министерския постъ, та да не можe се отдѣли отъ тѣхъ. . .

г) „Свърхсмѣтнитѣ кредити отъ 1894 до 1897, казва г. Гешовъ, едва сѫ се въскачили на 4,807,000 лева. — Наистина, споредъ сключенитѣ бюджети за 1895 и 1896 израсходванитѣ сумми срѣщу свърхсмѣтни кредити съвпадатъ съ тая сумма. Обаче, тукъ трѣбва да спомнимъ: първо, че свърхсмѣтнитѣ кредити срѣщу специални источници, като кредититѣ за желѣзнопѫтнитѣ постройки и пр. сѫ отдѣлени, и второ, че израсходвани сумми срѣщу свърхсмѣтни кредити отъ 1895 сѫ прѣхвърлени къмъ тия отъ 1894, поради което прѣзъ 94 г. се смѣта за свърхсмѣтни кредити да е израсходвана суммата отъ 12,131,433, до като пакъ къмъ 1897 г. сѫ прѣхвърлени расходи срѣщу свърхсмѣтни кредити отъ 1896 г. За тѣзи работи В.-Смѣтна Палата има направено оплаквания въ тукъ относящитѣ се доклади. Г. Гешовъ щѣше да направи много по-добрѣ, ако дадеше общата цифра на употрѣбенитѣ свърхсмѣтни кредити прѣзъ всичкитѣ години на неговото министеруване, отъ 1894 до 1897 в к л ю ч и т е л н о. А не както той сега бѣлѣжи „свърхсмѣтни кредити отъ 1894 до 1897 г.“, а ни дава цифрата само за сключенитѣ упражнения отъ 1895 и 1896 г.

д) „Отъ 1894 год. насамъ прѣстанѫ да се покрива дефицитътъ съ насичание срѣбърни монети, едно срѣдство, казва г. Гешовъ, до което много отъ моитѣ прѣдшественници бѣхѫ прибѣгнѫли.— Отъ освобождението ни до днесъ срѣбърни монети всичко на всичко сѫ се насѣкли на номинална стойность отъ 45 милиона. Когато г. Гешовъ пое управлението на Министерството на Финанситѣ, той намѣри единъ договоръ между Българското Правителство и една Будапещенска фирма за насичанието на 12 милиона лева срѣбърни монети и 3 мил. златни. Понеже условията на пазарната стойность между златото и срѣброто бѣха се измѣнили по онова врѣме въ врѣда на контрактующата фирма, то тя прѣдложи на Правителството, т. е. г. Гешову като Министръ на Финанситѣ, че е готова да се откаже отъ договора. Г. Гешовъ на това не се съгласи и се насѣкохѫ казанитѣ 12 милиона лева срѣбро срѣщу около 6 мил. лева. Отъ тукъ единъ приходъ отъ 6 милиона лева за г. Гешовъ— да покрива дефицититѣ си.—и да упрѣкава за туй другитѣ! Но още по-осждително е, че тоя сѫщия г. Гешовъ, който прѣзъ 1894 г. станѫ причина за насичането на 12 милиона лева срѣбърни монети, прѣзъ 1897 г. искаше да продава 15 милиона л. срѣбърни монети на търгъ, при много по-долна цѣна отъ колкото ни струватъ! Никой министръ не е насѣкълъ по-вече срѣбърни монети отъ г. Гешова и при по-голѣма разлика въ курса. Слѣдователно, той се е най-много ползувалъ отъ тоя источникъ за покриване на дефи-

цита си, обаче който и слѣдъ това пакъ останѫ доста високо — 4,330,861 лева.

е) „Въ 1896 г., двѣ години слѣдъ падането на прѣдпослѣдния режимъ, кредитътъ на България, говори г. Гешовъ, тъй се подигнѫ, щото се сключи заемътъ за Земледѣлческитѣ Касси, и не съ 6%, както въ края на 1892 и то съ седмогодишни опции и ниска емисия, а съ 5 % и по́-висока емисия и въобще по́-сгодни условия.— Че заемътъ за Касситѣ въобще е сключенъ на по́-сгодни условия, това е вѣрно: но че г. Гешовъ всичко направи за да се развали, кредитътъ на България— е още по́-вѣрно. При бюджети съ дефицити отъ 4 ½ до 7 милиона л. кредитъ се не печели. При това г. Гешовъ има цѣла редица непростими грѣшки относително кредита на България. Може ли той да обади, защо не остана, търгътъ на заема за Земледѣлческитѣ Касси върху Grédit Lyonnais, ами се даде на Länderbank и С-ие? — Навѣрно за да се спази кредита на България трѣбало г. Гешовъ да затвори за България едно така могѫщо кредитно учреждения, като Лионската банка. Азъ говорѫ изобщо, та не искамъ да упоменавамъ специално за 5% заемъ на Земл. Касси, благодарение на който, както загатнѫхъ вече, г. Гешовъ научи що значи „droit de Jouissence," което струва на България само 800.000 лева.

ж). Г. Гешовъ намира, „че дефицититѣ на 1895, 1896 и 1897 сѫ така незначителни спрямо ония на 1892 и 1894 „и че тѣ тъй очевидно сѫ произлѣзли не отъ по-вече разноски, а отъ по-малко данъци събрани отъ населението, щото е удивително, за да не каже и отвратително, говори г. Гешовъ, да слуша человѣкъ, че нищо не е направено въ това отношение." — Прѣди всичко, г. Гешовъ бърка като отнася 1894 година къмъ стария режимъ. И то по двѣ причини: първо, прѣзъ деветь мѣсеца отъ нея година г. Гешовъ е билъ министръ, значи испълнителъ на три четвърти отъ бюджета ѝ, и второ, годината 1894 е сключена съ дефициитъ по-малъкъ отъ оня за 1895 и 1896 г. За 1894 дефицитътъ е 4,330,861, а за 1895 и 1896 год. респективно той е 7,311,383 и 7,293,293 т. е. почти два пѫти по-голѣмъ! Наистина, дефицитътъ за 1892 е грамаденъ. Той е отъ 21,410,826 л.; но за това пъкъ тоя дефицитъ е слѣдствие на извънредни покупки на пушки, топове и пр. военни припаси, както и на постройки на желѣзнопѫтни линии, когато пъкъ дифицититѣ на г. Гешова сѫ отъ по́-постояненъ характеръ или, както той казва, о т ъ п о-м а л к о д а н ъ ц и. Ако г. Гешовъ мисли, че това е оправдание, азъ се съмнѣвамъ да ли би се рѣшилъ нѣкой кабинетъ да го натовари съ управлението на финанситѣ Първата и главна работа на единъ финансовъ министръ е и трѣбва да бѫде, не намалението на данъцитѣ, а покриванието необходимитѣ расходи чрѣзъ неговитѣ приходи на държавата. Да извинявашъ своитѣ дефицитѣ съ това, че си билъ намалилъ данъцитѣ, е да сѫдишъ самъ себе си. А по-горѣ ние видѣхме, че г. Гешовъ не е намалилъ расходитѣ, та да намалява приходитѣ.

Но най-опасното отъ теорията на г. Гешова се състои въ слѣдното: „И тия малки дефицити не щѣхѫ да се явѫтъ, ако и

ние, като Австрийцитѣ, Маджаритѣ и Ромѫнитѣ, правѣхме нашитѣ нови сгради и купувахме нашитѣ нови оръжия съ заеми, а не съ обикновеннитѣ бюджетни срѣдства.“ Тази теория на г. Гешова ако се приеме, би значило не само да извинимъ всички досегашни дефицити, били тѣ отъ Стамболово или Стоилово врѣме, ами и да отворимъ широкитѣ врата на разсипничеството, и въ двѣтри години да натоваримъ България съ още 100—200 милиона лева дългове за посрѣщане на *извънредни расходи*. Извънредни расходи! Думитѣ сѫ еластични и веднѫжъ по наклона къмъ урвата, отиде та се не видѣ! Задачата на умнитѣ хора е така да прѣсмѣтатъ, щото извънреднитѣ расходи, поне ония за непроизводителни цѣли, да се прѣобърнатъ въ редовни, като се покрива всѣка година по нѣщо отъ обикновенния бюджетъ. И ако Гладстонъ, за една така богата държава като Англия, намираше „щото нуждитѣ на всѣка година да се посрѣщатъ съ съотвѣтствующи приходи“, то не знаѫ какъ ще я искара България, ако почне да създава извънредни бюджети за извънредни расходи отъ непроизводителенъ характеръ, които трѣбва да се покриватъ съ заеми! Г. Гешовъ съ своитѣ теории отива много далече. И слава Богу, че му не останѫ врѣме да направи и тази реформа, началото на която положи съ специалнитѣ бюджети за желѣзницитѣ, за мината и за държавната печатница.

10). Паралелната линия г. Гешовъ счита за прѣпорѫчвана отъ всички партии, даже отъ Демократическата, която прѣдлагаше трасето Пирдопъ—Карлово—Сливенъ, понеже и това трасе щѣло било да ни доведе до стълкновение съ Дружеството на Източнитѣ Желѣзници. Отъ гледище на терминологията има да забѣлѣжѫ, че двѣ линии по-далече отъ 40 километра една отъ друга не се наричатъ паралелни, тъй щото трасето Пирдопъ—Карлово—Сливенъ никой не може да смѣта за паралелно на Вакарелъ—Търново-Сеймснъ—Ямболъ. Ето защо Демократическата Партия не е прѣдлагала паралелна, ами директна линия отъ София до морския брѣгъ.

За да бѫдѫ послѣдователенъ, и по тоя въпросъ бихъ желалъ да държѫ подраздѣлението на г. Гешова, но въ случая то е съвсѣмъ несполучливо, та не смѣтамъ за потрѣбно да прослѣдѫ всичкитѣ му стѫпки. Ще се спрѫ на по-главното:

а). Г. Гешовъ оборва мнѣнието, че Правителството не било имало срѣдства за построяване на паралелната линия. Той дава цѣнитѣ на строящитѣ се прѣзъ негово врѣме линии и портове, съ изключение на Радомиръ—Кюстендилъ, която подиръ него се даде на търгъ, и намира, че тѣзи постройки искали една сума отъ 76,703,000 лева, срѣщу която Правителството на г. Стоилова е имало при дохожданието на власть 17.250,000 у Лендербанкъ, и 61,632,500 реални срѣщу неистеглснитѣ IV, V и IV опции, или всичко 78,882.500. Значи, Правителството на г. Стоилова е могло да довърши всички започнати постройки, изключая Радомиръ—Кюстендилъ—Граница, съ паритѣ отъ 142—милионния заемъ и да има единъ излишъкъ. Това прѣкрасно, но г. Гешова забравя да

упомене съ какво се покрихѫ дефицититѣ на бюджетитѣ за 1894 95, 96 и 97 г. А тѣзи дефицити не сѫ по-малко отъ 22—25 милиона лева. Да прѣдполагаме, ли че г. Гешовъ е забравилъ да упомене това или пъкъ да вѣрваме, че той фокусничи!

б) Старае се да отхвърли обвинението, за гдѣто при започване на паралелната линия не се е прѣдвидѣла опозицията на Дружеството на Източнитѣ Желѣзници и слѣдователно на банкитѣ, които образуватъ синдиката на заема отъ 1892 год., и най-голѣмото му докозателство е, че българскитѣ министри не могли да бѫдѫтъ пророци. Все по сѫщиятъ въпросъ г. Гешевъ се връща подъ пунктове в), г), д), е), безъ да може оправда това подраздѣление съ нѣкой новъ доводъ. Напротивъ, тѣзи доводи сѫ така противорѣчиви единъ на другъ, че азъ би трѣбвало специално да се спрѫ върху тѣхъ и върху всичката глъчка на г. Гешова що се отнася до неговата високофинансова политика. Може би и това ще сторѫ, другъ пѫть. А за сега стига това: види се, че г. Гешовъ е сгазилъ лука, та бърза къмъ края и се прокламира за единственъ борецъ противъ режима на Стамболова: „Тѣмъ (на моитѣ прѣемници) ще остане да продължатъ и борбата повдигната отъ мене, съ подписани статии, въ 1893 г., когато други не смѣяха и анонимни членове да пишатъ . . . Въ всяка борба, който върви напрѣдъ, най-много удари получава. Често той бива не само нападнатъ отъ противницитѣ си, нъ и тласканъ и смущаванъ отъ усърдни и нетърпеливи сподвижници . . . Такъва бѣ и моята участь.“

Така загиватъ великитѣ хора! И навѣрно, за най-дързостнитѣ реформатори на бѫдѫщето г. Гешовъ ще бѫде най-голѣмата обида.

Належащи реформи въ нашето просвѣщение.

Случайни бѣлѣжки отъ **В. Миролюбовъ**.

Думата реформи слабо отговаря на онова, което ще бѫде прѣдметъ на тия бѣлѣжки. Ний сме свикнѫли да разбираме подъ „реформи“ прѣимущественно законодателни актове и да чакаме промѣни и подобрѣния въ нѣщата — отъ мѣняване или създаване на закони. Това е безъ съмнѣние крайность, макарь въ нейната основа да се крие една доста вѣрна мисъль. Защото, да се измѣни или създаде единъ законъ, ще рѣче, прѣди всичко, да се формулиратъ извѣстни идеи, относящи се до отношенията на хората по между имъ, до ония тѣхни индивидуални дѣйствия, които досѣгатъ и други индивидууми. Но едва ли и едната стотна отъ всички наши дѣйствия отъ тоя родъ подлежѫтъ подъ клаузитѣ на законитѣ, сѫ достѫпни на законодателно нормиране. Грамадна часть отъ нормитѣ, които дѣйствително регулиратъ постѫпкитѣ ни, не сѫ писани въ никакъвъ законъ, а и колко отъ писанитѣ оставатъ за всѣкиго отъ насъ за дълго или за винаги неизвѣстни! Но писани или не, а несъмнѣнно е, че много отъ нашитѣ постѫпки ни се диктуватъ отъ нашитѣ идеи (да ли ние всѣки пѫть ги съзнаваме или не, е безразлично). Така щото, ако искажемъ по-прѣдпазливо лежащата въ основата на горния афоризъмъ мисъль, ний ще бѫдемъ доста прави. Но освѣнъ идеи въ човѣшкото съзнание има и съкровища, по-дълбоко скрити, но не по-малко цѣнни: това сѫ неговитѣ чувства изобщо и неговитѣ етически чувства, емоции въ частность. До тѣхъ никакви правила — ни държавни, ни обществени — не се докосватъ, а още по-малко сѫ въ състояние да ги създадѫтъ. Впрочемъ за ония, за които не е чуждо онова що става въ тѣхната собственна душа, това не е нѣщо ново, тъй като и въ областьта на идеитѣ правилата сѫ все така безсилни да създаватъ. Правилата и законитѣ на логиката, тия вѣчни норми на ума, не създаватъ мисъльта, идейното богатство, а само го насочватъ, ако го има. Защото, да сѫдишъ логично, „формално“ правилно, съ дадени, готови (чужди) идеи,—е едно нѣщо, а самъ да имашъ, да „творишъ“ идеи, е друго нѣщо, и тия двѣ нѣща не само не слѣдватъ едно изъ друго, но често вървѫтъ и съвсѣмъ едно безъ друго. Така щото да не нарушавашъ канонитѣ на Аристотеля и на Милля още не ще рѣче да бѫдешъ мислитель, — както да не нарушавашъ нормитѣ на държавата и на своето обществото още не ще рѣче да бѫдешъ обра-

зецъ на добродѣтель. Банална истина е, че подъ арестантска дрѣха има често по-благородни сърдца, нежели подъ сѫдейска мантия.

Малко области има въ човѣшкия животъ, дѣто това отношение между форма и сѫщность, между дѣйствителна добродѣтель (—въ най-широката смисъль на тая дума —) и юридическа безупречность да е така ясно, както въ областьта, що ни занимава тука—областьта на учебното дѣло. Дѣйствително, нашето училищно законодателство не е съвършенство, но ний не бихме се подвоумили да утвърдимъ, че въ цѣлата съвъкупность отъ фактори на учебното дѣло законитѣ сѫ все още най-добриятъ факторъ. Наистина, тѣ не се прилагатъ всецѣло, но и да би се приложили съ една геометрическа точность, отъ това нашето учебно дѣло твърдѣ незначително би се повдигнѫло, а отъ крайнитѣ си културни цѣли би останѫло все тъй далечъ. Това не се нуждае отъ доказване, струва ни се; тъй като всѣки горѣ-долу запознатъ съ работата знае, че тия закони, заедно съ грамадната часть отъ министерскитѣ циркуляри, се отнасятъ прѣимущественно до външната или до административната страна на работата. Законитѣ сѫ всѣкога съсѫди, въ които съ еднаква леснина може да се влѣятъ както благовония, така и миязми. Ето защо твърдѣ малко отъ ранитѣ на нашитѣ училища, които ще бѫдатъ посочени тука, сѫ изцѣрими съ законоположения, циркуляри и правилници. Останѫлитѣ искатъ лѣкарства духовни, лѣкарства, които въ никой съсѫдъ не се съдържатъ.

I.

За учителския персоналъ.

За да не бѫде криво истълкуванъ отрицателниятъ и крайно рѣзъкъ тонъ на тия бѣлѣжки, длъженъ съмъ да прѣдизвѣстѭ читателя, че азъ твърдѣ добрѣ знаѭ, колко има въ нашитѣ училища прѣвъсходни учители, учители, които би правили честь на всѣко западно училище. И азъ високо цѣнѭ тия учители. И ако тука, по самия характеръ на тия бѣлѣжки, ще говорѭ само лошо, т. е. само за лошото, ще сторѭ това не отъ убѣждение, че въ нашитѣ училища нѣма нищо добро, а защото моята задача не е да дамъ очетъ за всичко онова, което сѫществува въ тѣхъ, а да укажѭ злото и срѣдствата противъ него. Че това може да бѫде само полезно, както за дѣлото, така и за малкото труженици, беззавѣтно посвѣтени на туй дѣло, знае всѣки който знае, какъ неспособни учители разрушаватъ всичко добро, изградено отъ способнитѣ. —

Най-болната точка на нашето училище е, несъмнѣнно, учителскиятъ персоналъ. Не затова, че други фактори освѣнъ учителя нѣма, или сѫ безъ влияние, а затова, че тия фактори или сѫ такива, че добриятъ учитель може почти да ги обезсили, или пъкъ сѫ такива, че лесно се измѣнятъ. Отъ първия родъ фактори е, напримѣръ, обществената и домашна срѣда, отъ втория—недостатъцитѣ въ законодателството, въ програмитѣ

и изобщо въ общия духъ на училищната система. Но макаръ българскитѣ министри на народното просвѣщение, ето вече 20 години, съ нищо друго да не сж се занимавали толкова, колкото съ персонални въпроси (— а нѣкои исключително съ тѣхъ, защото не сж били способни и да помислятъ за друго —), извършеното въ това отношение прѣзъ всичкото врѣме, а особенно прѣзъ послѣднитѣ 10 на години, прѣзъ които собственно е могло да се извърши нѣщо, е толкова малко, щото зарадъ него — ще го кажемъ безъ забикалки — просто не си е струвало труда да се създава и поддържа особенно министерство за народно просвѣщаване. Дѣйствително, всѣки министеръ, покрай 30—40 способни учители, с уволнявалъ и по 30 — 40 неспособни, но други 30 все толкова некадърни, е повишавалъ, а двойно повече е новоназначавалъ. Съ система никога не се е работило, не само отъ двама министри единъ слѣдъ другъ, но и отъ единъ и сѫщия министеръ. А това неминуемо е лишавало дѣйствията на министерството въ тая посока отъ всѣки респектъ отъ всѣка вѣра въ тѣхната справедливость. И могло ли би да бѫде другояче, когато обикновенно отъ едно училище се уволнятъ по неспособность или неподготовность двама или трима, а други двама-трима, може би по-лоши и отъ тѣхъ, си оставатъ на мѣстата или даже се повишаватъ. [1] А да говоримъ ли за други, все тъй чести и добрѣ извѣстни у насъ факти — напримѣръ, тоя, че всѣки като министеръ покрай способнитѣ, които възвръща на училището, настанява още най-малко половината отъ некадърницитѣ, уволнени отъ прѣдшественника му.

Дѣ да се търси вината за това положение на нѣщата? — Въ законитѣ сигурно не е. Може би и въ никого отъ министритѣ отдѣлно, но толкова по-вече въ всичкитѣ скупомъ. Помислилъ ли е напр. нѣкой отъ тѣхъ до сега, така да „обстави“ тия уволнявания, щото тѣ да изглеждатъ за всички — освѣнъ, може би, за самитѣ жертви — като актове на справедливость, плодъ само на съвѣстно испълненъ дългъ? Не сж ли постѫпвалитѣ, напротивъ, всичкитѣ така, че и дѣйствително справедливитѣ уволнявания приличали повече на актове на личенъ произволъ—или на па-

---

[1] Ний не говоримъ тука за по-широка послѣдователность, която обхваща всички училища отъ една категория: тя обсолютно не сѫществува. Отъ толкова години насамъ министерското все „чисти“ некадърности, но който не е надничалъ въ тѣхъ, просто не може да си въобрази съ какви класически идоти сж пълни още тѣ. Ний имахме случай да надникнемъ тая година въ двѣ-три и намѣрихме, между другитѣ, единъ господинъ по-неграмотенъ и отъ самия Семковъ. А за учителскитѣ му способности —не питайте. И този господинъ не бѣ вчерашенъ—той имаше задъ себе си 10годишна служба! А такива ги има въ напитѣ гимзии и педагог. училища съ дюзини, а въ трикластнитѣ и основнитѣ—може би не само съ стотини! Поне колкото негови братя сж извѣстни намъ, случайно, отъ десетина години насамъ, всички почти благополучно си учителствуватъ, нѣкои даже директорствуватъ! Не знаемъ, да ли читательтъ си прѣдставя всичката грамадность на прѣдстѫплението, което е вършило и върши нашето м-во на просвѣщението, като довѣрява образованието и възпитанието, въобще духовното ржководителство на бѫдѫщитѣ български граждани на — духовни слѣпци, но ний намираме въ нашето—пълно съ подобни прѣстѫпления!—управление малко равни нему!

ртизански внушения! Друго. Отъ четири години насамъ при министерството на просвѣщението сѫществува единъ Учебенъ Комитетъ, чиито членове и ревизиратъ отъ тогава училищата и познаватъ най-добрѣ учителския персоналъ. Но ний сме дълбоко увѣрени, че нито $^1/_5$ часть отъ персоналнитѣ актове на м-вото не сѫ били слѣдствие на рапортитѣ на тия ревизори, а може би $^2/_5$ сѫ въ явно и рѣзко противорѣчие съ тѣхъ. Между туй, най-просто и най-цѣлесъобразно би било, до когато тоя колегияленъ институтъ сѫществува, да се остави исключително нему цѣлата тая половина отъ министерскитѣ прерогативи, и уволняванията, изобщо наказанията, да се публикуватъ напримѣръ въ тая ясна и недвусмисленна форма: „Вслѣдствие ревизиитѣ на членоветѣ на Учеб. Комитетъ при Миниството на Народ. Просвѣщение и рѣшението на тоя комитетъ отъ засѣданието му . . . Уволняватъ се по слаба подготовка: . . .“ И струва ми се, че ако по такъвъ начинъ бѫдатъ отстранени петдесетима неспособни и неподготвени учители, не само никой „новъ министеръ“ нѣма лесно да се рѣши да възвърне нито петима отъ тѣхъ, но и самиятъ актъ на уволняване би добилъ извѣстенъ престижъ и партизанскитѣ експлоатирания съ уволнени некадърности не би могли дълго да трайтъ. Въобще, свѣтлината не само въ природата, но и въ дѣлата на хората прави чудеса. Но какво да се прави, когато даже министерството на Свѣтлината бѣга отъ нея и дѣлата му още сѫ обвити въ една тъмнина, много подобна на мрака, що испълня, като нѣкакъвъ знаменателенъ символъ, коридоритѣ на неговата зграда!

Едно нещастие е, дѣйствително, че и нашитѣ министри на просвѣщението сѫ били почти всѣкога членове на партия и даже върли партизани, та партийнитѣ интереси сѫ имъ били често по-присърдце отъ училищнитѣ, и въ всѣки случай не сѫ имъ позволявали да посвѣтятъ всичкитѣ си грижи, цѣлото си сѫщество на д ѣ л о т о. Но да не се лъжемъ, че ако по нѣкой капризъ или случай единъ день получимъ за министеръ на просвѣщението единъ непартизанинъ, това вече отъ само себе ще обърне всичко на добро. Съвсѣмъ, съвсѣмъ не! На министра на просвѣщението сѫ нуждни качества, които нито непартизанството, нито даже дългогодишната служба въ самото министерство нѣма да му дадатъ. Какви сѫ тия качества, да оставимъ на страна, но безспорно е, че п ъ р в а т а р а б о т а на единъ министеръ, който би искалъ да обнови нашитѣ училища, който би искалъ да почувства какво собственно имъ липсува, ще бѫде тая: Да не се задоволява съ срѣщи и разговори съ ония, които идатъ при него (— нека бѫде увѣренъ, че н е н а й - д о б р и т ѣ ще му дойдатъ), а да отиде тамъ, дѣто кипи училищниятъ животъ, дѣто на всѣка стѫпка се чувствуватъ дѣйствителнитѣ незгоди, дѣто всѣки погледъ е едно откритие и всѣка (учителска и ученическа) дума—едно откровение; да подири учителя при самата му работа и да види всичко съ непосрѣдственни, лични наблюдения. Но, разумява се, министеръ̀тъ, ако и облѣченъ съ най-голѣма власть, никога не е най-знающиятъ, а твърдѣ често най-незнающиятъ. Ето защо е необходимо нуждно при такава обиколка

министерътъ да бѫде придруженъ отъ вѣщи, опитни—и мислящи педагози. Сѫщо така се разумѣва, че подобна обиколка въ нищоне трѣбва да прилича на министерскитѣ расходки и изборителни кампании, а трѣбва да се извърши безъ зурли и тъпани, съ скромность и сериозность, достойни за дѣлото.

Разумѣва се, че и слѣдъ една такава основна ревизия въ училищата ще останѫтъ доста учители, които не би било желателно да бѫдѫтъ тамъ. Съ двѣ и съ три виждания могѫтъ да се констатиратъ само най-голѣми некадърности. Какво да се направи съ останѫлитѣ?—За ония отъ тѣхъ, които подлѣжѫтъ на държавенъ испитъ, работата е лесна, а за ония, които не подлежѫтъ, нѣма друго срѣдство, освѣнъ да се ревизиратъ по-често, да се прѣпоржчатъ на особното внимание на директоритѣ, а посетнѣ, чрѣзъ законодателенъ актъ, и да се подведѫтъ подъ държавенъ испитъ.

Сравнително лесенъ, поне на теория, е въпросътъ за подлежащитѣ на държавенъ испитъ. Но прѣди да минемъ на подробности, какъвъ трѣбва да бѫде тоя испитъ, ще кажемъ, че първа необходимость е часъ по-скоро да стане законъ слѣд. положение:

Никой не може да бѫде назначенъ за учитель, който не е издържалъ установения за това държавенъ испитъ. Подлѣжащитѣ подъ тоя испитъ сегашни учители сѫ длъжни да положѫтъ испита най-късно до 1 септемврий 1901 год.

Необходимостьта отъ подобно законоположение стои, вѣрваме, вънъ отъ всѣки споръ. И до тогава, до когато то не се реализира, ще бѫде съвсѣмъ безцѣлно и безполезно да се уволняватъ петь и десеть годишни учители, макаръ тѣ да сѫ неспособни или неподготвени, — защото тѣ всѣки пѫть биватъ замѣстяни съ други, които иматъ всичкитѣ имъ недостатъци, безъ да иматъ добринитѣ имъ, опитностьта имъ. Въобще, като помисли човѣкъ, какъ у насъ и днесъ още се зиматъ хората отъ пѫтя и се правѫтъ учители и въспитатели, не може да не прѣхапе устни за лекостьта, съ която още гледаме на тия прѣ-тежки нѣща и да не се удиви, че изъ нашитѣ училища излизатъ и толкова развити абитуриенти! Защото, каква е собственно подготовката на ония младежи, които се назначаватъ за учители?—Висшето училище испуща своитѣ въспитаници не само безъ абсолютно никаква подготовка за сѫщинската учителска работа, но и безъ никакъвъ окончателенъ испитъ по тѣхната специялность. Въпросъ е наистина, да ли и слѣдъ единъ окончателенъ испитъ (— при това състояние и тия наредби на училището, — когато всичката наука на студентитѣ състои въ мършави лекции (съ които тѣ не се свѣнѫтъ да се явяватъ и на държавния испитъ —) въспитанницитѣ на нашето Висше училище могѫтъ да протендиратъ на „висше“ образование, но и да имашъ това образование, т е. да владѣешъ добрѣ извѣстна наука, съвсѣмъ не значи, че ще умѣешъ да я прѣподавашъ. Въспитаницитѣ на чужди университети не стоѫтъ много по-добрѣ: тѣ иматъ възможность да се подготвѫтъ несравненно по-добрѣ по-

специалностьтата си. Но на колцина отъ тѣхъ идва на умъ, че за учителя има нѣщо по-важио отъ това! Друго; въ чужбина грамадното болшинство изгубва и оная малка българска грамотность, която имъ е дала гимнаазията! — Това за ония, които сж „завършили“ поне съ външна пълнота образованието си: а какво да кажемъ за ония, които, довършили не довършили срѣдното си образование, сж се поскитали година-двѣ по чужбина или сж се прозѣвали въ Висшето училище и — вслѣдствие на туй сж станжли учители? Не отказваме, възможно е между тия „нередовници“ да има отлични учители; какво не е възможно на тоя свѣтъ! Но малкото направени до сега провѣрки, даже съ редовнитѣ, сж дали резултати крайно неутѣшителни. Именно отъ подлежащитѣ на държавенъ испитъ 930 д. сж. до сега (прѣзъ 1895—8 год.) се явили 131, а сж издържали тъкмо 73, т. е. едвамъ 50%. При това испитътъ е билъ само теоретически. Нѣма да влизаме въ обсжждане на тоя крайно характеренъ фактъ,—че въ продължение на четири години сж се осмѣлили да се явжтъ на държавенъ испитъ само $^1/_7$ отъ всички които сж длъжни да се явжтъ и които само облаги очакватъ отъ туй. Но и казаното е достатъчно, за да убѣди всѣкиго,—даже и едно министерство, че това положение не трѣбва да се продължава, че училището не бива да служи за мѣсто на експерименти и за заглавнкване на хора, които нѣматъ какво да правжтъ, нито за прибѣжище на хора, които по едни или други причини сж си „побъркали“ образованието и че най-сетнѣ е просто прѣстжпно да се повѣряватъ синоветѣ и дъщеритѣ на българскитѣ граждани на ржцѣ, за които не е доказано по-напрѣдъ, че иматъ качествата, нужни за тая най-велика, но и най-трудна работа. Така става врѣдъ по свѣта и намъ не остава друго освѣнъ да приложимъ нѣща, полезностьта на които никой даже не оспорва.

Но, може да попита читательтъ, нима за издържалитѣ до сега държавенъ испитъ е доказано, че иматъ тия качества? За жалость, съвсѣмъ не, и то, първо, по вината на Правилника за държавнитѣ испити, а второ и главно по вината на досегашнитѣ испитни комисии. Правилникътъ обръща внимание изключително на теоретическия, научния испитъ и е крайно несъстоятеленъ и недостатъченъ въ онова, което установява за практическия, за провѣрката на прѣподавателската способность на кандидата. Именно респективниятъ членъ въ дѣйствующия правилникъ, прѣписанъ стереотипно и въ новия проекто-правилникъ, гласи: „Слѣдъ свършека на писменнитѣ и устни испити всѣки кандидатъ е длъжени да каже прѣдъ секцията пробна лекция по една отъ нѣколко зададени теми по главния прѣдметъ“. Такъвъ членъ — за нѣщо отъ таката важность!—е по-лошъ отъ нищо и неговото сжществуване може да се обясни само съ начина, по който у насъ сж се фабрикували закони и правилници: на зелената маса, отъ единъ-двама всезнающи министерски чиновници. Но има друго нѣщо, което ни се вижда необяснимо: то е, — какъ сж могли испитнитѣ комисии да търпжтъ такова едно установление — ако

може да се нарече търпене съвършенното негово неизпълнение до сега. А фактъ е, че тоя членъ не е билъ нито единъ пѫть приложенъ. Дали съ съгласието на централната училищна власть, не знаемъ, но въ всѣкой случай не може да е било безъ нейно знание. Защо е било постѫпвано така, е малко трудно да се отговори. Като гледа човѣкъ безсмислието на въпросния параграфъ би билъ наклоненъ да вижда причината просто въ това безсмислие. Има обаче факти, които каратъ да се мисли, че тая причина не е безсмислието на самото установление, а повече обстоятелството, че самитѣ испитни комисии не сѫ разбирали или не сѫ си давали смѣтка за своята задача. Впрочемъ ето фактитѣ и нека тѣ говорѧтъ сами за себе си: първо, нито една комисия не е дала мнѣние какъ да се измѣни тоя членъ, дѣто се третира като нѣкаква bagatelle единъ въпросъ, който е трѣбвало да образува ядката на цѣлия правилникъ; второ, въ проекто-правилника, изработенъ отъ една комисия, съставена отъ досегашни екзаминатори, тоя параграфъ си е останѫлъ сѫщиятъ — не е била мѣнена нито даже редакцията му!

Но да оставимъ всичко това на страна и да видимъ, какво да се направи въ бѫдѫще за практическия испитъ, т. е. за провѣрка на собственно прѣподавателската способность на кандидата. Най-малкото въ случая е, струва ни се, да се въведе и у насъ така наречената п р о б н а г о д и н а: Слѣдъ като единъ кандидатъ издържи научния си държавенъ испитъ, да не се назначава за учитель, нито да му се повѣрява почти безконтролно прѣподаване, а да се прѣпорѫча, повѣри на ржководството на единъ по-старъ другарь и слѣдъ като прѣкара първитѣ мѣсеци само съ посѣщаване на негови уроци, да начене едвамъ прѣзъ второто полугодие, пакъ подъ прѣкото негово наблюдение и упѫтване, да прѣподава извѣстни прѣдмети, не повече отъ 5—10 часа въ седмицата. Дали слѣдъ една така прѣкарана година кандидатътъ ще бѫде повиканъ да държи 1—2 пробни урока прѣдъ комисията или ще му бѫде призната учителска правоспособность възъ основа само на рапорта на ржководителя му (както става обикновенно другѫдѣ), оставаме да рѣши Учеб. Комитетъ, който е по-добрѣ запознатъ съ нашитѣ училищни условия. Ний би били за едно н о в о явяване [1], да не бѣ то свързано съ толкова разноски

Признаваме, че прилагането на тоя новъ редъ върху находящитѣ се вече въ училищата „кандидати за учители“ е свързано съ извѣстни мѫчнотии. Но тѣ не сѫ непрѣодолими. Между тия „кандидати“, „врѣменни“ учители има и такива, които въ всѣко отношение стоѧтъ по-горѣ отъ много свои „неврѣменни“ другари. Тѣ могѫтъ да се оставѧтъ както сѫ си, като се прѣпорѫчѫтъ само на особ. внимание на директоритѣ и ревизоритѣ. Но върху всички останѫли врѣменни той може, mutatis mutandis, всецѣло да се приложи. Работата е малко деликатна, наистина, но

[1] Въ който случай рапортътъ на ржководителя трѣбва да бѫде прѣдставенъ на екзаминаторитѣ.

такава е въобще работата на учителя и да не бѣше такава, не маше нужда да се създава това скжпо съсловие. а щѣше да се даде прѣспокойно, напримѣръ, на полицейски чиновици. . . .

Не е мѣсто тука да се влиза въ технически подробности, както за самия испитъ, така и за пробната година. Ще си позволимъ обаче да се докоснемъ пжтемъ до нѣкои по-сжществени точки.

Споредъ досегашния правилникъ до държавенъ испитъ не се допуска никой, който не е прослужилъ поне една година като врѣменен учитель. Това установление е типъ на безмисленно заемане букви изъ чужди закони. Съставителитѣ на правилника ще да сж чували, че другждѣ (издържалитѣ вече научния си испитъ) не се назначаватъ още първата година за учители; но тѣ сѣкашъ не сж и помислили за основитѣ, за смисъла на това! Другждѣ, отъ дѣто е копирана думата „една година“, кандидатитѣ не сж прѣзъ първата, п р о б н а година, никакви учители; — тѣ сж чираци, които гледатъ какъ работятъ майсторитѣ и на които едвамъ подиръ 4—5 мѣсеца се дава да . . . избадатъ, да прѣподаватъ по нѣколко урока при постояния надзоръ на ржководителя Тоя ржководитель слѣдъ една година наблюдения се произнася. има ли кандидатътъ учителски качества и прѣподавателски способности и едвамъ слѣдъ това той се назначава. той с т а в а учитель. А какво е останжло въ нашия правилникъ отъ всичко това, колкото разумно, толкова и цѣлесъобразно чуждо законоположение? Единъ просто невѣроятенъ педагогически nonsens: не само не се говори за никакво ржководителство, не само не се загатва за особенното положение на единъ младежъ, който е взетъ отъ ученическата скамейка и е направенъ „учитель“, но и самата „една година“ си е побъркала мѣстото: Вмѣсто да бжде поставена поне слѣдъ провѣрка на теоретическитѣ знания, които, споредъ точнитѣ статистически данни. отъ 4 години насамъ сж крайно неутѣшителни [1]), поставена е п р ѣ д и нея провѣрка. Впрочемъ, тоя редъ има една много добра страна — не за работата, но за самитѣ кандидати: той имъ дава възможность, на смѣтка на хазната и на умственното развитие на ученицитѣ да се приготвятъ за теоретическия испитъ! А всѣки знае, какъ е лесно и приятно такова учене като учишъ други!

Колкото за допусканье до държ. испитъ, ний сме за най-голѣмата възможна свобода Строгото и добросъвѣстно испитване е достатъчна гаранция за добри знания, та не е нуждно да се лиша-

[1]) Тоя фактъ добива още по-голѣмо значение, ако се имаатъ прѣдъ видъ слѣднитѣ двѣ обстоятелства: 1 Когато слѣдъ една и повече години учителствуване се оказватъ 50 % слабо подготвени въ научно отношение, каква трѣбва да е била тѣхната научна подготовка прѣди да сж прѣговорили съ ученицитѣ испитнитѣ прѣдмети! 2. Споредъ горѣпривѣденитѣ данни най имаме въ срѣднитѣ училища (930—130=) 800 не имѣющи право да бждатъ учители! Обаче тѣ учителствуватъ вече 5 и повече години и кой знае още колко ще учителствуватъ, ако министерството и за напрѣдъ толкова мисли за тия работи, колкото е мислило до сега. А какви сж послѣдствията за нашето просвѣщение отъ учители, способностьта на която нито е провѣрявана нито е доказана, всѣки може да си прѣдстави.

ватъ отъ право на испитъ хора, които не сж могли, по-разни незгоди, да достоятъ въ чужбина и да направятъ единъ академически испитъ. Правимъ тая бѣлѣжка защото знаемъ, че има немалко такива, които отъ години вече учителствуватъ и които още за много години ще бждатъ просто нуждни, защото не ще има кой да ги замѣсти въ специялността имъ, но на които не се позволява [1] нито да се явятъ на испитъ въ Висшето училище, нито на държавенъ испитъ. Напълно бихме одобрили начина на дѣйствие на централната училищна власть, ако тя не ги допускаше никакъ да учителствуватъ, — като хора съ нередовно, незавършено образование. Но то това не е направило и може би по-добрѣ че не е, защото послѣдователностьта би изисквала да се приложи сжщото и по отношение къмъ въспитанпицитѣ на нашето Висше училище. И въ него не се дава нищо завършено и не се прави една генерална провѣрка на научната култура на студента. Семестралнитѣ испити нито иматъ тая задача, нито бихж могли да я испълнятъ. А ако би се касаяло да избираме между единъ студентъ отъ Висшето училище и единъ западенъ, нѣмски, студентъ безъ подобни испити, ний никакъ не би се колебали да прѣдпочетемъ послѣдния, защото, като исключимъ най-гомѣмитѣ лѣнивци, всички други ще спечелятъ на западъ въ научно—и не само въ научно—отношение несравненно повече нежели въ —София! Защо мислимъ така, читателътъ ще види въ втората статия, която ще бжде посвѣтена на Висшето училище, както затова, защото училището само по себе, независимо отъ своето значение за срѣднитѣ учебни заведения има въпиюща нужда отъ обновление, така и затова, защото никакво сериозно повдигане въ нашия учителски персоналъ не може да стане, безъ да се повдигне, и високо да се повдигне наше'то Висше училище, което, въпрѣки името си, съвсѣмъ не е нѣщо висше.

---

[1] Министерството не трѣбва да бжде за едни майка, за други мащиха! То съ особенъ законъ освободи едни отъ държавенъ испитъ и туй, чисто формално погледнжто, бѣше правилно. Но какво ще кажемъ, като погледнемъ неформално? Ето какво: Ако освободенитѣ иматъ теоретическитѣ знания и практическитѣ способности за учители, то държ. испитъ не прѣдставява за тѣхъ никакъвъ трудъ, и тѣ трѣбвало да го издължятъ; но ако тѣ нѣматъ ни едното, ни другото — въ който случай единственно имъ е нуждно освобождението — тогава какво търсятъ тѣ въ училището!

Никакъвъ подобенъ аргументъ не сжществува по отношение къмъ оная категория учители, за които е дума горѣ въ текста и ний настояваме да се допусиятъ тѣ до държ. испитъ, — съсъ или безъ единъ академически испитъ при нашето Вис. училище, е безразлично.

КРИТИКА.

Максъ Нордау. Изъ царството на лъжитѣ Популярно-научна библиотека № 9. Варна. Издание на Стефанъ Георгиевъ 1899.

Още едно издание, „което съдържа, така да се каже, послѣднята дума на науката.“ Вижда се, за нашитѣ марксисти науката е много еластична, тъй че и Нордау, най-голѣмиятъ противникъ на марксизма, може да се явява като проповѣдникъ на „послѣдната дума на науката.“ Този Нордау, който пише върху „неоснователностьта на друга една теоретическа теза, на тъй наречената (sic!) научно-политическа економия, именно: че капиталътъ е натрупанъ трудъ“ (стр. 56). Прочее, прѣводачитѣ, като правовѣрни марксисти, сж чувствували, че Нордау е много далечъ отъ тѣхната „наука“ и за това сж били принудени да напишжтъ единъ грамаденъ прѣдговоръ, въ който сж натрупали всичко извѣстно тѣмъ върху марксизма и въ който приповтарятъ всички доктринарни и отдавна опровергнжти тезиси на „научниятъ социялизмъ“. Нѣмаме нищо противъ това, но защо да се изопачава характерътъ на едно съчинение, което само по себе заслужва нашето внимание, което въ Германия е издържало толкова издания? Впрочемъ, читательтъ, слѣдъ като прочете тази книжка, ще се убѣди самъ, колко далечъ е Нордау отъ марксизма, при все че той рѣзко критикува основитѣ на сегашния общественъ строй. Още едно доказателство, че може човѣкъ да не вѣрва въ научностьта на марксизма и при все това да се отнася отрицателно къмъ сегашнитѣ наредби, да иска тѣхното радикално реформиране. Съвсѣмъ не е вѣрно, слѣдователно, да се каже: или буржуа, или марксистъ; можешъ да не бждешъ нито едното, нито другото. Отъ тази гледна точка ний сме твърдѣ благодарни на нашитѣ марксисти, че сж издали една часть отъ прочутото съчинение на Нордау и ето защо ний пожелаваме на тази книжка най-голѣмо распространение между нашата публика. Още повече, че книжката е дѣйствително богата съ оригинални мисли, вѣрни наблюдения и остроумни бѣлѣжки.

Трѣбва обаче да забѣлѣжимъ, че въ нѣкои части тази книга, писана прѣди много години, е вече остарѣла. Напримѣръ, сега пессимистичната философия на Шопенхауера вече не е на мода и даже неговиятъ ученикъ Хартманъ пѣе въ послѣд-

нитѣ си статии съвършенно нови пѣсни. Тъй сѫщо е остарѣло описанието на икономическитѣ кризи. Но при всички тѣзи ограничения Нордау ни дава една блѣскава критика на нашитѣ обществени наредби, основата на които е условната лъжа. Може би единъ политико-икономъ ще намѣри нѣкои невѣрности, неточности и несъобразности въ тази критика, но общото заключение е необоримо: че сегашниятъ икономически строй е крайно несправедливъ, а въ крайното си развитие — съсипателенъ за цѣлото общество. Едно е само лошо: авторътъ се ограничава само съ критика, а не ни показва, като какъ може и трѣбва да се реформира нашата социално-икономическа организация.

По-послѣдователенъ е авторътъ въ своята критика на религиозния животъ: тукъ той е недосѣгаемъ; всѣка стрѣла попада въ цѣлта. Особенно интересно е неговото обяснение на происхождението на религията. Споредъ Нордау, тя е резултатъ изключително на психически причини, даже канибализъмътъ той обяснява не както „нѣкои повърхностни наблюдатели го обясняватъ“ — съ непрѣодолима нужда за месо, а чрѣзъ „мистическа вѣра, че качествата на убития неприятель минаватъ у тогози, който го изѣде.“ (стр. 92). И това нека добрѣ забѣлѣжатъ нашитѣ марксисти, които всѣкждѣ дирятъ материялния факторъ.

Най-сетнѣ той ни дава критика на нашитѣ полови отношения. „Брачната лъжа“, както гласи доста неудачниятъ български прѣводъ, е тъй распространена и у насъ, щото за това само би било желателно да проникне тази книга въ нашата публика Обаче тази часть на книгата е и най-спорната. Ако Нордау мисли, че моногамията не е най-подходяща за човѣка, ако той твърди, че ужъ било ф а к т ъ, „че человѣкъ не е моногамично животно“, то това сѫ едни съ нищо недоказани утвърждения. Нордау твърдѣ се увлича отъ дарвинизма и забравя, че истинно интелигентниятъ човѣкъ дири у жената не само жена, но и другарка, а дружбата може да трае вѣчно.

Въ отношението си къмъ жената и авторътъ още не се е освободилъ отъ всичкитѣ прѣдразсѫдъци на нашето врѣме. Не е моногамията, която създава „брачната лъжа“ и не въ еднобрачието е кореньтъ на злото. При всички тѣзи недостатъци книгата на Нордау ще помогне доста за умственното пробуждане на нашето общество.

Колкото се касае до прѣвода, то той съдържа многобройни погрѣшки, отъ които нѣкои сѫ с ѫ щ е с т в е н н и. Напримѣръ: на стр. 87 ний четемъ: „Най-послѣ се яви единъ проницателенъ човѣкъ“(Кантъ), който да распознае извѣстни понятия, като н е с ѫ щ е с т в е н н и, като прости форми или категории на человѣческата мисъль.“ Тукъ се иматъ прѣдъ видъ понятията: врѣме, пространство и причина. Тази несъобразность е очевидна: „категоритѣ на человѣческата мисъль“ сѫ твърдѣ с ѫ щ е с т в е н н и, понеже споредъ Канта, никакво човѣшко мислене е невъзможно. Туй е просто погрѣшно: „nicht wesentlich“ не значи само несѫществено,

а и невещественно, Кантъ именно е училъ, че врѣме, пространство и причина не сж материални обекти, а само субективни форми на нашето мислене, сир. че тѣ не сж вещественни, материялни; но тѣ сж много сжщественни.

П. В.

Христоматия (Стилистически отдѣлъ). За четвъртитѣ и петитѣ класове на срѣднитѣ училища. Ч. I. Състави Ив. Ив. Момчиловъ. Стр. 400, ц. 4 л.

Христоматия по (?) изучване словесностьта. Отредена за горнитѣ класове на гимназиитѣ—и т. н. Съставили Ст. Костовъ и Д. Мишевъ. Второ издание. Т. I проза: Т. II — епическа поезия. Стр. 513 + VI + 450 + VI. Ц. 8 л.

Нѣщо обикновенно е да забравя учительтъ — и въобще работникътъ — послѣднитѣ цѣли на своята работа и да смѣсва индиферентнитѣ сами по себе срѣдства съ самитѣ цѣли. Но нашитѣ съставители на христоматии — и, вѣрваме, не само тѣ — не ги забравятъ, а сѣкашъ никакъ и не помислюватъ за тѣхъ. Поне начинътъ, по който тѣ ги съставятъ, т. е. голѣма часть отъ материала, който помѣстятъ, не само нѣма никакво отношение съ послѣднитѣ цѣли на учебния прѣдметъ Словесность или Литература, но е и въобще съвсѣмъ безполезенъ, ненуженъ баласть, — защото една христоматия трѣбва да съдържа само най-доброто, най-необходимото, най-образователното. Разгледани отъ тая страна, двѣтѣ христоматии горѣ-долу си приличатъ, колкото въ други отношения оная на Костовъ и Мишевъ да прѣвъсхожда Момчиловата.

Долнитѣ бѣгли бѣлѣжки иматъ за цѣль да укажжтъ по-подробно това и да привлѣкжтъ вниманието както на съставителитѣ, така и на учителитѣ по Литература върху нуждата отъ по-строгъ изборъ на статиитѣ, които ще бждатъ четени, изучвани отъ ученици. Но прѣди да пристжпимъ къмъ тая специална работа, нека ни бжде позволено да фиксираме своето общо гледище, своята исходна точка. На статиитѣ въ една христоматия не трѣбва да се гледа само като на срѣдство, само като на образци за разнитѣ видове съчинения; тѣ сж не само срѣдство, но прѣди всичко цѣль и, слѣдователно си иматъ самостоятелно значение, което, въ нашитѣ очи поне, стои и трѣбва да стои въ училището по-горѣ отъ функцията имъ като „модели по словесностьта“. Това самостоятелно значение е, — за прозата: а) обогатяване съ теоретически знания и идеи и б) приучване къмъ по-продължителна, по широка и систематична мисъль (абстрактна и конкретна); — за поезията: а) усвояване на онния етически идеи и чувства, които сж въплътени въ изучванитѣ произведения и б) развитие на здравъ и сигуренъ литературонъ вкусъ, който инстинктивно, по навикъ се отвръща както отъ всичко (въ естетическо отношение) грубо и не зрѣло, така и отъ всичко (въ етическо отношение) долно и кално. Въ това именно самостоятелно значение на (класното и

домашно) четене литературни образци ний виждаме послѣднитѣ цѣли на литературата като учебенъ прѣдметъ и дѣто не се прѣслѣдватъ тия цѣли, а се гони нѣкакво изучване на история на (всемирна) литература, тамъ просто се губи врѣме и се тъпчатъ умоветѣ на ученици и ученички съ мъртавъ, ако и много любопитенъ материалъ, който нѣма никакво, абсолютно никакво значение нито за тѣхното интелектуално развитие, нито за тѣхното душевно разбогатяване, — нито за ума, нито за сърдцето имъ. Отъ тая своя гледна точка ний не можемъ да не осждимъ, отъ една страна, тенденцията на нашитѣ програми да правятъ отъ словесността нѣкакъвъ самостоятеленъ важенъ самъ по себе учебенъ прѣдмѣтъ както и съставянето на христоматии съ чисто стилистически цѣли, а отъ друга — вмъкването въ тия програми изучване на история на литература, т. е. учене на имена и на исторически и критически присжди върху разни автори и произведения. Да се прѣпоржча на ученика чрѣзъ домашно четене да добие по-цѣлно прѣдставление за единъ авторъ, отъ когото той е изучилъ вече съ помощьта на учителя едно и двѣ произведния би било най-многото, що би могълъ да направи прѣподавателтъ, на тоя прѣдметъ . . .

Но да се върнемъ на самитѣ христомати.

Най-доброто мѣрило, да ли една хрисоматия е съставена при пълно съзнание на общитѣ образователни цѣли на така наречената „Словесность“, даватъ отдѣлитѣ Описание и Разсжждение. И въ двѣтѣ христоматии тия отдѣли сж работени почти еднакво лошо, съ еднакво несъзнаване значението на всѣки единъ отъ двата вида съчинения. У Костовъ и Мишевъ на Описанието сж посвѣтени повече нѣща отъ 100 стр. (99 отдѣлни нѣща,) когато у Момчилова—по-вече отъ 50 стр. (41 отдѣлни нѣща) на Разсжждението у първитѣ само 45 стр. (40 отд. нѣща), у втория само 30 стр. (15 отд. нѣща). Между туй, сравнителното значение на тия два вида съчинения е такова, че даже да е било обратното, пакъ Разсжданието би било твърдѣ слабо застжпено, а за Описанието би имало двойно по-вече отъ необходимото. Ясни сж, вѣрваме, основанията на нашето мнѣние: Описанието е повече съставенъ елементъ на ония видове съчинения, които иматъ най-голѣмо значение за науката и за живота, и неговата самостоятелна цѣна е твърдѣ малка. Дѣйствително, ученикътъ трѣбва да напише, особенно въ IV-ия и V-ия класъ, нѣколко описания, но той ще добие навика за това, не като прочете 100 или 50 или даже 20 описания, а като изучи дорбѣ 4 — 5 такива: като извади подробни планове отъ тѣхъ и въобще вникне въ тѣхния вжтрѣшенъ строй. Пъкъ и всички други видове съчинения, съ които по-нататъкъ ще има работа ученикътъ, съдържатъ описания и за ученика ще е много по-полезно да открива и указва тамъ описанията, нежели да му се даджтъ стотина по-вечето сухи, мъртви модели за описания,[1]) разсжждението напротивъ, има голѣмо самостоя-

[1]) Може да ни се възрази, че макаръ христоматитѣ да съдържатъ толкова описания, отъ това не слѣдва, че учителтъ трѣбва да ги зададе всичкитѣ.

телно значение. Струва ми се, вънъ отъ всѣки споръ е, че то трѣбва да бѫде прѣдметъ на голѣми грижи въ училището и че най-много разсѫждения трѣбва ученикътъ да прочете и да напише, тъй както въобще то е най-пригодно за класно изучване и има най-висока дидактическа цѣна. Да ни научи да говоримъ и да пишемъ разсѫждения,— да м и с л и м ъ, ето оная духовна дѣятелность, къмъ която сѫ насочени първитѣ и послѣднитѣ стремления на училището. И макаръ прѣподаването на литературата да си има и специални цѣли, то не бива да занемарва тая обща цѣль, а напротивъ, е назначено, заедно съ философската пропедевтика, да ѝ подпомага и да я завърши. А какво даватъ нашитѣ христоматии въ отдѣла разсѫждения! Като изключимъ най-много 4—5 нумера, другото не заслужва нито името си. У Костовъ и Мишевъ има наистина на брой 40 нѣща, но 20 отъ тѣхъ сѫ дреболийки безъ всѣко значение, а други 10 — повече афористични мисли, отколкото свързани разсѫждения съ начало и край. Като се има прѣдъ видъ възрастьта, за която е назначена христ. на Момчилова, могли би да я считаме по-задоволителна, въ туй отношение, ако въ нея не бѣхѫ прѣкръстени на разсѫждения и нѣколко статийки, които съвсѣмъ не сѫ разсѫждения.

Малко добро можемъ да кажемъ и за повечето отъ другитѣ отдѣли. — Въ отдѣла Биография, който можеше съвсѣмъ да липсува, намираме у К. и М. (въ I-то и II-то изд.!) живота на единъ отъ най-малко подходящитѣ за тая цѣль автори: Байрона. Въ II издание е прибавена и биографията на Вашингтона, и тя дѣйствително би била много на мѣсто,— но въ единъ сборникъ отъ поучителни статии, а не тука. — Момчиловъ пъкъ се исхитрилъ и прѣкръстилъ афтобиографическитѣ мемоарни бѣлѣжки на стария Славейковъ въ негова биография, нѣщо което той е правилъ нѣколко пѫти, но върха е достигнѫлъ едвамъ въ момоари. Но за туй подолу, а тука ще отбѣлѣжимъ, че и другитѣ му три биографии не заслужватъ това име. Въобще, биографията е малко сбъркана работа и най-доброто е, струва ни се, да се прѣпоржчватъ на ученицитѣ за домашно четене нѣкои класически биографии, съ дълбокъ и обширенъ психологически прагматизъмъ, който ще бѫде отъ естество да разтвори погледа на читателя за негова собст-

---

На това ний ще отговоримъ: I. Христоматиитѣ не сѫ литерат. сборници, а учебници и тамъ не трѣбва да се туря въ единъ отдѣлъ нищо освѣнъ най-необходимото, дѫже когато лишното въ него не би било въ ущърбъ на други отдѣли, — камо ли пъкъ както е въ случая, въ ущърбъ на най-важния отдѣлъ! II. Образцитѣ за описания иматъ минимално значение като материалъ за волнод машното четиво, та които отъ тѣхъ не сѫ необходимо нужни въ прѣситѣ цѣли на прѣдмета, въобще сѫ непотрѣбни въ христоматията. Отъ характеристики, разсѫждения, история, христоматия всѣкога може да се съдържа такъвъ материалъ, но отъ описанията— не. Освѣнъ ако съставителитѣ мислятъ, че учительтъ може да каже на ученицитѣ: четете въ свободното си врѣме описанията: Пеперуда, Китъ, Куче, Направята на кѫщитѣ въ Ню-Йоркъ, Щитъ на Ахилеса и др. т!

Това безразборно натрупване е главната причина, че христ. на Костовъ и Мишевъ ще струва повече отъ 12 лева! За нашитѣ срѣдства максималната цѣна на една христ. трѣбва да бѫде 5—6 лева.

венъ душевенъ миръ. — Отдѣлътъ Мемоари би билъ у Костовъ и Мишевъ доста задоволителенъ, ако всички образци бѣхж избрани както трѣбва. Но два отъ тѣхъ сж избирани безразборно: Опълченцитѣ на Шипка, отъ И. Вазовъ и Дяконъ Левски въ Хасково, отъ Ст. Заимовъ. На първото не е тукъ мѣстото, даже ако е турнжто за сравнение. Защото сравнение между двѣ нѣща може да се става и безъ да бждатъ тѣ едно до друго: достатъчно е било да се тури слѣдъ „11-ий августъ отъ Прерадовичъ една бѣлѣжка: Сравни съ еди-какво-си (помѣстено еди-дѣ-си), или пъкъ въ краенъ случай да се остави на сжщото мѣсто, но подъ линия и пакъ съ нуждната бѣлѣжка[1]). — А колкото за второто — то нийдѣ не е на мѣсто въ една христоматия. Както признава самъ авторътъ, г. Ст. Заимовъ, Миналото е редъ отъ беллетрестични очерки, очерки отъ крайно фейлетоненъ характеръ, а съвсѣмъ не нѣкакви мемоари, съвсѣмъ не сухо, точно, правдиво излагане на факти. Но нашитѣ христоматаджии и до сега не сж могли да разбержатъ това и прѣпечатватъ ли изъ него прѣпечатватъ. Особенно се е отличилъ въ това отношение г. Момчиловъ — толкова се е отличилъ, че незнаемъ съ какво и какъ да го наградимъ. Именно този господинъ е помѣстилъ въ сжщия отдѣлъ, сир. като образецъ за мемоари крайно скабрезнитѣ и распасани фантазмагории и халюцинации, които Заимовъ е измислилъ и приписалъ на Бенковски (въ Хасковския занданъ)! Четемъ всичко това и не мqжемъ повѣрва на очитѣ си! Нимà е възможно да се съставя христоматия съ такова отсжтствие на всѣки разумъ въ главата! Оставяме на страна обстоятелството, че тоя откжслекъ по съдържание вече не е за ученици, но подчертаваме факта, че единъ прѣподаватель на Словесность ни поднася халосванията на единъ послободнѣлъ фейлетонистъ като мемоаръ! Почтенният съставитель трѣбва или да не е челъ щото е прѣпечатвалъ или пъкъ да не е билъ способенъ да разбира щото чете.

* * *

Излишно е да говоримъ и за другитѣ отдѣли на Прозата, толкова повече, че не бихме могли и за тѣхъ да кажемъ много добро, макаръ да не сж толкова немарливо съставяни. Прѣди да минемъ къмъ поезията, т. е. II-ия т. на Костовъ и Мишевъ, трѣбва да направимъ нѣколко бѣлѣжки изобщо за распоредбата на материала въ христ. на Момчилова (другата въ това отношение е традиционна и не извиква никакво противорѣчие), за классифицирането на статиитѣ. — Намираме два главни отдѣла, безъ никакви названия, защото и не могжтъ да ги иматъ: никакво единство, никаква обединяюща мисъль не е скрита въ тѣхъ. Всѣки отдѣлъ се распада на нѣколко подъ-отдѣла, снабдени съ наименования, но толкова външни, че подъ всѣки единъ могжтъ се постави всички видове съчинения на свѣта. Отдѣлъ I *А* статии съ монологи-

[1]) Непонятно е въздържането на г-да съставителитѣ и отъ най-малка бѣлѣжчица. Нѣщо по-вече: то е осждително въ една христоматия.

ческа форма въ изложението[1]. *Б.* Откжсл. съ диалогическа форма въ изложението и т. н. Отдѣлъ II *А.* Откжсл. отъ отривиста рѣчь, периодическа и естественна (?). *Б.* Стихотворна рѣчь. Ако иска читателтъ да види логическата схема на тая класификация, — ето я:

Хората се дѣлятъ на

I А. Бѣли; Б. Черни, В. Брадати и т. н.

II. А. Българи; Б. Учени . . .

И тая схема, тоя обрезецъ на класификации, както ги правятъ съвсѣмъ некултивирани умове, отговаря до конгруентность на дѣлението на г. Момчилова: и тукъ и тамъ сж нарушени най-елементарнитѣ правила на логиката: нито е запазена една основа (fundamentum divisionis), нито пъкъ кой да е классъ изключва другитѣ — и всѣко едно (отъ классиранитѣ явления) спада ако не въ всичкитѣ, то въ повечето классове. Споредъ туй дѣление, съчинения съ „монологическа форма въ изложението“ не сж ни отривиста, ни стихотворна рѣчь; — стихотворната рѣчь нѣма ни монологическа, ни диалогическа форма въ изложението, и не съдържа нито отривиста, нито периодическа, нито естествена рѣчь. И пр. и пр.

Не повече здравъ разумъ и логическа мисъль е показалъ съставителтъ въ подробности. На тѣхъ ний нѣма да се спираме, ще отбѣлѣжимъ само нѣколко куриоза. Слѣдъ като се даватъ 10-на стих. въ I отдѣлъ, въ края на книжката испъква подъ-отдѣлътъ „Стихотворна рѣчь“ и въ него точка б) — Художествени умотворения (?), въ които владѣе хаотическо смѣшение: редомъ съ „На развития Тоша“ — стои „Хекторъ се прощава съ Андромаха“, и редомъ съ „Орелъ и Охлювъ“ — „Подражание на Псаломъ 136“. Въ рубриката повѣствования ще намѣрите „Горския Царь“, слѣдъ него: „Панагюрското възстание“, отъ З. Стояновъ“ и „Царь Симеонъ прѣдъ Цариградъ“, и мн. др. подобни!—

За самитѣ образци, особно ония отъ наши автори, нѣма да говоримъ: въ тѣхъ съставителтъ е показалъ тъкмо толкова вкусъ, колкото логика намѣрихме въ класификацията му. Печатана е книгата нехайно до неимовѣрность и езикътъ ѝ е такъвъ, какъвто не трѣбва да бжде единъ езикъ, който ще се дава на ученика за образецъ. —

Вториятъ томъ отъ Христоматията на Костовъ и Мишевъ, съдържа едва ли не повече нѣща непотрѣбни и непригодни, по езикъ или художественна стойность, отколкото първия, За да бждемъ кратки, ний само ще укажемъ нѣкои отъ тия нѣща.

Прѣводитѣ на Ф. Велевъ и на Д. Т. Душановъ (Илияда и Одиссея) нѣматъ работа въ христоматии, сжщо стихотворнитѣ прѣводи на Ст. К. и М. (Илияда, Наль и Дамаянти), сжщо анонимнитѣ прѣводи изъ Фирдуси. Не сж по-добри и прѣводитѣ на Хр. Кесяковъ изъ Мицкевича и на Л Поповъ изъ Херманъ и Доротея. Изобщо ний не можемъ разбра, какъ съставителитѣ сж могли да редактиратъ II-то изд. съ сжщото литературно безвкусие,

[1] Курсивътъ е нашъ, — искаме да привлечемъ вниманието на читателя върху тоя Тредяковски начинъ на исказване.

което отличаваше I-то изд. на христоматията имъ, какъ не сж замѣнили поне недобритѣ стихотворни прѣводи съ добра постична проза. Крайно желателно би било съставителитѣ да внимаватъ поне при второто изд. на III-ия томъ, а то инакъ христоматията имъ ще изгуби всѣка цѣна и ще трѣбва да се желае по-скорошното ѝ измѣстяне изъ училищата.

Неумѣстни образци, които не трѣбвало да бѫдѫтъ печатани: Голѣма часть отъ народнитѣ пѣсни, Възстанникъ [1] отъ П. П. Славейкова, Клетницитѣ на В. Хюго, Чичовци отъ Ив. Вазовъ, Заточеникъ отъ К. Величковъ, Расковничето отъ Ив. Гешовъ, Картинка отъ Д. Мишевъ, Кумовата слама отъ Н. Начовъ, Сиромахкиня, отъ Ив. Вазовъ, Бай Ганю отъ Алеко Константиновъ. И „Подъ Игото" не е за христоматии; за домашно четене може да се задава, защото нѣма по-добро, пъкъ е и отличенъ материалъ за упражнение въ критически разборъ: недостатъцитѣ му сж такива, че единъ VI-классникъ съ упѫтване може самъ да ги открие.

Както казахме, ний не можемъ тукъ да влизаме въ подробности Инакъ би трѣбвало да се взремъ и въ безсистемния начинъ, по който сж пробирани добритѣ литературни образци, въ това помѣстяне на нищожни творения отъ извѣстни автори като образци на тѣхно творчество (напр. една басня отъ Гете), въ просто безграмотното печатане на стиховетѣ, противъ всички правила на прозодията, въ неодѣлаността и безвкусието на езика и т. н. и т. н. Но и казаното е достатъчно, ако съставителитѣ искатъ да вематъ при сърдце главнитѣ мисли и да ги утилизиратъ, особенно г-да Костовъ и Мишевъ за III-ия томъ. Ний въ всѣке случай си запазваме правото да се повърнемъ на тоя томъ и да бѫдемъ безпощадни, ако намѣримъ сѫщата безшабашность, особенно ако срѣщнемъ и тамъ такива диви и несвѣсни буквоѣдни прѣводи на поетически творения, каквито пълнѫтъ II-ия томъ.

К. К.

Искуство. Редактори: А. Митовъ и Ив. Мърквичка. Издава Дружеството за поддържание искуството въ България. Год. II, кн 9 и 10.

Съ неграмотность, достойна за съдържанието, въ горнята книжка на Искуство, въ отдѣла на . . . вѣстникарскитѣ антрефилета е помѣстена една бѣлѣжка за статийката „Четвъртата художественна изложба", помѣстена въ V кн. на Мисъль. Безъ да влизаме въ сѫщество на работата, ний ще забѣлѣжимъ на Редакцията на Искуство, че едно списание, което уважава себе си и

---

[1] Тая епопея на девертьорство, която въ развитието на автора играе сѫщата роля, както Руслань и Людмила въ развитието на Пушкина, има истина прѣкрасенъ стихъ, но нищо друго. Зарадъ стиха може да се вземе една страничка отъ нея, но да се печата цѣлата, ще рѣче да не се знае, какво да се дало на ученика: и психологията и сюжетъть сж толкова неврѣли, колкото е билъ авторътъ когато я е писалъ и колкого е била и си е останѫла литературно неуврѣла нашата публика или — ако щете — нашитѣ съставители на христоматии.

читателитѣ си, нѣма никога да се занимава съ инсинуации, нито пъкъ да борави съ думи, взети изъ калния источникъ на българскитѣ политически дрипи, каквато е въ случая думата „швабски“. Авторътъ на въпросната ст. въ „Мисъль“ е дѣйствително нѣмецъ, но въ нея не се прокарватъ никакви интриги, нито се гони нѣкакво всѣване раздори между български художници, а се даватъ отзиви за нѣколко картини, съ оня тонъ, който тѣ заслужаватъ. Личности тамъ не се нападатъ, а се критикуватъ дѣла; комуто това не е по угодата, нека излѣзе да доказва противното: даже и страницитѣ на Мисъль ще му бѫдатъ отворени. Обаче онова, което прави редакцията на Искуство, е крайно недостолѣпно.

К. К.

Анри Тюро. Критското възстание и гръцко-турската война. Прѣв. отъ френския оригиналъ подъ ред. на А. Вълковъ. София. Печатн. и Книжарн. „Св София.

Рѣдко ни се е падало да четемъ такъвъ милъ безискуственъ разказъ за видено, чуто и прѣживѣно, какъвто ни дава тая книжка за неотдавнашната намъ война. При това надъ цѣлото описание вѣе незнамъ каква благость и топлота, на каквито е способенъ само единъ французинъ, който е писатель артистъ и при описване на най-обикновенни сцени, и при съставяне на газетни кореспонденции. Книгата заслужва особенно да бѫде прѣпоржчана, и зарадъ формата, и зарадъ съдържениете си, на младежи. Патриотическитѣ чувства, както и чувствата на негодование, ще буди тя, които още не сѫ ни станѫли ненужни.

Л. С.

НОВИ КНИГИ.

Ат. Т. Илиевъ. Тѣлесно и душевно възпитание. За срѣднитѣ (пълни и непълни) учебни завѣдения. Изд. книж. на Д. Головъ. София. Цѣна 5 лв.

Полихронъ Нейчевъ. Учебникъ по българска история.

А. И. Божиновъ. 15 български народни пѣсни за смѣсенъ хоръ. Втори свитъкъ. Варна. Цѣна 50 ст.

Ив. Димитровъ. Нови врѣмена! Антология. II. Цѣна 35 ст.

В. Н. Жукъ. Майка и дѣте. Хигиена въ общедостѫпно изложение. Кн. XII. Прѣводъ отъ руски. Сливенъ. Цѣна 1·10 лв.

Ст. Х. Тодоровъ. Потайноститѣ на Софийската классна лотария. Издава Д. М. Ковачовъ. София. Цѣна 30 ст.

*** Едно мнение по случай конгресса на Социалиститѣ, свиканъ въ гр. Габрово на 11 Юлий 1899 год. Габрово. Цѣна 10 ст.

Рене Декартъ

ФИЛОСОФСКИ РАЗМИШЛЕНИЯ

за

Сжществуването на Бога и за разликата между тѣлото и душата

Превелъ отъ френски

В. Миролюбовъ

СОФИЯ
Печатница „Св. София“
1899.

1899.

Едно мнение по случай конгресса на Социалиститѣ, въ гр. Габрово на 11 Юлий 1899 год. Габрово. Цѣна 10 ст.

ФИЛОСОФСКИ РАЗМИШЛЕНИЯ

1899.

Заглавието на тоя трактатъ гласи въ оригинала така: „Размишления за първата философия, въ които се доказва сѫществуването на Бога и разликата между душата и тѣлото“.

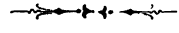

* * Едно мнение по случай конгресса на Социалиститѣ, въ гр. Габрово на 11 Юлий 1899 год. Габрово. Цѣна 10 ст.

Прѣгледъ на слѣднитѣ шесть Размишления.

Въ п ъ р в о т о се излагатъ основанията, въ сила на които можемъ да се съмняваме изобщо въ всичко и частно въ материялнитѣ нѣща, поне до когато нѣмаме други основи въ науката, различни отъ тия, които сме имали до сега. И макаръ на пръвъ погледъ ползата отъ такова всеобщо съмнѣние да не личи, тя е обаче твърдѣ голѣма: това съмнѣние ни освобождава отъ всички видове прѣдразсждъци приучва ни да отклоняваме своя умъ отъ външнитѣ чувства и най-сетнѣ прави невъзможно съмняването въ ония нѣща, които отсетнѣ ще откриемъ като истински.

Въ в т о р о т о духътъ, ползуващъ се отъ своята собственна свобода, допуска, че всички ония нѣща, въ чието битие той би могълъ най-малко да се усъмни, не сѫществуватъ, но че е абсолютно невъзможно, самъ той да не сѫществува. А това е тоже отъ голѣма полза, тъй като съ това срѣдство той лесно различава нѣщата, които принадлежѫтъ нему, т. е. на интеллектуалната природа, отъ ония, които принадлежѫтъ на тѣлото.

Но тъй като нѣкои може да очакватъ отъ мене тамъ аргументи за безсмъртието на душата, считамъ се длъженъ да ги увѣдомѭ тука, че моето стремление въ това съчинение е, да не пишѫ нищо, което не бихъ могълъ строго да докажѫ и че ще слѣдвамъ метода, съ който си служѫтъ геометрицитѣ, — именно да изложѫ

всички нѣща, отъ които зависи търсената теорема, прѣди да вадѫ заключения за самата нея.

Първото и най-главно искание, за да познаемъ безсмъртието на душата е да си съставимъ едно ясно и отчетливо понятие за нея, досущъ различно отъ всички понятия що можемъ да имаме за тѣлото, — което е и сторено тука. Иска се, освѣнъ това, да се знае, че всички нѣща, които ний ясно и отчетливо съзнаваме, сѫ истинни по начина, както ги съзнаваме, — което не можеше да бѫде доказано прѣди четвъртото размишление. Още трѣбва да имаме ясно и отчетливо понятие за тѣлесната природа, — което се дава отчасти тука въ второто, отчасти въ петото и шестото Размишление. Най-сетнѣ, отъ всичко това трѣбва да се заключи, че нѣщата, които схващаме ясно и отчетливо като различни субстанции — както именно схващаме духа и тѣлото — сѫ наистина субстанции, въ дѣйствителность различни една отъ друга, — което се заключава въ шестото Размишление; а това се потвърдява, въ сѫщото Размишление, още отъ туй, че ний никога не схващаме тѣлото друго-яче освѣнъ като дѣлимо, а човѣшкиятъ духъ или душа напротивъ се схваща само като недѣлимо: не можемъ да схванемъ отъ никой духъ само една половина, както можемъ за кое да е, дори и най-малко тѣло. Така щото тѣхнитѣ природи не само сѫ различни, но сѫ въ извѣстна смисъль и противоположни. Но азъ не се распространихъ по-нататъкъ върху това въ туй съчинение, както защото то е достатъчно, за да се покаже доста ясно, че отъ разлаганье на тѣлото не слѣдва смъртьта на душата и така да се даде на хората надѣжда за втори животъ слѣдъ смъртьта; така и защото премисситѣ, отъ които може да се заключи за безсмъртието на душата, зависѧтъ отъ изложението на цѣлата Физика: първо, за да се знае, че изобщо всички субстанции, сир.

* * Едно мнение по случай конгресса на Социалиститѣ, нъ въ гр. Габрово на 11 Юлий 1899 год Габрово. Цѣна 10 ст.

всички нѣща, които не могѫтъ да сѫществуватъ безъ да бѫдѫтъ създадени отъ Бога, сѫ по природа неразрушими и че тѣ никога не могѫтъ да прѣстанѫтъ да сѫществуватъ, ако само Богъ не ги лиши отъ своята помощь и не ги прѣвърне въ нищо, и сетнѣ, за да се забѣлѣжи, че тѣло въобще е субстанция и затова не изчезва; но че човѣшкото тѣло е съставено отъ извѣстно съчетание на членове и други подобни акциденти, когато човѣшката душа не е съставена отъ никакви акциденти, а е чиста субстанция. Защото, макаръ да се мѣняватъ всичкитѣ акциденти (състояния) на душата, напр. макаръ едни нѣща да м и с л и, други да ж е л а е, трети да ч у в с т в у в а и пр., самата душа отъ това не се измѣнява, — когато човѣшкото тѣло става друго, щомъ се измѣни формата на нѣкоя отъ неговитѣ части. Отъ това слѣдва, че човѣшкото тѣло може твърдѣ лесно да исчезне, но че духътъ или душата на човѣка (които азъ никакъ не различавамъ) е безсмъртна по своята природа.

Въ т р е т ь о т о Размишление азъ изложихъ, струва ми се доста на обширно, главния аргументъ, съ който си служѫ за доказванье сѫществуването на Бога. Но при все това, тъй като—за да отвлѣкѫ колкото се може духа на читателя отъ общение съ чувствата—не поискахъ да си служѫ на туй мѣсто съ никакви сравнения, взети отъ тѣлесната природа, — то може да сѫ останали доста неясности (които, надѣвамъ се, напълно ще се отстранѫтъ въ отговоритѣ на възраженията, които ми се направиха), като напримѣръ тая: какъ идеята за едно въ висша степень съвършенно сѫщество, която се намира въ насъ, съдържа толкова обективна реалность (т. е. участвува чрѣзъ прѣдставление—par représentation въ такива степени на битие и съвършенство), щото да може да бѫде слѣдствие само на една въ висша степень съвършенна причина? — Азъ обяснихъ това въ ония

отговори чрѣзъ сривнение съ една много замисловата и искусна машина, идеята за която се намира въ духа на изобрѣтателя: — както обективната реализация на тая идея не може да нѣма причина, и то или знанието на тоя изобрѣтатель, или знанието на нѣкого другиго, отъ когото той е взелъ тая идея, сѫщо така е невъзможно, щото идеята за Бога, която е въ насъ, да нѣма за своя причина самаго Бога.

Въ четвъртото се доказва, че нѣщата, които ний схващаме напълно ясно и отчетливо, сѫ всички истинни и заедно съ това се обяснява, въ какво състои природата на заблуждението или лъжовността, което трѣбва непрѣменно да се знае, колкото за да се потвърдѧтъ по-прѣжни истини, толкова и за да се разяснѧтъ по-добрѣ по-сетнѣшнитѣ. Между туй трѣбва да забѣлѣжѫ, че азъ съвсѣмъ не говорѫ тамъ за прѣгрѣшаванье, т. е. за грѣшката, която се прави при диренье на доброто и злото, а само за оная, която става въ сѫждението и при различаванье на истинното и лъжовното, и че тамъ не е въпросъ за нѣща, които принадлежѧтъ на вѣрата или на практическия животъ, а само за такива, които се отнасятъ до спекулативни истини и които могѧтъ да бѫдѧтъ познавани само съ помощьта на природната свѣтлина.

Въ петото Размишление, освѣнъ че се обяснява тѣлесната природа изобщо, но и сѫществуването на Бога се доказва съ новъ аргументъ, въ който може би пакъ да се срѣщнѧтъ нѣкои мѫчнотии, но тѣхното разрѣшение ще се види въ отговоритѣ на възраженията, които ми бидоха направени. Тамъ показвамъ и колко е истина че даже сигурността на геометрическитѣ доказателства зависи отъ познанието на Бога.

Най-сетнѣ въ шестото различавамъ ума отъ въображението; тамъ описвамъ бѣлѣзитѣ на тая разлика; по-

* Едно мнение по случай конгресса на социалиститѣ, въ гр. Габрово на 11 Юлий 1899 год. Габрово. Цѣна 10 ст.

сочвамъ, че душата на човѣка е въ дѣйствителность различна отъ тѣлото и че при все това е тѣсно свързана и съединена съ него, като да образуватъ е д н о нѣщо. Тамъ се налагатъ всички грѣшки, които произтичатъ отъ чувствата, заедно съ срѣдствата какъ да се отбѣгватъ. Най-сетнѣ тамъ натрупвамъ всички основания, отъ които може да се заключи за сѫществуването на материялни нѣща. И то не защото ги смятрямъ твърдѣ полезни за доказванье на онова, което тѣ доказватъ, — а именно, че има единъ свѣтъ, че хората имать тѣла, и други подобни нѣща, които не сѫ били никога подлагани на съмнѣние отъ здравомислящи хора, а защото, като ги разглеждаме отъ близу, познаваме, че тѣ не сѫ нито тъй сигурни, нито тъй очевидни, както ония, които ни водятъ къмъ познание на Бога и на нашата душа; така щото тия сѫ най-сигурнитѣ и най-очевиднитѣ прѣдмети на познание за човѣшкия духъ. Това е всичко, що имахъ намѣрение да докажѫ въ тия шесть Размишления и то е причината, дѣто пропущамъ много отъ другитѣ въпроси, които пѫтемъ сѫ загатнати въ тоя трактатъ.

1899.

чени въ злато и пурпуръ, а пъкъ сж досущъ голи, или си въобразяватъ че главата имъ била отъ глина или тѣлото имъ отъ стъкло. Но тѣ сж луди и азъ бихъ се показалъ сжщо тъй безуменъ, ако рѣчехъ да послѣдвамъ тѣхния примѣръ.

Въ всѣки случай, трѣбва да помня, че и азъ съмъ човѣкъ, и че слѣдователно имамъ обичай да спж и да си прѣдставямъ въ свойтѣ сънища сжщитѣ нѣща, или нѣкои още по-неправдоподобни, нежели ония луди въ будно състояние. Малко ли пжти ми се е случвало да сънувамъ, че съмъ тука, облѣченъ въ палтото си и седналъ до огъня — а пъкъ азъ си лежж голъ въ леглото. Наистина, сега ми се струва, че гледамъ тази хартия не съ заспали очи; че тая глава, която движж, не е оборена отъ сънь; че съ намѣрение и съзнателно простирамъ тази ржка и при това я усѣщамъ, а онова, което прѣживявамъ на сънѣ, не ми се струва така ясно и отчетливо. Но като обмислж добрѣ всичко туй, азъ си спомнямъ, че подобни мисли често сж ме мамили на сънь. а като се спирамъ на тая мисъль, виждамъ твърдѣ ясно, че съвсѣмъ нѣма сигурни бѣлѣзи, по които да може безпогрѣшно да се различи съня отъ будното състояние. Всичко това ме хвърля въ такова недоумение, което е почти въ състояние да ме убѣди, че и сега спж.

Да допуснемъ сега, прочее, че азъ спж и че всички подробности — че си отварямъ очитѣ, че си движж главата, че си простирамъ ржцѣтѣ и други под. нѣща, — сж измамливи иллюзии ; да допуснемъ дори, че и ржцѣтѣ и цѣлото ми тѣло не сж такива каквито ги виждаме. При все това трѣбва поне да признаемъ, че нѣщата, които ни се явяватъ въ съня сж нѣщо като картини които сж могли да бждатъ съставени само по подобие

* Едно мнение по случай конгресса на социалиститѣ, въ гр. Габрово на 11 Юлий 1899 год. Габрово. Цѣна 10 ст.

на дѣйствителни нѣща и че по тоя начинъ тия общи нѣща: очи, глава, ржцѣ и цѣлото тѣло не сж само въображаеми нѣща, но дѣйствителни и сжществующи. Защото самитѣ живописци, дори и когато искатъ да прѣдставятъ сирени и сатири съ чудати и необикновени форми, не могжтъ да имъ даджтъ нови въ всѣко отношение форми; тѣ само съчетаватъ части отъ различни сжщества. Да, дори ако измислятъ нѣщо тъй ново, подобно на което никога не е било виждано, значи нѣщо отъ край до край фиктивно и недѣйствително, и тогава трѣбва понѣ боитѣ, съ които ни го рисуватъ, да бждатъ взети изъ дѣйствителностьта.

По сжщата причина, макаръ такива общи нѣща, като очи, глава, ржцѣ и други подобни, да могжтъ да бждатъ въображаеми, пакъ трѣбва по необходимость да се признае, че има други нѣща още по-прости и по-всеобщи, които сж истинни и дѣйствителни и отъ съчетаванье на които (както отъ съчетаванье на дѣйствителнитѣ бои) се образуватъ всички ония — били тѣ истинни и дѣйствителни, измислени и фантастични — образи на нѣща, които се намиратъ въ нашата мисъль.

Отъ такъвъ родъ нѣща изглежда да е изобщо тѣлесната природа и нейната пространственность. Формата на нѣщата, тѣхното количество или голѣмина, тѣхното число, сжщо тъй мѣстото, дѣто се намиратъ и врѣмето, прѣзъ което сжществуватъ, и други подобни. Отъ това бихме могли не безъ право да заключимъ, че физиката, астрономията, мадицината и всички други науки, които зависятъ отъ изучванье на съставнитѣ тѣла, сж изложени на съмнѣние и несигурни; но че аритметиката, гео-

метрията и другитѣ отъ тозъ видъ науки, които се занимаватъ само съ най-прости и най-общи нѣща, и не се грижатъ, да ли тия нѣща въ дѣйствителность сѫществуватъ или не, съдържатъ нѣщо сигурно и безсъмнѣнно. Защото, и да спѫ и да съмъ буденъ, двѣ и три винаги ще правятъ петь и квадратътъ нѣма да има повече отъ четири страни. Свкашъ изглежда невъзможно такива очевидни истини да бѫдатъ подозрѣни въ лъжовность и несигурность.

Ала въ моя духъ намирамъ дълбоко врѣзано едно отдавнашно мнѣние, че има единъ Богъ, който всичко може и че този Богъ ме е създалъ такъвъ какъвто съмъ. А отъ дѣ знаѫ, дали тоя Богъ не е наредилъ така, щото да нѣма ни земя, ни небо, да нѣма нищо п р о с т р а н с т в е н н о, никаква форма, никаква голѣмина, никакво мѣсто, и въпрѣки това да чувствувамъ всички тия нѣща и да ми се чини, че сѫществуватъ тъкмо тъй както ги виждамъ?

И още: както сѫдѫ по нѣкога, че другитѣ се мамятъ въ нѣща, които мислятъ да знаятъ най-добрѣ,—отдѣ знаѫ, дали той не е наредилъ да се мамѫ и азъ всѣки пѫть, когато събирамъ двѣ и три или броѫ странитѣ на квадрата, или когато сѫдѫ за нѣщо още по-лесно, — ако може да се помисли нѣщо по-лесно и отъ това? Но може би Богъ да не е искалъ да бѫдѫ маменъ азъ по такъвъ начинъ! Нали е Всеблагъ! — Обаче ако противорѣчи на неговата доброта, да ме създаде така, щото в и н а г и да се м а м ѫ, не изглежда тоже съгласно съ неговата доброта, да позволява, щото п о н ѣ к о г а да се мамѫ. Не могѫ обаче да се съмнявамъ, че той позволява това послѣдното.

Ала може би има хора, които прѣдпочитатъ да отричатъ сѫществуването на такъвъ могѫщъ Богъ,

отколкото да вѣрватъ, че всички други нѣща сж несигурни. Нека не имъ противорѣчимъ за сега и нека допустнемъ за минута, че всичко казано за Бога е проста басня. Нека както щжтъ да приематъ, че съмъ дошълъ до това състояние и до това битие, което притежавамъ: — било чрѣзъ нѣкаква сждба или фаталность, било чрѣзъ случая, било чрѣзъ естественния редъ на нѣщата или както и да е другояче. Тъй като грѣшката и самоизмамата сж несъвършенства, то колкото по-малко могжщъ бжде творецътъ на моето битие, толкова по-вѣроятно ще бжде, че азъ съмъ несъвършенъ и че винаги се заблуждавамъ. Противъ тия аргументи азъ дѣйствително нѣмамъ какво да възразж и най-напоконъ принуденъ съмъ да призная, че човѣкъ може да се съмнява върху всичко, което азъ едно врѣме съмъ считалъ за истина, и то не по необмисленность или лекомислие, но възъ основа на важни, добрѣ обсждени причини. Ако искамъ значи, да намѣрж нѣщо сигурно и безсъмнѣнно, трѣбва за напрѣдъ сжщо така внимателно да се въздържамъ да не давамъ вѣра на всичко това, както се въздържамъ, когато имамъ работа съ нѣщо очевидно лъжовно.

Ала не стига да направж тия бѣлѣжки; трѣбва и да имамъ грижата да ги помнж. Защото ония стари и наивни мнѣния все още често се връщатъ въ паметьта ми. Тѣхното дълговрѣменно общение съ моя духъ сѣкашъ имъ дава право да занимаватъ ума ми и противъ волята ми и да бждатъ почти господари на моята вѣра. И азъ никога нѣма да отвикнж да имъ вѣрвамъ, поне до дѣто ги сматрямъ такива, каквито сж въ дѣйствителность, т. е. до нѣкждѣ съмнителни (както доказахъ) и все пакъ

твърдѣ правдоподобни, тъй че има много повече причини да имъ се вѣрва, нежели да се отричатъ.

Ето защо мислѭ, че не ще постѫпѭ злѣ, ако, за да постигнѫ противното, мамѭ самъ себе си и за извѣстно врѣме правѭ тъй, като че всички ония мнѣния сѫ досущъ погрѣшни и фиктивни, докато най-сетнѣ (— слѣдъ като така се балансиратъ старитѣ и новитѣ ми прѣдубѣждения, щото да не могѫтъ да склонѭтъ моето мнѣние на една страна повече отколкото на друга) — моятъ разсѫдъкъ прѣстане да бѫде владѣнъ отъ лоши навици и отклоняванъ отъ правия пѫть, който може да го води къмъ познание на истината. Увѣренъ съмъ, че отъ това нѣма да произлѣзе никаква опасность и никакво заблуждение и че не могѫ да станѫ прѣмного недовѣрчивъ, тъй като тукъ не се касае за дѣйствуванье, а само за размишление и за познание.

Ще приемѫ прочее, че не Богъ, който е всеблагъ и който е върховенъ источникъ на истината, а нѣкой зълъ гений, не по-малко хитъръ и измамливъ отколкото могѫщъ, е употрѣбилъ всичкото си искуство, за да ме мами; ще приемѫ, че небото, въздухътъ, земята, боитѣ, формитѣ, звуковетѣ и всички нѣща вънъ отъ насъ сѫ само сънища и иллюзии, съ които си е служилъ, за да хвърля примки за моето лековѣрие. На себе си пъкъ ще гледамъ тъй, като да нѣмамъ ни рѫцѣ, ни очи, ни плъть, ни кръвь, нито нѣкакво чувство, а само погрѣшно мислѭ, че имамъ всичко това. О този начинъ на разсѫждаванье азъ твърдо ще се държѫ, и ако, вслѣдствие на това, отпослѣ не бѫде по силитѣ ми да достигнѫ до

* * * Едно мнение по случаи конгресса на Социалиститѣ, ...ъ въ гр. Габрово на 11 Юлий 1899 год. Габрово. Цѣна 10 ст.

познание на нѣкаква истина, понѣ ще бѫде въ моя властъ да се въздържамъ отъ сѫждения. Ето защо ще земѫ грижата да не довѣрявамъ на нищо лъжовно, и тъй ще подготвѭ духа си за всичкитѣ хитрости на тоя великъ измамникъ, че колкото и да бѫде лукавъ и могѫщъ, никога да не може да ми внуши нѣщо.

Това прѣдприятие обаче е мѫчително и трудно, а и извѣстна лѣность ме възвръща неусѣтно къмъ навика на катадневния ми животъ. И подобно затворникъ, който е вкусилъ веднѫжъ на сънѣ отъ блѣнувана свобода, като заподозре, че неговата свобода е само единъ сънь, и който се бои да се пробуди и се залисва съ тия приятни иллюзии, за да бѫде по-дълго галенъ отъ тѣхъ; — така и азъ неусѣтно и отъ само себе се връщамъ къмъ своитѣ стари мнѣния и се боѭ да се събудѭ отъ тая дрѣмка, отъ страхъ, че мѫчителнитѣ бдения, които би послѣдвали подиръ безметежността на тоя отдихъ, вмѣсто да донесѫтъ каква да е свѣтлина въ познание на истината, нѣма да сѫ достатъчни и да озарѫтъ всичкитѣ тъмоти на моитѣ лутания.

РАЗМИШЛЕНИЕ ВТОРО.

За природата на човѣшкия духъ, и за това че той е полесно познаваемъ нежели тѣлото.

Вчерашното Размишление испълни духа ми съ толкова съмнѣния, че не е вече въ моя власть да ги забравѫ. А при това азъ не виждамъ и по кой начинъ бихъ могълъ да ги разрѣшѫ: като да съмъ падналъ внезапно въ нѣкоя много дълбока вода — тъй съмъ изненаданъ, че не могѫ нито да закрѣпѫ нозѣ на дъното, нито да плувамъ, за да се задържѫ отгорѣ. При все туй ще се помѫчѫ, и ще тръгнѫ отново по сѫщия пѫть, въ който бѣхъ влѣзълъ вчера и тъй ще отбѣгвамъ отъ всичко онова, въ което могѫ да допуснѫ най-малката грѣшка, като да бихъ знаялъ, че то е абсолютно лъжовно, и ще продължѫ все по тоя пѫть до като не срещнѫ нѣщо сигурно, или поне, до като сигурно не научѫ, че въ свѣта нѣма нищо сигурно. Архимедъ, за да отмѣсти земното кълбо и да го постави на друго мѣсто, не искалъ нищо друго освѣнъ една твърда и неподвижна точка; така и азъ ще имамъ право да очаквамъ много, ако бѫдѫ тъй честитъ да намѣрѫ само едно нѣщо, което да е сигурно и несъмнѣнно.

Допускамъ прочее, че всички нѣща, които знаѫ, сѫ лъжовни; убѣждавамъ се, че нищо отъ всичко онова, което моята паметь, испълнена съ лъжи, ми прѣдставя, никога не е сѫществувало; мислѫ че

* Едно мнение по случай конгресса на Социалистить, въ гр. Габрово на 11 Юлий 1899 год. Габрово. Цѣна 10 ст.

нѣмамъ никакво външно чувство; вѣрвамъ, че тѣло, образъ, пространство, движение и мѣсто не сж друго, освѣнъ фикции на моя умъ. Кое е прочее онуй нѣщо, което би могло да се счете за истинно? Може би нищо, ако не това, че на свѣта нѣма нищо сигурно.

Но знаж ли азъ, да ли не сжществува нѣщо друго, различно отъ ония нѣща, за които отсждихъ че сж несигурни, за което да не би могло да се има ни най-малко съмнѣние? Да ли нѣма единъ Богъ или нѣкоя друга сила, която да влага въ духа ми тия мисли? Това не е необходимо; защото може азъ да съмъ способенъ самъ да си ги създамъ. Но поне азъ не съмъ ли нѣщо? Отрѣкохъ вече сжществуването на всѣко външно чувство и на всѣко тѣло; при все туй се двоумж. Защото, какво слѣдва отъ туй? Толкозъ ли съмъ зависимъ отъ тѣлото и отъ чувствата, че да не могж да сжществувамъ безъ тѣхъ? Но азъ се убѣдихъ, че на свѣта не сжществува нищо; че нѣма никакво небе, никаква земя, никакви духове, никакви тѣла; не се ли убѣдихъ тоже, че и азъ не сжществувамъ? Напротивъ, сжществувалъ съмъ, щомъ съмъ се убѣдилъ или просто съмъ мислилъ нѣщо. Но има единъ, не знаж какъвъ твърдѣ могжщъ и твърдѣ хитъръ измамникъ, който употрѣбява всичкото си искуство постоянно да ме мами. Нѣма прочее никакво съмнѣние, че сжществувамъ, щомъ ме мами; и нека ме мами колкото ще той никога не ще може да направи, щото азъ да бждж нищо, до като мислж че съмъ нѣщо. И тъй, като се прѣмисли добрѣ и се изслѣдватъ грижливо всички нѣща, трѣбва най-сетнѣ да се заключи и да се има за несъмнѣнно, че това изрѣчение: а з ъ с ъ м ъ, а з ъ с ж щ е с т в у в а м ъ — е не-

избѣжно истинно всѣки пѫть, когато го произнасямъ или го схващамъ въ духа си.

Но азъ не знаѫ още достатъчно ясно, кой съмъ азъ,—азъ, който съмъ сигуренъ че сѫществувамъ; тъй че отъ сега трѣбва добрѣ да внимавамъ, да не смѣсѝ по неблагоразумие нѣщо друго съ своето а з ъ и да не се измамѫ въ това знание, за което твърдѫ, че е по-сигурно и по-очевидно отъ всички знания, които съмъималъ по-напрѣдъ. Ето защо азъ ще разгледамъ сега отново онова, което вѣрвахъ да съмъ, прѣди да додѫ до послѣднитѣ си мисли; и отъ моитѣ стари мнѣния ще заличѫ всичко онова, което може да бѫде и най-слабо оборвано отъ доводитѣ, които туку що изложихъ, така че да не остане нищо освѣнъ онова, което е напълно сигурно и несъмнѣнно. Кое е прочее онова, което по-прѣди вѣрвахъ да съмъ? Лесно е да го кажѫ: мислѣхъ че съмъ човѣкъ. Но какво е то човѣкъ? Бихъ ли казалъ, че то е разумно животно? Разбира се, не; защото би трѣбвало по-напрѣдъ да изслѣдвамъ какво е животно и какво е разумно; а въ такъвъ случай отъ единъ въпросъ би се озовалъ неусѣтно въ безкрайно много други, по-мѫчни и по-трънливи, а азъ не бихъ желалъ да употрѣбявамъ малкото врѣме, което ми остава, въ разрѣшаванье на подобни мѫчнотии. По-добрѣ ще се спрѫ да разгледамъ тука мислитѣ, които се породиха по-прѣди отъ само себе въ моя духъ, и които ми бидоха вдъхнати отъ самата ми природа, когато се прѣдадохъ на размишления върху моето битие. Азъ се разглеждахъ най-напрѣдъ като имѣющъ лице, ржцѣ и цѣлата тая сложна машина отъ кости и месо, която виждаме въ единъ трупъ и която означавахъ съ името тѣло. Видѣхъ освѣнъ това, че се храниѫ,

* Едно мнение по случай конгресса на социалиститѣ, ъ въ гр. Габрово на 11 Юлий 1899 год. Габрово. Цѣна 10 ст.

че ходѫ, че чувствувамъ, че мислѫ, и всички тия дѣятелности приписахъ на душата. Обаче не се спирахъ да мислѫ, що е то душа или ако се спирахъ, прѣдставяхъ си че е нѣщо крайно рѣдко и субтилно, като вѣтъръ, пламъкъ или тънъкъ въздухъ проникналъ въ най-грубитѣ ми органи. Що се касаеше до тѣлото, неговата природа азъ никакъ не подозирахъ, но мислѣхъ че го познавамъ много ясно; и ако поискахъ да го обясня споредъ понятията, които имахъ за него, тогава щѣхъ да го опишѫ по тоя начинъ: подъ тѣло азъ разбирамъ всичко онова, което може да бѫде ограничено отъ нѣкаква фигура; което може да бѫде затворено въ извѣстно мѣсто и така да испълня пространство, че всѣко друго тѣло да бѫде изключено отъ тамъ; което може да бѫде възприето или чрѣзъ опипа, или чрѣзъ окото, или чрѣзъ ухото, или чрѣзъ вкуса, или чрѣзъ мириса; което може да бѫде движено по различни начини, наистина не отъ само себе, но отъ нѣщо друго, което го досѣга и отъ което получава впечатление, защото азъ никакъ не вѣрвахъ, че способность за самодвижение, както и за чувствуванье и за мислинье, може да принадлежи на природата на тѣлото; напротивъ, повече се очудвахъ като виждахъ, че въ нѣкои тѣла се срѣщатъ подобни способности.

Но азъ, кой съмъ азъ, който прѣдполагамъ че има извѣстенъ гений извънредно мощенъ и — ако смѣя да го кажѫ — зълъ и лукавъ, който употрѣбява всичкитѣ си сили и всичкото си искуство да ме мами? Могѫ ли да увѣрѫ, че имамъ най-малкото отъ всичко онова, за което по-горѣ казахъ че принадлежи на природата на тѣлото? Спирамъ се да помислѫ внимателно, обръщамъ въ ума си всички тия нѣща и не

срѣщамъ никое, за което бихъ могълъ да кажѫ, че е въ мене. Не е нужно да се спирамъ да ги разчленявамъ. Да минемъ прочее къмъ аттрибутитѣ на душата, и да видимъ да ли има нѣкой отъ тѣхъ, който да бѫде въ мене. Първитѣ аттрибути сѫ, че се хранѭ и че ходѫ; но ако е истина, че нѣмамъ тѣло, истина е тоже, че не могѫ нито да ходѭ, нито да се хранѭ.—Другъ аттрибутъ е, че чуствувамъ; но сѫщо така неможе да се чувствува безъ тѣло, освѣнъ дѣто съмъ мислилъ, да чувствувамъ въ съня си много нѣща, за които при събужданье съмъ признавалъ, че въ дѣйствителность не съмъ ги чуствувалъ. Другъ единъ е, че мислѭ; азъ намирамъ тукъ, че мисленьето е аттрибутъ, който принадлежи на менъ, едничкиятъ, който не може да бѫде отдѣлéнъ отъ менъ. Азъ съмъ, азъ сѫществувамъ, това е сигурно; но до кога? До когато мислѭ; защото е възможно, ако прѣстанѫ съвсѣмъ да мислѭ, да прѣстанѫ въ сѫщо врѣме и съвсѣмъ да сѫществувамъ. Азъ не допускамъ сега нищо, което да не е необходимо истинно. Азъ съмъ прочее, точно казано, едно мислящо нѣщо, сир. единъ духъ, единъ умъ, или единъ разумъ, — все думи, чието значение ми бѣ непознато прѣди. Азъ съмъ едно истинно нѣщо и истинно сѫществующо; но какво нѣщо? Казахъ го, мислящо нѣщо. И какво още? Ще раздразнѭ въображението си, да видѭ, да ли не съмъ нѣщо по-вече. Азъ не съмъ оня комплексъ отъ членове, който наричатъ човѣшко тѣло; не съмъ тънъкъ въздухъ, распространенъ въ всички тия членове: не съмъ вѣтъръ, духъ, пара; нищо отъ всичко онуй, на което могѫ да се прѣправямъ и да си прѣдставямъ, защото допустнахъ, че всичко това не е нищо и защото, безъ да измѣнямъ това допущанье, намирамъ, че не прѣставамъ да бѫдѫ сигуренъ, че съмъ нѣщо.

* * * Едно мнение по случай конгресса на Социалиститѣ, ъ въ гр. Габрово на 11 Юлий 1899 год. Габрово. Цѣна 10 ст.

Но може би е истина, че тия сѫщитѣ нѣща, за които прѣдполагамъ че не сѫществуватъ, защото ми сѫ непознати, въ сѫщностъ не сѫ никакъ различни отъ мене, когото азъ познавамъ. Не знамъ не споря сега за това: зная само, че сѫществувамъ, и търся кой съмъ азъ, азъ, който се зная че сѫществувамъ. Твърдѣ сигурно е, че познанието на моето битие, взето тъй точно, не зависи отъ нѣща, чието сѫществуване още не ми е познато; слѣдователно, то не зависи отъ никое измежду ония нѣща, които могя да си създамъ чрѣзъ въображение. И вече тия думи „могя да си създамъ“ ми обаждатъ грѣшката; защото, дѣйствително бихъ ималъ работа съ създаванье. ако си въображавахъ, че съмъ нѣщо. Защото, да си въображавашъ означава просто да съзерцавашъ формата или образа на една тѣлесна вѣщь. Азъ вече зная сигурно, че сѫществувамъ, че може да се случи, щото всичкитѣ тия образи и въобще всичкитѣ нѣща, които се отнасятъ до природата на тѣлото. да бѫдатъ просто сънища или химери. Вслѣдствие на това азъ ясно виждамъ, че имамъ толкова малко право да казвамъ: „ще раздразня въображението си за да позная по-ясно кой съмъ“, както ако кажехъ: „сега съмъ буденъ и схващамъ нѣщо реално и истинно: но понеже не го схващамъ още достатъчно добрѣ, ще заспя тутакси, та моитѣ сънища да ми прѣдставятъ това сѫщото съ по голѣма истинность и очевидность.“

Тъй сега съзнавамъ, че нищо отъ това що могя да схващамъ посрѣдствомъ прѣдставянье, не принадлежи къмъ това познание, което имамъ за себе си и че е нуждно да се отвърне духа отъ тоя начинъ на схващанье, за да може той самъ да познае напълно отчетливо своята природа.

Какво съмъ прочее азъ? — Мислящо нѣщо. А какво е то мислящо нѣщо? Едно нѣщо, което се съмнява, разбира, утвърждава, отрича, иска, не иска, прѣдставя и чувствува. Сигурно, не е малко, ако всички я нѣща принадлежатъ на моята природа. Но защо да не принадлежѫтъ? Не съмъ ли азъ тоя сѫщия, който въ тая минута се съмнява почти въ всичко, който при все това разумява и схваща извѣстни нѣща, който увѣрява и утвърдява че само тѣ сѫ истинни, който отрича всичкитѣ други, който иска и желае да познае повече такива нѣща, който не иска да бѫде маменъ, който си прѣдставя много нѣща, понѣкога дори противъ волята си, който чувствува все тъй много посрѣдствомъ тѣлеснитѣ органи. Има ли нѣщо отъ всичко това, което да не бѫде толкова истинно, колкото е сигурно, че азъ съмъ и че сѫществувамъ, даже да бихъ спялъ всѣкога и даже да би употрѣбявалъ онзи, който ми е далъ живота, всичкото си искуство да ме мами? Има ли тоже нѣкой отъ тия аттрибути, който би могълъ да бѫде различенъ отъ моето мисленье или за който би могло да се каже, че е нѣщо отдѣлно отъ самия мене? Тъй е очевидно отъ само себе, че азъ се съмнявамъ, разумѣвамъ и желаѭ, щото нѣма нужда нищо да се прибавя за да обясни. Азъ имамъ сигурно и способностьта да прѣдставямъ; тъй щото даже да би се случило (както прѣдположихъ по-прѣди), щото нѣщата, които си прѣдставямъ, да не сѫществуватъ, самата способность да си прѣдставямъ не прѣстава да сѫществува въ мене и да прави часть отъ моето битие. Най-сетнѣ азъ съмъ сѫщиятъ, който чувствува, т. е. който схваща извѣстни нѣща чрѣзъ органитѣ за чувствата, тъй като азъ дѣйствително виждамъ свѣтли-

* * * Едно мнение по случай конгресса на Социалиститѣ, ...анъ въ гр. Габрово на 11 Юлий 1899 год. Габрово. Цѣна 10 ст.

на, чувамъ шумъ, усѣщамъ топлина. Но ще ми кажатъ, че тия явления сж лъжовни и че азъ спж. Нека бѫде тъй, но поне това е сигурно, че ми се струва че виждамъ свѣтлина, слушамъ шумъ и усѣщамъ топлина, — че то не може да бѫде лъжовно; а това е именно, което се нарича усѣщанье и което не е друго освѣнъ мисленье. Отъ тукъ захващамъ да познавамъ кой съмъ азъ съ малко по-вече ясность и отчетливость, нежели по-прѣди.

Но все пакъ още ми се струва и немогж да не вѣрвамъ, че тѣлеснитѣ нѣща, образи отъ които се създаватъ отъ мисъльта, и които сж достѫпни на външнитѣ чувства, не сж ни по-добрѣ познати отъ тая незнамъ коя часть отъ самия мене, която не е достѫпна на външни тѣ чувства. И дѣйствително е доста странно да казвамъ, че познавамъ и разбирамъ по-ясно нѣщата, сѫществуванието на които ми се струва съмнително, които ми сж непознати и които никакъ не принадлежатъ къмъ моето сѫщество, нежели нѣщата, въ истинностьта на които съмъ убѣденъ, които ми сж познати и които принадлежатъ къмъ моята собственна природа, съ една дума, нежели самия мене. Но азъ виждамъ добрѣ какво значи това: моятъ духъ е единъ скитникъ, който намира удоволствие да ми отбѣгва, и който не би търпѣлъ да го затворѫтъ въ границитѣ на истината. Нека му отпуснемъ прочее още веднѫжъ юздата и, като му дадемъ всичка свобода, нека му позволимъ да разглежда прѣдметитѣ, които му се явяватъ, та като я отнемемъ сетнѣ своеврѣменно и го ограничимъ върху разглежданье на неговото собственно битие и на нѣщата, които намира въ себе си, да бѫде по-лесенъ за насочванье и за воденье.

Да разгледаме прочее сега нѣщата, които хората считатъ най-достѫпни за познание и които мислѫтъ

най-добрѣ познати, именно тѣлата които пипаме и виждаме; но не тѣлата изобщо — тъй като тия общи понятия сж обикновенно по-смжтни, а само едно тѣло. Да земемъ напр. тоя кжсъ восекъ; той туку що е билъ изваденъ прѣсенъ изъ кошера; той още не е изгубилъ сладостьта на меда, който е билъ въ него, още запазва нѣщо отъ мириза на цвѣтята, отъ които е билъ събиранъ; цвѣтътъ, формата, голѣмината му сж видни; той е твърдъ, студенъ, измѣняемъ и ако го ударите ще издаде звукъ. . . . Всички нѣща, които правжтъ познаваемо едно тѣло, се намиратъ и въ него. Но ето, додѣто говорж, доближавамъ го до огъня, — и сладостьта изчезва, миризътъ извѣтря, цвѣтътъ се мѣнява, формата се губи, голѣмината пораства, той става теченъ, стопля се, едвамъ може да се държи въ ржка, и ударимъ ли го нѣма да издаде никакъвъ звукъ. Сжщиятъ восекъ ли е и слѣдъ туй измѣнение? Трѣбва да се признае, че е; никой не го отрича, никой не казва противното. Кое е прочее онова, което познавахме въ тоя кжсъ восекъ съ такава отчетливость? Сигурно е, че не може да бжде нищо отъ всичко онова, което схващахъ чрѣзъ външнитѣ чувства, тъй като всичко що възприемахъ съ вкуса, мириса, зрака, опипа и слуха се оказва измѣнено, а самиятъ восекъ си остава. — Може би то е било това, което сега мислж, а именно, че тоя восекъ не е билъ ни тая сладкость на меда, ни тоя приятенъ мирисъ на цвѣтята, ни тая бѣлина, ни тая форма, ни тоя тонъ, а просто едно тѣло, което малко по-прѣди ми се струваше усѣтимо подъ тия форми и което сега се усѣща подъ други форми. Но какво е, точно казано онова, което си прѣдставямъ, като схващамъ по тоя начинъ? Нека го разгледаме внимателно и, като отстранимъ всич-

* Едно мнение по случай конгресса на Социалистите въ гр. Габрово на 11 Юлий 1899 год. Габрово. Цѣна 10 ст.

ко онова, което не принадлежи никакъ на восека, да видимъ какво остава. Сигурно, не остава друго освѣнъ нѣщо екстензивно, еластично и мѣнливо. — Не е ли прѣдставлението, че тоя восекъ, сега кржгълъ, е способенъ да стане четвъртитъ, и отъ четвъртитъ да стане тржгъленъ? Сигурно не, тъй като азъ го схващамъ способенъ да прѣтърпи безкрайно много подобни измѣнения и при все това, не бихъ могълъ да изминж тая безкрайность съ своето въображение и слѣдователно това понятие което имамъ за восека, не се създава отъ моята способность да си прѣдставямъ. По-нататъкъ какво е екстензивность? Не е ли тоже нѣщо непознато? Защото тя става по-голѣма, когато восекътъ се топи, и още по-голѣмо когато той ври, и азъ нѣма да схванж ясно и съгласно съ истината, какво е восъкъ, ако не мислѣхъ, че даже тоя кжсъ, който разглеждаме, е способенъ да прѣтърпи повече измѣнения въ екстензивность, отколкото азъ нѣкога съмъ си прѣдставялъ. Трѣбва прочее да се съгласимъ, че не бихъ могълъ да схванж чрѣзъ прѣдставянье, що е тоя кжсъ восъкъ и че само моятъ умъ го разбира. Казвамъ тоя кжсъ восекъ въ частность, тъй като за восека изобщо то е по-очевидно. Но какво нѣщо е тоя кжсъ восекъ, който не може да се схване инакъ освѣнъ чрѣзъ ума или чрѣзъ духа? Сигурно, той е сжщото, което виждамъ, което пипамъ, което прѣдставямъ, най-сетнѣ сжщото, каквото всѣкога вѣрвахъ че е билъ. Онова, което особенно трѣбва да се забѣлѣжи тука, е че неговото схващанье, перципиранье, никакъ не е гледанье, нито пипанье, нито прѣдставянье, нито пъкъ нѣкога е било, ако и да ми се струваше така по-прѣди, а само едно съзерцание чрѣзъ духа, което може да бжде несъвършенно и

смѫтно, каквото бѣше прѣди, или ясно и отчетливо каквото е сега, споредъ това да ли моето внимание се насочва повече или по-малко къмъ нѣщата, които сѫ въ него и отъ които е съставенъ.

Между туй не могѫ достатъчно да се надивѭ, когато виждамъ, колко моятъ духъ е слабъ и наклоненъ неусѣтно да изпада въ грѣшки. Защото макаръ да разглеждамъ мълкомъ всичко туй и само вѫтрѣ въ себе си, езикътъ все ми влияе и азъ съмъ почти въведенъ въ заблуждение отъ думитѣ на обикновенния езикъ: ний казваме че гледаме сѫщия восекъ, когато е напрѣдѣ ни, а не че сѫждимъ, че е сѫщиятъ, понеже има сѫщия цвѣтъ и форма: отъ което азъ почти бихъ заключилъ, че восекътъ се схваща чрѣзъ гледанье на очитѣ, а не чрѣзъ съзерцание на духа. Ако случайно виждамъ отъ прозореца хора по улицата, азъ нѣма да се подвоумѭ да кажѫ, че виждамъ хора, както казвамъ, че виждамъ восека. Между туй какво виждамъ отъ тоя прозорецъ, освѣнъ шапки и палта, които можеха да покриватъ и искуственни машини, движащи се чрѣзъ механизми? Но азъ сѫдѭ, че това сѫ хора. Така азъ единственно чрѣзъ моята способность да сѫдѭ разбирамъ онова, което ми се струваше да виждамъ.

Но човѣкъ, който се стреми да възвиси своето познание надъ срѣдне униво, трѣбва да се срамува да извлича поводи за съмнѣния отъ формитѣ и изразитѣ на обикновения езикъ; и азъ прѣдпочитамъ да продължѭ и да видѭ, дали схващахъ съ по-голѣма ясность и съвършенство що е восекъ, когато го съзрѣхъ най-напрѣдъ и когото вѣрвахъ че го познавамъ чрѣзъ външнитѣ чувства или въобще чрѣзъ така нареченото общо чувство, т. е. чрѣзъ способ-

Едно мнение по случай конгресса на Социалистит... въ гр. Габрово на 11 Юлий 1899 год. Габрово. Цѣна 10 ст.

ностьта си да прѣдставямъ, — или го схващамъ по-ясно именно сега, слѣдъ като изучихъ, грижливо що е восекъ и по какъвъ начинъ може да се познае. Сигурно, било би смѣшно да се съмнѣваме въ послѣдното, защото, какво ясно и отчетливо имаше въ първото схващанье? Какво имаше, което да не изглеждаше все тъй достжпно и на чувството на едно най-незначително животно? Но когато различж восека отъ външнитѣ му форми и, сжщо като да съмъ му съблѣкълъ дрѣхитѣ, го разглеждамъ съвсѣмъ оголенъ, сигурно е, че, макаръ още да сж възможни грѣшки въ моето сжждение, но безъ помощьта на единъ човѣшки духъ не бихъ могълъ да го схващамъ по такъвъ начинъ.

Но какво ще кажж най-сетнѣ за тоя д у х ъ, т. е. за самия мене, — защото до сега азъ не допускахъ въ себе си нищо друго освѣнъ духъ? Какъ? Азъ, който, както изглежда, схващамъ съ толкова точность и отчетливость тоя кжсь восекъ, —не се ли познавамъ азъ не само съ по-голѣма истинность и сигурность, но и съ много по-голѣма отчетливость и точность? Защото, ако отъ това, че виждамъ восека, сждж, че т о й е или сжществува,—отъ това че а з ъ го виждамъ сигурно много по-очевидно слѣдва, че а з ъ с ъ м ъ или сжществувамъ. Защото, възможно е това което виждамъ да не бжде въ дѣйствителность восекъ; възможно е тоже да нѣмамъ очи и да не виждамъ нищо. Но не е възможно, когато виждамъ или (което е все едно) мислж да виждамъ, азъ, който м и с л ѧ, да не бжджж нѣщо. И ако отъ пипанье сждж, че восекътъ сжществува, ще слѣдва пакъ сжщото,—именно, че а з ъ с ъ м ъ; и ако сждж това отъ туй що ми внушава моето прѣдставянье или коя да било друга причина, всѣкога ще

заключѫ сѫщото нѣщо. И това, що казахъ тука за восека, може да се приложи за всички други нѣща, които сѫ за мене външни и които се намиратъ отвънъ мене. Нѣщо повече, ако понятието или перцепцията на восека ми се е струвала по-точна и по-ясна слѣдъ като не само окото или опипътъ, но и много други причини (фактори) сѫ ми го направили такъво, съ колко по-голѣма очевидность, отчетливость и ясность ще да познавамъ себе си сега, когато всичко що служи за познаванье и схващанье природата на восека или на кое да е друго тѣло, доказва много по-наложително природата на моя духъ? И въ самия духъ се срѣщатъ още толкова други нѣща, които могѫтъ спомогна за уясняванье неговата природа, че ония, които зависѭтъ отъ тѣлото, не заслужаватъ и да бѫдѫтъ взети въ внимание.

Но ето ме най-сетнѣ неусѣтно дошълъ тамъ, дѣто искахъ. Сега ми е очевидно, че тѣлата не сѫ познаваеми собственно чрѣзъ чувствата или чрѣзъ нашата способность да прѣдставяме, е единственно чрѣзъ ума и че тѣ не сѫ ни познати вслѣдствие на туй, че ги виждаме или пипаме, а единственно вслѣдствие на туй, че ги схващаме чрѣзъ ума или чрѣзъ мисъльта. Сега виждамъ ясно, че нѣма нищо, което да е по-лесно познаваемо отъ моя духъ. Но понеже е мѫчно да се освободи човѣкъ тъй скоро отъ едно мнѣние, къмъ което е свикналъ отъ дълги години, то ще бѫде добрѣ да спрѫ малко на туй мѣсто, за да може това ново познание, чрѣзъ по-дълго размишление, да се запечата по-дълбоко въ паметьта ми.

---

* * * Едно мнение по случаи конгресса на Социалиститѣ, ...анъ въ гр. Габрово на 11 Юлий 1899 год. Габрово. Цѣна 10 ст.

РАЗМИШЛЕНИЕ ТРЕТЬО.

За Бога; че сѫществува.

Ще затворѭ сега очитѣ си, ще запушѭ ушитѣ си, ще отвърнѭ всичкитѣ си чувства, ще изличѭ дори изъ мисъльта си всички образи на тѣлесни нѣща, или, понеже това е трудно изпълнимо, ще ги считамъ за праздни и лъжовни. И така, занятъ само съ себе си и вдълбоченъ само вѫтрѣ въ себе си, ще се по стараѭ лека полека да станѭ по-познатъ и по-близъкъ за себе си. Азъ съмъ едно мислящо нѣщо, т. е. нѣщо което се съмнява, утвърдява, отрича, което познава малко нѣща, на което много нѣща сѫ непознати, което обича, мрази, иска, не иска, което прѣдставя и чувствува. Защото, както забѣлѣзахъ прѣди малко, макаръ нѣщата, които чувствувамъ и прѣдставямъ, да не сѫ нищо отъ вънъ мене и сами по себе, обаче азъ съмъ увѣренъ, че тия начини на мисленье, които наричаме чувствуванье и прѣдставянье, до колкото сѫ начини на мисленье, сигурно се срѣщатъ въ мене. И въ туй малко що казахъ вѣрвамъ да съмъ казалъ всичко, което дѣйствително знаѭ, или поне всичко онова, което съмъ забѣлѣзалъ до сега да знаѭ. Сега, за да прострѭ по-нататъкъ познанието си, ще прибѣгнѭ къмъ благоразумие и ще гледамъ внимателно, да ли не могѭ да откриѭ въ мене още нѣкои други нѣща, които до сега не съмъ забѣлѣзалъ. Сигуренъ съмъ, че съмъ мислящо нѣщо; не, не знаѭ ли тоже,

какво се изисква, за да бъдж сигуренъ за извѣстно нѣщо? Въ онова първо знание не се съдържа нищо, което би могло да ме увѣри въ истината, че ясното и отчетливо схващанье не би било достатъчно за да ме увѣри въ истинността на единъ прѣдмѣтъ, ако въобще би било възможно, щото едно нѣщо, което азъ схващамъ така ясно и отчетливо, да бъде лъжовно. Прочее могж вече да установьж като общо правило, че всички нѣща, които схващаме напълно ясно и отчетливо, сж истинни.

Обаче азъ приемахъ и допускахъ по-прѣди много нѣща като твърдѣ сигурни и твърдѣ очевидни, които отсетнѣ признахъ за съмнителни и несигурни. Кои бѣха тия нѣща? То бѣха: земята, небето, звѣздитѣ и всички, които схващахъ посрѣдствомъ чувствата си. А какво схващамъ ясно и отчетливо въ тѣхъ? Сигурно, нищо друго освѣнь това, че идеитѣ или мислитѣ за тия нѣща се прѣдставяха на духа ми. И сега не отказвамъ, че тия идеи се намиратъ въ мене. Ала имаше и друго едно нѣщо, което вслѣдствие на своята свикналость съ него, мислѣхъ да схващамъ твърдѣ ясно, макаръ въ сѫщность да не го сващахъ, — именно, че има нѣща извънъ мене, които сж изворъ на тия идеи и сж досущъ подобни тѣмъ. Туй бѣше то, въ което се лъжехъ, или ако може би сѫдѣхъ съгласно съ истината, то причината на това не е било нѣкакво мое познание.

Но когато разглеждахъ нѣщо съвсѣмъ просто и съвсѣмъ лесно, изъ аритметиката и геометрията, — напримѣръ, че двѣ и три събрани наедно даватъ числото петъ, и други подобни нѣща, не ги ли сващахъ поне достатъчно ясно, за да увѣрьж, че сж истинни? Ако отъ тогава сѫдѣхъ, че можемъ да се съмняваме

* Едно мнение по случай конгресса на социалистите, въ гр. Габрово на 11 Юлий 1899 год. Габрово. Цѣна 10 ст.

МИСЪЛЬ

ЛИТЕРАТУРНО-ОБЩЕСТВЕННО СПИСАНИЕ

ИЗЛИЗА ПОДЪ РЕДАКЦИЯТА

НА

Ив. Ст. Андрейчинъ, Т. Г. Влайковъ, Д-ръ К. Кръстевъ
и П. П. Славейковъ.

Година IX. — Октомврий — Кн. X.

СОФИЯ

Печатница и книжарница «Св. София»

1899.

СТИХОТВОРЕНИЯ

отъ

Волфгангъ Гете

Прѣвелъ **Пенчо Славейковъ**.

Едно за друго

Gleich und Gleich

Стволъ извило миловидно
На поляна,
Цвѣтенцето нѣжно, свидно
Цъфнѫ рано.

И дойде пчелица — цвѣте
Да задѣне . . .
Че едно за друго двѣтѣ
Сѫ родени.

Измама

Selbstteuschung

Насрѣща на прозореца
Завѣсата играй —
Съсѣдката ми дѣбне тамъ
И иска да узнай.

Дали съмъ още гнѣвенъ азъ,
Тъй както прѣзъ деньтъ,
Или въ сърдце ми съ ревностьта
Утихнѫ и гнѣвътъ? . . .

Но, ахъ какво си мислѫ азъ,
Не иска тя да знай;
Не тя — вечерниятъ вѣтрецъ
Съ завѣсата играй.

Първа загуба

Erster Verlust

Ахъ, кой ми би възвърнѫлъ днитѣ
На младостьта, на любовьта —
Онѣзи часове честити,
Неизличени въ паметьта!

Самъ азъ развреждамъ свойта рана,
Съсъ непрѣкѫснатий си зовъ
Къмъ загубата прѣживѣна.

Ахъ, кой ми би възвърнѫлъ днитѣ
На мойта първата любовь!

Ней

An die Entfernte

Отъ менъ ли и дали навѣки
Избѣга, свидна дружке, ти?
Твой всѣкой звукъ и всѣка дума
Сѐ пакъ въ душата ми трепти.

Тъй както се напусто пѫтникъ
Въ зори заглежда въ висота –
И на невидна чофърлига
Дочува само пѣсеньта:

Тъй ази погледъ плахо взирамъ
И дирѫ те по вси страни;
Сѐ тебъ зовѫтъ и мойтѣ пѣсни;
Върни се пакъ при менъ, върни!

Морска тишина

Meeres Stille

Неподвижно е морето.
Спѫтъ лазурнитѣ вълни,
И загрижено морякътъ
Се заглежда въ далнини.
Мъртва тишина; отъ нийдѣ
Не полъхва вѣтрецъ благъ!
Сълъ вълнитѣ кротко шепнѫтъ
И се галѫтъ съ знойний брѣгъ.

Утѣха въ сълзитѣ

Trost in Thränen.

Кажи, защо си тъй замисленъ?
Вижъ, радость вредъ цъфти!
По твоитѣ очи е видетъ,
Че самъ си плакалъ ти.

„И да съмъ плакалъ, на скърбьта си
Съмъази воля далъ;
Сълзи за сърдце сж утѣха
Въ злочестия му дѣлъ".

Другари весели те канѣтъ:
Съсъ насъ се весели!
На свойта загуба тжгата
Ти съ нази сподѣли.

„Вий весели сте; кой отъ васъ би
Тжгата ми разбралъ?
Ахъ, азъ не съмъ изгубилъ нищо —
Че нищо съмъ нѣмалъ".

Тогазъ сепни се, ободри се —
Ти още тъй си младъ.
На твоитѣ годинъ живота
За всѣкого е радъ.

„Ахъ не, за нищо ази нѣмамъ
Желание въ гжрди —
Далечъ отъ менъ сж желби, както
Небеснитѣ звѣзди.".

Кой до звѣздитѣ се й домогналъ?
Но радвай се и ти
На хубостьта имъ, както всѣкой
Въ тѣзъ ведритѣ нощи.

„И азъ не свождамъ погледъ денемъ;
Но въ тихий нощенъ часъ —
Ахъ, оставете ме да плачж,
Докато могж азъ."

Сълзи

Wonne der Wehmuth

Недѣйте прѣсъхва, недѣйте прѣсъхва
Сълзи на вѣчната любовь;
За прѣсушени отъ сълзи на любовьта
Очи — и пустъ и мъртвъ е свѣта.
Недѣйте прѣсъхва, недѣйте прѣсъхва
Сълзи на злочестата любовь!

Призивъ

Wandrers Nachtlied. 1

Ти който бдишъ отъ небесата
Надъ человѣшки сждбини,
На изнурения въ борбата
Сърдце съ утѣха осѣни!

Въ отсждений ми дѣлъ свѣтовенъ,
Край нѣматъ скърби и тегла...
Азъ уморенъ съмъ! Миръ чаровенъ.
Ела и въ мойта грждь, ела.

Нощемъ

Wandrers Nachtield. 2.

Спжтъ върхове планински,
Загърнжти въ мъгла;
Не лъхва нощенъ вѣтрецъ
Надъ морнитѣ поля.
Ни птички се обаждатъ,
Нито листецъ трепти...
Потрай, самичъкъ скоро
Отдъхнж-щешъ и ти.

Къмъ мѣсеца

An den Mond

Изъ долини и гори
Пръснж гжстий мракъ,
И душата ми раскри
Ти за радость пакъ.

Вредомъ кротко си растлалъ
Ти вълшебенъ даръ —
Като върху моя дѣлъ
Погледъ на другарь.

Спомени отъ прѣжни дни —
Духъ съ тѣхъ оживя
И сърдце се тѣмъ едни
Съ трепетъ отзова . . .

Лѣй се ручей и шурти,
Радвай се, нехай —
Както радостьта ми й ти
Къмъ незнаенъ край.

Знаяхъ нѣкога и азъ
Щасте на свѣта,
То ми всѣкой день и часъ
Трови паметьта.

Лѣй се ручей и носи
Бистри си вълни,
Съ ромона се пригласи
На моитѣ пѣсни.

Буенъ зимѣ прѣзъ нощьта
Буря 'га вилнѣй,
Тихъ когато пролѣтьта
Се раззеленѣй . . .

О, честитъ е въ младостьта
Който ядъ незнай,
И комуто любовьта
Сърдце осияй.

Та далеко отъ свѣта,
Съ туй що тай въ гърди,
Той, усамотенъ въ нощьта,
Да се наслади.

На себе си

Einschränkung

Защо ми тъй допада самъ не знаж.
Макаръ и пустъ, животътъ на свѣта;
И съсъ какво ме тъй държи въ омая?
Несгоди, съсъ които ме честьта
Отрупва, бихъ забравилъази: —
Нима не сѣщамъ, много ощъ нѣща
Че бждящето зарадъ мене пази?
Дано и тѣ не бждатъ, ахъ, прѣвара!
Ненакжрнена мощь! ще съхрани
И подкрѣпи тя мойта горда вѣра —
Завѣтни да очаквамъ бжднини.

Томление

Mignon

Тозъ само що страдай
Усамотенъ въ разлжка,
Едничъкъ той ще знай
Горчивата ми мжка.

Къмъ милий роденъ край
Се взирамъ азъ въ томлене;
Тозъ що ме люби и знай —
Далеко е отъ мене.

Тозъ само що страдай
Усамотенъ въ разлжка,
Едничъкъ той ще знай
Горчивата ми мжка.

Пѣсеньта на Клара

Aus Egmont

Гърмжтъ барабани,
Тржбитѣ тржбжтъ!
И бърза обржженъ
Мой милий на пжть.

Високо му копье
Прѣдъ строя сияй;
Сърдцето ми тупа,
Кръвьта ми играй.

Дружини повежда —
На добъръ имъ часъ!
Ахъ, шлемъ и орѫжье
Що нѣмамъ и азъ!

И азъ бихъ отишла
Врѣдъ дѣто е той,
При него да бѫдѫ
И въ лютия бой.

Вразитѣ отстѫпватъ
Слѣдъ върла борба . . .
Ахъ, иматъ мѫжетѣ
Завидна сѫдба!

Близость

Nähe

Какъ често, свидно дѣте, виждамъ азъ —
Защо ли? — че си чужда ти за мене!
Помежду хора, чужди зарадъ насъ
И ний сами сме като отчуждени,
И любовьта си криеме съ приструвки;
Настане ли наоколо ни мракъ
И тишина, — по твоитѣ цѣлувки
Ти колко си ми блиска сѣщамъ пакъ!

Всѣкога и всѫдѣ

Immer und Ueberal

Проникни навсѫдѣ въ глѫбинитѣ,
Възвиси се гордо въ висинитѣ,
Дѣто ти се младо сърдце рве,
Вдъхновенье дѣто те зове.

До когато сѫ цвѣтята прѣсни,
До тогазъ сѫ изворъ тѣ на пѣсни....
Дни? — тѣ нищо тебъ не щѫтъ отнѣ....
Дни минавати, — ама врѣме не!

Рибарь

Der Fischer

Вълна вълнитѣ съ шумъ прѣваря,
А на брѣга ронливъ,
Отпуснѫлъ въдица, рибаря
Се взира мълчаливъ.
И както тъй сѣди въ забрава,
Растварятъ се вълни —
Русалка дивна тамъ изплава
Изъ водни глѫбини.

И пѣе му и му говори:
„Защо ми челедьта
На вънъ, на знойнитѣ простори,
Ти мамишъ къмъ смъртьта?
Какъ охолно е да би знаялъ
При нази — би дошелъ
Ти самъ, не би се никакъ маялъ,
И щасте би нашелъ!

И слънцето и мѣсецъ ясни,
Снисхождали при насъ. —
Изгрѣватъ още по-прѣкрасни
Въ урѣчений си часъ.
Не те ли мами въ висинитѣ
Лазуритъ разведренъ?
И образа ти, въвъ вълнитѣ
Тъй дивно отразенъ?“

Вълнитѣ ръмолѫтъ съ чаровенъ
Шумъ и пригласятъ ней;
Рибарю, като отъ любовенъ
Привѣтъ, сърдце купнѣй.
Съ незнаенъ трепетъ въвъ гѫрдитѣ
Отпуснѫ той нога —

И вмигъ исчезнѫ подъ вълнитѣ . . .
И опустѣ брѣга.

Прометей

Съ димъ облаченъ завий,
Зевсъ, свойтѣ небеса
И мълнии мѣтай колко щешъ
Връзъ дѫбье и планиски висоти!
Но нѣма да расклатишъ ти
Земята,
Ни мойто огнище,
Чийто огънь, и завистъ, и злоба
Будѫтъ въ твойта душа,

Подъ слънцето не знаѫ азъ
Нищо по жалко отъ васъ, богове!
Съ жертвенъ даръ,
Съ молитвенъ дъхъ
Храните скудно
Вий свойто величие —
И би ослѣкнѫли отъ гладъ,
Да нѣмаше дѣца, глупци и просяци
Храна да ви поднасятъ.

Дѣте когато бѣхъ,
Беспомощно дѣте,
И азъ обръщахъ погледъ плахъ
Къмъ слънцето, каточели задъ него
Да имаше ухо — да чуе мойтѣ жалби,
Да имаше сърдце, подобно мойто, —
Да смили угнетенитѣ.

Помогнѫ ли ми нѣкой
Да обуздаѫ своеволностьта
На гордитѣ титани?
И кой ме отърва
Отъ смъртъ и робство?
Не на себе л' уповано
Само ти всичко постигнѫ,
Сърдце горящо съ святъ огънь

Ти пламенѣ
И въ пламъка на свойта вѣра
Ти бѣ излъгано —
Отъ този който спи на небесата.

Да ти въздавамъ честь? Защо?
Ти облекчи ли нѣкога мжкитѣ
На угнетений?
Избърса ли сълзитѣ
На нѣкой приневоленъ?
Като борецъ и мене откалихѫ
Всемощното врѣме
И вѣчната сѫдба —
И мои и твои властелини!

Да не би даси мислишъ
Че азъ живота ще възненавидѫ,
Въ пустиня ще избѣгамъ,
Защото ми не цъфнѫхѫ всички
Цвѣтни блѣнове?

Азъ твърдо тукъ стоѭ и творѭ
Човѣци, по свой образъ,
Родъ по сърдце и духъ
Менъ подобно:
Да страда, да плаче, да ликува
И да те прѣзира —
Както азъ . . .

ГЕТЕВИТѢ ПѢСНИ

Очеркъ отъ **Пенчо Славейковъ**

Кой знай дали Ваймарскиятъ паркъ, тъй грижовно отгледанъ и пазенъ отъ Гете, е билъ така хубавъ въ днитѣ, когато великиятъ олимпиецъ, отъ прозореца на малката си лѣтна кѫщица, се е вслушвалъ въ шепота на огрѣнитѣ му отъ мѣсечината гѫстолиствени дървеса! А хубавъ, величественъ е той сега, съ своитѣ бѣлостволи буки и мощни дѫбове, прѣплѣли корени прѣзъ вититѣ хълмовни пѫтеки. И днесь си спомнямъ азъ за отрадата на неговитѣ сѣнки, подъ които — единъ лѣтенъ день, прѣди нѣколко години — азъ и другарьтъ ми се укривахме отъ дневната жега. Седнѫли на една пейка, отдѣто подъ насъ се откриваше изгледа на далечъ залѫкатушения Илмъ, ний повѣрявахме единъ другиму впечатленията си отъ виденото въ малкия заглъхнѫлъ градецъ и въ кѫщитѣ-музеи на Гете и Шиллера, кѫдѣто, като въ новъ Ерусалимъ, съ стотини вѣрящи палъмници и невѣрящи зѣпаци изъ день въ день идѫтъ и ще идватъ да гледатъ реликвиитѣ, завѣщани отъ тѣзи, които ги нѣма вече — и които сѫ вѣчно съ насъ. Настроени отъ тишината на сѣнчестия паркъ, сепвана само сегизъ-тогизъ отъ говора на рѣдкитѣ проходящи, или отъ смѣха на нѣкои зарѣяни нѣйдѣ изъ прохладнитѣ алеи, — тихи бѣхѫ нашитѣ рѣчи, като рѣчи говорени въ храмъ. Тогава и самъ бѣхъ изненаданъ отъ думитѣ си, че „отъ всички Гетеви творения, най-хубаво е Ваймарскиятъ паркъ.“ Отпослѣ се научихъ по-достойно да цѣнѫ тия творения, колкото повече се вчитвахъ въ тѣхъ, и тоя величественъ паркъ истѫпва сега прѣдъ погледа ми само като видимъ символъ на тѣхното цѣлокупно величие, подъ чиято сѣнка не единъ пѫть отъ тогава съмъ се отморявалъ. Една вѣтка отъ тоя паркъ, една щриха отъ тоя символъ, както си я прѣдставлявамъ азъ, ще се опитамъ да истъкнѫ прѣдъ читателя, съ благоговѣни ето на единъ, който извършва свещенодѣйствие.

Въ едно отъ своитѣ изречения въ проза, Гете казва че „сѫщинската цѣнность на тъй нарѣченитѣ народни пѣсни е въ това, че тѣхнитѣ мотиви сѫ взети непосрѣдственно отъ живота“ и той, който е училъ отъ всичко и всички, е научилъ отъ простия народенъ пѣвецъ да не измисля, а да пѣй само за онова, което е прѣживѣлъ и прѣчувствувалъ. Въ цѣнното съкровище отъ писма и биографически бѣлѣжки, които Гете е оставилъ, изслѣдователтъ може да намѣри основата на всѣко едно негово творение, дори и на най-малката пѣсень, което подкрѣпя дълбоката правда на неговата исповѣдь, че той не е афектиралъ въ поезията си, че е пѣлъ само за онова що го е засѣгало за сърдце и нудило къмъ творчество [1]. И само като знаемъ какъвъ богатъ и разнообразенъ животъ е билъ отреденъ на тоя Lebensvirtuose, можемъ си обясни извънредното разнообразие на неговата поезия; всѣко, даже и най-бѣгло впечатление, весело, тѫжно, тихо или буйно, е намирало отзивъ въ неговата душа, и той го спазя за себе си и за насъ, било въ нѣкоя проста спрѣтна пѣсень, мила като полско цвѣте, било въ вдъхновенъ химнъ, величественъ като развилняла буря. — А все пакъ надъ тая външна пъстрота властвува духътъ на висше единство, отблѣскъ отъ хармоничността на художниковата натура. Всѣка пѣсень, — дори всѣкой редъ, настроение, картина — истѫпва прѣдъ насъ за да ни заяви: ето, познай ме, — азъ съмъ отъ Гете! Това вѫтрѣшно единство, проявено съ такава външна пъстрота, е отличително за поезията на Гете. То не е единството, напримѣръ, на Пушкиновитѣ стихотворения, които, взети купно, правѫтъ едно цѣло, една поема, съ строга хармония на основното настроение; то не е и единството на Шиллеровата лирика, проистичаще изъ стройното му философско мировъззрение, въ което всѣко стихотворение е отдѣлна часть отъ общия градежъ на неговата мисъль. У Гете всѣка пѣсень живѣе отдѣлно за себе си и основната връска помежду имъ, туй което имъ придава единство, което ги отличава като негови, е уталоженостьта на чувството, спокойниятъ суверененъ погледъ на художникъ, чиято бистра душа всичко отражава ясно.

Една отъ главнитѣ причини на това спокойствие и яснота на чувствата въ Гетевата поезия е—че той не твори подъ непосрѣдственно впечатление на прѣживѣното, а слѣдъ дълго-

[1] Eckermann, Gespräche mit Goethe, III,223. Ausg. Reclam

врѣмешно вѫтрѣшно прѣработване[1]. Но колкото тая медленность на творческия процесъ у Гете и да е важна за обяснение уталоженостьта, олимпийското спокойствие на чувствата му, все пакъ то не би било възможно, ако самата му натура не бѣ тъй спокойно хармонична. Той е типъ на многостраненъ и завършенъ художнически индивидуалитетъ, който, заедно съ съзнаването нѣщата, съзнава и себе си, и на единението на това съзнание се дължи хармонията въ творенията на неговия духъ, както и чувството на мѣрка съ което тѣ сѫ възсъздавани. Въ послѣдното се откровява най-вече мощьта на Гетевия творчески гений. Чувството на мѣрка, художественниятъ тактъ, не се учи, не се добива отвънъ; както таланта, то е вродено, то лежи въ натурата на художника. Едно отъ най-основнитѣ прѣимущества на великитѣ художници, то обаче се срѣща твърдѣ рѣдко специално у пѣвцитѣ; дори самъ Хайне, знаменитиятъ отъ знаменититѣ нѣмски пѣвци, най-често грѣши противъ тая художественна норма,—разбира се, когато го сравняваме съ Гете и не се взираме въ особенния типъ на неговитѣ пѣсни. Съ чувство на мѣрка се отличаватъ дори и неговитѣ пиянски пѣсни (Trinklieder), въ които самата распасаность е тъй мила и грациозна. Както въ живота, тъй и въ поезията си, Гете остава вѣренъ на себе си виртуозъ. Нищо прѣкалено, нищо което да ни накара да се отвърнемъ, нищо за което може да му се натекне; чувствата не сѫ прѣдадени въ тѣхния непосрѣдственъ, мѫтенъ бродежъ, а съ яснота и уталоженость и въ форма, каквато може да имъ даде единъ поетъ дълбоко съзнаващъ значението на художественнитѣ срѣдства. Тѣзи пѣсни не сѫ прѣдпролѣтни потоци, бушуващи съ мѫтнитѣ си вълни; тѣ сѫ уталожени вече, бистри и тѣхния равенъ ромонъ шепне за отрадата на слънчевия Май.

Отбѣлѣзанитѣ характерни особености на Гетевата лирика — да бѫде тя вѣренъ отзивъ на живота, и нейната уталоженость — сѫ култивирани и у него най-вече подъ влияние на народната пѣсень. Още на младини, подъ влияние на Хердера, — който за пръвъ пѫть се е осмѣлилъ да

[1] Briefwechsel zw. Goethe u. Schiller. Ausg. Wollmer, II, 4. — „Die Eindrücke bei mir sehr lange im Stillen wirken müssen, bis sie zum poetischen Gebrauche sich willig finden lassen.“ Сѫщо и Goethes Werke, v. 27, p. 352. Ausg. Hempel.

каже въ Нѣмско думитѣ на откровение, че истинска поезия е простата, наивната, безискуственната поезия—, Гете се залавя за изучването на народнитѣ пѣсни и прѣзъ цѣлъ животъ отпослѣ интересътъ му за тѣхъ остава все сѫщъ. Тѣ сѫ обърнѫли неговото внимание главно съ своя стилъ — съ поетическия пантеизъмъ, който ни показва какъ наивниятъ пѣвецъ се вслушва въ туптенето на своето мъничко сърдце за да чуе пулса на цѣлата вселенна; — съ замъгленостьта на чевръститѣ си внезапни прѣходи, една отъ най-хубавитѣ характерности на поетическия слогъ, чрѣзъ които впечатлението тъй се усилва; — и най-сетнѣ съ особени си тонъ, съ това дѣто пѣсеньта минава пѫтемъ покрай нѣщата и долавя само настроението отъ тѣхъ, за да ни зарази съ него. Изучването на народнитѣ пѣсни е отвърнѫло Гете оврѣме отъ безжизненостьта на неговитѣ прѣдшедственници, и му е спомогнѫло да уясни и укрѣпи всичко онова що смѫтно е бродило въ негова стремителенъ духъ. За прѣкото влияние на народната поезия има слѣди почти въ всичкитѣ му художественни творения, но най-ясно сѫ тѣ въ неговитѣ пѣсни. Обаче не и прѣкото влияне — подражание или заимствуване на теми и мотиви — трѣбва да разбираме, кога става дума за влияние на народната пѣсень върху Гетевата лирика, а онова проникване въ духътъ на народната пѣсень, отъ което той е извадилъ начала на художественность, които като пѣвецъ сѫ го ржководили въ неговото собствено творчество[1]. Двѣ отъ тѣзи начала заслужватъ особенно внимание. Първо: не личното, а онова що може да бѫде общо за всички, т. е. типичното, да бѫде прѣдметъ на пѣсеньта, и второ, — лирическиятъ стилъ. Гетевиятъ лирически стилъ, не е нищо друго освѣнъ стилътъ на народната пѣсень. Въ външната си форма тоя стилъ не е плавенъ, не се мае, не се бави съ истъкване на подробности, а бързо прѣскача, подсѣща само за нѣщата и остава да ги догатваме; по вѫтрѣшна и външна форма, лирическиятъ стилъ дава силуетъ, очеркъ, и остава ний по тѣхъ да си въстановяваме пълната картина. Разбира се, въ народната пѣсень не всѣкога тия нѣща сѫ тъй кристализирани, както у Гете; тѣ тамъ сѫ повечето пѫти затрупани подъ разенъ хламъ, размѣсени съ несъобразности, и Гете като ги е въсприелъ прѣчистилъ и облагородилъ ги е вече съ своя гений. Твърдѣ естественно е у народнитѣ

[1]) Max. von Waldberg. Göthe u. das Volkslied.

пѣсни формата да не бѫде тъй окършена и чиста, основнията мотивъ не всѣкога както трѣбва ловко подхванѫтъ, настроението не винѫги издържано, както би изисквало чувството на единъ художникъ. Тѣ приличатъ на онѣзи нашенски сукмани които рѣдко издаватъ спотаенитѣ подъ тѣхъ форми, но при все това отдѣлни тѣхни гѫнки и нашивки ни говорѫтъ за своеобразна оригинална хубость, за естественость, за непокваренъ природенъ вкусъ[1]. Взрете се, вслушайте се въ пѣсенѫта Къмъ мѣсеца. Пѣвецътъ се лута самотенъ по долината на Илмъ и прѣдъ неговия духовенъ погледъ въставатъ минѫлитѣ радостни и тѫжни дни, сѣкашъ да замъглѫтъ купнежа на настоящитѣ. Мѣсецътъ изгрѣва и неговитѣ кротки лучи, разлѣни надъ околната природа, уталожватъ чувствата му като другарски погледъ, другарско участие, върху неговата сѫдба Нѣкога си, на младини, и той е знаелъ щастие, обладавалъ е това, което е писано никога човѣкъ, за своя зла честь, да не забравя. Нека вълнитѣ вилнѣѫтъ и се носѫтъ, нека уносѫтъ и него, — все пакъ сърдцето му жаднѣй за миръ и се испълня съ него: честитъ е онзи когото несгодитѣ въ живота не озлобѫтъ и който въ тишината на нощьта усамотенъ може да сподѣля наслада съ свой другарь, — и да му повѣрява туй що тай въ душа? [2] — По форма и стилъ това е истинска пѣсень, народна пѣсень, въ най-добрия сми-

1 Ще си позволѫ да посочѫ една народна пѣсень (за по-голѣма ясность вмѣсто нѣмска, една българска), чийто лирически стилъ би сторилъ честь и на всѣкой художникъ. Едвали една тъй велика драма би могла да се искаже съ толкова малко думи, — и да каже тъй много·

Дѣвойко, море, дѣвойко,
'се лѣто моя, 'сѫ пролѣть —
На есень чужда отмѣна!
Дѣ твойтѣ думи за вѣра:
Сутринь на изворъ за вода,
Вечерь по късни сѣдѣнки,
Нощѣ во мала градинка...
Кога те видѣхъ на коня, (т. е. невѣста)
Дойде ми да се убода
Въвъ клето сърдце мамено;
Най жаль ми падна за майка —
Че съмъ и единъ едничъкъ.

2. Впжъ въ тая кн. Мисъль прѣвода на пѣсенѫта „Къмъ мѣсеца“.

съль на думата. Несъмнѣнно, нейниятъ езикъ е много по-отборенъ и прибранъ, стихътъ е докаранъ до висша виртуозность, основното настроение майсторски издържано, — които нѣща рѣдко се намиратъ тъй въ простата народна пѣсень; по духътъ е единъ. Както тази, тъй и въобще Гетевитѣ пѣсни, се явяватъ облагородени народни пѣсни.

Но разбира се, странно би било да се мисли, че на народнитѣ пѣсни той дължи всичко, както на нѣкои се ще да кажатъ. Само той ли е черпилъ отъ тоя изворъ? — Но той е черпилъ **както трѣбва** и е исчерпвалъ **каквото му трѣба**: за да си създаде свое, съ помощьта на чуждото. Пчелата каца кждѣ не, но смучи само отъ онѣзи цвѣтя, отъ които ѝ трѣбва сокъ за **своя медъ**. Особенниятъ вкусъ на меда на пчелата — това е особенниятъ стилъ и тонъ на Гетевитѣ пѣсни. Той е първиятъ отъ нѣмскитѣ поети, който си е създалъ свой стилъ, свой тонъ (не забравяйте че думата е главно за неговата лирика). А нали тонътъ прави музиката. Говори, пиши, пѣй — не е ли чутъ **свой** особенъ тонъ, напусто сж усилията, нѣма никого да **принудишъ** да те слуша; защото всѣкога ще се намѣрятъ по-майстори отъ тебъ, да отмамятъ хорското внимание. Имай го, и ти не само ще владствувашъ надъ всички, но и надъ себе си; той ще те подсѣти за това що и за тебъ самого, както за другитѣ, е било тайна. А дѣто има тайна, тамъ се поттаява пѣсень, което и Карлейлъ потвърдява: Toutes les choses profondes sont chant. Особенниятъ стилъ и тонъ прави тѣзи пѣсни не тъй достжпни за голѣмата публика; както за другитѣ творения, тъй и за пѣснитѣ му, сж вѣрни неговитѣ собственни думи: Мойтѣ творения не могжтъ да бжджтъ популярни . . . Тѣ не сж писани за голѣмата публика, а за онѣзи малцина които купнѣятъ и се домогватъ до онова до което и азъ се домогвамъ.[1] Кочто иска да се наслади, той ще трѣбва да се въземе до тѣхъ; който иска да се надиви на изгледи отъ Монбланъ, той трѣбва да си даде малко зоръ — да се качи на неговия върхъ. Двамина художници, които сж купнѣли като Гете и сж се домогвали до онова до което той се е домогнжлъ, ни прѣдаватъ по слѣдния начинъ впечатленията си, — първиятъ Бетховенъ: Гетевитѣ пѣсни ми се натрапватъ да ги компонирамъ, тѣ носятъ

[1] Eckermann, Gech. mit G. II, 27.

въ себе си своитѣ мелодии; — вториятъ, Хайне: Въ тѣзи пѣсни се таи неисказна омая. Сладкитѣ стихове обзематъ сърдцето ти, като нѣжна любовница; думитѣ те прѣгръщатъ, мисъльта те цѣлува.

Покрай пѣснигѣ на Гете, до день днешенъ оставатъ образцови и неговитѣ баллади, въ които сж възсъздадени случки изъ легендарния или дѣйствителния миръ. И макаръ че тѣ, формално погледнато, спадатъ къмъ епическитѣ му творения, обаче лирическиятъ имъ стилъ и тонъ ги докарва въ тѣсна връзка съ пѣснитѣ му. И на тѣхъ народната пѣсень е упражнила своето благотворно влияние, но това влияние не се хвърля толкова въ очи, както при чисто лирическитѣ пѣсни. Творецътъ откровява въ тѣхъ много по-силно своята художественна мощь, тѣ сж много по-оригинални, както по замисълъ тъй и по испълнение. Три типа баллади ни е завѣщалъ Гете — романсътъ, простата или пъкъ символна картина изъ дѣйствителния животъ,—послѣ таинствената тъй нарѣчена романтическа баллада, — и най-сетнѣ онѣзи модерни кжси поеми, чийто мотиви сж черпнати изъ извора на абстрактна мисъль. Напослѣднитѣ, тъй наречените философски баллади, Гете е сжщинския създателъ и такива дивни пиеси като Коринтската Невѣста и Богъ и Баядера и до днесъ оставатъ единственни въ свѣтовната поезия. Първата отъ тѣхъ, въ която е прѣдставена борбата на гръцкия античенъ миръ въ зарождаещето се християнство—на радостьта и наслади отъ живота съ отричанието отъ него, е дивна по своя подвиженъ страстенъ лирически тонъ и извънредно проститѣ срѣдства, които художникътъ употрѣбява за да ни прѣдстави силомъ сподавената жажда за животъ у една дѣвойка, обрѣчена на призвание, за което не е родена. Въ панднанъ неи стои Богъ и Баядера, въ която съ висша пластичность е възсъздадена индийската легенда за въплощаването на Сива въ човѣшки образъ, за да испита непокварenностьта на душата у една паднжла жена и да я спаси и отнесе съ себе си въ небесата. — Висши свѣтовни проблеми сж мотивитѣ на тия шедеври на Гетевата лирическа поезия, на които по художественно испълнение нѣма равни въ никоя литература. Въ рѣзка противоположность тѣмъ сж онѣзи прости, непретенциозни романси, държани въ наивния тонъ на народната пѣсень, отъ които твърдѣ много се възхищаватъ нѣмскитѣ естетици. Една и друга и третя отъ тѣхъ ни посвѣ-

тяватъ въ сѫдбата на беззавѣтно любящи сѫщества, и несъмнѣнно тѣ — Теменужката или Степната роза — би произвождали много поизгодно впечатление, ако символизацията не би досѣгала тъй близко до аллегория. Като художественна обработка на народни пѣсни, тѣ сѫ прѣвъсходни; ржката на майстора личи и въ тѣхъ, но само ржката, не и духътъ. Сѫщото е и съ онѣзи весели или сериозни романси, въ които сѫ възсъздадени случки изъ всѣкидневния животъ, като Прѣдачката, Gutmann und Gutweib, пѣснитѣ за Воденчарката и др. Съвсѣмъ други сѫ балладитѣ изъ миртъ на таинственнитѣ настроения на природата, които засѣгатъ човѣшкото сърдце за да го възродятъ или тласнатъ въ погибель. Прочетете Рибарьтъ, вслушайте се въ ромона на вълнитѣ, въ говора що омайва сърдцето на очарования рибарь, подъ чиято наслада той се замайва и отдава на измамливитѣ вълни. Или се взрете въ сѣнката на нощния ѣздачъ, — въ Самодивския царь —, който, застигнатъ отъ нощната есенна хала, прѣгърнѫлъ въ скути своето чедо, бърза къмъ дома си. На плахия говоръ на дѣтето, прѣдъ чийто погледъ се мѣркатъ прѣслѣдващитѣ го фантастични сѫщества, бащата отговаря съ успокоителни думи, които сѫщеврѣменно истъкватъ черти отъ тъмния нощенъ ландшафтъ—мъгла, усланени листи. вѣтърътъ, старитѣ посърнали върби — усилващи още повече мрачното непривѣтно настроение, подъ което чезне дѣтето. Бащата бърза, но когато стига дома, — дѣтето е вече мъртво въ пригръдкитѣ му . . . Въ ритмътъ на Рибаря е чутъ таинственниятъ плѣсъкъ на вълнитѣ и въ него, както и въ разлянитѣ надъ тѣхъ слънчови лучи, лъхти страстния жадъ за испитване на незнайното, което обѣщава наслада и мами — къмъ погибель. Промѣнливиятъ ритъмъ — ту ямбъ, ту анапестъ — и чевърстиятъ езикъ, тъй характерни за дѣйствието и настроението въ Самодивския царь, ни въвождатъ, като музика, въ най-тънкитѣ отсѣнки на настроението. Такива сѫ и другитѣ отъ този родъ Гетеви баллади. Случки изъ таинственния свърхестествения миръ се прѣдставатъ прѣдъ насъ, погледътъ ни приковаватъ такива живи конкретни образи, като че ли виждани въ дѣйствителность. Дълбока истина е казалъ самъ Гете — въ мотото къмъ своитѣ баллади — Märchen, noch so wunderbar, Dichterkünste machen's wahr! Въ една се расправя какъ скелети излизватъ срѣдъ нощь изъ гробоветѣ си и врѣхлитатъ звънаря,

който се е пошегувалъ съ тѣхъ; друга ни прави свидѣтели на свадбата ни разни джуджета, въ единъ графски замъкъ; третя ни показва какъ се намира на тѣсно чиракътъ-магїосникъ, комуто се вдало като майстора си да извика духоветѣ, но незнае какъ сетнѣ да се отърве отъ тѣхъ; гукъ иманаря, слѣдъ дълго губение врѣме, бива научень най-сетнѣ да дири имане въ трудътъ, а не въ напусто ровене земята; и пр. и пр. Едни отъ тѣхъ сѫ прости картини, въ други е разказана нѣкаква прилука, трети сѫ монолози на лица поставени въ драматическа ситуация; тази има за цѣль да ни въведе въ настроение, въ онази е спотаена дълбока мисъль, а нѣкои сѫ пъкъ поетически прѣсказъ на шеговити анегдоти. Има и такива които дори не сѫ завършени, а току тъй, като чели ненарочно, прѣкѫснати, каквато е, напримѣръ, Der untreue Knabe. Но, както вѣрно бѣлѣжи Viktor Hehn, често ний цѣнимъ по-високо исполоменитѣ старогръцки статуи, отколкото посрѣдственитѣ сегашни, които сѫ цѣли-цѣлненички. [1]

Въ балладитѣ, както и въ пѣснитѣ си, Гете е ученикъ на народната пѣсень. Нѣмскитѣ народни пѣсни, поне въ нѣколкото сборника, които имахъ подъ ржка, както по простата и ясна композиция, тонътъ и езикъ. тъй и по мотивитѣ и образитѣ, сѫ еднакви съ Гетевитѣ. Едничка разлика между тѣхъ е, както и по-напрѣдъ отбѣлѣзахъ, въ художественостьта имъ: Геният е възвърнѫлъ на своята нация всичко що е взелъ отъ нея, но възвърнѫлъ го е стократно облагородено и по духъ и по форма. И художественното значение на неговитѣ пѣсни е извънредно цѣнно за развитието на този родъ поезия въ Нѣмско, та и не само тамъ. На тѣхъ сѫ въспитавали художественния си вкусъ пѣвци, като Хайне и Лилиенкронъ, които отъ своя страна водѫтъ тази пѣсень къмъ висшъ разцвѣтъ. Развитието на нѣмската художествена пѣсень е немислимо безъ пѣснитѣ на Гете; съ тѣхъ той е дѣйствувалъ и дѣйствува на пѣвцитѣ не като образецъ за достигане, а като Befreier, като примѣръ какъ да постигнѫтъ своя собственъ гений.

Въ този очеркъ, както е отбѣлѣзано и въ самото му заглавие, мисъльта ми бѣ да очертаѫ главно отношенията на Гетевата лирика къмъ народната пѣсень. Сума негови

[1] Gedanken über Göthe, 2-ро изд. стр. 72

лирически творения — между тѣхъ и Римскитѣ Елегии —, не спадатъ подъ тая категория и за тѣхъ азъ нѣма що да говорѫ тукъ, макаръ че и въ тѣхъ могѫтъ се прослѣди сѫщитѣ или близки художественни начала, на каквито се дължи създаването на пѣснитѣ и балладитѣ му. Надъ всички лирически творения на Гете е разлянъ отблѣска на величието на неговия духъ, като лучитѣ на слънцето — божие око — надъ творенията божии; и въ този отблѣскъ се таи особенна омая. Ний я възприемаме най вече чрѣзъ езика, дивенъ по свойта простота. Той непоказва никакво домогване къмъ външна ефектность; той е прость, спрѣтнѫтъ и никакви искуственни труфила не спѫватъ свободнитѣ му движения. Красотата на този езикъ е главно въ това, че съ него се незатъмяватъ, а уясняватъ самитѣ художествени възсъздания. Той не своеволствува съ езика и не се домогва съ риторични красоти да замѣсти пустотата на своето вдъхновение, както правѫтъ обикновеннитѣ поети, които не владствуватъ надъ своето въображение, а то надъ тѣхъ. Нѣма нужда отъ външни украшения онова, което блика съ вѫтрѣшна красота. Гете пести думитѣ и всѣка дума у него е картина, както у еллинскитѣ художници на словото. Негова гений му е пошепнѫлъ истината, драгоцѣнна за всѣкой великъ поетъ: колкото по́ свивашъ юздата на думитѣ, толкова повече остава свободенъ просторъ за мисъльта. Своитѣ творения Гете е прѣживѣвалъ съ болката на човѣкъ, обмислялъ ги е съ душевното спокойствие на мислитель, работилъ ги е съ майчината любовь на художникъ и за това прѣдъ смаенията ни погледъ тѣ се явяватъ съвършенни — като Палада-Атина изъ главата на Юпитера. Тѣхното съвършенство често пѫти смущава непосветенитѣ; за тѣхъ тѣзи творения сѫ хладни. Подъ сводоветѣ на храмъ не е студено за онѣзъ, чиито сърдца, отъ единението съ витаящия въ него Божи Духъ, сѫ испълнени съ благоговѣенъ трепетъ.

СОЦИЯЛИЗЪМЪ И ДЕМОКРАЦИЯ

Социологическа студия

Отъ П. Белиновъ.

IV Вещественно развитие въ бъдащето

Die Demokratie ist Mittel und Zweck zugleich[1]

Bernstein.

Отъ прѣдшествующитѣ статии можемъ да извадимъ слѣдующето заключение: теоретическата основа на марксизма е невѣрна. Много естественно е, че и практическитѣ заключения, а именно възгледитѣ върху бъдащето развитие на културното — или съ марксистки думи — на капиталистическото общество сж невѣрни.

Маркъ е прѣдполагалъ, че економическиятъ процесъ води къмъ все по-голѣмо расцѣпване на обществото на два противоположни лагери: отъ една страна нищожното количество богаташи, капиталисти, експлоататори, — отъ друга страна, грамадната масса сиромаси, пролетарии, експлоатирани. Съ една дума Маркъ е проповѣдвалъ теорията на прогрессивно влошаване положението на массата (Verelendungstheorie). Най-сетнѣ тази масса, съ единъ революционенъ актъ, ще експроприра капиталиститѣ и социялистическиятъ идеалъ е осѫщественъ.

Противъ тази теория възстава Бернщайнъ. Това което той написа противъ нея, състави най-хубавата и най-силната часть на неговата книга. Ясно е слѣдъ казаното въ втората

[1] Демокрацията е срѣдство и цѣль едноврѣменно.

и третята статия, че Бернщайнъ абсолютно отрича, че положението на пролетарията се влошава прогрессивно. „Числото на заможнитѣ (der Besitzenden) не е станѫло по малко, а по-голѣмо“, пише той. Сегашниятъ пролетариятъ е не само политически по-добрѣ, отколкото прѣди 25, 50, 100 години, но и економически. За това нѣма нужда да се говори повече: това признаватъ всички. Най-строгитѣ догматици твърдѫтъ само, че положението на пролетарията не се подобрява *пропорционално* съ общия напрѣдъкъ, а много по-малко. Даже ако това е вѣрно, все пакъ прѣдположението на Маркса, че положението на пролетарията прогрессивно ще се влошава, се оказва абсолютно невѣрно.

Но фантастичността захваща тамъ, гдѣто Марксъ говори за революцията. Споредъ неговото мнѣние, пролетариятъ ще може единъ прѣкрасенъ день отведнѫжъ да унищожи капиталистическото общество и да създаде социялистическото. Тукъ ний намираме едно голѣмо сходство между Маркса и Бланка, който е вѣрвалъ, че обществото може да се организира съ помощьта на едно добрѣ организирано възстание. Прѣди всичко ний трѣбва да помнимъ, че даже въ Германия, гдѣто социялистическата партия е най-добрѣ организирана, на 6, 20 миллиони работници има само 2, 10 миллиона социялисти. (Само въ индустрията има $4^1/_2$ милиона *възрастни* работнити). При това всички сѫ съгласни че голѣма часть „отъ подаденитѣ за социялисти гласове не принадлежѫтъ на социялисти“; въ всѣки случай много голѣма часть отъ социялистическитѣ гласове принадлежи на хора, които въ рѣшителния моментъ ни най-малко нѣма да се въодушевѫтъ отъ една социялистическа държава.

Като земемъ прѣдъ видъ, че числото на заможнитѣ расте, и сравнително нищожното число на *съзнателни* социялисти въ всички цивилизовани държави, можемъ ли допустна че пролетариятъ ще бѫде въ състояние да революционира отведнѫжъ сегашния обществен строй? Най-сетнѣ: да допустнемъ че по нѣкаква случайность—да кажемъ при едно интернационално усложнение—пролетариятъ е успѣлъ да земе властьта въ рѫцѣтѣ си. Е, ще ли бѫде въ състояние той да организира държавата на социялистически основи, да земе въ рѫцѣ всичкитѣ фабрики, всичкитѣ учреждения, да унищожи отведнѫжъ всичкитѣ проявления на классовата борба? Да не забравяме едно: много по-мѫчно е да орга-

низирашъ, отколкото да разрушавашъ; старата Франция е била разрушена въ 1—2 години, но тя до сега още, слѣдъ повече отъ 100 години, не е организирана; *много по-мжчно е да удържишъ, отколкото да заграбишъ властьта:* това ни показва и френската комуна въ 1871 година. Когато сега работницитѣ много мжчно могжтъ да управляватъ сами *една* дружественна, създадена отъ тѣхъ фабрика, тъй лесно ли ще могжтъ да управляватъ цѣла държава? Нека не се възразява, че сега работническитѣ фабрики не сж мислими отъ враждата на капиталиститѣ: тѣ сж пропадали отъ вжтрѣшни раздори.

Въ това състои основната грѣшка на марксизма: да зема въ внимание само икономическия факторъ: не стига даже $^{9}/_{10}$ отъ народа да се прѣобърнжтъ въ пролетари. Необходимо е да сж подготвени морално и умствено за да могжтъ да земжтъ властьта въ ржцѣтѣ си, и не само да зематъ, но да удържжтъ, — да организиратъ новото общество.

Нека не се казва, че фабричното производство организира работницитѣ и ги прави способни да зематъ въ ржцѣтѣ си неговото урѣждане. „Ако технологическото развитие на фабриката е дало *тѣлата* за колективно производство, то обаче не е приблизило въ равна степень *душитѣ къмъ* другарственно (genossenschaftlich) ступанство“, казва Бернщайнъ.[1]) Да, марксиститѣ често, ако не винжги, забравятъ „душитѣ“! За да бжде възможно едно социялистическо общество, необходима е не само една висока концентрация на производството: необходимо е таквазь височина на морално и интеллектуално развитие на хората, което ний сега не можемъ си прѣдстави даже. Но това не се постига съ години и даже съ десетки години: това ще бжде продуктъ на една дългаисторическа еволюция.

И ето защо ний заедно съ Бернщайнъ вѣрваме, че всѣкакви прѣдсказвания на една прѣдстояща катострофа, на една социялистическа революция, сж чисти фантазии, не само научно недоказани, но даже хипотетично невѣроятни. Ний сме убѣдени, че много скоро това съзнание ще проникне въ умоветѣ на всички критически мислящи личности между социялиститѣ.

II.

Който вѣрва, че ний живѣемъ въ най-добрия отъ всички свѣтове, че сегашното капиталистическо общество

[1]) Bernstein: Die Voraussetzungen des Socialismus. стр. 102.

е най-хубавия идеалъ между идеалитѣ, ще се успокои това заключение: Социализмътъ е невъзможенъ, да живѣе капитализмътъ!

Който обаче научно стои на еволюционна гледна точка, който има отворено око да съзрѣ всичкитѣ недостатъци на нашиятъ обществен строй, който може да слѣди за развитието на различнитѣ обществени фактори — той сигурно нѣма да се успокои на това заключение и по никой начинъ нѣма да извика: да живѣе капитализмътъ! И това ще бѫде естественно. Който стои на еволюциона гледна точка — инакъ всѣко научно мислене е невъзможно — той apriori ще каже: сегашниятъ капиталистически строй не съществува отъ създанието на свѣта, а е продуктъ на единъ другъ строй, който пъкъ е билъ прѣдшествуванъ отъ друга обществена организация. Понеже човѣчеството до сега безспирно се е развивало, понеже развитието е основно проявление на живота, несъмнѣнно е, че то ще се продължава и по-нататъкъ: спиране на развитието би означавало смърть. Ето защо ний безъ всѣкакви други фактически доказателства, а чисто философски, щомъ искаме да останемъ на научна почва, трѣбва да признаемъ, че *капиталистическиятъ строй е само една прѣходна стадия въ развитието на човѣшкото общество*, и че този строй ще изчезне и ще отстѫпи мѣсто на друга, посъвършенна форма на обществена организация. Ето една причина, защо нѣма да викаме: „да живѣе капитализъмъ“. И да викаме, нѣма кой да ни слуша: шумътъ на историческата машина ще заглуши нашитѣ викове.

Второ: който има очи да види всичкитѣ недостатъци на нашия обществен строй, той скоро ще констатира такива явления, които ще възмутѫтъ неговото нравственно чувство и ще го хвърлѫтъ въ редоветѣ на онѣзи, които викатъ: долу капитализма! Да, той ще види, че онзи който работи безъ почивка цѣлъ животъ, трѣбва да се задоволява съ удовлетворение само на най-елементарни жизнени потрѣбности, и че често даже за тѣхъ не е сигуренъ, и много пѫти като не може да намѣри работа, е принуденъ да гладува заедно съ семейството си, когато онзи, който има всичко много пѫти даже не знае, какво се върши въ неговата фабрика; той ще види, че капиталистическиятъ строй принуждава всички удоволствия на живота дѣца въ най-нѣжната възрасть да дирѫтъ работа, за да иматъ какво да ядѫтъ и съ това ги дегенерира

физически, гони момичета въ фабрики, гдѣто живѣятъ при най-нехигиенични условия и ги прави жертва на проституцията; той ще види, че капитализмътъ възбужда въ всичкитѣ членове на обществото най-нискитѣ чувства и побуждения: егоизъмъ и завистъ, жестокость и вражда, недовѣрие и лъжа. Той ще види .... но ний не пишемъ една морална проповѣдь; стига да кажемъ, че даже Вилхелмъ II, когото никой нама да заподозри въ особена обичь къмъ социялизма, не въднажъ силно е критикувалъ разни проявления на капитализма.

И най-сетнѣ: който може да слѣди за развитието на различнитѣ обществени фактори, пакъ нѣма да извика: „да живѣе капитализмътъ“: той ще констатира многобройни фактове, които доказватъ, че дѣйствително капиталистическиятъ строй полека-лека се измѣнява така, щото може вече да се прѣдвиди съ пълна сигурность неговото изчезване. Само трѣбва да *наблюдаваме,* а не да конструираме тѣзи фактове, да ги изучваме тъй както сж си, а не да ги стискаме въ „испански ботушъ“, за да оправдаемъ нѣкоя фантастична хипотеза, която може да бѫде гениялна и при все това невѣрна. И струва ни се, щомъ се освободимъ отъ всѣкакви прѣвзети мнѣния и хипотези, лесно ще ни бѫде да констатираме истинската тенденция въ развитието на различнитѣ обществени фактори. Да се опитаме да направимъ това.

При разглеждане на развитието и значението на различнитѣ обществени фактори трѣбва да се освободимъ отъ прѣдвзети мнѣния, даже ако тѣ сж изказани отъ единъ гений като Маркса. „Единъ може да има право противъ Маркса, даже ако ни най-малко не може да се сравни съ послѣдния въ знание и способности“, казва Бернщайнъ. Трѣбва да се освободимъ отъ Марксовитѣ хипотези създадени прѣди 50 години. Прѣди всичко трѣбва да се освободимъ отъ желанието да обясняваме материялистично цѣлото обществено развитие. Социялдемократътъ Бернщайнъ ни казва ясно, че той „въ дѣйствителность не туря побѣдата на социализма въ зависимость „отъ имманентната економическа необходимость“ (едно много употрѣбявано изражение на марксистски писатели), че той още повече не смѣта за възможно, нито за необходимо да даде на социялизма едно чисто материялистическо обосноваване“. Ний трѣбва да земемъ въ внимание всичкитѣ обществени фактори: економи-

ческия, политическия и моралния. Като разглеждаме обективно икономическия факторъ, ний забѣлѣзваме единъ несъмнѣнъ фактъ: общо подобрение на икономическото положение на всичкитѣ класове на населението. Чрѣзъ организацията работницитѣ полека-лека достигатъ едно бавно, но прогрессирующе подобрѣние на своето положение. Ний доказахме това статистически въ една отъ по-прѣжнитѣ статии. Фактъ е, че държавната власть сама е принудена да зима цѣль редъ мѣрки въ тази посока. Разбира се, ний не отричаме факта, че подобрението на материялното положение на народната маса не върви успоредно съ общото натрупване на богатството. Но отъ тукъ до истритото вече положение на Маркса, че массата все повече и повече обѣднява, а една купчинка капиталисти все повече се обогатяватъ, е много далече. Държавната власть е принудена да зима въ внимание положението на народа, понеже това е необходимо за самото сѫществувание на държавата: истощенъ народъ не може да плаща данъци, физически дегенерирани работници не даватъ войници. Не само въ Англия, но даже въ Русия напослѣдъкъ захващатъ да мислѣтъ за материялното положение на народа. Подобрение на положението на работницитѣ ни най-малко не е врѣдно за една прогрессивна обществена еволюция, а е необходимо. Понеже само когато работникътъ е материално обезпеченъ, можемъ да се надѣваме на неговото умственно и морално напрѣдване. Фактъ е, че умственото развитие на массата, особено на градскитѣ работници е извънредно много напрѣднѫло прѣзъ послѣднитѣ 50 години. Англійскиятъ, френскиятъ или германскиятъ работникъ е за сега напълно приобщенъ къмъ културнията напрѣдъкъ, въ който зима съзнателно участие. Общественното развитие води съ една абсолютна необходимость къмъ широко распространяване на образованието не само като резултатъ на икономическа необходимость, но и като резултатъ на обществената справедливость. Обществено образование не е едно социялистическо искание, а чисто демократическо, което е било горещо защищавано отъ всички демократически елементи на обществото. Не може слѣдователно да се отрече, че фактически икономическото и умственното състояние на массата безспорно се подобрява, ако и не въ онази степень, която можеше при други по-нормални условия да се достигне.

Най-сетнѣ да не забравяме още единъ много важенъ факторъ: развитието на обществена справедливость. Нека

се не мисли, че всички побѣди, одържани отъ работницитѣ, сѫ били зети съ бой, сѫ били истъргнѫти Това е една отъ най-фаталнитѣ грѣшки, която единъ день може да има много лоши послѣдствия. Бернищайнъ съвършенно вѣрно указва на това, че въ сѫщность Вилхелмъ II много лесно би могълъ да унищожи всеобщото избирателно право и съ това би нанесълъ доста чувствителенъ ударъ на социялиститѣ. Ако той това не прави, при все че реакционеритѣ одавна го искатъ то не зарадъ туй, че той много се страхува отъ една революция, която би се свършила съ пълно поражение на революционеритѣ, а зарадъ туй, че обществената съвѣсть би се възмутила противъ една таквазъ мѣрка. Киддъ много добрѣ доказва, че властвующитѣ класове стѣснѣватъ не само подъ влияние на силата, но и подъ влияние на алтруистическо чувство. Легендата за „едната реакциона маса“ е вѣрна само въ много рѣдки случаи. Стига читательтъ да прочете дебатитѣ въ Германския парламентъ по поводъ на прочутия законъ противъ работници-стачници и ще забѣлѣжи, че даже националъ-либералитѣ, сир. прѣдставителитѣ на едрата буржуазия сѫ защищавали работницитѣ: разбира се, че само благодарение на „буржуазнитѣ“ партии този законъ е билъ отхвърленъ още при първото четение. Тази морална сила, която не може нито да се мѣри, нито да се тегли, има обаче грамадно влияние на нашето обществено развитие: тя е която кара една часть отъ белгийскитѣ попове и отъ германскитѣ пастори да се борѣтъ за интереситѣ на народната масса; тя е която кара нѣкои прѣдставители на буржуазията да зематъ дѣятелно участие въ социялистическото движение, при все че това участие имъ костува много скѫпи жертви.

Съ една дума ний констатираме едно прогрессивно демократизиране на нашия общественъ животъ подъ влияние на економическия, умствения и моралния факторъ. Отъ друга страна трѣбва да се освободимъ отъ друга една легенда, а именно: че нашето капиталистическо общество е вече при послѣдно издъхване, че то е вече напълно истъщено. И това е една много опасна фикция. Да оставимъ на страна това обстоятелство, че сегашниятъ милитаризъмъ е въ състояние още дълги години да защищава сѫществующия общественъ строй противъ всѣкакви покушения, и да признаемъ, че буржуазията въ всичкитѣ държави

съдържа въ себе си още грамадни умственни и морални сили, та ни най-малко не може да се допусне, че тя е вече въ агония. И Бернщайнъ признава това. Той привежда единъ доста характеренъ цитатъ отъ една статия на Куновъ, който обаче изобщо е противъ Бернщайна: „Ний се намираме, пише Куновъ, още много далечъ отъ послѣднята цѣль (Endziel) на капиталистическото развитие . . . Че въ коя страна саморазорението (Selbstabwirtschaftung) на капитализма е напрѣднжло до тамъ, щото да се смѣта вече узрѣлъ за социялистическата форма на ступанство? Въ Англия — не, въ Германия и Франция още по-малко". Но не само въ економическо отношение буржуазията още не е отживѣла: тя развива още грамадна енергия и въ умственно и въ морално отношение. Колкото се касае до нейната умствсна работа, струва ми се, че нѣма нужда отъ други доказателства: академии, университети, подвижнитѣ свободни университети. учени дружества развиватъ такъвазъ дѣятелность, такова интензивно вдълбочаване на нашитѣ познания и екстензивно распространение на научнитѣ познания въ массата — че и дума не може да става за изживяване на „буржуазната наука". Много обичатъ да указватъ на туй, че въ областитѣ на литературата и искуствата се забѣлѣзва голѣма криза. Но забѣлѣжително е, че тази криза е най-очевидна и най-продължителна въ държавата съ най-нормално развитие — въ Англия. А отъ друга страна ний знаемъ, че повдигане на искуствата съвсѣмъ не съвпада винаги съ прѣмахване на една обществена криза. Гете и Шиллеръ сж работили при най-ужасни социални условия въ Германия.

Но даже въ морално отношение буржуазията не е отживѣла. Дѣйствително панамски афери, кражби на италиянски банкери, берлински картоиграчи и т. н. показватъ, че буржуазията е въ доста враждебни отношения съ нравственността. Но сжщата буржуазия основа етически дружества, интернационални дружества за миръ, за борба съ прѣстжпността и т. н. Даже въ отношенията между буржуазията и работницитѣ захваща да прониква лжчътъ на обществената справедливость.

Не е наша работа, да защищаваме буржуазията, а само искаме, както го прави Бернщайнъ, да се боримъ противъ неоснователното мнѣние, че буржуазията е вече банкрутирала. Който води война, трѣбва да знае силитѣ на противника си. Това е необходимо.

Много се лъжатъ социялиститѣ, като смѣтатъ капиталистическото общество раскапано, а пролетарията въоржженъ съ всичкитѣ сили, необходими не само за сгромолясване на сегашното, но и за организиране на бѫдѫщето общество.

IV.

За бѫдѫщето развитие на нашето общество може да се говори отъ най-разнообразни гледни точки. Прѣди всичко ний искаме да исключимъ онъзи гледна точка, която иска да опрѣдѣли крайния пунктъ на човѣшкото развитие. Това е споредъ насъ безполезна метафизика, която нѣма никакво теоретическо или практическо значение. Насъ ни интересува най-близкото развитие на човѣшкото общество: само това развитие ний можемъ да прѣдвидимъ, само върху него се простира нашето влияние.

Слѣдъ туй трѣбва да различимъ субективно и обективно разглеждане на въпроситѣ. Единъ католишки попъ може да вижда въ човѣшкото развитие приближаване къмъ католишкия идеалъ—обединение на всичкитѣ хора подъ духовната власть на римския папа. Единъ закоравѣлъ буржуа пъкъ прѣдвижда най-неограничено развитие на капиталистическото производство. Единъ социялистъ-марксистъ ни прѣдсказва побѣдата на организирания пролетариятъ. Съ една дума, всѣки гледа на бѫдѫщето прѣзъ очилата, съ които гледа настоящето. По стара терминология ще кажемъ, че всѣки си прѣдставлява бѫдѫщето споредъ идеала, който си е изработилъ въ живота. Нека не ми се казва, че въ общественното развитие идеалитѣ нѣматъ значение: безъ идеали никаква обществена дѣятелность е невъзможна. Въпросътъ е само въ туй: какъвъ е идеалътъ? Само онзи идеалъ е ползотворенъ, който се съгласява съ даннитѣ на реалния животъ. Ний именно искаме да покажемъ, че демократизмътъ е онзи идеалъ, който напълно хармонира съ даннитѣ на нашата дѣйствителность, отъ една страна, и съ чувството на общечовѣшка справедливость, отъ друга страна, съ това, което Жоресъ нарича вѣчната идея на правото.

Какво ни показва досегашното развитие на человѣчеството, видѣхме отъ прѣдшествующитѣ статии: постепенно изравняване на материялнитѣ, политическитѣ и интелектуалнитѣ условия, при които живѣятъ хората. Тази тен-

денция на човѣшкиятъ прогресъ може още да е малко изразена, но тя сѫществува и постояно се уголѣмява, се вкоренява. Но и сега тази тенденция е най-слабо изразена само отнотиселно материялнитѣ условия, когато въ политическо и умствено отношение тя е очевидна. Ако въ економическо отношение има още толкова неравенства, това зависи *отчасти* отъ туй, че *съзнателната* дѣятелность на човѣчеството или, по-точно, на неговитѣ водачи, е била насочена до послѣдно врѣме именно къмъ политическо и умствено равенство. Безсмъртната заслуга на Маркса се състои въ това, че той е указалъ единъ новъ пѫть за човѣшката дѣятелность: борба за економическо равенство.

Слѣдователно, ако сѫдимъ по вървежа на досегашнето развитие на човѣчеството, ний трѣбва да заключимъ, че и по-нататъшното му развитие ще състои въ изравняване на всичкитѣ социални условия на човѣшкия животъ, при които ще стане невъзможно единъ да плува въ раскошества и излишества, а другия да умира отъ гладъ, единъ да има възможность да прониква въ всичкитѣ тайни на природата и на човѣшката мисъль, а другия да не знае да чете и да пише, единъ да заповѣдва, а другия да се повинува.

Но съ този обективенъ вървежъ на събитията хармонира и демократическиятъ идеалъ, който не е откритъ днесь или вчера, а който собствено дълги вѣкове прѣслѣдва човѣшкото съзнание, като фантомъ, но който зима все по-опрѣдѣлени форми съ реалното развитие на човѣшкото общество. Въ какво състои демократизмътъ? Отговорътъ е ясенъ: демократизъмъ е истинско равноправие на членоветѣ на едно общество, което равноправие унищожава искуственно създадената борба на классоветѣ. Демокрацията не води къмъ съвършенно унищожаване на борбата, но я ограничава между социално равни индивидууми. Този идеалъ, къмъ който се стреми демокрацията, се осѫществлява отчасти отъ обективния вървежъ на работитѣ, но може да бѫде значително ускоренъ чрѣзъ съзнателната дѣятелность на онѣзи индивидууми, които милѣятъ за по-бързото му осѫществление. „Прѣзиране на идеала, повдигание на материялнитѣ фактори до всемогѫщи сили на развитие, е самоизмама“ казва Бернщайнъ. Въ дѣйствителность, самитѣ марксисти прибѣгватъ на всѣка крачка къмъ идеали. Тъй щото нека не ни се казва, че ний испадаме въ безплодна идеология! Да, идеалътъ не е една

безплодна сила, а единъ водачъ въ темнината, една свѣтлина, която ни ржководи въ забърканитѣ пжтеки на нашата обществена дѣятелность, едничъ импулсъ, който поддържа нашитѣ сили въ грознитѣ перипетии на борбата за по-свѣтло бждще! Ний не вѣрваме въ „обективно развитие“. което може да ни доведе и до разрушение на цивилизацията, а мислимъ, че само съзнателната дѣятелность на хора, въодушевени отъ демократическия идеалъ, може да ни гарантира едно нормално развитие и всеобщото щастие.

Но, ще ни се каже, въ какво се отличавате тогава отъ социялиститѣ? Първо въ туй, че ний не вѣрваме въ изключителната роля на пролетарията. Демокрацията не знае пролетариятъ, а страждущи: и фабричния работникъ, и дребния земледѣлецъ, безъ разлика. Когато социялиститѣ очакватъ всичко отъ пролетаризиране на селската масса, демократитѣ утвърждаватъ, че това е съвършенно излишно и даже невъзможно, но че трѣбва да се намѣрятъ срѣдства да се помогне на дребнитѣ земледѣлци още сега. И ако държавната власть би употрѣбявала сжщи сили, ако би харчила сжщи срѣдства, ако би принасяла сжщи жертви за дребното земледѣлие, както сега прави за едритѣ землевладѣлци, сигурно щѣше значително да се подобри положението на селенитѣ. Ний не пишемъ сега программа и, слѣдователно, не можемъ сега да се занимаваме съ изнамѣрване на срѣдства, необходими за подобрение положението на селянитѣ. За насъ е важно само да укажемъ, че е погрѣшно да се концентрира цѣлата пропаганда между фабричнитѣ работници, а е необходимо да се работи и въ полза на селското население, понеже пролетариятъ самъ по себе си нищо не може да достигне. Необходимо е, прочее, не само да се повдигне икономическото положение на селенитѣ, но да се распространи повече духовна свѣтлина въ тѣхната срѣда, да се повдигне тѣхното самосъзнание, да се направятъ отъ тѣхъ съзнателни борци за подобро бждше.

Втората разлика е, че ний не вѣрваме въ „компактната реакционна маса“. Ний дълбоко вѣрваме въ туй, че все повече и повече прониква въ срѣдата на „буржуазията“ съзнанието, че сж необходими реформи; чувството на справедливость, или алтруизмъть, както казва Киддъ, обхваща все повече хора и между сититѣ: това ни доказва не само буржуазията въ Англия, която прави университети за работницитѣ,

не само оная въ Швейцария, която е осѫществила всичкитѣ демократически реформи отъ политически характеръ, но даже и германската буржуазия, която защищава работницитѣ отъ ноктетѣ на юнкерската реакция, даже и белгийската буржуазия, която праща своитѣ синове на барикади да се борѣтъ противъ клерикалната реакция. И влиянието на тѣзи хора отъ буржуазията, които бихѫ помогнѫли да се осѫществи демократическия идеалъ, би било много по-голѣмо, „ако социялдемокрацията би имала храбростьта да се еманципира отъ една фразеология, която въ дѣйствителность е вече отживѣла своя вѣкъ, и да се покаже за таквазъ, каквато е сега въ дѣйствителность: демократическо-социялистическа партия на реформи (eine demokratsch-socialistische Reformpartei)“. (Бернщайнъ)

Третата разлика е, че ний не вѣрваме въ прѣдстоящи социяльни катастрофи. Человѣчеството се развива постепено, бавно; една реформа, станѫла внезапно, чрѣзъ една катастрофа, е нетрайна. Не стига само пролетариятъ, но трѣбва тъй сѫщо грамадното болшинство да е заинтересувано въ реформата; не стига само економическитѣ условия да наложѫтъ една реформа, но трѣбва массата да е подготвена умственно и морално къмъ нейното осѫществение. А това се достига много бавно. Дордѣто буржуазията е взела властьта въ рѫцѣтѣ си, минѫли сѫ вѣкове; сега буржуазията не е абсолютна господарка на положение, нито въ Германия нито въ Италия, нито въ Австрия, а още по-малко въ Руссия. А демокрацията прѣслѣдва много по-широкъ идеалъ отъ онзи на буржуазията; демокрацията има прѣдъ видъ цѣлото человѣчество, а не една отдѣлна класса. Колко повече трудъ и врѣме се изисква за осѫществление на единъ тъй широкъ идеалъ!

Но всички тѣзи разлики сѫществуватъ само между демокрацията и доктринернитѣ социялисти, които се ръководѫтъ отъ хипотези и съ нищо недоказани хипотези. Практически социялиститѣ въ цѣлия свѣтъ, даже въ Германия —родина на всички видове доктринерство—дѣйствуватъ като че ли стоѫтъ на демократическа гледна точка: всѣкѫдѣ социялиститѣ влизатъ въ компромисъ съ буржуазнитѣ партии, щомъ се касае за извоюване на демократически реформи. Въ Белгия социялиститѣ се съединяватъ съ радикалитѣ и либералитѣ, за да извоюватъ по-справедливъ избирателенъ законъ: въ Франция водачътъ на социялиститѣ влиза даже въ мини-

стерството на единъ архи-буржуа Валдекъ-Русо заедно съ „кръвникътъ“ Галифе, за да спасява республиканска Франция отъ атентатитѣ на попове и реакционери; въ Бавария социялиститѣ се съединяватъ даже съ католическата партия, за да прокаратъ повече депутати въ парламента; въ Австрия работницитѣ рамо до рамо съ буржуазнитѣ партии се борятъ противъ абсолютизма.

Най-сетнѣ цѣлата дѣятелность на социялистическитѣ партии носи чисто демократически характеръ: синдикалнитѣ сдружавания на работницитѣ иматъ за цѣль прѣди всичко подобрение положението на работницитѣ сега, при сегашнитѣ условия на производството. Борба за всеобщото избирателно право е една чисто демократическа мѣрка. А пъкъ аграрнитѣ программи, приети отъ френскитѣ, италиянскитѣ и румънскитѣ социялисти, сж даже противни на догматичния марксизъмъ и се оправдаватъ само отъ демократическа гле на точка. И кой не знае, че грамадна часть на германскитѣ социялисти сж тъй сщо за една демократическа аграрна программа? А колкото повече социялиститѣ бждатъ принудени да влизатъ въ практическа дѣятелность, не само въ парламентитѣ, но и въ окржжнитѣ и градски съвѣти, толкова повече тѣ ще се освободятъ отъ традиционната фразеология, толкова повече тѣ ще бждатъ принудени да отхвърлятъ хипотезитѣ на Маркса и да се обявятъ за демократически-социални реформатори, които не чакатъ резултата отъ утрѣшенъ день, а отъ една постепенна еволюция, ускорена отъ една съзнателна борба въ демократически духъ; толкова повече, съ една дума, ще се оправдава думата на единъ английски социялистъ, който казва: „Развитие на една истинска демокрация — ето най-необходимата и най-сщественната задача, която лежи прѣдъ насъ. Ето урокътъ, който ни даде десетгодишната социялистическа борба. Този е резултатътъ, на всичкитѣ мои познания и опити въ политическитѣ работи. Прѣди да стане възможенъ социялизмътъ, ний трѣбва да създадемъ една нация отъ демократи“.

V.

Остава ни да разгледаме още единъ въпросъ: какъ се отнася демокрацията къмъ революциитѣ.

Трѣбва да забѣлѣжимъ, че между самитѣ марксисти мнѣнията върху революциитѣ сж много раздѣлени. Ний нѣма

пужда да цитираме изсказанитѣ не веднѫжъ мнѣния на разни водачи на германската и френската социалъ-демокрация, които сѫ противници на всѣкакви революции. Това е важно само за хора, които никога не смѣятъ да иматъ едно собственно мнѣние, а чакатъ да чуятъ какво говорятъ авторитетитѣ Ний трѣбва да си съставимъ самостоятелно убѣждение върху този въпросъ.

Ще забѣлѣжимъ едно нѣщо, което никога не трѣбва да се забравя: най-удачни, най-ползотворни реформи сѫ били наложени отъ обективния ходъ на нѣщата. За великата френска революция никой не се е готвилъ, никой не я е прѣдвиждалъ даже. Тя дойде прѣди да се сѣтятъ за нейното настѫпване. Наопаки: онѣзи революции, къмъ които хората на извѣстна партия сѫ се готвили винѫги сѫ излизали несполучливи или поне не сѫ достигали своята цѣль. Истинската революция е продуктъ на обстоятелства, които въ крайния си резултатъ никога не могятъ се прѣдвиди, именно зарадъ туй, че обществения развитие се изразява въ дѣятелностьта на живи хора, които винѫги могятъ да постѫпятъ тъй или инъкъ. Никой не може да прѣдвиди, ще ли отстѫпи буржуазията прѣдъ напора на пролетарията или не. Демокрацията елиминира отъ своитѣ съображения и смѣтки възможностьта на революцията именно зарадъ туй, че тя не се надѣва на единъ извѣстенъ классъ, а на цѣлия народъ, че тя вижда въ човѣшкия прогрессъ осѫществлението на постепенни реформи, отъ които една приготовлява и обуславя другата. Но като исключва отъ своята программа плашение съ червения петелъ, тя не гледа на революцията като на една невъзможна или недопускамъ случайность. Демокрацията се готви къмъ реформаторска дѣятелность; но ако обстоятелствата се сложятъ така, че революцията да стане неизбѣжна, демокрацията съ всички сили ще я поддържи. Това е единичкото вѣрно разрѣшение на въпроса за революциитѣ въ бѫдѫще. И само онѣзи които вѣрватъ въ „компактната реакционна масса“, въ рѣзката противоположность на классоветѣ, могятъ да твърдятъ, че революцията е неизбѣжна. Тѣзи хора забравятъ обаче, че въ дѣйствителность възстаническата класса всѣкога срѣща симпатии въ една часть отъ противницитѣ, която е готова да влиза въ компромиси. А „демокрацията е високата школа на компромиси“ казва Бернщайнъ. Може ли при тѣзи условия да се говори за

неизбѣжностьа на революцията? Да не се забравя и друго нѣщо: революцията винѫги срѣща по-голѣмо съпротивление у елементитѣ на старото общество, което трѣбва насилственно да се подчини на новия редъ. Но въ резултатъ винѫги се е указвало, че насилственно подчиненитѣ отпослѣ успѣватъ да внесѫтъ въ новия обществен редъ елементи отъ старото. Най-добро доказателство е великата френска революция. А демокрацията се придържа о принципа, че една обществена реорганизация е възможна, само когато болшинството отъ народа е солидарно съ нея: а въ такъвъ случай меншинството не ще може да окаже сериозно противодѣйствие. Но ако меншинството, опирайки се на купената груба сила, би оказало противодѣйствие, разбира се, че демокрацията нѣма да се откаже отъ борбата.

Съ една дума: въ програмата на демокрацията нѣма мѣсто за революция, която е мислима само като нежелателенъ резултатъ на една дълга мирна борба. Практическата полза пъкъ на едно подобно отношение къмъ революцията е грамадна: тя се състои първо въ туй, че борцитѣ се принуждаватъ да прѣсмѣтатъ винѫги дѣйствителнитѣ си сили, а второ че се прѣмахва едно плашило, което отдалечава многобройни приятели на истинския прогрессъ. Ето защо демокрацията съвършенно основателно се нарича партия на социялна еволюция, а не на обществени революции.

Съ това ний свършваме нашитѣ очерки върху социализма и демокрацията.

Ний се мѫчихме да докажемъ, че марксистскиятъ социализъмъ е невѣренъ въ теоретическитѣ си основи, че неговитѣ теории се дезавуиратъ винѫги отъ практическата му дѣятелность, която е чисто демократическа; че бѫдѫщето развитие на человѣчеството ще състои въ постепенно ввеждане на реформи, които ще осѫществѣтъ истинското равноправие между всичкитѣ членове на обществото, сир. пълно унищожаване на классовата борба; че осѫществление на тѣзи реформи може да се ускори значително широка дѣятелность на една истинска демокрация.

За да получѫтъ нашитѣ разсѫждения по конкретна форма, ний въ слѣдующата статия ще разгледаме социализма въ България, неговитѣ теории и практическата му дѣятелность: тогава ще се убѣдимъ, че всичкитѣ успѣхи на българския социализъмъ сѫ резултатъ не на неговитѣ догматично-маркси-

стски теории, а на неговата истинско-демократическа дѣятелность. И ако теориитѣ му бѣхѫ повече въ унисонъ съ неговата дѣятелность, успѣхитѣ му щѣхѫ да бѫдѫтъ много по-голѣми отколкото сѫ въ дѣйствителность.

Социялизмътъ въ България е една фантазия; истинската демократия е една реална нужда на България.

Алеко Константиновъ

Спомени отъ **Кирилъ Христовъ**

Пръвъ пѫть видѣхъ Алека прѣзъ 94 г., мѣсецъ августъ, въ едно отъ засѣданията на извѣстния като куриозъ първи и единственъ български журналистически конгресъ. Както се знае, въ тоя конгресъ повечето отъ нашитѣ найдобри писатели или съвсѣмъ липсваха, или се вѣстяваха отъ дъждъ на вѣтъръ, само за джюмбюшъ. Алеко бѣше единъ отъ послѣднитѣ.

Конгресътъ засѣдаваше вече отъ десетина дена, въ Славянската Бесѣда. Азъ ходѣхъ твърдѣ редовно — да подсмърчамъ, като оглашенъ, въ задушената галерия и да гълтамъ съ благоговение на начинающъ всѣка дума, всѣко движение, всѣка глупость на литераторитѣ. Него день се разискваше върху нѣкакъвъ много налѣжащъ журналистически въпросъ.[1] Театралниятъ салонъ се бѣ обѫрналъ на еврейска хавра. По двайсетина души едноврѣменно крѣскаха и искаха думата. Погледътъ ми се спрѣ на една руса глава и двѣ размахани надъ нея рѫцѣ. Слѣдъ малко шапардисания отъ тоя български парламентаризъмъ прѣдсѣдатель обърна очи къмъ страната, отдѣто му се махаше. Желающиятъ думата кръстоса двата показалеца на рѫцѣтѣ си и ги потърка нѣколко пѫти единъ о другъ. Азъ гледахъ въ недоумение. „За какво ли пъкъ тоя ще се кълне, та прави кръсть съ пръсти?“ Гледамъ, прѣдсѣдателяtъ прави видими усилия да не се искиска. Но додѣ разберѫ каква ще да е тая, въ галерията избухна несдържанъ смѣхъ и се чуха гласове: „Гледайте, глѐдайте Алека!“

---

[1] Ако се не лъжа, разискваше се именно върху това: „Да се *създаде и у насъ* безпристрастна критика.“ — На тая дълбокоумна дивотия единъ отъ най-характернитѣ прѣдставители на конгреса отговори горѣ-долу така: „Абре хлапета, я си налѣгайте дрипитѣ! Чева критиката е гърне, та . . . . .“ — спъна се той въ неудобния глаголъ.

Излезе, че това билъ Алеко. Той правялъ този знакъ съ пръсти, за да увѣри прѣдсѣдателя, че „нѣма да дръпка на дълго и широко, а само два лафа и половина ще каже.“

* * *

Повторъ видѣхъ Алека чакъ на другата година. Тогава ми се прѣдстави случай и да се запознаѫ.

Поканва ме еднѫжъ на чай моятъ добъръ познатъ, г. Ш., и ми обѣщава таинственно нѣкакъвъ сюрпризъ. Ала азъ май не съмъ човѣкъ за сюрпризи, та не оставихъ г. Ш. на мира, додѣ не ми каже, че — нея вечерь ще срѣщнѫ у дома му Алека и негова другарь, поета П. С. Читателтъ може да си прѣдстави съ какво вълнение очаква единъ начинающь писатель да чуе жива рѣчь отъ устата на който и да е извѣстенъ вече авторъ. Дошло не дошло врѣме, азъ бързамъ да не закъснѣѫ. Въ гостната стая заварвамъ навечерялитѣ се вече стопани и сръбския книжовникъ г. Симичъ — единъ необикновенно милъ господинъ, дошълъ нагости въ България да види лично нашитѣ литературни работници. Алеко и П. С. още не бѣхѫ дошле. Запознаватъ ме съ г. Симича и прѣкѫснатия съ моето влизане разговоръ се подновява. Говореше се, разбира се, за литература — главно сръбска и българска, — за Воислава, Змая, за нещастния Ненадовичъ, за неотдавна полудѣлия младъ поетъ Влада Йовановичъ, за Ботева, Вазова, Михайловски, Славейковцитѣ, Алека . . . Азъ слушахъ, намисахъ се сегисъ-тогисъ съ по нѣкоя и друга дума, а повече се въртѣхъ неспокойно на стола си и току попоглеждахъ къмъ вратата.

Въ коридора се чухѫ стѫпки. На прага се показа П. С. заедно съ своята нераздѣлна сопичка.

Азъ наивно очаквахъ нѣкаква Богъ знай каква тържественность; но вмѣсто това, както П. С., така и Алеко, който се позабави за нѣщо отвънъ (може би само отъ деликатность — да мине първомъ П. С.), поздравихѫ, както всички хора, рѫкувахме се и насѣдахме. Завърза се единъ отъ тия обикновенни разговори, които иматъ за цѣль само — да не се мълчи. Домакинята, искусна свѣтска дама, изведнѫжъ сполучи да сприкаже всички и даже да расположи П. С. — да развърже масалитѣ . . . . Ала не слѣдъ много разговорътъ сви пакъ около литературни въпроси. Сръбскиятъ книжовникъ се залови изведнѫжъ за Бай Ганя, когото бѣше вече челъ.

Алеко, за да се отърве отъ комплиментитѣ му, обърнѫ се къмъ мене и взе бързо-бързо да говори нѣщо за моитѣ стихотворни опити. Тая безцеремонность ме така изненада и смути, че азъ дълго бърсахъ потния си носъ и дирѣхъ като какъ да промѣнѫ разговора. Въ смущението си, азъ не помнѫ отъ дѣ бѣхъ взелъ единъ мъничекъ албумъ за спомени, дѣто всѣки по-близъкъ познатъ на г-жа Ш. бѣше нѣколкода отговори на двайсетина въпросаи да скърпи длъженъ стиха, или единъ афоризъмъ. Азъ го прѣлиствахъ машинално; погледътъ ми се спрѣ случайно на шеговититѣ отговори на Алека. »Quelle odeur préférez vous?“ — „Миризмата на желѣзницитѣ и параходитѣ “ — прочетохъ азъ високо. Гоститѣ прихнѫхѫ и разговорътъ биде промѣненъ. Изведнѫжъ Алека овлада нѣкакво нервно оживление; кръвьта на страстния туристъ, при едното споменване само на желѣзници и параходи, се обади. Той се залови да расправи за познатитѣ на толкова малцина хубости на нашата природа — за Рила, за Родопитѣ... А прѣзъ това врѣме азъ можахъ безъ стѣснение да разгледамъ неговото свѣтнѫло, въсторжено лице. Прѣди да се увлече въ живъ разговоръ, всѣки мой погледъ съ намѣрение ме увѣряваше, че този великъ българинъ не позволява да го разглеждатъ никакъ другояче, освенъ *само като човѣкъ*. Да се взрешъ въ него като въ нѣкоя музейна рѣдкость, значеше да го направишъ изведнѫжъ натѣгнѫтъ, неестественъ, мълчаливъ. Той идваше въ сѫщото състояние и когато се отнасяхѫ къмъ него изискано церемонно, — особенно дами. Може би затова и нея вечерь,— въпрѣки видимитѣ усилия, които правеше за да бѫде приказливъ и непринудено веселъ, даже въпрѣки това, че се нѣщо родѣе съ г. Ш., — отъ него вѣеше нѣкакво грижливо скривано неудобство, нѣкаква едвамъ забѣлѣзана натѣгнатость. Отпослѣ азъ често съмъ го чувалъ самъ да се признава, че това е неговото обикновенно държене прѣдъ полупознати или церемонни хóра и че за да се отпустне напълно прѣдъ единъ човѣкъ, той трѣбва да го „познава и обича“. Тая характерна черта на Алека правеше всѣкиго, който го познаваше, да дойде лесно до непонятното за претенциозната посрѣдственность истина, — че почетъ и благоговение сѫ нуждни само на умственнитѣ парвенюта, на литературнитѣ шарлатани, които не сѫ способни да почувствуватъ всичката прѣлесть на простичкитѣ и чисто човѣш-

ки отношения. Това неволно напомня извѣстната психологическа бѣлѣжка на Сенкевича: „Истинно талантливые люди часто бивають въ обществѣ неловкими, робкими, лишоними собственной бистроты и равновѣсія ума. Но когда настоящій талантъ остается наединѣ самъ съ собою, то у него сразу вырастаютъ крылья за плечами.“ —

Ала имаше случаи, когато на Алека „вырастаютъ крылья за плечами“ и прѣдъ хора, — когато отегчителнитѣ погледи на неговитѣ почитатели прѣставахѫ да го смущаватъ. Достатъчно бѣше да се увлече ненадѣйно въ по-живъ разговоръ. Така станѫ и нея вечерь, щомъ се заговори за пѫтешествия. Азъ имахъ възможность да наблюдавамъ, безъ да стѣснявамъ нито него, нито себе си.

Първото нѣщо, що ви приковаваше погледа у Алековото лице бѣхѫ двѣ умни ясносини очи, които ви гледатъ така, като че ви гали по лицето мека пухова рѫка. Вий се взирате въ спокойния блѣсъкъ на тия очи и откривате нѣщо, което се срѣща само у дѣцата, или у крайно добродушнитѣ хора: очитѣ като че се усмихватъ постоянно — безъ устата да се смѣятъ! Тѣхниятъ блѣсъкъ нюансира всѣки мигъ и говори за най-слабото душевно движение. Той сѣкашъ хвърля свѣтло отражение на откритото му и блѣдно до прозрачность чело... За тихата благость, що дѫхахѫ неговитѣ прибрани устни, даватъ горѣ-долу понятие нѣкои отъ фотографиитѣ които сѫ ни останѫли отъ Алека; но общия аромать, ако може да се каже така, на Алековата физиономия, подвижната изразителность на това до висша степень благородно и умно лице — това никакви фотографии не могѫтъ ни възскръси.

Алеко бѣ забравилъ да обръща внимание дали го наблюдава нѣкой. Той говореше за своя проектъ да обиколи прѣзъ лѣтото цѣла България, пѣшкомъ. На другия край на стаята г-жа Ш. бѣ завързала разговоръ съ сръбския книжовникъ върху модернитѣ френски писатели.

— Г-нъ Костантиновъ, обичате ли Полъ Бурже? — попита тя ненадейно.

Това изведнѫжъ прѣкѫсна естественния тонъ, що бѣ взелъ Алеко и наново го постави на щрекъ.

— Не, — отвърна той божемъ на шега. — Азъ нищо не четѫ, освѣнъ Тургенева, Мопасана и... себе си.

Тоя парадоксъ (което впрочемъ неможе да се нарѣче парадоксъ: отпослѣ азъ видѣхъ, че Алеко наистина освѣнъ

двама-трима любими автори, почти нищо друго не четеше; па той затѫ нѣмаше и книги у дома си) разсмѣши всички ни; ала Алеко не можа вече да се върне на прѣдишния тонъ. Прѣзъ цѣлата вечерь той сполучи да се забрави само още еднѫжъ: когато г-жа Ш. сѣднѫ прѣдъ пияното и разтършува своитѣ малорусски романси. Г-жа Ш. е добра артистка и пѣе особенно хубаво малорусски пѣсни. Алеко цѣлъ сияеше. Слѣдъ половина часъ музика, разговорътъ дълго се въртя около Алекова любимецъ Рубинщайна и около русскитѣ народни пѣсни.

Полунощь бѣше била, когато станѫхме да си вървимъ. Навънъ бѣше ясна лунна нощь. Всички се почувствувахме като че изненадани и заприказвахме единъ прѣзъ другъ. Не си спомнямъ почти нищо отъ това, което сме говорили, додѣ се раздѣлимъ; но въ паметьта ми е останѫло ясно впечатление, че прѣзъ петнайсетината минути разходка по улицитѣ Алеко успѣ да си разтвори сърдцето много повече, отколкото прѣзъ цѣлата вечерь. Помнѫ даже, че азъ безцеремонно го попитахъ кога се свърта въ кѫщи, за да му отидѫ при първи случай.

* * *

Нѣколко недѣли слѣдъ тая вечерь, случи ми се да прѣкарамъ два дни подредъ наедно съ Алека, срѣдъ природата, въ шопското селце Владая. Ний бѣхме на гости пакъ на г. Ш., който бѣше излѣзълъ на дача съ цѣлото си семейство въ това глухо и тѫжно село, сврѣно между Витоша и Люлинъ-планина.

Спомнямъ си много живо Алека въ момента, когато тренътъ запъхтя и остави задъ себе си Софийската гара. Той като че не пѫтуваше за скромното Владайско дефиле, а за Тиролъ, или за Рейнъ. Подъ старата му сламена шапка, насиленъ отъ врѣмето sans façon, свѣтеше лице на току що пустнѫтъ затворникъ, който се взира и се радва на всичко въ божия свѣтъ. Всѣко негово движение показваше, че той испитва такъва bien être, — като че току що се е окѫпалъ въ нѣкой планински потокъ, направилъ е жива разходка и сега се наслаждава на щедръ избликъ отъ младость и здраве.

Прѣзъ всичкото врѣме до Владая той висѣ ту на една, ту на другия прозорецъ на купето, маха радостно на всѣки селенинъ, що се мѣрваше край линията, или далечъ въ полето и говорѝ за каквото му дойде на умъ.

Слѣзохме на владайската станция и се запѫтихме къмъ селото. По шосето, що иде отъ къмъ Княжево, се зададе г-жа Ш., която бѣше успѣла вече да направи добра утренна разходка. Засъвѣщавахме се изведнѫжъ каква разходка да се импровизира; но до обѣдъ не ходихме наникѫдѣ вънъ отъ село. Поназърнѫхме тукъ-тамъ прѣзъ плетищата и трънацитѣ въ тѫжнитѣ шопски колиби, полюбувахме се на не по-малко тѫжната владайска долинка, отъ най-високото мѣсто на селото, дѣто е черковката, и слѣзохме рано-рано да обѣдваме.

Слѣдъ добрия обѣдъ ний се расположихме посрѣдъ едно зелено островче на шумната Владайска рѣка, която тече прѣзъ самото село, и се отдадохме на сладка послѣобѣдна лѣность. Бѣше горещо, та най-умното, което можехме да правимъ бѣ да почиваме, да пушимъ и да ядемъ хубаво кисело млѣко съ вишнено сладко. Нашата малка компания развеселяваше и младия професоръ З., необикновенно благодушенъ момъкъ.

Прѣкарахме на острова, ту въ разговори, ту въ четене, дори до 4—5 часа, — додѣ се добрѣ поразхлади. Ала твърдѣ малко подробности сѫ ми останѫли въ паметьта отъ разговоритѣ — и изобщо отъ тия нѣколко приятни часове. Помнѭ, че Алеко на нѣколко пѫти се мѫчи́ да продължи единъ Богъ знае кога зачетенъ романъ отъ Полъ Бурже (и то чини ми се по просбата на г-жа Ш.), ала всѣки пѫть го захвърляше съ: „Ахъ, тѣзъ вашитѣ психолози!“ — па улавяше Лермонтова, който се търкаляше изъ трѣвата и минаваше отъ рѫка въ рѫка. Спомнямъ си още единъ фактъ. Въ Алековитѣ пѫтни бѣлѣжки „До Чикаго и назадъ“ има на едно мѣсто една твърдѣ жестока бѣлѣжка за извѣстната опера на Маскани Cavalleria rusticana. Не помнѭ какъ именно бѣше казано, ала излизаше, че освѣнъ „истърканото intermezzo“, тая опера не струвала лула тютюнъ. Такова отричание на една крайно национална музика, която на единъ чуждепецъ може да се види шаблонна, но която единъ италиянецъ (особенно единъ южненъ италиянецъ) и до днесь не може м и р н о да слуша (поне до колкото азъ самъ съмъ виждалъ), ми бѣше направило твърдѣ неприятно впечатление. Отъ както познавахъ Алека, азъ все се канѣхъ да му кажѫ, че бѣлѣжката му е несправедлива (макаръ неговия esimio и divin Maestro Verdi да се е смѣлъ при първото прѣставление на Cavalleria-та), ала или забравяхъ, или не идеше на дума. Сега внезапно ми дойде на умъ,

но вмѣсто да му кажѫ нѣщо, азъ помолихъ г-жа Ш. да изпѣе интродукцията на операта (O, Lola ch'hai di latti la comisa). Г-жа Ш. се съгласи и пѣ необикновенно сполучливо, подъ акомпанимента на шумната рѣка. Алеко първи въсторженно заплѣска. Негова искренъ въсторгъ опроверга оскърблението на сицилиянската музика, което трѣбва толкова случайно да е дошло подъ калема на благодушния писатель, че той дори не си го спомни. Азъ, слѣдъ това, разбира се нѣмаше защо да му напомнямъ.

Надвечерь се опѫтихме нагорѣ по рѣката, къмъ прочутитѣ Златни прагове. Ала планинитѣ вече бѣхѫ хвърлили сѣнка, та нѣмаше врѣме за тая дълга расходка. Задоволихме се да отидемъ до нѣгдѣ само, а утрѣ рано — на Праговетѣ, или на отсрѣщния мънастиръ Св. Краль, въ Люлинъ планина. Рѣката се хвърляше отъ скала на скала и глухо буботеше. Ний лазехме между грамаднитѣ балвани. Алеко подскачаше като петнайсеть годишно момче и крѣскаше да дири ехо въ отсрѣщнитѣ отвѣсни скали. По едно врѣме се расположихме на една равна канара, срѣдъ рѣката, да се окѫпемъ. Тамъ единъ отъ насъ си истърва обувкитѣ въ потока, — нѣщо, което даде мотивъ на Алека за една твърдѣ мила острота. Притѣжателтъ на едвамъ уловенитѣ обувки овиваше краката си въ нѣколко броя отъ единъ тогавашенъ официозенъ вѣстникъ и се мѫчеше да ги натъпче въ мокритѣ обуща; а Алеко се прѣвиваше отъ смѣхъ и викаше:

— Браво! Направи най-послѣ едно добро и тоя дрипелъ! Трѣбва да се напише явна благодарность на редакцията!

Вечерьта прѣкарахме отъ весело по весело. Алековитѣ шеги и закачки нѣмахѫ край. Г-жа Ш. тъкмо на врѣме прѣдложи да играйме на ... стихоплетство. Играе се така. Раздаватъ се на ищахлиитѣ четвъртити листчета хартия. Написва всѣки на по една ѫгълъ на своето листче каквато и да е дума, подгѫва я и прѣдава на слѣдующия, който трѣбва да напише ритма на отсрѣщния ѫгълъ. Втория прѣдава листчето съ два подгѫнати ѫгла на третия отъ играюшитѣ, който трѣбва да напише третата дума, но безъ да види прѣдишнитѣ двѣ. А четвъртия написва ритма на тая, сѫщо безъ да види прѣдишнитѣ двѣ. Слѣдъ това лисчетата се размѣсватъ и всѣки си взема по нѣколко. Отъ даденитѣ четири думи, които римуватъ на кръстъ, трѣбва всѣки да

напише каламбуръ или епиграмма. То е настоящето стихоплетство: обикновенно се пада на човѣка да дири смисъль между четире най-несъвмѣстими думи, — горѣ-долу, като извѣстния хрисовулъ и царвулъ на г. Ст. Михайловски. За по голѣмо разнообразие едноврѣменно съ тая игра се играеше и друга: всѣки написва по нѣколко въпроса отъ по единъ стихъ, на които другъ трѣбва да отговори, сѫщо съ по единъ стихъ само, римуванъ съ първия.

И въ двѣтѣ тия игри Алеко показа необикновенна виртуозность. Връзката между най-несъединими думи у него винаги намираше блѣстяща, съвсѣмъ естественна шега. Не оставахѫ много назадъ и стопанитѣ. Само азъ не можихъ нищо свѣстно да уйдурдисамъ. Любопитството, съ което очакваха всички да си покажѫ майсторията, ме така вълнуваше, че азъ не можахъ да попадна нито на една естествена фраза. Първитѣ два опита ми се видѣхѫ ужасно глупави, и азъ ги накѫсахъ безъ да ги покажѫ. Моето „отчаяние“ трѣбва да е било твърдѣ траги-комично: смѣхътъ се понатѣгна малко, — защото вижда се всички е напушило още повече. Ала наскоро работата тръгна пакъ наредъ. Азъ се отказахъ отъ играта и се задоволихъ да се смѣя на готово. Алеко бѣше неисчерпаемъ на шеги и на смѣхъ. Особенно весело се смѣеше той, когато сполучваше нѣкой отъ другитѣ. Сега, за съжаление, азъ не могѫ да си спомня mot-à-mot поне двѣ-три отъ най сполучливитѣ негови импровизации; но струва ми се, г-жа Ш. запази, слѣдъ свършването на играта, Алековитѣ лисчета. Спомнямъ си само единъ Алековъ нескроменъ въпросъ за смѣтка на г-жа Ш. (Алеко, като сродникъ съ г. Ш., си позволяваше понѣкога голѣмки слободии), на който случайно се падна да отговори сама г-жа Ш. Нейниятъ ловъкъ отговоръ разсмѣ Алека до сълзи. Въпросътъ бѣше:

„Г-жа Ш., до колко млада я хисàпите?“

(Нарочно хисàпите, съ ударение: тая дактилическа рима е една отъ рѣдкитѣ).

Отговорътъ:

„Такъвъ въпросъ се пада на касàпитѣ.“

Лѣгнѫхме късно слѣдъ полунощь. Въ стаичката къмъ балкона, дѣто бѣхѫ постлани на гоститѣ и дѣто между двата

дюшека оставаше мѣсто едвамъ за тютюнева кутия и пепелница, азъ се почуствувахъ изведнажъ притиснѫтъ, задушенъ. До дѣто още бърборѣхме — нищо; но когато уморения отъ веселие Алеко засѫпа — азъ не можахъ да си намѣрѭ мѣсто: азъ се ядосвахъ и искуствено още повече се дразнѣхъ за одевѣшния мой неуспѣхъ въ стихоплетство Пусто младежско самолюбие!

Сутриньта ме събуди сънниятъ шумъ на рѣката, който нощесъ ме бѣше насила приспалъ. Азъ станѫхъ и искочихъ на балкона. Алеко се не виждаше на никѫдѣ. Слѣдъ малко се зададе отъ къмъ рѣката, съ хавлия прѣзъ рамо. Закусихме и се запѫтихме къмъ мънастиря Св. Кралъ.

Тази расходка задоволи всинца ни; обаче тя не остави въ паметьта ми никакъвъ характеренъ споменъ за Алека. Алеко си бѣше все така неизмѣнно веселъ, както и по прѣдишния день: срѣдъ природата той бѣ у дома си. Неговитѣ тиролски провиквания дразнехѫ падарскитѣ способности на всинца ни. Може би само азъ (да си признаѭ грѣхътъ) нарушавахъ общата веселость. Но то не бѣше голѣма липса: моята mauvaise humeur даваше често материяли за добри закачки. . . Добрѣ поне, че всички бѣхѫ толкова много по-добри отъ мене, та никой не подозираше, че я е докарала снощната игра.

Най-цѣнниятъ споменъ, който ми е останѫлъ отъ тая расходка е — Алековото музикално чувство. Въ гората надъ мънастиря той ни испѣ прочутата ария изъ „Жызнь за царя“—Ты взойдешъ моя заря... Испълнението може би бѣше съвсѣмъ обикновенна работа, ала на чувството, що дъхаше отъ пѣвеца, би позавидѣлъ всѣки добъръ дилетантъ.

Слѣдъ залѣзъ, ний се простихме съ гостоприемнитѣ г. и г-жа Ш. и се опѫтихме пѣшкомъ къмъ Княжево. Смърчаваше се. Отлѣво гърмѣше рѣката. Алеко стѫпваше бодро и се усмихваше — на синята планинска нощь и на свѣтлитѣ свои мисли. По едно врѣме той сепнато заговори за искуства, за литература, а слѣдъ малко — за сѫдбата на българския книжовникъ. Той говори доста дълго. Въ неговитѣ думи ми се счу нѣкакъвъ възторгъ отъ житейскитѣ незгоди, въ които ще трѣбва да се кали още за дълги години всѣки нашъ труженикъ на перото.

— Ехъ, момче, единъ добъръ писатель може цѣлъ животъ да гладува и пакъ да се чувствува царь!

ятно наивна Алекова смѣтка:

— Който има добра воля, той може, каквито ще нужди да си е създалъ, и съ 20 лв. на мѣсецъ да мине въ София. Петъ лева за една стаичка, въ нѣкоя Юч-Бунарска колиба, петнайсетъ лева за кебабчета, сирене — ето ти тебе!

Азъ драснѫхъ кибритъ да запалѫ цигара, но киснахъ и го изгасихъ. Алеко се спрѣ, изгледа ме въ тъмното, па се засмѣ и той на своята наивность.

Моята mauvaise humeur бѣше вече исфирясала, ала азъ пакъ не се стърпѣхъ да се неоплачѫ най-послѣ на Алека, какво ме бѣ вчера натѫжило. — Азъ очаквахъ, че ще ми се изсмѣе, а той се намръщи и почти се ядоса. Недобро впечатление трѣбва да е направило на тая блага душа такова болезненно самолюбие. Това той ми натѣкнѫ дори еднѫжъ, слѣдъ половинъ година.

Въ Княжево Алеко не можеше да се нарадва на множеството софиянци дошле на расходка (бѣше недѣленъ день, или нѣкакъвъ другъ праздникъ). Той сочеше на купчини мѫже и жени съ дѣца въ рѫцѣ, които тичахѫ къмъ току що прѣсигналия отъ София омнибусъ и говореше:

— Понаучихѫ се и нашитѣ хора да ходѭтъ на расходка! Я, що е свѣтъ!

Качихме се и ний. Натъпканиятъ омнибусъ потегли. Нѣкои попийнали пѫтници са закандилкахѫ напрѣдъ-назадъ; други говорѣхѫ на високо. Дѣцата заспахѫ въ майчинитѣ си поли. Отпрѣжъ, при кондуктора, се бѣ намѣстилъ единъ шкембестъ побратимъ, който за прѣзъ всичкото врѣме до София бѣше взелъ върху си ролята на клоунъ. Той провираше часъ по часъ глава вѫтрѣ и пущаше по нѣкоя плоска традиционна острота, на която повечето отъ пѫтницитѣ съ удоволствие се смѣехѫ. Срѣщу насъ дрѣмехѫ двама еснафлии хорица, едина съ едно око, другия съ кривъ на страна носъ. По едно врѣме и двамата дигнѫхѫ глави, едното око погледнѫ кривия носъ, послѣ погледнѫ къмъ клоуна, който бѣ проврѣлъ пакъ глава и крѣкаше нѣщо — па се искискахѫ и двамата.

— Я-ле, я, Бай Ганю, каза кривиятъ носъ.

Азъ побутнѫхъ зачуденъ Алека.

— Навикнѫлъ съмъ, не е първи пѫть, — отвърнѫ той усмихнѫто.

Омнибусьтъ трѣщеше къмъ София. Едноокиятъ и кривоносиятъ току се мушкахѫ и се кикотехѫ на „Бай Ганя“, додѣто, за тѣхно удоволствие, разлюлѣхѫ и насъ отъ смѣхъ.

* * *

Слѣдъ тая вечерь азъ се срѣщахъ съ Алека твърдѣ често, но обикновенно мимоходимъ — найвече прѣдъ буфета на градската градина. У дома му не ходѣхъ повече отъ еднѫжъ на седмицата; ала, може би, все пакъ бихъ ималъ да съобщѫ нѣкои характерни негови разговори, или настроения, ако бѣхъ навикнѫлъ да водѫ редовенъ дневникъ.

Въ събрания на литератори съмъ срѣщалъ Алека, прѣзъ него врѣме, само еднажъ, у г. К.; но абсолютно не си спомнямъ какво е говорилъ. Па нему затѫ не бѣхѫ твърдѣ присърдце литературнитѣ сборища. Обичаше си той, повече своята „Весела България“,— разпасаничка компания отъ млади хора. Тамъ той наистина бѣше принуденъ да търпи и твърдѣ зарарсѫзъ свѣтъ — понѣкога даже достойни братя на бай Ганя; ала какво отъ това? Първото качество, което диреше Алеко у хората бѣ доброта и веселъ нравъ. Отъ тамъ нататъкъ можешъ да бѫдешъ какъвто щешъ — той е готовъ да осъмне съ тебе три дни подредъ. Та има даже примѣри, дѣто Алеко е другарувалъ години съ съвършенно незначителни хора които сѫ имали само това добро, че сѫ му пѣяли, когато имъ поиска, народни пѣсни.

Душата на тая „Весела България,“ която се раскапа тутакси слѣдъ Алековата смърть, бѣ, както се знае, самъ Алеко. Тамъ той е бивалъ сигуренъ, че не гледатъ всѣки часъ на него, като на „най-популяренъ български писатель,“ а просто като на човѣкъ. Тамъ той не би могълъ да каже заедно съ Алфредъ де Вини:

. . . Loin de m'aimer, voilà qu' ils tremblent tous,
Et quand j' ouvre les bras, on tombe à mes genoux.

Освѣнъ това „Весела България“ му е давала материяли и за „Бай Ганя.“ Туй особенно би било интересно за бѫдѫщия Алековъ биографъ. Азъ самъ не се случи да видѫ Алека въ тая компания, макаръ че той на нѣколко пѫти ме кани да ми покаже своитѣ златни сърдца.

Прочее, можемъ да се надѣваме че нѣкои отъ членоветѣ на „Весела България“ ще ни дадѫтъ съ врѣме

питнфакти за историята на Бай Ганя и изобщо за веселия Алековъ животъ.

* * *

Въ началото на 97 г., мѣсецъ-два прѣди смъртьта на Алека, въ продължение на нѣколко недѣли азъ го виждахъ почти всѣки день. Живѣехъ vis-à-vis съ него.

Нѣколко мѣсеца прѣди това азъ бѣхъ заминавалъ за чужбина, напѫтствуванъ отъ него съ тия думи:

— Дано най малко двѣ-три години не помиришешъ България.

— Трѣбваше да му търсишъ срѣдството, да не се връщашъ толкова скоро, — ми каза той строго, като се върнѫхъ бѣзъ врѣме, срѣдъ зима.

„Значи много му се иска и нему да шавне малко вънъ отъ България", — помислихъ си азъ. И наистина той почти тутакси захвана да ми расправя, че това лѣто в е ч е н е п р е м е н н о ще кръстоса поне България и ще напише цѣлъ томъ пѫтни бѣлѣжки. Въ самитѣ тѣзи думи нѣма, разбира се, нищо особенно; но въ тона, съ който бѣхѫ казани, имаше нѣщо, което ме нѣкакъ изненада. Азъ смѣтахъ Алека за твърдѣ утоложена натура.

Изненада ме и нѣщо друго у Алека: стори ми се, че него мѫчи нѣкакво недоволство, което той сѣкашъ дори не иска да скрива. Недоволство отъ своето материално положение, а като че и отъ литературната си работа (нѣщо много странно за Алека!). Еднѫжъ чухъ отъ него тѣзи думи:

— Прѣдпочитамъ да бѫда единъ отъ легиона на срѣднитѣ писатели, напримѣръ въ Франция, отколкото първи въ България. Стига да успѣе човѣкъ съ една книга, за да нѣма послѣ нужда да работи на́двѣ-на́три.

— Вдребнихъ се съ тѣзи фейлатони,—казваше той други пѫть. — Ще трѣбва да се вѫивѣѫ въ нѣщо по едро, а то...

При единъ такъва разговоръ азъ го попитахъ, защо се не улови да напише нѣщо за сцена, нѣкоя комедия напримѣръ. За чудо тая мисъль не го изненада. Той спокойно взе да расправя, че отдавна мислѣлъ такова нѣщо. А propos, тъкмо по него врѣме бѣхѫ опитали да прѣдставѫтъ, на една вечеринка въ Бесѣдата, какъ Бай Ганю прави избори; ала Алеко не бѣ се съгласилъ по никой начинъ да отиде да види своя герой на сцената. Сега ми дойде на умъ това послѣдното

обстоятелство и азъ съ намѣрение прѣувеличихъ колкото можахъ повече успѣха на тоя опитъ. Алеко помахваше скептически глава и се усмихваше; но все пакъ взе да расправя за пиесата, която мислѣлъ да пише. Собственно той още не бѣ планиралъ нищо, а имаше прѣдъ очи само нѣколко типа — и главно външнитѣ условия. Той вземаше за мѣсто на дѣйствието адвокатско писалище. Този замисълъ ми се много хареса и азъ исказахъ мнението си. Какъвъ животъ, наистина, неможе да се вплете въ едно адвокатско писалище? Кого и за каква болка неможешъ да пратишъ да търси цѣрь при адвоката?

Алеко бѣ почналъ да разправя и въ подробности, но изведнажъ се прѣсече.

— Добрѣ! Ще напишъ за опитъ една малка комедийка отъ единъ актъ! Дай да направимъ контрактъ, — прибави той засмѣнъ.

Азъ не го разбрахъ. Но той, безъ да се обяснява повече, улови една книча отъ масата (която се указа Гоголевия „Ревизоръ“) и написа набързо на заднята кора единъ контрактъ отъ нѣколко реда, „съ който се задлъжаваше да напише комедия отъ единъ актъ и пр.“ . . .

На другия день сутриньта азъ го заварихъ да се разхожда неспокойно изъ стаята. Посрѣщна ме съ тия думи:

— Комедията ще бжде отъ три акта!

Оставихъ го наскоро да не му бъркамъ.

Не знаж дали между намѣренитѣ слѣдъ Алековата смъртъ ржкописи има нѣкоя и друга сцена отъ тая комедия, но това, което знаж е, че—слѣдъ три четири дена нищо вече не се говореше за нея. А туй е характерно за послѣднитѣ дни на Алекова животъ. Той говореше за сумма нѣща, които се кани да пише и все неможеше да засѣдне на трайна работа, — макаръ да се забѣлѣзваше, че е захванжлъ да живѣе твъдѣ редовенъ животъ. Бѣше ми се хвърлило въ очи на нѣколко пжти напримѣръ това обстоятелство, че въ десет часа да се върнж въ кжщи — неговитѣ прозорци вече свѣтжтъ „Весела България“ май бѣ захванжла да му омръзва. Идеми на паметъ даже такъвъ фактъ. Връщамъ се еднажъ, par hasard, на съмнуване въ кжщи. Гледамъ, Алеко вече станалъ и отваря прозорцитѣ да си провѣтри стаята. Зѣрнж ме, викнж ме да ме разпита сега ли отивамъ да спж, па завъртѣ наставнически глава:

— Ехъ, момче, ще дойде врѣме да се каешъ.

Баль съ другари.

Друго нѣщо, което ме очудваше у Алека, бѣше неговата понѣкогашна невѣроятна расѣяность. Ето единъ оригиналенъ случай. Срѣщамъ го единъ день около пощата съ адвокатска папка подъ мишца; отива да защищава нѣкакво дѣло. Тръгвамъ да го придружа до нѣгдѣ. Слѣдъ двайсетина крачки той се спира и ме пита, на кое число сме. Казвамъ му. Той се искисква и обръща назадъ къмъ къщи. Излезе, че дѣлото, което отивалъ да защищава, се било рѣшило още прѣди нѣколко дена.

Прѣзъ него врѣме ми се случи еднажъ да надникна непосрѣдственно въ Светая Светихъ на Алековото творчество: да видя какъ работи. Извѣстно е, че Алеко обмисляваше прѣдварително твърдѣ подробно това, което щѣше да пише, а послѣ сѣдаше и работеше на право. Той не знаеше да поправя: поправкитѣ по неговитѣ ржкописи почти могатъ да се прѣброятъ [1]. Прочее, заварвамъ го едно утро, че пише нѣщо и понечвамъ да се върна за да не го прѣкъсвамъ; но той ме спира и ми казва, че нѣма ни най малко да му бъркамъ, ако остана. Взѣмахъ една книга и седнахъ до единъ отъ прозорцитѣ, а той продължи спокойно да пише. Това трая около часъ и половина—два часа. Азъ поглеждахъ сегисъ-тогисъ, какъ съ невъобразимо спокойствие Алеко подига перото отъ хартията, замисля се една-двѣ минути, за да даде въ ума си всичката възможна пластичность на мисъльта, която иска да улови, и пакъ продължава бавно и съ увѣренность. Къмъ обѣдъ той сложи перото, засмѣ се и ми прочете написаното — втория отъ фейлетонитѣ „Разни хора — разни идеали“.

* * *

Запролѣтяваше се. Отивамъ една вечерь у Алека и му съобщавамъ, че утрѣ или други денъ заминавамъ за Италия.

— За Неаполъ! — прибавихъ азъ радостно.

Нѣма да забравя никога съ какъвъ тяженъ погледъ ме изгледа Алеко.

---

[1]. Азъ пазя за споменъ ржкописа на извѣстния фейлетонъ „Торжествующая Болгарія“; даже въ този фейлетонъ, писанъ направо на руски, нѣма почти никакви поправки, — освѣнъ прибавки на два-три пасажа отъ по нѣколко реда.

— Ехъ, върви баримъ ти! — отвърнѫ той и махнѫ съ ржка.

Станѫ ми съвѣстно. Отговорихъ, че не разбирамъ защо не би могълъ да отиде въ Италия и той,— стига да иска. Прѣдадохъ му, тъкмо на мѣсто, че редакцията на „Мисъль“ му прѣдлага 600 лв. въ авансъ, ако иска да замине и да пише пѫтни бѣлѣжки отъ Италия. Алеко се замисли за минута и отговори, че не му е възможно, защото ималъ да защищава нѣкакъвъ важенъ процессъ (невѣмъ на нѣкой свой сродникъ), който неможалъ да остави. Надѣвахъ се да го прѣдумамъ, но той останѫ непрѣклоненъ. Това е една отъ нѣколкото съдбоносни случайности, които погубихѫ Алека. Ако бѣше махнѫлъ ржка на тоя нещастенъ процессъ и се съгласеше да се порадва на неаполитанската пролѣть — може би и до днесь щеше да е живъ и здравъ.

Азъ нѣма да описвамъ подробно тази послѣдня прѣкарана съ Алека вечерь, защото ми е тѫжно да си я спомнямъ. Ще отбѣлѣжѫ още само единъ cas de psychologie. —

Слѣдъ една добра разходка изъ пепиниерата и още подобра почивка у Прошека, ний се върнѫхме пакъ у Алека. Азъ бѣхъ меланхоличенъ. Това е мое обикновенно настроение, при каквато и да е раздѣла. — Даже при твърдѣ обикновенна. Нѣщо повече: безъ да бѫдѫ суевѣренъ, азъ по нѣкога падамъ въ такива странни дѣтински настроения, че като минавамъ напримѣръ, прѣзъ една улица, изведнѫжъ ме обхваща нѣкакво безпокойно прѣдчувствие, че додѣ съмъ живъ нѣма повече да минѫ прѣзъ нея. А при раздѣла съ любими хора мене винаги ми се струва, че прѣдчувствувамъ нѣщо недобро.

При такива случаи азъ обикновенно се пазѫ да не говорѫ, какво ме вълнува, ала нея вечерь не се стърпѣхъ. Алеко ме изслуша, изгледа ме сѣкашъ разсѣяно, а послѣ съвсѣмъ ненадѣйно кипнѫ. Той кипнѫ нѣкакъ по вече, отколкото би очаквалъ човѣкъ и почнѫ съ прѣкалена ревность да се присмива и подиграва съ прѣдчувствията, като на нѣколко пѫти нервно прѣсече:

— Е, прѣдчувствувашъ! Какво прѣдчувствувашъ? Кажи, да видимъ де!

Азъ го гледахъ смаянъ. Той не можеше въ тоя мигъ да се сѣти, колко неговото вълнение го издаваше, че е по суе-

На сутриньта се простихме за винѫги. Послѣднитѣ негови думи бѣхѫ:

— Прѣдчувствувай си колкото щешъ, ама не се шегувай съ живота!

„Не го е забравилъ“ — помислихъ си азъ и съвсѣмъ не забѣлѣзахъ втората мисъль.

* * *

Като изравямъ изъ паметьта си тия малко и съвършенно дребни спомени отъ моето кратко познанство съ Алека, мене ме изненадва и сега общото тѣхно впечатление на жизненность, което като че още ми прѣчи да си прѣдставѭ Алека безвъзвратно мъртавъ. Наскоро слѣдъ смъртьта му, азъ даже съвършенно неможахъ да си го прѣдставѭ мъртавъ. Помнѭ, напримѣръ, когато, далечъ отъ България, получихъ извѣстие за неговата смърть, азъ даже не се мѫчехъ да мислѭ, че убития е именно Алеко: азъ мислѣхъ само, че е угаснѫлъ единъ много, много скѫпъ животъ. Даже не това,— азъ мислѣхъ само за външнитѣ условия, при които е угаснѫлъ този скѫпъ животъ. А когато послѣ видѣхъ запазаното Алековото сърдце, азъ едвамъ се стърпѣхъ да не се изсмѣѭ съ гласъ: струваше ми се, че това е твърдѣ несполучливо скроена шега, която азъ изведнѫжъ съмъ угадилъ. Сѫщото чувство испитвахъ и надъ гроба: азъ вѣрвахъ, че тука лежи именно Алеко, но живиятъ споменъ за него още не можахъ да съединѭ (или не усѣщахъ нужда да съединѭ) съ състоянието смъртъ, въ което не еднѫжъ самъ твърдѣ сполучливо съмъ се прѣдставлявалъ. Ще отбѣлѣжѭ даже нѣщо още по-странно: като минавамъ дори сега край кѫщата, дѣто напослѣдъкъ живѣеше Алеко, азъ испитвамъ едно лудо желание да хукнѭ да видѭ дали не се крие той тамъ отъ хората.

А когато отминѭ, мене се струва, че ей-сега ще исчука нѣкой на прозореца — и азъ се обръщамъ назадъ.

Не, това странно чувство не би могло да се изрази съ символическитѣ думи на поета: „Той не умира“ . . .

* * *

Туй лѣто, въ една разходка изъ Сѣверна България, мене ми паднѭ на пѫть Алекова роденъ градъ, Свищовъ, и

азъ се отбихъ да видѫ кѫщата, дѣто е отраснѫлъ единъ отъ най-виднитѣ синове на България. Не бѣхъ още разпиталъ къмъ кѫдѣ се пада тази кѫща, когато срѣщнѫхъ двамина софийски приятели и тръгнахме наедно да я диримъ. Ний се покатерихме по нѣколко стръмни и криви улички на сълби и излѣзохме въ една отъ най-високитѣ и най-старитѣ части на градътъ. Грамадниятѣ каменни сгради на едноврѣмешнитѣ, па може би и сегашни свищовски чорбаджии изглеждахѫ нѣкакъ насмѣшливо столичнитѣ гости. Хлапето, което ни водеше, ни показа една грамадна стара „порта“, вече приклѣкнѫла на една страна; ний влѣзохме въ широкъ дворъ и се намѣрихме срѣщу единъ отъ най-цѣннитѣ паметници на нова България. Прѣдъ насъ се издигаше голѣмата массивна кѫща на чорбаджи Иваница, Алекова баща. На желѣзнитѣ перила на балкона се четѣхѫ рѫждясалитѣ букви И. Х. К. и годината 1867. Азъ седнѫхъ, като уморенъ, подъ старата лоза, въ дъното на двора. Моитѣ другари кѫсахѫ млади листа отъ лозата и си говорѣхѫ съ тиха искренна тѫга за нѣща, които въ подобенъ моментъ се виждатъ ужасно наивни и даже баналии.

— Кой знай колко е тичалъ и е крѣскалъ изъ този дворъ, — говореше една.

— Колко ли е подскачалъ ей тука, подъ сѫщата тая асма, да достигне гроздето, — отвръщаше другия, слѣдъ минута мълчание.

И тия прости думици, като че увеличвахѫ меланхолията на запустението, която вѣеше околовръсть. Увеличавахѫ я и работницитѣ, що лазѣхѫ по покрива и подновяваха потрошенитѣ керамиди на прѣвърнатата неотдавна въ „Дѣвическо училище Алеко Констатиновъ“ кѫща. Даже свѣжестьта, която дъха отъ това име *училище*, като че натѫжаваше още повече.

Качихме се горѣ, обиколихме множеството стаи, дори килеритѣ, дори кухнята, (въ кухнята ний се поспрѣхме неволно въ стария оджакъ и всички, Богъ знае защо, попипахме *ръждивата верига*, която още висѣше посрѣдата му); а послѣ излѣзохме да отдъхнемъ на балкона. Прѣдъ насъ се отвори такъвъ широкъ кръгозоръ, какъвто човѣкъ може да види само отъ морския брѣгъ. Отдолу ни—струпанитѣ една върху друга кѫщи на градътъ, край криви и стръмни улици; отдѣсно, на еднаква височина съ хълмътъ, на който сѣдѣхме

лини приличатъ на единъ колосаленъ безформенъ кракъ съ стѫпалото къмъ небото; по напрѣдъ — залѫкатушения отъ двѣтѣ страни „тихъ бѣлъ Дунавъ“; а задъ Дунава — равната румѫнска степь, додѣто ти стигатъ очи.

Ний гледахме, а край насъ една бабичка, училищната слугиня, разправяше странни легенди за тая кѫща и за нейнитѣ обитатели. Тя разказваше какъ, въ година въ двѣ, измрѣлъ цѣлия Алековъ родъ и какъ слѣдъ това кѫщата за дълги години запустѣла. Отначало влѣзли да живѣятъ едно подиръ друго двѣ-три семейства, но отъ всѣкое умиралъ по нѣкой и кѫщата пакъ запустѣла. Най-послѣ изъ градътъ взели да говорятъ, че въ Иваницовата кѫща имало вампиръ—и никой повече не искалъ да влѣзе да живѣе тамъ. Само тая сирота бабичка, въпрѣки прѣдумванията на съсѣдитѣ, живѣла прѣзъ всичкото врѣме долу въ пристройката, да пази пустата кѫща.

Азъ слушахъ легендитѣ на бабичката, загледанъ въ мѫгливия кржгозоръ на степьта. Глуха меланхолия отъ минута на минута все повече се сбираше въ душата ни. Бабичката млъкнѫ. Азъ продължихъ да се взирамъ въ степьта и да се мѫча да назърнѫ въ тайната книга на минѫлото. Азъ се мѫчехъ да уловѭ, какъ е започнѫла да зрѣе първата творческа мощь въ широката душа на Алека, — широка като самата тая степь. Кои сѫ първитѣ възвишенни мечти на дѣтето, навѣяни отъ тоя царственъ и тѫженъ видъ. Какви мисли сѫ се зараждали въ русата дѣтска главица, подпрѣна на рѫка до сѫщитѣ тѣзи желѣзни перила, когато синкавото хладно сияние на мѣсеца огрѣе безпрѣдѣлната степь дори до мъгливия й хоризонтъ? Кой ще ни каже? Кой ще ни каже и тѫгитѣ на сирака, който напуща запустелия бащинъ домъ и бѣга въ далечна чужбина?

— Злочестъ „щастливецъ“! — шепнѣхъ азъ, и пустошьта наоколо ми навяваше по-безотрадни мисли за по-нови врѣмена, додѣто въ сѫдбата на Алека азъ не видѣхъ за мигъ сѫдбата на всичко по-свѣстно и богато надарено у насъ.

— Защо не запази този народъ, тъй нѣжно обичанъ отъ Алека, единъ отъ най-великитѣ свои синове — мислѣхъ си азъ — единъ отъ тия, които единственно оправдаватъ негова безсмисленъ полуварварски животъ, — единъ свърх-

човѣкъ? У насъ хиляди идиоти остаряватъ щастливо — само за да дадѫтъ повече прахъ за вѣтроветѣ, — защо за единъ Алеко да нѣма мѣсто въ тая земя? Нима не стига туй, дѣто да имашъ умъи сърдце у насъ значи да бѫдешъ на всички трънъ въ очитѣ, значи да се чувствувашъ *виновенъ* прѣдъ послѣдния негодникъ, — защото си богато надаренъ отъ сѫдбата? Нима не е достатъчно, дѣто робския нашъ животъ неможе да даде нито единъ истински свѣтълъ мотивъ на художника, че рискуваме да създадемъ една книжнина само отъ филипики — смъртни присѫди и болѣзненни елегии — реквиеми? Нима не е достатъчно, дѣто даже нуждата за насѫщния залъкъ е гасила деветь десети отъ божественния огънь на всѣки избранникъ Божи у насъ? Или липсвахѫ само засади и кринки? Да, струва ми се, че тѣ само липсвахѫ! Защото прави сѫ, до прѣстѫпность сѫ прави, думитѣ на Пенча Славейковъ, че Бай Ганю не търпи даскали и неможе да прости дори на най-кроткия свой изобличитель и който вижда всичката му мръсота, но кръвь по неговитѣ рѫцѣ никога нѣмаше да види. . .

Да, Бай Ганю като върхъ на своитѣ мерзости има кринки и — подиграване съ паметьта на великитѣ свои покойници. . .

— Вий не се сѣщате, господа, къмъ кѫдѣ ми бие прикаската, нали? А струва ми се ще се съгласите, че трета година е вече откакъ занѣмѣхѫ устата на великия изобличитель, но че никой отъ васъ нѣма неговитѣ филипики въ пазвата си, които за да видите сбрани наедно вий трѣбва да се ровите три дни изъ нашитѣ периодически издания, въ нѣкоя библиотека. Струва ми се, ще се съгласите и съ това. че Алеко трѣбва да е ималъ, като всѣки отъ васъ, другари отъ дѣтинство и приятели до послѣдния си часъ, приятели съ които е дѣлилъ всичко, но които не сѫ ни казали още двѣ думи за живота на великия човѣкъ, що ги е щедро дарилъ съ своето приятелство.

Азъ оставихъ запустѣлата Алекова кѫща, а като че ли кринковъ куршумъ тежеше въ главата ми.

Ехъ, царство Бай-Ганюво — Богъ да ти е на помощь!

ТРИ РАЗКАЗА

1. IN MEMORIAM

Отъ **Александъръ Стойчевъ**

In Sehnsucht,
In Sehnsucht leb' ich!
J. P. Jacovbsen.

Ний — единъ мой приятель и азъ — искахме да чуем Kamila Landi непрѣменно пакъ, ако не въ концерта, то пон въ главната проба. И ето ний се намѣрихме въ прѣддвериет на „Philharmonie“ и чакаме вече отъ сума врѣме да отворѫтъ Навалицата наоколо ни се увеличава, сгѫстява все пò-вече пò-вече, натискътъ става наистина нетърпимъ. Лакетъ до ла кетъ, рамо до рамо намъ ни е невъзможно да измѣнимъ вед нѫжъ взетото положение, да се помръднемъ, да се озърнем както си искаме ние. Само отъ врѣме на врѣме се попогле ждаме и четемъ единъ другиму въ лицата си нетърпение безсилие да издържимъ до края, съжаление, че сме дошли ти рано. Ний вече не говоримъ за Landi, за неизгладимото впе чатление, получено, когато я чухме за първи първи пѫть; те гава пѣ тя „L'amour est une nfant de la bohême“ и за нас бѣше Landi пѣвицата на тази ария изъ „Karmen“ и ниш пò вече. А моятъ приятель стоеше сега безъ да клати глава в тактъ, безъ да тананика, безъ да подсвирква въ забравеност и сепнато, съ усмихнато лице, да прѣкъсва. Отъ насъ бѣш вече далечъ настроението, на което се отдавахме всѣкога, дор до прѣди малко, стига да заговоримъ, да чуемъ за Landi. Ника кво удоволствие, никаква радость върху прѣдстоящето нас лаждение. Но мълчанието — не за първи пѫть между насъ — съвсѣмъ не ни стѣсняваше; ний бѣхме достатъчно интимни,—сво бодни отъ всѣко задлъжение да забавляваме единъ другиг Съ мѫка бѣхъ успѣлъ да извадѭ часовника си, държѫ го с га въ рѫка и го попоглеждамъ непрѣкѫснато.

— Още половина часъ!

— Нѣма що! Искаме на първитѣ редове, искаме не само музиката на гласа ѝ, а и „музиката на лицето“ ѝ. Потърпи малко.

— Не могѫ да разберѫ, защо отварятъ тъй късно! — отговарямъ азъ нехайно, съ погледъ спрѣнъ не върху му, а върху една млада дама.

„Ааа, тя била тука, а азъ едвамъ сега я откривамъ“, проговорвамъ почти гласно и скривамъ часовника си. Лично не я познавахъ, но тя ми бѣ тъй блиска. Кѫдѣто и да я срѣщнѣхъ,— въ парка, по улицитѣ, въ операта — тя все привличаше погледитѣ ми. Имаше нѣщо въ нея, което ми се хвърли въ очи още при първа срѣща. Но какво? — и мене бѣше не ясно. Та и когато съмъ я виждалъ, виждалъ съмъ я само за мигъ, никога не ми се бѣше случило да се вгледамъ въ нея, въ лицето ѝ, въ очитѣ ѝ както трѣбва.

Нѣколко реда прѣдъ мене, малко отстрана стои тя сега, и облегнѫта на бѣлата стѣна, говори съ единъ младъ господинъ — по изгледъ американецъ — и съ двѣ дами. Азъ се помъчвамъ да взема сгодно положение, спирамъ очи въ нея, за да не ги издигнѫ вече и пленѣнъ, омагьосанъ отъ величественната осанка, хубавата глава, слѣдѫ почти всѣка черта на лицето ѝ.

— Петре, я се вгледай въ тази съ жълтитѣ и тъмночервени рози, не прилича ли на Miss S. — Не намирашъ ли чудна прилика между двѣтѣ? Въ очитѣ, въ небрѣжно вдигнѫтата на горѣ коса, въ устата, а главно — въ израза на лицето. Наистина, тази е съ по-продълговато лице; но вижъ когато се усмихне — лицето на Miss S?

— Да, да. Но право да си кажѫ, виждалъ съмъ Miss S само нѣколко пѫти и то отдавна. Наистина, какво стана тя? Цѣла година отъ какъ е заминѫла, чулъ ли си нѣщо скоро за нея?

— Очитѣ, изразътъ на очитѣ — сѫщо като на Miss S., а?

Но азъ не дочаквамъ никакъвъ отговоръ, азъ съвсѣмъ не бѣхъ попиталъ Петра. Азъ само се отдадохъ на едно свое желание, въ този моментъ необходимость, да съобщѫ нѣкому онова, що бѣхъ открилъ.

И колкото по́-вече я гледамъ, толкова по́- много еднакви, общи черти между двѣтѣ; толкова по́-закрѣпва вѣрата ми въ непрѣменната прилика; толкова по́-нетърпѣливо и мѫчи-

нито тласъкъ, нито шумъ, нищо, нищо. Азъ чувствувамъ какъ се примрѣжятъ, насълзяватъ очитѣ ми отъ силно и продължително взиране. И лицето ѝ се прояснѣва, всичкитѣ му черти сж тъкмо такива както чертитѣ на нея, азъ нея гледамъ вече, азъ смучж съ очитѣ си отъ нейнитѣ; цѣлото ѝ лице, цѣлата ѝ глава се обкржжава съ нѣкаква си джга блѣсъкъ; азъ не намирамъ вече сила въ себе си да устожж на онова влечение къмъ нея, което ме унесло... — и азъ оставамъ очуденъ, когато отварятъ вратитѣ. Но само за единъ мигъ. Азъ правж усилия съ цѣлото си тѣло, безъ да я изгубж отъ очи, да си пробижж пжть, да раздѣлж тая стѣна хора, що ме дѣли отъ нея. „По-близо! На единъ редъ! До самата нея!“ Още единъ мигъ и азъ съмъ вече тъй щастливъ. азъ съмъ вече до нея, дрѣхитѣ ни се допиратъ и азъ съмъ въ властьта на трепета, що ме тласка на тамъ. И въ този мигъ младиятъ господинъ, който я придружава, издига ржцѣ и я обгръща одзадъ около кръста. — Той иска съ туй да я запази. — да —, да я прѣдварди отъ силния натискъ и тласъкъ? Да, да! — Но тя се усѣща обхванжта, отпуска стройната си снага върху лѣвата му ржка, извива се бавно къмъ него, обръща очи къмъ неговитѣ; гжрдитѣ ѝ се издигатъ изтежко, устнитѣ едва уловимо се усмихватъ, лицето ѝ взема странно изражение. Тя се застоява тъй нѣколко мига, отдава се и като да тлѣе въ онова блаженство и купнѣне, което властвува, направлява всѣка чъртица на лицето ѝ, което дава положение на тѣлото ѝ, усмихва устнитѣ ѝ, което свива и прѣмрѣжва съ влага очитѣ ѝ, потухва погледа ѝ... — погледа на Miss S! Единъ послѣденъ погледъ — и въ него неизпълнимото, но страстно желание, да не се отдѣля отъ него никога, да се увие около него цѣла, като млада гжвка лоза около тънъкъ стволъ, да се прилѣпи, да се впие въ тѣлото му — и тѣ се раздѣлятъ, влизатъ вжтрѣ.

Азъ ги послѣдвамъ, спирамъ се отвжтрѣ до вратата и ги придружавамъ, изпроваждамъ съ погледа си нагорѣ по вититѣ стълби, — защото азъ не могж да не направж това, защото не могж друго яче.

Уморенъ, съ нетежняла глава, бавно се качвамъ по стълбитѣ и, безъ да се огледвамъ наоколо, отпускамъ се на първия свободенъ столъ. Но страхътъ да не би да седжтъ

тѣ нѣйдѣ близо прѣдъ мене, издига главата ми. — Слава Богу! — Само Петъръ, сѣднѫлъ на прѣднитѣ редове, маха съ ржка къмъ мене, прави ми знакъ да отидѫ да седнѫ на запазения зарадъ мене столъ. Азъ се помѫчвамъ да се усмихнѫ, да му кажѫ, че и тука е добрѣ и веднага отдръпвамъ погледа си. Толкова по́-добрѣ, че се изгубихме долу и азъ съмъ самъ. Азъ не смѣѫ да обърнѫ глава на около си но чувствувамъ че тѣ двамата, че *тя* седи нѣйдѣ близо, твърдѣ близо. Азъ съмъ увѣренъ, че ще съгледамъ пакъ всичко онова, що ми е тъй добрѣ познато отъ Miss S., че ще съгледамъ все сѫщото изражение на лицето и чертитѣ, и тая усмивка, все сѫщия погледъ съ отпечатъка на купнѣние за очакваната, неизпитаната още наслада; съ отпечатъка на купнежъ изискващъ удовлетворение и насита.

Азъ отпускамъ глава, подпирамъ я съ ржка, чувствувамъ тежината, пламъка ѝ; и нищо друго въ себе си, никакво друго желание освѣнъ — да могѫ да напусна тая зала, гдѣто всичко, особено говоритъ и шумътъ, тъй ме смущаватъ, инервиратъ; да се намѣрѫ изведнѫжъ въ стаята си, да сложѫ, да отпустнѫ глава на хладния край на масата, да затворѫ уморенитѣ и раздразнени очи. И тъй да усѣщамъ духа ѝ около себе си, да чувствувамъ ржцѣтѣ ѝ въ моитѣ, около шията ми, гърдитѣ ѝ до моитѣ, дъха ѝ въ лицето си; да се отдамъ на дѣйствието на погледа ѝ, на усмивката ѝ, на влиянието, що има върху ми собственото мое име, произнесено едва чуто отъ загорѣлитѣ ѝ устни и съ тонъ, който само може да ми прѣдаде всичко онова, което тя чувствува, което тя желае, изисква, моли отъ мене, което тя очаква.

---

2. ИЗЪ ДНЕВНИКА НА ЕДНА МОМА.

Отъ — —

Вчера разбрахъ на чий адресъ бѣхѫ всичкитѣ любезности и ухаживания подирѣ ми отъ страна на господинъ Т. Колко бѣхъ глупава, като взимахъ всичко на своя смѣтка и се радвахъ тъй наивно-дѣтски,—нито помисляхъ, че единъ день ще дойде разочарованието. Вѣрвамъ, че всѣка друга на мое мѣсто би направила сѫщата грѣшка, и колкото да съмъ увѣрена, че всичко бѣше наречено за Люба, а не за мене, все

въ сега ревността да ме кара да гледамъ пристрастно, да виждамъ опасность, дѣто я нѣма? — Колко бихъ желала да гледамъ съ чужди очи, да не е замѣсено сърдцето ми въ тая бъркотия, за да могѫ по-ясно да сѫдѫ, притежава ли Люба симпатиитѣ му въ по-голѣма степень отъ мене. Снощната расходка ми отвори очитѣ, впечатлението бѣше тъй силно, щото тая нощь вмѣсто да спѫ азъ се стараяхъ да си припомнѫ разни обстоятелства, на които по-напрѣдъ и не обръщахъ внимание, но които сега ми доказватъ, че интересътъ му билъ още отъ самото начало само за Люба. Тази глупава расходка! По-добрѣ да си бѣхъ останѫла въ кѫщи сега щѣхъ да съмъ спокойна и весела. — Но да рекѫ като мама „сѫдено ми било“ и да расправѭ мѫкитѣ си. — Не знаѭ, кой отъ компанията ни имà тая идея да отидемъ по мѣсечина до Павлово. Азъ, разбира се, веднага се възхитихъ и зарадвахъ, като че кой знае какво щастие ме очаква тамъ. Веднага пратихъ за Люба, тя се назлъндисваше (по обичая си), най-сетнѣ слѣдъ втората ми многообѣщающа записка склони и дойде. Тръгнѫхме си двѣтѣ подъ рѫка и оставихме далечъ подирѣ си компанията. (Това правѣхме отъ кокетство: да видимъ кой отъ кавалеритѣ ще тръгне подирѣ ни). По едно врѣме насрѣща ни се зададе едно голѣмо куче и тъй стръвно залая, щото забравихме и кавалери и кокетство, и азъ биле нададохъ отчаянъ викъ. Въ тоя мигъ дотича г-нъ Т. и, безъ да обърне внимание на мене, захванѫ много угрижено да распитва Люба, да ли не се е уплашила, а чакъ когато се увѣри, че тя е здрава и читава и нѣма нужда отъ старанията му чакъ тогава се сѣти за мене! . . Съ обикновенна любезность прѣдложи услугитѣ си, помъмра ме съ нѣженъ укоръ, че „дѣца“ не трѣбвало да ходѭтъ сами и т. н. Всичкитѣ му хубави и ласкави думи не можехѫ вече да повърнѫтъ прѣдишното ми весело настроение. Азъ останѫхъ умислена прѣзъ врѣме на расходката и не можихъ да вземѫ безгрижно участие въ общото веселие. Впрочемъ, той и не забѣлѣза въ какво расположение съмъ, а пъкъ азъ постоянно си повтаряхъ, че всичко е напраздно. То се е видѣло, щомъ първата му грижа е била на Люба — тя е най-блиската — всѣко съмнѣние е самозалъгвание. Да не бѣхъ толкова кѫсогледа, щѣхъ много по-рано да дойдѫ до сѫщото заключение, но. . . . . За мое извинение трѣбва да кажѫ, че той дѣйствително

е винѫги забавлявалъ по-вече съ мене, но азъ съмъ и по-приказлива, пò-обичамъ да дрънкамъ, когато тя е по-сдържана. Сетнѣ, още едно обстоятелство. Когато се спрѣквахме двамата, той никога не ми се сърдѣше и азъ, глупава, се радвахъ, отдавахъ туй на доброто му сърдце (той не се сърдѣше, защото не даваше важность на мнѣнието ми); по колко му станѫ мѫчно, когато веднѫжъ Люба се поусъмни въ нѣщо, което той ни разказваше. Помнѫ, че тя безъ много заобикалки исказа недовѣрието си, а той се исчерви и сетнѣ прѣблѣднѣ, захапа устни и млъкнѫ. Люба не обърнѫ внимание на нищо, весело се засмѣ и както винѫги взе приятелски сбогомъ отъ него. Като се раздѣлихме, почнѫхъ да я сѫдѫ, че се отнася тъй жестоко, но тя ми отвърнѫ прѣспокойно: „не ставай, молѫ ти се, сантиментална. Такива лекции сѫ понѣкога полезни на мѫжетѣ.“ И има право — азъ въ сѫщность и не съмъ друго, освѣнъ една сантиментална досадна мечтателка.

Сега за друго не мислѫ, освѣнъ да откривамъ нови доказателства, че я обича. Туй съзнание ми е мѫчително, ала азъ все пакъ искамъ часъ по-скоро да се увѣрѫ, че нѣмамъ никаква, абсолютно никаква надѣжда. Струва ми се, че само тогава ще могѫ да се успокоѫ. Сега почвамъ да си обяснявамъ, по коя причина търсѣше и търси обществото ми. — Само защото не можехъ да кажѫ двѣ думи безъ да спомена името на приятелката си. По тоя начинъ щомъ имаше желание да говори за нея — идваше у мене, и кой знае не съмъ ли спомогнѫла неволно сама азъ да се развие туй чувство у него?

Но не, тя е тъй мила и хубава, щото всѣкиму трѣбва да харесва, а азъ . . . — Отъ нѣколко дена много врѣме прѣкарвамъ прѣдъ огледалото. Трѣбва да се похвалѫ, че туй не ми е обикновенното, но сега ме караше нѣщо да хвърлямъ по-внимателни погледи въ огледалото и, искренно да си кажѫ, нищо не постигнѫхъ. Колкото повече се взирамъ, сé повече недостатъци откривамъ: вѣждитѣ ми сѫ много извити, очитѣ ми не сѫ доста голѣми, носътъ можеше да бѫде $^1/_4$ сантим. по-кѫсъ, челото малко по-широко — съ една дума, нѣма опасность, че ще се влюбѫ въ себе си, а колко ми се искаше да съмъ хубава като Люба! Очитѣ ѝ сѫ голѣми,

свѣтли като черни брилянти, а колко хубаво се смѣе! Само кожата на лицето ѝ не е до тамъ гладка и бѣла — въ туй отношение я надминавамъ, но все пакъ желала бихъ да ѝ приличамъ. Да имахъ поне нейния характеръ! Тя е спокойна, безъ да бѫде равнодушна — а азъ съмъ далечъ и отъ едното и отъ другото. Като се заинтересувамъ за нѣщо, вършѫ го тъй пламенно, че не ямъ и не спѫ отъ усърдие, а Люба е тъй разбрана — никога не прибързва. Безъ да бѫде педантка, тя като че има особенна программа, по която управлява и вѫтрѣшния си животъ. Прѣдставямъ си въ душата ѝ сѫщия редъ, който царува въ нѣкоя образцова аптека: за всѣко чувство отредено мѣсто, всичко прибрано и найнищожно побъркване немислимо — а у мене, Боже Господи, колко пѫти всичко се разбърква и додѣто порастрѣбѫ, порасчистѫ, колко безсънни нощи, колко беспокойни дни! — Да имаше нѣкой строгъ ревизоръ, поне два пѫти въ годината да туря редъ въ душата ми, да сортира безредицата на чувствата ми, та и азъ да разберѫ кое е за въ работа и кое за исхвърляне. — Тъй както съмъ, не знаѫ какво поведение да държѫ. Сама не се разбирамъ. Опитвамъ се да се убѣдѫ, че е за прѣдпочитане, гдѣто Т. обича приятелката ми, щомъ не съмъ азъ щастливата — така поне ще ми остане близъкъ — но не, не е вѣрно, по-драго би ми било да бѣше нѣкоя чужда мома, съвсѣмъ непозната — щѣхъ да могѫ да я ненавиждамъ отъ всичкото си сърдце, а тъй се страхувамъ, че ще намразѫ Люба, ще станѫ несправедлива къмъ нея. Добрѣ съвѣтваше покойната ми сестрица. „Meno luce pui vita, азъ и сега, отъ голѣма нервность, забравямъ, че Люба не сподѣля чувството на Т. въ пълна мѣра—тя е почти равнодушна къмъ него. Дали той не го вижда, не го забѣлѣзва! Не би ли трѣбвало да му кажѫ това нѣкакси неусѣтно, ужъ като да не знамъ за неговитѣ чувства къмъ нея? Или да не споменувамъ нищо? Кой знае, може би тя го обича, но не показва това. Що да се боркамъ дѣто не ми е работа! — Или пъкъ да поговорѫ съ Люба, да видѫ какъ мисли тя? . . . . Или? или? . . . обърнѫла съмъ се на цѣло „или“ и пакъ нищо не рѣшихъ. Какъ ще се свърши?

Тая недѣля нищо не писахъ. Него не виждахъ, а другитѣ хора ми сѫ тъй равнодушни! . . . Нарочно избѣгвахъ

всѣка срѣща, колкото и да желаяхъ да го видѫ. Искамъ да правѫ гимнастика съ волята си — но колко скѫпо ми струва това! Бѣхъ се зарекла да не му говорѫ,—той би ме испитвалъ само за Люба, а пъкъ още не могѫ да се помирѫ съ мисъльта, че тя е любимата. Може би по-късно да привикнѫ, по сега ми е невъзможно. Сѣщамъ, че не могѫ да съмъ прѣдишнята, колкото и да се стараѫ, почвамъ дори и у нея да откривамъ нѣща, които по-рано не виждахъ: струва ми се, че понѣкога кокетничи, инакъ се засмива, инакъ поглежда. а защо го прави, когато знаѫ положително, че не го обича? Лоша съмъ и азъ, много съмъ лоша, защото туй ме радва, т. е. по-право и сама не знаѫ що чувствувамъ. Искала бихъ за него всѣко щастие, даже и въ ущърбъ на моето лично, при това знаѫ, че той намира само въ нейната любовь своето щастие — и пакъ ми е драго, че тя не е много любезна съ него. Всѣки нейнъ милъ погледъ ми е ужасно противенъ. Туй мѫчене испитвахъ прѣди малко. Всичко е сѣкашъ противъ мене. Испращахъ Люба — тя бѣше дошла надвечеръ да ѝ дамъ нѣщо за четене, а покрай пѫтнитѣ врата тъкмо минаваше той. Не ще и питане, че се спрѣ, свѣтнѫ му лицето, когато съгледа Люба, а пъкъ тя тъй особенно му се усмихнѫ, щото не се стърпѣхъ, рекохъ че ми е студено и влѣзохъ вѫтрѣ. Още треперѫ, като си прѣдставямъ лицата имъ! Не щѫ и не могѫ да присѫтствувамъ повече при подобни сцени. Освѣнъ туй, страхъ ме хваща да не издамъ чувстата си. Той нѣма да забѣлѣжи нищо — нали има очи само за нея, но Люба е тъй разумна и колко би ме подигравала, само да улови нѣщо! . . . .

Днесъ голѣмо искушение. Гордѣѫ се и могѫ да бѫдѫ доволна отъ себе си.

Често чувахъ и папагалски необмисленно повтаряхъ „самоотричание“ „самопожертвувание“, а не подозирахъ даже какви мѫки се крияѫтъ въ тия думи. Човѣкъ се гордѣй, кагато успѣе да направи добро нѣкому, особенно, ако туй добро не е свързано съ лична облага, но щомъ мине първия ефектъ, колко е тежко да се удържи отъ раскаяние за добрата постѫпка. Да направѫ за нѣкого жертва, да го знае свѣта, да чуѫ, че ме хвалятъ — кой знае, може би щѣше туй да ме възнагради поне малко, но да се отричамъ отъ щастие

въ полза на друга, да хваля друга и да съмъ длъжна да крия постѫпката си, като нѣкое прѣстѫпление, та още и да не се раскайвамъ — това не е по силитѣ ми. Мѫчно било да се сѫди справедливо въ всѣко положение, а пъкъ азъ желаѫ да останѫ винаги безпристрастна, да бѫдѫ къмъ себе си по-строга, нежели къмъ другитѣ. Както казахъ, днесъ ми се удаде да направѭ геройство — да надвиѭ себе си, но то ще стане тогава сѫщинско геройство, когато успѣѭ да прѣмахнѫ раскаянието, което чувствувамъ, че се явява вече.

Той днесъ идва и като ме видѣ на двора, нѣмаше какъ да се скриѭ (тукъ написахъ една голѣма лъжа, защото нито ми минѫ прѣзъ умъ да се криѭ . . .) Усѣщахъ една особенна приятность, като знаехъ, че ще минѫ единъ часъ на самѣ съ него. Мама бѣше излѣзла. Макаръ че нѣмаше що да се надѣвамъ, пакъ не можехъ да го срѣщнѫ съвсѣмъ равнодушно: рѫцѣтѣ ми треперѣхѫ, и сърдцето тупташе силно. Той, разбира се, нищо не забѣлѣза и азъ се успокоихъ. „Да ли е дошълъ само зарадъ Люба?“ помислихъ си и тази възможность ме накара да испитамъ неодолима умраза къмъ приятелката си. — Рѣшихъ се да не поменѫ името ѝ — да помѫчѫ и него. Рѣшихъ се още да му раскажѫ, какъ тя снощи цѣль $^1/_2$ часъ се въсхищаваше отъ хубавия си съсѣдъ докторъ Р., съ бѣлата коса и тъмнитѣ мустаци.— До като пълнихъ душата си съ тия душмански намѣрения, питахъ го, съ най-безгриженъ тонъ, за новинитѣ изъ града, разправяхъ разни глупости, които той разсѣяно слушаше, и само очаквахъ да помене той нейното име, та да му откриѭ, ужъ случайно, кого тя харесва. Колко е добро, че не могѫтъ да се четѫтъ чужди мисли! Още се червиѭ, дѣто можехъ една минута да бѫдѫ тъй злобна, тъй ниска. Любовьта облагородявала всѣкиго, а пъкъ мене малко останѫ да ме обърне на интригантка. Като видѣ, бѣдниятъ, че думица не продумвахъ за Люба, почнѫ той да ме испитва: гдѣ ходиѭ, кой ми дохожда, а при това ме гледаше тъй умолително, като да очакваше отъ мене спасение. Този човѣкъ има огромно влияние върху мене. Може би е добрѣ, дѣто нѣма понятие за силата на погледа си, но струва ми се, че да ми направѣше най-голѣмо зло, не бихъ могла да му се сърдиѭ, щомъ погледнѣше тъй умилно, както само той умѣе да гледа (при това нѣма и особенно хубави очи!) — Прѣдъ тоя погледъ се изгубихѫ всичкитѣ ми лоши мисли. Станѫхъ тъй добра,

че пожелахъ да го видѫ веселъ и доволенъ, та почнѫхъ да говорѫ за Люба, да описвамъ добритѣ ѝ качества, да се въсхищавамъ заедно съ него отъ хубавитѣ ѝ очи, милата усмивка и. т. н. Искренно да кажѫ, усѣщахъ още въ едно кѫтче на сърдцето си нѣщо като трънъ, който при всѣко ново въсклицание се забождаше по-дълбоко, но тая болка не ми бѣше до тамъ мѫчителна, като виждахъ сѫйното му лице. Дори се гордѣехъ, че бѣхъ способна на такава жертва и не искахъ да слушамъ единъ вѫтрѣшенъ гласъ, който ми думаше: „помисли добрѣ, да ли и Люба би направило сѫщото за тебе?“ — Азъ туй и не правѣхъ за Люба, която не очаква и не търси нищо отъ мене — по зарадъ него. Що ли ѝ липсва ней? Тя си е прѣспокойна, не си разваля нито съня, нито апетита, и за всичкитѣ му нѣжности има винаги сѫщата стереотипна снисходителна усмивка. Тя харесва по-вече хубавия докторъ Р., но твърдѣ е възможно да се ожени и за Т. Да ли ще го ощастливи? Май не ми се вѣрва, до колкото познавамъ понятията ѝ за щастие. Тя разбира живота тъй, както е — безъ никакви иллюзии, малко недовѣрчиво гледа на мѫжетѣ, не си идализира никого отъ тѣхъ и не обича никого особенно.

— „Да обичамъ нѣкого е крайно непрактично, казваше ми тя единъ пѫть. Азъ турямъ надъ всичко спокойствието си, а влюбѫ ли се въ нѣкого, ще загубѫ хубавия си миренъ животъ. Не, не намирамъ щастие въ беспорядъка, а такава една любовь донася на човѣка,—като болестьта,—сума беспокойства и мѫки. Богъ да ме пази отъ подобно ненормално състояние! Не казвамъ, че бихъ могла да се оженѫ безъ да обикнѫ, но да обикнѫ по моему, искренно и вѣрно, но спокойно. Нужно ли е непрѣменно да имамъ сърдцебиене, ако срѣщнѫ „него“, или да не спѫ, защото не съмъ го видѣла единъ день? Ба, това сѫ само глупости. И тъй и тъй, като се оженимъ, мѫжътъ ми ще иска отъ мене да бѫдѫ на първо мѣсто добра стопанка, да му направѫ охолно вѫщи, но нѣма да мисли да ли съмъ познавала отдалече стѫпкитѣ му, или не.“—

„Добрѣ, но какъ мислишъ за господичъ Т. напримѣръ,... почнѫхъ съ несигуренъ гласъ да се обаждамъ (малко се усѣщамъ гузна, именно защото съмъ въ числото на ония, които познаватъ стѫпкитѣ). Той не изглежда, че би билъ доволенъ, ако жена му не запази и слѣдъ женидбата малко (не мислѣхъ „малко“, но нѣмахъ куражъ да кажѫ повече)— отъ

на една жена да бъде и добра стопанка. Виждъ, рекохъ вече по-свободно, струва ми се, че бихъ могла да бъда само тогава примѣрна жена, ако обичахъ тъй „глупаво“ мъжа си. Въ противенъ случай, ще върша само една обязанность, но безъ удоволствие и надали бихъ могла да испълня тъй всичкитѣ му желания, ако бѣхъ къмъ него само „разумно“ привързана. Нали казватъ, че сърдцето угажда повече желанията на блиското същество, нежели разума?“ —

— Е, ти си много смѣшна, като почнешъ съ сърдцето. Това е мания у тебе. Ти трѣбва да мислишъ, че само ти имашъ сърдце, защото чука ускорено и прѣдчувствува отъ четери километра стѫпкитѣ му? Ти мене слушай, сърдцата на мѫжетѣ не сѫ такива и тѣ не търсятъ у насъ прѣкалени нѣжности, тѣ сѫ имъ досадни. Та и твоя любимецъ, многоуважаемиятъ г-нъ Т., е мѫжъ като всичкитѣ. Да ти кажа азъ, у тѣхъ стомахътъ е главното нѣщо. Можешъ ли да задоволишъ него — всичко постигнашъ. Не помнишъ ли прѣди 2—3 недѣли, когато срѣщнахме твоя милъ приятель Т., колко бѣше умисленъ? — То е било сигурно вслѣдствие нѣкоя несполучлива пържола въ гостилницата, — смѣеше се Люба.

Азъ се възмутихъ. „Какъ, тогава ли, когато ти го бѣше тъй жестоко оскърбила, че дълго врѣме не можа да се съвземе?“ —

„Ба, ба, прѣкъснѫ ме тя, ти виждашъ всичко като че прѣзъ очила, азъ пъкъ не притѣжавамъ способностьта да си прѣдставямъ кой да е мѫжъ съ мѫченически вѣнецъ, — нито твоя „протеже“. Не се беспокой за него, и той е като другитѣ, но като виждамъ, че правишъ печално лице, хайде, отстѫпвамъ, нека да бъде малко по-добъръ отъ другитѣ, но за „херувимъ“ пакъ нѣма да го считамъ, като твоя милость“.

Съ такива думи се свършватъ винаги нашитѣ разговори. Прѣдставленията ни за живота сѫ съвършенно различни. а пъкъ Люба и не обича да говори откровено. Тя ме счита като че ли прѣпълнена съ романтични, нездрави идеи, жали ме, но не намира за потрѣбно да ме извади изъ заблуждението. Тя мисли, може би, че ще ме исцѣри като обръща всичко на смѣхъ и ме закача съ „прѣчувствителния органъ“, както нарича сърдцето ми.

Още повече ми е мѫчно, когато се подбива съ Т. и го нарича „любимецътъ“ ми, или го сравнява съ всѣки другъ.

мѫжъ. Не е вѣрно, че го мислѭ за ангелъ — това тя съчинява, азъ познавамъ добрѣ всичкитѣ му недостатъци, не съмъ заслѣпена, защото съ интересъ се стараѭ да вникнѭ въ душата му. Допущамъ, че е нетърпѣливъ, лесно кипва та става несправедливъ, но затуй е пакъ благороденъ и не се срамува да признае грѣшката си и да моли за прошка. Вѣрно е, че обича да казва истината въ очитѣ, а не поднася всѣкога когато му я рече другъ, но че пакъ има много добро сърдце, това не може никой да оспорява. Въ всѣка негова постѫпка личи, че и то е намѣсено, а пъкъ азъ прѣдпочитамъ човѣка, който грѣши поради сърдцето си, отъ най-разумния, съвсѣмъ безпогрѣшния, ако сърдцето му не е нищо друго, освѣнъ потрѣбенъ органъ за живѣяне. Люба като че ли не вижда, че той е интеллигентенъ, образованъ човѣкъ, но че не обича да реномира съ способноститѣ си — туй надминава недостъцитѣ му, а колкото се касае до тѣхъ, кой ли пъкъ ги нѣма? Ето азъ ги имамъ въ изобилие — едни искоренявамъ, други поникватъ, а щомъ сама виждамъ че не сѫ малко, на чужди очи трѣбва да се прѣдставятъ легионъ Първиятъ е, че говорѭ повече отъ колкото е нуждно, а нѣма ли съ кого да бръщолевѭ, сѣдамъ да дращѫ. Вториятъ е, че обичамъ да се подигравамъ. Това е голѣмъ порокъ, но моитѣ познати сѫ донѣйдѣ виновни, че намиратъ развлѣчение, когато се подсмивахъ на нѣкоя прѣвзета госпожа и я подражавахъ. Колко пѫти съмъ се заричала да се оставѭ отъ този отвратителенъ обичай! Сетнѣ съмъ и мързеливичка и работѭ само колкото е най-необходимо. Па освѣнъ тия главни, имамъ много други второстепенни пороци, затова не вързвамъ кусуръ и на Т., че и той притѣжава нѣкои. Само никой да не го закача въ мое присѫтствие! — не могѫ да не го защищавамъ, а пъкъ всички мои старания не му правѧтъ нито десетата часть удоволствие колкото една нейна усмивка, или по-нѣженъ погледъ. Искала бихъ поне веднѫжъ да бѫдѫ на нейно мѣсто и да му рекѫ нѣщо мило, което да го зарадва, защото ми е жаль, като гледамъ, какъ той расхвърля съ пълни шепи отъ нѣжностьта си, а колко нищожно получава обратно. Знаѭ, че на моя любезность не би обърналъ ни най-малко внимание, затова и не щѫ да се натрапвамъ — толкова гордость все имамъ още, слава Богу, — но на нейно мѣсто колко ли би и струвало да му покаже, че разбира и цѣни деликатното му държене.

не. Колко съмъ проста, че по-рано не се сѣтихъ, но азъ съмъ ужасно непрактична и за много работи или съвсѣмъ не се сѣщамъ, или пъкъ... малко късно.

Прѣди да си отиде, Т. ми каза, че ще дохажда почесто у насъ, да замѣства приятелката, която ще бѫде заета съ годеника си, щѣлъ да ми донесе хубави книги, прѣдложи ми услугитѣ си — да располагамъ съ свободното му врѣме както обичамъ и мн. др.

Сега вече не придавамъ никакво значение, на думитѣ му, колкото и да сѫ ласкави — то е само за да заглуши болкитѣ си — отъ страхъ да не чуѭ нѣкоя въздишка и да не го жалѭ. И азъ мразѭ да ме жалѭтъ. Като се мѫчѫ — ще го истърпѭ самичка, не желаѭ да възбуждамъ съжаление у околнитѣ.

Като си отиде въздѫхнѫхъ — Слава Богу — не се испълни туй, отъ което се страхувахъ: — не ми се оплаква. Но какъ можехъ и да си прѣдставѭ, че се ще оплаква прѣдъ мене като дѣте. —

Отъ днесъ имамъ мѫчна задача, искамъ да го утѣшѭ и . . . защо да не го рекѫ? — и да замѣстѭ, ако е възможно, Люба. Трѣбва много прѣдпазливо да пристѫпвамъ, защото ранитѣ сѫ още прѣсни и чувствителни, но съ вниманието и нѣжността на една прѣданна сестра все има надѣжда, че ще успѣѭ. Не смѣѭ да бързамъ а полека лека ще гледамъ да дамъ друго направление на мислитѣ му. Знаѭ, че мрази всичко униформено. Затова ще се постараѭ да внесѫ разнообразие въ всѣка наша срѣща, ще бѫдѫ всѣки день нова, никога да не му дотѣгвамъ. Веселъ ли е— ще съмъ весела, въобще цѣлото си сѫщество азъ ще настройвамъ споредъ расположението му, да нѣма дисхармония — освѣнъ, ако бѫде нуждно: за разнообразие. Имамъ прѣдъ видъ и да кокетничѫ, ако стане потрѣбно. То нѣма да е грѣхъ, щомъ е едно отъ срѣдствата да се избави едно божие създание отъ меланхолия. Но едно нѣщо се заричамъ тържественно: да не му хвалѭ вече никаква приятелка, ако ще да е слѣзла право отъ небето. Напатихъ се; а освѣнъ туй

и нему никаква услуга не направихъ — съвсѣмъ противното. Ще го крия отъ всичкитѣ, ще се мъча да му стана необходима и, кой знае, може би единъ хубавъ день трудътъ ми ще увѣнчее сполука — ще го видя пакъ веселъ — а за по-нататъкъ не ща да мисля.

Браво, урра — сгодени — съ! Колко се радвамъ; не могъ да дойда на себе си! Прѣди минута се върнахъ отъ Любини, хвърлихъ шапката и ръкавицитѣ, ето ги подъ стола (да видѣше мама!) и сѣднахъ да пиша. Сърдцето ми е прѣпълнено съ възторгъ — да, сега ще могъ пакъ да обичамъ милата си приятелка. Минахъ се лошитѣ дни на съмнѣния. Боже мой, азъ и не подозирахъ, че бѣхъ почнала, отъ ревность, сериозно да я мразя, но отъ днесъ вече ще я обичамъ още по-силно, ще наваксамъ загубеното. — Колко тайно е държала всичко! Да не бѣхъ толкова весела и въ расположение да прѣгърна и заклетиятъ си врагъ — бихъ ѝ се разсърдила за малкото довѣрие. — но така прощавамъ великодушно. Че и тя и годеникътъ ѝ, хубавиятъ докторъ Р., никому нищо не рекли, — и колко останахме почудени, когато ни се прѣпоръчиха днесъ като годени. Въ недѣля ще е официялниятъ годежъ. Тѣ и двама съ като създадени единъ за другъ. Какъ тихо, сдържано носятъ щастието си; понѣкога се погледватъ засмѣно въ очитѣ — и туй е всичко. Много ми импонира разумното държене на Люба и въ тоя случай, но ядосва ме, че мама по 10 пъти на денъ ще я хвали и ще говори, колко била умна, мила — да послужи за примѣръ на другитѣ и др. под. Сѣщамъ се какъ го мисли мама, но що да правя, като не могъ по никой начинъ да стана и приблизително той съвършенна като Люба. На връщане, мама изъ цѣлия пътъ ми даваше да разберя, че и сега Люба имала безукоризненно поведение. «Така трѣбвало да се държи всѣка добрѣ възпитана, интеллигентна мома, която вече разбира отъ живота и всичко схваща сериозно". — Всичко това е прѣкрасно и прѣпоръчително, не го отказвамъ, но все ми се струва, че то не е било мнѣнието на мама прѣди 25 години. Сега, не ще и дума, прѣдпочита, когато прѣдъ нея годенитѣ се държатъ като одавна женени, но да ли и въ младитѣ години не ѝ е било по-драго да гледа хора, които повече проявяватъ чувствата си? Че азъ се отвръщамъ и се стѣснявамъ да гледамъ нѣкои, които въ нѣжноститѣ си ставатъ отвратителни и обръщатъ любовьта на

лигавене, но пъкъ и до тамъ прилично — студено, като тия, — на днешни години ми се вижда неестественно. Може би пиша тъй отъ ядъ, че единъ день, като се сгоди, Люба ще стане по-достжпна, ще заприлича на другитѣ, а видиш, че тя и сега остава нѣщо особенно. Да ѝ завиждамъ ли? — Не, ни най-малко, понеже докторъ Р. колкото и да ми харесва като фигура, все не бихъ могла да го обикна . . . .

Колко съмъ егоистична — сега ми се сви сърдцето, като помислихъ за него, за Т. Какво ще рече той? Какъ ще приеме тая новина? . . Всичкото врѣме бѣхъ заета съ себе си, не се сѣщахъ, че това което ме радва, ще нарани неговото сърдце. Да знаеше съ каква готовностъ бихъ я сподлѣила съ него! Но какъ да му помогна? Чувствувамъ се виновна прѣдъ него, сама ме знаж защо. Страхъ ме е отъ първата срѣща — какво ще му реки . . . всичко е излишно, и тъй ми е мжчно — минж веселието. Готова съмъ пакъ да намразиж Люба, като виновница за всичкитѣ страдания.

И тая тревожна срѣща станж. Прѣди половинъ часъ бѣше Т. у насъ. Бѣхъ замръзнжла на мѣстото си, като съгледахъ, че иде, завърза ми се езикътъ и нищо не можехъ да сториш, освѣнъ приятелски да стисна ржката му. Той бѣше блѣденъ, но външно спокоенъ, чудѣхъ се на куража му, че може да се засмива и че може първъ и безъ забикалки да проговори за годежа „на приятелската Ви, г-ца Люба, съ хубавия докторъ Р.“ (Не знаж защо всичкитѣ му казватъ „хубавия“ докторъ; това ми се струва унизително за единъ мжжъ, защото веднага мисленно притурямъ „но глупавия“). Научилъ се отъ самия годеникъ, още вчера, за станжлото и днесъ срѣщнжлъ Люба съ доктора и я поздравилъ. — Всичко това изговори скоро, като нѣщо заучено и ми направи впечатление на нещастенъ, боленъ човѣкъ, комуто е страшно да се подчини на нѣкоя неизбѣжна операция, но като знае, че кога да е ще трѣбва да я истърпи, рѣшава се часъ по-скоро. — Азъ не смѣяхъ да го погледна въ очитѣ, сълзитѣ ми бѣхж на крайчеца — тъй ми станж мило за него.

Той е отъ малкото мжже съ нѣжни чувства, — защо тъкмо Люба да обикне, която не знае да цѣни това, и отговаря само съ подигравки и прѣдпочита медицинския си глетчеръ!

Да би ме обичалъ нѣкой силно, струва ми се, че отъ другия свѣтъ бихъ усѣтила едно влечение къмъ него. Не съществува ли абсолютно нищо общо между душитѣ,—че той нѣма понятие какво става въ моята?

Но азъ не свършихъ за посѣщението му. Питаше ме за всички подробности, прѣдполага, види се, че като приятелка, съмъ посвѣтена въ Любинитѣ тайни. Той се възчуди като го увѣрихъ, че нищо не съмъ знаяла до вчера, освѣнъ че тя харесва доктора повече отъ другитѣ. „Това не е хубава черта у г-ца Люба. Азъ мислѣхъ, че къмъ васъ е по-откровенна, като вижда колко искренна приятелка има въ Васъ“, продума той. Азъ се сконфузихъ, като спомнихъ, че въ послѣдно врѣме и азъ не се отличавахъ съ особенна искренность — но моето бѣше друго. Тя нѣмаше защо да се страхува за доктора си — — —

3. СЛѢДЪ ПОГРЕБЕНИЕТО.

Отъ **П. К. Василевъ**

— Ето . . тъй нà . .

— Какво тъй . . . нà?

— Ами, тъй отиватъ невиннитѣ жени — каза навъсено Миленка.

— Че отъ дѣ я пъкъ знаешъ, че е невинна? Богъ да я прости и повече нищо.

И двамата се връщахѫ отъ погребението на една Миленкина приятелка.

Тѣ влезнѫхѫ въ двора на кѫщата си.

— Чуденъ човѣкъ си! . . . . отговори му тя, като го изгледа испитателно.

— Нали за това говори цѣлия градъ; ами нали всички проклинятъ мѫжътъ ѝ?

— Хайде, хайде. Тѣ сѫ хорски: дипъ не имъ вѣрвай!...

— Хмъ. Аслѫ вий мѫжетѣ сте все такива — тирани!

— Бре . . . ей. Демекъ, да повѣрвамъ, че той я уморилъ à — защо ли пъкъ?

— Ще повѣрвашъ зеръ, защото той я мѫчилъ, той я завиждалъ и отъ кучетата даже. Никѫдѣ не я припущалъ

сама; постоянно затворена, постоянно хокания, капризи . . и ето най-послѣ какво станѫло. Чувствителенъ човѣкъ неможе току тъй да понесе подобни обиди.

Г-нъ Кръстинковъ не ѝ отговори. Замлъкнѫ и тя, тържествующа.

Тѣ влезнѫхѫ въ обѣдната стая.

— Отидѣ клетата жена—робъ на мѫжкитѣ капризи— поде отново и растѫжено Миленка.

— Че ти пъкъ си се много растѫжила, джанъмъ! . .

— Ще се растѫжѫ зеръ . . . . защото . . . .

— Че какво: защото? . . .

— Нали знаешъ — защото и ти искашъ да видишъ единъ день твоята жена тъй нещастна — отговори тя и въздъхнѫ.

— Че отъ кѫдѣ знаешъ това — запита я Кръстинковъ и почувствува, че остри тръпки го пронизахѫ.

— Хмъ —, отъ кѫдѣ знаѫ! Нали самъ виждашъ какъвъ животъ живѣешъ съ мене?

— Миленке —, ти пакъ ли старитѣ си истории подкачашъ; или искашъ да ми тровишъ живота?

— Да ти тровѫ живота ли? То се знае кой на кого трови живота; то се знае кой кому е станѫлъ робъ. Но, прави каквото знаешъ; азъ ще търпѫ, та . . . единъ день . . .

— Чудна жена! — Миленке, че какво искашъ джанъмъ? Или да те пуснѫ както оная кокетка, дѣто е повилнѣла и ходи по расходки на конь, ту съ тоя, ту съ оня ергенинъ? . . .

— Хайде . . . . хайде. Знаѫ ги азъ твоитѣ; но, ти помни, че ще ме уморишъ, че ти ще ми изѣдешъ душата. Мене ми е дошло до тука — е. Дано се испълни твоята — нека! Вижъ единъ день жена си на смъртно легло, като днескашната. И нека — дай Боже — да ти кажѫтъ въ очитѣ, че ти си я уморилъ: защото си я завиждалъ, защото си я ималъ като робиня вкѫщи, защото си я мѫчилъ . . . и . . . за . . . Тя не можа да доискаже — захълца, сълзи бликнѫхѫ отъ очитѣ ѝ — тя се похлупи на рѫцѣ и заплака съ гласъ.

Г-нъ Кръстинковъ я изгледа изумено. Станѫ му и тежко на душата и ядъ го хванѫ. Той избъбра само: Боже, Боже — и излезе изъ вратата на вънъ.

Зловѣщи мисли напълниха главата на Кръстинкова. Крайно несносното поведение на жена му съ него силно го мъчеше. И какво искаше тая млада жена; не бѣше ли удовлетворилъ той толковато нейни капризи? — А . . . Боже, Боже, — повтори той и като че едно пълно разочарование отъ тази му женидба го завлада. — Колко щастливъ бѣше той по напрѣдъ — когато бѣше ергенинъ! Колко веселъ, безгриженъ, — чуждъ за всѣкакви подобни неприятности! Какъ го увличаше тогава хубавата тази и игрива Миленка съ своето обло личице и черни пронизителни очи! Колко безсънни нощи за нея; колко усилени туптения на сърдцето; колко щастливи минути, прѣкарани въ Царь Симеоновата градина: въ любимата алея около езерото и до фонтана — дѣто той я слѣдеше на всѣка стжпка! Ами въ Марково; ами на Хисарскитѣ бани . . . . . И всичко това защо? За да исплаща сега тройно за ония минжли поетически врѣмена. И знаеше ли той тогава каква е неговата любима по характеръ; идваше ли му това на умъ? Не —, никогажъ —, никогажъ. А вижъ че сега станж обратното. Ж. Ж. Руссо какво казва — всичко за жената е нула: и хубость и богатство и знание, само добротата на сърдцето е равна на единица. Махнете единицата и всичко си остава пакъ нула. А ето че неговата Миленка нѣмаше добро сърдце. Не че тя му бѣше измѣнила до сега . . . не Боже пази, въ това той не се съмняваше, но . . . какво? Работата бѣ тая, че тя още като момиче бѣше палава, лудичка малко; имала е по-рано и други любовници и възможно бѣше щото сега — ако той я поотпусне малко — тя да си завие юларътъ, та сетнѣ? . . .

И какво, санкимъ . . . . Нима е строгость спрямо нея, че не я водилъ постоянно по вечеринки, ами само 4 пжти въ годината, че току тъй не ѝ давалъ дѣ да е да ходи и съ всѣкакви семейства да се събира; да се хили по много, да приказва все тя, и още какво друго . . . . нищо. Всичко не ѝ ли далъ Господь: и моди и едно дѣтенце хубаво, хубаво като ангелче —, и богатство, и веселость отъ негова страна, защото той обичаше да пѣе, пъкъ и нея постоянно молеше да свири на пианото. Ами какво повече —, та да е недоволна отъ него . . . . Защо прави така това злобно дѣте? Ето вече — това не е пръвъ пжть — скимне ѝ по нѣкой пжть, намуси се и хайде натяквания и караница

и плачове. А той —, той неможе да търпи тѣзи неприятности — бѣга отъ кѫщи, бѣга далечъ и дипъ като че не му се иска въ такива минути да се прибира у дома. И сега му се струваше че бѣше избѣгалъ отъ затворъ и тичаше на свобода къмъ „Пловдивския Клубъ“, който му се прѣдставяше крайно прѣлъстителенъ и неисчерпаемъ съ приятноститѣ си, срѣдъ многобройни другари. Но защо да бѫде така; тъй ли е искалъ той, тъй ли е мечталъ той тогава, когато сърцето му трептѣше за нея? . . .

При тая мисъль една неописуема тѫга го налегна; стори му се, че сега неговата кѫща приличаше на гробница, на адъ — той се потърси отъ отвръщение и . . . . отвори вратата на „Пловдивския Клубъ“, и скоро се изгуби изъ множеството въ кафенето.

А Миленка въ това врѣме седеше вече при масата и треперливо пишеше писмо. Тя го свърши бърже — само въ десетина минути — прочете го самодоволно два пѫти, сгънѫ го и го втикнѫ въ единъ изященъ, мъничъкъ пликъ, като залепи и марката. Слѣдъ това посегнѫ къмъ другия край на масата и завъртѣ една пъпка. Звънецътъ издрънка и и слугинята се яви веднага.

— Трѣбва най-послѣ човѣкъ да се оплаче писменно и на майка си; други кой ще те разбере — продума тя нѣкакъ си отчаяно, като подаваше писмото на слугинята. И пакъ продължи:

— Иди още сега, чуешъ ли, още сега и го пусни въ оная тамъ кутия. Хайде, не се бави — бѣгай! . . .

И слугинята, отъ какъ изгледа състрадателно господарката си, изговори тихо и боязливо: чувамъ — и полетѣ къмъ улицата.

* * *

Очарователна лѣтна нощь. Милиони звѣздици плахо трепкатъ по синето небе. Отъ четиритѣ хълма на Пловдивъ се разнасятъ чудни звукове: ту отъ окарината на нѣкой засѣднѫлъ въ зеления шумакъ мечтатель, ту отъ звучната китара, ту отъ младежки уста, които хармонично допълватъ китарата. Лекъ ароматенъ вѣтрецъ полъхва. Въ Княжеската и Градска градини нощнитѣ пѣснопойци начеватъ концерта си, а „Царь Симеонъ“ се пълни съ охолна публика. Поетически градъ — поетическа нощь.

Миленка седи на балкона и се упоява отъ нощния хоръ, отъ мѣсеца, който пилѣе вълшебна свѣтлина по ароматнитѣ ѝ рози — цъвнали прѣдъ нея въ дворътъ — отъ звѣздитѣ, и гѫрдитѣ ѝ сладостно поематъ. Тя е опрѣла хубавото си личице на двѣтѣ си рѫцѣ и се унася въ сладки блѣнове. Сегисъ тогисъ дигне плахо, глава услушва се, гѫрдитѣ ѝ поематъ тогава усилено .... и пакъ наново прѣкланя глава къмъ перваза на балкона.

По едно врѣме часовникътъ отъ къмъ хълма удря 10 пѫти. Тя се сепва — като че сърцето ѝ затуптява побърже. Става неспокойно и вперва очи нанъвъ, къмъ цъвналитѣ рози.

Отъ минута на минута тя става все по нетърпѣлива; минава ѝ прѣзъ умъ, че може би защото днесь .... тъй се допаднѫ случая ... но искаше ли го тя. Божичко дано.

Една сѣнка се мѣрва отъ лѣво покрай градинката и се спира дебнишкомъ къмъ розитѣ. Миленка запъха усилено. Кой ли е?

— Миленке.... Миленке .... зачу се скоро шепотъ
— — — — — — — — — — — — — — — —

ПОСЛѢДНИТѢ ПОЛИТИЧЕСКИ СЪБИТИЯ

Отъ **Spectator**

Резултати на Драйфусовата афера. — Впечатление въ Европа отъ Ренеската присѫда. — Заговоръ противъ републиката. — Политиката на министерството. — Драйфусъ и Алзасъ-Лотарингия. — Рехабилитация на Драйфуса. — Бѣлградскиятъ процесъ. — Сръбскиятъ народъ и Пашичъ. — Борба за Рейнско-Елбския каналъ въ Германия. — Вилхелмъ и неговитѣ вѣрноподанни юнкери. — Причини на юнкерската опозиция. Парламентарно рѣшение на конфликта. — Дѣйствителното разрѣшение. Послѣдствия на този конфликтъ. Австрия безъ министерство. Вѫтрѣшното положение въ Австрия. Борба между Чехитѣ и Нѣмцитѣ. Англия и Трансвалъ. Двѣ заключения: сериозно и смѣшно. — Социялистическиятъ конгресъ въ Хамбургъ.

Още веднѫжъ Драйфусъ? Читателтъ обаче нѣма да се сърди, ако ний, слѣдъ като говорихме за тази всемирна извѣстность на сѫщитѣ страници не веднѫжъ и не двѫжъ, си позволяваме да му съобщимъ резултатитѣ на „аферата“. Забѣлѣжете: резултатитѣ, а не края. Край . . . Кой може да прѣдвиди края на една хронически болесть? Впрочемъ, Зола днесь пише, че Франция ще се оправи до идущата пролѣть. Може-би той прѣдполага, че пролѣтьта ще вдъхне нови сили въ организама на болната Франция, както става по нѣкой пѫть съ организима и на нѣкои болни индивидууми, но ний, както и многобройни по-авторитетни отъ насъ наблюдатели не сѫ толкова увѣрени, както е прочутиятъ френски романистъ. Ний вѣрваме, че краятъ на „аферата“ е още твърдѣ далеченъ.

За него нѣма и да говоримъ. Ще говоримъ за онѣзи резултати, които „аферата“ е имала до сега и които сѫ сѫдбоносни не само за Франция, но и за други държави.

Нека читателтъ не забравя — това е твърдѣ важно —, че Драйфусовата афера е сама резултатъ на извѣстни явления въ обществения животъ на Франция, които явления не сѫ отъ вчера, а вече най-малко отъ 20 години. Впрочемъ, за това говорихме вече въ една отъ по-прѣжнитѣ хроника.

Ний имаме прѣдъ видъ само резултатитѣ на аферата.

Ренската присѫда зачуди цѣлия свѣтъ. Трѣбва човѣкъ да се е намиралъ въ нѣкой голѣмъ европейски центръ, за да разбере напълно грамадното вълнение, прѣдизвикано отъ тази присѫда. Какъ? Измѣна съ намаляющи вината обстоятелства? При това измѣнникътъ не е нѣкой необразованъ човѣкъ, а офицеръ отъ генералния щабъ! Какви могѫтъ да бѫдѫтъ тукъ намаляющи

честни републиканци сѫ убѣдени, че република може да сѫществува, само ако тя се проникне отъ демократически реформи, ако тя помогне за прокарване на социални реформи въ живота, ако тя се сгрѣми къмъ удовлетворяване на народнитѣ интереси.

Прочее, Валдекъ-Русо ще бѫде принуденъ веднага да си покаже рогата и въ това отношение: телеграфътъ ни съобщи вече, че въ Кройзо тѣзи дни избухнѫла една стачка, въ която участвуватъ много хиляди работници. Но за това въ идущата хроника.

Драйфусовата афера има грамадно значение и за външната политика на Франция.

Забѣлѣжете: Драйфусъ е алзасецъ; неговитѣ защитници Шереръ-Кестнеръ (който се поминѫ прѣди нѣколко дни), Пикаръ и мн. др. сѫ тъй сѫщо алзасци. Всички алзасци сѫ възмутени отъ позорното осѫждане на Драйфуса, но още повече отъ позорното прѣслѣдване на такива идеални защитници на правдата, като Пикаръ и Кестнеръ. Отъ друга страна, тѣ сѫ били приятно изненадани отъ корректното поведение на германското правителство, което, въ прѣдѣлитѣ на международно приличие, е направило всичко за да раскрие истината. Алзасцитѣ захващатъ да прѣдпочитатъ Германия, поне да изгубватъ своитѣ симпатии къмъ Франция, която въ всички отношения отстѫпва прѣдъ Германия.

Френцитѣ сами вече сѫ изгубили всички надѣжди за реваншъ, а Драйфусовата афера още повече отчужди Алзасъ и Лотарингия отъ Франция. Съ Кестнера е погребенъ послѣдния прѣдставитель на Алзасъ-Лотарингия, не само въ френския парламентъ, но и въ цѣла Франция.

За да завършимъ съ Драйфусовата афера, ще прибавимъ, че реабилитирането на Драйфуса е въпросъ на врѣмето. Споредъ закона се иска единъ новъ фактъ: тогава цѣлото дѣло ще се прѣдаде въ кассационния сѫдъ. Този новъ фактъ вече е въ ржцѣтѣ на Драйфуса: когато той поиска, ще се напечататъ въ факсимиле всички прѣдадени документи и цѣлиятъ свѣтъ ще се убѣди, че тѣ сѫ били писани отъ Естерхази. Нека само се очисти малко почвата отъ разни комплотаджии. А подиръ малко ще имаме процесътъ на Зола и тогава ще чуемъ отъ Лабори много интересни работи. Понетъй ми съобщава едно лице, твърдѣ близко стояще до Лабори.

Като е дума за позорни присѫди, нека споменемъ и друга една; онази на бѣлградския сѫдъ. За жалость, Сърбия се намира въ Европа! Каква ирония! Нима Миланъ е европеецъ? Нима той има право да го смѣтаме като прѣдставитель на европейска цивилизация? О не, това би било голѣма погрѣшка: въ сѫщность, той е единъ отъ онѣзи варварски сатрапи, каквито ги има безъ брой въ централна Африка. За хубава жена и хубаво украшение тѣ сѫ готови да исколжтъ стотина хора. Само отъ тази гледна точка ний можемъ да обсѫждаме неговото поведение. Той е единъ младенешки убийца, който ни заслужва да се занимаватъ съ него.

Но всичкиятъ нашъ гнѣвъ пада на главата на цивилизована Европа, която търпи таквизъ нѣща въ своята срѣда, която допуща единъ дивъ варваринъ да се разпорежда съ сждбинитѣ на цѣлъ народъ, която знае само да се ограничава съ платонически протести.

Но . . . тѣзи думи казахъ прѣзъ дене си на единъ високообразованъ прѣдставитель на европейската култура, който зима горещо участие въ борбата въ полза на Драйфуса. И знаете ли какво ми отговори той: „Прѣди всичко, нека сръбскиятъ народъ самъ протестира противъ звѣрствата на своя ексъ-краль. Не стига, дѣто сръбскитѣ емигранти правятъ митинги въ Женева. Трѣба да се яви и вжтрѣ въ Сърбия единъ Пикаръ, единъ Зола, единъ Шейреръ, единъ Клемансо, трѣбаше да затрѣпери цѣла Сърбия отъ гнѣва на възмутения народъ, поне на неговата интелигенция. А какво виждаме ний? Нископоклонство на всички, и найсетнѣ позорното писмо на Пашича. Не, Сърбитѣ нѣматъ право на нашето съчувствие. Ако искате едно откровено признание: азъ не могж да се освободж отъ извѣстно чувство на прѣзрѣние. Какъвто народътъ, такъвъ и краль". Разбира се, че така може да говори само човѣкъ, който не познава нашитѣ ориенталски народи. Но при все това, повѣдението на Пашича е възмутително даже и отъ . . . ориенталска гледна точка. Даже и ако допуснемъ, че Пашичъ си е купилъ свобода съ своето позорно поведение, трѣбва да кажемъ, че нашата България е доказала, че нейнитѣ радикални вожди не сж си позволявали да си купуватъ свобода съ подобна цѣна. Това не е характерно само за личностьта на водача, но и за страната, за народа: сърбитѣ иматъ Пашичи, а българитѣ иматъ хора, които прѣдпочитатъ да лежжтъ въ Черната Джамия, отколкото да молжтъ за милость. Това е фактъ, който не може да се игнорира.

Драйфусовата афера е тъй завзела интереса на цѣла Европа, па и на цѣлия свѣтъ, че другитѣ събития сж останжли незабѣлѣзани. А въ нѣкои държави сж станжли работи, които иматъ грамадно значение.

Прѣди всичко въ Германия, гдѣто станж нѣщо необикновенно: пруситѣ юнкери, аристократическитѣ реакционери, дворцовитѣ лакеи сж станжли опозиция на Негово Величество пруския краль. И като знаемъ, че този краль е Вилхелмъ II, човѣкъ отъ „извънмѣрна" енергия, който тъй гордо заявяваше: Sic volo, sic jubeo тъй искамъ тъй заповѣдвамъ), ний можахме да очакваме една интересна борба между носителя и поддържателитѣ на пруската корона. Съгласете се, че да видишъ разни графове, барони и князе въ оппозиция къмъ Хохенцоллерни е една доста интересна картина.

Да, много интересна и поучителна.

Икономическитѣ интереси на цѣла Прусия, па и на цѣла Германия изискватъ да се прокара единъ каналъ между Райнъ и Елба. Вилхелмъ, който, каквото и да се казва, твърдѣ добрѣ разбира интереситѣ на своята страна, е изразилъ твърдѣ ясно своето желание, щото този каналъ да се построи, сир. пруският ландтагъ

Знаменитиятъ графъ Тунъ е мислѣлъ, че Австрия може да се управлява само съ единъ параграфъ на конституцията, а именно съ § 14, който гласи, че Австрия може да се управлява и безъ всекаква конституция. Обаче горчивиятъ опитъ е убѣдилъ и графъ Туна, че управлението на една държава, даже такъвъ като Австрия, изисква нѣщо повече отъ единъ § на една писана конституция: И ето че той подава отставка.

Положението на Австрия е сега извънредно критично и не е графъ Тунъ който би могълъ да извади Австрия отъ това положение. Нашитѣ читатели знаятъ, че главното затруднение е въ уреждание на националния споръ между нѣмцитѣ и чехитѣ. Послѣднитѣ настояватъ на пълно равноправие съ нѣмцитѣ, а тѣзи пакъ се мжчатъ да запазятъ своето първенство въ Австрия. До когато австрийскитѣ славяни сж прѣдставлявали въ всички отношения назадничави елементи, догдѣ нѣмцитѣ сж били изключителни носители на австрийския прогресъ, тогава сѣ можеше да се говори за право на нѣмцитѣ да играятъ главна роль въ Австрия. Не ще съмнѣние, че въ централизираната Австрия ржководство на прогресивниятъ нѣмски елементъ е принесло грамадна полза на всичкитѣ народи, обитающи тази държава. Но прѣзъ послѣднитѣ 50 години чехитѣ сж достигнали такъвъ културна висота, щото тѣ не се нуждаятъ въ никакво настойничество. Чехия може по своя умственъ напрѣдъкъ, економическо развитие и национално — ако искате и классово — съзнание да се сравни и съ най-образованитѣ европейски държави. Не искаме да кажемъ, че чешката интелигенция, особенно нейната, политизирующа часть, е свободна отъ разни недостатъци. Но кой народъ, коя интелигенция е свободна отъ тѣхъ? Съ една дума, чешкиятъ народъ има пълно право, купено съ дълги борби, на самоуправление, което би му гарантирало пълно развитие на националнитѣ сили.

Нѣмцитѣ, които дълго врѣмо сж намирали особенно удоволствие въ угнетяване на славянскитѣ народности, не могатъ да се примирятъ съ новото положение на работитѣ. Освѣнъ това, тукъ има и други затруднения Чехия не прѣдставлява, като Галиция, една страна населена исключително съ чехи; отъ стотини години насамъ, милиони нѣмци сж заселени въ нѣкои чешки центрове; споръ̀тъ е какъ да се уреди въпросътъ съ тѣзи искючително нѣмски центрове, както и съ онѣзи, гдѣто населението е смѣсено. Ако се даде пълно самоуправление на чехитѣ, то тѣ несъмнено ще захванатъ да притѣсняватъ нѣмцитѣ. Слѣдователно, трѣбва да се намѣри такъвъ начинъ, щото хемъ Чехия да има самоуправление, хемъ живущитѣ тамъ нѣмци да запазятъ своята самостоятелность.

Изходъ изъ всички тѣзи затруднения би билъ възможенъ само на една почва: федерално-демократическа, както напримѣръ въ Швейцария. Но австрийското правителство, което въ сжщность е не само реакционно, но просто абсолютистично, не може да допустне едно подобно разрѣшение на въпроса: то би означавало край на феодално-монархическия режимъ въ Австрия.

и заслужва да бѫде изѣдено отъ вълка. Въ 1884 година, слѣдъ една дълга борба, Англия е признала пълна независимость на Трансваалъ, съ исключение въ интернационални въпроси. Обаче англичанитѣ намиратъ, че това е много и ето, подъ разни фалшиви мотиви, искатъ сега да прѣобърнѫтъ Трансваалъ въ една английска колония. Днешнитѣ телеграмми ни съобщаватъ, че война е необходима. Ако ний споменахме този въпросъ, то не да говоримъ за него — той има твърдѣ малко значиние за насъ —, а за да укажемъ на двѣ нѣща: едно сериозно, а друго трърдѣ смѣшно . . . което ще е любопитно за нашитѣ читатели и ще имъ покаже колко сѫ искрени англичанитѣ, когато тѣ говорѫтъ за поробване на други народи. Нѣма другъ народъ който по традициитѣ и характера си да е тъй наклоненъ къмъ поробване на други народи, къмъ заграбване на чужди земи, както английскиятъ. Въ това отношение той напълно прилича на римския народъ.

А смѣшното състои ето въ що: има англичани, които не сѫ съгласни да се води една несправедлива война съ Трансваалъ. И ето тѣзи англичани рѣшаватъ да направѫтъ митингъ на най-голѣмата Лондонска площадь — Трефелгеръ Стверъ, за да протестиратъ противъ тази война. Нищо по обикновенно отъ това, въ една страна, гдѣто царува пълна свобода на слово и събрания. Но този пѫть е станѫло нѣщо изключително, просто смѣшно! Азъ дълго врѣме не можахъ да си го обясня. Извѣстно е, че едно либерално българско министерство изнамѣри гениаленъ цѣръ противъ нежелателни митинги: щомъ опозицията иска да направи митингъ, правителствени партизани, подъ покровителството на полицията, назначаватъ и отъ своя страна единъ митингъ на сѫщата площадь и въ сѫщия часъ, както и опозицията. Разбира се, че правителственнитѣ партизани сѫ по-многобройни отколкото опозиционнитѣ и тогава полицията, за да не стане безредица прогонва, послѣднитѣ. Много просто и много гениално срѣдство! Ето това откритие, трѣбва да е съобщилъ нѣкой корреспондентъ на английскитѣ газети; англичанитѣ, които оцѣняватъ всѣко ново откритие, веднага сѫ си усвоили и онова на българското либерално министерство. А именно: когато щѣше да става горѣспоменатия митингъ, отведнѫжъ става, на сѫщия площадъ и въ сѫщия часъ единъ другъ митингъ — на тъй нарѣченитѣ империялисти, сир. на партизанитѣ на войната. Естественно слѣдствие е било сбиване помежду двѣтѣ партии и понеже империялиститѣ сѫ били помногобройни, тѣ сѫ останѫли побѣдители. Идете сега та кажете, че англичанитѣ нѣма какво да учатъ у насъ?

Само че гордитѣ англичани вече успѣли малко да видоизмѣнѫтъ българското откритие: у насъ полицията разгонва опизиционернтѣ, а въ Лондонъ тя защищавала, съ рискъ на живота, опозиционнитѣ оратори. Една дреболия, характерна за Англия, а може би и за България! —

* * *

P. S Едно отъ най-интереснитѣ събитиия въ обществения животъ на зап. Европа е, несъмнѣнно, станалиятъ прѣди малко

конгресъ на нѣмскитѣ социалисти. Приятели и неприятели на социялиститѣ съ еднакво нетърпѣние очакваха това събитие. Защо? Неприятелитѣ съ страхъ гледатъ на непрѣкъснатия напрѣдъкъ, който извършва „четвъртото съсловие“ сир. работницитѣ. Става за всѣкиго очевидно, че никакви полицейски мѣрки, никакви притѣснения и гонения не могатъ да унищожатъ едно обществено движение, създадено отъ самия животъ. Страхъ обзема всичката онази боржуазия, която не вижда въ работника друго освѣнъ единъ работенъ добитъкъ, годенъ само за да печели за тѣхъ богатства, и която би желаяла да увѣковѣчи сегашния строй. Тя въ своето лицемѣрие вика за угрожающата опасность за културата, като че ли работницитѣ сж диваци отъ Патагония; и ето че тѣ сж принудени да признаятъ, че работницитѣ сж способни да водятъ парламентски засѣдания, много по-прилично, отколкото тѣ сами, че въ работническия парламентъ се съзира много по-голѣма интелигентность, има много по-вече и по-добри оратори, отъ колкото въ официялнитѣ парламенти. Единъ отъ органитѣ на тази боржуазия бѣше принуденъ да признае това публично.

Но този пѫть конгресътъ на германскитѣ социялисти бѣ очакванъ съ нетърпѣние по други причини: отдавна се знаеше, че той ще има да се занимае съ „еретическитѣ“ учения на Бернщайна, който се е осмѣлилъ да критикува непогрѣшимия папа на социализмътъ, Маркса. Различнитѣ групи на боржуазията различно се отнасяха къмъ този фактъ: едни се надѣваха, че Бернщайнъ ще разруши единството на силната германска социялъ-демокрация, ще я расцѣпи на дребни части, неспособни къмъ рѣшителна дѣятелность. Глупцитѣ не искатъ да разберѫтъ, че работническото движение не е създадено и не може да бѫде разрушено отъ тази или онази личность, че тамъ гдѣто нѣма почва за едно подобно движение отдѣлни личности могатъ да създадатъ само едно сектантско движение, и то само благодарение на глупостьта и безсърдечностьта на властвующата класса. Исходътъ на конгреса е изълъгалъ тѣзи надѣжди: Бернщайнъ ни най-малко не е унищожилъ германския социялизъмъ. Пъкъ и той самъ никога не е ималъ това прѣдъ видъ. Друга една часть на буржуазия — най-добрата и най-прогресивната й часть — очакваше отъ този конгресъ друго нѣщо: сближение между работницитѣ и и всички други истинно-прогресивни елементи на обществото, съ цѣль за взаимна борба съ общия врагъ, особенно въ една държава, като Германия, гдѣто властьта се намира въ рѫцѣтѣ на единъ почти абсолютенъ монархъ и на една реакционна политическа партия. До колкото тѣзи надѣжди се сбѫднаха, читателътъ ще разбере по-подирь.

Въ Мисъль на друго мѣсто биде вече разяснено, въ какво се състои „бернщайниядата“, както казватъ нѣмцитѣ. Бернщайнъ, безъ да се отказва отъ социяляизма, е написалъ една книга, въ която критикува теоретическата основа и практическата програма на социялъ-демокрацията. Практичес-

КРИТИКА

Скитнишки пѣсни отъ Ив. Вазовъ. Нови лирически стихотворения. Впечатления и усѣщания въ Малката и Голѣмата Стара-Планина. София. 1899.

Това е името, съ което нашиятъ народенъ поетъ е кръстилъ най-новата си сбирка отъ лирич. стихотворения. Сбирката е неголѣма и съдържа петдесеть пѣсни. Тѣ сж нарѣчени скитнишки, навѣрно защото почти всички сж плодъ отъ едно скитане на автора въ „Малката и Голѣмата Стара-Планина", както е означилъ самъ той на на чело на книгата си. Пѣснитѣ сж „впечатления и усѣщания" — единъ видъ пжтни картини, а сжщо и случайни сентенции. Този маниеръ — да пише пжтни картини, било въ стихъ или проза — не е чуждъ на нашия поетъ и даже той ни е далъ въ това направление добри проби за таланта си. Въ новитѣ му пѣсни ние разпознаваме пакъ стария майсторъ, макаръ и да е истина, че въ тѣхъ липсва нѣкогашния тънъкъ хуморъ, който отличава така добрѣ г. Вазова. Напротивъ, сега се е вмъкнжла въ пѣснитѣ му — волно или неволно — една горчивина, която не смс забѣлѣзвали въ напрѣжнитѣ му творения. Въ това се признава и самъ поетътъ въ своята встжпителна пѣсень, озаглавена „Моитѣ пѣсни"; въ тѣхъ, казва той, „има нотки печални, скърбни. Напр. „Въ Малката Планина", която намира инакъ гиздава, поетътъ вижда само „гладъ и нужда" и човѣкътъ — неинъ обитатель — е „дрипавъ, тварь нещастна, робъ на мжки и на мракъ вѣковни" и пр. Не само че въ поетътъ хубавата планинска природа вижда скърбни картини, които затъмняватъ, тъй да се каже, поетическата му мечта за природата, но и споменитѣ му за градския животъ, който е напустнжлъ приврѣменно, сж отъ твърдѣ невесело естество, което не веднжжъ му вджхва невесели мисли. Въ пѣсеньта „Смѣхъ", кждѣто е изтъкнжтъ звънливия, чистосърдеченъ смѣхъ на овчарката, се казва, че такъвъ смѣхъ е „чуждъ на нашето тжжно врѣме, чуждъ на шумнитѣ улици и палати". — Тамъ — въ шумнитѣ улици и палати — се въртжтъ „хора лихи, души тревожни, нерви болни". Не е лъжа, че и другъ пжть г. Вазовъ е зачеквалъ такива струни, но въ прѣдишно врѣме тѣ звучахж у него като една мощна сатира, когато въ тоя видъ, както се изказватъ въ послѣднитѣ му пѣсни, изглеждатъ вече като единъ видъ горчивина, или клонжтъ къмъ това. А може би, че такова едно заключение е измама на собственнитѣ ни чувства Защото, безсъмненно е, че г. Вазовъ, който до прѣди не много врѣме се

бѣ увлѣкълъ въ съвършенно практическа (политичека) дѣятелность, прѣстанѫлъ е до извѣстна степень да бѫде прѣдъ нашитѣ очи волния оня поетъ, когото сме познавали нѣкога. Досущъ такова впечатление прави пѣсеньта „Планинци“ (стр. 14), кѫдѣто обитателитѣ на планинитѣ пакъ се рисуватъ съ черни краски—като нещастни: „Духовна нощь въвъ бѣдни имъ съзнания, вѣковна слѣпота, на робство обрѣчени създания, ... Лица вскотени отъ тегла, търпение — прѣдъ вѣкове и днесь“. И прѣдъ тоя неутѣшителенъ видъ, поетътъ зема думата и заговорва, тоя пѫть вече — като бивши политикъ:

„И сѣкашъ въ тѣхни погледъ покрусени
Прочитамъ укоръ тихъ.
И чувамъ гласъ отъ чукитѣ намусени:
Що сторихте за нихъ?“

Обаче що се относя до общата стойность на цѣлата сбирка, безспорно е, че въ нея, покрай многото незначителни и даже относително блѣдни сентенции, каквито сѫ: „Елате ни вижте“ „Сърцита скала“ „Той не умира“ и пр., и покрай слаби повторения или подражания, като „Младене чуешъ ли?“ „Екътъ“ и пр., попадватъ пѣсни продиктувани отъ истинско поетическо чувство, които живо издаватъ стария майсторъ, както сѫ напр. пѣснитѣ „По здрачъ“ и „Блѣнъ въ старата черкова“. Съ тия пѣсни поетътъ е най-прѣко и достатъчно отговорилъ на ония, съ които полемизира въ пѣсеньта „Какво ми каза тя“ (музата); а той доказва, че не е „угаснѫлъ поетъ“ и че „присѫдата страшна, която сѫ извлѣкли изъ неговото мълчане“ — е неоснователна. Ние желаемъ добъръ успѣхъ на поета съ новата му сбирка и не мислимъ че е нуждна — при доброто му име—каква да е друга прѣпоржка отъ страна на критиката за доброто й распространение. Колкото и да сме убѣдени, че съ тая си сбирка той не внася нови богатства въ нашата литература, която до сега умѣй богато да дари, искренно желаемъ на поета и за напрѣдъ да не напуска литературното поле, като напълно освободи своя духъ отъ всѣка политика.

С.

Капитанъ Майнъ-Ридъ. Жилище въ пустинята. Романъ. Прѣвелъ Д. П Издава книжарницата на Е. П. Христовъ. Търново.

Не можемъ да не посрѣщнемъ съ особенна радость появяването въ нашата литература на Майнъ Ридовитѣ романи, които сѫ незамѣнимо богатство за дѣтскитѣ библиотеки. Въ всичкитѣ романи на Майнъ Ридъ разказътъ е лекъ и увлекателенъ; въ тѣхъ господствува английския религиозно-семеенъ духъ — разбира се не въ прѣкалената си форма. Дѣцата въ тѣхъ сѫ въспитани, любезни и послушни, а което е по-важно — тѣ сѫ любознателни и добри ученици, както е примѣрътъ въ настоящия романъ съ малкитѣ синове на пустинния обитатель Робертъ Ралекъ: Хенрихъ и Франкъ. Майката е извънредно кротка, прѣдадена на мѫжа и семейството

и и при това твърда като героиня прѣдъ злитѣ удари на сждата, които ги настигватъ неочаквано, като ги отнасятъ безпомощно посрѣдъ американската пустиня. Настоящата книга е единъ особенъ видъ Робинзонъ, съ многоцѣнната добавка на идеално комбинирани семейни картини помежду мжжъ, жена и дѣца. При това книгата е пълна съ описания на множество тропически растения и съ тълкувания на природнитѣ явления въ ония исторнитѣ страни, което още повече увеличава цѣната ѝ за дѣтскитѣ библиотеки. Подобни описания, често и твърдѣ художественни, пълнжтъ страницитѣ на всичкитѣ романи на Майнъ-Ридъ. На послѣднитѣ не липсватъ често и високо хуманни тенденции, както е напримѣръ голѣмата любовь на Майнъ-Ридъ къмъ нещастнитѣ индийци и негри. Може да се каже, че той е билъ — съ своитѣ романи — единъ отъ най-горещитѣ борци противъ унизителната търговия съ роби. Ние прѣпоржчаме най-горещо тия вѣрни и добри приятели на дѣтската любознателность и би желали, щото М-ството на Народното Просвѣщение да помогне всячески за разпространението имъ изъ дѣтскитѣ библиотеки. — Прѣводътъ на Д. П. има голѣми недостатъци, той съвършенно игнорира художественнитѣ качества на Майнъ-Ридовия стилъ и маниеръ на романитѣ; обаче тъй като книгата е прѣимущественно дидактическа, тия недостатъци оставатъ незабѣлѣзани.

С.

Никола Василиевъ. Първи въздишки (Стихотворения) Кюстендилъ. Изд. и печатъ на Бр. Дюлгерови. 1899 г

Иванъ Димитровъ. Нови врѣмена! Антология. II. Печатница на Д. С. Балевъ. Видинъ 1898 г.

И въ двѣтѣ тия стихотворни сбирки вѣжтъ отрицателни социяльни настроения, съ тая разлика, че въ втората има повече кипежъ и повече мъгла. Впрочемъ и по стихъ тя стои много по-високо отъ първата, а по енергия авторътъ ѝ може да послужи за примѣръ на по-стари събратия. Четете напр. Виница или Македонски химнъ, или даже тия жестоки, но не и несправедливи куплети изъ стихотворението На Ив. Вазова:

Е, вѣнценосче! Докждѣ достигна
Измѣната къмъ твоя роденъ край?
Окото ти сега за туй не мигна,
И съвѣстьта ти грѣшна срамъ не знай!

. . . . . .

Пълзи, влачи се, кланяй се прѣдъ тѣзи
Що съ божя милость майсторски краджтъ,
Ти вече мъкнешъ своитѣ бѣлѣзи
И всѣкой те познава по гърбътъ.

Въ гърдитѣ страхъ, лакейството въвъ душата,
Прѣструвки отъ зачало до конецъ,
Ти замѣни борбата чрѣзъ палата,
Чрѣзъ властолюбье — лавровий вѣнецъ!

Но изцѣло, въпрѣки добритѣ зачатьци, сбирката прави впечатление на голѣма младежка незрѣлостъ и авторътъ има нужда още отъ голѣма дисциплина, прѣди да има право да ни дава цѣли сбирки. Въ всѣки случай разликата между I-та антология (!?)и тая е грамадна и доказва голѣмъ напрѣдъкъ въ всѣко отношение.

По-малко добро можемъ каза за първата сбирка. Въ нея стиховетѣ рѣдко приличатъ на стихове. Съдържанието говори за по-голѣма съсрѣдоточенности душевна уталоженость но твърдѣ е рисковано да става дума, възъ основа на публикуваното, за нѣкакъвъ литературенъ талантъ. Между по-добритѣ стихотворения въ сбирката е тая М о л б а.—доста сполучено подражание на народна пѣсенъ:

Мамо, мамо, ти познаващъ
Махаленска тънка Рада
Но не знаешъ, че отдавна
На сърдце ми тя допада.

Черни очи ми влажнѣятъ,
Запричалъ съмъ на сѣнка:
Салъ да видишъ, какъ ме гледа,
Щомъ се срѣщнемъ на седѣнка;

Салъ да видишъ нейний погледъ —
Страшенъ огънь искровити. —
Ще разберешъ на гърди ми
Въздъситѣ жаловити . . .

Азъ те моля, мила мамо,
Да ми искашъ тънка Рада:
Тъй ще чело да проясня,
Тъй ще върна сила млада. *Л. Н.*

въ тия причини то не е било отъ друго, а защото ми идеше на умъ, че нѣкой Богъ може да ми е далъ такава природа, щото да се мамѫ и относително нѣщата, които ми се струватъ най-очевидни. Всѣки пѫть, когато това мнѣние за върховното могѫщество на Бога се прѣдставя на мисъльта ми, азъ съмъ наклоненъ да призная, че ако Богъ иска, за него е лесно да нареди така, щото да се лъжѫ дори въ нѣщата, които вѣрвамъ да познавамъ съ много голѣма очевидность. И обратно, всѣки пѫть, когато се обръщамъ къмъ нѣщата, които мисльѫ да схващамъ напълно ясно, азъ тъй съмъ погълнатъ отъ тѣхъ, че неволно изричамъ тия думи: „Нека ме мами който ще, той никога не може да направи, щото да бѫдѫ нищо, когато мисльѫ че съмъ нѣщо, — или щото единъ день да бѫде истина, че никога не съмъ сѫществувалъ, щомъ сега е истина че сѫществувамъ, — или щото двѣ и три, събрани заедно, да правѫтъ повече или по-малко отъ петь,—или други подобни нѣща за които ясно виждамъ, че не могѫтъ да бѫде другояче освѣнъ както ги схващамъ".

Тъй като нѣмамъ никакво основание да вѣрвамъ, че има нѣкакъвъ Богъ, който да е измамникъ, и тъй като още не съмъ разглеждалъ аргументитѣ, които доказватъ, че има Богъ, основанието ми да съ съмнявамъ, което зависи единственно отъ туй мнѣние, е твърдѣ слабо и, така да рѣкѫ, метафизическо. Но за да могѫ досущъ да прѣмахнѫ това съмнѣние, трѣбва, колчимъ ми се прѣдстави случай да изслѣдвамъ, сѫществува ли Богъ; и ако намѣрѫ, че сѫществува, трѣбва още да изслѣдвамъ, може ли той да бѫде измамникъ. Безъ познанието на тия двѣ истини, никога не могѫ да имамъ сигурность въ нѣщо. Но за да могѫ да из-

прѣдначертахъ за тия размишления, — именно да минувамъ постъпенно отъ ония понятия, които ще намѣрѫ най-напрѣдъ въ своя духъ, къмъ ония, които би могълъ да намѣрѫ отподиръ, — нуждно е тукъ да поддѣлѫ всичкитѣ си мисли на нѣколко вида и да видѫ, въ кои отъ тѣхъ собственно има истина и въ кои заблужденния.

Между моитѣ мисли нѣкои сѫ като образи на нѣщата, и само на тѣхъ собственно прилѣга името идеи (прѣдставления); такива сѫ прѣдставленията за човѣкъ, или химера, или небе, или ангелъ, или дори Богъ. Други имать, освѣнъ туй, и друго свойство; напр. когато желаѫ или се боѫ, утвърждавамъ или отричамъ, азъ тогава схващамъ нѣщо, което е прѣдметъ на тоя актъ на моя духъ, но чрѣзъ тоя актъ сѫщеврѣменно прибавямъ нѣщо къмъ идеята, която имамъ за онова нѣщо. Отъ тоя родъ мисли едни се наричатъ волеви актове или афекти, други — сѫждения.

Що се отнася до идеитѣ, разгледани сами за себе, безъ никакво отношение къмъ нѣщо друго, тѣ, строго казано, не могѫтъ да бѫдѫтъ лъжовни. Така, като си прѣдставѫ една коза или една химера, — че си прѣдставямъ едното или другото, е въ всѣки случай е истина. Не трѣбва да се боимъ тоже, че може да се срѣщне лъжовность въ афектитѣ или волевитѣ актове. Защото, макаръ да могѫ да желаѫ лошо или нѣща, които никога не сѫ сѫществували: че ги желаѫ е въ всѣки случай несъмнѣнно. Слѣдователно, оставатъ само сѫжденията, спрѣмо които трѣбва да внимавамъ добрѣ, да не ме мамѫтъ. И тъй, главната и най-обикновенна грѣшка, която може да се срѣщне, състои въ сѫждението, че идеи, които сѫ

въ менъ, сѫ подобни на нѣща, които сѫ вънъ отъ мене. Сигурно е, че ако разглеждахъ идеитѣ само като начини на мисленье, безъ да ги отнасямъ къмъ нѣщо друго, външно, тѣ едва ли би могли да ми дадѫтъ поводъ да се заблуждавамъ и да грѣшѫ.

Отъ идеитѣ едни ми се струва, че сѫ родени съ мене, други — че сѫ ми чужди и ми идѫтъ отъ вънъ и други — че сѫ създадени и измислени отъ мене. Способностьта да схващамъ що е туй дѣто наричатъ нѣщо, или истина, или мисъль,— тая способность не зависи, струва ми се, отъ друго освѣнъ отъ моята собственна природа. Но когато слушамъ шумъ, или виждамъ слънцето или усѣщамъ топлина, — до тая минута съмъ мислилъ, че тия усѣщания проистичатъ отъ нѣща, които сѫществуватъ извънъ мене. Найсетнѣ струва ми се, че сиренитѣ, хипогрифитѣ и всички други подобни химери сѫ фикции и измислици на моя духъ. Но може би могѫ да се убѣдѫ, че всички тия идеи сѫ отъ рода на ония, които наричамъ чужди и които ми идѫтъ отъ вънъ, или че тѣ всички сѫ родени съ мене, или сѫ били създадени отъ менъ. Поне до сега азъ още не съмъ открилъ тѣхния истински изворъ. И главното нѣщо, което ми прѣдстои тука, е, да видѫ относително идеитѣ, които ми се струва, че идѫтъ отъ външни прѣдмети, кои сѫ основанията, които ме каратъ да ги считамъ подобни на тия прѣдмети.

Първото отъ тия основания е, дѣто ми се струва, че то ми е всадено отъ природата; а второто е, дѣто испитвамъ въ себе си, че тия идеи не зависѫтъ отъ моята воля, защото тѣ често ми се явяватъ въпрѣки волята ми; така напр., азъ чувствувамъ сега топлина, желаялъ или не, и отъ това се убѣждавамъ, че туй чувство или тая идея за топлина е създадена въ мене

отъ единъ прѣдметъ, различенъ отъ менъ, именно отъ топлината на огъня, до които съмъ седналъ. И азъ не виждамъ нищо по-разумно освѣнъ да отсѫдѭ, че тоя чуждъ на менъ прѣдметъ праща и отпечатва въ мене своето подобие повече, нежели кой да е други прѣдметъ.

Сега е нуждно да видѭ, да ли тия основания сѫ достатъчно силни и убѣдителни. Когато казвамъ: струва ми се, че това ми е всадено отъ природата, азъ разбирамъ подъ думата природа само извѣстна наклонность, която ме кара да го вѣрвамъ, а не природната свѣтлина, чрѣзъ която познавамъ, че то е истинско... А тия два начина на исказванье много различавать единъ отъ другъ. Азъ не бихъ подложилъ на съмнѣние нищо отъ онова, което природната свѣтлина ме кара да считамъ за истинно (напримѣръ, че отъ моето съмнѣние могѫ да заключѫ за моето сѫществуване), толква по-вече, че азъ нѣмамъ въ мене никаква друга способность или сила да различавамъ истинното отъ лъжовното, която би могла да ме научи, че онова, което тая свѣтлина ми сочи като истина, нѐ е истина и на която да бихъ могълъ тъй да се довѣрѭ, както ней се довѣрявамъ. Колкото се касае до природнитѣ наклонности, азъ често съмъ забѣлѣзвалъ, че колчимъ е трѣбвало да правѭ изборъ между добродѣтели и пороци, тѣ сѫ ме тласкали както къмъ добро, така и къмъ зло; ето защо нѣмамъ причина да имъ довѣрявамъ и когато се касае за истина и за лъжа. Колкото за другото основание, — че тия идеи трѣбвало да идѫтъ отъ другѫдѣ, защото не зависѣли отъ моята воля, — азъ и него не намирамъ по-убѣдително. Защото, както тия наклонности, за които туку що говорихъ, се намиратъ въ мене, макаръ че не се съ-

гласяватъ всѣкога съ моята воля; сѫщо така може би има въ мене нѣкоя непозната на самия мене способность или сила, властна да ги породи, безъ помощьта на външни нѣща; и дѣйствително всѣкога ми се е струвало до сега, че когато спѫ идеитѣ се образуватъ въ мене безъ помощьта на прѣдметитѣ, които прѣдставятъ. Най-сетнѣ и да останѫ съгласенъ, че идеитѣ се причиняватъ отъ тия прѣдмети, отъ това не слѣдва необходимо, че трѣбва и да бѫдѫтъ подобни тѣмъ. Напротивъ, въ много случаи съмъ забѣлѣзвалъ, че има голѣма разлика между прѣдмета и неговата идея. Напримѣръ, азъ намирамъ въ себе си двѣ досущъ различни идеи за слънцето: едната има своя изворъ въ външнитѣ чувства и трѣбва да бѫде поставена между ония идеи, за които по-горѣ казвахъ, че ми идѫтъ отвънъ; другата е взета отъ принципитѣ на астрономията, т. е. отъ извѣстни понятия, родени съ мене, или е образувана отъ самия менъ по какъвъ и да било начинъ, вслѣдствие на тая идея слънцето ми се струва много пѫти по-голѣмо отъ цѣлата земя. Не ще и дума, тия двѣ идеи за слънцето не могѫтъ и двѣтѣ да бѫдѫтъ подобни на сѫщото слънце; и разумътъ ме кара да вѣрвамъ, че оная, която иде непосрѣдственно отъ слънцето, е найнеподобната. Всичко това достатъчно ме освѣтлява, че до тоя часъ азъ — не чрѣзъ основателно и обмислено сѫдене, а единственно чрѣзъ едно слѣпо и смѣло влечение, съмъ вѣрвалъ, че има нѣща вънъ отъ мене и различни отъ моето битие, които прѣзъ моитѣ външни чувства или чрѣзъ нѣкакво друго срѣдство пращатъ въ мене свои образи или идеи и отпечатватъ свои подобия.

Но прѣдставя се още единъ начинъ да се издири, да ли между нѣщата, за които имамъ идеи

чини на мисленье, азъ не намирамъ между тѣхъ никава разлика или нееднаквость и ми се струва, че тѣ всички произлизатъ отъ мене по единъ и сѫщия начинъ; но разглеждамъ ли ги като образи, едни отъ които прѣдставятъ едно нѣщо, а други — друго, очевидно е, че сѫ много различни една отъ друга. Ония, които ми прѣдставятъ субстанции, сѫ безъ съмнѣние нѣщо повече и съдържатъ въ себе си, така да се каже, повече обективна реалность, сир. участвуватъ чрѣзъ репрезентация въ по-голѣма степень на битие или на съвършенство, нежели ония, които ми прѣдставятъ само модуси или акциденти. Нѣщо повече, — идеята, чрѣзъ която схващамъ Бога като върховенъ, вѣченъ, безкраенъ, непзмѣняемъ, всезнаящъ, всемогѫщъ и творецъ на всичко въпъ отъ него, — тая идея, казвамъ, съдържа по-вече обективна реалность, нежели ония, чрѣзъ които схващамъ конечнитѣ субстанции.

Но вече природната свѣтлина ни учи, че въ дѣйствующата причина трѣбва да има поне толкова реалность, колкото има въ нейното дѣйствие. Отъ дѣ може да добие едно дѣйствие своята реалность, яко не отъ своята причина? А какъ би могла тая причина да му я прѣдаде, ако сама не я е притежавала? А отъ това слѣдва не само, че н и щ о-т о не може да се произведе отъ н ѣ щ о, но и че онова, което е по-съвършенно, (т. е. което съдържа повече реалность) не може да бѫде слѣдствие или да зависи отъ нѣщо по-малко съвършенно. И тая истина не е ясна и очевидна само въ ония дѣйствия (effets), които иматъ така наричаната отъ философитѣ дѣйствителна или формална реалность.

все туй не може да се каже, че тоя начинъ на сѫществувание е нищо, нито, слѣдователно, че тая идея происхожда отъ нищо. Не трѣбва тоже да си въображавамъ, че понеже реалностьта, която намирамъ, е само обективно въ моитѣ идеи, то не е необходимо щото сѫщата реалность да бѫде формално или актуално въ причинитѣ на тия идеи, а че е достатъчно да бѫде тоже обективно въ тѣхъ: защото досущъ така, както тоя начинъ на обективно сѫществувание принадлежи отъ природа на идеитѣ, така сѫщо и начинътъ на формално сѫществувание принадлежи отъ природа на причинитѣ на тия идеи (поне на първитѣ и най-главнитѣ). И макаръ че може да се случи, щото една идея да породи друга една, но това не може да се продължава до безкрайность, а трѣбва най-сетнѣ да се достигне до една първа идея, причината на която да бѫде като оригиналъ, въ който всичката реалность или съвършенство, които се срѣщатъ само обективно или чрѣзъ репрезентация въ тия идеи да се съдържа формално, и въ дѣствителность. По тоя начинъ природната свѣтлина ми позволява да познавамъ ясно, че идеитѣ сѫ въ мене като картини или образи, на които може да липсува съвършенството на нѣщата, отъ които сѫ снети, но които никога не могѫтъ да съдържатъ нѣщо по-вече или по-съвършенно.

Колкото по-дълго врѣме и по-внимателно изслѣдватъ всички тия нѣща, толкова по-ясно и по-отчетливо познавамъ, че сѫ истинни. Но какво ще заключѫ отъ всичко това? — Че ако обективната реалность или съвършенство на нѣкоя отъ моитѣ идеи е такава, щото ясно да схващамъ, че тая сѫщата

реалность или съвършенство не е въ мене ни формално, ни еминентно и че, слѣдователно, самиятъ азъ не могъ да бѫдѫ нейна причина, отъ това неизбѣжно слѣдва, че азъ не съмъ самъ въ свѣта, но че има и друго нѣщо, което сѫществува и което е причината на тая идея. Ако нѣмаше въ мене такава идея, азъ не щѣхъ да имамъ никакъвъ аргументъ, който би могълъ да ме убѣди и удостовѣри въ сѫществуването на нѣщо друго, освѣнъ на самия мене, — а азъ внимателно изслѣдвахъ всичкитѣ и до сега не намѣрихъ никой другъ.

Между всички тия идеи, които сѫ въ мене, —освѣнъ оная, която ми прѣдставя мене самия на самия мене и която не съдържа никаква мѫчнотия, има една идея, която ми прѣдставя единъ Богъ: други — тѣлесни и неодушевени нѣща, други — ангели, други — животни и най-сетнѣ други, които ми прѣдставятъ хора, подобни на мене. Що се отнася до идеитѣ, които ми прѣдставятъ други хора, или животни, или ангели, азъ добрѣ разбирамъ, че тѣ могѫтъ да бѫдѫтъ образувани отъ смѣсванье и съчетаванье на другитѣ идеи, които имамъ за тѣлеснитѣ нѣща и за Бога, дори ако вънъ отъ мене не би имало други хора въ свѣта, нито животни, нито ангели. А колкото до идеитѣ за тѣлесни нѣща, въ тѣхъ азъ не виждамъ нищо тъй велико, ни тъй съвършенно, което да не би могло да происхожда отъ мене. Защото, ако ги разгледамъ по-отблизо и ги изслѣдвамъ по сѫщия начинъ, както вчера изслѣдвахъ идеята на восека, азъ намирамъ, че въ тѣхъ се срѣща твърдѣ малко нѣщо, което схващамъ ясно и отчетливо, именно голѣмината или протяжността въ дължина, широчина и дълбочина; формата, която се явява отъ грани-

нението на това положение. Къмъ тѣзъ могатъ да се прибавятъ още субстанцията, трайностьта и числото. Колкото за другитѣ нѣща, като свѣтлината, боитѣ, звуковетѣ, миризмитѣ, вкусоветѣ, топлината, студа и другитѣ качества, които сж достжпни на външнитѣ чувства, тѣ се срѣщатъ въ моята мисъль тъй тъмни и смжтни, че азъ даже не знаж, да ли сж истинни или лъжовни, т. е. да ли идеитѣ, които възприемамъ за тия качества, сж въ дѣйствителность идеи на реални нѣща, или ми прѣдставятъ само химерически сжщества, които не могатъ да сжществуватъ. Защото, ако и да забѣлѣзахъ по-горѣ, че само въ сжжденията може да има истинска или формална лъжовность, все пакъ въ идеитѣ може да се намѣри извѣстна материялна лъжовность, именно когато тѣ ми прѣдставятъ едно *нищо* като да е *нѣщо*. Напримѣръ. идеитѣ, които имамъ за топлината и за студа, сж тъй малко ясни и отчетливи, че не би могли да ми кажатъ, да ли студеното е само липса на топлина, или топлото — липса на студъ, или дали едното и другото сж реални качества или не, — толкова по-вече че, понеже идеитѣ сж образи, то не може да сжществува нито една, която да не ми прѣдставя нѣщо. Ако е вѣрно че студеното не е нищо друго, освѣнъ липса на топлина, — идеята, която ми го прѣдставя като нѣщо реално и положително, съ право би могла да се нарече лъжовна, и др. под. Но, право казано, не е необходимо да имъ приписвамъ други творецъ освѣнъ себе си, защото, ако сж лъжовни, т. е. ако прѣдставятъ несжществующи нѣща, природната свѣтлина ми казва, че тѣ произлизатъ отъ нищо, т.

е. че съмъ въ мене само защото липсува нѣщо на моята природа и защото не е напълно съвършенна. Но и да съмъ истинни тия идеи, все пакъ — понеже ми даватъ тъй малко реалность, че не могж да различж едно прѣдставяно нѣщо отъ едно небитие—азъ не виждамъ, защо да не могж *азъ* да бждж тѣхниятъ творецъ.

Колкото до яснитѣ и отчетливи идеи, които имамъ за тѣлеснитѣ нѣща, отъ тѣхъ има нѣкои, които съмъ могълъ на извлѣкж отъ идеята, която имамъ за самия менъ; такива съ идеитѣ ми за субстанция, за траянье, за число и др. под. Така, когато мислж, че камъкътъ е субстанция, т. е. нѣщо, способно да съществува чрѣзъ себе си и че азъ тоже съмъ субстанция, — макаръ и да схващамъ добрѣ, че азъ съмъ нѣщо мислящо, а не пространственно и че камъкътъ е, напротивъ, нѣщо пространственно, което не мисли и че слѣдователно, има значителна разлика между тия двѣ схващания, но въ тая точка тѣ изглеждатъ сходни: и двѣтѣ прѣдставятъ субстанции. Също така, когато мислж, че съществувамъ сега, и освѣнъ това си спомнямъ, че и прѣди съмъ съществувалъ, и че схващамъ много различни мисли, чието число ми е познато, тогасъ сващамъ идеитѣ за траянье и за число, които сетнѣ могж да прѣнесж на всички други нѣща, на които би желалъ. Що се отнася до другитѣ качества, отъ които съ съставени идеитѣ на тѣлеснитѣ нѣща, именно пространството, формата, положението и движението,—истина е, че тѣ не съ формално въ мене, защото азъ съмъ само мислящо нѣщо; но тъй като тѣ съ само модуси на субстанцията и тъй като самъ азъ съмъ субстанция, то изглежда че тѣ може да се съдържатъ въ мене еминентно.

Не остава прочее друго освѣнъ идеята за Бога, за която може да се пита, да ли не е могла да про

една субстанция безконечна, вѣчна, неизмѣнна, независима, всевѣдуща, всемогѫща, отъ която самъ азъ и всички други нѣща които сѫществуватъ (ако е истина, че има такива) сѫ били създадени. Тия прѣимущества сѫ тъй голѣми и тъй високи, че колкото по-внимателно ги разглеждамъ, толкова помалко могѫ да вѣрвамъ, че идеята, която имамъ за тѣхъ, би могла да произлиза само отъ мене. Слѣдователно, отъ всичко що казахъ до тука трѣбва необходимо да се заключи, че Богъ сѫществува, защото, ако и идеята за субстанция да е въ мене отъ самия фактъ, че азъ съмъ субстанция, при все това азъ, едно конечно сѫщество, не бихъ могълъ да имамъ идеята за безконечна субстанция, да не е била тя вложена въ мене отъ нѣкоя истинно безконечна субстанция.

И не трѣбва да си въображавамъ, че схващамъ безконечното не чрѣзъ сѫщинска идея, а само чрѣзъ негация на конечното, както схващамъ покоя и тъмнината чрѣзъ негация на движението и на свѣтлината, тъй като напротивъ, ясно виждамъ, че въ безконечната субстанция има повече реалность, нежели въ конечната и че, слѣдователно, азъ въ извѣстна смисъль имамъ въ себе си понятието за безконечность прѣди понятието за конечность, т. е. понятието за Бога прѣди понятието за самия мене. И какъ би било възможно да познаѫ, че се съмнявамъ и че желаѫ, спр. че ми липсува нѣщо и че не съмъ съвсѣмъ съвършенъ, ако нѣмахъ въ себе си идея за едно сѫщество по-съвършенно отъ мене, отъ сравнение съ което да познаѫ недостатъцитѣ на моята природа?

И не може да се каже, тая идея за Бога е

може да съмъ я придобилъ отъ нищо, т. е. че тя може да бѫде въ мене, защото имамъ недостатъци, както казахъ по-горѣ за идеитѣ на топлина, студъ и др. подобни. Напротивъ, понеже тая идея е твърдѣ ясна и отчетлива и съдържа въ себе си повече обективна реалность, нежели коя да е друга, — то нѣма втора подобна, която сама по себе да бѫде по-истинна, или по-малко подозирани въ погрѣшность и лъжовность.

Тая идея за едно върховно-съвършенно и безконечно сѫщество е, казвамъ, напълно истинна; защото, ако и, може би, да можемъ си въобрази, че такова сѫщество не сѫществува, не можемъ си въобрази обаче, че неговата идея не ми прѣдставя нищо реално, както по-горѣ казахъ това за идеята на студа. Тя е сѫщо така напълно ясна и отчетлива, понеже всичко, което моятъ духъ ясно и отчетливо схваща като реално и истинно и всичко което съдържа въ себе си извѣстно съвършенство, всецѣло се съдържа въ тая идея. И това не прѣстава да бѫде истина, ако и да не постигамъ безконечното и ако и въ Бога да има безконечность отъ нѣща, които азъ не могѫ да обхванѫ, нито нѣкакъ да постигнѫ чрѣзъ мисъльта си, понеже самата природа на безконечното е такава, щото азъ, който съмъ конеченъ и ограниченъ, да не могѫ да я постигнѫ; и достатъчно е да разберѫ добрѣ това и да познаѫ, че всички нѣща, които схващамъ ясно и въ които знаѫ че има извѣстно съвършенство, и може би безкрайно други, които ми сѫ непознати, въ Бога сѫществуватъ формално и еминентно, за да бѫде идеята, която имамъ за него, най-истинната, най-ясната и най-отчетливата отъ всички идеи, що сѫ въ моя духъ.

си мислѣ и всички съвършенства, които приписвамъ на божията природа, сѫ въ извѣстна смисълъ потенциялно въ мене, ако и още да не се проявяватъ, нито пъкъ се показватъ чрѣзъ дѣйствията си. Дѣйствително, азъ вече забѣлѣзвамъ, че моето познание малко помалко се уголѣмява и усъвършенствува; и не виждамъ нищо, което би могло да го спре да не се уголѣмява така все повече и повече до безкрайность, нито пъкъ защо азъ, така порасълъ и усъвършенствуванъ, да не могѫ да добиѫ чрѣзъ това всичкитѣ други съвършенства на божията природа, нито, най-сетнѣ защо способностьта, която притежавамъ за придобиванье на съвършенства — ако е истина, че тя е сега въ мене — да не бѫде достатъчна, за да породи идеитѣ за тѣхъ. Но като гледамъ малко по̀ отъ близу азъ съзнавамъ, че това не може да бѫде, защото, първо, ако и да е истина, че моето познание добива всѣки день нови съвършенства и че въ моята природа има потенциялно много нѣща, които още не сѫ въ нея актуално, все пакъ всички тия прѣимущества не принадлежѫтъ и не се приближаватъ въ никое отношение до идеята, която имамъ за божеството, въ което нищо не сѫществува само потенциялно, но всичко е актуално и въ дѣйствителность. И не е ли непогрѣшимъ и твърдѣ сигуренъ признакъ за несъвършенството на моето познание това, че то малко помалко и постепенно расте и се уголѣмява. Нѣщо повече; ако и познанието ми да расте все повече и повече все пакъ съзнавамъ, че то не може да бѫде нѣкога актуално безкрайно, понеже никога нѣма да достигне до такава висока степень, че да не бѫде все още способно да

придобие по-голѣмо съвършенство. А Бога азъ схващамъ актуално въ, такава висока степень безконеченъ, че нищо не може да се прибави къмъ върховното съвършенство, което притежава. Най-сетнѣ азъ разбирамъ много добрѣ, че обективното битие на една идея не може да бѫде създадено отъ едно битие, което сѫществува само потенциялно, което собственно не е нищо, — а само отъ едно формялно или актуално битие.

Въ всичко що изложихъ до тука азъ не виждамъ нищо, което не би могло твърдѣ лесно да бѫде познато чрѣзъ природната свѣтлина отъ всички ония, които би искали да помислѧтъ сериозно върху него. Но когато ослабѣ малко вниманието си, моятъ духъ, помраченъ и сѣкашъ ослѣпенъ отъ образитѣ на осезаемитѣ нѣща, не си припомня лесно причината, защо идеята, която имамъ за едно по-съвършенно отъ мене сѫщество, трѣбва да е била вложена въ мене непрѣменно отъ такова сѫщество, което е дѣйствително по-съвършенно отъ менъ. Ето защо искамъ да продължѫ по-нататъкъ и да разгледамъ, да ли азъ, който имамъ тая идея, бихъ могълъ да сѫществувамъ, ако Богъ не сѫществуваше. Отъ кого бихъималъ тогава сѫществуването си —питамъ. Може би отъ самия мене, или отъ моитѣ родители, или отъ нѣкои други причини, по-малко съвършенни нежели Богъ, — тъй като не можемъ си въобрази нищо по-съвършенно, нито дори равно нему. Но да бѣхъ независимъ отъ никого другиго и да бѣхъ самъ свой творецъ, азъ не бихъ се съмнявалъ въ нищо, не бихъ ималъ никакви желания и, най-сетнѣ, не би ми липсувало ни едно съвършенство, защото бихъ си далъ всички ония, за които имамъ нѣкаква идея въ себе си,—билъ бихъ Богъ. И не

противъ, сигурно, е много по-невъзможно, щото азъ, т. е. едно нѣщо или една мисляща субстанция, да съмъ произлѣзълъ отъ нищо, нежели да получѫ знания за много нѣща, които не знаѭ и които сѫ прости акциденти на тая субстанция. Разумѣва се, ако бѣхъ си далъ тия съвършенства, т. е. ако бѣхъ самъ азъ творецъ на своето битие, азъ не щѣхъ да лишѫ себе си поне отъ ония нѣща, които лесно може да се получѫтъ, като напр. отъ безконечно множество познания, които липсуватъ на моята природа; не щѣхъ да лишѫ себе си и отъ качествата, които по-намирамъ въ идеята на Бога, тъй като нѣма никоя друга, които да ми се вижда мѫчна за създаванье или за придобиванье; и ако би имало нѣкоя по-мѫчна, тя сигурно би ми се сторила такава (като прѣдположимъ, че имамъ отъ само себе всичко друго що притежавамъ), тъй като въ туй бихъ видѣлъ границата на своето могѫщество. И ако и да бихъ могълъ да прѣдположѫ, че може би съмъ билъ всѣкога какъвто съмъ сега, не бихъ могълъ съ това да избѣгнѫ отъ силата на тая аргументация и не бихъ прѣстаналъ да съзнавамъ, че е необходимо, щото Богъ да бѫде творецъ на моето сѫществование. Всичкото врѣме на моя животъ може да бѫде раздѣлено на безкрайно много части, всѣка отъ които не зависи въ нищо отъ другитѣ. Отъ това, че прѣди малко съмъ сѫществувалъ, не слѣдва, че и сега трѣбва да сѫществувамъ, ако въ тая минута не ме произвежда нѣкоя особенна причина, ако, така да се каже, не ме създава отъ ново, т. е. ме поддържа. Дѣйствително, твърдѣ ясно и твърдѣ очевидно нѣщо е за всички,

които вникватъ въ природата на врѣмето, че една субстанция, за да бѫде съхранена прѣзъ всички моменти, прѣзъ които трае, се нуждае отъ сѫщитѣ сили и сѫщата дѣятелность, които би били нуждни, за да я създадѫтъ отъ ново. По тоя начинъ природната свѣтлина ясно ни показва, че поддържаньето и създаваньето се различаватъ само въ нашия начинъ на мисленье, а не въ дѣйствителность. Достатъчно е, прочее, само да попитамъ себе си, за да видѫ, да ли имамъ въ мене нѣкаква сила или нѣкаква способность, съ помощьта на която би могълъ да направѫ, щото азъ, който сѫществувамъ сега, да сѫществувамъ единъ моментъ по-сетнѣ. Понеже не съмъ нищо друго освѣнъ мислящо нѣщо (или поне, понеже до тукъ става дума само за тая часть отъ мене), то, ако имаше въ мене такава сила, азъ трѣбваше поне да я мислѫ и да я съзнавамъ; но азъ не съзнавамъ никаква подобна сила въ себе си, което ясно показва, че азъ зависѫ отъ нѣкое различно отъ мене сѫщество.

Но може би, че това сѫщество, отъ което зависѫ, не е Богъ и азъ съмъ създаденъ или отъ родителитѣ си, или отъ други причини, по-малко съвършени отъ него? — Нито едното, нито другото не е възможно. Защото, както казахъ вече по-рано, очевидно нѣщо е, че въ причината трѣбва да има поне толкова реалность, колкото има въ нейното слѣдствие; а понеже азъ съмъ мислящо нѣщо, което има въ себе си идеята за Бога, то, каквато и да бѫде причината на моето битие, все ще бѫде необходимо да се признае, че тя е тоже мислящо нѣщо и има въ себе си идеята на всички съвършенства, които приписвамъ на Бога. Сетнѣ може наново да се изслѣдва, да ли тая

причина дължи своето произхождение и своето битие на себе си или на друго нѣщо. Защото, ако я длъжи на себе си, то отъ основанията, които изброихъ по-горѣ, ще слѣдва, че тая причина е Богъ. тъй като, понеже има силата да бѫде и да сѫществува чрѣзъ себе си, тя трѣбва тоже да има способността да притежава актуално всички съвършенства, идеитѣ за които има въ себе си, т. е. всички ония, които схващамъ въ Бога. Ако дължи своето битие на друга нѣкоя причина, на сѫщото основание ще попитаме на ново за тая втора причина, да ли сѫществува чрѣзъ себе си или чрѣзъ друго нѣщо, до като отъ стѫпало на стѫпало не достигнемъ най-сетнѣ до една послѣдня причина, която ще бѫде Богъ. И досущъ очевидно е, че това не може да се продължава безъ край, прѣдъ видъ на това, че тукъ не се касае толкова за причината, която нѣкога ме е произвела, колкото за причината, която сега ме поддържа, съхранява.

Недопустимо е тоже, че може би нѣколко причини заедно сѫ дѣйствували за моето създаванье и че отъ една съмъ придобилъ идеята за едно отъ съвършенствата, които приписвамъ на Бога, отъ друга — идеята за друго отъ тия съвършенства, така щото всички тия съвършенства дѣйствително се намиратъ нейдѣ въ вселенната, но не се срѣщатъ всички съединени и събрани въ една единственна идея — Богъ. Напротивъ, въ единството, простотата или недѣлимостьта на всичко що е въ Бога азъ виждамъ едно отъ първитѣ негови съвършенства. И сигурно идеята за това единство на всичкитѣ Божии съвършенства е могло да бѫде вложено въ мене само отъ нѣкоя такава причина, отъ която съмъ възприелъ и идеитѣ за всичкитѣ други съвършенства, защото тия

причина не би могла да направи, щото да ги схващатъ всички съединени и нераздѣлни, безъ въ сѫщото врѣме да е направила, щото да знаѭ що сѫ тѣ и да познавамъ всѣка една отъ тѣхъ.

Най-сетнѣ, що се касае до моитѣ родители, на които дължѫ своето рождение, то, даже и да бѫде истина всичко онова, което съмъ вѣрвалъ нѣкога си, отъ това не слѣдва, че тѣ ми поддържатъ живота, нито че сѫ ме създали като мислящо нѣщо, понеже между тѣлесния актъ, съ който вѣрвамъ че сѫ ме сътворили и създаването на такава субстанция нѣма никакво отношение. Най-многото, което ми сѫ дали при рождението, е това, че сѫ вложили извѣстни способности (диспозиции) въ оная материя, въ която а з ъ, т. е. моятъ духъ, когото единственно считамъ сега за свое а з ъ, е затворенъ. Слѣдователно, относително до тѣхъ не може да има никакви затруднения; наложително, обаче трѣбва да заключимъ, че отъ самия фактъ, че азъ сѫществувамъ и въ менъ има идея за едно върховно съвършенно сѫщество, т. е. за Бога, е вече доказано съ най-голѣма очевидность сѫществуването на Бога.

Остава ми само да изслѣдвамъ, по кой начинъ съмъ добилъ тая идея. Чрѣзъ външнитѣ чувства не съмъ я добилъ, и никога не ми се е вѣстявала неочаквано, както става обикновенно съ идеитѣ на другитѣ осезами нѣща, когато тѣ се явяватъ или ни се струва да се явяватъ на външнитѣ ни чувства. Тя не е и чиста измислица на моя духъ, тъй като не е въ моя власть да ѝ отнемѫ или прибавѭ нѣщо. Слѣдователно, не остава що друго да се каже, освѣнъ че тая идея е родена и създадена заедно съ мене, както и идеята за самия мене. И наистина, не трѣбва да ни се види странно, че Богъ, като ме е създалъ, е

необходимо, тая марка да бѫде нѣщо различно отъ самото произведение. Но отъ самото това, че Богъ ме е създалъ, става твърдѣ вѣроятно, че той ме е създалъ по свой образъ и подобие, и че това подобие, въ което се съдържа идеята на Бога, азъ схващамъ чрѣзъ сѫщата способность, чрѣзъ която схващамъ и себе си, т. е. че когато размишлявамъ върху себе си, азъ не само познавамъ, че съмъ едно нѣщо несъвършенно, непълно и зависимо отъ друго, — нѣщо, което ламти и се стреми безспирно къмъ нѣщо по-добро и по-велико, и въ сѫщото врѣме знаѭ, че онзи, отъ когото зависѭ, притежава всички тия велики нѣща, къмъ които се стремѭ и идеитѣ на които намирамъ въ себе си, и ги притежава не само неопрѣдѣленно и потенциялно, а въ дѣйствителность, актуално и безконечно се наслаждава отъ тѣхъ, и че то е Богъ.

Всичката сила на аргумента, съ който си послужихъ тука, за да докажѭ сѫществуването на Бога, състои въ признанието, че не би било възможно, моята природа да бѫде такава, каквато е, т. е. да имамъ въ себе си идеята за единъ Богъ, ако Богъ не сѫществуваше въ дѣйствителность, — тоя сѫщиятъ Богъ, казвамъ, чиято идея е въ мене, т. е. който притежава всичкитѣ тия високи съвършенства, за които нашиятъ духъ може да има извѣстно слабо понятие безъ обаче да може да ги постигне, — който не притежава никакви недостатъци и нѣма нищо отъ всичко онова, що показва какво и да било несъвършенство. Отъ всичко това става очевидно, че той не може да бѫде измамникъ, тъй като природната свѣтлина ни учи, че измамата е винаги слѣдствие на нѣкой недостатъкъ.

които може да се извлѣкатъ отъ него, намирамъ за умѣстно да се спрж извѣстно врѣме, да посъзерцавамъ тоя всесъвършенъ Богъ и да помислж за неговитѣ чудесни аттрибути, да разглеждамъ, да се удивявамъ и да обожавамъ несравненната хубость на тая непзмѣрима свѣтлина, — поне до колкото би ми позволилъ моятъ духъ, който е донѣкждѣ ослѣпенъ отъ него, защото, както вѣрата ни учи, че върховното блаженство на бждщия животъ състои само въ такова съзерцаванье на божественното величие, така испитваме още отъ сега, че подобно съзерцаванье, ако и несравненно по-малко съвършенно, ни доставя най-голѣмото щастие, което сме способни да почувствуваме въ тоя животъ.

РАЗМИШЛЕНИЕ ЧЕТВЪРТО.

За истинското и за лъжовното.

Азъ така привикнахъ прѣзъ послѣднитѣ дни да отвръщатъ своя духъ отъ външнитѣ чуства и тъй ясно забѣлѣзахъ, че има твърдѣ малко въ тѣлеснитѣ нѣща, което познаваме съ достовѣрность, но че има много повече въ човѣшкия духъ, които ни сж познати и още повече въ Бога, та сега ще ми бѫде лесно да отвърнѫ мисъльта си отъ раглежданье на осезаемитѣ нѣща, за да я насочѫ къмъ ония, които, свободни отъ всѣка материя, сж достѫпни само на нашата мисъль. Разумѣва се, идеята, която имамъ за човѣшкия духъ, до колкото той е мислящо нѣщо, а не протяжно въ дължина, широчина и дълбочина и не участвува въ нищо отъ онова, що принадлежи на тѣлото —тая идея е несравненно по-ясна отъ идеята на кое и да било тѣлесно нѣщо. И когато виждамъ, че азъ се съмнявамъ, т. е. че съмъ нѣщо несъвършенно и зависимо, идеята за нѣщо съвършенно и независимо. т. е. за Бога, се прѣдставя на духа ми съ голѣма ясность и отчетливость. И отъ самия фактъ, че тая идея се намира въ мене, или че азъ, който притежавать тая идея, съмъ или сѫществувамъ, азъ съ такава очевидность заключавамъ, че Богъ сѫществува и че моето сѫществувание зависи всецѣло отъ него въ всички моменти на моя животъ, щото не вѣрвамъ, че човѣшкиятъ духъ би могълъ да познае нѣщо съ по-голѣма очевидность и достовѣрность. И вече ми се

вселенната.

Защото, първо, азъ съзнавамъ, че е невъзможно Богъ да ме мами, тъй като въ всѣка измама има несъвършенство. И макаръ да изглежда, че способността да мамимъ е бѣлѣгъ на духовитость или на могжщество, но желанието да мамимъ свидѣтелствува за слабость и за злорадство, които не е възможно да се намиратъ въ Бога. Сетнѣ, азъ знаж отъ собственъ опитъ, че въ мене има извѣстна способность да сждж или да различавамъ истината отъ лъжата, която способность навѣрно съмъ получилъ отъ Бога, както и всичко останало, щото е въ мене и щото притежавамъ, и тъй като е невъзможно, щото той да иска да ме мами, сигурно е тоже, че той не ми я е далъ такава, че да грѣшж, когато си служж съ нея както трѣбва.

Не би останало никакво съмнѣние относително това, ако отъ горѣизложеното не изглеждаше да слѣдва, че трѣбва никога да не грѣшж; защото, ако всичко що е въ мене произлиза отъ Бога и ако той не е вложилъ въ мене никаква способность да се заблуждавамъ, то изглежда, че никога не трѣбва се мамж. Истина е тоже, че когато разглеждамъ себе си като произходящъ отъ Бога и когато насочж мислитѣ си всецѣло къмъ него, азъ не откривамъ въ себе си накаква причина за погрѣшки. Но обърнж ли се сетнѣ къмъ себе си, опитътъ ме учи, че съмъ жертва на безконечно множество грѣшки, на които като изучвамъ причината, забѣлѣзвамъ, че на моята мисъль не

но и, така да се рѣче, извѣстна отрицателна идея за нищото, т. е. за онова, което е безкрайно далечъ отъ всѣко съвършенство и че азъ съмъ като нѣщо срѣдно между Бога и нищото, т. е. съмъ поставенъ по такъвъ начинъ между върховното сѫщество и небитието, че какъвто ме е създало върховното сѫщество, въ мене не се срѣща нищо, което би могло да ме води къмъ грѣшки, но че ако би се смatрялъ като участвующъ въ нищото и въ небитието, — т. е, като ограничено сѫщество, на което липсуватъ много нѣща, азъ намирамъ въ себе си безконечно недостатъци; тъй че не трѣбва да се очудвамъ, че падамъ въ погрѣшки. Така азъ познавамъ, че заблуждението само по себе не е нѣщо реално, което зависи отъ Бога, но е просто липса. Слѣдователно, за да грѣшж, не е нуждно да ми е била дадена нѣкога отъ Бога способность специално за тая цѣль; азъ грѣшж затова, защото способността, която Богъ ми е далъ да различавамъ истинното отъ лъжовното, не е безконечна.

Но, това още не ме задоволява напълно, понеже заблуждението не е чисто отрицание т. е. не е просто липса или отсѫтствие на нѣкое съвършенство, което не ми се пада да имамъ, а е лишение отъ извѣстно познание, което ми се струва, че би трѣбвало да имамъ. . . Като разглеждамъ божията природа, не ми се вижда възможно да е вложилъ той въ мене способность, която да не е съвършенна въ своя родъ, т. е. на която да липсува нѣкое съвършенство, което би трѣбвало да има. Защото, ако е истина, че колкото единъ художникъ е по-вѣщъ, толкова произведенията, които излизатъ отъ ржката му, сж по съвършенни,

вѣнъ създатель на вселенната, което да не е съвършенно и напълно завършенно въ всичкитѣ си части? Нѣма никакво съмнѣние, че Богъ не е могълъ да ме създаде такъвъ, щото да не се заблуждавамъ никога; а сигурно е, че той всѣкога иска най-доброто; но по-добро ли е да могж да се заблуждавамъ, отколкото да не могж?

Като разгледамъ внимателно всичко туй, иде ми въ умъ, първо, че не трѣбва да се чудж, дѣто не съмъ способенъ да разберж, защо Богъ прави това, което прави, и че не трѣбва зарадъ това да се съмняваме въ неговото сжществувание. Азъ знаж отъ опитъ много други нѣща, които сжществуватъ, макаръ да не могж да разберж, по каква причина, нито защо Богъ ги е създалъ. Като знаж вече, че моята природа е крайно слаба и ограничена и че Божията е напротивъ неизмѣрима, неостижима и безконечна, за мене е трудно да познаж, че той има въ своя власть безкрайно много нѣща, причинитѣ на които надминуватъ силитѣ на моя духъ. И тоя аргументъ е вече достатъченъ, за да ме убѣди, че цѣлиятъ тоя родъ причини, които обикновенно се зиматъ отъ цѣлитѣ на нѣщата, никакъ не сж въ употрѣбление въ физическитѣ или природни науки. Поне азъ не би могълъ безъ особенна дързость да изслѣдвамъ и да прѣдприемамъ изучванье на непостижимитѣ Божии цѣли.

Нѣщо повече: иде ми още на умъ, че, когато издирваме, да ли Божиитѣ творения сж съвършенни не трѣбва да разглеждаме отдѣлно едно творение, но скупомъ всички творения заедно, защото сжщото нѣщо, което, ако е самó въ свѣта, би изглеж-

още да не съмъ добилъ сигурно познание за нищо друго, освѣнъ за своето и за Божието сѫществувание, все пакъ, откогато познахъ безконечното могѫщество на Бога, не могѫ да отрекѫ, че е сътворилъ много други нѣща или поне че може да сътвори; така щото азъ сѫществувамъ и съмъ поставенъ въ свѣта като часть отъ една вселенна.

Като захващамъ сега да се разглеждамъ по-отблизу и да изучвамъ, кои сѫ моитѣ заблуждения, които единственно доказватъ, че въ мене има несъвършенство, азъ намирамъ, че тѣ зависѫтъ отъ двѣ причини, именно отъ способностьта ми да познавамъ и отъ способностьта ми да избирамъ или отъ моя свободенъ изборъ, т. е. отъ моя интеллектъ и моята воля. Защото, съ интеллекта азъ не утвърждавамъ, нито отричамъ нѣщо, а само схващамъ идеитѣ на нѣщата, които бихъ могълъ да увърдѫ или да отрекѫ. Слѣдователно, ако искаме да бѫдемъ точни, можемъ да кажемъ, че въ интеллекта никога не се намиратъ погрѣшки, въ сѫщинското значение на тая дума. И ако и да има, може би, въ свѣта безбройно много нѣща, за които нѣмамъ въ интеллекта си никакви идеи, не може да се каже, че като е лишенъ отъ тия идеи, той е лишенъ отъ нѣщо, което принадлежи на неговата природа, а просто, че тѣ не сѫ му дадени. Защото въ сѫщность нѣма нищо което да доказва, че Богъ е билъ длъженъ да ми даде по-голѣма и по-обширна познавателна способность отъ тая, която ни е далъ: колкото и искусенъ и вѣщъ художникъ да си го прѣдставямъ, не трѣбва да мисліѫ, че е билъ

длъженъ да вложи въ всѣко отъ своитѣ творения всички съвършенства. Не могж тоже да се оплаквамъ, че Богъ не ми е далъ свобода на волята или достатъчно широка и съвършенна воля, защото въ сжщность азъ я чувствувамъ тъй обширна, като да не е затворена въ никакви граници.

Но онова, което ми се струва особенно важно, е това, че отъ всички други нѣща, които сж въ мене, нѣма ни едно тъй съвършенно и тъй голѣмо, че да не може да стане по-голѣмо и по-съвършенно. Защото, напр. ако разглеждамъ познавателната способность, която е въ мене, азъ намирамъ, че тя е твърдѣ малка и крайно ограничена и заедно съ това си прѣдставямъ идеята за друга способность, много по-обширна и дори безконечна; и отъ самия фактъ, че могж да имамъ идеята за тая безконечна способность, азъ безъ трудъ познавамъ, че тя принадлежи на Божията природа. Ако по сжщия начинъ изслѣдвамъ паметьта или въображението или коя да е друга способность, която е въ мене, азъ не намирамъ ни една, която да не е твърдѣ малка и ограничена и която въ Бога да не е неизмѣрима и безконечна. Само волята или способността да избирамъ, която намирамъ въ себе си, е тъй голѣма, че не намирамъ въ мене никаква идея за друга по-обширна и по-голѣма, така щото тя е главно, която ми казва, чи носж образа и подобието Божие. Защото, ако и тя да е въ Бога несравненно по-голѣма нежели въ мене — било зарадъ познанието и могжеството, които се намиратъ съединени съ нея и които я правятъ по-силна и по-дѣйствующа, било зарадъ прѣдмета (толкова повече, че обхваща безкрайно повече нѣща) — все пакъ тя не ми се струва по-голѣма, ако я разглеждамъ формално и сама за

димъ или да отрѣчемъ, да прѣслѣдваме или да отбѣгваме едно нѣщо), или, по-право, тя състои само въ това, че когато утвърждаваме или отричаме, прѣслѣдваме или отбѣгваме нѣщата, които интелектътъ ни сочи, ний дѣйствуваме така, че не чувствуваме никаква външна сила да ни кара къмъ това. Защото, за да бѫдѫ свободенъ, не е необходимо да съмъ индиферентенъ въ избора на едно или на друго отъ двѣ противоположни нѣща: напротивъ, колкото повече клонѫ къмъ едното, — било защото ясно виждамъ, че въ него е доброто и истината, било защото Богъ така располага моята мисъль — толкова по-свободно правѫ своя изборъ; не ще и дума, божията милость и естественното познание не само не намаляватъ свободата ми, а напротивъ я уголѣмяватъ и усилватъ. Така щото оная индиферентность, която чувствувамъ, когато не клонѫ къмъ нѣкоя страна повече нежели къмъ друга, е най-ниската степень на свобода и иовече говори за недостатъкъ въ познанието, нежели за съвършенство въ волята. Защото ако познавахъ всѣкога ясно що е истина и що е добро, азъ никога не щѣхъ да се затруднявамъ да рѣшѫ кое сѫждение и кой изборъ да направѫ и по тоя начинъ щѣхъ да бѫдѫ напълно свободенъ, безъ да бѫдѫ нѣкога индиферентенъ.

Отъ всичко туй азъ виждамъ, че нито моята волева способность, която съмъ приелъ отъ Бога, е сама по себе причина на моитѣ заблуждения, — тъй като тя е много голѣма и много съвършенна въ своя родъ, — нито пъкъ моята познавателна способность. Защото, като познавамъ само посрѣдствомъ тая способ

съмнѣние, че всичко що познавамъ, познавамъ го както трѣбва и не е възможно да се заблуждавамъ.

Отъ дѣ се пораждатъ прочее моитѣ заблуждения? Единственно отъ туй, че моята воля е по-обширна отъ моя интеллектъ и азъ не я задържамъ въ границитѣ ѝ, ами я простирамъ и върху нѣща, които не схващамъ чрѣзъ интеллекта. И понеже сама по себе си е индиферентно къмъ тия нѣща, то тя твърдѣлесно се залутва и избира лъжовното вмѣсто истинното и злото вмѣсто доброто; а отъ това азъ се мамѫ и грѣшѫ.

Напримѣръ, като изслѣдвахъ тия дни, да ли дѣйствително сѫществува нѣщо въ свѣта и като знаехъ, че отъ самия фактъ, че азъ изслѣдвамъ тоя въпросъ, съвсѣмъ ясно слѣдва, че самъ азъ сѫществувамъ, азъ не можехъ да не заключѫ, че едно нѣщо, което схващахъ тъй ясно, е истина. Не че нѣкоя външна сила ме караше да направѫ това заключение. а само защото отъ една голѣмѫ ясность, която бѣ въ интеллекта ми, послѣдва една голѣма склонность на моята воля и азъ съмъ толкова по-расположенъ да вѣрвамъ, колкото по-малко съмъ индиферентенъ. Сега азъ напротивъ, не само познавамъ че сѫществувамъ, до колкото съмъ мислящо нѣщо, но и на моя духъ се прѣдставя извѣстна идея за тѣлесната природа и вслѣдствие на това азъ се съмнявамъ, да ли тая мисляща природа, която е въ мене или, по-добрѣ казано, която съмъ самъ азъ, е различна отъ тая тѣлесна природа или да ли и двѣтѣ не сѫ просто едно и сѫщо нѣщо. Азъ прѣдполагамъ тука, че не ми е извѣстно още никакво основание, което да ме кара да считамъ едното по-истинно нежели другото, а

отъ това слѣдва, че нищо не ме кара да го отричамъ или да го утвърждавамъ, или да се въздържамъ отъ отъ всѣко сѫждение.

Тая индиферентность не се простира само върху нѣща, за които умътъ нѣма никакво познание, но и върху всички ония, които той не схваща съ съвършенна ясность въ момента, когато волята се колебае. Защото, колкото и вѣроятни да сѫ догадкитѣ, които ме правѣтъ наклоненъ да заключѫ нѣщо, самото съзнание, че това сѫ прости догадки, а не сигурни и несъвмѣнни основания, е достатъченъ поводъ да заключѫ противното. Достатъчно испитахъ това прѣзъ послѣднитѣ дни, когато допуснахъ като лъжовно всичко онова, което прѣди считахъ за съвсѣмъ истинно, само защото забѣлѣзахъ, че можемъ да се съмняваме. А ако се въздържамъ да искажѫ своето сѫждение върху едно нѣщо, когато не го схващамъ съ достатъчна ясность и отчетливость, очевидно е, че добрѣ правѭ и че не се мамѭ; но ако се рѣшѫ да го утвърдѭ или отрѣкѫ, тогава не си служѫ както трѣбва съ моята свободна воля; а ако утвърждавамъ онова, което не е истина, очевидно е, че се мамѭ; па даже когато сѫдѭ съгласно съ истината, то е чисто случайно, и азъ не прѣставамъ да грѣшѫ и да се ползувамъ злѣ съ моята свобода на волята, защото природната свѣтлина ни учи, че познанието на ума трѣбва всѣкога да прѣдшествува на рѣшението на волята.

И тъкмо въ това лошо ползуванье съ свободата на волята се срѣща недостатъка, който образува сѫщностьта на заблуждението. Недостатъкътъ се срѣща, казвамъ, въ дѣйствието, до колкото то проистича отъ менъ; но той не се срѣща въ способностьта, която съмъ приелъ отъ Бога, нито въ дѣйствието, до кол-

никакво основание да се оплаквамъ, че Богъ не ми е далъ по-обширенъ интеллектъ или природна свѣтлина по-съвършенна отъ тая, която ми е далъ, тъй като въ природата на конечния умъ е да не разбира много нѣща, и въ природата на единъ сътворенъ умъ — да бѫде конеченъ. Но азъ имамъ пълно основание да му бѫдѫ благодаренъ за туй, че безъ да е билъ длъженъ, все пакъ ми е далъ това малко съвършенство, що е въ мене, а съвсѣмъ не да съхранявамъ такива несправедливи чувства и да си въобразявамъ, че ми е отнелъ или е задържалъ несправедливо другитѣ съвършенства, които не ми е далъ.

Нѣмамъ тоже основание да се оплаквамъ, че ми е далъ воля по-обширна отъ интеллекта, тъй като понеже волята състои само въ едно едничко и сѣкашъ недѣлимо нѣщо, то изглежда че нейната природа е такава, че не може нищо да ѝ се земе, безъ да се разруши. Нѣма съмнѣние, че колкото тя е по-обширна, толкова повече азъ има да благодарѭ на добротата на оногова, който ми я е далъ.

Най-сетнѣ азъ не трѣбва тоже да се оплаквамъ отъ това, че Богъ участвува заедно съ менъ въ образуванье на тая воля, т. е. на сѫжденията, съ които се мамѭ, — тъй като тия актове сѫ напълно истинни и абсолютно добри, до колкото зависѧтъ отъ Бога. И въ моята природа има въ извѣстна смисъль повече съвършенство, когато могѫ да образувамъ тия актове, нежели ако не можехъ. Колкото за липсата, въ която единственно състои формалната природа на заблуждението и на грѣха, тя не се нуждае отъ никаква Божия помощь, тъй като тя не е нѣщо или сѫщество; и ако я поставяме въ отношение къмъ

наречена липса, а само отрицание, споредъ значението, което иматъ тия думи въ школата. Защото, наистина, не е несъвършенство въ Бога, дѣто ми е далъ свободата да исказвамъ сѫжденията си или да на го исказвамъ върху извѣстни нѣща, за които не е вложилъ въ ума ми ясно и отчетливо познание. Но сигурно е несъвършенство отъ моя страна, дѣто не се ползувамъ както трѣбва отъ тая свобода и смѣло исказвамъ сѫжденията си върху нѣща, които познавамъ само тъмно и неясно.

Виждамъ, при все туй, че е било лесно за Бога да направи така, че никога да не се заблуждавамъ, макаръ и да си останѫ свободенъ и съ ограничено познание, — именно ако бѣ далъ на моя интеллектъ ясно и отчетливо познание на всички нѣща, върху които ще има нѣкога да мислѫ или поне ако рѣшението,— никога да не сѫдѫ за нѣщо, безъ да съмъ го схваналъ ясно и отчетливо, бѣ отпечаталъ тъй дълбоко въ моята паметъ, че да не могѫ никога да го забравѫ. И като се разглеждамъ съвсѣмъ самичъкъ — като да нѣмаше никого другиго въ свѣта, азъ съзнавамъ, че бихъ билъ много по-съвършенъ отъ колкото съмъ, ако Богъ ме бѣ създалъ такъвъ, че никога да не се заблуждавамъ. Но азъ не могѫ зарадъ това да кажѫ, че когато нѣкои части отъ едно цѣло не сѫ свободни отъ недостатъци, а други сѫ свободни, туй не е въ извѣстно отношение по-голѣмо съвършенство, нежели ако всички бѣхѫ еднакви.

Нѣмамъ сѫщо никакво право да се оплаквамъ, че Богъ, като ме е пратилъ въ свѣта, не е искалъ да ме постави редомъ съ най-отличнитѣ и най-съвършеннитѣ нѣща; имамъ причина даже да бѫдѫ доволенъ,

МИСЪЛЬ

ЛИТЕРАТУРНО-ОБЩЕСТВЕННО СПИСАНИЕ

ИЗЛИЗА ПОДЪ РЕДАКЦИЯТА

НА

Ив. Ст. Андрейчинъ, Т. Г. Влайковъ, Д-ръ К. Кръстевъ
и П. П. Славейковъ.

Година IX. — Ноември — Кн. XI.

СОФИЯ

Печатница и книжарница «Св. София»

1899.

МИШКА.

Расказъ отъ **П. Ю. Тодоровъ.**

I.

Инжинеръ Кръстевъ дълго обикаля около пжтнитѣ врата на кжщата си, докато се рѣши да влѣзе. Страшно прѣдчувствие навѣваше на душата му тая тъмнина, която бѣ забулила цѣлия домъ. Сѣкашъ, че се бои да влѣзе, да не би да го затворжтъ вжтрѣ, па послѣ . . . Той надниква още веднажъ прѣзъ прозорцитѣ — не се мѣрка ни жива душа: като че ли всички се прѣструватъ — дебнжтъ го, та кога влѣзе веднажъ въ стаята си, да го налегнжтъ и . . . Той и самъ не може да си въобрази, какво ще го правжтъ. . . . И защо всички го прѣслѣдватъ? Какво особено е станжло? Кой какво знае? . . И защо тъй съ удивление, съ любопитство дэ го изглеждатъ отъ глава до пети? Сѣкашъ, че е новъ въ града. Като че ли първи пжть минава край докторъ Наумови. . . А нали до вчера и денемъ, и нощемъ бѣхж нераздѣлни? . . И кой си е позволилъ сега да мисли . . . какво мислжтъ? . . И кой имъ е казалъ? Знае ли нѣкой инеговитѣ отношения къмъ тая фамилия? . . Той бѣ тъй блзъкъ до вчера — вчера вечерьта излѣзе отъ тѣхъ . . . А сега? . . Сега се събрали, растичали се съсѣди — цѣлиятъ градъ, и мало и голѣмо, заговорили. . . за него. Като че ли всѣкой има право да говори за поривитѣ на сърдцето му . . . Всички . . . Какъ си позволяватъ? . . И прѣслѣдватъ го. . . Искатъ . . . — Кръстевъ и самъ не знае какво искатъ отъ него, само чувствува, че нѣкакво зло, нѣкакво нещастие иде да го застигне. — И тя всичко туй прави безъ стѣснение, безъ да му мисли . . . Да помисли поне за мжжа си, за него. . . Посѣгнжла да се трови . . . Събрали ли се комшийки, растичалъ се градътъ . . . А Наумовъ... какъ ше се срѣщнжтъ сега? . . Той е ималъ такова голѣмо довѣрие въ него, и той го излъга. Наумовъ ще иска сега . . . навѣрно ще иска удовлетворение — и той . . . ще му даде . . .

Мигомъ му се прѣдстави срѣщата съ доктора и разправиитѣ — и слѣпитѣ му очи пламнѫхѫ, пробуди се заведнажъ току що стихнѫлата му душа и причернѣ му наоколо.

Въ туй врѣме отгорѣ изъ тъмната улица се зачухѫ познати гласове на негови другари. Той се сепнѫ, стори му се, че расправятъ за него. за докторката — и, безъ да мисли, той прѣскочи прага и бързо въздръсти нагорѣ изъ стълбитѣ.

— Димо, — извика машинално той. Обърнѫ се насамънататъкъ, — никого нѣма изъ кѫщи.

„И той ли се е скрилъ? . . Да не е и той отишълъ... у докторови?“ — му минѫ случайно прѣзъ ума.

Инжинерътъ се почувствува самъ, оставенъ, затворенъ.

Влѣзе въ стаята си, запали ламбата и на масата съгледа едно писмо, което изведнажъ го порази.

„Ето, туй . . . свърши се вече — минѫ несъзнателно прѣзъ ума му. — Азъ нали си знаяхъ? . . Туй е . . .“ И той прострѣ рѫка да вземе плика. Погледнѫ го отсамъ-оттатъкъ и, сѣкашъ, не се рѣшава да го отвори.

„...Туй е — прощално писмо. . . тя, Миш. . . Мина... пише ми послѣднйо . . . Укорява ме . . . Подлецъ . . .“

Кръстевъ извърнѫ глава, затвори съ сила вратитѣ — да не би да влѣзе нѣкой, да го види . . . Безъ да мисли, пръститѣ му раскѫсахѫ плика, той погледва написанитѣ листове и като да се колебае да зачете . . . „Прилича на прощално писмо . . . “ му минава прѣзъ ума, сѣда до масата и очитѣ му машинално тръгватъ по редоветѣ на писмото.

„Сега е вече всичко свършено. Честьта ми е потъпкана, сърдцето — ритнѫто и менъ не остава друго, освѣнъ съ послѣднитѣ си сили да упражнѫ послѣднйото си право—правото надъ себе си. Но прѣди да свършѫ, иска ми се, милий Саша, да напишѫ нѣколко реда тебъ, за когото животътъ на една опозорена жена не вѣрвамъ много да важи, но който остави толкова нѣщо въ едно искренно сърдце . . . Както виждашъ, азъ, макаръ и да казвашъ че съмъ озлобена, имамъ още слабостьта да те любѫ. И тая любовь, която за тебъ е вѣтъръ, страсть, глупости, на менъ рѣшава живота.

„Азъ знаяхъ, Саша, или по-точно прѣдчувствувахъ, че ти не можешс да свършишъ съ менъ инакъ, освѣнъ тъй. . . да ме захвърлишъ, като една пачавра. Знаяхъ азъ край, страшния край на моята безумна любовь, ала не мислѣхъ

и не искахъ да помисля за него. Знаяхъ. И даже въ най-задушевни минути, когато, упоени, единъ до другъ, забравили всичко наоколъ, ти ми се кълнѣше, че ще прѣзрешъ и общественно мнѣние, и служба, и всичко, и всичко — само да се ощастливимъ, — азъ, която никога не съмъ ти изисквала никакви обѣщания, не ти ли запушвахъ устата съ горчива усмивка, съзнавайки тежката си участь? . . Но азъ те любѣхъ безотчетно, лудо. Азъ те любѣхъ съ всичкитѣ ти слабости и дребнавость, съзнавайки, че тебъ не свързва нищо друго съ менъ, освѣнъ една прѣстрпна страсть. Азъ те любѣхъ, защото ти бѣ Саша, моятъ любимъ Саша, и защото нѣщо, сѣкашъ, ми казваше, че ти си роденъ за менъ.

„За тая си любовь азъ стрпихъ на свойта сѣмейна честь; азъ раскъсахъ всички връски съ толкова родни и мили, що имахъ въ този свѣтъ, азъ се рѣшихъ най-сѣтнѣ и на прѣстрпление.

„Азъ се опозорихъ.

„Животътъ става несносенъ за менъ — азъ не могя да лицемѣря. Ала това, което подкосява тъй рано още мойтѣ дни е, че ти, Саша, ме ритвашъ, зарѣзвашъ, като послѣдня кокетка . . . впрочемъ и къмъ нея бихя се отнесли, вѣрвамъ, по-сърдечно.

„Ако и да съмъ нещастна, прѣзрѣна, но азъ съмъ горда, — а ти тъй нарани мойта гордость! Ти се подигра и съ най-светитѣ ми чувства. Това не е по силитѣ ми да го понеся.

„Но и сега, въ послѣднитѣ минути на живота си, когато нѣма защо да се съмнѣвашъ въ моята искренность — азъ ти казвамъ: не жаля за станялото. Напротивъ, азъ съмъ доволна. Доволна съмъ отъ тоя тъй кясъ, ала и тъй блаженъ животъ. Щастието не може да бяде дълго. Ахъ, колко добрѣ би било да бѣхъ умрѣла въ рящѣтѣ ти . . . въ онѣзъ безумни, но щастливи дни . . . . .

„Сега умирамъ отровена, — отровена отъ своята любовь.

„Тебъ желая щастие. Вземи си жена, която да не е „възпитана на Тургеневитѣ романи,“ а българка, настояща българка, безъ желания, безъ смѣлость да повѣрва въ подобъръ животъ. Защото, Саша, ти си заклѣщенъ въ стѣнитѣ на едно общественно мнѣние и не можешъ никога да исхвръкнешъ, да погледнешъ къмъ нѣщо по-възвишено . . .

„Азъ ще имамъ сила да ти простя всичко. А ти помисляй си по нѣкога за твоята луда

М и ш к а.

Той останѫ като стрѣснѫтъ.

Такова писмо съвсѣмъ не очакваше! Той мислѣше, че ще го наругае, ще го изобличи — ще му каже, че е подлецъ, мръсникъ... И като да се готвѣше, като да събираше сили да отстои на нейния ударъ, да и отговори и да се оправдае прѣдъ себе си . . . А то излѣзе? — Тя дори му прощава и още го . . . люби.

Кръстевъ се почувствува изведнажъ отпаднѫлъ, слабъ, побѣденъ. Въ туй писмо имаше нѣщо дълбоко, велико, къмъ което той не смѣе да издигне очи. Той е слабъ да го понесе, даже да помисли за него . . . Той само чувствува нѣщо силно, нѣщо необикновенно, което неговиятъ умъ не може да обхване. И въ душата му, сѣкашъ, се сблъскахѫ двѣ чувства. Той се замая. Сърдцето му се прѣви, започнѫ дълбоко да подема.

Станѫ — зави му се свѣтъ. Полетѣ, тръшнѫ се на леглото, стиснѫ съ двѣ рѫцѣ главата си. . .

„ . . . Мишка, Мишка — въ безсъзнание мисли той — моята бѣдна Мишка. Защо?... Какво струваше ти... нали?... Мишка....“ И страшно ставаше въ душата му. Прѣдъ него като да стои тя, не висока, съ мило, почти дѣтинско лице, надъ което се е завила копринената и коса... Нейнитѣ малки, но живи очи свѣтѫтъ, блѣщѫтъ... И той е до това лице, до туй нѣжно, румено лице, което толкози пѫти е милвалъ...

Той открива очи — треперлива свѣтлина мъждука наоколо, въ душата му като да начева да се проясня, умъть му се събуди.

„...И сега... сега тя вече е умрѣла...“ — помисли си той и мигомъ пакъ се исправи прѣдъ него онзи чуденъ образъ — прѣблѣднѣлъ, очитѣ изгаснѫли, по устнитѣ догорѣлъ розовиятъ пурпуръ... Прострѣна е тя на креватя, вцѣпенена, нѣма... Никого не вижда, нищо не чуствува... И никога тя вече нѣма да стане, да се усмихне... всичко е хладно — тя е единъ трупъ, бесчуственъ трупъ, който...

И Кръстевъ потреперва. Нервитѣ му не могѫтъ да истърпѫтъ тия мисли. Мѫчително се гърчи душата му — вредъ го боли.

...А вчера тя бѣ мила, здрава — нейниятъ дѣтински, но смѣлъ погледъ, който тъй го побѣждаваше, нейниятъ кръшенъ смѣхъ... Ахъ, всичко той още чувствува, сѣкашъ, че

е прѣдъ него... Нему още се не вѣрва... Какъ, нима? — И тъй скоро... отъ нищо... тѣ да се раздѣлятъ?...

„И всичко — замисли той — всичко стана, защото не отидохъ... Не испълнихъ единъ неинъ капризъ... Защото ѝ показахъ, че и азъ съмъ човѣкъ... човѣкъ съ самостоятелность...“ — И като да посѣгна да я обвинява; но нѣщо му прѣпрѣчи: той нѣма сила. Закрачи назадъ-напрѣдъ изъ стаята съ увисната на гърди глава и сѣкашъ мислитѣ му тръгнаха съ него.

Кръстевъ си спомни, какъ вчера крои, обмисля дълго — да отиде и да ѝ каже, че тѣ вече трѣба да... *да се вразумятъ*... Но изведнажъ мислитѣ му го отнисатъ въ недавнашни дни: той е до нея, страстно пристиснълъ до гърди нѣжното ѝ тѣло, съ сладострастни влажни очи я гледа и несъзнателно бързе, — повдигнатъ, отнесенъ отъ свѣта нѣйдѣ... далечъ; упоенъ отъ нея, той ѝ говори, обѣщава, че всичко ще стори за нея и... искренно говори — безъ да има на умъ омисълъ да лъже... Ала въ такива минути неговиятъ умъ като да се промѣняше. Защото той нѣкакъ инакъ мислѣше. Наистина, той я обичаше, обичалъ я е винаги — обича я и сега; но що можеше да стори?... Той ѝ се кълнѣше, той мислѣше да се съберятъ, да заживѣятъ наедно. Но — той е още младъ, съ положение, неженен. Нему се иска да си земе нѣкоя млада, свѣнлива дѣвойка и тихо, спокойно да прѣкара живота си, като всички хора. Вижда му се глупаво и нѣкакъ лудешко да се поведе по ума на една „лека“ рускиня. Той не можеше да се отдѣли отъ свѣта, не можеше да слѣзе отъ положението си... И какъ тъй? мислимо ли е? — Какво ще кажатъ роднини, приятели? Да рекатъ хората: „Инжинеръ Кръстевъ взелъ чужда жена“...

Той се мжчи да се оправдае прѣдъ себе си, да каже, че той не е виновенъ; но при това и самъ пакъ чувствува, че и тя... не е виновна. Тя не е „развалена“, „лека“ жена... Тя е... необикновенна, силна — велика. Прѣдъ нейното лице той е ничтоженъ, дребнавъ — дребенъ е и цѣлиятъ свѣтъ... Тя стои високо, недостигаема. — Тя искаше да го издигне и него нѣйдѣ високо, дѣто нищо се не чува. Но той нѣма толкози сили... той е слабъ... И вмѣсто това... той я уби, бездушно я уби. Той е прѣ-

стѫпникъ, убийца и... Ще отговоря, той ще трѣбва да търпи своето... наказание...

„Но законитѣ не прѣслѣдватъ такива прѣстѫпления — минава прѣзъ ума му. — За тѣхъ... наказания нѣма...»

И той повдигнѫ глава. Всичко сѣкашъ е замъглевено околъ него. Докривѣва му — и той наново се тръшва расплаканъ въ леглото. „Нѣма, нѣма — безсъзнателно шепти инжинеръть — нѣма, кой да те защити тебъ, моя бѣдна, мила Мишка, нѣма въ тоя свѣтъ законъ, който да защити правата на твоето искренно сърдце.. Защото всички... всички ние сме злодѣи...“

И съ стиснѫти рѫцѣ, свитъ, той си заравя главата по-дълбоко въ възглавницата. Нѣщо, сѣкашъ, хвучи надъ главата му, умътъ му се сдървява. Тъй прѣмалѣлъ той се униса въ страданията си.

Буденъ ли е или спи — и той самъ не знае. Като да е потънѫлъ, да е увиснѫлъ всрѣдъ пространството безъ да разбира, безъ да чувствува нищо наоколо.

„И утрѣ — минава неволно прѣзъ ума му — ще удари първиятъ камбанъ“. Прѣдставя му се, какъ тежкиятъ звънъ ще се разнесе надъ замрѣлия отъ тѫга градъ, какъ ще затупатъ сърдцата, ще се расплачѫтъ всички — всички — за хубавата руса Мишка... А него ще гледатъ съ прѣзрѣние — той не ще може лице да покаже вънъ отъ кѫщи... Ще го прѣзиратъ... И тя умрѣла, а той не ще може да я види... да я види за послѣденъ пѫть... Ще я погребѫтъ и него нѣма да пуснѫтъ дори до нейния гробъ... да поплаче надъ гроба ѝ, защото я обича... защото тя го е обичала и за него... за него е умрѣла... И, потопенъ въ адски мѫки, той ужасно страдае за нея... Боли го, — като да го гризе нѣщо... нѣщо, като вѫгленъ гори сърдцето му...

Незабѣлѣзано Кръстевъ заклюмва, унася се. Всичко се смутолява изъ душата му — той, сѣкашъ, е безсиленъ да чувствува, и като че ли заспива...

„... Ахъ Мишка, Мишка — като да бълнува той — ако сега би ме видѣла... ако би ме рабрала...“

И той като да вижда, че е самъ, чуждъ въ тоя свѣтъ... Притиснѫтъ отъ мѫчителенъ сънь, той не може да се опомни.

... Но той, убиецътъ, нѣма право да тѫжи... защото злодѣйцитѣ не плачѫтъ надъ жертвитѣ си... Тя ако би

го видѣла сега, би се хвърлила върху му — и съ ногти би му извадила очитѣ... да не плаче.

И Кръстевъ се още повече сви.

Въ туй врѣме надъ вратитѣ зачовърка и застърга — мишка. Нейното скърцане все повече и повече се усилва.

Като на сънь инжинерътъ вижда, сѣкашъ, че тя — облѣчена въ бѣло облекло, иде, приближава се къмъ неговитѣ врата ... „Тя, Мишката... иде...“ Той се растреперва и колкото по́-се пробужда, толкова по-ясно чува човърканията на мишката...

Нѣщо се прѣобръща въ него, той се забравя.

„ ...Иде — мисли си — и какво ще иска сега тя отъ менъ?... Азъ ... нали ... защо?... какво... Азъ затворихъ...

И той вече чувствува, какъ всѣки мигъ тя се приближава къмъ него ... Ето сега ще влѣзе...

Мишката продължава да човърка въ тавана.

Въ съня си той скача, открива очи: въ полутъмната стая трѣптятъ лъчитѣ на ламбата. Наоколо глушина, като да се е спотаило всичко отъ страхъ. Само мишката по-силно и по-силно загризва.

Инжинерътъ почувствува мигомъ нѣщо ужасно. Като че ли идятъ при него мъртви, костеливи хора ... Още малко — и ще го нападнятъ ... и тогава ...

„ ... Ами сега?...“ — той не знае самъ, що да стори ... Завъртя плахо очи насамъ-нататъкъ — вратитѣ сж, затворени.

„ ... Мишкитѣ ще прѣгризятъ и ще влѣзятъ“ — сѣкашъ помисли той нечаянно ...

Помѣри да скочи изъ прозореца, но не се рѣши. И той дръпнж шапката си и, замаянъ, исхвръкнж изъ вратата.

Ш.

Запъхтянъ, съ широко отворени плахи очи, той върви бърже-бърже по пустата улица. Изъ загърнятитѣ въ мъгливата плащь на нощьта домове злокобно се е спотаилъ животътъ. Всичко глухо. Тукъ-тамъ се мѣрне свѣщь или фенерь, свѣтлината на които незабѣлѣзано се дави въ мрака. Жива душа се не срѣща тадѣва.

А инжинеръ Кръстевъ сѐ върви. Той като че ли се боии да го не застигне нѣщо — какво, и самъ не знае, само

чувствува, че нѣщо ужасно, страшно го гони. Нѣщо таинственно, могѫщо, което се провира и въ самата му душа, нѣщо необикновенно. Той бѣга. И всичко, което до сега го мѫчеше, като да влѣзе минутно въ него, той го заключи въ себе си . . . Дѣ е тръгнѫлъ, дѣ отива, той не знае.

Далече пѣйдѣ въ жгъла на улицата му се мѣрва свѣтлина, — отворена врата; прѣстѫпва още нѣколко крачки — вижда кръчма. И неволно краката му го понисатъ нататъкъ.

Въ тая малка бѣдна кръчма, си мисли той, никой нѣма да го познае, — не могѫтъ го намѣри въ нея . . . Тя е тъй затънтена . . .

Кръстевъ се приближи и прѣскочи прага, като инстинктивно се наведе: кръчмата бѣ ниска, опушена. Покрай изцапанитѣ маси бѣхѫ насѣдали нѣколко дрипави хора. Едни играѫтъ, други знаменателно погледватъ прѣдъ себе си шишето съ вино. Замъглявени отъ тютюновия димъ, на Кръстева се показахѫ нѣкакъ таинственни, чужди . . . Тѣ го изгледахѫ въпросително, той почувствува тѣхнитѣ погледи, но правѣше усилие надъ себе си да се покаже, че ужъ необръща никакво внимание. Приближи се до една свободна маса, седнѫ и се изви къмъ кръчмаря — възъ-високъ, съ мазни, засукани черни мустаци човѣкъ, съ бѣли фланелени ржкави, по жилетка, на която виси дълъгъ сребъренъ кордонъ.

— Какво обичате? — запита кръчмарьтъ, исправенъ прѣдъ високата камина, гдѣто врѣше голѣмо кафениче.

— Дай . . . . донесъ конякъ — нехайно отговори Кръстевъ, като се мѫчеше да се съвземе, да се опомни.

И още по-странно става въ душата му. Като да живѣе въ други миръ, отдаленъ, отчужденъ отвредъ . . . Тия, които го заобикалятъ, струватъ му се нѣкакъ странни — като че ли сѫ мъртавци . . . Тѣ съ своитѣ блѣдави необръснѫти лица и съдрани дрехи, като да сѫ сѣнки, привидения . . . Като че ли сънува нѣкакъвъ лошъ сънь. . .

— Заповѣдайте. . . — се доближава до него кръчмаринътъ, слагайки отпрѣдъ му табличка съ вода и конякъ.

Инжинеръть машинално издига чашата, гаврътва я въ гърлото си и конякътъ изведнажъ, сѣкашъ, го пробужда; той отваря още по-широко очи.

„ . . . Добъръ конякъ — му минава прѣзъ ума, като се мѫчи да не съгледа другата мисъль: „напий се — полеко ще ти е“...Иска да излъже самъ себе си. — „Добъръ конякътъ. . . оживява те. . .“

И като че ли забравя, що е ставало съ него: само му тежи нѣщо, нѣкакво смътно чувство като че го завладѣва и него го боли, страшно му е. . .

— Ей. . . — дига глава той къмъ кръчмаря, — дай ми де. . . дай ми повече. . . дай ми едно шише. . .

Кръчмарътъ го погледва малко съ недоумѣние, но покорно испълнява заповѣдьта му.

Кръстевъ обръща и втора чаша, и третя. . и сѣкашъ почва да се окопитва, да оживява. Това, що му тежи, като да се растопява и той по-свободно взе да отдъхва.

„Добъръ конякъ. .“ — си казва той машинално.

И инстинктивно гавръща още една чаша, която, сѣкашъ се разлива ей тъй, и въ душата му става леко-леко. . .

Безъ да знае защо, тои искриви уста, като да се усмихне, потегли мустацитѣ си да ги изцеди отъ коняка и погледна доволенъ около себе си. Па нѣщо сѣкашъ повдига ржката му къмъ шишето, и той налива, пие. . .

Станж му легко, душата му се подъема и всичко, що бѣше се попрѣди сгжстило въ нея, неусѣтно се испарява. Мозъкътъ сѣкашъ го обви мракъ и туй, което по-напрѣдъ се обаждаше въ него, незабѣлѣзано замлъкна. Само тамъ, на дъното, въ гърдитѣ му, нѣщо има да гори, та той го гаси съ коняка.

Кръстевъ издигна очи и — стори му се че наврѣдъ всичко е поръсено съ конякъ, неговитѣ капки блѣстжтъ като ялмази, тѣхниятъ блѣсъкъ прѣмрѣжва очитѣ му ослѣпително. Опоенъ, той начева и да се смѣе. . .

Той пакъ навири шишето, та сипа, но чашката едвамъ се подига. Усмихна се побѣдоносно, па завъртѣ и послѣднята глътка.

„Трѣба да се върви. . . въ кжщи“, му хрумва инстинктивно въ главата и сѣкашъ, че страхъ го изби, но неясно нѣкакъ: той нищо не разбра. Засуква си мустака, погледва изподъ вѣжди кръчмарина и изтешко вика: — Хей, кръчмарь, ела тука. . .

Кръчмаринътъ се приближава до него.

— Колко струва? . .

— Имате, каза той, като го погледна — три лева за едно шише конякъ. . .

Кръстевъ бръкна въ долния си джебъ, извади три лева и небрѣжно ги хвърли на масата. Стана и полека се измъкна изъ кръчмата.

Нѣщо като че ли е разбурмило краката му, ржцѣтѣ му — всичкитѣ му кости, та тѣ се угъватъ ту насамъ, ту нататъкъ — разхлабацани; очитѣ му се замжглевили. Политайки ту възъ тази, ту възъ онази страна, той едвамъ върви; струва му се, че кжщитѣ се мѣстятъ, клатучкатъ, сѣкашъ ще паднатъ: фенеритѣ, прозорцитѣ и всичко изъ улицата като че ли върви наспоредъ съ него. . .

Но той не искаше да съзнае въ себе си, че е пиянъ, та се мжчеше да се крѣпи.

IV.

Слѣдъ два часа, ужалянъ, измокренъ, Кръстевъ се дотътра до вкжщи. Влѣзе въ стаята си. Всичко наоколо бѣ тъмно, а тъмно бѣ и въ самата му душа.

Той смътно съзнава, че излъга себе си, прѣмами се: усѣща, че е пиянъ. Но все има въ него нѣйдѣ трезво, което му казва нѣщо, що той недочува, ала все пакъ го чувствува, — казва му че е виновенъ . . .

„Мишка, Мишка, — като да се съвзема въ ума му несъзнателно — ахъ, ако ме видишъ сега. . . напихъ се, Мишка. . . пиянъ съмъ. . .“

И всичко, сѣкашъ, се завъртя край него. Той полѣтѣ, улови се о креватя и нѣщо като че го напънж, като че се повдигнж отъ стомаха му: наченж да бълва. Очитѣ му се кокорятъ повече и той, сѣкашъ, вижда наоколо само мишки. . . Събиратъ се тѣ да ядатъ това, което изригватъ устата му. . . И ето ги много, по цѣлия подъ се разиграли, мишки, мишки, мишки. . . малки, голѣми, прѣскачатъ се, извиватъ своитѣ дълги опашки. . . гледатъ го. . .

Той истръпва — пада въ креватя. Да ги не гледа — затваря очи. . . Но ето че тамъ отъ нѣйдѣ изъ тъмнината, излизатъ голѣми пълхове. . . Ето я. . . ето и Мина — Мишка — една такава голѣма: хемъ бѣла, хемъ руса и пепелява мишка. Тя разбутва всичкитѣ и бавно се доближава до него — очитѣ ѝ свѣтятъ, страшно се кокори, па. . . издига се, хвърля се на краката му, на гърдитѣ му: впива нокти въ тѣхъ. И забива ги, все повече ги забива. Започва да тече кръвь. . . той умира отъ болесть. Край него заобикаля съ блѣснжли очи единъ плъхъ — туй е Докторъ Наумовъ — мисли си той — черъ плъхъ. . . до него други. . . трети, съ дълги опашки, съ блѣснжли очи, съ продълговати

муцунки, изъ които се подаватъ малкитѣ имъ остри зѫби... заядатъ го всички. . .

Въ туй врѣме на тавана мишката пакъ загризва. Кръстевъ чува нейното стъргане като на сънь — и обръща глава; счува му се че тукъ, тамъ, на тази страна, на онази, навредъ човъркатъ мишки. . . хвърлятъ се къмъ него и ето ги като мраве по столоветѣ, по леглото, по масата — навредъ подскачатъ, гледатъ го — всички извили глави и все на него налитатъ. . . Тѣ вече гризѫтъ тѣлото му, хрускатъ коститѣ му: ще влѣзѫтъ въ него, въ самата му душа. Той се свива на кълбо отъ болки и страхъ. Ала мишкитѣ се провиратъ, проядатъ му корема и наскачватъ изъ него, сѣкашъ, че ли е хрѣлупа. Прѣгризватъ му ребрата и ето че една навожда малката си муцунка вече и къмъ сърдцето му. . . Заяда, дърпа едно по едно късче отъ него, ръфа го. сдъвкано го изплюва. . . другитѣ го ръфатъ и сѫщо го изплюватъ. . . и той гледа тѣзи парчета и всѣко отъ тѣхъ захваща да го боли. . . Сърдцето му е вече проѣдено и черна кръвь блика, излива се отъ него. . . и той вече слабѣе-слабѣе. А мишкитѣ се къпѫтъ въ локьитѣ на кръвьта му. Той си стиска рѫцѣтѣ — гърчи се отъ болки. Цѣлъ е проѣденъ — останѫлъ е само мозъкътъ. . . Но ето вече мишкитѣ се хвърлятъ и къмъ главата му — една загризва при слѣпото му око, иде и друга. . . захващатъ да гризѫтъ черепа му и той чувствува, какъ прѣгризватъ вече костьта — какъ тя отънява, пращи, сѣкашъ че съ трионъ я рѣжѫтъ... Вече мишката издига прѣдния си кракъ и бутва горнята часть на главата му — тя пада на земята, като кратуна... мишкитѣ подскачатъ къмъ него. . . и ето на търкало се нареждатъ и захващатъ да ядѫтъ мозъка му. А мозъкътъ му е бѣлъ, смотанъ като надути черва, тлъстъ; тѣ отварятъ колкото могѫтъ малкитѣ си уста и лапатъ мазния му мозъкъ. . . Задавятъ се, раздърпватъ го — ей повличатъ го по пода. . . разцапва се. . . И вече черепътъ му е празенъ и въ него наскачватъ мишки една върху друга. . .

„Азъ вече съмъ умрѣлъ—му минава прѣзъ ума — азъ нѣмамъ мозъкъ, цѣлото ми тѣло е продънено. . . и нѣма... не усѣщамъ вѣче нищо“.

А въ сѫщность той чувствува страшни болки. И, обезумѣлъ отъ ужасъ, Кръстевъ дига рѫка да удари една мишка; но юмрукътъ му съ сила хлътва въ меката постеля, попръскана отъ нечистотиитѣ на бълването. Мокротата го сѣпва.

„Попръскахъ се съ мозъка си...“ минава му прѣзъ ума.

И той скача, отваря широко очитѣ си, цѣлъ настръхналъ.

Първитѣ блѣдави лъчи на деня, които се премъкваха прѣзъ чернитѣ дебели облаци, трептѣха въ прозорцитѣ. Въ стаята още неясно се очертаватъ прѣдметитѣ.

Той още не може да се опомни.

Инстинктивно снема отъ стѣната висящия револверъ и съ натегнала глава се връща пакъ къмъ леглото.

„Само да има смѣлость нѣкой да се доближи“ и той се простира на креватя, като стиска револвера: — всички като мухи ще прѣчукамъ. . .“

И, уморенъ, отпуща пакъ глава върху възглавницата. Иска му се да увѣри самъ себе си, че той е подплашилъ вече мишкитѣ — тѣ нѣма да посмѣятъ вече да прѣстѫпятъ. Но услушва се — на тавана мишката пакъ продължава да гризе.

И, запъхтянъ, настръхналъ, съ растреперана ржка, той издига револвера, обтѣга кондака.

Мигомъ огненъ езикъ се показа отъ устата на оржието и се изгуби въ облакъ миризливъ пушъкъ. Единъ силенъ гръмъ растърси наоколо, а на тавана се зачу плачливо цвърчене.

Кръстевъ се сепна. Стори му се, че направи нѣщо рѣшително, уби. . . „Прѣстѫпникъ. . . убийца. . .“ му минава прѣзъ ума. Скача отъ креватя, дръпва си шапката и тичешкомъ, съ силно раступано сърдце, избѣгва навънъ. . .

V.

Небето се продираше. Мъгливиятъ день вече проясняваше запустѣлитѣ улици. Тукъ-тамъ се мѣрне нѣкой ранобуденъ работникъ, стѫпкитѣ на когото сурово заглъхватъ изъ околната глушина. А нѣйдѣ шумно затракатъ кепенци — отварятъ дюгенитѣ. . .

Кръстевъ бѣгаше. Той искаше да върви, да побѣгне, да отпѫтува надалечъ-надалечъ — да се спаси.

Като да го гонѣше нѣщо.

И незабѣлѣзано той се изстѫпи на брѣга на морето. Деньтъ като да се огледваше плахо въ морскитѣ вълни, които, свѣтнали, игриво се гонѣха къмъ брѣга. На Кръстева му се струва, че тамъ далечъ, на воля, всрѣдъ ширинитѣ

на морето, което се губи изъ хоризонта, е спасението, тамъ той ще може да отдъхне свободно, да се отърве . . .

Параходнията ревъ, който истрѣщява наоколо, сѣкашъ, го пробужда и той машинално се приближава до лодкитѣ на пристанището.

— Хайде, качвай се, че тръгва — не можемъ го стигнѫ. . каза каикчията, като го погледнѫ повелително.

Той, безъ да знае защо, се покорява и влиза въ лодката. Завъртяватъ лопатитѣ.

Стигватъ. Ето парахода. Той се подема по стълбата нагорѣ. Исправенъ на кувертата, вѣтърътъ го брули, а той сѣкашъ, се е отпуснѫлъ — и иска да лети, да плува. . .

Той чувствува, че заминава, и нѣкакво странно чувство облада душата му.

Параходътъ изсвири още веднажъ, обърнѫ носъ напрѣдъ и бодро зацѣпи синитѣ води. Градътъ се губѣше задъ легкитѣ му кълба димъ.

ПѢСНИ.

Отъ **Ив. Ст. Андрейчинъ.**

1.

* * *

Азъ любѣхъ те горещо и безумно,
Но ти студена бѣ къмъ менъ —
Ти други любѣше — и азъ безшумно
Се скрихъ нещастенъ и смутенъ.

*

Години минжхж. Азъ страдахъ много,
Но друга не познахъ въ свѣта . . .
Сждбата бѣ къмъ мене много строга,
И зла къмъ менъ бѣ любовьта.

*

И днесь изново цъфнжла те срѣщамъ.
Но вечъ убитъ съмъ и студенъ, —
А въ тебъ любовь безумна и гореща
Сега е пламнжла къмъ менъ.

2.

* * *

Ти още си дѣте, момиче чернооко,
А гледашъ ме катъ възрастна жена . . .
Дали сж паднжли въ душата ти дълбоко
Отъ земния съблазнъ злокобни семена?

*

Въ чертитѣ ти, тъй хубави и мили,
Умора се чете... нимà е отъ развратъ?
Гаснжтъ ли безумно твойтѣ млади сили
Отъ лѣпкавата каль на тоя свѣтски адъ?

*

Ти бѣдно си, а въ хубава прѣмѣна
Прикривашъ формички безврѣменно развити...

Дали си туй добила чрѣзъ размѣна
Съ тѣлото си... срѣщу милувки ядовити?

*

Мълчишъ и само хитро се подсмивашъ...
Ахъ, съ тоя смѣхъ въ душата ми дълбоко
Печални, грозни мисли ти разливашъ
За днешния развратъ, момиче чернооко...

3.

* * *

Не се сърди, не му натяквай:
Той пакъ те люби, пакъ е твой
И вѣчно ще живѣй съсъ тебе, —
Почита брачния покой.

*

Задирвалъ билъ женитѣ много,
Не стигашъ му самичка ти...
Вечъ свързанъ съ тебъ, нима̀ му трѣбва
Да сгледва чуждитѣ жени?

*

Ти чиста си и не разбирашъ,
Че боленъ е душевно той;
Ти любишъ го и искашъ вѣчно
При тебъ да е, да бѫде твой.

*

Разбирамъ те; но ти си здрава,
А пъкъ свѣтътъ е боленъ днесь —
И той е боленъ безнадежно;
Не знае срамъ, не знае честь...

*

Вечъ всичко днесь е изродено —
Семейство нѣма, нѣма бракъ...
Животътъ ка̀ленъ е, и всичко
Забулено е съ леденъ мракъ...

*

Звѣзда си ти въвъ тъмнината;
Посрѣдъ изгнили трупове
Ти здрава си — но мощь ти липсва
Да прѣобръщашъ свѣтове.

*

Тогась мълчи... и ако можешъ,
Въ калта и ти се потопи —

Стани и ти душевно болна.
По общий пѫть и ти тръгни.

*

Не можешъ? Да,... не искашъ кална
Катъ всичкитѣ да станешъ ти.
А за раздѣла и не мислишъ.
Додѣ любовь въвъ тебъ гори.

*

Тогасъ мълчи... Не му натяквай:
Той пакъ те люби, пакъ е твой
И вѣчно съ тебе ще живѣе.
Но... боленъ е душевно той!

4.

Прѣзъ есеньта.

Излизамъ отъ дома. Сега е есень.
Мъглитѣ вредъ пълзѫтъ и дребенъ дъждъ роси,
По пѫтя каль. Не чуй се птича пѣсень,
И ничии уста усмивка не краси.

*

Незнайна мѫка днесь притиска ми душата...
Най-милий споменъ мой навѣва ми тѫга,
И сѣкашъ радость вече нѣма на земята,
И нѣма въ тоя свѣтъ за никого блага.

*

Кѫдѣто да погледнѫ — всѫду локви, тиня...
Наоколо гъмжѫтъ човѣшки сѫщества,
Но сѣкашъ всички тѣ живѣѫтъ въ пустиня,
Несвързани съ любовь, несбрани въ общества...

*

Противно ми е всичко... Въ тоя часъ
На себе си дори съмъ азъ сърдитъ...
Омразна ми е днесь най-скѫпата ми страсть,
Отъ глетчеръ въ планинитѣ по̀ съмъ мразовитъ.

*

Прѣзъ тия дни ужасни, нетърпими
Азъ всичко на свѣта съсъ радость бихъ отдалъ,
Да бѫде пролѣть, лѣто.. че-дори безбройни зими
Но само есень не съсъ тазъ противна каль!

Срѣща.

(*Варианть*).

По пѫтя си върви, момиче дяволито,
Съсъ менъ се не заядай —
Да почнешъ съ мене ти любовни слободии
Съвсѣмъ се и не надай.

*

Не съмъ свободенъ азъ катъ тѣзи господари
Да мислѭ за закачки:
Когото нуждата притиска най-ужасно,
Не знае той играчки.

*

Дома и майка ми, и малкитѣ ми братя
Очакватъ хлѣбецъ всички —
За менъ ли е сега катъ другитѣ да следвамъ
Моминскитѣ очички?

*

Я хайде, моме ти, върви си мирно въ пѫтя,
На други се усмихвай,
И мене — простия, неволния работникъ —
Напусто не залисвай.

АУГУСТЪ СТРИНДБЕРГЪ.

Литературенъ портретъ

Отъ Ив. Ст. Андрейчинъ.

I.

Швеция не е отъ първостепеннитѣ държави, нито езикътъ на нейния народъ е отъ много распространенитѣ. Обаче, надали има жгълче въ Европа, кждѣто да не познаватъ произведенията на Стриндберга и да нѣматъ прѣведено поне едно отъ неговитѣ произведения. И това не е чудно. Между многото видни писатели на сегашния вѣкъ той е единъ отъ най-интереснитѣ. Освѣнъ ония качества на неговото писателство, които ще се поменжтъ въ тоя очеркъ, той обръща внимание вече по това, дѣто нѣколко негови съчинения сж прѣтърпѣли публично изгаряние — нѣколко вѣка слѣдъ испанската инквизиция!

Августъ Стриндбергъ е роденъ въ Стокхолмъ прѣди петдесеть години. Той е отъ старъ търговски родъ. Баща му на младини е билъ отъ първитѣ едри търговци, билъ е сроденъ съ царския дворъ и се е считалъ за аристократъ. Ала слѣдъ като е пропаднжлъ материално и се е оженилъ за една проста слугиня, неговитѣ роднини сж го оставили, и той е попаднжлъ въ друга среда. Стриндбергъ е започнжлъ своя животъ въ тая среда съ смѣсено родство и съ вродени наклонности отъ два различни обществени слоя. Съ това се обясняватъ много отъ неговитѣ възгледи и чудноватости.

Какво дѣтинство е прѣкаралъ Стриндбергъ, узнаваме отъ романа му „Синъ на слугиня“. Този романъ, както повечето отъ неговитѣ произведения, е почти автобиография. Домътъ на неговитѣ родители е билъ цѣлъ адъ. Грубости, бой, псувни. . . и нито една милувка, нито едно свѣсно загрижване за бждщето на нещастното дѣте. И което е особенно важно, то е именно това, дѣто родителитѣ на Стриндберга не правятъ изключение — семейства като тѣхното се срѣщатъ на всѣка крачка въ Швеция. Не по-добрѣ въс-

китавать и въ училищата, които Стриндбергъ описва се толкова майсторски, колкото и беспощадно. Шведскитѣ учители сж хора като всичкитѣ хора, но постжпватъ тъй, щото изглеждатъ като сжщински изроди. И въ училището се подготвятъ бждещи граждани съ бой, ругателства и тласканици. . . И ако бждещиятъ писатель не е станжлъ идиотъ като повечето ученици, той дължи това на самообразованието, подъ чиято омайна мощь е попаднжлъ твърдѣ отрано. Той започнжлъ да смѣта за причини на всички злини невѣжеството, и вѣрата му въ просвѣщението го е накарала търпѣливо да прѣнася всички несгоди на училищната система, само да се докопа веднжжъ до университета, когото той е смѣталъ като храмъ на най-високата наука. И можете да си прѣдставите, какво е било неговото разомайване, когато и тамъ е намѣрилъ сжщото формално отношение къмъ науката и въспитанието, както навсѣкждѣ. И тамъ професоритѣ нѣмали нито особени дарования, нито особени знания. Тѣ се отличавали само. . . съ своята жадность къмъ трупане на богатства. При това още въ университета е нѣмало добрѣ уредена библиотека, та и самообразованието на студентитѣ е куцало. А Стриндбергъ е билъ още по-лошо поставенъ поради оскждднитѣ си материални срѣдства. И той на нѣколко пжти е напущалъ университета и е отивалъ да печели, слѣдъ което пакъ се е връщалъ да довършва. Между многото занятия, съ които си е искарвалъ хлѣба, той е билъ малко врѣме и основенъ учитель. И въ романа му още единъ пжть четемъ за хубоститѣ на народната школа, ала сега вече отъ „учителско“ гледище.

И съ женитѣ Стриндбергъ се запозналъ твърдѣ отрано. Школниятъ животъ е мѣсто, кждѣто дѣцата научватъ едно отъ друго всичкитѣ видове пороци. Глупавата въспитателна система и невѣжеството на учителитѣ само спомагатъ за расширение на тѣзи пороци. Попаднжлъ между покварени дѣца, Стриндбергъ още отъ дѣтинство е добилъ опако понятие за половия животъ. Когато станжлъ студентъ, слѣдъ нѣколко семестра той замѣнилъ естественнитѣ науки съ филологията и се посветилъ на изучване живитѣ езици, между които спадалъ и италиянскиятъ. И професоритѣ често давали за разборъ и прѣводъ откжслеци отъ Бокачиевия „Декамеронъ“. Който познава тази книга, изведнжжъ ще си помисли заедно съ Стриндберга: „Чуденъ учебникъ! Въ това съчинение хо-

рата откровенно се поучаватъ да живѣятъ безъ стѣснение. То е пълно съ подигравки къмъ мжжетѣ, чиито жени ги мамятъ на всѣка крачка! Впрочемъ, по такава книга е весело да се учишъ! . .“ Не е чудно слѣдъ това, че отъ Бокачио той не е добилъ нищо друго, освѣнъ едно пламване на похотливи желания. И Стриндбергъ самъ разказва, че тогава е ималъ въ едно и сжщо врѣме три различни увлечения. Едното е висше, чисто, свято, придружено съ брачни намѣрения и съ желание за „чисто и непорочно легло. . .“ Другото е отъ рода на лекитѣ интрижки съ нѣкоя слугиня или продавачка. И най-послѣ едно общо увлечение подиръ жрицитѣ на свободната любовь — всичкитѣ ония русокоси, чернооки, червенокоси. . . които не пораждатъ никакви илюзии. Първата му любовница — една млада слугиня въ второстепенна гостинница — му позволила всичко, освѣнъ едно. Зарадъ нея той минавалъ прѣзъ прозорци, сражавалъ се съ кжщни кучета, кжсалъ си дрѣхитѣ по гвоздеи въ тъмнината — ала сé пакъ главното нѣщо не постигнжлъ. А такава несполука за човѣкъ, чийто учитель е Бокачио, е твърдѣ неприятна. Слѣдъ като прѣкратилъ своитѣ скитания подиръ тази слугиня, Стриндбергъ вече ималъ едно не твърдѣ похвално мнѣние за женитѣ.

Тѣзи свѣдѣния изъ живота на писателя обясняватъ много негови литературни качества. Тъкмо въ оная възрасть, когато се добива мировъзрѣние, Стриндбергъ съглежда цѣлъ редъ недостатъци и груби лъжи навредъ: и въ държавния строй, и въ възпитателното дѣло, и въ религията. . . и въ хората изобщо, и въ женитѣ поотдѣлно. По природа скептикъ и подозрителенъ, съ трезвенъ и испитателенъ умъ, който не търпи нищо безъ провѣряване, бждщиятъ писатель се усъмни въ благотворностьта на цѣлата съврѣменна култура, и това вече опрѣдѣли боята на неговата обществена дѣятелность.

Той бѣше съ рдѣки способности и всичко изучаваше съ нечувана бързина. Когато се залови съ новитѣ езици, той имаше вече отлични познания по естественнитѣ науки. А когато по езикознанието достигнж дотамъ, че го смѣтахж вече за единъ отъ първитѣ познавачи на всесвѣтната литература, той захвърли филологията и станж медикъ. Ала щомъ си състави самостоятелно мнѣние за медицинската наука, той истинж къмъ нея и погърси друго нѣщо. Въ дѣтинство

мечтаеше да стане проповѣдникъ, но това исчезнѫ заедно съ неговата религиозность. Тогава той пожела да стане актйоръ, за да проповѣдва отъ сцената великитѣ истини и да владѣе надъ умоветѣ съ живо, горещо слово. Обаче, когато излѣзе на конкурсъ, той пропадна въ ролята на Карла Моора и Люцидора, и му отказахѫ. Това бѣше голѣмо унижение и той съ гнѣвъ помисли: „Потрайте малко! Скоро ще играете по моята свирка!“ Тогава написа една комедия, па я даде на театралната дирекция. Намѣрихѫ я за не твърдѣ добра и не я приехѫ. Ала драматическиятъ писатель Хедбергъ се заинтересува за Стриндберга и го убѣди да се върне въ университета, за да довърши образованието си.

И той стоя още година и половина въ университета. Но не се занимаваше съ онния прѣдмети, отъ които трѣбваше да държи испитъ, а съ съвсѣмъ друго. За това и пропадна. Обаче, отъ друга страна той успѣ да прочете много съчинения по философията, историята и естетиката, изучи Шекспира, Лесинга, Гете, — и на всичко отгорѣ написа три трагедии. Той втори пѫть слѣдъ това се яви на испитъ и втори пѫть пропадна, но сега вече несправедливо. Скѫсахѫ го поради неговото свободомислие. И той за винѫги напусна университета. Ако това не бѣше се случило, Стриндбергъ, може би, щѣше да стане докторъ, или химикъ, и свѣтътъ щѣше да изгуби единъ отъ най-силнитѣ и най-беспощаднитѣ списатели.

Слѣдъ това цѣли три години Стриндбергъ прѣкара най-лошавъ животъ. За хлѣба само той трѣбваше да пише въ най-дребни вѣстници всѣкакви глупости. Той не можа̀ да напише нищо по-сериозно, и това породи съмнѣние въ душата му. Съ отчаяние той залавяше ту едно, ту друго — изново искаше да стане актйоръ, изново учителствува, дори станѫ и телеграфистъ. . . Въ това врѣме той сериозно и систематически изучваше философията, и възъ нея отгорѣ . . . китайския езикъ! Слѣдъ година врѣме свободно четѣше по китайски и състави каталогъ на китайскитѣ книги въ царската библиотека, поради което му дадохѫ мѣсто въ сѫщата библиотека. Въ сѫщото врѣме сериознитѣ списания обърнѫхѫ внимание на неговитѣ раскази, насърдчихѫ го и му отворихѫ пѫть. Той се укрили, повѣрва въ своитѣ сили и сложи начало на своята истинска писателска дѣятелность съ романа си „Червената стая“.

Отъ тогава той започнѫ да пише редовно и създаде много дивни произведения.

II

Стриндбергъ е отъ рода на мѫчителнитѣ писатели. Да четешъ неговитѣ произведения не е забава, нито почивка. Художественното наслаждение, получено отъ четенето имъ, е винѫги смѣсено съ тягостни чувства. Особено сѫ мѫчителни по-послѣднитѣ му произведения. Тѣ сѫ дотолкова ядовити и жлъчно-песимистични, щото оставятъ едно безутѣшно впечатление. Нѣма нито едно негово произведение, което да не възбужда у четеца хиляди мисли, хиляди желания, хиляди съмнѣния.

Той всичко пише съ една луда страстность. Той не взема перото, защото го сърбятъ пръститѣ, а защото иска да прѣдаде на свѣта чрѣзъ книгата онова, което кипи въ сърдцето и душата му. Да бѣше писалъ творенията си съ кръвьта на собственото си сърдце, надали щѣхѫ да бѫдатъ по-убийствени и по-поразителни. Когато четешъ неговитѣ описания и неговитѣ сцени, ти се усѣщашъ всецѣло въ властьта на автора. Може да не ти се харесватъ мислитѣ и идеитѣ, които прокарва, но ти не можешъ да захвърлишъ произведението — то е интересно за тебе, отъ какъвто щешъ общественъ слой и да произлизашъ. Мислитѣ, които то поражда въ тебе, не бихѫ те оставили на спокойствие, додѣто ги не исчерпишъ до край.

Откровенностьта и нестеснението на Стриндберга нѣматъ граници. Въ това отношение дори Жанъ-Жакъ-Русо не търпи сравнение съ него. Той се не свѣни отъ нищо и всѣко дѣйствие нарича по име. Неговитѣ произведения сѫ цѣлъ редъ сѫщински подвизи на ума, на знанието, на даровитостьта; цѣлъ редъ мѫжественни и бескористни опити за изтръгване на мислящето человѣчество отъ омагйосания крѫгъ на жизненнитѣ условности и прѣдразсѫдъци. Но въ сѫщото врѣме тѣ сѫ цѣлъ редъ отъ нечувани литературни скандали, отъ чисто лудешки избухвания въ жестоката борба и отъ небивала откровенность, която достига до цинизъмъ. Поради тѣзи качества на произведенията му, името на Стриндберга се произнася съ голѣма прѣпазливость въ великосвѣтскитѣ салони, кѫдѣто се счита за неприлично да се говори за нѣща, които безъ никакво стѣснение се вършатъ насамѣ. За лицемѣрнитѣ поклонници на скромностьта Стриндбергъ е

лудъ, каленъ, грубъ и безобразенъ. Но неговитѣ книги се четѫтъ съ най-голѣма жадность отъ сѫщитѣ ония, които го наричатъ съ тѣзи имена. Автора даватъ подъ сѫдъ, твореният му горѫтъ по стъгдитѣ на Стокхолмъ, Берлинъ и Виена, но неговитѣ мисли слѣдѫтъ съ най-голѣма напрегнатость.

За да се види докѫдѣ отива тази откровенность, нѣма нужда да се чете *най-ужасното* му произведение „Исповѣдь на единъ лудъ“. Доста е да се прочетѫтъ ония мѣста на поменатия му романъ »Синъ на слугиня“, кѫдѣто се описватъ ония пороци, на които се отдаватъ ученицитѣ на шведскитѣ школи. Па дори помѣстената въ тая книга на Мисъль комедия «Игра съ огъня“ ни показва, какво може да се очаква по този пѫть отъ единъ писатель като Стриндберга.

И въ своитѣ научни разсѫждения той е сѣ тъй безцеремоненъ до грубость и остъръ до пълно неприличие. Това негово качество става много цѣнно като се знае, че и критици и читатели признаватъ Стриндберга за правдивъ до нѣмай-кѫдѣ и непрѣклоненъ въ своитѣ убѣждения.

Неговата борба е страстна до полуда, а неговитѣ убѣждения сѫ грандиозни. Посрѣдствомъ пѣсень, разказъ и драма, посрѣдствомъ журнални статии и научни трудове той нанася жестоки удари на традиционното въ всичкитѣ области на живота. Съ еднаква умраза и съ жестока ирония той описва недостатъцитѣ на съврѣменния държавенъ строй, на семейството, на религията и съ особенна любовь растваря язвитѣ на човѣшката душа, като не знае граници на страстното самоизобличение. Той се рови чакъ въ дълбочината на онова падание, на което е способенъ човѣкъ, кога — като измѣни на себе си — се покланя на недостойно божество. Неговата основна тема е винѫги една и сѫща: нравственната борба у мѫжа и жената.

Всичкитѣ му произведения сѫ прѣднамѣрени. Съ цѣль романъ ли излиза или съ отдѣлни очерци, той винѫги го прави за да докаже нѣщо или нѣщо да обори.

Съ сборника си Utopier i Verkligheten (Утопии на дѣйствителността) той се изказва по социалния въпросъ. Четиритѣ расказа на този сборникъ сѫ пълни съ вѣра въ това, че работническата борба може да се разрѣши и да се осѫществи въ духа на социализма. Но въ тѣхъ ясно испъква неговиятъ особенъ мирогледъ. Сѫжденията му сѫ крайно ос-

три и смѣли, ала досущъ хуманни. Съ особенно прѣзрѣние той рисува уцѣлѣлата въ человѣчеството склонность къмъ жестокость, останѫла отъ варварскитѣ врѣмена. Той обича борбата на човѣка съ природата за подобрѣние на земния животъ. Споредъ него такава борба е проявление на човѣшкия умъ и достоинство, и нищо нѣма по-привлекателно отъ нея, защото да се противишъ на злото, на лошитѣ инстинкти и останѫлия въ човѣка *звѣръ* ще рече да се боришъ съ природата. Но борбата на човѣкъ съ човѣкъ му е противна въ всичкитѣ ѝ проявления. Въ природата се съглежда най-беспощадна борба за сѫществувание у най-нискитѣ прѣдставители на животния миръ. За това и борбата на човѣкъ съ човѣкъ е наслѣдствено звѣрство, което само унижава хората.

Войната той мрази и прѣзира. Послѣдниятъ расказъ отъ този сборникъ е посветенъ ней. Въ него е описано тъй масторски това отвратително зло, щото впечатлението е едно отъ най-поразителнитѣ.

Съ своя сборникъ Giftas (Женидби) Стриндбергъ разглежда брачния въпросъ. Въ дванайсеть расказа той правдиво и просто рисува ония разочарования, които неизбѣжно очакватъ човѣка по жизнения пѫть на семейния животъ. Жената, отъ начало въздушно поетическо създание, се обръща на дребнава и дотеглива домакиня въ кѫщата и майка на семейство. Щастливото настроение на влюбената двойка прѣди брака става на отвратителни кавги, които унижаватъ душата, потънѫла въ материални грижи за незнаенъ и безполезенъ животъ. И всичко това писательтъ рисува просто, наивно и убѣдително.

Въпросътъ за брака, за семейството у Стриндберга е свързанъ съ женския въпросъ. На него той гледа като на най-голѣма дивотия, основана на неразбирание човѣшката природа. „На женския въпросъ — казва той въ прѣдисловието на Giftas — придаватъ излишно значение затова, защото такъвъ въпросъ се отнася само за женитѣ отъ привилегированитѣ съсловия, а за женитѣ на работницитѣ досущъ е немислимъ“. Той е убѣденъ, че всичкитѣ неволи на съврѣменната жена отъ културнитѣ класи на обществото зависѫтъ отъ нейното опако и лошо въспитание. Той е съгласенъ, че мѫжътъ и жената трѣбва да иматъ безъ друго еднакво общо образование, еднакво трезвенно прѣдставление за живота, еднакви права на труда — додѣто нѣматъ дѣца —

и еднакви права за уважение, когато обстоятелствата принудятъ жената да се отдаде на грижитѣ за кѫщата и дѣцата. Но да се иска повече отъ това, споредъ него, е цѣла глупость, която могатъ да гонятъ женитѣ на културнитѣ класи и която е непозната на женитѣ отъ работното съсловие.

Борбата на Стриндберга по женския въпросъ надминава всичко по своята беспощадность и жестокость. За да се разбератъ добрѣ подбудителнитѣ й причини, трѣбва да се знае положението на този въпросъ по онова врѣме въ Швеция. Въ скандинавскитѣ страни въ името на женскитѣ права се започна гонение срѣщу мѫжетѣ, които рисуваха като по-долни въ всѣко отношение — и въ нравственно, и въ духовно. Тѣзи емансипатори и емансипаторки, като Амалия Скрамъ, възбудиха негодованне съ своитѣ неоправдани претенции. Стриндбергъ бѣше започналъ своето писателство съ идеализиране на скандинавската жена, и изведнѫжъ искриви въ съвсѣмъ противоположна страна. Въ неговата страстна и беспощадна борба противъ жената се съглежда, освѣнъ идейното разочарование и психологическата подплата, още и нѣкаква тежка испитня въ живота. Първитѣ си стрѣли той хвърли чрѣзъ драматическата трилогия „Баща“, „Госпожица Юлия“ и «Заимодавци“. И въ тритѣ той рисува жената като исчадие на ада, което въплощава въ себе си силата и омайността на злото върху душата на човѣка. Въ това отношение той е още по-силенъ и по-поразителенъ въ по-къснитѣ си произведения — особено въ своя романъ „Исповѣдь на единъ лудъ“. Тамъ жената не е прѣдставена като жалко сѫщество, заробено отъ живота и дребнавостьта, а като нѣкакво апокалиптическо чудовище, което иска да прави зло и има за това безбройни срѣдства. Героинята на романа по особенъ начинъ измѣнява на своя мѫжъ. Злото, което причинява на съпруга си, който я люби безумно, не е инстинктивно, а прѣднамѣрено. Въ нея се явява една истънчена натура. Тя се мѫчи да покаже цѣната на своята любовь тъкмо тогава, когато се готви да измѣни на своя другарь. Лъжата заради нея не е жалко човѣшко срѣдство за оправдание, а мощно орѫдие на дявола, употрѣбено за уголѣмяване страданията на жертвата. Всичко въ нея — отъ студената й и беспощадна хубость, съ всичкитѣ й прѣсмѣтнати и прѣтеглени омайности, па дори до най-прѣфинените потрѣбности на жестокото й сърдце — я

прави не жива, а създадено отъ болна фантазия разрушително божество. Като четете този романъ, вий непрѣмѣнно отождествявате героя на книгата съ автора и безъ да щете вниквате въ неговото душевно състояние, описано съ такава сила, щото впечатлението отъ прочитае едно отъ най-редкитѣ по своята поразителность и страстность.

Както виждате, отъ женския въпросъ Стриндбергъ просто минава къмъ жената като субектъ. И той рисува нейния физически, умственъ и нравственъ миръ по такъвъ начинъ, щото прѣдъ четеца изведнажъ испъква единъ истински „врагъ на женитѣ“, единъ убѣденъ неприятель на цѣла половина отъ человѣчеството. Въ поменатия вече романъ и въ другъ единъ, озаглавенъ „I havspandet“ (Въ бездната) всѣка страница произвежда най-тягостно впечатление. Въ тѣзи двѣ книги описанията на женскитѣ пороци сж просто кощунственни. Когато стигнемъ края и затворимъ книгата, ний се усѣщаме измажени, и въ душата ни се поражда нѣкакво озлобление противъ автора. Но за голѣмо съжаление, ний се сърдимъ Стриндбергу за това, дѣто съ силата на своя талантъ ни растваря миръ, въ когото не можемъ да надникнемъ безъ ужасъ и отвръщение. И като си помислимъ, че авторътъ не може да се обвини въ лъжа и притворство, ний започваме да се сърдимъ на цѣлия свѣтъ, па дори и на себе си.

По-послѣ Стриндбергъ започва да гледа на борбата за животъ като на борба между мозъци, отъ които надвива най-силниятъ. Той расширява своята обична тема, като прѣминава отъ отношенията между мажа и жената въ любовьта и брака къмъ общочовѣшки отношения. И въ романитѣ си „Въ бездната“ и „Чандала“ той поставя срѣщу грубата сила, традицията и опита на проститѣ хора, умственната мощь на интелигентния човѣкъ. За да направи мисъльта си по-испъкнажла, той рисува своя интелигентенъ герой съ непривлекателна, изнѣжена външность; той го поставя въ смѣшно положение като страхливецъ посрѣдъ добродушни, мажественни моряци. И сѐ пакъ неговитѣ симпатии сж къмъ интелигентния, чиято побѣда надъ моряцитѣ той особно подчертава. Това е въ първия романъ — „Въ бездната“, който е едно отъ най-забѣлѣжителнитѣ му произведения. Въ „Чандала“ той отива още по-далече по този пжть. Въ този романъ той просто с ъ з д а в а цѣла каста отъ нисши сжщества. Романътъ е написанъ донѣкждѣ като прикаска. Дѣйствието

му се извършва въ XVI-ия вѣкъ. Единъ ученъ професоръ се издига високо надъ обикновеннитѣ смъртни по своя духъ и по своитѣ знания, но въ сѫщото врѣме сѫдбоносно заплита живота си съ „ниско“ сѫщество, съ единъ циганинъ, който въплощава тѫпоумието и низостьта — силитѣ на тълпата. Професорътъ му се подчинява, защото е тръгналъ слѣдъ минутно ниско влечение къмъ сестрата на този циганинъ, която се описва като нисше сѫщество въ всѣко отношение. При всичкото си отвръщение къмъ нея и къмъ брата и той трѣбва да имъ слугува, додѣто изново сполучва да завладѣе чрѣзъ правда и неправда унизителното зло. Професорътъ счита за освобождающе добро всичко, което му помага да се избави отъ унижение. Той съ хитрина надвива и убива циганина и прѣзъ настанѫлото за него спокойствие той се прѣдава на размишления, като изучва индийскитѣ закони на Ману и тамъ намира постановленията за кастата на париитѣ „чандала“. Тѣзи постановления задоволяватъ професора. Борбата на „висшия“ човѣкъ съ „нисшия“ се символизира за Стриндберга като борба между инстинкта и духа. Въ лицето на „чандала“ той бичува инстинкта, както въ жената изобличава тържеството на нискитѣ влечения въ човѣшката душа.

Въ двѣ отъ първитѣ произведения на Стриндберга липсва неговата болезненна раздразителность и жлъчна песимистичность. И въ тѣхъ той не рисува живота прѣзъ очилата на идеалиститѣ, но въ всѣки случай е много по-спокоенъ и по-сдържанъ. Въ тѣзи двѣ произведения той описва живота на проститѣ рибари, които живѣятъ въ източнитѣ страни на Швеция, покрай морскитѣ подмоли. Едното е очерки подъ общо заглавие „Живота въ подмолитѣ“, а другото е романъ — „Жителитѣ на острова Хемзе“.

III.

Слѣдъ като напечата романа си „Исповѣдь на единъ лудъ“, който произведе силно впечатление и повдигна голѣмъ шумъ, Стриндбергъ замлъкна за нѣколко години. Отъ 91 година до 98 година той не даде нищо на читающия свѣтъ. Слѣдъ седемь годишно мълчание той изново излѣзе съ драмата „Маргита“. Въ това произведение сж измѣнени не основнитѣ идеи на Стриндберга, а символитѣ, чрѣзъ които въплощава своитѣ идеи. Мисъльта, развита въ драмата, е

много оригинална, и не е отразена въ никое друго художественно произведение.

Съдържанието на драмата е такова: Маргита живѣе въ мънастирь, дѣто я прѣслѣдватъ, и поради това тя наивно се мисли за избрана натура. Тя е убѣдена, че прѣдъ Бога всички сж равни, но прѣдъ хората не. Гордѣе се съ своитѣ нѣжни ржцѣ, съ своето неумѣние да работи и мечтае за това, какъ ще дойде нейният любовникъ и ще я изведе отъ мънастиря, па тогава тя ще живѣе за любовь, за вѣчни пѣсни и цвѣтя. Тя мрази лъжата и лицемѣрието, и душата ѝ жаднѣе за свобода и за възвишенъ животъ. Най-послѣ дохожда рицарьтъ ѝ и я освобождава. Тя вѣрва вече, че за тѣхъ ще настжпи рай. Но тя сама цѣла е проникната съ страсти и страсти събужда въ всички около себе си. Полунаивно, полуковарно тя прѣлъства своя свещеникъ, като му разказва грѣховетѣ си и възбужда въ него земни страсти. Слѣдъ испитнитѣ въ мънастиря дохождатъ семейнитѣ испитни. Нейният мжжъ Бенгстъ я люби съ дълбока любовь, ала му липсва дѣтински романтизъмъ. Още първия день той я зачудва съ добрия си апетитъ и я огорчава съ туй, че говори за полскитѣ си работи и излиза съ своя управляющъ, като ѝ напомва за нейнитѣ домакински длъжности. Това е още дѣтинско разочарование, но то започва да измжчва душата ѝ. По-подирнитѣ испитни произлизатъ отъ това, че Бенгстъ се съсипва парично. Отъ любовь къмъ жена си той скрива това, и тя спомага за неговото загивание. Когато конетѣ му сж потрѣбни за да спаси жетвата си отъ дъждъ, излиза, че тя е пратила конетѣ за вода, понеже цвѣтята трѣбвало да се напоятъ. Нуждитѣ на живота изискватъ едно, а пъкъ неподготвената душа на Маргита счита за хубаво съвсѣмъ друго — тоя контрастъ испъква въ драмата съ чудна сила. За Маргита най-важното нѣщо сж нейнитѣ рози, а пъкъ най-голѣмата ѝ тжга е заради отсечения отъ мжжа ѝ джбъ. Бенгстъ се мжчи да ѝ разясни, че той постжпва тъй съ розитѣ и дъба за нейно добро, но тя не може да го разбере. Та подпада подъ омаята на неговитѣ думи само тогава, когато започне да ѝ говори на нейния любимъ езикъ — езикътъ на прикаскитѣ — като я нарича птичка и ѝ обѣщава, че скоро ще съблече грубитѣ си дрѣхи и по тихитѣ води пакъ ще заплуватъ лебеди. Но когато отъ тоя езикъ той мине въ дѣйствителностьта, тя пакъ се усѣща оскърбена отъ проститѣ житейски чувства

на своя мѫжъ, както се усѣща оскърбена отъ това, дѣто той влѣзва въ нейната стая съ високи ботуши и я поздравява не по рицарски. Тя още не знае що е животъ, и занапрѣдъ я очаква тежка испитня. Бенгстъ се разгнѣвява отъ нейнитѣ дѣтинщини и въ яда си я ударва. Тя не може да прѣтърпи това. Загрижва се за разводъ и за да отмъсти на мѫжа си, кокетничи съ оногова, който е причина за тѣхното парично съсипване. Ала душата ѝ заяква въ тая борба. Тя се залавя на работа, като се стреми къмъ свобода. Продава си скѫпоцѣннитѣ нѣща и поправя работитѣ на мѫжа си, съ когото живѣе подъ единъ покривъ, додѣто добие разводъ. Тя се грижи за дѣтенцето си, но спасението на собствената ѝ душа я привлича по-силно. Тя дири свобода. Любовьта не ѝ я даде. Тя не може да прости на мѫжа си, който се раскайва прѣдъ нея, защото той я смѣта като своя собственность и ѝ запрѣщава да има работа съ оногова, който е причина за неговото пропадание. Маргита мисли, че повече люби противника на своя мѫжъ, защото той не се унижава прѣдъ нея и изглежда цѣлостенъ въ своята жестокость и твърдость. Но първото ѝ свиждане съ него, при когото отива по работа, ѝ отваря очитѣ. И той лъже и иска чрѣзъ измама да я съблазни. Свещенникътъ дохожда въ това врѣме и я спасява отъ насилие. и тя си отива, втори пѫть оскърбена отъ опакото на живота. Тя дири още по-голѣма свобода и поисква отъ свещеника отрова. Той ѝ дава, защото самъ е прѣкаралъ тежка борба: страстно любялъ Маргита и надвилъ своята страсть. Той иска да помогне и на младата жена да се освободи отъ своитѣ страсти, като я приближи до смъртьта. Като ѝ дава отрова, той я помирява съ живота. И когато тя разбрала, че испитнитѣ сѫ необходими и неизбѣжни, той отива да търси едно познато нему противоядие, което не знае дали ще намѣри на врѣме. Оставя прѣдъ нея пѣсъченъ часовникъ и ѝ казва, че ако успѣе да се върне отъ гората съ потрѣбнитѣ корени прѣди да падне пѣсъка — тя е спасена. Когато свещенникътъ излиза, дохожда мѫжътъ ѝ, и тѣ се помиряватъ. Маргита му съобщава, че е искала чрѣзъ волята да покори любовьта си къмъ него, но че това е излишно вече. Тя разбира сега, че е било нужно да мине прѣзъ всичкитѣ унижения на гнѣва, отмъщението и слабостьта. и че любовьта най-послѣ побѣждава. „Ти не искаше да ме любишъ, Маргито — казва Бенгстъ.— Гор-

достьта ти бъркаше, но ти сѐ пакъ ме любишъ, макаръ да дигнѫхъ рѫка надъ твоята скѫпа глава, и макаръ нещастието да ме направи нисъкъ. Азъ искахъ да те убиѭ, защото ти искаше да прѣнесешъ въ жертва нашето дѣтенце. Подиръ това можемъ ли да не вѣрваме въ силата на любовьта надъ нашата воля, насочена къмъ злото?". — Свещеникътъ се връща на врѣме, донася противоядието и подава на младата жена чашата на живота. И Маргита казва най-послѣ: „Нека живѣемъ, за да узнаѫтъ отъ насъ нашитѣ дѣца, че макаръ надъ главитѣ ни да блѣщи небе, краката ни сѐ пакъ се допиратъ до земята."

Тѣзи заключителни думи означаватъ много. Ний нарочно се спрѣхме върху това послѣднйо произведение на Стриндберга. Той не се отказва отъ своитѣ мисли. Той пакъ рисува злини и недостатъци, но вече не ни дава изключителни типове, безнадежно потънѫли въ тинята, а слаби и наивни създания, които вършѫтъ злини несъзнателно. Това е вече примирение съ живота. Понеже не можемъ да бѫдемъ по-добри, нека се свикнемъ съ това зло. Низоститѣ, дреболиитѣ, несгодитѣ сѫ необходими и неизбѣжни — нека минемъ прѣзъ тѣхъ юнашки и да търсимъ вѣренъ пѫть къмъ нравственно освобождение.

Още нѣколко думи и ще свършимъ.

Въ своитѣ творения Стриндбергъ всѣкога се явява могѫщъ художникъ. Характеритѣ той рисува съ тънка наблюдателность и обича всѣко дѣйствие да става бързо и живо. Като прѣнебрѣгва традиционнитѣ искания на естетическитѣ закони, той отхвърля експозицията въ драмата, за да може драматически дѣйствующата на зрителя дѣйствителность да се яви прѣдъ него непосрѣдственно.

Къмъ чисто художественни похвати той прибѣгва и въ своитѣ вѣстникарски статии. Той съзнава своята сила и се ползува отъ силни художественни изрази за да подкрѣпи своитѣ възгледи. Често натякватъ Стриндбергу, че злоупотрѣбява съ своя художественъ талантъ, и когато му не достигатъ факти за да потвърди своитѣ идеи, той прибѣгва къмъ фигури и символи. Обаче, това обвинение не струва нищо. Силата на художника е само въ правотата; липсва ли тя, никакъвъ художественъ похватъ не може да я създаде.

ИЗЪ АУГУСТА СТРИНДБЕРГА.

Прѣвелъ Ив. Ст. Андрейчинъ.

I

Несполучливъ опитъ.

РАСКАЗЪ.

Тя съ отвръщение гледаше ония дѣвойки, които бѣхж възпитани само за економки на своитѣ бждящи мжже. Такава сждба не я съблазняваше, — ето защо тя се научи на занаятъ, който би могълъ да я прѣхрани, ако ѝ се случи нѣкоя напасть въ живота. Тя се истъщи въ правене на искуствени цвѣтя, и подъ нейнитѣ пръсти тѣ излизахж чудесни.

Той съ горчевина говорѣше за „злочеститѣ създания," които умѣехж само едно нѣщо да правятъ — да чакатъ дали не ще ги вземе нѣкой на прѣхрана, разбира се, съ права на законенъ мжжъ. Той бълнуваше за свободна, самостоятелна жена, която би могла да се грижи сама за себе си, би могла да стане другарь на мжжа си, и би била равна съ него по своето развитие. Само за такава жена той би се оженилъ.

Тѣ се задомихж.

Да, тѣ станжхж млада двойка за чудо и за приказъ, и всички отиваха да имъ се порадватъ на домакинството. Тѣ имахж три стаи. Насрѣдъ бѣше имъ работната стая; въ стаята отъ едната страна спѣше мжжътъ, въ стаята отъ другата страна — жената. И на това отгорѣ никаква слугиня! Жената на вратаря се нае всѣка сутрина да растрѣбва стаитѣ, а пъкъ за ядене си готвѣхж сами — разбира се, наедно.

Всичко това бѣше само една проста справедливость, както разказвахж тѣ, и чудно бѣше само, какъ хората не сж се сѣтили по-отрано да си наредятъ тъй живота. Да се живѣе човѣшки — повече нищо!

Тѣ водѣхж домакинството си много мило. Сутрина той отиваше на пазаръ, а жена му прѣзъ това врѣме, заедно съ старата вратарка, нареждаше стаитѣ, гласѣше постелкитѣ, истриваше прахъта. Слѣдъ това си сваряваха кафе, закусваха и сѣдахж на работа. Когато трѣбваше да си отпочинжтъ, тѣ се разговаряхж, съвѣтвахж се единъ-други и много се смѣехж. Винаги бивахж весели. Послѣ започвахж да готвятъ. Той запалваше огъня, тя чистѣше зеленчукъ; додѣто тя отидѣше до дюгенчето, той наглеждаше супата, — а печено приготвѣхж наедно. Послѣ тя слагаше трапезата, а той принасяше ястиета, па сѣдахж да обѣдватъ. Това бѣше чудо, а не животъ!

Ала сé пакъ тѣ не живѣехѫ досущь като братъ и сестра. Вечерь тѣ си казвахѫ лека нощь и си отивахѫ въ своитѣ стаи; сутрина се събуждахѫ всѣкой у дома си, като че нищо не е имало. . . Той силно почукваше въ стѣната, що ги дѣлѣше.

— Добрутро, мое момиче! — провикваше се той, — Сладко ли спа нощесь?

— Благодарѭ, много сладко. Ами ти?

— Не ще и дума.

И винѫги имъ бѣше весело, когато сутрина се съберѫтъ наедно. Надвечерь излизахѫ заедно по гости, или въ нѣкое кафене се отбивахѫ. Тя не се боеше отъ дима на тютюня. При това още тя не се стѣсняваше въ мѫжко общество, нито пъкъ стѣсняваше сама нѣкого. Всички се възхищавахѫ отъ нея. Тѣхнитѣ познайници казвахѫ, че тѣхното съпружество е идеално, а самитѣ съпрузи, безъ да отричатъ това, добавяхѫ още, че тѣ сѫ най-щастливитѣ хора на свѣта.

Тя имаше родители, които живѣехѫ нѣкѫдѣ изъ глухата провинция. Тѣ бѣхѫ стари хора и нищо не разбирахѫ отъ новитѣ обичаи; постоянно бълнуваха за внучета и въ всѣко писмо питахѫ „дали милата Лиза не се надѣва . . .“ Тѣ честичко напомняхѫ на Лиза, че съпружество бѣзъ дѣца нѣма смисълъ, понеже бракътъ не е за добруване на съпрузитѣ, а за продължение на человѣческия родъ. Лиза отвръщаше, че тѣзи мнѣния сѫ вече устарѣли. Майка ѝ се съгласяваше въ слѣдующето си писмо, че тя е надирѣ отъ новитѣ наредби и не разбира „мнѣнията.“ Тя само питаше, дали нѣматъ на умъ прѣкѫсването на човѣшкия родъ. Ала това не бѣше Лизина работа. Тя бѣше щастлива, мѫжътъ ѝ сѫщо, а всѣкой человѣкъ прѣди всичко се грижи за своето щастие. Ето на, видѣхѫ хората най-послѣ една честита съпружеска двойка и ще се пукнѫтъ отъ завистъ!

Да, добрѣ имъ бѣше! Никой отъ тѣхъ не заповѣдваше на другия и касата имъ бѣше обща. Случваше се нѣкога той да изработи повече и повече пари да припечели, ала слѣдующия мѣсецъ пъкъ тя правѣше сѫщото и тъй се изравняваха смѣткитѣ имъ. Когато дойдѣше нейниятъ рожденъ день, на сутриньта я събуждаше вратарката, която влизаше въ нейната спалня съ голѣма китка и мъничко писъмце, украсено съ акварелна живопись. Въ писмото биваше написано: „Госпожа Елизавета Бломстеркнопъ ще благоволи да приеме поздравление отъ своя живописецъ и да заповѣда въ неговата стая още сега на раскошна закуска,“ която се протакаше чакъ до обѣдъ. О, това бѣше бескрайно весело! А най-важното е, че това се продължи цѣли двѣ години, а прѣзъ това врѣме всичкитѣ прокобявания на скептицитѣ излѣзохѫ ялови.

Ала ето че единъ день тя се усѣти не добрѣ и започнѫ да се оплаква, че постояно ѝ се гади. Боеше се, да не се е отровила съ боядисаната хартия, отъ която прави цвѣтята си. А той пъкъ подозираше, че това сѫ бактерии. Безъ друго тя се е нагълтала съ бактерии, които сега бъкатъ и въ водата и въ въздуха на столицата.

Обаче, не бѣше всичко наредъ и отъ друга страна. Нищо особено нѣмаше, ала сѐ пакъ . . . Хмъ, нѣма нищо — настинжла е нѣкакъ, и туй то!

Болнавостьта се продължаваше, а при това още младата жена започнж нѣкакъ-си много бързо да пълнѣе въ кръста . . . Мигаръ въ нея ще се появи една отъ онія вжтрѣшни буци, за които тя бѣше чела такива страхотии? Тя отиде при докторъ . . . .

Като се върнж слѣдъ това, тя заплака горчиво. Ала мжжътъ ѝ не заплака. Тоя лекомисленъ човѣкъ увѣряваше, че всичко на тоя свѣтъ е за добро, и дори тръгнж да се хвали на приятелитѣ си.

Тя продължаваше да тжгува. Какво ще стане сега тѣхниятъ идеаленъ съюзъ? Зеръ, тя не ще може вече да изработва толкова, колкото него, и ще бжде принудена безъ друго да яде неговия хлѣбъ. Ще трѣбва да се вземе слугиня, да се измѣни цѣлиятъ имъ животъ, всичко . . . О, каква злочестина! Всичкитѣ ѝ смѣтки, всичката ѝ прѣдвидливость станж на димъ! Мигаръ не може да се избѣгне това? А на туй отгорѣ и родителитѣ ѝ пишехж въсхитителни писма, сѣкашъ, искахж да я сърджтъ съ своитѣ поздравления, и изново ѝ дръпкахж, че бракътъ е установенъ заради дѣцата, а наслажденията и добруването на съпрузитѣ е второстепенна работа.

Мжжътъ ѝ се кълнѣше, че никога нѣма да помисли дори, че нейната печала се е намалила. Мигаръ грижитѣ за дѣтето не сж сжщо такъвъ трудъ, какъвто всѣки другъ, и мигаръ трудътъ не е пари? Да се замѣстжтъ паритѣ съ трудъ е много просто и много лесно — нали тѣ сж само неговъ образъ? Тя ще внася, увѣряваше я той, своя дѣлъ напълно.

Ала всичко това не я утѣшаваше Тя продължаваше да се кахжри, че занапрѣдъ ще яде негова хлѣбъ. Но щомъ се появи дѣтенцето на бѣлъ свѣтъ, тя вече нѣмаше врѣме да скърби, и въ многото си грижи тя забрави всичкитѣ си „нови“ идеи. . . .

Тя си останж жена и другарь на мжжа, но освѣнъ това, станж и майка на своето дѣте. И той твърдѣше, че послѣднето му е най-скжпо отъ всичко на свѣта.

II.

Игра съ огъня,

комедия въ едно дѣйствие.

Лица:

Кнутъ, живописецъ, 27 годишенъ, приятенъ, самодоволенъ, разюзданъ.

Керстина, жена му, 25 годишна, грациозна, дѣтско-плѣнителна, кокетлива, хубаво нагиздена фигура.

Бащата на Кнута, живѣе отъ доходи, 60 годишенъ, елегантенъ, педантиченъ, богатъ съ пословици и поговорки.

Майката на Кнута, 58 годишна, приятно-пълничка жена.

Адела, братовчедка на Кнута, 26 годишна, твърдѣ хубава, злоязична.

Аксель, 35 годишенъ, ваятель, мършавъ, нервозенъ, потаенъ.

(Сцената прѣдставлява една стъклена веранда, наредена като пріемна. Врата на дъното къмъ градината и двѣ отъ странитѣ. Дѣйствието става въ наше врѣме на морски бани).

Сцена I.

Кнутъ седи и пише. Керстина влиза въ сутрѣшна дрѣха.

Кнутъ. Той вече станѫ отъ сънь, а?

Керстина. Аксель ли? Че отдѣ знаѫ азъ това?

Кнутъ. Стори ми се, че ти отиде да видишъ.

Керстина. Позасрами се малко. Ако не знаехъ, че ти никога въ живота си не можешъ да ревнувашъ, сега бихъ те заподозрѣла въ това.

Кнутъ. А пъкъ азъ, ако не знаехъ, че никога не можешъ ми измѣни, сега бихъ започнѫлъ да си отварямъ очитѣ.

Керстина. И защо пъкъ именно сега?

Кнутъ. Мигаръ ти не чу, че казахъ *ако би*. А що се отнася до нашия приятель Акселя, ти знаешъ много добрѣ, че азъ никого не цѣнѫ повече отъ него, и щомъ работитѣ стоѫтъ така, че и ти сподѣляшъ моето съчувствие къмъ тая „нещастна разбита душа", то, значи, всичко е наредъ.

Керстина. Той е злочестъ човѣкъ, ала понѣкога изглежда кожемити чуденъ. Защо, напримѣръ, минѫлото лѣто той си тръгнѫ отъ тука досущъ неочаквано, безъ да се прости и дори безъ да си вземе нѣщата?

Кнутъ. Да, това наистина бѣше чудно. Азъ тогава помислихъ, че той се е влюбилъ въ братовчедката ми Адела.

Керстина. Това ли помисли?

Кнутъ. Да, ала сега не мислѫ сѫщото. Мама си въобрази, че той се е върнѫлъ дома си, при жена си и дѣтенцето си.

Керстина. Какво? Та мигаръ тѣ не сѫ разведени?

Кнутъ. Още не сѫ съвсѣмъ разведени, ала той чака това всѣки день.

Керстина. И ти си помисли, че той е залюбилъ Адела? Защо не каза това по-напрѣдъ. . . . Да, ако можехѫ да си уйдисатъ, ще бѫде много добрѣ, както мислѫ азъ.

Кнутъ. Кой знае. . . Споредъ мене, Адела е полумъртва. . .

Керстина. Тя ли? Хм, както се вижда, много малко знаешъ!

Кнутъ. Тя е прѣкрасна фигура, но дали има у нея какви да е страсти? . . За това по-добрѣ е да си мълчѫ. . .

Керстина. Да ли има у нея страсти?

Кнутъ. Че мигаръ има?

Керстина. Да, кога да е тѣ ще се събудѫтъ у нея. . .

Кнутъ. Наистина ли?

Керстина. Както се вижда, ти се интересувашъ отъ това. . .

Кнутъ. Донѣкѫдѣ.

Керстина. Докждѣ донѣкждѣ?

Кнутъ. Нали знаешъ, че тя ми стоеше въ работилницата да рисувамъ отъ нея жена, която плува.

Керстина. Да, това азъ много добрѣ знаж! Че кой ли не ти е стоялъ да го рисуваш! Но ти ще сторишъ много добрѣ, да не показвашъ всѣкому своитѣ етюди. . . Ба, я гледай, старата иде тука.

Сцена II.

Сжщитѣ и майката на Кнута, лошо облѣчена, съ голѣма сламена шапка и съ кошница въ ржцѣ.

Кнутъ. Днесь ти приличашъ на сжщински дяволъ, мамо!

Майката. Колко си учтивъ!

Керстина. Кнутъ е ужасенъ. Ами какво си накупила, я да видимъ?

Майката. Намѣрихъ чудесна риба.

Кнутъ (надничa въ кошницата) Пфу, дяволе! Ами това какво е тукъ? Патета?

Керстина. Да си намѣрила по-тлъсти. Похвани ги подъ гушата.

Кнутъ. Гжрдитѣ имъ, споредъ мене, сж чудесни.

Керстина. Ти я се посвѣсти малко.

Майката. Какво, вашиятъ приятелъ нали дойде тука вчера вечерьта?

Кнутъ. Нашиятъ? Той е приятель на Керстина! Тя е полудѣла за него! Вчера вечерьта, когато той пристигнж, азъ си помислихъ, че тѣ ще се цалунжтъ.

Майката. Не се шегувай тъй, Кнуте. Знаешъ ли, че който си играе съ огъня. . .

Кнутъ. Знаж, но работата е, че азъ съмъ много старъ! Разгело, мислишъ ли ти, че тъй, на гледъ, азъ приличамъ на ревнивецъ?

Майката. За такива работи мигаръ може да се сжди по външностьта, или какъ мислишъ ти, Керстино?

Керстина. Азъ не разбирамъ за какво говорите.

Майката (полека я плѣсва по бузата). Отваряй си очитѣ, добрѣ се пази.

Кнутъ. Керстина е толкова невинна, и ти вижъ да я развалишъ съ своитѣ остарѣли измислици.

Керстина. Вий се шегувате толкова лошо, щото човѣкъ никога не може да разбере, кога говорите сериозно и кога не!

Кнутъ. Азъ винжги говоржж сериозно.

Керстина. Тъй ще помисли всѣкой, защото никога не се смѣешъ, кога бъбришъ глупости!

Майката. Види ми се, че тази сутрина имате ищахъ за кавга. Да не сте спали лошо нощесь?

Кнутъ. Ний никакъ не сме спали. . . .

Майката. Е-хе! Я чакай азъ да си идж по работата, да ми се не кара баща ти.

Кнутъ. Да, тати — той кждѣ е?

Майката. Той е на чистъ въздухъ сега — прави своята сутрѣшна расходка съ Адела.

Кнутъ. Ами ти не го-ли ревнувашъ?

Майката. Ба, глупости. . .

Кнутъ. А пъкъ азъ ревнувамъ!

Майката. Къмъ кого, ако могѫ да попитамъ?

Кнутъ. Къмъ стария, разбира се.

Майката. Слушай, Керстино, въ славно семейство попаднѫ ти, а?

Керстина. Да! Ако да не познавахъ Кнута много добрѣ. и ако да не знаехъ отъ попрѣди, че господа артиститѣ сѫ особенъ народъ. то — право да си кажѫ — понѣкога бихъ се чудила. кѫдѣ се намирамъ.

Кнутъ. Да, азъ съмъ артистъ, но затуй пъкъ баща ми и майка ми сѫ сѫщински буржуа.

Майката (безъ сърдитня) По-скоро ти си буржуа; никога не си спечелвашъ хлѣба самъ, макаръ да си на толкова години. А баща ти малко прилича на буржуа, щомъ е съградилъ тая кѫща за такъвъ шакнѫтъ като тебе!

Кнутъ. Е, то се разбира, азъ не съмъ ви синъ само за ваше удоволствие! За сега прощавай, а то туку вижъ, че и тука ще отвлечешъ пешкиря, а пъкъ не ми се ще твърдѣ. . . . Хайде. бързай, че ето стариятъ иде!

Майката. Като е тъй, ще си отидѫ (излиза).

Кнутъ. Обаче, въ тая кѫща атмосферата е наистина проклета—просто белалия!

Керстина. Да, твоитѣ родители ще сторѫтъ добрѣ, ако ни главоболѫтъ по-малко. И това, дѣто сме длъжни да ядемъ тѣхния хлѣбъ и не можемъ да си наредимъ свое домакинство. . .

Кнутъ. Сѫщо като кога турѫтъ зърна на прозореца за врабчетата, за да се наслаждаватъ, като ги гледатъ какъ кълвѫтъ!..

Керстина (услушва се). Млъкни сега! Погрижи се да развеселишъ стария, за да се отървемъ отъ сутрѣшната кавга.

Кнутъ. Дѣ да можехъ! Макаръ той да не пламва всѣкога отъ моитѣ тънки шеги. . . .

Сцена III.

Сѫщитѣ и бащата на Кнута, съ бѣла жилетка, съ черна кадифяна дрѣха, съ трендафиль на гѫрдитѣ. Братовчедката Адела влиза, обикаля изъ стаята и започва да бърши отвсѣкѫдѣ прахьта.

Бащата (безъ да си сневе шапката). Студеничко е сутрина.

Кнутъ Да. виждамъ го.

Бащата. Че какъ можешъ да го видишъ?

Кнутъ. Виждамъ, че ти е студено — поне на главата.

Керстина. Обаче, колко си безсъвѣстенъ ти, Кнуте!

Бащата. Глупецътъ самъ тегли отъ главата си, а за бащата на глупецъ нѣма радости въ свѣта.

Кнутъ. Откѫдѣ се вематъ у тебе тѣзи поговорки?

Керстина (обръща се къмъ Адела). Прахьта е избърсана тая сутрина, мила моя.

Бащата. Само мждрата жена върти кжща, а глупавата я разваля.

Кнутъ. Ти чу ли това, Адело?

Адела. Азъ ли?

Кнутъ. Да! Ами ти знаешъ ли още тази поговорка: „хубава жена безъ цѣломждрие прилича на свиня съ дебела халка на зурлата си".

Керстина. Кнуте, стига!

Бащата. Вчера, късно вечерьта, ви дойде гостенинъ, нали?

Кнутъ. Споредъ тебе, може би, той дойде много късно?

Бащата. Азъ нищо не мислж! Но, разбира се, този младъ човѣкъ би можалъ да избере по-сгодно врѣме за своето посѣщение.

Кнутъ. Аха, ти сѐ пакъ нѣщо прѣдполагашъ?

Бащата. Вий го поканихте по-отрано?

Кнутъ. Какви сж тѣзи распитвания? Да не носишъ съ себе си и орждия за наказание?

Бащата. Не, защото ти се грижишъ за тия работи, вмѣсто мене. Нали щомъ ви попитамъ за нѣщо, и вий веднага започвате съ заканване, че ще се махнете отъ тука; а пъкъ вий много добрѣ знаете, че азъ съградихъ тази кжща, само да бждете при насъ баремъ прѣзъ лѣтото. И когато човѣкъ е на моитѣ години, той иска да живѣе за другитѣ.

Кнутъ. Ба, ба! Мигарь ти си старъ! Съ тоя трендафиль на гждитѣ ти сѣкашъ си ходилъ на годѣвка.

Бащата. И на шегитѣ има край. Не е ли тъй, Керстино?

Керстина. Да, Кнутъ е ужасенъ, но той, по право, нищо не разбира отъ своето бъбрене.

Бащата. Добрѣ, но който не знае какво плещи, той е идиотъ. (Гледа на започнжтия портретъ на Акселя). На това платно кой ще бжде изобразенъ?

Кнутъ. Нимà не виждашъ, че това е нашиятъ домашенъ приятель!

Бащата. Впечатлението е лошо — той изглежда лошъ човѣкъ тука, на портрета.

Керстина. Не, той не е лошъ!

Бащата. Човѣкъ безъ вѣра е лошъ човѣкъ, и който раскжсва брачнитѣ връски е сжщо лошъ.

Керстина. Но той самъ ги не раскжсва — той оставя на правосждието, то да ги раскжса.

Бащата. Едно врѣме Кнутъ говорѣше винжги лошо за него. Отдѣ-накждѣ сега да е обаянъ изведнжжъ отъ него?

Кнутъ. Защото по-прѣди го не познавахъ, а сега се научихъ да го познавамъ. Е, какъ е, ти сега изгърмѣ ли всичкитѣ си утренни патрони?

Бащата. Ами ти не си ли чувалъ пословицата....

Кнутъ. Азъ съмъ чувалъ всичкитѣ пословици и всичкитѣ анекдоти....

Бащата. „Има врѣме за любовь, има и за умраза“, Добрутро! (Излиза).

Сцена IV.

Сѫщитѣ, безъ бащата.

Керстина. (Обръща се къмъ Адела, която се готви да полива цвѣтята). Тѣ сѫ вече напоени, мила Адело!

Адела. Да ме не наричашъ мила, когато се знае, че ме мразишъ.

Керстина. Азъ съвсѣмъ не те мразя, макаръ ти да сѣешъ раздоръ въ семейството ни.

Кнутъ. Ето ти на! Сега и вий започвате!

Керстина. Да можехъ да видя дружелюбно отнасяне въ грижитѣ на Адела за моята кѫща! Но въ тѣзи грижи лежатъ всѣкога порицание и укоръ — въ нейния начинъ да ми служи.

Адела. Ти мислишъ тъй, защото сама си зарѣзала и кѫщата си и дѣтенцето си, а азъ имамъ едничко желание, когато говоря или вършя нѣщо — а то е да бъда полезна и да не се мисля за дармоедка. Но ти! ти! ти!

Кнутъ. (Приближава се до Адела и я разглежда). Обаче, ти си въ кефъ сега? Какво, мигаръ и у тебе има страсти? А?

Керстина. Какво ти влизатъ въ работа нейнитѣ страсти?

Адела. Да, който е бѣденъ, той не може да има свои мнѣния, свой мирогледъ, своя воля или страсти! Но онзи, който се ожени за богата и стане влиятеленъ, той може да прави каквото иска. Той отива при сложена трапеза и лѣга въ готово легло, па живѣе по волята си денемъ и нощемъ!

Керстина. Чувай, засрами се!

Адела. А ти се пази отъ мене! И азъ имамъ уши и очи. (Излиза).

Сцена V.

Сѫщитѣ, безъ Адела.

Кнутъ. Струва ми се, че тая сутрина самъ дяволътъ си нѣма работа.

Керстина. Още не, но и то може да стане! Сега се пази отъ това момиче! Не си ли помислювалъ, че майка ти може да умрѣ!

Кнутъ. Е, послѣ?

Керстина. Послѣ, баша ти може пакъ да се ожени!

Кнутъ. За Адела?

Керстина. Ами за кого другиго!

Кнутъ. Хм!... Има врѣме да имъ се побърка. Това значи.... това значи, че тя ще стане мащеха, и нейнитѣ дѣца ще раздѣлятъ наслѣдството!

Керстина. Расправятъ, че свекърътъ вече е направилъ завѣщание на нейно име.

Кнутъ. Какво мислишъ ти за тѣхъ?

Керстина. Всичко и нищо. Разбира се, явно е влюбването му въ това момиче!

Кнутъ. Влюбенъ, може би. Но повечѣ нищо.

Керстина. Той е дотолкова омаянъ отъ нея, щото още миналата година я ревнуваше къмъ Акселя.

Кнутъ. Тъй ли? Че мигаръ не можемъ ожени тия двама млади?

Керстина. Акселя не можемъ свърза туку тъй лесно.

Кнутъ. Ба, той лесно пламва, като всичкитѣ вдовци!

Керстина. Да. ала е жалко за него — той е много добъръ за такъвъ дяволъ.

Кнутъ. Не знаѫ, какъ отиватъ работитѣ тази година. Но мислѫ, че въ въздуха станѫ гѫсто. Сѣкашъ се готви буря, а нѣщо силно ме тегли да бѣгамъ отъ тукъ.

Керстина. Тъй, но ако ти продадешъ нѣкои отъ своитѣ картини, за да се махнемъ на нѣкѫдѣ, свекърътъ ще спре помощьта, която ни дава. Ний ще поприказваме за всичко това съ Акселя — той има особенна дарба да измислюва разни исходи за другитѣ, макаръ самъ на себе си да не може да си помогне.

Кнутъ. Не знаѫ да ли е разумно да вмъкваме другитѣ въ нашитѣ семейни неразбории.

Керстина. Че какъ тъй — ти наричашъ „другъ“ нашия единственъ приятель?

Кнутъ. Не знаѫ дали е „другъ“, но нашитѣ родни сѫ по-близо до насъ.... впрочемъ, азъ не знаѫ.... Старията начесто повтаря: „отнасяй се съ приятелитѣ си тъй, като че тѣ бихѫ могли да станѫтъ твои врагове“.

Керстина. Ето ти на! Ти цитирашъ поговоркитѣ на стария. У него има още единъ отвратителенъ брътвежъ: „да те е страхъ отъ тогова, когото обичашъ!“

Кнутъ. Да, той е ужасенъ, когато започне своето.

Керстина. (На себе си) Е, най-послѣ! (Отива срѣщу Акселя) Добрутро, господинъ сънлйо!

Сцена VI.

Сашитѣ и Аксель, облѣченъ въ свѣтли лѣтни дрѣхи съ синя вратовръска; на краката му бѣли чехли.

Кнутъ. Здравѣй, братко!

Аксель. Здравѣйте, добри приятели! Вий, навѣрно, не ме очаквахте.

Керстина. Навѣрно, чакахме те.

Кнутъ. Мойта жена бѣше досущъ отчаяна, че ти не можа да спишъ нощесь!

Аксель. (Растревоженъ). Какъ тъй? какво има?

Кнутъ. (Къмъ жена си). Виждашъ ли, колко е скроменъ!

Керстина (Съ любопитство гледа Акселя).

Аксель. Чудна сутрина! И когато човѣкъ спи подъ покрива на двама щастливи, животътъ сѣ още може да му се усмихне!

Кнутъ. Ти ни смѣташъ за много щастливи?

Аксель. Да. А най-щастливъ, двойно по-щастливъ е твоятъ баща, който има и дѣца и внуци само да живѣятъ съ него радостенъ животъ! Такива години не се случватъ всѣкому.

Кнутъ.Не завиждай никому!

Аксель. Че азъ не завиждамъ. Наопаки, менъ ми е драго като гледамъ, какъ хубаво си нареждатъ живота..... И това ми дава надѣжда, че животътъ и на мене ще се усмихне... Когато си помислишъ, прѣзъ какво мжчително сжществувание е прѣминжлъ твоятъ бащатъ — парично съсипване, промѣнение на мѣстото, изоставяне на семейството си....

Кнутъ. А сега той има и кжща, и имоти, и добрѣ задоменъ синъ, ... Тъй ли е, а?

Аксель. Да, за това и съмнѣние не трѣбва!

Кнутъ. Слушай какво ще ти кажж. Минжлата година ти влюбенъ ли бѣше въ моята жена?

Аксель, Не искамъ да твърдиж положително, макаръ да извършихъ нѣколко глупости за нея. Ала то се минж вече!

Керстина. Обаче, както се вижда, вий сте малко не постояненъ.

Аксель. Да, въ глупоститѣ си. Това е много хубаво заради мене.

Кнутъ. Ами защо ти — минжлото лѣто — си отиде толкова набързо отъ дома? Заради жена ми ли бѣше, или заради Адела?

Аксель. (Смутено). Ти си много отсѣченъ въ своитѣ въпроси,.

Кнутъ. За Адела е било. Видѣ ли, Керстино?

Керстина. Че защо той се е уплашилъ толкова отъ нея?

Аксель. Азъ не се боиж толкова отъ женитѣ, колкото отъ чувствата си къмъ тѣхъ.

Кнутъ. Ти имашъ чудесна дарба да се изплъзвашъ тъй, щото никога да не те уловжтъ.

Аксель. Че защо да ловишъ мене, или пъкъ другиго.

Кнутъ. Знаешъ ли, какво каза баща ми ей-сега за твоя портретъ?

Керстина. Кнуте, млъкни!

Кнутъ. Той каза, че твоятъ портретъ прилича на лошъ човѣкъ.

Аксель. Значи, портретътъ прилича на оригинала, защото сега азъ съмъ аслж лощъ.

Керстина. И вий се хвалите съ вашата порочность?

Аксель. Защото, може би, искамъ да я скриж.

Керстина: Не, вий сте добъръ човѣкъ. Много по-добъръ отколкото искате да сте, и недѣйте пропжжда отъ себе си вашитѣ приятели.

Аксель. Страхъ ли ви е отъ мене?

Керстина. Понѣкога. когато говорите тъмно.

Кнутъ. Ти ще се оженишъ изново, и всичко ще се свърши.

Аксель. Всичко!,,. За коя?

Кнутъ. За Адела, напримѣръ.

Аксель. Азъ те молиж, да не говоришъ за това.

Кнутъ. Дѣто ще рече, ето кждѣ било тънкото. Значи, работата наистина била за Адела!

Аксель. Я чуйте, драги приятели, сега — то се вижда — ще трѣбва да се облекж въ черни дрѣхи.

Керстина. Ба, хичъ не мислете за прѣобличане. тѣзи дрѣхи сж чудесни, и Адела ще бжде просто прѣлъстена.

Кнутъ. Чувашъ ли, моята жена те нарича прѣлестенъ!

Керстина. Мигаръ е опасно да се говори, че тѣзи дрѣхи му приличатъ?

Кнутъ. Въ всѣкой случай не е твърдѣ на мода, щото дамитѣ да говорѣтъ комплименти на мжжетѣ! Ала нашата работа е друга — ний сме необикновенни хора!

Аксель. Ами ще ли дойдете съ мене послѣ да търсиме стаи?

Керстина. Какво? Какво е това? Мигаръ не искате да живѣете у дома?

Аксель. Не, такова намѣрение никога не съмъ ималъ.

Кнутъ. Туй-то!

Керстина. Че защо не искате да живѣете у дома? Кажете?

Аксель. Не знаж. . . Струва ми се, че е по-добрѣ да ви оставыж на мира. . . Пъкъ освѣнъ това, нали видите, че често си дотѣгваме единъ другиму.

Керстина. Вий, значи, сте сърдитъ на насъ? Но знайте ли, хичъ не е възможно да живѣете въ селото. . . Тогава хората ще почнжтъ да дрънкатъ. . .

Аксель. Да дрънкатъ? Какво ще дрънкатъ?

Керстина. Боже — Господи! Мигаръ не знаете, какъ из мислюватъ разни истории. . .

Кнутъ. Ти ще останешъ у дома.. и туй-то! Нека бъбржтъ! Ако живѣешъ тука, то — разбира се — ще излѣзе, че си любовникъ на жена ми; ако пъкъ живѣешъ въ селото, то — разбира се — ще помислжтъ, че сте се скарали съ нея, или че азъ съмъ те испждилъ! Затова азъ намирамъ, че ще ти направи повече честъ, ако минешъ за любовникъ на жена ми! Какъ мислишъ ти?

Аксель. Ти се исказа много ясно, но азъ по-скоро бихъ желалъ да постжпыж тъй, щото да доставыж най-вече честъ не на менѣ, а вамъ.

Керстина. Вий имате, безъ друго, нѣкоя тайна причина, която не искате да ни съобщите.

Аксель. Да си кажж право — не смѣыж! Да, да, да, да! Привикнешъ лесно къмъ чуждия животъ, наслаждавашъ се отъ чуждото щастие, додѣто най-послѣ досущъ се заплетешъ въ чуждитѣ чувства. . . а подиръ това е много трудно да се раздѣлишъ.

Кнутъ. Тогава защо да се раздѣляшъ? Рѣшено е вече: ти ще живѣешъ у дома. Подай ржка на жена ми, и ний ще отидемъ на расходка.

Аксель си подава ржката на Керстина съ малко колебание.

Керстина. Струва ми се, че ржката ви трепери! Да не се страхува отъ тебе, Кнуте?

Кнутъ. Погледнете, колко си приличатъ тъй! Но той наистина трепери! Остани вкжщи, ако ти е студено.

Аксель. Ако ми позволите, ще останж да четж вѣстници.

Керстина. Това е най-добро. и азъ ще ви пратѫ Адела, за да поседи съ васъ. Ний ще излѣземъ само за минутка да накупимъ нѣкои работи съ Кнута. (Махѫ съ ржка навънъ). Ела тука, Адело, азъ ще ти подарѫ нѣщо!

Сцена VII.

Сѫщитѣ и Адела.

Аксель. Искате ли да поседите съ мене, додѣто тѣ отидѫтъ на пазарь?

Адела. Съ васъ? Мигаръ вий се боите отъ тъмнината?

Аксель. Да, много.

Кнутъ, и Керстина излизатъ.

Аксель (оглежда се, за да се увѣри, че сѫ сами). Не искамъ да испустнѫ този случай, за да поговорѫ откровенно съ васъ, като съ роднина на тази кѫща. Могѫ ли?

Адела. Можете.

Аксель. Вий знаете, доколко съмъ привързанъ къмъ тѣзи млади хора. Вий се усмихвате, и азъ знаѫ какво си помислихте... Истина е, че госпожа Керстина като млада жена е пълна съ прѣлести, но азъ ви увѣрявамъ, че дотолкова обуздавамъ своитѣ чувства, щото за единъ мигъ само се бояхъ да не се проявѫтъ.

Адела. Вий сте влюбенъ малко въ нея. Азъ не се очудвамъ за това, понеже знаѫ, каква способность има Керстина да побѣждава; но дѣто намирате общението съ Кнута толкова интересно, това не разбирамъ. Той е досущъ незначителенъ човѣкъ, а вий сте дълбоко образованъ, пъленъ съ таланти и опитъ!

Аксель. Вий искате да кажете, че той е сѫщинско дѣте; но азъ тъкмо въ това намирамъ почивка, слѣдъ като си имамъ работа цѣла зима съ умни глупци.

Адела. Наистина, да си играешъ съ дѣте е почивка, но то може да ти умръзне, а пъкъ вамъ никога Кнутъ не ви дотѣгва. Защо така?

Аксель. За това не съмъ мислилъ, а пъкъ вий, както изглежда сте мислили. Кажете ми тогава защо?

Адела. Защото вий самъ, безъ да се сѣщате, сте до уши влюбенъ въ Керстина.

Аксель. Надали е истина. . . Азъ пос-коро обичамъ и двамата съпрузи нераздѣлно и не намирамъ такова удоволствие нито въ едного отъ двамата отдѣлно, каквото намирамъ въ двамата заедно. И ако ги виждахъ по-отдѣлно, азъ бихъ се отстранилъ отъ тѣхъ! Ала нека прѣдположимъ, че това, което казахте, е истина, и азъ съмъ влюбенъ въ Керстина. Какво отъ туй, когато азъ крияѫ своитѣ чувства?

Адела. Чувствата иматъ свойство да бѫдѫтъ сподѣляни, а огънятъ се распространява.

Аксель. Нека е тъй, но сѐ пакъ, споредъ мене, нѣма опасность. Вий можете напълно да ми повѣрвате, че азъ — туку що прѣминѫлъ прѣзъ скрѣбьта на раздѣлата — не бихъ намѣрилъ удоволствие изново да бѫдѫ свидѣтель на нея, или самъ да станѫ

причина за това. Впрочемъ, госпожа Керстина е влюбена въ своя мжжъ. . .

Адела. Влюбена ли? Тя дори никога не е любила; нейната любовь е само спокойна съпружеска дружба. Но Кнутъ е страстна натура, и може лесно да му умръзне ягодата и млѣкото. . .

Аксель. Знаете ли що — вий трѣбва да сте били годена нѣкога?

Адела. Е, та що?

Аксель. Разбирате отъ тѣзи работи! Затова азъ ще продължж по-нататъкъ. Струва ми се, че тука много работи се измѣнихж въ една година!

Адела. Че какво отъ туй?

Аксель. Азъ намирамъ, че тука атмосферата е друга, и другояче се говори и мисли. Тука има нѣщо, което ме плаши!

Адела. Вий забѣлѣжихте това, нали? Да, това е едно чудно семейство. Бащата е празенъ и десеть години вече, какъ живѣе само отъ доходитѣ на своитѣ имущества, а синътъ е празнороденъ готованъ. Яджтъ, спжтъ и чакатъ смьртьта си, като убиватъ врѣмето по най-приятенъ начинъ. Никаква цѣль въ живота, никакво честолюбие, никакви страсти, но много притчи отъ Соломона. Вий не сте ли забѣлѣжили, че въ тая кжща всѣкой часъ се чуватъ такива думи: „този е лошъ човѣкъ!“ Това го казватъ за всѣкого безъ разлика.

Аксель. Чудно нѣщо — колко искусно говорите и колко вѣрно забѣлѣзвате всичко!

Адела. Като самата умраза, нали?

Аксель. Но който мрази като васъ, той умѣе и да обича силно.

Адела. Хм. . .

Аксель. Чуйте, Адело, сега вече, щомъ заприказвахме лошо за нашитѣ приятели, то сами трѣбва да се сближимъ — щемъ не щемъ!

Адела. Щемъ не щемъ?

Аксель. Дайте си ржката въ знакъ на това! И се обѣщайте да ме мразите.

Адела (взема простѣната му ржка). Вашитѣ ржцѣ сж много студени.

Керстина се показва на вратата за минутка.

Аксель. А пъкъ вашитѣ сж много топли!

Адела. По-тихо, че Керстина е тука!

Аксель. Ний ще продължимъ разговора си други пжть.

Сцена VIII.

Сжщитѣ и Керстина. Всичкитѣ мълчатъ.

Керстина. Каква тишина! Азъ ви побъркахъ, нали?

Адела. Никакъ. Да не би азъ да ви бъркамъ?

Керстина (подава писмо на Акселя). Нá ви едно писмо! Отъ нѣкоя жена е, както виждамъ!

Аксель разглежда писмото и поблѣднѣва.

Керстина. Колко сте блѣденъ! Мигаръ ви е още студено? Искате ли моя шалъ? (Снема шалътъ отъ себе си и го метва на рамото му)

Аксель. Благодаря! Това е поне топло!

Адела. Искате ли възглавница за подъ краката?

Керстина. По-добрѣ ще бѫде, ако се распоредишъ да се затопли горѣ, защото тука е много влажно всѣкой пѫть, когато вали дъждъ нѣколко дни наредъ.

Адела. Да, за това ти имашъ пълно право!

Аксель. Ахъ, колко много се грижите вий за мене!

Керстина. Ба, страшни грижи!

Сцена IX.

Сѫщитѣ безъ Адела. Мълчѫтъ.

Аксель. О, каква тишина настѫпи изведнѫжъ!

Керстина. Тъкмо такава, каквато имаше прѣди малко. Какви тайни имате вий съ нея?

Аксель. Оплакахъ й се малко. . . Мѫчно се излиза изъ такова положение, като моето.

Керстина. Хайде тогава, поооплачете се и на мене малко! Вий, както се вижда, сте нещастенъ?

Аксель. И то най-много поради туй, че не могѫ да работѫ.

Керстина. А пъкъ не можете да работите, защото...

Аксель. Защото?

Керстина. Да не сте още привързани къмъ вашата жена?

Аксель. Не къмъ нея, а къмъ въспоминанието за нея,

Керстина. Забравете въспоминанията. . .

Аксель. това е невъзможно!

Керстина. Дѣто ще се рече, минѫлата есень вий отидохте при нея?

Аксель. Не, не при нея. То бѣше при друга, щомъ запитвате.

Керстина. Тфу!

Аксель. Да, когато те хапѫтъ мухитѣ, има само едно спасение: да се търкаляшъ изъ калъта; това калява кожата.

Керстина. Тфу! Какъвъ сте!

Аксель. Впрочемъ, има и законна каль и незаконна.

Керстина. Какво искате да кажите?

Аксель. Вий сте омѫжена, пъкъ и ний не сме вече дѣца, затова ще кажѫ по-ясно: искамъ да кажѫ, че въ брака човѣкъ отдъхва като въ свещенна земя, а вънъ отъ него — като въ неосветена, — ала тя сѐ пакъ е земя!

Керстина. Надѣвамъ се, че вий съ това не сравнявате нѣщо?

Аксель. Наопаки, азъ сравнявамъ.

Керстина. Добрѣ, — кажете тогава съ какъвъ родъ жена бѣхте въ бракъ?

Аксель. Съ една цѣломѫдрена дѣвойка отъ добро семейство.

Керстина. Любѣхте ли я?

Аксель, Много.

Керстина. Ами послѣ?

Аксель. Намразихме се до смърть.

Керстина. Но защо? Защо?

Аксель. Този въпросъ е единъ отъ многото въ живота, които още не сж разрѣшени!

Керстина. Но сѐ трѣбва да има причини за това!

Аксель. И азъ мислѣхъ тъй, но излѣзе, че причинитѣ бѣхж само слѣдствие отъ нашата умраза. Несговорностьта не води слѣдъ себе си раздѣла, но когато любовьта се изгуби, започва се несговорностьта. Его защо тъй нареченитѣ женидби безъ любовь биватъ най-щастливи.

Керстина. (наивно). Да, между мене и Кнута не е имало голѣми разногласия...

Аксель, Сега се исказахте досущъ откровенно, госпожо Керстина!

Керстина. Че какво казахъ азъ?

Аксель. Казахте, че никога не сте любили мжжа си.

Керстина. Не съмъ го любила? тъй ли? Е, че какво ще рече да любишъ?

Аксель. (Става). Такъвъ въпросъ отъ омжжена жена! Какво ще рече да любишъ ли? Да, това е наистина нѣщо, което се върши, безъ да може да се опрѣдѣли....

Керстина. Вашата жена бѣше ли хубава?

Аксель. Да, за мене бѣше хубава. Впрочемъ, тя прилича на васъ.

Керстина. Вий ме считате за хубава?

Аксель. Да!

Керстина. А пъкъ моятъ мжжъ не забѣлѣзваше това, додѣто му го не казахте вий. И чудното е, че той е влюбенъ въ мене, когато вий сте тука. Сѣкашъ вашето присжтствие го въспламенява!

Аксель. Я гледай ти! Значи, ето защо ме приема у васъ толкова на драго сърдце. Ами вий?

Керстина Азъ ли?

Аксель. Или сега ще трѣбва да млъкнемъ, за да не отидемъ много надалечъ?

Керстина. (сърдито). Какво искате да кажете? Какво мислите за мене?

Аксель. Нищо лошо, госпожо Керстина! Нищо! Простете ми, ако ви оскърбихъ!

Керстина. Вий много ме докачихте! Но азъ знаж вашето високо мнѣние за женитѣ.

Аксель. Не за всичкитѣ. За мене вий сте....

Керстина. Какво съмъ за васъ?

Аксель. Жена на мой приятель, и затова....

Керстина. Ами ако не бѣхъ такава?

Аксель. Още ли не искате да се спрете? Знаете ли що, госпожо Керстина? Менъ ми се струва че вие не сте навикнжли да се церемоните съ мжжетѣ.

Керстина. Това е истина, и за това именно азъ цѣня това, дѣто имъ се харесвамъ! Мъничко, разбира се!

Аксель. Мъничко ли? У васъ, наистива, има всичко за да бждете щастливъ човѣкъ; вий искате много малко отъ живота.

Керстина. Че знайте ли вий, какво искамъ азъ отъ живота?

Аксель. Вий честолюбива ли сте? Вжтрѣшенъ гласъ подканя ли ви къмъ вишнето, за да станете нѣщо въ свѣта?

Керстина. Не! Такова влечение нѣмамъ! Но тоя еднообразенъ животъ безъ работа, безъ вълнения, безъ приключения! Знайте ли, че понѣкога азъ съмъ дотолкова мрачна, щото пожелавамъ нѣкаква голѣма скрѣбь, или да дойде нѣкаква епидемия, пожарь (шепнишкомъ), или да умре дѣтето ми! Или пъкъ сама азъ да умрж!

Аксель. Знаете ли какво е това? Това е отъ празность и отъ излишно земно блаженство... па може би и отъ нѣщо друго.

Керстина. Отъ какво друго?

Аксель. Отъ развратъ!

Керстина. Какво казахте?

Аксель. Не ми се иска да повторьж тази дума, а още повече защото я чухте, както ми се струва. Но понеже азъ не я употрѣбихъ въ нѣкой лошъ смисълъ, то виждамъ, че и вий не се оскърбихте.

Керстина. Обаче, вий хичъ не приличате на другитѣ хора. Вий удряте вашитѣ приятели по лицето, но тъй, щото тѣ почти не усѣщатъ вашитѣ удари!

Аксель. Ехъ, има жени, които обичатъ когато ги бижтъ.

Керстина Сега азъ вече се страхувамъ отъ васъ...

Аксель. Страхувайте се!

Керстина. Кой сте вий? Какво искате? Какви сж вашитѣ стремления?

Аксель. Не любопитствувайте, госпожо Керстина.

Керстина. Още една неучтивость!

Аксель. Не, това е единъ добъръ съвѣтъ. Вий мигаръ не забѣлѣжвате, че почти всѣкога се караме, кога нѣма вашиятъ мжжъ. Това е лошавъ знакъ!

Керстина. Знакъ за какво?

Аксель. За дълго приятелство! Това означава, че е необходимо отстранението на нѣщо.

Керстина. Понѣкога чувствувамъ, че бихъ ви намразила.

Аксель. Това е добъръ знакъ! А никога ли не сте усѣщали, че е възможно да ме залюбите?

Керстина. Да, понѣкога.

Аксель. Кажете кога?

Керстина. Наистина, менъ ми е драго да ви отговарямъ откровенно. Хубаво: когато приказвате съ Адела!

Аксель. Това е сжщо както съ ваший мжжъ: той пламва къмъ васъ, когато съмъ азъ тука. Госпожица Адела и азъ, както се вижда, имаме за цѣль да подпалваме.

Керстина (смѣе се) Толкова е смѣшно туй, което казахте, щото не ми се иска да ви се сърдѫ.

Аксель. Вий никога не трѣбва да се сърдите — това не ви прилича, както на другитѣ. Но, за да промѣнимъ разговора.. Кѫдѣ е вашиятъ мѫжъ? (Става и гледа прѣзъ прозореца. Керстина прави сѫщото. Мълчание). Азъ съвсѣмъ не исках да обърнѫ вниманието ви къмъ онова, което става въ̀ градината.

Керстина. Да! Азъ досега нито единъ пѫть не съмъ виждала Кнутъ да цалува Адела!

Аксель. Но мене ме безпокои това, дѣто госпожица Адела не може да възпламени вашия мѫжъ къмъ васъ. Тази година много нѣща ме плашѫтъ въ тая кѫща. И знаете ли какво? Тука безъ друго нѣщо гние изотдолу. . .

Керстина. Какво? Азъ нищо подобно не съглеждамъ. Зеръ, това е просто игра, нищо друго.

Аксель. Да, но игра съ кибритъ, съ ножъ, съ динамитни патрони! Азъ намирамъ това за опасно!

Сцена X.

Сѫщитѣ и бащата съ шапка на главата.

Бащата. Тука ли е Кнутъ?

Керстина. Не, той излѣзе да пазарува. Нѣщо ти трѣбва, или?

Бащата. Да. Ами Адела виждахте ли?

Керстина. Не, отдавна не съмъ я виждала.

Бащата (съпикасва Акселя). Сгрѣшихъ, не ви видѣхъ. Какъ сте?

Аксель. Благодарѫ, ами вий какъ сте?

Керстина. Могѫ ли съ нѣщо да ви услужѫ?

Бащата. Да, ако бѫдешъ тъй добра! Но, може би, да ви бъркамъ. Тогава ще дойдѫ послѣ.

Керстина. Мигаръ и ти можешъ да побъркашъ нѣкому!..

Бащата. Работата е тази, че въ спалнята ми долѣтѣхѫ комари, и азъ мислѫ да ви помолѫ за позволение да спѫ въ горнята ви стаичка.

Керстина. Ахъ, колко е лошо — ний туку що дадохме тази стаичка на господина Акселя!

Бащата. Тъй ли! Значи, той ще живѣе тука? Да знаехъ, никога нѣмаше да заговорѫ за това. . .

Аксель. Азъ никога не бихъ приелъ, ако знаехъ по-отрано това.

Бащата. Не, не — не се безпокойте: азъ нѣма да се бъркамъ въ чужди дѣла. Не е добрѣ да бѫдешъ между воденични камъни. (Мълчание) Кнутъ още ли не е започнѫлъ да рисува?

Керстина. Не, той не е расположенъ!

Бащата. Той никога не е бивалъ расположенъ, а сега още повече отпрѣди.

Керстина Още какво ще кажешъ?

Бащата. Ба, нищо. . . Сѣ едно, нищо нѣма да спечелѫ отъ това. Ти даже можешъ съвсѣмъ да не казвашъ на Кнута за тази история съ стаичката.

Керстина. Съ най-голѣмо удоволствие ще замълчѫ за това.

Бащата. Разбирашъ ли, досущъ не е весело да се вдига шумъ напразно. Да бѣше стаята свободна, тогава друга работа, — тогава азъ наистина бихъ я получилъ, но сега като е заета. . . . Е, хайде сбогомъ за сега. До виждане. (Излиза)

Сцена XI.

Сѫщитѣ безъ бащата.

Аксель. Простете, госпожо Керстина: ще ви оставѫ за малко.

Керстина. Кѫдѣ тъй изведнѫжъ?

Аксель. Това не могѫ да кажѫ!

Керстина. Вий отивате да си търсите стая? Това азъ нѣма да ви позволѫ!

Аксель (взема си шапката). Вий мислите, че ще останѫ у васъ слѣдъ такова натирване?

Керстина (иска да му вземе шапката). Не, азъ нѣма да ви позволѫ да излѣзете! Не ви испѫждаме ний, я! . . Впрочемъ. . . :

Сцена XII

Сѫщитѣ и Кнутъ.

Кнутъ. Какво е това? Вий се биете? Или това е обяснение въ любовь?

Керстина. Това е една малка любовна раздѣла! Помисли си, Кнуте: тоя беспокоенъ човѣкъ иска пакъ да отиде да си търси стая, защото тати дохожда и заяви, че иска нашата стаичка на чердака.

Кнутъ. Дотрѣбвала му е стаичката? Ба, той е искалъ само да види какво правите. И ти искашъ заради това да си излѣзешъ! Скоро на колѣнѣ прѣдъ нея, и й искай прошка!

Аксель пада на колѣнѣ.

Кнутъ. Цалуни й краката! Тя има хубави крака!

Аксель (допира си устнитѣ до една й кракъ и става). Е, сега поискахъ прошка отъ нея, задѣто ще идѫ да си търсѫ стая (излиза набързо).

Керстина (прѣдизвикателно). Господинъ Аксель!

Сцена XIII.

Кнутъ и Керстина.

Керстина. Азъ, право да си кажѫ, намирамъ че е неприлично, дѣто старията нарушава и тревожи спокойствието на цѣлата кѫща! Сега нито денемъ, нито нощемъ ще имаме миръ.

Кнутъ. Каквото и да стане, ний трѣбва да имаме миръ. Но

ти би можла да се поопиташъ малко да прикривашъ чувствата си — макаръ мъничко!

Керстина. Какви чувства? Какво искашъ да кажешъ? Ти, може би, да ревнувашъ?

Кнутъ. Хайде—де! Ето сега ти съвсѣмъ ме забърка! Азъ говорихъ за твоитѣ недобри чувства къмъ баща ми!

Керстина (обръща се). Да не говоримъ повече за чувствата! На, сложи си тая вратовръска — белки съ нея ще станешъ по-човѣкъ! (Изважда изъ джеба си пакетъ).

Кнутъ. Още една нова връска! И пакъ синя?

Керстина (връзва му връската). Да, и ти нѣма вече да ходишъ съ такива мръсни дрехи. . . . и трѣбва да си пооправишъ малко мустацитѣ. . .

Кнутъ. Знаешъ ли що? Сега ми е всичко ясно.

Керстина. Какво ти е ясно?

Кнутъ. Може би да си заржчамъ на това отгорѣ свѣтли дрехи и обуща за lawn-tennis!

Керстина. Да, това ще ти прилича, защото започнж да пълнѣешъ. . . .

Кнутъ. Да, безъ друго, и азъ ще трѣбва да поизсъхнж малко! Не ни достига само да се разведемъ! . . .

Керстина. Е артъкъ, Кнуте, ти наистина ревнувашъ!

Кнутъ. Да, може би да е задминжта границата. Ала чудна работа: азъ ревнувамъ безъ завистъ и злоба. Тогова човѣка азъ обичамъ дотолкова . . . дотолкова, щото не бихъ му отказалъ за нищо, за нищо!

Керстина. За нищо? Това е вече много прѣкалено.

Кнутъ. Не е, не е—това е тъкмо тъй! Това е чудовищно прѣстжпно, ниско, но ако той би ме помолилъ да спи у тебе, азъ бихъ му позволилъ!

Керстина. Сега ти си ужасенъ! Азъ много чухъ отъ твойтѣ уста, много търпѣхъ. . . .

Кнутъ. Какво, като е тъй! Понѣкога ме прѣслѣдва видѣние денемъ и нощемъ на сънь — сé ми се струва, че ви виждамъ заедно; и азъ не страдамъ отъ това — даже се наслаждавамъ, като че ли виждамъ нѣщо прѣкрасно.

Керстина. Не, това е вече цѣло безобразие! . . .

Кнутъ. Това, може би, да е необикновенъ случай, но признай се, че това е дяволски интересно!

Керстина. Знаешъ ли, азъ мислж понѣкога, че ти искашъ да се отървешъ отъ мене.

Кнутъ. Ти не мислишъ това!

Керстина. Увѣрявамъ те, че понѣкога това ми идва на умъ. Менъ ми се струва, че ти нарочно ме тласкашъ въ обятията на Акселя, за да намѣришъ причини за разводъ.

Кнутъ. Каква глупость! Кажи ми право, Керстино, до сега не сте ли се цалували?

Керстина. Кълнж се въ Бога, не сме!

Кнутъ. Обѣщай ми, че когато дойде часътъ, ти ще ми кажешъ право въ лицето; „да, това е тъй!“

Керстина. Послушай, Кнуте, пази си разсѫдъка.

Кнутъ. Тъкмо това правѭ и азъ! Не искамъ да бѫдѫ излъганъ. Да те отдамъ самъ, сѫщо не желаѭ, но сѐ пакъ него по̀бихъ направилъ, отколкото другото.

Керстина. Добрѣ, ами какво ще бѫде, ако сега ти свършишъ съ своитѣ проповѣди, а пъкъ азъ започнѫ моитѣ? Какви сѫ вашитѣ отношения къмъ Адела?

Кнутъ. Ти ги знаешъ, и то въ добра смисъль!

Керстина. До сега азъ не съмъ чувала да казвашъ, че прѣлюбодѣянието е добро.

Кнутъ. Ето ти на̀! Което бѣше ей-до сега невинно, изведнѫжъ стана прѣлюбодѣйствие!

Керстина. Тъкмо тъй, както и моитѣ отношения къмъ Акселя!

Кнутъ. Сега тѣ сѫ невинни, но утрѣ какво ще бѫдѫтъ, никой не знае!

Керстина. Тогава почакай до утрѣ.

Кнутъ. Не, не искамъ да чакамъ дотогава, додѣто стане късно.

Керстина. Но какво искашъ ти?

Кнутъ. Самъ не знаѭ. Впрочемъ, азъ искамъ това да се свърши,—ако изобщо може да се свърши. Ний сами си исплетохме мрѣжи и сега седиме въ тѣхъ! Ухъ, колко го мразѭ, когато не е тука! Но щомъ го видѭ изново, и той спрѣ върху ми голѣмитѣ си очи, то пакъ го обичамъ като братъ, като сестра, като жена! Азъ разбирамъ, че ти можешъ да подпаднешъ подъ неговото влияние, но себе си не могѫ добрѣ да разберѫ. Струва ми се, че съмъ отишълъ дотолкова далече — самичъкъ тука помежду тѣзи рокли —щото чувствата ми се измѣнихѫ, като че твоята любовь къмъ него ме зарази! Ти, навѣрно, го любишъ безъ мѣрка, макаръ да не съзнавашъ това!

Керстина. Това е истина! Ала сега ти само искашъ да скриешъ собственната си вина!

Кнутъ. Тъкмо тъй, както и ти!

Керстина. Не, както и ти!

Кнутъ. Не, както ти! И азъ започвамъ да се сърдѭ не на шега!

Керстина. Вѣрвамъ го това.

Кнутъ. И това не поражда въ тебе състрадание?

Керстина. Какъ да те съжалявамъ, когато ме измѫчвашъ?

Кнутъ. Ти никога не си ме любила!

Керстина. Не, ти никога не си ме любилъ!

Кнутъ. Сега вече стѫпихме кѫдѣто трѣбва и откѫдѣто не можемъ излѣзе чакъ до гробната дъска!

Керстина. Нека свършимъ о̀врѣме. Иди се искѫпи въ морето и ще се разведришъ. . .

Кнутъ. Ти искашъ да останешъ сама!

Сцена XIV.

Сжщитѣ и Аксель.

Аксель. (отворено и весело). Е, потръгнж ми! Щомъ излѣзохъ и срѣщнжхъ Адела, която ми намѣрила вече стая.

Керстина. Мигаръ тя сжщо има стаи да ги дава подъ наемъ?

Аксель. Тя знаяла една. . ,

Керстина. Тя, обаче, всичко знае, тази мома. . .

Аксель (къмъ Кнута, като му прѣдлага папироска). Не искашъ ли папироска?

Кнутъ (кротко) Не, благодарж.

Аксель. Каква славна вратовръска има той днесь!

Кнутъ. Истина ли казвашъ?

Аксель. Вий, обаче — както изглежда — сте говорили за мене въ мое отсжтствие — познава се по васъ!

Кнутъ (възбудено). Извинявай! Врѣме е да отидж на баня! (излиза набързо).

сцена XV.

Аксель и Керстина.

Аксель. Какво се случи?

Керстина. Ревнивость!

Аксель. Добрѣ, но за нея нѣма причини!

Керстина. Кнутъ намѣри! Кждѣ е стаята на Адела, за която казахте?

Аксель (замислено). Адела! Да, ей тука, насрѣща, у матроса.

Керстина. Обаче, това е добрѣ прѣсмѣтнжто! Значи, вий можете оттамъ да виждате вжтрѣшностьта на нейната стая. Каква интригантка!

Аксель. Никога не бихъ помислилъ, че Адела е смѣтала това.

Керстина. Адела ли? Че пъкъ много скоро станжхте блиски съ нея!

Аксель. Госпожо Керстина! Не събуждайте въ мене оня духъ, който може да изяви чувства, що се не виждатъ при дневната свѣтлина; не правете това, иначе. . .

Керстина. Ще си идите, както правите всѣкога? Ала сега азъ не ви позволявамъ да си отидите, — вий нѣмате никакво право за това!

Аксель (запалва си папироската). Може би това да е моя длъжность.

Керстина. Ако сте ми приятель, вий нѣма да ме оставите безъ застжпникъ въ тая кжща, кждѣто заплашватъ даже моята честь! Кждѣто моятъ прѣстжпенъ мжжъ подъ крилото на своитѣ родители може да си позволява всѣкакви низости! Помислете си, той отиде толкова далече въ подлостьта си, щото е готовъ дори да ме отдаде вамъ!

Аксель. Обаче, това е чудесенъ начинъ за ревнуване! И вий какво му казахте?

Керстина. Какво да му кажѫ?

Аксель. Мене ли питате?

Керстина (истерично). Вий си играете съ мене като котка съ мишка! Вий виждате, какъ съмъ умотана въ вашитѣ мрѣжи, какъ се мѫчѫ, какъ се борѫ за да се освободѫ,—но нѣмамъ сила! Съжалете ме, хвърлете ми единъ дружелюбенъ погледъ и не седете прѣдъ мене като бесчувственна статуя, която очаква молби и прѣдложения! (Пада на колѣнѣ). Вий сте силенъ, вий можете да владѣете чувствата си, вий сте гордъ, честолюбивъ, но вий сте такъвъ, затуй, защото никога не сте любили, както азъ ви любѫ!

Аксель. Азъ ли не съмъ любилъ? Станете, госпожо Керстина, и седнете тука, ей на това кресло. Тъй! Сега азъ ще говорѫ! (Той седи съ папироска въ ржка). Азъ ви залюбихъ, дѣто се казва, още отъ първата срѣща. Помните ли онова захождание на слънцето, когато се запознахъ съ васъ минѫлата година! Вашиятъ мѫжъ бѣше тамъ долу, въ долината, и рисуваше, когато азъ минѫхъ. Запознахѫ ме съ васъ, и ний разговаряхме стоишкомъ, додѣто вий се уморихте и седнѫхте на трѣвата, като ме поканихте на седнѫ до васъ. Ала деньтъ прѣваляше, и азъ станѫхъ, за да пе истинѫ отъ росата. Тогава вий растворихте дрехата си и ме поканихте да седнѫ на едното й кюше. То бѣше сѣ едно да ми растворите прѣгрѫдкитѣ си и да ме поканите да си отдъхнѫ на вашитѣ гърди. Азъ бѣхъ много нещастенъ, изморенъ и отстраненъ тогава, а вашата дреха ми се стори топла и мека. Право да си кажѫ, менъ ми се искаше да влѣзѫ тамъ и да се скриѫ до вашитѣ млади женственни гърди; но азъ се смутихъ, когато видѣхъ въ невиннитѣ ви очи слаба усмивка, задѣто азъ, — та къвъ мѫжъ — се стѣснявамъ! Слѣдъ това ний се срѣщахме нечесто, много нечесто. Вашиятъ мѫжъ, както изглеждаше, се наслаждаваше отъ моето прѣклонение прѣдъ васъ. Сѣкашъ азъ намѣрихъ жена му и му отворихъ очитѣ да я види. Азъ бѣхъ завладянъ отъ васъ, и вий си играехте съ мене. А пъкъ вашиятъ мѫжъ, безъ да иска да знае, ме смущаваше дори въ присѫтствието на други хора. Неговото самолюбие и увѣреность понѣкога ме оскърбяваха, и имаше минути, когато азъ пожелавахъ да го блъснѫ и да заемѫ неговото мѣсто. Помните ли оня день, когато ви поканихъ на своето рождение? Вий трѣбваше да дойдете по-късно. Ний ви чакахме цѣлъ часъ, и вий, най-послѣ, влѣзохте въ стаята, облѣчена въ рокля съ теменуговъ цвѣтъ и свѣтълъ лифъ: на главата си имахте шапка съ украшения отъ тънко жълто платно, което хвърлѣше върху цѣлата ви фигура златни лѫчи. И когато, ми подадохте китка съ смутена дързость на четирнайсеть годишно момиче, вий ми се показахте толкова хубава, щото занѣмѣхъ на мѣстото си — не можахъ да ви поздравѫ съ добрѣ дошли, нито да ви поблагодарѫ за цвѣтята. Тогава излѣзохъ вънъ и заплакахъ!

Керстина. Поне да скривахте чувствата си. . .

Аксель. Помните ли послѣ, нощемъ, слѣдъ една вечеря,

когато ний въ разговоръ разбъркахме взаимно въспоминанията си и се сближихме душевно,—тогава Кнутъ формално, и навѣрно по ваше желание, ме покани да ви посѣщавамъ въ града прѣзъ зимата, — помните ли, какво отговорихъ азъ тогава?

Керстина. Вий казахте: „Азъ не смѣѫ.“

Аксель. На другия денъ азъ си заминѫхъ!

Керстина. И азъ плакахъ цѣлъ день! и Кнутъ сѫщо!

Аксель. Помислете си, колко сълзи ще има сега!

Керстина. Сега?

Аксель. Седете мирно. Сега вече, когато всичко си исказахме, трѣбва да се раздѣлимъ.

Керстина. Не, не! Да се раздѣлимъ?. Защо? Какво прѣчи, да си върви всичко тъй, както си е? Вий сте съвсѣмъ спокоенъ, пъкъ и азъ сѫщо не се безпокоѫ. Какво му влизатъ въ работа — на Кнута — нашитѣ чувства, щомъ ний ги владѣемъ? Ний си седимъ тука мирно и разсѫждаваме досущъ като стари съпрузи за своята любовъ въ младини.

Аксель. Ахъ, Вий сте дѣте! Азъ не разбирамъ, какъ сте живѣли въ бракъ, когато можете да расчитате на дружба слѣдъ обяснение въ любовь! Азъ съмъ спокоенъ като сандъкъ съ барутъ подъ подпаленъ фитилъ; студенъ съмъ като почервенѣло желѣзо... Да, Азъ се борихъ. азъ страдахъ, но не отговарямъ за себе си понататъкъ!

Керстина. Но азъ отговарямъ за себе си.

Аксель. Да, това го вѣрвамъ, защото вий гасите пожара, когато пламне. А пъкъ азъ живѣѫ самъ. О, каква дяволска мисъль! И вий мислите, че азъ ще пожелаѫ слѣдъ това да живѣѫ тука, въ тази кѫща, да се хранѫ отъ трохитѣ, които падатъ отъ трапезата на единъ богаташъ. да дишамъ този въздухъ, мирисъта на цвѣтята, и сѐ пакъ да ходѫ съ нечиста съвѣсть?

Керстина. Защо съвѣстьта ви ще бѫде нечиста, когато и той се не стѣснява да има любовница, която цалува?

Аксель. Не сваляйте своята вина, защото ще попаднете на стръмнина, отъ която ще видите напрѣдъ си само морето и нищо друго! Не, нека бѫдемъ оригинални поне веднѫжъ въ живота си, нека покажемъ на свѣта примѣръ отъ честность. Щомъ влѣзе Кнутъ тука, ний ще му кажемъ: „тъй стои работата — ний се любимъ. Дай ни добъръ съвѣтъ, какво да правимъ!“

Керстина. Това е велико. това е благородно! Да, да, тъй ще постѫпимъ. Ами послѣ? Послѣ да става каквото ще! И ний можемъ да сторимъ това открито, защото не сме извършили прѣстѫпление!

Аксель. Ами послѣ? Той, разбира се, ще ме помоли да си отидѫ.

Керстина. Или — може би — да останете.

Аксель. На какви условия? За да си върви всичко както до сега! Не, това не могѫ истърпѣ. Мислите ли вий, че слѣдъ това азъ ще могѫ да гледамъ вашитѣ милувки, и вечерь да чувамъ какъ затваряте спалнитѣ си врата!.. Не! Азъ не виждамъ

край на това! Но той трѣбва да знае всичко, иначе азъ не бихъ можалъ никога вече да го срѣщамъ, да му стискамъ ржката! Ний сме длъжни да му кажеме всичко — послѣ ще видимъ, какво ще стане.

Керстина. О, тоя идущъ часъ да можеше вече да е прѣминжлъ! Кажете му, че ме любите, кажете му — азъ сама нѣмамъ сила да му забиж ножъ въ сърдцето!

Аксель (остава въ сжщото положение както и Керстина). Азъ те любиж съ тѣло и съ душа; азъ обичамъ твоитѣ крачка, които виждамъ подъ гънкитѣ на роклята ти; азъ обичамъ твоитѣ бѣли жбки и твоитѣ устица, твоитѣ ушенца и твоитѣ грѣховно-другарски очи; азъ обичамъ цѣлото ти леко въздушно сжщество, което бихъ искалъ да дигниж на рамо и да побѣгниж съ него въ гората! Когато бѣхъ младъ, азъ уловихъ веднжжъ едно момиче на улицата, дигнжхъ го на ржцѣ и се искатерихъ по четири стълби съ него — азъ бѣхъ младъ тогава, а пъкъ помисли какво ще бжде сега, когато съмъ пораснжлъ.

Керстина. Люби сжщо и моята душа.

Аксель. Азъ любиж душата ти, макаръ тя да е по-слаба отъ моята, макаръ тя да е толкова горещa и безвѣрна, колкото моята.

Керстина. Сега могж ли да станж и да дойдж при тебе?

Аксель. Не, това не ти позволявамъ.

Керстина. Кнутъ иде, азъ чувамъ стжпкитѣ му, и азъ не ще имамъ сила ди говорж, ако не те цѣлунж въ челото.

Аксель. Той иде?

Керстина. По-тихо!

Сцена XVI.

Сжщитѣ. Бащата влиза съ шапка на главата и отива право при Акселя. Взема вѣстника отъ масата задъ гърба му.

Бащата. Простете ми, че ви беспокоиж, трѣбваше ми само вѣстника (къмъ Керстина). Ти не си ли виждала Адела?

Керстина. Това е пети пжть, какъ питашъ днесь за нея!

Бащата. Ти мигаръ на мене говоришъ? Не мислишъ ли да се окжпешъ прѣди обѣдъ?

Керстина. Не, днесь не искамъ.

Бащата. Не е добрѣ това отъ твоя страна, да пропущашъ банитѣ, когато здравието ти е толкова слабо.

(Мълчжтъ. Бащата излиза).

Сцена XVII

Аксель и Керстина.

Аксель. Не, азъ не могж да останж повече тука, не могж издържа!

Керстина (приближава се до него и го гледа съ пламнжли очи). Да побѣгнемъ ли!

Аксель. Не, но азъ ще избѣгамъ!

Керстина. Тогава и азъ ще избѣгамъ! И ний ще умремъ заедно!

Аксель. (прегръща я и я цалува). Сега сме сгодени!.. Защо направихъ това? Край на честьта и довърието! Край на приятелството и на мира! Адски огънь гори и подпалва всичко, което до сега бѣше зелено и расцъфнѫло! О, Боже мой!

(Тѣ се раздѣлятъ и изново сѣдатъ на първитѣ си мѣста).

Сцена XVIII.

Сѫщитѣ и Кнутъ

Кнутъ. Защо сте седнѫли толкова далече единъ отъ други?

Керстина. Затова, защото...

Кнутъ. И сѣкашъ сте развълнувани?

Керстина. Затова, защото... (мълчи дълго врѣме) ний се любимъ съ Акселя...

Кнутъ. (гледа и двамата нѣколко минути, послѣ се обръща къмъ Акселя) Истина ли е това?

Аксель. Истина е.

Кнутъ. (сѣда на столъ малко съкрушенъ) Защо ми казвате това?

Керстина. Защото сме честни хора.

Кнутъ. Това е оригинално, но то не е скромно!

Керстина. Ти самъ ме помоли, щото — кога настане часътъ...

Кнутъ. Това е истина! И часътъ, значи, е дошълъ. Струва ми се, че азъ знаехъ това отрано, и сѐ пакъ то е дотолкова ново, щото ми се струва като сънь. Кой е виновенъ за това? Никой и всички! Какво ще правимъ сега, и какво именно станѫ?

Аксель. Имашъ ли ти да забѣлѣжишъ нѣщо за моето поведение?

Кнутъ. Нищо! Ти побѣгнѫ, когато забѣлѣжи опасността; ти отблъснѫ поканата да живѣешъ у дома; ти скри чувствата си, па дори Керстина мислѣше, че я мразишъ. Но защо изново се върнѫ?

Аксель. Защото мислѣхъ чувствата си за умрѣли!

Кнутъ. Това е правдоподобно, и азъ те вѣрвамъ! И ето ни прѣдъ случая, когото не сме дирили, нито сме се мѫчили да го избѣгнемъ. Ний се надѣвахме чрѣзъ искуственна откровенность да побъркаме на опасността, да се шегуваме съ нея; ала тя дойде близо и паднѫ върху ни. Сега какво да правимъ? Нека да говоримъ спокойно и да останемъ другари напослѣдъкъ! Какво да правимъ? (Мълчатъ). Нѣма отговоръ! Но ний не можемъ да седимъ съ скръстени ржцѣ и спокойно да гледаме какъ гори таванътъ. (става). Нека помислимъ за послѣдствията.

Аксель. Най-справедливо ще бѫде азъ да си отидѫ.

Кнутъ. Тъй мислѫ и азъ.

Керстина. (Диво). Не, азъ нѣма да ти позволѫ да си идешъ Ако не, ще тръгнѫ съ тебе!

Кнутъ. Туй ли се нарича спокойно говорене?

Керстина. Любовьта не бива спокойна (Приближава се до Акселя).

Кнутъ. Поне пожалѣйте ме, не показвайте страститѣ си! Пожалѣйте малко моитѣ чувства, додѣто, сравнително, съмъ невиненъ и всѣкога оставамъ пострадала страна.

Керстина. (Обгръща Акселя за шията съ двѣтѣ си ржцѣ) Ти нѣма да си отидешъ, чувашъ ли!

Кнутъ. (Улавя ржцѣтѣ на Керстина и я отмахва отъ него). Вий обаче, бихте могли да постжпате като честни хора и да потърпите, додѣто се откажж отъ васъ! (На Акселя). Слушай, другарюо мой! Ний трѣбва да се рѣшимъ набързо, защото подиръ нѣколко минути ще издрънкатъ за обѣдъ. Азъ виждамъ, че вашата любовь не може да се унищожи, а пъкъ моята ще може, като се насилиж малко. Да живѣиж занапрѣдъ съ жена, която люби другиго, за мене е немислимо. Тогава бихъ мислилъ постоянно, че живѣиж посрѣдъ огъня. Затова азъ отстжпамъ, но само тогава, ако ти ми обѣщаешъ да се оженишъ за нея.

Аксель. Не знаиж защо, но твоето честно прѣдложение ме съсипа много повече, отколкото би сторило това съзнанието за моята вина, ако бѣхъ откраднжлъ жена ти.

Кнутъ. Азъ мислиж сжщо, че това е тъй, но по-малко ме унижава това, дѣто я отдавамъ, отколкото ако бѣхж ми я откраднжли. Но сега ви давамъ петь минути за да уредите тази работа! Прощавайте за сега, не за цълго! (излиза)

Сцена XIX.

Аксель и Керстина.

Керстина. Е?

Аксель. Мигаръ не видите, че азъ съмъ смѣшенъ?

Керстина. Не, защо да е смѣшно, кога си честенъ.

Акселъ. Не винжги, но въ тоя случай твоя мжжъ, ми се струва, е най-малко смѣшенъ. И вий ще ме прѣзирате!

Керстина. Това ли е всичкото, което имашъ да кажешъ въ такъвъ мигъ, като този! Сега вече нѣма прѣчка помежду ни, и ти съ чиста съвѣсть можешъ да ми растворишъ прѣгржднитѣ си... Ти се колебаешъ?

Аксель. Да, азъ се колебаиж, защото тази откровенность започнж да прилича на дързость; тази честность мирише на сърдечна распасаность...

Керстина. Какво? Какво каза ти?

Акселъ. И сега ми се струва, че всичката миризма на гнилость, която усѣщахъ въ тая кжща, излиза отъ васъ!...

Керстина. Или отъ васъ! Вий ме склонихте къмъ себе си съ вашитѣ дѣвственни погледи, съ вашата искуственна студенина, съ вашитѣ дързости, които ме раздразвахж като камшикъ! И сега развратительтъ се показва добродѣтеленъ! А... а!

Акселъ. Или наопаки... Вий по-напрѣдъ захванжхте...

Керстина. Не, по-напрѣдъ вий, вий, вий! (хвърля се на софата и вика). Помогнете ми! Умирамъ! Умирамъ!

Аксель стои неподвижно.

Керстина. И вий не можете да ми помогнете? И у васъ нѣма състрадание? Вий сте дивъ звѣръ! Мигаръ не видите, че азъ съмъ болна! Помогнете ми! Помогнете!

Акселъ стои неподвижно.

Керстина. Доведете ми доктора! Направете ми поне тази услуга, която всѣкой би направилъ другиму. Повикайте ми Адела!

Аксель излиза.

Сцена XX.

Керстина и Кнутъ.

Кнутъ. Какво станѫ? (къмъ жена си). Мигаръ вий не се съгласихте?

Керстина. Мълчи! Ни дума по-вече!

Кнутъ. Но защо той минѫ толкова бързо прѣзъ градината? Азъ дори си помислихъ, че той ще изскуби по пѫтя си храсти и дървета. Сѣкашъ огънь горѣше подирѣ му!

Сцена XXI.

Сѫщитѣ, Майката, Адела и бащата.

Майката. Какво правите? Хайде на обѣдъ, всичко е готово.

Кнутъ, Благодарѫ, това е най-добро за сега.

Майката. Ами господинъ Аксель кѫдѣ е? Ще го чакаме ли, или не?

Кнутъ. Не, защото той избѣга!

Майката. Чуденъ господинъ е той! А пъкъ азъ опекохъ рибата!

Бащата влиза.

Кнутъ, (къмъ него). Сега стаичката е на твое расположение!

Бащата. Благодарѫ, тя вече не ми е потрѣбна.

Кнутъ. Чудна работа, колко не си постояненъ!

Бащата. Има още по-непостоянни! Но сé пакъ оня, който управлява своя разумъ, струва повече отъ оногова, който прѣвзема градове!

Кнутъ. И още тъй: не казвай на приятеля си: „върви си и ела пакъ!“

Бащата. Това е много хубаво! Отдѣ си го взелъ?

Кнутъ. Това ми е отъ Керстина!

Бащата. Ами ти, Керстино, не се ли окѫпа?

Кнутъ. Не, тя само си направи студенъ душъ!

Звънѫтъ за обѣдъ.

Майката. Врѣме е за ядене. Хайде на обѣдъ!

Кнутъ. (къмъ баща си). Дай си ржката на жена ми, а азъ ще вземѫ Адела!

Бащата. Не, приятелйо, благодарѫ. Керстина ти запази за себе си, по-добрѣ ще сторишъ!

(Завѣсата пада).

ПѢСЕНЬ.

Отъ **Кунева**.

Полунощи.
Ясенъ мѣсецъ грѣе;
Въ равно по́ле
Витъ се друмъ бѣлѣе.
Млади момко
Вихренъ конь прѣпуска
Конь му цвили —
Момко пѣсень пѣе:
„Ой ти мѣсецъ,
Ой ти ясенъ мѣсецъ,
Позапри се
Не захождай рано;
Посвѣти ми
Доръ до село идж,
Да заварѭ
Либе на седѣнка.
Хергелето
Самъ само оставихъ;
Свихъ изъ друма
Прѣзъ роснѝ ливади.
Конче хвърка —
На̀земи не стжпя....
Първо либе
Менъ въвъ село чака!“

Въ равно поле
Прашенъ друмъ се вие;
Млади момко
Вихренъ конь прѣпуска.

СОЦИЯМИЗЪМЪ И ДЕМОКРАЦИЯ

Отъ П. Великовъ.

V. Думитѣ и дѣлата на българския социализъмъ.

Изобщо вѣто, нашата побѣда се дължи не толкова на това, което има социялистическо въ нашата програма, колкото на нейната практическа демократическа страна.

Ново Време 1899 № 6, стр. 602.

I.

Това, което за всѣки здравомислящъ бѣше отдавна извѣстно, а именно, че социялдемокрацията успѣва въ България благодарение на нейната демократическа пропаганда, че тя още не е могла до сега да прокара нито единъ депутатъ въ камарата съ една чисто социялистическа програма, нито ще може го направи тъй скоро, — иде сега да докаже единъ отъ водачитѣ на българскитѣ социялисти, г-нъ К. Р.[1] Добрѣ е, да се позамислятъ надъ този, констатиранъ отъ единъ марксистъ, фактъ не само нашитѣ „буржуа“, но и нашитѣ социялисти. Този фактъ доказва ясно, че България не прѣдставлява никаква почва за социялистическа пропаганда, а само за една широка демократическа дѣятелность. Това е единъ емпирически фактъ, който никой не може да отрече. Социялиститѣ се радватъ, че въ сегашната камара сж прокарали 6 или 7 свои депутати. Добрѣ! Нека единъ отъ тѣзи депутати да ни каже, че той се избра отъ съзнателни социялисти, отъ хора, които разбиратъ, въ що състои социялистическата програма, които съзнателно сж за обобществяване на производството! Нека ни кажатъ, че Пав... кенскитѣ, Дрѣновскитѣ или Ямболски селяни сж социялисти! Нека ни отрекатъ, че г-да Габровски и Сакѣзовъ сж водили

---

[1]) Въ сѫщия смисълъ се говори въ уводната статия на „Работнически Вѣстникъ“ № 46 отъ 23/VII 1899 год.

само една демократическа пропаганда между селянитѣ, които съставляватъ грамадното болшинство на избирателитѣ! Нека ни се отрече, че въ нѣкои околии, гдѣто се избрахж социялисти, сж агитирали въ полза на послѣднитѣ и хора, които нѣматъ нищо общо съ социялизъма! Нека ни се каже, че социялистическитѣ депутати сж избрани отъ единъ пролетариятъ съ развито класово съзнание, който очаква своето спасение отъ сгромолясването на капиталистическия общественъ строй! Да, нека ни се докаже това и ний ще признаемъ, че сме се лъгали, когато сме утвърждавали, че въ България нѣма никаква почва за социялистическа пропаганда. И слѣдъ туй се вика: „побѣда на социялизъма“! Вмѣсто да анализиратъ тази „побѣда“, за да разберѫтъ, на какво собствено тя трѣбва да се отдаде, социялиститѣ се радватъ. Вижда се, много малко трѣбва, за да се зарадватъ тѣзи хора. Но прѣдъ очевиднитѣ фактове мислящитѣ социялисти не могѫтъ да скриѫтъ правдата и сж принудени да признаѫтъ, че нашитѣ социялисти могѫтъ да успѣватъ въ тѣхната обществена дѣятелность само като демократи, но не като социялисти.

Но защо тогава да се изнасилва реалниятъ животъ, защо да не се измѣни теорията въ съгласие съ практиката? Гледайте, като въ какви противорѣчия се уплитатъ нашитѣ социялисти благодарение на това несъгласие между теорията и практиката: когато се обсѫждаше въ народното събрание законопроектътъ за повдигане на индустрията, който прѣдвиждаше разни привилегии на зараждающата се въ България индустрия, социялистическиятъ депутатъ държа една пламенна рѣчь противъ този законопроектъ, като възстанж противъ даване привилегии на „буржуа“ за смѣтка на цѣлия народъ. Отъ демократическа гледна точка таквозъ поведение се разбира. Но отъ социялиста, който очаква спасението на страната отъ по-скорошното развитие на едрата промишленость, която ще създаде единъ организиранъ пролетариятъ, възприимчивъ за социялистически идеи, — едно подобно поведение не можеше да се очаква. И дѣйствително единъ послѣдователенъ социялистъ упрѣкваше послѣ този депутатинъ за неговата непослѣдователность. Само че тукъ непослѣдователностьта е била необходима! Какъ би могълъ да оправдае този депутатъ своето поведение прѣдъ неговитѣ селски избиратели, ако би гласувалъ за единъ законъ, който

протежира само нѣколко буржуа? И ето едно комично противорѣчие: отъ една страна социялиститѣ трѣбва да се раздватъ на всичко, което способствува за развитието на фабричната промишленость, сир. на капитализма у насъ, понеже въ него е основата на социялистическото общество, — слѣдователно трѣбва да удобряватъ и високитѣ мита, и привелегии на индустрията, и пролетаризиране на селянитѣ; отъ друга страна обаче социялистическитѣ депутати не само разясняватъ класовия характеръ на подобни мѣрки, но просто се борятъ противъ тѣхното осѫществявание, гласуватъ противъ подобни мѣрки. Гдѣ е тукъ логиката, гдѣ е тукъ послѣдователностьта? Но щомъ си припомнимъ, че побѣдата на социялиститѣ се дължи не на социялистическата, а на демократическата страна въ тѣхната програма, тогава всичко става понятно: демократитѣ сѫ длъжни да защищаватъ интереситѣ на цѣлия народъ, а не само на несѫществующия фабриченъ пролетариятъ; единъ демократъ м о ж е ш е да бѫде противъ закона за насърдчение на индустрията, но не единъ социялистъ.

Впрочемъ, цѣлата дѣятелность на социялистическитѣ депутати въ българската камара е била винаги чисто демократическа. Нищо социялистическо даже въ чисто економическитѣ прѣдложения, ако не смѣтаме за таквозъ невѣжественото прѣдложение на единъ депутатъ-социялистъ да се състави и обсѫди бюджетътъ на приходитѣ прѣди онзи на расходитѣ. Социялизмътъ исфирясва, щомъ социялиститѣ се срѣщнатъ съ практическия животъ и остава чистопробенъ демократизммъ, или, просто казано, реформаторска дѣятелность въ границитѣ на сѫществующия обществен строй.

И който слѣди за развитието на социализма въ България, той безъ съмнѣние е забѣлѣжилъ, че, колкото и да е малка социалистическата партия, въ нея има двѣ течения: едно—догматично-марксистско, което е готово да прѣнебрѣгне уроцитѣ на реалния животъ, щомъ тѣ сѫ въ противорѣчие съ теориитѣ, другото—жизнерадостно, което черпи своитѣ сили отъ самия животъ, приспособява своитѣ теории къмъ практиката; първото не ще и да чуе за една аграрна програма, а другото настоява, че е необходимо да се изработи една програма за селската маса, която програма да удовлетвори с е г а ш н и т ѣ нужди на селянитѣ. Нѣма нужда да цитираме имена: всѣки, който е слѣдилъ за социялистическия печатъ, ги знае.

Но ако между думитѣ и дѣлата има противорѣчия, ако животътъ не потвърждава теориитѣ, ний трѣбва да се усъмнимъ не въ дѣлата, не въ живота, а въ думитѣ, въ теориитѣ. Нека се взремъ малко въ българския животъ и да видимъ, какво той показва и доказва.

II.

Прѣди всичко нека да отбѣлѣжимъ, че едва ли има страна (цивилозавана), която да е тъй малко изслѣдвана въ економическо отношение, както България. Даже въ Русия можете да намѣрите единъ богатъ статистически материялъ, който дава всички данни за опрѣдѣление економическото положение на страната. Рускитѣ „земства“ (окржжни съвѣти) сж извършили вече въ това отношение една гигантска работа. Българскитѣ окржжни съвѣти не сж направили нищо въ тази посока. У насъ всичко се очаква отъ Статистическото Бюро, което обаче до сега е дало много малко. Та и не може едно централно учреждение да направи тщателно изслѣдване на економическото положение на страната: за туй сж необходими многобройни мѣстни сили, при това интелегентни и съвѣстни *)

Както да е, а ний нѣмаме почти никакви данни върху положението на селянина, върху распрѣдѣлението на земелната собственость и различнитѣ тенденции въ пейнитѣ измѣнявания. Всичко, слѣдователно, което ще кажемъ върху този въпросъ, има повече теоретическо, априорно значение. Отъ друга страна пъкъ това доказва, че и социялиститѣ основаватъ своитѣ програми не на даннитѣ, придобити отъ изучвание економическия животъ на българския народъ, а на теории, зети въ заемъ отъ западъ. Гдѣ сж онѣзи економически изслѣдвания, които доказватъ концентрацията на собственостьта въ България, развитието на пролетарията и на промишленостьта? Общи априорни разсжждения и нищо повече! Нека читательтъ не ни се сърди, ако и ний сме принудени да се ограничимъ съ общи разсжждения: до колко тѣ сж доказателни, нека сжди читательтъ.

За да може да се развие едно социялистическо движе-

*) При прѣброяването въ 1893 год. въ една околия испратеният чиновникъ е прѣброилъ населението въ едно планинско село, като е стоялъ на противоположният баиръ, 3—4 километра далечъ отъ селото. И това е точна статистика!

ние въ европейски смисълъ на тази дума необходима е една работническа маса—пролетариятъ—която освѣнъ да е бѣдна, да не притежава никаква собственость, но и да има дѣ да продаде своята едничка стока — работнитѣ ржцѣ. Една бѣдна маса, която нѣма никакво примѣнение на своитѣ сили, на своя трудъ, може да състави една безобразна тълпа, която не е способна за никаква организация, да състави това, което нѣмцитѣ наричатъ Lumpenproletariat. Гдѣ обаче може да намѣри работната маса примѣнение на своитѣ сили? Прѣди всичко въ фабрикитѣ. Съ други думи едно социалистическо движение е невъзможно безъ едра фабрична промишленность. Едното безъ другото е немислимо. Имаме ли въ България едра промишленность? Че сега я нѣмаме — това никой не може да отрича. Но можемъ ли да я имаме поне въ бждще? Ще ли се р а з в и е промишлеността слѣдъ нѣколко врѣме въ България? И на този въпросъ ний трѣбва да отговоримъ отрицателно по слѣдующитѣ доста ясни причини: фабрична промишленность може да се развие само тамъ — като оставимъ на страна всички други условия — гдѣто има пазарь, гдѣто могжтъ да се продаджтъ произведенитѣ стоки. Българската промишленость обаче при найдобритѣ условия би могла да има само единъ много ограниченъ пазарь: онзи, който прѣдставлява само България. Да изнася своитѣ стоки на вънъ, България не може да се надѣва, първо за туй, че другитѣ цивилизовани държави иматъ своя собствена едра промишленость, че тѣ сж въоржжени съ капитали, съ всичкитѣ изобрѣтения на техниката и съ дисциплинирована работна маса, поради което сж въ състояние, ако не по-евтино, то въ всѣки случай не и по-скжпо да произвеждатъ стокитѣ, отколкото България; а второ за туй, че всички държави се ограждатъ съ митнически тарифи отъ вноса на чуждитѣ стоки. За да се надѣваме, че ще можемъ да внасяме нашитѣ стоки въ европейскитѣ държави, трѣбва да приемемъ, че ний ще бждемъ въ състояние да произвеждаме стоки поне отъ еднакво качество съ европейскитѣ, но при това много по-евтини отъ послѣднитѣ. Обаче да допустнемъ това, би било една абсурдна фантазия. Остава да се надѣваме на нецивилизованитѣ страни, които още нѣматъ своя собствена промишленость. Но и това е за насъ една празда надежда. Прѣди всичко може да се каже, че безгосподарственни земи сега нѣма, че цѣлиятъ свѣтъ е

сега распрѣдѣленъ между голѣмитѣ държави: Африка е раздѣлена, Азия тъй сѫщо, сега се каратъ само за земитѣ около полюситѣ. И въ колониитѣ сега е прокарана покровителствена система, тъй щото всѣка колония си има своя метрополия, която ѝ испраща нуждитѣ стоки. А най-важно е туй, че въ скоро врѣме ще се развие едрата промишленость въ самитѣ колонии: въ Китай, напримѣръ, сѫ вече намѣрени грамадни каменовѫглени мини, които ще способствуватъ да се развие и тамъ промишлеността. Свободнитѣ капитали на европейскитѣ и американскитѣ буржуа търсѫтъ примѣнение и, не ще съмнѣние, че скоро ще го намѣрѫтъ въ колонитѣ: Американцитѣ, напримѣръ, се готвѫтъ да основѫтъ различни фабрики на Филипинскитѣ острови. България можеше да се надѣва на Турция. Но до когато въ България се развие едно експортна индустрия, турското пазарище ще бѫде цѣло завзето отъ европейскитѣ фабриканти: не ще съмнѣние, че европейцитѣ ще основѫтъ фабрики въ самата Турция и то въ много скоро врѣме. Съ една дума, българската промишленость може да се надѣва само на собственото си—вѫтрѣшно — пазарище. При това нека не се забрави, че и вѫтрѣшното пазарище може да се запази за българската индустрия само при едно условие: при високи покровителственни мита, които бихѫ закрили достѫпа на чужди стоки въ страната ни. Тъй щото послѣдователнитѣ социялисти, които би искали да се развие у насъ работническо движение, трѣбвало би да защищаватъ, а не да нападатъ, покровителственнитѣ мита: безъ послѣднитѣ не ще има никаква индустрия, а безъ индустрия -- никакво работническо движение. Но да си прѣдставимъ даже, че цѣла България удовлетворява всичкитѣ си нужди чрѣзъ наши собствени стоки, че съ една дума въ България има една индустрия, която владѣе цѣлото вѫтрѣшно пазарище — едно прѣдположение което при най-добритѣ условия може да се осѫществи най-рано слѣдъ 50—60 години! Ще ли тогава да има едно работническо движение, което да бѫде рѣшающе за сѫдбинитѣ на България? Ще ли тогава България да изгуби своя прѣимуществено земледѣлчески характеръ? Ни най-малко! Това ни доказва найдобрѣ Швейцария, която има една много развита индустрия, която не само удовлетворява вѫтрѣшния си пазарь, но служи и за експортъ (часовници, копринени платове и различни машини и механически приспособления). При все това Швей-

цария е класическа страна на дребната собственость, изобщо, и на дребното земледѣлие въ особеность. За това именно до послѣдно врѣме швейцарскитѣ работници социялисти бѣхѫ тъй слаби, че не можехѫ да прокаратъ нито единъ депутатъ въ камарата и, ако не се лъжемъ, сега чакъ тѣ спечелиха 1 или 2 прѣдставителя въ националния съвѣтъ (долната камара). A propos! Като сравните Швейцария съ България, сир. пейнитѣ индустрии и количеството на работницитѣ ѝ, и като виждате, че въ Швейцария има само 1—2 социялистически депутати, а въ България 6—7, сигурно ще се убѣдите, че послѣднитѣ не сѫ доказателство за напрѣдъка на социялизма въ България, а сѫ продуктъ на... едно грамадно недоразумѣние. за което ще говоримъ по-подиръ.

Тъй щото и да има България една индустрия, която да удовлетворява вѫтрѣшния пазарь, пакъ, изобщо зето, работническото движение ще бѫде слабо, ничтожно, отъ едвамъ забѣлѣжително влияние върху общия вървежъ на общественото ни развитие.

Ние допустнѫхме, че ще може у насъ да се развие едра промишленость, която да удовлетворява вѫтрѣшния пазарь. Обаче, дали има условия, при които, въобще, да може да се развие подобна промишленность? Това е единъ много сложенъ въпросъ, който заслужва да се третира специално; а за сега ний ще се ограничимъ само съ нѣколко бѣлѣжки. За да се развие едрата промишленость, необходими сѫ двѣ нѣща: свободни капитали и свободни отъ всѣкаква собственость работнически рѫцѣ. Намъ ни липсватъ прѣди всичко свободни капитали: тѣзи капитали, които се иматъ, намиратъ въ лихварство и банкерство едно таквозъ сигурно и износно примѣнение, щото рѣдко единъ нашъ капиталистъ ще се рѣши да си тури своитѣ пари въ едно промишленно прѣдприятие, бѫдѫщностьта на което е съвършено неизвѣстна. Трѣбва слѣдователно да очакваме притокъ на чужди капитали. Но чуждитѣ капигали дирѫтъ таквизъ страни, които иматъ голѣми пазарища: затова именно прѣзъ послѣднитѣ 15 години сѫ прѣнесени толкова капитали въ Русия, която съ своето 130 милионно население прѣдставлява едно неистощимо пазарище за различни стоки. Но пазарището на едно 3 милионно население е много ограничено, за да привлича чужди капитали. Ала освѣнъ свободни капитали, ний нѣмаме и единъ истински пролетариятъ! Това утвърждение ще прѣди-

звика най-голѣмо негодование у нашитѣ социялисти, обаче то е вѣрно. Тукъ вече ний се коснуваме до другъ единъ важенъ въпросъ: какви сж тенденциитѣ въ нашето земледѣлие.

Очевидно е, че въ една земледѣлческа страна par excellence, каквато е България, пролетариатътъ се образува чрѣзъ обезземелване на земледѣлцитѣ, чрѣзъ единъ процесъ, който лишава нашитѣ селяни отъ тѣхната земелна собственость. Забѣлѣзваме ли ний този процесъ у насъ? Както вече казахме, ний нѣмаме още официални статистически данни по този въпросъ; но при все това нашитѣ социялисти утвърждаватъ, че у насъ става една прогресивна концентрация на земелната собственость. Вѣрно ли е това?

Прѣди всичко трѣбва да консатираме, че не е важно, *на кого принадлежи земята, а какъ тя се обработва.* Да си прѣдставимъ, че всичкитѣ земи въ България принадлежжтъ на единъ едничъкъ лихваринъ или на държавата: обаче лихваринътъ не обработва самъ земята по най-нови методи, съ машини и съ наемни роботници, ами отдава земята на селянитѣ по малки парчета, и селянитѣ сами обработватъ земята по старъ начинъ, като плащатъ на лихварина единъ видъ поземелна рента въ една или друга форма. Тукъ ще има концентрация на земелната собственость, но не и на производството: дребното земледѣлие пакъ си остава, пакъ нѣмаме свободенъ пролетариятъ, а имаме само едно бѣдно, експлуатируемо население, което много лошо се храни, което цѣлиятъ си животъ се бие за парче хлѣбъ. Тъй щото не стига да ни се каже, че еди-колко селяни сж изгубили земята си, която е попаднжла въ ржцѣтѣ на единъ лихваринъ, а трѣбва да ни се покаже, да ли съ туй се уничтожава дребното земледѣлие. Ний познаваме, напримѣръ, едно село въ Хасковско, което е попаднжло въ ржцѣтѣ на единъ адвокатъ—лихваринъ: земята на всичкитѣ почти селяни отъ туй село принадлежи на този лихваринъ. Но той не е въвелъ едрото земледѣлие, ами отдава земята въ аренда на селянитѣ, които сега продължаватъ сжщото земледѣлие, както и кога бѣхж пълни собственици на земята, само съ тази разлика, че сега плащатъ една голѣма рента на лихварина. А че тоѓа, явление не е продуктъ на една неизбѣжна тенденцяя въ нашия економически животъ, се вижда и отъ туй, че околнитѣ села не сж заробени отъ лихвари, ами сж пълни собственици на своята земя.

Но нека се върнемъ къмъ доказателствата на нашитѣ социалисти. Ний много дирихме, но намѣрихме само слѣдующето:

Г-нъ Д. Благоевъ въ статията си „Нѣколко бѣлѣжки върху земледѣлческия въпросъ у насъ“, като се пита, въ каква посока се развиватъ поземелнитѣ отношения у насъ, отговаря, че положително „на тия важни въпроси не може се отговори, защото у насъ нѣма нужднитѣ за това статистически свѣдѣния“. [1]) Обаче на другата страница той утвърждава: „не остава никакво съмнѣние, че поземелнитѣ отношения у насъ се развиватъ въ онова направление, че земята постепенно минава отъ ржцѣтѣ на работника-земледѣлецъ въ ржцѣтѣ на една малцина, въ сравнение съ работното население, експлуоататори“. Отъ дѣ обаче г. Благоевъ намира нужнитѣ данни, че „не остава никакво съмнѣние“? Първо отъ публикациитѣ въ Държавенъ Вѣстникъ по продаване недвижими имоти на публиченъ търгъ. Но всѣки знае, колко малко отъ публицираните имоти дѣйствително се продаватъ: неисправниятъ платецъ обикновенно изравнява смѣтката си въ послѣднята минута; тъй щото тѣзи данни нѣматъ абсолютно никакво значение, още повече че не знаемъ, кой купува тѣзи имоти слѣдъ продажбата имъ.

Освѣнъ туй г. Благоевъ се основава и на докладитѣ на нѣколко Окржжни Управители, отъ които излиза, че въ Шуменския, Ломския и Видинския окржзи обезземелването на селянитѣ напрѣдва. И да е вѣрно това утвърждение за тѣзи три окржзи, съ нищо още не се доказва, че това е вѣрно и за цѣла България. Но най важното е, че отъ тѣзи доклади ни най-малко не се вижда, каква е била т е н д е н ц и я т а въ развитието на поземелнитѣ отношения, сир. дали констатиранитѣ въ Шуменския окржгъ 6450 безземелни сѣмейства не сж били таквизъ и прѣди 10—15 години. А това е важно. Освѣнъ туй не ни се казва, какво правятъ тѣзи безземелни сѣмейства — да ли не обработватъ чужда земя въ качество на арендатори; не ни се казва още, дали въ Шуменско има едри земледѣлчески ступанства, обработвани отъ наемни, безземелни работници. Разбира се, че отъ таквизъ данни не могжтъ да се вадятъ никакви заключения.

Г. Благоевъ се връща къмъ сжщия въпросъ въ дру-

[1]) Ново време год. I, кн. I

га една статия [2]. Като сравнява данните отъ прѣброяванията въ 1888 и 1893 години, той констатира, че въ продължение на 5 години самостоятелнитѣ собственици на земя сж се намалили съ 111,768 души, или, ако земемъ (прибавяме това отъ себе си) всѣко стопанство срѣдньо състояще отъ 5 души, ще намѣримъ че отъ 1888 до 1893 години българскиятъ пролетарилтъ се е уголѣмилъ приблизително съ 560.000 души. Половинъ милионъ пролетарии въ 5 години! Тъй бърже прогресътъ на обезземелването не е вървѣлъ даже въ Англия въ опѣзи времена, когато селянитѣ се испъждали на цѣли маси отъ селата. За петь години една шеста часть отъ българското население пролетаризирано? Но това щѣше да произведе една цѣла революция въ нашия обществень животъ! Тази ужасающа цифра ни доказва едно—че тя е фиктивна Най-сигурно е, че при двѣтѣ прѣброявания сж се ржководили отъ различни методи и ето защо е излѣзълъ единъ чудовищенъ резултатъ. Извънмѣрностьта именно на тази цифра трѣбваше да възбуди и у г. Благоева голѣми съмнѣния въ нейната вѣрность. Забѣлѣжете при това, че въ сжщото врѣме и самостоятелнитѣ индустриялци сж се намалили на 6000.

Но по-важно е друго обстоятелство: за да се говори за концетрация на производството у насъ, трѣбваше да се покаже, че наредъ съ обезземелването на селянитѣ върви и размножаването на едри ферми, на едри стопанства, че вмѣсто пролетаризиранитѣ занаятчии у насъ се основаватъ фабрики.

Нашата белетристика много добрѣ е отбѣлѣжила този фактъ. Г. Веселинъ въ своя разказъ „Кандидатъ за лакей“ ни показва че разореният занаятчия не намира своя хлѣбъ въ нѣкоя фабрика, ами иде да става чиновникъ, па макаръ и лакей въ двореца. Това е много важно явление: у насъ, вѣроятно, има пролетаризиране на занаятчиитѣ, но нѣма концентрация на производството. Осиромашаването не е още пролетаризиране, щомъ липсва едрото производство. За това римскитѣ пролетарии при падането на римската империя не можахж да станжтъ социялисти.

Впрочемъ самъ г. Благоевъ констатира, че „недвижимия капиталъ се концентрира, но срѣдствата и труда остават необобществени“. Туй то! А концетрация на собственостьта

2 Ново Време, год. I. кн. VIII.

безъ концентрация на производството не може да служи за основа на социализма. Още повече: концентрацията на производството, щомъ тя е започнжта, е единъ неизмѣнямъ процесъ, а концентрацията на собственостьта може да се влияе, да се измѣни, дори да се уничтожи, особено щомъ това поиска държавата, безъ да желае при туй да стане тя социялистическа. Едно истинско демократическо управление може да задържи, даже да прѣмахне, обезземеляването на селянина — чрѣзъ прѣмахване на лихварството, чрѣзъ държавно ипотекиране на всички борчове на селянитѣ, чрѣзъ справедливо распрѣдѣление на данъцитѣ, чрѣзъ распространение на земледѣлческо образование, чрѣзъ сдружаване на селянитѣ за съвмѣстно купуване на земледѣлчески машини и чрѣзъ др. подобни мѣрки, които могжтъ да се примѣнжтъ отъ една държава, която нѣма нищо общо съ социализма.

И така, всичкитѣ тѣзи данни ни заставляватъ да утвърждаваме, че въ България липсва за сега всѣкаква почва за социализъмъ, че въ бждще нищожното количество на фабричнитѣ пролетарии може да стане социялистическо, но то нѣма да има влияние върху общия вървежъ на държавнитѣ работи у насъ и слѣдователно цѣлото движение е безплодно. Ний сме дълбоко убѣдени, че България още за много врѣме ще си остане страна на дребната собственость, а послѣдната е винаги и всѣкждѣ била почва на демократизъмъ, а не и на социализъмъ. И ако е възможна концетрация на производството у насъ, то само чрѣзъ кооперация, чрѣзъ сдружавания на дребнитѣ собственици, а не чрѣзъ тѣхното пролетаризиране.

III.

Ние до сега се мжчехме да докажемъ, че социялистическото движение въ България е продуктъ не на реалния животъ, не на икономическото развитие на страната, но на други — чисто интелектуални причини. Че това е тъй, доказва и дѣятелностьта на нашитѣ социялисти.

Прѣдъ насъ лежи въззванието на пловдивскитѣ социялисти къмъ избирателитѣ (за общитѣ избори на 25/IV 1899 г.). Въ това въззвание има и програма, която състои отъ двѣ части: 1) общи политически и икономически искания и 2) искания за работницитѣ.

Ако прѣгледаме първата часть, ще намѣримъ, че всичкитѣ изброени въ нея 11 искания сж чисто демократически, които могжтъ да бждатъ осжществени и при сегашния държавенъ строй. А 11-то искание: „запрѣщение чрѣзъ законъ фалшификацията на питиетата и съѣстнитѣ припаси“ може да бжде осжществено и въ най-реакционна държава. Но ако прѣдположимъ, че всичкитѣ 11 искания сж удовлетворени, какво ще излѣзе тогава? Да прѣдположимъ че всички налози и мита сж уничтожени, че е въведенъ прогрессивенъ подоходенъ данъкъ, както и прогреесивенъ налогъ върху наслѣдството, съразмѣрно съ голѣмината на величината на родството. Ако всичко това се осжществи, първото слѣдствие ще бжде създаване таквизъ условия, при които капитализмътъ абсолютно не ще може да се развие. Ако тѣзи искания се турнжтъ въ програмитѣ на европейски социялисти, то тамъ това е твърдѣ естествено: тамъ капитализмътъ е тъй развитъ, щото и да се осжществжтъ всички тѣзи искания, той пакъ нѣма да се унищожи, а само ще се забави неговиятъ ръстъ. Но въ България, гдѣто капитализмътъ е въ зародиша си, гдѣто той трѣбва да се култивира съ разни искуствени срѣдства, осжществлението на тѣзи искания ще го уничтожи за винаги: щомъ уничтожите митата, българскиятъ производитель не ще може да конкурира съ чуждитѣ фабриканти, а сжщо нѣма да привлечете и чуждитѣ капитали вжтрѣ въ страната. Щомъ въведете прогресивенъ приходенъ данъкъ, ще облегчите толкова положението на земледѣлцитѣ, че обеззелелването имъ ще стане невъзможно, слѣдователно не ще има и нуждниятъ за индустриялно развитие пролетариятъ. Нашитѣ социялисти, като че ли забравятъ при какви условия се е развилъ капитализмътъ въ европейскитѣ държави.

Тъй щото ако биха се осжществили тѣзи реформи, които прѣдлагатъ нашитѣ социялисти, не само че не би се подготвилъ социялистическиятъ строй, а наопаки, би се заякчила дребната собственость, би се укрѣпилъ демократизъмътъ. Или пъкъ социялиститѣ сж убѣдени въ прогресивното развитие на капитализмътъ у насъ и слѣдователно знаятъ, че тѣхнитѣ искания сж само едни платонически благопожелания!

Втората часть е посвѣтена на работническитѣ интереси. Тукъ ний намираме нѣкои искания, които смахватъ на социялизъмъ. Но ако тѣ би били осжществени, пакъ би се задържало развитието на капитализма.

Да не забравяме едно: въ обществените въпроси нѣма мѣсто за сантименталность, а трѣбва да се ржководимъ отъ желѣзната и неумолима логика. Вий, социалистите, очаквате спасението на обществото отъ капитализма. Хубаво! Тогава спомагайте на неговото развитие. Капитализмътъ всѣкждѣ се е развилъ чрѣзъ най-неограничена експлоатация на наемния трудъ. Дайте му възможность да експлоатира работника, колкото ще, дайте му привилегии, покровителствени мита, както е ставало всѣкждѣ, въ цѣлия свѣтъ, като захванете съ Англия и свършите съ Русия. Вий се обръщате къмъ току що зараждающия се капитализъмъ съ сжщитѣ искания, съ каквито се обръщатъ европейскитѣ социалисти къмъ тамкашния расцъвтѣлъ вече капитализъмъ, който е ималъ столѣтия на свое расположение — да експлоотира безконтролно пролетарията.

Тукъ лежи коренното противорѣчие на българскитѣ социалисти: отъ една страна тѣ очакватъ всичко отъ развитието на капитализма, отъ друга страна го подкопаватъ още въ корена, въ зародиша, прѣди още да е захванжлъ да расте. Нещастие за българскитѣ социалисти е, че тѣ сж се явили 50—100 години по-рано отколкото трѣбва. Тѣ произвеждатъ впечатление на единъ човѣкъ съ голѣма умна глава, но много слабо, нежизнеспособно тѣло. Мисъльта работи, но тѣлото не се повинува.

Най-сетнѣ характерно е, че, макаръ и да се обръщатъ въ възванието си и къмъ земледѣлцитѣ, тѣ нѣматъ обаче никакви специални искания за тѣхъ. За работницитѣ, които съставляватъ ничтожно малцинство, се пише особена програма, а за земледѣлцитѣ, които сж главниятъ елементъ на българското население, нито една дума. Този поразителенъ фактъ се обяснява много просто, като си припомнимъ, че българскиятъ социализъмъ е подражание на германския.

Обаче френскитѣ, испанскитѣ, италиянскитѣ, унгарскитѣ и румжнскитѣ социалисти иматъ своитѣ аграрни програми, които, впрочемъ, съдържатъ само едни демократически искания, но които принасятъ голѣми услуги при пропагандата между селското населеление.

Но българскитѣ социалисти, които работятъ въ една земледѣлческа страна, нѣматъ аграрна програма: като весталки, тѣ искатъ да запазятъ своята марксистска дѣвственость отъ съприкосновение съ живота. А слѣдъ туй се явя-

ватъ социялисти-депутати, избрани отъ селянитѣ! Какъ става това и отъ дѣ на кждѣ тѣзи селяни сж станжли социялисти — това е чудо велико.

IV.

Това чудо става съвършенно естествено, като признаемъ очевидниятъ фактъ, че българскитѣ социялисти, макаръ че въ теорията сж строги послѣдователи на доктринарния марксизъмъ, на практика дѣйствуватъ само като демократи. Като признаемъ този фактъ, всичко става ясно: и програмата имъ, и тѣхнитѣ побѣди при изборитѣ и тѣхната парламентска дѣятелность. Като демократи тѣ се въодушевяватъ не отъ бждащи, далечни идеали а отъ най-високия идеалъ на обществена справедливость, която се стрѣми къмъ удовлетворение на всичкитѣ нужди на цѣлия народъ: ето защо тѣ сж противъ покровителственитѣ мита, тѣ сж за прогресивенъ подоходенъ данъкъ — все нѣща, които прѣпятствуватъ на развитието на капитализма; ето защо, като апелиратъ къмъ селянина, тѣ обръщатъ внимание къмъ неговитѣ насжщни потрѣбности; тѣ не му говорятъ за унищожаване на дребната собственость, а за тежкитѣ данъци, за най-разнообразната експлоатация, на която се подлага селянинътъ и му обѣщаватъ да му помогнжтъ ей сега, а не го залъгватъ съ нѣкакви идеали, които бозна кога ще се осжществжтъ; само по този начинъ се обясняватъ побѣдитѣ на социялиститѣ въ чисто-селски околии. Ето защо тѣ въ парламентътъ критикуватъ и осжждатъ всѣкакии мѣроприятия, които служжтъ за „насърдчение на индустрията, като се боржтъ противъ тѣхното осжществление.

Да, думитѣ сж социялистически, дѣлата сж демократически. Ний можемъ да бждемъ сигурни, че ако би имало у насъ една истинска-демократическа партия, която да не се ограничава съ чисто политически искания, а да напише на своето знаме една ясна економическа програма — намаляването на чиновническитѣ заплати не е още една економическа програма —, ако тази демократическа партия не би се ограничила съ съставяние на бюра и съ една обиколка на „шефътъ“ прѣдъ изборитѣ, а би развила една постоянна агитационна и пропагандистка дѣятелность не само въ градоветѣ, но и въ селата, тогава нашитѣ социялисти би могли да побѣждаватъ или само като декларирани демократи и нищо повече, или . . . трѣбваше да чакатъ дордѣто се развие капитализмътъ, а

заедно съ него да се появятъ работнически армии. Намъ се струва, че нашитѣ социялисти незабѣлѣзано, подъ влиянието на жизнените условия, ще измѣнятъ своитѣ теоретически възгледи съобразно съ своята практическа дѣятелность. Това ще стане толкозъ по лесно сега, когато основата на тѣхнитѣ теории — марксизмътъ — се подхвърля на една доста остра критика отъ европейскитѣ социялисти, даже отъ непосрѣдственитѣ ученици на Маркса и Енгелса. И не ще съмнѣние, че тази критика нѣма да се намали занапрѣдъ, а ще се развие интензивно и екстензивно, а по този начинъ ще измѣни и тактиката на европейскитѣ социялисти. Интересно е въ това отношение да се прослѣди неотколѣ станѫлиятъ споръ между френскитѣ социялисти и Либкнехта, който ги е упрѣкавалъ за компромиса съ буржуазията и за влизанието на Милерана въ едно министерство, което има за членъ „кръвникътъ“ Галифе. Интересенъ е тъй сѫщо спорътъ между пруситѣ и баварскитѣ социялисти за станѫлия компромисъ между послѣднитѣ и католическата партия прѣди изборитѣ. Съ една дума: и теоретическата критика, и практическата борба на европейскитѣ социялисти ще принуди и нашитѣ социялисти да измѣнятъ своето мировъзрѣние и да го приспособятъ къмъ реалния животъ. Това сигурно би станѫло, ако българската социялистическа партия би състояла отъ дѣйствителни работници, които винаги инстинктивно, подъ влиянието на ежедневната борба, по-добрѣ и по-ясно схващатъ сѫщностьта на работатата, отколкото социялиститѣ отъ „интелигенцията“, които много добрѣ разбиратъ разни теории, но много злѣ се ориентиратъ въ практическия животъ. За жалость обаче българската социялистическа партия прѣдставлява единъ генералъ щабъ безъ армия.

Варненската мраморна група Афродита и Адонисъ[1]) въ София.

Отъ **Борисъ Дяковичъ**

Въ нашия Народенъ Музей се намира една прѣкрасна мраморна група, която има истинско значение за историята на искуството. Това значение най-добрѣ е схванѫлъ френскиятъ археологъ S. Reinach, та се е потрудилъ да обнародва нашата група въ френското списание „Gazette des Beaux-Arts". Ние отдавна сме забѣлѣзали тая интересна статия, но до сега очаквахме съ пълно право да видимъ прѣводътъ ѝ въ списанието на нашитѣ художници, толкова по-вече, че ние знаехме отъ приближени до редак-

---

[1]) Адонисъ, чието име значи „мой господарь", има финикийско и сирийско происхождение. Отъ Авия той е прѣминѫлъ въ гръцката митология. Той е синъ на Myrtha или Смирна, ассирийска принцеса, която Афродита, отъ гнѣвъ, заставила лудо да се влюби въ собствения си бащ Theias, да стане майка. Баща ѝ узнава за това неволно прѣстѫпление, но Myrtha се спасява въ бѣгство и моли боговетѣ да я скриятъ отъ баща ѝ. За това тя е била прѣобърнѫта на дърво, което и днесъ носи нейното име. Слѣдъ 10 мѣсеца дървото се отваря, и отъ него излиза Адонисъ съ чудесна хубость. Афродита (Венера) прибира дѣтето, затваря го въ единъ ковчегъ и го повѣрява на Прозерпина (жена на подземния богъ Плутонъ); но тая послѣдната отказва да го повърне. Юпитеръ, повиканъ за сѫдия, рѣшава: Адонисъ да принадлежи 4 мѣсеца на Венера, 4 на Прозерпина и 4 самъ на себе си Адонисъ подарява своитѣ мѣсеци на Венера.

По-сѣтнѣ поетитѣ присъединяватъ къмъ легендата други обстоятелства. Тѣ прѣдставятъ Адониса като младъ ловецъ, когото Афродита силно обича. Тя го моли да не ходи на ловъ и прѣдвижда нещастенъ исходъ. И наистина той е раненъ отъ единъ глиганъ и умира въ нейнитѣ прѣгрѫдки, а отъ сълзитѣ ѝ и отъ неговата кръвь пониква розата.

Свадата между Прозерпина и Венера най-добрѣ е прѣдставена върху една ваза, която се съхранява въ римския музей Sant Angelo. Юпитеръ сѣди на тронъ. Прѣдъ него Прозерпина и Венера, до послѣдната Амуръ. Задъ Юпитера музата на епическата поезия и краснорѣчието Калиопа съ флейта въ ржка, а до нея Меркуръ, божественията вѣстоносецъ. Подъ тая сцена има друга. Адонисъ лежи на легло, до главата му стои Прозерпина съ миртова вѣйка въ ржка и Венера забулена; до краката му Диана, богинята на лова, съ двѣ факли. Амуръ му подава чаша съ питие (Ср. Saglio et Daremberg, Dictionnaire des Antiquités, думата Adonis, фиг. 114).

Адонисъ е персонификация на пролѣтьта, що ни дава богата растителность, която съхне прѣзъ лѣтото и изчезва прѣзъ зимата, за да се покаже отъ ново въ слѣдната година. Главнитѣ изображения въ искуството сѫ три: 1) свадата на Афродита и Перзефона (Прозерпина), 2) любовьта на Афродита и Адонисъ (едно етруско огледало въ Нар. Библ. въ Парижъ) и 3) смъртьта на Адонисъ (саркофагъ въ Парижъ, върху който е прѣдставено тръгването за ловъ, ударътъ на глигана и смъртьта на Адонисъ въ прѣгрѫдкитѣ на Афродита).

цията лица за нейното намѣрение да ни даде тоя прѣводъ. За жалость, ние прочетохме въ послѣдния брой на спрѣлото „Искуство“, въ отдѣла „Смѣсь“, само едно хваление, което нѣма нищо общо нито съ прѣлестното творение на старото искуство, нито съ самото искуство, нито пъкъ — нека го кажемъ и, ако трѣбва, ще го докажемъ — съ самата истина. Щомъ нашитѣ художници се отказахж да запознаятъ обществото ни съ „бисера на нашия народенъ музей“, нека намъ бѫде позволено да испълнимъ това въ нѣколко реда, като прѣпоржчваме на този, който би желалъ по-научно да се освѣтли върху прѣдмета, да разгърне споменѫтото списание за 1 Августъ 1898 г., отъ гдѣто ние и заемаме повечето отъ това, което тукъ слѣдва.

Мраморната група е отъ такъвъ единъ край, който до вчера се е считалъ за полудивъ и който още въ старо врѣме е минавалъ за мѣсто, кждѣто музитѣ не сж обичали да ходѫтъ; групата иде отъ Одессосъ, малкъ единъ градецъ, основанъ въ VI столѣтие прѣди Христа на 30 километра на югъ отъ Tomi (Кюстенджа), до сегашния градъ Варна. Обаче Одессосъ не е билъ лишенъ отъ произведения на древното искуство. Монетитѣ му доказватъ, че градътъ е ималъ храмъ и статуя на великия александрийски богъ Сераписъ, а споредъ г. Т. Рейнахъ отъ Одессосъ е и онзи бюстъ на Митридатъ Велики, който прѣминѫлъ прѣзъ Римъ, за да украшава днесь залитѣ на Луврския музей въ Парижъ. И наистина, върху монетитѣ на Одессосъ се вижда главата на Митридатъ покрита, както и въ бюста на Лувръ, съ кожата на немейския левъ. Значи, въ Одессосъ трѣбвало е да има такива произведения на искуството, които да сж прѣдставлявали понтийския царь като Херкулъ, до като на друго мѣсто той ни се прѣдставя въ видъ на Бакхъ. Отъ друга страна, въ 73 година прѣди Христа Marcus Lucullus е прѣвзелъ и ограбилъ извѣстно число гръцки градове по брѣговетѣ на Черно-Море, между тѣхъ и Одессосъ; ние знаемъ положително, че той е донелъ въ Римъ множество скулптури, които прибралъ въ врѣме на похода си. Прочее, може да се прѣдположи, че бюстътъ на Лувръ е съставлявалъ часть отъ оная статуя на Митридата, която е била отнесена отъ брата на богаташа Лукуллъ изъ Одессосъ и турена въ нѣкоя римска градина *).

Варненската група ни прѣдставя Адонисъ и Афродита прави, единъ до другъ. Афродита е облечена въ тънки прозрачни платове, които се виѫтъ по грациозното ѝ тѣло. Между тѣхъ крилатиятъ Еротъ, чиято глава липсва; липсва сѫщо и десната ржка на ефеба. Статуйката е отъ бѣлъ мраморъ 0,43 м. висока безъ

*) Ние трѣбва да забѣлѣжимъ отъ своя страна, че хипотезата на г. Т Рейнахъ, колкото и да е съблазнителна, ни се вижда доста смѣла, защото, до колкото знаемъ, до сега не сж се намѣрили монети отъ Одессосъ съ образа на Митридата; върху тѣхъ се вижда най-вече изображението на Сераписъ и на неговия храмъ, а сѫщо така и на слѣднитѣ божества: Марсъ, Плутонъ, Меркуръ. Паллада, Цересъ, Цибела, Немезида, Персефона, Конкордия и Хигия Така щото прѣдположенията на двата Рейнаха ние считаме сега за сега за неоснователни.

основата. Върху двата крака на лѣвата фигура гипсова реставрация, която въ нашитѣ очи доста грози цѣлата скулптура; всичко останѫло е отлично запазено. Една отъ отличителнитѣ чърти въ направата на главитѣ въ тая група е, че отворътъ на очната вдлъбнатина е широкъ, а клепачитѣ и вѣждитѣ слабо изразени: при това долната часть на лицето въ сравнение съ разстоянието между края на носа и началото на коситѣ е малко. Отъ всичко това произлиза нѣкакво си сънливо, разслабено, малко меланхолично изражение, което се забѣлѣзва вече върху олимпийския Хермесъ[2] и гробнитѣ аттически барелиефи отъ послѣднята половина на IV столѣтие.

Гърбътъ на групата е доста грубо изработенъ, а това показва, че тя е била прѣдназначена да бѫде турена до нѣкоя стѣна и да играе чисто декоративна роля, подобно на тая, която днесь у насъ испълняватъ порцелановитѣ издѣлия или малкитѣ бронзи.

Въ „Répertoire de la Statuaire Grecque et Romaine“ на Саламонъ Рейнахъ, който съдържа повече отъ десеть хиляди антични скулптури, има само двѣ мраморни групи, гдѣто се виждатъ Адонисъ и Афродита; първата е модерна, а втората, която по-прѣди се е намирала въ Дрезденъ и днесь изгубена, не е по-автентична. Значи Афродита права до своя любовникъ за пръвъ пѫть се явява въ групата на нашия музей.

Най-напрѣдъ сѫ вѣрвали, че малкитѣ мрамори съ приблизителнитѣ размѣри на варненската група датиратъ отъ врѣмето на императоритѣ; но днесь се счита, че тѣ сѫ били въ мода въ елинистическата или александрийска епоха. Тогава именно се появилъ и развилъ вкусътъ да се снимать малки мраморни копия отъ голѣмитѣ и знаменити скулптури на V и IV столѣтия прѣди Христа. Всѣки единъ отъ тия chefs-d'oeuvre служилъ за изходна точка на цѣлъ редъ аналогични произведения, ала съ извѣстни измѣнения въ техника и стилъ, споредъ вкуса на послѣдующитѣ вѣкове. Така се създаватъ по измѣнени класически мотиви скулптурни паметници, които отъ своя страна се възпроизвеждатъ отъ майсторитѣ за кѫщни мрамори или ex-voto. Така въ александрийска и римска епоха отъ Афродита капуанска и Арей боргезски се създаватъ онія групи на Марсъ и Венера, на които сѫ се опирали Quatremère и Ravaisson при реставрацията на милосската Венера.

---

2) Олимпийскиятъ Хермесъ е една очарователна статуя на великия Праксителъ, която е била намѣрена прѣзъ май 1877 год. отъ германски изслѣдователи посрѣдъ развалинитѣ на олимпийския храмъ Херайонъ, туку-рѣчи на сѫщото мѣсто, гдѣто го е виждалъ гръцкиятъ историкъ отъ II ст. Павзаний. Хермесъ държи въ лѣвицата си малкиятъ Дионисъ, който се стреми да грабне нѣкой прѣдметъ, що му той игриво показва. Тая статуя бърже придоби най-голѣма слава. Самиятъ Праксителъ е билъ атинянинъ, синъ на ваятеля Кефизодотъ, който е работилъ въ Мегалополисъ. Макаръ и точно да не се знае ни датата на рождението и смъртьта му, нито пъкъ родътъ му, все пакъ Плиний (Nat, Hist. 34,50) опрѣдѣля като моментъ на най-голѣмата му активность 104 олимпиада, т. е, $364/_3$—$361/_0$ год. Той е въобще най-знаменития

Въ днешнитѣ музеи има нѣколко групи, които хвърлятъ извѣстна свѣтлина върху тая теория. Така villa Albani въ Римъ има мраморна статуя, която прѣдставлява единъ ефебъ правъ, съ дѣсница спустната надолу, съ лѣвица малко поподигната, като че ли води разговоръ. Статуята е надписана отъ нѣкой си Стефаносъ, който се прѣпоржча за ученикъ на Пазителесъ[3]). Мотивътъ е взетъ отъ една пелопонезска бронза отъ V ст., която е прѣдставлявала атлетъ, а пъкъ се знае, че Пазителесъ, учителтъ на Стефаносъ, е работилъ въ Римъ въ Помпеево врѣме. Слѣдователно, статуята на Стефаносъ е копие на едно произведение по-старо отъ него на четире столѣтия и, види се, твърдѣ високо цѣнимо. Тази чутовность на оригинала се доказва отъ множество възпроизведения, които намираме въ Спарта, Берлинъ и другадѣ. Но тя става поясна и отъ друго едно обстоятелство. Въ Лувръ се намира една група именуема Орестъ и Пиладъ; тя прѣдставя два момъка прави единъ до другъ, които като че ли си откриватъ нѣкои тайни. Въ неаполитанския пъкъ музей има друга група на голъ човѣкъ и млада облечена жена въ подобно же положение; тя се именува Орестъ и Електра. Но фигурата на Орестъ въ Парижъ, тая, която носи сжщото име въ групата на Неаполъ и ефебътъ, надписанъ отъ Стефаносъ, въ villa Albani сж идентични. Значи оригиналътъ е билъ отдѣлна фигура, която, като се е прочула, е послужила за артиститѣ на групи като отдѣленъ мотивъ; тоя мотивъ тѣ съединяватъ ту съ нѣкой ефебъ, ту съ нѣкоя дѣвойка, та по такъвъ начинъ прѣминаватъ отъ простото къмъ сложното и отъ индивидуума къмъ групата.

Ако сравнимъ съ варненската група неаполитанската, още при пръвъ погледъ ще забѣлѣжимъ тѣхната лика-прилика, макаръ и да не можемъ да я диримъ въ подробноститѣ. Аналогията се чувствува най-вече между двата ефеба, безъ да се говори за самата групировка; само че когато неаполитанскиятъ възпроизвежда доста вѣрно единъ типъ на Поликлета[4]), варненскиятъ ни явява

скулпторъ на IV ст. прѣди Христа и е авторъ на друга не по-малко знаменита статуя, Афродита книдека, за моделъ на която му е послужила прочутата му любовница Фрина.

3) Пазителесъ, италиянски гъркъ, основатель на цѣла една школа, която се е инспирирала отъ принципитѣ на пелопонезскитѣ стари школи, е съврѣменникъ на Помпей и Цицеронъ и е работилъ въ Римъ. Той е едноврѣменно ученъ мжжъ и виденъ критикъ въ областьта на искуството. Самъ е творецъ на сребърна ваза, на единъ Юпитеръ отъ злато и слонова кость, на сребърно огледало и пр; но, за жалость, ние нѣмаме запазено ни едно негово произведение.

4) Поликлетъ, роденъ въ Сикионъ и прѣселенъ въ Аргосъ, е най-блескавия прѣдставитель на онія принципи, които съставляватъ силата и единството на великата аргосска школа. Неговата дѣятелность се е развивала между 465 и 420 год. прѣди Р. Хр. а датата на рождението му е неизвѣстна. Най-хубавото му произведение, което се прѣдставлява днесь отъ прочутата неаполитанска мраморна статуя, е билъ неговиятъ Дорифоръ или Копиеносецъ, мжжественъ момъкъ, сжщински типъ на дорийски ефебъ. Отъ друга статуя, не по-малко извѣстна, а именно отъ хубавеца Диадуменъ, имаме чудесна реплика въ British Museum, намерена въ южна Франция прѣзъ 1862 год. Покрай другитѣ произведения на сжщия артистъ първо мѣсто заема една негова статуя, за чиято хубость сждимъ по Амазонкитѣ на берлинския музей, на римския Капитолъ и на Ватиканъ.--

сѫщиятъ типъ силно трансформиранъ отъ нѣкой артистъ отъ праксителовата школа, искуството на когото изразява повече нѣжность, отколкото строгость. Въ неаполитанската група ефебътъ, съврѣменникъ на Поликлета, е групиранъ съ една фигура на млада дѣвица отъ сѫщата епоха, която доста прилича на женскитѣ статуи отъ олимпийскитѣ фронтони, а въ варненската ефебътъ произлиза отъ единъ типъ на V ст., а дѣвойката е чисто праксителска; авторътъ на нашата група или на прототипа ѝ е праксителизиралъ поликлетовиятъ ефебъ и така е сполучилъ да даде на своята група извѣстно единство на стилъ въпрѣки първоначалното различие на пластическитѣ типове, които я съставляватъ.

За провѣрка на казаното трѣбва да се покаже една фигура отъ школата на Праксителa, която би могла да бѫде за жената отъ варненската група това, що е статуята, надписана отъ Стефаносъ, за ефеба на неаполитанската. Въ 1880 г. на островъ Кипръ е била намѣрена една прѣлестна статуйка на Артемида, откупена четире години слѣдъ това отъ виенския музей. Тая статуйка е дѣло на праксителовата школа, а може би и на самия Праксителъ. Между нея и варненската Афродита има нѣщо сродствено; варненската не произлиза отъ сѫщия оригиналъ, отъ който е кипърската, и е отъ много по-нѣжна направа, отколкото послѣдната, ала, при все това, по израза на лицето, по положението на гънкитѣ и по стойката двѣтѣ произведения сѫ тѣсно свързани, като двѣ рафаелови Мадони.

Мѫчно може се каза, къмъ коя точно епоха трѣбва да отнесемъ варненската група, но въ всѣки случай се знае, че подобна комбинация се е най-вече развивала въ I ст. прѣди Христа и въ слѣдното. За доказателство ние имаме споменѫтитѣ вече групи на Орестъ и Електра, на Орестъ и Пиладъ, групата отъ villa Albani, надписана отъ ваятеля Менелай, ученикъ на Стефаносъ, съврѣменникъ на Тиберий, и, най-послѣ, мадридска една група (Адрианъ и Антиноусъ), гдѣто, както въ варненската, едната фигура е заета отъ единъ праксителовъ Аполлонъ, а другата отъ нѣкой поликлетовъ типъ. Ние имаме сѫщо цѣлъ редъ мраморни и теракотови барелиефи отъ сѫщата епоха.

Тенденцията, която е била прѣдставяна отъ тия групи, се е родила въ Мала-Азия, особно въ Пергама, около втората половина на III ст., а се е развила най-вече въ тъй наречената неоаттическа школа, която почва отъ края на II ст. и която наймного се е повлияла отъ послѣдния великъ аттически ваятель, Праксителъ. Отъ тая школа е произлѣзла медицисската Венера; въ нея ние трѣбва и да диримъ и оригиналътъ на нашата мраморна група, която всѣки може да види изложена въ нашия Народенъ Музей въ София.

КРИТИКА

Юбилеенъ сборникъ на околийското учителско дружество въ гр. Добричъ, по случай десетгодишнината отъ основанието му. Собственно издание. Варна, 1899 г. Ц. 1·50 л.

Добричското околийско учителско дружество, което миналата година е отпразднувало 10-годишнината отъ своето основание, е едно отъ многото дружества, които съставятъ голѣмата организация на Българския Учителски Съюзъ. Но съюзътъ е твърдѣ младъ: той е основанъ прѣди $4^1/_2$ години — прѣзъ 1895 г.; не по-стари отъ него сж и повечето отъ учителскитѣ дружества, а голѣма часть отъ тѣхъ сж и по-млади. Добричското дружество, обаче, е много по-старо отъ съюзната организация, по-старо е и отъ всичкитѣ други учителски дружества. Извѣстно е, че учителското движение прѣзъ 1895 г., което роди сегашния учителски съюзъ, не е първото движение за сдружаване между учителитѣ. Първи пѫть се появи такова движение прѣзъ 1889 год., когато се основа отъ нѣколко идейни учители въ Видинъ първото учителско дружество, което започнж да издава и свой вѣстникъ. Тогава, по инициативата и побуждението на видинското дружество и на неговия вѣстникъ, се основахж на доста мѣста изъ страната учителски дружества; тогава, при онуй първо движение, е основано и Добричското околийско учителско дружество. Но тогавашнитѣ условия не благоприятствуваxж за учителското сдружаване, нѣмаше, вижда се, благоприятна почва за него; и движението заглъхнж, замрѣ, основанитѣ дружества едно по едно загаснжxж. Не загаснж само Добричското учителско дружество. То едничко продължаваше да живѣе. И доживѣ до второто учителско движение, което и то подкрѣпи и се слѣ съ него, като влезе заедно съ новооснованитѣ дружества въ състава на общия учителски съюзъ. Прочее, Добричското учителско дружество, най-старото отъ сега сѫществующитѣ, е единственната жива рожба на първата идея за общоучителско движение, — то е съединителенъ мостъ между първото учителско движение прѣзъ 1889 г. и онова прѣзъ 1895 г., което даде на свѣтъ учителския съюзъ.

Но не само старостьта и, тъй да се каже, първородностьта е отличителната и бѣлѣжита чърта на Добричското учителско дружество: още по-бѣлѣжито е то по своята широка и плодовита обществена дѣйность. Отъ самото си основание дружеството, споредъ както виждаме отъ отчета за неговата 10-годишна дѣйность,

е започнѫло да работи въ тази сѫщата посока, въ която послѣ сѫ започнѫли и работили, па и още работятъ, всички учителски дружества: то е заработило — отъ една страна за самообразованието на своитѣ членове, а отъ друга — за умственното развитие на околната срѣда. Срѣдствата на дружеството сѫ били: скаски — публични и дружественни, четения, разисквания, прѣдставления и вечеринки[1]). По-послѣ къмъ тѣзи срѣдства сѫ се прибавили още дѣтски забавления и дѣтски библиотеки. А въ селата покрай другото, дружественнитѣ членове сѫ зели да уреждатъ и вечерни училища и да основаватъ селски читалища. Освѣнъ горнитѣ работи дружеството още отъ самото начало си е основало и дружественна библиотека, която постепенно се е увеличавала и прѣзъ минѫлата година е достигнѫла да има 1437 екземпляра книги на стойность около 6000 лева. Напослѣдъкъ дружеството е основало и фондъ за помощь на сиромашки ученици, въ който то внася $^1/_4$ отъ своя приходъ; а отъ минѫлата година е започнѫло да издава и редъ книжки подъ название „Приказки за дѣца“. Изобщо казано, Добричското дружество, споредъ както е признато и въ послѣдния годишенъ отчетъ на управителния комитетъ на Бълг. Учителски Съѫзъ, по разнообризието, количеството и качеството на своята дѣйность заема първо мѣсто между всичкитѣ учителски дружества. както заема първо мѣсто и по своята възраст. За онази срѣда, дѣто то развива своята дѣйность, то е станѫло истинско културно огнище, което пръска свѣтлина на всѣка една страна и отъ което по-съзнателнитѣ граждани очакватъ всѣко полезно начинание.

Интересно би било да се издири. кои сѫ причинитѣ или по-право условията, на които се дължи и тази дълготрайность на дружеството, и тази негова широка и плодовита дѣйность. Узнаването и посочването тия особени условия би било отъ голѣма важность и полза както за ония дружества, които по едни или други причини сѫ останѫли по-надирѣ, така и за общото учителско сдружавание. Въ всѣки случай сигурно е, че освѣнъ дѣто сѫществуватъ положителни благоприятни условия, каквито сѫ — развити, подготвени и всецѣло прѣдадени на идеята да се работи за общественното благо учители, сговоръ и задружность между учителството, по-развито и съчувствующе общество, — трѣбва още и да нѣма, да липсватъ тамъ нѣкои отъ ония неблагоприятни условия, които другадѣ прѣдставятъ неодолими прѣчки за напрѣдъка на всѣка дружественна дѣйность. Между другото, при прѣглеждането напечатания въ сборника отчетъ за 10-годишната дѣйность на дружеството, азъ забѣлѣжихъ, че 7 години подъ редъ за прѣдседатель на дружеството е оставало сѣ едно и сѫщо лице; па и отъ другитѣ членове нѣкои по 3—4 години непрѣкѫснато фигурираятъ въ настоятелството; — а това ще каже, че главнитѣ дѣйци не сѫ мѣстени и уволнявани, не сѫ гонени, както

[1]) Прѣзъ десетгодишния периодъ на своето сѫществуване дружеството е държало 78 скаски (24 публични и 54 дружественни), уредило е 44 четения, 19 разисквания и 38 пробни уроци и е дало 38 прѣдставления и 13 вечеринки.

другадѣ. Защото, знае се, че при много дружества мѣстенето и уволняването на учителитѣ, особено на най-дѣятелнитѣ, което бѣше и е твърдѣ обикновенно явление у насъ, е главната пръчка за дружественния напрѣдъкъ и траенъ животъ. Слѣдователно, липсването на такива мѣстения и уволнения, липсването на гонения противъ сдруженитѣ учители въ Добричско, което кой знае на какво трѣбва да се дължи, е едно щастливо обстоятелсво за Добричското дружество, на което не може да се не отдаде до една степень и голѣмия успѣхъ на дружеството.

Въ всѣки случай Добричското окол. учителско дружество съ своята десетогодишна дѣйность прѣдставя единъ поучителенъ — и насърдчителенъ — примѣръ въ много отношения. То прѣдставя за всичкитѣ сдружени учители единъ видъ образецъ за подражание и догонване; то показва на всички приятели и неприятели на учителското сдружаване, какъвъ е естественниятъ пѫть, по който ще вървѧтъ учителскитѣ дружества, безъ да се гледа на тѣхнитѣ писани цѣли и срѣдства; най-послѣ то иде най-осѣзателно да отговори на ония бивши и сегашни ржководители на народното просвѣщение, които отъ една страна прѣслѣдваха и гонѣха сдруженитѣ учители, а отъ друга страна жлъчно се присмиваха на учителското сдружаване, че не вирѣяло, — иде то да имъ отговори, че главно поради тѣхнитѣ гонения не сѫ вирѣяли учит. дружества и че, ако ги оставѣха на мира, тѣ биха дали съвсѣмъ другъ резултатъ, такъвъ, може би, какъвто е дало и Добрическото.

Но нека се повърнемъ къмъ прѣдмета на тази ни бѣлѣжка.

Сборникътъ, който Добричското учит. дружество е издало по поводъ 10-годишнината на своето основаване, изобщо казано, е доста грижливо нареденъ. Подиръ отчета за дѣйностьта на дружеството и разнитѣ свѣдения за него, и подиръ подходящата за този случай статия (рѣчь) за Бъл. Учит. Съюзъ, въ сборника сѫ помѣстенни — едно обстоятелно описание на града Добричъ и една вѣщо съставена студийка за народнитѣ основни училища въ Добричката околия прѣзъ 1897 — 98 уч. г.—написана отъ извѣстния нашъ работникъ по училищната статистика г. К. Поповъ. Тѣзи двѣ статии ни запознаватъ съ срѣдата, изъ която е излѣзло и срѣдъ която е работило учителското дружество. По-нататъкъ въ сборника виждаме редъ стопанско-земледѣлчески статийки, твърдѣ полезни за учителитѣ при тѣхната обществена дѣйность по селата. Има и нѣколко педигогически бѣлѣжки, между които поцѣнни сѫ прѣводнитѣ статийки: „Какъ трѣбва да се чете“ и „Какъ става дѣтето добро“. Отъ белетристичнитѣ произведения обрѫщатъ внимание—веселата и хубава, само че малко проточеничка, хумореска на г. Радева изъ живота на нашитѣ импровизирани театра въ провинцията; хубавиятъ расказъ на Гаршина „Срѣща“ и характерестиката „Два портрета“. Въ послѣдното произведение скромниятъ авторъ, скритъ задъ инициалитѣ К. Ч., подъ скромното заглавие „Два портрета“ ни дава една цѣнна и тщателно нарисувана характерестика на два живи съврѣменни типа изъ на-

шия животъ. Въ първата часть е прѣдставенъ портрета на единъ типиченъ нашъ бюрократъ: привикнѫлъ още отъ малъкъ да се приспособява къмъ обстоятелствата, загриженъ само за своето лично благоустройство и благорасположение, не признаващъ други добродѣтели, освѣнъ покорность, акуратность въ службата и угаждане на началството,—Коджамитовъ сполучва да достигне едно отъ най-високитѣ стѫпала въ чиновническата стълба и, свободенъ отъ каквито и да било нравственни задължения и угризения, чуждъ за общественнитѣ борби и студенъ зритель на общественнитѣ злини и неправди, безъ духовни и идейни интереси, окрѫженъ отъ благодушно спокойствие и доволство, той прѣкарва единъ вегетативенъ животъ, който се пълни само съ грижата, какъ да запази своята служба и какъ по-добрѣ да се нахрани. Този е, може да се каже, прѣобладающъ типъ въ нашатата бюрокрация. Наредъ съ него авторътъ ни е нарисувалъ и неговия антиподъ: Александъръ Мануиловъ е човѣкъ безъ кариера, безъ положение, затънѫлъ въ дългове, прѣзиранъ или най-малко съжаляванъ отъ всички порядъчни хора и при това единъ отчаянъ пияница.—Но защо е такъвъ? —Защото той не е прѣставалъ да живѣе съ ония младежки мечти и ламтения, които отъ благоразумнитѣ се наричатъ сапунени мехури; защото у него постоянно е тлѣяла оная искра Божия, която никога не му е позволявала да се примирява съ общественнитѣ злини и която го е карала всѣкога да изобличава неправдитѣ у хората. За своята любовь къмъ правдата и за откровенната му изобличителность, той бива гоненъ отъ едно мѣсто на друго, уволняванъ отъ всѣка служба, додѣто най-послѣ испада въ крайна мизерия. Съсипанъ отъ житейскитѣ незгоди, истощенъ въ дългата и безпорна борба, той е принуденъ най-послѣ денѣ и нощѣ да работи, за да искара насѫщния хлѣбъ за сѣмейството си. Притиснѫтъ о стѣната отъ жестоката дѣйствителность, безсиленъ да си издигне гласа за правдата, както си го е издигалъ понапрѣдъ, сломенъ морално, той си блъска главата о студенитѣ зидове, които сѫ го притиснѫли, и въ горчивото си отчаяние захваща да пие. Пие, въздиша, пѫшка подъ непосилния товаръ на живота, жестоко се самобичува и плаче—така прѣкарва послѣднитѣ дни на своя разбитъ животъ Мануиловъ. А тая грозна и трагична сѫдба не е ли сѫдбата на всички ония, които до край запазватъ своитѣ младежки мечти и ламтения, които съхраняватъ у себе си вложената въ душата имъ „искра Божия“? Характеристиката на Коджамитова е написана съ хладно спокойствие и съ една тщателна детайлность, която достига до излишна дребнавость. А характерестиката на идеалиста Мануилова е проникнѫта съ топло чувство, което къмъ края, при рисуване трагичното положение на героя, дохожда до искренно въодушевление.

Като прѣпорѫчваме изобщо цѣлия юбилеенъ сборникъ на Добричското учителско дружество, ние обръщаме особеното внимание на четеца върху споменатитѣ „Два портрета“ отъ К. Ч.

Т. Г. Вл.

Бирникътъ дошелъ (Изъ запискитѣ на ловеца). Отъ Falco Peregrinus. Книжка за народа. Дохождането на бирника въ село е цѣло събитие, грозно и тягостно събитие за селянетѣ. Бирникътъ за по-голѣмата часть отъ селянетѣ е крайно неприятенъ и немилъ гостенинъ, — той е за тѣхъ единъ видъ чума. Но, колкото и да имъ е противенъ, срѣщата имъ съ него е неминуема. Тѣ знаѫтъ това,—и пакъ се надѣватъ, дано нѣкакъ се размине или поне дано се позабави. Ала не може да се размине тая срѣща, и, макаръ и късно, единъ день все ще се истърси въ село този противенъ гостенинъ. За по-състоятелнитѣ отъ селянетѣ, разбира се, не е трудно да се расправѫтъ съ бирника. Макаръ и безъ-сърдце, тѣ развързватъ скѫтанитѣ възли, истъкмяватъ бирнику исканата сумма и отиватъ да си гледатъ работата. Не сѫщото обаче е и съ по-голѣмата часть отъ селянетѣ, съ тѣзи, които нѣматъ готови и скѫтани възли. Нѣкои отъ тѣхъ съберѫтъ оттукъ-оттамъ по една часть, па идѫтъ то ги занасятъ на бирника и молѫтъ се, за другитѣ да ги почака. Ако бирникътъ е съ подобро сърдце или пъкъ ако нѣма „строго прѣдписание“, може би и да ги почака; но обикновенно той имъ хвърля донесената часть, па ги напѫди да му донесѫтъ всичката сума. Ала още по-лошо е съ ония сѣтни сиромаси, съ ония болни и пропаднѫли мѫже, съ ония злочести вдовици, които нищо не могѫтъ да внесѫтъ. Уговоряния, молби, плачове — нищо не помага. Бирникътъ ги натирва студено: пари и пари иска той. И понеже нѣма откѫдѣ да намѣрѫтъ, започватъ се грознитѣ и сърцераздирателни екзекуции — откарване добитъкъ, прибиране мѣнци, каци, черги и дрехи, а послѣ продажбата имъ за безцѣница. Не ще и думя, че тѣзи екзекуции сѫ придружени съ отчаяни молби, плачове, въздишки клетви . . .

Тѣзи всичкитѣ подвизи на бирника, при дохождането му въ село, и всичкитѣ мѫчителни чувства на селянетѣ въ врѣме на тия подвизи и похождения, сѫ схванѫти и изобразени доста вѣрно и при туй рельефно отъ скритня задъ псевдонима Falco Peregrinus авторъ въ горѣозаглавената книжка. Прѣдъ насъ се изреждатъ цѣла галерия живи селяне, отъ простичкия и глупаво-наивенъ говедарь до отворения Петко Свидѣтеля, който зарадъ своята отвореность спохожда по заповѣдьта на сърдитня бирникъ избата на училището; на всичкитѣ ние виждаме тежкия халъ, който силно блѣсва прѣдъ насъ отъ присѫтствието на бирника, виждаме и горчивитѣ имъ чуства, слушаме тѣхнитѣ оплаквания, промѣсени тукъ тамъ и съ простодушенъ смѣхъ. А посрѣдъ тѣзи жалки и безпомощни прѣдставители на селската маса, ясно се хвърля въ очи отгоената фигура на бирника, който приковава къмъ себе си погледа на всички. Съ своята надмѣнна грубость, съ прѣзрителното си отнасяне къмъ по-долнитѣ и съ своето коравосърдие бирникътъ испъква като типиченъ прѣдставитель на ония едри и дребни административни и финансови чиновници, които иматъ прѣко сношение съ селянетѣ. Но като ни прѣдставя бирника, съ много отрицателни чърти, авторътъ

все пакъ не е отишълъ до крайность, а е успѣлъ да запази и нуждната мѣрка: той е оставилъ на своя герой и извѣстна доза човѣщина и милость. Ние виждаме, че послѣдниятъ не е съвсѣмъ безчувственъ къмъ бѣднитѣ селяне; той би билъ готовъ да ги почака, да имъ прости даже, но — и нему даватъ зоръ, и нему вадятъ душата: той има задъ гърба си вече двѣ мъмрения въ Държавенъ Вѣстникъ — и какво може въ такъвъ случай да стори? Съ тази вѣрна и пълна обрисовка на бирника, авторътъ е поставилъ подълбока подложка на своя очеркъ, придалъ му е повечко социаленъ характеръ: негодованието, което се възбужда у насъ отъ грозната неволя и жалкото положение на селянетѣ, както и отъ тѣхното безжалостно ограбване, не се насочва само къмъ бирника,—както много лесно би могло да се насочи и по такъвъ начинъ бирникътъ да стане искупителната жертва,—а напротивъ, нашето негодование прѣскача бирника и се насочва къмъ цѣлата днешня обществена наредба, на която се дължи тази възмутителна неправда — да се отнеме за примѣръ на болната вдовица и на нейнитѣ клети сирачета едничката имъ крава—за да се изплати дълга и къмъ държавата, която отъ своя страна нищо не прави, за да облегчи тежката участь на тая сѫща вдовица.

Разказътъ е написанъ съ лекъ езикъ, пропаренъ тукъ-тамъ съ простодушенъ хуморъ. Отъ него вѣе топло чувство и искренно съчувствие къмъ горкото положение на селянина. Особено прочувственно и трогателно е изложена сѫдбата на болната вдовица Божана и на двѣтѣ ѝ сирачета, които не могатъ да се раздѣлятъ отъ своята крава и отъ малкото ѝ теленце.

Слабата страна на разглежданото произведение е неговата постройка, неговия планъ. Авторътъ е расхвърлилъ расказа си безъ редъ, като е гледалъ само да спазва послѣдователность по врѣме; при това той не е запазилъ и нуждната цѣлесъобразна равномѣрность, ами е излагалъ всичкитѣ случки съ еднаква обстоятелность, безъ да гледа коя е важна и коя второстепенна. Трѣбвало би авторътъ повечко да се замислува надъ архитектурната страна на своитѣ творения и повечко да ги обработва, прѣди да ги пустне на бѣлъ свѣтъ.

Но, въпрѣки тѣзи технически недостатъци, ние горещо прѣпоржчваме на нашитѣ четци този правдивъ расказъ за нуждитѣ и болкитѣ на нашия селянинъ.

Т. В.

Емануилъ Кантъ. Живота и философската му дѣятелность. Биографически очеркъ отъ М. М. Филипповъ. Прѣводъ отъ русски. Русе, Скоропечатница на Спиро Гулабчевъ. 1899. Ц. 80 ст. стр. 196 м. ф.

Горнята книжка заслужва да бѫде отбѣлѣзана на страницитѣ на „Мисъль“, защото тя е, до колкото ни е извѣстно, първата книжка на езика ни за оня великъ мислитель, чието значение за еволюцията на философската мисъль е равно на зна-

чението на Сократа, Платона и Аристотеля, — чиято роля въ новата наука едва ли е по-малка отъ ролята на Коперника — въ XVII вѣкъ, или оная на Дарвина — въ втората половина на нашия вѣкъ. Дѣйствително, тая книжка ни дава твърдѣ нищожни свѣдения за Кантовата философия — тъй като само 30 отъ нейнитѣ 190 странички сж посвѣтени на едно бѣгло и не особено ясно (за лаици) очертаванье на нѣколко основни мисли на тая философия. Но все пакъ ний можемъ да бѫдемъ благодарни на прѣводача: всѣка страница на книжката ни говори и за мощния мислитель, пъкъ и негова животъ е така всецѣло посвѣтенъ на великата му задача и така испълненъ отъ нея, че запознаванѣто съ тоя животъ е вече до извѣстна степень подготвянье или поне възбужданье интересъ за неговия философски подвигъ. Но за жалость, — повече нищо.

Прочее, отъ тая книга не може да се добие почти никакво понятие нито за величието на извършената отъ Канта реформа, нито за сѫщинската природа на тая реформа. Русскиятъ авторъ е искалъ, види се, главно да опише единъ интересенъ съ своята безинтересность, съ своето външно еднообразие животъ, та само пѫтемъ — защото не е могълъ безъ туй — е засѣгалъ и мислителя. Той не е обърналъ никакво внимание на онова състояние, въ което Кантъ е заварилъ философията, нито на ония съвсѣмъ нови основи, които й полага той,—на онова коренно обновление, въ което я оставя и прѣко слѣдствие на което е била послѣдвалата подиръ Канта философия, съ великитѣ имена на Фихте, Шеллинга, Хегеля, Хербарта. Шопенхауера.

Още по-малко ще научи читательтъ на тази книжка колко е голѣмо значението на Канта за днешната философия, до колко тя се намира подъ негово влияние и доколко, слѣдователно, е необходимо за всѣкиго, който иска да разбере днешнитѣ философски течения, да бѫде запознатъ съ автора на Критиката на чистия разумъ.

Ето защо отъ философска гледна точка е по-желателно да е била прѣведена такава книга, която само пѫтемъ запознава съ живота на Канта, а за главна своя задача има да обрисува неговото философско учение и значението му. Такива книги, при това доста популярно написани, има твърдѣ много, на всички по-главни европейски езици и не би било прѣждеврѣменно, струва ни се, да се прѣведе една и да се даде въ ржцѣтѣ на жадни за философско образование младежи, каквито не малко има вече у насъ.

Двѣ думи за прѣвода: той не е особено за похвала. Грѣшки собственно нѣма, но немарливость въ езика, неологизми и пр. — се намиратъ доста. Но пунктуацията е най-интересното нѣщо въ книгата, — тя прави четенъето крайно затруднително. Можете ли си прѣдстави вий прѣди всѣко „да“ по една запетая, прѣди всѣко „ако“ или „щото“ по една точка съ запетая? Тъй е напечатана книгата.

К. К.

Дневници на Висшия Учебенъ Съвѣтъ за сесията прѣзъ 1899 год. Тази година бившиятъ до скоро министъръ на просвѣщението г. Иванчевъ направи три важни распоредби относително Висшия Учебенъ Съвѣтъ, на които не може да се на признае голѣмото значение за учебното дѣло изобщо. Първо, той допълни състава на този съвѣтъ, като доведе въ неговата срѣда доста нови сили, между които едни сж извѣстни като добри специалисти по нѣкои клонове отъ науката, а пъкъ за други се знае, че иматъ по много въпроси възгледи съвсѣмъ различни отъ тия, които сж били присвоени до сега отъ официалнитѣ прѣдставители на народното просвѣщение. Второ, той внесе въ работитѣ на съвѣта едно ново нѣщо — реферати по отдѣлни въпроси, послѣдвани отъ общи разисквания, за които реферати още отъ по-рано се увѣдомихж членоветѣ на съвѣта, за да иматъ врѣме да изучжтъ по-добрѣ въпроситѣ, който ще се третиратъ съ тѣхъ. И третйо, г. Иванчевъ распореди да се стенографиратъ разискванията въ засѣданията на съвѣта и послѣ стенографическитѣ дневници да се напечатжтъ. Благодарение на послѣдното распореждание ние имаме сега на ржка този голѣмъ томъ, названието на който е поставено на чело на тая бѣлѣжка. А благодарение на първитѣ двѣ распореждания, ние имаме въ този томъ грададни и цѣнни материяли по всички почти въпроси, отнасящи се до учебното дѣло: имаме освѣнъ всестраннитѣ разисквания и сжждения върху три правилници и една програма, още и шесть обстоятелни реферати по разни въпроси: за гимнастиката, за пансионитѣ, за учителскитѣ сдружавания, за земледѣлческото обучение, за учителскитѣ разреди, заплати и повишения и за рисувалнитѣ училища. Тѣзи реферати сж послѣдвани отъ още по-обстоятелни разисквания, нѣкои отъ които сж сжщо цѣли реферати, и които засѣгатъ въпроситѣ отъ различни и най-проти воположни страни. Може да се каже, че въ рефератитѣ и въ разискванията на съвѣта сж исказани, ако не всички, а то повечето отъ мислитѣ и възгледитѣ, които се гнѣзджтъ въ нашето учителство и които вълнуватъ по-буднитѣ учителски умове у насъ. И сега, като се пръсне този обемистъ томъ съ дневницитѣ на съвѣта по всички училища въ България, нашитѣ учители ще иматъ възможность да се запознажтъ съ тоя грамаденъ сборъ отъ разнообразни мисли и възгледи, сериозни, цѣнни, па и наивни,

прави и криви, сходни и противоположни, ясни и смътни, съ една дума такива, каквито сѫществуватъ въ нашето учителство. И по всѣки единъ въпросъ, който въ даденъ моментъ би поинтересувалъ учителя, послѣдниятъ все ще може да намѣри въ тоя томъ възгледитѣ по сѫщия въпросъ и на други учители. Нѣщо повече: този томъ ще може да послужи не само на учители, но и на всички лица, които по единъ или другъ случай бихѫ се заинтересували съ нѣкой въпросъ по народното просвѣщение; въ него тѣ ще намѣрѫтъ не само специално изложение по въпроса въ нѣкой рефератъ, но ще прочетѫтъ и мнѣнието по сѫщия въпросъ на сума още учители.

Като исказваме своето задоволство отъ издаването споменѫтитѣ дневници, ние изявяваме желание — отъ една страна, да се продължи това хубаво начало и за напрѣдъ. а отъ друга страна както министерството, така и законодателното тѣло пожелаваме, щото всѣкога при въвеждането едни или други реформи и узаконения да зематъ прѣдъ видъ и многото цѣнни мнѣния, които сѫ изказани въ тия дневници, мнѣнията на нашето учителство.

В.

НОВИ КНИГИ.

Хр. Е. Лютардъ. Апология на християнството. Прѣвелъ отъ нѣмски М. Д Балабановъ. Томъ Ш и IV. Стр. 219 Цѣна 2 лева. София 1899 г.

Ив. Ив. Ивановъ. Императеръ Александъръ Втори, Царь Освободитель. Исторически очеркъ. Прѣвелъ отъ оригинала Г. Х. Боневъ. Стр. 128. Цѣна 1.30 ст. София 1899 г.

Хербертъ Спенсеръ. Физиология на смѣха. Прѣв. отъ руски М. Гинчевъ. Психо-физиологическа библиотека № 1. Стр. 39. Цѣна 20 ст. Руссе, 1899 г.

И. Сѣченовъ. Физиологически очерки. Часть I. Прѣв. отъ оригинала Д. Димитровъ. Образователна библиотека № 7. стр. 232, Цѣна 1·70 ст. Варна 1899 г.

М. М. Филиповъ. Еманоилъ Кантъ. Живота и философската му дѣяталность. Прѣв. отъ руски. Стр. 194. Цѣна 80 ст. Руссе 1899 г.

Н. Г. Чернишевски. Естетическитѣ отношения на искуството къмъ дѣйствителностьта. Прѣв. Г. Бакаловъ. Стр. 189 Цѣна 1·20 ст. Варна 1900 г.

М. Антоновичъ. Чарлзъ Дарвинъ и неговата теория. Прѣв. Г. Бакаловъ. Стр. 364. Цѣна 2·30 ст. Варна 1899 г.

Н. Станевъ. История на френската революция. Съ Илюстрации и една карта. Ц. 3 л. Стр. 380.

Г. Колушки. Потрѣбителнитѣ дружества. Ц. 30 ст. Стр. 5о.

Falco Peregrinus. Бирникътъ дошелъ! (Изъ запискитѣ на ловеца). Книжка за народа. Стр. 91. Цѣна 50 ст. София 1899 г.

Ернесть Екщайнъ. Ака Семпрония. Историческа повѣсть. Прѣв. Стоянъ Н. Коледаровъ. Стр. 55. Цѣна 30 ст. Търново 1899 г.

Георги Хр. Тишиновъ. Въспоминание (Записки отъ сръбско-българската война). Стр. 69 Цѣна 50 ст. Вратца.

Дневници на Висшия учебенъ съвѣтъ за сесията прѣзъ 1899 година. Прѣмия на „Училищенъ прѣгледъ“. София 1899 г.

Д-ръ Л. Заменховъ. Кратки свѣдения за международния езикъ „есперанто“ и пр. Прѣв. Г. П. Орѣшковъ. Стр. 57. Цѣна 25 ст.. съ пощата 30 ст. Пловдивъ 1899 г.

Д-ръ Ивановъ-Балсамовъ. Синята брада — Лендербанкъ. Стр. IV. Цѣна 5 ст. Ямболъ, 1899 г.

Г. Б. Противъ военщината. Библиотека „Нароено четиво“ № 5. Стр. 31. Цѣна 15 ст. Варна, 1899 г.

Д. И. Писаревъ. Пчелитѣ. Библиотека „Народно четиво“ № 6. Прѣв. Г. Б. Стр. 45. Цѣна 20 ст. Варна 1000 г.

Жулъ Гедъ. Осемь часа работа. Прѣв. Г. Б. Библиотека „Народно четиво“ № 7. Стр. 23. Цѣна 10 ст. Варна 1899 г.

Г. Плехановъ. Прѣди десеть години, (Изъ историята на работническото движение). Прѣв. Г. Б. Библиотека „Народно четиво“ № 4. Стр. 27. Цѣна 20 ст. Варна 1900 г.

Страхилчу. Къмъ правия пѫть. (Осемъ политически бесѣди). Сиромашка библиотека № 1. Стр. 77, Цѣна 50 ст. Сливенъ, 1899 г.

Генералъ Клаузевицъ. Теория на голѣмата война. Прѣв. отъ френски капитанъ Лѣсовъ. Въведение. Свитъкъ № 4. Стр. 198. Цѣна 1·30 ст. Сливенъ 1899 г.

Обща тарифа за митата, които ще се събиратъ отъ вносимитѣ стоки въ България.

Важна печатна грѣшка. Заглавието на IV-то ст. отъ Социализъмъ и домокрация, въ X книжка, стр. 293 да се чете Общественно развитие въ бѫдѫщето, а не Вещественно..... както погрѣшно е напечатано.

Извѣстие.

Подвижната агентска кантора „Просвѣщение“ на Иванъ Владовъ, съ постоянно сѣдалище Търново, извѣстява всички ония, които се интересуватъ отъ нашата литература, че тя доставя по най-износни условия почти всички български списания, между които: „*Мисъль*“, „*Учитель*“, *Медицинска Бесѣда*“, „*Право Дѣло*“, „*Ново Врѣме*“, „*Илюстрация Свѣтлина*“, „*Български Прѣгледъ*“, „*Съврѣменъ Прѣгледъ*“ и пр. Има изданията на г, г. книжаритѣ: Хр. Г. Дановъ, Е. П. Христовъ, Коста Евстатиевъ. Стефанъ Георгиевъ, Генковъ — Басанъ (театрални издания) и на други частни издатели и че е най-износно изписването чрѣзъ нея всички списания и книги за дѣвически и мѫжки гимназии, класни училища, ученически и дѣтски библиотеки, учителски и училищни библиотеки, градски, общински и дружествени библиотеки и читалища, офицерски и унтеръ-офицерски клубове и събрания, сѫщо и за частни лица.

Контората доставя всѣкакви училищни пособия за срѣднитѣ и основнитѣ училища, като карти, глобуси и други уреди; портретитѣ на нашитѣ велики мѫже за политическото ни и духовно освобождение, а сѫщо и картини отъ европейскитѣ знаменити художници за украшение на кѫщи и салони.

При записването на книги и списания отъ нѣкои библиотеки или училища чрезъ контората ни се икономисватъ маса разноски и трудъ, които се изразходватъ при отдѣлното изписване на тѣхъ (книги и списания) отъ разни мѣста и лица. Освѣнъ това, за поржчка по-голѣма отъ 30 лева, пощенскитѣ разноски по изпращането на паритѣ сж за смѣтка на контората. При изписване на книги се прави прилична отстжпка.

Но, за по-голѣма сигурность, нашата контора изпълнява поржчкитѣ на училищни библиотеки, градски, общински и частни дружества и читалища, на офицерски и унтеръ-офицерски клубове и събрания, отправени съ писмо отъ учрѣждението до насъ, *безъ да се знаятъ ирѣдплата*. Изплащането ще става слѣдъ като се получжтъ нѣколко книжки отъ списанието или слѣдъ като се доставжтъ книгитѣ.

Нашата агентска контора работи вече отъ 4—5 години и до сега тя е испълнявала всички свои задължения и поржчки най-акуратно и честно. Нейната 4—5 годишна дѣятелность е единствена гаранция, на която могжтъ да се довѣржтъ тия, които се интересуватъ отъ нея. Прѣдставительтъ на контората Иванъ Владовъ обхожда единъ пжть въ годината градоветѣ и нѣкои села на цѣла България по събиране на абонаменти.

Всичко, което се отнася до контората като: поржчки, пари, и др. се отправя на адресъ: *Търново* — Подвижна контора „Просвѣщение“ на Иванъ Владовъ.

Всички поржчки се испълняватъ най-точно и бързо.

Контората моли всички частни издатели и книжари да ѝ изпращатъ по 1 екз. отъ издаденитѣ си книги, за да ги има въ списъка си и когато ѝ потрѣбватъ да се обръща къмъ тѣхъ съ поржчкитѣ си.

ОТЪ КОНТОРАТА.

отъ това че, като не ми е далъ съвършенството да не грѣшѫ по първия начинъ, който по-горѣ изложихъ, — което зависи отъ едно ясно и отчетливо познание на всичкитѣ нѣща, за които могѫ да размишлявамъ, —поне е оставилъ въ моя властъ друго едно срѣдство, състоящо въ туй, да въздържамъ рѣшението си и никога да не давамъ своето сѫждение за нѣща, истинността на които не ми е напълно очевидна; защото, макаръ да испитвамъ въ себе си неспособността, да приковамъ непрѣкѫснато духа си къмъ една и сѫщата мисъль, все пакъ могѫ чрѣзъ внимателно и често повтаряно размишление да я отпечатамъ тъй трайно въ паметьта си, че да си я припомнямъ всѣки пѫтъ, когато би ми потрѣбвала и по тоя начинъ да добиѫ навика никога да не се заблуждавамъ. А тъй като въ това се състои най-голѣмото и най-първо съвършенство на човѣка, азъ мисльѫ че не съмъ спечелилъ малко днесъ чрѣзъ това размишление, като съмъ открилъ причината на заблуждението и на лъжовността.

А очевидно е, че тѣ не може да иматъ друга причина, освѣнъ тая, която изложихъ, защото колчимъ задържамъ своята воля въ границитѣ на моето познание, тъй че да сѫди само за нѣща, които ѝ сѫ прѣдставени ясно и отчетливо отъ интеллекта, — става невъзможно да се лъжѫ. Всѣко ясно и отчетливо понятие е безъ съмнѣние нѣщо, и слѣд. не може да происхожда отъ нищо, а трѣбва да има за свой творецъ Бога, който, като върховно-съвършенъ, не може да бѫде причинитель на никакво заблуждение; трѣбва, слѣдователно, да заключимъ, че подобно понятие или сѫждение е истинно. Впрочемъ днесъ азъ не само научихъ, какво трѣбва да отбѣгвамъ, за да не се заблу-

годишно (всѣкога прѣдплатени) за България и 9 л. за чужби

ждавамъ, но и какво трѣбва да правѫ, за да достигнѫ до познание на истината. А сигурно ще я достигнѫ, ако достатъчно спирамъ вниманието си върху всички нѣща, които схващамъ добрѣ и го отклонявамъ отъ онния, които схващамъ само смѫтно и неясно, за което и ще имамъ въ бѫдѫще особна грижа.

РАЗМИШЛЕНИЕ ПЕТО.

За сѫщността на материялнитѣ нѣща; и повторно за сѫществуването на Бога.

Остава ми да изслѣдвамъ много въпроси касателно Божиитѣ атрибути и касателно моята собствена природа, т. е. природата на моя духъ; но азъ ще направѭ това изслѣдванье другъ пѫть. Сега, като научихъ какво трѣбва да правѭ или да отбѣгвамъ за да достигнѭ до познание на истината, ще бѫде по-важно да се опитамъ да излѣзѭ или да се освободѭ отъ съмнѣнията, въ които паднахъ прѣзъ послѣднитѣ дни и да видѭ, да ли не могѫ да имамъ никакво сигурно знание за материялнитѣ нѣща. Но прѣди да изслѣдвамъ, да ли има такива нѣща, които да сѫществуватъ вънъ отъ мене, трѣбва да разгледамъ тѣхнитѣ идеи, до колкото тѣ сѫ въ духа ми и да видѭ, кои сѫ отчетливитѣ и кои сѫ смѫтнитѣ.

На първо мѣсто азъ си прѣдставямъ оная величина, която философитѣ обикновенно наричатъ непрѣкѫсната величина (la quantité continue), или просторность (въ дължина, широчина и дълбочина) на тая величина, или по-добрѣ на нѣщото, на което я приписватъ. Нѣщо по-вече; азъ могѫ да изброѭ въ нея много различни части и да припишѭ на всѣка отъ тия части всички видове величини, форми, положения и движения, и най-сетнѣ да надарѭ всѣко отъ тия движения съ различна трайность. И тия нѣща

годишно (всѣкога прѣдплатени) за България 11 л. за чуж

азъ познавамъ отчетливо не само когато ги разглеждамъ така изобщо; но така сѫщо (стига само малко да напрѣгнѫ вниманието си) различавамъ безкрайно много подробности за числата, формитѣ, движенията и др. подобни нѣща, истинностьта на които е тъй очевидна и тъй хармонира съ моята натура, че когато захващамъ да я откривамъ, то ми се струва, че не научвамъ нѣщо ново, а по-вече си припомнямъ нѣща, които съмъ знаялъ прѣди, т. е. че схващамъ нѣщата, които сѫ си били въ духа ми, макаръ и да не съмъ насочвалъ мисъльта си къмъ тѣхъ. Но най-важното, което намирамъ тукъ, е, че откривамъ въ себе си безкрайно много идеи на извѣстни нѣща, които не могѫтъ да бѫдѫтъ считани за нищо, макаръ може би никакъ да не сѫществуватъ извънъ мене; и които сѫ измислени отъ мене, ако и да съмъ свободенъ да ги мислѭ или да не ги мислѭ, но които иматъ своитѣ истинни и непзмѣнни природи. Както напримѣръ, когато си прѣдставямъ единъ тризгълникъ, който може би не сѫществува и никога не е сѫществувалъ нийдѣ въ свѣта вънъ отъ моята мисъль; но все пакъ, въпрѣки това, такава една фигура си има извѣстна оирѣдѣленна природа, или форма, или сѫщность, е неизмѣнна и вѣчна, не е измислена отъ мене и не зависи никакъ отъ моя дукъ, — както е явно отъ това, че можемъ да посочимъ различни свойства въ тая фигура, — напр., че тритѣ му жгла сѫ равни на два прави, че най-голѣмиятъ жгълъ лежи срѣщу най-голѣмата страна и др. подобни, които азъ, искалъ или не, схващамъ много ясно и много отчетливо че сѫ въ него, ако и никакъ да не съмъ мислилъ за тѣхъ прѣди, когато съмъ си прѣдставилъ за пръвъ пѫть единъ тризгълникъ. Вслѣдствие на всичко това не може се каза, че съмъ ги

измислилъ. Не могж е да казвамъ, че може би тая идея на трижгълника е влѣзла въ моя духъ при посрѣдството на моитѣ външни чувства, отъ често вижданье на тѣла съ трижгълна форма. Азъ могж да образувамъ въ духа си безъ брой други фигури, за които не може да има ни най-малко подозрѣние, че съмъ ги възприелъ нѣкога чрѣзъ външнитѣ чувства, и при все това ще могж и въ тѣхъ както и въ трижгълника да посочж различни свойства, които, естественно, трѣбва всички да бѫджтъ истинни, тъй като ги схващамъ ясно. Слѣдователно, тѣ сж нѣщо, а не чисто нищо; защото, очевидно всичко, що е истина, е нѣщо, тъй като истината е идентична съ сѫществувание. По-горѣ азъ доказахъ, че всички нѣща, който схващамъ ясно и отчетливо, сж истинни. Но даже и да не бѣхъ го доказалъ, все пакъ природата на моя духъ е такава, че не бихъ могълъ да не ги считамъ за истинни, щомъ ги схващамъ ясно и отчетливо, — а азъ си спомнямъ, че дори тогава, когато бѣхъ още много подвластенъ на външнитѣ си чувства, азъ считахъ въ броя на най-трайнитѣ истини ония, които схващахъ ясно и отчетливо относително формитѣ, числата и др. свойства, които принадлежѫтъ на аритметиката и геометрията.

Сега, ако отъ тоя едничъкъ фактъ, че могж да почерпъ изъ своята мисъль идеята на едно нѣщо, слѣдва, че всичко, що схващамъ ясно и отчетливо като принадлежащо на това нѣщо, въ дѣйствителность му принадлежи, — не могж ли отъ това да почерпъ и единъ аргументъ и едно демонстративно доказателство за сѫществуването на Бога? Сигурно е, че неговата идея, т. е. идеята за едно върховно сѫщество

годишно (всѣкога прѣдплатени) за България и 9 л. за чужб

сѫщо така намирамъ въ себе си, както и идеята за число или форма; а че на неговата природа принадлежи актуално и вѣчно битие, азъ схващамъ не по-малко ясно и отчетливо, отколкото това, че всичко що могѫ да докажѫ за нѣкоя фигура или число, наистина принадлежи на природата на тая фигура или на това число; слѣдователно, даже да не би се оказали истинни всички ония заключения, до които додохъ въ по-прѣжнитѣ размишления, Божието сѫществувание би трѣбвало да бѫде за моя духъ поне толкова сигурно, колкото сигурни считахъ до сега всички математически истини за числата и фигуритѣ, — макаръ това на първъ погледъ да не е напълно очевидно, а има малко изгледъ на софизъмъ. Привикналъ въ всичко друго да правѫ разлика между сѫществувание и сѫщность, азъ лесно повѣрвамъ, че Божието сѫществувание може да бѫде отдѣлено отъ Божията пророда и че Богъ може да се мисли като актуално несѫществующъ. Но като вниквамъ по-внимателно, става явно, че Божието сѫществувание сѫщо така не може да бѫде отдѣлено отъ Божията природа, както това, че тритѣ ѫгли сѫ равни на два прави—отъ природата на праволинейния трижгълникъ, или идеята за долина — отъ идеята за планина. Така щото да се мисли единъ Богъ, т. е. едно върховно съвършенно сѫщество, на което липсува сѫществуването, не е по-малко невъзможно, отколкото да мислимъ планина, на която липсува долината.

Но ако и въ дѣствителность да не могѫ да мислѭ Бога безъ сѫществувание, както планина безъ долина; все пакъ, както отъ това, че мислѭ планина заедно съ долина, не слѣдва, че има планина въ свѣта, сѫщо тъй, ако и да мислѭ Бога като сѫществующъ, отъ

туй не слѣдва, че Богъ сѫществува, защото моята мисъль нищо не налага на нѣщата. Както е напр. въ моя власть да си въобразѭ хвъркатъ конь, ако и никога да не е сѫществувалъ такъвъ конь, сѫщо така могѫ да приписвамъ на Бога сѫществувание, макаръ да не е имало Богъ, който да е сѫществувалъ. Въ сѫщность тука именно има софизъмъ; отъ туй, че не могѫ да мислѭ планина безъ долина, не слѣдва, че на свѣта има планина или долина, а само, че планината и долината, сѫществували тѣ или не, сѫ всѣкога нераздѣлни една отъ друга; когато отъ самия фактъ, че не могѫ да мислѭ Бога инакъ освѣнъ сѫществующъ, вече слѣдва, че сѫществуването е нераздѣлно отъ него и че той, слѣдователно, дѣйствително сѫществува; не че моята мисъль прави да бѫде така, не че тя налага нѣщо на нѣщата, а напротивъ необходимостьта, която е въ самото нѣщо. т. е. необходимостьта на Божието сѫществувание ме кара да имамъ тая мисъль. Защото не е въ моя власть да мислѭ Бога безъ сѫществувание, т. е. да мислѭ едно върховно съвършенно сѫщество безъ върховно съвършенство, както е напр. въ моя власть да си въобразѭ единъ конь съ крила или безъ крила.

Не бива тоже да се казва тука, че е неизбѣжно необходимо да признаѭ, че Богъ сѫществува, слѣдъ като съмъ прѣдположилъ, че той притежава всички видове съвършенства, тъй като и сѫществуването е едно съвършенство, но че първото ми прѣдположение не е било необходимо; нито че не е никакъ необходимо да се мисли, че всички четиристѣнни фигури могѫтъ да се вписѫтъ въ окрѫжностьта, но че, прѣдположимъ ли, че имамъ тая мисъль, азъ съмъ принуденъ да допусна, че и ромбътъ може да се впише.

тъй като и той е четиреслѣнна фигура, а по тоя начинъ би билъ принуденъ да приемѫ нѣщо неистинно. Казвамъ, не трѣбва да се възражава това, защото, ако и да не е необходимо да додѫ нѣкога до нѣкаква мисъль за Бога, но всѣки пѫть когато ми се случва да мислѭ за едно първо и върховно сѫщество, и, така да се каже, да почерпѭ неговата идея отъ съкровищницата на моя духъ, необходимо е да му припишѫ всички видове съвършенства. ако и да не ги изброявамъ всички и да не спирамъ вниманието си върху всѣко едно по отдѣлно. А тая необходимость е достатъчна, за да могѫ отсетнѣ (когато додѫ до познание, че сѫществуването е съвършенство) да заключѫ, че това първо и върховно сѫщество сѫществува; сѫщо както не е необходимо да си прѣдставѭ опрѣдѣлѣнъ трижгълникъ, но всѣки пѫть, когато желаѭ да разгледамъ една праволинейна фигура, съставена само отъ три жгла, абсолютно необходимо е да ѝ припишѫ всичко що е нуждно за заключението, че тия три жгла не сѫ по-голѣми отъ два прави, ако и сетнѣ да не се спирамъ особенно върху това своиство. Но когато изслѣдвамъ, кои фигури могѫтъ да бѫдѫтъ вписани въ окржностьта, никакъ не е необходимо да мислѭ, че въ туй число влизатъ всички четиреслѣнни фигури; напротивъ, азъ не могѫ дори да си въобразѭ, че е така, поне ако не искамъ да допущамъ нищо, освѣнъ онуй, което могѫ да схващамъ ясно и отчетливо. Слѣдователно, има голѣма разлика между неистиннитѣ допущания като това, и истиннитѣ идеи, родени заедно съ мене, главната и най-първата отъ които е идеята за Бога. Защото въ дѣйствителность азъ по много причини знаѭ, че тая идея не е нѣщо измислено, зависящо само отъ моята мисъль, но че е

образъ (image) на една истинна и неизмѣнна природа. Първо, защото не могѫ да мислѭ нищо друго освѣнъ Бога, къмъ природата на ко·то необходимо да принадлѣжи и сѫществуването; сетнѣ, защото не ми е възможно да мислѭ двѣ или повече такива, а допуснѫ ли, че сега такъвъ единъ Богъ сѫществува, азъ ясно виждамъ, че е необходимо той да е сѫществувалъ всѣкога и да сѫществува вѣчно въ бѫдѫще; и най-сетнѣ, — понеже схващамъ много други нѣща въ Бога, които не могѫ нито да намалѭ, нито да измѣнѭ.

Впрочемъ, съ какъвто аргументъ и каквото доказателство и да си служѫ, все на туй се повръщамъ, че само ония нѣща, които схващамъ ясно и отчетливо, иматъ силата да ме убѣждаватъ напълно. И ако и между нѣщата, които схващамъ по тоя начинъ, да има нѣколко очевидно познати на всѣкиго, и други, които се откриватъ само на ония, които ги разглеждатъ отблизу и изслѣдватъ най-точно, при все това, слѣдъ като сѫ единъ пѫть открити, и еднитѣ и другитѣ се смотрятъ за еднакво сигурни. Както напримѣръ, ако и на пръвъ погледъ да не е тъй ясно, че въ всѣки правожгълень тржгълникъ квадратътъ на хипотенузата е равенъ на квадратитѣ на другитѣ двѣ страни, както е ясно, че хипотенузата е срѣщулежаща на най-голѣмия жгълъ; при все това, слѣдъ като туй е станало еднѫжъ извѣстно, въ неговата истинность ний сме тъй убѣдени, както и въ истинността на другото. А що се отнася до Бога, то сигурно, — ако моятъ духъ не бѣ испълненъ отъ никакви прѣдразсѫдъци, и ако мисълта ми не се отвличаше отъ присѫтствието на образитѣ на осезаеми нѣща — нищо не бихъ могълъ да познаѭ по-скоро и по-лесно отъ него. И

ни едно отъ тия нѣща и като не знаяхъ още правилото, чрѣзъ което се удостовѣрявамъ въ истинността, азъ бѣхъ принуденъ да ги вѣрвамъ, отъ основания, които отсетнѣ признавахъ по-слаби отъ колкото до тогава съмъ ги смѣталъ. Какво би могло прочее да ми се възрази повече? Това ли че може би спя (както самъ си възразихъ не отдавна), или че всичкитѣ мисли що имамъ сега, не сж по-истинни отъ сънищата, които си прѣкарваме прѣзъ умъ когато спимъ? Но даже и когато спя — всичко що се прѣдставя ясно на моя духъ, е безусловно истинно.

По тоя начинъ азъ виждамъ, че достовѣрността и истината на всѣко знание зависи единственно отъ познанието на истинния Богъ; така щото прѣди да съмъ го позналъ, не можехъ да знаж въ съвършенство никое друго нѣщо. Но сега, като го познавамъ, азъ имамъ срѣдството да добия съвършенно знание относително безкрайно много нѣща,— не само за ония, що сж въ него, но и за ония, що принадлежатъ на тѣлесната природа, до колкото тя може да служи за прѣдметъ на геометрически доказателства, които не сж въ никакво отношение съ неговото сѫществуване.

ШЕСТО РАЗМИШЛЕНИЕ.

За сѫществуването на материялни нѣща; и за дѣйствителната разлика между душата и тѣлото на човѣка.

Сега не ми остава вече друго освѣнъ да изслѣдвамъ, да ли има материялни нѣща. Естественно, азъ вече знаѫ, че може да ги има, до колкото се разглеждатъ като прѣдметъ на геометрически доказателства, тъй като по тоя начинъ ги схващамъ много ясно и много отчетливо. Защотонѣма никакво съмнѣние, че Богъ има властьта да създаде всичкитѣ нѣща, които съмъ способенъ да схванѫ отчетливо. И азъ никога не съмъ твърдилъ, че му е невъзможно да направи извѣстно нѣщо,—освѣнъ когато ми е било невъзможно ясно да го схванѫ. Въ добавъкъ, моята способность да си прѣдставямъ (imaginer), отъ която виждамъ на опитъ че си служѫ когато разглеждамъ материялнитѣ нѣща, е въ състояние да ме убѣди въ тѣхното сѫществувание: защото, когато разглеждамъ внимателно, що е въображение (imagination), азъ намирамъ, че не е друго освѣнъ извѣстно прилаганье на познавателната способность върху тѣло, което се прѣдставя непосрѣдственно на нашитѣ духовни очи което слѣдователно сѫществува.

За да стане туй съвсѣмъ ясно, ще отбѣлѣжѫ, първо, разликата между прѣдставяньето (imagination) и чистото познание или схващанье (la pure intellection ou conception). Напримѣръ когато си прѣдставямъ единъ трижгълникъ, азъ не само схващамъ, че той е фигура,

съставена отъ три линии, но заедно съ това чрѣзъ силата и напрѣганьето на моитѣ духовни очи виждамъ тия три линии като да сж прѣдъ менъ; и това именно наричамъ прѣдставянье (imaginer). Ако искамъ да си прѣставьж единъ хилядожгѣлникъ, азъ все тъй лесно схващамъ, че то е фигура, съставена отъ 1000 страни, както схващамъ, че единъ тржгѣлникъ е фигура съставена само отъ три страни. Но азъ не могж да си прѣставьж хилядата страни на хилядожгѣлника, както си прѣставямъ тритѣ страни на тржгѣлника, нито пъкъ, така да се каже, могж да ги виждамъ съ духовнитѣ си очи. И макаръ,—вслѣдствие на моя навикъ да си служж съ своето въображение всѣки пжть, когато мисльж за тѣлесни нѣща, — когато схващамъ единъ хилядожгѣлникъ да си прѣставямъ неясно една фигура, все пакъ е очевидно, че тая фигура не е никакъ хилядожгѣлникъ, тъй като никакъ не различава отъ оная, която би си прѣставилъ, ако би схващалъ единъ десетохилядожгѣлникъ или каква да е друга фигура съ много страни, и че не служи за откриванье свойствата, които отличаватъ хилядожгѣлника отъ другитѣ многожгѣлници. Касае ли се за единъ петожгѣлникъ, истина е, че могж да схванж фигурата му, както и фигурата на хилядожгѣлника, безъ помощьта на моето въображение; но азъ могж и да си я въобразьж, като насочвамъ вниманието си върху всѣка отъ петьтѣхъ му страни, а заедно съ това и върху пространството, което обематъ. По тоя начинъ азъ ясно виждамъ, че, за да си прѣставьж (imagine) нѣщо, имамъ нужда отъ особенно напрѣганье на духа, което не ми е нужно, за да схващамъ или да познавамъ; а това особенно напрѣганье на духа ясно показва разликата между

прѣдставяньето и схващаньето или чистото познание. Освѣнъ това азъ забѣлѣзвамъ, че моята способность да прѣдставамъ, до колкото е различна отъ способностьта ми да познавамъ, не е никакъ необходима на моята сѫщность или на моята природа, т. е. природата на моя духъ. защото и да не бихъ яималъ, нѣма никакво съмнѣние, че бихъ си останалъ сѫщия, какъвто съмъ сега,— отъ което може да се заключи че тя зависи отъ нѣщо различно отъ моя духъ. Сега ми е лесно да разберѫ, че ако сѫществува едно тѣло, съ което моятъ духъ тъй тѣсно да е свързанъ, щото да може да го разглежда когато пожелае, то е възможно чрѣзъ туй духътъ ми да си прѣдставя тѣлеснитѣ нѣща. Тоя видъ умствена дѣятелность (penser) се различава отъ чистото познание само въ това, че при него духътъ като да се насочва вѫтрѣ въ себе си и като да разглежда нѣкоя отъ идеитѣ, които има въ себе си, а при прѣдставяньето се обръща къмъ тѣлото и съзерцава въ него нѣщо съотвѣтно на идеята, която самъ той е образувалъ или придобилъ чрѣзъ външнитѣ чувства. Сега ясно схващамъ, че прѣдставяньето може да става по тоя начинъ, — ако е истина, че има тѣла; и понеже не могѫ да намѣрѭ другъ начинъ да обясня какъ става, то заключавамъ, че вѣроятно така трѣбва да бѫде; но туй не е повече отъ вѣроятность. И ако и внимателно да изслѣдвамъ всички нѣща, все не намирамъ, че отъ тая отчетлива идея, която имамъ за тѣлесната природа, бихъ могълъ да извлѣкѫ нѣкой аргументъ, отъ който съ необходимость да слѣдва сѫществуването на нѣкое тѣло.

Но освѣнъ тая тѣлесна природа, която е прѣдметъ на геометрията, азъ съмъ навикналъ да си прѣдставямъ и много други нѣща, — именно боитѣ, тоно-

ветѣ, миризмитѣ, болката и др. под. нѣща, — ако и не толкова отчетливо; и тъй като схващамъ тия нѣща много по-добрѣ чрѣзъ външнитѣ чуства, съ помощьта на които и на паметьта тѣ изглежда да сж достигнали до моето въображение, азъ мислѭ, че за да могѫ по-удобно да ги изслѣдвамъ, полезно ще бѫде въ сѫщото врѣме да изслѣдвамъ що е усѣщанье и да видѭ, да ли отъ тия идеи, които добивамъ въ духа си чрѣзъ тоя начинъ на умственна дѣятелность, която наричатъ усѣщанье, не бихъ могълъ да извлѣкѫ нѣкое сигурно доказателство за сѫществуването на тѣлесни нѣща.

На първо мѣсто ще си припомнѭ кои сж нѣщата, които по-прѣди считахъ за истинни, като да бѣхъ ги получилъ чрѣзъ външнитѣ чуства, и на какви основания почиваше моето убѣждение. Сетнѣ ще изслѣдвамъ, какво да вѣрвамъ сега за тѣхъ.

Прочее, най-напрѣдъ чрѣзъ външнитѣ чувства научихъ, че имамъ глава, ржлѣ, крака и всичкитѣ други членове, отъ които е съставено това тѣло, което считахъ като часть отъ самия мене или даже като цѣлото: освѣнъ това научихъ, че туй тѣло е поставено между много други, отъ които е способно до възприема различни приятности или неприятности; приятноститѣ забѣлѣзвахъ чрѣзъ извѣстно чувство на удоволствие, неприятноститѣ — чрѣзъ чувството на неудоволствие. А освѣнъ удоволствието и страданието усѣщахъ още въ себе си глада, жаждата и други подобни пожелания, както и извѣстни тѣлесни расположения за радость, скрѣбь, ядъ и др. под. страсти. А отвънъ, освѣнъ протяжностьта, формата и движенията на тѣлата, забѣлѣзвахъ въ тѣхъ още твърдость, топлина и всичкитѣ други осезаеми ка-

чества; още забѣлѣзахъ свѣтлината, боитѣ, миризмитѣ, вкусоветѣ и тоноветѣ и тѣхното разнообразие ми позволяваше да различавамъ едно отъ друго небето, земята морето и въобще всички други нѣща. Разумѣва се, като разглеждахъ идеитѣ на всички тия качества, които се прѣдставятъ на моя умъ, и които единственно възприемамъ непосрѣдственно и въ сѫщинската смисъль на думата, азъ не безъ причина мислѣхъ, че усѣщамъ нѣщо напълно различно отъ моя духъ, именно тѣла, изъ които изхождаха тия идеи; защото азъ испитвахъ, че тѣ се прѣдставятъ на духа ми безъ мое искание, така че азъ, колкото и да желаехъ, не можехъ да усѣщамъ нищо, ако то не се намираше прѣдъ нѣкой отъ моитѣ органи за усѣщание; и обратно, не бѣше никакъ въ моя власть да не го усѣщамъ, ако се намираше прѣдъ нѣкой отъ тѣхъ. И понеже идеитѣ, които добивахъ чрѣзъ органитѣ за усѣщание, бѣха много по-живи, по-опрѣдѣлени и дори по своему по-отчетливи, нежели кои и да било други отъ онія, които можехъ да си измисльк самъ като размишлявамъ, или които намирахъ отпечатани въ паметьта си, то изглеждаше, че тѣ не може да истичатъ изъ моя духъ; така щото бѣше необходимо да ги мисльк породени въ мене отъ други нѣкои нѣща. А понеже за тия нѣща нѣмамъ никакво друго познание, освѣнъ онова, което ми даваха самитѣ тия идеи, не можеше нищо друго да ми доде на умъ, освѣнъ това, че тия нѣща сѫ подобни на идеитѣ, които пораждатъ. А понеже си спомняхъ тоже, че съмъ си служилъ повече съ своитѣ органи за усѣщание нежели съ разсѫдъка си, както и понеже съзнавахъ, че идеитѣ, които самъ образувахъ, не бѣха тъй опрѣдѣлени, както онія що възприемахъ чрѣзъ органитѣ за усѣщание

годишно (всѣкога прѣдплатени) за България и 9 л. за чу

и даже че най-често биваха съставени отъ части на тия послѣднитѣ, азъ лесно повѣрвахъ, че не съмъ ималъ въ духа си ни една идея, която да не е ми нала по-напрѣдъ прѣзъ моитѣ органи за усѣщанье. Не безъ извѣстна причина вѣрвахъ азъ тоже, че това тѣло, което азъ съ извѣстно право наричамъ мое, ми принадлѣжи въ много по-голѣма степень отъ колкото кое да е друго,—защото въ дѣйствителность азъ никога не можехъ да се отдѣлѫ отъ него така, както се отдѣлямъ отъ другитѣ тѣла: все си чувствувахъ въ него и за него всичкитѣ пожелания и всичкитѣ привързаности; и най-сетнѣ азъ чувствувахъ удоволствие и страдание въ разни части отъ него, а не въ части отъ други отдѣлени отъ него. Но когато изслѣдвахъ, защо отъ това н'амъ какво чувство на страдание слѣдва скрѣбь въ моя духъ, а отъ чувството на удоволствие се ражда радость, или защо онова н'амъ какво вълнение на стомаха, което наричамъ гладъ, ни кара да имаме желание за ѣденье, и сухотата на гърлото ни кара да имаме желание за пиенье, и т. н. за всичко туй азъ не можахъ да намѣрѫ друга причина, освѣнъ че природата така ме е научила; защото сигурно нѣма никакво сродство, нито отношение, — поне до колкото азъ могѫ да видѫ — между това вълнение на стомаха, и пожеланието за ѣденье; както между чувството за онова нѣщо което причинява страданието и скрѣбьта на духа, която се ражда отъ това чувство. По сѫщия начинъ ми се струваше, че съмъ научилъ отъ природата всичко друго що сѫдѣхъ за прѣдмета на моитѣ органи за осѣщанье, защото забѣлѣзвахъ, че сѫжденията, които бѣхъ навикналъ да давамъ за тия прѣдмети, се образуваѫ въ мене прѣди да съмъ ималъ врѣме да претеглѫ и да обсѫдѫ нѣкои основания, които би могли да ми ги внушѫтъ.

Но отсетнѣ много лични опити малко по малко унищожиха всичкото довѣрие, което давахъ на своитѣ органи за усѣщанье. Именно азъ бѣхъ забѣлѣзалъ много пѫти, че кули, които отъ далечъ ми сѫ се стрували кржгли, отъ близо ми се явяваха квадратни, а колосалнитѣ статуи по най-високитѣ върхове на тия кули, гледани отъ долу ми се явяваха мънинки статуйки; така въ безъ брой други случаи азъ намирахъ грѣшка въ сѫжденията, основани върху външнитѣ чувства; и не само върху външнитѣ чувства, но дори и върху вѫтрѣшнитѣ: защото има ли нѣщо по-блиско за човѣка отъ болката? Между това азъ често съмъ слушалъ отъ разни хора съ отсечени ржцѣ или крака, че често имъ се струва да усѣщатъ болка въ оня органъ, който вече отъ отдавна имъ липсува; а това ми даваше поводъ да мислѭ, че не могѫ тоже да бѫдѫ напълно сигуренъ да ли е боленъ нѣкой отъ моитѣ органи, ако и да усѣщамъ болка въ него. А къмъ тия основания за съмнение азъ прибавихъ прѣди малко други двѣ много общи: първото е, че никога не съмъ мислилъ, че усѣщамъ въ будно състояние нѣщо което да не могѫ често да усѣщамъ и когато спѭ; и понеже не вѣрвахъ, че нѣщата които ми се струва да осѣщамъ, когато спѭ, происхождатъ отъ нѣкои прѣдмѣти извънъ мене, азъ не виждахъ, защо трѣбва да имамъ това довѣрие относително ония, които ми се струва да усѣщамъ когато съмъ буденъ. Второто основание е че като не познавахъ още или се правѣхъ че не познавамъ твореца на моето битие, азъ не виждахъ нищо, което би могло да попрѣчи да не бѫдѫ създаденъ отъ природа така, че да се мамѭ дори въ нѣща, които ми се виждатъ най-истин-

ски. А колкото до основанията, които ей сега ме увѣриха въ истинността на осезаемитѣ нѣща, не ми костуваше много трудъ да имъ отговоръ; защото природата, като изглеждаше че ме насочва къмъ много нѣща, отъ които моятъ разумъ ме отклоняваше, азъ се мислѣхъ длъженъ много да се довѣрявамъ на насочванията на тая природа. И макаръ идеитѣ, които приемамъ чрѣзъ органитѣ за усѣщанье да не зависѣтъ никакъ отъ моята воля, не мисльж че отъ това съмъ длъженъ да заключж, че тѣ произлизатъ отъ нѣща различни отъ мене, тъй като въ мене може да се срѣща нѣкоя способность, която (макаръ до сега да не ми е била позната) да бѫде тѣлна причина и да ги поражда.

Но сега, като захващамъ по-добрѣ да познавамъ себе си и по-ясно да откривамъ твореца на моето битие, азъ не мисльж въ сѫщность, че трѣбва смѣло да допуснж всички нѣща които външнитѣ чуството ми внушаватъ, но азъ тоже не мисльж, че трѣбва всички скупомъ да подложж на съмнѣние.

Първо, като знаж, че всички нѣща, които схващамъ ясно и отчетливо, могѫтъ да бѫдѫтъ сътворени отъ Бога така, както ги схващамъ, достатъчно е да могж да схващамъ ясно и отчетливо едно нѣщо безъ друго едно, за да бѫдж сигуренъ, че едното е отдѣлно и различно отъ другото, понеже могѫтъ да бѫдѫтъ отдѣлени едно отъ други, поне чрезъ Божието всемогѫщество; и не е важно чрѣзъ каква сила става туй отдѣлянье, за да бѫдж принуденъ да ги считамъ различни: слѣдователно, отъ самия фактъ, дѣто познавамъ съ сигурность, че сѫществувамъ и дѣто освѣнъ мисленьето не намирамъ нищо друго, което необходимо да принадлежи на моята природа или

на моята сѫщность, азъ заключавамъ, че моята сѫщность състои само въ това, че съмъ мислящо нѣщо, или субстанция, всичката сѫщность или природа на която състои въ това да мисли. И, ако и може би или (както ще кажѫ скоро) навѣрно да имамъ тѣло, съ което съмъ много тѣсно свързанъ; при все това, понеже отъ една страна имамъ ясна и отчетлива идея за себе си, до колкото съмъ само мислящо, а не пространственно нѣщо, и отъ друга страна, една отчетлива идея за тѣлото, до колкото е само пространственно а не мислящо нѣщо, то е сигурно, че азъ, т. е. моята душа, чрѣзъ която азъ съмъ това което съмъ, е всецѣло и дѣйствително различно отъ моето тѣло и че тя може да бѫде или да сѫществува безъ него.

Освѣнъ това азъ намирамъ въ себе си различни умственни способности, всѣка отъ които си има особноститѣ; напримѣръ, намирамъ способноститѣ да си прѣдставямъ и да усѣщамъ, безъ които наистина могѫ да схващамъ себе се ясно и отчетливо, но не и обратно тѣхъ безъ мене, т. е. безъ мисляща субстанция, къмъ която сѫ привързани и на която принадлежѫтъ, защото въ понятието, което имаме за тия способности, (или да употрѣбѭ школни термини), въ тѣхния формаленъ концептъ, тѣ влючватъ единъ видъ мисълъ, — отъ което заключавамъ, че тѣ се различаватъ отъ мене, както свойствата—отъ нѣщата. Азъ познавамъ тоже други способности, като напр. способността се движѫ отъ едно мѣсто на друго, да вземамъ различни положения и други подобни, които, както и по-горнитѣ, не могѫтъ да бѫдѫтъ схванати безъ една субстанция, къмъ която да сѫ прикрѣпена, нито слѣдователно могѫтъ да сѫществуватъ безъ нея; но очевидно е че тия способности, ако е

годишно (всѣкога прѣдплатени) за България и 9 л. за чу

истина че сѫществуватъ, трѣбва да принадлежѫтъ на тѣлесна или пространственна субстанция, а не на мисляща субстанция, тъй като въ тѣхния ясенъ и отчетливъ концептъ се съдържа протяжность, но съвсѣмъ не и мисъль. Освѣнъ това не могѫ да се съмнявамъ, че въ мене има извѣстна пассивна способность да усѣщамъ, т. е. да възприемамъ и да познавамъ идеитѣ на осезаемитѣ нѣща; но тя би ми била безполезна и азъ не бихъ могълъ никакъ да си служѫ съ нея, ако въ мене или въ нѣщо друго не сѫществуваше тоже друга активна способность, която да образува и да поражда тия идеи. Но тая активна способность не може да сѫществува въ мене, до колкото съмъ само мислящо нѣщо, тъй като тя не включва моето мисленье и тъй като тия идеи често ми се явяватъ безъ никакво съдѣйствие отъ моя страна, а често дори противъ желанието ми. Трѣбва слѣдователно тая активна способность непрѣменно да бѫде въ нѣкоя различна отъ мене субстанция, въ която да се съдържа формално и еминентно всичката реалность, която въ идеитѣ, пораждани отъ тая способность, се съдържа обективно,—както вече забѣлѣзахъ по-горѣ. Тая субстанция е *или тѣло*, т. е. тѣлесна природа, която съдържа формално и въ дѣйствителность всичко що сѫществува обективно и чрѣзъ репрезентация въ тия идеи; *или самъ Богъ*, *или друго нѣкое създание*, по-съвършенно отъ тѣлото, въ което това сѫщото се съдържа еминентно. А понеже Богъ не е измамникъ, то е явно, че нито той самъ непосрѣдственно ще ми внушава тия идеи, нито пъкъ чрѣзъ посрѣдството на нѣкое творение, въ което тѣхната обективна реалность не се съдржа фор

мално, а само еминентно *. Като не ми е далъ никаква способность да проникнѫ въ тая тайна, а, напротивъ, ме е надарилъ съ голѣма наклоность да вѣрвамъ, че тѣ исхождатъ отъ тѣлесни нѣща, азъ не виждамъ какъ би могли да не го обвинимъ въ измама, ако дѣйствително тия идеи идѣха отъ другѫдѣ или се произвеждаха отъ други причини, а не отъ тѣлесни нѣща. Слѣдователно, трѣбва да заключимъ че тѣлесни нѣща сѫществуватъ. Тѣ може би не сѫ напълно такива, каквито ги схващаме чрѣзъ органитѣ за усѣщанье, защото има нѣща, които правятъ това възприятие много тъмно и неясно; но поне трѣбва да се признае, че всички нѣща, които схващамъ ясно и отчетливо, т. е. казано общо, които образуватъ прѣдмета на спекулативната геометрия, наистина се срѣщатъ.

Колкото за другитѣ нѣща, които или сѫ частни, като напр. че слънцето има такава голѣмина или такава форма и пр., или се схващатъ по-малко ясно и по-малко отчетливо, като свѣтлината, звукътъ, болката и др. подобни, то е сигурно, че, макаръ и тѣ да сѫ твърдѣ съмнителни и несигурни, все пакъ отъ това, че Богъ не е изманикъ и че слѣдователно не е възможно да е допусналъ лъжовность въ моитѣ мнѣния, за прѣмахванье на която да не ме е снабдилъ съ никаква способность, — отъ самото това, мисльж, могѫ съ сигурность да заключѫ, че имамъ въ себе си срѣдствата да познаѫ съ достовѣрность тия нѣща. Първо,

* Нѣмскиятъ прѣводачъ Dr. Ludwig Stern, пояснява тоя пасажъ така: „ . . Нито посрѣдственно чрѣзъ друго сѫщество, което не притежава въ дѣйствителность онова, що схващамъ като реално, а само съ помощьта на своята по-голѣма власть е въ състояние да възбуди въ мене прѣдставления отъ такава реалность“.

годишно (всѣкога прѣдплатени) за България и 9 л. за чужби

нѣма никакво съмнѣние, че всичко това, което природата ме учи, съдържа извѣстна истина, защото, подъ природа изобщо азъ не разбирамъ друго освѣнъ Бога, или редътъ, който Богъ е установилъ въ сътворенитѣ нѣща; а подъ тая природа въ частность — съвъкупностьта на всичко, що имъ е далъ Богъ. Но тая природа нищо не ми казва тъй внушително, както това, че имамъ тѣло, на което не е добрѣ, когато усѣщамъ болки; което усѣща потрѣба отъ ѣденье и пиенье, когато имамъ чувство на гладъ или на жажда и т. н. Слѣдователно, никакъ не бива да се съмнявамъ, че въ това има нѣщо истинно.

Природата ме учи тоже, чрѣзъ тия чувства на болка, на гладъ, на жажда и др., че азъ не съмъ поставенъ въ моето тѣло както матрозътъ — въ кораба си, но че съмъ свързанъ съ него твърдѣ тѣсно и тъй съмъ проникналъ въ него и проникнатъ отъ него, че като да образуваме едно нераздѣлно цѣло. Ако не бѣ така, то, когато тѣлото ми е ранено, азъ — който съмъ само мислящо нѣщо — не бихъ усѣщалъ болка, но бихъ схващалъ тая рана само чрѣзъ ума, както единъ матрозъ схваща съ погледъ, когато се счупи нѣщо на кораба му. И когато моето тѣло има потрѣба да пие или да ѣде, азъ просто бихъ съзнавалъ това, а не бихъ билъ увѣдомявамъ отъ смѫтното чувство на гладъ и жажда; въ дѣйствителность тия чувства на гладъ, на жажди, на болка и др. не сѫ нищо друго освѣнъ смѫтни умственни дѣятелности, които произтичатъ и зависѫтъ отъ съединението и сѣкашъ сливанъето на духа съ тѣлото.

Освѣнъ това природата ме учи, че много други тѣла сѫществуватъ около моето тѣло, а че азъ трѣбва да държѫ една отъ тѣхъ а други да отбѣгвамъ.

Разумѣва се, отъ туй дѣто усѣщамъ различни видове болки, мирози, вкусове, звукове, тонове, якость и пр., азъ заключавамъ, че въ тѣлата, отъ които идѫтъ всички тия различни перцепции на външнитѣ чувства, има извѣстни свойства, които имъ отговарятъ, ако и може би да не сѫ досущъ подобни тѣмъ; а туй, дѣто между тия различни перцепции едни ми сѫ приятни, други неприятни, не остава никакво съмнѣние, че моето тѣло или, по право, цѣлото мое Азъ, до колкото състои отъ тѣло и душа, може да възприема удоволствие или неудоволствие отъ другитѣ тѣла, които ме заобикалятъ.

Но има много други нѣща, които природата изглежда да ме е научила, но които въ сѫщность не съмъ научилъ отъ нея, а сѫ се вмъкнали въ духа ми вслѣдствие на моя навикъ да сѫдѫ необмисленно за нѣщата. А твърдѣ е възможно тѣ да съдържатъ лъжовни работи; такова е напр. моето мнѣние, че всѣко пространство, въ което нищо не се движи и не афицира органитѣ за усѣщанье, е празно; че въ едно топло тѣло има нѣщо подобно на идеята за топлина, която е въ мене; че въ едно бѣло или черно тѣло има сѫщата бѣлота или чернота, която азъ усѣщамъ; че въ едно горчиво или сладко тѣло има сѫщиятъ вкусъ, и др. п.; че звѣздитѣ, кулитѣ и всички други отдалечени тѣла, иматъ сѫщата форма и голѣмина, както се струва на очитѣ ни, и пр. Но за да нѣма въ всичко това нищо, което да не схващамъ отчетливо, трѣбва точно да опрѣдѣлѭ, какво разбирамъ, когато кажѫ, че природата ме учи нѣщо. Азъ земамъ въ тия случаи природата въ по-тѣсно значение, нежели когато я наричамъ съвъкупность или комплексъ на всичко що ми е далъ Богъ; тъй като тая съвъкупность обхваща

годишно (всѣкога прѣдплатени) за България и 9 л. за чуж

не трѣбва и да ни удивява, тъй като човѣкъ има конечна, ограничена природа и не може да има друго освѣнъ несъвършено и ограничено познание.

Но ний се лъжемъ доста често даже и въ нѣща, къмъ които ни тласка непосрѣдственно самата природа, както е случая съ болни, които желаѫтъ да ѣдѫтъ или да пиѫтъ нѣща, които могѫтъ да имъ повредѫтъ. Ще кажѫтъ, може би, че причината на това, дѣто болнитѣ се мамѫтъ, е тая, че тѣхната природа е ненормална; но това не прѣмахва затрудението, тъй като единъ боленъ е сѫщо така истинско Божие създание, както и здравиятъ; слѣдователно, да притежава той измамлива природа тоже противрѣчивона божията доброта. И както единъ часовникъ, съставенъ отъ колелца и отъ тежини, когато е направенъ лошо и показва криво часоветѣ, сѫщо така се съобразява съ всички природни закони, както когато напълно отговаря на желанието на часовникаря: така сѫщо ако разглеждамъ човѣшкото тѣло като една машина, така съградена и сглобена отъ кости, нерви, мускули, жили, кръвь и кожа, че — даже и да нѣма въ него никакъвъ духъ, т. е. даже и да не се движи по веленията на волята, нито слѣдователно съ помощьта на духа, а само чрѣзъ своитѣ органи, — пакъ да не прѣстава да се движи по сѫщия начинъ както сега, азъ лесно ще разберѫ, че за това тѣло ще бѫде все тъй естественно да страда отъ засѫхналость въ гърлото, (когато стряда напр. отъ водната болесть, която поражда въ духа усѣщанье на жажда) и чрѣзъ тая засѫхналость да бѫде въ положение да движи нервитѣ и другитѣ органи по сѫщия начинъ, както при пиенъето, и така да увеличава болестьта си и да врѣди самъ на себе си, — както му е естественно, когато не

страда отъ никаква болесть, да бѫде заставяно отъ подобна засѫхналость въ гърлото да пие за своя полза. И макаръ, като имамъ прѣдъ видъ употрѣблението, за която работникътъ е прѣднавначилъ часовника, да бихъ могълъ да кажѫ, че часовникътъ се отдалечава отъ своята природа когато не показва добрѣ часоветѣ; и макаръ, като гледамъ машината на човѣшкото тѣло, създадено отъ Бога за да има въ себе си всички присѫщи нему движения, — да имамъ основание (щомъ гърлото бива засѫхнало и пиенъто врѣди на неговото съхранение) да мислѫ, че тя не слѣдва реда на природата,—все пакъ не могѫ да не признаѫ, че въ послѣдния случай думата природа се сѫщава въ съвсѣмъ различно значение, нежели въ първия. Именно, въ първия случай тая дума е просто външно наименование, въ което единъ боленъ човѣкъ и единъ недобрѣ направенъ часовникъ се сравняватъ съ идеята, която иматъ за здравъ човѣкъ и за добрѣ направенъ часовникъ и което не означава нищо, находящо се въ дѣйствителность въ оная вѣщь, върху която се прилага, когато при втория случай подъ думата природа азъ разбирамъ нѣщо, което дѣйствително се срѣща въ нѣщата и което слѣд. съдържа извѣстна истина.

Но, разумѣва се, макаръ да е просто външно наименованіе, ако при изгледа на едно хидропическо тѣло кажемъ, че неговата природа е покварена, щомъ безъ да има нужда да пие, продължава да има засѫхнало гърло, все пакъ, по отношение къмъ цѣлия комплексъ (т. е. на духа или на душата, обединена съ тѣлото) не е просто наименование, а сѫщинска грѣшка на природата, ако сѫществува жажда, когато пиенъто е твърдѣ врѣдно. Слѣдователно, остава ни още да изслѣдваме, какъ

годишно (всѣкога прѣдплатени) за България и 9 л. за чуж

Божията доброта не исключва лъжливостьта и измамливостьта на човѣшката природа.

За да наченемъ, прочее, това изслѣдвание, азъ ще забѣлѣжѫ тука, първо, че има голѣма разлика между духа и тѣлото, — че тѣлото по природа е всѣкога е дѣлимо, а духътъ е съвсѣмъ недѣлимъ. Когато го разглеждамъ, т. е. когато разглеждамъ себе си, до колкото съмъ само мислящо нѣщо, азъ не могѫ да различѫ въ себе си никакви части, но азъ познавамъ и схващамъ напълно ясно, че съмъ абсолютно е д н о и цѣлокупно нѣщо. И макаръ цѣлокупниятъ духъ да изглежда съединенъ съ цѣлокупното тѣло, все пакъ, когато ми се отнеме кракъ или ржка или нѣкой другъ членъ, азъ много добрѣ съзнавамъ, че съ това на моя духъ нищо не се е отнело. И способноститѣ: да желаѫ, да усѣщамъ, да схващамъ и пр., сѫщо така не могѫтъ собственно да бѫдѫтъ наречени негови части, защото единъ и сѫщиятъ духъ е, който въ своята цѣлокупность ту желае, ту усѣща, ту схваща и пр. У тѣлеснитѣ или пространствени нѣща е съвсѣмъ противното: азъ не могѫ отъ тѣхъ да си въобразѫ ни едно, колкото и малко да е, което мисленно да не е лесно раздробимо на кѫсове, или което моятъ духъ да не може да раздѣли твърдѣ лесно на много части, — което, слѣдователно, да не схващамъ като дѣлимо. А това е достатъчно, за да ме научи, че духътъ или душата на човѣка е досущъ различна отъ тѣлото,—ако не съмъ го научилъ вече отъ други источници.

Забѣлѣзвамъ тоже, че духътъ не получва непосрѣдственно впечатления отъ всички части на тѣлото, а само отъ мозъка или може би дори отъ една наймалка негова частица, именно оная, която е сѣдалище

на способностьта, която наричатъ общо чувство (sens commun). Всѣки пѫть, когато тая частица прѣтърпява еднакви състояния, тя прави духа еднакво и да усѣща, макаръ въ това сѫщото врѣме другитѣ части на тѣлото да се намиратъ въ съвсѣмъ други състояния,— както доказватъ безъ брой опити, които нѣма нужда да изброявамъ тука.

Забѣлѣзвамъ освѣнъ туй, че природата на тѣлото е такава, че всѣка негова часть може да бѫде движена отъ друга по-далечна, но сѫщо така и отъ всѣка по-близка, междулежаща, макаръ по-далечната никакъ да не дѣйствува. Така напримѣръ, въ една добрѣ испъната струна A B C D, ако докараме въ движение послѣдната часть D, първата A ще се движи по сѫщия начинъ, както ако ударимъ срѣднитѣ части B или C, безъ ни най-малко да раздвижваме послѣднята D. Сѫщо така физиката ме учи, че когато усѣщамъ болка въ крака, това усѣщанье, чрѣзъ распръснатитѣ въ крака нерви, които сѫ испънати като струни между крака и мозъка, се прѣдава на мозъка: когато бѫдатъ потеглени въ крака, тѣ потѣглятъ въ сѫщото врѣме оная точка на мозъка, отъ която исхождатъ и въ която се вливатъ, и тамъ възбуждатъ извѣстно движение, което природата е опрѣдѣлила да възбужда въ духа ми такава болка, щото да ми се струва като че тя е на крака ми; но понеже тия нерви трѣбва да минѫтъ прѣзъ бедрата, гърба и врата, за да достигнѫтъ отъ крака до мозъка, то може да се случи, щото крайщата имъ, които сѫ въ крака, да не бѫдатъ никакъ приведени въ движение, а само нѣкоя отъ междулежащитѣ части, но това ще възбуди въ мозъка сѫщитѣ движения, които би възбудила една рана въ крака; по-

годишно (всѣкога прѣдплатени) за България и 9 л. за чуж(

ради това духътъ ще усѣща въ крака сѫщата болка, като да е добилъ тамъ една рана. Сѫщото трѣбва да кажемъ за всички други перцепции на нашитѣ външни чувства.

Най-сетнѣ азъ забѣлѣзвамъ, че, понеже всѣко отъ движенията, които ставатъ въ оная часть на мозъка, която непосрѣдственно влияе върху духа, възбужда въ духа само едно усѣщание, то въ туй отношение не може ни да се желае, ни да се помисли нѣщо по-добро, освѣнъ може би това: отъ всички усѣщания, които движението е способно да породи, на духа да се прѣдава тъкмо онова, което е най-подходящо и най-често полезно за запазванье на човѣшкото тѣло, когато то е въ пълно здравье. И опитътъ ни казва, че всички усѣщания, които ни е дала природата, сѫ именно такива; слѣдователно, въ тѣхъ не се съдържа нищо, което да не говори за Божието могѫщество и благость. Така напр. когато нервитѣ, които сѫ въ крака, бѫдѫтъ раздвижени силно и повече отъ обикновенното, тѣхното движение, като отива прѣзъ гръбначния дори до главния мозъкъ, оставя на духа такова впечатление, което го кара да усѣща нѣщо, именно болка, като да е тя въ крака. А тая болка увѣдомява духа и го подбужда да направи възможното, за да отмахне причината ѝ, като нѣщо опасно и врѣдно за крака. Истина е, че Богъ е могълъ да устрои така човѣшката природа, че това движение въ мозъка да кара духа да усѣща съвсѣмъ друго нѣщо, напр. себе си, като находящъ се въ мозъка, или въ крака, или въ нѣкое друго мѣсто между крака и мозъка, или най-сетнѣ въ кое да е друго мѣсто; но нищо отъ всичко туй не би съдѣйствувало за съхраняванье на тѣлото толкова, колкото съдѣйствува сегашното му устройство.

ПОКАНА

за записванье абонати

за

ДЕСЕТАТА ГОДИШНИНА

НА

МИСЪЛЬ

Прѣзъ **десетата** си годишнина списанието Мисъль ще се пише и редактира въ сѫщия духъ, както прѣзъ послѣднитѣ четири години отъ своето сѫществуване. Покрай оригинална и прѣводна поезия и билетристика и покрай студии върху наши и чужди автори, ще се даватъ както научни студии, повече отъ социологически характеръ, така и политико-икономически статии върху въпроси изъ нашия и чуждия животъ. Както и до сега, общественнитѣ статии на списанието ще се пишатъ отъ хора, стоящи на страна отъ всѣка активна политика и слѣд. чужди на всѣко партизанско пристрастие за или противъ коя и да било отъ нашитѣ партии. Теоретическо освѣтляванье и уясняванье на въпроситѣ, отъ една страна, отечественнитѣ интереси и идеята на справедливость, — отъ друга, ще останѫтъ и за въ бѫдѫще ржководящитѣ начала на тоя отдѣлъ, а не диктувано отъ сектантски и партийни смѣтки въздиганье или унищожаванье на отдѣлни партии или дѣятели.

Прѣзъ десетата си годишнина Мисъль ще излиза подъ главната редакция на г. д-ръ К. Кръстевъ, при постоянното сътрудничество на сѫщитѣ писатели, които сѫ земали живо участие прѣзъ послѣднитѣ, и особенно послѣднята годишнина, именно г. г. Ив. Ст. Андрейчинъ, Т. Г. Влайковъ. (Веселинъ), Г. Т. Данаиловъ, В. Кънчовъ, д-ръ Д. Пасманикъ (П. Велиновъ), Г. Стаматовъ, П. П. Славейковъ и др.

Общата финансова криза, която прѣкарва България и която се отразява еднакво злѣ върху всички области на нашия животъ, принуждава редакцията да намали прѣзъ десетата годишнина обема на списанието, за да може да направи съотвѣтственно намаленіе и въ цѣната му.

Вслѣдствие на това десетата годишнина на Мисъль ще състои отъ 10 кн., които ще излизатъ всѣки мѣсецъ (освѣнъ Юлий и Августъ) въ 4—5 печатни коли, и ще струва 8 лева годишно (всѣкога прѣдплатени) за България и 9 л. за чужбина.

Полугодишни абонаменти нѣма да се приематъ.

Отстжпки се правятъ само при задружно абониранье, — именно на 12 абон. скупомъ — по 10%, на 25 абон. скупомъ—по 20%. При тоя случай настоятелитѣ ще се ползуватъ само съ едно безплатно год. течение и сж длъжни да испращатъ цѣлата стойность направо въ редакцията (не чрѣзъ агенти).

Въ първитѣ книжки на десетата годишнина ще бждатъ помѣстени, между друго, слѣд. нѣща.

Програмна статия: Какво да се прави. Освѣнъ туй:

1. Хенрикъ Ибсенъ: Кога ний мъртвитѣ въскръснемъ [1]) Драматич. епилогъ (на неговитѣ собств. творения) въ три акта.

2. Герхардъ Хауптманъ: Самотни людье. Драма въ петь акта. (Придружена съ статия за автора).

3. П. П. Славейковъ: Алфредъ Теннисонъ

4. Д-ръ К. Кръстевъ: Психология на партизанството; Алековиятъ Бай Ганю Балкански.

5. Г. Т. Данаиловъ. Нашата финансова политика.

6. Беллетристика: отъ И. Ст. Андрейчинъ, Г. Стаматовъ, П. Ю. Тодоровъ, Н. Г. Данчовъ и др.

№ по редъ	Име и прѣзиме (Да се пише ясно)	Мѣстожителство

[1]) Тая драма на Ибсена е издадена прѣди нѣколко дена (на 7/19 дек.) едноврѣменно на норвежски, нѣмски, английски, френски и русски.

№ по редъ	Име и прѣзиме (Да се пише ясно)	Мѣстожителство

№ по редъ	Име и прѣзиме (Да се пише ясно)	Мѣстожителство

ПРѢГЛЕДЪ
НА ДОСЕГАШНИТѢ
ДЕВЕТЪ ГОДИШНИНИ
на
Мисъль

Абонатитѣ на **десетата** годишнина се ползуватъ отъ голѣми отстжпки на досегашнитѣ годишнини на списанието, нѣкои отъ които (I, II, III, VI) сж изчерпани и въ редакцията се намиратъ само по 30—40 цѣли тѣла.

Год. I, II, III, VI — по 12 л. (вм. 13 и 14 л.).
Год. IV, V — по 6 лева 50 ст. (вм. 10 л.)
Год. VII — по 7 лева 50 ст. „ „
Год. — IX 9 л. (вм. 12 л.). (VIII год. на отдѣлно се намира за продань само въ книжарн. на Ив. Игнатовъ, въ Пловдивъ и струва 10 л.)

Всичкитѣ **десеть** годишнини се отстжпятъ за 75 л. вмѣсто 96 л. За подвързия се прибавя по 1 л. или 1.60 ст. (споредъ подвързията).

Ето по-важнитѣ нѣща въ всѣка отъ деветьтѣхъ годишнини:

Година I:

Поезия: Ст. Михайловски, Ив. Вазовъ, П. П. Славейковъ, Д. Ш., Ф. Шиллеръ (Пиллигримъ), А. Теннисонъ (Година), Надсонъ (Животътъ), Х. Хайне, В. Гете (Горски царь) Ф. Боденщедтъ (Мирза Шарфй), В. Халекъ Яр. Врхлицки, Н. Висковски, А. Колцовъ, П. Б. Шелли,

Беллетристика: М. Георгиевъ: Пенчо Чатмаковъ, Шаренъ Свѣтъ; П. П. Славейковъ: Прѣзъ Клисура; В. Халекъ: Подъ кухотодърво; К. Величковъ: Призраци, Златанъ; Веселинъ: Ратай; Н. Начовъ: Найденъ, Изъ размир. врѣмена въ Пловдивъ; Лукиянъ: Пхтуванье надъ облацитѣ.

Литературни статии: Д-ръ Кръстевъ: Съврѣм. бълг. повѣсть (Въ царството на легионитѣ); В. Дружининъ; Характеристика на царь Лира; Лессингъ: Разборъ на трагедията „Родогуна“; Г. Гервинусъ Разборъ на „Макбета“.

Исторически и научни статии: Д-ръ П. Шишмановъ: Найновитѣ посоки въ педагогиката, Нашето Висше Училище; D-r A. Odin:

Влиянието на Германия върху Франция; Д-ръ Кръстевъ: Сократъ и Платоновата апология на Сократа, Психологически етюди, Боденщедтъ; Д. С. Мережковски: Маркъ Аврелий; С. Преображенски: Какъ трѣбва да се водятъ ученич. съчинения; П. П. К. Българската църква въ Цариградъ; Полъ Бурже: Женитѣ въ романитѣ на Тургенева.

Година II:

Поезия: А. Теннисонъ (Дора), П. П. Славейковъ (Чуваи, Коледари, Орисия, Етъръ се назадъ повръща); Ст. Михайловски (Книга безъ заглавие, Amoroso, Благой Памфиловичъ, Орисия); П. Н. Даскаловъ; Х. Хайне; Ферхадъ Меддахи.

Беллетристика. Н. Н.: Единъ братъ; Д. Страшимировъ: Единъ праздникъ въ Швейцария; В. Кжичовъ: Попъ Аврамъ отъ Айватово; Н. Начовъ: Изъ Родопитѣ; К. Баранцевичъ: Елегия въ проза; Pierre Lotti: А. Иширковъ: Задуха; Владимиръ Короленко: Сѣнки; Гюй де Мопасанъ: Лунната нощь; Черновѣждъ: Търновский митрополитъ Иларионъ; П. П. Славейковъ: Искъръ (пѣтни бѣлѣжки).

Литературни студии. И. П. П. Единъ чужденецъ за нашата литература; Величковъ: Писма отъ Римъ; Д. Страшимировъ: Реакционний духъ на най-новата Българска литература. Волфгангъ Гете и Хайнрихъ Хайне; Уитърсънъ: Българитѣ спрямо своя езикъ; Габриелъ Саразенъ: А. Теннисонъ; Иполитъ Тенъ: За идеала въ искуството; Джонъ Саймъндсъ: Ахиллесъ (Естетич. очеркъ); В. Дружининъ: Характеристиката на Карделия въ трагедията „Царь Лиръ“. Д-ръ Кръстевъ: Шекспиръ и неговата драма „The Marchiand of Venice“; Поетътъ и обществото; П. Морозовъ: Задачитѣ на искуството.

Популярно-научни и педагогически статии. П. Кригеръ: Възпитателното значение на историята; Т. Влайковъ: Бесѣди по нашето народно образование; Д-ръ Н. Бобчевъ: Задачата и прѣдмѣта на психологията; Ернестъ Ренанъ: Смъртьта на Нерона; Рачо П. Косевъ: Единъ приносъ къмъ биографията на отца Неофитъ Рилски; Л. И. Дороснев; Противодѣятели на успѣха въ народното училище; Ив. Ев. Гешовъ: Богатствата на България; Н. Станевъ: Характеристика на иезуитизма.

Година III.

Поезия: Ст. Михаиловски: (Сатирически басни: Нашитѣ писачи и газетари; Филос. сонети); П. П. Славейковъ (Слѣдъ старозагорския бой, Ралица); Ферхадъ Меддахи (Шарки), Н. Начовъ, П. Н. Даскаловъ: прѣводи изъ Х. Хайне, А. Пушкинъ, Роб. Бърнсъ, Змай, Я. Минский, Н. Язиковъ.

Беллетристика: Полъ Луи Курие: Памфлетъ на памфлетитѣ; Н. Начовъ: Стефанъ Караджа въ Пловдивъ; А. Иширковъ: Стефанчо Хаджи Петровъ, Планинче; Жанъ Ришпенъ: Какъ отплаща свѣта за доброто; Страховски (В. Кжичевъ): Изъ нашето неотдавнашно минало; Софоклъ: Антигона, трагедия; Лукианъ: Разговори на

мъртвитѣ; Д-ръ Д. Страшимировъ: Единъ праздникъ въ Швейцария; К. Величковъ: Писма отъ Римъ; Ив. Вазовъ: Пилатъ; П. П. Славейковъ: Рила; Д-ръ Елисѣевъ: Прѣдъ портитѣ на великата пустиня.

Литературно-научни статии: Д-ръ Кръстевъ: М. Георгиевъ и Веселинъ; Единъ портретъ на нашето общество; Спиноза; Въ нашитѣ училища. Д-ръ Д. Страшимировъ: Хайнрихъ Хайне; Джонъ Саймѫндсъ: Софоклъ. Люисъ: характеристика на Гете; на Джордано Бруно: И. П. П: Уйпърсънъ за бълг. интелигенция; Dr A. Odin: Геният и лудостьта; М. Гюйо: Бѫджщето на искуството и на поезията; Д-ръ Д. Пасманикъ: Що е хипнотизъмъ? А. Тиерсъ: Наполеонъ на Св. Елена: Т. Г. Влайковъ; Нашата интелигенция по отношение къмъ нар. образование; Ст. Костурковъ: Всеобщата история въ нашитѣ народни училища; Щабъ-офицеръ: Щабъ-офицер. курсове въ София; Л. И. Доросиевъ: Учебницитѣ въ нашитѣ училища; Годишнитѣ испити въ нашитѣ училища.

Правописни расправии: Ара д'Абулъ: Единъ букетъ противорѣчия; М. Дриновъ: Отговоръ на правописнитѣ въпроси, прѣдложени отъ „Мисъль"; М. Ивановъ: По въпроса за нашето правописание. — Общественното мнѣние и правописната комисия; правоп. комисия оклѣветена!

Година IV

Намалена цѣна: (6 л. 50 ст.—вм. 10 л.)

Поезия: Данте Алигиери: Божественна комедия; П. П. Славейковъ (Конярь, Царь Самуилъ, Момини сълзи, Моя роденъ край) И. Ф.; Ст. Михайловски: Словоиграчи, словоборци, словопродавачи: Н Висковски: Конст. Фотиновъ; Воиславъ Иличъ; и др.

Беллетристика: Алеко Константиновъ: Бай Ганю тръгна по Европа. Бай Ганю въ Вѣна; Бай Ганю въ Прага, — у Иречека; Бай Ганю се върналъ отъ Европа; Бай Ганю политически дѣецъ).; Н. Начовъ: Жертвитѣ (въспоминания за 1876 година); Н. В. Гоголь: Невский проспектъ, Шинелъ; Н. Висковски: Божий духъ на земята, богомилско сказвание; Д-к-въ: Пропаднала младость; Д. Столѣтовъ: Една злочеста царица (Мария Стюартъ).

Литературни статии: Д-ръ К. Кръстевъ: Джонатанъ Свифтъ и неговата сатира противъ человѣчеетвото; Задачата на бълг. беллетристика; Томасъ Бабингтонъ Маколей: Милтонъ; Д-ръ Д Страшимировъ: Народнитѣ пѣсни на братия Миладинови; П. Н. Даскаловъ: Нашата журналистика; И. П. Плачковъ: Мѣсечни литературни бѣлѣжки.

Научни, исторически и обществени статии Ст. Заимовъ: Извънрѣдния сѫдъ и неговото засѣдание на 11 Авг. 1876 г. Н. Станевъ: Хуманизмътъ и неговото значение за умств. ръазвитие на Европа; И. Калина: Тиндалъ и неговото мѣсто въ науката; ***: Писма изъ Швейцария; Я. Д. Буршиеръ: За помацитѣ; Д-ръ А. Оденъ: Политическия животъ на Швейцария; М. Пундевъ: Мисли върху нашитѣ училища; Л. И. Доросиевъ: Учительтъ и неговото звание; Отъ кого да зависѫтъ народнитѣ училища; ***: За педог. подготовка на учителитѣ въ срѣднитѣ уч. заведения.

Година V

(Намалена цѣна: 6 л. и 50 ст.—вм. 10 л.)

Поезия: Данте Алигиери: Божественна комедия; Стихове отъ П. П. Славейковъ (Микелъ Анджело Нераздѣлни): Н. Висковски, Ив. Ст. Андрейчинъ, Кирилъ Христовъ, Ст. Михайловски (Сатирич. сонети), П. Даскаловъ: Трайчо Китанчевъ (Дѣдо Недѣлко, балада).

Беллетристика: Алеко Константиновъ; Бай Ганю прави избори; Аутодафиранъ расказъ; Н. Висковски: Вселенната (богомилско сказание), Въ лоното на природата, Рубинщаинъ, Министеръ Митковъ. Веселинъ: Каменовъ; Маркъ Твенъ: Живъ или умрѣлъ; И. П. Плачковъ: Въ Египетъ за цѣръ; Г. Нѣжинъ: Класната дама; Д-ръ К. Кръстевъ: По чужбина; Ст. Михайловски: Идеалисть и отрицатель. Н. Начевъ: Князь Александръ въ Цариградъ.

Литерат. студии: Тр. Китанчевъ: Сервантесъ и негова Д. Кихотъ; Р. Косевъ; Франсуа Копие и неговата драма „Pour la Couronne"; Д-ръ Кръстевъ: Вълнитѣ на морето и на любовьта; К. Балмонтъ: Сърдце на сърдцата (Шелли). Д-ръ К. Кръстевъ: Нашитѣ литературни списания (Дѣло, Българска Сбирка, День); И. П. Плачковъ: мѣсечни литературни бѣлѣжки.

Исторически, научни и философ. статии: Д. Ризовъ: Князъ Батембергъ и съединението; Н. Станевъ: Споменъ за Тр. Китанчевъ; Миролюбовъ (D-r A. Odin): Има ли у насъ общ. мнѣние? Д. Илковъ: Атонската калугерска република; D-r Aveling: Значението на Дарвиновата теория; Т. Рибо: Формитѣ на характера, психолог. етюдъ.

Обществени статии: Мѣсечни прѣгледи отъ Ненашъ (Г. Баламезовъ) Cognitus (Пакъ малко политика — първата политич. статия) и И. Калина: Политическото положение въ Англия; Франция, — третята република, нейното минжло, настояще и бждще; и пр. и пр.

Некролози: Трайчо Китанчевъ, П. Р. Славейковъ.

Година VI.

Поезия: — Кирилъ Христовъ, П. П. Славейковъ, Уго Фосколо, Х. Хайне, Ст. Михайловски, Лор. Стеккетти, Леопарди, Лонгфелло, П. Н. Даскаловъ, Н. Начовъ.

Беллетристика: Веселинъ: Вѣстовой; А. Чеховъ: Спи и се: Педагогически скандалъ. М. Twain: Една визита у руския царь; Цареобажанието въ Европа; Ив. Ст. Андрейчинъ: Чужди грѣхове; Матилда Серао: Него день!; Ерн. Доде; Единъ Велики петъкъ въ врѣме на терора; П. Н. Даскаловъ: Главния секретарь П. Голѣмановъ; Д-ръ Кръстевъ: Между народа.

Литературни и научни статии: Брюнетиеръ: Възражданието на идеализма; Д-ръ Кръстевъ: Естетиката като наука; М. Гюйо: Поезията и научно-философскитѣ идеи Д. Илковъ: Нашата Дунавска равнина; А. Драндаръ; Паданието на князъ Александръ; Уида: Злочестинитѣ на Италия; Д. Столѣтовъ: Народния учитель и народ. образование; Д-ръ А. Оденъ: За прѣподавание на новитѣ езици.

Обществено-политически статии: Cognitus: Външното помирение и вжтрѣшнитѣ безредици; Вълнение и затишие; Епохата на тържествата и единъ признакъ на свѣстяванье; Турция и България

въ Македония; Думи и дѣла на нашитѣ партии; Една психология на изборитѣ; Incognitus: „Принципитѣ“ на нашитѣ правителства; Cognitus-Incognitus: Какво да се прави.

Година VII

(Намалена цѣна: 7 л. 50 ст.—вм. 10 л.)

Поезия: П. П. Славейковъ (Сѣнката на свързчовѣка, Ал. Константинову, Прелюдия, Бойко), Кирилъ Христовъ (Пѣсни за отчаянието, Обсадата на Солунъ), Х. Хайне, Ив. Ст. Андрейчинъ (Щастливецъ, Скрѣбьта на Матарева), A. de Vigny, A. de Musset, P. Vorlain, М. Ю. Лермонтовъ, А. Бѣлковски, Р. Бѫрнсъ.

Беллетристика: Д. Т. Страшимировъ: по Филипово поле; Къмъ гробницитѣ; Гюи де Мопасанъ: Пияницата; Карима: Въ тайнитѣ на душата; Той бѣше самъ, клѣтникътъ; Страховски: Едно видение; Willy Pastor: Смъртьта на Юда Искариотски; Д-ръ Кръстевъ: Прѣдъ кървавия трупъ на Алека; В. Кѫнчевъ: Вдовица; И. Потапенко: Жертва; Една тайна; Алеко Константиновъ: Нѣщо шумолѣше, ама какво бѣше!; П. Н. Даскаловъ: Първата цалувка.

Литературно-научни статии: Д-ръ Кръстевъ: Нашата университ. младежъ и нейнитѣ социални задачи; Д. Столѣтовъ: Бълг. жени и м-вото на Просвѣщението, Учителското движение; Фридрихъ Паулсенъ: Раскапванъето на стария свѣтъ и тържеството на християнството; Викторъ Хюго: Къмъ Луи Бонапартъ; Т. Г. Влайковъ: Едно противоконстутиционно распореждание; Миролюбовъ: Програмата на Висшето училище; Louis Proal; Маккиявелизмътъ въ политиката; М. Харденъ; Достоевски; Д-ръ Кръстевъ: Свѣтославъ Миларовъ и неговия политически дневникъ; Великитѣ хора и тѣхното развитие; Една трагедия на общественната лъжа. Пенчо Славейковъ. П. Велиновъ: Марксизмътъ и неговото научно значение; Нови теории за наслѣдственността; Alfred Odin: Основнитѣ принципи на историята; Д. Т. Страшимировъ: Свадата между Ботева и Каравелова: Ст. Михайловски: Животъ и литература.

Обществено-политически статии: Incognitus: Единъ погледъ пазадъ; Вѫтрѣшната неволя и хаосътъ въ нашитѣ външни отношения; Cognitus-Incognitus Ентусиязмъ и униние; Spectator: Законитѣ и духътъ на държавитѣ; Страхътъ отъ вътрѣшни революции — пазитель на европейския миръ; Руско-френската дружба; Cognitus: Размишления за една държава, въ която убийствата сѫ обикновенно нѣщо; Княжеския юбилей и стихийнитѣ бѣдствия. Министритѣ на Нар. Просвѣшения; Емигрантитѣ и тѣхнитѣ другари.

Некролози: Алеко Константиновъ. Г. Баламезовъ.

Година VIII.

Поезия: — M-me Ackemann (Бунтътъ на мъртвитѣ), В. С-ва, Д. П. Страшимировъ, П. П. Славейковъ, Ст. Михайловски, Х. Хайне, П. П. Славейковъ, Кирилъ Христовъ, А. Бѣлковски, Н. Г. Д.

Беллетрестика: Ед. де Амичисъ: Кармела; В. Шумаковъ. Какъ щѣхъ да станѫ учил. инспекторъ; Д-ръ Кръстевъ: На пѫть за Парижъ; Алфонсъ Доде: Първата пиеса; Н. Г. Данчовъ: Въ по-

жарната кула; Началникъ; Н. Савовъ: Гена съ чудото; Г. П. Домусчиевъ,: Стихот. въ проза; Н. В. Гоголь: Староврѣмски хорица; Стаматовъ: Касинови; Карима: Озлобена.

Литературно-научни статии: А. Albalat: Ернестъ Ренанъ; Д-ръ Кръстевъ: Противъ материализма; Бълг. интелигенция; Нашето м-во на Нар. Просвѣщение и неговата дѣятелность; Ив. Ст. Андрѣйчинъ; Д. Д: За сюжетитѣ на бълг. билетристика; П. В-въ,: Хайнрихъ Хайне; П. Велиновъ: Религия и социология; В. Оствалдъ: Оборванье на научния материялизъмъ; Алфредъ Фуйе: За метода на историята на философията; Сикорски: Психология на славянина; Louis Proal: Развалата на законитѣ отъ политиката; Развалата на правосѫдието; Д. Иоцевъ: Освобождението на България; М. Р. Z.: Турскиятъ воененъ палатъ.

Година IX

(Намалена цѣна: 9 лева — вм. 12 л.)

Поезия: П. П. Славейковъ („Самотенъ“); Ив. Ст. Андрейчинъ (Пѣсни); Кирилъ Христовъ (Бѣжанци, Вечерни сѣнки); Свѣтославъ Миларовъ („Сълзи“), А. С. Пушкинъ (Деветь лирич. стихот.), Ад. Мицкевичъ; П. Кр. Яворовъ; Волфгангъ Гете (лирически пѣсни); Ст. Михайловски (Стражари), А. Бѣлковски, Ц. Церковски и др.

Белетристика: Кандидатъ за лакей отъ Веселинъ; Вечеринка у m-me Шумова отъ Н. Висковски; Лариновъ, Въ прѣмеждие. Вѣстовой Димо отъ Г. Стаматовъ; История на майката, неиздад. расказъ отъ Л. Толстой; На пазарището, Чернитѣ очи, Квартирантъ отъ Н Г. Данчовъ; Мишка отъ П. Ю. Тодоровъ; Дневникъ на една мома отъ ***; Спомени за Алеко Константиновъ отъ Кир. Христовъ.

Драми. М. Метерлинкъ: Вжтрѣ, едноактна драма; Ив. Ст. Андрѣйчинъ: Расказъ въ двѣ сцени; Херм. Зудерманъ: Фрицхенъ. А. Стриндбергъ: Игра съ огъня.

Литературни студии. П. Славейковъ: Адамъ Мицкевичъ; Една пѣсень (Петьофи Шандоръ), Волфгангъ Гете, Змай, Пушкинъ въ България, Скрѣбьта на поета (А. С. Пушкинъ), Ив. Ст. Андрейчинъ: Стриндбергъ, Метерлинкъ; Д-ръ К Кръстевъ: Българската книга,

Политико-социялни студии: П. Велиновъ: Социялизъмъ и демокрация, Историческия материялизмъ, Сѫдбата на либерализма на западъ; Парламентаризмътъ; Реакционни вѣяния на западъ; Т. Г. Влайковъ: Послѣднята криза и новиятъ кабинетъ; Г. Данаиловъ: Страница изъ нашата финансова политика; А. Ляпчевъ: Самозащитата на И. Е. Гешовъ.

Философия: Т. Липпсъ: Егоистъ ли е човѣкъ; Дѣлата и помислитѣ (Популярни публични лекции); П. Д. Една помирителна философия (Алфредъ Фуйе); Рене Декартъ: Философски размишления (Въ приложение).

Листъ за поржчки на I—IX[1]:

№ по редъ	**Име и прѣзиме** (Да се пише ясно)	Коя година	Мѣстожителство

[1]) На 10 т. скупомъ се прави отстжпка 10 %, на 16 т. — 20 % Цѣната на *Донъ Кихотъ* се намалява отъ 6 — на 3 л. и при поржчванье на повече екз. се прави сжщата отстжпка. „Книга за Българския Народъ“ се дава безплатно. Тѣзи отстжпки не се отнасятъ до IX год.

МИСЪЛЬ

ЛИТЕРАТУРНО-ОБЩЕСТВЕННО СПИСАНИЕ

ИЗЛИЗА ПОДЪ РЕДАКЦИЯТА

НА

Ив. Ст. Андрейчинъ, Т. Г. Влайковъ, Д-ръ К. Кръстевъ
и П. П. Славейковъ.

Година IX. — Декемврий — Кн. XII.

СОФИЯ

Печатница и книжарница «Св. София»

1899.

ПѢСНИ.

Отъ **Ив. Ст. Андрейчинъ**.

I.

* * *

Вий сити сте и угоени,
И наш'та болка вамъ е чужда;
Вий весели сте и засмѣни,
Катъ насъ не знайте тежка нужда.

*

Ний мразимъ се — това е вѣрно,
И мразимъ се жестоко, злобно,
Но криймъ грижливо, лицемѣрно
Туй чувство силно и злокобно.

*

Но... иде краятъ на лъжитѣ:
И ний, и вий до смърть се боримъ —
Вий робството да закрѣпите,
А ний хумотя да съборимъ.

*

Да сключимъ миръ? — О, не — напразно!
Таквасъ надежда не ни грѣе:
Между „болѣринъ“ и „псе умразно“
Не може обичь да вирѣе.

*

Зеръ, вий сте сѣвга угоени,
И наш'та болка вамъ е чужда,
А ний търпимъ бескрайна нужда,
Отъ гладъ и мжки упоени...

II.

Есенна пѣсень.

Пълзѫтъ мъглитѣ, листата капѫтъ,
И вѣтъръ вѣй;
Надъ насъ отгорѣ есе́нно слънце
Лѣниво грѣй.

*

Печално всѫдѣ . . . Лицата блѣдни . . .
Дъждецъ роси . . .
Полята глухи и почернѣли
Цвѣтъ не краси . . .

*

Въ сърдцето скрити лежѫтъ тѫгитѣ,
И споменъ милъ
За щасте чудно прѣзъ буйна младость
Въ душа се впилъ.

*

Ахъ тая есень! . . . На мойта участь
Прилича тя:
Съ бодли е пълна, съ мъгли богата,
А не съ цвѣтя . . .

III.

Рефлекси.

(Откѫслеци).

1.

Когато вѣтърътъ есе́ненъ вѣй
И твойтѣ кѫдрици пилѣй,
Безумно и горещо азъ желаѫ —
Легна̀лъ на твоитѣ гѫрди —
За моитѣ изгубени мечти
Да плачѫ, безутѣшно да ридаѫ . . .

2.

Ако заспѫ, недѣй ме буди ти:
Измѫченъ съмъ, бескрайно съмъ измѫченъ . . .
Откакъ изгубихъ блѣнове, мечти,
Отъ всичко свѣтло съмъ отлѫченъ.
Зората утрѣ ще изгрѣй
И мене пакъ нещастенъ ще огрѣй,

А за борба азъ нѣмамъ вече мощь...
Защо да бдѣ въ безсънна нощь?
Неволята сé нѣма да избѣга!
Сѐ трѣбва да прѣскочѫ прага
На този животъ... О, не — недѣй,
Не ме буди, а сладко ми запѣй —
Дано проспѫ послѣднитѣ минути
На мойтѣ тъмни дни, невидени, нечути...

3.

Слѣдъ тебе тичамъ азъ, защото ми избѣгвашъ
И „любѫ те“ досега ми не казвашъ...
Прѣдай ми се — тогазъ любовниятъ ми пламъкъ
Като вълшебенъ сънь наскоро ще прѣмине,
Пламналата ми страсть веднага ще истине,
И азъ изново пакъ ще станѫ леденъ камъкъ.

4.

Въ очитѣ ти съсъ хиляди отсѣнки
Съглеждатъ се, дѣвойко синеока, —
Ако въвъ тѣхъ душата ти се вижда,
Тогава тя бескрайно е дълбока.

*

Но уличнитѣ бари отражаватъ
Начесто миръ вълшебенъ и незнаенъ,
А тѣ сами сѫ плитки и нищожни —
Не е ли тъй и съ твоя взоръ омаенъ?

5.

Понѣвга въздухътъ е напоенъ
Съ чудесносладка топлина,
И земний свѣтъ е озаренъ
Отъ сребробистрата луна.
Гѫрдитѣ дишатъ леко, леко,
И ти усѣщашъ, че крила
Отнасятъ те отъ тукъ далеко
Въ омайно хубава страна...

*

Въ такава нощь, въ такова врѣме
Азъ искамъ да се отърва
Отъ този животъ — несносно брѣме —
И мирно, тихо да заспѫ...

6.

„Земята ще загине вечъ... Комета страшна
Съсъ нея ще се сблъска — и тогава нощь ужасна
За винѫги живота ще покрие
И нашитѣ мечти навѣки ще зарие“...
О, нека да умре земята остарѣла
И нека да се люшне въ тъмната провала, —
Защото днешний свѣтъ е опако създаденъ:
Фалшиво всичко е, и всичко е измама...
Отъ своя пѫть човѣшкий духъ изваденъ
Блуждае на злочестината въ храма...
Назадъ е късно вечъ да се повърнемъ,
Затуй по-харно въ прахъ да се обърнемъ!

7.

Туй твое писмо азъ нѣма да забравѭ!
Отъ сладкий сънь, отъ сладката забрава
Събуди ме омайния ти гласъ,
Що мисленно дочувамъ въ тоя часъ.
Раствори се зараснѫлата рана
На моето измѫчено сърдце,
И сълзи вечъ текѫтъ по моето лице...
Днесь минѫлитѣ мѫки азъ отново прѣживявамъ...
Ахъ, туй писмо! Живота си азъ давамъ,
Да могѫ да забравѭ яднитѣ му думи,
Испълнени съ любовь и съсъ дѣтински глуми.
Но не — не могѫ: дълбоко тѣ
Попаднѫхѫ въ измѫчено сърдце —
Душата ми изново заболѣ,
И сълзи сѐ текѫтъ по моето лице...

8.

„Лъжецътъ винѫги изгубва.“
Тъй учи мѫдростьта вѣковна,
Но тъй не е въвъ любовьта грѣховна:
И тамъ лъжата нѣкого погубва,
Но тоя нѣкой е съвсѣмъ невиненъ.
„Обичамъ те... За часъ съсъ тебъ прѣкаранъ
Готовъ съмъ азъ живота си да дамъ.“
Тъй казахъ азъ, — а ти въ отвѣтъ:
„Ела дома, нещастникъ клетъ,
За цѣла нощь на тебъ ще се прѣдамъ.“

И азъ дойдохъ съсъ дивна си мечта,
Но найдохъ тамъ... затворени врата!
Дали ти спѣше безмятеженъ сънь,
Или пъкъ скиташе навънъ —
Това не знаѫ... Едно е вѣрно:
Че ти се смѣеше на мойто лековѣрно
Сърдце... И азъ не пламнѫхъ
Отъ гнѣвъ безуменъ и жестокъ,
Нито срѣщу разврата катъ пророкъ
Съсъ ядни думи азъ избухнѫхъ, —
Но съ още по-ужасна страсть
Къмъ тебъ ржцѣ простирамъ всѣки часъ...
Ти лъжешъ ме — а азъ изгарямъ:
Нима̀ е нужно да повтарямъ,
Че въ дѣлото на любовьта грѣховна
Не струва нищо мѫдростьта вѣковна?

9.

Азъ всѣка нощь съ безбройни мисли лѣгамъ,
Една отъ тѣхъ катъ червей ме яде...
Отъ всичко въ тоя свѣтъ бихъ могълъ да избѣгамъ —
Отъ мислитѣ си само нѣма накѫдѣ...
Бож се азъ дори въвъ „вѣченъ сънь блаженъ“
Навѣки да заспѫ въ студенъ и тъменъ гробъ, —
Зеръ: може би и тамъ да бѫдѫ робъ,
И тамъ покой да нѣма зарадъ менъ!

10.

Кога умрѫ, недѣй ме ти оплаква:
Сълзитѣ азъ не могѫ да търпѫ...
За бѣдностьта недѣй ми вечъ натяква,
Та по-спокойно въ гроба да заспѫ.
Беспомощна оставямъ те въ свѣта,
Но азъ не съмъ виновенъ за това —
Виновна е идейна ми мечта
И мойта луда, о́пака глава.
Не знаяхъ азъ да грабѫ и да трупамъ
Пари, земи, кѫщя и зла̀то,
Та твоя пѫть съ богатства да затрупамъ,
Да заживѣйшъ охолно и богато.
Бори се ти съ суровия животъ,
Не се оплаквай, духомъ не отпадай

За чуждото добро, за чуждия имотъ
Ржката си ти нивга не подлагай.
Азъ знамъ гладътъ че никого не пита —
За него ний забравяме честьта —
Но ти ще бждешъ двойно по-честита
Да побѣдишъ живота чрѣзъ смъртьта...
А пъкъ сега... недѣй ме ти оплаква:
Сълзитѣ азъ не могж да търпж —
За бѣдностьта недѣй ми вечъ натяква,
Та по-спокойно въ гроба да заспж.

11.

„Кога го видж, трѣпва ми сърдцето,
Очитѣ ми замрѣжватъ се завчасъ...
Какво е туй, о дѣдо мой?“ — „Дѣвойче клето,
Начало туй е на любовна страсть!
Но чуй ме ти — азъ старъ съмъ вече,
Видѣлъ съмъ повече и повече азъ знамъ:
Отъ любовьта да бѣгашъ надалече,
Не влизай никога въвъ нейний храмъ...
Любовь! Дори сега сърдцето ми истръпж
Отъ нейний звукъ... Тя мжка е, добрѣ го знай!“
Дѣвойчето мечтателно пришепж:
„Да мжка, е... Но сладостна бескрай...“

12.

Забрава носи врѣмето всесилно. —
Не бой се ти, и тебъ ще излѣкува.“
„О не, за мене то досущъ е вечъ безсилно
И за лѣкарь на мойта страсть не струва:
Когато любимъ, вѣчностьта е часъ —
Съ раздѣлата забрава не настава,
Додѣто въ чашата на кипжлата страсть
Макаръ едничка капчица остава...“

13.

„Азъ болна съмъ... По дълъгъ пжть
Отивамъ вечъ къмъ гробний тъменъ кжтъ,
И въ този животъ — тъй веселъ и засмянъ,
Отъ мене днесь безумно, ахъ, желанъ —
Азъ нѣма да се спрж...
Но ти, мой миличъкъ, кога умрж,
Ще плачешъ ли за мойта смърть?

Ще жалишъ ли, че ще умрѫтъ
Завинѫги любовь, надежди и мечти?“

*

„Ахъ, спри, млъкни... Кога умрешъ, не искай ти,
За тебъ жалѣйни дрехи да обличамъ:
Да знаешъ какъ безумно те обичамъ,
Разбрала би, че нѣма да живѣѫ
Слѣдъ твойта смърть; да плачѫ, да линѣѫ...
Додѣ любовь въ гѫрдитѣ ми пламти,
Затворишъ ли очи, заспишъ ли вѣчно ти,
Отъ мойта скръбь безумна и ужасна
Ведно съсъ тебъ и азъ ще да угаснѫ...“

ВИДНА ПОЛИТИЧЕСКА ЛИЧНОСТЬ.

Портретъ отъ *Н. Г. Данчовъ.*

Фуска — така е познатъ той. Прѣзимето му, пъкъ и кръстното му име на малцина сж извѣстни. Фуска — тъй го наричатъ познатитѣ му. Това име си е спечелилъ отъ кларнето: когато свири на кларне — а той свири отлично — освѣнъ дѣто му се издуватъ бузитѣ тъй, щото сѣкашъ, че ще се пукнатъ, но и задъ ушитѣ му испъкватъ двѣ голѣми фуски. Само когато се подписва за свидѣтель на нѣкоя крамола, станала въ кафенето на Караджата — той само на крамоли става свидѣтель — тогава туря цѣлото си име: „Ристю Рангеловъ Фуската", като го допълня: „отъ Новата Маала", защото има и другъ Ристю Рангеловъ, заклетъ неговъ врагъ — отъ „Ерменската Маала".

Ристю Фуската най-първо е билъ слуга у абаджия и отъ тогава е навикналъ да носи абени дрѣхи и много широки панталони; послѣ е служилъ въ войската — билъ е петь години музикантъ и отъ тамъ е излѣзълъ, освѣнъ съ искуството отлично да свири на кларне, още и съ привичката да носи чизми, шапка всѣкога съ червено сукнено дъно, а сжщо и да борави съ ножове; чиракувалъ е и у кръчмарь, дѣто се е влюбилъ въ чашката и дѣто е надебелѣлъ; билъ е най-сѣтнѣ двѣ години градски агентъ и отъ тогава е кръстенъ партизанинъ — разбира се, партизанинъ на хората, които тогава сж били богове.

Сега той работи свѣщарство; въ сжщото врѣме е членъ на една цивилна музика, която ходи да свири при смърть, при свадба, или при нѣкой голѣмъ праздникъ — по честитка. Но най-много борави Фуската съ партизанство. Партията, къмъ която принадлѣжи той сега, заедно съ друга партия е на-

власть: — „ний царуваме сега“, се изразява той отъ и дълго чака да го назначатъ на служба.

Къмъ обѣдъ, единъ день прѣзъ августъ, Ристю Фуската, испъчилъ коремъ, какъвто си е шишко, виръ-вода отъ потъ, носящъ съ себе една атмосфера, три крачки въ радиусъ, испълнена съ особна, присяща само нему, миризма — абаджийско-войнишко-кръчмарско-свѣщарска — влѣзе въ дома на г-нъ Дзюдзевъ, личенъ мажъ въ града, бившъ градски кметъ, окржженъ съвѣтникъ и пр., нѣколко години никакъвъ и напослѣдъкъ отново избранъ градски съвѣтникъ.

Ристю Фуската не натисна звънеца на пътната врата, мина напрѣко прѣзъ градината, не натисна и втория звънецъ и се шопна въ кжщата. Въ коридорчето нѣмаше никой. Почукна два пати съ чизма по пода и се услуша — нищо. Искашля се — пакъ нищо. Тогава прѣкрачи, отвори една стая, погледна — нѣма никой; отвори втора, погледна — сжщо; така и третя, и четвърта. Слѣднята врата водѣше въ друго коридорче. Той влѣзе и тръгна свободно по него. Дойде въ готварницата. Вжтрѣ бѣха госпожата и слугинята: запрѣтнати тѣ готвѣха.

Щомъ видѣха Фуската, сѣпнаха се; но той най-любезно побърза да ги успокои:

— Нищо, нищо, не се безпокойте! Че не правите нѣщо лошо, — готвите, работите, а всѣкой трѣбва да работи . . .

— Не, но..... расхвърлени сме ..... — смъкна госпожата.

— А-а .... нищо, нищо, наши сме. Азъ познавамъ г-нъ Дзюдзевъ — приятели сме. Дохождалъ съмъ и други пать . . . — Веднажъ ти тамамъ бѣше сварила сладко — черпи ни. . . Познавамъ азъ добрѣ г-нъ Дзюдзевъ . . . . . Е, добъръ день — свали си шапката, взе я по войнишки и пристжпи да се ржкува съ госпожата, а послѣ съ слугинята.

— Тукъ ли е приятеля, сиречъ г-нъ Дзюдзевъ? — запита той.

— Нѣма го, въ София отиде — рече госпожата, като се закопчаваше; — защо ви е?

— Трѣбаше ни. . . . за важна мисия . . . Въ София, а?... — замисли се.

Послѣ посегна, притегли стола, що бѣше отстрана, и се сложи на него съ испъшкване.

— Ахъ, защо тука? — засмѣ се госпожата; — че́ минете, ако обичате, вжтрѣ! . . .

— Нищо, не се безпокой — познати сме, приятели сме, съ г-нъ Дзюдзевъ. Безъ стѣснение! . . . И дома е тъй расхвърлено, нечисто. Нашата фамилия, жена ни сиречъ, и тя си пжта сама. Гледай си работата! Ами-и-и . . . такова-а.. — въ София отишълъ, а?

— Въ София.

— Отъ кога?

— Че има . . . днесъ е трети день.

— Ще си дойде ли днесъ?

— Вѣрвамъ, ще си дойде!

Да си дойде, да си дойде! Намѣрилъ е врѣме, кога да ходи! За утрѣ трѣбва какъ-и-какъ тукъ да бжде.

— Че за какво ви е мжжъ ми? защо не обадите? — попита госпожата съ по-високъ тонъ, нѣкакъ недоволно вследана у госта си.

— За какво? — За важна мисия ни трѣбва! То не сж женски работи, ама . . . . нейсе — избори, избори ще има утрѣ; избори за училищни настоятели! Та имаме да му съобщимъ тайни, разбирашъ? — нѣкакъ надуто, съ насмѣшка, издума Фуската.

Госпожата кривнж устни: — Е, колко да е. . .

— Така — заклати глава той — може г-нъ Дзюдзевъ да ти открива нѣкои потайности—тогава друго. Ние на фамилията си, сиречъ на нашата жена. нищо отъ текущата политика не съобщаваме и повѣряваме: — има тайни тамъ— тънки работи, а женскитѣ уста — съдранъ чувалъ, хе-хе-хе.. — Сестра ли ти е? — запита, като посочи къмъ слугинята.

— Не, помощница.

— Помощница? . . . — хубаво е човѣкъ да има помощница . . . . — Ф-ф-ф . . . у васъ по-хладничко . . . Ей, вънка . . . жега страшна! . . . — Раскопча си Ристю дебелета абена жилетка и порастърси ризата си да земе малко вѣтъръ. Послѣ раскопча и нея и растри съ ржка потнитѣ си космати гжрди.

Госпожата го поизгледа, поизгледа прѣзъ вѣжди, па киснж и се обърнж, та забърка нѣщо изъ долапа.

— А-а, за сладко, за кафе?—недѣй — не трѣбва, нѣма нужда!

Госпожата, която се извърна просто, че не можа да се въздържи отъ смѣхъ и която се чудѣше, какъ по-скоро да изпрати тоя своеобразенъ гостъ, доста се забърка отъ този нежеланъ обратъ.

— Че, ако обичате . . . — смънка тя . . .

— Хайде — прѣсѣче я Фуската — обичай нали е, какво ще го правишъ! А хубаво е да се тачатъ тѣзи обичаи. Нейсе, колко за хатъръ, ще земъ едно сладко, а кафето да го свари помощницата — не се труди ти! — Ами. . . . това, помощница, не е ли се сѫщо слугиня?

— Току-речи . . .

— На нашата фамилия, санкимъ на жена ни, едно врѣме, когато бѣхме градски агентъ, бѣхме зели едно момиче, малко, да ѝ помага—за слугиня или както го каза, помощница. Та имале сме и ние помощница.

— Яно, направи по-скоро едно кафе! — каза госпожата на слугинята и я погледна тъй, че да разбере още: „та да го испратимъ по-скоро тоя“.

Фуската, както си бършеше раскиснѫлото лице съ едно синйо месалче, което неостро око би зело за черно, дори би рекло, че е мушама—та както си бършеше лицето, обади се:

— Яна? . . . хубаво име е! Истина, хубаво име е! Яна! . . . . Азъ имахъ едно момиченце — поминѫ се — кръстено бѣше Тола, на баба си, ама щѣхме Яна да го кръстимъ — Яна или Янка, все сѫщото. — Седни, госпожо, не се стѣснявай отъ мене: не правѫ бѣлѣжки, не връзвамъ кусуръ. — И той ѝ подаде единъ столъ — седни!

— Ще седнѫ. Какъ се казвате вие, забравихъ да ви попитамъ . . . . .

— Ние ли? Ристю Рангеловъ се казваме, ама прославени сме повече — Фуската . . . . А? Трѣбва да си чувала — Фуската.

— А-а-а, вие ли сте Фуската? . . .

— Тъй вѣрно!

— Чувала съмъ за васъ, какъ не . . . А-а-а . . .

— Ний сме всеизвѣстни. Тука въ града и по селата наоколо Фуската, Фуската — всѣкой го знае — извѣстна личность.

Г-жа Дзюдзева бѣ чувала не веднажъ отъ мѫжа си за Фуската. Тоя Фуска, значи, му е помагалъ толкозъ въ изборитѣ. . . А-а, тогава друго.

— Турни, Яно, за кафе и донеси сладко — обърнѫ се тя пакъ къмъ слугинята и слѣдъ туй къмъ Фуската. — Че защо не влѣзохте вжтрѣ? . . .

— Тукъ сме добрѣ — хладничко е. Не се безпокой, седни!

Госпожата седнѫ.

— Та вий, г-нъ Фуска . . .

— Ристю ме наричай ти! Фуска — това е за приятелитѣ — прѣкѫснѫ я той.

Г-жа Дзюдзева се постара да бѫде сериозна:

— Вий по важна работа, казахте, търсите мѫжа ми?

— По важна мисия! За изборитѣ — избори за училищни настоятели нали ще ставатъ. Това не сѫ женски работи, ама г-нъ Дзюдзевъ като ти открива нѣкои потайности, нейсе, и азъ ще ти откриѫ. Хе-хе-хе . . . На фамилията ни — нищо такова, хѫкѫ! — той махнѫ съ рѫка.

— Азъ много се интересувамъ.

— Слушай, — само помощницата какъ е?—попита Ристю по-ниско, като извъртѣ очи и вѣжди къмъ слугинята — да не разнася? — И поклюмнѫ глава, съ което искаше да каже: „прѣдвиждаме, досѣтливи сме.“

— Бѫдете спокойни: не е такава!

— Само дали ще можешъ да ме разбирашъ. Политическитѣ работи сѫ другъ чишитъ. Сега азъ за женски работи да говорѫ — иде ми отрѫка: ти видѣ одевѣ, като говорихме за слугини — помощници де, за фамилията ни — прилѣга ми . . . Ха-ха-ха, ама и ти ще ме разбирашъ, имашъ малко понятието. Азъ ще расправямъ по-надлъжко. Слушай! — искашля се той, плю на пода, размаза плюнката съ широката си чизма и наченѫ: — Тая утринь азъ съ моята дружина, хората ми сиречъ, стоѫ у Караджата, черпѫ . . . Гледамъ, на срѣща сѣда Мавроолу. Тоя Мавроолу е отъ днешнитѣ, ама отъ другитѣ, и отъ водителитѣ е. Сѣда той, вика ме съ очи. Отивамъ.—„Фуска — кай — ти утрѣ, на изборитѣ, какво ще правишъ? Ти недѣй се цѣпи отъ насъ. Съмааленци сме, трѣбва да се крѣпимъ. Всички ний сме едно, само ти и нѣколко души още се цѣпите. Не правите — кай — добрѣ. Ти гласувай за нашата листа“. — Ние досега, нали знаешъ, бѣхме заедно, ама сега се разцѣпихме. А пъкъ азъ, като по-видна политическа личность, иска да ме прикотка къмъ тѣхъ. Знае, че като прикотка мене,

прикотква и дружината ми — тя ме слуша. — „Какво ще правишъ утрѣ?“ — ме пита. Азъ хемъ го слушамъ, хемъ очитѣ ми на четири: гледамъ, отвънь край кафенето минава Резила, минава още единъ, още трима слѣдъ тѣхъ и всички съ сопи. Разбрахъ азъ работата. „Ще видьж“ — му отговарямъ. Да го разбира хемъ тъй, хемъ тъй — хитрость — той доближи важно показалеца до ниското си чело. Да ме примами, черпи ме. — „Ти — казва — видишъ, че вашитѣ се разсипватъ; на всѣкждѣ при изборитѣ пропадатъ; дордѣ е врѣме, присъедини се къмъ насъ. Ний тукъ изгубихме, истина, изборитѣ за градскитѣ съвѣтници и за окржнитѣ, но тѣзи нѣма да дадемъ. Земени сж мѣрки. Довечера и Мандаревъ, и Гочоолу и Топала и още нѣкои ще втикнжтъ въ дранголника, па да видимъ какви ще ги яджтъ тѣ. И циганитѣ сж наши: ще ги дигнемъ срѣдъ нощь — има отпустнжто вино и ракия доволно. Ако пъкъ дипъ се противжтъ вашитѣ — защо сж стражаритѣ, па и нашитѣ сопи! Ще паднжтъ утрѣ бари двайсетъ глави!“ А Резилътъ, съ своята тълпа все минава отъ вънъ. Азъ мълчж, смъркамъ, гледамъ го, па ставамъ. — „Ти, бай Мавроолу — му казвамъ — да си отидешъ, отъ дѣто си се допилѣлъ. Азъ не съмъ вчерашно дѣте, да ме мамишъ ти мене. Или искашъ да ме сплашишъ? Вий ако зимате давате съ цигани и сопи, — ние нѣмаме работа съ тѣхъ, ний сме, казвамъ, съ правото! . . . Най-послѣ, ако нападате, и ний имаме сопи — ще се боримъ. — Прѣди това, забравихъ да ти кажж, азъ се помжчихъ да узнаж усулунджа, кои сж тѣхнитѣ кандидати, ама — хжккж — не обажда ги. — Та ти казвамъ, като му се сопнжхъ тъй, отъ дѣ чухж, бре, насъбрахж се отвънъ до десетина негови хора. — „Земете го — сочж имъ Мавроолу — заведете си го. Хайде, обирайте си крушитѣ.“ Единъ по единъ — да ги нѣма . . . Ще речешъ: ами не бѣше ли те страхъ. — Бре, да смѣеше нѣкой да дигне ржка, моитѣ хора, тамамъ бѣхж на кефъ—живъ го не оставихж! право, не го оставяхж живъ!! — Тукъ Ристю Фуската изблѣщи очи, сбра устни и удари съ ржка по колѣното си — въ вдъхновение бѣше. — Та искахъ да съобщж тѣзи потайности на г-нъ Дзюдзевъ и да се съвѣтваме съ него. Това е важно, дѣто искатъ да арестуватъ нѣкои наши видни политически личности. Послѣ и за циганитѣ. Хмъ, пиянъ бѣше малко Мавроолу, та тъй се испустнж; — инакъ кждѣ-е . . .

— Добрѣ сте ги срѣзали, само утрѣ да не ви го искаратъ изъ носа?

— Смѣкъ ли — че два ги носѣ по изборитѣ азъ... — тукъ единъ, тукъ другъ!!

— Мене много ме е страхъ въ такива дни за мѫжа ми!

— А-а, докато е той съ мене, нѣмай грижа! Не го оставямъ азъ него. Дружината ми защо е?

— Дордѣ не хванатъ веднѫжъ човѣка на очи; тѣ му намиратъ врѣмето; Поповъ напримѣръ....

— Това е друго. Тѣзи работи си иматъ тънкоститѣ. Той и Накото, дѣто го уби, бѣхѫ тъй — Фуската срѣщнѫ показалцитѣ на двѣтѣ си рѫцѣ. — Тѣ сѫ други работи. Г-нъ Дзюдзевъ не е такъвъ човѣкъ, цѫ!

Слугинята поднесе сладко.

— Хайде наздраве, за много години — взе си, испи двѣ чаши вода и извади пакъ месалчето, та избърса щръкнѫлитѣ си желти мустаци. — Благодаримъ.

— За съвършенно малко.

— Азъ това убийство го знаѫ по тънко. Колко работи има по него, дѣто не ги знаятъ другитѣ граждани... Азъ бѣхъ поканенъ и помоленъ да присѫтствувамъ при акта за свидѣтель, като по-виденъ, прославенъ въ града и околностьта. Мѣрихѫ тамъ отъ коя страна билъ хвърленъ куршума, колко отъ далачъ; описахѫ, дѣ е ударенъ, дѣ е паднѫлъ — всички тѣзи работи, и азъ подписахъ съ собствената си ржка акта. — Ф-ф-ф-ф... у васъ хладничко, за това рекохъ да поседнѫ, че има много още да припкамъ. Азъ не можѫ да не съобщѫ това, що съмъ научилъ, на нашитѣ, главно на тѣзи, които искатъ да арестуватъ — да се крийтъ. Искамъ и да видѫ, кои ни сѫ кандидатитѣ. Трѣбва самъ човѣкъ да ходи. Политическитѣ тайни трѣба тайно да се държатъ и да не се повѣряватъ кому да е... Внимание иска тука. Има тънки работи — диликатни, дѣто ги викатъ.

— Тъй е — въздържано се усмихнѫ госпожата.

— Хѫ-хѫ-хѫ-хѫ... г-нъ Дзюдзевъ, азъ се досѣщамъ защо е отишълъ въ София... Не знаѫ, казалъ ли ти е... Има една тайна. — Ще хвърлимъ другитѣ отъ кабинета... За това е отишълъ... Хѫ-хѫ-хѫ... за това е отишълъ г-нъ Дзюдзевъ. Тия мислятъ насъ да изринатъ, ама ний ще ги изринемъ тѣхъ; знамъ ги азъ тѣзи работи. Това сѫ тънкости на политиката.

— Говорѣше ми и той такова нѣщо.

Слугинята поднесе кафето. Ристю Фуската го пое и се обърнѫ къмъ нея.

— Хайде да ти дава Богъ животъ и здраве. Тази година сама — до година двама.

Слугинята срамежливо сне очи.

— Малка е, малка е тя още — рече госпожата.

Фуската се понаведе и усмихнѫтъ каза ниско, като помахнѫ ржка и помигнѫ:

— Нека да се радва . . . — и засърба кафето.

— Колко дѣчица си имате вие, г-нъ Христю? — попита Дзюдзева.

— Четири — все казаци. Двѣтѣ ходѭтъ на училище. Прииматъ много, ми казва учительтъ . . . Ще ги направѭ азъ и тѣхъ политически личности . . . . . Голѣмото го вече практикувамъ . . . Нека да алащисва. — И сърбаше колкото може кафето.

— На́, моме— подаде той чашата на слугинята. — Е, безъ церемонии — станѫ и прострѣ грамадната си ржка: сбогомъ за сега, госпожо. Азъ довечера ще дойдѫ пакъ, да видѫ дошълъ ли си е г-нъ Дзюдзевъ. Имамъ и други работи да му съобщѫ — потайни, таинствени. Не ти ги казахъ всичкитѣ . . . Ха-ха-ха-ха. . . . Тѣхъ не могѫ . . . . ха-ха . . . Безъ церемонии. — Той подаде ржка и на слугинята. — Само, моме, когато другъ пѫть дойдѫ и ми правишъ кафе, не туряй толкова захаръ . . . . Ха-ха-ха. . . Малка си още, неопитна въ живота... Ще се научишъ, ще се научишъ. Ще сдобиешъ собствена практичность. Слушай само госпожата си. По-голѣмитѣ всѣкога повече знаѭтъ. — Е, безъ церемонии, сбогомъ за сега! — Турнѫ си шапката и тръгнѫ.

— Сбогомъ!

Дѣла и помисли [1].

Публична лекция отъ **Т. Липпсъ.**

Какво е прѣдметъ на нашитѣ нравственни оцѣнки? Какво наричаме цѣнно или не въ нравственно отношение? Първиятъ отговоръ на това ще бѫде, навѣрно: „човѣшкитѣ постѫпки".

Питамъ по-натакъкъ: Какво въ човѣшкитѣ постѫпки? Ония движения ли, въ които тѣ състоѩтъ, гледани отъ вънъ? Това не може да бѫде ничие мнѣние. Когато спасявамъ нѣкого отъ удавяне, външната страна на моята постѫпка се състои отъ извѣстни движения: плуване, потопяване, залавяне и др.; тѣ може да бѫдѫтъ мощни, дори грациозни и да заслужватъ естетическа похвала. Но нравствената цѣна на постѫпката нѣма да има нищо общо съ това.

Но постѫпкитѣ не състоѩтъ само въ тия външни движения. И волята образува нераздѣлна часть отъ тѣхъ. Постѫпкитѣ сѫ нѣщо, което има основата си въ самата личность. Туй лежи въ самото понятие за постѫпка.

Тогава има два възможни отговора на нашия въпросъ: 1. Постѫпкитѣ сѫ въ нравственно отношение цѣнни или не, споредъ природата на тая основа. 2. Тѣ сѫ едното или другото, споредъ послѣдствията си или споредъ тѣхния успѣхъ.

Ний можемъ да искажемъ това и другояче. Дѣто основата на постѫпката се корени въ личностьта, това принадлежи, както казахме, къмъ самото понятие за постѫпка. Постѫпката е външното проявление включително съ начина, по който то извира изъ дѣйствующата личность. Напротивъ,

---

[1] Както въпросътъ за ролята на егоизма въ човѣшката нравственность, така и въпросътъ за ползата като етически критериумъ, принадлежи къмъ малкото морални въпроси, за които у насъ сѫществува извѣстенъ теоретически интересъ. Това обстоятелство, отъ една страна, отъ друга—фактътъ, че мнѣнията за тѣхъ сѫ крайно ненаучни, но право, отдавна отживѣли, ни каратъ да дадемъ мѣсто на двѣтѣ лекции на проф. Липпсъ.

успѣхътъ на една постѫпка е нѣщо отдѣлно отъ самата постѫпка, нѣщо, което се прибавя отвънъ къмъ нея. Една постѫпка си остава сама по себе „сѫщата постѫпка“, имала тя случайно такъвъ или инакъвъ успѣхъ. Тя би останѫла сама по себе сѫщата постѫпка даже да не би имала никакъвъ успѣхъ.

Споредъ туй ний би могли и тъй да искажемъ горнитѣ двѣ възможности: Постѫпкитѣ биватъ нравственно цѣнни или не-както сами по себе, така и вслѣдствие на успѣха или резултата, който произтича отъ тѣхъ.

Тия двѣ възможности очевидно не се изключватъ. Една постѫпка може да бѫде нравственно цѣнна, както по едната, така и по другата причина. Но именно затова ний трѣбва точно да различаваме двѣтѣ нѣща. Особенно когато питаме за нравствената цѣнность на дадена постѫпка, ний трѣбва точно да опрѣдѣлимъ, за кой отъ двата случая говоримъ, тъй като очевидно въ всѣки единъ отъ тия случаи ний даваме на термина „нравствена цѣнность“ различно значение.

Има нравственни цѣли, които трѣбва да бѫдатъ осѫществявани въ свѣта: ний ги схващаме съ думата благо, добро. Доброто трѣба да сѫществува и трѣбва отъ насъ да бѫде осѫществено. До колкото една постѫпка спомага за реализиране на доброто въ свѣта, тя има цѣнность и то нравствена цѣнность. Тя е добра, защото създава добро.

Срѣщу добрата постѫпка въ тая смисъль стои лошата, недобрата, за извършването на която трѣбва да се съжалява. Лоша е оная постѫпка, която, вмѣсто да реализира доброто въ свѣта, го унищожава, която вмѣсто да съдѣйствува на нравственнитѣ цѣли, имъ врѣди.

Но отъ лошата, недобрата постѫпка ний ясно различаваме злата, неблагородната, опозорителната. По сѫщия начинъ отъ „добрата“, въ смисълъ „създающа добро постѫпка“ трѣбва да различаваме „добрата сама по себе“, т. е. благородната, достохвалната въ нравств. отношение.

Тая разлика между „нравственно цѣнни“, и „добри“ постѫпки въ смисъль на „създающи добро“ и на „добри сами по себе“, както и съотвѣтственната разлика между „недобри постѫпки“, въ смисъль на „нравственно врѣдни“ и „нравственно опозорителни“ има голѣмо, дори рѣшающо значение. И една мораль, която би игнорирала тая разлика, би страдала отъ голѣмъ недостатъкъ.

Ний нѣма да паднемъ въ тая грѣшка. Азъ казахъ попрѣди: когато питаме за нравственната цѣна на постѫпкитѣ, ний трѣбва да опрѣдѣлимъ, въ кой отъ двата смисъла употрѣбяваме думата. Отговорътъ ни е: въ втория смисълъ.

Прочее, нашиятъ въпросъ гласи :Що прави постѫпкитѣ, добри, именно добри сами по себе, достохвални, благородни; и що ги прави зли, пакъ сами по себе, — неблагородни, достоосѫдителни въ нравственно отношение?

II.

Това двояко значение на думата „добъръ“ се игнорира съвършенно отъ утилитаризма. И утилитиристътъ пита: какво прави постѫпкитѣ добри? Но той разбира само едното значение на думата. „Добри“ за него значи: създаващи нѣщо добро. Постѫпка, която създава нѣщо добро, е за него eo ipso цѣнна въ нравственно отношение. А именно това схващане, това неразличаване на два съвсѣмъ различни въпроса го прави утилитаристъ.

По-точно, утилитаристътъ твърди: Азъ мѣря нравствената цѣна на една постѫпка съ нейната полза. Утилитаризмътъ е, по самата смисъль на думата, учение за полезността (utilitas). Полезността на човѣшкитѣ постѫпки е, за утилитарното гледище, идентична съ тѣхната етическа цѣнность

Но, разумѣва се, трѣбва да прибавимъ: Тоя възгледъ на утилитаризма съвсѣмъ не е послѣдователенъ. Въобще послѣдователността не е отличителна черта на утилитарната теория. Може би, никога не е имало етическа теория, въ която да е владѣяла такава неясность на идеитѣ. Отъ тамъ проистича, на първо мѣсто, нейниятъ успѣхъ: Всѣки е могълъ да разбира подъ нея, каквото си е искалъ.

Първо и първо, утилитаризмътъ самъ смѣсва себе си принципиално съ евдемонизма, т. е. съ теорията, споредъ която щастието е цѣлта на всички наши постѫпки — и стремления. „Утилитаризмътъ или евдемонизмътъ“, казва изрично единъ виденъ утилитаристъ, Дж. Ст. Милль.

А утилитаризмътъ и евдемонизмътъ не сѫ едно нѣщо. Полза и щастие не сѫ идентични понятия. Щастливъ ме прави онова, което ми доставя приятность, удоволствие, когато полезно е онова, което служи като срѣдство, чрѣзъ което ми се доставя удоволствие. Едно нѣщо може да ме оща-

стливя, безъ ни най-малко да ми бѫде полезно. Отъ друга страна, полезното може съвсѣмъ да не бѫде прѣдметъ на удоволствие. Така напр. художественнитѣ прѣдставления доставятъ удоволствие на зрителя или слушателя, но тѣ не сѫ или могѫтъ да не му бѫдатъ и полезни. И обратно, една хирургическа операция, която нѣма нищо общо съ доставяне удоволствие, може да бѫде въ висша степень полезна. Слѣдователно, утилитаризъмъ и евдемонизъмъ съвсѣмь не съвпадатъ, а значително се различаватъ. Впрочемъ нашата цѣль въ тая лекция не изисква никакво строго различаване на утилитаризма отъ евдемонизма. Азъ възставамъ противъ двѣтѣ теории и ще бѫде достатъчно да оборѫ евдемонизма. Съ това и утилитаризмътъ ще бѫде оборенъ. Удоволствието, което се поражда за менъ отъ полезността на постѫпкитѣ, е само специаленъ случай отъ удоволствието, което ми доставя всѣка дѣятелность въобще. Така щото, ако е невѣрно, че цѣнностьта на постѫпкитѣ се измѣрва съ удоволствието, което проистича отъ тѣхъ, сѫщо така ще бѫде невѣрно, че тя се измѣрва съ ползата отъ тѣхъ.

И друга една неясность срѣщамъ у утилитариститѣ, т. е. евдемониститѣ. Постѫпкитѣ биватъ полезни, когато. . . сѫ полезни, или доставятъ щастие, когато . . . доставятъ щастие. — съвсѣмъ независимо отъ туй, дали ползата или щастието лежи въ намѣрението на дѣйствующия субйектъ. Утилитаристътъ, който мѣри цѣната на една постѫпка съ ползата, или евдемонистътъ, който я мѣри съ щастието, което проистича изъ нея, нѣма, слѣдователно, никакъ право да пита за намѣренията.

Но тоя строгъ или сѫщински утилитиризъмъ resp. евдемонизъмъ всѣкога прѣминува въ такъвъ утилитаризъмъ resp. евдемонизъмъ, който нарича постѫпкитѣ нравственни, защото цѣлѫтъ къмъ полза или щастие. Кратко казано, утилитаризмътъ или евдемонизмътъ на успѣха се слива, смѣсва съ утилитаризма или евдемонизма на намѣрението, на помислитѣ.

Най-сетнѣ утилитаристътъ resp. евдемонистътъ самъ различава двѣ други възможни гледища, именно индивидуаленъ и социаленъ утилитаризъмъ resp. евдемонизъмъ. Първиятъ мѣри, както показва самото название, нравствената цѣна на постѫпкитѣ съ ползата или щастието, което доставятъ на дѣйствующия индивидуумъ, вториятъ — съ

ползата или щастието, което произтича отъ тѣхъ за о б щ е с т в о т о.

III.

Нека се спремъ най-напрѣдъ на индивидуалния евдемонизъмъ — а съ него и на индивидуалния утилитаризъмъ. Питамъ прѣди всичко: Какъ се обяснява с ъ щ е с т в у в а н и е т о на тая теория?

Азъ формулирахъ по-прѣди единъ безспоренъ психологически фактъ така: Всѣки пѫть, когато и с к а м е (wollen) нѣщо, това нѣ щ о, или крайната цѣль на нашата воля, по една психологическа необходимость, ни се прѣдставя, ни се мѣрка (vorschwebt) като нѣщо релативно приятно, задоволяющо; или, малко инакъ казано: Всѣки пѫть когато и с к а м е нѣщо, съ мисъльта за реализиране на искането нѣщо — съ мисленното антиципиране на цѣльта — въ насъ се свързва едно релативно приятно чувство.

Нека разгледаме по-отблизу тоя фактъ. Азъ и прѣди наблегнѫхъ на думата „релативно“. Мисъльта за реализиране на и с к а н о т о отъ насъ нѣщо ни е по-приятна отъ мисъльта, че на негово мѣсто се реализира нѣщо друго, тоже считано за възможно. Това послѣдното можемъ да изразимъ още по-опрѣдѣленно: Всѣки пѫть, когато и з б и р а м е съзнателно между различни, прѣдставяни (антиципирани) отъ насъ възможности, когато, за една, отъ тѣхъ „се рѣшаваме“ или я „прѣдпочитаме“ прѣдъ друга, мисъльта за реализиране на и з б р а н а т а или прѣдпочетена възможность е за насъ сравнително по-приятна отъ мисъльта за реализиране на неизбраната, отблѣснатата отъ насъ възможность.

И обратно: Ако мисъльта за реализирането на една цѣль ми е сега по-приятна отъ мисъльта за реализиране на друга, която би могла да се реализира вмѣсто нея, то азъ неминуемо ще прѣдпочетѫ съ своята воля първата прѣдъ втората. Или по-кратко казано: Онова, което моето ч у в с т в о прѣдпочита, се прѣдпочита и отъ моята в о л я.

Не трѣбва обаче да ни очудва, че е така. Чувството и волята не сѫ нѣкакви двѣ самостоятелно с ъ щ е с т в у ю щ и психологически факта, а двѣ страни на едно и сѫщото нѣщо. При туй трѣбва да се помни, че волята, искането може да

---

*) Гл. I-та лекция (Егоистъ ли е човѣкъ?) въ VIII-IX кн. на Мисъль стр. 207 — 222

се схваща въ два смисъла,—по-тѣсенъ и по-широкъ. Въ по-широкъ смисълъ „искамъ“ означава „желаѫ“, въ по-тѣсенъ смисълъ „искамъ“ е противоположно на „желаѫ“; въ тая смисълъ азъ могѫ да желаѫ и невъзможното, но да искамъ могѫ само възможното или онова, което считамъ за възможно.

Отъ това слѣдва: вземемъ ли въ исказаната горѣ мисъль („ний, нашата воля всѣкога прѣдпочита онова, реализирането на което ни се прѣдставя по-приятно“) думата воля въ по-тѣсния смисълъ, то ще трѣбва да добавимъ това ограничение: до колкото двѣтѣ или повече цѣли ни се прѣдставятъ еднакво възможни. Ако, както казахме, волята въ тѣсенъ смисълъ бѫде обусловена отъ прѣдставяната възможность за постигане на цѣлта, т. е. ако „неможенето“ унищожава искането, тогава е възможно да искаме онова, реализирането на което ни се прѣдставя по-малко приятно. Стига само онова, което — антиципирано въ прѣставлението — е по-приятно, да ни се струва невъзможно или по-малко вѣроятно. Тогава ний, нашата воля, прѣдпочита по-постижимото.

Трѣбва прочее да кажемъ: отъ двѣ, за насъ еднакво възможни цѣли, ний прѣдпочитаме оная, реализирането на която ни се вижда въ момента по-приятно, по-задоволително.

Но не противорѣчѫтъ ли ни на това твърдение фрази подобни на тая: Искачването на една висока планина, отъ която се открива чудесна гледка, ми се прѣдставя като много приятно нѣщо, при все туй нѣма да се искачѫ, поради свързания съ искачването трудъ? — Съвсѣмъ не, тъй като въ тая фраза не се съпоставятъ два еднакви случая. Еднакви би били тѣ само, ако би съпоставили двѣ планини съ еднакво великолѣпна гледка, но искачването на едната отъ които изисква напр. нищожни, а на другата—грамадни усилия. Но тогава ний неминуемо ще прѣдпочетемъ „по-лесната“ и като нѣщо сравнително по-приятно.

Тоя фактъ, за който вече говорихме въ първата лекция, лежи въ основата на евдемонизма. Но това е просто психологически фактъ, който не съдържа никаква етическа теория или принципъ. Никакъвъ смисъль нѣма да казваме: „така трѣбва или не трѣбва да бѫде“; то си е така всѣкога, по една психологическа (чети природна) необходимость.

IV.

Въпрѣки всичко това не единъ е съграждалъ върху тоя психологически фактъ своята етическа теория, както евдемонизма. Неговото правило или норма ще гласи: Бѫди щаст-

ливъ. Отъ това ще слѣдва по-нататъкъ: цѣлта на човѣка е да бѫде щастливъ и колкото по-щастливъ бѫде той, толкова повисоко ще стои въ нравственно отношение.

Нека провѣримъ на практика това етическо учение. Г-нъ Х. не е лошъ човѣкъ, той е отъ числото на „добритѣ хора“, които никому не „мѫтятъ водата“. Да испълнява длъжностьта си е станѫло занего привичка, той така я испълнява — машинално, безъ да мисли. Ония, чието благоволение за него е най-важно, иматъ най-добро мнѣние за него, прѣди всичко защото не мисли и не прави нищо, което „не му е работа“. Той е нищи духомъ, но той не го съзнава. Наоколо му гъмжи отъ нравственни и материялни бѣдствия. Но той е напълно способенъ да си затваря очитѣ прѣдъ тѣхъ. Той е прочее съвсѣмъ доволенъ — отъ себе си и отъ свѣта, такъвъ, какъвто е. Нека допустнемъ, че сѫдбата е била добра къмъ него: че е здравъ, доста състоятеленъ и никакво злополучие не му прѣчи да се радва на това. — Такъвъ човѣкъ не можемъ да не туримъ между щастливитѣ; но можемъ ли му приписа нѣкакви нравственни достоинства? И ще има ли въ него що годѣ нравствено величие?

Поставете сега редомъ съ Х. другиго, единъ У. — У. има високи нравственни цѣли. Колкото сѫ по-високи, толкова по-възможно е тѣхното осуетяване. Колкото съ по-голѣмъ жаръ ги прѣслѣдва, толкова по-горчиво, по-болезненно е за него разочарованието. Той вижда нравственнитѣ и материялнитѣ бѣдствия на около си и не може да не бѫде най-дълбоко покрѫтванъ и измѫчванъ отъ това. Той съзнава и своитѣ недостатъци. И външни злополучия го прѣслѣдватъ: сѫдбата му отнима най-милото. Той е и бѣденъ, макаръ да е могълъ да бѫде богатъ, ако би оставилъ скрупулитѣ, ако би правилъ компромиси съ съвѣстьта си. Най-сѣтнѣ той загинва въ нѣмотия, не милъ не драгъ. Такъвъ човѣкъ нѣма да наречемъ щастливъ, но можемъ ли му отказа нравствено величие?

Хармониратъ ли тия примѣри съ принципа: „най-добритѣ сѫ най-щастливи“. Никакъ не. Наистина, трѣбвало би да бѫде така, но да казваме: „така е дѣйствително“, ще бѫде безсмисленъ, дори жестокъ и безсърдеченъ оптимизъмъ.

Казаното се отнася до евдемонизма „на успѣх“. Той проповѣдва такъвъ оптимизъмъ. Но възможно е единъ евдемонистъ да каже, че това не е неговото мнѣние; че той признава, че е възможно фактически благородниятъ да се

чувствува по-малко задоволенъ и щастливъ нежели неблагородниятъ; но че той, евдомонистътъ, нарича „нравственно“ не фактическото притежание на щастие, а стремлението къмъ най-висшото възможно щастие; че неговиятъ евдемонизъмъ е евдемонизъмъ „на намѣрението“.

Дѣйствително, евдемонизмътъ не може да не бѫде такъвъ: разумно ний можемъ да искаме отъ човѣка само—да се стреми къмъ щастие, а не да бѫде щастливъ. Нравствената норма или заповѣдь на тоя евдемонизъмъ ще бѫде: твоето поведение трѣва да бѫде такова, че отъ него (до колкото зависи отъ тебе) да слѣдва за тебе колкото е възможно по-голѣмо щастие. — Нека подложимъ и това на критика. Да допуснемъ, че благородниятъ У., за когото казахъ, че благороднитѣ пориви, високитѣ цѣли му донасятъ само горчиви разочарования, се съобрази съ това правило: — отказва се отъ тия цѣли и пориви, — затваря си очитѣ прѣдъ нравственнитѣ и материялни бѣдствия, които вижда на около си и които го измѫчватъ — или притѫпява лека полека чувствата си къмъ тѣхъ, „приспива“ съвѣстьта си и прави да млъкнѫтъ скрупулитѣ му, съ една дума, върши всичко възможно, за да стане доволенъ и щастливъ, какъвто е Х. Той е испълнилъ правилото, стремилъ се е да бѫде щастливъ и, може би, е станѫлъ, но съ това станѫлъ ли е и по-нравственъ или поне останѫлъ ли е толкова, колкото е билъ? Не е ли равносилно, напротивъ, поведението му съ нравственно падение? [1]

Могълъ бихъ още много да прибавѭ; могълъ бихъ, напримѣръ, да спомнѭ вѣчно усмихнѫтия идиотъ или оная фаза въ прогрессивното разрушаване на умственнитѣ способности, въ която болниятъ изглежда да се радва на съ нищо не помѫтима веселость. Наистина, ний не можемъ се постави въ душитѣ на тия нещастници, и слѣдоват. не можемъ да говоримъ съ достовѣрность за тѣхното състояние. Но въ всѣки случай мислимо е, чувството на приятность да прѣодолява въ него надъ чувството на неприятность въ по-висока степень нежели въ много здрави, нормални индивидууми!

Нека допустнемъ сега, че „мислимото“ е дѣйствително. Нека допустнемъ още, че е въ наша власть съ извѣстни

[1] Както тукъ, така и на други мѣста, ний прѣдаваме свободно текста, за по голѣма ясность и за истъкване на ло-важното.

старания да се доближимъ до подобно душевно състояние —за тая или подобна цѣна да станемъ като тѣхъ щастливи или доволни. Били ли би тия старания нравственни? Било ли би нравственно простото пожелаване подобна щастие?

Но евдемонистътъ може пакъ да каже, че не е тъй, че и споредъ него не всѣко удоволствие и не всѣко щастие има еднаква цѣна, и че е нравственно не да се стреми човѣкъ къмъ удоволствие въобще, а къмъ ц ѣ н н о удоволствие.

Но какво значи туй? Всичкиятъ смисълъ на евдемонизма състои именно въ туй, че признава удоволствието и щастието за послѣдни мѣрила на етически цѣнности. „Цѣнно нѣщо“ означава за евдемониста нѣщо, което доставя щастие; по-цѣнно нѣщо — нѣщо, което доставя по-вече щастие. А сега изведнажъ ни се казва, че самото щастие можало да бѫде по-цѣнно или по-малко цѣнно. Вмѣсто основното положение: „Дѣйствията сѫ въ такава степень цѣнни, въ каквато степень доставятъ щастие“,—се явява положението: „Дѣйствията сѫ цѣнни въ такава степень, въ каквато доставятъ ц ѣ н н о щастие. Може би ний нѣма много да възразимъ противъ послѣдното положение. Но питаме: съ какво се мѣри цѣнностьта на удоволствието? Кой е масщабътъ за това? Очевидно, тоя масщабъ за цѣнностьта на удоволствието е въ сѫщото врѣме послѣдниятъ масщабъ за цѣнностьта на дѣйствието. Щастието само по себе е прѣстанѫло да бѫде тоя масщабъ, т. е евдемонизмътъ се е самоунищожилъ.

Но върху туй нѣма да се спираме. Разглеждането на социялния утилитаризъмъ или евдемонизъмъ ще ни даде случай да сторимъ това.

V.

Индивидуалниятъ евдемонизъмъ не може да се счита за владѣющъ днесъ възгледъ. Социялниятъ евдемонизъмъ е много по-распространенъ. Най-много въ Англия. А отъ тамъ е минѫлъ у насъ.

И тоя евдемонизъмъ или утилитаризъмъ ще вземѫ найнапрѣдъ въ строгъ смисълъ, като утилитаризъмъ на успѣха. Въ тая форма той учи: Дѣйствията биватъ нравственно цѣнни, до колкото принасятъ полза или щастие на обществото. И дѣйствително, социялниятъ утилитаризъмъ се явява първо въ тая форма Нравственно цѣнно нѣщо означава за него „нѣщо, което донася социални блага, въобще има добри, полезни послѣдствия.“.

За тия блага, тия добри послѣдствия евдемонистътъ не говори само изобщо, а различава и классове или разреди отъ тѣхъ. Сѫщо така различава классове или разрѣди въ злинитѣ, въ врѣднитѣ послѣдствия. Както чрѣзъ първитѣ постѫпки не ставатъ нравственно цѣнни, така чрѣзъ вторитѣ ставатъ нравственно осѫдителни.

Вземамъ изъ литературата единъ примѣръ за постѫпка отъ втория видъ. Разбойникъ ограбва единъ търговецъ. Загубата, която прѣтърпява търговецътъ, е едно врѣдно послѣдствие отъ първи разредъ; поврѣдата, която проистича отъ това за неговитѣ домашни, е зло отъ втори разредъ. Намаляването на обществената безопасность е зло отъ трети разредъ, причинено все отъ дѣлото на разбойника.

Тукъ бие въ очи пессимистичното схващане на послѣдствията отъ постѫпката на разбойника. Човѣкъ се намира въ искушение да го замѣни съ оптимистично. Напр. да каже: Търговецътъ е билъ въ опасность да се задуши отъ добруване. Нещастието го порастръсва малко: той се вижда принуденъ да работи и се чувствува щастливъ. Сѫщо и неговитѣ близки. Това сѫ добри послѣдствия отъ първи и втори разредъ. А ето и доброто послѣдствие отъ трети разредъ: полицията е била лоша, — тая случка става причина да я реорганизиратъ. Обществената безопасность нараства.

Лошитѣ послѣдствия правѣхѫ постѫпката на разбойникъ — за утилитариста — осѫдителна въ нравственно отношение. Добритѣ послѣдствия трѣбва сѫщо така да я прѣвърнѫтъ за него въ нравственно достохвална. Това ще каже, че една и сѫща постѫпка е нравственна или не, споредъ както иска щастието или случаятъ. Отъ тукъ е ясно, какъ трѣбва да гласи нравств. правило на социялния утилитаризмъ. Сѫщо така, както и правилото на индивидуалния: Бѫди щастливъ, имай щастие, бѫди облагодѣтелствуванъ отъ обстоятелствата или отъ случая Но ний вече видѣхме, че под. нѣщо не може да се иска.

Утилитаристътъ може да каже пакъ, че това не е неговото мнѣние, че, макаръ дѣйствията на разбойника да имать добри послѣдствия, тѣ не могѫтъ се счита за негова заслуга, тъй като тѣ не сѫ влизали въ неговитѣ намѣрения или помисли, че, слѣдователно, неговото дѣйствие си остава осѫдително.

Съ туй социалниятъ утилитаризъмъ се прѣвръща въ утилитаризъмъ „на намѣрението“. А то ще рѣче, че нѣмаме работа вече съ утилитаризъмъ въ сѫщинската смисъль на ду-

мата. Намѣрението да създадемъ добри дѣла или щастие, още не е само по себе добро дѣло или щастие. Който нарича нравственно цѣнна една постѫпка зарадъ нейнитѣ (благородни) намѣрения, цѣли, той не я одобрява вече зарадъ ползата, която проистича отъ нея, а зарадъ основата, на която тя почива,—зарадъ личността или характера на субйекта, чийто симптомъ е тя въ такъвъ случай. Постѫпката нѣма вече утилитарна, а симптоматична цѣна.

Но утилитаристътъ ще иска да схване утилитарно и намѣрението, като каже, напр., че помислитѣ сѫ сѫщинскиятъ прѣдметъ на нравствени оцѣнки. Дѣйствително, така изглежда. Даже трѣбва да го стори, ако иска да носи това име. Обаче, неговото основно положение не му позволява да го каже — т. е. той прѣстава да бѫде утилитаристъ въ такъвъ случай. Добритѣ послѣдствия, ползитѣ, сѫ свързани непосрѣдствено само съ постѫпкитѣ, съ дѣйствията, а никога не и съ помислитѣ. Така щото, ако нравствената цѣнность зависи отъ ползата, то тая цѣнность могѫтъ да иматъ за утилитариста въ сѫщинския смисълъ (непосрѣдствено), само постѫпкитѣ, а помислитѣ само посрѣдсвенно, — ако и до колкото се прѣвръщатъ въ полезни дѣйствия, а не и до не се прѣвръщатъ въ такива.

Нека си прѣдставимъ напр. единъ парализиранъ, който не може да направи нищо за човѣчеството. Парализата не му прѣчи да се одушевява отъ най-благородни помисли. Или да приемемъ, че Х. е захвърленъ на единъ отдалеченъ островъ, безъ всѣка възможность да се върне нѣкога пакъ между хората. Той трѣбва да се прости съ всѣка мисъль за работа въ полза на човѣчеството. Но той противостои на сѫдбата, остава непрѣклоненъ, съхранява своята нравствена личность. Такъвъ човѣкъ може да си бѫде нравственъ герой, да въплъщава висшо нравствено величие. Или да земемъ единъ осѫденъ на смърть прѣстѫпникъ, у когото се е събудила съвѣстьта, който чувствува най-дълбоко и най-искренно раскаяние, за когото е несъмнено, че отъ сега нататъкъ ще бѫде съвсѣмъ други животъ. Но той нѣма вече възможностьта за това. Може ли утилитаристътъ да не признае, че и въ тритѣ тия случая имаме напрѣдъ си нравствени личности? Между туй, отъ тѣхъ не може се очаква никакво полезно дѣло!

И на туй утилитаристътъ има какво да отговори: „Благороднитѣ помисли иматъ инакъ, или въобще добри

социални послѣдствия и споредъ туй се цѣнѫтъ въ случаи, етическо отношение. Тая оцѣнка ний сетнѣ прѣнасяме и върху въ които тия послѣдствия липсуватъ“.

Споредъ тая психология нравственното цѣнене на помисли, лишени отъ добри, полезни послѣдствия, е единъ видъ самоизмама. Намъ поне се явява въ тая свѣтлина. Но азъ не наблѣгамъ на туй. Нека бѫде самоизмама. Въпросътъ е само: възможна ли е такава самоизмама?

По мнѣнието на Дж. Ст. Милль тя е възможна. Ний виждаме, казва той, какъ скѫперникътъ цѣни паритѣ, макаръ да не му принасятъ никаква полза, о б и к н о в е н н о тѣ принасятъ полза. По сѫщия начинъ защото цѣнимъ благороднитѣ помисли и тогава, когато тѣ по изключение не принасятъ никаква полза.

Но туй сравнение куца много повече, отколкото въобще е позволено да куца едно сравнение: то е съвсѣмъ п о б ъ р к а н о. Скѫперникътъ знае, че той м о ж е да прѣвърне своитѣ пари въ полезни и приятни нѣща, щомъ п о и с к а. Той има при г л е д к а т а на своитѣ пари съзнанието за туй м о ж е н е, за тая в л а с т ь. И въ това съзнание той черпи щастие. Той не пръска паритѣ, за да не намали това с ъ з н а н и е.

Но въ нашия случай не се касае за туй, а до нѣкѫдѣ за тъкмо противното. Благороднитѣ помисли на парализирания, на захвърления въ далеченъ островъ, на раскаяния прѣстѫпникътъ н е м о г ѫ т ъ да се прѣвърнѫтъ въ полезни за човѣчеството блага. И ний з н а е м ъ, че не могѫтъ. Ний ж е л а е м ъ, щото тѣ да доставѫтъ на човѣчеството полза и щастие, но нашето желание е неизпълнимо.

Да формулираме по-общо това. Тая теория казва, че когато извѣстни обйекти на нашето съзнание въ много случаи сѫ съединени съ цѣнни послѣдствия, то съ врѣме съзнанието за тая цѣнность се свързва съ самия обйектъ. Косвената ассоциация става на прѣка ассоциация.

Но тая психология е нѣщо невъзможно. Подобно дѣйствие ассоциацията нѣма. Напротивъ, цѣлиятъ процессъ, за който ни говори Милль, нѣма нищо общо съ ассоциация. Той би билъ просто психологическо чудо. Сигурно може да се случи, щото единъ обйектъ, съ който е свързано нѣщо цѣнно, да ми се струва цѣненъ безъ да си давамъ

съзнателна смѣтка за тая сѫщинска причина на моето цѣнностно чувство. Но въ нашия случай именно се изисква да имамъ това цѣнностно чувство, въпрѣки съзнанието си, че основата за него не само отсѫтствува сега, но и не може въобще никога да сѫществува.

Ако искаме да научимъ, въ дѣйствителность какво би станѫло въ тоя случай, то би трѣбвало да измѣнимъ съотвѣтственно Миллевото сравнение, като вземемъ напримѣръ слѣдния примѣръ. Банкнотитѣ обикновенно се прѣвръщатъ въ звонка монета или въ материялни цѣнности. За това тѣ сѫ цѣнни за менъ. Да допуснемъ сега, че между банкнотитѣ, които притежавамъ, има нѣколко, които по едни или други причини сѫ изгубили всѣка цѣна Ще ли се чувствувамъ съ тия банкноти богатъ или по-богатъ нежели безъ тѣхъ? Ще ли ми бѫдѫтъ тъй мили, както другитѣ? Сигурно, съвсѣмъ не. А сѫщо така би трѣбвало да се отнасямъ вѫтрѣшно спрѣмо благородни помисли, ако утилитаристътъ имаме право, т. е. ако помислитѣ сами по себе бѣхѫ тъй лишени отъ всѣка цѣнность, както невалиднитѣ банкноти или както е за утилитариста всичко до тогава, до когато не донася на обществото никаква полза.

Най-сетнѣ още едно. Ако благороднитѣ намѣрения сѫ цѣнни само зарадъ полезнитѣ послѣдствия, тогава е еднакво цѣнно всичко, което има такива послѣдствия. Тогава една плодородна нива, която донася повече и по-високи блага отколкото най-благороднитѣ човѣшки помисли, трѣбва да се счита за цѣнно въ нравственно отношение нѣщо. А това е абсурдъ и да се твърди. Отъ изложеното до тукъ се вижда, че полезностьта и нравственната цѣнность сѫ двѣ съвѣмъ различни нѣща и че нравственната цѣнность нѣма абсоютно, нищо общо съ полезностьта. Плодоносната нива не е нравственно цѣнна, т. е. похвална въ нравственно отношение, защото ако и да принася полза, нѣма нравственни помисли. А нравственнитѣ помисли сѫ, напротивъ, както казахме по́-горѣ, нравственно цѣнни и тогава, когато отъ тѣхъ не проистича никаква полза или благоденствие за нѣкого. Слѣдов. нравственнитѣ помисли сѫ като такива нравственно цѣнни. Общо: помислитѣ сами по себе, независимо отъ тѣхнитѣ послѣдствия сѫ прѣдметъ на нравственно цѣнене,—похвала или порицание.

Сега се пита: какво е собственно „помисълъ?“ Ний употрѣбявахме до тукъ думата въ единъ смисълъ съ „намѣрение“. Но еднозначни ли сж тѣ? Похвална ли е една постжпка, когато намѣрението, цѣлта, съ която се извършва, е добра, похвална?

Това би значило да допускаме, че „цѣлитѣ оправдаватъ срѣдствата“. — принципъ, който се приписва на иезуититъ. Дали — и до колко съ право, оставамъ на страна. Но фактъ е, че хората често се ржководжтъ отъ тоя принципъ, че и въ областьта на общественния животъ често се формулиратъ и прилагатъ правила на дѣйствие, които се основаватъ мълкомъ на тоя принципъ. Жертвуване на най-свети убѣждения, прѣмълчаване на истината, подло покорство подъ несподѣляни мнѣния, рабски чувства отъ всѣки видъ, та дори и прѣвъзнасяне на такива — всичко това се иска, защото една цѣль, която се счита за цѣнна, не би могла безъ туй да се постигне. Даже ако една подобна цѣль бжде сама по себе най-цѣнна въ нравственно отношение,—все пакъ никога нѣма да заслужва похвала едно поведение, чрѣзъ което се унищожава най-висшето нравственно добро въ човѣка — нравствената личность. — Прочее, цѣлитѣ не оправдаватъ срѣдствата и цѣностьта на цѣлта не опрѣдѣля нравствената цѣнность на постжпката.

ХЕРМАНЪ СУДЕРМАНЪ

Лекция отъ **Б. Лицманъ**

На Судермана се е паднѫла „особенна честь“ да се пече между два огъня. За плахитѣ натури той е дързъкъ бунтовникъ, за когото нѣма нищо свято и който съ своята фриволность и безнравственность влива отрова и развала въ непокваренитѣ чувства на нѣмския народъ. Но до като за едни Судерманъ се явява като такъва окаянность, до като още не отдавна грижливитѣ стареи на градъ Крефелдъ, посрѣдствомъ полицейско запрещение, се мислѣхѫ въ правото си да възстанѫтъ противъ „омърсяването“ на театра съ прѣдставянето на една отъ Судермановитѣ драми, — младитѣ не щѫтъ и да знаѫтъ за него. Въ тѣхнитѣ очи той е полуреакционеръ; кога говорѫтъ за него, тѣ говорѫтъ съ тонъ подобенъ на тона на Евгений Рихтеръ, когато говори за националъ-либералитѣ, и го цѣнѫтъ не по-високо отъ Паулъ Линдау—като го считатъ за второ поправено издание отъ него.

Но като наблегнемъ по-вече на думата „поправено“, и ний сѫщо, макаръ и да не считаме Судермана за безнравственникъ, нито за литературенъ реакционеръ, би могли да се съгласимъ, че той е единъ компаративъ на Линдау.

Съ това не искаме да кажемъ, че между рутинера отъ седмото десетилѣтие и потресающия драматургъ отъ деветото десетилѣтие на нашия вѣкъ сѫществува едно духовно родство. Тъкмо противното. Но именно въ този смисълъ, че Судерманъ, ако не се лъжемъ, се явява като призванъ да разрѣши по-добрѣ задачата, която въ свое врѣме Линдау посрѣдствомъ всевъзможни прѣнесени отъ чужбина художественни срѣдства се домогваше да достигне: именно всички социални и нравственни задачи на нашето врѣме, които за-

нимаватъ и мжчктъ насъ, нѣмцитѣ, да ги възсъздаде драматически.

Линдау не можеше да разрѣши тази задача, помимо недостатъчнитѣ му художественни срѣдства, защото нему липсваше главното прѣдварително условие: сериозность и нравственна смѣлость, въ името на които, безъ да се бои отъ хули, той би могълъ да залавя проблемитѣ за тѣхния коренъ като не взема прѣдъ видъ приятели и неприятели, а туря пръстъ на отворената рана, и чрѣзъ това напомня дългътъ на своитѣ съврѣменници да съдѣйствуватъ за подобрѣние на нѣщата. Обаче, тъкмо тѣзи свойства на Судермана, колкото по-вече той се развива, сж цѣнни за насъ. И тѣ би трѣбвало вече отдавна да отворжтъ очитѣ на разни бърборковци, че Судерманъ, който въ всѣки случай не пише за млади и стари наивници, а за сериозни хора, че той има право да изисква да не бжде поставянъ на еднаква нога съ разни модни писатели на деня.

Судерманъ е по натура сатирикъ. Не отъ кроткитѣ, които само дразнжтъ и гжделичкатъ, но отъ рода на Ювенала, който намръщенъ шиба съ своя бичъ, тъй че отъ месата бликва кръвь, а разнитѣ месалини, които сж отвикнжли отдавна да се червжтъ, застава да забулжтъ лице, за да се не вижда какъ избилиятъ отъ страхъ потъ размазва тѣхното бѣлило. И нѣщо по-вече. Той е тъй сжщо поетъ, чийто погледъ прониква въ глжбинитѣ на човѣшкото сърдце и който намира думи да изрази човѣшкитѣ неволи и страсти. Разбира се, не въ смисълъ на онзи тривиаленъ идеализъмъ, който развали кредита на понятието „идеализъмъ“ изобщо, който по дѣтински наивенъ начинъ се осмѣли да изглади всѣкакви неизгладими контрасти, но въ смисълъ че той поднесе огледало на измжченитѣ и борящитѣ се свои съврѣменници, и показа какъ мжката на всѣки едного отдѣлно е часть отъ дълга верига мжки, орисани на негова народъ и врѣме.

Тази черта у Судермана се съзира слабо въ Честьта, а най-силно и чисто се вижда въ Бащинъ домъ.

Честьта накара мнозина и незаинтересувани критици да посвижтъ съ глава. Най-напрѣдъ поради стила. Чрѣзъ раздѣление дѣйствието на сцени, които се извършватъ ту въ кжщата на улицата, ту въ кжщата въ задния дворъ, се промжква единъ дисонансъ въ драмата. Този дисонансъ не произлиза отъ това, че въ прѣднята кжща се говори правилно

нѣмски, а въ заднята берлински диалектъ, но отъ това, че мизерностьта на заднята кѫща е възсъздадена съвсѣмъ вѣрно споредъ дѣйствителностьта, когато обитателитѣ на прѣднята кѫща по схващането и възсъздаването имъ напомнятъ досущъ комедиитѣ на първото десетилѣтие отъ настоящия вѣкъ. Най-вече фамозниятъ графъ Трастъ съ своята бездънна кисия, съ която се изравнявать всичкитѣ застрашителни конфликти.

Най-лошото при туй бѣ, че по тоя начинъ и самата централна фигура въ драмата, синътъ на живущитѣ въ заднята кѫща сиромаси, който е добилъ своето въспитание въ прѣднята кѫща, при своитѣ си дома и въ кѫщата на въспитателитѣ си, е съвсѣмъ другъ; вслѣдствие на двойствения си животъ той пада въ дълбокопотресающъ трагически конфликтъ, а чрѣзъ своята интимна връска съ шаблоннитѣ фигури отъ прѣднята кѫща, най-вече съ графъ Траста, придобива доста театралность, която съ развитие на дѣйствието сѐ по-вече и по-вече отслабва и влошава силното и здраво драматическо впечатление, проистичаще изъ истинския конфликтъ.

Сѫщо и крайната развръска на прѣдизвикания конфликтъ, е вслѣдствие на това, досущъ театрална, само на гледъ развръска. Хероятъ се отърва, като прѣкѫсва всѣко сношение съ своята испаднѫла въ бѣди и низости фамилия, и чрѣзъ избѣгването си въ Ява съ—сѫщо тъй до нѣмай кѫдѣ театралната—дъщеря на комерческия съвѣтникъ, съ утешителната надѣжда да стане съ врѣме компанйонъ въ фирмата Трастъ. Той се отдръпва отъ слѣдствията на трагическата ситуация, въ която е поставенъ; и това е толкова посѫдоносно, че както вече казахъ, сценитѣ въ които сѫ възсъздадени мотивитѣ на неумолимо приближающия се трагически исходъ прѣвъсходни и дишѫтъ най-силни правдоподобность.

Въпрѣки всички тѣзи съображения, въпрѣки фалшивостьта на развръската, за насъ не може да има никакво съмнѣние, че творецътъ на Честьта е единъ драматургъ съ извънредно дарование, призванъ да възсъздаде живота и конфликтитѣ на нашето врѣме, на нашето общество.

Тая надѣжда се оправдава не само отъ поразителната техническа сѫчность на неговата драма, но най-вече отъ смѣлостьта, съ която той е избралъ сюжета си; сериозностьта, съ която вбива своя остъръ ножь въ една дълбока язва на нашето, не на нѣкое си нѣкѫдѣшно, а на нашето нѣмско

модерно общество, при което вбиване ний всички потръпнѫхме. Че тоя пѫть Судерманъ не доискара до край започнѫтата операция, не допрѣ до кокала, а покри съ пластиръ разврѣдената рана, която закри, но не исцѣри язвата, — то бѣше недостатъкъ, който врѣменно счетохме за неголѣмъ, съ надѣжда, че при първъ случай вече поетътъ ще покаже, че е дорасълъ до своята велика задача.

Едвамъ година слѣдъ Честьта, прѣзъ есеньта на 1890 г.. се яви втората драма — Sodoms Ende — („Свършъкътъ на Содомъ"). Тя имà странна сѫдба. Всичко бѣше приготвено за прѣдставянето, когато берлинскиятъ градоначалникъ запрѣти пиесата и то, както казватъ, съ устната мотивировка: „Цѣлото това направление трѣбва да се прѣмахне". Но висшата инстанция, министерътъ на вѫтрѣшнитѣ дѣла, се показа обаче на друго мнѣние и разрѣши прѣдставлението ѝ. Но когато напрѣгнѫтото очакваната пиеса най-сетнѣ се прѣдстави, Берлинската публика я посрѣщнѫ съ паролата: „Съ свършека на Содомъ свършва и Судерманъ". Берлинската критика побърза да потвърди това мнѣние, и драмата доста скоро исчезнѫ отъ сцената на Lessing-Theater, а и въ провинцията, съ малко изключение, тя нийдѣ не можа наздраво да пусне коренъ. Полицията и публиката биватъ още по-придирчиви спрѣмо сюжети на драми, които могѫтъ да шокиратъ нравственнитѣ чувства, — освѣнъ, разумѣва се, когато сѫ донесени отъ Франция.

Така, тая втора Судермапова драма, съ която по мнѣнието на критиката, авторътъ билъ останѫлъ много назадъ отъ „Честьта", не биде оцѣнена по достоинство.

Азъ посочихъ вече нѣколко пѫти, какъ несигурни се явяватъ при рѣшителни случаи инъкъ остроумни и богати съ знания критици, когато се касае да се разберѫтъ знаменията на врѣмето, когато трѣбва да почувствуватъ изъ самото произведение, че се поражда нѣщо ново. И при „Sodoms Ende" можеше да се забѣлѣжи сѫщото: дѣлѣкаха се прѣимущественно за външности и подробности. Главното останѫ недокоснѫто.

Азъ не считамъ „Sodoms Ende" за образцово творение, нито даже за добра драма; никому не бихъ я посочилъ за образецъ и бихъ съжалилъ, ако тя намѣрѣше послѣдователи. И противъ отдѣлни подробности бихъ ималъ да кажѫ много, а края на драмата, съ неговитѣ груби театрални ефекти, считамъ дори за съвсѣмъ побърканъ.

Но струва ми се, че всѣки, който чете или гледа тая драма, трѣбваше да почувствува, че тя е нѣщо особенно.

На пръвъ погледъ трѣбваше да забѣлѣжитъ, че това е вулканически изблицъ на една човѣшка душа, страстно до глъбини възмутена душа, която раздвоена въ себе си, се бори съ демонитѣ въ своитѣ собствени гърди, както Яковъ съ ангелитѣ господни. Това е въ сѫщо врѣме страстенъ протестъ противъ лъжата и безнравственността на едно общество, за което нѣма нищо свято, за което всичко е продажно, — честь, съвѣсть, любовь, искуство, всичко, всичко дава за пари, и което, вслѣдствие на това всѣкиго, който не влиза въ неговия кржгъ, защитени гърди съ тройна ризница, осакатява физически и морално и му приготвя сѫдба, подобна на сѫдбата на мѣдния краль въ Гетевата прикаска: нему смучитъ мозъка на коститѣ, додѣто единъ день той се строполва като купъ развалина.

„Sodoms Ende“ е протестующъ стонъ. Всичко друго — характеристиката на лицата, групирането и распоредбата на материала —е подвъргнжто на тая главна цѣль.

Живописецътъ Вилли Яниковъ се прочува съ своята картина „Свършекътъ на Содомъ“.

„Хиляди пжти, казва едно отъ дѣйствующитѣ лица, е билъ обработванъ тоя сюжетъ. Но какъ! Отпрѣдъ на една скала честния Лотъ, забиколенъ отъ други волове и магарета, малко по-назадъ жена му, безропотно вкаменена — а надалечь нѣщо, което изглежда като три запалени клечки кибритъ... И ето ти явява се нашиятъ Вилли... Той прониква срѣдъ погибающия градъ — тамъ улицата въ ужасенъ пламъкъ . . . Мжже, жени — голи и полуциени, излизатъ изъ свърталищата, дѣто сж се прѣдавали на оргии!

Тази е картината, за която се поменува хиляди пжти и която изглежда да е дала името на самата пиеса. Тъй като картината на човѣшкото общество, която е нарисувалъ въ своята драма, е сама прологъ къмъ единъ Свършекъ на Содомъ, едно Mene Tekel за онова общество, въ което и отъ което загинва художественниятъ гений, тѣлото и душата на злочестия живописецъ; едно Mene Tekel за онова общество, което, както констатира единъ берлински критикъ, на първото прѣдставление е седѣло въ паркета и въ ложитѣ и което се е оглеждало и се е опитало да остроумничи надъ своето собственно изображение, съ извѣстната подигравка, която обаче при тоя случай не била безъ слаба примѣсь — отъ срамъ, или

поне отъ смущение. Това общество, което въ ужасяющи типове излиза лека полека на сцената. Най-напрѣдъ писательтъ съ своето самопризнание:

Има една точка, при която развитието на всѣки човѣкъ сецва. Не може да се каже че той загинва, ала отива по дяволитѣ. — На, гледайте менъ! Въ провинцията ме наричатъ знаменитость и не можете отвори вѣстникъ да не намѣрите мойто име. Ту съмъ билъ получилъ орденъ, ту нѣкой конь ме сриталъ и други такива нещастия. И сѣ пакъ азъ съмъ я тъй забатачилъ! Моето вдъхновение отдавна се вкиснѫ. — Нищо вече не ражда главата ми. И азъ се заловихъ за критика, отъ виене минѫхъ на хапане. Ехъ, щастливи дни бѣхѫ тѣ, когато почетното мѣсто въ всѣка нѣмска библиотека, до готварската книга на Хенриета Давиди и семейство Буххолцъ, бѣше и мое мѣсто! Какъ кипѣше тогава въ мене! . . . А сега: — немощь, ссухреность, бесплодие, духовна смърть.

Това не е портретъ, но пакъ всѣка черта е подслушана отъ живота. Сѫщото чувство имаме и когато четемъ тиратитѣ на борсовия спекулантъ Бароиновски, мѫжътъ на една хубавица жена.

Какъвъ е той? пита единъ чужденецъ. „Той върти гешефти“. Какви гешефти? „Както виждате, добри“. Искамъ да кажѫ, отъ какъвъ родъ? „Азъ никога не питамъ хората за тѣхнитѣ тайни . . . пъкъ и той никога не се свърта тука. Само понѣкога, кога е нужда да се репрезентира, madam Adah го поднася заедно съ други куриозитети на гоститѣ си. Че отъ него лъхти парфюмъ като отъ парижка кокотка, а то още по вече би влошило атмосферата на нейния салонъ.“ А тая жена? „Тая жена — те-те, това е една жена-те-те-те, само нерви и само суетность . . . На гледъ страстна, а въ сѫщность студена, студена като куча муцунка . . . Пошяло ѝ се да бѫде гений вдъхновитель на велики хора . . . Но тѣ дойдѫтъ ли веднѫжь, вече не повтарятъ. — И като не може да стане гений на великитѣ, става поне демонъ на малкитѣ . . . И една братовчедка има — сладко, мъничко дяволче, — и нейната фантазия е вече захапана“.

Къмъ тая се прибавятъ и други грациозни женски фигури съ оная ледена похотливость, която може би никога не грѣши дѣломъ, но плава въ наслада отъ всѣка двусмисленность, — придружена отъ съотвѣтственнитѣ мѫжки фигури, които сѫ пълни съ истъркани духовитости и хубаво залѣгатъ колкото могѫтъ да утоляватъ тѣхната алчность за пикантности.

„Ами вий какво ще кажете за това свърталище на вѣщицитѣ?“ пита литераторътъ провинциялиста. И когато той право забѣлѣзва:

„Менъ се струва, че вий бъркате кашата . . .

— тъй като тоя литераторъ дава тона въ тая фриволность,

и то при пълно съзнание, че това е унизително — той отговаря:

— „Ний се държимъ тука като ратаи. Това е сега fine fleur'a на салонно образование.

Това е то обществото, въ което гине Вилли Яниковъ, автора на Свършека на Содомъ. То се нахвърля на него подиръ първата му сполука, завладява го, не го оставя да дойде на себе си, да се съсрѣдоточи върху художествената работа, и въ нравственно и физическо отношение му изсмуква „мозъка изъ коститѣ".

Какво опропастява човѣка?

— се казва въ самото начало на драмата. А отговора гласи:

Пст! . . . слушай: жената опропастява човѣка.

Той не може вече нищо да твори, защото въ нищо не вѣрва. „Дай ми единъ фетишъ, въ който да могж да вѣрвамъ, и азъ пакъ ще работнж", извиква той на своя университетски другарь, провинциалния професоръ по живопись, който е жененъ за своя моделъ и който въ своя крѫгъ, съ съзнание на своитѣ ограничени способности, намѣрилъ своето щастие „Че вѣрвай въ себе си!" — му отвръща той.

„Ха, ха, въ себе си!" — Ти си боленъ мой драгий. — „Азъ! Да прощавашъ. Я ме погледни въ очитѣ, липсва ли имъ огънь? . . „И женорята казватъ, че знамъ да обичамъ! . . . Всички сж въ моя власть. . . . Какъвъ геніаленъ истинктъ за грѣхъ се крие въ жената. Погледнешъ я. Тя тебе. Една дума не е проговорена. Една усмивка не е размѣнена. . . Но ти вече чувствувашъ (като сбира и разчеква пръститѣ на лѣвата рѫка), че е твоя! . . . Това се вика безуменъ свѣтъ! . . . Само да се насищаше човѣкъ, само да се насищаше! Да полудѣешъ! Колкото по-вече имашъ, толкова по-вече ти се иска да имашъ. Въ наслада та купнѣжъ за пожелания, казва Фаустъ. Моето е чисто фаустовско, нали?"

Приятелтъ спокойно отвръща:

Я чуй — фаустовско дипъ не съмъ видѣлъ въ тебе — но си се вхайманилъ! — „Нима"? — Да, и азъ съмъ увѣренъ, увѣренъ съмъ, че оная жена отвждъ (Adah) е крива за туй. — „Да не сж ти казвали, че съмъ ѝ любовникъ?" — Нищо подобно. — „Защото, пущатъ клюки — азъ ги сѣщамъ, но не могж на здраво да ги заловжк. . . . Но ти се лъжешъ, мой милий. Тази жена именно е моя добъръ геній. Да не бѣше т я! Само при нея се спасявамъ. И когато ме обземе страхътъ"... — Какъвъ страхъ? — „И самъ не знаж. Питахъ и докторитѣ. . . Чувство на страхъ — по-вече не могж да кажж. . . Впрочемъ и тя страда отъ сѫщото. . . Само не толкова. И още мнозина други. Събуждашъ се, а страхътъ вече при тебъ. Отъ що е тоя страхъ, не знаешъ. Искашъ да работишъ. . . Страхътъ те

гони на улицата. Отивашъ при една, при друга, страхътъ подирѣ ти. . . Танцувашъ, играешъ на карти, пиешъ, любишъ — и тогава едвамъ се забравяшъ. На сутриньта, като нѣкой призракъ, той се явява пакъ".

Въ дълбока душевна мѫка изохква той:

„Исках бихъ да знамъ, какво чувствува единъ честенъ, порядъченъ човѣкъ".

Това казва той, храненикътъ на любовницата си — съблазнительтъ, който е забравилъ самъ себе си въ прѣгрѫдкитѣ на суетната и страстна жена; и продължава:

„Азъ искамъ пакъ да могѫ да работѭ, да заслужѫ да ме грѣй божието слънце. Азъ завиждамъ на простия работникъ за неговия жалъкъ трудъ, и за това, че когато се връща вечерь, съ омацаната си прѣстилка, носящъ скудна вечеря, той може да си отдѫхне съ спокойна съвѣсть при жената и дѣцата си".

Но това възмущение противъ веригитѣ е напусто, напусто както борбата на онѣзъ, които сѫ навикнѫли да пушѫтъ хашишъ, противъ това сладостно раздразване, което имъ съсипва нервитѣ, и отъ което тѣ при сѐ това не могѫтъ да се отрекѫтъ. Той се упива сѐ по-вече и по-вече съ този убийственъ наркотизъмъ и си самовнушава слѣдъ това, че въ туй упоение животътъ е едно по-висше сѫществуване.

Напразно фантомътъ на тази мнима гениалность, съ когото той се домогва да се оправдае самъ прѣдъ себе си, бива безъ всѣкакви забикалки обнаженъ отъ неговия старъ приятель въ всичката му пустота и лъжовность. „Добъръ филистъръ си ти," отвръща той многозначително.

— Тъй, а? „Да, мой старий приятелю, такъвъ си ти. Чувалъ ли си ти, на луди-млади години, и въ твоя черепъ кипежъ? Чувствувалъ ли си въ себе си упоритость противъ онова, което тѫпата маса смѣта за право и нравственно и достойно за почить. Осмѣлявалъ ли си се нѣкога въ пустинята на порока да диришъ нова область на познание?" — Много хубаво казано! Я ми кажи на колко години си ти? — „Двайсеть и седемь; защо?" — Хмъ, ти говоришъ като да си на седемдесеть. — Ти — всичко това, съ което ти сега сѐ хвалишъ, азъ отдавна съмъ го прѣкаралъ, и то не ми попрѣчи никакъ да станѫ почтенъ баща. Особенно съ спасителната сила на порока не ми се въвирай въ очи . . . Азъ ще ти кажѫ, че порокътъ има най-малко въспитателна цѣна. Или ще рѣчешъ, че се изисква голѣмо душевно величие за да съблазнишъ чужда жена? Защото — нека си го кажемъ както си е — всичката работа сѐ на тамъ клони. — „Тъй ли? А свещеното опиянение, опиянението на гениалността, която въ нищо не знае мѣра — и която ни тласка къмъ велики дѣла — и него ли ти за нищо не смѣташъ?" — Това опиянение е познато всѣкиму — то се зове младость. — А тъй наречената гениалность, тя може да си върви отъ гдѣто е дошла, азъ могѫ и безъ нея. Едвамъ такова едно голобрадо пиле откри, че подекса е велчестъ, а яворовиятъ листъ се пише по инакъ отъ липовия,

ето ти че всички чичовци и лелини овикватъ орталъка: гений! гений! Хмъ, а пъкъ, то се знай, за гения нѣма писани закони. За него нѣма ни добро ни зло, както сега е на мода да се казва — той стои надъ тѣхъ . . . Той може да прави съ хората каквото си ще . . . А при първия успѣхъ, като врани, подушили мърша, ето ти и женитѣ — и всички които забулятъ своитѣ похоти съ мантелчето на прѣкраснодушието: гледайте какъ величествено изстжпва, — безъ друго това е гений, защото иначе не би билъ тъй безочливъ. Дяволъ да би взелъ всичкитѣ тѣзи духовити жени! — „Акоти съ това загатвашъ за г-жа Ада, ти помнишъ какво тя вчера казваше . . . — За гениалничането ли, отъ което те отучила? Съ това тя и себе си и тебе лъже! Тази пасмина, критическата, е още по-лоша отъ колкото онази, която само се въсхищава. Тя ви истощява, вдребнява ви, за да може сама на вашъ гръбъ да се покаже велика като нѣщо особенно. — „Чрѣзъ твоитѣ уста говори дѣлничната посрѣдственность! То се знай, ти си великденско чедо, ти можешъ да се смѣешъ! Прѣзъ цѣлъ животъ моята съвѣсть ми е тежала и ме е притискала до пода. Азъ съмъ плебей, защото като човѣкъ не съмъ изгубилъ срамъ — а ти си аристократъ, твоето потекло е отъ старитѣ гърци, въ чийто черепъ хубавото и доброто е слѣно наедно. Noblesse oblige, драгий мой! Таквизъ като тебе сж или царе или нехранимайковци . . . И тъй като ти разумявашъ езика на птицитѣ, то дай си малко зоръ да ги разберешъ що казватъ . . . — „Та какво да правьж?“ — Ти питашъ още? . . . Чистота ти трѣбва тебъ . . . Друго нищо. Чистота въ тебе и около тебе. Ти си изучилъ вече женитѣ. Опитай сега да изучишъ жената. Чистата жена, — чиста като свѣтлината. — „Ами ти?“ — Мойта работа е друга. Ще ти кажж при това, азъ съмъ позналъ каква нравственна сила извира даже и отъ едно грѣховно сърдце, и щомъ то чувствува, че ний се приближаваме искренно къмъ него. Но това нѣщо не е за тебе. Опитай веднжжъ, като честенъ човѣкъ и работникъ да отдъхнешъ на двѣ цѣломждрени ржцѣ, и ти ще видишъ какъвъ потокъ отъ чистота, покой и сила ще те облѣе.

Но тѣзи тонове докосватъ само периферията на душата на единъ обрѣченъ безвъзвартно на погибель.

Дълбоко трагично е че именно тѣзи думи, исказани съ най-чисто и най-простодушно намѣрение, наново распалятъ похотитѣ на нещастника къмъ едно чисто, невинно сжщество, което, повѣрено на неговата грижа, подъ негова бащински покривъ въ невинность отрасло, до сега е било за него (въпрѣки всичката негова развратеность) една недосѣгаема святиня. Тя пада жертва на необузданата похоть на пияния, и съ това прѣстжпление — вината за което пада по-малко върху него, нежели върху онова изгнило общество, чиято плячка той става съ своята млада слава — той загинва външно и вжтрѣшно.

Значението на драмата не трѣбва да се търси въ художественно свладяване на сюжета въ всичкитѣ му подробности

(защото самитѣ конфликти, жертва на които става героя, сѫ били, струва ми се, твърдѣ блиски на самия поетъ), а въ туй, че ни се раскриватъ основнитѣ язви на новото нѣмско културно развитие, отъ които сѫ болни именно онѣзъ социални кржгове, въ които най-силно се концентрира мощьта на ума и на капитала, — оная пустинна безидеалность, тоя демонъ на най грубия егоизъмъ, който не признава никакво друго божество, вънъ отъ своето Азъ и отъ удовлетворението на своитѣ похоти. Въ това, че туй гризущо зло, распростирането на което съ ужасъ констатираме, е въскръсено прѣдъ очитѣ ни въ нѣколко типични екземпляра. По всѣка вѣроятность тукъ е дадено изразъ на нѣща прѣживѣни отъ самия поетъ; явно е че това е единъ видъ исповѣдь, въ която поетътъ се е опиталъ да даде на себе си и на съврѣменницитѣ си смѣтка за тежкитѣ току-що прѣтърпени кризи, а заедно съ това — вѣрвамъ че не се мамѫ — изразъ и на ужасното, отвратително впечатление, което тъкмо тогава прѣдизвика опропастяването на единъ виденъ художникъ отъ една жена.

Съ една дума, съ своя Свършекъ на Содома Судерманъ излѣ въ лицето на своитѣ съврѣменици своята прѣпълнена съ гнѣвъ, болка и прѣзрѣние душа. Но, уви, онѣзи до които това най-вече се относяше, примижахѫ, — че горчивото лѣкарство не имъ бѣ по вкуса. А то бѣше лѣкарство, то бѣше едно творение, което, убѣденъ съмъ, единъ день въ историята на нашитѣ днешни нрави ще получи по-голѣмо значение отъ онова ,което има като продуктъ на днешната литература, като творение на поета Судерманъ.

Като поетъ, като драматургъ, който властвува на поезията, 'се показа Судерманъ едвамъ въ най-новото си творение, съ което тия дни сте се запознали въ театра, — Бащинъ домъ (Die Heimat).

За тая драма могѫ да бѫдѫ най-кратъкъ, колкото и да ми лежи на сърдце да кажѫ повече, — да отдамъ на поета безгранична похвала.

Съ тая драма Судерманъ прави една грамадна крачка напрѣдъ. Въ по-прѣжнитѣ си драматически нѣща, особенно въ Честьта, се забѣлѣзваше извѣстно отсѫтствие на стилъ.

Първитѣ двѣ драми можахме донѣкѫдѣ да раздѣлимъ на кѫсове и да кажемъ: Това е Сарду, това е Ибсенъ, това е нѣмската натуралистична школа. Въ Бащинъ Домъ ни говори вече единъ човѣкъ, на свой собственъ езикъ: — онзи чието име стои на корицитѣ.

На туй азъ въ интереса на бѫдѫщето на нашата драма давамъ особено значение; тука за пръвъ пѫть техническото испълнение е равно на глѫбината на чувството.

Споредъ своя темпераментъ, въспитание и религиозни убѣждения, всѣки може да гледа различно на полóжения отъ Судермана проблемъ въ тая драма. Може даже да отиде до тамъ, щото да се подпише подъ ужасната дума, която умиращиятъ баща хвърга къмъ дъщеря си. Но онова, върху което между беспристрастни цѣнители не може да има двѣ мнѣния, е това, че тукъ е дадено мощенъ художественъ изразъ на единъ въпросъ, който (прѣко или непрѣко) прониква дълбоко въ живота на всѣкиго отъ насъ, членове на едно стенящо отъ тежки морални болки общество.

На чия страна сѫ сърдечнитѣ симпатии на поета, не е трудно да се отгатне. Воплитѣ на Магда, подъ игото на благонамѣрена, но сурова и брутална бащийска власть, вѫтрѣшно раскѫсвана, излизатъ изъ собственното сърдце на поета. Сѫщиятъ поетъ, който въ Свършека на Содомъ тъй недвусмисленно жигосва безочливостьта и фриволностьта на извѣстни кръгове отъ обществото, иска тука въ Бащинъ домъ за ония, които тѣхната сѫдба е исхвърлила изъ утѫпканитѣ пѫтечки на традиционната мораль, правото да любѫтъ както тѣ могѫтъ и да бѫдѫтъ щастливи, както тѣ си знаѫтъ. И той тъй смѣло исказва това си лично убѣждение, и тъй гениално го въплъщава въ образа на Магда, тъй дълбоко е почувствувалъ и прѣдалъ чуждитѣ чувства, болки и мѫки на съвѣстьта! Разбира се, поетътъ не е далъ на драмата си една чиста, школна развръска. Но той е освободилъ дълбоката проблема отъ всѣкакви случайности и дребнавости и е смогнѫлъ да я облѣче въ такава благородна художественна форма, че неговитѣ слова сѫ — да се изразимъ съ думитѣ на другъ единъ поетъ — като гълѫбъ, който трепти надъ морето на страститѣ. Чрѣзъ това неговото творение дѣйствува както трѣбва да дѣйствува едно велико художествено произведение.

Бѣлѣжки на прѣводача. Отъ всички по-малки статии, които имахме подъ ржка върху Судермана като драматургъ, ние прѣдпочетохме да поднесемъ на нашитѣ читатели лекцията на проф. Бертолда Литмана (изъ неговата книга: Das deutsche Drama der Gegenwart. Лекции, четени въ Бонъ прѣзъ 1892/3 г.) въ която, макарь и да не се говори за всичкитѣ драми на поета, най-ясно се истъкватъ лежащитѣ въ основата имъ социални тенденции, които правѫтъ драмитѣ на Судермана тъй популярни въ нѣмско

Изъ Хермана Судермана.

Прѣвелъ **Ив. Ст. Андрейчинъ.**

I

La donna e mobile.

Разказъ

Защо се възмущавате толкова силно, моя мила? Да не е за постжпката на тая малка, лекомислена мома, чието име е въ устата на всички отъ вчера насамъ? Не ще и дума, че да побѣгнешъ съ другиго отъ своя годеникъ тъкмо срѣщу свадбата — когато е всичко готово — е малко нѣщо жестоко. Но философитѣ не трѣбва никога да се горѣщжтъ. Пъкъ и най-послѣ, мигаръ тази мила дѣвойка постжпи злѣ въ тази работа? Наистина, нейниятъ годеникъ е сега като конь, който чака зелена трѣва, но той самъ е виновенъ: защо го въсхваляваxж всички? Защо го нарекохж прѣкрасенъ? Коя жена отъ добра порода — азъ се ползувамъ отъ вашето обично изражение — може дълго врѣме да търпи около себе си единъ мжжъ съ безукоризнено — правилни черти на лицето? Пъкъ и кажете ми, молиж ви се, дали ще има нѣкой способенъ за това? Нито най малка гръмузлинка на носа, нито една линия на лицето, която да не отговаря на най-строгитѣ искания на закона за хубостьта! Той бѣше много хубавъ — ето кждѣ е нещастието му.

Освѣнъ това, помислете още за неговитѣ добродѣтели, които просто ти затварятъ устата — толкова сж многобройни. Тоя Адонисъ никакъ не бѣше разглезенъ отъ женитѣ! Въ характера му нѣмаше и диря отъ грубость! У него никога не изникваше желание да поизмжчи своята годеница! Той бѣше способенъ да люби съ чиста, възвишена, самоотвержена любовь. Въ неговото минжло нѣма нито едно петно, нито едно безобразно приключение! Безбройнитѣ почитателки на тъй наречения о т ч а я н и мжже — вий нѣма да отречете това — съглеждатъ въ всичкитѣ тѣзи прѣимущества само недостатъци.

А, сега да речемъ за графа — такъвъ mauvais sujet, съблазнитель — тогава работата е съвсѣмъ друга — той е типъ на герой отъ досущь други родъ! Кой може да устои срѣщу побѣдоносната

усмивка на такъвъ човѣкъ? Цѣлиятъ му жизненъ пѫть е усѣянъ отъ раскѫсани бракове и незаплатени дългове — тѣй нареченитѣ дългове на честьта — които наближаватъ половина милионъ.

Ала, прѣди всичко, нека се спремъ върху изреченията la donna è mobile*. Азъ знаѫ, че вий ще започните да оспорявате неговата справедливость, защото го считате за опашата глупость, измислена отъ господаритѣ на свѣта, за да скриѫтъ своята собственна вѣтърничавость.

Както мѫжетѣ, тъй и женитѣ — не ще и дума — нѣма защо да си натякватъ единъ други му. Обаче, по между имъ въ този случай сѐ има разлика. Мѫжетѣ досущъ съзнателно слѣдватъ своитѣ наклонности; тѣ се мѫчѫтъ по какъвто и да е начинъ да се оправдаѫтъ, и ако въ душата имъ често да одържа побѣда грубиятъ егоизъмъ надъ добритѣ подбуждения въ човѣшката природа, то това става непрѣменно слѣдъ честна и тежка борба между всичкитѣ „за“ и „противъ“. А пъкъ у женитѣ е наопаки. Нѣма да ви напомнямъ отдавна утвърденото мнѣние, че на жената липсва логика; вий сама — най-остроумната отъ моитѣ приятелки—по най-блѣскавъ начинъ доказахте, колко е лесно да се опровергае това мнѣние. Ала непослѣдователностьта на женитѣ сѐ пакъ не подлежи на съмнѣние. Тѧзи непослѣдователность показва, че въ женската душа прѣобладаватъ нѣкакви незнайни сили, и ни подсѣща за онова блиско и таинствено родство между жената и природата, — а само съ това ний можемъ да си обяснимъ, защо прѣдставителкитѣ отъ прѣкрасната полозина на човѣшкия родъ сѫ наклонни бързо, наивно, необяснимо да мѣняватъ своитѣ чувства и симпатии. И всичко това е тъй, макаръ жената да е прѣдназначена по своята природа да бѫде олицетворение на вѣрностьта.

Вий ме питате, защо се усмихвамъ тъй мечтателно? Припомнихъ си днешната срѣща съ една моя позната; тя ми хвърли единъ погледъ, испълненъ съ дълбока благодарность, за дѣто не я поздравихъ. Разбира се, това ви се вижда чудно. Да азъ бездруго трѣбва да ви раскажѫ тази история—тя съдържа интересна психологическа страна. И тъй започвамъ:

Слѣдъ нѣколко недѣли, които прѣкарахъ послѣднето лѣто по брѣговетѣ на Рейнъ, азъ се връщахъ дома си, въ Берлинъ. Въ Франкфуртъ азъ сполучихъ да расположѫ къмъ себе си кондуктора, и поради това той ми посочи едно купе, въ което освѣнъ мене нѣмаше никого другиго. Но, за жалость, това трая малко врѣме. На станцията Елмъ-Елмъ — между скоби казано, дивно и живописно кѫтче — кондукторътъ, като сви печално раменѣ, отвори вратата. Въ купето влѣзе стройна млада жена, облечена съ голѣмъ вкусъ. Лицето ѝ бѣше закрито съ гѫсто було. Тя за мигъ допрѣ до очитѣ си смачкана въ ржката ѝ кърпа, а послѣ се обърнѫ къмъ платформата. Оттамъ, изъ единъ голѣмъ купъ нѣща, които бѣхѫ ржчниятъ ѝ багажъ, ѝ прѣдадохѫ тѣзи нѣща: два чадъра, за дъждъ и за слънце, шита възглавница, завивка отъ плюшъ и много други дреболии.

---

* Жената е измѣнчива (прѣв.).

Послѣ влѣзе единъ господинъ съ черна брада. На гледъ той имаше трийсеть години и нѣщо. Като ми се поклони учтиво, той седнѫ редомъ съ влѣзлата госпожа. Нѣколко минути тѣ мълчахѫ. Като бѣше уловилъ ржката ѝ, той тѫжовно гледаше навънъ. Тя седѣше въ сѫщото положение. Само сегисъ-тогисъ тѣлото ѝ потреперваше, като отъ плачъ безъ сълзи.

Жената прѣкѫснѫ мълчанието първа.

— Колко врѣме ще прѣкараме ний заедно? попита тя съ нѣженъ, тихъ гласъ, чийто звукъ приятно милваше слуха.

— Още трийсеть и петь минути, каза той, като погледнѫ часовника си.

— О, Боже мой! пришепнѫ тя съ болестна тѫга.

Слѣдъ малко мълчание, той се обърнѫ къмъ нея и каза:

— Надвечерь, щомъ се смръкне, ти ще бѫдешъ въ Берлинъ.

— А ти кога ще стигнешъ въ Цюрихъ?

— Утрѣ рано. И тогава изново ще ни дѣли сто мили пѫть.

Тя по-силно започнѫ да стиска ржката му и попита;

— Но ти ще ми пишешъ, нали?

Той махнѫ съ глава, вмѣсто да продума.

Тя продължи да запитва:

— Прѣзъ день, както ми пишеше до сега?

— Разбира се, скѫпа ми женице. Мигаръ може да бѫде другояче? И ти както до сега ще трѣбва да отговаряшъ на писмата ми. Молѫ ти се да ми пишешъ много за дѣцата, зеръ ти знаешъ, колко съмъ привързанъ къмъ тѣхъ.

— Скѫпичкий ми . . . — съ тѣзи думи тя се притиснѫ до него, затрепера цѣла и полека, довѣрчиво наведе глава на рамото му.

И тѣ изново млъкнѫхѫ, като мислѣхѫ само единъ за другъ. Тѣ не обръщахѫ на мене никакво внимание, макаръ да бѣхъ свидѣдель на всичко. Пъкъ и не можеше да бѫде инъкъ. Когато съпрузи се раздѣлѭтъ, за тѣхъ не сѫществува третйо лице. Пъкъ освѣнъ това, азъ изглеждахъ дотолкова погълнѫтъ отъ четене на една книга — ново, и споредъ думитѣ на единъ книгопродавецъ отъ Франкфуртската станция, най-добро произведение на Гюи-де-Мопасана — щото тѣ досущъ нѣмахѫ причини да се боѭтъ отъ моето любопитство.

Но ето че тя си махнѫ булото. Показа се пълно но блѣдно лице съ интересенъ печатъ отъ умора. Очитѣ, които изглеждахѫ твърдѣ хубави, сега бѣхѫ расплакани, а клепачитѣ подпухнѫли. Горката жена! Послѣ тѣ изново започнѫхѫ разговоръ. То бѣше интимна, искренна бесѣда, отъ която, за жалость, азъ можахъ да разберѫ само откѫснѫти думи, но всѣка отъ тѣхъ исказваше бездънна любовь, излѣзла отъ прѣпълнено съ щастие сърдце.

Най-послѣ машината писнѫ. Прѣзъ прозорцитѣ на купето се показахѫ чуднитѣ форми на камбанарията въ стария градъ Фулда.

Изведнѫжъ тя високо зарида, и като стиснѫ яко шията му съ ржцѣтѣ си, започна да издава звуци на безумна скрѫбь. Тя останѫ въ такова положение чакъ додѣто тръгнѫ влакътъ. Той я

успокояваше и утѣшаваше, но дори и този силенъ мѫжъ се просълзи. Съ нѣжно усилие се опита той да се отърве отъ нейнитѣ пригрѫдки. Настѫпи послѣднята минута. Кондукторитѣ започнѫхѫ вече да затварятъ вратитѣ.

— Прощавай, каза той съ треперливъ гласъ и искочи на платформата. Веднага затворихѫ вратата съ ключъ и почти въ сѫщата минута влакътъ тръгнѫ.

Тя не гледаше вече подиръ му. Изглеждаше, че силитѣ ѝ измѣнихѫ. Свита въ една жгълъ на вагона, тя тихо плачеше. Азъ мислѣхъ, че е неделикатно по какъвто и да е начинъ, да се намѣсѫ въ нейната скрѫбь, и затова, дѣйствително се задълбочихъ въ четене Мопасана, макаръ отначало да ми се въртѣхѫ буквитѣ прѣдъ очитѣ.

Слѣдъ единъ часъ влакътъ спрѣ на станцията Бебра, и тамъ азъ изведнѫжъ чухъ чудния гласъ на моята съсѣдка, която се обърнѫ къмъ мене: „Ахъ, господине, извинете за беспокойството, което ви причинявамъ, но мене ми е малко злѣ, и затова ви бихъ помолила да ми донесете една чаша вода". Така се завърза нашето запознаване. Слѣдъ единъ часъ азъ наистина сполучихъ да я отвлекѫ отъ тѫжовнитѣ ѝ мисли. Тя се услушваше съ внимание къмъ моитѣ бѣбрения, и понѣкога дори минаваше усмивка по лицето ѝ. Чакайте, това още не е всичкото, има още! Тя сама взе усастие въ разговора. Расказа ми, че му е назначила свиждане въ Хамбургъ. Той я испратилъ до Фулда, за да се върне оттамъ право въ Цюрихъ. Разни работи не му позволили, за съжаление, да отсѫтствува дълго врѣме отъ Цюрихъ, а пъкъ тя трѣбвало да живѣе въ Берлинъ

— И вий ли живѣете въ Берлинъ? попита ме тя, и лицето ѝ ненадѣйно прие огриженъ изгледъ. Моятъ утвърдителенъ отговоръ видимо я уплаши.

Тя изведнѫжъ станѫ по-мълчалива, като се ограничаваше само съ еднородни фрази, и подиръ нѣколко минути ми каза, че се усѣща много измѫчена, и затова ще се опита да си подрѣмне малко нѣщо. И наистина цѣли петь часа, съ малки прѣкѫсвания, тя сѐ спа, съ завряна въ възглавницата глава и съ опрѣни крака — обути въ изящни чепички — върху насрѣщното кресло. Равномѣрно се издигахѫ и слагахѫ раскошнитѣ ѝ гѫрди, и отъ врѣме на врѣме нервно трептение минаваше по лицето ѝ.

Въ Хале при насъ влѣзохѫ двама нови пѫтници. Това почти не я обеспокои — тя продължаваше да спи. Само кѫдѣ края на нашия пѫть тя се събуди най-послѣ.

— А, ний вече пристигаме, извика тя, като гледаше прѣзъ прозореца. Сънътъ изглеждаше да е подѣйствувалъ благотворно на нея. Лека червенина покри бузитѣ ѝ, и тиха усмивка заигра по трапчинкитѣ, расположени отъ двѣтѣ страни на устата ѝ. Съ голѣмо ожибление и сръчность започнѫ тя да си събира нѣщата. Колкото по̀ се приближавахме до града, толкова повече лицето ѝ приемаше изгледъ на очаквание и сѐ повече се озаряваше отъ усмивка. Тя, както изглеждаше, не можеше да дочака пристига-

нието на станцията. Всѣка минута тя поглеждаше изъ прозореца, ставаше и изново сѣдаше. Най-послѣ пристигнѫхме. „Слава Богу“, промълви тя съ доволенъ изгледъ и леко се попротегнѫ; до такова движение обикновенно прибѣгватъ, когато и таенъ страхъ и радостно очакване едноврѣменно изпълватъ сърдцето.

— Не могѫ ли да ви помогнѫ съ нѣщо? Може да ви е потрѣбенъ файтонжия? попитахъ азъ.

— Благодарѫ ви отъ сърдце, отговори тя бързо съ усмивка, която показваше забърквание — но менъ ме очаква моя мѫжъ.

За мигъ сѣкашъ бузитѣ ѝ се залѣхѫ съ червенина, цѣлото ѝ лице пламнѫ отъ срамъ, и като спрѣ върху ми втренченъ погледъ, тя стоеше като вкопана. Послѣ два пѫти махнѫ съ ржка изъ въздуха, сѣкашъ искаше съ сила да върне истърваната дума.

— О, Боже мой! продума тя, като се удари съ длань по челото, и въ сѫщата минута високо и спазматически зарида.

— За Бога, госпожо, успокойте се, пришепнѫхъ азъ, но госпожата ме не слушаше вече. Вратата на вагона се растворихѫ, и се зачухѫ многобройни гласове:

— Розо, Розо! Ний сме тука!

Прѣдъ купето стояхѫ нѣколко стари и млади жени и единъ господинъ, който държеше за ржцѣ двѣ дѣца. И като продължаваше да хленчи, тя се хвърли въ неговитѣ обятия.

Слѣдъ това, подиръ нѣколко мѣсеца въ едно общество. . . .

Ала ето че носѫтъ лампата.

II.

Фрицхенъ.

Драма въ едно дѣйствие.

Лица:

Господинъ Фонъ Дросе, майоръ въ отставка, землевладѣлецъ.

Елена, негова жена.

Фрицъ, тѣхенъ синъ, поручикъ.

Агнеса, братова дъщеря на госпожа фонъ-Дросе.

Фонъ Халерпфортъ, поручикъ.

Стефанъ, управитель на майоровитѣ земи.

Дѣйствието се извършва въ имуществото на Дросе въ дневно врѣме.

Сцената прѣставлява стая, въ която се влиза откъмъ градина. Въ дълбочината има широки стъклени врати, прѣзъ които се вижда една тераса и по-нататъкъ паркъ. Прозорци отлѣво и отдѣсно. Надѣсно се вижда маса, столове, налѣво писменна маса съ всичко потрѣбно . . . Стаята е наредена по старумо. . . По стѣнитѣ покачени картини изъ военния животъ, портрети въ обли рамки, снимки на коне отъ хубава порода и т. н . . Надъ терасата широкъ покривъ, който предпазва отъ лѣтната пладнешка топлина.

Сцена I.

Вилхелмъ (шейсетъ годишенъ старецъ, въ полуливрея, заетъ съ приготовление на послѣобѣдно кафе) Агнеса (доста стройна, нервна, двайсетъ годишна мома, пълна съ скрита енергия, съ слѣди отъ потайно душевно стра-

дание; русокоса, съ гладко зачесани коси при слѣпитѣ очи; облечена въ свѣтли тантелени дрѣхи. Тя влиза откъмъ терасата, съ лѣтна шапка въ ржцѣ).

Агнеса. Дохожда ли раздавачътъ, Вилхелме?

Вилхелмъ (съ въздишка). Той вече дохожда . . .

Агнеса. Кждѣ е онова, що донесе?

Вилхелмъ. Ето го тамъ на масата, госпожице.

Агнеса (бързо отива при масата, като разбърниква скоро — скоро писмата и вѣстницитѣ). Пакъ нищо!

Вилхелмъ. Да, да—ето вече седми день! . . Ахъ, всичко туй е много тежко и тжжовно . ...

Агнеса. Какво правжтъ нашитѣ — спжтъ ли още отъ обѣдъ?

Вилхелмъ. Азъ вече дочухъ гласа на майора. Тѣ, навѣрно, ще излѣзжтъ скоро. А, ето ги. . .

Сцена II.

Сжщитѣ. Майоръ фонъ Дросе (около петдесеть годишенъ. Високъ, широкоплѣщестъ, наклоненъ къмъ затлъстяване. Сивочерна брада, раздѣлена по срѣдата, тъй щото дѣсниятъ и лѣвиятъ ѝ крайща се развѣватъ къмъ раменѣтѣ. Върху пълното му и много загорѣло лице, съ блѣстящи очи и гжсти вѣжди, ясно се чете енергия и жизненность, която задържа самообладанието на калѣнъ войникъ, и обаяние на свѣтски човѣкъ. Рѣчь кжса, заповѣдническа, ала съ проявление на вжтрѣшна добрина).

Майоръ тъ. Добъръ день, Агнесо!

Агнеса. Добъръ день, чичо!

Майоръ тъ (отива при масата и разглежда писмата, послѣ сѣда и за минутка се замисля). Вилхелме!

Вилхелмъ. Какво заповѣдвате, господинъ майоръ!

Майоръ тъ. Стефана, дѣто ще се рече, повикай тука ейсега.

Вилхелмъ. Слушамъ, господинъ майоръ! (излиза)

Майоръ тъ. Агнесо, дъще моя, послушай! Ти си човѣкъ съ мозъкъ . . . Съ тебе може да се приказва. . . Оня дръвникъ, дѣто ще се рече, пакъ не пише. . . Прѣди три дена още той трѣбваше да дойде . . . Нищо не ни писа — и не ни увѣдомява за нищо, за нищо. . . Ето вече шесть години, какъ не живѣе у дома, но това нито единъ пжть не се е случвало . . . А пъкъ азъ му заржчахъ строго-строго всѣкидневно да ни пише, или поне да ни праща по една записка отъ два реда. Трѣбва грижливо да пазимъ стринка ти, при нейната болесть, отъ всѣкакво вълнение или угорчение. . . Той самъ много добрѣ знае това и до скоро бѣше твърдѣ редовенъ. Сега вече азъ и самъ не знаж какво да измислж, за да скриж това отъ стринка ти . . . Нейното сърдце и тъй е невѣрливо. , . Ако не сполучимъ да я заглавикваме и занапрѣдъ и да я приспиваме съ нейнитѣ мечти и блѣнове, то да си знаешъ, че всичко е изгубено, и тя скоро ще си види смѣткитѣ . . .

Агнеса. Чичо!

Майоръ тъ. Това, миличка, трѣбва скоро да очакваме!. . . Отъ моя страна азъ правж всичко, което могж. . . Ти знаешъ, че

азъ вчера даже една телеграма искалъпихъ за да я успокоѫ. Искаше ми се да драснѫ двѣ думи на неговий приятель, оня де, Халерпфорта, но ми доде други умъ. Азъ ще свършѫ днесь всичко наведнѫжъ. . . самъ ще отидѫ въ града. . . Само ти, разбира се, на стринка си нито гжкъ за това! Сега, въ врѣме на жетвата, моето заминаване съвсѣмъ ще я растревожи . . . Ти, дѣто ще се рече, прѣзъ нощьта ще бѫдешъ при нея . , . да, а всичко друго азъ самъ ще уредѫ съ Стефана.

Агнеса. Хубаво, чичо! Нека тъй да стане!

Майоръ тъ. Ела-самъ тука ти, момиче! Погледни ме право въ очитѣ! Какъ мислишъ ти, нали ний се познаваме добрѣ единъ другиго, дѣто ще се рече?

Агнеса навежда очи.

Майоръ тъ, Видишъ ли, миличка, азъ много добрѣ знаѫ, че ти вече втора година си пишешъ тайно съ Фрица.

Агнеса. Чичо! (закрива си лицето съ ржцѣ).

Майоръ тъ. Е, хубаво де, нѣма нищо! Разбери само, че ако азъ бѣхъ противъ това, то отдавна бихъ ви казалъ: не може, и туй то! Но тука, видишъ ли, е забъркано — пъкъ какво ли дрънкамъ — ти нѣма да разберешъ това! Азъ и сега не бихъ заговорилъ върху това, но какво да се прави? Съ глава се камъкъ не троши! Нали е тъй? И тъй, споредъ всичко горѣказано — не си ли получила ти отъ него нѣкакво писъмце, а?

Агнеса, Не, чичо . . .

Майоръ тъ. Хм! Хм!

Агнеса (мжчително, като се двоуми). Ний отъ нѣкое врѣме не си пишеме вече!

Майоръ тъ Ето ти нà! . . Охо! . . че кой е причината?

Агнеса. Да оставимъ тѣзи работи, чичо! Но азъ получихъ извѣстие за него съвсѣмъ отъ друго мѣсто.

Майоръ тъ. Кога?

Агнеса. Вчера.

Майоръ тъ. И ти, като си получила за него , , . на менѣ. . .

Агнеса (изважда изъ джеба си писмо). Прочети, молѫ ти се, и тогава нѣма да ми се сърдишъ, увѣрена съмъ! . .

Майоръ тъ. (растваря писмото). А, отъ мъничката Фронъ. Да видимъ, какво е надраскала тя тука, тази мъничка Фронъ! (Чете, тукъ-тамъ гласно). У Ланскитѣ . . . въ Щайнхофъ срѣщнѫхъ братовчеда . . , танцувахме . . . (високо). Да, ето каква била работата! Да танцуваме знаемъ . . , а да пишеме — не! . . Това е вече малко таквозъ . . . Не очаквахъ! . . (чете понататъкъ). Заобикаля тъй наречената хубавица фонъ-Ланска . . . Цѣлиятъ полкъ за това . . . (високо извиква). Хм! Глупости! Вѣтъръ! Такава сврака! На такава сврака какво не ѝ идва въ главата! Ще захване полкътъ да се занимава съ такива глупости, — сѣкашъ полкътъ си нѣма други работи . . , Какви клюкарки . . . Щомъ поручикътъ не се влачи подиръ тѣхъ, и хвърли малко око на жена отъ други полкъ, и тѣзи кречеталки изведнѫжъ . . . Пъкъ освѣнъ това тази фонъ-Ланска задминава четирсетьтѣ . . . Каква глупость! Ясно е,

защо да не се възползува! Хм, хм — прости ми, прости!.. Азъ пъкъ забравихъ... Ревнивость, да! Ти отъ вчера насамъ, дѣто ще се рече, добри мѫки си прѣтърпѣла!

Агнеса. Но азъ не показахъ това съ нищо, чичо!

Майорътъ. О не, не! Истината си е истина — нищо не се забѣлѣжваше... мое момиче!

Сцена III.

Сѫщитѣ, Вилхелмъ, по по-послѣ Стефанъ,

Вилхелмъ (влиза отдѣсно). Господинъ Стефанъ дойде....

Майорътъ. Нека влѣзе. (Стефанъ влиза). И тъй, добрий ми Стефане, дѣто ще се рече, ето каква е работата! Азъ трѣбва да бѫдѫ тази вечерь въ града. Ако тамъ не ме задържатъ, то утрѣ рано... $4^1/_2$ мили нататъкъ, $4^1/_2$ мили насамъ, всичко 9 мили.... хм... Впрѣгатнитѣ коне днесь много работихѫ... нали?

Стефанъ. Тъй вѣрно, господинъ майоръ!

Майорътъ. Ами кои сѫ по-малко изморени-сивитѣ ли или вранитѣ?

Стефанъ. Това не могѫ да кажѫ, господинъ майоръ. И единитѣ и другитѣ не стояхѫ празни.

Майорътъ. Мм! Азъ ще идѫ самичъкъ да видѫ... Вилхелме, шапката ми скоро!

Вилхелмъ. Слушамъ (излиза).

Майорътъ. А пъкъ въ деветъ часа и половина пратете нѣкого при моята жена да каже, че ми се е случило да нощувамъ на кирпичната фабрика... е де, вий сами знаете какъ да постѫпите (поглежда Агнеса, тихо). както правяхме всѣкога, когато не нощувахъ вкѫщи.

Стефанъ. Слушамъ, господинъ майоръ!

Майорътъ. Кѫдѣ се дѣнѫ онуй диване съ шапката ми? (влиза Вилхелмъ) Ти, байно, кѫдѣ се изгуби тъй? (Вилхелмъ му подава шапката). Гледай, какъ трепернѫтъ старитѣ кокали! Защо тъй ти се подгъватъ краката?

Вилхелмъ. Съвсѣмъ не се подгъватъ, господинъ майоръ!

Майорътъ. Ѫ-хѫ! Добрѣ! Стефане, да вървимъ!

Излизатъ и двамата изъ вратата, що водѫтъ прѣзъ градината.

Сцена IV.

Агнеса, Вилхелмъ, по-послѣ поручикъ Халерпфортъ.

Вилхелмъ. (тихо). Драга госпожице, тамъ долу туку що е дошълъ поручикъ Халерпфортъ, и иска да поговори съ васъ нѣкои тайни работи. Ала старитѣ не бива да знаѫтъ за това... Боже мой, че вий поблѣднѣхте като смъртъ, драга госпожице!...

Агнеса. Помолете поручика да влѣзе и ми обадете, ако стринка поиска да дойде тукъ.

Вилхелмъ (отваря вратата отлѣво, а самъ излиза прѣзъ вратата отдѣсно на първия планъ). Халерпфортъ (влиза отдѣсно). Агнеса (бърза да го посрѣщне).

Агнеса. Какво се случи съ Фрица?

Халерпфортъ. О, нищо, ама досущъ нищо, увѣрявамъ ви. Чудѫ се, защо още не е дошълъ тука.

Агнеса (радостно). Тука? (въздъхва свободно). Ахъ!

Халерпфортъ. Хиляди пѫти ви молѫ за прошка, ако съмъ ви уплашилъ.

Агнеса. Седнете, молѫ ви.

Халерпфортъ. Благодарѫ ви много. (Сѣдатъ надѣсно при кръглата маса). Господинъ майорътъ и съпругата му, надѣвамъ се, мене . . . .

Агнеса. Чичо ей-сега туку що отиде въ яхъра, а ако стринка поиска да дойде, ще ни извѣстѫтъ. . . .

Халерпфортъ. Какъ е съ здравето си вашата стринка?

Агнеса. О, благодарѫ ви — както всѣкога! Вѫдете откровенъ съ мене — кажете ми какво е станѫло?

Халерпфортъ. О, почти нищо сериозно. . . . малка изненада . . . Нищо повече . . . нищо повече . .,

Агнеса. Да, но ако той трѣбваше да бѫде вече тука. . . . то . . . мигаръ вий не тръгнѫхте заедно?

Халерпфортъ. Не, азъ тръгнѫхъ напрѣко и смѣтахъ да го застигнѫ. Той трѣбва да е тръгнѫлъ по широкия пѫть.

Агнеса. Но защо е тази тайнственность?

Халерпфортъ. О, всичко това ще стане ясно много скоро, мила госпожице! Тази минута азъ трѣбва да ви помолѫ за доброто на Фрица за една голѣма услуга . . Сега е (гледа си часовника) четири часа безъ петнайсеть минути. Кѫдѣ четири часа, пъкъ нека кажемъ въ четири и петь минути, ако — нека прѣдположимъ — се е случило нѣкакво непрѣдвидено задържвание, той непрѣмѣнно ще бѫде тука . . . Кажете ми, колко врѣме трѣбва за да се иде до Браунската кръчма?

Агнеса. Десеть минути, — тоесть, ако се върви чрѣзъ парка, то петь минути!

Халерпфортъ. Покорно ви благодарѫ! Тогава бѫдете тъй добра, половинъ часъ слѣдъ неговото пристигание да испратите за мене нѣкого у Брауна. Азъ ще чакамъ тамъ.

Агнеса. У Брауна? . . . Но вий знаете, струва ми се, че тая кѫща. . . .

Халерпфортъ. Разбира се, азъ знаѫ това много добрѣ. . . Но азъ бѣхъ дотолкова непрѣдпазливъ, че си оставихъ коня въ Брауновия яхъръ, а пъкъ понеже коньтъ не е лично мой, то трѣбва да се погрижѫ за него.

Агнеса. И всичко това истина ли е?

Халерпфортъ. Чиста истина!

Агнеса. Извинете, молѫ ви се! Азъ, разбира се, не бихъ настоявала толкова, но ний всички се беспокоимъ много за Фрица. . . Ето вече цѣла недѣля, какъ всѣка минута очакваме отъ него едничко извѣстие. . . Кажете ми откровенно. . .

Вилхелмъ. (Отдѣсно, на първия планъ). Стринка ви иде, драга госпожице!

Халерпфортъ (скача). И тъй, до виждане... Бъдете досущъ спокойна. . . всичко туй е само шега. . . И. . .

Агнеса. Да... ако вашето лице не бъше толкова сериозно!

Халерпфортъ. Е да, но това често пъти излъгва. (налива налѣво).

Сцена V.

Агнеса. Госпожа Фонъ Дросе, (слабо създание. около четиресеть години. Цвѣтътъ на лицето й като у момиче; мечтателна усмивка, мекъ болезненъ погледъ, прѣдпазливъ вървежъ. Диша тежко.)

Агнеса (бърза да я посрѣщне и я подкрѣпя). Прости ме, стринке, че не дойдохъ да те взема.

Г-жа Дросе. Нѣма нищо, миличка. . . Азъ сама дойдохъ криво-лѣво. . . Има ли ново нѣщо? . .

Агнеса (Отрицателно кимва съ глава).

Г-жа Дросе (въздъхва). Сѐ още нѣма?

Агнеса. Ами знаешъ ли, стринке, азъ прѣдчувствувамъ, че той самъ ще дойде скоро тука,

Г-жа Дросе. Да, ако прѣдчувствията се сбждвахж. . .

Сцена VI.

Сжщитѣ. Майорътъ. Вилхелмъ.

Майорътъ. Е, миличка, какъ си — като юнакъ, а? Е-хе. недотамъ, както изглежда! Де, де, какво се е случило?

Г-жа Дросе. Нали знаешъ, сѐ за Фрицхенъ!

Майорътъ. Ама че глупости! . . . Не измислювай нищо лошо. . . Такъвъ младъ язовецъ като него. . . Какво ще му бжде!. Службата и клубътъ! . . Пъкъ и още колко дреболии има. . . И азъ не бѣхъ по-добъръ отъ него по прѣди. . . Истина ли е. Вилхелме? Зеръ, това още не е исщукнжло отъ твоята кратуна, а? Нали и азъ понѣкога не пишехъ по цѣли мѣсеци на нашитѣ. . .

Вилхелмъ. (Като прави въ дъното на сцената кафе). Тъй вѣрно, господинъ майоръ!

Майорътъ. Е, ами беспокоеше ли се нѣкой у дома за мене?

Вилхелмъ. Тъй вѣрно, господинъ майоръ!

Майорътъ. Старо магаре, . . Ето на, видишъ ли, сжщата история!

Г-жа Дросе. Ами знаешъ ли, Рихарде, какво ми дойде на ума нощесь? Тѣ нали, както мислж азъ. всички тамъ боготворжтъ. . . нашето дѣте. . .

Майорътъ. Да, тъй. . .

Г-жа Дросе. Отъ страна на полковитѣ жени и моми — това не е чудно!

Майорътъ. Особенно ако искатъ да се омжжатъ!

Г-жа Дросе. Но има една жена. . . Тя най-много се интересува за него. . . Може да се рече като майка. . . Не. . . като майка — това не е досущъ тъй. но както и да бжде. интересува се чисто по човѣшки. чисто духовно. . . ти нали разбирашъ, какво мислж. . . На послѣдния балъ въ Вартенщайнъ тя ме распитва

за него на дълго и на широко — за дѣтинството му и за много други работи. . . Тогава азъ, впрочемъ, не бѣхъ твърдѣ разположена да слушамъ тѣзи нѣща, но сега това ми е много приятно... Ахъ ще ѝ пишѫ ей-сега и ще я помолѭ да го задирва, защото, знаешъ ли, ако има нѣщо да му липсва, то е женски милувки.

Майоръ тъ. Гле, гле — горкиятъ! Какъвъ мѫченикъ! Че коя ли е пъкъ тая милозлива госпожа?

Г-жа Дросе. Че ти я познавашъ; госпожа фонъ Лански отъ Щайнховъ. (Агнеса трепва).

Майоръ тъ (забъркано). Ахъ. да! Тъй. . . хм. . . да! Досущъ вѣрно!

Г-жа Дросе. Земитѣ имъ сѫ близичко до града. . . . Той може да отива всѣка вечерь у тѣхъ. . . Само че нейниятъ мѫжъ е много суровъ, . . азъ се страхувамъ отъ него. . .

Майоръ тъ. Ба! Че ти, миличка, не си хусарски поручикъ!

Агнеса. Ти забрави да пиешь кафето си, стринке! То досущъ истинѫ!

Г-жа Дросе. Ахъ, туй глупаво ячемично кафе. . . Вамъ е добрѣ, вий нѣмате нужда да го пиете. . . (пие) Знаешъ ли, Рихарде, азъ имахъ видѣние тази нощь.

Майоръ тъ. Ба, какво ти се присъни, миличка!

Г-жа Дросе. Азъ сънувахъ голѣма стая. . . По стѣнитѣ сѣ огледала и свѣщи. . . Това бѣше ужъ като въ Версайль, пъкъ въ палата въ Берлинъ. . . И стотини генерали стояхѫ тамъ и чакахѫ. . . (Развълнувано). И изведнѫжъ се растворихѫ вратитѣ, и подъ ржка съ императора. . .

Агнеса. Я пий, стринке, послѣ ще раскажешъ това — то те вълнува. . .

Г-жа Дросе. Да, мое дѣте, да. . . (Пие и изморено се облѣга назадъ). Знаешъ ли, Рихарде, струва ми се, че би трѣбвало да му даваме повече пари за харчене?

Майоръ тъ. Миличка! Че той и тъй ги има доволно! Нѣма да му ги ринемъ съ лопати, я!

Г-жа Дросе. Че какво! Нека му ги наринемъ малко нѣщо повече! . . Азъ намирамъ, че ний изобщо малко внимание обръщаме на него. . . Азъ още не могѫ да забравѭ, какъ той минѫлия пѫть сѣ туку поглеждаше нашия Сивча. . . Но никакъ се не рѣшаваше да го поиска. . .

Майоръ тъ (като се смѣе). Е, хайде стига, дѣте, стига. . . Че той, освѣнъ царския, има още два други коня. . . Пъкъ и на туй отгорѣ. единътъ отъ тѣхъ не е нито този, нито онзи, а Мохамедъ! Да се грижи за толкова коне не е шега! За тѣхъ той има голѣми грижи! Помисли си само. . .

Г-жа Дросе. Ахъ, това е тъй. . . Но нали азъ сѣ пакъ се беспокоѭ. . . Иска ми се и туй и онуй да испросѭ отъ Бога за него. . . Азъ бихъ жалала за него само едно — щото той. . .

Вилхелмъ (който бѣше излѣзълъ прѣди малко, връща се отъ лѣвитѣ врата и шепнишкомъ вика). Господинъ майоръ! Господинъ майоръ

Майоръ тъ (като скача). Какво има? Какво се е случило?

Вилхелмъ (тайнственно). Той — младиятъ господарь . . .

Г-жа Дросе (изведнажъ се обръща). Какво, какво е станжло съ младия ти господарь?

Майоръ̀тъ (истичва. Задъ кулиситѣ се чува гласътъ му). Сине мой, сине . . . сине!

Г-жа Дросе (избухва съ истериченъ смѣхъ).

Агнеса. Успокой се, стринке! Не се тревожи, успокой се!

Сцена VII.

Сжщитѣ и Фрицъ фонъ Дросе (въ хусарски мундиръ. мамино дѣтенце, строенъ, деликатенъ, изглежда като момче, русокосъ, съ остригана коса, съ закъврѣчени мустачки Обветъ е, на гледъ, отъ силно безпокойство, което се старае да прикрие съ извънредна веселость).

Г-жа Дросе (тръгва на срѣща му съ растворени прегржднки). Господи! Дойде си най-послѣ, ето го — той е!

Фрицъ. Е да, разумѣва се . . . той е . . . (притиска я до сърдцето си и глади съ ржка коситѣ й. Изведнажъ за мигъ склонва очи, като че главата му се замайва). Само седни, мамичко, както прилича; досущъ както прилича . . . Дяволъ да го вземе, че пъкъ лѣтѣхъ ли азъ... и като че напукъ коньтъ ми си изгуби една подкова...

Майоръ̀тъ. Мохамедъ ли?

Фрицъ. Не, азъ дойдохъ съ Шпиона.

Майоръ̀тъ. Че кждѣ станж това?

Фрицъ. Да, Слава Богу, че бѣше близо до Гелсдорфъ . . . Двайсеть и петь минути чакахъ, додѣто го ковахж . . . Но затуй пъкъ послѣ—фюуу — само да бѣше ме видѣлъ! Да, Вилхелме, вижъ тамъ да обержтъ добрѣ на коня пѣната — съ ножъ да я обержтъ. И да не го вържжтъ този часъ въ яхъра. . . Да го разведжтъ по-напрѣдъ добрѣ. . . Да го хранжтъ цѣлъ часъ — разбра ли, старо плашило? Хайде, подай си лапата! . . тъй! Не мигай толкозъ, плачлйо! А сега хайде върви! Маршъ (Вилхелмъ излиза).

Г-жа Дросе. Ела тука, Фрицхенъ, седни при мене ей тука!

Фрицъ. Ще седнж, мамичко, съ удоволствие ще седнж!

Г-жа Дросе. Ами знаешъ ли, Агнеса прѣдчувствуваше че че ще дойдешъ.

Фрицъ. А! добъръ день, Агнесо!

Агнеса. Добъръ день, Фрице!

Фрицъ. Защо си тъй начумерена?

Агнеса. Азъ ли? . . . Не, милий Фрице. . . Не искашъ ли нѣщо да пийнешъ? . . .

Фрицъ (гледа я упорито, безъ да отговори)

Майоръ̀тъ. Фрице!

Фрицъ (стресва се.) Какво заповѣдате, тате?

Майоръ̀тъ. Не чувашъ ли, че те питатъ!

Фрицъ. Да, прости ми . . . Прости ми, мила Агнесо. . . . Това е отъ горещината. . . Човѣкъ може да полудѣе. . . Донеси, молжж ти се, каквото обичашъ. Или не — по-добрѣ донеси Ранвайнъ, ама отъ онзи, знаешъ, отъ шейсеть и четвърта година.

Майоръ̀тъ (смѣе се). Че ти много бързо отивашъ на юрушъ, сине мой!

Фрицъ. Прости ми, татко, ако съмъ си позволилъ ... Азъ и самъ не знаѫ, какъ ми дойде това на ума. . .

Майоръ тъ (на Агнеса). Ба, донеси, донеси!

Агнеса (избира единъ ключъ отъ връсканата ключове и излиза отдѣсно).

Г-жа Дросе. За много врѣме ли взе отпуска, мое дѣте?

Фрицъ. Отпуска? Ха, ха! Отпуска. . . Никаква отпуска не съмъ взелъ. . . Цѣли шейсетъ минути откраднѫхъ азъ за васъ. . . а послѣ — свърши се. . . (тръшва се въ креслото, близо до майка си).

Майоръ тъ. Какво е туй „свърши се“? Да не си за нѣщо отреденъ?

Фрицъ. (вахласнѫло). Отреденъ? Е да, то се знае, отреденъ съмъ. . . разбира се. . . разумѣва се. . .

Майоръ тъ, За какво си отреденъ?

Фрицъ. Не ще и дума — за патраулна обиколка.

Майоръ тъ. Въ колко часа излѣзе?

Фрицъ. Въ дванайсеть часа прѣзъ деня.

Майоръ тъ, Чудно. . . Въ мое врѣме патраулната обиколка ставаше послѣ полунощь.

Фрицъ. Да, а нашиятъ старецъ ето какви дивотии върши... Какво ще сторишъ? Да. . .

Майоръ тъ. Отдѣ имашъ толкова свободно врѣме да се отбиешъ и тука?

Фрицъ. Че нали коньтъ трѣбва да си отпочине, пъкъ и азъ сѫщо — зеръ, азъ прѣпускахъ 4 $^1/_2$ мили. . . а кѫдѣ си хранѫ коня — дали у Брауна, или тука. . . това не е ли сѐ едно. . .

Майоръ тъ. Да, разбира се, да. . . ти имашъ право! . . .

Г-жа Дросе (милва рѫцѣтѣ на Фрица). Не, колко сѫ загорѣли рѫцѣтѣ на момчето ни! чудно! Какъ могѫтъ тъй да загорѣватъ прѣзъ рѫкавицитѣ! . . Погледни, Рихарде, какъвъ бѣлъ пѫть има на челото си. видишъ ли, додѣто достига шапката му. Минѫлиятъ пѫтъ го нѣмаше. — Миличъкъ, гълѫбче! . . . (Навежда му главата до себе си и го цалува по челото).

Фрицъ (затваря очи и мърда тиха, въдавена въздишка).

Г-жа Дросе. Какво ти е? Да не ти причинихъ болка, миличъкъ?

Фрицъ. (съ прѣсторенъ смѣхъ). О, не, не!

Майоръ тъ. Фрице, мирно!

Фрицъ. Ще се постараѫ, тате!

Г-жа Дросе, Остави се, Рихарде! Ами че той скоро ще си отиде.

Фрицъ (замислено). Да, азъ скоро ще си отидѫ. . .

Майоръ тъ (маха съ глава и го наблюдава). Чудно! , .

Агнеса (донася шише вино и чаша), Ето ти и вино, милий Фрице!

Фрицъ. А, вино ли? има, а! много добрѣ! . .(набърво отива до писменната маса и си налива). Никой ли не иска да се чукнемъ?

М'айоръ тъ. Почакай, азъ ще се чукнѫ!

Фрицъ. И тъй, за вашето здраве, дѣца! Да даде Богъ да живѣемъ щастливо... И много години да живѣемъ. (замислено). Колкото е възможно по-дълго да живѣемъ!

Майорътъ. Защо не пиешъ?

Фрицъ Ба, не, пиж. (пие и слага чашата).

Майорътъ. Добрѣ, а сега искамъ да ми кажешъ, по каква причина не ни пишешъ вече?

Г-жа Дросе. Де, де, Рихарде — остави го: той нали ни телеграфира.

Фрицъ (уплашено и тревожно). Телеграфиралъ ли съмъ?... Какво съмъ ви телеграфиралъ?

Майорътъ (прави му знаци задъ гърба на майка му).

Фрицъ. Е да, да... то се знае. Че нали ви телеграфирахъ, тате! Пъкъ освѣнъ това азъ не знамъ какъ паднжхъ отъ гимнастическата люлка, та леко си убихъ ржката...

Г-жа Дросе. Ето на̀, видишъ ли, Рихарде: ржката го болѣла, а ти му се карашъ, че не ни е писалъ...

Фрицъ. Мамичко, тати има право... Войникътъ трѣбва да крие болкитѣ си... Па даже не бива да знае, какво нѣщо е болка... Такива работи не ставатъ... Нали е тъй, Агнесо — нали не ставатъ такива работи?

Агнеса. Защо ме питашъ за това, Фрице?

Майорътъ. Чудно! Миличка, че нашиятъ юнакъ трѣбва да е гладенъ, ма... А въ такъвъ случай ти сама ще приготвишъ всичко за него, а?

Фрицъ. Не мамо, не бива! Остани тука! (улавя я за ржката).

Г-жа Дросе (моли се), Рихарде... Много малко врѣме ни остава...

Майорътъ. Вѣтъръ, вѣтъръ... Иди, молж ти се! Имамъ нѣщо да си поговорж съ него.

Фрицъ. За какво, тате? Струва ми се... че нѣма нищо.

Г-жа Дросе (въздъхва и става). Само не го задържай, Рихарде, че и на мене се иска да си побъбря съ него. (отива съ Агнеса къмъ вратата надѣсно, дѣто се обръща пакъ). Миличъкъ, ти вече не ме гледашъ?

Фрицъ. (стои развълнуванъ, хапи си устнитѣ и бързо се обръща). Какво обичате, мамо?

Г-жа Дросе. Ето ти на̀, — сега той и съ мене започнж да говори съ „какво обичате“. (Излиза съ Агнеса).

Сцена VIII.

Майорътъ и Фрицъ.

Майорътъ. Е, синко, дѣто ще се рече, тъй като ний сега останжхме само двама съ тебе, то̀ раствори всичко, което имашъ тамъ въ сърдцето си..., Като какво именно станж?

Фрицъ. Нищо, татко, досущъ нищо! Какво има за ставане!

Майорътъ. Че всичкитѣ тия раскази за повредената ржка и за патрулната обиколка не сж ли бабини деветини?

Фрицъ. Какъ тъй? . . .

Майоръ тъ. Искашъ ли цигарка?

Фрицъ. Дай ми.., тоесть, азъ съмъ жеденъ... пий ми се... (испива наведнажъ двѣ чаши вода).

Майоръ тъ. (запушва цигара). Ти въ своето вълнение и не забѣлѣжвашъ дори че азъ те оскърбявамъ.

Фрицъ. Какъ може баща да оскърби своя синъ? Щомъ не ми вѣрвашъ единъ пжтъ, значи . . . чисто и просто не ми вѣрвашъ, и туй то . . .

Майоръ тъ. Но ний нали сме и двамата офицери, сине мой! . . . Но . . . Нека оставимъ това на страна . . . Зеръ, ний сме, освѣнъ това, и двама добри другари, нали? Другари сме, нали?

Фрицъ. О, разбира се!

Майоръ тъ. И когато азъ виждамъ, какъ се мѣташъ отъ жгълъ на жгълъ, ту развълнуванъ, ту отчаянъ... тогава досущъ сжщисвамъ пусулата... И бихъ те посъвѣтвалъ, да имашъ малко повече довѣрие у мене . . . Сѐ не е дотамъ лошо, щото единъ опитенъ човѣкъ да не може да го поправи . . . И тъй, седни, дѣто ще се рече, тука . . . Ти си игралъ на комарь?

Фрицъ. Да, играхъ.

Майоръ тъ. И изгуби?

Фрицъ Не! . . Спечелихъ.

Майоръ тъ. Дѣто ще се рече, работата е за жени . . . Какъ я карашъ ти съ женитѣ?

Фрицъ. (свива рамѣнѣ). Глупости! . .

Майоръ тъ. Не скжпи думитѣ си, синко!.. Ти мислишъ, че азъ не знаж, дѣто си влюбенъ?

Фрицъ. (съ смѣхъ). Влюбенъ ли? Да пази Богъ!

Майоръ тъ. Ето що, милий мой: прѣди година и половина ти дойде при мене единъ прѣкрасенъ день и ми съобщи, че мислишъ да се оженишъ за Агнеса. Ти знаешъ, че противъ Агнеса азъ нищо не могж да кажж — тя ще бжде великолѣпна госпожа фонъ Дросе . . .

Фрицъ. Тъй ли? Ти мислишъ ли това?

Майоръ тъ. Но ти бѣше само на двайсеть и една година,—само на двайсеть и една! Боже мой! За туй, дѣто го казватъ „жени“ ти нѣмаше никакво понятие . . . шивачкитѣ и други такива по добни . . . азъ, разбира се, не турямъ въ смѣтката : . . И азъ ти казахъ тогава, дѣто ще се рече: „синко, да оставимъ сега тѣзи прикаски настрана, особно за Агнеса... постжпай тъй, както сж постжпвали баща ти и дѣдо ти. Порасни, прѣживѣй туй-онуй, и тогава пакъ ела.“ Помнишъ ли ти това?

Фрицъ. Помнж ли го! Да, азъ хубаво го помнж! . . .

Майоръ тъ (съ смѣхъ). И както ми се струва, ти вече си прѣживѣлъ нѣщичко?

Фрицъ. О, да! За това недѣй се съмнѣва!

Майоръ тъ. (продължава да се усмихва). Прѣкипѣла ли е въ тебе прѣзъ това врѣме тъй наречената страсть, или кипи още и досега, азъ, разбира се, не знаж. Ала като сждж по това, че ти

прѣкжснж писмата си до насъ, трѣбва да се прѣдполага послѣднето. И понежѐ ний съ тебе сме тука двама мжже, азъ нѣма нито да те съвѣтвамъ нѣщо, нито да те прѣдпазвамъ . . . Да! а пъкъ сега нека се повърнемъ на първия си разговоръ . . . Тъй! Значи ето що . . . Баронеса фонъ Лански, не ще дума, е много любезна и мила госпожа . , .

Фрицъ (скача) Защо заговори ти за баронеса фонъ-Лански?

Майоръ тъ. Ба, ба, ба! По-полека. по-полека! Позадържи малко разбунтуваната си кръвь! Азъ знаж само това, което изобщо може да се узнае въ такива работи . . , И съвсѣмъ не искамъ да проникнж въ твоитѣ тайни . . . А колкото за силната страсть, азъ ще те излѣкувамъ! . .

Фрицъ. За това не се съмнѣвамъ . . . ако ти остане свободно врѣме за тази работа.

Майоръ тъ (съ смѣхъ). Че защо да не ми остане.

Фрицъ. Защото подиръ двайсеть и четири часа азъ ще бжда студенъ трупъ!

Майоръ тъ (скача и го улавя за раменѣтѣ). Фрице!

Фрицъ. Татко, азъ не искахъ нищо да говорнж, азъ искахъ само мълчешкомъ да се простнж съ васъ . . . но ти ме накара да прохортувамъ, тате!

Майоръ тъ (распалено). Дѣто ще се рече, скандалъ!.. Много ти трѣбваше да докарвашъ работата до скандалъ, глупава тикво!.. (спокойно). Лански ти обяви дуелъ?

Фрицъ (климва съ глава).

Майоръ тъ. Добрѣ . . . Лански, наистина, стрѣля прѣвъсходно . . . Това всѣкой ще каже . . . Дори ако искашъ, той е най-добриятъ стрѣлецъ въ цѣлата околность . . . Но и твоята ржка не е саката , . . Какъ е възможно да се прѣдрѣшава тъй отрано . . . Азъ самъ съмъ прѣживѣлъ три дуела, отъ които два при тежки условия . . . и сѐ пакъ, ето нà . , . Какъ е възможно тъй изведнжжъ? , . Отъ по-прѣди да се говори тъй! Какъ е възможно! . .

Фрицъ. Татко, въ тази минута работата е такава, че азъ още не знаж, ще бжда ли изобщо допуснжтъ до дуелъ , . .

Майоръ тъ (прѣсипнжло), Азъ не те разбирамъ, Фрице!

Фрицъ. Тогава не ме питай . . . Азъ не могж да ти кажж това, тате . . . По-добрѣ да си прѣхапнж языка . . . (мълчание).

Майоръ тъ (отива при вратата, отваря ги, разглежда и пакъ ги затваря). Сега говори. (Диво). Говори , . , или . . .

Фрицъ- За мене не сжществува никакво „или“, тате! Сѐ ми е едно, ще ме испждишъ ли отъ кжщи, или не , , .

Майоръ тъ (тихо, съ мжка се задържа), Че ти искашъ да ме подлудишъ! . .

Фрицъ. (съ силенъ викъ). Той ме би! . . Съ камшикъ ме нашиба — на улицата — ме нашиба . . , като куче . . .

Майоръ тъ, Кждѣ бѣше твоята сабя?

Фрицъ (мълчи съ наведени надолу очи).

Майоръ тъ. Кждѣ бѣше сабята ти, питамъ те азъ!

Фрицъ. Сабята ми не бѣше у мене, тате!..

Майоръ тъ. Не бѣше у тебе... Хм... Сега разбирамъ всичко... Тука вече нѣма какво да се иска... Кога стана тази катастрофа?

Фрицъ. Вчера вечерьта, тате!

Майоръ тъ. Въ калко часа?

Фрицъ. Бѣше още видѣло!..

Майоръ тъ. Ха, ха, ха!

Фрицъ. Не се смѣй, тате! Смили се поне ти надъ мене!

Майоръ тъ. Ами ти, ти съжали ли се надъ мене! Или надъ твоята майка? Или надъ, надъ... Погледни тука, погледни наоколо.., Всичко туй се готвѣше за тебе... Ето вече двѣ столѣтия, откакъ ний, Дросовци, спестяваме, трупаме, воюваме и се боримъ съ смъртьта и дявола... и всичко туй... всичко за тебе само!.. Домътъ на Дросовци седѣше на твоитѣ плѣщи, сине мой!.. И ти, чувашъ ли, ти го истърси въ кальта... И още искашъ да се съжалѣтъ надъ тебе!..

Фрицъ. Скѫпий татко... Щомъ знаешъ всичко вече... менъ ми е по-леко... азъ се успокоихъ досущъ.., Всичко, що каза ти, е цѣла истина! Ала отговорностьта за това не е само моя... Знаешъ ли ти, че въ онова врѣме, когато дойдохъ при тебе и ти говорихъ за Агнеса, сърдцето ми бѣше испълнено само отъ нея? За другитѣ жени азъ не искахъ и да знаѫ дори!

Майоръ тъ. Е че какво! Азъ ли те тласкахъ къмъ другитѣ жени?

Фрицъ. Да, тате, да! Ами че какво значехѫ твоитѣ думи: „прѣживѣй туй-онуй, узнай. Живѣй тъй, както сѫ живѣли баща ти и дѣдо ти"...? И до сега въ полка те наричатъ луда глава. И до сега още расказватъ за твоитѣ младини, за твоитѣ прѣдишни любовни истории... Расказватъ и за сегашнитѣ... А мене никога не сѫ ме привличали такива подвизи, и за подобни лудории азъ не съмъ никога ламтѣлъ!.. Въ всѣка жена, която ми се отдаваше, азъ съглеждахъ нѣкаква светиня... Може би това да бѣше дѣтинско заблуждение, ала по-добрѣ би било ти никога да не ме пробуждаше!.. Съ Агнеса азъ цѣлъ животъ спокойно и тихо бихъ...

Майоръ тъ. Стига! Съжали се! Прѣстани!..

Фрицъ. Видишъ ли, татко, сега ти ме молишъ да се съжелѫ.. Татко, азъ съмъ умирающъ... Азъ дойдохъ тука не за укори... И ти недѣй ме укорява!

Майоръ тъ. (горещо го прегръща и милва по главата). Сине мой, моя радость! Азъ нѣма да допуснѫ това! Азъ не искамъ!..

Фрицъ. По-ниско, тате, по-ниско! Мама не трѣбва нищо да знае!..

Майоръ тъ. Да, прости ми! Прости ми, че се увлѣкохъ! Това нѣма да се повтори вече! И тъй, какъ стои работата сега?

Фрицъ. Още снощи отидохъ азъ при нашия старецъ и му расказахъ всичко...

Майоръ тъ. Прѣдставлявамъ си, като какво не ти е надумалъ той. . .

Фрицъ. Избави ме отъ повтаряния, тате! Разбира се, че азъ още сѫщата минута получихъ потрѣбната отпуска, додѣто ми дадѫтъ оставката. . . Но, сега ми е сé едно. . . Нѣма да отиде за дълго.. . Отзарана се събра сѫдътъ на честьта. . . Слѣдъ моя расиитъ, азъ заминѫхъ сѫщата минута, за да не губѭ врѣмето напусто. Мохамеда оставихъ на Халерпфорта за да полѣти насамъ, щомъ произнесѫтъ присѫдата. . . Той може да пристигне всѣка минута. . .

Майоръ тъ. Но защо, изобщо, ти е трѣбвало да свиквашъ сѫдии на честьта?

Фрицъ. Че какво ми оставаше да правѭ, слѣдъ като Лански е заявилъ на моитѣ секунданти, че азъ нѣмамъ право да искамъ удовлетворение? . .

Майоръ тъ. Гледай ти! За това нѣщо азъ ще го застрѣлямъ. . . като куче.

Фрицъ. Но азъ се надѣвамъ, че тѣ ще рѣшѫтъ въ моя полза.

Майоръ тъ. Нека само се опитатъ да рѣшѫтъ друго. . . . (тихо). А послѣ азъ ще ти съобщѭ двѣ срѣдства, които се упо. трѣбяватъ. . . за да не ти трепне ржката. Първо, трѣбва да се наспишъ хубаво и нищо да не слагашъ въ уста, а послѣ ще кажешъ на доктора си. . .

Фрицъ. Остави това, тате, остави — сега всичко е бесцѣлно. . .

Майоръ тъ. Какъ бесцѣлно? Или ти искашъ щото Лански..

Фрицъ. Лански ще улучи, бѫди спокоенъ. . .

Майоръ тъ Но ти. . . ти си полудѣлъ! . ,

Фрицъ. Лански ще улучи. . . бѫди съвършенно спокоенъ!

Майоръ тъ. Но помисли си, сине мой. . . Пожалѣй поне. . .

Фрицъ. Азъ не искамъ, татко! И ако ти бѣше видѣлъ това зрѣлище, което вчера видѣхѫ всички. . . (потреперва) то и ти би пожелалъ на сина си, да може той прилично да умре. . .

Майоръ тъ. (убитъ). Може би. . . тѣ да не те допуснѫтъ до дуелъ. . .

Фрицъ. Да, ако ний се ловимъ за тази послѣдня надѣжда, то нашата работа е лоша, много лоша, татко! Може би слѣдъ това да отворѭ една кръчма въ Чикаго или да почнѫ търговия съ добитъкъ съ бащинъ капиталъ? Нали тъй? Ти на мое мѣсто тъй ли би постѫпилъ?

Майоръ тъ (смутено). Азъ ли?! . .

Фрицъ. Да. ти! Отговори, отговори!

Майоръ тъ (цѣлъ се исправя). Не! (пакно се отпуща на креслото).

Фрицъ. Ето на. видишъ ли, тате!.. Тъй или инакъ, вашиятъ Фрицхенъ. . . е изгубенъ! . .

Майоръ тъ (на себе си). Вината е моя! моя! . .

Сцена IX.

Сѫщитѣ, Вилхелмъ по-послѣ поручикъ фонъ-Халерпфортъ.

Фрицъ. Какво ти трѣбва?

Вилхелмъ. Поручикъ Халерпфортъ пита за младия гос подарь.

Фрицъ. (бързо тръгва край него къмъ вратата). Е?! . .

Хилерпфортъ. (мълчишкомъ стисва ржката му и на майора и гледа Вилхелма, който излиза веднага).

Фрицъ. Е?!

Халерпфортъ. Баща ти знае ли всичко?

Майоръ̀тъ. Да, любезний Халерпфорте... Съгласихѫ ли се?..

Халерпфортъ. Утрѣ сутриньта, въ четири и половина часа — задъ голѣмия параденъ площадъ.

Фрицъ. Слава Богу!

Майоръ̀тъ. Слава Богу! (пригращатъ се).

Фрицъ (като се пуща). Условията?

Халерпфортъ. Петнайсеть крачки. . . ще отивате единъ срѣщу други... барiеръ петъ крачки... Ще размѣните куршуми...

Фрицъ Додѣто единъ падне убитъ?

Халерпфортъ. Додѣто единъ падне убитъ!

Фрицъ. А! Най-послѣ! (Майоръ̀тъ се обръща и си закрива очитѣ съ кърпа).

Халерпфортъ. Позволете ми като на най-добрия другарь на вашия синъ, господинъ майоръ!

Майоръ̀тъ. Благодарѫ ви, любезний Халерпфорте, благодарѫ ви! Вий ще си заминете още сега, нали?...

Халерпфортъ. За жалость, още сега трѣбва, господинъ майоръ!

Майоръ̀тъ. Значи ето що... дѣто ще се рече... Азъ искамъ всички часове прѣди дуела да прѣкарамъ съ сина си... Зеръ, това се разбира, не е ли тъй?... Макаръ колата ми да сѫ готови, но азъ не могѫ да тръгнѫ ей-сега заедно съ васъ, защото това ще развълнува болната ми жена. Почакайте ме половина часъ въ съсѣдната кръчма: не се безпокойте, ще стигнемъ на врѣме...

Халерпфортъ. Както заповѣдате, господинъ майоръ!

Майоръ̀тъ. Тъй, а пъкъ сега мирно, Фрице!...

Фрицъ. Отъ само себе си се разбира, тате!

Майоръ̀тъ. (отваря вратитѣ надѣсно, съ веселъ гонъ). Какво правите тамъ, хора! Елате тука! Прѣдстави си, миличка!

Сцена X.

Сѫщитѣ, г-жа фонъ Дросе и Агнеса.

Г-жа Дросе. Господинъ Халерпфортъ! (той й цалува ржка). Ето ти изненада! Изведнѫжъ двама поручици у дома!... Ако само това не е за добро!...

Фрицъ (бързо) Че ний двама заедно сме на патраулъ, мамичко!

Халерпфортъ. И, за жалость, трѣбва още тази минута да тръгнемъ отъ тука.

Г-жа Дросе. Още тази минута! Дѣто ще се рече азъ нѣма да получѫ обѣщания часъ? А пъкъ азъ приготвихъ всичко толкова добрѣ... Фрицхенъ, драгий Халерпфорте, молѫ ви се, поне нѣщичко ще си хапните!... Че помогни ми, милий Рихарде!

Майоръть. Какво да се прави, миличка! Служба е това!

Фрицъ (бързо се рѣшава). Прощавай, мамичко!

Г-жа Дросе (придръжа го). Миличъкъ, ти скоро ще вземешъ отпуска, нали?

Фрицъ. Разбира се, разбира се, мамичко! Слѣдъ маневритѣ азъ ще бѫдѫ досущъ свободенъ, — и тогава ще се веселимъ до ситость.

Г-жа Дросе. И Халерпфортъ ще дойде тогава съ тебе? Нали?

Халерпфортъ. Ако ми позволите, съ удоволствие!...

Майоръть (тихо на Агнеса). Прости се съ него... Ти никога вече нѣма да го видишъ...

Фрицъ (весело се приближава до нея). Миличка Аг... (поглежда я въ очитѣ и вижда че тя всичко знае. Тихо и сериозно). И тъй прощавай Агнесо!

Агнеса. Прощавай, Фрице!

Фрицъ. Азъ те обичахъ много, много те обичахъ!

Агнеса. Азъ нѣма да те забравѫ никога, Фрице!.....

Фрицъ. И тъй да вървимъ, Халерпфорте! До виждание, и то наскоро!... (тръгва къмъ вратата налѣво).

Г-жа Дросе. Минете прѣзъ парка, тогава азъ ще ви гледамъ по-дълго врѣме.

Фрицъ. На драго сърдце, мамичко! (Излиза весело съ Халерпфорта прѣзъ срѣднитѣ врата. На терасата се обръща весело и още веднѫжъ извиква) До виждане, наскоро!... Наскоро!... (Отдалече достига гласътъ му). До виждане!...

Г-жа Дросе. (праща му съ ржка цалувка и маха съ кърпа. Послѣ уморено и като диша тежко, притиска си ржката до сърдцето).

Сцена XI.

Майоръть, г-жа фонъ Дросе и Агнеса.

Агнеса (бързо отива при г-жа фонъ Дросе и грижливо я намѣстя въ едно кресло. Слѣдъ това, прѣзъ монолога на г-жа фонъ Дросе, бавно отива при майора, който седи настрана и сдържа вълнението си. Къмъ края на монолога тя пристѫпва до майоровитѣ гѫрди и тихо заридава).

Г-жа фонъ Дросе. Благодарѫ ти, мила Агнесо! Сега ми е досущъ леко!... Господи!... Моето момче! Колко се е расхубавилъ! И колко е загорѣлъ и колко здравъ изглежда... Ей такъвъ сѫщо го видѣхъ азъ въ снощния сънь... Не, такива сънища не лъжѫтъ! Азъ нали ви расправѣхъ, какъ императорътъ го въведе подъ ржка въ залата, дѣто се бѣхѫ събрали генералитѣ! И императорътъ каза..., (тихо, съ блаженна усмивка, сѣкашъ бълнува) императорътъ каза...

(завѣсата пада).

ИЗЪ ДНЕВНИКА НА ЕДНА МОМА.

Отъ * * *

И туй доживѣхъ! — Смѣхъ ме е, и ядъ ме е — Да бѣше поне нѣщо, което заслужва да се вълнувамъ! Често дребнитѣ неприятности по-много ме тревожатъ, нежели сѫщинскитѣ нещастия! Въ минути на голѣмо отчаяние азъ съмъ твърда, непоколебима, борѫ се, не се поддавамъ лесно, когато една необмисленность е въ състояние да направи цѣлъ прѣвратъ въ душата ми. Ставамъ нервозна (чети „зла“); сърдита на себе си и на цѣлия свѣтъ. Но нека да расправѫ всичко послѣдователно — и тъй винѫги чувамъ укоритъ, че това ми липсвало.

Днесъ надвечеръ дойде при мама интимната ѝ приятелка, старата госпожа С. Тя често ни посѣщава, но азъ никога нѣмамъ обичая да седѫ въ стаята съ нея, като знаѫ, че мама прѣдпочита да бѫде самичка съ гостенката си: тѣ си говорѫтъ за отдавна минѫли по-хубави врѣмена, за случки безъ брой пѫти повтаряни и за мене неинтересни, които обаче съдържатъ за тѣхъ особенна прѣлесть, защото сѫ въспоминания изъ младинитѣ имъ.

Като я прѣсрѣщнѫхъ въ коридора, веднѫга забѣлѣзахъ по изражението на не до тамъ умното ѝ лице (тая неучтивость случайно истървахъ, но истина е), че е дошла съ намѣрение да съобщи нѣщо важно на мама, което би могло и мене да заинтересува. Страшно ми се искаше да узнаѫ като какво ще е то! Повъртѣхъ се изъ стаята, любезно ѝ разказахъ двѣ три новини и се надѣвахъ, че съ тѣхъ ще я прѣдрасположѫ да се искаже. Госпожа С. не е по натура нито мълчелива, нито скрита, и по тая причина азъ не губѣхъ куража. Най-сетнѣ дойде момента, когато тя съ многозначителна усмивка разгърнѫ работата си и се расположи на канапето. Впихъ очи въ устнитѣ ѝ, цѣла се обърнѫхъ на слухъ и само мисленно пращахъ горещи молитви къмъ Всевишния да задържи мама още десетина, па макаръ и само петь минутки

вънка. Но стига само азъ да пожелаѫ нѣщо, за да се сбѫдне съвсѣмъ противното. Понѣвга за опитъ хитрувамъ и се докарвамъ да пожелаѫ нѣщо неприятно — но тогава всичко става по волята ми и азъ бивамъ излъганата.

Какво да обикалямъ — мама влѣзе, и азъ слѣдъ малко напустнѫхъ стаята. Имахъ силно прѣдчувствие, че съмъ заинтересувана въ „тайната“, но не ми оставаше друго, освѣнъ търпѣливо чакане. Слѣдъ $^1/_2$ часъ намислихъ претекстъ да влѣзнѫ при тѣхъ (поискахъ ключоветѣ!) Погледнѫхъ къмъ канапето: лицето на г-жа С. бѣше загубило таинственния си изгледъ; то изглежда много духовито, но добродушно и весело като всѣкога, а пъкъ мама, напротивъ, гледаше нѣкакси сериозно съсрѣдоточено, и азъ познахъ, че доста разсѣяно слѣди говора на приятелката си, която при все туй ни най-малко не се смущаваше и не обръщаше внимание, слуша ли я нѣкой или не. Тя съ наслаждение се ровѣше изъ давното минѫло и си припомняше една история отъ „время оно“, когато тя била на 16 години! . . .

Прибързахъ да я угостѫ съ чай, съ английски „Саке“, (да бѣхъ знаяла по-рано за какво бѣше дошла, не бихъ ѝ го прѣдлагала толкова често — сигурно не!). Запалихъ порано лампа, но тя като че ли нарочно още повече се забави. Влизахъ и излизахъ, защото не ме свърташе да седнѫ спокойно на мѣстото си. Тя по едно врѣме сложи работата си, но сетнѣ пакъ заприказва, и повторно седнѫ. Мама не я спираше да постои пове чко и това бѣше ясенъ знакъ, че и тя желае да останемъ двѣтѣ сами, за да ми съобщи важното.

Все още се надѣвахъ да научѫ нѣщо приятно, нѣщо весело, но щомъ си излѣзе гостенката ни, расположението ми се измѣни и прѣзъ умътъ ми минѫ мисъльта, че очакваното трѣбва сигурно да е нѣщо неприятно. Любопитството ми исчезнѫ и да имаше възможность, щѣхъ да избѣгнѫ отъ всѣко обяснение.

Мама отново започнѫ да плете, помълча малко и сетнѣ продължи, като не вдигаше очи отъ работата си: — „Утрѣ ще имаме гости: госпожа С. ще доведе единъ свой роднина, господина Х. Ти трѣбва да го знаешъ, той едно врѣме бѣше съсѣдъ на леля ти Зина . . ., ходѣше съ едно сиво палто“. Ние падаме малко сватове пъкъ азъ до сега да не знаѫ. — Мама говорѣше съ паузи, бавно, несигурно и се спираше

почти на всѣка дума. Още много ми расправя тя за туй ново роднинство. Азъ прѣзъ туй врѣме се стараяхъ да си припомнѫ господина съ сивото зимно палто, но безуспѣшно. Като довърши мама рѣчьта си, попитахъ я, защо именно той порано не си е припомнилъ роднинскитѣ обязанности, ами чакъ сега. Щомъ го рекохъ, и се раскаяхъ, защото мама се намѣри въ такова недоумѣние, че не знаеше що да ми отговори. Найсетне рече: искахъ да примълчѫ сѫщинската причина, при всичко че г-жа С. настояваше нищо да не крия отъ тебе. Може би е и по-умно да ти кажѫ каква е работата, защото не си вече дѣте (слава Богу, помислихъ си, веднѫжъ въ живота и мама каза, че не съмъ дѣте) и ще се отнесешъ по сериозно къмъ туй нѣщо. Г-нъ Х. те познавалъ отъ виждане, била си му симпатична, та много желае да се запознаете. Г-жа С. му говорила за тебе и днесъ ми каза, че той ималъ сериозни намѣрения, до недѣля искалъ да направи прѣдложение. — Значи сватовщина? — извизахъ очудена и гледахъ мама съ най-безсмислено изражение: струва ми се, бѣхъ растворила широко не само очи, но и уста . . . Всичко очаквахъ, но не и това, че нѣкой си съвършенно непознатъ ми прави честьта да ме иска за жена. Това ми се стори нѣщо съвсѣмъ невъзможно, като сънувано. „Ще облѣчешъ новата си блуза, и молѫ ти се, вчеши се малко по-внимателно: първото впечатлѣние е винаги рѣшителното въ такива случаи,“ — каза мама съ по-спокоенъ тонъ и за пръвъ пѫть ме погледнѫ въ очитѣ. „Не ме е грижа какво мнѣние ще има за мене, отвърнѫхъ азъ малко сопнато; който ме харесва, нѣма да има нищо и противъ старата ми блуза, и нѣмамъ ни най-малко желание да плѣнѫ сърдцето на такъвъ човѣкъ, комуто стига една мимолетна срѣща, за да обикне една мома.“ Мама станѫ отъ стола си, приближи се до мене и каза нѣжно: Сърди се колкото щешъ, но утрѣ за мой хатъръ ти пакъ ще направишъ което искамъ, защото си моя послушна дъщеря и не желаешъ да ме обидишъ, нали тъй? . . .

Съ това се свърши разговорътъ ни. Мѫчихъ се да останѫ весела, да не мислѫ за нищо, но неволно испѫкваше прѣдъ очитѣ ми една мѫжка фигура въ сиво палто. Туй палто като че бѣше нѣщо само нему свойствено,—неговъ единственъ отличителенъ знакъ, безъ който не може и не могѫ да си го прѣдставѫ. Мама легнѫ рано, но азъ не бѣхъ въ състояние да спѫ. Това бѣ първото сватуване, може би затова и да ми се

струваше тъй необикновенно. Възмущавамъ се като мислѫ за това — виждамъ въ тая постѫлка голѣмо унижение за мене, и много се сърдѫ на г-жа С., че се е нагърбила съ такава мисия. Тамъ гдѣто знаѭтъ, че има взаимна симпатия между двама, не се намира добра дума да имъ даде възможность да се срѣщатъ и запознаѭтъ по-отблизо; напротивъ, тогава се намиратъ и такива приятели и приятелки, които развалятъ всичко.

Какво ли ще бѫде утрѣ? —

Не особенно завидно прѣкарахъ минѫлата нощь, но и днешното послѣобѣдно врѣме бѣше цѣло мѫчение. Страшно се мразѭ, гдѣто съмъ такава несамостоятелна натура, — не могѫ никога да настоявамъ на волята си. Въ всичко се подчинявамъ, макаръ че при това самолюбието ми много страда. Послушностьта трѣбва да е като че ли внушена въ мене, защото често искамъ да не се поддавамъ на влияния и — и пакъ не могѫ: нѣмамъ спокойствие, докато не послушамъ. Нощесъ бѣхъ рѣшила да не облѣкѫ новата дрѣшка, но не ще и питане, че въ 3 часа бѣхъ съ нея накопрена и по възможность приглѫдихъ непокорната си коса. За голѣмо мое удоволствие видѣхъ въ огледалото, че не изглеждамъ добрѣ и на мѣстото на господина съ сивото палто не бихъ се харесала. Точно въ $3^1/_2$ дойдохѫ „милитѣ гости“ — госпожа С. и протежето ѝ, който за голѣмо мое очудване нѣмаше ominозното палто. Той бѣше tiré à quatre épingles, което впрочемъ не му прѣчеше да изглежда още по-отвратителенъ въ редингота си, нежели азъ въ новата блуза. Г-жа С. много любезно прѣдстави братовчеда си „който отдавна желалъ да се запознае съ госпожата и госпожицата“. . . Азъ почуствувахъ отъ първитѣ му думи една неодолима антипатия, гласътъ му ме раздразняше и неприятното чувство съ всѣка негова дума все растѣше — усѣщахъ, че се вледенявамъ и че ставамъ съвършено друга. Той съ най любезната си усмивка (която пò приличаше на гримаса, нежели на човѣшка усмивка) седнѫ до мене и се стараеше да ме забавлява. Въ сѫщность само се хвалѣше и прѣпорѫчваше колко билъ натоваренъ съ работа, — всичко важно въ Министерството оставяли нему, прѣзъ рѫцѣтѣ му минавало всичко, прѣди да се прѣдложи на министра. Туку споменуваше името на министра, и азъ почнахъ

нарочно да се прозѣвамъ, скришомъ отъ мама, но доста видимо за него. Колкото повече говорѣше, тонътъ му ставаше по-сигуренъ и сегисъ-тогисъ ме поглеждаше въпросително, като че ли искаше да види на лицето ми, какво впечатление произвеждатъ интимнитѣ му отношения съ министра. Не само че не бѣхъ любезна, но даже не бѣхъ въ състояние да запазя учтивия тонъ,— толкова ме ядосваше нескромното му поведение — и когато нѣколко пъти срѣщнахъ погледътъ му, испълненъ съ една неприятна нахалность, отвърнахъ се съ такова хладно прѣзрѣние, щото ако има поне малко честолюбие, ще му мине всѣко желание да се прѣправя на влюбенъ.

Много ми е мжчно, ако е криво разбралъ студеното ми държене, ако тълкува резервата ми въ своя полза — за маскирана наклонность. Често пъти тамъ—гдѣто бихъ желала отъ все сърдце да съмъ любезна и мила, нѣщо ме кара да се покажа съвършенно въ противенъ видъ. Колко пъти съмъ плакала за тая си непоправима глупость, но при днешния случай студенината ми бѣше съвсѣмъ искренна,— нѣщо повече: тя трѣбваше да му покаже степеньта на антипатията, която ми вдъхва той.

Моето мълчание не го смущаваше. Той се обърна къмъ мама и г-жа С. и заговори, че още тая вечерь щѣлъ да пише на майка си за „щастието"; при туй хвърли единъ многозначителенъ погледъ къмъ моята страна. „Ба, пиши колкото желаешъ, помислихъ си: присждата ти е готова и неизмѣняема. Най-сетнѣ станахъ да си идатъ. Мама има щастливата идея да не протестира, споредъ обичая си. И тя бѣше сѣкашъ забѣлѣжила съ какво облегчение въздъхнахъ и скокнахъ отъ стола си още при първото движение на г-жа С. Господина май бѣше расположенъ да постои повечко и много бавно послѣдва примѣра на братовчедката си. Колко щѣше това да ме радва—да го обичахъ, а тъй ми се видѣ постжпката му нахална и невъспитана.

Той цѣлуна на мама ржка, менъ стисна нѣжно краищата на пръститѣ, (цѣла ржка не подавамъ всѣкиму) ощастливи ме съ още единъ сладъкъ погледъ и — вратата се затвориха подирѣ имъ.

Не бѣ много умно което сторихъ тогава, но то бѣше инстинктивно: отворихъ всичкитѣ прозорци, за да влѣзе малко чистъ въздухъ, и сетнѣ се затекохъ въ стаята си, михъ си ржцѣтѣ съ сапунъ, търкахъ ги съ четка, поливахъ и

едвамъ се успокоихъ. Влажнитѣ му пръсти и сега още чувствувамъ, при всичко, че отъ както си е отишълъ, два пѫти си михъ рѫцѣтѣ. Слѣдъ това се прѣоблѣкохъ. Невинната ми блуза да прощава, но отсега щомъ я видѭ—ще си спомнямъ за рединготa му.

Като се върнѫхъ при мама, тя ме погледнѫ засмѣно и ми рече: „Ти не си много въсхитена отъ обожателя си, но и на мене не направи особенно впечатление“. Слава Богу, въздъхнѫхъ, че и ние двѣтѣ сме поне веднѫжъ на сѫщото мнѣние.— Не знаѭ до колко е харесалъ на тебе, но на мене е крайно несимпатиченъ. Не че е грозенъ—има много по-грозни мѫже, които ми харесватъ, защото отъ очитѣ имъ свѣти интелигентность, но такова едно бездушно русо розово лице съ свѣтли мазни очи, въ които се отражава една ниска, користолюбива душа — това никога не може да ме привлѣче. Опитахъ се да посвирѭ, но не бѣхъ въ състояние да постигнѫ освѣнъ едно механично движение на пръститѣ. Помѫчихъ се да си спомнѭ гдѣ съмъ го срѣщала, но не успѣхъ. та спечелихъ увѣреностьта, че и той не ме е виждалъ другъ пѫть, че всичко е скроено за да произведе по-добъръ ефектъ. Слѣдъ часъ още продължавахъ машиналното свирене, а мама, като виждаше, ге съмъ развълнувана и не ми се приказва, четѣше и се клатѣше нервозно въ стаята. Но ето че се върнѭ пакъ приятелката ѝ и още отъ самитѣ врата почнѫ да ми честити, че „Господина билъ въсхитенъ“ „билъ намѣрилъ че съмъ „добра, благородна, въспитана мома“ („открилъ Америка!“ рекохъ на ума си, но не я прѣкѫснѫхъ, защото ми се искаше много да чуѭ, какви качества имамъ още спорѣдъ него), имала съмъ едно скромно, истинско моминско държане, което било рѣдкость въ днешно врѣме (кой знае съ какви е ималъ до сега случай да се срѣща! — отвърнѫхъ мисленно на тия му ласкави думи). Не знаѭ до колко точно прѣдаде г-жа С. думитѣ му—азъ бѣхъ увѣрена, че тя и отъ своя страна притуря—, но резултата въ всѣки случай бѣше, че, спредъ него, минѫхъ благополучно екзамена и че съмъ достойна да заемѭ мѣстото на негова жена. Туй лицемѣрно хваление на днешното ми неучтиво поведение, когато всѣки колко-годѣ свѣстенъ човѣкъ би се отказалъ всѣкога отъ подобна начумерена жена, ме накара да забравѭ, че на една мома, особенно на такава, за каквато ме осѫди той, не подобава да исказва всичкитѣ си мисли. И азъ обяснихъ много

категорически на г-жа С., че не желаѫ да чувамъ повече името на любезния ѝ братовчедъ, който не отъ друго, но само отъ интересъ намира у мене всичко тъй очарователно и споредъ неговия вкусъ. Ако да знаеше господина, продължихъ иронично, че нѣмамъ нищо, сигурно не би се въодушевилъ отъ днешния ми приемъ. Впрочемъ, да имаше здравъ разсѫдъкъ, не би и говорилъ така слѣдъ първото виждане, даже да бѣхъ и по-любезна съ него, понеже съмъ му съвършенно чужда и не може да знае има ли общо нѣщо въ характера ми и неговия. Защо не си е избралъ жена между познатитѣ си моми, или нито една не го ще, та отъ нѣмай кѫдѣ се е сѣтилъ за мене. И умно размишлява: тая може да ме земе, защото не ме познава. Но да ме извини: азъ не съмъ отъ тия, които се женѫтъ по прѣпоржка. Не помнѫ добрѣ какво още не много ласкателно издумахъ по неговъ адресъ. Мама ме гледаше съвсѣмъ смаяна, а г-жа С. напраздно се опитваше да ме прѣдума. Клетата жена си е взела бела̀ съ мене, нѣма вече никому да ме похвали и сигурно ѝ е минѫла всѣка охота да прави сватовщини. Мама, за да ме успокои, рече на приятелката си да не настоява да го защищава, тя никога не искала да има влияние въ подобни случаи: на мене оставяла да рѣшавамъ сѫдбата си.

При такава добра майка нѣмаше нужда да взимамъ всичко до тамъ трагично, понеже никой не изисква отъ мене да принесѫ въ жертва щастието си, но цѣлата история ме извади отъ търпѣние и станѫ ми обидно, че само защото съмъ жена, изложена съмъ да се отнасятъ съ мене като съ прѣдметъ, като съ стока за проданъ, която всѣкой има право да оглежда, да пазарува и, ако благоволи, и да купи, т. е. — по вѣрно — да ми позволи да го купѫ азъ, защото у насъ не мѫжетѣ, но ние, момитѣ, даваме още отгорѣ и зестра.

Вѣрвамъ, че всѣка мома, която има малко гордость въ гѫрдитѣ, се възмущава отъ такива сватовщини, и не могѫ да разберѫ, че даже нѣкои интелигентни лица (за жалость, повечето жени) се съгласяватъ съ охота да „оправятъ работитѣ“, играѫтъ роля на провидѣние и не обмислюватъ ни най-малко печалнитѣ послѣдствия.

Щомъ нѣкой мѫжъ изяви желание да се задоми, лесно намира състрадателна душа, която радостно прѣдлага услугитѣ си. И поне да комбинирахѫ умно тия приятелки, та да устройватъ по нѣкой по-деликатенъ начинъ първата срѣща и

запознаването, но тѣ го вършатъ тъй грубо, щото трѣбва момата да е съвършенно ангелъ по натура, за да запази приличенъ тонъ къмъ такива гостенки.

Не ми побира умътъ какъ единъ мжжъ, който се гордѣе, че има право да избира, не върши това самостоятелно, но се унижава да търси помощь!... Това ми се струва, че е малко прѣпоржчително за мжжътъ, той като че ли нѣма довѣрие на себе си, не се надѣва, че съ собственитѣ си качества може да завладѣе едно моминско сърдце и по неволя прибѣгва къмъ посрѣдници, които ще потърсятъ изъ побогатичкитѣ моми, пъкъ, ако тамъ не успѣятъ, може да бжде и по-срѣдня ржка зестра, стига момата да е добра и кжщовница. Момъка украсяватъ съ всевъзможни добродѣтели „не пуши, не пие, прибира се рано“ и т. н. и т. н. A propos, сега си спомнямъ, че г-жа С. тоже хвалѣше нещастния си братовчедъ, какъ една кутия цагарети му стигали за 4 дена. — „Това е много похвално, отвърнжхъ й съ присмѣхъ; азъ пъкъ прѣдпочитамъ мжжътъ ми да пуши цѣла кутия въ день, стига той да ми е приятенъ“. Това й казахъ само отъ желание да й противоречж; това желание ме обзема винжги, когато съмъ много инервирана; тогазъ съмъ въ състояние да противорѣчж на личнитѣ си убѣждения, но за щастие, скоро минава туй ненормално състояние, и азъ пакъ ставамъ старата подчинена, окована съ хиляди невидими вериги дъщеря на майка си, която надали нѣкога ще се освободи отъ прѣдразсждъцитѣ, които запиратъ всѣко посвободно, по-самостоятелно движение.

Но азъ се отвлѣкохъ и не доисказахъ мнѣнието си за сватовщинитѣ: въ случай, че посрѣдницитѣ сж успѣли при родителитѣ (защото момата е второстепенна личность), скоро-скоро става годежа, прави се и свадба отъ страхъ да се не запознаятъ по-отблизо и да си намѣрятъ недостатъци.

Когато голѣми борчове налегнатъ нѣкой нещастникъ, не ми е за чудо, че богатата женитба остава единчкото спасително срѣдство. Тогазъ нѣма размишляваме. Всичко се захвърля на страна, па и сърдечнитѣ симпатии, и почва ловътъ подиръ зестри. Жалж ги, това тѣрбва да е твърдѣ тежко, понеже тукъ мжжътъ трѣбва да бжде винжги готовъ да се обърне на нула — въобще, да носи само титлата „мжжъ“.

Окайвамъ положението на богатата мома. Тя е изложена всѣкидневно на сватовщини, и трѣбва често да й

се случва, щото нѣкой си господинъ, комуто е омръзнѫло яденето въ гостилницата, да удостои съ честьта „да ѝ направи прѣдложение, срѣщу услуга отъ нейна страна да му плати борчоветѣ, или ако ги нѣма, то да му създаде възможность да живѣе охолно, безгрижно, както не е могълъ съ заплатата си. Това е много практично отъ негова страна, но помислюва ли той и за по-нататъкъ? Всѣки лесно привиква къмъ раскошъ и комфортъ въ кѫщи, но подиръ година ще види, че едничкото щастие не зависи отъ луксътъ и хубавата покѫщнина, че личната свобода съ една жена-другарка и при скромна обстановка е за прѣдпочитане прѣдъ богатия животъ съ жена-господарка.

Мѫжетѣ понѣвга много си въображаватъ за себе си и вѣрватъ, че всѣка мома би ги взела, но не разбиратъ ли тѣ, че ако въ дѣйствителность повечето моми склоняватъ, то е само, защото не сѫ свободни да располагатъ съ себе си, като по-щастливитѣ мѫже, а трѣбва да се покоряватъ на родителитѣ си. Много пѫти само желанието да влѣзе малко разнообразие въ нетърпимата монотония, а у нѣкои и страхъ отъ привидѣнието „стара мома“ ги кара да се подчиняватъ. — Но за това никой не ще да знае.

Колко моми живѣѭтъ въ родителския си домъ единъ душегубящъ, досаденъ животъ — като птици въ клѣтка. Колкото и да е шарена нали е все клѣтка! Малко ли сѫ, гдѣто самосъ особенно разрѣшение могѫтъ да направѭтъ двайсеть крачки вънъ отъ кѫщи, безъ да бѫдѫтъ придружавани отъ нѣкой членъ на семейството, отъ нѣкой десетина години по-малъкъ братъ. Но всичко има граници. Търпи се до двадесетата година кое-какъ; по-сетнѣ все по-тежко се усѣща туй зависимо положение, това вѣчно опекунство надъ насъ като надъ малолѣтни дѣца, когато братята ни на сѫщата възрасть иматъ всевъзможни права и пълна свобода, само защото сѫ мѫже. Когато на такава мома се прѣдстави случай за задомяване, тя не му мисли много, скоро се рѣшава, и това развива самоувѣренностьта у мѫжетѣ. Не споря, че модата на сватуване е била цѣлесъобразна въ старо врѣме, когато е била млада госпожа С., но днеска би трѣбвало да я захвърлѭтъ въ архивата. Тия деликатни въпроси, които могѫтъ да се третиратъ само помежду двѣ лица, хората обръщатъ на обикновенъ пазарлъкъ, и ако не се свърши благополучно, момата повѣрява на роднинитѣ и приятелкитѣ

си, че отказала на еди-кого си, а господинътъ, за да не падне по-долу, бърза да увѣри своитѣ близки че „го“ молили!... Подобни хвалби само профаниратъ хубавото, нѣжното, което би трѣбвало да съдържа всѣко едно прѣдложение.

Струва ми се, че не бихъ загубила почетьта си къмъ нѣкого, който би ми казалъ откровенно: „госпожице, харесвате ми, обичамъ ви, но като не съмъ въ такова материално състояние, щото да могж да се женьж по влѣчението на сърдцето си, а трѣбва да расчитамъ на зестра, кажете ми колко получавате, та да смѣтнемъ ще стигне ли“. Това би било грубо, допущамъ, но поне честно, а не е ли това горѣ-долу съдържанието на всѣка женитба чрѣзъ посрѣдничество? Само че въ послѣдния случай узнава половина градъ и само отъ момата крижтъ, че „искали зестра“, но сѣщаме се ние, не сме вчерашни... И защо е въобще цѣлата комедия? Ще се прави сетнѣ господинътъ, че е влюбенъ, откато узнае сумата и ще пропорционира любовьта си споредъ нея!

Давамъ право на всѣка жена, която, щомъ се убѣди, че нейния мжжъ я търпи само зарадъ личния си интересъ, почва да го тиранизира. Ако е енергична, тя сигурно слѣдъ такова разочарование го напуща; ако пъкъ ѝ прѣчи страхътъ отъ скандали, които съпровождатъ тази крачка, то не ѝ остава друго, освѣнъ да прѣклони глава и да мълчи. Съ врѣме добрата нѣвга жена се обръща на злобна и завистлива, и мжжътъ ѝ се принуждава да бѣга изъ хубаво наредената си кжща въ кафенето ... Да му е честито!

Боже мой, колко горчиви мисли породи въ мене една необмислена постжпка на господина Х. Сега гнѣвътъ ми намалѣ, и струва ми се, че бѣше неоснователенъ. Какво ли ще рече той като се научи за отговора ми? Дойде ми на умъ, че и за него казваше братовчедката му, че го молили отъ „нѣколко“ мѣста! — Ако е уменъ, нека ощастливи друга нѣкоя часъ по-скоро, за да ми покаже, „че толкова му чини“, че не съмъ само азъ. ... Да ме обичаше, щѣше да ми е мжчно, дѣто тъй неделикатно отказахъ, но сега нѣма причина да се раскайвамъ. Кой знае, може би отъ ядъ ще потърси между познатитѣ си, да намѣри нѣкоя, която го обича, която не си мие ржцѣтѣ слѣдъ ржкуването съ него. — Дай Боже, азъ ще се радвамъ ... Уморихъ се, и доспа ми се ... дано само не сънувамъ нѣкоя сватовщина!—

РУСКО-БЪЛГАРСКИТѢ ОТНОШЕНИЯ.

(По поводъ статията на в. Новое Время „Багдатъ и Бургасъ").

Между многото странни и опасни явления въ нашия политически животъ на пръвъ редъ иде: нашата слаба заинтересованость съ външната ни политика. И вѣстницитѣ ни, и партиитѣ ни, и държавнитѣ ни хора, колчимъ заговорятъ за нашата външна политика, правятъ това неохотно, и, почти всѣкога, стараятъ се да се изплъзнатъ съ нѣколко общи и баналии фрази. Вѣстникарски статии ли четете, партийни програми ли разгръщате, тронни рѣчи и адреси ли слушате, все една и сѫща пѣсень се пѣе: „добри отношения съ всичкитѣ държави, особенно" .... и пр. Даже опозиционнитѣ депутати, чиято прѣка длъжность е да говорятъ по-ясно и по-опрѣдѣленно по държавнитѣ ни работи, даже и тѣ, когато стане дума за нашата външна политика, се задоволяватъ или съ лирически излияния, или съ непълни и недопсказани укори по адреса на правителството.

Защо това да е така?

Азъ се затруднявамъ да си го обясня съ отсѫтствието на политическа зрѣлость у насъ. Менъ се чини, че причинитѣ на туй зло се крияятъ другадѣ. И ето дѣ азъ съглеждамъ тия причини.

Повечето отъ нашитѣ партии не смѣятъ да се искажатъ опрѣдѣлено по нашата външна политика, защото не желаятъ да си отчуждятъ благоволението на княза, който, както е извѣстно, е взелъ въ ржцѣтѣ си тая политика и самъ иска да я води.

Други пъкъ наши партии се колебаятъ да се изяснятъ върху външната ни политика, защото не виждатъ яснота и опрѣдѣленость въ руската политика спрямо България.

А има партии и политически дѣятели у насъ, които считатъ външната политика маловажна за една дребна държавица, като нашата, и които намиратъ, че всичкото наше внимание трѣбва да се съсредоточи на вѫтрѣшното и икономическото развитие на България.

Азъ мисльж, че и тритѣ тия гледни точки сж повече или по-малко погрѣшни.

Първата гледна точка е погрѣшена, защото прави нашитѣ партии играчки въ ржцѣтѣ на княза. Външната наша политика не може и не трѣбва да се изоставя всецѣло князу. Тая политика трѣбва да се истръгне изъ ржцѣтѣ на държавния глава, не само защото не може напълно да се вѣрва въ българскитѣ чувства на инороднитѣ бълг. князе, но и поради други нѣкои твърдѣ сериозни причини. А именно: защото, както казва Спенсеръ, между външната и вжтрѣшната политика на всѣка държава има една тѣсна органическа свръска. Нѣщо повече. Тъй като външната политика на всѣки народъ се облѣга върху най-живитѣ и най-егоистичнитѣ негови чувства и инстинкти, то. по силата на самия тоя фактъ, тая политика взима надмощие на цѣлата държавна политика. Необикновенното же развитие на международнитѣ сношения прѣзъ втората половина на настоящия вѣкъ е направило туй надмощие съвършенно прѣобладающе. Днесь за днесь, не само въ Европа, но дори и въ Америка, вжтрѣшната, финансовата и икономическата политика на повечето държави се намира въ пълна почти зависимость отъ външната имъ политика. А пъкъ нашата България, както се знае, се намира въ спорния Балкански Полуостровъ. Така щото, можемъ да си приказваме колкото си щемъ за конституция, за народенъ суверенитетъ и за добри финансии; но додѣто нашата външна политика се води исключителко отъ княза, ний нѣма да се отървемъ отъ дворцовитѣ министерства и нѣма да видимъ нито конституция, нито народенъ суверенитетъ, нито пъкъ добри финансии . . . . .

Втората гледна точка е погрѣшна, защото неяснотата и неопрѣделеностьта на руската политика спрѣмо България се намира въ прѣмо съотношение съ неяснотата и неопрѣдѣленостьта на нашата външна политика. Не би било прѣувеличено даже, ако се кажеше, че неяснотата и неопрѣдѣленостьта на руската политика спрѣмо България проистича отъ досегашното наше поведение спрѣмо Русия. Азъ самъ съмъ недоволенъ отъ непослѣдователната и мъглива руска политика въ България и Македония; но ще бжде грѣшно да не се признае, че нашитѣ партии, не само нищо не сж направили, за да распръснжтъ тая мъгливость и вкаратъ Русия въ една послѣдователна политика спрѣмо нашия народъ, ами направили сж всичко, за да наложжтъ на Русия тая политика. Съмнѣвате ли се въ туй? Я се вгледайте въ миналото. Па не бойте се да загледате и въ настоящето. Кога и коя наша партия е излизала съ ясно-опрѣдѣлена програма спрѣмо Русия? Въ първитѣ години слѣдъ освобождението нашата политика спрямо Русия започваше и свършваше само съ мазни фрази за признателность и добри отношения къмъ Освободителката. Отъ тия мазни фрази се възползува Батембергъ, за да направи прѣврата прѣзъ 1881 г.: но, и слѣдъ като свърши прѣврата, ний не се отрезвихме и не

урегулирахме отношенията си съ Русия. При такива неурегулирани отношения ни завариха: съединението, войната съ Сърбия и детрониранието на Батемберга, и, разбира се, съвсѣмъ забъркаха тия отношения. Всинца ний помнимъ, на каква испитня бидоха подхвърлени тия отношения прѣзъ Стамболово врѣме; ала, и послѣ тѣзи испитания, никоя наша партия не посмѣ да прокламира о т к р и т о необходимостьта отъ едно належаще, строго-опрѣдѣлено и трайно урегулиране на нашитѣ отношения съ Русия. Не извърши това никоя наша партия, нито въ своята партийна програма, нито въ Нар. Събрание. Даже най-русофилската наша партия на цанковиститѣ, и тя все още се лута въ областьта на мазнитѣ фрази: „приятелски отношения", „споразумение," „тѣсна дружба" и пр. И слѣдъ всичко туй, с днѣли сме да се сърдимъ: че княза държи въ ржцѣтѣ си цѣлата наша държавна политика; че Русия гледа на княза, като на единственъ държавенъ факторъ въ България; и че г. Бахметьевъ счита Стамболовия външенъ министръ, г. Грекова, за . . . русофилъ! . . И послѣ всичко туй, седнѣли сме още да се чудимъ: защо рускитѣ консули подържатъ сръбската пропаганда въ Македония; защо Русия влиза въ споразумение съ Австрия относително Балканския Полуостровъ; и защо руския в. „Новое Время" проповѣдва завземането на Бургасъ отъ руската флота! . .

Третята гледна точка е погрѣшна, защото, както дадохъ да се разбере по-горѣ, външната политика и у насъ доминира цѣлата държавна наша политика. Особенно пъкъ отъ като е встжпилъ на бълг. прѣстолъ сегашниятъ князь, о с ь т а, о к о л о к о я т о с е в ъ р т и Б ъ л г а р и я, е в ъ н ш н а т а п о л и т и к а. На тази политика се дължи Стамболовата тирания; тая политика е надарила България съ дворцови министерства; тя не допуща свободни избори у насъ; тя не позволява да намалимъ и уравновѣсимъ бюджета си; тя ни тласка въ обятията на Лендеръ-Банкъ; и тя . . . Щѣхме да бѫдемъ много наивни политически дѣца, ако не бѣхме съзирали тази тънко забулена истина. Толкось повече, че всичкитѣ почти Балкански държавици страдатъ отъ сжщата напасть. И въ Сърбия, и въ Чернагора, и въ Ромжния, и въ Гърция, външната политика е Архимедовиятъ лостъ, съ който държавнитѣ глави на тия страни дигатъ и слагатъ своитѣ народи. Бѣдата е, че външната политика ще продължава да господствува у насъ още дълго врѣме: поне догдѣто постигнемъ историческитѣ си задачи и обеспечимъ политическото си сжществуване. Недалновидно би било да се отрича, че е прѣдпочтително за България да посвети всичкитѣ свои сили на културното си развитие; но още по-недалновидно е да се смѣсватъ нашитѣ желания съ суровата дѣйствителность . . . Социалистическиятъ „Работнически Вѣстникъ" може да иронизира съ нашитѣ исторически задачи колкото си ще; но това никакъ нѣма да побърка на тия задачи да си сжществуватъ и да направляватъ, и нашата външна, и нашата вжтрѣшна, и нашата

финансова, и нашата икономическа, и нашата военна, и нашата съобщителна политика. Даже, когато бихме се с рюстили съ мисъльта за присъединението на Македония къмъ България, все пакъ тия исторически задачи би съществували: защото, ако можемъ се отказа отъ присъединението на Македония, ний не можемъ, безъ рискъ за нашето политическо съществуване, да допуснемъ *нейното завладяване отъ другиго.* А щомъ това е така, още дълго врѣме надъ врата ни ще висятъ, като съперници, нашитѣ Балкански съсѣди, и още дълго врѣме идеята за една Балканска федерация ще бѫде съблазнителенъ, но отдалеченъ идеалъ.

Ето дѣ, по мосму, се крияТъ причинитѣ на нашата слаба заинтересованость съ външната ни политика. Ето защо, досегашната неопрѣдѣлена наша външна политика е турила България между два стола, обсадена отъ съперници и лишена отъ съюзници. И ето защо, никой отъ насъ не може каза днесь, дѣ, върви България, и никой не може прозрѣ, утрѣ какво ще стане съ нея . . .

А благодарение, главно, на тая наша слаба заинтересованость съ външната ни политика и на нейната неопрѣдѣленость, съединението прѣзъ 1885 г. забърка всичкитѣ смѣтки на България, и, не само я изложи на една война съ Сърбия, но откѫсна часть отъ нейната територия и я доведе до 9-ий августъ 1886 г. Благодарение все на сѫщитѣ тѣзи грѣхове, ний сме днесь безсилни да сторимъ нѣщо за поробенитѣ си братя въ Македония и не стоимъ далечъ отъ риска да изгубимъ единъ день тая своя родна земя. И благодарение все на сѫщитѣ наши грѣхове, ний сме вече испаднѫли толкозъ ниско въ очитѣ на Великитѣ Сили, щото руския в. „Новое Время“ може да ни изненадва съ статии, въ които се опрѣдлага заеманието отъ руски войски на най-важния нашъ морски градъ.

Всичкитѣ тия мисли неволно заседнѫха въ главата ми, когато прочетохъ грозната статия на „Н. Время“, и азъ рѣкохъ да ги сподѣлѭ съ читателя прѣди да пристѫпѭ къмъ разглеждание на самата статия.

* * *

Какво ни пѣе „Новое Время“?

Въ броя си отъ 24-й Ноември н. г., този влиятеленъ и распространенъ руски вѣстникъ е помѣстилъ статия, озаглавена Багдатъ и Бургасъ. Съдържанието на тая статия е горѣ-долу слѣднето:

Напослѣдне, една германска компания е взела отъ Турция постройката на желѣзницата Коня-Багдатъ-Басора. Това обстоятелство щѣло да измѣни положението на работитѣ въ Турския Истокъ, не само въ икономическо, но и въ политическо и стратегическо отношения. Къмъ това измѣнение на работитѣ Русия не можала да остане хладнокървна, а трѣбвало да вземе мѣрки за парализиране изгодитѣ, които тая желѣзница щѣла да прѣдставлява за враговетѣ на Русия. Отъ къмъ

азиатска страна това парализиране можало да стане съ усилване на войскитѣ въ Кавказкия военевъ окржгъ. Но понеже една бждща война между Русия и Турция не можала да се ограничи само въ Мала Азия, а щѣла да се распространи и въ Европейска Турция, то Русия трѣбвало да си подготви още отсега една операционна база и въ тоя военевъ театъръ, тъй като съприкосновението съ Турция на тоя театъръ се раздѣляло отъ двѣ държави буфери — Ромжния и България. А за да се намаляло растоянието, което дѣли Русия отъ Турция на този военевъ театъръ, „Н. Время“ прѣдлага да се създаде една „наблюдателна база“ отъ руски войски въ Бургасъ, чието пристанище да било служало и за мѣстопрѣбивание на руската Черноморска флота. По тоя начинъ, Русия щѣла да парализира съвсѣмъ изгодитѣ за Турция отъ желѣзницата Коня-Багдатъ-Басора. Руския вѣстникъ мисли, че заемането на Бургасъ могло да стане съ съгласието на бълг. правителство, тъй като Бургасъ не щѣлъ да бжде заетъ като територия, ами само като наблюдателенъ пунктъ, и, слѣдователно, нѣмало да се нарушжтъ ничии владѣтелни права. Ако ли пъкъ Турция рѣшала да протестира, тогазъ могло да се помисли за обявяване независимостьта на България.

Това е то пѣсеньта на „Н. Время“.

Прѣди всичко, трѣбва да забѣлѣжж, че азъ не сподѣлямъ възгледитѣ на в. в. „Прѣпорецъ“ и „България“: какво тая статия на „Н. Время“ била проста вѣстникарска статия, написана отъ нѣкой „ретивъ сътрудникъ“ на казания вѣстникъ и не прѣдставлявала „мнѣнието, нито на мѣродавнитѣ кржгове на русското общество, нито, въ особенность, на руското правителство“. Не сподѣлямъ азъ тѣзи произволни твърдения на „Прѣпорецъ“ и „България“, защото добрѣ знаж, че „Н. Время“ си пали чибука именно въ мѣродавнитѣ и официални руски кржгове. Знаж и нѣщо повече: че „Н. Время“ никога не би дързнжло да обнародва сензационна политическа статия, която би била въ разрѣзъ съ шушуканията въ ржководящитѣ руски сфери. На това, собственно, и се зида успѣхътъ на тоя тѣсно-националенъ и крайно-опортюнистически вѣстникъ въ Русия. Най-многото, що би могло да се допусне въ случая, то е: въпросната статия на „Н. Время“ да не бжде инспирирана отъ руското външно министерство; но, че тя е подшушнжта отъ нѣкоя мѣродавна руска личность, въ туй, азъ поне, малко се съмнѣвамъ. А че това мое прѣдположение е по-близко до самата истина, отколкото твърденията на „Прѣпорецъ“ и „България“, азъ заключавамъ и отъ характерното обстоятелство, че никой другъ руски вѣстникъ не е още заговорилъ по тая статия — нѣщо, което нѣмаше да се случи, ако тя бѣ написана отъ нѣкой „ретивъ сътрудникъ“ на „Н. Время“. Не по-малко знаменателенъ въ случая е и фактътъ: че Полковникъ Епанчинъ, както чувамъ, билъ доста разочарованъ отъ нашата войска (той намиралъ нашитѣ войници и нашитѣ млади офицери блѣстящи, но

войската ни не готова за война и лишена отъ достойни военачалници). Па и известното вече „споразумѣние" между Русия и Австрия отъ м. априлий 1897 г. доста прозрачно дава да се разбере, че Русия не се полага много на насъ, и, слѣдователно, въ случай на нужда, не е изключена възможностьта тя да се опита да ни оползотвори, безъ да ни пита — а отъ тая руска гледна точка до заемането на Бургасъ отъ руската флота има само една крачка . . . Така щото, въпросната статия на „Н. Время" не е проста вѣстникарска статия; ами е отзвукъ, най-малко, на шушуканията въ рускитѣ мѣродавни кржгове.

Това казано, азъ минавамъ къмъ самата статия.

Тая статия на „Н. Время" менъ ме силно зарадва въ едно отношение и ме страшно сплаши въ друго.

Зарадва ме обстоятелството, че нашия Истокъ става изново цѣненъ за Русия — ксето обстоятелство подига значението на България въ рускитѣ очи и може да накара, най-послѣ, нашитѣ държавни мжже да прибързатъ съ урегулирането на отношенията ни съ Русия. А сплаши ме обстоятелството, че Русия, и слѣдъ примирението ни съ нея, все още не ни вѣрва, не се полага на насъ, и вече е намислила да заеме единъ день часть отъ нашата земя — което заемане за менъ е равносилно съ завладяването на България отъ Русия и съ завладяването на Македония отъ Австрия.

Иска ми се да прѣдполагамъ, че въ послѣдното това обстоятелство се крие и тревогата, която произведе статията на „Н. Время" между мислящето наше общество. Тая статия сплаши всинца ни, защото всѣки отъ насъ инстиктивно почувствува, че, ако нашата външна политика върви така неопрѣдѣлено, както е търгнжла, Русия може да се види принудена — въ случай на усложнения — да заеме Бургасъ, съ наше или безъ наше съгласие, а, може би, и по прѣдварително споразумѣние съ Австрия.

И тоя страхъ е оправданъ. Защото: всѣкога, когато се говори за руско-български отношения, едно нѣщо не трѣбва да се испуща изъ прѣдвидъ, а именно: че основната задача на Русия на Истокъ е — *излизането ѝ на Срѣдиземното море*. Веднжжь това така, очевидно става, че германската колонизация въ Мала Азия, слѣдъ постройката на желѣзницата Коня—Багдатъ—Басора, ще създаде нова една прѣчка за постигане на тази основна руска задача. И твърдѣ естественно, тая нова прѣчка ще застави Русия да стжпи по-твърдо на Балканитѣ.

Това е толкозъ ясно, щото азъ се очудвамъ, какъ в. „Прѣпорецъ" не иска да види „логическа свръзка" между „въпроса за Коня—Багдатската линия и оползотворението на Бургаското пристанище" отъ руситѣ. Менъ ме даже поразява фактътъ, че „Прѣпорецъ" се рѣшава да иронизира на тая тема въ слѣдния свой пасажъ:

. . . „Но имонно тие съвѣти на автора ни се виждатъ твърдѣ наивни, за да не кажемъ даже комични, защото ние не намираме никаква логическа

връзка между това, което е рѣшено за Багдатъ и между онова, което авторa тъй натъртено прѣдлага за Бургазъ, освѣнъ случаятъ, гдѣто и една и другия градъ започватъ съ една и сѫща буква. Та ако се бихме ржководили отъ подобни начала, не е чудно единъ день да прочетемъ въ сѫшиятъ вѣстникъ и отъ сѫщиятъ авторъ прѣдложение за обезпечението на Архангелскъ чрѣзъ заеманието на нѣкой отъ островитѣ на гръцкиятъ Архипелагъ".

Какъ така: да нѣмало „логическа свръзка" между затвърдяването на Германия въ Мала Азия и затвърдяването на Русия въ Бургасъ? Ами нали, за да излѣзе на Срѣдиземното море, Русия трѣбва да тури ржка на Цариградъ и Дарданелитѣ? А за да стори това, тя има само три пѫтища: Мала Азия, Черното море и България. Щомъ, обаче, въ Мала Азия се утвърди Германия и Черното море се заплашва отъ английската флота (и, може би, отъ съединенитѣ флоти на Тройния Съюзъ), то откѫдѣ другѫдѣ, освѣнъ отъ България, Русия ще може да проникне единъ день до Цариградъ и Дарданелитѣ?

Азъ съмъ напълно съгласенъ съ „Прѣпорецъ", че въпросътъ за заеманието на Бургасъ „не може да се рѣшава тъй лесно", както го рѣшава „Новое Время". Но за туй, ние трѣбва часъ по-скоро да опрѣдѣлимъ своята външна политика. Та, ако ни бѫде невъзможно да дойдемъ съ Русия до такъво съглашение, което би направило излишно заемането на Бургасъ отъ руски войски, тогазъ ще трѣбва да му помислимъ върху начинитѣ и средствата, съ които би могло да се направи трудно толковъ лесното разрѣшаване на Бургаския въпросъ отъ „Н. Время". Но продължаваме ли да седимъ между два стола, съ исторически задачи отпрѣдѣ си, съ опасни съперници отзадѣ си и съ още по-опасни завоеватели надъ главата си, наивно е да прѣдполагаме, че ще дойде нѣкой да вади кестенитѣ отъ огъня за нашитѣ черни очи. Минѫ вече онуй врѣме, когато Англия бѣше готова да се бори съ Русия на животъ и смъртъ за Цариградъ. Сега Великитѣ сили изнамѣриха друга много по-евтина политика, за да брънѫтъ интереситѣ си: политиката на компензациитѣ. А тая политика е много проста и много разбойническа: щомъ една отъ Великитѣ Сили загреби кѫсъ земя отъ нѣкоя слаба страна, другитѣ Сили не отиватъ да отърватъ заграбеното, ами сами разграбатъ останѫлитѣ кѫсове. Така станѫ съ Китай, така ще стане единъ день съ Персия, и, вѣроятно, сѫщото ще сполѣти нѣкога Турция и Балканския Полуостровъ. Германия вече добрѣ е заседнѫла въ Мала Азия, Англия одавна е хвърлила котва въ Кипръ и Египетъ, Австрия много добрѣ се е расположила въ Босна и Херцеговина, остава сега само Русия да хвърли въдица нѣкѫдѣ въ Балканския Полуостровъ, за да се даде сигнала на разграбването на тоя Полуостровъ. Съмнѣва ли се в. „Прѣпорецъ", че, ако Русия заеме Бургасъ, Австрия не ще прибърза да заеме Солунъ? И ще го заеме тя съ благословението и на Германия, и на Англия, и на Италия. Разумѣва се, че Турция ще протестира, Германия и Италия ще разиграятъ ролитѣ на възмутени, Англия ще раздвижи Срѣдиземната си флота; но, най-накрая, всичко ще се свърши

съ едно комшийско разграбване на Турция и на Балканския Полуостровъ.

Не трѣбва да се забравя, че никога други пѫть хищническитѣ инстинкти на държавитѣ не сѫ били толкозь силни и толкозь алчни, колкото днесь. Борбата за сѫществуване, осложнена отъ борбата за наслаждение, създаде, прѣзъ послѣдното десетилѣтие на истекающия вѣкъ, такъва хищническа атмосфера, щото и държави, като Америка, сс заразихѫ отъ нея. На тия хищнически инстинкти е рожба империализмътъ въ Англия и Америка, национализмътъ въ Франция и Русия, колонизаторската страсть на Германия, и тѣмъ сс дължи онуй небивало до сега увеличение на военнитѣ флоти, на което ний сме днесь свидѣтели. И единъ богъ знае, какви още завоевания ще направѫтъ тия хищнически инстинкти на Великитѣ Сили. Единъ богъ знае, и дѣ ще ни доведе разгорѣлата се вече Трансваалска война. Това, което сега още блѣщука на политическия хоризонтъ, то е възможна една напасть, която тая далечна война може да навлѣче на нѣкои слаби европейски, азиатски и африкански народи. Все едно, побѣди ли Англия или не: ако тя побѣди и наложи ржка на геройскитѣ южно-африкански републики, Русия, Франция и Германия може би ще да издигнѫтъ знамето на компензациитѣ; ако ли Англия бѫде побѣдена, тя сама може да се опита да възстанови своя расклатенъ воененъ авторитетъ на гърба отъ другъ нѣкой по-слабъ народъ — и сигнала на грабежъ пакъ ще бѫде даденъ. А единъ богъ знае, и какви сюрпризи ни очакватъ отъ страна на Япония и Америка въ Далечния Истокъ! . . .

Такива сѫ, по моето схващане, източницитѣ на оня страхъ, който всѣя статията на „Н. Время“ въ душитѣ на нашитѣ разсѫждающи хора. И такива сѫ съображенията, по които никое бълг. правителство не може да пристане на заеманието Бургасъ отъ руски войски.

Толкова съ леко сърдце обѣщаваната отъ „Н. Время“ независимость не може да замѣни за насъ заеманието на Бургасъ. Съвсѣмъ напротивъ. Прогласяванието независимостьта на България при днешнитѣ политически обстоятелства ще бѫде силенъ ударъ за нашитѣ исторически задачи, тъй като ще създаде прѣдлогъ за нашитѣ съперници да обявѫтъ нарушено равновѣсието на Балканския Полуостровъ и да издигнѫтъ знамето на компензациитѣ за възстановление на това нарушено „равновѣсие“—а всѣки отъ насъ добрѣ разбира, че тѣзи компензации ще се потърсѫтъ въ родната ни Македония . . .

Не може никого да убѣди и проповѣдьта на „Н. Время“, че Бургасъ нѣмало да бѫде заетъ като територия, ами като „наблюдателень пунктъ“. Съ такива басни, въ днешно врѣме, и турцитѣ не могѫтъ се залъгва. Черноморскиятъ руски флотъ има прѣлестна операционна база въ Севастополъ, отдѣто, въ помалко отъ 20 часа, този флотъ може да бѫде прѣдъ устието на Босфора. А ако Бургасъ е нуженъ на Русия като сухопѫтна

операционна база, имѣюща задъ себе си Балканитѣ и непосрѣдственно съприкасающа се съ Турция, нашата юначна войска може достойно да замѣни руската въ тоя случай.

Въ послѣдното туй обстоятелство, собственно, и се крие точката на съприкосновение между рускитѣ и българскитѣ интереси и въ него лѣжи ключа на руско-българскитѣ отношения.

Моето мнѣние по тоя въпросъ е извѣстно на бълг. читающа публика.

Отъ дълги години насамъ, колчимъ съмъ заговарялъ за нашата външна политика, азъ съмъ стоялъ все на една и сѫща почва: че неопрѣдѣленностьта на тая наша политика трѣбва да прѣстане часъ по-скоро, че тая наша политика трѣбва да се кристализира, и че нейната кристализация трѣбва да се изрази въ единъ съюзъ съ Русия — който съюзъ би обезпечилъ намъ самостоятелното политическо сѫществуване и политическото ни обединение, а, въ замѣна, би доставилъ на Русия стратегическитѣ прѣимущества на нашето географическо положение, достойно оползотворени отъ нашата войска въ случай на една руска война въ Балканския Полуостровъ. *

Днесь, въ отговоръ на „Новое Время", азъ стоѫ на сѫщата почва.

Сега, азъ даже намирамъ, че никога не ни се е прѣдставялъ по-благоприятенъ моментъ отъ настоящия, за да сключимъ тоя съюзъ съ Русия, и, по този начинъ, да осуетимъ австро руското споразумение отъ 1897 г. (колкото се отнася то до насъ), и да прѣдупредимъ едно бѫдѫще руско дѣйствие у насъ, извършено мимо самитѣ насъ . . .

Азъ подържамъ днесь тая своя гледна точка толкозъ по-охотно, че всѣкога съмъ се боялъ отъ едно руско махване ржка на насъ и никога не съмъ прѣставалъ да считамъ австро-руското споразумение отъ 1897 г. за *логически резултатъ* на Стамболовата безумна русофобска политика . . .

Но какъ да стане туй?

Тамъ е всичкиятъ въпросъ.

* * *

Неотдавна, единъ отъ моитѣ добри приятели ми казваше:

—И азъ съмъ съгласенъ да сключимъ единъ съюзъ съ Русия. Но вѣрвашь ли ти, че това е възможно? Съ коя малка държава Русия е сключвала съюзи до сега? Па и ако би било това възможно, нима Русия не би заговорила сама за тоя съюзъ? А тя не само не заговаря, но и никой не може да си обясни днешната нейна политика у насъ.

Струва ми се, читательтъ ще намѣри прави слѣднитѣ възражения, които азъ направихъ на приятеля си:

— Менъ е неизвѣстно, дали Русия не е никога сключвала съюзъ съ нѣкоя малка държава и дали тя нѣма днесь

* Вижъ брошурата ми: „Разлагающа се и възраждающа се България" (1894 г.) и вѣстницитѣ ми: „Млада България" (1895—1896 г.) и „Христо Ботйовъ" (1899 г.)

таенъ съюзъ съ нѣкоя такъва държава; но и да не е ставало подобно нѣщо досега, това още не е никаква презумция, че Русия не би сключила съюзъ и съ насъ. По отношение къмъ Русия, ний се намираме въ таквозь благодатно положение, въ каквото надали се е намирала друга нѣкоя отъ малкитѣ държавици. Защо тогазь да не се опитаме? И какво ще изгубимъ, ако Русия се откаже да сключи съ насъ съюзъ? Положително нищо. Напротивъ: ще спечелимъ това, че ще бѫдемъ *на чисто* съ Руссия по-отрано, та ще знаемъ, какво ни прѣдстои да сторимъ, за да обезпечимъ своето бѫдѫще. А да се чака Русия да заговори п ъ р в а по тоя съюзъ е съвсѣмъ неумѣстно, защото тя нѣма такъва настоятелна нужда отъ насъ, каквато ний имаме отъ нея. Па и да би пожелала тя да вземе инициативата за сключване на единъ съюзъ съ насъ, нѣма къмъ кого да се обърне за туй: на княза не може напълно да се довѣри, а нашитѣ партии — макаръ България и да е освободена отъ 22 години насамъ — още не сѫ заговорили открито за такъвъ единъ съюзъ. Ако, слѣдователно, има нѣщо необяснимо въ случая, то е само не простителното мълчание на нашитѣ партии по този важенъ въпросъ, което мълчание е накарало цѣлия свѣтъ да счита княза за „все и вся“ въ България, па дало е възможность и князу да прибере въ ржцѣтѣ си цѣлата наша външна политика. Лично азъ не знаѫ, какъвъ по-демократически актъ може да извърши една наша политическа партия отъ тоя: да заяви открито въ Н. Събрание, че външната ни политика не трѣбва да се води исключително отъ княза и че тая политика трѣба часъ по-скоро да се тури на опрѣдѣлени и трайни основи, като се сключи единъ съюзъ съ Русия? Едно бълг. правителство може да не се излага да исказва желание за сключването на съюзи, прѣди тѣ да сѫ сключени; но не виждамъ, защо една партия, и, особенно, една опозиционна партия, да не може да настои отъ трибуната на Н. Събрание за сключването на единъ съюзъ съ Русия?

Статията на „Н. Время“ създава единъ много удобенъ поводъ, за да се тури на зеленатa маса тоя въпросъ. Туй би могло да стане посредствомъ една *интерпелация* въ Н. Събрание, която би заставила, и правителството, и опозиционнитѣ партии, да се искажѫтъ по въпроса. Истина е, че вѣстникарскитѣ статии, сами по себе си, не могѫтъ да стават прѣдметъ на интерпелации; но не по-малка истина е, че тѣ могѫтъ да послужатъ за п р ѣ д л о г ъ на една интерпелация. Въ дадения случай, това е толкозь по-лесно да се направи, че единъ отъ правителственнитѣ листове не се стѣсни да обяви на всеуслишание за нѣкаква си в о е н н а к о н в е н ц и я, сключена прѣзъ 1897 г. между Русия и България. *

---

* Азъ не знаѫ, да ли такваз конвенция сѫществува, и, ако наистина сѫществува, дали тя е сключена между Руссия и нашето правителство, или между Русия и к н я з а. Въ всѣки случай, този въпросъ, самъ по себе си, заслужва да стане прѣдметъ на една интерпелация.

Когато въпросътъ за единъ съюзъ съ Русия се изнесе на трибуната въ Н. Събрание, азъ не се съмнѣвамъ, че ще се намѣрятъ бълг. депутати, които да поставятъ тоя въпросъ на мѣстото, което му прилича. Стига само да прѣстане това криене главата въ пѣсъка, както прави страуса, и да се заговори смѣло и открито за тоя съюзъ.

Що се касае до практическото осѫществление на съюза, азъ виждамъ само единъ пѫть: пѫтьтъ, който г. Каравеловъ указа (при дебатитѣ по отговора на послѣдната тронна рѣчь) за оправяне на нашитѣ финансии — даването свободни избори. Свободнитѣ избори — произведени отъ едно коалиционно или неутрално министерство — ще дадѫтъ на България едно истинско, конституционно и народно правителство, което ще има всичкия нравственъ авторитетъ за сключване на такъвъ съюзъ.

Да се надѣваме ли, че и самъ князътъ ще съзнае, най-послѣ, тежката отговорность, която взима върху си съ държанието исключително въ свои ржцѣ нашата външна политика, и ще прибърза да сподѣли тая отговорность съ народа, съ когото дѣли и останѫлата държавна власть? . . .

Д. Ризовъ.

Англия и Германия.

Политико-социална студия отъ Spectator.

Вилхелмъ II, неговитѣ планове и дѣйствия. Двойственость въ вжтрѣшната политика на Германия. Отношението на Вилхелма къмъ юнкеритѣ и буржуазията. Отношение на социялиститѣ къмъ уголѣмяването на флотата. Жизненността на сегашния държавенъ строй. Революция или еволюция?

Чемберленъ и англійскитѣ работници. Ферреро върху англійския и германския социялизъмъ.

Конгресъ на френскитѣ социялисти. Милеранъ като министеръ. Общи заключения.

Германскиятъ съюзенъ съвѣтъ (Bundesrat) прѣди малко е опрѣдѣлилъ, щото началото на двайсетото столѣтие да се смѣта отъ 1-й януарий 1900 година. Всѣки знае, че прѣзъ устата на съюзния съвѣтъ говори германскиятъ императоръ Вилхелмъ II. Той именно опрѣдѣля, въпрѣки здравия смисълъ и въпрѣки мнѣнието на ученитѣ хора въ цѣлия свѣтъ, началото на XX-то столѣтие. Той, „съ Божия милость“ императоръ на всичкитѣ германци, диктува своитѣ закони! Тукъ лежи цѣла характеристика на тоя доста своеобразенъ човѣкъ, който прѣдставлява една чудновата смѣсь на срѣдневѣковенъ рицаръ, на самодържецъ à la Louis XIV и на единъ борецъ за прогресъ fin de siècle. Каквото и да се казва, но личностьта на германския императоръ е твърдѣ сложна: дълбоко вѣрващъ въ своята мисия, за която отговаря само прѣдъ Бога, той въ сѫщото врѣме смѣло се бори за всестранното развитие на Германия; отъ една страна гледа съ лошо око на всѣко проявление на широко-либерална мисъль, а отъ друга страна все се бои да накаже строго традиционнитѣ „крѣпители на трона и краля“ сир. прускитѣ реакционни юнкери, щомъ тѣ се осмѣляватъ да му прѣчѫтъ въ прокарване на различни реформи, които имать за цѣль економическото развитие на Германия. И понеже въ всичкитѣ си дѣйствия проявява една силна енергия, то се разбира, че той налага извѣстенъ печатъ на цѣлия германски общественъ животъ. Ето защо изучването на този животъ има грамадно научно значение: ний можемъ да наблюдаваме въ Германия многобройни факти, които освѣтляватъ рэлята на личностьта въ историята, влиянието на индивидуума върху широката маса.

Германскиятъ общественъ животъ има и друго още значение: никѫдѣ не сѫ изразени тъй рѣзко социално-политическитѣ противорѣчия както въ Германия: отъ една страна реакционнитѣ ари-

стократи — землевладѣлци, които въ политическо отношение защищаватъ традициитѣ на срѣдневѣковния феодализъмъ, а отъ друга страна най-мжжествената въ цѣлия свѣтъ социялистическа партия на работницитѣ, която се бори за идеалитѣ на бждащето. Това съвмѣстно сжществувание, единъ видъ симбиозъ на толкова противоположни елементи въ единъ и сжщи организъмъ, създава явления, които заслужватъ всичкото ни внимание.

Вилхелмъ II е дълбоко убѣденъ, че бждащностьта на Германия е въ нейната индустрия, а не въ нейното земледѣлие. Германската агрикултура не е способна не само на експортъ, но не може да удовлетворява даже потрѣбноститѣ на вжтрѣшния потрѣбитель. А пъкъ германската индустрия въ продължение на послѣднитѣ 40 години се е развила до такъвъ степень, че се явява сега най-сериозната конкурентка на английската индустрия. За да се осигури напрѣдъка на индустрията, необходими сж двѣ нѣща: добри, евтини пжтища за съобщение и сигурни пазарища. Вилхелмъ II съзнателно се стреми къмъ достигане на тѣзи двѣ цѣли: отъ една страна той накара своето министерство да внесе проектъ за Рейнъ—Елбския каналъ, който не само съединява западната индустриялна съ източната земледѣлческа Германия, но — нѣщо по важно — и вжтрѣшната Германия съ морето, сир. съ цѣлия свѣтъ; отъ друга страна той употрѣбява всички срѣдства за да уголѣми колониитѣ всѣкждѣ, кждѣто се прѣдстави възможность: въ Африка, въ Китай, на австралийскитѣ острови. . . и въ Турция, понеже послѣднитѣ концесии, дадени на нѣмскитѣ капиталисти да строжтъ желѣзници въ Мала-Азия иматъ сжщото значение. Сжщото значение въ очитѣ на Вилхелма има и флотата: съ разширочавване на колонитѣ става нуждна една огромна флота, която да е въ състояние не само да защищава сжществующитѣ, но и да служи за придобиване на нови. Съ една дума: Вилхелмъ се стреми къмъ туй да направи отъ Германия една мирова държава (Weltmachtpolitik). Отъ сжщата гледна точка може да се разбере и отхвърлениятъ вече отъ парламента законъ противъ стачницитѣ-работници (Zuchtlausvorlage). Споредъ Вилхелма работницитѣ трѣбва да се откажжтъ отъ всѣкакви борби, които иматъ за цѣль подобрение на тѣхното положение, за да може индустрията да се развива по-сигурно. Отъ тѣзи сухи факти се вижда, че Вилхелмъ се явява съзнателенъ защитникъ на интереситѣ на едрата индустрия, на едрата буржуазия. И при все това той политически не ще да знае за буржуазията, политически той се опира на консервативнитѣ аристократи, които въ грамадното си болшинство сж едри землевладѣлци.

Това именно и е интересното въ всѣко отношение социологическо явление, на което бихме искали да обърнемъ особеното внимание на нашитѣ читатели. Но нека разгледаме прѣди всичко сухитѣ факти. Пруският ландтагъ, въ който консервативната партия има грамадно болшинство, е отхвърлилъ проекта за Рейнъ-Елбския каналъ, макаръ че кралътъ на нѣколко пжти е манифестиралъ своята воля, да се осжществи този проектъ, тъй щото патен-

тованитѣ „крѣпители на прѣстола“ се явили въ крайна опозиция къмъ послѣдния. Вилхелмъ, макаръ че уволни многобройни консервативни чиновници-депутати, не се рѣши — или подобрѣ да кажемъ — не пожела да уволни консервативното министерство, да реорганизира избирателното право на по-справедливи начала и да распусне пруската камара, а се ограничи съ туй да заповѣда, щото веднага да се изработи единъ новъ проектъ за каналъ. Това ни показва, доколко е силно влиянието на консервативната партия въ Прусия.

А отъ друга страна парламентътъ безъ всѣкакви церемонии е отхвърлилъ закона противъ стачници-работници — даже безъ да отиде проектътъ въ комисия — при всичко че Вилхелмъ до извѣстна степень лично се е ангажиралъ съ този проектъ. Обаче парламентътъ не е распуснатъ, както прѣдсказваха нѣкои песимисти. Забѣлѣжително е, че този законъ е отхвърленъ благодарение на католическата и на една грамадна часть на националъ-либералната, сир. най-буржуазната партия. Най-забѣлѣжителнитѣ рѣчи противъ този проектъ сж били произнесени отъ Либеръ, шефътъ на католическата партия, и отъ Басермань, водачътъ на едро-буржуазната националъ-либерална партия. Не е ли интересно да видимъ, какъ прѣдставители на „компактно-реакционната маса“ защищаватъ интереситѣ на революционнитѣ работници? Дѣ е тукъ хваленията класовъ интересъ и не виждаме ли тукъ—наопаки—проявление на онази вѣчна справедливость, която споредъ френскиятъ социалистъ Жоресъ, съставлява единъ могжественъ исторически факторъ?

Его въпроси, които заслужватъ всичкото ни внимание. Но нека свършимъ съ фактитѣ, които още повече илюстриратъ политическото състояние на Германия.

Германското консервативно правителство не само не е распустнжло райхстага, който се рѣши, по единъ най-рѣшителенъ начинъ да дезавуира императора, но е направило една друга отстжпка на либералната Германия, а именно: уничтожило е закона, който запрещаваше на политически съюзи да се съединяватъ по между си. Тази отстжпка нѣма грамадно практическо значение—жизненитѣ политически партии се приспособяватъ къмъ всѣкакви условия — но затова нейната принципиално-конституциона важность е неизмѣрима. Съ това се пробй пжть къмъ измѣнение на коалиционното право въ либераленъ смисълъ.

Тази двойственость въ германската политика особено рѣзко се прояви въ недавнашнитѣ дебати на парламента: отъ една страна цѣлата консервативна партия обявява рѣшителна война на канцлера, който е противъ всѣкакви конфликти съ общественото мнѣние на цѣла Германия, който е и настоялъ прѣдъ императора за необходимостьта да се уничтожи закона, който забраняваше съединение на политически съюзи; а отъ друга страна католическата и либералната партии се боржтъ най-рѣшително противъ вицепрезидента на пруското министерство, министрътъ на финанситѣ, г-нъ Микеля, който, макаръ че е захванжлъ своята политическа карнера либераленъ човѣкъ, сега се явява най-голѣмъ

защитникъ на реакционитѣ аграрии и изобщо на цѣлата консервативнапартия. Тази двойственость е тъй голѣма, че става явна за цѣлия германски народъ. Разбира се, че и Вилхелмъ знае за това: при все туй той не иска да се отдѣли ни отъ Хохенлое, ни отъ Микеля. А не трѣбва да забравяме, че въ Германия министритѣ се назначаватъ не по волята на парламента, а споредъ личната инициатива на императора.

Това показва само едно: Вилхелмъ, съзнавайки че въ германския обществен животъ консерваторитѣ играятъ сѫщата роль както и буржуазията, иска да има и двата фактори за съюзници въ прокарване на своя голѣмъ планъ — създаване на една могѫществена флота. Въ дѣйствителность може да се каже, че болшинството на германския народъ е за плана на Вилхелма, макаръ че флотата ще струва много пари. Безъ да говоримъ вече за консерваторитѣ и за националъ-либералитѣ, може да се констатира, че болшинството на католическата партия и на либералитѣ сѫ за този планъ; въ рѣшителна опозиция сѫ за сега само народно-либералната партия на Рихтера и социалиститѣ.

Но забѣлѣжете: даже и между социалъ-демократитѣ захваща едно движение въ полза на уголѣмяване на флотата. Извѣстно е, че вече отдавна нѣкои отъ нѣмскиѣ социалъ-демократи сѫ проповѣдвали „еретически“ мисли по поводъ на армията. На послѣдния конгресъ на нѣмскитѣ социалисти въ Хановеръ Шиппель е защищавалъ възрѣнието, че постоянна армия при даденитѣ обстоятелства—е по-полезна отъ една милиция: послѣдната иска не помалки разноски отъ една постоянна армия. Това ни доказва найдобрѣ Швейцария съ нейния 25 — 30 милионенъ воененъ бюджетъ. Ерихъ Ротеръ, въ една статия помѣстена въ „Socialistische Monatshefte“ исказва аналогически мисли относително флотата. Той казва, че „който стои на почвата на катастрофическата теория, който очаква да може издигна социализмътъ върху развалинитѣ (Trümmern) на капиталистическото стопанство, той ще смѣта една разумна и далногледна колониялна политика — ний нѣма нужда да казваме, продължава г. Ротеръ, че ний нѣмаме прѣдъ видъ онази на правителството — именно въ интереситѣ на работническата класа за неизбѣжно необходима. Безъ силна боева флота обаче никаква колониална държава е немислима.“ Понататъкъ авторътъ казва, че нѣмската индустрия сега виси въ въздуха по нѣмание осигурени колонии и че споритъ за пазарища, ще не ще, ще доведе европейскитѣ държави къмъ една страшна война, въ която флотата ще играе найважната роль.

Подобни разсѫждения сѫ знамение на врѣмето и доказватъ, че германскитѣ социалисти захващатъ да слѣдватъ примѣритѣ на английскитѣ работници, най горещи защитници на империализма.

За насъ е важно само да отбѣлѣжимъ фактътъ, че Вилхелмъ съ своя планъ, да уголѣми флотата съ цѣль да разшири германскитѣ колонии, не срѣща никаква принципияльна опозиция въ своя народъ.

Но всичкитѣ приведени факти иматъ още и друго голѣмо социологическо значение; тѣ доказватъ жизненностьта на сѫществующия обществен строй отъ една страна и утопичностьта на Енгелсовитѣ и Бебелови прѣдсказвания за близкия край на капиталистическото общество. Споредъ тѣзи пророци сгромолясванието на буржуазна Германия трѣбваше вече да се свърши още прѣди двѣ години. Наопаки: ний виждаме, че Германия още не се е освободила отъ всичкитѣ слѣди на феодализма или, по добрѣ да кажемъ, на реакционерното банкерство. Когато пишемъ тѣзи редове, германскитѣ вѣстници ни донасятъ едно оправдание на канцлера Хохенлое, съ което той иска да умилостиви разгнѣвенитѣ консерватори. Това оправдание справедливо е наречено „идване въ Каносса“. При това трѣбва да забѣлѣжимъ, че това прáви не Хохенлое — осемдесетгодишниятъ старецъ не е твърдѣ привързанъ къмъ властьта, — а прави го самъ Вилхелмъ II. А това е едно признание, не само че короната безъ юнкеритѣ не може да се крѣпи, но и че послѣднитѣ прѣдставляватъ една реална обществена сила, съ която трѣбва да се води смѣтка. Това показва, че Германия още не се е обуржуазила напълно и че тя, слѣдователно, е още далечъ отъ една коренна социялна катастрофа. Отъ друга страна фактътъ, че короната прѣслѣдва и осѫществлява цѣли, които се изискватъ отъ економическия напрѣдъкъ на Германия, доказва, както по-горѣ вече казахме, способностьта на сегашния държавенъ строй да се приспособява къмъ нови условия. Сегашнитѣ държави обикновено сѫ по еластични отъ по-прѣдишнитѣ, тъй щото тѣ не се чупятъ тъй лесно, както по-напрѣдъ. Ако по-прѣди развитието на народитѣ се характеризираше чрѣзъ внезапни скокове и бурни революции, сегашното обществено развитие се отличава съ своята постепенность и бавна, но постоянна еволюция. И който не се увлича отъ хубави, но праздни думи, ще признае, че еволюцията е много по-сигуренъ залогъ на напрѣдъка, отколкото революциитѣ, слѣдъ които винѫги слѣдватъ периоди на мрачна реакция. Ето що ни доказва обективното изучване на германския животъ.

* * *

Може да се каже, че цѣла Англия е заета сега въ политическо отношение само съ войната въ Южна Африка. Нашата публика е вече доста запозната съ причинитѣ на тази война, и ний нѣма да ги разглеждаме подробно. Стига ако кажемъ, че тази война е прѣдизвикана само отъ лондонската бурса, отъ онѣзи финансисти, които сѫ прямо заинтересувани въ златнитѣ мини на Трансваалъ. Всички разсѫждения върху дивщината или варварството на боеритѣ сѫ отъ онѣзи лицемѣрни обяснения, които англичанинътъ е тъй способенъ да измисли всѣки пѫть, щомъ се готви да плячкоса нѣщо. Въ всѣки случай боеритѣ не сѫ по-варвари отъ самитѣ англичани въ тѣхнитѣ колонии, напримѣръ, въ Индия. Но затова пъкъ боеритѣ не сѫ таквизъ експлуататори, каквито сѫ англичанитѣ. Съ една дума, не ще съмнѣние, че войната между Трансваалъ и

Англия е предизвикана отъ послѣднатa по чисто борсови съображения. Но който мисли, че Чемберленъ е билъ само оржде въ ржцѣтѣ на лондонската борса или че той е ималъ предъ видъ само интереситѣ на послѣднитѣ, лъже се. Безсъзнателно въ силата на исторически условия, и съзнателно, като държавенъ мжжъ, Чемберленъ е защитникъ на англійската буржуазия, интереситѣ на която изискватъ гарантирани отъ всѣкаква конкуренция пазарища. Отдѣлни борсови финансисти сж захванжли войната за да плячкосатъ трансвалскитѣ златни мини, но Чемберленъ е захванжлъ войната да запази цѣлата Южна-Африка за англійскитѣ стоки. Зарадъ него е важно да прѣобърне цѣлата Южна-Африка въ една англійска колония, въ която да нѣматъ никакво влияние други държави.

Дѣйствително до сега Англия се държи о политиката на „отворенитѣ врата", сир. допуща всичкитѣ държави да вкарватъ стоки въ нейнитѣ колонии. Но тази „благородна" политика имаше значение, дордѣто другитѣ държави не можехж да правжтъ сериозна конкуренция на Англия. Но сега, когато Германия прави една енергична конкуренция на Англия, а заедно съ Англия и всички други държави, захваща да настжпва моментътъ, когато и Англия ще прибѣгне къмъ митническата система, сир. ще захване да затваря своитѣ граници на чуждитѣ стоки — главно границитѣ на своитѣ колонии. Ето защо Англия сега се стрѣми и къмъ укрѣпване на своето политическо влияние въ колониитѣ; ето защо тя иска да загради и Трансваалъ. Сега за сега въ Трансваалъ всички държави могжтъ да вкарватъ стоки; но ако той стане една англійска колония, Англия ще може винжги, щомъ поиска, да затвори границитѣ на Южна Африка за чуждитѣ стоки. Англия води война съ Трансваалъ, но въ дѣйствителностьтя води война съ Германия и Франция—нейнитѣ най-сериозни конкуренти на свѣтовното пазарище. Не случайно проектътъ за значителното уголѣмяване на германската флота съвпада съ южно-африканската война. Ако Германия би имала сега една силна флота, тя сигурно не би останжла неутрална, не би оставила боеритѣ â la merci на англичанитѣ, понеже въ случая ако Англия побѣди — което е твърдѣ съмнително, — тя ще бжде абсолютна господарка въ цѣла Африка; южната часть на черниятъ материкъ ще бжде съединенъ съ Египетъ чрѣзъ една желѣзница и тогава цѣлата източна часть на Африка е въ ржцѣтѣ на Англия.

Отъ до тукъ казаното става ясна основната причина на сегашната война въ Африка: Англия се бори за пазарище на своитѣ стоки. Ето кое ни обяснява отношението на цѣлия англійски народъ къмъ тази война: всички слоеве на обществото, включително и работническата класа, подържатъ Чемберлана въ неговата империялистическа политика изобщо и въ Трансваалската война въ частность. Ако сега се чуватъ гласове на критика и порицание, то тѣ сж прѣдизвикани отъ страшнитѣ несполуки и поражения, които до сега прѣтърпѣва англійската армия. Ако

тя би би била побѣдоносна, никой не би се осмѣлилъ да я критикува. Чухме ли за нѣкой протестъ на английскитѣ работници или поне на английскитѣ социалисти противъ тази дѣйствително ужасно и несправедлива война, както сж протестирали германскитѣ социалисти слѣдъ франко-пруската война? Това говори ясно: английскитѣ работници усѣщатъ — инстинктивно или съзнателно това е сѐ едно,— че Чемберленъ прѣслѣдва планове износни за цѣлата английска буржуазия и за тѣхъ. Английскитѣ работници сж такива добри империалисти, както е и буржуазията. Хубавиятъ принципъ на интернационалното братство се губи прѣдъ грозната дѣйствителность на всемирната конкуренция. За английския пролетариятъ интереситѣ на английската буржуазия сж по́-скжпи, отколкото онѣзи на континенталния пролетириятъ.

Нека читателтъ не мисли, че ний искаме съ тѣзи думи да порицаваме английскитѣ работници: тукъ никакви сантименталности нѣматъ никакво значение. Ний само искаме да прѣдставимъ обективната картина на западно-европейския общественъ животъ. Приведенитѣ факти ни доказватъ ясно, че европейското общество е още далечъ отъ осжществление идеала на международното братство, че още дълго врѣме борбата на класоветѣ ще отстжпва прѣдъ борбата на нациитѣ, че още дълго врѣме английскиятъ пролетарий ще се осѣща прѣди всичко като членъ на извѣстна нация, а чакъ подиръ — като членъ на извѣстна класа.

Нѣмскитѣ социалисти, които мислжтъ, че ний сме въ надвечерието на една социална революция, много се лъжжтъ Нѣмскитѣ социалисти сж, макаръ че тѣ сѐ говорjтъ за исторически материализъмъ, още голѣми идеалисти, както казва италиянскиятъ социалистъ Ферреро въ своята книга върху нѣмскитѣ и английскитѣ социалисти. Споредъ този сигурно безпристрастенъ наблюдатель, нѣмскиятъ социализъмъ е една религия съ всички характерни за нея отличия. Но реална политика водjтъ само английскитѣ социалисти: ето защо Ферреро очаква спасение на европейското общество не отъ нѣмскитѣ, а отъ английскитѣ социалисти, сир. отъ онѣзи които винжги защищаватъ еволюция противъ революция, които никога не сж се рѣзко отдѣлили отъ всички демократически елементи на своята страна, които винжги сж имали прѣдъ видъ „движението“, а не „крайната цѣль“, както се изразява Бернщайнъ. Да, английскитѣ работници винжги сж били „реални политици“, които въ постояна борба постепенно демократизиратъ обществения животъ; достижение на най-близкитѣ реални цѣли е била винжги характеристиката на английското работническо движение. И който, безъ всѣкакви априорни теории, обективно наблюдава живота, той несъмнѣно ще дойде до заключение, че истинскиятъ прогресъ е резултатъ само на една постепена еволюция, която се осжществява въ форма на възрастающе демократизирание на цѣлия обществен животъ.

И ако искаме да дадемъ една много добра илюстрация на нашия възгледъ, ще стига да припомнимъ неотдавна станжлия кон-

гресъ на френскитѣ социялисти. Както е извѣстно на нашитѣ читатели, встжпването на социялиста Милерана въ министерството заедно съ Галифе, въобще помощьта, оказана отъ нѣкои социялисти на едно „буржуазно“ министерство, прѣдизвика протести отъ страна на чистокръвнитѣ марксисти. Споръть, собствено, е още по-старъ: той води началото отъ нещастната Драйфусова афера. Едни отъ социялиститѣ, като Жоресъ и Милеранъ, сж се обрили заедно съ Зола, Пикаръ и други „буржуа“ за потжпканата правда и справедливость; други пъкъ сж били противъ всѣкаква намѣса въ тази афера, която ужъ трѣбало да интересува „буржуата“. И когато настжпи критическия моментъ, когато Валдекъ-Русо се е обърнжлъ къмъ социялиститѣ за помощь съ цѣль да се образува едно министерство „за защита на републиката“, онѣзи социялисти, които сж били за намѣсата въ „аферата“ сж били и за единъ врѣмененъ съюзъ съ искренитѣ буржуазни републиканци: Милеранъ е станжлъ отъ шефъ въ опозиция министръръ на търговията. Ето това прѣдизвикало гнѣва на Гедиститѣ, сир. на френскитѣ марксисти. Още повече, че тѣ сж получили благословията на Либкнехта, шефътъ на нѣмската социялъ-демократия, която благословия е прѣдизвикала нелицемѣрната радость на френскитѣ реакционери.

Да се разрѣши този споръ се свика прѣди нѣколко време единъ конгресъ на всичкитѣ социялистически групи въ Франция. Бурни дебати, горещи спорове, псуване Либкнехта, принципиялни кавги, а въ резултатъ излѣзе ето що: френскитѣ социялисти принципиялно сж противъ влизанието на единъ социялистъ въ едно буржуазно министерство — това е на теория; но въ дадения случай, прѣдвидъ на извънреднитѣ обстоятелства, конгресътъ не дезавуира своя бивши шефъ, а сегашенъ министръръ Милеранъ — това е практика. Ето ти овцата цѣла и вълкътъ ситъ. Сжщо както въ оперетката, дѣто единъ герой пѣе: „въ теория моногамия, а на практика полигамия“. Фактъ е, че социялиститѣ бихж се безсмъртно посрамили, ако дезавуирахж Милерана. Ясно е, че Франция прѣкарва една криза, че прѣди всичко републиканската форма на управление е била въ опасность. Това ни доказва сега процесътъ, който се води прѣдъ сената като държавенъ сждъ. Роялисти, антисемити, „патриоти“ сж се съединили за да уничтожжтъ републиката. Тя може да бжде въ основата си буржуазна, но тя дава най-голѣма възможность на работницитѣ да работжтъ за своето освобождение. И френскитѣ работници, на които традициитѣ сж чисто революционни, полека лека дохождатъ до убѣждение, че историческиятъ напрѣдъкъ се създава само чрѣзъ една постепена еволюция. Ето защо тѣ сж удобрили поведението на Милерана, макаръ че той съ своята дѣятелность още нищо социялистическо не е направилъ. Забѣлѣжете: нищо социялистическо; но затова пъкъ той вече много е направилъ въ полза на работницитѣ. Извѣстното разрѣшение на стачката въ Крейзо (Creusot), въ която „буржуата“ Валдекъ-Русо е игралъ ролята на посрѣдникъ между капиталиститѣ и работницитѣ и начинътъ, по който това разрѣшение е станжло — най-

вече се дължи на Милерана. Отъ друга страна, фактътъ че социялиетитѣ сж се оказали въ лагера на правителството, е много спомогнжлъ на работницитѣ да се отнесжтъ по-трезвено къмъ буржуазията: работницитѣ можахж да се убѣджтъ, че още въ много въпроси тѣ сж солидарни съ демократическата часть на буржуазията. Най-революционнитѣ социялисти въ свѣта сж се оказали на практика солидарни съ онова социялно-политическо направление, което проповѣдва Бернщайнъ.

И кждѣто да хвърлимъ нашия погледъ, всѣкждѣ ще констатираме едно и сжщо: сегашният общественъ строй е още доста здравъ; въ много държави не сж смлѣни останкитѣ на архаически общественитѣ класове, главно на феодализма; капиталистическиятъ строй е способенъ къмъ най-разнообразно приспособление, тъй щото той прѣнася доста леко различнитѣ удари; наопаки: слѣдъ всѣкия ударъ той се издига отново съ нови, прѣсни сили. Ето защо ний не можемъ да се надѣваме на скорошното му падание. Той обаче непрѣкжснато се измѣнява, и именно въ демократически духъ, сир. постепенно все-повече се изравняватъ противоположноститѣ между различнитѣ обществени класове. Отъ тукъ слѣдва и практиката на всички далногледни и прогресивни обществени дѣятели: не прѣслѣдване на „послѣдни“ цѣли, които нѣматъ никакво реално значение, понеже сж неизпълними и неприложими, а сериозна работа съ цѣль да се въвождатъ въ обществения животъ практически осжществими въ даденъ моментъ реформи отъ политическо-социаленъ характеръ.

Не трѣбва да забравяме, че въ нѣколко европейски държави ний имаме още работа съ таквизъ остарѣли обществени форми, които въобще правятъ невъзможна каквато и да е реформаторска дѣятелность, гдѣто трѣбва да се води борба за основнитѣ правови форми на всѣка цивилизована държава: самодържавие сжществува не само въ Русия, но и въ Австрия, дѣто прѣди нѣколко дни дойде пакъ едно министерство, което управлява съ 14 § на конституцията, сир. съ онзи §, който уничтожава самата конституция. Самодържавие сжществува и въ онѣзи държави и държавици, дѣто конституцията е само една писана буква безъ всѣкакво приложение къмъ дѣйствителностьта, дѣто правителствената практика прави всичко, което е забранено отъ писаната конституция.

И тукъ говорятъ за „послѣдни“ цѣли!

Да, говорятъ, но реалниятъ животъ много малко се грижи за тѣзи цѣли, които иматъ значение само като... праздни думи

КРИТИКА

Пѣвецъ. Разказъ отъ П. Ю. Тодоровъ (Съврѣменень Прѣгледъ. Обществено-научно-литературно списание. Год. I, бр. 19—20).

Г. Тодоровъ изглежда да е отъ броя на ония наши беллетристи, на които не липсува талантътъ, но затова пъкъ толкова по-силно се чувства липсата на литературна култура, — не само на автокритически способности, не само на вѣренъ и просвѣтленъ вкусъ, който умѣе да избѣгне или поне да понизи до минимумъ слабото — фалшивото и неестественното, но дори и на безукоризнената правилность и ясность въ стила и . . . въ грамматиката на рѣчьта. Неговиятъ Пѣвецъ ни се вижда особенно пригоденъ — да се укажжтъ тия негови особенности и да се привлѣче вниманието на автора върху тѣхъ. Редомъ съ прѣвъсходна, доста художественна композиция, и нѣколко раскошни поетически картинки, Пѣвецъ съдържа както тъмни образи и изрази, така и невъзможни почти ситуации, невѣроятни психически състояния, нетърпими стилистични грапавини, та дори и неправилни откъмъ езикъ фрази. Нека иллюстрираме и докажемъ това.

Художественността на композицията състои въ това, че авторътъ не ни расправя, не ни говори, а ни рисува всичко; не ни дава описание на извършено събитие, а разтваря прѣдъ насъ — въ душевнитѣ състояния на героя — самото събитие, кара ни заедно съ него да го прѣживѣемъ. По единъ, наричанъ модеренъ (и дѣйствително особенно характеренъ за мнозина модерни), но присжщъ на всички художници манеръ, авторътъ драматизира единъ видъ происшедствието, което е послужило за причина на особното душевно състояние на героя, и ни запознава съ него постепенно, по обратенъ пжть, не въ хронологически, а въ прагматически редъ — при случай, като въспоминание на героя или като своя попжтна бѣлѣжка. Тая идеализация, това отклоняване на художника отъ пжтя, по който върви дѣйствителностьта е, на логически езикъ прѣведено, исхождене отъ слѣдствията къмъ тѣхнитѣ причини, — методъ, често практикувалъ и въ науката, но съвсѣмъ не по тия причини, които го правжтъ тъй дѣнненъ за поезията. А тия причини сж: бързо възбуждане

и подържане интереса на читателя, както и особенната живость и подвижность на цѣлия ходъ на расказа. И други раскази на г. Тодорова иматъ сѫщия „методъ“ (гл. напр. Мишка, въ ноемврийската кн. на Мисъль); да ли вслѣдствие на художественно съзнание или на художественъ „инстинктъ“, е безразлично, но за новъ, неукрѣпнѫлъ още беллетристъ тоя „методъ“ е най-добрата охрана противъ прозаично и мъртво описване на банални, ежедневни истории. Може да е по-голѣмъ художникъ онзи който умѣе да запази художественность при наподобяване прозаичната хронология на реалния животъ, но да давашъ художественни рисувания и додѣто се развивашъ, искачвашъ къмъ висшитѣ точки на искуството, е въ всѣки случай доказателство на писателски тактъ. А и великиятъ художникъ нѣма да прѣзре прѣимуществата и особенната прѣлесть на тоя методъ.

Но освѣнъ композицията, и нѣколко отдѣлни момента сѫ много хубави: самото начало, полусомнамбулното рѣшение да искара овцетѣ (въ недѣля!) тръгването на самитѣ овце („Чевръсто вакли овце разтърсихѫ вълнеститѣ си руна изъ двора и една слѣдъ друга се забутахѫ къмъ портата“ и т. н.), а особено централната картина, — нѣмото, безмълвното „обяснение“ — въ лунната нощь:

Стоянъ се унася. Той си спомня: Тъмна нощь — той и тя . . само двамата се връщатъ отъ долни край отъ седѣнки . . И вървѣхъ низъ заспалото село: вървѣхъ и мълчѣхъ — нѣщо гори въ душа му, мѫче го, но той е щастливъ, и какъ щастливъ? . . Вмѣсто да пуща, като други пѫть шеги, да се кикоти, да се смѣе, сега сѣкашъ нѣщо таинственно го е смирило: той дори дума не продумва . . . Ала той ьхъ усѣщаше — усѣщаше нейното дѫхане, всѣко нейно движение, и му бѣ приятно . . . Тѣ, двамата, като вълшебни нѣкакви самодиви прѣминѫхѫ бръвьта и той внимателно гледа, какъ по сребриститѣ води на гладката рѣка пълната луна бѣ отхвърлила сѣнкитѣ имъ . . . Кога се скрихѫ изподъ увиснѫлитѣ клони на върбитѣ, като да ги въспрѣ нѣщо, доближи ги и той потрепера . . . Мракъ обви умътъ му, очи му повлажняхѫ, секашъ-ли се отъ дъно душа му равтърси и, забравенъ, той обви снажна, мускулеста ржка окьлъ кършната ѝ снага . . . . Тя се отпусна . . . . — Отъ тебе не ме е страхъ . . . не ме е страхъ, Стоене . . .

И въ тоя мигъ като че ли-се събори всичко, що ги дѣлеше — тѣ се сближихѫ до животъ . . .

На Сутриньта Стоянъ ьхъ причеква край кладенеца . . .

И тя бѣ негова — негова до вчера: цѣло село, по хора, по седѣнки, за сгодени ги смѣтахѫ . . .

— Сега тя се е вѣнчала вече . . . — му прѣсече ума като свѣткавица мисъль и задъ сѣнката на тази мисъль, сѣкашъ, потънѫхѫ въспоменания.

Но тая хубава картина едва ли може искупи фалшивостьта на онова, което слѣдва подиръ нея — дори до края: Героятъ се прѣвръща въ народенъ пѣвецъ, който излива въ пѣсень своята скърбь. Първо и първо, тая пѣсень съвсѣмъ не е проста, наивна пѣсень на овчарь, а много искуствена; второ за да повѣрваме, че тоя овчарь е способенъ за тая роля и че туй не е простъ капризъ на автора, който не умѣе на мѣсто и о врѣме да свърши, потрѣбна е била такова психология и такава прѣдварително — подготовително — характеризирание на героя, отъ които не само нѣма поменъ въ расказчето, но които въобще много надминувать силитѣ не само на г. Тодорова, но и, струва ни се, на всичкитѣ

наши беллетристи; третьо, то е сантиметално и фалшиво. Четете напримѣръ тия два пасажа:

„И пѣсеньта му се подема наоколъ: засумтява Балкана, заплаква гората, зашущуква трѣвата, сѣкашъ, въ тихия меланхаленъ напѣвъ се слива гласа на цѣлата природа.

Стоянъ сѣкашъ се пробужда въ новъ миръ и всичко край него става (!), повдига се — той смѫтно вижда унилия образъ на тая природа, която е притаила дѫхъ, свила се е въ душата си и безропотно се унася въ златния си сънь“.

Това сѫ работи, останѫли отъ началото на тоя вѣкъ, работи, които, казани на мѣсто и, главно, съ всичката поетичность и визионерность на единъ Хайне или Ленау, и днесъ ще ни бѫдѫтъ мили и скѫпи, но само тогава, а не така грубо нахвърляни и съ такава дебела четка размазани.

Оставяме на страна незначителнитѣ „клатушкания“, липсата на бързо и сигурно вървене — водене — расказа напрѣдъ, недостатъчното мотивиране на отдѣлни моменти[1]), за да обѣлежимъ една основна празнина: авторътъ не ни казва, защо вѣнчаватъ Стояновата изгора за други, — да ли е бърза измѣна отъ нейна страна, да ли е бащина строга воля, да ли е младѣжска моминска прѣвара . . . Авторътъ просто е оставилъ да му се исплъзне изъ рѫцѣтѣ единъ новъ мотивъ, който съ малко трудъ е могълъ да бѫде pendant на оная прѣлестна картинка на първия трепетъ на младитѣ сърдца, която цитирахме по-горѣ. Но не е само това — той не ни казва нѣщо, което е билъ длъженъ да ни каже, за да обясни всецѣло създадената ситуация и да ни накара да повѣрваме напълно въ реалностьта, жизненната правда на неговата творческа фикция.

Най-сетнѣ, за слогътъ и езикътъ на г. Тодорова. Надъ тѣхъ той трѣбва юнашки и много юнашки да поработи, ако не иска подиръ двѣ-три години, когато талантътъ му именно ще заякне, да стане жертва на тѣхъ. Именно той е така невнимателенъ, неясенъ, неточенъ, — показва такова неразбиране на доста обикновенни — palpables — нюанси и на просто фактични — sachliche — отношения (особено въ по-голѣмитѣ свои работи), че като ги чете човѣкъ струва му се просто непонятно, какъ е било възможно да ги напише перото му, — да имъ позволи да се мѣр-

---

[1] Особенно тоя: „Стоянъ (той подкарва — отъ мѫка, за да си намѣри работа — овцетѣ за паша, въ недѣленъ день) възви къмъ края и на завоя... му се мѣрватъ двѣ момичета, които весело разговарятъ:

— Яли Стоянъ! . . . се сбутахѫ тѣ засмѣни и вперихѫ любопитни, изпитателни очи въ него.

Той бавно дигнѫ погледъ къмъ тѣхъ и, безъ да продума, сѣкашъ тѫгата, която се таеше въ очитѣ му, смрази игривия смѣхъ, що заливаше младитѣ лица. Тѣ остахѫ въ недоумение.

Всички го гледатъ — усѣща той, излѣзвайки отъ село — всички знаѭтъ. Но никой не вижда, какъ той се мѫчи, каква широка рана е цъвнѫла въ душата му . . . На и той може-ли исказа всичко туй, което се набива въ гѫрди му? . . Има-ли приказки? . . Толкова приказки? . .

Като че-ли цѣлия свѣтъ бѣ потънѫлъ — потопъ отъ тѫга бѣ го удавилъ. Стоянъ стои далече отъ всички, защото всички го отдѣлятъ нѣкакъ на страна и всички сѫ вперили очи въ него“.

нжтъ на бѣлъ свѣтъ. Впрочемъ, въ тоя грѣхъ г. Тодоровъ не е самъ, той има добри другари, но, разумѣва се, отъ това нито нему, нито на другаритѣ му нѣма да бжде по-леко, — само на българската литиратура става толкова по-тежко. Впрочемъ не е късно да се съзнае, а щомъ се съзнае и да се поправи тоя грѣхъ, — срѣдството е всеизвѣстно: то е изучването, просто школно изучване творенията на классически писатели — отъ постройката на периодитѣ до анализъ на фразата. Безъ тая школа нашитѣ белетристи ще си бждатъ — ако и талантливи, но полуграмотни писатели.

В. М.

Възраженията на „Ново врѣме“. („Ново врѣме“. Мѣсеченъ прѣгледъ на умственния и общественния животъ, год. III. кн. 9 и 10).

Трѣбва да бждемъ справедливи: нашитѣ социялисти сж добри псувачи. Една критика, една мъничка рецензия безъ псувни е за тѣхъ нѣщо немислимо, даже и тогава, когато критикуемиятъ ни най-малко не дава поводъ за туй. А особенно щомъ дойде работата до мене! Тогава всичко е позволено. Велиновъ-Пасманикъ е много лошъ човѣкъ! И какъ може да си позволи единъ човѣкъ да се съмнѣва въ абсолютната научность на марксизма? Наистина, голѣмъ грѣхъ! Работата бѣ дошла до тамъ, че се готвѣхъ вече да извикамъ „peccavi“ (сгрѣшихъ), но неочаквано намѣрихъ извинение въ многоучената статия на моя скроменъ рецензентъ г. Novus (струва ми се, този novus е много старъ). Именно той пише, че „марксизмътъ днесъ страда въ формално-логическо отношение“, че и той самъ принадлежи къмъ т о в а критическо направление на марксизма. Слава Богу! Когато азъ захванжхъ да критикувамъ марксизма въ българската литература прѣди 6—7 години, социялиститѣ се нахвърлихж върху ми като диви звѣрове: тогава тѣ не допускахж въобще н и к а к в а критика на марксизма. Сега вече иджтъ сами да признажтъ, че „формално логически“ марксизмътъ страда. Кой знае, да ли сжщиятъ Novus нѣма подиръ нѣколко години да признае, че марксизмътъ страда и въ „гносеологическо отношение“. Въобще, било би желателно, рецензентътъ да опрѣдѣли малко по-ясно, какво раазбира подъ формално-логическа, и какво подъ гносеологическа страна на марксизма. Ний знаемъ други марксисти, които викатъ, че не отдѣлнитѣ заключения, не даже цѣлото мировъззрѣние на марксизма сж вѣрни, но неговата м е т о д а на историческо изслѣдване и ще остане научна. Въобще трѣбва да забѣлѣжимъ, че въ общественнитѣ науки формално-логическата страна е тѣсно свързана съ гносеологичната: щомъ едната страна страда, другата непрѣмѣнно ще куца. Прочее, ще чакаме додѣто г. Novus разгледа цѣлата „философско-историческа патардия на г. Велинова“ та тогава ще разберемъ, като какъ разбира той критиката на марксизма. За сега е важно само да констатираме едно: за

пръвъ пѫть българскитѣ социялисти признаватъ нуждата и правото да се подложѫтъ марксизма на критика.

Това по сѫществото на работата.

А сега нѣколко дребни бѣлѣжки. Първо. Азъ не съмъ ималъ и „дързостьта“ да казвамъ, че давамъ материялъ на много „мислители“. Това никога не съмъ казвалъ, а само казахъ, че давамъ материялъ отъ 4—5 години насамъ на българскитѣ социялисти да ме ругаѫтъ веднажъ-дважъ всѣки мѣсецъ въ своето списание. Съгласете се, че „български социялисти“ и „мислители“ сѫ двѣ съвършенно различни нѣща. Г. Novus е тъй скроменъ, че нѣма нито себе си, нито своитѣ другари да тури между „мислителитѣ“.

Второ: „Велиновъ пѣе „по единъ най-еднообразенъ и наскучливо-крѣсливъ маниеръ старата пѣсень за двата фактора“ въ историята. Може би! Но кажете ми, въ що е по-весела вашата марксистска пѣсень, че всичко зависи отъ единъ факторъ, отъ економическия? Та погледнете: вашитѣ статии и книжки, въ които винѫги се прокарва по „наскучливо-крѣсливъ маниеръ“ една и сѫща мисъль, която колкото повече се распространява въ широчина, толкова повеч е губи въ дълбочина, е най-сетнѣ и „формално-логически невѣрна“!

Трето: азъ казахъ, че „Каутски прониква въ въпроса много по-дълбоко, отколкото Баксъ, и затова достатъчно искусно разбива слабата аргументация на послѣдния“. Г. Novus тържествено заключава, че „съ тѣзи думи Велиновъ самъ си наниса плѣсница“. Да ли истина не разбирате, г. Novus, или се прѣструвате само? Но въ всѣки случай азъ не ви завиждамъ. — Ето, читателю, какъ стои работата: трѣбваше обективно да прѣдставѭ и двѣтѣ страни и, естественно, не можехъ да не признаѭ на Каутски прѣвъзходство въ спора му съ Бакса. Но за нашитѣ социялисти сѫ непонятни и тия елементарни писателски добродѣтели и тѣ не само сѫ неспособни да ги признаѫтъ, но сѫ и неспособни да се въздържатъ отъ явно изопачаване на чужди искренни мнѣния въ своя полза. Обаче, отъ туй, че Каутски разбива Бакса, още не слѣдва, че Каутски е правъ. И който е челъ цѣлата ми статия, той помни много добрѣ, че азъ обяснихъ, защо Баксъ е тъй слабъ: той иска да „поправя“ марксизма,— нѣщо невъзможно, Каутски като послѣдователенъ марксистъ, се ползува отъ тази слабость на Бакса и го разбива, „безъ обаче да рѣшава въпроса“. Значи, ако се искаратъ други по-силни доводи, тогава Каутски не ще може да разбива. Работата е проста: Баксъ е правъ, само че той не съвсѣмъ ловко защищава своитѣ позиции. Често единъ адвокатъ печели едно дѣло не за туй, че защищава една права кауза, а за туй, че е добъръ ораторъ, а не ще съмнѣние, че Каутски е добъръ адвокатъ на марксизма. Разбрахте ли сега г. Novus?

Чудни хора сѫ тѣзи социалисти! Азъ доказвамъ, че марксизмътъ не ме задоволява, че той не е наученъ, че той не се подтвърждава отъ историята. Отъ това, че азъ не могѫ да дамъ друга, нова историческа теория, не слѣдва, че марксизмътъ е вѣренъ. Моитѣ сили ми стигатъ само да разберѫ, че марксизмътъ е не-

вѣренъ, но не съмъ кадъренъ да дамъ нова теория. Прѣдставете си, че единъ критикува нѣкой романъ. Ще дойде г. Novus и ще му каже: ти какъ можешъ да критикуватъ този романъ, ако не можешъ нанисa по-добрѣ? Цѣла безсмислица! Сега се критикува марксизмътъ: ще дойде единъ день, когато ще се появи нѣкой силенъ умъ, който ще ни даде нѣкое ново обяснение на човѣшката история. За сега за мене сж ясни—и това азъ доказвамъ въ всичкитѣ свои статии — двѣ нѣща: 1) марксизмътъ, който свожда всичко къмъ екомномическия факторъ, е ненаученъ и 2) въ историята на човѣчеството дѣйствуватъ успоредно економическо-материалниятъ и интелектуално-духовниятъ фактори. Но какъ тѣзи два фактора взаимно се влияжтъ, какъ тѣ дѣйствуватъ въ историята, това азъ не могж да обясня. Не вѣрвамъ даже, че въобще ще се намѣри тъй бързо едно рѣшение на този въпросъ: социологията е още въ началото на своето развитие; тя още събира материялъ за една научна обществена теория. Ний, антимарксиститѣ, се ржководимъ отъ сократовското правило: първата крачка къмъ знание е съзнание на нашето незнание. Ний казваме: марксизмътъ се е изживѣлъ, той не ни обяснява историята; трѣбва да се дири друго обяснение.

Пето: Каутски казва на едно мѣсто, че между всичкитѣ фактори само економическиятъ е измѣнливъ; нито човѣшкиятъ организъмъ, нито неговитѣ мислителни способности, нито художествено-творческата му способность, нито природата не сж се измѣнили. Азъ на туй отговорихъ, че не е вѣрно: и човѣкътъ, и природата сж се измѣнили. F. Novus и тукъ е недоволенъ. Споредъ него Каутски не е противъ еволюционното развитие на човѣка, но само за постоянството на основнитѣ психически „сили“ на човѣка, на трансценденталното или универсалното съзнание, както Кантъ го разбира.

Чудо небесно! Каутски и Кантъ! Отъ кога марксиститѣ захванжхж да признаватъ „основнитѣ сили“ или категориитѣ на Канта? Който що-годѣ е запознатъ съ марксистската литература знае много-добрѣ, че освѣнъ Хегеля тѣ никой фолософъ не признаватъ, че г. Плехановъ, напримѣръ, намира особенно удоволствие да осмива категориитѣ на Канта, че Бернщайнъ съ своя викъ: „назадъ къмъ Канта!“ е прѣдизвикалъ най-голѣми възражения отъ страна на марксиститѣ. А най-важно е туй, че еволюционистътъ не може да признае едно трансцендентално съзнание, което прѣдполага неизмѣнно сжществуване на различни категории на усѣщание и мисление, като пространство, врѣме, причинность, единство и т. н. независимо отъ всѣки опитъ. Еволюционното учение въ това отношение се присъединява напълно къмъ Юма, който даже причинността искарва отъ опита, а новата физиологическа психология издирва филогенезиса на кантовитѣ категории, като пространство и врѣме. И тъй, г. Novus е „формалнологически“ неправъ, понеже единъ правовѣренъ марксистъ въобще не признава Канта, нито нѣкакво трансцендентално съзнание; г. Novus е и „гносеологически“ неправъ, понеже неизмѣняемо

априорни категории или „основни сили“ не сж допустими отъ еволюционно гледище.

Но тукъ има още и една друга „гносеологическа“ закачка: ако ний свождаме интелектуалния факторъ къмъ „основнитѣ психически сили“, защо да не направимъ сжщо и съ економическия факторъ, който може да се приведе къмъ „основни физически сили“, къмъ гладъ, жажда, студъ. И тѣзи „основни физически сили“ сж сжществували винжги въ човѣшкия родъ; даже повече: тѣ сжществуватъ и у животни; и „основнитѣ физически сили“ или както Липпертъ ги нарича „основни жизнени потрѣбности“ сж неизмѣнниятъ факторъ въ историята. На какво основание тогава Каутски заключава, че „основнитѣ психически сили“ сж неизмѣняеми — едно заключение, което е напълно несъгласно съ еволюционото учение и защо да не приемемъ неизмѣняемость на основнитѣ материялни фактори?

Отъ друга страна ний не допущаме, че единъ марксистъ, който защищава хегелевската диалектика, ще апелира къмъ кантовото учение за трансценденталното съзнание. Както виждате, г. Novus, азъ се отказвамъ отъ вашата милость и открито исповѣдвамъ, че азъ по никой начинъ не прѣдполагахъ, какво Каутски има прѣдъ видъ категориитѣ на Канта.

Впрочемъ, азъ никждѣ не съмъ отричалъ, че „анатомо-физическата конструкция на човѣшкия организмъ“ се измѣнява подъ влиянието на извѣстни материално-економически фактори: това ясно слѣдва отъ моето възрѣние върху историята, като продуктъ отъ взаимодѣйствие на економическия и материалния фактори. Само че азъ прѣдполагамъ, че и интелектуалниятъ факторъ често измѣнява економическитѣ условия на човѣшкия животъ.

Шесто: г. Novus хаберъ нѣма за работи, писани въ „Ново Врѣме“, и ни обвинява въ самохвалство. Ний казахме, че сме напълно съгласни съ думитѣ на Каутски, че обществото прѣдставлява единъ своеобразенъ организъмъ, който се управлява отъ свои собствени закони и че ний „сме защищавали това опрѣдѣление въпрѣки нападкитѣ на нашитѣ социалисти“. Г. Novus иска да му укажж „гдѣ, кога и кои отъ нашитѣ социялисти сж твърдѣли противното на Каутски“. За жалость азъ нѣмамъ сега при себе си всичкитѣ течения на „Ново Врѣме“, но г. Novus ще си направи труда да намѣри въ това списание една статия подъ наслов „Биология и социология“, отговоръ на моята рецензия върху едно съчинение на Енрико Ферри, която рецензия е помѣстена въ „Мисъль“, ако не се лъжж, въ първитѣ книжки на 1897 год. Слѣдъ туй отговорихъ пакъ съ една статия подъ надслов „Социология и биология“ въ „Българска Сбирка“ (1898 г.)

Седмо: споредъ г. Novus марксизмътъ е едно жизнено учение, понеже „то не се бои отъ острия и строгия критически анализъ“. Защо тогава се хвърляте съ пѣна на устата върху всѣкиго, който се осмѣлява да критикува марксизма? Защо тогава прѣдлагахж да исключжтъ Бернщайна отъ социалъ-демократическата партия? Не, догматичнитѣ марксисти — българскиятъ социалистъ е винжги

догматиченъ — принадлежатъ къмъ онѣзи хора, „които изгубихѫ способностьта да разбиратъ мислитѣ на други хора, които не вървѫтъ по обикновената пѫтека“, както Д-ръ Волтманъ упрѣкаваше на Хановерския конгресъ нѣмскитѣ марксисти.

Но и това е прогресъ, че вий, г. Novus, се осмѣлявате да признавате, какво марксизмътъ еволюира и трѣбва да еволюира. Въ това отношение вий сте единъ дѣйствителенъ „Novus“ между българскитѣ социалисти.

По-прѣди, когато писахме, „че европейскитѣ марксисти сега пристѫпватъ къмъ обйективно-критическото провѣряване на основнитѣ положения . . . . въ Марксовата теория“ вашиятъ другарь г. Senex не само отричаше този фактъ, но ме и обсипа съ ругателства. А сега вий, г. Novus, го признавате. И за туй благодаримъ. Пакъ ще ви кажѫ: чакайте! съ врѣме ний ще се съгласимъ съ Васъ въ много работи, понеже въ основата ний сме и сега съгласни.

Осмо: и вий, г. Novus, идете сега да признаете, че „Марксъ е конструиралъ теорията си“ . . доста априорно. Гледайте какво казва марксистътъ Д-ръ Волтманъ: „Марксъ дѣйствително е завършилъ схемата на тенденцията и края на капитализма, прѣди още да е изучилъ точно неговата (на капитализма) история. То произлиза отъ хегелевата диялектика. Тъй сѫщо и тъй наречената катастрофна теория (Zusammenbruchstheorie) е повече една спекулативна идея, нежели единъ научно обоснованъ фактъ“ (к н)*. Все работи, които сме казвали прѣди 5—6 години.

Съ туй свършвамъ. Колкото и да псувате, г. Novus, фактътъ си остава фактъ: марксизмътъ прѣживява една криза, даже една тежка криза. Азъ разбирамъ вашата вѣра, че марксизмътъ ще излѣзе отъ тази криза неповрѣденъ, даже подобренъ. Но разберете и вий менъ, моето невѣрие въ научностьта на марксизма. А колкото се касае до българския социализъмъ, . . . за туй ще говоримъ другъ пѫть.

Послѣдня бѣлѣжка: г. Novus ме укорява, че азъ изразявамъ съвсѣмъ не философски своитѣ мисли. Нека г. Novus не забравя, че азъ пишѫ своитѣ статии на единъ чуждъ за мене езикъ.

А за Вашитѣ псувни . . . , „да будетъ Вамъ стыдно“. Ако съ тѣхъ печелите привърженици, ако съ тѣхъ се надѣвате да създадете повече марксисти въ България, тогава напрѣдъ!: псувайте. колкото имате сила. Мене туй не досѣга.

Жуль Боа. Новата жена. Прѣводъ отъ френски. Сливенъ печатница „Българско Знаме“, 1899. Стр. 36, ц. 40 ст.

Не единъ пѫть сме имали случай на сѫщитѣ страници да отбѣлѣжимъ значителното нарасване на прѣводни книги, които

---

* Protokoll des Parteitages der socialdemokrat. Partei Deutschlands (Hannover) 1899 г. стр. 47.

имать за предметъ жената, — жената не само като майка, но и като човѣшко сѫщество, — въ нейнитѣ стремления къмъ по-високъ интеллектуаленъ животъ, животъ, достоенъ за едно свободно и съзнателно човѣшко сѫщество. Позволено е обаче да се съмняваме, дали тия книги проникватъ тамъ, дѣто именно трѣбва да проникнѫтъ, въ оня кржгъ читатели, за които главно, ако не единственно сѫ били предвждани и публикувани. Съмняваме се въ това не само защото и това наше просвѣтително двжение захваща отгорѣ, както всички наши движения отъ тоя родъ—безъ никакви недвумислени запроси и искания отдолу, безъ никакви признаци, че нуждата отъ него се съзнава и между оная масса, за която се прави, — не само защото това движение се представлява само отъ три-четире писателки, които още не сѫ си извоювали писателско име и не сѫ доказали, че иматъ нуждната интелектуална култура, но — и главно — защото предводачитѣ на тия книги сѫ предимущественно мжжье, и то даже не нѣкои видни писатели, а обикновенно прости предводачи, т. е, хора, които предвждатъ и издаватъ каквото имъ се попадне.

На това обстоятелство се дължи, предъ всичко, фактътъ, дѣто тая сравнително интензивна литературна дѣятелностъ не само не намира активенъ отзивъ, — не извиква никакво движение, никакво размърдване, но и не постига никакво распространение. И това е твърдѣ естественно, а не е послѣдствие на слабата интеллигентность на нашата жена. Не отричаме, че българската жена стои по-ниско даже и отъ българския мжжъ (а това не е малко, защото той стои достатъчно ниско), но и да би стояла по-високо, пакъ не би било възможно да добие интересъ и да покаже възприимчивость спрѣмо книжни расправии, които индифетентни ржцѣ й поднасятъ — безъ всѣко видимо участие въ дѣлото отъ тѣхна страна, и въ една форма, която съ нищо на може да ги привлече. Съвсѣмъ друго щѣше да бжде, ако предводачитѣ бѣхж жени, — жени не само по полъ, но и по сърдце, ако при това тѣ сами проявляваxж топло участие въ дѣлото и освѣнъ това (да не се забравя тоя важенъ и необходимъ факторъ) притежаваxж всичкото богатство отъ знания и всичката самостоятелность и зрѣлость на идеитѣ и сжденията.

И книгата, която ни даде поводъ за горнитѣ бѣлѣжки, не прави исключение отъ направената по-горѣ характеристика на нашата феминистическа литература. Нейниятъ предводачъ даже не се обажда. Естественно, това нищо не казва нито за достоинството на книгата, нито за предводача й, но то много значи за распространението й.

Основната мисъль на автора е: освоб ождение на жената отъ подчиненость, оттърсванье отъ нея онова недостойно за човѣшки сѫщества иго—да бжде безгласна робиня на традицията, която обикновенно не е друго нищо, а санкция на силата и на произвола, да се лишава отъ правото и възможностьта да развива своитѣ умственни способности и да ги утилизира както всѣки свободенъ човѣкъ. Въ четвъртата глава („Освобождението на любовьта") авторътъ въз-

става противъ двѣтѣ основни злини въ семейното и социялно положение на жената: женидба безъ любовь и материнство безъ взаимно съгласие. Но най-важна, особно по темата си, изглежда VI-та глава, която, между друго, третира и позора на нашата прѣхвалена цивилизация, който е същеврѣменно позоръ, нанасянъ отъ държавата, отъ мжжа на женската природа и на всичко женственно и човѣшко въ нея . . .

За самата книга сме длъжни да забѣлѣжимъ, че не прѣдставя нѣшо по-вече отъ една доста лека и бѣгла брошурка и че не внася нѣщо ново или цѣнно въ нашата литература. Ний имаме вече по-добри книги по въпроса. Но все пакъ заслужва да се прочете, толкова по-вече, че прѣводътъ ѝ не е отъ най-лошитѣ, даже не е толкова лошъ, колкото обикновенно бивать нашитѣ прѣводи, сѣкашъ но нѣкаква неизбѣжима орисия . . . Обаче и добъръ не може да се нарече, тъй като има доста слѣпо-буквално и, слѣдователно, несвойственно за нашия езикъ прѣведени мѣста и не малко само транскрибирани френски думи, които единъ не знаящъ оригинала на може да разбере. Но такива нехайства или невѣжества нашитѣ прѣводачи н е м о г ж т ъ да не покажжтъ, и сѣкашъ се считатъ д л ъ ж н и да ги направжтъ,—види се, за да познаваме съ единъ само погледъ, че напрѣдѣ ни е българска, прѣвождана въ България, печатана въ България книга, а не напримѣръ въ Русия, Франция или Германия! . . .

В. М.

НОВИ КНИГИ.

Ж у л ь Б о а. Новата жена. Прѣводъ отъ френски. Сливенъ. Печатн. „Бълг. Знаме“. Стр. 36, ц. 40 ст.

М. А. А н т о н о в и ч ъ. Чарлзъ Дарвинъ и неговата теория. Популярно-научна библиотека № 10. Прѣв. Г. Бакаловъ. Стр. 364. Цѣна 2·30 м. Варна 1899 г.

С. М. Б р и л и а н т ъ. Микелъ-Анжело. Биографически очеркъ. Прѣв. Д. Тончевъ. Стр. 128. Цѣна 1 л. Ломъ 1899 г.

Н. С т а р и к о в ъ. Свѣтка се. Драматически сцени. Прѣв отъ руски Г. Б. Библиотека „Свободни часове“ № 4. Стр. 40. Цѣна 30 ст. Варна 1900 г.

Р у д о к о п а ч и т ѣ, драма въ три дѣйствия. Прѣв. отъ полски С. В. Стр. 44. Цѣна 20 ст. Варна 1900 г.

Д-ръ Г у с т а в ъ В а й г а н д ъ. Аромжне. Етнографическо-филологическо-историческо издирвания и пр. и пр. Прѣв отъ нѣмски Д-ръ Ср. Дановъ. Стр. 305. Цѣна 4 л. Варна 1899 г.

М а т е й И к о н о м о в ь. Послѣднята молба. Драма изъ селския животъ. Ц. 1 л. 20 ст.

К а л е н д а р ч е св. К и р и л ъ и М е т о д и й за високосната 1900 година. Стр. 130. Цѣна 1 грошъ. Солунъ 1900 г.

Сѫщо така, когато имаме потрѣба отъ пиенье, се поражда извѣстна засѫхналость въ гърлото, която раздвижва неговитѣ нерви и чрѣзъ тѣхъ — вѫтрѣшнитѣ части на мозъка; а това движение прави духа да усѣща жажда, понеже въ тоя случай нищо не би било за насъ по-полезно отъ колкото да знаемъ, че е необходимо да пиемъ, за да запазимъ здравьето си.

Отъ това е напълно очевидно, че въпрѣки върховната Божия доброта, човѣшката природа, като съставена отъ духъ и тѣло, не може да не бѫде по нѣкога измамвана. Защото, ако има нѣкоя причина, която възбужда (— не въ крака, а въ нѣкоя друга точка на нерва, испънатъ между крака и мозъка, или дори въ мозъка —) сѫщото движение, което се явява обикновенно когато усѣщаме болка въ крака, то ний би усѣщали болката като да е въ крака и естественно би били излъгвани. Понеже едно и сѫщо движение въ мозъка не може да породи освѣнъ едно и сѫщо усѣщанье, а това усѣщанье много по-често се възбужда отъ нѣкоя причина, която ранява крака, нежели отъ друга причина на кое да е друго мѣсто, то е много поразумно дѣто това движение увѣдомява всѣкога духа за болка въ крака, нежели въ коя да е друга часть. И ако се случва, щото по нѣкога засѫхналостьта на гърлото да не се явява, както обикновенно, отъ необходимостьта на пиенъето за здравьето на тѣлото, а отъ нѣкоя съвсѣмъ противоположна причина, както става напр. у хидропици, все пакъ много по-добрѣ е, дѣто биваме излъгвани въ тоя единиченъ случай, нежели ако бивахме лъгани винаги, когато тѣлото е здраво, и др. под.

Разумѣва се, това размишление ми служи много, не само за да забѣлѣжа всички заблуждения, на които е наложена моята природа, но сѫщо и за да ги избѣгвамъ или да ги поправямъ по-лесно; защото като знаж, че всичкитѣ перцепции ми казватъ по-често истината, нежели неистината относително нѣщата, които ползуватъ или вредѧтъ на тѣлото и, отвѣнъ това, като могж да си служж съ паметьта, за да свързвамъ и да присъединявамъ настоящитѣ си познания къмъ миналитѣ, както и съ интеллекта, който е открилъ вече всичкитѣ причини на моитѣ заблуждения, не трѣбва отъ сега да се боѫ, че ще се срѣщне лъжовность въ нѣщата, които най-често ми се прѣдставятъ отъ моитѣ външни чувства. Трѣбва прочее да отхвърлж всички съмнения на послѣднитѣ дни, като прѣкалени и смѣшни и особенно тая всеобща несигурность относително спаньето, което не можехъ да различж отъ будностьта; сега имамъ вече твърдѣ значителна разлика между тѣхъ, именно:— паметьта никога не може да свързва и да присъединява нашитѣ сънища единъ къмъ другъ, нито къмъ всичко що прѣживяваме, както свързва всичко прѣживѣно въ будно състояние. И дѣйствително, ако, когато съмъ буденъ, ми се явѣше нѣкой внезапно и сѫщо така изчезнѣше (както става съ образитѣ, които виждамъ на сънь), така че да не могж да забѣлѣжа нито отъ дѣ иде, нито дѣ отива, азъ не безъ причина бихъ го счелъ за привидение или фантомъ, породенъ въ моя мозъкъ и подобенъ на ония, които се образуватъ въ него когато спѧ, а не за дѣйствителенъ човѣкъ. Но когато съзирамъ нѣща, за които ми е извѣстно мѣстото отъ дѣ идѣтъ и дѣ сѫ, както и врѣмето, когато ми се явяватъ, и когато безъ всѣко прѣкѫсванье могж да съе-

.....а. Стр. 130. цѣна 1 грошъ. Солунъ 1900 г.

динѭ усѣщаньето, което имамъ за тѣхъ, съ останалия мой животъ, азъ съмъ напълно сигуренъ, че ги виждамъ въ будно състояние, а не въ сънь. И азъ нѣмамъ никакво право да се съмнявамъ въ истинностьта на тия нѣща, ако, слѣдъ като съмъ ги изслѣдвалъ съ помощьта на външнитѣ си чувства, на паметьта и на ума, не съмъ намѣрилъ никакво противорѣчие между тѣхъ. Отъ това че Богъ не е измамникъ, съ необходимость слѣдва, че и азъ не съмъ измаменъ въ това. Но тъй като нашитѣ занятия ни задължаватъ често да се рѣшаваме, прѣди да сме имали нуждното врѣме да ги изслѣдваме така внимателно, то трѣбва да се съгласимъ, че човѣшкиятъ животъ е изложенъ на чести заблуждения въ отдѣлни случаи, и слѣдователно да признаемъ слабостьта на човѣшката природа.

дина. Стр. 130. Цѣна 1 гропь. Солунь 1900 г.